क्री नहरूषम कारान्यभावता । न्योसि मधुरा क्रीबीर नि मिण सम्बद्ध प्रप्त नामकाल प्रिम्द विषय विशाहर दि स्वेड, व्याक्तरण प्रमान निकास का स्वात रिका हे जिल्ला संस्थालन भेरा का

ट - स्मिट्स्ट्रासा

13/

पर्शन्य चिरंगांन ब्लचारी पूर्ण भद्र तेन की

उसकी (वरार (हिस्बर में अपमड़तीर्ण) त्या कार वहिं नी सामा के मंति त्व का कार्य याम रीत्या के नालन करित वे उपलाक्ष में प्रदान किया मामा

ह । मनी

ર જિલ્લાના

20 3-81

			·	
		,		
1				

THE

NÂMALINGÂNUS'ÂSANA

(AMARAKOSHA.)

OF

AMARASIMHA.

With the Commentary (Vyákhyásudhá or Ramás'rami)

OF

BHÂNUJI DÎKSHIT

(SON OF THE GRAMMARIAN BHATTOJI DÎKSHIT).

EDITED WITH NOTES

BY

PANDIT S'IVADATTA,

OF JAYPUR.

Fifth Edition.

REVISED BY

WÂSUDEV LAXMAN S'ÂSTRÎ PANS'ÎKAR.

PUBLISHED BY

PÂNDURANG JÂWAJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS,

BOMBAY.

1929.

Price 41 Rupees.

[All rights reserved by the publisher.]

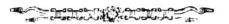
Publisher:—Pandurang Jawaji, Printer:—Ramehandra Yesu Shedge, \} at the "Nirnaya Sagar" Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay. ॥ श्रीः ॥

नामलिङ्गानुशासनं

नाम

अमरकोषः ।

पण्डितवरश्रीमद्मरसिंहविरचितः।

महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजिवहद्वरश्रीभानुजिदीक्षितकृतया व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया सहितः।

> जयपुरराजधानीवास्तव्येन पाठशालाध्यापकेन दाधिमथवंश-भूषणसुमतिश्रीबदरीनाथात्मजश्रीशिवदत्तकोविदेन टिप्पण्यादिपरिष्कारपुरस्कारंणोपस्कृतः ।

> > पञ्चमं संस्करणम् ।

पणशीकरोपाह्व लक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदैवशर्मणा संशोधितम्।

सच

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजीश्रेष्ठिभिः

स्वीये निर्णयसागराख्यसुद्रणालये आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा प्रकाशितः।

शाके १८५०-सन १९२९.

मूर्वं ४॥ सार्धाश्चत्वारो कप्यकाः।

भूमिका।

श्रीगणेशाय नमः।

धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयनिष्पत्तिर्हि सर्वामीप्सिता । सा च श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादित-त्तच्छास्त्रार्थज्ञानाधीना । तत्तदर्थज्ञानं च तत्तद्वान्तरवाक्यार्थज्ञानाधीनम् । तत्तद्वाक्यार्थज्ञानं च तत्तत्प-दार्थज्ञानाधीनम् । तत्तत्पदार्थज्ञानं च तत्तत्पदशक्तिप्रहाधीनम् । तत्तत्पदशक्तिप्रहे च

> 'शक्तिमहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषादिवृतेर्वदन्ति मांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥'

इति शिष्टोक्तिदर्शिते शक्तिप्रहोपायेषु कोषस्यैव मुख्यकारणत्वम् । व्याकरणस्य यौगिकशब्दशक्तिष्रा-हकत्वेऽपि रूढयोगरूढयोः शक्तिप्राहकत्वाभावात् । उपमानादीनां स्वतःशक्तिप्राहकत्वाभावात् ॥ कोषेषु च केवलनामानुशासनभूतानां केवललिङ्गानुशासनभूतानां च लाघवेनोपकारकत्वाभावेन नामलिङ्गोभ-यानुशासनत्वेनामरसिंहविरचितस्यास्यैव कोषम्य सर्वोपकारकत्वम् । 'अयममरसिंहः किंजातीयः कदा कुत्रत्यं महीमण्डलं मण्डयांचकार' इति न निश्चितम् । परंतु देवसामान्यनामान्युक्त्वा देवविशेषनाम-प्रारम्भे बुद्धनाम्नां लेखनेन वौद्धत्वमस्यावसीयते ॥

केचित्तु--

'धन्वन्तरिः श्लपणकोऽमरिसंह्शङ्कृ वेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वे वरक्रचिनंव विक्रमस्य ॥' इति वैक्रमनवरत्नख्यापकश्लोकतो विक्रमसमकालिकत्वममरिसंहस्य वदन्ति ॥

परे तु--

'इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः॥'

इति पद्यानुरोधेन पाणिनि-समन्तभद्रयोरन्तरालभवत्वं बुवते ॥ अत्रेदं वोध्यम्—इदं न कमबोधकम् , पाणिनिमहाभाष्यप्रवृत्तिसमकालनिष्पत्तिकचान्द्रव्याकरणकर्तृचन्द्राचार्यस्य पाणिनितः प्राग्लेखनात् ॥

अस्य वैयाकरणत्वं तु-

'अमरसिंहो हि पापीयान्सर्व भाष्यमचृचुरत्।'

इति पद्यात्सकलभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य प्रतीतेः प्रतीनमेव ॥ इत्थं भङ्गयन्तरेणोक्तिस्तु बौद्धत्वेन संकल-वैदिकविरुद्धत्वात् ॥ अस्य सर्वोपकारकत्वादेव बहुभिरस्य व्याख्याः कृताः । तासु महृष्टास्तु—

१—अमरकोशोद्घाटनम् भट्टभीरस्वान्युत्प्रेक्षितम् ॥ तत्र च श्रीभोज-राजशेखर-भट्टि-माघ-प्रभृतीनां नामानि सन्ति ॥

२—पदचन्द्रिका रायमुकुटेन १३५३ शकाब्दे निर्मिता ।। तत्रत्यमन्थादीनां नामानि डॉक्टर श्रीयुतभाण्डारकरैः प्रकाशितानि ॥

```
खयंप्रकाशशिष्यवेदानितमहावेवविरचिता ।।
    ३-- बुधमनोहरा
         तत्र मुकुटनाम वर्तते ॥
   ४-पीयुषव्याख्या
                             रामकृष्णदीक्षितकृता ॥
         धत्रापि मुकुटनाम वर्तते ॥
   <del>५ वर्जम्यनिद्रका</del> परमानन्दमैथि छक्तता मुक्कटसारभूता ।।
                          लिक्स्सूरिविरचिंता ॥
   ६-पद विश्वतिः
                            भानुजिदीक्षितकृता ॥
   ७-व्याख्यासुधा
         अत्रत्यप्रन्थाविनामानि पत्रान्तरे मुद्रितानि ॥
   ८--अमरविवेकः
                           महेश्वरकृतः ॥
आध्यो व्यास्याभ्यो मिन्ना व्याख्या राधाकान्तवहादुरप्रकाशितासादीयशब्दकल्पद्वमप्रस्तावनातो श्रेयाः ॥
   अधुनैतदेशै प्रचुरप्रचाराया व्याख्यासुधाया सुद्रणं वाराणस्यां जातम् । तथापि प्रायो दुर्लभतामवेक्ष्य
<del>पुँने हैंदुं</del>णं मुम्बईस्थनिर्णयसागराध्यक्षश्रीयुतजावजीदादाजीभिर्वाञ्छितम् । तै: प्रेरितेन मया उक्तव्या-
ध्यानां द्वित्रपुरतकसंपादनपूर्वकं व्याख्यासुधोपस्कारो यथाबुद्धि समस्कारि ॥ यैर्महात्ममिरत्रावसरे पुरतकं
द्र्स तेषा नामान्यपि धन्यवादपूर्वकं प्रकाइयन्ते-
   अमरकोषोद्वाटनस्य पुस्तकम्
                                    जयपुरराजगुरुपुरोहितश्रीबल्देवचन्द्रशर्मणाम् ॥
                                    वचूणप्रामवास्तव्यदाधीचकाशीनाथशर्मणाम् ॥
                                    तैलिङ्गान्वयरामकृष्णशर्मणाम् ॥
   पद्चिन्द्रकापुस्तकम्
                                    पण्डितवरसरयूप्रसाद्शर्मणाम् ॥
                                    दाधीचरामप्रतापशर्मणाम् ॥
   ब्रधमनोहरा
                                    दाधीचव्यासवालावकसञ्चर्मणाम् ॥
                                    जयपुरराजगुरुभदृशीलक्ष्मीदत्तसुतश्रीदत्तर्शार्मणाम् ॥
    पीयूषम्
    ब्याख्यासुधा
                                    काव्यमालानिष्पादकपण्डितवरदुर्गाप्रसादशर्मणाम् ॥
                                    पण्डितवरनारायणशास्त्रिणाम् ॥
                                    ज्योतिर्विद्वरबालचन्द्रशर्मणाम् ॥
    अनेकार्थकेरवाकरकोसुदी (हैमनानार्थव्यारूया)
                                                        जयपुरराजगुरुपर्वणीकरोपाह्नश्रीयुत-
    त्रिकाण्डदोष:
                                                               नारायणभट्टानाम् ॥
    द्यासर्वकी
    जिमक्तिविन्दामंगिः (सटीक्ट्रैयमाममाला ) प्रागुक्तश्रीदत्तक्षमणाम् ॥
    तत्र टीकाभागे प्रमापकनामानि तु-
    असरः १४ पृष्ठे ३४ पङ्क्ती. असरटीका १२।२०. असरक्रोवः ९६।१७. अलंकारकृताम्
       २७।३७. उत्पद्धः ८०।७. कात्या १८।१३. कामन्द्रिकः ११४।१६. कालिवासः ८६।१२.
       कोटल्या १७।६४. कोसिका ३८।१५. खीरखामी ७०।१६. गोंडा १७१६५. चाणक्या
```

८३।३१. चान्द्रः ३६।३६. त्रिषष्टिश्तलाकापुरुषक्षिते (सकते) ४।२९. हुर्गः १५।१४. द्रमिलाः ३५।१२. धनपालः १९।१४. धनुर्वेदः ६६।३८. धन्वन्तिः ५६।१६. नारदः ७६।२६. निघण्डः (स्कृतः) १०१।३४. नैरुक्ताः ४२।२. पालकाण्यः १०३।२९. पुराणम् १७।३८. प्रमाणमीमांसा (स्कृता) १५।२२. प्राच्याः ११५।१४. बौद्धाः २५।१४ भट्टतोतः ७।२८. भट्टिः १२२।३२. भरतः ३०।१५. भागुदिः १७।३८. भोजः ३६।२५. मङ्घः ६८।३०. मनुः १६।१६ मनुः (कोषः) ३९।११. महास्माते २०।१५. माषः २३।५. मालः १७।२२. मुनः ५५।१८. याह्यवल्कयः १०१।२२. बाह्यस्पतिः ८।२५. वामनपुराणे १२।३५. विश्वदन्तः १३।१७. विष्णुपुराणे १७।२८. वेदे १०।६६. वैज्ञयन्ती २७।१५. वैद्याः ५५।१०. व्यादिः १०।७. शाब्वकः ८१।३८. व्याद्याः १६।२३. श्रीहर्षः २८।३८. श्रीहर्षः २८।३२. श्रीहर्षः २८।३३. श्रीहर्षः २८।३८. श्रीहर्षः २८।३८. श्रीहर्षः २८।३८. श्रीहर्षः १८।१८. व्याद्याः ३३।३८.

इत्थमुपलभ्यन्ते ॥

विश्वकोषः हैमकोषः

जयपुरराजवैद्यश्रीयुतश्रीकृष्णरामकविवर्याणाम् ॥

इत्थं कोशव्याख्यापुस्तकान्येकीकृत्य यथाबुद्धिविभवं विचार्य व्याख्यासुधायाः शोधनं दिप्पणीवानं चाकार्षम् । तदत्र शोधने कचिनमम प्रमादो जातः स क्षन्तव्य एव । तथा चोक्तम्—

'गच्छतस्खलनं कापि भवत्येव प्रमादतः। इसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधित सज्जनाः॥'

इति विकापयति

जयपुरसंस्कृतपाठकार**ाध्यापकः** शिवद**चग्र**मी ।

चतुर्थावृत्तिप्रस्तावना ।

नामिलक्कानुशासनीयानेकव्याख्यास्वपेसरत्वेन वरीवर्ति रामाश्रम्यपरपर्यायेयं व्याख्यासुधाख्या व्याख्या। अस्याः पूर्वसंस्करणं विद्वख्यामायमानैर्जयपुरसंस्कृतपाठशालामुख्याध्यापकैर्वाधिमथकुळावतंसैः पण्डितवरशिववृत्तशर्मिमरसाधारणायासादनेकविद्वद्ध्योऽनेकविघटीकापुस्तकसंपादनयोजनेनेतरविद्वत्कर्तृ-कपुनःसंस्करणनिरपेश्चं शोधनमकारीति निर्विचिकित्सं पूर्वावृत्तिमुद्रितपुस्तकाद्वगम्यत एव । एतावन्तास्यान्येन पुनःसंस्करणकरणं पिष्टपेषणायितं स्यादिति न कल्पनीयं संख्यावद्भिः । प्रतिमुद्रणावृत्ति पूर्वावशेषदोष्टापाकरणकं संस्करणमावश्यकमेव । तदपि प्राथमिकशोधकद्वारैवापेश्चितमिति निर्विवादम् । तथापि पुनरक्कनलालेऽनवसरतया शोधकस्य च दविष्ठत्वेन कालातिकममिया चास्या द्वितीयावृत्तेः शोधनाय श्रीमद्भिः तुकाराम जावजीश्चेष्ठिभिर्तियुक्तोऽस्मि । उररीकृत्य च सादरं तिश्चदेशं केवलं पूर्वतनसंस्कारकालीनमानुवश्चेमुपीनैसर्गिकटगादिदोषकारणकानामुपरि निर्दिष्टपण्डितवरिः शोधनपत्रकेषू-द्वाटितानामनुद्वाटितानां च मदृष्टिसरणिमापतितानां स्वलितानां यावद्वद्विवलं मार्जनमकारि । विशेष-तश्चामस्थस्य कस्यचिद्वस्तुनो यथासंभवं नाम्नां नाम्नोनीम्नश्च व्याख्यावसरेऽमुकस्य वस्तुन इमानीमे इदं वा नामेति व्यवस्था व्याख्यासुधायां कुत्रचनासीद्वद्वत्र च नासीत्सापि व्युत्पत्तूनामनायासतोऽवन्त्रामाय तत्र तत्रेमानीयन्त्रसुकस्य वस्तुनो नामानीति स्थूलाक्ष्रपिनवासेन कृता ।।

अभ्यर्थये च नामंनाममत्रापि स्खलितं क्षमध्वमिति करुणावरुणालयेभ्यो विद्वन्द्योऽहं सविनयं पणशीकरोपाहलक्ष्मणशर्मसूनुः

वासुदेवशर्मा ।

४६ पृष्ठव्याख्यासुधाटिप्पणीद्रोषपूर्तिः—

''सा इष्टेन्दुः सिनीवाली'' इति मूर्छं 'सा अमावास्या दृष्टेन्दुः चतुर्दशीयोगात् दृष्टचन्द्रा चेत् सिनीवालीपदवाच्या भवति' इत्येवं फलितार्थकत्वेन व्याख्यातुव्योख्यासुधाकारस्याशयस्तु— 'तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुदुः स्पृता ।'

इति प्रचैतोवाक्यानुसारेण अमावास्याक्षयितने सूर्योद्यतः प्राक् चन्द्रोद्यकाले अमावास्याया अस-श्वाबतुर्दश्या एव सत्त्वेत तदित एवागत्या अमावास्याकार्यस्यापि करणीयत्वेतामात्वन्यवद्दारख्रतुर्द्वा-दिन एवेत्येवं बोधनीयः ॥ परं त्विदं न सार्वदिकम् । न्यकंचनद्रस्य (चनद्रसूर्योभयान्तरस्य) द्वाद-इाभ्योऽशेभ्योऽनिधकत्वे चन्द्रादर्शनस्य अनत्पत्वे चनद्रदर्शनस्य नियमनं 'दस्नेन्दवः १२' इति वाक्येन यद्यपि तिथ्याद्यानयनेऽनुपयुक्ततया शरसंस्काररिहतस्येव कृतमिति प्रतीयते तथापि शृङ्कोक्नतिचनद्रदर्शन् नशौक्त्यमानानयनप्रकरणे शरसंस्कारस्यापि दानात् चन्द्रदर्शने शरसंस्कारदानस्यात्यावश्यकत्वमिति न्यक्तीकृतम् ॥ तथा चोपपञ्चाशकस्य चन्द्रशरस्योत्तरिकृत्वे अमावास्याप्रथमनुर्याशेषि शृङ्कप्रतिप्रच-रमतुर्याशेऽपि चन्द्रदर्शनं भवत्येव । एवं चन्द्रशरस्य दक्षिणदिकृत्वे कृष्णचतुर्दशीचरसमुर्याशे शृङ्कद्वितीयाप्रथमनुर्याशेऽपि चन्द्रदर्शनं नैव भवति । दक्षिणोत्तरशरतारतम्यमेवात्र प्रधानं बीजमिति न्यक्वयितुमेव 'अमाक्षये सिनीवाली' इत्यनुक्त्वा 'सा दक्षेन्दुः सिनीवाली' इत्येवोक्तं सर्वविद्वा

कोषकारेणेति निवेद्यति टिप्पणीकर्ता दाधिमथः॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्मरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

प्रथमं काण्डम् ।

बह्नवीवह्नमं नत्वा गुर्ह(गिरं) भद्रोजिरीक्षितम् ।

शा(अ)मरे विद्धे व्याख्यां मुनित्रयमतानुगाम् ॥

प्रारिष्सितप्रत्यूहापनुत्तये कृतं मङ्गलं विष्यश्चिक्षार्यमादौ
निवबन्ध—

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः। सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

यस्येति ॥ हे अन्धाः, भवद्भिः स धीराः सेव्यताम् । न अघं पापं येषां तेऽनघा निष्पापाः । सुकृतिन इति यावत् । मुकृतिन एव तं सेवितुं प्रभवन्तीति त एव संबोध्यन्ते । 'धर्मण पापमपनुदति' इति श्रुतेः। घियं राति ददाति। 'रा दाने' (अ०प०अ०) अस्मात् 'किप्च' (३।२।७६) इति किप । धीरा ज्ञानप्रदो गुरुः । अनेन 'ति दिशानार्थं स गुरुमे-वाभिगच्छेत्' इति श्रुत्यर्थ उपदिष्टः । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति गुरुसेवायाः फलमाह-श्रिये चामृ-ताय चेति । चद्वयमुभयोः प्राधान्यद्योतनाय । भुक्तिमुक्ति-प्राप्तिर्गुरुसेवातो भवति । 'क्रियार्थोपपदस्य-' (२।३।१४) इति चतुर्थो । तादर्थ्ये (वा० २।३।९३) वा । तदुक्तं भाग-वते--'योगद्धिमापुरुभयीं यदुहैहयाद्याः' इति । ननु गुरोः श्रियोऽभावात्ततः कथं सा प्रार्थ्य(प्य)त इत्याशक्काह— यस्येति । अस्य गुरोरी लक्ष्मीरस्ति, गुणाश्च सन्ति । तदुक्तं भागवते- 'ऋते भवत्पादपरायणाच मां विन्दन्सहं त्वड्-दया यतोऽजित' इति । 'सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः संतोष आर्जवम् । शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥ ब्रानं विरिक्तरेश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः । खातन्त्र्यं कोंशलं कान्ति धेर्य मार्दवमेव च ॥' इत्यादयो गुणाः । कीदशस्यास्य-ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रम् , दया निष्का-रणपरदुः खप्रहाणेच्छा, तयोः सिन्धोरिव । शास्त्रसंपन्नस्य, दयापूर्णस्य च । अनेन 'श्रोत्रियं ब्रह्मानेष्ठम्' इति विशेषणयो-र्मध्ये श्रोत्रियत्वमुक्तम् । स ज्ञानवानपि किमर्थं दास्यतीत्यतो

दयानस्वमुक्तम् । 'दयालोरसमर्थस्य दुःखायैव दवालुता' इत्यतो ज्ञानवत्त्वमुक्तम् । कीदशस्य—अगाधस्य । न गाधस्त-लसर्शो यस्य गम्मीरस्य । विषयानाकृष्टस्येति यावत् । यद्वा अगं ज्ञैले वृक्षं वा आप्रोति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा• ३।२।१०१) इति भाग्नोतेः (भापू व्याप्ती । खा० प० अ०) डः । टिलोपः (६।४।१४३) **। सवर्णदीर्घः (६**।१।१०**१)** तमगं दधाति मनसेत्यगाधः । तस्य । परमेश्वरभक्तस्येति यावत्। कीदशो धीराः-अक्षयः। अः वासुदेवः, तस्मिन् क्षयो ज्ञानं निवासो वास्य सोऽक्षयः। अनेन ब्रह्मनिष्ठतारूपं दितीयं विशेषणमुक्तम् । यद्वा न क्षयो हिंसा यस्य । 'क्षीष हिंसायाम्' (त्रया० प० अ०) 'एरच् (३।३।५६)। पूर्वत्र तु 'क्षि निवासगत्योः' (तु॰ प॰ अ॰)। परपीडापहा-रकः। 'यस्मान्नोद्विजते लोकः' इति गीता। **अथवा** स धीराः मया सेव्यताम् । स कः । यस्य गुणा अन्धाः । न अधं येभ्यस्तेऽनधाः । पापनिवर्तका इति यावत् । 'यदाः कलि-मलापहम्' इति भागवतात्। शेषं समानम्। 'भाषिष लिङ्लोटौ' (३।३।९०३) इति कर्मणि लोट् । इत्थं हि गुह-सेवापरान् प्रति कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते स्वयं वा प्रार्थते। गुरुसेवामाहारम्यं च ब्रह्मवैबर्तादौ प्रसिद्धम् । भागवतेऽपि---'यथाऽहं ज्ञानदो गुरुः' इति, 'तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुग्रश्न-षया यथा' इति च। एवं 'लक्ष्मीवान्, कल्याण(निर्मल)-गुणः, शास्त्रसंपन्नो, द्यापूर्णो, विषयानाकृष्टो, विष्णुभक्तो, विष्णुसाक्षात्कारवान्, ज्ञानदो, गुरुः संपत्प्राप्त्यर्थ मोक्षप्रा-ह्यर्थं च निष्पापैरधिकारिभिः, मया वा सेव्यताम्' इति परेभ्यो हितमुपदिशन्, खहितमाशंसमानो वा प्रन्यकृदाशीर्वादल-क्षणम् (इति) रुक्ष्मीस्मरणरुक्षणं च मङ्गलमाचचार् । यत्त मुकुटः---'खेष्टदेवतासंकीर्तनाद्विष्टमुत्पिपादयिषुः' वोचत्। तत्र। देवतावाचकपदस्यात्रादर्शनात्, आशी-र्लोटो दर्शनाश्व। स्वामी तु—'जिनमनुस्मृत्य' इति स्मरण-लक्षणं मङ्गलमाह । तञ्ज । जिननाचकपदस्यात्रादर्शनात्,

सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदि-कानामनुचितलात्, अमरकर्तुर्जेनत्वे प्रमाणाभावाच । प्राच-स्त-'हे धीराः, स भगवान् सेव्यतामाराष्यताम् । धैर्य-शालिन एव सेवितुं शक्त्वन्तीति तानेव संबोधयति । प्रकृत-स्वाद्यध्यामिहितेच्छिभिः। स कः - यस्य गुणा मेत्रीमर्यादा-दयोऽणिमादयो वा अनघा निष्पापाः । रागायसंबिलता इति यावत् । यद्वा, हृद्याः । तथा च घरणिः—'अन-घोऽपापल्लयोः' इति । किंभतस्य—ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञानं समस्तविद्या(षया)वबोधः । दृष्टं खार्थमनपेक्ष्य परदुःख-प्रहाणेच्छा दया । तयोरम्बुतुल्ययोः सिन्धोरिष सिन्धोर्वि-पुलाधारस्य, अगाधस्य अनवच्छिन्नमहिम्नः। अन्यैरनधिगत-क्रानपारत्वादपरिच्छेद्य(दं गाम्मीर्थं य)गाम्भीर्थस्य वा । स किभूतः-परहितापादनेषु नास्ति क्षयो विरामो यस्य, मर-णादिराहित्याद्वा । फलाधीनैव प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरत आह—श्रिये चेलादि। श्रीरत्र त्रिवर्गसंपत्तिः, तां प्राप्तम्, अमृताय मोक्षाय व । बद्वा-स सिन्धुः सेव्यताम् । स कः-- 'यस्य धगाधस्यातलसर्शस्य. अक्षयस्य सदा परिपूर्णस्य, अस्य विष्णोः क्षयस्य निवासस्य वा गुणाः अनचा रक्षादिमत्त्वात्रैर्मस्यादयः, श्रिये लक्ष्म्ये, अमृताय च पीयृषाय च' इत्याहुः। अत्र समुद्रपक्षस्तु न सम्यगिव । जानेत्यस्थानन्वयात् । 'अक्षयः' **प्रत्यस्य प्रथमान्तस्य पञ्चन्तःवेन व्याख्यानस्यानुचितत्वात् ।** 'अमीष्टदेवतानमस्काराद्यपनीतमदृष्टं हि--' इत्यादिस्वप्रन्थ-विरोधाच । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशेष्वनन्तर्भावात् । 'शान-दययोः स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपत्वात्' इति वा, 'ज्ञानदये स्यन्देते प्रवर्तेते देवतारूपेऽस्मिन्' इति वा समाघेथम् । षष्ट्रार्थोऽप्यार्थिकार्थत्वेन समाधातुं शक्यः । 'स्यन्दतेः संप्र-सारणं धक्ष' (७० १।११) इत्युः । यत्त्र मुकुटः--'ताभ्यां सिन्धुरिवेति प्रकृत्यादित्वात् (२।३।१८ वा॰) तृतीया। 'तृतीया' (२।९।३०) इति 'योगविभागात्समासः' इति सर्वधरादयः' इति । तदपि न सम्यक् । अर्थासंगतेः । प्राति-पदिकार्थे हि सा, तस्य न मेदेनामेदेन वात्रान्वयः संभवति । अमेदे हि तृतीया व्यर्था । प्रथमाया एवं।चित्यात ॥

अभिधेयप्रयोजने दर्शयति-

समाद्वतान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः । संपूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

समिति ॥ मया, अन्येषां व्याक्वावीनां तक्त्राणि नाम, लिज्ञानुशासनानि, सिद्धान्तान्वा । समाइत्यैकीकृत्य, संगृह्या । नामान्याख्याः, लिज्ञानि च क्रीपुनपुंसकानि, अनुषि-ध्यन्ते विविच्य बोध्यन्तेऽस्मिक्षनेन वेति नामलिज्ञानुशासनम्, 'करणाधिकरणयोध' (३।३।११७) इति ल्युट् । संपूर्णं न्यून्त्वदोषरहितम् । उच्यते । कीह्हाम्—वर्गेः प्रकरणेर्युक्तम् । कीह्होः—प्रतिसंस्कृतैः

प्रैलेकं कमकथनेन कृतोत्कर्षैः । यदा । असारांशरहितैः शब्दरचनाविशेषवद्भिः । त्रिकाण्डोत्पलिन्यादीनि नाममात्र-प्रतिपादकानि । वरहच्यादिकृतानि तु लिक्नमात्रप्रतिपादकानि । अत्र तूमसार्थसंप्रहादिदमेव सर्वैः पाठ्यमिति भावः ॥

लिज्ञज्ञानोपायं परिभाषते-

प्रायशो कपमेदेन साहचर्याच कुत्रचित्। स्त्रीपुंतपुंसकं क्षेयं तिह्रशेषविधेः कचित्॥ ३॥ मेदाख्यानाय न इन्ह्रो नैकशेषो न संकरः। कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां कमादते॥ ४॥ त्रिलिङ्गयां त्रिष्वित पदं सिथुने तु इयोरिति। निषिद्धलिङ्गं शेपार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक्॥ ५॥

प्रायश इति ॥ 'बह्रल्पार्थाच्छस्-' (५।४।४२) इति शस्, प्रायशो बाहुल्येन, रूपमेदेन क्याब्विसर्गाविन्दुरूपेण । स्वीपुंनपुंसकं बोध्यम् । यथा—'पद्मालया पद्मा,' 'पिनाकोऽजनवं धनुः'। कविद्विशेषणपदस्थेन सर्वनामपदस्थेनापि रूपमेदेन क्वीपुंनपुंसकं ह्रेयम् । यथा—'तत्परो हनुः'। अत्र तत्पर इति विशेषणाद्भोः पुंस्त्वम् । '(कृत्ः कृत्तेः क्रेह्मपत्रम्) सैवाल्पा कृतुपः पुमान्'। (अत्र) 'सा' इत्युक्तया कृत्वाः क्रीत्वम्। निश्चित-लिक्नेनानन्तर्यं साहचर्यम् । रूपमेदाभावेऽपि क्रचित्तेनापि लिक्नं ह्रेयम्। यथा—'अश्वयुगश्चिनी' 'भानुः करः' 'वियद्विष्णुपदम्'। अत्राश्चयुगश्चानुवियन्ति साहचर्यात्क्षीपुनपुंसकानि ह्रेयानि । क्रवित् तत्य स्वीपुनपुंसकस्य विशेषोपादानात्त्रह्रेयम् । यथा—'मेरी स्वी दुन्दुभिः पुमान्' 'रोचिः शोचिरमे क्रीवे' ॥३॥ अत्र

१-- प्रत्येकं परिपाटीस्थापनादिना कृतोत्कर्षः' पाठान्तरम् । २—अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां शातिपधेनानुक्तानां भैदमा-ख्यातं दन्दो न कृतः। परविक्षकं हि स्यात् । नावयविक्रिम् । यथा 'कुलिशं भिदुरं पविः', नतु 'कुलिशभिदुरपवयः' इति । तथा एक-बोपो न कृतः । **शि**ष्यमाणलिङ्गस्यैव हि प्रतीतिः स्या**त् । यथा** 'नमः खं आवणो नभाः', नतु 'खश्रावणौ तु नभसी' इति । तथा संकरो व्यामिश्रतापि न कृता। साहचर्यात्त हिक्कलं हि स्यात्। यथा 'स्तवः स्तोत्रं स्त्रतिर्नुतिः', नतु 'स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः' इति । एतच क्रमावृते यत्र संप्रवृक्षीकादी क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्रामः क्तानां भिषालिकानां दन्दादयः कृता एव । यथा 'वर्गाः पृथ्वीपुर-क्ष्यामृद्धनीविधमृगादिभिः । नृषद्यक्षत्रविट्युद्धैः साङ्गोपाङ्गीरहोदिताः' स्थित्र द्वन्द्रसंकरौ । आत्रादावेकशेषश्च कृतः । उपाध्यायश्च 'कमा-ट्ते' इत्यन्तर्गडुं मन्यानः 'क्रमेणाट्ते परिपाट्योपादेये अन्ये' इति व्यददरत् । गौडोऽपीत्थमबुद्धा यथात्रायं संकरः ऋमाष्ट्रते अनुऋमं विना भिक्नलिङ्गानां न कृतः । अभिधानानुक्रमेणैयाभिधातुं तु कृत एव । यथा 'कपदाँऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः । प्रमधाः स्युः पारिषदाः' इति । भाकाकारो हि क्वीलिक्नादीन्प्रकरणैर्निरदि-क्षत्। श्रीभोजस्त्वन्यया व्याख्यत् । 'यथेते दन्दैकशेषसंकराः, ऋ माइते पर्यायनिर्देशं विना भिन्नलिङ्गा यचका न स्यः' तदा न कृताः ।

कोशे, अनुकानां खपर्यायेष्यपिठतानाम्, मिनं लिन्नं येषां तेषाम्, लिन्नमेदमाख्यातुम्, इन्द्र एकशेष्य न कृतः। यथा— देवतादैवतामराः' इति न कृतम्। परविश्वन्तता खात्। यथा वा—'खं नभः श्रावणो नभाः' इत्यत्र 'खशावणो तु नभसी' इति न कृतम्। शिष्यमाणलिन्नतैव स्थात्। समानलिन्नानां तु तौ कृतावेव। यथा—'खर्गनाकत्रिदिवत्रिद्दशालयाः', 'पादा रक्ष्य-निन्नतुर्योशाः'। स्थानन्तरनिर्दिष्टानां तु भिन्नलिन्नानापि तौ कृतावेव। यथा—'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धवंकिनराः', 'माता-पितरौ पितरौ'। एते खख्यपर्यायेष्ठका एव। तथा वेषां क्ष्मादते कमं विना संकरो न कृतः। श्लीपुंनपुंसकानि कमेण पिठतानि, तेषु क्रमेण पत्थमानेषु नान्तरीयकस्तु संकरो न होष इति भावः। संकरो नाम भिन्नलिन्नानां मिश्रताल्यः। यथा—'खवः' इति पुंलिक्रमुक्त्वा, 'स्तोत्रं' नपुंसकमुक्त्वा, यथा—'खवः' इति पुंलिक्रमुक्त्वा, 'स्तोत्रं' नपुंसकमुक्त्वा,

पर्यायनिर्देशं विना तूक्तामां कृता एव । यथा 'विद्याधराप्सरोयक्ष-रक्षोगन्थवंकिक्रराः' तथा 'पुत्री पुत्रश्च दुहिता च' । तथा मा-नाथे 'संद्या स्याचेतना नाम हस्तावैश्चार्थसूचमा' इति ॥ ४॥ इति क्षीरस्वान्यस्पेक्षितममरकोशोद्धाटनम् ॥

इन्द्रैकशेषयो रूपमेदकृतलिङ्गनिर्णयाभावाहिङ्गद्वानोपार्य संकरः दोषपरिहारं चाह—भेदेति । अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां लिङ्ग-मेदमाख्यातुं इन्द्र एकशेषश्च न कृतः । इन्द्रो यथा 'दैवतादेवता' मराः' इति न कृतम् । एकशेपो यथा 'खं नभः श्रावणो नभाः' **बत्यत्र 'खश्रावणी तु नभसी' इति न कृतम् । एकलिङ्गानां तु कृ** तावेव । यथा '-स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः', 'भजा विष्णुहरच्छाः गाः' इति । नन् भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतौ । यथा '-अप्सरोय-क्षरक्षोगन्धर्वकिनराः' इति, 'मातापितरौ पितरौ' इत्यत आह-अनुक्तानामिति । स्थानान्तरेऽनिर्दिद्यानां न कृती, निर्दिष्टानां तु कृतावेव । इह त स्थानान्तरनिर्देशो यथा 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः', 'नैर्ऋतो यातुरक्षसी', 'जनयित्री प्रसूर्माता', 'तातस्तु जनकः पिता' इति । नतु रसकोषादिवरक्षीपुनपुंसककाण्डविधानेनैव कथनमुचि-तम् । तथासति रूपमेदसाइचर्यादिप्रतिपत्तिगौरवमाप न स्यात्। त्तत्किमिति लिक्संकरः क्रियते, इत्यत आइ-क्रमावृते इति । क्रमं विना संकरो न कृतः। क्रमानरोधात्त कृत इति तात्पर्यम्। संक-रस्त भिन्नलिङ्गानां मिश्रस्वरूपः। क्रमः प्रकारः। प्रस्ताव इति यावत्। यथा स्वर्गप्रक्रमे घोदिनौ मिक्नलिङ्गे अप्यनस्यनाच्यत्वात्म-बिते । विष्णुप्रस्तावे च लक्ष्मीनाम, इति । यदा ऋमं विना भि-कलिकानां संकरो न्यामिश्रभावी न कतः। क्रमेण त कत एव। यथा 'सुरकोकः' इत्यन्तेन पुंलिङ्गशुन्दान्निरूप्य 'बोदिवी' इति स्त्री-लिङ्गशब्दाबुक्त्वा क्वीवे 'त्रिविष्टपम्' इत्युक्तम् । एवं 'बनुर्वमनजन्मा-नि' इति क्वीबलिङ्गाजिरूच्य 'जिमक्त्यत्तिः' इति स्त्रीलिङ्गानुक्त्या उ-द्भवशन्दः पुंलिङ्ग उक्तः । इह तु श्लीरस्वामिक्तव्याख्याविशेषो ग्रन्थ-गौरवभयात्र लिखितः ॥ ४ ॥ इति रायमुकुटकूतपदचनित्रका ॥

भेदेति । अत्र अन्ये मिन्नलिङ्गानां मेदाख्यानाय लिङ्गमेद-मास्यातुं इन्द्रो न इतः । यथा 'देवतादैवतामराः' इति इन्द्रो

'युतिः स्तुतिः' इति क्रीलिङ्गाषुक्ती । नतु 'स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो त्रुतिः द्विति कृतम् । एवं 'जनुर्जननजन्मानि' इति नपुंसकलि-ङ्गानिकृत्य, 'जनिकृत्यिक्तः' इति क्रीलिङ्गानुक्त्या, उद्भवसायः पुंलिङ्ग उक्तः । यनु खामिनोक्तम्—'एतक क्रमाहते । यत्र संग्रहश्चोकादो क्रममात्रं विविद्यतम्, तत्र अनुक्तानां भिजनिङ्गानां इन्द्वादयः कृता एव । यथा 'वर्गाः पृश्वीपुरस्माध-इनीषिन् ' इत्यादी इन्द्वसंकरी, 'श्रात्रादानेकरोषय कृतः' इति । तत्र । इत्यं हि 'पृश्वीपुर—' इत्यादिनिकिष्टे प्रिश्नामान्दानिकीह एव । तत्र क्रममात्रस्यात्रतिपिपादियिषितस्यात् । अस एव 'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धविद्विनराः' इत्यादावप्यनिकीहः । यदिप 'उपाध्यायश्च 'क्रमाहते' इत्यन्तर्गद्धं मन्त्वानः 'क्रमेणाहते परिपाञ्चोपादेये प्रत्ये इति व्याख्यत्' इति खामी । तदिप न । अन्तर्गद्धमानस्य निकीज्ञतात् । असदुक्तरीत्रा

न कृतः। एवं कृते '–दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम्' देति लिन्न-ज्ञानं न स्वात्। तथा 'खश्रावणी तु नभसी' इत्येकशेषी म कृतः' 'खंनभः अविणो नभाः' इति पुनपुंसकलिङ्गज्ञानायः। समानलि-क्नानां त तौ कृतावेव । यथा ⁴स्वर्गनाकत्रिवियत्रिदशाख्याः' ⁴अजा विष्णृहरच्छागाः" । किंभृतानां भिन्नलिङ्गानाम् । अशुक्तानाम् । रूपमेदसाइ चर्यविशेषविधिभिरशापितलिङ्गानाम् । शापितलिङ्गानां त्र द्वन्द्वेकशेपी कृतावेव । यथा 'स्थियां बद्वध्यप्सरसः', 'बक्षेकपिक्नैक-विल-' इति 'यातुरक्षसी' इति कापितलिङ्गानाम् 'अप्सरीयक्षरक्षीग' न्धर्विकिनराः' इति दन्दः कृतः। यथा 'जनयित्री प्रसूर्माता', 'ताः तस्त जनकः पिता' इति ज्ञापितलिङ्गानां 'मातापितरौ पितरौ' इत्ये॰ कशेषः कृतः । तथा भिन्नलिङ्गानां ऋमाइते ऋमेण विना संकरोऽपि न कृतः।क्रमः प्रस्तावः। संकरो मिश्रत्वम्। अत्र तु वज्रप्रस्तावे 'कुलिशं भिदरं पविः' इति पुंनपुंसकयोः संकरो न कृतः। स्वर्गः प्रस्तावे 'सरलोको घोदिवी हे स्त्रियाम' इति स्त्रीपुंसयोः। स्तृतिष्र-स्ताने 'स्तनः स्तोत्रं मृति! स्तुति!' इति स्त्रीपुंनपुंसकानाम् ॥ ४ ॥ इति दीक्षितरामकृष्णविरत्वितपीयुषाख्यव्याख्या ॥

अन्नेयं विश्वारणा-

एकशेषाभावीदाहरणं 'खं नभः आवणो नसाः' इत्यत्र 'खआवणी तु नमसी' इति व्याख्यासु व्यक्तम् । तक संगच्छते । 'नमोऽन्तरीक्षं गगनम्', 'नमाः श्रावणिकश्च सः' इति स्वपर्योये लिक्नमेतस्य क्वापि तत्वेन 'मातापितरी पितरी' इत्यतो वैलक्षण्याभावादेकशेषेऽपि दी-षामावात् तस्माद् 'ओकः सधाश्रयश्चीकाः' इत्युदाहर्तव्यम् । य-च्चोक्त-'समानलिक्वानां तु ज्ञतावेव' इति । तदिप न समज्जसम् । 'पयः क्षीरं पयोऽन्तु न' इत्यत्र समानलिक्वतेऽप्येकशेषाकरणात् । तस्मादियं परिमाषा म सार्वत्रिकी । किंतु 'समानलिक्वानाभेव, स्व-पर्वावेषूक्तानामेव वा कृतः' इति परिसंख्याक्रपेण व्याख्योचिता । तमा च 'समे यजेत' इत्यत्र वागकरणाकरणयोभिवात्राप्येकशेषाधि-करणाकरणयोभिक्तेष्ट्यम् ॥ इति क्षिवदक्तः ॥

तस्य सामजस्यात् ॥ ४ ॥ त्रयाणां विज्ञानां समाहारिक्वविज्ञी, तत्र 'त्रिष्' इति पदं होयम्। इति परिभाष्यते। यथा-**'त्रिषु स्फुलिक्कोऽप्रिकणः'। न्यायसिदं चैतत् । त्रिलिक्क्यतिरि-**क्तस्यार्थ[र्थान्तर]स्यासंभवात् । अयोगाच । स्नीपुंसी मिथु-नम्, तत्र 'द्वयोः' इति पदं हैयम्। यथा—'द्वयोज्वील-कीली'। 'द्वयोः' इति द्विशब्दप्रयोगोपउक्षणम् । तेन 'द्विहीनं प्रसवै सर्वम्', 'द्वयहीने कुकुन्दरे' इत्याद्यपपद्यते । तथा निषिद्धं लिक्नं यस्य तित्रविद्धलिक्नं पदं, शेषार्थं शेषलिक्नकं क्षेत्रम्। इदमपि न्यायसिद्धम् । विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानात् । यथा-- 'वजमस्री' इति । तुरन्ते यस्य तत्त्वन्तम् , अय आदि-र्थस्य तदथादि, त्वन्तं च अथादि च नामपदं लिङ्गपदं सर्वनाम-पदं अन्ययपदं च पूर्वान्वयि न भवति । किं तूत्तरान्वयि । 'मगरी त्वमरावती' 'जनोऽथ शीघ्रं त्वरितम्' इति च नाम-पदम् । 'पुंसि त्वन्तर्धिः' 'शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये' इति लिङ्ग-पदम्। 'तस्य तु प्रिया' इति सर्वनामपदम्। 'वा तु पुंसि' इत्यन्ययपदम् । अथशन्दोऽयोशन्दस्याप्युपलक्षणम् । यथा-'अनुक्रोशोऽप्यथो हसः'। न्यायसिद्धमिदम्। तुना पूर्वस्मा-द्विशेषचोतनात् । अथवाब्देन चार्थान्तरारमभात् । अमविषयं चैतत्। 'उदपानं तु पुंसि वा' इत्यादो तु न दोषः। उत्तर-स्यानामत्वात् । लिप्तवाचिनाऽन्वयेऽपि दोषाभावात् । वस्तु-त्तस्तु अत्र पादपूरणाय चकाराधेव पठितुं युक्तम् ॥ ५ ॥

स्वरब्ययं स्वर्ग-नाक-त्रिदिव-त्रिदशाख्याः । स्वरखोको द्यो-दिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥६॥

स्वरिति ॥ यद्यपि 'चतुष्ट्यी शब्दानां प्रकृतिः' इति पक्षे संज्ञाशब्देषु व्युत्पत्तिनीवश्यकी, तथापि शाकटायनाद्यभिम-तत्रयीपक्षे व्युत्पत्तिः प्रदर्शयते ॥ ॥ स्वर्थते स्तूयते इति स्वः । 'स्तृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि ह्दयन्ते' (३।२।७५) इति विच्। बाहुलकात्कर्मणि गुणः (७।३।८४) रपरलम् (१।१।५१) इत्याहुः । तन्न । निर्वी-जबाहुलकाश्रयणस्यायुक्तलात् । 'खरति शब्दायते' ब्युत्पित्राययुक्ता । उक्तार्थस्य तत्रासंभवात् । खरख-प्राप्त्या उपतापयति । 'नैनं कृताकृते तपतः' इति श्रुतेः । खरादि (१।१।३०) पाठादन्ययस्वम् । 'अन्ययोऽस्री शब्दभेदे नाविष्णौ निर्व्यये त्रिषु'। स्वःशब्दस्य मज्ञळार्थमादी प्रयोगः ('स्वः प्रेत्य व्योम्नि नाके च') ॥(१)॥*॥ सुष्टु अर्ज्यते स्वर्गः । 'क्षर्ज क्षर्जने' (भ्वा ० प० से ०) कर्मणि (३।३।१९) घम् । ऋज्यतेऽस्मित्रिति वा । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' (भ्वा ० क्षा० से०) 'हरुक्ष' (३।३।१२१) इति घन् । स्यङ्कादि-स्वात् (७१३।५३) कुत्वम् । यत्तु मुकुटः—'चजोः'–(७१३।५२) इति कुत्वमाह । तन्न । 'निष्ठायामनिटः कुरवम्' (७३।५९) इति बार्तिकात् ॥(२) ॥*॥ 'कं सुखं तद्विरुद्धम् अकं दुःखस्, नास्त्यकमत्र' इति नाकः। 'नभ्राष्नपात्-' (६।३।७५) इति नकोपो न। को बह्मा, सदभावो नात्रेति वा। 'नाकस्तु त्रिदि-

वेऽम्बरे' ॥(३)॥*॥ तिसम्बप्यवस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा वा दीव्यन्खेत्रेति त्रिदिवः ।— 'घनर्थे कविधानम्' (वा० ३।-३१८) इति कः- इत्याहुः। तम्र । 'स्थास्नापाव्यधिहनियुष्य-र्थम्' (उक्तवार्तिकशेषे) इति परिगणनात्। उदाहरणत्वेनं भ्याख्यानस्य निर्मूलत्वात् । यदपि—मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कप्रत्ययः-इति । तदपि न । अधिकरणव्युत्पत्तिप्र-दर्शनस्यासंगतत्वात् । तत्र 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति बाक्यशेषात् । तस्मात्—'हलक्ष' (३।३।१२१) इति धन् । संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः-इति व्याख्येयम् । यद्वा---ब्राह्मवैष्ण-वरौद्रभेदेन सास्यिकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरति प्रकाशते वा ('दिवु कीडाविजिगीषाव्यवहारद्यतिस्त-तिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु'। (दि॰ प॰ से॰) 'इगुपधत्वात्' (३।१।१३५) कः। 'त्रिदिवं तु खे। खर्गे च त्रिदिचा नवाम्' इति मेदिनीदैर्शनात् क्लीबेऽपि ॥ (४) ॥*॥ त्रिदश-नामालयः ॥ (५) ॥ स्वर्गभुरादयः शब्दाः खरूपपराः । लक्ष-णया स्वर्थपराः । अतः समानार्थस्वाभावादेकशेषो न ॥ ॥ सुराणां लोकः ॥ (६) ॥ सुरसद्मादीनामप्युपलक्षकमेतत् । एवं यांगिकेषु सर्वत्रोभेयम् ॥०॥ द्योतन्तेऽस्यां द्योः गोवत् । **बाहु**-लकात् (३।३।१) द्युतेः ('द्युत रीप्तो') (भ्वा॰ आ० से०) डोः। थौति 'द्यु अभिगमने' (आ॰ प॰ अ०)। विच् (३।२।७५) वा । ('द्योस्तु स्वर्गविहायसोः') ॥ (७) ॥३॥ दीव्यन्त्यस्या-मिति बाहुलकात् (३।३।९) दिवेः (दिवु क्रीडादिषु । दि० प० से॰) दिविः । द्योः, दिवो, दिवः, द्युभ्याम् । ('द्यौः स्वर्गन-भसोः') ॥ (८) ॥ यत्तु—'दिवेड्योंः' इति ड्योप्रत्ययः-इत्याह मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रस्यादर्शनात् । स्वामी तु-चोशब्दोऽ-प्योकारान्तोऽस्ति । भाष्ये (६।१।९३) 'गोतो णित्' (७।१।-९०) इत्यत्र 'ओतो णित्' इति पाठान्तराम्नानात्' इत्याह । तदपि न । स्मृत उर्येन स स्मृतौरित्यत्र युद्धिविधानेन पाठ-स्योपक्षीणत्वात् । यदिप-दिवेः किप् (३।२।७६) इत्य्-क्तम् । तदपि न । दिवी विव इत्यादी 'च्युोः शुइ-' (६।४।-१९) इत्युटः प्रसङ्गात् । सुभूतिस्तु—'द्यु अभिगमने' चूयते अभिगम्यते बाहुङकात्कर्मणि डोप्रत्ययः-इत्याह । 'द्यौः स्त्री खर्गे च गगने दिखं क्षींचं तयोः स्मृतम्'। यत्तु-स्वामिना 'दिवशब्दो वृत्तिविषयः' इत्युक्तम् । तदेतेन परास्तम् । उक्त-मेदिन्यां वृत्तिविषयत्वानिभधानात् । 'मन्दरः सैरिभः शक्र-भव(सव्) नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषाच ॥*॥ विश-न्यस्मिन् सुकृतिन इति विश्लेः ('विश्व प्रवेशने' तु० प० अ॰) कप्रत्ययः, तस्य च तुद्। 'ब्रथ्य-' (८।२।३६) इति षत्वम् । 'यत्र ब्रधस्य विष्टपम्' इति वैदिकः प्रयोगः । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् ॥ (९) ॥ पूरणप्रत्ययस्तु इसी गतार्थत्वान

र-अवं पाठस्तु हैम उपस्थ्यते ।

प्रयुज्यते । (रूपमेदेनैव क्लीबत्वे स्टब्घे रूपमेदलब्धलिङ्गविशेष-स्यानित्यत्वद्वापनार्थे इहीब इत्युक्तम् । तस्य फलं 'कर्म किया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्यराः' इत्यत्र नपुंसकत्व उक्तेऽपि पुंलिक्तत्वं सिद्धम् । अतः 'कर्म व्याप्ये कियायां च पुंनपुंसक-योर्मतम्' इति रुद्दकोशेन सह न विरोधः शहूनीयः)। केचि-त्तु—'पिष्टप' इति सूत्रं पठिला विश्वतेरादेः पो निपात्यते-इत्याहुः । अयं पुंस्यपि । तथा चामरमाला—'पिष्टपो विष्टपोऽ-प्यक्री भुषनं च नपुंसकम्' इति । 'नभो विष्टपं भूषो गौनो पृक्षिधापि सुरालयः' इति रक्षमाला । एवं शक्रभवनफलोदया-वरोहोर्ध्वलोकादयोऽप्यूह्याः । नव 'स्वर्गस्य' ॥ अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विव्धाः सुराः। सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवोकसः॥ ७॥ आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः। आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमृत्या अमृतान्धसः ॥८॥ बर्हिर्मुखाः ऋतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः। **ष्टुन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥९॥**

अमरा इति ॥ न म्रियन्ते 'मृड् प्राणत्यागे' (तु॰ आ॰ **अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'अमर ब्रिद्शेऽ**प्यैस्थिसंहारे कुलिशद्दमे । स्त्री गुङ्क्यमरावत्योः स्थूणादूर्वाजरायुषु' ॥(१) ॥*॥ जराया निष्कान्ताः । 'निर्जरः स्यात्प्रमान्देवे जरात्यक्ते च वाच्यवत् । निर्जरा तु गुडूच्यां च तालपर्ण्यामपि स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥ शा दीव्यन्तीति देवाः । पचादिषु (३।९।-१३४) पाठादच्। 'देवः सुरे घने राज्ञ देवमाख्यातमि-न्द्रिये । **देवी** कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्कयोरिप श(३) ॥०॥ तृतीया योवनाख्या दशा सदा येषाम् । त्रिशब्दस्य तृतीया-र्षता त्रिभागवत् । त्रिर्दशै वा । 'संख्ययाऽव्यया-' (२।२।२५) इति बहुवीहिः । 'बहुवीहैं। संख्येये-' (५।४।७३) इति डच् । जन्मसत्ताविनाशाख्यास्तिस्रो दशा येषामिति वा । 'त्रीन् तापान् दशन्ति 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) पचादाचि पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) 'न लोपः' इति राजदेवः । तन्न । उक्तविप्रहे कर्मण्यणः (३।२।१) प्रसङ्गेनाचोऽप्राप्तेः । मूलवि-भुजादिलादिलेके (२।२१५ वा॰) वा समाधेयम् ॥(४) ॥*॥ विशिष्टो बुधो येषाम् । त्रिकारुज्ञजीव-शिष्यत्वात् । विशेषेण क्रुध्यन्ते वा। 'बुध अवगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰, दि॰ आ०-अ०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'विबुधो हे सुरे' ॥ (५) ॥∗॥ सुरन्तीति सुराः । 'पुर प्रसवैश्वर्ययोः' (तु०-प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। यद्वा समु-

१— अयं पाठो बहुत्र नोपल्ल्यः । २ — अस्थितंहारे गङ्गादि-प्रक्षेप्याणामस्थानेकत्र मीलने - इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । १ — दश दशदर्गाः । 'श्रियं विन्दति सौमित्रे प्रचाविशति वर्षवत्' इति रामायणवाक्येन सदा देवानां पञ्चविश्ववर्षात्मकत्वेन तृतीये दशे-स्येव वर्तमानस्वमिति आवः ।

द्रोत्या सुरास्त्येषाम् । अर्धाभावान् (५।२।१२७) । यद्वा घोभनं राजते । 'राजृ दीप्ताँ' (भ्वा ॰ उ ॰ से ॰) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।१०१ वा०) इति डः। 'सुरा चषकमधयोः। पुंलिक्स-क्रिदिवेशे स्यात्' ॥ (६) ॥≈॥ सुष्ठु पर्व अमावास्यादिचरितम्, अङ्गल्यादिप्रन्थिः, उत्सवो वा येषां सुपर्वाणः । 'सुपर्वा ना शरे वंशे पर्वधूमसुरेषु च ॥' (७) ॥ ॥ शोभनं मनो येकां ते युमनसः । '**सुमनाः** पुष्पमालखोः स्नियां, ना धीरदेवयोः ॥' (८) ॥*॥ त्रिदिवसंशाः ॥ (९) ॥*॥ दिव्योको येषां ते दिवौकसः । दिवशब्दोऽदन्तः । 'मन्दरः सरिभः शक्रभव(सदन) खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषात् । खीरोको येषामिति विग्रहे 'दिवोकसः' अपि । 'स्याद्विवौका दिवोकाश्व देवे चापीह पक्षिणि' इति रन्तिदेवः । 'दिवोकाश्व दिवोकाश्च पुंसि देवे च चातके'। शैब्दपरविप्रतिषेधात्परस्य यणादेशः। स्थानिवत्त्वेन पूर्वस्य न यण्। 'सक्टूदर्ती' (१।४।२ प०) इति म्यायात् ॥ (१०) ॥ ।। 'नको दान्नो डितिः' इति शाकटा-यनः। यद्वा द्यति । 'दो अवखण्डने' (दि०प० अ०)। 'क्तिच् कौ च-' (३।३।१७४) इति क्तिच्। 'यतिस्पति-' (जाप्राप्तः) इति इत्तम्। दितिभिन्ना अदितिः। अदिल्या अपत्यानि । 'कृदिकारादिक्तनः' (४।१।४५ ग०) इति बीपन्तात् 'स्नीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (११) ॥*॥ दिवि सीदन्ति वर्तन्ते 'षदू विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा० प० अ०, तु०-प॰ अ॰)। 'सत्सृद्विष-' (३।२।६१) इति किप्। 'हृद्युभ्यां च' (६।३।९ वा०) इति डेरलुक्। 'सुषामादिषु च' (८।३।-९८) इति पत्वम् ॥ ॥ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६।३।१४) इति ङेर्छकि 'द्यसदः' अपि । 'मन सु येन द्युसदां न्यधीयत' इति माघः ॥ (१२) ॥*॥ चित्रादौ लिख्यन्ते । 'लिख अक्ष-रविन्यासे' (तु० प० से०)। 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति कर्मणि घत्र । श्रीवाहरतपादेषु तिस्रो लेखाः सन्लेषामिति वा । 'भर्श आद्यच्' (५।२।१२७) । '**लेखो** लेख्ये सुरे **लेखा** लिपिराजिकयोर्मता'॥ (१३)॥*॥ अदितेर्नन्दनाः ॥(१४)॥*॥ अदितेरपत्यानि । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः। लिज्ञविज्ञिष्ट (४।१।१) परिभाषाया अनित्यत्वान्ङपन्ताण्यो न । 'आदित्यो भास्करे देवे'॥ (१५) ॥*॥ ऋशब्दवाष्यः खर्गः, अदितिर्वा । खरादि (१।१।३७) पाठादव्ययत्वम् । तत्र ततो वा भवन्ति । 'मितद्वादित्वात्' (वा॰ ३।२।१८०) ारशा किपि (३।२।७६) 'ऋभुवः' अपि-इस्यन्ये ॥ (१६) ॥*॥ अविद्यमानः स्वप्नो येषाम् ॥ (१७)॥*॥ स्नियन्तेऽ-स्मित्रिति मर्तो भूलोकः । 'इसिमृप्रिण्वामिदमिल्पूपुर्विभ्य-स्तन्' (उ॰ ३।८६) । तत्र भवा अध्युपचारान्मर्ताः । ततश्च 'नवसूरमर्तयविष्ठेभ्यो यत्' (वा॰ ५।४।३६) इति खार्थे यत्। तद्भिनाः ॥ (१८)॥*॥ अमृतमन्घोऽत्रं येषां ते ॥ (१९)॥*॥

१—इदं च 'दिवं उत्':(६।१।१३१) इति वकारस्थोत्त्वे कृते बोध्यम् ।

वर्हिरमिर्मुखं येषां ते ।। (२०) ।। शा कतून् कतुषु वा मुजते । **'मुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० आ० अ०) किप् (३।२।७६)** ॥ (२१) ॥ 🕬 गीरेव निप्रहानुप्रहसमर्था बाणोऽस्रं येषाम् ॥ ॥ दन्तोष्ट्रपाठे गिरं वन्वते सुतिप्रियत्वात् । 'वनु याचने' (त॰ आ॰ से॰) 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'पूर्वपदात्-' (८।-४।३) इति णखम् ॥ (२२) ॥*॥ दानवानामस्यः ॥ (२३) ॥*॥ प्रशस्तं वृन्दं येषाम् । 'शृह्ववृन्दाभ्यामारकन्' (५।२।-१२० वा०)। ('ब्रुन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोश्चिषु') ॥ (२४) ॥ शा देवशस्त्रात्स्वार्धे तल् (५।४।२७)। ततः स्वार्धे प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । विशेषविषेः पुंस्त्वम् । रूपभेदात्क्रीब-स्वम् ॥ (२५) ॥*॥ देवताः ॥ (२६) ॥ क्रियाम् । रूपमे-हादेव स्नीत्वे सिद्धे बहुवचनान्तपुंलिङ्गशङ्कावारणार्थं 'स्नियाम्' इति-मुकुटः । तन्न । रूपमेदेनैव वारणाद्विसर्गे विना पुंलिजनो-टेरनुत्थानात् । अन्यथा 'पद्मा गदा' इत्यादी तस्या अनिवा-रणात् । अतो 'देवपर्यायाः पुंसि' इति वक्ष्यति । तद्वाधनार्थ-मिदम् । षड्विंशतिः 'देवानाम्' ॥

आदित्य-विश्व-चसवस्तुषिताभास्वरानिलाः । महाराजिक-साध्याध्य रुदाश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

आविद्यादयः प्रत्येकं गणदेवताः समुदायचारिण्यो देवताः। समुदायक्तानामवयवकृत्तेरप्यभ्युपगमात् । 'आदिला द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्पृताः । वसवश्वाष्ट-संख्याताः षट्त्रिंशन्तुषिता मताः । आमाखराश्रतुःषष्टिवाताः पद्मावाबूनकाः । महाराजिकनामानो दे शते विंशतिस्तथा । साध्या द्वादश विख्याता हदाश्वेकादश स्मृताः ॥' ॥१॥ शा बिशन्ति कर्मस्विति विश्वे। 'विश प्रवेशने' (तु॰ प॰ अ॰)। **'अग्रू प्रुषि-लटि-कणि-कटि-विशिभ्यः क्रन्' (उ० १।१५१)** । सर्वनामसंज्ञोऽयम् । आधुनिकसंज्ञाखेव सर्वनामत्वपर्युदासात् । मुकटालु-सर्वेषां विश्वे(षां) देवानां नाम इति कृत्वा सर्व-नामसंज्ञ:--इत्याह । तन्न । एकशब्दस्य बहुषु संकेतितस्य संज्ञारवीचित्यात् । यथा प्राचीनवर्हिषः पुत्रेषु संकेतितस्य प्रचेतःशब्दस्य । 'यभा पूर्वजवृत्तिः पूर्वशब्दः' इति तदीय-दृष्टान्तोऽपि चिन्त्यः । पूर्वजवृत्तेः पूर्वशब्दस्य व्यवस्थायां सत्पात्संज्ञात्वोक्तिसंभवाभावात् ('बिश्वा त्वतिविषायां स्त्री जगति स्याजपुंसकम्। न ना शुष्ट्यां पुंसि देवप्रमेदेष्वसिके त्रिष्ठ') ॥ (२) ॥ ॥ धसन्तीति वसनः । 'बस निवासे' 'शु-स्य-निहि-त्रप्यसि-वसि-हनि-क्रिदि-वन्धि-मनिभ्यश्व' (उ॰ १।१०) इति उः। 'विश्वस्य वसुराटोः' (६।३।१२८) इति बीघों न । असंज्ञात्वात् । ('बसुस्त्वप्रौ देवमेदे नृपे क्चौ । योके शुक्के बसु खादी रहे खुद्यीषचे धने') ॥ (३) ॥ ।। तुष्यन्ति । 'तुष तुष्टौ' । 'रेनिकृटिरुपिभ्यः कितन्' (उ॰

१—सूत्रं 'इस्विनम्बिकुविकुटिभ्यः कित्रस्' श्रयेवसुणाविष्यः कम्बते।

४।१८६) इति बाहुलकात् कितच् । यद्वा-तोषणं तुद । संपदादिः (बा॰ ३।३।१०८)। ततः 'तारकादित्वादितच्' (५।२।३६) ॥ (४) ॥ 🛊 ॥ आ समन्ताङ्कासनशीलाः । 'भासः दीसी' (भ्वा० आ॰ से॰)। 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' (३।२।१७५)॥ (५) ॥*॥ अनन्त्यनेन । 'अन प्राणने' (आ॰ प॰ से॰) 'सलिक-ल्यनिमहिभण्डिमण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्' (उ॰ १।५४) 'अनिलो वसुवातयोः' ॥ (६) ॥*॥ महती राजिः पङ्कियेंबाम् । 'शेबादिभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥॥। 'माहाराजिक' इति पाठे महाराजो देवता येषाम् । 'महा-राजप्रोष्टपदाहुन्' (४।२।३५) इति ठम्। यद्यपि-सूकह-विर्भागिन एव देवतात्वम्, तथापि 'आग्नेयो वै ब्राह्मणः' इतिवदुपचारो बोध्यः॥ (७) ॥*॥ साध्यं सिद्धिः। 'साध संसिद्धी' (स्वा॰ प॰ अ॰)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) इति भावे प्यत्। साऽस्त्येषाम्। अर्धाश्राद्यन् (५।२।१२७)। 'साध्यो योगान्तरे सुरे। गणदेवविशेषे च साधनीये च वाच्यवत्'।। (८) ॥ ॥ रोदयन्त्यसुरान् । 'रुदिर् अश्रुविमो-चने' (अ॰ प॰ से॰)॥ 'रोदेर्णिलुक् च' (उ० २।२२) इति रक् णेश्व छक् ॥ (९) ॥ नव 'गणदेवानाम्' ॥

विद्याधरोऽप्सरो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किनराः । पिद्याचो गुद्धकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः॥११॥

विद्येति ॥ 'विद्याधरोऽप्सरो-' इति पाठः । भिन्नलिङ्ग-त्वादभेऽनभिधानादसमासः । विद्याया गुटिकाजनादिविष-यिण्या धरो धारकः । यन्तु—'विद्यां घरति' इति मुकुट आह । तम । पचाद्यचः (३।१।१३४) अपवाद्त्वादणः (३।२।९) प्रसङ्गात् ॥ (९) ॥४॥ अद्यः सरन्ति । 'सरतेर-सुन्' (उ० ४।२३७)॥ (२)॥∗॥ यक्ष्यते पूज्यते 'यक्ष पूजायाम्' (चु॰ आ॰ से॰) । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (३।३।१९) इति कर्मणि घञ्। 'यक्ष्मो गुलाकमात्रे च गुला-काधीश्वरेऽपि च'। इः कामः, तस्येवाक्षिणी अस्येति वा, इर-क्षिषु यस्येति वा । 'बहुब्रीहों सक्थ्यक्ष्णोः-' (५।४।४३) इति षच् ॥ (३) ॥*॥ रक्ष्यन्त्येभ्यो रक्षांति । 'रक्ष पाठने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ॰ ४।१६९)॥ (४) ॥*॥ गन्धं सौरभमवंति गन्धवं: । 'अर्व गतौ' (भ्वा • प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शकन्थ्वादिः (बा० ६।१।९४) ॥ (५) ॥ ॥ अश्वमुखत्वात्कुत्सिता नराः । किं क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (६) ॥४॥ पिश्चितम-श्राति । 'अश भोजने' (त्रया॰ प० से) । 'कर्मण्यण्' (३।१।१) 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९)। मध्यतालन्यः ॥ (७) ॥ 🛊 । गृहति निधि रक्षति । 'गुहू संवरणे' (भ्वा॰ उ० से॰)। 'जुरू' (३।९।१३३)। पृषोदरादित्वायगागमः। तथा च व्याबि:--'निधिं रक्षन्ति ये यक्षास्ते स्युग्रेणकसं-इकाः' इति । यद्वा गुह्यं कुत्सितं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प॰ अ॰) 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) गुद्धं गोपनीयं

कं मुखं यस्येति वा । अनयोः पक्षयोः 'शंसिदुहिनुहिन्न्यो वा' (बा० ३।१।१०९) इति काश्चिकाकारवचनाहुहै: क्यप् । तत्र दुहिगुह्योर्भहणं निर्मूलमिति महोजीदीक्षिताः । तन्मते ण्यति संज्ञापूर्वकलाम गुणः ॥ (८) ॥×॥ असेघीदिति सिद्धः । 'विधु हिंसासंराख्योः' (दि० प० से०)। 'गत्यर्थाकमंक-' (३।४।७२) इति कर्तरि कः । सिद्धिरस्यास्तीति वा । अर्श-आयन् (५।२।१२७)। ('सिन्हो व्यासादिके देवयोनी निष्य-ब्रमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे') ॥ (९) ॥*॥ भृतिरस्यास्ति । अर्श-**आय**च् (५।२।१२७)। भूतः । ('भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्ती हीवं त्रिषूचिते । प्राप्ते वित्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरेषु ना'। भवति इष्टं प्राप्नोति । 'भू प्राप्तौ' (चु॰ आ॰ से॰)। 'गत्यर्थाकर्मक-' (३१४।७२) इति कः-इति मुकुटः । तन्न । प्राप्त्यर्थस्यागत्यर्थाकर्मकत्वात् वर्तमानविष्रहायोगाच ॥ (१०) ॥ 🛊 ॥ अमी विद्याधरादयो दश देवा योनिरेषां ते देवयोनयः । देवांघाका इत्यर्थः । यत्तु--'देवानामिव योनिहत्पत्तिकारण-मविभाव्यमेषाम्' इति मुकुटो व्याख्यत्। तश्व। व्यथिकरण-बहुवीहिप्रसङ्गात् । श्लोकोपक्रमस्थप्रन्थविरोधाच । दश 'देवयोनयः' ॥

असुरा दैत्य-दैतेय-दनुजेन्द्रारि-दानवाः । गुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥

असुरा इति ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति देवान् असुराः। 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। 'असेहरन्' (उ॰ १।४२) इत्युरन् । सुरविरुद्धलाद्वा । 'नम्' (२।२।६) इति तःपुरुषः । प्रज्ञाराणि (५।४।३८) 'आसुराश्च'। असुषु रमन्ते वा। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । ('असुर: सूर्यदैलयोः । असुरा रजनीवाँस्योः') ॥ (१) ॥ ॥ दितेर-पत्यानि । 'दिल्यदिला-' (४।१।८५) इति ण्यः । ('दैत्यो-S सुरायां तु दैत्या चण्डोषधावपि') ॥ (२) ॥*॥ कीयन्तात्। 'स्त्रीभ्यो हक्' (४।१।१२०) ॥ (३) ॥*॥ दनोर्दनो वा जाताः । 'सप्तम्यां जनेर्डः', 'पश्चम्यामजाती' (३।२।९७, ९८) ॥ (४) ॥*॥ इन्द्रस्यारयः ॥ (५) ॥*॥ दनोरपत्यानि ॥ (६) ॥*॥ छुक्रस्य शिष्याः ॥ (७) ॥*॥ दितेः सुताः ।। (८) ॥*॥ पूर्वे च ते देवाश्व । 'पूर्वापरप्रथम-' (२।१।५८) इत्यादिना समासः। यद्वा पूर्व देवाः। अन्या-याद्धि देवलाङ्ग्रष्टाः । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । पूर्वे देवा येभ्यो वा। 'अनेकमन्यपदार्थे' (२।२।२४) इति बहुवीहिः ॥ (९) ॥*॥ सुरान् द्विषन्ति । 'द्विष अत्रीतौ' (अ॰ उ॰ अ॰) 'सत्सृद्धिष-' (३।२।६१) इति किए ॥(१०) ॥*॥ यद्यपि पातालवासिलेन पातालवर्गे वक्तुं युक्ताः, तथापि देवविरोधित्वेन ्बुख्युपारोहादिहैवोकाः । दश नामानि 'असुराणाम्' ॥

सर्वेश इत्यादि ॥ सर्व जानाति । 'हा अवबोधने' (क्या॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) यद्भा सर्वे ज्ञा यस्य । स्वात्मनः सर्वस्यापरोक्षत्वात् । 'यैः साक्षाद-परोक्षात्' इति श्रुतेः । यदा सर्वे ज्ञा यस्मात् । 'यथाऽमेः श्रुता विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एत आत्मानो ब्युबरन्ति' इति श्रुतेः। यद्वा सर्वे हा येन । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः। ('सर्वेज्ञस्तु जिनेन्द्रे स्थात्सुगते शंकरेऽपि च')॥ (१) ॥ शोभनं गतं ज्ञानमस्य ॥ (२) ॥ ।। प्रशस्ता बुद्धि-रस्य । अर्शकायन् (५।२।१२७) । यद्वा बुभ्यते । 'मति-बुद्धि-' (३।२।१८८) इति काः ॥*॥ 'इगुपथ-' (३।९। १३५) इति के 'बुधाः' अपि । 'सर्वहः चुगतो बुधः' इति व्याखिः ॥ (३) ॥ ॥ धर्मेण राजते । पनावन् (३।१।१३४) । धर्मस्य राजेति वा। 'राजाहःसिकिन्यष्टच्' (४।४।९१)। ('धर्मराजो यमे बुढे युधिष्ठिरतृपे पुमान्') ॥ (४) ॥ ॥ तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य ॥ (५) ॥*॥ समन्तं भद्रमस्य सः। समन्ताद्भद्रमस्येति तु व्यधिकरणत्वादनुचितम् ॥ (६) ॥*॥ भगं माहात्म्यमस्पास्ति । मतुप् (५१२।९४) ॥ (७) ॥*॥ मारं कामं जयति । 'सत्सृद्विष-' (३।२।६१) इति किप् ॥ (८) ॥*॥ लोकं जयति ॥ (९) ॥*॥ जयति जिनः। 'इण्षिम्जिदीहुध्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) 'जिनाति' इति स्वामिमुकुटौ । तन्न । 'अङ्गस्य' 'इलः' (६।४।१,२) इति दीर्घप्रसङ्गात्। ('जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंसि स्याज्ञित्वरे त्रिषु') ॥ (१०) ॥ ॥ दिव्यं चक्षुः श्रोत्रम्, परचिसतानम्, पूर्वनिवासानुस्मृतिः, आत्मशानम्, वियद्गमनम्, कायन्यूह-सिद्धिश्वेति षट् अमितो ज्ञायमानानि यस्य सः। षट्मु दान-शीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञासु अभिज्ञा आद्यं ज्ञानमस्येति वा ॥ (११) ॥ 🛊 ॥ दश बलान्यस्य । यदाहुः — 'दानं शीलं क्षमा बीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्ध-बलानि वै' इति ॥ (१२) ॥ 🛪 ॥ अद्वयमद्वैतं वदलवर्यम् । **भाव**त्यके (३।३।१७०) णिनिः ॥ (१३) ॥*॥ विनयत्य-नुशास्ति । 'णीम् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । ण्वुल् (३। १।१३३) ('विनायकस्तु हेरम्बे तार्क्ष्ये विम्ने जिने गुरी' ॥ (१४) ॥*॥ मुनिषु इन्द्रः ॥ (१५) ॥*॥ श्रिया धनः पूर्णः । क्षुञ्चादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१६)

१—बृहदारण्यकोपनिषत्सु 'यत्' इति श्रूयते व्याख्यायते च शंकरभगनत्यादैः—'यत् ब्रह्म साक्षादम्य बहितं केनन्तित्, ब्रहुरपरो-स्वादगीणम्' इति ।

सर्वद्वः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तवागतः । समन्तभद्दो भगवानमारजिल्लोकजिखिनः ॥ १३ ॥ घडभिन्नो दशक्लोऽद्ययवादी विनायकः । मुनीन्द्रः श्रीधनः शास्ता सुनिः

॥*॥ शास्तीति शास्ता । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां व्यनिटौ' (उ० २१९४) इति तृन् तृज्या । पितृ-वच्छास्तृशब्दः । नप्त्रादिष्रहणस्य (६१४१११) नियमार्थ-लात् । चान्द्रे शासेः किचि विष्टिरिस्त्रत्र 'झास्ता' इति प्रस्युदाहरणेऽनौणादिकतृच एव रझमतिना दशिंतलाहुद्ध-वाचिनोऽपि दीर्घः—इति सुभूतिः । तत्र । तृचस्तस्येटप्रस-क्षात् । अनौणादिकतृच एवेस्तत्र प्रमाणाभावाच । ('द्यास्ता समन्तभद्दे ना शासके पुनरन्यवत्')॥ (१०)॥॥ मन्यते सुनिः । 'मनेहच' (उ० ४११२३) इतीन् । ('मुनिवांचंयमे-ऽहीते । प्रियालगस्तिपालाशे')॥ (१८)॥॥ अष्टादश 'वदस्य'॥

शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥ स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः । गौतमञ्जार्वबन्युश्च मायादेत्रीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

🔆 शाक्येत्यादि ॥ (यः) । शकोऽभिजनोऽस्य । 'शण्डिका-दिभ्यो व्यः' (४।३।९२)। यहा 'शाकत्रक्षप्रतिच्छन्नं वासं थसाम चिकरे । तस्मादिश्वाकुवंद्यास्ते शाक्या इति भुवि स्मृताः' इत्यागमात् शाके भवाः शाक्याः । दिगादिलाद्यत् (४।३।५४) प्रत्ययः । तद्वंशावतीर्णो मुनिः । शाक्यश्वासौ भुनिश्वेति ॥ (१) ॥॥॥ (सः)। शाक्यः सिंह इव । 'उप-मिलं ब्याघ्रा-' (२।१।५६) इति समासः ॥४॥ मीमवत् "शाक्यः' अपि ॥ (२) ॥ः॥ सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्नः । "सिद्धगुष्क-' (२।९।४१) इति समासः । सर्वोऽर्थः सिद्धोऽ-स्येति वा ॥ ॥ 'सिद्धार्थः' अपि । 'सिद्धार्थों बृद्धसर्पपै।' इति शाश्वतः ॥ (३) ॥<।। ग्रुद्ध ओदनोऽस्थेति । शकन्थ्वादिः</p> (बा॰ ६।१।९४)। शुद्धोदनस्यापत्यम् । 'अतः इज्' (४। ११९५) ॥ (४) ॥३॥ गोतमस्यायं शिष्यः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'तहोत्रावनारात्' इति स्वामी । ('गौतमो गणभृद्भेदं शाक्यांसहर्षिभेदयोः। गौतम्युमायां रोचन्याम्') ॥ (५) ॥॥। अर्कस्य बन्धुः । सूर्यवंशजत्वात् ॥ (६) ॥ ॥ माया चार्मा देवी च । तस्याः मुतः ॥ (७) गश्मा यद्यपि वद्विहद्वार्थानुष्ठातृत्वाज्ञिनशाक्या नरकवर्गे वक्तुमुचिता । तथापि देवविरोधित्वेन बुद्धुपारोहादत्रेवोक्ता । सप्त 'शाक्यंस्य' ॥

बह्यात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः। हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः॥ १६॥ धाताक्षयोनिर्द्वहिणो विरिञ्चः कमलासनः। स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृद्विधिः॥ १७॥

ब्रह्मत्यादि ॥ वृहति वर्षयति प्रजा इति ब्रह्मा । 'बृहि वृद्धी' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अन्तर्भावितष्यर्थः । 'सृहेर्नेऽष' (उ॰ ४।१४६) इति मनिन् । धातोर्नस्यादादेशः । बृंहति वर्धत इति वा । यत्तु-व्योमादित्व (उ० ४।१५१) कल्प-नमस्य मुकुटेन कृतम्, तत्तृक्तसूत्रास्मरणमूलकम् । ('ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोविंप्रे चाध्यात्मज्ञानयोस्तथा') ॥ (१) ॥*॥ आस्मनो विष्णोः सकाशात्, आत्मना स्वयमेव वा भवति। भुवः संज्ञान्तन रयोः' (३।२।१७९) इति कित् । ('आतमभूर्मा विधौ कामे') ॥ (२)॥*॥ सुरेषु ज्येष्टः ॥ (३)॥*॥ परमे व्योमनि, चिदाकारो, ब्रह्मपदे, वा तिष्ठति । 'परमे स्थः कित्' (उ॰ ४।१०) इतीनिः । 'तत्पुद्वषे कृति-' (६।३।१४) इत्यञ्जक् 'स्थास्थिन्स्थृणाम्' (वा॰ ८।३।९७) इति षत्वम् ॥ (४) ॥३॥ लोकपितृणां मरीच्यादीनामर्यमादीनां वा पिता पितामहः । 'पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति साधुः। ('ियतामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च') ॥ (५) ॥*॥ हिरण्यं हिरण्मयमण्डं तस्य गर्भ इव । 'तदण्डमभवदीमं सह-ह्यां शुसमप्रभम्' इति मन्कः। तद्वा गर्भेऽस्य ॥ (६) ॥*॥ लोकानामीशः ॥ (७) ॥ ॥ स्वयमेव भवति । 'भुवः-' (३।२।१७९) इति किए ॥(८)॥*॥ चत्वार्याननान्यस्य ॥ (९) ॥ ॥ दधाति । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' (जु॰ उ॰ अ०)।तृच् (३।१।१३३)।('**धाता** वेधसे पालके') ॥ (१०) ॥ ॥ अब्जं योनिरस्य ॥ (११) ॥ ॥ द्वह्यति दुष्टभ्यः । 'द्वह जिघांसायाम्' (दि० प० से०) ।–'द्वहक्षि-भ्यामिनन्' (७० २।५०) इतीनन्-इति मुकुटः । तन्न । 'द्वदक्षिभ्याम्' इति तत्र पाठात् । 'द्रविणं दक्षिणा' इत्युदा-हरणात् । अतः 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।४९) इतीनच् । बाहुलकाद्भुणभावः ॥ः॥ 'द्रुघणाः' अपि । 'ब्रह्मात्मभूः स्याइहिणो द्वाचाध्य पितामहः' इति भागुरेः । 'करणेऽयोवि-द्रुषु' (३।३।८२) इति हन्तेः करणेऽप् घनादेशश्च । पूर्वपदा-त्-' (८।४।३) इति णत्वम् । द्वः संसारवृक्षो हन्यतेऽनेने-त्यर्थः । ('द्रुचणो मुद्गरेऽपि स्याइहिणे च परश्वधे') ॥ (१२) ॥॥। विरचयतीति विरिधिः। 'रच प्रतियने' (चु॰ उ॰ से॰)। खार्थण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अकारस्थेत्वं नुमागमश्च । (क्रीचिदिलाभावे 'विरञ्जिः' अपि । 'चिरं विरिष्ठनं चिरं विरिष्ठः' इसादौ प्रयोगेंदर्शनात्) ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) 'विरिञ्जः' अपि । ('विरिञ्जो हृहिणः शिक्षो विरिधिर्द्वघणो मतः') इति शब्दार्णवात् । यत्तु—'रिच वियोजनसंयमनयोः' चुरादिः । 'अच इ.' (उ० ४।१३९) । पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) नुम्, कुजरबदुपधाहस्वत्वं च-इति मुकुटः । तन्न । 'रिच

१—किचिष्पुस्तके इत उत्तरम् 'सर्वशो वीतरागोऽई-कैवली तीर्थकुञ्जिनः'। जिनदेवतानामानि षट्। इत्यधिकम् ॥

१--अयं पाठः सर्वत्र नोपरूभ्यते ॥ २---उक्तप्रयोगे परसवः र्णस्य (८।४।५३) नित्यत्वेन विलोमस्यासाधुत्वाच सर्वसंमतत्वम् ॥

वियोजनसंपर्चनयोः' इति चुरादौ पाठदर्शनाद्धखविधानस्या-नुपयोगात् । कुअरबदिति दशन्तोऽप्ययुक्तः । तत्र हस्वि-धानाभावात् ॥ (१३) ॥*॥ कमलमासनं यस्य ॥(१४)॥*॥ स्जिति । तृष् (३।१।१३३) । 'स्जिह्शो:-' (६।१।५८) **१**त्यम् ॥ (१५) ॥३॥ प्रजानां पतिः । **'प्रजापतिर्ना द**-सादी महीपाले विधातिर'। ('प्रजापतिर्वहाराज्ञोर्जामानिर दिवाकरे । वहाँ त्वष्टारे दक्षादी') ॥ (१६) ॥ ॥ विद्धाति । 'विदानो वेध च' (उ०४।२२५) इति वेधादेशोऽसिप्रखयथ । मुकुटस्तु-असुन्-इत्याह् । तन्न । (६।१।१९७) आद्यदात्त-त्वापत्तेः। 'मिथुनेऽसिः' (उ०४।२२३) इत्यूपक्रमाच। ('ब्रेधाः पुंति ह्वीकेशे बुधे च परमेष्टिनि')॥ (१७)॥≉॥ विशेषेण द्याति । विरन्योपसर्गनिवृत्त्यथैः । ('विधाता हुहिणे काये') ॥ (१८) ॥ 🕬 विश्वं सृजति । 'किप' (३।२।७६) 'किन्प्रत्य-यस्य-' (८।२।६२) इति कुरवं तु न। 'रज्नुसङ्भ्याम्' इति (७१२११४) भाष्यप्रयोगात् । यद्वा सृजियज्योः पदान्ते षत्वविधेः कुरवापवादत्वात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'किन्प्र-व्यय' इति तद्वणसंविज्ञानपक्षे किञ्चन्तस्य कुत्वम्, न किब-न्तस्य-'इति । तन्न । प्रत्यथप्रहणवेयथ्यीत्, हक् स्पृगित्याद्य-सिद्धिप्रसङ्गाच, तत्पक्षस्यात्राप्रहणात् । यद्यपि—'अतद्भणसं-विज्ञानपक्षे तु किन उपलक्षणत्वात्तदभावे किबन्तस्यापि कु-त्वम्' इत्युक्तम् । तदप्यस्मदुक्तप्रकारद्वयेन प्रत्युक्तम् ॥ (१९) ॥*॥ विधत्ते इति विधिः । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) बाहुरुकात् (३।३।११३) कर्तरि । यद्दा 'विध विधाने' (तु० प॰ से॰)। इन् 'इग्रुपधारिकत्' (उ॰ ४।१२०) इति कित्त्वाच गुणः । ('विधिर्बद्धाविधानयोः । विधिर्वाक्ये च देवे च प्रकारे कालकल्पयोः') ॥ (२०) ॥*॥ विंशतिः 'ब्रह्मणः' ॥ विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः। दामोदरो हषीकेदाः केदावो माधवः स्वभूः॥ १८॥ दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः । पीताम्बरोऽच्युतः शाङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः १९ उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतर्भुजः। पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदैवस्त्रिविक्रमः॥ २०॥ देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पृरुषोत्तमः ।

विश्वंभरः केटमजिद्विभुः श्रीवत्सलाञ्छनः।
विष्णुरित्यादि॥ वेवेष्टि। 'विष्ट व्याप्तौ' (जु॰ ज॰ अ॰)। 'विषेः किष्व' (ज॰ ३१३९) इति जुः॥ (१)॥॥॥ नराणां समूहो नारम्। 'तस्य समूहः' (४१२१३७) इत्यण्। तद्यनं यस्य। 'पूर्वपदात्-' (८१४३) इति णत्वम् ॥॥॥ नरा अथनं यस्येति विष्ठहे 'नरायणः' अपि। 'प्रषोदरादिन्खात्' (६१३१९०९) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः। 'अथ नारायणो विण्युद्धध्वकर्मा नरायणः' इति शब्दार्णवः। 'वासुर्वन

वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरघोक्षजः॥ २१॥

रायण-पुनर्षसू-विश्वरूपाः' इति त्रिकाण्डदोषध । नर-स्थापत्यम् 'नडाविभ्यः फक्' (४।१।९९) इति वा । संज्ञापूर्व-कत्वा**ह उद्यं भाषो वा । नरा**जाताः नारा आपः तप्त्वै।नि वा अयनं (क्लं) नारम् अयते जानाति वा, आययति प्रवर्तयति वा 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) णिजन्तोऽपि । ॣ'कृत्य-ल्युटः−' (३।३।११३) इति ल्युट् । (**'नारायणस्तु** के**शवे नारायणी** वातावर्युमा श्रीः') ॥ (२) ॥*॥ कृष्णो वर्णोऽस्या- . स्तीति 'कृषेवंणें' (उ०३।४) इति नगन्तात् 'गुणवचनेभ्यो मतुपो छक्' (वा॰ ५।२।९४) इति छक् । कषैलारीनिति बा बाहुलकादूर्ण विनापि कृषेः 'कृष विलेखने' (भ्या० प० अ॰) नक्। ('क्र**रणः** सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने। कृष्णा स्याद्वीपदी नीली पिप्पलीद्दाक्षयोरपि । मेचके वाच्य-लिङ्गः स्यात्क्री**वे मरि**चलोहयोः')³ ॥ (३) ॥*॥ विकुण्ठाया अपत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११२) अण् । विगता कुण्ठा नाशोऽस्य, विकुण्ठं ज्ञानं स्थानं वास्ति खरूपत्वेनाश्रयत्वेन वास्य । ज्योत्ह्रादित्वात् (वा॰ ५।२।१०३) अण् । यद्वा विकु-ण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा । 'तस्येदम्' (४। ३।१२०) इति, 'शेषे' (४।२।९२) इति वाण् । विगता कुण्टा यस्मात् । प्रज्ञाद्यण् (५१४।३८) वा । ('वैकुण्टो वासवे विष्णी') ॥४॥०॥ विष्टरे श्रूयते । असुन् (उ० ४।१८९) । विष्टरो बृक्षः । 'पलाञी विष्टरः स्थिरः' इति त्रिकाण्ड-शेषः । तरुश्रात्राश्वतथोऽभिमतः । 'अश्वतथः सर्वेग्रुक्षाणाम्' इत्युक्तेः । विष्टरो दर्भमुष्टिरिव श्रवसी कर्णावस्येति वा ॥ (५) ॥ ॥ दाम उदरे यस्य । सप्तम्यन्तस्य वैयधिक-रण्येऽपि समासः । 'सप्तमीविशेषणे बहुवीहाँ' (२।२।३५) इति लिङ्गात् । गमकत्वादिति मुकुटोक्तो हेतुस्त्वप्रयोजकः ॥ (६) ॥:॥ हषीकाणामिन्द्रियाणामीशः ॥ (७) ॥:॥ प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य । कथ ईशथ केशो पुत्रपीत्री स्तोऽस्य। 'केशाद्वः-' (५।२।१०९) इति वः। केशी वाति वा। 'वागतौ' (अ०प० अ०)। 'आतः–' (३।२।३) इति कः। 'शंभोः पितामहो ब्रह्मपिता शकाद्यधीश्वरः' इति पाद्मोक्तेः। (यत्तु)—हन्त्यर्थाद्वधेः केशिनं हैंतवान्। 'अम्ये-भ्योऽपि इत्यते' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरा-दित्वात् (६।३।१०९) केशिशब्दस्येकारस्याकारे नलोपे च

१—'आपो वै नरस्नवः' इति मन्तेः, इति मुक्तुः॥ १— 'नराज्ञातानि तस्तानि' इति मन्नवर्णादिति मुक्तुः॥ ३—मुक्तुः टस्तु 'कृषिरुत्कृष्टवचनो नश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं मह्म कृष्ण इत्यभिषीयते' इति त्नैपनिषदाः । उत्कृष्टा निर्वृतिरस्मादिति ब्युत्पत्तिरित्यप्याह् ॥ ४—'यस्मास्त्रयेष दुष्टात्मा इतः केशी जनाः दंन । तस्मात्केशवनामा स्वं लोके स्थातो भविष्यसि' इति हरिवं-क्रोक्तेः, इति मुक्कुटः॥

केशवः-इति मुक्टः । तन । वैधधातोरभावात् । वध इत्या-दी वधादेशविधानात् । ('केदाबोऽजे च पुंनागे पुंसि केश-षति त्रिषु')।। (८) ॥४॥ माया लक्ष्म्या धवः । यद्वा मधोरपत्यम् । तद्वंश्यत्वात् (मधोईन्तेति वा ।) 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण्। मा नास्ति धवोऽस्य वा। ('माधवोऽजे मधौ राधे माधवे ना स्त्रियां मिसौं। मधु शर्करावासन्तीकुटनीम-दिराष्ट्र च')॥ (९)॥:॥ खतो भवति । 'भुवः-' (३।२।१७९) इति किए। ('स्वभूनी बद्धणि हरी') ॥ (१०) ॥ ॥ देत्यानामरिः ('दैत्यारिः पुंति सामान्यदेवे च गरुडध्वजे') ॥ (११) ॥*॥ पुण्डरीकसिवाक्षिणी यस्य । 'बहुबीहों सङ्घ्यक्ष्णोः स्टाङ्गात्यन्' (५।४।७३)। पुण्डरीकेष्यक्षि यस्य बा। एतब 'हरिस्ते साहस्रं कमलबलिमादाय' इत्यत्र व्यक्तम्। यद्वा पुण्डरीकं लोकात्मकम् अक्षति । 'अक्षू व्याप्तो' (भ्वा • प ॰ वे ॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) तत् क्षायति वा। 'क्षे **क्षवे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति** कः। 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः। आड्प्र-श्डेषो वा । तत्र 'सुषि' (३।२।४) इति (योगविभा-गात्) 'मूलविभुजादि' (वा० ३।२।५) इति कः ॥ (१२) ॥ ॥ गां भुवं धेनुं स्वर्गवेदं वा अविदत् (विन्दति)। 'विद्तुल लाभे' (तु॰ उ॰ प्र॰)। 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (बा॰ ३।१।१३८) इति शः। वराहरूपेणोद्धरणात्। काम-घेनोरैश्वर्यप्राप्तेः । इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् । मतस्यादिरूपेण वैदाहरणाद्वा । ('गोबिन्दो वासुदेवे स्याद्रवाध्यक्षे बृहस्य-तो") ॥ (१३) ॥*॥ गहडो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (१४) ॥*॥ पीतमम्बरं यस्य। ('पीताम्बर्ख शैद्धपे पुंसि केटभस्दने') ॥ (१५) ॥३॥ नास्ति च्युतं स्खलनं खपदाद्यस्य । नाच्योष्ट इति वा। 'च्युङ् गती' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'गत्यर्था–' (३१४१७२) इति कः । ('अच्युतस्तु हरी पुंसि त्रिषु स्थिरे') ॥ (१६) ॥**३॥ श्व**हस्य विकारः शार्क्न **ध**नुः । 'अनुदात्तादेश्व-' (४।३।९४०) इस्पन् । तदस्यास्ति । 'अत इनिठनी (५।२।११५) इति इनिः॥ (१७) ॥ ॥ विषु-**इाब्दो** नानार्थो निपातः। विषु नाना अञ्चति । 'ऋत्विग्–' (३।२।५९) इति किन्। 'उगितश्व' (४।९।६) इति ङीप्। विष्ची सेना यस्य । गैकारपरत्वात् 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति न पत्वम् । विष्वक्सेनः । 'विष्वग् विश्वक् स्मृतो विज्ञैर्विषुवं विशुवं तथा' इति द्विरूपकोशात् तालव्यम-

१—१दं च—'वध हिंसायाम् । वधकः' इति कृदन्तसि-द्वान्तकोमुदीविसरणम्लकम् । नहि तत्र वधादेशप्राप्तिरस्ति । किंच बधादेशस्यादन्तत्वेन वृद्धरप्राप्ती 'जिनवध्योश्च' (७१३५५) इति सत्त्रं न्यर्थमेव स्यात् । तस्यान्मुकुटोक्तिः सम्यगेव । 'इतवान्' शिखुक्तिस्तु इरिवंशस्योक्तिसानुकृष्ठा ॥ २—यदोज्येष्ठः पुत्रो मधुः तद्वंच्याः सर्वेऽपि माध्याः । अत एव 'प्रहितः प्रधनाय माधवान्' इति माघः, इति मुकुटः ॥ १—चत्वंस्यासिद्धसादिति सुकुटः ॥

घ्योऽपि । 'तालव्या मूर्धन्यार्श्वते शब्दाः शटी च परिवेषः । विश्वक्सेनो श्रेषः प्रतिष्कषः कोशविशदौ च' इत्यूष्मविवे-का**व । 'विश्वक्सेना** फलिन्यां स्यात् **विश्वक्सेनो जना**न र्दने' । मुकुटस्तु—'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' (८।४।३) **इ**ति न णत्वम् । विष्वकशब्दस्य गकारान्तत्वात् । गकारान्तत्वं च णत्वे कर्तव्ये परस्य 'खरि च' (८।४।५५, भा॰ ६१) इति चर्त्वस्यासिद्धत्वात्–इत्याह । तच्च । 'अट्कुप्बाङ्-' (८।४।२) इत्यधिकारात्सकारव्यवाये प्राप्तेरेवाभावात् ॥ (१८) ॥*॥ जननं जनः । भावे घम् (३।३।१८) । 'जनिबघ्यो**ध**' (७१३१४) इति न वृद्धिः । जनो जन्म । तमर्दयति जना-र्दनः । 'अर्द हिंसायाम्' (चु॰ उ॰ से॰) नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । जनाः समुद्दस्थदैत्यमेदाः, तेषामर्दन इति वा [जनेरर्धत इति वा । 'अर्द गतौ याचने च' । 'कृत्य-ल्युटः-' (३।३।१३३) इति कर्मणि ल्युट् ॥] ॥ (१९) ॥*॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वात् । उपेन्द्रः । 'कुगति--' (२।२।१८) इति समासः।यन्तु--उपगत इन्द्रोऽस्य-इति।तन। 'कु-गति–' (२।२।१८) इत्युपन्यासविरोधात् ॥ (२०) ॥ः॥ इन्द्रस्थावरं जातः। 'अन्यध्वपि-' (३।२।१०१) इति डः। [इन्द्रः अवरजोऽस्य वा ॥] (२१)॥:॥ चर्क पाणी यस्य । 'प्रहरणार्थेभ्यः-' (वा॰ २।२।३६) इति सप्तम्याः परत्वम् ॥ (२२) ॥ ॥ चत्वारो भुजा यस्य । यद्वा 'भुङ्के भुनक्ति' इति भुजः । चतुर्णा धर्मार्थकाममोक्षाणां भुजः ॥ (२३) ॥ ॥ पद्मं नाभी यस्य । (गङ्घादित्वात् (वा॰ २।२।३५) सप्तम्याः परनिपातः)। 'अच् प्रत्यन्वव-' (५१४१७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगैविभागादच् ॥ (२४) ॥ ॥ मधौरसुरस्य रिपुः ॥ (२५) ॥३॥ वसुदेवस्यापत्यम् । 'ऋप्यन्धक-' (४।९।९९४) इत्यण् । यद्वा वसतीति वासुः । 'बाहुलकादुण्' । वासुश्चासो देवश्व । 'सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वे यतः । ततोऽसौ वासुदेवेति विद्धाद्भः परिगीयते' इति विष्णुपुराणात् । वसुदेवे ग्रुद्धान्तःकरणे प्रकाशते इति वा । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ । वासुरपि । 'वासुनेरायणपुनर्वसुविश्वरूपाः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२६) ॥३॥ त्रिषु लोकेषु गुणेषु वा, त्रयौ वा विक्रमाः पादविन्यासा यस्य ॥ (२७) ॥*॥ देवक्या नन्दनः । देवकशन्दस्य तदपत्ये लक्षणया वृत्तौ 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति बीष् । 'नहि तत्र दांपत्यलक्षण एवं पुंयोगः, किं तु जन्यत्वाद्यपि' इति इरदत्तादयः। अत एव प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूत्' इति भष्टिः। एवं रेवतीर-मणोऽपि ॥ ॥ भणि तु दैवकी । 'दैवकी देवकी च' इति द्विरूपकोषः ॥ ।। देवकानाचष्टे इति णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९)। 'ततो कीष्' (वा० ४।१।४५) इति,

१—मुकुटस्तु योगविमागस्य हि पूर्वाचार्येष्टमः त्रसाधकत्वम् । नतु नाभ्यन्तस्य सर्वत्रैवाच् समासान्त इति नियमः । तेन 'प्रजा बनाङ्गादर्विन्दनामेः' इति माधः—इत्यप्याइ ॥

देवकस्यापत्यं वा । 'अत ६व्' (४।१।९५) संज्ञापूर्वकत्वाहु-व्यभावः । 'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।६५) इति डीष्-इति च मुकुटः ॥ (२८) ॥*॥ ग्रॅ्रस्यापत्यम् , तद्वंशजत्वात् । वृष्णित्वेऽपि बाह्वादित्वात् (४।१।९६) इञ् ॥३॥ 'सूरो यादवे दन्खवान्' इति माधवी । 'सौरिः' अपि ॥ (२९) ॥*॥ श्रियः पतिः ('श्रीपतिर्विंग्णुभूपयोः')॥ (३०) ॥*॥ पुरुषेषूत्तमः, पुरुषाणां पुरुषेभ्यो वोत्तमः ॥ (३१) ॥*॥ 'आपादपद्मं या माला वनमालेति सा मता' इति किल 🛪: । सास्यास्ति । बीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनि: । वनं मलितुं शीलमस्य इति वा । 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः। ('वनमाली तु गोविन्दे वाराह्यां वनमासिनी')(३२)॥॥ बलिन मसुरं ध्वंसितुं शीलमस्य । ताच्छील्ये (३।२।७८) णिनिः। बालेना प्जादिना विद्यां ध्वंसितुं शीलमस्येति वा ॥ (३३) ॥*॥ कंसस्यारातिः ॥ (३४) ॥*॥ अधः कृतम् अक्षज-मैन्द्रियकं ज्ञानं येन, अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां जायते प्रत्य-क्षों भवति वा, अधः अक्षजं ज्ञानं यस्येति वी ॥ (३५) ॥ शा विश्वं विभर्ति । 'संज्ञायां मृतृत्रजि-' (३।२। ४६) इति खच्। 'अहर्दिषद्-' (६।३।६७) इति मुम्। 'विश्वंभरो-च्युते शके पुंसि, विश्वंभरा भुवि' ॥ (३६) ॥ ॥ कैटभ-मजेषीत्। 'सत्स्द्रिष-' (३।२।६१) इति किप्॥ (३७) ॥॥ विध्यत्यसुरान् । 'पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः' (उणा • १।२३) इति कुः । ('विधुश्चन्द्रेऽच्युते') ॥ (३८) ॥ ।॥ वदति महत्त्वम् । 'वृ-तृ-वदि-वचि-वसि-इनि-कमि-कषिभ्यः सः' (उ० ३।६२) वत्सः । श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सो मह-**च्वलक्षणं श्वेतैरोमावर्तविशेषो छाञ्छनं यस्य ॥*॥ 'शौरिश्रीव-**रसदेखारिविष्यक्सेनजनार्दनाः' इति शब्दार्णवात् । 'श्रीवत्सः' अपि ॥ (३९) ॥ ॥ जनवलारिंशत् 'विध्णोः'॥

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥

वसुदेव इत्यादि ॥ वसुषु दीव्यति । 'दिवु किडादी' (दि॰ प॰ से॰)। पचाद्यव् (३१९१९३४)। यतु—'वसु-भिदींव्यति' इति विगृह्य पचाद्यव् (३१९१९३४)—इत्याह् सुकुटः। तम्र । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) इति कर्मकरणसंज्ञयोः समावेशस्य सत्त्वात् । 'दिवः कर्म च' (९१४४३) इति कर्मकरणसंज्ञयोः समावेशस्य सत्त्वात् । वसूनि दीन्यतीति विमहस्य वैयर्थ्याच्च ॥ (९)॥ ॥ आनकैर्दुन्दुमिभिखोपन्नस्तिः। वसुदेवजन्मनि

देवेरानकदुन्दुभिवादनात् । हरौ जाते, कृष्णे जाते, इति खामिमुकुटोक्तिस्तु भागवताद्यश्रवणमूलिका । 'आनकदुन्दुमो वसुदेवपिता' इत्यपि निर्मृलम् ॥ (२)॥ ॥ विष्णुनामसु, कृष्णनामोपगमात्कृष्णस्यैष विष्णुत्वमभित्रैति प्रन्थकृत्। अव-तारान्तराणां तु तदंशलात्तनामानि नोकानि । त्वंशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्ख्यम्' इति बदतो ब्यास-स्याप्ययमाशयो लभ्यते । अत एव कृष्णजनकस्यात्र नामोक्तम्, न तु जमदमिदशरथादेः । द्वे 'कृष्णचितुः' ॥ बलभद्रः प्रलम्बन्नो बलदेवोऽच्युताप्रजः । रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः॥ २३॥ नीलाम्बरो राहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली। संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥ बलभद्र इत्यादि ॥ बलं भद्रं श्रेष्ठमस्य, बलेन भद्र इति वा । '**चलभद्दा** त्रायमाणाकुमार्थोः, पुंसि सीरिणि,' ('**बल-**भट्टस्वनन्ते बलशालिनि') ॥ (१) ॥:।। प्रलम्बं इतवान् । मूरुविभुजादित्वात् (वा॰ ३।२।५) कः ॥ (२) ॥*॥ बलेन दीव्यति । ('बलदेवो वले वाते त्रायम।णीवधी क्रियाम्') ॥ (३) ॥ 🕬 अच्युतस्यात्रजः ॥ (४) ॥ 🕬 रेवत्या रमणः । नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) त्युः॥ (५) ॥ ॥ रमते। 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः–' (३।१।१४०) इति णः । रमन्तेऽस्मि-न्योगिनः, इति वा । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घत्र्। यत्तु-रमयति मोदयति प्रजा रूपमस्य-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । णिजन्तस्य ज्वलादिलाभावात्। प्रत्ययान्तानां धात्व-न्तरत्वात् । ('रामा योषा हिड्डनचोः क्लीबं वास्तुककुष्ठयोः । ना राघवे च बहणे रैणुकेये हलायुषे । हये च पशुमेदे च त्रिषु चारौ सितेऽसिते′)॥(६)॥≉॥ कामान् पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यत्तु— 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) ।' इत्युक्तं मुकुटेन । तिबन्सम् ॥ (७) ॥३॥ हलमायुधं यस्य ॥ (८) ॥३॥ नील-मम्बरं यस्य । ('नील।म्बरो राहिणेये काँणपे च शनैश्वरे') ॥ (९) ॥*॥ रोहिण्या अपत्यम् । ग्रुत्रादित्वात् (४।९।९२३) ढक् । ('रोहिणेयोऽन्यवद्वत्से ना बुधे च हलायुधे')॥ (१०) ॥ 🛪 । तालो उद्दो ध्वजो यस्य । ('तालाङ्कः करपन्ने स्याच्छाकभेदेऽच्युताप्रजे । महालक्षणसंपन्नपुरुषे पुस्तके हरे') ॥ (११) ॥*॥ 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । शृषादि-त्वात् (उ० १।१०६) करुन् । मुसलमस्त्यस्य ॥४॥ मूर्धन्य-मध्योऽपीत्येके । तत्र 'मुष स्तेये' (ऋया॰ प॰ से॰) ॥ (१२) ॥*॥ इलमस्यस्य । ('इली कृषकसीरिणोः') ॥ (१३) ॥ ॥ संकर्षति, सम्यक् कृष्यते वा । आग्रे नन्यादि-त्वात् (ेराशा २४) ल्युः । द्वितीये कर्मणि (रारा १९३) ल्युट् ॥ (१४) ॥∗॥ सीरः पाणौ यस्य । 'अजगरसर्पे ज्ञीर-स्ताल्बादिः कविभिराख्यातः । लाङ्गलवचनो नित्यं दन्त्या-दिर्दर्यते शाक्षे दत्यूष्मिविकः॥ (१५)॥ कालिन्या सेवनः।

१—'शर्वः शिवे केशव पन शीरः' इति शकारमेदात्ताल्य्या-दिः, इत्यपि मुकुटः ॥ २—मुकुटस्तु—अभो न झीयते जात्विति । पृषोदरादित्वाद (६।३।१०९) अभोक्षुजः । तथा चोषोगपर्वणि— 'अभो न झीयते जातु यस्मात्तस्मादभोक्षजः' इति । इत्यस्याह ॥ २—कुद्धस्य दुर्वाससः पदाधातक्रमो रेखाविशेषः श्रीवत्स इति पिकका—इति मुकुटः ॥

स्युः (१।१।१३४)॥ (१६)॥*॥ बलमस्यास्ति । अर्श्वआद्यव् (५।२।१२७) । ('बल्लं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थील्यसे-न्ययोः । पुमान्हलायुधे दैलप्रमेदे वायसेऽपि च')॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'बल्लभद्रस्य'॥

मदनो मन्मधो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः । कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्वरः ॥ २५ ॥ संबरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः । पुष्पघन्वा रतिपतिर्मकरभ्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥ ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्यात्

मदन इत्यादि ॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) घटादिः । त्युः (३।१।१३४) ('मदनः सिक्थके स्मरे। राढे वसन्ते धत्तरे')॥ (१) ॥*॥ मननं मत्=चेतना । संपदादि किप् (वा॰ ३।३।१०८)। 'गमा-दीनां को' (वा॰ ६।४।४०) इति नलोपः । 'हस्वस्य' (६।९। ७१) इति तुक्। मथतीति मधः । 'मथे विलोडने' (भ्वा॰ प०से०)। अच् (३।२।९३४)। मतो मथः≔मन्मयः। 'मनमधः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' । यत्तु-'अनुदात्तोपदेश-' (६१४१३७) इत्यनुनासिकलोपः, इति स्वामिमुकुटावृचतुः । तच । किपो झलादिलाभावात् ॥ (२) ॥*॥ म्रियन्तेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१९)। मारयति वा । अच् (३।९।९३४) ('मारोऽनक्वे मृतौ विद्ये मारी चण्ड्यां जनक्षये') ॥ (३) ॥*॥ अकृष्टं द्युप्तं बलमस्य ॥ (४) ॥*॥ मीनशब्दो जलचरोपलक्षणार्थः । मीनो मकरः केतनं ध्वजो यस्य ॥ (५) ॥ ।। 'कम्' इत्यव्यये कृत्सायाम् । कृत्सितो दपों इस्य कंदर्पः । यद्वाकं सुखम् तत्र तेन वा दृष्यति । 'दप हर्षमोहनयोः' (दि॰ प॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।९।९३४) ॥ (६) ॥ 🛊 । दर्पयति ॥ ण्युल् (५।१।१३३) ॥ (७) ॥ 📲 नास्यक्रमस्य । नं अक्षं ज्ञानमस्मादिति वा । 'अन्द्रो मदनैऽनज्ञमाकाशमनसोरपि' ॥ (८) ॥*॥ काम्यतेऽ-नेन । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । ('कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान-पुंसकम्') ॥ (९) ॥३॥ पद्य वारा अस्य । 'उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पच बाणाः प्रकीर्तिताः' ॥ (१०) ॥ ॥ स्पर्यत्युत्कण्ठयति 'स्मृ आ-ध्याने' (अवा॰ प॰ छ०) पचायच् (३।१।१३४)। सर्गय-तंं डनेनेति वा । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति षः ॥ (११) ॥*॥ संबैरस्यारिः । 'क्रीबंतु संखरं नीवौ बौद्ध-बतविशेषयोः । विशेषे पुसि देखस्य मतस्यस्य हरिणस्य च' इति दन्यादी रमसः ॥ शा 'शांवैरं सिलेले पुंसि मृगदैलविशेषयोः' इति तालव्यादी मेदिनीकारात् तालव्यादिरिष ॥ (१२) ॥*॥

१—संबरणं संबरः, इति मुकुटः॥ २—दैत्यानां शं कल्याणं कृणोति । 'ग्रुमि धातोः' (३।२।१४) इत्यादिनाऽच् इत्यपि मुकुटः॥ श्काररूपेण मनसि जायते स्म । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२। ९७)। 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्यल्लक् ॥*॥ लुकि तु **'मनोजः' ॥ (१३) ॥∗॥ कुसुमानीषवो यस्य ॥ (१४)** ॥*॥ नास्त्यन्यद्यसमादनन्यो विष्णुः । ततो जातः । मनसो-Sन्यस्मान जायते इति वा ॥ (१५) ॥*॥ पुष्पं धनुरस्य । 'वा संज्ञायाम्' (५।४।१३३) इत्यनङ् ॥४॥ तदभावे सान्तः (पुष्पधनुः) अपि॥ (१६)॥*॥ रतेः पतिः॥ (१७) ॥*॥ मकरो ध्वजोऽस्य ॥ (१८) ॥*॥ आत्मना भवति । 'भुवः' (३।२।१७९) इति किए॥ (१९) ॥ ॥ ब्रह्म तपः, ब्रह्माणं वा सुवति चालयति । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (३।२।७६) इति किप् ॥ (२०) ॥०॥ विश्व-स्मिन् केतुरस्य । 'पताकायां द्युतो केतुर्प्रहोत्पातादिरुक्ष्मसु' इति रभसः ॥*॥ 'खद्वायुधोऽनिरुद्धः स्थात्तथा चैवर्श्यकेतनः' इति साम्बपुराणात् 'ऋदयकेतुः' अपि । ऋदयो मृगविशेषः । 'पणः कुरङ्गमो रिक्यः स्याद्ययश्चारुलोचनः' इति पुरु-षोत्तमात् ॥ (२१) ॥ ॥ 'आत्मभूर्वह्मस्: कामः' इत्यमरमा-लादर्शनादिदं इयं कामस्य । 'अनिरुद्धो विश्वकेतुर्वह्मसूरप्य-पापतिः' इति, 'ब्रह्मसुस्लिनिरुद्धः स्यात्' इति च बृहदमर-शब्दाणंबाभ्याम्, 'ब्रह्मसूर्विश्वकेतुथ विश्वक्सेनातमजा-त्मजः' इति भागुरेश्व ब्रह्मखादिचतुष्टयमनिरुद्धस्येखन्ये ॥॥॥ एकविंशतिः '**कामस्य**'॥

अनिरुद्ध उषापतिः।

अनिरुद्ध इत्यादि ॥ न निरुद्धः ॥ (१) ॥*॥ उषायाः पतिः ॥*॥ 'ऊषा बाणस्य पुत्री स्यादनिरुद्धगृहिण्युषा' इत्यज्यात् (ऊषापतिः) वीर्घादिरिष ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनिरुद्धस्य' ॥

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला और्हरिप्रिया ॥२७॥ लक्ष्मीरित्यादि॥ लक्ष्मित पर्यति नीतिज्ञम्। 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' (चु० प० से०)। 'लक्षेमुंट् च' (उणा० ३। १६०) इति र्हेप्रलययः, तस्य च सुट् । 'लक्ष्मीः संपित्तशो-भयोः। ऋद्योपधा च पद्मायां वृद्धिनामीषघेऽपि च'॥ (१)॥॥॥ पद्ममल्ययोऽस्याः॥ (२)॥॥॥ पद्ममल्यस्याः। अर्श-आयच् (५।२११२७)। 'पद्मोऽली पद्मके ल्यूहे निष्ठिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे श्री फिक्किक्षशीचारटीपत्रगीषु च'॥ (३)॥॥॥ कमलेवम् । 'कमलं सलिले ताम्रे जलजे ह्रो-(व्यो)मि भूषणे। मृगमेदे तु कमलः, कमला श्रीवरिष्याः'॥ (४)॥॥॥ श्रयति हरिम्। 'किव्वचि-' (वा० ३।२१९७८) इति किव्रीचौँ । यत्तु मुक्कटेन 'संप्रसारणनिषेध्य' हत्यु-काम् तिचन्त्यम् । श्रयतेस्तद्विधानात् । यत्तु-श्रीयते सर्वैः-इति विमृहीतम् । तष्म । कियः कृत्त्वेन कर्तरि विधानेन कर्मण्यसंभवात् । बाहुलकस्य लगतिकगतित्वात् ।

१—त्रिकाण्डशेषात् ॥

'हक्ष्मीसरखतीधात्रिवर्णसंपद्विभूतिशोमाछ । उपकरणवेशरत्रनाविधानेषु च श्रीरिति प्रथिता' इति व्याष्ठिः ॥ (५) ॥*॥
श्रीलक्ष्मीशन्दौ 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति दीषेन्ताविति मैत्रेयः । तत्र । कैरप्रहणस्य तपरलार्थस्य वैयर्थप्रसङ्गात् । अन्यथा 'कृदिवर्णात्—' 'कृदेः' इति वा वदेत् ।
'कारप्रहणान्न' इति मनोरमायां उणादौ विश्विताः ॥*॥ हरेः
प्रिया ॥ (६) ॥*॥ षड् 'लक्ष्म्याः'॥

शङ्को लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यः

शक्क इति ॥ पश्चजने दैत्यभेदे भवः । 'पश्चजनात्' (वा॰ ४।३।५८) इति यम् । यत्तु मुकुटः 'बहिर्देवपश्चजनेभ्यः' इत्युपसंख्यानाञ्जयः—इति । तन्न । एतादशवार्तिनाभावेति । पश्चजने पाताले भव इति खासी । ('पाञ्च-जन्यः पोटगले विष्णुशक्के हुताशने')॥ (१)॥ श॥ एकम् 'विष्णुशक्कस्य'॥

चकं सुदर्शनः।

चक्रसिति ॥ शोभनं दर्शनमस्य । सुखेन दर्यत इति वा। 'भाषायां शासियुधिदशिमुषिभ्यो युच्' (वा॰ ३।३।१३०) । 'सुदर्शनो हरेश्वके मेरजम्बुद्धमे पुमान् । न हूँयोः शक्तनगरे भा(प्रा)श्लौषिभिदोः खियाम्' । 'सुदर्शनोऽखियां चके' इति नामनिधानात् क्लीबेऽपि ॥ (१) ॥॥ एकम् 'विष्णु-चक्रस्य'॥

कौमोदकी गदा

कोमोदकीति ॥ पाठकलात् कोः पृथिव्या मोदकः कुमोदको विष्णुः । 'विष्णुः कुमोदकः शौरिः' इति दुर्गः । तस्येयम् ॥ ॥ ॥ कृपोदकाज्ञातत्वात् कोपोदकी इति तु स्वामी ॥ (१) ॥ ॥ गदति । पचाद्यच् (२।१।१२४) । 'गदो आतरि विष्णोध आमये नायुषे गदा' । एकम् 'विष्णुग-वायाः' ॥

१—'तां दृष्टा श्रीमिनायतीम्' इति प्रयोगः-हित मुकुटः ॥
२—कारश्रहणस्य तपरार्थत्वे 'तयेकारोकाराँ । क्रकार्टिक्सतः'
इति सिद्धान्तकौ मुषानेन लिखितत्वाक् मानम् । अत एव 'निह्व कारश्रहणे केवलश्रहणम्' इति मुनित्रयेण परिभाषितमिति रिक्षि-तश्रन्थानुनादो मनोरमोणादावेन कृतः ॥ ३—'अन्तः पूर्वपदार्'-(भारा६०) इति सूत्रे 'बाह्यो दंन्यः पाञ्चजन्योऽथ गम्भीराज्ज्य स्थाते' इति बदता भाष्यकृता ध्वनितस्य 'गम्भीराज्ज्यः' (४।२। ५८) इति सूत्रे 'बह्दिदेवपञ्चजनेभ्यः' इति नार्तिकस्य काशिकायां इश्यमानत्वेन बाह्यदेन्ययोः 'बिह्यप्रिलोपो यन्त्र' 'दंवाचज्जौ' इति नार्तिकान्तरेण सिद्धौ पाञ्चजन्यस्य साधनाय केवलं 'पञ्चजनाद' स्त्यस्यैनावश्यकत्विमत्यभिमन्तृदीक्षितेन कौ मुद्यामलेखनेनेव नार्ति-कामानादित्युक्तिश्चिनस्येनेति शम् ॥ ४—'अमरावत्यां डयन्तः । लिक्वानुशासनकाराभिष्ठायेण तु पुंसि । गौडमतेन तु हीवे' रूलने-कार्यकैरवाक्तस्कीप्रदी ॥

खद्गो नन्दकः

ख**ज़ इति ॥** नन्दयति देवान् ण्वुल् । (३।९।९३३) । 'नन्दको हरिखङ्गे च हर्षके कुलपालके' ॥ (१) ॥*॥ **एकम्** 'विष्णोः खङ्गस्य' ॥

कौस्तुभो मणिः॥ २८॥

कौस्तुभ इति ॥ कुं भुवं सुभानि व्याप्नोति कुस्तु-भोऽिष्धः । तत्र भवः । कुं स्तोभते कुस्तुभो विष्णुः । 'हुभ स्तम्भे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । मूलविभुजादित्वात् (बा॰३।२॰ ५) कः । तस्यायमिति वा ॥ (१) ॥*॥ 'लक्ष्मीपतेः' इति एतत्पर्यन्तं संबन्धते । एकम् 'विष्णोमेणेः' ॥

गरुत्मान् गरुडस्ताक्ष्यों वैनतेयः खगेश्वरः । नागान्तको विष्णुरधः सुपर्णः पद्मगारानः ॥ २९ ॥

गरुतमानिति ॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । मतुप (५।२। ९४) यवादिलात् (८।२।९) 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वं न ॥ (१) ॥ ॥ गरुद्धिर्डयते । 'डीङ् विहायसा गती' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तलोपः ॥ (२) ॥*॥ तार्क्षस्य कर्यपस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे तार्स्याः । तृक्षस्यापत्यम् गर्गादित्वात् (४।१।१०५) यञ्वा । बहुत्वे तृक्षाः इत्यन्ये । ('तार्क्यस्तु स्यन्दने बाहे गरुडे गरू-डायजे । अश्वकर्णाह्नयतरी स्या**न्तार्क्य** तु रसाञ्जने । अही च') ॥ (३) ॥ 🛪 ॥ विनताया अपत्यम् । 'स्नीभ्यो 🛚 उक्' (४।१।१२०)। ('बेनतेयसु गरुडे स्यात्प्रभाकरसारथी') ॥ (४) ॥ ॥ खगानामीश्वरः ॥ (५) ॥ 🛊 ॥ नागानामन्तकः ॥ (६) ॥ 🛪 ॥ विष्णोः स्थ इव । यद्वा 'र्धः पौहषदेहयोः' इति त्रिकाण्डशेषः । विष्णो रथः पौरुषं देहो वा । 'वैनतेयश्च पक्षिणाम्' इति गीता ॥ (७) ॥ ३॥ कनकमयत्वात्कनकवर्ण-त्वाद्वा शोभने पर्णे पक्षावस्य । ('सुपर्ण: खर्णचूडे च गहडे कृतमालके । सुपर्णा कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि')॥ (८) ॥ ॥ पन्नगानश्राति । 'अश भोजने' (आ० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । पत्रगा अञ्चनं यस्येति वा ॥ (९) ॥०॥

नव 'गरुडस्य' ॥
शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।
ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥
भूतेशः खण्डपरशुगिरीशो गिरिशो मृडः ।
मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिषः ॥३१॥
उग्रः कपर्दी श्रीकण्डः शितिकण्डः कपालभृत् ।
वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥
कृशानुरेताः सर्वेक्षो धूर्जिटिनीललोहितः ।
हरः स्परहरो भगेरूयम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥
गङ्गाधरोऽन्धकरिषुः कृतुष्वंसी वृष्ध्वजः ।
व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥३४॥

शंभुरित्यादि ॥ शं मुखं भवति । अन्तर्भावितण्यर्थात्

मितद्वादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) द्वः । यत्तु 'शं भवत्यस्माद्' इति स्वामिमुकुटौ । तज । कर्तरि कृतो विधानादपादाने हु-प्रसं**यामाबाद् । ('इंग्न्यूर्वहा**ईतोः शिवे') ॥ (१) ॥*॥ ईप्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ॰ आ॰ से॰)। इगुपधत्वात् कः। (३।९। १३५)। ('ईहाः खामिनि रुद्रे च स्यादीह्या हलदण्डके')॥ (२) ॥*॥ पद्मनां जीवानां पतिः । 'तिर्थग्जातौ पद्मः प्रोक्तः सर्वप्राणिषु पुंस्ययम्'। प्रमथानामिति वा । 'पर्श्नमृगादी छगले प्रमये व पुमानयम्' इति तालब्यान्ते रभसात् । ('पञ्जपतिः पिनाकिनि हुताशने') ॥ (३) ॥ ॥ श्रिनमस्यास्ति । अशेआ-चर् (५।२।१२७) ॥ विवयतीति वा । 'तत्करोति-' (वा॰ ३। १।२) इति प्यन्तात्पचाधच् (३।१।१३४)। ('शिको मोक्षे महावेचे कीलकप्रहयोगयोः । बालके गुग्गुली चेदे पुंडरीकडु-मेऽपि च । सुले क्षेमे जले क्लीबम्') ॥ (४) ॥ 🕬 गुरूमस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५) ॥ (५) ॥३॥ महांश्वासावीश्वरश्व । 'स-न्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । ('महेश्वरो महादेवे कथितोऽधीक्षरेऽपि च')॥(६)॥॥। ईबिातुं ज्ञीलमस्य। 'स्येशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् । ('ईश्वरो मन्मथे शंभी नाट्ये खामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोगायाम्') ॥ (७) ॥*॥ श्रणाति 'श्र हिंसायाम्' (दया॰ प॰ से॰)। 'कृगृ-भ्रहुभ्यो वः' (उणा० १।१५५) ॥*॥ 'षर्व गतौ' (भ्वा० प० से॰)। इसतः 'वर्व हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। इसती वा वययोरमेदात् पचाद्यचि (३।१।१३४)। 'सर्थः' अपि। 'सर्वस्तु रावों भगवाञ्च रांभुः कालंजरः शिवः' इति नामनिधानात्। ('कालंजरो योगिचके मेलके भैरवे गिरीं') 🛚 (८) ॥ 🛊 ॥ ईष्टे तच्छीलः । 'ताच्छीत्य–' (३।२।१२९) इति चानश्। ('ईशानं ज्योतिषि क्लीयं पुंलिङ्गः स्यात्रिलो-चने') ॥ (९) ॥*॥ शं कैरोति । 'शमि भातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४) इसच्। यतु 'कुनो हेतु-'(३।२।२०)इति टः-इति खामी । तद्म । अस्यैव टापवादत्वात् ॥ (९०) ॥ * ॥ चन्द्रः शेखरो यस्य ॥ (११) ॥ शा भूतानामीशः ॥ (१२) ॥ ॥ खण्डयतीति खण्डः परशुरस्य ॥ ॥ 'खण्डपद्यीः' भपि । 'खण्डपर्राः पर्श्वरामे शंकरे चूर्णलेपिनि । (खण्डाम-लक्सेषज्ये सिंहिकातनयेऽपि च)'इति विश्वात् ॥ (१३) ॥ शा गिरेरीशः । ('गिरीद्गोऽदिपतौ वाचस्पतिशंकरयोः पुमान्') ॥ (१४) ॥ ॥ गिरिराश्रयत्वेनास्यास्ति । लोमादित्वात् (५। २।१००) शः । खामी तु 'गिरं स्यति उपभोगेन तनुकरोति,' गिरौ रोते वा। गिरौ डर्छन्दसि (वा॰ ३।२।१५)। लोके तु 'आशुशुक्षणिवत्' इत्याह् ॥ (१५) ॥ ।। मृडति । 'मृड सुखने' (तु॰ प॰ से॰) इगुपधत्वात्कः (३।१।१३५) मृड्णाति वा । 'मृड व' चात्क्षोदे (ऋया० प० से०) ॥ (१६) ॥<।। मृत्युं ज-यति ॥ 'संज्ञायां भृतृत्रुजि' (३।२।४६) इति खन्। सुम्

१ — तथा च स्कान्दे । 'शं करोमि सदा ध्यानात्परमं यन्निराम-वम् । भूवानामसङ्ग्रवसात्तेनाइं शंकरः स्मृतः' इस्यपि मुकुटः ॥

(६।३।६७) ॥ (१७) ॥*॥ कृतिश्वर्म वासोऽस्य ॥ (१८) ॥*॥ पिनाकोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५) ॥ (१९) ॥*॥ प्रमथानामविषः ॥ (२०) ॥३॥ उच्यति कुधा संबध्यते-उपः। 'उच समवाये' (दि॰ प॰ से॰) 'ऋफ़'-(२।२८ उ॰) इसा-दिना रन् गञ्चान्तादेशः । ('उन्नः क्षत्रियतः शृद्यां स्नाव-त्कटरुद्रयोः । उद्मा वचाकिकियमीः") ॥ (२१) ॥ श। कप-र्दोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५) ॥ (२२) ॥ * ॥ श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य । ('श्रीकण्ठः कुरुजाङ्गले । शंकरे च') ॥ (२३) ॥*॥ शितिः कालः कण्ठोऽस्य ॥ (२४) ॥*॥ कपालं बिभर्ति ॥ (२५)॥ ॥ वामयति दुष्टानां मदमिति वामः। 'द्वबम् उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) पचा-द्यच् (३।१।१३४) । वामश्वासी देवश्व । होकविपरीतत्वाद्वा वामः । ('वामं धने, हरे पुंसि कामदेवे पयोधरे') यत्तु घिन (३।३।९८, १९) 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इला-दिना वृद्धिनिषेधे प्राप्ते 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति 'कम्य-मिवमि'-इलादिना निषेधः, इति मुकुटेनोक्तम् । तन । कर्तरि घञोऽसंभवात् । भवादौ संभवेऽपि देवेन सामानाधिकरण्या-संभवात् । लोकाचारविपरीतत्वाद्वामो देवः क्रीडा यस्येति वा समाधेयम् । वामेषु श्रेष्टेषु देवो द्योतो यस्येति वा ॥ (२६) ॥ 🛪 ॥ मेहांश्वासी देवश्व । महान् देवो नृत्यादिह्या कीडा यस्यति वा ॥ (२७) ॥ ॥ विविधानि रविचन्द्रामिह्नपाण्यक्षी-ण्यस्य । 'बहुवीही सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' (५।४।११३)। विरूपेष्वपि अक्षि कृपाद्दष्टियंस्येति वा । विविधरूपाणि विवि-धह्पेषु वा अक्षाणीन्द्रियाण्यस्येति वा ॥ (२८) ॥ ॥ त्रीणि लोचनानि यस्य । त्रिषु कालेषु लोकेषु गुणेषु वेदेषु लोचनं ज्ञानं यस्पेति वा । त्रयो वेदा वर्णा अकारोकारमकारा वा लोचनानि यस्मिन् वा ॥ (२९) ॥ ॥ कृशानौ रेतो यस्य कृ-शानुः सृतरूपो रेतोऽस्येति वा ॥ (३०) ॥ ॥ सर्वे जानाति । 'आतोऽनुपसर्गे' (३।२।३) इति कः ॥ (३१) ॥*॥ धूर्भार-भूता जटिर्थस्य । 'जट, झट, संघाते' (भ्वा० प० से०) । 'स-र्वधातुभ्यः' (४।११८ उणा॰) इतीन् । 'ज्ञिटर्जटा' इति द्विरूपकोशः । 'धूर्गङ्गा जटास्वस्य' इति स्वामी । तम । जटि-ष्वस्यति वक्तुर्मुचितत्वात् ॥ (३२) ॥ * ॥ नीलंश्वासी लोहितश्र कण्ठे जटासु च ॥ (३३)॥ * ॥ इरति । पचा-यच् (३।१।१३४)। ('हरो नाशकहद्रयोः । वैश्वानरेऽपि

१— 'भृतं कण्ठे विषं घोरं ततः श्रीकण्ठतामगात्' इति नीलकः ण्ठस्तवः बत्यपि मुकुटः ॥ २— 'पूज्यते यस्तुरैः सर्वेर्महांश्चेव प्रमाः णतः । धातुर्महेति पूजायां महादेवस्ततः स्मृतः' इति शिवपुराणे इति मुकुटः ॥ २— गृथोदरावित्वात् (६।३।१०९) आकारस्येकार इति स्वामी आन्तः । उक्तरूपेण जटिसाधनात् इति मुकुटः ॥ ४— स्कान्दे 'नीलं येन ममाई तु रसाक्तं, लोहितं त्विषा । नीलः लोहित इत्येव ततोऽइं परिकीर्तितः' इति वा नस्यपि मुकुटः ॥

च') ॥*॥ हीरैः अपि । 'हीरः कपर्दा श्रामिरः' इति संसारावर्तात् । ('हीरो वजे हरे सर्पे हीरा पिपीलिका-भ्रियोः')॥ (३४)॥*॥ स्मरं हरति । 'हरतेरन्द्यमनेऽन्' (३।२।९) ॥ (३५) ॥ । । भर्जते । 'मृजी भर्जने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पचायच् (३।१।१३४) न्यक्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । भृज्यन्ते कामादयोऽनेनेति वा । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन् ॥∗॥ 'अर्ग्यः' इति पाठे ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (३६) ॥:॥ त्रीण्यम्बकान्यस्य । त्रिष्वम्बकमस्येति वा । 'आम्बकं नयनं दृष्टिः' इति हला-युधः । त्रयाणां लोकानामस्बकः पिता इति वाः। त्रीन्वेदा-नम्बते शब्दायते वा। 'अबि शब्दे' (भ्वा॰ आ० से॰)। 'कमैंण्यण्' (३।२।१)। 'संज्ञायाम्' (५।३।८७) इति कः(न्)। त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदलक्षणो यस्येति वा । त्रयः अकारोकारमकारा अम्बाः शब्दा वाचका यस्येति वा । तिस्रोऽम्बाः द्यौर्भूम्यापो यस्येति तु भारतम् ॥ (३७) ॥*॥ त्रयाणां धातूनां पुराणि, तेषामन्तकः । त्र्यव-यवं पुरं त्रिपुरम्, तस्यान्तक इति वा । त्रयाणां पुराणां समा-हारः। 'पात्रादिः' (वा॰ २।४।३०) इति प्राघः । तज्ञ। तथा सति 'पश्चपात्री' इतिषत् 'त्रिपुरी' इति प्रयोगभावप्र-सङ्गात् ॥ (३८) ॥४॥ धरतीति धरः । पचाद्यच् (३।१।१३४)। गन्नाया घरः ॥ (३९) ॥ ॥ अन्धकस्य दैखस्य रिपुः ॥ (४०) ॥ ॥ ऋतुं ध्वंसयति । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (४१) ॥ ।। वृषो ध्वजश्विह्मस्य ॥ (४२) ॥ ।।। ब्योम्नि केशा यस्य ॥ (४३) ॥ ॥ भवति भवते वा सर्वम् । 'भू प्राप्ती' (चु॰ आ॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। यत्तु भवत्यस्माद्विश्वम् । बाहुलकाद् (३।३।११३) अप् । विश्वमस्यिस्मिन् इति वा । अस्त्यादेशाद्भवः (२।४।५२) अप् (३।३।५७) । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इत्यत्र श्रिणीसाहचर्याद्भवो भीवादिकादेव घल्-इति मुकुटः । तत्र । बाहुरुकस्यागतिकगतित्वात् । अत्र चोक्तरीत्या गतिसंभवात् । अधिकरणे ल्युटो बाधकसत्त्वादपोऽसंभवात् । 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः' (३।३।१२६) इति वार्तिकोक्तेः साहचयाभ्युप-गमोऽप्यनुचितः । 'गातिस्था-' (२।४।७७) इत्यत्रापि पासाहचर्यादस्यादेशस्याप्रहणप्रसङ्गात् । ('भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः') ॥ (४४)॥ः॥ बिमेत्यस्मात्। 'मीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) । 'भियः षुक् वा' (उ**०** १।१४८) इति मक् । 'भीमोऽम्लवेतसे धोरे शंभौ मध्य-मपाण्डवे ॥ (४५) ॥ । । तिष्ठति । 'स्थाणुः' (उ० ३।३७) ('स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे') ॥ (४६) ॥ ॥ रीदयति । 'रोदेणिलुक् च' (उ॰ २।२२) इति रक् ॥ (४७) ॥*॥ उमायाः पतिः ॥ (४८) ॥*॥ अष्टचत्वारिंशत् 'दांभोः' ॥

कपर्दोऽस्य जटाजुटः

कपर्व इति ॥ 'पर्व पूरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। संपदादि-त्वात् (वा॰ ३।३।१०८) भावे किए। 'राल्लोपः' (६।४।६९) केन सुखेन जलेन वा परं पूर्ति ददाति । 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागात् कः । कस्य जलस्य परा पूरणेन दायतीति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। ('कपर्वः पार्वतीम-र्तुर्जटाज्टे वराटके')। अशंभाद्यजन्तः शिवेऽपि ॥ (९)॥ ॥ जटानां जुटो बन्धः। एकम् 'जटाबन्धस्य'॥

पिनाकोऽजगवं धनुः।

पिनाक इति ॥ पाति । 'पिनाकादयथ' (उ० ४।१५) इति पातेराक इत्वं तुम् च । ('पिनाकः शिवकोदण्डे पांशु-वृष्टित्रिश्क्याः') ॥ (१) ॥ ॥ अजेन ब्रह्मणा गम्यते । इति 'अन्येष्वपि दृश्यते' (वा० ३।२।४८) इति डः । अजं छागं गच्छति यज्ञत्वेन प्रविश्वतीति वा । अजगो विष्णुरस्ति शरत्वे-नास्मित्रिति । 'गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्' (५।२।१९०) इति वः ॥ ॥ प्रज्ञादिलात् (५।४।३८) अणि 'आजगवम्' अपि । 'आजगवम् य वा पिनाकं वा' इति बोपाछितः । 'स्थाणो-धेनुराजगवम्' इत्यमरमाला च ॥ ॥ अजो विष्णुः, को ब्रह्मा, ताववतीति 'अजकावम्' अपि 'धनुस्त्वजगवं युग्य-मजकावमजीजकम्' इति शब्दाणंवात् ॥ ॥ अजकौ विष्णुब्रह्माणो वातीति 'अजकवम्' अपि । 'सुपि' (३।२।४) इति वा कः ॥ (२) ॥ ॥ । दे 'शिवधमुखः' ॥

प्रमथाः स्युः पारिषदाः

प्रमथा इति ॥ दुष्टान्प्रमधनित । 'मथे विलोडने' (भ्वा॰प॰से॰)। पचाद्यच् (३१९१३४)। प्रमध्यन्ते मन्त्रा-दिना। 'खनो घ च' (३१९१२५) इति घो वा॥ (१)॥॥॥ परिषदि साधवः। 'परिषदो ण्यः' (४४४१९०९) इत्यन्न 'परिषदः' इति योगविभागात् 'णः'। 'भण्' इति तु मुकुटस्य प्रमादः। 'भक्ताण्णः' (४४४१९००) इत्यनुकृतेः॥॥। ण्ये तु पारिषद्याः। 'पर्षदो ण्यः' (४४४१००) इत्यनुकृतेः॥॥। ण्ये तु पारिषद्याः। 'पर्षदो ण्यः' (४४४१००) इति पाठे पार्षद्या-विष्याः विषयः। 'भूताः शिवस्य पार्षद्याः पार्षद्याः' इति संसारावर्तात्॥ (२)॥॥। द्वे 'शिवानुव्यराणाम्'॥

ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥३५॥

ब्राह्मीति॥ 'मान पूजायाम्' (भ्ना॰प॰से॰,खु॰ड॰से॰)।
मान्यन्ते पूज्यन्ते लोकमानृत्वात् इति मातरः । 'नमृनेष्ट्-'
(उ॰ २।९५) इति स्त्रेण निपातितः । मान्ति ज्ञिवपरिवारत्वेन समाविशन्तीति वा॥ (१)॥ श्रा व्रक्षण इयं ब्राह्मी।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि 'ब्राह्मो जातौ' (६।४।१७१)
इति टिलोपः । ('ब्राह्मी तु भारती । शाकमेदः पङ्गण्डी

१—'स पार्षदैरम्बरमापुपूरे' इति 'जाम्बबलां पाणिनिः-इति मुकुदः॥

हिंक सोमवहरी। ब्रह्मशक्तः')।।३।। 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा। कोमारी खिप चामुण्डा चर्चिके खष्ट मातरः'। 'ब्राह्मयाया मातरः स्मृताः' इति माग्ररः। 'ब्रह्माण्यास्तु' इति पाठे ब्रह्माण्याणति कीर्त-यति। 'अण शब्दे' (भ्वा०प०से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'टिह्ना-' (४।१।९५) इति हीए। 'ब्रह्माण्याद्याः स्मृताः सप्त देवता मातरो बुधैः' इति हलायुधः। सहि 'कीवेरी खिप कीमारी सप्तेव मातरः स्मृताः' इति पठिति ॥ 'ब्रह्मादिशक्तियेव-तानाम्' एकेकम्॥

विभृतिभृतिरेश्वर्यमणिमादिकमष्ट्या।

विभृतिरित्यादि ॥ भवनं भूतिः । 'ब्रियां क्तिन्' (३।३।९४) 'भूतिर्भसानि संपत्ती इस्तिश्वज्ञारयोः स्त्रियाम्'। मांसपाकविशेषोत्पातयोरिप ॥)॥ (२)॥।। विभृतिरिति कथनमन्यप्राप्तिनिशृत्त्यर्थम् ॥ (१) ॥ ॥ ईश्वरस्य भावः । 'गुणवचन–' (५।१।१२४) इति ध्यञ् ॥ (३) ॥»॥ 'अणि-मा लिघमा त्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशिता विश्वा चैव तथा कामावशायिता'। तत्र, अणोर्भावः '६मनिच' (५।१।११२) ॥**३॥ छघोर्भावः ॥**३॥ प्राप्तिरङ्ग-स्यप्रेण चन्द्रादेः ॥*॥ प्रकामस्य भावः इच्छानभिघातः ॥ ॥ महतो भावः । येन ब्रह्माण्डेऽपि न माति ॥ ॥ ईशो-Sस्मास्ति । 'अतः-' (५।२।९९५) इतीनिः । ईशिनो भावः । तल् (५।१।१९९)। प्रभुत्वम् । येन स्थावरा अप्याज्ञाकाः रिणः ॥ ।। वशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) वशिनो भावो वद्यिता । यया भूमावप्युनमज्जननिमज्जने ।। ।। कामा-नवशेते। शीहः (अ० आ० से०) णिनिः (३।२।७८)। कामावशायिनो भावः सत्यसंकल्पता । स्यतेः (द्वि०प०अ०) णिनिना (३।२।७८) दन्समध्यं (कामावसायिता) कथि-न्मन्यते ॥॥ नामत्रयम् (अणुताद्यप्रविधव्रभावस्य) ॥ उमा कात्यायनी गोरी काली हैमवतीश्वरा ॥ ३६॥ शिवा भवानी रुट्टाणी शर्वाणी सर्वमङ्गला।

अपणी पार्वती हुगी मुडानी चिण्डकाम्बिका ॥३०॥ उमेत्यादि ॥ ओर्महेशस्य मा लक्ष्मीः । 'उ मा' इति मात्रा तपसे निषिद्धत्वाद्वा । आकारान्तादिप टाप् । (४।१।४)। 'टायाम्' (४।४।३२) इति भाष्यप्रयोगात् । अजादित्वात् (४।९।४) वा । ('उमा गौर्या हरिद्वायां कीर्तिकान्त्वतसीपु व')॥ (१)॥॥॥ कतस्यापत्यम् । गर्गादित्वात् (४।९।१०) वज् । 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' (४।९।१०) इति ष्कः । षिलान्टीष् (४।९।४९) ('कात्यायनो वरुचीं कात्यायनी तु पार्वती । कषायवस्रविधवार्धवृद्धमहिलापि व')॥ (१)॥॥। गौरो वर्णोऽस्त्यस्याः । गौरादित्वात् (४।९।४९) वीष । ('गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिकाप्रियद्धवसुधासु व । आपगाया विशेषेऽपि बादसापतियोषिति')॥ (१)॥॥। एवं काली । 'जानपद्-'

(४।१।४२) इत्यादिना नीष् । ('काली गीर्या क्षीरकीटे कालिकामात्भेदयोः । नव्यमेघौघपरिवादयोः') ॥*॥ वर्ण-स्याविवक्षायां काला । 'उमा कालायनी तुर्गा काली हैम-वतीश्वरी । काला कालंजरी गौरा' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥ ॥ हिमवतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इस्रण् । 'हैमवत्यभयास्तर्णक्षीयोः श्वेतवचोमयोः' ॥ (५) ॥ ॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०)। 'स्थेशमास-' (३।२।१७५) इति वरच् । टाप् (४।१।४) ॥ ॥ वनिपि (३।२।६५) 'वनो र च' (४।१।७) इति डीबी। अत 'ई-ध्वरी' अपि । यद्वा अशृते । 'अशृङ्खाप्तौ' (स्वा० आ० से॰) 'अश्रोतेराशुकर्मणि वरट् ई चोपधायाः' (उ० ५।५७)। टिचात् (४।१।१५) डीप् । ईश्वरः शंकरेऽधीशे तत्पह्या-मीश्वरीश्वरा' इति बोपालितः ॥ (६) ॥*॥ श्रीवयति । शिवमस्त्यस्याः । शिवो वास्ति भर्तृत्वेन यस्या इति वा । 'शिवं नद्रं शिवः शंभुः शिवा गौरी शिवाभया' इति शाक्षतः ॥*॥ पुंयोगे तु शिवी ॥ (७)॥*॥ भवस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति कीपानुकौ ॥ (८) ॥*॥ एवं हदाण्यादयः ॥ (९)॥ (११)॥ (१५)॥*॥ सर्वभ्यः सर्वेषां वा मङ्गला । सर्वाणि मङ्गलान्यस्याः, इति वा ॥ *॥ 'मङ्गला' इत्यपि । 'मङ्गलाऽसितदूर्वायामुमायां पुंसि भूमिजे । नपुंसकं तु कल्याणे पुंसि सर्वार्थदक्षिणे ॥ (१२) ॥ ॥ न पर्णान्यस्याः । तपस्यन्त्या पर्णानामपि त्यागात् ॥ (१३)॥*॥ पर्वतस्येयम् । पार्वती । 'तस्ये-दम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अपत्यार्थे लपवादत्वादिञ् (४।१।९५) स्यात् । 'इतो मनुष्य-' (४।१।६५) इति न डीव । मनुष्यजातिवाचित्वाभावात् । 'क्वचिदपवादिवषये-ऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति वा समाधेयम् ॥ (१४) ॥ ॥ ॥ दुःखेन गम्यते ज्ञायतेऽस्याम् 'सुद्रोरधिकरणे' (वा० ३।२। ४८) इति डः । दुःखेन दुर्धेर्वा गीयते स्तूयते । 'बै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'आतश्चोपसमें' (३।३।१०६) इसङ्। 'दुर्ग कोटे दुर्गमे स्थाहर्गा तु नीलिकोभयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१५) ॥ ।। चण्डते । 'चिड कोपे' (भ्वा ० आ० से०)। ण्वुल (३।१।१३३) ॥ ॥ पचाद्यच् (वा०३।१।१३४) 'बह्वादिभ्यश्र' (४।१।४५) इति बीषि 'चण्डी' इत्यपि। 'चण्डी कालायनी देव्यां हिंसकोपनयोपितोः' ॥ (१६) ॥*॥ अम्बैवाम्बिका । जगन्मातृत्वात् 'अम्बिका पार्वती-मात्रोर्धतराष्ट्रस्य मातरि'॥ (१७)॥*॥ सप्तदश 'उमायाः'॥ विनायको विद्यराजद्वैमातुरगणाधिपाः।

अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः॥ ३८॥

विनायकेस्यादि॥ विनयति। ण्वुल् (३।१।१३३)। विविधा नायक इति वा । विगतो नायको नियन्तास्य इति वा । 'विनायकत्तु हेरम्बे ताक्ष्यें विघ्ने जिने गुरी'॥ (१) ॥॥ विद्यानां राजा । 'राजाहःसिक्षम्बप्य्यं' (५।४।९१)॥

(२) ॥*॥ द्वयोर्मात्रोरपत्यम् । 'मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः' (४।१।१९५) इलाणि उत्वं रपरखंच। दुर्गाचामुण्डाभ्यां पालितत्वात् । गजमुखतया इस्तिन्या अपत्यत्वात् । गङ्गाया अपत्यत्वाद्वा । 'द्वेमातुरो जरासंधवारणाननयोः पुमान्'।। (३)॥ ॥ गणानां प्रमधानामधियः॥ (४) ॥ ॥ एको दन्तोऽस्य । स्कन्देनोत्पाटितदन्तत्वात् ॥ (५) ॥॥ हे रम्बते । 'हु: शंकरे हरी हंसे रणरोमाञ्चवाजिषु' इति नाना-र्धरक्रमाला । 'अबि रिष शब्दे' पचायच् (३।१।१३४) । 'तरपुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यलुक् । हे उपिसि रम्बते इति स्वामी । ('हेरम्बः शौर्यगविते । महिषे विष्नराजे च') ॥ (६) ।: 🕬 लम्बमुदरमस्य । ('ल्जम्बोदरः स्यादुद्ध्माने प्रमणनां च नायके') ॥ (७) ॥ ।।। गज आननमस्य । 'समुदायशब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते' इति गजमुखपरो गज-शब्दः ॥ (८) ॥ ।। (नेन्द्रत्र द्वन्द्वी न प्राप्नीति । 'विरूपाणा-मपि समानार्थानाम्' (वा॰ १।२।६४) इत्येकशेषविधानात्। मैवम् । खरूपपदार्थकानामेषां द्वन्द्वविधानात् । खरूपस्य च प्रतिशब्दं भित्रत्वेन समानार्थताया एवाभावात् । अर्थपरता तु लक्षणया होया । तारतम्यशब्दवत् । सर्वत्रेवं वोध्यम्) ॥ अष्टी 'गणेशस्य'॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा पडाननः। पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरक्रिभूग्रंहः॥ ३९॥ षाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः। षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः कौञ्चदारणः॥ ४०॥

कार्तिकेय इत्यादि ॥ कृतिकानामपत्यम् । 'स्रीभ्यो ढक्' (४।१।११०) ॥ (१) ॥ ॥ महती सेना यस्य । ('महा-स्तेनो सहासेम्ये स्कन्देऽपि') ॥ (२) ॥<।। शरेषु जन्मास्य ॥ (३) ॥ ।। षड् आननान्यस्य ॥ (४) ॥ ॥ पार्वत्या नन्द-मः ॥ (५) ॥ श्रा स्कन्दति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (६) शक्षा सेना नवति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति किए। 'सेनानी स्पारपुमान्कार्तिकेये सेनापता पुमान्'।। (७) ॥ ॥ अप्रेभवति । 'भुवः-' (३।२।१७९) इति किए॥ (८) ॥ ।। गृहति रक्षति सेनाम् । 'गुहू संवरणे' (भ्वा०उ०से०)। 'इगुपध–'(३।१।१३५) इति कः । 'ग्रहः पाण्यातुरे गुहा । सिंहपुच्छ्यां च गर्ते च पर्वतादेख कंदरे' ॥ (९) ॥ ॥ बहु-लानां कृत्तिकानामपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (१०) ॥ 📲 तारकं जयति ॥ (११) ॥ 🕬 विशाखति । 'शाखृ श्वाखृ ब्याप्तौ' (भ्वा०प०से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। विशास्त्रायां, जात इति वा । 'संधिवेलादि-' (४।३।१६) इल्पणः 'श्रविष्ठाफाल्गुनी-' (४।३।३४) इल्पादिना छकि 'लुक्त-द्धितलुकि' (१।२।४९)। ('विद्याखो याचके स्कन्दे वि-

१—अयं पाठो न सर्वत्रोपरूम्यते । कन्निदुपरूम्बोऽपि पुनरु-क्तप्रायः । शास्त्रा मे कठिल्लके')॥ (१२)॥ शा शिली मयूरो वाहन-मस्य ॥ (१३) ॥ ॥ षष्णां मातृणामपत्यम् । 'मातुरुत्संस्यासं' (४।१।१९५)। (१४) ॥३॥ शक्तेर्धरः ॥ (१५) ॥४॥ कुमारयति कोहति । 'कुमार कीडायाम्' (चु॰उ॰से॰)। पचा-यन् (३।९।९२४) कुल्सितो मारोऽस्येति वा । **'कुः पापे-**षदर्थयोः'। कौ मारयति दुष्टान्। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यत्त्-ब्रह्मच।रिलात्कुमारः-इति स्वामिनोक्तम् । तम । 'शत-कते। रूपवती देवसेनेति या सुता । सा महेन्द्रेण रखर्ष भायी-त्वेनोपपादिता ॥ उदीर्णसेनापतये महासेनाय सुवत' इति बायुपुराणात् । '**कुमारः** स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणद्रौ ना न द्वयोजीत्यकाश्वने') ॥ (१६) ॥*॥ कुषेः (ম্রা০प०से०) क्रिन् (३।१।५९)ो प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । कोंचस्य वर्वतस्य दारणः । 'दु विदारणे' (भ्वा ॰ प ॰ से ॰) ष्यन्तात् (३।१।२६) ल्युः (३।१।१३४) ॥ः॥ कैला**से घनदा**-वासे काञ्चः काञ्चोऽमिधीयते' इति बृहद्धारावली । अतः 'कोञ्चदारणः' अपि ॥ (૧৩) ॥ ៖ ॥ सप्तद्य 'कार्ति-केयस्य'॥

इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडोजाः पांकशासनः।
वृद्धश्रवाः सुनामीरः पुरुद्दूतः पुरंदरः॥ ४१॥
जिष्णुलेंखर्षभः शकः शतमन्युर्दिवस्पतिः।
सुत्रामा गोत्रभिद्धज्ञी वासवो वृत्रहा वृषा॥ ४२॥
वास्तोष्पतिः सुरपतिर्वलारातिः शचीपतिः।
जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्नमुचिस्द्दनः॥ ४३॥
संक्रन्दनो दुश्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः।
आखण्डलः सहस्राक्ष क्रमुक्षाः

इन्द्र इत्यादि ॥ इन्दति । 'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा॰ प० से॰)। 'ऋजेन्द्र-' (उ॰ २।२८) इत्यादिना रन्। 'रग्' इति मुकुटः । तन्न । अन्तोदात्तलापत्तेः । 'इन्द्रः शका-दिलभेदयोगभेदान्तरात्ममु'। 'इन्द्रः फणिजकेऽस्री स्यात्'॥ (१) ॥ ॥ महतः सन्त्यस्य । मतुष् (५।२।९४) । 'झयः' (८।२।१०) इति वलम् । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भरवाज्जशस्वाभावः ॥ (२) ॥३॥ मह्यते पुत्रयते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰प॰से॰, चु॰उ॰से॰)। 'श्रप्रुक्षन्-' (उ॰ १।१५९) इलादिना 'मघचन्' इति निपातितम् ॥*॥ 'मघबा बहुलम्' (६।४।१२८) इति त्रादेशपक्षे तु 'मघवान्' इस्यपि बोध्यम् । यत्तु 'त्रादेशे दीर्घाम।वात् मधवन्' इति खामिनोक्तम् । तत्र । 'सर्वनामस्याने चासंबुद्धौ' (६१४१८) । इति दीर्घसंभवात् । नच संयोगान्तलोपस्य (८।२।१३) असि**द्धलम् । 'मघवा बहुलम्' (६।४।**९२८ **) इति बहुलब्रह-**णेन तद्वाधनात् । अत एव मतुपा (५।२।९३) त्रन्तादेशप्र-स्याख्यानपरं वार्तिकं तद्भा**ष्यं च (६।४।१२८) संगच्छते ।** 'हविर्जिक्षिति निःशक्को मखेषु मघवानसौ' इति भट्टिः। एतेन

मघवा मघवन् मघवान् इति त्रेहप्यं वदन्मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः । भाष्यवार्तिकैकमत्यानुरोधेन स्त्रकारमते ऽपि 'मघवान्' इत्यस्यवास्युपगमात् । मतभेदे हि प्रलाख्याना-संभवात् । भवत् वा मतमेदः, तथापि 'होत् लुकारः' इत्यत्र सूत्ररीत्या यणादेशः प्राप्तो बार्तिकरीत्या दीघंण बाध्यते यथा, एवं सूत्ररीत्या 'मघबन्' इति प्रयोगः प्राप्तो भाष्यवा-तिंककृतप्रत्याख्यानरीत्या 'मघवान् ' इति प्रयोगेण बाध्यते ॥ (३) ॥ 🕬 विडति । 'विड भेदने' (तु०प०से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । विडं भेदकभोजोऽस्य । सान्तः ॥०॥ विट्सु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽस्येति 'विडोजाः' इति केचित्।।(४)।।३।। प।कस्य देलेमेदस्य शासनः। शारा-यति । 'शासु अनुविष्टां' (अ० प० से०) । णिजन्तात् (३।१।२६) नन्वादिलात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (५) ॥॥॥ वृद्धेभ्यः शृणोति । 'श्रु श्रदणे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१६६) वृद्धं श्रवसी यस्येति वा । वृद्धेषु पण्डितेषु श्रवो यशो यस्येति वा ॥ (६) ॥ ।। 'णास शब्दे' (भ्वा ॰ **आ० से०) बाहुलकादीरन्** (उ० ४।३०) सुष्ठु नासीरं सेनामुखम्, नासीरा अप्रेसरा वा यस्य द्विदन्त्यः ॥०॥ ह्य इसम्ययस्य पूजार्थकलात् (शुनासीरः) तालम्यादिरपि ॥ शा 'शुनाशीरशीतिशवशक्काः' इति तालव्यादावूप्मविवेकः । **ज्ञतो वायुः, शीरः सूर्यः, तावस्य म्तः** इति अशिआदिच (५।२।१२७) 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः इति **भ्युत्पत्त्या (शुनाशीरः)** द्वितालव्योऽपि ॥ (७) ॥ ॥ पुरु प्रचुरं हतमाह्यानं यज्ञेष्यस्य । पुरुणि हतानि नामान्यस्येति षा ॥ (८) ॥ शा पुरोऽरीणां दारयति । 'मृःसर्वयोदांरिसहोः' (३।२।४९) इति खच् । 'वाचंयमपुरंदरा च' (६।३।६९) इति निपातितः॥ (९) ॥ 🕬 जयति । "जि जये, अभिभवे वा' (भवा० प० अ०) । 'ग्लाजिस्थथ-' (३।२।१३९) इति रहाः । 'जिष्णुर्ना वासवेऽजुने । जित्वरे वाच्यवत्त्रोक्तो विष्णावकें बसुष्वपि'॥ (१०)॥ शा हेखेबु ऋषभः। 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात्समासः । लेख ऋपभ इवेति बा। 'उपमितं व्याघ्रा-' (२।१।५६) इति समासः ॥ (११) ।।খ।। शक्कोति । 'शक्टु शक्ता' (स्वा० प० अ०) । 'स्फायि-तिश्च-' (उ॰ २११३) इत्यादिना रक्। 'शक्कः पुमान्देव-राजे कुटजार्जुनभूहहोः'॥ (१२)॥ः॥ शतं मन्यवो यागा अस्य । वाते देत्येषु मन्युः कोघोऽस्येति वा । वातं मन्यवो दैन्यान्यस्येति वा देत्येः पराजितत्वात् ॥ (१३) ॥ ॥ दिवः पतिः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इस्तत्र बहुलग्रहणादकृत्य-प्यञ्जग् इति मुकुटः । तत्र । 'पातेर्ङतिः' (४।५०) इत्युणादिसू-त्रसल्यात् । बस्तुतस्तु 'बम्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति

सलविधानसामर्थाह्रोकवेदसाधारण्येन 'वृद्धकुमारीवर' येनालुक् ज्ञापितः । कस्कादिलात् (८।४।४८) सः । यत्त्-'षष्ट्याः पतिपुत्र–' (८।३।५३) इति सत्वम्-इति सुकुटेनो-कम् । तत्र । तत्र छन्दोऽघिकारात् ॥ (१४) ॥*॥ सुष् त्रायते । 'त्रेड् पालने' (भ्दा० आ० से०) । 'आतो मनिन्–' (३।२।०४) ॥ ।। मु उद् इत्युपसर्गद्वयप्रयोगे तु 'सूत्रामा' दीर्घादिरपि । एतेन 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घरवे 'सूत्रामा' इति वदन्मुकुटः प्रत्युक्तः ॥ (१५) ॥ः॥ गोत्रान् गिरीन् भिनत्ति । 'सत्सृद्धिय-' (३।२।६१) इति भिदेः किए॥ (१६) ॥ ॥ वज्रोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) ('बज्जी तु बुद्धे देवाधिषे पुमान्') ॥ (१७) ॥३॥ यसवी देवाः, वसृनि रत्नान्यस्य वा सन्ति । उयोग्मादित्वातः (वा• ५१२। ९०३) अण् । वसोरपत्यमिति वा । दैत्यानां वासं वाति वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (१८) ॥ ।। वृत्रं इतवान् । 'ब्रह्मभ्रणकृत्रेषु-' (३।२।८७) इति क्रिप् ॥ (१९) ॥ः॥ वर्षेति । 'त्रृषु सेचने' (भ्वा० प० स॰)। 'कनिन् युकृषि–' (उ॰ १।१५६) इति कनिन् । **िन्या तु** वासर्व । वृपमे तुरगे पुंसि ॥ (२०) ॥ ॥ वास्ती-र्ग्रहक्षेत्रस्य पतिरिधप्राना । 'वास्तोष्पनिगृहमेधाच्छ च' (४। २।३२) इति निपातनाद्व कुषत्वं चेत्येके । इणः परत्वात् 'कस्कादिषु च' (८।३।४८) इति षत्वम् । यत्तु मुकुटः 'षष्ट्याः पतिपुत्र-'(८।३।५३) इति सत्वे इणः परत्वान्मूर्थन्यः इति तत्र । तत्र छन्दोऽधिकारात् । 'अपदान्तस्य' (८।३।५५) इत्यधिकारात् ॥ (२१) ॥:॥ सुराणां पनिः ॥ (२२) ॥ः॥ बलस्यासुरस्यारातिः ॥ (२३) ॥:॥ शच्याः पतिः ॥ (२४) ॥*॥ जम्भमपुरं भेत्तुं शीलमस्य । 'मुप्यजाती–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२५) ॥ ॥ हरिर्हयो यस्य । 'त्वकेशवास्टरी-माणि सुवर्णामानि यस्य तु । हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीत-कौशेयसप्रभः' इति शालिहोत्रम् ॥ (२६) ॥०॥ स्वः स्वर्गे राजते । स्वेषु देवेषु, स्वेन धनेन वा, आ राजते वा । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति किए। 'रो रि' (८।३।१४) इति लोपे 'ढुलोपे–' (६।३।१११) इति दीर्घः । जान्तः ॥ (२७) ॥*॥ न मुझति । 'मुच्ऌ मोक्षणे' (तु० ७० २४०) । 'इगुपधाः-त्कित्–'(४।१२०) इतीन् । 'नभ्राण्नपाट्–' (६।३।७५) इति नम् प्रकृत्या । नमुचेर्देत्यस्य स्ट्नः । 'पृद क्षरणे' (भ्वा० आ० से॰, चु॰ उ॰ से॰) । नन्दादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (२८) ॥ ॥ संकन्दयति । 'कदि आह्वाने रोदने च'

१—अयं न्यायद्य 'न मुने' (८।२।३) इति स्ट्रे आध्यकृता एनसुपन्यस्तः—'वृद्धकुमारी इन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्व' इति। सा वरमवृणीत 'पुत्रा मे बहुक्षारश्वतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुजीरन्' इति। न च तावदस्याः पतिभवति, कृतः पुत्राः। कृतो गावः। कृतो धान्यम्। तत्रानया एकेन वाक्येन 'पतिः, पुत्राः, गावः, धान्यम्' इति सर्वं संगृहीतं भवति' इति॥ (भ्वा॰ प॰ से॰)। ल्युः (३।१।१३४) ॥ (२९) ॥ ॥ दु:खेन दुष्टं दुष्टेषु वा च्यवनमस्य । दु:सहध्यवनो मुनिरस्थेति षा ॥ (३०) ॥०॥ तुतोर्तिं ≃तुरः । 'तुर लरणे' (जु० प० से॰)। 'इगुपध-' (३।९।९३५) इति कः । तुरं वेगवन्तं साहयत्यभिभवति । 'अधेः प्रसहने' (१।३।३३) इति सूत्रे 'प्रसहनमिभवः' इति वृत्तेः। ण्यन्तात् (३।१।२६) सहैः (ম্বা॰ आ॰ से॰) किए (३।२।७६)। 'सहेः साडः सः' (८।३।५६) इति षत्वम् । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । आङ्प्रश्लेषो वा । 'नहिचृतितृषि-' (६।३। ११६) इति वा दीर्घः । एकदेशविकृतस्यानन्यलात् । 'दीर्घ-विधा (१।१।५८) इति, 'क्रिडुग्-' (वा॰ १।१५८) इति वः (णिलोपस्य) स्थानिवस्वनिषेधात्किष्यरत्वानपायात् । यत्त्—तुरं सहते इति विगृत्य 'छन्दान सहः' (३।२।६३) इति जिः-इति स्वामी।तन्त्र। छान्दसस्य ठोके प्रयोगाः भावात् । यद्पि-- 'नहियतिमृषि-' (६।३।११६) इति 'पृर्व-पदस्य दीर्घः-' इत्युक्तम् । तदपि न । किबन्तेषु नह्यादिष्वस्य प्रवृत्तेर्ण्यन्तेऽस्योपन्यासस्यान्याय्यलात् । एतेन—'तुरं' वेगवन्तं सहते इति वा, नुरस्त्ववरितः सन् परबलानि सहते इति बा' इति विगृत्य 'छन्दसि सहः' (३।२।६३) इति ण्विः— इःयु-पन्यस्यन् मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः ॥ (३१) ॥ ॥ मेघा बाहन-मस्य । मेघान् वाहयतीति वा । न्युः (३।१।१३४) ॥ (३२) ॥ ॥ आखण्डयति । 'खडि भेदने' (चु॰ प॰ सं॰) । 'बृषा-दिभ्यः कलच्' (उ० १।१०६) ॥ (३३) ॥ ।।। सहस्रमश्ली-ण्यस्य । 'बहुत्रीही सक्थ्यक्णोः' (५।४।७३) इति पन् ॥ (३४) ॥:॥ ऋभवः क्षियन्त्यत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० डा०) । डः (बा० ३।२।१०१) 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः' इति विश्वः । सोऽस्यास्तीति ऋभुक्षाः । इनिः (५।२।१९५) । पथिवत्। यद्वा ऋच्छति इयतीति वा । अतिभुक्षिनक् प्रत्ययः।; (३५) ॥ ॥ पञ्चत्रिंशत् 'इन्द्रस्य' ॥

तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी

(तसेन्द्रस्य प्रिया तु ॥) पुटोमजेत्यादि । पुलोन्नो मुने-जाता । 'पन्नम्यामजातों' (३१२१९८) इति डः ॥०॥ अत एव 'पौटोमि' अपि । 'तस्यापत्यम्' (४१९१९२) इत्यण् । गोत्रत्वेन जातित्वान्डीष् (४१९१६३) ॥ (१) ॥०॥ शादाचते । 'शच व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । इन् (उ॰ ४। १९८) । 'कृदिकाराद्—' (ग॰ स्॰ ४१९१४५) इति डीप् । ('शचीन्द्राण्यां शतावर्यां तथा स्त्रीकरणान्तरे') । 'अथ शची स्यादिन्द्राणी शतावरी । चारुधारा महेन्द्राणी शकाणी जयवादिनी' इति रभसः । शकमणित आनयति जीवयतीति वा शकाणी ॥०॥ सर्वेन्द्रियेषु सचते । 'पन्च समवाये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । इन् (उ॰ ४१९१८) । सची दन्त्यादिरिप ॥ (२) ॥०॥ इन्द्रस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४१९।

४९) इति डीवानुको । ('इन्द्राणी शच्यां निर्मुख्यां खीक-रणेऽपि') ॥ (३) ॥ ॥ यत्तु—अनुकि कर्तव्ये रीर्घाकारमानुकं शास्ति, तज्ज्ञापयति 'यतो विहितस्ततोऽन्यन्नापि भवति' । तेन कियाणी गियाणी इत्यादि सिद्धं भवति—इति धातुपारा-यणम् । अनुष्व 'शकाणी' इति मुकुटश्च । तक । अनुकि कृते 'अतो गुणे' (६।९।९७) इति परह्णप्रसङ्गात् । नन्वकारोचारणसामध्याद्वीधों भविष्यति । अन्यया हि नुकमेव कुर्यात्—इति चेत् । न । 'अञ्चेगोऽनः' (६।४।९३५) इत्यस्य वाधेन चरितार्थलात् 'पत्युनंः' (४।९।३३) इति वदादेशे कर्तव्ये आगमिलिङ्गककारोचारणसामध्यादेव अञ्चोपो न भविष्यति—इति चेन् । न । शवेशच्दे ककारस्य चारितार्थ्यात् । न हि तम्र स्योगोऽस्ति । 'न संयोगात्—' (६।४।९३७) इति निषेधात् । तस्मात् ककाराकारयोः सामध्यविरहे परह्रप्रवाधनार्धं रीघोंचारणसावश्यकम् । प्रयोगनिर्वाहस्तूक्त एव ॥ त्रीणि 'इन्द्रप्रह्याः' ॥

नगरी त्वमरावती।

(नगरी त्विति ॥) अमराः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२। ९४) । 'मतौ बह्रचोऽनजिरादीनाम्' (६।२।१९९) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ः॥ एकम् 'इन्द्रपुरस्य' ॥

हय उद्येःथ्रवाः

(हय इति ॥) उचैः श्रवसी यस्य । उचैः श्र्णोतीति वा । असुन् (उ० ४।१८९) उर्चर्महच् श्रवो यशो यस्पेति वा ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'इन्द्राश्वस्य'॥

सूतो मातलिः

(सृत इति ॥) मतं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मतलस्वापत्यम् । 'अत इत्रृ' (४।१।९५) ॥ (१) ॥७॥ एकम् 'इन्द्रसारथेः' ॥

नन्दनं वनम् ॥ ४५ ॥

(नन्दनसिति॥) नन्दयति। 'दुनदि समृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। त्युः (३।९।९३४)। 'अथ नन्दनम्। इद्रो-द्याने, नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ एकम् 'इन्द्रवनस्य'॥

स्यात्प्रासादो वैजयन्तः

स्यादिति ॥ वैजयन्तः पताकाः सन्त्यस्य । अर्शआग्वन् (५१२१९२७) । 'वैजयन्तो महेन्दस्य ध्वजप्रासादयोः पुमान् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे क्रियाम्'॥ (१)॥॥॥ एकम् 'वृन्द्रगृहस्य'॥

जयन्तः पाकशासनिः।

(जयन्त इति ॥) जयति । 'तृभूबहि-' (उ०३१ १२८) इलादिना झन्। 'झोऽन्तः' (७।९।२)। ('जय- स्ताबैन्द्रिगिरिशौ ख्रयस्त्युमायत्त्रक्योः । जीवन्त्यां सिंहपुच्छयां स इन्द्रपुट्यां च') ॥ (९) ॥+॥ पाकशासनस्यापत्यम् । 'अत इस्' (४।१।९५) ॥ (२) ॥+॥ द्वे 'इन्द्रपुत्रस्य' ॥ ऐरासतोऽस्रमातङ्गेराचणाभ्रमुचल्लभाः ॥ ४६ ॥

(परावत इति ॥) इरा उदकानि सन्खिस्मन् । मतुप् (पारा९४) हैरावत्यच्घी भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । ('ऐरावतोऽश्रमातक्षे नारक्षे लकुचहुमे । नागभेदे ब पुंसि स्यादिशुत्तद्भेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसकं महेन्द्रस्य ऋजु-दीर्घशरासने') ॥ (१) ॥०॥ अभ्रं मेघः, तदात्मको मातहः । बाकपार्थिवादिः (२।९।६९)। अभ्र आकाशे मेचे वा विद्य-मानो मातक्क इति वा ॥ (२) ॥ ।। इरया उदकेन वणति 'बण शब्दे' (भ्या॰ प० से॰) पचाद्यच् (३।१।१३४)। इरावणः । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । इरा सुरा वनसुदकं यस्मिन् । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् । इराषणे भवः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। स्वामी तु-- इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'विभाषीषधि-' (८।४।६) इति वा णलम्-इति । तन्न । 'ऐरावन' इत्यस्यापि प्राप्तेः ॥ (३) ॥ श्रा अश्रे खे माति, न श्राम्यति वा, मन्यर-गामिनीत्वात् । बाहुकलादुः । अश्रमार्विक्वमः ॥ (४) ॥७॥ चत्वारि 'इन्द्रहस्तिनः' ॥

हादिनी वज्रमस्ती स्थान्कुलिशं भिदुरं पविः। शतकोटिः स्वरः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः॥ ४७॥

हादिनीत्यादि॥ हादतेऽवदयम्। 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्या । आ० से ।)। आवश्यके णिनिः (३।२।७८)। हा-दोऽस्यस्या इति वा । इनिः (५।२।११५) 'हादिनी वज्र-बिद्यतोः' ॥ (१) ॥३॥ वजति । 'वज गतौ' (४वा० प० से•)। 'ऋफ्रेन्द्र–' (उ०२।२८) इति रन् ॥፨॥ अस्त्री इति प्रवित्तराभ्यामन्वेति । संनिधानाविशेषात् । 'अस्त्रयौ वज्रकुलिको। इति संमारावर्ताच । 'वज्रोऽस्त्री' इति वश्यमाणं तस्पेनानुबादः । ('वर्ज्जं स्याद्वालके धान्यां क्रीवं योगान्तरे पुमान् । वजा अ्रह्मां गुङ्च्यां च वज्री अहान्तरे स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यन्नी') ॥ (२) ॥ः॥ 'कुलिईस्तो भुजादलः' इति त्रिकाण्डरोषः । कुली शेते । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः। कुलिनः पर्वतान् इयति वा। 'शो तन्करणे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुपसर्गे-' (३।२।३) इति कः । कुत्सितमीषद्वा लिशति । 'लिश अल्पीभावे' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः। 'कुलिशो न स्त्रियां प्रोक्तो दम्भोली, ना झवान्तरे'॥ (३)

१—इरावती कश्यपजानपत्या पुलक्षिया, तथा संभृतत्वादा— तथा चागमः—'शरावत्या मृतः पुत्रस्यार्थे ऐरावतस्ततः' इति । इस्विम मुकुदः ॥ २—मितद्वादित्वम् (वा० ३।२।१८०) तु युक्तम् ॥

॥*॥ भिनत्ति । 'विदिभिदिच्छिदेः कुर्च्' (३।२।१६६)। यन्त - 'कर्मकर्तिर चायमिष्यते, इसत्र चकारः कर्तरीत्यमु-कर्षणार्थः' तेनाकमेकर्तर्थपि भवति, इति वामनः-इति मुक्डे-नोक्तम् । तत्र । भाष्येऽस्यार्थस्यादर्शनात् । निष्कलसाय । 'भिदिरम्' इति पाठे तु 'इषिमदि-' (उ० १।५१) इला-दिना किरच्।। (४) ॥ ॥ पुनाति । 'अच इः' (उ० ४) १३९) ॥ (५) ॥ः॥ शतं कोटयो धारा अस्य ॥ (६) ॥*॥ खरति । 'स्वृ बाब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'ग्रुस्वृ-क्षिहि' (उ॰ १।१०) इति उः । ('स्वरः पुमान् यूपखण्डे भिदुरेइप्यध्वरे शरे') ॥ शा शोभनान्यरूषि धारा अस्येति (स्वरुस्) सान्तोऽपि ॥ (७) ॥%॥ शाम्यखरीन् । अन्त-र्भावितण्यर्थाच्छमेर्वन् । (उ॰ ४।९४)। शं शुभमस्यास्त्य-मेदत्वात् इति वा। 'कंशंभ्याम्-' (५।२।१३८) इति वः। पक्षद्वयेऽपि दन्लोध्यः ॥ श। 'शम्ब संबन्धने' बुरादिः (प॰ से॰)। 'शम्बयति संबधाति शत्रून्' इति विष्रहे तु (शम्बः) पवर्गतृतीयाग्तः । 'दाउवः स्यान्मुसलाप्रस्थलोहमण्डलके पवौ । शुभान्विते त्रिषु' ॥ ।। सम्बयतेः (चु॰ प॰ से॰) वि**प्रहे** तु (सम्बः) दन्त्यादिरपि । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बस्करपांसवः' इत्यूष्मविवेकः ॥ (८) ॥ श॥ 'दम्भु रोधने' (स्वा० प० से०)। अमुन् (उ० ४।१८९) दम्भ-सि रोधने अलिः समर्थः। 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु' (भ्या॰ प॰ से॰)। इन् (४।१९८)। दभ्रोति खेदयति । 'दम्भु दम्भन' (स्वा॰ प॰ से॰)। औणादिक ओलिरिति वा ॥ (९) ॥ ॥ अक्षाति, अइयतेऽनेनेति वा 'अर्तिसृध्म्य-म्यस्यतिहम्यो नि.' (२।९०२) ॥ ।। इह 'वज्रादानिः' इति समुदितमपि बोध्यम् । 'वज्रादानि विदुर्वज्रम्' इति त्रिकाः ण्डशेषात् । 'अथ वजाशानिर्द्धयोः' इति नामनिधानाच ॥ (१०) ॥ सा दश 'वज्रस्य'॥

व्योमयानं विमानोऽस्त्री

व्योमयानसित्यादि॥ व्योक्ति यान्यनेन। करणे ल्युद्र (३१३१९९०)। व्योम याति। 'कृत्यल्युटः-' (३१३१९४) इति कर्तरि ल्युद्र इति वा॥ (९)॥ शा विशिष्टं मानयन्य-नेन। 'पुंति संज्ञायाम्' (३१३१९८) इति करणे घः। 'घज्र' इति मुकुटः। तत्र । परत्वाङ्गपुद्रश्सङ्गात्। घस्तु करणाधि-करणयाविहितः। विशेषेण मान्यस्मिन्निति वा। अधिकरणे ल्युद्द (६१३१९५०)। विगतं मानसुपमास्येति वा। 'विमानो व्योमयाने च सप्तभूमिगृहेऽपि च। घोटके यानमात्रे च पुंनपुंसकयोमितः॥' (२)॥ शा है 'देवरथस्य'॥

नारदाधाः सुरर्षयः।

(नारदाद्या इति ॥) नरस्य धर्म्यम् । 'नराचेति वक्क-व्यम्' (वा॰ ४।४।४९) इत्यण् (म्) । नारं ददाति । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा 'नारं पानीयमित्युकं तत् पितृध्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारवेति भवि-ध्यति' इत्यागमः । नारं नरसमूहं द्यति कलहेनेति वा । ग्रुरिदं नारमहानम् । तक्काति हानोपदेशेनेति वा । 'दो अव-खण्डने' (दि॰ प॰ अ०) । कः (११२१३)॥ (१) ॥॥॥ आखेन तुरक्षुकमरत्यपर्वतदेवलादयः । सुराश्च ते ब्रह्मा-दिपुत्रलादवयक्ष । षष्टीसमासो वा ॥ एकम् 'देवर्षेः'॥

स्वात्सुधर्मा देवसभा

(स्यादित ॥) शोभनो धमेंऽस्याम् । 'धर्मादिनिव् केव-लास' (५।४।१२४) । 'डाबुमाभ्याम' (४।१।१३) इति पक्षे डाप् । 'भनो बहुबोहेः' (४।१।१२) इति डीप् (४।१।१५) त ॥ (१) ॥॥॥ सह भान्त्यस्थाम् । 'सभा राजामनुष्यपूर्वा' (२।४।२३) इति निपातनादक् । देवानां सभा आस्थानगृहम् ॥ (२)॥॥॥ वे 'देवसभायाः'॥

पीयुषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥

(पीयुषमिति ॥) पीष्यते । 'पीय' इति सात्रो धातुः । 'पीयेह्वम्' (उ० ४१७६)। बहुलबचनात्यक्षे गुणः। 'स्या-त्पेयुपं च पीयुपं नवक्षीरेऽभृतेऽपि च' इति हारावली। 'पी**यूवं** सप्तदिवसाविधिक्षोरे तथाऽमृतं'॥ (१) ॥÷॥ न स्रि-यन्तेऽनेन । 'तनिमृङ्भ्यां किच' (उ० ३१८८) इति तन्। 'अमृतं यहारोषे स्यारपीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' ॥ (२) ॥ ।।। मुखेन धीयते । 'घेट् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतक्षोपसर्गे' (३।३। १०६) इति कर्मण्यङ् । यत्तु—अड्विधौ (३।३।१०४,५, ६,) कारकाधिकारः (३।३।९९,९३) निवृत्तः-इति मुकुटः। तदाकरविरुद्धम् । द्वितीयभावप्रहणस्य (३।३।९५) कारका-धिकारनिवृत्त्यर्थःवात्'-इति हेतुरपि खह्मासिद्धः । 'अभि-विधो भावे-' (३।३।३४) इलखान्नेऽनुवर्तनात् । यदपि-सुष्टु दथाति पुष्णाति शरीरमिति पचाद्यजन्तात् (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) इति-तदपि न । निखत्वादन्तरङ्गत्वाचैकादे-शेऽदन्तस्वाभावेन टाबयोगात् । एकादेशस्य पूर्वान्तःवेन महणारसस्यालोपप्रसङ्गाच । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) कप्रत्ययो बक्तमुचितः । ('सुधा गङ्गेष्टिकामुद्योर्म्योलेपाम-तेषु च')॥ (३)॥*॥ त्रीण 'अमृतस्य'॥

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा खर्णदी सुरदीर्घिका।

मन्दाकिनीत्यादि ॥ मन्दमकितुं शीलमस्याः । 'अक कृटिलायां गतीं' (भ्वा० प० से०)। 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनः ॥ (१) ॥॥ वियति वियतो वा गङ्गा॥ (२) ॥॥ सः स्वर्गस्य नदी । पूर्वपदात्संज्ञायाम्-(८।४।३) इति णत्वम् ॥ (३) ॥॥ सुराणां दीर्षिकेव ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'देवगङ्गायाः'॥

मेरः सुमेर्व्हेमाद्री रह्मसातुः सुरालयः ॥ ४९ ॥ मेर्दारत्यादि ॥ मिनोत्युचत्वान्योतीषि । 'द्वासम् प्रक्षेन पणे' (खा॰ उ॰ ध॰) । 'मिपीभ्यां इः' (उ॰ ४।१०१) । 'मापो हरिक' इति सुकुटः । तत्र । उउउवळदलादावस्य सृत्रस्यानुपळ्डघेः ॥ (१) ॥॥॥ सुमेहरित्युपसर्गान्तरनिष्टस्य-र्थमुक्तम् ॥ (२) ॥॥॥ हेन्नोऽद्विः ॥ (३) ॥॥॥ रकानि सानावस्य ॥ (४) ॥॥॥ सुराणामालयः॥ (५) ॥॥॥ पद्य 'मेरोः'॥

पश्चेते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः। संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५०॥

पञ्चिति ॥ (एते पश्च देवतृक्षाः) मन्दयते मोदयति । 'मदि स्तुतिमोदमदस्तप्रकान्तिगतिषु' (४वा० प० से०) । 'अक्रिमिदिम्य आरन्' (उ० ३।९३४) । मन्दा आरा धारा अस्य, सरलत्वादिति वा। ('मन्द्रार: स्यात्युरद्वमे। पारिभद्रेडर्कपर्णे च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः') ॥ (१) ॥*॥ पारिणोऽस्थेर्जातः । ततः स्वार्थे कन् (५।३।८७) । यतुत पारिजातो जन्यत्वेनास्यास्ति । अर्श्वआद्यच् (५।२।१२७)। पारिजातः समुदः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इस्रणि पारिजा-तः-इति मुकुटः । तन्न । वृद्धाच्छस्य (४।२।११४) अपवा-दस्य सत्त्वादणोऽप्रसङ्गात् । वैयर्थ्यात् जन्यस्येव नामनिर्व-चनासिद्धेथ । ('पारिजातस्तु मन्दारे पारिभद्रे सुरहमे') ॥ (१) ॥ अ। सम्यक् तनोति पुष्पाति । 'उनलिति-' (३।१। १४०) इति सूत्रे तनोतेरुपसंख्यानात् णः । सम्यक्तन्यन्ते पुष्पाण्यस्मित्रित्यधिकरणे 'हरुश्च' (३।३।१२१) इति घम् वा । ('संतानः संततां गोत्रे स्यादपत्ये सुरहुमें' ॥ (१) ॥ ॥ कल्पः संकल्पितोऽर्थः, तस्य वृक्षः । जन्यजनकभावसंबन्धे पष्टी ॥ (१) ॥ ॥ चन्दयति । 'चदि आहादने' (भ्या • प० से॰) ण्यन्तः (३।१।२६) ल्युः (३।१।१३४) । हरेश्वन्दनः । 'हरिचन्द्नमस्त्री स्थात्रिद्शानां महीरुहे । नपुंसकं तु गो-शीर्षे ज्योत्स्नाकुङ्कमयोरपि'॥ (१) ॥ः॥ पद्यानां 'देवसू-क्षाणाम्' एकेकम् ॥

सनत्कुमारो वैधात्रः

सनत्कुमार इत्यादि ॥ सनत् नित्यं कुमारः ॥॥॥ 'सनात्कुमारः' अपि । यद्वा 'हंसगो गृहिणः सन्तत्' इति ब्रह्मपर्याये रभसः । तस्य कुमारोऽपत्यम् । दन्त्यादिः॥ (१) ॥॥॥ विधातुरपत्यम् । अण् (४।१।९२)॥ (२)॥॥॥ वैद्यसंहिताप्रणेतृत्वात्स्ववैद्यपर्यायसंनिधी कथनम् । दे 'ब्रह्मपुत्रस्य'॥

सर्वेद्यावश्विनीसुतौ।

नासत्याविश्वनौ दस्नावाश्विनयो च ताबुभौ ॥ ५१ ॥ स्वर्वेद्यावित्यादि ॥ खः खर्गस्य वैद्यो ॥ (१) ॥ ॥ अश्विन्याः स्वर्तो ॥ (२) ॥ ॥ । न सत्यं ययोत्तावसत्यो, न असत्यो । 'नन्नाण्नपाद्—' (६।३।७४) इति नवः प्रकृतिभावः ॥ (३) ॥ ॥ प्रशस्ता अश्वाः सन्ति ययोः । इतिः

(पारा११५) । यहा अधिन्यां जाता । 'संघिवेळा-' (४। ३१६) इलाः 'नक्षत्रेभ्यो बहुलम्' (४।३।३७) इति छिके 'छुक् तिहालुकि' (१।२।४९) इति हीपो छुक् । अश्वोऽस्ति जनकरवेन ययोवां । इन् (पारा११५) ॥ (४) ॥ ॥ दस्यतः श्विपतो रोगान् । 'दम्रु उपक्षये' (दि० प०से०) । 'स्फायित्वां रोगान् । 'दम्रु उपक्षये' (दि० प०से०) । 'स्फायितां श्वा-' (उ० २।१३) इति एक् । ('दम्नः खरेऽश्वनीसुने') ॥ (५) ॥ ॥ अश्वान्या अपत्यं । 'श्वोभ्यो हक' (४।१।१२०) ॥ (६) ॥ ॥ अश्वान्या अपत्यं । 'श्वोभ्यो हक' (४।१।१२०) ॥ (६) ॥ शा 'ताबुभाविति द्वित्वादिष्टत्वादेकवचनाभावः –' इति स्वामी । अयं च प्रायोवादः । 'देव्यां तस्यामजायेतां नासत्यो दस्र एव च' इति मार्कण्डयात् । 'नासत्यो' इति 'द्वां वक्षवाचकस्योभयोः प्रयोगो गोणः ॥ पट् 'अश्विनोः'॥

स्त्रियां बहुष्वष्सरसः स्वर्वेदया उर्वशीमुखाः।

स्त्रियामिति ॥ अझः सरन्ति । 'संरतेरसुन्' (उ० ४। २३७) ॥ (१) ॥ शा 'बहुषु' इति प्रायोवादः । 'अनचि च' (८।४।४७) इति सत्रे 'अप्सराः' इति भाष्यप्रयोगात् । 'स्त्रियां वहुष्यप्सरमः स्यादेकत्वेऽष्स्मा अपि' इति शब्दार्णवाद्य—अस्य शुभंयाशब्दवद्र्षम्-इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । अप्सरःशब्दस्य सान्तत्वात् ॥ शा स्त्रः स्वर्गस्य वेश्याः ॥ (२) ॥ ॥ अस्त्रमहतोऽभुने व्याप्रोति वशीकरोत्ताति यावत् । 'कर्मण्यण्' (३।२।९) संज्ञापृयेकस्य विधरनित्यत्वाच वृद्धिः । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) को वा । उक् अक्षातीति वा (३) ॥ ॥ मुखशब्देनाश्चर्थेन रम्भा-मेनका-वृताची-तिलोन्भादीनां प्रहणम् ॥ एँकम् 'उवेद्यादेः'॥

हाहा हुहुश्चेवमाचा गन्धर्वास्त्रिदिवीकसाम् ॥ ५२ ॥

(हाहेति॥) अञ्यूलिपक्षे 'आता घातोः' (६।४। १४०) इसस्याप्राप्तः शामि हाहान्, 'ओः मुपि' (६१४१८३) इसस्याप्राप्तेर्द्रहर्न्, इत्यादि । यन्-'आतो धातोः' (६।४। १४०) इति योगविभागादाकारलोप:-इति सुकुटेनोक्तम् । तिश्वन्तम् । निर्णातहपस्य योगविभागन निर्वाहर्न्याचित्यात् । अप्रयुक्तस्य तेन साधनस्यानुनिनत्वात् । हा इति शोकव्यक्ष-कशब्दं जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु॰ प॰ अ॰)। विच् (३।२।७२) शिंम हाहः । हु इति ह्वयति । हेनः (भ्या० उ० अ०) किप् (३।२।१७८) । 'वचिखपि-' (६।३।१५) इति संप्रसार्णम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । बाहुलका-हुग्रस्यये तु (हाहाः) व्युत्पनोऽधातुश्च । एवं हृप्रत्यये हृह-रिप बोध्यः । हाहाः सान्तोऽपि । 'गन्धर्बो वीतिहाहसोः' इति संसारावर्तात् । 'ग्रन्थवी हार्हास प्रोक्तः' इति रक्षको-· षाच । भोजस्तु हहाहुहुशन्दयोरन्ययत्वमाह । 'हहाः' इत्या-दिहसः । 'हुदुः' इत्युभयहस्यश्च । 'हंसी हहाहुहु च हा वृपणश्वश्च तुम्बुरः' इति शब्दार्णवात् । 'गीतमाधुर्यसंप-

श्रों विख्यातो च हहाहुह दित व्यासोकेश्व ॥॥॥ गम्धं सारसमवंति । 'अवं गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰ पवर्गायान्तः) 'कर्मष्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।९।९४) । ('गन्धवंस्तु नस्थरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगमेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च') ॥॥॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) (गान्धवंः) दीर्घादिरप्ययम् । 'अपि गन्धवंगान्धवंदि- व्यगायनगातवः' इति शब्दार्णवात् ॥ (१) ॥॥॥ आवेन तुम्बुदःविश्वावसु-चित्ररथादीनां संप्रहः ॥ 'देषगायकानाम्' एकम् ॥

अग्निर्वेश्वानरो बह्निर्वातिहोत्रो धनंजयः । कृषीटयोनिर्ज्वेलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५३ ॥ बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उपर्युधः । आश्रयाशो बृहङ्गानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥५४॥ लोहिताश्वो वायुस्तवः शिखावानाशुश्रुक्षणिः । हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहनः ॥ ५५ ॥ सप्तार्विद्मुनाः शुक्रश्चित्रभागुर्विभावसुः । श्चिरिष्तम्

अग्निरित्यादि ॥ अङ्गति । 'अगि गर्ता' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अर्ज्जनलोपश्च' (उ॰ ४।५०) इति निर्नलोपश्च । ('अ**न्नि**र्वेश्वानरेऽपि स्थाचित्रकाख्योपधौ पुमान्') ॥ (१) ॥ ॥ विश्व नरा अस्य । 'नरे संज्ञायाम्' (६।३।१२९) इति विश्वराब्दस्य दीर्घः । विश्वानरस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१। ११४) । यत्तु—विदादित्वात् (४।१।१०४) अञ् । ब-हुरवे च 'यजनेथ' (२।८।६४) इति लुक् । विश्वा-नराः–इति मुकुटः । तन्न । 'विथे वैश्वानरा उत' इसत्र लुकोऽदर्शनात् । 'विश्वानराय मीद्ध**षे' इलादावन्तोदात्तदर्श**-नाच । ऋषिम्यो गोत्रापत्येऽत्रो विहित्रवेनानन्तैरापत्ये प्रस-त्त्यभावाच । एतेन बिदादित्वात् (४।१।१०४) अज्—इति वदन् स्वाम्यपि प्रत्युक्तः ॥ (२) ॥ ॥ वहति हव्यम् । 'बहि-थिश्रुयुद्द ग्लाहात्वारिभ्यो निन्' (उ० ४।६१) इति निः । नि**च** । ('बह्निवैश्वानरेऽपि स्याचित्रकाख्यौषधे पुमान्') ॥ (३) ॥ अ। 'वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' (अ० प० अ०) । कर्मणि किन् (३।३।९४) वीतिर्भक्ष्यं पुरोडाशादिर्हूयतेऽस्मिन् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० से०) । 'हुयामा–' (उ० ४।१६८) इति त्रन् । वीतिरश्वी होत्रं हवनमस्येति वा। ('<mark>वीतिहोत्रो</mark>ऽनलेऽर्के च')॥ (४) ॥०॥ धर्न जयति ।

१—'यमञाश्च' (२।४।६४) इत्यनेन गोत्रविहितयज्ञीलंगिनः भायकेन लुको दर्शितत्वेनात्रानन्तरापत्येऽचिकीर्षितत्वेन, गोत्राप्त्ये एव चिकीर्धितत्वेन, लेगिकि लुगभावस्य 'छन्दोवत्कवयः कुर्वित्त न ख्रेषा इष्टिरित्त' (१।४।३) इति भाष्येणासाधुताध्वननात् विदेके 'सर्वे विषयदछन्दिस विकल्प्यन्ते' इति परिमाषया, अन्तोदा-त्तत्वस्य 'क्रिक्षण्यह्म-' (३।१।८५) इति भाष्योत्तया, स्वर्व्यत्यन्येन सिद्धी विदादिगणे तत्याठवैयर्थ्यापत्तिश्चन्त्यमेतत् ॥

१—जञ्ज्वलदत्तादी तु 'अप्सराः' इत्येव मृत्रं दृद्दयते ॥ २—दे चवेदयादेरिति मुकुटः॥

'संज्ञायां भृतु'- (३।२।४६) इति खन् । ('धनंजयः सपे-मेदे ककुमे देहमाहते । पार्थेऽमी') ॥ (५) ॥३॥ कृपीटस्य जलस्य योनिः । 'कृपीटमुदरे जले' इति रक्षकोषात् । 'अप्र-रापः' इति श्रुतेः । कृपीटं योनिरस्येति वा । अज्ञोऽभिर्व-ह्यतः **क्षत्रम्' इति मनुः** ॥ (६) ॥»॥ ज्वलति । 'जुचङ्कम्य–' (३।२।१५०) इति युच् ॥ (७) ॥*॥ विद्यते लभ्यते । 'विद्र लामे' (तु॰ उ॰ अ॰)। असुन् (उ॰ ४।१८९)। जात वेदो धनं यस्पात्। जाते जाते विद्यते इति वा। 'विद सला-याम्' (दि॰ आ॰ अ॰)। जातं वेत्ति वेदयते वा। 'विद चेतनादों' (अ॰ प॰ से॰, र॰ आ॰ अ॰, ण्यन्तः, चु० आ० से०)। असुन् (उ० ४।१८९)॥ (८) ॥ ॥ तनं शरीरं न पातयति । 'नभ्राण्नपात्-' (६।३।७५) इति निपातितः । तनूनपाता । 'तनृनपातसुपसस्य ।नसाते' इति मन्त्रः ॥०॥ तन् स्वं म्बह्पं न पाति न रक्षनि आधु-विनाशिलाद् इति 'तन्नपात्' शत्रन्तः । 'उगिद्चाम्-' (७१९७०) इति नुमि तन्नपात्, तन्नपान्ती, तन्-नपान्तः इति वा ॥३॥ तन्त्रा ऊनं कृदां पाति । तन्त्रपं घुतादि, तदत्ति । 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८) इति विट । तन्-नपादी, तनूनपादः इति वा ॥ (९) ॥३॥ वृंहति । 'वृद्धि वृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'बृंहेर्नलोपश्च' (उ॰ २।१०९) इति इस् । पुंलिक्वोऽयम् । 'बर्हिकको बृहद्भानुः' इलमर-मालापुंस्काण्डं पाठात् ॥ (१०) ॥ः॥ 'शुक्रो वैश्वानरो चहिबंहिं:शुप्मा तन्नपात्' इति शब्दाणंवात् 'बहिं। शुष्मा' इति व्यस्तं समस्तं नाम इति कश्चित् । तत्र समस्त-पक्षे बहिं: कुश: शुन्म बटमस्येति विश्वह:। बहिं: सान्त: ('बार्हिः पुंसि हुताशने। न स्त्री कुशे') । बहिरिदन्तः। **'शुष्मा' इति नान्तः पृथग्–इलन्यः ॥ः॥ शुप्यत्यनेनति जुब्मा ।** 'जुब शोषणे' (दि० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (३।२।७५) इति मनिन्। संज्ञापूर्वकलान्न गुणः ॥ः॥ शुप्यति जलम् । शुषेरन्तर्भावितण्यर्थात् 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित' (उ॰ १।१४५) इति मनिप्रखये 'शुप्मः' अदन्तोऽपि ॥ (११) ॥:।। कृष्णो धूमो वर्त्मास्य । नान्तः । ('कृष्णवर्त्मा विधुंतुदे । दुराचारे हुताशे च') ॥ (१२) ॥ ॥ शाचींपि ज्वालाः केशा इवास्य । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' (८।२। ४५) इति षलम् ॥ (१३) ॥॥॥ 'उपः प्रभाते संध्यायाम्' इति विश्वः । उपः संध्यायां बुध्यते प्रकाशने । इगुपधलात् (३।१।१३५) कः । 'सहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः-' (वा० ८।२।७०) । स च व्यवस्थितविभाषयेह निखम् ॥ (१४) ॥४॥ आश्रयमाधारमश्राति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ('आश्र-**यादाः पु**मान्वह्रौ त्रिषु चाश्रयनाद्यके') ॥ः॥ **'आदा**-यादाः' इति पाठान्तरम् । आशोरतेऽत्रेत्याशयः । 'एरच्' (३।३।५६) । तमश्राति ॥ (१५) ॥*॥ बृहन्तो भानवोऽस्थे-

ति ॥ (१६) ॥ः॥ 'कृश तन्करणे' (दि०प० से०)। कृत्यति । 'ऋतन्यक्षि~' (उ० ४।२) इस्यानुक् ॥ (१७) ॥०॥ पुनाति । 'पूज् पवने' (क्या॰ उ॰ से॰) । ण्वुल् (३।१। १३३) । ('पावकोऽग्री सदाचारे वहिमन्धे च चित्रके । भहातके विडक्षे च शोधियतनरेऽपि च')॥ (१८)॥ः॥ अनित्यनेन । पुषादिलात् (उ० १।१०६) कलन् । '**अनलो** वसुमेदेऽप्रां'। ('अन्लोऽनिले। वसुदेवे वसौ वहाँ')॥ (१९) ॥ ः॥ लोहिता अश्वा यस्य । 'वहणस्वसितानश्वान्कुबेरः कुमुदोपमान् । हुनाशनः किंशुकाभान्वायुवेश्रंम्नथाकृणोत्' इति शालिहोत्रात् । रोहिनो मृगोऽश्रो बाहनमस्पेति वा । ('रोहिताश्वथित्रभानां हरिश्वन्द्रनृपात्मजे') ॥ (२०) ॥॥॥ वायोः सखा । 'राजाहःसखिम्यष्टच्' (५।४।६१) ॥०॥ वायुः सखास्यति (वायुसखा) वा । अस्मिन्पक्षे टजभावात् 'अनड् सी' (७।९।९३) इत्यनङ् ॥ (२१) ॥३।। त्रिखाः सन्त्यस्य । मतुष् (५।२।९४) ॥ः॥ बीह्यादिलात् (५।२। ११६) इनिप्रस्यये 'शिखी' अपि । 'शिखी वही वलीवर्दे शरे केतुबहे हुमे । सबरे कुबुटे पृंति शिखावस्यन्यलिङ्गकः' ॥ (२२) ॥÷॥ (आशोष्ट्रमिच्छनि) आर्प्वोच्छुप्यतेः (दि० प० अ॰) राजन्तात् 'अङि शुषेः सनद्युन्द्सि' (उ॰ २।१०६) इत्यनिः । छान्दसानामपि कचिद्भाषायां प्रथोगः । 'अध्वर्यु-कतुः–' (२।४।४) इति ज्ञापकात् । आशु शोघ्रं आशुं ब्रोहिं वा छु क्षणोति । 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । शु इति पूजार्थमध्ययम् ॥ (२३) ॥ः॥ हिरण्यं रेतोऽस्य । सान्तः । **'हिर्ण्यरेताः** पुंसि स्याद्दिवाकरहविर्भुजोः'॥ (२४) ॥ः॥ हुतं भुद्गे । क्रिय (३।२।१७८) । जान्तः ॥ (२५) ॥ः॥ दहति । ल्युः (३।१।१३४) ('दहनश्चित्रके भहातकेऽसी दुष्टचेष्टिते) ॥ (२६) ॥ः॥ हर्न्यं बाह्यति । ण्यन्ताद्वहेः (भ्वा॰ उ॰ अ॰) ल्युः (३।१।१३४) यत्तु स्वामी—'हन्यं वाहयति' इति विगृह्य 'हव्यपुरीपपुरीप्येषु ब्युट्' (३।२। ६५)—इत्याह । तन्न । उदाहृतपारस्यानुपलम्भात् । 'बन्य-पुरीपपुरीप्येपु-' इति पाठस्योपलम्भात् । 'बह्थं (३।२।६४) इलानुपृत्तेण्यैन्तादसंभवाच । म्कुटोऽपि-- 'वाहयति' इति विगृह्य 'हन्येऽनन्तः पादम्' (३।२।६६) इति वहेर्न्युद-इ-लाह । तदपि न । ज्युटर्छान्दमत्वात् । 'बह्ध' (३।२।६४) इत्यनुवृत्तेर्ण्यन्तादसंभवाच ॥ (२०) ॥:॥ सेप्तार्निया यस्य । काली-कराली-मनोजवा-मुलोहिता-सुध्रम्भवणो-स्फुलिकिनी-विश्व-दासाख्याः सप्त बहार्जहाः । ('सप्तार्चिः पावके पुंसि क्ररचक्षपि च क्रिषु') ॥ (२८) ॥ ।। 'दमु उपशमे' (दि० प॰ सं॰) । अन्तर्भावितण्यर्थाद् 'दमेरुनसिः' (उ०४।२।३५) । दाम्यति । दमुनाः, दमुनसा ॥३॥ दीर्घमध्योऽपि । दम्ना द्मुनाः प्राचीनबर्हिः शुचिवर्हिषे।' इति नामनिधानात् ॥ (२९) ॥४॥ शोचयति । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति निपा-

१—इन्धनाभावे इति मुकुटः ॥

१-सप्ताचयो यस्येति । इदन्तोऽपि ॥

तितः । शुकं रेतोऽस्यास्तीति वा । अर्शआयाच् (५।२।१२७) । शुक्कवर्णसादिति वा । रलथोरेकस्वम् । ('शुक्कः स्याद्भागंवे वयेष्ठमासे वेथानरे पुमान् । रेतोऽसिर्धाग्मदोः क्ष्वीवम्') ॥ (३०) ॥ ॥ वित्रा भानवोऽस्य । शुप्रादिः (८।४।३९) । (भित्रभानुः पुमान्वेश्वामरे चाहस्करेऽपि च') ॥ (३१) । भा ॥ विभा प्रभा वसु धनं यस्य । ('विभावसुसु भास्करे । दुताशने हारमेदे चन्द्रे') ॥ (३२) ॥ ॥ शा शुचि पवित्रं करोति शुवयति । 'तत्करोति—' (वा॰ ३।१।२६) इति ष्यन्ताद् 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) । यहा शोचित । अन्तर्भावितष्य- धीच्हुचेः (भवा॰ प॰ से) 'इगुपधात्—' (उ॰ ४।१२०) इतीन् । ('शुच्चिमींध्माप्रिशृज्ञारेष्वषादे शुद्धमित्रिणि । ज्येष्ठे च पुंति धवले शुद्धेऽतुपहते त्रिषु') ॥ (३३) ॥ ॥ ॥ अर्था पित्तमिव । दाहकस्वात् ॥ (३४) ॥ ।। चतुक्किंशत् 'आग्नेः' ॥

ओर्बस्त बाडवो बडवानलः ॥ ५६ ॥

(और्ष इति ॥) उँवेस्य मुनेरपत्यम् । यत्तु विदायम् (४।१।९०४) बहुत्वे 'यत्रजोश्व' (२।४।६४) इति छिक उर्वा:-इति मुकुटः । तत्र । कैनन्तरापत्थेऽजोऽसंभवात् । तस्माहष्यण् (४।१।१९४) ॥ (१) ॥॥॥ बडवायां भवः । 'तत्र भवः' (४।२।५२) इत्यण् । ('बाडवं करणे स्त्रीणां घोटकाचे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वड-वानले') ॥ (२) ॥॥॥ बडवाया अनलः । आधाराध्यभाव एव संबन्धत्वेन वक्ष्यपः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'बाडवाद्राः' ॥

बहेर्द्रयोद्योलकीलावर्चिहेतिः शिखा स्त्रियाम् ।

(बहेरिति॥) 'वहैः' इति प्रायोवादैः। 'हेतिः स्थादायुध-ज्वालास्थेतेजःसु योषिति' इति दर्शनात् । ज्वलित । 'ज्वलितकसन्तेभ्यो णः' (३१९१४०) ॥॥॥ स्त्रियां टाप् (४१९१४) ॥ (१) ॥॥॥ 'कील बन्धे' (भ्वा प० स०) । कीलित । 'इगुपध-' (३१९११३५) इति कः ॥॥॥ स्त्रियां टाप् (४१९१४) ('कीलोऽमितेजसि । कूर्यरसम्भयोः शहै। कीला रतहतावपि')॥ (२)॥॥॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०, खु० उ० अ०) । 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छा-दिच्छिदिभ्य इसिः' (उ० २१९०८) अर्चिः सान्तः ॥॥॥ इनि (उ० ४१९९८) त्विदन्तोऽपि । 'अमेश्रीजन्ते अर्चयः' इति श्रुतेः ॥॥। 'क्रियाम्' इति अविंरादिभिः संबध्यते । तत्रा-विंषः 'ज्वालाभासोर्नपुंस्याचिंः' इति झीबलमपि वस्यते । ('अचिंमयूखिखयोः')॥ (३)॥॥॥ हिनोति, हन्ति वा । 'हि गतीं' (सा॰ प॰ अ॰)। 'ऊतियृति—' (३।३।९७) इल्यादिना किन्ननो निपातितः । ('हितिज्वालास्याँगुपु')॥ (४)॥॥॥ शेते । 'शीङः किन्नस्थ' (उ॰ ५।२४) इति सः । 'शिखा ज्वालावहिंचूडालाङ्गलक्यप्रमात्रके'॥ (५)॥॥॥ पर्व 'ज्वालायाः'॥

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः

(त्रिष्विति ॥) 'स्फु' इत्यनुकरणशब्दः । स्फुना फूत्का-रेण लिज्ञति । 'लिणि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पवाद्यच् (३।११९३४) ॥॥। स्फुलिङ्गा जाताविष । अजादिलाहाप् ॥ (१) ॥॥॥ अमेः कणः॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अग्निकणस्य'॥ संतापः संज्वरः समौ॥ ५७॥

(संताप इत्यादि ॥) संतापयति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (१) ॥ । ।। 'उवर रोगे' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तौ । संज्वरयति । पवाद्यव् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ यस्—संतापनं संतापः । घव् (३।३।१८) । संज्वरयति संज्वरः । अव् (३।१।१३४)— इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । वैषम्ये प्रमाणाभावात् । भावकर्शमिधायिनोः समानार्थकत्वाभावात् । समौ समानार्थकं समलिङ्गौ ॥ द्वे 'संतापस्य' ॥

धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् । कृतान्तो यमुनाभ्राता रामनो यमराड्यमः ॥ ५८ ॥ कालो दण्डधरः थाङ्केवो वैवस्वतोऽन्तकः ।

धर्मराज इत्यादि॥ धर्मस्य राजा। 'राजाहः--' (५।४। ९१) इति टच्॥ (१)॥ ॥ पितृणां पतिः॥ (२)॥ ॥ ॥ समं वर्तितुं त्रीलमस्य । 'सुप्यजाती--' (३।२।७८) इति णिनिः॥ (३)॥ ॥ परेतेषु सृतेषु राजते। 'सत्सृद्धिष--' (३।२।६१) इति कित्। जान्तः॥ (४)॥ ॥ कृतोऽन्तो विनाशो येन । ('सृत्तान्तो यमसिद्धान्तदेव।कुशलकर्मसु') (५)॥ ॥ यसुनाया आता॥ (६)॥ ॥ ॥ शमयि। शमयि। ल्युः (३।१।१२४)। ('शामनं शान्तिवधयोः। शममः आद्धदेवते')॥ (७)॥ ॥ यमेन संयमेन राजते। कित् (३।२।६१) जान्तः॥ (८)॥ ॥ यमयि। अच् (३।१।१३४)। 'यमो दण्डधरे घ्वाह्वे संयमे यमजेऽपि च' इति विश्वः॥ (९)॥ ॥ ॥—कल्यत्यायुः। 'कल् संख्याने' (पु॰ ड॰ से॰)पचाद्यजन्तात् (३।१।१३४) प्रशाद्यण् (५। ४।३८) – इति सुकुटः। तम्र। कलेर्मित्त्वामावात्। प्रशाद्यण् रूपद्वयप्रसङ्खाच। एतेन साम्यपि परास्तः। तस्मात् 'कौल्-

१—वाहुळकालात्कचिद्यामि 'सोक्विपांसैरणं पित्तमिन्धानः इत्वर्गे नवेत्' इति प्रयोगात इत्यपि मुकुटः ॥ २—'उवेण किलायोनिअपुत्राधिना ऊर्क्मधितः, तत्र ज्वालामयः पुरुषो जातः, तस्य च समुद्र आधार आसीत्' इति श्रुतः—इति मुकुटः ॥ १—विदादिगणे उर्वशब्दाविनेयर्थापस्या वैश्वानरशब्दायायानोक्तदिशा जिन्त्यमिति श्रम् ॥ ४—वयं तु बूसः पश्चेव वाचकान्यन्ति । वहेरिति तु 'तैजोमात्रवाचिकाष्यिन् विशेषणाप्तिष्ठतौ वर्तते धातुरिव गिरिके' श्र्येतत्सूचनार्थम्— इति मुकुटः ॥

१—मित्त्वाभावेऽपि अदन्तत्वादेव षृद्धेरप्राप्त्या 'करूपति' इति मुकुटोक्तमेव समजसम्॥

यति' इति विमह विचतः । कारुवणैत्वाद्वा । ('कारुो मृखां महाकाले समये यमकृष्णयोः') ॥ (१०) ॥ ।। दण्डस्य घरः । दण्डं घरतीति विमहे 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यणि 'वृण्डधारः' अपि । ('वृण्डधारो यमे राज्ञि')॥ (११) ॥ ।।। श्रादस्य देवः अंकाभाक्त्वात् । पितृपतित्वाद्वा ॥ (१२) ॥ ।।। विवस्ततोऽपत्यम् 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ॥ (१३) ॥ ।।। ।।। भग्तं करोति=धन्तयति । 'तत्करोति—' (वा० ३।१। १६) इति ण्यन्ताद् ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१४) ॥ ।।। 'यमस्य' चतुर्दश् ॥

राक्षसः कौणपः कव्यात्कव्यादोऽस्रप आद्यारः ॥५९॥ रात्रिचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः । यातुधानः पुण्यजनो नर्ऋतो यात्रससी ॥ ६० ॥

(राक्षस इत्यादि ॥) रक्षत्यस्मात् । 'रक्ष पालने' (भ्वा॰ प॰ से॰) असुन् (उ० ४।१८९) प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) रा-क्षसः 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि' (प० ५।३।६८) इति पुंस्त्वम् । ('राक्षस्तो यातुधाने स्याबण्डायां राक्षसी स्मृता')।। (१)।।।।। कुणपं शवं भक्षयितुं शील-मस्य । 'शीलम्' (४।४)६१) इत्यण् । कोणं पाति । 'आतः'-(३।२।३) इति कः। कोणपस्य निर्ऋतेरयम्~काणपः। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ कव्यमाममां-समित्त । 'ऋव्ये च' (३।२।६९) इति विट् । 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८) इत्येव सिंद्धेऽण् (३।२।१) बाधनार्थमिदम्। तेनाममांसभक्षके 'कव्यादः' इति न भवत्येव । ('क्रय्या-न्मांसाश्चिरक्षसोः') ॥ (३) ॥ ॥ कृत्तं छित्रं तदेव पुनर्विशे-षतः कृतं पर्क च भुक्ते इति कञ्यादः । 'कृत्तविकृतपकशब्दस्य पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) कव्यादेशः' (३।२।६९) इति काशिका । शब्दाणंवेऽपि कृद्ध्याये—'सदानादकणादी च स्याक्तव्यादाममांसभुक् । कव्यादः कुत्तविकृतपद्ममांसभुगु-च्यते' इत्युक्तेः । तस्याद्योगार्थस्य व्यवस्थितःवेऽपि गीण्या उभयोः सामान्येन प्रयोगः ॥ (४) ॥ ॥ असं रक्तं पिनति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । नतु टक् (३।२।८) 'पिवते: सुराश्नीध्वोः' (वा० ३।२।८) इति वचनात् । दन्त्य-सवान् । ('अस्त्रपा तु जर्लाकायां डाकिन्यां राक्षसे तु ना') ।।।।। न अपयति कञ्यात्वात् आश्रापः । पचाराच् (३।९। १३४) तालव्यशवान् ॥ (५) ॥*॥ आराणाति । 'शृ हिंसा-याम्' (क्या॰ प॰ से॰) पच्याद्यम् (३।१।१३४) ॥४॥ 'आ-हिरः' इति पाठे 'अशेणिब' (उ० १।५२) इति किरन्। 'आशिरो धनुषः शक्कः कव्यादोऽस्रय भाशरः' इति संसा-रावर्तः। ('आशिरोटोठर्के राक्षसेऽमी') ॥ (६) ॥*॥ रात्री चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) । 'रात्रेः कृति विभाषा-' (६।३।७२) इति पक्षे मुम् ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ कुर्वुरो बर्णेन। यद्वा - कर्वति । 'कर्व हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'मद्भरादयश्च' (उ० १।४१) इति कुरच्। ('कर्कुरं सलिके अमर० ४

हेम्रि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्') ॥ *॥ 'कथैरः' इति पाठान्तरम् । 'नर्ऋतः कर्षरः कव्यात् कर्तुरो यातुरक्षसी' इति शब्दार्णवः । 'कृ हिं-सायाम्' (श्या॰ उ॰ से॰) । कृणाति । 'कृगृशशृचतिभ्यः ध्व-रच्' (उ॰ २।१२१) ॥ (९) ॥ । निकथाया आत्मजः। मूर्धन्यः षः ॥ (१०) ॥*॥ यातूनि रक्षांसि दधाति पुरुगति खजातिपोषकत्वात् । धाओ 'बहुलमन्यत्रापि' (३० २।७८) इति युच्। 'कृत्वल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् वा। या-तूनि यातनाः धीयन्तेऽस्मित्रिति वा । त्युट् (३।३।१९७)। अन्तस्थादिः ॥ ॥ जातु कदाचित् धानं संनिधानमस्येति (जातुभानः) चवर्गादिरपि ॥ (११) ॥*॥ विद्बलक्षणया पुष्यक्षासी जनश्च । ('अथ पुष्यज्ञनो यक्षे राक्षसे सजनेऽपि च') ॥ (१२) ॥*॥ निर्ऋतेरपत्यम् ॥ (१३) ॥*॥ याति । 'कमिमनिजनिगाभाय।हिभ्यक्ष' (उ० १ ७३) इति तुः । अर्ध-चीदिः (ग॰ २।४।३१) ॥ (१४) ॥४॥ रक्षन्यस्मात् । असुन् (उ० ४।१८९) 'भीमाद्योऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१५) ॥ ॥ पश्चदश 'राक्षसस्य'॥

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः।

(प्रचेता हत्यादि ॥) प्रचेतयि । प्रकृष्टं चेतोऽस्येति वा । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । अप्रुन् (उ० ४१९८९) । 'प्रचेताः पाशिन सुनौ ना प्रकृष्टहृदि त्रिष्ठु' ॥ (१) ॥॥॥ वियते १णोति वा । 'दृष्ट् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृद्यः दारिश्य उनन्' (उ० ३१५३) । 'वहणस्तकभेदेऽप्सु प्रतीची पतिस्थयोः' ॥॥॥ युचि (उ० २१७४) 'चरणः' अपि । 'वरं १णित तं देवा वरदश्व वरार्थिनाम् । धातुनै वरणे प्रोक्तस्मान्स चरणः स्मृतः' इति साम्बपुराणम् ॥ (२) ॥॥॥ पान्तां प्रसास्त । इनिः (५१२१९९५) । 'पाद्यी पात्रधरेऽप्यतें।' इति विश्वः ॥ (३) ॥॥॥ यादसां पतिः । 'तत्पुकषे कृतिन' (६१३१९४) इत्यञ्जक् । ('यादसांपतिरम्भोधां पश्चिमाशापनताविप') ॥॥॥ छिक तु 'यादःपतिः' अपि ॥ (४) ॥॥॥ अपां पतिः ॥॥॥ छैक तु 'यादःपतिः' अपि ॥ (५) ॥॥॥ पश्च 'वरुणस्य' ॥

श्वसनः स्पर्धानो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः॥ ६९॥ पृषदेश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः। समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः॥ ६२॥

नभस्बद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः।

(असन इत्यादि ॥) श्वसित्यनेन । 'श्वस प्राणने' (अ॰

१—'पात्तिनिषुणे पुंसि क्रणो च वाच्यवत्' इति पुस्तकान्तरे ॥ २—बजुकि 'अपांपतिः' इत्यपि—मुकुरोक्तमेव युक्तम् । जुकि तु यादःपतिरपीत्यत्रापिना बादसांपतिरित्यस्य मूलकृत्संमतत्वेन अपाप-तिरित्यस्य मूढे छन्दोनुरोभादपाठात् ॥

प॰ से॰) त्युर् (३।३।१९७)। ('श्वसनं श्वसिते पुंसि मा-हते मदनदुमे') ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प॰ अ॰) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युन्। 'स्पर्शानो मारते स्पर्शदानयोः स्पर्शानं मतम्' इति विश्वः ॥ (२) ॥ शा वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० ८४०)। 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आतो युक्' (७।३।३३) इति 'युक्' ॥ (३) ॥ *॥ 'मातरि' इति सप्तम्यन्तप्रतिरूपक्रम् । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति संचगति । 'दुओश्व गतिवृद्धोः' (भ्वा · प · से ·) । यद्वा मातिर जनन्यां श्वयति वर्धते सम-सप्तकरूपत्वात्। 'श्रज्ञुक्षन्-' (उ० १।१५९) इति निपातना रसप्तम्या अञ्चक ॥ (४) ॥*॥ सदा गतिरस्य ('सदागति-र्नाकवातनिवाणेषु सदीश्वरे') ॥ (५) ॥३॥ पृषद् मृगमेदोऽश्वो बाहनमस्य । पृषतामम्बुकणानामश्व इवेति वा । यत्तु-पृष-न्त्यम्बुकणा अश्वीऽस्य-इति मुकुटः। तन्न। वाह्यवाहकभाव-स्य विपरीतत्वात्॥ (६) ॥३॥ वहति । पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ गन्धस्य वहः । यत्तु---गन्धस्य वहः-इति विगृह्य 'अकाराद-नुपपदीत्सोपपदो भवति विश्वतिषेधेन' (वा० ३।२।१) इत्यस्य प्रायिकत्वात् पचादाच् (३।१।१३४)-इति मुकुटः । तन्न । प्रायिकत्वकल्पनाथा निर्मूललात् । उपपदाविवक्षायामचः (३।१।१३४) सिद्धत्वाच ॥ (७) ॥*॥ गन्धं वहति । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) ('गन्धवाहो मृगेऽनिले । गन्धवाहा तु नासायाम्') ॥ (८) ॥३॥ अनित्यनेन । 'सलिकल्यनि–' (उ॰ ११५४) इति इलच् । ('अनिस्तो वसुवातयोः') ॥ (५) ॥ ॥ आशु गच्छति । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । ('आद्युगोऽर्के शरे वायों') ॥ (१०) ॥॥॥ सम्बग् ईर्ते गच्छति, ईरथति प्रेरयति वा । 'ईर गर्ता' (अ० **आ॰** से॰) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥*॥ युचि (३।२।१४८) तु समीरणः । ('समीरणः स्थात्ववने पथिके च फणिजके') ॥ (१५) ॥ भा म्रियन्तं इनेन बृद्धेन विना वा । मरुत्। 'सृत्रोरुतिः' (उ० १।९४)। ('मरुद्देवे समीरे ना प्रन्थिपर्णे नपुंसकम्') ॥ (१३) ॥ः॥ ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ll*II मरुतदाब्दोऽपि बोध्यः । 'मरुतः सर्शनः प्राणः समीरो माहतो महत्' इति विक्रमादिखकोशात्। 'माहतः श्वसनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत् इति संसारावर्ताञ्च। ॥ (१२) ॥ अतएव जगत्राणी पृथगपि । 'जगत् स्यादिष्टपे हीवं वायों ना जङ्गमे त्रिषु' इति स्ट्रकोषः । 'जगदाख्या स्मृता वाते विष्टपे जङ्गमेऽपि च । **जगती** भुवने ख्याता छन्दोभेदे जलेऽपि च' इति विश्वः । तत्र 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वेच' (बा० ३।२।९७८) इति कि.पि द्वित्वे 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपे तुकि जगत्, जगतौ ॥३॥ यदा तु 'वर्तमाने पृषद्वहन्महज्जगच्छतृवच' (उ० २।८४) इति व्यु-त्पाद्यते, तदा 'उगिदचाम्-' (७।१।७०) इति नुम् । जगत् ,

१-भाष्ये तु कर्मोपपद इति पाठो दृदयते ॥

जगन्तो ॥*॥ यन्तु—मुकुटः 'यदा वर्तेमाने पृषद्वहन्मदज-गच्छतृषद् इत्येतनास्ति'-इत्यवीचत्। तन्न । उणादिसूत्रस्या-सत्त्वे मानाभावात् । उगित्कार्यार्थत्वाच ॥३॥ एकत्वे तु ज-गतां प्राणः ॥ (१४) ॥३॥ नभोऽस्याश्रयत्वेनास्ति । मतुप (५।२।९४) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वादुलाभावः ॥ (१६) ॥ ॥ बाति । 'हसिमृषिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् ॥ । 'क्तिच्को च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) इति क्ति चि **'वातिः'** अपि । 'वायु**र्मरुत्वा**ञ्श्वसनः पवनो महतोऽनिलः । नभलान् क्षिपणुर्वातिः शुषिणो नैचटो वहः' इति सा-हसाङ्कः ॥ (१७) ॥ ॥ पुनाति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ('पवनं कुम्भकारस्य पाकस्थाने नपुंसकम्। निष्पावमरुतोः पुंसि') ॥ (१८) ॥*॥ पवते । 'पृङ्यजोः शानन्' (३।२।१२८)। 'आने मुक्' (७।२।८२) ॥ (१९) ॥ ॥ प्रकृष्टं भनिक्त । 'भन्नो आमर्दने' (स्वा० प० अ०) युच् (उ० २।७८) ॥ (२०) ॥ः॥ विंशतिः '**बातस्य' ॥** प्राणोऽपानः समानञ्चोदानव्यानौ च वायवः ॥ ६३ ॥ शरीरस्था इमे

(प्राण इति ॥) प्रसरणेन, अपसरणेन, समन्तात्, छध्वेंन व्याप्त्या च अनित्यनेन । 'हत्थ्य' (३।३।१२९) इति
घन्-इति मुकुटः। अन्ये तु—प्राणयति, अपानयति, समतादानयति । आनयतेः। (ण्यन्तात् 'अन प्राणने' (अ० प०
से०) इत्यस्तात्) डः (वा० ३२।१०९) अच् (३।९।१२४)
वा-इत्याहुः। इसे प्राणादयः शरीरस्था वायवः। तत्र 'हृदि
प्राणो, गुदेऽपानः, समानो नामिसंस्थितः। उदानः कण्ठदेशे
स्याद्, व्यानः सर्वशरीरगः। अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युस्यगेंऽन्नविपाचनम्। भाषणादिनिमेषांदि तद्यापाराः कमादमी। प्राणः'
इत्यत्र 'अनितेः' (८।४।१९) इति णत्वम्। 'प्राणो हृन्माहते
बोठे काव्यजीवेऽनिले बले। पुंलिङः, पूरिते वाच्यलिङः,
पुंभूमि चासुपु'। ('अपानं तु गुदे हीनं, पुंसि स्थात्तस्य माहते')। 'उदानोऽप्युदरावर्ते वायुभेदे भुजंगमे'। ('समानं
सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमाहते')॥ प्रत्येकं 'देहस्थ्यपश्चवायुनाम्'॥

रंहस्तरसी तु रयः स्यदः।

जवः

(रंह इत्यादि ॥) रमतेऽनेन । 'रमेर्हुक्च' (उ०४१२१४) इत्यमुन् हुगागमश्च । रंहत्यनेन वा । 'रिह् गतो' (स्वा० प० से०) । अमुन् (उ० ४११८९) ॥ (१) ॥ ॥ तरन्त्यनेन । 'तृ हवनतरणयोः' (स्वा० प० से०) अमुन् (उ० ४११८९)

१ वायुर्धि नभःस्वामी । तथा च वायुपुराणम्—'शब्दाकाशः बलानां च वायुरीशस्तथा कृतः' इति मुक्कटः ॥ २—'नशब्दः स्वागते बन्धौ वृक्षे सूर्ये च कीर्तितः' इति कोशतः नान् वृक्षान् षटयति चेष्टयते नवटः।

॥ (२) ॥*॥रिणालनेन । 'री गतिरेषणयोः' (त्रया० प० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६)। रयः - इति सामिमुकुटौ । तत्र । करणे ल्युटो बाधकस्य सत्त्वात् । तस्मात् 'पुंसि-' (३।३।१९८) इति घः । रयं गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'पुंसि-' (३।३।१९८) इति घः । 'हळख' (३।३।१९९) इति घलि तु संज्ञापूर्वकलाह्म्ख्यभावः ॥ (३) ॥*॥ स्यन्दतेऽनेन । 'स्यहो जवे' (६।४।२८) इति घलनतो निपातितः ॥ (४) ॥*॥ 'जु' इति सौत्रो (३।२।९५०) धातुः । जवनम् । 'ऋदोरप' (३।३।५७)। चवर्गादिः । ('ज्ञचो वेग०ति त्रिषु । पुंलिक्रसु भवेदेंगे चौण्डूपुष्पे ज्ञचा स्मृता')॥ (५) ॥*॥ इति मुकुटः । वस्तुतस्तु रहआदिष्वपि भावव्युत्पत्तिरेव न्याय्या ॥ पश्च 'विगस्य' ॥

अथ शीव्रं त्वरितं छघु क्षिप्रमरं द्वतम् ॥ ६४ ॥ सत्वरं चप्छं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।

(अथेति ॥) रहंभाद्यः सवेगगतिवचनाः । शीघादयसु धर्मवचना एव । अतएव 'शीघ्रं पचति' इति प्रयोगः, न तु 'जबं पचति' इति-इति बदन्ति । बस्तुतस्तु रहःप्रभृतयो वेगा-स्यगुणपराः, शीघ्रादयस्तु कालाल्पत्वपराः-इति । शिङ्घति व्याप्रोति । 'शिधि आघाणे (भ्वा॰प॰से॰) । 'शीघादयथ' (१) इति रगन्तो निपातितः। ('इतिद्यं नलदे चकाङ्गे क्लीबं द्वतगती त्रिषु')॥(१)॥क्षाः त्वरते स्म। 'त्रित्वरा संभ्रमे '(भ्वा०प०से०)। 'गत्यर्थाकर्मक~' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः। 'रुष्यमत्वरसंघु-षाखनाम्' (७।२।२८) इति वेट् । ('त्विरितं वेगतद्वतोः') ॥ (२) ॥∗॥ इडभावे **तूर्णम् ।** 'ज्वरत्वर−' (६।४।२०) इत्यूट्। 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नलम् । 'रषाभ्याम्-'(८।४। ৭) इति णलम् ॥ (९) ॥०॥ 'लघि गर्तो' (ফ্রা০ আ৹ से॰) लङ्कते । 'लिङ्किवंद्योर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इति कुः, नलोपश्च ।— 'लिघ शोषणे' (भ्वा० प० से०)- इति तु मुक्-टस्य प्रमादः । ('लघुरगुराँ च मनोहे निःसारे वाच्यवरहाँ-बम् । शीघ्रे च ऋष्णागुरुणि स्पृक्षानामाषधी तुस्री')।।३।। ('वालमूलरुष्वलमङ्गुलीनां बा लो रमापद्यते') (वा॰ ८।२। १८) इति रत्वपक्षे 'रघु' इत्यपि । 'वरुणस्य रघुस्यदः' इति प्रयोगात् ॥ (३) ॥ ॥ क्षिपति । 'क्षिप प्रेरणे' (तु • उ • अ॰)। 'स्फ।यितश्चि-' (उ॰ २।१३) इति रक् ॥ (४) ॥ 🕬 ऋच्छति, इयर्ति वा। 'ऋ गतों' (भ्वा॰, जु॰ प॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अरमङ्गे स्थाद्रस्य त्रीघ्रतीघ्रगयो-रपि' इति शाश्वतः । 'अलम्' इत्यव्ययस्य 'वालमूल–' (वा॰ ८।२।१८) इत्यादिना रेफपक्षे तु 'अरम्' इत्यव्ययमपि ।-अप् (३।३।५७) बाहुलकात् क्षीबत्वम्-इति मुकुटस्य प्रमादः । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् । अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात् । एतेन स्वाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (५) ॥ *॥ इवति स्म । 'हु गतों' (भ्या० प० ४०)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः। ('अथ द्वृतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विद्राणे') । यत्तु—

मावे कः-हित मुकुटेनोक्तम् । तत्त । त्वरितमित्यादाविषि तथात्वश्रसङ्गात् । वैषम्ये बीजाभावात् । एतेन 'रुङ्ग्यते' हित कर्मेन्युत्पित्रिष परास्ता ॥ (६) ॥*॥ सह सरया वर्तते ॥ (७) ॥*॥ वोषति । 'वुष मन्दायां गतो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वुषेरकोषधायाः' (उ॰ ११९९) हित करुः प्रस्यः । ('व्यप्तः पारदे मीने वोश्के प्रस्तरान्तरे । व्यपस्या कमला विद्युत्पृंश्वलीपिपलीषु च ॥ नपुंसकं तु शीघे स्याद्वाच्यवत्तरले चले')॥ (८) ॥*॥ विलम्बते स्म । 'लिब अवसंसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अकर्मकलात् (३।४।७२) कर्तरि कः । नन्त्रसमासः ।—भावे कः हित मुकुटस्तु पूर्ववत् ॥ (९०)॥ ॥ अधुते। 'अशु न्यासो' (स्वा॰ आ॰ से०)। 'कृवापाजिन' (उ॰ १।९) इत्युण् । 'आशुस्तु वीहिशीप्रयोः' ॥ (९९) ॥ ॥ ।। एकादश 'दिष्यस्य'॥

सततानारताश्रान्तसंतताविरतानिशम् ॥ ६५ ॥ नित्यानवरताजस्रमपि

(सततेत्यादि॥) संतन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰)। कैः (३।४।७२)। 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४। ३७) इति नलोपः। 'समो वा हिनततयोः' (वा॰ ६।१।१४४) इति वा समो मलोपः ॥ (१) ॥ ॥ पक्षे संततम् ॥ (४) ॥ ॥ ॥ आर्पूर्वो रमिर्विरामे । अविद्यमानमारतं यस्मिन् ॥ (२) ॥ 🛊 ॥ 'धमु तपसि खेदे च' (दि॰ प॰ से॰)। भावे क्तः (३।३। ११४) 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । अविद्यमानं श्रान्तमत्र ॥ (३) ॥ ।। नास्ति विस्तमस्य ॥ (५) ॥ ॥ ॥ निशान्य।पारराहित्यमुपचारात् । नास्ति निशास्मिन् ॥ (६) ॥ ।। नियमेन भवम्। 'त्यब् नेध्नेवे' (वा० ४।२।१०४) ('नित्यं स्थात्संतते 2पि च । शाश्वते त्रिष्ठु') ॥ (७) ॥ ।। नास्त्यवरतं यत्र ॥ (८) ॥ *॥ न जस्यति । 'जसु मोक्षणे' (दि॰प॰से॰)। 'नमिकम्पि–' (३।२ १५७) इति रः ॥३॥ सततम्, अज-स्रम्, शब्दावव्ययाविप नित्यपर्यायौ स्तः । 'शश्वदभीक्षणं नित्यं सदा सततमजन्नमिति सातत्ये' इत्यव्ययप्रकरणे आपि-शलैः ॥ (९) ॥*॥ नव **'निर्रन्तरस्य'॥**

अधातिशयो भरः। अतिवेल-भृशात्यर्धातिमात्रोद्वाढ-निर्भरम्॥ ६६॥ तीबैकान्त नितान्तानि गाढ-वाढ-दढानि च।

(अयोति ॥) सततं कियान्तरं रव्यवधानम्, अतिशयस्तु पौनः पुन्यम्, इति मेदः । अतिशेते । पचाद्यच् (३।९।९३४) यद्वा अतिशयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) भावे ।—अति-शेतेऽभिभवत्यनेन । अतिपूर्वाच्छीङः 'एरच्' (३।३।५६) इति मुकुटः । तच । ल्युटप्रसङ्गात् । 'भरः पूर्णता' इति ख्व्याख्यानविरोधाच ॥ (१)॥॥॥—'मॄ भर्त्सने' (त्रया॰

१—आवे क्तः (३।१।११४) इति मुकुटः ॥ २—निरन्तर-क्रियाकरणस्येति मुकुटः॥

प • से •)। करणे 'ऋदोरप्' (३।३। - ७)-इति स्नामिसु-हुन्दी । तन्न । ल्युटा बाधप्रसङ्गात् । भरति । 'सृ भरणे' (४त्रा० उ० अ०)। पचाचन् (३।१।१३४)। यहा-'भर-णम्। 'पुंसि-' (३।३।१९८) इति घः, अप् (३।३।४५) वा ॥ (२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं 'निर्भरः' इत्युक्तम् ॥*॥ अतिकान्तं वेलां मर्यादाम् । 'अत्यादयः कान्तादार्थे द्विती-यया' (बा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥≭॥ र्येशते । 'मृशु अंशु अधःपतने' (?) अन्तर्भावितण्यर्थात् 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । भृशम् ॥ (४) ॥*॥ अर्थो नियृति-विषयो वा, तमतिकान्तम् अत्यर्थम् ॥ (५) ॥ ।। मात्रा स्तोकम्, तामतिकान्तम् । 'गोक्रियोः-' (१।२।४८) इति हुस्तः ॥ (६) ॥*॥ उद्गाहते स्म । 'गाहू विलंडने' (भ्वा • आ ० से ०) । কা: (३।४।७२) ॥ (७) ॥३॥ निःदोषेण भरोऽत्र ॥ (८) ॥ ॥ तीवति । 'तीव स्थोत्ये' (भ्वा०प०से० । दन्त्योष्ट्यान्तः)। बाहुलकाद् रक् (उ॰)॥ (९)॥ ॥ एको-Sन्तो निश्वयोऽत्रेति ॥ (१०) ॥ शा निताम्यति स्म । 'तमु काङ्कायाम्' (दि॰ प॰ से॰) । अकर्मकलात् कर्तरि क्तः (३।४।७२)। 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (११) ॥ ।। गाटमुद्रादवत् ॥ (१२) ॥ ।। 'बाह्र प्रयक्ते' (भ्वा॰ क्षा॰ से॰) । 'शुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम् । ('बाढं भृशप्रतिज्ञयोः') ॥ (१३) ॥ ॥ 'इह हिंह बृद्धीं' (भ्वा० प० से०) । 'हड: स्थूलबलयोः' (७।२। २७) इति निपातितम् । ('इद्वः स्थ्ले सृशे शक्ते') ॥ (१४) ॥*॥ च3ुर्दश **'अतिशयस्य' ॥**

क्रीबे शीघाद्यसत्त्वे सात्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत् ६७

(है) ब इति ॥) शीघादिह्वपर्यन्तं क्रियाविशेषणत्वाद-इव्ये वर्तमानं क्रीवे स्थात् । यथा शीघ्रं जुहोति, सततं भुक्ते । एवां मध्ये यत् सत्त्वगासि इव्यगामि तत् त्रिषु वाच्यांलक्षम् इत्यर्थः । शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्युः, शीघ्रे वयः, इत्यादि । अतिशयभरयारसत्त्ववचनत्वेऽपि पुंस्त्वमेव । पुंलिक्नेन निर्दे-शात् । 'गार्डंकान्तनितान्तानि पुमानतिशयो भरः' इति रमसाच । 'अतिशयं पचति' इति प्रयोगस्तु क्रियाविशेषण-लात्कमत्वेन हितीयया । क्रीवता तु न, नियतलिक्करवात् । शीघारीनामनियतलिक्कानां हि क्रियाविशेषणत्व क्रीवता, न

१—शृहयतीति युक्तम्, अस्य दिवादिध्वेवोपलस्यमानत्वात् ॥
२—जवादीनां शीव्रादीनां चापरं मेदमाइ । क्वीव श्रत्यादि ।
कालिकस्त्वाइ—तत्र सत्त्वगामिनः शीव्रपर्याया आशुहान्दरहिताः
सतत्पर्याया आनिशाजलरहिताः, अतिशयपर्याया अतिशयमररहिताः, इति ॥ तत्रशशुशान्दवर्जनमसम्यक् । तथा च—कालिदासः—'मेरुमेत्य मरुदाशुवाहनः' इति । अत आशुशन्दोऽपि त्रिध्वित्यन्ये । एवम् अनिशशन्दर्यापि त्रिलिक्षतां कोऽपि मन्यते इति
सर्वपरः—रत्यपि सुकुटः ॥

तु नियतिकानाम् । कियद् 'भेद्यवासि' इति पाठः तस्य विशेष्यगामीसर्थः ॥

कुवेरसयम्बकसस्तो यक्षराष्ट्रहाकेश्वरः। मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः॥६८॥ किंनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः। यक्षैकपिङ्गेडविडश्रीदपुण्यजनेश्वराः॥६९॥

(कुबेर इत्यादि ॥) कृत्सितं बेरं शरीरमस्य। कुष्टित्वात् । कुत्सायां किपि शब्दोऽयं शरीरं बैरमुच्यते । 'कुबैरः कुशरी-रत्वाज्ञामा तेनैव सोऽङ्कितः' इति वायुपुराणम् । यद्वा---कुम्बति धनम् । 'कुबि आच्छादने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कुम्बेर्नलोपक्ष' (उ० १।५९) इत्येरक् ॥ (१) ॥०॥ ध्यम्ब-कस्य सखा। 'राजा–' (५।४।९९) इति टच्॥ (२) ॥४॥ यक्षेषु राजते । 'सत्सू–' (३।२।६९) इति किप्॥ (३) ॥ 🛊 ॥ गुह्य कायति । 'आतोऽनुप–'(३।२।३) इति कः । **गुह्य**-कानामीश्वरः ॥ (४) ॥०॥ मनुष्यस्येव धर्म आचारः इमश्च-लखादिर्वास्य । 'धर्मादनिच् केवलात्' (५।४।१२४) ॥ (५) ॥७॥ धनं दयते । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) 'आतः' (३।२।४) इति कः ॥ (६) ॥३।≀ राज्ञां यक्षाणां राजा । 'राजा-' (पा४।९१) इति टच् । 'यक्षे चन्द्रे च **राजा** स्यात्' इति त्रिकाण्डरोषः ॥ (७) ॥०॥ धनानामधिपः॥ (८) ।।७।। किनराणामीशः ॥ (९) ॥७।। विश्रवसोऽपत्यम् । शिवादिषु (४।१।१९२) विश्ववसी विश्ववणरवणाबादेशी निपा-निर्ता अणु च ॥ (९०) ॥ ॥ पुरुस्तेर्गीत्रापस्यम् । 'गर्गी-दिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) बहुत्वे पुलस्तयः ।—अपत्यं गोत्रं वा-इति मुकुटः । तन्न । अनन्तरापत्ये यञोऽसंभवात् ॥ (११) ॥*॥ नरो वाहनमस्य । क्षुन्नादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१२) ॥ शार्डे लक्ष्मीमक्ष्णोति व्याप्नोति । 'अक्ष् ब्यामी' (भ्ता० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यक्ष्यते । 'यक्ष पूजायाम्' (चु० क्षा० से॰)। 'अकर्तरि--' (३।३।१९) इति घल् 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घो वा। यजति शिवम्। इज्यते लोकेन वा । बाहुलकात्सो वा ॥ (१३) ॥ 🛊 ॥ सासूयं गौरीनिरीक्षणे वामे चक्षुषि ध्दानुनयात्पिक्रतामगात्। अत एकं पिन्नमस्य ॥ (१४) ॥ ॥ इडविडोऽपखम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ॥ ॥ डलयोरेकत्वस्मरणाद् 'एलविलः' अपि । इरुविरोया अपत्यमिति वा विप्रहः । तत्र 'अरुद्धाभ्यो नदीमानुषी-' (४।१।११३) इत्यम् । इडविलास्ति मातृत्वे-नास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् इति वा ॥ (१५) ॥*॥ श्रियं दयते, ददाति, वा ॥ (१६) ॥*॥ पुण्य-जननामीश्वरः ॥ (१७) ॥ ॥ सप्तदश 'कुबेरस्य' ॥

अस्रोद्यानं चैत्ररथम्

(अस्येति ॥) उद्यान्ति अस्मिन् । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰

९—'बलविका पुरुस्तिभार्या'-बति शुक्रुरः ॥

से॰)। त्युद (३।३।१९७) ॥*॥ चित्ररयेन निर्दृक्तम् 'तेन निर्वृत्तम्-' (४।२।६८) ॥ इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेराकीडस्य'॥

पुत्रस्तु नलकूषरः ।

(पुत्रस्ति ॥) गलः कृवरो युगंधरो यस्य । त्रिकाण्ड-शेषे तु-'पुत्रो तु नलकृवरो' इत्युक्तम् । तत्तु 'नासत्यो' इति-बदौपचारिकं बोध्यम् । नलकृवर-मणिमीवयोस्तत्पुत्रयोः पुरा-णप्रसिद्धलात् । 'नलकृवरमणिमीवाविति ख्यातौ श्रियान्वितौ' इति भागवतम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरपुत्रस्य'॥

कैलासः स्थानम्

(कैलास इति ॥) के जले लासो लसनमस्य । केलासः स्कटिकः। 'हलदन्तात्-' (६१३।९) इत्यलुक्। तस्यायं कैलासः । यद्वा केलीनां समूहः कैलम् । 'तस्य समूहः' (४१२१३७) इत्यण् । तेन आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०)। 'हलक्ष' (३१३।९२९) इति घल् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरस्थानस्य'॥

अलका पुः

(अलकेति ॥) अलित भूषयति । 'अल भूषणादिषु' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कुन् शिल्पसंज्ञयोरपूर्वस्थापि' (उ॰ २। ३२) इति कुन् । क्षिपकादिलात् (वा॰ ७।३।४५) नेलम् । 'अलका कुनेरपुर्यामस्त्रयां चृणंकुन्तले' ॥ (१) ॥॥ एकम् 'कुनेरपुर्याः' ॥

विमानं तु पुष्पकम् ॥७०॥

(विमानमिति ॥) पुष्पिति । 'पुष्प विकसने' (दि॰ प० से॰)। कुन् (उ॰ २।३२)। पुष्पिनि वा। 'इने प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कन्। 'विमानं तु पुष्पकोऽल्ली नगरी ललका प्रभा' इति शब्दाणंवात् पुंस्त्वमिषि । ('पुष्पकं रीतिपुष्पे च विमानं धनदस्य चा नेत्ररोगे तथा रलकङ्गणे च रसाजने । लोहकांस्ये मृदङ्गारशक्र्यां च नपुंसकम्') ॥ (१) ॥४॥ एकम् 'कुबेरविमानस्य'॥

स्यार्तिकनरः किंपुरुषस्तुरंगघदनो मयुः।

(स्यादिति॥) किचित् कृत्सितो वा नरः 'कि क्षेपे' (२।१। ६४) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ एवं किपुरुषः । कृत्सा व कस्यचित्ररमुखाश्वकायत्वात् , कस्यचिद्धमुखनरशरित्वात् । 'अथ किंपुरुषो लोकमेदिकिनरयोः पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ हुरंगस्थेव वदनमस्य ॥ (३) ॥*॥ मिनोति । 'हुमिन् प्रक्षेपणे' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'शृमृशीङ्-' (उ॰ १।७) इत्युः । 'मीनाति-' (६।१।५०) इत्यात्वं तु बाहुलकाच । ('मयुर्शृगा-धमुखयोः') ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'किंनरस्य' ॥

निधिनी दोष्ठधिः

(निश्चिरिति ॥) नितरां धीयते । धामः (ন্ত॰ ত॰ अ॰)

किः (३।३।९२) । नितरां दधाति पोषयस्यने । निर्धामते वा । 'घि धारणे' (तु॰ प॰ स॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३। १०८) । धागमशासनस्यानिस्यवाज तुक् ॥ (१) ॥॥॥ से ख्याणे मोहे वावधिः । 'तत्पुरुषे-' (६।३।१४) इस्यकुक् । यद्वा शेतंऽनेन शेवं सुस्यम् । 'इण्क्षीभ्यां वन्' (उ० १।१५२) । शेवं धीयतेऽस्मिन् । धाकः (जु० उ० अ०) 'कर्मव्यधिकरणे व' (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'सामान्यनिधेः'॥ भेताः पद्मश्रक्कादयो निधेः ॥ ७१ ॥

(भेदा इति ॥) पद्मा लक्ष्मीरिक्षिणस्त । अर्शशायम् (५१२११२७)॥ (१) ॥*॥ शाम्यस्यम्बु दुःखं वा ध्मातेनानेन । 'शमेः सः' (उ० १११०२) ('शृह्वः कम्बौ निधेमेंदे स्याणस्यामलिकास्थनि । वलने दिनभागे च नागमेदे')॥ (१)॥*॥ 'एक्मोऽक्षियां महाएकः शृह्वो मकर-कच्छ-पा । मुकुन्द-कुन्द-नीलाध खर्वध निधयो नव' इति शब्दार्णवः॥ 'निश्चिविशेषस्य' प्रत्येकम्॥

इति स्वर्गवर्गविषरणम्॥

चोविनौ हे स्वियामभ्रं न्योम पुष्करमम्बरम् । नभोऽन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म स्वम् ॥ १ ॥ वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाद्मविद्वायसी ।

(द्योदिवाविति॥) न विभर्ति किचित्। मूलविभुजादि-त्वात् (वा॰ ३।२।५) कः । यद्वी-- 'आपो भ्रश्यन्ससात् । अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डःी यद्वा—अअति स्थेर्यं गच्छति। अन् (३।१।१३४)। 'अन्न वन्न मम्र चर गत्यर्थाः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। यद्वा—न भ्राजते । 'भ्राजृ हीर्सा' (इवा० प० से०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'आस्त्रं मेथे च गगने धादुभेदेच कावने'॥ (३) ॥ ॥ व्ययति । 'व्येञ् संवरणे' । 'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१५१) इत्यादिना मन्नन्तं निपातितम्। यद्वा व्यवति । विपूर्वादयते-र्मनिन् (३।२।७५) । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूठौ । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१)। 'सार्वधातुका-' (७।३।८४) इति गुणः । ('ब्योम वारिण चाकाशे भास्करस्याचनाश्रये') ॥ (४) ॥*॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टी' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करच् किस्वं च। पुष्कं वारि राति--इति खामी । 'पुष्करं गगनपद्मवारिषु' । ('पुष्करं द्वीपती-र्थाहिखगरागीषधान्तरे । त्यांस्येऽसिफले काण्डे ग्रुण्डाब्रे')॥ (५) ॥*॥ 'अवि शब्दे' (भ्या० आ० से०)। भावे घय (३।३।१८) अम्बः शब्दः तं राति । अम्बरम् । ('अम्बरं न द्वयोव्योन्त्रि सुगन्ध्यन्तरक्त्वयोः') ॥ (६) ॥ ॥ महाते

१--अत्र पक्षे अन्त्रसन्दे बसंयुक्तो भकार इति मुक्कटः॥

मेघै:। 'गह बन्धने' (दि॰ उ॰ अ॰)। 'नहेदिंवि मश्च' (उ॰ ४।२११) इत्यसुन् भधान्तादेशः । न बभस्तीति वा किप् (३।२।१७८)। नभते। 'गम हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) । सान्तम् । **'नभः** क्रीवं व्योमि पुमान् घने । घ्राणश्रावणवर्षासु बिसतन्ती पतद्वहे'। 'नभो ब्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्वहे । घ्राणे मृणाल-सूत्रे च वर्षामु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः ॥ ॥ 'अत्यवि-चिमतिम-' (उ॰ ३।११७) इत्यसच्प्रत्यये तु नभसमदन्त-मपि । नभसः पुंसि-इत्युणादिवृत्ती । ('नभसस्तु नवीपता । गगने प्रावृषि') ॥ (७) ॥*॥ द्यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यते । [¶]ईक्ष दर्शने'(⊬वा० आा० से०)।कर्मणि घञ् (३।३।१९)। वेदे तु छान्दसं हस्वत्वम् । अन्तर् ऋक्षा (णि नक्षत्रा) ण्यस्य । पृषोदर।दित्वात् (६।३।१०९) इत्वम् । अस्मिन् पक्षे 'अन्त-रिक्षम्' इति हस्तमध्यः । अधिकरणव्युत्पत्तिस्तु नोचिता । ल्युटा घनो बाधप्रसङ्गात् ॥ (८) ॥*॥ गच्छन्त्यनेनास्मिन्वा । 'गमेर्गश्च' (उ॰ २।७७) इति युच् गश्चान्तादेशः ॥ (९) ॥÷॥ नास्त्यन्तो यस्य । ('अनन्तः केशवे शेषे प्रमाननवधी त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवाद्वयोरपि ॥ कणा दुरालभा-पथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुडूच्योः स्यादनन्तं सुर-वर्त्मनि') ॥ (१०) ॥३॥ सुराणां वर्त्म ॥ (११) ॥३॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । डः (वा० ३। २।१०१) 'खं खः संविदि व्योमनी न्द्रिये । शून्ये निन्दी मुखे खस्त सूर्ये' इति हैमः। खर्वत्यस्मिन् वा । 'खर्व गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। डः (वा॰ ३।२।१०१) ॥ (१२) ॥*॥ वि विश्वत इति व्याप्नोति । इणः (अ॰ प॰ अ॰) शतु (३।२। १२४) । वियच्छति न विरमति वा । विपूर्वाद्यमेः (इवा॰ प॰ अ॰) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति किप्। 'कौ च गमारीनाम्' (बा॰ ६।४।४०) इति मलीपे तुक् (६।१।७१) (१३) ॥*॥ विष्णोः पदम् आस्पदम् स्वह्पं वा । विष्णोः पदं कमोऽत्र-इति खामी । तत्र । व्यधिकरणबहुवीहिप्रस-ज्ञात् । ('विष्णुपदं नभोऽब्जयोः । विष्णुपद्तन्तु क्षीरोदे विष्णुपदी सुरापगा । संक्रान्तिर्दारिका वापि') ॥ (१४) ॥ आ समन्तात् काशन्ते स्योदयोऽत्र । 'काशः दीप्ता' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'हरुक्ष' (३।३।१२१) इति घज् ॥ (१५) ॥ ॥ विशेषेण हाययति गमयति विमानावीन् । 'हय गती' (भ्वा० द० से०) । ण्यन्ताद् असुन् (उ० ४।१८९) । विजहाति भुवं वा 'वहिहाधात्रभ्यदछन्दसि' (उ० ४।२२१) इत्यसुन् । णिदित्यस्यानुवृत्तेर्युक् (७१३१३) ।— विपूर्वाज्जहा-तेर्बाहुलकादसुन्-इति मुकुटः । तत्र । असुनो घातुमात्रात् (उ० ४।१८९) विहितत्वेन बाहुलकस्यानुपयोगात्। यकार-स्याश्रवणप्रसङ्गाच ॥ (१६) ॥*॥ 'वा तु पुंसि-' इति तुश-व्यादुत्तरान्वसि । तेन आकाशः, विद्याया । 'विदुर्विद्यायसं । ब्योम पक्षिणश्च विहोबसः' इति शाश्वतः । 'विहायाः शकु-नौ पुंसि गगने पुंनपुंसक्षेत्र्' ॥ षोडश 'आकाशस्य' ॥ इति ब्योमवर्ग्विवरणम् ॥

दिशस्तु ककुभः काष्टा आशाखे ह्रितस्य ताः।

(दिश इति॥) दिशत्यवकाशम्। 'दिश अविसूर्जने' (तु० उ॰ अ॰) किन् 'ऋलिग्दध्रुन्-' (३।२।५९) इत्यादिनो भृतिपा-तनात्। यत्त्-मुकुटः कर्मण्येव किन्, कर्तरि तु किबेव-इलाह । तन्निर्मूलम्, आकरविरुद्धं च ॥*॥ भागुरिमतेन टापि दिशा। 'दिक् तु श्रियां दिशा दान्ती ककुबू देव-वधुः पविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ ॥ ककते । 'कक लौल्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) बाहुरुकादुभ् प्रत्ययः । यद्दा—कं वातं स्कुन्नाति विस्तारयति । 'स्कुनु' इति सोत्राद्धातोः किप (३।२।१७८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोपः। 'ककुष् स्त्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु चम्पकस्रजि' ।—केनादि-त्येन जलेन वा कुरिसतानि भानि नक्षत्राण्यत्रेति टाबन्तोऽपि इति कथित् । तन्न । व्यधिकरणबहुर्वाहिप्रसङ्गात् ॥ (२) ॥४॥ काशते । 'काशः दीर्मा' (भ्वा० आ० से०) । 'हनिकुचि–' (उ॰ २।२) इति कथन्। ('काष्टा दाहहरिद्रायां कालमान-प्रकर्षेथोः । स्थानमात्रे दित्रीचस्त्रीदारुणि स्यात्रपुंसकम्')॥ (३) ॥ 🛊 ॥ आ समन्ताद् अश्रुते व्याप्नोति । 'अश्रू व्याप्ती' (स्वा॰ आ॰ मे॰)। अच् (३।९।९३४)। ('आशा तृणादिशोः ब्रियाम्') ॥ (४) ॥»॥ हरन्ति नयन्त्यनथा । 'हस्रुहियुषि-भ्य इतिः' (उ० १।९७) । 'हरिहिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णवि-शेषयोः । अस्त्रियां स्यानुषे' ॥ (५) ॥ः॥ ता इत्यनेन स्त्रीत्वं व्यनक्ति । दिशां बहुत्वाद्वहुवचनम् ॥ पश्च 'दिशः' ॥

प्राच्यपाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥ उत्तरा दिगुदीची स्थात्

(प्राच्येति॥) प्राथम्ये प्रशब्दोऽत्र। प्राव्यति प्राप्तोति सूर्यम्। 'अञ्च गतिपूजनयोः' (स्त्रा० प० से०)। 'ऋलिग्-' (३१२।५९) इत्यादिना किन् प्रत्ययः। प्राव्यति रिवरस्याम्। बाहुलकादिधकरणे किन्-इति मुकुटः। तन्न। बाहुलकस्यागतिकगतिलात्। एवमभेऽपि बोध्यम्॥ (१)॥॥॥ अहो मध्येऽचलस्याम्। अपाची । 'अप' इत्यव्ययं मध्यार्थेऽपदिश्वासितिवत्। अपाचति सूर्यम्-इत्युचितम्। कर्तरि कृद्धिधानात्। अवाची-इल्पपाठ एव । अवपूर्वस्याव्यतेरधोमुखी भावे वृत्तेः। स्वामी त्ववशब्दस्य मध्यार्थतामाह्॥ (१)॥॥॥ प्रति पश्चाद् दिनान्तेऽखित सूर्यम् । सूर्योऽस्याम्-इति तु दुष्टम्॥ (१)॥॥॥ पूर्वदिक्षिणेत्यत्र 'सर्वनान्नो कृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' (बा० ५।३।२८)। उद् कर्ष्वं तरन्त्यत्र । 'तृ इवनस्तरणयोः' (स्वा० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। ('उत्सर् दिग्वशेषे च कृष्यायामर्जनस्य च')॥॥॥ उत्

उत्तरमञ्जलकंम् । उत्कान्तं दृष्टिपथमञ्जति सूर्यं वा । अस्या-मिति तु न युक्तम् । 'उद ईत्' (६।४।१३९) इत्यञ्चतेरत ईकारः ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकं हे हे 'चत्तसृणाम्'॥ दिस्यं तु त्रिषु दिग्मवे ।

(दिश्यमिति॥) दिश्चि मनं दिश्यम् । 'दिगादिभ्यो यत्' (४१३१५४)॥ (१)॥ शा एकं 'दिग्भवस्य'॥ इन्द्रो वहिः पितृपतिर्नेर्ऋतो वरुणो मरुत्॥ २॥ कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्।

(इन्द्र इति ॥) एवं च प्राच्यादीनामैन्द्रीखादिनामानि । इन्द्रारीनां प्राचीपतिरिखादीनि नामानीति भावः ॥ ऐराचतः पण्डरीको वामनः कमदोऽअनः ॥ ३॥

पेरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ३॥ पुष्पदग्तः सार्वभामः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

(पेरावत इत्यादि॥) पुण्डरीकवर्णयोगात्। अर्शभाद्यच् (५।२।१२७) । ('**पुण्डरीकं** सिताम्बुजे । सितच्छत्रे मेषजे च पुण्डरीकोऽमिदिग्गजे ॥ सहकारे गैणधरे राजिलाही गजज्वरे । केोषकारान्तरे व्याघे') (१) ॥⇒॥ खर्वत्वाद्वा-मनः । ('वामनो ऽप्यतिखर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे । हराबङ्कोटयृक्षे')॥ (१)॥३॥ कुमुदं रक्तोत्पलं तत्तुल्यवर्ण-त्वात् । 'कुमुद् करवे रक्तपद्मे श्री कुम्भिकोषधौ । गम्भार्या पुंसि दिङ्कागे नागे शाखामृगान्तरे' । का मोदते वा । 'इगु-पध=' इति कः। 'मुद हर्षे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।—'मूल-विभुज-' (बा॰ ३।२।५) इति कः-इति मुकुटः । तन्न । अनुपयोगात् ॥ (१) ॥॥। अञ्जनवर्णत्वात् अञ्जनः । ('अञ्जन कजले चार्का सोवीरे च रसाझने। पुंसि उयेष्टा-दिग्गजयोरञ्जना वानरीमिदि । अञ्जनी लेप्यनार्यो च')॥ (१) ॥ ।।। पुष्पमिव दन्ता यस्य । ('पुष्पदन्तस्तु दिङ्कागभेदे विद्याधरान्तरे')॥ (१)॥ श। सर्वस्यां भूमौ विदितः। 'तत्र विदितः' (५।१।४३) इत्यण् । अनुशतिकादिः (७।३।२०) । ('सार्वभोमलु दिग्गजे चकवर्तिनि')॥ (१)॥॥ शो-भनाः प्रतीका अवयवा यस्य । 'सुप्रतीको दिगीशमे शोभ-नावयवे त्रिषु' ॥ (१) ॥ ॥ दिक्षु विख्याता गजाः । दिगीशा गजा इति वा । 'शाकपाथिवादिः' (२।१।६९)॥ '१न्द्रादिगजानाम्' एकेकम् ॥

करिण्योऽभ्रमु-कपिला-पिङ्गलानुपमाः कमात् ॥४॥ ताम्रकर्णो शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ।

(करिण्य इति ॥) अभ्र अकाश एव माति। 'मा माने' (अ॰ प॰ अ॰) । मित्रव्वादित्वात् (उ॰ १।३७) कः न भ्राम्यति। 'मृतृचरि-' (उ॰ १।७) इत्युः। मन्थर-

गामिनीत्यर्थ इति वा ॥ (१) ॥ ॥ कपिलपिङ्गलवर्णस्वास्क-पिठापित्रले । ('कपिला रेणुकार्या च शिशपा गोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णमेदे त्रिलिङ्गकम् ॥ नानले बासुदेवे च मुनिमेदे च कुक्रे?)। ('पिङ्कलो नागभित्रदचण्डां ग्रु-पारिपार्श्वके । निधिमेदै कपावमौ पुंसि स्यास्कपिलेऽन्यवत् ॥ श्चियां वेदयाविद्योषे च कारिण्यां कुमुदस्य च । नाडीभेदे कर्णिकायाम्') ॥ (१) ॥*॥ श्रेष्ठलानास्त्युपमास्याः । ('अनु-पमलु भवेदयम् । उपमारहिते 5 नुपमे भ्याम्') ॥ (१) ॥ 🕬 ताम्री कर्णी यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इत्यादिना **बीष् । 'नासिको–' (४।**९।५५) इति वा ॥ (९) ॥≉॥ शुश्री दन्तावस्थाः । 'नासिकोदरौष्ठ–' (४।१।५५) इति कीष् । ('शुभ्रदन्ती सुदन्सां स्यात्पुष्पदन्तेभयोषिति')। शुभ-द्रन्ती इति वा पाठः । हुभो दन्तावस्याः ॥ (१) ॥ 🕬 अङ्गति । 'अगि गर्ता' (भ्वा • प • से •) । युच (उ • २।७८) । कल्याणान्यङ्गान्यस्याः इति वा । 'अङ्गात्कल्याणे'(ग० ५।२। १००) इति नः ॥ (१) ॥४॥ धजनवर्णःवादजनमस्यस्याः । 'मतौ बह्वचः-' (६।३।११९) इति वीर्घः ॥ (१) ॥ ॥ क्रमेण 'षेरावतादीनां हस्तिनीनां' एकेकम् ॥

क्रीबाच्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम्॥५॥

(क्रीबेति॥) क्रीनाव्ययमिति कर्मधारयोऽव्ययीभावत्वस् चनार्थः । 'अव्ययीभावश्व-' (१११४९,२१४१९८) इति स्त्राभ्यां क्रीवत्वाव्ययत्वयोविधानात् । तेन 'नाव्ययीभावा-दतोऽम्स्वपद्यम्याः' (२१४८३) इत्यादिप्रवृत्तिः । 'अप' इति मध्यवाची । शरदादित्वात् (५१४१९०७) टच् । आवन्तेन समासे तु टज्नापेक्षितः ।—िदशोरिदमपदिशम्, विभक्तयर्थै-द्वययीभावः-इति स्वामी । तज्ञ । संवन्धमात्रस्य विभक्तयर्थै-त्वेऽपि मध्यस्य तदर्थत्वाभावात् ॥ (१) ॥॥। दिग्भ्यां विनिर्गता । विदिक् शान्ता ॥॥। सेव प्रदिक् । 'यान्या-सामन्तरालानि प्रविद्शो विदिशश्व ताः' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥॥। दे 'अङ्गादिकोणस्य'॥

अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्

(अभ्यन्तरमिति॥) अभिगतमन्तरम्॥ (१)॥ ॥ अन्तरं लाति। 'आतोऽतुप-' (३।२।३) इति कः। 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति वीर्घः। आड्प्रश्लेषो वा। मृलिभुजादि-त्वात् (वा॰ ३।२।५) कः॥२॥ हे 'मध्यमात्रस्य'॥

चक्रवालं तु मण्डलम् ।

(चकेति॥) चकाकारेण वलते। 'वल संवरणे' (भ्वा॰ भा॰ से॰)। अच (३।१।१३४)। 'अन्येषामपि-' (६।३। १३७) दीर्घः। यद्वा—भावे घिन वालः। चक्रिमव वलो यस्य। यद्वा—चक्राकारेण वाढते। 'वाड् आहान्ये' (भ्वा॰ आ० से॰) अच् (३।१।१३४) चक्रवाडम् । डलयोरेक्टर-स्मरणाचक्रवालम् । ('चक्रवालोऽ'इभेदे साद्यक्रवालं

१—ऋषमदेवे ॥ २—इश्विविशेषे ॥ २—'अश्वनः' इत्युत्तरं अञ्जनब्दणोऽस्य । यदा—मनिक्त 'अञ्च व्यक्तयादी'। ल्युः 'युट् वा' इत्यथिकः पाठः पुस्तकान्तरे ॥

तु मण्डले'॥ (१)॥*॥ मण्डयति । 'मिंड भूषायाम्' (बु॰ प॰ से॰)। इषादिलात् (ख॰ १।१०६) कल्ल् । मण्डं भूषां लाति दिति वा । ('मण्डलं देशिकम्बयोः । मुजंगभेदे परिषी छुनि द्वादशराजके । संघाते कुष्ठमेदे च')॥ (२)॥*॥ दे 'मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य'॥ अम्रं मेघो वारिवाद्यः स्तनियलुर्बलादकः॥ ६॥ धाराधरो जल्लघरस्तदित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् । घन-जीमृत मुदिर-जल्मुग्ध्रमयोनयः॥ ७॥

(अभ्रमित्यादि॥) अयो विभर्ति । मूलविभुजादिलात् (३।२।५) कै: । अन्नति । 'अन्न गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। न अदयन्यापो यस्मार्त् । 'अंद्रु अधः-पतने'। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः-इति वा । 'अरध्यं मेघेच गगने धातुभेदेच काश्वने'॥ (१) ॥ 🛮 भेहति । 'मिद्द सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३। १।१३४)। न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुलम् । 'सेघो मुखाजलदयोः पुमान्' ॥ (२) ॥≈॥ वारि वहति । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥</br>
॥
स्तनयति । 'स्तनगरी देव-शब्दे' (चु॰ उ॰ से॰) चुरादाबदन्तः। 'स्तनिहृषि-'(उ॰ ३।२९) इतीतुच् । 'अयामन्ता-' (६।४।५५) इति णेरय् ॥ (४) ॥:«॥ वारिवाहकः । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। वला-काभिक्षीयते गम्यते । 'ओहाङ्गतो' (जु० आ० अ०)। कर्मणि कुन् (उ० २।३७)। पृथोदरादिः (६।३।१०९)। ब्लैन हीयते आहायते वा । कुन् (उ॰ २।३७)। ('ब्रला-**हको** गिरों मेघे दैखनागप्रभेदयोः')॥(५) ॥∻॥ घाराणां जलस्य च धरः । 'धाराधरोऽसिमेघयोः' ॥ (६) ॥ ।।। (जरुभरस्तोयधरादीनामप्युपलक्षणम् । **'तोयधरो** मुस्ता-सुनिषणोषधीयने') ॥ (७) ॥*॥ तिष्ठतः सन्स्यस्मिन्। मतुप् (५।२.९४)। 'झयः' (८। ८१०) इति वत्यम् ॥ (८) ॥ शा वारि ददाति । 'क्षातोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। (जलदतोयदादीनामप्युपलक्षणम् । 'जलदो मुस्तके मेघे'। **'तोयदो मु**न्तके मेघे पुमानाज्ये नपुंसकम्') ॥ (९) ॥*॥ भम्बु विभातिं। किप् (३।२।७६)॥ (१०) ॥ ॥ इन्यते बायुना । 'मूर्ती घनः' (३।३।७७) इत्यप् कुर्त्वं च । ('घनं स्पात्कांस्पतालादिबाद्यमध्यमनृत्ययोः । ना भुस्ताब्दीघदाळींषु विस्तारे लोहमुद्गरे । त्रिषु सान्त्रे हढे') ॥ (११) ॥*॥ जीवनं जलं मूर्त बद्धमनेन । 'मूङ्बन्धने' (भ्वा० आ० से०) कर्मणि क्तः (३।२।१०२, ३।४।७०) । प्रवोदरादिः (६।३।१०९)।

ज्यानं जीः । 'ज्या वयोहानी' (क्या॰ प॰ अ॰) । संपदादि-त्वात् (वा॰ ३१३१९०८) । किए । जिया वयोहान्या मृती वस्त इति वा । ('जीमृतो वासनेऽम्बुदे । धोषकेऽद्री यृतिकरे') ॥ (१२) ॥ ॥ मोदन्तेऽनेन । 'मुद हुषें' । (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इषिमदिमुदि—' (व॰ ११५१) इति किरच् । 'मुद्दिरः कामुके मेथे' ॥ (१३) ॥ ॥ जलं मुझति । 'मुच्ल्य मोझणे' (तु॰व॰अ॰) । किए (३१२१७६) ॥ (१४) ॥ ॥ धृमो योनिरस्य ॥ (१५) ॥ ॥ यदापि दाब्दाणेवे । 'मेघालु त्रिविधास्तत्र विहेजा धृमयोनयः । निःश्वासजासु जीमृतासे होया जीवरूपिणः । यज्ञजास्तु घना धोराः पुष्करावर्तकादयः' इति विशेषपरत्वमुक्तम् । तथात्यन्यत्रापि वृत्तिनं विहद्धा ॥ पश्चद्दा 'मेघस्य' ॥

कादम्बिनी मेघमाला

(कादम्बनीति ॥) कादम्बाः कछहंसा बलाकावन्मेषमनुधावन्ति । ते सन्त्यस्याः । इतिः (५।२।१९५) यत्तु ज्योस्नादित्वात् (वा॰ ५।२।१०३) अणि हीप् (४।१।१५) इति
मुकुटः । तत्र । एवं हि 'कादम्बी' इति प्रयोगप्रसक्तेः । कदम्बस्य विकासः=कादम्बोऽस्त्यस्याः कार्यत्वेनेति वा ॥ (१)
॥%॥ मेधानां माना ॥ (२) ॥॥ हे 'मेधपद्गेः' ॥

त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम्।

(त्रिष्विति ॥) अभ्रे भवम् । 'समुद्राभ्राद्धः' (४।४। १९८) छान्दसत्वं प्रायिकम् । ख्रियामभ्रिया ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'मेघभवस्य' ॥

स्तनितं गर्जितं मेघनिघोंषो रसितादि च ॥ ८॥

(स्तनितमिति ॥) 'स्तनगदी देवशब्दे' (चु॰उ०से॰)। 'गर्ज शब्दे' (भ्वा॰, चु॰ प॰ से॰)। 'रस शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'एभ्यो भावे कः' (२।३।१९४)॥॥ मेघस्य निर्धाषः॥ (३)॥॥ आदिना ध्वनित हाद-रासादयः॥ च॰ लारि 'मेघध्यनेः'॥

शंपा शतहदाहादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा । तडित्सौदामनी विद्युचऋला चपला अपि ॥ ९ ॥

(शंपेति ॥) भयंकरत्वाच्छं सुखं पिवति । 'आतोऽनुप-'
(अत्राव) इति कः । टाप (४।१।४) ॥ (१) ॥ ॥ शतं हाद्यः अव्यक्ताः शब्दा यस्याः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) हस्तः । शतं हदा अचीषि, अगाधजलाशया वा । सन्त्यस्या इति वा अच्। (५।२।१२०)। ('शतह्वा क्रियां वज्रे सौदासिन्यां च कीर्तिता') ॥ (२) ॥ ॥ हादते । आवश्यके णिनिः (३।२।७८)। हादोऽस्ति यस्या वा । इतिः (५।२।१९५)।

^{!—}के अन्ध्रं वकारविदिति वैयाकरणाः—इति मुकुटः । १—इति पाराणिकाः । तदुक्तम् 'न भ्रद्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्रणि तान्यतः' इतीति स्वामिमुकुटौ । अत एव वकाररहि-तत्वेन 'समयावनीधनमदभ्रमराणि' इति वधे माघे यमकितम्— इति मुकुटः ॥

१—'शम्बा' इति प्राच्याः श्रम्बयति नायमं तेजः-इति व्या-ख्यन्-इति स्वामी ॥ २—बदुविहिणैव रूपसिद्धी मत्वर्थीयप्रत्यव-करणस्य निष्प्रयोजनता॥

'हारिनी वज्रतिहतोः' ॥ (३) ॥*॥ इस आपः सन्त्य-स्य=इरावान् मेघः । तस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण । ऐरावतेनकदिक् । 'तेनैदिक्' (४।३।११२) इत्यण् इति वा ॥ (४) ॥ ॥ भग प्रभास्याः ॥ (५) ॥ ॥ ताडयति । 'तड आयाते' (चु॰ प॰ से॰) । 'ताडेणिं छुक्च' (उ॰ १। ९८) इतीतिः । डलयोरेकलात् 'तलित्' अपि । 'दूरेचित्सं-तिलिदिवातिरोचसे' इति मन्त्रः॥ (६) ॥०॥ 'श्वेतिद्धिपः सदामा' इति त्रिकाण्डशेषे ऐरावतपर्यायाँ । 'तेनैक-दिक्' (४।३।११२) इलाण् । 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावादिलोपालोपा न भवतः । 'सुदाम्रादिणा-' इति वा । 'सदामा न पुमान्वारिधरपर्वतभेदयोः' । सुदाम्रि मेचे भवा वा । 'सीदामिनी' इलपपीठः । 'सौदामन्यप्रा-रोभेदे तिङ्क्तद्भेदयोः स्त्रियाम्'॥ (७) ॥ः॥ विशेषेण द्योतने । 'द्युत दीर्सा' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'भ्राजभास-' (३। २।१७७) इति क्षिप् । ('विद्युत्तिडिति संध्यायां स्त्रियां त्रिपु नु निष्प्रमे') ॥ (८) ॥ ।। 'चन्नु गता।' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वन (३।३।१८)। चर्न लाति । कः (३।२।३)। **'चञ्चला** न तडिहर्स्म्यो**श्चञ्चल**थपरेऽनिरु ॥ (९) ॥:॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'चुपेरचोपधायाः' (ত॰ १।१११) इति कल्न् । '**चपला** कमलाविद्युसुंधली-पिप्पलीपु च । नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले चले' ॥ (१०) ॥३॥ दश 'विद्युतः' ॥

स्फूर्जथुर्वज्रनिघांषे

(म्मूर्जश्रिति॥) स्कूर्जनं स्कूर्जश्रुः । 'टुओस्कूर्जा वज्रवींषे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ट्विनोऽश्रुच्' (३१३१८९)॥ (१)॥ ॥ वज्रनियोपोऽवानिवाब्दः । 'वज्रनियपेषे' दिन पाटे 'पिष्टु संवृर्णने' (क्॰ प॰ अ॰) घव (३१३११८)। 'इतुदुपथस्य-' (८१३१४९) इति पः । निष्पेपशब्दम्तदुत्थ- व्यव्यरः । संघटमात्रपरः-इत्यन्ये॥(२)॥ ॥ हे 'वज्रध्वनेः'॥

मेघज्योतिरिरंमदः।

(मेघेति॥) अन्वोन्यस्य संघंद्दन गेघान्निःमृत्य वृक्षादे। ज्योतिः पतित स इरंमदः। इरया जलेन मार्यात दीप्यते। अबिन्धनत्वात्। 'उग्रंपर्येरंमद-' (३१२१३७) इति साधः। मेघेत्युपलक्षणम्। तेन वाडवोऽपि। अत एव 'मेघाझ्या-दिरिरंमदः' इति शब्दार्णवः॥ हे 'वजाद्यः'॥

१—तथाच हरिप्रवोधे 'खेटम्रं जगाम काश्चनसरसमसौदाम नीलता धामास्तम् । कुवलविमव हि सरजसं सरसमसौदामनी ल्लाधामास्तम् । इति यमकितम्'—इति मुकुटः॥ र—केचिन्तु (स्फूर्जः) इति दीर्ध नेच्छिन्ति। तेषां 'सिपि धातो स्वां' (८।२।७४) इत्यतो 'इलि च' (८।२।७७) वाग्रहणानुवृत्तौ व्यवस्थितविभाषा-विद्यानान्न भवतीति मैत्रेयः-इति मुकुटः। असर् ५ इन्द्रायुधं शक्रधनुः

(इन्द्रेति ॥) इन्द्रस्यायुधम् ॥(१) ॥:॥ शकस्य भनुः ॥ (२) ॥:॥ द्वे 'इन्द्रधनुषः' ॥

तदेव ऋजु रोहितम्॥ १०॥

् (तदिति ॥) तदिन्द्रधनुरूपातादिना ऋजु अवकं सद्रो-हितं स्थात् । 'रुहे रथ लो वा' (उ॰ ३।९४) इतीतन् । 'रोहितं रुथिरे धीरऋजुबक्रबरासने । रोहितो मीनमृग-योभेंदे रोहितकहुमें' इति विश्वः । यद्वा—रोहणं रोहः संजा-तोऽस्येति । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (१) ॥॥ एकम 'ऋजोरिनद्रधनुषः'॥

<u>वृष्टिव</u>र्षम्

(वृष्टिरिति ॥) वर्षणम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा॰प॰से॰) ।
'श्चियां किन' (३।३।९४) ॥ (१) ॥॥॥ 'अञ्चिधां सयादीनामुपसंख्यानम्' (वा॰ ३।३।५६) इत्यचि वर्षम् । त्युटि
(३।३।१९५) वर्षणमपि । नचाचा ('नपुंसके कादिनिवृत्त्यथम्' इति (३।३।५६) भाष्योक्त्या कस्येव) त्युटो बाधः ।
'वृषभो वर्षणात्' (पराशायाम्) इति भाष्यप्रयोगात् । 'अथ
वृष्टिवेपेमस्री केचिदिच्छन्ति वर्षणम्' इति शब्दार्णवः ।
'वर्षस्तु समाद्वीपांशवृष्टिषु । वर्षवैरेऽपि वर्षास्तु प्रावृषि'
इति हंमः ॥२॥॥॥ द्वे 'वृष्टः' ॥

तद्विघातेऽबग्राहावप्रही समी।

(तिह्रिघात इति ॥) तस्या वृष्टेविघाते हो । 'अवे ब्रह्मे वर्षप्रतिवन्धे' (३१३,१५९) इति अवपूर्वाद्वहेर्ना घण ॥ (९) ॥ । । 'ब्रह्म्बर्टानिश्चगमथ्य' (३१३,५८) इत्यपि अवब्रहः । ('अवब्रहस्तु ज्ञानभेदे गजाल्किके । प्रतिबन्धे वृष्टिराधे') । ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वृष्टिविधातस्य' ॥

धारासंपात आसारः

(धारेति ॥) धाराणां संपातः संभूय पतनम् । पतेभीवे घन् (३१३१९८) ॥ (३) ॥:॥ 'स गता' (भ्वाब प० अ०) । आरारणम् । घन् (३१३१९८) । 'आसारः स्यात्प्रसरणे वेग-वर्षे मुद्दद्वेरे' विश्वः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'महावृष्टेः' ॥

शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ॥११॥

(त्रीकर इति ॥) सता यायुना इतस्ततः येरिता अम्बु-कणाः शीकराः ताळ्व्यादिः । 'शम्बशीकरपांशवः' इति ताळव्यप्रकरणे जन्मविवेकात् । 'शीक सेचने' (म्वा॰ आ॰ से॰)। 'ऋच्छेररन्' (उ॰ ३१९३१) इति बाहुलकादरन् । ('त्रीकरं सरछे वातम्रताम्बुकणयोः पुमान्') ॥ः॥ (सीकरः) 'दन्त्यादिरयम्' इति धनपालादयः ॥ (१) ॥क॥ एकम् 'वात-प्रक्षिमज्ञकणस्य'॥

्र—कुङ्कमे ॥ २--'वर्षवरः घण्डः' इत्यनेकार्थकैरवाकर· कौमुदी ॥

वर्षोपलस्तु करका

(वर्षोपल इति ॥) कृणोति 'कृष् हिंसायाम्' (सा॰ उ॰ अ॰)। 'कृषादिभ्यः संज्ञायां चुन्' (उ॰ ५।३५)। क्षिपकादिलात् (वा॰ ७।३।४५) इत्वाभावः। पुंस्पि। 'वर्षो-पलस्तु करका करकोपि च दत्रयते'। ('करकस्तु पुमान्पिक्षियोषे दाडिमेऽपि च। द्वयोमेंघोपले न श्ली करक्के च कमण्डली')॥१॥॥ एकं 'वर्षोपलस्य'॥

मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम्।

(मैधेति॥) मेषच्छने मेघान्धकारिते । अज्ञीति रात्रे-रप्युपन्नक्षणम् । रात्राविष दुर्दिनम् । 'दुर्दिनं जलद्द्या-नतम्' इति रत्नकोषः । दुर्निन्दितं दिनम् । 'बाद्लं दुर्दिने मेघे' इति ॥ १ ॥ ॥ एकं 'मेघान्धकारितस्य' ॥ अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥ अपिधान-तिरोधान-पिधानाच्छादनानि च ।

(अन्तर्घेति॥) अन्तर्धानम् । व्यवधानम् । द्वधानः (जु॰ उ॰ अ॰) अन्तर्धानम् स्विविधिणत्वेष्प्रसर्गत्वात् (बा॰ १।४१६५) 'आतक्षोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यव् ॥ (१)॥ (२)॥ ॥॥ 'उपसर्गे घोः–' (३।३।९६) इति किप्रत्यवेऽन्तर्धिः ॥ ३ ॥ ॥॥ 'वृष् आच्छादने' (जु॰ उ॰ से॰) चुरादिण्यन्ताद्भावे त्युट् (३।३।११५)॥ (४)॥ ॥॥ 'विष्ट भागुरिः–' इति वाक्षोपः ॥ (५)॥ (६)॥ ॥॥ 'तिरोऽन्तर्धीं' (१।४।७१) इति गतित्वे 'कुगति–' (२।२।१६) इति समासः ॥ (७)॥ ॥॥ 'छद् अपवारणे' (जु॰ उ॰ से॰)। ण्यन्ताह्युट् (३।३।११५)॥ ॥॥ अण्यन्ताह्युट् उ उत्वमम्। यत्तु—छ्दनमिति 'छादेघे' (६।४।८५) योगविभागाद् इस्वत्वम्-इति मुकुटेनोक्तम्। तिबन्त्यम् । उक्तरीत्या प्रयोगद्वयनिर्वाहे योगविभागस्य निष्प्रयोजनत्वात्॥ (८)॥ ॥ अर्ष्टा 'अन्तर्धानस्य'॥

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदवान्धवः॥ १३॥ विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापितः। अन्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः १४ क्विजराजः शशघरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः।

(हिमांगुरित्यादि॥) हिमा अंशवो यस्य॥ (१) ॥ ॥ चन्द्रं कर्पूरं साद्दरयेन माति तुलयति । 'चन्द्रं मो डिच्च' (उ० ४।२२८) इत्यसुन् । चन्द्रमाहादं मिमीते निर्मिमीते इति वा । बाहुलकात्केवलादप्यसिः 'मिमीते आनन्दम्' इति माः=चन्द्रः । 'मास्श्रच्दः केवलोऽपीह संमतो बहुदश्चनाम्'—इत्युत्पिलनी । ('माश्चन्द्रमासयोः पुमान्') कालं मिमीते । माश्चासौ चन्द्रश्च=चन्द्रमाः—इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१)॥ (२)॥ ॥ चन्द्रति । 'चिदं आहादने' (भ्वा० प० से०) 'स्फायितिच्च—' (उ० २।९३) इति रक् । 'चन्द्रोऽम्बुकाम्ययोः । खर्णे

सुधांशा कर्पूरे काम्पिल्ये मेचकेऽपि च' इति हैमः ॥*॥ अचि (३।३।१३४) रेफशुन्योऽपि । 'हिमांशुश्चन्द्रसाश्चन्द्रः **राज्ञी** चन्द्रो हिमद्यतिः' इति शब्दार्णवात् ॥ (३) ॥*॥ उनति । 'उन्दी क्लंदने' (रु० प० से०) 'उन्नेरिचादैः' (उ० १।१२) इत्युः । यत्तु स्वै।मिमुकुटौ-उन्दते, उन्दति-इत्याहतुः । तचि-न्त्यम् । उन्दे रोधादिकत्वात् ॥ (४) ॥<।। कुमुदानां बान्धवः ॥ (५) ॥ 🕬 विशेषेण धयन्त्येनं सुराः । धेट् पाने । बाहुल-कारकुः (उ० १।२२) । 'विधुः शशाक्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे' इति विश्वः ॥ (६) ॥३॥ सुधायुक्ता अंशवो यस्य ॥ (७) ॥३॥ ग्रुष्रा अंशवो यस्य ॥ (८) ॥३॥ ओषधीनामीशः ॥ (९) ॥ ॥ निशायाः पतिः ॥ (१०) ॥ ॥ अन्त्रो जातः । 'पश्चम्यामजाता' (३।२।९८) इति डः । 'अङ्जोऽस्री शक्वे ना निजुले धन्वन्तरी च हिमफिरणे । क्लीबं पद्मे' इति विधः॥ (११) ॥ शा जीवयति । अन्तर्भावितष्यर्थः । 'जीवेः' इत्यनु-वृत्तौ 'आतृकन् वृद्धिथ' (उ० १।७९) इति साधुः । **'जैवा-तृकः** पुमान् सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु' ॥ (१२) ॥*॥ अमृतं स्ते-सोमः । 'अर्तिस्तुसू~' (उ० १।१४०) इत्यादिना मन् । 'सोमस्वोषधीतद्रसेन्द्रप् । दिव्योषध्यां घनसारे समीरे पित-दैवते ॥ वसुप्रभेदे सलिले वानरे किंनरेश्वरे' इति हैमः ॥॥॥ सोमा नकारान्तोऽपि । 'नामन्सीमन्सोमन्-' इत्यादिना दश-पाद्यां निपातनात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्-स्यते जायते 'नवो नवो भवति जायमानः' इति श्रुतेः, स्यते यज्ञाज्ञस्थानं वा करोति, स्तेऽस्तं वा सोम इति 'षुत्र अभिषवे' । 'ष्र्रेपेंगे' वा–इति । तत्र । सूयतेः सकर्मकत्वेन जायते इति प्रतिपदा-संभवात् । श्रुत्युपन्यासोऽप्यसंबद्धः । जायमान इति जनेरक-र्भकस्य ब्रहणात् । एतेनैव स्वाम्युक्तिरपि प्रत्युक्ता । सूयत इत्यस्य यज्ञाजस्थानं वा करोति-इत्यर्थकथनमप्यसंगतम् । प्राणिगर्भविमोचनार्थकस्य तदसंभवात्। सुनोतेः सुवतेश्वोप-न्यासंः पूर्वान्वयी स्वतन्त्रो वा । नागः । घटा विगृह्य तद्रप-न्यासस्यासंगतत्वात् । द्वितीय**ऽपि '**अर्तिस्तु–' इति हस्वस्य प्रहणे सुवतेरपन्यासोऽसंगतः । दीर्घप्रहणे सुनोतेरपन्यासो-Sसंगतः ॥ (१३) ॥»॥ ग्लायति । 'ग्ले हर्षक्षये' (भ्वा० प० अ॰)। 'ग्लानुदिभ्यां डीः' (उ॰ २।६४) ॥ (१४) ॥०॥ मृगोऽङ्कोऽस्य ॥ (१५) ॥४॥ कला निधीयन्तेऽत्र । डुधात्रः 'कर्मेण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (१६) ॥∗॥ द्विजानां राजा । 'राजा–' (५।४।९१) इति टच् । '**द्विजराजः** शराधरे सुपर्णेऽनन्तभोगिनि' इति विश्वः ॥ (१७)॥*॥ श्वरस्य घरः ॥ (१८) ॥३॥ नक्षत्राणामीशः ॥ (१९) ॥३॥

१—ओपघीनिशेषे ॥ २—मयूरपिच्छस्यरेखात्रये ॥ ३—स्वा मित्रन्ये तु तुनत्तीति पाठ एव हृत्र्यते ॥ ४—मेदिन्यामेवैताहृज्ञः पाठो हृद्यते । विश्वको**षे तु नोपछ**न्यते ॥

क्षपां करोति । 'कृषो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२०) ॥*॥ विंशतिः 'चन्द्रस्य' ॥ कला तु पोडशो भागो

(कलेति॥) चन्द्रस्य बोडशो भागः । कलयति । 'कल संख्याने' (चु० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४)। कल्यते वा। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः। ('कलं त्वजीर्णरेतसोः। अध्यक्तमधुरध्वाने) कला स्यौदंशशिल्पयोः। (कलने मूलरे-वृद्धो बोडशांशे विधोरपि') इति हैमः॥१॥॥। एकम् 'चन्द्र-बोडशांशस्य'॥

बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिपु ॥१५॥

(बिम्ब इति ॥) वेति शोभते । 'वी गतां' (अ० प० से०)। 'उल्वादयथ्य' (उ० ४।९५) इति बसुमागमहम्सलानि। 'बिम्बं तु प्रतिबिम्बं स्थानमण्डले बिम्बकाफले' इति (पवर्गनमध्ये) हैमः॥ (१)॥॥॥ मण्डयति, मण्ड्यते, वा । 'मडि भूषायाम्' (चु० प० से०)। त्रवादित्वात् (उ० १।९०६) कलच्। गौरादित्वात् (४।१।४१) हीष्। मण्डली। 'स्थानमण्डलं द्वादशराजके च देशे च बिम्बं च कदम्बके च। कुष्टप्रभेदेऽप्युपस्थंकेऽपि भुजंगमेदे श्रुनि मण्डलः स्थात्' इति विश्वः॥ (२)॥॥ द्वे 'रिवचनद्रमण्डलस्य'॥

भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्पर्धः

(भित्तमिति॥) भियते स्म। 'भित्तं शकलम्' (८११। ५९) इति निपातितम्॥ (१)॥॥। शक्तोति, शक्यते वा। 'शक्तृ राक्तो' (खा॰ प॰ अ॰)। 'शक्तिराम्योगित' (उ॰ १। १२२) इति कलन्। 'शक्तलं त्वि खण्डे च रागवस्तुनि बल्कले' इति विश्वः॥ (२)॥॥॥ 'खडि मेदने' (चु॰ प॰ से॰)। खण्ड्यते। कमीण घल् (३१३१९९)।—भावे घल् (३१३१९८) इति मुकुटोक्तिरसंगता। खण्डनिक्रयाया एव मह्प्यसङ्गात्। 'खनु अवदारणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'अमन्ताइः' (उ॰ १।१९४) इति वा। 'खण्ड्योऽधं ऐक्षवे। मणिदोषे च' इति हैमः। ('खण्ड्योऽध्यो एक्षवे। मणिदोषे च' इति हैमः। ('खण्ड्योऽध्यो सकले नेश्चवित्तारमणिदोषयोः। खण्डः पानान्तरे मेदें)। भा पुंसि-इति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते॥ (३)॥॥॥ 'ऋधु इद्धौ' (सा॰ प॰ से॰)। ऋप्नोत्यनेन । 'हलश्व' (३।३। १२१) इति घल्। विशेष्यनिष्नः॥ (४)॥॥॥ चलारि 'खण्डमात्रस्य'॥

अर्ध समें ऽशके।

(अर्धमिति ॥) समप्रविभागेऽर्धशन्दः क्रीवमेव ॥ (१) ॥॥॥ तुत्यस्य खण्डद्वयस्य मध्ये 'एकखण्डस्य' एकम् ॥ चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्वा

(चिन्द्रिकेति ॥) चन्द्रोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ।

१--हैमेऽपि 'स्यात्काकश्चाश्पयोः' इत्येव दृश्यते ॥

चन्द्रं कायति वा-इति मुकुटः । तत्त । इत्वाभावप्रसङ्गात् । चन्द्रयति । 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वुल् (३।१।१३३) इति वा । 'चन्द्रिका चन्द्रिमा चार्यी' इति शब्दाणेवः ॥ (१) ॥*॥ क्रमुदानामियम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । ('कौमुदः स्यात्कार्तिकके चन्द्रिकायां उ कौमुदी') ॥ (२) ॥*॥ ज्योतिरस्त्यस्याम् । 'ज्योत्कान्तमिष्ठा–' (५।२।१९४) इति निपास्यते । 'ज्योक्का चन्द्रान्तपेऽपि स्याक्योत्कायुक्तनिशि स्पृता' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ज्योत्कायाः' ॥

प्रसावस्तु प्रसम्नता ॥१६॥

(प्रसाद इति ॥) 'बट्ट विशरणादो' (भ्वा॰ तु॰ प॰ अ॰) । भावे घल् (३।३।९८)। 'प्रसादोऽनुमहस्वास्थ्यप्रस्तितु । काव्यगुणे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ प्रसीदिति स्म । 'गल्यर्थ-' (३।४।७२) इति कः । प्रराक्तस्य भावः। तल् (५।१।१९९) ॥ (२) ॥॥॥ इयं 'नेर्मल्यस्य'॥

कलङ्काङ्को लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्।

(कलङ्केति ॥) कं बद्धाणं लङ्कयति हीनतां गमयति, ज्ञापयति, वा । 'लकि गती' (चुरादिः) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। ('कलक्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च')।। (१)।।।।।। अङ्कातेऽनेन। 'अकि लक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घव । ('अङ्को भूषाहपकलक्ष्मसु चित्राजी नाटकादांशे स्थाने कोडेSन्तिकागसोः') ॥ (२) ॥*॥ 'लच्छ, लाच्छि, लक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से)। साञ्छयतेऽनेन। ल्युट् (३।३।१९५)। 'लाच्छनं लक्ष्मसंज्ञयोः' इति हैमः ॥३॥ लच्छ घते ८नेन इति विष्रहे ल्युटि 'लच्छनम्' अपि ज्ञेयम्॥ (३) ॥॥चह्यति, चत्यतेऽनेन वा। 'चह परिकल्कने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकान्नकु। उपधाया इत्वं च। 'चिह्नं लक्ष्मपताकयोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥**॥। रुक्षयति** । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' (चु० प० से०) मनिन् (३।३।७५)। ('लक्ष्म प्रधानचिद्धयोः')॥ (५)॥०॥ त्युटि लक्षणम्। 'लक्षेरद् च' (उ॰ ३।७) इति नः । ('लक्षणं नाम्नि चिहे च सारस्यां लक्षणा कचित्') ॥ । 'मुद्धा' (उ॰ ३।७) इति लक्ष्मणमपि। ज्योतिष्मत्यां च सारस्यां खी, क्षीत्रे नामचिह्योः । स्याद्यशे लक्ष्मणः पुंसि सौमित्रौ, श्रीमति त्रिषु' इति रभसात् । लक्ष्मीं-विति तु पामादित्वात् (५।२।१००) नः । 'लक्ष्म्या अव्य' इति गणसूत्रेणात्वं बोध्यम् ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'चिह्नस्य' ॥

सुषमा परमा शोभा

(सुषमेति ॥) शोभनं समं सर्वमनया। 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिस्तिसमाः' (८१३।८८) इति षत्वम् । एतेन सुषामादि-त्वात् (८१३।९८) षत्वम्—इति स्वाम्युक्तिः परास्ता। उक्त-रीसा निर्वाहे सुषामादित्वकरूपनस्य निर्वाजनात्। ('सुषमं

रुचिरे समे । सुषमा तु स्यात्परमशोभायां कालभियपि') ॥ (१) ॥ः॥ 'उत्कृष्टशोभायाः' एकम् ॥

शोभा कान्तिर्धतिरछविः॥१७॥

(जो मेति ॥) शोभयति 'शुभ शुम्भ शोभायाम्' (तु॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३६) । यत्तु मुकुटेनोक्तम्-शोभतेऽनया । 'शुभ शुम्भ शोभार्थां' इति निर्देशात् 'गुरोश्च हलः' (३।३।९०३) इत्यकारः-इति । तन्न । अर्थ-निर्देशस्यानार्षत्वात् । यदपि—'गुरोश्च हलः' इति चकाराद-प्रत्ययः इति त वयम्-इति । तदपि न । आकरे तथानुक्तः । उक्तरीत्या निर्वाहाच । ('शोभा कान्तीच्छयोर्मता') ॥ः॥ श्चम्भवतीति शास्त्रापि बोध्या ॥ (१) ॥ शा काम्यते । किन् (३।३।९४)। 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'काम्यते' इति विगृहीतत्वात्तत्रान्तरङ्ग-त्वाण्णिड्निमित्तवृद्धेः संभवात् । 'आयादयः-' (३।१।३१) इति णिङभावे वा बोध्यम् । ('कान्तिः शोभेच्छयोः क्रियाम') ॥ (२) ॥ः॥ 'द्युत दीप्ती' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। द्योततेऽनया ।—'इगुपधारिकः' इति-मुकुटः । तन्न । 'इगु-पधात्कित्' (उ० ४।१२०) इत्यनेन इन्विधानात्तस्य कित्त्वा-तिदेशात् । ('द्यतिस्त शोभादीधित्योः') ॥ ॥ भीषि (ग० ४।१।४५) द्यती च द्ययते वा । 'द्यु अभिगमने' किन् ॥ः॥ क्तिनि (३।३।९४) ब्रुक्तिः ॥ (३) ॥:।। छवति । छनत्त्य-सारमिति वा। 'छो छेदने' (दि० प० अ०)। 'छिदिरु द्वैधी-करणे' (६० उ० अ०)। 'कृविषृधिवच्छवि-' (उ० ४।५६) इति किन्नन्तो निप।तितः । ('छविस्त रुचिशोभयोः') ॥ (४) ॥३॥ एँषु भावे वा प्रत्ययाः । शोभेत्यत्र 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । द्युतिरित्यत्र 'इक कृष्यादिभ्यः' (वा॰ ३।३।९०८) इति विकु ॥ चलारि 'शोभायाः' ॥

अवद्यायस्तु नीहारस्तुपारस्तुहिनं हिमम्। प्रालेयं महिका च

(अवस्थाय इति ॥) अवस्थायते शैल्यमाणावते । 'स्येष् गती' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'स्याद्यध-' (२।१।१४१) इति णः । ('अवस्थायो हिमे दपें') ॥ (१) ॥:॥ निहिन्यते । 'हज् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । घज् (३।२।१९) । 'उपसर्गस्य घान-' (६।२।१२२) इति दीर्घः । यत्तु—'अध्याध्य-' (३।२।१२२) इत्यत्र चकाराद्धज्-इति मुकुटेगोक्तम् । ताज । 'अकर्तरि च-' (२।२।१९) इति घञः सिद्धवात् ॥ (२) ॥:॥ तोषयति । तुषेः (दि॰ प॰ अ॰) अन्तर्भावितण्यर्थात् 'कमेः कित्' इत्यतुवृक्तों 'तुषारादयथ्य' (उ॰ ३।१३९) इत्यारम् किच । ('तुषारो हिमदेशयोः । शाकरे हिममेदे च') ॥ (३) ॥:॥ तोहति । 'तुहिर् दुहिर्

१—'इति तेन' इत्यपि पाठः ॥ २—दिगन्तः पाठः कुः नारत्यपि॥ अर्दने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'विषितुह्योहंस्त्रश्च' (उ॰ २।५२) इतीनन्॥ (४)॥ ॥ हिन्त 'हन्ते हिं च' (उ॰ १।१४७) इति मक्। हिनोति वर्धते। 'हि गता युद्धौ च' (सा॰ प॰ अ॰)। मन् (उ॰ १।१४९) बाहुलकेन) इति वा । संज्ञापूर्व-कत्वात्र गुणः। 'हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यात्रपुंसकम्। शीतले वाच्यलिक्षं स्यात्'॥ (५)॥ ॥ प्रलीयन्ते पदार्था अत्रेति हिमादिः प्रलयः। तत आगतम्। अण् (४।३।७४) 'केकय-' (७।३।३) इत्यादिना यादेरियः॥ (६)॥ ॥ मन्ह्यते। 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'क्कृन् विलिप-संज्ञयोः-' (उ॰ २।३२)॥ ॥ 'सिहिका' इति पाठे 'मिह संचने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्कृन् (उ॰ २।३२)॥ (७)॥ ॥ धमिका धममहिषी च बोध्या॥ सप्त 'हिमस्य'॥

अथ हिमानी हिमसंहतिः॥ १८॥

(अथेति ॥) हिमानां संहतिः ॥ (२) ॥०॥ महद्धिमम् । 'हिमारण्ययोमहत्त्वे' (वा॰ ४।१।४९) इति छीषानुकौ ॥ (१) ॥ ॥ हे 'हिमसमृहस्य' ॥

शीतं गुणे

(शीतिमिति ॥) गुणे स्पर्शविशेषे शीतम् । 'शीतं हिम-गुणे क्षीवं शीतलालसयोश्चिष्ठ । वानीरे बहुवारे ना' । 'दयेङ् गतौ' (स्वा॰ प॰ अ॰) । भावे क्तः (३।३।१९४) । 'द्रव-मूर्तिस्पर्शयोः इयः' (६।१।४५) इति संप्रसारणम् । 'द्रयो-ऽस्पर्शे' (८।२।४७) इति पर्श्वदासाच निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'शीतगुणस्य' ॥

तद्वदर्थाः सुपीमः शिशिरो जडः । तुपारः शीतळः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥१९॥

(तद्वदिति ॥) सुधीमादयः सप्त तु तद्वाञ्शीतगुणवा-नथीं येषां ते तद्वदर्थाः । ते च अन्यलिङ्गका विशेष्यलिङ्गाः । मुष्र् मीमा मर्यादा यस्य । 'सुषामादिषु च' (८।३।९८) इति षत्वम् । स्वामी तु—'सुष्टु स्यायते' इति विगृह्य (सुर्शीमः तालन्यमध्यमाह । तत्र बाहुलकान्मक संप्रसारणं च । मुकु-टस्तु—'तद्युक्तम् । 'सुषीमश्च सुषेणश्च सुपन्धिः सर्ष-पोऽपि च` इति 'दन्लमूर्धन्य ऊष्मविवेकादु'-इलाह । ('सु-पीमः शीतले चारौ त्रिषु, ना पत्रगान्तरे') ॥ (१) ॥ ।।। 'शश ध्रुतगती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अजिरशिशिर–' (उ॰ १। ५३) इति किर्च, उपधाया इत्वं च निपाल्यते । 'शश्वच्छशाङ्क-शिशिराण्यपि शुक्रशिम्बिस्तालव्यशद्वययुताः कथिताः किय-न्तः' इति शमेदः । ('शिशिशो ना हिमे न स्त्री ऋतुमेदे जडे त्रिषु') ॥ (२) ॥፨॥ जलति घनीमवति । 'जल घातने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। डलयोरैकत्वस्पर-णात् 'जडः' । (**'जाडो मू**र्खे हिमाघाते **जडा** स्याच्छ्किश-म्बिका') ॥ (३) ॥:॥ श्रीतं गुणोऽस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (Կ।২।९७) लच्। श्रीतं लाति । कः (३।२।३) वा ('হ্লী-

तलं पुष्पकाशीसे शैलजे मलयोद्भवे । पुमानासनपण्याँ स्मान्छिबिरे वाच्यलिङ्गकम्') ॥ (५) ॥ ॥ अर्शआद्यचि (५। २।१२७) श्रीतः ॥ (६) ॥ ॥ सप्त 'शीतलद्रव्यस्य'॥ भ्रुव औत्तानपादिः स्याद्

(सुब इति ॥) ध्रुवित स्थिरो भवति । 'ध्रु गतिस्थैयंथोः' (तु॰ प॰ अ॰)। अच् (३।१।१३४)। कुटादित्वात् (१।२।१) किलम् । यत्तु मुकुटेन—(उकारान्तधातुमुपन्यस्य) इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः-इंसुक्तम् । तद्रभसात् । वकारान्तधातौ वा तद्वोध्यम् । 'ध्रुवः शक्के हरे विष्णां वटे चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदोः पुंति ध्रुवं खेऽजसतर्कयोः। स्री मूर्वाख्योः शालपर्व्या गीतिस्रुग्भेदयोस्त्रिपु । स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं हतिबं प्रकीर्तितम्'॥ (१)॥०॥ उत्तानपादस्यापत्यम् । 'अत इन्' (४।१।९५) । मुकुटस्तु—ऋपित्वात् 'ऋष्यन्यक्रम्' (४।१।११४) इत्याणि प्राप्ते बाह्वादित्वात् (४।१।९६) इन्-इत्याह । तन्न । उत्तानपादस्य ऋपित्वे मानान्मावात्॥ (२)॥०॥ द्वे 'ध्रुवस्य'॥

अगस्यः कुम्भसंभवः।

मैत्रावरुणिः

(अगस्त्य इति ॥) अगं विन्ध्यं स्त्यायति स्त भोति । 'आतोऽनुपसंगं कः' (३।२।३) । 'अगस्त्यः स्यात्कृम्भयोनें वद्गसेनतराविषे' ॥ः॥–अगमस्यतीत्यप्यगस्तः । 'वसेस्तः' (उ०४।१८०) वाहुलकादस्यतेरिप-इति मुकुटः । वस्तुनस्तु 'क्तिच्को च-' (३।३।१७४) इति क्तिजुचितः । वाहुलकाश्रयस्यागतिकगतिलात् । शकन्धादिः (चा०६।१९४)। 'अथागस्त्यः कुम्भयोनिरगस्तिः कल्टशीसुतः' इति शब्दाणंवः ॥ (१) ॥ः॥ कुम्भः मंभव उत्पत्तिस्थानमम्य ॥ (२) ॥ः॥ मित्रावहणो देवपाँ । 'देवताद्वन्द्वे च' (६।३।२५) इत्यनक् ।—कृषिसमुदायस्यानृपिलादपत्ये 'अत इव्' (४। १।९५) – इति मुकुटः । तत्र । एतयोः ऋपित्ये मानाभावात् ॥ ॥। वाहणिरपि । 'मित्रावहणयोः सूनुरोवेद्रायश्य वाहणाः' इति व्याद्धः । अणपि दश्यते । 'अविशेयागस्त्य-मेत्रावहणास्त्वाग्निमारुताः' इति नामनिधानात् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'अगस्त्यस्य'॥

अस्पेव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥

(अस्पेनेति॥) अस्यैव पत्नी लोपामुद्दा। न मुदं राति। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। लोपे धर्मलोपे अमुद्दा= हर्ष न लभते इत्यर्थः । स्नाम्युक्तेऽस्य पृषोदरादित्वे (६।३। १०९) फलं चिन्त्यम्। यन्तु—लोपयति योषितां रूपाभिमानम्। पन्नायन् (३।११३४)। त्राप् (४।११४)। लोपा। मुद्रयति सष्टुः सृष्टिमिति मुद्दा। ततः कर्मधारयः (२।१। ५७)-इति मुकुटेनोक्तम्। तिचन्त्यम्। लोपाशब्दस्यैव भाषि-तपुंस्कलात्युंवद्भावप्रसङ्गात्। आङ्ग्रस्थेषेण वा तत्समाधेन

यम् ॥ (१) ॥⊭॥ समानो धर्मोऽस्टास्याः । इनिः (५।२। १९५) । 'समानस्य–' (६।३।८४) इति सः ॥ एकम् 'अग-स्त्यपह्याः' ॥

नक्षत्रमृक्षं मं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम्।

(नक्षत्रमिति ॥) न क्षदते हिनस्ति । 'क्षद' इति सीत्रो धातुर्हिसार्थे आत्मनेपदी । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९)। 'नभ्राण्न-पाद्-' (६।३।७५) इति नयः प्रकृतिभावः । यत्तु क्षदतीति वित्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तचिन्लम् । यदा 'णक्ष गती' (भ्वा० प० से०) । नक्षांत । 'अभिनक्षिकलिभ्योऽत्रन्' (उ० ३।१०५)। न क्षणोति वा । 'क्षणु हिंसायाम्' (त ब्टब्से॰)। ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । वाहलकाण्णलोपः । न क्षत्रं या । देवत्वात्क्षत्रभित्रत्वात् ॥ (१)॥३॥ ऋषति । 'ऋषी गतां' (तु० प० से०) । 'स्नु ब्रिश्चकृत्यपिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति मः । 'पहो:-' (८।२।४३) इति कः । 'ऋक्षस्तु स्याजक्ष-त्राच्छभक्षयोः । महीधरविशेषे च शोणके लक्ष्यवेधने' इति हैमः ॥ (२) ॥ः॥ भाति । 'अन्येप्वपि-' (३।१।१०१) इति डः । 'भं नक्षत्रं गभस्ता स्त्री पुंसि स्याद्धगुनन्दने । '(भवने च तथा भः स्थात्) भ्रमरो भः प्रकीर्तितः' इत्येकाक्षरः ॥ (३) ॥ः॥ तरन्त्वनया । भिदादित्वात् (३।३।१०४) भड् । गुणः (७१४।१६) । निपातनादीर्घः ॥३॥ तारयतेः पचा-द्यचि (३।१।१३४)। तारोऽपि 'नक्षत्रे नेत्रमध्ये च तारा स्या**त्तार** इत्यपि' इति व्याडिः । ('तारो वानरभिन्मुक्तावि-शुख्योः शुद्धमीत्तिके । ना, नक्षत्रेऽक्षिमध्ये च न ना, रूप्ये नपुंसकम् । स्री बुद्धदेवताभेदं वालिगीर्धतिभार्ययोः । त्रिलिकोऽत्युचराब्दे च')॥ (४)॥॥॥ ण्युलि (३१९।१३३) तारका । 'तारका ज्योतिपि' (वा॰ ७।३।४५) इतीलाभावः । अपिशब्दातारकापि वा स्त्रियाम् । स्त्रीत्वाभावे क्रीवत्वमुडु, साहचर्यात् । 'नक्षत्रे चाधिमध्ये च तारकं तारकापि च' इति शाश्वतः । ('तारको दैस्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्देशि । कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्नातारे त्रिपु') ॥ (५) ॥ ॥ अवतीति—कः । कि.प् (३।२।१७८) । 'ज्वरत्वर-' (६।४। २०) इत्यूठों । 'हस्बो नपुंसके-' (१।२।४७) इति हस्तः । समासोत्तरम् 'इको हस्बोऽङ्गः-'इति वा हस्वः । डयतेर्दुः डीडो मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२।१८०) हुः । 'उ च त्रु च' इति विग्रहः । स्त्रियां तु 'ऊथासा दुध' इति होयः । उडुः, उह, उडवः, इत्यादि घेनुवत् । यद्वा 'उ संबुद्धी हषोक्ती च बिववाची त्वनव्ययम् । ट प्रश्ने च' इति हैमः। उ कोषं डयते, उना शंभुना डीयते वा । 'मितद्वादिभ्यः' (३।२।९८०) इति डुः॥ (६) ॥ः॥ वद् 'नक्षत्रसामान्यस्य'॥

१--- एतत्पक्षद्धये तकारैक्यम् । पूर्वत्र तु तह्रयम् ॥ २-- 'अ-न्येभ्योऽपि-' (वा० १।२।१०१) इत्युक्तितम् ॥

वाक्षायण्योऽश्विनीत्यादि ताराः

(दाक्षायण्य इति ॥) दक्षस्यापत्यानि । 'वा नामधेयस्य' (बा॰ १।१।७३) इति शृद्धसंज्ञायाम् 'उदीचां बृद्धादगोत्रात्' (४।१।९५७) इति फिज् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । यत्तु—'आसुरेहपसंख्यानम्' (वा॰ ४१९१९९) इत्यत्र केन्विद् 'आमुरिदाक्ष्योः' इति-इति मुकुट आह । तत्र । आप्य दाझेरदर्शनात् । यदपि--गोत्रत्वभुपचर्य 'गोत्रे कुलादिभ्य-धफल्' (४।१।९८) इति च्फाञि 'जातेरस्त्रीविषयादयीपधात्' (४।१।६३) इति बीष्-इत्याह । तदपि न । कुझादिगणेऽस्य पाठाभावात् । उक्तरोत्योपचारं विना निर्नाहाच । यन्तु-'अन इन्' (४।१।९५) । अनम्तरापत्येऽपि द्वपायनवत् 'यञ्जिजोख्य' (४।१।१०१) इति फक्-इति खाम्याह । तदपि न । अन-न्तरापत्ये फकोऽदर्शनात् । द्वीपमयनमस्य द्वीपायनः । हीपा-यनस्यापत्यं द्वैपायनः । ऋष्यण् (४।१।११४) इति द्वपायन-शब्दन्युत्पत्तर्देशन्तासंभवाच । यदपि—'इतो मनुष्यजातः' (४।१।६५) इलत्र 'इवः' उपसंख्यानान्धीष् । 'कार्यमाण्ड-काभ्यां च' (४।१।१९) इति चकारादागुरायणीवत् फः-इति । तदपि न । त्वदुक्तीपसंस्थानाप्रसिद्धः । चकारस्यानुक्तसम्झ-यार्थरवे मानाभावाश्च । यदपि--दक्षमयते । ल्युः (३।९। १२४) । प्रहाद्यण् (५।४।३८)-इत्याह् मुकुटः । तदपि न । प्रमाशक्तवद्भूपद्वयप्रसङ्खात् । अधिन्याद्याः सप्तविशतितारका दाक्षायण्य उच्चन्ते । ('दाक्षायणी त्वपणीयामीधन्याद्युदुपु कियाम्') ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अश्विन्यादिभानाम्'॥

अश्वयुगध्विनी ॥ २१ ॥

अध्ययुगिति ॥ अधं युनक्ति रूपेणानुकरोति । 'सत्स्-

१--लिङ्ग्यानं तेपामन्यतोऽवधार्थम् । तथा च तझान्तरे-'इस्तस्यातिश्रवणा अङ्गीबे, मृगशिरो न पुंसि स्याव । पुनि पुन **वेसुपुष्यी, मूलं** त्वस्त्री, सियः शेषाः शतंत चयनवानं कसेप्रदी-पानुसारेण । तथाहि—'आग्नेयाथेऽथ मणांचे विशासाचे तथेव च । आपादाचे धनिष्ठाचे अधिन्याचे तथेव च ॥ इन्हान्येतानि बहुव-दृसाणां जुहुमात्सदा । द्वन्द्रदेशं दिवन्छैषमविशिधन्यवैकवत् ।। शति । एवं भाषाश्चतस्त्रः स्त्रियां बहुत्वे, मृगशिराः स्त्रीहीवयोरेयात्वे, **आ**द्री **रुवेकत्वे, पुनर्वसुपुष्यी पुंग्येकत्वे, भाश्रेषाचे स्वीबहुत्वे, फल्गुन्यी** सीदित्वे, इस्ती मिथुनैकत्वे, चित्रा स्थेकत्वे, स्वार्ताम्थनैकत्वे, निशासाधे स्नीनहुत्वे, ज्येषा स्येकत्वे, मृत्यमित्रयामेकत्वे, आधा-दाहरी कीक्ट्रत्वे, श्रवणी मिथुनैकले, धनिष्ठाचे श्लीबहुत्वे, माद पदादयं सीदित्यं, रेवती स्येकले इति निष्कर्णः । मुकुटस्तु अधिनीमः रणीरीहिणीमृगहिरआद्रांपुष्याध्याहस्तचित्रास्यात्यनुराधाज्येष्ठामृत्यापा हाश्रवणधानिष्ठादातिभयग्रेवतीनामेकवचनान्तत्वम्, पुनर्वसुफल्युनी-विशासाभाद्रपदानां दिवचनान्तत्वम्, शत्तिकामधयोवहुवचनान्तत्व-माइ । तत्रोक्तार्भवाक्यविरोधः स्पष्ट एव । अस्य कात्यायनवाक्यस्य बोममानविषयत्वम् जुहुयात्पदोषादानाव कल्पनीयम् ॥

हिप-'(३।२।६१) इति किप्। यत्तु—'ऋत्वग्-'(३।२। ५९) इत्यादिना किन्-इति मुक्क्टः। तक्ष । युजेः केवलात्कि-व्यानात् ॥ (१)॥॥॥ अश्वः अश्वरूपमस्त्यस्याः । इतिः (५।२।१९५)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अश्विन्याः'॥

राधा विज्ञाखा

(राधेति ॥) राप्नोति कार्यमनया । 'राध संसिद्धा' (स्वा० प० अ०) । 'गुरोश्च हरुः' (३।३।१०३) इसकारः । राध-यति । अच् (३।१।१३४) इति वा । 'राधा विद्युद्धिशाखयोः । विष्णुकान्तामलक्योश्च गोपीविष्यविशेषयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥०॥ विशाखति । 'शाख् व्याप्तो' (४वा० प० से०) । अच् (३।९।१३४) । 'विद्याखो याचके स्कन्दे विद्या-स्वामे कञ्छिकं' इति हैमः॥ (१) ॥०॥ द्वे 'विद्याखायाः'॥

पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ

(पुष्ये त्यिति ॥) पुष्पाति कार्याणि । 'पुष्यः किन्त्युने स्मृतः । मायनक्षत्रयोभेदे' ॥ (१) ॥=॥ सिध्यन्यिम्मन् । 'पुष्पसिध्यो नक्षत्रे' (३१९१९९६) इति क्यपि निपातितः ॥ (२) ॥=॥ (तुप तुष्यें) तुष्यन्यम्मिन् । 'सूर्यतिष्य-' (६१४। १४९) इति निपातनात्क्यप उपधेरवं च । 'तिष्यो नक्षत्र-मेदे स्मात्कली धाञ्यां च योपिति' ॥ (३) ॥=॥ त्रीणि 'पुष्यस्य'॥

अविष्ठया ।

समा धनिष्ठा

(श्रविष्ठयेति ॥) धवर्ण धवः । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। प्रतिद्धः । धवांऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । अतिरापैन धववती । इष्टन् (५।३।५५) । 'बिन्मतोर्जुक्' (५।३।६५) इति मतुषो छक् ॥ (१) ॥०॥ एवमतिशयेन धनवती ॥ (२) ॥०॥ सा धविष्टया समेलान्वयः ॥ हे 'धनिष्टायाः' ॥

स्युः बोष्टपदा भद्रपदाः स्त्रियः ॥२२॥

(स्युरिति ॥) प्रोष्टो गाः, तस्येव पादा यासाम् । 'सुप्रा-तस्थ्व-' (५।४।१२०) इत्यादिना बहुर्माहावच् पद्भावथ्य निपातितः । प्रोष्टपद्योर्दित्वेऽपि 'फल्युनीप्रोष्टपदानाम्-' (१।२।६०) इति नक्षत्रात्पाक्षिकं बहुत्वम् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ भदं पदं यासां ताः । अत्रारोपाद्वहुत्वम् । यत्तु—'सुप्रात-' (५। ४।१२०) इति प्रोष्टपदा भद्रपदाध्व निपातिताः-इति सुकुटः । तत्त्र । भद्रपदाश्चस्य तत्राग्रहणात् । एतेन—अर्थप्रहणा-इद्भयरा-इति स्वाम्युक्तिरिप परास्ता ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पृषे-भद्रपदोत्तरभद्रपदानाम्'॥

मृगशीर्यं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी।

मुगेति ॥ आकृत्या मृगस्य शीर्षमिव शीर्ष शिरो वस्य ॥(१)

१—हस्वादिरेवायम् । 'प्रहपतिरिव भद्रपदानुगतः' इति चेपात्—इति बुकुटः ॥

॥*॥ मृगः शिरोऽस्य । हपभेदात्ह्रीवम् । 'सीम्या मृगशिरः स्युर्भगिशारः' इति बोपालितः स्त्रीत्वमप्याह ॥*॥ मृगोऽपि । 'मृगशीर्षे हस्तिजाती मृगः पशुकुरङ्गयोः' इति व्याडिः ॥ (२) ॥ 🛪 । अप्रे हायनमस्याः । मार्गशीर्पमारम्य वर्षप्रवृत्तेः । प्रज्ञाद्यण् (५१४१३८)। 'पूर्वपदात्-' (८१४१३) इति णत्वम् । आप्रहायणी पौर्णमासी । तद्योगान्नक्षत्रमपि तथा । यत्तु-'आप्रहायण्यश्वत्थाद्वक्' (४।२।२२) इति निर्देशान्खार्थेऽण् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । अणन्तत्वादेव ङीपि सिद्धं गौरादिषु पाठोऽस्य पुंबद्भावनिषेधार्थः । तेनाप्रहायणीभार्य इति सिध्यति-इति मुकुटः । तन्न । अपसिद्धान्तात् । नहि गौरादिखं पुंबद्भावप्रतिषेधार्थम्, किं तु हीष्विधानार्थम्। नय पाठसामर्थ्यम् । तस्य स्वरभेदार्थन्वात् । नचोदात्तनिवृ-त्तिस्तरेण तदभावः । पाठराामर्थ्यादुदात्तनिवृत्तिस्वरस्येव वाध-संभवात् । अस्य गौरादिकत्वमत्रामाणिकमिति सुवचत्वाच ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'मृगशिरसः' ॥**

इन्वकास्तव्छिरोदेशे तारका नियसन्ति याः ॥२३॥

(इन्वका इति ॥) इन्वन्ति श्रीणयन्ति । 'इवि व्याप्ती प्रीणने च' (भ्वा॰ प॰ से॰) इदित्वात् (७।१।५८) नुम् । संज्ञायां कन् (उ० २।३२)। क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) इत्वाभावः ॥»॥ **'इत्वलाः'** इति पाठे तु 'इल स्वप्ने क्षेपण च' (तु॰ प॰ से॰)। 'सानसिवर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति वलच् गुणाभावध निपालते । ('इह्वलास्तारकामेदेऽपी-**च्वलो मत्स्यदै**लयोः') ॥ (१) ॥*॥ मृगशीपेशिरोदेशस्थानां पञ्चानां 'स्वल्पतारकाणां' एकम् ॥

बृहस्पतिः सुराचार्यां गीर्पतिर्धिपणो गुरुः। जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥२४॥

(बृहस्पतिरित्यादि॥) चृहतां पतिः। 'तद्रुहतोः-' (বা॰ ६।१।१५७) इति मुट्तलोपी ॥।।। अलुकि 'बृहतां पतिः' इत्यपि ॥ (१) ॥॥ सुराणामाचार्यः ॥ (२) ॥॥॥ गिरां पतिः । 'अहरादीनां-' (वा॰ ८।२।७०) इति वा रेफः ॥॥ पक्षे (विसर्गोपध्मानीयो) । कस्कादित्वात् (८।३।४८) षः–इति केचित्। (३) ॥ः॥ प्रशस्ता धिपणास्य । अर्श-भाष्यच् (५।२।१२७)। यदा घृष्णोति । 'निधृपा प्रागरुभ्ये' (स्वा० प० से०)। 'धृषेर्विष च-' (उ० २।८२) इति क्युः। ('श्चिषणस्त्रिदशाचार्ये धिषणा नु धियां मता')॥(४) ॥*॥ गृणाति उपदिशति । 'गृशब्दे' (ऋया० प० से०)। 'कृष्रोरुष' (उ॰ १।२४) इति कुः उश्चान्तादेशः (रपरः)।

१-- 'इन्वका नक्षत्रम्' इति श्रुतेः-- इति स्वामी ॥ २--केचिदित्यनेन स्वामिचान्द्रोक्तेऽरुचिः सूचिता । गीप्पतिरित्यसाधरिति मुकुटः । अतएव भाष्ये गीर्पतिः, गीर्पतिः, गीःपतिः, इति रूपत्रयमे बोदाहृतम् । एतेन कस्कादिषु पाठकल्पनमपि निएस्तम् ॥

गुरुर्महत्याङ्गरसे पित्रादौ धर्मदेशके । अलघौ दुर्जरे चापि इति हैंमः ॥ (५) ॥॥ जीवयति । अनु (३।१।१३४) । मृत-संजीवनमञ्जेक्तवात् । 'जीवः स्यात्रिदशाचार्ये द्रमभेदे शरी-रिणि' इति हैम: ॥ (६) ॥*॥ 'अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अङ्गिराः' (उ॰ ४।२३६) इत्यसुष्ठन्तो निपातितः । अङ्गिरसोऽपत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४) इत्यण् । बहुत्वे 'अत्रिमृगु-' (२।४।६५) इति छुक् । आङ्किरसः, आङ्गिरसा, अङ्गिरसः ॥ (७) ॥३॥ बाचस्पतिरित्यत्र 'षञ्चाः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वविधानात्वष्ट्या अलुक् ॥*॥ लुक्पक्षे 'वाक्**पतिः'** अपि ॥ (८) ॥ः॥ 'ऋषयः सप्त धीमद्भिः स्पृताधित्रविखण्डिनः' इति हारावली । तदन्तर्ग-तादिक्षरमो जातत्वाचित्रशिखण्डिनो जातः । 'पष्टम्यामू-' (३।२।९८) इति डः ॥ (९) ॥:शा नव 'ब्रहस्पतेः' ॥

हाको दत्यगुरुः काव्य उदाना भागवः कविः।

(श्रुक इति ॥) माहेधरशुक्रद्वारा निर्गतत्वाच्छुकः । श्रो-चित । 'ग्रुच शोके' (भ्वा० प० से०) 'ऋफ्रेन्द्र-' (उ० २। २८) इति रक इति वा ॥ (१) ॥*॥ दैस्यानां गुरुः ॥ (२) ॥२॥ 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । कोतुमवर्यमाख्या-तुमईत्वात् काव्यः । 'ओरावश्यके' (३।१।१२५) इति ण्यत् । कावेरपत्त्रम् । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (अ।१।१५१) इति वा । ('काट्यं प्रन्थे पुमाञ् शुक्रे काव्या स्यात्वृतनाधियोः') ॥ (३) ॥४॥ 'वश कान्तां' (अ० प० से०) । वष्टि । 'वशेः कनसिः' (उ॰ ४।२३९) । ब्रह्मादित्वात्संत्रसारणम् (६।१।५६)। 'ऋदुशनम्–' (जा११९४) इत्यनङ् ॥ (४) ॥»॥ मृगोरपत्यम् । ऋष्यण् (४।१।१९४)। बहुत्वे तु लुक् (२।४।६५) । भृगवः । ('भागवः परग्रुरामे सुधन्विन मतङ्गले । देखाचार्ये भागवी नु कृष्णद्वीभयोः स्त्रियाम्') ॥ (५) ॥ ॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (≆त्रा० आ० अ०) । 'अच इः' (उ०्४।१३९)। कौर्नाति वा। ('कविर्वाल्मीकिशुक्रयोः । सूरी काव्यकरे पुंसि राजीने स्यात्तु योषिति') ॥ (६) ॥<॥ षट् 'शुक्रस्य' ॥ अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥ २५ ॥

(अङ्गारक इति ॥) अङ्गानि इयर्ति पीनत्वात् 'ऋ गतौ' (जु०प०अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। अङ्गति या। 'अगि गर्ता' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अज्ञिमदि-' (उ॰ ३।१३४) इत्यारन् । संज्ञायां कन् (५।३।९७)। अङ्गार इव । कन् (५।३।९६) रक्तवर्णत्वादिति वा । 'अङ्गारकः कुजेऽपि स्यादुन्मुकांशे कुरुण्टके । भवेद्ङ्गारिका चेक्षुकाण्डे किंग्रुक-कोरके' ॥ (१) ॥ः॥ कोः पृथिच्या जातः । 'पश्चम्याम्–' (३।२।९८) इति डः। ('कुजा भवान्यां दृक्षे तु कुजो नरकभौमयोः') ॥ (२) ॥ अ॥ भूमेरपत्यम् । श्रिवादित्वात्

१-तथा च रामायणे 'अनात्ताश्रष्टसंज्ञांश्र आहतासून्यृहरपतिः। दिव्याभिर्मेत्रयुक्ताभिरोषधीभिरजीवयत्' इति मुकुटः ॥

(४।९।९९२) अण् । **'भौमो** मङ्गलदैखयोः' इति हैमः ॥ (३)॥×॥ नोहितान्यङ्गान्यस्य ॥ (४)॥*॥ मह्याः सुतः ॥ (५)॥×॥ पद्य **'मङ्गलस्य'॥**

रौहिणेयो बुधः सौम्यः

(रोहिणेय इति ॥) रोहिण्या अपत्यम् । 'ह्योम्यो ढक्' (४।९।९२०)। 'रोहिणेयो भवेद्वत्ते रेवतीरमणे वुधे' इति विश्वः ॥ (१) ॥ः॥ वुध्यते । 'वुध अवगमने' (दि० आ० अ०)। कः (३।९।१३५०) ('वुधः साम्ये कवाँ')॥ (२)॥॥॥ सोम इव । सोम्यः । 'शास्त्रादिभ्यो यः' (५।२।९०३)। ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। ('सोम्यः सोमात्मजेऽनुम्मनोहे सोमदैवते । साम्याः पुनर्श्वगिरः श्चिरःस्थाः पश्च तारकाः')॥ (३)॥॥ शीण 'वुधस्य'॥

समो सौरिशनैश्वरौ।

(समाविति ॥) सूरस्याकंस्यापत्यम् । 'अत इस् (४।१। ९५)॥॥॥ 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि 'स्तोरः' अपि ॥ (१)॥॥॥ वर्नेश्वरति पहुत्वात् । अस् (३।१।१३४)॥॥॥ 'श्वनिश्वराः' इति रभसाच्छनिरपि ॥॥॥ 'श्वनिश्वरे 'मन्दः' इति वाचस्पतिः ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'श्वनेः' ॥

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सेंहिकेयो विधुंतुदः ॥ २६ ॥

केतुः ॥ ('केतुर्ना स्वपनाकावित्रहोत्पातेषु स्थ्मणि') ॥ (१) ॥ शा शिखी । ('शिखी वहाँ बलीवर्दे शरे केतुन्नहे हुमे । मयूरे कुकुटे चाश्व, शिखावत्यन्यलिङ्गकः') इति स्वामी ॥ (२) ॥ शा दे 'केतोः' ॥

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्रित्रशिखण्डिनः।

सप्तेति ॥ सप्त च ते ऋषयश्च । 'दिवसंख्ये-' (२।१। ५०) इति द्विगुः । 'चित्रः विखण्डश्रृडाविश्रेषोऽस्त्येषाम्' इति व्युत्पत्त्या प्रत्येकं सप्तापि चित्रशिखण्डिनः' । 'मरीचिर-

क्तिरा अत्रिः पुरुस्सः पुरुद्दः कतुः । विषष्टश्चेति सप्तेते ज्ञेया-श्चित्रज्ञिसण्डिनः' ॥ (१) ॥४॥ एकम् **'सप्तर्षीणाम् '॥** राशीनामदयो लग्नं

(राद्यीनामिति ॥) अश्ववते व्याप्नवन्ति । 'अश्च व्याप्ती' (सा॰ आ॰ से॰) । 'अशिपणाध्यो हडायलुको च' (उ॰ ४१९३३) इति हडागम इण्प्रत्यथ्य ॥ (१) ॥॥ लगति फले। 'लगे सहें' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'शुद्धस्वान्त-' (७११९८) इति क्तस्येडभावः, तस्य नश्च निपालते । यत्तु—लगति साध्ये निजे, इति विष्रद्धं प्रदृश्यं 'ओलजी ओल्स्जी बोडें' (तु॰ आ॰ से॰)—इति धातोहपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तम्न । उक्तधातोल्गितिहपाभावात् । प्रकृतेऽर्थासंगतेश्व । अतः 'श्वादितो निष्ठायाम्' (७१२१९४) 'ओदिनश्व' (८१२१४) इति स्त्र्योहपन्यासो व्यर्थः । 'लग्नं राह्युद्ये क्षीवं सक्तलाजतयोस्त्रिपु' ॥ एकम् 'राइयुद्यस्य' ॥

ते तु मेपवृषादयः ॥ २७ ॥

(ते त्विति ॥) ते राशयः । मेषप्रयां आदी येषां ते ॥ प्रत्येक एकम् ॥
स्रस्यर्थायमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।
भास्कराहस्करब्रध्रप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥
भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिद्श्वोष्णरदमयः ।
विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥
द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।
विभावसुर्व्रहपतिस्त्विष्णंपतिरहपंतिः ॥ ३० ॥
भानुर्द्दसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।

(स्रेति ॥) सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकम् । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'सुस्धात्रगृधिभ्यः क्रन्' (उ० २।२४) । दैन्खादिः ॥ शवाति । 'ग्रु गतां' (सीतः) 'ग्रुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति किन ग्रुस्थ । 'श्रूर्धाक्षमटे सूर्ये' इति विश्वः । 'सुभटे श्रूरः सूर्ये च दन्लोऽपि' इत्यूष्मिवेनेकः । श्रुर्थते वा । 'श्रुरं विकान्तां' (चु० आ० से०) । अच् (३।११३४) यत्तु-स्ते प्रेरयत्यन्धकारम्, इति विश्वदं प्रदर्भ 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) इति धातोहपन्यसनं मुकु-टेन कृतम् । तत्र । उक्तधातोस्तादशहपाभावात् ॥ (१) ॥ ॥ सर्रात । 'स् गतां' (भ्वा० प० अ०) सुवति प्रेरयति क-मणि लोकान्, इति वा । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'राजस्यस्प्र्य-' (३।१।११४) इति निपातितः । 'सूर्योऽर्कपणें

१— 'पुंक्कीबलिक्रम्' इति हैमेन ज्याख्यातम् । दृश्यन्ते च प्रयोगा अपि ॥ २ — ते राज्ञयः 'मेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिहकन्यके । वृष्णेश्य वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ शति स्वाम्युका क्षेत्राः । ३— 'वारुणी वारुणीभृतसौरभा सौरभास्पदम्' इति दण्डियमकातः ' कुमुदाकरा इवासोढकूर्भासः' इति वासवदत्तास्र्रेषात्ताल्ज्वादिर्षि — इति मुकुटः ॥

तपने की तद्भार्यीषधीमितोः'॥ (२)॥३॥ इयर्ति । 'श्रृष्ठकः न्यूषन्-' (उ॰ १११५९) इति निपातितः । ('अर्थमा पित्रवैवते । तरणो सूर्यभक्तायाम्') ॥ (३) ॥ 🕬 अदितेर-पत्यम् । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः । ('आदित्य-क्रिदशर्कयोः') ॥ (४) ॥ ॥ द्वादश आस्मानो मूर्तयो यस्य ॥ (५) ॥ शा दिवा दिनं करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।३१) इति टः ॥ (६) ॥३॥ एवं भास्करादिषु । (कस्कादिलात् ८।३।४८) भास्कराहस्करी-इति खामी) । (भास्करो विद्युर्ययोः') ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ तिमिरं बधाति । 'बन्धेर्वधिबुधी च' (उ० ३।५) इति नक् ॥ (९) ॥३॥ (३०) ॥*॥ (११) ॥*॥ भासः सन्त्यस्य । मतुष् (५।२।९४)। ('भास्वान्दीप्ते रवीं') ॥ (१२) ॥ ॥ विविधं वस्ते आच्छा-दयति । 'वस आच्छादने' (अ० आ० अ०) । किप् (३।२। ७६) । विवो रहिमः । विवोऽस्यास्ति । मतुप् (पारा९४) । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाहुत्वाभावः । ('विव-स्वान्विबुधे सूर्ये तन्नगर्या विवस्वती')॥ (१३) ॥॥॥ सप्ताश्वा यस्य ॥ (१४) ॥३॥ हरितोऽश्वा यस्य ॥ (१५) ॥३॥ उच्चा रहमयोऽस्य ॥ (१६) ॥३॥ विशेषेण कर्तनं यस्य । विश्वकर्मणा यन्त्रोहीढलात् । विकर्तयति भक्तरोगान् इति वा। 'कृती छेदने' (६० प० से०)। णिजन्ताल्रयुट् (३।३। ११३) ॥ (१७) ॥ः॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्या० प॰ से॰)। कर्मणि घत्र (३।३।१८) 'चजो:-' (७।३।५२) इति कुलम् । यद्वा 'कृदाधाराचिंकलिभ्यः कः' (उ० ३।४०) । 'चो: कु:' (८।२।३०)। ('शरो झरि' (८।४।६५) क-लोपः)। यद्वा 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०)। चुरादिः। अक्यंते । 'एरच्' (३।३।५६) 'एरजण्यन्तानाम्' इति गैते घन्। (अक् ब्रिमेदे स्फटिके ताम्रे स्यं निर्वाजिस') (१८) ॥ शा मृते प्रखे भवः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१। ९४) । 'परा मार्ताण्डमास्यत्' । 'पुनर्मातोण्डमाभरत्' इला-दिमन्त्राहीचाँऽपि 'अथ मार्तण्डमार्ताण्डाँ' इति नामनिधाना-च्छ**वार्णवाच । 'मार्तण्डः** कोडसूर्ययोः'॥ (१९)॥ श। मेहति। 'मिह सेचने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'इषिमदि-' (उ॰ १।५१।) इति किरच् । 'मिहिरः स्थ्वुद्धयोः' ॥॥ महेः किरचि महिरोऽपि। 'महिरमिहिरगीथाः कालकः-रपद्मपाणिः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२०) ॥ः॥ ऋच्छति । 'अर्तेध' (उ॰ ३।६०) इत्युनन् । ('अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसार्थो । निःशब्दे कपिले कुष्टमेदे ना गुणिनि त्रिषु ॥ अरुणातिविषाद्यामामञ्जिष्ठात्रिकृतासु च') ॥ (२१) ॥ ॥ पुष्णाति । पूषति वा । 'पुष पुष्टी' (क्या॰ प॰ से॰)। 'पूष मृद्धो' (भ्वा०प० से०)वा 'श्रनुक्षन्–' (उ०१। १५९) इति निपातितः ॥ (२२)॥*॥ दिवो मणिरिव ॥

१—'स्नी तु नायोंववी' इति पाठः॥ २—मते इत्यनेन'एर्जण्य-न्तानामिति वचनमनार्थम्' इति कैयटनोधितारुचिः सूचिता॥ स्मर• ६

(२३) ॥ ३॥ तरम्त्यनेन संसारम् । तरणिः । 'अर्तिसूध्-' (उ॰ २१९०२) इत्यादिना तरतेरनिः। 'तरणिर्धमणी पंसि कुमारीनोकयोः ख्रियाम्'॥ (२४)॥*॥ मेशति । 'श्रिमिदा क्षेड्ने' (दि० प० से॰)। 'अमिचिमिदिशसिभ्यः क्नाः' (उ० ४।१६४) इति क्त्रः । ('मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंति')॥ (२५)॥ ॥ चित्रा भानवोऽस्य । 'चित्रभानः पुमान्वधानरे चाहस्करेऽपि च'॥ (२६) ॥*॥ विरोबते। 'हव दीर्सा' (भ्वा० आ० से०)। 'अनुदाक्तेतश्च–' (३।२। १४९) इति युच्। 'विरोचनः प्रहृदस्य तनयेऽकेंऽप्रि-चन्द्रयोः'।। (२७)॥:॥ विभैव वसु यसः। 'विभावसुः पुमान्स्यें हारभेदे च पावके' ॥ (२८) ॥३॥ प्रहाणां पतिः॥ (२९) ॥ ॥ त्विषां पतिः। अञ्चक्॥ (३०) ॥ 🕬 अहः पतिः। अहर्पतिः ॥ (३१) ॥ आ। भाति । 'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३।३२)। ('भानुरंशो स्वो दिने') ॥ (३२)॥ ॥ हन्ति । 'वृत्वदिहनि-' (उ॰ ३।६२) इति सः । 'हंसः स्थान्मानसीकसि । निर्होभनुपविष्वकपरमा-रमनि मैंत्सरे ॥ योगिमेदे मन्त्रमेदे शारीरमहदन्तरे । तुरं-गमप्रभेदे च'॥ (३३) ॥३॥ सहस्रमंशवो यस्य ॥ (३४) ॥ ॥ तपति । ल्यु. (३।१।१३४) 'तपनोऽहब्करेडपि स्याद्वा-स्करे निर्यान्तरे'। प्रश्नाद्यणि (५।४।३८) तापनोऽपि । तापयति वा । ल्युः (३।९।१३४) । 'तपनस्तापनो रविः' इति संसारावर्तात् ॥ (३५) ॥ ॥ सुवनि । 'षू प्रेरणे' (तु० पः से॰)। तृच (३।१।१३३)। यत्तु-स्यते, स्ते-इति खामिमुकुटाभ्यामुक्तम् । तन्न । 'खरतिसूतिस्यति–' (७१) ४४) इनीद्धिकल्पात्पक्षे 'सोता' इति रूपप्रसङ्गात् । उक्त-धात्वीरर्थासंगतेथ ॥ (३६) ॥ ॥ ह्यते, स्तूयते, रवते, वा।रविः 'इ बाब्दे' (अ० प० से०)। 'हङ्गती' (ফ্লা০ লা০ ল০) বা। 'অच হঃ' (ড০ ४। ৭২৭) ॥ (३७) ॥
॥ चण्डांशः, अपि । 'चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः' इति वक्ष्यमाणलात् ॥३॥ सप्तत्रिंशत् 'सूर्यस्य'॥

माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांद्योः पारिपार्श्विकाः ॥३१॥

(माउर इति ॥) मनुते मठरः। स एव माठरः। 'जनेररष्ठश्च' (उ० ५।३८) इत्यनुवर्तमाने 'विचमिनिभ्यां चिच' (उ० ५।३९) इत्यनुवर्तमाने 'विचमिनिभ्यां पिच' (उ० ५।३९) इत्यनुवर्तमाने 'विचमिनिभ्यां प्रज्ञायण् (५।४।३८) । मठित । 'मठ मदिनवासयोः' (भवा० प० से०) बाहुठकादरच्। मठरस्यापत्यमिति वा। ऋष्यण् (४।१।९१४)। मठन्त्यनेन मठः। 'पुंसि–' (३।३।१९८) इति घः। मठं राति। 'रा दाने' (अ० प० से०)।कः (३।२।३) ('माठरो व्यासविप्रयोः। सूर्यानुने')॥ (१)॥॥। पिक्वलो वर्णोऽस्यास्ति। अर्धा अरायच्

१—मत्सरो द्वेषः। तत्र यथा 'मुनौ विदंसे सरसीव शुःके' स्त्यनेकाः धंकैरवाकरकौमुदी ॥

(पारा) २०) । पिझं वर्ण हातीति वा । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥ ॥ दण्डोऽस्यास्ति । अच (पारा) २००) दण्डय-तीति वा । ('द्रण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहप्रमेदेख-श्वेऽकांतुचरे मिथ ॥ प्रकाण्डे हगुडे कोणे चतुर्थोपायवर्गयोः'॥ (१) ॥ ॥ पार्श्वे इति परिपार्श्वम् । विभक्त्यथें ऽव्ययीमावः (२।१।६)। परिपार्श्वं वर्तते, इत्यर्थे 'परिमुखं च' (४।४। २९) इति चकाराहक् । सूर्यपार्थस्थानां 'मांडरादित्रयाणां' एकैकम् ॥

सूर्यसूतोऽरुणोऽनृष्ठः काइयपिर्गरुडाव्रजः।

(स्र्येति॥) स्र्यस्य स्तः॥ (१)॥॥॥ अरुगो वर्णा-ऽस्यास्ति। अच् (५।२।३२०)। 'गुण-' (वा० ५।२।९४) इति मतुपो छुग्वा॥ (२)॥॥॥ अविद्यमानावृष्ट् यस्य॥ (३)॥॥॥ कद्यपस्यापत्यम् । बाह्वादित्वात् (४।१।९६) इच् ॥ (४)॥॥॥ गरुडस्याप्रजः॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'स्र्येसारथेः'॥

परिवेपस्तु परिधिरुपसूर्यक्रमण्डले ॥ ३२ ॥

(परिवेष इति ॥) परितो विष्यतेऽनेन। 'विष्लु व्याप्तां' (जु॰ उ॰ अ॰)। घम (३।३।१८)। 'परिवेषः स्यात्प-रिषां परिवेषणं' इति मूर्धन्यान्ते हदः ॥०॥ 'विश्व प्रवेशनं' (तु॰ प॰ अ॰) अस्माद्धवि तु तालव्यान्तः। 'वैष्टने परि-वेदाः स्याद्धानोः सविधमण्डले' इति तालव्यान्ते रभसः॥ (१)॥०॥ परितो धीयतेऽनेन । 'उप-' (३।३।९२) इति किः। ('परिधिर्योज्ञयतरोः शाखायामुपस्यंके')॥ (२)॥०॥ उपगतं स्यमुपस्यम्। प्रादिसमासः (२।२।१८)। ततः स्वार्थं कन् (५।३।९०)॥ (३)॥०॥ 'मिड भूषायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) मन्दति । वृषादित्वात् (उ॰ १।१०६) कलच्॥ (४)॥०॥ 'मण्डलं परिवेशव परिधि-धोपस्यंकम्' इति भागुरिः॥ चत्वारि 'चन्द्रसूर्ययोदत्पान्तादितातमण्डलस्य'॥

किरणोस्रमयूषांशुगभस्तिघृणिघृष्णयः। भार्तुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोदींधितिः स्त्रियां॥३३॥

(किरण इति ॥) कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'कृपृवृजिन' (उ॰ २।८१) इति क्युः॥ (१)॥३॥ वसन्ति रसा अस्मन् । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'स्फायित्विन' (उ॰ २।१३) इति रक्। यजादित्वात्। (६।१।१५) संप्रसारणम्। 'न रपरन' (८।३।१९०) इति न पत्वम्। ('उस्नो वृषे च किरणेऽध्युक्तार्जन्युपचित्रयोः')॥ (२)

॥३॥ मिभीते। 'माड ऊस्वो मय च' (उ॰ ५।२५) इत्यूः खप्रत्ययो मयादेशश्व । एतेन मापयन् प्रमापयन् गगनमो-स्रति गच्छति । 'मा माने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'उस्रउखि-' (स्वा॰प॰से॰) इति दण्डकोक्तो गत्यर्थः। अच् (३।१। १३४)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति मुकुटः परास्तः । धातुसमुदायास्त्रत्ययानामविधानात् । पृशेदरादित्वाश्रयणस्य निर्मृलत्वाच । ('मयुखः किरणेऽपि च । ज्वान्नःयामपि शोभायाम्')॥ (३)॥ 🛪 । अंशयति । 'अंश विभाजने' चुरादिः । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कः । 'अंद्रार्टेशे रवौ रइमाँ इति विश्वः । 'अंद्युः स्त्रादिस्क्ष्मांदो किरणे चण्डदीधिर्ता'॥ (४)॥ ।। गम्यते । 'अन्यत्रापि' (वा॰ ३।२।४८) इति डः। गो ज्ञेयवर्गः। तंबमस्ति दीपयति ॥ गमस्तिः। 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' (जु०प०से०)। जुही-त्यादिः 'किचर्का च-' (३।३।९७४) इति किच्। एवं च-गगने भमति दीप्यते । 'भस भत्संनदीह्योः' । 'वसेस्तिः' (उ॰ ४।१८०) इति बाहुलकात्तिप्रस्ययः । पृषोदरादित्वात् (६१३।१०९) गनभागलोपः - इति मुकुटकृतं क्रिष्टकल्पनमः नुपादेयम् । भसतीति विगृत्योक्तधातोहपन्यसनं प्रामादिकम् । ('गभित्तः किरणे स्यें ना खाहायां तु योषिति ') ॥ (५) ॥ः॥ जिवति । 'घृ क्षरणदीह्योः' (जु० प० अ०) जुहो । त्यादिः । छान्दसस्यापि भाषायां प्रयोगः-इति प्राम्बः । वस्तु-तस्त घरति । 'ष्ट सेचने' (भ्वा० प० अ०) भ्वादिः । 'घृणिपृश्चि-' (उ॰ ४।५२) इति निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपा-तितः । ('चृणिः पुनः । अंग्रुज्वालातरङ्गेषु') ॥ (६) ॥*॥ भृष्णे।ति । 'ञिधृषा प्रागत्भ्ये' (स्वा०प० से०)। 'बृषि-धृषिभ्यां कित्' इति गिः किच-इति मुकुटः । तन्न । तादश-सूत्राभावात् । अतो बाहुङकात्रिः, गुणाभावश्च ॥ 🤞 ॥ 'वृष्णिः' इति पाठान्तरम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'सृतृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४<mark>९) इति निः पिच ॥</mark>॥॥ 'पुश्चिः' इत्येके पेटुः । 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० अ०) । अस्य सलोपो गुणाभावाश्च 'घृणिपृ'श्न-' (उ० ४।५२) इति निपातितः । पर्शति । 'पृशु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा ॥ (७) ॥०॥ भाति । भानुः ॥ (८) ॥०॥ कीर्यते । 'कु विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) 'ऋदोरप्' (३।३ ५७)। ('करो वर्षोपले रइमी पाणी प्रत्यायशुण्डयोः') ॥ (९) ॥३॥ म्रियते तमोऽस्मिन् । 'मृकणिभ्यामीचिः' (उ॰ ४।७०) स्त्रीपुंसाधिकारे—'त्रुटि॰ मसिमरीचयः' इति लिङ्गानुशासनम् । 'द्रयोर्मरीचिः किरणो भानुहस्नः करः पद्म्' इति शब्दार्णवः । 'मरीचिर्नुनि-मेदे ना गभस्तावनपुंसकम्' ॥ (१०) ॥∗॥ दीधीते दीप्यते । 'दीघीड् दीप्तिदेवनयोः' (अ० आ० से०) क्तिच् (३।३।१७४)। 'तितुन्न–' (७।२।९) इतीण्निषेधस्तु न । 'अग्रहादीनाम्'

१—तारुव्यान्तः 'अथोडुवन्युश्च भयंकरे करे महीवधीनष्टकरांशुमे शुमे' हति जानकीहरणे यमकादिति मुकुटः ॥

१— इन्द्रादयो द्वाष्टादया नामान्तरेणार्कपरिचारकाः । यत्सीरम् । 'तत्र शको वामपार्थे दण्डाख्यो दण्डनायकः । बह्वस्तु दक्षिणे पार्थे पिङ्गलो वामनश्च सः ॥ यमोऽपि दक्षिणे पार्थे भवेन्माठरसंज्ञया । एवमन्ये गुष्टहरराष्ट्र(केतु)स्तरादयः । तेषु प्राधान्यात्रय एवोक्ताः ।' इति स्वामिमुकुटी ॥

इति बार्तिकात् । 'यीवर्णयोः-' (७।४।'५३) इतीकारलो-पः । 'अयं स्त्रियामेव । 'दीधितिः स्त्रियाम्' इति लिङ्गातु-शासनात् । काकाक्षिगोलकन्यायेन 'दीधितिः' इत्यत्र स्त्रिया-मिति संबध्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥ः॥ एकादश 'कि-रणानाम्'॥

स्युः प्रभारुग्धुचिस्त्विड्भाभाद्यविद्युतिदीप्तयः। रोचिः शोचिरुमे क्लीबे

(स्युरिति॥) प्रभाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥ शा रोचते । 'रुच दीमाँ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। किप् (३।२।१७८)। ('रुक्न शोभाकिरणेच्छासु')॥ (२) ॥ । 'इगुपधारिकत्' (उ० ४। १२०) इतीन् । 'रुचि-दीमी च शोभायामभिष्यक्रामिलापयोः ।। (३) ॥ ॥ त्वेष-ति । 'त्विष दीमा (भ्वा॰ उ॰ से॰) किप् (३१२।१७८)। ('त्विट शोभायां जिगीषायां व्यवसाये हर्चा गिर्र')॥ (४) ॥ शा भा दी हों '(अ० प० से०)। इति प्रहणात् (वा॰ ३।२।१०१)डः । टाए (४।१।४) । 'भा भुव्यलंकृती दीर्मो स्त्रियां भाः किरणे द्युतौ' इति नानार्थरस्नमाला । यद्वा किप् (३।२।९७८)। आवन्तत्वाभावात्र मुलोपादिः । भाः विश्वपावत् ॥ (५) ॥ भा भास दीही (भ्वा । आ । से ।)। किप् (३।२।१७७) माः, भासौ । ('भाः प्रभावे मयुखे च') ॥ (६) ॥:॥ छयति छिनत्ति वा तमः। 'कृविपृष्वि-च्छवि-' (उ० ४।५६) इति किजन्तो निपातितः ॥ (७) ॥ शा 'द्युत दीप्ती' (भ्षा० आ० से०) द्योततेऽनया । 'इगु-द्धात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ (८) ॥३॥ दीप्यते-Sनया । 'दीपी दीमां' (दि॰ आ॰ से॰) । 'किनाबादिभ्यः। (वा॰ ३।३।९४) ॥ (९) ॥३॥ 'रुच दीर्मी' (३वा॰ आ॰ सै॰)' रोचतेऽनेन । 'अर्चिश्चचि-' (उ० २।१०८) इति इसिः ॥ (१०) ॥ ॥ 'ईशुचिर् पृतीभावे'। (दि० उ० से०)। शुच्यति पूर्तीभवत्यनेन । इसिः॥ (११)॥ः॥ एकादश 'त्रभायाः' 🖟

प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

(प्रकाश इति ॥) प्रकाश द्योतः विति भावे (३।३।१८) करणे (३।३।१९) वा घवन्तौ । ('प्रकाशः स्फुटहासयोः । उद्योतेऽतिप्रसिद्धे च') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ आतपस्तु पाचार्यंजन्तः ॥ (३) ॥ ॥ श्रीणि 'आतपस्य'॥

कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कतुष्णं त्रिषु तद्वति ।

कोष्ण सिति ॥ ईषदुष्णं कोष्णम् । 'ईषद्धे' (६। ३।१०५) इति कादेशः॥ (१) ॥*॥ 'कनं चोष्णे' (६।३। १०७) इति कोः कनादेशः॥ (२) ॥*॥ कदादेशश्च॥ (४) ॥*॥ मन्दं च तदुष्णं च॥ (३) ॥॥। एते गुणे क्रीनाः।

र-पचाधजनत इत्युत्तरं 'खनो घ च' इति वो वा इत्यपि पाठः ॥

गुणिनि विशेष्यनिद्धाः ॥ चत्वारि 'ईषदुष्णस्य' ॥ तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वत्

(तिगमिति॥) तेजयति। 'तिज निशाने' (चु॰ प॰ से ॰)। 'युजिक्वितिजां कुथ' (उ॰ १११४६) इति मक् क-वर्गश्चान्तिदेशः॥ (१)॥॥॥ 'तिजेदीं धेथ्व' (उ० ३१९८) इति सक्ष्रव्यये तीक्षणम् । 'तीक्षणं सामुद्रव्यये विषवोहाः जिमुष्कके। क्षीवं यवाप्रके पुंगि तिगमार्थत्याणिनोिष्ठपु'॥ (२)॥॥॥ खमिन्दियं रात्यभिभवति । 'रा दानं' (अ॰ प॰ अ॰)। कः (३१२३)। 'खरं स्यातीक्षणपमंयोः। गर्दमे-ऽस्त्री देवताडे'॥ (३)॥॥॥ तद्वत्-गुणे क्षीवम्, तद्वति त्रिषु, इत्ययः। त्रोणि 'अत्युक्णस्य'। तीक्ष्णोऽतिः इत्यादानुपन्वारात्ययोगः॥

मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

(मृगेति) ॥ मृगाणां तृष्णास्त्रस्याम् । अर्शआद्यम् (पारापरण) ॥ (प) ॥ः॥ मरीचिरित । 'इते प्रतिकृतां' (पारापर) इति कन् ॥ (र) ॥ः॥ द्वे 'मृगतृष्णायाः'॥

इति दिग्वर्गविवरणम्॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

काल इति ॥ कत्यते । 'कल संख्याने शब्दे व' (भ्वाव आव सेव) । कर्मणि घल् (३१३१९९) कालयति सर्वम्, इति वा । ज्यन्तात्पवाद्यच् (३१९१९४) 'कालये मृत्यां महाकाले समये यमकृष्णयोः' ॥ (९) ॥॥॥ दिशति । 'दिश अतिसर्जने' (तुव जव अव) । 'क्तचक्तां च संशायाम्' (३१३१९४) इति कः । 'दिग्रं देवे पुमानकाले' ॥ (२) ॥॥॥ नाहन्ति नागच्छति, नाहन्यते, इति वा । 'नञ्याहन एह च' (जव शर२४) इत्यास्त्र, एहादेशश्च । सां 'ऋदुशनस्न' (जव १९२४) इत्यास्त्र, एहादेशश्च । सां 'ऋदुशनस्न' (जव १९२४) इत्यास्त्र, एहादेशश्च । सां 'ऋदुशनस्न' (जव १९१४) इत्यास्त्र । 'तस्मान्नुडचि' (६१३१७४) इति तुर । सान्तः ॥ (३) ॥॥॥ सम्यग् एति । 'इण् गतां' (अव पव अव) प्यास्त्र (३१९१३४)। ('समयः शपथे भाषा-संपदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसंकेतनियमावमरेषु च ॥ कियाकारे निदेशे च')॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'सामान्य-कालस्य'॥

अध पक्षतिः।

प्रतिपद् द्वे इमे स्थीत्वे

(अथेति॥) पक्षस्य मूलम् । 'पक्षातिः' (५।२।२५) 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्—' (वा॰ ४।१।४५) इति लीषि दु पः स्ति । 'पक्षितिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथी'॥ (१)॥ ॥॥ प्रतिपद्यते उपकम्यतेऽनया मासादिः । संपदादिलात् (वा॰ ३।३।१०८) किप् दान्ता । 'प्रतिपत्नी तियो मती'॥ (२)॥ ॥ हे 'प्रतिपत्तिथोः'॥

तदाचास्तिथयो द्वयोः॥१॥ (तदाचा रति॥) सा प्रतिपद् भाषा यासां ताः। 'अत सातत्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ऋतन्यकिन' (उ॰ ४।२) इत्यतेरियिन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अहोपः ॥ (१) ॥*॥ द्वयोरित्यत्र श्रुतलान्तियिशब्द एव संबच्यते ॥ एकं 'सामान्यतिथेः' ॥

घन्नो दिनाहनी वा तु क्षीबे दिवसवासरौ।

चस्न इति ॥ घसल्यन्यकारम् । 'घस्ल्ट अदने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'स्फायितिश्च—'(उ॰ २।१३) इति रक् । 'घस्नस्तु दिवसे हिंसे' ॥ (१) ॥ ॥ शीयते क्षीणं भवति । 'दीक् क्षये' (दि॰ आ॰ अ॰) दिवादिः । 'इणसिभ्जिदीङ्—' (उ॰ ३।२) इति नक् । बाहुलकाद्भलः । चित तमो, निर्व्यापार-स्थिति चेति वा । चतेः किनन् (उ॰ २।४९)॥ (२)॥ ॥ । जाहाति । 'नित्र जहातेः' (उ० १।१५८) इति किनन् । 'रोऽसुपि' (८।२।६९) इति रः । यत्तु— 'अहन्' (८।२।६८) इति क्लम्–इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । रत्लस्य क्त्वापवाद्यतात् ॥ (३) ॥ ॥ । दीव्यन्त्यत्र । 'दिवादिभ्यः कित्' (उ० ३।१२१) इत्यस्य ॥ (४) ॥ ॥ वासयति । वसतेण्यंन्तात् 'अर्तिकमिश्रमि—' (उ० ३।१३२) इत्यरप्रत्ययः । 'वास्य-रस्तु पुमान्नागप्रमेददिनयोरिप'॥ (५)॥ ॥ । पत्न 'दिनस्य'॥

प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥ प्रभातं च

प्रत्यूष इति ॥ प्रयूषति रुक्ति वासुकान् । 'क्रष रुजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'इगुपध-' (३१९११३५) इति कः । 'प्रैत्यूषोऽदृशुंखे वसी' ॥ (१) ॥ ॥ ॥ अहो मुखम् ॥ (२) ॥ ॥ ॥ कलयति चेष्टाम् । 'अध्यादयश्व' (उ० ४१९१२) इति कलेर्यक् । ततः प्रकाशणि (५१४१३८) काल्यम्, अपि । 'कल्यं प्रैभाते हीवं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जनीरोगद्क्षेषु वल्याणवचनेऽपि च ॥ उपायवचनेऽपि स्यान्त्रिषु मधे तु योषिति' ॥ (३) ॥ ॥ । ओषत्यन्धकारम् । 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'जवः किच' (उ० ४१२३४) इत्यतिः । अन्योपसर्गनिवृत्तये प्रति । 'उषः प्रत्युषति हीवं पितृप्रस्वां च योषिति' ॥ (४) ॥ ॥ ॥ (५) ॥ ॥ भातुं प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आदिकर्मणि (३१४।४१) कः ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'मभातस्य'॥

दिनान्ते तु सायः

(दिनेति ॥) दिनस्यान्तः । स्यति समापयति दिनम् । 'बोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰)। 'बाब्यधा-' (३।९। १४९) इति णः। 'सायः काण्डे दिनान्ते च' ॥॥॥ मान्त-

मन्त्रयं लब्ययवर्गे वस्यति ॥(१) ॥*॥ एकम् **'दिनाः** न्तस्य'॥

संध्या पितृप्रसूः।

(संध्येति॥) सम्यग् ध्यायन्त्यस्याम् । 'ध्ये चिन्तायाम्' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'आतश्चोपसर्गे (३।३।९०६) इत्यङ् । 'संध्या पितृप्रस्नवन्तरयोर्युगसंधिषु' ॥*॥ निर्यकारोऽपि । संधीयतेऽनुसंधीतेऽस्याम् । डुधानः (जु॰ उ॰ अ॰) अङ् (३।३।९०६) । 'संध्या पितृप्रस्ः संधा' इति शब्दाणंवः ॥ (९) ॥*॥ पितृन् प्रस्ते । किष् (३।२।७६) । द्वे 'संध्यायाः'॥

प्राह्णापराह्णमध्याहास्त्रिसंध्यम्

प्राह्मित ॥ अहःशब्दस्यद्वयवे । प्रथमं च तदृह्यः प्राह्मः । 'राजाहः-' (५।४।९१) इति टच् । 'अह्नोऽहः-' (५।४।८८) इत्यह्मादेशः । 'अह्नोऽद्यन्तात्' (८।४।७) इति णलम् ॥ (१) ॥३॥ अह्नोपरम्-अपराह्मः । 'पूर्वापर-' (२।२।१) इत्यकदेशिसमासः ॥ (१) ॥३॥ अह्नो मध्यम् 'संख्याविसाय-' (६।३।११०) इति ज्ञापकात्समासः । 'रात्राह्माद्याः पुंसि' (२।४।२९) मध्यं च तदृहश्चिति वा ॥३॥ तिस्रणां संध्यानां समाहारः । 'आवन्तो वा' (वा०२।४।३०) इति पाक्षिकी क्षीवता, पृष्के त्रिसंध्यी ॥ (१) ॥३॥ एकं 'दिनाः चन्तमध्यानाम'॥

अध रार्वरी ॥ ३॥

निज्ञा निज्ञीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा । विभावरीतमस्विन्यो रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥

(अथेति ॥) राणाति चेष्टाः । 'शु हिंसायाम्' (त्रया ० प० से०) । 'कृशृगृत्रज्वति यः व्वरच्' (उ० २।१२१) 'षि-द्रीरा-' (४।१।४१) इति डीष् । 'शार्वरी यामिनी स्रियोः' ॥*॥ प्रज्ञावणि शार्वर्थपि । 'श्रवरी शार्धरी शर्या' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ 🕬 नितरां स्यति तनुकरोति व्यापारान् । 'शो तनुकरणे' (दि॰ प॰ से॰)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । **'निदाा** दारुहरिद्रायां स्याक्रियामाहारेद्रयोः' इति विश्वः ॥*॥ 'निशीथिनी निशा निट् च इयामा तुङ्गी तमा तमी' इति नामनिधानात् 'निट्' पृषोदरादित्वात् (६। ३।१०९) शान्तापि ॥ (२) ॥ शा निशीयोऽहत्यस्याम् । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प॰ से॰) 'राशदिभ्यां त्रिप्' (उ॰ ४।६७) ॥ ॥ 'कृदिका-रात्-' (ग॰ ४।१।४५) इति डीपि रात्रीखपि । 'रात्री रात्रिस्तमस्विनी' इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥*॥ त्रयो यामा यस्याः । भाषान्तयोरर्धयामयोश्वेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा त्रीन्धर्मादीन् यापयति निरवकाशीकरोति

१—दन्त्यमध्यः 'रिवर्मनाग्विश्वात्वासरः सरः' इति जानकी हरणम् । 'नदो नासरसङ्गः' इति अष्टिमापासमानेशः—इति मुकुटः ॥ २— दीर्वमध्यः 'प्रत्यूपस्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः' इति माघः-इति मुकुटः ॥ १—'कृत्यं प्रथाने' इति पाठः ॥

१—'संघो जनलितः' इति वासनदत्ता—इति सुकुटः ॥ २—'गुण-संघी पुंसि' इति पाठोऽपि वृष्यवे ॥

लात् । अन्तर्भावितव्यर्थाशातेः 'अर्तिस्तुसु-' (उ॰ १।१४०) इति मन् ॥ (५) ॥ ॥ शणम् उत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा ददाति । कः (३।२।३) । 'क्षणदो गणके, रात्रौ क्षणदा. श्रणदं जले' ॥ (६) ॥ श्रा क्षपयति चेष्टाम् । 'क्षे क्षये' (खा॰ प॰ से॰) अस्माज्यन्तान्मितः पचाद्यच् ॥ (७) ॥*॥ विभाति नक्षत्रादिभिः। क्रनिप् (३।२।७४)। 'वनो र च' (४।१।७) इति डीबी । 'विभावरी निशाराज्योः कृष्टन्यां चकयोषिति । विवादे वस्तकुट्यां च'॥ (८) ॥ श। तमोऽस्त्य स्याम् । 'अस्साया-' (५।२।१२१) इति विनिः ॥ (९) ॥ः॥ रजन्त्यनुरक्ता भवन्ति रागिणोऽस्याम् । 'क्षिपेः किच' (उ० २।१०७) इति चकासदनिः। किस्वान्नलोपः (६।४।२४)। बीप् (ग० ४।१।४५) । 'रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्वाजतकास च'। डीषभावे रजनिर्षि ॥ (१०) ॥<।। भीतिहेत्लानि-न्दिता यामा यस्याः । निन्दायामिनिः (पारा १९५) ॥ (११) ॥ शा ताम्यन्त्यस्याम् । 'तमु ग्लानों' (दि॰ प॰ से॰)। इन् (उ० ४।११८)। 'कृदिकाराद्-' (ग० ४।१।४५) इति डीष् ॥ अ। पक्षे तमिः ॥ ॥ पचाद्यचि 'तैमा' आपि ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'रात्रेः' ॥

तमिस्रा तामसी रात्रिः

(तिमिस्नेति॥) तमो बहुलमस्यस्याम्। 'ज्योत्कातिमिसान' (पार।११४) इति निपातिता। 'तिमिस्नं तिमिरे कोपे पुंसि स्नो तु तमसतौ । कृष्णपक्षनिशायां च'॥ (१)॥॥॥ ज्योत्कानिभय उपसंख्यानात् (वा॰ पार।१०३) मल्बर्थेऽण् । 'तामसी निषि दुर्गायां तामसो भुजगे खैले'॥ (२)॥॥॥ दे 'अस्यन्धकाररात्रेः'॥

ज्यौत्स्री चन्द्रिकयान्विता।

(ज्यौत्कािति॥) ज्योत्कास्त्यस्याम्। प्राग्वदण् (वा॰ ५। २।१०३) ('ज्योकी पटोलिकायां स्याज्योत्क्रायुक्तनिक्री व्यियाम्')॥ (१)॥ः॥ एकम् 'ज्योत्कावद्वात्रेः'॥ आगामिवर्तमानाद्युक्तायां निशि पक्षिणी॥ ५॥

(आगामीति॥) आगामिवर्तमाने च ते अह्नी च। इति कर्मधारये टच् (५।३।९१)। सरेफपाठे तु समासान्त-विधेरनित्यताश्रयणीया। आगामिवर्तमाने अह्नी युक्ते यस्यामिति बहुनीहिर्चा। पूर्वापरिहेन पक्षाविव को यस्याम्। 'अत इनि-' (५।२।९९५) ॥३॥ निशीत्युपलक्षणम्। तेन पूर्वोत्तर-रात्रियुक्तदिनमपि पिक्षणीति हरदत्तादयः। 'पाञ्चणी पूर्ण-मायां स्पादिह्ग्यां शाकिनीभिदि। आगामिवर्तमानाहर्युकरात्रा-विषिद्याम्र्यं। (९)॥३॥ एकं 'विनद्ययमध्यगतरात्रेः'॥

गणरात्रं निशा बहुधः

(गणेति ॥) गणानां बहीनां रात्रीणां सभाहारः । गणश-ब्दस्य संख्यालात् (११११२३) 'तद्धितार्थ-' (२११५१) इति द्विगुः । 'अहःसर्वेकदेश-' (५१४८०) इत्यन् । 'रात्राहाहाः पुंसि' (२१४१२९) इति पुंस्त्वं तुन । 'संख्यापूर्वा रात्रिः' इति लिङ्गानुशासनस्त्रेण क्रीबत्वविधानात् । 'भवति नपुंसक-योगः संख्यापूर्वस्य रात्रशब्दस्य' इति वरहचिवचनाच । 'रात्रं प्राक् संख्ययान्वितम्' इति वक्ष्यमाणत्वाच । एतेन स्वामिमु-कुटयोर्नपुंसकत्वसमर्थनसंग्रमः परास्तः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'रात्रिसमृहस्य'॥

प्रदोषो रजनीमुखम्।

(प्रदोष इति ॥) दुष्यति । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । पवायव् (३।१।१३४) । टीप् (४।१।४) । ('दोषा रात्री मुजेऽपि व') । प्रारम्भो दोषायाः । प्रादिसमासः (२।२।४८)। प्रारच्या दोषा यस्मितिति वा । 'गोक्षियोः--' (१।२।४८) इति हस्यः ॥॥॥ 'दोषा' ईत्यन्ययमप्यस्ति । 'नक्तं दोषा च रजनौ' इति वस्यते । ('प्रदोषः कालदोषयोः')॥ (१)॥॥॥ रजन्या मुखमिव॥ (२)॥॥॥ द्वे 'रात्रिप्रारम्भस्य'॥ अर्थरावनिशीष्टौ हो

(अर्धेति ॥) अर्ध रात्रेः । 'अहःसर्वेकदेश-' (५।४।८७) इखन् ॥ (१) ॥॥ निशेरतेऽस्मिन् । 'शीङ् खप्ते' (७० आ॰ से॰)। 'निशीधगोपीधावगधाः' (उ०१।९) इति अक्। 'निशीधस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्वात्रिमात्रके' ॥ (२) ॥॥॥ द्वाविति । समावित्याकुष्यते ॥ द्वे 'रात्रिमध्यस्य'॥

ही यामप्रहरी समी॥६॥

(द्वाविति ॥) याति । 'भर्तिस्तुसुन' (उ० १।१४०) इति मन् । यसु—'यातेर्मग्' इति मग्—इति मुकुटेनोक्तम् । तम । उक्तस्त्रस्योत्प्रेक्षितत्वेन निर्मृकलात् । 'यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥ ॥ प्रहियते ढक्कादिर-स्मन् । 'पुंसि संज्ञायाम्–' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ वे 'प्रहरस्य' ॥

स पर्वसंघिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम्।

(स इति ॥) प्रतिपत्पश्चद्दशोर्थदन्तरम् स संधिः । स एव पर्वे अपि । 'प्रतिपत्पश्चद्दशोतु संधिः पर्वे प्रदिक् ककुप्' इति दुर्गः । 'संधिममितो यजेत्' इत्यादी प्रसिद्धः स एव । 'पर्वे क्रीवं महे प्रन्यो प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधी विषुवत्प्रसृतिष्वपि'॥ (१) ॥॥॥ 'पर्वसंधिः' इत्येकं नाम, इति प्राधः ॥ एकम् 'पर्यसंधेः'॥

१—'स तभी तमोभिरभिगम्य ताम्' वित माधवर्शनाय-वित सुकुटः॥ १—तथा च १—'हा राम हा वेवर तात मातः' वित विदग्धमुखमण्डनम्—वित पुष्पकंते' विति मा सुकुदः॥ १—स्वगे वित पाठान्तरम् ॥ ४—'स्याहित्युण्यां' वित पाठः॥ न रूपसिक्रिः॥

१—तथा च मट्टिः 'ततः कथाभिः समतील दोषामारदा सैन्यैः सद पुष्पकं ते' शति-इति मुकुटः॥ २—अध्ययस्य स्त्रीलिक्षाभावेन कस्त्रामास्या न रूपसिद्धिः॥

पक्षान्ती पञ्चद्रयो द्वे

(पक्षेति ॥) द्वे पश्चदश्या पूर्णिमामावास्ये पक्षस्यान्तौ ॥ (१) ॥॥ एकम् 'पक्षान्तस्य'॥

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७॥

(पोर्णेति॥) पूर्णं मासोऽस्याम् । बहुवीहो कृते खार्थेऽण् । प्रज्ञादेः (५।४।३८) आकृतिगणलात् । 'सास्मिन्पोर्णमासी' (४।२।२९) इति निर्देशाद्वा । यद्वा माश्वन्द्वः । पूर्णे माः पूर्णमाः । तस्येयम् । यद्वा 'महाराजप्रोष्ठपदाद्वव् ' (४।२।३५) इति सूत्रे 'तद्स्मिन्वर्तते' इत्यर्थे 'पूर्णमासादणः' उपसंख्यानादण् । ('पोर्णमास्सः पुमान्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णमातिथीं') ॥ (१) ॥ ॥। 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०)। भावे क्तः (३।३।९९४) पूर्ण चन्द्रस्य पूरणम् । तेन निर्वृत्ता पूर्णिमा । भावप्रत्ययानतात् 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यर्थे इमप (वा० ४।४।२०) टाप् (४।९।४) ॥ (१) ॥ ॥ हे 'पूर्णिमायाः'॥

कलाहीने सानुमतिः

कलेति ॥ गा पूर्णमा उदयकाले प्रतिपद्योगातकलाहीने चन्द्रे । अनुमन्यते-अनुमतिः । किन् (३।३।९७४) । 'अथा-नुमतिरूनेन्दुपूर्णमानुज्ञयोरपि' ॥ (१) ॥ः॥ एकं 'सानु-मन्द्याः' ॥

पूर्ण राका निज्ञाकरे।

(पूर्ण इति ॥) बन्द्रे पूर्ण तु । राति शुभम् । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'कृदाधारा—' (उ॰ ३१४०) इति कः । बाहुलकाद्रस्वः । 'राका नवन्तरे कच्छ्वां नवजातरजःस्त्रि-याम् । संपूर्णन्दुतिर्थां' ॥ (१) ॥ः॥ एकम् 'राकायाः' ॥

अमावास्या त्वमावस्या द्दीः सूर्येन्दुसंगमः॥८॥

(अमेति॥) अमा सह वसतीऽस्यां चःद्राकों। 'अमा-वस्यदन्यतरम्य म्' (३१९१९२) इति ण्यत्, पक्षे वृद्ध्यभाव-ख निपास्ते ॥०॥ नामकदेशे नामम्हणात् 'अमा' अपि ॥०॥ वसतेरिन्त्रस्ये (उ०४१९८) ततो लेषि (ग०४। ११४५) अमावसी ॥०॥ 'इणजादिन्यः' (वा०३१३१९०८) इतीणि अमावासी ॥०॥ 'मसी परिणामे' (दि०प०से०)। अमा चन्द्रस्यों साहचर्येण मस्यतः परिच्छिन्तोऽस्यां मासम् । अमामासी। इण् (वा०३१३१९०८) ॥०॥ अमामसी। इत् (उ०४१९९८)॥०॥ 'दशों माऽमावसी च स्यात' इति रमसः । 'अप्यमावस्यमावासी चामामस्यप्यमामसी' इति शब्दार्णवः॥ (९)॥०॥ ॥०॥ (२)॥०॥ दश्यते शास्त्रण । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३१३९९८) इति घः। 'पक्षान्तेऽस्यां दशंने च दशः सूर्येन्द्रसंगमे'॥ (३)॥०॥ स्थेन्द्रसंगच्छ-तोऽस्मिन् । घः (३१३१९८)॥ (४)॥०॥ चत्वारि 'द्शिस्य' सा दृष्टेन्द्रः सिनीवाली

(सेति ॥) चतुर्दशीयोगादृष्टचन्द्रा सती सा अमा सिनी-

वाली । एन विष्णुना सह वर्तते सा रुक्ष्मीः । तद्योगात् । सिनी चन्द्रकला । बीह्यादिलात् (५।२।११६) इनिः । सिनीं वलति धारयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यत्तु—'क्वियाः पुंवत्त्रम् । 'संज्ञापूरण्योश्व' (६।३।३४) इति न पुंवत्त्वम् । 'संज्ञापूरण्योश्व' (६।३।३४) इति निषेधात्–इति मुकुटः । तत्त । सिनीवालीत्यत्र सामानाधिकरण्यामावात् , असंज्ञात्वात् , अभाषितपुंस्कत्वाच । यदपि—सिनी चन्द्रकला सा बालाल्पात्र–इति तेन विशृहीनम् । तदपि न । बालेल्यस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपात्प्रसङ्गात् । खामी तु—सिनी सिता बालास्त्यस्याम्–इत्याह । तत्त्व । पुंवद्भावप्रसङ्गात् । ('सिनीवाली तु दृष्टन्दुकलामा-दुर्गयोः स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सिनीवाल्याः'॥

सा नप्टेन्ड्कला कुहूः।

(सेति॥) उदये अमायोगात्रष्टचन्द्रकला सा अमा कुहः। कुह्यति । 'कुह विस्मापने' (चु० उ० से०) चुरादिः । 'नृतिगुध्योः कूः' (च० १।९१) इति कूप्रत्ययो बाहुलकादिहापि
॥॥ मृगय्यादित्वाद्रम्बोऽपीत्यन्ये । 'धेनूर्रज्जुकुहुसर्युतनुकरेणवः स्त्रियाम्' इति विन्ध्यवासी ॥॥। 'कुह्हः स्त्रो कोकिलालापनष्टेन्दुकलदर्शयोः' ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'कुह्वाः'॥

उपरागो ग्रहः

(उपराग इति ॥) उपर स्य तेऽनेन । 'रङ रागे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'हरूथ' (३।३।३१) हिन घम्। 'घि च स्रावकरणयोः' (६।४।२७) इति मर्लाः। भावे वा घम्। (३।३।१८)। 'उपरागस्तु पुंसि स्याद्राहुमासेऽर्कचन्द्रयोः। दुर्नये महकल्लेले व्यसनेऽपि निगवते'॥ (१)॥॥॥ महणं महः 'महत्रृद्धः' (३।३।५३) इत्यप्। 'म्रह्मे निमेहनिर्वन्धम्महणपु रणोद्यमे। स्यादां पूतनाद्यां च सहिकयोपरागयोः'॥ (२)॥॥॥ है 'महणस्य'॥

राहुप्रस्ते त्विन्दैं। च पूष्णि च॥९॥ सोपप्रवोपरकौ हो

(राह्विति ॥) 'उपप्तवः सेहिकेये विष्ठवोत्पातयोरिप'। सहोपष्ठवेन । 'वोपसर्जनस्य' (६१३।८२) इति सभावः ॥ (१) ॥ः॥ उपरज्यते स्म । कर्मणि कः (३१२।९०२।४।००)। 'उपरक्तो व्यसनार्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययोः ॥' (२)॥*॥ इमी द्वी 'राहुणा ग्रस्ते सूर्ये' व ॥

अरुयुत्पात उपाहितः।

(अझ्युत्पात इति ॥) अभेरत्पतनम् उत्पातो वैकृतम् ॥ (१) ॥*॥ उप आसन्नम् आहितं फलं यस्य । 'उपाहितो-ऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आका-शादिष्वभिकारस्य'॥

१—हैममेदिन्योरपि-'अनुमह' इति पाठो दृश्यते । स्य स्यातं चानेकार्थकैरवाकरकौमुचाम् 'अनुमहे प्रसादे प्रहशन्दः सत्यभामायां भामाशन्दवत्त' इति ॥ एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकैरनिशाकरौ ॥ १० ॥

(एकयेति॥) 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०)। भावे घष् (३।३।१८)। पुष्पो विकासः प्रकाशश्च । तद्वन्तां । मतुष् (५।२।९४)। एकयोक्त्या साधारणवचनेन । प्रत्येकं 'पुष्पवान्' इति न प्रयोक्त्यामिति भावः। अकारान्तोऽपि पुष्पवन्तरान्दः। 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०)। 'जूवि-शिभ्यां झच्' (उ० ३।१२६) इति बाहुलकादवतेरपि झच् । 'झोऽन्तः' (७।१।३)। पुष्पस्पावन्तां इति विग्रहे शकन्ध्वादिः (चा० ६।१।९४)। 'रविशक्षिनो पुष्पवन्ताख्यां' इति नाम-माला। 'पुष्पवन्ताभ्याम्, पुष्पवन्तयोः' इत्यादि । ('पुष्पवन्ता पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करीं'। 'पुष्पवन्तां च चन्द्राक्षंवेकोक्त्या' इति हैमतः 'पुष्पवन्तां' आपि बोध्यों)॥ (१)॥॥॥ एकम् 'समुखितस्यंचन्द्रयोः'॥

अष्टाद्दा निमेषास्तु काष्टा

(अष्टादशेति॥) 'क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लव-द्वयम्' इत्यादिशास्त्ररिद्धा निमेषाः। तेऽष्टादश काष्टा । काशते । 'हिनिकुषि-' (उ० २।२) इति कथन् । 'काष्टा दारुहरिद्धायां कालमानप्रकर्षयोः। स्याहिश्चि स्थानमात्रे च काष्ट्रमाख्या-नमिन्द्रिये' इति विश्वः॥ (१)॥॥ एकम् 'काष्टायाः'॥

त्रिंशचु ताः कला।

(त्रिंशदिति ॥) ताः काष्टाः त्रिंशत् कला ॥ कल्यति । 'कल संख्याने' (चु॰ उ॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१११३४४) । ('कला स्यात्कालशिल्पयोः') ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'कल्याः' ॥

तास्तु त्रिंशत्क्षणः

(ता इति ॥) ताः कटाः । क्षणोति । 'क्षणु हिंसायाम्' (त॰ उ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'क्षणाः पर्वो-त्सवेऽपि स्यात्तथा मानेऽप्यनेहसः' ॥ (१) ॥ः॥ एकम् 'क्षणस्य'॥

ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥

(ते त्विति ॥) ते तु क्षणाः (हादश) 'हुर्छा काँटिल्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकात् 'अश्रिष्टसि-' (उ॰ ३।८९)

१—'देवताद्वन्दे च' (६।३।२६) इति नानङ् । तत्र 'आनङ्तो दन्दे' (६।३।२५) इस्तो द्वन्द्वर्थात्व्यात्वर्णने वेदलोकसङ्खरितद्वर्द्धस्य प्रहणात् । अस्य तु दन्दस्यातथात्वात् । अत् एव 'रिवचन्द्राविषे नोपलक्षितौ' इति घटखर्परः—इति मुकुटः ॥ २—'प्रावप्रत्यक्ष् घरणीधरशिखरस्यितपुष्पवन्ताभ्याम्' इत्वाश्चर्यमक्षर्यामदन्तत्वदर्शनात् —इति मुकुटः ॥ २—अनेकार्षकैरवाकरकौमुखां व्याख्यातं च । पुष्पे इत पुष्पे, दन्ताविब दन्तौ, पुष्पे च ते दन्तौ च पुष्पदन्तौ । यथा च । 'विसस्यास्य विलोचने निरयतो वत्युष्पदन्तौ तमः' इति ॥

इति को मुडागमश्च । 'राह्रोपः' (६।४।२१) इति छ्लोपः । 'इलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । 'लिङ् चौर्ध्वमौहूर्तिके' (३।३।१६४) इति निर्देशाद्वा मुहर्तः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'मुहूर्तस्य' ॥

ते तु त्रिशदहोरात्रः

(ते त्यिति॥) ते तु मुहूताः । अहथ रात्रिश्च तयोः समाहारः । 'अहःसर्वेकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राहाहाः
पुंति' (२।४।२५) । यत्तु—'अहा सहिता रात्रिः' इति विप्रहं प्रदर्श 'अहोरात्रः-' इत्युपन्यस्तं सुकुटेन । तत्र । तथा
सत्यजभावप्रसङ्खात् । अहःपुवादात्रिशब्दाद्धेन्द्व एवाज्विधानात् । 'गणरात्रवदज्' इति दृष्टान्तोऽप्यसंमतः । चकारास्संस्याव्ययादेरप्यज्वधानात् । अत्र तदादिलाभावात् । यदपि—
समाहारे क्रोबमप्यहोरात्रम्-इत्युक्तम् । तदपि न । समाहारेऽपि 'रात्राहाहाः पुंति' (२।४।२९) इत्यनेन परलात्युस्विधानात् । यदपि—वामनलिङ्गानुशासने 'क्रिगुरपि पात्रायदन्तः' इति नपुंसकत्वेन 'अहोरात्रं द्विरात्रम्' इत्युदाहत्तम्–इति संमतिप्रदर्शनं कृतम् । तदपि न । 'रात्रं प्रावसंस्ययान्वितम्' इति द्विरात्रस्य नपुंसकत्वेऽपि अहोरात्रस्य
तदयोगात् ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'अहोरात्रस्य'॥

पक्षत्ते दश पञ्च च।

(पक्ष इति ॥) तेऽहोरात्राः । पक्ष्यते । 'पक्ष परिप्रहे' (भ्वा॰, चु॰ प॰ से॰)। कर्मणि घन (३।३।१९) 'पक्षो मासार्धके गेहे पार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः पत्तो वृन्दे चल्ठे सखिसहाययोः ॥ चुल्लीरन्धे पतत्रे च राजकुलरपा-र्थयोः'॥ (१)॥:॥ एकम् 'पक्षस्य'॥

पक्षा पूर्वापरी शुक्करूणी

(पक्षाविति ॥) शुक्रपक्षः पृत्रेसंज्ञः ॥ (१) ॥०॥ कृष्णप-क्षोऽपरसंज्ञः ॥ (१) ॥०॥ कमेणैकैकम् 'शुक्ककृष्णपक्षयोः'॥ मासस्तु ताबुमौ ॥ १२ ॥

(मास इति ॥) ता पक्षा । मस्यते परिमीयनेऽयम्, अनेन वा । 'मसी परिमाणे' (दि॰ प॰ से॰)। कर्मणि घष् (३।३।१९)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति वा ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'मासस्य'॥

ही हो मार्गादिमासी स्यादतः

(द्वाविति ॥) इयर्ति, ऋच्छिति वा । 'अर्तेथ-' (उ० १। ७२) इति तुः । चात् कित्त्वम् । ('ऋतुः स्रोकुषुमे मासि वसन्तादीषुधारयोः') ॥७॥ मार्गादीनां युगेहॅमन्तादीनृतृत् वक्ष्यति । तदेकदेशमयनपरिच्छेदार्थमनुबद्ति हो द्वाविति ॥ (१) ॥७॥ एकम् 'ऋतोः' ॥

१--अत एव भाष्ये 'अहर्भहणं द्वन्द्वार्थ द्रष्टव्यम्' इत्युक्तम्।। २--तेऽहोरात्रा इत्युक्तरं ददा पश्च' इत्यपि दृत्रयते।।

तैरयनं त्रिभिः।

(तैरिति ॥) तैर्ऋतुभिः । अयतेऽर्कोऽनेन । ल्युट् (३।३। १९०) । यत्तु—'अयतेऽर्थोऽनेन' इति विगृह्य 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) इति धातोहपन्यसनं-मुकुटेन कृतम् । तद्संगतम् । इति स्पष्टमेत्र । 'अयनं पथि भानोरप्युदग्दिस्मणतो गतौ' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अयनस्य' ॥

अयने हे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य

(अयने इति ॥) अयने तु द्वे। अर्कस्योत्तरा गतिः, दक्षिणा च उत्तरदक्षिणाख्ये द्वे अयने तु बत्सरः-इति वक्तव्ये 'अर्कस्य' इति घ्रहणं चान्द्रस्वव्यावृत्त्यर्थम् । पक्षादिकं तु चान्द्रमुक्तम् । अयनं तु न चान्द्रं किं तु सौरमेव ॥ (१) ॥॥। 'अयनद्वयस्य' एकैकम् ॥

वस्तरः ॥ १३॥

(वत्सर इति ॥) वसन्त्यस्मिन् । 'वसेश्व' (उ॰ ३।७१) इति सरप्रत्ययः । 'सः स्यार्धधातुके' (७।४।४९) इति सस्य तः ॥

समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत्।

(समेति ॥) रात्रिक्ष दिवा च रात्रिन्दिवम् । 'अचतुर-'
(पा४१७७) इत्यादिना साधु । तत् समं यस्मिन् तादृशे काले
तुलामेषाविच्छिन्ने । विषु साम्येऽव्ययम् । ततो मतुप् (पा२।
९४) । 'संज्ञायाम्' (८१२१११) इति वलम् ॥ (१) ॥॥॥
'वप्रकरणेऽन्यैत्रापि' (पा२११०९) इत्युक्तर्वः । तेन विषु-वम् । 'विषुवान् समरात्रिवासरः' इति पुंस्काण्डे बोपा-लितः ॥॥॥ विषुणोऽपि । विषु नानाह्मपं गमनं विष्यक् ।
तदस्यास्तीति विष्रहे 'विष्यगित्युत्तरपदलोपक्षाकृतसंधेः' (प।
२११००) इति पामायन्तर्गणस्त्रेण नश्रस्यः । णलम् (८।
४१२) ॥ (२) ॥॥॥ हे 'समरात्रिन्दिवकालस्य'॥

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

(मार्गेति॥) मृगधिरसा युक्ता पौर्णमासी। 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' (४१२१३) इत्यण् । 'भिन शिषः' (६१११६२) । मार्गशीर्षा पौर्णमास्यस्मिन्मासे। 'सास्मिन्पौर्णमासी' (४१२१२९) इत्यण् । एतेन 'पुष्वयुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा । नात्रा स पौषी माघायार्थवमेकादशापरे' इति किचित्पव्यमानं व्याख्वातम् ॥ (१) ॥॥॥ सहते 'षह मर्पणे' (भ्वा० उ० आ०) असुन् (उ० ४११८९) सान्तः । ('सहो बछे ज्योतिषि व सहा हेमन्तमार्गयोः') ॥॥॥ पवाद्यजन्तोऽपि । 'मार्गे सहः सहाः' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥॥॥ एकदेशप्रयोगात् मृगोऽपि । 'मृगशिरा मृगः' इति हत्व-कोषः । तद्युक्ता पौर्णभासी मार्गा । सास्मिकस्ति । ('मार्गो मृगमदे मासे सौम्यक्षेऽन्वेषणे पथि') ॥ ३ ॥॥॥ आम्राम्मदे मासे सौम्यक्षेऽन्वेषणे पथि') ॥ ३ ॥॥॥ अम्राम्मदे मासे सौम्यक्षेऽन्वेषणे पथि') ॥ ३ ॥॥॥

हायण्या युका पौर्णमास्यस्मिन् । 'क्षाप्रहायण्यश्वत्थाहक्' (४। २।२२) ॥*॥ ज्योत्कादिलात् (वा॰ ५।२।१०३) अणि 'आग्रहायणः' अपीति पुरुषोत्तमः॥ (४)॥*॥ चलारि 'मार्गशीर्षस्य'॥

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ

(पौष इति ॥) पुष्येण तिष्येण च युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्। 'नक्षत्रेण-' (४१२१३) इत्यण्। 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि य-लोपः' (वा॰ ६१४१९४९) लीप् (४१९१९५) ततः 'सास्मिन्' (४१२१२९) इत्यण्। ('पौषो मासप्रमेदे स्थात्पोषं तु मह-युद्धयोः') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ सहित बले साधुः। 'तत्र साधुः' (४१४१९८) इति यत्॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पौषस्य'॥

तपा गाचे

(तपा इति ॥) तपन्सस्मिन् । असुन् । (उ०४।१८९) सान्तः । 'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादी धर्मे च पुन् मान् शिशिरमाधयोः' ॥ (१) ॥ ॥ मध्या युक्ता पौर्णमा-स्यस्मिन् ॥ (२) ॥ ॥ ॥ हे 'माधमासस्य' ॥

अथ फाल्गुने।

स्यात्तपद्यः फाल्गुनिकः

(अथेति॥) फलति निष्पादयति। 'फल निष्पत्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'फलेर्गुक्च' (उ॰ ३१५६) इत्युक्त गुगा-गमध । 'फल्गुक्स्वर्जुके मासे नक्षत्रे फल्गुनी स्मृता' इति गोवर्धनानन्दः ॥॥॥ प्रज्ञाद्यणि (५१४१३८)। वृद्धिः (७१२१ १९७) 'फाल्गुन्स्त्वर्जुके मासे फाल्गुनी चास्य पूर्णमा' इति धरणिः ॥॥॥ फल्गुनीमिर्युक्ता पार्णमासी फाल्गुनी। सास्मित्रस्ति फाल्गुनः फाल्गुनिकश्च । 'फाल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जुकम्भूरुहे । तपस्यसंक्षमासे तत्पूर्णिमायां तु फाल्गुनी'। 'विभाषा फाल्गुनीश्वणाकार्तिकीचेत्रीभ्यः' (४१२१२३) इति ठक् । पक्षेऽण्॥ (१) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ तपसि साधुः। 'तत्र साधुः' (४१४१९८) इति यत् । ('तपस्यः फाल्गुने मासे तपस्या नियमस्थितो')॥ (२)॥॥॥ त्रीणि 'फाल्गुनमासस्य'॥

स्याबैत्रे वैत्रिको मधुः॥ १५॥

(स्यादिति॥) चित्रया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्। अण्टर्का (४।२।२३)। ('चैत्रं सते देवकुले ना भूसन्मासमेदयोः')(१)॥ ॥॥ (२)॥ ॥॥ मन्यते एतं मधुः। 'मन
झाने' (दि० आ० अ०)। 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युघश्चान्तादेशः। 'मधु पुष्परसे क्षोत्रे मधे नातु मधुद्वमे।
वसन्तदेस्यभिचैत्रे स्याजीवन्त्यां तु योषिति'॥ (३)॥ ॥।
त्रीणि 'चैत्रस्य'॥

वैशाखे माधवो राधः

(वैशाख इति॥) विशाखया युक्ता पौर्णमास्यस्मि-

र-भाष्ये तु 'अन्येभ्योऽपि' इति दृश्यते ॥

निस्त । ('वैदाखः स्थानके मासे मन्थानेऽपि') ॥ (१) ॥ ॥ मधु मकरन्दः । सोऽस्मिन्नस्ति । 'मधोर्व च' (४। ४।१२९) इति ञः (२) ॥ ॥ राधा विशाखा । तद्वती पौर्णमासी राधी । सास्मिन्नस्ति ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'वैद्या-सस्य'॥

ज्यैष्ठे शुकाः

(ज्येष्ठ इति ॥) पूर्ववरण्द्रयेन ज्येष्ठः ॥॥॥ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादृद्धभावे ज्येष्ठोऽपि । 'ज्येष्ठो मासि च बृद्धे च ज्येष्ठा च गृहगोधिका' इति त्रिकाण्डरोषः । ('ज्येष्ठः स्यादप्रजे श्रेष्ठे मासभेदातिशृद्धयोः । ज्येष्ठा मे गृहगोधिकायाम्') ॥ (१) ॥॥॥ विरहिणः शोचन्स्यस्मिन् । 'शुच शोके' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ऋक्रेन्द्र—' (उ॰ २।२८) इति रक्, चकारस्य ककारश्च । 'शुक्तः स्याद्धार्यवे ज्येष्ठमासे वेश्वानरे प्रमान् । रेतोऽसिक्रिंगभदोः क्रीवम्' ॥ (२) ॥॥॥ हे 'ज्येष्ठमासस्य'॥

श्चिस्त्वयम् ।

आपाढे

(गुचिरिति ॥) अयमिति ग्रुचेः पुंस्ताभिव्यक्तयर्थम् । शोचित्त विरहिणोऽस्मिन् । 'इगुपधान्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् किच ॥ (१) ॥॥॥ अयाद्या युक्ता पोणमास्यस्मिन् । 'आषादो वतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्री पूर्णमायाम्' । आषादाभिराख्यातः, इति विप्रहे तु 'अषादकः' अपि । आख्यानण्यन्तात् (वा० ३।११२६) 'कुन् शिल्पसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'स्यादाषाढे त्वषादकः' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥॥॥ दे 'आषादस्य'॥

श्रावणे तु स्वान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥१६॥ (প্রাবण इति ॥) 'क्लीपुंसयोर्ऋक्षभेदे श्रवणं श्रुतिक-र्णयोः' इति रभसः । अवजेन युक्ता पौर्णमासी अवणा। 'छबविशेषे' (४।२।४) इति प्राप्तो छव यद्यपि 'पौर्णमास्यां नेष्यते' इत्युरसर्गः । 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति लिङ्गात् । तथापि अवणशब्दादिष्यत एव । तत्रैव (४।२। २३) सूत्रे 'श्रवणा' इति निर्देशात् । 'अवाधकान्यपि निपा-तनानि' इति 'श्रावणी' इत्यपि । ततः 'सास्मिन्' (४।२। २१) इत्यणि श्रावणः । 'श्रावणो मासि पाखण्डे दध्याल्यां आवणा मता' इति हैमैः ॥ (१) ॥ ॥ विरहिणो नभ्यति, नभाति, नभते, वा नभाः । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से॰, दि॰ प॰ से॰, श्या॰ आ॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४। १८९)। स्वामी तु-न मासते मेघन्छन्नत्यात्-इत्याह। तन्न । नमासी, नमासः, नमाभ्याम्, नमाभिः, नभाःसु, इत्यादिरूपप्रसङ्गात् । 'नभः सं श्रावणो नभाः' इत्यनुपप-त्तेश्व । हस्बदीर्घोपधयोः शब्दभेदात् । 'भासते इत्पर्थकथन-

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः।

(स्युरिति ॥) नभा अश्रम् । तत्र साधुर्नभस्यः ॥ (१) ॥ ॥ शोष्टपदाभिर्युक्ता श्रोष्टपदी । भद्रा भद्रपदा । ताभिर्युक्ता भाद्री भाद्रपदी च पाँणमासी । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इस्रण ॥ (२) ॥ ॥ (३) ॥ ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'भाद्र-पदमासस्य'॥

स्यादाश्विन ईषोऽप्याश्वयुजोऽपि

(स्यादिति ॥) अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्ति ॥
(१) ॥ ॥ 'इष गती' (दि० प० से०) एषणमिट् यात्रा ।
किए (३।२।१७८) सास्मिन्मासे जिगीनृणामस्ति । अर्धाआयम् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥ अश्वयुजा युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अष्ट्रयम् (४।२।३,२१) ॥ ॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्वस्यभावे अश्वयुजोऽपि । 'आश्विनोऽश्वयुजश्वेषः' इत्यसरमाला ॥
(३) ॥ ॥ त्रीणि 'आश्विनमासस्य'॥

स्याचु कार्तिके॥ १७॥

बाहुलोजौं कार्तिकिकः

(स्यादिति ॥) कृत्तिकाभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (१) ॥ ॥ बहुलाः कृत्तिकाः । अण्द्वयम् (४।२।३, २१) ॥ (२) ॥ ॥ कर्जयति उत्साहयति जिगीवृन् । 'कर्ज बलप्राणनयोः' (चु॰ प॰ से॰) ष्यन्तात् । (३।९।२६) पवायच् (३।९ १३४) । 'क्रजीः कार्तिके बले' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ । विभाषा काल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठिक कार्तिकिकः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'कार्तिकमासस्य'॥

हेमन्तः

(हेमन्त इति ॥) हिनत । 'इन्तेर्मुद हि च' (उ॰ ३। १२९) इति झच् हिरादेशो मुडागमः । गुणः (अ३।८४) ॥*॥ 'हेमा' अपि । 'सर्वत्राण् च-' (४।३।२२) इति स्त्रे यद्भाष्यम् 'हेमन्तस्य तलोपवचनानर्थक्यं हेन्नः प्रकृत्यन्यत्रस्य सत्त्वात्' इति । हिनोति वर्धयति बच्म् । 'हि गती इद्धौ च' (सा॰ प॰ अ॰)। अन्तर्मावितण्यर्थात् 'अन्ये-भ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (१) ॥*॥ 'मार्गपौ-पाभ्यां निष्पञ्चस्य ऋतोः' एकम् ॥

मात्रम्' इत्यभित्रेत्य 'भस बीप्तां' (जु॰ प॰ से॰) इति जुही-त्यादेः 'न बमिस्त' इति व्युत्पत्त्याश्रयणे तु 'अत्वसन्तस्य-' (६१४१९४) इति बीघों न स्यात् । 'धनुधरे त्रिषु नमाः क्षीबं व्योग्नि पुमान्घने । घाणश्राचणवर्षामु विसतन्तौ पतद्वहें' ॥ (२) ॥॥। 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठिके ध्रावणिकः ॥ (३) ॥॥। त्रीणि 'श्रावणमासस्य'॥

१—मूर्धन्यान्तः 'ध्वनिमिषे निमिषे क्षणमञ्जनः' इति माध-यमकात्-इति मुकुटः॥

१—मेदिन्यामेवायं पाठः ॥ अमर० ७

शिशिरोऽस्थियाम्।

(शिशिर इति ॥) 'शश क्ष्तगतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अजिरशिषिर→' (उ॰ १।५३) इति किरजन्तो निपातितः । शशन्ति धावन्ति यस्मिन्पथिकाः । 'शिशिरः स्यादतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥ (१) ॥४॥ एकम् 'माघफाल्युनाभ्यामृतोः'॥

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः

(वसन्त इति ॥) वसन्त्यत्र मदनोत्सवाः । 'तृभूवहि-बसि-' (उ० ३।१२८) इति झच् ॥ (१) ॥*॥ पुष्पाणां समयः ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु रभन्ते रभसयुक्ता भवन्त्यत्र । 'रम राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । इन् (उ० ४।११८) 'सुरमिहंत्रि चम्पके । जातीफले मानुमेदे रम्ये चैत्रवस-न्तयोः ॥ सुगन्धौ गवि सहक्ष्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चैत्रवैद्याखाभ्यामृतोः'॥

श्रीष्म ऊप्मकः॥ १८॥

निवाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः।

(प्रीष्म इति ॥) प्रसते रसान् । 'प्रसु अदने' (भ्वा० জা ০ জ ০) । জানী মকু, ঘানীর্ঘা মাৰ:, पुगागमश্च 'র্ঘাদ্দঃ' (१।१४९) इत्युणादिस्त्रेण निपातितः । 'ग्रीषम कष्मर्तु-मेदयोः' ॥ (१) ॥४॥ ऊषति इजति । 'ऊष इजा-याम्' (भ्वा० प० से०)। 'अन्येभ्यः-' (३।२।७५) इति मनिन्। ('ऊष्माणस्तु निदाघोषात्रीध्माः शषसहा अपि')। यावादिलात् (५।४।२९) कन् ॥४॥ मिक (बाहुलकात्) **अदन्तोऽपि । 'ऊप्मो घमेंऽ**श्रुणि तथा ज्येष्ठे, **ऊप्मा** स्नियां त्विषि' इति बोपालितः ॥ (२) ॥३॥ नितरां दहातेऽत्र । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घम्। न्यड्कादिलात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'निदाघो प्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' ॥ (३) ॥*॥ उष्णमुप-गममत्र ॥ (४) ॥३॥ ओषति । 'उप दाहे' (भ्वा० प० से॰)। 'इणसिजिदीडुण्यविभ्यो नक्' (उ॰ ३।२) । 'जुल्लो प्रीष्मे पुमान्, दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' ॥ (५) ॥<॥ 'ऊष हजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मनिन् (३।२।७५) आग-म्छति । पनाद्यन् (३।१।१३४) कष्मा तप भागमोऽत्र ॥३॥ 'ऊष्मा' अपि । 'ऊष्मातपनिदाघयोः' इति नान्ते बोपा-लितः ॥ (६) ॥ 📲 तपति । पचाद्यम् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'ज्येष्ठाषाढाभ्यामृतोः' ॥

लियां प्रावृद् सियां भूमि वर्षाः

(स्त्रियामिति॥) वर्षणं बृट्। 'बृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ सि॰)। संपदादित्वात् (वा॰ २।३।९०८) किप्। प्रकृष्टा बृडप्र। 'नहिवृति—' (६।३।९९६) इति दीर्घः॥ (९)॥॥ कर्ष वर्षणमत्रास्ति। अर्शकाद्यच् (५।२।९२७)। टाप् (४। ९१४)। भूष्रि, बहुत्वे । तेन निस्रबहुवबनान्तः ॥ (२) ॥±॥ वर्षतोंर्हे **'श्रायणभाद्राभ्यामृतोः' ॥**

अथ शरित्स्याम् ॥ १९ ॥

(अथेति ॥) शीर्यन्तेऽस्यां पाकेनीषधयः । 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) 'शृदृभसोऽदिः' (उ॰ ११९३०) । ('शरत् श्री वत्सरेऽत्यृती) ॥ ॥ भाग्ररिमते टापि शरदा च । 'शर-द्भवेच्छरव्या प्राष्ट्रद् प्राकृषया सह' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'आश्विनकार्तिकाभ्यामृतोः' ॥

षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात्।

(पिटिति ॥) अमी हेमन्तादयः । 'ऋ गत्तै' 'अर्तेश्व' (उ० ११७२) इति तुः, चात्कित् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—केलादय इति तुन्-इति । तत्र । गुणप्रसङ्गात्, अपाणिनीयलाच । (१) ॥॥ 'हेमन्तादीनां षण्णाम्' एकम् ॥

संवैत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः २०

(संबत्सर इति ॥) संवसन्त्यृतवोऽत्र । 'वसेश्व' (३।७९) 'संपूर्वाचित्' (उ० ३।७२) इति सरप्रत्ययः । 'सः स्यार्धधा-नुके' (७।४।४९) इति तः ॥ (१) ॥ः॥ एवं वत्सरोऽपि ॥ (२) ॥*॥ आप्यते 'आप्ऌ व्याप्ती' (स्त्रा॰ प॰ अ॰) । 'अब्दादयश्व' (उ० ४।९८) इति दन् हस्तत्वं च । 'अस्दः संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान्'॥ (३) ॥*॥ भावाज-हाति, जिहीते वा । 'हथ बीहिकालयोः' । (३।१।४८) इति ण्युट्। 'हायनः स्त्री' इति पाठे शरदा संबन्धः । 'हायनो न क्रियां वर्षे पुंस्यर्चित्रीहिभेदयोः' ॥ (४) ॥३॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (ऋया॰ प॰ से॰) 'शृदृभसोऽदिः' (उ॰ ९। १३०) इत्याविः ॥ । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) शारदोऽपि । 'समायोषिति, **इगारदः'** इति रलकोषः ॥ (५) ॥४॥ 'षम ष्टम वैक्रुच्ये' (स्वा०प० से०) । समन्ति विक्रुवं कुर्वन्ति सर्वम् । पचायचि (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) । 'बहुवच-ननिर्देशाध्त्रायेणायं बहुवचनान्तः' इति ध्वनयति । कचि-द्वचनान्तरमपि । 'समां समां विजायते-' (५।२।१२) इति सूत्रात् । 'समायां समायाम्' इति तत्र भाष्याच । संमान्ति सद् वर्तन्ते ऋतवोऽस्यामिति वा । 'मा माने' (अ॰ प॰ अ०)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।९०६) इत्यङ् । 'समां स-माम्' (५।२।१२) इति निर्देशान्मलोपः । 'समाः संवस्तरे

१—'मनु हे अयने बत्सरः' इत्युक्तम् । तत्रैव बस्सरपर्याषा वक्तमुख्तिताः । सत्यम् । पूर्वमयनद्वयपुरस्कारेणोक्तम् । तेन मा-वादिः सीरो बत्सरः, अत्र त हेमन्तादिपुरस्कारेण मागोदिश्वान्तः संवत्सरः, इति न पीनक्तयम् । कोकेरतु 'दादशमासाः संवत्सर' इति मासपुरस्कारेणैव प्रयुज्यते—' इति पीयूषम्यास्या ॥

क्रियाम् । सैर्वसाधुसमानेषु समं स्थादभिषेयवत्'॥ (६) ॥∗॥ षद् 'संवत्सरस्य'॥

मासेन सावहोरात्रः पैत्रः

(मासेनेति ॥) तृणां मासेन । पितृणामयं पैत्रोऽहोरात्रः तत्र कृष्णपक्षो दिनम् । शक्रपक्षो रात्रिः ॥

वर्षेण दैवतः।

(वर्षेणेति॥) नृणां वर्षेण । देवतानामयं दैवतोऽहो-रात्रः । तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः ॥ दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः

(दैव इति ॥) देनानां युगसहस्रद्वयेन ब्रह्मणोऽयम् 'ब्राह्मो-ऽजातौ' (६।४।१७१) ब्राह्मोऽहोरात्रः । दैनैः पष्ट्यिकेस्निभिर-होरात्रशतैदिंव्यं वर्षम् । तेद्वीदशभिः सहस्रेमीतुषं चतुँयुंगम् । तम्ब देवानामेकं युगम् । तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं भूतानां स्थिति-कालः । ताषस्येन रात्रिः प्रलयकालः ॥

कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥२१॥

(कल्पाविति ॥) ये देवे युगसहस्रे तौ । कल्पयतः स्थितिं प्रत्यं च । 'ऋपू सामध्यें' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ण्यन्तात् (३।९।९२) पचाद्यच् (३।९।९३४) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' ॥ (९) ॥*॥ एकम् 'ब्रह्मणो दिनस्य'॥

१-- (सर्वेशातु' इति पाठः । २-- इदं च मनुक्तमपि निशी धतो दिनान्तरप्रवृत्तिमते । वस्तुतस्तु कृष्णाष्टम्यधे सूर्योदयः, भमान्ते मध्याहः, ब्राह्वाष्टम्यधे सूर्यास्तः, पूर्णिमान्ते निशीधः पितृणां अवति ॥ २-- इदमपि तथैव । देवानां सूर्योदयो मेपविपुने, मध्याह्नो मिथुनान्ते, सूर्यास्तरतुरू विपुने, निशीयो धनुरन्ते भवति ॥ ४—'कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्रेति चतुर्युगम्। प्रोच्यते तत्सहस्रं तु महाणो दिनमुच्यते ॥ इति विष्णुपुराणतो युगानां नामानि हेया-नि । तन्मानं च मनुनेत्थमभिहितम्—'चत्वार्याद्वः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् । तस्य तावच्छती संख्या संध्याशश्च तथाविषः ॥ इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यात्रेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सएस्राणि ज्ञातानि व ॥ पतहादशसादसं देवानां युगमुच्यते । दैविकानां युगानां त सहस्रं परिसंख्यया । बाह्ममेकमहर्शेयं तावतीं रात्रिमेव च ॥' इति । अस्य निष्कृष्टोऽर्थस्तु 'कृतयुगमानं दैवववें: ४८००, वर्षदिन ३६० गुणितं जातं मानुषवर्षमानम् १७२८०००। त्रेता दिन्यैर्ववैः ३६०० मानुषैः १२९६००० । द्वापरं दिन्यैः २४००, मानुषैः ८६४०००। कलिदिंच्यैः १२०० मानुषैः ४३२००० । चतुर्युगं दिन्यैः १२००० मानुषैः ४३२०००० । ब्रह्मदिनं दिन्यैः १२००००० मानुषैः ४१२०००००० इत्वमवसेयः ॥

मन्वंन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः।

(मन्वन्तरिमिति ॥) 'मनोरन्तरमवकाशः' इति विष्रहः ॥॥॥ एकाधिका सप्ततिः । सा च किचिद्धिकेति बोध्यम् । एकप् 'मन्यन्तरस्य'॥

संवर्तः प्रख्यः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

(संवर्त इति ॥) संवर्तते जगदत्र । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घम् । 'संवर्तः प्रलये द्रसुद्धी' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ प्रलीयतेऽत्र 'लील् लेवणे' (दि० आ० अ०) 'एरच्' (३।३। ५६) 'प्रल्यो मृतौ । संहारे नष्टचेष्टत्वे' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ 'कृप् सामध्वें' (ध्वा० आ० से०) कल्पन्ते विरुद्ध-लक्षणया सीयन्तेऽत्र । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'कल्पो विकल्पे कल्पत्री संवर्ते ब्रह्मवासरे । शाको न्याये विधी' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥॥॥ सीयन्ते प्राणिनोऽत्र । 'सि सये' (ध्वा० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'पुंसि' (३।३।११८) इति घो वा। 'सयो गेहे च कल्पान्तेऽपचये हिज' इति हैमः ॥ (४) ॥॥॥ कल्पस्थान्तोऽविधः । 'कल्पः शास्त्रे विधी न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' इति शाश्वतः ॥ (५) ॥॥॥ पत्र 'प्रलयस्य'॥

अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकस्मषम्। कलुषं वृजिनैनोघमंहोदुरितदुष्कृतम्॥ २३॥

(अस्तिति॥) पच्यते दुःखमनेन। 'पिच व्यक्तीकरणे, विस्तारे वा' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। करणे घत्र् (३।३।९९) कुरवम् (७।३।५२)। यद्वा-पद्यनं पट्टो व्यक्तीकरणम्, विस्तारो वा। तं करोति। 'तत्करोति-' (वा॰ ३।९।२६) इति णिच्। ततः पचायच् (३।९।२३४)। 'पट्टोऽघे कर्दमे' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ आप्नोति व्याप्नोति लोकान्। 'आप्नु व्याप्तो' (सा॰ प॰ अ॰) 'नामन्सीमन्-' (उ॰ ४।१६५) हति स्त्रेण निपातितः॥ (२)॥॥॥ पान्त्यस्मादात्मानम्। 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'पानीविषिभ्यः पः' (व॰ ३।१३)। सीमादित्वात् (३।४।७४) अपादाने। यद्वा पिचति

१—मनवो बह्मसुताश्चतुर्देशैव । तथा च विष्णुपुराणे-'मनुः स्वायंमुवो नाम मनुः स्वारोचिषस्तथा । जीत्तमिस्तामसिश्चैव रैव-तश्चाह्यवस्तथा ॥ एते तु मनवोऽतीताः सप्तमस्तु रवेः द्वतः । वैवस्व-तोऽयं यस्यैतत् सप्तमो वर्तते युगम् ॥ सावर्णिर्देशसावणीं ब्रह्मसावर्ण इत्यपि । धमसावर्णस्त्रस्तु सावणीं रौष्यमौत्यवत् ॥' इति मन्वन्तर-मानानयनं । नामनिधाने सर्वेशशीनारायणचरणाः-'देविकानां युगानां तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् । मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य मानाश्चतुर्दश्च॥' इत्यनेन रफुटमेवोक्तवन्तः । तथा चैकस्य मन्वन्तरस्य २०८५७१४८८ वर्षाणि, ६ मासाः, २५ दिनानि, ४२ घटिकाः, सामाण्येकपञ्चाश्चर् अक्षयति कर्तारम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥॥ केलयति कीडयति विषयेषु । 'किल श्वेत्यकोडनयोः' (तु॰ प॰ से॰)। 'किलेर्बुक्च' (उ॰ १।५०) इति टिषच् बुगागमश्च । ('किल्बियं पापरोगयोः । अपराधेऽपि') ॥ (४)॥*॥ ग्रुभं कर्म स्यति समाप्तं करोति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰)। 'भातोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। पुषोदरादित्वात् (६।४।१०९) लत्वषत्वे । 'कल्मषं कि-हिब**षे क्रीबं पुंसि स्यानरकान्तारे' ॥ (५) ॥***॥ कलयति वशीकरोति । 'कल गता, संख्याने' (चु॰ उ० से॰)। 'पृन-हिकलिभ्य उपच्' (उ॰ ४।०५)। 'कलुषं लाविले पापे'।। (६) ॥ ।। वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ॰ आ॰ से॰) । 'वृजेः किष' (उ॰ २।४७) इतीनच् । 'वृजिनं कल्मषे क्रीबं केशे ना कुटिडे त्रिषु'॥ (७)॥ यन्त्यधोऽनेन। एति गच्छति प्राय-श्चितेनेति वा । 'इण् गताँ' (अ॰ प॰ से॰) । 'इण आगसि' (उ० ४।१९८) इत्यसुन्, नुडागमश्च । ('एनः पापापरा-धयोः') ॥ (८) ॥*॥ अङ्गते गच्छति दानादिना । 'अघि गती' (भ्वा॰ भा॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) अ।गम-शास्त्रस्थानित्यत्वाच नुम् । 'अघं दुःखे व्यसनैनसोः' इति हैमः ॥ (९) ॥ः॥ अमति गच्छति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अमेर्हुक्च' (उ॰ ४।२१३) इलसुन्, हुगागमध । यहा अंहति । 'अहि गर्ता' (भ्वा॰ प॰ से॰)। **असुन् (उ॰ ४।१८९) 'अङ्कः**' इति केचित्पठन्ति । तत्र 'क्षघि गती' (भ्वा॰ अः० से॰) घातुर्बोध्यः ॥ (१०) ॥०॥ इणो भावे क्तः (३१३१९४)। दुष्टमिनं गमनमनेन ॥ (१९) ॥ ॥ दुष्टं कृतं करणमनेन । 'इदुदुपधस्य-' (८।३।४१) इति षः ॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'पापस्य'॥

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः।

(स्यादिति ॥) धरति विश्वम् । 'धृत्र धारणे' (भवा॰ उ० से॰) । 'भर्तिस्तुसु-' (उ॰ १।१४०) इत्यादिना मन् । 'धर्मोऽस्री पुण्य आचारे खभावोपमयोः कर्ता । अहिंसो-पनिषश्याये ना धनुर्यमसोमपे' ॥ (१) ॥ ॥ पुनाति । 'पूञो यण् णुक् हस्तक्ष' (उ० ५११५) इति यत् णुक् हस्तक्ष । यद्वा पुणति । 'पुण कर्मणि शुमे' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः। पुणमईति । तत्र साधुर्वा । यत् (र्भार्भार्ध्ह) ('पुण्यं तु सुन्दरे । सुकृते पावने धर्मे') ॥ (२) ॥ ॥ अतिशयेन प्रशस्यम् । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीयसुन् । 'प्रशस्यस्य थः' (५।३।६०)। श्रेयो मुक्तो हुमे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत्'॥ (३)॥*॥ सुष्ठु कृतम् । **प्रादिसमासः (२।२।१८) ('सुकृतं तु शुमे पुण्ये क्रीबं सुविहिते** त्रिषु') ॥ (४) ॥ः ॥ वर्षति फलम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से ०)। इगुपधलक्षणः (३।१।१३५) कः। 'बृषो गन्याखुधर्मयोः। पुंराशिमेदयोः राज्ञ्यां वासके शुक्रलेऽपि च ॥ श्रेष्ठे स्यादुत्तर-स्थव' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ वच 'धर्मस्य'॥

मुन्त्रीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥ स्यादानन्दथुरानन्दरार्मशातसुखानि च ।

(मृदिति ॥) मोदनम् । मुद् । 'मुद् हर्षे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। संपदादि (वा॰ ३।३।१०८)॥ (१)॥ः॥ 'प्रीम् तर्पणे' (क्रया॰ ड॰ से॰)। भावे क्तिन् (३।३।९४)। ('प्रीतियोंगान्तरे प्रेम्णि सारपत्नीमुदोः ब्रियाम')॥ (२) ॥ ।। 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰)। 'प्रमदसंमदी हर्षे' (३। ३१६८) इलाप्। 'प्रमदः संगदे मत्ते स्नियामुन्मदयोषिति'॥ (३) ॥*॥ (७) ॥*॥ 'हप तुष्टां' (दि० प० से०) । घन्। (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ प्रमोदामोदौ घञन्तौ । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' ॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ 'द्वनदि समृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९)॥ (८)॥*॥ आनन्दो घनन्तः ॥ (९) ॥०॥ राणात्यग्रुभम् । 'शृ हिसा-याम्' (त्रया० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४। १४५) । भावे वा ॥ (१०) ॥ः॥ इयति दुःखम् । 'शो तनूकरणे' (दि॰ प॰ अ॰) । बाहुलकात्तन् (उ॰ ३।८५) भावे वा । यत्तु—इयतेः सौत्रात्-इत्युक्तं मुकुटेन तन्न । तस्य गणपठितत्वात् । सौत्रस्य तस्यादर्शनात् ॥*॥ 'अनु-पसर्गाहिम्प-' (३।१।१३८) इति स्त्रपठितात् 'सानेः' पचाद्यचि (३।१।१३४) 'सातम्' दैन्लादि । यत्तु-सिनो-त्यग्रुभम् । सातम् । 'पै क्षये' (भ्या० प० अ०)-इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । भिनोतीति विगृह्योक्तधातूपन्यासस्य विह-द्धत्वात् । यदपि-स्मति दुःखम् । सातम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰)-इति स्वामिनोक्तम् । तदपि न । स्यतेः के 'द्यति-स्पति' (७।४।५०) इतीत्वप्रसङ्गात् । तनस्त्ववि-धानात् । बाहुलकस्य त्वगतिकगतित्वात् । अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात् ॥ (११) ॥*॥ शोभनानि खान्यनेन । 'सुख, दुःख, तिकयायाम्' (चु० उ० से०)। भावेऽच् (३।३।५६) वा। ('सुखं शर्मण नाके च सुखा पुर्या प्रचेतसः') ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'आनन्दस्य' ॥

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्॥२५॥ भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम्। शस्तं च

(श्वःश्रेयसमिति॥) श्व आगामि श्रेयोऽत्र । श्वःश्रेय-सम् । 'श्वसो वसीयः श्रेयसः' (५।४।८०) इत्यच् समा-सान्तः 'श्वःश्रेयसं तु कल्याणे परमात्मिन शर्माणे' ॥॥॥ श्वोवसीयसमिप बोध्यम् ॥ (१) ॥॥॥ शेतेऽनेन । शिवम् । 'शीङ् खप्ने' (अ० आ० से०) । 'खर्वनिष्टुष्व-' (उ० १।१५३) इति वन्, हस्वश्च निपातितः । 'शिवं तु मोक्षे क्षेमे सुखे जले । शिवो योगान्तरे वेदे गुगुलौ

१—तथा च देवीश्चतके अनुकोमप्रतिकोमयमकम् 'सातं वर्माननः स्थारदत्तिद्वरस्थाननर्मावतंसा' इति—मुकुटः ॥

बालके हरे । पुण्डरीक हुमे की लें ।। (२) ॥ ॥। भन्दते 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०)। 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २। २८) इति रनि निपात्यते । 'अद्भः शिवे खक्षरीटे वृषमे च कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्षीबं मङ्गलमुस्तयोः ॥ काम्रने च स्त्रियां रास्नाकृष्णाच्योमनदीषु च । तिथिमेदे प्रसारिण्यां कदफलानन्तयोरपि ॥ त्रिषु श्रेष्ठे च साधी च न पुंसि करणा-न्तरे' ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) भन्दम् । 'मन्दं भदं शिवं तथा' इति त्रिकाण्डशेषः । ('भन्दं कल्याणे साँख्ये च') ॥ (३) ॥ ।। कल्यं नीरजत्वमाणयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। कल्ये प्रातःकाले अण्यते । 'अण शब्दे' (भ्वा ० प॰ से॰)। 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घडवा। 'कल्याणं हेन्रि मङ्गले' ॥ (४) ॥३॥ 'मिंग सर्पणे' (भ्वा० प० से०)। महति, मङ्ग्यते वा 'मङ्गरलच्' (उ० ५।७०)। 'मङ्गलं पुनः । कल्याणे, मङ्गलो भीमे मङ्गला श्वेतद्विंका' ॥ (५) ॥ शा शोभते । 'श्रुभ शोभायाम्' (भ्वा ० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।९।९३४) इति कः ॥ः॥ शु पूजितं भाति । 'आतः-' (३।२।३) इति को वा। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डो वा। 'शुभो योगे शुभ भद्रे'॥ (६) ॥*॥ भवनशीलम् । 'भू प्राप्ती' (चु॰ आ॰ से॰)। 'लब-पतपद-' (३।२।९५४) इत्युक्त ।। (७) ॥३॥ 'भवो भदा-मिसत्तयोः' इत्यजयः । भवो भदाप्तिरत्रास्ति । 'अत इनि-ठनी' (५१२११५) ॥ (८) ॥ अ। भवति । 'भव्यगेय-' (३। ४।६८) इति साधुः । ('भव्यं शुमे च सत्य च योग्ये भा-विनि त त्रिष् । कर्मरङ्गनरा पंसि ब्रियां करिकणोमयोः ॥ क्रीबमस्थनि') ॥ (९) ॥÷॥ कुत्सितं शलते संदृणोति । 'शल चलने संवरणे च' (भवाव आव सेव)। पचादार्च (३।९। १३४) 'कुँशलं क्षेमपुण्ययोः । पर्याप्तो कुशलोऽभिन्ने' ॥ (१०) ॥ ॥ क्षयत्यशुभम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० भ०)। मन् (उ॰ १।१४०)। अख्रियामिति क्षेममात्रान्वयि। यत्त—क्षिणोत्यग्रभमिति विगृद्य 'क्षि क्षये' इति धातोरुप-न्यसनं मुकुटेन कृतम् । तदसंगतम् । 'क्षेमस्तु मङ्गले । लब्धसंरक्षणे मोक्षे क्षेमोमाधनहर्यपि'॥ (११)॥÷॥ 'शंसु स्तुतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) शस्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ।— शस्यते । भावे क्तः (३।३।११४)—इति मुकुटः । 'शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च'॥ (१२)॥*॥ द्वादश 'कल्याणमात्रस्य'॥ अथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥२६॥

१—पवाषच् इत्युत्तरं 'यहा-कुश्यति । कुश संक्षेषणे' 'वृथा दित्वास् किलच्' इत्यपि पाठः ॥ २—कुशलं तालन्यमध्यम् । 'कुशलं विधितः' इति विदग्धमुखमण्डनम् । 'कुशलवयो रूपोच्छायः' इति वासवदत्ताक्षेषः । 'कुष निष्कषे' इत्यतो मूर्थन्यमध्योऽपि, इत्यलंका-रोऽम्कः—इति मुकुटः । पीयूषकृता तु कुषलं मूर्थन्यमध्यम्रपि— इत्युक्तम् ॥

(अथेति ॥) पापपुण्यशब्दी सुखादि च शस्तान्तं शब्द-

जातं द्रव्ये वर्तमानं त्रिषु बोध्यम् । तत्र स्त्रियां कल्याणी । अन्ये टावन्ताः ॥

मतिहका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतहजौ । प्रशस्तवाचकान्यमृनि

मति हो केति ॥ मति क्रकादयो नियति क्रीः, अञ्चल-बाश्वेति प्राप्तः । व्युत्पत्तिरपि संभवति । मतं मतिमलति । 'अल भूषणादी' (भ्वा० प० से०) ज्वुल् (३।१।१३३), क्कन् (उ॰ २।३२) वा। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अस्य लः ॥ (१) ॥ ।। मं शंभुं वर्चति । 'वर्च अध्ययने' (वु० उ०से०) । ण्बुल् (३।१।१३३) कृन् (उ० २।२८) वा । 'मः पुनः शम्भौ' इति हैमः ॥ (२) ॥∞॥ प्रकृष्टं काण्डमव-सरो, रसो वास्य । प्रगतः काण्डो धर्मोऽस्मादिति वा । 'द्र-काण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः इति विश्वः । (३) ॥ ॥ उद्धशब्दस्तु 'संघोद्धी गणप्रशंसयोः' (३।३।८६) इति निपातितः। उत्पूर्वाद्धन्तेरप्, टिलोपः, घत्वं च निपा-त्यते । 'उद्घो हस्तपुटे वहाँ श्वाघायां देहजागिले' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ प्रशस्तः पुरुषः=पुरुषमतिल्लका । बाह्मणमचिका । गोप्रकाण्डम् । मनुष्योद्धः ॥*॥ लजतीति लजः। 'लज कान्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।९।९३४)। तद्वह्नजः तहजः । कुमारीतल्लजः ॥ (५) ॥४॥ प्रकाण्डः पुंस्यपि । 'अस्त्री प्र-काण्डो विटपे तहस्कन्धप्रशस्तयोः'। मतल्लिकादीनां रूढिशन्द-त्वात् 'प्रशंसावचनेश्व' (२।१।६६) इति समासः । कृष्णसर्पवा-व्यश्वादिवदेते नित्यसमासाः । उद्घात्वसमस्तोऽपीति स्वाम्या-दयः॥ पत्र 'प्रशस्तस्य'॥

अयः शुभावहो विधिः॥२७॥

(अय इति ॥) इत्यनेन सुलम् । 'इण् गतौ-' (अ० प० से०) 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।९९८) इति घः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'ग्रुभावहविधेः' ॥

देवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिविधिः।

(दैयमित)॥ देवादागतम्। 'तत आगतः' (४।३।७४) इत्यण्॥ (१)॥॥। दिश्यते उपदिश्यते स्म । 'दिश अति-सर्जने' (तु० उ० अ०)। कः (३।२।१०२)॥॥। 'भागवै-कदेशयोभीगः' इति छद्रः । भाग एव । 'भागह्यनामभ्यो ध्यः' (वा० पाधारप)। ('भागध्यं मतं भाग्ये भागप्र-त्ययोः पुमान्')॥ (३)॥॥। भज्यते। 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)। 'चजोः~' (णाशपर) इति कृत्वम् ।—'भागद्यचे (प्रा१४९) इति खागी। 'भाग्यं कर्म ग्रुमाशुभम्'॥ (४)॥॥॥ नियम्यते-प्रना । किन् (२।२।९४)। नियच्छति। 'किन् की च-' (३।३।१७४) इति किज् वा। अत एव 'छी' इति विधानं सार्थकम्। 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विधः॥ (५)॥॥॥

१ इत्युत्तरं 'नतु निशेष्यनिधाः' इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

विधीयतेऽनेन । द्वधानः 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)।
'विधिर्वद्वविधानयोः । विधिवाक्ये च दैवे च प्रकारे काल-कल्पयोः'॥ (६)॥ ॥ षद् 'प्राक्तनशुभाशुभकर्मणः'॥ द्वेतनी कारणं बीजम्

(हेत्रिति॥) हिनोति व्याप्रोति कार्यम्। 'हि गतौ' (स्वा॰ प॰ क्ष॰)। 'कमिमनि-' (उ॰ १।७३) इति तुन्।। (१) ॥ ॥ कार्यतेऽनेन । ण्यन्ताह्रयुद् (३।३।१९७) ॥ — करोतीति 'ल्युर च' (३।३।११५) इति चकाराल्युर-इति मुकुटस्त्वसं-गतः । 'कारणं घातने हेती करणे, कारणा पुनः । यातना कीर्मणं मन्त्रादियोगे कर्मकारके दित हैमः ॥ (२) ॥ ॥ विशे-बेण जायतेऽनेन। 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति हः । 'अन्येषामपि-' (६।३।९३७) इति दीर्घः । यदा वीयते । 'ब्येब्र् संवरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । संपदादि किप् (बा॰ ३।३।१०८) वियं संदृतं जायते जनयति । अन्तर्भा-वितष्यर्थः । 'अन्येष्त्रपि-' (३।१।१०१) इति डः । विशे-वेण एः कामात्, इना वा जायते । विशिष्टाई लक्ष्मीर्जाय-तेऽसादिति वा । वजति कार्यं गच्छति । 'वज गती' । (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। पृषोदरादिलात् (६१३।१०९) ईलम् । बनयोरभेदाद्वीजम् । 'गीजं तु रेतसि । स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावहुरकारणे' इति हैमः ॥ (३) ॥ श्रीण 'कारणस्य'॥

निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८॥

(निदानमिति ॥) नितरां दीयतेऽसाधारणतयां जन्यते-ऽनेत । 'द्वदाव्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'करणा–' (३।३।१९७) इति स्युद । 'निदानं कारणे छुद्धौ तपसः फलयाचने । बत्स-दाम्यवसाने च' ॥ (१) ॥ः॥ आदिमुंख्यं कारणम् ॥ (२) ॥∗॥ द्वे 'मुख्यकारणस्य'॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

(क्षेत्रक्ष इति ॥) क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरम्। तज्जानाति । 'शा अवबोधने' (क्ष्या० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२। ३) इति कः । यत्तु—क्षेत्रे जानाति-इति मुकुटः । तज्ञ । 'एतयो वेति-' इति प्राग्रुपन्यस्तगीताविरोधात् । 'क्षेत्रज्ञान्वात्मनिपुणी' इति हैमः ॥ (१) ॥ ३॥ अतति । 'अत सातस्यगमने' (३वा० प० से०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणी' (उ० ४।१५३) इति मनिण्। ('आत्मा चित्ते घृतौ यक्षेष्ठणायां कलेवरे । परमात्मनि जीवेऽकें हुताशनसमीरयोः ॥ स्वभावे')॥ (२)॥ ३॥ पुरति । 'पुर अप्रगमने' (तु० प० से०)। 'पुरः कुषन्' (उ० ४।०४)। 'अन्येषामपि-' (६। ३।१३७) इति वीर्घत्वे 'पुरुषः' अपि । पूरयति । 'पूरी आप्यायने' (दि० सा० से०)। बाहुलकात्कुषन् ।

'पुरुषस्वात्मनि नरे पुंनागे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आत्मनः'॥

प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।

(प्रधानमिति ॥) प्रधत्तेऽत्र सर्वम् । त्युद् (३।३।११७), प्रधत्ते सर्वमात्मनीति वा । 'बहुलमन्यत्रापि' (व॰ २।७८) इति युन् । प्रकृष्टं धानमनेन वा । 'प्रधानं प्रकृती बुद्धा- वुत्तमे परमात्मनि । महामात्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टा कृतिः कार्यं यस्याः, प्रकरोतीति वा । किच् (३।३। १७४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिक्ने पौरवर्गे ॥' (२) ॥*॥ द्वे 'मायायाः' ॥

विशेषः कालिकोऽवस्था

(विदोष इति ॥) कालकृतो धर्मो यौवनादिविदेशेषोऽवस्था। कालेन निर्वतः। 'निर्वृत्तेऽक्षद्युतादिभ्यः' (४।४।१९) इति ठक्। अवपूर्वात्तिष्ठतेरङ् (३।३।१०६)। 'व्यवस्थायाम्' (१। १।३४) इति ज्ञापकात्॥ (१)॥ ॥। एकम् 'कालावस्थायाः'॥

गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥२९॥

(गुणा इति ॥) सतो भावः सस्वम् । सीदन्यस्मिन् गुणा-दय इति वा । सदेस्त्वन् (उ० ४१९०५) 'स्तर्वं द्वये गुणे चित्ते व्यवसायसभावयोः । पिशाचादावासमावे बले प्राणेषु जन्तुषु'॥ (१)॥ ॥। रक्षयति । 'भूरिक्षभ्यां कित्' (उ० ४। २९७) इत्यसुन् । ('रजो रेणुपरागयोः । स्त्रीपुष्पे गुणमेदे च')॥ (१)॥ ॥॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानीं' (दि० प० से०)। असुन् ॥ ॥। ताम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानीं' (दि० प० से०)। असुन् ॥ ॥। तम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानीं' (दि० प० पेणे वेशे गुणे चैव रजोऽयं रजसा सह' इत्युत्पलिनी । 'रजोऽयं रजसा सार्थं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यजयः ॥ (१) ॥ ॥ 'त्रयाणां गुणानामपि' एकैकम् ॥

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः।

(जनुरिति॥) जननम्। 'जनी प्राहुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰) 'जनेहितः' (उ॰ २।११५)॥ (१)॥ *॥ ल्युटि (३।३।११५) जननम्। यत्तु—'जन जनने' (जु॰ प॰ से॰)—इति मुकु-टेनोक्तम्। तन्न। तस्य छान्दसत्वात्। ('जननी तु दयामान्त्रोर्जननं वंशजन्मनोः')॥ (२)॥ *॥ मनिनि (उ॰ ४।१४५) जन्म॥ *॥ 'इषियुधीन्धि—' (उ॰ १।१४५) इति मिक जन्मग्राब्दोऽदन्तः पुंलिन्नः। 'झीबोऽपि' इत्युज्जवल्दतः॥ (३)॥ *॥ 'जनिष्दिभ्यामिण्' (उ॰ ४।१३०)। 'जनिव्योख्य' (७।३।३५) इति वृद्धिनिषेधः। उत्पत्तिसाहच-र्याज्जनेः झीत्वैम्॥ (४)॥ *॥ उत्पदनम्। 'पद गतौ' (दि॰

१—'सत्यं बदन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमाः' इति प्रयोगा-त-इति मुकुटबुधमनोइरे॥ २—'किमर्थ जनिना जन्तोः' इत्यादि प्रयोगदर्शनात्पुरत्नमपि—इति मुकुटपीयूपी॥

भा० भ०)। किन् (३।३।९४)॥ (५)॥*॥ उद्भवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)॥ (६)॥*॥ षट् 'जननस्य'॥ प्राणी तु खेतनो जन्मी जन्तुजन्युदारीरिणः॥३०॥

(प्राणिति॥) प्राणाः सन्त्यस्य। 'अत इनि-' (५।२।१९५) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ चेतयते, चेतति वा । नन्दादिः (३।११४)। ('चेतनः स्यात्सहृदयप्राणिनोक्षेतना तु धीः')॥ (२)॥*॥ जन्मास्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।१९५)। नान्तासु बीह्यादित्वात् (५।२।१९६)॥ (३)॥*॥ जायते । 'किमगमिजनि-' (उ० १।७३) इति तुन् ॥ (४)॥*॥ 'य-जिमनि-' (उ० ३।२०) इति युच् । ('जन्युः स्याजन्तुमात्रे च पावके परमेष्ठिनि')॥ (५)॥*॥ जन्यु शरीरमस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५)॥ (६)॥*॥ षट् 'प्राणिनः'॥

जातिर्जातं च सामान्यम्

(जासिरिति ॥) जायते । 'जनी प्राहुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰) । 'किच्कौ च-' (३।३।१०४) इति किच्। 'जनसन-' (६।४।४२) इत्यादिनात्वम् । 'तितृत्र-' (७।२।९) इति नेट्। 'जातिः सामान्यगोत्रयोः । मालत्यामामलक्यां च चुह्रथां किप्छिजन्मनोः ॥ जातीफले छन्दसि च' इति हैमः ॥ (१) ॥॥। के (३।३।१०४) जातम् । 'जातं न्येकौघजन्म- सु । क्लोबं, त्रिलिङ्गमुत्पन्ने'॥ (२) ॥॥॥ समानानां भावः । 'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति ध्यम् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'घटत्वादिजातेः'॥

व्यक्तिस्तु पृथगातमता।

(व्यक्तिरिति ॥) व्यज्यतेऽनया । 'अज् व्यक्तयादौ' (६० प० से०) 'त्रियां किन्' (३१३१९४) । व्यनकि वा । किन् (३१३१९७४) ॥ (१) ॥४॥ पृथगत्मा यस्य तस्य भावः । तल् (५१९१९९०) ॥ (२) ॥४॥ द्वे 'घटादि-व्यक्तेः' ॥

चित्तं तु चेतो हृद्यं खान्तं हृन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

(चित्तमिति ॥) 'चिती संज्ञाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे कः (३१३११४)। 'श्वीदितः-' (७१२१४) इतीण्- निषेधः॥ (१)॥ ॥ असुनि (उ॰ ४११८९) चेतः॥ (२)॥ ॥ ॥ हियते विषयैः 'ब्रहोः पुग्दुकौ च' (उ॰ ४१९००) इति कयन् तुगागमश्च। हरति आहरति विषयानिति वा। ('हृद्यं वस्ति स्नान्ते चुकायाम्')॥ (३)॥ ॥ 'स्वन शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। स्नन्यते स्म। 'क्षुडभस्नान्त-' (७१२१८) इति मनिष निपातितम्। ('स्वान्तं चेतिस गृह्वरे')॥ (४)॥ ॥ ॥ हृद्यस्य 'पद्वस्त्-' (६११६३) इति हृदादेशः। प्रभृति-प्रहृणस्य प्रकारार्थसात्काचित्त्वावाविष । हरतेः किष् (३१२८)

१—६मे तु 'बात्योव' इति पठितम् । जातिः सामान्यम् । तत्र यथा 'रतं सुजातं कनकाषदातम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौ मुत्री ॥ १७८) । तुक् (६११।७१) । व्यत्ययेन तस्य द इसन्ये । ('इत् क्षीनं वुक्षचित्तयोः') ॥ (५) ॥*॥ मन्यतेऽनेन । असुन् (उ० ४११८९) । प्रज्ञायणि (५१४१३८) मानसम् । ('मानसं स्वान्तसरसोः') ॥ (६) ॥*॥ तदभावे मनः । ('मनश्चित्ते मनीषायाम्') । अर्धर्चादिः (२।४१३१) अयम् - इत्येके । तदा 'मनाः' इत्यपि ॥ (७) सप्त 'मनसः' ॥

॥ इति कालवर्गविवरणम् ॥

बुद्धिर्मनीषा धिषणा घीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः। प्रेक्षोपलब्धिश्चत्संवित्यतिपज्ज्ञतिचेतनाः॥१॥

(बुद्धिरिति ॥) वुध्यतेऽनया । बोधनं वा । किन् (३। ३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गुरोथ हलः' (३।३।९०३) इस्रप्रस्ययः । मनस ईषा । शकन्थ्वादित्वात् (वा॰ ६।१।९४) टेः परहरम् ॥ (२) ॥*॥ भृष्णुवन्त्यनया । 'त्रिभृषा प्रागलभ्ये' (स्वा॰ प॰ से॰) 'भृषे-र्धिष् च संज्ञायाम्' (उ॰ २।८२) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ ध्यायस्यनया । ध्यानं वा । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा० ३।२।१७८) इति किप् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । ('धीर्जाने ज्ञानमेदेऽपि') ॥ (४) ॥*॥ प्रहायतेऽनया। प्रज्ञानं वा । 'ज्ञावबोधने' (त्रया० प० ८४०) । 'आतथोप-सर्गे' (३।३।१०६) इत्यड् । ('प्रक्रस्तु पण्डिते बाच्यलिक्षो, बुद्धौ तु योषिति') ॥*॥ श्रद्धापि। 'प्रज्ञा श्रद्धा धरा ज्ञाप्तः पण्डा संवेदनं विदा' इति शब्दार्णवात् ॥ (५) ॥*॥ शेते । शेः विच (३।२।७५) । मोहः । तं मुणाति । शेमुपी । 'मुष स्तेये' (त्रया० प० से०) मूलविभुजादित्वात् (वा० ३। २।५) कः। गौरादिलात् (४।१।४१) डीष् ॥ (६)॥४॥ मन्यतेऽनया। मननं वा। 'मन इ।ने' (दि० आ० अ०)। क्तिन् (३।३।९४) । ('मतिर्बुद्धीच्छयोः') ॥ (७)॥॥ प्रकृष्टमीक्षणम् । अनया 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । टाप् (४।१।४) । 'ब्रेक्शधीरीक्षणं नृत्तम्' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ उपलम्भनम् । उपलभ्यतेऽनया वा । 'डुलभष् प्राप्ती' (भ्वा० आ॰ अ॰)। वित्त्वात् (३।३।१०४) अकि प्राप्ते आब।दि-लात् (वा॰ ३।३।९४) बाहुलकाद्वा क्तिन् । ('उपलिध-र्मतौ प्राप्तौ') ॥ (९) ॥ ।। 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) संपदादित्वात् (३।३।९०८) किए। चित् तान्ता ॥ (१०) ॥४॥ संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से॰) । ('संवित् संभाषणे ज्ञाने संग्रामे नामि तोषणे । कियाकारे प्रतिज्ञायां संकेताचारयोरिप') (११) ॥ अतिपदनम् । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ से)। संपवादित्वात् (वा॰ ३।३।१०८)। किए। करणे वा ॥ (१२) ॥ शा 'इतप सिम्ब' (चु० प० से०) चरादिः । व्यन्तत्वाद्युचि (३।३।१०७) प्राप्ते आवादित्वात् (वा॰ ३।३।९४) बाहुलकाद्वा क्तिन् । यदा तु चुरायीनां णिजभावे सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् । तदा किन् न्याप्य

एव । 'तितुत्र-' (७।२।९) इति नेट् ॥ (१३) ॥*॥ 'चित संन्येतने' (जु॰ आ॰ से॰) जुरादिः । 'ष्यासश्रन्यः-' (३। ३।९०७) इति युन् । 'चेतना संविदि क्रियाम् । वै।च्यवत्प्रा-णयुक्ते' ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'बुद्धेः' ॥

घीर्घारणावती मेधा

(चीरिति॥) घारणाशक्तियुक्ता धीः । 'मेष्ट् संगमे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) मेधते संगच्छते सर्वमस्याम् । 'गुरोश्व-' (३।३। ९०३) इत्यकारः । ('मेधा बुढी, कतौ पुमान्') ॥ (९) ॥∗॥ एकम् 'धारणावद्वद्धः'॥

संकल्पः कर्म मानसम्।

ं (संकल्प इति ॥) इदमिदं कुर्यामिति मनसः कर्म व्या-पारः । संकल्पनम् । 'कृषू सामध्यें' (भ्वा व आ व से व) । भावे चय् (३।२।१८) ॥ (१) ॥४॥ एकम् 'मनोज्या-पारस्य'॥

चित्ताभोगो मनस्कारः

(चित्तति॥) चित्तस्य मनस आभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता वा 'आभोगो वारणच्छत्रे पूर्णतायक्रयोरिप'। 'भुज पाल-नाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०)। भावे घन् (३।३।१८)॥ (१)॥*॥ मनसः कारो व्यापारिवशेषः। 'डुकुन्' (त० उ० अ०)। भावे घन् (३।३।१८)। 'अतः क्रुकमि-' (८। ३।४६) इति सत्वम्॥ (२)॥॥ हे 'मनसः सुखादो तत्वर्यत्वस्य'॥

चर्चा संख्या विचारणा ॥२॥

(चर्चेति ॥) 'चर्च अध्ययने' (चु॰ उ॰ से॰) चुरादि-ण्यन्ताङ्गावे 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इस्रङ् । ('चर्चा स्यावयंमुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि') ॥ (१) ॥*॥ संख्या-नम् । 'चक्षिङः ख्याज्' । (२।४।५४) । 'आतश्च-' (३।३। १०६) इस्रङ् । 'संख्यैकादौ विचारे च'॥ (२) ॥*॥ 'चर असंशये' (चु॰ उ॰ से॰) चुरादिः । 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युष् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विचारणस्य'॥

अध्याहारस्तर्क ऊहः

(अध्याहर हित ॥) अध्याहरणम् । अध्याहपूर्वो हुन् । (भ्वा॰ उ॰ अ॰) भावे धन् (३।३।९८) ॥ (१) ॥॥॥ अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कणम् । 'तर्क भाषार्थः' चुरादौ 'पटपुट—' हित दण्डके पठितः । भावे धन् (३।३।९८) कृन्तति, कृन्तते वा अन् (३।१।९३४) धन्नौ (३।३।९९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।९०९) वर्णविपर्ययः । 'तकौ वितर्के काङ्कान्यामूहकर्मविशेषयोः' हति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ ऊह्नम् 'ऊह् वितर्के' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। भावे धन् (३।३।९८) ॥ (३) श्रीण 'तर्कस्य'॥

१-वाच्यप्रमाणस्वर्गे ॥

विचिकित्सा तु संशयः।

संदेहद्वापरी च

(विचिकित्सेति॥) 'कित संशये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गुप्तिज्किन्धः सन्' (३।९।५)। 'अ प्रस्थयात्' (३।३।९०२)। विचिकित्सा॥ (१)॥॥॥ 'शीङ्' (अ॰ आ॰ से॰)। 'एरच' (३।३।५६)। संशयः॥ (२)॥॥॥ 'दिह उपचये' (अ॰ उ॰ अ॰)। संदेहनम् । घन् (३।३।९८)॥ (३)॥॥॥ हो परौ प्रकारौ यस्य। 'सर्वनामसंख्ययोः-' (वा॰ २।२।३५) इति द्विशब्दस्य पूर्वनिपातः। प्रशोदादिः लात् (६।३।९०९) आत्वम्। ('द्वापरं संशये युगे')॥॥॥॥ चत्वारि 'एकधर्मिणि, विरुद्धानेककोट्यवगाहि-शानस्य'॥

अध समी निर्णयनिश्चयो ॥ ३ ॥

(अधेति॥) 'णीन् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। निर्णय-नम्। 'एरच्' (३।३।५६)। 'उपसर्गादसमासेऽपि--' (८। ४।१४) इति णत्वम्॥ (१)॥ *॥ 'चिन् चयने' (खा॰ उ॰ अ॰) निश्चयनम्। 'प्रहबृह-' (३।३।५८) इस्पप्॥ (२)॥ *॥ दे 'निश्चयम्य'॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

(मिथ्येति ॥) 'मिथ्या' इत्यपह्नवे । तद्विषयिणी दृष्टिः ॥ (९) ॥३॥ नास्ति परलोक इति मतिरस्य । 'अस्तिनास्तिदि-ष्टंमतिः' (४।४।६०) इति ठक्। तस्य भावो नास्तिकता ॥

(२) ॥ः॥ द्वे 'परलोको नास्तीत्यादिबुद्धेः' ॥ व्यापादो द्वोद्वचिन्तनम् ।

(व्यापाद इति ॥) 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) व्या-इपूर्वः । व्यापादनम् । ण्यन्तात् (३१९१२६) घष् (३१३१ १८)॥ (१)॥ ॥। ब्रोहस्य चिन्तनम् । 'त्युट् च' (३१३१ १९५)॥ बाहुलकाल्युट्—इति मुकुटः । तत्र । ब्रोत्वित्रिष्टे भावे अङः (३१३१९०५) विहितत्वेन नपुंसकत्विविष्टे भावे ल्युटो निरपवादत्वात् ॥ (२)॥ ॥॥ द्वे 'द्रोहचिन्तनस्य'॥ समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ

(समाविति ॥) सिद्धोऽन्तो निश्चयो यस्मिन् ॥ (१) ॥*॥ राद्धः सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽस्मिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सिद्धान्तस्य'॥

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः॥ ४ ॥

(भ्रान्तिरिति ॥) 'अमु चलने' (म्वा॰ प॰ से॰)।
भावे किन् (३१३१४) 'अनुनासिकस्य-' (६१४१९५) इति
दीर्घः । 'भ्रान्तिरनवस्थितौ । मिथ्यामतौ च अमणे'॥
(१) ॥॥। 'मिथ्या' इत्यव्ययम् । तेन कर्मधारयः ॥
(२) ॥॥। भावे घिष (३१३१९८) अमः । 'नोदासोपदेश-' (७१३१३४) इति न कृद्धः । 'भ्रमोऽम्बुनिर्गमे आन्तौ
कुन्दअमणयोरिप'॥(३)॥॥॥ श्रीणि 'अतिरमस्तज्ज्ञानस्य'॥

संविदागुः प्रतिज्ञानं नियमाश्रय-संश्रवाः । अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रय-समाध्यः ॥ ५ ॥

(संविदिति॥) संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। संपदादित्वात् (बा॰ ३।३।१०८) किए ॥ (१) ॥ 🕬 । गमनम् । आगृः । 'गमेः' इत्यनुवर्तमाने 'भ्रमेश्व इः' (उ॰ २।६८)। डिस्वाष्ट्रिलोपः (६।४।१४३)। वध्याब्दवत्। यदा तु किपि (वा॰ ३।३।१०८) 'गमः की' (६।४।४०) इत्यन्तलोपे 'कङ् च गमादीनाम्' (वा॰ ६।४।४०) इत्यु-कारादेशः। तदा 'ओः सुपि' (६।४।८३) इति यणि अमि शसि च 'भाग्वम्, भाग्वः' इति विशेषः। 'गुरी उद्यमने' (तु॰ भा॰ से॰)। अस्मात् किपि (वा॰ ३।३।१०८) तु आगृः, आगुरौ, आगुरः, इति धूर्वत् ॥ (२) ॥॥ जाना-तेर्स्युट् (३।३।९९५) ॥ (३) ॥*॥ 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इसप्। 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चय-व्रते'॥ (४) ॥ ॥ आङ्पूर्वाच्छणोतेः 'ऋदोः-' (३।३।५७) इलप्। 'आश्रवोऽशीकृती क्षेत्री नान्यवद्वचनस्थिते'॥ (५) ॥*॥ एवं संश्रव (६) प्रतिश्रवी (९) ॥*॥ 'अजी' इति च्यान्तमव्ययम् । तःपूर्वात्कुओ भावे घन् (३।३।१८) ॥ (७) ॥*॥ 'अभ्यूप' इत्यूपसर्गद्वयपूर्वाद्गमेः 'प्रदृष्ट-' (३।३।५८) इसप्। 'अभ्युपगमलु पुंसि स्वीकारे निकटगमने च'॥ (८) ॥*॥ समाङ्पूर्वाद्धाओ भावे किः (३।३।९२)। 'समा-चिनां समर्थने। घ्याने वैरस्यनियमे काव्यस्य च गुणा-न्तरे' ॥ (१०) ॥*॥ दश 'अङ्गीकारस्य' ॥

मोक्षे चीर्जानम्

(मोक्षे इति ॥) मोक्षफलिका धीर्ज्ञानम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मोक्षोपयोगिबुद्धः' ॥

अन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः।

(अन्यत्रेति ॥) अन्यफलिका शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा विज्ञानम् । 'विज्ञानं कार्मणे ज्ञाने' इति हैमः । मुकुटस्तु— 'मोक्ष इति निमित्तसप्तमी । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोधीं र्हान् नमुख्यते । अन्यनिमित्तं या तयोधींः सा विज्ञानम्' इति व्याख्यत् । 'तेष । शिल्पज्ञानस्य मोक्षेऽनुपयोगात्' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शिल्पादिविषयकक्ष्द्रदेः'॥

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥ मोक्षोऽपवर्गः

(मुक्तिरिति ॥) मोचनम् । 'मुच्हः मोक्षणे' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'फिन् (३।३।९४)। 'मुक्तिमोंचनमोक्षयोः' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ ॥ वन्धविरहात्केवळस्य भावः । 'गुणव-चन-' (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (२)॥ ॥ । निर्वान्स्यत्र । भावे वा । 'कोऽधिकरणे च' (३।४।७६) इति 'नपुंसके भावे

(३१३१९४) इति वा कः। 'निर्वाणोऽवाते-' (८१२१५०) इति निष्ठानसम्। यद्वा अधिकरणे भावे वा ल्युट्। वन्धानिर्मनमित्यर्थः। 'निर्वाणं मोक्षनिर्द्रत्योविधाने करिमकाने' इति हैमः॥ (३) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः। 'श्रेयो मुक्तो छुमे धमेंऽतिप्रशस्ते तु वाच्यवत' ॥ (४) ॥*॥ नित्तरां श्रेयः निःश्रेयसम्। 'अच्यत्र-' (५१४१७७) इति निपातितम्। 'निःश्रेयसं तु कल्याणमोक्षयोः शंकरे पुमान्'॥ (५)॥*॥ अविद्यमानं मृतं मरणमत्र। 'अमृतं यक्षशेष स्थात्पीयूषे सलिले घृते। अयाचिते व मोक्षे च ना धन्व-त्तरिदेवयोः'॥ (६)॥*॥ 'मोक्ष अवसानं (तु० उ० छे०) अवसानं क्षेपः। तुरादिः। 'एरच्' (३१३१५६)। घण् (३१३१९८) वा। 'मोक्षो निःश्रेयसे वृक्षविशेषे मोचने मृतों' इति हैमः॥ (७)॥*॥ अपवर्जनम्। 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०)। घण् 'अपवर्णनस्त्यागमोक्षयोः। कियावसाने साकत्ये' इति हैमः॥ (८)॥*॥ अष्टा 'मोक्षस्य'॥

अथाक्षानमिषचाहंमतिः स्त्रियाम्।

(अथेति ॥) ज्ञानिवरद्धम् । ज्ञानिवर्यत्वात् ॥ (१) ॥ ॥ । । विद ज्ञाने (अ॰ प॰ से॰) । वेदनम् 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । अविद्या विद्याविरुद्धाः ॥ (२) ॥ ॥ अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमन्ययमहंकारार्थम् । अहंप्रधाना मतिः ॥ (३) ॥ ॥ श्रीणि 'अज्ञानस्य' ॥

रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥ गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

(रूपमिति ॥) रोपयति विमोहयति । 'हपु विमोहने' (दि॰ प० से॰) । अच् (३।३।१३४)। 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा 'रूप रूपकरणे' (चु॰ उ॰ से -) इति चौरादिकस्थायमप्यर्थः । यद्वा रूयते स्तूयते । 'ह शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'खष्पश्चिल्प–' (उ० ३।२८) इति पप्रत्ययो दीर्घश्च निपातितः । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पशावाकाशे सौन्दर्ये, नाणके नाटकादिके ॥ प्रन्थायसौ स्वभावे च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ अप्यते आक्रुश्यते । 'शप भाकोशे' (भ्वा॰, दि॰ उ० अ०) 'शाशपिभ्यां द-दनी' (उ॰ ४।९७) इति दन्। 'शब्दोऽक्षरे यशोगीत्यो-र्वाक्ये खे श्रवणे ध्वनौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (चु॰ आ॰ से॰)। अच् (३।९।९३४)। 'गन्धः संबन्धलेशयोः । गन्धकामोदगर्वेषु' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रखते । 'रस आखादने' (चु॰ प॰ से॰) चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६)। घन् (३।३।९८) वा । 'रस्तो गन्धरसे जले। ग्रङ्गारादी विषे वीर्ये तिकादी द्रव-रागयोः ॥ देहधातुप्रमेदे च पारदस्वादयोः पुमान्' इति हैर्मः ॥ (९) ॥*॥ 'स्पृत्त संस्पर्शने' (तु० प० से०)।

र अयं पाठः कुत्रन्तिक्रोपक्रम्यते ॥ अमर्• ८

१--मेदिन्यामेवोपलभ्यते ॥

"अकर्तिर च' (३।३।१९) इति चल् । 'स्पर्झी वैगाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रुजि' इति हैं मः ॥ (१) ॥*॥ विसिन्यन्ति निषध्नन्तिन्द्रयाणि । 'षिण् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'प्राचिष्ण् (३।३।१३४) । 'परिनिविन' (८।३।१५०) इति स्वम् । 'षिषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादी जनपदे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ गाव इन्द्रि-साण सरन्येषु । 'करणाधिकरणयोः' इत्यधिकारे 'गोचर-संचर-' (३।३।११९) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रि-वैर्ध्यन्ते । 'अर्थ याच्यायाम्' (खु० आ० से०) । कर्मणि स्वयं (३।३।११९) ॥ (३) ॥*॥ प्रज्ञानमपि प्रत्येकं त्रीणि 'विषयाणाम्' ॥

हपीकं विषयीन्द्रियम्।

(हपीकमिति ॥) हष्यन्त्यनेन । 'हृषु अलीके' (भ्या॰ प॰ से॰) । 'अलिहृषिभ्यां कित्' (उ॰ ४।१७) इति करणे ईकन् ॥ (१) ॥॥। विषयोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५)। ('विषयी विषयासके वाच्यवत्, क्रीबमिन्द्रिये । पुंसि स्याम्वती कामदेवे वैषयिकेऽपि च') ॥ (२) ॥॥॥ इन्द्रस्यान्सनो लिक्नम् । 'इन्द्रियमिन्द्रलिक्नम्—' (५।२।९३) इत्यान्दिना घच् निपातितः । 'इन्द्रियमेन्द्रलिक्नम्—' (५।२।९३) इत्यान्दिना घच् निपातितः । 'इन्द्रियमेन्द्रलिक्नम्—' ॥। (३) ॥॥॥ त्रीणि 'इन्द्रियाणाम् ॥

कर्मेन्डियं तु पाय्वादि

(कर्मेति ॥) कर्मसाधकमिनिद्रयं कर्मेनिद्रयमुच्यते ॥ (१) ॥*॥ पायति शोषयति तैलमिति पायुः । 'पै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'कृवापाजि—' (उ॰ १।१) इत्युण् । 'आतो युक्—' (७।३।३३) 'पायूपस्थे पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रहः । उत्सर्गोनन्दनादानगत्यालापाश्च तिक्वयाः' इति कामन्द्रकीये ॥ एकम् 'गुह्मादीन्द्रियस्य' ॥

मनोनेत्रादि धीन्द्रियम्॥८॥

(मन इति ॥) धीसाधनमिन्दियं धीन्द्रियम् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ 'मनः कर्णौ तथा नेत्रं रसना च खचा सह । नासिका चिति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रवक्षते' ॥ एकम् 'झाने-न्द्रियस्य' ॥

तुवरस्तु कषायोऽस्त्री

(तुवर इति ॥) 'तुः' सौत्रो धातुः। तनीति हिनस्ति रो-गान् । 'छित्वरछस्त-' (उ॰ ३।१) इत्यादिना ष्वरच् । ('तुवरस्तु कषाये स्थास्काक्ष्यावक्योस्तुवर्यपि') ॥॥ धी-बीदरिप । 'नरेऽइमश्रुणि राज्ञाभ्यां रहिते गनि तृवरः। काळे प्राप्ते कषाये च रसे पुंज्यक्षने च्युते' इत्युत्पिछनी। 'नापि कषायस्तुंबरः' इति बोपालितः । 'पुंसि कषायस्तुब-रम्' इति क्षीबकाण्ये रक्षकोषः ॥ (१) ॥*॥ कवति क-ण्ठम् । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादायः । 'कषायः सुरभौ रसे । रागवस्तुनि निर्यासे कोषादिषु विलेपने' इति हैमः॥ (२) ॥*॥ अस्त्रीत्युभयान्वि । उक्षकोषाभ्याम् । 'कुष्वरस्तु कषायोऽसी' इत्येके पठन्ति ॥ हे 'कषायरसस्य'॥

मधरो

(मधुर इति ॥) मधु माधुर्यमस्यास्ति । 'कषसुषिन' (५। २।१०७) इति रः । ('मधुरं विषे) । मधुरस्तु प्रिये खादौ रसे च रसवस्यपि । मधुरा मधुरापुर्या यष्टीमेदामधूलिष्ठ । मधुकुकुटिकायां च मिश्रेयाशतपुष्पयोः' इति हैमः ॥(१) ॥*॥ एकम् 'मधुरस्य' ॥

लवणः

(लवण इति ॥) लुनाति जाज्यम् । 'ल्रम् छदने' (क्या॰ उ॰ से॰) । नन्यादित्युः (३।१।१३४) । खवणाहुक् (४ । ४।२४) इति लिङ्गाण्णलम् । 'लवणो राक्षसे रसे । अस्थिं मेदे लवणा त्विट्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'लवणस्य'॥

कटुः ।

(कटुरिति ॥) कटलावृणोति तीक्ष्णतया मुखम्। 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कटिवटिभ्यां च' (उ॰ १।८) इत्युः। 'कट्टकार्ये मत्सरे च कूषणे च कट्ट रसे। तिके प्रियहुमुरभी कटुका राजिकाखपि' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ एकम् 'कटोः'॥

तिक्तः

(तिक इति ॥) तेजयति स्म । 'तिज निवाने' (बु॰ प॰ से॰)। सामान्यापेक्षज्ञापकाबुरादीनां णिजभावे 'गत्यर्था-कमंक-' (३।४।७२) इति कः । पक्षान्तरे तु संज्ञापूर्वक-लाद्धणाभावः। 'तिकस्तु सुरमी रसे। तिका दु कदुरो-हिण्यां तिकं पर्यटकीषये' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तिकस्य'॥

अ म्बल्य

(अम्ब्ल इति ॥) अम्ब्यते घव्यते मोकृभिः। 'अबि शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'मृशक्यविभ्यः क्रः' (उ॰ ४। १०८)। अम्ब्लः ॥*॥ 'अम रोगे' (चु॰ उ॰ से॰)। अमति रजत्यरुचिम्। बाहुलकात्के अम्लोऽपि। 'अम्लो रसेऽम्ल-वेतसे। (अम्ली चान्नेर्याम्)' इति हैमः॥ (१)॥*॥ एकम 'अम्लस्य'॥

१—वर्गाक्षराणि कादयो मानसानाः पद्मविशतिः । ते वर्गाः पद्म पद्म' रति कातभ्रस्तात् ॥

१--जन दीर्घे लार्यामकः स्थात्-इति स्रकुटः॥ २--जस्य मेवो भाडकर्णानसास्य । तत्र यथा प्रयोगः । 'श्रणाति व्यवणापातः' इस्यने-कार्थकैरवाकरकोसुदी ॥

रसाः पुंसि

' (इसा इति ॥) 'रस आसादने' (चु० उ० से०) अ-दन्तः । रस्यन्ते आसाधन्ते । 'एरच्' (३।३।५६) घन् (३।३।९९) वा । तुवरादयः षद रसशब्दवाच्याः । तत्र तुवरकषाययोरस्रीत्वस्योक्तत्वादितरेषां लिङ्गनिणयमाह-'पुंसि' इति । 'गुणमात्रे वर्तमाना मधुरादयः पत्र पुंसि' इत्यर्थः ॥

तद्वतसु षडमी त्रिषु ॥ ९॥

(तहस्विति॥) अभी षद् । षण्णामपि वाचकास्तुवरा-इयः सप्तापि गुणिनि त्रिलिजा इत्यर्थः । कटुरान्दात्श्रियाम् 'बोतो गुण-' (४।१।४४) इति वा कीष् ॥

विमर्वोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे।

(विमर्बोत्थ इति ॥) सुरतादिनमदोत्थे माल्यादिगन्धे, घर्षणसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे, च जनानां मनोहरे, परिमलः । 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से) । मल्यते । कर्मणि घल् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वादुक्क्षभावः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा । घित्करणात् 'अन्यभ्योऽपि' इत्यभ्युपगमात् । यद्वा मलते धारयति जनमनांसि पचायच् (३।३।१३४) । 'स्यात्परिमलो विमर्दातिमनोहरगन्धयो-श्वाप । सुरतोपमद्विकसच्छरीरसङ्गादिसारमे पुंसि' ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'परिमलस्य'॥

आमोदः सोऽतिनिर्हारी

(आमोद इति ॥) स परिमलोऽतिनिर्हारी अखन्तमनोहर-धेत् । आसमन्तान्मोदयति, इखामोदः । 'मुद्द हर्षे' (भ्वा » आ ॰ से ॰) ष्यन्तः । अच् (३१९१३४) । 'आमोदो गन्ध-हर्षयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सुगन्धस्य' ॥

वाच्यलिङ्गत्वमागुणात्॥ १०॥

(वाच्येति ॥) आ गुणात् 'गुणे शुक्रादयः पुंसि' इत्यतः प्राक् । अतः परं 'वाच्यिकिश्रता' इत्यधिकियते ॥

समाकर्षी तु निर्हारी

(समाकर्षीति ॥) समाकर्षस्यवद्यं मनः 'आवद्यका-' (३१३१९७९) इति णिनिः । यहा समाकर्षणशीलः । 'सुप्य-जातौ-' (३१२१७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एवं निर्हारी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुरगामिगम्बस्य' ॥

सुरभिर्घाणतर्पणः।

रष्टमन्धः सुगन्धिः स्यात्

(सुरिमिरिति ॥) सुषु रमन्तेऽत्र सुरिभः । इत् (उ० ४१९१८) ॥ (१) ॥*॥ द्राणं तर्पयति । नन्दादिल्युः (३।९॥ १३४) ॥ (२) ॥*॥ इष्टो गन्धोऽस्य । 'इष्टुगम्धः सुगम्धो सात्रिष्ठ क्षीनं तु नालके'॥ (३) ॥*॥ सुष्ठ गन्धोऽस्य । 'गम्धस्येत्—'(५।४।९३५) इति समासान्त इकारः । 'सुगम्धिः स्पादिष्ठगन्धे त्रिष्ठ क्षीरे नपुंसकम्' ॥ (४) ॥*॥ नलारि 'इष्टुगम्धस्य'॥

आमोदी मुखबासनः ॥ ११ ॥

(आमोदीति ॥) थामोदयति । 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥≉॥ युखं वासयति । नन्यादिल्युः (३।१। १३४) ॥ (२) ॥≉॥ द्वे 'मुखवासनगुटिकादेः' ॥

पूर्तिगन्धिस्तु दुर्गन्धः

(पूतीति ॥) 'पूयी विशरणे दुर्गन्वे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पूट्यते । पूति: । किन् (३।३।९४)। पूतिदृष्टी गैन्घोऽस्य 'गन्धस्येत्—' (५।४।१३५) इतीकारः ॥ (१) ॥॥॥ दुर्गन्चे त्विकारो नेति विशेषः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'दुर्गन्चस्य'॥

विस्नं खादामगन्धि यत्।

(विक्रसिति॥) विस्यति। 'विस प्रेरणे' (दि॰ प॰ से॰) 'स्फायि-' (उ॰ २।१३) इति बाहुलकाद्रक्। 'विस उ-स्में' इति तु भट्टः। 'विसंसते' इति वा 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। बैनयोरमेदः॥ (१)॥॥॥ आमोऽपक्को सलः। तस्येव गन्धोऽस्य। 'उपमानाव' (५।४।१३६) इति समासान्त इत्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अयकमां-सादिगन्धस्य'॥

शब्दार्णवे तु 'कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः। बकुळे स्यात्परिमलश्रम्पके सुरभिस्तया॥' इति॥

गुक्रगुद्रगुचिश्वेतविशद्दयेतपाण्डराः ॥ १२ ॥ अवदातः सितो गौरो वलक्षो घवलोऽर्जुनः ।

(शुक्केति॥) शोकति मनोऽसिन् । 'शुक्क गतौ' (भ्वा प० से॰) । 'ऋजेन्द्र—' (उ॰ २।२८) इति निपातितः । 'शुक्को योगान्तरे सिते । नपुंसकं तु रजते' ॥ (१) ॥ ॥॥ शोभते । 'शुभ बीसो, शोभायां वा' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'स्कायि—' (उ॰ २।१२) इति रक् । 'शुभ बीसोऽप्रके सिते' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥॥ 'शुच बीसो' (*) । इक् (वा॰ ३।२।१०८) ॥ (३) ॥ ॥॥ 'शिक्षता वर्णे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) भ्वादिः । श्वेतम् । घन् (३।३।१८) 'श्वेतो द्वीपादिमेदयोः । श्वेता वराटिकाकाष्ठपाटलाशिक्वनीषु च । हीवं रूप्ये(उन्यवच्छुक्के)'॥ (४) ॥ ॥॥ विशीयते । 'शहु शातने' (भ्वा॰, तु॰ प॰

१—'गल्यस्वेत्-' (पा४।११५) इति स्त्रे दुरोऽपाठात् । कैसिंजु मत्वर्थीयेखन्तं पठित्वा कर्मभारयादिनि व्याचसते । तत्त । 'कर्मभारय-मत्वर्थीयाभ्यां बहुत्रीहिरेवेष्टो लाघवात्' इति कात्यायनोक्तः । अपरे तु लाघवमनावृत्य मत्वर्थीयमिच्छन्ति । 'विस्किक्यच्छेदपायेयवन्ता' इतिवत् । प्रयोगश्च 'वदुर्गन्धि मदाविकं मकक्षतेर्यस्तृतिनाडीमयम्' इति रङ्गारप्रकाशे । इति नुषमनोहरायाम् ॥ १—विलं दन्लोष्टवादि । 'विस्नज्याक्येयम्' इति दमयन्तिस्वात् ॥ १—तालव्यशः 'वितो धावति' इति महाभाष्यस्वात् ॥

अ०)। असु (३।१।१३४)। 'विशंद: पाण्डरे व्यक्ते' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ इयायते । 'इयैङ् गतौ' (भ्वा॰ आ० भ॰)। 'हरयाभ्यामितन्' (उणा॰ ३।९३)।। (६)।।*।। पण्डते मनोऽस्मिन् । 'पिंड गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) बाहु-लकादरो वीर्घश्व ॥ (७) ॥*॥ अवदायते स्म । 'दैप् शोधने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। कर्मणि कः (३।२।१°३)। 'अयदातं तु विमले मनोहे सितपीतयोः' इति हैमः॥ (८) ॥*॥ सिनोति मनः। 'पिञ्बन्धने' (खा॰ उ॰ अ०)। 'अजि-पृतिभ्यः कः' (उ० ३।८९) । 'सितैस्त्ववसिते बद्धे वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ गुरते उद्युक्ते मनोऽस्मिन्। 'गुरी उद्यमने' (तु॰ आ॰ से॰)। 'ऋज्रेन्द्र-' (उ॰ २।२८) इति निपातितः। 'गौरः श्वेतेऽहणे पीते विशुद्धे चन्द्रमस्यपि । विशदे गौरं तु श्वेतसर्पपे पद्मकेसरे' इति हैमः । यसु--'गोरते' इति खामी, 'गोरति' इति मुकुटश्व तब । 'गुरी उद्यमने' इति धातुमुपन्यस्योक्तरूपोपन्यासस्या-संभवात्।। (१०)।।*।। अवैलक्ष्यते । घम् (३।३।१९)। 'वष्टि भागुरि:-' इसहोप:। यद्वा वलति। 'वल चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। किप् (३।२।१७८)। वल्। अक्ष-न्त्यस्पात् । 'अक्ष्र व्याप्ती संघाते च' (भ्वा० प० से०) घृष् (३।३।१९) वरु चासी अक्षश्च । यद्वा वर्ल क्षायति । 'क्षे क्षये' (भ्बा॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।१।३) इति कः॥ (११) ॥ ॥ भावति मनोऽत्र । 'धाषु गतिशुख्योः' (भ्या॰ ड॰ से॰)। वृषादित्वात् (उ॰ १।१०६) कलच् । बाहुल-काद्भरतः। यद्वा धवनं धवः। 'धूल कम्पने' (क्रया० उ० से॰)। 'ऋदोरप्-' (३।३।५७) धवं लाति। 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'अध **धवलो** महोक्षे सुन्दरे सिते । धवली गीः' इति हैमः ॥ (१२) ॥ ॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'भर्जेणिलुक् च' (उ० ३।५१) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुमे पार्चे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकस्रतेऽपि स्याद्धवले पुनरन्य-**बद् ॥ नपुं**सकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्ज्ञ**नी** गवि'॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'शुक्कुवर्णस्य'॥

शब्दार्णने तु 'श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तेतरजपाहचिः। बलक्षस्तु सितरयावः कदलीकुछुमोपमः । अर्जुनस्तु सितः कृष्णनेशवान्कुमुदच्छविः' इत्युक्तम् ॥

शुद्धशन्दोऽप्यत्र । तथा च धरणिः । 'शुद्धः शुक्के च पूरे च केवछे च प्रयुज्यते' इति ॥

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः

(हरिण इति ॥) हरति मनः । 'त्यास्त्याहृश्विभ्य इनच्' (उ॰ २।४६) । 'हरिणौ पाण्डसारक्री हरिणी वाक्यो- षिति । सुवर्णप्रतिमायां च हरिताष्ट्रतमेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पाण्डस्वमस्यास्ति । 'नैगपांसुपाण्डुभ्यो रः' । 'पाण्डुरो वर्णतद्वतोः । पाण्डुरं तु महबके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पण्ड्यते ज्ञायते । 'पिष्ठ गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) स्मय्वादित्वात् (उ॰ १।३७) कः । प्रघोदरादित्वात् (६।३॥ १०९) वीर्घः । 'पाण्डुस्तु पीतभागार्घः केतकीधूलिसंनिभः' इति बद्धाणंवः । 'पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते' इति हैमः ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'पीतसंबलितदाक्रस्य'॥

ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥१३॥

(ईषदिति ॥) धूनोति चेतः । 'धू विधूनने' (खा॰ आ॰ से॰) । 'कृधूमदिभ्यः क्सरः' (उ० ३।७३) । बाहुलकादष-त्वम् । यद्वा धूसनम् । 'धूस कान्तो' (चु॰ प॰ से॰) चु-रादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । धूसं राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'धूसरी किंनरीभेदे, ना खरे, त्रिषु पाण्डुरे' । 'धूसरस्तु सितः पीत-लेशवान्बकुलच्छविः' इति शब्दाणेवः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'धूसरबर्णस्य'॥

कृष्णे नीलासितद्यामकालद्यालमेचकाः।

(कृष्ण इति॥) कर्षति मनः । 'कृषेवीर्णे' (उ० ३।४) इति नक्। 'क्रुच्याः काके पिके वर्णे विष्णी व्यासेऽर्जुने कलौ। कुष्णा तु नीस्यां द्रीपद्यां पिप्पलीदाक्षयोरपि ॥ कृष्णं तु मरिचे लोहे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नीलति । 'णील वर्णे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'नीलो वर्णे मणी शैले निधिवानरमेदयोः । नील्योषध्यां लाञ्छने च' इति हैमः॥ (२) ॥*॥ सितविहद्दोऽसितः (३) ॥*॥ इयायते मनोऽस्मात् । 'इयेङ् गती' (भ्वा॰ भा॰ अ॰) । 'इषियुधीन्धिन' (उ॰ १।१४५) इति मक्। 'इयामो रम्बुदे शितौ । हरिते प्रयागवटे कोकिले बृद्धदाहके । इयाम सैन्धवे मरिचे स्थामा सोमलतानिशोः' इति हैमः ॥ (४) ॥**∗॥ कल्यते । का**छः । 'कल संख्याने' (भ्वा॰ आ• से०) घन् (३।३।१९)। 'कौलः पुनः कृष्णवर्णे महाकाल-कृतान्तयोः ॥ भरणानेहसोः काली कालिकाक्षीरकीटयोः । मातृ मेदोमयोर्नव्यमेघोघपरिवादयोः ॥ काला कृष्णत्रिवती-स्योर्जुक्याम्' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ १यामः श्यामत्वम• स्यास्तीति । सिष्मादित्वात् (५।२।९७) रून् । **'इयामलः** पिप्पले स्थामे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ मचति मिश्रीभवति

१—तालन्यशः 'विश्वदाविशदामत्तसारसं शारसं जलं इति दण्डि-समकात ॥ २—दन्सादिः 'विकसितं सितम्' इति की वकवषयमकात् ॥ ३—कससंयोगवान् 'वथ स वकक्षोमानां पतिरिव' इति वृन्दावनक्षे-कार इति ग्रुकुटः ॥

वर्णान्तरेण । 'मच मुचि कहकने' (भ्या॰ आ॰ से॰) । 'कृषादिभ्यः संज्ञायां जुन्' (५।३५) । 'पचिमस्योरिचोप-धायाः' (उ॰ ५।३७) इतीरवे लघूपधगुणः (७।३।८६)। 'मेचकः स्थामले कृष्णे तिमिरे बाईचन्द्रके' इति हैमः॥ (७)॥ सप्त 'कृष्णस्य' । शब्दाणंवे तु 'मेचकः कृष्ण-नीलः स्यादतसीपुष्पसंनिभः' इत्युक्तम्॥

पीतो गौरो हरिद्राभः

(पीत इति ॥) पीयते पिवति वर्णान्तरम् । औणादिकः कः (बाहुङकात् ३।८९) । 'पीतं पाने हरिद्रायां छियां, गौरेऽभिषेयवत्' । यत्तु—पीयते वर्णान् । पातेर्वाहुङकात् 'अजिषृषिभ्यः कः' (उ० ३।८९) 'घुमास्थागान्' (६।४। ६६) इस्रादिना ईत्वम्-इति मुकुटेनोक्तम् । तद्संबद्धमिति स्कुटमेव ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥। हरिद्रेवामा दीप्तरस्य ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'पीतवर्णस्य'॥

पालाशो हरितो हरित्॥ १४॥

(पालाश इति ॥) पलाशस्य पत्रस्यायम् । 'तस्येदम्' (४१३११२०) इत्यण् ॥*॥ 'पत्रं पलाशं ना रक्षःशठीहरि-तिकृष्ठेके' इति ६दाष्ट्रसादिरिप । तत्र संज्ञापूर्वेकत्वादृद्धःभावः । यद्वा पलमश्राति । 'अश भोजने' (१या० प० से०) । 'कंसैन्यण्' (११२११) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५१४१३८) । 'पंलाशः किंग्रुके क्रन्यां । हेरिद्वणों राक्षसश्च पलेश्चां छदने स्मृतम्' इति हेर्मः ॥—'शेषे' (४१२१९२) इत्यस्य विधित्वा-ज्ञीकारादण्-इत्याहुः । तत्र । 'तस्येदम्' इति सिद्धे शेषत्वा-भावात् ॥ (१) ॥*॥ 'हरति । 'ह्रयाभ्यामितन्' (उ० ३। ५३) । 'हरिता स्त्री च द्वीयां हरिद्वणंयुतेऽन्यवत्'॥ (२) ॥*॥ 'हस्टिह्यि स्त्रियां पुंसि हयवणंविशेषयोः । अस्त्रियां स्थान्तृणे च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणे 'हरितवर्णस्य'॥

रोहितो छोहितो रक्तः

(रोहित इति ॥) रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भाने च' (भ्या॰ प॰ अ॰) । 'रुहे रक्ष लो वा' (उ० ३।९४) इतीतन् ॥ (१) ॥*॥ 'लोहितो मङ्गले नदे । वर्णमेदे लोहितं दु इङ्कमे रक्षचन्दने ॥ गोशीर्षे रुधिरे युद्धे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रजित स्म । 'रुज रागे' (भ्या॰ उ॰ अ॰) । कः (३।२।९०२) । यहा रच्यते स्म । 'रच प्रतियन्ने' (खु॰ उ॰ से॰) । 'अनित्यण्यन्ताश्चरादयः' इति णिजभाने कः (३।२।९०२) । 'अतो लोपः' (६।४।४८) । 'चोः कुः' (८।२।३०) । 'रक्तं नील्यादिरजिते । कुङ्कमेऽएज्यनुरक्ते

प्राचीनामलकेऽहणे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रक्त-वर्णस्य'॥

शोणः कोकनच्छविः।

(शोण इति ॥) शोणयति । 'शोण वर्णे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । प्वायच् (३१९१९३४) । 'शोणः कृशानी स्योनाके लोहि-ताश्व नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥*॥ कोकनदं रक्तोरपलमिव छिवर्थस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोण-वर्णस्य' ॥

अव्यक्तरागस्त्वरुणः

(अव्यक्तिति ॥) अव्यक्ती रागो यस्य । किचिछोहितः ॥
(१) ॥ ॥। ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'अर्तेहनन्' (उ॰ ३१६०) । 'अरुणः कृष्णलोहितः' इत्यमरमाला । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽकें संध्यारागेऽकंसारथौ ।
निःशब्दे कपिले कुछमेदे ना, गुणिनि त्रिषु ॥ अरुणाऽतिविषादयामामजिष्ठात्रिवृतासु च' ॥ (२) ॥ ॥। हे 'अरुणवर्णस्य'॥

श्वेतरकस्तु पाटलः ॥ १५॥

(श्वेतिति॥) श्वेतरकः॥ (१)॥ ॥ पाटयति। 'पट गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्यन्तादृषादित्वात् (उ॰ १।१०६) कल्च्। पाटलाकुसुमाभः पाटलः। 'पाटलं तु कुडूमश्वेतरक्तयोः। पाटलः स्थादाशुनीहौ पाटला पाटलिड्डमे' इति हैमः॥ (२)॥ श्वे वेवरक्तवर्णस्य'॥

श्यावः स्यात्कपिदाः

(क्याव इति ॥) क्यायते । 'क्येंक् गतौ' (क्वा॰ आ॰ अ॰) बाहुलकात् 'क्रसगृहक्यो वः' (उ॰ १।१५५) ॥ (१) ॥ ॥ किपविणंविशेषः । सोऽस्यान्ति । लोमादित्वात् (५।२। १००) शः । किपमेर्कटः । तद्वणंत्वादिति वा । 'किपिश-क्विषु क्यामे, स्त्री माधव्यां, तिह्नके पुमान्' ॥ (२) ॥ ॥ 'कृष्णपीतस्य' हे ॥

धुम्रधूमलौ कृष्णलोहिते।

(धूम्रेति॥) धूमं राति । कः (३।२।३)। पृषोदराहिः (६।३।९०९)॥ (९)॥ ॥॥ धूमं लाति । 'रा, ला, आ-दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।३)॥ (२)॥ ॥ कृष्ण-मिश्रो लोहितः॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'कृष्णलोहितस्य'॥

कडारः कपिलः पिङ्गपिरोङ्गो कहुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

(कडार इति ॥) गडति । 'गड सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'गडे: कड च' (उ॰ ३।९३२) इत्यारन् । यद्वा कडनम्।

१—ताक्रव्यान्तः 'राजन्कपिशताकीर्गे' इति दिसंधानश्चेषात् 'किंपि-शितं पिशितं मदनाग्निना' इति माधात् ॥ २—ताक्रव्यमध्यः । तथा च माषे 'परिपाकपिशक्रकतारजसारोधश्चकास्ति कपिशं गळता' इति— इति मुकुटः ॥

१—विश्वकोषस्पोऽमं पाठः॥ २—हैभे तु नोपलम्यते॥ १— नेदिन्यामुपछम्यते॥ ४—हैमे तु 'पलाञः किंछुकेऽलपे। हरिते पकाञं वत्रे' इत्येव पाठः॥

कडः। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः। कडमुच्छति। 'ऋ गती' (भ्वा० प० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।३)। ('कडार: पिक्रले दासे') ॥ (१) ॥ ।। 'कब्रु वर्णे' (भ्वा० भा० से॰)। 'कबे: पश्च' (उ० १।५५) इति इलच्प्रत्ययः। पकारश्चान्तादेशः । कपिं वर्णं लातीति वा । 'पुण्डरीकक-रिण्यां तु शिशिपागोनिशेषयोः । श्री रेणुकायां कपिला वर्णे ना कुक्करे मुनी ॥ अनले वासुदेवे च कापिलः परिकीर्तितः'॥ (२) ॥ 🛊 । पिज्रयति । 'पिजि वर्णे' (अ॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । '**पिङ्गा** गोरोच-नाहिङ्गनाडिकाचिष्डकासु च । पिङ्गी शम्यां पिशङ्गे ना वालके तु नपुंसकम्'॥ (३) ॥ । पेशति । 'पिश अवयवे' (तु० उ॰ से॰) 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यक्रच् ॥ (४) ॥ *॥ कन्दति । 'कदि अहाने रोदने च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। मृगव्वादित्वात् (उ० १।३७) साधुः । 'कद्रक्षिषु खणंपिक्ने नागानां मातरि स्त्रियाम्'॥ (५)॥ ॥ । पिजति। 'पिजि वर्णे' (अावाव) । बृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच्। 'न्यङ्कादीनांच' (७।३।५३) इति कुत्वम्। पिक्नं लातीति वा । 'पिङ्गलः कपिले वर्जा रुद्रेऽर्कपारिपार्श्विके । कपौ मुनौ निधेर्भेदे चिङ्कला कुमुद्क्षियाम्' ॥ (६) ॥ 🕬 षर् 'कपिलवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'सितपीतहरिद्रकः कडारस्तृणविहवत् । अयं तूदिकपीतानः कपिलो गोविभूषणः ॥ हरितांशेऽधि-केऽसौ तु पिश्चान्नः पद्मधूलिवत् । पिश्चनस्वसितावेशात् पिन्नो दीपविखादिषु ॥ पिङ्गलक्षु परच्छायः पिन्ने शुक्कान-खण्डवत्' इति ॥

चित्रं किमीरकल्माषदाबलैताश्च कर्बुरे।

(चित्रसिति॥) चीयते। 'चिक् वयने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) 'अमिलिमिदिन' (उ॰ ४।१६४) इति कः । चित्तं त्रायते वा। 'त्रैङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। कः (३।२।३)। 'चित्रकिमीर-' इति समासमकृत्वा पृथमूपमेददर्शनं 'गुणे शुक्रादयः पुंसि' इत्यस्य बाधनार्थम् । 'चित्राखुपणींगोडु-म्बासुमझादन्तिकासु च । मायायां सर्पनस्त्रनरीमेदेषु च क्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्षींबं कर्जुराद्वतयोरिष । तद्युक्त-योरत्वन्यिलक्षम्' । नामलिक्षानुशासने तु नानार्थपुंस्काण्डेऽयं पठितः । तद्गुरोधेनेहापि 'चित्रकिमीर-' इति समस्तं केचित्पठन्ति॥ (१)॥ श्रा कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'गम्भीरादयथ' इति किरतेरीरन्, मुदायमः । 'किर्मीरो ना नागरक्षे (कर्जुरे राक्षसान्तरे)'॥ (२)॥ श्रा क्रियति कर्पात् किप् (३।२।१७८)। कल् । साष्यत्यभिभवति वर्णान् । माषः । 'सष्ट हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)।

'हन्त्यर्थाव' इति जुरावी पाठात णिच् । कल् वासी मा-षव । 'कल्माचः कर्बुरे कृष्णे' इति मूर्धन्वान्ते रभसः । 'कल्माचो राक्षमे कृष्णे शबलेऽपि' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ ॥ रापत्याकोशति वर्णान् 'शप आकोशे' (भ्वा० उ० अ०) । 'शपेर्वव्य' (उ० १।१०५) इति कलः, बत्वं च ॥ (४) ॥ ॥ ॥ एति वर्णान् । एतेर्विणे तन् (उ० ३।८६) । 'एतः कर्बुर आगते' ॥ (५) ॥ ॥ ॥ 'कर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'मद्भुराह्यव्य' (उ० १।४१) इति निपातनात्कुरच् । बवयो-रमेदात्कर्बुरः । 'कर्बुरं सिलके हिन्न कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णकृत्तायां बावके पुनरन्यवत्'॥ (६) ॥ ॥ षद्ध 'नानावर्णस्य'॥

गुणे शुक्रादयः पुंसि

(गुण इति ॥) यद्यपि 'द्युक्तं रूपम्' इत्यादौ विशेष्यनि प्रतैवेष्यते । तथापि विशेष्यानुपादाने प्राप्तस्य 'सामान्ये नपुंसकम्' इत्यस्यापवादोऽयम् । पटस्य द्युक्तं इत्यादि नोध्यम् ॥

अपवादान्तरमाह-

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७॥

(गुणीति ॥) विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यहिन्नं प्रतिपि-पादयिषितम्, तहिन्ना इत्यर्थः । यथा गुरुम्, गुरुः, गुरुः, इत्यादि ॥

रति घीवर्गविवरणम् ॥

ब्राह्मी तुं भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्रती।

(ब्राह्मीत्यादि ॥) ब्रह्मणः इयम् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४। १७१) इति टिलोपे 'टिश्वान' (४।१।१५) इति हीप्। 'ब्राह्मी तु भारती । शाकभेदः पट्टगण्डी हिकका सोमव-ह्र**पपि । ह्रह्मशक्तिः' इति हैमः ॥ (१) ॥***॥ विभर्ति । 'भृमृह्यी-' (उ॰ ३।१०) इत्यतच् । ततः प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) बीप् (४।१।१५) । भरतस्येयमिति ना । 'अथ भारती । वचने च सरखत्यां पक्षिपृक्तिप्रमेदयोः' ॥ (२) ॥ ॥। भाष्यते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ आ० से०) । 'गुरोध हलः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥ (३) ॥ ॥ गृणन्त्येताम् । 'गृ शब्दे' (ऋया ० प० से ०) । संपदादित्वात् (वा॰ ३।३।१०६) क्रिप्। ('बी: स्त्री भाषा-सरखरोः') ॥*॥ भागुरिमते गिरापि । 'ब्रह्माणी वचनं वाचा जिंदतं गदितं गिरा' इति शब्दार्णवः (४) ॥*॥ उच्यते । बाक् 'बच् परिभाषणे' (अ० प० अ०)। 'कि-ब्बचि–' (वा॰ ३।३।१७८) इत्यादिना किप्, दीर्घोऽसं-प्रसारणं च। ('वारवाचे भारत्यां वचने वियो') ॥ (५) ॥*॥ वण्यते 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इञ् (बा०

१—'एकं चे त्रकथं चित्रं चित्रं चेदेकता कुतः' इति धर्मकीर्तिप्रयो-गश्चीपक्षभ्यते इति सुकुटबुधमनोहरे ॥

१—'माबी गौर्भारती' इति कवित्पाठः इति बुधमनोद्दरा ॥

(३।३।१०८) ('बीणिरम्युदे । व्यूतौ मूल्ये सरस्रत्याम्' इति हैमः । 'बाणिः स्याहृतिभारत्योद्योणि मूल्ये बाळाहके' इति विश्वः) 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति कीष् । घिष (३।३।१९) गौरादिलात् (४।१।४१) वा ॥ (६) ॥४॥ सरोऽस्त्यस्याः । मतुष् (५।२।९४) 'सरस्वती सरिद्धि । बाच्यापगायां स्वीरके गोवाग्देवतयोरपि' इति हैमः ॥ (७) ॥॥॥ सप्त 'अधिष्ठानृदेयतायाः'॥

ध्याहार उक्तिर्रुपितं भाषितं षचनं वचः ॥१॥

(स्याहार इति॥) व्याहरणम्। व्याहपूर्वाद्धमे भावे घम् (३।३।१८)॥ (१)॥॥॥ 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०)। किन् (३।३।९४)। संप्रसारणम् (६।१।९५)॥ (२)॥॥॥ 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। भावे कः (३।३।९१४)॥ (३)॥॥॥ 'भाव व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०)। भाषणं भाषितम्। भावे कः (३।३।९१४)॥ (४)॥॥॥ वचेर्भावे त्युट् (३।३।९९५)॥ (५)॥॥॥ असुनि (उ० ४।९९९) वचः॥ (६)॥॥॥ षट् 'भाषणस्य'॥

केचित्तु 'बाह्यायास्त्रयोदश (वचनस्य) पर्यायाः' इत्याहुः ॥

अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्

(अपभ्रंश इति ॥) संस्कृतादपभ्रवयति । 'भ्रंगु अधः-पतने' (दि॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। ('अप-भ्रंशस्तु पतने भाषामेदापशब्दयोः') ॥ (१) ॥*॥ अप-भ्रष्टः शब्दोऽपशब्दः ॥ (२) ॥*॥ हे 'व्याकरणानिष्प-क्रस्य गावीत्यादेः'॥

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः।

(शास्त्र इति ॥) शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः साधुः स शब्दः स एव निरुपपदेन शब्दशब्देन व्यवद्वियते ॥ एकम् 'याचकस्य'॥

तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥२॥

(तिङ्ङिति ॥) तिब्न्तानां चयः 'पचित पर्य' 'पचित भवति' पाको भवतीत्यर्थः । सुबन्तानां चयः । 'प्रकृतिसि-द्धमिदं हि महात्मनाम्' इत्यादि । 'भवति' इत्यच्याहारस्य

१—'मेण्डे खर्दिरदाधिरोहिणि, वशं याते सुबन्धौ विधेः शान्ते इन्त च भारचौ विघटिते बाणे विघादस्पृशः । वाग्देच्या विरमन्तु मन्तुविधुरा द्वाग्ट्रष्टयश्रेष्टते शिष्टः कश्चन स प्रसादयति तां यद्वाणिस-द्वाणिनी ।' २।५३ श्रीकण्डचरिताद्धस्वान्तो वाणिश्चन्दः ॥ २—'वर्ती-वर्षपद्धिरेव समाधुर्या वाणी मनोह्रति' इति दमयन्तीश्चेशद्दीर्धान्तोऽपि वाणीश्चन्दः ॥

भाष्येकारमते आवश्यकत्वाभाषात्स वाक्यम् । किये-स्यादि । वाशब्दः समुख्ये । 'कारकान्वितकियाबोषकम् 'घटमानय' इलादि तिब्सुप्चयात्मकमपि वाक्यम्' इलावैः ।

१—'इदं च 'अनभिहिते' (२।३।१) इति सुत्रब्याख्यावसरे 'नील-मिदं, न तु रक्तम्' शत्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यकेऽस्तिकियाया अनावश्यकत्वात्' इति मनोरमायां भाष्यभ्रान्त्या ॥ भाष्ये तु प्रत्युत 'ति **र**समानाविकरणे प्रथमा' इत्युक्त्वा 'वृक्षः' इत्यादौ तिङोऽप्रयोगे प्रथमासिष्वर्थम् 'बस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति वृक्षः प्रक्षः 'अस्ति' इति गम्यते' इत्येनोक्तम् ॥ अध्याद्वारं विना तत्र प्रथमैव न स्यात् ॥ 'शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरः तत्प्र-विभागसंयमात्सर्वभृतरुतज्ञानम्' इति विभृतिपादीये योगस्त्रे भाष्यकुः च्छीवेदच्यासोऽपि 'सर्वपदेषु चास्ति बाक्यशक्तिः। 'वृक्षः' इत्युक्ते 'अस्ति' इति गम्यते । 'न सत्तां पदार्था व्यभिचरति' इत्युक्तवान् ॥ तस्मात् कियाध्याहार बावस्यक एव ॥ 'त्रयः कालाः' इत्यत्रापि 'सन्ति' इत्येवाध्याद्यायम् इति 'अतीनानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्यभेदाद्धर्माणाम्' इति कैवल्यपादीययोगसूत्रभाष्ये व्यक्तम् ॥ अत एव बुधमनोहराल्यः व्याख्यायामपि 'तिङ्सुवन्तचयः' 'चैत्रः पचति' इत्यादिः॥ 'पाको भवति' इत्यावर्थके 'पचति भवति' इत्यादाबव्याप्तेराह - क्रिया वेति । 'कारकविशिष्टकियानोधकं शब्दजातं वान्यम्' इत्यर्थः । निस्तरोऽन्यत्र । 'क्रियारहिते तदध्याद्वार भावश्यकः' इत्युक्तम् ॥ २—'अत्र वाशम्दः श्चेद्रथे । बोध्य' इति शेषः । 'कारकान्वितकियाबोधकसुप्तिङन्तचयः' इत्यर्थः । सुप् च तिङ् च सुप्तिङ् । सुन्विशिष्टं तिङ् सुप्तिङ् । तयोरेक-शेषेऽन्तश्रब्देन समासः। तेन सुबन्तचय-तिङन्तचय-द्वाप्तिङन्तचयानां त्रयाणामपि लाभः । तत्र सुबन्तचयः-'चैत्रेण श्रायितव्यम्' इति । तिङ-न्तचयः-'पचति भवति' इत्यादिः । अन्त्यः-'चैत्रः पचति' इत्यादिः । 'किया वा' इत्यनेन निरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिः । सुप्तिङन्तचयप<mark>देन</mark> केवहस्य 'पचति' इत्यादेर्न्यावृत्तिः। तस्यापि 'कर्त्रादिविशिष्टक्रियाबोधः कत्वात्' इति मञ्जूषोक्तदिशा एकमेव वाक्य छक्षणिमदम् ॥ अत एव समर्थ (२।२।१) सूत्रभाष्ये वार्तिककृतापि 'आख्यातं सविशेषणं वान्यम्' वित वाक्यलक्षणमुक्तम् ॥ असत्त्वभावप्रत्ययान्तानामप्याख्यातःवमेव ॥ अत एव हेमचन्द्रेणापि नाममालायाम् 'सविशेषणमाख्यातं वाक्यम्' इत्येकमेव वाक्यलक्षणमुक्त्वा 'प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं व्याख्यातं प्रयु-ज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्त्रादिभिर्विशेषणैः सहितं वाक्यमुच्यते । तथा 'भर्मो वो रक्षतु'। अप्रयुज्यमानमाख्यातं यथा 'शीलं ते स्वम्'। अत्र 'अस्ति' इति गम्यते । अप्रयुज्यमानविशेषणं यथा—'प्रविश'। अत्र 'गृहम्' इति गम्यते । अनयोरर्थात्प्रकरणादा आख्यातादेखगमादपः योगः। 'आख्यातम्' इत्यत्र चैकलस्य विवक्षितत्वात् 'ओदनं पच तव भविष्यति' इत्यादी वाक्यमेदः' इति स्वयमेवाभिषानचिन्तामणी व्याख्यातम् इति दिक् ॥

केचितु—भाष्यकारमतेन प्रथमः पक्षः 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा॰ २१९१९१) इति वार्तिकाभिप्रायेणापरा-इत्याहुः । यत्तु—पूर्व शब्दात्मकस्य वाक्यस्य लक्षणम् । 'किया—' इत्यादि लर्थात्मकस्य—इत्याहुः । तत्तु 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (७१३१६७) 'इति कुल्लिनेषेषकस्त्रस्याननुगुणम्' । 'ठच्यते' इति वाक्यम् । वचेः (अ॰ प॰ अ॰) ण्यत् (३१९९२४)। 'चजोः-' (७१३१५२) इति कुल्लं शब्दसंज्ञायाम् । अन्यत्र तु वाच्यम् । ('वाक्यं तु कुत्सिते हीने वचनाईं च वाच्य-वत्')॥ (१)॥॥॥ एकम् 'वाक्यस्य'॥

श्रुतिः स्त्री वेद आसायस्त्रयी

(श्रुतिरिति ॥) श्रुयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कर्मणि किन् (३।३।९४)। 'श्रूयते धर्मोऽनया' इति वा। 'श्रूयजीषिद्धभ्यः करणे' (वा० ३।३।९४) इति क्तिन्। 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्नायवार्तयोः ख्रियाम्' ॥ (१) ॥ । विद्न्यनेन धर्मम् 'विद् ज्ञाने' (अ० प० से०)। 'इलक्ष' (३।३।२२९) इति घन् । 'वेदः श्रुती च वित्ती **च' ॥ (२) ॥*॥ आम्नायते अभ्यस्यते । 'न्ना अभ्यासे'** (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कर्मणि घम् (३।३।१९) 'आमनत्यु-पदिस्यति धर्माधर्मी' इति वा। 'स्याद्यधा-' (३।१।१४१) इति णः । 'आस्नायः कुल आगमे । उपदेशे च' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ (यत्त्र)—त्रीण वेदस्य । त्रयीति । त्रय्या धर्मस्यीधर्मः । तया त्रया विधिविधीयमानो यज्ञा-दिस्तद्विधिः । 'विधानमृग्यजुःसाम्रां त्रयीधर्म विदुर्वधाः' । एकम् ।-इति मुकुटः । तम् । 'तानि धर्माणि' 'धर्मेण पाप-मपनुदति, 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं धर्ममूलमिदं स्मृतम्', 'अथातो धर्मजिज्ञासा', 'चोदनारुक्षणोऽर्थो धर्मः', श्रेया-न्खधर्मः', 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे', 'धर्मः प्रोज्झितकैतवः', 'धर्म-स्य ग्रापवर्गस्य', 'धनं च धर्मैकफलम्', 'धर्मादर्थश्च', 'धर्मो रक्षति रक्षितः', 'धर्माधर्मौ तद्विपाकाः', 'धर्म जिज्ञासमा-नेन' इत्यादिषु बहुषु प्रत्येषु धर्मशब्दस्येव प्रयोगदर्शनात्। देवदत्तो दत्तः, इतिवदेते प्रयोगाः सन्त्वित चेत् । न । वेष-म्यात् । देवदत्तराब्दस्यानेकस्थले प्रयोगो दष्टः । कचिहत्त-शब्दस्यापि प्रयोगे दृष्टे पूर्वपदलोपादिकं कल्प्यते । प्रकृते तु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगो दृष्टः । 'एवं त्रयीधर्मम्' इत्यादौ च

१ — कदमीरलिखितपुस्तके तु एतदुत्तरम् - धर्मो रक्षतीलादौ तु सल्यमामेतिवत्पूर्वपदलोपो द्रष्टव्यः । नष्यास्तु त्रयी, बत्यन्तं चतुष्टयं वेदसामान्यस्य नाम । त्रयीदाब्दो वेदसामान्ये त्रिवेषां च वर्तते । (यथा) द्विजञ्ञब्दो बाह्मणे त्रिवण्यां च । त्रयीधमैः, बत्यादौ त्रय्या धर्मस्रयीधमैः इति विम्रद्दो बोध्यः । त्रयीविदोषणं लागमादिन्याष्ट्रस्यर्थम् । साम्मादियोत्तस्य धर्मलाभावात् - हत्यादुः । एकम् । 'क्रच स्तुतौ' क्रच्यन्ते स्तूयन्ते देवा सन्या—हति पाठ उपलब्धः ॥

किन्त्रयीधर्मशब्दस्यापि प्रयोगे लब्धे षष्टीसमासः करूयते । प्रतिपायप्रतिपादकमानः संबन्धः षष्ट्ययः । ताष्प्रिकसौ-गतादिधर्मव्याकृत्ययमिदं धर्मस्य विशेषणं संगच्छते । 'ध-मंस्य च चतुर्दशं इति नियमात् । अतक्क्षय्यन्तानि चलापि वेदस्य नामानि । न च 'विदाल्यक्यपी' इस्येनन पोनक्त्यं शक्काम् । सामान्यविशेषक्षपेणोभयसंभवात् । 'ब्राह्मणक्षत्रिय-वेद्या द्विजाः, विप्रोऽपि द्विजः' इति यथा । नच 'धर्ममिक्याम्' इस्येनन पोनक्त्यम् । तत्र धर्मपर्यायाणामिक्षानात् । इह तु धर्मस्करपस्य धर्मप्रमाणस्य चामिधानात् । यदपि—समासे गुणीमृतस्यापि त्रयीशब्दस्य बहुविवक्षावशात्तच्छव्देन परामर्शः—इस्युक्तम् । तदपि न । तन्मते त्रयीधर्मशब्दस्य विधेयत्वात्तदेकदेशस्य त्रयीशब्दस्य विधेयत्वात्तदेकदेशस्य त्रयीशब्दस्य विधेयत्वात्तदेकदेशस्य त्रयीशब्दस्य । तदपि — यदपि—यथा शब्दानुशासनम्—इति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । वेदस्येव परामर्शसंभवात् ॥ त्रीणि 'वेदस्य' ॥

धर्मस्तु तद्विधिः।

(धर्म इति ॥) तेन वेदेन विधीयते यज्ञादिः। एतेन वेदेविहितत्वं धर्मत्वम्, वेदश्व धर्मे प्रमाणम्—इत्युक्तम्। धरित लोकान् । ध्रियते वा जनरिति धर्मः 'अतिंस्तुसु-' (उ० १।१४०) इत्यादिना धृत्रो मन् ॥ (१) ॥*॥ (एकं 'वेदिबि-हितकर्मणः')॥

स्त्रियामृक् सामयजुषी

(स्त्रियासिति॥) ऋच्यन्ते स्त्यन्ते देवा अनया । 'ऋच स्तुतौ' (तु० प० से०) । किए (वा० ३।३।१०८)॥ (१) ॥*॥ स्यति पापम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) मनिन् (उ० ४।१५३, ३।२।७४) । 'स्ताम क्षीवमुपायस्य मेदे वेदान्तरेऽपि च'॥ (१)॥*॥ इज्यतेऽनेन । 'अर्तिपृवपि–' (उ० २।११७) इत्युस्॥ (१)॥*॥ 'बेदें।नां' प्रत्येकमे-केकम्॥

इति वेदास्त्रयस्ययी ॥३॥

(इतीति ॥) इति एते त्रयो वेदास्तयी । त्रयोऽत्रयवा यस्याः सा संहतिः । त्रिशन्दात् 'संख्याया अवयवे तयप्' (५१२१४२)। 'हित्रिभ्यां तयस्य-' (५१२१४३) इत्ययन् । 'टिङ्ग-' (५१२१९५) इति कीप् । 'त्रयी त्रिवेद्यां त्रितये पुरेष्ट्यां सुमताविष' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'वेद्त्रयसं-घातस्य' एकम् ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

(शिक्षेति ॥) श्रुतेर्वेदस्य शिक्षेत्यायङ्गम् । 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दोविचितिरस्येतैः श्वज्जो

१—स्मृत्युक्तोऽपि वैदिक एन, वेदम्रूङकत्वास्स्यृतीनाम् इति क्षीर-स्वामी॥ २—आक्ष्र्वणस्तु त्रव्यजुवाद एवेति स्वामी॥

वेद उच्यते'। शिक्ष्यते स्थानादिकमनया। 'जिक्ष विद्योपा-दाने' (भ्या॰ खा॰ से॰) 'गुरोख-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥*॥ अक्रयते ज्ञायतेऽनेन । 'अमि गती' (भ्या॰ प॰ से॰)। यः (३।३।११८) धम् (३।३।१२१) वा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'विदाकस्य'॥

ओंकारप्रणयौ समी।

अोंकारेति ॥ ववति । 'अवतेष्ठिलोपश्च' (उ० १।१४२) इति मन्प्रत्ययस्यं दिलोपः 'जवरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूठी । गुणः (७।३।८४) । 'वषट्कारः' (१।२।३५) इति लिङ्गात्समुद्यायादि कारप्रत्ययः (वा० ३।३।१०८)॥ (१)॥॥॥ प्रम्यते स्तूयते । 'णु स्तुती' (अ० प० अ०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'कैकारस्य'॥

इतिहासः पुरावृत्तम्

इतीति ॥ 'इतिह' इति पारम्पर्योपदेशेऽव्ययम् । तदा-स्तेऽस्मिन् । 'आस उपवेशने' (अ० अ० से०) । 'हलध' (३। ३।१२१) इति घम् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ पुरावृत्तमानष्टे पुरावृत्तम् । आख्यानण्यन्तात् (बा० ३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ 'पूर्वाचरितप्रतिपादकप्रनथस्य' दे ॥

उदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४॥

उदात्तेति ॥ 'उदात्तश्चानुदात्तश्च खरितश्च खराज्ञयः। चतुर्थः प्रचितो नोको यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः'। खरिन्त शब्दायन्ते । 'स्व शब्दोपतापयोः' (स्वा॰ प॰ अ॰)। पचा- यच् (१।११३४)। यद्वा—खर्यन्ते अर्था एभिः। 'पुंसि—' (१।३१९९०) इति घः। यद्वा—खेन राजन्ते । 'राज् दीत्तो' (स्वा॰ उ॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰ ३।२।१०९) इति डः। खरा अचः। तद्धमंत्वादुदात्ताद्योऽपि। 'खरो नासासमीरे स्थान्मभ्यमादित्रिकखरे । उदातादावकारादौ षड्जादौ च ध्वनौ पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ उत् उचैरादीयते उचार्यते स्य कः (३।२।१०२)। 'अच उपसर्यात्तः' (७।४।४७)। 'उदात्तो दानुमहतोईये च खर-

भिग्नपि' इति हैमः ॥*॥ एकम् 'स्वराणाम्' ॥ आम्बीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।

आन्वी क्रिकीति ॥ अनु श्रवणीत्तरमीक्षणं परीक्षणम्-अन्वीक्षा । सा श्रयोजनमस्याः 'प्रयोजनम्' (५१९१९०६) इति ठक् ॥ (१) ॥ ॥ दम्यतेऽनेन । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'अमन्ताइः' (उ० ११९४४) दण्डो नीयते बोध्य-तेऽनया दण्डनीतिः । किन् (३१३१९४) यद्वा दण्डं स्थति दण्ड्यान्त्रति प्रापयति । किन् (३१३१९४४) आन्वीक्षिकीसा-दण्ड्यान्त्रति प्रापयति । किन् (३१३१९४४) आन्वीक्षिकीसा-दण्ड्यात्र्यति ॥ (१) ॥ ३॥ एती दी कमात्तर्कविषायां न्याय-रूपायाम्, अर्थशास्त्रे न वर्तते । अर्थते गम्यते । 'ऋ असर० ९

गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'उषिकुषि-'(उ॰ २।३) इति धन्। अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम्। एकेकम् 'वृण्डनितिः'॥
आस्थायिकोपलब्धार्था

आस्येति ॥ आवष्टे । 'विश्ववः ख्यान्' (२।४।५४) ण्वुल् (२।१।२२३) ॥ (१) ॥३॥ उपलब्धो ज्ञातोऽयीं यस्याः सा। एकं 'ज्ञातसत्यार्थभृतायाः कथायाः' ॥

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५॥

पुराणिसिति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३। २३) इति खुळालो । 'पूर्वकालेक-' (२।९।४९) इति सूत्रे निपातनात्तुङभावः । यद्वा पुरापि नवं पुराणम् । 'पुराणमेक्षेषु' (४।३।९०५) इति सूत्रे निपातितम् । यद्वा पुरा भवीतानागतावर्धावणति । 'अण शब्दे' (४वा०प०से०) । पचायच् । 'पुराणं पञ्चलक्षणे । पेणे पुंसि, त्रिषु प्रक्रे' ॥ (९) ॥ ॥ । पञ्चलक्षणान्यस्य । 'सर्गक्ष प्रतिसर्गक्ष वंशो मन्व-न्तराणि च । भूस्यादेश्वेव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम्' । क्षिचिद्द 'वंशानुचरितं चैव' इति तृतीयपादे पाठान्तरम् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'व्यासादिप्रणीतमत्त्वपूराणादेः' ॥

प्रयन्धकल्पा कथा

प्रवन्धेति ॥ प्रवन्धस्य कल्पना रचना स्तोकसस्या ॥ (१) ॥ ॥ 'कथ वाक्यप्रवन्धे' (चु॰ उ॰ से॰) । 'चिन्तियू- जिक्य-' (३१३१९९५) इत्यङ् । कथा कादम्बर्यादिः ॥ (२) ॥ श्र 'कथायाः' ॥

प्रविह्का प्रहेलिका।

प्रवेति ॥ प्रवल्हते आच्छादयति । वहं वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । दन्लोष्ठ्यादिर्हान्तः
'कुन् शिल्पसंत्रयोः-' (उ० २।३२) । बुल् (३।१।१३३)
वा ॥ (१) ॥॥॥ प्रहेलयति अमिप्रायं सूचयति । 'हिल
भावकरणे' (उ० प॰ से॰) । ण्वुल् (३।१११३) । 'ध्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं खरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसंवन्धः
कथ्यते सा प्रहेलिका' ॥॥॥ यहा प्रवल्हतेरिनि (उ० ४।
१९८) प्रवल्हः ततः 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति
डीष । उभाभ्यां खार्थं कन् । 'प्रहेलिका प्रचल्ही च प्रश्नदूती विपादिका' इत्युत्पलिनी ॥ (२) ॥॥॥ हे 'दुर्विकानार्थस्य प्रश्नस्य'॥
स्मृतिस्त धर्मसंहिता

स्मृतिरिति ॥ वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितःवात्समृतिः । 'स्मृतिर्धर्मशास्त्रस्मरणयोः स्नियाम्' ॥ (१) ॥॥ धर्मवो-धार्थं रचिता संहिता । संपूर्वाइधातेः कर्मणि के 'दधातेहिंः' (अ४।४२) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मन्वादिस्मृते।' ॥

१—हैमकोशे तु वोडश्चपणस्य पुराणसंश्वाभिहिता। 'यदाइ-वोड-शपणः पुराणः पणो अवेस्काकिणी चतुष्केण—' इत्यनेकार्यकैरवाः करकौश्चरी।।

समाहतिस्तु संप्रहः॥६॥

समिति ॥ समाहरणम् । किन् (३।३१९४) ॥ (१) ॥ संग्रहणम् । 'प्रहृश्वह-' (३।३१५८) इस्यप् । 'विस्तरेणो-पिद्धानामधीनां स्म्रभाष्ययोः । निबन्धो यः समासेन सं- प्रहृं तं निवुर्धधाः । संग्रहो बृहदुद्धके सुष्टिसंक्षेपयोरिप' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ हे 'संग्रहस्य' ॥

समसा तु समासाधी

समिति ॥ समसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। ण्यत् (३१११२४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्युद्धभावः । यद्वा समं कृत्सम् । तद्विषयिणीच्छा समस्या । तत्त्रयोज्यत्वाच्छ्य्दोऽपि सा । समशब्दात्त्रयचि (३१९१८) 'सर्वप्रातिपदिकेश्यः' (वा॰ ७१९५१) इति सुगागमे 'अ प्रत्यात्' (३१३१९०२) हतः टाप् (४१९१४) ॥ (१) ॥ समसनं समासः । घन् । (३१३१०८) । समासोऽथां यस्याः प्रणसाकाङ्का । कविशक्तिपरीक्षार्थमपूर्णतयैव प्रत्यमाना । यथा 'शतचन्द्रं नभक्तकम्' इति । तत्र 'दामोदरकराघातविह्नलीकृतचेतसा । दृष्टं चाण्र्रमिले' इत्यादिना सा पूर्यते ॥ (२) ॥॥ 'असमासाथां' इति पाठे त 'अपरिपूरणार्था' इत्यर्थः ॥ द्वे 'समस्यायाः' ॥

किंवद्नती जनश्रुतिः।

किंवदन्तीति ॥ कोऽपि वादः । किंपूर्वाद्वदेः 'भूतृवहि-विति' (उ० ३।१२८) इति झच् । 'झोऽन्तः' (७।१।३) 'गौरा-दिखात' (४।१।४१) छीष् । यद्वा 'किंवदन्ति' इत्याख्याय-माना । अनुकरणशब्दादाख्यातण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति डीष् ॥ (१) ॥॥ जनेभ्यः श्रूयते । किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'लोकप्रवादस्य' ॥

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्

चार्तेति ॥ वृत्तिलांकवृत्तम् । तदस्यस्याम् । 'वृत्तेश्व' (वा॰ ५।२।१०१) इति वार्तिकेन णः । यत्तु — 'प्रक्षाश्रद्धा~' (५।२।१०१) इति वार्तिकेन णः । यत्तु — 'प्रक्षाश्रद्धा~' (५।२।१०१) इत्यादिना णः - इति मुकुटेनोक्तम् । तन । 'तत्र वृत्तिश्रव्दस्य पाठोऽप्रामाणिकः' इत्युक्तवार्तिकेनैव ज्ञापित-स्वात् । 'वार्ता तु वर्तने वातिक्षणे कृष्याद्युदन्तयोः । निः सारारोग्ययोः क्लीवम्' ॥ (१) ॥ ॥ प्रवर्तते व्याप्नोति वृत्तेः (स्वा॰ क्षा॰ से) किच् (३।३।१७४) । 'प्रवृत्तिवृत्तवृत्तान्तप्रवाहेषु प्रवर्तने' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ वृत्ताऽनुवर्तनीयो गवेषणीयोऽन्तः समाप्तिर्यस्य । 'वृत्तान्तत्तु प्रकरणे कार्त्स्य । 'वृत्तान्तत्तु प्रकरणे कार्त्स्य । 'वृत्तान्तः साधुवार्तयोः' ॥ (३) ॥ । वत्वारि 'वार्तायाः' ॥ 'उत्नन्तः साधुवार्तयोः' ॥ (४) ॥ । वत्वारि 'वार्तायाः' ॥

अथाह्नयः॥७॥

आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च।

अधिति ॥ आहय-त्याहाः । 'आतश्चोपसों' (३१९१३६) इति के प्राप्ते 'प्रसारणिभ्यो डो वक्तन्यः' (वा० ३१२१३) इति उः । तैर्यायते प्राप्यते । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । धर्न्ये कः (वा० ३१३१५८) । 'अन्येत्रापि' (वा० ३१३१४८) इति डो वा । यद्वा आह्वानमाहः । संपदादिः (वा० ३१३१९०८) तस्या अथः ॥ (१) ॥ ॥ आख्यानम् । 'आतश्चोपसों' (३१३१९०६) इत्यह् ॥ (२) ॥ ॥ एवमाह्वा ॥ (३) ॥ ॥ अभिधीयते । कर्मणि त्युद् (३१३१९३) ॥ (४) ॥ ॥ आयते । 'आ अभ्यासे' (भ्वा० प० से०) । यद्वा नम्यते-ऽभिधीयतेऽथोंऽनेन। 'णम प्रहृत्वे चन्दे च' (भ्वा० प० अ०) । 'नामन्सीमन्-' (उ० ४१९५१) इति निपातितः । 'भागहपनामभ्यो धयः' (वा० प्राप्ताइः' ॥

हृतिराकारणाह्वानम्

हृतिरिति ॥ हानम् । हेवः (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥॥॥ आकारणम् । कुवो ष्यन्तात् (३।१।२६) युच् (३।३।१०७)॥ (२) ॥॥॥ (हेवः) ल्युटि (३।३।११५) आह्वानम् ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'आह्वानस्य'॥

संहृतिर्वद्वभिः कृता ॥ ८ ॥ संहृतिरिति ॥ बहुकर्तृका हृतिथेत् संहृतिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'बहुकर्तृकाह्वानस्य' ॥

विवादो व्यवहारः स्यात्

विवाद इति ॥ विरुद्धो वादः ॥ (१) ॥ ॥ 'वि ना-नार्थेऽत्र संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहरणाद्वयवहार इति रम्यतः' इति कात्यायनः । 'व्यवहारः स्थितौ पणे । द्वमेदे^२' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'ऋणादिन्यायस्य' ॥

उपन्यासस्त वाङ्ग्लम्।

उपेति ॥ उपन्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ वाचो मुखमिव मुखमुपकमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वचनोपक्रमस्य'॥

उपोद्धात उदाहारः

उपोद्धात इति ॥ उप समीपे उद्धननं ज्ञापनम् । भावे घन् (३।३।१८)॥ (१) ॥*॥ उदाहरणम् । घन् (३।३।१८)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्य'। प्रकृतोप-पादकस्य दशन्तादेरिखन्ये ॥

शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥ शपनमिति ॥ 'शप आक्षोशे' (दि॰ उ॰ अ॰)। त्युद

१—दैमे तु संमरो इष्टुद्धारे अद्दर्शक्षेत्रयोरिष द्रश्चपरुभ्यते । संचयेऽपीति मङ्गः—हरानेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—हैमे तु 'प्रवृक्तिर्थती वार्ताया प्रवादे द्रश्चपरुभ्यते ।

१—माध्ये तु 'अन्येष्यपि' इति दृष्टयते॥ १—'सुमेदे व्यवहारेऽपि' इति पाठान्तरम्॥

(३।३।११५) ॥ (१) ॥ ॥ 'शीड्शप-' (उ॰ ३।११३) इल्पर्यः । 'रापधः कार आकोशे शपने च सुतादिभिः' इति हैमः॥ (२) ॥ ॥ हे 'सुतस्पर्शादिना रापधकरणस्य'॥ प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च

प्रश्न इति ॥ प्रच्छनम् । 'यजयाच-' (३१३।९०) इति नह् । 'प्रश्ने चा-' (३१२।९९७) इति लिक्काच संप्रसारणम् ॥ (९) ॥॥ अनुयोजनम् । युजेर्घन् (३१३।९८) ॥ (२) ॥॥॥ प्रच्छनम् । 'गुरोध हलः' (३१३।९०३) इत्यद् । संप्रसारणम् (६१९।९६) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'प्रश्नस्य'॥

प्रतिवाक्योत्तरे समे।

प्रतीति ॥ प्रतिवचनन् । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥ ॥ ।। उत्तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५०) । ('उत्तरं प्रवणी-ध्वयोः । उदीच्यप्रतिवचसोक्तरस्तु विराटजे') ॥ (२) ॥ ॥ ॥ द्वे 'उत्तरस्य' ॥

मिध्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्येति ॥ मिथ्या चासावभियोगथ ॥ (१) ॥ ॥ च-क्षिष्टः (अ० अ० से०) अभ्याद्पूर्वाङ्कावे ल्युट् (३।३।११५)॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शतं मे भारयसि' इत्यादि 'मिथ्याविवा-दस्य'॥

अथ सिथ्याभिशंसनम् ॥ १०॥

अभिशापः

अथेति ॥ अभिशंसेः (भ्वा॰ प॰ से॰) भावे ल्युट (३।३।११५)॥ (१)॥ शा अभिश्वपनम् । षष् (३।३।१८)॥ (१)॥ शा द्वे 'मिथ्यारोपस्य सुरापानादिविषयस्य'॥ प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः।

प्रणाद इति ॥ प्रणदनम् । घत्र् (३।३।१८) । 'प्रणादस्तु पुमांस्तारशब्दे च श्रवणामये । अनुरागकृते शब्दे प्रणादः सीत्कृतं नृणाम्' इति शब्दाणंवः ॥ (१) ॥ ॥ एकं श्रीतिविश्लेषजनितस्य 'मुखकण्ठादिशब्दस्य'॥

यदाः कीर्तिः समझा च

यदा इत्यादि ॥ अश्रुते व्याप्नोति । 'अश्रु व्याप्तो' (स्वा॰ सा॰ से॰) 'अशेर्देवने युट् च' (उ० ४।१९१) इत्यसुन् ॥ (१) ॥*॥ कीर्त्यते । 'कृत संशब्दने' (चु० प० से०) । 'कितियूति—' (३।३।९७) इति निपातितः । 'किर्तिः प्रसाद्यशसोविंस्तारे कर्दमेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ समैः सर्वेद्वायते । 'ज्ञा अबोधने' (क्या॰ प० से॰) घत्रधें कः (वा॰ ३।३।५८) (अन्यत्रापीति) डो वा ॥*॥ 'समाद्या' इति समाद्पूर्वाञ्जः (क्या॰ प० से॰)। 'आतश्वोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यद्धाः॥ 'समज्या' इति पाठे (समाद्पूर्वात्) 'अज गतौ' (क्वा॰ प० से॰)'। 'संज्ञायां समज—' (३।३।९९) इति क्याप्। 'स्यपि प्रतिषेधः' (वा॰ २।४।९५६) इति न वीलम्॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'किर्तिः'॥

स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्मृतिः ॥ ११ ॥

स्तव इस्यादि ॥ स्त्यतेऽनेन । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥ ॥ 'दाम्री-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रनि स्तोत्रम् ॥ (२) ॥ ॥ किनि (३।३।९४) स्तुतिः ॥ (३) ॥ ॥ 'णु स्तुतौ' (४० प॰ अ०) । नुतिः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'स्तुतेः' ॥ आग्रेडितं द्विस्विरुक्तम्

आम्रेडितसिति ॥ आम्रेड्यते भाधिक्येनोच्यते सा। 'म्रेड्ड उन्मादे' (४वा० प० से०)। कः (३।२।१०२)। यथा 'सर्वः सर्वः' इति ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'द्विरुक्तेः'॥

उचैंधुंष्टं तु घोषणा।

उश्चेष्ट्रं भित्यादि ॥ उर्वेष्टं ध्यते स्म । 'ब्रुषिर् शब्दे' (चु॰ उ॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'ब्रुषिरविशब्दने' (७।२।२३) इती जिनेषेधः। विशब्दनं स्वाभित्रायप्रकाशनम्। तच प्रकृते नाभिप्रेतम्॥ (१)॥ ॥ 'ज्यास-' (३।३।१०७) इति युच्॥ (२)॥ ॥ 'उश्वैः शब्दनस्य' हे॥

काकः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिष्पैनेः।

काकुरिति ॥ आदिना कामकोधादेर्पहः । कक्यते । 'कक लाल्योपतापयोः' ॥ (*) ॥ बाहुलकादुण् ॥ (१) ॥ ॥। एकम् 'शोकादिना विकृतशब्दस्य' ॥

अवर्णाक्षेपनिर्वाद्परीवादापवादवत् । उपक्षोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गईणे ॥१३॥

अवर्णेत्यादि॥ यथा अवर्णादयो निन्दायाम्, तयोपकोशादयोऽपीत्यर्थः। वर्ण्यते। 'वर्ण वर्णने' (चु० प० से०)।
घञ् (३।३।१८) वर्णः प्रशंसा। तिहरुदोऽवर्णः। 'वर्णो
हिजादिगुक्कादियशोगुणकथासु च। स्तुती ना न श्रियां भेदरूपाक्षरिवरुपने'॥ (१) ॥४॥ 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ०
से०)। घञ् (३।३।१८)। 'आक्षेपो भर्त्तनाकृष्टिकाव्याठंकृतिषु स्मृतः'॥ (२) ॥४॥ निरादिप्वोद्देः (भ्वा० प०
से०) घञ् (३।३।१८)। 'निर्वादेः स्पाहोकवादपरिनिष्टितवादयोः'॥ (३) ॥४॥ 'उपसर्गस्य घन्नि' (६१३।१२२)
इति (वा) दीर्घः। 'परिचादोऽपवादे स्याहोणावादनवस्तुनि'॥ (४) ॥४॥ 'अपवाद्स्तु निन्दायामाज्ञाविश्रस्भयोरपि'॥ (५) ॥४॥ 'अपवाद्स्तु निन्दायामाज्ञाविश्रस्भयोरपि'॥ (५) ॥४॥ 'कुश्च आह्वाने' (भ्वा० प० से०)।
घञ् (३।३।१८)॥ (६)॥४॥ 'पुप गोपनकृत्सनयोः'
(भ्वा० आ० से०)। गुपेनिन्दायां सन् (३।९।५)। 'अपस्यात्' (३।३।९०२)॥ (७)॥४॥ 'कुरस अवक्षेपणे'

१—छोकवादोऽपवादः । तत्र यथा 'खळनिर्वादकथायां वदिता यत्खळजनोऽपि स्यात्' ॥ परिनिष्ठितवादरत्यक्तवादः । तत्र यथा 'निर्वादा वादिनः कृताः' ॥ २—मेदिनीहैमयोस्तु 'अववादः' इति इदयते । व्यास्थातमुदाकृतं च तदेवानेकार्थकैरवाकरकौ-मुखाम् ॥

(चु॰ आ॰ से॰)। ,'गुरोख' (३।३।१०३) इत्यः॥ (८)॥॥। 'णिदि कुत्सायाम्' (२वा॰ प॰ से॰)। 'गुरोख' (३।३।१०३) इत्यः। 'निन्दा स्यादपवादेऽपि कुत्सायामपि योषिति'॥ (९)॥॥॥ 'गई गत्ह कुत्सायाम्' (२वा॰ आ॰ से॰)। स्युट् (३।३।११५)॥ (१०)॥॥॥ दश 'निन्दायाः'॥

पारुष्यमतिवादः स्यात्

पारुष्यमित्यादि ॥ परुपो निष्ठुरभाषी । तस्य भावः पारुष्यम् । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) प्यन् । 'पारुष्यं परुषत्वे च दुर्वाक्ष्ये पुंसि गीपंतौ' ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रम्योक्तिरतिवादः ॥ (२) ॥*॥ हे 'अप्रियचचन्दः' ॥

भत्सेनं त्वपकारगीः।

भर्त्सनिम्ह्यादि ॥ अपकारार्था गीः ॥ (१) ॥ ।॥ ।। भर्ति तर्ज संतर्जने' (बु॰ आ॰ से॰)। त्युट् (३।३।११५) (२) ॥ ॥ द्वे 'बौरोऽसि घातियष्यामि लाम्' इत्यादि 'अपकारार्थवाक्यस्य'॥

यः सनिन्द् उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥ १४ ॥

य इति ॥ उपालम्मो द्वेधा । गुणाविष्करणपूर्वको निन्दा-पूर्वकथ । आद्यो यथा 'महाकुलीनस्य तव किमुचितमि-दम्' । द्वितीयस्तु 'बन्धकीमुतस्य तवोचितमेवेदम्' इति । तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । स्युद्ध (३१३११९५) ॥॥॥ अप्रत्यये (३१३११०२) 'परिभाषा' अपि । 'परिभाषाथ ततो भवि-ष्यन्ति' इति 'हेतुमति च' (३१११२६) इति स्त्रे भाष्यात् । 'परिभाषणं सनिन्दोपालम्मे नियमेऽपि च' (१) ॥॥॥ एकम् 'सनिन्दभाषणस्य'॥

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाकोशो मैथुनं प्रति।

तन्नेति ॥ 'श्वर संवलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) प्रयोजकण्य-न्ताशुव् (३१३१९०७)। त्युटि (३१३१९९५) 'आश्वारणम्' भपि । 'श्वरणक्षारणकोशाः साभिशापामिमेथुनाः' (इति दुर्गः)। क्षीवमपि । 'नीर्चमाक्षारणं यः स आकोशो मेथुनं प्रति' इति शब्दाणवः॥ (१) ॥*॥ परस्त्रीनिमित्तं पुंसः, परपुरुषनिमित्तं क्रियाक्ष 'आकोशनस्य' एकम्॥

स्यादाभषाणमालापः

स्यादिति ॥ आभाषेः (भ्वा॰ आ॰ से॰) ल्युट् (३।३। १९४) ॥ (१) ॥*॥ 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घम् (३।३।९८) ॥ (२) ॥*॥ 'संभाषणस्य' हे ॥ प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ (५ ॥

प्रकाप रति ॥ प्रलपनम् । वन् (३१३।१८)॥ (१) ॥*॥ 'प्रयोजनशून्यस्योन्मत्तादिवचनस्य' एकम् ॥

१—'नीचम्' इति पुंविहीनस्य संज्ञा इति मुकुटः ॥

अनुलापो मुहुर्भाषा

अनुरुप इत्यादि ॥ मुहुः पुनःपुनर्भाषणम् । घष् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ अनुरुपनम् । घष् (३१३१९८) ॥ (२) ॥*॥ ह्वे 'वारंवारं भाषणस्य' ॥

विलापः परिदेवनम् ।

विलाप इत्यादि॥ विलयनम्। घन् (३।३।१८)॥
(१)॥॥॥ परिदेवनम्। 'दिवु परिदेवने' (चु० आ० से०)
चुरादिः । ल्युट (३।३।११५)॥॥॥ युचि (३।३।१०७)
'परिदेवना' अपि॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अनुशोचनोकेः'॥
विश्रलापो विरोधोक्तिः

विप्रविलाप इत्यादि ॥ विरुद्धः प्रलापः । 'विप्रलापो विरुद्धोक्तावनर्थकवचस्पपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विरो-धस्य उक्तिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यविरुद्धवचनस्य' ॥

संलापो भाषणं मिथः॥ १६॥

संलाप इति ॥ संलंपनम् । घत् (३१२११८) ॥ (१) ॥ ॥ मिथोऽन्योन्यं प्रति भाषणम् । आलापस्त्वेकेनापि कियते ॥ एकम् 'मिथोभाषणस्य' ॥

सुप्रलापः सुवचनम्

सुप्रेत्यादि ॥ सुष्ठ प्रकृष्टं लपनम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥४॥ (२) ॥४॥ **इ 'शोभनवचनस्य'**॥

अपलापस्तु निह्नवः।

अपलाप इति ॥ अपलपनम् । घञ् (३।३।१८) 'अपल्लापः प्रेम्ण्यपह्रवे' ॥ (१) ॥*॥ निह्रवनम् । 'हुङ् अपनयने' (अ० आ० अ०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। ('निह्नवः स्यादविश्वासेऽपलापे निकृतावपि')॥ (२) ॥*॥ द्वे धार्यमाणे 'न धारयामि' इत्यादि 'निह्नवोक्तः'॥

संदेशवाग्वाचिकं स्याद्

संदेशिति ॥ संदिश्यते घन् (३।३।१८)। संदेशोऽर्थः। तस्य बाक् ॥ (१) ॥॥। संदिष्टोऽर्थो ययोज्यते सा वाचि-कम् । 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' (५।४।३५) इति ठक् ॥ (२) ॥॥। हे 'संदेशवचनस्य'॥

वाग्मेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥१७॥

वाग्मेदा इति ॥ उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्मेदा दशस्यादयः सम्यगन्ताः ॥

दशती वागकस्याणी

करातीति ॥ 'क्स हिंसायाम्' (तु॰ प॰ ध॰) ताल-व्यान्तस्तौदादिकः । शत्रन्तान्कीप् । 'आच्छीनचोः' (७।९। ८०) इति नुमो निकल्पः । क्शती हिंसा । क्शत्र् शब्दः । क्याद्वचनम् । मुकुटस्तु (उपती इति पाठे) 'नव दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) इत्यस्य शत्रन्तस्य 'उपती' इति रूपमाह । तन्नै । तस्माच्छपि (३।११६८) 'पुगन्त-' (७।३१८६) इति गुणस्य 'शप्यनोर्नित्यम्' (७।९१८९) इति नुमश्च प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अकल्याणवाचः' ॥

स्यात्कल्या तु शुभात्मिका।

स्यादिति ॥ कलासु साधुः। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्॥ *॥ 'काल्या' अपि-इति स्वामी । तत्र काले साधुः॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'गुभवचनस्य'॥

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

अत्यर्थेति ॥ सान्त्वयति । 'वान्त सामप्रयोगे' (चु॰ प॰ से॰) चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('सान्त्वं सामनि दाक्षिण्ये') ॥ (१) ॥॥। एकम् 'सान्त्ववचनस्य'॥

संगतं हृद्यंगमम् ॥ १८ ॥

संगतमिति ॥ संगच्छते सा। 'गल्यर्थ-' (३१४।७२) इति कर्तिरि कः ॥ (१) ॥*॥ हृद्यं गच्छति । 'गमश्व' (३१२।४७) इति खन् ॥ (२) ॥*॥ ह्रे 'युक्या मिलितस्य वचनस्य'॥

निष्ठ्यं परुपम्

निष्ठरमिति ॥ नितिष्ठति । 'महुरादयथ' (उ० १।४१) इति करन् । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति वलम् ॥ (१) ॥॥ पिपतिं पूरयति अलंबुद्धि करोति । 'पृ पालन-पूरणयोः' (ज्ञ० ५० से०) 'पृनहि-' (उ० ४।०५) इत्युषन् । 'पैरुषं कंबुरि रूक्षे स्थाभिष्ठुरवन्यस्यपि' इति हैमः॥ (२) ॥॥ वे 'कर्कश्चन्यस्य' ॥

प्राम्यमश्रीलम्

द्वास्यमिति ॥ प्रामे भवम् । 'प्रामावखर्जा' (४।२।९४) इति यत् । 'प्रास्यं स्त्रीकरणे क्रीबैऽश्लीलप्राकृतयोखिषु' ॥ (१) ॥॥ श्रियं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । तद्भिषम् । कपिलकादित्वात् (वा॰ ८।२।१८) लखम् ॥ (२) ॥॥। हे 'भण्डादिवचनस्य'॥

स्नृतं प्रिये।

सत्ये

स्नृतमिति ॥ प्रीणाति । 'प्रीव् तर्पणे' (श्या॰ प॰ भ॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ः॥ सत्स्र

१—गुणस्य 'संज्ञापूर्वकारवेन नुम आगमशासनत्वेन, अनित्यत्वेन तेनैव वारितत्वेनाकि जिल्हरमेतत् । पीयूवव्याख्यायामपि उपिते इति पाठं प्रदर्श, 'रुशती' इत्येके न्द्रतुक्तम् ॥ २—'दिष्ट्या रमसे सामनि परमे वचसा त्वं द्वाजने हि बदति प्रित्रं परमेव च सान्त्वम्' इति शिव्यमदे यमकाइन्त्यादिः ॥ ३—'अपरुषो वायादा बाष्ट्रिमयन्त्रः' इति दमयन्त्रीकेवात, 'अपि सपक्षजनेन च तेन वागपरुषा परुषक्षप्रतमीरिता' इति यमकाब मूर्यन्यवान् ॥ ४—कर्तुरवर्णे यथा 'विरक्तसंष्यापरुषं पुरस्तायवा रजः पार्थिवमुजिहीते' इत्यनेकार्यकेरवाकरकौमुदी । इह तु 'क्टिने' इति सिखितमासीत् ॥

साधु । यत् (४।४।९८) ॥*॥ प्रियं यसस्यम् तस्मिन् । सुष्ठु मृत्यन्त्यनेन । घन्नये कः (वा॰ ३।३।५८) यद्वा 'हरूम' (३।३।९२९) इति घम् । संहाप्वेकत्वाहुणाभावः । 'अन्ये-वामि' (६।३।९३७) इति वीर्षः । यत्तु—'मृलिक्पुजादि-लात् (वा॰ ३।२।५) कः'-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । तस्य कर्तिरि विधानात् । 'स्नृतं मङ्गलेऽपि स्यात्त्रियसत्ये वय-स्यपि' ॥ (१)॥॥॥ एकम् 'सत्यस्य'॥

अथ संकुलक्किष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥

अधेति ॥ संकुलति । 'कुळ संस्ताने' (भ्वा॰ प॰ से॰) कः (३१९११५५) 'संकुलं त्रिषु विसारवाचि व्याप्ते'॥ (१)॥॥॥ क्षित्रयते स्म । 'क्षित्र, विवाधने' (इया॰ प॰ से॰) कः ।-(३१२१९०२) 'यस्य विभाषा' (७१२१५) इतीङभावः-इति सुकृदः । वस्तुतस्तु 'क्षित्रः क्त्वानिष्ठयो।' (७१२१५०) इति वेट् ॥ (२)॥॥॥ पराऽषानि । इन्तेः कर्मणि कः (३१२१९०२)। परसरेण पराहतम् ॥ (३)॥॥॥ 'साता मे वन्ध्या' इतिवत्॥ 'विद्यार्थस्य वचनस्य' त्रीणि ॥ स्त्रसर्वणपदं प्रस्तम्

लुप्तेति ॥ लुप्तो वर्णः पदं वा यत्र पदे वाक्ये वा ॥ (१) ॥ शा प्रस्यते स्म । 'प्रसु अदने' (४वा० आ० से०)। कः (३१२।१०२)। 'ग्रंस्तं प्रासीकृतेऽपि स्याक्षुप्तवर्णपदोविते'॥ (२)॥ 'अदात्तयादिनासंपूर्णोद्यारितस्य' द्वे॥

निरस्तं त्वरितोदितम्।

निरस्तमिति ॥ त्वरितमुदितम् ॥ (१) ॥॥॥ निर-स्यते स्म । 'अमु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। कः (३।२। १०२)। 'निरस्तः प्रेषितशरे संखक्ते लरितोदिते। निष्ट्र्ते प्रतिहते च' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'इशिघोचारितस्य वचसः'॥

अम्बूकृतं सनिष्ठेवम्

अम्बूकृतमिति ॥ निष्ठेवनम् । 'ष्टिवु निरसने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घल् (३।३।१८)। लघूपधगुणः (७।३।८६)। 'सनिष्ठीयम्' इति पाठे तु पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ईकारः । सह निष्ठेवेन श्लेष्मकणादिनिर्गमेनेति सनिष्ठेवम् ॥ (॥ अम्बुशब्द उपचारात्तद्वति । अनम्बु अम्बु अकारि । क्विः (५।४।५०) 'च्वौ च' (६।३।१३८) इति वर्षः । क्वः (३।२।००२)॥ (१)॥॥। एकं 'ऋडेष्मनिर्गमसहितय-चनस्य'॥

अवदं स्यावनर्षकम् ॥२०॥

अवस्य भिति ॥ न क्यते सा। 'बन्ध बन्धने' (क्या॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न अर्थो यस्य।

१--- अस्नृतं दभदिष स्नुतभाषी' इति वासवदत्ताषिरुद्धाकंकारद-र्शतकेषात् दीर्घोन्त्यदम्सादि-वृति मुकुटः॥ 'अधीष्ठनः' इत्युरःप्रमृतिषु (५।४।९५९) पाठाषित्रं कप् समासान्तः । अनर्थकं जरदेवादिवाक्यम् । 'अवर्थं स्याद्' इति पाठ इति कौमुरी । 'अव्यय्यमवधाईं स्यादनर्थकवचस्यपि' इति (हैममेदिन्योः) दर्शनात् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'समुद्रायार्थं-रान्यस्य यचनस्य'॥

अनक्षरमवाच्यं स्याद

अनक्षरमिति ॥ न प्रशस्तान्यक्षराणि यस्मिन् । अक्ष-राणामप्राशस्त्यं चार्थद्वारकम् ॥ (१) ॥॥॥ न वचनाईम् । ण्यत् (२।९।९२४) । 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (७।३।६७) इति न कुरवम् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'निन्दावचनस्य' ॥

आहतं तु मृषार्थकम्।

आहतमिति ॥ आहत्यते स्म । कः (११२-१०२)। 'आहतं गुणिते चापि ताडिते च मृषार्थके । स्यात्पुरातन-वलेऽपि नववक्षे वितानके'॥ (१) ॥ मृषाऽथों यस्य ॥ ।।।। 'एष वन्ध्याद्धतो याति' इत्यादिवचनस्य 'मृपाचचनस्य' एकम् ॥

'सोलुण्डनं तु सोत्प्रासम्

सोहुण्डनिमिति ॥ 'लुठि आलस्य प्रतीघाते च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। त्युद् (३।३।९९५)। उहुण्डनेन सहितम्॥ (९)।।।।।। उत्प्रासनम्। 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। घञ् (३।३।१८) उत्प्रास उपहासः। तत्सहिनम्॥ (२)॥।।। द्वे 'सोपहासस्य'॥

मणितं रतिकृजितम्।' इति कचित्पव्यते ॥

मणितमिति ॥ 'मण कृजने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । भावे कः (३।३।९९४) ॥ (९) ॥७॥ रती कृजितम् ॥ (२) ॥७॥ द्वे 'रतिकृजितस्य' ॥

अथ म्लिएमविस्पएम्

अथेति ॥ म्लेच्छ यते स्म । 'म्लेच्छ अन्यक्ते बान्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'क्षुट्घसान्त-' (७१२१८) इति निपानितम् । 'म्लिष्टं त्रिष्वन्यक्तवाचि मेलाने' ॥ (१) ॥ ॥ । नि विसादयते स्म । 'स्पन्न बाधनस्पर्शनयोः' (॥) कर्मणि क्तः (३१२१९०२) । 'अविस्पष्ट-' (७१२१९८) इति निर्देशादिङ-भाषः ॥ (२) ॥ ॥ है 'अप्रकटवचनस्य'॥

वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥

वितथिसिति ॥ विगतं तथा सत्यं यसाद्वितथम् । 'अच्' (५।४।०५) इति योगविभागात्समासान्तोऽच् । यद्वा

१—'जरद्रवः' कम्बलगद्धकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि । तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लज्जनस्य कोर्थः' इति मुकुटः ॥ २—म्लाने विच्छाये यथा 'ग्लिष्टं चित्रममित्रवासभवने वक्ति त्वदीयं बन्नाः' समेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ वितन्यते । बाहुलकात्क्थन् । 'अनुदात्तो–' (६।४।३७) इति नलोपः ॥ (१) ॥०॥ न ऋतम् । 'अकृतं कृष्णवसत्येऽपि' ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'असत्यवचसः' ॥

सत्यं तथ्यमृतं सम्यग्

सत्यमित्यादि॥ सित साधु सत्यम्। 'सत्यं कृते व श्वाये तथ्ये च त्रिषु तद्वति'॥ (१) ॥*॥ तथा सत्ये साधु तथ्यम्॥ (२)॥*॥ अर्थते स्म। 'ऋ गतौ' (भ्वा॰प॰अ॰)। कः (३।२।१०२)। ('ऋतं शिलोञ्छे पानीये पूजिते चीत-सत्ययोः')॥ (३)॥*॥ समजति संगच्छते। 'अञ्च गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) किन् (३।२।५९) सम्यक्। सम्यङ् पुंसि स्वियां समीची॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'सत्यवचसः'॥

अमूनि त्रिषु तद्वति।

अमूनी ति ॥ अमूनि (सत्यादीनि) उपचारात्तद्वति वर्त-मानानि त्रिषु । 'त्रिपृत्तरे' (प्रागुक्तेन) इत्यनेन वाग्विशेषप-राणां त्रिलिङ्गत्वमुक्तम् । अनेन तु वकुपराणाम्-इति विशेषैः ॥

शब्दे निनादनिनद्ध्वनिध्वानरवस्तरः॥ २२ ॥ स्वाननिर्घोषनिर्होदनादनिस्वाननिस्वनाः। आरवारावसंरावविरावाः

शब्द इति ॥ शब्दनम् । 'शब्द शब्दकरणे' (चु॰ उ॰ से॰) । 'एरच्' (२१२१५६) । घव् (२१२१९८) वा ॥ (१) ॥ ॥ 'णद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ प० से॰) । 'नौ गद्वन्द-' (२१३१६४) इत्यप् ॥ (२) ॥ ॥ पक्षे घव् (२१३१९८) ॥ (२) ॥ ॥ 'ध्वन शब्दे' (भ्वा॰ प० से॰) । 'खनिकपि' (उ॰ ४१९४०) इति इः ॥ (४) ॥ ॥ धवि ध्वानः (२१३१९८) ॥ (५) ॥ ॥ रवणम् । 'रु शब्दे' (अ॰ प० से॰) । 'ऋदोरप्' (२१३१५७) ॥ (६) ॥ ॥ (८) ॥ ॥ 'खनहत्त्रोवो' (३१३१६२) इत्यपघवाँ ॥ (७) ॥ ॥ (८) ॥ ॥ 'धुष घुट्टो' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ अ॰ से॰) । घव् (२१३१९८) ॥ (९) ॥ ॥ (१०) ॥ ॥ 'विभाषा हि छुनोः' (२१३१९०) इति घव् ॥ (१५) ॥ ॥ पक्षे अप् (३१३१९०) ॥ (१४) ॥ ॥ 'उपसर्गे रवः' (३१३१८२) इति घव् ॥ (१६) ॥ ॥ सादश 'शब्दस्य' ॥

अथ मर्मरः॥ २३॥

स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्

अथेति ॥ वद्याणां पर्णानां च खनिते मर्मरः । शब्दा-नुकरणमिति खामी । 'मृङ् प्राणखाने' (तु॰ आ॰ अ॰)। 'कृदराह्यश्व' (त॰ ५१४१) इत्यरन् मुगागमो गुण्न्थ— इत्यन्ये । मर्म राति वा । कः (३।२।३।)। 'मर्मरो वद्य-

१ '--वाग्मेदास्तु त्रिषूत्तरे' इत्यस्याविषदेशितः-इति मुकुटः ॥

मेदे च ग्रुष्कपर्णेष्वनी तथा । पुंति स्त्रियां पुनः प्रोक्ता मर्मरी पीतदाहणि'॥ (१) ॥ ॥ एकं 'चस्त्रपर्णेध्वनेः'॥

भूषणानां च शिक्षितम्।

निकाणो निकणः काणः कणः कणन सित्यपि ॥ २४॥

भूषणानासिति ॥ भूषणानां ध्वनौ । 'शिजि अव्यक्ते
शब्दे' (अ॰ आ॰ से॰) तालव्यादिः । भावे कः (३।३।
११४) ॥॥॥ 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये 'शिखा'
अपि-इति स्वामी ॥ (१) ॥॥॥ 'नौ' (३।३।६४) इति
'अनुपसर्गे' (३।३।६१) इति चानुवर्तमाने 'क्रणो वीणायां च' (३।३।६५) इत्यप ॥ (३) ॥॥॥ (५) ॥॥॥
पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥॥॥ (४) ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (६) ॥॥॥ (यत्तु) पञ्च वीणाया अन्यस्य च
किनरादेः कणने-इति मुकुटः । तञ्च । अपिशब्देन
पूर्वान्वयस्य बोधनात् । अतः षेडपि 'भूषणध्वनः'॥

वीणायाः कणिते प्रादेः प्रकाणप्रकणाद्यः।

वीणाया इति ॥ प्रादेरिति । उपसर्गात् । 'वीणायां च' (३।३।६५) इत्यंशेन सोपसर्गादपि विधानात् । आदि-शब्दादुपक्षणादयः ॥४॥ 'वीणाकणनस्य' इये ॥

कोलाइलः कलकलः

कोलाहल इति ॥ 'कुल संस्त्याने' (भ्ना० प० से०)। कोलनम् । कोल एकीभावः । तमाहलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०)। अन् (३१३११३४) कः (३१२१३) वा ॥ (१)॥॥ 'कल वाब्दे' (भ्वा० आ० से०)। घन् (३१३११९८)। संज्ञापूर्वकलाहृद्धभावः । कलादपि कलः । (यत्तु) कोलान्स्करानाहते त्रासयति इति स्वाम्याह । तन्न । 'आको यमहनः' (११३१८०) इत्यकमंकात्स्वाज्ञकमंकाच इन्तेरात्मनेपदिवधानात् । यदपि — आभीश्य्ये द्विभावः (८१९४०) इति । तदपि न तस्य तिब्ब्ययकृत्मात्रविषयलात् । 'कलकल उक्तः कोलाहले तथा सर्जनियांसे'॥ (३) ॥॥॥ द्वे 'बहुभिः कृतस्य महाध्वनेः'॥

तिरश्चां वाशितं रुतम् ॥ २५॥

तिरश्चामिति ॥ तिरोऽश्वन्ति ते तिर्थश्वः । तेषां यद्य-तम् तद्वाशितम् । 'वाशः शब्दे' (दि० आ० से०) ताल-व्यान्तः । भावे कः (३।३।१९४) । 'वाशितां करिणी-नार्थोवीशितं भाविते ६ते' । ('वासिता करिणीनार्थो- र्षासितं पुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वासितं वंद्ववे-ष्टितं') इति विश्वकोषादिदर्शनेन तु दन्त्यवानिष ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'पक्षिदाब्दस्य'॥ स्वी प्रतिश्रत्यतिभ्वाने

स्त्रीति ॥ 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । संपदाहि-लात् (वा॰ ३।३।१०८) किय् । प्रति प्रथमशन्दं लक्ष्यी-कृत्य श्रूयते प्रतिश्रुत् ॥ (१)॥॥॥(२)॥॥। हे 'प्रतिभ्वनेः'॥ गीतं गानसिमे समे।

गीतिमिति ॥ गीयते । भावे कः (३।३।११४) - त्युटौ (३।३।११५) । 'गीतं शन्दितगानयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ (२) ॥ ॥ हे 'गानस्य' ॥

इति राज्दादियर्गविवरणम् ॥ ६॥

निपादर्षभगान्धारपड्जमध्यमधैवताः। पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्डोत्थिताः स्वराः॥१॥

निपादे ति ॥ निषीदति मनोऽस्मिन् । 'पदल विशर-णगत्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'हलश्व' (३।३। १२१) इति घम् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति पलम् । 'निषाद: खरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे' ॥ (१) ॥ः॥ ऋषति बलीवर्दस्वरसाद्द्यं गच्छति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०)। 'ऋषित्रिषिभ्यां कित्' (उणा॰ ३।१२३) इसमन् । 'ऋषभारतीषधान्तरे । खरमिद्ववयोः कर्णर-न्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः ॥ उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्री नराकारयो-पिति । शुक्रशिम्ब्यां सिरालायां विधवायां कचिनमता' ('आ-दिजिनेऽपि' ॥ (१) ॥ः॥ गन्धारदेशे भवः । अण् (४।३। ५३) । 'गान्धारो रागसिन्द्रस्वरेषु नीवृदन्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥∻॥ षड्भ्यो जातः । 'पञ्चम्याम्–' (३।२। ९८) इति डः । 'नासां कण्ठमुरस्ताल जिह्नां दन्तांश्व संस्पृ-शन् । षड्भ्यः संजायते यसात्तसात्वड्ज इति स्मृतः'॥ (१) ॥ । मध्ये भवः । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'तद्वदे-वोत्थितो वायुक्राःकण्डसमाहतः । नाभि प्राप्तो महानादो मध्यस्थरतेन मध्यमः' । 'मध्यमो मध्यजे खरे । देहमध्ये मध्यदेशे (मध्यमा कर्णिकाङ्गुलिः । राकौरजखला चापि)' इति हैमः । 'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्खरे मध्यदे-शेऽप्यवलमे त न स्नियाम् ॥ स्नियां इप्ररजीनार्यां कर्णिकाः क्कलि**मेद**योः । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा' ॥ (१) ॥*॥ घी-मतामयं धैवतः पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'संहै।याम्' (८।२।११) इति वा बलम् ॥ (१) ॥*॥ 'बायुः समुद्रतौ नाभेक्रोहृत्कण्ठमूर्धसु । विचरन्पश्चमस्थानप्राह्य। पन्नम उच्य-ते'। तज्जन्यलात्सरः पञ्चमः । पञ्चानां पूरणः 'तस्य पूरणे-'

१—पीयूषिवेकयोरिप 'शिक्तिस्' इत्येकं भूषणध्वनेः । निकाणा-दयः पञ्च बीणाकिनरिद्धिनितस्य । इत्येव ट्रयते । अग्निपुराणान्तर्ग-तनामिलक्षानुशासने 'भूषणानां च शिक्षितस् । वीणाया निकणः काणः' इति पाठस्येव दर्शनेनापि निकाणादीनां भूषणध्वनिवाचकत्वाप्राप्तेः ॥ २—अयं च क्षोकक्रमो मेदिनीस्यः । परंतु तत्रापि दन्त्यमध्य एवो-परुभ्यते ॥

१—राका पूर्णिमा । तत्र यथा 'अमृतममृतराशिर्मध्यमामध्यरात्रे' इति ॥ २—अयं पाठः कुत्रसिद्धश्यरो ॥

(५।२ँ।४८) इति कट्। 'नाम्तात्-' (५।२।४९) इति मट्। 'पश्चमो रागमेदे स्यास्वरमेदे च पश्चमी । पाण्डवानां च पश्चमो रागमेदे स्यास्वरमेदे च पश्चमो रिचरे दक्षे'॥ (१)॥ ॥ अर्मी सप्त स्वरास्तन्त्रीतः कण्ठाचाचरन्ति । 'दारवी गात्रवीणा च दे वीणे स्वरधारिके' इति वचनात् वंशसुर-जादयस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति भावः । नारदः- 'षड्खं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम् । अजाविकी च गान्धारं कोछो नद्दि सध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पद्यमम् । अश्वस्तु धेवतं रौति निपादं रौति क्वरः' (ति 'स्वराणां पृथक्पृथकु' एकैकम् ॥

काकली ति ॥ ईवरकलः काकली । 'ईवर्थे च' (६। १११०५) इति कोः कादेशः । गौरादिलात् (४।१।४१) डीव् । अन्ये तु—कलेः (भ्वा० आ० से०) इत् (उ० ४।११८) । कलिः शब्द ईष्दन्नेति काकलिः । ततः 'ङ्घ-दिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति डीव् । अत एव 'साधू-दितं काकलिभिः कुलीनैः' इसमिनन्दप्रयोगः संगच्छते— इत्याहः॥ (१)॥॥ एकम् 'सुक्ष्मध्यनैः'॥

ध्वनौ तु मधुरास्कुटे।

कलः

काकली तु कले सुध्मे

ध्यनाविति ॥ मधुरः श्रुतिसुखः । स चासावस्कुटो-ध्यक्ताक्षरश्च । तादृशे ध्वनी कलः । 'कड मदे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कडति माद्यत्मेन । 'हलश्च' (३१३।१२१) इति ध्व । संज्ञापूर्वकलादुद्धभावः । डलयोरेकत्वस्मरणम् । यद्वा कलनम् । 'कल संख्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'खनो ध्व ' (३१३।१२५) इति धः । यद्वा कलते । पचाद्यच् (३१९१३४)। 'कला स्थान्मूलरैनृद्धी शिल्पादावंशमात्रके । धोडशांत्रे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः ॥ कलं शुके त्रि-ध्वाणें नाव्यक्तमधुरध्यनी ॥ (१)॥१॥ एकम् 'अव्यक्त-मधुर्ध्यनेः'॥

मन्द्रंस्तु गम्भीरे

मन्द्र् इति ॥ गम्भीरे मेघादिष्वनी । मन्दते । भिदि स्तुलादौ (भना अ अ से) 'स्फायि –' (उ ० २।९३) इति रक्॥ (१) ॥ ॥ १॥ एकम् 'गम्भीरशब्दस्य'॥

तारोऽत्युचैः

तार इति ॥ तारयति अतिकामलन्याञ्शब्दान् । 'बहु-रुमेतिष्वर्रानम्' इति चुरादिगणसूत्रात्खार्थे णिच् । पचा-यम् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ श॥ एकम् 'उच्चदाज्वस्य'॥

त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥

जय इति ॥ त्रयः फलमन्द्रताराः (त्रिषु विशेष्यनिमाः) ॥

१—सङ्गोऽपि इति स्वामी ॥

समन्धितलयस्त्वेकतालः

समन्वितेति ॥ सम्यगन्वितो लयो नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र स एकः समस्तालो मानमस्यत्येकतालः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'गीतवाद्यलयसाम्यस्य'॥

वीणा तु बल्लकी।

विपञ्ची

विणेति ॥ वेति जायते खरोऽस्याम् । 'वी गलादिषु' (अ॰ प॰ अ॰) 'रास्नासाम्ना-' (उ॰ ३१९५) इलादिना नप्रलययो णरवं गुणाभावश्च निपातितः । 'वीणा विद्युति वह्नक्याम्'॥(१)॥॥॥ वह्नते । 'वह्न वह्न संवरणे' (भ्वा॰ भा॰ से॰) कुन् (उ॰ २१३२)। गौरादिलात् (४१९१४२) वीष्॥(२)॥॥॥ विषश्चयति विस्तारयति शब्दम् । 'पचि बिस्तारे' (चु॰ प॰ से॰)। ण्यन्तादच् (२१९१२४)। गौरादिः (४१९१४१)। 'विषश्ची केलिबीणयोः'॥(३)॥॥॥ त्रीण 'वीणायाः'॥

सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३॥

सेति ॥ सैव सप्तभिस्तन्त्रीभिरुपलिस्ता परिवदित ख-रान् । 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥०॥ एकम् 'सतार इति ख्यातस्य'॥

ततं वीणादिकं वाद्यम्

ततिमिति ॥ वीणादि यद्वाधं वादनीयम् तत्ततम् । भादिना सैरन्ध्रीरावणहस्तकिनरादि तन्यते 'तिनमृङ्भ्यां किच' (उ॰ ३।८८) इति तन् । 'अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङकस् । क्रीवं वीणादिवाये स्यात्पुंलिङक्तु सद्गातौ' ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'वीणादिवायस्य'॥

आनद्धं मुरजादिकम्।

आनद्धमिति ॥ आनत्वते स्म मुखे चर्मणा बच्यते स्म । 'णह बन्धमे' (दि॰ उ॰ अ॰)। कः (३।२।९०२)। 'नहो धः' (८।२।३४)। आदिपदात्पटहादि । 'आनद्धं मुरजादी च क्रीबं स्पात्संदिते त्रिषु'॥ (१)॥४॥ एकंम् 'मुरजादि-वाद्यस्य'॥

वंशादिकं तु शुषिरम्

वंदोति ॥ वंशो वेणुः । आदिपदाःकाहलादि । शुषि-विद्यदमस्यास्ति । 'ऊषशुषि-' (५।२।९०७) इति रः । 'शु-षिरं वंशादिवाधे निवरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न क्षियां गर्ते, वहाँ, रन्ध्रान्विते त्रिष्ठु'। 'सून्ये सुषिरामिव' (पस्यशा-हिकमाष्यस्थशुतौ) इति प्रयोगात् (सुषिरम्) दन्साद्यपि ।

१—किनिनीदिनीपुस्तके तु 'मूचिके ना किया नान्पीषधी रग्धा-न्विते त्रिषु' इति पाठ उपलभ्यते ॥

प्राच्यास्तु 'तालब्यायेष' इत्ये।हुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**वंशया**-द्यस्य' ॥

कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

कांस्पेति ॥ कांस्यमयस्तालः कांस्यतालः । आदिना घ-ण्टादि घनं निविद्यतात् । इन्यते । 'इन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्व । 'घनः सान्द्रे दढे दार्ब्ये विस्तारे मुद्ररेऽम्बुदे । सङ्घे मुस्ते घनं मध्यमृत्तवाद्यप्रमेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कांस्यतालादेः' ॥

चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोद्यनामकम्।

चतुरिति ॥ इदं ततादि चतुर्विधं वाद्यादित्रिकनासकम् । बाद्यते ध्वन्यते । वदेः (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्यन्तात् (३।९। ६६) 'अचो यत्' (३।९।९७) ॥ (१) ॥॥॥ 'भृवादिद्यस्यो णित्रन्' (उ.०४।१७९) ॥ (२) ॥॥॥ आसमन्तात्तुद्यते ता-क्यते । 'तुद् व्यथने' (तु० उ० अ०)। ण्यत् (३।९।१२४)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'ततादिचतुष्ट्यस्य'॥

मृदङ्गा मुरजाः

मृदङ्गा इति ॥ मृबन्ते । 'मृद क्षोदे' (त्रया० प० से०)। 'विडादिन्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यज्ञच् । मृत् अज्ञम-स्यति वा । 'मृदङ्गो घोषवाद्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ मुराद्देष्टनाज्ञातः । 'मुर संवेष्टने' (तु० प० से०) तुदादिः । 'पद्यम्याम्-' (३।२।९८) इति डः । मुरं वेष्टनं जातमस्येति वा ॥ (२) ॥॥॥ हे 'मृदङ्गस्य'॥

भेदास्त्वङ्क्यालिङ्ग्योध्वेकास्त्रयः॥ ५॥

मेदा इति ॥ तेषां मेदालु त्रयः । अक्के उत्सक्ते भवः । क्षंत्रीरावयवाचत् (४।३।५३)॥ (१) ॥॥ शालिक्रयते । 'लिंगि गती' (भवा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४)॥ (१)॥॥। ऊर्ध्वः कायति शब्दायते । 'कै शब्दे' (भवा० प० से०)। 'सुपि' (३।२।४ योगविभागेन) इति कः । तदुक्तम्—'हरीतक्याकृतिस्लक्क्षो यवमध्यस्तथोध्वंकः । आलिक्रयक्षेव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगाः' इति ॥॥। अध्वंशवद्याव्यक्तेस्त्यकृतिस्त ॥ (१)॥॥ अत्येकमेकैकम् ॥ स्याद्यशायद्वि दका

स्याविति ॥ यशोऽर्थः पटहः । शाकपार्थिवादिः (२।१। ६९)॥ (१)॥ ॥॥ 'ढक्' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा॰

१— 'शुषिरं शिष्यं शीर्षं ताकव्यादयः' इति सभेदकोषदर्शनस्य मुकु-टेन कारितत्वात् । परं त्वये पातालभोगिवर्गान्तर्गतशुषिपदन्यास्यायाम् दन्त्यादिरप्ययं शब्दः । 'विवराभिधाविनि शुषिरादौ शास्त्रेषु दन्त्यता-कच्यो' श्यूष्मिविवेकातः इति तैनैवोक्तन विरोधादनुपादेयमिदम् । न चोक्तसमेदकोषन्यर्थ्यमिति वाच्यम् । वस्य विवाचकशुविरशब्दे नियामकत्वादित्यरुवित्यनेन स्तिता ॥ २— 'कुर्वतीरुवले सु-हेर्भुवन नीचमूर्थ्वेजैः । तस्या वनात्रीरन्वेति चित्रा नागचमूर्ध्यवैः' इति कीचकवषयमकादकारवानुर्ध्यशब्दः ॥ प॰ से॰)। 'आतोऽनुप-'(३।२।३) इति 'सुपि'(३।२।४ योगविभागात्) इति वा कः॥(२)॥ ॥ द्वे 'यद्याःपट-दृस्य'॥

सेर्यामानकदुन्द्रभी।

मेर्यामिति ॥ बिमेलस रवात् । 'जिमी भये' (जु॰ प॰ से॰)। 'ऋजेन्द्र-' (ज॰ २।२८) इति रन् । गौरावित्वात् (४१११४१) बीष् ॥ ॥ 'वङ्क्रयादयश्च' (ज॰ ४१६६) इति रिम्रल्यये 'ैरिः' अपि ॥ (१) ॥ *॥ आनित्यनेन वादितेन । कुन् (ज॰ २१३२) । आनयति प्राणयति सोत्साहान्करोति योधान् । ण्वुल् (३१९१९३३) वा । 'आनकः पटहे मेर्या सदक्षे ध्वनदम्बुदे' ॥ (२) ॥ *॥ 'दुन्दु' इति शब्देन भाति । बाहुलकात्कः । यद्वा यामुभति शब्देन । 'जभ प्रणे' (तु॰ प॰ से॰)। पृषोदरादिः (६१३११०९)। यत्त्वौणादिक इः—इति कोसुदी । तत्व । आतो लोपस्याप्रसन्नात् । ('दुन्दुमिन्सु मेर्या दितिसुते विषे । अक्षबिन्दुन्निकद्वन्त्रे') ॥ (३) ॥ *॥ खागी तु 'मेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इति पठति ॥ दे 'मेर्याः' ॥

आनकः परहोऽस्त्री स्यात्

आनक इति ॥ (१) ॥ ॥ पटेन हन्यते । ढः (वा॰ ३।२।१०१) 'पट' इति शब्दं जहाति । 'अतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः इति वा । 'पटहो ना समारम्भे आनके पुंनपुंसकम्' । अस्त्रीति पूर्वान्विय । 'उपवासं गृहं देहं लोहं पटहिमस्यिप' इति पुंनपुंसकाधिकारे चन्द्रगोम्युक्तेः ॥ द्वे 'पटहस्य'॥

कोणो बीणादिवादनम् ॥ ६॥

कोण इति ॥ वीणादि वाद्यते येन धनुराद्याकृतिना स कोणः । कुण्यते । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घञ् । 'द्वयोस्तु कोणो वीणा-देवादनं सारिका च सा' इति शब्दाणंवः । 'कोणो वा-द्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामसी च लगुडेऽपि च' इति मेदिनी । 'कोणो वीणादिवादने । लगु-डेऽसी लोहिताक्षे' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'वीणादि-वादनस्य'॥

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्

वीणेति ॥ वीणाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण वल्यते संवियते । 'वल संवरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घम् (३।३।९९) 'प्रवालो विद्यमे वीणादण्डेऽभिनवपह्नवे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणादण्डस्य' ॥

ककुभस्तु प्रसेषकः।

ककुभ इति ॥ कं वातं स्कुभाति । स्कुमेः सौत्रान्मूल-

१—'रवः प्रगल्याइतमेरिसंभवः प्रकाशयामास समन्ततस्ततः' इति कुमारदासः—इति मुकुटः । २—त्रीणीत्युव्तितम् ॥

क्षमर० १०

विभुजादित्वात् (३।२।५) कः पृषोदरादित्वात्सलोपः (६।३। १०९)। यद्वा कश्च कक् । ते भाति । 'भा चीतो' (अ० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थः । 'भातोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'ककुमो रागमेवेऽपि वीणाक्वेऽर्जुनपादपे' ॥ (१) ॥॥॥ प्रसेव्यते । 'वेद सेवने' (भवा० आ० से०)। कुन् (उ० २। ३२)। अन्व (३।९।९३४) प्रसेवः अपि । 'प्रसेवस्तु वीणामस्यूतवोर्दतौ' ॥ (२) ॥॥॥ हे 'वीणावण्याधःस्थित- इाव्यगाम्भीर्यार्थस्यांवनस्वयस्यभाण्यस्य'। बीणा-प्रान्तस्थवककाष्ट्रविशेषस्थाय-ये॥

कोस्टम्बकस्तु कायोऽस्थाः

कोलम्बक इति ॥ अस्या वीणायाः कायः अञाबुद-ण्डककुभसमुदायसान्त्रीरहितः । 'कुल संस्थाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) बाहुलकादम्बच्। ततः कन् (५।३।५७)। यद्वा कुळे-विच् (३।२।७५)। अम्बते । अम्बते वा । 'अबि बाब्दे' (भ्वा॰ क्षा॰ से॰)। ण्वुल् (३।२।१३३)। हुन् (७०३। ३२) वा कोल् चासावम्बकध्य ॥ (१)॥॥ एकम् 'सन्द्री-हीनवीणायाः'॥

उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

उपनाह इति ॥ उपनत्यतेऽनेनासिन् वा । 'णह ब-म्धने' (दि॰ उ॰ अ॰) 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घज् । 'उपनाहो ज्ञणालेपिण्डे वीणानिबन्धने' ॥ (१) ॥॥॥ निबध्यतेऽनेनास्मिन्वा । 'बन्ध बन्धने' (अया॰ प॰ अ०)। 'करणाधिकरणयोक्ष' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥॥॥ हे 'यत्र तन्यो निबध्यन्ते तस्योध्येभागस्य'॥ साद्यप्रसेदा उमरमङ्गाडिण्डिमझझेराः।

मर्दलः पणवोऽन्ये च

वाद्यति ॥ 'डम्' इति शब्दमियति । सृगय्वादिलात् (उ०११३७) अर्तेः कुः । गणपाठादेव गुणः ॥ (१) ॥ ॥ स एव महान् महुः । 'दुमस्जो छुद्याँ (तु०प० ८०) । 'सृमृशी-' (उ०१७) इसादिना उः । पृषोदरादित्वात् (६१३१९०९) जस्म उः ॥ (१) ॥ ॥ 'डि॰ड' इति शब्दं मिनोति प्रकाशयति । उः (वा०३१२१९०९) ॥ (१) ॥ ॥ अर्भशाद्यं राति । 'भातः-' (३१२१३) इति कः । यदा 'अर्थः भावेदं (भ्वा०, तु०प० से०)। अरन् (४)। 'झ्र्झ्रेरः स्यातक-लियुने वाद्यभाण्डे नदान्तरे । झ्रह्मरी च द्वे केश-चक्रे तु वाद्यके' ॥ (१) ॥ ॥ मर्दमुपमर्दं लाति । 'भातः' (३१२१३) इति कः ॥ (१) ॥ ॥ मर्दमुपमर्दं लाति । 'भातः' (३१२१३) इति कः ॥ (१) ॥ ॥ भाषाय्यवहारं वाति गच्छति । कः (३१२१३) ॥ (१) ॥ ॥ अन्ये गोमुखहुदुकादयः । ('गोमुखं कृटिलागारे वाद्यभाण्डे च केपने'। 'दुक्कं मदम्से स्याहात्यृहे वाद्यभिद्यपि')। 'वाद्यविशेषाणां पृथक् पृथक्' एकेकम् ॥

नर्तकीलासिके समे ॥ ८॥ नर्तकीति ॥ नृत्यति । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि॰ प॰ से॰)

'श्वित्विन खुन्' (३१९१४५)। विस्वात् (४१९१४९) नेव्। 'नर्तकः केवेले पोटगलचारणयोर्नटे । मर्तकी छासिकायां च करेष्यामपि योषिति'॥ (१)॥ ॥ छसति । 'लस स्वेष-णक्रीडनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) खुल् (३१९१९३३)। अवयोः क्रियोपाधिकतया वाच्यक्रित्वाः पुंत्विनदेशस्वीत्वर्गिकत्वात् 'वन्तेको लासकः समी' इति वक्तव्ये स्वीनदेशे नेव्हयोपिनेवेकार्थः । 'लासको केकिनर्तको' इति हैमः॥ (२)॥ ॥ है 'नर्तक्याः'॥

विलम्बितं द्वतं मध्यं तस्वमोघो घनं कमात्।

विलम्बतिमिति ॥ विलम्बन्ते करचरणाव्योऽत्र । 'लबि अवसंसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ॥ (१) ॥+॥ ६-वन्ति श्रीव्रं गच्छन्त्वत्र । 'हु गती' (४श • प॰ अ॰)। उभयत्रापि 'कोऽभिकरणे च' (३।४।१७६) इति कः। यत्तु--'भावे कः' (३।३।११४)-- इति मुकुटः। तम । अन्यपदार्थस्य नृत्यस्यालाभत्रसङ्गात् । 'द्वृतं त्रिषु । सीघ्रे विलीने विद्राणे' ॥ (२) ॥ ।। तयोर्मध्ये भवत्वान्मध्यम् । 'अ सांप्रतिके' (४।३।९) इसः । 'मध्यं वैक्रेन न की स्थान्या-य्वेऽन्तरेऽधमे त्रिषु' ॥ (३) ॥∗॥ एषु ययाऋमं तत्त्वा-दित्रयम् । तननम् । तत् । संपदादित्वात् (वा॰ ३१३।१०८) किए । तदस्यास्ति । 'वप्रकरणेऽन्यैत्रापि' (बा॰ ५१२।१०९) इति वः। 'तसी मखर्थे (१।४।१९) इति भलाज जदलम्। 'तर्च परात्मनि । वाद्यमेदे खरूपे च' इति हैमः ॥ (१) ॥ *॥ ओचनम् । 'उच समबाये' (दि० प० से०) । धम् (३।३।१८)। प्रवोदरादित्वात् (६।३।१०९) मः। 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च हुतनृत्योपदेशयोः'।। (२) ॥*॥ इननम् । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०)। 'मूर्ती घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशक्ष । 'संघे मुस्तेः घनं मध्यनृत्तवाषप्रमेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ वि.ख-भ्वित ब्रुतमञ्यानां नृत्यगीतवाद्यानां तत्वादिक्रमेणे-केकम् ॥

तालः कालिकयामानम्

ताल इति ॥ तलनम् । 'तल प्रतिष्ठाकरणयोः' (तु॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।१८) 'तालः करतलेऽक्कुष्ठमच्य-माभ्यां च संमिते । गीताकालकियामाने करास्फाले हमा-न्तरे ॥ वाद्यमाण्डे च कांस्यस्य त्सरी ताली बटोक्यो। क्षीनं तु हरिताले स्यात्' इति विश्वमेदिन्यो॥ (१) ॥+॥

१—हमे तु 'केलके' स्त्युक्तम्। कीडके' इति व्याख्यातमनेकार्यः कैरवाकरकी मुद्याम् ॥ २—वलमे कायमध्यम्याने वया 'चनाम मः ध्योऽतिगुक्तवमाजा नितान्तमाकान्त स्वाक्तमानास्' इत्यनेकार्यकेरकाः करकी मुद्याम् । धन तु 'विक्रमे' इति लिखितमातीत् ॥ १—माध्ये तु 'भन्येभ्योऽपि' इति हृद्यते ॥ कालस्य कियथा सावापनिष्कमादिकया मानं परिच्छेदनम् ॥*॥ एकम् 'तमस्यस्य'॥

लयः साम्यम्

स्वय इति ॥ गीतवाद्यपादादिन्यासानां कियाकालयोः साम्यं स्वयः । स्वयक्तम् । 'कीक् केषणे' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'एरष्' (३।३।५६)। यतु—'स्वयं गतौ' 'एएच्—' इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । स्वयातोरिकारान्तत्वाभावात् । 'स्वय-स्तूर्यत्रयीसाम्ये संख्यणविलीसयोः' इति हैगः॥ (१) ॥॥। एकम् 'गानतन्त्रीस्वयस्य'॥

अधासियाम्॥९॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लाखं नृत्यं च नर्तने।

अश्वेति ॥ अभियां ताण्डवम्, इत्यन्वयः । तण्डना प्रोक्तं ताण्डवम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४१३११०१) इत्यण् । 'ताण्डवं तृणमिकात्र्यमेदयोः' इति हैममेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ 'नट अवस्कन्दने' (भ्वा०प० से०) । ल्युट् (३१३१११५) ॥ (२) ॥*॥ नटस्य कमं । ध्यज् (५१९१२४) । नटेर्ण्यत् (३१९११४) वा । 'नाट्यं तौर्यत्रिके लास्ये' ॥ (३) ॥*॥ 'छस लेषणकीडनयोः' (भ्वा०प० से०) । ण्यत् (३१९१११४) । 'लाट्यं तौर्यत्रिके मतम् । नृत्ये च' इति विश्वः ॥ (४) ॥*॥ नृती (दि०प० से०) । 'ऋदुपधाव्य' (३१९११९) । इति क्यप् ॥ (५)॥ भावे के (३१३१९४४) 'नृत्तम्' अपि ॥*॥ ल्युटि (३१३१९५५) नर्तनम् ॥ (६) ॥*॥ 'ग्रैत्यं स्थात्सतत्तेऽपि च' । 'शाश्वते त्रिषु'। षद् 'नरस्य्य'॥

तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

तीर्येति ॥ वृद्धगीतवादं तीर्यत्रिकम् । 'तुरि त्वरायाम्' (जु॰ प॰ से॰) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३१९१२४) गुणं वा- घित्वा बाहुलकात् 'हिल च' (८१२१७०) इति वीर्घः । तूर्यं पुरजादिः । तत्र भवं तीर्यं शब्दः । त्रयोऽशा यस्य त्रिकम् । 'संख्याया अतिशदन्तायाः इन्' (५१९१२२) । 'संख्यायाः संज्ञासङ्ख-' (५१९१५२) । 'संख्यायाः संज्ञासङ्ख-' (५१९१५८) इति वा । 'तीर्योपलक्षितं त्रिकम्' इति विम्रहः ॥ (१) ॥॥॥ इदमेव नृत्यादित्रयं नाट्यमि । नटस्येदम् । 'छन्दोगीक्यक-' (४१३१९२९) इति व्यः ॥ (२) ॥॥॥ हे 'नाट्यस्य' ॥

म्रकुंसम्ब भुकुंसम्ब मृकुंसम्बेति नर्तकः। स्रीवेषधारी पुरुषः

अकुंस इति ॥ यः पुरुषः श्रीवेषधारी नृत्यति तस्मिन्
अकुंसादित्रयम् । 'पटपुट-' इति दण्डकोक्त 'कुसि' थालोश्वरादिष्यन्तात् 'एरच्' (३१३१५६) । भ्रुबोर्भुवा वा कुंसो
माषणमस्य । भ्रुवा कुंसयति षा । अच् (३११११३४)
'इको हस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६१३१६१) इति स्त्रे 'इयदुवङ्गाविनां न' (वा०) इति निषेधोत्तरे पठितस्य 'अभ्रुकुंसावीनाम्' इति वार्तिकस्य हस्यनिषेधपर्युदासपरत्या, अकारादेशपरत्या च व्याख्यानद्वयाद्रपत्रयम् । पृषोदरादित्वात्
(६१३१९०९) ऋवणंवानिष । 'अञ्चंसक्ष 'अञ्चंसक्ष भ्रुकुंसक्ष
भृकुंस्यवत्' इति शब्दाणंवः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'क्रीवेषधारिणो जृत्यस्य'॥

नाट्योक्ती

नाट्योक्ताविति ॥ 'नाट्योक्ती' इत्यधिकारः प्रागप्तहा-रातः॥

गणिकाञ्जुका ॥ ११ ॥

गणिकेति ॥ गणिका अजुका होया । 'गणिका यूथि-वैदयेभीतर्कारीषु ना तु दैवहो' ॥ शा 'अर्ज अर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'समिकसेः–' (*) इति बाहुलकादुकन् रस्य जः॥ (१)॥ शा एकम् 'अज्जुकायाः'॥

भगिनीपतिराष्ट्रकः

भगिनीति ॥ आपनमाप् । संपदादिकिप् (३।३।१८४) आपमुत्तनोति । 'भन्येभ्योऽपि' (बा॰ ३।२।१०१) । इति डः । आयुत्तः ॥ (१) ॥*॥ भगिन्याः पतिः । एकम् 'भगिनिपतेः ॥

भावो विद्यान्

भाव इति ॥ भावयति परिभावयति । पद्माधन् ॥ (३। १।१३४) । 'भावः सत्ताखभावाभिष्रायचेष्टात्मजन्मसु । कियालीलापदार्थेषु बुधजन्तुविभूतिषु । रखादौ न'॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'विदुषः'॥

अथावुकः।

जनकः

अथेति ॥ भवति । 'भव रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादुकण् । णिस्वादुपधावृद्धिः (७।२।११६) ॥ (१) ॥*॥ 'जनकः पितृभूपयोः'। एकम् 'जनकस्य'॥

युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२॥

युषराज इति ॥ युवा चासौ राजा च । 'राजा-' (५। ४।९१) इति टच् ॥ ॥ कुमारयति । 'कुमार कीढायाम्' चु॰ उ॰ से॰)। अच् (३।९।९३४)। 'कुमारोऽश्वातुचा- रके। युवराजे जिशौ स्कन्दे शुके वक्षणपादपे ॥ कुमारं जाल-कनके कुमारी स्वपराजिता । नदीनिद्रामतकणी कन्यका

२-- विकासे यथा 'किसकवै: सकविति पाणिभिः' इत्वनेका वैकेर-वाकरको सुदी । अत्र तु 'विनाक्षणोः' इति पाठ उपलब्यते । २-- सेदि-न्या 'नित्यम्' इत्येवोपलभ्यते । इत्यं तु नैवोपलम्यते । नृत्वस्थैतदर्थक-स्वासंभवादियं प्रकृतोपयोगी न इति ॥ १-- इदं च सुकुटानुरोचेन । दिवादिगणस्वदीधोपनाङ्गीकारे तु नागतिकगतिकत्यना ॥

नवमाल्युमा ॥ जम्बूद्वीपविभागक्व' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वियते । 'दङ् आदरे' तुदादिः । ज्युल् (३।१।१३३) । अर्तू शक्ती दारकः ॥ (२) ॥*॥ दे 'युवराजस्य' ॥

राजा भट्टारको देवः

राजेति ॥ मटति । 'मट परिभाषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। किप् (३।२।१०८) भट् चासी तारकश्च । पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) ष्टुत्वनिषेधो न । यद्वा टलति । 'टल विष्ठवे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्वुल् (३।१।१३३)। रलयोरेकत्वस्परण्यम् । भट् चासी टारकश्च । भटं स्वामिलग्रच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ततः सार्थे कन् (५।३।००)। 'भट्टारको नृपे नाट्यवाचा, देवे तपो-भने' इति मेदिनी ॥ (१) ॥०॥ दीन्यति । अच् (३।३। १३४)। 'देवं ह्वीके देवस्तु नृपतौ तोयदे सुरे' इति हैमः ॥ (२)॥॥ वे 'राङ्काः'॥

तत्सुता भर्तृदारिका।

तत्स्रुतेति ॥ भर्तः राज्ञो दारिका ॥ (१) ॥४॥ एकम् 'राज्ञः सुतायाः' ॥ देवी कृतामिषेकायाम

देवीति ॥ अच् (३।१)१३४) टिस्वात् हीप (४।१।१५)। 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्युक्तयोरिप' इति हेमचन्द्रः ॥ (१)॥ 'बद्धपट्टाया राह्याः' एकम् ॥

इतरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

इतरास्विति ॥ भटेः (भवा प० से०) तनि (बाहुल-फात्) भटः । सोऽस्लस्याः पतित्वेन । भिट्टेनी । इनिः (५।२। १९५) । 'मिट्टेनी द्विजभार्यायां, नाव्योक्तया राजयोषिति' ॥ (१) ॥॥ एकम् 'इतरराष्ट्याः'। अत्र विशेषः शब्दा-पवि—'गणिकानुचरैरजुकेति नाम्ना नृपेण सा । युवराजस्तु सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः ॥ भट्टारको वा देवो वा वाच्यो मृत्य-जनेन सः । बाद्यणेन तु नामेव राजिन्नत्यृषिभिः स च ॥ षयस्य राजिनति वा विद्षक इमं वदेत् । अभिषिका तु राक्नासौ देवीत्यन्या तु भोगिनी ॥ भट्टिनीत्यपरैरन्या नीचैगौं-स्वामिनीति सा' इति ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ

अब्रह्मण्यमिति ॥ वधं नार्हति, इत्युक्ती । ब्रह्मणि साधु । 'तत्र साधुः' (४१४।९८) इति यत् । 'ब्रह्मण्यं स्याह्र-ह्मसाधुब्रह्मदाहशनैश्वरे' । ततो नञ्समासः (२१२।६) ॥ (१) ॥*॥ 'अवध याच्यायाम्' । इत्येके । एकम् 'वध्यस्य ब्राह्मणादेवीं योकेः' ॥

राजद्यासस्तु राष्ट्रियः।

ं राजेति ॥ राष्ट्रेऽधिकृतः । 'राष्ट्रावारपाराद्धेखी' (४।२। ·९३) इति घः॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राद्धः दयासस्य'॥ अम्बा माता

अम्बेति ॥ अम्ब्यते शब्दाते । 'अवि शब्दे' (भ्या०

भा॰ से॰) 'गुरोश्च इलः' (३।३।१०३) इलः ॥ (१) ॥*॥ 'नाट्योक्तो' इलाधकारस्य प्रीयिकत्वादम्बादीनां केषान्ति-दन्यत्रापि प्रयोगः ॥ एकम् 'मातुः' ॥

अथ बाला साद्वासः

अधेति ॥ बाला कुमारी वास्ः वास्यते खग्हे । वसेः (भ्वा॰ प॰ अ॰) ण्यन्ताद्वाहुलकादः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुमार्याः' ॥

आर्थस्तु मारिष ॥ १४॥

आर्थ इति ॥ अर्तु योग्यः । 'ऋ गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'ऋहलोण्यंत' (३।१।१२४)। 'कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्थ इति स्मृतः' इति वसिष्ठः । (आर्थी सेजनसीविदां')॥॥॥ मर्पणात्सहन्नात् मारिषः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । हिंसानिवारकन्वाहा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । प्रतिषेधार्यकमाश्राब्देन समासः । 'मारिषः शाकिमधार्ये नात्योक्तो पुंसि भाषितः' इति मूर्धन्यान्ते रभसः । मार्थश्च । 'आर्थे मारिषमार्थको' इति शब्दार्णवात् । 'मारिषः शाकिमधार्ये नात्योक्त्या पुंसि, योषिति । दक्षाम्बौयाम्'॥ (१)॥॥॥ एकं 'मान्यस्य'॥ अस्तिका भिननी ज्येष्टा

अत्तिकेति ॥ अता माता । सैव । 'संज्ञायां कन्' (५। ३।९७) । 'अत्तिका चान्तिका तथा' इति द्विरूपकोशाद-नितकापि । 'अन्तिकं निकटे बाच्यलिकं स्त्री सैंतिलीषधौ । बुल्लयां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्यां कीर्त्यतेऽन्तिका' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'ज्येष्ठभगिन्याः' ॥

निष्ठा निर्वहणे समे।

निष्ठेति ॥ नियतं स्थानम् । निष्ठा । 'आतश्चोपसर्गे' (३१३१९०६) इत्यङ् । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८१३१६५) इति षः । 'निष्ठोत्कर्षव्यवस्थयोः । ह्रेशे निष्पत्ती नाशेऽन्ते नि-वीहे याचने व्रते' ॥ (१) ॥ ॥ निर्वाहो निर्वेहणम् । मुख-प्रतिमुख-गर्व-विमर्श-निर्वेहणाख्याः पद्य नाटके संधयः ।

१—'तातेनाम्ब विद्यानोऽस्मि' 'बालभावेऽद्यमम्बया' दत्यादावनाः व्योक्तावय्यम्बाशस्यप्रयोगः । 'तत्र मातः किमसदृशं करणं बचत्ते' इति वेणीसंद्यादा नाट्योक्ताविष मात्रादीनां प्रयोगः । तस्मादम्बादीनां नाट्यो प्रायशः प्रवोगादिश्वरवम् । अञ्जक्तादीनां त्वन्यत्राप्रयोगात्रिः यमः । एतदेवाद्य शब्दाणंवकारः—'अथेषां रूपकाराणामुक्तीवेश्यास्यशेवतः । काम्रुल्विश्रियमस्तत्र विश्वरेव च काम्रुल्विद् दति–इति मुकुटः ॥ २—सौविदे यथा 'अन्तःपुरं समर्यादमायेरेव हि कार्यते' इत्यनेकाथे केरवाकरकीमुदी ॥ २—'द्यस्य मुनेरम्बा जननी' इत्यनेकाथेकेरवाक्तरकीमुदी ॥ ४—'शोधनीववेः' इति पाठः ॥

तत्र पष्टमस्य पंधेर्द्धे । प्रस्तुतकथासमापनस्येखन्ये । 'निवैहणं तु निष्ठा श्री संहारश्व समापने' इति शब्दाणंवः । समे इति । समानाधें, न तु समानलिक्षे । शब्दाणंवे लिक्षमेददर्शनात् । निष्ठा निवैहणे वर्तते, इति योजना ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'निर्वे-ह्रणस्य'॥

हण्डे हुले हलाहानं नीचां चेटीं सर्खी प्रति ॥ १५॥ हण्ड हित ॥ नीचां प्रलाहानं हण्डे । चेटीं प्रति हुले । सर्खी प्रति हुले । प्रति हले । सर्खी प्रति हुले । प्रति हले । प्रति वालानं हरयोः' (भ्वा॰ आ॰ सै॰) । बाहुलकादेप्रलयः, हतोऽकार्ध्य ॥ (१) ॥ ॥ हले हलप्र हस्य जोऽपि ॥ (२)॥ ॥ हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकादाप्र-

हरूति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०)। याहुलकादाप्र-स्थयः ॥ (३) ॥ ॥ हलाशब्द्धाबन्तोऽपि सखीपर्यायः । तत्र पचाश्च (३।९१९३४)। 'बाला वासूः सखी हला' इति स्त्री-काण्डे बोपालितात् ॥ 'प्रत्येकसेकेकस्य'॥

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः

अकृति ॥ अक्तस्य स्थानात् स्थानान्तरे नयनमङ्गहारः । अक्तस्य इरणम् । 'इस् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । घत्र् (३। ३।१८) अङ्गल्यादिविन्यासः ॥ (१) ॥ ॥ अङ्गानां विक्षेपः । 'सिप प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) । घत्र् (३।३।१८) । 'अङ्गहारस्वज्ञहारिर्दित्रादिमान्विकान्विका' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥ ॥ । दे 'नत्यविशेषस्य'॥

व्यञ्जकामिनयो समी।

च्यक्षकेति ॥ व्यनकि । 'अज् व्यक्तयादौ' (६०प०से०)। ण्बुल् (३।९।९३३)॥ (९)॥४॥ अभिनयस्यधम् । पचादाच् (३।९।९३४) । वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्विकमेदाश्रतुर्विधः॥ (२)॥४॥ हें 'मनोगतभावाभिन्यक्षकस्य'॥

निर्वृत्ते त्वक्रसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसारिवके ॥१६॥

निर्कृते इति ॥ अक्षेन निर्वृत्तं भूविक्षेपादि सत्त्वेन मनो-षृत्त्या निर्वृत्तं स्तम्भादि । 'निर्वृत्तेऽक्षद्युतादिभ्यः' (४। ४१९९) इति प्राग्वहतीयष्टक् ॥ (१) ॥४॥ (२) ॥४॥ 'स्तम्भः स्वेदोऽय रोमाखः स्वरभक्षोऽय वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु-प्रस्त्य इस्तष्टी सात्त्विका गुणाः' क्रमेणैकैकम् ॥

श्टकारवीरकरुणाद्धतदास्यभयानकाः। वीमत्सरोद्यो च रसाः

श्टकारेति ॥ शक्तारादयोऽष्टी रसाः । वैशब्दाच्छान्तोऽपि

१—शान्तस्थालीकिकत्वेन, बत्सलस्य पुत्रादिलेहरूपत्वाद्वत्यात्म-कत्वेन, न निर्देष्टी-इति स्वामिमुकुटी। रसा इति। तत्र विभावैरनु-भावेश्च युक्तो वा व्यमिचारिभिः। श्रास्त्राचत्वात्प्रधानत्वात्स्थाय्येव तु रसो मवेत् श्रस्तुक्तेः रत्यादिः स्वायीमाव एव सामाजिकैश्चर्यमाणो रसपदव्यपदेश्यो मवति। तत्र रतिस्थायिभावकः कान्ताषालम्बनकः सक्चन्दनाष्ठदीपितः कटाक्षाधनुमावितो बीहादिसंचारितः शृङ्कारः।१। उत्साहस्थायिमावको विषष्ट्रिजनादीनालम्बनकोऽपकारगुणापदृदीपितः नवभः । वासाल्यं द्रशमः । रस्यन्ते । 'रस आखादने' चुरा-यदन्तः । कर्मणि घम् (३।३।१९) । 'रस्तो गन्धरसे जले । शृक्षारादौ विषे वीयं तिकादौ द्रवरागयोः ॥ देहधातुप्रमेदे च पारदखादयोः पुमान् । स्त्रियौ तु रसना पाटा शहकी कहु-मूमिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ एकंकम् 'श्टक्कारादिरसा-नाम्'॥

श्रृङ्गारः शुचिरुज्वलः॥ १७॥

शुक्रार इति ॥ राक्षं प्राधान्यभियति । 'कर्मण्यण्' (३। २१९) । 'शृक्कारो गजमण्डने । सुरते रसमेदे च शृक्कारं नागसंभवे । (चूणं लवक्षपुष्पे च)' इति हैमः ॥ (९) ॥॥॥ उत्तमयुवप्रकृतिकत्वेन जुगुप्तारहितलाच्छुचिः । शोचन्छनेन वा । 'शृप्तधात्कित्' (उ० ४।९२०) इतीन् । 'शृच्चिः शुद्धे सितेऽनले । श्रीष्माषाटानुपहतेपूपधाद्धदमित्रणि । रहारे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥॥॥ उद्येखलति अकाशते । अच् । (३।९१९४०) । न तु 'ज्वलति-' (३।९१९४०) इति णः । तत्र 'अनुपसर्गात्' ह्यानुवतः । 'उज्वेलस्तु विकासिनी । राह्मारे विशदे दीमेऽपि' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'शृक्कारस्य'॥

उत्साहवर्धनो वीरः

उत्साहेति ॥ उत्साहेन वर्धते । 'ग्रुषु गृद्धो' (भ्ना० आ० से०) । युच् (३।२।१४९) । उत्साहं वर्धयतीति वा । ल्युः (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ ॥। वीरमति । 'ग्रुर वीर विकानती' चुरादिः । पबायच् (३।१।१३४) । यद्वा विशेषेण हेर्ने हेरयति वा । 'हर गती' (अ० आ० से०) कः (३।१।१३५) । अजति वा रक् (उ० २।१३) । 'वीरो जिने भटे अष्ठे वीरं शक्ष्यां नतेऽपि च । वीरा गम्भारिकारम्भाताम-लक्ष्येलवालुषु ॥ मदिराक्षीरकाकोली काष्टोदुम्बरिकासु च । पतिपुत्रवतीक्षीरविदारीदुम्धिकास्वपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२)॥ ।। वे विरस्सस्य'॥

प्रतीकारकरणदानाधनुभावितो इषांवेदाचिन्तादिसंचारितो वीरः । २। द्योकस्थायिभावको गृताबालम्बनकस्तद्रृणापुदीपितो रोदनाधनुभावितो दैन्यादिसंचारितः करुणः । ३। विस्मयस्याय्भावेको विस्मयजनककमेकर्शाः लम्बनको विस्मयकर्माधुदीपितथिकत्ताबनुभावितो हुर्णादिसंचारिन तोऽद्वतः । ४। इासस्यायिभावको विकृतकृदालम्बनको वैकृताधुदीपितो गृलकुलुलाधनुभावितः श्रमादिसंचारितो हास्यः । ५। भयस्यायिभावको विकटाधालम्बनकस्तदिकटकर्माधुदीपितः प्रकायनाधनुमावितो जद्धाः दिसंचारितो स्थानकः । ६। जुगुप्सास्यायिभावको विष्मृत्राधालम्बनको विश्वाधन्तः । ६। जुगुप्सास्यायिभावको विष्मृत्राधालम्बनको दुर्गन्धाद्विपितो निष्ठावनाधनुमावितो ग्रहान्यादिसंचारितो सीभत्तः । ७। क्रोधस्थायिभावको दिषदालम्बनकस्तद्वप्काराधुदीपितो विकरयनाधनुमावितो गर्वादिसंचारितो दीपता विकरयनाधनुमावितो गर्वादिसंचारितो दीकरयनाधनुमावितो गर्वादिसंचारितो दीकरयनाधनुमावितो गर्वादिसंचारितो दीकरयनाधनुमावितो गर्वादिसंचारितो दीकरयनाधनुमावितो गर्वादिसंचारितो रोदः । ८। इति तत्तलक्ष्मणं वीध्यम् ॥

कारण्यं करणा घृणा ।

कृपा दयानुकम्पा स्यादनुकोशोऽपि

कारुण्यमिति ॥ कर्नाः करुणाबान् । तस्य भावः । ब्राह्मणादिलात् (५।१।१२४) व्यम् ॥ (१) ॥४॥ **करणम्** । 'कृष्टारिभ्य उमन्' (उ॰ ३।५३)। 'करुको रसष्टक्षयोः। करुणा तु कृपायां स्यात्' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ भ्रिय-म्तेऽनया । 'घृ सेघने' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकान्नक् । 'ञ्चणा त स्याञ्जुगुप्सायां करुणायाम्' इति हैमः ॥ (३) lian क्रपणम् । 'क्रप कृपायाम्' (भ्वा० आ० से०)। 'क्रपेः संप्रसारणं च' (ग॰ ३।३।९०४) **इ**ति मिदादिपा-ठावङ् । 'कृपो द्रोणदयालके स्याद्रोणपत्न्यां कृपी स्मृता । **फुपा** इयायाम्' ॥ (४) ॥*॥ दयते रक्षत्यनया । 'इय दान-गतिहिंसारक्षणेषु'। भिदादाङ् (३।३।१०४) ॥ (५) ॥*॥ अनुकम्पनम् । 'कपि किंचिक्तने' (भ्वा० आ० से०)। 'गुरोक्ष' (३।३।९०३) इत्यः ॥ (६) ॥*॥ अनुक्रोशन्त्यनेन । 'कुश आहाने रोदने च' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'हरुक्ष' (३।३।१२१) इति घम् ॥ (७) ॥*॥ सस 'करुण-रसस्य'॥

अथों इसः ॥ १८॥

हासो हासं च

अधिति ॥ इसनम् । 'इसे इसने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'खनइसोवां' (३।३।६२) इत्यप् । इसः ॥ (१) ॥*॥ धित्र (३।३।१८) इत्सः ॥ (२) ॥*॥ ध्यति (३।१।१८४) हास्यम् ॥ः॥ धालधीनदेंशे ज्वलि (वा॰ ३।३।१०८) इति-काऽपि । 'तत्र हासो इसो हास्यं चर्चरं हासिका कियाम्' इति बाब्दाणैवः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हास्यरसस्य' ॥

बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।

षीभत्समिति ॥ बधेनिंन्दायां सन् (३।१।६) भावे घम् (३।१।९) यदा 'भ प्रत्ययात' (३।१।९०२)। वीभ-सास्त्यत्र । अशे आग्व् (५।२।१२७) । 'वीभत्सो नार्जने, क्रूरपृणात्मविकृते त्रिषु' ॥ (१) ॥॥ विकरणम्-विकृतम् । जुगुप्साप्रभवसात् । 'विष्ठाकामज बद्देगी क्षोभणो हिष्रदादिजः । बीभत्सो द्विविधः' । बीभत्सादिद्वयं तद्वति त्रिनिकृत् । प्रतादिद्वयं तद्वति त्रिनिकृत् । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) वैकृतोऽपि । 'विकृतो वैकृतोऽपापद्वायण्यामप्रदायणम्' इति बान्दाणवात् । 'विकृतं त्रिष्ठ वीभत्से रोगितेऽसंस्कृतेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'बीभत्सस्य'॥

विसयोऽद्धतमाभर्यं चित्रमपि

विस्मय इति ॥ विस्मयनम् । 'स्मिर् ईषद्धसमै' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६) 'विस्मयोऽद्भुतदर्पयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अत् आश्वर्यार्थेऽव्ययम् । तस्म भव-नम् । 'अदिभुवो द्वतच्' (उ॰ ५।१) ॥ (२) ॥*॥ आ इति चर्यते अभिनीयते । 'आध्यममित्ये' (६।१।१४७) इति

साधु ॥ (३) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रकरणे' (बु॰ छ॰ से॰) व्यन्तात् पचाछक् (३।९।९३४) । (चित्रं से तिळके-ऽद्वते । आलेख्ये कर्मुरे) चित्रालाक्षपणीष्ठभद्रयोः । गोहु-म्बाप्सरसोर्दन्यां नक्षत्रोरगमेदयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'अन्द्रतस्य'॥

अध भैरषम् ॥ १९ ॥

दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् । भयंकरं प्रतिभयम्

अधेति ॥ भीरोरिसम् 'तस्येदम्' (४।३।१६०) इत्यण् । 'भैरैवः पंसि वंकरे, मीवणे त्रिषु। (राममेदे च)'॥ (१) ॥ शा दारयति चित्तम् । 'दृ भये' (भ्वा० प० से०) । 'कृ-विदारिभ्य उनम्' (उ॰ ३।५३)। 'दारुणो रसमेदे ना त्रिषु तु स्याद्भयावहे 'इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२)॥ ॥ भीषयते । ल्युः (३।९।९३४) युच् (३।३।९०७) वा । **'भीषणं र**से शहरूयां, ना गाढे दारुणे त्रिष्ठु'॥ (३)॥*॥ विभेत्यस्मात्। 'भियः षुग्वा' (उ॰ १।१४८) इति मक् पुगागमध । 'भीषमो छो च गानेये राक्षसे च भयंकरे' इति हैमः॥ (४)॥ शा 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) । मकि धुग-भावे । 'भीमो बुकोदरे घोरे शंकरेऽप्यम्लवेतसे' इति हैसः ॥ (५) ॥ ॥ घोरयति । 'बुर भीमार्थशब्दयोः' (तु० प० से०)। ण्यन्तात् (३।१।२६) अच् (३।१।१३४) । हृन्ति वा । 'ह-न्तेर्पुरच' (उ॰ ५।६४) इसच् प्रस्यो प्ररादेशश्व । 'घोरो हरे दारुणे च' इति हैमः ॥ (६) ॥ ।। विमेखस्मात्। 'লিমী মথ' (রু০ प০ ৪০)। 'आनकः श्रीङ्भियः-' (র০ ३।८२)। 'भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राही भयंकरे'॥ (७) ॥ ॥ भयं करोति । 'मेघर्तिभयेषु कुनः' (३।२।४३) इति खन् ॥ (८) ॥ ॥ प्रतिगतं भयेन । प्रादिसमासः (वा॰ २।२।१८) । प्रति गतं भयमस्मिन् । 'प्रादिभ्यो धाः तुजस्य-' (वा॰२।२।४४) इति वा । 'प्र**तिभयं भ**ये भीष्मे' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ नव 'भयानकरसस्य' । मेरेन कीर्तनं त्वेषां धर्ममात्रपरलात् । भरवादयस्य धर्मे धर्मिण च वर्तन्ते इति मेदः॥

रौद्रं तुषम्

रौद्रमिति ॥ ऋत्येषम् । अण् (४।३।१२०) यतु-कैरी देवतास्य-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्त । मञ्जाइविःखासिन्या एव देवतालात् । 'रौद्रो भीष्मे रसे तीत्रे रौद्री गौर्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ 'उच समवाये' (दि॰ प॰ से॰) । 'ऋं-क्रेन्त'-(उ॰ २।२८) इति रस् । 'उद्यः स्वासुते अन्नाह्ये

१—इतः पूर्व 'दूर्वायाम्' इति लिखितमासीत् । परंतु तत्र मार्ग-वीदाव्दाधेकथनम्—इति न प्रकृतोपयोगि ॥ २—'शृक्वारो विष्णुदेवः स्याद्धासः प्रमधदेवतः । करुणो यमदेवस्तु स्याद्रीद्रो वद्ददेवतः' इति भरतवाक्षयात् ॥

पुंचि, त्रिष्ट्रकटे । जी वचाधुद्रयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उन्न-रसाद्यां' । महतः कोषस्य इति मुकुटः । तत्र रसप्रकरणात् । कोषस्य वश्यमाणलाज ॥

अमी त्रिषु ॥ २०॥

चतुर्वश

अमीति ॥ अमी अञ्चतावाश्वतुर्दश तद्वति त्रिषु । क्रियां रोदी भैरवी ॥

द्रवासौ भीतिर्भीः साध्वसं भयम्।

वरेति ॥ वीयंतेऽस्मात् । 'दू भये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अप् (३।३।५७) 'दरः स्वाद्भयगर्तयोः । दरी तु कन्दरे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ 'त्रसी उद्धेगे' (दि० प॰ से॰)। घल् (३।३।९८)। 'त्रासो भये मणेवंषि' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ 'भिर्मा भये' (जु॰ प॰ से॰)। किन् (३।३।९४)। 'भीति-भिये कियाम्। भीतं भये भीतियुते त्रिष्ठु'॥ (३) ॥॥॥ संपवादित्वात् किपि (वा॰ ३।३।९०८) भीः ॥ (४) ॥॥॥ (यत्तु)-साधूनस्यति। अच् (३।९।९३४)-इति युकुटः। तत्त । समात् 'साधूनामसनम्' ॥ (५) ॥॥॥ 'अज्विषो भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा॰ ३।३।५६) 'भयं भीतौ भयंकरे । कुब्जकपुष्ये' इति हैमः ॥॥॥ बाहुलकादिः भिया । 'स्याद्तनमृतीया च गर्हा, चाय भयं भिया। (त्रासोज्ञासो दरो भीतमातङ्को भीख साध्वसम्)' इति शब्दार्णवात्। 'आश्वाङ्का साध्वसं दरः। भिया च दं हति हैमाह ॥ (६) ॥॥॥ वद 'भयस्य'॥

विकारो मानसो भावः

विकार इति ॥ मनोविकारो स्थादिर्भावः । भावयति करोति रसान् इति । 'भावोऽमित्रायवस्तुनोः' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ एकं 'मनोविकारस्य'॥

अनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥

अन्विति ॥ मावस्य स्वेको गुणिकयादिः । 'अनुभाव-यति' इत्यनुभावः । अनुभावः प्रभावे स्यानिश्वये भावस्-चने' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकं 'रस्यादिसूचकरोमा-श्वादेः' ॥

गर्वोऽमिमानोऽहंकारः

गर्व इति ॥ 'गर्व माने' (चु॰ आ॰ छे॰)। घष् (३। ३।१८)॥(१)॥*॥ अभि सर्वतो मानः। 'अभिमानोऽधी-दिदपें ज्ञाने प्रणयहिंसयोः'॥ (२)॥*॥ 'अहम्' इति करण-महंकारः॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'अहंकारस्य'॥

मानश्चित्तसमुद्रतिः ॥ २० ॥

मान इति ॥ (मत्समी नास्ति, इति) मननम् । 'मनु अ-वबोधने' (त॰ आ॰ से॰) । चम् (३।३।१८) । 'मानं प्र-सावे प्रस्थादो मानविक्तोजती प्रदे' इति हैमः ॥ (१) ॥+॥ चित्तस्य समुजतिः ॥ (२) ॥+॥ हे (अतियोज्यसम्बद्ध प्रति- चित्तोत्कर्षप्रत्ययस्य) । गर्नादयः पद्मापि पर्यामा इति इ युक्तम् ॥

अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥ रीढावमाननावज्ञावहेळनमसृक्षेणम् ।

अनावर इति ॥ न आवरः ॥ (१) ॥*॥ 'परी भुवः' (।३।३।५५) इति घनो वैकल्पिकत्वात् 'ऋदोरप्' (३।३।५०) ॥*॥ (परापूर्वकादपि भुवोऽपि पराभवः । 'पराभवस्तिर-स्कारे नाशे' इति हैमः । 'अजन्ति ते मूखधियः पराभवम्' इति प्रयोगक्ष)॥ (२)॥*॥ 'उपसर्गस्य चित्र' (६।३।१२२) इति वीर्थः ॥ (३) ॥ ।।। तिरस्करणम् । 'कृत्रः श च' (३। ३।१००) इति शः । 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' (८।३।४२) इति सत्त्वम् ॥ (४) ॥ ।। रेहणम् । 'रिह वधे' (तु॰ प॰ से॰) औणादिकः कः। स्नीत्वं लोकात् ॥ (५) ॥*॥ अवमाननम्। मनेर्ण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) ॥ (६) ॥४॥ अवहानम् 'आत-श्रोपसर्गे' (३।३।९०६) इत्यङ् ॥ (७)॥४॥ अवहेलनम् । 'हेड़ अनादरे' (स्वा॰ भा॰ से॰)। घम् (३।३।१८)। डलयोरेकत्वम् । 'घमन्ताः पुंसि' इत्यस्य बाधनात् क्लीबत्वम् ॥ (८) ॥ । 'सूर्ध आदरे' (भ्वा० प० से०) सेरेफः । 'नर्तुं सुर्क्षत'। 'तलाजसुर्क्यम्' इति (तैलिरीयबाह्मणे) दर्शनात्। तस्माह्युट् (३।३।११५) । नञ्समासः । 'अत्र मुकुटस्य दृधा-क्रेश उपेक्षणीयः ॥' (९) ॥*॥ न**व 'परिभवस्य'॥**

मन्दाशं हीस्त्रपा बीडा लजा

मन्दाक्षमिति ॥ मन्दमक्षं वागाद्यत्र ॥ (१) ॥ ॥ 'ही लक्षायाम्' (जु० प० ७०) । संपदादि किए ॥ (२) ॥ ॥ 'त्रपूष् लज्जायाम्' (भ्वा॰ भा० से०) । षिरवात् (३।३। १०४) अद् । 'अपा लज्जाकुलटयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ 'त्रीड लज्जायाम्' (दि० प० से०) । 'गुरोख' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये त्रीडा ॥ ॥ ॥ धिव (३।३।१८) 'त्रींडः' अपि । 'गण्डूवगर्जभुजजागरहारकीलज्जालाजटारमसवर्तकगर्धभ्वताः । त्रीडादयश्च वरट्य वराटकश्च उत्सण्ट्याणसरकाश्च समामयाश्च' इति स्त्रीपुंलिक्षकथने रभसः । ('त्रीडोऽक्कीचे त्रपा लज्जा' इति च तेनोक्तम्)॥ (४) ॥ ॥ ॥ लज्जनम् । 'ओल्स्जी त्रीडे' (दु० प० से०) । अप्रत्ययः (३।३।१०३) । 'सलो जग् झित्रो' (८। ४।५३) ॥ (५) ॥ ॥ ॥ १॥ व्यक्ष 'कज्जायाः' ॥

सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

सेति ॥ सा लजा अन्यतंबेत सापत्रपा अयं हीमात्रेऽपि । 'हीर्लजापत्रपा तीडा' इति रक्षकोषात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पित्रादेः पुरतो जातलज्जायाः'॥

^{?—}शस्त्रशामिति पाठे वस्तासुक्षणं तापो वतः इति बोध्यम् । न निवते शोमनः क्षणो यसगदः 'वस्त्रक्षणम्' इस्वमध्यमपीति कन्तित् । 'सर्क्ष वनादरे' इस्वोकारकः । तस्मात्संपूर्वोद्धयुटि संस्क्षंणम् । 'संसुर्क्षणमनादरे' इति कोषान्तरेऽपीति धातुप्रदीयः । एतं पाकारा-दित्वविद् प्रामादिकमित्याहः इत्यमि सुकुत्रभुभवनोदरे ॥

भान्तिस्तितिशा

शान्तिरिति ॥ क्षमणम् । 'क्षम् सहने' दिवादिः । अस्या-षित्वात्वितन् (३।३।९४) । 'अनुनासिकस्य कि-' (६।४। ९५) इति दीर्घः ॥३॥ भ्वादेस्तु षित्त्वात् अङ् (३।३।९०४) । तंदुक्तम् 'अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः षितास्तु क्षमतेः क्षमां इति । ('क्षमः शके हिते युक्ते क्षमावति । क्षमा क्षान्तौ क्षिती' इति हैमः) ॥ (९) ॥३॥ तिजेः (भ्वा० आ० से०) क्षमायां सन् (३।१।९५) तदन्तादप्रत्यये (३।३।९०२) टाप् (४।९।४) ॥ (२) ॥३॥ हे 'क्षमायाः' ॥

अभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।

अमिश्येति ॥ अभिष्यानम् । 'ध्ये आध्याने' (भ्वा॰ छा। से॰)। 'आतक्ष' (३१३१९०६) इस्रड्॥ (१)॥॥॥ परस्य विषये चौर्यादिना स्पृहा । 'परस्यविषयस्पृहा' इति पाठे परस्वे विषयेन चौर्यादिना लिप्सा-इति मुकुटः। वस्तु-तस्तु-परस्वविषयविषयिणीच्छेत्यर्थः॥ (१)॥॥ एकम् 'परद्वव्येच्छायाः'॥

अक्षान्तिरीर्ध्या

अक्षान्तिरिति ॥ न क्षमणम् । क्षाम्यतेः किनि नञ्स-मासः ॥ (१) ॥ ॥ ईर्ष्यणम् । 'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'गुरोख' (३।३।१०३) इस्यः ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'परोत्कर्षासहरणुत्वस्य'॥

असुया तु दोषारोषो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥

अस्येति ॥ अस्यनम् । 'अस्न् अस्यायाम्' । कण्डा-दिलाचिक (३।९१२७) 'अ प्रत्ययात्' (३।३।२०२) इत्यः । 'अस्या त्वभ्यस्या च' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥०॥ 'अर्थदानादिषु गुणेषु दम्भकत्वादिरूपदोपारोप-णस्य' एकम् ॥

वैरं विरोधो विद्वेषः

वैरमिति ॥ वीरस्य कर्म । '-वंरमैथुनिकयोः' (४।३। १२५) इति निर्देशात् । युवादित्वात् (५।१।१३०) वाण् ॥॥॥ (१) ॥॥॥ विरोधनम् । विद्वेषणम् । 'रुधिर् आवर्ण' (६० उ० अ०) । 'द्विष अप्रीतीं' (अ० उ० से०) । घत्र् (३।३।१८) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीण 'वैरस्य' ॥

मन्युशोको तु शुक् स्त्रियाम्।

मन्विति ॥ 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'मनिज-निद्षिभ्यो युः' (ज॰ ३।२०) 'मन्यु दैंन्ये कती कुधि' इति हैमः॥ (१) ॥३॥ 'ग्रुच शोके' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घष् (३।३।१८)॥ (२) ॥३॥ संपदादित्वात् किप् (वा॰ ३।३। १०८)॥ (३)॥३॥ त्रीण 'शोकस्य'॥

प्रधात्तापोऽनुतापश्च वित्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥

पश्चादिति ॥ पश्चालपनम् । अनुतपनम् । 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) घश् (३१३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ वितिप्रसरणम् । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) घश् (३१३।१८) । 'उपसर्गस्य घनि' (६१३।१२२) इति वा वीर्घः । 'विप्रतीसार उद्दिष्टः कौकृत्येऽनुष्ये ६षि' इति मेदिनी ॥*॥ (पक्षे हस्तृतीयोऽपि । 'विप्रतिसारेस्वनुशये ६षि । कौकृत्ये' इति हैमः)॥ (३) ॥॥ शीणि 'किंचित्कृत्वा पश्चात्ता-पस्य'॥

कोपक्रोधार्मेर्षरोषप्रतिघा रुट्कुधौ स्त्रियौ ।

कोपेति । 'कुप कोथे' (दि॰ प॰ से॰)। 'कुप कोपे' (दि॰ प॰ स॰) घम् (३।३।१८) भावे ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ 'मृष तितिक्षायाम्' (दि॰ उ॰ से॰)। घम् (३।३।१८)। नम्समासः (२।२।६)॥ (३)॥॥॥ 'क्ष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घम् (३।३।१८)॥ (४)॥॥॥ प्रतिहननम्। 'अन्यत्रापि' (वा॰ ३।२।४८) इति डे न्यड्कादित्वात् (जा ३।५१३) कुत्वम्। 'प्रतिद्यो स्द्यतीघातो' इति हैमः ॥॥॥ स्टकुधा संपदादी (वा॰ ३।३।१०८)॥॥॥ टापि (भागुरिमतेन) 'कोधो भामः कुषा रुषा' इति शब्दार्णवः॥ (६)॥॥॥ (७)॥॥॥ (भामः कोधे रवी दीप्तो')॥ सप्त 'कोपस्य'॥

गुचौ तु चरिते शीलम्

गुचाविति ॥ 'ग्रुचों' इति भाषितपुंस्कत्वात्पुंबद्भावः (जानाज्य) ॥ शा 'शील समाधाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। प्यन्तात् (शानाद्ध) ॥ यज् (शाशात्र) ॥ यद्धा 'शीको धुक्लुक्वलः व्वालनः' (उ॰ ८१३८) इति लक् । अर्धचादिः (शाशाशास्त्र) । 'शीलं खभावे सहुत्ते' इति विश्वः । चरित्रमात्रेऽपि शीलम् । 'निष्ठा च शीलं चारित्रं चरितं तथा' इति रक्नको-षात् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'सुस्वभावस्य' ॥

उन्माद्धित्तविभ्रमः॥ २६॥

उन्माद इति ॥ उन्मदनम् 'मदी हर्षे' (दि० प० से०)। घन् (३१३११८)॥ (१)॥*॥ चित्तस्य विश्रमोऽनवस्थानम् ॥ (२)॥:॥ द्वे 'चित्तविभ्रमस्य'॥

प्रेमा ना प्रियता हार्दे प्रेम स्नेहः

भेमेति ॥ श्रीणाति श्रियः । 'श्रीव् तर्पणे' (ह्रया० उ० से०) 'इगुपध-' (३।११३५०) इति कः । तस्य भावः । 'प्ट-

[·] १--देन्ये यथा--'तीन्नाभिवक्षप्रभवेण मन्युना' । क्रीचे वधा-'मन्युना तेन मन्येऽहं वने बसित केसरी' इत्यनेकाथंकैरवाकरकीसुदी ॥

१—'पापि चेतिस सिवपितसारे' इति माघः ॥ २—अपर्षो हस्वादिः । 'किपयमर्षोऽनुनये भृशायते' इति मारिषः । 'वधूरमर्थात' इति माघः । 'वधूरमर्थात' इति माघः । 'वन्येषामि' (६।१।१३७) इति दीर्धत्वे 'दीर्घादिरि'— इति इट्टचन्द्रः । 'निरुषोगं निरामर्षं निर्वार्थमितनन्दनम्' इति विशासः इति सुद्धुद्धमनोहरे ॥

ध्वादिश्य इमिनच्' (५।१।१२२) । 'प्रियस्थिस्-' (६।४। १५६) इति प्रावेशः । 'प्रेमास्त्री क्षेष्ट्नैर्मणोः' ॥ (१) ॥ ॥ ॥ तल् (५।१।१९९) प्रियता ॥ (२) ॥ ॥ इदयस्य कर्म । युनादिलात् (५।१।१३०) क्षण् । 'इदयस्य हल्लेख-' (६।३।५०) इति इदावेशः ॥ (३) ॥ ॥ प्रयणम् । 'प्रीन् तर्पणे' (क्या० उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) । प्रेमै नान्तं क्लीवम् ॥ (४) ॥ ॥ ॥ क्षेष्ट्नम् । 'प्णिह् प्रीतौ' (दि० प० से०) । घम् (३।३।१८)। 'क्लोहः प्रेम्ण एतादिके' ॥ (५) ॥ ॥ पत्र 'क्लोहस्य' ॥

अध दोहदम्।

इच्छा काङ्का स्पृष्ठेहा तृङ्गाञ्छा लिप्सा मनोरथः २७ कामोऽभिलाषस्तर्षश्च

अथेति ॥ दोहमाकर्व ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२। ३) इति कः। अयमिच्छामात्रवाच्यपि विशेषेण गर्भिणी-च्छायां प्रयुज्यते । 'दोहृदो गर्भलक्षणे । अभिलाषे तथा गर्भे इति हैमैं: ।। (१) ॥ ।।। एषणम् । इच्छा। 'इच्छा' (३।३।१०१) इति सूत्रेण इषेः शत्रखये निपातितः॥ (२) ॥॥। 'काक्षि वाच्छि इच्छायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गु-रोश्व' (३।३।९०३) इत्यः॥ (३)॥०॥ (७)॥०॥ 'स्प्रह **ई**प्सायाम्' (चु० उ० से०) । भिदादेराकृतिगणलादड् (३।३।१०६) ॥ (४) ॥०॥ 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से॰)। 'गुरोक्ष' (३।३।१०३) इसः । ('ईहोशमवाञ्छयोः')॥ (५) ॥ ॥ तर्षणम् । 'शितृष पिपासायाम्' (दि॰ प॰ से॰)। संपदादि किप् (वा॰ ३।३।१०८) । ('तुद्र लिप्सायामुदन्यायां स्मरपुत्र्यामपि स्त्रियाम्') ॥ ।। (टाबन्तापि भागुरिमते)। ('र्तेषा लिप्सातृषोः क्रियाम्') इति मेदिनी ॥ (६) ॥ 🕬 घित्र (३।३।१८)। 'तर्षो लिप्सोदन्ययोः'॥ (१२) ॥॥॥ लमेः सनन्तादः (३।३।१०२)॥ (८)॥३॥ मन एव रथी-Sत्र । मनो रथ इव वा ॥ (९) ॥*॥ कामनम् । 'कमु कान्ती' (भ्वा॰ आ० से॰) घम् (३।३।१८)। 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्थान-पुंसकम्'॥ (१०) ॥*॥ अभिलवणम् । 'लव कान्ती' (भ्वा० उ० से०) । घम् (३।३।१८) ॥ (११) ॥४॥ द्वादश 'इच्छायाः' 🛚

सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः।

स इति ॥ स तर्षे महिबेत् 'रुठ ईप्सायाम्' (*) । औणादिकोऽसण् । यद्वा 'रुस कान्तौ' (*) । खर्च रुस- नम्, इत्यथं बढन्तादः (३।३।९०२) टाप् (४।९।९०९) घित्र तु लालसः । स्त्रीनिर्देश आवन्ततास्यनार्थः । 'हास्तर-सौत्युक्यतृष्णातिरेकयाच्यायु च द्वयोः' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'अतिप्रीतेः' ॥

उपाधिनी धर्मचिन्ता

उपाधिरिति ॥ समीप भाषेः । उपपन्न भाषिर्वा । 'उपाधिस्तु धर्मध्याने विशेषणे । कुटुम्बन्यापृते छद्मनि' इति हैंगः ॥ (१) ॥॥॥ धर्मस्य चिन्ता ॥ (१) ॥॥॥ हें 'धर्मविचारस्य'॥

पुंस्याधिर्मानसी स्वथा॥ २८॥

पुंसीति ॥ आधीयते दुःखमनेन । 'डुधाम्' (जु॰ उ॰ अ॰) 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) (आधिर्मनीर्ती व्यसनेऽधिष्ठाने बैन्धकावयोः')॥ (१)॥॥॥ एकं 'मनः-पीडायाः'॥

साबिन्ता स्मृतिराध्यानम्

स्यादिति ॥ चिन्तनम् । 'निति स्मृत्याम्' (चु० प० से०) । 'चिन्तिपूजिन' (३।३।१०५) इसङ् । यतु — अप्रत्यये कार्ये 'चिन्तिपूजिन' इस्यङ्विधानं गुणाभावार्यम् । तत्सामध्यीण्णिलोपाभावोऽपि, इति 'चिन्तया' इत्यपिन्हिति सुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'भिदा' इत्यादी क्लिस्य चरितार्थन्तेन 'व्यवधा' इत्यत्रातोलोपार्थरवेनोक्तरार्थरवेन सैं।मध्यविष्टात् ॥ (१) ॥॥॥ स्मरणम् । 'स्मृ शाध्याने' (भ्वा० प० अ०) । किन् (३।३।९४) 'समृतिः स्मरणधीच्छासु शाले' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ वपधीयते 'ध्ये चिन्तायाम्' (भवा० प० अ०) । ह्युट् (३।३।१९५) ॥ (३) ॥॥॥ प्रीणि 'समरणस्य'॥

उत्कण्डोत्कलिके समे।

उत्क**ण्डेति ॥ 'क**ठि शोके' (भ्वा॰ आ ॰ से॰) । उत्क॰ ण्डनम् । 'गुरोध-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥∗॥ उत्क**े**ः

१—भर्मध्याने यथा 'विनोपाधि द्वास्तं तृणतुषद्वसम्वस्यम् । विशेषणे यथा 'नधुपावेरुपाधिभेवति'। कुदुम्बन्यापृते यथा 'उपाधि वाधन्ते विधिषविधिभर्वान्यवज्ञाः'। छ्यानि यथा 'नियूपानन्दमयो निःशोषाधिवर्धितः शुद्धः' इत्यनेकार्धकैरवाकरकोष्ट्रदेश । र—बन्धको यदसमर्थोनोत्तमर्णस्य भून्याधायन्तं कियते। तत्र वधा-'न मोत्तस्यो वकादाधिः'। आशायां यथा-'धनाधिना धावति अधिकोक्कः' इत्यनेकार्धकैरवाकरकोष्ट्रदेश सम्बे 'विनेतिप्र्यन' इत्यन्त किया । र—स्वस्थित्तस्या च चारितार्व्यंऽिष सम्बे 'विनेतिप्र्यन' इत्यन्त किरोऽनुकृतिचारितार्व्यामावात् 'इह कितिच्यो' इतिवद्यापि णिकोपाभावसाधकत्वकत्यने वाधकामावमिप्रेरत्येव पीयूष-कुषमनोहरवोरिप 'चिन्तिया च' इत्युक्तम् । अत्यव 'स्याबिस्ता विनेतिया' इति त्रिकाण्डमेष उक्तम् ॥

१ — नर्मणि यथा — 'विषये मत्त्रंथ निधुवनविधी प्रेमकञ्चन्' इखनेकार्धकैरवाकरकी मुदी । मेविन्यां तु 'हर्षयोः' इखुपलस्यते । अत्र तु 'ममेणोः' इति लिखितमासीत् ॥ २ — 'प्रेम पश्यति मयान्यपदेऽणि इति मारविः इति मुकुटनुषमनोहरे ॥ १ — 'हैमे तु नोपकस्यते ॥ ४ — 'तृवाणि न क्षत्रा मम' इति प्रयोग इति मुकुटनुषमनोहरे ॥ अमर० ११

'हजादिस्यो बुन्' (ड॰ ५।३५)। हुन् (ड॰ १।३५) का। ('उत्कल्किका तु हेलायां तरश्रोत्कण्योरिप')॥ (२) ॥≉॥ क्रीत्वेनापि साम्यम् । हे 'कामादिजस्मृतेः'। 'चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्वरणं, सस्पृहे पुनः। उत्कण्ठोरक-लिके तस्मिन्, अभिध्या त्भयोरिप' इति सम्दार्णवः॥ उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्

उस्साह इति ॥ उत्सहनम् । 'यह मर्थणे' (भ्वा॰ भा॰ छे॰) षम् (३।३।१८) । 'उत्स्ताहस्तुवमे स्त्रे' ॥ (१) ॥ ॥ अध्यवसानम् । 'वोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) । षम् (३।३।१८) 'आतो युक्' (७।३।३३) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'उत्स्ताहस्य' ॥

स बीर्यमतिशक्तिभाक ॥ २९॥

स इति ॥ स उत्साहः अतिशक्तिमाक् । वीरे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । ('बीर्ये तेजःप्रभा-क्योः'। शुक्ते शक्ती च') 'अतिशयशक्तिवीर्या' इति लमर-मालायां स्त्रीलम् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अतिशयिताध्य-ससायस्य'॥

कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयद्व्यक्रेतवे । कुस्तिनिंकृतिः शाट्यम्

कपद इति ॥ के मूर्जि पट इवाच्छादकः। यद्वा पट-तीति पटः। 'पट गती' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३। १।१३५)। कस्य ब्रह्मणोऽपि पटो व्यापकः ॥ (१) ॥४॥ व्यजन्ति क्षिपन्त्यनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा॰ प॰ सै॰)। 'इल ब' (३।३।१२१) इति घत्र्। निष्ठायां सेट्-लान कुलम् । 'वयाजः शाख्येऽपदेशे च' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ इभ्यतेऽनेन । 'दम्भु दम्भने' (खा॰ प॰ से॰)। षम् (३।३।१८)। 'त्रभाः कल्के कतवे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ उपधीयत आरोप्यतेऽनेन । 'उपसर्गे घोः किः' (१।३।५२)। 'उपचिर्व्याजनकयोः'॥ (४) ॥४॥ छाद्य-तेडनेन। 'धद अपवारणे' (चु॰ उ॰ से॰) मनिन् (३। शाप्प)। 'इसम्बन्कियु च' (६१४१९७) इति हसः। ('छुदा बाट्येडपदेशे घातिकर्मणि')॥(५)॥+॥ कितवस्य कर्म। युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । 'कैतवं द्यूतैदम्भयोः' इति हेमः ।। (६) ।।∗।। कुत्सिता स्रतिः । 'स्र गतो' (¥वा० प॰ से॰)। किच् (३।३।१७४)। 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥४॥ निकृष्टा कृतिः किया परप्रतारण-क्पा, बद्दा परामीष्टस्य निकर्तनम् । 'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से •) 'इक् कृष्यादिभ्यः' (बा • ३।३।१०८) इतीक् । 'निकृतिर्मर्त्तने क्षेपे शठे शाखेऽपि च कियाम्' इति विश्व-मेदिन्यो ॥ (८) ॥*॥ शठति । 'शठ केतवे' (भ्वा • प० से •)। पचाखच् (३।१।१३४)। शठस्य कर्मे । बाह्मणा-दित्वात् (५।१।१२४) ष्यम् । यद्वा शठनम् । 'ऋहलोर्ष्यत्' (।३।११२४)॥ (९)॥॥॥ नव 'कपटस्य'॥

प्रमादोऽनवधानता ॥ १०॥

प्रमाद इति ॥ 'मधी हवें' (दि॰ प॰ से॰)। भावे घत्र् (३।३।९८)। '+प्रमादैः संमदे मत्ते क्रियामुन्मदयो-षिति+'॥ (१) ॥*॥ न अवधानमस्य। तस्य भावः॥ (२)॥*॥ हे 'अधिमृष्कत्यस्य'॥

कौत्हलं कौतुकं च कुतुकं च कुत्हलम्।

कौत्रहरुमिति ॥ कुतं चर्मनिर्मितं क्षेहपात्रं हलति । 'हल विलेखने' (२वा॰ प॰ से॰) । मूलविभुजादित्वात् (वा॰ ३।२।५) कः । यद्वा हलति । पचाद्यच् (३।३।१३४) । कृत्वा इलम् । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) कीत्र्हलम् ॥ (१) ॥ 🛪 ॥ (अणभावे) 'कुत्हलं कौतुके स्यात्प्रशस्तेऽपि च दृश्यते'।। (४) ॥३॥ कुत्ं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। उपपदस-मासः (१।२।१९)। 'इको हस्बोऽक्रयः-' (६।३।६१) इति हस्तः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । यहा कुत्वां भवम् । भध्यात्मादित्वात् (बा० ४।३।६०) ठम् । 'इसुसुक्-' (जारापत) इति कः। 'केऽणः' (जारात्रेर) इति हस्तः। संज्ञापूर्वकत्वात्पक्षे शृद्धभावः । यन्तु-'तुज हिंसायाम्' (भ्या॰ प॰ से॰)। कुंतुजति। 'मूलविभुज-' (वा॰ ३। २।५) १ति कः। न्यड्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्-६ति मुकुटेनोक्तम् । तम् । कुलै भान्तरतम्याजस्य गत्वप्रसङ्गात् । ('कोतुकं नर्भणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि । पारम्पर्यागत-ख्यातमङ्गलोद्वाहसूत्रयोः । गीतादी भोगकाले च')॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'कोतुकस्य'॥

कीणां विलासविष्योकविद्यमा लखितं तथा॥३१॥ देला लीलेत्यमी हावाः कियाः ग्रुङ्गारभावजाः।

स्त्रीणामिति ॥ श्वाराद्रत्यावेः भावान्मनोविकारात्रं जाताः (क्रीणाम्) कियाश्वेष्टा अलंकाराख्या विलासादिका हावशब्याच्याः । इवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु॰ प॰ अ॰) । 'क्रविद्यवाविवयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इत्यान्वये वस् (३।३।१८) । यसु—मुकुट आह्-श्वारभावो रतिः । तव्या-इति । तत्र । 'श्वारभावः' इति समुदायस्य रतिवाचकत्वाभावात् । यदपि—ह हवने-

६—एतदमे 'कैतवः कितवे रात्री' इत्यपि लिखितवासीत् । परंतु हैममेदिन्योः कैरवशम्यसेव दर्शनात् कनेकावैकैरवाकरकौ छुवामपि व्यक्ति काल्यसुरिते सर्वतेजोभिमाविनि । बन्गीलति वरावाथ किं, कैरवकुकं कवित् 'इलेवोदाइतम् । इति व प्रकृतीपसुक्तम् ॥

१—प्रभवश्यन्याख्याखामस्य कोशस्योधन्यसालेन, प्रमदाशब्द-भ्याख्यायामुपन्यसिष्यमाणस्येन च तत्र नेविस्या च ममदशस्यस्येवी-पादानेन वेवं प्रकृतोपयोगि ॥

इत्युक्तम् । तदपि न । एतादृशस्य भातोरभावात् । यदपि-इकार्षे भरतस्य संमतिक्षन्यस्ता । 'अलंकार्थ नाव्यक्रेक्नेया आवरसाश्रयाः । योधनेऽभ्यधिकाः जीणां विकास वकगात्रजाः' इति । तत्रापि 'भावरसाश्रयाः' इलनेनास्मदुक्त एवार्यो लभ्यते, न भवदुक्तः । यत्त--ह्ययन्खनेनेति हावः-इति खामिनोक्तम् । तम । हेवो घमि संप्रसारणाविधानात् ॥ (१) ॥ ॥ विलस-नम् । 'लस श्वेषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) घय (३।३।१८)। 'विलासीऽने विशेषो यः प्रियाप्ताषासनादिषु'। 'विलासी हावमेरे स्याह्रीलायामपि पुंस्ययैम्'॥ (१) ॥ ॥ विवानम्। 'वा गतों'(अ॰ प॰ अ॰) विद्युर्गतिविशेषः । (यसु) 'अपष्टादयः' इति कः-इति मुकुटः । तश्च । ताहकासूत्रादक्षेनात् । 'मृगध्वाद-यश्व' (उ॰ १।३७) इति तूचितम् । उच्यते समवैल्यत्र । 'उच समवाये' (दि॰ प॰ से॰)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घजर्थे। यहा 'कः' (बा॰ ३।३।५८) । 'ओक उचः के' (ভা३।६४) इति निपातितः । विवोरोकः स्थानम् । चिठवोकोऽभिमतप्रा-प्ताविपगर्वादनादरः ॥ (१) ॥*॥ विश्रमणम् 'श्रमु अनवस्थाने' (दि॰ प॰ से॰) घम् (३।३।१८)। 'नोदात्तोपदेश-' (७।३ ।३४) इति न वृद्धिः । 'चित्तवृत्त्यनवस्थानं श्वन्नाराद्विर्श्रमो मतः'। 'अथ विस्ताः। शोभायां संशये हावे' इति हैमः। 'विभ्रमो भ्रान्तिहानयोः'॥ (१) ॥*॥ 'ठल इंप्सायाम्'॥ (*) ॥ 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) वा । डलयोरभेदः भावे कः (३।३।११४) 'अनाचार्योपदिष्टं स्यार्कृतितं रतिचे-

१—तत्र प्रियसमीपगमने यः स्थानासनगमनविलोकितेषु विकारोऽक-साच क्रोथस्मितचमत्कारमुखनिक्ठवनं स विकासः ॥ २—१तद्ये 'बीतंस्रो बन्धनोपाये मृगाणामप पश्चिणाम् । तेषामेव च विश्वासहेती प्रावरणेऽपि च' इत्यपि लिखितमस्ति । तत्तु वीतंसशब्दार्थंगोधकतया वक्रतानपुरक्तम् ॥ १-अभिमतप्राप्तावपि गर्वादनादरः, सापराधस्य सक्षम्दनादिना संयमनं ताडनं च विव्वोकः॥ ४-मदरागप्रवे-जनितो विवर्यासो विभ्रमः। यथा अनिमित्तमासनादुत्थायान्यत्र गमनम्, प्रियार अकशामाक्षित्य सख्या सहालापनम्, मुधैव रुपितकोधी, पुष्पादीनां याच्या सहसैव तत्परित्यागः, वकाभरणमाल्यानामकारणतः खण्डनम्, मननं च इति । योषितां यौवनजो विकारो विभ्रमः इत्ये-के ॥ ५-एतद्ये 'विभ्रमी रत्नवृक्षेऽपि प्रवालेऽपि पुमानवम्' इति लिखितमस्ति । परंतु मेदिन्यादिषु 'विदुमः' इत्यस्यैवोपलम्मेन न प्रकु-सोपयोगि ॥ ६ - सुकुमारविधानेन अनेत्रादिकियासचिवकरचरणा-क्रन्यासी ललितम् । यथा-चरणनिपातशणज्ञाणनृपुरमस्णसंचरणे रेखाविशेषस्थितत्रिवलिमङ्गसंस्थानसमुद्धसितमुजम्, उरःस्वखप्रसार-णाहिराणपुषुकृतं स्तनसारकम्, स्कम्भावकैककुण्डलम्, बहासितभ्र-साची इतविकोलितम् इति ॥ प्रियं प्रति भागविष्कृतं कलितमित्वन्ये ॥ ष्टितम्'। ('स्रिलितमी स्मिते । स्विते हावमेदे स्मात्')॥ (१) ॥ श। 'हिल भावकरणे' (तु॰ प॰ से॰) । हिड् अनादरे' (भ्वा॰ आ॰ सै॰) मावे घण् (३।३।१८)। 'स्याद्भावसूचको हानो हेलाऽस्यैनानुभावनम्'। 'श्रीढेच्छा सरते हेला' इति वा। ('हेला क्रियामवज्ञायां विलासे बहरयोषिताम्') ॥ (१) ॥*॥ लयनम् । लीः । 'लीङ् श्वेषणे' (दि॰ आ॰ अ॰) । संपदादि-त्वात् (वा॰ ३।१।१०८) किए । लियं काति । 'छ। आदाने' (भ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'प्रियसानुकृतिलींली किया बाग्वेषचेष्टितैः' । 'लीला केलि-विंरमस्य श्रहारभावजा किया'॥ (१)॥ ॥ इति शब्दार्णवा-रप्रकारार्थाद्न्येऽपि शैयाः । 'लीला विलासो विच्छित्तिर्विश्रमः किलकिश्वतम् । मोद्ययितं कृष्टमितं विञ्चोको ललितं तथा ॥ विहतं चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां खभावजाः' इति नाटकरम-कोशः । विच्छेदनम् । 'चिछदिर् द्वैधीकरणे' (६० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४)। 'मण्डनानादरन्यासो विच्छैत्ती हपदर्पतः' ('विच्छिति: सादक्ररागे हावविच्छेदयोरपि') ॥ (१) ॥*॥ किलकिश्वतमत्र । हर्षोद्वदितगीतादिन्यामिश्रं किलकि जिन तम्'। खामी तु-किलकिष्तिम्-इति पाउं मन्यते। यदाह 'किलीति कण्डकृजितम्' वा । यथा 'किलिकेलारावः' इति ॥ (१) ॥ ॥ मोटनम् । 'सुट प्रमर्दने' (तु० प० से०) । घम (३।३।१८)। बाहुलकाद्वजस्तुट् । भृशादि (३।१।१२) क्यब-न्ताद्भावे कः (३।३।९९४) । भोड्डोयितं प्रियं स्मृत्वा साङ्गभङ्गविज्ञम्भणम्'। यत्तु-मोष्टनम् । मोष्टः-इति मुक्कटः। तन । मोद्दथातोरदर्शनात् । यदपि-लोहितादि (३।१।१३) क्यवन्ताद्भावे कः-इति ॥ तदपि न । 'लोहितादिडाउभ्यः क्यष्वचनम् 'भृशादि ज्वितराणि' इति वार्तिकविरोधात् ॥ (१) ॥*॥ कुटनम् । 'कुष्ट छेदनादी' (चु॰ प॰ से॰) घम् (३।३।१८) कुट्टेन निर्वृत्तम् । भावप्रत्ययान्तः(देमप् (वा॰ ४।४।२०)। ततो ज्यन्तात् (वा० ३।१।२६) मावे कः (३।३।११४)॥ तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् वा । 'दुःखोपचारः सौख्यैऽपि हर्षात्रकुट्टिमितं मतम् ॥ (१) ॥ ॥ विहरणम् । भावे कः

१—द्वारते प्रीटेच्छा हेका ॥ २—अकण्यप्रियसमागमया स्विष्-त्तिनोवार्थ प्रियस्य या वेषातिदृष्टिहसितभणितैरनुकृतिः क्रियते सा तीका॥ १—आअरणिक्वेपनादीनां कृतिश्वित्तिमयापराभादीर्घ्ययानावरेण स्वत्तानां ससीनां प्रयक्ताद्वारणं विच्छित्तिः ॥ प्रियेण दर्तं प्रीतिनिव-चनं स्वरंपमि भूषणं विच्छित्तिरित्यन्ये ॥ ४—इष्टअनदद्यनवद्यात शुष्करदितहसितत्रभितकोभअसाभिकापानां संकरीकरणं किलिकि-श्वितम् ॥ ५—प्रियकथास्त्र साहभक्तकणणं कर्णकण्युयनं मोद्वा-थितम् ॥६—सुरतेषु गावपरिपीयने केकस्तनादिग्रहणे च ह्वास्युखेऽपि दुःखाविकिया, दुःखेऽपि सुसाधिकिया कृद्धितम् ॥ (३।३।१९४) । 'वक्तव्यभाषणं व्योबाह्निहतं दर्शितेक्रितम्' ॥ (१) स*॥ इति ॥

द्रवकेलिपरीहासाः कीडा खेला च नर्म च ॥ ३२॥

द्रवेति ॥ द्रवणम् । 'ब्रु गतीं' (भ्वा० प० ८०) । 'ऋ-दोरप्' (३१३१५७) । 'ब्रुंबो विद्रवनर्मणोः । प्राह्नवे रसगत्योक्ष' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ केलनम् । 'किल कीडायाम्' (तु० प० से०) । 'केल चलने' (भ्वा० प० से०) वा । इन् (उ० ४११९८) । (केली इति खियामपि । 'केलीचु तहानगुणान्निपीय' इति नैषधात् । इति मुकुटः) ॥ (२) ॥३॥ परिहसनम् 'इसे इसने' (भ्वा० प० से०) । घन् (३१३१९८) । 'उपसर्गत्य घन्नि' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोख-' (३१३१९०३) इतः । 'कीड्रा केलिप्रकारे स्याखलार्वेज्ञानयोरपि' (इति विश्व-मेदिन्यो) ॥ (४) ॥३॥ खेलनम् । 'खेल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोख-' (३१३१९०३) इतः । मुकुटस्तु 'खेला' इत्यस्य स्थाने 'लीला' इति पठति ॥ (५) ॥३॥ नरणम् । 'नृनये' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३१२१७५) ॥ (६) ॥३॥ वर् 'कीड्रायाः' ॥

व्याजोऽपवेशो लक्ष्यं च

व्याज इति ॥ (१) ॥॥। अपदेशनम् । 'दिश श्रातिसर्जने' (दु॰ उ॰ अ॰)। घम (३।३।१८)। ('अपदेशः पुर्गाह्रक्ये निमित्तव्याजयोरिप')॥ (२) ॥॥॥ तक्षणम् । 'तक्ष आलोचने' (दु॰ आ॰ से॰)। ण्यत् (३।३।१२४)। 'तक्ष्यं स्यादपदेशेऽपि शर्व्येऽपि नपुंत्तकम्' इति मेदिनी ॥॥॥ घलन्तोऽपि । 'संख्पायां च न ना लक्षं क्षीं व्याजशास्ययोः' इति मूर्धन्यान्ते रभसात्॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'स्वक्षपाच्छादनस्य'॥

भीडा खेला च कूर्वनम्।

कीडेति ॥ (१) ॥÷॥ खेळनम् । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥∗॥ 'इर्द कीडायाम्' (४वा० प० से०) । स्युट् (३।३।१९५) । 'वींहपधायाः~' (८।२।७६) इति बीर्थः ।

१—'भवसरागतं बचनं व्याजादिना हतं विश्वतम्'-शति युकुटः ॥
२—विद्रवे पकायने वधा 'द्रवन् द्रविडराजोऽपि शिक्षिये लरया
हतस्' । प्राद्रवे प्रस्रवणे यथा—'जाल्येन चन्द्रमण्निव महीधरस्य
संचार्यते द्रवनयो मनसो विकारः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥
१—'आसवे' इति पाठः पुस्तकान्तरे ॥ ४—अवज्ञाने बनादरे यथा— 'तस्य द्रयमपि कीडा कीडा दलितदन्तिनः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥
५—परिचासस्य—इति हथमनोहरा ॥ ६—व्याजोऽत्र स्वरूपाच्छाद-वन् । यथा 'ध्यानव्याजमुर्गल चिन्तयसि काम्' इति । पूर्वोक्तो व्याजः परहोदस्यकः । तथा च पश्चिकायाम्—'कपटार्थो व्याजः परहोद्दरकः, नथवेकार्थस्यन्यदुदिवयान्यार्थमन्तुष्ठानय् । यथा चलकीडामपदिवयान्यार्थमन्त्रार्थन्यते वाति । इति सुकुटः ॥ यत्तु—'स्कूर्ज' इति लिक्षात् कुर्राचीनां न चीर्षः (इति धर्मः दासः)। 'वोंः' इति विधेरनिस्यत्वम्—इति कश्चित् (पूर्णचन्दः) आह् । तत्र । 'स्फुर्ज' इति खह्यनिर्देशार्थं चीर्षानुचारणात् । चीर्षविधेः सत्त्वाच । यदि 'विधिप्राप्तं कृत्वेव निर्देष्टन्यम्' इति नियमः स्वीक्षियते तदा 'एचिरेचोरेत्वाभावस्याज्ञापकत्वं स्यात्' एत्वस्य उक्षणप्राप्तत्वात् । अतएव 'चीर्षाभावस्तु चिन्त्यः' इति स्वामियन्योऽपि चंगच्छते ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'कन्युकादि-कीडनस्य'॥

घर्मो निदाधः खेदः स्यात्

धर्म इति ॥ जिथलंक्षमनेन । 'ष्ट्र क्षरणधीस्योः' (जु॰ प॰ अ॰)। 'धर्म-' (उ॰ ११९९) इति निपातितः। यतु- 'धरति' इति विप्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम्। ततु 'ष्ट्र क्षरणे' इति धातूपन्यसनेन विरुध्यते। घरलक्षमनेन वा। 'ष्ट्र सेके' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। ('धर्मः स्यादातपे प्रीष्मेऽप्युष्णखेदाम्बु॰ गोरपि')॥ (१)॥ ॥ निद्यातेऽनेन । 'हलक्ष' (३१३१९२१) इति धव् । न्यट्कादिः (७१३५९३)॥ (१)॥ ॥ ॥ स्विद्यतेऽनेन नाक्षम्। धव् (३१३१९२१)। 'स्वेदो धर्मे खेदने च' इति हमः॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'प्रस्वेदहेतोस्तापस्य'।—अक्षजल्रस-इति मुकुटः। तत्र । खकुतकरणिवप्रहविरोधात्। नहिं जकेन प्रस्विदो । वस्तुतस्तु-भावकर्मण्युत्पस्या सोऽप्यर्थः॥

प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

प्रत्य इति ॥ प्रलयनम् । तीङ् (दि॰ आ॰ अ॰)। 'एरच्' (३१३१५६)। 'प्रत्यो मृत्युकल्पान्तमूर्न्छापायेषु पुंस्यम्'॥ (१)॥॥ नद्य चेष्टा यस्य । तस्य भावः। तत्र (५१९१९९)॥ (२)॥॥ ह्वे 'सारिवकभावस्य' मूर्च्छान्यरपर्यायस्य । हवेशोकादिमिः सकतचेष्टानाइसेस्थर्थः॥

अवहित्थाकारगुप्तिः

अवेति ॥ अविहः स्थितिरैवहित्या । 'धुपि स्थः' (३। २।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागत्कः । पृषोदरादिः (६। ३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ आकारस्य शोकादिजनितमुखन्हान्या-देर्गोपनम् । किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आकार-गोपनस्य'॥

समौ संवेगसंग्रमी।

समाविति ॥ संवेजनं संवलनम् । 'ओविजी भयवलः नयोः' (तु॰ आ॰ से॰)। घन् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ संभ्रमणम् । घन् (३१३१९८) । 'संभ्रमः साध्वसेऽपि स्यात्संवेगादरयोरिप'॥ (२)॥*॥ हे 'हर्षादिना कर्मसु स्वरणस्य'॥

१—'श्विहत्त्वमधोग्रता' इति भरतोक्तः क्वीवमपि—इति गुकुटपी-युक्तभग्रनोहराः॥

स्यादाच्छ्वरितकं हासः सोत्प्रासः

स्यादिति ॥ उरप्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। 'अस गतिबीस्यादानेषु' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। वा घम् (३। ३।१८)। उरप्रासेनाधिकयेन क्षेपणेन वा सहितः सोत्प्रासः। आच्छुरणं परच्छेदनं। 'खुर छेदने' (तु॰ प॰ से॰)। भावे कः (३।३।११४)। खार्ये कन् (५।३।७७) भावे 'सादा-च्छुरितकं हासनखराघातमेदयोः'॥ (१)॥*॥ एकं 'पर-स्यामर्वजनकहासस्य'॥

स मनाकू स्मितम् ॥ ३४ ॥

स इति ॥ स हासो मनागल्पः । 'स्मिङ् ईषद्धसने' (बा॰ भा॰ अ॰)। भावे कः (३।३।९९४) 'ईपहिकसि-तैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः । अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेत्'॥ (१) ॥॥ एकम् 'ईषद्वासस्य'॥

मध्यमः स्याद्विहसितम्

मध्यम इति ॥ स हासो मध्यमो महत्त्वाल्परवहीनः । 'इसे इसने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे कः (३।३।११४) 'आकुश्चितकपोलाक्षं सखनं निःखनं तथा । प्रकावोत्थं सानु-रागमाहुविंहसितं बुधाः'॥ (१)॥॥। एकम् 'मध्यमहासस्य'॥

रोमाओ रोमहर्षणम्।

रोमाञ्च इति ॥ रोम्णामधनं पूजनम् । यज् (३।३१९८) 'चजोः-' (जारापर) इति स्त्रे 'निष्ठायामनिटः' इति पूरि-तलादस्मात्तु 'अबेः पूजायाम्' (जारापर) इति क्लानिष्ठयोरिङ्विधानाम कुल्मम् । यतु—'न कादेः' (जारापर) इति क्लानिष्ठयोरिङ्विधानाम कुल्मम्—इति भाषात्रस्युपन्यसनं मुकु-टस्य । तम् । तस्य वार्तिककृता ('निष्ठायामनिटः' इति वार्तिकेन) प्रत्याख्यानात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ (१) ॥ ॥ रोम्णां हुपणम् ॥ (२) ॥ ॥ पुलक-कण्टक रोम-विक्रिया-रोमोद्रमाधात्रैन । ('पुलको गजान्नपण्डे रोमाधे प्रस्तरान्तरे । अकुराज्यां मणिदाये चयके तालके कृमौ') । ('कण्टकः धुद्वैरिणि । वेणौ हुमाक्के रोमाधे'। 'पुलकः पुनः । रोमाञ्चकण्टको रोमविकिया रोमहपणम् । रोमोद्रम अद्धर्षणमुद्धासनकमिल्यपे' । इति हैमात्) । द्वे 'रोमाञ्चस्य'॥

क्रन्दितं रुदितं कुष्टम्

क्रिन्दितसिति ॥ 'किदि रोदने' (४वा० प० से०)। कः (३।३।१९४) 'अय क्रिन्दितमाहाने रुदिते च नपुंस-कम्'॥ (१)॥ ॥ 'किदि अश्रुविमोचने' (अ० प० से०)। भावे कः (३।३।९९४)॥ (२)॥ ॥ 'कुश्च रोदने' (४वा० प० से०)। कः (३।३।९९४)। ('क्किष्टं रोदन(।वयोः'॥ (३)॥ ॥ श्रीण 'रोदनस्य'॥

जुम्मस्तु त्रिषु जुम्भणम् ॥ ३५ ॥

जुम्भ इति ॥ 'जुमि गात्रविनामे' (भ्वा॰ भा॰ से॰)। घन् (३।३।१८) 'गुरोख-' (३।३।१०३) इतः। 'जुम्भा विकासन्मणयोक्षिषु'। घन्नतस्यैन क्रोबलमापे। 'लिङ्ग-रोषविधिन्यांपी विशेषैर्यवाधितः' इति धस्यमाणत्वात्। यत्तु--जुम्भं तु, अन्त्रिभौ भयाधिपाठात्-इति मुक्टेनो-कम्। तत्र। 'अज्विधौ' इत्युक्तत्वेन क्रीबलस्याविधानात्॥ (१)॥॥॥ त्युटि (३।३।१९५) सम्भणम्॥ (२)॥॥॥ वे 'मुखादिविकासस्य'॥

विप्रलम्भो विसंवादः

विभेति ॥ विशेषेण प्रलम्मनम् । 'डुलभव् प्राप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । विहद्धं सम्यक् वदनम् । घम् (३।३।१८)॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अङ्गीकृतासंपादनस्य'॥ रिक्नणं स्वालनं समे ।

रिक्रणमिति ॥ 'रिनि गताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हकक संवलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे ल्युट् (३।३।१९५)॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ 'रिखि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) हुन् त्येके (तन्मते रिक्रणम्)। हे 'धर्मादेश्वलनस्य'—इति स्वामी, वालानां हस्तपादगमनस्य-इत्यन्ये, पिच्छलादौ पतन् नस्य इत्यपरे॥

ह्यानिहा शयनं खापः स्वपः संवेश इत्यपि ॥ ३६॥

स्पादिति ॥ निहाणम् । 'हा कुत्सायां गती' (आ॰ प॰ अ॰)। 'आतश्चोप-' (३१३।१०५) इत्यङ् । निन्दनम्, निन्दातेऽनया, इति वा । 'निन्देनलोपश्च' (उ॰ २।१७) इति रग्, इति वा ॥ (१) ॥॥॥ 'शीङ् खप्ने' (अ॰ आ॰ से॰)। भावे ल्युट् (३१३।११५)। 'श्चायनं सुरते निहाशस्ययोश्च नपुंसकम्' ॥ (२) ॥॥॥ 'जिष्वप् शये' (अ॰ प॰ अ॰)। घम् (३१३।१८)। 'स्वापः शयननिहयोः । स्वाशंततायाम- झाने' ॥ (३) ॥॥॥ 'खपो नन्' (३१३।९१)। 'स्वापः स्वापे प्रस्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्' ॥ (४) ॥॥॥ संवेशनम् । 'विश प्रवेशने' (उ॰ प॰ अ॰)। षम् (३१३।१८)। 'संवेशः स्वापक्षीरतवन्धयोः' ॥ (५) ॥॥॥ 'सुप्तिः' अप्यत्र । ('सुप्तिः स्वर्शाज्ञतानिहाविश्रम्भे शयने क्षियाम्' इति मेदिनीतः)॥॥॥ पद्य 'निह्रायाः' ॥

तन्द्री प्रमीला

तन्द्रीति ॥ तत्प्वीद्वातेः 'स्पृहिपृहि—' (१।२।१५८) इत्यादिना 'तन्द्रा' इति निपास्यते । तन्द्रायाः करणम् । 'तत्करोति—' (वा॰ ३।१।२६) इति प्यन्ताद् 'अव इः' (उ॰ ४।१३९)। तन्द्रिः । 'इहिकारात्—' (ग॰ ४।९।४५) इति कीष् वा। 'तन्द्री निद्राप्रमीलगोः'। णिजमावे 'तन्द्रा' इत्यपि । मुक्टस्तु—इन्द्रियाणां तननं द्रात्यस्याम् । तन्द्रधातोः सीत्रान्मूर्च्छार्थोद् 'तन्द्रिरिवीतौ' इति हस्केकार-

प्रस्ते तिन्द्रः। शिषि तन्द्री। शैर्षेकारप्रस्तये स्वभीशब्द-वस-इसाह । तक । द्वातिना विग्रस्य सीप्रधातोक्ष्यन्यासस्य विकद्धस्त्रत् । 'तैदो नान्तस्विनपातनाभ्युपगमविरोधात्' । 'तन्द्रेरिसीती' इति सूत्रस्यादर्शनाच । ईप्रस्थयविषायकामा-वाच । (यद्षि) 'तैश्वस्तन्द्री तन्द्रीस्तन्द्रा' इति रूपचतुष्ट-यम् । इस्युक्तम् । तद्षि न । शैर्षविसर्गान्ते प्रमाणाभाषात् ॥ (१) ॥॥ प्रमीलनम् । 'मील निमेषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'गुरोख' (३।३।१०३) इसः ॥ (२) ॥॥ हे 'अस्यन्तश्रमादिना सर्वेन्द्रियासामध्यस्य'॥

भ्रकुटिर्भुकुटिर्भुकुटिः स्त्रियाम् ।

प्रकृटिरिति ॥ 'कुट कीटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰)।
'इगुपभात्कत्' (उ॰ ४१९२०) इतीत्। 'ध्रुवोः कुटिः,
अकंसवनैक्ष्यम्। 'पृषोदरादित्वाहकारे भृकुटी' इत्यपि॥
(१)॥*॥ त्रीणि 'क्रोधादिना ललाटसंकोचनस्य'॥
अद्दिः स्यादसौम्येऽधिण

अरिटिरिति ॥ विरुद्धा दृष्टिः ॥ (१) ॥ ॥ असौम्येऽसु-न्दरे ॥ एकं 'क्रुराया रुष्टेः' ॥

संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७॥

सक्पं च स्वभावश्व निसर्गश्च

संसिद्धीति ॥ संसेधनम् । 'विध संराद्धी' (दि॰ प॰ अ॰)। फिन् (३।३।९४)। ('संसिद्धिः प्रकृती सिद्धी मदोमायामपि क्षियाम्')॥ (१)॥ ॥ प्रकरणम् । 'हुकृञ्' (त॰ उ॰ अ॰)। फिन् (३।३।९४)॥ (२)॥ ॥ इमे इति द्वयोः स्त्रीतवोधनार्थमुक्तम्। संरूपम् ॥ (३)॥ ॥ ॥ स्त्रो भावः॥ (४)॥ ॥ विसर्जनम्। 'सुज विसर्गे' (तु॰ ४० ४०)। घय (३।३।१८)। 'निसर्गः सृष्टी स्त्रभावे च' इति हैमः॥ (५)॥ ॥ । पश्च 'स्वभावस्य'॥

अथ वेपषुः।

करपः

अबेति ॥ वेपनम्। 'ढुवेष्ट कम्पने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'द्वितोऽश्चच्' (३।३।८९)॥ (१)॥*॥ 'कपि किचिचलने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घन् (३।३।१८)॥ (२)॥÷॥ द्वे 'कम्पस्य'॥

अध क्षण उद्धर्षों मह उद्धय उत्सवः ॥ ३८॥ अग्रेति ॥ क्षणोति दुःक्षम् । 'क्षणु हिंसायाम्' (त॰ उ॰ से॰)। पचाधव् (३।९।९३४)। ('क्षणः कालविशेषे स्थात्प-वैण्यवसरे महे । ज्यापारविकलस्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः'

९—तदो नान्तत्वनिपातनाम्युपगमवाठो सुकुटपुस्तकत्रवे तु नोप-खभ्यते ॥ १—पतत्त्वाने-'तन्द्रिसान्द्रा' शति द्विस्पकोद्याः च-दति लिखितमासीस् । परंतु सुकुटपुस्तकत्रववृद्धं मया लिखितम् ॥

इति हैमः ॥ (१) ॥ ।। उद्धर्यति । 'इषु अठीके' (भ्या॰ प॰ से॰) जिजन्तः । अच् (३।१।१३४) । उद्भतौ इषाँऽन्त्रित वा ॥ (१) ॥ ।। सहनम् 'सह पूजासाम्' (भ्या॰ प॰ से॰) घळ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाहुच्छामावः । घः (३।३।१९८) सा । यद्वा सहति । अच् (३।१।१३४) । 'मही नवन्तरे भूमौ सह उद्ध(त्स)वतेजसोः' । (यतु) महाते-नेन । 'पुंसि—' (३।३।१९८) इति घः न्हति सुकृटः । तज्ञ । 'हल्ख'—(३।३।१९८) इति घञ्मस्तात् ॥ (३) ॥ ।। उद्धनोति । दुःखम् । 'धूल् कम्पने' (खा॰ उ॰ अ॰) । अच् (३।९।१३४) । 'उद्धनो यादविभिदि सहे च कतुःपावके' ॥ (४) ॥ ।। ॥ उत्सवति । 'बू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰) । अच् (३।९।१३४) । 'उत्सवो मह उत्सेके इच्छाप्रसरको पयोः' ॥ (५) ॥ ।। ॥ ।। पञ्च 'उत्सवस्य' ॥

इति स्वर्गवर्गः ॥

इतीति ॥ खर्गप्रधानो वर्गः । एतत्पर्यन्तं खर्गसंगतार्थः निरूपणातः ॥

इति नाट्यवर्गविवरणम् ॥

अघोभुवनपातालवित्तसमरसातलम् । नागलोकः

अध इति ॥ अधश्व तक्कृवनं च ॥*॥ 'अधः अपि'।
'अधोऽन्ययं स्यात्पाताले' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥
पतन्त्यत्र पापात् । 'पतिचण्डिभ्यामालत्र्' (उ० १।११७)।
'पातालं वडवानले । रसातले च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
बलेः सद्म ॥ (३) ॥*॥ रसायास्तलमधः ॥ (४) ॥*॥
नागानां लोकः ॥ (५) ॥*॥ अधोलोक-फणिमुवनादयः अप्यत्र॥*॥ पद्म 'पातालस्य'॥

अथ कुहरं शुविरं विवरं बिलम् ॥ १ ॥ छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वस्नं वपा शुविः ।

अधिति ॥ कं हरति । 'हरतेरनुयमनेऽन्' (३।२।९)।
यद्वा 'क्रह विस्मापने' (जु॰ आ॰ से॰)। ह्युपभत्वात् (३।
१।१३५) कः। क्रहं राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰)।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'क्रुह्रं गहरे च्छिद्रे
छीवं नागान्तरे पुमान्'॥ (१) ॥*॥ घोषणम्। 'शुष घोषणे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'ह्युपधारिकत्' (उ॰ ४।१२०)।
घुषिरस्यास्ति । 'कषशुषि-' (५।२।१०७) हति रः। 'शुषिरं वंशादिवाये विषरेऽपि नपुंसकम्। शुषिरं न स्त्रियां गर्ते वही रन्ध्रान्विते त्रिषु'॥ (२)॥*॥ विद्यणीति । 'दृष् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰)। पचाष्यन् (३।१।१३४)। बद्दा वित्रिः

१—मृषिके ना सिमां मारंपींवधी, सूषिके मास्त्रियां वर्गे, इत्येवं पाठो मूरुमेदिन्यां बृहयते ॥

यते । 'एइएइनिश्विगमक्ष' (३।३।५८) इत्यप्। विगतो बरोऽसाहा । वीनां पक्षिणां वरं वा । 'विवरं द्युणे गर्ते'॥ (३) ॥∗॥ विस्तृति भिनत्ति । 'विस्त मेदने' (तु० प० से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। विल्यते वा। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) सूत्रे 'कृत्युटः' इति (वार्ति-केन) इति 'इगुपध-' (३।३।१३५) इति कः। घनर्थे कः (बा॰ ३।३।५८) बा। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घे संकापूर्वकत्वाद्वणाभावो या। 'बिलं छित्रे गुहायां च पुमा-नुषै। अवीह्ये' ॥ (४) ॥ 🛊 ॥ छिद्यते । 'छिद्र मेदने' (चु० उ० सै॰)। धन् (३।३।१८) यद्वा छिखते 'छिदिर् द्वेधीकरणे' (६० उ० अ०)। 'स्फायि−' (उ० २।१३) इति रक्। '**छिद्रं विवररन्ध्र**वत्। गर्ते दोषे' इति हैमः॥ (५) ॥ शा 'व्यथ भयचलनयोः' (भ्या॰ आ॰ से॰)। भावे ल्युट् (३१३१११५)। निश्चयेन व्ययनं भयं चलनं वा यत्र। यत्त-अधिकरणे ल्युट् (३।३।११६)-इति मुकुट आह । तम । व्यथनमिति भावप्रत्यये बहुवीहिणा गतार्थत्वात् ॥ (६) ॥ । । रोचतेऽत्र । 'रुच दीप्ती' (भ्वा० भा० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घम् । निष्ठायां सेट्ताश्यङ्का-दित्वात् (७३।५३) कुत्वम् । यत्तु मुकुटः — रोचते प्रका-**शते। घः (३।३।९१८)—इत्याद्द। तन्न। कर्तरि घस्या-**विधानात् । 'रोकं कयणमेदे ना नि (वरे)धानिहे चहे । रोक्तें (ऽशी १ दित हेमचन्द्रः ॥ (७) ॥ ॥ रमणम् । संप-दादि (३।३।१०८)। संज्ञापूर्वकलाज दीर्घः। रमं कीडां भरति । मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५)। रन्धयति । 'रध हिंसासंराख्योः' (दि॰ प॰ से॰)। बाहुलकाइक् वा। 'रनधं तु वृषणे च्छिदे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥ 🕬 श्वभ्रयति । 'श्रम गती' (बु॰ प॰ से॰) व्यन्तात्पवाद्यच् । ह्य शोभन-मम्रं व्योमात्र वा। तार्लव्यादि॥ (९) ॥*॥ उप्यतेऽत्र। 'ह्ववप्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। भिवादिः (३।३।१०४)। ('वपा विवरमेदसोः')।। (१०) ॥*॥ शुष्यत्यत्र । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) । 'द्याचिः शोषे विकेऽक्षी स्यात्' इति मेदिनी ॥४॥ सुष्ट स्मति । 'घोडन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । बाहुलकात् किः । (सुषिः)। 'विवराभिधायिनि शुषिरादौ शास्त्रेषु दन्स्रता-ख्य्यो' इस्बूष्मविवेकः ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'बिखस्य'॥ गर्तावडी भूषि श्वभ्रे

गर्तेति ॥ गिरति 'गृं निगरणे' (तु० प० से०) । 'हसि-स्ग-' (त० ३।८६) इति तन् । श्वियां द्वाप् (४।१।५) 'शरद-इसर-गर्ते-श्वाः' इति स्नीपुंसप्रकरणे रअसात् । 'गर्तोऽवटे कुकुन्द्रे । त्रिगर्वाशे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भव-न्यस्मात् । 'भव रक्षणायै' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'शकादिभ्योऽ-टन्' (उ॰ ४।८१) । इदन्तोऽपि । 'दर्भेऽपि पवित्र**सम्बटि**पन-टेऽपि' इति हलायुषः । '**अवटः** कूपबिलयोगेतें कुहकजीबिनि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'रनभ्रमात्रस्य'॥**

सरम्भे शुषिरं त्रिषु ॥ २ ॥

सरन्ध्र इति ॥ श्रुषिरस्यास्ति 'कषश्चषि-' (५१२११०७) इति रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भूरनभ्रस्य' ॥

अन्धकारोऽस्मियां ध्वान्तं तसिस्नं तिमिरं तमः।

अन्धेति ॥ 'अभ्य दृक्ष्पपद्याते' (चु॰ उ॰ से॰) चुरावि:। अन्धनम् घम् (३।३।१८) । अन्धं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।९) ॥ (९) ॥४॥ ध्वन्यते । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा∙ प० वे॰) । 'क्षुब्धस्त्रान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम् ॥ (२) ॥*॥ तमोऽस्त्यत्र । भावप्रधानो निर्देशः । 'ज्यो-रह्मातमिस्रा-' (५।२।११४) इति साधु ॥४॥ तमिस्रास्त्याः श्रयत्वेनास्येति वा (अर्शभाष्यच्) (५।२।१२७)। 'तमिस्र तिमिरे कोपे, तमिस्नातु तमस्तती। फुणपक्षनिशायां व' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ ॥ तिम्यति । 'तिम भाईा-भावे' (दि० प॰ से॰)। किरच् (बाहुलकात्)। **'तिं मिरं** ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे' ॥ (४) ॥*॥ ताम्यखनेन । 'तमु ग्लानी' (दि॰ प॰ से॰)। असुन् (४।१८९)। (**'तमो** ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं, वा ना विधुंतुदे') इति मेदिनी ॥∗॥ (उ॰ ३।१९७ असन्वि) तमसमपि । **'तमस्ने तु** निशा• चर्म' इति त्रिकाण्डशेषात् । (स्त्रियां तु तमसा नगीविशेषे)॥ (५) ॥*॥ प**ध 'अन्धकारस्य'॥**

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्

ध्वान्त इति ॥ अन्धयति । अन्धं च तत्तमश्च । 'अवं-समन्धेभ्यस्तमसः' (५।४।७९) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'अनान्धकारस्य' ॥

भीणेऽवंतमसम्

सीण इति ॥ क्षीणे तु ज्यान्ते । अव हीनं तमः अर्च् (५१४१७९) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'सीणतमसः' ॥

तमः ॥ ३ ॥

विष्वच संतमसम्

तम इति ॥ विश्वक् सर्वतः तमः समन्तात्तवः । अर्षे (५१४१७९) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'ब्यापकतमसः' ॥

नागाः काद्रवेयाः

नागा इति ॥ नगे भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इस्रण् । बद्वा--न गच्छन्ति । मगाः । न भगाः । 'सुप्सुपा'

१—'विवरासिधाविति-' इत्यूष्मविवेकतो दन्खादिले तु 'ग्रुष्ठु अश्रम्' इति विभद्दः इति पश्चिकाश्चयः—इति ग्रुकुटपीवृषकुषमनी-इराश्चयः॥

१---कुद्कमिन्द्रज्ञाकम् ॥

(२११४) इति समासः । अनक्ष्यात्र नलोपः । ('नागो-मतन्नजे सर्पे पुंनागे नागकेसरे । क्रूग्नारे नागदन्ते मुस्तके बारिदेऽपि च ॥ देहानिलविशेषे च श्रेष्ठ स्यादुत्तरस्थितः । नागं रन्ने सीसपत्रे अविन्धे कारणान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कट्टा अपस्यानि । 'अभ्यो हक्' (४।१।१२०) 'हे लो-पोऽकह्याः' (६।४।१४०) इति टिलोपाभावे 'ओग्रंगः' (६।४। १४६) । यत्तु-स्वामी-ग्रुआदिलात् (४।१।१२३) हक् । न तु 'अभ्यो हक्' । कद्वकमण्डस्तोद्दछन्दस्यूङ्ग्रिषेधः-इत्याह । तम् । 'सहायाम्' (४।१।७२) इति लोकेऽप्यूङ्ग्रिषानात् ॥ (२) ॥*॥ सर्पेभ्योऽन्ये देवयोनयोऽमी हे 'फणालाङ्गल-वंतो नराकारसर्पस्य'॥

तदीश्वरः।

शेषोऽनन्तः

तदीति ॥ तेषामीश्वरः । जिष्यते । 'जिष्ह विशेषणे' (६० प० अ०) घष् (३१३१९८) । 'ज्ञेषोऽनन्ते वधे सी-रिण्युपयुक्तेतरेऽपि च । ज्ञेषा निर्माल्यदाने स्थात्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ न अन्तोऽस्य । 'अनन्तः केशवे शेषे पुमान्, निरवधौ त्रिष्ठु' ॥ (२) ॥*॥ ह्रे 'नागानां स्वामिनः' ॥

वासुकिस्तु सर्पराजः

बासुकिरिति ॥ वसु रलं के मूर्भि यस । वसु कायति वा । 'के शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।३)। वसुकः। तस्यापस्यम् । 'अत इन्' (४।१।९५)॥ (१)॥॥ सर्पाणां राजा। 'राजा-' (५।४।९१) इति टच्॥ (२)॥॥॥ है 'नागराजस्य'॥

अथ गोनसे ॥ ४ ॥

तिलित्सः स्यात्

अधिति ॥ गोरिव नासिका यस । 'अञ्नासिकायाः' (पाश १९८) इसच् , नसादेशः ॥ ॥ गोनासोऽप्यत्र । 'गोनासगोनसं।' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥ ॥ तेलति 'तिल गतौ' (प॰ से॰) भ्वादिः । तिलति । 'तिल केहने' (प॰ से॰) द्वुदादिः । 'तिल इदुक् च' इति स इदुगागमञ्च — इति मुकुटः । तम । उज्ज्वल्दत्तादिष्ट्कस्त्राभावात् तेलनम् । तिल् । संपदादिकिष् (वा॰ ३।३।१०८) तिलमिति । 'इष् गतौ' (अ॰ प॰ अ०) किष् (३।२।१०८) । तुक् (६।१।०९) । तिलित् । तिलितं स्पति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ०) । तिलित् । तिलितं स्पति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ०) । कः (३।२।३) मद्दा तेलनम् । तिलिः । कृष्यादित्वात् (वा॰

३।३।१०८) इक्। तिर्लिगिति स्वरति। 'स्वर छ्यागती' (भ्वा० प० से०)। 'क्षन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०२)। इति डः॥ (२)॥॥॥ 'गोनसी मण्डली वोडः' इति तु विक्रमादिसः॥ हे 'सर्पविदेषस्य'॥

अजगरे शयुर्वाहस इत्युभी।

अजेति ॥ गिरति । 'गॄ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰)। पवायच् (२।१।१२४)। अजस्य गरः। अजे नित्यो गरो विषं यस्येति वा। यतु—अजं छागमपि गिरति । पवायच् इति मुकुटः। तन्न । कर्मण्यणः प्रसन्नात्। 'अजगरः स्मृतः सर्पमेदेऽपि कवचे बुधैः'॥ (१)॥*॥ शेते । 'ज्ञीङ् खप्रे' (अ॰ आ॰ से॰) 'मृम्जी-' (उ॰ १।७) इत्युः॥ (२)॥*॥ वहति । 'विह्युभ्यां णित्' (उ॰ ३।१९९) इत्यसच् । णित्वाहृद्धः। बाहं गतिं स्यति–इति वा। 'आतोऽजुप-' (३।२।३) इति कः। 'वाह्मसोऽजगरे वारिनिर्याणम्रनिष्ण्णयोः' इति हैमः॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'अजगरस्य'॥

अलगर्दो जलन्यालः

अलेति ॥ लगति 'लगे सक्ने' (श्वा॰ प॰ से॰)। किप् (३१२११०८) । अर्दयति । अन् (३१९११३४) । लक् नासावर्दश्व । लगः सन् पीडक इत्यर्थः । निर्विषत्वात्तद्भिनोः ऽलगर्दः । यदा—अलति । 'अल गत्यादों' (श्वा॰ प॰ से॰)। गर्दति । 'गर्द शब्दे' (श्वा॰ प॰ से॰)। अन् (३१९११३४)। अलक्षासौ गर्दश्व ॥॥॥ 'अलगर्धः' इति तु मुकुटः । अलं गृष्यति । 'गृषु अभिकाङ्कायाम्' (दि॰ प॰ से॰)। पृषोद्रगादिः (६१३११०९) पनायन् (३१९१३४)॥ (१)॥॥॥ जलस्थो व्यालः ॥ (२)॥॥॥ दे 'जलव्यालस्य'॥

समौ राजिलडुण्डुभौ॥५॥

समाविति ॥ राजी रेखास्यास्त । सिध्मादित्वाल्लच् (५।२।९७)। यदा—राजिं लाति। 'ला दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥ (१)॥॥॥ 'डण्डुं इत्यनुकरणशब्दः। तं भणति, तेन भाति, इति वा॥ 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति वः। लण्ड्यते। 'ओ लिंड उरक्षेपणे' (चु० प० से०)। घन् (३।३।१८)। डल्योरेकत्वम् । उभति। 'उभ पूरणे' (चु० प० से०)। 'इगुपध-' (३।९।१३५) इति कः। डण्डुब्बासानुमच्य । पृषोदरादिः (६।३।१०५)। यत्तु—'डुडि तुडि निमज्जने'। घन् (३।३।१८)। डुण्डेन भाति। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'कर्नृकरणे कृता-' (२।१।३२) इति समासः। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। तवर्गनृतीयादिरिपः अत एव 'दो डो दो लब्ध' इति नरसिंद्दः—इति मुकुटः। 'दण्ड भाषणे'। 'दण्डुभः' इत्येके—इति स्वामी। तवः। 'उक्तधातूना-मदर्शनात्। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कस्य कर्मण्युपपदे

१—इइ यथि शेषवाहुक्योभेंदः । तथापि गतानुगतिकतया कव-वींडमेरेन प्रयुक्तते यथा 'स्वमिन मुजंगिक्षशेषं व्युप्ताय स्वपिति यो मुजंगिक्षिक्त्य् इति दृश्दावने । 'बलयायितक्षेषशाबिनः सस्तितामादित पीत्वाससः' इति नैष्षे । इति मुकुटः ॥ २—'गोनासाय नियोजिता गर्वरजाः' इति राजशेखरः—इति मुकुटः ॥

विधानात् । परत्नाषुपपदसमासस्य (२।२१९) न्याप्यत्नाच ॥ (२) ॥*॥ दे 'निर्विषेस्य द्विमुखस्य सर्पस्य' ॥ मालुधानो मातुलाहिः

मास्विति ॥ मालुरोषधी । तत्र धानमस्य । 'मालु-धानश्चित्रसर्थे महापद्मे च द्दयते' इत्युत्पिलनी । 'मालु-धानो मातुलाही मालुधानी लतान्तरे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ मा तुलयति । कः । मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५)। मातुलंश्वासावहिश्व ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्रसर्पस्य'॥ निर्मुक्तो मुक्तकश्चकः ।

निर्मुक्त इति ॥ अमोवि । मुक्तः-कश्रुकः । नास्ति
मुक्तोऽस्य । 'निर्निश्चयनिषेधयोः' । निर्मुक्तस्त्वक्तसङ्गे स्थानमुक्रकश्चकभोगिनि' ॥ (१) ॥ ॥ मुक्तः कश्रुको येन ॥ (२)
॥ ॥ द्वे 'मुक्तत्वचः सर्पस्य' ॥
सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥
आशीविषो विषधरश्चकी व्यालः सरीस्रुपः ।
कुण्डली गृदणश्चभुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥
वर्षीकरो दीर्घपृष्ठो वन्दश्को बिलेशयः ॥ ८ ॥
उरगः पन्नगो भोगी जिह्नगः पवनाश्चनः ॥ ८ ॥

सर्प इति ॥ सर्पति । 'सृषु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भच् (३।१।१३४) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति को वा। 'नोक्तमनित्यम्' इति गुणः । यद्वा सर्पणम् । भावे घम् । सर्पः । सोऽस्यास्ति । अर्शभाद्यच् । (५।२।१२७) स्त्रियां जातित्वा-न्हीष (४।१।६३) ॥ (१) ॥*॥ पर्दते । 'पर्द कुत्सिते शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'पर्देनिःसंप्रसारणमहोपश्च' (उ॰ ३।८०) इति काकुः प्रत्ययः । पिपतिं स्वम् । 'पिपर्तेर्वाकुईस्वथ्र' (*) इति वा । 'पृदाकुर्वश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान्' ॥ (२) ॥ अ। 'भुजो कौटिल्ये' (तु॰ प॰ अ॰) इगुपधत्वात् (३।११९३५) कः । भुजः सन् गच्छति । 'औन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥*॥ 'भुजेन कौटिल्येन गच्छति' वा। 'गमेः सुपि' 'खच डिद्वा' (वा॰ ३।२।३८) इति खचि **डित्त्वे** टिलोपे भुजंगः । भूजंगः सर्पखित्रयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥४॥ आहिन्त । 'आहि श्रिहनिम्यां हस्तथ' (उ० ४। 9३८) इतीन डित् । 'अहिर्वत्रासुरे सर्वे पंसि' ॥ (५) ॥*॥ खच्य**डि**त्वे भुजंगमः ॥ (६) ॥±॥ 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति' । तत्र विषमस्य । पृषोदरादित्वात् (६।३।९०९) दीर्घसलोपी । केचित्त्वीकारान्तमाशीशब्दमाहः। 'आशीमिव कलामिन्दोः' इति राजशेखरः ॥ (७) ॥ 🕬 वि-षस्य धरः ॥ (८) ॥ ॥ चक्रमस्यास्ति । 'भत इनिः' (५।२। १९५) । 'चक्री कोके कुलालेऽद्दी वैकुण्ठे चक्रवर्तिनि' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ व्याडति । 'अङ उद्यमे' (भ्या॰ प॰ से॰)

१ — छद्यं च । 'किं महोराविसपिंगिकमो राष्ट्रिकेषु गर्वडः प्रवर्तते' इति स्वामी ॥ २ — आप्ये तु 'अन्येष्वपि' इति दृहयते ॥ अमर्• १२

व्याङ्पूर्वः । अच् (३।१।१३४)। ('ठ्याडो हिस्तपशी सर्पे') ॥ ॥ डलयोरेकत्वसारणात् व्यालोऽपि । 'स्यालो दुष्टगजे सर्वे खले श्वापदसिंहयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०)॥*॥ कुटिलं सर्पति । 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' (३।१।२३) इति यङ् । पचाराच् (३।१।१३४) । 'यङोऽचि च' (२।४।७४)। 'संसार-सारस-सरीसप सस्य-साम्नाः' इति द्विदन्त्ये ऊष्म-विवेकः ॥ (११) ॥ ॥ कुण्डलं कुण्डलाकारतास्यास्ति । इनिः (५।२।११५)। यत्तु मुकुटः—वयं तु कुण्डलमनुकरोतीति 'कुण्डलशब्दात् प्रातिपदिकाद्वात्वर्थणिजन्तात् घत्रर्थे के (वा० ३।२।५८) कुण्डलं कुण्डलनं कुण्डलानुकर्णम् । तद्यो-गाद् 'इनिः' (५।२।११५) 'कुण्डली' इति व्यमहे-इत्याह । तज । परिगणनात् काभावात् । प्राचामेव फलितार्थस्य ला-भात्। 'कुण्डली वरुणे सर्वे मयूरे कुण्डलान्विते'।। (१२) ॥*॥ गूढाः पादा अस्य । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'पादा-नामिप विह्नेये दे शते दे च विंशती' इत्यागमः । यद्वा गृतं पादयति । 'पद गती' (दि॰ भा॰ अ॰)। व्यन्तात् (३।१। २६) किप् (३।२।१७८) ॥ (१३) ॥ । चक्षुः श्रवः कर्णी-Sस्य । सान्तः ॥:।। अत एव 'गोकर्णः' अपि । ('गोकर्णः प्रमयान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने मृगेऽश्वतरसर्पयोः') ॥ (१४)॥ शा काकस्येवोदरमस्य । यद्वा-ईषदकति । अक कुटिलायां गती' (भवा० प० से०) । 'ईषदर्थे च' (६।३। १०५) कोः कादेशः काकमू-ईषत्कुटिलगतिमद्-उद्रमस्य ॥ (१५) ॥ ॥ फणास्यास्ति । बीह्यादिः (५।२।११६) फणी-Sस्यास्ति वा । अत इनिः (५।२।१०५) ॥ (१६) ॥ श। द-व्योकारः फण एव करो यस्य प्रहारसाधनत्वात् । दवीं फणं करोति, इति वा । 'कृञो हेतू-' (३।२।२०) इति टः ॥ (१७) ॥ 🛊 ॥ दीर्घ पृष्ठमस्य ॥ (१८) ॥ 🛊 ॥ गर्हितं दशति । 'लुपसद-' (३।१।२४) इति यङ् । 'जपजभ-' (ण४।८४) इति नुकि अनुस्वारः (८।२।१२४) । 'यजजप–' (३।२। १६६) इत्यूकः । 'दन्दशूकस्तु पुंलिको राक्षसे च सरीसपे'।। (१९) ॥*॥ बिले दोते । 'अधिकरणे दोतेः' (३।२।१५) इत्यच् । 'शयवास-' (६।३।१८) इसळुक् । 'बिलेशयो मृषिकेऽहीं इति हैमः ॥ (२०) ॥ ।। उरसा गच्छति । 'उ-रसो लोपश्च' (वा॰ ३।२।४८) इति हः ॥ (२१) ॥∗॥ पर्म पतितं यथा तथा गच्छति । 'सर्वत्रपन्नयोः' (वा० ३।२। ४८) इति डः । 'पन्नगश्रीषधीमेदे तथैव पवनाशने' ॥ (२२) ॥ शा भोगः फणो वकगतिर्वास्यास्ति । इनिः (५।२। ११५)। भोगी भुजंगमेऽपि स्याद्वाममात्रे तृपे पुमान्। विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' ॥ (२३) ॥ *॥ जिह्यं कुटिलं गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि-'(बा॰ ३।२।१०१) इति

१—मत्र तु कुण्डकं कर्णभूषायां पान्नेऽपि वलयेऽपि च । काञ्चनदुगुङ्क्योः स्त्री केवलः कुद्दनेऽपि च' इत्युपलम्यते ॥ तसु च सर्पपर्यायकोषकम् ॥ हः। 'जिक्रगोऽही च मन्दगे' इति विश्वः ॥ (२४) ॥ ॥ पवनोऽशनं यस्य ॥ (२५) ॥ ॥ । पश्वविंशतिः 'सर्पमात्रस्य'॥ त्रिष्याहेयं विषास्थ्यादि

त्रिष्विति ॥ अही भवम् । 'दितिकुक्षि-' (४।३।५६) इति हम् स्तियां 'दिङ्हा-' (४।९।५५) इति दीप्॥ (९) ॥*॥ आदिना कश्रुकादि॥ एकम् 'सर्पविषास्थ्यादेः' ॥ स्फटायां तु फणा द्वयोः ।

स्फटायामिति ॥ स्फटति । 'स्फट विकसने' (चु॰ प॰ से॰) चौरादिकः । णिजभावे पचायच् (३।१।१२४) ॥ ॥ 'फटा' इति क्षचिराटः । षृषोद्यदिः (६।३।१०९) ('फटा दु कितके फणे') ॥ (१) ॥ ॥ फणति । 'फण गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अचं (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ 'द्वेयोः' इत्यन्ते 'स्फटा' अपि संबध्यते — इति स्वामी ॥ द्वे 'फणायाः' ॥ समी कञ्चकिनोंको

समाविति ॥ कश्चते । 'कचि दीप्तिवन्धनयोः' (भ्वा० क्षा० से०)। बाहुउकादुकन् । 'कञ्चको वारवाणे स्यात्रिमंके कनचेऽपि च । वर्धापकगृहीताक्रस्थितवल्ले च चोलके । कञ्चक्योपधिमेदे च' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥॥॥ निथ्वन्येन मुख्यते ॥ कर्मणि घव् (३।३।१९) । 'निर्मोको मोचने व्योत्रि संनाहे सर्पकश्चके'॥ (२) ॥॥॥ हे 'सर्पत्वचः'॥

क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥९॥

स्वेड इति ॥ क्वेडते मोहयति । अच् (३।१।१३४)। क्षियग्रन्त्यनेन वा । 'ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः' । 'मोहनयोः' इत्येके (भ्वा॰ प॰ से॰, दि॰ प॰)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति चन् । प्रयोदरादिः (६।३।१०९) । 'क्ष्वेडो ध्वना कर्णामये विषे । क्षेत्रेडाः वंशकालाकायां सिंहनादे च योषिति । **लोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे** च कुटिले बाच्यलिक् प्रकीर्तितः'॥ (१)॥:॥ गिरति जीवम् 'गृ निग-रणे' (तु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। गरं लाति। 'ला दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३)। आवपरत्वं, गरगब्दस्य । गिरतेबीहुलकादलच् वा । 'गर्लं पन्नगविषे तृणपूरुकमानयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥ । वेवेष्टि कायम् । 'बिष्ह ब्यामी' (जु॰ उ॰ अ॰) 'विष विप्रयोगे' (ऋया॰ प॰ से॰) वा। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। 'गरले विषमम्भास च, स्नियामतिविषायाम्' इत्यूष्मविवेकानमूर्ध-न्याम्तम् । 'पुंसि क्लीबे च' इति विवेणापि संबध्यते-इति केचित्॥ (३)॥ ॥ श्रीण 'विषमात्रस्य'॥ पुंसि क्रीबे च काकोलकालकुटहलाहलाः। सौराष्ट्रिकः शौक्षिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥ बारदो बत्सनामध विवमेदा अमी नव।

पुरिति ॥ ईषत् कोलति । 'कुल संह्लाने' (८४ वा० प०

से॰) अच् (३।१।१३४) । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । 'काकोली नरकान्तरे, नाकुलाले द्रोण-काके. विषमेदे च न क्षियाम्' ॥ (१) ॥ ॥ कालमपि कूट-यति । 'कृट परिदाहे' (उ॰ से॰) चुरादिः । 'कर्मण्यण्' (३। २।१)। कालस्य कर्मणो मृत्योर्वा कूटो राज्ञिरिव-इति वा॥ (१) ॥ 🛊 ॥ हरुति जटरम् 'हरु विरुखने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। न इलति आहलति वा अच् (३।१।१३४)। अहलम्-आ-हरूम्, वा । ततः कर्मधारयः । हाला इव. हलतीति वा । हरुमिव हरुति । अच् (३।९।९३४) प्रज्ञाद्यण् (५।३। ३८) । 'हीलाहुलं हालहुलं वदन्सपि हुलाहुलम्' इति द्विरूपकोषः । 'गोनीसगोनसी, हालाहलं हालहलं विषम्' इति त्रिकाण्डशेषः । 'हलाहलस्त हयलालोरगे विषे । ज्ये-ह्यां च' इति हैम: ॥ (१) ॥ एते त्रयः क्लीबपंसोः ॥*॥ सी-राष्ट्रे देशमेदे भवः । अध्यातमादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठम् । 'सारोष्टिकः' इति पाठः-इति मुकुटः । सुराष्ट्रे भव इति तु खामी ॥ (१) ॥ ॥ शुक्किके देशे भवः। 'दतिकुक्षि-' (४।३।५६) इति योगविभागाद्वन् ॥ (१) ॥ः॥ ब्रह्मणैः पुत्रः । (ब्रह्मपुत्र: ६वेडमेदे नदमेदे च पुंस्ययम्') ॥ (१) ॥ ॥ ॥ प्रदीपयति णिच् (३।१।२६) नम्दा(दिल्युः (३।१।१३४)॥ (१) ॥३॥ दरिद देशे भवः । 'दारदो विषमेदे स्थारपारदे हिङ्गुले पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ वत्सान् नन्नाति । 'णभ हिंसायाम्' (त्रया ॰ प ॰ से ॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) वत्सस्य नामिरिव नाभिरस्येति वा । अच् प्रसम्ववपूर्वात्- (५।४।७) इति थोगविभागादच् ॥ (१) ॥ ॥ 'स्थावरविषमेदानां' प्रत्ये-कम् ॥

विषवैद्यो जाङ्गुलिकः

विषेति ॥ विद्यामधीते वेति वा। 'तदधीते तद्वेद' (४। २।५९) इत्यण् । विषस्य वैद्यः ॥ (१) ॥ ॥। जाङ्कुर्ली विषवि-द्यामधीने वेद वा। वसन्तादिलात् (४।२।६३) ठक्। 'परी-क्षितं समश्रीयाजाङ्कुरीमिभिषय्वतः ॥' जाङ्कन्या दीव्यतीति वा। 'तेन दीव्यति' (४।४।२) इति ठक्॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गारुडिकस्य'॥

व्यालप्राह्याहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

च्यालेति ॥ व्यालं गृह्णाति । 'नन्दिप्रहि–' (३।९।९३४) इति णिनिः ॥ (१) ॥∗॥ अहेस्तुण्डं मुखम् । तेन दीव्यति ।

१—'दयोर्वर्तमानायां स्कटायां कणापि दयोः' इति केव्वितः । नैषा मन्यकृदीतिः—इति पीयूषम् ॥

१—यवा 'लिन्धं मनत्यमृततुष्ट्यमहो कलत्रं हालाहलं विषमिवाप्रगुणं तदेव' यथा 'काममपायि मवेन्द्रियकुण्डैयंद्यपि दुष्कृतहालहलीघः' यथा वा 'मधु तिग्रति वाचि योधितां हृदये हालहलं महाविषम्' इति स्वामी । 'कस्य सखो हलाहलः' इत्यनेकाथैकरवाकरकीमुदी ॥ २—गोनासगोनस्य स्थो हलाहलः' इत्यनेकाथैकरवाकरकीमुदी ॥ २—गोनासगोनस्य स्थो स्थानकाथियतितस्येनोक्ती न प्रकृतोपयुक्ती ॥ २—'त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्ये धर्मे व्यवस्थितः' इति याज्ञवस्वयोक्तः-इतिस्वामिमुकुटकुः धमनोहराः ॥

ठक् (४।४।२)ः। संज्ञापूर्वकलादृष्यभावे 'अहितुण्डिकः' अपि । 'व्यालयाहोऽहितुण्डिकः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥∗॥ द्वे 'सर्पप्राहिणः' ॥

॥ इति पाताल-भोगिवर्गविवरणम् ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ नरति, नृणाति वा, । 'नृ नये' (भ्वा॰, भ्या॰ प॰ से॰)। 'कृञादिभ्यः संज्ञायां चुन्' (उ॰ ५।३५)। 'नरकः पुंसि निरयदेवारातिप्रभेदयोः' इति विश्वमेदिन्यों ॥ (२) ॥॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) नारकः । यत्तु—'अन्येषा-भिप-' (६।२।२४७) इति दीर्घलम्—इति स्वामिमुकुटों । तम्न । अणि वृद्धिसंभवात् । उत्तरपद्परत्वाभावाच । यद्पि—नराः कायन्त्यत्र । मूलविभुजादिलात् (वा॰ ३।२।५) के नरकः,—इति तु स्वामी-इति मुकुटः । तम्न । अधिकरणे उक्तवार्तिकाप्रवृक्तः । 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति बाधात् ॥ (१) ॥॥। निर्गतोऽयात् ॥ (१) ॥॥। दुष्टा गतिः । 'दुर्गतिः । नरेके निःस्ततायां च' इति हैमः॥ (४) ॥:॥ चत्वारि 'नरकस्य'॥

तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥ संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः

तदिति॥ तस्य नरकस्य मेदाः। तपति। ल्युः (३। १।१३४)। 'तपनोऽरुष्करेऽपि स्याद्भास्करे निरयान्तरे'॥ (१)॥॥॥ 'वीचिः स्वल्पतरक्ष स्यादवकाशे सुखेऽपि च' इति विश्वः। नास्ति वीचिः सुखमत्र। 'अतिविस्वन्तरक्षे नरकान्तरे' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ रुर्काम प्राणी (मृग) विशेषः। तस्यायम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्। महतो रुरोरयम्॥ (१)॥॥॥ 'रोरवो नरके घोरे' इति वैमिदिनी॥ (१)॥॥॥ इरणं हारः। घत्र् (३१३१९८)। सम्यग् हारोऽत्र ॥॥॥ सम्यग् घातोऽत्र ('संघातः पुंसि घाते च संहती नरकान्तरे' इति मेदिनी)। इत्येके॥ (१)॥॥॥ कालान्ययोमयानि स्त्राण्यत्र॥ (१)॥॥॥ आदागन्देन तामिः साम्यतामिस्नासिपत्रवनादयः। 'नरकमेदानां' पृथक् पृथक्॥

सत्त्वास्तु नारकाः।

प्रेताः

सस्वा इति ॥ नरकस्थाः सस्वाः जन्तवः। नरके भवाः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। प्रागुः 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। 'गत्यर्था-' (३।४।०२) इति कः। 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः'॥ (१)॥॥॥ 'द्वे 'नर-कस्थप्राणिनाम्'॥

वैतरणी सिन्धुः

वैतेति ॥ नारकी नदी । विगतस्वरणिर्यत्र तत्र भवा । अण् (४।२।५३) । विगता तरणिनीर्यत्र वा प्रज्ञादण् (५। ४।३८) । वितरणेन दानेन लक्ष्यते इति वा । 'शेषे' (४।२। ९२) इत्यण् । 'नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्मृता' इति त्रिकाण्डरोषः । 'वैतरणी नदां प्रेतानां, यादुमातरि' ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'वैतरण्याः'॥

स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः॥२॥

स्यादिति ॥ लक्ष्मीविषदा ॥ (१) ॥*॥ नियता ऋति-र्षृणा यस्याः । 'ऋतिगृंतौ षृणायां च सर्थायां च शुभेऽपि च' इति रभसः । निर्गता ऋतेः शुभात्–इति वा । 'निर्ऋतिः स्यादलक्ष्म्यां स्री, दिशां पालान्तरे पुमान्'॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारकीयाया अलक्ष्म्याः'॥

विष्टिराजुः

विणिरिति ॥ विश्वति क्षेश्चम् । 'विश्व प्रवेशने' (तु० प० अ०)। किच् (३।३।९७४)। यद्वा विष्णाति । 'विष विप्रशेगे' (क्या॰ प० से॰) । 'किच्कौ च-' (३।३।९७४) इति किच्। यद्वा विष्यते । कमीण किन् (३।३।९४)। यत्तु—वेतनेन विमुच्यतं इनेन । 'विष्ठु विप्रयोगे' करणे किन्-इति मुकुटो व्याख्यत् । तन्न । विष्रहादिप्रदर्शनस्य परस्यविष्ठद्धलात् । ल्युटा किनो बाधप्रसङ्गाच । 'विण्डुः कमंकरे मूल्ये भद्राज्ञप्रेषणेषु च' इति हेमः॥ (१)॥ ॥ आजवते । 'ज् गती' (भ्या॰ आ॰ अ॰)। 'किब्बचिप्रविष्ठ-' (वा-३।२।१७८) इति किच्यीमें। आ अज्यते वा। 'आज्वेतनयोविष्टिः कमंकरकमंणोरिप' इति शाक्षतः—इति खामी । यत्तु—आज् रेकान्तापि, इति पश्चिका स्वामी च इति मुकुटः। तन्न। पूर्वप्रदर्शितस्वाम्युक्तविष्रहृद्वयेनापि रेका-न्तताया अञाभात्॥ (२)॥ ॥ हे क्रियौ। हे निर्मूर्टेयक-न्तताया अञाभात्॥ (२)॥ ॥ हे क्रियौ। हे निर्मूर्टेयक-

१—अत्र तु 'दारिके नरके चाषि' इति लिखितमासीत् । परंतु हैमे नोपलभ्यते ॥ २—अतरहे कलोल्हाहिते यथा 'अत्रीचिनिर्वाते सरससर-सीनेयमबला' इत्यादौ नाच्यलिङ्गः ॥ इत्यनेकार्थकेरवाकरकौधुदी ॥ नरके तु तपनसाहचर्यारपुंलिङ्गः 'असीचि गाहन्ते हुतबहित्यापूरितमणि' इति शिल्पकेखः इति—सर्वधरः स्वामी पश्चिका च—इति मुकुटः ॥ ३—हैमे तु 'सीपणे नरकान्तरे' इत्युपकभ्यते ॥

१—प्रुकुरोक्तम् 'एकम्' इत्येवोचितम् ॥ २—निरुपद्दवे च बाच्य॰ लिक्को यथा 'निर्कतिर्धर्मकर्मठः' इति दैमानेकार्यकेरवाकरकोग्रुदी ॥ १—विष्टिः कर्मकरे तु वाच्यलिक्को यथा 'विशन्तु विष्टयः सर्वे रुद्दा इव महौजसः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौग्रुदी ॥ ४—'इटादम्हतिकः छेशो विष्टिराज्यस्य कीर्त्यते' इति कोषान्तरादिति मुकुटबुधमनोहरे ॥

मंकरणे इति मुकुटः, नरके हठात्प्रक्षेपस्येति खामी, 'भद्रा-ख्यकरणस्य' इत्यन्ये ॥

कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

कारणेति ॥ 'कृष् हिंसायाम्' (त्रया ० उ० से०)। 'यत निकारोपस्कारयोः' (चु० उ० से०)। आन्यां णिच् (३।९। २६)। 'ण्यासश्रयम्' (३।३।९०७) इति युच्। 'कारणं करणे हेतुवधयोश्च नयुंसकम्। स्त्री यातनायां च'॥ (९) ॥*॥ (२)॥॥॥ 'विद वेदनाख्यानविवासेषु' (चु० आ० से०)। णिच् (३।९।२६)। युच् (३।३।९०७)। तीवा चासौ वेदना च॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'तीव्रदुःखस्य'॥ नरकरुण इति स्वामी॥

पीडाबाधान्यथा दुःखमामनस्यं प्रसृतिजम् ॥ ३ ॥ स्यात्कष्टं कुच्छ्रमाभीलम्

पीडेति ॥ 'पीड अवगाइने' (प॰ से॰) चौरादिकः। मिदाद्य (३।३।१०४) । 'पीडार्तिमर्दनोत्तंसकृपासु सरल-हुमें इति हैमः ॥ (१) ॥ ।। 'बाधु विलोडने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गुरोक्ष-' (३।३।९०३) इत्यः । 'बाधा दुःखे निषेधे च' इति मेदिनी ॥ शा 'आबाधा' इति वा छेदः । 'आबाधा **वेदना** दुःखम्' इति हलायुधः ॥ (२) ॥*॥ 'व्यथ भयसं-चलनयोः' (भ्वा • आ • से •) 'घटादयः पितः' इति पित्त्वा-तिदेशादङ् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥४॥ दुष्टानि खान्य-स्मिन् । यद्वा दुर्निन्दितं खनति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३। २।१०१) इति डः । यद्दा दुःखयति । 'सुख दुःख तिकयायाम्' (उ॰ से॰) बुरादि: । पचाद्यच् (३।१।१४) ॥ (४) ॥*॥ मानसे साधु। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। मान-स्याद्भिषम् । 'प्रस्तिजममानस्यं कृच्छ्ं कष्टं कलाकलम्' इति वाचरपतिः ॥०॥ अमनसो भावः आमनस्यम् । ब्राह्म-ण।दिखात् (५।१।१२४) व्यन्-इति स्वामी (५) ॥*॥ प्रसूते-जोतम् । 'पश्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (६) ॥ ॥ द्वे वैमनस्यस्य इति खामी । षडिप मनःपीडार्थाः-इति सभ्याः । 'दुः सप्रसृतिजे ही बे पीडा वाधा च वेदना' इति माला। कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प०से०)। काः (३।३। १७४) । 'कृच्छ्गहनयोः कषः' (७।२।२२) इतीडभावः। 'कएं तु गहने कृच्छे' ॥ (v) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰)। 'कृतेइछः कृ च' (उ॰ २।२१) इति रक् छथा। 'कुचै हुमंहिस । कष्टे सान्तपने' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ भा समन्ताद् भियं ठाति । कः (३।२।३) । 'आभीलं भीषणे कृच्छ्रेऽपि' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ त्रीणि 'शारीर-पीडायाः'॥ नवापि 'दुःखस्य' इत्येके ॥

त्रिष्वेषां भेद्यगासि यत्॥

त्रिष्विति ॥ ऐषां मध्ये यद्भेष्यगमि दव्यगमि तत्रिषु । दुःखा सेवा । दुःखः सुतो निर्गुणः । सर्वं दुःखं विवेकिनः ॥

॥ इति नरकवर्गविवरणम् ॥

समुद्रोऽब्धिरकू्णारः पारावारः सरित्पतिः । उदन्वानुद्धिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥ रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः ।

समद्र इति ॥ समुनत्ति । 'उन्दी ह्रेदने' (६० प० से०) । 'स्फायि-' (उ॰ २।१३) इति रक्। समीचीना उदा जलचर-विशेषा यस्मित्रिति वा। सह मुद्रया मर्याद्या वर्तते इति वा ॥ (१) ॥ ।।। आपो धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यिकरणे च' (३।३।९३) इति धानः किः । ('अब्धिनी सरसि वारिधी') ॥ (२) ॥ ॥ कुं पृथ्वी पिपर्ति । 'पृ पाळनपूरणयोः' (जु॰ प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'अन्येषामपि~' (६।३। १३७) इति दीर्घः । नञ्समासः (२।२।१८) यद्वा । न कूप-मृच्छति । 'ऋ गतीं' (भ्वा० प० ग०) । अगाधःवात् खनि-तुमशक्यः कुश्च उश्च कौ पिपर्ति । 'पृ पारुनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) तद्भित्रः । ('अक्त-पारः कूर्मराजसमुद्रयोः') ॥ (३) ॥ ।। पारमाञ्चणोति । 'तृञ् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। पारावारावस्य स्त इति वा । अर्शकाद्यच् (५।२।१२७)। **'पाराबारः** पयोराज्ञां **पारावारं** तटद्वये' ॥*॥ पारमपार-मस्येति (पारापारः) पवर्गादिमध्यः-इति कश्चित् ॥ (४) ॥ शा सरितां पतिः ॥ (५) ॥ शा उदकानि सन्त्यत्र 'उदन्वा-नुदर्धा च' (८।२।१३) 'इति मलन्तो निपातितः ॥' (६) ॥ ॥ उद्कानि घीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यिकरणे च' (३।३। ९२) इति किः । 'पेषंवासवाहनधिषु च' (६।३।५८) इत्युदः । 'उदकस्य–' (६।३।५७) इति वा ॥ (७) ॥∗॥ स्यन्दन्ते आपोऽत्र । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'स्यन्दे: संप्रसारणं घथ' (उ॰ १।११) इत्युः । 'सिन्धुर्वमध्देशा-व्धिनदे ना, सरिति स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ 'सरो नीरे तडागे च' इति इदः। सरो नीरं गतिर्वास्त्य-स्मिन्। मतुप् (पारा९५)। 'तसी मलथें' (१।४।१९) इति भलम्। 'सरस्वांसु नदे वार्धों ना, न्यवद्रसिके, ब्रियाम्। वाणीस्त्रीरस्रवाग्देवीगोनदीषु नदीभिदि । मनुपःन्यामपि'॥ (९) ॥ ॥ सगरस्य राज्ञोऽयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इसण्। न गरो येनामृतेन मणिना वा सह तेन वा ॥ (१०)

१—एवां दुःखादीनाम्-इति खामी ॥ २—ंतथा च इरिप्रवोधे संदृष्टयमकम्—'सतमाः सतमालतथा पारापारास्तः सवारोदारः । लोकालोकानुकृतिः सद्याः स श्रथमनभ्रकृटैः कृटैः' इति मुकुटवु-भमनोहरे॥

१—महसि पापे यथा 'ऋत्कानि कृच्द्राणि रविर्जुनाषु' इत्यनेकार्थ-कैरवाकरकीमुदी ॥ रह त्वम्मसीति लिखितमासीत् ॥

॥*॥ अर्णास्यत्र सन्ति । 'अर्णसो लोपघ' (५।२) इति वः सलोपध्य ॥ (१९) ॥*॥ रक्तानामाकरः ॥ (१२) ॥*॥ जलाने घीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः। जलानं निधिरिति वा ॥ (१३) ॥*॥ यादसां जलजन्तूनां पतिः॥ (१४) ॥*॥ अपां पतिः॥ (१५) ॥*॥ पषद्यः 'समुद्रस्य'॥

तस्य प्रभेवाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥

तस्येति ॥ क्षीरमुदकं यस्य । 'उत्तरपदस्य च' (वा॰ ६। ३।५७) इत्युदः ॥ (१) ॥*॥ एवं ठवणोदः, इधुरसोदः, सुरोदः, द्रध्यमण्डोदः, स्वादूदः, पृतोदः ॥ 'समुद्रविदोषाणां' पृथकपृथगेकैकम् ॥

आपः स्त्री भूमि वार्वारि सिललं कमलं जलम्। पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥ कवन्धमृदकं पाथः पुष्करं सर्वेतोमुखम् । अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुद्दांवरम् ॥ ४ ॥ मेघपुष्पं घनरसः

आप इति ॥ आमुबन्ति, आप्यन्ते वा । 'आष्ट्र व्याप्ती' (লা৽ प॰ भ॰)। 'आप्नोतेई खक्ष' (उ॰ २।५८) इति किब् हस्तत्वं च ॥३॥ असुनि (उ० ४।२०८) आपः सौन्तं ऋविं च । 'कबन्धमुदकमापोनीरवार्वारिनारम् । क्रीवमपि' इति संसारावर्तात् ॥ (१) ॥ ।। वारयति । वृञो ण्यन्तात् (३।१। २६) किप् (३।२।१७८) । वार् क्लीबेमुक्तसंसारावर्तात् ॥ (२) ॥ ॥ 'वसिवपि-' (उ०४। १२५) इती जि वारिच। ('वारि होबेरनीरयोः। वारिष्ट्यां सरस्त्रसां गजबन्धनभु-व्यपि') ॥ (३) ॥ ॥ सलति । 'षल गतौ' (भ्वा ० प ० से ०) । 'सलिकलि-' (उ० १।५४) इतीलच् । रलयोरेकत्वम् । 'स-रिलं सिलिएं सिलेलम्' इति वाचसितः ॥ (४) ॥ 🛊 ॥ क-म्यते । 'कमुकान्ती' (भ्वा० आ० से०)। वृषादिलात् (उ० १।१०६) कलच्। 'कमला श्रीर्वलं पद्मं कमलं कमलो मृगः' इति धरणिदर्शनात् 'कमलम्' इत्येकं नाम । 'मलं ह्रोत्रि मेवजे । पष्टुजे सलिले ताम्रे कमलु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ जलति । 'जल अपनारणे' (चु॰ प॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'जलं गोकलले नीरे हीबेरेऽप्यन्यवज्जहे' इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ पयते पीयते, वा । 'पय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।

१—बाहुलकात्पष्ठया अलुक् ॥ वाक्येनेव नामेति सर्वधरः— इति मुकुटः ॥ 'ग्रुगममेन हि मध्यमपापतेः' इति दर्शनात्—इति स्वामी ॥ २—'आपोमिमीर्जनं कृत्वा' इति स्पृतेः—इति मुकुट-नुधमनोहरे ॥ २—प्रयोगश्च 'वारि पतन्ति नदन्ति मयूराः' इति पूर्ववटकर्परः ॥—पूर्वसाइचर्यात्स्वित्वं वारः इति तु कलिकः ॥ पूर्वोत्तरसाइचर्यात् स्वीक्षीवयोगोर इति तु पश्चिका इति मुकुटः॥

'पीड् पाने' (दि० आा० अ०) वा अधुन् (उ० ४।१८९)। 'पयः क्षीरेचनीरे चें' इति हैमः॥ (७)॥*॥ कीलां ज्वालामलति **वारयति 'अल भूषणारौ' (** ३वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । और्वाप्तेः कीलां लाति वा । 'क्री-लालं इधिरे तोये' इति हैमः॥ (८)॥≉॥ न मृतं मरण• मस्यस्मिन् । प्राणस्यापोमयलात् । 'असृतं यज्ञशेषे स्यात्पी-यूषे सलिले वृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिः देवयोः । अमृता मागधीपथ्यागुहृच्यामलकीषु व' ॥ (९) ॥<)। जीव्यतेऽनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। करणे ल्युट (३।३।१९६) । 'जीवनं वर्तते नीरप्राणधार-णयोरि । जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात्' ॥ (१०) ॥ अ। भूयते । 'भू प्राप्तौ' (चु॰ आ० है०) । 'भू-स्धूश्रहिजभ्यद्द्वन्दिसं (उ० २।८०) इति क्युन् । यद्वा भ-वन्त्युत्पद्यन्तेऽनेन । करणे ल्युद (३।३।११६) संज्ञापूर्वकला-द्धणाभावः । 'भूचनं विष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जले'॥ (१९) ॥ ॥ वन्यते संभज्यते सेव्यते वा । वन 'संभक्ती' (भ्वा ॰ प ॰ से ॰)। 'वनु याचने' (तु॰ आ ॰ से ॰) वा। क-र्मणि घत्र (३।३।१६)। संज्ञापूर्वकत्वाह्याभावः। यत्त--भुवनबद्वाहुलकात् क्युनि 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इ-त्यादिना नलोपे वनम् ,--इत्युब्बलदत्तः-इति मुकुटः । तन्न । 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपस्य क्किति क्षिल विधानात्रयुनि तदप्रसङ्गात् । अन्यथा वन्यत इत्यादावपि प्रसन्नात् । 'वनं प्रस्नवणे गेहे प्रवासे**ऽम्भसि** कानने' इति हैमः ॥ (१२) ॥ । कं मुखं बधाति । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'कः बन्धं सलिले रुण्डे' इति शाश्वतादिदमेकं नैम । 'कबन्धोsस्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरे । क्रीवं जले, पुंस्युदरे राहरक्षोविशेषयोः' ॥#॥ केचित्तु-'कमन्थम्' इति पठिला द्वे नामनी-इलाहुः॥ (१३)॥४॥ उनति । 'उन्दी क्नेदने' (ह० प० से०)। 'उदकम्' (उ० २।३९) इत्युणादिस्त्रेण साधु । यतु—उन्दति-इति विगृहीतवन्तौ सामिमुकृटौ । तिचन्सम् । उन्दे रीधादिकत्वात् ॥ (१४) ॥ ॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ से॰)। 'उदके थुट्च' (उ० ४।२०४) इलासुन् थुट् । यत्तु-पीयते-इति विप्रहप्रदर्शनं सामिसुकुः टाभ्यां कृतम् । तम् । 'पातेर्बले जुद' इत्यनुवृत्तिविरोधात् ।

१—अत्र तु 'प्रसूरभा जनन्यपि' इत्यपि लिखितमासीत् ॥ तग्र म प्रकृतोपयुक्तम् ॥ २—प्रवासे वधा 'बाहृतस्याभिवेकाय विसृष्टस्य बनाय च' इत्यनेकार्धकैरवाकरकौमुदी । अत्र तु 'प्रवाहे' इति लिखि-तमासीत् ॥ २—'समरसरसि नृत्यत्कवन्धे' इति वासवदक्तायाम् 'चिलितोद्धतकवन्धसंपदाः' इति साधे च प्रयोगात्-इति मुकुटः ॥ ४— 'बदकशब्दसमानार्थं चदशब्दो विषये'। तथा च 'प्रसन्नोदम्, इत्यसंष्ठा-वामस्युदशब्दः प्रयुक्यते' इति (६। १। ५७ सृक्षे) कैयट-इति मुकुटः ॥

तत्र पातेर्प्रहणम्, न पिबतेः ॥ (१५) ॥*॥ पुष्णाति । 'पुष पुष्टी' (वया ० प० से०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन् । 'युष्करं पक्ष्जे व्योम्न पयःकरिकराश्रयोः । ओषधीद्वीपविद्वगतीर्थराजोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवके च काण्डे सङ्गफलेऽपि च'॥ (१६) ॥÷॥ सर्वतो मुखान्यस्य । प्रविदिग्गमनात् । 'सर्वतोमुख उम्रे च क्षेत्रज्ञहाणोः पु-मान् । मपुंसकं तु पानीये सुरवर्तमन्यपि स्मृतम्' ॥ (१७) ॥*॥ आप्रोति, भाष्यते वा । 'आप्तु व्याप्ती' (स्वा॰ प॰ अ॰) 'खदके नुम्भी च' (उ० ४।२१०) इत्यसुन् हस्वी भान्तादेशी नुम।गमधा अम्मते वा। 'अभि घटदे' (भ्वा० आ० से०)। असुन् (उ॰ ४।१८९)। यत्त् - अमति-इति विव्रह्प्रदर्शनं सामिमुकुटाभ्यां कृतम् । यश-अमेर्भक च-इति स्त्रोपन्य-सनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । तदुक्तस्त्रस्योज्ज्वलदत्तादावनु-पलम्भात् । अस्मदुपन्यस्तस्योपहम्भाच ॥ (१८) ॥ः॥ ऋ-च्छति । 'ऋ गतौ'(≆वा∘प॰ अ०)। 'उदके नुट् च' (उ॰ ४।१९७) इत्यसुन् नुडागमध । यत्तु—ऋणोति-इति विगृहीतं खामिना । तत्र । 'अर्तेहच' इत्यतः 'अर्तेः' इत्यतु-**ष्टलेः स्वादेस्तत्रामहणात् ॥ (१९)** ॥ः॥ तोति । तुः सात्र **आवरणार्थः । ओणादिको यः (४।९१२) ॥ (२०) ॥:॥** पीयते। 'पा पाने' (भ्वा० प० से०)। अनीयर् (३।९।९६)। पायते वा । 'पै शोषणे' (स्वा॰ प॰ अ॰) । 'पानीयं पेय-जलयोः' इति हैमः ॥ (२१) ॥ ।। नीयते । 'जीव प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'स्फायि~' (उ॰ २।१३) इति रक्। निर्गतं रादमेर्वा । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति स-मासः । 'अप्रेरापः' इति (तैत्तिरीय) श्रुनेः । निष्कान्तो रो-**ऽस्मात् ।** 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा॰ २।२।२४) इति बहुबीहिः। 'अज्योऽपिः' इति स्मृतेः। यत्त्-'ढ्लोपे--' (६। ३।१९१) इति बीर्घेण 'नीरम्' इति स्वामी-इति मुकुटः। तम । नयति 'नीरम्' इति खामित्रन्थादुकार्थानवगमात् । निध्यमेन राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आत-स्वोपसर्गे' (३।१।१३६) इति को वा ॥॥॥ 'नीरवार्वारिनारम्' इति संसारावर्तसंमते 'नार' इति पाठे नरस्येदम् । 'तस्येदम् (४।३१९२०) इत्यण् । 'भाषो वे नरसूनवः' इति स्मृतेः । ('नारसर्णकनीरयोः' इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥ ।।। श्वियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु॰ प॰ अ॰) । 'शुसिचि(क्षि)मीनां षीर्घश्व' (उ० २।२५) इति ऋन् दीर्घत्वं च । यद्वा घस्यते । 'घसेः किच्च' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहनजन--' (६।४। ९८) इत्युपधालोपः । यत्तु---क्षयति-इति विग्रहप्रदर्शनं मुकु-टेन कुतम् । तम । उपन्यस्तभातोस्तादशह्याभावात् । 'भीरं पानीयदुव्धयोः' इति हैमः ॥ (२३) ॥ 🛊 ॥ अम्बते । 'अबि शब्दे' (भ्वा • भा • से •) । बाहुलकादुः । यत्तु-अम्बति इति स्वामिना विग्रहीतम् । तिकन्त्यम् । अस्यात्मनेपदिलात् ॥ (२४) ॥*॥ शं वृणोति । 'वृत्र् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰)।

पवायम् (३।१।१३४)। शंबं संवरणं राति-इति वा। संव-यित । 'षंव संबन्धने'। 'शंव च' (चु॰ प॰ से॰)। बाहु-लकादरन्, इति वा। दन्त्यादिस्तालव्यादिश्व। 'शंवरं स-लिले, पुंति मृगदैत्यविशेषयोः। शंवरी चाखुपण्यां स्यात्' इति विश्वः॥ (२५)॥॥॥ मेघस्य पुष्पमिन । 'मेघपुष्पं पिण्डाश्राम्बुनादेये ना हरेईये'॥ (२६)॥॥॥ घनस्य रसः। 'पुंलिकः स्याद् घनरसः सान्द्रनिर्यासनीरयोः' इति रभसः। 'नारं घनरसः पुमान्' इति शब्दार्णवः। 'अप्खपि शंव-(शम्ब) रिपण्टलकुशाकमलकाण्डविषवनभयांसि । घनर-समम्बु क्षीरं घतमभूतं जीवनं भुवनम्' इति रलकोषात् क्ली-बमिष ॥ (२७)॥॥॥ दक्शव्दोप्यत्र । 'श्रोक्तं प्राक्षभूवनमम्तं जीवनीयं दकं च' इति हलायुषात् ॥॥॥ सप्ताविन्शतः 'जलस्य'॥

त्रिषु हे आप्यमम्मयम्।

त्रिष्विति ॥ अपं विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३। १३४) इत्यणन्ताबतुवर्णादिलात् (वा॰ ५।१।१२४) सार्थे प्यच् । स्त्रियाम् औप्या ॥ (१) ॥॥॥ 'एकाचो नित्यम्' () इति मयट् । स्त्रियामम्मयी ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'जल-विकारस्य'॥

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः

भङ्ग इति ॥ भज्यते 'भक्षो आमर्दने' (६० प॰ अ०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'भन्नस्तरङ्गे भेदे च रुग्विशेषे परा-जये । कौटिल्ये भयविच्छित्योः । (भक्का शाणे)' इति हैमः ॥ (१) ॥ः॥ तरति । 'तृ ध्रुवनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०)। 'तरत्यादिभ्यथ' (उ॰ १।२०) इत्यज्ञच् ॥ (२) ॥३॥ ऋ-च्छति । 'ऋगतौ' (भ्वा०प० अ०)। 'अर्तेरुच' (उ०४। ४४) इति मिः । अर्तेहदादेशः (रपरः) । 'वा स्त्रियाम्' इति काकाक्षिगोलकन्यायेनोर्मिवीचिभ्यां संबध्यते । 'पुंलिइस्रीलि-ङ्गयोवींचिमणियष्टिमुष्टयः' 'अशनित्रुटिशमिपाटलिशाल्मलित-रणिश्रेण्यूर्मयः'। 'बस्तिश्र' इति वामनः । 'क्रार्मिः पीडाज-वोत्कण्ठाभैङ्गप्राकाद्यवीचिषु । वस्नसंकोचलेखायाम्' इति हैमः ॥ (३) ॥ 🕬 वयति, ऊयते वा । 'वेज् तन्तुसंताने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) 'वेओ डिच' (उ॰ ४।७२) इतीचिः। यत्त-वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०)। 'वातेः कित्'-इति मुकुटः । तथ । तथासति 'विः' इति हपप्रसङ्गात् । 'वातेर्डिच' (उ० ४।१३४) इति सूत्रे 'जिन-

१—पतदुत्तरम् 'आप्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च स्त्रियां स्थितौ । हज्यादानेऽध्वरेऽर्घायां संगमेऽस्त्री ग्रुरो त्रिपु' इति लिखितमस्ति । परंतु पूर्वार्धे आप्यस्य स्थाने आस्यशब्दस्यैव हैमविश्यमेदिनीवूपलन्मात स्वयमपि आस्यशब्दस्याल्यायामस्यैव कोशस्य।स्रह्मब्दितस्येवोपन्यस्तत्वाच आस्यशब्दस्यैव तदर्थकत्वस्यानुभवसिद्धत्वाच न मक्तोपयुक्तम् ॥ उत्तरार्थस्य इज्याशब्दार्थनेकस्वान मक्तोपयोगि॥ २—मक्नो विच्छित्तः इत्यनेकार्थकेत्वान्तरस्यीयुदी ॥

षिभयामिण्' (उ॰ ४१९३०) इति सूत्रात् 'इण्' इस्रनुश्रुत्तेः 'नीचिर्नित्यं की' इति स्नामी । 'वीचिः स्वस्पतरङ्गे स्थावन-काशे सुखे द्वयोः' ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सरङ्गस्य' ॥

अधोर्मिषु ॥५॥

महत्सृष्ठोलकछोली

अधेति ॥ उत् लोडयति । 'लोड् उनमादे' (भ्वा॰ प॰ सै॰) णिच् (३१९१२६)। पचाद्यच् (३१९१२४) डलयो-रेकत्वम् । यतु — लोलयतीति लोलः । पचाद्यच् (३१९१९३४)। उद्गतश्वासौ लोलश्वेति जलोलः, इति खामी-इति सुकुटः। तम् । ऊर्ष्यं लोलयति इति खामिना विगृहीतलात् । खकृतनिर्वचनाविशेषाच ॥ (१) ॥॥ मं जलम्। तस्य लोल उन्मादः। 'वा पदान्तस्य' (८१४।५९) इत्यनुस्वारस्य लकारः। कलन्तेऽनेन नदाः। 'कल्ल अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। बाहुलकादोलच्-इति वा॥ (१) ॥॥॥ द्वं 'महातरक्रस्य'॥

स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः।

स्यादिति ॥ आवर्तनम् । 'वृतु वर्तने' (भ्या॰ प॰ से॰)। भावे घम् (३।३।९८)। 'आवर्तश्चिन्तने वारिश्रमे चावर्तने पुमान्'॥ (९) ॥॥॥ 'जलानां अमणस्य' एकम् ॥

पृंषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विश्रषः स्त्रियः॥ ६॥

पुषस्तीति ॥ पर्षति । 'पृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
'पृषद्भृहम्महत्न-' (उ॰ २।८४) इति साधु । बहुवचनमतन्नम् । 'पृष्न-मृगे पुमान्, बिन्दी न ह्योः, पृष्तोऽपि ना ।
धनयोश्व त्रिषु श्वेतिबन्दुयुक्तऽप्युमाविमी' ॥ (१) ॥॥ विव्दति । 'बिदि अवयवे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादुः ।
'बिन्दुर्दन्तक्षतान्तरे । श्वेनोर्मध्ये रूपकाव्यकृती च पृषते
पुमान् । वेदितर्यन्यलिङ्गः स्यात्'॥ (२) ॥॥ पर्षन्ति । 'पृष्तस्तु मृगे
बिन्दी खरोहिते । श्वेतिबन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हेमः ॥ (३)
॥॥॥ 'सुषु हुषु दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । संपदादिखात्
(वा॰ ३।३।१०८) भावे कित् । विगता हद्धा वा सुट् दाहोऽस्मात् ॥ (४) ॥॥॥ वस्वारि 'जलकणस्य'॥

षकाणि पुटमेदाः स्युः

चकाणीति ॥ वखन्ति । 'वश्च गतो' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ह्कायितिख'- (उ॰ २।९३) इति रक्। 'न्यड्कादीनां च' (ण३।५३) इति कुत्वम्। 'चकं पुटमेदे चकः कुटिले कू-रमामयोः' इति हैमः। 'चकः शनेधरे पंति, पुटमेदे नपुं-सकम्। त्रिषु कूरै च कुटिले'। खामी तु-चकाकारेण या-

न्समः-इति विगृह्णन् चवर्गादिःवं मन्यते । 'चक्कः कोके पुमान् , क्षीवं वजे सैन्यरथात्रयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणाह्मयोः । जलावर्तेऽपि' इति चादो मेदिनी ॥ (१)॥॥॥ पुटं संश्लिष्टं मिन्दन्ति । 'मिदिर् विदारणे' (६० उ० अ०)। 'कर्मण्यण्' (३१२११)। 'पुटमेद्सु नगरातोषयो-स्तिनी मुखे' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ हे 'चक्काकारेण जलानामधोयानस्य'॥

भ्रमाश्च जलनिर्गमाः।

भ्रमा इति ॥ श्रमन्ति जलान्यत्र । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् । 'भ्रमोऽर्म्नुनिर्गमे श्रान्तौ कुन्दश्रमणयोरिप' ॥ (१) ॥ शा निर्गमनानि । 'गम्ल गर्तौ' (भ्वा॰ प० अ०)। 'प्रहरूहनिश्चिगमश्व' (३।३।५८) इस्य । करणे वा । 'खनौ घ च' (३।३।१२५)। इति घः । जलानां निर्गमाः ॥ (२) ॥ हो 'जलनिःसरणजालकस्य'॥ नथादौ अधःस्थजलस्योभिनिःसरणस्येखन्ये । स्वामी तु—चत्वार्येकार्थानि-इस्याह ॥

कुलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिष्ठ ॥ ७ ॥

कुलमिति ॥ कूलयति । 'कूल आवरणे' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'क्रूलं तटे सैन्यपृष्ठे तडागस्तूभ-योरपि' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ रणद्धि । 'रुधिरू आ-वरणे' (ह॰ उ॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥*॥ भदन्तोऽपि । 'रोधः प्रोक्तश्च रोधसि' इति संसारा-वर्तात्। तत्राच् (३।९।९३४) ॥ (२) ॥*॥ तीरयति । 'पार तीर कर्मसमाप्ती' (चु॰ ड॰ से॰) । पचाद्यच् (३। १।१३४)। यन्त्र मुकुटः—तीर्यते तरणकर्म समाप्यतेऽने-नात्र वा । चुरादिण्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६)-इत्याह । तन्। 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः' (वा॰ ३।३।१२६) इति ल्युटप्रसङ्गात् । 'पुंसि संज्ञायाम्'—(३।३।९९८) इति घ-प्रसङ्गाच । 'तीरो वङ्गे तीरं प्रनस्तटे' इति दैमः ॥ (३) ॥३॥ +ऐवं पारम्+ प्रतीरमित्युवसर्गान्तरनिष्टरयर्थम् ॥ (४) ॥:॥ तटति । 'तट उच्छाये' (भ्या० प० से०)। पवाद्यच् (३।१।१३४) ब्रियां तटी । 'जाते:-' (४।१।६३) इति बीव ॥ (५) ॥※॥ पश्च **'तीरस्य' ॥**

पारावारे परार्वाची तीरे

पारेति ॥ परं तीरं पारम् । 'पारं प्रान्ते परतदे' इति हैंमः ॥ (१) ॥ ३॥ अर्वाक् तीरम्—अवारम् । अव अर्थते । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कर्मणि घम (३।३।१९९) । न बार् अस्त्यत्र—इति वा । अर्शभायच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥ भा 'परतीरावरतीरयोः' एकेकम् ॥

१—'पृषन्ति बिन्दुपृषताः' इति त्रिमिर्द्धन्द्व इलन्ये । तथा च 'पयः पृषन्तिमिः स्पृष्टा वान्ति वाताः शनैः शनैः' इति जाम्बवती-विजयवाक्यम्—इति मुकुटपीयूष्युधमनोहराः॥

१—जलनिःसरणजालके यथा माथे 'अमागतैरम्बुनिरम्बुराशिः' इति—इति मुकुटः ॥ २—दीर्घेकारादि 'समुद्रतीरिक्षतसर्वलोका सेनावर्गा व्यासवती बलेन' इति दिसंधानलेषात् ॥ ३ इदं वश्यमाणोवयोगि॥

पात्रं तदन्तरम् ।

पात्रमिति ॥ तंथोः पाराधारथोरन्तरं सध्यम् । पिबन्त्यत्र पान्त्यस्याद्वा । पिबतेः पातेर्वा छून् (उ० ४।१५९) । 'पात्रं तु कूल्योर्मध्ये पर्णे नृपतिमित्रणि । योग्यभाजनयोर्यक्रमाण्डे नाव्यानुकर्तरि' इति हमः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'तटमध्य-धर्तिमवाहस्य'॥

द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८॥

द्वीप इति ॥ द्विगता अन्तर्गता वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूर्-'
(५१४१७४) इत्यः । समासान्तः 'बन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्'
(६१३१९७) काकाक्षिवत् 'अस्त्रियाम्' इत्युमाभ्यां संवच्यते ॥
(१) ॥*॥ (२)॥*॥ द्वे 'जलमध्यस्थस्थानस्य'॥
तोयोत्थितं तत्पुलिनम्

तोय इति ॥ पुलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'तिलिपुलिभ्यां च' (उ॰ २।५३) इतीनन् । त्रिकाण्डशेषे द्व 'पुलिनं द्वीपमुच्यते' इत्यभिहितम् ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'ज-लादचिरनिर्गततटस्य'॥

सैकतं सिकतामयम्।

सैकतिमिति ॥ सिकताः सन्त्यस्मिन् । 'सिकताशकराभ्यां च' (५।२।९०४) इति मत्वर्थेऽण्॥ (१) ॥०॥ सिकतानां विद्यारः । 'मयद्वैतयोः-' (४।२।१४२) इति मयट्॥ (२) ॥॥ हे 'वालुकामयतटस्य'॥

निषद्भरतु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमी॥९॥

निषेति ॥ निषीदन्सत्र । 'षद्तुः विशरणगस्यवसादनेपु' (भ्वा॰, तु॰ प॰ अ॰)। 'नौ सदेः' (उ० २।१२२) इति ष्वरच । 'रादिरप्रतेः' (८।३।३६) इति पत्वम् । यद्वा निष-दनम् । संपदादि किप् (वा॰ ३।३।१०८) । निषद् आसनस्य वर आवारकः । 'वृञ् आवरणे' (चु॰ उ॰ से॰) आधृषीयः । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'निपद्धरः स्मरे पहे निशायां तु निषद्धरी' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ।। जमति । 'जमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकाद्वालन् । यद्वा ।–'जम्ब अदने' () इति धातुः । भावे घम् (३।३।१८) । जम्बम् आलाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'जम्बालः शैवके पेंक्के' ॥ (२) ॥*॥ पच्यते । 'पचि विस्तारे' (चु० प० से०)। कर्मणि घम् (३।३।१९)। 'हलश्च' (३।३। १२१) इति करणे वा। 'पङ्कोऽस्त्री कर्दमे पापे' इति मेदिनी।। (३) ॥*॥ शीयन्तेऽस्मिननेन वा । 'षदु शातने' (भ्वा॰ तु॰ प॰ अ॰)। घर्ज् (३।३।९२९)। यद्वा शीयते नश्यति । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)। यद्वा इयति । 'शो तन्करणे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'शाशपिभ्यां ददनौ'(उ॰ ४।९७) इति दः । 'द्वाादः कर्दमश्चयोः' इति हैमः॥ (४) ॥*॥ कर्दति । 'कर्द कुस्सिते शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'क-लिकर्वोरमः' (उ॰ ४।८४) ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'कर्दमस्य' ॥ जलोच्छ्वासाः परीवाहाः

जलोञ्ख्वासा इति ॥ जलान्युच्छ्वसन्ति परिवहन्त्येभिः। 'श्वस प्राणने' (अ॰ प॰ से॰) । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'हल्ख' (३१३११२१)। इति घन्। 'उपसर्गस्य घनि—' (६१३११२२) इति वा दीर्घः। यद्वा जलानामुच्छ्व-सनम्। परिवहनम् च । भावे घन् (३१३११८)॥ (१)॥॥॥ 'परीवाहो जलोच्छ्वासे महीभ्र्योग्यवस्तुनि'॥ (२)॥॥॥ हे 'प्रवृद्धजलस्य निर्गममार्गस्य'। समधिकजलस्य सर्वतो वहनस्य वा॥

कूपकास्तु विदारकाः।

क्रपका इति ॥ इतिसताः क्राः । 'इत्सिते' (५।३। ७४) इति कः । क्रपस्य प्रतिकृतिः इति वा । 'इवे प्रतिकृतीं' (५।३।९६) इति कन् । 'क्र्रपको ग्रण्यक्षे स्यासैलपात्रे इक्र-न्दरे । उदपाने चितायां च (क्र्रपकाम्भोगतोपले)' ॥ (१) ॥॥ विदार्थन्ते । 'दृ विदार्ण' (क्रया० प० से०) णिच् (३।१।२६) बाहुलकात्कर्मणि ज्वुल् । यद्वा विदार्थन्ते । क्रमणि चन् (३।३।९९) । क्रिसना विदाराः । क्रत्सायां कः (५।३।७४) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'गुष्कनचावौ कृतगर्तस्य'॥ नाव्यं त्रिलिक्कं नौतार्ये

नाव्यमिति ॥ नावा तार्यम् । 'नौवयोधर्म-' (४।४। ९१) इति यत् । 'वान्तो यि- (६।९।८९) इत्यवादेशः ॥ (१) ॥॥ एकं 'नौतरणयोग्यजलस्य' ॥

स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥ १०॥

स्त्रियामिति ॥ नुयते । 'णुद मेरणे' (तु० व० अ०) 'ग्लानुदिभ्यां डीः' (व० २१६४)। यद्वा नयति । 'णीन् प्रापणे' (भ्वा० व० अ०)। 'अन्येभ्योऽपिने' (वा० ३१२। १०१) इति डः । नम् अवति क्षिप् (३१२१०६) 'उवरन्तर्-' (६१४१२०) इत्यूठो । युद्धिः (६१९१८९) ॥ (१) ॥ ॥ तरन्त्रन्या । 'तृ प्रवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०)। 'अति-स्वम्यश्यवितृभ्योऽनिः' (व० १२१०२) । 'तरणिस्तरणे-ऽकेंऽशो कुमार्योषधिनौकयोः । यष्टावन्धौ' इति हैमः ॥ (२)॥ ॥ 'अश्वर इः' व० (४१९३९)। 'कृदिकारात्न' (ग० ४१ ११४५) इति डीष् वा । तरणी । तरी । 'तरिर्वशायां वेडा-यां वक्षादीनो च पेटके' इति हैमः ॥ (३)॥ ॥ श्रीणि 'नौकायाः'॥

१—'ज्याजिंतानामर्थानां त्याग पत्र हि रक्षणम् । तडागो-दकसंस्थानां परीवाद इवाम्भसाम्' इति दीर्घलस्यम् इति स्वाममुकुटनुषमनोद्दाः पक्षे दीर्घामाने 'परिवादो जगतः करोति किम्' इति माषः—इति मुकुटनुषमनोद्दरे ॥ २—विश्वमेदीनी-पुस्तके तु 'च्युतायाम्' इत्युपकम्भते ॥

१—पतदमे 'जगलो मदनहुमे । मेदके पिष्टमचे च पुंसि भूतेंऽभिषेयवद' इति लिखितमासीत् ॥ तत्तु जगलकम्दार्थनोभकतया न प्रकृतोपयुक्तम्॥

उदुपं तु प्रवः कोलः

उद्युप्तिति ॥ उद्धनो जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) 'सुपि स्थः' (३१२१४) इत्यत्र 'सुपि' इति योग-विभागात्कः । उद्धनीव पाति, इति वा । 'उद्धपश्चन्द्रमेल्योः' इति धरणिः ॥ (१) ॥॥॥ प्रवते । 'सुद्धः प्रतो' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । पवायन् (३११११३४) । 'सुद्धः प्रक्षे हतो कपौ । इब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातो मेलकमेकयोः । कमनित्रमही-भागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे सुवं गन्धतृणे मुस्तक-भियपि' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ज्वलिति-' (३१९१४०) इति णः । 'पोतृ-प्रवक्योः कोलः कोलं तु बदरीफलम्' इति शाश्वतः । 'कोलो मेलक उत्सक्षेऽङ्कपाल्यां चित्रके किरो । कोलं तु बदरे कोला पिप्पत्यां चल्यमेषले' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'तृणा-विनिर्मिततरणसाधनस्य'॥

स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः।

स्रोत इति ॥ स्रवति । 'स्रु गताँ' (स्ता॰ प॰ अ॰)। 'स्रुरीस्यां तुद् च' (उ॰ ४।२०२) इत्यसुन् तुडागमः। स्रोतो दन्त्यादिः। 'स्रोतः सद्यःसकल्सलिलम्' इति दन्त्यादिषू-ष्मविवेकात्। 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये'॥ (१)॥॥॥ एकम् 'अकृत्रिमजल्वहनस्य'॥

आतरस्तरपण्यं स्यात्

आतर इति ॥ आतरन्त्यनेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३। १९८) इति घः । यतु—'ऋदोरप्' (३।३।५७)—इति मुकुटः । तत्र । परलाल्युटः प्रसङ्गात् ॥ 'आतर्रेतरपण्यं स्यान्दुत्तरम्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । तरस्य पण्यम् ॥ (२) ॥*॥ हे 'नद्यादि-तरणे देयमूल्यस्य'॥

द्रोणी काष्टाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥

द्रोणिति ॥ इति । 'हु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'व-हिश्रि' (उ॰ ४।५९) इति निः। 'कृदिकारात्—' (ग॰ ४।९। ४५) इति बीष्। 'वेशेणः काष्टाम्बुसेचनी द्रुणिश्चा' इति रूपरत्नाकरात् हुण्रिपे। 'हुण हिंसागत्योः' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपचात् कित्' (उ॰ ४।९२०)। (बीषि हुणी। 'हुण्य-म्बुद्रोणिकच्छप्योः' इति मेदिनी)। 'द्रोणी काष्टाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते'॥ (१)॥॥॥ एनः पुनरम्बुवहति। 'बहुल-माभीक्ष्ये' (३।३।०९) इति णिनिः॥ (२)॥॥॥ हे 'काष्ट-पाषाणकृतनौकाकाराम्बुसेचन्याः'॥

अमर्∘ १३

सांयात्रिकः पोतवणिक

सांयेति ॥ समुदितानां गमनं द्वीपान्तरंगमनं वा संयात्रा । सा प्रयोजनमस्य । 'तदस्य प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठज् ॥ (१) ॥*॥ पोतेनोपलक्षितो वणिक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहित्र-गामिनो वणिजः' ॥

कर्णघारस्तु नाविकः।

कर्णेति ॥ 'कर्णः श्रोत्रमित्रं च' इति दुर्गः । तं धरति । 'धुन् धारणे' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (९) ॥*॥ नावा तरति । 'नी ह्यचष्ठन्' (४।४।७)॥ (२)॥*॥ द्वे 'नाविकस्य'॥ नौष्ठष्ठदण्डधारकस्य–इत्यन्ये॥

नियामकाः पोतवाहाः

नियेति ॥ नियच्छन्ति पोतम् । 'यम नियमनै' (भ्ना॰ प॰ अ॰) जुल् (३।९।९३३) । 'नियामकः पोतबाहे कर्म- (ण) धारे नियन्तरि'॥ (९) ॥*॥ पोतं वहन्ति । 'कर्मण्य ण' (३।२।९)॥ (२)॥।। हे 'चहित्रचाहकस्य'॥

कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥

कृपेति ॥ कूपे कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'खुपि' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥॥॥ गुणानां रज्नूनां वृक्षः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)॥ (२)॥॥॥ हे 'नोम-ध्यस्थरज्ञुबन्धनकाष्टस्य'। नोबन्धनकीलकस्येखन्ये ॥ नोकादण्डः क्षिपणी स्यात्

नोकेति ॥ नीकाया दण्डः ॥ (१) ॥ ॥ क्षिप्यतेऽनया । 'क्षिपेः किच' (उ० २।१०७) इत्यनिः ॥ ॥ बाहुलकीहुणे क्षेपणिरिष । 'क्षेपणं प्रेरणे, नौकादण्डजालिभदोः क्षियाम्'॥ (२) ॥ ॥ दे 'नौकापार्श्वद्वयबद्धचालनकाष्ट्रस्य'॥

अरित्रं केनिपातकः।

अरिश्रमिति ॥ ऋच्छलनेन । 'ऋ गतौ' (भ्या॰ प० थ॰)। 'भर्तिन्रभू–' (३।२।१८४) इतीत्रः॥ (१)॥॥॥ के जले निपातोऽस्य । 'इलदन्तात्–' (६।३।९) इलल्कु । 'शेषात्–' (५।४।१५४) इति कप । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७४) वा (२)॥॥॥ द्वे 'नौपृष्ठस्थचालनकाष्ठस्य'॥

अभिः स्त्री काष्ट्रकुद्दालः

अभ्रिरिति ॥ अश्रति । 'अश्र गती' (स्वा॰ प॰ से॰) इन् (उ॰ ४।११८)॥ (१)॥ ॥ अम् उद्दालयित । 'वल विश-रणे' (स्वा॰ प॰ से॰) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शकन्यादिः (वा॰ ६।१।९४)। काष्ट्य कुद्दालः॥ (२)॥ ॥ हे 'पोतावेर्मछा-पनयनार्थ काष्ट्रादिरचितकुद्दालस्य'॥

१—'प्रतंगे च' इति पाठः ॥ २—मुकुटवृष्यमनोहरयोस्तु 'आताराजुक्तरावप्यत्र' इत्युक्त्वा दीर्धमध्यमेवेदमुदाहृतम् ॥ १—'मरकतमणिद्रोणिसरङा' इति पूर्वकविप्रयोगः—इति मुकुटवृष्य-मनोहरे ॥ ४—'द्रोणीमिरम्मसि चरन्ति महाणेवस्य'—इत्यने-कार्यकैरवाकरकौमुदी ॥

१—'संपूर्वस्य यातेर्द्वापान्तराममे वृत्तिः' इति चाणन्यटीकेति कलिङ्गः—इति मुकुटः ॥ २—'आतिदैशिककार्यस्यानित्यत्वादुणाः मावाभावे क्षेपणिः । 'कृदिकारात्' ग० (४।१।४५) इति डीपि क्षेपणी च' इति माषयी—इति मुकुटः ॥

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३॥

स्केति ॥ सेकस्य पात्रम् ॥ (१) ॥ ॥ सिच्यतेऽनेन । 'करणा-' (३।३।११५) इति त्युट् । 'सेचनं रक्षणे सेके नीकायाः सेकभाजने' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'नीस्यजलनिःसारणपात्रस्य'॥

क्रीबेऽर्धनावं नावोऽर्धे

क्कीब इति ॥ नावोऽर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति तत्पुरुवः । 'नावो द्विगोः' (५।४।९९) 'अर्घाच' (५।४। १००) इति टच् ॥ (१) ॥ः॥ एकम् 'अर्घनोकायाः' ॥

अतीतनौकेऽतिनु त्रिषु।

अतीतिति ॥ अतीता नैथिन । 'उरःप्रश्वतिभ्यः-' (५।४ १५१) इति कप् ॥ (१) ॥ः॥ नावमतिकान्तम् । 'अत्यादयः' (वा॰ २।२।१८) इति तत्पुरुषः । अतिनौः पुमान् श्री वा ॥ (१) ॥॥ हे 'नैशेकामतिकान्तजलादेः' ॥

त्रिष्यागाधात्

त्रिष्यिति ॥ अगाधमभिन्याप्य त्रिषु ॥

प्रसन्नोऽच्छः

प्रसम्भ इति ॥ प्रासदत् । 'यृह् विशरणादी' (भ्वा॰, तु॰ प॰ अ॰) । 'गत्यर्थ-' (३।३।९७२) इति कः । 'प्रसम्भा की सुरायां स्यादच्छ संतुष्टयोक्तिष्ठ'॥ (९)॥॥॥ 'छो छेदने' (दि॰ प॰ अ॰) न च्छचति दृष्टिम् । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । न च्छाचते वा । 'अन्येष्वपि-' (३।२।९०९) इति ढः । 'अच्छो भह्ने स्फटिकेऽमलेऽच्छाऽभिमुखोऽन्ययम्' इति हैमः ॥ (२)॥॥॥ हे 'निर्मलस्य'॥

कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ १४ ॥

कलुष हित ॥ छषति । 'छष हिंसायाम्' () 'इगु-पष-' (३।१।१३५) इति कः । कस्य जलस्य छपो घातकः । 'कलुषं लाविले पापे' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥॥ भिन्नोऽ-च्छात् । नज्तत्युरुषः । 'नलोपो ननः' (६।३।७३) । 'तस्मा-भुडचि' (६।३।७४) ॥ (२) ॥॥॥ भाविलति । 'विल मेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपश्व-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'मलिनजलस्य' ॥

निसं गभीरं गम्भीरम्

निस्सिति ॥ निमनति 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) 'आतश्च-' (३१९१२६) इति कः ॥ (१) ॥ ॥ गाते जल-बन्तवोऽत्र । गच्छन्ति वा । 'गाइ गतो' (अ० आ० अ०) 'गम्स्र गता' (भ्वा० प० से०)। 'गमीराद्यश्च' इति 'गसी-रगम्भीरों' (उ० ४१३५) 'इति वा निपातितौ ॥ (२) ॥ ॥ (३) ॥ ॥ त्रीण 'गम्भीरस्य' ॥

उत्तानं तद्विपर्यये ।

उत्तानमिति ॥ उद्गतस्तानो विस्तारोऽस्मात् ॥ (१) ॥ ॥ तस्य गम्भीरस्य विषयये । 'उत्तानमगभीरे स्थादूर्वी-स्थायिते त्रिष्ठु' ॥ (१) ॥ *॥ एकम् 'उत्तानस्य' ॥

अगाधमतलस्पर्शे

अगाधिमिति॥ नास्ति गाधः स्थितिरत्र। 'नञोऽस्त्य-र्यानाम्-' (वा॰ २।२।२४) इति बहुवीहिः॥ (१)॥॥॥ तळस्याधोभागस्य सर्वाः न सोऽत्र। 'अगाधमतलसर्वे त्रिषु, अभ्रे नपुंसकम्'॥ (२)॥॥॥ हे 'अतिनिम्नस्य'॥

कैवर्ते वादाधीवरौ ॥ १५ ॥

केयर्त इति ॥ के जले वर्तन्ते । 'शृतु वर्तने' (भ्याण् आ । से) पचायच् (३।१।१३४) केवर्तानां मत्स्यानामयं घातकः । 'तस्येदम्' (४१३।९२०) इस्यण् ॥ (१) ॥॥॥ दश्यित मत्स्यान् । 'दंश दशने' (भ्याण् पण् अण्) । 'दंशेक्ष' (उण्पाप) इति टटनी न आ च । यहा दाश्यते मृत्यमस्यं । 'दाश दाने' (भ्याण् उण्सेण) घञ् (३।३।१८) । शालो झणे, धीवर एव दाहाः' इति शमेदात्तालस्यान्तः । 'कैवर्तम् स्ययोद्यांस्यो दास्यो वाणा च चेटिका' इति हहाइन्त्यान्तः । 'दास्यो भृत्ये च शहे च झानेऽधिन च धीवरे' ॥ (२) ॥॥॥ दधाति मत्स्यान् । 'छिल्लरछ्वर्न' (उण्३।१) इति निपातितः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीण 'घीवरस्य'॥

आनायः पुंसि जालं स्यात्

आनाय इति ॥ नयनम् । 'णीष् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घष् । आसमन्ताषायोऽनेन । आनयन्ति मत्स्यान् अनेन । 'जालमानायः' (३।
३।१२४) इति घष्रन्तो निपातितो वा ॥ (१) ॥॥॥ जले श्वियते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । जलित घनीभवित । 'जल धान्ये' (भ्वा० प० से०) 'जवलिति-' (३।९।९४०) इति णः । 'जाले वृन्दगवाक्षयोः । क्षारकानायदम्मेषु, नीपे नः, श्री तु घोषके' इति रभसः ॥ (२) ॥॥। हे 'शणसूष्रजालस्य'॥

शणसूत्रं पवित्रकम्।

शर्णेति ॥ शणित । 'शण गती' (वा॰ प॰ से॰) पचा-वच् (३।१।१३४)। शणस्य स्त्रम्॥ (१)॥*॥ पवित्रमु-पवीतम्। तद्ददिव । 'इने प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कन् । पवित्राद्विपरीतन्कक्षणया संशायां कः (५।३।७४)॥ (२)॥*॥ द्वे 'शणसूत्रजालस्य'॥

मत्स्याघानी कुवेणी स्याद्

मत्स्येति ॥ मत्स्या आधीयन्तेऽत्र । 'हुभात्र् धारणपो-षणयोः' (जु॰ व॰ अ॰) । 'करणाधिकरणयोः-' (३।३। ११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ कृत्सितं वेणन्तेऽस्यां मत्स्याः ।

१—'बेनातिवेगवज्जकादियातिकाल्या नीसाज्जकस्य नामैकय्' इति पाठः ॥

'वेणृ गतौ' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'इत्रथ' (३।३।१२१) इति चन् । गौरादिकीष् (४।१।४१)॥ (२)॥*॥ द्वे 'मत्स्य-स्थापनपात्रस्य'॥

बलिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥

बिह्यामिति ॥ बिह्नो मत्स्यान् ३यति । 'शो तन्क-रणे' (दि० प० अ०) 'आतोऽनुप--' (३।२।३) इति कः ॥॥॥ डल्योरैक्याद् 'बिह्याम्' अपि । जियां बिह्याप्यये तु बिह्याी ॥ (१) ॥॥॥ विध्यतेऽनेन । 'विध्य विधाने' (तु० प० से०) 'करणा-' (३।३।११७) इति न्युट्। मत्स्यानां वेधनम् ॥ (२) ॥॥ है 'मत्स्यवेधनस्य'॥

पृथुरोमा सघो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः। बिसारः शकली च

पृथिवति ॥ पृथ्नि रोमाण्यस्य । रोम पक्षोऽत्र-इति स्तामी । वल्कलम् – इति सर्वधरः ॥ (१) ॥≭॥ झषति 'झंष हिं-सार्थः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। प्रचाद्यच् (३।१।१३४) यद्वा झ-ध्यते । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । मुकुटलु — 'पुंति' (३।३।११८) इति घः-इत्याह । तत्र । 'हलक्ष' (३। ३।१२१) इति घनस्तद्यवाद्तात् । 'करणाधिकरणयोः' (३।३।१९७) इल्यनुवर्तनाच । 'झपा नागवलायां स्त्री, ताप-मत्स्याटवीषु ना' ॥ (२) ॥»॥ माद्यति । 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰)। 'ऋतन्यक्ति-' (उ॰ ४।२) इति स्पन् । 'मतस्यो मीनेऽथ पुंभूमि देशे' ॥ (३)॥ ॥ मीनाति, मीयते वा। 'मीज हिंसायाम्' (क्या ० उ० से०)। 'फेनमीनी' (उ० ३।३) इति निपातितः । '(मीनो राइयन्तरे झषे)' ॥ (४) ॥*॥ विविधं सरति । 'सु गती' (भ्व॰ प॰ भ॰)। प्रत्यादित्वा-क्णिनि: । विसारी । 'विसारिणो मत्स्ये' (५।४।१६) इति खार्थेऽण ॥ (५) ॥ ॥ अण्डाजायते सम । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ भा॰ से॰)। 'पश्चम्यामजाती' (३।२।९८) इति डः। 'अण्डजो मृगनाभी, ना सरटेऽही खगे झपे' इति 'मेदिनी ॥ (६) ॥ *॥ विशेषेण सरति । 'स गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'ब्याधिमत्स्यबलेषु' (वा॰ ३।३।७) इति घन् ॥ (७) ॥*॥ शकलमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२।११५)। 'शकलं व-ल्कलेSर्धे च' इति तालव्यादावजयः ॥ (८) ॥*॥ अष्टी 'म-त्स्यसामान्यस्य'॥

अध गडकः राकुलार्भकः॥ १७॥ अधेति॥ गडति । 'गड सेचने' (स्वा॰ प॰ से॰)। 'कुन् शिल्पसंक्षयोः' (ड॰ २।३२)। (पचायचि ३।१।१३४) (गडोऽपि)। 'गडो मीनान्तराययोः'॥ (१)॥*॥ शकुलोऽ- त्र मैत्समात्रे,-इति खामी । तस्मार्भकः ॥ (२) ॥*॥ दे 'मत्स्यविदेशपस्य'॥

सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः

सहिति ॥ सहस्रं दंष्ट्रा यस्य ॥ (१) ॥ ॥ ॥ पाठी प्रष्टं नम-यति । 'णम प्रकृत्वे' (भ्वा० प० २०) । णिच् (३१९१२६) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३१२१९०९) इति डः । 'अन्येषा-मपि' (६१३१९३०) इति दीर्घः । अवस्यं पठति । 'पठ व्य-कायां वाचि' (भ्वा० प० दे०) । आवस्यके णिनिः (३१३। १००) । पाठी द्विजः । तस्येन इवापेभ्रितः, हव्यक्रमयोः प्रशस्तवाहा । 'पाठीनो गुग्गुरुहमे । पाठके मीनमेदे च' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यस्य'॥

उलूपी शिशुकः समी।

उल्रूपीति ॥ उ विस्मयजनकं रूपमस्यास्ति । अत इनिः (५१२१९५)। रलयोरैक्यम् । ओः शंभो रूपं – उरूपमस्या-स्ति, इति वा ॥ (१) ॥॥। शिशुः शिशुमारः । तस्य प्रतिकृ-तिरिव । 'इने प्रतिकृती' (५१३१९६) इति कन् । 'शिशुकः शिशुमारे स्याद्वालकोल्लिपनोरिप' ॥ (२) ॥॥॥ दे 'शौशु इति ख्यातमत्स्यविशेषस्य'॥

नलमीनश्चिलिचिमः

प्रोष्टी तु शफरी द्वयोः॥ १८॥

प्रोष्टीति ॥ प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्याः । 'ओत्नोष्टयोः' (वा०६११९४) इति पररूपम् । 'नासिकोदरीष्ठ-' (४१११५५) इति 'जातेः' (४१११६३) इति वा, कीष् । 'द्वेयोः' इखनेनः संबन्धात् 'प्रोष्ठः' अपि ॥ (१) ॥ शां राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । 'जातेः' (४।११६३) इति कीष् । पुंसि शफरः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ द्वे 'मस्स्यविशेषस्य'॥

१—'पाणिनिम्नलाहार इव महामाणसमाश्विष्टो झवालिङ्गितक्ष समुद्रः' इत्याक्षयंमकारी ॥ अतो मूर्चन्यान्तः—इति मुकुटनुषमनो-इरे ॥ २—विश्वकोचे तु 'अण्डजः कृक्लासे स्थात्स्वगे मीने मुकं-गमे । कृत्यूर्वामण्डवा प्रोक्ता' इत्युपकम्बते ॥

१—हैमे तु 'सहस्रदंदे वादालः, पाठीने नित्रविक्तः, शकुळे स्यात्कलकः' इति विश्वेषमस्यातेनोक्तः॥ २—पिककाक्कतः 'इयोः' इति प्रोष्ट्रयापि संवादन्ति । नेपा धन्यरीतिः, भिष्ठपदत्वाद्—इति पीयुष्ट्रयास्या॥

श्चेद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानम्

श्चेद्रेति ॥ ध्रदादण्डाजाता मत्याः-ध्रदाण्डमस्याः । तेषां पंषातः ॥ (१) ॥*॥ पोते वहित्रे आषीयते । धानः (ज्ञ व व अ) कर्मणि त्युट् (३।३।१९३) यद्वा पोतोऽर्भक भाषीयतेऽत्र । अधिकरणे त्युट् (३।३।१९७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अण्डावचिरनिर्गतमत्स्यसङ्ख्य' ॥

अथो झवाः।

रोहितो महुरः शालो राजीवः शकुलर्स्लिमिः॥१९॥ तिमिगिलावयभ्य

अधिति ॥ अथो सपविशेषा उच्चन्ते । रोहति । 'हह बीजजन्मनि प्राहुर्भावे च' (भ्या॰ प॰ अ॰) 'हहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४) इतीतच् । रोहणम् । घम् (३।३।१८)। रोहो जातोऽस्य । तारकादिलात् (५।२।३६) इतज्वा । 'रो-हितं कहूमे रक्ते ऋजुराक्रवारासने । पुंसि स्थानमीनमृगयो-भेंदे लोहितकदुमे'।। (१) ॥*॥ मज्जति । 'टुमस्जो शुद्धैं' (तु॰ प॰ अ॰)। 'मद्गरादयश्च' (उ॰ १।४१) इति निपा-तितः ॥ (१) ॥ ॥ शाड्यते । 'शाड् श्वाघायाम्' (भ्वा॰ क्षा॰ से॰)। कर्मणि घञ् (३।३।१९) । हलयोर्वयम् । 'द्यालो सपे, धीवर एव दाशः' इत्यूष्मभेदात्तालव्यादिः। ('कैवर्त इव बद्धराजीवोत्पलसालो वसन्तकालः' इति वासव-इत्ताकेषाहरलादिश्व । कवर्तपक्षे सालो मत्स्यमेदः । वसन्त-पहें साठं पुष्पम्)। साठं पुष्पे क्लीबं दृक्षे तु पुमान्। 'पुंसि भूरहमात्रेऽपि सालो बरणसर्जयोः' इति रभसे तु दन्लादिः। **'शालो हाले मत्स्यमेदे शास्त्रो**कस्तत्प्रदेशयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ शा राजी रेखास्यास्ति । 'अन्यत्रापि दश्यते' (५।२। ९०९) इति वः । 'अथ राजीवो मीनसारक्रमेदथोः । रा-जीवमब्जे' इति हैमः ॥ (१) ॥ शकोति गन्तुं वेगेन । 'शक्त शक्ती' (स्वा॰ प॰अ॰)। बाहरुकादुरुच ॥ (१) ।।*।। ताम्यति । 'तमु बलानै।' (दि॰ प॰ से॰) । 'कमित-मिशतिस्तम्भामत इच' (उ० ४।१२२) इतीन् ॥ (१) ॥ ॥ तिमिं गिरति । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰)। 'मूलविभु-जा-'(वा० ३।२।५) इति कः। 'अचि विभाषा' (८।२। २१) इति छः । 'गिलेऽगिलस्य' (वा० ६।३।७०) इति नुम् ॥ (१) ॥*॥ भादिशन्दात् तिर्मिगलगलनन्दीवर्ताद्यः ॥*॥ 'मत्स्यविदोषाणां' पृथगेकैकम् ॥

अथ यादांसि जलजन्तवः।

अश्रेति ॥ यान्ति वेगेन । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰)। अष्ठन् (उ॰ ४।१८९)। बाहुलकाहुक् । यद्वा याति । किप् (३।२।१५८) यामसि । 'अद भक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। असुन् (उ० ४।९८९) यां दस्यति वा । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०)। किप् (३।२।९७८)। साहचर्यस्य सर्वत्रानिया-मकत्वात् 'सान्त-' (६।४।९०) इति रीर्षः॥ (९)॥ ॥ ॥ जलानां जन्तवः॥ (२)॥ ॥ हे 'जलचरमात्रस्य'॥

तद्भेदाः शिशुमारोद्दशङ्कवो मकरादयः॥ २०॥

तद्भेदा इति ॥ तेषां जलजन्तुनां मेदा उच्चन्ते ॥ घि-श्रुन् मारयति । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु॰ आ॰ अ॰)। णिच् (३।२।२६) । 'कर्मण्यण्'(३।२।१)। 'शिशुमारोऽम्बुसंभू-तजन्तौ तारात्मकाच्यते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥१॥*॥ उ-नित्त । 'उन्दी क्रेंदने' (६० प० से॰) । 'स्फायि-'(उ० २। १३) इति रक् ॥ (१) ॥ ॥ शहतेऽस्मात् । 'शकि शहा-याम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'खरुशङ्कपीयु-' (उ॰ १।३६) इति निपातितः । 'दाङ्कः पश्रशिराजाले संख्याकीलकरांभुषु । यादोऽस्त्रभेदयोमेंद्रं इति हैमः॥ (१) ॥ 🕬 🏗 कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। मनुष्याणां करः । पृषोद्रादिः (६।३।१०९) । यदा मङ्कते । 'मकि भूषायाम्' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।९।१३४)। आगमशास्त्रस्थानित्यत्वात्र नुम्। मकं राति । 'रा दाने' (अ० प॰ अ॰)। कः (३।२।३)। 'मकरो निधौ। नके राशिवि-शेषे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ आदिना प्राह्कुम्भीरादयः ॥*॥ 'जलजन्तुविद्योषाणां' पृथकपृथक् ॥

स्यात्कुलीरः कर्कटकः

स्यादिति ॥ कुलति । 'कुल संस्ताने' (भ्वा॰ प॰ सै॰)। 'गम्भीरादयक्ष' इतीरन् । को लीयते । 'लीड् खेषणे' (दि॰ आ॰ अ॰)। बाहुलकाद् रक् । यद्वा कुलमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५१२१९५)। तमीरयति । 'कम्पणण्' (३१२१९)। जनकभक्षकत्वात् । लयनम्-लीः । संपदादिः (वा॰ ३१३। १०८)। कुत्सिता लीः। तां राति वा ॥ (१) ॥ ॥। कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰)। 'अन्यभ्योऽपि' (३१२। ७५) इति विच् । कटति । 'कट वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३१११३४)। कर् चासौ कटश्च । 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः' (वा॰ ८१२१००) ततः स्वार्थे कन् (५१३१०४)। 'ककं' इति सोत्रो धातुः। 'शकादिभ्योऽटन्' (उ॰ ४१८१) वा॰। कर्क क्षेतवर्णे टलति । 'टल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। डः (वा॰ ३१२१९०१) वा॰। कर्कटः। 'कुलीर करणे स्रीणां राशौ सगे' इति हैमः ॥ (२)॥ ॥ दे 'कुलीरस्य'॥

कुर्मे कमठकच्छपौ।

कूर्म इति ॥ कृत्सितः की वा ऊर्मिवेंगोऽस्य । 'अच्-प्रव्यन्वन-' (५।४।७५) इस्रत्र 'अच्' इति योगविभागाः दच् समासान्तः । 'ऊर्मिः स्रीपुंसयोवींच्यां प्रकारो वेग-भज्ञयोः' इति रभसः ॥ (१) ॥+॥ काम्यते । 'कमु कान्तौ'

१—वस्तुतस्तु 'गडकः शकुलार्भकः । छुदाण्डमस्यसंशातः पोताः भानमयो स्वाः । सहस्रदंष्ट्ः पाठीनः' इति स्होकः 'रोहितो महुरः' इति पाठः—इति पीयूषम् ॥

(भ्या॰ आ॰ से॰)। 'कमरेठः' (उ॰ ११९००)। के जले मठति, इति वा। 'मठ मदनिवासयोः' (भ्या॰ प॰ से॰)। पवाद्यन् (३१९१२४)। 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डमेदे नपुंसकम्'॥ (२)॥ शा कच्छेन पिवति। 'पानो' (भ्या॰ प॰ अ०)। 'सुपि' (३१२१४) इति योगविभागात्कः। 'कच्छपी बह्नकीमेदे द्वुलें क्षुद्रगदान्तरे। पुंसि विध्यन्तरे कूर्मे महवश्यान्तरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (३)॥ शा त्रीणि 'कूर्मस्य'॥

प्राहोऽबहारः

प्राह् इति ॥ यहाति । 'मह उपादाने' (क्या॰ उ॰ से॰) 'विभाषा प्रहः' (३।१।१४३) इति णः । 'प्राहो प्रहे जलचरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अवहरति । अवपूर्वो हुम् । 'शाद्यधान' (३।१।१४१) इति णः । 'अवहारस्तु युद्धादिविधान्तौ प्राहचीरयोः । निमैन्त्रणोपनेतन्त्र्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ हे 'प्राहस्य' ॥

नकस्तु कुम्भीरः

नक्त इति ॥ कामति दूरस्थलम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अन्यत्रापि-' (वा॰ ३।२।४८) इति छः। 'न भ्राड्-' (६।३।७५) इति नलीपो न 'नकं नासा-प्रदाहणोः। नको यादसि' इति हैमैः॥ (१)॥४॥ कुम्भिनं हस्तिनमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (२) ॥४॥ द्वे 'नकस्य'॥

अथ महीलता ॥ २१ ॥

गण्डूपदः किंचुलुकः

अधिति ॥ मह्या लतेव । कृशलरीर्घत्वाभ्याम् ॥ (१) ॥॥॥ गण्ड्वो प्रन्थयः पदान्यस्य ॥ (२) ॥॥॥ किंचिच्चलुम्पति । 'कास्यनेकाव्यहणं चुलुम्पाद्यर्थम्' (वा॰ ३।१।३५) इति वार्तिकिर्दिष्टश्चलुम्पश्चातुः । 'अन्यभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति वः । 'टेः' (६।४।९४३) इति उकारमकारपकाराणां लोपः । ततः 'संक्षायां कन्' (५।३।७५)॥ (३)॥॥ श्रीणि 'केचुवा' इति ख्यातस्य ॥

निहाका गोधिका समे।

निहाकेति ॥ नियतं जहाति भुवम् । 'नौ हथ' (उ॰ ३।४४) इति हाकः कन् । बाहुठकाञ्च हखः ॥ (१)॥॥॥ गुध्यति । 'गुध्र परिवेष्टने' (दि॰ प॰ से॰)। खुल् (३।१। १३३)। (पचाण्चि) (३।१।१३४) गोधापि । 'गोधा तलनहाकयोः'॥ (२)॥ ॥ हे 'गोह' 'जलगोविका' इति ख्यातायाः॥

रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूमि जलौकेसः ॥२२॥
रक्तपेति ॥ रक्तं पिवति । 'आतोऽतुप-' (३।२।३)
इति कः। 'रक्तपा स्याञ्जलौकायां डाकिन्यां, ना तु राक्षसे' ॥ (१) ॥ ॥ जलमोकोऽस्याः । ओक उचः के'
(ण३।६४) इति निपातितोऽदन्त ओकशब्दः ॥ (१)
॥ ॥ सान्तोऽपि । 'जलोरगी जलोका तु जलौका व जलौकिसे' इति संसारावर्ताद्वहुवचनं प्रायिकम् । 'जलौकापि जलोका स्याज्जलूका जलजन्तुका' इति तारपालः ॥ (३)
॥ ॥ त्रीणि 'जलूकायाः' ॥

मुक्तास्फोटः स्त्रियां ग्रुक्तिः

मुक्ति ॥ मुक्ताः स्फुटन्स्यत्र । 'स्फुट विकसने' (तु॰ प॰ से॰) । 'इलश्च' (३।३।१२१) इति घन् ॥ (१) ॥*॥ ग्रुच्यति, शोचति, शोकति, वा । 'शुच्य अभिषवे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । शुक्तिः गती (भ्वा॰ प॰) वा । किन् (३।३।१७४) । 'शुक्तिः कपालश्चाकले शक्के शक्क शक्कनकेऽपि च । नस्यश्चावर्तदुर्नाममुक्ताःस्को-टेषु च खियाम्'॥ (२) ॥*॥ हे 'शुक्तिकतायाः'॥

शह्नः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ।

राह्व इति ॥ शं खनति जनयति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०९) इति डः। शं खम् अस्य-इति वा। शाम्यस्यलक्ष्मी वा। 'शमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰)। अन्तर्भावितष्यर्थः। 'शमेः खः' (उ॰ १।१०२)। 'शहूः कम्बं न योषित्, ना भालास्थिनिधिमम्नस्थे'॥ (१)॥ ॥॥ काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'जम्बादयश्च' (उ॰ ४।१०२) इति निपातितः। 'कम्बुर्वलयशङ्क्षयोः। गजे शम्बुके कर्चूरे प्रीवायामलिकेऽपि च' इति हैमः॥ (२)॥ ॥॥ एता पुंनपुंसके॥ दे 'शाङ्कस्य'॥

क्षुद्रशङ्खाः शङ्कनकाः

सुद्रेति ॥ क्षुत्राश्च ते शङ्काश्च ॥ (१) ॥ ॥ शङ्कते । 'शकि शङ्कायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कर्तरि 'अनुदात्ते-तश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच्। 'संज्ञायां कन्' (५। ३।८५)।—शङ्कस्य नसा इन (शङ्कनस्याः)—इति तु सुकुटः। शंसनित । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युच्। त्युद् () वा स्वार्थे कन् (५।३।७५)। (शङ्कनकाः)—इस्तन्ये॥ (२)॥ ॥ हे 'सुक्ष्मशङ्कानाम्'॥

१—निमक्रणोपनेतब्यम्=शर्करादिस्बाद्कृतं भक्ष्यम् ॥ तत्र यथा 'धतस्मिन्विषयावद्यारिवयमे संसारबारानिधी' इत्यनेकार्यकैरवाकरकौ-मुदी ॥ २—कस्याध्ये 'नकः कुम्मीरके पुंसि नकं तर्णकनीरयोः' इति लिखितमस्ति ॥ परंतु मेदिन्यां द्वितीयचरणे नारशब्दस्यार्थकोधक-ताया बोचनेन प्रक्षिप्तपायम् ॥

१ 'जलैकसेनेव रक्ताक्वष्टिनियुणेन वेश्याजनेन' इति वासवदः स्तायाम् 'जलं च तदोक्रसे'ति जलैकः । ततोऽशंशायन्ति (५।२।१२७) एकवचनमदन्तत्वं चोपपायम्—इति सुकुटबुषमनोहरे ॥

राम्यूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥

राम्बूका इति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि॰ प॰ से॰)। 'उल्कादयश्च' (उ॰ ४।४१) इति निपातितः। 'शम्बूकिपण्याकमधूककेनः' इत्यमरमालायां पुंलिकः। ('शम्बूकी गजकुम्भान्ते घोह्ने च श्च्रद्वतापसे। जलजन्तुविशेषे च) शम्बूका न नपुंसके' इति मेदिनेद्विलिक्वता। 'शम्ब्कः शम्बुक्केब पूर्वः कान्तस्तु सर्वदा। कारणेन विना शोषो (शम्बुः) द्वयते प्रन्थविस्तरे' इत्युत्पलिनी॥ (१)॥॥। जलजाः शुक्तयः॥ (१)॥॥॥ है 'सर्वैजलस्युक्किन कामाम्'॥

मेके मण्डूकवर्षाभूशाल्रस्ववर्दुराः।

मेके इति ॥ विमेति । 'जिमी भये' (जु॰ प॰ अ॰)। 'इण्मीका-' (उ० ३।४३) इति कन्। 'भेकी मण्डूकमे-षयोः'॥ (१) ॥∗॥ मण्डयति जलाशयम्। मण्डते वा। 'म**डि भूषायाम्' (** भ्वा० प० से०) । 'शलमण्डिभ्यामुकण्' (ड० ४।४२)। 'मण्डुकी मण्ड्रकपण्यां मण्डुको सेक-क्षोणयोः' इति हैसः ॥ (२) ॥*॥ वर्षामु भवति । 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३।२।१७९) इति क्रिप्। 'सर्पाभूः स्त्री च शोधध्यां भूलताहबयोः पुमान्' इति विश्व-मेदिन्यो ॥ (३) ॥ ।। शाडते । 'शाडु गती' (भ्वा० आ० से॰)। 'खर्जिपिजादिभ्य ऊरोलर्चा' (उ॰ ४।९०) इत्यूरः । डडयोरैक्यम् । शास्त्रते वा । 'शाल कत्थने' (≆वा॰ आ० से॰)। 'परिसरकृकलासस्वेदसात्तुर-' इत्यूष्मविवेकाइन्या-दिरपि ॥ (४) ॥ 🛊 ॥ ४वते । 'घुङ् गती' (भ्वा॰ आ॰ अ०) । **अ**न् (३।१।१३४) 'प्रवः हुक्षे हुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्बेच्छन।ती मेलैकमेकयोः । कमनिम्नमहीभागे कुलके जल-वायसे'। 'केंवर्तामुस्तके गन्धतृणेऽपि स्याज्ञपुंसकम्'॥ (५) ॥ ॥ रणाति शब्दैः कर्णौ 'दृ विदारणे' (त्रया • प • से •)। 'मुकुरदर्वुरी' (उ॰ १।४०) इति निपातितः। 'दृर्दुरेस्तोयदे मेके बाद्यभाण्डाहिमेदयोः । दुर्दुरी चण्डिकायां स्याद्वामजाले नपुंसकम्'।। (६)।।*॥ षट् 'मण्डूकस्य'॥

शिली गण्डपदी

चिलीति ॥ बिलति । 'बिल उच्छे' (तु॰ प॰ से॰)।

१—दैत्यविश्वेषेऽपि यथा 'मृत मृत मटाः का स का स नरः शम्मूकणीवाहरः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकी मुदी ॥ २—मीरी च यथा 'मेकाः केकारवैः पान्थाः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकी मुदी । १—मीरी च यथा 'मेकाः केकारवैः पान्थाः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकी मुदी । १—मण्डूकी मेकशोणकी' इति पाठः ॥ ४—'मेलकती ल्योः' इति पाठः ॥ ४—मेलकती ल्योः इति पाठः ॥ ४—मेलकती ल्योः इति पाठः ॥ ४ — स्वतः पूर्वम्—'दुर्दरः पर्वते पुंसि शिष्की प्रविचारकारमध्यस्थैव पाठेन समानानुपूर्वीकत्वे पर्वतार्थकतापी नरुक्त्यस्थापि सम्बवन मक्ततोपयोगि॥

'इगुपध-'। (३।१।१३५) इति कः। 'बातेरली-' (४।१। ६३) इति नेष्। ('शिलमुञ्छे स्माद्, गण्डूपयां शिली मता। स्तम्भशीर्षे शिलाशिन्यो, शिला तु प्रस्तरे मता। तथा मनःशिलायां च द्वाराधःस्थितदारुणि')॥ (१) ॥*॥ (२)॥*॥ 'द्वे किंचुलकभायांयाः'-इति स्वामी। 'शुद्धकिं-चुलकजातेः'॥

मेकी वर्षाभ्वी

मेकीति ॥ 'वर्षाभ्वी' इत्यसाधु । डीब्विधायकाभावात् कियामपि 'वर्षाभूः' इत्येव । 'मेक्यां पुनर्नवायां जी वर्षां-भूर्देंद्रे पुमान्' इति यादवः । अन्ये तु—गौराविलात् (४। १।४१) डीषमिच्छन्ति । अत एव भागुर्यमरमालयोः 'वर्षा-भ्वी' इति द्वयते ॥२॥ ह्वे 'मण्डूक्याः' । क्षुद्रमण्डूक्तस्यस्ये ॥

कमठी दुलिः॥ २४॥

कमठीति ॥ 'जाते:-' (४।१।६३) इति 'पुंयोगात-' (४।१।४८) इति वा लीष्। कमठी॥ (१)॥॥॥ दोलित 'दुल उत्क्षेपे' (चु॰ प॰ से॰)। आध्रधीयः। 'इगुपधात्-' (उ॰ ४।१२०) इति किः। 'दुलिः स्नियाम्। कमट्यां, नै। मुनौ'॥ (२)॥॥॥ हे 'कच्छप्याः'॥

महरस्य प्रिया शृङ्गी

महुरस्येति ॥ महुरो मत्स्यमेदः । योग्यतया साहश्याद्वा तस्य प्रिया स्त्री शणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'श्र्णातेर्हस्वश्च' (उ० ११९२६) इति गन् हस्तवं कित्त्वं नुडानमश्च । 'पुंयोगात्—' (४१९१४८) 'इति जातेः—' (४१९१६३) इति वा लीप् । 'महुरी' इत्यपि । 'भार्या मेकस्य वर्षाभ्वी शृत्ती स्यान्महुरस्य तु । शिली गण्ड्पदस्यापि दुलिः स्यात्कमटस्य तु ' इत्यमरमाला । ('शृद्धी स्वर्णमीनविशेषयोः । विषायामृषभौष-ध्याम्') ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'महुरस्वियाः' ॥

दुर्नामा दीर्घकोशिका।

दुर्नामेति ॥ दुर्निन्दितं नामास्याः । 'अनो बहुनीहेः' (४१९१९२) इति छोडन । ('दुर्नाम क्रीवमर्शति । स्यार्धार्यकोषिकायां कीं') ॥॥॥ 'डाबुमास्याम्–' (४१९१९३) ॥॥॥ 'अन उपधा–' (४१९१२८) इति वा छीप् । दुर्नाक्री । क्षुजा-दिलात् (८१४१३९) न णत्वम् ॥ (९) ॥॥॥ वीर्घः कोशो यस्याः । 'जातेः–' (४१९१६३) इति छोष् । 'संज्ञायां कन्' (५१३०५) । 'केऽणः' (०१४१३) इति हस्यः । (मूर्धन्य-षान्ता च)। 'ताळ्या मूर्धन्याश्चेते शटी च परिवेशः । विश्व-क्सेनो क्षेशः प्रतिष्क्याः कोशविशदी च' इस्यूष्मविवेकः ॥ (२) ॥॥ हे 'सिना्झी' इति ख्यातस्यः 'जस्यूकाकारस्य जल्यस्य'॥

१—'जीडनेति' लिखितमस्ति । परंत्वेतदानुपूर्वाषदितमेदिन्यां विश्वे च 'मुनौ' श्लेनोपलम्भम् ॥

जलाशया जलाधाराः

जलेति ॥ जलम् आशयो इदयम् अस्य । जलम् आ-शेते तिष्ठति अत्र, इति वा । 'पुंसि' (२।३।११८) इति घः । 'जलाशयो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसैकम्'॥ (१) ॥॥॥ आग्नियतेऽत्र । 'धृङ् अवस्थाने' (तु॰ आ॰ अ॰)। 'अध्या-यन्याय-' (३।३।१२२) इति घत्र् । जलस्याधाराः॥ (२) ॥॥ ह्वे 'तङागादीनाम्'॥

तत्रागाधजलो हवः॥ २५॥

तमेति ॥ तत्र तेषु मध्ये । अगाधं जलं यत्र स जला-शयः । हादते । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । पचायम् (२।१।१३४) पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) हसः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अगाधजलकूपस्य' ॥

आहाबस्तु निपानं स्यादुपकूपजलादाये।

आहाव इति ॥ आहूयन्तेऽत्र । 'हेल् सर्धायां शब्दे च' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'निपानमाहावः' (३।२।७४)॥ (१)॥*॥ नियतं पिबन्लस्मिन् । 'करणा–' इति ल्युट्॥ (२)॥*॥ हे 'कृपसमीपरचितज्ञलाधारस्य'॥

पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥

पुंसीति ॥ अम्यते । 'अम गलादाँ । (भ्वा० प० से०) । 'अजिंदशिकम्यमि-' (१।२७) इति कुः धुक् च । यद्वा अन्ध्यति । 'अन्ध दृष्ठ्युप्याते' (चु० उ० से०) । मृगव्या-दित्वात् (१।३७) कुः ॥ (१) ॥*॥ प्रह्रियते । 'प्रे हरतेः कृपे' (उ० ४।१३५) इति इः किच ॥ (२) ॥*॥ काति । 'कु शब्दे' (अ० प० से०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घक्ष । कुत्सिता ईपद्वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इतः । 'कद्वोः-' (६।३।९८) इत्यत्र दीर्घनिर्देशादन्यत्, इति वा । 'कृपः कृपक-मृन्मीने गर्तान्धु-गुणवृक्षके' ॥ (३) ॥*॥ उदकं पियन्त्यस्मिन् । अधिकरणे स्युद् (३।३।१९७)। 'उदकस्योदः-' (६।३।५७)॥ (४) ॥*॥ तु-स्थाने च उचितः ॥*॥ वत्वारि 'कृपस्य'॥

ने मिस्त्रिकास्य

नेमिरिति ॥ अस्य क्पस्य । नयन्त्यनया 'नियो मिः' (उ० ४।४३)। 'नेमिनी तिनिशे, क्पत्रिकाचकान्तयोः क्रि-याम्'॥ (१)॥ ॥ तिलोऽलयोऽस्याः । 'संख्यायाः संज्ञास-इस्त्राध्ययनेषु' (५।१।५८) इति कन् । 'त्रिका कूपस्य नेमी स्याञ्चिकं पृष्ठाधरे त्रैये' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२)॥ ॥॥

हे 'कूपस्याम्तरे रक्क्वादिधारणार्श्वतारुयन्त्रस्य'॥ वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत्।

वीनाह इति ॥ विनश्यतेऽनेन । 'णह बन्धने' (वि० उ० अ०)। 'हलक्ष' (३।३।९२९) इति घम्। 'उपसर्गस्य घिष' (६।३।९२२) इति वीर्षः॥ (१) ॥४॥ 'कृपमुके इष्टकादिभिकंद्रस्य' एकम्॥

पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्

पुष्किति ॥ पुष्कराणि सन्सस्याम् । 'पुष्करादिभ्यो देशे' (५१२११६५) इतीनिः । 'पुष्करिणी नवां सरोजिन्यां जलान्तये' ॥ (१) ॥*॥ अखानि । 'खनु अवदारणे' (भ्या॰ उ॰ से॰)। कः (३१२१९०२) । 'जनसनखनाम्-' (६१४१४२) इस्रालम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समस्यत्रस्रखातस्य' ॥

अखातं देवलातकम् ॥ २७ ॥

असातमिति ॥ साताद्विषम् ॥ (१) ॥॥॥ देवेन सा-तम् ॥ (२) ॥॥॥ 'असातो देवसातकः' इति पुंस्काण्डेऽमर-दत्तात् पुंस्यपि ॥॥॥ द्वे 'अकृष्टिमजलादायस्य'॥ देवद्वा-रस्थजलाशयस्येत्यन्ये ॥

पद्माकरस्तडागोऽस्त्री

पद्मेति ॥ पद्मानामाकरः ॥ (१) ॥ ॥ तज्यते । 'तड भाषाते' (चु॰ प॰ से॰)। 'तडागादयश्व' इति निपातितः। । 'तडागादयश्व' इति निपातितः। । 'तडागादयश्व' इति नेदिनी। पिना-कादित्वात् (च॰ ४।१५) 'तडाकः' इति कश्वित् ॥ ॥ ॥ तटम् अकति, अगति वा । 'अक अग इटिलायां गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। (तटाकः, तटागः) इत्येके ॥ (२) ॥ ॥ वे 'सपद्मागाधज-लादायस्य'॥

कासारः सरसी सरः ।

कास्तार इति ॥ कासते। 'कास शब्दे' (भ्या व आ व से व)। 'तुषारादयक्ष' (उ० ३।१३९) इसारन् । यदा ईषत् सा-रोऽस्य । 'ईषद्धें च' (६।३।९०५) इति कोः कादेशः । कासोऽस्यास्तीति वा । अर्शआयान् । कासग्रन्छति 'ऋ गती' (भ्या व प व से व)। 'कर्मण्यण्' (३।२।९) इति वा ॥ (९) ॥ ॥ सियते 'स् गती' (भ्या व प व से व)। कर्मण्यसुन् (उ० ४।९८९)। ('सरो नीरतडागयोः)॥ (२)॥ ॥ तत एव महत्त्वे गौरादित्वात् (४।९।४९) डीष् । ('सरसी विश्वका-सारे')॥ ३॥ ॥ तीणि 'कृत्रिमपद्माकरस्य'। पद्मापि सरो-मात्रस्येखन्ये॥

वेशम्तः पस्वलं बाल्पसरः

वेदान्त इति ॥ विशन्यत्र मेकादयः । 'विश प्रवेशने'

१-जत्र तु 'जग्यलिक्षकम्' इति लिखितमासीत् । परं तु मूलमेदि-मीदृष्टं दैमिषित्रानुगुणं गृहीतम् ॥ २-जृन्माने काष्यमाण्डे यवा-'कूपेषु रूपे क्षिप गन्धतैलम्' इत्यनेकार्थकेरवाकरकीमुदी ॥ १-जद-पानस्य त्वन्तस्वाद 'पुंसि वा' इत्यनेन संबन्धः । पूर्वेषां तु 'पुंस्तेब' इत्यनेन-इति मुकुटबुषमनोद्दरे ॥ ४-त्रवे यथा 'तत्रापि त्रिकदर्श-नम्' इत्यनेकार्थकेरवाकरकीमुदी ॥

र—विशे तु 'कटकेऽपि घ' इति इत्यते । मेदिनीम्छपुस्तके तु 'यमकूटके' इत्युपकभ्यते ॥

(तु॰ प॰ क्ष॰)। 'जृषिधिभ्यां झन्' (उ॰ ३।१२६)॥ (१) ॥*॥ पलति पल्यते वा । 'पल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सानसिपर्णसि'- (उ॰ ४।१०७) इति वलन् । 'वेशन्तः पल्वलोऽस्त्री' इति वाचस्पतिः॥ (२)॥*॥ अल्पं च तत्स-रक्ष॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'स्वरूपसरोचरस्य'॥

वापी त दीर्घिका ॥ २८॥

वापीति ॥ उप्यते पद्माद्यस्याम् । 'डुवप् बीजतन्तुसं-ताने' (भ्वा॰ उ० अ०) । 'वसिविषयिजिराजि–' (उ० ४। १२५) इतील् । 'कृदिकारात–' (ग० ४।१।४५) इति वा कीष् । 'वाप्यां वाषिरिष स्मृता' इति दिरूपकोषः ॥ (१) ॥*॥ वीर्षेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ दे 'वाष्याः' ॥

खेयं तु परिखा

सेयमिति ॥ सन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'ई च खनः' (३।१।१९१) इति यत्॥ (१)॥॥॥ परितः खन्यते, इति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०९) इति डः॥ (२)॥॥। हे 'दुर्गोदिपरितः खातस्य'॥

आधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम्।

आधार इति ॥ आधियते जलमस्मिन् । 'अध्याय-न्याय-' (३।३।१२२) इति घम् । 'आधारश्चाधिकरणेऽ-प्यालवालेऽम्बुधारणे' ॥ (१) ॥≭॥ एकं 'बांध' इति ख्यातस्य ॥

स्यादे।लघालमावालमावापः

स्यादिति ॥ आ समन्ताजलस्य लवम् भालाति । 'ला भादाने' (अ॰ प॰ अ॰) । मूलविभुजादित्वात् (वा॰ ३। २।५) कः ॥*॥ लवमालाति । तिद्वज्ञम् । नञ्समासे (अँ-लवालः) हस्वादिः – इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ आवलतेऽम्मोऽनेन । 'वल संवर्णे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अलक्ष' (३।३।१२१) इति घण् । आ ईषत् वाला वृक्षा अत्र वा ॥ (२) ॥*॥ आ वपन्ति जलमत्र । 'द्ववप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घण् । 'आवापो भाण्डपँचने परिक्षेपालवालयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृक्षम्मूलकृतजन्तानारस्य'॥

अध नदी सरित्।। २९॥

तरिङ्गणी शैवलिनी तटिनी हृदिनी धुनी। स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा॥ ३०॥

अधेति ॥ नदति । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से॰)। पचादिषु (३।१।१३४) 'नदट्' इति टित्त्वनिपातनात् 'टिड्डा-' (४।१।१५) इति ङीष् । ('नदी सरिति, शोणादौ ना') ॥ (१) ॥३॥ सरति । 'स्रु गतौ' (≆वा० प० से०) । सरतेरिनिः (७० १।९७) ॥ (२) ॥ ।। तरङ्गाः सन्त्यस्याम् । अत इनिः (५।२।१९५) ॥ (३) ॥४॥ शैवलमस्यस्याम् ॥ (४) ॥ 📲 तटमस्वस्याः ॥ (५) ॥ 🕬 हदाः सन्वस्याम् । 'ह्रादिनी' इत्यन्ये ॥ (६) ॥**॥ धुनोति वेतसादीन् । कि**पृ (३।२।१७८) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुक्। नान्त-त्वान्हीप् (४।१।५) ॥ (७) ॥ ॥ स्रोतांसि सन्त्यस्याम् । मतुप् (पारा९४) ॥*॥ 'अस्माया-' (पारा१२१) इति विना तु 'स्रोतस्विनी' इसपि ॥ (८) ॥ ॥ द्वीपमस्स स्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥ (९) ॥३॥ स्रवति । 'लटः शतृ–' (३।२।१२४)। 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप्। 'शप्-इयनोः-' (७।१।८१) इति नुम् ॥ (१०) ॥ ।। निम्नं गच्छति । 'गम्लः गर्ता' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः ॥ (११) ॥ अपां समृह आपम् । तेन गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥–॥ अप गच्छति । डः (वा॰ ३।२।१०१) । हस्तादिरपि । 'विद्यादगारमागार-मपगरमापगामपि' इति बिरूपकोषः ॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'नद्याः' ॥

गङ्गा विष्णुपदी जहुतनया सुरनिम्नगा। भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्नोता भीष्मसूरपि॥ ३१॥

गङ्गिति ॥ गच्छति । 'गत् गम्यद्योः' (उ० १।१२३) (१) ॥*॥ विष्णुः पदं स्थानं यस्याः । गीरादिः (४।१।४१) । 'चिष्णुपदं नभोऽङ्योः विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णु-पदी सुरापगा । (संक्रान्तिद्यारिका चापि)' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ जहां राजर्षस्तनया ॥ (३) ॥*॥ सुराणां निम्नगा । सुभाविः (८।४।३९) ॥ (४) ॥*॥ भगीरथस्येयम् । 'तस्ये-दम्' (४।३।१२०) ईत्यण् ॥ (५) ॥*॥ त्रीन् पथो गच्छति । दः (वा० ३।२।४८) ॥ (५) ॥*॥ त्रीन् पथो गच्छति । दः (वा० ३।२।४८) ॥ (६) ॥*॥ त्रीणि स्रोतािस्याः, ('त्रिस्रोता जहुकन्यायां स्रोतस्यन्तरे क्रियाम्') (७) ॥*॥ भीष्मं सूते । 'पूड् प्राणिप्रसवे' (अ० आ० अ०)। किष् (३।२।९०८) ॥ (८) ॥*॥ अष्टी 'भागीरथ्याः' ॥

१—'इद्देव जम्बूतरुमाल्बाक्वरपरीयुषोधैर्भरतेऽविचना वृते' इति
प्रयोगादीर्घादिः ॥ २—'अक्वारोधिषु पयः मु विश्वतः सपलाविराशिरिव मूक्संतितः' इति माघाद्यस्वादिः—इति मुकुटनुषमनोहरे ॥
१—माण्डपचनमापाकस्यानम् । तत्र यथा—'कावापधूमपरिधूसरमन्तरिक्षाम्' ॥ करिचिन्तायामपि यथा 'परं प्रत्याबापः फलति कृतसेकस्तरुरिव'॥ वरुपेऽपि यथा 'प्रकोष्ठः द्युगुने' तस्या गतोऽप्यावापधून्यताम्'—इत्यनेकार्यकैरवाकरक्षीमुदी ॥ ४—'माण्डवपने'
इति पाठः॥

१—'तुहिनाचल इव पुण्यभागीरपीसहितो नलः' इति इमय-न्तीश्रेषः ॥ २—तथा च भारते—'श्वितौ तारयते मर्त्याचागांस्ता-रयतेऽप्यथः । दिवि तारयते वेवास्तेन त्रिपथगा स्पृता' इति— इति सुकुटः ॥

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना रामनखसा।

कालिन्दीति ॥ कलिन्दसेयम् । 'तस्यदम्' (४।३। १२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सूर्यस्य तनया ॥ (१) ॥*॥ य-च्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० ८०) । 'अर्जियमित्रीङ्-भ्यश्व' (उ० ३।६१) इत्युनन् ॥ (३) ॥*॥ शमनस्य स्वसा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'यमुनायाः' ॥

रेवा त नर्मदा सोमोज्जवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥

देवेति ॥ रेवते । 'रेष्ट् प्रवगतीं' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पचाय्य् (३।१।१३४)॥ (१)॥ ॥ । नर्म ददाति द्यति वा । 'द्धतम् दाने' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'दो अवसण्डने' (दि॰ प॰ से॰) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ 'नर्मदः केलिसचिवे नर्मदा सरिदन्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२)॥ ॥ सोमात्सोमवंशजात् पुरूरवस उद्भवति । तेनावतारितलात् । यद्वा सोमोऽमृतमुद्भवत्यस्याः । स्वर्गप्रदलात् । अप् (३।३।५७)। सोमाहुदाद्भवति । पचाय्य् (३।१।१३४)॥ (३)॥ ॥ मेर्वलस्य ऋषेरदेवीं कन्यका ॥ (४)॥ ॥ ॥ चन्सारि 'नर्मद्रायाः'॥

करतीया सदानीरा

करेति ॥ करस्य तोयम् । तदत्रास्ति । अर्शआद्यच् (५। २।१२०) । गौरीविवाहे शंकरहस्तच्युतम् ॥ (१) ॥*॥ सदा नीरं यस्याः । 'प्रथमं कर्कटे देवीं त्र्यहं गङ्गा रजस्त्रता । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी' इति स्मृतेः ॥ (२) ॥*॥ हे 'गौरीविवाहे कन्यादानोदकाज्ञातनद्याः ॥

बाहुदा सैतावाहिनी।

बाहुदेति ॥ बाहुं छित्रं दत्तवती लिखितस्य ऋषेः । 'ढु-दाल्' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'क्षातोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। यद्वा बहुदस्य कार्तवीर्यस्येयम् । तेनावतारितत्वात् । 'तस्ये-दम्' (४।३।१२०) इस्यण् । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ॥ (१) ॥*॥ सितानि वौहनानि यस्यार्जुनस्य । तस्येयम् । यद्वा सितस्यार्जुनस्येयम् । सैती चासी वाहिनी नदी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कार्तवीर्यावतारितनद्वाः' ॥

शतहुस्तु शुतुद्रिः स्याद्

शतिति ॥ शतधा हवति । 'हु गती' (स्वा॰ प॰ अ॰)। 'ह्रिमितयोर्ह्वः' (उ॰ १।३४) 'शते च' (उ॰ १।३५) ह्र्यु-र्डित् ॥ (१) ॥*॥ ग्रु पूजितं तुद्दित । 'तुद्द व्ययने' (तु॰ उ॰ अ॰) 'इग्रपधास्कित' (उ॰ ४।१२०) इतीन् । बाहुलकाहुक्।

१—समध्योऽपि । तथा च महाकविष्रयोगः—'वन्मेखला भवति मेसकरोकपुत्री'—इति पिककासर्वधरादयः—इति मुकुटः ॥ २—फलि-तामैकपनमेतत् । विद्यहरतु सिताक्ष ते बाहाक्ष ते सन्त्यस्यासौ सित-बाही अर्जुनः । तस्ययम्—इति बोध्यः ॥ यबाच्युतस्थैव व्याख्यानस्वे वरोत्तमे इकाराश्रवणानापत्तिः ॥

भगर० १४

'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वित ग्रुतृद्वि' इति हि श्रुतिः। यसु मुकुटः—शतद्वरेव पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आदिवर्णः विकारे 'शतदः' इति स्वामी, श्रितं तीक्ष्णं द्वता श्रितद्वः इति कामुवी, इत्याह । तम्न । 'एतदबुध्यमानाः श्रितद्वः सितद्वर्वे-त्याहुः' इत्यनेन (स्वामिग्रन्थेन) तेनास्यार्थस्य दूषितत्वात् । व्युत्पत्यन्तरस्य कृतलास्त्र ॥ (२)॥ ॥ वे 'शतद्वाः' ॥

विपादा तु विपाट स्थियाम् ॥३३॥

विपारोति ॥ पाशं विमोचयति । 'सत्यापपाश-' (३।१। २५) इत्यादिना 'पाशान्मोचने' इति णिच् । पचाद्यच् (३। १।९३४) ॥ (९) ॥ ॥ तस्मादेव 'क्रिप् च' (३।२।७६) इति क्रिपि विपाट्॥ (२)॥ ॥ हे 'पापमोचिन्याः'॥ शोणो हिरण्यवाद्यः स्यात्

शोण इति ॥ शोणति । 'शोणृ वर्णगत्योः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शोणः इशानौ स्योन्नाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये'॥ (१)॥॥ हिरण्यं बहातस्य ॥॥॥ हिरण्यं बहति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) अदन्तः (हिरण्यवादः)॥ (२)॥॥ हे 'नरविशेषस्य'॥

कुल्याल्पा कुत्रिमा सरित्।

कुल्येति ॥ कुले प्राणियणे कुटुम्बे दांपत्ये वा साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कुल्या नरी कुल्या-मस्थि कुल्या वारित्रणालिका' इति धरणेर्नधीमात्रेऽपि । ('कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्रोणीद्यूर्णमिषेषु च । कुल्या पयः— प्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकीषधी । कुलोद्भवे कुल्हिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्') ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कुन्निमस्व-स्पनद्याः'॥

शरावती वेत्रवती चान्द्रभागी सरस्वती ॥ ३४ ॥ कावेरी

दारावतीति ॥ शराः सन्सस्याम् । मतुप् (५।२।९५)।
'शरावीनां च' (६।२।९२०) इति वीर्षः ॥ (१) ॥*॥
वेत्रमस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४)॥ (१) ॥*॥ चन्द्रभागयोः
पर्वतयोरियम् । तत्प्रभवत्वात् । 'तस्येदम्' (४।२।९२०)इत्यण् ।
'टिह्वा—'। (४।९।९५) इति कीप् प्राप्तः 'चन्द्रभागाण्याम्'
(४।९।४५) इति बाह्यदिगणस्त्रात्र भवति । स्वरस्वयोरिविद्येन्।
धात्। 'तापी तु तपती सैत्या, चान्द्रभागी तु चन्द्रिका।
चान्द्रभागा, शारवा तु कश्मीरेषु सरस्वती' इति शब्याणैवः।
संश्लाप्वैकत्वादुष्ट्यभावः । 'चेद्रभागा चान्द्रभागाः
चान्द्रभागी च सा मता । चन्द्रभागी च सैवोक्ता' इति
दिस्पकोषः ॥ (१) ॥*॥ सर्गसि सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।
९४) । 'सरस्वांस्य नदे वार्षो नाऽन्यवद्वसिके, स्नियाम् ।

१—'पशुपतिजटाबन्ध वय चन्द्रसायालंकृतो देशः' इति दमबन्तीः क्षेत्रः ॥ २—पक्षे टाप्—इति मुकुटः ॥

बाणी-क्रीरलवाग्देवी-गो-नवीषु नदीभिदि । मनुपत्न्यामपि' ॥ (१) ॥*॥ कस्य जलस्य वेरं शरीरम् । तस्येयम् । ईषद्वेरमस्या बा । 'कावेरी स्वात्सरिद्भेदे पण्यनारीहरिद्रयोः' ॥ (१) ॥*॥ (नदीषिद्रोषाणां पृथकपृथक्)॥

सरितोऽन्याभ

सरित इति ॥ अन्याः कौषिकी-गण्डकी-वर्मण्यती-गोदावर्यादयः॥

संमेदः सिन्धुसंगमः।

समिति ॥ संभिधन्ते मिलन्त्यत्र । 'मिदिर् विदारणे' (६० ४० %) । 'इलश्व' (२३।३।१२९) इति घल् । 'संमेदः स्फुटने सङ्गे' ॥ (१) ॥*॥ सिन्ष्योः संगमः ॥*॥ एकं 'नदादिसंगमस्य'॥

इयोः प्रणाली पयसः पद्वयाम्

द्वयोरिति ॥ नत्यते । 'णल बन्धने' (२वा॰ प॰ से॰)। कर्मणि वज् (३।३।१९)। 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति णत्वम् । गौरादिङीव् (४।२।४१)॥ (१)॥४॥ 'कृत्रिमज्ज-स्त्रनिःसरणमार्गस्य' एकम् ॥

त्रिषु तूसरी ॥ ३५ ॥ देविकायां सरय्वां च भवे दाविकसारवी ।

त्रिष्विति ॥ बीव्यति । 'दिवु कीडादै।' (दि० प॰ से०)। ण्डुल् (३।१।१३३)। देविकायां नवाम् । सरित । 'सर्तेरयुः (उ॰ ३।२२)। 'अयुः' इत्येके । सरस्वां च भवे। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'देविकाशिंशपा—' (७।३।१) इति लोपः । स्वामादेरास्वम् । 'दाण्डिनायन—' (६।४।१७४) इति लोपः । अयां 'टिहा-' (४।१।१५) इति लीप् ॥ (१)॥॥ 'देविकासरयुद्धवयोः' कमेणैकैकम् ॥

सौगन्धिकं तु कहारम्

सौगन्धिकमिति ॥ सुगन्ध्येव । सार्थे 'विनयादिभ्य-छक्' (५१४१३४)। शोभनो गन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५१९१०९) इति ठक्, इति ना । 'सौगन्धिकं तु कहारे पद्मरागे च कसृणे । (पुंलिको गन्धपाषाणे सुगन्धव्यवहा-रिणि')॥ (१)॥॥॥ कस्य जलस्य हार इव । के हादते ना । अच्(३१९१३४)। पृषोदरादिः (६१३१९०९)॥ (२)॥॥॥ दे 'गुक्ककहारस्य'। 'मुण्डी' इति स्थातस्य इत्यन्ये॥

हल्लकं रक्तसंध्यकम् ॥ ३६॥

ह्लकमिति ॥ इस्नति । 'इस्न विकसने' () । ण्वुल् (३१९१९३३) । यद्वा हलनम् । संपदादिः (वा॰ ३१३१९०८) । हलं लाति 'ला दाने' (अ॰ प॰ शा॰) । 'आतोऽनुप-' (३१ २१३१) इति कः । 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५) ॥ (९) ॥ ॥ एकं संध्येव । इवार्ये कन् (५१३१९६) 'केऽणः' (७१४१३) । रकान् संपीन् अकति । 'अक कुटिलायां गती' (३वा० प॰

से॰) मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५) इति वा ॥ (२) ॥*॥
हे 'रक्तकहारस्य' हे रक्तवर्णित्रिकालविकासितपुष्पस्य वा ॥
स्यादृत्पर्लं क्रैवलयम्

स्यादिति ॥ उपलित । 'पठ गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पवायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कोवंलयमिव । शोभा-करलात् । 'कुवलं तूपलं कुषम्' इति त्रिकाण्डशेषः । तत्र को वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा॰आ॰से॰)। पवायच् (३।११३)। ('कुवलं बोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले') ॥*॥ 'अन्येभ्योऽपि-'(वा॰३।२।१०१) इति हे कुवम् । यद्वा कुवते । 'कूङ् शब्दे' (तु॰आ॰से॰) कुटादिः । पवायचि (३।११३४) उवक् (६।४।७०)॥ (२)॥*॥ हे 'कमलकुमुदादीनां' सौमान्येन । अत एव 'इन्यैवरे मांसञ्ज्ये उत्पलं कुष्टभूरहे' इति रभसः, 'द्यामं शितिकण्डनीलं कुष्वलयमिन्दीवरं च नीलाङजम्' इति नाममाला च ॥

अध नीलाम्बुजन्म च । इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्

अयोति ॥ नीलं च तदम्बुजन्म च ॥ (१) ॥*॥ इन्द्ति । 'इदि परमैश्वर्थे' (भ्वा० प० से)। इन् (उ० ४।११८)। 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति लीष् । इन्दी लक्ष्मीः । तस्या वरमिष्टम् । 'इन्दीवरं कुवलये शतावर्या च योषिति' ॥४॥ 'कुवलयं स्थादिन्दीवार-मिस्थपि' इति व्यादेरिन्दीवार-मिष्य ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'नीलोत्पलस्य'॥

सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७॥

सिते दिति ॥ को मोवते । 'मुद हवें' (भ्वा॰आ॰से॰)। मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५)। 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति को वा। 'कुमुद् कैरवे रक्तपद्मे, स्त्री कुम्भिकोषधी। गम्भार्यां, पुंसि दिङ्नागे नागशाखामृगान्तरे' ॥॥। (किपि (३।२।१७८) कुमुद् । 'कुमुद् त्रिष्ठ स्यारक्तपणे कैरवे तु नपुंसकम्' इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ के जले रौति। 'क् चाब्दे' (अ॰ प॰ अ॰)। पचाय्य् (३।१।१३४) 'तरपुद्धे कृति-' (६।३।१४) इत्यल्जक् । केरवस्य इंसस्यदं प्रियम्। 'कैरवं चैन्द्रकान्तं गर्द्भं कुमुदं कुमुदे' इति माधवः। ('कैरवं चैन्द्रकान्तं गर्द्भं कुमुदं कुमुदे' इति माधवः। ('कैरवं कितवे रिपा। नपुंसकं च कुमुदे, चिन्द्रकामां तु कैरवी)। 'चन्द्रकान्तं तु कैरवी। चन्द्रकान्तो रस्नमेदे॥ (२)॥॥॥ दे 'गुक्कोत्पलस्य'॥

१—कुवलयं चन्द्रविकासि, पशं तु स्थंविकासि, इत्यनयोर्भेदः । 'इन्दोरस्य च मण्डलं कुवलयालंकारकारि ध्रवम्' इति लक्ष्यसंवादोऽपि — इति बुधमनोहरौ । २— नन्वेवं कथ्युरप्रस्मित्युक्ते नीलोत्पन्नादि- व्वेष बुद्धिजीयते, न पद्मादौ इति चेत् ॥ उच्यते । यथा सामान्येऽपि धान्यार्थे 'धान्यम्' इत्युक्ते करूमादिष्वेव वृद्धिभैवति, न गुन्नादौ, एव- मिद्दाप्यदोष इति सर्वेषरादयः इति मुकुटः ॥ २— 'गन्धकान्तम्'— इति लिखितम् ॥

शाल्कमेषां कन्दः स्याद्

शास्त्रकसिति ॥ एषां सौगन्धिकासीनां कन्दो मूलम् । शस्यते, शलति वा 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'शलिमण्डिभ्यामूकण्' (उ॰ ४।४२) वृद्धिः (जारा११६) च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जत्यलकन्वस्य' ॥

वारिपणीं तु कुम्मिका।

वारीति ॥ वारिण पर्णान्यस्याः । 'पाककणं-' (४।१। ६४) इति बीष्। यद्वा वारि पिपतिं । 'पू पालनपूरणयोः' (ज्ञु॰ प॰ से॰) । 'धापूनस्यज्यतिभ्यो नः' (उ॰ २।६)। 'जाते:-' (४।९।६३) इति । डीप्। अत एव 'कुम्भीको वारिपणः स्यात्-' इसेके पठन्ति ॥ (१) ॥॥॥ कुम्भोऽस्लस्याः । ठन् (५।२।१९५)॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'जलकुम्भि-कायाः'॥

जलनीली तु रोवालं रौवलः

जलेति ॥ जलं नीलयति । 'णील वर्णे' (भ्वा॰ प॰ से॰) णिच् (३१९१२५)। 'कर्मध्यण्' (३१२१९)॥ (१)॥॥॥ जले शेते तिष्ठति । 'शीको वलम्बलन्वालनः' (उ॰ ४१३८) 'शेषेलक्षेव शेवालः शेवलो जलनीलिका' (इति वाच-६पतिः)॥ (२)॥॥॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'शैवालस्य'॥

अथ कुमुद्वती ॥ ३८॥

कुमुदिन्याम्

अथेति ॥ कुमुदान्यत्र देशे सन्ति 'कुमुदनडवेतसेभ्यो इमतुप्' (४१२।८७) 'झयः' (८१२।१०) इति वत्वम् । ('कुमुद्धती कैरविण्यां दिवतायां कुशस्य च')॥ (१)॥*॥ 'पुष्करादिभ्यः-' (५१२।१३५) इतीना कुमुदिनी॥ (२)॥*॥ दे कुमुदयुक्तदेशस्य । कुमुदलताया इत्यन्ये॥

निकेयां तु विसिनीपद्मिनीमुखाः।

निलन्यामिति ॥ नडाः सन्सत्र । 'पुष्करादिभ्यः-' (५१२१२५) इतीनिः । डलयोरैक्यम् । यद्वा नलमत्रास्ति । 'खलदिभ्यः' (वा॰ ४१२१५१) इतीनिः ('नलः पोटगले राह्मि पितृदेवे कपीश्वरे ।)' 'नली मनःशिलायां तु नलिनेऽपि नलं मतम्' इति विश्वः । नैलिनी पुनः । पद्माकरे गङ्गा-

१—'सक्तक्षेक्षकां वक्रमालिका' इति कथिताम्युदयात्—इति क्षुकुटः ॥ २—इतः प्रभृति स्वेविकासिनामानि । 'निरर्थकं जन्म गतं निलन्या यया न वृष्टं तुहिनां शुनिम्बन्', 'तीव्रतपनतापप्रियाम्मोजिनी न सहते स्तोक्षमप्यस्तमुन्तो रूचधन्द्रस्य', 'चन्द्रं गता पद्मग्राणात्र भुक्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमिनिस्याम्' इत्यादि महाकविवर्णनात् ॥ ३— इतः पूर्वं 'नलिकातोयाम्बजेषु' इति लिखितमासीत् । वरंतु तस्य नलिन्तायायां विमादिष्रपक्रमने नलिनश्चार्यापं पत्र निवेशितम् ॥

िजन्योः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विसमस्यस्याः । प्रैवन् दिनिः (वा० ४।२।५१) ॥ (२) ॥*॥ एवं पश्चिनी । मुख-शब्दादाशर्थात् मृणालिनी कमलिनी पुटकिनीत्याद्यः । 'प्र-चिनी पचसंघाते स्निविशेषे सरोऽम्बुजे' इति मेदिनी । प्र-चिनी योषिदन्तरे । 'अब्जेऽिजन्यां सरस्यां च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ (त्रीणि 'पंदासंघातस्य' कमलिन्यां इसन्ये)॥ वा पुंसि पद्यं नलिनमरविन्तं महोत्यल्या ॥ ३९॥

वा पुंसि पद्मं नलिनमरिवन्दं महोत्पलम् ॥ ३९॥ सहस्रपद्मं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् । पङ्केष्टं तामरसं सारसं सरसीष्टम् ॥ ४०॥ विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोष्टाणि च ।

वेति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'अर्ति-स्तुसु–'(उ॰ १।९४०) इति सन् । '**पद्यो**ऽक्षी पद्यके ब्यू-इनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे। ना नागे, स्त्री फिलकाश्रीचार्वाटी-पत्रगीबु च'॥ (९)॥÷॥ नरुति । 'णल गन्धे' (४वा॰ प॰ से॰) इनन् (उ॰ २।४९) **'नलिनं** नलिकातोयाम्बुजेवु'॥ (२) ॥ ।। अरं शीधं लिप्सां विन्दति । 'गवादिषु विन्देः-' (वा॰ ३।१।३८) इति शः। 'शे मुवादीनाम्' (७।१।५९) इति तुम् । अराकाराणि पत्राणि विन्दत्ति वा ॥ (३) ॥ 🛊 ॥ महच तदुत्पलं च । 'जन्मलं कुष्टभूहहे । इन्हीवरे मांससून्ये' इति हैमः ॥ (४) ॥<॥ सहस्रं पञ्चाण्यस्य ॥ (५) ॥*॥ कं ज-लमलति । 'अल भूषणादी' (भ्वा० प० से०)। मूलविभुजा-दिलात् (वा॰ ३।२।५) कः। यद्वा काम्यते । 'कमु कान्ती' (स्वा॰ आ॰ से॰)। 'वृषादिभ्यः' (उ॰ १।१०६) इति करुच्। 'कमलं होन्रि मेषजे। पहुजे सलिले तामे कम-लस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः दित हैमः॥ (६) li#ll सतं पत्राण्यस्य । 'शतपत्रः विखण्डिन । दार्वाघाटे सारसे च कमले तु नपुंसकम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥*॥ कुशे जले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५) इत्यन् । 'शयवास-' (६१३१९८) इत्यल्लक् ॥ (८) ॥*॥ पहे रोहति । 'रुह प्रादुर्भावे' (स्वा० प० अ०) । 'इगुपध–' (३।१। १३६) इति कः। 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्य-छक् ॥ (९) ॥*॥ 'तामरं घृतमर्णश्च' इति रुदः। तत्र सस्ति । 'षस खप्ते' (अ० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१७१) इति वः। यद्वा तस्यते। 'तमु काङ्का-याम्' (दि • प ॰ से ॰)। धन् (३।३।१९।) 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति निषेधस्यानित्यलात्र वृद्धिनिषेधः । रस्यते । 'रस आखादने' चुरादावदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । तार्म

र—तथा च 'मुराज इव विश्रत पश्चिनीं दन्तकन्नाम्' इत्यादयश्च प्रयोगाः—इति मुकुटः ॥ २—क्डोम हृदयस्य दक्षिणपार्थे उदयों जकाधारः—इत्यनेकार्धकैरवाकरकौमुदी । 'ब्योक्नि' इति क्रिजित-मासीत्॥ च तहसं च। 'तामरसं पद्म तामकाबनयोरि'॥ (१०)॥॥॥
सरिं भवम्। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। 'सारसं सरिं भवम्। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। 'सारसं सरिं हें।' 'सारसः पुष्कराख्येन्द्रोः' इति हैंमः॥ (११)॥॥॥ सैरखां रोहति। 'हगुपध-' (३।१।१३६) इति कः॥ (१२)॥॥॥ विसस्य प्रस्नम् ॥ (१३)॥॥॥ केसरस्य राज्यस्यास्ति। 'अन्येभ्योऽपि दश्यते' (वा० भ।२।१०९) इति उः। 'राजीवं निलने, ना तु भेदे हरिणमीनयोः'॥ (१४)॥॥॥ एषाति। 'पुष् पुष्टी' (दि० प० ८०) 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन्। 'पुष्करं द्वीपतीर्थाहिस्वगरागीषधान्तरे। तूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डामे खे जलेऽम्युजे' हति हैमः॥ (१५)॥॥॥ अम्भसि रोहति॥ (१६)॥॥॥ ॥॥॥ वोडश

पुण्डरीकं सिताम्भोजम्

पुण्डेति ॥ पुण्डयति । 'मिंड भूषायाम्' । 'पुष्ड च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्करीकादयक्ष' (उ॰ ४।२०) इत्य-रीकन् । 'पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च मेषजे । पुंति व्याव्रेऽमिदिग्वमं कोषकारान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥॥॥ सितं ग्रुकं च तदम्भोजं च ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'ग्रुभ्रकम-रुस्य'॥

अथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥

रकोर्त्यंलं कोकनदम

अधिति ॥ रकं च तत्सरोहहं च ॥ (१) ॥ ॥ रकं च तहुरपळं च ॥ (२) ॥ ॥ कोकांश्वकवाकान् नदति । 'णद् अव्यक्ते हान्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अन्तर्भावित-ण्यर्थः । मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५) । 'अथ कोकनदं रक्तअमुदे रक्तपङ्कले' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'रक्तकमळस्य' ॥

नाला नालम्

नालेति ॥ नलति । 'गल बन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अवलिति–' (३१९१९९) इति णः । 'नालं ने ना पद्म-दण्डे नाली चाककलम्बके' ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हे 'कत्यलादिवण्डस्य'॥

अधास्त्रियाम् ।

मृणालं बिसम्

अथेति ॥ मृण्यते । 'मृण हिंसायाम्' (तु॰ प॰ से॰)

'तमिविशिषिष्ठमृष्य-' (उ॰ १११८) इति कालम् । अपचयविवक्षायां गौरादित्वात् (४१९१४१) छीषि 'मृषीली' इत्यपि । 'मृषाळं नलदे क्लीबं, पुंनपुर्सकयोर्विसे ।' इति मे-दिनी ॥ (१) ॥३॥ विस्यति । 'विस प्रेरणे' (दि॰ प॰ से॰) । 'इगुपथ-' (३१९१९३६) इति कः । 'मृणाले तु विसं विशम्' इति दिहपकोशः ॥ (४) ॥३॥ दे 'अझादीनां मूलस्य'॥

अक्वादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२॥

अकिति ॥ सनोति । 'षणु दाने' (तु० उ० से०)। 'अमन्ताइः (उ० १।९।९४) बाहुलकात्सरवाभावः । 'षण्डः स्मृतो
बैलीवर्दे भवेत् पण्डं तु कानने' इति मूर्धन्यादावजयः । 'षण्डं
पद्मादिसंघाते न स्नी स्याद् गोपतौ पुमान्' 'शिंड कजायो
संघाते व' (भ्वा० आ० से०) घस् (३।३।९८) 'तालव्यो
मूर्धन्योऽङ्जादिकदम्बे शण्डशब्दोऽयम् । मूर्धन्य एव दृषमे
पूर्वाचायैंविंनिर्दिष्टः' इत्यूष्मविवेकः । 'मकुरमुकुरी दर्पणे,
षण्डः समूहे, दारदोऽम्बुधौ' इति सारस्रतकोशः ॥ (९)
॥४॥ एकम् 'अकादीनां समृहस्य'॥

करहाटः शिकाकन्दः

करेति ॥ करं हाटयति । 'हट दीसी' (भ्वा॰ प॰ से॰)
ण्यन्तः। 'कर्मण्यण्'(३।२।१)। (यत्तु)—कं जलं रहति त्यजति ।
करहं पद्मम् । ततो हटति बहिर्गच्छति —इति मुकुटः। तत्र ।
'करहहाटः' इति प्रसङ्गात् । (अटतीति विष्टदेऽपि) वृद्धिप्रसफ्राच । 'करहाटः पद्मकन्दे देशहमिवशेषयोः' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ विका मूलतरप्ररोहः तत्सहितः कन्दो मूलम् ॥*॥
'विकाँ' इति 'कन्द्म्' इति च पृथक् नामनी इत्यन्ये ॥ (२)
॥*॥ ह्वे 'पद्मकन्द्स्य'॥

किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम्।

किं**जल्क इति ॥** किंचिजलित । 'जल क्षपबारणे' (चु० प० से०) । बाहुलकात्कः ॥ (१) ॥*॥ के जले सरति । 'स्र गती' (भ्वा० प० से०) पचाग्रच् (३।१।१३४) । 'हलदन्तात्–' (६।३।१) इत्यल्लक् । दन्त्यसः । ('सवितृ-

१—तथा च सान्द्रं चन्दनमङ्गले वलयिता पाणी मृणालीकता'

वित राजशेखर:-वित मुङ्गटः ॥ २—कचिन्मेदिनीपुस्तके तु 'स्तीन-पुंसकयोः' बत्युपकम्यते । यवं चोक्तराजशेखरोक्तिरथनुकुलैव ॥ २— विसं दन्त्यान्तम् । तथाच 'इंसपङ्गिरिव विसंवादिनी' वित वासवदत्ता ॥ वित मुकुटः ॥ 'मुनय इव विसाधारा जलपक्षिणः' वित दमयन्ती ॥ ४—यलीवर्दं उत्सृष्टवृषः । तत्र यथा 'चौरैरपहृते वण्डे पृष्ठतः कोऽनुः धावति' । कानने यथा 'कुमुदकमल्लप्टे तुल्यरूपामवस्याम्' बत्यनेकार्धकैरवाकरकौमुदी ॥ 'र—बृख्यप्रसङ्गात् ॥ चौरादिकस्यादन्तस्य रह्णातोर्ध्यप्रसङ्गे ततोऽटतीति विद्यहे तु न काष्यनुषपत्तिः ॥ ६— 'पुष्पं' वित पाठः ॥ ७—अतपव 'करहाटः शिका च स्यात् कन्दे सलिकजन्मनाम्' वित हैमनाममाकायामुक्तम् ॥

१—'दुजंन इव सतामरसः' इति वासवदत्तायां वसन्तवर्णनम्-इति युद्धः ॥ २—इन्दी चन्द्रे वधा 'सिक्षतीन युपासीरः सारसः सारसेः करैः' इत्यनेकार्थकैरवाकरको युदी ॥ ३—सरसि रोइति । 'तत्पुरुवे कृति—' (६।१।१४) इत्यलुकि हरनेकारोऽपि । तथा च भारविः । 'अयमच्युतस्य वचनैः सरसीरुइजन्मनः' इति–इति मुकुटः ॥ ४—'काश्चिद्राक्षस-प्रमदा इव रक्तोत्पलाकृष्टिन्यसनिन्यः' इति दमयन्तीरुवः ॥ ५— नाका इत्यपि दूवयते ॥

किसलयकसरसभाः' इति समेदात्)॥*॥ के शीर्थते। 'शृ हिंसायाम्' (त्रया• प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। तालव्यशः। 'केसरं हिङ्कानि झीबं, किंजल्के न क्षियां, पुमान्। सिंहच्छटायां पुंनागे बकुळे नागकेसरे'॥ (२)॥*॥ द्वे 'पदाकेसरस्य'॥

संवर्तिका नवदलम्

समिति ॥ संवर्तते । 'शृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
'तृपिशिरुद्दिविदिच्छदिकीर्तिभ्यश्व' (उ॰ ४।१९९) इतीन् ।
'संवर्तिनेवपित्रका' इति वोपालितः ततः खार्थे कन् (५।
३।७५) ॥ (९) ॥॥। नवं च तह्लं च ॥ (२) ॥॥। हे
'पनाटीनां नवपत्रस्य'॥

वीजकोषो वराटकः॥ ४३॥

वीजे ति ॥ वीजस्य कोषः पात्रमाधारः । तालव्यान्तोऽपि ॥ (१)॥ ॥ वियते दलैः । 'मृत्र् आवरणे' () । 'अन्येभ्योऽपि' () इत्याटच् । ततः खार्ये कत् (५। ३।७५) । यद्वा—वरं दलवरणम् अटति । 'अट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ततः खार्थे कत्

१—'मान्दोलकुसुमकेशरशरेणमुखी' इति वासवदत्तायां तालब्यम-ध्यदर्शनात् ॥—इति मुकुटः ॥ (५।३।७५)। 'वराटकः पद्मनीजकोशे रज्जो कपर्वके'॥ (२)॥*॥ द्वे 'पद्मनीजस्य'॥

इति वारिवर्गविवरणम् ॥

उक्तान्वर्गान् संगृहाति---

उक्तं खर्व्योमदिकालधीशन्वादिसनाट्यकम् । पातालभोगिनरकं वारि वैषां च संगतम् ॥ ४४ ॥ इत्यमरसिंहरुतौ नामलिक्वानुशासने । खरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४५ ॥

उक्तमिति ॥ अत्रैकादश वर्गाः ॥

इति श्रीवधेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्तिसिह-देवाज्ञया श्रीमट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीमानुजीदीक्षितविर-चितायाममरटीकायां व्याख्यासुधायां प्रथमकाण्डः संपूर्ण-तामगात्।

१—आदिशब्दैन पातालस्य प्रदणम् इति मुकुटः ॥ अत्रायं मा-वः—अस्मिन्काण्डे द्वावेव मुख्यवर्गी स्वर्गः पातालम् । तत्र नाट्यः वर्गपर्यन्तं स्वर्गसाधारणपदार्थानां निकृतणात्स्वर्गवर्गस्य । तदुत्तरं पाताः लसंगतार्थनिकृतणात्पातालवर्गत्वम् ॥ अतप्रवाधिपुराणे प्रयमकाण्डे पतानेव पदार्थानुक्त्वा चपसंहृतम् 'स्वर्गपातालवर्गाचा उक्ताः' इति ॥ तत्राचशब्दैनावान्तर्वर्गप्रदणम्—श्लाप सुकृटे व्यक्तम् ॥

श्रीमद्मरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

च्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

द्वितीयं काण्डम्।

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्धनौषधिमृगादिभिः। नृश्रह्मत्रविदृशुद्धैः साङ्गोपाङ्गेरिहोदिताः॥१॥

(c)

वर्गा दिति ॥ इह द्वितीयकाण्डे वर्गा उक्ता विद्तुमा-दृष्धाः । आदिकमिण कः (३१४१७१) । कीरकाः, साङ्गो-पाङ्गेः, पृथिव्यादिभिरुपलिस्ताः । तत्राङ्गानि सृदादीनि । उपा-ङ्गानि खिलादीनि । आपणादीनि विपण्यादीनि । शिला-दीनि मनःशिलादीनि । यृक्षादीनि पुष्पादीनि । सृगशब्द आरण्यपश्चमात्रपरः । 'आरण्याः पशवो सृगाः' इति स्मृतेः । आदिशब्देन पक्षिकीटादीनां प्रहुणम् । तस्य चाङ्गोपाङ्गानि पक्षिपक्षादीनि । यद्वा—सृगाननुं श्रीलं यस्य समृगादी सिंहः ॥

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा। धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः २ सर्वेसहा बसुमती वसुधोवीं वसुंधरा। गोत्रा हुः पृथिबी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही॥३॥

भूरिति ॥ भवति । कर्तरि किष् (३।२।१७८) । 'भूः स्थानमात्रे कथिता घरण्यामपि योषिति' । यन्तु—'भवत्यस्यां सर्वम्' इति भूः । बहुजवचनात् (३।३।११३) — अधिकरणे किष् (३।३।१७८) — इत्याह मुकुटः । तत्र । उक्तरीत्या निवाहत् । 'अन्यः पृथिवी' इति श्रुतिविरोधाच ॥ (१) ॥ः॥ भवति । 'भुवः कित्' (उ० ४।४५) इति मिः । — 'भुवः किमन्'— इति मुकुटः । तत्र । तादशस्त्रादर्शनात् । 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति छीष् षा । 'भूमिः हितौ स्थानमात्रे' इति हैमः ॥ (२)॥॥॥ न चलति । 'चल कम्पने ()। पचायन् (३।१।१३४)। अचलः सम्लस्याम्, इति बा। अन् (५।२।१२७)। 'अन्यलस्तु गिरिकीलयोः। अन्यला भुवि' इति हैमः ॥ (३)॥॥॥ नास्त्यन्तोऽस्याः। मुद्रा सन्ति। इति होमः ॥ (३)॥॥॥ नास्त्यन्तोऽस्याः। मुद्रा सनन्तोऽस्याः। सुद्रा सनन्तोऽस्याः । 'अनन्तः केवावे शेषे

पुमान्, अनवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवादू-र्वयोरपि । कणादुरालभापध्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभ-रागुड्च्योः स्याद्मन्तं सुरवर्त्मनि' ॥ (४) ॥*॥ रसोऽस्या-मस्ति । अर्शभाद्यच् (५।२।१२७)। रस्यते वा । 'रस आ-खादने' चुरादावदन्तः । घत् (३।३।९९३) । अच् (३।३। ५६) वा । यत्त- घनर्थं को (३।३।५८) वा-इति मुकुटः। तन्न । परिगणनात् । अचः सत्वाच । ('र्साः तु रसनापाठा-सलकी क्षितिक ब्रुप् - ') ॥ (५) ॥ शा विश्वं विभर्ति । 'ड्रम् मृ' 'संज्ञायां भृतृशृजि-' (३।२।४६) इति खन् । 'विश्वंभरो-Sच्युते शके पुंसि, विश्वंभरा भुवि'॥ (६) ॥∗॥ तिष्ठति । अजिरादित्वात् (उ० १।५३) किरच् । 'स्थिरा भूशालप-ण्योंरु ना शनौं मोक्षेऽचले त्रिषु'॥ (७)॥*॥ धरति वि-श्वम् । 'धृत्र् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । यद्वा ध्रियते । 'धृङ् अवस्थाने' । (तु० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।९। १३४)। धराः सन्त्यस्यां वा। 'धरः कुर्माधिपे गिरौ। कर्पा-सत्लेऽथ धारा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः ॥ (८)॥*॥ 'अशित्रादिभ्य इत्रोत्री' (उ० ४।१७३) । गौरादिनीष् (४ १।४१) ॥ (९) ॥*॥ 'भर्तिसृष्-' (उ॰ २।१०२) इत्यनिः। 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति **डीवै ।**—गौरादित्वा-न्डीव' (४।१।४१) — इति मुकुटस्य प्रमादः । ('धरणोऽहि-पतौ लोके स्तने धान्ये दिवाकरे) । धरणं धारणे मानवि-शेषे धरणी भवि' इति हैमः ॥ (१०) ॥*॥ क्षीति । 'दुशु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकानिः । ('कृदिकारात्–' (ग॰ ४।१।४५) इति ङीम्बा)।। (११)।।४।। जिनाति । 'ज्या वयोहानौ' (ऋया॰ प॰ अ॰) । अम्यादित्वाद्यदन्तो (उ॰ ४।९९२) निपातितः । 'ज्या मौनी ज्या वर्षुधरा'

१—'निरवधी' इति पाठः ॥ २—अत एव हस्वेकारान्तोऽपि यथा—'विलसितमनुकुर्वेती पुरस्ताद्धरणिषद्याधिरुदैर्वभूलतायाः' इत्यः नेकाभंकैरवाकरकौमुदी ॥

इति शाश्वतः । ('ज्या तु मातरि' इति हैमः) ॥ (१२) ॥*॥ कर्यपस्येयम् । 'काष्ट्रयप उक्तो मुनिमृगयोर्भेदे च का-इयपी क्ष्मायाम्' इति मेदिनी ॥ (१३) ॥ 🕬 क्षियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०)। 'किच्की च-' इति (३। ३।१७४) किन्। यत्तु-क्षियन्त्यत्र-इति मुकुटः। तत्र। 'अजब्न्याम्-' (वा॰ (३।३।१२६) इति त्युटा बाधात्। 'शितिगेंहे भुवि क्षये' इति हैमः ॥ (१४) ॥*॥ सर्व सहते 'षष्ट मर्घणे' (भ्वा ० आ ० अ ०)। 'पू:सर्वयोः-' (३।२।४१) इति खन्। ('सर्वेसहः सहिष्णो स्थात्सर्वेसहा पुनः क्षितों' ॥ (१५) ॥ । वसु घनमस्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१६) ॥ 📲 द्धाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१७) ॥*॥ कर्णोति, कर्ण्यते, वा । 'कर्णुत्र् आच्छा-दने' (अ० उ० से०)। 'महति हस्रश्च' (उ० १।३१) इत्युः, नुलोपः, हस्तः, च। 'बोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति णीष् ॥ (१८) ॥*॥ वसु धारयति । 'संज्ञायां मृतृवृजि–' (३।२।४६) इति सन् 'सनि हसः' (६।४।९४) ॥ (१९) ॥*॥ गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् । अर्शशाद्यच् (५।२।१२७) । गांजलं त्रायते वा। 'त्रैङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'क्षातोऽनुप−' (३।२।३) इति कः ॥ (२०) ॥⊹॥ कुवते । 'कुङ् शब्दे' (ि) । मितद्वादित्वाद् (वा॰ ३।२।१८०) दुः ॥ (२१) ॥ ॥ प्रथते । 'प्रथ विस्तारे' ()। 'प्रथेः पिवन् संप्रसारणं च' (उ॰ १।१४९)। षित्त्वात् (४।१।४१) ङीप् ॥ भा 'षवम्' इत्येके । 'पृथिवी पृथायी पृथ्वी' इति शब्दार्णवः ॥ (२२) ॥*॥ ('प्रथिम्रदि-')(उ॰ १।२८) इति उप्रत्यये संप्रसारणे 'बोतो गुण-' (४।१।४४) इति ङीषि पृथ्वी। 'पृथ्वी भूमी महत्यां च लक्पत्र्यां कृष्णजीरके'।। (२३) ॥ ॥ असमते । 'अमूष् सहने' ()। 'अमे६पधालो-पश्च' (उ॰ ५।६५) इत्यच् । यत्तु-पृषोदरादित्वात् (६।३। १०९)। अल्लोपः। बाहुरुकान्मन् टिलोपश्य—इति मुकुटः। तम । उत्तरीत्या निर्वाहात् ॥३॥ पवाद्यचि (३।१।१३४) क्षमाच॥ (२४) ॥≉॥ अवति अव्यतेवा। अव रक्ष-णादी' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अर्तिसधू-' (उ॰ २।१०२) इस्रनिः ॥ (२५) ॥ ॥ मेदमस्त्यस्याम् । अत इनिः (५।२। १९५)। 'मलझो मेदकुष्ठहा' इति शालिहोत्रः। मेदाति वा। 'भिमिदा-' (दि॰ प॰ से॰)। प्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) इनिः ॥ (२६) ॥:॥ मह्यते । 'मह पूजायाम्' चुरादावदन्तः । ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । महिः । 'कृदिकारात्-' (ग०४।१।४५) इति हीष्। यत्तु—महान्ते भूतान्यस्याम्, महाते, वा। 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः। गौरादिङी ब (४।९।४९)—— इति मुकुटः। तजा 'हलक्ष' (३।३।९२९) इति घन्प्रसङ्गात् । कर्मणि घस्याप्रसङ्गाच । 'करणाधिकर-

१—विश्वकोषे तु, काइयप: स्थान्मुनी मीनमेदे भूमी सु

णयोः' अनुवर्तनात् । 'वीनिः पक्तिमिहः केलिरिलाया हल-रीषयोः' इति वाचस्पतिः । यहा—महीयते । 'महीक् पूजाः याम्' कण्डादियगन्तः । 'किप् च' (३१२१०५) इति किप्य-स्नोपयलोपौ । 'कृदिकारात्—' (ग० ४१११४५) इति छीष् । तद्भावे विसर्गः-इति कश्चित् । तम्न 'कारप्रहणान' इत्युक्त-त्वात् । 'मही नग्नन्तरे भूमौ मह उद्धवतेजसोः' इति हैमः ॥ २७ ॥ ॥ सप्तविंशतिः 'भूमोः'॥

मृन्मृत्तिका

मृदिति ॥ मृद्यते । 'मृद् क्षोदे' (त्रया॰ प॰ से॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) ॥ (१) ॥॥ खार्ये 'मृदस्ति॰ कन्' (५।४।३९) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मृदः' ॥

प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्सा च मृत्तिका ।
प्रशस्तिति ॥ मृत्कदात् 'सन्नो प्रशंसायाम्' (५।४।४०)
॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ हे 'प्रशस्तमृदः' ॥
उर्वरा सर्वसस्याद्या

उधरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प० अ०)। पवाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा ईर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। उहुणामरा । यद्वा—उ॰व्यंते । 'उवी हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः। 'उपधायां च' (८।२।७८) इति दीर्घस्तु संज्ञापूर्वकत्वात्र । उर्व राति । कः (३।२।३)। यद्वा संपदादि किप् (वा॰ ३।३।१०८)। 'राह्नोपः' (६। ४।२९)। उर् चासो वरा च। उर्षु वरा वा। 'ऊर्षरा तु भूमात्रे सर्वसस्याद्यभुव्यपि' इति हैमः ॥ (९) ॥॥॥ सर्वाणि च तानि सस्यान्व च। तैराद्या मृत् । एकमू 'सस्याद्यभूमेः'॥

स्यादृषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

स्यादिति ॥ ऊषति । 'ऊष इजायाम्' (भवा॰ प० से॰)। 'इग्रुपध-' (३।१।१३५) इति कः। ('ऊषः क्षार-मृदि त्रोक्तः त्रभातेऽपि पुमानयम्। तरसंघ्यायां च रन्ध्रे च चन्दनादौ अवो विरुं इति मेदिनी)॥(१)॥॥॥ शार-यति। 'क्षर संचळने' (भवा॰ प० से॰)। णिच् (३।१।२६)। पचाद्यम् (३।१।१३४)। क्षारा चासौ मृत्तिका च॥ (२)॥॥॥ दे 'क्षारमृत्तिकायाः'॥

ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गो

उत्पेति ॥ कपोऽस्यस्मिन् । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'कपमुष-' (५।२।१०७) इति रः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षारमृद्धिदोषस्य'॥

स्थहं स्थली।

स्थलिमिति ॥ स्थलित । 'छक स्थाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पनायन् (३।१११४) । मतु—स्थल्यतेऽत्र । 'वनमें कः' (का॰ ३।३।५८)—इति सुकुटः । तम । परिगणनाते ॥ (१) भक्षा स्थली अकृत्रिमा । 'जानपद-' (४।१।४२) इति कीष् । कृत्रिमा स्थला । स्थलं तूमयसाधारणम् ॥ (२) ॥४॥ द्वे 'स्थलस्य' ॥

समानी मरुधन्यानी

समानाविति ॥ म्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि । 'सृमुशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'मर्क्ता गिरिधम्बनोः' ॥ (१) ॥॥॥ धन्व्यतेऽस्मात् ।—धिवर्गत्यर्थः सीत्रः इति मुकुटः । तत्र । (धातुपाठे (भ्वा॰ प॰ से॰) दर्शनात् । 'किनन् युद्रषि-' (उ० १।१५६) इति किनन् । 'धम्बा तु मरुदेशे ना क्रीबं चापे स्थलेऽपि च' ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'निर्कास्त्रदेशस्य' ॥

हे खिलाप्रहते समे॥ ५॥

त्रिषु

अधो जगती होको विष्ठुपं भूवनं जगत्।

अधिति ॥ गच्छति । 'गम्ल गती' (म्वा॰ प० उ०)। 'पृषंदृहन्महज्जगत्न' (उ० २।८४) इति निपातितः। शतृसङ्गावात् 'उगितश्च' (४।१।६) इति निपातितः। शतृसङ्गावात् 'उगितश्च' (४।१।६) इति निपातितः। शतृसङ्गावात् 'उगितश्च' (४।१।६) इति निपा (१) ॥*॥ लोस्पते। 'छोक् दर्शने' (म्वा॰ आ॰ से॰)। घल् (३।२।१४)।
'छोको विश्वं जने' इति हैमः॥ (२)॥*॥ विशम्सत्यः।
'भिद्यं प्रवेशने' (दु॰ प॰ अ०)। 'विटपविष्ठपविद्यिगेत्याः'
(उ० १।१४५)॥ ।। ।। ।। ।। ।। विद्यविष्ठपविद्यिगेत्याः'
(उ० १।१४५)॥ ।। ।। ।। ।। पिष्टः संस्कृंने' (६० उ० अ०) वा।
('अवनं) पिष्टपः पुमान्' इति बोपालितः॥ (३)॥ अवन्त्यस्मन्। 'रकेः क्युन्' (२।७९) 'भूस्भूभूतिनभ्यः' (उ० २।
८०) इति क्युन् । ('भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सलिके गगने
क्रि')॥ (४) ॥ ।।। यसु—जक्तम्यते–इति स्वामिना विष्टहितम्। यस्य—पुनः पुमर्शविक्षयो गच्छति–इति सुकुटेन।
सन्न। 'वर्तमाने बृहत्—' (उ० २।८४) इति सूत्रे यडर्थस्य

१—अत्र 'बब्दाप संतापूर्वकत्वाहृद्यमावाचा' वत्यविकः पाठः॥ १—वेचसि विष्णी यथा इरिवंशस्य 'खिळस्य विष्णीरिचवी गुणा यत्र' वृति ब्युरपस्या 'खिळेषु' वरि संता॥ १—इतः पूर्वम् जगत्स्यादिति क्रिसितकासीत् । तदवैव करण्यास्यावे शिख्तिस्य ॥ हित्तकृद्भिरतुकेः। गत्यर्थानां कौटित्य एव यङ्विधानाव। 'जगत् स्वादिष्टपे क्लीवं, वायौ ना, जन्नमे त्रिषु'॥ (५) ॥*॥ 'एकं महाभूतं पृथ्वी, पद्ममहाभूतेन्द्रियविषयात्मकं तु जगत्' इति पृथ्वीजगतोभेंदः॥ पद्म 'भूतस्तस्य'॥

लोकोऽयं मारतं वर्षम्

लोक इति ॥ अयं जम्बूद्वीपनवमांशः । भरतस्य राष्ठ्र इदम् । 'तस्यदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'मद्विष्यासरिवेते जम्बूद्वीपे च भारतम्' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वृष्यते 'इषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'भयागीनामुपसंख्यानम्' (वा॰ ३।२।५६) इत्यच् । 'पुंनपुंसकयोवेषं जम्बूद्वीपाट्यवृष्टिषु' इति रुद्धः । 'वर्षं स्थानं विदुः प्राज्ञा इमं लोकं च भारतम्' इति भारैविः । 'उत्तरं यरसमुदस्य हिमाद्वेश्वेव दक्षिणम् । वर्षे तम्द्वारतं नाम भारती यत्र संततिः' । 'चर्षोऽक्षी भारतादौ च जम्बूद्वीपाट्यवृष्टिषु' ॥ एकम् 'भारतवर्षस्य' ॥

शरावत्यास्तु योऽषधेः॥६॥

देशः प्राग्वक्षिणः प्राच्यः

द्वारेति ॥ शरावत्या नद्या मर्यादै।याः । प्राचा सहितो दक्षिणो देशः । प्राच्यां भवः । 'द्युप्रागपाग्-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्राच्यदेशस्य'॥

उदीच्यः पश्चिमोत्तरः।

उदीच्य इति ॥ तत एवावधः । पश्चिमेन सहित उत्तरो देशः । उदीच्यां भवः । 'चुप्राग्-' (४।२।१०१) इति बत् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'उदीच्यदेशस्य'॥

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्

मत्यन्त इति ॥ प्रतिगतोऽन्तम् । 'अलादयः कान्ता-वर्थे-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ म्लेच्छानां देशः ॥ (२) ॥*॥ 'वातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरायीवर्तमतः परम्'॥ हे 'शिष्टाचार-रहितस्वशादिदेशस्य'॥

मध्यवेशस्तु मध्यमः ॥७॥

मध्येति ॥ मध्यक्षासी देशव ॥ (१) ॥*॥ मध्ये भवः

१— मुकुटे तु एतदमे—अत पब सामान्यविशेषभावाज्जन्दू दीपे तदेकदेशे च भारतप्रयोगः । प्रकरणादिभिस्तु तदवगमः । यथा 'एष दूरगुरुभारभारतं वर्षमध मम वर्तते वशे' इति मादः । तथा 'एपेन भारतमिलावृतविद्यमाति' इति च । जन्यान्यपि वर्षाणि । यथा 'स्याद्भारतं सिंधुरुषं इतिवर्षे च दक्षिणाः । रम्यं हिरण्यकुरु सुमेरोरुपराक्षवः । भद्राश्वकेतुमाली तु दी वर्षो पूर्वपश्चिमी । इलावृतं तु मध्यस्यं सुमेर्वश्च तिइति' इति वाचः स्पतिः-इत्यन्युक्तस् ॥ २—यदाइ 'प्रागुवज्ञी विभजते दंसः क्षीरोद्धां यथा । विदुषां शब्दसिष्मर्यं सा नः पातु शरावती'—इति क्षीरस्वामी॥

'मध्यान्मः' (४१३१८) ॥ (२) ॥*॥ 'हिमनहिन्ध्ययोर्मध्यं यद्यागिननशनादपि । प्रखगेन प्रयागान मध्यदेशः प्रकीर्तितः' (२१२९) इति मनुः । विनशनं क्रब्सेत्रम् । हे 'मध्यदे-शस्य'॥

आयीवर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः।

आर्थेति ॥ आर्था आ समन्ताद् वर्तन्तेऽत्र । 'हल्ख्य'
(३१३।१२१) इति षस् ॥ (१) ॥*॥ पुष्यस्य भूमिः । पुष्या सासौ भूमिश्व, इति वा ॥ (२) ॥*॥ 'आ समुद्रान्तु वे पू-वादा समुद्राच पिक्षमात् । तयोरेवान्तरं गिर्थोरार्थावर्तं विदु-बुंधाः' इति (२।२२) मनुः । हिमप्रधानोऽगः हिमागः । 'हिमालयोः' इति पाठे तु हिमेन अल्यते । 'अल भूषणा-दौ' (भ्वा • प० से •) । घम् (३।३।१५) । हे 'विन्ध्यहि-मागमध्यवेदास्य'॥

नीवृज्जनपदः

नीचृदिति ॥ नियतो वर्तते । अधिकरणस्य कर्तृत्वविव-क्षात्र । 'बृतु वर्तने' (भ्वा॰ भा॰ से॰) । क्षिप् (३।२।१०८) । 'निहृष्ट्रिति-' (६।३।११६) इति दीर्घः । यत्तु--'नियमेनाव-इयतया, नियतं वा वर्तन्ते वसन्ति जना भत्र' इति पुंसि बाहुलकात्, संपदादित्वात् (वा॰ ३।३।१०८), 'अन्येभ्यो-ऽपि दृश्यते' (३।२।१०८) इति, वा अधिकरणे क्षिप् इति मुकुटः । तत्त । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् ॥ (१) ॥॥॥ जनः पदं वस्तु यत्र । 'भवेज् जनपदो जानपदोऽपि जन-देशयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥॥ हे 'जननिचा-सस्थानस्य'॥

देशविषयौ त्पवर्तनम्॥८॥

देशिति॥ दिशति। 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰)। पत्रायम् (३।१।१३४)। दिश्यते वा। घम् (३।३।१४)॥ (१)॥॥ विसिनोति 'षम् वन्धने' (सा॰ उ॰ अ॰)। पत्रायम् (३।१।१३४)। 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति पत्यम् ।—विसीयन्तेऽत्रेति, 'एरम्' (३।३।५६)–इति विप्रहे तु मूर्धन्योऽसुपपन्नः। '-सितसय-' (८।३।७०) इति काजन्त्योः स्त्रेऽनुवादात्। 'विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोच-रदेशयोः। शब्दादौ जनपदे च' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ उपवर्तन्तेऽत्र।—ल्युट् (३।३।११४) इति मुक्टः। तम। घमो ल्युडपवाद्वात्। अतः-'अन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युन्॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'प्रामसमुदायळक्षणस्य स्थानमात्रस्य'॥

त्रिप्वागोष्टात्

त्रिष्यिति ॥ आगोष्ठात् गोष्ठशब्दमभिव्याप्य ॥

नडमाये नडुाश्चडुळ इत्यपि । नडेति ॥ नडाः प्राया यत्र । 'कुमुदनहवेतसेभ्यो का-तुप्' (४।२।८७) । 'सयः' (८।२।९०) इति 'मातुपधायाः' । असर० १५

(८।२।९) इति वा वलम् ॥ (१) ॥४॥ नडाः सन्लस्मिन् । 'नडशादाङ् द्वुलच्' (४।२।८८) ॥ (२) ॥४॥ द्वे **'नडाधि-**कवेदास्य'॥

कुमुद्रान्कुमुद्रप्राये

कुमुद्रानिति ॥ कुमुदानि सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ कुमु-दानि प्रायाण्यत्र ॥ एकम् 'कुमुद्रबहुळदेशे' ॥

वेतस्वान्बद्दवेतसे॥९॥

वेतेति ॥ वेतसाः सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ बहवो वेतसा यत्र ॥ एकम् 'बहुवेतसदेरो'॥

शाद्वलः शादहरिते

शाद्धल इति ॥ शीयते । 'शदू शातने' (भ्वा॰, दु॰ प॰ अ॰)। ज्वलदिलात् (३।१।१४०) णः। शीयतेऽसि- भिति वा। 'इलख' (३।३।१२९) इति घम्। शादो बाल- लुणमस्मिन्। दुलच् (४।२।८८)॥ (१)॥ ॥ शादैबिलतृ- णेईरितः॥ एकं 'नवतृणप्रसुरस्य'॥

सजम्बाले तु पङ्किलः।

सजम्बेति ॥ जम्बालेन पङ्केन सह । 'पङ्कोऽस्मिनाता । पिच्छादिलात् (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ दे 'सक-र्दमस्य'॥

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः॥ १०॥

जलेति ॥ जलं प्रायं यत्र ॥ (१) ॥ ॥ अनुगता आपो-ऽत्र । 'ऋक्पूर्—' (५।४।७४) इत्यः । 'कदनोर्देशे' (६।३। ९८) । ('अन्पो महिषे नाऽम्बुप्रायदेशे तु वाच्यवत्' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥। तथाविधी जलप्रायः । कं जलं छपति परिच्छिनत्ति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कच्छमनूपम्' इति बोपालितः । ('कच्छो द्वमेदे नौकाकेऽनूपप्राये तटेऽपि च । कच्छास्तु देशे, कच्छा स्यात्परिधीनापराष्ट्रके । वीर्यो वारीत्याम्' इति हैमः) । 'त्रिषु' इत्यस्य बाधनार्यं 'पुंसि' इति ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'जलाधिकवेदास्य'॥

स्त्री दार्करा दार्करिङः दार्करः दार्करावति ।

स्वीति ॥ ('रार्करा खण्डविकृतौ कैर्परांशे हगन्तरे । उपलायाम्' इति दैमः) । शर्करा (अत्मप्राया मृत्) अस्त्यत्र । 'देशे छिबलची च' (५।२।९०५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'सिकताशर्कराभ्यां च' (५।२।९०४) इत्यण् । ('राक्तरः स्याहुग्धफेने शर्कराम्बितदेशयोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥

१—परिधानापराञ्चले यथा—'प्रकल्यकच्छाः किक दार्विणा-त्याः' ॥ २—चीरी पश्चिविशेषः ॥ १—वाराही वराषाकान्ता ओषषी । इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—कर्पराशो मृत्कपाक-खण्डम्, उपका अध्मक्ष्पा मृत् , तयोर्षणा 'नगतरहिष्करामयी सश-केरो मास्तक्षण्डः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

'कैयतरस्याम्' (५।२।९७) प्रहणान्मतुष् (५।२।९४) च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अदमप्रायमृद्धिकस्य वाङ्जकायु-कवेदास्य'॥ वेदा प्याविमौ

देशे इति ॥ (तत्र) आदी भनी । +'मच्यीन्मः' (४। ३।८) इत्यत्र 'आदेख' इति वचनान्मः+ ॥ आदिमी शर्करा-शर्करिकी देशे एव नान्यत्र । 'शार्करः, शर्करावान्' इतीमी द्व 'वेदाावेशयोः'॥

पवसुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

प्यमिति ॥ एवं 'सिकता' 'सिकतिलः' इतीमी देश एव । 'सैकतः' 'सिकतावान्' इति तु देशादेशयोः । केचितु सिकताशकराशव्दी बहुवचनान्तावाहुः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'बालुकाबहुलदेशस्य'॥

देशो नद्यम्बुषृष्ट्यम्बुसंपन्नवीहिपालितः। स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाकमम् ॥ १२ ॥

देश इति ॥ नगम्बुसिईष्यम्बुभिव संपर्केशान्यैः पालितः । नगै मातास्य । 'नगृतव' (५।४।१५३) इति कप्॥ (१) ॥*॥ देवो मातास्य । 'देवो मेथे सुरे राज्ञि'॥ (१) ॥*॥ कमेण एकैकम् 'नग्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिः संपन्नदेशस्य'॥ सुराह्मि देशे राजन्वान् स्यात्

सुराक्षीति ॥ शोभनो राजा यत्र ।—'न प्जनात' (५। ४।६९) इति टचोऽभाषः-इति मुकुटः । तत्र । बहुनीही टचोऽ-प्रसन्नात् । मतुप् (५।२।९४) प्रशंसायाम् (वा० ५।२।९४) 'राजन्नान्सीराज्ये' (८।२।१४) इति साधुः ॥ (१) ॥४॥ एकं 'स्वधर्मपरराजयुक्तदेशस्य'॥

ततोऽन्यत्र राजवान् ।

तत इति ॥ अन्यत्र राजमात्रयुक्तदेशे ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सामान्यराजयुक्तदेशस्य' ॥

गोहं गोस्थानकम्

गोष्ठमिति ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्र । 'घत्रधें-' (वा॰ ३। ३।५८) इति कः। 'भम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति षत्यम्। 'गोष्ठं गोस्थानके, गोष्ठी सभाषंज्ञपयोः क्रियाम्'॥ (१)॥॥ गवां स्थानम्। स्वायें कः (५।३।७५)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'गवां स्थानस्य'॥

तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥ तस्यिति ॥ पूर्वं भूतं गोष्ठम् । 'गोष्ठात्खम् भूतपूर्वे' (५।

१—'चार मतुप्' इति तु विद्धं युक्तम् । अत एव दिशे तुप्' इति सहे 'चादण्मतुप् च' इति सिद्धान्तकौ मुषामुक्तम् ॥ २— 'मध्यान्मः' इति सुत्रे भाष्ये तु 'आदेश' इति वचनं नोपकम्यते । तस्माद्य 'अधादिपश्चाद्धिमच्' (४।३।१३ सूत्रे) इति वचनादादिर्धि-मच् वक्तम्यः ॥ २।१८) इति खन् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'मृतपूर्वगोष्ठस्य' ॥ पर्यन्तमृः परिसरः

पर्यन्तेति ॥ पर्यन्ते भूः ॥ (१) ॥*॥ परितः सरन्त्यत्र । 'पुंसि' (३।३।१८) इति घः । ('परिसरः प्रान्तभू-दैवयोर्श्तौ') ॥ (२) ॥*॥ हे 'नद्यादिसमीपभूमेः' ॥
सेतुराङौ स्वायं पुमान्।

सेतुरिति ॥ श्रियां वर्तमानायाम् आलौ सेतुः (पुमान्) सिनोति, सीयते वा । 'षिष् बन्धने' (खा॰ ड॰ अ॰)। 'सितनि-' (ड॰ ११६१) इति तुन् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ अत्र अत्यस्मः। 'अठ वारणे' (अ्त्रा॰ प॰ से॰)। इन् (ड॰ ४। ११८)। यद्वा-अल्यतेऽनया। 'इणजादिभ्यः' (वा॰ ३।३। १०८)॥ (२)॥ ॥ क्षे 'सेतोः' 'पुल्ल' इति ख्यातस्य॥

वामलूरश्च नाकुश्च वस्मीकं पुंनपुंसकम् ॥ १४ ॥

वामेति ॥ वामैर्वामं वा ख्यते । 'लूज् छेद्ने' (क्या॰ उ॰ से॰)। बाहुलकाद्रक् ॥ (१) ॥ ।। ।। ।। ।। अकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) बाहुलकादुः । यद्वा वम्यते भूरनेन । 'णम प्रहृत्वे दावदे च' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च' (उ॰ १।१८) इत्युः, नाकिश्च। इकार जन्नारणार्थः। ('नाकुर्मन्यन्तरे पृथ्वीधर–वन्मीकयोः पुमान्')॥ (२)॥ ।।। बलन्ते प्राणिनोऽत्र। 'अलीकादयश्च' (उ॰ ४।२५) इति निपातितः। ('व-(व)ल्मीको नाकुर्वेल्मीक्यो रोगमेदे')॥ (३)॥ ।। श्रीणि 'पिपीलिकादिनिकासितमृत्पुञ्जस्य'॥

अयनं वर्त्म मार्गाभ्वपन्थानः पदवी सृतिः। सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

१—नास्मीकी प्राचेवसे यथा 'ग्रीयूचनेव नाठीकं वस्मीकस्य कवेर्गिरि' इत्यनेकार्यकेरवाकरकोयुरी ॥

नात् । ('अध्वा ना पणि संस्थाने सार्वेनस्कन्धकालयोः') ॥ (४) ॥*॥ पथन्तेऽनेन । 'पथे गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पथिमथिभ्यामिनिः' () पतन्खनेन इति वा । 'पतेस्थख' इतीनिः, घोऽन्तादेशध ॥*॥ 'पयः' इत्यदन्तोऽपि । 'बाट: पथक्ष मार्गक्ष' इति त्रिकाण्डरोषः ॥ (५) ॥*॥) । 'कृदिकारात्⊸' पचतेऽनया । 'पचटिभ्यामविः' ((ग॰ ४।१।४५) इति बीष् ॥ (६) ॥३॥ सरन्यनया । 'स् गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)।--किन् (३।३।९४)-इति मुकुटः। तम । 'अजब्भ्याम्-' (वा॰ ३।३।१२६) इति ल्युट्प्रसङ्गात्। (अतः) करणस्यापि कर्तृत्वविवक्षायां 'कित्च्की व' (३।३। १७४) इति किन्। 'सृतिर्गती पिय' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ 'अर्ति-' (उ॰ २।१०२) इत्यनिः । 'सरणिः श्रेणिवर्त्मनोः' इति दन्लादौ रभसः । श्रुभं श्रुमे प्रवीते च, शरणिः पथि चावली' इति तालब्यादावजयात्तालब्यादिरपि । तत्र 'श हिंसा-याम्' (क्या॰ प॰ से॰) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥०॥ पादाभ्यां इन्यते । 'इन हिंसागत्योः' (अ॰ प॰ अ॰)। क्तिन् (३।३।९४)। 'हिमकाषिहतिषु च' (६।३।५४) इति पद्भावः । 'पद्धातिः पथि पद्धी च' इति हैमः॥ (९) ॥*॥ पादाय हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) । 'पद्मस्मन्द्रय-म्'(४।४।८७) इति वा॥(१०)॥०॥ वर्तन्तेऽनया। 'वृतेश्व' (उ॰ २।१०६) इत्यनिः । 'वर्तनी पयि । वर्तने तर्कुपिण्डे च'इति हैमः ॥३॥ 'चात् (२।१०६ उणादि-स्त्रेण) मुट्' इत्येके । तत्र वर्त्मनि ॥ (११) ॥ । एकः पादोऽस्याम् । 'कुम्भपरीषु च' (५।४।१३९) इति निपा-तितः । यद्वा 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) इति पादस्या-न्तलोपः । 'पादोऽन्यतरस्थाम्' (४।१।८) इति वा डीप्। 'पादः पत्' (६१४।१४०) ॥३॥ अत्र पक्षे 'एकपाद्' इत्यपि इपान्तरम् । 'एकपदं तत्काले नपुंसकं, वत्मीनि स्नी स्यात्'॥ (१२) ॥*॥ हादश 'मार्गस्य'॥

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ।

अतीति ॥ सती पूजायाम् । 'कुगति-'(२।२।१८) इति समासः । 'न पूजनात्' (५।४।६९)॥ (१)॥ (२)॥*॥ संखासौ पन्थाश्र । 'सन्महत्-' (२।१६१) इति तत्पु-इषः 'ऋषपूर' (५।४।७४) इत्यः ॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'शोभनमार्गस्य'॥

व्यथ्वो दुरच्वो विपयः कद्ध्वा कापथः समाः ॥१६॥ व्यथ्व इति ॥ विरुद्धोऽध्वा । 'प्रादयो गतावर्षे' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । 'उपसर्गादध्वनः' (५।४।८५) इस्यन् ॥ (१) ॥*॥ तुष्टोऽघ्वा ॥ (२) ॥*॥ विदयः पन्थाः 'ऋक्पूर्–' (५।४।७४) इत्यः-इति मुकुटः । त**न** । ('पयः संख्याव्ययादैः') (वा० २।४।३०) इति क्रीवताप्रस-जात् । अतः विरुद्धः पगः' इति विष्रहीतव्यम् ॥ (३) ॥*॥ कुस्सितोऽध्वा । 'कुगति-' (३।२।१८) इति स्नमासः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।९०९)॥ (४)॥*॥ 'ईष-दर्ये च' (६।३।१०५) इति कादेशः । कुमार्गोऽपीष-न्मार्गो भवति । कुत्सितः पथः । 'बाटः पथश्च मार्गेश्च' इति त्रिकाण्डशेषाददन्तः पथशन्दः । पथशब्देन समासेन पुंस्तं निर्वाह्यम् । पश्चिन्दाब्देन समासे 'का पथ्यक्षयोः' (६।३।२०४) इति कादेशे 'पथः संख्याव्ययादेः' (वा• २।४।३०) इति क्रीबरवं भवति । 'सरपथस्त सुपन्थाः स्याद् व्यध्वो विपथकापथाँ' इति रभसोऽप्येवम् । ('कापथः कु-त्सितपथे उत्तीरे क्लीबमिष्यते') ॥*॥ कुत्सितार्थकुशब्दस्य पथराब्देन समासे कुप्रधाः, अपि ॥ (५) ॥*॥ पत्र 'दुर्मार्गस्य'॥

अपन्धास्त्वपर्थं तुल्ये

अपन्था इति ॥ पथोऽभावः । 'नम्' (१।२।६) इति तत्पुक्षः ॥ (१) ॥*॥ 'पथो विभाषा' (५।४।७२) इतः । 'अपथं नपुंसकम्' (२।४।३०)॥ (२)॥*॥ द्वे 'मार्गा-भावस्य'॥

शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

श्रक्ति॥ श्रप्तं प्राधान्यमदिति । 'अट गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'संज्ञायां कन्' (५।३। ७५)। ('श्रक्ताटकं भवेद्वारिकण्टकं च चतुष्पथे')॥ (१)॥ ॥ चतुणी पयां समाहारः। 'तिहतायों-' (२।१।५१) इति समासाः 'ऋषप्र्-' (५।४।७४) इति समासान्तः। 'इदुदुषधस्य-' (८।३।४१) इति षलम्। 'पषः संख्या-' (वा॰ २।४।३०) इति क्रीबल्वम्। ('चतुष्पर्यं चतुर्मार्गसं- गमे, ब्राह्मणे तुना')॥ (२)॥ ॥ दे 'चतुष्पथस्य'॥ प्रान्तरं दूरशून्योऽध्या

प्रान्तरमिति ॥ प्रकृष्टमन्तरमत्र । 'प्रादिभ्यः-' (वा॰ २। २। २।२४) इति बहुवीहिः । ('प्रान्तरं कोटरेऽरण्ये दूरस्त्य-पथेऽपि च') ॥ (१) ॥*॥ दूरश्वासो सून्यध ॥ एकम् 'कुरसून्यच्छायाजलादिवर्जितमार्गस्य ॥

कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥

कान्तारमिति ॥ कस्य जलस्य सुखस्य वान्तः । कान्त-मृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३। २।१)॥(१)॥*॥ एकम् 'चोराद्युपद्रवैर्तुर्गममार्गस्य'॥ गव्यूतिः स्त्री कोरायुगम्

गव्यूतिरिति ॥ 'गोर्यूती छन्दस्युग्संख्यानम्', 'अध्य-परिमाणे च' (वा॰ ६।१।०९) इत्यवादेशः । 'धन्वन्तरसहस्रं

१—आस्रवः कर्मबन्धहेतुक्रिया हिंसादिः तेन सद वर्तते यः स्कन्धः शरीरभावापन्नो रूपरसादिसमूदः सः सास्रवस्कन्यः । इत्य-नेकार्यकेरवाकरकोमुदी ॥

हु क्रोशः क्रोशहर्य पुनः । गब्यूतं क्री हु गब्यूतिर्गोधतं गोमतं च तत्' इति वाचस्पतिः । 'धर्नुहस्तचतुष्टयम्' 'ह्राभ्यां धतुःसहस्राभ्यां गब्यूतिः पुंखि भाषितः' इति शब्दाणंवः॥ (१)॥*॥ क्रोशयोर्युगम् ॥ (२)॥*॥ द्वे 'क्रोशह्ययपरिमितस्य'॥

नस्यः किष्कुचतुःशतम्।

नस्य इति ॥ किष्णुणं इस्तानां चतुःशती। 'चतुः-शतम्' इति तु पात्रादित्वात् (वा॰ २।४।३०)। चतुर्गुणं शतम्, इति वा । शाकपाधिवादिः (वा॰ २।१।६९)। नस्यते । 'गल बन्धने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । उल्वादित्वात् (उ॰ ४।९५) वः । केल्यस्तु 'नस्वं इस्तशतम्' इत्याह ॥ एकम् 'चतुःशतहस्तपरिमितस्य'॥

घण्टापथः संसरणम्

घण्टेति ॥ घण्टोपलक्षितः पन्याः । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।६९) । यद्वा घण्टानां पन्थाः । घण्टाप्रहणं वादित्राणां तद्वतां हस्त्यादीनां चोपलक्षणम् । 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इतः ॥ (१) ॥*॥ संभूय सरन्त्यत्र, अनेन, वा । 'स् गतौ' (३वा॰ प॰ अ॰)।—'करणा-' (३।३।१९०) इति ल्युट्-इति मुकुटः । तत्र । घस्य ल्युडपवाद-खात् । बाहुलकाद्वा ल्युट् (३।३।१९३) युच् (उ०२।७८) द्व युक्तः ॥ (२)॥*॥ 'दश धन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः' हति वाणक्यः ॥ हे 'राजमार्गस्य'॥

तत्पुरस्योपनिष्करम्॥ १८॥

तदिति ॥ तत् संसरणम् । पुरस्य चेद्भवति तदा । उपनिष्करन्ति निस्सरन्ति सैन्यान्यत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰से॰)।—'ऋदोरप्' (३१३१५७) इति मुकुटः। तक्त । अपो बाधकस्य स्युटोऽपि 'पुंलि' (३१३११९८) इति घस्यापवादत्वात् । यहा उपनिःकीर्यते सैन्यैईन्यते । 'कृज् हिंसायाम्' (क्रया॰ उ॰से॰)। 'कर्मण्यण्' (३१३१५७)। 'इतुदुपघस्य-' (८१३१४) इति षः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'पुरमार्गस्य'॥

इति भूमिवर्गविवरणम् ॥

पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटमेदनम् । स्थानीयं निगमः

पूरिति ॥ पिपतिं । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प० से॰)
'भ्राजभास-' (३।३।१०७) इति किए । 'उदोध्य--' (अ
१।१०२) इत्युत्वम् ।—'इलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः-इति मुकुटः । तत्र । 'बींः' (८।२।७६) इत्यस्य विषयात् ।
पूर्यते । 'पुर अप्रगमने' (तु० प० से०) । संपदादि किष्
(वा० ३।३।१०८) वा । यत्तु—पिपतिं, पूरयति, वा इति

१--- भट्टकीरस्वामी तु 'मध्यं विश्वदस्तशतम्' इति दर्शितकान् युकुटस्तु 'नस्वो विश्वं दस्तशतम्' इति दर्शितकान् ॥

विगृह्य 'पृ पालने' इति धातुमुपन्यस्य 'आजभास–' इति किप्– इति मुकुटः । तत्र । उक्तधातोः 'पूरयति' इति रूपासंभवात् । 'पूरी आप्यायने' (चु॰ उ॰ से॰) इत्यस्मादुक्तसूत्रेण क्रिपो-ऽविधानात् । सर्वत्र दीर्घोबारणश्रवणप्रसङ्गाच । ('पूः शरीरे पत्तने च') ॥ (१) ॥*॥ यदपि—'पृ पालने' इत्यस्माद् 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पूर्वविप्रतिषेषेन गुणादुत्वम्— इत्युक्तम् । तदपि न । पूर्ववित्रतिषेधे प्रमाणाभावात् । 'पि-पर्ति' इत्यादावतिप्रसङ्गाञ्च । पुरति । 'हगुपध-' (३।१। १३५) इति कः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षात्र । गौरादिः(वात् (४।१।४१) 'जातेः'- (४।१।६३) इति वा डीष् ॥ (२) ॥*॥ नगाः सन्सत्र । 'नैगपांसुपाण्डुभ्यो रः' (बा॰ ५।२। १०७)॥ (३) ॥ ॥ पक्षे क्लीबत्वं पत्तनसाहचर्यात् ॥ ॥ पतन्ति जना यत्र । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३।१५०) ॥ । 'पष्टनं पुटमेदनम्' इति वाचस्पतिः । बाहुलकात् पटेर-तनन् ॥ (४) ॥*॥ पुटानि पात्राणि भिग्नन्तेऽत्र । भिदिर् विदारणे' (रु॰ उ॰ अ॰) ।—अधिकरणे ल्युद (३।३। ११७)—इति मुकुटः । तत्र । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घनो ल्युडपवादत्वात् । युन् (उ॰ २।७८) तूचितः ॥ (५) ॥ ॥ स्थानाय हितम् । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः ॥ (६) ॥*॥ नितरां गच्छन्त्यत्र । 'गोचर-' (३।३। ११९) इति निपातितः । 'निगमाः पूर्वणिग्वेदनिश्चयाध्व-विषयपथाः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त **'नगरस्य' ॥**

अन्यत्तु यन्मूलनगरात् पुरम् ॥ १ ॥

तच्छास्रानगरम्

अन्यदिति ॥ मूठनगरं राजधानी । ततोऽन्यत् यतुः पुरम् । शाखेव नगरम् ॥ (१) ॥ । ॥ एकम् 'शाखानगरस्य'॥

वेशो वेश्याजनसमाश्रयः।

वेश इति ॥ विशान्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० प०)। 'हलक्ष' (१।१।१२१) घम्। 'नेपच्ये एहमात्रे च वेशो वेश्याएईऽपि च' इति तालव्यान्ते रभसः । 'एह-मात्रे गणिकायाः सद्माने वेशो मवेत्तु तालब्धः । तालब्धो मूर्धन्योऽलंकरणे कथित आचार्वैः' इत्यूष्मविवेकः ॥ (१) ॥॥ वेश्याजनस्य समाध्रयो वासस्थानम् ॥ (२) ॥॥ दे

'वेश्यानिवासस्य'॥ आपणस्तु निषद्यायाम्

आपण इति ॥ धा समन्तात् पणायन्तेऽत्र, पणन्तेऽत्र वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा॰ धा॰ से॰)। 'गोनरसंवर-' (३।३।९९९) इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ निषीदन्त्यस्यां जनाः 'षद् विश्वरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा॰, तु॰ प॰ ध॰) 'सं-श्रायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'सदिरप्रतेः' (८।३। ६६)इतिः॥ (२)॥*॥ हे 'सुट्टस्य' 'फ्रय्यषस्तुशास्त्रायाः'॥

१--भाष्ये हु 'नगाम' इत्येव दृइयते ॥

विपणिः पण्यवीधिका ॥ २॥

विपणिरिति ॥ विपणन्तेऽत्र 'पण व्यवहारे' (भ्या॰ आ॰ से॰)। 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा॰ ३।३।९०८) 'कृदिका-रात्-' (ग॰ ४।१) इति कीष्॥ (१) ॥३॥ पण्यानां वीशी खार्षे कन् (५।३।७५)॥ (२) ॥३॥ हे हेहस्र्न्यविकय-स्थानस्य । हहमार्गस्य इति स्वामी । 'आपणः पण्यवीशी च ह्रयं वीशीति संक्षितम्' इति शाश्वतः । 'आपणः पण्यवीश्यां च पण्ये च विपणः क्रियाम्' इति रभसः ॥ 'ह्र्यं ऋय्यव-स्तुशालापक्रेः'॥

रथ्या प्रतोली विशिखा

रथ्येति ॥ रथं वहति । 'तद्वहति रथयुग-' (४।४।७६) इति यत् । 'रथ्या दु रथसंघाते प्रतोत्यां पिय वलरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रतोत्थयति 'तुल उन्माने' चुरादिः । पवाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिकीष् (४।१।४१) । यत्तु—'एरच्' (३।३।५६)-इति मुक्टेनोक्तम् । तत्त । 'प्रतोत्थयति' इति विष्रहप्रदर्शनात् । शक्तिरि कारके भावे च एरचो विधानात् ॥ (२) ॥*॥ विशेते 'शीङः किद्रस्वथ' (उ॰ ५।२४) इति खः । 'यिशिखाः खनित्रिकायां रथ्यायां विधिखः शरे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्रीममध्य-मार्गस्य'॥

स्याश्वयो वत्रमस्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ चीयते । 'चिज् चयने' (सा० उ० अ०)। कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६)॥ (१)॥ ॥॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०)। 'विपृष्टिभ्यां रन्' (उ० २।२७)। 'वैप्रश्चावरणे वृत्दे प्राकारे मूलबन्धने' इति धरणिः। 'वप्रस्ताते पुमान्, अस्त्री रेणो क्षेत्रे चये तटे' इति मेदिनी (२)॥ ॥ हे 'प्रकाराधारस्य', 'परिखोद्धृतमृत्तिका-कृटस्य'॥

प्राकारो वरणः सालः

प्राकार इति ॥ प्र कियते । 'डुकुश् करणे' (त॰ उ॰ अ॰) । कर्मणि घन् (३।३।९९) । 'उपसर्गस्य घिन' (६।३।९२३) इति दीर्घः । आङ् वा-'सादकारयोः कृत्रिमे'

१—मुकुटस्तु—'चत्वार्येव इट्टस्य' इत्यन्ये । 'पर्यापतत्क्रियकः लोकमगण्यपण्यपूर्णापणं विपणिनो विपणि विमेजुः' इति मावे । 'विपणिईटः' इति विष्ठमेन व्याख्यातम् । अत एव प्रयोगादविपणेः पुंस्त्वमपि—इति सर्वेषरः—इत्यप्याद् ॥ अत एव दैममेदिन्योः 'विपणिः पण्यवीर्थां च अवेदापणपण्ययोः' इत्युपक्रभ्यते ॥ २—केल्लिलु 'विपण्यादीन्पन्नैकार्थानाद्वः । तथा च कौटिस्यः 'विशिख्या सौवर्णिमचारः' इति तु मह्मीरस्वामी—इति मुकुटः ॥ १—मुकुटपुस्तकयोस्तु 'चयः' इत्युपक्रभ्यते ॥ इति रीर्घः -- इति खामि मुक्टाँ। तज । अस्मादर्शनात्॥ (१) ॥ ॥ ॥ मणोति । 'वृष् वरणे' (सा॰ उ॰ से॰) कर्ति र स्युद् (३१३१९३)। करणे (३१३१९९०) वा। 'वरणो वरणहमे। प्राकारे, वरणं व्लाम्' इति हैमः॥ (२)॥ ॥ सल्यते। 'वल गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कर्मणे घन् (३१३१९९)। 'सालो वरणसर्जयोः' इति रभसः॥ ॥ 'तालव्यो नृपन्नपयोः शालो, वृक्षे वृती हमेदे च। तालव्यदन्त्य उक्तस्या क्रियां वृक्षशाखायाम्' इत्यूष्मिविवेकः। तत्र 'शल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) धातुर्वोध्यः॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'यष्टिकाकण्ट-कादिरचितवेष्ट्नस्य'॥

प्राचीनं प्रान्ततो वृतिः ॥ ३ ॥

प्राचीनसिति ॥ प्रागेव । 'विभाषा नेरिक् कियाम्' (५१४।८) इति खः ॥ ॥ 'प्राचीरम्' इति पाठे तु प्राचीरते । प्राङ्प्वां । 'चिन् चयने' (खा॰ उ० अ०) । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २१२५) इति कन्दीर्घो ॥ (१) ॥ ॥। प्रान्ततः, सप्तम्यास्तिः () । वरणं वृतिः । 'वृष् वरणे' (खा॰ उ० अ०) । किन् (३१३। ९४) ।—व्रियतेऽनया, इति 'वृतिः' इत्यपि नाम, इति खामी-इति मुकुटः । तच्च । करणे न्युट्प्सक्वात् ॥ ॥। एकं 'प्रामादेरन्ते कण्टकादिवेष्टनस्य'॥

भित्तिः ली कुँड्यम्

भित्तिरिति ॥ भिवते । 'भिदिर् विदारणे' (६० उ० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'मित्तः कुड्ये प्रमेदे व' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ कुट्यां साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कुट्याते वा । 'कुडि कार्कश्ये' () । प्यत् (३।१।१९४) । ('कुड्यां मित्ती विहेपने' इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ हे 'भित्तेः'॥

पडूकं यदन्तर्ग्यस्तकीकसम्।

पडूकिमिति ॥ यत् कुड्यं मध्यन्यस्तास्थि तत् ईड्यते । 'ईड सुतौ' (अ० आ० से०) 'उल्लकादयक्ष' (उ०४।४१) इति साधु । 'भवेदेडोकमेडूकमेडुकं न' इति दिह्पकोशः ॥ (१) ॥*॥ एकप् 'अस्थ्यादिमयकुड्यस्य'॥

गृहं गेहोदवसितं वेश्म सम्म निकेतनम् ॥ ४ ॥ निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् । गृहाः पुंति च भूष्टयेव निकाव्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥ गृहमिति ॥ गृहाति । 'भ्रह उपादाने' (क्या॰ उ॰ सै॰)

१—अस्य वार्तिकस्य, चदावरणप्रस्युदावरणयोश्च (६।६।१२२) सूत्रे आग्वे उपलब्धेरिकचित्करमेतत् ॥ २—कौ बोतते इति उपकरणे 'अन्यत्रापि' इति डः इति सोमनन्दी। स्टतेन वकारोऽत्र, न डकारः इति स्वामी—इति मुकुटः॥ 'गेहे कः' (३।९।९४४)। ('गृहं गृहाश्च पुंभूत्रि कलत्रे-Sपि च सद्मनि' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गेन गणेशेन इंह्यते कायते । 'इंह चेष्टायाम्' (स्वा॰ आ॰ से॰)। कर्मणि घम् (३।३।९९) । गो गणेशो गन्धर्वो वा ईह ईप्सितो यस्मिन्दा । 'गेहमक्षी, बालासमे स्त्रियाम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ उत् कर्ध्वम् अवसीयते स्म । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) 'षिञ् बन्धने' (स्वा॰ उ० अ॰) वा। कः (३।२।१०२)। 'द्यतिस्यति–' (७।४।४०) इक्षेत्रम् 'अवसितमृद्धे ज्ञातेऽप्यवसानगते च वाच्यलिङ्गं स्यात्' ॥ (३) ॥ 🛊 ॥ विश्वन्त्यन्न । 'विश्व प्रवेशने' (तु० प० अ॰)। मनिन् (ड॰ ४।१।४५) ॥ (४) ॥*॥ सीदन्सत्र । 'षद्ऌ विशरणादी' (भ्वा॰ तु॰ प॰ अ॰)। मनिन् (उ॰ ४।१४५) ('स्रचा स्यान्मन्दिरे नीरे' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ नि केत्यतेऽस्मिन् 'कित निवासे' (भवा० प० से०)। र्अधिकरणे युच् (उ० २।७८) ॥ (६) ॥∗॥ निशायामस्यते स्स । 'अम गलादाँ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२। १०२) । 'रुष्यमलर-' (७।२।२८) इति नेट्। 'निशान्तं सदनं वस्त्यमगारं मन्दिरं पुरम्' इति वाचस्यतिः । ('निद्या-न्तं त्रिषु शान्ते स्याःक्षीनं तु भवनोषसोः' इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ ॥ वसनम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० ८४०)। 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) । तत्र साधुः । यत् (४।४।९८) । अप स्त्यायति संहतं भवति । 'स्त्ये ध्ये शब्दसंघातयोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः पृषोदरादिः (६।३।१०९)।—'वष्टि भागुरिः' इत्य-ह्रोपः—इति खामिमुकुटौ । तत्र । तत्रापस्याप्रहणात् । **'कुँलोद**वसितं **पस्त्यम्' इति वाचस्पतिः ॥ (८) ॥*॥** सीदन्सत्र । 'बद्रुट' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। अधिकरणे युच् (उ॰ २।७८) । 'सद्नं मन्दिरे तोये' ॥*॥ खार्थण्य-न्ताद्युचि सादनमपि । 'सदनं सादनम्' इति द्विरूपकोशः ॥ (९) ॥ ॥ ('सदनं मन्दिरे तोये')। भवन्खत्र। 'भू' (भ्वा॰ प॰ से॰)। युच् (उ॰ २।६८)। भवनमस्यत्र वा अर्श आग्रज् (५।२।१२७)। 'भवनं सदने भावे' इति हैमः ॥ (१०) ॥*॥ अगान् ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥॥। आ अग्यते। 'अग कुटिलायां गती' (भ्या॰ से॰)। कर्मणि घर्ज् (३।३।९९)। 'विद्यादगारमागारमपगमापगामपि' इति द्विरूपकोशः ॥ (११) ॥*॥ मन्यते सुप्यतेऽत्र । 'मदि स्तुत्यादी' (भ्वा • आ॰ से॰)। 'इषिमदि-' (उ॰ १।५१) इति किरच। 'मन्दिरो मकरावासे मन्दिरं नगरे गृहे' इति हैमः॥
(१२)॥*॥ गृह्वाब्दो भुष्टिय पुंछि। चात् झीवे॥ (१३)
॥*॥ निचीयते धान्यादिकमत्र। 'चित्र् चयने' (खा॰ उ॰
छ॰)। 'पाष्ट्यसांनाय्य–' (३।१।१२९) इति साधुः।
('निवासचिति–') (३।३।४९) इति घिन निकायोऽपि।
'निकायः सद्मसंघयोः। परमात्मनि लक्षे व' इति हैमः॥
(१४)॥*॥ निलीयतेऽत्र। 'लीङ् खेवणे' (दि० आ० अ०)।
'पुंखि' (३।३।९९९) इति घः। 'एरच्' (३।३।५६) वा।
'निल्ल्योऽस्तमये गृहे। गोपनस्य प्रदेशेऽपि' इति हैमेः॥
(१५)॥*॥ एवम् आलयः॥ (१६)॥*॥ षोड्वा 'गृह्स्य'॥

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

वसन्खत्र। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन्। 'वासो वेदमन्यवस्थाने वासा स्यादाटरूषके' इति हैमः॥ (१७)॥॥ कुटति कुटिलीमवित । 'कुट कौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपधन्' (३।१।१३५) इति कः। 'इगुपधात् कित्' (उ॰ ४।१२०) इति, ईनि 'कृदिकारात्न' (ग॰ ४।१।४५) इति दीष् वा। 'कुटः कोटे षिलाकुटे घटे गेहे कुटी सुरा। चित्रगुच्छा कुम्भदासी' इति हैमः॥ ('कूटः कोटे पुमानखी घटे, ब्रीपुंसयोग्रेहे। कुटी स्यास्कम्भदासां तु सुरायां चित्रगुच्छकेन्' इति मेदिनी)॥ (१८)॥॥ शल्यस्त्र । 'दाल गतौ' (भवा॰ प॰ से॰)। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन्। 'दालो हाले मत्समेदे चालौककस्त्रप्रदेशयोः। स्कन्धशाखायाम्' इति हैमः॥ (१९)॥॥॥ सह मान्स्यत्र। 'बेंन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।३।१०१) इति डः। 'समा चृतसमृह्योः। गोष्यां सभ्येषु शालायाम्' इति हैमः॥ (२०)॥॥ चत्वारि 'समागृहस्य'॥

संजवनं त्विदम्।

चतुःशालम्

संजेति ॥ संजवन्त्यत्र । 'जु गतौ' सौत्रः । अधिकरणे त्युद (३।३।११८) ॥ (१) ॥*॥ चतकः शालाः समाहताः 'आवन्तो वा' (वा॰ २।४।३०) इति वा झीवलम् ॥*॥ ऐकम् 'अन्योन्याभिमुखशालाच्चतृष्टयगृहस्य'॥

मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ॥ ६॥

मुनीनासिति ॥ पर्णानिर्मिता शाला । शाक्तपार्थिनादिः (वा॰२।१।६९)॥(१)॥*॥'ईंटस्तृणपर्णादिः' इति देशीकोशः ।

र—'मन्यत्रापि—' इत्यधिकरणे सुच् इति पाठः ॥ र—अत एव हैमनाममालायाम् 'समोदवसितं कुरूम्' इत्यत्र कुरूराब्द उपस्थ्यते । 'दिष्यदेवकुर्लाञ्कुताः स्वर्गा इत मार्गाः' इति दमयन्ती-श्रेवश्च । कुत्रचित् 'नक' इति लिखितमासीत् ॥ ३—वदं तु न प्रकृतोपयोगि ॥

१—एकयकारवान् । अत एवानेकार्यकैरवाकरकीमुखां घन्नन्तरवे-नैव न्याख्यातः । युक्तं चैतत् । ण्यदन्तस्य निवासार्थे एव निपाति-तत्वात् । धन्नन्तस्येव तु संघाष्यंकता संभवति । निकाय्यः ॥ २—हैमसटीकपुस्तके तु नोपक्य्यते ॥ २—ईनि प्रत्यवे' इति वा पाठः ॥ ४—अन्यन्नापि पाठः ॥ ५—द्वे इति मुकुटः ॥ ६—हस्वोकारादिः । तथा च रषुः 'सीअजाकमुटनेषु विस्मृतम्' इति—इति मुकुटः ॥

उटाजायते । 'पैश्वम्याम्-' (३।२।९८) ६ति डः ॥ (२) ॥∗॥ द्वे 'मुनीनां गृहस्य' ॥ चैस्यमायतनं तुल्ये

चैत्यमिति ॥ चीयते । 'चित्यामिनित्ये च' (३।१।१३२) इति साधुः । चित्याया इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ।—तस्येदम्—इति विम्रहप्रदर्शनं मुकुटस्य प्रमादः । चित्यायाः झीलिङ्गत्वात् । 'चैत्यमायतने बुद्धनिम्बेऽप्युद्देय-पादपे' इति कदः ॥ (१) ॥ ॥ आयतन्तेऽत्र । 'यती प्रयन्ने' (भवा० आ० से०)। अधिकरणे त्युट् (३।३।११८) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'यज्ञस्थानस्य' । उद्देश्यवृक्षस्येत्यन्ये ॥

वाजिशाला तु मन्दुरा।

वाजीति ॥ वाजिनां शाला ॥ (१) ॥ ॥ मन्दन्तेऽत्र । 'मिद स्तुत्यादी' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'मन्दिवाधि–' (उ॰ १।३८) । इत्युरच् 'मन्दुरा वाजिशालायां शयनीयार्थव-स्तुनि' ॥ (१) ॥ शा द्वे 'अश्वदाालायाः' ॥

आवेरानं शिल्पिशाला

आवेशनिमिति ॥ आविशम्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु॰ प॰ अ॰)। 'करणा-' (३।३।९९८) इति ल्युट्। युच् (उ॰ २।७८) वा । 'आवेशनं शिल्पशाले भूतावेशप्रवेशयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (९)॥*॥ शिल्पनां शेला ॥*॥ शिल्पस्य शाला, इति तु खामी ॥ (२)॥*॥ हे 'स्वर्णकारा-दीनां शालायाः'॥

प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

प्रपेति ॥ प्रपिबन्सस्याम् । 'पा पाने' (भ्व॰ प॰ भा॰)। 'भातखोप-' (३।३।१०६) इस्तक् ॥ (१) ॥*॥ पानीयस्य शाला । सार्थे कन् (५।३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलका-स्वायाः ॥

मठइछात्राविनिलयः

मठ इति ॥ मठन्त्यत्र 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हलक्ष' (३१३।१२१) इति घन् । संज्ञापूर्वकत्वाक्ष इद्धिः । यद्वा मठित निवासयित । प्रचायन् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ छात्रोऽन्तेवासी भादियेषां परिवाजक-क्षपणका- सीनां तेषां निल्यः । बौद्धानां तु विद्वारोऽस्री ॥*॥ एकम् 'शिष्याणां ग्रहस्य=मठस्य'॥

गञ्जा तु मदिरागृहम्।

गञ्जेति ॥ गजन्यसाम् । 'गजि शब्दार्थः' (भ्या॰ प॰ सै॰)। 'गुरोष इकः' (३।३।१०३) इतः । 'गञ्जा खनौ प्रराष्ट्र । गञ्जः सात्पंति रीढायां भाण्डागारे तु न क्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ मदिराया गृहम् ॥ (२)॥ ॥ ॥ वे 'मयसंधानगृहस्य'॥

१—अन्यत्रापि ॥ २—'विभाषा सेना-' (२।४१२५) इति डीवतार्था 'शिल्पिशालम्' अपि ॥

गर्भागारं वासगृहम्

गर्भेति ॥ गर्भ इवागारम् ॥ (१) ॥*॥ वासस्य गृहम् ॥ (२) ॥*॥ हे 'गृहमञ्चमागस्य'॥

अरिष्टं सुतिकागृहम् ॥ ८॥

अरिष्टमिति ॥ नास्ति रिष्टमत्र । न रिष्यते स्म हिंसैः इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। फः (३।२। ९०२) । 'अरिष्टो लगुने निम्बे फेनिछे काककह्रयोः। अरिष्टमग्रुमे तके स्तिकागार आसवे । ग्रुमे मरणविहे व' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥*॥ स्तैव स्तिका । 'सैतकारीनां वा' (वा॰ ७।३।४५) स्तिकाया गृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसवस्थानस्य' चलारः पर्यायाः, इत्यन्ये ॥

वातायनं गवाक्षः

वातेति ॥ ईयतेऽनेन । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) क-रणे त्युट् (३।३।११८)। युच् (उ० २।७८) वा। बातस्याय-नम् ॥ (१) ॥ ॥ गवामक्षीव । 'अक्षणोऽदर्शनात्' (५।४। ७६) इत्यच् । गावो जलानि किरणा वाक्षन्ति व्यामुबन्ति एनमनेन वा। 'अक्ष्र् व्यासौ' (भ्वा० प० से०)। अकर्तर्थेषे धम् (३।३।१९)। यन्तु—'इन्द्राक्षयोः समासे च' इत्यवक् इति स्वामिनोक्तम् । तन्न । एतद्वचनस्यादर्शनात् । 'गवाध्री शक्तवारुणां गवाक्षो जालके कपौ' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'जालकस्य' ॥

अथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः।

अश्रेति ॥ मण्डनं मण्डः । 'मिंड भूषायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घन् (३।३१९) मण्डं पाति। 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मण्डं पिबति वा॥ (१)॥॥ जनानामाश्रयः॥ (२)॥॥॥ हे 'क्रीबा-सोचितमण्डपस्य'॥

हर्म्यादि धनिनां वासः

हम्येति ॥ हरति मनः । 'हम् हरणे' (भ्वा॰ उ० अ०)। अध्यादित्वात् (उ० ४।११२) यत् सुट्च ॥ (१) ॥ ॥ ॥ आदिना स्वस्तिकादि ॥ एकम् 'धनवतां वासगृहस्य' ॥

प्रासादो वेषभूभुजाम् ॥९॥

प्रास्ति ॥ देवानां भूभुजां च गृहम् । प्रसीदिति मनो-ऽत्र । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घल्। 'उपसर्गस्य घनि' (६।३।१२२) इति वीर्षः। आङ्वा॥ (१) ॥*॥ एकम् 'देवानां राक्षां च गृहस्य'॥

सौधोऽस्री राजसदनम्

सौध इति ॥ 'चुधा स्री लेपने मूर्क्यो झुहि गङ्गेष्टिका-मृते'। स्रधा लेपोऽस्थास्ति । ज्योस्माविस्तात् (बा० ५।२। १०३) अण्॥ (१) ॥ शा राज्ञः सदनं योग्यलात् । यद्वा

१-माप्ये तु 'वा स्तिकापुत्रिकावृन्दारकाणाम्' ब्रुप्यप्रभ्यते ॥

सदनानां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥*॥ दे 'राजगृहस्य' ॥

उपकार्योपकारिका ।

उपेति ॥ वपिकयते । कमैणि 'ऋहलोर्ध्यत्' (३।१। १२४)। ('उपकार्या राजसद्मन्युपकारोचितेऽन्यवत्')॥ (१)॥ ॥ उपकरोति ग्लुल् (३।३।१३३)। ('उपकारि-कोपकर्मा पिष्टमेदे नृपालये')॥ ॥ 'उपकार्युपकारिका' इति द्विकपकोशदर्शनादुपकार्यपि । तत्र उपकार्यति पवाचिचि (३।१।१३४) गौरादि (४।१।४१) क्लि । यत्तु—उपकार्यक करोतीति विगृद्ध 'कमैण्यण्' (३।२।१) इत्युक्तं मुकु-देन । तत्र । निपातानामसत्त्व।थंकरवेन कौरकस्वायोगात्॥ (२)॥ ॥ द्वे 'राजगृहसामान्यस्य'॥

स्रस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥ १० ॥ विच्छन्दकः प्रमेदा हि भवन्तीश्वरसदानाम् ।

स्वस्तिक इत्यादि ॥ स्वस्ति क्षेमं कायति । 'कं शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। ('स्वस्तिको मज्ञल्रह्ये चतुष्क-गृहमेदयोः')॥ (१)॥॥॥ पर्वतो भग्रमत्र॥ (१)॥॥॥ नन्दयतीति नन्दी आवतोऽत्र। ('नन्दावर्तः पुमान्वेश्मप्रमेदे भगवृष्टमे')॥ (१)॥॥॥॥ १०॥ विशिष्टच्छन्दोऽत्र। यहा विशिष्टाच्छन्दयति साभिन्छापान्करोति। ण्वुल् (३।९।९३३) कृन् (उ॰ २।३२) वा॥॥॥ 'विच्छर्द्कः' इति पाठः-इति स्वामी। तत्र 'उच्छु-दिद् रीप्ता' (६० उ० से०)। ण्वुल् (३।९।९३३)॥ (१)॥॥ आदिना चचक-वर्षमानादिपरिमहः॥ 'ईश्वर्गृहवि-शेषाणां' पृथगेकैकम्॥

रूयगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥ ग्रुज्ञान्तश्चावरोधश्च

स्येति ॥ स्रीणामगारम् । अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहम् ॥ (१) ॥ ॥ अवहध्यन्तेऽत्र ल्युटै (३।३।१९७) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ स्वि (३।३।१४) स्वरोधः । ('अचरोधिस्तरोधाने राज-दारेषु तहृहे') ॥ (४) ॥ ॥ ग्रद्धा उपधाग्रद्धा रक्षका अन्ते समीपेऽस्य ॥ (३) ॥ ॥ चत्वारि 'राक्षां स्त्रीगृहस्य'॥

स्यादृष्टः श्लोममस्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ अह्यते । 'अह अतिक्रमणे' (स्वा॰ आ॰ से॰) । कर्मणि घम् (३।३।९४) । अव्यति वा । अच् (३। ३।९३४) ॥ (९) ॥*॥ क्षवन्त्यत्र । 'दुश्च शब्दे' (अ॰ प॰ से) । 'अर्तिस्तु' (उ॰ ९।९४०) इति मः ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'क्षोमः' अपि ॥ (२) ॥*॥ हे 'हुम्यांद्युपरि-पृहस्य'॥

प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्टके ॥ १२ ॥

प्रघाणिति ॥ प्रहण्यते । 'अगरैकदेशे प्रथणः प्रघणश्व' (३१३१७९) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रघणोऽलिन्दके तास्रकलशे लोहसुद्गरे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अल्यते भृष्यते । 'अल भृष्णादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) बाहुलकात्किन्द्य् ॥*॥ प्रज्ञाचणि 'आलिन्दः' अपि । 'गृहैकदेशे आलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा' इत्यसरमाला । 'अलिन्दस्त्वल्पपिण्डिका' इति सुभूतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्वारप्रकोष्टाद्वहिद्वारामय-र्तिचनुष्कस्य'॥

गृहावग्रहणी देहली

गृहेति ॥ गृहमवगृह्यतेऽनया । 'प्रह उपादाने' (क्या॰ उ॰ से॰)। 'करणा–' (३।३।१९७) इति ल्युर्दे॥ (१) ॥ ॥ ॥ देहनम् 'दिह उपचये' (अ॰ उ॰ अ॰) भाने घम् (३।३। १३) देहं गोमयाद्युपलेपं लाति। 'ला दाने' (अ॰प॰अ॰)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। गौरादिः (४।१।४१)॥ (२)॥ ॥ हे 'उतुम्बरस्य'॥

अङ्गनं चत्वराजिरे।

अक्रन मिति॥अक्रस्त्र । 'अगि गतौ' (भ्वा०प० से०)। 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट्। 'अक्रनं प्राक्तणे याने कामिन्यामक्षना मता' इति नान्तवर्गे विश्वः। 'अक्रणम्' इति पाठे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥ (१)॥॥ वस्यते। 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०)। 'कृगृश्वतिभ्यः ष्वरच्' (उ० २।१२१)। 'चत्वदं स्यात्पथां श्वेषे स्थण्डलाक्षनयो-

१—मलिन्दो हस्वादिः 'यस्यामलिन्देपु न चकुरेव' इति माधः—इत्यपि मुकुटः ॥ २—धतदमे 'युचि तु गौरादित्वम्, इति पाठ: ॥ ३—यच मास्रतीमाधवन्याख्यायां जगञ्जरः 'मङ्ग-णशब्दे विधायकाभावाण्णत्वश्रुतिर्युक्ता । पृषोदरादित्वाण्णत्वमि-त्यपि बचोऽमूलकमेव' इति । यदपि मुरारिक्याख्यायां रुचिपतिः अङ्गनदाब्दो णकारान्त इति केचित्पठन्ति । तदप्रामाणिकम् । नच पृपोदरादिपाठेन णत्वमिति वाच्यम् । पृषोदरादिपाठे प्रमाणाभा-वात्। तथाविधानुप्रासयमकादेरदर्शनाश्व' इति तदुभयमपि मन्दम्। 'कानि पृषोदरादीनि, पृषोदरप्रकाराणि । कानि पृषोदरप्रकाराणि, येपु लोपागमवर्णविकाराः श्रयन्ते, न चोच्यन्ते' इति भाष्यतः 'काः नीति । किमादिशस्दः प्रकारे, अथ व्यवस्थायाम्, इति संदेहा-त्प्रश्नः । पृथोदरप्रकाराणीति ॥ प्रकार आदिशब्दः, व्यवस्थार्थे ह्यादि-नाब्दे यथोपदिष्टमहणमनर्थकं स्यात्' इति कैयटतम् मूयमाणापा-सङोपागमवर्णविकारस्यैव पृषोदरादित्वस्य लामाद् । गणपाठस्याः प्रामाणिकत्वेऽपि तस्याकृतिगणत्वेनाकृणदान्द्रस्य प्रामाणिक**त्वात** पृषोदरादित्वे बाधकाभावात् ॥ नच शिष्टायुक्तत्वेनाप्रामाणिकतेति वाच्यम् । 'अध्यास्य सौरमेयं मौक्तिकरुत्विरङ्गणेषु विहितमतिः' शक्तारवैराग्यार्थद्वयप्रतिपादकरस्मिकरअन-काव्ये श्रेषस्य णान्तत्वमन्तरासंभवेज तस्यावदयकस्वाद् ॥

र—असस्वार्धकानामि कारकत्वं 'वचादयः क्रिया भवति-क्रियायाः कःयों भवन्ति' इति 'भूवादि-' (१।१।१) युत्रस्थभा-चतो कश्यते ॥ र—दत्तवमे युक्तित पाठः ।

रिप' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अजन्त्यत्र । 'अज गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अजिरिबाबिर—' (उ॰ १।५३) इति किरच्॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ब्राङ्गणस्य'॥ अधस्तादारुणि शिला

अध इति ॥ बिलति । 'बिल उञ्छे' (तु० प० से०)। 'इगुपध-' (३१९१३५) इति कः। 'शिल उञ्छे क्षियां प्राव-द्वाराधःस्थितदारुणोः' इति तालव्यादौ रभसः ॥॥॥ 'तल-दार शिली योषित्+नासा दौरूर्ध्वमस्य यत्+' इति बोपा-लितात् 'बिली' इलिप ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्वारस्तम्भा-धःस्थितकाष्टस्य'॥

नासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥

नासेति॥ नासते। 'णास शब्दे' (भ्वाव आव सेव)। 'गुरोक्ष-' (३१३११०३) इत्यः। 'विद्वेया नासिका नासा नासा द्वारोध्वंदारु च' इति दन्त्यान्ते रुदः। नासा दारुपरि द्वारस्य। 'अधोदारु श्रिका क्षियाम्-' इति नाममाला॥ (१)॥ शा 'स्तम्भद्वारस्थकाष्टस्य'। 'उपरिभित्तिधा-रकस्य काष्टस्य' वा एकम्॥

प्रच्छन्नमन्तद्वीरं स्यात्

प्रच्छन्नेति ॥ प्रकर्षेण छनं द्वारम् । 'कुगति-' (२।२। १८) इति समासः ॥ (१) ॥ ॥ अन्तःस्थितं द्वारम् । शाक-पार्थिवादिः (२।१।६९) एकं (द्वे) 'सोधादौ गुप्तद्वारस्य' (खिडकी) इति ख्यातस्य ॥

पश्रद्वारं तु पक्षकः।

पक्षेति ॥ पक्षे पार्थं द्वारम् ॥ (१) ॥ ॥ पक्ष इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) कन् । संक्षायां (५।३।९७) वा । ('पक्षकलु पुमान्पार्थद्वारे च पार्थमात्रके')॥ (२)॥ ॥ ॥ द्वे 'पार्थ्वद्वारस्य'। 'प्रच्छनमन्तर्द्वारे स्वात्पक्षद्वारे तदुच्यते' इति काल्यान् पूर्वान्वयी – इल्लन्ये॥

वलीकनीध्रे परलप्रान्ते

वलीकेति ॥ वललावृणोति भित्त्यादि 'अलीकादयथ्व' (उ॰ ४१२५) इति निपातः । 'बलीकः पटलप्रान्ते' इति पुंस्काण्डे बोपालितात् पुंस्कमिष ॥ (१) ॥ ॥ नितरां भ्रियते । 'धृड् अवस्थाने' (तु॰ आ॰ अ॰) । 'निश्चयेन धरति जलम्' इति वा । 'धृज् धारणे' (भ्रवा॰ उ॰ अ॰) । मूलन्त्रियुवादिः (वा॰ ३।२।५) । 'अन्येषामि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । निश्चयेन इन्धे । 'जि इन्धी वीतो' (६० आ॰ से॰) । 'स्फायि-' (उ॰ २।१३) इति रक् । मुकुटोक्ता करण्युरपत्तिस्तु नादर्तव्या 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वाक्य-शेषात् । 'नीभ्रं(मं) नेमो वलीकेन्द्रो रेवतीमेऽपि का-

भगर० १६

नने'॥ (२) ॥∗॥ पटलस्य छदिषः प्रान्ते ॥ (३) ॥∗॥ त्रीणि 'पटलप्रान्ते गृहाच्छादनस्य'॥

अथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

अथेति ॥ पटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पटति उदकं वा । 'पट गती' (स्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । दृषादिः (उ० १।१०६)। 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छदिषि संचये । पिटके परिवारे च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ । । । । छादयति 'छद अपवारणे' चुरादिः । 'अचिञ्जचि-' (उ० २।१०८) इति सः । 'इन्स्मन्-' (६।४।९०) इति हसः ।—'साहचर्यात् सान्तं क्षी-वैम्-' इति मुकुटः । तत्र । 'छदिः स्वियाम्' इति लिक्नानुः । समस्त्रात् ॥ (२) ॥ ॥ 'पटम्' 'चालम्' अप्यत्र ॥ है 'छादनस्य'॥

गोपनसी तु बलभीच्छादने बक्रदारुणि।

गोपेति ॥ गोपायति । 'गुपूरक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकान्नसट् प्रत्यसः । अल्लोप (६।४।४८) यल्लोपो (६।९।६६)। यद्वा गवां गोभिर्वा पानं गोपानं किरणानां किरणेवी बोषणम् । तत् स्यति निवर्तयति । 'षो अन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।९।४९)॥ (१)॥ ॥ वल्रति । 'वल संवरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादमन् । गौरादिः । 'ग्रुद्धान्ते वलभीचन्द्र-शाले संधोर्धवेवरमनि' इति रभसः॥ (२)॥ ॥ वक्राणि दाहणि यस्मन् । वह्रणेषु छादनार्थं दत्तस्य वक्र-

१-अत एव 'पटलछदिषी समे' इति हैमे उक्तम्। व्याख्यातं च तद्वयाख्यात्रा 'छदिः क्रीबलिङ्गः' इति । अतएव भट्टक्षीरखामिनापि 'छदिरिसन्तः क्वीबे' इत्येवोक्तम् । किंच **छदिषः** क्वीबत्वाभावे 'रूपमेदसाइ चर्यविशेषविध्यन्यतरेण 🦟 लिङ्गप्रहः' इति षायां न्यूनतापत्तिः स्यात् । तसाद्धेमकोश्चतः स्वपरिभाषया च छदिषः ङीबत्वमेव मन्तन्यम् ॥ लिङ्गानुशासनस्त्रे द्व 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाहिङ्गस्य' इति भाष्येणानादरणीयतैव बोधितेति तु प्रतिभाति । फक्षमेदे प्रत्याख्यानासंभवादिति दिक् ॥ सौधोध्वं वेदम तद्यादने २-- मुकुटस्तु-- वक्रभ्याश्चन्द्रशास्त्रयाः गोपानसीशन्दो वर्तते इति दर्शयन् 'एकम्' इत्येवोक्तवान् ॥ अतएव 'गोपानसीपु क्षणमाश्रितानाम्' वति मावन्याख्यायां बल्लभः देवोऽपि 'बलमीच्छादनं दारुवकं गोपानसीं विदुः' इति कोपान्तरः मुपन्यस्तवान् ॥ अत एव मुकुटेन 'छहेन बरुभ्यप्युक्ता' इति प्रोक्तम् ॥ समासमटकतयोत्तया 'छल्ल्बनिर्वादः । यदि च वक्रभ्यपि नामस्त्रे-वोक्ता भनेत्तदा छलपदोपादानमनर्थकं स्याद् ॥ तसादुक्तरभसको वप्रामाण्येन वलभी चन्द्रशालापर्यायाऽहीकार्या । अत एव 'रस्या इति प्राप्तवतीः पताकाः' इति माधव्यास्यायां बळ्भदेवो वरूमीरूपः रिवसतीः' इति व्याख्यत् । इस्तान्तापि वरुभिः । अत एव 'तां कस्यां

१— 'नासा दारू ध्वंमस्य यत्' इति लिखितमपि न प्रकृतोप-योगि ॥ २— 'अपो दारु शिक्षा कियाम्' इति तु न प्रकृतो-पयोगि॥

काष्ट्रस्य' (छ(स)जा) इति स्यातस्य ॥ पटलाधारवंश्वप-नरस्य इत्यन्ये ॥

कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकम् ॥ १५ ॥

कपोतिति ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰)।
ण्युल् (३।९।९३३)। कपोतानां पालिका । कपोतानपालयति
कमैण्यण् (३।२।९) । डीप् (४।९।९५)। 'संक्षायां कन्'
(५।३।७५) इति वा ॥ (१) ॥॥ विशेषेण टक्क्यन्तेऽत्र ।
'टिक बन्धने' (चु॰ प॰ से॰)। 'हलक्ष' (३।३।९२१) इति
धम्।—कमैण्यच् (३।३।५६) वा-इति मुकुटस्य प्रमादः ॥
(२) ॥॥। हे 'गृह्मान्ते रचितपश्चिस्थानस्य'॥

स्त्री द्वाद्वीरं प्रतीहारः

स्रीति ॥ द्वारयति 'द्व वरणे' () णिजन्तः । विच् (११२१७५) । यद्वा द्वार्यते । संपदादिः (३१३११०८) ॥ (१) ॥ ॥ । पवाद्यवि (३१९११३४) द्वारम् । 'द्वारं निर्गमेऽभ्युपाये' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ प्रतिहियते आव्रियते । कर्मणि घल् (३१३११४) 'उपसर्गस्य घलिन' (६१३१९०९) इति वा दीर्घः । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थ द्वाःस्थितायां तु योषिति' ॥ (३) ॥ ॥ श्रीणि 'द्वारस्य'॥

स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका।

स्यादिति ॥ विगता तर्दिहिसाऽस्याः । 'तर्दे हिसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सर्वभातुभ्य इन्' (उ॰ ४।१९८) इतीन् ॥ (१) ॥*॥ विदन्सस्याम् । इन्नन्तात् 'कृदिकारात्-' (ग॰ ४।१।४५) इति वा डीष्। स्वार्थे कन् (५।३।७५)॥ (२)॥ ॥॥ हे 'माङ्गणादिषु कृतस्योपवेशस्थानस्य'॥

तोरणोऽस्त्री बहिद्वीरम्

तोरेति ॥ दुरन्सत्र । 'तुर लरणहिंसनयोः' ()। अधिकरणे ल्युदै (३।३।१९७)। 'तोलयन्सत्र,' इति वा। 'दुल उन्माने' (चु॰ प॰ से॰)। स्लयोरेकलम् । 'तुतुरस्नेन 'तुर लरणे' जोहोसादिकः॥ (१)॥॥ वहिर्द्धारात्। ('अपपरि-' (२।९।१२) इति समासः)। 'बहिश्व तद्वारं च' इति वा॥ (२)॥॥॥ वे 'द्वारबाद्यभागस्य'॥

पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

पुरेति ॥ पुरस्य द्वारम् ॥ (१) ॥ ।।। गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) बाहुलकादुरच् । यद्वा पोलति ।

चिद्भवनकभी', 'विश्वस्थानवलोक्य शून्यवलमावेकैकसाभाषावे' इति मेबद्तः । 'दृष्टा दृष्टा भवनवकमीतुक्ष्यांतायनस्या' इत्यादिप्रयोगान्तरोषाई घिन्तापि । नद्धेतैर्व्हर्यवृंकभ्या गोपानद्यीपर्याद्यत्वं संभवति । गोपानस्यां वासस्य द्वाद्यपूर्वकत्वातुपप्तिः । प्राचीनतत्तत्काव्याविरोभाषा । तस्याद्रकभिशान्दे वाद्यककादिभिन् प्रत्ययः । 'कृदिकारात्-' इति कीवि दीवन्तिति दिन् ॥

१- इत उत्तरं 'बुच् (उ० २।७८) वा' इति वा पाठः ॥

'पुल महत्त्वे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। इगुपघत्वात्कः (३।९। १३५) रल्योरमेदः। गोभिः पुरम्। गाः पुरति। 'पुर अप्रगमने' (तु॰ प॰ से॰) ष्यर्थः। 'मूल्विभुजान' (वा॰ ३। २।५) इति कः॥ (२) ॥॥ हे 'नगरद्वारस्य'॥ कृटं पूर्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्

क्टमिति ॥ इस्तिनो नख इव । इस्तिना न खन्मते । इति वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३१२१९०२) इति डः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पुरद्वारे-ऽवतारणार्थे इतस्य कमनिम्नस्य मृत्कूटस्य'॥ अथ त्रिष्

कपाटमररं तुल्ये

अथेति॥ कं वातं शिरो वा पाटयति। 'पट गतौ' (भ्वा॰ प० से॰)। 'कमंण्यण्' (३।२।१)॥ ॥ 'कवाटम्' इखन्ये। तत्र कं वातं वटति। 'यट वेटने' (भ्वा॰ प० से॰)। क्रियाम् 'टिक्डान्' (४।१।९५) इति कीप्। 'कुङ् बाब्दे' (तु॰ आ॰ अ॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। कवं शब्दमटतीति वा॥ (१)॥ ॥ ध्यति । 'अर्तिकमिन्' (उ॰ ३।१३२) इत्यरन्। क्रियाम् गौरादिकीष् (४।१।४१)— इति पिक्का। 'कपाटश्च क्रयाटश्च त्रिष्ठ स्थादरं न ना' इति वाचस्यतिः। 'अर्र छदकपाटयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ ॥ ऋच्छति विच् (३।२।७५)। अरम् ऋच्छति। 'सर्वधातुभ्यः' (उ॰ ४।११२) इतीनि 'अर्राः' इदन्तोऽपि। ('अर्र पुनः। कपाटो-देरिः कवाटः' इति हैमः)॥ (२)॥ ॥ ॥ हे 'क्रपाटस्य'॥ तिक्विक्कममोऽर्गलं न ना॥ १७॥

तदिति ॥ तत् कपाटं विष्कभाति । 'स्कम्भुः' सीत्रो रोधनार्थः । 'कर्मण्यण्' (३।२।३) ।— मुकुटस्तु-आवश्यके णिनिः (३।३।९००) इति वदन् 'तद्विष्कम्भागेल्रम्' इति मूल-पाठं मन्यते । 'वेः स्कभातेनिंत्यम्' (८।३।००) इति पत्वम् ॥॥। अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्या० प० से०) वृषादित्वात् (उ० १।९०६) कलन् । न्यङ्कादित्वात् (०।३।५३) कुत्वम् । ('स्यावर्गलं तु कल्लोले परिघेऽपि') । क्रियां टाप् (४।९।४) लघुलविवक्षायां डीप् (४।९।५५)—इति पिकका ॥ (१) ॥॥ एकं 'क्रपाटरोधनकाष्टस्य'॥

आरोइणं स्वात्सोवानम्

आरोहेति ॥ आक्षातेऽनेन । 'कह प्रादुर्भाने' (भ्या॰ प॰ अ॰)। करणे त्युट् (३।३।१९७)। 'आरोहणं स्यात्सो-पाने समारोहे प्ररोहणे' ॥ (१) ॥ श्रा सह विद्यमान उप उपरि आनो गमनमनेन ॥ (२) ॥ श्रा हे 'पाचाणादिकत-सौधाद्यारोहणमार्गस्य'॥

१—तथाच कविताम्युदये—'प्रेयन्तेऽसी परमररयो इन्यंबाताय-नानाम्' इति मुकुटः । २—सोपानं दन्खादि 'सोपानपवप्रसुरसुज्य वायुनेगसमुद्धतः' इत्यत्रास्रीकसमक्षेत्रात् । इति मुकुटः ॥

निश्रेणिस्त्वधिरोहणी।

निश्चेणिरिति ॥ नियता श्रेणः पक्षिरत्र ॥ ॥ सविसर्ग-पाठे निश्चिता श्रेणिरत्र । परसाहचर्यात्त्रीलम् । 'निश्चेणिर-धिरोहण्यां सर्जुरीपादपेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ अधिरु तेऽनया । स्युट् (३।३।११७)॥ (२) ॥ ॥ दे 'काष्ट्रादिकृतारोहणमार्गस्य'॥

संमार्जनी शोधनी स्यात्

संमेति ॥ संमृज्यतेऽनया । त्युट् (३।३।११७) 'मृजे-र्षृद्धिः' (७।२।११४।)॥ (१)॥*॥ शोध्यतेऽनया । 'ग्रुष शोचे' (दि० प० अ०) ण्यन्ताह्युट् (३।३।१९७) ॥ (२) ॥*॥ एषु कर्तिर त्युट् (३।३।१९३) वा । 'वर्षनी' अप्यत्र । ('संमार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी' इति हैमात्)॥ है 'गृहादिसंमार्जन्याः' 'झाङ्क' इति ख्यातायाः॥

संकरोऽवकरस्तया ॥ १८॥

क्षिप्ते

सिति॥ चंकीयंते। 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। हिंसायाम् (क्या॰ उ॰ से॰) वा। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)।।।। 'संकारः' इति पाठे तु कर्मणि घश् (३।३।१४)। ['अथ संस्कारोऽवकारेऽप्रिवटरकृती। संकारी भुक्तकन्यायाम्' इति हैमः ॥ मेदिनीकोशे तु हस्तमध्यः]॥ (१) ॥।।। अवकीयंते॥ (२) ॥।।। (तया शोधन्या) क्षिप्ते धूल्यादौ॥ 'कचरा' इति ख्यातस्य॥

मुखं निःसरणम्

मुखमिति ॥ खन्यते । 'खनु अषदारणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'डित्खनेर्सुट् चोदात्तः' (उ॰ ५।२०) इत्यच् आदे-मुंडागमः । 'मुखमुपाये प्रारम्मे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ निःसरन्त्यनेन । 'स्र गतौं' (भ्वा॰ प॰ अ॰) ल्युट् (३।३।११७)। 'निःसरणे मृतौं। उपाये गेहा-दिमुखे निर्वाणे निर्गमेऽपि च' इति हैमः॥ (२) ॥*॥ है 'निर्गमनप्रवेदामार्गस्य'॥

संनिवेशो निकर्षणः।

समिति ॥ संनिविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु॰ प॰ अ॰) 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घम् ॥ (१) ॥३॥ कर्ष-णामिर्गतः । 'निरादयः-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (२)॥*॥ दे 'पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्य'॥ समौ संवस्थनामौ

समाविति ॥ संवसन्त्यत्र । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'उपसर्गे वसः' (उ॰ ३।११६) इत्यथन् ॥ (१) ॥*॥ प्रसते । 'प्रमु अदने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'प्रसेरा न' (उ॰ १।१४३) इति मन् आत्वम् । 'प्रामः खरे संवसये+प्रीष्मै कष्मर्तुमेदयोः' ॥ (२) ॥*॥ हो 'प्रामस्य'॥ वेश्मभूर्वास्तुरिखयाम् ॥ १९ ॥

वेश्मेति ॥ वेश्मनो भूः ॥ (१) ॥ ॥ वसन्त्यत्र । 'व-सेस्तुश्रगारे णिश्च' (उ॰ १।७०) इति तुन् । ('वास्तु स्याहृ-हभूपुर्योर्गृहे सीमसुरङ्गयोः' ॥ (२) ॥ ॥ ॥ वे 'गृहरचनाय-चिस्तुश्मभूमोः' ॥

प्रामान्त उपशल्यं स्यात्

प्रामेति ॥ श्रामस्यान्तं समीपम् ॥ (१) ॥ ॥ श्राल्यमुपः गतः प्रादिसमासः (वा॰ २।२।१८) ॥ (२) ॥ ॥ प्रामम- हणं चोपैलक्षणम् । अत एव 'उपकण्ठोपशल्ये हे' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ॥ हे 'श्रामादिसमीपदेशस्य'॥

सीमसीमे खियामुभौ।

सीमेति ॥ सीयते । 'षिष्र् वन्धने' (खा॰ उ० अ०)। 'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१५१) इत्यादिना निपातितः 'मनः' (४।१।११) इति न दीप्॥ (१)॥॥॥ 'डाष्ट्रभा-भ्याम्-' (४।१।१३) इति पक्षे डाप्। ('सीमा घाटस्थिति-क्षेत्रेष्वण्डकोषेऽपि च स्थियाम्'॥ (२)॥॥॥ 'औघाटबाब्दोऽ-प्यत्र'॥॥॥ हे 'सीमायाः'॥ चत्वार्येकार्धानि इत्यन्ये॥

घोष आभीरपही स्यात्

घोष इति ॥ घोषन्ति गानोऽत्र । 'घुषिरिवशब्दने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन् । 'घोष आभीरपक्षगं स्माद्रोपालध्वनिघोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना घोषा मधुरिकाषधाँ ॥ (१) ॥*॥ आमीराणां पित्रः । 'कुटिमामकयोः पित्रः' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोषम्रामस्य'॥

पक्रणः शवरालयः ॥ २०॥

पकण इति ॥ पवन्ति । किए (३।२।१७८)। कणन्ति । 'कण शब्दे' (भ्वा प० से०) पचाद्यच् (३।३।१३४) । पचः कणा यत्र । पाककल्रहायेव प्रधानं तत्र नान्यत् ॥ (१) ॥॥। श्वः भिल्ल-भारत् स्वात् । तेषामालयः ॥ (२)॥॥। हे 'मिल्ल-भामस्य'॥

इति पुरवर्गविवरणम्॥

महीधे शिखरिक्ष्माभृदद्दार्यधरपर्वताः । अद्विगोत्रगिरिम्रावाचलकौलशिलोचयाः ॥ १ ॥

महीभ्र इत्यादि ॥ महीं घरति । 'धृम् घारणे' (भ्वा॰ उ॰ ध॰) । मूलविभुजादिलात् (वा॰ ३।२१५) कः ॥ (१) ॥*॥ जिस्तरमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५) । 'शिस्तरी स्यादपामार्गे शैळपादपयोः पुमान्'॥ (२)॥*॥ धृमो विभर्ति । 'डुमृष् घारणपोषणयोः' (जु॰ उ॰ बा॰)। 'किए च' (३।२।

१—तथाच माधः 'दीलोपश्चत्यनिषतद्दयनेमिशारा-' इति- इति मुकुटः ॥ २—तथाच प्रयोगः 'दिग्मातक्रघटाविमक्तचतुराघाटा मही साध्यते' इति—इति मुकुटः ॥

१-इदं तु श्रीष्मदाब्दार्थनोधकत्वाच प्रकृतोपनीगि ॥

७६) इति किए ॥(३)॥≉॥ हिसते । 'हुञ् हरणे' (भ्वा० उ० क्ष•)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)। न हार्यः । 'आहार्यो हर्तु-मशक्ये शैकेऽपि' इति हैमः ॥ (४)॥*॥ धरति । 'धृम् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । पचादाच (३।१।१३५) । 'धरः कूर्माधिपे गिरो । कार्पासत्लेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः॥ (५)॥*॥ पर्वाणि सन्त्यत्र । 'तप् पर्वमरुखा' (वा॰ ५।२।१२२) यहा पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से) । 'मृमृहशि-' (उ० ३।१९०) इत्यतच् । ('पर्वतः पादपे पुंसि ज्ञाकम-त्स्यप्रमेदयोः । देवमुन्यन्तरे शैंले' ॥ (६) ॥*॥ अत्ति, अ-द्यते, वा 'अद भक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) 'अदिशदिभूगुमि-भ्यः किन्' (उ० ४।६५)। 'अद्भिन्तु पर्वते । सूर्ये शास्त्रिन च' इति हैमः ॥ (७) ॥»॥ गां त्रायते । 'त्रेङ् पाठने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'आतः-' (३।२।३) इति कः । 'गोत्रं क्षेत्रेऽन्वये छत्रे संभाव्ये बोधवर्सनोः । वने नाम्नि च, गोत्रोऽदी, गोत्रा भुवि गवां गणे' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ गिरति 'गु निगरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकात्किः । 'ऋत इद्यातोः' (७।१००)। 'गिरि: पूज्येऽक्षिरुजि कन्दुके। **कोले गैरेयके गीर्णावपि' इति हैमः ॥ (९) ॥∗॥ प्र**सते । 'प्रमु अदने' (भ्वा आ० से०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२। ७५) इति वनिष् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१०) ॥ ॥ न चलति । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५)। 'अचलस्तु गिरिकीलयोः। अचला भुवि' इति हैमः ॥ (११) ॥*॥ प्रचुराः विकाः सन्त्यत्र । ज्योत्का-दित्वादण् (वा॰ ५।२।९०३) ॥ 'होलो भूरति होलं तु शैलेये ताक्ष्यंशैलके' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ शिलाभिक-चीयते। 'चिम् चयने' (स्ता॰ उ० अ०)। 'एरच्' (३। ३।५६) ॥ (१३) ॥ श्रा त्रयोदश 'पर्यतसामान्यस्य'॥ लोकालोकश्च**कवा**लः

लोकिति॥ 'लोक दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। भावे घम् (३।३।१३)। न लोकः। लोकालोको प्रकाशान्धकारा-षत्र स्तः। अन्तर्वहिः सूर्यकिरणानां स्वर्शास्प्रशाभ्याम्॥ (१)॥॥ चकं भूमण्डलं वलते। 'वल वेष्टने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। उल्योरेकत्वस्परणात् 'चकवाडः' अपि। यद्वा चक्राकारेण वाडते। 'वाड् आग्राक्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) पचाचम् (३।११३५)। 'चक्रवालमस्यास्ति' हित वा। अर्चआग्रम् (५।२।१२७)। 'चक्रवालोऽविभेदे स्याचक्रवालं तु मण्डले' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ हे 'सप्त- हीपवत्या भूमेः'॥

त्रिकूटस्मिककुत्समौ।

त्रिकूट इति ॥ त्रीणि कूटान्यस्य । 'त्रिकूटं सिन्धुलवणे त्रिकूटः पर्वतान्तरे' इति हैमेः ॥ (१) ॥*॥ त्रीणि ककुद-

१—हैंमे तु 'त्रिकूटस्तु सुवेकके' इति पाठो हृइयते । उक्तपाठस्तु मेदिन्या हृइयते ॥ सहकानि द्य**ज्ञाण्यस्य । 'त्रिककुत् पर्वते' (५।४।९४७)** ॥ (२) ॥**॥ द्वे 'छङ्काश्चिष्ठानपर्वतस्य' ॥**

अस्तस्तु चरमक्माभृत्

अस्त इति ॥ असति स्म । 'अस दीती' (भ्वा० उ० से०) 'गत्यर्था-' (३१४१७२) इति कः । यद्वा अस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३१४१७२) । 'अस्तं क्षितेऽप्यवस्ति त्रिषु, ना पश्चिमाचले' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥॥ चरन्त्यत्र । 'चर गती' (भ्वा० प० से) 'चरे-रमः' (उ० ५१६९) ॥ (२) ॥॥। 'पश्चिमपर्वतस्य' हे ॥ उदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

उदय इति ॥ उद्यन्ति प्रहा अस्मात् । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) 'एरन्' (३।३।५६) 'उद्यः पर्वतोक्तयोः' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ पूर्वः पूर्वतः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'उद्याचलस्य'॥

हिमवान्निपधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः। गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः॥ ३॥

हिमेति ॥ हिममस्मिनस्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥ निपीदति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६। ३।१०९)। 'निषध: कठिने देशे तहाजे पर्वतान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥:॥ विरुद्धं ध्यायति । 'ध्यै चिन्ता-याम्' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।९३६) इति कः । पृषोदरादिः । (६।३।९०९) यद्वा वि इच्यते । 'शिइन्धीदीर्सो' (रु० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) अन्तर्भावितण्यर्थः । शकन्त्वादिः (६।१।९४) । वीन्धे वा । भप्न्यादिः (उ॰ ४।१२२)। **'विन्ध्या** स्त्रियां लवल्यां स्या-त्पुंसि व्याधादिभेदयोः' ॥ (१) ॥**॥॥ माल्याकारतास्यास्ति ।** मतुप् (५१२१९५) ॥ (१) ॥*॥ परितो यात्रया दृश्यते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण्। स्वीर्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ गन्धेन मादयति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । णिजन्तः । नन्दादिः (३।१।१३४) । 'स्याद्गन्धमादनो भृके गन्धके वानरान्तरे। स्त्री सुरायां नगे न स्त्री'+चिरै-जीवि द्विकाजयोः+ ॥ (१) ॥ ॥ हेम्रः कूटो राशिः ॥ (१) ॥*॥ आदेशन्दान् मलय-दर्दुर-चित्रकृट-मैनाफ-सह्या-दिसंप्रहः ॥

पाषाणप्रस्तरप्राचोपलाइमानः शिला दृषत् । पाषाणेति ॥ पिनष्टि । 'पिष्ठु संचूर्णने' (६० प० अ०)।

१—पारियात्रकोऽन्तस्यतृतीयः । तथाच 'युक्ते महीमत्र विधाय यात्रां ससद्यविन्ध्याचळपारिवात्राम्' इत्यन्तयमके वराष्टः—रति युकुटः ॥ २—'वरं तु न मक्करोपयोगि । विरुजीविककाकयोः' इति पाठः ॥

बाहलकादानच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मूर्धम्यवः। पष्टिन । 'पष बाधे प्रन्थे च' ()। 'हुलक्ष' (३।३। १२१) इति घम्। अणति। 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३१११२४) पापश्चासावणश्च । यत्तु--'पवेणित्' इत्यानच्-इति मुकुटः । तश्व । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥ (१) ॥ ॥ प्रस्तृणाति । 'स्तृञ् आच्छादने' (त्रया० उ० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'प्रस्तरो प्रावणि मणी' इति हैनैः ॥ (२) ॥ ॥ गिरति, गृणाति, वा । 'गृ निगरणे' (तु॰ प० से॰) 'हाइदे' (इया॰ प॰ से॰) वा । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति वनिष् । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यद्वा गरति । 'गृ सेके' (भ्वा० प० अ०)। मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५)। अवति । 'अव रक्षणादी' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात्कनिः । प्रश्वासाववा च । 'प्राचा तु प्रस्तरे पृथ्वी-धरे पुंसि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ श। उप लाति । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतश्चोप-' (३।१।१३६) इति कः । यद्वा पलति । 'पल गतौ' (भ्वा• प॰ से॰) अच् (३।१।१३४) । ओः शंभोः पलो बोधकः । 'उपलो प्रावर-लयोः । उपलातु वर्करायाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ अश्रुते। 'अग्रुङ् व्याप्ती संघाते च' (स्वा० आ० से०)। 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (५) ॥*॥ शि-लति । 'शिल उञ्छे' (तु॰ प॰ से॰) तालन्यादिः । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥७॥ हणाति । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । 'हणातेः पुग्प्रखश्च' (उ० १। १३१) इत्यदिः । 'हैषत्पाषाणमात्रके । निष्पेषणार्थपट्टेऽपि' । ('कषायः कृष्माण्डो महिष) वृषभन्योषदृषदः' इत्यूष्मभेदानम्-र्धन्यमध्यः ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'पाषाणस्य'॥

कूटोऽस्त्री शिखरं ग्रङ्गम्

कूट इति ॥ कूटयति । 'कूट दाहे' (चु॰ उ॰ से॰) । पचायच् (३।१।१३४) । यत्तु—'इग्रुपध—' (३।१।१३५) इति कः—इति मुक्टः । तत्र । कूटेश्वरादित्वेन णिजन्तलादि-ग्रुपधलासंभवात् । णिजभावे वा । कूट्यते वा घण् (३।३।१४) 'कूटं पूर्वारँयश्वयोः । मायादम्भादिशक्षेष्ठ सीराक्षेऽञ्वतः तुच्छयोः । निश्चलेऽयोघने राज्ञो' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शिखाऽस्यास्ति । 'शिखाया हस्वश्च' (५।२) इति रः । शिखां राति, इति वा । 'ख्यापोः—' (६।३।६३) इति हसः । 'तिः

खरं पुलैकाष्रयोः । पकदािक मिश्रीजाममाणिक्यशक केडिप व । गिरिक्काष्ट्रकेकास्य इति हैमः । 'अस्त्री' इति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते ॥ (२) ॥ ॥ । । । । । । । । । । शृ हिंसायाम् (क्या ॰ प ॰ से ॰) 'श्णाते हं ख्वयं (उ० १। १२६) हति गनुरहस्ताः । 'श्टेक्कं प्रभुत्वे शिखरे निहे की डाम्बुय क्षके । विषाणोत्कर्ष- यो श्वा य शुक्कः कृत्वेकशीर्षके । स्त्री विषायां खणमीन मेदयो-र्क्षमाष्यों इति मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ श्रीणि 'पूर्वनता प्रस्य' ॥

प्रपातस्त्वतटो भृगुः॥ ४॥

प्रपात इति ॥ प्रयतन्त्रस्मात् । 'पत्त् गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अकर्तरि-' (३।३।१४) इति घन् । 'प्रपातो निर्झरे स्गौ । अवटे पतने कच्छे' इति हैमैं:॥ (१)॥॥॥ न तटमत्र ॥ (१)॥॥॥ मृजति मृज्यते वा । 'अस्य पाके' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'प्रथिप्रदिश्रस्त्रां संप्रसारणं सलोपश्च' (उ॰ ११२८)। न्यङ्कादिलात् कृत्वं (७।३।५३)। 'भृगुः सानी जमदिष्रप्रपातयोः। शुके रुद्दे च' इति हैमः। 'प्रपातस्तु तटो भृगुः' इति पाठे प्रपत्सते यतस्तटात्स भृगुः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'पर्यतात्पतनस्थानस्य'॥

कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः

कटक इति ॥ कटति, कट्यते, वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्या॰ प॰ से॰)। 'कुन् चिल्पिसंज्ञयोः' (उ॰ २।३२)। 'कटकस्विज्ञितस्वे बाहुभूषणे। (सेनायां राजधान्यां च)' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ एकं 'पर्वतमध्यमागस्य मेखला- ख्यस्य'॥

स्तुः प्रस्थः सानुरस्तियौ । स्नुरिति ॥ सौति जलम्, स्नाति ना । 'ष्णु प्रस्नवणे'

१-रोमाञ्चात्रमात्रयोर्यथा 'रुचिरैः शिखरैः काम्या गृहस्ती च मृगेक्षणा' । पकदाडिमबीजाभमाणिक्यखण्डे यथा−'तन्त्री दयामा शिखरदश्चा' इत्यनेकार्धकैरवाकरकौ मुदी ॥ २— हैंने तु 'वृक्षामे पर्व-ताग्रे च' इति पाठ उपरूभ्यते ॥ २-शृङ्गशुष्टः पुंस्यगीति स्वामी पिजका च। तथाच 'जिगाय जम्बूजनितश्रियः श्रियं द्वमेरुशक्तस्य तदा तदासनम्' इति माघः - इति मुकुटः ॥ ४ - हैमे हु 'प्रपातः सौप्तिके मृगी श्लोतावदेव पाठ उपलभ्यते । ब्याख्यातं च 'सौप्तिको रात्रिधावी' इति । तत्र यथा 'यस्य प्रपातमयतो निशि न प्रमुक्ताः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुबाम् ॥ ५—अनयोः सनुनितम्बयोः साइ-चर्यादस्रीत्वम् । 'पुमानेव स्तुः' शति सर्वेधरः इति मुकुटः ॥ 'हैमाभिधाननाममालान्याख्यायामपि स्तुः पुंलिङ्गः'स्त्युक्तम् ॥ अत्रेदं प्रतिभाति । सानुतान्दस्यास्त्रीरनुत्रान्दस्याप्यस्त्रीत्वमेव । 'पद्देनी-' (६।१) **॥**ति सूत्रे स्नुमादेशं विधाय तस्य स्थानितायाः सानुशस्यदेशे माध्यकृता दर्शितत्वात् । स्वान्यादेशयोभिन्नलिङ्गरवे 'स्यान्यर्धाभि-भानसमर्थस्यैवादेशता' इति सिद्धान्तमङ्गापत्तेः । पञ्चकपक्षे लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वादिति ॥

१—'सं १ वंपापाणपुरीषट्षिकानिषेषदुःषेषमृषानुपक्षिणः' वृत्यूष्पविनेकात्— वृति मुकुटः ॥ २—मेदिनीस्थोऽयं पाठः । हैमे तु 'मस्तारे' ब्रत्यिकः पाठः ॥ ३—ट्टबदः शिकासावचर्यात्कीत्वम्— वृति मुकुटः ॥ ४—यत्रे मृगादिवन्यनार्थे । छले यथा 'छिरवा पाद्यमपास्य कृटरचनां मक्तवा बकादागुराम्' ब्रलनेकार्यकैरवाकरकौमुदी ॥

(अ॰ प॰ अ॰)। 'णा होने' (अ॰ प॰ से॰)
बा। मितद्वादित्वात् (बा॰ ३।२।१८०) डुः॥ (१)॥॥॥
प्रतिष्ठन्तेऽत्र। पनपें कः (बा॰ ३।३।१०८)। 'प्रस्थोऽक्षियो मानमेदे सानावुन्मितेवस्तुनि'॥ (२)॥॥॥ सनोति।
'वणु दाने' (त॰ उ॰ से॰)। 'इसनिजनि–' (उ॰ १।३)
इति युण्। 'सानुरस्री वने प्रस्थे वात्यामार्गाप्रके विदे'॥
(३)॥॥॥ द्वित्वारप्रस्थोऽप्यस्री। त्रीणि 'पर्वतसमभूमावास्य'॥

स्तः प्रस्रवणम्

उत्स इति ॥ उनित जलेन 'उन्दी ह्रेदने' (६० प० से॰)। 'उन्दिगुधिकृषिभ्यक्ष' (उ॰ २१६८) इति सः। 'कित' इखनुकृतेन्लोपः। 'उन्दिते' इति सुकृटेन कृतं विषहप्रदर्शनं प्रामादिकम्। उन्दे रौधादिकलात्॥ (१)॥*॥ प्रमादयः—' (२। प्रभाद्यः—' (३।३।११३) इति वाऽपादाने स्पुद्र॥ (२)॥*॥ हे 'यतो जलं स्रवित तस्य स्थानस्थं॥

वारिप्रवाहो निर्झरो झरः॥ ५॥

वारीति ॥ वारेणः प्रवाहः ॥॥॥ निर्झरणम् । 'झृष् वंयोहानी' (दि० प० से०) 'ऋदोरप' (३।३।५७) । यत्तु निर्झरत्येनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । करणेऽपो दुर्लभलात् । ल्युटा बाधात् । शबपि दुर्लभः । सृषो दैवादिकत्वात् ॥ (१) ॥॥॥ एवं झरः ॥ धिस्वात् (३।३।१०४) अब् 'झरा' ॥॥॥ 'अच इः' (उ० ४।२३९) 'झरिः' ॥॥॥ ततो क्षेषि (ग० ४।९।४५) 'झरी' च ॥ (२) ॥॥॥ उपसर्गान्तरनिष्कृत्त्यथों निर् ॥॥॥ द्वे 'उत्सान्नि-र्गतज्ञलप्रवाहस्य'। पद्यापि पर्याया इत्यन्ये ॥

गतजलभवाहस्य । न्यान न्यानाहस्य दरी तुकंदरो वास्त्री

द्रीति ॥ हणाति । 'हृ विदारणे' (वया॰ प॰ से॰) । पचादों (३१९१९३४) 'दरद' इति पाठात् 'टिङ्वा-' (४१९१९५) इति कीप् । 'द्रोऽब्री साध्वसे गर्ते कंदरे तु द्री स्मृता । द्राऽव्ययं मनागर्थे' ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् । तेन धीर्यते । 'ऋदोरप्' (३१३१५७) । ('कंद्रोऽङ्कृशे । विवरे च गुहायां च') ॥*॥ स्त्रियां टापै (४१९१४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऋत्रिमस्य गृहाकारस्य गिरिवियरस्य'॥

देवखातबिले गुहा।

गहरम्

वेवेति ॥ अङ्गिमे पर्वतस्य निले। विलति। विल

१—'अस्युध्ववस्तुनि' वति पाठान्तरम् ॥ २—अप्रके पहाने । अत एव विश्वकोषे 'सानुः राक्षे दुघे मार्गे वालायां पक्ष्वे वने' वति पाठ उपकम्यते ॥ १—तथाच 'कन्दराद्ध तक्णीरिष्ठ नयति रविः' वति भावः-वति युकुटः ॥ मेदने' (तु॰ प॰ सै॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः (१) ॥॥॥ गृहति । 'गुहू संवरणे' (भ्वा॰ प॰ सै॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। यतु—गुझतेऽनया। मिदाग्रङ् (३।३।१०४)—इति मुकुटः। तम्न । 'अजञ्माम्' (वा॰ ३।३।१०४)—इति मुकुटः। तम्न । 'अजञ्माम्' (वा॰ ३।३।१०४) इति वार्तिकविरोधात्। 'गुहुः पाणमातुरे गुहा। सिंहपुच्छयां च गतें च पर्वतादेश्व गह्नरे'॥ (२)॥॥॥ गास्तते। 'गाहू विलोडने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'छित्वरछत्वर-' (उ॰ ३।१) इति व्यरजन्तं निपास्यते। ('अथ गह्वरम्। गुहागहनदम्मेषु निकुले तु पुमानयम्')॥ (३)॥॥॥ केचित्तु—'देवस्वाते स्वलंगहां' इति कास्यात् 'गह्ररं विलदम्भयोः' इति वाश्वताम् । ('विलं रन्ध्रे गुहायां च' इति हैमतश्र) चत्वारि नामानि-इत्याद्वः॥ श्रीणि 'अकुन्निमस्य गिरिबिलस्य'॥

गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपैला गिरेः ॥ ६ ॥

गण्डेति ॥ 'गण्डः कपोले पिटके' इति विश्वः। गण्ड इव शैलाः। शैलशब्दस्तदवयने वर्तते। 'विशेषणं विशेष्येण-' (२।९।५७) इति समासः। शैलानां गण्डा इव, इति वा। राजदन्तादिः (२।२।३१)। 'गण्डशैलो ललाटे स्मान्युत-स्यूलोपले गिरेः'॥ (१)॥॥ एकम्। 'गिरेः पतितस्थु-लपापाणस्य'॥

स्रिनः स्रियामाकरः स्यात्

खनिरिति ॥ खन्यते । 'खनु भवदारणे' (भ्या उ० से०) । 'खनिकषि-' (उ० ४।१४०) इति इः ॥*॥ 'कृदि-करात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ही ते ॥*॥ 'इसजा-दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीज् । 'खनिरेव मता खानिः' इति दिरूपकोशः ॥ (१) ॥*॥ आफुर्वन्त्यत्र । 'डुकुज्' (त० उ० अ०) । आकीर्यन्ते धातवोऽत्र । 'कृ विक्षेपे' (त० प० से०) । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।१९९) इति कः । 'आकरो निकरे खनें' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रखाद्युत्पत्ति-स्थानस्य'॥

पादाः प्रत्यन्तपर्वताः।

पादा इति ॥ पयते एभिः। 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'हलख' (३।३।१२१) इति घम्। 'पादो मूलोऽ-इतुर्योशाष्ट्रिषु प्रसन्तपर्वते' इति हैमः॥ (१)॥*॥ प्रसन्ते महाद्रीणां समीपे ये श्रुद्धाः पर्वताः॥ (२)॥*॥ द्वे 'पर्वत-समीपस्थारपर्वतानाम्'॥

१—गहरं क्वीबयेव । गहरा गहरी तूपचारात्, इति तु पिजका— इति मुकुटः । हेमाभिधानचिन्तामणिनाममालाव्याख्यायां तु 'गहरः पुंक्वीबलिकः' इत्युक्तम् ॥ २—'स्यूलेपलाः' इत्यु लक्षणम् । तेन 'लीला दधौ राजतगण्डशैकः' इति माधमयोग उपपचते—इति मुकुटः ॥ २—अतप्य 'भृतगम्मीरखनीखनीलिमा' इति नैषधः— इति मुकुटः ॥

उपलकादेरीसन्ना भूमिरूर्धमधित्यका॥७॥

उपेति ॥ उप आसमा । अधि आरूढा । 'उपाधिम्यां स्यक्तासमारूढयोः' (५।२।३४) इति स्यकन् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'अद्रेरघऊर्घ्वासम्बस्याः' ॥ घातर्मनःशिलाद्यद्वेः

धातुरिति ॥ दथाति शोभाम् । 'सितनि-' (उ० १। ६९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ 'सुवर्णरूप्यताम्नाणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाजनकासीससीसलोहाः सहिङ्खलाः । गन्ध-कोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसंभवाः' ॥*॥ एकम् 'मनः-िर्नालादिधातोः' ॥

गैरिकं तु विशेषतः।

गैरीति ॥ गिरो भवम् इति विष्रहे गिरिकशब्दादण् (४। ३।५३)। अव्यविकन्यायात् । अध्यात्मादिलात् (वा० ४। ३।६०) ठल्वा। गैरिकं तु विशेषेण धातुः। धातुशब्देनैव प्रसिद्धत्वात् । 'गैरिकं धातुश्वमयोः' ॥ (१) ॥४॥ एकम् 'धातुविशेषस्य'॥

निकुअकुऔ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे॥ ८॥

निकु खेति ॥ कावजि । 'जनी प्रादुर्भवे' (दि० आ॰ से॰)। 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७)। पृषोदरादिः (६।३।९०९)।—कुक्रन्त्यत्र । 'कुजि अन्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से॰)। 'हल्ख्य' (३।३।१२९) इति घन्—इति मुकुटः। तम । कुंजिधातोधीनुपाठेऽदर्शनात्। यनु 'न्युङ्कादेः' इति कुत्वाभावः—इति तदपि न । 'नैयङ्कादेः' इत्यस्य कुत्वविधायकत्रात् । निरत्रोपसर्गान्तरच्यावृत्त्यर्थम् । कुक्षिरावरणार्थो लोकात्—इति कीरस्वामी । 'कुक्षोऽिक्षयां निकुक्षेऽपि हनी दन्ते च दन्तिनाम्' इति विश्वः। दे 'लतादिभिः पिहिन्तस्य स्थानस्य'॥

इति शैलवर्गविवरणम्॥

अटब्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्।

अटवीति ॥ अटग्लंत्र । 'अट गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पद्यटिभ्यामविः' ()। 'कृदिकारात्-' (ग॰ ४।१।४५)

१—'अहेरित्यस्य संविश्वमात्रोपलक्षकत्वादन्यत्रापि।' 'समुद्रोपलका हैमी पर्वताधित्यका पुरी' वित मिट्टिरिति स्वाम्यादयः—वित युकुटः ॥ १—'अथ शुचादयो अजनता दिसप्ततिः परसेभाषाः' वित प्रतिवायां दिसप्तिसंख्याकषनानुरोधेन जगुः, 'गुजि अव्यक्त शब्दे' वत्यत्र कुजिरिष पूर्वमासीदिति प्रतिभाति । कुजि बिना दिसप्तिसंस्यानुपप-त्तिरस्त्येव ॥ २—'कुत्वाभावः' वरयुक्त्या 'न कादेः' (७१३५९) वति हि एत्रं वेनोपन्यस्तम् । पश्चालेखकादित्रमादास्या पाठो जातः—वति सम्यक् । 'न्यक्कादीनां च' वत्येवं स्त्रसत्तेन न्युक्कादेः' व्ययेव सृत्रस्यानुपक्रमेन 'कुत्वविधायकत्वात्' वत्युक्तियांवृत्ती । तत्तु वीमद्वि-राक्छनीयम् ॥

इति बीष् । यत्तु मुकुटः--अटा वयः पक्षिणोऽत्र । पूर्ववः न्डीष् । संज्ञाशाच्यत्वात् 'अनुपसर्जनात्' इति श्लीप्रखयस्य न निषेधः--इत्याह । तत्र । अटविशब्दस्य कृदन्तत्वाभाषात् । 'संज्ञाशब्दत्वात्' इति हेतोरप्रयोजकत्वात् समुदायस्यानपसर्ज-नत्वाच ॥ (१) ॥ श्रा अर्थते । 'ऋ गतौ' (भ्वा ॰ प० से ॰) । 'अर्तेर्नित्' (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (१) ॥*॥ वेप-न्तेऽत्र । 'दुवेपृ कम्पने' (भवा० आ० से०) 'वेपित्राहोती स्वथं (उ॰ २।५२) इतीनन् । विशेषेण पियन्स्वत्र वा । 'पि गतौ' (तु॰ प॰ से॰)। बाहुलकाचक् ॥ (३) ॥॥॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । बहुलम॰ न्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युच् । 'कृच्छगहनयोः' (अर।२२) इति निर्देशाद्भवः । 'गहनं वनतुःखयोः । गह्नरे कलिले वापि' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ कानयति दीपयति स्मरादि 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु' (भ्वा॰ प॰ से०)। युच् (उ० २।७८)। त्युः (३।१।१३४) वा। 'कंजलम् अननं जीवनमस्य' इति वा । **'काननं** तु **ब्रह्मास्ये** विपिने गृहें इति हैमः॥ (५)॥ ॥ वनति । 'वन संभक्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाराच् (३।१।१३४) ।। यत्तु-वन्यते । अच्—इति मुकुटः । तस । कर्मणि पचाद्यचोऽसै-भवात् । 'घनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' ॥ (६) ॥*॥ षद 'अरण्यस्य'॥

महारण्यमरण्यानी

महेति ॥ महत्व तदरण्यं च । 'सम्महत्-' (२।१।६१) इति समासः ॥ (१) ॥ ।। महदरण्यम् । 'हिमारण्यगे-महत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति कीषानुकौ ॥ (२) ॥ ॥ ह्रे 'महतो वनस्य'॥

गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

गृहेति ॥ गृहस्वारामाः ॥ (१) ॥ कुटाह्न्हाभिः क्वान्ताः 'निरादयः-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । 'निष्कुटस्तु गृहोद्याने स्थात्केदारकवाटयोः'॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहसमीपोपवनस्य'॥

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत्।

आरेति ॥ भारमन्स्यत्र । 'हल्थ' (३।२।१२१) इति घण् ॥ (१) ॥*॥ उपगतं वनम् । 'प्रादयो गताय्थे' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ एवकारादङ्गिमवन॰ व्युदासः ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमवृक्षसमृहस्य' ॥

अमात्यगणिकागेहोपवने बृक्षवाटिका ॥ २॥

अमेति ॥ वळाते । 'वट वेष्टने' (भ्वा॰ प॰ से)। 'संज्ञायाम्' (३१३१९०९) इति ज्बुल्। 'बुख्' इति मुकुटस्य प्रमादः । टाए (४१९१४) । 'प्रत्यस्थात्-' (७१३४४) इती-

१—गौरादिङीपि (४।१।४१) वनी च । स्ववनी संप्रवदरिपकापि का' इति नैपथकाव्यात्— इति मुकुटः ॥

लम्। दक्षाणां सा॥ (१) ॥*॥ एकं 'मन्त्रिणो वेक्या-याश्च गृहस्योपवनस्य'॥

पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम्।

पुमानिति ॥ आमीडन्त्यत्र । 'कीड् निहारे' (स्वा॰ प॰ से॰)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घत्र्। 'त्रेयमाकी-हमुद्यानम्' इत्यमरमालायां तु क्लीबमुक्तम् ॥ (१) ॥*॥ वद्या-न्त्यत्र । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰)। अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । 'उद्यानं स्याफिःसरणे वनमेदे प्रयोजने' (२) ॥*॥ द्वे 'राह्यः सर्वोपभोग्यवनस्य'॥

स्यावेतवेव प्रमद्वनमन्तः पुरोचितम् ॥ ३॥

स्यादिति ॥ प्रमदानां वनम् । 'ङ्यापोः--' (६।३।६३) इति हसैः ॥ (१) ॥॥॥ 'यत्र सर्ख्याको राजा कीडिति तस्य' एकम् ॥

बीथ्यालिरावलिः पङ्काः श्रेणी

दीति ॥ विभ्यते । 'विथृ याचने' (भ्वा० आ० से०)। 'इग्रुपभारिकत्-' (उ० ४।१२०) इतीन् । वाहुलकाद्द्रिः। 'कृदिकारात्-' (ग० ४।९।४५) इति वै। दीष । 'वीश्वी कर्लाने पक्षो च ग्रहाक्षे नात्यहरके' इति हैमः॥ (१) ॥॥॥ आलते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० ५० से०)। आणि। इत् (उ० ४।९९८)। 'आलिः सख्यावैलीसेत्वनयेषु विश्वाचारे' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ आ वलते । 'वल संवर्ण' (भ्वा० ५० से०)। आणि। इत् (उ० ४।९९८)॥ (३)॥॥॥ पश्वते । 'पिकृत्युन्दःश्रेण्योः' इति हैमः॥ (५)॥॥॥ श्रीयते । 'भिन् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०)। 'विहिश्र-' (उ० ४।५३) इति निः। 'श्रेण्यात्यां कारुसहती' इति हैमः॥ (५)॥॥॥ पश्व देति हैमः॥ (५)॥॥॥ प्राप्त हिमः॥ (५)॥॥॥ विहिश्र-' (उ० ४।५३) इति निः। 'श्रेण्यात्यां कारुसहती' इति हैमः॥ (५)॥॥॥॥ पश्व 'सान्तर्पञ्केः'॥

लेखास्तु राजयः।

लेखा इति ॥ लिख्यते । 'लिख अक्षरिवन्यासे' (तु॰ प॰ से॰)। भिदादी (३।३।१०४) पाठाद इगुणी । 'लेखो छेख्ये दैवते च लेखा राज्यां लिपावपि' इति हैंमः ॥*॥ रल-योरेक्त्वस्मरणात् 'रेखा' अपि ॥ (१) ॥*॥ राजति 'राजृ धीसौ' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। इन् (उ० ४।११८)। 'वपि-वसि-' (उ० ४।१२५) इतीम् वा। 'राजी रेखायां पक्की च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ दे 'निरन्तरपङ्ख्यपङ्किसाधार-णायाः'॥

धन्या वनसमूहे स्याद्

चन्येति ॥ वनानां समृहः । 'पाकाादिभ्यो यः' (४।२।

४९)। ('वन्यं त्रिषु वनोद्भृते की वनाम्बुसमूहयोः')॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वनसमृहस्य'॥

अङ्करोऽभिनवोद्भिदि॥ ४॥

अङ्कर ति ॥ अङ्काते । 'अकि लक्षणे' (भ्या॰ आ॰ से॰)। 'मन्दिनाशिमिं' (उ॰ १।३८) इत्युरम् । 'अङ्करो रोम्णि सलिले रुपिरेऽभिननोद्गमे' इति हैमः ॥॥॥
खर्ज्रादित्नात् ऊरः 'अङ्करक्षाङ्करः प्रोक्तः' इति हलायुषः ॥
(१)॥॥ उद्भिनत्ति भुनम् । 'मिदिर् विदारणे' (६० उ० अ०)। 'सत्स्हिष्-' (३।२।६१) इति किष् । अभिनवश्चासानुद्भिष्ठ ॥ (१)॥॥॥ हे 'नृतनाङ्करस्य'॥

वृक्षो महीरुहः शाखी विटंपी पादपस्तरः। अनोकहः कुटः सालः पलाशी हुदुमागमाः॥५॥

चृक्ष इति ॥ वृक्षति । 'वृक्षः वरणे' ()। पचाद्यच् (३।१।१३४) बृध्यते वा । 'ओन्नध्रू छेदने' (तु० प० से०)। सक् (उ॰ ३।६६) ॥ (१) ॥ ॥ मद्यां रोहति 'ठह बीजज-न्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०)।-- मूलविभुजादि-त्वात् (वा॰ ३।२।५)कः—इति मुकुटः । तन्न । 'हगुपध-' (३।१।९३५) इत्यस्य सत्त्वात् ॥ (२) ॥ः॥ शाखास्यास्ति । बीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः। यदा अवर्यं शाखति। 'शाखृ व्याप्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰)। शावदयके णिनिः (३।३। १७०)। 'शाखी स्यात्पादपे वेदे तुरुष्कारूयजने पुमान्' ॥ (३) ॥ ॥ विटपः शाखाविस्तारोऽस्यास्ति । 'अत इनिः-' (५।२।१९५) ॥ (४) ॥३॥ पार्दः पिबति । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'सुपि' (३।२।४) इति कैः । **'पादपः** पादपीठेऽदी पादुकायां तु **पाद्पा' इ**ति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ तरति । तरन्त्यनेन इति वा । 'तृ प्रवनसंतरणयोः' (भ्वा • प०से०)। 'भ्रमृत्तीङ्–' (उ० १।७) इत्युः ॥ (६) ॥*॥ अनसः शकटस्याकं गतिं इन्ति । 'अन्येष्वपि-' (३।२। १०१) इति हन्तेर्डः ॥ (७) ॥ ॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।९।९३४) 'इगुपध–' (३। १।१३५) इति को वा । मुकुटस्तु-'कौति शब्दायते पक्ष्यत्र' इति । 'क्रणेष्टः' बाहुरुकात् अन्येभ्योऽपि टः कुटादित्वात् (१।२।१।) डित्त्वे गुणाभावः । बाहुलकान्नेकादेशः—इति वदन् टवर्गद्वितीयं मन्यते । तत्र 'कोति' इति विगृह्य कुटादि-त्वोक्तिः प्रामादिकी । आदादिकस्य 'कौति' इति रूपसंभवात् । तौदादिकस्य 'कुवते' इति रूपस्य संभवात् ॥ (८) ॥ ॥ स-ल्यते । 'षल गती' (भ्या० प० से०) । 'अकर्तरि–' (३।३। १४) इति घष् । मुकुटस्तु-सलित । वाथुना चलित । 'ज्वलतिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)—इत्याह् । तद्र । दन्त्यादेस्तत्र पाठाभावात् । तालब्योष्मादेस्तत्र पाठात् । 'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति दन्खादी र-

१—इस्लामानोऽपि । 'प्रविष्टः प्रमदाबनम्' इति मट्टिः—इति मुकुटः ॥ २—डीपमाने इस्तान्तापि 'बननीविनीविम्' इति मापः— इति मुकुटः ॥ ३—सेतुष्यनर्थे इति पाठः ॥

१- 'पादपो वृक्षपीठयोः' इति हेमः इति वा पाठः ॥

भसः। 'सालः सर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरिष'॥ (९)॥*॥ पलाशानि सन्त्यस्य। अत इनिः (५।२।११५)। 'पलाशी वृक्षरक्षसोः' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (१०)॥*॥ इवत्यूर्ष्वम् 'द्व गतौ' (भ्या॰ प॰ अ॰)। मितद्वादित्वात् (बा॰ ३।२।१८०) हुः॥ (११)॥*॥ 'समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवेच्विप वर्तन्ते' इति न्यायात् हुः शासाऽस्यास्ति । 'युद्वभ्यां मः' (५।२।१०८)। 'द्वमस्तु पादपे पारिजाते किंपुरवेश्वरे' इति हैमः॥ (१२)॥*॥ न गच्छति। 'गम्लु गतौ' (भ्या॰ प॰ अ॰)। पचादाच् (३।१।१३४)॥ (११)॥*॥ त्रयोदश 'दृक्षस्य'॥

वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्

वामेति ॥ वनस्य पतिः। 'पारस्करप्रधतीने' (६।१। १५७) इति छुट्। वनस्पत्तो भवः 'दिखदित्या-' (४।१८५) इति ज्यः॥ (१)॥ ॥ पुष्पाच्यतैः फल्टेंहेतुभिः॥ ॥॥ एकम् 'पुष्पाच्यातम्लोगलक्ष्मितवृक्षस्य'॥

तैरपुष्पाद्धनस्पतिः।

तैरिति ॥ 'वनस्पतिनी हमात्रे विना पुष्पं फलिहमे' ॥ (१) ॥॥। एकम् 'आम्नादिवृक्षस्य'॥

ओपधिः फलपाकान्ता

ओषिति ॥ ओषः ष्टोषो दीप्तिर्वा धीयतेऽत्र । 'डुधान् धारणपोषणयोः' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३। ९३) इति किः ॥॥॥ ('कृदिकारात्' (ग॰ ४।१।४५) इति छीषि 'ओषंधी' अपि)॥ (१)॥॥॥ फलपाक एवान्तो यसाः। हपमेदात्कीत्वम्॥ एकं 'बीहियवादेः'॥

स्यादबन्ध्यः फलेब्रहिः॥६॥

स्यादिति ॥ फलानि गृहाति । 'मह उँपादाने' (त्रया॰ उ॰ से॰) 'फलेमहिरात्मंभरिश्व' (३।२।२६) इति साधुः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'फलसमये फलमाहकस्य'॥

बन्ध्योऽफलोऽवकेशी च

अमर॰ १७

बन्ध्य इति ॥ 'बन्धस्त्वाधौ च बन्धने'। बन्धे साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। यत्तु मुकुटः—दिगादि-त्वात् (४।३।५४) यत्–इत्याद् । तत्र । अस्य सूत्रस्य 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यत्र पाठात् । 'तत्र साधुः' इत्यस्य 'प्राग्वितादात्' (४।४।७५) इत्यधिकारे पाठात् ॥ (१) ॥*॥ न फलान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ अवसन्नाः केशा यस्य सोऽवकेशो निष्केशः। सोऽस्ति दृष्टान्तत्वेनास्य। 'अत इनिः' (५।२।१९५)। स यथा निष्केशः। एवमर्य निष्फलः। अवकं शून्यमीष्टे तच्छी-

१—'यत्रीषथयो रजन्याम्' इति कुमारः—इति मुकुटः । 'यत्रान्या ओषथयो म्हायन्ते' इति श्रुतिः ॥ २—महिभौरणार्थः विकारार्थेश्च । तत्र धारणार्थे वृक्ष एव रूढिः । स्वीकारार्थे तु 'फलेमहीन्हंसि वनस्पतीनाम्' इति मट्टिः—इति मुकुटः ॥ ढः । 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति 'णिनिः' इति ना ॥ (३) ॥∗॥ त्रीणि 'ऋताविप फलरहितस्य' ॥ फलवान्फलिनः फली ।

फलेति ॥ फलान्यस्य सन्ति । मतुप् (पाराष्प्प) ॥ (१) ॥*॥ 'फलबर्दाभ्यामिनच्' (बा॰ पाराष्ट्रश्) ॥ (२) ॥*॥ 'अत इनिः' (पाराष्प्रभ)॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'फलसहित-इसस्य' ॥

प्रफुह्वोत्फुह्यसंफुह्वव्याकोशविकचस्कुटाः॥ ७ ॥ फुह्यश्चेते विकसिते

प्रफुल्लुबिति ॥ फटति । 'विफला विशरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'जीतः क्तः' (३।२।१८७)। 'भादितश्च' (७।२१६) इतीडभावः । 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीब-' (८।२।५५) इति तस्य लः॥ (७)॥∗॥ प्रादिसमासः (वा● २।२।१८)। प्रफुत्तित वा। 'फुल विकसने' (भ्वा० प∙ से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ 'उत्फुलसंफुल्लयोद्वपसंख्यानम्' (वा• ८।२।५५) । 'उत्फुल्लं करणे स्त्रीणामुत्ताने च विकखरे' ॥ (२) ॥∗॥ (३) ॥*॥ व्यावृत्तः कोशः संकोचोऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा० २।२।२४) इति समासः ॥*॥ मूर्धन्यान्तो वा॥ (४)॥ ॥ अ। कचित । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । विगतः कचोऽस्मात् । विकचाः क्षेपणे केती ना केशे स्फुटितेऽन्यवत्'॥ (५)॥*॥ स्फुटति 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३। १।१३५) इति कः। 'स्फूटो व्यक्तप्रकुलयोः। सिते व्यासे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ व्यकासीत् । 'कस गती' (भ्वा॰ प॰ से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तैः ॥ (८) ॥*॥ अष्टो 'प्रफुह्तितबृक्षस्य' ॥

स्युरबन्ध्यादयस्त्रिषु।

स्युरिति ॥ अवन्ध्यादयो विकसितान्तान्निलिक्न्यां स्युः ॥ स्थाणुर्वा ना भ्रवः शक्तः

स्थेति ॥ तिष्ठवीति स्थाणुः । यतु सुभृतिः—धेन्वादिः त्वानुः, णत्वं च-इत्याह । तत्त । 'स्थोः णुः' (उ० ३। ३७) इति स्त्रास्य सत्त्वात् । धेन्वादिस्त्राभावाच । 'वा ना' इति पुंस्त्वम् । स्थमेदात् क्षीवत्वम् । 'स्थाणुरस्त्री' इति वा पाटः । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री धुवे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ धुवति । 'धुव गतिस्थैयेगेः' (उ० ५ से०) । 'हगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'धुवो वटे । वसुयोगमिदोः शंभी शङ्कानुत्तानपादले । स्थिरे नित्ये निश्चिते च धुवं खेऽजस्तर्कयोः । धुवा मृवीशालिपण्योः सुग्मेदे गीतिभिष्यपि' इति हैमः॥ (१) ॥॥॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि शङ्कायाम् (भ्या० आ० से०) । 'सहशङ्क-' (उ० १।३६)

१—'विकसितं सितम्' इति की चकवभयमकाइन्समध्यः—इति मुकुटः॥ इति साधुः । 'शाङ्काः पत्रविराजाले संस्थाकीलकशंभुषु । यादोऽस्रमेदयोमेंदें इति हैमः ॥ (३) ॥≠॥ त्रीणि 'शास्ता-पत्ररहिततरोः'॥

हस्रदााखाशिफः श्चरः॥८॥

हस्वेति ॥ शाखा च शिफा=मूर्लं च ते । हस्वे शाखा-शिफे यस्य ॥ ॥ क्षौति । 'दु क्षु शब्दे' (अ० प० से०)। बाहुलकात्योऽगुणश्च ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'सूक्ष्मशाखामूळ-स्य शाखोटकादेः'॥

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मी

अप्रकाण्ड इति ॥ न प्रकाण्डोऽस्य ॥*॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तां' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'स्थः स्तोऽम्बजबकी' (उ॰ ४।९६)। 'स्तम्बो गुन्मे तृणादीनामकाण्डव्रमगुच्छयोः' ॥ (१) ॥*॥ गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु॰ प॰ से॰)। बाहुल-कान्मन् । डलयोरैक्यम् । 'गुड्माः सेनाषष्टभिदोः सैन्यरक्षण-कान्मन् । सम्बे, क्षियामामलैक्येलावनी वक्षवेश्मग्रु' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्कन्धरहितस्य' ॥

बङ्घी तु वततिर्रुता ।

ब्रह्मीति ॥ बह्नते । 'बळ बह्न संवरणे' (भ्वा० आ० से॰) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८) । ('कृदिकारात्-' (ग॰ ४।९।४५) इति वै। छीष्) ।—पचाद्यच् (३।२।९३४) गौरादिलात् (४।१।४९) । डीष्—इति मुकुटोक्तिधिन्त्या । 'वाष्ट्री स्पादजमोदायां रुतायां कुसुमान्तरे' इति हैमः ॥*॥ (वेह्न (भ्वा॰ प॰ से॰) धातोरिन 'वेह्निः' इत्यपि। भत एव)। 'बल्ली तु बेलिः सरणी' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ प्रतनोति । 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से०)। 'किच्को च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) । पृषोदर।दिलात् (६।३।१०९) पस्य बो वा । 'प्रतितर्वतिस्तथा' इति हु अयुषः ॥ ।। यद्वा वतमिव करोति । वतवाब्दात् 'तत्क-रोति-' (वा० ३।९।२६) इति ण्यन्ताद्वाहुलकादतिः । 'वैत-तिस्तु प्रतानिन्यां विस्तारेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ **छतति । '**रुतिः' सीत्रो धातुर्वेष्टनार्थः । पचाद्यच् (३। 919३४)। 'लता ज्योतिष्मती दूर्वा शाखावहीप्रियहुषु । स्प्रकामाधव्योः कस्तूर्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ श्रीणि 'लतामात्रस्य' ॥

छता प्रतानिनी वीरुह्वस्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥ छत्तेति ॥ शाखापत्रसंचयः प्रतानः । सोऽस्लस्याः ।

१—आमक्की एका च कृक्षी । वनी हस्यं वनम्—इत्यनेका-धंकैरवाकरकीमुदी ॥ अत्र तु 'वही' इति पाठ आसीत्॥ २— बिक्ठिंहस्वान्ता च 'दिरण्ययोगॅह्हवक्रितन्तुमिः' इति माधः—इति सुकुटः ॥ 'वहीवस्कपिनद्रभूसरिहाराः' इति दमयन्त्यां दी-घॉन्ता ॥ १—'कृदिकारात्' इति डीधि दीर्घान्तापि 'धराधरेन्द्रं व्रत्ततीत्रतीरिव' इति माधः—इति सुकुटः॥ सा प्रतानिनी । ईहनी लतानीहदादिशब्दन्नयनाच्या ॥॥॥
विक्षणिद्धे । 'कृषिर् आवरणे' (क्॰ उ॰ अ॰) । किप्
(३१२१९८) । 'अन्येषामपि-' (६१३१९२०) इति वीर्षः ।
— 'नहिन्नति-' (६१३१९६) इति वीर्षः । न्यङ्कादित्वाद् (७१३५३) । कुत्वम्—इति खाम्युक्तिथिन्त्या ।
क्षेस्तन्नादर्शनात् कुत्वादर्शनाच । 'वीरुक्तताविटपयोः सियाम्' ॥ (१) ॥॥॥ गुल्मः प्रतानोऽस्त्यस्याः । 'अतइनि-' (५१९१९५) वा ॥ (२) ॥॥॥ वलति । 'वल् संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'विटपविष्ठपविद्यिपोक्षपाः'
(उ॰ ३१९४५) इति 'वल्नेः संप्रसारणं कपश्च' ॥—उत्यते ।
उलः सीत्र आवरणायों दाहार्थो वा । 'कपश्चाकवर्मणस्य'
इति कपो वा । 'विटपादयः' इत्यपः—इति खामिमुकुटो । तत्र । तादशस्त्राभावात् । 'उत्लपस्तु गुल्मिनीतृणमेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ इति त्रीणि 'शाखादिमिविस्तृतवल्लयाः' ॥

नगाद्यारोह् उच्छाय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः।

नगेति॥ नगस्य तरोः ॥॥। आरोहणम् । भावे घल् (३।३।१८) दैर्धम् । 'आरोहो दैर्ध्य उच्छ्रये । आरोहणे गजारोहे स्निक्तव्यां मानिभविषि इति हैमः ॥ आदिनानिगिरदेवालयादिप्रहः ॥॥॥ उच्छ्रयणम् । 'श्रिल् सेवायाम्' (भ्वा० व० से०) 'उदि श्रयति—' (३।३।४९) इति घल् ॥ (१) ॥॥॥ उत्सेधनम् 'विध गस्याम्' (भ्वा० प० से०)। 'भारे' (३।३।१८) इति घल् । 'उत्सेधस्त्व्छ्रये न स्नी हृतिं संनहनेऽपि च' ॥ (२) ॥॥॥ श्रिलो बाहु-छकात् 'एरल्' (३।३।५६) अपि ॥ (३) ॥॥॥ श्रीणि 'वृ-सादिदैध्यस्य'॥

अस्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यानमूलाच्छाखा्वधि-

स्तरोः॥ १०॥

अस्त्रीति ॥ प्रकाण्ड्यते । 'कड मेदने' जुरादिः 'एरच्' (३१३१५६) । पृषोदरादिः (६१३१९०९) काम्यते । 'कमु कान्ती' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । णिङ् (३१९१३०) 'वरण्डाद-यक्ष' () इति डो वा । 'प्रकाण्डी विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ स्कन्यते । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कर्मणि घञ् (३१३१९९) पृषोदरादिः (६१३१९९) यत्तु मुकु-टेन—उणादौ स्कन्दिर् धातौ 'कन्देरच् साक्षे' (उ० ४। २०७) इत्यच् प्रत्ययो ध्थान्तादेशः—इत्युक्तम् । तन्न । तन

१—'विरोचते वीस्त् । इति पाठस्य स्वामिश्रन्ये उपलम्मा-दीर्घोपपत्तः ॥ न्यन्कादिगणे 'वीस्त्' इति पाठस्योपकम्मेन स्वा-मिश्रन्ये च न्यन्कादित्वाद्धत्वम्' इति पाठस्यैदोपकम्मेन 'चकारस्य भत्तं निपालते' इत्यर्थस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वेपि खण्डनोक्तिः प्रता-रणपरैव ॥ २—'कारोद्दणे गजारोहे' इति हैमे ॥ त्रासुनो विधानात् । अबोऽविधानात् । 'स्क्रम्धः स्यात्रृपता-वंसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च आत्रादो छन्दसो मिदि' इति धान्तेषु मेदिनी ॥ (२) ॥ शा द्वे 'मृलमारभ्य शास्त्राविभागस्य' ॥ समे शास्त्रालते

समे इति ॥ शाखित । 'शाखृ व्याप्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰) प्याचन् (३।१।१३४) । यत्तु—शाख्यते वृक्षोऽनया । 'गुरोक्ष' (३।३।१०३) इतः—इति मुकुटः । तम । 'अज्बभ्याम्–' (वा॰ ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'शाखा द्वमांशे वेदांशे मुजे पक्षान्तरेऽन्तिके' इति हैमः । (१) ॥ श्वे देशाखायाः'॥

स्कन्धशाखाशाले

स्कन्धेति ॥ स्कन्धजा शाखा ॥ (१) ॥ शा शलति । 'शल चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ज्वलिन' (३।१।१४०) इति णः । 'शाला तहस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते' इति शाश्वतः ॥ (१)॥ शा हे 'स्कन्धात्प्रथमोत्पन्नशा-शाखायाः'॥

शिफाजटे।

शिफेति॥ शेते। 'शीड् खपे' (अ० आ० से०)। बाहुळकात् फक् हस्वश्च। 'शिफा जटायां सरिति मांसि-कायां च मातरि'॥ (१)॥ श। जटति। 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (२)॥ श। दे 'तरम् रूप्य जटाम्नस्य'॥

शाखाशिफावरोहः स्यात्

शाखेति ॥ वटादेः शाखाया अवलिम्बनी शिका ॥॥॥ अवरोहति लम्बते । 'हह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । पचाद्यच् (३।९।९३४) 'अवरोहोऽवतरणेऽप्या-रोहे च लतोद्रमे' ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'शाखामूलस्य'॥

मुलाबात्रं गता लता ॥११॥

मूलादिति ॥ मूलाद्धं गता शिका लता यत् । मुकु-टस्तु 'प्रसन्नादवरोहस्यार्थान्तरमाह । तहमूलारप्रशति दृक्षाप्र-पर्यन्तं गता गुङ्क्यादिलताप्यवरोहः' इत्याह ॥ (१) ॥*॥ एकप् 'वृक्षाप्रगामिन्या लतायाः'॥

शिरोऽत्रं शिखरं वा ना

शिर इति ॥ श्रियते । 'श्रीज् सेवायाम्' (श्वा॰उ॰से॰)।
'श्रयतेः खान्ने शिरः किच' (उ॰ ४।१९४) इत्ययुन् धातोः
शिरादेशश्व । यत्तु—शेते खान्नोपिर तिष्ठति । 'शीङः किच'
इत्ययुन् शिरादेशश्व—इति मुकुटः । तत्त । उज्ज्ललदत्तादिभूकस्त्रादर्शनात् । 'शिरः प्रधाने सेनामे शिखरे मत्तकेऽपि
च'॥ (१)॥॥ अगति । 'अग कृटिलायां गती' (श्वा॰
प॰से॰)। 'ऋजेन्द्राप्रवज्ञ-' (उ॰ २।२८) इति साधु ।
'अग्नं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आक्रवने समुहे

च प्रान्ते च स्पानपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रधमे चाभिधेयबत्'॥ (२)॥ ॥ शिखां राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) कः (३।२।३)। 'शिखरोऽल्ली हुमाभे चादिश्दनः पुरुकाप्रयोः'॥ (३)॥ ॥ शीणि 'शिखरस्य'॥

मूलं बुध्नोऽङ्किनामकः।

मूलमिति ॥ मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा॰ प० से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'मूलं शफा- द्ययोः। में निकुन्नेऽन्तिके वा ना'॥ (१)॥ ॥ बप्राति ब-ध्यते वा। 'बन्ध बन्धने' (क्या॰ प॰ अ॰)। 'बन्धेकंधि- बुधी च' (उ॰ ३।५) इति नक्। 'बुध्रो ना मूल्ह्दयोः'॥ (२)॥ ॥ अङ्ग्रेनीम नाम यस्य। 'अङ्ग्रिनी पादमूलयोः'॥ (३)॥ ॥ त्रोणि 'मूलमात्रस्य'॥

सारो मजा नरि

सारिविति ॥ सरित कालान्तरम् । 'स गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'स स्थिरे' (३।३।९७) इति षम् । 'सारो बले मज्जनि च स्थरांशे, न्याय्ये च नीरे च धने च सारम्, । वरेऽन्यवत् सारमुदाहरन्ति' ॥ (१) ॥॥॥ मज्जति । 'दुम-स्जो शुद्धी' (तु॰ प॰ अ॰)। 'श्रृष्ठसन्–' (उ॰ १।९५९) इति साधुः ॥॥॥ समी समानलिक्षी । 'निरि' इति वा पाठः । पुंसीत्यर्थः ॥॥॥ 'लज्जावद्दाजवन्मज्जा मांससारास्थिसारयोः' इति भागुरेराबन्तोऽपि । 'मज्जोका मज्जया सह' इति द्विहन् पकोषाच ॥ (२) ॥॥॥ दे 'नृक्षादेः स्थिरांशस्थं।

त्वक् स्त्री वरकं वरकलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

त्विगिति ॥ त्वचित । 'तव संवरणे' (तु० प० से०)। किप् (३।२।१८०) यद्वा तनोति, तन्यते वा । 'तनु बि-स्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३) चाचिक्। ('त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि बिशेषतः')।। (१)॥ ॥ वलित । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)। 'शुक्रवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति कन् । यद्वा 'बल्क परि-भाषणे' (चु० प० से०)। वल्कयित । पचायच् (३।९। १३४)। ('बस्कं बल्कल्झाल्क्योः')॥ (२)॥ ॥ वलिते। बाहुलकात्कलः। वर्ल्कं लाति, इति तु स्वामी। यत्तु—व-लतेः कल्य्—इति सुकुटः। तम्न। उक्तस्त्रादर्शनात्॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'त्वच्चः'॥

काष्टं वाब

काष्ट्रसिति॥ काशते। 'काश्र वीसी' (भ्वा॰ आ॰ वै॰)। 'इनिकृषिनीरमिकाकिभ्यः कथन्' (उ० २।२)। 'तितुत्र-' (ण२।९) इति नेद्। 'काष्ट्रं दाविण काष्ट्रा च प्रकर्षे स्थानमा-त्रके। दिचि दावहरिक्षायां कालमानप्रभिवापि' इति हैमः॥ (१)॥*॥ वीयंते। 'हु विदारणे' (क्या॰ प॰ वे॰)। 'हु-सनिजनि' (उ० १।३) इति नुण्। 'पुंनपुंसकयो वृद्धः' इति

त्रिकाण्डशेषः । 'दारु स्यात्पित्तले कांग्रे देवदारी नपुंसकम्' ॥ (२)॥≯॥ द्वे 'काष्ट्रमात्रस्य'॥

इन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् सियाम्।

इम्मेसि ॥ इन्थें प्रिम्तनेष । 'वि इन्धी दीती' (६० आ० से ७) । 'करणा-' (३१३११९७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ एधते प्रेनेन । असुन् (उ० ४१९८९) ॥ यतु—बाहुलकाष्ठलोपो गुणश्च— इति मुकुटः । तेष । एधते क्रम्यासंभवात् ॥ (२) ॥ ॥ ॥ इध्यते प्रेनेन । 'वि इन्धी दीती' (६० आ० से०) । 'इवियुधीम्धि-' (उ० ११९४५) इति मक् । 'अनिदिताम्-' (६१४१२४) इति नलोपः ॥ (३) ॥ ॥ ॥ एधः 'इलब' (३१३ १२१) इति करणे घम् । 'वि इन्धी' (६० आ० से०) । 'अवेवैधौद्य-' (६१४१२९) इति निपातो वा । एधः पुंख-थम् ॥ (४) ॥ ॥ समिध्यते प्रन्या । संपदादिः (वा० ३१३१ १०८) ॥ (५) ॥ ॥ समिध्यते प्रन्या । संपदादिः (वा० ३१३१ १०८) ॥ (५) ॥ ॥ समिध्यते प्रम्या । संपदादिः (वा० ३१३१ १०८) ॥ (५) ॥ ॥ समिध्यते प्रम्या । संपदादिः (वा० ३१३१ १०८) ॥ (५) ॥ ॥ समिध्यते प्रम्या संपदादिः (वा० ३१३१ १०८) ॥ (५) ॥ ॥ समिध्यते प्रम्या संपदादिः (वा० ३१३१ १०८) ॥ (५) ॥ ॥ समिध्यते प्रम्या संपदादिः (वा० ३१३१ १०८) ॥ (५) ॥ ॥ समिध्यते प्रम्या संपदादिः (वा० ३१३१ १०८) ॥ (५) ॥ ॥ समिध्यते प्रम्या संपदादिः (वा० ३१३१ १०८) ॥ (५) ॥ ॥ समिध्यते प्रम्या संपदादिः (वा० ३१३१ १०८) ॥ (५) ॥ ॥ समिध्यते प्रम्या संपदादिः (वा० ३१३१ १०८) ॥ (५) ॥ ॥ ॥ समिध्यते प्रम्या संपदादिः (वा० ३१३१ १०८) ॥ (५) ॥ ॥ ॥ समिध्यते प्रम्या संपदादिः (वा० ३१३१ १०८) ॥ (५) ॥ ॥ ॥ समिध्यते प्रम्या संपदादिः (वा० ३१३ १०८) ॥ (५) ॥ ॥ ॥ समिध्यते प्रम्या संपदादिः (वा० ३१३ १०८) ॥ ५०० । १०

निष्कुद्दः कोटरं वा ना

मिति ॥ निश्वयेन कुह्यते । 'कुह् बिस्मापने' (चु॰ आ॰ से॰) । पनाचन् (३।१।१३४)—निश्चयेन कुह्यते । 'कुह् विस्मापने' । 'शुपध—' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तम । कुहेश्वरादावदम्तावात्मनेपदित्वात् ॥ (१) ॥॥॥ कुटनं कोटः । 'कुट कीढिल्ये' (तु॰ प॰ से॰)। भावे घन् (३।३।१८)। कोढं राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आनोऽनुप—' (३।३।३) इति कः ॥ (२)॥॥॥ हे 'बृक्सादि-रम्भव्य'॥

वहुँरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ ॥ १३॥

चह्निति ॥ वहते । 'वह संवरण' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। किप् (३१२१९८०)। ऋच्छति । 'ऋ गती' (भ्वा॰प॰अ॰)। 'अच इः' (उ॰ ४१९३९)। वल् चासावरिश्व । यद्वा बहेः संपदादित्वात् (बा॰ ३१३१९०८) किप् । वहमृच्छति । 'अच इः' (उ॰ ४१९३९)॥ (१)॥ ॥ मृजुत्वमृच्छति 'अच इः' (उ॰ ४१९३९)। शकन्थ्वादिः (वा॰ ६१९१९४)॥ (२)॥ *॥ वे 'तुलस्यादेरभिनचोद्धिदि'॥

पत्रं पलादां छदनं दलं पणं छदः पुमान् । पत्रमिति ॥ पति । 'पत्ह गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)।

१—'इन्पेबांडुलकाक्तलोपः, गुणः' इत्येवंपाठस्य अकुटपुरतकेषु वर्शनेन सर्वसंगल्या प्रतारणपरमेवेतत् ॥ १—'धवान् इताशनवतः' इति कालिदासः—इति अकुटः ॥ १—कीच वीर्धान्ते अपि । 'व्यव्णृत वेशितवादुवस्रीका' इति माषः । 'नवव शुक्रमव्यरीसनावकरम्' इति काल्यप्रकासे—इति अकुटः ॥

ष्ट्रन् (उ॰ ४।१५९)। 'पंद्रं तु वाहने पर्णे स्थात् पक्षे शर-पक्षिणोः' ॥ (१)॥*॥ **'पलमुन्मानमां**सयोः'। पलं मांस-मश्राति । 'अधा मोजने' (ऋया० प० से०) । कर्मण्यण् (३। २।१) । मुकुटस्तु-'पल गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'घमधें कः'। (३।३।५८)। पलति रक्षति जलादेः। 'पाल रक्षणे'प• चादिः (३।१।१२४)। पलं चलनमश्रुते व्याप्रोति-म्लाहः। तम । 'घयर्थे कः' इति न । 'स्थाम्नापाव्यधिहनियुष्यर्थम्' इति परिगणनात् । 'पाल रक्षणे' इति धातोरसत्त्वात् । प-चाद्यजन्तस्य 'पलं चलनम्' इति वाक्यासंभवात् । 'पै-लारां छदने मतम् । शती किंशुकरक्षःसु पुंसि स्थाद्धरिते त्रिषु' इति मेदिनी । 'पलादाः किं शुके अपरे । हरिते, प-लारां पत्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥≈॥ छ्यतेऽनेन । 'छद अप∙ बारणे' (चु० उ० से०) । 'आधृषाद्वा' (ग० ३।१।२५) इति णिजभावे पक्षे करणे त्युट् (३।३।९९७)। 'छदनं च दले पक्षे पिधाने' ॥ (३) ॥३॥ दलति । 'दल विदारणे' (चु० उ॰ से॰)। पनाद्यन् (३।९।९३४)। 'द्रलमुत्सेधखण्डयोः। शस्त्रीछदेऽप्यद्रव्ये पत्रे'॥ (४)॥ शा पिपर्ति । 'पू पालन-पूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । 'कृैपृविविधाञ्भ्यो ेनः' । यद्वा ष्टुणति । 'प्रुण प्रीणने' (तु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा पर्णयति । 'पर्ण हरितमावे' (चु॰ उ॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१३४) यत्तु मुकुटः—पिपर्ति श्रीणयति । 'पृ श्रीणने'। पवायचि (३।९।९३४) वा पर्णम् इत्याहः तजः। असंभ-बात्। 'पणेस्त्रिपर्णे पर्णे तुपत्रे' इति हैमः॥ (५)॥॥॥ छश-तेऽनेन । णिजभावे 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।१९९) इति घः । णिजन्तस्यापि छाचतेऽनेन । 'छादेघें-' (६।४।९६) इति हस्तः । **'छर्**ः पलाशे गरुति प्रन्थिपर्णतमालयोः' । 'पुमान्' इति विशेषणं सान्तक्षीवभ्रमनिरासार्थम् ॥ (६)॥*॥ 'षट् पञ्च-मात्रस्य'॥

पञ्चवोऽस्री किसलयम्।

पहुत्व इति ॥ पत्यते । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। द्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। पत् चासौ लवध । पत्र्यां द्धयते वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पादवाचकः प-च्छब्दोऽस्ति 'तोर्लिं' (८।४६०) 'पर्लुचः कसले वले । विटपे विस्तरेऽलक्तरागे श्रक्तारिक योः' । व्याहिस्तु-'पृंसि क्रीवे च पहुत्वः' ॥ (१) ॥॥ किचित्सलेति । 'षल गतो' (भ्वा•

१ पत्रं तकारद्यवत् । 'विपन्नाः साधवो न तरवः' इति दमयन्ती-श्रेषात् ॥ १ पळाशं तालध्यान्तम् 'नवपळाशपळाशवनं पुरः' इति साधयमकात्—वति मुकुटः ॥ १—पतावृशस्त्रं तु नोपळव्यति । किं तु 'धापृवस्यज्यतिभ्यो ना' (उ० १।६) इत्येवं स्त्रमुख्वळव्यत्तियि पूपळव्यते ॥ ४—ककारद्यवाम् । 'वृश्यन्ते न तु लोकस्य कशिय च विपछवाः' इति दमयन्तीयमकात् ॥ ५—जन्त्यसकारवान् 'किस-छवैः सळवेरिव' इति रमुवमकात्—इति मुकुदः ॥ प० से०) । बाहुलकात् कथन् प्रलयः । पृषोदरादिः (६।३। ९०९) ॥ (२) ॥∗॥ द्वे 'नचपञ्चस्य' ॥

विस्तारो विटपोऽस्मियाम् ॥ १४ ॥

विस्तेति ॥ विस्तरणम् । 'स्तृष् आच्छादने' (खा॰ उ॰ खा॰)। 'प्रथने वावशब्दे' (३।३।३३) इति भावे घण् । 'विस्तारस्ततो विटपे' ॥ (१) ॥॥। विटान् पाति । 'पा रक्षणे' (खा॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। यद्वा विटानां पानम् । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'घल्यें कः' (वा॰ ३।३।५८)। यद्वा विटति, विद्यते वा। 'विट आकोन्शे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'विटपविष्ठप-' (उ॰ ३।१४५) इति कपन् । यत्तु—वद्यते वेष्ट्यतेऽनेन 'वट वेष्टने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'विटपादयक्ष' इति स्त्रमुपन्यस्तं मुकुटेन। तज । एतादशस्त्रादर्शनात् । 'विटपो न स्त्रियां स्तम्बशासाविस्तारपद्भवे । विटाधिपे ना'॥ (२)॥॥। द्वे 'शासादिविस्तारस्य'। केचित्तु—उक्तमेदिनीकोषादेव पहवादिचतु-ध्यमेकार्थमाहुः । 'शासायां पहवे स्तम्बे विस्तारे विटपो-ऽस्त्रियाम्' इति रासाच । 'स्कन्धाद्ध्वं तरोः शासा कटेप्रो धिटपो मतः' इति कास्याच ॥

वृक्षादीनां फलं संस्यम्

वृक्षादीति ॥ आदिना लतागुल्मादिष्रहः । केचित्तु 'ग्रक्षा-रीनाम्' इति पूर्वेणापि संबध्नन्ति । फलति । 'फल नि-व्यत्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । प्रचायच् (३१११३३४) । फलं निव्यत्तं सस्यश्च्याच्यम् । 'फलं हेनुकृते जातीफले फलक-सस्ययोः । (त्रिफलायां च कक्षोले श्रक्षाप्रे ब्युष्टिलाभयोः)' ॥ ॥॥ सस्ति । 'शस बस्ति स्वप्ने' (अ॰ प॰ से॰) 'माछास-सिभ्यो यः' (उ० ४१९०९) ॥॥। तालव्यादिपाठे तु 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । शस्यते । 'तकिशसिचति—' (वा॰ ३१९१९७) इति यत् ।—'क्यपि' इति मुकुटोक्तिश्चिल्या । 'अचो यत्' (३१९९०) इत्यत्र हरीतक्यारीनामुपसंख्या-नात् । षसेदिंदन्त्यस्य 'तकि—' (वा॰ ३१९९७) इत्यत्राष्टद-णाष्ट्र ॥ (२) ॥॥॥ हे 'फलस्य'॥

बुन्तं प्रसवबन्धनम्।

ष्टुन्तमिति ॥ वृणोति । 'षृत्र् वरणे' (सा॰ उ॰ से॰)। षाहुलकात् 'अजिष्ट्सि-' (उ॰ ३।८९) इति क्तः, नुम् व । मुकुटसु 'वृणोतेर्नुक्व' इति सूत्रं कल्पितवान् । — बाहुल्याक्ष णसम् इति चिन्त्यम् । अनुस्वारं प्रति णत्वस्य (णलं प्रति परसवर्णस्य) असिद्धलात् । 'चुन्तं प्रसववन्धे च घटीधारा-कृवाप्रयोः' ॥ (१) ॥ ॥ प्रस्यते । 'षु प्रसवे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'ऋदौरप्' (३।३।५५०) वष्यतेऽनेन । 'वन्ध वन्धने' (क्या॰ प॰ से॰) करणे ल्युट् (३।३।९९०)। प्रसवस्थ

१ — कडपो इति पाठः ॥ २ — सस्यं दन्त्वादि 'ग्रान्यकविकशावन्धः इव वारसस्यमनोहर आर्यावतं।' इति दमयन्तीस्थातः ॥ पुष्पफलपन्नस्य बन्धनम् ॥ (५) ॥*॥ द्वे **'पुष्पादिसूला** धारवृन्तस्य'॥

आमे फले शलाटुः स्यात्

आम इति ॥ शलति 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्या ॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) अटति । 'अट गतौ' (भ्या ॰ प॰ से॰) मृगम्बादिलात् (उ० १।३७) कुः । शलश्रासावद्वश्च । ताल्व्यादिः । 'शटीशटितं शलादुः' इत्यूष्म॰ मेदात् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अपक्कफलस्य' ॥

शुष्के वानम्

शुष्क इति ॥ 'फले' इत्येव ॥ वायति स्म । 'पै ओवे शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'गत्यर्थाकमैक-' (३।४।७२) इति कर्तरि कः । 'ओदितक्ष' (८।२।४५) इति णलम् । वन्यते । 'वनु याचने' (त॰ आ॰ से॰) घम् (३।३।९८) वा 'चानं शुष्कफले शुष्के सीवने गमने कटे । जलसंहतवानोर्मियुरङ्गामीरमेषु च' इति हैमः ॥ (१) ॥ शास्म एकम् 'शुष्कफललस्य'॥

उसे त्रिषु ॥ १५॥

उमे इति ॥ उमे शलादुवाने त्रिष्ठ ॥ क्रियां 'वा ना' ॥ ॥ क्षारको जालकं क्रीबै

सारक इति ॥ क्षरति । 'क्षर संवलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्वुल् (३।१।१३३)। 'श्वारको रसे । कोरके पश्या-दिपाशे' इति हैमः । 'श्वारकः पिक्षमत्स्यादिपिटके जालके- ऽपि च'॥ (१) ॥ ॥ जालमिव । 'इवे प्रति-' (५।३। ९६) इति कन् । 'जालकं कोरके दम्मे कुलायानाययोरिप । न पुंसि मोचनफले ख्रियां तु वसनान्तरे । गिरसारजली-कायामपि स्याद्विधवाकियाम् । भटानामश्मरचिताक्ररिक्षण्यां च जालिका' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'नवकलिकायुन्दस्य'॥

कलिका कोरकः पुमान्।

किति ॥ कलयति 'कल गतौ संख्याने च' (चुरादिः)। 'भच इः' (उ० ४।१३९)। खार्थे कन् (५।३।०५)॥ (१)॥ अ॥ उर्यते। 'कुर शब्दे' (उ० प० से०) 'कुषादिभ्यः संज्ञायाम्' (उ० ५।३५) इति चुन् । 'कोरकोऽस्नी कुद्धाले स्थात्ककोलकमृणालयोः' ॥ (२)॥ ॥ हे 'अविकसित-कलिकायाः'॥

स्याद्वरसकस्तु स्तबकः

स्यादिति ॥ गुष्यते 'गुध परिवेष्टने' (दि॰ प॰ से॰)। 'उन्दिगुधिकुषिभ्यक्ष' (उ॰ ३।६८) इति सः कित्। 'स्तबके

१—पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनाबुक्तम् । न तु नियमार्थम् । क्वीनलिहोः ऽपि । 'कोरकोक्ष्मी कुष्मलेऽपि' इत्यादिमेदिन्यादिदर्शनात् । अत पव 'समुप्रदर्ग् विचकार कोरकाणि' इति माधः—इति सुकुटः । हारमेदे च गुत्सः सम्बेऽपि कीतिंतः' ६ति दन्तानतेषु काः ॥॥॥ श्रीमोजसु 'शस्यादिभ्यद्ग्रक्' इत्याह । सार्थे कन् (५।३।७५) । 'पुष्पादिस्तवके गुच्छो मुकाहारकला-पयोः' इति चवर्गान्ते रन्तिदेवः ॥ (९) ॥॥॥ स्त्यते । 'ष्टुम् स्तुतौ' (अ० प० अ०)। 'क्रवादिभ्यः' (उ० ५।३५) इति सुन् । यहा तिष्ठति । 'स्थः स्तोऽम्यजबकौ' (उ० ४।९६) ॥ (२) ॥॥॥ हे 'विकासोन्मुखकलिकायाः' इति सुकुटः ॥ कलिकादिकदम्बस्येत्यन्ये ॥

कुट्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥

कुद्मल इति ॥ कुट्यते, कुटति, वा। 'कुट छेदने'
() 'कोटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰) वा। 'कुटिकशिभ्यां कमलच् (तु॰ ११९०९) इति कमलचि ॥३॥ बाहुलकात् 'कुडेः' (तु॰ प॰ से॰) अपि (नमनि 'कुद्धालः')। ('कुद्धालो मुक्ले पुंसि न द्वयोनेरकान्तरे')॥ (१)॥३॥ मुखति कलिकात्वम्। 'मुच्ल मोक्षणे' (तु॰ तु॰ अ॰)। बाहु॰ ककाद्भुलक् ॥—'मुबेरलक् कत्वमुत्वं चातः' इति खासि-मुक्टो। तम्न। ताहशस्त्राभावात्॥ (२)॥३॥ 'ईपहि-कासोन्मुखकलिकायाः' दे॥

लियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम्।

स्विय इति ॥ सुष्ठ मन्यन्ते आभिः । 'मन ज्ञाने' (दि० प॰ से॰) । असुन् (उ० ४।१८९) । मुकुटस्तु—'सुप्रीतं मनो भाभिः' इति विगृह्य 'प्रादिसमासः' इत्याह । तन्न । अन्यपदार्थत्वालाभात् । 'भृत्रि क्रियां सुमनसः' इति रह्न-कोषः । 'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना धीरदेवयोः' इति मेदिन्यादेरेकैलमपि । 'पुष्पं सुमनाः कुसुमम्' इति नाममाला ।। (१) ।। ॥ पुष्प्यति । 'पुष्प विकसने' (दि० प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।९।९३४)। 'पुदर्प विकास आर्तवे। **धनदस्य** विमाने च कुसुमे नेत्रहज्यपिं इति हैमः॥ (२) ॥ ॥ प्रस्यते स्म । 'बूङ् प्राणित्रसवे' (दि॰ आ॰ से॰)। **'खाद्य** ओदितः' (ग॰ ३।३।१) । 'ओदितश्व' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् । 'प्रस्तूनं तु प्रसूते फलपुष्पयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥ *॥ इतस्यति । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०)। 'कु-सेदम्भोमेदेताः' (उ० ४।१०६) इत्युमः । संज्ञापूर्वकत्वाज **गुणः । 'कुसुमं स्रो**रजोनेश्नरोगयोः फलपुष्पयोः' ॥ (४) ॥०॥ 'सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ ष्यारि **'पुष्पसामान्यस्य' ॥**

मकरन्दः पुष्परसः

मकरन्द इति ॥ मकरमपि वति । कामजनकलात् ।

१-किचिन्पुस्तके 'सुमम्' इति पाठ उपकम्यते ॥ २-- 'प्रादिसमासः' इखनेन 'प्रादिभ्यो धातुजस्य बाख्यो वा चोत्तरपदकोपः' इति वार्तिकः स्मरणे द्व न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३'वेदया दमज्ञानसुभना इव वर्जनीया' इति श्रूहकमयोगः-- इति सुक्तुटः ॥ 'दो अवखण्डने' (दि॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-'(३।२।३) इति कः। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यद्वा मकरमप्यन्दति। 'कदि बन्धने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कमण्यण्' (३।२।९)। शकन्व्वादिः (वा॰ ६।१।९४)। यतु-'गतिकारकोपपदानाम्-' (प॰ २।२।१९) इत्युक्तेः सुबुत्पत्तः प्राक् समासे प्रध्ययनवत् परहपत्वम्—इति मुकुटः। तम। उत्तरदृष्ठे विभक्तयनुत्पत्ताः विप पूर्वदृष्ठे विभक्तिसत्त्वात्। अन्यया 'राजदर्शों' 'वर्म-कारः' इत्यादौ नलोपो न स्यात्। इष्टान्तोऽप्यसंगतः। 'प्राध्य-यनम्' इत्यस्येनेष्टलात्॥ (१)॥ ॥ पुष्पस्य रसः॥ (१)॥ ॥ से॥ से पुष्पमधीः'॥

परागः सुमनोरजः॥ १७॥

पराग इति ॥ परा गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'अन्येष्वपि-' (वा॰ ३।२।४८) इति इः। 'प॰ रागः सुंमनोरेणौ धूलीकानीययोरपि । गिरिप्रमेदे विख्याता- तुपरागे च चन्दने'॥ (१) ॥*॥ सुमनसां रजः॥ (२)॥॥ है 'पुरुपरेणोः'॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वम्

द्वीति ॥ दाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं फले पुष्पे पन्ने च। वस्यमाणमश्वरथादि फलपुष्यादिषु वर्तमानं नपुंसकं लिङ्गं हेयमिलर्थः। विकारावयवयोरूत्पनस्य प्रलयस्य 'फले छक्' (४।३।१६३)। 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४।३।१६६) इति छक्॥

हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ।

हरीति ॥ पूर्वोक्तापवादः । 'क्रियां' इति हरीतक्याः फलम् । 'हरीतक्यादिभ्यश्व' (४।३।१६७) इति लुप् । 'लुपि युक्तवक्ष्यक्तिवचने' (१।२।५१) 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' (वा० १।२।५२) इति लिक्रमेव प्रकृतिवत् । न संख्या । भादिना 'कोशातकी (द्राक्षा) बदरी कष्टकारिका' इत्यादयः ॥

आभ्वत्थवैणवष्ठाक्षनैयष्रोधैङ्कृदं फले ॥ १८ ॥ बाहेतं च

आश्र्वतथेति ॥ अश्रत्थस्य फलम् । आश्रत्थम् । 'ह्रझा-दिभ्योऽण्' (४१३।१६४) ॥ (१) ॥*॥ वेणोः । 'बिल्वादिभ्यो-ऽण्' (४१२।१३६) । (मयटि (४१३।१४३) प्रकृते क्षणः) विधेनीणो छक् ॥ (१) ॥*॥ 'स्यप्रोधस्य च केवलस्य' (७। ३।५) इत्येच् ॥ (१) ॥*॥ 'स्वप्रोधस्य च केवलस्य' (७। १।५) इत्येच् ॥ (१) ॥*॥ 'स्वप्राधस्य च केवलस्य' (७। १।५) इत्येच् ॥ (१) ॥*॥ 'अश्वत्यादिफलानाम्' प्रथमप्रथगेकेकम् ॥

फले जम्ब्वा जम्बूः स्त्री जम्बु आम्बयम् । फले इति ॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अन्द्रम्भूजम्बू–' (उ॰ १।९३) इसनेन कूप्रस्यो बुगाग-

१—'कोसुमे रेणी' इति पाठः ॥

मध निपातितः । 'जम्बूः स्यात्पादपान्तरे । तथा सुमेहस-रिति द्वीपमेदेऽपि च कियाम्'। जम्ब्बाः फलम्। 'जम्ब्बाः बा' (४१३११६५) इत्यण् । तस्य विधानसामर्थाच सुक् । पक्षे 'बोरम्' (४१९१९३९) तस्य 'सुप् च' (४१३११६६) इति बा सुप्। 'सुपि युक्तवत्—' (११२१५१) । पक्षे 'फल्टे सुक्' (४१३१९६३)। सुपि जम्बूः॥ (१)॥ ॥ सि 'हस्सो नपुंस-के—' (११२१४८) इति हस्ते जम्बु॥ (२)॥ ॥ सा साणि जा-म्बनम्॥ (३)॥ ॥ शीणि 'जम्बूफलस्य'॥

पुष्पे जातिप्रभृतयः खलिङ्गाः

पुष्प इति ॥ जात्याः पुष्पम् । जातिः । 'पुष्पमूछेषु ब-हुलम्' (बा॰ ४।३।१६६) इति 'अनुदात्तादेरम् (४।३। १४०) भणः (४।३।) च छप् । 'यूथिकारोफालिकाम-स्क्रिकाद्याः'॥

वीहयः फले ॥ १९॥

क्रीति ॥ यवानां फळानि । यवाः । 'अवयवे च प्राण्यो-ष~' (४।३।९३५) इत्यण् । 'फळपाकश्चषाम्–' (वा० ४।३। १६६) इति छप् । माषाः । मुद्गाः ॥

विदार्याचारतु मूलेऽपि

वीति ॥ विदार्या भूकृष्माण्ड्या मूलं पुष्पं फलमपि । विदारी । गम्भारी । शास्त्रपर्णी ॥

पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला।

पुष्प इति ॥ पाटलयाः पुष्पम् । लुकि (वा० ४।२। १६६) पाटलम् । 'पाटलः कुसुमे वर्णेऽप्याञ्चवीहिश्व पाटलः' इति शाश्वतात् पुंलिक्षोऽपि ॥

बोधिद्यमञ्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराद्यानः॥ २०॥ अभ्वत्थे

बोधीति ॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि॰ आ॰ अ०)। 'सर्वधातुभ्य इत्' (उ॰ ४।११८) । 'नोक्तमनित्यम्' इति न गुणनिषेधः । 'बोधिः पुंसि समाधेश्व मेदे पिप्पलपादपे' । रक्षकोषेऽपि 'पिप्पलो बोधिरश्वत्थः' इति । बोधिश्वासौ हमस्थ ॥ (१) ॥०। पिप्पलं जलमस्था ॥ (१) ॥०। पिप्पलं जलमस्थास्य । मूले सिक्तवातः । अर्शआदान् (५।२।१२०) । 'पिप्पलं सलिले बक्षच्छेदमेदे च ना तरीं' ॥ (३) ॥०॥ क्षकरे-

१—'परिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टा' इति किराते हस्वान्तप्रयोगः ।
तत्र 'फल उत्तरपरे 'इतो हस्वोडयो गालवस्य' (६।३।६१) इति
हस्तत्वम्' इति वामनः । अत एव 'जलजम्बृजलाविलास्रवन्सः'
इति वृक्षेऽपि 'इतो हस्यः' इति हस्वत्वम् । 'जम्बुः' इति प्रकुल्यनत्तरमस्ति । 'तसालजम्बोः फलरसो नदी मृत्वा प्रवर्तते' इति संसारावर्तः—इति मुकुटः ॥ २—त्याखतेऽपि स्वामिपुस्तक्वयोः
'पाटकम्' इति क्रीबपाठस्यैबोपलम्मेन 'पाटला पाटली स्वी
स्यादस्य पुष्पे पुनर्न ना' इति मेदिन्यां पुंस्वस्य निवेषात्र पुंलिकः॥

णात्रयते । 'अश मोजने' (क्या • प० से ०) कर्मण ल्युट् (३।३।९९३)॥ (४)॥ ॥ शाल्मलिवटायपेक्षया न श्विष्टं तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६। ३।९०९)। यद्वा अश्वत्यं जलमस्यान्ति । अर्शभायन् (५। २।९२७)। 'आपः प्रजाहितं शीलमश्वत्यं प्रचनं विष-म्' इति केशरमाला । 'अश्वत्यः पिप्पल्या स्थादश्वतत्था पूर्णिमा मता'॥ (५)॥ ॥ पष्ट 'पिएवल्युक्सस्य'॥

अथ कपित्थे स्युर्देघित्थग्राहिमन्मधाः। तस्मिन्दघिफलः पुष्पफलदन्तराठावपि॥ २१॥

अश्वेति ॥ कपयस्तिष्ठन्सत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०६) ॥ ॥ ॥ भरमालायां पवर्गनृतीयमध्यः (कविरद्यः) अपि पृषोदरादिः ॥ (१) ॥ ॥ विषवणां इवस्तिष्ठस्यस्मिन् ॥ (२) ॥ ॥ ॥ एकाति । पहः उपादाने (अया ० प० से०) । भत्यादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः ॥ (३) ॥ ॥ मननम् । भन्न नाने (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१ १०८)। भामः काँ 'गमारीनाम्' (६।४।४०) इति नलोपः । तुक् (६।१।४०) मथित । 'मये विलोडने' (भ्वा० प० से०)। पवाद्यव् (३।१।१३४)। मतो मथः । 'मन्मथः कामचिन्तायां कपित्ये कुसुमायुधे'॥ (४) ॥ ॥ विष्यं फल्टेडस्य ॥ (५) ॥ ॥ । पृष्ययुक्तं फलमस्य ॥ (६) ॥ ॥ वन्तानां वाट इव । अपकारित्वात् ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'कपित्य-स्य' 'कैथ' इति ह्यातस्य ॥

उद्गम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः।

उद्विति ॥ उह्वित्तिमन्दरमनेन । उद्दिश्ययेनाम्बते वा । 'अबि शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । बाहुलकादरत् । पृषोद्दरादिः (६।३।९०९)। 'उदुम्बरस्तु देहत्यां वृक्षमेदे च पित्रके । कुछमेदेऽपि च पुमांस्तान्नेऽपि स्यान्नपुंतकम्' इति मिदिनी । मुकुटस्तु मेदीनीसंमत्या टवगंतृतीयमन्यमन्याद्द । तत्र । तत्र मध्यवर्णनियमाभावात् । आग्रन्तयोरेव नियमात् ॥ (१) ॥॥ जन्तवः फलेऽस्य ॥ (२) ॥॥ यज्ञमन्त्रति । अगिर्यास्य (२१० । । कर्मण्यण् (३।२।१) ॥ (३) ॥॥ हमवर्णं दुग्धमस्य ॥ (४) ॥॥॥ चत्वादि 'उद्म्बरस्य'॥

कोविदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

कोविति ॥ कुं भूमिं विदणाति 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०)। 'कमैंण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥(१)॥॥ समा चमरमस्यास्ति । 'कत इनिठनें ' (५।२।११५)॥ (२)॥॥ कुमुद्दालयति । 'दल विदारणे' (चु० उ० से०)। 'कमैं-ण्यण्' (३।२।१)। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। ('कुद्दालः स्यात्पुमान्भूमिद्दारणे युगपन्नके')॥ (३)॥॥॥ युगं युग्मं पत्रमस्य ॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'कोविदारस्य', 'कचनार' इति स्यातस्य ॥

सप्तपर्णे विशालस्वक् शारदो विषमच्छवः।

सप्ति ॥ काण्डे काण्डे सप्त पर्णान्यस्य ॥ (१) ॥॥॥ विशाला त्वगस्य ॥ (२) ॥॥॥ शरिद पुष्प्यति । 'कालात्सा-धुपुष्प्यत्-' (४।३।४३) इत्यण् ॥॥॥ शारदी डचन्ताऽपि । 'शारदी तोयपिप्पत्यां सप्तपणं च शारदी' इति दन्त्यान्तेषु छदः । ('शारदोऽच्दे, क्रियां तोयपिप्पलीसप्तपण्योः । सस्ये क्लीबं, शरज्ञातन्त्वनाप्रतिमे त्रिषु' इति मेदिनी'॥ (३) ॥॥॥ विषमाश्चदा यस्य ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'सप्तपणंस्य', 'खत्वती' इति ख्यातस्य ॥

आरग्वघे राजवृक्षसंपाकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥ आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।

आरगिति ॥ आ रगणम् । 'रगे शङ्कायाम्' (भ्वा० प० से॰)। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। भारगं रोगशङ्कामपि हृन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति हन्तेर्वधोऽदन्तः। 'ग्यहोपौ' (वा० ६।४।४८) इल्रह्मोपः। 'रज रागे' (भ्वा॰, दि॰ उ॰ अ॰) । संपदादिः (वा॰ ३। ३।१०८) आरजं रोगरागमपि इन्ति । यत्तु मुकुटः—आ समन्तात् रुजं वधति छिनत्ति । 'बध छेदनसेवनपू-रणेषु'। पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याहः। तम्र। उक्त-धातोः पाणिनीये कुत्राप्यदर्शनात् । यत्त-विधः प्रकृत्य-न्तरम्—इति 'जनिवध्योक्ष' (७।३।३५) इति सूत्रेऽपि वृत्तिः । तम । मुनित्रयविरोधात्, इति प्रपश्चितं मनोरमामण्डने । यदपि खामिनोक्तम्—आ समन्ताद् रुजां वधोऽत्र—इति । तदपि न । व्यधिकरणबहुत्रीहित्व-पृयोदरादि (६।३।१०९)-त्वकल्पनप्रसङ्गात् ॥४॥ त्र्यच्कोऽपि हस्वादिरपि । 'आरग्वधो-Sथ संपाकः कृतमालस्तथार्ग्यथः' इति रत्नकोषात् ॥ (१) ।। ।। राजा चासौ यृक्षध । वृक्षाणां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) इति वा । रोगाणां राजानं वृध्वति, इति वा । 'ओवधू छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् सक् ॥ (२)॥**∗॥** 'सम्यक् पाकोऽस्य । दन्त्यादिः । 'संपाकत्तर्कके, धृष्टे त्रिषु ना चतुरहुलै'॥*॥ शं कल्याणं पाकोऽस्य, इति (शंपाकः) ताल्यादिरिप ॥ ॥ खामी तु - शमी शिविम् अकति, इति विष्टहर् 'द्वास्याकः' इति पाउं मन्यते ॥ (६) ॥ ॥ चतस्रो-Sक्कुलयः प्रमाणमस्य पर्वणः । तद्योगाद् मृश्वोऽपि ॥ (४) ॥∗॥ आरेवयति निःसारयति मर्लं सारकलात् । 'रेवृ, हव, गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। णिच् (३।१।२६)। विच् (३।२।७५)। अति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पनाद्यन् (३१९१२४) आरेव् नासावतश्च ॥ (५) ॥*॥ व्याचीन् हन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७१३३२) ॥ (६) ॥ ॥ कृता माळास्य पुष्पैः ॥ (७) ॥ ॥ क्षेभनो वर्णोऽस्य ॥*॥ सृष्टु पर्णान्यस्य, इति वा पाठः। (' सुपर्णः सर्णचूडे च गर्डे कृतमालके । सुपर्णा

'कमिकन्यां च वैनतेयस्य मातरि') ॥ (८) ॥*॥ अष्टी 'सोनालु धनखदेढ' इति ख्यातस्य ॥

स्युर्जम्बीरे दन्तराठजम्भजम्भीरजम्मलाः ॥ २४॥

स्युरिति ॥ जम्यते । 'जमु धदने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गम्भीरादयश्च' (उ॰ ४।३५) इति साधः । 'जम्बीरः प्रस्थपुष्पे स्यालया 'दन्तराठहुमे' ॥ (१) ॥ ॥। दन्तानां शठ इव । ('स्याइन्तराठो जम्बीरे कपिरथे कमरङ्गके। नागरङ्गेऽपि च पुमान् स्याश्वाङ्गेयां तु योषिति' ॥ (२) ॥ ॥। जम्भयस्यस्कलात् । 'जभी गात्रविनामे' (भ्षा॰ आ॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४)। 'र्राधजभो-' (७।१६१) इति तुम् । 'जम्मः स्याद्दानवान्तरे । दन्तभोजनयोरेसे हुनां जम्बीरत्वयोः'॥ (३) ॥ ॥। गम्भीरादित्वात् (उ॰ ४।३५) इरन् ॥ (४) ॥ ॥॥ वृषादित्वात् (उ॰ १।९०६) कलच् । ('जम्मसः पुंसि जम्बीरे बुद्धेवान्तरेऽपि च')॥ (५)॥ ॥॥ पश्च 'जम्बीरस्य', 'जम्मेरी' इति स्यातस्य ॥

वरणे वरुणः सेतुस्तिकशाकः कुमारकः।

चरेति ॥ युणोति । 'वृज् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰) । कर्तरि ल्युट् (३१३१११३) । कर्तरि ल्युट् (३१३१११३) (३१३११९०) वा ॥ (१) ॥ ॥ ॥ 'कृवदारिभ्य उनन्' (उ॰ ३१५३) । 'यरुणसहमेदेऽप्यु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' ॥ (२) ॥ ॥ सिनोति, सीयते, वा । 'षिण् बन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'सितनि—' (उ॰ ११६९) इति तुन् । 'सेतुर्नालौ कुमारके' ॥ (३) ॥ ॥ तिकः शाकोऽस्य । शाकत्वं चास्य पन्नाणां शाकमध्ये पाठात् । 'तिकरााकस्तु खदिरे वहणे पन्नसुन्दरे' ॥ (४) ॥ ॥ कुमारश्चिरतहणत्वात् । कुमारयति । 'कुमारकीडायाम्' (जु॰ उ॰ से॰) । पचायच् (३१९१३४) । कुमार इव 'इवे प्रकृतिकृतां' (५१३१९६) इति कन् ॥ (५) ॥ ॥ पन्न 'वरणस्य' ॥

पुंनागे पुरुषस्तुङ्ग केसरो देववल्लभः॥ २५ ॥

पुंनेति ॥ पुमान् नाग इव । 'उपमितं व्याद्रा-' (२। १।५६) इति समासः । 'पुंनागो नृष्ट्रेष्टः । प्राथान्यात्स इव । 'पुंनागस्तु सितीयके । जातीफके नरश्रेष्ठे पाण्डुनागे द्वमान्तरे ॥' (२) ॥*॥ पुरति । 'पुर अप्रगमने' (तु॰ प॰ से॰)। 'पुरः कुषन्' (तु॰ प॰ से॰)। यत्तु—'पिपितें' इति विग्रख 'पुरः कुषन्' 'इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तद्रभसात् । 'पुरुषस्त्वात्मनि नरे पुंनागे च' ॥ (२) ॥*॥ तुष्ठयते । 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से, चु॰ उ॰)। घण् (३।३।१८) । न्यङ्कादिः (जा३।५३)। उच्चलाद्वा । 'तुङ्कः पुंनागनगयोर्चेषे स्यादुक्तेऽन्यवत् । तुङ्की प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपीष्यते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्रवास्ताः केसरा अस्य । अर्श-आच्च् (भा२।१२०)। 'केसरो नागकेसरे । तुरंगसिंह्योः

स्कन्धकेशेषु बकुछत्रमे । पुंनागत्रक्षे किंजल्के स्थानकेसारं त हिन्निन इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ देवानां वहभः ॥ (५) ॥ ॥ पन 'पुनागस्य' गुर्जरदेशे 'संदेशरा' इति ख्यातस्य ॥ पारिभद्रे निम्बतक्रमन्दारः पारिजातकः।

पारीति ॥ पारमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२।११५) पारि पारं गतं भद्रमस्य, परितो भद्रमस्य, इति वा । प्रज्ञा-यण् (५।४।३८) । 'पारिअद्वस्तु निम्बद्दी मन्दारे देवदा-रुणि' ॥ (१) ॥ श। नियमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। निवति । 'णिवि सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाचच् (३।१।१३४)। बवयोरैक्यम्। कर्मणि घव (३।३।१९) वा । निम्बसंज्ञकस्तरः । शाकपार्थिः बादिः (वा॰ २।१।६९) ॥ (२) ॥ अ। मन्दा अरा यस्य । मन्दमृच्छति वा। 'ऋ गतौ' (भ्वा०प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यद्वा मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अज्ञिमदिमन्दिभ्य भारन्' (उ० ३।१३४) ॥ (३) ॥×॥ पारि पारं गतं जातं जन्मास्य । पारिणः समुद्राजातो वा । खार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'निम्बत्ररोः' 'वकायिनी' इति स्थातस्य ॥

तिनिशे सन्दनो नेमी रथद्वरतिमुक्तकः॥ २६॥ वञ्जलिध्यत्रहास

तिनीति ॥ अतिशयेन नेशति । 'णिश समाधी' (भ्वा॰ प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा अति-कान्तो निशाः। 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति समा-सः । प्रवोदरादिः (६।२।१०९) ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्नवणे' (भ्वा आ॰ से॰)। 'बहुलसन्यत्रापि' (उ॰ २१७८) इति युच् । 'स्यन्दनं तु स्पृतं क्लीबे रथाके' तिनिशे निरं इति रभसः। 'स्यन्दनं तु ख़्ती नीरे, तिनिशे ना, रथेऽस्त्रियाम्'॥ (२) ॥*॥ नयति । 'णील् प्रापणे' (४वा० प॰ से॰)। 'नियो मिः' (उ० ४।४३)। 'पुंलिङ्गस्तिनिदो ने सिश्वकप्रान्ते कियामपि' इति इदः। 'ढ्लोपे-' (६।३। १११) इति वीर्घः ॥ (३) ॥४॥ रथस्य द्वः । तत्रोपयुक्त-लात् ॥ (४) ॥ ॥ अतिशयितो मुक्तो विस्तारोऽस्य । कप् (५।४।९५४) ॥ (५) ॥४॥ वच्यते । 'वश् गतौ' (४वा० प॰ से॰)। बाहुलकावुली जत्वं च । 'खञ्जलः पुंसि तिनिशे वेतसाशोकयोरिय'॥ (६) ॥*॥ चित्रं करोति । अतिदाव्येंऽपि लघुत्वात् । किप् (३।२।०६) ॥ ।। सप्त 'तिनिशस्य' ॥

अथ हो पीतनकपीतनो ।

आम्रताके

अथेति ॥ पीतं करोति । 'तत् करोति-' (वा॰ ३।१। २६) इति णिन् । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰) । पत्राधन् (३।१।१३४) कपीनां कपेर्वर्णस्य वा तनः । 'अन्ये- । (३।२।१) । यद्वा कर्परास्यास्ति । सिभ्मावित्वाद् (५।२।५७) भगर० १८

षामपि' (६।३।१३७) इति पीर्षः । यदा याः स्रक्ष्म्यास्तुन ईतनः, कपीनां कपेर्वा ईतनः ॥ (२) ॥*॥ आम्रमति 'अत सातलगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'कृबादिभ्यो वृन्' (उ॰ ५।३५) ॥ ॥ इसादिरपि । अम्लसमति । रलगोरै-क्यम् । 'कपिच्नतोऽम्नातकोऽस्य फले पशुहरीतकी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आम्रातकस्य' 'अं-**बाडा**' इति स्थातस्य ॥

मधूके तु गुडपुष्यमधुद्रमी ॥ २७ ॥ वानप्रसम्बद्धीली

मिष्विति ॥ महाते मन्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा • प॰ से॰) 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) वा । 'उल्कादयश्व' (उ॰ ४।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गुड इद पुष्पमस्य ॥ (२) ॥*॥ मधुनामा हुमः ॥ (३) ॥*॥ वनप्रस्थे वनैकदेशे भवः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। 'वानप्रस्थो मध्-केऽपि स्थान्ततीयाश्रमे पुमान्'॥ (४)॥ ॥ मधु ष्रीवति । 'ष्टित् निरसने' (भ्वा० प० से०) । 'ह्युपध-' (३।१।१३५) इति कः। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। मधु छोले गर्भेऽस्य, इति वा॥ (५) ॥ ।।। पच 'मधुकस्य' 'महुआ' इति ख्यातस्य ॥

जलजेऽत्र मधूलकः ।

जरहेति ॥ अत्र मधूके । मधु लाति । 'ला दाने' (अ० प॰ अ॰)। आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'अन्येषा-मपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । खार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ 'गिरिजेऽत्र' इति मूलपाठः-इति सुभूत्यादयः। 'गीरवाको मधूकोऽन्यो गिरिजः सोऽल्पपत्रकः' इति माधवः । 'मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः' इति स्नामी॥ एकम् 'जलजमधूकस्य' ॥

पीलौ गुडफलः संसी

पीलाविति॥ पीलति। 'पील प्रतिष्ठममे' (भ्या॰ प॰ से॰)। मृगय्वादिलात् (उ॰ ११३७) उः। ('पीद्धः पुमान् प्रसुने स्यात् परमाणौ मतक्को । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपा-दपमेदयोः') ॥ (१) ॥*॥ गुड इव फलमस्य ॥ (२) ॥*॥ श्रंसयति मलम् । 'स्रंसु अधःपतने' (भ्या॰ आ॰ से॰)। आवश्यके णिनिः (३।३।९७०)॥ (३)॥ 🛊॥ त्रीणि गुर्जेर-देशे 'पील' इति ख्यातस्य ॥

तस्मिस्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

अभोटकर्पराली ब्रौ

तस्मिकिति ॥ तस्मिन् पीली गिरिने । अभ्गोति । 'कक्ष्य व्याप्ती संघाते च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादोटः । 'अक्षस्येवोटाः पर्णान्यस्य' इति वा ॥ (१) ॥*॥ कर्पर-मालति । 'अल भूषणादौ' (भ्या॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्'

लम् ॥≠॥ 'कम्ब्रासः' इति वा पाठः । पूर्ववत् ॥ (२) ॥≠॥ द्वे 'पर्वतपीलीः' 'अक्तरोट' इति स्थातस्य ॥ अद्वोटे तु निकीचकः ।

अङ्गोट इति ॥ अङ्गाते 'अकि उक्षणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। बाहुककादोटः ॥ (१) ॥*॥ निकुच्यते । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'कृवादिभ्यो चुन्' (उ॰ ५।३५) ॥ (२) ॥*॥ 'अङ्गोलः' अपि ॥*॥ हे 'अङ्गोलस्य' 'हैरा' इति स्थातस्य ॥

पलारो किंगुकः पर्णो बातपोधः

पर्छिति ॥ प्रशस्तानि पलाशान्यस्य । अर्शनाश्य (५।२। १२७) । यद्या पलं मांसमभाति । 'अश भोजने' (क्या॰ प॰ से॰)। 'कमेण्यण्' (३।२।१)। 'पछाद्याः किंग्रेकेऽसपे । दिसे पछादां पत्रे' इति हैमः॥ (१)॥ शा किंपित् ग्रुक ६व । शुक्ततुष्टाभपुष्यत्वात् ॥ (१)॥ शा पृणिति । 'पृण प्रीणने' (तु॰ प॰ से॰) अन् (३।१।१३४)। यद्वा प्रशस्तानि पर्णान्यस्य । अर्शकाशन् (५।२।१२७)। यद्वा पिपति । 'पृपाहनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) 'कृपृष्टिविभ्याष्य्र्यो नः'। 'पर्णे पत्रे किंग्रुके मा'॥ (३)॥ शा वातं पोषयति 'पृथ हिंसान्याम्' (दि॰ प॰ से॰)। 'कमेण्यण्' (३।२।१)॥ (४)॥ शा वातं पीषयति 'पृथ हिंसान्याम्' (दि॰ प॰ से॰)। 'कमेण्यण्' (३।२।१)॥ (४)॥ शा वातां पीषयति 'पृथ हिंसान्याम्' (दि॰ प॰ से॰)। 'कमेण्यण्' (३।२।१)॥ (४)॥ शा वातां पीषयति 'पृथानस्य'॥

जय वेतसे ॥ २९॥

रयाभ्रपुष्पविदुङशीतवानीरवञ्ज्ञाः।

अधिति ॥ अयनम्। 'इण् गती' (अ० प० अ०)। 'नपुंसके' (३।३।११४) इति कः। वा विकल्पस्येतं ज्ञानं त्वति । 'बोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप~' '(१।१।३) इति कः । यद्वा अयते । 'वेम् तन्तुसन्ताने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'बेअसुद च' (उ॰ १।११८) (खसव्। बाहु-लकादात्वं न । यतु-'वेतसवाहसधनसाः' इलसनि निपा-न्तनावेष तुट्-इद्याह मुक्टः । तम । उणादिषु तस्यूत्रादर्श-नात् ॥ (१) ॥ ॥ स्म्यतेऽत्र । 'त्मु कीडायाम्' (भ्वा० भा• भ•) । 'हमिक्कविणीम्रामिकाविभ्यः क्थन्' (उ॰ १।२) । 'रखी सन्दनवानीरी' इत्यजयः । 'रखः प्रमान-वसवे सम्बन्ते वेतसेऽपि व'॥ (२)॥॥॥ अञ्चमित अञ्चन समये वा पुष्पमस्य ॥ (३) ॥*॥ वेति, निवते, वा। बाहुलकावुलच् गुणाभावस । 'बिदुलस्तु पुमानम्बुवेतसे वेतसेऽपि च' ॥ (४) ॥*॥ स्रीतमस्यास्ति । अच् (५।२ १२७)। 'वेतसे बहुवारे ना गुणे दिशतं द्विमे त्रिषु' इति रमसः । ह्रीबळिङ्गमपि । 'श्रीतं द्ववारवानीरबहुवारहमेषु च'

१—क्यमम् हीः संकेषः । क्रिल् (स० क्रिश्१०८) । तथा कोचको व्यथाजनकः। 'सिकोचकः' वति हु शीकरः—वति क्रुक्कः॥ १—क्ष्मणः क्रिह्मकः गरी । इतिहलीं नासस्य प्रकार्व केर्से स्कुक्तम् वति अकः॥ इलाजवात् ॥ (५) ॥+॥ वायति । 'कोषे कोषणे' (स्वा० प॰ अ॰) किए (३।२।९७८) । वा घुम्कम् आ समन्ताजी-रमस्य ॥ (६) ॥+॥ वजति 'वज गती' (स्वा॰ प॰ सै॰) । बाहुकादुलच्, सुम् च । 'वश्रुकः पुंसि तिनिशे बेतसा-घोकयोरपि' ॥ (७) ॥+॥ सप्त 'बेत' इति क्यातस्य ॥

ह्रौ परिव्याचबिदुरी नादेवी बाम्बुवेतसे ॥ ३०॥

हाषिति ॥ परिविष्यते । 'व्यव ताडने' (दि॰ प॰ अ॰) । धम् (३।३।९९) । 'परिव्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे व हमोत्यते' ॥ (१) ॥*॥ नवां भवा । 'नवादिभ्यो डक्' (४।२। ९७) । 'नादेयी नागरन्ने स्याज्यायां जलवेतसे । भूमि-जम्बां च जम्बां च कान्नुष्टेऽपि च योषिति' ॥ (३) ॥*॥ अम्मुनि जातो वेतसः । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।६९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जस्जातवेतसस्य' ॥

शोमाञ्जने शिमुतीक्णगन्धकांक्षीवमोचकाः।

शो मेति ॥ शोमामनकि । 'अजु व्यक्तिमक्षणकान्ति-गतिषु' (६० प० से०) । कर्तरि ल्युट् (१।३।११३) । 'बहु-रुमन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युज्वा ॥≠१। प्र**हाद्यणि** (५।३। ४८) 'शौभाजनः' ॥**४॥ अष्ठुमात्तामनकि । ल्युद** (३।३। ११३)। प्रज्ञायणि (५१४१३८) ('सौमाञ्जनः') दन्लादि-रिप ॥ (१) ॥ ॥ । श्रिनोति । 'श्रिज् निशाने' (खा॰ उ० अ॰) । 'जञ्चादयश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातितः । 'शियुर्का शाकमात्रे च शोभाजनमहीरहे' ॥ (२) ॥*॥ तीक्णो गन्धोऽस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (३) ॥ ॥ असीवते, आशीवयति वा । 'शीवृ मवे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पचायच् (३।९।९२४) ॥**४॥ हसा**न दिरपि । 'अक्षीचं वशिरे, विभी ना, उमत्ते पुनरन्यवत्' ॥ (४) ॥ ॥ मोचयति । 'मुच्ह मोक्षणे' (तु॰ प॰ अ॰)। निव् (३।११२६) । अव् (३।१।१३४) । 'मोचः शोमावने 🗸 पुंसि मोना शाल्मलिरम्भयोः'। ततः सार्वे कन् (५। १।७५) ॥ (५) ॥*॥ **पम 'दिल्लोः' 'सहैजँन' इ**ति ः ल्यातस्य ॥

रकोऽसौ मधुशिष्ठः स्यात्

रक इति ॥ असी शोभाजनः । रक्तपुष्पः । अनुप्र-धानः विमुः-इति मुकुटः । रक्तो अधुकरः । 'रक्तक्रप्य-नाम्' इति दर्शनात् । मधुमंधुरः । बिमुः-इत्येके ॥ (१) ॥∗॥ एकम् 'मचुशिप्रोः' 'मगुना' इति स्थातस्य ॥

अरिष्टः फेनिलः समी ॥ ३१ ॥ अरीति ॥ न रिष्टमस्मात् । 'अरिष्टो लघुने निम्बे के-

१—'काझीर' शति राज्तमिदम्, नत्यम्ये—वति गुकुटः । १—'तदमीयन श्वाविगतयोगायनो वसन्तसमयः प्रादुरासीत्' इलायकंनवरीतकात्रक्वाविः-वति गुकुटः॥ निके काककड़वोः' श*॥ रिष्ठोऽपि । 'रिष्ठं क्षेमाञ्चनामाने पुंछि कके च फेनिके'॥ (१) ॥*॥ फेनोऽस्थास्ति । 'फेना-दिक्क' (५।२।९९) । ('फेनिकोऽरिष्टपार्पे । फेनिकं मदनकळे वचरे फेनवस्पि') ॥ (२)॥*॥ हे 'अरिष्ठस्य' 'रीडा' इति स्वातस्य ॥

बिस्वे शाण्डिकशैलुकी मालुरश्रीफलावपि।

बीति ॥ बिलति । 'बिस्सं मेदने' (तु॰ प॰ से॰)। जल्बादिः (तु॰ ४१९५) ('बिस्सं फले श्रीफले ना')॥ (१)॥ ॥। शण्डते । 'शिंड क्जायाम्' (श्वा॰ का॰ से॰)। 'सिल-' (तु॰ ११५४) इत्यादिनेल्य् । शाण्डलस्य गोत्राप्टसम्। 'गर्गादिश्यो सम्' (४१९१९०५) शाण्डलस्य गोत्राप्टसम्। 'गर्गादिश्यो सम्' (४१९१९०५) शाण्डलस्य इव, इति । शण्डयति रचं करोति वा । इलिब (तु॰ ११५४) सार्षे ध्यम् (वा॰ ५१९१९२४)। 'शाण्डलस्यः पावकान्तरे। बिल्वे मुनौ च' इति हैमः॥ (२)॥ ॥। शिल्वस्याप्टसम्। शैल्वस्य इव इति वा। 'नटे बिल्वे च शैल्यूचः' इति ताल्ल्यादिम्धन्यान्ते रभसः॥ (३)॥ ॥॥ मां लक्ष्मी परेषां लुनाति । 'लुम् छेदने' (श्या॰ तु॰ से॰)। बाहुल्लाह्म् ॥ (४)॥ ॥। श्रीपत्लः पुंसि माल्दरे धात्रीनीलिक्योः क्रियाम्'॥ (५)॥ ॥। पष्ट 'बिस्वयू-सस्य'॥

प्रभो जरी पर्कटी स्थात

ष्ठेति ॥ प्रक्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्या॰ प॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ २।२।१०१) इति डः । कपिलिकादिः (वा॰ ८।२।१८) । यद्वा प्रक्ष्यते । 'प्रक्ष भक्षणे' (भ्या॰ उ॰ से॰)। कर्मणि प्रम् (३।३।१९)। प्रक्षति अधो गच्छिति वा। अन् (३।१।१३४) । 'प्रुश्चो जटीगर्दभाण्ड-द्वीपमित्कुष्ठराशने'॥ (१)॥ ॥। जटति । 'जट संघाते' (भ्या॰ प॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८)। क्षेष् (ग॰ ४।१।४५) वा । 'जटा लमकचे मूळे मांखां, प्रम्ने पुनर्जटी' । करे तु-गर्वभाण्डे जटीप्रश्नी' ॥ (२)॥ ॥। पृच्यते । 'पृची संपर्के' (६० प॰ से॰)। बाहुलकात् कटः। गौरादिबीष् (४।१।४१)। 'प्रकटी नृतनपळे पृगादेः प्रक्षपादपे'। 'शाश्चतेऽपि विश्वया पर्कटी प्रक्षाः प्रक्षाः प्रक्षाः प्रक्षाः प्रमार पिष्प-ळपादपः' ॥ (३) ॥ ॥। त्रीणि 'प्रक्षस्य' 'पाकर' इति स्थातस्य ॥

न्यमोघो बहुपाहर्टः ॥ ३२ ॥

स्यगिति ॥ न्यक् रुणिद्धः। 'रुधिर् आवरणे' (६० व० ८१०) 'क्संप्रयण् (३।२।९) । 'त्यन्नोधान्तु पुमान् व्यास-

१—'विटे सुनी' वति फाठः ॥ २—'स्वटोऽप्यवटसंकुकः। वति दमयन्त्रीकेषः॥ वटयोध समीतरो । म्क्झोची तुक्षित्रायाम्' ॥ (१) ॥+॥ बह्दः पादा अस्य । 'संस्थातुपूर्वस्य' (५१४१९४०) ॥ (२) ॥+॥ वटति । 'वट वेस्टने' (अवा॰ प० से०) । अन् (३१९३ १३४) । 'स्टी-त्रिषु गुणे पुंसि स्थाश्यघोधस्पर्वयोः' ॥ (३) ॥+॥ त्रीनि 'सहस्य' ॥

गालकः शावरो लोश्रस्तिरीटस्तिस्वमार्जनौ ।

गास्केति ॥ गालवस्यापस्यम् । 'ऋष्यन्थक-' (४।९।९९४) इस्यण् । गालं नेत्रस्नवं वायति । 'ओवै पोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ•)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति को **वा । 'काळचो** मुनिमेदे साक्षेप्रकृते व कीतिंतः'॥ (१) ॥ ॥ वावराणा-मयम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'शावरी ग्रूक-शिम्ब्यां स्वात् पुंति पापापराध्योः । लोधे वै' इति ताल-व्यादिः ॥ ॥ दन्त्यादिरपि । 'सामराख्यापराधे च लोधे पापे च पठ्यते' इति दन्त्यादावजयः ॥ (२) ॥*॥ रणदि 'रुधिर् आवरणे' (४० उ० अ०) बाहुरुकाइन् । 'श्रुहादयः' इति रन्—इति मुकुटः । तत्त्र । तारशसूत्रामा-वात् । कपिल्डिकादिः (वा० ८।२।१८) । (दोध्रोऽपि ऋला-भावे। 'रोघ्नो ना गालवे क्लोबमपराधे च किल्बिबे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ तीर्यते मळमनेन । 'कृत्कृपिभ्यः कीटन्' (ड॰ ४।१८५)। इसम् (७)११००)। रपरत्वम् (१।१।५१)॥ (४)॥*॥ तिल्खनेनाह्मम् । 'तिल ब्रहने' (तु॰ प॰ से॰) । उल्बादिः (उ॰ ४।९५) ॥ (५) ॥*॥ मार्छ्य इनेन । 'मृजू शुद्धी' (छ० प॰ से॰) । ल्युट् (३।३। ११७)।—नन्वादिल्युः (३१९।१३४)—इति मुकुटः । तद्य । तस्य कर्तरि विभानात्। 'मार्जनं न इयोर्मार्टी पुंसि स्थाहो-प्रशासिनि'॥ (६) ॥≠॥ षट् श्वेतखोध्नस्य'। आशी श्वेतलोम्ने, शेषा रक्तलोम्ने इति खामी ॥

आम्रध्तो रसालः

असम्र इति ॥ अम्यते । 'अम गलाहो' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अमितम्योदींर्घक्ष' (उ॰ २।१६) इति रक् रीर्घक्ष ॥ (१) ॥*॥ वृष्यते स्म । 'वृष्य पाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कः (३।११०२) । प्र्योत्तरि (६१३।१०९) । ज्योतिति रसम् इति वा। 'च्युतिर् क्षरयो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१११३४) ॥ (२) ॥*॥ रसमलति । 'अक भूषणादो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यय्' (३।१११) ॥ (३) ॥*॥ त्रीमिः 'आम्ब्रम्हसस्य' ॥

असी सहकारोऽतिसीरभः ॥ देदे ॥

असाविति ॥ सह कारयति मेलयति द्वन्द्वम् । अण् (३।२।२३४) ॥ (१) ॥४॥ अतिकयितं जैस्यमस्य ॥४॥ एकम् 'असिसुगन्धासस्य' ॥

१—-१तः परम् [']सांकरिः प्रंति कार्तिकेने गमाविते' एतापि लिखितमासीत् । परंतु तक मक्कोमकुकार् ॥ कुम्मोत्रुखलकं क्षीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः।

किति ॥ 'कुम्मोद्धललकम्' इति संघातविगृहीतम् । 'कार्मुके बारनार्यो च कुम्भः ह्रीबं तु गुग्गुली' इति रमसः। 'खबूबर्डे गुग्गुली च क्लीबमुक्तमुत्रुखलम्' इति छदः। 'कु-म्मोलूखलकं कुम्भं कुम्भोलुः खलकं वरम्' इति वाचस्पतिः ॥४॥ कमुम्भति । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (१।२।१)। शकन्य्वादिः (बा॰ ६।१।९४) ॥ (३)॥*॥ ऊर्ध्वं सम् उद्धसम् । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। उद्धलं लाति । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'भातोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ कुम्भोलुखलकाकाराद् वृक्षकोशानिर्यातम् ॥*॥ कोशे भवः। अध्यात्मादिठम् (वा० ४।३।६०) 'कोशिको नकुले व्यालपाहे गुग्गुलुशकयोः । कोशजोद्धकयोध स्यादिश्वामित्र-मुनावपि । कोशिकी चण्डिकायां च नवीमेदे च योषिति' ॥ (३) ॥ *॥ गोजति । 'गुज स्तेये' (भ्वा० प० से०)। किय् (३।२।१७८) गुजो व्याधेर्गुडति । 'गुड रक्षणे' (तु० प॰ से॰)। बाहुलकादुः। डलयोरेकलम् ॥ (४) ॥॥। पुरति । 'पुर अप्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पूरं पाटलिपुत्रेऽक्षे गुरगुली तु पुसानयम्' इति रभसः । यत्तु-पिपर्ति । पुरः । 'इगुपध-' इति कः । 'उ-दोक्र्यपूर्वस्य' (७१११०२) इत्यृत्—इति स्वाम्याह । तत्र 'प्रीज् तर्पणे कान्ती च' (क्या॰ उ॰ से॰) इलास्य तत्र प्र-हुणात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इति कृत्तिकृता विगृहीतत्वात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इत्युक्त्वा 'इ<u>ग</u>ुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति माधवोक्तेक्ष ॥ (५) ॥*॥ पघ 'गुग्गुलवृक्षस्य'॥

दोलुः स्टेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४॥

राजावनं पियालः स्यात्सन्नकतुर्धतुष्पटः । राजेति ॥ राजमिरयते । 'अइ अक्षणे' (अ॰ प॰ ख॰)। कर्मणि ल्युट् (३।३।९१३) । 'राजाव्नं श्रीरिकामां पियाछे किं शुकेऽपि च' ॥ श। 'राजातनम्' इति पाठे राजानमति, इति वा ल्युः (३।१।१३४) । 'राजादनं प्रसरको राजातनः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ पीयते । 'पीयुः' सौत्रो भातुः । 'पीयुक्कणिभ्यां कालन् हस्तः' (उ० ३।७६) ॥ ।। बाहुलकात् त्रीणातेः कालनि प्रियालेश्व । 'प्रियालकः पियालकः' इति माधवः॥ (२)॥*॥ सैनो ठीनः कहुर्वर्णोऽस्य ॥ (३) ॥ दधन्ति धारयति । 'धन धान्ये' (जु॰ प॰ से॰) । 'मृ-मृशी-' (उ॰ १।७) इत्यः । 'धनुः पियालहुमः' इति रूप-रक्नाकरः । 'धनुः पुमान् प्रियालद्री राशिमेदे शरासने' इति नान्तेषु मेदिनी ॥*॥ उसिः (२।११७) वा । 'धनुः पियाले ना, न स्त्री राशिमेंदे शरासने' इति सान्तेषु च मे-दिनी ॥ 🛊 ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्त्रा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४)। 'पटः प्रियालमृक्षे ना सुचेले पुनपुंसकम्' इति रभसः ॥ ॥ 'धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य, समस्तं नाम' इति खामी ॥ (४) ॥४॥ चत्वारि 'प्रियालस्य' 'चार' इति ख्यातस्य ॥

गंभारी सर्वेतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥ श्रीपर्णी भट्टपर्णी च काश्मर्थक्षापि

गमिति ॥ कं जलं बिभिति । 'डुम्ल् धारणपोषणयोः' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।३) । पृषोदरादित्वात् गरुम् ॥ शा 'कंभारी' इत्यपि ॥ (१) ॥ शा सर्वतो भर्ने यस्याः । 'संभितो भर्ने दस्याः । 'सर्वतो भर्ने दस्याः । 'सर्वतो भर्ने रहान्तरे । निम्ने ना सर्वतो भर्ने गंभारी नटयोषितोः' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ शा काशते । 'काग्र दीसी' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मिनन् । 'वनो र च' (४।१।७) इति डीज्ञौ ॥ (३) ॥ शा मिनन् । 'वनो र च' (४।१।७) इति डीज्ञौ ॥ (३) ॥ शा मिनन् । 'वनो र च' (४।१।७) ॥ शा श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः । 'श्रीपर्णास्त्विममन्थेऽङ्के भीपर्णी काश्मरीकुम्भ्योः क्षीचे पद्माप्रिमन्थ्योः' ॥ (५) ॥ शा भन्नाणि पर्णान्यस्याः ॥ (६) ॥ शा काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि इश्यते' (वा॰ ५।१९२०) इति यप् ॥ (७) ॥ शा सन्न 'काश्मर्याः' 'खंभारी' इति ख्यातस्य ॥

अध द्वयोः ।

कर्कधूर्बद्री कोली

अश्वेति ॥ कर्षं कष्टकं द्रधाति । 'डुधाव्' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'अन्दृहन्भू–' (उ॰ १।९३) इति निपातितः कूप्रस्य-यान्तः ॥—शंकन्ध्वादित्वात् (बा॰ ६।९।९४) परक्षम्—

[ः] १—कमैण्यणि स्तार्थे कम् वति अकुटोक्तं तु युक्तम्। 'बानीरे बहुवारे' बसादि बहादिकोण्लिखित 'बहुवारे' वति प्रयोगात् ॥

१—'श्रियाकपनसाराणि यौवनानीव वनानि' इति दमयन्तिश्चे-वात् ॥ ३—सञ्चः, कृदुझ, इति नामनी इति सोमनन्दी— , इति मुकुटः ॥

इति खामी चिन्तः ॥ (१) ॥॥॥ बदति । 'बद स्थेमें' (भ्या॰ प॰ से॰) । 'दिवि अमि-' (उ॰ ३१११७) इत्यमरः । गीरादिकीष् (४११४१) । यसु—'द्वयोः' इत्युक्तः कर्कन्ध्र्में-दरअ—इति मुकुटः । तका । 'बद्दि कोळे, क्लीबं तु तत्फळे' इति मेदिनीविरोधात ॥ (१) ॥॥॥ कोळति बनीमवित । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अस् (३१११२४) । गीरादिकीष् (४१९१४१) । मुकुटसु—इन् (उ॰ ४१९१८) प्रत्यये वा डीष् (ग॰ ४१९१४५)—इत्याद । तका । कोल्याः फळे अण् (४१३१९३४) छकोः (४१३१९६४) डीषो छिक (९१२४४) च 'कोलि' इति स्पापत्तः । ('कोळम्' इति स्पानुपपत्तः) ॥॥॥ इति (उ॰ ४१९९८) (कोलिः) हस्वान्तोऽपि ॥ (३) ॥॥॥ को वलित । 'वल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अस् (३१९१३४) । कुल्लिशिक्दोऽप्यत्र ॥॥॥ त्रीणि 'बहर्याः' ॥

कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६॥

सौबीरं बदरं घोण्टापि

कोलिमिति ॥ कोलीकुवलीबदरीणां फलेऽण् (४।३। १३४) लुको (४।३।१६४)। 'लुक् तिव्रतल्लिक' (१।२।४९) इति लीषो लुक्। 'कोलं कोलिफले क्षीवं पिपालीचव्ययोः क्षियाम्'॥ (१)॥ ॥ ('कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बद्रतिफले')॥ (२)॥ ॥ भा केनोऽस्यास्त। 'फेनादिल्ख' (५।२। ५९)॥ (३)॥ ॥ ॥ अविरदेशे अवम्। 'तत्र अवः' (४।३। ५३) इल्लण् । 'खोतोऽक्षने तु सौबीरं बदरे काक्षिकेऽपि च' इति दन्सादी रअसः॥ (४)॥ ॥ ॥ (५)॥ ॥ ॥ विल्लाहः। 'छोणटा तु बद्दरीवृगवृक्षयोरपि योषिति' (इति मेदिनी)। 'बदरीसहशाकारो वृक्षः सृक्षमकलो अवेत्। अटव्यामेव सा घोणटा गोपघोण्टेति चोच्यते'॥ (६)॥ ॥ वट् 'ककंभूफल्यः'। खामी तु—आद्याक्षयो वृक्षार्थाः। अन्ये फलार्थाः। घोण्टा तूमयार्था—इलाह्। खामी तु घोण्टाकोले व्यलासेन पठति॥

अथ स्यात्स्वादुकण्टकः।

विकङ्कतः खुवानृक्षो प्रन्थिलो ब्याव्रपादिष ॥ ३७ ॥

अयेति ॥ कण्टकोऽस्थास्ति । अशं आयच् (५१२१९०) स्तादुक्षासी कण्टकस्य ॥ (१) ॥*॥ विकट्टते । 'किकर्गलयः' (भ्वा॰ छा॰ से॰) । अतच् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ छुवाया वृक्षः । 'खुवा द्वयोद्दोभपात्रे सहकीभूवयोः ख्रियाम्' ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यिरस्यास्ति सिष्माविसाहच् (५१२१९०) ॥ (४) ॥*॥ व्याप्रस्य पादा इव पादा मूळान्यस्य । 'पादस्य लोपः-' (५१९१३८) इत्यकारलोपः ॥ (५) ॥*॥ पद्य 'विकद्ग-तस्य' 'कठेर' इति स्यातस्य ॥

पेरावतो नागरकः

परेति ॥ इरानसा नियुत इनायम्। 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् । 'पराचतोऽश्रमातके नारके लकुटहमे । नागमेदे च पुंसि स्यादिद्युत्तक्षेदयोः क्षियाम्। नपुंसके महे-न्द्रस्य ऋजुदीर्घशरासने' ॥ (१) ॥*॥ नागा रजन्सक्र । 'रज्ञ रागे' (२वा० उ० ६०)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति चच् । नागस्य सिन्दूरस्येव रक्षोऽस्य, इति वा ॥*॥ 'नागरके जु नारको नार्यक्रस्तकचासनः' इति वाचस्यतिः। 'ना-रक्षः पिप्पलीरसे। यमजप्राणिनि विटे नागरक्षक्षभेऽपि च'॥ (२)॥*॥ दे 'नारकी' इति ह्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका।

नेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्याद्विश्यो ढक्' (४।२।९७)। 'नावेयी नागरके स्याज्ययां जलवेतसे । भूमिजम्ब्वां जपायां च काङ्कष्ठे च समीक्ष्यते' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥ भूमेर्जस्वः हस्रवात्स्वार्थे कन् (५।३।८६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारकस्य', चलारि 'नारकस्य' इस्रन्ये ॥

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ३८

तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रवि' (वि॰ प॰ से॰)।
मृगश्वादिः (उ॰ १।३७) 'संज्ञायां कर्' (५।३।७'४) ॥ (१)
॥॥ स्फूर्जति । 'दुओ स्फूर्जा वज्रनियंषे' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥॥ कालः स्कन्धो यस्य ।
'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकद्यमें इति विश्वः ॥
(३) ॥॥ विति कालः सारो मजा यस्य ॥ (४) ॥॥॥
चलारि 'तिन्दुकस्य' 'तेर्दुं' इति ख्यातस्य ॥

काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।

केति ॥ काकानां काकवर्णो वा तिन्दुः ॥ (४) ॥ ॥ ११ पृषोदरादिः (६१३१९९)॥ (१)॥ ॥ कुलस्य ग्रहस्य प्रतिकृतिरिव । 'इवे प्रतिकृतो' (५१३९६) इति कृत् । 'कुलकं तु पटोले स्थातसंबद्धकोकसंहती । पुंति वस्मीककाकेन्दुकले श्रेष्ठेषु कथ्यते' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥ ॥ काकैः पील्यते । 'पील प्रतिष्टम्मे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादुः । 'काकानां पीछित्व' इति वा॥ (३)॥ ॥ चलारि 'कटुति-न्दुकस्य', 'कुचिला' इति स्थातस्य इसन्ये ॥

१—नृणाति । बाङ्कलकादङ्ग् । गकारान्तोऽयम् । 'मबदैषिः
सध्वदने वने च नारङ्गतरूपशीमे मान्ति गण्डरीक्रस्पकारुकारणाः
रिण्यो लोमलताः' इति दमयन्तीक्षेत्राच ॥ २—चकं च समन्वयप्रदीपे—'यत्र वानयार्थविश्रान्तिः क्षोकनैकेन जायते । तन्मुक्तकं
युगं द्वास्यां त्रिभिः स्यात्तिककं पुनः । चतुर्भिः स्याधकककं पद्यभिः
कुलकं ततः । मङ्गकुककिसिसायोः कृषयन्ति ततः परम् ॥' इति ।
तिकक्षयांवान्तरं वैशेषिकम् ॥

गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्कको ॥ ३९ ॥ जोलीति ॥ गोभिर्लिखते सा । 'लिंद भाखादने' (अ॰ स॰ अ॰)। कः (३।२।९०२)॥ (१) ॥∗॥ साटं संघातं व्यति 'भातोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ अहानि । घण्टा । बाहुलकाद्धन्तेष्टो घलां च । 'पट गतौ' (भ्या॰ प॰ से॰)। घम् (३।३।१८)। पाटं लाति। बाहु-लकाड्डि: । घण्टा चासी पाटलिश्व ॥ 🖈 ॥ स्वामी तु (घण्टा, पाटिलः) इति नामद्वयमाह् ॥ (३) ॥ ॥ मोक्षयति रोगम् । मुषे: (तु॰ प॰ ध॰) सम्रन्तादकर्मकाण्णिजन्तादच् (३।।। १३४) 'मोक्सस्तु मुक्तिपाटलिमोचने'। यन्तु—'मोक्ष अव-साने' बुरादि:-इति मुकुटः । तिष्ममूलम् ॥ (४) ॥ 🕬 मुच्णाति रोगम् । 'मुष स्तेये' (क्या॰ प॰ से॰) । 'सृबृभूशु-विमुषिभ्यः कर् (उ॰ ३।४९)। स्वार्थे कन् (५।३।७५)। यतु—'मुष्णाति' इति विगृह्य 'मुष खण्डने' इत्युपन्यस्तम् । तद्युक्तम् । तस्य (दि० प० से०) दन्त्यान्तत्वात् । त्रयादिषु पाठाभावाच । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'लोधविदोषस्य'॥

तिलकः ध्रुरकः श्रीमान्

तिलेति ॥ तिलति । 'तिल लेहने ' (तु॰ प॰ से॰)। 'कुन् चिल्पिसंहयोः' (उ॰ २।३२) तिल इय, इति या। कन् (५।३।९६)। 'तिलको हममेदेश्यमेदे च तिलकालके। क्लीबं सीबर्चलक्षोत्रोनं क्षियां तु विशेषके'॥ (१)॥॥॥ धुरति । 'क्षुर विलेखने' (तु॰ प॰ से॰)। कुन् (उ॰ २।३२)। 'क्षुरकः कोकलक्षे स्याहोधुरे तिलक्ष्वमे'॥ (२)॥॥॥ शीरस्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४)। 'क्षीमांसिलकक्षे नामनोहे धनिके त्रिपु'॥ (३)॥॥॥ शीणि 'तिलकस्य'॥

समौ पिञ्जलझावुकौ।

सिति ॥ 'पिचुः स्यात्त्लकर्षयोः' इति घरणिः । पिचुं तृष्टं लाति । 'पिचुलो झावुकेऽपि स्याभिचुले जलवायसे' ॥ (१) ॥*॥ 'झा' इति शब्दं देति गच्छति । 'वी गलादिषु' (अ॰ प॰ अ॰) मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२।१८०) दुः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)॥ (२)॥ ॥ हे 'झाचु-कन्य' 'झानु' इति ख्यातस्य ॥

अीर्पर्णिका कुमुदिका कुम्भी केटयेकट्फली ॥ ४० ॥
भीति ॥ औः पर्णेषु यस्याः । 'पाककणेपणं-' (४।१।
६४) इति वीप् । खार्ये कन् (५।३।०५) । 'श्रीपर्णी कारम-रीकुम्म्योः क्षीवे पद्माप्तिमन्वयोः' ॥ (१) ॥*॥ कौ मोरते । 'शुरी हवें' (४वा० व० से०) 'इगुपध-' (३।९।
१३५) इति कः । खार्ये कन् (५)३।०५) । 'कुमुवं कैरवे रक्तपये की कुम्भिकोषधी । गंश्रार्थी पुंकि विद्वागे नागशा-कायुगान्तरे' ॥ (२) ॥*॥ कुम्भीव कुम्भी रसाधारस्वाद ।
'श्रीकायां च कुम्भी सारपाटली कट्फकेडिम व' इति रन्तिदेवः ॥ (३) ॥*॥ केटनम् । 'किट त्रासे' (भ्या० प० से॰) घम् (३।३।१८) । केटं राति अतिकिकतात् चतुर्वणां-दिलात् (वा॰ ५।१।१२४) ध्यम् ॥ (४) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्या॰ प॰ से॰) किप् (३।३।१७८) कट् फळमस्य ॥ (५) ॥*॥ पत्र 'कुम्भ्याः', 'कायफळ' इति ख्यातस्य ॥

कमुकः पट्टिकाख्यः स्वात्पष्टी लाक्षाप्रसादनः।

केति ॥ कामति । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्या॰ प॰ से॰)। बाहुलकादुः । 'कमुकः पिट्टकालोग्ने गुवाके मद्रमुस्तके'। यत्तु—'शिल्पसंझयोः—' (उ॰ २।३२) इति कृति वा—इत्याह मुकुटः । तत्त । 'कमक' इति कपापतः ॥ (१) ॥॥॥ पिट्टका आख्या यस्य ॥ (२) ॥॥॥ पछोऽस्यास्ति । 'अत इति—' (५। २।१९५) । 'पट्टः पेषणपाषाणे वणादीनां च बन्धने । चतु-षये च राजादिशासनान्तरपीठयोः' ॥॥॥ यद्वा पिट्टशब्दात् किजन्तान्डीष् (ग॰ ४।९।४५) । ('पट्टिः स्त्री पट्टमेदे स्याह-लाटे केमुकदुमे' । 'पट्टी ललाटभूषायां पट्टी लाक्षाप्रसा-दने' इति टवर्गान्ते विश्वः) ॥ (३) ॥॥॥ लाक्षा प्रसीदत्यनेन । युच् (उ॰ २।७८) करणे । लाक्षा प्रसादयति वा । 'हत्य-ल्युटः' (३।३।९१३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'लोक्वि-तलोभ्रमेदस्य'॥

नूवस्तु यूपः कमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥ तुरुं च

नृव इति ॥ नुदति पापम् । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) 'इगुपघ–' (३।१।१३५) इति कः । <u>१</u>षोदरादिः (६।३। १०९) ।—'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घ:-इति मुकुटः । तत्र । तत्र 'उत्तर्पदे' इत्यधिकारात् ।—'घत्रधें कः'—इत्यपि न । यद्वा नुबदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰)। मूलविभुजादिः (बा॰ ३।२।५)। कर्मणः कर्तृत्वम् । यद्वा नूयते । 'ण् स्तुतौ' (तु० प० से०) कुटादिः । बाहुलकाइः ॥≉॥ 'तृ्दः' इति स्वामी । तत्र 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) । इति कः । पृषो-दरादिः (६।३।१०९)॥ (१)॥*॥ युवन्त्यनेन । 'यु मिश्र-णामिश्रणयोः' (अ० प० से०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो वीर्घन्न। मुक्कटस्तु—'पूच वृद्धी' (भ्व० प०से०)। इगुपभत्वात् (३।१।१३५) कः। पवते वा । 'यूप्बोर्कोपश्च' इति पवतेरूषन् भारवन्तलोपः—इति वदन् 'पूषः' इति पाठं मन्यते । किंतु 'यूप्योर्लोपथ' इति सूत्रमुख्यस्यसादी न दृत्यते ॥ (२) ॥ 🕬 कामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्या० प॰ से॰)। बाहुलकादुकन्। 'ऋमुको भद्रमुखके। गुवाके पहिकालोधे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'ब्रह्मणि वैदिके साभुः' 'तत्र साधुः'। (४।४।९८) इति यत्। 'ये बाभावकर्मेणोः'।

१—'कुम्भिकाहुमें' इति पाठः ।

(६।४१९८) इलम् प्रकृत्या । ('ब्रह्मच्यो प्रश्नसाधी स्वाइ-स्रुक्त(से) शनैश्वरे') ॥ (४) ॥+॥ मदाणो मद्राणि वा दात ॥ (५) ॥+॥ तृष्ट्यति, तृल्यते वा । 'तृष्ट निष्कर्षे' (३वा० प० से०) । 'द्युपध-' (३।११३५) इति कः। धम् (३।३।१९) वा । 'पुंलिक्रस्तु पित्रो मूलः क्रीवं स्वाइद्धादारुणि' इति रहः ॥ (६) ॥+॥ चटु 'अभ्वरधाकारस्य' 'पार्श्वपिष्परु' इति स्थातस्य । 'तुँत् देशि स्थातस्य इत्यन्ये ॥

नीपप्रियककदम्बास्त हलिपिये।

नीपेति ॥ नयते, नीयते वा 'णीव प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) 'पानीविविभ्यः पः' (उ॰ ३।२३) बाहुलकाहुणा-मावः । 'नीपः कदम्बन्धूकनीलाशोकहुमेषु च' ॥ (१) ॥॥॥ प्रीणाति । 'प्रीच् तर्पणे' (क्या॰ उ॰ अ॰) । 'कुन् चिल्पसंक्रयोः' (उ॰ २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रस्यो चालौ प्रियंगो कुक्कुमेडपि च'॥ (२)॥॥॥ कदति । 'कद' सोत्रो हिंसार्थः । 'क्रकदिकढिकटिभ्योऽम्बच्' (उ॰ ४।८२) ।—'कदेर्षिद्वा' इत्यम्बच्—इति मुकुटः । तक्ष । तादशस्त्राभावात् । 'कर्दम्बं निकुरम्बे त्यात्रीपसर्थ-पयोः पुमान्'॥ (३)॥॥॥ हिलनः प्रियः । मुराया अधि-वासनात् ॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'कद्म्बं हित ख्यातस्य॥ विरक्करोऽदिक्रमुखी महातकी त्रिषु ॥ ४२॥ विरक्करोऽदिक्रमुखी महातकी त्रिषु ॥ ४२॥

वीरति ॥ वीर इव वक्षो दुःहपर्शत्वात् । 'वीरवृक्षस्तु मह्मातकार्जनहमयोः पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ अकृष्रणं करोति 'दिवाविभा—' (३।२।२१) इति टः । 'नित्यं समासेऽनुत्तर-पदस्थस्य' (८।३।४५) इति दः । 'अरुक्करो नणकृति त्रिषु, मह्मातके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ अग्निरिव मुखमस्याः, गौरादिः (४।१।४१) । 'भवेदिममुखो देवे विशे मह्मातके क्षियाम्' ॥ (३) ॥*॥ मह्म इवाति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३२) । 'जातेः' (४।१।५३) इति विष् ॥ (४) ॥*॥ स्वारि 'मह्मातक्याः' 'मेस्नावा' इति ह्यातस्य ॥

गर्वभाष्डे कंदरासकपीतनसुपार्श्वकाः। प्रकार

वार्देसि ॥ 'वार्द्भो गन्धिनयपि'। गर्दभमिति। 'अम गलाविषु' (श्वा० प० से०)। 'अमन्ताष्टः' (उ० १। ११४) ॥ (१) ॥ कंदरां लाति। 'आतः-' (३।२।३) इति कः। 'कंद्दाल्डः पुमान् गर्दभाष्टे प्रसत्तराविष'॥ (२)॥ ॥ ॥ मा अध्यास्तन हत्तनः। कपीनां कपेवैणस्य वा ईतवः। 'कापीतानो नर्दभाष्ट्रशिक्षातकेषु च । अश्वत्ये च' इति विष्यः॥ (३)॥ ॥ शोमने पार्थमस्य ॥ (४)॥ श्वा प्रस्ति । 'शार संचलने' (श्वा० प० से०)। 'सन्येश्वरेषि' (वा० ३।२१९०१) इति चः। 'कविकिकारिकात्त' (वा० ८।२।१८)

हैमः॥ (५)॥*॥ व**च 'प्रसन्ध' 'गेटी' इ**ति स्थातस्य ॥ तिन्तिडी चित्राम्ब्लिका

सिन्तीसि ॥ तिम्यति । 'तिम आर्शामावे' (वि॰ प॰ से॰) 'अलीकावयख' (उ॰ ४१२५) इति निपातः । 'तिनिनदी त्विम्ब्लका चिश्चा तिन्तिहीका किपित्रियां' इति
वाचस्पतिः। ('तिन्तिही चुके चिश्चायाम्'॥ (१)॥॥॥
'चिम्' इत्यव्यक्तं शब्दं चिनोति । 'चिम् चयने' (खा॰ उ० अ०)। 'अन्येभ्योऽपि' (बा॰ ३।२।९०९) इति डः॥
(२)॥॥॥ अम्ब्लो रसोऽस्यासि । 'अतः' (५।२।९९५)
इति उन्। 'अम्ब्लीका चाम्ब्लिका चिश्चा तिन्तिहीका च
तिन्तिलां इति चन्दः। ('अम्ब्लिका तिन्तिहीकाम्बोहारवाक्षेरिकासु च')॥ (३)॥॥॥ श्रीण 'चिश्वायाः'॥

अधो पीतसालके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनबन्धृकपुष्पप्रियकजीवकाः।

अथिति॥ पीतः सारोऽस्य रलयोरेकत्वम्॥ (१) ॥ सा स्वति 'स्व विसर्गे' (तु० प० अ०) ण्वुल् (३१९। १३३)। यद्वा सर्व्यते । 'पर्व अर्जने' (४वा० प० से०)। कुन् (व० २१३२)॥ (२)॥ शा अस्यति रुजम् । 'अस्व अपेपे' (दि० प० से०)। ल्युः (३१९१९३३)॥ 'प्रियको जीवकोऽस्तनः' इति रक्षकोशः। 'अस्तनं क्षेपणे क्रीवं पुंति स्वाजीवकद्वमे'। प्रज्ञावण् (५१४१३८)॥ 'पीठेमस्कम्धयोः क्षीवमास्तनं नातु जीवके' इति रुद्रसभते॥ (३)॥ ॥॥ बन्धूकस्येव पुष्पाण्यस्य॥ (४)॥ ॥॥ प्रीणाति। 'प्रीक् तर्पणे' (क्या० उ० अ०)। कुन् (उ० २१३२)। 'प्रियकः पीतसारके। नीपे चित्रमृगे चालो प्रियंगो कुक्रुमेडपि व'॥ (५)॥ ॥॥ जीवयति। 'जीव प्राणधारणे' (क्वा० प० से०)। ज्वुल् (३१९१३३)। 'जीवकः धाणके पीतसारक्रपण्योरपि। कूर्चशीर्षे च पुंति स्यात्'॥ (६)॥ ॥॥ षद् 'जीवक्षस्य' 'विजयसार' इति स्थातस्य॥

साले तु सर्जकार्म्याध्वकर्णकाः सस्यसंबरः ॥ ४४ ॥

सेति ॥ सल्यते । 'बल गती' (भ्या० प० से०) कर्मेण घम् (३।३।१९)। सारो दार्ळ्यतिशयितमस्य । अर्शभाष्य (५।२।१९७) वा । 'पुंति भूरहमान्नेऽपि स्तालो वरणस- जंबोः' इति दन्खादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ सर्ज्यते । 'पर्क अर्जने' (भ्या० प० से०)। ज्यन्तादच् (३।३।५६) ॥ (२)॥*॥ कृषति । 'कृष विकेखने' (तु० उ० अ०)। 'इगुपच-'

१—इस्लादि दन्त्यमध्यम् । 'निरसनैरसनैः' इति माचयम-कात् ॥ इस्लादितारूव्यमध्यमपि । 'विकसितकंदरुदर्शनैयों वमति दरी मुसेश्च कं दक्रदर्शनैः' इति चृन्दावनवमकात्—इति मुकुः टः ॥ २—सालो दन्सादिः—'साष्ट्रकानवशोमिनी' इति द-ष्टिक्षेश्चाद् ॥ 'साक्टसदृशं सुजवनं संवानी च' इति दमदन्तीकेमच ॥ (३।१।१३५) इति कः । बातुर्वर्ण्यादित्वात् (वा॰ ५।९ ९२४) ष्यव् ॥ (३) ॥*॥ अश्वकर्णे इव पत्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ सस्यैः संविषते । 'बृब् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰) । 'ब्रहृष्ट्-' (३।३।५८) इस्पप् ॥ (५) ॥*॥ पद्य 'सालस्य' 'शाल-वृक्षस्य'॥

मदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्वः ककुभोऽर्जुनः।

नेति ॥ नद्याः सर्जः ॥ (१) ॥३॥ वीरश्वासौ तरुथ । इंडकाष्टलात् ॥ (१) ॥३॥ इन्द्रस्य, इन्द्र इव वा द्वः ॥ (३) 'ककुप् क्षियां प्रवेणीदिक्शोभासु चम्पकस्रजि' । कुकुमी दिशः सन्त्यस्य । बहुविस्तारत्वात् । अर्थाआग्रच् (५।२। १२०) । 'ककुभी रागमेदेऽपि वीणाइऽर्जुनपादपे' ॥ (४) ॥३॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (३वा० प० से०) । 'अर्जेणिन्छक् च' (७० ३।५८) इत्युनन् ॥३॥ 'पार्थास्तु ककुमे जिज्जो' इति विश्वात् पार्थोऽपि ॥ (५) ॥३॥ पद्य 'अर्जुन-वृक्षस्य' 'कौपीतक' इति ख्यातस्य ॥

राजावनः फलाध्यक्षः श्लीरिकायाम्

राजेति ॥ राजभिरवते । 'अद मक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) कर्मणि ल्युट् (३१३१९९४) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियाले किंग्रुकेऽपि च' । 'राजादनः पियालहो क्षीरिकायां त्रिप-क्रके' इति हैमात पुंलिकोऽपि ॥ (१) ॥*॥ फलानामध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ क्षीरमस्त्यस्याः । 'अतः' (५।२१९५) इति धन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षीरिकायाः' 'खिरणी' इति ख्यातस्य ॥

अध द्वयोः ॥ ४५ ॥

इङ्कदी तापसतरुः

अधिति ॥ इज्ञनम् । 'इगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घम् (२।३।१८)। इज्ञं चिति 'दो अवखण्डने' (वी॰प॰अ॰)। 'आतोऽनुपन' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३ १०९)। 'जातेः' (४।१।५३) इति डीष्॥ (१)॥ ॥ तप-स्विन उपयुक्तस्तदः॥ (२)॥ ॥॥ द्वे 'इङ्गुद्धाः' 'इङ्गुआ' इति ख्यातस्य-इति सुकुटः॥

भूजें चर्मिमृदुत्वचौ ।

भ्यिति ॥ कर्जनमूर्जः । 'कर्ज बलप्राणनयोः' (चु० प० से॰) घम् (३।३।११८) । भूकर्जोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रशस्तं चर्मास्यास्ति । बीह्यादिस्वात् (५।२।११६) इनिः । 'चर्मा फलकपाणौ स्याद्भूजें मृत्तिरिटावपि' ॥ (२) ॥*॥ सृदुस्त्व-गस्य ॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'भोजपञ्चमृक्षस्य'॥

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिईयोः ४६

पीति ॥ पिच्छा शाल्मिलिर्यासोऽस्या अस्ति । पिच्छा-दिलात् (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ पूर्यति । 'पूरी भाष्यायने' (चु॰ उ० से०) । ल्युट् (३।३।११४)।

'टिहा-'(४१९१९५) इति छीप् । यतु मुकुटः—'र्नोः-' (८१२१७६) इत्यादिना शीर्षः—इत्याद् । तक । इल्पदान्तयोरभावात् । धातोर्वार्षोपधत्वाच । 'पूरणः प्रके त्रिषु । क्रीबं पिष्टप्रमेदे च पूरणी शाल्मिल्डमे । (पटारम्भकस्-त्रेषु)'॥(२)॥॥॥ मुखति रसम् । 'मुच्ल मोक्षणे' (तु॰ उ॰ भ॰)। पचायच् (३१९१९३४) । 'मोच्यः शोभाजने पुंसि मोचा शाल्मिलरम्भयोः'॥ (३)॥॥॥ स्थिरमायुर्यस्याः। 'षष्टिं वर्षसह्याणि वने जीवति शाल्मिलः' इति वचनात्॥ (४)॥॥॥ शाल्यति । 'शल संचलने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) णिजन्तः । क्रिप् (३१२१९७८)। मलते । 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४१९९८)। शाल् चासौ मलिश्य ॥ (५)॥॥॥ पद्य 'शाल्मल्याः' 'संखर' इति ख्यातस्य॥

पिच्छा तु शास्मछीवेष्टे

पीति ॥ पतिदुमिच्छति । 'पाल्ट गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) सम्रन्तः । पवाद्यव् (३।९।९३४) । पृषोदरादिः (६।३।९०९) । यद्वा पिच्छ(य)ति, पिच्छपते, वा । 'पिच्छ बाधे' (चु॰ प॰ से॰) । अव् (३।९।९३४) । घम् (३।३।९९) वा ॥ (१) ॥ ॥ वात्मल्या वेष्टः । 'काथः कषायो निय्यं निर्यासो बेष्टकसाथा' इति रभसः ॥ (२) ॥ ॥ दि 'शास्मिलिकाथस्य' 'सेंवरीगोंद' इति स्यातस्य ॥

रोचनः कूटशाल्मलिः।

रोचेति ॥ रोचते । 'रुच दीसाँ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अनुदात्तेतश्र-' (३।२।१४९) इति युच् । 'रोचना रक्त-कहारे गोपित्तवरयोषितोः । रोचनः कूटशास्मल्यां पुंसि स्यादोचके त्रिपु'॥ (१) ॥॥॥ कूटश्वासौ शाल्मलिश्र ॥ (२) ॥॥॥ ई 'कुरुणशास्मलेः' । कुरिसतशाल्मकेः इत्येके ॥

चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४७ ॥

चिरेति ॥ चिरं विछति । 'विल मेदने' (तु॰ प॰ से॰) बाहुलकाद्वः ॥ ॥ 'चिरिबिल्यः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥ ॥ ॥ नक्तं मालो धारणमस्य । नक्तमा अलति वा । 'अल भूव-णादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचायम् (३।१।१३४) ॥ ॥ ॥ 'रक्तमालः' इति स्वामी ॥ (२) ॥ ॥ ॥ करेण अन्यते । 'अन्यत्रापि' (३।२।१०९) इति छः । कं सुखं जलं वा रखयति । 'कर्मण्यण्'। (३।२।१)-'त्यलरज-' (३।२।१४२) इति निर्देशादिष्ठत्यपि नलोपः । संज्ञापूर्वकत्वाच वृद्धिः । — णिलोपस्य स्थानिवस्वाजोपधावृद्धिः— इति मुकुटः । तम । एवमपि णिनिमिस्पृश्वेर्तुर्वारत्यात् । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। ('ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इत्युक्तेनलोपामावः)। स्वार्ये कन् (५)३।७५)॥ (४)॥ ॥ । कं रखयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। ('ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इत्युक्तेनलोपामावः)। स्वार्ये कन् (५)३।७५)॥ (४)॥ ॥ । स्वार्ये कन् (५)३।७५)॥ (४)॥ ॥ । स्वार्ये कन् (५)३।०५)॥ (४)॥ ॥ । स्वार्ये कन् (५)३।०५)॥ (४)॥ ॥ । स्वार्ये कन् (५)३।०५)॥ (४)॥ । स्वार्ये कन् (५)३।०५)॥ ।

प्रकीर्यः पृतिकरजः पृतीकः कलिमारकः।

प्रकीति ॥ प्रकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । अध्यादित्वात् (त० ४।११२) यक् ।—ण्यति प्रविविप्रतिविधीद्देशिष्टरत्ते च-इति मुकुटः । तत्र । प्रविविप्रतिविध्यः निर्मूललात् । 'इत्वोत्वाभ्यां गुणदृद्धी विप्रतिविधेन' (वा० ७।१।१००) इति वचनाच्य । 'प्रकीर्यः प्रतिकरजे विप्रकीणें तु वाच्यवत्' ॥ (१) ॥*॥ प्रतिक्षासां करजव्य ॥ (१) ॥*॥ प्रतिक्षासां करजव्य ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकासां करजव्य ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकारं इति पाठे प्रतिकारते । 'प्रविकः' इति याधवः) ॥ (१० ४।२०) इतीकन् तुक्च ॥*॥ ('प्रतिकः' इति याधवः) ॥ (१) ॥*॥ कलिं मारमति । यदाहेन्दुः—'प्रतीकरआः सुमनात्त्रया कलहनाशनः । मुकुटसु—कलिं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) खार्ये कन् (५।३।७५) । कलिका-रकः—इत्याह् ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'कण्टकवत्कर-अस्य'॥

करञ्जमेदाः पहुन्थो मर्कट्यकारवहुरी ॥ ४८॥

केति ॥ षड् प्रन्थयो यस्य । 'अन्' 'प्रत्यन्ववपूर्वात्—' (पा४।७५) इत्यन्न 'अन्' इति योगिवभागादन् । षड् प्रन्था यस्य वा । 'षड्प्रन्था तु वनायां जी स्यात्करज्ञान्तरे पुमान्'॥ (१) ॥*॥ मर्कति 'मर्क' सौत्रो धातुः । 'शकादि-भ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । गौरादिः (४।१।४१) । 'अय मर्कटी । करज्ञमिच्छ्कश्चीम्च्योः पुंसि वानरत्न्त्योः' ॥ (१)॥ अङ्गादवर्णपर्णा वह्नरी ॥ (१)॥ *॥ 'करज्ञमेदानाम्' एकेकम् ॥

रोही रोहितकः श्लीहरात्रुदांडिमपुष्पकः।

रोहीति॥ अवस्यं रोहति 'आवस्यका-' (३।३।१७०) इति णिनः । 'रोही रोहितकेऽश्वर्यवटपादपयोः पुमान्' (१)॥॥ रोहितो वर्णोऽस्यास्ति। 'अर्शुआद्यन्' (५।२।१२०)। स्वार्थे कन् (५।३।०५)। 'रोहितं कुकुमे रक्ते ऋजुशकश-रासने। पुंसि स्थान्मीनमृगयोर्भेदे ना रोहितहुमे'॥ (२) ॥॥ 'श्रीहशत्रुक्नितिक्तश्च रोहितः' इति माधवः। श्रीहः शत्रुः॥ (३)॥॥॥ दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'रोहितकस्य' 'रोहिड' इति ख्यातस्य॥ गायत्री बालतमयः खदिरो दन्तधावनः॥ ४९॥

गायेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'त्रैङ् पारुने' (भ्वा॰ आ॰-अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गायत्री ख-दिरे स्नी स्यात्' इति रभसः । 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दो-मित्खदिरेषु च'॥॥ 'विक्षगायत्रिणां तथा' इति वैद्यकाषा-न्तोऽपि । बीह्यादिखात् (५।२।११६) हनिः ॥ (१)॥॥॥

१—'दीर्घमयोजकरपेरकारत्वे' शत्यर्थः ॥ २—आधुनिक्युस्तकेषु तु 'पर्करीकादयश्व' शति सुत्रमुपकस्यते ॥ अमर्• १९

बालासानयाः पंत्राण्यस्य ॥॥॥ 'बाल्पक्रथ' इति मूलपाठः-इस्रन्ये। 'बाल्पन्नो यवासः स्विदस्य' इति प्राधः । आह् च—'खदिरो रक्तसारश्य गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी बाल्पन्नश्य जिह्यसाल्यः क्षितिक्षमः'॥(२)॥॥॥ स्वद्ति। 'स्वद स्थैयें हिंसायां च' (भ्वा० प० छे०) । 'इषिमेदि-मुदि-' (उ० १।५१) इति किरच् । 'ख्वदिरी शाकमेदे श्री ना चन्द्रे दन्तधावने' ॥ (३) ॥॥॥ दन्तान् धावति। 'धानु गतिशुद्धोः' (भ्वा० उ० से०)। स्युट् (३।३।१९४) ॥ (४)॥॥॥ चलारि 'खदिरस्य'॥ अरिमेदो विट्खदिरे

अरीति ॥ अरिरिव मेदः क्षेंहोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ वि-क्रन्घः खदिरः ॥ (२) ॥*॥ **द्वे 'दुर्गन्धिःखदिरस्य'**॥ कदरः खदिरे सिते ।

सोमवरकोऽपि

कदेति ॥ हणाति । 'दृ विदारणे' (ऋया॰ प॰ से॰) पचायच् (३।१।१३४) । कस्य जलस्य दरः । 'कद्रः खेत-खदिरे ककचव्याधिमेदयोः'॥ (१)॥*॥ सोम इव वल्कोऽस्य । 'स्रोमवल्कस्तु धवलखदिरे कट्फलेऽपि च'॥ (२)॥*॥ हे 'श्वेतखदिरस्य'॥

अथ व्याघ्रपुरुछगन्धर्षहस्तकौ ॥ ५० ॥ परण्ड उरुवृकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः । चञ्चः पञ्चाङ्गलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः॥ ५१ ॥

अथेति ॥ व्याघस्य पुच्छमिय पुच्छमस्य ॥ (१) ॥*॥ गन्धर्वस्य मृगमेदस्य इस्त इव (इस्तः) पत्रमस्य ॥ (२) ॥ । अ। ईरयति वायुम् । 'ईर गती कम्पने व' (अ० आ॰ से॰)। अस्माण्णिजन्ताद्वाहुलकादण्डच् ॥ (३) ॥*॥ उर्व महान्तं वायुं वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'उल्कादयश्व' (उणा॰ ४।४१) इरयूकः । 'खपुरः कमुको, निचुलो हिज्जल, एरण्ड उदबूदः' इति बोपालितः । 'उरबूको-ह्वुकव्याघ्रद्लाव' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ रोचते । 'हव दीसीं (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'कुन् शिल्पसंज्ञयोः' (उ॰ २।३२) इति कुन्।। (५) ॥ ।। चित्रयति । 'चित्र अद्गु-तादी' (चु॰ उ॰से॰) । कुन् (उ॰ २।३२) 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रमिश्रञ्जुपाटिषु'॥ (६)॥ ॥ चश्रति। 'चञ्चु गलार्थः' (भ्वा॰ प० से॰) । यत्तु—'विके, मिक गतीं' इति धातूपन्यसनं मुकुटस्य । तिष्वन्त्यम् । बाहुरुकादुः । 'चञ्चकोठ्यां क्रियां पुंसि गोनाशीके व्यडम्बके' II (v) II*II पद्माङ्करयोऽस्य । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः-' (५१४१८६) इत्यन् । यत्तु—'द्वित्रिभ्याम्-' (५।४।१०२) इत्ययन्—इति मुक्टे-नोक्तम् । तिचन्त्यम् ॥ (८) ॥*॥ मण्डयति । 'मिड भूषा-

१-अधुनिकपुस्तकेषु तु खिदेरत्र सूत्रे पाठः । खदिरसिक्सितु (च० १।५२ सूत्रेण) सवति ॥ साम्' (म्बा॰ प॰ से॰) । णिच् (३।११६) । पनाधम् (३।११३४) । 'आमलक्यां स्नियां मण्ड एरण्डे मोच-पिच्छयोः' इति रमसः । 'मण्डः पद्याष्ट्रले शाके पुंसि हीवं तु मसुनि । आमलक्यां स्नियां मण्डायास्त्रियां सारपिच्छयोः' ॥*॥ अकारप्रश्लेषोऽपि । 'अमण्डपद्याष्ट्रलवर्ध-मानगम्धवेहस्ताः' इति हारावण्डी ॥*॥ आकारादिरपि । 'गम्धवेहस्तकोऽमण्ड आमण्डो व्याध्रपुच्छकः' इति तारपालः ॥*॥ 'आदण्डः' इत्येके । (वीर्घदण्डत्वात्) — इति सामी ॥ (९) ॥*॥ वर्षते । 'वर्ष छेदनपूरणयोः' (चु० प० से०) । चानव् (३।२।२९९) । 'वर्धमानः प्रसमेदे वारावेरण्डविष्णुषु' ॥ (१०) ॥*॥ व्यं मलमम्बयति । 'अवि संसने' (भ्वा॰ आ॰ से०)। णिच् (३।१।२६) । ण्वल् (३।१३३) ॥*॥ 'व्यं स्वानः' इति स्वामी । तत्र त्युट् (३।३३१) ॥ । व्यं (उ० २।७८) वा ॥ (१९) ॥ ॥। एकादश 'परण्डस्य'॥

अस्पा शमी शमीरः स्यात्

अरुपेति ॥ अल्पा शमी । 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' (५। १।८८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अरुपशस्याः' ॥

शमी सकुफला शिवा।

शमीति ॥ शमयति रोगान्। पनायन् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१)। 'शमी सक्तुफलायां च शिम्बिकायां च बेल्गुली'॥ (१)॥॥॥ सक्तुबत् फलमस्याः। अजादिः (४।१।४)॥ (२)॥॥॥ शिवं करोति । 'तत्करोति—' (वा॰ ३।१।२६) इति णिच् । पनायन् (३।१।१३४)। 'शिवा झाटामलीवधी । अभयामलकीगौरीफेहसक्तुफलासु च'॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'शस्याः'॥

विण्डीतको मञ्चकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२॥ इाल्यश्च मन्ने

पिण्डीति ॥ पिण्डी तनोति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'पिन्ण्डीतकः स्यासगरे मदनाख्यमहीरुहे' ॥ (१) ॥*॥ मर्के भाति । कुन् (उ० १।३२) ॥ (२) ॥*॥ निर्जलेऽपि श्वसिति । नन्यादिः (३।१।१३४) । 'अवसनं श्वसिते पुंसि मारुते भदनहुमे' ॥ (३) ॥*॥ कर्र हाटयति । 'हट वीसी' (४वा॰ प॰ से॰) । पिच् (३।१।२६) । 'कर्रहाटः शिफाकन्दे पदास्य मदनहुमे' ॥ (४) ॥*॥ कालति । 'वाल वाती' (४वा॰ प॰ से॰) । अम्यादित्वात् (उ० ४।११२) यक् । 'क्वेडाबाहुशरे द्वाख्यं ना श्वाविन्मदनहुमे' इति तालक्यादी रअसः ॥ (५) ॥*॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (४वा॰ प॰ से॰) ।

ल्युः (३।१।९३४) । 'मदनः स्परवसन्तहमिद्धपूरसिङ्के' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मदनस्य' 'मयनफलारूयवृक्षस्य' ॥ राक्रपादपः पारिभद्रकः ।

भद्रदाक हुकिलिमं पीतदाक च दाक च ॥ ५३॥ पृतिकाष्टं च सप्त स्युर्देवदाकणि

राकेति ॥ शकस्य पादपः ॥ (१) ॥ ॥ पारि निष्टां प्राप्तं भदमस्य । 'पारिअंद्रसु निम्बदी मन्दारे देवदारुणि' ॥ (२) ॥ ॥ ॥ मदं दारु । 'भद्रदारुणि च क्कीबम्' इत्यमरमाला । 'पुंनपुंसकयोद्द्रांकः' इति त्रिकाण्डरोषात् पुंस्पपि ॥ (३) ॥ ॥ ॥ किलति । 'किल श्रेलकीडनयोः' (तु० प० से०) । बाहुलकात् किमच् । दुश्चासौ किलिमं च ॥ (४) ॥ ॥ ॥ पीतं च तद्दारु च ॥ (५) ॥ ॥ ॥ वीयंते । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । 'दृसनिजनि—' (उ० १।३) इति जुण् । 'पुंन-पुंसकयोद्दांक' इति त्रिकाण्डरोषः ॥ (६) ॥ ॥ पूति च तत्कालं च ॥ (७) ॥ ॥ । देवस्य दारु ॥ (८) ॥ ॥ ॥ षष्ट 'देवदारुकृक्षस्य' ॥

अथ द्वयोः ।

पाटलिः पाटलाऽमोघा काचस्थाली फलेव्हा ॥५४॥ कृष्णवृत्ता कुबेराक्षी

अथेति ॥ पाति । किप् (३।२।१७८)। टलति । 'टल वैक्कव्ये' (भ्वा० प० से०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४। ११८) । पा**ष्ट्रासी टलिश्च ॥ (१) ॥*॥ पाटं** लाति । 'मातोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'पाटला पाटली **मी** स्यादस्याः पुष्पे पुनर्न ना'॥ (२) ॥ 🕬 न मोघा। 'अलिप्रिया विशालाम्राप्यमोघा पाटलिईयोः' इति वा-चस्पतिः ॥ शा भोघा श्री पाटलाइक्षे मोघं त्रिषु निरर्थके' इति इदात् 'मोघा' अपि । मोहयति । पचाद्यच् (३।९। १३४) न्यक्कादिः (७।३।५३) ॥ (३) ॥ ।। काचस्य का-र्ष्यां स्थाली पात्रम् ॥×॥ स्वामी तु 'काला' 'स्थाली' इति पठति । कालो वर्णोऽस्या अस्ति । अर्शभाद्यच् (५।२।१२७) अजादिः (४।१।४)। 'काला त कृष्णशृन्ताख्यामि अष्टानी-लिकासु च' ॥ 🛪 ॥ तिष्ठति । 'हा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा॰ प॰ भ॰) । 'स्थाचितमृजेरालज्वालजालीयचः' (उ॰ १।९१६) । 'स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' ॥ (४) ॥*॥ फळे रोहति । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यञ्जक् ॥ (५) ॥*॥ कृष्णं वृन्तमस्याः । कृष्णवृन्ता पाट-लायां माषपण्यां च योषिति' ॥ (६) ॥ 🛊 ॥ कुबेरस्येवाक्षि यस्याः । 'श्रक्षणोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । गीरादिः (४। १।४१) । मुकुटस्तु—'बहुवीही सिवय-' (५।४।११३) इ-त्यादिना धन्-इत्याह । तज्ञ । अस्वाज्ञत्वात् वृक्षस्याप्राणि-लात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त **'पाटलायाः' 'पाडली' इ**ति स्यातस्य ॥

च्यामा तु महिलाइया ।

छता गोवन्वनी गुन्द्रा प्रियंगुः फलिनी फली ॥५५॥ विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सः।

ह्यामेति ॥ स्यामो वर्णोऽस्यस्याः । अर्श्वआदिः (५।२) १२७)। 'इयामो घटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके। पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यासद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे क्रीवं स्त्री शारिवौषाधौ । अप्रस्ताङ्गनायां च प्रियंगाविप बस्युली । यसनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकीषधी'। (नीलि-कायाम्) ॥ (१) ॥ ॥ महिलाया आह्रय आह्रयो यस्याः । '-सप्तम्युपमान-' (६।२।२) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ लतति । 'लतिः' सौत्रो भातः। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'त्रियंगुनखयोर्छता । स्पृक्षाज्योतिष्मतीवश्लीलताकस्तृरिकासु च' ॥ (३) ॥ ॥ गवि भूमौ बन्धते । 'वदि अभिवःदनस्तुत्योः' (भ्वा॰ क्षा॰ से॰)। कर्मणि त्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ गुन्द्रयति । 'गुद्रिकोदे' () अच् (३।१।१३४)। 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियंगी भद्रमुक्तके' ॥ (५) ॥ ।॥ प्रियं गच्छति । सृगय्वादौ (उ० १३७) निपातः । 'प्रियंगुः स्त्री राजिकाकणयोरपि । फलिन्यां कङ्कसस्ये व'॥ (६) ॥*****॥ फलमस्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । 'फलि-**म्यमिशि**खायां स्त्री फलिन्यां फलिने त्रिषु'॥ (७) ॥∗॥ गौरादिलात् (४।१।४१) बीष्। 'फली फलिन्याम्' ॥ (८) ।। #।। विष्वकू सिनोति । 'षिञ् बन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰)। 'कृषुज्ति--' (उ० ३।१०) इति नः ।—अच् (३।१।१३४)-इति मुकुटोक्तिश्विन्त्या । 'विष्वकसेना फलिन्यां स्याद् वि-**म्बक्सेनो** जनार्दने' ॥ (९) ॥*॥ गन्धवत् फलमस्याः । 'पाककर्ण–' (४।९।६४) इति ङीष् । 'गन्धफस्यपि गुन्दा-यां चम्पकस्य च कोरके' ॥ (१०) ॥ ॥ ईषद् रम्भा । 'ईष-दर्थे च' (६।३।९०५) इति कोः का ॥ (९९) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीव् तर्पणे' (त्रया० उ० से०) । कुन् (उ० २। ३२) 'प्रियक: पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुइमेऽपि व' ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'त्रियकुवृक्षस्य' ॥

मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वक्कटुण्डकाः ॥ ५६ ॥ स्योनाकग्रुकनासर्भदीर्घवृन्तकुटब्रटाः । शोणकश्चारलौ

मण्डूकेति ॥ मण्डूक इव पर्णमस्य ॥ (१) ॥ ॥ पत्रे कर्णाऽस्य । 'पञ्जोणे धौतकौशेये ह्वीबं स्याच्छोणके पुमान्' ॥ (२) ॥ ॥ । नटति । 'णट नृत्तौ' (भ्या॰ प॰ से॰) । पवा-बच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ ॥ कट्टन्यक्वान्यस्य ॥ (४) ॥ ॥ ॥ 'टुण्टु' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्या॰ प॰ अ॰) । 'आतो-

ऽतुप-' (३।२।३।) इति कः । 'टुण्डुकः शोणकाल्ययोः' ॥ (५) ॥ *॥ सीम्पति । 'षितु तन्तुसंताने' (दि॰ प॰ से॰)। बाहुलकात्रः । अन्तरङ्गलाद्यण् (६।१।७७) । 'स्योनः किर-णसूर्ययोः' तेनाकति, अक्यते, वा । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अबु (३।१।१३४) घमु (३।३।१९) वा ॥≭॥ त्यायते । 'दयैङ्गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ०) । पिना-कादौ (उ॰ ४।१५) निपातितः । 'इयोनाकः' तारुव्यादिर-पि ॥ (६) ॥ 🕬 शुक्रनासा इव पुष्पमस्यास्ति । अर्शकाशन् (५।२।१२७) ॥ (७) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गती' (तु० प॰ से॰)। 'स्तुव्रक्षिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ॰ ३।६६) इति सेः। 'ऋक्षाः पर्वतराजे स्याद्भकृके गोणके पुमान् ॥ (८) ॥ शा दीर्घ वृन्तमस्य ॥ (९) ॥ शा कुटन् वक्रीभवन् वटित । 'नट स्पन्दने' () पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१०) ॥*॥ शोणति । 'शोण वर्णे' (भ्वा० प० से०)। पवाद्यच् (३।१।१३४)। ('शोज: कृशानी स्योनाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छ।ये') । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ स्वामी तु-शवति । शोनकः-इत्याह ॥ (११) ॥*॥ इयर्ति । 'अर्तेरहः' (उ० ४।७९) । कपिलिकादिः (वा॰ ८।२।१८) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश **'शोणकस्य'॥**

तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु॥५७॥

अमृता च वयस्था च

तिष्येति ॥ 'नित्यमामलके लक्ष्मीनिंखं हरितगोमये। नित्यं शक्के च परे च नित्यं शक्के च वासि (११९४) टाप्। तिष्यं मक्षत्यं फलमस्याः । अजादिलात् (४१९१४) टाप्। तिष्यं कलियुगे फलमस्याः सेक्या, इति वा॥ (१) ॥ ॥ आमलते। 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कुन् (उ॰ २१३२)। 'जातेः' (४१९१५३) इति हीष्। गौरादित्वकस्पनं तु चिन्त्यम् ॥ (२)॥ ॥ ॥ निष्यं म्वेदनं तिष्ठत्यनया। 'तिनम्हभ्यां किष्यं (उ॰ ३१८८) इति तन्। 'अमृता मागधीपत्यापृह्च्यामलकीषु च'॥ (३)॥ ॥ ॥ वयो यौवनं तिष्ठत्यनया। घत्रमें कः (३१३१५८)। 'वयस्या तु जियां बाह्यीगृह्च्यामलकीषु च। स्हमेलयां च काकोत्यां पथ्यायां तहणे त्रिषु ॥ ॥ ॥ कायस्थाऽपि। 'कायस्था तु हरीतक्यामलक्योष्ण प्रकीर्तिता' इति रमसः॥ (४)॥ ॥ चलारि 'आमरलक्यां ।

त्रिलिङ्गस्त विभीतकः।

नाऽश्वस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिहुमः॥५८॥ श्रीति ॥ विगतं मीतं रोगमयमसात् । 'कातः' (४।१। ५३) इति बीष् । गौरादित्वकस्पनं त्वयुक्तम् । विश्विष्टं मीतमसाद्वा, भूतकस्योराश्रयत्वात् ॥ (१) ॥४॥ अक्षति । 'अक्ष्र् व्याप्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। प्रवाद्यन् (३।१।१३४)। 'अक्षो

र-प्रियंगुर्गकारवती । 'सरकप्रियंगुणाज्यम्' इति दमयन्दी केषात् ॥ :

हानात्मेशकटब्येवहारेषु पाशके। रुदाक्षे रावणी सर्पे विभी-तकतराविष । चके कर्षे पुमान् क्लीचं तुत्थे सीवर्थलेन्द्रिये'।। (२)॥*॥ तुष्यति । 'तुष तुष्टी' (दि० प० से०)। 'इगुपध-' (२।११२५) इति कः।—'घचर्थं कः' (वा० ३।२।५८)— इत्युक्तिश्चिन्त्या। परिगणनात् 'धान्यत्वचि तुष्यः पुंसि विभी-तकतराविष' इति मूर्धन्यान्ते रुद्धः॥ (३)॥*॥ कर्षः फल-मस्य॥ (४)॥*॥ भूतानामावासः॥ (५)॥*॥ कर्ल्य्द्रमः॥ (६)॥*॥ षट् 'विभीतकस्य' 'बहेडा' इति ख्यातस्य॥

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पृतनाऽमृता। इरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी घावा॥ ५९॥

असेति ॥ न भयमस्याः । 'अभया स्रो हरीतक्यामु-शीरे व नपंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ *॥ न व्यथा यस्याः । 'अव्यथो निर्व्यथे सर्पे चार-टीपध्ययोः ख्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ *॥ पथोऽनपेता । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' (४।४।९२) इति यत् । 'पश्या **बी हरीतक्यां हिते त्रिष्' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ काय-**सिष्ठत्यनया । 'घमर्थे कः' (३।३।५८) । 'कायस्था तु हरी-तक्यामलक्योध प्रकीर्तिता' इति रमसः । 'कायस्थः परमा-रमनि । नरजातिविशेषे ना हरीतक्यां तु योषिति' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ पूर्त करोति 'तत्करोति-' (वा० ३।३।२६) इति णिच्। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युच्। 'पृतना त हरीतक्यां दानवीरोगमेदयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ (अमृता व्याख्याता) ॥ (६) ॥*॥ इरिवंणे इतो यस्याम् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७) ॥*॥ हिमबति जाता। 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण्। **'हिमबत्य**भयास्तर्णक्षीर्योः श्वेतवचीभयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥ ॥ चेतयति । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० भा० से०)। ण्डुल् (३१९१९३३) । गीरादिः (४।९।४९) ॥ (९) ॥÷॥ **अतिप्रशस्ता । ईयसुन् (५**।३।५७) 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३। ६०)। 'उनितथ' (४।१।६) इति डीप । 'श्रेयसी करिप-प्पस्यामभयापाठयोरपि' इति मेदिनी ॥ (१०) ॥*॥ शिवं करोति । 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शिवो मोक्षे महादेवे कीलकप्रहयोगयोः । षाजुके गुरगुली वेदे पुण्डरीकहुमे पुसान् । सुखे क्षेमे जले ह्वीबं शिवा साटामलीपधी । अभयामलकीगौरीकेहसक्तुफलास च' इति मेदिनी ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'हरीतक्थाः' ॥

१—ज्ञकटे यथा 'इस्तिभिस्तुरगैरहीः संवाधेऽस्मिन् रणाङ्गणे'।
'समुदाये प्रवृत्ता अवयवेष्यपि वर्तन्त' इति रथावयवेऽपि वर्तते।
विश्वेऽपि 'शक्तटस्यवद्यारयोः' बस्युपकभ्यते॥ २—स्यवद्यार आय-स्यादिन्यायः। तत्र यथा 'राजाध्यक्षः' इत्यनेकायंकैरवाकरकीस्वदी॥

पीतद्वः सरलः पृतिकाष्ठं च

पीति ॥ पीतश्वासौ हुश्व ।— पीयते सक्षुषाऽयम् ।
'पा पानै' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पः किस्व' इति तः।
'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम्-इति मुकुटः। तिबन्त्यम् ।
उक्तसूत्रादर्शनात् । कप्रत्ययेन गतार्थत्वास्त ॥ (१) ॥॥॥
सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। बाहुलकादलच् ।
'सरलः। पूतिकाष्ठे नाऽथोदारावक्रयोश्विष्ठु' इति मेदिनी ॥
(२) ॥॥॥ पूतेः पावनस्य काष्ठम् । 'पूतिकाष्ठं च सरलदेवदाहमहीदहोः' इति मेदिनी॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'सरला'
इति ख्यातस्य ॥

अथ हुमोत्पलः ।

कर्णिकारः परिव्याधे

अधेति ॥ हुमे उत्पर्क तदाकारं पुष्पमस्य ।—'सप्तमी-'
(२।९।४०) इति योगविभागात् समासः—इति मुकुटोक्तिधिन्त्या । महुवीहिविष्रहस्य प्रदर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ कार्णकामियति । 'ऋ गती' (जु॰ प॰ अ॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।९) ।
'कार्णिकारः पुमानारम्बधदी च हुमोत्पर्के' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ परिविध्यति । 'व्यध ताडने' (दि॰ प॰ अ॰) ।
'त्र्याद्यधा-' (२।९।९४९) इति णः । 'परिव्याधस्तु पुंति
स्याद्वेतमे च हुमोत्पर्के' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'कर्णिकारस्य' 'कठचम्पा' इति ख्यातस्य ॥

लकुचो लिकुचो डहुः॥ ६०॥

लेति ॥ लक्यते । 'लक भास्तादने' ()। बाहु-लकादुचः ॥ (१) ॥*॥ प्रयोदरादित्वात् (६।३।१०९) इत्वे लिकुचोऽपि ॥ (२) ॥*॥ दहति, तोहति, वा । 'दह भस्मी-करणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'तुहिर् अर्दने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मृगय्वादित्वात् (उ॰ १।३७) निपातितः ॥*॥ 'अडहुः' इत्यपि—इति खामी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लिकु-चस्य' 'वडहर' हति ख्यातस्य ॥

पनसः कण्टकिफलः

पनेति ॥ पनाय्यते स्त्यते 'वेतसेवाहस-' इत्यसजन्तो निपातितः । 'पनेसः कण्टिकफले कण्टके वानरान्तरे । ब्रियां रोगप्रमेदे स्थात्' इति मेदिनी । 'पणसः' इत्यपि पाटः ॥ (१) ॥ ॥ कण्टकाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५१२११९५) इतीनिः । कण्टिकफलमस्य ॥ (२) ॥ ॥ हे 'पनसस्य' 'करहर' इति स्थातस्य ॥

१—उञ्जलदत्तादौ तु झदः सत्रं नोपलभ्यते । कि तु 'अत्य-विचमि-' (उ० ३।११७) इति सुत्रेणासच् ॥ २—पनसो इन्त्या-न्यः। 'प्रियालपनसाराणि यौवनानीव बनानि' इति दमयन्तीके-षात्॥

नियुलो हिज्जलोऽम्बुजः।

निति ॥ निचोलति । 'बुल समुच्छ्राये' (बु॰ प॰ से॰) बुरायीनां णिज्वा । 'इगुपभ-' (३।१।१३५५) इति कः । यत्तु—'निचोस्यते' इति विगृद्ध 'धजर्थे कः' (वा॰ ३।३। ५८) इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । परिगणनिविरोधात् । 'अन्तर-इत्येन (णिजाश्रय) गुणप्रसन्नाच । 'निजुलस्तु निचोले स्थादिजलस्यमहीरुहे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ हिनोति । 'हि गतो वृद्धो च' (खा॰ प॰ अ॰) किप् (३।२।१०८) हित् जलमस्य ॥॥॥ 'इज्जलः' इत्यपि पाठः । एति । 'इण् गतों' (अ॰ प॰ अ॰)। किप् (३।२।१७८) तुक् (६।१।७१) इत् जलमस्य ॥ 'निजुलेज्जलहिज्जलः' इति रमसः ॥ (२) ॥॥॥ अम्बुनि जातः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ आ॰ से) 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७)॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'स्थलवितसस्य' वानीरे किमेदे स्याधिजुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्णवात् । 'समुद्रफलस्य' इत्यन्ये ॥

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलपूर्जधनेफला ॥ ६१ ॥

केति ॥ काकिया उदुम्बरी । 'संज्ञायां कन्' (५।३। ७५) ॥ (१) ॥ ॥ फलित । 'फल निष्मत्ती' (म्वा॰ प॰ से॰) । 'फलिपाटि-' (उ॰ १।१८) इति साधुः। 'फल्य-सारेऽभिधेयवत् । नदीमेदे मलप्वां स्त्री' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ 'मलं पापे च किष्टे च वर्चस्के कृपणे मलः' इति धरिणः । मलात् पापात् पुनाति । 'पूञ् पवने' (ज्ञ्या॰ प॰ से॰) । किष् (३।२।१७८) मलं यवते । 'यु जुगुप्सायाम्' (चु॰ आ॰ से॰) । किष् (३।२।१०८) बाहुलकादियः । यद्वा मलते । 'मल धारणे' (म्वा॰ आ॰ से॰) बाहुलकादियः । यद्वा मलते । 'मल धारणे' (भवा॰ आ॰ से॰) बाहुलकादियः । 'मलयुः' इति वा पाठः ॥ (३) ॥ ॥ जघने फलं यस्याः । 'अपूर्धम-' (६।३।१२) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारे 'मलस्वाः' 'कदुम्बरी' इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः । पिचुमर्दश्च निम्बे

अरीति ॥ न रिष्टमञ्जभमस्मात् । 'अरिष्टो लग्ने केनिले काककह्नयोः । अरिष्टमञ्जमे तके स्तिकागार आसवे । शुमे मरणचिहे व' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ सर्वतो भद्नं यस्मात् । 'सर्वतो मद्रं इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहान्तरे । निम्बे ना सर्वतो भद्गं गम्भारीनटयोषितोः' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ हिङ्गवाकारो हिङ्गगन्धो वा निर्यासोऽस्य । 'हि-ङ्गनिर्यास इत्येष निम्बे हिङ्गरसेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ण्वुल् (३। ११९३३) । परस्मेपदं वुन्प्रस्ययविधानं च चिन्त्यम् ॥ (४) ॥ ॥ पिन्नं कुष्टमेदं मर्दयति । 'मृद् क्षोदे' (क्या० प० से०) । णिच् (३। ११२६) 'कर्मण्यण्' (३। २१०) ॥ ॥ पिन्नं मन्दयति, इति 'पिन्नुमन्दः' इति स्वामी ॥ (५) ॥ ॥ । निम्बँति स्वान

स्थ्यम् । 'णिवि सेचने' (भ्वा० प०से०) पवाद्यच् (३।३। १३४) ववयोरेकत्वम् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'नीम्ब' इति स्था-तस्य ॥

अथ पिच्छिलाऽगुर्कारीशपा ॥ ६२ ॥

अथेति ॥ पिच्छास्यस्याः । पिच्छादितात् (५।२।१००) इलन् । 'पिच्छिलं विजिटेऽन्यवत् । स्री पोतिकाशिशपयोः शालमलीसिन्धुमेदयोः' ॥ (१) ॥॥ । न गुरुरस्पात् । 'अगुरु स्त्री वेदः ॥ (१) ॥॥ । शालमलीसिन्धुमेदयोः' ॥ (१) ॥॥ । न गुरुरस्पात् । 'अगुरु स्त्री वेदः ॥ (१) ॥॥ । शीप्रं शीर्षं वा पाति । 'आतः' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यद्वा 'विम्' इत्यचक्तं शब्दं शब्देन वा शपति । 'शप आकोशे' (भ्वा॰ उ० अ०) पचाच्य् (३।१।१३४)। शिम्बाभिः शपति, इति वा । 'देविकारिश्चपा-' (७।३।१) इति निर्देशाद्वाशस्त्रलेपः । दितालस्या शिशपा । 'अश्रुत्तया श्रमुरशाश्वतशिशपाथ' इति शमेदात् सामा अगुरुसारा शिशपा 'अगरुशिशपा' इत्येकं नाम-इति स्त्रामी । तत्र । उक्तरुद्विरोधात्॥ (३) ॥॥॥ श्रीण 'सि-संव' इति स्थातस्य ॥

कपिला भसगर्भा सा

केति ॥ सा कपिलवर्णपुष्पा सती भस्मगर्भोद्यते । भस्म गर्भे यस्याः शुक्कसारलात् ॥ (१) ॥*॥ एकेम् 'कपिलव-णीयाः ॥

शिरीषस्तु कपीतनः।

भण्डिलोऽपि

द्याति ॥ राणाति सीर्थते वा । 'यू हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰)। 'गृपूम्यां कित्' (उ॰ ४१२७) इतीषन् ॥ (१) ॥ ॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰) । अच् (३। १।९३४)। यास्तनः ईतनः । कपीनां कपेवेणस्य वा इतनः ॥ (२) ॥ ॥ भण्डति । 'भिंड कल्याणे' (जु॰ प॰ से॰)। 'सिलिकल्यनि—' (उ॰ १।५४) इतीलच् ।—बाहुलकात्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ ॥ रलयोरेकलात् भण्डिरोऽपि । 'म-णिडरो भण्डलो ना' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'शिरीषस्य' 'सिरीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ चाम्पेयश्चम्पकी हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥ अथोति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'ल्लीम्यो ढक्' (४।१।१२०)। 'चाम्पेयश्चम्पके खर्णे किंजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥ चम्पयति, चम्प्यते वा । 'चिप गल्याम्' (चु०

प॰ से॰), कुन् (उ॰ २।३२) ॥ (२) ॥३॥ हेमवर्ण पुष्पम-

१—वस्तुतस्तु कपिलादिकमि शिक्षायासामान्यपर्यायमेव । अस् एव 'कपिला रेणुकायां च शिक्षायागेविश्वेषयोः' इति मेदिनी। 'किपिलो विविषक्षयोः । कुकुरे मुनिमेदे च किपिला शिश्यातरौ। पुण्डरीककरिण्यां च रेणुकागोविशेषयोः' इति हैमश्च संगच्छते तसात् 'पद्म नामानि' इति युक्तम् ॥ स्व । ('हेमपुष्पं तु चम्पके । अशोकही जवापुष्पे') । कन् (५१३१०५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चम्पकस्य' ॥ पतस्य कलिका गन्धफली स्यात्

पतेति॥ गन्धः फलं साध्यमस्याः । 'पाककणं-' (४। १।५४) इति डीष्। 'प्रियंगो स्त्री गन्धफली चम्पकस्य च कोरके' इति छदः॥ (१)॥ ॥ एकं 'चम्पककिल-कायाः'॥

अथ केसरे।

बकुलः

अधेति ॥ केसराः सन्त्यस्य । अर्श आद्यन् (५।२। १२०)। के जले सरित । 'स् गती' (भ्ना॰ प॰ अ॰) । पचावन् (३।१।१३४) वा । 'केसरं हिङ्गिन झीवं किंजल्के न क्रियां पुमान् । सिंहच्छटायां पुंनागे बकुले नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ वङ्गते 'विकर्गल्ययः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । बादुककादुलन् । 'आगमशासनमनित्यम्' इति न नुम् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'बकुलस्य' 'माँसरी' इति स्थातस्य ॥

वञ्जलोऽशोके

विश्विति ॥ वजति 'वज गती' (भ्वा० प० से०) । 'बाहुलकादुलच् नुम्' ॥ (१) ॥ ॥ न शोकोऽस्मात् । 'अ-शोकिष्ठिषु निःशोके पुंसि कङ्केलिपादपे । स्त्रियां तु कटुरो-हिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अशोकस्य'॥

समौ करकदाहिमौ॥ ६४॥

समाविति ॥ करोति दोषाभावम् 'कुआदिभ्यो बुन्' (उ॰ ५१३५) । 'करकस्तु पुमान् पिक्षविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोमंशोपले, न स्त्री करक्षे च कमण्डलों दित मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ दलनं दालः । 'दल विशरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घम् (३१३११८) दालेन निर्मृत्तः । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (बा॰ ४४१२०) डलयोरेकत्वम् । 'वाडिमस्तु त्रिलिङ्गः स्यादेलायां करके त्रिषु' इति मेदिनी ॥ ॥ दाडिम्बोऽपि । 'वाडिमस्तारपिण्डीरस्वाद्यम्ल्युक्रमाः' इति रभसात्॥ (२) ॥ ॥ ॥ दे 'वाडिमस्य'॥

१— बकुलोऽन्तस्यादिः । अत एव मुकुटेन 'उच्यते वर्ण्यते किविभिः' इति विम्रहो दक्षितः । नापि व्याख्यात्रा निम्बवत् 'ववयोरमेदः' इत्युक्तम् । तथा च 'मबदौरिनगरमिवानेकविषवकुळसंकुळम्' इति दमयन्ती ॥ नच ववयोरैवयेन निर्वाहः । 'व्याङम्बिना' इत्याची यत्र ववयोर्करणेन निर्णयस्तत्रैव तदक्षीकारात् । महि वकुळ्याच्दे व्याकरणेन स्थादित्वं संभवति । अत एव दमयन्तीव्याख्यात्रापि 'महा- मितिकान्तः पातिभिः' इत्यत्रैव 'ववयोरैक्यम्' इत्युक्तम् । नत्वत्रापि इति दिक् ॥

चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काश्चनाद्वयः।

चेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'खारपेयश्वम्पके खर्णे किंजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ केसराः सन्त्यस्य अर्शशाद्य (५।२।१२७)॥ (२) ॥*॥ नागस्यः केसरः । 'खर्णेमसर्पाख्यो नागकेसरः षट्पदिप्रयः' इति रमसः ॥ (३) ॥*॥ काश्वनस्याह्य आहा यस्य ॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'चारपेयस्य'॥

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

जयेति ॥ जयति । 'जि जये' (भ्वा॰ प॰ स॰) । पवाचन् (३।१३४) 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्स्र-खीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥॥॥ 'तृभूवहि—' (उ॰ ३।१२८) इति सन् । 'षित्' इत्यनुवृत्तेर्डाष् (४।१।४१) । 'जयन्ती वृक्ष-भिद्रीयोरिन्द्रपुत्रीपताकयोः । पुमानैन्द्रौ हरे भीमे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥॥॥ तर्कमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कर्मण्यण् (३।२।१) ॥ (३) ॥॥॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९०) 'टिह्ना—'। (४।१।१५) इति छीप् ॥ (४) ॥॥॥ विजयन्तस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।९५) । यद्वा वैजयन्ति पताकेव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥॥॥ पद्य 'वैजयन्तिकायाः' 'अरणी' इति ख्यातायाः । 'जाही'इति ख्याताया इत्यत्ये ॥

श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका । जया

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्य । 'श्रीपर्णमिमिनन्येऽज्ञे श्रीपर्णी शाल्मली हठे' इति हैमः ॥ (१) ॥ श्री अप्रिंमप्राति । 'मन्य विलोडने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) ॥ (२) ॥ श्री कणित । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । क्रुन् (उ० २१३२) । गणाः सन्त्यस्या वा । अतः इति ठन् । 'कणिका स्क्ष्मवस्तुनि । अप्रिमन्ये' इति हैमः ॥ (३) ॥ श्री गणनम् । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३१३११०८) । गणि करोति । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) । हीप् (४१९१९५) । खार्थे कन् (५१३१७५) । यहा गणयति । ऋच्छति । ज्युल् (३१९१९३३) गण्यता चासावारिका च ॥ (४) ॥ श्री जयति । पचायम् (३९९३४) । 'जया जयन्तीतिधिभित्यथ्योमातत्सखीषु च । अप्रिमन्ये ना जयन्ते विजये च युषिष्ठिरे' इति मेदिनी ॥ (५) ॥ श्री पर्ष 'जयपर्णस्य' । 'अरणी' इति ख्याताया इत्येके । दशाप्यरणिपर्यायाः इति ख्यामी ॥

अथ कुटजः शको बत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥ अथेति ॥ कूटे शक्ते जागते स्म । 'सप्तम्या जनेईः' (३।२।९७) । प्रभोदरादिः (६।३।९०९) ॥*॥ प्रज्ञायाम् (पाशा ३८) कीटजख । 'कोटजः कुटजः कोटी' इति बन्दः । ('कुटजो वसमेदे स्थादगस्यदोणयोरिप') ॥ (१) ॥ शा शकोति । 'शक्त शक्ते' (सा० प० ४०) । 'स्कायितिष' (ज० २११३) इतिरक् । 'दाक्तः पुमान् देवराजे कुटजार्जुन-भूक्दोः' ॥ (२) ॥ ॥ ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'शृतृवदिवचिह्निकमिकिषभ्यः सः' (ज० ३१६२) । ततः 'संज्ञायां कन्' (पाइ।७५) ॥ (३) ॥ ॥ ।। गिरिमल्लीव । इवार्थे कन् (पाइ।९६) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ चलारि 'कुटजस्य' 'कुरेया' इति स्थातस्य ॥ पतस्यैव कलिक्नेन्द्रयवभद्रयवं फले ।

पतेति । किं गच्छित । अन्तर्भावितष्यर्थाद्रमेः 'अन्य-त्रापि' (वा॰ १।२।४८) इति डः ।- 'खब डिद्वा' (३।२।३८) - इति मुकुटः ।- किं गायति इति खामी ॥ (१) ॥ ॥ ॥ यवाकारवीजलाद्यवम् । इन्द्रसंज्ञस्य वृक्षस्य यवम् ॥ (२) ॥ ॥ मद्रं च तद्यवं च॥ (३) ॥ ॥ 'कलिक्षेन्द्रयवः पुमान्' इत्यमरमा लाद्शीनादिन्द्रयवः पुमान् । तत्रैव स्त्रीकाण्डपाठात् कलिक्षा च॥ ॥ श्रीणि 'इन्द्रयवस्य' कुटजवीन्जस्य ॥

कृष्णपाकफलाविससुषेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णः पाकोऽस्य । कृष्णपाकं फलमस्य ॥ (१) ॥*॥ आ विजते सा । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु॰ प॰ से॰) भाङ्पूर्वः। 'गलर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः। 'श्रीदितः-' (७।२।१४) इतीण्निषेधः। 'ओदि-तथ' (८।२।४५) इति नलम् ॥ ।। केचित्तु 'नञ्पूर्वः' इखाहुः ॥ (२) ॥*॥ शोभना सेना यस्य । 'एति संज्ञा-यामगात्' (८।३।९९) इति पलम् । 'रषाभ्याम्-' (८।४। १) इति णत्वम् । मुकुटस्तु—छुप्रु सिनोति । 'धिञ् बन्धने' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। 'कृतृत्खपिसिद्धभ्यो नः'-इत्याह। उज्ज्व-लदतादौ तूणादिस्त्रस्य 'कृवृजृसिहुपन्यनिखपिभ्यो नित्' (३।१०) इति पाठो दृश्यते । ('सुषेण: करमर्दे स्यादिष्णु-सुप्रीववैद्ययोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ।। करं सुद्राति । ⁴मृद् क्षोदे' (क्या॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।**१)**। खार्चे कन् (५।३।७५)। 'मकरन्दः करमर्दः शिरीषो मूर्ध-पुष्पकः' इति शुभानः।—करो मर्दकोऽस्य—इति मुकुटः। तम । उक्तकोशविरोधात् ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'करमर्व्-कस्य' 'करोंदा' इति ख्यातस्य ॥

कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि

कालेति ॥ कालः स्कन्धोऽस्य । 'कालस्कम्धसमाले स्यातिन्दुके जीवकहमे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि॰ प॰ से॰) 'तमिविधि-' (उ॰ १।११८) इति काळन् । 'तमालक्तिलके खन्ने तौपच्छे वरुणहमे' इति

र—कान्यकल्पकतायाम् 'रविमित्र तापिच्छविराजितं वनस्' वति श्रेषाजित्वसारःन्ति मुकुटः ॥ मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ तापिनं छादयति । 'छद अपवारणे' (चु॰ उ॰ से॰)। 'क्रमैण्यण्' (३।२।१)। पृषोदरादिः (६। ३।१०९) यत्तु—'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) इत्यमोऽलुकि 'तापिछः'-इति मुकुटः । तम्न । अलौकिकविष्रहेऽमः प्रवेशाःभावात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तमारुख्य'॥

अथ सिन्दुकः। सिन्दुवारेन्द्रसुरसा निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

अथेति ॥ स्वन्दते । 'स्वन्दू प्रस्तवणे' (भ्वा॰ क्षा॰ से॰) 'स्यन्टेः संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्यः । बाहुलकादत्र षो न ॥ श। मुकुटक्तु धमिच्छति । स्वार्वे 'संज्ञायां कन्' (५। ३।७५) तदुक्तम्-'सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्धुवा-रितः । नीलपुष्पः सीतसहो निर्मुण्डी नीनसिन्धुकः' इति ॥ (९) ॥÷॥ सिन्दुं चृणोति, वारयति वा । 'बृष्ट् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰)। 'बृष् भावरणे' (खु॰ उ॰ से॰) वा। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ शा शोभनो रसोऽस्य । इन्द्रस्य प्ररसः ॥*॥ 'इन्द्रसुरिसः' इति खामी ॥ (३) ॥*॥ निर्पुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । प्रषोदरादिः (६।३।१०९) । गुडाद्वेष्टनान्निर्गता, इति स्वामी । गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु--'गुडिः' अपठितोऽपि भूवादेराकृतिगणलाङ्ग्रह्मः—इत्याह । 'निर्गु-ण्डी नीलशेफाल्यां सिन्दुवारह्रमेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (४) ॥ ॥ इन्द्रस्य जन्या 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति बीषानुकी, जन्यजनकभावलक्षणोऽपि च पुंयोगस्तत्र गृह्यते ।—इन्द्रमानयति । अनेर्ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । हीप् (४।१।१५)। कन् (५।३।७५) हस्तलम् (७।४।१३) च इति मुकुटः । 'इन्द्राणी करणे स्त्रीणां पालोमीसिन्दुवारयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पन्न 'सिन्दुवारस्य' 'स्पोडी' इति ख्यातस्य ॥

वेणी खरा गरी देवताडो जीमृत इत्यपि ।

बेणीति ॥ वेणीव । 'देवताहेऽपि बेणी स्वारंभवणाभिष योषिति' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ तीक्ष्णत्वात् खरा ।
'देवताहे खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्वाद्भवेभे पुमान्' इति रभमः ॥
(२) ॥*॥ गृणाति । 'गृ शहदे' (श्या० प० से०) । पत्राश्व । (गौरादिः) (४।१।४१) । 'गरी खरायां करणे हीवं
नागविषे विषे' ॥*॥ खरं विषमागिरति । मृपकविषमत्वात् ।
'स्वरागरी' इत्येकमाहुः ॥*॥—गरामागिरति । 'गरागरी'
इति तु खामी ॥ तदुक्तम्—'जीमृतको देवताहो खून्तकोदो
गरागरी' इति ॥ (३) ॥*॥ 'वेषो मेषे सुरे राज्ञि स्वाकारुंसक्तमिन्दिये' इति मेदिनी ॥ देवमिन्दियं ताह्यति । 'तहः
भाषाते' (चु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'वेवताहः सैहिकेये जीमृते च हुताशने' इति मेदिनी ॥ (४)

॥*॥ जीमृत इव 'जीमृतोऽमैं। मृतिकरे देवताडे पयोधरे' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'देवतालस्य'॥ श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी

श्रीति ॥ श्रिया इस्तः । श्रीहस्तो विद्यतेऽस्याः । 'अतः' (५१२११५) इतीनिः । इस्तं गृहाति, इस्तयित, अवस्यं श्रियं इस्तयित । 'आवश्यका-' (२१३११५०) इति णिनिः, इति वा ॥ (१) ॥*॥ भुवं इण्डयित आच्छादयित । 'किट लुटि इतेयकरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) इस्तत्र माधवीयायां वृत्तो 'किड, इस्तपरे' इति पाठान्तरमुपन्यस्तम् । 'कर्मण्यण्' (२१२१९) ॥ (२) ॥*॥ इस्तिकर्णपत्रा शाकविशेष इति स्वामी । दे (माषादिश्रेत्रभवाया वकुलपुष्पाभलोहितपुष्पायाः 'हस्तिकर्णा- अपत्रस्य' 'शिरीहिष्टिनी' इति स्थातायाः) ॥

तृणशून्यं तु मिल्लिका॥ ६९॥

भूपदी जीतभीरुश्च

तृजेति ॥ 'इतो धत्त्रान्तानि पुष्पाणि' इति खामी । तृणग्रून्ये स्थाने साघु । 'तत्र साघुः' (४।४।९८) इति यत् ।
हलो यमाम् (८।४।६४) यलोपः । 'तृणद्भून्यं महिकायां' तथा
स्थात्केतकीफले' इति विश्वमेदिन्यो ॥॥॥—'तृणद्भुले गुन्मे साघु
रुणद्भूल्यम्'—इति तु लामी ॥ (१) ॥॥। महते गन्धम् ।
मस्यते वा । 'मह धारणे' (अवार आर सेर) । 'सर्वधातुभ्य
इन्' (उ० ४।९९८) । वा डीष् (ग० ४।९।४५) । स्वार्थं कन्
(५।३।०५) । 'मल्लिको हंसभिद्यपि । मल्लिका तृणद्भयेऽपि मीनमृत्पात्रमेदयोः' इति मेदिनी ॥ (२) ॥॥॥ मुवि
पद्मस्याः । गौरादिः (४।९।४९) ॥ (३) ॥॥। शीताद्भीषः
॥॥। 'वातसीदः' इति वा पाठः । शतं वियोगिनो मीरवोऽस्याः । 'मिल्लिका दातमीद्य गवासी भद्रमिल्लिका । शीतमीर्मदायन्ती भूषी तृणद्भन्यकम्' इति वावस्यतिः ॥ (४)
॥॥॥ चलारि 'मल्लिकायाः' 'वेल्लि' इति व्यातायाः॥

सैवास्फोता वनोद्भवा।

सैवेति ॥ भास्कोटयति । 'स्फुटिय् विकसने' (भ्वा० प० से॰) । पवाद्यव् । पृषोदरादित्यात् (६।२।१०५) टस्य तो वा । 'आस्फोता विष्णुकान्तायां वनमलयर्कपणयोः' इति रभसः । 'आस्फोतस्तु पुमानर्कपणं स्यात्कोविदारके । आस्फोता गिरिकण्यं चनमाह्यां च योषिति' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वनमाह्याः'॥

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ७०

दोफेति ॥ शेरते शेफा अलयोऽस्याम् । वा कीष् () । खार्षे रर्कन् (५१३१७५) ॥ (१) ॥ ॥ सुष्ठु वहत्यामोदम् । 'वह प्रापणे' (भवा॰ उ॰ अ॰) । पत्रायच् (३१९११३४) ।

'सुवहा सलक्ये अपणीं गोधापरीषु वीणायाम् । राष्ट्राक्षेका-लिकयोः स्त्री, सुखवाह्ये प्रन्यलिकः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ नीलवर्णा । 'नीलादौषधौ' 'प्राणिनि च' (द्या० ४।१।४२) इति डीष । स्वार्थे कन् (५।२।७५) । 'नीलिका नीलिनी शुद्रोगशेफालिकासु च' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥॥ चत्वारि 'रुष्णपुष्पायाः निर्गुण्ड्याः' 'व्यवारी' इति ह्यातायाः ॥

सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेशी

सितेति ॥ शोभनी रसोऽस्याः । श्वेता चासौ सुरसा च ॥ (१) ॥ ॥ भूतानि विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०)। 'कर्मण्यण्' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'श्वेतनिर्गुण्ड्याः' ॥

अथ मागघी।

गणिका यूथिकाम्बष्टा

अशेति॥ मगधे देशे भवा। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। 'मागधो मगधोद्भते ग्रुक्ष जीरकविन्दनोः। वैदयतः क्षत्रियापुत्रे मागधी त्यात्तु पिप्पली॥ यूथी भाषाविशेषश्च' इति हैनः॥ (१)॥ ॥ चित्ताकषंकत्वाद्भणिकेव। 'गणिका यूथीवेदये-भीतकीरीपु ना तु दैवले' इति मेदिनी॥ (२)॥ ॥ यूथम-स्त्यसाः। 'अत इनिटनी' (५।२।११५) 'यूथिकाप्रातके पुष्पविशेषेऽपि च योषिति' इति मेदिनी॥ (३)॥ ॥ अम्बेव मातेव तिप्रति। 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः। 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति षत्वम्। 'हपापोः' (६।३।६३) इति हस्यः। —अम्बे तिप्रति—इति स्वामी। 'अम्बप्रो देशमेदेऽपि विप्रादेशमास्तेऽपि च'। 'अम्बप्राप्यम्कलोष्यां स्वारागाय्यिकयोन्रियोः विश्वमेदिन्यो॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'यूथिका-स्वाः' 'जूही' इति ख्यातायाः॥

सा पीता हेमपुण्पिका॥ ७१॥

सेति ॥ हेमवर्ण पुष्पमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति डीप् । 'स्यादेमपुष्पिका यूथ्यां चम्पको हेमपुष्पकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'तस्या एव पीतपुष्पायाः' ॥ अतिमुक्तः पुण्डूकः स्याद्वासन्ती माधवी छता ।

अतिति ॥ अतिकान्तो मुक्तां शौक्षंयात् । 'अवादयः' (वा० २।२।१८) । इति तत्पुरुषः । 'गोक्षियोः-' (१।२।४८) इति हस्यः । यदा मुक्तान् विरक्तान् । 'अतिमुक्तस्तु निःसन्ने वासन्त्यां तिनिशेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुण्डति पुण्ड्यते वा 'मुडि खण्डने' 'पुडि च' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक्। सार्थे कन् (५। २।७५) ॥ (२) ॥*॥ वसन्ते पुष्यति । 'कालात्साधुपुष्य-त्-' (४।३।४३) इत्यण् । 'वासन्ती माधवीयृथ्योष्ट्रे नाव-हिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मधी पुष्यति । 'मा-

१—(कनभावे) शेकाठीत्वपि-'कथमितरथा शेकाळीषु स्खकलुक्ध-मास्थपि' इति प्रयोगदर्शनात-इति मुकुटः ॥

१—'अतिरक्तलाव' इति मट्ट्सीरस्वामी ॥

भवोऽने मंधी राधे वसन्ते न श्रियां मिसी । वासैन्ती कुट-तीमयमधुशकरासु श्रियाम्' इति मेदिनी । रन्तिदेवोऽपि 'वैशाले माध्यसः कृष्णे माध्यसी चातिमुक्तके'॥ (४)॥॥॥ पद्य 'कुन्द्रसेदस्य'॥

सुमना मालती जातिः

स्विति ॥ सुष्टु मन्यते । 'मन क्वाने' (दि॰ आ॰ अ॰) असुन् (उ॰ ४।१८९) । यद्वा शोभनं मनोऽस्याम् । 'श्लियां सुमनसो भूमि पुष्पे, जातौ तु मेदतः । विदुष्यपि यदा **दृष्टलदा मेदेन शिष्यते' इति व्या**डिः ॥*॥ 'सुमनायाश्च पत्रेण' इति सुश्रुतदर्शनात् टाबन्तापि ॥ (१) ॥ ॥ मां लह्भी हतति । 'स्त' सीत्रो वेष्टनार्थः । मूलविभुजादिखात् (वा॰ ३।२।५) कः । गौरादिः (४।१।४१)। मालं तनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (बा॰ ३।२।१००) इति डः । 'मालती युवती काकमाच्यां जातिषिशाल्ययोः । ज्योतन्नायां निश्चा नद्यां च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ ।। जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰)। किच् (३।३।१७४)। 'जनसन-' (६। ४।४२) इत्यात्वम् । वा डीप (ग० ४।१।४१) यत्तु — जायते प्रीतिरनयेति बाहुलकाज्जनेः कर्तरि किच्-इत्याह तत्र । 'अनय।' इति करणविश्रहं प्रद्र्यं 'कर्तरि' इति कथनं व्याहतम् । 'बाहु-लकात्' इति च । 'क्तिचक्ती च' (३।३।१७४) इति स्त्रस्य सरवात् । 'जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः । अश्मन्तिकामल-क्योश्व सामान्यच्छन्दसोरपि । जातीफले च माललाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीण 'जातेः' 'चँचेली' इति ह्यातायाः ॥

सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥

सप्तेति ॥ सप्त पर्णानि मनोबुद्धीन्द्रियाणि वा लाति । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) । इति कः । 'अथ सप्तला । नवमालानमैकषागुष्ठासु पाटले ज्ञियाम्' (इति मैदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ नवा स्तुत्या मालास्याः । कग् (५।४।१५४) ॥ (२) ॥॥ हे 'नवमालिकायाः' ॥

माध्यं कुन्दम्

मेति ॥ माघे साधु, 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ।माघे भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत्-इति प्राम्वः ॥
(१) ॥ श कुं भुवं दायति, द्यति वा । 'दंप् शोधने' (भ्वा॰ प॰
अ॰) 'दो अवखण्डने' (दि॰ प॰ अ॰) वा । 'आतः' (३।
२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) कृणति । 'कुण
दान्दे' (तु॰ प॰ से॰) । 'अन्दादयश्च' (उ॰ ४।९८) इति दो

१—पूर्वार्थ तु नेविमापिठतम् । चत्तरार्थानुपूर्वी तु मेविन्यां मोवकम्यते किंतु 'मधुन्नकरावासम्यी-क्वाहिनीमदिराहु च' शरवह्मप्रकश्वते ॥

अमर्॰ २०

वा । यत्तु—'तत्पुरुषे' (६।२।१४) इति द्वितीयाया अञ्चल्-इति मुकुटः । तम्र । अस्त्रीकिकविष्रहे द्वितीयाया अप्रवेशात् । पष्ट्याः प्रवेशाच । 'माध्यः कुन्दः कुरुण्टकः' इति पुंस्काण्डे राजकोषात् पुंस्त्वमपि । 'कुन्हो माध्येऽक्षी मुकुन्दभ्रमिनि-ध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'कुन्दस्य' ॥

रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः।

रक्तेति ॥ रक्तपुष्पलाहकः । स्वार्थे कन् (५।२।०५)। ('रक्तकोऽम्लानबन्धूकरक्तवस्नानुरागिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ बमाति चित्तम् । 'बन्ध बन्धने' (इया० प० अ०)। 'उल्लादयश्च' (उ० ४।४१) इत्यूकः । 'बन्धूकं बन्धुनीवे स्याद्धन्धूकः पीतसारके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ बन्धुरिव जीवं जलमस्य ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'बन्धूकस्य' 'बोपहरिया' इति स्यातस्य ॥

सहा कुमारी तरणिः

सहेति ॥ आतपं गहते । 'बह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) । 'सहो बले न जियां स्यात्ज्ञियां तु नखमेषजे । दण्डोत्पलामुद्रूपणिकुमा-रीष्ट्रियवीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुमारीव । यद्वा कुमारयित । 'कुमार कीडायाम्' (चु० उ० से०) । अच् (३। १।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा कामयते । 'कमु कान्ता' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेः किदुबोपधायाः' (उ० ३।१३८) इत्यारन् । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति डीप् । 'कुमारी रामतरुण्यां नवमाल्ये नवीमिदि । कन्याऽपराजिता-गौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ तरस्य-नया । 'तृ प्रवनतरण्योः' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिस्थुभ्रम्ब-भ्यइ्यवितृभ्योऽनिः' (उ० २।१०२) । 'तरणिर्द्युमणी पुंसि कुमारीनोक्योः क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कुमार्याः' 'धीउकुआरी' इति ख्यातायाः ॥

अम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

अम्लेति ॥ न म्लायति स्म । 'गल्यर्थकर्मक-' (३१४। ७२) इति कः । 'संयोगादेशतो धातोर्थवतः' (८१२१४३) इति नत्वम् । 'अम्लाक्स्वमले क्षिटीमेदे' इति हैमः । 'अम्लानो महासहायां ना वाच्यलिङ्गस्तु निर्मले' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ महती वासी सहा च । 'सन्महत्-' (२१९१६१) इति तत्पुरुषः । 'आन्महतः-' (६१३१४३) इत्यालम् ।—महतो विमर्दस्य सहा वा-इति मुक्टः । तन् । असामामाधिकरण्येनालाप्रसङ्गात् । 'महासहा माषपण्यांमम्लानेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ हे 'महासहायाः' 'कहसर्या'-सामान्यस्य ॥

तत्र शोणे कुरवकः

तत्रेति ॥ तत्राम्लाने शोणे रके। कृत्सित ईषद्वालीनां

अल्पमकरन्दस्वाद् रवोऽत्र । बहुवीहित्वाज कादेशः । 'कुर-चकः शोणाम्लानिर्सिटीप्रमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ कु ईषद्रौति । पंजायां कुन् (उ॰ २।३२) । उषङ् (६।४।७७) उकारद्वयवान् (कुँकवकः) इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ (ए-छम्) 'रक्तवर्णायाः'॥

तत्र पीते कुरुण्टकः।

तत्रेति ॥ रुप्टति । 'रुटि स्तैयकरण' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्वुल् (३।१।१३३) । कुन् (उ॰ २।३२) वा । कुत्सितः कोवां रुप्टकः । 'कुगति–' (२।२।१८) इति समासः । 'कुरु-पटकः पीतपुष्पाम्लानक्षिटिकयोः पुमान्' (इति मेदिनी)।।।॥॥—कुर्यते । 'कुर छेदने' (तु॰ प॰ से॰)। बाहुलकादप्टः । खार्थे कन् (५।३।७५)। ('कुरण्टी दारुपुत्र्यां ना क्षिंव्यम्लानप्रमेदयोः' इति मेदिनी)। इत्येकोकारवान् इति किथ्वत् । तत्र 'कुर शब्दे' (तु॰ प॰ से॰) इति पठितुं युक्तम् ॥ (१)।॥॥। रक्तपीतपुष्पयुक्त—'कुरुण्टकः' 'कुटसरया'—इति स्थाताया एकेकम् ॥

नीला झिटी इयोवीणा दासी चार्तगलश्च सा ॥७४॥

नी लेति ॥ वण्यते । 'वण बाब्दे' (भ्वा० प० से॰)। कर्मण घश् (३।३।१९) । 'वाणा तु वाणमूले स्त्री नील-क्षित्र्यां पुनर्द्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ दस्यते । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । कर्मण घल् (३।३।१९) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ 'दासी बाणाभुजिष्ययोः' (इति मे-दिनी) ॥ (२) ॥ ॥ आर्तः क्षीणो गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । अन् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'नीलक्षिंदिकायाः' ॥

सैरीयकस्तु झिंटी स्यात्

सैरीयेति ॥ सीरे भवः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। कर्षः। तत्र भवः 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४)। 'संज्ञायां कन्' (५।२।५५)। 'सेरेयकः' इति पाठं 'नवादिभ्यो ढक्' (४।२।९७)। 'सेरीयकः सहच्चरः सेरेयश्च सहाच्चरः। पीता रक्तोऽथ नील्थ कुसुमेस्तं विभावयेत्। पीतः कुरुण्टको ह्रेयो रक्ताः कुरुण्टको ह्रियो प्राप्तः कुरुण्टको ह्रियो प्राप्तः कुरुण्टको ह्रियो प्राप्तः कुरुण्टको ह्रियो रक्ताः कुरुण्यको ह्रियो रक्ताः कुरुण्टको ह्रियो रक्ताः कुरुण्यको ह्रियो रक्ताः कुरुण्यको हर्ति रक्ताः कुरुण्टको ह्रियो रक्ताः कुरुण्टको ह्रियो रक्ताः कुरुण्टको हर्ति रक्ताः कुरुण्टको हर्ति रक्ताः कुरुण्यको हर्ति रक्ताः कुरुण्यको हर्ति रक्ताः कुरुण्यको रक्ताः कुरुण्टको हर्ति रक्ताः कुरुण्टको हर्ति रक्ताः कुरुण्टको रक्ताः कुरुण्टको रक्ताः कुरुण्टको रक्ताः कुरुण्टको रक्ताः कुरुण्टको रक्ताः कुरुण्यको रक्ताः कुरुण्यके विक्ताः कुरुण्यको रक्ताः कुरुण्यको रक्ताः कुरुण्यको रक्ताः कुरुण्यको रक्ताः कुरुण्यके रक्ताः कुरुण्यको रक्ताः कुरुण्यके रक्ता

१—अत्र देको निरुकारः 'कुरवकारवकारणताम्' इति रषुः-इति मुकुटः। 'कुरवकैः कुजन्मभिः सङ्ग संवससि' इति दमयन्ती-श्रेषश्च ॥ २—'किरातिके कुरु कुरुवकाचितां चिताम्' इति वाणः-इति मुकुटः ॥ ३—अस्यार्थश्चेकस्य 'सैरेयकस्तु झिटी स्याप्तसिः-न्कुरवकोऽरुणे' इत्यर्थव्याख्योत्तरं व्याख्या युक्ता ॥

तस्मिन् कुरवकोठणे।

तस्मिश्निति ॥ तस्मिन् सैरेयके ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'रक्तकुरुण्टकस्य'॥

पीता कुरण्टको झिटी तस्मिन् सहचरी द्वयोः॥७५॥

पीतेति ॥ सह चरति । पचादौ 'चरद' इति टिस्विनपातनात् डीप् (४१९१९५) । यत्तु—'भिक्षासेना–' (३१२१९७)
इति चकारस्यानुक्तसमुचयार्थतात् 'चरेष्टः'—इत्याह् मुकुटः ।
तम्र । तत्र प्रमाणाभावात् । ('भवेत्सहचरो झिट्यां ह्योरनुचरे त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ ॥ 'भन्येषामिप' (६।
३१९६७) इति दीर्घरवे 'सहाचरः' इत्यपि, इति खामी–इति
मुकुटः । तदपि न । आङैव सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥ ॥ हे
'पीतकुरुण्टकस्य'॥

ओडपूष्पं जवा

आंद्रित ॥ आ ईषदुनित । 'उन्दी क्रेदने' (६० प० से०) 'स्मायितिश्च—' (उ० २।१३) इति रक्, बाहुलकाइस्य डत्वम् । ओड्रं पुष्पमस्य । यत्तु—'उड क्षेषणे' । बाहुलकाइस्य डत्वम् । सुकुटः । तत्व । धातुपाठे उडेरदर्शनात् । ('ओड्र्रः पुंभून्नि नीवृति । ओड्रः ख्यातो जवापुष्पे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जवति 'जु' सात्रो धातुर्गतौ वेगे च । अच् (२।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ जपति । अच् (३।१।१३४) । 'जवायां तु जपा स्मृता' इति धर्मदासः । 'ओड्रपुष्पेऽपि वृक्षेऽपि जवाशव्दः प्रकीर्तितः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्रे 'जपायाः' 'ओड्र' इति ह्यातायाः ॥

पुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत्।

पुष्पमिति ॥ वज्रमिव पुष्पम् ॥ (१) ॥ ॥ तिलस्य (यत्) पुष्पम् ॥ ॥ एकम् 'तिलपुष्पस्य' ॥

प्रतिहासद्यातप्रासचण्डातहयमारकाः॥ ७६॥ करवीरे

प्रतीति ॥ प्रतीपो हासो विकासोऽस्य ॥ (१) ॥ ॥ शतं प्रासाः कुन्ता इव पत्राण्यस्य । शतं पुष्पाणि प्रास्यति वा । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ ॥ चण्डमति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥ ॥ हयानां मारकः ॥ (४) ॥ ॥ करं वीरयति । 'वीर विकान्तो' (चु॰ उ॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'करवीरः कृपाणे स्यादैत्यभेदाश्वमारयोः । करवीर्यदितीश्रष्टगवीपुत्रवतीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ ॥ पत्र 'करवीरस्य' 'कणेर' इति ख्यातस्य ॥

करीरे तु क्रकरप्रन्थिलाबुभौ।

करीति ॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) 'कृकृपृकटिशोटिभ्य ईरन्' (उ॰ ४।३०)। यत्तु—'कृगृशोडिभ्य ईरव्'—इति मुकुदः । तत्त । उणादिवृतिषु तत्पाठस्यादर्शनात् । करिणमीरयति वा । 'वंशाङ्करे करीरोऽश्री

यक्षिमिद्धटयोः पुमान् । करीरी चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ 'क' इति करोति । अच् (३।१।९३४)। टः (३।२।२०) वा । 'क्रकरः करीर- वृक्षे वीने ककचे च पक्षिमेदे च' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥*॥ प्रन्थिरस्यास्ति । सिष्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । प्रन्थि लाति वा । 'ग्रन्थिलस्तु करीरदो विकद्भततरी पुमान् । समन्थो त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'करीर-स्य' 'करील' इति ल्यातस्य ॥

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्नयः॥ ७७॥ मातुलो मदनश्च

उन्मस इति ॥ उन्मत्तयति । 'तत्करोति-' (वा॰ ३। १।२६) इति णिच् । पचादाच् (३।१।१३४) 'उन्मत्त उ-न्मादवति धृस्त्र्मुचुकुन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कितवाः सन्त्यस्य प्राहकाः । अर्जभाद्यच् (५।२।९२७) । कितान् निवसतो बन्नति 'बन्नु गतौ' (भ्वा० प० से०) 'अ-न्येभ्योऽपि' (बा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'कितवो धूर्तव-न्मत्ते बद्यके कनकाह्नये' (इति विश्वः)॥ (२)॥ ॥ धूर्व्यते स्म । 'धुर्वा हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) कर्मणि क्तः (३। २।१०२)।--धूर्वति--इति तु प्राञ्चः। तत्र कर्तारे को दु-र्कमः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यक्ष' (३।२।१८८) इति चकाराद्वा बोध्यः । यद्वा धूर्वण धूर्तम् । भावे क्तः (३।३।११३) । तद-स्यास्ति । अर्शआग्रच् (५१२११२७) । 'धूर्ते तु खण्डलवने धू-स्तूरे ना विटे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ धयति धातून्। 'धेट् पाने' (भ्वा० प० अ०) बाहुलकादूरच् । पृ-षोदरादिः (६।२।१०९) । 'धत्तृरस्तु स्मृतो धूर्तो देविता कितवः হाठः' इति स्वामी ॥*॥ धूसयति । 'धूस कान्तिक-रणे' (चु॰ प॰ से॰) । किप् (३।२।१७८) तूर्यते । 'तूरी त्वरणहिंसयोः' (दि॰ आ॰ से॰) । इगुपधत्वात् कः (३।१। १३५) । धूश्रासौ तूरथ । 'धुस्तुरस्तु पुण्डरीको धू-**स्तूरः** कनकाह्यः' इति शब्दार्णवः−इति मुकुटः ॥ (४) ॥∗॥ कनकम।ह्नयो यस्य । 'कनकं हेन्रि पुंति स्यार्टिक शुके नागके-सरे । धन्तरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ मास्ति नास्ति तुला यस्य । मा श्रीस्तुलास्य, इति वा । कनकनामत्वात् । 'मातुलो ब्रीहिभिन्मातृश्रात्रोधः मदनद्वमे । धत्तृरे' (इति मेदिनी)॥ · (६) ॥*॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा॰ प० से॰) । ल्युः (३।१।१३४) । 'मत्नः स्मरवसन्तद्वभि-दत्त्रसिह्नके' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'धत्त्रूरस्य' ॥

अस्य फले मातुलपुत्रकः।

अस्येति ॥ मातुरुस्य पुत्र इव । कन् (५।३।९६)

१—इतःपरस् 'भद्रायाम्' इत्यपि ं लिखितमासीत् । तथापि मेदिन्यां तदपाठास्थक्तम् ॥

'मानुलपुत्रक इसपि मामकतनये कले च धूर्तस्य' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥∗॥ एकम् 'धक्नूरफलस्य'॥ फलपूरो बीजपूरः

फलेति ॥ फलेन पूर्यते । 'पूरी भाष्यायने' (दि॰ आ॰ से॰) 'इगुपध-' (३१९१२४) इति कः । कमीण घम् (३१३१९९) वा । सुकुटस्तु—फलं बीजं च प्रयति । कः—इस्याह । तत्राणुचितः । इगुपधत्वाभावाणिजन्तस्य ॥ (१) ॥॥ एवं बीजपूरः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मानुलिङ्गस्य' 'विजीरा' इति ख्यातस्य ॥

रुचको मातुलुङ्गके ॥ ७८ ॥

कचेति ॥ रोवते । 'क्व वीसाविभिन्नीती व' (भ्या॰ आ॰ से॰) अन्तर्भावितण्यर्थः । हुन् (उ॰ ३।३२) । 'क्वको वीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सीवर्चलेऽपि मङ्गल्ये चाप्युँत्कटेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ मीना॰ त्यक्विम् 'मीन् हिंसायाम्' (क्या॰ उ॰ अ॰) । बाहु-लकात्तन् । लुअयते । 'लुजि भासार्थः' (चु॰ प॰ से॰) । घल् (३।३१९९) न्यड्कादिः (७।३१५३) मातुष्ट्रासी लुङ्गस्य । खार्थं कन् (५१३७५) ॥ (२) ॥॥॥ हे 'मातुलिङ्गस्य'। खार्थं कन् (५१३७५)॥ (२)॥॥॥ हे 'मातुलङ्गस्य'। खार्मी तु चतुर्णा पर्यायतामाह् । तदुक्तम्—'फलपूरो बीजपूरः केसरी बीजपूरकः । बीजकः केसराम्लभ्यः मान्तुलुङ्गश्च पूरकः' । अनेकार्थे—'सीवर्चलं मानुलङ्गं चिलाच-वन्तपेषणी । धीवाभरणकं चंषु चतुर्षु हचकं स्मृतम्'—इति ॥

समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्ञकः । जम्बीरोऽपि

समीति ॥ समीरयति 'ईर गतौ' (अ० आ० से०)। त्युः। 'समीरणस्तु पवने पियके च फणिजके' (इति मे॰ दिनी)॥ (१)॥॥॥ मरौ वाति । कुन् । (उ० २।३२)। 'भवेन्मरुवकः पुष्पभिच्छत्यद्वफणिजके' ॥ (२)॥॥॥ प्रस्थे सानौ पुष्प्यति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४)॥ (३)॥॥॥ फणी जातोऽस्मात् । फणाभपन्त्रपुष्पत्वात् । पाणी उज्झको वर्जकोऽस्य, इति केचित् । उभा पृषोदरादी (६।३।१०९)॥ (४)॥॥॥ जन्यते । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) विच् (३।२।७५)। वीरयति । अच् (३।९।१३४)। जम् चासौ वीरथः। 'जंबीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशाठद्वमे' (इति मेदिनी)॥ (५)॥॥॥ प्रष्ट 'जम्बीरस्य' 'मरुआ' इति ह्यातस्य॥

अथ पाणांसे कठिंजरकुठेरको ॥ ७९ ॥ अथेति ॥ वर्णान्यस्यति । 'असु क्षेपणे' (रि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा पर्णेरसति । 'अस ग्रीसी' (भ्वा० उ० से०) । पचाशक् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कठिनं

१---'पि कटके' शति पाठः ॥

करमति । 'जृष्' (दि॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३। २।१)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥ (२)॥ ॥॥ कुण्ठति । 'शुट प्रतीघाते' 'कुठि च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पति—कठि—कुठि' (ज॰ १।५८) इत्येरक् । आगमशास्त्रस्यानिस्यलान्न सुम् ॥—'कुठ गुठ प्रतीघाते' 'कुठी च' इत्यतो 'वर्दुरादयश्च' (ज॰ १।४०) इति ढुक्। पृषोदरादित्वात् (ज॰ ६।३।१०९) अनुषन्नलोपः—इति मुकुटः । तन्न । कुठ-धातोः सत्वे पृषोदरादित्वकरूपनावैयर्थात् । ढुक्रस्पनाऽपि व्यर्षा । एरकासिद्ध-लात् ॥ (३)॥ ॥॥ त्रीणि 'पर्णास्तस्य'॥

सितेऽर्जकोऽत्र

सीति ॥ अत्र पर्णासे । अर्जयति । 'अर्ज सर्ज अर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेसु' (भ्वा॰ भा॰ से॰) वा ण्यन्तः । ण्युल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥॥ एकं 'श्वेतपर्णासस्य'॥

पाठी तु चित्रको वहिसंशकः।

पेति ॥ पाठोऽस्यास्ति । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ चितं बुद्धं त्रायते । 'त्रेंड् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । खार्थं कत् (५।३।७५) । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याप्रभिच्चधुपाठिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विद्वः संज्ञा यस्य । विद्वपर्ययनामक इत्यर्थः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चित्रकस्य' 'चीता' इति ख्यातस्य ॥

अर्काह्वसुकास्फोतगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥ मन्दारश्चार्कपणे

अकेंति ॥ अर्क आहा यस्य । 'अर्कोऽर्कपणें स्फटिके रबी ताम्ने दिवस्पती' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ 🛊 ॥ वसति । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'शृस्त्रुक्तिहि—' (उ॰ १। १०) इत्युः । खार्थे कन् (५।३।७५) । वसुकं रोमके पुंसि चिवमहर्थर्कपर्णयोः' (इति मेदिनी) ।—बाहुलकात् 'सृप-' इत्युः — इति मुकुटः । तन्न । उक्तमृत्रे वसतेर्प्रहणात् ॥ (२) ॥ 🛊 ॥ आ स्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' । (भ्या० प० से॰)। अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।१।१०९) । **'आस्फोतस्तु पुमानर्कपर्णे स्यात् कोविदारके । आस्फोता** गिरिकण्यो च वनमहयां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ।। नानात्वाद्रणा बहूनि रूपाण्यस्य ॥ (४) ॥ ।। विकिरति । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) । 'कृपू-' (उ० २।८१) इति **क्युन्। इत्वम् (७।९।९००) रपरत्वम् (१।९।५९)** बाहुल-**काद्दीर्घः ॥*॥ विविधः किरणोऽस्य, इत्यन्ये ॥ (५)**॥*॥ मन्दान् इयर्ति । अण् (३।२।१) मन्देरयेते वा । घञ् (३। ३।१९) । 'मन्दार: स्यारसुरद्रमे । पारिभद्रेऽर्कपर्णे च म-न्वारो इस्तिर्धूर्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥×॥ अको- भानि तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अर्कस्य' 'आक' इति स्थातस्य ॥

अत्र शुक्केऽलर्कप्रतापसौ ।

अन्नेति ॥ अस्मिन् शुक्के । अलित । 'अल भूषणादी' (भ्वा॰ प॰ से॰) किप् (३।२।७६) । अल् वासावर्कव । 'अलको धवलाके स्याद्योगोन्मादितकुकुरे' (इति मेदिनी)।—अलयित–इति मुकुटः । तत्र । णावुपधात्रुद्धिप्रसङ्गात् ॥ (१)॥॥। प्रतापं चक्षुस्तेजः स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (वि॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।३)॥ प्रकृतास्तापसा येन वा ॥ (२)॥ ॥ हे 'श्वेतार्कस्य'॥

शियमल्ली पाग्रुपत एकाष्टीलो बुको वसुः॥ ८१॥

शिवेति ॥ शिवित्रया मही ॥ (१) ॥ ॥ पशुपतेरयम् । तिष्ययलात् । 'पाशुपतो वकपुष्पे स्थार्शयुपल्यिदिवते च तद्भक्ते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ एकमस्थि लाति । 'यु-षामादित्वात्' (८।३।९८) पत्वं वीर्घत्वं च । 'प्काष्टीला वनिकक्षेष्यां पुंसि वकपुष्पे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ ॥ वाति । बाहुलकात् कुकः । कुनोऽकारस्योत्वं वा ॥ ॥ ॥ 'बकः' इति पाठे कुन् (उ० २।३२) । 'बकस्तु वकपुष्पे स्थात्कक्के श्रोदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ वस्ते, वसति वा । 'गृरमृष्किहित्रप्यसिवित् –' (उ० १।१०) इत्युः । 'ब (व)-सुनी देवभेदाग्रिभायोकवकराजसु । (इति वृद्धांष्येऽश्वे च रस्त्रमधुरे त्रिपुः) इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पद्ध 'गुरमा' इति स्थातस्य 'बकपुष्पस्य' ॥

बन्दा वृक्षादनी वृक्षरहा जीवन्तिकेत्यपि।

बन्देति ॥ बन्दाते । 'बिंद अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्व' (३।३।९०३) इत्यः । ('बन्द्रा लतान्तरे स्मृता । भिक्षुक्यामपि बन्दां च') (इति स्पर्शादों मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ दृक्षमत्ति । 'अद भक्षण' (अ०प०अ०) त्युट् (३।३।९१३) । 'बृक्षाद्नी तु बन्दायां विदारीकन्द-केऽिय च' इति विश्वमदिन्या ॥ (२) ॥*॥ दृक्षं रोहति । मूलविभुजादिलात् (३।२।५) कः । दृक्षे रोहति इति वा । 'इग्रुपध-' (३।९।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ जीवति । 'हिन्दिन्दजीविप्राणिभ्यः पिदाशिषे' (उ० ३।९२०) इति क्षच् वित्त्वात् (४।९।४१) लीव् । कन् (५।३।७५) । 'जी-वन्तिका गुङ्च्यां च जीवाल्यशाकवन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ चलारि 'वृक्षोपरिजातलताविशेषस्य'॥

वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तिन्नकाऽमृता ॥ ८२॥ जीवन्तिका सोमवही विशस्या मधुपर्ण्यप ।

बत्सेति ॥ वत्सैरवते । 'अद भक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। त्युट् (३।१।११३)॥ (१)॥ ॥ छिन्ना रोहति । 'इग्रपध-' (३।१।२३५) इति कः। 'ङ्घापोः' (६।३।६३) इति हसः॥ (२)॥ ॥ गुडति । 'गुड रक्षणे' (तु॰ प॰ से॰) । बाहुस-

१—'मूर्तयोः' इति पाठः ॥

काव्यह् ॥ (३) ॥ ॥ तक्ययति । 'तित्र कुटुम्बधारणे' (तु॰ उ० से०)। ण्युल् (३।९।९३३) ॥ (४) ॥ ॥ न सृतमस्याः । 'असृता मागधीपथ्यागुहूच्यामलकीषु न' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ ॥ जीवति । अन् (उ० ३।९२७)। 'जीवन्तिका गुन्हृच्यां च जीवाख्यशाकवन्दयोः' इति मेदिनी॥ (६) ॥ ॥ ॥ सोमस्य वही ॥ (७) ॥ ॥ विगतं शत्यमस्याः । 'विशव्याऽभिशिखादन्तीगृह्चित्रिपुटासु न' (इति मेदिनी)॥ (८)॥ ॥ मधुमयानि पर्णान्यस्याः । 'पाकवर्ण-' (४।९।५४) इति होष् ॥ (९)॥ ॥। नव 'गुङ्गच्याः'॥

मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥ मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ।

मुर्वेति ॥ मूर्वति । 'मुर्वा बन्धने' (भ्वा० प० से०) । अव् (३।१।१३४)॥(१)॥*॥ बीव्यति । पचादीं (ग० ३।१।१३४) 'देवट' इति निपातनात् (४।१।४५) डीप् । मुकुटोक्तं गौरा-दित्वं चिन्त्यम् । 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्प्रक्रयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ मधु रसोऽस्याः । 'भवेनमधु-रसा दाक्षामूर्विकादुग्धिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मुरति । 'मुर संबेष्टने' । 'ज्ञकादिभ्योऽटन्' (उ॰ ४।८१)। ('मोरटं तु भवेदिक्षुमृलाहोटप्रस्नयोः।) सप्तरा-त्रात्वरक्षीरे, मूर्विकायां तु मोरटा' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ तेजित । 'तेज पालने' (भ्वा ॰ प ॰ से ॰) । ल्युट् (३। ३।९९३)॥ (५)॥≉॥ स्नवति । 'स्नुगती' (⊁वा० प० अ० अच् (३।१।१३४) ॥३॥ संज्ञापूर्वकरवाद्वणाभावे स्वाऽपि । 'ख्रद्या द्वयोहोंमपात्रे सहकीमूर्वयोः ख्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ मधु लाति । 'आतोडनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति बीर्घः ॥ (७) ॥ 🕬 मधुनः श्रेणिरत्र ॥ (८) ॥*॥ गीः कर्ण इव, गौः कर्णो यस्याः, इति वा । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति बीष् 'गोकर्णोऽश्वतरेऽपि स्यान्मृगसर्पगणान्तरे । अङ्गुष्ठानामि-कोनमाने गोक्तर्णी मूर्विकीषधी' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥ पीलोरिव पर्णान्यस्थाः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् । 'पील्रपर्णी चिंचिकायां मूर्वायामीषधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ । दश 'मूर्वायाः' 'मुहार' इति स्यातायाः ॥

पाठाऽम्बष्टा विज्ञकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥८४॥ एकाष्टीला पापचेली ब्राचीना वनतिकिका ।

पाठेति ॥ पत्थते । 'पठ व्यक्तायां नाचि' (भ्या० प० से०) । कर्सणि चत्र् (३।३।१९) । 'पाठसु पठने स्थातो विद्यकर्ण्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'अप्रवा- ष्ट्राप्यम्लकोण्यां स्वात् पाठावृधिकयोरपि' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥ *॥ विद्धी कर्णी यया ॥ *॥ -- अविद्धोऽश्विदः वर्ण-रूपः कर्णोऽस्याः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ स्थापयति । ल्युट् (३।३।१९३) । 'स्थापनं रोपणे, पुंति वने, पाठी-वधी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ 🕬 अतिश्वेन प्रशास्ता । 'प्रशास्त्रस्य धः' (५।३।६०) । 'श्रेयसी करिपि-प्पल्यामभयापाठयोरिप' (इति . मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ रस्यते 'रस आस्वादने' (बु० उ० से०) । कर्मणि घनु (३। ३।१९) अहोपस्य स्थानिवस्वान वृद्धिः । 'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादी विषे वीर्ये तिस्तादी द्वबरागयोः । बेहुधाः तुप्रमेवे च पारदस्वादयोः पुनान् । क्रियां हु रसनापाठा-सहकीकक्रभूमिवु' (इति मेविनी) ॥ (६) ॥∗॥ (७) ॥∗॥ पापे चलति । 'चल विलसने' (तु॰ प॰से॰) । पदादी 'चेलर्' इति निपातनात् डीप् (४११११५) । 'गीरादिखकल्पनं मुकुटकृतं व्यर्थम् । पचेर्यकृताद्या 'पापकि' इति पापचो वायुः । तमीरयति वा । भण् (३।२।१) ॥ (८) ॥≉॥ प्राचि भवा । 'विभाषांचेः' (५।४।८) इति खः ॥ (९) ॥ ॥ वने तिका । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१०) ॥ ॥। दश 'पाठा' इति ख्यातायाः॥

कटुः कटंवराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥ मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राक्नी शकुलादनी ।

केति ॥ कटति 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०)। 'श्रम्शृक्षिहि—' (उ॰ १।१०) इत्यत्र चकारातुः ।—'वटि-कटिभ्यां च' इत्यु:-इति मुकुटः । तन । उज्जनतदत्तादिषु तत्सृत्रस्यादशेनात् । 'कट्टः स्त्री कटुरोहिण्यां नताराजिक-योरपि । (नपुंसकमकार्ये स्यारपुंलिक्ने रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्मुगन्ध्योध मस्तरेऽपि खरेऽपि च') (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ 🕬 कटति । अच् (३।१।१३४) । कटं (रोगम्) वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'संज्ञायां भृतॄ–' (३।२।४६) इति स्तच् । 'अरुर्द्धियत्-' (६।३।६७) इति मुम् ॥ 🖘 一 'कटंभरा' इति पाठः — इत्यन्ये । 'कटंभरा प्रसारण्यां रोहिण्यां गत्रयोषिति । कलम्बिकायां गो**लायां** वर्षाभूमूर्वयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ 🕬 अशोक 📭 रोहति । 'कर्तर्युपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः। 'अशोक-रोहिणी शक्ता सकान्नी शकुलादनी' इति निघण्टुः ॥॥ व्यस्त-मपीदं नाम । 'अज्ञोकः कटुरोहिण्यामज्ञोको वकुरुहुमे' इति रभसः । ('अशोकिविषु निःशोके पुंसि कड्रेलि-पादपे । खिया तु कटुरोहिण्यां पारदे स्याजपुंसकम्' 'रोहिणी कडुरोहिण्याम्' इति (इति मेदिनी) ॥≉॥ हदः । 'रोहिणी कण्डहरिमदि । अभित्कटंभरासोमवहचेषु लोहितागवोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कटुवासी रोहिणी च । 'कटुरोहिण्यरिष्टा च प्रोक्ता तिक्तकरोहिणी'

१—विश्वे तु 'गोनगॉं।ऽश्वतरे सर्पे सारके प्रमधान्तरे' इस्वेवं पाठ उपलभ्यते ॥

इति निघण्डः ॥ (४) ॥*॥ मत्यानां पित्तमिव । तद्वत्वा-दुलात् ॥ (५) ॥*॥ कृष्णो वर्णेन मेदरछेदोऽस्याः । कृष्णं मलं भिनित्त वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ कीप् (४।१।१५) ॥ 'कृष्णमेदा चण्डरुहा' इति निघण्डः ॥ (६) ॥*॥ चकाकार-मन्नमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'अङ्गगात्र–' इति निर्मूलम् । 'चकाङ्गो मानसौकसि । चकारङ्गी कटुरोहिण्याम्' इति मेदिनी ॥ (७) ॥*॥ शकुलैर्मत्स्यमेदैर्यते । अतेः कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'शङ्कलादनी क्षियां कृष्ण-मेदे कटुकशाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अष्टी 'कटुरोहिण्याः' 'कुटकी' इति ख्यातायाः ॥

आत्मगुप्ता जडाऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ॥८६॥ ऋष्यप्रोक्ता शुक्रशिम्बिः कपिकच्छुश्च मर्कटी।

आत्मेति ॥ आत्मना गुप्ता । दुःस्पर्शत्वात् । 'कर्तृक-रण-'(२।१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥३॥ जडयति । 'तत्करोति-' (बा॰ ३।१।२६) इति णिजन्तादच् (३।१। ११४) । 'जडा लियाम् । श्र्कशिम्ब्यां हिमप्रस्तम्काप्रज्ञेषु तु त्रिषु' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—कण्ड्वादिना दाःस्थ्य-जननादिन्द्रियाणि जङयति स्तम्भयति । 'जल अपवारणे' (चु॰प॰से॰)—इत्यवोचत् । तम्न । णो वृद्धिप्रसङ्गात्। जडित दा । डलयोरंक्यात् ॥<।। — न जहाति श्कान् । अजहा । 'होया जाङ्गलिका' सैन साऽजहा प्रावृषायणी' इतीन्द्रः-इति खामी ॥ (२)॥*॥ न विगतमण्डमस्याः । 'अव्यण्डा वृषभी गुप्ता' इतीन्दुः। मुकुटल्लु—अधिक-मण्डं बीजमस्याः, अधिकममति । 'अम रोगे' (भ्वा० प॰ से॰) 'बमन्ताइः' (पु॰ १।११४) वा । अध्यण्डा—इ-त्याइ। तत्र मूलं मृग्यम् ॥ (३) ॥∗॥ कण्हं राति । 'रा **बाने' (अ० प० अ०**)। **'आ**तोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ भा प्रवोदरादिलात् (६।३।१०९) हस्तत्वमपि । 'कपिक-च्छूथ कण्ड्रा कण्डुरा श्क्रिमिवका' इतीन्दुः । मुकुट-**सु--कण्ड्रर**स्टास्याः । 'कण्ड्रकच्छ्नभ्यां हस्त्रथ्व' इति रो हस्तत्वं च-इत्याह । तश । उक्तवार्तिकस्याद्शेनात् ॥ (Y) ॥*॥ 'प्रा**ख्या तु** जलार्णवे' इति त्रिकाण्डशेषः । प्राकृषामेति अयते, वा। कर्तरि ल्युट् (३।३।११३)। 'कृत्यचः' (८।४।२९) इति णत्वम् ॥ (५) ॥ श ऋष्यैर्मृगैः प्रोक्ता । ऋषिभिरप्रोक्ता, इति वा । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्यतिबला-शुक्रिशिवषु' इति (मेदिनी) ॥ (६) ॥ शिम्बः'। 'शश्वच्छशाक्कृशिशिराणि च शक्रशिम्बः' इस्यू-ष्मविवेकात् द्वितालच्या । 'शुक्तिशिम्बस्तु मर्कटी । शुक-श्चिम्बा च' इति बाचस्पतिः ॥ (७) ॥ ॥ अपीनां कच्छूः । **क्ण्रहेतुलात् ।। (८) ॥***॥ मर्कटीव । विविधचेष्टाहेतु-त्वात्। 'अथ मकेटी । करज्ञभिच्छ्किक्योम्ब्योः पुंसि वानर-द्धतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥¥॥ नव 'मकेट्याः' 'केंबाच' इति ख्यातायाः ॥

चित्रोपचित्रा न्यप्रोधी द्रवन्ती शंबरी वृषा ॥ ८७ ॥ प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मृषिकपण्येपि ।

चित्रेति ॥ चित्रं रूपमस्याः । 'चित्राखुवर्णागोडुम्बा-सुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीमेदेषु च स्नि-याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपगता चित्रम् ॥ (२) ॥ 🛪 ॥ — न्यग् रुणद्धि । बहुमूललात् । अच् (३।१। १३४)। गौरादिः (४।१।४१)-इति प्राञ्चः । न्यश्चं हणद्धि, इति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । '(न्यम्रोधस्तु पुमान्व्यो-मवटयोध वामीतरों) । **न्यग्रोधी** तूपचित्रायाम्' (इति मेदिनी)।। (३)।।*।। द्रवति । 'द्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। लटः शतृ (३।२।१२४) ॥ (४) ॥*॥ शं वृणोति । 'वृष् बरणे' (खा॰ उ॰ से॰) । 'शमि धातोः' (३।२।१४) इस्रच् । गोरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—खच् (३।२।४६)—इ-त्याह । '(शंबरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः ।) शंबरी चाखुपर्ण्यां स्यात्' (इति तालव्यादा मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३। १।१३५) इति कः । ('बृषो धर्मे बलीवर्दे शक्न्यां पुराशिमे-दयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थक्ष व्यासमृषिकशुक्के । तथा वास्तु-स्थानभेदे पुमानेष प्रकीर्तितः । बुचा मूषिकपण्या च, यती-नामासने चुषी') ॥ (६) ॥३॥ प्रतीची श्रेणी यस्याः॥ (७) ॥ ॥ सुतानां श्रेणी यस्याः ॥ (८) ॥ शा रमन्तेऽत्र । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'ञमन्ताङ्कः' (उ॰ १।११४)। 'रण्डाम्षिकपण्या च विधवायां च योषिति'(इति मेदिनी) ॥*॥ स्वामी तु —चण्ड्यते । 'चण्डा'। 'प्रत्यक्श्रेणी वृषा **चण्डा** पुत्रश्रेण्या**ख्पणिका**े इति निघण्टः-इसाह् ॥ (९) ॥ ।। मूषिकः पर्णमस्याः । मूषिककर्णाकारपञ्जत्वात् । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (१०) ॥३॥ दश **'मूषि**-कपण्याः' 'मूसाकणीं' इति ख्यातायाः ॥

अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८॥ प्रत्यक्पणी कीशपणी किणिहीखरमञ्जरिः।

अपेति ॥ अपमार्जन्त्यनेन। 'हरुश्व' (३।३।२१) इति घण्। निष्ठायामनिट्त्वात् कुत्वम् (७।३।५२) । 'उपसर्गस्य घिन' (६।३।१२२) इति वीर्घः । अपकृष्ट आसमन्तान् मागोंऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ शिखरे प्रायेण भवति । अध्यात्मादित्वात् (वा॰ ४।३।६०) ठक् ॥ (२) ॥*॥ धान्नोऽर्गः । धामार्गवाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'धामार्गवस्तु पुंसि स्यादपामार्गे च घोषके' (इति मेदिनी) ॥*॥—'अधामार्गवः' । अधामार्गवरेऽपामार्गः कोद्यातकी च इति ह्यर्थे—इति खामी ॥ (३) ॥*॥ मयूरप्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कन् । 'मयूरकोऽप्यपामार्गे हीवं

१—आधुनिकास्मदुपक्कभप्राचीनस्वामिपुस्तकदये तु अकारादित्वं नोपकभ्यते॥

तुरवाकने पुनः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ प्रत्यिव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्णे-' (४। १। ५४) इति डीष् ॥ (५) ॥ ॥ । किपिलोमतुल्यानि लोमशानि पर्णान्यस्याः ॥ ॥ ॥ 'केशपर्णी' इति खामी ॥ (६) ॥ ॥ किपिलो जणान् जिहीते । 'ओहाङ् गतौ' (जु॰ आ॰ अ॰) । 'आतोऽऽनुप-' (३। २।३) इति कः । गौरादिः (४। १। ४९) । किपिलो जणान् इन्ति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३। २। १०९) इति डः ॥ (७) ॥ ॥ खरा जमारिरस्याः ॥ ॥ गौरादिः (४। १। ४९) वा ॥ (८) ॥ ॥ अधै 'अपामार्गस्य' ॥

हिश्रिका ब्राह्मणी पद्मा भागी ब्राह्मणयप्टिका ॥८९॥ अङ्गारवल्ली बालेयशाकवर्षरवर्धकाः।

हुआति ॥ हन्ति रोगान् । पचाद्यच् (३।९।९३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'अज्ञारवही हुआ च वर्दो वर्व-रकस्तथा' (इति निघण्टुः) ॥४॥ भनक्ति रोगान् । भन्नो आमर्दने' (६० प० अ०)। ण्वल (३।१।१३३) वा । प्रघोदरादिः (६।३।**१०५) (फञ्जिका,** इति वा-इति मुकुटः)॥ (१) 11*11 ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम् । भूमिदेवे तु पुंलिङ्गः फङ्गिकापृक्षयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ पद्माभं पुष्पमस्याः । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यह-निधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फांसिकाश्रीचार्वाटीप-जगीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ भर्जनम् । 'भ्रस्ज पाके' (तु॰ उ॰ से॰)। घल् (३।३।१८) 'भ्रस्तो रोपधयो रमन्य-तरस्याम्' (६।४।४७) इति रमागमः । 'चजोः--' (७।३। ५२) इति कुल्बम् । 'भृजी भर्जने' (भ्वा० आ० से०) वा । घन् (३।३।९८) भर्गोऽस्त्यस्याः । ज्योत्स्राद्यण् (वा० ५।२। १०३) ॥ (४) ॥*॥ ब्राह्मणयष्टिरिव । तादशप्रकाण्डत्वात् 'इवे प्रतिकृता' (पा३।९६) इति कन् ॥ (प) ॥*॥ अङ्गारव-द्वह्नयस्याः । समासान्तविधेरनिखलात्र कप् ॥ (६) ॥*॥ बालेयस्य बाकः । गर्दभभक्ष्यवातः त्यात् ॥ (७) ॥ ॥ वर्वति । 'शृञ् वरणे' (स्त्रा० उ० से०) यङ्क्षगन्तः । पचाद्यच् (३।९। 9३४) ॥ (८) ॥ 🕬 वर्धते । 'बृध् छेदने' (भ्वा० आ से०)। ण्बुल् (३।१।१३३) ॥ (९) ॥*॥ नव 'भाग्याः' ॥

मिश्रष्टा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेपिका ॥९०॥ मण्डकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्लयपि।

मिश्चिति ॥ मश्ची शोभने वर्णे तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३। ३।४) इति कः । 'अम्बास्ब—' (८।३।९७) इति षत्वम् । एवोदरादिः (६।३।९०९) यद्वा क्षतिरायेन मञ्जः । 'अतिशा- यने तमबिष्ठनों' (५।३।५५) ॥ (१) ॥*॥ विकसति । 'कष तम्बिष्ठनों' (५।३।५५) ॥ (१) ॥*॥ विकसति । 'कष तृ कार्पासीपृक्षादु दुःखेनारुभ्यते । षति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । (विकष्ण)— इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ जिन्नति । 'जिगि गतीं' इति केचि- त्वान्न नुम् ॥ (१ एविन्त । गौरादिः (४।९।४९) ॥ (३) ॥*॥ समन्ततोऽक्रति । इति ख्यातस्य ॥

'अगि गती' (स्वा॰ प॰ से॰) अन् (३११११३४) ॥ (४) ॥ ॥ नाले मिर्यते 'मिश शब्दे' (स्वा॰ प॰ से॰) क्रमैणि धम् (३१३१९९) । गौरादिः (४१९१४९) खार्थे कन् (५१३१७५) ॥ ॥ नालं वर्ण मिश्रति । 'मिश स्पर्धायाम्' (तु॰ प॰ से॰) । पूर्ववत् । मूर्धन्यशा इति वा । 'मिश्रहा कालमेषी व' इति निघण्डः ॥ (५) ॥ ॥ मण्डूकतत् पर्णमस्याः । 'पाककर्ण—' (४१९१५३) इति नेष् । 'मण्डूकपर्णी मिश्रहाहाह्यण्योनी तु शोणके' (इति नेष्टिनी) ॥ (६) ॥ ॥ भण्डति । 'भण्ड आभण्डने' ।—'मिश्र गती'—इति खामी । बाहुलकावीरन् । गौरादिः (४१९१४९) भण्डीरी ॥ ॥ प्रशादण् (५१४१३८) । गौरादिः (४१९१४९) 'भण्डी योजनव-छ्यपि । रक्ता भण्डीरिका व' इतीन्दुः ॥ (८) ॥ ॥ योजनव-छ्यपि । रक्ता भण्डीरिका व' इतीन्दुः ॥ (८) ॥ ॥ योजनव-छ्यपि । रक्ता भण्डीरिका व' इतीन्दुः ॥ (८) ॥ ॥ योजनव-छ्यपि । रक्ता भण्डीरिका व' इतीन्दुः ॥ (८) ॥ ॥ योजनव-छ्यपि । रक्ता भण्डीरिका व' इतीन्दुः ॥ (८) ॥ ॥ योजनव-छ्यपि । रक्ता भण्डीरिका व' इतीन्दुः ॥ (८) ॥ योजनव-छ्यपि । रक्ता भण्डीरिका व' इतीन्दुः ॥ (८) ॥ योजनव-छ्यपि । रक्ता भण्डीरिका व' इतीन्दुः ॥ (८) ॥ योजनव-छ्यपि । रक्ता भण्डीरिका व' इतीन्दुः ॥ (८) ॥ योजनव-छ्यपि । रक्ता भण्डीरिका व' इतीन्दुः ॥ (८) ॥ योजनव-छ्यपि । रक्ता भण्डीरिका व' इतीन्दुः ॥ (८) ॥ योजनव-छ्यपि । रक्ता भण्डीरिका व' इतीन्दुः ॥ (८) ॥ योजनव-छ्यपि । रक्ता भण्डीरिका व' इतीन्दुः ॥ (८) ॥ योजनव-छ्यपि । रक्ता भण्डीरिका व' इतिन्दुः ॥ (८) ॥ योजनव-छ्यपि । रक्ता भण्डीरिका व' इतिन्दुः ॥ (८) ॥ योजनव-छ्यपि । रक्ता भण्डीरिका व' इतिन्दुः ॥ (८) ॥ योजनव-छ्यपि । रक्ता भण्डीरिका व' इतिन्दुः ॥ (८) ॥ योजनव-छ्यपि । रक्ता भण्डीरिका व' इतिन्दि ।

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाराकः ॥९१॥ रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालमा।

येति ॥ यसनम् 'यसु प्रयत्ने' (दि० प० से०)। भावे घत्र् (३।३।१८) यासोऽस्टास्य । अर्शभाद्यच् (५।२।१२७) । याति । बाहुळकादसच् वा ॥ (१) ॥३॥ योति 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' (अ॰ प॰ से॰)। 'ऋतन्यज्ञि–' (उ॰ ४।२) इत्यासः (२) ॥ ॥ दुःखेन स्पृश्यते । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) घम् । (३।३।१९) । खल् (३।३।१२६) वा । 'दुःस्पर्शो धन्वगासे ना कण्टकार्या क्रियां त्रिपु । खरस्पर्शे (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ धन्वनी यासः । महभवत्वात् ॥ (४) ॥ ॥ कुं नाश-यति 'णग अदर्शने' (दि० प० अ०) प्यन्तः । पचाद्यच् (३। १।१३४)। स्वार्थे कन् ॥ (५) ॥∗॥ रोदयति । 'हिर्द् अधु-विमोचने' (अ॰ प॰ से॰)। ल्युद (३।३।११३)। 'रोदनं कन्दनेऽश्लेऽपि दुरालम्भोषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'चोदनी' (इति खामी) ॥ (६) ॥*॥ कच्छूं राति । 'रा राने' (अ० ५० अ०)। 'आतः-' (३।२।३) इति कः । प्रपोदरा-दिलात् (६।३।१०९) हस्वः । 'कच्छुरा श्र्कशिम्ब्यां च शटीदुःस्पर्शयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ नान्तीsस्याः । 'अनन्ता च विशस्यायां शारिवार्व्वयोरपि । कणादुरालभापध्यापार्वत्यामलकीषु च । (विश्वंभरागुहूच्योः स्यात्)' (इति मेदिनी)॥ (८) ॥*॥ समुद्रान्तोऽस्त्यस्याः। अर्शशाद्य (५।२।१२७)। समुद्रोऽन्तोऽस्या । 'समुद्रान्ता तु कार्पासीप्रकादुरालभासु च' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥∗॥ दुःखेनारुभ्यते । 'दुरुभप् प्राप्ती' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'ईष-हु:सुषु-' (३१३१९२६) इति खल् । आगमशासनस्यानित्य-त्वात्र नुम् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'धन्वयासस्य' 'यवासा'

पृक्षिपणीं पृथक्पणीं चित्रपर्ण्यक्त्रिपणिका ॥ ९२ ॥ क्रोष्ट्रविक्रा सिंहपुरुकी करूक्षिणीयनिर्गुहा ।

पृक्षीति ॥ पृक्षिरलं पर्णसस्याः । 'पाककणं-' (४।१। ५४) इति कीव् ॥ (१) ॥*॥ पृथ्यसक्तं पर्णमस्याः । कीव् (४।१।५४) ॥ (३) ॥*॥ अङ्गेरान्त्रस्याः ॥ (३) ॥*॥ अङ्गेरान्त्रस्याः ॥ कीव् (४।१।५४) सार्थे कन् (५।१।५५) ॥*॥ — अङ्गि मूलमारम्य बिह्नरस्याः । 'अङ्गिविद्यका'— इति मुक्टः ॥ (४) ॥*॥ कोष्टुभिविंका विचारितेव । दसेव, इति वा ॥ (५) ॥*॥ सिंहपुच्छमस्याः सिंहपुच्छाकारपुष्प-स्वात् । 'उपमानात् पक्षाच पुच्छाच' (वा० ४।१।५) इति कीव् ॥ (६) ॥*॥ 'कलं ग्रुके त्रिष्वणीणें' (इति मेदिनी) । कलं स्थति । 'शो तन्त्ररणे' (दि० प० अ०) । इन् (उ० ४। १९०) । बाहुलकादाकारलोपः ॥ (७) ॥*॥ धावति । 'धायु गतिग्रुखोः' (भ्वा० उ० से०) । 'इगुपध-' (३।९॥ गृहति । 'गुहू संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'इगुपध-' (३।९॥ १३५) इति कः ॥ (९) ॥*॥ नव 'सिंहपुच्छथाः' 'पिठ-धनी' इति ख्यातायाः ॥

निदिग्धिका स्पृत्ती व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ९३ ध्रकोदनी कुली क्षुद्रा तुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।

निद्दिति ॥ निदेशते स्म । 'दिह उपचये' (अ०उ०अ०)। क्तः (वे।२।९०२) । टाप् (४।९।४) स्वार्थेकम् (५।३।७५) ॥ (१) ॥ शा स्प्रशति । 'स्प्रश स्पर्शने' (तु ० प० भ०) । इगु-षध-' (३।१।१३५) इति कः ।—'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः'— इति मुकुटोक्तं निर्मूलम् । गोरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥३॥ **व्याजिप्रति 'भ्याप्रादिभिः–'** (२।१।५६) इति लिज्ञात् 'आत-**कोपसर्गे' (३।९।९३६) इ**ति कः। न तु 'पाछा—' (३।९। १३७) इति शः। गीरादिः (४११।४९) ॥ (३) ॥ ॥ बृहति । 'यह वृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ भा•)। 'वर्तमाने पृषद्वहत्-' (उ० २।८४) इति निपातः । शतृबत्त्वान् कीप (४।१।६) । 'क्षुदा-या शुरुवार्ताक्यां कृहती क्रम्दसि कवित्' इति शाश्वतः ॥ (४) ॥ ॥ कष्टकानियति । 'ऋ गर्त।' (जु० प० अ०)। 'कर्म-क्यण्' (३।२।१)। स्वार्थे कम् (५।३।७५)॥ (५)॥*॥ प्रचो-इयति । 'चुद संचोदने' (खु० प० से०) । ल्युट् (३।३।९१३) ॥ (६) ॥*॥ कोकति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा • प • से •)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । गोराविः (४।१।४१) ।---णिजन्तेन विष्य 'कः'--इत्यभिषानं मुकुटस्य चिन्त्यम् । णिजन्तस्येगु-षधस्वाभावात् अनुपर्योगाच ।। (७) ।।*।। भ्रुणति । 'श्रुदिर् संवेषणे' (रु० ७० अ०)। 'रूफाबि−' (७० २।१३) इति रक् । यस्तु—'श्रुव संप्रेरणे'—इति धातुष्ठपन्यस्तो मुक्कडेन । स धातुपाठे न कभ्यते । 'शुक्रा व्यक्रानडीकव्डकारिकासर-वाश्च व । वाहेरीवेह्ययोहिंकामक्षिकामाश्रमोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ *॥ दुस्पृत्यते । 'ईषहुर्-' (३।३।१२६) ।

नीली काला क्षीतिकिका प्रामीणा मधुपर्णिका ॥९४॥ रज्जनी श्रीफली तुत्था दोणी दोला च नीलिनी।

नीलीति ॥ 'नीलादोषघौ' (बा॰ ४।१।४३) इति डीष् । 'नीली रुग्मेदनीलिन्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कत्यते। 'कल क्षेपे' (चु० प० से०)। कर्मणि घन् (३।३।९९)। यत्तु-कर्मणि 'एरम्' (३।३।५६)-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । कलधातोरिवर्णान्तत्वाभावात् । वृद्ध्यभावप्रसङ्गाच । ण्यन्तत्वे 'कत्यते' इति विषद्यप्रदर्शनस्यासंभवाच । वर्णीत्वा-भावात्र डीष् । 'काला तु कृष्णत्रिवृतामि जिष्ठानीलिकासु च' (इति भेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ कीतकं कयोऽस्टारयाः । कपिलि-कादित्वात् (वा॰ ८।२।९८) लत्वम् । 'क्षतः' (५।२।९९५) इति उन् । 'कीतकं विनिमयः' इति स्वामिमुकुटौ ॥ (३) ॥ *॥ प्रामे भवा । 'प्रामाद्यखर्यां' (४।२।९४) । 'प्रा**मीणा** नीलि-कायां स्त्री प्रामोद्भृतेऽभिषेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ मधुराणि पर्णान्यस्याः। 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति बीप । **'मधुपर्णी तु** गंभार्यो नीलीसंज्ञीषधावपि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ रजयति । स्युट् (३।३।११३) । णिली-पस्य स्थानिवद्भावात् 'असनयोश्व' इति नलोपो न । रज्यते-Sनया, इति विमहे तु 'करणा-' (३।३।११७) इति स्युटि भवत्येव । 'रक्षेः क्युन्' (उ० २।७९) इति वा । 'गुडारोचनि-कानीलीमजिष्ठासु च **रञ्जनी । रजनी** नीलिनीरात्रिहरिद्रा-जतुकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ श्रीमत् फलम-स्याः। 'श्रीफरुः पुंति माछ्रे धात्रीनीलिक्षयोः स्त्रियाम्' (^इति भेदिनी) ॥ (৬) ॥*॥ तुखते । 'तुद व्यथने' (तु॰ उ० अ०)। 'पातृतुदि—' (उ० २।६) इति थक्। तुःथयति वा। 'तुत्थ आवरणे'। पचायच् (३।१।१३४)। 'तुत्थमझनमेदे स्यात्रीठीस्क्मेलयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ द्रवित । 'हु गतो' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'बहिश्रि–' (उ॰ ४।५१) इति निः ॥४॥ 'तूणी' इति खामी । 'तूण पूरणे' (चु॰ आ॰ से॰)। तूण्यतेऽनया । 'हरूक्ष' (३।३।१२१) इति घश्। गौरादिः (४।१।४१)। 'तूणी नील्यां निषक्ते ना' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ ॥ दोलयति । 'दुल उत्क्षेपे' (चु० प॰ से॰)। पचाद्यच् 'दोल्ला नीत्यां यानान्तरेऽपि च' (इति

१—'क्रविदिताम्—' (६१४/२४) शत स्त्रे भाषे 'रजकरजमरज्ञः सुपसंख्यामन्' शति वार्तिकेम 'रजकरजनरज्ञः कु किरवारिसक्षत्र । कित ध्वैत में।गादिकाः' शति भाषेण तमत्यकैयटेम 'असनवोश्व' शति वाक्षस्यामावश्वमनेन स्युटि नकोपामास्या 'गि-कोवस्येखादिज्ञस्यनेक्षणाम्योऽसंगत वनेति वोष्यम्' ॥ मेदिनी) ॥*॥ 'मेला' इति सामी । 'तुस्या श्रीकलिका मेला सारवाही च रष्कनी' इति निघण्टुः ॥ (१०) ॥*॥ नीलो वर्णोऽस्त्यस्याः । 'अतः' (५।२।१९५) इतीनिः ॥ (१९) ॥*॥ एकादश 'नीस्याः' 'नीस्ट' इति स्यातस्य ॥

अवस्युजः सोमराजी सुविहः सोमविह्नका ॥९५॥ कालमेषी कृष्णफला वाकुची पृतिफल्यपि।

अवेति ॥ अवल्गोरशोमनाजातः ॥ (१) ॥॥ सोम इव सोमेन वा राजित । 'राज् धीरौ' (भ्या॰ उ॰ से॰) । '-उपमाने' (३।२।७९) इति 'सुप्यजाती-' (३।२।७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥॥ शोभना विहरस्याः ॥ (३) ॥॥ सोमस्य विहः । स्वार्थे कन् (५।२।७५) ॥ (४) ॥॥॥ कालं मिषति । 'मिप सर्थायाम्' (तु॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (५) ॥॥॥ कृष्णं फलमस्याः । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ॥ (६) ॥॥॥ वातं कोचयति । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मूलविभुजादित्वात् (वा॰ ३।२। ५) कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥॥॥ मुकुटस्तु—वाचं गुजति । 'सागुजी' इताइ । 'गुजि अञ्चक्तं शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पूर्वेवत् । गौरादिः (४।२।४१) ॥॥ (०) ॥॥ पृतिः फलेष्वस्याः 'पाककणं-' (४।३।५३) इति हीष् ॥ (८॥॥। अष्टी 'सकुचनी' इति ख्यातायाः ॥

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥ उपणा पिष्पली शौण्डी कोला

क्रणिति ॥ कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शभाद्यच् (५।२। १२७) । 'क्रुज्जा स्याद्रीपदीनीलीकणाद्राक्षामु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ उपकोलति । 'कुल संस्त्यामे बन्धुषु च' (भ्या • प • से •) अझ्यादिः (उ • ४।११२)॥ ।।। उप-गता कुल्याम्, इति वा ॥ (२) ॥ ॥ विदेहेषु भवा । 'वैदेही रोचनासीतावणिक्त्रीपिप्पलीषु च' (इति मेदिनी)॥ (३) ll*।। मगधेषु भवा । 'मागधी स्त्री कणासूव्योवीच्यवन्मग-भोजूने । पुंसि नैश्यास्थित्रियाजे शुक्रजीरकवन्दिनोः' ॥ (४) ॥*॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) । शृषादिलात् (उ॰ १।१।१०६) कलच् । 'चपला कमलाविद्युत्पुंधलीप-प्पलीषु व' (इति मेदिनी)॥ (५)॥ ॥ कणति। 'कण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) अन्तर्भावितण्यर्थः । पचायच् (३। १।१३४) । 'कणा जीरककुम्मीरमक्षिकापिप्पलीयु च' (इति मेदिमी) ॥ (६) ॥ *॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकात् क्युन् (उ॰ २।७८) ॥४॥ बीर्घादिरपि । **ऊषति । '**ऊष रुजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) '**ऊषणं मरिचे** ह्रीवं कणायामुचणा कियाम्' (इति मेविनी)॥ (७)॥*॥ पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । बाहुलकाद-लच् । पृषोदरादिः । गौरादिः (४।१।४१)। 'पिप्पछं स-ळिळे वस्त्रच्छेवमेदे च ना तरी । निर्गछे पक्षिमेदे कणाणां

धमर- २१

पिप्पली स्वृता' (इति मेदिनी)॥ (८)॥॥॥ शुष्वायां मयपानगृहे भवा। 'शौणडो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां तु भवेत्वियाम्' (इति मेदिनी)॥ (९)॥॥॥ कोलति। 'कुल संस्थाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३१९११३४)। 'कोल्डं कोलफले क्लीबं पिप्पलीचल्ययोः स्वियाम्' (इति मेदिन नी)॥ (१०)॥॥॥ दश्च 'पिष्पल्याः'॥

अथ करिषिप्पली।

किपविद्या कोलवाली श्रेयसी विशिरः पुमान्॥ ९७ ॥
अधिति ॥ करीव पिष्पती । बृहत्त्वात् ॥ (१) ॥*॥
किपिरिव वल्ली ॥*॥ कोल इव वल्ली । तयोस्तुल्यरोमस्तात् ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'श्रेयसी किरिपप्प्यामभयापाठयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
वस्ते । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । बाहुलकारिक-रच् ॥*॥ तालव्यपाठे तु । विष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । संज्ञापूर्वकत्वाक संप्रसारणम् । 'बिश्वरः पुमान् । किणिहीहस्तिपिप्पल्योः', 'क्लीबेऽव्धिलवणे स्प्रतम्' (इति मे-दिनी) ॥ (५) ॥*॥ पच 'गज्ञिष्प्पली' इति स्थातायाः ॥ चव्यं तु चिककम्

चेति ॥ चर्धते । 'चर्व अदने' (भ्वा० प० से०)। ण्यत् (३।१।१२५)। प्रषोदरादिः (६।३।१०९) 'खड्यं तु चिके क्रीवं वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ कृन् (उ० २।३२)। चिकिम् ॥ (२)॥॥॥ क्रियामपि। 'चव्या कोला च चिका चन्धं कुआरपिप्पली' इति इष्टचन्द्रः॥ (१)॥॥॥ द्वे 'चव्य' इति ख्यातस्य। केचितुः पूर्वान्वयमाहुः। यदाह चन्द्रवन्द्रवः— 'चन्या कोलाथ चिका श्रेयसी गजपिप्पली। च्यायना कोलवश्ली तु चन्यं कुक्तरपिप्पली'। अत्र पक्षे तुस्थाने चः पाठ्यः॥

काकचिंचागुओं तु कृष्णला ।

काकेति ॥ काकवर्णा विंवा ॥ ॥ गौरादिः (४। १।४१) -इति खामी ॥ (१) ॥ ॥ गुजति । 'गुजि अद्यक्ते शब्दे' (४वा० प० से०) । पवाद्यव् (३।१।१३४) । 'गुञ्जा तु का-कविंवायां पटहे च करुष्वनी' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ कृष्णं वर्णं लाति॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'गुञ्जायाः' 'घोंगची' इति ख्यातायाः॥

पलंकषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥ गोकण्टको गोभ्रुरको वनग्रुङ्गाट ।त्यपि ।

पलमिति ॥ पलं मांसं कषति । 'कष हिंसार्थः' (भ्वा॰ प० से॰)। मूळविभुजादित्वात् (वा॰ ३।२।५) कः । पृषोद-रादिः (६।३।९०९)।—'तत्पुरुषे-' (६।३।९४) इति द्विती-याया अलुक्—इति मुकुटः । तम्र । अलीकिकविष्रहेऽमोऽप्र-वेशात् । 'पलंकाया गोक्षुरके क्रियां राक्षापलाशयोः' इति मूर्यन्यान्तेषु रमसः । वसु-'क्षंति' इति विग्रस 'प्रयोदरा-

दिः' (६।३।१०९) — इत्युक्तम् । तिचन्लम् । किषितिनैव सि-द्धत्वात् । अन्प्रत्ययविधानमपि चिन्त्यम् । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् । 'पलंकचा गोधुरके राज्ञागुग्गुलुकिशुके । तु (मु) ष्टीरीला-क्षयोध्य स्त्री राक्षसे तु पलंकषः' (इति विश्वमेदिन्यो)॥ (१) ॥ ॥ इक्षुगन्ध इव गन्धोऽस्याः । समासान्तो विधिरनित्यः। 'इञ्चगन्धा कोकिलाक्षे कोष्ट्रयां कारो च गोक्षुरे' (इति मेदिनी)।। (२)।। ।।। शुनो दंष्ट्रेव । संज्ञापूर्वकत्वान्न दीर्घः ॥ (३) ॥ 🛊 ।। स्वादुः कण्टको ऽस्य ॥ (४) ॥ 🛊 ॥ गोर्धे नोः पृ-यिव्या वा कण्टकः । 'गोकण्टको गोक्षरके स्थपुटे च गवां खुरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ *॥ क्षुरति 'क्षुर विळेखने' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः स्वार्थे कन् (५।३।७५) गोर्गोर्वा सुरकः ॥ (६) ॥ः॥ वनस्य श्टकाट इव । **'श्रदं**ष्टो गोक्षुरक्रिकण्टकपुटः श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः' इति रभसः ॥ (७) ॥ া सप्त 'गोक्षुरस्य' 'गोख़्क' इति ख्यातस्य ॥ षिश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥

श्रुक्ती महौषधं च वीति ॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०)। 'अश्मृष-' (उ॰ १।१५१) इति कृत् । 'विश्वं समस्ते जगति, बिश्वे देवेषु, नागरे । विश्वा चातिविषायां स्यात्' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ वेवेष्टि । 'विष्तृ व्यासी' (जु॰ उ॰ से॰)। 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । 'विषं जलेऽति-विषायां क्रियां, क्वेडे तु न क्रियाम्'।। (२)।।*।। प्रतीपं वि-षमस्याः ॥ (३) ॥ ।। विषमतिकान्ता ॥ (४) ॥ ।। विषमुप-गता ॥ (५) ॥ ॥ अरुणो वर्णोऽस्याः । 'अरुणातिविषादया-मामजिष्ठात्रियतासु च'(इति मेदिनी) ॥ (६)॥*॥ श्रणाति । 'ग़ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'शृणातेईहस्रश्च' (उ० १) १२६) इति गन् कित् नुट्च । गीरादिः (४।१।४१)। 'হাদ্ধী विषायामृषमे स्वर्णमीनविशेषयोः' इति विश्वः ॥ (৩) ॥ भा महत्र तदीषधं च । 'महीषधं तु शुख्यां स्यादिषायां लगुनेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (८)॥३॥ अष्टी 'अतिवि-षायाः' 'अतीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ भीरावी दुग्धिका समे।

अथेति ॥ क्षीरमवति । 'अव रक्षणादी' (भ्वा० प० से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (१)॥ ॥ दुग्धमस्यस्याः। ठेन् (पारा११५) ॥ (४) ॥*॥ हे दुग्धिकायाः' 'दुधी' इति स्यातायाः ॥

शतमूली बहुसुताऽभीवरिन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥ ऋष्यप्रोक्ताभीरुपन्नीनारायण्यः शतावरी। अहेरः

द्याति ति ।। शतं मूलान्यस्थाः ।। (१) ।।*।। बहुवः सुता यस्माः ॥ (२) ॥*॥ न भीरः । स्थिरपत्रत्वात् ॥ (३) ॥*॥ |

नीलोत्पलाकारपुष्पत्वादु इन्हीवरमस्यस्याः । अशेआयच् (५।२।१२७)। 'इन्दीवरं कुवलये शतावर्या त योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ वृणोति (गन्धेनेन्द्रियम्) । प-चाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (५) ॥*॥ ऋष्यैः प्रोक्ता । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्यतिबलाश्क्रविम्बिषु' (इति मेदिनी)॥ (६)॥ ॥ अभी रूणि पत्राण्यस्याः। 'पाक-कर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (७) ॥*॥ नारायणाज्जाता । 'नारायणोऽच्युतेऽभीहगौयोंर्नारायणी मता' (इति मेदि-नी) ॥ (८) ॥ शा शतेनावृणीति । पचाद्यच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१) । 'दातावरी तु शच्यां स्यादिन्दीवर्या-मपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (९)॥*॥ न हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) बाहुलकादुः ॥ (१०) ॥४॥ दश 'सहस्रमृत्याः' 'शतावरी' इति ख्यातायाः ॥

अथ पीतद्रकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥ दावीं पर्चपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि।

अथेति ॥ पीतं दवति । 'हु गताँ।' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। मितद्वादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः । यत्तु मुकुटेनोक्तम्--'अपष्टादयः' इति कुः—इति । तन्न । टिलोपस्यालाभात् । एतादशसृत्राभावाच ॥ (१) ॥ ॥ कलेरयम् । 'सर्वेत्राप्तिक-लिभ्यां ढक्' (वा० ४।२।८) स्वार्थे कन् (५।३।०५) ॥४॥ 'कालीयकः' इति वा पाठः । कालस्य वर्णस्यायम् । 'वृद्धा-च्छः' (४।२।११४)। 'निर्दिष्टा वं कटिकनी स च काले-यकः स्मृतः । कालीयको दारुनिशा' इति रहः ॥ (२) ॥*॥ हरिः पिङ्गः पीतो वा दुरस्य । 'हरिष्ठः पीतचन्दनम्' इति निघण्टः ॥ (३) ॥ ॥ वीर्यते । 'दृ विदारणे' (ऋया० प॰ से॰) 'दृसनि-' (उ॰ १।३) इति अुण् । 'बोत:-' (४। १।४४) इति '-गौरादिभ्यः-' (४।१।४९) इति वा ङीष्। 'दार्वी दारुहरिद्रायां तथा गोजिह्विकीषघी' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ पचति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'पीतदारु पचंपचा' इति निघण्टः ॥ (५) ॥*॥ दारुश्रासी हरिद्रा च ॥ (६) ॥*॥ पिपर्ति । 'पृ पारु-नपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । विच् (३।२।७५) । पर् चासी जनी च । परं पालकं खारूथं जनयति वा । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (v) ॥*॥ सप्त 'पर्जन्याः' 'दाहहलदी' इति ख्यातायाः ॥

षचोप्रगन्धा पड्डप्रन्था गोलोमी दातपर्विका ॥१०२॥

वेति ॥ वक्ति वचेरन्तर्भावितण्यर्थात् पचायच् (३।१। १३४)। ('वच: कीरे घचौषधी। शारिकायां च' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ ॥ उप्रो गन्धोऽस्याः । 'उप्रगन्धाजमो-दायां वचायां छिकिकोषधी' (इति मेदिनी) ।। (२) ॥*॥ षड् प्रन्था प्रन्थयो यस्याः । 'षड्प्रन्था द्व बनायां स्त्री स्मात्करजान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ गौर्लो- मासाः । गोषाञ्दो गोलोमसहशे लाक्षणिकः । अच् (५।४। ७५) योगविभाषात् समासान्तः । गौरादिङीष् (४।९।४९) । भोलोमी श्वेतवृद्धांयां स्याद्धचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ इति पर्वाण्यस्याः सन्ति । बीह्यादिलात् (५।२। १९६) ठन् । डाबन्तात्स्वार्थे कन् (५।३।७५) वा । 'शत-पर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पद्य 'वच्च(याः' 'वच्च' इति ख्यातायाः ॥

शुक्ता हैमवती

गुक्केति ॥ हिमवति भवा । 'हैमवत्यभयाखर्णक्षीयोंः श्वेतवचोमयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वेत-मूलवचायाः' ॥

वैद्यमातृसिह्यो तु वाशिका।

वृषोऽटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः॥१०३॥ वैद्येति ॥ वैद्यस्य मातेव ॥ (१) ॥ः॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। पृषी-दरादिः (६।३।९०९) । गीरादिः (४।१।४१) । 'सिंही नु क्रज्यकार्या स्यात् (वार्ताको वासकेऽपि च' इति मेदिनी)। 'सिही स्वभीनुमातरि । वासाबृहत्योः क्षुद्रायाम्' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ वास्यते । 'वाश्य शब्दे' (दि० आ० से०)। 'गुरोश्च' (३।३।९०३) इत्यः । खार्थं कन् । यद्वा उदयते । 'वश कान्तौ' (आ० प० से०) 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् ॥ *।। दन्त्यान्तोऽपि । वासयति । पचाद्यच् (३। १।१३४) । 'वासो गृहेऽप्यवस्थाने वासा स्यादटरूषके' इति रुद्रः ॥ (३) ॥ ॥ वर्षति मधु । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'वृषः स्याद्वासके धर्मे सौरमेये च शुक्रले' इति मूर्धन्यान्ते विश्वः। यत्त-मुष्यते पीयते । 'मृष पाने' । 'घत्रथं कः' (वा० ३। ३।५८)—इति मुकुटेनोक्तम् । तम । धानुपाटेऽदर्शनात् । परिगणनाच ॥ (४) ॥४॥ अटान् गच्छतो रोषति । '६ष् हिंसायाम्' (स्वा॰ प॰ से॰) मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५)। भटे रूपति । 'रूप मिश्रणे' (भ्या० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के दीर्घोऽकारवानपि । 'वंद्यमाताटक्षकः । सिंहास्यो वाजिदन्तकः' इति रभसः । 'वृषो वासाटरूषकः' इति माधवः ॥ (५) ॥ ॥ सिंह आस्यमस्य । सिंहास्यसदश-पुष्पत्वात् ॥ (६) ॥ ॥ वासयति ण्वुल् (३।१।१३३) । वस्ते भाच्छादयति वा ॥ (७) ॥*॥ वाजी दन्तोऽस्य । वाजिदः न्ताभकेसरलात् । तादशपुष्पलाद्वा ॥ (८) ॥३॥ अष्टी 'अट-कषस्य' 'अरङ्कसा' इति ख्यातस्य ॥

आस्फोटा गिरिकणीं स्याद्विष्णुकान्तापराजिता ।

आस्फोटेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' (भ्वा॰ प॰ से॰) ष्यन्तः । अव् (३।९।९३४) । प्रघोदरादिः (६१३१९०९) । 'आस्फोता गिरेकणां च वनमह्यां च योषित' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गिरेबां समूषिका कर्णेऽस्याः तत्कणंतुल्यपत्रखात् ॥ (२) ॥*॥ विष्णुना काम्ता ॥ (३) ॥*॥ व पराजिता । 'अपराजित ईशाजेक्यन्तरे नाऽ-जिते त्रिषु । गिरेकणांजयादुर्गशालपणीषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'विष्णुकान्तायाः'। खामी तु वासकपर्यायानिमान् मन्यते ॥

इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरश्लराः॥ १०४॥

ईति ॥ इधुः गन्धोऽस्य । इधुशन्द इक्षुगन्धसहने लासणिकः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे कोष्ट्र्यां कान्ने च गोधुरे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ काण्डेनेधुरिव ॥ (२) ॥*॥
कोकिलोऽक्षि यस्य । कोकिल्झान्दः कोकिलाक्षिसहने लाक्षणिकः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।०६) इत्यच् ॥ (३) ॥*॥
इधुमिक्षुगन्धं राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥
॥ (४) ॥*॥ धुर इव । 'शुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षस्य'
गोक्षरे' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ पद्य 'कोकिलाक्षस्य'
'तालमखाना' इति ख्यातस्य ॥

त्रालियः स्थान्छीतशिवरुछन्ना मधुरिका मिलिः। मिश्रेयोऽपि

होति ॥ शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयम् । तदस्यास्ति । अर्शआवच् (५।२।१२७) । 'शालेयः स्यान्मिसी प्रमान् । त्रिषु शाल्युद्भवे क्षेत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ शीतम-स्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । शिवमस्यास्ति । अच् (५।२। १२७) । शीतश्रासी शिवश्र । 'अथ शीतशिवं क्लीबं शैले-यमणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफलायृक्षे तथा मधुरिकोषधी' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ।। छत्रमस्यास्ति । छत्राकारस्तवकलात् । **'छन्ना मि**सावतिच्छत्रे कुस्तुम्बु६िताठीन्ध्रयोः । नपुंसकं चात-पत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ 📲 मधुरो रसोऽस्त्यस्याः । अच् (पारा १९५) । **'मधुरा** शतपुष्पायां मिश्रेयानगरी-भिदोः । मधुकुक्टिकामेदामधूलीयष्टिकासु च । क्लीबं विसे वुंसि रसे तद्वत्स्वादुप्रियेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ।॥ मस्यते । 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०)। इन् (उ० ४।११८) । बाहुलकादत इः । 'स्यान्मांस्यां शतपुष्पायां मधु-रायां मिसिः श्रियाम्' इति दन्खान्ते रभसः। 'मिसिः स्त्री मधुरामांस्योः शतपुष्पाजमोदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ सोमनन्दी तु 'मिद्री।' 'मिद्रिः' इति तालव्यान्ते आह् । मि(मे)शति । 'मिश शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इति इन् कीष् (ग० ४।१।४५) वा ॥ (५) ॥ ॥ मिश्रयति । अच् (३।१।१३४) । ईयेते । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰)। 'अचो यत्' (३।१।९७)। मिश्रा चासावेया च । शकन्थ्वादिः (वा॰ ६।१।९४) ॥ (६)

१—'इयते' इत्युत्तरं 'ईस् (दि० आ० अ०)' इति वा पाठः ।

॥*॥ षद् 'मञ्जरिकायाः' 'वनसोंफ' इति ख्यातायाः ॥ अथ सीहुण्डो वज्रहुः सुक्ससुद्दी गुडा ॥ १०५ ॥ समन्तदुग्धा

अधेति ॥ 'सी' इति हुण्डते । 'हुडी वरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) पवाद्यच् (३।१।१३४) ।-सिंहतुण्डस्यापभ्रंशोऽ-यम्-इति स्वामी । पृषोदरादिः । 'वज्रद्वमः सिहुण्डोऽथ' इति रभसाद्रखादिरिप ॥ (१) ॥ 🛊 ॥ 'वज्रद्रः खुक् ख़ही' इति पाटः ।—चजनामा हुः—इति मुकुटः । स्वामी तु 'बक्कः सुक्सी सुही गुडा' इति पठति । 'बक्का सुद्धां गुहूच्यां च चजी मुखन्तरे स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (ख़ुद्यति)। 'ग्जुह उद्गरणे' (दि० प० से०)। किए (३।२।१७८)। 'वा ब्रह्-' (८।२।३३) इति कुलम् ॥ #॥ भागुरिमते टाप्। 'सुही च **स्तुहा** स्नुग्भा सुइ' इत्य-मरदत्तः ॥ (३) ॥ । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०)। वा बीव् (ग० ४:९।४५) ॥ (४) ॥*॥ गुडति । 'गुड बेष्टने' (ृतु० प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'गुड़ा गोलेक्षुविकृती लुहीगुडिकयोर्गुडा' इति रुदः। 'गुडक्क सहीगुडयोर्गुड ऐक्षवगोरुयोः' इत्यजयः ॥ (५) ॥ समन्ताद दुग्धमस्याः ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'सेहुण्ड' **इति** ख्यातस्य ॥

अथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला।

तण्डूलक्ष्य रुमिझक्ष्य विडक्नं पुंनपुंसकम् ॥ १०६॥ अथिविति ॥ वेह्नति । 'वेह्न चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अव् (२१९११६५) 'अथ वेह्नं रुमिझनण्डलें' इति रमसः ॥ (१) ॥ ॥ न मोघा । 'अमोघं सफले वाच्यवत् स्त्री पथ्या-विडक्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ ॥ मोघापि । 'कृमिझं तण्डुलं मोघा' इति वाचसतिः ॥ (२) ॥ ॥ । चित्रास्तण्डुलं अस्याः ॥ (३) ॥ ॥ ॥ तक्यते । 'तड आघाते' (चु॰ प॰ से॰)। 'सानसिवर्णवि-' (च॰ ११९०७) निपातः । 'तण्डुलः स्यादि-कोऽपि धान्यादिनिकरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ ॥ तन्तुं कृमिस्त्रं लाति । कः (२।२।२)। 'तन्दूलः' इति मुकुटः ॥ (४) ॥ ॥ कृमीन् इन्ति 'अमनुष्यकर्तृके च' (३।२।५३)

इति ठक्॥ (५) ॥ *॥ विडति। 'विड भेदने' (तु० प० से०) । 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यक्षच् । 'विडक्ककिष्यभिन्ने स्थात्कृमिन्ने पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ *॥ षड् 'विडक्कस्य' ॥

बला वाट्यालकः

बेति ॥ बलति 'वल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पचायच् (३।९।९३४)। बलमस्त्यस्याः इति वा । अशेआ-यच् (५।२।९९५)। 'बलयुक्तेऽन्यलिक्षः स्माद्धला वाव्या-कके कियाम्' (इति मेदिनी)॥ (९)॥४॥ बाटीमलति ।

'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) स्वार्थे कन् (५।३।७५)। वाट्या आलकः ॥ (२)॥*॥ द्वे 'बलायाः' 'चलिक्षार' इति स्यातस्य ॥

घण्टारवा तु शणपुष्पिका।

घण्टेति ॥ घण्टेवारौति । अन् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ शणः पुष्पं यस्याः । शणशन्दस्तत्पुष्पसहशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति लीष् । स्वार्थे कन् (५।३। ७५) ॥ (२) ॥*॥ हे 'शणपुष्पिकायाः' 'घण्टा' इति स्थातायाः ॥

मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा साद्वी मधुरसेति च १०७

मृद्वीति ॥ मृद्राति । मृद्यते षा । 'मृद् क्षोदे' (क्या॰ प॰ से॰) 'किङ्किणीकीदयश्व' इति निपातः ॥ (१) ॥*॥ गौः स्तनोऽस्याः । गोस्तनसहरो गोशब्दो गौणः । 'साष्ट्राश्वोन् पसर्जनात्—' (४।१।५४) इति डीष् । 'गोस्तनो द्वारमेदे ना द्वाक्षायां गोस्तनी क्वियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वाद्वश्यते । द्वाक्षि काङ्क्षायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कर्मणि घल् (३।३।१९) । आगमशासनमनित्यम् ॥ (३) ॥*॥ सब्यते । स्वद आखादने' (भ्वा॰ आ॰ से॰). 'कृवा-पा—' (उ॰ १।१) इत्युण् । 'वोतो गुण—' (४।१।४४) इति डीष् ॥ (४) ॥*॥ मधू रसोऽस्याः । 'भवेन्मपुरसा द्वाक्षा-मूर्वोकादुग्धिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'द्वाकायाः" 'दाख' इति ख्यातायाः ॥

सर्वातुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् । त्रिभण्डी रोचनी

सर्वेति ॥ सर्वा अनुभूतयोऽस्याम् । सर्वेरनुभूयते । कर्मणि किन् (३१३१९४) इति वा॥ (१)॥ शा सरित । 'स् गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादलन् ॥ शा 'सरणा' इति पाठे युच् (३१२१९५०)। 'सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा रेचनी सरा' इति वाचस्यतिः॥ (२) ॥ शा त्रयः पुटा यस्याः। 'त्रिपुटा मिल्रिकायां च स्कृमेलात्रिष्टतोः क्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ शा 'त्रिपुटी' इत्यपि । 'त्रिपुटी महती खाशा' इति वाचस्यतिः॥ (३)॥ शा त्रिमिरचयवैर्वृता॥ (४)॥ शा त्रीनययवान् वृणोति । 'वृत्र् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰)। किप् (३१२१९०८)। तुक् (६१९१७९)॥ (५)॥ शा त्रीन् दोषान् मण्डते। 'भिष्ठ परिभाषणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३१२१९)॥ (६)॥ शा रोचते। 'क्च वीप्ताविभिप्रीती च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ल्युट (३१३१९१३)॥ शा 'रेचनी' इति पाठे 'रिचिट् विरेचने' (६० उ० अ०)। 'रेचनी' हति पाठे 'रिचिट् विरेचने' (६०

१--- उञ्ज्वकदत्तादिष्वेवं सूत्रं नोपलस्यते । तसात् 'भलीकादयश्च' (उ० ४१२५) इति निपातः।

स्मृता' (इति मेदिनी)॥(७)॥॥॥ सप्त 'शुक्कश्विधारा' इति ख्यातायाः॥

इयामापालिन्दौ तु सुवेणिका ॥ १०८ ॥ काला मसुरविदलार्धचन्द्रा कालमेषिका ।

इयेति ॥ स्यायते । 'दयेंड् गती' (स्वा॰ आ॰ अ॰) 'इषियुधि-' (उ॰ १।१४५) इति मक् ॥ (१) ॥ ॥ पाल-यति । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰)। बाहुलकात् किन्दच्। गीरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥ ॥ ग्रुष्टु सेनया याति । सेनाशब्दात् 'सत्यापपाश-' (३।१।२५) इति णच् । पवा- श्वः । 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति जलम् । खार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥ ॥ बाल्यति । 'कल विल क्षेपे' (चु॰ प॰ से॰) ज्यन्तः । पचाश्वः (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ ॥ मस्रवद् विदलस्याः ॥ (५) ॥ ॥ अर्थअन्द्रो यस्याः । एतिहदलस्यार्थचन्द्राकारतात् ॥ (६) ॥ ॥ कालं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (चु॰ प॰ से॰)। 'कम्पण्' (३।२।१) ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'इयामित्रधारा' इति ख्यातायाः ॥

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

मेति ॥ मध्वि । 'इवे-' (५१३१९६) इति कन्। 'मधुकं क्रीत के खगे। वन्दान्तरे ना' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ क्रीवनम्। 'क्रीवृ अधार्थ्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। भावे कः (३१३१९४)। आगमशासनमनित्यम्। क्रीतमधार्थ्यं कलि। 'कल क्षेपे' (चु॰ प॰ से॰)। 'चुरादिभ्यो णिज्वा' इति णिजभावः। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३१२१९०१) इति दः। यत्तु—'क्रीवृ मदे' इत्युक्तं मुकुटेन। तत् 'क्षीवृ मदे' इत्यस्य भ्रमात्। यहा संपदादि किष् (वा॰ ३१३१९०८)। बाहुलकाह्नलोपः। क्षीं क्रीवत्वं तकति। वृष्यत्वात्। 'तक हसने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। मूलविभुजादिकः (वा॰ ३१२१५)॥ (२)॥॥॥ यद्यी मध्विनास्याः। कप् (५१४१९५४) (३)॥॥॥ मधुयद्यीव। 'इवे-' (५१३१९६) इति कन्। 'मधु-यद्यी च यद्यी च यद्यीमधुकसेव च' इति वावस्यतिः॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'यद्यिमधुकस्य' 'जेठीमधु' इति ख्यातस्य॥

विदारी श्रीरशुक्केश्चगन्धा कोष्ट्री च यासिता।

वीति ॥ विदारयति । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०)। ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।९।९३४) । गौरादिः (४।९।४९) 'विदारी शालपण्यां च रोगमेदेक्षुगन्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षीरमिव शुक्ता ॥ (२) ॥*॥ इक्षुर्गन्धोऽस्थाः । इक्षुरान्दलहुन्धसहरो गौणः । समासान्तविधेरनित्यलाकेलम् ॥ (३) ॥*॥ कोशति । 'कुश काह्याने' (भ्वा० प० से०)। 'खितन-' (उ० १।६९) इति तुन् । 'क्षियां च' (७।९।९६) इति तुन् । 'क्षियां च' (७।९।९६)

ष्ट्रनि विस्वान् बीफ्-इलाह । 'कोष्ट्री श्राक्षिकाक्रणविदा-रीलाइलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ चेलारि 'रुष्णभूक्ष्माण्डस्य' । मुक्टस्तु-गुरूष्म इलाह । तम । 'रुष्णविदारी' इति मेदिनीविरोधात् । एतेन-या सिता गुरूष —इल्यास्तम् । 'या असिता' इति छेतुमुन्तित्वाद् । सामी तु—विदार्योदित्रयं पठिला 'रुष्णो भूक्ष्माण्डोऽयं प्राश्च्र देशेषु' इत्युक्त्वा 'कोष्ट्री तु या सिता' इति पठिता 'शुक्रो भूक्ष्माण्डः' इत्युक्त्वा 'अन्या क्षीरविदारी—' इति त्रयं पपाठ । तत्र विभागत्रयमनुनितम् । उक्तमेदिनीविरोधात् ॥

अन्या श्रीरविदारी स्थान्महाश्वेतर्श्वगश्विका ॥११०॥

अन्येति ॥ श्रीरवती विदारी ॥ (१) ॥ ॥ महती नासौ श्रेता न ॥ (२) ॥ ॥ ऋक्षान् गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (दु॰ शा॰ से॰)। मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५) कन् (५।३।४५) यद्वा ऋश्रो गन्धोऽस्याः । ऋक्षशब्दस्तद्वन्धसदशे गौणः ॥ (३) ॥ शा अन्या अतितायाः ग्रुहा—कृष्णा—इति मुकुटोकं चिन्त्यम् । त्रीण 'शुक्कभृक्षमाण्डस्य' ॥

लाङ्गली शारदी तोयपिष्पली शकुलादनी।

लेति ॥ लाज्ञलकारोऽस्त्यस्याः । अर्शक्षायन् (५।२।१२७)
गौरादिः (३।१।४१) । 'लाज्जली तोयपिप्पस्यां क्षीवं तु कुसुमान्तरे । गोदारणे तृणराजगृहदाविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥ ॥ शरि भवा । 'संघिवेला—' (४।३।१६) इत्यण् ।
'शारदो वत्सरे नवे । शर्म्भवे पीतमुद्रे शालीनेऽप्यष्
शारदी । सप्तपर्णाग्बुपिप्पत्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ ॥
तोयस्य पिप्पलीव ॥ (३) ॥ ॥ शकुलैरखते । 'अद भक्षणे'
(अ० प० अ०)। 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३) इति ल्युद् ।
'टिक्वा—' (४।१।४१५) इति लीप् । युन्वि (उ० २।४८) तु गौरादित्वम् (४।१।४१)। 'शकुलावनी क्षियां कृष्णमेरीकवट (१)०

१—विदार्यादीनां कृष्णभृकृष्माण्डवाचकत्वे स्वोक्तस्य 'क्षीरिमिष शुक्रा' इति विद्राहर्येव विदोधः स्पष्ट एव । क्षीरिविदार्यादीनां शुक्रभृक्तुः प्राण्डवाचकत्वे 'कोष्ट्री क्षीरिविदारिका' इति वैशस्य कोष्ट्री श्रुगाकि काक्षीरिविदारीलाकृतीपु च' इति विश्वस्य च विदोधः स्पष्ट एव । कोष्ट्री शुक्र्याण्डवाचकत्वं सुकुटोक्तं सम्यक् । ततः 'कोष्ट्री शु' इति पाठः स्वास्युक्तः साधुः । 'असिता' इति व्यास्यास्योक्तरलेटः समीचीनः । तथा च अन्या या असिता कृष्णा सा तु 'कोष्ट्री क्षीरिविद्रारी मद्याक्तेस्य कक्षानिव्यक्तां वित्र शब्दचतुष्टयवाच्या । अतो न मेदिनीविद्रोधः । नापि हैमविस्योविद्रोधः । एवं च विद्रायादित्रयं शुक्रवाचकस्य । कोष्ट्रायादित्रयं शुक्रवाचकस्य । काष्ट्रायादित्रयं शुक्रवाचकस्य । वित्रायादित्रयं शुक्रवाचकस्य । वित्र वास्त्रयेता । महती चासावस्रता च' इति शुना स्वाकारेणेता स्वेता, इति वासोगस्याता । अत एव सुकुटेन 'महाप्रमाणा' हत्युक्तम् ॥

शाक्योः'(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥≭॥ चत्वारि 'जल्लिपप्पली' इति ख्यातस्य शाकमेदस्य ॥

स्तराभ्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥१११॥

खरेति ॥ खरमश्रुते । खरेरद्रयते वा । 'अग्रुङ् व्याप्ती सैघाते च' (स्वा॰ आ॰ से॰) 'अश भोजने' वा। 'उल्वाद-यश्व' (उ० ४।९५) इति वः। 'अशिमुषि-' (उ० १।१५१) इति कन् दा।। (१)।।∗।। केन जलेन रौति। 'इ शब्दे' (अ०'प॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। करवस्य मयूर-स्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । यत्तु — 'कारोरियम्' **कारवस्येयं वा-इति व्याख्यातं मुकुटेन । तन्न । वृद्धत्वा**च्छप्रस-**प्रत्यात् । 'कारघी** मधुरादीप्यत्वकपत्रीकृष्णजीरके' (इति मैदिनी) ।। (२) ॥ ॥ दीपनम् । घत्र् (३।३।१८) दीपे सांधुः। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्॥४॥ 'दीपकः' अपि । 'अलंकारे यवान्यां च दीएको लोचमस्तके' इति रभसः ॥ (३) ॥ ॥ मीनाति रोगम् । भीत्र हिंसायाम् (त्रया० उ० अ०) । मीनातेहरन्' (उ० १।६७) । मुकुटस्तु--मिनोति प्रक्षिपत्यमिमान्यमिति खर्जूरादित्वात् उरच्—इत्याह । तन्मन्दम् । 'मीनाते हरन्' इति स्त्रस्य सत्त्वात् । 'मयूरो बीलकण्डेऽपि स्थानमथ्रक्षिकोषधी' इति रभसः ॥ (४) ॥३॥ लोच्यते । 'लोचु दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घञ् (३।३। ५९) यहा लोचयति । 'लोचृ भासने' (चु॰ उ॰ से॰) । पचायच् (३।१।१३४)। लोचो दर्शनीयो भासमानो वा मस्तकोऽस्य। मुकुटस्तु--लुच्यते--इति विगृहीतवान् । तम । 'लुख अप-नयने' (भ्वा॰ प॰ से॰) अस्मात् घत्रि नलोपविधायकाभा-वात् ।-'लोचमर्कटः' इलपि—इति खामी ॥ (५) ॥*॥ पत्र 'मयूरशिखायाः' ॥

गोपी इयामा शारिषा स्यादनन्तोत्पलशारिषा।

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ

वृद्धरप्याह्यया इमे ॥ ११२॥

वृद्धेरिति ॥ इमे उक्ताश्वत्वारो वृद्धार्ह्यमेषधेरप्याह्नयाः नामानि ॥ (४) ॥*॥ वर्धतेऽनया । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। किच् (३।३।१७५)। 'वृद्धिस्तु वर्धने योगे-ऽप्यष्टवर्गोषधान्तरे । कालान्तरे चाभ्युदये समृद्धाविष योषिति' (इति मेदिनी)॥ (५)॥ ॥॥ पत्र 'वृद्ध्याख्यौषधेः'॥

कदली वारणबुसा रम्भा मोचांशुमत्फला। काष्टिला

कदेति ॥ कन्दते । कन्यते वा । 'कदि आहाने रोदने च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। वृषादित्वात् (उ० १।१०६) साधुः (आगमशासनमनित्यम्)। केन वायुना दल्यते वा । 'दल विज्ञरणे' (भ्वा० प० से०) 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । गौरादिः (४।१।४१) । यन्तु- घत्रर्थे कः (वा॰ ३।३। ५८)—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् । मुकुटस्तु — कदेः सीत्रात् 'कदस्यादयः' इत्यलच्—इत्याह । तन्न । कदेः सौत्रस्य धातोरभावात् । उज्ज्वस्रदत्ताद्युणादिवृत्तिपृत्तस्त्रस्यादः र्शनात्। 'कदला कदली पृश्यां कदली-कदली पुनः। रम्भावृक्षेऽथ कदली पताकामृगमेदयोः । कदला डिम्ब-कायां च शालमली भूरहे प्रिप च' (इति मेदिनी) ॥ ॥ अजा-दित्वात् (४।१।४) टापि कदला । 'कदल्झा कदल्यासौ' इति व्याडिः ॥ (१) ॥*॥ नारणानां वुसा । वुस्यति वुस्यते वा। 'बुस उत्सर्गे' (दि॰ प॰ से॰)। 'इगुपध~' (३।१। १३५) इति कः। भिदाग्रङ् (३।३।१०४) वा। 'घनर्थे कः' इति परिगणनानेह प्रवर्तते ॥*॥ 'खुषा' इति मूर्धन्यान्ता' इति केचित्।।(२)।।।।। रभति। 'रभ राभस्ये' (भ्या० आ॰ ध॰)। पचाद्यच् (३।९।९३४)। 'रमेरशब्लिटोः' (৩। १।६३) इति नुम्। रयते वा । धन् (३।३।१९)। मुकुटः

^{ः —} डज्ज्बकदत्तादिषु तु 'श्रः शकुनौ' (४।१२८) इत्येव स्त्रमुपल-भ्यते ॥

सु—रभन्तेऽनया। 'घवर्षे कः' (वा॰ ३।३।५८) इसाह । तह । परिगणनात् कस्याप्राप्तेः । सति तु के 'अनिदिताम्—' (६।४।२४) इति नलोपप्रसङ्गाख । 'रम्भा कदल्यप्सरसोनी वेणो वारणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मुखति । 'मुच्ल मोस्रणे' (तु॰ प॰ अ॰) । पचायच् (३।१।१३४) । ('मोचः शोभाजने पुंसि मोचा शाल्मिलरम्भयोः' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अंग्रुमन्ति सूक्ष्मावमववन्ति फलान्यस्याः । यद्वा अंग्रुमानिव फलान्यस्याः । अजादिः (४।९।४) । 'कदली सुकुमारा च रम्भा भाजुफला मता' इति धन्वन्तरिः ॥ (५) ॥*॥ काष्ठिना इल्यते । 'इल स्वप्रक्षेपणयोः' (तु॰ प॰ से॰) । घम् (३।३।९९) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कदल्याः' ॥

मुद्रपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥

मुद्रेति ॥ मुद्रः पर्णमस्याः । मुद्रशब्देन मुद्रपर्णसहशं पर्ण लक्ष्यते । 'पाककर्ण-' (४१९१६४) इति डीव् ॥ (१) ॥ ३॥ ईपत् कम् । 'ईपर्थं च' (६१३११०५) इति कोः कादेशः । काकेनेषज्ञलेन मुद्रं गच्छति । 'गैमश्च' (३१२१४७) इति छः । यद्वा काका मुद्रा हर्षप्राप्ता यस्याम् ॥ (२) ॥ ३॥ सहते । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३१९११३४) 'सहो बले न श्चियां स्यात् श्चियां तु नत्वमेषजे । दण्डोत्यलामुद्रपर्णाकुमारीपृथिवीषु च' (इति मेदिनी)॥ (३) ॥ ३॥ त्रीणि 'काकमुद्रायाः' 'मुगौनी' इति ख्यातायाः ॥ वार्ताकी हिङ्गली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षणी।

वार्तेति ॥ वार्तमारोग्यमाकयति । 'अक कुटिलायां गती' (इवा॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । 'कर्मव्यण्' (३।२।१) यद्वा वार्त फल्गु अर्क यस्याः । 'जातेः' (४।१।६३) इति डीष् । 'वातिक्रणस्त्र वार्ताक्षो वार्ताकः शाकविल्वकः' इति रमसात् पुंस्यपि ॥≉॥ 'वार्ता वातिक्रणे वृत्तो' इति विश्वद् 'वार्ता' अपि ॥ ।।। 'वार्ताकरेषा गुणसप्तयुक्ता' इति वैश्वकान् ('वातिक्रणश्च वार्ताकुः' इति त्रिकाण्डदो-षाच) 'वार्ताकुः' अपि ॥ (१) ॥४॥ हिङ्क लाति । 'आतो-Sनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादि बीष् (४।१।४१) । 'हि-कुलो वर्णकद्रध्ये ना भण्टाक्यां तु हिक्कली' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु॰ प॰ से॰)। पमाण्य । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिंहस्तु राशिमेदे मृगाधिपे । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थक्ष सिंही स्वर्भानुमातरि । वा-साचृहत्योः क्षुद्रायाम्' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ भव्यते । भ-ण्यते वा । 'भट भृतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'भण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । 'पिनाकादयश्च' (उ॰ ४।१५) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ दुःखेन प्रधृष्यते । 'विभृषा प्रागरुज्ये' (स्ता० प॰ से॰)। कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ ॥ आभी-

१—'गमश्र' इति स्ट्रेडस्य खचो विधानावसंगतमिवम् ॥ तस्मात् 'अम्येष्यपि-' (१।९१४८) इति वार्तिकेन डो विधेयः॥ क्ष्ण्ये णिनौ (३।२।८**१) तु 'तुष्प्रधर्विणी'**॥ (५) ॥*॥ पश्च '**भण्टाक्याः'**॥

नाकुली सुरसा रा**जा** सुगन्धा गन्धनाकुली ॥१९४ नकुलेषा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा।

नेति ॥ नकुलानामियम् । प्रियत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् । न भाकुलस्वं यया वा । 'नाकुली कुक्कु-टीकन्दे राक्षायां चव्यके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शोभनो रसोऽस्याः । 'सुरसं तु त्रिषु खादौ, पणीसे तु नपुंसकम् । स्त्री रास्नानागमात्रीश्व' (इति मेरिनी) ॥ (२) ॥३॥ राति। रायते वा। रस्यते वा। 'रा दाने' (अ० प० भ॰)। 'रस आस्त्रादने' (चु॰ उ॰ से॰) । 'राम्नासाम्ना–' (उ॰ ३१९५) इति साधुः ।—'राम्नादयः' इत्यानुपूर्वी मुक्-टोक्तोज्ज्वलदत्तादिषु नास्ति । **'राक्षा**्त स्या**द्वजंगाध्यामे**ळा" पर्ण्यामपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शोभनौ गन्धः सुगन्धः । 'कुगति–' (२) । (२।१८) **इ**ति समासः । सुगन्धोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—शोभनो गन्धोऽस्याम् । अर्धः आह्यच् (५।२।१२७) — इत्याह । तम । 'गन्धस्येत्-' (५। ४।१३५) इतीत्प्रसङ्गात् । बहुवीहिणोक्तार्थत्वादबोऽप्रसङ्गात् । मत्वर्थे बहुवीहिविधानात् ॥ ॥ खामी तु रास्नासुगन्धयोः स्थाने 'नागसुगन्धा' इति पठित्वा 'सर्पसुगन्धा' इति व्या-ह्यत् ॥ (४) ॥*॥ गन्धवती नाकुली ॥ (५) ॥*॥ **नकुला**-नामिष्टा ॥ (६) ॥ ॥ भुजंगानक्षति । 'अक्षू व्याप्ती' (भ्या • प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यद्वा भुजंगोऽक्षि यस्याः। 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । 'जातेः-' (४।१।६३) इति--'गौरादि:-' (४।१।४१) इति वा डीप् । भुजंगशब्दस्य भुजंगाक्षिसदृशे लक्षणा ॥ (७) ॥*॥ छत्रमकेति । 'अक फु-टिलायां गतीं (भवा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (८) ॥*॥ सुष्ठु वहति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । **'सुबहा**ः सञ्जक्येलापर्णागोधापदीषु वीणायाम् । राज्ञारोफालिक्योः स्त्री मुखवाह्येऽन्यलि**न्नः** स्यात्' (इति मेदिनी)॥ (९)॥*॥ नव 'रासना' इति ख्यातायाः ॥

विदारिगन्धांशुमती सालपणीं स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥

विदेति ॥ विदार्या गन्धः । विदारिगन्धः । 'क्वयपोः-' (६।३।६३) इति हत्तः सोऽस्त्यस्याः । सुकुटस्तु—विदारीगन्धः इत गन्धोऽस्याः—इति विववार । तिकन्त्यम् । 'उपमान्नाव्य' (५।४।१३७) इतीकारप्रसन्नात् ॥ (१) ॥*॥ अंबावः सन्त्यस्याः । दीर्घमूकत्वात् । 'अञ्जुमान् भास्करे सालपर्यां-मंगुमती स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सालः पर्णमस्याः । सालशन्दस्य सालपर्याच्याः । सालशन्दस्य सालपर्याच्याः । सालशन्दस्य सालपर्याः । सालशन्दस्य सालपर्याः । सालशन्दस्य सालपर्याः । सालशन्दस्य सालपर्याः । सालशन्दर्याः । सालशन्वर्याः । सालशन्दर्याः ।

१--अत्र 'छत्राकारपर्णत्वाद' इत्यपि पाठः ॥

सिष्ठतिः। 'स्थिरा भूसारुपण्योंनां रानौ मोक्षेऽचछे त्रिष्ठुं' (इति मेदिनी)॥(४)॥॥॥ ध्रुवति । 'ध्रुवे स्थैयें' (तु०प० अ०)। 'ध्रुवो वटे। वस्रुयोगसिवोः शंभौ शङ्कानुसानपावजे। स्थिरे नित्ये निश्विते च श्रुषं खेऽजसतर्कयोः। श्रुषा मूर्वाशालपण्योः सुग्मेदे गीतिभिद्यपि' (इति हैमः)॥ (५)॥॥॥ पश्च 'द्यास्त्रपण्योः'॥

कुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च।

कुर्जिति ॥ तुष्डिकाव्यारीराणि ईरयति । 'ईर गतिप्रर-पयोः' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) ॥ (९) ॥*॥ समुद्रोऽन्तो यस्याः । यद्वा मुद्रया सह वर्तमानोऽन्तः समीपं यसाः । आच्छादकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ करोति किः मते वा । 'कुनः पासः' (उ० ५१४५) । जातित्वात् (४१९१ ६२) गौरादित्वात् (४१९१४९) वा डीव् । पृषोदरादिः (५। २१९०९)—इति मुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । कपौसीशव्दस्य हः स्वादित्वात् । दीर्घोदित्वे प्रामाणिके सु प्रक्वायणा (५१४१३८) विद्रश्वात् ॥ (३) ॥*॥ बदति । 'बद् स्थैयें' (भ्वा० प० है०) । बाहुलकादरः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कार्पास्याः' किरास्त' इति क्यातस्य ॥

मारकाजी तु सा बन्या

भारेति ॥ भरद्राजस्य मुनेरियम् । तेन निर्मितत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।९२०) इत्यण् ॥ (१) ॥॥॥ सा कर्पासी वन्या चेत्तदा भारद्वाजी । 'वनकर्पासिकायां तु सहा चन्दन-वीजिका । भारद्वाजी महावीर्या कुछला कुछनाश्विनी' इति वाचसातिः । एकं 'वनकर्पास्याः' 'नर्मा' इति ख्यातायाः ॥

श्क्री तु ऋषभो वृषः॥ ११६॥

श्रृक्तीति ॥ श्रणाति गदम् । 'शृ हिंसायाम्' (श्रया० प० ते ०) । 'श्रणाते हें सक्ष' (३० १।१२६) इति गन् नुम् च । गौरादिसात् (४।११४१) ही व्। 'ऋषमेऽतिविषायां च श्रृज्ञी महुरवाहमा' इति दहाजयी ॥ (१) ॥ ॥। ऋषति । 'ऋषी गत्ती' (तु० प० ते०) । 'ऋषिष्टविभ्यां कित्' (३० २।१२३) इस्सम् च । 'ऋषमस्वीषधान्तरे । स्वर्भादृषयोः कर्णरम्भ्रकुम्मीरपुष्क्रयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥। वर्षति । 'युषु छेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥ ॥। त्रीणि 'ऋषभाख्योषधः' 'काकडासि-मी' इति ख्यातायाः ॥

पाक्रेक्की नागवला सपा इस्वगत्रेधुका ।

चोति ॥ गात्रं जलमीरयति । 'हैर गती क्षेपणे च' (अ० भा॰ से०)। 'मृगव्यादयक्ष' (उ० १।३७) इति साधः। इत्ये (५।१।७५)। गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥३॥ ना-गानां हस्तिमां बला ॥ (२) ॥≉॥ झषति वातम्। 'झव हिं-

१—अत्र 'हुव सेवें' बलुक्तरं 'बग्रुपक् बति कः बति वाठः।

सार्थः' (भ्या॰ प॰ से॰)। पचायन् (३।१।१३४)। 'श्रवा नागवलायां स्त्री तापमत्स्याटवीषु ना' (इति मेदिनी)॥ (३) ॥÷॥ गवि भूमावेष्टते। 'एघ वृद्धी' (भ्या॰ आ॰ से॰)। बाहुलकादुः। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)। हस्या चासी ग-वेषुका च॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'बलायाः' 'कंकही' 'गंगोरण' इति ह्यातायाः॥

धामार्गवो घोषकः स्यात्

धामेति ॥ धाम ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प० ८०)। 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।०५) इति विच् । धामार् चासौ गौछ । 'गोरतद्वितछकि' (५।४।९२) इति टच् । 'धामार्गवस्तु पुंसि स्थादपामार्गे च घोषके' (इति मेदिनी) ॥॥ घोषति । 'धुषिर विश्वदने' (भ्वा॰ प० से॰) । पचाद्यच् (३।९।९३४)। स्थायें कन् (५।३।०५)। 'घोष आमीरपल्ल्यां स्याद्रोपाळच्यानचोषके । कांस्ये चाम्बुरनादे ना घोषा मधुरिकोषधी' (इति मेदिनी)॥(२)॥॥॥ हे 'घोषवळ््याः' 'श्वेतपुष्पतोरयी' इति स्थातायाः॥

महाजाली स पीतकः॥१९७॥

महेति ॥ जालयति । 'जल आच्छादने' धुरादिः । पचा-यच् (३१९१२४) । गौरादिः (४१९४१) । महती चासौ जाली च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पीतघोषचङ्गयाः' 'घीया' इति ख्यातायाः ॥

ज्यौत्स्री पटोलिका जाली

ज्योत्क्रीति ॥ ज्योत्क्रास्यस्याः 'ज्योत्क्रादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा॰ ५।२।१०१) इत्यण् । 'ज्योत्क्री पटोकी ज्योत्क्रीं' विवास । ।।। संज्ञापूर्वकलात् वृद्धमाने 'ज्योत्क्रीं' अपि ॥ (१) ॥ ॥। मा। संज्ञापूर्वकलात् वृद्धमाने 'ज्योत्क्रीं' अपि ॥ (१) ॥ ॥। पटति । 'पट गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'क्षिगडिगण्डि—' (उ॰ १।६६) इत्योल्ज् । गौरादिः (४।१। ४१) खार्थे कन् (१।३।७५)। 'पटोल्लं बक्रमेदे नौष्यो ज्योत्क्र्यां तु योषिति' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ ॥॥। जलति । 'जल धान्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ज्वलिति—' (३।१।१।४०) इति णः । 'जातेः—' इति 'नगैरा—' (४।१४१) इति वा डीष् । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भग्रन्दयोः । जालो नीपः विमे जाली पटोलिकोषधौ क्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'पटोलिकायाः' 'छिछिंदा' 'तोरयी' इति ख्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका।

नादेति ॥ नयां भवा । 'नयादिभ्यो ढक्' (४।२।९७)। 'नादेयी नागरते स्थालयायां अरुवेतसे । भूभिजम्बां व जम्बां व अङ्ग्रेडिप व योषितं' (इति मेदिनी)॥(१)॥*॥ भूभिलमा जम्बुका । शाकपार्यवादिः (२।९।६९)। भूभिरुमपत्रलात्॥ (२)॥*॥—प्रागुक्तापि भ्रमासुनिरहोका—इति सामी। हे 'भूमिजम्बुकायाः'॥

खाल्लाङ्गलिक्यन्निशिखा

स्यादिति ॥ लाङ्गलं पुष्पविशेषोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२। ११५) । 'जातेः' (४।१।६३) इति '-गौरादि-' (४।१।४१) इति वा डीष । लाङ्गलवत् खनति भूमिम् । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक् । 'टिङ्का-' (४।१।१५) इति डीप् ॥ (१) ॥३॥ भमेरिव शिखास्याः । 'अग्निज्वाला लाङ्गलिकी' इति वावस्यतिः ॥ (२) ॥३॥ हे 'लाङ्गल्याः' 'करिहारी' इति ख्यालायाः ॥

काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८॥

गोधिति ॥ गोधाया इव पादो मूलमस्याः । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सुन्नहति । पचाः स्व (३।१।१३४) । 'गोधापदी तु सुन्नहा निफला हंसपः स्विपे दित कोषान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ दे 'हंसपद्याः' ॥

मुसली तालमूलिका।

मुसेति ॥ मुस्यति । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादिः (उ० १।१०६) । 'मुसलं स्थादयोपे च पुंनपुंसकयोः वियाम् । तालमूल्यामाख्यणीगृहगोधिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा तालो मूलमस्याः । तालक्षव्यालामूलस्य हको लाक्षणिकः । 'पाककणं-' (४।१।६४) इति डीष् । खार्थे कन (५१३।७५) ॥ (२) ॥ ॥ वि 'मुसली' इति इयातायाः ॥ अजश्रद्धी विषाणी स्थात्

अजेति ॥ अजः शृह्णमस्याः । अजशब्दोऽजश्यहसदशे लाक्षणिकः । गौरादिः (४।९१४९) ॥ (१) ॥॥॥ फलस्याजन्यहमसदश्यात् विषाणमस्यस्याः । अशंभाद्यत् (५।२१९९५) । गौरादिलीव् (४।९१४९) । 'विषाणी क्षीरकाकोल्यामजश्यक्यां च योषिति । कुष्टनामाविधे क्षीवं त्रिषु श्रह्मेभदन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ हे 'अजश्यक्याः' 'मेडासींगी' इति ह्यातायाः ॥

गोजिह्नादर्विके समे ॥ ११९ ॥

गोजीति ॥ गोजिहेव ॥ (१) ॥*॥ दर्वाव । 'इवे प्रति-कृतां' (५।३।९६) इति कन् ॥*॥ 'दार्विका' इति पाठे दार-यति । 'दृ विदारणे' (प्रया ॰ प० से०) । उत्वादित्वाद (उ० ४।९५) साधुः । 'दार्बी दाक्हरिद्रायां तथा गोजिह्निकौषधीं' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोजिह्नायाः' 'गोभी' इति स्यातायाः ॥

ताम्बूलवही ताम्बूली नागवह्यपि

तेति ॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानी' (दि॰ प॰ से॰)। न्ध्रद्रव्यस्य'॥ असर॰ २२

किप् (३।२।१७८) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । वोठति । 'वुल् मज्जने' (चु० प० से०) सुराबीनां णिज्या । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ताम् सासी चुली च । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ताम्बूलास्या वही शाकपाधिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥*॥ गौरादिः (४।१।४१) । 'तामबूली' नागवह्यां स्त्री कपुके तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नागलोकस्य वही ॥ (२) ॥*॥ नागलोकस्य वही ॥ (२) ॥*॥ नागलोकस्य वही ॥ (२) ॥*॥

अथ द्विजा।

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला ससगन्धिनी ॥१२०॥

अधेति ॥ द्विर्जाता । 'जनी' (दि० आ० से०)। 'अन्ये-ब्बपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'क्किजो निप्रक्षत्रियथोर्वेश्ये दन्ते विहंगमे । द्विजा भागीरेणुकयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ हरति । 'कृह्य्भ्यामेणुः' (उ० २।१।) । 'दृलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः । 'कषायेऽपि हरेणुर्ना रेणुकायां स्त्रियां भवेत्' इति इदः ॥ (२) ॥ ३॥ रेणुरस्या अस्ति । बीह्या-दिलात् (पारा११६) ठन् । 'इष्टुमुक्तान्तातकः' (अ३।५१)। रेणुरेव । 'संज्ञायाम्' (पारायप) इति कन् वा । सुकृटस्त ---रेणुं करोति । **डः (वा० ३।२।१०१) । टाप् (४।**१।४) रेणुका । पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याह । तत्र 'पृषोदः रादिः' इत्युक्तिश्चिन्त्या । 'रेणुकापि हरेणी च जामदम्यस्य मातरि' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ शा कुन्तिषु देशेषु भवा। 'तत्र भवः' (४।३।५३) । इत्यण् ॥ (४) ॥*॥ कपिलो वर्णाऽ-स्त्रास्याः । अर्शभावच् (५।२।१२७) । 'कपिला रेणुकायां च शिश्रापागे।विशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां की वर्णमेदे त्रिलिः क्रुकम् । नानले वासुदेवे च मुनिमेदे च कुक्रुरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ भस्मनो गन्धः । भस्मगन्धोऽह्लस्याः । 'अतः--' (पारा १९५) इतीनिः ॥ (६) ॥ शा षद् 'हरेणुकायाः' ॥

पलाबालुकमेलेयं सुगन्धि हरिबालुकम्। बालुकं च

पलेति ॥ एलयति 'इल प्रेरणे' (चु० प० से०) । पर्वा-वच् (३१९१२४) । टाप (४१९१४) । एला इव बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुण् । खार्थे कन् (५१३१७५) ॥*॥ 'एलबालुकम्' इति खामी । तत्र 'ढ्यापोः-' (६१३१६३) इति हस्तः ॥ (१) ॥*॥ ब्राल्या अपलम् । 'श्लीभ्यो ढक्' (४१९१२२०) ॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धोऽस्य । 'गन्धस्येत्-' (५१४१२२५) इतीत्त्वम् ॥ (३) ॥*॥ इतिवर्णे बालुकम् (४) ॥*॥ ('बालुका सिकतालु स्याद्वालुकं त्वेल-बालुके' (इति मेदिनी)॥ (५) ॥*॥ पत्र 'बालुकाल्यग-म्बान्यस्य'॥ अथ पालक्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुकः ॥ १२१ ॥

अथेति ॥ पालनम् । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ सै॰)। संपदादिः (वा॰ ३१३१९०८)। पाला अक्कृते । 'अङ्क पदे स्क्षणे च' (चु॰ उ० से॰) अदन्तः । 'अचो यत्' (३१९९७)॥ (१)॥ ॥ मुक्ति ददाति । 'दास्' (जु॰ उ० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । पृषोदरादिः (६१३११०९) 'मुकुन्दः पारदे विष्णो रक्षमेदे च कुन्दुरी'॥ (२)॥ ॥ ॥ कुं भूमिमुनत्ति । 'उन्दी कृदने' (६० प० से॰)। 'कर्मण्यण्' (३१२१९)! शकन्धादिः (वा॰ ६१९९४)। 'कुन्दो माघ्ये-ऽस्नी मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ ॥ मुनुनत्ति । उन्दयति वा। 'जञ्चादयक्ष' (उ० ४१९०२) इति साधुः॥ (४)॥ ॥ चलारि 'कुन्दस्य' 'पालक' इति स्यातस्य । 'कुन्दुस्र' इति स्यातस्य वा॥

वालं हीवेरवर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च।

षेति ॥ वालयति । 'वल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ष्यन्तः । पवाद्यच् (३।१।९३४) । 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य करिणधापि बालधो । वाच्यलिक्कोऽभेके मूखें होवेरे पुंनपुंस-कम् । अलंकारान्तरे मेक्ये बाली बाला तुटा क्रियाम्' (इति स्पर्शादो मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ हीयुक्तं वेरमस्य । 'बेरं कलेकरे हीवं वार्ताको कुक्कुमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ बहिषि कुशे तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति बलम् ॥ (३) ॥ ॥ । वदीचि जातम् । 'सुप्रागपा-' (४।२।९०१) इति यत् ॥ (४) ॥ ॥ ॥ केदाम्बुनोनीम नाम यस्य ॥ (५) ॥ ॥ ॥ पद्य 'हीवेरस्य' 'नेजवाला' इति ख्यातस्य ॥

कालानुसार्यमुद्धाइमपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥ शैलेयम्

केति ॥ कालेनानुस्थियते । 'ऋहलोण्यंत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥ ॥ वधंते स्म । 'बृधु वृद्धं।' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गल्यभिकमैक-' (३।४।७२) इति कः । 'बृद्धो जीणं प्रवृद्धे हे त्रिषु क्षीं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ अञ्चनः पुष्पमिव । अञ्मप्रभवलात् ॥ (३) ॥ ॥ ॥ शीतं च तच्छिवं च ॥ (४) ॥ ॥ शीलायां भवम् 'नग्रादिभ्यः' (४।२।९७) इति ढक् । 'शैलेयं तालपण्यां च सैन्धवे । शैलजे ना तु मधुपे शिलातुस्येऽन्यलिककम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ ॥ पत्र प्रवित्तर्थः । शिलाजितः' इति ह्यातस्य ॥

तालपर्णी तु वैत्या गन्धकुटी मुरा।

गन्धिनी

सालेति ॥ तालः पर्णमस्याः । तालबाब्दस्तालपर्णसङ्शे स्रक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति कीष् ॥ (१) ॥४॥ दितेरियम् । 'दिखदिखा-' (४।१।८५) इति ज्यः ॥ (२)

॥*॥ गन्धस्य कुटीव ॥ (३) ॥*॥ मुरति । 'मुर वेष्टने' (तु॰ प॰ से॰)। इगुपधलात् (३।९।९३५) कः। ('मुरा गन्धद्रव्ये दैलान्तरे पुमान्' इति मेदिनी)॥ (४)॥*॥ प्रशस्तो गन्धोऽस्याः। 'अत इनिठनों' (५।२।९९५)॥ (५)॥ ॥॥ पश्च 'मुरास्यसुगन्धिद्वव्यस्य'॥

गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा॥ १२३॥

महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्नादिनीति च।

गजेति ॥ गजैर्भक्ष्यते । ज्यत् (३।१।१२४) ॥३॥ घयि (२।२।१९) 'गजभक्षा' वा ॥ (१) ॥*॥ सुबहति । पचा-द्यच् (३।१।१३४) ॥ (२)॥**॥ सुष्ट्र** रभते । 'सर्वधा<u>त</u>ुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । आगमानित्यत्वाज्ञ नुम् (७।१।६३) । 'सुरभिः सलकीमातृभिन्मुरागोषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' (चु॰ उ॰ से॰) अदन्तः । घञ् (३।३।१९)। 'रसः ख।दे जले वीर्ये शृङ्गारादी विषे दवे । बोले रागे गृहे धातौं तिक्तादौ पारदेऽपि च' इति हैंमः ॥ (४) ॥ । । महदीरणमस्याः । महमुत्सवमीरयति वा । त्युः (३।९।९३४) ॥ (५) ॥*॥ कुन्दुरुरिव प्रतिकृतिः । 'इवे प्रति-कृतीं' (५।३।९६) इति कन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (६) ॥ शा सलति । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०)। कुन् (उ० २।३२) । प्रवोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । सरकृत्य लक्यते वा। 'लक आस्वादने' कुन् (उ० २।३२) ॥*॥ 'सळकी सिल्लकी हादा' इति रुद्रः ॥*॥ 'श्वाचिद्र-मेदी बाह्नक्यों इति तालब्यादी रभसः। तत्र 'शक चलने' (भ्वा• प॰ से॰) धातुः ॥ (७) ॥**३॥ शादयत्यव**रयम् । 'हादी सुखे च' (भ्वा० आ० से०)। 'आवर्यका-' (३।३। १७०) णिनिः ॥ (८) ॥ ॥ अष्टी 'कुन्द्रुक्याः' 'साला' इति ख्यातायाः ॥

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातृपुष्पिका॥१२४॥

अग्नीति ॥ अमेर्ज्जालेव । रक्तपुष्पत्वात् ॥ (१) ॥*॥ ध्रुष्ठु मिक्ष्यते । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ धातुं करोति । 'तत्करोति–' (वा॰ ३।१।२६) इति ष्यन्तात् ष्युल् (३।१।१३३) । गारादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ धातृ पुष्प-मस्याः । शैषिकः कप् (५।४।१५४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धातक्याः' 'धवा' इति ख्यातायाः ॥

पृथ्वीका चन्द्रबालैला निष्कृटिबंहुला

पृथ्वीति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ।
'फर्फरीकादयक्ष' (उ॰ ४।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥
चन्द्रस्य कर्प्रस्य बालेव । कर्पूरगन्धिरवात् ॥ (१) ॥*॥ एलयति । 'इल प्रेरणे' (चु॰ प॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१३०) ॥
(३) ॥*॥ निश्चिता कृटिः कौटिल्यमस्याः । निष्कान्ता
कृटेर्ना ॥*॥ 'कृदिकारात्-' (ग॰ ४।१।४५) इति वा डीष् ।

(निष्कुरी) ॥ (४) ॥ 🛊 ॥ बहूनि बीजानि लाति । 'आतोsनुप-' (३।२।३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां स्यादे-लायां गवि योषिति । कृत्तिकासु क्रियां भूम्नि विहायसि नपुं-सकम् । पुंस्यप्री कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पत्र 'पलायाः' 'पलायची' इति ख्यातायाः ॥

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः १२५ अधेति ॥ उपकुष्वति । 'कुष कांटिल्याल्पीमानयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्युल् (३।१।१३३)॥ (१) ॥*॥ तुदति । 'तुद व्ययने' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'पातृ-तुदि-' (उ॰ २।७) इति थक् । 'तुत्थमजनमेदे स्थान्नीलीसू-क्ष्मैलयोः क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥***॥ क्र**रति । 'क्रर क्वडदे' (तु० प० से०)। बाहुलकादक्कच् । गौरादिः (४।**१** ४१) ॥ (३) ॥ श॥ त्रयः पुटा यस्याः । 'त्रिपुटा मलिकायां च सक्ष्मेटात्रिवृतोः क्षियाम् । सतीनके च तीरे च त्रिप्टः समुदाहृतः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ 🕬 तुरति । 'त्रुट छेदे' (तु० प० से०)। 'इगुपधात्–' (उ० ४।१२०) इतीन्। 'त्र्रि: स्त्रीसंशये खल्पे स्क्ष्मेलाकालमानयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पद्य 'सृक्ष्मेलायाः' ॥

व्याधिः कुष्ठं पारिभाव्यं व्याप्यं पाकलमुत्पलम् ।

ब्येति ॥ विगत आधिरनेन । 'कौबेरं भास्वरं कुष्ठं पारिभाव्यं गदाह्यम्' इति रभसः । 'व्याधिः कुष्ठे च रोगे ना' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ 🕬 कुष्णाति रोगम्। 'कुष निष्कर्षे' (क्रया॰ प॰ से॰)। 'हनिकुषि-' (उ॰ २।२) इति क्थन्। 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्री' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ परिभावे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थे-ऽण् (५।४।३८) ॥ (३) ॥*॥ व्याप्यते । 'आपू व्याप्तो' (स्वा॰ प॰ ध॰)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ ॥ वाप्यां भवम् । 'वाप्यम्' इति कचित्पाटः । उप्यते । 'डुवप् बीज-संताने' (भ्वा० प० अ०)। ष्यत् (३।१।१२४) वा ॥*॥ 'आप्यम्' इति च ॥ (४) ॥*॥ पाकं लाति । 'पाकलं कुष्ठभैपज्ये पुंसि स्थात्कुञ्जरे ज्वरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ बत्पलति । 'पल गतौ' (भ्रा॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४) 'उत्पला तुषपर्पव्यां क्लीयं कुष्ठप्रस्नयोः' (इति मेदिनी)॥ (६) ॥ 🛊 ॥ षद 'कुष्ठस्य' 'कुठ' इति स्वातस्य ॥

शक्विनी चोरपुष्पी स्थात्केशिनी

राञ्चीति ॥ राङ्काः सन्त्यस्याः । बङ्काकारपुष्पलात् । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः । 'राक्किनी श्वेतचुकायां चोर-पुष्पां वधूभिदि' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ ॥ चोर इव पुष्पं यस्याः । रात्रिविकासित्वात् । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) 1994) इतीनिः । 'केइिंग केशवति त्रिषु । दैत्ये ना चौरपु-ष्यां ब्री' (इति मेविनी)॥ (३)॥ ॥ त्रीण 'चोरबहुयाः' 'शांखादुली' इति रूपातायाः ॥

अथ वितुन्नकः॥ १२६॥

झटाऽमलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च।

अथेति ॥ वितुद्यते स्म । 'तुद्द व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। स्वार्थे वन् (५।३।७५)।। (१) ॥**४।**। झट्यते । 'झट संघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घम् (३।३।१८) संज्ञापूर्वकत्वाच वृद्धिः । झटति वा अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ 📲 । न मलो यस्याः ॥ (३) ॥ 🕬 । अदन्ययमाश्वर्ये । अत आश्वर्यस्य झटः संघातोऽस्याम् । अत्ति । किप् (३।२। १७८) झटति। अच्। (३।१।१३४)। टाप् (४।१।४)। अचासौ झटा च ॥ (४) ॥ ।।। तालयति । 'तल प्रतिष्टायाम्' (चु॰ प॰ से॰) ण्यन्तः। अच् (३।१।१३४)। 'तालः करतलेऽड्डाप्टमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालिकयामाने कर-स्फाले द्वमान्तरे । वाद्यभण्डे च कांस्यस्य स्तरी ताली झटोषघो । इडीबंतु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ ज्ञिवमस्यस्याम् । अर्ज्ञाशायन् (५।२।१२७) । 'श्विचा झटामलौषधी । अभयामलकीगौरीफेक्सक्तुफलासु च' (इति मेदिनी) (६) ॥*॥ तनुश्रासावामलकी च । पृषोदरादिः ॥ (७) ॥*॥ षद (सप्त) 'भूम्यामलक्याः' ॥

प्रयोण्डरीकं पुण्डर्यम्

प्रेति ॥ पुण्डरीकेण सदशम् । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । प्रकृष्टं पीण्डरीकम् । यद्वा स्वार्थेऽण् (५।४।३८) । 'साधुप्-ष्पं स्थलपद्मं दृष्टिकृत् पुण्डरीककम्' इति रभसः ॥ (१) ॥ 📲 पुण्डयति । 'पुडि खण्डने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) पुण्डस्य अर्थं प्रधानम् । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ हे 'पौण्डर्यस्य' 'पुण्डरीया' इति ख्यातस्य ॥

अथ तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥

कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षः

अथेति ॥ तुचते स्म । 'तुद व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१) ॥ ।।। क्रित्सितं वेरमस्य । 'क्रुवे-रकः कुवेरे स्यात्पंसि नन्दााख्यपादपे'। ('कुवेरः स्यात्पंसि नन्दिशृक्षे पुण्यजनेश्वरे' इति मेदिनी)॥ (२) ॥ 🖘 णति । 'कुण संकोचे' (तु०प०से०)। 'इगुपधात् कित्' (उ॰ ४।१२०) इतीन् । 'कुणिस्तुनकदृक्षे ना कुकरे लिभिषे-यवत्' (इति मेदिनी) ॥∗॥ 'तुणिः' इति क्रिचित् पाटः । तूणयति । 'तूण संकोचे' (चु॰ आ० से॰)। 'अच इ:' (उ० ४।१३९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥*॥ कचित । 'कची रीप्तां' (भ्या॰ आ॰ से॰) । बाहुलकाच्छः । इति डीष् ॥ (२) ॥∗॥ केशाः सन्त्यस्याः । 'अतः' (५।२-√ यद्वा केन छृणत्ति । 'छृदिर् दीस्यादौ' (६० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-'(वा ३।२।१०१) इति हः। 'अध्य कच्छः स्यादन्पे तुन्नकदुमे। नौकान्ने पुंसि वारात्यां चीरिकायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ काम्यते। 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३।२। १८८) इति कः। लकति। 'लक् आखादने' अच् (३।९। ११४)। कान्तक्षासौ लकश्च॥ (५) ॥ ॥ नन्दनम्। 'दु नदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०)। इन् (उ० ४।९९८)। कीष् (ग० ४।९।४५) वा। नन्द्या वृक्षः॥ (६)॥ ॥ षट् 'नन्दिमृक्षस्य' 'नुणी' इति ख्यातस्य॥

अथ राझसी।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः॥ १२८॥

अथेति ॥ रक्षस इयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् (१) ॥*॥ चण्डते । 'चिंड कोपे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) अच् (३।११३४) । 'चण्डा धनहरीशक्कपुष्प्योक्षिष्वतिकोपने । तीवेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ घनं हरति । 'हरतेर-तुद्यमनेऽच्' (३।२।६) गौरादिः (४।१।४१) । 'दुष्कुलीना धनहरी विरोकः कोधमूर्चिछतः' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ क्षिणोति । 'क्षिणु हिंसायाम्' (त॰ उ॰ से) । 'अर्ति-स्तु-' (उ॰ १।१४०) इति मन् । 'क्षेमोऽली लब्धरक्षणे । चण्डायां ना शुभे न स्त्री कालायन्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ दुष्टानि पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥*॥ गणं हासयति । 'हसे हसने' (भ्वा॰ प० से॰) ष्यन्तः । ण्वुल् (३।११३३) ॥*॥ 'गणः' इल्प्यस्य नाम । 'गणः प्रमेथ-संस्यांचे चण्डासैन्यप्रभेदयोः' इति रदः ॥ (६) ॥*॥ षट 'चोरा' इल्राख्यगन्धदस्यस्य ॥

व्याडायुधं व्याघनलं करजं वककारकम्।

च्याडेति ॥ व्याडस्य व्याघ्रस्यायुधिमित ॥ (१) ॥॥॥ व्याघ्रस्य नलिति । क्षुद्धादिः (८।४।३९)। 'भवेद्याघ्रनस्वं कन्दगन्धद्रव्यविशेषयोः। नलक्षतान्तरे क्ष्रीवम्' (इति मेदिनी) (२)॥॥॥ करजं नलम्। तदिव॥ (३)॥॥॥ चकस्य कार-कम्॥ (४)॥॥॥ चलारि 'द्याघ्रनस्वा' स्वगन्धद्रव्यस्य॥

शुषिरा विद्रमलता कपोताङ्किर्नटी नली ॥ १२९ ॥

शुक्ति ॥ शुक्रिरस्त्रस्याः । 'ऊषशुक्षि—' (५।२।९०७) इति रः । शुक्रियमस्त्रस्यां वा । 'अश्वभादिभ्योऽच्' (५।२। १२७) ॥ (१) ॥*॥ विद्वमस्येव छता ॥ (२) ॥*॥ कपोतस्याङ्किरिव ॥ (३) ॥*॥ नटित । 'नट स्पन्दने' (चु॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४) ॥*॥ नछति । 'णल गन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१११) । ('नलः पोटगले राज्ञि पितृदेवे कपीक्षरे । कमलेऽपि च नत्यां च कमण क्रीवयोषितोः' (इति

मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ **पष 'मालकांगणी' इ**ति ख्यातायाः ॥ धमन्य**ञ्जनकेशी च ह**नुर्हेड्सविलासिनी ।

धमेति ॥ धम्यते । 'धिमः सीत्रः' । 'अतिसृष्ट्-' (उ॰ २१९०२) इत्यिनः । डीष् (ग॰ ४१९१४५) वा । 'धमनो नाऽनले मक्षाध्मापकक्रूरयोक्षिष्ठ । धमनी तु शिराहइविला-सिन्योश्च योषिति' (इति मेदिनी)॥(१)॥*॥ अजनमिय केशा अस्याः॥(२)॥*॥ केचित्तु—इदं द्वयं पूर्वान्वयि—इत्याहुः ॥*॥ इन्ति 'शृश्वृक्षिह्-' (उ० ९१९०) इत्युः। 'ह्ननुर्हृश्विलासिन्यां मैत्यावक्षे गदे क्षियाम् । द्वयोः कपोलाव्यवे' (इति मेदिनी)॥(३)॥*॥ हृष्टे विलसति तच्छीला। 'लस कीडायाम्' (४वा० प० से०) 'सुपि-' (३१२१०८) इति णिनिः॥(४)॥*॥ चलारि 'अञ्जनकेश्याः'॥

शुक्ति शहः खुरः कोलदलं नखम्

गुक्तिरिति ॥ शोचित । 'शुच शोके' (भ्वा॰ प॰ से॰) किच् (३।३।७४) । 'शुक्तिः शङ्कनखे शङ्के कपालखण्डद-प्रुजोः । नस्यश्वावर्तयोर्मुकास्कोटदुर्नामयोरिप' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ शाम्यति । 'शमेः खः' (उ॰ १।१०२) । 'शृह्वः कम्बं निधेभेंदे स्वाणस्यामलिकास्थिनि' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ खरति । 'खर छेदने' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपघ-' (३।११३५) इति कः । 'खुरः शके कोलदके' इति हैमः ॥ (३) ॥॥ कोलस्य बदर्या इव दलम् ॥ (४) ॥॥ न खनित । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'नखं पुनर्यन्धद्वये नखः करजषण्डयोः' इति हैमः ॥ ('नखं सिक्रीक्योः शुक्तां नखरे पुंनपुंसकम्' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥॥ पश्च 'नखास्यगनधद्वयस्य'॥

अथाढकी ॥ १३०॥

काक्षी मृत्का तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे ।

 'अजिता तुषरा स्तुत्या मृत्का मृत्तालकम्' इति को-शाद् द्वितकारं च । मृदि तालः प्रतिष्ठास्य ॥ (५) ॥*॥ सुराष्ट्रे जातम् । 'जनी' (दि॰ आ॰ से॰) । 'सप्तम्यां जनेर्जः' (३। २।९७) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'तुविरकायाः' 'तुवर्' इति ख्यातायाः ॥

कुटकटं दारापुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १६१॥ स्रवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च।

किति ॥ कुटन् वकीभवन् नटति । 'नट स्पन्दने' (चु० प॰ से॰) अच् (३।१।१३४)॥ (१)॥॥। दाशान् कैवर्तान् पिवर्ति । 'पु पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । मूलविभु-जादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥३॥ 'दशपूरम्' इति 'दशपुरं' इति च कचित् पाठः । दश पूरयति । 'पूर पूर्ती' । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यत्तु — दश पूरयति — इति विगृह्य इगुपधत्वात् (३।१।१३५) 'कः'—इत्याह मुकुटः। तन । 'णिजन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अकारान्निरुपपदात्सोपपदो विप्रतिषेधेन' (३।२।१)इति वार्तिकाद् अण् प्रसङ्गाच ॥०॥ दश पुरोऽस्याः 'ऋकपूरव्धृर्-' (५।४।७४) इति समासान्तः। **'दशपूरं** दशपुरं छवनं जीविताह्नयम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ श वने पानीये जायते । 'नन्दादित्वात्' (४।३।९७) ढक् ॥७॥ वन्यं च । 'परिपेलवं हवं वन्यं तत् कुटक्रटसंज्ञकम् । जायते मण्डूकाकार शैवालदलसंचये । केवर्तीमुस्तके क्लीबं शो-णके वा कु**टन्नटः'** इत्यजयः ॥ (३) ॥»॥ परितः पेलवं अच् (३।१।१३४)। 'प्रदाः कारण्डवे भेके कुलके भेलके कपी । शब्दे श्वतिगती हक्षे चण्डाठजलकाकयोः । प्रूवं गन्ध-तृणे प्रोक्तं कैवर्तीमुस्तकेऽपि च' (इति विश्वः) । 'द्वेचगो वानरे मेके सारथी चोष्णदीघितेः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥०॥ गां जलं पिपातिं। 'पृ पालने' (जु॰ प॰ से॰) मूलविभुजादिः (३।२।५) गोर्जलं पुरमस्य, इति वा॥ (६) ॥७॥ गां जलं नर्दयति । 'नर्द शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से०) । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) ॥ (७) ॥≭॥ कैवर्तानां जातिः कैवर्ती । कैवर्त्वा मुस्त-कम् ॥ (८) ॥ ॥ अधी 'कैवर्तामु स्तकस्य' 'मोथा' इति ख्यातस्य ॥

प्रनिथपर्ण शुकं बर्हिपुष्पं स्थाणेयकुह्न्रे ॥ १३२ ॥

प्रन्थीति ॥ प्रन्थी पर्णान्यस्य । प्रन्थय इव पर्णान्यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ शोचित । 'शुच शोके' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'शु गती' () वा । 'शुक्रवल्कोल्काः' (उ॰ ३।४२) इति निपातः । 'प्रन्थिपणें शिरीषे च शुक्कः स्थात्' इति विश्वः । 'शुको व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि । शिरीष- पादपे पुंसि, प्रन्थिपणें नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥॥॥—ग्रुक्-स्थेन वहीणि पर्णान्यस्य ('शुक्तवर्हम्') इत्यंकं नाम—इत्येके ॥ (२) ॥॥॥ वर्ष पत्रं प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२१९५५) ॥ पुष्यति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । अच् (३१९५ १३४) । 'बहिंपुष्पम्' इत्येकं नाम—इत्येके ॥॥॥ 'बर्हपु-ष्पम्' इत्यन्ये ॥॥॥ 'बर्हम्' इति पृथग् नाम, इति कश्चित् ॥ (३) ॥॥॥ स्थूणाया अपत्यम् । 'ब्रीम्यो ढक्' (४।९१९२०) ॥४॥॥॥ इक्कुरोऽस्यास्ति । कुकुरशब्दस्तद्गन्थे लाक्षणिकः । अर्ध-आग्रच् (५।२१९२०) ॥ (५) ॥॥॥ 'महत्' इत्यत्राप्यन्वेति । 'मक्देवे समीरे ना प्रन्थिपणें नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥॥॥ पश्च 'ग्रन्थिपणेस्य' 'कुकुरवद्गा' इति ख्यातस्य ॥

मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्षा देवी लता लघुः । समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

मरुदिति ॥ मरुद्भिर्मत्यते । 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घत्र (३।३।१९) । व्यस्तं समस्तं च नामेदम् । 'स्टुकाः तु ब्राह्मणी देवी महन्माला लता लघुः। समुद्रान्तावधूः कोटिवर्पा उद्दोपिका मरुत्। मुनिर्मास्यवती माला मोह-ना कुटिला लता' इति वाचस्पतिः । भ्रियते । 'मृङ् प्राण-खागे' (तु॰ आ॰ से॰) । 'मृत्रोहतिः' (उ॰ १।९४) ॥*॥ मत्यते । 'मल धारणे' (भ्ता॰ आ॰ से॰) । घम् (३।३।१९)॥ (१) ॥ । । । पिराति । 'पिरा अवयवे' (तु॰ प॰ से॰) । 'धु-धिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ॰ ३।५५) इत्यूनन् । 'पिशुनं कुक्कुमेऽपि च । कपिवके च काके ना सृचककृत्योकियु। पृक्तायां **पिराना** स्त्री स्थात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ *॥ स्पृद्यते । 'स्पृत्ता स्पर्शने' (तु० प० अ०) । बाहुलकास्कक् ॥ श्रा पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोपे 'पृक्ता' अपि ॥ (३) ॥ ॥ दीव्यति 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीपृक्तयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ 🕬 । हतति । 'हत आधाते' सीत्रः । अच् (३।१।१३४) । 'लता प्रियंगुशाखयोः । प्रकाज्योतिष्म-तीवलीलताकस्तूरिकासु च । माधवीद्वीयोः-' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ लङ्घते । 'लघि गती' (भ्वा० आ० से०) । लङ्घ-बंह्योर्नलोपथ' (उ॰ १।२९) इत्युः । 'लघुरगुरी च मनोहे निःसारे वाच्यवत् क्रीबम् । शीघ्रं कृष्णावरुणि पृक्कानामीषधी तु स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ समुद्रोऽन्तोऽस्याः ॥(७)॥*॥ बहति । उद्यते वा । 'वहो धश्व' (उ० १।८३) इत्यूः । 'वधूः स्त्री शारिवीषधी । स्रुपाशटीनबोढासु मार्याप्रकाजनासु व' (इति मेदिनी)। 'पृका च महिला वधूः' इति त्रिकाण्डशेषः॥ (८) ॥*॥कोटिभिरप्रवर्षिति मधु । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से॰)। अच् (३।१।१३४)॥ (९)॥*॥ लङ्कायामुप्यते 'डुवप्' (म्वा॰ उ॰ अ॰) कुन् (उ॰ २।३२) 'विचलपि-' (६।१।

१—इदं मेदिनीवानयं प्रवगशब्दार्थवोधकत्वादत्र प्रवगशब्दाञ्चोपे-क्षणीयम् ॥

१५) इति वस्य उः ॥ (१०) ॥+॥ दश 'स्पृकायाः' 'अ-स्यर' इति ख्यातस्य ॥

तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशा मिसी।

तपेति ॥ तपोऽस्यस्याः । जटिलत्वात् । 'अस्माया-'(५। २।१२१) इति विनिः ॥ (१) ॥ श्रा जटाऽस्त्यस्याः । अर्श आ-द्यच् (५।२।१२७) यहा जटति 'जट संघाते' (भ्या० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मनेदींर्घश्च' (उ० ३।६४) इति सः । गौरादिः (४।१।४१) । 'मांसं स्वादामिषे क्कीबं कड्कोलीजरयोः स्नियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ जरा-**ऽ**स्त्रास्याः । पिच्छाबीलच् (५१२११००) । 'जटिला पिप्पली-मांस्योर्जटायुक्ते तु वाच्यवत्' 'इति (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ लो-मानि सन्त्यस्याः । लोमादिशः (५।२।१००) 'लोमशो मुनि-मेषयोः । (रु)मान्विते स्त्रियां काकजङ्कामांसीवचासु च । शुक्रिशिवमहामेदाकासीसे डाकिनीभिदि)' (इति मेदिनी) ॥ (५)॥*॥-मांसीत्वादामिषी-इति खाम्युक्तो वित्रहोऽयुक्तः । तथा पाठस्य कचिददर्शनात्। मस्यति । 'मसी परिणाम' (दि॰ प॰ से॰) । सर्वधातुभ्य इन् (उ॰ ४१९९८) । 'कृदिका-रात्' (ग० ४।१।४५) इति वा डीय् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जटामांसी' इति ख्यातायाः ॥

त्वक्षत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥१३४॥

त्विगिति ॥ त्विगव पत्रमस्य ॥ ॥ "त्वग्' अपि नामास्य । "त्वक् ल्ली चर्मणि वल्के च गुडस्विच विशेषतः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ वन्यत उत्कटगनिधत्वात् 'संप्रोदश्य कटच्' (पारा२९) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ विभति । "श्वः किन्नुट् च" (११९२५) इति गन् ॥ (३) ॥ ॥ ॥ प्रशस्ता त्वगस्यास्ति । "श्वर्शआद्यच्" (पारा१२७) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ प्रशस्तं चोचमस्यास्ति । "श्वर्शआद्यच्" (पारा१२७) "त्वकत्यचचोचशब्दाः स्युवैल्के चर्मणि पत्रके" इति धरणिः ॥ (५) ॥ ॥ ॥ वरमङ्गमस्य । "शेषाद्वभाषा" (पारा१५४) इति कप्॥ (६) ॥ ॥॥ वद् 'त्वकपत्रस्य" 'तज्ञ" इति ख्यातस्य ॥

कर्चूरको द्वाविडकः काल्पको वेधमुख्यकः।

केति ॥ कर्जति । 'कर्ज व्यथने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ख-जांदित्वात् (उ॰ ४।९०) छरः । पृषोदरादिः (६।२।१०९) । स्राथं कन् (५।२।७५) ॥ (१) ॥*॥ द्रविडे देशे जातः । 'तत्र जातः' (४।२।२५) इस्यण् । स्रार्थे कन् (५।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ कत्पे विधा भवः । 'तत्र भवः' (४।२।५३) इस्यण् । कन् (५।२।७५) ॥*॥ पाठान्तरे काले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४। ९८) इति यत् । सार्थे कन् (५।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ विधे मुख्यः । स्रार्थे कन् (५।२।७५) ॥ (४) ॥*॥ वत्नारि 'कर्चूर' इति स्यातस्य ॥

ओषध्यो जातिमात्रे स्युः

ओषेति ॥ जातिमात्रविवक्षायाम् 'ओषघी' शब्दप्र-योगः ॥

अजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

अजेति ॥ इव्यमात्रविवक्षायां तु 'औषध' शब्दपयोगः । 'ओषधेरजातौ' (५।४।३७) इत्यण् 'सर्वम्' इत्यनेन—'वृत-तैलादिकमप्योषधशब्दवाच्यम्'—इत्युक्तम् ॥

शाकार्ष्यं पत्रपुष्पादि

दााकेति ॥ शक्यते भोकुम् । 'शक्तृ शक्तों' (सा॰ प॰ अ॰) । घश् (२।२।१९) यद्वा रयति । 'शो तन्करणे' (दि॰ प॰ से॰) । बाहुलकात् कः ॥ (१) ॥ ॥ आदिना फलना-ज्यप्रमूलादिपरिप्रहः । 'मूलपत्रकरीराप्रफलकाण्डाधिकढकम् । सक् पुण्यं कवकं चैव शाकं दशविधं स्मृतम्' । अधिकढकं तालगीजाङ्करास्थिमजादि ॥

तण्डलीयोल्पमारिषः।

तेति ॥ तण्डलाय हितः । 'तस्मै हितम्' (पां ११५) इति छः । 'तण्डुलीयः शाकभेदे विडन्नतरुताप्ययोः' (इति है-ममेदिन्या) ॥ (१) ॥ ॥ 'मारिषः शाकभियार्थे नाव्योक्त्या पुंसि, योषिति । (दक्षाम्बायाम्)' (इति मेदिनी) । अल्पश्चासी मारिषश्च ॥ (२) ॥ ॥ दे 'तण्डुलीयस्य' 'चउराई' इति स्वातस्य ॥

विश्वत्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी शक्रपुष्पि ॥ १३६॥

विशेति॥ विगतं शल्यमनया। 'विश्वाच्या लाङ्गलीदनतीगुङ्चीत्रिपुटासु च। शत्येन रहितायां च प्रियायां लक्ष्मणस्य च' इति हेमचन्द्रः॥ (१)॥*॥ अमेरिन शिला संतापो यस्याः। 'अथाश्चिश्विराखमुहिष्टं कुसुम्मे कुङ्कमेऽपि च।
लाङ्गलिक्याख्यांष्यां च विश्वत्यायां च योषिति' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ न अन्तो यस्याः॥ (३)॥*॥ फलानि
सन्त्यस्याः। इनिः (५।२।११५)। 'फलिन्यमिशिखायां छी
फलिन्यां फलिने त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (४)॥*॥ शकोऽर्जुनतरुः पुष्पमस्याः। शक्तशब्दः पुष्पे लाक्षणिकः। 'पाङकर्ण-' (४।१।६४) इति लीष्॥ (५)॥*॥ पच 'अग्निशिखायाः' 'इन्द्रपुष्पी' इति ख्यातायाः॥

स्यादक्षगन्धा छगलाच्यावेगी वृद्धदारकः। जुङ्गः

स्यादिति ॥ ऋक्षस्येव गन्धोऽस्याः । समासान्तस्यानि-

१—मूलं मूलकादेः, पत्रं नास्तुकादेः, करीरं नंशाङ्करम्, अभं नेत्रादेः, फलं कृष्माण्डादेः, काण्डमुत्पलादेनीकम्, त्वक् मातुलङ्कादेः, पुष्पं तिन्तिडीकोविदारादेः, कवकं छत्राकं—इति मुकुटः ॥ खलात् 'उपमानाच्च' (५।४।१३०) इतीच ॥४॥ 'ऋष्यगन्धा' इति पाठान्तरम् ॥ (१) ॥४॥ छगलस्येवाच्यमस्याः ॥४॥ 'छगला' इति पृथग् नाम— इत्यन्ये । 'छागे तु छगलर्छागीवु- द्धदारकयोः क्रियाम्' इत्यनेकार्थकोशः ॥ (२) ॥४॥ आवेगो- ऽत्त्यस्याः 'अर्थआयच्' (५।२।१२०) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥४॥ वृद्धो दारकोऽस्मात् । वृद्धलं दारयति वा । प्युल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥४॥ जुङ्गति । 'जुगि वर्जने' (४ना० प० से०) । अच् (३।१।१३४) जुङ्गयते वा । घन् (३।३।९९) ॥ (५) ॥४॥ पञ्च 'बृद्धदारकस्य' ॥

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥ १३७ ॥

ब्राह्मीति ॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मोऽजाती' (६१४१९७१) इस्रणि टिलेपः ॥ (१) ॥ ॥ मत्स्याक्षीत पुष्पमस्याः । मत्स्य-घन्दः स्वावयवे गैणः । 'ब्रह्मवीहों–' (५१४१११३) इति पच् डीष् (४११४१) ॥ (२) ॥ ॥ वयसि तिष्ठत्वनया । 'घजधं कः' (वा० ३१३१५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुडूच्या-मलकीषु व । सूक्ष्मेलायां च काकोत्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (३) ॥ ॥ सोमस्य वह्नरी ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'ब्राह्मयाः' ॥

पटुपणीं हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती।

पद्विति ॥ पद्भनि पर्णान्यस्याः । 'पाककणं-' (४।१।६४) इति बीष् ॥ (१) ॥ ॥ हिमवित जाता । 'तत्र जातः' (४। ३।२५) इत्यण् ॥ (२) ॥ ॥ ॥ स्वणंमिव क्षीरमस्याः । गोरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥ ॥ हिममस्त्यस्याः । मतुष् (५।३। ९४) । 'शारादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (४) ॥ ॥ 'हेमवर्णं पयस्तस्या हिमवद्भूमिसंभवा । सा नागजिहिकाकारा तन्मूलं विण्जाष्यम्' ॥ ॥ चलारि 'स्वर्णक्षीर्याः' 'मको' इति ख्यातायाः ॥

हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा॥ १३८॥

ह्येति ॥ हयपुच्छमिव पर्णान्यस्याः । गौरादिः (४।१। ४१) ॥ (१) ॥ ॥ कम्बोजे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४। ३।५३) इत्यण् ॥ (३) ॥ ॥ माषस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाक-कर्ण-' (४।१।६४) इति बीष् ॥ (३) ॥ ॥ महती सहा 'आन्महतः-' (६।३।४६) इत्यालम् 'महासहा माषपण्याम-म्लानेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी)॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'माषपण्याः' ॥

तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।

तुण्डीति ॥ तुण्डं च्छुरस्ति येषाम् । 'अतः' (५।२। १९५) इति ठन् । तुण्डिकानीरयति । 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ ॥ (तुण्डिकेरी) इति पाठान्तरे प्रशस्तं तुण्डम् । 'प्रशंसायां कन्' ()। तुण्ड-क्मीर्ते । अण् (३।२।१)॥ (१)॥ ॥ रक्तं फलमस्याः । अजा-

दिराप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ बिम्बी कायति । 'कै शब्दे' (म्वा॰ प॰ से॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'क्यापोः' (६।३।६३) इति हस्तः ॥ (३) ॥*॥ पीलोरिव पर्णमस्याः। पीलुशब्दः स्वावयवे गौणः । 'पाककर्ण-' (४। १।६४) इति बीष् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तुण्डिकेर्याः' 'कुण्टूरी' इति स्थातायाः॥

वर्वरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥ १३९ ॥

चर्चेति ॥ वृणोति । 'वृत्र् वरणे' (सा० उ० से०)। 'कृगू-' (उ० २।१२१) इति ष्वरच्। अनित्यः षितां डीष्। 'वर्षरः पामरे केशे चकले नीवृदन्तरे । फिलकायां पुमान् शाकमेदपुष्पमिदोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥॥ वृणोति । अच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१)। कस्य शिरसो वरी । 'कचरं लवणाम्लयोः । कचरी केशविन्यास-शाकयोः' इति हैमः॥ (२)॥ ॥॥ तुज्जते । 'तुजि हिंसायाम्' (म्वाः प० से०) अच् (३।१।१३५) । न्यड्कादिः (७।३।२३)। 'तुङ्गः पुंनागनगयोवुंधे स्यादुज्जतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपीष्यते' (इति हैमः)॥ (३)॥ ॥॥ खरं पुष्पमस्याः॥ (४)॥ ॥॥ अजस्येव गम्धोऽस्याः। अज्व्यः स्वगन्धे लाक्षणिकः॥ (५)॥ ॥॥ पम्न 'स्वरपु-ष्वायाः'॥

प्लापणीं तु सुवहा राम्ना युक्तरसा च सा।

प्लेति ॥ एलाया इव पर्णान्यस्याः । 'पाक-' (४१९१४) ६ ति डीप् ॥ (१) ॥ ॥ सुबद्दति । अच् (३१९१२४) । 'सुबद्दा शाहक्येलापणांगोधापदीषु वीणायाम् । राज्ञाशेफा-लिकयोः क्षी सुखवात्येऽन्यलिकः स्यात्' (६ति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ । (सते । 'रास्ट शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । रास्यते वा । 'राज्ञासान्ना-' (उ० ३१९५) इति साधुः ॥ (३) ॥ ॥ युक्तो रसो यस्याः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'प्लापण्योः' ॥

चाङ्गेरी चुकिका दन्तदाठाऽम्बष्टाऽम्ललोणिका १४०

चेति ॥ 'चाङ्कलु शोभने दक्षे' (इति मेदिनी)। चाङ्कर मीरयित । 'ईर् गतीं' (अ० आ० से०)। 'कर्मण्यण्' (३। २।१)॥ (१)॥॥॥ चुक्यित । 'चुक व्यथनं' (चु०प०से०)। 'केज्रेन्द्र—' (उ०२।२८) इति साधु । खार्थे कन् (५।३। ५५)। चुक्रमिव । 'इये प्रतिकृतीं' (५।३।९६) इति कन् वा॥ (२)॥*॥ शठित । 'शठ हिंसाक्ष्रेशकंतवे' (भ्वा० प० से०)। पचायम् (३।१।९३४) दन्तानां शठा। 'स्याङ्कन्त-शठो जम्बीरे किपत्थे करमर्दके। नागरक्षेऽपि च पुमान् स्याचाक्षेर्यं च योषिति' (इति मेदिनी)॥ (३)॥*॥ सम्बे

१—'ऋजेन्द्र-' (४० २।२८) इत्यत्र तु 'चुन' इत्युपलभ्यते ॥

तिष्ठति । 'सुपि-'। (३।२।४) इति कः। 'अम्बाग्व-' (८। ३।९७) । इति वत्वम् । 'अम्बष्ठो देशमेदेऽपि विप्राहेश्या-स्रुतेऽपि च । अम्बष्ठाप्यम्ललोक्यां स्यात्याठायूथिकयोरपि' (इति मेदिनी)॥(४)॥॥ अम्ललेम्य कना । खार्थे कन् (५।३।७५)। प्रवोदरादिलात् (६।३।९९) णः॥ (५)॥॥॥ पश्च 'अम्ललोणिकायाः' 'लोनिजा' इति ख्यातायाः॥

सहस्रवेधी चुकोऽम्छवेतसः शतवेध्यपि।

सहेति ॥ सहसं शतं वा वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु॰ प॰ से॰) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ चुक्रयत्यनेन । 'ऋजेन्द्र-' (त॰ २।२८) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अम्लक्षासौ वेतसक्ष । नम्रत्वात् ॥ (३) ॥*॥ चतारि 'अम्लवेतसस्य' 'अम्लवेद' इति ख्यातस्य ॥

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरेत्यपि॥१४९॥

ममेति ॥ नमस्करणशीला । 'छुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥॥ गण्डेषु मन्धिषु काली ॥ (२) ॥॥॥ समप्तति । 'अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१। १३४) ॥ (३) ॥॥ खदति । 'खद स्थैयें' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अजिरिविधिर-' (उ॰ १।५३) इति साष्टुः । 'खदिरा शाक-मेदे ली ना चन्द्रे दन्तधावने' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'खदिरायाः' 'हाताजोडी' इति ख्यातायाः ।—नव 'लजाल्य' इति ख्यातस्य—इति मुक्कटः ॥

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुः स्रवा।

जीवेति ।) जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। शता (३।२।१२४)। 'उगितश्च' (४।१।६) इति डीप् । 'जीवन्ती जीवनीशम्योग्रेह्चीवन्दयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया । 'करणा-' (३।३। ११७) इति ल्युट । युच् (उ० २।३७) वा । 'जीवनी जी-वना चापि जीवन्तीमेदयोः कमात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) शाः जीवयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जीवा जीवन्ति-कामीवीवचाचिक्तिभूमिषु। न स्त्री तु जीविते' (इति मेदिनी)॥ (३) ॥ 📲 जीवनाय हिता। 'तस्में हितम्' (५।१।५) इति छः ॥ (४) ॥ ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। 'फलिपाटि-' (उ॰ १।१८) इत्युः धश्च । 'मधु पुष्परसे कींद्रे मद्ये ना दु मधुहुमे । वसन्तर्वेत्यमिष्वैत्रे स्याजीवन्त्यां तु योषिति' (इति भेदिनी) ॥ (५) ॥ 🛪 ॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'मधुस्रवा' इत्येकं नाम-इत्यन्ये ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'जीवन्तिकायाः' गुर्जरदेशे 'दोडी' इति ख्यातायाः ॥

कूर्चरीयों मधुरकः श्वरहस्वाङ्गजीवकाः॥ १४२॥ कूर्चेति ॥ कूर्च सम्यु । तद्वच्छीर्यमस्य ॥ (१) ॥∻॥ मधुर एव । सार्थे कन् (५।३।७५)। 'स्माद्रस्वाको मधुरको मुकु-

रिश्चरजीवकः' इति रमसः ॥ (२) ॥ ॥ श्रणाति । 'घृ हिंसायाम्' (श्रया॰ प॰ से॰) 'श्रणाते हेल्लश्च' (उ॰ १। १२६) इति गन् उट् च । 'श्ट्रक्नं श्रभुत्वे चिल्लरे चिह्ने श्रीडाम्बुयश्चके । विषाणोत्कर्षयोश्चाय श्रद्धः स्यास्क्चेशीर्षके । ली विषायां खणंमीनमेदयोर्ऋषभीषधी' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ । हस्यान्यज्ञान्यस्याः ॥ (४) ॥ ॥ ॥ जीवयति । ज्वुल् (३। १।१३३) । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि । कूर्यक्षीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । श्रिष्ठ सेविनि वृष्ट्यान्शीर्जीवनोराहितुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'अष्टवर्गान्तर्गतजीवकस्य' इति मुकुटः ॥

किराततिको भूनिम्बोऽनार्यतिकः

किरेति ॥ करातदेशोऽस्ति जन्मस्थानमस्य 'अर्शकाशव्य्' (५।२।१२७) । करातश्वासी तिक्तश्व ॥ (१) ॥*॥ भुनो निम्ब इव ॥ (२) ॥*॥ अनार्यप्रियश्वासी तिक्तश्व । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८) ॥ (३) ॥*॥ 'चिरातिक्तः' अपि । 'किरातिश्वरात्तिकश्च भूनिम्बहिमकावपि' इति रभसः ॥*॥ त्रीणि 'भूनिम्बस्य' 'चिरायता' इति ख्यातस्य ॥

अथ सप्तला।

विमला सातला भूरिफेना चर्मकषेत्यपि॥१४३॥

अधेति ॥ सप्त लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अथ सप्तला । वनमालाचर्मकषागुङ्जामु पाटली स्थियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ विगता मला यया । 'स्थाद्विमला स्थियाम् । सातलायां भुवो मेदे निर्मले त्वभि-धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ सातं मुखं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥॥॥ भूरयः फेना यस्याः ॥ (४) ॥॥॥ चर्मणः कषा ॥ (५) ॥॥॥ पश्च 'सप्त-लायाः' 'सीष्टुण्ड' मेदस्य चर्मधासस्य इस्यन्ये ॥

बायसोली खादुरसा वयस्था

वायेति ॥ वायसान् ओलण्डति । 'ओल्डि उस्झेपणे' (चु॰ प॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि' (बा॰ ३।२।१००) इति डः । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ साद् रसोऽस्याः ॥ (२) ॥:॥ वयसि स्थीयतेऽनया । 'घन्रथे कः' (वा॰ ३।२।५८) । 'वयस्था तु लियां बाह्मीगुहूच्यामलकीषु च । सृक्ष्मेलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (३) ॥:॥ त्रीणि 'वयस्थायाः' 'ककोडी' इति ख्यातायाः॥

अथ मकूलकः।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्ष्णेण्युदुम्बरपर्ण्यपि ॥१४४॥ अश्रोति ॥ मङ्कते । 'मिक मण्डने' (भ्या॰ आ॰ से॰)। पिजाद्यूलच् (उ॰ ४।९०)। खार्थे कन् । आगमशासनस्यान्तिस्तात् तुम् ॥॥। प्रवोदरादित्वात् (६।३।१०९) उत्वे

'मुक्ककः' अपि-इत्यन्ये ॥ (१) ॥ ॥ कं भूमिं विभर्ति ।
'संक्षायां सृत्-' (३।२।४६) इति सन् । 'स्रेब डिद्वा' (३।
२।३८) नियतः कुम्भः । 'प्रादयो गता-' (२।२।१८) इति
समासः । 'निकुस्भः कुम्भकर्णस्य तनये दन्तिकौषधी' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ दाम्यति । दम्यते वा । 'दमु उपद्यमे' (दि० प० से०) । 'हिसमृष्टिण्-' (उ० ३।८६) इति
तन् । खार्षे कन् (५।३।७५) । 'दम्तोऽदिकटके कुछे दद्यनेऽधौषधी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ ॥ प्रत्यशी
श्रेण्यस्याः । समासान्तानित्यस्याः कष् ॥ (४) ॥ ॥ ॥ उदुम्बरस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।९।६४) इति नीष् ॥
(५) ॥ ॥ ।। पत्र 'वाक्रद्नस्याः' ॥

अजमोदा तूत्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका।

अजेति ॥ अजं मोदयति । 'मुद हवें (भ्वा॰ आ॰ से॰) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) । अजादिलात् (४१९१४) यम्तः । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) । अजादिलात् (४१९१४) । यम् (३१३१९८) वा ॥ (१) ॥ ॥ उम्रो गन्धोऽस्याः । 'उम्र-गन्धा वचाक्षेत्रयवान्योश्छिकिकोषधी' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ ब्रह्मणा हभ्यते । 'हभ मन्थे' (तु॰ प॰ से॰) । यम् (३१३१९९) । 'कर्तृकरणे कृता-' (२१९१३२) इति समासः ॥ (३) ॥ ॥ दुष्टो यवः । 'इन्द्रवरुण-' (४१९१४९) इति हीषानुकी । इवार्थे (५१३१९६) स्वार्थे (५१३१०५) वा कन् ॥ ॥ ॥ ('यमानिका' इति) समकारपाठे यमेनानिति । 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰) । ण्युल् (३१९१३३३) ॥ (४) ॥ ॥ । 'यया-नीह्रयस्य' द्वे द्वे नामनी ।—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥ मुले पुरकरकाइमीरपद्मपद्माणि पौष्करे ॥ १४५॥

मूल इति ॥ पीष्करे मूले, इत्यन्वयः । पुष्णाति, पुष्यति वा 'पुष पृष्टी' (दि० प० अ०, क्या० प० से०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन् । 'पुष्करं पङ्कले व्योक्ति पयः करिकरात्रयोः । ओषधिद्वीपविहगतीर्थरागोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवके च काण्डे खद्रफलेऽपि च' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥ ॥ कश्मीरेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।२।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥ ॥ । पद्मस्येव पत्रमस्य ॥ ॥ 'पद्मस्यर्णम्' इति कचित् पाठः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'पुष्करमूलस्य' ॥

अञ्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी।

अब्येति ॥ न न्यथते 'व्यथ दुःखसंचलनयोः' (भ्वा० आ॰ से॰)। पचाचच् (३।१।१३४)। 'अव्ययो निर्वये

१—शस्य वार्तिकस्य 'गमेः सुषि' इति प्रकरणपठितत्वेन 'विद्गः' शत्युवाहरणस्येव भाष्यकृता दत्तत्वेन च गमेरेन विहितस्य खचो हित्तेन सन्सामान्यस्य हित्ताग्रहणे मानाभावः । तसात्—िन भूगं स्कुभाति विस्तारयति मूलम् । 'स्कुभिः सीत्रो धातुः' । ततोऽचि पृषो-दरादिः—इति गुकुटोकं सन्यक् ॥ अमर्० २३

सर्पे चारटीपथ्यथे: स्थिमाम्' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१). ॥ *॥ अति चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ *॥ प्राते । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'अतिसुन-' (द॰ १।१४०) इति मन् ॥ (३) ॥ *॥ चारयति । 'शकादिभ्योऽटन्' (द॰ ४।८१) ॥ (४) ॥ *॥ पद्मे चरितं शील्मस्याः । 'सुपि-' (३। २।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥ #॥ पर्व 'पद्माकस्य' ॥

काम्पिल्यः कर्कराश्चनद्रो रक्ताक्षो रोचनीत्यपि १४६

केति ॥ कम्पिलाया अवृश्भवः । संकाशादित्वात् (४) २।८०) ण्यः ॥*॥ कम्पते । 'कपि किचिचलने' (भ्या॰ आ० से॰) बाहुलकादिष्ठः । 'प्रज्ञाद्यण्' (५१४।३८) । कं अतं पीरुयति श्लेप्सव्रलात् । 'पील प्रतिष्टम्मे' (भ्वा॰ प॰ सै॰)। कंपूर्वात् 'इग्रपध–' (३।१।१३५) इति कः । इति मुकुटः । तन्न । ण्यन्तस्येगुपधलाभावात् । अण्यन्ताद्य्यणः प्रसन्नाचे । —इत्थं निर्यकारम् ('काकिपह्नः' इति) मन्यते — इत्येके ॥ (१) ॥ ॥ करे कशति । 'कश शब्दे' ()। पचाद्यवृ (३।९।९३४)। अन्तर्भावितण्यर्थो वा । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।९। ९४) ॥ (२) ॥ ॥ चन्दति । 'वदि आहादने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'स्फायितथि-' (ड॰ २।१३) इति रक् । 'खन्द्र: कर्पूर-काम्पिलसुधांशुखर्णवारिषु' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ रक्तमङ्गमस्य । 'रक्ताङ्गस्तु मही धुते । कम्पिले स्नी तु जीवन्त्यां क्रीवं विद्यमधीरयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ 🛊 ॥ रोवते । 'इच दीप्तों' (भ्वा० आ० से०)। 'कृत्यत्युट-' (३।३।९९३) इति ल्युट्। 'रोचनी कर्कशे क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ङ॥ 'रेचनी' इति कचित् पाठः ॥ (५) ॥*॥ पद **'रोचन्याः' 'कपीला'** इति स्यातायाः ॥

प्रपुत्ताडस्त्वेडगजो दृबुघ्नश्चक्रमर्दकः। पद्माट उरणाख्यश्च

प्रपुकिति ॥ पुमांसं नाडयति । 'नव अंशे' सुरादिः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) मस्यानुस्तारे (८।२।१२३) परस्वणः (८।४।५८)। प्रकृष्टः प्रगतो वा पुकाडः ॥ (१) ॥ ॥। एडो मेव एव गजो यस्य । मक्रकत्वात् । यहा एलनम् । 'इल प्रक्षेपे स्वप्ने न' (तु० प० से०)। घम् (३।३।१८)। डलयोरेक-त्वम् । एडे स्वप्ने गजति । 'गज मदे शब्दे न' (४वा० प० से०)। अन् (३।१।१३४)॥ (२)॥ ॥॥ दद्वं इन्ति । 'अमन्तुष्वस्तं (८।४३ २२) इति नियमात्र णत्वम् ।—अभावित्वात् (८।४।३९)—इति मुकुटस्तु चिन्तः ॥ (३)॥ ॥। चकं दद्वं स्वाति । 'मृव् क्षोदे' (वया० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। सार्षे कन् (५।३।७५)॥ (४)॥ ॥॥ पद्यमिन पद्मां वा प्रवसमूहं वाऽति । 'अट गतां' (४ना० प० से०)। कण् (३।२।१)॥ ॥ (५)॥ ॥॥ उरणस्य मेवस्याक्याऽस्य ॥ ॥॥ उरणस्याक्षीवािस

१--अत्र 'रूपासिडेक्ष' इस्पपि पाठः॥

4.5

बस्य । तन्तु त्यपुष्यत्वात् । 'बद्योऽदर्शनाद्'(५।४।०६) इस्यन्-इति स्वामी ॥ (६) ॥*॥ वट् 'पद्माटस्य' 'पुआह' इति स्थातस्य ॥

पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

पकेसि ॥ पस्ति । 'पल रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) बाहुलकाद् आण्डुश्लयः ॥ (१) ॥≠॥ शोमनमतीव वा कन्द-यति । अक्षकजातिश्रंशकत्वात् । 'कदि रोदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) अव् (३।१।१३४) । खार्थे कन् (५।३।५५) । ज्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥≠॥ ह्रे 'पलाण्डोः' 'प्याज' इति ख्वातस्य ॥

लतार्कहुर्दुमी तत्र हरिते

लति ॥ लतासु अवर्थते, अर्च्यते विद्यलक्षणया निन्धते वा । 'अर्क स्तवने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । घञ् (३।३।९९)॥ (९)॥॥॥ दुद्यो हमः॥ (२)॥॥॥ तत्र पलाण्डी । हरिते पालाशे॥॥॥ दे 'हरिक्षणेपलाण्डोः'॥

अथ महोषधम्।

ख्युनं पृजनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ **॥**

अधेति ॥ महच तदीषधं च । 'महीषधं तु शुक्यां स्यादियायां रुशुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ।॥ अक्षाति । अध्रते वा । 'अश भोजने' (त्रया० प० से०)। 'अञ्चर् व्याप्ती' (स्वा० आ० से०) । 'अशेर्टश् च' (उ० ३। भूक्ष्रे इत्युनन् ॥ (२) ॥<।। गृज्जते=भक्ष्यत्वेन कथ्यते रोगेषु । 'र्फ्टुजि शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि ल्युट । 'मृञ्जनम् । विषदिरधपशोर्मासे इडीबं, पुंसि रसोनके' (इति मेदिनी)। 'लगुनं गुजनं चैव पलाण्डुकवकानि च । **गृताका**रालिकालाबुजा-सीमा जातिब्धितम्' इति । श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषो गृजः-नम् । 'लहुनं दीर्घपत्रक्ष पिच्छगन्धो महीषधम् । फरणक्ष पकाण्ड्रच स्ताकेखापराजिता । गृजनं यवनेष्टथ पलाण्डोर्दश जातनः' इति सुभूतेनोकत्वात् । 'गन्धाकृतिरसैस्त्रत्यो गृज-मस्य पनाण्डुना । वीर्घनास्प्रप्रपत्रत्वात् भिवतेऽसौ पराण्डुतः' ॥ (३) ॥ ॥ न रिष्टमशुभमस्मात् । 'आरिष्टो लशुने निम्बे फेरिके काककक्ष्योः । **अरिष्ट**शशुमे तके स्तिकागार आसवे । **श्रुमे मरचचिहे च'(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ महत्** कन्दमस्य ॥ (५) ॥ ॥ रसे आखादने जन्यते पातकहेतु-स्वात् । 'कन परिहाणे' (चु॰ ड॰ खे॰) । 'एरच्' (३।३। ५६)। घम् (३।३।९५) वा । खार्वे कन् (५।३।७५) कुन् (च • २।३२) वा ॥ (६) ॥*॥ वट् 'छ<u>ञ्</u>यूक् ' इति स्यातस्य ॥ पुचर्नमा तु शोधमी

पुनिति 11 पुनरमीक्ष्णं नवा । नूयते वा 'ऋदोरप्' (३। ३।५०) । क्षुभाविः (८।४।३९) ॥ (१) ॥*॥ शोषं हन्ति ।

'अमनुष्य-' (३।२।५३) इति टक्। 'टिह्ना-' (४।९।१५) इति बीप् ॥ (२) ॥*॥ हे 'पुनर्सवायाः' 'गद्हपूर्णो' इति ख्यातावाः ॥

वितुत्रं सुनिषण्णकम्।

वीति ॥ विगतं तुषं व्यथनमस्मात् । 'वितुषं धुनि-वण्णे च शैवाछे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ *॥ मुष्ठु निषण्यमस्मात् ॥ (२) ॥ *॥ वे 'वितुष्रस्य' 'विषष्ण-परिआ' इति ख्यातस्य ॥

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ण्यपि ॥१४९॥

स्यादिति ॥ वातं करोति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२। १०९) इति उः ॥ (१) ॥ ॥ शीतं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ ॥ 'शीतल्वातकः' इत्यपि नाम । 'शणपणां शीतल्वातकः' इति धन्वन्तिरः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ पराजिता । 'अपराजित ईशाज्येष्ट्यन्तरे नाऽजिते त्रिषु । गिरिक्णां जयादुर्गाऽशणपणांषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ शणः पर्णान्यस्याः । शणशब्दः शणपणेसद्शे लासणिकः 'पाककणे-' (४।९।६४) इति कीष् ॥ ॥ ॥ — अशन इव पर्ण-मस्याः । (अशानपणीं) – इति किष्वत् ॥ (४) ॥ ॥ ॥ वत्वारि 'शतपण्याः' 'पटशणा' इति स्थातस्य ॥

पारावताङ्घाः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।

पारेति ॥ पारावत इवाङ्किरस्याः ॥ (१) ॥*॥ कटव-द्वाति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अवद्यपण्य-' (३।१।१०१) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ ज्योतिरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (४) ॥*॥ वतति । 'छतिः सौन्नः' । अच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ पद्य 'ज्योतिष्मत्याः' 'मास्त्रकांगणी' इति स्यातायाः ॥

वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्रायन्ती बस्तभद्रिका ॥ १५०॥

बेति ॥ वर्षासु भवं जातं वा। 'वर्षाभ्यष्ठक्' (४।३। १८)। 'सार्षिकं त्रायमाणायां क्षीवं वर्षाभवे त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ त्रायते । 'त्रेक् पालने' (भ्वा० आ० अ०)। ज्ञानन् (३।२।१२४) चानम् (३।२।१२९) वा। ('ज्ञायमाणा वार्षिकं की रस्यमाणेऽमिधेयवत्' इति मेदिनी')॥ (१)॥ ॥ त्राणम्। त्राः । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) त्रा क्षयति । 'इ नतौ' (भ्वा० प० से०)। शतत (३।२। १२४)। (छीप् ४।१।६)। 'श्चप्यनोः--' (७।१।८१) इति सुम्)॥ (३)॥ ॥ ॥ वलारि 'ज्ञायमाण' इति स्वातस्य ॥

विष्यक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेति च।

वीति ॥ विष्ववसेनस्य प्रिया ॥ (१) ॥*॥ एकाति ।

किस् (३।३।९०४) । प्रयोदरादिः (६।३।९०९) । बतु—
'गर्वति हिनस्त रोगम्' 'गृषु हिसायाम्' किन् (३।३।९४)इति व्याख्यातं मुकुटेन । तन । उक्तधातोरदर्शनात् । कर्तरि
किनोऽर्सभवाव । 'अय मृष्टिः सक्तस्तगनीवदरयोः किनाम्'
(इति मेदिनी) ॥*॥ 'गृष्टिः' इति पाठान्तरम् । घर्षति । 'गृषु
संघर्षे' (भ्वा० प० से०) । किस् (३।३।९०४) । 'गृष्टिः खी
घर्षणस्पर्धाविष्णुकान्तासु ना किशे' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ वराइस्थेयम् । प्रियत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।९२०)
इत्यम् 'बाराही मातृभेदे स्याद्विष्यक्तेनप्रियोवधाँ' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ बदति । 'बद् स्थैयें' (भ्वा० प०
से०) । बाहुलकादरन् । 'ब (भ्र) द्रुरा गृष्टिकार्पस्योरेलापर्थां स्त्रियो, पुमान् । कर्पासस्यास्त्रि, बद्दी कोले क्रीवं तु तत्कले'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वाराहीकन्द' इति
स्थातायाः ॥

मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्

मार्केित ॥ मारयति । किए (३।२।१७८)। मारि केश-शंक्ष्रियनाशने कूयते । 'कुट् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)। 'ऋरोरप्' (३।३।५७)॥ (१)॥ शा श्वह इव राजते । 'राज् दीसों' (भ्वा० उ० से०)। अन् (३।१।१३४)। ('अथ भूकराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कवे भ्रमरे' (इति मेदिनी)। 'शृहरजः' इति पाठे शृह इव रजोऽस्य। सान्तोऽदन्तोऽपि। रजशब्दस्य द्वैषिध्यात्। 'स्थान्मार्कवो भृक्करजः शृहराजः सुजागरः' इति रभसात्॥ (२)॥ ॥ ह्वे 'भृक्कराज' इति स्वातस्य॥

काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥

काकेति ॥ काकान् मधते । 'मिष धारणोच्छायपूजनेषु' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) । आगमशास्त्रस्यानिस्यान नुम् ॥ (९) ॥*॥ वायसानामियम् । 'तस्यदम्' (४।३१९२०) इत्यण् । 'काकोदुम्बरिकायो च काकमाच्यां च वायसी' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकमाच्याः' 'कविषया' इति स्यातायाः ॥

शतपुष्पा सितच्छन्नाऽतिच्छन्ना मधुरा मिसिः। अयाक्षुष्पी कारवी च

शते ति ॥ शतं पुष्पाण्यस्याः । 'सत्व्काण्ड-' (ग० ४। १।४) इति टाप् ॥ (१) ॥ ॥ सितं बद्धं शुक्रं वा छत्रमस्याः ॥ (२) ॥ ॥ छत्रमतिकान्ता । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥ ॥ ॥ अधुरस्त्यस्याः । 'कषशुषि-' (५। १।९००) इति रः । 'म्युरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरीमिदोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (वि० प० ते०) । इन् (उ० ४।९९८) । पृषोदरादिः (६।३।९०९) । 'मिसिः सा मधुरामांस्योः शतसुष्पाजमोदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ स्रावि पुष्पाजमोदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ स्रावि पुष्पाजमोदयोः' । गीरादित्यस्य (४।

१।४१) डीष् । यसु—'पाककणं—' (४।१।६४) इति डीष्— इस्माह मुकुटः । तत्र । 'सद्व्काण्ड—' (ग० ४।१।४) (स्व० ६४) इस्प्रच तदपवादस्यात् ॥ (६) ॥४॥ के आरीति । प्रमाण्यम् । यसु मुकुट आह—कारोरियम् कारवी इति । तत्र । 'इद्धाच्छः' (४।२।११४) इस्प्रस्याणपवादस्यात् । 'कारवी मधुरायीप्यत्वकपत्रीकृष्णजीरके' इति मेदिनी ॥ (७) ॥४॥ सप्त 'मधुरायाः' 'सोंफ' इति स्थातायाः । मन्सद्यम् 'इंधान् चसी' इति स्थातायाः—इस्रोके ॥

सरणा तु प्रसारिजी ॥ १५२॥

तस्यां कटंभरा राजवला भद्रवलेति व।

सरेति ॥ सरति । 'स गती' (भ्रष्ठा॰ प॰ अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।०८) इति बुन् ॥ ॥ ल्युटि (३।३।१९१)
'सरणी' इत्यपि । 'सरणा सरणी नार्वा कटंभरा महावळा'
हति हदः ॥ (१) ॥ ॥ प्रसार्थतेऽक्रमनया । 'करणा-' (१।३।०
१९१) इति ल्युट् ॥ ॥ 'सारणी' इत्यपि । ('सारणी'
राक्षसान्तरे) । हम्मेदे ना, प्रसारण्यां खल्पनपां न सारिणी'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ कढं विभाति । 'संज्ञायां भतृ-'
(३।२।४६) इति खन् ॥ (३) ॥ ॥ ॥ वलानां बलप्रवानां
राजेष । राजदम्तादिः (२।२।३१) ॥ (४) ॥ ॥ मदं
बलम्याः ॥ (५) ॥ ॥ ॥ पच 'कुक्तप्रसारिणी' इति
ख्यातायाः ॥

जनी जत्का रजनी जनुकृषणवर्तिनी ॥ १५३ ॥ संस्पर्या

जनीति ॥ जायते आरोग्यमनया । 'जनिष्णसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) । 'जनिष्ण्योश्व' (७।३।३५) इति न इद्धः । 'कृदि-' (ग० ४।९।४५) इति वा डीष् । 'जनी वीम-न्तिनीवस्कोरुएसावोषधीभिदि' (इति मेदिमी) ॥ (१) ॥॥॥ जायते । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'उल्काद्यश्व' (उ० ४।४१) इति साधुः ॥॥॥ जनुशब्दात् 'संद्वायां-' (५।३।७५) इति कनि 'जातुका' च ॥ (२) ॥॥॥ रज्यतेऽनया । 'रज्ञ रागे' (भवा० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।१९०) इति ल्युट् ।-'त्यजरज-' (३।२।१४२) इति निपातनात् केच्दि-

१—१६ं च 'धिनुणि च'। जिनुणि चोषसंक्यानं कर्तव्यम् । राजी ।
धिणुनि निपातनारिसदम् । किं निपातनस् । 'त्यजरज-' (११२१४२)
इति । अश्वक्यं धातुनिदेशे निपातनस्माश्रयितुम् । इह हि दोषः
स्यात् । 'न्दशनइः करणे' (११२१६८२) । दंद्रा । नैतदातुनिपातनम् ।
किं तर्वि प्रस्यान्तस्येतद्यम् । तस्यि प्रस्यये छोपो अवसि' इति
आच्येण प्रस्यान्तस्येति । श्वन्तस्येत्यर्थः । यक्षुक्निकृत्यर्थयः तत्र
शिवदेशः । यक्षुकन्ताद्रजेर्ने भवति' इति कैयटेन च विषद्यम् ।
तस्मात् (१४१४१) क्षीय् इति वोध्वम् ॥

शाकमेवाः स्युः

ि शाकिति ॥ कलम्ब्याचाः पश्च शाकेनेदाः स्युः । 'शाकास्यं पंत्रपुष्पादि' इस्तत आरभ्य च । 'मण्ड्कपणीं पालक्का चिक्रिका चाण्युपोदिका । चान्नेरी हिल्मोचा च कलम्बी शाकजातवः' इसि माला ॥

दूर्वा तु शतपर्विका।

सहस्रवीर्याभागव्यौ रहानन्ता

दुर्चेति ॥ द्वंति, द्वंते वा । 'द्वीं हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । घम् (३।३।१९) वा । 'उपधायां व' (८।२।७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥॥ वातं पर्वोध्यस्याः । 'होषात्' (५।४।१५४) इति कप् । वातं पर्वेति । 'पर्वे पूर्ण' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'द्यात-पर्विका तु द्वीयां वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ सहस्रं वीर्याण्यस्याः ॥ (३) ॥॥॥ मृगोरियम् । 'भागंची पार्वेतिश्रियोः । द्वीयाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ छिनापि रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (५) ॥॥॥ न अन्तो यस्याः । 'अनन्ता च विशस्यायां वारि-वाद्वेयोरपि । कणादुरालभाषध्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुह्न्योः स्वाद्वनन्तं सुरवरमंति । अनन्तः केशवे शेषे प्रमाणित्यथे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥॥॥ वट् 'क्वांचाः' ॥

अथ सा सिता ॥ १५८ ॥

गोलोमी दातवीर्या च गण्डाली राकुलासकः।

अधेति ॥ सा दूर्व । सिता गुक्का । गोलोमसु जाता । 'तन्न जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकलाज वृद्धिः । 'गोलोमी खेतदुर्वायां स्याद्वचाभृतकेशयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ । शतं वीर्याण्यस्याः ॥ (२)॥ ॥ ॥ गण्डति । 'गिड क्वनेकदेशे' (४वा० प० से०)। बाहुलकादालञ् । गण्डमलित द्वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'टिक्टा-' (४।१।१५) इति कीप् । गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (३)॥ ॥ ॥ शकुलस्य मत्स्य-स्येवासि यस्य । 'अश्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । सार्थे कन् (५।३।७५)॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'गुक्कदूर्वायाः'। सामी तु—परे हे वूर्वामेदस्य—इत्याह॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥१५९॥

कुर्विति ॥ कुरून् विन्दति । 'विद्धु लामे' (तु॰ उ॰ छ॰) । 'अनुपसर्गाहिम्प॰' (३।१।१३८) इति शः । 'कुरू-विन्दं रममेदे मुस्ताकुल्माधयोः पुमान्' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥*॥ मेघनामानि नामान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ मुस्तयति । 'कुस्त संघाते' तुरादिः । अन् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ म्हुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ मत्वारि 'मुस्तायाः' 'मोसा' इति कमातायाः ॥

स्यान्द्रमुस्तको गुन्द्रा

स्यादिति ॥ अन्दते । 'अदि कत्याणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'ऋजेन्द्र-' (उ॰ २११८) इति साष्ट्रः । अदं करोति वा । 'तत्करोति' (वा॰ ३१९१२६) इति व्यन्तादच् (३१९१ १३४) । अद्रक्षासी मुस्तकश्च ॥४॥ 'अद्रम्' अपि नाम । 'अद्रम्' अपि नाम । 'अद्रम्' साम्मक्त हेन्नि मुस्तके करणान्तरे' इति हृदः ॥ (१) ॥४॥ गां जलं द्वाति । 'द्वा गती' (अ॰ प॰ अ॰) 'आतो-ऽनुप-'(३१२१३) इति कः। पृषोदरादिः (६१३१९०९)। 'गुन्द्र-स्तेजनके श्री तु प्रयंगी अद्रमुस्तके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥४॥ हे 'नगगरमोथा' इति स्यातस्य ॥

चूडाला चक्रलोबरा।

चूढेति ॥ चूडास्त्यस्याः । 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरः स्थाम्' (पाराष्ट्र) । 'चूडाला त्वटायां स्नी चूडावति च वाच्यवत्' (इति मेविनी)॥ (१)॥*॥ चकं लाति । 'आतो-ऽनुप-' (३१२१३) इति कः॥ (२)॥*॥ उचटति । 'वट गती' (अवा॰ प॰ से॰) अन्तर्भावितष्यर्थः । अच् (३१९। १३४)॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'मुस्ताविदोषस्य'॥

वंशे त्वष्सारकर्मारत्वविसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥ शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः।

बंदो इति ॥-वमति । 'दुवम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प० से॰) 'वृश्वमिकुभ्यः शक्'—इति मुकुटः । तचा । उक्तसू-त्रस्योज्ज्वलदत्तादिवृत्तिष्वदर्शनात् । अनुनासिकलोपस्य (६।४। ३७) उपधारीर्घस्य (६।४।९५) च प्रसङ्गाच । कुशभृशयो-र्घात्वन्तरेण सिद्धत्वाच । वनति, वन्यते, वा । 'वन शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकाच् शः। उद्दयते, वष्टि, वा। 'वश कान्ती' (अ० प० से०) घम् (३।३।९९)ा संज्ञापूर्वक-त्वाज वृद्धिः । अच् (३।९।९३४) । 'संख्या वंइयेन' (२।९। १९) इति निर्देशाश्रुम् । 'खंद्गो वेणी कुले वर्गे पृष्ठाद्यवय-वेऽपि च'(इति विश्वः) ॥ (१) ॥∗॥ त्वकृत्वचि वा सारोऽस्य ॥ (२) ॥≭॥ कर्म कियामृच्छति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ 'हलदन्तात्–' (६।३।९) इति वा लुक् ॥ (४) ॥ 🕬 तृणेषु ध्वज इव ॥ (५) ॥ 🕬 शतं पर्वाण्यस्य ॥ (६) ॥*॥ य**व इ**न फलान्यस्य । **'यञ्चफलो मां**सिकायां कुटजत्वचिसारयोः' इति हैमः ॥ (v) ॥*॥ वेणति । 'वेण निशामनवादित्रादानगमनञ्चानचिन्तासु' (भ्वा० उ० से०)। बाहुरुकादुः । यद्वा अजति 'अजिवृत्तीभ्यो निव्व' (उ० ३।३८) इति णुः। 'अजेर्वी-' (२।४।५६)।--वयन्ति शोभन्ते खनेन। 'वी' धातोः 'घेम्सादयश्व' इति नुः, जत्वं च--इति सुभूतिः। तज उक्तसूत्राभावात् । 'वी' भातोरादादिकत्वेन 'वयन्ति' इति रूपाभाषाय । 'केणुर्नुपान्तरे । त्वक्सारेऽपि व पुंसि स्यात्' (इति मेरिकी) ॥ (८) ॥३॥ मस्कते, अवेन वा । 'मस्क गती' (अवा० का॰ से॰) । बाहुसकादरः । सद्धा- महते । 'मिक मण्डने' (४वा॰ आ॰ से॰) जरः । आगमशा-इस्मानित्स्त्वात्र तुम् । 'मस्करमस्करिणो चेणुपरिज्ञाजकयोः' (६१९।९५४) इति सुद्धा (९) ॥॥॥ तेजयति शक्कमिं वा । वन्चादिल्युः (३।९।९३४।) । युच् (त० २।७८) वा ॥ (९०) ॥॥॥ दश 'क्वेणोः' ॥

वेणवः कीचकास्ते स्युर्वे स्वनन्त्यनिलोज्जताः ॥१६१॥

वेणेति॥ ये वेणवोऽनिलेनोद्धतास्ताविताथालिता वा शब्दायन्ते । चीकति । चीकयते वा । शब्दायते । 'चीक मर्षणे'
(बु॰ उ॰ से॰)। 'चीकयतेराणन्तविपर्ययथ' (उ॰ ५।३६)
इति बुन् ।—पृषोदरादित्वात् (६।३।९०९) आधन्तविपर्ययथ
— इति मुकुटः। तद् उक्तसूत्रादर्शनमूलकम् । यद्वा 'की' इत्यव्यक्तम् वकते । 'चक मृह्यादों' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच्
(३।९।२२४)। 'संहायो कन्' (५।३।७५) कुन् (उ॰ २।३२)
वा । 'कीच' इत्यव्यक्तं कायति मूलविभुजादिकः (वा॰ ३।२।५)
'धान्येभ्योऽपि-'(वा॰ ३।२।९०९) इति डो वा । 'कीचको
देल्यभिद्वाताहतसस्त्रनवंशयोः' (इति मेदिनी)॥ (९)॥॥॥

एकम् 'वाताहतवेणूनाम्' ॥ प्रन्थिनी पर्णयक्षी

प्रनिधिति ॥ प्रस्थते 'प्रथि कौटिल्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'सर्वधातुभ्य इन्' (ड॰ ४।११८) 'प्रक्रिश्चसु प्रनिधिपणं ना बन्धे हरभेदपर्वणोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ।।।।।। पर्यति । 'पर्व प्रणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकारकनिन् । 'पर्च क्रीबं महे प्रम्था प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधी विषुवत्प्रमृतिध्वपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ पिपर्ति 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । 'अर्तिपृवपि-' (ड॰ २।११७) इत्युस् ॥ ॥ बाहुलकादुप्रत्यवे उदन्तोऽपि । 'मज्जा सारो, प्रनिधः प्रकः, परागः कुमुनरेणः' इति पुंस्काण्डे रक्षकोषात् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'वंशादिष्रन्थेः' ॥

गुन्द्रस्तेजनकः शरः।

गिवति ॥ गोदते । 'गुद कीडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । बाहुरूकाद्द । पृषोदरादिः (६१३।९०९) । 'गुन्द्रश्तेजनके क्षां तु प्रियंगी भद्रमुस्तके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ तेज-सति । 'तिज निशाने' चुरादिः । ज्वल (३।१।९३३) । कुन् (उ० २।३२) वा ॥ (२) ॥ ॥ । भ्यणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) अस् (३।१।९३४) । 'द्वारस्तजनके वाणे दच्यमे ना दारं जले' (इति मेदिनी) ॥ ॥ "सुरस्तु मुखो बाणाख्यो गुन्दस्तेजनकः शरः' इति वाचस्पतेर्दन्सादिश्व । सरति । 'स्व गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अस् (३।९।९३४)

१—'संद्रायां कन्' (५।१।७५)। कुन्। (४० २।१२) वासती लिख-तमस्त । तत्तु ककारक्यभवणायस्था मिह्नसमिव भाति । चकवातीर्वम-सर्वे कनः संवतावये कुनः सर्वेश(आंस्वे: ॥ ॥ (३) ॥ ॥ त्री**ण 'शरख' 'सरहरी' इति व**पातस्य ॥ नडस्तु धमनः पोटमलः

नड इति ॥ नडति 'नड गहने' ()। अष् (३।१। १३४)॥ (१)॥ ॥ धमति । 'धम ध्वाने' सीत्रः। धम्यते वा 'वहुलम्–' (उ० २।७८) इति युच्। यसु—'ध्यो धमधे क्षत्रं नत्रत्यो धमादेशश्च—इत्याह मुक्टः। तण । उक्वलदस्तादिष्वेतत्स्त्रत्यादर्शनात्। कुन्प्रकरणे वर्शनात्। सीन्त्रधातुना गतार्थत्वाच । 'धमनो नटे। कूरे अखाध्यापके चधमनी कंषरा शिरा। हरिदा च' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ ॥ धोटेन संश्वेषण। गलति 'गल अदने' (भ्वा॰ प॰ सै॰)। सवणे (चु० आ॰ से॰) अच् (३।१।१३४)। 'अष पोर्श्वाखः पृंति नटे च काशमत्स्ययोः' (इति मेदिनी) (१)॥ ॥ त्रीकि 'धमनस्य' 'नहःः' इति स्थातस्य॥

अधो कारामिखयाम्॥ १६२॥

रक्षुगम्धा पोटगरुः

अधिति ॥ काशते । 'काग्ट चैर्सा' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) 'काद्यास्तृणे रोगमेदे' (इति हैमः) ('काद्यीवाराणसीपुरी' (इति मेदिनी) । 'काद्यीकादाश्व तु-णवाचकः' इति कामेदः । गौरादिनीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ इशुवद्गन्धोऽस्याः । समासान्तविचेरनित्यतावेर्त्वम् (५।४। १३५) । 'इशुगन्धा कोकेलको कोष्ट्रणं काशे च गोश्वरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (पोटगलो व्याख्यातः) ॥ (३) ॥*॥ त्रीण 'कादास्य'॥

पुंभूमनि तु बल्बजाः।

पुनिसि ॥ बलते । 'वज संवरणे' (भ्वा० भा० से०) किप् (३१२१९०८) वजति । 'वज गती (भ्वा० प० से०)। अच् (३१९१९३४) वल् चासी वजधा 'एको वस्वजः' इति (११२१ ४५ स्त्रे) आध्यकारवचनादेकत्वेऽपि ॥ (१)॥॥ एकम् 'चगइ' इति हयातस्य ॥

रसाल श्रुः

रसेति ॥ रसेनालति, अख्यते, वा=पूरयति पूर्यते, वा। 'अल भूषणादाँ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अव (३।१।१३४) वस् (३।३।९२) वा। 'रसालं सिहके वोले रसालश्रेक्षच्तयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ । इष्यते। 'इष इष्लायाम्' (तु॰ प॰ से॰) 'इवेः क्सुः' (उ॰ ३।१५७)। 'पढोः कः सि' (८।९।४१)॥ (२)॥ ॥ । दे 'हसोः'॥

तन्तेदाः पुण्यंकान्तारकादयः ॥ १६३ ॥

तिवृति ॥ कोषकाराया भाविषा एकम्बे । 'द्रश्वः कर्क-दको वंशः कान्तारो वेकुतिः छतः । द्रश्वरन्तः पौण्डक्षः रत्तात्वः युक्तमास्कः' । पुण्यन्ते । 'पुष्टि कुल्क्ये' (भ्याः प • हे •) । 'स्काबी-' (उ॰ २१११) इस्वादिमा रक् ॥*॥ प्रशायणि (५। ११२८)। पौण्डः। 'पुण्डे ऽक्षी पुण्डकः सेट्यः पौण्डुको-ऽतिरसी मधुः' इति वाचस्यतिः। 'पुण्डो देखविशेषेक्षमे-दयोरतिमुक्तके। (चित्रे कृमी पुण्डरीके पुंभृष्ति नीषृदन्तरे॥)' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ कान्तं रसमृच्छति। 'ऋ गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। स्वायं कन् (५।३। ७५) ण्युल् (३।१।१३३) वा॥ (२)॥*॥ द्वे 'इक्षुमेदस्य'॥

स्याद्वीरणं वीरतरम्

्र स्यादिति ॥ विं पक्षिणमीरयति । त्युः (३।१।१३४) । युन् (उ॰ २।७८) वा ।—विश्विष्टजनमीरयति । 'श्रूर वीर मिकान्ते।' (चु॰ भा॰ से॰)—इति मुकुटः । तम्र । विम्रह-प्रदर्शनधातूपन्यसनयोविंग्रहतात् ॥ (१) ॥॥। अन् (२।२।१५७) इति तर्प । 'स्यादीरणे वीरत्तरं वीरक्षेष्ठे शवे च ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥। हे 'तृणभेदस्य' 'गाँडर' इति स्यातस्य ॥

मूलेऽस्योद्यारमस्त्रियाम् । अभयं नलदं सेन्यममृणालं जलारायम् ॥ १६४ ॥ लामजकं लघुलयमवदाहेषुकापथे ।

मूल इति ॥ वीरणस्य भूले । उदयते । 'वदा कान्ती' (अ० प० से०) 'वशेः कित्' (उ० ४।३१) इतीरन् ॥ (१) ॥*॥ न भयमस्मात् । 'अभया स्नी हरीतक्यामुशीरे च नपुं-सकम् । निर्भये वाच्यलिकः स्यात्' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥ । नलं गन्धं ददाति, दयते वा । 'डुदाञ दाने' (जु० प॰ भ॰), 'देङ् पाटने' (स्वा॰ आ॰ अ॰) वा। 'आतोsaप-' (३।२।३) इति कः । 'नळदं स्यात्युष्परसोशीरमांसीयु न द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ सेवितुमर्हम् । 'षेवृ सेवने' (भ्वा॰ क्षा॰ से॰) । अहें प्यत् (३।३।१६९) । 'सेक्यं क्लीबमुत्तीरे स्यात्सेवाई पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी) -ll (४) ll∗ll मृणालमिव । साध्इयेऽत्र नञ् ll∗ll 'मृणालम् अप्यत्र'। 'मृणालं नलदे क्लीबं पुनपुंसकयोबिंसे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ 🕬 जले आरोते । अच् (३।१।१३४) यहा जलो जह भाशयो यस्य । 'जलाशयो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ लाति दोषान् अच् (३।१।१३४) किप् (३।२।१७८) वा । ला मज्जा सारोऽस्य । कप् (पा४।१५४) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (७) ॥४॥ लङ्घते होगान् । लङ्क्यते वा भूस्थलात् । 'लघि गतो' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'लङ्बिबंस्पोर्नलोपश्च' (उ० १।२९) रुघु लीयते। 'लीङ् क्षेषणे' (दि॰ आ॰ अ॰)। अच् (३।१।१३४) समस्तं नाम ॥×॥ व्यक्तमपि । 'लामजकं **सुवासं** स्यादमृणालं लयं **छच्च'** इति सुश्रुतः । 'राम**जनं सुनाराः** स्पादमृणालं लयं छषु' ॥ (८) ॥*॥ अवलीयते दाहोऽस्मात् ।-अवरीयते दाहोऽनेन, इति-'अवदानम्' इति तु खामी-इति मुकुटः । तजः। स्वासिमन्थेऽदर्शनात् । 'अवशीयते दाहोऽनेन' इति स्वामिना व्याख्यातलाच ॥ *॥ केचित्तु—'अवदाहेष्टम्' 'काप-थम्' इति नामद्वयमाहुः । 'ठामज्जकं रुषुलयमवदाहेष्टकापथे । अवदानसिन्द्रगुप्तमवदाहेष्टकापथे' इति वाचस्पतिः ॥ (९) ॥ *॥ इष्टं कापथमस्य । अधोवायुकरत्वात् । यदा इष्ट-केव दृढः पन्था यस्य, इष्टकायामपि पन्था यस्य, इति वा ॥ (९०) ॥ *॥ दश्च 'वीरणमूलस्य' 'खरा' इति ख्यातस्य ॥

नलादयस्तृणं गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५॥

नलेति ॥ तृणजातयः । तृष्यते । 'तृणु अदने' (त॰ उ॰ से॰) । घत्र् (२१२१९) । संज्ञापूर्वकरवाहुणो न । घत्रपं कलु परिगणनाज ॥ (१) ॥ ॥ गिरति, गीयते वा । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰) । 'मो मुट् च' (उ॰ ११९५) इत्युतिः () ॥ (१) ॥ ॥ १यायते । '२वैङ् गतीं' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) 'पिनाकादयश्च' (उ॰ ४१९५) इति साधुः । यद्वा इयामं वर्णमकति । 'अक गतीं' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अण् (३१२१९) ॥ ॥ '३यामाकः इयामकोऽपि च' इति हलायुधः । तत्र मूलविभुजादिके (वा॰ ३१२१५) शकन्वादिलम् (वा॰ ६१९९४) वोध्यम् । यत्तु—'३याल्र्ध्रभ्यो मकन्'—इत्याह मुकुटः । तत्र । तस्योणादिवृत्तावदर्शनात् (साँवा इति ख्यातः) ॥ (१) ॥ ॥ प्रमुखदाब्दान्नीवाराद्याः । मुकुटलु— अनन्तराः कुदादयो व्यवहिताश्च कक्कुकोद्ववादयो एहीताः— इत्याह । कोदवादीनामेवं सति इविष्यलापातात् ॥

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रम्

अस्मीति ॥ की बोते । 'अन्येभ्योऽपि-'(वा० ३।२।१०१) इति उः । यहा कुर्यति । 'कुशिर क्षेषे' () । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'कुशो रामसुते द्वीपे पापिष्ठे योकमत्तयोः । कुशी फाले कुशो दर्भे कुशा वल्गा कुशं जले' इति हैं सः) ॥ (१) ॥ ॥ कुथ्यति । 'कुथ पूतीमावे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । -'कुथति'-इति साम्युक्तविष्रहिश्चन्त्यः । 'कुथः ल्लीपुंसयोवेणें कम्बले पुंसि बहिषि' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥ ॥ ॥ ॥ इभ्यते । 'इमी प्रन्थे' (तु० प० से०) । घम् (३।२।१८५) इतितः । 'प्रांत वर्षणे कुशे । ताम्रे पयसि च झीवं मेध्ये स्यादभिधे-यवत्' (इति मेदिनी)॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'दर्भविशेष्यवत्' (इति मेदिनी)॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'दर्भविशेष्यवत्' ॥

अथ कत्नृणम्।

पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ॥ १६६ ॥

अधेति ॥ कृत्सितं तृणम् । 'तृणे च जातौ' (६।३।१०३) इति कोः कदादेशः । ('क्क्नुणं तृणमित्धृक्ष्योः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'पौरं त्रिषु पुरोङ्कते कत्तृणे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥*॥ घोमनो गन्धः । सुगन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठम् । 'सौगन्धिको गन्धवणिक् सौगन्धिकं तु कत्तृणे । गन्धोत्पळे पदारागे कहारे' इति हैमः॥ (३) ॥*॥ ध्यायन्ते पद्मभिः। 'ध्ये चिन्तायाम्' (भवा० प० अ०)। बाहुलकानमक् । ('ध्यामं दमनके गन्धनृणे दयामेऽन्भिधेयवत्' इति विश्वः)॥ (४) ॥*॥ देवैरवते स्म । कः (३। १।९०२) 'अदो जिधवर्यिति किति' (२।४।३६)॥ (५) ॥*॥ रोहति । 'कहेर्षदिख' (उ० १।४०) इति टिषच्। 'कतृणे सौहिषं क्रीवं पुंलिको हरिणान्तरे' इति मूर्धन्यान्ते रमसः॥ (६)॥*॥ षट् 'रोहिस्न' इति ख्यातनृणविशेषस्य॥

छत्रातिच्छत्रपाल हो।

छन्नेति ॥ छदति, छादयति, वा । छद अपवारणे । त्रन् (उ॰ ४।१५९) 'इसम्ब्रन्किषु च' (६।४।९७) इति हस्तः । 'छन्ना मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरुश्चिलीन्ध्रयोः । नपुंसकं चात-पत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतिकान्तर्छत्रम् ॥ (२) ॥*॥ पालं क्षेत्रं हन्ति । 'अमनुष्य–' (३।२।५२) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलजन्तरणविशेषस्य'॥

मालातृणकभूस्तृणौ ।

मालेति ॥ मालाकाराणि तृणान्यस्य ॥ (१) ॥ ॥ भुव-स्तृणम् । पारस्करादिलात् (६।१।१५७) मुद् । 'भूर्' अव्ययं वा ॥ (२) ॥ ॥ हे 'तृणविशेषस्य'। खामी तु— छत्र।दि-पद्य पर्यायानाह् ॥

शब्पं बालतृणम्

श्राष्पमिति ॥ शस्यते । शुष्यति, वा 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'शुष शोषणे' (दि॰ प॰ छ॰) वा। 'खष्पित्वाल्पशष्प-' (उ॰ ३।२८) इति साधुः।—'नीपादयः' इति पः—इति मुकुटलु चिन्त्यः। उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषु 'नीपादयः' इति स्त्राभावात्। 'शष्पं बालतृणे स्मृतम्। पुंसि स्यात् प्रतिमाहानौ' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ बालं तृणम्॥ (२)॥॥॥ हे 'नवतृणस्य'॥

घासो यवसम्

चेति ॥ अशते । घम् (३।३।९९) 'घमपोख' (२।४।३८) इत्यदेघेस्ट ।—'घस्यते'—इति विग्रह्णन्तौ स्वामिमुकुटौ चिन्तौ । घसेः सर्वत्र प्रयोगाभावात् । अन्यथा 'घमपोख' (२।४।३८) इति स्त्रवैयध्योपातात् ॥ (९) ॥*॥ यौति, यूयते, वा। 'यु मिश्रणेऽमिश्रणे च' (अ० प० से०)। 'वहि-युभ्यां णित्' (उ० ३।९९९) इत्यसच् । संज्ञापूर्वकताम शृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ दे 'गवाद्यवनीयम्णिविदोषस्य'॥

तृणमर्जुनम् ॥ १६७॥ तृणमिति ॥ तृष्यते । 'तृषु अवने' (त॰ उ॰ से॰)। भमर॰ २४ षञ् (३।३।१९) संज्ञापूर्वकत्वाज गुणः ॥ (१) ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'तृणास्यायां चित्' (उ॰ ३।५९) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुमे पार्थे कार्तवीयंमयूरयोः । मातुरेकस्रतेऽपि स्याद् धवले पुनरन्यनत् । नपुंसकं तृणे नेन्न-रोगे स्याद् अर्जुनीगिव । उषायां बाहुदानयां कुद्दन्यामपि चं क्रचित' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हे 'तृणमात्रस्य' ॥ तृणानां संहतिस्तृण्या

तृषेति ॥ तृणानां संहतिः समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४। २।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तृणसमृहस्य' ॥

नज्या तु नडसंइतिः।

नेति ॥ नडानां संहतिः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥ शा एकम् 'नडसमूहस्य' ॥

तृणराजाह्नयस्तालः

तृणेति ॥ तृणानां राजा । 'राजाहःसिखभ्यष्टच्' (५।४। ९१) तृणराज इत्याह्रयो यस्य ॥ (१) ॥ ॥ ताल्यति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । पचायच् (३।१।१३४) । 'तालः करतलेऽङ्गुष्टमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालिकयामाने करस्काले हमान्तरे । वायमाण्डे च कांस्यस्य त्सरी ताली जटौषधो । झीवं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ ॥ ॥ तलित । अच् (३।१।१३४) 'तलुश्चपेटे तालकी तलं ज्याधानवारणे । त्सरी स्वभावधरयोस्तश्चीषाते च संमतम्'॥ (२) ॥ ॥ ॥ हे 'तालस्य'॥

नीलिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥

नालीति ॥ नलति, नल्यते, वा । 'णल गन्धे' (भ्या॰ प॰ से॰)। बाहुङकादिण्। केन वायुना ईयंते । 'ईर प्रेरणे' (अ॰ आ॰ से॰)। घम् (३।३।९९) नालिक्षासौ केरख ॥ ॥ ॥ किपिलिकादिः (वा॰ ८।२।९८) (नारिकेलः)॥ (९)॥ ॥ ॥ । लक्षति, 'लिग गतौ' (भ्या॰ प॰ से॰)। बाहुलकाद् अलब् दीर्घञ्च। गौरादिः (४।९।४९)॥ (२)॥ ॥ हे 'नारिकेल्लस्य'॥

घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरः

घोण्टेति ॥ घोणते । 'घुण श्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् टः । 'घोण्टा तु बदरीप्गृक्षयोरिष योषिति' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥॥ पवते, पुनाति, वा । 'पृष् प-वने' (भ्वा० आ० से०) । 'छापृष्ठिभ्यः कित्' (उ० १। १२४) इति गन् । मुकुटस्तु—पूज्यते मान्यते सेवनादिना फलद्वारेण, अनेन, वा । घिष कुत्वे पृगः—इत्याह् । तत्त । पृजेख्ररादिण्यन्तत्वेन णिलोपस्य स्थानिवस्वेन कुलाप्रसङ्गात्।

१—स्टिदीयरेफचतुर्थः 'नालिकेरिचित्तस्तिस्कः' इति दमय-न्तीक्षेत्रातः २ —रद्वितीयकचतुर्थः 'नारिकेकीमदाधीरेरिव नारिके-कीवनैः' इति वासवदसाक्षेत्रात् ॥

'मिन्नायामनिटः' (७१३।५३) इति वार्तिकाच । 'पूनः ऋगु-कसंघयोः' इति हैमः॥ (२)॥+॥ कामति । 'कमु पादवि-होपे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकादुः 'संज्ञायां कन्' (५। ३।७५)। 'क्रमुकस्तु पुनान् भद्रमुस्तके ब्रह्मदारुणि । फले कार्पासिकासाध्य पष्टिकालोध्रयूगयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ शा गुवन्खनेन । स्रंसकलात् । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु॰ प॰ अ॰)। 'पिनाकादयक्ष' (ड॰ ४।१५) इति साधुः । यत्तु मुकुटः-बाहुछकाहुणाभाव इति । तत्र । अस्य कुटादित्वात् ॥*॥ 'गुवाकोऽपि च गुचाकः' इति तारपालः । तत्र बाहु-स्रकादीर्घः ॥ (४) ॥ *।। स्वसिन्द्रियमाकाशं वा पिपतिं । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । मूलविभुनादिकः (वा॰ १।९।५) । 'बदोह्यपूर्वस्य' (७।९।९०२)। यत्तु—अचि (३।१।१३४) उल्लम् (७।१।१०२) आह् मुकुटः । तन्न । 'इ्त्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी–' (७।१।१०२) इति वार्तिकविरोधाः त्। यदपि—'पूरी आप्यायने' (दि॰ आ॰ से॰)—इत्ययं भातुक्पन्यस्तः । तदपि न । 'खपूरः' इति रूपप्रसङ्गात्। ('ख़्युरः ऋमुके भद्रमुस्तकेऽलसकेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पन 'पूगबुक्षस्य' 'सोपारी' इति ख्यातस्य ॥

फलमुद्वेगम्

अस्पेति ॥ अस्य पूगस्य । उद्गतो वेगोऽस्मात् । संसक-लात् । उद्विजन्तेऽनेन । 'ओविजी-' (तु॰ आ॰ से॰) । 'ह. लक्ष' (३।३।१२१) इति घम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ऋमुकफ-रूस' ॥

अस्य तु।

पते च हिंतालसहितास्त्रयः॥ १६९ ॥ सर्जुरः केतकी ताली खर्जुरी च तृणद्रमाः।

पत इति ॥ एते नालिकराशास्त्रयो हिंतालेन चतुर्थन सहिताः सर्जुराग्राम्च चलारः । तृणजातीया हुमाः । ज्ञाकपार्थिवादिः (वा॰ २१९१७८) हीनोऽह्यस्तालः । पृषोदरादिः (६१३१९०९) ॥ (१) ॥+॥ स्वर्जति 'स्वर्ज व्यथने' (भ्या॰ प॰ से॰) । 'सार्जिपिकादिभ्य करोलची' (उ० ४१९०) हृत्यूरः । 'सर्जुर्द रूप्यफलयोः सर्जुरः कीटवृक्षयोः' (इति हीष् । गौरादिः (४१९१४९) वा । 'सनस्वजुरि' इति ह्याता ॥ (१) ॥+॥ केतयति । कित निवासे (भ्या॰ प॰ से॰)। कुन् (उ० २१३२) णुल् (३१९१३४) वा गौरादिः (४१९१४९) ॥ (१) ॥+॥ ताल्यति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । अच् (३१९१३४)। जातिसात् (४१९१६३) गौरादिसात् (४१९१४९) वा हीष् ॥ (१) ॥+॥ 'तृणहुममेदानां पृथक्' एकैकम् ॥

रति वनौषधिवर्गविवरणम्॥

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः।

सिंह इति ॥ सिश्वति । 'थिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । 'सिश्वेः संज्ञायां हनुमी कश्व' (उ० ५।६२)। यहा हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रू॰ प॰ से॰) क्षत् (३।१।१३४)। पृषो-दरादिः (६।३।१०९) । 'स्तिष्ठः कण्ठीरवे राशो सत्तमे चोत्त-रस्थितः । सिंही तु कण्टकार्यां स्यात्' (इति मेदिनी)। 'सिही खर्भानुमातरि । वासाबृहत्योः क्षुद्रायाम्' (इति दैमः) ॥ (१) ॥*॥ मृगाणामिन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ पद्यते । 'पचि विस्ता-रे' (भ्वा॰ भा॰ से॰) पश्चं विस्तृतमास्यमस्य । यद्वा मुखं पा-दाध पद आस्वानीव यस्य । युद्धे मुख्यत्वात् ॥ (३) ॥*॥ ह-रिणी पिक्तले अक्षिणी यस्य । 'बहुबीही-' (५।४।११३) इति षच् ॥ (४) ॥*॥ केसराः स्कन्धबालाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५। २।१९५) इतीनिः । 'कैसरी तुरगे सिंहे पुंनागे नागकेसरे' (इति मेदिनी) ॥*॥ केचित् (केसरी) इति तालम्योष्म-मध्यमाहुः । के वारि किरसि वा शीर्थते । 'शु हिंसाय।मू' (श्रया ॰ प ॰ से ॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'हलद-न्तात्-' (६।३।९) इखलुक् । सोऽस्त्यस्य । इन् (५।२। ११५) ॥ (५) ॥ ॥ इरति । 'अच इः' (उ॰ ४। १३९)। 'हरिधन्द्रार्कवाताश्वद्यक्रमेकयमाहिषु । कपी सिंहे हरेऽजेंऽशो शके लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवत् पिन्नहरितोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् **'सिंहस्य' ॥**

शार्दुलद्वीपिनौ व्याघ्रे

शार्वित ॥ शारयति । 'शृहिंसायाम्' (क्या ॰ प ॰ से ॰)। खार्थणिचः किए । दूयते । 'वूङ् परितापे' (दि॰ आ॰ से॰)। अन्तर्भावितण्यर्थः । बाहुलकाह्नक् । यद्वा श्रणाति । पित्रायूलव् (उ०४।९०) बाहुलकादुक्द्वी । 'शार्दूलो राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तूत्तरस्थितः' (इति मेदिनी)।। (१) ॥ 🛊 । र्द्धा वर्णी ईयते । 'इङ् गती' (दि० आ० अ०)। बाहुरुकात् पो गुणाभावश्च । द्वीपाकार-रेखावरवाद् द्वीपं चर्मास्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ व्याजिप्रति । 'घा गन्धोपादाने' (भ्वा॰ प॰ भ॰) 'ब्यांकि घातेश्व जाती' (उ॰ ५।६३) इति कः । यद्वा 'भातश्वोपसर्गे' (३।९।९३६) इति इः। 'पाघा-' (३।१।१३७) इति शो न । 'जिघ्रः संज्ञायाम्-' (वा॰ ३।१।१३७) इति निषेधात् । 'व्याघ्रः स्यात्पंसि शार्द्छे रक्तरण्डकरज्ञयोः । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्थः कण्टकार्या त योषिति' (इति मेदिनी) ॥३ ॥ ॥ त्रीणि 'वाघ' इति ख्यातस्य ॥

तरश्चस्तु मृगादनः॥१॥

तरेति ॥ तरं गति भागं वा क्षिणोति । 'क्षिणु हिंसा-याम्' (त० उ० से०) । मितद्वादिडः (वा० ३।२।१८०) ॥ (१) ॥*॥ मृगमति । 'अद मक्षणे' (अ० प० अ०) ल्युः (२।११९२२)॥ (२)॥≠॥ हे 'तें हुआवाघ' इति स्थातस्य—इस्थन्ये । 'हुण्डातर' इति स्थातस्य—इति सुकृटः॥

वराहः सुकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किटिः। वृंष्टी घोणी स्तब्धरोमा कोडो भृदार इस्यपि॥२॥

बरेति ॥ परं श्रेष्ठमाहन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।९०९) इति डः। 'बराहो नाणके किरी । मेघे मुस्ते गिरो विष्णो' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ सवनम् । 'बुङ् प्राणि-गर्भविमोचने' (अ० आ० से०)। संपदादिः (वा० ३। ३।१०८)। दुवं प्रसवं करोति । 'कृषो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ 🖈 ॥ 'तालच्या अपि दन्त्याश्व शम्बद्गुकार्पांशवः' इति शमेदः । शुकोऽस्यस्य । खररोमलात् । रः । यदा भूकं राति । 'रा भादाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा 'क्यू' इति ध्वनिं करोति । अच् (३। 919३४)। टः (३।२।२०) वा ॥ (२) ॥ 🕬 घर्षेति । 'घृषु संघर्षे' (भ्वा • प० से •)। किच् (३।३।१७४) । 'घृष्टिः क्री घर्षणसर्घाविष्णकान्तासु ना किरो' इति विश्वः ॥ (३) ॥∗॥ कोलति पीनत्वात् । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा०प०से०)। अच् (३।१। १३४)। यद्वा कोलन्स्यङ्गान्यत्र । 'हलध' (३।३।१२१) इति घन्। 'कोलो मेलक उत्सङ्गेऽह्रपाल्यां चित्रके किरौ। कोलं च बदरे **कोला** पिप्पल्यां खव्यमेषजे' इति हैमः ॥ (४)॥*॥ पोत्रं मुखाप्रमस्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥ श। किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इग्रपध-' (३१९१२३५) । इति कः ॥४॥ 'किरिः' इति पाठे बाहुल-कात् किः। ('अथ किरः किरिः। भूदारः ऋकरः' इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ केटति । 'किट गतौ' (भ्वा०प० से०)। 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०)।—किटति—इति सुकुट-क्षिन्यः । किटेस्तौदादिकत्वाभावात् ॥ (७) ॥*॥ दंष्टास्यस्य । बीह्यादीनिः (५।२।१९६)॥(८)॥*॥ घोणा नासास्य। न्नीह्यादिः (५।३।९९६) ॥ (९) ॥∗॥ स्तब्धानि रोमाणि यस्य ॥ (१०) ॥*॥—क्रडति । 'क्रड घनत्वे' (तु० प० सै॰)। भन् (३।९।१३४)—इति मुकुटः । तन कुटादि-स्वाद्वणात्रसङ्गात् । कुडनम् । घन् (३।३।१९) । कोडोऽस्या-स्ति । अर्श क्षायम् (५।३।१२७) ।। (११) ।।*।। भुनं दार-यति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'सूक-रस्य' 🏻

कपिष्ठवंगष्ठवगद्याखामृगवलीमुखाः । मर्कटो वानरः कीद्यो बनौकाः

केति ॥ कम्पते । 'कपि चलने' (म्वा० आ० से०)।
'कुण्ठिकम्प्योर्नलोपश्व' (उ० ४।१४४) इतीन्। 'कपिनी सि-इके बाखामृगे च मधुसूदने' इति विश्वमेदिन्यी ॥ (१) ॥*॥ हवनम् । 'हुङ् गती' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।

३।५७) ह्रवेन गच्छति । 'गमथ' (३।२।४७) इति सन्। 'खग डिद्वा' (वा० ३।२।३८) ॥*॥ डिस्वामावे 'स्वंगमः' च । 'प्रवंगमध मण्डके तथा शासामृगेऽपि च' (इति मैं-दिनी) (२) ॥ ॥ 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।१।४८) इति डः। 'ग्रुचगः कपिमेकयोः । अर्कसूते' इति हैमः ॥ (३) ॥ शासाचारी मृगः पशुः । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २। ११७८) ॥ (४) ॥*॥ वलीयकं मुखमस्य । वली मुखेऽस्य---इति वा ॥ (५) ॥ 🕬 मर्कति । 'मर्क' भातुर्पद्णे । 'शकादि-भ्योड्टन्' (उ० ४।८१) मुकुटलु—मर्केः सीत्राद्रलायां मु-रादिलाद्विकल्पितणिचः 'शकादिभ्योऽटन्'-इसाह । तिष-न्त्यम् । मर्के श्रीरादिलाभावात् । यदपि-भ्रियते । 'जटम-र्कटौ' इति मृङोऽटन्ककारश्चान्तादेशः—इत्युक्तम् । तदपि निर्मृललादुपेक्ष्यम् ॥ (६) ॥*॥ वने भवं फलादि । अण् (४।३।५३) वानं राति । 'रा आदाने' (अ० प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । बानम् । 'वा गत्यादी' (अ० प० से०)। संपदादि किप् (वा० ३।३।१०८)। वि-गमनेऽपि नृणाति बालकम् । 'नृ नये' (क्या॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४)। वा किंचित् नरो वा ॥ (७) ॥*॥ 'की' इति शब्दमीष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ॰ आ॰ से॰) 'मूलविभुजा-' (वा॰ ३।२।१५) इति कः । यद्वा कस्य वायो-रपत्यम् । 'अत इव्' (४।१।९५) । किर्हनुमान् ईशो यस्य ॥ (८) ॥*॥ वनमोकोऽस्य ॥ (९) ॥*॥ नव **'बानरस्य' ॥**

मथ भहुके ॥ ३ ॥

ऋक्षाच्छमहामालुकाः

अथेति ॥ भक्षते । भक्ष हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०)। बाहुठकादुः । 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५) । यत्तु मुक्टेन 'यूकादयथ' इति स्त्रमुक्तम् । तदुब्वकदत्तादौ न दर्यते ।—भक्षति—इत्युक्तिः खामिमुक्कटयोध्वन्त्या ॥ ॥ उद्ध्वकादितात् (उ०४१४९) चीर्घमध्योऽपि । 'सह्युक्तो अनुको भन्न को भन्न इत्युद्धकादयध्य सः' इति पुरुषोत्तमः ॥ ॥ ॥ मन्नाधणि (५१४१२८) 'भाह्युकः' 'भाह्युकः' च ॥ (१) ॥ ॥ मन्नाधणि (५१४१२८) 'भाह्युकः' 'भाह्युकः' च ॥ (१) ॥ ॥ मन्नाधणि (५१४१२८) 'भाह्युकः' 'भाह्युकः' च ॥ (१) ॥ ॥ मन्नाधणि (५१४१२८) । 'मह्युक्तिः पर्वतमेदे स्याद्वाह्युके शोषके प्रमान् । कृत-वेधनेऽन्यिकं नक्षत्रे व नपुंसकम्' (इति मेदिनी)।—ऋक्षति—इति स्वामी चिन्तः । कृतः सीवादिकत्वात् ॥ (१) ॥ भा अच्छ आमिमुक्येन भन्नते । अच् (३१९१२४।— मन्नति—इत्युक्तिः स्वामिमुक्टयोधिन्त्या ॥ ॥ संवातिवृह्युक्तिः स्वामिमुक्टयोधिनस्व ॥ ॥ स्वात्विवृह्युक्तिः स्वामिमुक्टयोधिनस्व ॥ ॥ स्वात्ववृद्यम् ॥ स्वातिवृह्युक्तिः स्वामिमुक्टयोधिनस्व ॥ । 'अच्छः स्वात्व पृत्वि मन्नक्ति । (इति मेदिनी)। ('भाह्यः स्वात् पृति मन्नक्ति

१—'दधित कुद्दरमाजां यत्र मङ्कूम्यूनाम्' इति प्रयोगातः— इति स्वामिमुकुटौ । २—'अच्छमछुपरिवद्विद्दरन्ती' इत्यमिनन्द।— इति मुकुटः ।

शक्तमेदे तु न दृयोः । भह्नातक्यां क्षियां भह्नी' इति मे-दिनी ॥ (३) ॥*॥ मालयते । 'भल शामण्डने' चुरादिराकु-स्मीयः ।—मालयति—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (४) ॥*॥ च-लारि 'भालु' इति ख्यातस्य ॥

गण्डके खद्रखद्भिनी।

गण्डेति ॥ गच्छति । 'गम्लु गती' (भ्वा॰ प० अ०) । 'अमन्ताइः' (उ० १।९१४) । खार्थे कन् (५।६।०५) । यद्वा गण्डति संहतो भवति । 'गिंड वदनैकदेशे' (भ्वा॰ प० से॰) ण्वुल् (३।९१२३) 'गण्डकः पुंसि खक्षे स्यात् संख्याविद्यान् प्रमेदयोः । अवच्छवेऽन्तराये च गण्डकी सरिदन्तरे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (९) ॥ ॥ खडति । 'खड मेदने' (चु० प० से॰) । 'छापूखिभ्यः कित्' (उ० ९।९२४) इति गन् । 'खड्डो गण्डकर्ष्टकासिबुद्धमेदेषु गण्डके' (इति विश्वमेदिन्यो) । (२) ॥ ॥ खङ्काः श्रृङ्कमस्त्यस्य । इनिः (५।२।९९५) । 'खड्डी ना गण्डके मक्षुषोषे खक्षधरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'गंडा' इति ख्यातस्य ॥

लुलापो महिषो वाहद्विपत्कासरसैरिभाः॥ ४॥

खुलेति ॥ छुडति पक्के । 'छुड संश्लेषे' (तु॰ प॰ से॰)। मोति । 'आप्तु व्यासी' 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । डलयोरेकत्वम् । आ (स्वा०प०अ०) । अच् (३।९। १३४) । छुलक्षासावापक्ष । यद्वा । लुड्यन्ते । 'लुड विलोडने') भिदाबङ् (३।३।१०४) । जुला विलोडिता आपो थैन । 'छुल विमर्दने' इति सीत्रो धातुर्वा ॥*॥ ('ल्लुलार्यः' इति) अन्तस्थयकारान्तपाठे बाहुलकादायदप्रखयः ।—'लु-लिकुलिकिमिभ्य भायः'—इति मुकुटलिखितसूत्रमुक्व्वलद-त्तादिषु न पर्यामः । यद्दा भयते । 'भय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ सै॰)। भन् (३।९।९३४) । छलञ्चासावयञ्च ॥ (९) ॥०॥ महति, महाते, वा । 'सह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'भविमह्योष्टिषच्' (उ० १।४५)। यद्वा मंहते । 'महिङ् वृद्धी' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । आगमशासनस्यानित्यत्वान नुम् । **'टिहा−' (४।९।९५) इ**ति ङीप् ।। (२) ॥∗॥ वाहानां द्विषन्। बाहेषु द्विषन् वा । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात् समासः ॥ (३) ॥*॥ के जले आसरति । 'स् गती' (भ्या॰ आ॰ अ॰) । अच् (३।१।१३४) । यहा इंषत् सरति । स्थूलकायत्वात् । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ॥ (४) ॥ ॥ सीरोऽस्त्येषाम् । इनिः (५।२। १९५)। सीरिणां कर्षकाणामिभ इव । शकन्थ्वादिः (वा० ६।१।९४) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । यद्वा 'सीरोऽर्कहलयोः पुंसि' (इति मेदिनी)। सीरस्य सूर्यस्य इभ इन । पुत्रवाहन-

१ तथा च प्रयोगो इत्यते 'खुरविभुतश्रितश्रीचित्रकायो छुरु।यः' इति—इति सुकुटः॥ लात्। पूर्ववत्॥ (५) ॥ ।। पत्र 'महिषस्य'॥

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः। सृगालवञ्चककोष्ट्रफेरफेरवजम्बुकाः॥५॥

रिप्रयामिति ॥ शिवः शिवा वा देवताऽस्त्यस्याः । अर्श-आयच् (५।२।१२७)। बाकुनावेदकत्वात् । 'शिवः किलः शिवा कोष्टा भवेदामलकी शिवा' इति शाश्वताच्छ्रगालेऽपि स्रीलिङ्गः । चतुष्पदां द्विलिङ्गता वक्ष्यते । तदपवादोऽयम् ॥ (१) ॥ । भूरयो माया यस्य ॥ (२) ॥ ।। गां विकृतां वाचं मिनोति । 'डुमिम् प्रक्षेपणे' (स्वा॰ उ॰ से॰) । 'कृवापा-' (उ॰ १।१) इत्युण् ॥ (३) ॥ शा मृगेषु धूर्त इव 'संज्ञायां कत्' (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ स्जति मायाम् । 'स्ज वि-सर्गे' (तु० प० अ०)। बाहुलकात् कालन् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । अस्रग् भालाति वा । कः (३।२।३) । पृषोद-रादिः (६।३।१०९) ॥४॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्व शम्बशम्ब-रश्कराः । रशनापि च जिह्नायां शुगालः कलशोऽपि च' इति शमेदः । श्वः न लाति । पूर्ववत् । 'शुगालो वश्वके दैत्ये शृगार्लं डमरे विदुः' इति विश्वः ॥ (५) ॥३॥ वस्यते 'वश्च प्रलम्भने' (चु० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ।— वश्रयति—इति मुकुटोक्तिश्वन्त्या । आकुस्नीयस्य वश्रेगत्मने-पदित्वात् । 'वञ्चकस्तु खळे धूर्ते गृहबभौ च जम्बुके' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ कोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से॰)। 'सितनि-' (उ॰ १।६९) इति तुन्। 'तृज्वत् कोष्टुः' (७।९।९५) ॥ (७) ॥*॥ 'फे' इत्यव्यक्तं रौति । मितद्वादिः त्वात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः ॥ (८) ॥*॥ 'फे' इत्यव्यक्तो रवोऽस्य । 'गुहारूपं वृषमेरः फेरवस्तारवः शिवा। सूकरो-ऽतिरुजः फेरः श्वभीरुर्मण्डलाहितः' इति साहसाहः ॥ (९) ॥*॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मृगय्वादिः (उ० १।३७)।--मितहादित्वात् (वा० ३।२।१८०) हुः, वुक्च—इति मुकुटश्चिन्सः । यिलोपप्रसङ्गात् । बुकोऽप्रसङ्गाच ॥ ॥ उल्लकादित्वात् (उ० ४।४९) जम्बूकश्च । 'खरोष्ट्रकपिज-म्बूकवायसाजम्बरो यमः' इति वाचसातिः ॥ (१०)॥*॥ दश 'जम्बुकस्य'॥

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषवंशक आखुभुक् ।

आनुरिति ॥ अवित विष्ठाम्, आखुश्यो गृहम्, वा । 'अव रक्षणादौ' (श्वा॰ प॰ से॰) 'सितिनि–' (उ॰ १।६९) इति तुन् । 'जवरत्वर–' (६।४।२०) इत्यूठौ । दीर्घः (६।१। १०१) गुणः (७।३।८४)॥ (१)॥॥॥ वेडति । विष्यते, वा । 'विड आकोशे' (श्वा॰)। 'तिमिविधिविडि' (उ० १। १९८) इति कालन् । 'खिडालो नेत्रपिण्डे स्याद्ववदंशकके पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ मार्ष्टि सुखम् । 'मृज् शुद्धौ' (अ० प० से०)। 'कक्षिस्रिक्रियां वित्' (उ० ३।

१३०) इत्यारन् । 'मुजेईहिः' (७।२।११४) । 'मार्जार ओती खड्डांशे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वृषान् मृषकान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२। १) खार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ आस्न भुइन्ते । आखुम्यो भुनन्ति वा । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० प॰ अ०) । किप् (३।२।९७८) ॥ (५) ॥*॥ पद्य 'मार्जारस्य'॥ त्रयो गौधारगोधेरगोधेया गोधिकात्मजे ॥ ६ ॥

श्रेति ॥ गोषाया अपत्यम् । 'गोषाया ढक्' (४।१।१२९) ॥ (१) ॥*॥ 'शारगुदीचाम्' (४।१।१३०) ॥ (२) ॥*॥ ग्रीणि सर्पाद्रीः धायां जातत्व 'जन्दनगोहा' इति ख्यातस्य ॥

श्वावितु शस्यः

श्चेति ॥ श्वानं विध्यति । 'व्यथं ताडने' (दि॰ प॰ अ॰) किप् (३।२।९७८)। 'नहिन्नति-' (६।३।९९६) इति वीर्षः ॥ (१) ॥*॥ शलति । 'शल चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अन्ध्यादित्वात् (उ॰ ४।९९२) यः। 'श्वाल्यं तु न श्चियां शङ्की इति वेदेषुतोमरे । मदनद्वश्वाविधोनां' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ द्वे 'शल्यस्य' 'सेह' इति ख्यातस्य॥

तह्योच्चि शलली शललं शलम्।

तदिति ॥ तस्य श्वाविधो लोमनि । ज्ञालति । श्व्यादित्वात् (उ० ११९०६) कलन् । गौरादित्वात् (४।११४१) जातित्वात् (४।११६४) वा बीव् व्रियाम् ॥ (१) ॥३॥ ब्रीत्वाविवक्षायां ज्ञालम् ॥ (१तन्छलाकायां ज्ञालम् ज्ञालमित्यपि दित हैमनाममान्त्रा) । 'शललस्तु नृज्ञाल्वयोः' इत्यासमान्त्रा ॥ (२) ॥३॥ प्रवाच्याचि । 'ज्ञालं तु शालकोलोन्नि ज्ञालो भुक्ते गणे विधो' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥३॥ त्रीण 'ज्ञाल्यरोग्णाम्' ॥

वातमीर्वातस्यः
वातमीर्वातस्यः
वातिति ॥ वातं प्रमिमीते—वाताभिमुखधावनात् । 'वातप्रमीः' (४।१) इत्युणादिस्त्रेण माङ ईप्रत्ययः कित् । 'वातप्रमीर्वातस्यः' इति पुंस्काण्डेऽमरमाला । 'योषिति वातप्रमीः
समीरस्यः' इति बोषालितात् बीलमप्यस्य—'-कृदिकारात्' (ग० ४।९।४५) इति वा क्षेष्—इत्येके । अन्ये तुकारमहणस्य तपरार्थसाहीर्षान् कीष् न—इत्याहुः ॥ (१)
॥*॥ वात इव वातस्य वा स्यः ॥ (१) ॥*॥ वे 'सृगमेवस्य'॥

कोक ईहामृगो वृकः॥ ७॥

कोक इति ॥ कोकते। 'कुक आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अन् (२।१।१२४)॥ (१)॥॥॥ ईहा मृगेष्यस्य। ईहां मृग्यये वा। 'कर्मण्यण्' (२।२।१)।—मृगयति— इति मुकु-टिक्षम्यः। 'मृग अन्वेषणे' इत्यस्यात्मनेपदित्वात् । ईहाप्र-धानो मृगो वा। शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८)। 'ईहा-मृगस्य पुंसे स्यात् कोकक्ष्पकमेदयोः' (इति मेदिनी)॥ (२)

॥ श्वा वर्कते । 'वृक्त आदाने' (अवा श्वा वि) । 'द्युपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा वृणोति । 'वृष् वरणे' (स्वा व क से) । 'सृत्रुगुविसुविभ्यः कक्' (उ ० ३।४१) ॥ (३) ॥ श्वा श्रीण 'कृकस्य' 'विया' इति स्थातस्य ॥

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः।

मृग इति ॥ मृथते व्याधेः । 'मृग अन्तेषणे' (चु॰ आ॰ से॰) घष् (३१३१९९)।— 'घष्ये कः' (वा॰ ३१३१९०)—इति मुकुटः। तषा। परिगणनात्। घषापि रूपसिद्धेः। अदन्तत्वाहुणाप्रसङ्गात् । 'मृगः पश्ची कुरङ्गे च करिनक्षत्रमे॰ दयोः । अन्वेषणायां याज्ञायां मृगी तु वनितान्तरे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ ॥ कौ रङ्गिति । 'रिग गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (५१२१९२७)। कौ रङ्गोऽस्त्यस्य वा॥ (१)॥ ॥ वातमयते । 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। बाहु-लकातुण् ॥ ३॥ 'वानायुः' इत्येके । वनभवमयते॥ (३)॥ ॥ वरति मनः, हियते गीतेन वा । 'इवास्त्याहुम्बिभ्य' इनच्' (उ॰ ११४६)। 'हिरणः पुंसि सारङ्गे विश्वदे त्वभिषे-यवत्। हरिणी हरितायां च नारीभिद्वसमेदयोः । सुवर्णप्र-तिमायां च' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ३॥ अजिनस्य योनिः ॥ ॥। 'विश्वाची चाहलोचनः' इति रभसः। पष्ट 'हरिणस्य'॥

वेणेयमेण्याश्चर्माद्यम्

पेणियिति ॥ मृग्याश्वर्मास्थिमांसादि । एण्या विकारोऽव-वयवो वा । 'एण्या ढम्' (४।३।१५९) ॥ (९) ॥*॥ (एकम्) 'हरिणाजिनस्य' ॥

पणस्यैणम्

प्रणेति ॥ एणस्य मृगस्य विकारोऽवयवो वा । 'प्राणिरज-तादिभ्योऽञ्' (४।३।१५४) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) ॥

उमे त्रिषु॥८॥

उमे इति ॥ उमे ऐणेयेणे ॥ कदली कन्दली चीनश्चम्दियकाविष । समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

केति ॥ वडेते हरिणमेदा अजिनयोनयः स्युः। के दलति ।
'दल विदारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अस् (४।९।९३४)।—
'कन्देर्नलोपश्च' इत्यरन्—इति सुकुटस्तु चिन्त्यः । उक्ववल्दः
सादिवृक्तस्त्रदर्शनात् । डीष् (४।९।६३) । 'कव्ली हरिणान्तरे । रम्भायां वैजयन्त्यां च' इति (लान्तेषु) हैमः।
'रम्भावृक्षे च कव्ली पताकामृगमेदयोः' (इति लान्तेषु
मेदिनी)। 'कव्लं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (१)॥॥॥ कन्दे
सस्यमूले लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰ ३।२।१०९) इति दः। यहा कन्दति । 'कवि
आहाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वृषादिलात् (उ॰ १।९०६)

कल्ल् । गौरादिः (४।१।४१)। ('कन्दलं त्रिषु कपैन्टेडप्यु-पराने नवाहुरे')। 'कल्ल्यानी कन्दली तु मृगणुत्मप्रमेदयोः' इति लान्तेषु मेदिनी)। अत एव—इन्नन्तावेती—इति खामी चिन्तः।। (१)॥॥। चिनोति। 'चिन् वयने' (खा॰ छ० अ०)। बाहुलकाद् नक् दीर्घक्षः। 'चीनो देशांशुक-न्नीहिमेदे तन्ती मृगन्तरे' (इति मेदिनी)।। (१)॥॥।। चमति। 'चमु अदने' (भ्वा० प० सै०) खर्जादिलात् (६० ४।९०) छरः। पृषोदराविलात् (६।३।१०९) अत उत्। यहा चमूः चम्वां वा कर्यस्य।। (१)॥॥। प्रीणाति। प्रीयते वा। 'प्रीन् तर्पणे' (न्या० उ० अ०)। 'प्रीद् प्रीणने' (दि० आ० अ०) वा। 'इगुपध-' (३।१।१३५५) इति कः। खार्थे कन् (५।३।७५)॥ (१)॥॥॥ जोन्मनायुक्ष यस्य।। (१)॥॥॥ 'अजिनजातीयसृगाणाम्' पृथक्॥।

क्कुम्णसारवदन्यङ्करङ्कुरांवररौहिषाः। गोक्कपृष्यतेणदर्यरोहिताश्चमरो मृगाः॥ १०॥

कुर्णेति ॥ कृष्णेन सारः शवलः । 'तृतीया-' (२।१। ३०) इति समासः । 'कृष्णस्तारः शिशपायां मृगमेदे सु-**हीतरो' इति हैमः ॥**४॥ ('कृष्णदाररः' इति) तालव्यपाठे । कृष्णश्चासी शारश्च । 'वर्णी वर्णेन' (२।१।७८) इति समासः । 'शार: शबलवातयोः' इति तालव्यादी रभसः ॥ (१) ॥*॥ रौति । 'ह इाब्दे' (८४० प० से०) । 'जञ्जादयश्च' (उ० ४।१०२) इति साधुः । 'हरुर्देत्ये मृगेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥ 📲 नितरामधति । 'नावधः' (उ० १।१७) इति कुः । न्यङ्कादित्वात् (७१२।५३) कुत्वम् । 'न्यङ्कर्गगे मुनों' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ शा रमते रज्यते वा । मृगय्वादित्वात् (उ॰ ११३७) साधुः । मुकुटस्तु—रङ्गति गच्छति—इति व्याख्यत्। तम । रिक्कधातोधीनुपाठेऽदर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ **इं वृणोति । 'वृष्**वरणे' (स्ता० उ० से०)। 'वामि धातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४) इलन् । 'दांचरो दानवान्तरे । म-स्यैणगिरिमेदेषु दांचरी पुनरोषधी' इति हैमः॥ (१)॥॥। रीहिषं तृणमेदमित । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । 'रीहिषं क चुणे ह्रीबं पुंसि स्याद्धरिणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ गोरिव कर्णावस्य । 'गोकर्णोऽश्वतरे सर्वे सारके च गणान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकणीं मूर्विकोषधीं इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पृषताः सन्त्यस्य । भर्शभाषाच् (५। २।१२७) यद्वा पर्षति । 'पृषु सेचने' (भ्या॰ प॰ से॰)। 'पृषिरिक्षिभ्यां किस्' (व० ३।१११) इत्यतच् । 'मृगो विन्दुः पृषंश्वेव पृषत्थ प्रकीर्तितः' इति व्याक्तः। ('पृषत्वतः पृषन्मृगे। विन्दी' इति हैमः)। 'पृषतस्तु मृगे बिन्दी खरोहिते।
श्वेतविन्दुयुतेऽपि स्यात' इति हेमचनः॥ (१)॥ ॥ एति।
बाहुलकाणः॥ (१)॥ ॥ ऋच्छति। इयति वा बाहुलकात्
स्यन्॥ ॥ (ऋष्यः) मूर्षन्यान्तोऽपि ऋषति। 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) लक्ष्यादित्वात् (छ० ४१९२) साषुः॥ ॥ ॥
'रिष्यः' अपि। रिष्यते। 'रिष हिंसायाम्' (वि० प० से०)। अध्यादिः (उ० ४१९२)। 'एणः कुरक्के मारिष्यः स्यादः स्यश्चारुलीचनः' इति त्रिकाण्डरोषः॥ (१)॥ ॥ शो रोहति। 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०)। 'रुहे रस्य लो वा' (उ० ३१९४) इतीतन्॥ (१)॥ ॥ ॥ चमति, चम्यते, वा। 'वमु अदने' (भ्वा० प० से०)। 'अतिंकमिन्नमिन्यनि-' (उ० ११९३२) इत्यारः। 'चमरं चामरे
ली तु मजरीन्यनेदयोः' (इति नेदिनी)॥ (१)॥ ॥ एते
हादश 'सृगमेदाः'॥

गन्धर्वः द्वारभो रामः स्ट्रमरो गवयः शदाः । इत्याद्यो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

गन्धेति ॥ गन्धयति, गन्ध्यते, वा । 'गन्ध अर्दने' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । घम् (३।३।१९) वा । अ-र्बति । 'अर्ब गतों' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अन् (३।१।१३४) । गन्धश्रासावर्वश्र शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) यद्वा गन्धे अर्था बोघोऽस्य । 'गन्धर्यः पशुमेदे पुंस्कोकिलतुरंगयोः। अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' इति (स्पर्शान्ते) विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ *॥ श्वगाति । 'श् हिंसायाम्' (श्या • प॰ से॰) । 'कृशृशालिकलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ॰ ३।१२३) । 'अष्टापदे च करमे शरभः स्थानमृगान्तरे' इति तालव्यादी रभसः । 'दारभस्तु पशोर्भिदि । करमे वानरभिदि' (इति मेदिनी)।। (१)।। ।। रमते अन्तर्भावितण्यर्थी वा । 'ज्व-लिति-' (३।१।१४०) इति णः। रमन्तेऽस्मिश्रनेन वा। 'इ-लक्ष' (१।२।१२१) इति घम् । 'रामा योषाहिकुलिन्योः क्रीनं वास्तुककुष्ठयोः । ना राधवे च वर्षणे रैणुकेये हलायुषे । हुये च पुरामेदे च त्रिषु चारी सितेऽसिते' (इति मेदिनी)॥ (१) ।।∗।। सरगभीलः । 'स गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'सृघस्यदः कमरच्' (३।२।१६०) ११ (१) श+श गवते **'गु**ङ् शब्दे' (भ्वा • आ • अ •) । बाहुलकादयः । यदा गवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) गर्व गर्वेन वा याति । मूलविभुजा-दिकः (वा॰ ३।२।५) ॥ (१) ॥*॥ श्रावाति । 'शश हतगती' (भ्वा० प० से०) अव् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ इत्यादयो येऽत्रोक्ताः, ये च पूर्वोक्ताः सिंहादयः, वक्ष्यमाणाध ये गोमे-षहस्त्रश्चादयः, सर्वे ते पशुजातयः पशुशान्दवाच्याः । प-वयति सर्त्रमविशेषेण । 'हिश्रर् प्रेक्षणे' (भवा ॰ प ॰ अ ॰)।

१—हैंमे तु 'कलापे' इति लिखितम् । 'समृहे' इति व्याख्या-तमनेकार्धकैरवाकरकी गुणाम् । २ दीहिट् इक्तन्तोऽपि 'स एव रीहिवां मध्ये चरति' इति भनमृतिः । 'कणिट कश्चित् कृमे क्वतरीहिवी' इत्यभिनन्दः—इति मुकुटः ॥

१—हैमसटीकपुस्तके चु नोपरूम्यते ॥

'अर्जिहिक-'(४० १।२०) इत्युः पिषरादेशस्य । यत्तु मुक्कटः-परोः सौत्रघातोः 'अपट्टादयः इति कः' इति सुभूतिः— इसाह । ततुक्तस्त्रास्त्ररणमूळकम् ।—पाइयन्ते पाशैः— इति साम्यप्येषम् । 'सृगमेदानाम्' पृथक् ॥

उन्दुरुर्मृषिकोऽप्याखुः

जिन्ति ॥ उनित । 'उन्ती हेदने' (६० प० से०) । बाहुलकादुदः । 'कन्दुकन्दुक्दन्दुदः' इति शब्दाणंवः ॥ (१) ॥॥ मुष्णाति । 'मुष दतेये' (भ्रया० प० से०) । 'मुष्णातेदांषंश्व' (७० २।४२) इति किकन् ॥॥॥ 'मृष दतेये' (भ्रया० प० से०) दीघंपधोऽस्ति । मृषति । ण्वुंल् (३।१। १२३) । 'भद्रमृषिक आसन्दी कुन्दुबन्दुक्तन्दुरः । मृष्णको वज्रद्यानः क्रमः काण्डो विलेदायः' इति वाचस्यतिः ॥ (२) ॥॥॥ आ खनति । 'खनु अवदारणे' (भ्रवा० ७० से०) । 'आङ्परयोः खनिशृभ्यो डिक' (७० १।३२) इत्युः । मुकुटसु—'आङ् खनिशृभ्यो डिक' (७० १।३२) इत्युः । मुकुटसु—'आङ् खनिशृभ्यो डिक' (ज कनिलो-पश्व । बाहुलकादलोपः—इति स्त्रमुपन्यास्थत । तिक्वन्त्यम् । उज्वलदत्तादिविरोधात् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'मृषिकस्य' ॥

गिरिका बालमूचिका।

निरीति ॥ गिरति 'कृग्पृकुटि-' (उ॰ ४।१४३) इति इः किच । 'ऋत इत्-'(७।१।१००) संद्वायां कन् (५।३।७५)॥ (१)॥॥॥ श्रुद्धत्वात् बाला चासौ मूषिका च । 'खर्चा-खुर्बालमूषिका' इति दुर्गः ॥ (२) ॥॥॥ हे 'स्वरुपमू-षकजातेः'॥

सरटः इकलासः स्रात्

सरेति ॥ सरित । 'स गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'बा-कादिभ्योऽटन्' (ड॰ ४।८१) ॥ (१) ॥*॥ कृकं घिरो प्रीवां कण्ठं च लासयति चाल्यति । 'लस जिल्पयोगे' नुरादिः 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सरटस्य' 'किकोट' इति ख्यातस्य ॥

मुसली पृहगोषिका ॥ १२॥

मुसेति ॥ मुस्पति संशयम् । 'मुस खण्डने' (दि॰ प॰
से॰) श्वादित्वात् (उ॰ १।१०६) कलन् । गौरादित्वान्हीष् ।—
जातौ नीष् (४।१।६३)—इति मुकुटः । तज्ञ । ज्ञीविषयत्वात् ।
'मुसलं स्वादयोपे च पुंनपुंसकयोः क्रियाम् । तालमूल्यामाख्यपणीगृहगोधिकयोरिप' (इति मेविनी) ॥*॥ तालव्यमच्या
(मुशली) इति खामी ॥ (१) ॥*॥ अल्या गोधा 'अल्पे' (५।
३।८५) इति कन् । गृहस्य गोधिका। 'उयेष्ठा स्वी कुक्यमत्स्या

र अनि (राशारविश) । गौरावित्वात् (४।रा४१) जातित्वात् (४११६३) वा कीषि 'मृषी' अपि ॥ 'इन्ति कीटविषं सर्वे तथा मृषीविषं च यत' इति झारुवोचे—वति सुकुटः ॥ रे—'सुवकी' मूर्यन्यमध्या च इति वर्णदेशनाः—वति सुकुटः ॥

च गृहगोधा गृहालिका' इति साहसाहः ।—'गृहगोः लिका' इति पाठः सभ्यः इति खामी ॥ (२) ॥*॥ हे 'गृह-गोधायाः' विद्धुसिया' इति स्थातायाः ॥

लूता स्त्री तन्तुवायोर्जनाभमर्कटकाः समा।।

त्ति ॥ छनाति । 'ख्य् छदने' (क्या॰ उ॰ से॰) । 'ह्सिमृग्-' (उ॰ ३।८६) इति तन् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वुणाभावः ।- बाहुळकात्तन्—इति मुकुटस्त्वेतत्स्त्राह्मानमृष्ठकः । 'ख्ता स्त्रुतका' इत्यमरदत्तः । 'त्रुता तु रोगे पिपीलिकोणनाभयोः' इति हेमचन्दः ॥ (१) ॥ ॥ तन्तृत् वयति । 'वेष् तन्तुसंताने' (भ्वा॰ उ० अ०) । 'ह्यामक्ष' (३।२।२) हत्यण् ॥ ॥॥ तन्त्रं तन्तृत् वयति 'तन्त्रवायः' इति खामी ॥ (२) ॥ ॥। कर्णेष तन्तुनंभावत्य । 'अच्' (५।४।७५) इति योगविभागाद्य् । 'ख्यापोः-' (६।३।६३) इति हृखः ॥ ॥ मर्कति । 'मर्क' सौत्रो धातुर्ग्रहणार्थः । शक्तिदित्वात् (उ० ४।८१) अटन् । 'संहायां कन्' (५।३।७५) 'अथ मर्कटकः सत्यमेदे वानरत्त्त्योः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'क्रणंनाभस्य' 'मकडी' इति ह्यातस्य ॥

नीलक्रुस्तु क्रिमिः

नीति ॥ नितरां लक्षति । 'लिंग गताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। नीलित वा। 'णील वर्षे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'खहशहु-' (उ॰ १।३६) साधुः । 'नीलक्षुरिप नीलाक्षुः' इति दिहमकोन् वाः। 'नीलक्षुः स्वात् कृमी पुंसि भम्भराल्यां तु योषिति' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ कामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'क्रमितमिशस्तम्भामत इत्' (उ॰ ४।१२२) इति किः ॥*॥ बाहुलकात् संप्रसारणमि । 'द्यमामये भवेत्पुंसि कीटै व किमिवन् कृमिः' इति रभसः । 'क्रिमिनां कृमिवन् कीटे लाक्षायां कृमिले खरे' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ दे 'सुनकीडा' इति स्थातस्य ॥

कर्णजलौका शतपद्यमे ॥ १३ ॥

कर्णिति ॥ कर्णस्य जलौकेव ॥*॥ (कर्णजलौकाः) सान्ता वा ॥ (१) ॥*॥ शतं पादा यस्याः । 'कुम्भपधेषु च' (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ सान्तत्वेऽिष स्रीत्वबोधनाय-'उमे' इति । द्वे 'कर्णजलौकायाः' 'गी-जर' इति स्थातस्य ॥

वृश्चिकः शूककीटः स्यात्

ष्ट्रश्चीति ॥ क्श्वति । 'ओ व्रध् छेदने' (तु॰ प॰ सै॰) 'व्रश्चिक्रष्योः किकन्' (उ॰ २।४०) । 'प्रहिज्या--' (६।१। १६) इति संप्रसारणम् । 'वृश्चिकस्तु द्वणे राशो शूककीटी-षचीमिदोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥≉॥ शूक्युक्तः कीटः ।

१—अनेकार्यकैरवाकरकौ मुर्चा तु 'कूर्दमे गदे' इति व्याख्यातं मङ्ग्रामाण्येन ॥ शाकपार्षिवादिः (बा॰ २१९१७८)॥ (२) ॥*॥ हे 'ऊर्णा-दिमक्षककृतिविदेशिषस्य'॥

अलिवुणौ तु वृश्चिके ।

अलीति ॥ अलति-दंशे समर्थो भवति । 'अल भूव-णादो' (भ्या॰ प॰ से॰) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४। १९८) । 'मम्यूथिकयोर्लिः' इति रभसः ॥॥ बाहुल-कादिण्प्रत्यये रीर्घादिरिप । 'यृथिको हुण आलिः स्थात्' इति बोपालितः ॥॥। नान्तोऽप्यस्ति अलमर्थोऽस्यास्ति । 'श्रीव्ययानां भमात्रे टिलोपः' (वा॰ ६१४।१४४) इति टिलोपः । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' (वा॰ ६१४।१४४) इति टिलोपः । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' (वा॰ ६१४।१४४) इति टिलोपः । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' (वा॰ ६१४।१४४) इति दिलोणः । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' (वा॰ ६१४।१४४) इति ते । (३) ॥॥ (१) ॥॥ व्याप्ति । (३।११११४) 'द्रोणः' इत्येके—इति स्वामी ॥ (१) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'वृथिकस्य' 'वीद्यी' इति स्थातस्य ॥

पारावतः कलरवः कपोतः

पारेति ॥ परं जीवमवति । पराच्छत्रोरहंकाराद्वा हानो-परेशेन । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । शतृप्रत्ययः (३।२।२४) । 'द्वितीया' (२।१।२४) 'पछमी' (२।१।३७) हति योगविभागात समासः । परावतो दत्तात्रेयस्यायं गुरुः । 'तस्यदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥३॥ 'पारापतः' इति पाठे पारादप्यापतिति प्रेम्णा । 'पत्छ गतां' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।३३४) । 'पारावतश्व छद्यश्च कपोतो रक्तलो-खनः । पारापतः कलरनः' इति रभसः ॥ (१) ॥३॥ कलो रवोऽस्य ॥ (२) ॥३॥ कला वायोः पोत हव, को वायुः पोतो नारिवास्य वा । 'पारावतः कपोतः स्थारकपोतो विह्यान्तरे' इति विश्वः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'पारावतस्य' 'परे-खा' इति विश्वः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'पारावतस्य' 'परे-खा' इति ख्यातस्य ॥

अथ राशादनः ॥ १४॥

पन्नी श्येनः

अशेति ॥ शशमति । 'अद भक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) । स्युः (३१९१३३) । ल्युट (३१३१९३) वा । युच् (उ॰ २१७८)। '३थेने पित्रश्रादानी' (इस्त्यमरमाला)॥ (९)॥॥॥ 'अतिवायितं प्रशस्तं वा पत्रमस्य । 'अतः—' (५१२१९५) इतिनिः। '३थेनास्थो विष्णः पत्री पित्रिणो शरपित्रणो' इति शाश्वतः॥ (२)॥॥॥ इयायते। 'इयैङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। '३यास्याह्वविभ्य इनच् (उ॰ २१४६)। ('इयेनः पिक्षणि पाण्डुरे' इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'इयेन्नस्य' 'वाज' इति स्थातस्य॥

<--भाष्ये दु 'मञ्ययानां च' इत्येव बातिकसुपकश्यते ॥

उलुके तु वायसारातिपेचकौ।

उल्विति ॥ उचित । 'उच समवाये' (तु० प० से०)। 'उल्कादयश्व' (उ० ४।४१) इति साधुः । 'उल्कूकः पुंसि काकाराविन्द्रे भारतयोधिनि' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥॥ वायसस्य काकस्यारातिः ॥ (२)॥ ॥॥ पचिति—संतपित, पर्च्यते वा दुःखेन । 'डुपचप् पाके' (भ्वा॰ उ० अ०)। 'प्रच्यते या दुःखेन । 'डुपचप् पाके' (भ्वा॰ उ० अ०)। 'प्रच्यते या दुःखेन । 'डुपचप् पाके' (भ्वा॰ उ० अ०)। 'प्रच्यत्योधिषापथायः' (उ० ५।३७) इति चुन् । अत इ॰ लम् । 'पुगन्त-' (७।३।८६) इति गुणः । यत्तु मुकुटः—कृवादिलात (उ० ५।३५) वुन् । प्रवोदरादिलात (६।३। १०९) अत एल्वम्—इत्याह । तत्र । 'पचिमच्योः' इति सुमस्य सत्त्वात् । प्रवोदरादित्वकल्पनाया अन्याप्यत्वात् । 'अथ क्षकाख्यो दिवान्धो वक्षनासिकः । हरिनेत्रो दिवाभीतो नलाशी पीयुधर्घरो । काकभीक्ष्रंक्तचारी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३)॥ श्रीणि 'धूकस्य'॥

व्याघाटः स्याद्धरहाजः

च्याच्चेति ॥ व्याव्रमटित । 'अट गती' (भ्वाः प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । व्याव्र इवाटित वा । अच् (३।१। १३४) (१) ॥*॥ भरन् धारको वाजोऽस्य । यद्वा भरद्वाजस्यप्यस्य । ऋष्यण् (४।१।१९४) । संक्षापूर्वकत्वादृष्टाभावः । 'भरद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याव्रटाख्यविहंगमे' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ हे 'भरद्वाजपक्षिणः' 'मर्दुल' इति ख्यातस्य ॥

खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥

सञ्जिति ॥ सज ६व ऋष्कृति । 'ऋ गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। बाहुलकात् कीटन् ॥ (१) ॥ ॥। सज्जिति । 'सजि गतिवैकल्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। नन्धादिखात् (३।१।१३४) ह्युः। 'खञ्जनः सज्जरीटे, जी सर्वप्यां, खञ्जनं गतीं' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥। द्वे 'खञ्जन' इति ख्यातस्य ॥

लोइपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात्

लोहेति ॥ लोहमिव प्रष्ठमस्य ॥ (१) ॥*॥ कहते । 'किक गताँ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अन् (३।१।१३४)। 'क- इरछद्राद्विजे ख्यातो लोहपुष्ठकृतान्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बाणोपयोगिपत्रस्य पिसमेदस्य' 'कंक- हृष्ठ' इति ख्यातस्य ॥

अथ चाषः किकीदिविः।

अश्वेति ॥ नाषयति । 'नष हिंसायाम्' (नु॰ प॰ से॰) स्वार्थण्यन्तः । 'नष भक्षणे' (भ्ना॰ उ॰ से॰) हेनुमण्यन्तो ना । अन् (२१९१९३४)। 'नासः' अपि । 'इसुपिश-भिदोक्कास्मः' इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥ (१) ॥*॥ 'किकी' इति धैक्यति नासते । 'दिनु कीडानी' (दि॰ प॰ से॰)।

'कृविष्ट् ध्य-' (उ॰ ४।५६) इति साधुः । 'किकी दिविश्व बाषः स्यात्' इति रक्षकोषः । 'नाषो दिविः किकिः स्मृतः' इति व्याष्टिः ॥ (२) ॥ श। द्वे 'बाषस्य' 'बास्त' इति ख्यातस्य ॥

फलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः

केति ॥ के मूर्प्नि लिक्नं चूडास्य । किंल कलहं गच्छिति वा । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'खच् छिद्वक्तव्यः' (वा०३।२।३८) । 'कलिङ्कः प्तिकरजे धूम्याटे भूमि नीवृति । न द्वयोः कीटजफले महिलायां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सङ्ग इव । कृष्णत्वात् । यद्वा बिभतिं कुलम् । 'भूजः किन्नुट् च' (उ० १।१२५) इति गन् । 'भूङ्को धूम्या-टिषिक्रयोः । मधुमते सङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडलचि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ भूम्या धूमसमृह इवाटति । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ श्रोणि 'भृङ्कस्य'॥

अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६॥

दार्बाघाटः

अथेति ॥ शतं पत्राष्यस्य ॥ (१) ॥ ॥ दाह आहन्ति । 'दाराबाहनोऽणन्सस्य च टः-' (वा॰ ३१२।४९) । वासार्थ दाह आघाटयति । 'घट संघाते' चुरादिः । अण् (३१२।१) ॥ सुभूतिस्तु चिन्तः । घटिना विग्रहीतस्वात् । 'काष्टकुट्टः दान्तच्छदः' इति त्रिकाण्डरोषः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'काष्टकुट्टस्य' 'काटकोरा' इति ख्यातस्य ॥

अथ शारङः स्तोककश्चातकः समाः।

अथेति ॥ शारयति, शार्यते, बातपादिना । शू हिंसा-याम्' (क्या॰ प॰ से॰) ष्यन्तः । 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ॰ १।१२०) इताह्रच् ।-शारेरङ्गच्-इति मुक्कटः । तत्र । उज्ज्वलद्तादिवृत्तिष्वेतत्सूत्रादर्शनात् । 'शारक्रश्वातके स्यातः शबके हरिणेऽपि च' इति तालव्यादावजयः ॥ ॥ सरति । 'सब्बोर्वदिय' (उ॰ १।११२) इसक् म्।—'स गती' (ম্বা০ प০ ৪০)। णिच् (३।१।२६) पूर्ववत्। अण् (३। २।१) वृद्धिश्र—इति मुकुटश्चिन्तः। भणोऽप्रसङ्गात् । 'सु-वृत्रोः' इति विद्वलाय । णिनः प्रयोजनाभावात्र । 'वातके इरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु' इति दन्सादी रभसात्। यद्वा सारमहमस्य । शकन्न्वादिः (वा॰ ६।१।९४)। 'सा-रकः पुंसि इरिणे चातके च मतक्षजे । शबले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्तोकं कं जलमस्य । स्तोकं कायति **वा । 'के शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप−'** (३।२। ३) इति कः ॥ (२) ॥ ॥ चति । 'चते याचने' (भ्वा । प॰ से॰)। ण्युरु (३।९।१३३) (३) ॥*॥ त्रीण 'चातक-पक्षिणः' 'पपिद्वा' इति ख्यातस्य ॥

क्रकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्रुटश्चरणायुधः॥ १७॥

कृकेति ॥ कृकेन गलेन विक । 'वन परिमावणे' (अ॰ प॰ अ०) । 'कृके बनः कुश्च' (उ० ११६) इत्युण् । 'कृकवाकुमंथूरेऽपि सरटे चरणायुधे' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ शक्तिम् म् । 'कुक बादाने' (म्वा॰ आ॰ से॰)। संपदादिभ्यः क्षिप् (वा॰ ३१३।१०८)। कुटति । 'कुट कंटिल्ये' (तु० प॰ से॰)। '६गुपध-' (३।११३५) इति कः । कुका कुटः । 'कर्तृकरणे-' (२।११३२) इति समामः । कृतिसतः कुटो वा । कोः पृथिव्याः कुटो मा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) वा । —कुं पृथ्वी कुटति । इगुपध-त्वात् (३।१११३५) कः—इति मुकुटः । तन्न । अणक्तदपबाद-त्वात् । 'अकाराजिक्पपदात्स्थोपपदो विभित्विषेधेन' (३।२।१) युक्तम् । 'कुकुव्यनृतचर्यायां पुति स्याचरणायुधे । निषादशूद्द्योः पुत्रे तृणोल्कायां च कुकुमे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ ॥ चरण-आयुधमस्य ॥ (४) ॥ ॥ चरवारि 'कुक्तटस्य'॥

चटकः कलविङ्कः स्यात्

चटेति ॥ चटति । 'चट मेदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कुन् (च॰ २।३२) ॥ (१) ॥*॥ कलं बङ्कते । 'बिक गर्तां' (भ्वा॰ भा॰ से॰) । भण् (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कलिबङ्काः पुमान् प्रामचटकेऽपि कलिङके' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चटकस्य'॥

तस्य स्त्री चटका

तस्येति ॥ चटकस्य स्रोति स्नीत्विवक्षायां 'पुंयोगात्—' (४।१।४८) इति प्राप्तो कीप् जातिलक्षणकीष् (४।१।६३) च अजादि (४।१।४) पाठाद्वाध्यते । क्षिपकादिस्वात् (७।३।४५) नेत्वम् ॥ (१)॥॥॥ एकम् 'चटकस्त्रियाः'॥

तयोः ।

पुमपत्ये चाटकैरः

तयोरिति ॥ चटकायाध्यटकस्य वा पुमपत्यम् । 'चटकाया ऐरक्' (४।१।१२८) 'चटकादपीति वक्तव्यम्' (४।१।१२८) फल्तितम् । तयोध्यटकाचटकयोः—इति मुकुटः । तज । 'पुमान् क्रिया' (१।२।६६) इत्यन्तरभ्रेकरोपप्रवृत्त्या इन्द्रासंभवात् ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'चटकपुमपत्यस्य' ॥

क्यपत्ये चटकैष हि ॥ १८ ॥

रुयेति ॥ श्री च तदपत्थं चेति । तस्मिन् । 'श्रियामपत्थे द्धुग्वक्तस्यः' (वा॰ ४।१।१२८) इत्येरको छक् । 'द्धक्तदित-द्धुकि' (१।२।४९) । पुनष्टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥ १॥ एकम् 'चटकरुयपत्यस्य'॥

कर्करेटुः करेटुः स्यास्

कर्केति ॥ 'कर्क' इति रेटति । 'रेट्ट भाषणे' (भ्या० उ०

१ 'मण्' ब्रस्य स्थाने 'कर्मण्यण' वृति वा पाठः । असर् २५

से॰) । मृगव्यादिः (उ॰ १।३७) ।—'अपष्ट्वादयश्व'— इति
मुकुटस्तु चिन्दाः । उज्ज्वलदत्तादिष्यस्य स्त्रस्यादर्शनात् ॥
(१) ॥*॥ के वायौ जले वा रेटति । पूर्ववत् । 'कर्करेदुः करेद्वः स्यात् करदुः कर्करादुकः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ हे 'अद्यभवादिपक्षिमेदस्य'॥

क्रकणक्रकरौ समौ।

कृषेति ॥ 'कु' इति कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से॰) । अच् (३।११३४) । क्रकेण कण्ठेन अणति वा । 'अण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । शक-म्धादिः (वा॰ ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'क' इति शब्दकरण-शीलः । 'कुन्नो हेतुताच्छीस्य-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ हे 'अश्भपक्षिमेदस्य'॥

घनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

चनेति ॥ वनं प्रियमस्य ॥ (१) ॥ ।। परेण काकेन भृतः ॥ (२) ॥ ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'सिलकल्यनि–' (उ॰ १।५४) इति लच् ।—'अजिरादयध' इति किरः— इति मुकुटः । तम्न । किरचि गुणाभा-वप्रसन्नात् । कोकतेरजिराद्यनन्तर्भावात् उज्ज्वल्दत्तादिष्वस्य सृत्रस्यादर्शनाच् ॥ (३) ॥ ॥ अपि कायति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।११३६) इति कः । 'विष्ट भागुरिः' इत्यहोपः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'कोकिल्स्य' ॥

काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसङ्ख्यजाः। ध्वाह्यत्मघोषपरभृद्वलिभुग्वायसा अपि॥ २०॥

काके इति ॥ कायति । 'कै वार्टर' (भ्वा० प० से०) । 'इण्मीका-' (उ० ३।४३) इति कन् । 'काकः स्याद्वायसे वृक्षप्रमेदे पीठसर्पिण । विरोवक्षालने मानप्रमेदद्वीपमेदयोः ॥ काका स्यात्काकनासायां काकोलीकाकजङ्कयोः । रक्तिकायां मलव्यां च योषिति ॥ काकं सुरतवन्धे स्यात् काकानामपि संहता' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥ करोति शकुनम् । 'शक्यादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । के रटति । 'रट परिभाषणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।९। १३४) वा । 'करटो गजगण्डे स्यात्सुस्यने निन्धजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुईक्लेडपि वायसे । (करटो वायमेदे') (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥॥॥ न रिष्टमस्य । 'अरिप्रो लस्तुने निन्ने के के के के पिनेले काककक्ष्योः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ वलिना पुष्टः ॥ (४) ॥॥॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥॥॥ बलिना पुष्टः ॥ (४) ॥॥॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥॥॥ स्वाङ्कृति । 'वाक्षि घोरवाशिते च' (भ्वा० प० से०) अच् (३।९।९३४) । 'भ्वाङ्काः काके वकेऽधिन । गैहे,

ध्वाङ्की तु काकोल्याम्' (इति हैमः)॥ (६)॥॥॥ 'काँ, काँ,' इति शब्दनात् आत्मानं घोषयति । 'घुषिर् विशब्दने' (चु॰ उ॰ से॰)। अण् (३१२१९)॥ (७)॥॥॥ परे विभितिं। 'डुम्झं' (जु॰ उ॰ से॰)। किप् (३१२१७५)॥ (८)॥॥॥ वलिं भुद्धे। 'भुज पालनादीं' (६० प॰ अ॰)। किप् (३१२। ७५)॥ (९)॥॥॥ वयते। 'वय गतीं' (म्वा॰ आ॰ से॰)। 'वयश्च' (उ॰ ३१९२०) इत्यसच् ।—वयति—इति मुकुट-श्चिन्तः। वयतेरात्मनेपदिलात्। 'वायसोऽगुरुक्केऽपि श्रीवासध्वाङ्क्षयोः पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (१०)॥॥॥ दशि 'काकस्य'॥

द्रोणकाकस्तु काकोलः

द्रोणेति ॥ द्रणति । 'द्रण हिंसागतिकाँटिल्येषु' (तु० प० से०) अच् (३।१।१२४)। द्रोणास्यः काकः । 'द्रोणो ना दग्धकाके स्यादश्वत्यात्रो गुराविष' इति इदः । 'द्रोणोऽस्नियामाढके स्यादश्वत्यात्रो चतुष्टये । पुमान् कृषीपती कृष्णकाके, स्री नीवदन्तरे ॥ तथा काष्टाम्युवाहिन्यां गवादन्यामपीच्यते' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ काकयति । 'छक लौल्ये' (भ्वा० आ० से०) खार्थण्यन्तः । बाहुलकादोलच् । 'काकोलं नरकान्तरे, । ना कुलाले द्रोणकाके, विषमेदे तु न स्नियाम' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'द्रोणकाको द्रश्वकाको वुद्धकाको वनाश्रयः' इति त्रिकाण्डशेषः । द्वे 'डोडकाक' इति स्थातस्य ॥

दात्युदः कालकण्ठकः।

देति ॥ 'दाप लवने' (अ० प० अ०)। किन् (३।३। ९४)। दाति मारणमूहते। 'जह नितर्कें' (भ्वा० आ० से०) अण् (३।२।९)। यद्वा दिखौहोऽयम्। 'तस्येदम्' (४।३ १२०) इखण्। 'देनिकाशिंशपा-' (७।३।९) इखात्वम्। 'वाह ऊट्' (६।४।९३२)। शक-ध्वादिः (वा० ६।९९४)। 'दात्युद्दः कालकण्ठके। चातकेऽपि' इति हैमः॥ (९)॥॥॥ काले वर्षाकाले कण्ठो ध्वनिरस्य। 'कण्ठः स्वरेऽन्तिके गले' इति हदः। कालः कण्ठोऽस्य। कप् (५।४।९५४) 'काल्क-कण्ठनी जीतसारे महेश्वरे। दात्युहे प्रामचटके सक्तरीटे शिखावले' इति हेमचन्दः॥ (२)॥॥॥ हे 'दात्यु-हस्य'॥

आतायिचिह्नौ

अगतेति ॥ आतायते तच्छीलः । 'तायृ संतानपाल-नयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'मुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्यप्यत्र कृत्तिकारादिभिः—'अनुपसर्गे'— इत्युक्तम् । तथा भाष्ये उपसर्गेपि णिनिः खीकृतः ॥*॥ खामी दु— आतपिति—इति विगृहन् 'आतापी' इति पाठं मन्यते ॥ (१) ॥*॥ चित्रति । 'चित्र शैथिल्ये हावकृतौ च' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् (३।१११४) । 'चित्रः क्षेगे स चुल्लक्ष्म पिल्ल-

१—गृइं गृहिनेशेषः । यथादुः-'ध्वजी भूमश्च सिंहश्च सा वृषश्च खरो गजः । ध्वाङ्कोऽष्टमस्तु प्राच्याचा ईशानान्ताः कमादमी ॥' इत्यनेकार्थकैरवाकरकीमुदी ।—'ध्वाङ्की काकोलिकायां स्यात्—' इति पाठस्तु मेदिनीस्यः॥

बत् क्रिजलोचने । क्रिजाहिण' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बील' इति ख्यातस्य ॥

दाक्षाय्यगृश्रो

दाक्षेति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघार्थं न' (भ्वा॰ धा॰ से॰)। 'श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आप्यः' (उ॰ ३।९६) दक्षाप्यसायम् । अण् (४।३।१२०)॥ (१)॥ ॥॥ गृध्यति । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि॰ प॰ से॰)। 'ग्रुस्यान्गृधिभ्यः कन्' (उ॰ २।२४)। 'गृध्यः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गलु छुःधके' (इति मेदिनी)।—गर्धते—इति मुकुटक्षिन्यः। मृधेर्देवादिकलात्॥ (२)॥॥ दे 'गृध्रस्य' 'गीध' इति ख्यातस्य॥

कीरशुकौ

कीरेति॥ 'कि' इति ईरयति। अच् (३।१।१३४)—
इगुपधलात (३।१।१३५) कः—इति मुकुटः। तन्न। णिजन्तविष्रहप्रदर्शनादिगुपधलाभावात्। 'कीरः छुके पुंभूनि
नीवृति' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥। शोकति। 'शुक गतौ'
()। 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः। यहा
शोभते। शवति वा। 'शुभ दीतौ' (भ्वा० आ० से०)।
'शु गतौ' () वा। 'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।
४२) इति साधुः। 'शुक्को व्याससुते कीरे रावणस्य तु मन्त्रिणि। शिरीषपादपे पुंसि प्रन्थिपणें नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ दे 'कीरस्य'॥

समो॥ २१॥

सेति ॥ 'समी' इति त्रिषु योज्यम् ॥

ক্ৰছ সাঁজ

कुकिति ॥ कुबति । 'कुब कौटित्याल्पीभावयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'क्रिलिग्द्युक्-' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) 'क्रीञ्जो द्वीपप्रमेदे स्वात् पक्षि-पर्वतभेदयोः' (इति मेदिनी) । क्रियामजादिलाद्यप् ॥*॥ 'क्रुष्टः' इति पाठे पचाद्यन् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ दे 'क्रीष्टस्य' 'करांगुळ' इति स्यातस्य ॥

अथ बकः कहः

अयेति ॥ वहते। 'विक कौटिल्ये गर्तां च' (भ्वा॰ धा॰ से॰)। अच् (३१९११३४)। आगमशास्त्रस्थानिस्त्वाक सुम्। वस्योरेक्यम्। यद्वा वाति, वायति, वा। 'वा गत्यादौ' (अ॰ प॰ से॰) 'ओ वै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा कुन् (उ॰ २१३२)। 'आतो लोपः—' (६१४१६४) 'व' इति कायति वा। मूलविभुजादिः (वा ३१२१५)। विक वा। अच् (३१९१९) चरक्कादिः (७१३१५३)। 'वकस्तु वकपुणे स्थात् कहे भीदे च रक्षसि' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ 'क' हति धास्त्रम्, के जले वा ह्यति। 'हेन् सर्धायां शब्दे च' (भ्वा॰

उ० अ०) मूळविभुजादिलात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥*॥ 'वीर्षजङ्घो निशेडः(तः) स्यादकोटः शुक्रवायसः । कहेर-र्दाहवलिभुक् विश्वीचन्द्रविद्वंगमः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ दे 'बकस्य'॥

पुष्कराह्नस्तु सारसः।

पुष्केति ॥ पुष्करं पद्मं तस्याह्वा शाह्वा यस्य ॥ (१) ॥*॥ सरसि भवः । 'तत्र भवः' (४।२।५३) इत्यण् । 'सारसः पिक्षमेदेन्द्वोः क्षीवं तु सरसीहहे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सारसस्य'॥

कोकश्चकश्चकवाको रथाङ्गाह्वयनामकः॥ २२॥

कोकिति ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।९।९३४) । 'कोकश्वके वृके ज्येष्ट्र्यां खर्जूरीद्वममेक-योः' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥ ॥ । कियते तिश्वया वियोगी ।— घलयं कः — इति मुकुटः । तन्न । परिगेणनात् । वस्तुतस्तु 'ढिक लोपः' (४।९।९३३) इति वत् 'के कृमादीनाम्' (वा॰ ६।९।९२) इत्यनेनेव कः द्वित्वं च । चकते । 'चक तृष्तां' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । रक् (उ॰ २।९३) वा । 'चन्नः कोके पुमान्, क्षीवं व्रजे सैन्यरधान्नयोः । राष्ट्र दम्भान्तरे कृम्भकारोपकरणान्नयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥(२)॥ ॥ चकन्ताद्वेनोच्यते । 'वच भाषणे' (अ॰प॰अ॰) । घण् (३।३।९९) ॥ (३) ॥ ॥ रथान्नस्य चकस्याह्नयो नाम यस्य ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारं 'चकवाकस्य' 'चकवा' इति ह्यातस्य ॥

कादम्बः कलहंसः स्यात्

कादेति ॥ कदम्बे समूहे भवः 'तत्र भवः' (४।२।५३) इत्यण् । 'काद्म्बः स्यात् पुमान्पक्षिविशेषे सायकेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ कलो मधुरवाक् इंसः । 'कल्ल- हंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ ३ 'कादम्बस्य' 'वतक' इति ख्यातस्य॥

उत्क्रोशकुररौ समौ।

उदिति ॥ उत्कोशति । 'कुश आहाने' (भ्वा०प०से०) । अच् (३।९।९३४) ॥ (१) ॥॥॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) 'कुवः करन्' (उ० ३।९३३) ।—कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् अरक्—इति खामिमुकुटी 'कुवः करन्' इति सूत्रा-स्मरणमूलको होयो ॥ (२) ॥॥॥ दे 'कुररस्य' ॥

१ वस्तुतस्तु आप्ये परिगणनताया अनुक्तेवदाइरणतासंभवेना-किंन्वित्करमिदम्। अत एव कैयटेनापि (६।१।१२) चक्तवार्तिक-व्याख्यायां 'चकः' इत्यत्र 'धअपं कः' इत्येनोक्तम् सैम्पपर्यायच-क्रदास्टव्याख्यायां स्वयमपि 'धअपं कः' इत्युक्तत्वात्पूर्वोपरवि-कदं च ॥

हंसास्तु श्वेतगरतश्चकाङ्गा मानसोकसः॥ २३॥

हंसा इति ॥ इन्ति गच्छति । 'वृत्वदिहनि-' (उ० ३।६२) इति सः । यद्वा असि (३।१।१३४) । 'भवेद्वणीगमा-दंसः' इति सक् । 'हंसः स्यान्मानसाँकि । निर्छोमनृपविव्यक्षपरमात्मन्यमस्सरे । योगमेदे मन्त्रमेदे शारीरमहदन्तरे । सुरंगमप्रमेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ श्वेता गहतोइस्य ॥ (२) ॥*॥ चकाण्यक्षान्यस्य । 'चक्राङ्गो मानसाँकि ।
चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मानसं
सर ओकोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'हंसस्य'॥

राजहंसास्तु ते चञ्जचरणेलीहितैः सिताः।

राजेति ॥ चन्नुसहितैश्वरणैः । शाकपार्थिवादिः (वाव २।१।७८)। यद्वा चन्नुभिश्वरणैश्रेति द्वन्द्वः । 'द्वन्द्वश्च प्राणित्यें—' (२।४।२) ६त्येकत्वं तु न भवति । 'मुखनासिका—' (१।१।८) इति 'इस्वर्णिष्ठतः' (१।२।२७) इति च निर्देशेन तस्यानित्ये-त्वक्वापनात् । तैलेहितैहपदक्षिताः । हंसानां राजा । राजद-न्तादिः (२।२।२१) । 'राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपो-त्तमे' (इति हैममेदिन्यों)॥ (१)॥॥ एकम् 'राजहं-सस्य'॥

मिलिनैर्मिलिकारयास्ते

मलीति ॥ किचिड् प्रवर्णेश्वश्च चरणेश्वर सिताः । 'मिहिक' इति आख्या येषां ते । महते 'मह धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।१९८) । खार्थे कन् (५।३।५५) ।—'अच इः' (उ॰ ४।१३९) — इति मुकुटः । तम । महेर्लोन्तवात् । 'मिहिको इंसमेदे स्यात् नृणश्चःचेऽपि मिहिका' इति हदः । 'मिहिको इंसमेदी ए। मिहिका नृणश्च्येऽपि मीनमृत्यात्र मेदयोः' (इति मेदिनी) ॥॥॥—महिका काकारमिक्ष यस्य । शुक्रापाहत्वात् (इति 'मिहिकाक्षः')— इति खामी । 'बहुवीहाँ सक्थ्यक्णोः' (५।४।९१३) इति पच् ॥ (१)॥॥॥ एकं 'इंसमेदस्य'॥

धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥

धार्तेति ॥ कृष्णेश्वश्चन्यं कपलक्षिताः । धृतराष्ट्रं भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'धृतराष्ट्रः सुराह्नि स्थात् पक्षिक्षत्रियमेवयोः' इति रभसः । ('धृतराष्ट्रः खगे सर्पे सुराह्नि क्षित्राम्यान्तरे । धृतराष्ट्री हंसप्रधाम्' इति हैमः)॥ (१)॥॥॥ एकम् 'कृष्णचञ्चन्यरणहंसस्य'॥

शरारिराटिरा**डि**श्च

दारेति ॥ शरं नीरमृच्छति । शरं हिंसां वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'अव इः' (उ॰ ४।१३९)। 'गुन्देष्वोन् वारं नीरे' इति तालभ्यादौ रभसः ॥*॥ कपिलिकादि-स्वात् (वा॰ ९।२।१८) स्त्रवे 'दारास्तिः' अपि ॥*॥

'शरातिः' इति पाठान्तरम् । शरमतिते । 'अत सातस्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अज्यतिभ्यां च' (छ॰ ४१९१९) इतीण्॥ (९)॥॥॥ आ अटिते । इन् (उ॰ ४१९९८)॥ (२)॥॥॥ आ अटिते । इन् (उ॰ ४१९९८)॥ (२)॥॥॥ आ अटिते 'अत्र उद्यमने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। इन् (उ॰ ४१९९८)॥—'अध्यिङम्यामिण्'—इति मुकुटः। तम्र । उज्ज्वस्तादावेतत्स्त्रादर्शनात् ॥ (३)॥॥॥ त्रयो-ऽपि स्रीलिकाः। 'आिङः शरालिवेरटी गन्धोली, वानरी कपी' इति स्रीलिक काण्डे रस्नकोषात्॥॥॥ त्रीणि 'शरार्याः' 'आडी' इति स्थातायाः॥

बलाका विसकण्डिका।

बलेति ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'वलाकादयथ्व' (उ॰ ४।९४) इति साधुः । बलेनाकति वा । अन् (२।९।९३४) ॥ (९) ॥ ॥ विसवत् कण्ठोऽस्याः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'बकसेदस्य'॥

इंसस्य योषिद्वरटा

हंसेति ॥ वृणीते सेवते सरः । 'वृङ् संभक्तो' (क्या॰ आ॰ से॰)। 'शकादिभ्योऽटन्' (उ॰ ४१८९)। 'वरटा, द्वयोवरळ्यां, स्त्री हंस्यां तु, तत्पता पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ एकम् 'हंसस्त्रियाः'॥

सारसस्य तुल्रध्मणा ॥ २५ ॥

सारेति ॥ लक्ष्मीरस्वास्याः । 'लक्ष्मा अव' (ग०५) रा१००) इति नः । 'सारस्यां लक्ष्मणा ना तु सौमित्री श्रीमति त्रिषु' इति रहः । 'लक्ष्मणा त्वोषधीमेदे सारस्यामपि थोषिति । रामश्रातरि दुति स्यात् सश्रीके वाभिधेयवत' इति मेदिनी ॥ ॥ निर्मकीरोऽपि । 'लक्षणक्षेव सारसे' इत्यमरमाला । 'लक्षणं नाम्नि चिंहऽथ सारस्यां लक्षणा कचित्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'सारस-स्वायाः' ॥

जतुकाऽजिनपत्रा स्यात्

जिति ॥ जित्वव । 'इवे प्रतिकृतीं' (५१३।९६) इति कत् । 'रामठे जितुकं चर्मपत्राजनुकृतोः श्वियाम्' इति चव-गृतृतीयादौ रमसः ॥ (१) ॥*॥ अजिनमिव पत्रमस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जितुकायाः' 'चामचिरिय' इति ख्या-तायाः ॥

परोग्णी तैलपायिका।

पेति ॥ परं शत्रुं उष्णं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ।-'जातेः' (४।१।६३) 'इति डीप्-' इति सुकुटः । तन्न । 'स्री-

१—'मबापुरुषमिव प्रकटमीनशङ्ग छक्षणं सरः' वति कादम्ब-रीक्षेपश्च—धृति युक्तटः ॥ २—'दीर्घमच्या च जतुका निज्ञा-श्रम्बद्धापि स्थितप्रवजत्क्ष्वप्रटककम्' वति पूर्वकविषयोगदर्शनाल्— इति युक्तटः ॥ स्नाविष्टा जातिरियम्' इति स्वयमेव व्याख्यातत्वेन—'अझी-विषयात्—' (४।९।६३) इति डीषो निवेधात् ॥ (१) ॥*॥ तैलं पिवति । 'पा पाने' (४वा० प० अ०) ण्युल् (३।९। १३३)॥ (१)॥*॥ 'तनुकृमिस्लिन्द्रगोपः, परोष्णी तैलपा-यिका । तैलाभ्यक्ता सलाधारा हीरा पिप्पलिका क्रियाम्' इति रभसः ॥*॥ द्वे मुखविष्ठा 'वागुलिकादिनामिकायाः'॥ सर्वणा मक्रिका नीला

चर्चिति ॥ 'वर' इति वणित । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१९१३४) । यद्वा । वर्वति । 'वर्ष गतां' (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २१७८) ॥ (१) ॥*॥ मशाति 'मश शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'इतिमश्चिभ्यां सिकन्' (उ० ४१९५४) । मक्षति वा । 'मश्च रोषे संघाते व' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २१३२) खुल् (३१९१९३३) वा ॥ (२) ॥*॥ नीलित । 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१९१९३४) । 'नीला' इति क्रियशब्दोऽयं विवक्षितो न तु गुणशब्दः । अतो न बीष् । गुणविवक्षायां 'नीली' इति भवत्येव ॥ (३) ॥*॥ 'नीलव्वर्णमक्षिकायाः' एकम् । केचित्तु नामन्त्रयमिदमाहुः । तदा तु 'वा संज्ञायाम्' (वा० ४१९१४२) इति यक्त एव डीषभावः ॥

सरघा मधुमक्षिका ॥ २६॥

सरेति ॥ सरं गतिमन्तं घातयति । 'अन्येम्योऽपि—' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । णिलोपे (६।४।५१) टिलोपः (६।४।१९४) । यद्वा रङ्घणं रघः । 'रघि गर्तां' (भवा॰ आ॰ से॰) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घित्करणात् 'अन्येभ्योऽपि' इति घः । आगमशास्त्रस्मानित्यलान नुम् । सह रघेण गत्या वर्तते ॥ (१) ॥॥ मधुकर्त्रा मिक्षका ॥ (२) ॥॥ दे 'मधुमिक्षकायाः' ॥

पतिक्षका पुत्तिका स्यात्

पेति ॥ पति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १।११९) इस
ङ्गच् । स्वार्थे कन् (५।३।०५) संहायां वा ॥ (१) ॥*॥ पुत्
ङ्गितंत तायते । 'तायृ संतानपालनयोः' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकात् कः यसोपः (६।१।६६) । 'केऽणः' (७।४।१३)
इति हस्वः । 'प्रस्यस्थात्-' (७।३।४४) इतीलम् । पुत्
ङ्गितं शब्दं तनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१)
इति हः स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मधुमिशकाविशेषस्य'॥

दंशस्तु वनमक्षिका।

दंश इति ॥ दशति 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ ४०) । अन् (३१९१९३४) । 'दंशः कीटविशेषे च वर्मदर्शनयोः पुमान्' (इति सेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दनस्य मिसका ॥ (२) ॥*॥ दे 'वनसिकायः' ॥

दंशी तजातिरस्पा स्यावृ

दंशीति ॥ अस्पा दंशजातिः । अपत्रयविषक्षायां गौरा-दिलात् (४१९१४९) डीष् ।—'जातेः–' (४१९१६३) इति जीष —इति मुकुटः ॥ (१) ॥॥। एकम् 'मिक्सकाल्पजातेः' ॥

गन्धोली बरटा वयोः ॥ २७ ॥

गन्यविति ॥ गन्धयते । 'गन्ध अर्दने' (चु॰ आ॰ से॰)। बाहुलकादोलन् । गीरादिः (४।१।५१) ('गन्घोली वरटा- ग्रुण्ड्योर्भद्रायाम्' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ इणोति । 'इन् वरणे' (सा॰ उ॰ से॰)। 'शकादिभ्योऽटन्' (उ॰ ४।८१)॥*॥ वीषि (४।१।४१) 'वरटी' अपि । 'घरटा वरटीहंस्यो-स्तपतौ वरटः स्मृतः' इति तारपालः॥ (२)॥*॥ है 'घर-टायाः' 'वरखे' इति ह्यातायाः॥

भृङ्गारी चीरुका चीरी झिल्लिका च समा हमाः।

भृद्गिति ॥ भृष्णं मृह्णस्यम् आ राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । मूलिनुजादिः (वा॰ ३।२।५) । गौरादिः (४।१।४१) यद्वा निर्मातं । 'राष्ट्रारमृह्णारों '(उ० ३।१३६) इति साधुः । यद्वा रूपेण भृह्णमृच्छति । 'ऋ गतौं' (भ्वा॰ प० अ०) अण् (३।९।२) । 'मृह्वारी सिक्षिकायां य कनकालौ पुनः पुमान् (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ 'ची' इति रौति । '६ इन्दे' (अ० प० अ०)। बाहुलकात् कक् ॥॥॥ 'झीरक्का' इति मुकुटः ॥ (२)॥॥॥ चिनोति । 'चिष्ण् चयने' (खा० उ० अ०) 'शुमिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कन् । 'जीरी झिह्यां, नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रमेदे च रेखालेखनमेदयोः' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ चिन्नति । 'चिन्न शैषिल्य' (भ्वा॰ प० से०)। अच् (३।९।१३४) पृषोदरादित्वाचस्य झः । गौरादिः (४।९।४९)। सार्थे कन् (५।३।७५)। 'झिह्मी चीर्यात्वपक्वोवीर्त्यामुद्वर्तनांशके' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥॥ चलारि 'झिह्मकायाः' 'झिग्रसी' इति रुवातायाः॥

समी पतक्रशलभी

समाविति । पतित । 'पतेरज्ञच् पिक्षणि' (उ० १।११९) इस्रज्ञच् । 'पत्रङ्गः शलमे शालिप्रभेदे पिक्षस्ययोः । क्षीवं स्ते' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥*॥ शलित 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'कृश्शालिकलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३। १२२) ॥ (२) ॥*॥ हे 'पतंगस्य' 'फणिग' इति ख्यातस्य ॥

खचोतो ज्योतिरिङ्गणः ॥२८॥

स्वेति ॥ खे द्योतते । 'द्युत दीमां' (भ्या॰ क्षा॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । खं द्योतयति । अण् (३।२।१) वा ॥ (१) ॥*॥ ज्योतिर्नक्षत्रम् । तद्वदिक्षति । 'इगि गतो' (भ्या॰ प० से॰) । 'चलनशबायोत्–' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ है 'सद्योतस्य' ॥

मधुवतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः। द्विरेफपुष्पलिङ्भृङ्गपट्यदभ्रमरालयः॥ २९॥

मध्विति ॥ मधु व्रतं भक्ष्यं यस्य ॥ (१) ॥ ॥ मधु करोति तच्छीलः । 'कृञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ मधु लेढि 'लिह आखादने' (अ० ड० अ०)। किप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥*॥ एवं पुष्पलिद ॥ (७) ॥*॥ मधु पिबति 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः। 'पिबतेः सुरासीध्वोः' (वा० ३।२।८) इति नियमात्र टक् (३१२१८) ॥ (४) ॥३॥ अलो वृधिकलाङ्गलम् । तदिवास्य । 'अतः-' (५।२।९१५) इतीनिः ॥ (५) ॥ 🕬 द्वा रैफी नाम्नि यस्य ॥ (६) ॥⊭॥ विभित्तें । 'मृबः किब्रुट् च' (ব০ १।१२५) इति कन्।—'श्वनाञ्जसङ्गाः' इति—इति मुकु-टिधन्तः । उणादिपु तादशस्त्राभावात् ॥ (८) ॥ ॥ पट् पदान्यस्य ॥ (९) ॥३॥ भ्रमति । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प॰ से॰)। 'अर्तिकमिश्रमिचमि-' (उ० ३।१३२) इति करन् । 'म्रमरः कामुके शृक्ते' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥शा अलित । 'अल भूषणादाँ' (भ्वा० प० से०) । 'मर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८) । 'अलि: सुरापुष्पलिहोः' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ एकादश **'भ्रमरस्य'॥**

मयूरो बर्हिणो वहीं नीलकण्टो भुजङ्गभुक् । शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥३०॥

मेति ॥ मयते । 'मय गर्ता' (भ्वा० आ० से०) । खर्जा-दित्वात् (उ० ४।९०) जरः । मह्यां राति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०९) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ ॥ वर्दमस्यस्य । 'फलवर्दाभ्यामिनन्' (वा० ५।२। १२२) ॥ (२) ॥*॥ इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥<॥ नीलः कण्डोऽस्य ॥ (४) ॥३॥ भुजंगं भुद्गे । 'भुज पालनादी' (६० प० अ०)। किप (३।२।७६)॥ (५) ॥३॥ त्रीखास्त्यस्य। 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५।२।२१३) इति वलच् ॥ (६) ॥*॥ पक्षे बाह्यादित्वात् । (५)२।९१६) इनिः । 'शिखी वही बलीवर्दे गरे केतुमहे हुमे। मयूरे कुकुटे पुनि शिखावत्यन्यलि-क्षकः' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥३॥ केकास्यस्य । त्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (८) ॥ ॥ मेधनादेनानुरुसति तच्छीरुः 'लस श्रेषणकीडनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सुप्यजाती-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (९) ॥३॥ नव 'मयुरस्य' ॥

केका वाणी मयूरस्य

केकेति ॥ के मूर्धनि कायति । 'कै शब्दे' (स्वा० प० अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। 'हल-दन्तात्-' (६।१।९) इत्यक्षक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मयूर-चाण्याः'॥

समी चन्द्रकमेचकी।

कन् ॥ (१) ॥ ॥ मेचको वर्णोऽस्यस्य । अच् (५।२।१२७)। 'बर्हिकण्डसमं वर्ण मेचकं ब्रुवते बुधाः' इति कालः । 'मेचकः इयामले ऋष्णे तिमिरे बहिंचन्द्रके' इति हैमः ॥ (२) ॥***॥ दे** 'पिच्छस्थचन्द्राकृतेः' 🖟

शिखा चूडा

शीति ॥ शेते । 'शीडो हस्बश्च' (उ० ५।२४) इति खः । 'शिखा शाखाबहिंचुडालाङ्गलिक्यप्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चुड्यते । 'चुड समुच्छाये' (तु० प० से०) मिदादिपाठाद् (३।३।१०४) अङ् दीर्घः । 'चुडा वडभौ बिखायां बाहुभूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ है 'मयूरशिखायाः' ॥

शिखण्डश्च पिच्छबर्हे नपुंसके ॥३१॥

शिखेति ॥ शिखिनान्यते । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ञमन्ताङ्कः' (उ॰ १।११४) । शकन्ध्वादिः (वा• ६।१।९४) । 'शिखण्डो वर्हच्डयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ शा 'पिच्छ गति । पिच्छ घते वा । 'पिच्छ कुट्टने' (चु॰ प॰ से॰)। अच्। (३।३।१३४) वय् (३।३।१९) वा। 'प्रिच्छा पूगच्छटाकाषमीचाशाल्मलिवेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्काव-श्वपदामये । स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्ग्ले न द्वयोर्वहं चूडयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ।।। वर्हति । 'वृद्द वृद्धौ' (भ्या० प० से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'बर्ह पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीण 'मयूरपिच्छस्य' ॥

खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः। शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥ पत्रत्रिपञ्जिपतगपतत्पञ्जरथाण्डजाः । नगौकोवाजिविकिरविविष्करपतत्रयः॥ ३३॥ नीडोज्जवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः।

खग इति ॥ खे गरछन्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (बा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'खगः सूर्ये महे देवे मार्गणे च विहं-गमें (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विहायसि गच्छन्ति । 'गमश्र' (३।२।४७) इति खच्। 'विहायसो विह च' (वा० ३।२।३८) । 'सच डिद्वा' (वा०३।२।३८) ॥ (२) ॥*॥ (४) शुगे ॥*॥ डे (वा॰ ३।२।४८) तु । 'विद्वगस्त त्रिलिजः स्यादाशुगे ना विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ विजहाति भुवम् । 'ओहाक् त्यागे' (जु॰ प॰ अ॰) 'वहिहाधाञ्भ्यइछन्दसि' (उ० ४।२२१) इत्यसुन् णिब । कचिच्छान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । तेन लोकेऽपि । यद्वा विहाययति । 'हय गतौ' (भ्वा ॰ प ॰ से ॰) । 'हि गतौ' (स्ता॰ प॰अ॰) वा स्तार्थण्यन्तः । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ॰ समाधिति ॥ चन्द्र ६व । '६वे प्रतिकृती' (५।६।९६) इति । ४।१८९) 'विद्वायाः शकुनी पुंति गगने पुंतपुंतकम्' (इति

मेदिनी) ॥ (५) ॥ ।। शक्कोति । 'शक्कु शक्तो' (स्वा० प० अ॰)। 'शके रुनोन्तोन्त्युनयः' (त॰ ३।४९) इति प्रख्य-चतुष्टयम् ॥ (६) ॥*॥ पक्षावस्य स्तः । इनिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥*॥ 'शक्किन: पंसि विहुगे सौबले करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥३॥ 'ज्ञाकुन्तः कीटमेदे स्याद्धासपक्षि-विहंगयोः' इति मेदिनी ॥ (९) ॥*॥ 'शकुन्तस्तु पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्याज-वंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ द्विर्जायते । 'अन्ये-ष्ट्रिप' (३।२।१८१) इति डः । 'द्विजः स्याद्रह्माणक्षत्रवैरयद-न्ताण्डजेषु ना । द्विजा भाग्यां हरेणां च' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥ ॥ पतश्रमस्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥*॥ एवं पत्री । 'पत्री इयेने पत्ररथे काण्डद्वरथिकादिए' (इति मेदिनी)॥ (१३) ॥ ॥ पतेन पक्षेण गच्छति । डः (बा॰ ३।२।४८) ॥ (१४) ॥*॥ पतित । 'पृतु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। शता (३।२।१२४)॥ (१५)॥ ॥ पत्रं पतत्रं रथ इव यस्य ॥ (१६) ॥ ।।। अण्डाजायते स्य । 'पन्नम्यामू-' (३।२।९८) इति डः । 'अण्डजो गृगनाभौ स्यात्सरटेऽहाँ खगे झवे' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥४॥ नगो वृक्षः, नगे वा ओको यस्य । 'नगौकाः पुंसि शरमे पक्षिपद्मास्ययोरपि' इति मेदिनी-जलीकावदु 'आदन्तः' अपि-इति मुकुटः ॥ (१८) ॥*॥ वाजाः पक्षः सन्त्यस्य । इतिः (५।२।१९५) । ('वाजी बाणाश्रप-क्षिषु' इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥ ।। विकरति । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः॥ (२०) ॥*॥ वाति । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) 'वातेर्डिच' (उ० ४।१३४) इतीण् ॥—'वेजो डित्' (उ० ४।७२)—इति खामिमुकुटी चिन्ली । ईचित्रखयप्रकरणेऽस्य पाठादु 'वीचिः' इति रूपापत्तेः ॥ (२१) ॥*॥ 'विष्किरः शकुनिर्वा' (६।१। १५०) इति पक्षे सुद । 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति षतम् ॥ (२२) ॥ ॥ पतति । 'पतेरत्रिन्' (उ० ४।६९)। -- 'वणादयो बहुलम्' (३।३।१) इति पतेरत्रिः-- इति मुकुट एतत्सत्राज्ञानमूलकः ॥ (२३) ॥*॥ नीडे उद्भवो येषाम् ॥ (२४) ॥*॥ गर्दतः पक्षाः सन्खस्य । मतुप् (५।२।९४) 'झयः' (८।२।९०) इति वत्वं तु न । यवादित्वात् (८।२।९) 'तसो मत्वर्थे' (१।४।१९) इति सलम् ॥ (२५) ॥*॥ पतितुमिच्छवः । हटः शता (३।२।१२४) । 'सनि मीमा-' (जाराप४) इतीस् ॥ (२६) ॥*॥ 'नमसं खं मेघवत्मं विद्वायसम्' इति निगमाददन्तम् । नभसं गच्छति । 'गमश्र' (३।२।४७) इति खन् ॥ (२७) ॥*॥ सप्तविंशतिः '**पक्षिमात्रस्य'॥** तेषां विशेषा हारीतो महः कारण्डवः प्रवः ॥ ३४ ॥ तित्तिरिः कक्सो लावो जीवजीवधकोरकः। कोयष्टिकष्टिद्रिभको वर्तको वर्तिकादयः॥ ३५॥ चेषासिति ॥ एते पक्षिणां मेदाः । 'हारिः पथिकसंतान-

चूतादिभन्नयोः श्रियाम्' (इति मेविनी) । हारिमित हेती वा हारोऽस्त्यस्मिन् । इनिः (५१२१११५) । हारि मनोहरम इतं गमनमस्य । यद्वा हार्यति 'किप-' (३।२।१७८)। एति स्म । 'ई गती' (अ॰ प॰ अ॰) गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । हा चासावीतश्च । 'हरितो विहगान्तरे । मनी छन्ननि' इति हेमचन्दः । ('हरियाऌ' इति ख्यातः)॥ (१) ॥∗॥ मज्जति । 'दुमस्जो शुद्धो' (तु० प० २४०) 'भृमृशी–' (उ० ९।७) इत्युः । न्यड्कादिः (७।३।५३) । सम्य जक्त्वेन (८।४।५३) दः । 'मद्गः पानीयकाकिका' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ रमणम् । 'त्रमताद्वः' (उ० १।११४) इति रमेर्डः । ईषदण्डः । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः का। कारण्डं वाति । 'आनोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥४॥ प्रवते । 'ब्रङ्गतों' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। अच (३।१।१३४)॥ 'प्रवः प्रश्ने द्वतो कपौ। शब्दे कारण्डवे म्लेच्छ्रजातौ भेल-कभेकयोः । कमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्रवं गन्धतृणे सुस्तकविद्यपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ 'तित्तिशब्दं' राति । बाहुलकारिकः । 'ति सिरि: पक्षिणि मुनी' इति हैमः ॥ ।।। अदन्तपक्षे 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कपोतलाव**तिन्तिराः**' इति वाचसतिः ॥ (१) ॥ ॥ श। 'कुक' इति शेंब्दं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) बाहरुकाद्भक्। 'कुक्' शब्दं भाषते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। वनकुक्टोऽयम् ॥ (१) ॥ ॥ ठावयति । 'छूज् छेदने' (क्रया॰ उ॰ से॰) स्वार्थण्यन्तः। अच् (३।१। १३४) ॥ (१) ॥ ॥ जीवं जीवयति । तद्द्यनेन वि-षनाशकत्वात् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (वा॰ ३।३।९१३) इति बाहुलकात्खच् । 'जीवंजीवः खगान्तरे । द्वमभेदे चकोरेच' इति हैमः॥ (१) ॥०॥ चकति। 'चक तृर्ता' (भ्वा० प० से०)। 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० १।६४) ह्यार्थे कन् (५।३।७५) ॥१॥३॥ कं जलं यष्टिरियास्य । प्रयो-दरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ 'टिहि' शब्दं भावते । 'टिट्टि' शब्देन भाति वा । 'अन्येभ्योऽपि--' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥ः॥ वर्तने 'त्रृतु वर्तने' । ण्बुङ् (३।९।९३३) ॥ (१) ॥४॥—उदीचां तु स्त्रियामित्त्वम् । प्राचांन (वा॰ ৬।३।४५)। इति स्त्रियां इपर्देयप्रदर्शनाय 'वर्तिका'प्रहणम् ,—इति प्राघः ॥ वस्तुतस्तु 'वृतेस्तिकन्' (उ॰ ३।१४६) इति तिकत्रन्तस्य मृिषकवत् पुंस्यपि 'वर्तिकः' इति इपकथनमिदम् । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ आदिना शारकादयो ज्ञेयाः । 'पक्षिजातिविशेषाः' ॥

१—'अब्बक्तदाब्द' इत्यपि पाठः ॥ २—'कोयष्टिष्टिट्टिमः कोकः ककरो वर्तिकादयः' ।ति झीरस्वामिव्याख्यानपाठे तु न इत्यदयप्रदर्शनम्—इति बोध्यम् ॥

गरत्यक्षच्छदाः प्रश्नं पतन्नं च तन्दहम्।

गरुदिति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०)। यहा गृणाति । 'गृ शब्दे' (त्रया० प० से०) । 'मृत्रोहतिः' (उ० १।९४)।। (१)।।∗।। पक्षयति। पक्ष्यतेवा। 'पक्ष परिम्रहे' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४)। चञ् (३।३।९९) दा । 'पश्चस्तु मासार्घे गृहसाध्ययोः । चुही-रन्धे बले पार्श्व वर्गे केशीत्परश्चये। पिच्छे विरोधे वेहाक्ने सहाये राजकुन्नरे' इति (मूर्धन्यषानतेषु) हैमः ॥ ।। सान्तो-Sपि । 'पक्षसी च स्मृती पक्षी' इति शुभाङ्गः ॥ (२) ॥*॥ छाद्यतेऽनेनाङ्गम् । 'छव् संवरणे' (चु० उ० से०) । ज्यन्तः । 'प्रंसि-' (३।३।१२१) इति घः। 'छादेघं-' (६।४।९६) इति हर्सः । 'गरुत्पक्षी नरी छद्रम्' इति बोपालिताःक्रीबमिप ॥ (१) ॥ *॥ पतत्यनेन । 'दास्री-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'पर्ज त बाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥ ॥ पतन्तं त्रायते । 'त्रेड् रक्षणे' (भ्ता॰ आ॰ अ॰)। 'भातोऽतुप~' (३।२।३) इति कः । पतेर्बाहुलकादत्रन् वा ॥ (५) ॥ ॥ तन्वां रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥०॥ षट् 'पक्षस्य'॥

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्

कीति ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) ॥ (९) ॥*॥ (२) ॥*॥ ब्रे 'पश्चमूलस्य' ॥

चञ्चस्रोटिकमे स्मियौ॥ ३६॥

चश्चिरिते ॥ षश्चति । 'चश्च गर्ता' (भ्वा॰ प॰ से॰)। शाहुलकादुः । 'चसूश्वश्चस्त्रा त्रोटिः' इति हलायुषः । मित्र-य्वादौ (१) निपातितः । अपष्ट्वादित्वादित्यन्ये—इति मुकुटः । तन । गणद्वयसोक्वकल्दत्तादित्वदर्शनात् । 'चश्चः पचाहुले त्रोख्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥।। त्रोख्यते । 'त्रुट छेदने' (चु॰ आ॰ से॰) चुरादिः । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९)। 'त्रोटिश्वष्वां खगान्तरे । मीनकट्फल्योः' इति हैमः ॥ (२)॥।॥। हो 'पश्चितुण्डस्य' 'चोंच' इति ल्यातस्य ॥

महीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः।

भेति ॥ प्रथमम्, ऊर्ध्वम्, संगतम्, वा दयनम्, 'ढीङ् विहायसा गतौ' (दि॰ क्षा॰ अ॰)। 'नपुंसके भावे क्तः' (३। ३।९९४)। 'सादय ओदितः' (दि॰ गणसूत्रम्) इत्योदि- रवात् (८।२।४५) निष्ठानत्वम् ॥—प्रडीनं तिर्थेगमनम्- इसम्ये॥ (९)॥*॥ (२)॥*॥ (३)॥*॥ 'एताः' इत्यनेन हि डीनाया बोध्याः ॥*॥ 'पिक्षणां गतिविद्योषाणां' प्रथमप्रथगेकेकम् ॥

पेशी कोषो हिहीने उण्डम्

पेशीति ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु॰ प॰ से॰)।

१—केशशब्दास्परीभूतः पक्षशब्दश्रयार्थक इत्सर्थः ॥

'कृपिश्चिद्दहि-' (उ॰ ४।११९) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (ग॰ ४।११४५) इति वा कीष् । 'पेद्गी युपककणिके मांस्यां स्वज्ञपिधानके। मांसपिण्ड्यामण्डमेदे' (इति तालव्यान्तेषु मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ कृष्यति निष्कामस्यस्मास्यमेव । 'अकर्तिर च'
(३।३१९) इति घल् । 'कोषोऽस्त्री कुब्बले पात्रे पेद्यां
शब्दादिसंप्रहे । जातिकोशेऽर्थसंघाते दिव्ये स्वज्ञपिधानके'
(इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥ तालव्यान्तोऽप्ययम् ॥
'कोद्योऽस्त्री-' (इति तालव्यान्तेषु मेदिनी) यथा पठितम् ॥
(२) ॥*॥ नामद्वयमिदम् ॥ स्वामी तु—पेशीनां मांसस्वण्डानां कोशो भाण्डागारः—इति व्यावक्षाणो नामैकमिदमिच्छति ॥*॥ द्वाभ्यां हीने क्रीब इस्वर्थः । अमस्यस्मात् । 'अम
गत्यादिषु' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अमन्ताइः' (उ॰ १।१९४) ॥
'अण्डं मुक्ते च पेश्यां स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'अण्डस्य' 'अण्डा' इति ख्यातस्य ॥

कुलायो नीडमिस्रयाम् ॥३७॥

कुलेति ॥ कुलं पिक्षसंतानोऽयतेऽत्र । 'अय गतौ' (स्वा॰ अ॰ से॰) 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन् । यद्वा को लायो गतिरस्मात् ।—कुलान्ययन्ते निःसरन्यतः । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन् । यद्वा को लायो गतिरस्मात् ।—कुलान्ययन्ते निःसरन्यतः । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन् । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इत्यत्र 'करणाधिकरणयोः' (३।३।११९०) इत्यन्तु स्थानस्थानमात्रे स्थात् पिक्षवासके' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ नितराम् ईक्यते । घन् (३।३।१९)। यद्वा निध्वता इलन्त्यत्र । 'हल स्वमे' (तु॰ प॰ से॰)। 'हलक्ष्य' (३।३।१२१) इति घन् । संज्ञापू-वैकत्वान्न गुणः । बलयोरेकत्वम् । 'नीजं स्थानकुलाययोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥। दे 'पिक्षवासस्य'॥

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः।

पोत इति ॥ पुनात, पवते वा। 'पूम् पवने' (क्या॰ उ॰ से॰) 'पूड् पवने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) वा 'हसिमृपिए-' (उ॰ ३।८६) इति तन्। क्रियाम् 'पोती'। 'वयसि
प्रथमे' (४।९।२०) हति हीए। 'पोतः शिशो वहिन्ने च एहस्थाने च वासिर' इति मेदिनी॥ (१)॥ ॥ पायते। पिवति
वा। 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰
अ॰) वा। 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ॰ ५।५३) इति
साधुः। सियाम् अजादित्वात् (४।९।४) टाप्। मुकुटस्तु'इण्मीका-' (उ॰ ३।४३) इति कन्। पच्यते परिणम्यतेऽनेन। 'इल्ख' (३।३।१२१) इति विव वा इत्याहः। तमः।
अवयति चितार्यवोरत्योवयिति 'अर्भक्-' (उ॰ ५।५३)
इत्यनेन बाधनात्। 'पाकः परिणती बिशो। केशस्य जरसः
शांकृषे स्थास्यादौ पचनेऽपि च' (इति मेदिनी)। इत्येतेष्वथेषु विद्युमिनेषु मुकुटन्यास्या युक्ता। धिकी त्वस्मवीया—
इति ध्येयम्॥ (१)॥ ॥। अर्थते वृद्धि प्राप्यते 'क्र मती प्रा-

पणेऽपि च' (भ्वा॰ प० से॰)। 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ॰ ५१५३) इति साधुः । मुकुटस्तु—सदैव इयर्ति चलति, वृद्धिं गच्छति वा। 'अर्तिगृभ्यां भः' (उ० ३।१५२) ततः सार्थे कन् (५।३।७५)-इति व्याख्यत् । तन्न । 'अर्भकः कथितो बाले मूर्बेऽपि च कृशेऽपि च' (इति मेदिनी) इस्पत्र बालभिन्नेऽर्थे सावकाशस्यास्य 'वयसि धर्भक' (उ॰ १५१५३) इल्पनेन बाधनात्॥ (३)॥*॥ डिम्भयति । 'डिभडिभि संघे' नुरादिः। अच् (३।१।१३४)। 'डिम्भोऽपि बालिशे बाले' (इति मेदिनी) बीङ आत्मनेपदित्वात्--'डयति-' इति स्वामी,—डयनं डी: । डिया भाति—इत्यादि मुकुटथी-पेक्यो ॥ (४) ॥ ॥ पर्ययति । पर्ध्यते वा 'पृथु प्रक्षेपे' चु-र।दिः। प्रथते वा। 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०)। 'भर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ॰ ५१५३) इति साधुः ।---पृथु कायति इति स्वामिमुक्टो चिन्त्यो । 'पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयषत्' (इति मेदिनी) इत्यत्र पूर्वव-दवयसि चरितार्थत्वेनास्य वयसि बाधनात् ॥ (५)॥*॥ शब्यते । 'शव गतीं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घत्र् (३।३।९९)। स्वार्थे कन् (५।३।७५)॥(६)॥*॥ इयति, शायते, वा। 'बो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'शः कित् सन्बच्च' (ত৹ १।२०) इत्यः सन्बद्भावाद्भित्वेत्वे ।--- शशति ष्ठतेन गच्छति । 'शश हतगती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'शशिरपोरतः' इति (कुः)— इति मुकुटश्विन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिषु 'शशिरपोरतः' इति स्त्रादर्शनात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'शिशुमात्रस्य'॥

स्त्रीपुंसौ मिथुनं ब्रन्हम्

स्ति ॥ ली च पुमां अ 'अचतुर-' (५।४।७७) इति अच्॥ (१)॥॥॥ मेथति । 'मिथृ मेथृ संगमे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'धुधिपिशिमिधिभ्यः कित्' (उ॰ ३।५५) इत्युनन्।- बाहुलकाहुणाभावः—इति मुक्टस्तु एतत्स्त्राज्ञानमूलकः । 'मिथुनं न द्वयो राशिमेदे लीपुंत्युग्मके' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ दौ दौ । 'द्वन्द्वं रहस्य-' (८।९।९५) इति साधुः॥ 'द्वन्द्वं रहस्यं कलद्दे तथा मिथुनयुग्मयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ त्रीणि 'स्तिपुरुषक्षप्युग्मय्य'। मुक्टस्तु दन्द्वस्योत्तरान्वयिखमेव स्वीकुर्वनुक्तमेदि'नीविरोधाद्वपेद्यः॥

युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८॥

युगमिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (६० ७० अ०)। 'युजिरिचितिजां कुछ' (३० १।१४६) इति मक् । 'युगमं यमलयामले' इति रभसः॥ (१)॥॥॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलम् । न्यर्कादित्वात् (७।३।५३) कुलम् । युगं लाति वा । युगमस्त्यस्य वा । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ॥ (२)॥॥॥ युज्यते । घन् (३।३।१९)। कुलम् (७।

३१६२) संज्ञापूर्वकत्वात्—'रथयुगप्रासज्जम्' (४।४।७६) इति लिजाद्वा गुणाभावः । 'युगो रथहलायके न द्वयोस्तु इता-दिष्ठु । युग्मे इस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामीषधेऽपि च' (इति मे-दिनी)॥ (३)॥॥ शीणि 'यमलस्य'॥

समृहनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः । स्तोमोघनिकरवातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥ समदायः समदयः समवायक्षयो गणः ।

समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः । स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

समृहेति ॥ समूह्यते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । घम् (३।३।१९)।—'हलक्ष' (३।३।१२१) इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र 'करणाधिकरणयोः' इत्यस्यानुवर्तनात् ॥ (१) ॥*॥ नितरामुखते । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा। वहति वा। अच् (३।३।१३४)।। (२) ॥ ॥ व्यू-ह्यते । घत्र् (३।३।९९) । 'ब्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे ग्रन्दतर्कयोः' (इति मेदिनी)॥ (३)॥∗॥ संदुखते । 'दुह प्रपूरणे' (अ॰ उ॰ अ॰)। घन् (३।३।१९) ॥ (४) ॥*॥ विसरति । 'स् गतीं' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । अच् (३।१।१३४)। ('विसरः प्रसरे वर्ज' इति मेदिनी)॥ (५) ॥ 🕬 वजित । 'त्रज गता" (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४)। 'न्रजो गोष्टाध्ववृन्देषु' (इति मेदिनी) । करणाधिकरणव्युत्पत्तौ त 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति निपातितः ॥ (६) ॥*॥ स्त्यते । 'हुन् सुताँ' (अ० उ० अ०) । 'अर्तिसुपु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (७) ॥४॥ आ उद्यतेऽनेन 'हुलक्ष' (३।३।१२१) इति घत् । न्यड्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'ओघो वेगे जलस्य च । यृन्दे परम्परायां च हुतनू-त्योपदेशयोः' इति मेदिनी ॥ (८) ॥ ।। निकीर्यते 'कृ वि-क्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । **'निकरो** निवहे सारे न्यायदेयधने निधी' (इति मेदिनी)॥ (९)॥*॥ व्रत्यते नियम्यते । 'मुण्डमिश्र-' (३।१।२१) इति ण्यन्ताह्र-तशब्दादु घम् (३।३।१९) । अन् (३।३।५६) वा 'ब्रात-च्फनोः-' (५।३।९९३) इति लिङ्गादृद्धिः ॥ (१०) ॥*॥ वार्यते आच्छाद्यतेऽनेन 'वृ वरणे' चुरादिः । 'पुंसि-' (३। ३।११८) इति घः । 'वारः सूर्यादिवासरे । द्वारे हरे कुन्ज-वृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ सं-हन्यते । घम् (३।३।२९) 'हनस्तोऽचिण्गलोः-' (७।३।३२) । 'हो हन्ते:-' (अ३।५४) इति घः । 'संघातः पुंति घाते च संहतो नरकान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ संची-यते । 'चिञ् चयने' (स्ता॰ उ॰ अ॰)। 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१३) ॥*॥ समुदायते । 'अय गतौ' (भ्या॰ आ॰ से॰)। आङ्। अच् (३।१।९३४) 'समुद्रायः समृहे स्याद्यदे' (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥ ॥ समुरीयते । 'इण् गतौ'

१—मेदिनीतस्तु द्वन्दस्य युग्भपर्यायताया व्यपि भतीत्या तदि-रोषः। किं तु 'त्वन्तायादि न पूर्वभाकः' इति प्रतिवाविरोधादुपेद्यः॥ अमर् २६

(अ०प०अ०) 'ई गती' (अ०प० अ०) वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'भवेत्समुद्यः संघे संयुगे च सगुद्रमे' (इति मेदिनी) ॥ (१५) ॥ ॥ समचा-घ्यते । 'भ्रय गर्ता' (भ्रषा० आ० से०) । घम् (३।३।१९) समबयन्त्यनेन।स्मिन् वा । घत्र् (३।३।१९)—इति मुकुटः । तम । 'अजब्भ्याम्-' (वा॰ ३।३।१२३) इति वार्तिकविरो-धात्। बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् ॥ (१६) ॥*॥ चीयते । 'चित्र् चयने' (सा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'खयः समूहे प्राकारमूलबन्धे समाहतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥*॥ गण्यते । 'गण संघाते' (चु० उ० से०) । घम (३।३।१९)। 'एरच्' (३।३।५६) वा । अस्रोपस्य स्थानिवस्वाज वृद्धिः। 'बाजाः प्रमथसंख्यीचे चण्डीसैन्यप्रमेदयोः' (इति मेदिनी)॥ (१८) ॥ संहन्यते । किन् (३।३।९४) ॥ (१९) ॥ ॥ ष्टुण्यते। 'वृणु सक्षणे' (तु०प०से०)। वृणोति वा। 'भन्दादयश्व' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (२०) ॥४॥ नि-कुरति । निकुर्यते वा । 'कुर छेदने' (तु॰ प॰ से॰)। बा-हुलकादम्बच् अत उत्वं च ॥ (२१) ॥ ॥ कुल्सितमम्बते, भम्ब्यते वा। 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।९।९३४) 'कोः कत्-' (६।३।९०९) घल् (३।३।९९) वा कदति, कद्यते वा । 'कदिः' सीत्रः । बाहुलकादम्बच् ॥ 'कद्मबं निकुरम्बे स्यामीपसर्षपयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥ 🛊 ॥ द्वाविंशतिः 'समूहस्य' ॥

वृन्दमेदाः

मृन्देति ॥ समूहिवशेषा उच्यन्ते ॥

समैर्वर्गः

सेति ॥ समैक्पलक्षितम्। वृज्यते 'वृजी वर्जने' (अ॰ आ॰ से॰)। घम् (३।३।१९)। कुलम् (७।३।५२)॥ (१) ॥*॥

संघसार्थी तु जन्तुभिः।

संघिति ॥ संहन्यते । घन् (३१३१९) । 'संघोद्वी गण-प्रशंसयोः' (३१३१८६) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ सरित, न्नियते, ना । 'स गतीं' (४ना० प० अ०) । 'सर्ते।र्णतः' (उ० २१५) इति थन् । 'साधों विणक्समृहे स्थादिष सं-घातमात्रके' (इति मेदिनी)। 'यूथादयथ'— इति मुक्ट-धिन्तः ॥ (२) ॥ ॥ भागुरिस्तु पर्यायतामाह—'संघसंघा-तपुक्षोघसार्थयूथकदम्बकाः' इति ॥

सजातीयैः कुलम्

सजेति ॥ सजातीयैरेव जन्मभिरुपलक्षितम् । कोलति । 'कुंड संस्थाने बन्धुषु च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३,१११२५) इति कः । 'कुंलं जनपदे गोत्रे सजातीयग-णेऽपि च । भवने च तनो होबम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥

यूथं तिराधां पुनपुंसकम् ॥ ४१ ॥

यूणिमिति ॥ यौति । यूयते, वा । 'यु मिश्रणे' (अ॰ प॰ से॰)। 'तिथपृष्ठगूयप्रोथाः' (उ॰ २।१२) इति साधुः। 'यूथं तिर्थक्समृहेऽली पुष्पमेदे च योषिति' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥

पश्नां समजः

पेति ॥ संवीयतेऽत्र । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'समुदोरजः पद्युवु' (३।३।६९) इखप् । 'समजः पद्युवृन्दे ना विपिने तु नर्पुसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पञ्चसंघस्य' ॥

अन्येषां समाजः

अन्येषामिति ॥ अन्येषां सघः । संवीयतेऽत्र । घन् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पशुभिन्नसंघस्य' ॥

अथ संधर्मिणाम् ।

स्यान्निकायः

अथेति ॥ निचीयते । 'निन् चयने' (सा॰ उ॰ अ॰) । 'संघे चानौत्तराधर्यें' (३।३।४२) इति घन् आदेः कक्ष ॥ 'निकायस्तु पुमाँहक्ष्ये सधीर्मप्राणिसंहतों' । ('समुचये संहतानां निलये परमात्मिन' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'मृन्दमेदानां' पृथक् पृथक् ॥

पुञ्जराज्ञी तून्करः कृष्टमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

पुञ्जेति ॥ पिजयति, पिश्यते वा । 'पिजि हिंसाबलादा-ननिकेतनेषु' (चु॰ प॰ से॰)। अव् (३।९।९३४)। यम् (३।३।१९) धा पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यद्वा उन्नत्या पुमांसं जयति । 'भन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।—पु इयते । पुष्ठः—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ अश्रुते । 'अश् व्याप्तो' (स्वा० आ० से०)। 'अशिपणाप्यो रहाय-लुकी च' (उ० ४।१३३) इतीण् धातीरुषागमः । यद्वा रहयते । रकाः सीत्रः शब्दार्थः ।— वीस्यर्थः-इति स्वामी । बाहुलकाः-दिण्। ज्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) वा । 'राश्चिमें-षादिपुड़ायोः (इति मेदिनी)॥ (२) ॥ श्री उत्कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)॥ (३)॥ 🕬 कूटयति । कुट्यते वा । 'कूट आप्रदाने' (चु० आ० से०) 'कूट दाहे मन्त्रणे' (चु॰ उ॰ से॰) वा अच् (३।९।९३४) घन् (२।२।१९) वा 'कूटं पूर्द्वारयन्त्रयोः । मायादम्भादिश्ट-क्षेत्र सीराक्षेऽनृततुच्छयोः । निश्वलेऽयोघने राशौ' इति हेम-चन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धान्यादेरुच्छ्रितवृन्दस्य' ॥

कापोतशौकमायूरतैसिरादीनि तद्रणे।

केति ॥ तेषां कपोतञ्जकमयूरतित्तिरीणां गणे। कपोता-नाम्, ग्रुकानाम्, मयूराणाम्, तित्तिरीणाम्, च गणः। 'अनुदात्तादेरम्' (४।२।४४)। शुकात्तु 'तस्य समृहः' (४।२। ३७) इत्यण् । आदिना काकवर्तकोळ्कावीनां प्रहः । 'का-पोतो रचके, हीवं कपोते।धेऽजनान्तरे' (इति मेदिनी)॥ (३) ॥*॥ 'शोकं शुक्रगणे स्त्रीणां करेणे' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥*॥ 'कपोतादीनां गणस्य' पृथक् पृथक् ॥

गृहासक्ताः पक्षिमृगाइछेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥४३॥

गृहैति ॥ छपति, छीयते, वा 'छो छेदने' (दि॰ प॰ अ॰) बाहुलकादीवम् । 'छेको गृहाश्रितमृगपिस्गोनांगरे त्रिषु' (दित मेदिनी) । 'छेकि खिषु विद्येषेषु गृहासक्तमृगाण्डले' इति चवर्गादो रभसः ॥ (१) ॥*॥ गृह्यते । 'मह उपादाने' (श्या॰ उ॰ से॰) । 'पदाखैरिबाह्यापक्ष्येषु च' (३।१।१९९) इति क्यम् । 'गृह्यं गुदे प्रन्यमेदे झीवं, शाखापुरे खिन्याम् । गृह्यंसक्तमृगादो ना, त्रिषु चाखौरिपक्ष्ययोः' (इति मेदिनी) । ततोऽनुकम्पायो कन् (५।२।७६) । 'गृह्यको निम्नके छेके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हे 'गृहासक्तम्पक्षिणाम्'॥

इति सिंहादिवर्गविवरणम्॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः।

मनुष्या इति ॥ मनोरपत्यम् । 'मनोर्जातावञ्यती पुक् च' (४।१।१६१) । स्त्रियाम् '-हयगवय-' (वा० ४।१।६३) इति प्रतिप्रसवेन डीप् (४।१।६३) । 'हलस्तद्धितस्य' (६।४। १५०) इति यलोपः । मनुषी । 'टिङ्का-' (४।१।१५) इति हीषि मानुषी । जातिविवक्षायां हीपः (४।१।६३) परलादवन्त-लात् (४।१।७३) ङीन् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ म्रियते । 'मृङ् प्राणलागे' (तु॰ आ॰ अ॰) । 'हसिमृप्रिण्-' (उ॰ ३।८६) इति तन् । खार्थे यत् (बा० ५।४।३६) ॥ (३) ॥४॥ मनो-जीतः। 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ आ० से०)। 'पश्चम्याम्-' (१।२।९८) इति डः ॥ (४) ॥४॥ मनोरथम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । यद्वा मनोरपत्यम् । 'ब्राह्मणमाणव--' (४।२।४२) इति इापकादण् । अत्रि पुगभावो वा ।--- औप-पंख्यानिकोऽण्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उपसंख्यानाभावात् ॥ (५) ॥ 📲 । नरति नृणाति वा । 'नृनये' (भ्या० ऋया० प० से॰)। अच् (३।१।१३४) 'नरोऽजे मनुजेऽर्जुने । क्रीबं तु रामकर्पूरे' (इति मेदिनी) ।--नयन्ति पूर्वपुरुषानुसमा ग-तिम् । 'नयतेर्डिष' (उ० २।१००) इति ऋन् । डित्त्वाहिलोपः — इति मुकुटः । तत्र एवं सत्यदन्तरूपानुपपत्तेः । ऋदन्त-रूपापलेखा ऋदन्तस्य पक्ष्यमाणत्वाच ॥ (६) ॥ ॥ बट् 'मनुष्यमात्रस्य'॥

६-अत्र 'शीकमञ्ययम्' इति तु मेदिन्यामवर्शनास्यक्तम् ॥

स्युः पुमांसः पञ्चलनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥
स्युरिति ॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)।
'पातेर्डुम्सुन्' (उ॰ ४१९७८) क्रचित् 'पृश्रो हुम्सुन्' इति
पाठः । पुनाति 'पूज् पवने' (त्रया॰ उ॰ से॰)॥ (१) ॥ ॥ ॥
पश्चभिभृतैर्जन्यते । घल् (३१३१९९)। 'जनिवध्योक्ष' (७१३१३५) इति न वृद्धिः । यद्वा पश्च जमा उत्पादका यस्य ॥ (२)
॥ ॥ पुरति । 'पुर क्षमगमने' (तु॰ प॰ से॰)। 'पुरः कुषन्'
(उ॰ ४१७४)॥ (३) पृषोदरादित्वात् (६१३१९९९) हीर्षः ।
यद्वा 'पूरी आप्यायने' (दि॰ आ॰ से॰)। बाहुलकात्कुषम् ॥
(४) ॥ ॥ ।। वाद्वत । 'नयतेर्डिब' (उ॰ २१९००) इत्कृन् ॥
(५) ॥ ॥ ।। पश्च 'मनुष्यजाती पुरुषस्य'॥

स्त्री योषिदवला योषा नारी सीमन्तिनी बधूः। प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा॥ २.॥

स्रीति ॥ स्यायति गर्भोऽस्याम् । 'स्यायतेर्ङ्द' (उ॰ ४। १६६) । टिलोपः (६।४।१४३) । यलोपः (६।१।६६) । 'टिहुा-' (४।१।९५) इति डीप् ॥ (१) ॥∗॥ योषति । यु• ष्यते वा । 'युष' सीत्रः सेवायाम् । 'हृस्रहहियुषिभ्य इतिः' (उ० १।९७) ॥ ।। योध्यते स्म । णिजन्तात्कर्मणि कः (३।२। १०२)। 'स्नीवधूर्योषिता रामा' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) 🕕 🕬 अल्पं बलमस्याः । अल्पार्थे नम् ॥ (३) ॥ 🕬 योषति, योषयति वा। अच् (३।१।९३४)ा युष्यते । योष्यते वा। घण् (३।३।१९) ॥ । ('जोषा' इति) चवर्गादिवाठे जुवते, जु-प्यते वा। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु॰ आ॰ से॰) अच्। (३।१।१३४)। घन् (३।३।१९) वा ।—जुषति—इति मुकु-टस्य प्रमादः ॥ (४) ॥*॥ 'नृनरयोर्नृद्धिश्व' इति शार्त्तरवादि-(४।१।७३) गणे पाठान्हीन् । जातिलक्षणस्य (४।१।६३) नी-षोऽपवादः, बीन्संनियोगेन वृद्धिश्च । मुकुटस्तु-नुर्नरस्य वा धर्म आचारोऽस्याः । 'तृतराभ्यां च' (वा० ४।४।४९) इस्यम् । वृद्धिः (७।२।१९७) । 'टिङ्कान्' (४।१।१५) इति डीप्। नारी । नुर्नरस्य वेयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इस्रणि वृद्धी (७१। ११७) नारी, इति वा इत्याह । तत्र । 'नृनराभ्याम्' इत्यस्या-प्रैसिद्धत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि 'नृनरयोः' इत्य• स्य वैयर्ध्यप्रसङ्गात् । ङीप्ङीनोः खरभेदाच ॥ (५) ॥ ॥ सी-म्रोऽन्तः । 'शकन्ध्वादिः' (बा॰ ६।११९४) । सीमन्तोऽस्यस्याः, इनिः (५।२।११५) ॥ (६) ॥*॥ वहति, उद्यते वा । 'वहो धथ' (उ० १।८३) इत्यूः । मुक्टस्तु—बधात्यविद्यया । 'चमितनि॰ बन्धिभ्यः' इत्यः—इत्याह । तन्न । 'कृषिचमित्तमिघनिसर्जि-स्तर्जिभ्य कः' (उ० १।८०) इति स्त्रे बन्धेरवहणात् नलोपबि-घेरदर्शनाच ॥ (७) ॥३॥ प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः । अपान्ननि-रीक्षणात् । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥*॥ वमति स्नेहम्। 'दुवम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)

१—१दं तु भाष्यकैषटानभित्रत्वसूचकम्॥

ज्वलादित्वात् (३१९१४०) णः । यद्वा वामः कामोऽस्त्यस्याः । स्वर्शकाश्यम् (५१२१९२०) । 'वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । वल्यप्रतीपसञ्येषु त्रिषु नार्या ख्रियाम्' (इति मे-दिनी) ॥ (९) ॥*॥ वनति । 'वन संभक्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकादितन् । यद्वा वन्यते स्म । कः (३१२१९०२) 'वनिता जातरागन्नीक्षियोन्नी त्रिषु याचिते । सेविते' (इति मेदिनी) ॥ (९०) ॥*॥ महति, महाते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'सलिकल्यनिमहिन' (उ॰ ११५४) इती-छन् । ('महिला फलिनीक्षियोः' इति मेदिनी) ॥*॥ महस्थोत्सवस्य इला भूमिः, इति विषष्टे 'महेला' अपि ॥ (९१)

॥*॥ एकादश 'स्त्रीमात्रस्य' ॥ विशेषास्तु

धीति ॥ स्त्रीणां विशेषा मेदाः ॥

अङ्गना भीरः कामिनी वामलोचना। प्रमदा मार्निनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥३॥ सुन्दरी रमणी रामा

अञ्चनेत्यादि ॥ प्रशस्तान्यङ्गान्यस्याः । 'अङ्गात्कस्याणे' (ग० ५।२।१००) इति नः । 'अङ्कनं प्राप्तणे यानेऽप्यङ्कना तु नितम्बिनी' इति हैमः ॥ (१) ॥»॥ भयज्ञीला । 'त्रिभी मये' (जु॰ प॰ अ॰)। 'भियः कुक्ककनी' (३।२।९७४) इति कुः । 'भीरुः स्यारकातरे नार्याम्' इत्यजयः । 'भीरुरार्ते जने ब्रियाम्' इति रभसः । 'भीरुरार्ते त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोषिति योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ भूयान् कामोऽस्याः । इनिः (५१२१९९५)। 'कामिनी भीरवन्दयोः' (इति मेदि-नी)॥ (१)॥ । । । । । वामः कामो लोचने आलोचने नेत्रे वास्याः। यहा नामे सुन्दरे लोचने चक्षुषी यस्याः ॥ (१) ॥ हर्षोऽस्टारयाः । 'प्रमदः संमदे मते स्नियामुन्मदयोषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ 'मानश्रित्तोषती गृहे। ह्रीवं त्रमाणे त्रस्थादों (इति मेदिनी)। मानोऽस्त्यस्याः। इनिः (५।२। 994) । 'मानिनी तु स्त्रियां फस्यां मानी मानवति त्रिषु' (इति मेदिनी)।। (१) ॥ ।। कम्यते स्म । 'कमु कान्ते।' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। णिङभावे क्तः (३।२।१०२)। 'कान्ता नार्यो प्रियंगो स्त्री शोभने त्रिषुना भवे। लोहेच चन्द्रसूर्यो-यःपर्यायान्तःशिलासु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ छलते । 'लल ईप्सायाम्'। 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षे ल्युः (३।१। १३४) युच् (उ॰ २।७८) वा । यद्वा लडति । 'लड विलासे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति

१—तथा च रसिकरञ्जनश्रेषः 'चिरमीक्षे महिलाखम्' इति श्रुकारकै राग्याधंद्रयपरः । २—तथा च दमयन्तीश्रेषः 'परमहेलारतोऽप्यपार-दारिकः' इति । १ —मानः श्रुकारचेष्टाविशेषः । तथुक्ता 'भाविनी' —इति तु सुकुटः ॥ युन् । डल्योरेकत्वम् । 'लल्जना कामिनीनारीमेदजिह्नायु योषिति' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ भतिरायितो नितम्बो यस्याः । इनिः (५।२।१९५) ॥ (१) ॥ ॥ भतिरायितो नितम्बो यस्याः । इनिः (५।२।१९५) ॥ (१) ॥ ॥ भतिरायितो नितम्बो एन्दी क्रेदने' (६० प० से०) सुपूर्वः । बाहुल्कादरः । शकन्ष्वादिः (वा० ६।९।९४) । गौरादिः (४।९।४१) । 'सुन्द्री तहिमश्रारीभिदोः स्रो क्चिरेऽन्यवत' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ समयति । रमयते । रमयते । ल्युट् (३।३। १९३, १९७) ॥ (१) ॥ ॥ समते । ज्वलादिलात् (३।१। १४०) णः ।—रमयति—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । ण्यन्तस्य ज्वलादिलाभावात् । मित्वाण्णिनिमित्तमृष्ट्यभावाच् । 'रामः स्यामे हलायुषे । पश्चमेदे सिते चारो राघवे रेणुकास्रते । रामं तु वास्तुके कुष्ठे रामा हिक्किनीस्त्रियोः' इति हमः ॥ (१) ॥ ॥ उत्कृष्टस्रीविशेषाणां पृथक् पृथक् । एते हादरा मेदाः 'स्त्रीणाम्' ॥

कोपना सैव भामिनी।

कोपंति ॥ कुप्यति तच्छीला । 'कुप क्रोधे' (दि॰ प॰ से॰) 'कुधमण्डार्थेभ्यक्ष' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥॥॥ अवक्षं भामते । 'भाम क्रोधे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'आव-स्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः । प्रह्यादिणिनिः (३।१। १३४) वा ॥ (२) ॥॥ द्वे 'कोपनिख्याः' ॥

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

वरेति ॥ वर आरोहो नितम्बोऽस्याः ॥ (१) ॥ ॥ मत्ता क्षीवेव काशते भाति । 'कर्तर्युपमाने' (३१२५०९) इति णिनिः ॥ ॥ दन्त्यरपक्षे 'कस गतिशासनयोः' (अ० आ० से०) ॥ (२) ॥ ॥ उत्कर्पार्थात् 'उत् ' शब्दात्तमप् (५।३।५५) ॥ द्रव्य-प्रकार्षात्रामुः (५।४१९९) ॥ (३) ॥ ॥ वरवर्णोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२१९५) । 'शीते मुखोष्णसर्वात्ती प्रीष्मे या मुख-सीतला । भर्तृभक्ता च या नारी सा भवेद्वरवर्णिनी' इति इदः ॥ (४) ॥ ॥ वत्वारि 'अत्यन्तोत्कृष्टस्त्रियाः' ॥

कृताभिषेका महिपी

कतिति ॥ कृतोऽभिषेकोऽस्याः । महाते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अविमह्योष्टिपच्' (उ॰ १।४५) । 'महिषी नृपयोषिति । सैरिभ्यामौषधीभेदे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पृष्टाभिषिकनृपस्त्रियाः' ॥

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः।

भोगीति ॥ श्रतेषयितो भोगोऽखाः । इतिः (५।२। १९५) । 'विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अन्यराजिख्याम्' ॥ पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥ भार्या जायाँथ पुंभूम्नि दाराः

१—अधशब्दाद प्रमुस्रो न पूर्वभाक्त्वम्—इति स्वामी ॥

पशीति ॥ पत्पुर्यही संयोगी यया । दंपत्योः सहाधिका-रात् 'पत्युर्नी यन्नसंयोगे' (४।१।३३) ॥ (१) ॥*॥ पाणि-र्यृहीतोऽस्याः । 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' (वा॰ ४।१।५२) इति डीष् ॥ (२) ॥ ।। द्वयोः पूरणी । 'द्वेस्तीयः' (५।२। ५४)। 'द्वितीया तिथिगेहिन्योद्वितीयः पूरणे द्वयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ सह धर्मोऽस्त्यस्याः । पत्या सह कर्मस्वधिकारात् । 'धर्मश्रीलवर्णान्ताच' (पारा१३२) इती-निः। वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य वा सः ॥ (४) ॥*॥ भ्रियते । भूर्यते वा । 'डुम्ब् धारणपोपणयोः' (जु॰ प॰ ८४०)। 'भृभरणादी' (त्रया॰ प॰ ते॰) वा ण्यत् (३। १।१२४) । यसु—संज्ञायां भवः (भ्वा० उ० अ०) 'ऋहलो-र्ण्यत्' (३।१।१२४)—इति स्वामी व्याख्यत् । तत्र । 'संज्ञा-यां समजनिषद-' (३।३।९९) इति क्यपा भाव्यं परलात् । संज्ञापर्युदापः (३।१।११२) तु पुंलिज्ञे सावकाशः । 'तदनु-**बन्धक प्रहणे नातद नुबन्धक स्प' (प० ४।२।**९) इति न्याया-द्भाञ एव क्यप् । न डुम्बः ॥ (५) ॥ ॥ जायतेऽस्याम् । 'जनेर्यक्' (उ० ४।१९९) । 'जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः' (९१८) इति मनुः ॥ (६) ॥ ॥ दारयन्ति भ्रातृन् 'दू विदारणे' (त्रया० प० से०)। णिजन्तः । 'दार-जारों कर्तरि णिलुक् च' (वा॰ ३।३।२०) इति घन्। यद्यपि दारयतेः पचाद्यचा (३।१।१३४) सिद्धम् । स्वरथः समः। 'कर्षाखतः-' (६।१।१५९) इति घञ्ज्यन्तोदात्तलात् । त-थापि 'अच्कावशक्ती' (६।२।१५७) इति स्वरबाधनार्थिमि-दम् ॥ 🕬 टाबन्तोऽपि । कोडा हारा तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् । 'कोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मर्नाषिभिः' इति व्यांडिशुभाक्षी ॥ (७) ॥४॥ सप्त 'परिणीतायाः क्रियाः' ॥

स्यासु कुटुम्बिनी।

पुरंधी

स्यादिति ॥ कुटुम्बमस्यस्याः । इनिः (पारा११५)। 'कुटुम्बं पोष्यवर्गे च' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥॥॥ 'पुरं नपुंसकं गेहे' (इति मेदिनी)। पुरं धारयति । 'धृत्र् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। सार्थण्यन्तः । 'संज्ञायां मृतृत्रून' (३१२। ४६) इति खच् । 'खचि हस्तः' (६१४१९४)। गोरादिः (४१९१४१)। पृषोदरादिः (६१३१९०९) हलन्तात् 'इगुय-धात् किः'—इति मुकुटः । तन्न । धरतेर्हलन्तत्वेगुपधत्वयोरमानात् ॥ (२) ॥॥ हे 'पुत्रादिमत्याः सधवायाः'॥

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिवता॥६॥

सुचेति ॥ शोभनं चरित्रमस्याः ॥ (१) ॥ ॥ अस्ति एक-स्मिन् पत्थो । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । शतृ (३।२। १२४) । 'श्रसोरल्लोपः' (६।४।१९९) । 'उगितश्व' (४।९। ६) इति डीप् । 'सन् साभौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्युमयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ ॥ साम्रोति परकार्यं परलोकं वा । 'साध संसिद्धौ' (सा० प० अ०) 'कृवापा—' (उ० ९।९) इत्युण् 'वोतो गुण-' (४। १।४४) इति वा डीप ॥ (३) ॥ ॥ पत्थौ वतं नियमोऽस्याः ॥ पतिर्वतमस्याः । पतिशब्दः पतिसेवायां लाक्षणिकः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'पतिसेवातत्परायाः' ॥

कृतसापितकाध्युदाधिविन्ना

कृतेति ॥ सपन्नेव स्वार्थं कन् (५१३१०५) । कृता सपलिका यस्याः ॥ ॥ 'कृतसापितका' इति कचित् पाठः ।
सपद्या भावः । प्यन् (५१९१२४) । हीष् (४१९१४९) यलोपः (६१४१९५०) स्वार्थं कन् (५१३१७५) हस्वस्यम् (७१
४१९३) च । कृता सापिलका यस्याः ॥ ॥ किचित् 'कृतसापत्नका' इति पाठः । सपद्या आगतम् । 'तत भागतः'
(४१३१७४) इत्यण् । स्वार्थं कन् (५१३१७५) । कृतं सपलकमन्याः । '-अमुपः' (७१३१४) इति पर्युदासामेत्वम् ॥ (९)
॥ ॥ अधि उपि ऊदमुद्वहनमस्याः । 'अध्युद्धा कृतसापहयनार्यामध्युद्ध ईश्वरे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥ ॥ अधि उपि विश्वं लाभोऽस्याः । यद्वा अधिका विना ल्डधा
यस्याः ॥ (३) ॥ ॥ श्रीणि अनेकभार्थस्य 'प्रथममृद्धायाः' ॥

अथ खयंवरा।

पतिंबरा च वर्या च

अथेति ॥ स्वयं वृणीते । 'वृद् संभक्ती' (क्रया॰ भा॰ से॰)। 'संज्ञायां सृतृवृज्जिन' (३।२।४६) इति खच्॥ (९)॥॥ एवं पतिं वृणोति ॥ (२)॥॥ व्रियतेऽनया । 'भवय-पण्यन' (३।९।९०९) इत्यनिरोधे यत् । ('क्रयां पतिंवरायां क्षी, वरेण्ये त्रिषु, ना स्मरे' इति मेदिनी)॥ (३)॥॥ त्रीणि 'स्वेच्छाकृतपतिवरणायाः'॥

कुलस्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

कुलेति ॥ कुलपालिका की । शाकपार्थिबादिः । (बार्वे २१९१७८) ॥ (१) ॥ ॥ । कुर्ल पालयति । 'पाल रक्षणे' (बुर्वे पर्वे १०) । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) । स्त्रार्थे कन् (५१३१७५) ॥ (२) ॥ ॥ । दे 'व्यभिचारवारणेन कृतकुलरक्षायाः' ॥ कन्या कृमारी

केति ॥ कनति । कन्यते वा । 'कनी दीसी' (भ्वा० प० से०) । अभ्यादिः (उ० ४।९९२) । 'कम्या नार्या कुमार्या च राक्ष्योषधिविशेषयोः' इति हैमः । 'कम्या कुमारिकानार्योः

र-'इट्रचन्द्रः' इति वा पाठः ॥ २-(पुरं भरति । 'अच इः', (उ० ४।१३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) भासकारकोप-सुमागमी । पुरंभिर्हस्तान्तापि । तथा च । 'ती स्नातकेवेन्भुमता च राहा पुरंभिभिष्य क्रमञ्चः प्रयुक्तम्' इति रष्टुः—इति सुकुटः ॥

रीयिधराज्ञिमेदयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ कम्यते । 'कमु कान्तां' (भ्वा० आ० से०)। 'कमेः किंदुचीपधायाः' (उ० २११२८) इत्सारन् । 'वयसि प्रथमे' (४१९१२०) इति छीए । पूर्वेत्र तुन । 'कन्यायाः कनीन च' (४१९१९०) इति लिङ्गात् । यद्वा कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० उ० से०)। अच् (३१९१९३४)। कुत्सितो मारोऽस्या चा। 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरु-णही ना न द्वयोर्जात्यकाखने' (इति मेदिनी)। 'कुमारी रामतरुणीनवमाल्योर्नवीसिद । कन्यापराजितागारीजम्बूदी-पेपु च स्मृता' इति विश्वः । ('जम्बूदीपविभागे च' इति हैगः)॥ (२)॥॥॥ हे 'प्रथमवयस्ककन्यायाः'॥

गौरी तु निम्नकानागतार्तवा।

गौरीति ॥ गूयते । 'गुङ् बाब्दे' (भ्वा० आ० अ०) 'क्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इत्यादिना रत्रन्तो निपातितः । गौरादिखात् (४।९।४९) ङीप् । 'गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्थयोः । रोचनीरजनीपिज्ञात्रियंगुवसुधासु च । भाषनाया विशेषेऽपि यादसापतियोषिति' (इति गैदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नैजते स्म । 'ओणजी बीडे' (तु० आ० से०) ॥ 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'ओदितथ्' (८।२।४५) इति नस्म । स्वर्थे कन् (५।३।७५) । 'नज्ञिका तु कुमार्था स्पात् पुमान् क्षपणबन्दिनोः' (इति भेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अनागतमार्तवं रजोऽस्याः ॥ (३) ॥॥ त्रीण 'अष्टप्रजस्कायाः' ॥

स्यानमध्यमा रूपरजाः

स्यादिति ॥ नाल्ययावनयोर्भध्ये भवा । 'मध्यानमः' (४। १।८) तयोर्भध्ये मा शोभा यस्याम् , वा । 'मध्यमो मध्य-जेऽन्यवत् । पुमान् खरे मध्यदेशेऽध्यवल्ये तु न श्चियाम् । न्नियां दृष्टरजोनार्यां कार्णकाङ्गलिमेदयोः । श्यक्षरच्छन्दिस तथा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ दृष्टं रजो यस्याः, यया, ना ॥ (२) ॥॥॥ हे 'मथमप्रासरजोयोगायाः'॥

तरुणी युवतिः समे॥ ८॥

तेति ॥ तरति । 'तृ प्रवनतरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) ।
'त्रो रश्च लो वा' (उ॰ ३।५४) इत्युनन् । 'वयसि-'(४।९।२०) इति डीप्। 'नञ्जलीकक्-' (वा॰ ४।९।९५) इति वा ।
'तहणी तस्तुनीति च' इति शब्दभेदः । ('तस्तुनः पवने
थूनि युवसां तस्तुनी स्मृता' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
मोति । 'यु मिश्रणे' (अ॰ प॰ अ०) । 'कनिन्युरूषि-' (उ॰
९।९५६) इति कनिन् । 'यूनस्तिः' (४।९।००) । यत्तु—
'यौतेः कतिः' इति कतिप्रस्ययान्तात् पाक्षिके छीषि (ग॰ ४।
९।४५) 'युवती'—इति मुक्टो व्यावस्यौ । तत्र । यौतेः

शत्र-तात्-' डीपि (४।१।१५) युवितशब्दाद्वा 'सर्वतोऽिक्तन-र्थात्' (ग॰ ४।१।१५) इति डीषा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलद-तादिपूक्तस्त्राभावाच । स्नीसामान्येऽप्ययम् । 'प्रमदा चेति विह्नेया युवितस्तु तथा स्मृता' इति भागुरिः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मध्यमवयसि वर्तमानायाः' ॥

समाः सुषाजनीवध्वः

समा इति ॥ भ्रोति । 'सु प्रसवणे' (अ॰ प॰ से॰) । 'सु इश्विकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ॰ ३।६६) इति सः॥ (१) ॥ ॥ जायते वंशोऽस्याम् । 'जनिषसिभ्यामिण्' (उ॰ ४। १३०) । 'जनिषधोश्व' (७।३।३५) इति न वृद्धः । 'कृदि—' (ग॰ ४।९।४५) इति वा बीष्। 'जनो लोके जगद्भेदे पृथः गजने । जनी स्रुवावनितयोः' इति हैमः । 'जनी सीमन्तिनी वध्वोक्त्यत्तावौषधीमिदि' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ बहति । 'वहो धश्व' (उ॰ ९।८३) इत्यूः । 'वध्यः पद्यां सुवानायोः स्पृक्षासारिवयोरिप । नवपरिणीतायां व' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ श्रीण 'पुत्रभार्यायाः'॥

चिरण्टी तु सुवासिनी।

चिरेति ॥ चिरेणाटित पितृगेहाद्भन्गेहम् । अच् (३। १११४) पृषोदरादिः (६१३११०९) । 'वयस्यचरमे' (वा० ४।११२०) इति छीप् ॥ । । । । । वरति । बाहुलकादण्टप्रस्यये 'चरण्टी' इत्येके ॥ । ॥ — चिरिणोति चिरण्टी । — इति स्वामी । तत्र 'चिरि हिंमायाम्' (स्वा० प० से०) इति धातुः; पृपोदरादिः । (चिरिणेटी तु सुवासिन्यां स्याद्वितीयवयः स्विन्याम्' (इति भेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ सु अतीव वसति पितृग्हे तच्छीला । 'सुप्यजातां —' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ ॥ । 'स्वासिन्यां हस्यपि पाठः । स्वषु पित्रादिषु बस्तुं शिलम्स्याः । 'स्वासिन्यां चिरिण्टी स्याद्वितीयवयसि स्वियाम्' इति हदः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'प्राप्तयोवनायाः पितृगे-हस्थायाः' ॥

रच्छावती कामुका स्यात्

इच्छेति ॥ इच्छास्यस्थाः । 'मतुप्' (पारा११५) ॥ (१) ॥ ॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'लपपतपद--' (३।२।१५४) इत्युकस् । 'कामुकाः कमने-

र मुकुटस्तु—रूपते । 'ओस्त्री बीडे' (तु० ८० से०)। पृषोदरादित्वादादेर्नत्वम् । केचिच् 'नोरूजी' इति तवर्गपश्चमादि पठन्ति—रत्याद् ॥

१—पितृकुललेहाचिरमिटति गच्छति । 'चिरम्' हत्युपपदे 'इट गतीं' रत्यत 'इगुपभ' इति के पृशेदरादित्वाचिराकारनाशे इका-रस्य विषयेये मकारस्य परसवर्णत्वे 'वयसि प्रथमे डीपि चिरिण्टी' —इति मुकुटः । हैमस्तु स्थोपद्यनाममालाव्यास्यायाम्—चिरिः सीत्रः स्वादिः। चिरिणोति चिरिण्टी। 'विण्टश्चर् च वा' इति साधुः। 'चरिण्टी' इत्यपि । 'चिरण्टी' इत्यमरः । 'चरण्टी' इत्यन्ये— इति प्रोक्तवान्॥

ऽशोक्षपादपे चातिमुक्तके' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥∗॥ दे 'अनादीच्छायुक्तायाः' 'यभनादीबछावाद्याः' वा ॥ ृष्यस्यन्ती नु कामुकी ॥ ९॥

मृषेति ॥ 'खृषो नरो मृषः कालः' इत्यनेकार्थमञ्जरी । वृषं नरं शुक्रलं वेच्छत्यात्मनः । 'छुप आत्मनः क्यन्' (३। १।८) । 'अश्वक्षीर-' (७।५।५१) इत्यत्र 'अश्वश्वयोगेंधुने-च्छायाम्' इति बचनादसुक् । लटः शता (३।२।१२४) । 'छिनतक्ष' (४।१।६) इति जीप् । 'आच्छीनयोर्नुम्' (७।१।८०) ॥ (१) ॥॥॥ 'जानपद-' (४।१।४१) इति जीप् । कामुकी ॥ (१) ॥॥॥ दे मैथुनेच्छावत्याः'॥

कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका।

कान्तेति ॥ अभिसरति । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) ण्वुल् (३।१।१२३)॥ (१)॥*॥ एकं 'भिर्त्रिच्छया रति-स्थानं गच्छन्त्याः'॥

पुंधली चर्षणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥ स्वैरिणी पांगुला च स्यात्

पुंश्वलीति ॥ पुंसो भर्तुः सकाशाचलति पुरुपान्तरं ग-च्छति । 'चल गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।९। १३४) । गौरादिः (४।१।४१) ।—पुमांसं वृत्ताचालयति च्यावयति । कर्मण्यणन्तान्हीप् (४।१।१५)—इति मुकुटः । तत्र । 'चल कम्पने' इत्यनेन कम्पनादन्यत्र मित्ताविधानाहु-द्विप्रसङ्गात् । संज्ञापूर्वकत्वं वा वृद्धेः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ — कर्षति मनः । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०)। 'कृषेरादेश चः' (२1९०४) इल्पनि:-इति स्वामी ॥*॥ 'धर्षणी' इति वा पाठः । धर्षेयति । 'त्रिपृषा प्रागत्भये' (स्वा० प० से०) । ह्युद (३।३।११३) । **'धर्षणं** स्यात्परिभवे रतेऽसत्यां तु 'धर्षणी' (इति मेदिनी) ॥॥॥ 'धर्षिणी' इति कवित् पाठः । 'आवदयका-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (२) ॥ ॥ ब्राप्ति मनोइत्र । 'बन्ध बन्धने' (व्या॰ प॰ अ॰)। ण्बुल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) । ('बन्धकः स्याद्विनिमये पुंश्वस्यां स्याच बन्धकी' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सत्यात् भिन्ना ॥ (४) ॥*॥ भटति । 'भट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अन् (३।१।१३४)। 'कुल्टं जनपदे गेहे' इति निश्वः । कुलस्य भटा । शकन्ध्वादिः (वा० ६।९। ९४) । 'कुलटा मनःशिलायां नेपाल्यामपि योषिति' (इति मेरिनी) ॥ (५) ॥ 📲 एति तच्छीला '६णनश्जि–' (३।२। १६३) इति करप्। 'टिक्या-' (४।१।१५) इति डीप्। 'इ-ह्वर्यसत्यां पथिके ऋरकर्मणि च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ खया, इच्छ्या खेन खात अयेण, वा ईरितुं शीलमस्याः । 'ईर गती' (अ• आ॰ से॰)। 'सुपि-' (३।२।७८) इति मिनि: i 'स्वादीरेरिणोः' (वा॰ ६।१।८९) इति हृद्धि: ॥

(७) ॥*॥ पांशु पापमस्त्यस्याः 'स्तर्गुल-' (वा॰ ५।१। १०७) इति रः। 'कपिलकादिः' (वा॰ ८।१।१८) सिम्मादि-लात् (५।२।९७) लज् वा। पांशु लाति वा। 'भातोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥ (८) ॥*॥ अष्टी 'असत्याः' 'स्वै-रिण्याः'॥

अशिश्वी शिशुना विना।

अभीति ॥ न शिशुर्थस्याः । 'सस्यशिश्वी-' (४।९।६२) इति साधुः ॥ (९) ॥ ॥ एकम् 'अपत्यरहितायाः' ॥ अवीरा निष्पतिसुता

अवीति ॥ बीरयति । 'वीर विकान्ती' (तु॰ व॰ से॰)। अच् (३।१।९३४) 'पतिपुत्रवती वीरा' इति नाममाला। वीराया भिन्ना॥ (९)॥%॥ 'पतिपुत्ररहितायाः॥

विश्वस्ता विधवे समे ॥ ११ ॥

विश्वेति ॥ विफलं श्वसिति स्म । 'गत्यर्था-' (३।४। ७२) इति कः । आयमशासनस्यानिस्यलामेट् । 'विश्वस्तो जातिविश्वासे विश्वस्ता विधवास्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ विगतो धवोऽस्याः॥ (२) ॥*॥ 'विश्वस्ताविधवे तुःचे विश्वसापतिनी च सा' इति वाचस्पतिः ॥*॥ द्वे 'रु•ण्डायाः'॥

आहिः सखी वयस्या च

आलिरिति ॥ वालयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। णिच् (३१९१२६)। 'अच इः' (उ॰ ४१९३६)। बाहुलकारिण्—इति सुकृटो व्यर्थः । 'आलिः सखी सेतु-रास्तिरालिरावलिरिष्यते' इति शाश्वतः॥ (१)॥ ॥ समानं ख्यायते जनः। 'समाने ख्यः स चोदात्तः' (उ॰ ४१९३७) इतिण् छित् समानस्य स च। 'सख्यशिश्वी-' (४१९१६२) इति डीष्। 'सखा मित्रे सहाये ना वयस्यायां सखी मता' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥॥ वयसा तुल्या। 'नौवयोधमं-' (४। ४१९१) इति यत्॥ (३)॥ ॥॥ त्रीण 'सख्याः'॥

पतिवली सभर्तृका।

पतीति ॥ पतिरस्त्यस्याः । मतुप् (पारा९४) । 'अन्त-वैत्पतिवनोर्नुक्' (४।९।३९) इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ सह भर्जास्ति । 'नवृतक्ष' (पा४।९५३) इति कप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जीवद्धर्तृकायाः' ॥

वृद्धा पलिक्षी

चृद्धेति ॥ वर्धते स्म 'दृषु दृद्धी' (भ्वा॰ आ॰ सै॰)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति कः। 'चृद्धो जीर्णे प्रदृद्धे हे त्रिषु क्लीवं तु शैंठजे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥∗॥ पिटतम-स्त्यस्याः। अन् (५।२।१२७)। 'असितपिटतयोः प्रतिषेधः'

१--भाष्ये त्वस्मिन् वार्तिके पांशुरान्द्रपाठो नोपक्ष्म्यते॥

'छन्दसि क्रमेके' (वा॰ ४।१।३९)। नान्तलात् (४।१।५) कीप्॥ (२) हे 'पक्रकेक्याः'॥

प्रचातु प्राची

प्रकेति ॥ प्रजानाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।११६) इति कः। 'प्रक्षस्तु पण्डिते वाच्यलिको बुद्धौ तु योषिति'॥ (१)॥*॥ प्रकाद्यण् (५।४।३८) वा॥ (२)॥*॥ द्वे 'स्वयं-क्वास्याः'॥

प्राज्ञा तु घीमती ॥ १२ ॥

प्राकेति ॥ प्रज्ञास्यस्याः । 'प्रज्ञाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ धीरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्त्रबुद्धः' ॥

श्द्री शृद्रस्य भार्या स्थात्

शूद्रीति ॥ शहस्य श्री । 'पुंयोगा-' (४।१।४८) इति बीष् ॥ (१) ॥*॥ एकं भिष्णआतीयाया अपि 'शृद्रभा-र्यायाः'॥

शुद्रा तज्जातिरेव च ।

राद्रेति ॥ 'शहा चामहत्पूर्वा जातिः' (भ्वा॰ ४।९।४) इति टाप् ॥ (१) ॥*॥ एकमन्यभार्याया अपि 'राद्रजाती-यायाः' ॥

आभीति तु महाराद्भी जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३॥
आभीति ॥ भाभीरस्य स्त्रो, तजातीया वा । 'पुंयोग्गात्-' (४१९१४८) इति 'जातेः-' (४१९१६३) इति च बीप्॥ (१)॥ ॥। एवं महारादी॥ ॥। या तु महती राद्धाः। तत्र 'महाराद्भा' ६ स्थेव॥ (२)॥ ॥॥ द्वे 'आभीर्याः'॥ अर्थाणी स्वयमर्था स्थात

अर्थेति ॥ खयं पुंयोगं विना जातिमात्रे । 'अर्थक्षत्रियाभ्यां वा' (वा॰ ४।१।४९) इति खार्थे डीवानुको ॥ (१) ॥४॥ (२) ॥४॥ द्वे 'वैष्यजातीयायाः' ॥

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

सिचियेति ॥ एवम् ॥ (१) ॥ ॥ (२) ॥ ॥ हे 'सिचि-यजातीयायाः' ॥

उपाध्यायाप्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपेलाधीयवेऽस्याः । 'इहश्व' (२।२।२१) इत्यत्र 'अपादाने स्नियामुपसंख्यानं तदन्ताश्व वा डीष् इति (वार्तिकेन) घत्र्॥ (१)॥*॥ (२)॥*॥ ह्वे 'स्वयं विद्यो-पदेशिन्याः'॥

स्यादाचार्यापि च स्रतः॥ १४॥

स्यादिति ॥ वः चर्यते । 'चर गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ऋहलोर्ण्यत' (३१९१९२४) ॥ (९) ॥*॥ एकं 'स्वयं मन्त्र-स्याख्याच्याः' ॥

आचार्यानी तु पुंयोगे

आचेति ॥ आचार्यस्य स्त्री । 'इन्द्रवरूण-' (४।१।४९) इति कोषानुको । आचार्यादणस्यं स्व' (वा० ४।१।४९) इति णलाभावः ॥ (१) ॥॥। एकम् 'आचार्यभार्यायाः'॥

स्यावयीं

स्यादिति ॥ अर्थस्य श्री । 'धुंयोगात्-' (४।९।४८) इति जीष् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वैदयपह्या अन्यजातीयाया अपि' ॥

क्षत्रियी तथा।

क्षेति ॥ एवम् । क्षत्रियस्य स्त्री ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अ-न्यजातीयाया अपि श्लात्रियपह्याः' ॥

उपाध्यान्युपाध्यायी उपेति ॥ उपाध्यायस्य स्त्री । 'मातुलोपाध्याय–' (वा∙

उपात ॥ उपाध्यायस्य स्ना । 'मातुलापाध्याय-' (वा॰ ४।१।४९) डीषानुकी ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'विद्योप-देपृभार्यायाः'॥

पोटा स्त्रीपुंसस्क्षणा ॥ १५ ॥

पोटेति ॥ पोटयति । 'पुट भासने' चुरादि । अन् (३। ११९३४) ।—पुटति । 'पुट संख्वेषणे' (तु॰ प॰ से॰)। अन् (३१९१२४)—इति खामीमुकुटौ । तन । पुटेः कुटादि- खाद्धणाभावप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'स्त्रीपुंसयोः स्तन- १मश्यादिचिह्नयुक्तायाः'॥

वीरपत्नी वीरभार्या

वीति ॥ वीरः पतिरस्याः । 'निस्नं सपतन्यादिषु' (४।१। ३५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ वीरस्य भार्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीरस्य भार्यायाः' ॥

वीरमाता तु वीरसूः।

वीरमेति ॥ वीरस्य माता ॥ (१) ॥*॥ वीरं स्ते । 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (अ॰ आ॰ से॰) 'सत्स्द्विष-' (३।२। ६१) इति किए॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीरस्य मातरि'॥

जातापत्या प्रजाता च प्रस्ता च प्रस्तिका ॥ १६ ॥

जातेति ॥ जातमपत्यमस्याः ॥ (१) ॥ ॥ प्रजायते स्म । अन्तर्भावितण्ययोऽत्र जनिः । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ (२) ॥ ॥ प्रास्तविष्ट । पूटुक्तः । प्राग्वत् ॥ (३) ॥ ॥ सार्थे कन् (५।३।७५) 'स्तिकापुत्रिका-' (वा॰ ७।३।४५) इतीत्वं वा । 'प्रसृतं कुसुमे क्लीवं त्रिष्ठ संजातस्नयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ वत्वारि 'प्रसृतायाः' ॥

स्री नग्निका कोटवी स्यात्

स्त्रीति ॥ नजते स्म । 'ओ जजी ब्रीडे' (तु॰ आ॰ से॰)। 'गर्ल्यर्थ-' (३।४।७२) इति कः । 'ओदितक्ष' (८।२।४५) इति नत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५)॥ 'नद्गो बन्दिक्षपण- योः पुंसि, त्रिषु विवासित' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ कोट-नम्। 'कुट कौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰)। घम् (३।३।१८)। कोटं वाति। 'आतोऽनुप-' (३।३।३) इति कः। गौरादिः (४।१।४१)॥ शा 'कोष्ट्रवी' इति पाठे 'कुट्ट छेदने' (जु॰ प॰ से॰)। बाहुलकाद्धणः॥ (२)॥ ॥ ई 'नद्मायाः'॥

दूतीसंचारिके समे।

द्तीति ॥ दवति । 'दु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । दुनोति 'दु दु उपतापे' (स्वा॰ प॰ अ॰) वा । 'दुतनिभ्यां वीर्घश्च' (उ॰ ३।९०) इति क्तः । गोरादिः (४।९।४९) यद्वा दूयते 'दूड् परितापे' (दि॰ आ॰ से॰) । किच् (३।३।९७४) । दूयन्तेऽनया वा । बाहुलकात् किन् । 'कृत्-' (ग॰ ४।९। ४५) इति वा डीष् । गोरादिः (४।९।४९) वा ॥ (१) ॥॥॥ संचरति । संचारयति, वा । 'चर गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । खुल् (३।९।९३३) 'संचारिका तु युगले छुटनीप्राणयोरपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥॥ हे 'दृत्याः' ॥

कात्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसनाधवा ॥ १७ ॥

केति ॥ कतस्यापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यत्र्' (४।१।१०५) । 'सर्वत्र लोहितादि-' (४।१।१८) इति ष्फः । ऋषिपत्रीसद्दशलात् । 'कात्यायनो वरहची विशेषे च मुनेः पुमान् । काषायवस्त्रविधवार्धजरत्युभयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकं 'विशेषणत्रययत्याः'॥

सैरंभ्री परवेदमस्या खवता शिल्पकारिका।

सायिति ॥ सीरं घरति । 'धृन् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) ।
मूलिभुजादिकः (वा॰ ३।२।५) वाहुलकानमुक् । सीरंप्रस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।२२९) इत्यण् । शिल्पकरणात् कर्षककीव । यद्वा स्तरं स्वाच्छन्यं धरति । प्राग्वत् कः । पृपोदरादिः (६।३।९०९) । गौरादिः । (४।९।४९) । 'सैरंधी
परवेशमस्थशिल्पकृत्स्ववाश्रियाम्' इति दन्त्यादौ रभसः ।
'खतुःवधिकलाभिज्ञा घीलक्ष्पादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा
सैरंधी परिकीर्तिता' इति कात्यः ('सैरिधी' इति)
इकारमध्यपाठे पृषोदरादिलं (६।३।९०९) बोध्यम् ॥ (९)
॥*॥ एकं 'विशेषणत्रयवत्याः'॥

असिक्री स्यादषृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी ॥१८॥

असीति ॥ सिनोति 'षिण् बन्धने' (खा॰ उ० अ०)। 'भिष्ठिष्टसिन्धः कः' (उ० ३।८९)। यद्वा सीयते स्म । कः (३।२।९०२) 'द्यतिस्पतिमास्थामिति किति' (७।४।४०) इती-लम् । सिता शुक्रकेशा। तद्भिन्ना। 'छन्दसि क्रमेके' (वा० ४।९।३९) इति तस्य कः। नान्तलान्हीप् (४।९।५)।—दे वाक्ये ('असिक्रयन्तःपुरप्रेष्या' इति हैमात्)—इत्येके॥ 'असिक्रिका स्याददृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरोषिता' इति कासः॥ (१)॥॥ एकं 'कृष्णकेशादित्रिविशेषणायाः'॥

धमर० २७

वारस्त्री गणिका वेदया रूपाजीवा

चारेति ॥ वारस्य वृन्दस्य श्री साधारणसात् ॥ (१) ॥ ॥ गणः समृहोऽस्खस्याः भर्तृत्वेन । टन् (५।२।११५) ॥ गणयति । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१। १३३) वा ॥ (२) ॥ ॥ 'वेशोः वेश्याग्रहे गृहे । नेपथ्ये च' (इति मेदिनी) । वेशेन नेपथ्येन शोभते । 'कर्मवेशावत' (५।१।९००) । वेशे वेश्यावाटे भवा वा । 'दिगादिभ्यो यत्' (४।३।५४) वेशः प्रवेशोऽस्लस्याः । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ५।४।९२०) इति यव् वा । 'वेश्यं वेश्याग्रहे ह्हीवं गणिकायां तु योपिति' (इति मेदिनी) ॥ ॥ 'वेश्या' इति मूर्धन्यमध्यपाठोऽपि । वेवेष्टि । 'विष्तु व्याप्तां' (जु० उ० अ०) । अध्यादिः (उ० ४।९९२) ॥ (३) ॥ ॥ । हपमाजीवोऽस्याः ॥ (४) ॥ ॥ ॥ वलारि 'वेश्यायाः' ॥

अथ सा जनैः।

सत्कृता वारमुख्या स्यात्

अधेति ॥ वारे वेदयावृन्दे मुख्या ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जनैः सत्कृतवेदयायाः' ॥

कुट्टनी शंभली समे ॥ १९॥

कुट्टेति ॥ कुट्यति । 'कुट्ट छेदने' (चु॰ प॰ से॰)। ल्युट् (३।३।११३)॥ (१)॥ ॥ शं सुखं भलते । 'भल परि-भापणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१)। 'शाल्दकं शंभलीशललकुष्क-' इति शमेदात्ता-लव्यादिः ॥ ॥ सं भलने । इति (संभली) दन्त्यादिरिप ॥ (२)॥ शं 'परनारीं पंसा संयोजियञ्याः'॥

विप्रश्निका त्वीक्षणिका देवज्ञा

विमेति ॥ विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥
(१) ॥*॥ ग्रुमाग्रुभयोरीक्षणमस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥
(२) ॥*॥ दैवं ग्रुमाग्रुभं जानाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । 'दैचको गणके पुमान् । दैवकेक्षणिकायां की'
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्रक्षणादिना ग्रुमाग्रुमे जानत्याः' ॥

अथ रजस्वला।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥ ऋतुमत्यप्युद्दस्यापि

अश्वेति ॥ रजोऽस्त्यस्याः । 'रजःकृष्या-' (५।२।११२) इति वल्रच् । 'तसी मलर्थे' (१।४।१९) इति भलान्न रूत्वम् ॥ (१) ॥ ॥ श्रीधमी रजोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥ ॥ श्रवति लज्जया । 'वाव रक्षणादी' (भ्वा० प० से०)। 'श्रवितृस्तृतिश्वभ्य ईः' (उ० ३।१५८) ॥ ॥। 'श्रविं श्रीधर्मिणी विद्यात्' इति कात्यात् (अविः) हस्वान्तापि । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८)॥ (३)॥ ॥। अत्रेरपत्सम् । 'इतथानिकः' (४।१।१२२) इति ढक्। आत्रेयीनागम्यत्वात्। 'आत्रेयो मुनिरात्रेयी पुष्पवत्यां सरिद्भिदे' इति हैमः॥ (४)॥॥॥ मलमस्यस्याः। इनिः (५।२।१९५)। 'मिलिनं कृष्णदोषयोः। मिलिनी रजसलायाम्' इति हैमः॥ (५)॥॥॥ पुष्पं रजोऽस्त्यस्याः। मतुप् (५।२।९४)॥ (६)॥॥॥ ऋतुरस्त्यस्याः। मतुप् (५।२।९४)॥ (०)॥॥॥ उद्कर्महित। 'संज्ञायाम्' () इति यत्॥ (८)॥॥॥ अर्थः 'रजस्त्वायाः'॥

स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।

स्यादिति ॥ रज्यतेऽनेन । 'भूरिक्षस्यां कित्' (उ० ४। १९६) इत्यसुन् । 'रजः क्षीबं गुणान्तरे । आतंवे च परागे च रेजुमात्रे च दरयते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ पुष्यते । 'पुष्यं विकसने' (दि० प० से०) । घत्र् (३।३।९९) । 'पुष्यं विकासिकुसुमब्बीरजःसु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ अतुरेव । प्रहायण् । (५।४।३८) 'आर्त्यं स्वीरजे पुष्पे क्षीबं स्याहतुजे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ (त्रीणि 'स्त्रीपुष्पस्य') ॥

ध्रजालुदीहद्वती

श्रेति ॥ श्रद्धते तच्छीला । 'स्पृहिगृहि-' (३।२।१५८) इलालुन् । 'श्रद्धालुर्दोहदिन्यां श्री श्रद्धायुक्ते च वाच्यवत्' (इति मेदिना) ॥ (१) ॥॥। दोहदं गर्भिण्यभिलापोऽस्लालाः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥॥। हे (गर्भवशात्) 'अभि-लापविशेषवव्याः'॥

निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

नीति ॥ 'कलं शुके त्रिष्वजीर्ण नाव्यक्तमधुरध्वनी' (इति मेदिनी)। कलाक्षिकान्ता । 'निरादयः कान्ताद्यधे' (बा॰ २।२।१८) इति समासः । निर्गतं कलं शुक्रमस्या दा । 'निष्कलं तु कलाश्रस्ये नष्टवीर्थे तु वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥॥॥ विगतमातैवं रजोऽस्याः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'रजोडीनायाः'॥

आपन्नसत्त्वा स्याहुर्विण्यन्तर्वेत्नी च गर्भिणी।

आपिति ॥ आपन्नः सत्त्वो जन्तुरनया, अस्यां वा (१) ॥ ॥ 'गुरुकिलिक्चां महति दुर्जरालघुनोरिप' (इति मेदिनी)। गुरुर्दुर्जरोऽलघुवो गर्मोऽस्स्यस्याः । बीत्यादीनिः (५।२।११६) । संज्ञापूर्वकत्त्वाच गुणः (६।४।१४६) । यद्वा गर्वेति । 'गर्वेरत उच्च' (उ०२।५४) इतीनन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥ ॥ अन्तरस्त्यस्यां गर्भः । 'अन्तर्वत्यतिवतोर्नुक्' (४।९। ३२) इति साधुः ॥ (३) ॥ ॥ गर्भोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२। १९५) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'गर्भिण्याः' ॥

गणिकादेस्तु गाणिकयं गार्भिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥ गेति ॥ गणिकानां समूहः । 'गणिकायाश्च यञ् वाच्यः'

(वा॰ ४।२।४०) ॥ (१) ॥*॥ गर्भिणीनां समूहः । 'भिक्षा-दिभ्योऽण्' (४।२।३८) 'भस्याढे तद्धिते' (वा॰ ६।३।३५) इति पुंबद्भावः । 'नस्तद्भिते' (६।४।१४४) इति टेलोंपे प्राप्ते 'इनण्यनपत्ये' (६।४।१६४) इति प्रकृतिभावः ॥ (१) ॥*॥ युवतीनां समूहः । मिक्षादिभ्योऽण् (४।२।३८) । 'मस्याढे लिंद्रते' (वा॰ ६।३।३५) इति पुंबद्भावः। यौतेः शत्रन्तात् 'उगितश्व' (४।१।६) इति ङ्यन्तो युवतीशब्दोऽयम् । 'यून-स्तिः' (४।१।७७) इति त्यन्तस्य तु अणि (४।२।३७) विव-क्षिते पुंबद्धावे (बा॰ ६।३।३५) 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावं च 'यौवनम्' इत्येव रूपम् । नच-भिक्षाविषु (४।२।३८) 'युवति' शब्दपाठसामध्योन पुंवत्त्वम् । अन्यथा पुंबद्भावेन तैनिवृत्तावनुदात्तादित्वाभावात् 'अवः' (४।२।४४) अप्राप्ती 'तस्य समृहः' (४।२।३७) इत्यणि सिद्धे भिक्षादिपा-ठवंयर्थ्यात्—इति वाच्यम् । भिश्नादिषु 'युवति' शब्दपाठस्य ('मिक्षादिषु युवतिमहणानर्थक्यं पुंतद्भावस्य सिद्धत्वात्पत्यय-विधां' इत्यादिग्रन्थेन) भाष्ये (४।२।३८) प्रत्याख्यानात् । एतेन-- 'युवत्या अपुंवत्' इति गणपाठात्-- इति स्वामी--युवतीशब्दस्य भिक्षादिषु पाठाङ्गीकारकृतो मतमेदः-इति मुकृटश्च प्रत्युक्तः ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'समृहस्य'॥

पुनर्भूदिंधिपुरुढा ब्रिः

पुनरिति ॥ पुनर्भवित संस्कृता । किप् (३।२।७६) ॥
(१) ॥ । । दथाति पापम् । 'हुधान् धारणपोषणयोः' (जु॰
उ॰ अ॰) । धिष्यते । 'धिष शब्दे' (जु॰ प॰ से॰) ।
'अन्दृदृम्भू-' (उ॰ १।९३) इति साधः । यद्वा दिधि धैर्यं
स्पति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि॰प॰अ॰) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥ ॥
हीवारी ऊढा । 'द्वित्रिचनुभ्धः सुच्' (५।४।१८) 'अक्षता च
क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः' (याज्ञवल्क्यः १।६७) ॥ ॥
द्वे 'द्विचारं वृतायाः' ॥

तस्या दिधिषुः पतिः।

तेति ॥ तसा दिधिष्वाः । दिधिष्मातम इच्छति । 'सुप भात्मनः क्यन्' (३१९१८) । क्षिप् (३१९१९८) । 'पुनभूगतिरुक्तश्च पुनर्मूर्विधिषुस्यथा' इत्येषोऽप्यूदन्त इति
स्वामी ॥॥॥ सुकुटस्तु (दिधिषुम्) हस्यमाह बाहुलकात्॥
(१)॥॥॥ एकम् 'झृद्धापत्युः'॥

मनुस्तु—'ज्येष्टायां यदन्द्वायां कन्यायामुद्यते उनुजा। सा चामेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता' () इत्याह ॥

स तु द्विजोऽप्रेदिधिष्ः सैव यस्य कुटुम्बिनी २३

स इति ॥ अमे प्रधानं दिधिषूर्यस्य । 'अमे' इति विभक्ति-प्रतिरूपको निपातः । समासान्तिविधेरनिस्यत्वाच कप् (५।४। १५३) ॥ (१) ॥*॥ द्विजः क्षत्रियादिरिप । 'दिधिषुः परपू-वीमेदिधिषूस्तपुरिमिकः' इति नाममाला ॥*॥ एकं 'पुनर्मू-प्रधानभाषस्य'॥ कानीनः कन्यकाजातः सुतः

कानीति ॥ कन्याया अपत्यम् । 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।१९६) इत्यण् ।'कानीनः कन्यकास्रते । कणें व्यासे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ कन्यकया जातः ॥ (२) ॥*॥ हे 'अनुदापत्यस्य' ॥

अथ सुभगासुतः।

सौभागिनेयः

अधित ॥ सुभगायाः स्तः॥ (१)॥ ॥ सुभगाया अपस्यम्॥ 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४।१।१२६) इति दक्। 'हद्भ-ग-' (७।३।१९) इत्युभयपदमृद्धिः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'सुभ-गापुत्रस्य'॥

स्यात्पारस्रेणेयस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

स्पादिति ॥ परिश्वया अपत्यम् । प्राग्वत् । 'अनुश्रति-कादीनां च' (७१३१२०) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (१) ॥३॥ एकं 'परभायोपुत्रस्य'॥

पैतृष्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्रीयश्च पितृष्वसुः। सुतः

पैत्रिति ॥ पितृष्वसुरपत्यम् । 'ढिक लोपः' (४।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ 'पितृष्वसुरहण्' (४।१।१३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पितृष्वसुः सुतस्य'॥

मातृष्वसुश्चेवम्

मात्रिति ॥ मातृष्वसुरपत्यम् । 'मातृष्वसुध' (४।९। १३४) इति प्राग्वत् । (मातृष्वस्तेयः । मातृष्वस्त्रीयः)॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ हे 'मातृष्वसुः सुतस्य'॥

वैमात्रेयो विमातृजः॥ २५॥

चैमेति ॥ विरुद्धा माता । 'प्रादयो गता-' (वा॰ २।१। १८) इति समासः । विमातुरपत्यम् । ग्रुआदिलात् (४।१। १२३) ढक् ॥ (१) ॥*॥ विमातुर्जातः । 'पबम्यामजातां' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपरमातृसुतस्य' ॥ अध बान्धकिनेयः स्याद्वन्धुलश्चासतीसुतः । कोलटेयः कौलटेरः

अथेति ॥ बन्धक्या अपलम् । 'कल्याण्यादीनामिन इ' (४१९१९६) इति ढक् ॥ (१) ॥*॥ बन्धून् लाति ॥ (२) ॥*॥ असलाः सुतः ॥ (३) ॥*॥ कुटलाया अपल्यम् । 'ब्रीभ्यो ढक्' (४१९१९६०) ॥ (४) ॥*॥ 'शुद्राभ्यो वा' (४१९१९६०) इति ढक् ॥ (५) ॥*॥ यत्तु—'कुलटाया वा' (४१९१९२०) इति ढक्—इति मुकुटः । तज । अनेनेनको वि-कल्पनात् ॥*॥ पश्च 'कुटलायाः पुत्रस्य'॥

भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥ तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः।

भीति ॥ कुटलाया अपत्यम् । 'कुलटाया वा' (४।१।१२७) इतीनङ् वा 'स्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । क्षुत्रासामावास

हुक् । अज्ञहीना शीठहीना हि क्षुद्रा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ दे 'सत्या भिक्षार्थे गेहं गेहमटन्त्याः पुत्रस्य'॥ आत्मजस्तनयः सुनुः सुतः पुत्रः

आतमेति॥ आत्मनो देहाजातः। 'पष्टम्याम्-' (३१२। ९८) इति डः॥ (१)॥ ॥ तनोति कुलम्। तन्यते वा। 'तनु विस्तारे' (नु॰ उ० से॰)। 'वलिमलितिनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९)॥ (२)॥ ॥ स्यते। 'शुङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ॰ से॰)। 'सुवः कित्' (ड॰ ३।३५) इति नुः। 'सूनुः पुत्रेऽनुजेऽर्के ना' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ स्यते स्म। 'पुप्रसवे' (भ्वा॰ प० अ०)। कः (३।२।१०२)।—सुविति—इति म्वामी। तष्ठ। दीर्घध्रवणप्रसद्गात्। कस्याप्राप्तेश्व। 'सुनस्नु पार्थिये पुत्रे, स्वपत्ये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥ ॥ पुनाति, पूयते, वा 'पूत्र पवने' (व्या॰ उ० से॰)। 'पुवो हस्वथ' (उ० ४।१६५) इति कः। यद्वा पुत्ररकात्रागते। 'सुपि' (३।२।४) इति कः। 'पुत्राम्नो नरकावस्मात् पितरं त्रायने युनः। तस्मान् 'पुत्र' इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा' (मनुः ९।१३८)॥ (५)॥ ॥ ॥ पष्ठ 'पुत्रस्य'॥

स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितरं सर्वे

स्त्रियामिति॥ अमी आत्मजाद्याः स्त्रियां वर्तमानाः सन्तो दुहितरं वदन्ति शार्क्षरवादिखात् (४।१।७३) डीनि 'पुत्री'।— गोरादां (४।१।४१) 'पुत्री'—इति खामिनः प्रमादः । 'सुता तु दुहिता पुत्री' इति त्रिकाण्डक्षेषः ॥ (५) ॥*॥ दोष्य । 'दुह प्रपूरणे' (अ० उ० अ०)। दहति । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०)। 'नमृनेष्ट्-' (उ० २।९५) इति साधु । खद्यादित्वात् (४।१।१०) न डीप् (४।१।५)॥ (६) ॥*॥

अपत्यं तोकं तयोः समे ।

अपेति ॥ न पतित पितरोऽनेन । 'परस गती' (अवा॰ प॰ से॰) । बाहुळकादाः । अध्यादिः (उ॰ ४।१९२) वा ॥ (१) ॥*॥ तौति । 'तुः' सौत्रो हिंसाइतिपूर्तिषु । बाहुळकात् कः । 'तोकं संतानसुतयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तयो-स्तनयदुहित्रोः । समे समानळिके ॥

स्वजाते त्वीरसोरसी

स्वेति । 'उरो वक्षसि च श्रेष्ठे' (इति मेदिनी) । उरसा निर्मितः । 'उरसोऽण् च' (४।४।९४) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ नायत् ॥ (२) ॥*॥ स्वम्माज्ञातः, इति कुण्डगोलकादिवार-णम् ॥*॥ दे 'स्वसाज्ञातस्य पुत्रस्य' ॥

१—खस्मात्म्वपाणिगृहीत्यां जातः । तथा च मनुः—'खसेत्रे संस्कृतायो तु स्वयमुत्वादयेदि यम्। तमीरसं विजानीयान पुत्रं प्राथमक व्विकम्' (९१११६) इति । नातः परमार्यायां स्वजन्येऽति-म्याप्तिः। अतदवाभिग्रेत्य मूलकृतापि 'स्वीयायाम्' इति 'स्वकीयः' इति च परित्यज्य 'साभ्यां जाते' हत्यभक्षमेवोक्तम् ॥

तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

तातेति ॥ तनोति । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्व' (उ॰ ३।९० इति कः । 'अनुदाल-' (६।४।३७) इति नलोपः ।—'तात-पलितजर्जुसूरताः' इति तनोतेः कः, नलोपदीषौं च-इति सु-कुटस्तु चिन्त्यः । तादशस्त्राभावात् । 'तातोऽनुकम्प्ये पितिर' इति हेमचन्दः ॥ (१) ॥॥॥ जनयति । ण्वुल् (३।९। १३३) । 'जनिवध्योश्व' (७।३५) इति न वृद्धः । 'जनकः पितृभूपयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ पाति । 'नषृनेषृ-' (उ॰ २।९५) इति साषुः ।—'पित्रादयः' इति तृच् इत्वं च—इति सुभूतिः । तन्न । तादशसूत्राभावात् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'पितः'॥

जनयित्री प्रसूर्माता जननी

जनेति ॥ जनयति । तृच् (३।१।१३३)। 'ऋत्रेभ्यो हीप्' (४।१।५) ॥*॥ अन्तर्भावितण्यर्थात् 'जनित्री' ॥ (१) ॥*॥ प्रस्यते । 'सत्स्द्विष्-' (३।२।६१) इति किए॥ (२) ॥*॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भवा० आ० से०) माति वा । माति गर्भोऽस्यां वा । 'मा माने' (अ० प० अ०)। 'नमृनेष्ट्-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'माता गार्डुगां जननी मही । मातरश्च ब्रह्माण्याद्याः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ जनयति । 'कृत्यत्युटः-' (३।३।१९३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'जनन्याः' ॥

भगिनी खसा।

भेति ॥ भगं कत्याणं यत्नो वा इच्छा वास्त्यस्याः । इनिः (पारा११५)॥ (१)॥॥॥ छुष्टु अस्यति, अस्यते वा । 'असु श्रेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। 'सावसे ऋन्' (उ॰ रा९६)॥ (२)॥॥॥ द्वें 'स्वसुः'॥

ननन्दा तु खसा पत्युः

ननेति ॥ न नन्दित-न तुष्यित । 'न नन्द्यति आतृजा-याम्' इति वा । 'निज च नन्देः' (उ० २।९८) इति ऋन् ॥*॥ केचित् पूर्वस्त्रात् (२।९७) वृद्धिप्रहणमनुवर्तयन्ति । 'ननन्दा तु खसा पत्युनेनान्दा नन्दिनी च सा' इति रभसः ।—'निञ च नन्देदींवंथ'—इति मुकुटः । तज्ञ । उज्जवलदत्तादावभावात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भर्तृभगिन्याः' ॥

नष्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥२९॥

नष्त्रीति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'नमूनेपृ-' (उ॰ २।९५) इति साधुः । 'ऋत्रेम्यो डीप्' (४।९।५) । 'नसा, नष्त्री च पात्रिका' इति रभसः ॥ (१) ॥ ॥ पुत्रस्य पुन्थ्याधापत्मम् । 'अनुष्यानन्तर्ये निदादिभ्योऽन्' (४।९।९०४) ॥ (२) ॥ ॥ सतस्य स्तायाधात्मजा ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'सुतकस्यकयोरपत्यस्य'॥

भार्यास्तु म्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।

भेति ॥ यतते । 'यती प्रयक्ते' (भ्ना॰ आ॰ से॰)। 'यतेर्शृद्धिथ' (ज॰ ३।९७) इत्यृन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पर-स्परं भ्रातभार्याणाम' ॥

प्रजावती भ्रातृजाया

प्रेति ॥ प्रजास्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । यतु— जायायां प्रविदय पुनः पुनर्जायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति डः । प्रजः पतिस्तयोगात् मतुप् (५।२।९४) 'दारादीनां च' (६।३।९२०) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तत्र । 'प्रजः' इत्यस्य संज्ञात्वेनाप्रसिद्धत्वात् । असदुक्तरीत्या निर्वाहेनोक्तकल्पनाया व्यर्थत्वाच ॥ (९) ॥*॥ श्रादुर्जाया । (२)॥*॥ द्वे 'श्रात्यप्ल्याः'॥

मातुलानी तु मातुली ॥ ३०॥

मेति ॥ मानुलस्य स्त्री । 'पुंयोगात्—' (४।१।४८) इति हीत् । 'मानुलोपाध्याय—' इत्यानुग् वा ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ हे 'मानुलभायांयाः'॥

पतिपत्वोः प्रस् श्वश्रः

पेति ॥ परयुर्माता पर्व्याः श्वश्रः । पर्व्या माता पर्युः श्वश्रः । श्रञ्जरस्य स्त्री । 'श्रीज्ञरस्योकाराकारस्त्रोपश्च' इत्यूद् । पुंयागरुक्षणङीषोऽपवादः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'श्वश्रवाः' ॥

श्वशुरस्तु पिता तयोः।

श्वेति ॥ तयोः पतिपत्नयोः पिता परस्परं श्वशुरः । 'शु' इति आश्वर्ये पूजायां वा । शु आशु अश्वते, अदयते वा । 'अश्र व्याप्तें। संघाते च' (स्वा॰ आ॰ से॰) । 'शावशेरात्तें' (उ॰ १।४४) इत्युरन् । द्वितालव्यः 'श्वश्रूः शिशुश्वशुरः' इति शभेदात् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'श्वशुरस्य' ॥

पितुर्भाता पितृव्यः स्यात्

पित्रिति ॥ 'पितृव्यमातुल-' (४१२१३६) इति निपा-तितः ॥ (१) ॥*॥ हे "पितृव्यस्य'॥

मानुर्भाता तु मानुरूः ॥ ३१ ॥

मेति ॥ ('पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति निपातितः ।) 'मातुलो मदनहुमे । धत्तूरेहिबीहिभिदोः पितुः इयालेऽपि' इति हैमः॥ (१) ॥*॥ द्वे 'मातुलस्य'॥

क्यालाः स्युर्म्नातरः पत्न्याः

इयेति ॥ दयायते । 'दयैड् गतौ' (भ्ला॰ आ॰ आ॰)। बाहुलकात्कालन् ।—उच्छिष्टमधुपर्कवाची 'इया' शब्दः। दयां लाति । 'आतोऽनुप-'(३।२।३) इति कः—इति सुकटः

१—एतम्ब बचनं 'सञ्जरः खब्बा' (११२।७१) इति निर्देशसि-दार्थकथनपरम्—इति मनोरमा ॥ २—मुकुटादिभिस्तु—एकम् इत्युक्तम्॥ ॥*॥—स्वामयति । 'स्यम वितकें' चुरादिः । अच् (३१९। १३४) पृषोदरादिलात् (६१३१९०९) मस्य छः—इति स्वामी । 'स्याळसालसमस्रस्रयः' इति समेदाइन्त्यादिः ।—'स्याळ वितकें'—इति सुकुटस्य प्रमादः । स्याळ धातोरभावात् ॥ (१)॥ ॥॥ परयुः र्यालाः हयुः ॥*॥ एकम् 'पत्नीभातुः'॥

खामिनो देवदेवरो।

स्वेति ॥ पर्युर्भाता पत्न्याः । दीव्यति । 'दिवेर्न्फः' (उ॰ २१९९)॥ (१) ॥*॥ देवते । 'देवृ देवने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'अतिंकिमिश्रमि-' (उ॰ ३१९३२) इत्यरः ॥ (२) ॥*॥ 'देवृदेवरदेवानः' इति राज्याणैवः ॥*॥ दे 'पत्युः कनिष्ठभ्वातुः' इति स्नामी । ज्येष्ठसु श्वगुर एवेति सुभूत्यादयः ॥

स्वस्रीयो भागिनेयः स्यात्

स्वेति ॥ खमुरपलम् । 'खमुरछः' (४।१।१४३) ॥ (१) ॥ ॥ भगिन्या अपलम् । 'ब्रीम्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ द्वे 'भगिनीसृतस्य' ॥

जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२॥

जेति ॥ जायां सिमीते । सिनीति, वा । 'माड् माने' (जु॰ आ॰ अ॰) 'दुसिन् प्रक्षेपणे' (खा॰ उ॰ अ॰) वा । 'नमृनेष्ट्-' (उ॰ २।९५) इति साधुः॥ (१)॥॥॥ 'विभाषा स्त्रस्पत्योः' (६।३।२४) इति वाह्यक्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'जा-मातुः'॥

पितामद्यः पितृपिता

पितेति ॥ पितुः पिता ॥ (२) ॥ ।।। 'मातृपितृभ्यां पितिरि डामह्युं 'मातिरि षिच' (वा॰ ४।२।३६) । 'पिता- महः पद्मयोनी जनके जनकस्य च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ हे 'पितामहस्य' ॥

तत्पिता प्रपितामहः।

तदिति ॥ तस्य पितामहस्य पिता । प्रकर्षेण पितामहः । 'प्रादयो गता-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'प्रपितामहस्य' ॥

मातुर्मातामहाचेवम्

मेति ॥ मातुः पितरि डामहच् (वा॰ ४।२।३६)। प्रकृष्टो मातामदः (प्रमातामदः)॥ (१) ॥ ॥ एकैकम् भातामहस्य'॥

सपिण्डास्तु सनाभयः॥ ३३॥

सेति ॥ समानः पिण्डो देहो मूळपुरुषो निर्वाध्यो वास्य । 'वान्यस्मिन्सपिण्डे-' (४१९१९६५) इत्यादिनिर्देशात् समानस्य सः । यद्वा सह पिण्डेन वर्तते । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' (मनुः ५१६०) ॥ (१) ॥*॥ समानो नामिर्मूजपु-

रुषोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु' ॥

समानोदर्यसोदर्यसगभ्यसहजाः समाः।

समिति ॥ समान उदरे शियतः । 'समानोदरे शियतः' (४।४११०८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषोदरे' (६।३। ८८) इति समानस्य वा सः । 'सोदराद्यः' (४।४।१०९) ॥ (२) ॥*॥ समाने गर्भे भवः । 'सगर्भस्यूय्य-' (४।४।१९४) ॥ इति यत् । 'सगर्भ' इति निर्देशातः । यद्वा सह तुल्ये गर्भे कुक्षो भवः । 'सह साकल्यसादश्ययोगपद्यसमृद्धिष्ठ' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ सह तुल्य उदरे जातः । 'अन्येष्वपि-' (३।३।९०१) इति उः ॥ (४) ॥*॥ सह उदरेण वर्तते । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सः । 'सोदरः' 'सहोदरः' चात्र । ('म्राता तु स्यात्सहोद्दरः । समानोदर्यसोदर्यसग्ध्येसहजा अपि । सोद्रथं इति नाममाला) ।—'सहस्य सोऽन्यतरस्याम्' इति पाह्मिके सभावे—इति मुक्टिश्वन्यः तादशस्त्राम्नावात् ॥*॥ चलारि 'प्कोदरोत्पन्नम्नातः' ॥

सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुखखजनाः समाः ॥ ३४ ॥

सेति ॥ समानं गोत्रं कुलमस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६१३। ८५) इति सः ॥ (१) ॥ ॥ बधाति । 'बन्ध बन्धने' (त्रया॰ प॰ अ०) । 'श्रुस्युष्तिहि-' (उ० ११९०) इत्युः । प्रज्ञाद्यण् (५१४१३८) वा । 'यान्ध्ययो बन्धुमित्रयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ जानाति । 'किच् (३१३१९७४) । ज्ञायते वा । किच् (३१३१९४) । ('ज्ञातिस्वातसगोत्रयोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ स्वनति । 'सन् काव्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३१३१९०) इति खः ॥ (५) ॥ ॥ स्व सात्रयीयथार्शे जनस्य ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'सगोत्रस्य'॥

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमृहयोः।

क्वेति ॥ क्वातेर्भावः। 'कपिक्वात्थोर्डक्' (५।१।१२७)॥ (१)॥॥॥ बन्धृनां समूहः। 'प्रामजनबन्धुभ्यस्तल्' (४।२।४३)॥ (२)॥॥॥ एकैकम् 'क्वातिसमृहस्य'॥

धवः प्रियः पतिर्भर्ता

भिति ॥ धवति, ध्यते, वा। 'धूम् कम्पने' (तु॰ उ० से॰)। 'आध्वाद्वा' (तु॰ गण॰) इति वा णिच्। अन् (३। १।१३४)। घव् (३।३।९९) वा। संज्ञपूर्वकत्वाल दृद्धिः। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा। 'ध्यदः पुमान्नरे धूर्ते पत्यौ वृ-क्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ शा प्रीणाति। 'प्रीम् तर्पणे' (त्रया॰ उ० से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५)

१—क्तिनः क्षियां विधानेन स्त्रीलिङ्गत्वापत्त्या 'स्वस्वपर्यायेष्वनु-क्तानां इन्द्रो न कृतः' इति प्रतिशानुरोधात् 'शाति' शष्टस्य इन्द्रानुप-पृक्तः। अतोऽत्र क्तित्र संगतः॥ हित कः। 'प्रियो दृद्धोषधी हृद्धे धवे' हित हैमः॥ (२) ॥*॥ पाति। 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। 'पातेर्डतिः' (व० ४।५७)॥ (३) ॥*॥ विभित्तिः 'हुस्म् धारणपोष-णयोः' (ज्ञ० उ० से०)। तृच् (३।९।९३३)॥ (४)॥*॥ चलारि 'पृत्युः'॥

जारस्तूपपतिः समी॥ ३५॥

जेति ॥ जारयति । 'जूष् वयोहानों' (भ्वा० प० से०) 'दारजारें। कर्तरि णिछक् च' (वा० ३।३।२०) इति घत्र । यत्तु—जीयंतेऽनेन । करणे षत्र् (३।३।१९) हति — मुकुटः । तत्र । 'अजबस्याम्-' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'जारस्तूपपतो जार्योषधीभिदि' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ उपमितः पत्या । 'अवादयः कुष्टावर्थं तृतीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः । उपसृष्टा पतिरनेन वा । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपध' (वा० २।२।२४) इति समासः ॥ (२) ॥॥। हे 'मुख्यादन्यस्य भर्तुः' ॥ अमृते जारजः कुण्डः

अख्रिति ॥ जाराजातः । दुण्ड्यते कुलमनेन । 'कुङि दाहे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घत्र् (३१३१९९) । 'कुण्ड्यम्यालये मानमेदे देवजलायये । कुण्डी कमण्डला, जारा(पतिवश्रीमुते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी) । स्रुते पुमान् । स्तायां तु जातिलक्षणः (४१९१६३) बीष् भवत्येव ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'जीवति पत्यी जारजातस्य'॥

मृते भर्तरि गोलकः।

भिति ॥ 'जारजः' इसेव । गुज्यते । 'गुड रक्षायाम्' (तु॰ प॰ से॰) घम् (३।३।९९) । खार्थे कत् (ज्ञा॰ ५।४।५) । 'गोलको विधवापुत्रे जारात्, स्यान्मणिके गुडे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'विधवायां जारजातस्य' ॥ भ्रात्रीयो म्रातृजः

भाजीति ॥ भातुरपत्यम् । 'भ्रातुर्व्यव' (४।१।१४४) इति वकाराच्छः ॥ (१) ॥*॥ भ्रातुर्जातः । हः (३।२।९८) ॥ (२) ॥*॥ दे 'भ्रातृपुत्रस्य' ॥

अारुभगिन्यौ भ्रातराबुभौ ॥ ३६ ॥

भ्रात्रिति ॥ आता च भगिनी च ॥ (१) ॥*॥ आजते । 'आज विप्तां' (भ्या॰ आ॰ से॰) । 'नप्तेन्टू-' (उ॰ २।९५) इति साधुः । यत्तु—विभार्ति । 'पित्रादयः' इति तृच् । आदेश्य — इति—आजते । 'स्वशादयः' इति ऋन् । जस्य तत्वे— इति च मुक्कटेनोक्तम् । तदुपेश्यम् । अपाणिनीयलात् । स्रसा च आता च 'आतृपुत्रौ स्वस्तुहृतुभ्याम्' (१।२।६८) इसेक्वियः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'भ्रात्रभगिन्योः'॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रस्जनयितारौ । मेति ॥ माता च पिता च । 'भानदृतो दुन्द्वे' (६।३।२५)।

'अर्प्यार्हितं च' (वा॰ २।२।३४) इति मातुः पूर्वनिपातः ॥ (१) ॥≉॥ 'पिता मात्रा' (१।२।७०) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥∗॥ 'मातरपितरामुदीचाम्' (६।३।३२) इति मातुरक्वन्तावेशो वा ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'मातापित्रोः' ॥

श्वश्रुश्वशुरी श्वशुरी

श्वेति ॥ श्रश्रूत्र श्वग्ररक्ष ॥ (१) ॥*॥ 'श्वग्ररः श्वश्र्वा' (१।२।७१) इत्येकशेपो वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सहोक्तयोः श्वश्र्रश्रद्यार्थाः' ॥

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७॥

पुत्राविति ॥ पुत्रश्च दुहिता च । 'भ्रानृपुत्री-' (१।२।६८) इत्येकशेषः ॥ (१) ॥॥॥ 'पुत्रकन्ययोः' एकम् ॥ दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तो ।

दंपति॥ जाया च पतिथा। राजदन्तादि (२।२।३१)
गणे पाठाज्ञायाशब्दस्य 'दम्' 'जम्' भावो वा निपासते॥
'दाराः पुंसि वहुत्वे च दं कलत्रे नपुंसकम्' इत्यमरमाला॥
'पत्र्यां जंदमलिङ्गत्वे' इति नामप्रपद्यः॥ (१)॥॥॥(२)॥॥॥।
(३)॥॥॥ भार्या च पतिथा॥ (४)॥॥॥ 'तौ इत्यनेन
पुंस्लमुक्तम्'। 'शाल्मली मैथिली मैत्री दंपती जंपती च सा'
इति वाचस्यतौ स्रीत्वमप्युक्तम्॥॥॥ चत्वारि 'जायापत्योः'॥

गर्भाशयो जरायुः स्यात्

गर्भेति ॥ गर्भ आशेते अत्र । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ जरामेति । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इति मुण् ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'गर्भवेष्टनचर्मणः' ॥

उल्वं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८॥

उल्बमिति ॥ उह्रीयते 'लीड् श्लेषणे' (दि० आ० अ०)। 'उल्वादयध' (उ० ४१९५) इति साधुः । यद्वा ओलति, उन्स्यते, वा । 'उल' सौत्रो दाहे । वल्यते वा । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) प्रायवत् ॥ (१) ॥४॥ कल्यते । 'कल्यते । 'कल्यते । 'कल्यते । 'कल्याने' (चु० उ० से०)। 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १११०६) इति कलः ॥ (२) ॥४॥ द्वे 'शुक्रशोणितसंपातस्य'। चत्वारि गर्भवेष्टनस्य इस्यन्ये ॥

सृतिमासो वैजननः

स्विति ॥ स्तैः प्रसवस्य मासः ॥ (१) ॥*॥ विजायतेऽ-स्मिन् । 'करणा-' (३।३।१९७) इति ल्युट् । विजनन एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । यद्वा विजननस्य गर्भमोचनस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'नवमे दशमे वापि प्रवलैः स्तिमाइतैः । निःसार्यते वाण इव जन्तुिर्छद्रेण सत्वरः' () ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसवमासस्य' ॥

गर्भो भ्रूण इसौ समी। गर्भ इति॥ गीर्यते उद्गीर्यते शन्यते वा। 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰) 'गृ शब्दे' (क्या॰ प॰ से॰) वा। 'अर्तिगृभ्यां मन्' (उ॰ ३।१५२)। 'गर्भो भ्रूणेऽभंके कुक्षो संधो
पनसकण्टके' इति विश्वमेदिन्यो॥ (१)॥ ॥ भ्रूण्यते। 'भ्रूण्
आशाविशङ्कयोः' (चु॰ आ॰ से॰)। घन् (३।३।१९)।
'भ्रूणः श्लीगर्भडिम्भयोः' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ हे
'कु श्लिस्थगर्भस्य'॥

तृतीया प्रकृतिः राण्डः क्लीबः पण्डो नपुंसकम् ३९

तृतीति ॥ स्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः-तृतीयः प्र-कारः । असमस्तमेतत् ॥ 🕬 समासे तु 'तृतीयप्रकृतिः' ॥ (१) ॥ *॥ शास्यति । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'श-मेर्डः' (उ० १।९९)। 'क्लीबं शण्डश्च कश्चकी' इति ताल-व्यादौ रभसः । 'शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षेवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ('शण्डशण्डी तु मौविदौ । वन्ध्यपुंसीद्भरे क्लीबे' इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ हीबते । 'हीब अधार्थ्यं' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इगुपध--' (३।१।१३५) इति कः। 'अस्त्री नपुंसके क्रीयं वाच्यलिज-स्लिबिकमें इति हदः ॥ (३) ॥७॥ पण्डते । 'पडि गर्तां' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।९।९३४)। यद्वा पणते। 'पण व्यवहारे सुतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'ममन्ताकः' (उ॰ १।११४)॥ 'पण्डः षण्डे, धियि स्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ 'न स्त्री न पुमान्' इत्यस्य नपुंसकः-भावो 'नम्राट्-' (६१३१७५) इत्यत्र निपातनात् । 'स नपुं-सको भवेत्' () इति 'भाष्यात्पुंखप्ययम्' ॥ (५) ॥ ॥ ॥ पन्न 'नपुंसकस्य' ॥

शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्

शिश्विति ॥ शिशोर्भावः । 'तस्य भावस्त्ततलां' (५।१। १९९) । 'आ च लात्' (५।१।१२०) इति वा तः ॥ (१) ॥॥॥ 'इगन्ताच लघुपूर्वात्' (५।१।१३१) इसण् ॥ (२) ॥॥॥ बालस्य भावः । ब्राह्मणादिलात् (५।१।१२४) ध्यम् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'बाल्यत्वे' ॥

तारुण्यं योवनं समे।

तिति ॥ तरुणस्य भावः । ष्यञ् (५११११२४) ॥ (१) ॥ श्राः ॥ श्रूनो भावः । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (५१९११२०) । 'अन्' (६१४११६७) इति प्रकृतिभावः ॥ (२) ॥ श्रे तारुण्यस्य'॥

स्यास्थाविरं तु वृद्धत्वम्

स्यादिति ॥ स्थिनिरस्य भावः । कर्मे वा । युवादिलात् (५।९।९३९) अण् ॥ (१) ॥*॥ इद्धस्य भावः । लः (५।९। १२०) ॥ (२) ॥*॥ हे 'कृद्धत्वस्य' ॥

वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥ ४०॥ (५।३।८५) इति कन् । 'हारमेदे माणवको बार् वृद्धेति ॥ इद्वानां संघः ॥ (१) ॥*॥ इद्वानां स- ऽपि च' इति रमसः ॥ (२) ॥*॥ दे 'बालस्य' ॥

मृहः। 'वृद्धाव' (वा॰ ४।२।३९) इति बुम्। भावकर्मणोसु मनोह्नादिलात् (५।१।१३३) बुज् । अपिशब्दाद्द्वदवेऽिय । वार्धकशब्दात् चतुर्वणीदित्वात् (वा॰ ५।१।१२४) **सार्धे** व्याजि 'वार्धक्यम्' अपि । 'वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि' इति विश्वः॥ (२)॥३॥ द्वे 'वृद्धसमृहस्य'॥

पलितं जरसा शौक्क्यं केशादौ

पेति ॥ फलति । फलनम्, वा । 'फल निष्पत्ती' 'मि-फला विशरणे' वा (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'लोष्टपलिती' (ड॰ ३।९२) इति साधुः । यद्वा पलति स्म । 'पल गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । पलनं वा । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) 'पलितं शैलजे तापे केशपाके च कर्दभे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आदिना लोमदमश्रुणोः ॥॥॥ एकम् 'जरया श्रुक्तस्य'॥

विस्रसा जरा।

वीति ॥ विश्वस्यतेऽनया 'संमु अधःपतने' (स्वा॰ आ॰ से॰) भिदाश्च (३।३।९०४) ॥ (१) ॥*॥ जीर्यतेऽनया । 'जृष् वयोहानो' (दि॰ प॰ से॰) 'विद्विदादिस्योऽङ्' (३।३।९०४) । 'ऋर-शोऽङ् (३।३।९०४) । 'ऋर-शोऽङ् गुणः' (७।४।१६) ॥ (२) ॥*॥ हे 'जरायाः' ॥

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ॥४१॥

स्यादिति ॥ उत्ताना शेते । 'उत्तानादिष्ठ कर्तृषु' (वा॰ ३१२११५) इत्यच् ॥ (१) ॥ ॥ । डिम्भयति । 'डिम संघे' युरादिः । अच् (३१९१२४) डिम्भ्यते वा । घण् (३१३१९९) अच् (३१३१५६) वा । 'डिम्भोऽपि बालिशे बाले' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ स्तनौ पिवति । 'आतोऽन्तुप-' (३१२१३) इति कः ।—'छुपि' (३१३१४) इति योगविभागात्कः— इति खामिमुकुटौ चिन्त्यौ ॥ (३) ॥ ॥ स्तनं धयति । 'घेद पाने' (भवा॰ प॰ अ॰)। 'नासिकास्तनयोः–' (३१२१९) इति खश्। धेटहित्त्वात् (४१९१५) डीप् ॥ (४)॥ एष्ठ त्रिलिकता । 'त्रिष्ठ जरावराः' इति वश्यमाणत्वात् । स्रोलिकतिर्देशः स्नीप्रत्यप्रदर्शनार्थः ॥ ॥ चत्वारि 'अतिबालिकतायाः'॥

बालस्तु स्यान्माणवकः

बाल इति ॥ बल्यते, बलते, वा। 'बल संचलने' (भ्वा॰ भा॰ से॰) धन् (३।३।१९) । ज्वलादि (३।१।१४०) णो वा। 'बालोऽहेऽसभपुच्छयोः । शिक्षा हीनेरकचयोबाला तु त्रुटियोषितोः । बाली भूषान्तरे मेघी' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ मनोरयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् 'बाझणमाणव-' (४।२।४२) इति निपातनाण्यस्वम् । 'बल्पे' (५।३।८५) इति कन् । 'हारमेदे माणवको बाले कुपुरुषे-ऽपि च' इति रमसः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'बालस्य' ॥

वयस्यस्तरुणो युवा।

वयेति ॥ 'वयः पक्षिण बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके' इति विश्वः । वयित तिष्ठति । 'छुपि—' (३।२।४) इति योग-विमागात् कः ॥ (१) ॥॥॥ तरित । 'तृ प्रवनतरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'त्रो रस्य लो वा' (उ॰ ३।५४) इत्युनन् । 'तहणं कृब्जपुष्पे ना रुचके यूनि तु त्रिष्ठु' इति विश्वः ॥(२)॥॥॥ यौति। 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०)। 'किनन्यु मुषि—' (उ० १।१५६) इति किनन् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'यूनः' ॥ प्रवयाः स्थविरो चुदो जीनो जीणों जरकापि ॥ ४२॥ प्रवयाः स्थविरो चुदो जीनो जीणों जरकापि ॥ ४२॥

जिति ॥ प्रगतं वयोऽस्य ॥ (१) ॥ ॥ ॥ तिष्ठति । 'अजिरबिचिर-' (उ॰ १।५३) इति निपातः ।— 'स्थिरादयः इति
किरन्—इति मुकुटस्त्वपणिनीयः' ॥ (२) ॥ ॥ वर्षते स्म ।
'वधु वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२)
इति कः । 'वृद्धः प्राहे च स्थविरे वृद्धं कैलेयरुढयोः' इति
हैमः ॥ (३) ॥ ॥ जिनाति स्म । प्राग्वत् कः (३।४।७२) ।
'प्रहिज्या-' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२)
इति दीर्षः । 'त्वादिभ्यश्व' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥ (४)
॥ ॥ जीर्यति स्म । 'जृष् वयोहानो' (दि॰ प॰ से॰) । 'गल्यर्था-' (३।४।०२) इति कः । ('जीर्णे परिपक्षपुराणयोः'
इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥। 'जीर्यतेरतृन्' (३।२।१०४) ॥
(६) ॥ ॥ षद् 'वृद्धस्य' ॥

वर्षीयान्द्रामी ज्यायान् वेति ॥ अतिशयेन वृद्धः । 'द्विचचन-' (५।३।५७) इती-यसुन् । 'प्रियस्थिर-' (६।४।९५७) इति वर्षादेशः ॥ (९) ॥*॥ दशमोऽनस्थाविशेषोऽस्थास्ति । 'वयसि पूरणात्' (५। २।९३०) इतीनिः ॥ (२) ॥॥। अतिशयेन वृद्धः । 'वृद्धस्य व' (५।३।६२) इति ज्यादेशः । 'ज्यादावीयसः' (६।४।९६०) इस्तातम् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'अतिवृद्धस्य'॥

पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः।

पूर्वेति ॥ पूर्विस्मन्काले जातः । 'सप्तम्यां जर्नेर्डः' (३। २।९०) ॥ (१) ॥ ॥ अप्रे जातः । 'अप्रायत्' (४।४।११६) 'घच्छी च' (४।४।९१०) इति घः ॥ ॥। अध्याप्रीयी च ॥ ॥ कचित् 'अप्रीमः' इति पाठः । 'अप्रादिपश्चाश्वमच्' (बा० ४।३।२३) ॥ (२) ॥ ॥। अप्रे जातः । डः (३।२। ९०) ॥ (३) ॥ ॥। श्रीण 'प्ररामजातस्य'॥

जधन्यजे स्युः कनिष्ठयषीयोऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥ जधेति ॥ जधन्येऽवरकाले जातः । डः (३।२।९७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन युवा । 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (५। ३।५५) । 'युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम्' (५।३।६४) ॥*॥ 'द्विषयन-' (५)३।५७) इतीयस्रुनि 'कनीयान्' अपि ॥

(२) ॥*॥ पक्षे 'स्थूल्र्ड्र्-' (६।४।१५६) इति यणादिलोप-गुणौ ॥ (२) ॥*॥ अवरस्मिन् काले जातः । डः (३।२। ९७) ॥ (४) ॥*॥ अनु पश्चाचातः । 'उपसर्गे च' (३।२।

९९) इति डः ॥ (५) ॥*॥ पद्य 'कनिष्ठभातुः' ॥ अमांसो दुर्वछद्ञातः

अमेति ॥ न अरुपं मांसमस्य करपार्थे नम् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टं बलमस्य ॥ (२) ॥*॥ छयति स्म । 'छो छेदने' (दि॰ प॰ अ०)। 'गत्यर्था—' (२।४।७२) इति कः । छायते स्म वा। कः (२।२।९०२)। 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४९) इत्यम् ॥*॥ 'शातः' इति वा पाठः । तत्र 'शैर्ड् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ०)। कः (२।२।९०२)। 'दुर्बले निशिते स्यातां शितःसाताविमो त्रिषु' इति तालक्यादी रभसः॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'निर्बलस्य'॥

बलवान्मांसलें। असलः।

बलेति ॥ बलमस्यास्ति । मतुष् (५१२१९४) ॥ (१) ॥ ॥ मारामस्यस्य । सिध्मादिलच् (५१२१९७) ॥ (२) ॥ ॥ असोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' (५१२१९८) इति लच् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'बलवतः' ॥

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः ४४

स्विति ॥ अतिशयितं तुन्दमुदरमस्य । 'तुन्दादिलच' (पारा११७) । चादिनिठनौ । 'तुन्दिभः' इति पाठे तु 'तुन्दिबलिवटेभः' (४।२।१३९) ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ अतिशयितं पिचि-ण्डमुदरमस्य । पिच्छादिलात् (पारा१०८) इलच् ॥ (५) ॥॥॥ पद्य 'स्थलोदरस्य'॥

अवटीरोऽवनारश्चावभ्ररो नतनासिके।

अवेति ॥ अवनमनं नासिकायाः । 'नते नासिकायाः सं-ज्ञायां टीटज्नाटज्अटचः' (५।२।३१) । अवटीटम्, अव-नाटम्, अवअटम्, च=नासिकाया नतमस्लस्याः । अर्श-आयच् (५।२।१२७) । अवटीटा, अवनाटा, अवअटा, च नासिकास्त्यस्य पुरुषस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ (३)॥ त्रीणि 'विषिटनासस्य'॥

केरावः केशिकः केशी

केशेति ॥ प्रशस्ताः केशा यस्य । 'केशाद्वोडम्यतरस्याम्' (५१२१९०९) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे इतिठनौ (५१२१९५) (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रशस्तकेशस्य' स्थूलकेशस्य वा ॥

बिलनो बिलभः समी ॥ ४५ ॥ बिलीसि ॥ बिलिस्वक्संकोचोऽस्यास्ति । पामादित्वानः

१—शो इति धातोस्त् चितम् । अत एव शितशातयोः स्वरः सत एव पर्यायत्वं संभवति । दथेङ् धातुस्तु नोपलभ्यते । 'इयेङ्' धातौ यकाररहितत्वकृष्यनं वा गुरुभृतमप्यक्षीकार्यम् ॥ (पारा१००) ॥ (१) ॥∗॥ 'तुन्दिबति⊸' (धारा१३९) इति भः ॥ (२) ॥∗॥ द्वे 'स्प्रथचर्मवतः' ॥ विकलाङ्गस्त पोगण्डः

सीति ॥ विकलमङ्गमस्य ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति, वा । विन् (३।२।०५)। पौर्गण्ड एकदेशोऽस्य । अपकृष्टं गच्छति वा । 'अमन्ताइः' (उ० १।११४) इति गमेर्डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पोगण्डो विकलाङ्गः' इति रङ्गकोषः । 'पोगण्डो विकलाङ्गः स्थात्' (इति हलायुधः) ॥*॥ 'अपोगण्डः' इति पाठे नञ्समासः । 'अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गे च भीरुके' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वभावन्यनाधिकाङ्गस्य'॥

खर्वो हस्यश्च वामनः।

खेति ॥ खर्वति । 'खर्च गतौ' (भ्वा० प० से०) । अञ् (३१९१३४) । 'खर्च संख्यान्तरे ह्रीवं नीचि वामनके त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ हसति । हस्यते वा । 'हस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४१९५) 'हस्यो स्यक्खवंगोक्षपु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ । ॥ वामयति । 'डुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । नन्द्यादिल्युः (३१९१ १३४) ल्युद (३१३१९४) वा । 'मितां हस्यः' (६१४१९२) इत्यते 'वा चित्तविरागे' (६१४९९) इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्तते—इति इत्तिकृत् । 'वामनो नीचि खंबं च त्रिषु पुंति तु दिग्गजे । हरावह्नोटवृक्षे' (इति मेदिनी) ।—वामोऽस्यास्ति । पामादित्वात् (५१२१९००) नः—इति स्वामी ।—क्रियां वामनो—इति मुकुटः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि खर्वपुंतः । 'हस्यस्य' ॥

खरणाः स्यात्खरणसः

खरेति ॥ खरा तीक्ष्णा नासिकास्य । 'खुरखरायां वा नस्' (बा॰ ५१४११९८) ॥ (१) ॥३॥ पक्षे 'अन् नासि-कायाः-' (५१४१९९८) इत्यच् नसादेशश्च । 'प्वैपदात्-' (८१४१३) इति णलम्॥ (२) ॥३॥ हे 'तीक्ष्णनासि-कस्य'॥

विष्रस्त गतनासिके ॥ ५६॥

विमेति ॥ विगता नासिका यस । 'प्रादिभ्यो धातु-जस-' (२।२।२४) इति समासः । 'वेर्मो व्यक्तव्यः' (वा॰ ५।१।१९८) ॥ (१)॥*॥ 'छुलो च' इति शाकटायनः । 'ख्यथ्य' (वा॰ ५।४।१९८) 'विखुः' 'विखः' 'विख्यः' । 'विमे विखुर्विनासिकः' इति रभसः । 'विनसा इतवान्धवा' इति तु टे 'पङ्जस्-' (६।९।६३) इति नस् । विगतया नासिक-योपलक्षिता "इत्यर्थः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गतनासिकस्य' ॥ खुरणाः स्यात्खुरणसः

खुरेति ॥ सर इव नासिकास । प्राग्वत् ॥ ॥ हे 'पशु-स्तुरसदशनासिकस्य'॥

अमर॰ २८

प्रद्युः प्रगतजानुकः।

प्रेति ॥ प्रगते विरुष्ठे जानुनी यस्य । 'प्रसंभ्या जानुनी-र्जुः' (५१४।१२९) ॥ (१) ॥*॥ दे 'वातादिना विरंख-जानुकस्य'॥

अर्थेश्चरूर्धनानुः स्यात्

ऊर्ध्वेति ॥ ऊर्ध्वं जानुनी यस्य । 'कर्ष्यादिभाषा' (५। ४।१२०) इति द्वः ॥ (१) ॥*॥ दे 'कर्ध्वजानुकस्य' ॥

संद्युः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

समिति ॥ संहते जानुनी यस । प्राग्वत् जुः (५।४।१२९) (१) ॥ ॥ हे संलप्तजानुकस्य । 'प्रजुः प्रगतजानुः स्यात् प्रक्षोऽप्यश्वेव दश्यते । संजुः संहतजानी च भवेत् संक्षोऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वज्ञरूष्वंजानुः स्याद्ध्वंक्षोऽप्यूर्ष्वजानुके' इति साहसाहः । हे 'संलप्रजानुकस्य'॥

स्यादेडे वधिरः

स्यादिति ॥ आ इलति । 'इल खप्ने' (तु० प० से०)। अच् (३१९१९३४)। डल्योरेक्यम् । यद्वा आ सर्वत ईड्यते, ईटे, वा। 'ईड स्तुतां' (अ॰ आ॰ से०)। घच् (३१३१९९)। अच् (३१९१९३४) वा॥ (९)॥*॥ बभ्नाति कर्णम्, वध्यते वा। 'बन्ध बन्धने' (क्रया० प० अ०) 'इपिमदिन' (उ० ११५९) इति किरच्॥ (२)॥*॥ हे 'श्रवणदाक्तिहीनस्य'॥

कुक्ते गडुरुः

किति ॥ कां उच्जति । 'उच्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । अस् (३।१।१३४) । यद्वा कु ईपतुच्जमाजनमस्य । शक-व्यादिः (वा० ६।१।५४) । 'कुको वृक्षप्रभेदे ना न्युब्जे स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गडति, गब्यते, वा। 'गड सेचने' (४ना० प० से०)। बाहुलकादुः। गद्धर-स्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच्। 'गदुः पृष्टगुढे कुळ्जे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हे 'कुद्धस्य' ॥

कुकरे कुणिः।

कुकेति ॥ कुरिसतः करोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ फणति, कुण्यते, वा । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगु-पधात् कित' (उ॰ ४।१२०) इतीन् । 'कुणिस्तुमकश्से ना कुकरे लभिधेयवत' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'निसर्गतः कृणिपक्वपौगण्डाः' इति नाममालायामार्थापाठाद्दीर्थोकारवा-निष ॥ (२) ॥*॥ द्वं 'रोगाविना वक्तकरस्य' ॥

पृश्चिरत्पतनो

प्रिति ॥ पृश्चति, पृश्चते, वा । 'स्पृश्च संस्परों' (तु॰ प॰ अ॰) । 'वृषिपृश्चिपार्थिंग-' (उ॰ ४।५२) इति साधुः । पृच्छति, पृच्छघते, वा 'प्रच्छ श्रीप्सायाम्' (तु॰ प॰ अ॰)। पर्वति, पृष्यते, शा 'पृषु सेचने' (स्वा०प० से०) वा॥ (१) ॥ ॥ अल्पा तनुरस्य ॥ (२) ॥ ॥ हे 'अल्परारी-रस्य'॥

ओणः पङ्गी

अविति ॥ श्रोणति । 'श्रोणृ संघाते' (श्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३१९१३४) । यतु — ग्रुणोति । 'रास्नादयः' इति नक् प्रत्ययादिः — इति मुकुटः । तत्र । 'रास्नादयः' इति सूत्रा-भावात् । नगादेविंधायकाभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ पनते । 'पन स्तुतो' (श्वा॰ भा॰ से॰) । बाहुलकाद् ग्रुः । स्ति-याम् 'पन्नोध्य' (४१९१६८) इत्यूङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्का-हीनस्य'॥

मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

मुण्डेति ॥ मुण्ड्यते । 'मुङ्खि खण्डने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घत्र (३।३।१९) । 'मुण्डो मुण्डितशीषयोः । सहाँ दैत्या-न्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मुण्ड्यते स्म । क्तः (३।२। १०१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खण्डितकेशस्य'॥

वलिरः केकरे

वेति ॥ वलते । 'वल संवरणे, संचलने वा' (भ्वा॰ आ॰ से॰) बाहुलकात् किरच् ॥ (१) ॥ ॥ के मूर्धि कर्तुं शीलमस्य । 'कृत्रो हेतु-' (३।२।२०) इति टः । 'हलद्वन्तात्-' (६।३।९) इललुक् ॥ (२) ॥ ॥ 'टेरे वलिरकेकरां' इति रभसः ॥ ॥ हे 'नेत्रवियुक्तस्य' ॥

खोडे खद्रः

खबिति ॥ खोडति । 'खोड् गतिप्रतिघाते' (भ्या॰ प॰ से॰) । अच् (३१९१९३४) ॥ (१) ॥*॥ खजति । 'खजि गतिवैकस्ये' (भ्या॰ प॰ से॰) । अच् (३१९१३४४) ॥ (२) ॥*॥ 'अय खआके खोडखोरो' इति रभसः ॥*॥ हे 'गतिविकलस्य' ॥

त्रिषु जरावराः।

त्रिष्विति ॥ जराशब्दादवरा अर्वाचीना उत्तानशया-वास्त्रिलिशाः॥

जडुलः कालकः पिष्ठः

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पाहुलकादुलव् ॥॥॥ 'जहुलः' इति मुकुटः । 'जट संघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰)॥ (१) ॥॥॥ कालयति । 'कल क्षेपे' चुरादिः । ण्वुल् (३।११९३३)॥ (२)॥॥॥ अपि प्रवते । 'हुङ्गतां' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। मित्रवादित्वात् (वा॰ ३।२। १८०) हुः । 'विष्ट भागुरिः—' इत्यक्षोपः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'कुष्णवर्णदेहगतचिह्नस्य' 'लसुन' इति स्यातस्य ॥

तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९॥

तीति ॥ तिल इव । 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६) इति

कन् ॥ (१) ॥∗॥ तिञ्ज इव कालकः ॥ (२) ॥∗॥ द्वे **'देह-**स्थतिलस्य'॥

अनामयं स्यादारोग्यम्

अनेति ॥ आमयसाभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः (२१९१६) ॥ (९) ॥ ॥ ॥ न रोगोऽस्य । अरोगस्य भावः । आद्यापादित्वात् (५।११९२४) ष्यम् ॥ (२) ॥ ॥ हे रोगाभावस्य ॥

चिकित्सा चक्प्रतिक्रिया।

चिकीति ॥ 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सन् । चिकि-त्सनम् । 'अ प्रख्यान्' (३।३।१०२) ॥ (१) ॥*॥ इजः प्रतिकिया निरसनम् ॥ (२) ॥*॥ हे 'रोगनिचारणस्य'॥

मेषजीषधमैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

भेषेति॥ मेषयति। 'मेषृ भये' (भ्वा॰ उ० से॰)।
ण्यन्तः। अच् (३।९।९३४)। मेषं रोगं जयति। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।९०९) इति उः। मेषं जयति वा।
'जं क्षये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
कः।—भिषज इतम्। 'तस्येदम्' (४।३।९३०) इत्यण्।
'अनन्तावसथेतिहमेषजात्' (५।४।२३) इति निर्देशादेत्वम्—
इत्यन्ये॥ (९)॥॥॥ ओषधेरिदम्। 'ओषधेरजाती' (५।४।
३७) इत्यण्॥ (२)॥॥॥ मेषजमेव। 'अनन्ता-' (५।४।
२३) इति व्यः॥ (३)॥॥॥ गदिविहद्धम्। न गदोऽस्मात्,
इति वा॥ (४)॥॥॥ जयति रोगान्। 'जि सभिभवे'
(भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'कृवापाजि-' (उ॰ १।१) इत्युण्॥
(५)॥॥॥ पद्ध 'ओषधस्य'॥

स्त्री रुग्रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः।

स्त्रीति ॥ रुजति देहम् । 'रुजो भन्ने' (तु॰ प॰ अ॰)। किप् (३।२।१७८) रोजनं वा । संपदादि किप् (वा० ३।३। १०८) ॥ (१) ॥ ॥ 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः। टाप् (४।९।४)। भिदादाङ् वा (३।३।१०५) 'रुजा लाम-यभक्रयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ उपतापयति । 'तप दाहे' चुरादिः । अच् (३।१।१३५) । उपतपनं वा। 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। घत्र् (३।३।१८)। 'उपतापो गदे तापे' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ इजति । 'पद्रज-' (३। ३।१६) इति घन्। रोजनं वा। आवे घन् (३।३।१८)॥ (४) ॥४॥ विविधा आधयोऽस्मात् । व्याधानं वा । 'उप-सर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (५) ॥ ॥ गद्वि । अच् (३। १।१३४) । 'गदः कृष्णानुजे रोगे गदा प्रहरणान्तरे' इति हैमः ॥ (६) ॥+॥ 'क्षम रोगे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे घन् (३।३।१८)। आमं यान्खनेन । 'या प्रापणे' (अ० प • अ •)। 'अन्येभ्योऽपि-' (बा • ३।२।१०१) इति सः। यद्वा । आमयनम् । अनेन । 'मीङ् हिंसायाम्' (दि० आ०

अ॰) 'एरच्' (३।३।५६) । घः (३।३।९९८) वा ॥ (७) ॥∗॥ सप्त **'रोगस्य' ॥**

क्षयः शोषध यक्ष्मा च

स्य इति ॥ क्षयति देयम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (२१९१२४) । 'क्ष्यो गेहे कल्पान्तेऽपचये कजि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शोषयति । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । अच् (२१९१२४) । 'शोषः शोषणयक्ष्मणोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ यक्षयते, यक्ष्यते, वा । 'यक्ष पूजायाम्' चुरादिः । मनिन् (उ० ४। १४५) ॥ (३) ॥*॥ शोणि 'राजयक्ष्मणाः' ॥

प्रतिद्यायस्तु पीनसः॥५१॥

प्रेति ॥ प्रतिक्षणं इयायते । 'दयेङ् गतौ' (भवा० गा० अ०) । 'दयाद्यथा—' (३।९।९४९) इति णः ॥४॥ प्रति-द्यायतेऽनया । 'आतब्योपसर्गे' (३।३।९०६) इत्यक्ति 'प्र-तिदया' अपि ॥ (१) ॥४॥ पीनं स्थति, सायति, वा । 'बोऽ-न्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'क्षे क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥४॥ 'आपीन्नसः प्रतिक्या स्यात्' इति रभसः ॥४॥ द्वे 'नासा-रोगस्य'॥

स्त्री श्चत् श्चतं शवः पुंसि

स्त्रीति ॥ क्ष्वणम् । 'द्वश्च त्रब्दे' (अ० प० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ आवे कः (३। ३।११४)॥ (२)॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७)॥ (३)॥*॥ 'जियां श्चद् र्श्वेतं हंछिका' इति रभसः ॥*॥ त्रीणि 'छि-कायाः'॥

कासस्तु क्षवधुः पुमान्।

किति ॥ कासतेऽनेन । 'कास शब्दकुरसायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'हलश्च' (३१३११२१) इति घञ् । ('काशा-स्तृणे रोगमेदे' इति हैमः। 'वाराणस्यां भवेत्कासी क्षवधा ना तृणेऽक्षियाम्' इति तालव्यान्ते रभसाब तालव्यान्तोऽपि)॥ (१)॥ शौ स्त्रौतनेन । 'द्वश्च शब्दे' (अ॰ प॰ से॰) 'द्वितोऽथुव्' (३१३१८९)। 'क्षव्युः कासे छिकायाम्' इति हेमवन्दः॥ (२)॥ ॥ हे 'कासरोगस्य'॥

शोफस्तु श्वयथुः शोधः

राविति ॥ शनति । 'शय गती' (अना प प से) । बाहुरुकात् फः । यथा । 'ख्योः-' (६१३१९९) इत्यूट् । 'आ-हुणः' (६१९१८७) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'एत्येघ-' (६१९१८९) इति न दृद्धिः । यद्वा शवति । 'शु गती' () । 'द्योफः भोषिमेदे स्पादुत्कृते लिग्विवर्धने' इति हैमैः ॥ (१) ॥ ॥ श्रयति अनेन । 'द्व क्षोश्वि गतिष्ठकोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'द्वितोऽशुन्' (३१३।८९) ॥ (२) ॥ ॥ यत्तु—'श्व गतौ'। 'यूषादयक्ष'—इति मुकुटेनोक्तम् । तिष्रमूलम् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'द्योचस्य'॥

पावस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

पेति ॥ स्फुटनम् । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०)। घत्र् (३।३।१८) पादस्य स्फोटः । पादौ स्फोटयित वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ श्रा विषयतेऽनया । 'पद गती' (दि० आ० अ०)। 'रोगाख्यायां ण्युल् बहुलम्' (३। ३।१०८)॥ (२)॥ श्रा ह्वे 'पादस्फोटनरोगस्य'॥

किलास सिध्मे

कीति ॥ किलति । किल श्वेलकीडनयो।' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३१९१९३५) इति कः। अस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। अच् (३१९१९३४)। किलं च तदसं च। यद्वा केलनम् । विदायद् (३१९१९३४)। किलं च सस्यति । अण् (३१९१९)। किलं श्वेत्येन असति वा। 'अस वीती' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। अच् (३१९१९३४)॥ (९)॥॥ सिध्यति 'षिधु गल्याम्' '(संराद्धों)' (दि॰ प॰ अ॰)। बाहुलकान्मक् । यत्तु—पामादित्वान्मनिन्—इति सुकुटः। तज्ञ । पामौदेमीनिन्विधानाभावात् । धातोः पामादिप्रल्याभावात् ॥ (२)॥॥॥ 'पादस्कोटोऽध त्वकपुष्पी किलासं सिध्मलीति च' इति रभसः॥॥॥ दे 'सेहुवा' इति स्वातस्य॥

कच्छां तु पाम पामा विचर्चिका।

केति ॥ कपति । 'कप हिंसायाम्' (स्वा॰ प॰ से॰)। 'कषेश्छ च' (उ॰ ११८४) इत्यूः ॥ (१) ॥ ॥ । पायत्यक्षम् । 'पै शोषणे' (स्वा॰ प॰ से॰)। मनिन् (उ॰ ४११४५)। पायते देहोऽस्माद्वा । 'पा रक्षणे' (स॰ प॰ स॰)। पिवति देहं वा ॥ (२) ॥ ॥ श्वियां तु 'मनः' (४१९१९१) इति न डीप् । 'डायुभास्याम्-' (४१९१९३) इति डाव् वा ॥ (३) ॥ ॥ । विचर्द्यते । 'चर्च अध्ययने' (चु॰ उ॰ से॰)। 'रोगाख्यायां प्युल्-' (३१३१९०८) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'खसुरो-गस्य'॥

कण्डूः खर्जुश्च कण्डूया

केति ॥ कण्ड्यनम् । 'कण्ड्न् गात्रविघर्षणे' (क-ण्ड्वादिः)। 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' (३।१।२७) संपदादि किप्

१—सडीकहैमपुस्तके तु नोपकम्यते । २—'सिध्मं किलासं स्वक्पुण्पं सिध्म' इति हैमनाममाकोक्तमान्तसिध्माशस्यस्य मनिन-मन्तरा साधनाभावेन तत्र मनिनर्थम् 'पामादिवन्मनिन्' इत्युक्त-मगाठस्य संभवे लेखक्रममादजातपाठेन खण्डनकरणं स्वीयमेभाति-जयवोधनायः॥

१-- 'ब्रुवः श्रुते राजिकायाम्' इत्यपि पाठः ।

(बा॰ ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'अ प्रत्ययात' (३।३। १०२) ॥ (३) ॥*॥ सर्जनम्। 'सर्ज मार्जने च। चाद्य-धने' (भ्वा० प० से०)। 'कृषिचमि-' (उ० १।८०) इत्यूः। 'स्तर्ज्ञूः सर्ज्रीकीटकण्डुषु' इति हैमः॥ (२)॥*॥ श्रीणि 'गाश्रविघर्षणस्य'॥

विस्कोटः पिटकस्त्रिषु ॥ ५३ ॥

वीति ॥ विस्फोटति 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प० सें ०)। अन् (३१९१९३४)। करणे घल् (३१३१९९) वा ॥ (१)॥॥॥ पेटति । 'पिट शन्दसंघातयोः' (भ्वा०प० से०) कुन् (उ० २१३२)। 'पिटकः स्यानु विस्फोटे मञ्जूषायामपीव्यते' इति हेमचन्द्रः । क्रियां पिटका । क्षिपकादिः (वा० ७१३१४५)॥॥॥ 'विस्फोटा विटिका क्रियाम्' इत्यमरमालायां वकारादिरपि ॥ (२)॥॥॥ है 'फोडा' इति ह्यातस्य ॥

व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्रीवे

मिति ॥ व्रणति । 'व्रण शब्दे' (भ्षा० प० से०)। अच् (३१९१३४) । यद्वा व्रणयति । 'व्रण गात्रविचूर्णने' (चु० उ० से०)। अदन्तः । अच् (३१९१२३४)॥ (१)॥ ॥ इर-यति मुखम् । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०)। बाहु- उकान्मन् ॥ (२)॥ ॥ इयति । 'ऋ गतौ' (चु० प० अ०)। 'अतिपृष्पि-' (च० २१११७) इत्युस् ॥ (३)॥ ॥ शीण 'व्रणस्य'॥

नाडीवणः पुमान्।

नेति ॥ नाच्यां वणः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'सदा गलतो वणस्य'॥

कोठो मण्डलकम्

कविति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (१।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानिस्यात्र नुम् ॥ (१) ॥*॥ मण्डलमिव । 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९३) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारकुष्टस्य' ॥

कुष्टश्वित्रे

किति ॥ कुष्णासक्षम् । 'कुष निष्कर्षे' (वया ० प० से०) ।
'निकुषि-' (उ० २।२) इति कथन् । कुत्सितं तिप्रति वा ।
'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति
षः । 'कुष्ठं मेषजरोगयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ श्वेतते ।
'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायीतिश्च-' (उ० २।
१३) इति रक् ॥ (२) ॥३॥ हे 'श्वेतक्षष्ठस्य' ॥

दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥

द्वरिति ॥ हुष्टं नामास्य । पापरोगत्वात् । क्षुभ्राविः (८। ४११९) ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ स॰) । 'भर्तेर्व्याघौ छुट च' (उ॰ ४१९६) इत्यसुन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुवरोगस्य' अर्ज्ञाख्यस्य ॥

आनाहस्त विषन्धः स्थात्

आनेति ॥ आनहनम् । 'णह् बन्धने' (दि० उ० अ०)। ध्य (३१३११८) ॥ (१) ॥ ॥ विबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' (प्रया० प० अ०)। ध्य (३१३११८) ॥ (२) ॥ ॥ आभ्यां करणे वा घष् (३१३११९) ॥ ॥ द्वे आध्मानस्य 'मलसूत्र-निरोधस्य'॥

प्रहणी रुक् प्रवाहिका।

भिति ॥ गृहाति जठरामिम् । 'मह उपादाने' (क्या॰ उ॰ से॰)। 'कृत्यल्युटः-' (३।३।९१३) इति ल्युट् ॥ (९) ॥*॥ प्रवहति । प्लुल् (३।९।१३३) । प्रवहणम् । 'रोगाख्यासां प्लुल्-' (३।३।९०८) ॥ (२) ॥*॥ ठक् रोगः । प्रवाहिका रोगो प्रहणी स्थात् ॥*॥ हे 'संम्रहणीरोगस्य' ॥

प्रच्छिद्दिता विसिध्य स्त्री पुमांस्तु वमधुः समाः ॥५५॥

मिति ॥ प्रच्छर्दनम् । 'छर्द वमने' (चु० प० से०)। 'रोगाख्या-' (३।३।१०८) इति खुल् ॥ (१) ॥*॥ वम-नम् । 'द्व वम उद्धिरणे' (४वा० प० से०)। 'इक् कृष्या-दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)॥ (२) ॥*॥ 'द्वितोऽधुन्' (३। ३।८९)। 'चमथुः पुंसि वमने गजस्य करसीकरे' इति (मे-दिनी)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'वमनस्य'॥

व्याधिभेदा विद्वधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः।

च्येति ॥ वेदनम् । छिद्रम् । 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछ-न्दसोः' इति रक् । यद्वा विदाति । 'द्वा स्वप्ने पलायने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसमें' (३।१।१३६) इति कः । विद्वं वीयतेऽस्याम् । 'द्वधान्' । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः । यद्वा विद्वस्य धानम् । 'इक्क्ष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥॥। ज्वरति । 'ज्वर् रोगे' (भ्वा० प० से०) । अन् (३।१।१३४) । ज्वरणं वा । ण्यन्तात् धन् (३।३।१८) णिलोपस्य स्थानिवत्वात् यृद्धः । 'एरच्' (३।३।१८) महे वा ॥ (१) ॥॥। भे हति । 'मिह सेचने' (भ्वा प० अ०) । अन् (३।१।१३४) । मेहनं वा । धन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥॥॥ भगं दारयति । 'भगे च दारेः' (काधिका०) इति खन् ॥ (१) ॥॥॥

अइमरी मुत्रक्तच्छ्रं स्यात्

अद्यमित ॥ अध्यानं राति । 'आतोऽनुप-' (३।१।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ मूत्रे कृच्छू-मत्र ॥ (१) ॥*॥ 'विद्रध्यादीनां स्याधिश्रमेदानां' प्रत्येकमेकैकम् ।—अद्ययोस्तु हे नान्नी—इत्येके ॥

पूर्वे गुकावघेत्मिषु ॥ ५६॥

िवति ॥ इतः परं शुक्रशब्दात् प्राक्पटिता वाच्यलिहा इलर्थः॥

रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यो चिकित्सके।

रोगेति॥ रोगं हरति तच्छीलः । 'सुपि-' (३१२१७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अगदमरोगं जन्तुं करोति 'कर्मण्यण्' (३१२१९) 'कारे सत्यागदस्य' (६१३१७०) इति मुम् ॥
(२) ॥*॥ मिषज्यति । 'भिषज रुग्जये' । 'कण्ड्वादिभ्यो
यक्' (३१९१२७) । किप् (३१९१९७८) ॥ (३) ॥*॥ विद्यामधीते । 'तदधीते तद्वेद' (४१२१५९) इत्यण् ॥ (४) ॥*॥
चिकित्सति । 'कितेर्व्योधिमतीकारे' इति सन्नन्तात् ण्युल्
(३१९१३३)॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वैद्यस्य'॥

वार्ती निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गवात् ५७

बेति ॥ इतिरस्यास्त । 'यतेश्व' (वा॰ पारा१०१) णः। 'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याधुदन्तयोः । निःसारारोग्ययोः क्षीवं दृतिमश्रीरुजोस्त्रिपुं (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ श्री। निष्कान्त आमयात् । 'निरादयः–' (वा॰ रारा १८) इति समासः। 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिङिकः विगतान्यवे' इति हैमः । 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिङिकः विगतान्यवे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ श्री। कलामु साधुः। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। 'कल्यं प्रभाते मधुनि सज्ये दक्षे निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यात्' इति हैमः॥ (३) ॥ श्र॥ उहाघते स्म। 'लाष्ट्र सामध्यें' (श्वा॰ आ॰ से॰)। 'गल्यपं–' (३।४।०२) इति क्तः। 'उहाध्यते स्म' इति वा। 'अनुपसर्गास्तुह्न–' (८।२।५५) इति साधुः। 'उहाध्यो निपुणे इष्टे शुचिनीरोगयोरिप' इति हैमः॥ (४) ॥ श्र॥ चलारि 'रोगनिर्मकस्य'॥

ग्लानग्ला**ज्**

ग्लेति ॥ ग्लायति सम । 'ग्ले ह्षेक्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'संयोगादेः—' (८।२।४३) इति नलम् ॥ (१) ॥३॥ ग्लानशीलः । 'ग्लाजिस्थक्ष ग्रृः' (३।२।१३९)॥ (२) ॥४॥ हे 'रोगेण क्षीणस्य'॥

भामयाबी विक्रतो व्याधितोऽपटुः।

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः

आमिति ॥ आमयोऽस्यास्ति । 'आमयस्य रीर्धव्य' (वा॰ ५१२।१२२) इति विनिः ॥ (१) ॥ ॥ विकियते स्म । क्षः (३१२।१०२) । 'विकृतो रोग्यसंस्कृतः' । 'बीमतसब्य' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ व्याधिः संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इत्व्यं (५।२।३६) ॥ (३) ॥ ॥ 'पटुर्दक्षे च नीरोगे' (इति मेदिनी) । पटोरन्यः ॥ (४) ॥ ॥ आतोतोतीतं । 'तुर लरणे' हादिः । 'छान्दसा अपि कचिद्भाषायां प्रयुज्यन्ते' । 'इग्रुपध-' (३।९।१३४) इति कः । सुकृ-देसु-अशुर्यत्वादतिज्ञरते । 'तुण करणे' (जु॰

प॰ से॰)। अत इगुपधःकः— इति ब्याचह्यो। तत्र प्यन्त उपधागुणाभाविश्वन्त्यः। प्यन्तस्येगुपघलाभावास्कप्रस्ययोऽपि।
— आतोरति। आतुरः। आतरति रोगं वा— इति खाम्यपि चिन्सः। द्वरेहक्कलपभावात्। तरतेरिष्टलपसंभवाच ॥ (५)॥॥॥ अभ्यम्यते स्म। 'अम रोगे' (बु॰ उ॰ से॰)। कः (३।२।१०२)। चुरादीनां णिचो वैकल्पिकत्वाण्णिजभाव इदम्। अभ्यमतिस्म वा। 'अम गती' (भवा॰ प॰ से॰)। 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः। 'ह्यमत्वर्—' (७।२।२८) इति वेद् ॥ (६)॥॥॥ इडमावे 'अनुनासिकस्य—' (६।४। १५) इति वीर्षः॥ (७)॥॥॥ सम 'रोनिणः'॥

समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

सेति ॥ पामास्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००) नः ॥ (१) ॥ ॥ कच्छूरस्यास्ति । 'कच्छ्वा हस्वश्च' () इति रः । 'कच्छुरा श्रूक्तिम्ब्यां च शटीदुःस्पर्शयोरि । कच्छुरं वाच्यवत्प्राहुः पामने पुंथलेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'विचर्चिकायुक्तस्य'॥

दर्दुणो दर्दुरोगी स्वात्

देति ॥ दरिदाति । 'दरिद्रा दुर्गती' (अ० प० से०)। 'दरिद्रातेयीलोपश्च' (उ० १।९०) इति साधुः । दर्द्र्रस्यास्ति । 'शाकीपलाशीदर्द्रूणां हस्त्रथ' इति पामादिषु (ग० ५।२। १००) पाठात्रः ॥ (१) ॥*॥ दर्द्र्यासी रोगश्च । 'इको हस्योऽहयः-' (६।३।६१) इति हस्तः । दर्द्ररोगेऽस्यास्ति । 'द्वन्द्रोपताप--' (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दर्द्द- युक्तस्य'॥

अर्शोरोगयुतोऽर्शसः।

अर्शविति ॥ अर्शोरोगेण युतः ॥ (१) ॥*॥ अर्शांति सन्त्यस्य । 'अर्शआदेभ्योऽन्' (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूलव्याधिमतः' ॥

वातकी वातरोगी स्थात्

चातेति ॥ वातोऽतिशयितोऽस्य । 'वातातीसाराभ्यां कृक् व' (५१२११२९) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ वातरोगोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोवताप-' (५१२११२८) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वात-रोगिणः' ॥

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

सेति ॥ सहातिसारेण वर्तते ॥ (१) ॥*॥ अतिसारो-ऽस्यास्ति । प्राग्वत् (५।२।१२९) इतिः कुक् च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतीसारवतः' ॥

स्युः क्रिकाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्रिक्नेऽधिण चाप्येमी। स्युरिति ॥ (वा॰ ५।२।३३) क्रिकस्य लप्रस्यः। चुल्

१—अभिण तु नपुंसकानि । 'अमी' इति पुंस्त्वं तु शब्दाः पेक्षया-'इति सुकुटः॥ चिल्, पिल्, आदेशाः 'अस्य चक्षुषि' इत्यथें । चक्षुर्गतः क्केदरोगश्रुक्षदिवाच्यः । तद्योगाचक्षुश्रुष्टिवाच्यम् । तचक्षु-योगालुक्षपेऽपि । 'चिल्लः खगे सञ्जल्लक्ष्म पिल्लवत् क्रिज-लोवने । क्रिचारिण' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रिजनेत्रतस्ताः'॥

उन्मत्त उन्माद्यति

उन्मेति ॥ उन्माधित स्म । 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः। 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति नत्वं न । 'उन्मत्तो मुनुकृन्दे स्याद्धसूरोन्मादयुक्तयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ उन्मदनम् ।
धम् (३।३।१८) । उन्मादोऽस्यास्ति । मतुष् (५।२।९४)
॥ (२)॥॥ हे 'धातकृतिचित्तमिभ्रमस्य'॥

श्वेष्मलः श्वेष्मणः ककी ॥ ६० ॥

केंडमेति ॥ खेष्मास्यास्ति । 'सिष्मादिभ्यथ' (पारा९६) इति लच् ॥ (१) ॥॥॥ पामादित्वात् (पारा१००) नः ॥ (१) ॥॥॥ कफोऽस्यास्ति । 'द्रुन्द्वोप-' (पारा१२८) इतीनिः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि '**कफावतः' ॥**

न्युको भुग्ने रुजा

न्युषिति ॥ न्युब्जनम् 'उन्ज आर्जवे' (तुन पन् सिन्) । घल् (३१५११८) । 'भुजन्युव्जी पाण्युपतापयोः' (७१३१९) इति साधुः । न्युब्जः प्रप्रवकत्वकारी यस्यास्ति । सर्शआयन् (५१२१९८७) । इजा रोगेण भुने पुरुषे न्युब्जो वर्तते । 'न्युब्जः कुब्जे कुशस्त्रचि । अधोमुलेऽपि च न्युब्जे कर्मरक्रतरोः फले' इति हैमः ॥ (१) ॥०॥ एकम् 'कुक्सर्थ'॥

वृद्धनाभी तुण्डिभतुण्डिली।

चृद्धेति ॥ यदा उन्नता नाभिरस्य ॥ (१) ॥ ।॥ तुण्ड्यते । 'तुडि तोडने' (भ्ना० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य हन' (उ० ४१९९८) । 'तुण्ड्विलवटेर्भः' (५१२१९६९) ॥ (२) ॥ शा सिध्मादिलात् (५१२९६) लच् ॥ भा 'तुन्दिल्ल' इति पाठे 'तुन्दादिभ्य इलच्' (२१२१९७) ॥ (२) ॥ शा त्रीणि 'उन्नतनाभियुक्तपुरुषस्य' ॥

किलासी सिध्मलः

कीति ॥ किलासमस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५१५११२८) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ सिध्ममस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्व' (५१२१६) इति छन् । 'सिध्मला मत्स्यविकृती वाच्य-वत्तु किलासिनि' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सिध्म-युक्तस्य'॥

अन्धोऽहक्

अन्ध इति ॥ अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्यप्रचाते' (चु० ड० से०) अन् (३।१।१३४)। ('आन्धं स्वासिमिरे हीवं

व**र्ष्ट्रशिक्ष्मिश्रेयवत्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न दगस्य ॥** (२) ॥*॥ द्वे **'अचक्षुपः' ॥**

मुच्छांले मुच्छंमूचिंछतौ ॥६१॥

म्बिति ॥ मूर्च्छांस्यास्ति । सिष्मादिषु (ग० ५।२।९६) 'क्षुद्रजन्तूपतापाच' इति पठितलाल्च् । 'प्राणिस्थादातः—' (५।२।९५) इति न भवति । 'प्राण्यक्तादेव' इति (वार्तिक-रूपव्याख्यावात् ॥ (१) ॥*॥ मूर्च्छति स्म । 'मूर्च्छा मोह-समुच्छायथोः' (भवा० प० से०) । कः (३।४।७२) । 'राल्लोपः' (३।४।२९) । 'न ध्याख्या—' (८।२।५७) इति न नत्मम् । 'मूर्त्ते स्यात्रिषु मूर्च्छांचे कठिने मूर्तिमत्यपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ मूर्च्छां जातास्य । तारकादिखात् (५।२।३६) इतच् । 'मूर्चिन्छतं सोच्छ्ये मूढे' इति हैमः ॥*॥ श्रीण 'मूर्च्छांवतः'॥

शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च।

श्विति ॥ कोचसनेन । 'शुच कोके' (भ्वा० प० से॰) शोचयति वा । 'ऋजेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधुः। 'शुक्रं तु रेतोऽक्षिक्जोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ तेजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०)। असुन् (उ० ४। १८९)॥ (२) ॥३॥ रिणाति । 'री गतिरेषणयोः' (त्रया • प॰ अ॰)। 'सुरीभ्यां तुर्च' (उ॰ ४।२०२) इलामुन्॥ (३) ॥*॥ विशेषेण ईजते । 'ईज गतिकुःसनयोः' (भ्वा० क्षा॰ मे॰) । अन् (३।९।९३४) बनयोरमेदः । वीज्यते वा। घल् (३।३।१९)। कुरवं तुन भवति । 'चजोः–' (७। ३।५२) इस्यत्र 'निष्ठायामनिटः' इति वार्तिककृता पूरितः त्वात् । अस्य च निष्टायां सेट्त्वात् । यद्वा वीजयति, वीज्यते वा। अनेन वा। 'वीज व्यजने' ()। अच् (३।१।१३४)। घत्र (३।३।१८,९९) वा । 'बीजं तु रेतसि । स्यादाधाने च तस्वे च हेतावङ्करकारणे' इति हैमः ॥ (४) ॥४॥ वीरेऽ-क्रीबे साधुः। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। यद्वा वीरयति । वीर्यते वा । अनेन वा । 'वीर विकान्तां' (घु॰ उ० से०)। अझ्यादिः (उ० ५।११२)। 'अचो यत्'(३। १।९७) वा । 'वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुके शक्ती च' इति हैमः ॥ (५) ॥ ॥ इन्द्रस्यात्मनो लिश्गम् । 'इन्द्रियसिन्द्र-लिइ-' (पारा९३) इति साधुः। 'इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् '**रेतसः' ॥**

मायुः पित्तम्

मेति ॥ मिनोति देह ऊष्माणम् । 'डुमिम् प्रक्षेपणे' (खा॰ उ० अ॰)। 'कृतापाजि-' (उ॰ १।१) इत्युण् ॥ (१) ॥३॥ अपि दीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि॰ प॰ अ०)। 'देह् पालने' (भ्या॰ वा॰ अ॰) वा । क्तः (३।२।१०२)। 'अच उपसर्गाक्षः' (अ४।४७)। 'वष्टि भाग्नरिः-' इत्यक्षोपः। संज्ञापूर्वकत्वात् 'दस्ति' (६१३१९२४) इति दीघों न ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पिसस्य' ॥

कफः श्लेष्मा

केति ॥ केन जलेन फलति । 'फल निष्मत्तां' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति उः । यहा के विरसि फणति, फक्रति, वा। प्राग्वत् उः (वा॰ ३।२।१०१) ॥ (१) ॥*॥ ख्रिय्यति । 'ख्रिष ध्रालिङ्गने' (दि॰ प॰ अ॰) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ॰ ४।१४५)॥ (२)॥*॥ हे 'कफस्य' ॥

स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

स्तिति ॥ लगति । 'त्वच संवरणे' (उ० प० से०)।
किप् (३१२११७८) यद्वा तनोति । 'तनोतेरनश्च वः' (उ०
२१६३) इति चिक् च । 'त्वक् स्त्री चमंणि वल्के च गुड१वचि विशेषतः' (इति मेदिनी) ॥३॥ 'पुंसि-' (३१३१९९८)
इति घे 'त्वच' इत्यदन्तोऽपि । त्वक्त्वचचोचशन्दाः स्युबेल्के चमंणि पत्रके' इति धरंणिः ॥ (१) ॥३॥ अस्जो रकत्य धरा ॥३॥ 'अस्बधरा' इत्येके ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'चमंणः'॥

पिशितं तरसं मांसं पललं ऋव्यमामिपम्।

पिशीति ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) 'पिशेः किच' (उ० ३।९५) इनीतन् । पिश्यते स्म वा क्तः (३। २।९०२)। 'पिशितं मांसं पिशिता मांसिका' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'तरो जवे बले' इति हैमः। तरो बलमस्यस्मिन्। अर्शकायच् (५।२।९२७) ॥ (२) ॥ ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'मनेदंर्घिश्च' (उ॰ ३।६४) इति सः ॥ (३) ॥ 🕬 परुति, पत्यते वा । अनेन वा । 'परु गर्ती' (भ्वा० प० से०)। 'बृषादिभ्यश्वित्' (त० १।१०६) इति कलः । 'पललं तिलमिश्रे स्थात् पललं पिशितेऽपि च' इति शाश्वतः । 'पललं पहृमांसयोः । तिलवूणं पल-लसु राक्षसे' इति हैमः ॥ (४) ॥∗॥ क्रवते । क्रव्यतेऽस्माद्वा । 'इड़व भये' () । न्यन्तो मित्। 'अचो यत्' (३।९।९७) रलयोरेकलम्। — ऋूयते। 'कुद गती' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) — इति खामी ॥ (५) ॥ ।। आमिषति । 'मिष सर्थायाम्' (तु॰ प० से०)। मेषति वा। 'सिषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। 'इग्रपथ-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षद 'मां-सस्य'॥

उत्तप्तं ग्रुष्कमांसं स्यासद्वह्न्रं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

उत्तेति॥ उत्तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्या ० प० से०)। कः (३।२।१०२)। 'उत्तमं चव्रके ग्रुष्कमांससंतप्तयोरिप' इति हैमः॥ (१) ॥ ४॥ ग्रुष्कं च सन्मांसं च॥ (२)॥ ४॥

२-- 'बरणिः' इत्येतत्स्याने, 'रक्तकोवः' इति वा पाठः ॥

वहने, वहवने वा 'वह संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। सर्जा-दित्वात् (उ॰ ४१९०) जरः। 'बह्नूरं स्माद्दनक्षेत्रे, बाह-नोषरयोरिष । बह्नुरा त्रिषु संग्रुष्कमांसग्रकरमांसयोः' इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'शुष्कमांसस्य'॥

रुधिरेऽसुग्लोहितास्ररकक्षतज्ञशोणितम्।

रुधीति ॥ रुणद्धि । रुध्यते वा । 'रुधिरु आवरणे' (रु॰ ड॰ अ॰)। 'इषिमदिमुदि–' (उ॰ १।५१) इति किरच्। 'रुधिरोऽज्ञारके पुंसि क्षीबं तु कुङ्कमास्रजोः' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ ॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। बाहु-लकाष्ट्रजः । न सृजति वा । 'सृज विसर्गे' (तु॰ प॰ अ॰)। किए। 'किन्प्रस्यस्य-' (८।२।६२) इति कुः। 'किन् प्रस्यो यस्मात्' इति बहुवीहिः । 'ऋत्विग्दधृक्सक्-' (३।२।५९) इति हि स्रजेः किन् यिहितः ॥ (२) ॥ 🕬 रोहति । रह्यते वा। 'रुहेरक्ष लोवा' (उ०३।९४) इतीतच्। **'लोहितं** रक्तगोशीर्षे कुङ्कमे रक्तचन्दने । पुमान्नदान्तरे भीमे वर्णे च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ 🕬 अस्पते । 'बहु-लमन्यत्रापि' इति रक्। 'अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्रीवमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी)॥(४)॥*॥ रज्यते समा 'राज रागे' (भ्त्रा० च० व०)। क्तः (३।२।९०२) । 'रक्तोऽनु-रक्ते नील्यादिराजिते लोहिते त्रिषु । क्लीबं तु कुहुमे ताबे प्राची-नामलकेऽस्रजि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ धताज्जातम् । डः (३।२।९८) ॥ (६) ॥*॥ शोणति स्म । 'शोणु वर्णगत्योः' (बा॰ प॰ से॰)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः।--शोणते—इति मुकुटधिन्सः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रक्तस्य' ॥

बुकाऽत्रमांसम्

विवति ॥ वुक्तयते खादुत्वान्मृग्यते । 'वुक्त भषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घर्म् (३।३।९९) । 'कोणितेषु स्त्रियां वृक्ता वुक्तं सुरसमद्वयोः' इति रभसः। 'उरस्यपि वुक्तायां हृदयं मानसेऽपि च' हृति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥॥॥ अस्रं मुख्यं मांसम् ॥ (२) ॥॥॥ हे 'हृद्यान्तर्गतमांस-विशेषस्य'॥

हृदयं हृत्

हिति ॥ इरति । हियते वा । 'यहोः पुकदुका च' (उ० ४११००) इति कयन् । 'हृद्यं मानसे वुकारसोरिप नपुंस-कम्' (इति मेदिनी)॥ (१)ः॥ ॥ वाहुळकारकेवलोऽिप दुक्॥ (२)॥ ॥ 'पद्मकोशप्रतीकाशं हिचरं चाप्यधोमुखम् । हृद्यं तद्विजानीयादिश्वस्यायतनं महत्' इति ॥ ॥ हे 'हृद्य-यकमलस्य'। चत्वारि पर्याया इत्येके॥

१—हैपनाममालायामणि 'तुका हृद् हृद्यं वृक्का हुरसं च तद-ग्रिमम्' इत्युपकश्यवे । 'कियां तुका तुकस्तु सम् गेर्थयोः' इति पाठान्तरम्॥

मेदस्त वपा वसा ॥ ६४ ॥

मियिति ॥ मेयति । 'शिमिदा केहने' (दि॰ प॰ से॰)।
असुन् (उ॰ ४१९८९) ॥॥—धश् (३१३१९९)—इस्तन्ये ॥
(१) ॥॥ वपति । उप्यते वा । 'हुवप् बीजतन्तुसंताने'
(भ्या॰ उ॰ अ॰)। अन् (३१९१९३४)। मिदाग्रङ् (३१३१९०२) वा । 'वपा विवरमेदसोः' इति हैमः॥ (२) ॥॥॥
वसति, वस्ते, वा । 'वस निवासे' (भ्या॰ प॰ अ॰)।
'वस आच्छादने' (अ॰ आ॰ से॰) वा । अन् (३१९१९३४)॥ (३)॥॥॥ जीणि 'गुनुस्मांसक्तेहस्य'॥
पश्चाद्गीवासिरा मन्या

पेति ॥ पश्चाद्वागे श्रीवायाः सिरा । मन्यतेऽनया । 'सं-इायां समज-' (३१३१९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'श्रीवायाः पश्चाद्वागे स्थितसिरायाः' ॥

नाडी तु धमनिः सिरा।

नेति ॥ नाडयति, नाड्यते, वा । 'नड भ्रंशे' (जुरादिः । 'भव इः') (उ० ४११३९) । 'नाडी नाले प्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा षट्सणकाले-५िए' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ धमति । ध्वाने धिमः सौतः । 'अर्तिखप्ट-' (उ० २११०२) इत्यनिः । डीप (ग०४१९१४५) । 'धमनी तु शिराहद्दविलासिन्योश्व योभिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सिनोति । 'भित्र् वन्धने' (सा० उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् ॥*॥ तालव्यादिरपि । 'शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योभिति' इति तालव्यादी रभसात् । शिनोति । 'शित्र् निशाने' (सा० उ० अ०)। 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् ॥ ३) ॥*॥ त्रीणि 'धमन्याः' ॥ तिलकं क्रोम

तीति ॥ तेलति । 'तिल गतौ' (भ्ना॰ प॰ से॰)। ति-लति वा। 'तिल लेहने' (तु॰ प॰ से॰)। 'श्गुपध-' (३। १११६५) इति कः। सार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) कुन् (उ॰ २।३२) वा। 'तिलको हमरोगाश्वमेदेषु तिलकालके। क्लीबं सीवर्चलक्षोत्रोने लियां तु विशेषक' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥*॥ इवते। 'हङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ०)। मनिन् (उ॰ ४।१४५)॥ (२)॥*॥ दे 'उद्यंजलाशयस्य'॥

मस्तिष्कं गोर्दम

मेति ॥ मस्यते, मसन् वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०)। किन् (३१३।९४)। मस्ति मस्कते 'मस्क गती' (४वा० भा० से०)। अच् (३१९१९४)। पृषोदरादिः (६। ३१९०९)॥ (१)॥ ॥ गूर्यते । गुरते वा । 'गुरी उद्यमने' (तु० भा० से०)। 'अन्दादयः' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (३)॥ ॥ हे 'मस्तकमवस्नेहस्य'॥

किहं मलोऽक्षियाम्॥ ६५॥ कीति ॥ केटति स्म । 'किट् गती' (स्वा॰ प॰ से॰)।

'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः। आगमशासस्यानित्यत्वानेद (१) ॥३॥ मलते । 'मंल धारणे' (२वा० झा० छै०)। अच् (३।१।१३४)। 'मलोऽस्री पापविट्किहे कृपणे त्वभिध्यवत्' (इति मेदिमी)। 'वसा शुक्रमस्यम्ब्या कर्णविड्मूष्ट्र-विड्नसाः। श्वेष्माश्चद्विकाः स्वेदो द्वादरौते नृणां मलाः' ॥ (२)॥३॥ हे 'मलस्य'॥

अन्त्रं पुरीतस्

अन्त्रसिति ॥ अमिति, अनेन, वा । 'अम गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सर्वेषातुभ्यः ष्ट्रन्' (उ॰ ४१९५९)। 'अमिविमिदिशिसिभ्यः कः' (उ॰ ४१९६४)। संज्ञापूर्वं॰ कत्वात्र दीर्घः । अन्तिति । 'अति बन्धने' (भ्वा॰ प॰ से॰) ष्ट्रन् (उ॰ ४१९५९) वा ।—'अमियमिमिदे-लक्'—इति सुकृटोपन्यसं स्त्रं त्वपाणिनीयम् ॥ (१)॥॥ पुरी शरीरं तनोति । किप् (३१२१०६)। 'गमाबीनां को' (वा॰ ६१४१४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६१९१०९)। 'पुरी तनोति' इति पक्षे 'नहिश्वति—' (६१३१९९) इति नलोपः—इति सुकुटस्य प्रमादः । वस्य झल्त्वाभावात् । 'पुरीतद्वियाम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'आंत' इति ख्यात्स्य ॥

गुरमस्तु श्लीहा पुंसि

म्बिति ॥ गुड्यतेऽस्मात् 'गुड रक्षायाम्' (तु॰ प॰ से॰) मक् । 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१) ॥*॥ छेहते । 'छिह गतौं' (४वा॰ आ॰ से॰) । 'श्रृनुक्षन्पूषःहीहन्–' (उ॰ १।१५९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ हे 'कुक्षिवामपार्श्वे मांसखण्डस्य' ॥

अथ वक्तसा।

स्नायुः स्त्रियाम्

अथेति ॥ वस्ते शरीरम् । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०)। 'धापृवस्पत्र्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६)। वसं चर्म स्यति । 'वोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ ज्ञाति । 'व्या शौचे' (अ० प० अ०)। वाहुलकादुण् । 'आतो युक् चिष्कृतोः' (७।३।३३)॥ (२)॥*॥ द्वे 'अङ्गप्रत्यङ्गसन्धिवन्धनक-पायाः सायोः' ॥

कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

कालेति ॥ कालं च तत्खण्डं च ॥ (१) ॥ *॥ यमनम् । संपदादिः (वा॰ ३।३।९०८)। 'गमादीनाम्-' (वा॰ ६। ४।४०) इति मस्रोपः। क्षागमानित्यत्वाक तुक्। यं संयमं

१—ग्रीहा टावन्ता च । 'यकूरश्रीहे च संबद्धे' इति पाककाप्यादः— इति मुकुटः ॥

करोति किए (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (२) ॥*॥ 'करण्डो त महाकायुः, कालेयं कालसण्डके' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'कुकेर्वकिणभागस्थमांसखण्डस्य' 'कलेजा' इति स्यातस्य ॥

सृणिका स्यन्दिमी लाला

सिति ॥ सरति 'सन्दिभ्यां कित्' (उ॰ ४।४९) इति तिः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥३॥ 'सर्तेर्नुम् च' (उ॰ ४।२३) ईकन् कित्वं नुम् च । इति (सृणीका) वीर्धमध्यापि ॥ (१) ॥३॥ अवस्यं स्यन्दते । 'आवस्यका-' (२।३१९००) इति णितिः । डीप् (४।९।५)॥ (२) ॥३॥ लालयते । 'लल ईप्सायाम्' नुरादिः । अन् (३।९।९३४) ॥ (३) ॥३॥ न्नीण 'लाळ' इति ख्यातायाः ॥

दृषिका नेत्रयोर्मलम् ।

ब्रिति ॥ दूषयति । 'दुष वैक्रस्ये' (दि० प० अ०) ष्यन्तः । 'दोषो णो' (६।४।९०) इत्यूलम् । ण्वुल् (३।९। १३३) । 'कत् (ग० ४।९४५) ६ति बीष् वा । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) अपि । 'पिद्यो-ण्डकं नेत्रमलं दूषी च दूषिकापि च' इति वाचस्यतिः ॥४॥ 'कषिद्षिभ्यामीकन्' (उ० ४।९६) इति 'दूषीका' अपि ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'नेत्रमलस्य'॥

मुत्रं प्रस्नावः

म्बिति ॥ मूब्यते । 'मूत्र प्रस्तवणे' (चु॰ उ॰ से॰)। घम् (३।३।९९) ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । 'स्नु प्रस्तवणे' (भ्वा॰ प॰ स॰)। 'प्रे हुस्तुस्तुवः' (३।३।२७) इति घल्। करणे तु परत्वाध्युट्यसङ्गः ॥ (२) ॥*॥ हे 'मूत्रस्य'॥

उद्यारावस्करो शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥

गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विद्याविषो स्त्रियो।

उच्चिति ॥ उचार्यते त्यञ्यते । 'चर गती' (भ्वा० प० से०) । प्यन्तः । घम् (३।३।१९) अच् (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥ ॥ अवकीर्यते अधः क्षिप्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'मृदोरप्' (३।३।५७) । 'वर्चस्केऽवस्करः' (६। १।१४८) इति सुट् ॥ (२) ॥ ॥ ॥ शाम्यति, शम्यते वा । 'शिकेशम्योनित्' (उ० १।११२) इति कलः ।—'शिकेशम्योनित्' (उ० १।११२) इति कलः ।—'शिकेशम्योनित्' (उ० १।११२) । (४) ॥ ॥ गूयते । 'शुक्ति सेर्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'शुपुरीषोत्त्तर्गे' (तु० प० अ०) वा । 'तियपृष्ठगूय—' (उ० २।१२) इति साधः ॥ (५) ॥ ॥ ॥ पपितिं शरिरम् । 'पृ पालनपूरणयोः' (ज० प० से०) । 'कृतृ-भ्यामीषन्' (उ० ४।२६) । 'शुपुभ्यो किच' (उ० ४।२७)

इतीयन् कि व । 'उदो झ्यपूर्वस्य' (७१९१०२) ॥ (६) ॥ ॥ वर्चते, वच्यते वा । 'वर्च दीप्ती' (स्वा० आ० से०) । अन् सुन् (उ० ४१९८९) । कुत्सायां कन् (५१३१७४) ॥ (७) ॥ ॥ वितिष्ठते खदरे । अनया वा पुरुषः । 'आतक्षोपसर्गे' (२१९१९६) इति कः । अङ् (३१३१९०६) वा । 'उप-सर्गात्न्' (८१३६५) इति कः । अङ् (३१३१९०६) वा । 'उप-सर्गात्न्' (८१३१६५) इति षत्वम् ॥ (८) ॥ ॥ वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्ती' (जु० प० अ०) । किप् (३१२१९०८) ॥ ॥ ॥ ('विश् इति) तालव्यान्तपाठं विश्वति । 'विश प्रवेशाहे' (तु० प० अ०) । किप् (३१२१९०८) ॥ (९) ॥ ॥ नव 'वि- स्वायाः' ॥

स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री

स्यादिति ॥ कल्यते । 'कृष् सामर्थ्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) बाहुलकादरः, ललाभावश्च । ('कर्षरस्तु कटाहे स्याच्छक्क-मेदकपालयोः' इति हैमः) ॥ (१) ॥॥॥ कं पालयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। कम्पते । 'किष चलने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'तमिलिश्चिन' (उ॰ १।११८) इति कालन् । 'किषे इति किर्देशानलोपः । आगमशास्त्रस्थानिस्यलं वा । 'कपालोऽस्थी किरोऽस्थि स्थात् घटादेः शकले वजे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शिरोस्थिखण्डस्य'॥

कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

कीति॥ 'कि' इति कसति। 'कस गतीं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अव् (३।९।९३४)। 'कीकसः कृमिनातौ सार्ध्रुल कुल्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (९)॥ ॥ 'सजातीय॰ गणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुल्यम्' इति विश्वः। कुले भवम्। साधु वा। दिगादिलात् (४।३।५४) यत्। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति वा। कोलित, कुल्यते वा 'कुल संस्याने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अझ्यादिः (उ० ४।९९२)। 'कुल्यः कुलोद्भवे मान्ये कुलस्यातिहितेऽपि च। कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यथ्द्रोणीक्र्यांमिषेषु च। पयःप्रणालीसरितोः कुल्या जीवन्तिकोषभी' इति विश्वः॥ (२)॥ ॥ अस्यते। 'अतिमिक्षभ्यां विश्वन्' (उ० ३।९५४)॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'अस्थिमात्रस्य'॥

स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः

स्यादिति ॥ 'कम्' इत्यव्ययं सुखे शिरसि च । कं काल यति । 'कल क्षेपे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । यहा कक्कते । 'ककि गतौ' (भ्या॰ आ॰ से॰) । बाहुलकास्कालन् ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'त्वक्यांसरहितदारीरास्थ्नः' ॥

पृष्ठास्थि तु करोदका।

पृष्ठेति ॥ कं वायुं श्रणाति । केन त्रीर्यते वा । 'के श्र एरड् वास्य' (उ० १।८८) इत्यूः । 'संज्ञायां कन्' (५।३। ७५) । 'केडणः' (७।४।९३) इति इत्यः । यदा कशति । कश्यते वा । 'कवा शब्दे' () । बाहुळकादेकः । स्तार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (१) ॥∗॥ एकं 'पृष्ठ-वंदास्य'॥

शिरोस्थनि करोटिः स्त्री

दीति ॥ कं बायुं रोटते । 'रुट दीसो प्रतिघाते च' (भ्या॰ आ॰ से॰) । केन रुख्यते वा । इन् (उ॰ ४।९१८) । दा कीव् (ग॰ ४।९।४५) । कं रोटयति वा । 'रुट दीसो' बुरादिः । 'अच इः' (उ॰ ४।९३९) ॥ (२) ॥॥ हे 'मस्तकास्थः' ॥

पार्श्वास्थनि तु पर्शुका ॥ ६९ ॥

पेति ॥ स्प्रशति, प्रथते, वा। 'स्प्रश संस्पर्शने' (तु॰ प॰ अ॰)। 'स्प्रशः श्वण्ञुनो प्रच' (तु॰ ५।२७)। खार्ये कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)। यद्वा परं श्रणाति । 'आङ्परयोः खनिशृभ्यां दिख' (तु॰ १।३३) इति कुः । बाहुलकात्परस्याकारलोपः । पद्यीरव । 'इवे प्रतिकृतों' (५।३।९६) इति कन् ॥॥। 'अप्राणिजातेश्च–' (वा॰ ४।१।६६) इत्यृिं 'पर्शूः' अपि॥ (१)॥॥। एकं 'पार्श्वास्थ्यः' ॥

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः

अक्रमिति ॥ अक्रति । 'अगि गती' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।११२४) । 'अक्रं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभृत्रि नीवृति । हीवंकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वक्रवति चान्तिके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येति । प्रतीयते वा । 'इण् गर्ता' (अ० प० अ०) । 'अलीकादयश्व' (उ० ४।२५) इति साधुः । 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्थाप्त्रतिकृलविलोमयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अव योति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ अपहृत्यते 'अप-चनोऽक्रम्' (३।१।१३४) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वेहावयवस्य' ॥

अथ कलेवरम्।

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्मं विग्रहः॥ ७०॥ कायो देहः क्ष्रं।वपुंसोः स्थियां मूर्तिस्तुस्तनुः।

अधिति ॥ कले शुक्रे मधुराव्यक्तध्वनां वा वर्ष श्रेष्टम् । 'हलदन्तात्—' (६१३।९) इत्यल्जक् । यत्तु—कले रेतिस वियते उपयुज्यते । 'कर्मण्यण्' (३१२१९)—इति मुकुटः ।
तत्र । कर्मोपपदत्वाभावात् । कर्मणि कारके विधायकाभावात् । इद्विप्रसङ्गाच ॥ (१) ॥ ॥ गाते 'गाङ् गतो' (अ०
था० अ०) । ष्ट्रन् (उ० ४१९५९) इति वा । 'बहुलं तिण'
(वा० २१४।५४) इति हणो गा । 'गाजं गजामजङ्कादिभागेऽप्पत्रे कलेवरे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥ ॥ वपति, उप्यते, वा । 'द्वाप' । 'अर्तिपृवपि—' (उ० २१९९०) इत्युदिः ।
'खुषुः झीवं तनौ चास्ताकृताविप' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ ।
चंद्वन्ति । संहन्यते वा । 'कृत्यल्युटः—' (३१३१९२३) इति
क्युटः । यहा संहन्यतेऽस्मिन् भूतानि । 'करणा-' (३१३।

१९७) इति ल्युट् ॥ (४) ॥ *॥ श्रष्टणाति । शीर्यते वा। 'शु हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'कृशृपृकटि-' (उ० ४।३०) इतीरन् ॥ (५) ॥*॥ वर्षति, वृष्यते, वा। 'वृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। मनिन् (उ॰ ४।१४५) ॥ (६) ॥*॥ विविधं सुखादि गृह्णाति । अच् (३।१।१३४) । विविधैर्व्या-धिभिर्मृत्वते वा। 'ग्रहनृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विप्रहः कायविस्तारविभागे ना रणेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ श। चीयतेऽचादिभिः । 'चिञ्चयने' (स्वा॰ उ० अ०)। 'निवासचिति–' (३।३।४९) इति घत्र् । चस्य कः । **'कायः** कदैवते मूर्तों संघे लक्षस्वभावयोः। मनुष्यतीर्थे **कार्य** स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ ।। दिह्यते । 'दिह उपचये' (अ० उ॰ अ०)। घज् (३।३।१९) ॥ (९) ॥*॥ मृच्छंति । 'मृच्छां मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०)। क्तिच् (३।३।१७४)। 'राह्रोपः' (६।४।२१) । **'मूर्तिः** पुनः प्रतिमायां कायकाठि-न्ययोरिप' इति हैमः ॥ (१०) ॥*॥ तनोति, तन्यते, वा । 'मृमृश्चि–' (उ० १।७) इत्युः। 'तुनुर्वपुस्त्वचोः । विरुहेऽस्पे कृशे' (इति हैमः) । 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्रिष्वल्पे विरले कृशे' इति (नान्तेषु) विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ 'अर्तिपृवपि-' (उ॰ २।१९७) इत्यादिना उसि 'तुनु' सान्तापि ॥*॥ 'प्रा-णिजातेः-' () इत्यूङ् ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'दे-हस्य' ॥

पादायं प्रपदम्

प्रेति ॥ पादस्याप्रम् ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं प्रारब्धं प्रगतं वा पदम् । 'प्रादयो गता \leftarrow ' (बा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादाप्रस्य' ॥

पादः पदंघिश्वरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

पाद् शित ॥ पद्यते । 'पद् गतीं' (दि० आ० अ०)। 'पद्रुज-' (३।३।९६) इति घज् । 'पादो बुधे तुरीयांशे शैलप्रस्वन्यवंते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ पद्यते । किए (३।२।९७८) । स्वामी तु-'पदोऽ-क्ट्रिं:'—इति पठन् दान्तं न मन्यते । 'पद्रुज-' (६।९।६३) इत्यादेशविधानाज्ज्ञापकात् । अन्ये तु—पादादेश एवायं पठितः—इत्याहुः । प्रभृतिष्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन शसाद्यनन्तर्भृतेऽपि तत्प्रवृत्तः संभवात् । अत एव औडः श्याम् 'क-कृदोषणी' इति (पकृतस्त्र) भाष्योदाहरणमपि संगच्छते । पद्यतेऽनेन । 'स्वनो च च' (३।३।९२५) इति घो चित्कर्णात् 'अन्यतोऽपि' इति पदशब्दोऽन्तः स्वाम्युक्तः ॥ (२)

१—'तनुषे तनुषे कम्' इति वासवदत्तायमकात्—इति मुकुटः॥ २—'वरतनु संप्रवदित कुकुटाः' इति भारविः—'इति मुकुटः'॥ होमेन्द्रेण तु शैक्तिस्यविचारचर्चायां यथा कुमारदासस्य 'अपि विज-हीहि दृवीपगूषनं त्यज नवसंगमयीर बलुभम्। अरुणकरोद्गम एष् वर्तते वरतनु संप्रवदन्ति कुकुटाः' इत्युक्तस्॥

॥ श्राहते, अनेन वा। 'अहि गतों' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'बह्मयादयथ' (उ॰ ४।६६) इति साधुः ॥ शा 'अंहो दंहो द्वितः संहर्षाही च षश्चतयः' ॥ (३) ॥ शा चरन्यनेन। 'करणा-' (३।३।९९७) इति त्युट्। 'चरणोऽस्त्री बह्न्वादौ मूले गोन्ने पदेऽपि च। अमणे भक्षणे चापि नपुंसक उदाहतः' इति मेदिनी॥ (४) ॥ शा चलारि 'चरणस्य'॥

तहन्थी घुटिके गुल्फो

तदिति ॥ तस्य पादस्य प्रन्थी । घोटतेऽनया । 'घुट प-रिवर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्रुन् (उ॰ २।३२)॥ (१) ॥*॥ गलति, गल्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कलिगलिभ्यां फगस्योच' (उ॰ ५।५६) इति फक्। अत उन्तं च॥ (२)॥*॥ हे 'पाद्यन्थ्योः'॥

पुमान्पार्ष्णस्तयोरधः।

पुमेति ॥ तयोगुंत्कयोरधः । पृष्यते अनेन वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'घृणिपृश्चिपार्षण-' (उ॰ ४। ५२) इति साधुः ।—'पाष्याद्यश्च' इति लपानीणियम् । 'पार्षिणः श्लीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजिनीकटों' इति रन्ति देवः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'पादपश्चाद्भागस्य'॥

जहातु प्रस्ता

जेति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰)। 'अच् तस्य जङ्क च' (उ॰ ५।३१)। यद्वा जङ्कच्यते कुटिलं गच्छति । इन्तेर्यर्कुगन्तात् 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।१०१) इति ङः ॥ (१) ॥॥॥ प्रसरति स्म, प्रक्षियते स्म, वा । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कर्मणि क्तः (३।२।१०२) वा । प्रकृष्टं सतं गमनमनया वा ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'ज-ङ्कायाः' ॥

जानूरुपर्वाष्टीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥

जान्विति ॥ जायते । 'इसनिजनिवरि-' (उ० १।३) इति युण् । 'जनिवध्योश्व' (जा३१३५) इति न प्रवर्तते । अनुवन्धद्वयसामर्थात् । जानुर्धचांदिः (२।४।३१) । 'अखि-याम्' इति त्रिभिः संबध्यते । (समस्तत्वात्) ॥ (१) ॥*॥ कर्णूयते । 'कर्णोतेर्नुलेपश्व' (उ० १।३०) इति कुः । ऊरोः पर्व ॥ (२) ॥*॥ अतिशयितमस्थि यस्मिन् । मनुष् (५।२।९४) । 'आसन्दीवत्-' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जानुरुसंधेः'॥

सिंध क्रीबे पुमानूरः

सेति ॥ सजति, सज्यते, वा। 'वज सक्ते' (भ्वा० प० अ०) 'सश्यसिभ्यां क्यिन्' (उ० ३११५४)॥ (१)॥ ॥ ॥ अर्यतेऽनेन । 'ऋ गतौं' (भ्वा० प० से०)। 'अर्ते दरच्च' इति कुः, ऊरादेशस्य । ऊदः— इति सुकुटः । तदपाणिनी-यम् ।— ऊर्वति । 'ऊर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)।— इति खामी । तदपि नं । उप्रखयवळोपयोर्षिघायकाभावाच । 'ऊर्णोतेर्जुळोपश्च' (उ॰ १।३०) इत्यस्म 'सरवाच' ॥ (२) ॥॥ द्वे 'जानूपरिभागस्य'॥

तत्संधिः पुंसि वङ्गणः।

तदिति ॥ तस्य ऊरोः । वाह्नति वाह्नयते, वा । 'वाक्षि काङ्क्षयाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) त्युट् (३१३१९९३) । बाहुल-काद्धातोईखः । वङ्कते । वङ्कणः—इति स्वामी । यद्वा वक्षति । 'वक्ष रोषसंहस्योः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । त्युट् (३१३१९९३) 'आच्छीनदोर्नुम्' (७।९।८॰) इस्पन्न 'तुम्' इति मोगविभा-गान्नुम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'करुसंघः' ॥

गुदं त्वपानं पायुर्ना

गिविति ॥ गोदते । 'गुद कीडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'हगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ।—गुग्रति—इति मुकुटस्य प्रमादः । यहा गूयतेऽनेन 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु॰ प॰ अ॰)। गवते । 'गुज्र षाब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) वा 'अव्यादयध्य' (उ॰ ४।९८) इति साधु ।—'गुदादयः'—इति मुकुटहत्वपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यः ॥ (१) ॥ ॥ अपानिस्पेनेन । 'अन प्राण्ने' (अ॰ प॰ से॰)। 'हलध्य' (३।३।१२१) इति घम् ॥ ॥ (२) ॥ ॥ ॥ पाति मलनिःसारणेन । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ स॰)। जुवापा—' (उ॰ १।१) इत्युण् । यहा पिवति वहस्ती॰ षधम् । 'पा पाने—' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। प्राग्वत् ॥ (३) ॥ ॥ जीणि 'विद्वानिर्गममार्गस्य' ॥

वित्तर्नामेरधो द्वयोः॥ ७३॥

वेति ॥ वसित मूत्रमत्र । यहा बस्ते, वस्यते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'वस आच्छादने' वा । (अ॰ आ॰ से॰) 'वसेस्तिः' (उ॰ ४।१८०) ।—'ददिस्तिभ्यो क्तिन्-' इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ 'मूत्राद्योयपुटे वस्तिः' इति रल्लमाला ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नाभ्यधोभा-गस्य'॥

कटो ना ओणिफलकं

केति ॥ कटते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पुंसि-' (३।३।९९८) इति घः। 'शवे श्रोणौ किलिजे च गजगण्डे छशे कटः' इति शाश्वतः॥ (९) ॥*॥ श्रोणैः फलकमिव । वर्माकारत्वात् ॥ (२) ॥*॥ हे 'कटीफल-कस्य'॥

कटिः श्रोणिः ककुसती।

केति ॥ कव्यते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) इन् (उ॰ ४।१।१९८) । वा छीष् (ग॰ ४।१।४५) ॥ (१)

१ — आशयक्ष पुटंच । सूत्रादाशयपुटे। सूत्राशयः सूत्रपुटस्, इत्यवेः। अतएव वैसीयनासमाकायां 'नासेरभो सूत्रपुटं वितर्भूत्राशः योऽपिच' ब्**लुक्तम्**॥ ॥ *॥ श्रोणति । 'श्रोणृ संचाते' (बा०प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वा डीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥ *॥ ककुद् वृषांस इव मांसपिण्डः ककुत् । सोऽतिशयितोऽस्याम् मतुप् (५।१।९४) । यवादित्वात् (८।२।९) न वत्वम् ॥ (३) ॥ *॥ श्रीणि 'कटेः' ॥ पश्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥

पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः

पेति ॥ नितम्बति । नितम्बयते, वा । 'तम्ब गती' ()। अच् (३।१।१३४) घन् । (३।३।१९) वा । यहां निमृतं तम्यते कामुकैः । 'तमु काङ्कायाम्' (दि॰ प॰ से॰)। तम्यति सुरतसंमर्दाद्वा । 'तमु ग्लानो' (दि॰ प॰ से॰)। 'उल्बादयक्ष' (उ॰ ४।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'क्विकट्याः पश्चाद्धारास्य'॥

क्रीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

हीति ॥ हन्यते । हन्तेः शरीरावयवे द्वे च' (उ० ५। १२) इत्यव्।—'हनो जघ-' इति क्युर्जघादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा षकं हन्ति । यह्लुगन्तात् 'अच—' (३।१।१३४) । 'अनित्यमागमशास्त्रम्' इत्यय्यास्य उक् न । मुकुटस्तु—भशं हन्यते । हनो यडन्तात् प्याचि नैहके नलोपे वा—इत्याह । तत्र । हिंसार्थस्य मीभाव्यप्तां । गल्यपंत्य 'भशं हन्यते' इति विष्रहासंभवात् । गल्यपंत्य 'भशं हन्यते' इति विष्रहासंभवात् । गल्यपंत्र एव यङ्विधानात् । 'हन्यते' इति वर्मनिष्रहे प्याचचोऽसंभवात् । 'क्षचनं स्यात् स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥॥ एकं 'स्त्री-कट्या अम्रभागस्य'॥

कूपकी तु नितम्बस्थी द्वयहीने कुकुन्दरे।

कूपेति ॥ कूपाविव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'कूपको गुणइक्षे स्थालंलपात्र कुकुन्दरे' इति हैमः ॥॥॥ कं भूमिं तिस्व तिस्तः। 'सुपि' (३।२।४) इति कः ॥॥॥ कं भूमिं तारयित । 'दृभये' (स्था प० से०) ष्यन्तः। 'कर्मष्यण्' (३।२।९) णिलोपस्य स्थानिवत्वाक दृद्धिः। पृषोदरादिः (६। ३।९०९)। कुत्सितं कुंदरम्। ईषत् कुन्दरमत्र, इति वा। यद्वा स्कुन्यते कामिना। 'स्कुदि आष्ठवने' (भ्वा० आ० से०) 'मद्वुरादयश्च' (उ० ९।४९) इति साधुः॥ (९) ॥॥॥ हयेन हीने॥॥॥ एकं 'पृष्ठवंदात्वधोगर्तयोः'॥

स्त्रियां स्फिन्नौ कटिप्रोधौ

स्वीति ॥ स्कायते । 'स्कायी वृद्धी' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
बाहुळकात विच् प्रत्ययः ।—स्केटयति । 'स्किट हिंसायाम्'
(चु॰ प॰ से॰)। किए (३।२।१०८)। 'स्किगपूत-' (६।
२।१८७) इति निपातनाहस्य चः—इति मुकुटः ॥ (१)॥॥॥
प्रोचति । 'प्रोप् पर्यात्ती' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'पुंसि-' (३,
३।११८) इति चः । कळ्याः प्रोयो मांसपिण्डी ॥॥। वटी,
प्रोषी, इति नामद्वयं वा । 'क्रियां स्फिनी कटिप्रोची कटी-

प्रोधौ च पूलको' इति रभसः । 'श्रोयोऽश्वघोणाध्यययोः क-व्याम्' इति हैमः॥(२)॥॥॥ द्वे 'कटिस्थमांसपिण्डयोः'॥ उपस्थो वश्यमाणयोः॥ ७५॥

उपेति ॥ भगशिश्रयोः । उपितष्ठते । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । अर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'उएस्थः शेकिस कोडे तथा मदनमन्दिरे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥*॥ 'भग-शिश्रयोः' एकम् ॥

भगं योनिर्द्वयोः

मेति ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ ध॰) 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति विस्वात् 'भजः' अपि घः । 'भगं श्रीयोनिवीर्ये च्छाक्तानवैराग्यकीर्तिष्ठ । माहात्म्येश्वयंयमेषु घमें मोक्षे च ना रवां' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥॥॥ यांति । 'यु मिश्रणे' (अ॰ प॰ से॰) । 'वहिश्रि-' (उ॰ ४।५१) इति निः । 'ह्योः' इति 'योनिः स्रीपुंसयोध स्यादा-कारे स्मरमन्दिरे' इति मेदिनी । 'योनिः कारणे मगतो-ययोः' इति हंमः ॥ (२) ॥॥॥ हे 'स्त्रीणामुपस्थस्य'॥

शिश्लो मेदं मेहनशेफसी।

श्रीति ॥ शशित । 'शश हतगतां' (भ्ना॰ प॰ से॰)। श्रीनोति । 'शिष् निशाने' (स्ना॰ उ० अ०)। बाहुलकाकक् । प्रयोदरादिः (६।३।९०९)।—राक्नादिनिपातामक्—
इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (१) ॥॥॥ मेहन्त्यनेन । 'मिह्
सेचने' (भ्वा॰ प॰ अ०)। 'दान्नी-' (३।२।९८२) इति
ष्ट्रन् ॥ (२) ॥॥॥ करणे ल्युट (३।३।९९०)। 'मेह्ननं मूत्रशिश्रयोः' (इति मेदिनी)॥(३)॥॥॥ शेते रेतःपाते । 'वृशीद्भ्यां फुट् च' (उ० ४।२०९) इत्यष्टन् ॥॥॥ 'पुट् च'
इति वा पाटः । 'शेपः' ॥॥॥ बाहुलकात् प-फ-प्रत्ययाभ्यामदन्तावप्येती (शेफशेपौ)। अत एव 'शेपपुच्छ-' (६।
३।२९) इति वार्तिकं संगच्छते ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'शिअस्य'॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः

म्बिति ॥ मुज्जाति रेतः । 'मुष स्तेये' (त्रया० प० से०) । 'सृवृभ्जुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ।— 'भूजु-षिमुषिभ्यः कः कित्' इति कः— इति मुकुटोऽपाणिनीयः । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्थात्संघाते वृषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अण्डयोः कोज्ञः ॥ (२) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युः । 'बहुलमन्य-त्रापि' (उ० २।७८) इति युचि वा संक्षापूर्वकस्वाकुणामावः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अण्डकोदास्य'॥

पृष्ठवंशाघरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पृष्ठिति ॥ पृष्ठवंशस्याभोभागे ॥ त्रयाणां संघः । 'सं-स्यायाः संज्ञासंघ-' (५।१।५८)। इति कन् । 'त्रिका कू- पस्य नेमी स्यात्रिकं पृष्ठाधरे त्रये' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'पृष्ठवंशाधोभागस्य' ॥
पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्

पीति ॥ अपि चमलाभग् । जमन्ताइः (उ० १।११४)। 'वष्टि भागुरि-' इत्यह्नोपः । अपि चण्ड्यतेऽनेन हेतुना । 'बिंड कोपे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'पुंसि-' (३।३।११८)। इति घो वा । 'पिचेपड उदरे पशोरवयवे पुमान्' (इति मे-दिनी) ॥*॥ (पिचिण्डः, इति) इकारद्वयवत्त्वे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ कुष्यते निष्कास्यते मलोऽस्मात् । 'कुष निष्कर्षे' (इया० प० से०)। 'ष्ठुषिकुषिशुषिभ्यः क्सः' (उ० ३। १५५) ।— 'कुषः सिः'— इति मुकुटवाक्यमपाणि-नीयम् ॥ (२) ॥*॥ जायतेऽत्र जन्तुर्मलो वा । 'जनेररष्ठ च' (उ॰ ५।३८) इत्यरप्रखये ठोऽन्लादेशः । 'जाउरो न क्रियां कुक्षी, बद्धकक्खटयोक्षिषु' (इति मेदिनी)। मुकु-टस्तु-जनयत्यन्नादिना स्वभरणम् । बाहुलकादरन् । पृषी-दरादिलात् (६।३।१०९) अन्त्यस्य ठः— इति । स उक्तस्-त्रास्मरणप्रयुक्तः ।—जमत्याहारम् । जठरम्—इति स्वाम्य-प्येवम् ॥ (३) ॥ ।। उद्दणाति । 'ऋ गतौ' (क्या॰ प॰ से०)। अच् (३।९।९३४)। यद्वा उदच्छति, उदियति, वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰, जु॰ प॰ अ॰) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा उद् हणाति । 'दु विदारणे' (बया० प० से०) । 'उदि हणातेरजली पूर्वपदान्त्यलोपश्च' (उ० ५।१९) । 'उद्रं तु-न्दरणयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ तुदति । 'तुद व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'आ-च्छीनद्योः-' (७१९१८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागा-ब्रुम् । यद्वा तर्णोत्यन्नम् 'तृणु अदने' (त॰ उ॰ से॰) । 'अब्दादयश्च' (उ॰ ४।९८) इति साधुः ॥ (५) ॥*॥ पर्व 'जडरस्य' ॥

स्तनो कुचौ।

स्तेति ॥ स्तनित कथयित यौवनोदयम् । स्तन्यते श-द्यते वा कामुकैः । 'ष्टन शब्दे' (४वा० प० से०) । अव् (३१९१२४) । 'पुंसि—' (३१३१९१८) इति घो वा॥ (१) ॥*॥ कुचिति । 'कुच संकोचे' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३१९१२५) इति कः॥ (२)॥*॥ द्वे 'वक्षोजस्य'॥

चूचुकं तु कुचाप्रं स्यात्

चिति ॥ चूष्यते । 'चूष पाने' (२वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकातुकः । पृषोदरादिः (६।३।९०९) । 'चूचु' इत्यव्यक्तं कायति पीयमानम् । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰ ३।२।९०९) इति डः ॥ (९) ॥∗॥ कुचस्यात्रम् ॥ (२) ॥∗॥ 'चूचुको ना कुचाननम्' इति रस्रकोषः ॥∗॥ द्वे 'स्तनाष्रस्य'॥

१ पिचण्डः 'पिचण्डो जठरे प्रोक्तः पशोरवयवेऽपि च' इति हैमः इति वा पाठः । परंतु सटीकाहैमपुस्तके नोपकम्बते ॥

न ना कोडं भुजान्तरम्॥ ७७॥

नेति ॥ कुब्यते । 'कुड नाल्पेऽदने' (तु॰ प॰ से॰) । घन् (३।३।१९) । मुकुटसु—कोडति घनीमवित । 'कुड घनत्वे' । अन् (३।१।१३४) ।—इसाइ । तन्न । घनलार्थस्य ऋदुपधलात् । उदुपधत्वेऽपि कुटादित्वेनाचि गुणासंभवाच । 'कोडः कोळे शनो कोडमके' इति हैमः । 'कोडः शनो स्करे ना, न पुमानहरक्षसोः' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ मुजयोरन्तरम् ॥ (२) ॥॥॥ से 'अहूस्य'॥

उरो करसं च बक्षध

उरिति ॥ इयति । 'ऋ गतै।' (जु॰ प॰ अ॰) । 'अन्तेस्च' (उ॰ ४१९९५) इत्यस्न, उरादेशः कि । 'उरो वक्षसि सुस्ये स्यात्' इति हैमः॥ (१) ॥*॥ वदति सामर्थ्यम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'बद् स्थेयें' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । 'शृतृवदिहनि-' (उ॰ २१६२) इति सः। 'वत्सः पुत्राहिवषयोः । तर्णके नोरसि झीवम्' इति मेदिनी । 'पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्स्तो वत्सं तु वक्षषि' इति स्वः॥ (२) ॥*॥ वक्षति । 'वक्ष संघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४१९८९) ॥ (३) ॥*॥ त्रोणि 'उरसः' ॥—पद्यापि वत्सस्य—इत्यन्ये॥

पृष्ठं तु चरमं तनोः।

प्रिति ॥ पृथ्यते 'पृषु सेवने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ति-थप्टरगृथ-' (उ॰ २।१२) इति साधु । 'पृष्ठं वरममात्रे स्याइहस्यावयवान्तरे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ एकं 'देह-पश्चाद्भागस्य'॥

स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्री

स्केति ॥ स्कयते । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। घम् (३।३।१९)। 'स्कन्देश्व खान्ने' (उ॰ ४। २०७) इति बाहुळकादनसुन्यपि धः । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कार्योऽसे विज्ञानादिषु पश्चस्र । नृपे समूहे ब्यूहे च' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ भुजस्य बिरः॥ (१)॥॥॥ अस्यते समाहन्यते भारादिना । 'अंस समाधाते' (चु॰ उ॰ से॰)। घम् (३।३।१९) यदा अमति, अम्यते, वा । 'अम गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अमेः सन्' (उ॰ ५।२१)। 'अंसः स्कन्धे विभागे स्यात्' इति हैमः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'मुजिस्सः'॥

संघी तस्यैव जन्नुणी ॥ ७८॥

समिति ॥ जायते बाहुरस्मात् । 'जवादयव' (व॰ ४।१०२) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अंसकक्षयोः संघेः'॥

बादुमुले उमे कक्षी

बेति ॥ कथ्यते । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)

'कृत्वदिहनिकमिकषिभ्यः सः' (उ० २।६२)। 'कक्षा स्था-दन्तरीयस्य पश्चादघलपल्लवे । स्पर्शापदे, ना दोर्मूलकच्छ-बीहनृणेषु च' (इति मेदिनी) ॥*॥ बाहोर्मूलम् ॥ (१) ॥ द्वे 'कक्षस्य'॥

पार्श्वमस्त्री तयोरघः।

पेति ॥ स्पृत्यते । 'स्पृत्त स्पर्शने' (तु० प० अ०) 'स्पृत्तोः श्वण् श्वनो पृ च' (उ० ५।२७) । णिलाहृद्धिः (७।२।११५) । यहा पर्श्तां समृहः । 'पर्श्वां णस् वक्तव्यः' (वा० ४।२।४३) सिरवात् (१।४।१६) पदत्वेन भलाभावाद् 'ओर्गुणः' (६। ४।१४६) इति न । 'पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चको-पान्ते पर्श्वगणेऽपि च' (इति हैमः) ॥ (१) ॥॥। एकं 'कक्षरण्योरधोभागस्य'॥

मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्री

मेति ॥ मध्ये भवम् । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'म-ध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । प्रमान्खरे मध्यदेशेऽप्यवरुमं तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजोनार्यां कर्णिकाहुलिभेदयोः । ज्यक्ष-इच्छन्दिस तथा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लग्यते स्म । 'छने सङ्गे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'क्षुड्धस्वान्त⊸' (७१९१८) इति साधुः । यद्वा । रुज्जते स्म । 'ओलस्जी बीडे' (तु० ा भा• से•)। 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः। 'स्कोः-' (८।२।२९) इति सलोपः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति न-त्वम् । 'श्रीदितः' (७।२।१४) इति नेद । अवकृष्टम्, अव-सनम्, वा लप्तम्। 'प्रादयो गता-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । 'अवलग्नोऽलियां मध्ये त्रिषु स्याहममात्रके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ *॥ मध्ये शरीरस्य भवम् । 'अ सां-प्रतिके' (४।३।९) इत्यः । यद्वा मां शोभां धत्ते । 'अहयाद-यक्ष' (उ० ४।११२) इति साधुः । 'मध्यं विलमे न स्त्री स्याश्याय्येऽन्तरेऽधमे त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ('मध्योऽवलमं विलग्नं मध्यमः' इति नाममाला) ॥*॥ त्रीणि 'वैद्यमध्यस्य'॥

द्यौ परी द्वयोः ॥ ७९ ॥

भुजबाह्र प्रवेष्टो दोः स्यात्

द्वाचिति ॥ परी भुजबाहूं। भुज्यतेऽनेन । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० प० अ०) । 'भुजन्युङ्जी-' (७।३।
६१) इति साधुः। यद्वा भुजति । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प०
से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः। 'भधो भुजी।
द्वयोबीही करे' (इति मेहिनी) ॥ (१) ॥३॥ बाधते । 'बाध् विलोडने' (भ्वा० भा० से०) । 'अर्जिहितिकस्यमि-' (उ०
१।२०) इत्युः, हथान्यास्य । मुकुटस्तु—बहुन्सनेन । 'वहि-

१—वाही यथा—'उदेहाद्वजविक्तंकणझणत्कारस्तदा दुःसहः' । करे यथा 'चल्लद्वजअमितचण्डगदाभिवातसंचूणितोरुखुगळस्य द्वयोध-नस्य'—रत्यवेकार्थकैरवाकरकोष्ठदी ॥ रहितलिपशिभ्यश्वं इत्युण्—इसाह । तदपाणिनीयत्वादुपे-स्यम् ॥ ॥ वहेः 'हलश्वं' (३१३१२१) इति घन् । बाहते । 'वाह प्रयक्तं' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३१९११३४) वा 'वाहोऽश्वमुजयोः पुमान्' इति दामोदरः । 'वाहो बाहु-रिति स्मृतः' इति देशी कोषः । '(श्वाहोश्वमानयोः । वृषे, वाहो तु बाहो स्यात्' इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ प्रवेष्टते । 'वेष्ट वष्टने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३१९११३४) । (३) ॥ ॥ दाम्यस्यनेन । 'दमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰) । 'दमेडोंस्' (उ॰ २१६९) ॥ ॥ भागुरिमते टाप् ॥ (४) ॥ 'दोदींपा च भुजो बाहुः, पाणिईस्तः करस्तथा' इति धनंजयः ॥ ॥ चत्वारि 'भुजस्य'॥

कफोणिस्तु कूर्परः।

केति ॥ कं मुखं स्फोरयति । 'स्फुर स्फुरणे संचलने च' (तु० प० से०)। ण्यन्तः 'अच इः' (उ० ४१९३९)। पृ-षोदरादिः (६१३१९०९)। यद्वा केन मुखेन फणति, स्फुरति, वा। 'फण गतीं' (भ्वा०प० से०)। 'स्फुर संचलने' (तु०प० से०) वा। इन् (उ० ४१९१८)। पृषोदरादिः (६१३१९०९)। 'कफोणिः कफ्फणिईयोः' इति शब्दार्णवः॥ (९)॥ आ कुरति। 'कुर शब्दे' (तु०प० से०) कित् (३१२१९७८)। कोरणम्। संपदादिः (वा० ३१३१९०८) वा पिपर्ति। 'पृ पालनपूरणयोः' (तु०प० से०)। अच् (३१९१९२४)। कूर् चासो परथा। यद्वा कुरा शब्देन परः यद्वा कुप्यत्यनेन वा। 'कुप कोषे' (दि०प० से०)। बाहुँ का-दरन् वीर्घथ्व॥ (२)॥ अ॥ 'कफोणिः कूर्परोऽरकोः पृष्ठम्' इति नाममाला। हे 'कूरणी' इति ख्यातस्य भुजमध्यश्रन्थेः॥

अस्योपरि प्रगण्डः स्थात्

अस्येति ॥ कूर्परस्योध्वें प्रत्यासन्नो गण्डः कपोशोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुर्परोपरिभागस्य'॥

प्रकोष्टस्तस्य चास्यधः॥ ८०॥

प्रेति ॥ प्रकृष्यतेऽनेन कुस्लादश्वम् । 'कुष निष्कर्षे' (क्या॰ प॰ से॰) । 'उषिकृषिगातिंश्यस्थन्' (उ॰ २।४) प्रविष्टः कोष्ठं कुस्लम् । 'अत्यादयः कान्ता-' (वा॰ २।२। १८) इति समासो वा । 'प्रकोष्टमन्तरं विद्यादरिक्तमणिब-न्धयोः' इति काल्यः । 'प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्थान्त-

१—'श्वनाहा' कि श्वन्युः । स्वश्वा, सुभुजा च इति गुकुटः ॥
२—'शाम्यन्ति भोगेन न जातु कामा न वाह्या वा सुतरः समुदः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—'बहुदोषो गुरुध्वंसी गोइन्ता
जनपीडकः' इति विदग्धमुखमण्डनम्—इति गुकुटः ॥ ४—मसक्तेनोक्तम् । न त्वत्रास्योपयोगः ॥ किंतु पाणिपर्यवक्षमनम् ॥
५—दीर्धमात्रकरणे रेफश्रवणानुवयक्तिः । तस्मात्युवोदरादित्वमङ्गीकार्यम् ॥

रेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्थात्' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ एकं 'कफोणेरधो मणिबन्धपर्यन्तस्य'॥ मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करमो बहिः।

मणीति ॥ मणिर्वच्यतेऽत्र । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । 'हलक्ष' (३।४।१२१) इति चन् । ('मणिवन्धः पाणिमूलम्' इति हलायुधः । 'कैरोऽस्यादाँ मणिवन्धौ मणिक्ष सः' इति हैमनाममाला) ॥ ॥ ॥ कनिष्ठाया आ ॥ अह मर्यादामिविध्योः' (२।१।१३) इत्यव्ययीमावः ॥ ॥ ॥ कृणाति । 'कृष् हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । किरत्यनेन । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । 'कृश्वालिकलिगर्दिभ्यो-ऽभन्' (उ० ३।१२२)।—'कृशृगर्दिराणिविष्ठभ्योऽभन्' इति मुकुटोऽपाणिनीयः । करे भाति । 'भा हीसी' (अ० प० अ०)। 'सुपि—'(३।२।४) इति को वा । 'करभो मणिष्वन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतरस्वते' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ ॥ एकम् 'करबहिभीगस्य'॥

पष्चशाखः शयः पाणिः

पञ्चिति ॥ पश्च ज्ञाखा इवाडुलयोऽस्य ॥ (१) ॥ ॥ शे-तेऽस्मिन् सर्वम् । 'पुंसि-' (३।३।१२१) इति घः । 'द्याखः शय्याहिपाणिषु' (इति मेदिनी) ॥ ॥ 'शमः' इति पाठान्तरम् । शाम्यति कण्डूर्मलो वानेन । 'शमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰) । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घश्र् । 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इति न पृद्धः । 'पाणिः द्यामः शयो हत्तः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥ ॥ पणायन्त्यनेन । 'पण व्यवहारे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अशिपणाय्यो इडायलुका च' (उ॰ ४।१३३) इतीण अयप्रत्ययस्य लुक् च । —पण्यतेऽनेन । बाहुलकात् इन्—इति मुकुटस्तूक्तस्त्रास्मरणमूलकः॥ (३)॥ ॥ श्रीण 'इस्तस्य' ॥

तर्जनी स्थात्प्रदेशनी ॥ ८१ ॥

तेति ॥ तर्ज्यतेऽनया । 'तर्ज भत्सेने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'करणा-' (३।३।१९९०) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ प्रदिश्य-तेऽनया । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰)। ल्युट् (३।३। १९०) ॥*॥ 'मदेशिनी' इति पाठान्तरम् । प्रदिशति । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । प्रदेशोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।९५) वा ॥ (२) ॥*॥ हे 'अङ्गष्टसमीपाङ्गल्याः'॥

अङ्गल्यः करशाखाः स्युः

अङ्ग्विति ॥ अङ्गति । 'अगि गती' (भ्वा० प० से०) । 'ऋतन्यक्ति-' (उ० ४।२) इत्युत्तिः । अङ्गं पाणिपादमनयवं लाति । बाहुलकाङ्गिषा । 'अङ्गुत्तिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य च' इति हैमनिश्वप्रकाशों ॥*॥ 'बालमूळल्खङ्गलीनां वा ले रः' (वा० ८।२।१८) । (अङ्गुरिः) ॥*॥ 'अङ्गुल्खु

१- करशब्दोपादानम् 'अस्य' इत्यनेन परामर्शार्थम् ॥

यवो मतः' इत्यमरदत्तः । 'अङ्गुस्तो ना यवमानम्' इति वानसातिः । तत्राङ्गेर्बाहुलकादुलः ॥ (१) ॥*॥ करस्य शाखा इव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गलिमात्रस्य'॥

पुंस्यक्रुष्ठः प्रदेशिनी ।

मध्यमानासिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात्र्र पुंसीति ॥ अङ्गराब्दोऽङ्गवाची । अङ्गी पाणौ तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति षत्यम् ॥ (१) ॥॥॥ तर्जन्युक्तापि यद्यासंख्याय पुनक् क्ता ॥ (१) ॥॥॥ मध्यभवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'मरु ध्यमो मध्यजे खरे । देहमध्ये मध्यदेशे मध्यमा कार्णका-कुलिः । राका रजस्तला चापि' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ न नाम प्रहणयोग्यमस्याः ब्रह्मणोऽनया चिरङ्ख्देनात् । अत एवास्यां पवित्रीक्रियते ॥ (१) ॥॥॥ असलपा । 'अतिशा-यने-' (५।३।५५) इतीष्ठत् । 'युवाल्पयोः कन्-' (५।३। ६४) 'कनिष्ठोऽल्पेऽनुजे यूनि कनिष्ठा लन्तिमाङ्कलां' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ कमण एकंकम् 'अङ्गुलीनाम्'॥

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।

ियति ॥ पुनर्भवति । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'पुन-र्नचः' इति वा पाठः ॥ (१) ॥*॥ करे रोहति । 'इगुपध-' (३।११३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ न खमस्य । 'न भ्राद-' (६।३।७५) इति साधुः । 'नस्ति स्त्रीपुंसयोः ग्रुक्तौ नखरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ न खनति, खन्यते वा । 'डडरेकवकाः' (वा० ३।३।१२५) । नखं राति वा । 'नखरं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'नसस्य' ॥ प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥

प्रेति ॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घम् । 'उपसर्गस्य-' (६।३। १२२) इति वा दीर्घः । 'प्रदेशो देशमात्रे स्थान्तर्जन्यन्नष्ठसं-मिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ । ।। तलस्पत्र । 'तल प्रतिष्ठा-याम्' (जु॰ प॰ से॰) । 'हलक्ष्य' (३।३।१२१) इति घम् । 'तालः करतलेऽङ्गुप्रमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालिकया-माने करस्काले हमान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ।। ॥ गोः कर्ण इव । 'गोकणोऽश्वतरे सर्थ सारक्षे प्रमधान्तरे । अङ्गु॰ ष्टानामिकोन्माने गोकणों पूर्विकौषधी' (इति पिश्वः) ॥ (१) ॥ ।। ।। ।। ।। ।। 'तर्जन्यादिसहिते विस्तृतेऽङ्गुष्ठे' क्रमेणकैकम् ॥

अङ्कुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिद्वीवृत्ताङ्गुलः।

पति ॥ कनिष्ठया सह विततेऽङ्गुष्ठे । वितस्यति । वितस्यते वा । 'तसु उपक्षये' (दि॰ प॰ से॰) । 'वो तसेः' (उ० ४। १८२) इति तिः ॥—वाहुरुकातिः—इति मुकुट एतःस्त्रा-

१--'द्विवचन-' (५।२।५७) इतीष्ठम्-इति पाठ आसीत् । तथाध्यने-नेष्ठनो विधानाभागाषुपेक्षितः ॥ स्मरणमूलकः ॥ (१) ॥॥॥ द्वादश अङ्गलयः प्रमाणमस्य । 'तदितार्थोत्तर-' (२।१।५१) इति द्विगुः । 'द्विगोर्नित्यम्' (वा॰ ५।२।३७) इति मात्रचो लुक् । 'तत्पुरुषस्याङ्गलेः' (५।४।८६) इत्यच् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वितस्तः' ॥

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गलो ॥ ८४ ॥

पेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। एटति । 'इट गतां' (भ्वा० प० से०)। 'इग्रप्य-' (३।१।१३५) इति कः । चपश्चासाविटश्च ॥॥। 'चपंटः' अध्यत्र । 'खपंटः स्फारविपुके चपेटे पपंटेऽपि च' (इति विश्वमेदिन्यो)॥ (१)॥॥॥ प्रतलि 'तल प्रतिष्ठायाम्' (खु० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'प्रतलं पातालमेदे तताहुलिकरे पुमान्' (इति मेदिनी)॥॥॥ 'तलम्' अप्यत्र । 'तलं खहपाधरयोः खहमुष्टिचपेटयोः' इति विश्वः। 'तलःश्वपेटे तालदौं' इति हैमतः। '-पुंसि तालमहीरहे । चपेटे च' इति मेदिनीतश्च पुंस्ययम्)॥ (२)॥॥॥ प्रस्तो इत्तः। 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः॥ (३)॥॥॥ श्रीण 'विस्तृताङ्गली पाणां'॥

ह्यो संहतौ सिहतलप्रंतलो वामदक्षिणो।

द्वाचिति ॥ सिंहस्येव तलमत्र ॥*॥ 'संहत्तरुः' इति पाठान्तरम् । संहतं संघष्टं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्रतते प्रश्लिष्टे वा तले अत्र ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बामदक्षिणयोः पाण्योर्मिलितयोर्विस्तृता-क्रुस्योः' ॥

पाणिर्निकुद्धाः प्रसृतिः

पेति ॥ नितरां कुब्जा प्रकृतिरस्य । प्रसरस्यनेन । किन् (३१३९४) ॥ *॥ 'प्रस्तः' इति वा पाठः । तत्र प्रकृष्टं स्तन्मस्य । 'प्रस्ततः सप्रसारे स्याद्विनीते वेगिते त्रिष्ठ । अर्थाक्षस्य द्वं द्वंतिको जङ्गायां प्रस्ताः मता' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ शम् पक्षम् 'प्रस्तेः' ॥

तौ युतावज्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥

ताबिति ॥ तौ प्रस्तौ मिलितौ । अञ्यतेऽनेन । 'अजू भ्यत्तयादौ' (६० प० ते०)। 'ऋतन्यजिन' (उ० ४।२) इस्रालेः । 'अञ्जलिस्तु पुमान् इस्तसंपुटे कुढनेऽपि च' (६ति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ एकम् 'अञ्जलेः'॥

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

प्रेति ॥ नाही प्रसारितपाणी हस्तः । हसति, हस्यतेऽनेन चा । 'हसे हसने' (अवा॰ प॰ से॰) । 'हसिमृगु-' (उ॰ ३। ४९) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च। ऋक्षे केशास्परो बाते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्तृतः करो यस्य तस्मिन् ॥ **एकम् 'विस्तृतकरस्य' ॥**

मुख्या तु बद्धया।

स रक्षिः स्थात्

म्बिति ॥ स हस्तः मुख्यतेऽनया 'मुष स्तेये' (क्या॰ प॰ से॰)। 'ल्लियां फिन्' (३१३१९४)। यद्वा मुख्याति । फिन् (३१३१९४)। 'संपी दिताङ्गलि मुंचिः' इति इलायुधः) ('मुधिद्वयोः फले। बद्धयाणी त्सरौ' इति मेदिनी)। बद्धया मुख्योपलक्षितः ॥३॥ ऋच्छति । अर्थतेऽनेन वा । 'ऋगती' (३० ४१२) इति कन्निन् । 'रह्यरत्नी लियौ बद्धमुधितताङ्गली' इल्पमरमाला ॥ (१)॥॥॥ एकम् 'बद्धमुधिहस्तस्य'॥

अरितस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६॥

अरेति ॥ रिक्षिभन्नः । नञ्समासः । 'नारितः कफोणौ हस्ते सप्रकोष्ठे चाङ्गुरुंग' इति हृदः । 'अरित्नां सप्रकोष्ठत-ताङ्गुलिकरेऽपि च । कफोणावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ निर्गता कनिष्ठा यस्मात्तेन मुष्टिनोपलक्षितः ॥ ॥ एकम् 'अरितहस्तस्य'॥

व्यामो बाह्नोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।

च्येति ॥ विशेषेण अम्यतेऽनेन । 'अम गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घम् । मुक्तटस्तु— व्यामीयतेऽनेन । माडो मूलविभुजादिलात् (वा॰ ३।२।५) कः— इति व्याख्यत् । तन्न । 'इत्कर्तिर' (३।४।६७) इत्यस्य प्रवृत्त्या करणे कस्यासंभवात् ।— व्यामीयते रज्वाद्यनेन — इति खाम्यव्येवम् ॥ (१) ॥ ॥ स्वै स्वे पार्थे प्रसारितयोर्बी- होर्मध्यम् ॥ ॥ एकम् 'व्यामस्य'॥

ऊर्ध्वेविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७॥

उद्धिति ॥ दोषौ च पाणी च । तत् । ऊर्ध्व विस्तृतं दोःपाणि येन सः । ताहशो ना । तस्य यन्मानं परिमाणम् । तेन पुंसा वा यन्मीयते तत्र ॥ ॥ ॥ पुरुषः प्रमाणमस्य । 'पुरुष वह स्तिभ्यामण् च' (५।२।३८) । पौरुषो नदः, पौरुषो नदी, पौरुषं सरः । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने लभिषेयवत' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'पुरुषप्रमाणस्य'॥

कण्डो गलः

केति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'क-णेष्ठः' (उ० १।१०३) । कण्ठते । 'कठि शोके' (भ्वा० आ० से०) । अच् (२।१।१३४) । 'समीपगलशब्देषु त्रिषु कण्ठं विदुर्बुधाः' इति शाश्वतः । 'कण्ठो गळे संनिधाने ध्वनौ

२—प्रकुटस्तु—'संहतकः प्रतले' हति सविसर्गपाठमाशित्य हो बामवृक्षिणी प्रतले मिलिती संबतक छच्यते । प्रतल्हद्यं मिलितं संह-तकः स्मादिल्यंः—इत्युक्तना पकम्' इत्येवोक्तमाम् ॥

^{&#}x27;—बाहुरान्यस्य प्रकोष्ठवाचकृत्वाभावः । 'चतुर्विशसङ्गुको इस्तः' इति सक्तकसिद्धान्तमङ्गयः ॥

मदनपादपे' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ गिस्ति । 'मृ निगरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अचि विभाषा'
(८।२।२१) इति वा स्तः । गीयंतेऽनेन । 'पुंसि—' (३।३।
११८) इति घः । यद्वा गस्ति । 'गरु अदने' (भ्वा॰ प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'गरु: कण्ठे सर्जरसे' (इति
मेदिनी)॥ (२) ॥ ॥ हे 'श्रीवाग्रभागस्य'॥

अथ श्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि।

अथेति ॥ गीर्यतेऽनया । 'शेवयह्नजिह्नापीवा-' (१। १५४) इति साधुः । 'प्रीवे चिरोधिनच्छिरे' (इति हैमः)॥ (१) ॥*॥ शिरो धीयतेऽस्याम् । 'कर्मण्यधिकरणं च' (३। ३।९३) इति किः ॥ (२) ॥*॥ कं शिरो धारयति । 'संज्ञा-यां धृतृक्वजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि हस्वः' (६। ४।९४)। यद्वा धरति । 'धृत्र धारणं' (२वा० उ० अ०)। अच् । कं शिरसो धरा कंधरा । (३।१।१३०) 'कंधरो वारिवाहे स्याद्वीवायां कंधरा मता' (इति विश्वः)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'कंधरायाः'॥

कम्बुद्रीवा त्रिरेखा सा

केति ॥ कम्बुः शङ्ख इव श्रीवा ॥ (१) ॥॥। तिस्रो रेखा सस्याम् ॥॥। एकम् 'दाङ्खाकारश्रीवायाः' ॥

अवदुर्घाटा क्रकाटिका ॥८८॥

अवेति ॥ अवटलित । 'टल वंक्रःये' (स्वा॰ प॰ से॰) । अव टीकते । 'टीक्र गतां' (स्वा॰ आ॰ से॰) । मितहादि-त्वात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः । यहा न वटति । 'वट वेष्टने' (स्वा॰ प॰ से॰) 'वट भाषणे' (चु॰ उ॰ से॰) बाहुल-कादुः । 'अवदुः पुरुषे कृकाटिका घाटा' इति बोपालितः ॥ (१) ॥॥॥ घाटयति घाट्यते, वा । 'घट संघाते' चुरादिः । अव् (३।१।१३४) घव् (३।३।१९) वा ॥ (२) ॥॥॥ कृकं कण्ठमटति । 'अट गतीं' (स्वा॰ प॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।११८) । खार्थं कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । ज्वुल् तु परला-दणा बाधान्न प्राप्नोति ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'ग्रीवायामुन्नत-भागस्य' 'घाटी' इति ख्यातस्य ।— ग्रीवापश्चाद्भागस्य-इति खामिमुकुटी ॥

वक्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्।

वेति ॥ उच्यतेऽनेन । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । ब्रूजो विचः (२।४।५३) वा । 'गुष्वीपचिवचि—' (उ० ४।१६७) इति त्रः । 'वक्कमास्ये छन्दसि च' इति हेम-चन्द्रः ॥ (१) ॥॥ आस्यन्दते अम्लादिना प्रस्नवति । आस्यन्दते वाचादिना द्वीकियते । 'स्यन्द् प्रस्नवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) । इति उः । यद्वा अस्यन्ते वर्णा येन । अस्यते वास्यिन् प्रासः । 'अष्ठ क्षेपणे' (दि० प० से०) 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३) इति ष्यत् । 'मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमितीरितम्' इति शा-असर० ३०

खतः। 'आस्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च क्रियां स्थितौ' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ *॥ वदन्त्यनेन 'वद व्यक्तायां वाचि' (म्वा॰ प॰ से॰)। करणे ल्युट (३१३११९७)॥ (३)॥ *॥ तुण्डति। 'तुष्ठि तोडने' (म्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३१९१९४४)॥ (४)॥ *॥ आनन्त्यनेन। 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰)। ल्युट (३१३१९९०)॥ (५)॥ *॥ ल्य्यतेऽनेन। 'लप व्यक्ताः यां वाचि' (म्वा॰ प॰ से॰) ल्युट (३१३१९९०)॥ (६)॥ *॥ ल्य्यतेऽनेन। 'लप व्यक्ताः यां वाचि' (म्वा॰ प॰ से॰) ल्युट (३१३१९९०)॥ (६)॥ *॥ खन्यते। अनेन वा। 'खनु अवदारणे' (म्वा॰ प॰ से॰)। 'डित् खनेमुंट् चोदात्तः' (उ॰ ५१२०) इत्यच् स च डित् धातोमुंटागमः। 'प्राक् खनो मुद्धदात्तक्ष ततोऽच प्रत्यमे भवत्। प्रजास्जा यतः खातं तस्मादाहुमुंखं बुषाः' इति निस्क्तम्। 'मुख्यमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः' इति हमः॥ (७)॥ *॥ सप्त 'मुख्यविलस्य'। तदुपलक्षिते समुदाये तपचरात्॥

क्रीवे ब्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ८९

क्रीबे इति ॥ प्रायतं इनेन । 'प्रायन्धोपादाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। ल्युट (३।३।१९७) 'ग्नाणं क्रीबं नासिकायां प्राते स्याद्वाच्यित्वकम्' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥॥॥ वहति 'वह प्रापणं' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। अच् (३।११३४)। गन्धस्य वहा। 'स्याद्वन्ध्यवहा नासायां पुंत्रितं मातरिश्वनि' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥॥॥ घोणति। अनया वा। 'प्रुण अमणं' (भ्वा॰प॰से॰)। अच् (३।११३४)। 'हलश्व' (३।३।२२९) इति घञ् वा॥ (३) ॥॥॥ नासते। अनया वा। 'णाद्य शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। आग्वत्। 'नास्ता तु नासिकायां च द्वारोध्वेदारुणि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (४) ॥॥॥ नासेर्ण्युल् (३।१।१३३)। 'प्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्या च नासिका' इति साहसाहः। 'कुल्या गन्धवहा घोणा प्राणं नासा च नासिका' इति कालः॥ (५) ॥॥॥ पश्च 'नासिकायाः'॥

ओष्टाघरी तु रदनच्छदौ दशनवाससी।

ओष्ठेति ॥ उष्यते उप्णाहारेण । 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'उषिकृषि—' (उ॰ २१४) इति यन् ॥ (१) ॥*॥ न ग्रियते । 'घृड अनवस्थाने' (तु॰ आ॰ अ॰)। 'पुंसि—' (२१३१९०) इति घः। नञ् समासः (२१३१६)। 'अघरस्तु पुमानोष्ठे, हीनेऽनूष्वं च वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ 'झन्द्रश्च प्राण्—' इन्येकत्वं तु न भवति । अनिस्यलात् । 'ओष्ठाभ्यां युनावचरी' इति शाकपार्थवादिः (वा॰ २१९१०८) वा ॥*॥ रदनाः छाद्यन्तेऽनेन 'छद संवरणे' चुरादिः। 'पुंसि—' (३१३१९८) इति घः। 'छादेघें—' (६१४१६) इति हसः॥ (३)॥*॥ दशनानां वाससी इव । आवरकलात् ॥ (४)॥*॥ चलारि 'उसराघरोष्ठेमात्रस्य'॥

१—'मां विवधुरसि किं चलदोष्ठः' इति योगात्—इति मुकुटः ॥

अधस्ताश्चिवुकम्

अधेति ॥ चीवति, चीव्यते, वा । 'चीवृ आदानसंवर-णयोः' (स्वा॰ उ॰ से॰) । मृगप्वादिः (उ॰ १।३७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । चिनोति शोभां वा । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ 'अधस्तादधरोष्टस्य चिद्युः स्याचितुकं तया' इति निगमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ओष्टाधोभागस्य'॥

गण्डी कपोला

गेति ॥ गण्डति । 'गिष्ड वदनैकदेशे' (भ्वा॰ प० से॰) अस् (३।१।१३४) । 'गण्डः स्यात्पुंसि खिंद्रिनि । प्रह्योग-प्रमेदे च वीश्यद्गे पिटकेऽपि च । चिद्ववीरकपोलेषु ह्यभूपण- बुद्धदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ कम्पते । 'किप चलने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'किपगडिगण्डिन' (ज॰ १।६६) इत्यो-लच् । 'किप' इति निर्देशाझलोपः । कं सुखं पोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (वा॰ ३।२।१)॥ (२)॥॥ हे 'कपोलस्य'॥

तत्परो हुनुः ॥ ९० ॥

तदिति ॥ ताभ्यां कपोलाभ्यां परः । हन्नि । 'राहश्वक्षि-हि—' (उ० १।१०) इत्युः । 'हन्तुईष्टविलासिन्यां मृत्यावस्त्रे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' (इति मेदिना)॥ (१) ॥॥॥ एकं 'कपोलाधोभागस्य'॥

रदेना दशना दन्ता रदाः

रेति ॥ रद्यतेऽनेन । 'रद बिलेखने' (भवा० प० से०)। 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ । व्हयतेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।१९७)। '-द्दद्य-' (३।१।२४) इति निदंशात्कचिदंशिल्यपि लोपः । यद्वा कर्तरि ल्युट् (३।३।१९४)। (१) ॥ ॥ । दाम्यति । 'द्मु उपरामे' (दि० प० से०)। अन्तर्भावितण्यधोद्वाहुलकात्तन् । 'द्म्तोऽविकटके क्रजे दशनेऽथीष्यां स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (३) ॥ ॥ ॥ रदित अन् (३।१।१३४)॥ (४)॥ ॥ ॥ चलारि 'द्म्तस्य'॥

तालु तु काकुदम्।

तिति ॥ तरन्त्यनेन। 'तृ ष्ठवनतरणयोः' (भ्वा०प०से०)। 'त्रो रक्ष लः' (७० १।५) इति युण्। तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । सृगण्वादिः (७० १।३७) वा ॥ (१) ॥॥॥ काकुर्जिह्वा उद्यतेऽस्मिन् । अनेकार्थत्वाद्वदिरुक्षेपणे वर्तते । धवर्थे कः (वा० ३।३।३८)। पृषोदरादिः (६।३। १०९)। ईपत् कवते । 'कुङ् शब्दे' । (भवा० आ० अ०) अन्दादिलात् (७० ४।९८) साधुवी । यद्वा 'निश्चेष्टं ककुदं विरः' । ककुदे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'तालुनः'॥

रसज्ञा रसना जिह्ना

देति ॥ रसं जानाति । 'ज्ञा अववोधने' (क्या॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ रस-यति । 'रस आखादने' (चु॰ उ॰ से॰)। नन्द्यादिलात् (३।१।१३४) ल्युः । यद्वा रसयन्त्यनया । 'ण्यासश्रन्यो युच्' (३।३।१००)। रसिति । 'रस शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युच् वा । 'रसनं खजने ध्वना । जिह्वायां तुन पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी)। 'तालव्या अपि दन्त्याश्च' इत्यादी 'जिह्वायां रशाना तथा' इत्युक्तेर्दन्त्यतालव्यमध्योऽयम् । 'रसनं तु ध्वनी सादे रसज्ञारालयाः क्रियाम्' इति रभसः ।—रसेः सीत्रात् 'रसिरुचिष्ठश्वो युच्'—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (२) ॥॥॥ लेहि । लिहन्त्यनया वा । 'लिह आस्वादने' (आ॰ उ॰ अ॰)। 'शेवयह्नजिह्वा—' (उ॰ १।१५४) इति साधुः ।—'लिहेः पूर्वजिह्वयोवा' इति वन्प्रत्ययः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (३)॥॥ श्रीवा जीणि 'जिह्वायाः'॥

प्रान्तावोष्टस सुक्रणी ॥ ९१ ॥

ति॥ सजित लालादि। 'सज विसमें' (उ० प० अ०), बाहुलकात्किनि। 'प्रान्तावोग्रस्य सेंक्रणी' इति क्षीवकाण्डे-ऽमरदत्तः॥ ॥ 'कवयुक्तम्' (सकणी) इत्यन्ये॥ ॥ (सकणी) डयन्ता—इत्येके ॥ ॥ — अदन्तं सक्कम्—इत्यपरे ॥ ॥ । 'स्रुक्ति' शब्द इकारान्तः क्षीबम्। तत्र बाहुलकात्किः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'ओष्ठप्रान्तयोः'॥

ललारमलिकं गोधिः

केति ॥ ललनम् । 'लल ईप्सायाम्' (चु॰ आ॰ से॰) । 'लड विलासे' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । डलयोरेकत्वम् । ललं । विलासमीप्सां वा अटित ! 'अट गतां' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ललित । उक्तधानुभ्यां वाहुलकादाटच् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ अलित । अल्यते, वा । 'अल भूषणादां' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अलिह्र- विभ्यां किश्व' इतीकन् । (उ॰ ४।२७)। 'अलीकमहितेऽपि' इति काल्यः ॥ ॥ बाहुलकादिकन्नपि । 'अलिकं हस्वरीर्घम-

१—'महास्कायशोभितो नृसिंहनखायवत' इति बतास्रेषात् कद्रयम्। 'स्मितस्य संभावय स्कणा कणान्' इति श्रीहषंप्रयोगात् कद्रयम्। 'स्मितस्य संभावय स्कणा कणान्' इति श्रीहषंप्रयोगात् कार्युक्तं च। 'न संयोगादमन्तात्' (५।४।१३७) इत्यहोपो न ॥ 'स स्कणीपान्तमस्क्प्रित्यं प्रहेलिहानो हिरणारिहचैः' इति पाणिनेर्जाबन्ता च॥ 'स्के दे चैन निक्षेये चत्वारिश्च वक्षःवाः' इति बचनाददन्तं सक्ष्मिषे ॥ 'स्क्ष्मिं' इतीदन्तमिषे 'डीबे वारिशब्दनत्' इत्युक्तेः ॥ 'सिक्ष्वंश्चर्यो हस्वेकारान्तोऽपि छीबः— इत्यपरे । 'सक्ष्यक्षिदिधिस्कि तथा वारि स्यात' इत्यरुणः—इति सुकुटः ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'अनि' इति पाठ उपस्थयते ॥ २—अतपन हैमनाममालायाम् 'आंग्रे गोध्यलिकाहीकरुलादानि' इत्युपल्यते ॥

१—औणादिकः नयुन् युक्तः—इति भाष्यकैयटयोः (६।४।२६) सिद्धान्तः॥

ध्यम्' इति राजदेवः ॥ (२) ॥ ॥ गुध्यते । 'गुध परिचेष्टने' (दि॰ प॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।१९८) । गावा नेत्रे धीयते पुंस्ययम् । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किर्वा । पुंस्ययम् । 'गोधिभालो महादाह्यः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'भालस्य' ॥

उच्चें हम्भ्यां भूवीं स्त्रियौ ।

ऊर्ध्वे इति ॥ अमित । 'अमु चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अमेई:' (उ॰ २१६८)। यद्वा आम्यति । 'अमु अनवस्थाने' (दि॰ प॰ से॰)। किए (३१२१९८८)। 'ऊइ च गमारीनाम्' इति 'गमः को' (६१४१४०) इत्यत्र वार्तिकेन मलोप ऊइ चादेशः॥ (१)॥३॥ एकं 'नेत्रोपरिभागस्थ-रोमराजेः'॥

कूर्चमस्त्री भुवोर्मध्यं

किति ॥ कुरति । कूर्यते, वा । बाहुलकाचट । 'कूर्च-मस्त्री भ्रुवोर्मच्ये कत्थनइमश्रुकैतवे' (इति सेदिनी) ॥ (९) ॥॥ एकं 'नासोपरिभ्रद्धयमध्यस्य'॥

. तारकाक्ष्णः कनीनिका ॥ ९२ ॥

तेति ॥ तारयति । 'तृ हयनादाँ' (भ्वा० प०से०)। 'ण्वुल्' (३।१।१३३)। 'तारका ज्योतिषि' (वा० ज३।७५) इतीलाभावः । 'तारको दैल्यभित्कणधारयोनं द्वयोद्दिशे। कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्नातरि त्रिष्ठु' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ कनति । 'कनी दीमाँ' (भ्वा० प० से०)। बाहु-लकादीनः । खार्थं कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। टाप् (४।१४)। इलम् (ज्ञावि० ५।४)। । टाप् (४।१४)। इलम् (ज्ञावि० ५।४)। (२)॥॥ 'अक्णः स्यात्क-निष्ठाहुळावपि' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ 'अक्णः' इति खेचरीव्यावृत्त्यर्थम्॥॥॥ द्वे 'नेत्रकनीनिकायाः'॥

लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी। दृग्दृष्टी च

लिकित ॥ लोच्यतेऽनेन। 'लोच्ल दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ सै॰)। ल्युट (३१३१९९०)॥ (९)॥ शा नीयतेऽनेन। 'णीज् प्रापणं' (भ्वा॰ उ० से॰)। ल्युट (३१३१९९०)॥ (२)॥ शा 'दाम्री' (३१२१९८२) इति पक्षे ष्ट्रन् । 'नेत्रं मिथगुणे वस्त्रमेदे मूले हुमस्य च। रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्री नेतिर बाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ शा ई६य-तेऽनेन। 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। ल्युट (३१३१९९०) 'ईक्ष्मणं दर्शने दिशे' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ शा से। चष्टे। चक्षतेऽनेन, वा। 'चिक्षद्' (अ॰ आ॰ अ॰)। 'चक्षेः शिच्च' (उ० ३१९९९) इत्युक्तः। शित्त्वादनार्थधानुकलात् ख्याञ् न ॥—बाहुलकात् ख्याञ् न—इति मुकु-टस्ल्पाणिनीयः॥ (५)॥ शा अश्वते अनेन वा। 'अञ्चर्यात्री' (खा॰ आ॰ से॰)। 'अञ्चर्तितं (उ० ३१९५६) इति क्षिसः।—'अञ्चरः क्षिन्-' इति मुकुटोऽपाणिनीयः॥

यद्वाक्षति । 'अश्र् व्याप्ताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। इन् (उ॰ ४।९९८)॥ (६)॥ ॥ पर्यति । 'हशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। किप् (शरा७८)। यद्वा दश्यतेऽनया। संपद्वादिलात् (वा॰ ३।३।९०८) किप्। 'किन्प्रत्यस्य' (८।२।६२) इति बहुवीद्याश्रयणात् किप्यपि कुत्वम् ॥ (७)॥ ॥ । किन् (३।३।९४)। 'हष्टिज्ञीनेऽिक्षण दर्शने' इति हैमः॥ (८)॥ ॥ अष्ट 'नेजस्य'॥

अखु नेत्राम्बु रोदनं चास्नमश्च च ॥ ९३ ॥

अस्विति ॥ अस्यति । अश्रुतं वा कण्टम् । 'अस्वादि-त्वात्' (उ० ५।२९) इति रुक्पक्षे । 'असः कोणे कवे पुंसि क्रीवमश्रुणि शोणितं' (इति मेदिनी) ॥०॥ 'जगरे चाश्रम-श्रुणि' इत्यूष्ममेदात्तालव्यप्रकरणोक्तेश्व तालव्यशमपि ॥ (१) ॥४॥ नेत्रयारम्वु ॥ (२) ॥०॥ रुवते । 'रुदिर् अश्रुविमो-चने' (अ० प०से०) । कर्मणि ल्युट् (२।३।११२) बाहुल-कात् । 'गोदनं कन्दनेऽसंऽपि दुरालम्भापधी स्नियाम्' इति मेदिनी ॥ (३) ॥०॥ (४) ॥०॥ (५) ॥०॥ पन्न 'नेत्रोद्कस्य'॥

अपाङ्गी नेत्रयोरन्ती

अपेति ॥ अपाङ्गति 'अगि गतीं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) अपकृष्टोऽज्ञाद्वा । अपकृष्टान्यज्ञान्यसाद्वा । 'अपाङ्गस्लङ्गहीने स्यानेत्रान्ते तिलकेऽपि च' इति विश्वः ॥ (१) ॥ः॥ 'वाष्यो' इति शेषः ॥३॥ एकम् 'नेत्रप्रा-न्तयोः'॥

कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।

केति ॥ कटावितशयिताविक्षणी यत्र । 'बहुबीही स-कथ्यक्णोः--' (५१४१९१३) इति पच्। कटं गण्डमक्षति वा। 'अध्य व्यामी' (भ्या० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३१२१९)। 'कटाक्षकाक्ष्मा' इति रभसात् काक्षोऽपि॥ (१)॥॥॥ अपा-क्षेन दर्शनम्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'कटाक्षस्य'॥

कर्णशब्दप्रहो श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः॥ ९४॥

केति ॥ कीर्यते शब्दप्रहणाय क्षिप्यते । यद्वा कीर्यते शब्दोऽस्मिन् । करित शर्रारे मुखं वा । 'कृ विशेषे' (तृ० प० से॰) । 'कृवृक्षिन' (उ० ३।१०) इति नः । यद्वा कर्णयति । 'कर्ण मेदने' (चु० उ० से॰) भदन्तः । अच् (३।३।१३४) । 'कर्णः पृथामृते ज्येष्ठे सुवर्णालं श्रुताविष' (इति मेदिनी) । यत्तु—करोति शब्दज्ञानम्—इति मुकुटः । तम्र । हस्ताष-प्रत्ययाविधानात् ॥ (१) ॥॥॥ शब्दो पृष्यतेऽनेन । 'महन्वहन' (३।३।५८) इत्यप् । संज्ञायां 'हल्थ्य' (३।३।१८१) इति धन् विधीयते धापवादत्वात् । योगार्थमात्रे तु स न ॥ (२) ॥॥॥ श्रूयतेऽनेन । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प० अ०)।

१—'प्रावतंयन्नदीमलैर्दिषां तथोषितां च सः' इति माये रक्तार्थेन सह श्रेषादस्रं दन्त्यसम्'—इति मुकुटः ॥

हून (उ० ४।१५९) ॥ (३) ॥ ॥ श्रूयतेऽनया । किन् (३। ३।९४) । 'श्रुतिः श्रोते च तत्क्रमण्यात्रायवार्तयोः क्षि-याम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ ल्युट्वा करणे (३।३। १९७) । 'श्रवणं श्रुतो च कणें नक्षत्रे न नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ 'सर्वधातुभ्योऽमुन्' (उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'कर्णस्य' ॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्।

उसेति ॥ उत्तमं च तदङ्गं च 'सन्महत्-' (२।१।६१) हित समासः ॥ (१) ॥*॥ श्रीयते उप्णीषादिना । 'श्रयतेः स्त्राङ्गे शिरः किच' (उ० ४।१९४) इत्यस्त्रन् । 'श्रिरः प्रधाने सेनाप्रे शिखरे मस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'शिरोन्ताची शिरोऽदन्तो, रजोवाची रजस्तथा' ॥ (२) ॥*॥ 'श्रुमारशिषयोः' (३।२।५१) इति ज्ञापकाच्छिरःशब्दस्य शीर्धादेशः ॥ (३) ॥*॥ मुखलस्मिन्नाहते । 'मुह वैचित्त्ये' (दि० प० से०) । 'खनुक्षन्-' (उ० १।१५९) इति साधः ॥ (४) ॥*॥ मस्यते स्म । 'मसी परणामे परिमाणे वा' (दि० प० से०) । कः (३।२।९०२)। खार्थं कन् (ज्ञापि० ५।४। ५) ॥ (५) ॥*॥ पद्य 'शिरसः'॥

चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोस्हः॥९५॥

चीति ॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु॰ प॰ से॰) 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥३॥ 'कुन्तला मर्धजास्त्वस्राश्चिक्रराश्चिक्रराः कचाः' इति दुर्गः॥ (१) ॥ 🛊 । कुन्तं कुन्तामाकारं लाति । 'आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः। 'कुन्तलश्चषकं वाले यवे ना भूमि नी-वृति' इति मेदिनी ॥ (२) ॥३॥ बलति । 'बल प्राणने' (भवा॰ प॰ सं॰)। जलादित्वात् (३।३।१४०) णः। बस्य-तेऽवहध्यते वा । घल् (३।३।१९) । 'बालो ना कुन्तलेऽ-श्वस्य गजस्यापि च बालधी । नालिकेरे हरिद्रायां मलिकानियपि क्रियाम् । बाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे हीवेरे पुनपुंसकम् । अलं-कारान्तरे मेध्ये बाली बाला अ्टिसियोः' इति (पवर्गी-यादी) मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ कच्यते । 'कच बन्धने' (स्वा० प॰ से॰)। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः। कचल्यात्मानं वा। अवृ (३।१।१३४)। 'कचः ग्रुष्कवणं केशे बन्धे पुत्रे च गीर्पतेः । कचा करेण्वाम् 'इति हैमः ॥ (४) ॥ ।। ক্লি-ু)। 'क्रिश उपतापे' (दि॰ आ० इयते 'क्रिश बन्धे' (से॰) वा । क्रिश्नाति । 'क्रिश्च विवाधायाम्' (क्र्या॰ प॰ से॰) 'क्रिकोरन् लो लोपश्च' (उ० ५।३३)। के कोर्तवा। 'अन्ये-भ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'हलदन्तात्-' (६।३।५) इत्यत्रुक् । कस्य शिरस ईशो वा । 'केदाः स्था-रपुंसि वरणे हीबेरे कुन्तलेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (५) ॥ शा शिरि रोहित । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥ 🕬 षट् 'केशस्य' ॥

तहन्दे कैशिकं कैश्यम्

तदिति ॥ केशानां समूहः । 'अचित्तहास्ति-' (४।२। ४७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतर-स्याम्' (४।२।४८) (२) ॥*॥ द्वे 'केशबृन्तस्य' ॥

अलकाश्चर्णकुन्तलाः ।

अलेति ॥ अठति, भत्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भवा॰ प॰ से॰)। 'कुनादिभ्यो चुन्' (उ॰ ५।३५)। 'अन्छका कुनेरपुर्यामिश्रयां चूर्णकुन्तले' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ चूर्णस्य कर्च्रादिक्षोदस्य कुन्तलाः॥ (२)॥॥ द्वे 'कुटिलकेशानाम्'॥

ते ललाटे भ्रमरकाः

त इति ॥ अमर इव 'इवे प्रतिकृताँ (५।३।९६) इति कन्। 'अथ भ्रमरको भृष्टे गैरिके चूर्णकृततले' (इति मेदि-नी)॥ (१)॥॥। एकम् 'ललाटगनकेशानाम्'॥

काकपक्षः शिखण्डकः ॥ ९६ ॥

काकेति ॥ काकस्य पक्ष इव ॥ (१) ॥*॥ शिखाया अण्ड इव । 'इवे–' (५।३।९६) इति, स्वार्थे (ज्ञापि॰ ५।४। ५) वा कन् । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४) । 'शिखण्डो तु शिसायहों' इति तालव्यादी रभमः । 'शिखण्डो बईचू- डयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ शकन्ध्वादित्वं केचिन्नेच्छन्ति । 'शिखण्डकशिखण्डकों' इति वाचस्पतिसुभूती ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सामान्येन शिखायाः' । बालानां शिखाया वा । 'वालानां तु शिरः कार्थ त्रिशिखं मुण्डमेव वा'॥

कबरी केशवेशः

केति ॥ कूयते । 'कुड् शब्दे' (स्वा॰ आ॰ अ॰) । 'कोररन्' (उ॰ ४१९५५) । 'जानपद-' (४१९१४२) इति हीप ।—कं शिरो वृणोत्पाच्छादयति । '—कवर-' (४१९१४२) इति निदंशादणं वाधिलाच् (३१९१९३४)—इति मुकुटः । —कृष्णवर्णा कं वृणोति वा—इति स्वामी चोक्तसूत्रादर्शनमूलकं। । 'कवरं लवणाम्लयोः । कवरी केशविन्यास-शाक्योः' (इति हैमः) ॥ (९) ॥*॥ केशानां वेशो मार्जनावन्धविशेषः ॥ (२) ॥*॥ वे 'केशबन्धरचनायाः' ॥

अथ धम्मिल्लः संयताः कचाः।

अधिति ॥ धमति । 'धम ध्वाने' सीत्रः । विव् (३।२। ७५) । मिछति । 'मिछ संगमे' (तु॰ प॰ से॰) । बाहुलका- हक् । धम् चासौ मिह्नश्च । 'मो नो धातोः' (८।२।६४) इति सौत्रेषु न भवति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चूडा' इति ख्या- तस्य ॥

शिखा चूडा केशपाशी

शीति ॥ रोते । 'शीनो हस्तव्य' (उ० ५।२४) इति सः। 'शिखा शासानहिंनुहाराङ्गरिक्यप्रमात्रके । नुहामात्रे प्रि- फायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ चुड्यते । 'चुड समुच्छाये' (चु॰ प॰ से॰) । 'चुरा- दीनां णिज्वा' इति पक्षे मिदादिपाठात् (३।३।१०४) अङ् दीर्घत्वे । 'च्यूडा शिखाप्रयोः । बाहुभूषावलभ्योध्य' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ केशानां पाशः । अल्पः केशपाशो गारादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥ ॥ श्रीणि 'शिरोमध्यस्थचूडायाः' 'चोटी' इति ख्यातायाः ॥

बैतिनस्तु जदा सदा॥९७॥

बेति ॥ वितनः शिखा । जायते, जन्यते वा । 'जनेष्ठन् नलोपथ' (उ० ३१३०) । यद्वा जटित । 'जट संघाते' । (भ्वा० प० से०) । अच् (३१९१९३४) । 'जटा स्वकचे मूळे मांस्यां प्रक्षे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥०॥ सटित । 'षट अवयवे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१९१ १३४) । 'सटा जटाकेसस्योः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥०॥ 'कोटीरस्तु जटा सटा' इति रभसः ॥०॥ हे 'बितनः शिखायाम्'॥

वेणिप्रवेणी

वेणीति ॥ वेणति । 'वेणृ निशामनवादित्रादानगमनज्ञानचिन्तासु' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । इन् (उ॰ ४१९१८) ॥ (१) ॥॥॥ प्रष्रह उपसर्गान्तरव्याद्रन्त्यर्थः ॥ (२) ॥॥॥ 'कर्राणश्चो-णिवेणयः' इति स्त्रीकाण्डे निगमः ॥॥॥ 'वेणी संतुप्रवाहयोः । देवताडे केशबन्धे' इति हेमः ॥॥॥ दे 'प्रोषितभर्तृकादि-धार्यकेशरचनाविशेषस्य'॥

शीर्षण्यशिरस्या विशदे कचे ।

रीति ॥ शिरिष भवः । 'शरीरावयवाच' (४।३।५५) इति यत्। 'ये च तिद्धिते' (६।९।६९) इत्यत्र 'वा केशेषु' इति वचनाद्वा शीषेत्र। 'शिर्षण्यं तु शीषेके । मुकेशे पुति' (इति मेदिनी)॥ (९)॥॥॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अन्योन्यासं-पृक्ते स्नानादिनिर्मले वा केशे'॥

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥

पेति ॥ पास्यते । 'पश बन्धे' जुरादिः । घज् (३।३। १९)। घः (३।१।१९८) वा । 'पादास्तु मृगपश्वादिवन्धने । कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कवान्ते निकरार्थकः । छात्राद्यन्ते च निन्दार्थः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पश्यते । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा॰ प० से॰) । घज् (३।३।९९) । घः (३।३।९९८) वा । 'पक्षो मासार्धके गेहपार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादिः परतो वृन्दे बळे सिखसहाययोः' (इति मेदिनीं) ॥ (२)॥ ॥ इसति, हस्यते, वा । 'इसे हसने' (भ्वा॰ प० से॰)।

'हिसिमृप्रिण्-' (उ॰ ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करि-करे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो बाते' (इति मेदिनी)॥ (३)॥∗॥ कचवाचकात् परे सन्तः । कलापेऽथां येषाम् ॥∗॥ त्रीणि 'कलापार्थस्य'॥

तनूरुहं रोम लोम

तेति ॥ तन्तां रोहति । मूळिन्युजादिकः (वा॰ ३।२।५)। 'तनूरुहं तु लेखि स्थास्पतन्ने च नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'तनूरुहस्तु पुत्रे गरुति लेखिन व' इति हैयः ॥ (१) ॥*॥ रोहिति । 'नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन्' (उ० ४। १५१) इति साधुः । यहा स्थते । 'ह शैक्ट्रे' (अ०प०अ०)। मिन् (३।२।०५) ॥ (२) ॥*॥ कपिलकादित्यात् (वा॰ ८।२।१८) ललम्। लूयते वा । मिन् (३।२।७५)॥ (३)॥ ॥ त्रीण 'रोमणः'॥

तहदी इमश्रु पुंमुखे।

निद्दिति ॥ तस्य दृद्धित्तस्याम् । इम मुखं श्रयति । 'श्रिन् रोवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । इमनि मुखे श्रूयते । 'श्रु श्र-वर्ण' (भ्वा॰ प॰ से॰) मितद्वादित्यान् (वा॰ ३।२।१८०) हुः । संपदादिकिष् (वा॰ ३।३।१०८) वा । आगमशास्त्रस्यानित्य-त्वाच तुक् ॥ (१) ॥॥॥ पुंसो मुखे ॥॥॥ एकं 'दादि-कायाः' ॥

आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

आकेति ॥ आकल्पनम् । 'कृषु सामर्थ्यं' (भ्वा० आ० से॰)। घल (३।३।३८)। 'कृपो रो लः' (८।२।१८)। अ-करुपते वा । आकल्पयति वा । स्वार्थण्यन्तः । अन् (३।१। १३४)। 'आकल्पः कल्पने वैशे' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ः॥ वेषणम् , विष्यते, वा । 'विष्तः बाप्तो' (जु॰प॰से॰) । घत्र (३।३।१८,१९)। येवेष्टि वा । अच् (३।१।१३४)॥*॥ तालव्यसान्तोऽपि । वेशनम् । विश्यते वा । विशति वा । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । प्राग्वत् । त्रिप्वप्यिकरणे पन् (३।३। १९) वा । 'वेदो वदयागृहे गृहे । नेपध्ये च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ नयति । णिच् (३।२।७५)। गुणः (७१३१८४) । निनो नेत्रस्य, नेनेतुर्वा पथ्यम् । संज्ञापू-वंकत्वात्र हस्तः । 'नेपथ्यं तु प्रसाधने । रज्ञभृमी वेषभेदे' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ प्रत्यक्षं प्रतिख्यातं वा कर्म । शाक-पार्थिवादिः (वा॰ २११।७८) ॥ (४) ॥ ॥ प्रसाध्यतेऽनेना-न्नम् । करणे ल्युट (३।३।१९७) ॥ (५) ॥ः**॥ पद्य 'अलं-**काररचनादिकृतशोभायाः'॥

दशैते त्रिषु

टेति ॥ एते वक्ष्यमाणा रोचिप्णुपर्यान्ताः ॥

१-ह शब्दं इत्युक्तरम् 'रुङ् गतौ भाषणे वा' इत्यपि पाठः ।

१—केषुचिन्मू जपुस्तकेषु तु 'ब्रातेनः सा' इति पाठ उपलभ्यते । 'सा जटायां च राक्षस्यां पतने दुर्भगिक्तयाम्' इति कचित्पुस्तके हैमः॥ 'द्वसोऽपि प्रवुद्धः' इति कादवन्रीक्षेत्रस्य ॥

अलंकर्तालंकरिष्णुश्च

अरुमिति ॥ अरुं करोति । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥(१) ॥४॥ 'अरुंकुष्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥४॥ द्वे 'अरुंकरणदीलस्य'॥

मण्डितः ।

प्रसाधितोऽलंकतश्च भूषितश्च परिष्कृतः॥ १००॥

मेति ॥ मण्ड्यते स्म । 'मिड भूषायाम्' (भ्वा०प०से०)।
कः (३।२।१०२)॥ (१) ॥*॥ प्रसाच्यते स्म । 'साध सं-सिदौ' (खा॰ प॰ अ॰) खार्थण्यन्तः । कः (३।३।१०२)॥
(२) ॥*॥ अलं कियते स्म ॥ (३)॥*॥ भृष्यते स्म । 'भृष् अलंकारे' (भ्वा॰ प॰ से॰)॥ (४)॥*॥ परिष्क्रियते स्म । कः (३।२।१०२)। 'संपदिभ्याम्-' (६।९।१३७) इति सुद् । 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति घत्वम् ॥ (५)॥*॥ पष्ठ 'भूषितस्य'॥

विभाइ भाजिन्युरोचिन्यू

वीति ॥ आजते तच्छीलः । 'आजभाम-' '(२।२।१७७) इति किए ॥ (१) ॥॥॥ 'भुवश्व' (२।२।१३८) इति चादः आजेरपि इणुव्॥ (२) ॥॥॥ रोचते तच्छीलः । 'अलेकुम्-' (२।२।१३६) इतीष्णुव्॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'अलेकारादिना चौभमानस्य'॥

भूपा तु स्यादलंकिया।

भिवति ॥ भूषणम् । 'ग्रुरोध-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ अलंकरणम् । 'क्रुबः श च' (३।३।१००)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भूषणिकयायाः'॥

अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥ मण्डनं च

अलमिति ॥ अलंकियतेऽनेन । घन (३।३।१९) । 'अलंकारः कंकणादेषु । उपमादी' इति हैमः ॥ (१) ॥०॥ एवं परिकारोऽपि ॥ (३) ॥०॥ आ ध्रियतेऽनेन । 'शुल्र भरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । ल्युट (३।३।११७) ॥ (२) ॥०॥ विभूष्यतेऽनेन ॥ (४) ॥०॥ मण्ड्यतेऽनेन । 'मिड भूषायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ल्युट (३।३।११७) । 'मण्डनं तु प्रसामने । मण्डनोऽलंकरिष्णां' इति हैमः ॥ (५) ॥०॥ पश्च 'भूषाणाम्'॥

अथ मुकुटं किरीटं पुंनपुंसकम्।

अधेति ॥ मङ्कतेऽनेन वा। 'मिक मण्डने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) बाहुलकादुटः । आगमशास्त्रस्थानिस्यत्वात्र नुम्, ए-कोकारम् ॥*॥ (मुकुटम्, इति) द्व्युकारपाठे बाहुलकाद् भातोरत नः॥ (१) ॥॥॥ किरति । अनेन ना। 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'कृतृकृषेः कीटन्' (न॰ ४।१८५)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'किरीटस्य'॥

चुडामणिः शिरोरत्नम्

चूडेति ॥ चूडाया मणिः । 'चूडामणिः काकविंचा-फले मूर्धमणाविषे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शिरसो रत्नम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोमणेः'॥

तरलो हारमध्यगः॥ १०२॥

तेति॥ 'तरस्तु तरणे पुंसि' (इति मेदिनी)। तरं लानित । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'तरस्तं चन्नले पिन्ने भास्तरेऽपि त्रिलिङ्गकम्। हारमध्यमणी पुंसि यवागृसुरयोः क्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ हारस्य मध्यं हारमध्यं गच्छति। 'अन्येष्वपि-' (वा० २।३।४८) इति डः॥ ॥ एकम् 'हारमध्यमणेः'॥

बालपाइया पारितथ्या

बेति ॥ बालपाशे केशसमृहे साधुः। 'तत्र साधुः' (४। ४।९८) इति यत् । बालेषु पाश्या पाशसमृहो वा ॥ (१) ॥॥ परितस्तथाभृताः परितथा एव । चतुर्वर्णादित्वात् (वा॰ ५।१।१२४) खार्थं प्यञ् ॥ (२) ॥॥ द्वं 'सीमन्तस्थितायाः स्वर्णादिपट्टिकायाः' । स्वामी तु—प्रथमं बालबन्धनमुक्ता-वर्लीनाम्—इत्याह ॥

पत्रपादया ललाटिका ।

पञ्जेति ॥ पागसमूहः पाइया पञ्चमिव पाइया ॥ (१) ॥॥॥ छलाटम्यालंकारः । 'कर्णललाटात्कनलंकारे' (४।३।६५)॥ (२) ॥॥॥ हे 'ललाटाभरणस्य'॥

कर्णिका तालपत्रं स्यात्

केति ॥ कर्णस्यालंकारः । प्राग्वत् । 'कर्णिका कर्णभू-पर्णे । बीजकोशे सरोजस्य करमध्याङ्गलाविष । कृष्टिन्यां हस्ति-हम्नाग्ने' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ तालस्य पत्रम् । 'ताल-पत्रं तु कृण्डले । स्यात्तालपत्री रण्डायाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ 'ताटङ्कः' अप्यत्र । सुवर्णरचितस्यापीदमेव नाम ॥ ॥ ॥ दे 'कर्णाभरणस्य'॥

कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

कुण्डेति ॥ कुण्डते, कुण्ड्यते, वा। 'कुडि दाहे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'कुडि रक्षायाम्' (चु॰ प॰ से॰) वा। वृषाः दिलात् (उ॰ १११०६) कलच्। कुण्डं कुण्डलाकारं लाति वा। 'कुण्डलं कर्णभूषायां पारोऽपि वलयेऽपि च। काझनः हुगुह्च्योः स्त्री' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ कर्णस्य वेष्टनम्। वेष्ट्यतेऽनेन। 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। ल्युट् (३।३। १९७)॥ (१)॥*॥ हे 'कुण्डलस्य'॥

श्रेवेयकं कण्ठभूषा

ग्रेवेयेति ॥ ग्रीवायां भवम् । 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वा-स्यलंकारेषु' (शरा९६) इति ढकन् ॥॥॥ -'ग्रीवाया अण् च' (४।३।५७) इति ढिन 'मेनेयम' अपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ भूष्यतेऽनया । 'भूष अलंकारे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गुरोक्ष-' (३।३।१०३) इत्यः । कष्टस्य भूषा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'म्रीवाभरणस्य' 'कण्ठा' इति ख्यातस्य ॥

लम्बनं स्याह्नलन्तिका।

लेति ॥ लम्बते । 'लिब अवसंसने' (भवा० आ० से०)। त्युः (३।१।१३४)॥ (१)॥॥॥ लडित । 'लिड विलासे' (भवा० प० से०)। 'लिटः चतृ-' (३।२।१२४) 'उगितक्ष' (४।९।६) इति बीप्। 'शप्यनोनित्यम्' (७।१।८१) इति नुम्। डलयोरेकलम्। ललस्येव । स्वायं कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥ (२)॥ हो 'किंचिल्लम्बमानकण्ठभृष-णस्य'॥

खर्णैः प्रालम्बिका

स्वेति ॥ सैव ललन्तिका सुवर्णेः कृता प्रालम्बते । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥३॥ एकं **'लम्बकण्डिकायाः ॥**

अथोरःसृत्रिका माँक्तिकः कृता॥१०४॥

अथेति ॥ सेव लब्दिका मुक्ताभिः कृता ॥ ।।। उरसः सूत्रमिव । 'इवे–' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥ ।।। ए- कम् 'मौक्तिकमालायाः'॥

हारो मुक्तावली

हेति ॥ हियते मनोऽनेन । हियते वा । घल् (३।३।१९) यद्वा हारयति मनः । स्वार्थण्यन्तादच् (३।१।१३४) ॥ 'हारो मुक्तासरे युधि' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥॥॥ मुक्ता-नामावली दीर्घा पद्धिः॥ (२)॥॥॥ मिदादिपाठात् (३।३। १०६) अङि हारा । 'हारा मुक्तावली हारः' इति रभसः ॥॥॥ हे 'मुक्ताहारस्य'॥

देवेति ॥ 'हारः' शतयष्टिकः सन् । देवेश्छन्यते । 'छदि संवरणे' (चु॰ प॰ से॰)। घञ् (३।३।१९)॥ (१) ॥*॥ 'यष्टिर्हारलताशस्त्रभेदयोः' इति विश्वः । 'यष्टिर्लता सरः सरिः' इत्यनेकार्यमाधवी ॥*॥ एकं 'शतळतिक-हारस्य'॥

हारमेदा यष्टिभेदाहुत्सगुत्सार्घगोस्तनाः ॥ १०५ ॥ अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका । सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंदातिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥

हारेति ॥ येष्टीनां मेदात् हारमेदाः स्युः । गुध्यते । 'गुष

१—'समैनेयस्त्वमसि फणिना' इति राजशेखरः इति मुकुटः ॥ २—हैमे तु 'अधंहारश्चतुःषष्टिग्रंच्छमाणवमन्दराः । अपि गोस्तन-गोपुच्छावर्धमधं यथोत्तरम्' इत्युक्तम् । अन्ये तु 'चतुःषष्टिकतो हारोऽधाष्टदीना यथोत्तरम् । रिमकलापौ माणवकोऽधंहारोऽधंगुः च्छकः । कलापच्छन्दो मन्दरश्च गुच्छः सप्ततियष्टिकः' इत्याद्वः ॥

परिवेष्टने' (दि० प० से०)। 'उन्दिगुधिकुषिभ्यक्ष' (उ० ३१६८) इति सः कित्। बाहुलकाद्भूषभावो न। 'गुत्सः स्यात्म्तवके स्तम्बे हारभिद्वन्थिपर्णयोः' इति दन्लान्तेषु मे-दिनी ॥ 🛊 ॥ छान्तो ५पि । 'स्याद् गुच्छः स्तवके स्तम्बे हार-मेदकत्यपयोः' (इति मेदिनी) । मूयते । 'गुङ् शब्दे' (ম্যা০ আ০ অ০) । बाहुलकाच्छक् । 'द्वात्रिंशाह्रतिको गुच्छः'॥ (१) ॥*॥ 'गुच्छार्धसत्त्वसंख्यकः'। गुत्स्यः गुत्स्यार्घः । समप्रविभागाभावात् पुंस्लम् । चतुर्विशतिय-ष्टिको हारो गुरमार्घः ॥ (१) ॥३॥ 'चतुःस्रिशहतो **हार्ध-**नुःमरिच गोस्तनः'। गोः स्तन इत ॥ (१) ॥*॥ 'विशतिय-ष्टिको हारो माणवः परिकीर्तितः' । 'अर्धेनकदेशेन कृतो हारः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७२) ॥ (१) ॥*॥ मा-णवो बालः । स इव । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् । 'माणचको हारमेदे बाले कुपुरुषे बटा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥<।। एकसरा । एका चासावावली च ॥ (१) ॥<।। एकावृत्येव सप्तविशतिमुक्ताभिः कृता । नक्षत्राणां मालेव ॥ (१) ॥३॥ प्रत्येकसेकंकम् ॥

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम्।

आवेति ॥ आ उप्यते । 'डुवप्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। कमंणि घन् (३।३।९९)। स्वार्थे (ज्ञापि॰ ५।४।५) संज्ञायां (५।३।७५) वा कन् ॥ (१) ॥ ॥ भा परिहियते 'ऋहलोण्यंत्' (३।११२४)। परिहार्य एव। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। यद्वा घनना चतुर्वणादिलात् (वा॰ ५।११२०) स्वार्थे प्यन्। (२)॥ ॥ कटति कट्यते वा। 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) कुन् (उ॰ २।३२)। 'कटको प्रज्ञी नितम्बेर्ऽदंन्त्तां दन्तमण्डने । सामुद्दलवणे राजधानीवलययोरपि' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'वलिमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९)॥ 'वलयः कण्टरोगे ना कष्कणे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥ चलारि 'प्रकोष्टाभरणस्य'॥

केयूरमङ्गदं तुल्ये

कियति ॥ के बाहुक्षिरसि योति । 'यु मिश्रणे' (अ॰ प॰ से॰) । खर्जादिलात् (४।९०) ऊरः । बाहुक्काहिलोपः । 'इल्ट्रन्तात्—' (६।२।९) इति ससम्या अलुक् ॥ (९) ॥॥॥ अन्नं दयते, दायति, दाति वा । 'देल् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'देप् योधने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) वा । 'दो अव-खण्डने' (दि॰ प॰ अ॰)वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'अङ्गदः किपमेदे ना केयूरे तु नपुंसकम् । अ-ङ्गदा याम्यदिग्दन्तिहिस्तन्यामिप योषिति' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥ हे 'प्रगण्डभूषणस्य'॥

अङ्गुलीयकसूर्मिका ॥ १०७ ॥ अङ्गुलीति ॥ अङ्गुली मवम् । 'जिह्नामूलाङ्गुलेरछः' (४। ३।६२)। स्वार्थं कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)॥—कपिलकादि-लात् (वा॰ ८।२।१८) 'अङ्गुलीयंकम्'—इति मुकृटः॥ तज्ञ । तत्र रेफानुवादेन स्वधानात् । स्वानुवादेन रेफवि-धानाभावात् । 'वासमूल-' (वा॰ ८।२।१८) इति वक्तुं शक्य-लात्॥ (१) ॥*॥ कार्मीतेव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । कार्मे प्रकाशं कायति वा ॥ 'कार्मिः स्त्रीपुंसयो-वांच्यां प्रकाशं वेगभङ्गयोः' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ द्वे 'अङ्गलीभृषणस्य'॥

साक्षराङ्कुलिमुद्रा सा

सेति ॥ सा ऊर्भिका । अक्षरें: सहिता चेत् । अङ्गुल्यां मुदं राति । 'आतः' (३।२।३) इति कः । मोदने वा । 'मुद् इषें' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'स्फायितश्चि-' (उ॰ २।१३) इति रक् । अङ्गुल्या मुद्रा ॥ (१) ॥ ॥ एकम् ॥

कङ्कणं करभूपणम् ।

कड्केति ॥ कं शुभं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा॰ प० से॰)। अस (३।९।९३४)। कहते या। 'कक लौत्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'वहुत्यमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति 'अनुदान्तिश्व हलादेः' (३।२।९४९) इति वा युन् । पृषोदरादिन्तात् (६।३।९०९) णत्वम् । 'कङ्कणं करभूपायां स्त्रमण्डनयोरपि' (इति मेदिनी)॥ (९)॥॥॥ करं भूपर्यात । करो भूष्यतं । त्युट् (३।३।९९३,९९७)। 'हीवं मण्डने स्त्रे कङ्कणं करभूषणम्' इति रगसः । 'हस्तमण्डनस्त्रे स्यात् कङ्कणो ना प्रतीसरः' इति रलकोषः ॥ (२)॥॥ हे 'मणिबन्धभूषणस्य'॥

स्त्रीकट्यां मेखला काश्ची सप्तकी रशना तथा १०८ क्रीबे सारसनं च

स्त्रीति ॥ मसं गति लाति । कः (३।२।३) । पृपोदरावः (६।३।९०९) । — मीयते । 'दुमिन् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) । 'कलम्बादयक्ष' इति सापुः— तत मुकुटश्चिन्तः । तत्स्त्रस्योज्वलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'मेसलादिनितम्बे स्याद्वः वानासङ्गबन्धयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ । वाष्टते । 'काचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४। १९८) । वै। वीप (ग० ४।९।४५) । — 'अन्येभ्योऽपि' इति दीर्घः— इति मुकुटश्चिन्त्यः । धातोरेश्विधवन्वात् । 'अन्येभ्योऽपि' इत्येतादशस्य दीर्घविधायकस्याभावात् 'अन्येवामपि' (६।३।९३७) इति वक्तं युक्तत्वाच । 'काञ्ची स्यान्येवललाम् प्रभेदे नगरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥

१—पुलिक्षोऽप्ययम् 'अयं मैथिन्यभिक्षानं काकुरम्थस्याङ्गर्यः यकः' इति महिषयोगात्—इति मुकुटः॥ २—'काश्वीगुणस्यानमः निन्दितायाः' इति कुमारः 'काश्चिदाभिष्टितैकतरोरुः' इति माघः— इति मुकुटः॥

सपति । 'षप समवाये' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात्तन् ख़ार्थं (ज्ञापि० ५।४।५) कन् । सप्तभिरनेकाभिः किङ्किणीभिः, सप्त स्वरान् वा कायति । 'आतः' (३।१।१३६,२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ।—कायन्ति अस्याम् । मूलविभु-जादिलात् (वा॰ ३।२।५) कः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अधि-करणे तत्प्रवृत्तेरसंभवात् ॥ (३) ॥*॥ अर्यते 'अर्र्ड् व्याप्ती संघात च' (खा॰ आ॰ से॰)। अश्राति । 'अरा भो-जने' (क्या॰ प॰ से॰)। 'अशे रश च' (उ॰ २।७५) इति यु रज्ञादेशः । यद्वा, रश्नति । 'रश शब्दे' सीत्रः । 'बहुलम-न्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युच् । तालैब्यमध्या ॥४॥ **दन्ख**-मध्यापि । 'रस शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'रस आखा-दने' (चु॰ उ० से॰)। 'बहुलम्' (उ० २।७८) इति युच् । 'ण्यासश्रन्थ-' (३।३।१०७) इति वा युन्त् । 'तालव्या अपि दन्साध शम्बशम्बलग्रुकराः । **रदाना**पि च जिह्नायाम्' । **'रसनं** निस्तने स्वादे **रैसना** काश्विजिह्नयोः' इस्रजयधरणी । 'रसनं खदने धाने रसना काधिजिह्नयोः । रसनं चापि राह्मायाम्' इति विश्वप्रकाशः । एवमुभयमुभयत्र साधु ॥ (४) ॥:॥ सारमुःकृष्टं सनमस्य । 'पण संभक्तां' (भ्वा॰ प॰ से ०) । घः (३।३।११८) । सहारसनेनाल्पशब्देन वा । 'मेख-लायां सारसनमुरस्रे च तनुत्रिणाम्' इति दन्खादी र-भगः ॥ (५) ॥३॥ पद्य 'स्त्रीकटिभूपणस्य' ॥ 'स्त्री' इस-विवक्षितम् । पुंस्कटिभृषणऽति ।—स्त्रीकट्यां बस्नप्रन्थने— इति खामी। '-एका यष्टिभवेत्काञ्ची मेखला वष्टयष्टि-काः । **रसना** पोडश ज्ञेयाः **कलापः** पद्यविंशकः'—इति मेदस्त्वह न विवक्षितः॥

अथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिपु ।

अ**थेति ॥** पुंसां कट्यां चेत् काद्यी । श्र्वेः खलति । 'खल संचये' (भवा ॰ प॰ से ॰) । अच् (३।१।१३४) । प्रवोद्यादि (६।३।१०९) । 'श्रृह्धलं पुंस्कटीकाश्यां लोहरजी च बन्धने' (इति हैमः)॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'पुरुषकटी-स्थकाञ्च्याः'॥

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मजीरो नृपुरोऽस्त्रियाम् ॥१०९॥

पति ॥ पादस्याद्वदिष्य । यद्वा पाद एवाक्षम् । पादाक्षं धितं, दायति, दयते, वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'देष् योधने' (भ्वा० प० अ०) । 'देष् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥ (१) ॥*॥ तुलां तुल्या वा कोटयित । 'कुट प्रतापने' चुरादिः। 'अच इः' (उ० ४।१३९) । तुलाकारं कोटिरप्रमस्य । 'तुलाको-टिर्मानमेदेऽम्बुदे स्याज्ञृपुरेऽिष च' इति हुँमः॥ (२)॥*॥

१—'धुभितसिन्धुमनीरदानैः ज्ञानैः' इति भारवियमकात्—इति मुकुटः ॥ २—'रसनावन्थो रतिकल्रहेषु, न दानानुमतिषु' इति वासवदत्तास्टेषात्—इति मुकुटः ॥

मजित । 'मजि ध्वनो' सोत्रः । बाहुलकादीरन् ।—'गम्भीरादयक्ष' इतीरन्—इति मुकुटोऽपाणिनीयो गम्भीरादिगणाभावात् ॥ (३) ॥॥॥ 'नुषनम्' नूयते, वा । 'णू खुतौ' (तु० प० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।९०८)। नुवि पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०)। 'इगुपध-' (३।९। १३५) इति कः । 'मक्षीरोऽको स नूपुरः' इति रभसः ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'नूपुरस्य'॥

हंसकः पादकटकः

हंसेति ॥ इंस इव कायति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३। २।१०१) इति उः । इंस इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् वा ॥ (१) ॥४॥ पाइस्य कटको वलयः ॥ (२) ॥४॥ हे 'नृपुरस्य'॥—षडपि पर्यायाः—इत्येके ॥

किंकिणी क्षुद्रघण्टिका।

किमिति ॥ किंचित् किणं करोति । किणशब्दान् 'तत्करोति' (वा॰ ३१९१२६) इति ण्यन्तादच् (३१९१२६) ।
गौरादिः (४१९१४९) ॥३॥—कङ्कणी—इति खामी ॥ कङ्कतम् । 'किंकि गता' (३वा॰ प॰ से॰) । घम् (३१३११८) ।
कङ्के गतावणित । 'अण शब्दे' (३वा॰ प॰ से॰) । अच्
३१९१२४) । गौरादिः (४१९१४९) शकःध्वादिः (वा॰ ६१
९१९४) । यद्वा कं मुख कणित । 'कण शब्दे' (३वा॰ प॰
से॰) । अच् (३१९१२४) । 'कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः कङ्कणी शुद्रघण्टिका' इति भागुरिः ॥ (१) ॥४॥ घण्टेव । 'इवे-'
(५१३९६) इति कन् । यद्वा घण्टति, घण्टयति, वा 'घटि
दीता' (चु॰ उ॰ से॰) । ण्युल् (३१९१९३३) । श्वदा चार्या
घण्टिका च ॥ (२) ॥४॥ द्वे 'शुद्रघण्टिकायाः' । 'घुद्यराख्यस्य' ॥

त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

त्वेति ॥ लगादि । वस्रस्य योनिः कारणम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वस्त्रयोनेः'॥

द्श त्रिषु ॥ ११० ॥

देति ॥ वर्श्यमाणानि तन्त्रकान्तानि दश ॥ वारकं क्षीमादि

वेति ॥ वरकस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ श्रुमाया विकारः । प्राग्वत् ॥ क्षामादि वारकम् । 'क्षोमं वरकलजांञ्चके । शणजेऽतसीजे' (इति मे-

दिनी)। 'क्षामवस्त्रस्य' एकम् ॥

भगर० ३९

फालं तु कार्पासं बादरं च तस्।

फेति ॥ फलस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इस्यण् । 'फालं तु वसने फाल उत्दुर्ता' (इति हैमः) 'हीषं सीरोपकरणे' (इति मेदिनी) 'पुंसि शंकरसीरिणोः' ॥ (१) ॥०॥ कर्पास्या वदरायाथ विकारः फलम् । 'अवयवे च-' (४।३।१३५) इस्यण् । तस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३) ॥ कार्पासस्य वदरस्य च विकारः । प्राग्वदण् (४।३।१३४) ॥ (२) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ शीणि 'कार्पाससस्त्रस्य' ॥

कौशेयं कृमिकोशोत्थम्

काविति ॥ कोशे संभूतः । 'कोशाडुल्' (४।३।४२)॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'पीताम्बरादेः'॥

राङ्कवं सृगरोमजम् ॥ १११ ॥

रेति ॥ रक्षो भवम् । 'रक्कोरमनुष्येऽण् च' (४।२।९००) इल्लण् । 'सृगरोमजम्' सृगराब्देन पश्चमात्रं प्राह्मम् । तेन कम्बलायपि राष्ट्रवम् ॥ (१) ॥ श्वमः 'क्रणीदेः' ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे।

अनेति ॥ न आहतम् ॥ (१) ॥ ॥ प्रोयतेऽनया । 'वेज् तन्तुसंताने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'करणा-' (३।३।१९७) इति त्युट्। निर्गता प्रवाणी तन्तुवायश्चाकास्मात् । 'निष्प्र-वाणिथ' (५।४।१६०) इति साधु ॥ (२) ॥ ॥ तन्त्रादचि-रापहतम् । 'तन्त्रादचिरापहते' (५।२।७०) इति साधु ॥ (३) ॥ ।। नवं च तदम्बरं च ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'छेद्भोग-धालनरहितवस्त्रस्य'॥

तत्त्वादुद्रमनीयं यद्धै।तयोवेस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥

तदिति ॥ धांतयोः प्रश्तालितयोवैखयोयुंगम् । उद्गम्य-तेऽभिलप्यते । 'गम्लः गतौ' (भवा० प० अ०) । अनीयर् (३१११९६) ॥ (१) ॥ ॥ 'युगम्' इत्यविविश्चतम् ॥ ॥ ॥ एकम् 'धौतवस्त्रयुगस्य'॥

पत्रीर्ण धीतकोशेयम्

पेति ॥ पत्रेषु कृतोणी पत्रोणीह्त्यत्र । अर्शआधन् (५। २१९२७) । 'पत्रोणी धौतकीशेये पत्रोणीः शोणकद्वमे' इति हैमः॥ (१) ॥ ॥ धाव्यते स्म । 'धावु गतिशुक्रोः' (४वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) धौतं च तन्कीशेयं च ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'धौतकोशेयस्य' । — प्रक्षाहितकीशेयमेव पत्रोणी ख्यम्— इल्लन्ये ॥

बहुमूल्यं महाधनम्।

बेति ॥ बहु मृत्यमस्य ॥ (१) ॥*॥ महद् धनं मृत्य-मस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुमृत्यवस्तुनः' ॥ क्षोमं दुकुलं स्थात्

भाविति ॥ क्षौति, क्षयते, वा। 'दु धु शब्दे' (अ॰

१—वास्त्रक्षं।मफारुकार्षास्वादरकौशेयराक्कुवानाहतनिष्प्रवाणितञ्ज-काणि—इति स्वामी ॥—वध्यमाणानि सोमादिवर्जनास्कफारुदीनि निष्प्रवाण्यन्तानि दश त्रिषु त्रिलिङ्गानि । चकारादेकादशं तश्रकम्, इति सुभृतिः—इति मुकुटः ॥

प॰ से॰)। 'अर्तिस्तुसु-' (उ॰ १।१४०) इति मन्। 'क्षोमपटे दुक्लेडली' (इति मेदिनी) ॥*॥—अभाया विकारः। क्षोमम्—इति खामी। पर्यायान्तराभिधानाय पुनर-भिहितम्॥ (१)॥*॥ दुष्टं कूलति। 'कूल आवरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। पृपोदरादिः (६।३।१०९)॥ (२)॥*॥ द्वे 'पृष्ट्यस्त्रस्य'॥

हे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

हे इति ॥ नि बीयते स्म । 'ब्येज् संवरणे' (भ्या॰ उ॰ स॰) । कः (३।२।९०२) । संप्रसारणादि (६।९।९५) । (६।९।९०८) (६।९।९०८) ॥॥ — निवृत्तम् इति स्वामी ॥ (१) ॥॥॥ प्राव्रियते स्म 'युज् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰)। कः (३।२।९०२) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'प्रावृत्तवस्त्रस्य' ॥

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः।

स्त्रीति ॥ दश्यते । 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) भिदाग्रङ् (३१३१९०६) । 'द्शा बर्त्यामवस्थायां वस्त्रान्ते भृष्त्र पुंक्षियोः' इति रभसः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ वस्यते । 'वस आख्यादने' (आ॰ आ॰ से॰) । 'वस क्षेहनादां' जुरादिः । जुरादीनां णिज्या । 'वसेस्तिः' (उ॰ ४१९८०) । 'चस्तिद्वी- निहहे नाभ्यथो भृष्ति दशासु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ वे 'चस्तान्ताष्यवानाम्' ॥

दैर्घमायाम आनाहः

दायिति ॥ दीर्घस्य भावः । 'गुण-' (५।१।१२४) इति ध्यम् ॥ (१) ॥*॥ आयम्यतेऽनेन घन् (३।३।१९) । आन्यमन वा। आयाति वा। 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'अतिं स्तुष्टु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (२) ॥*॥ आन्धतेऽनेन। 'णह बन्धने' (दि० छ० अ०) घन् (३।३।१९) ॥*॥ 'आरोहः' इति कन्दित्पाटः । आरुष्यतेऽनेन। घन् (३।३।९९) । 'आरोहस्त्वतरोहे च वस्योधित्कटावि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुन्छ्ये' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ः॥ त्रीणि वस्त्रादेर्देच्यंस्य ॥

परिणाहो विशास्ता॥ ११४॥

पेति ॥ परिणद्यतेऽनेन । घय् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ विशालस्य भावः तल् (५।१।१९९) ॥ (२) ॥*॥ हे 'विस्ता-रस्य' 'पनहा' इति स्यातस्य ॥

पटचरं जीर्णवस्त्रम्

पेति ॥ पटति । 'पट गतां' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुल-कादत् । भृतपूर्वे पटत् । 'भृतपूर्वे चरट' (५।२।५३) यद्वा 'पटत्' इत्यन्यक्तं शब्दं चरति करोति । अच् (३।१।९३४)। यद्वा पट इवाचरति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किब्वा' (वा॰ ३।१) । शत्रन्ताचरट् (५।३।५३) ॥ (१) ॥॥ जीर्ण च तद्कतं च॥ (१) ॥॥ हे 'जीर्णवस्त्रस्य'॥

समा नक्तकर्परी।

सेति ॥ नजतं । 'ओ नजी बीडे' (तु॰ आ॰ सै॰) बाहुलकात्तन् । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । नकं कं सुखमसाद्वा । पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) मलोपः ॥॥॥ किलित् 'लक्तकः' इति पाटः । लक्यते स्म । 'लक आखादने' ()। कः (३।२।१०२) । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)॥ (१)॥॥॥ किरति । 'कृ विम्रोपे' (तु॰ प॰ से॰)। कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (क्रया॰ प॰ से॰) वा । करोति । 'डुकुञ्' (तु॰ उ॰ अ॰) वा । विच् (३।२।७५) कर् वासी पटध । यद्वा करस्य पटः । ज्ञक्रकादिः (वा॰ ६।१।५४)॥ (२)॥॥॥ हे 'प्रस्कदादिमार्जनार्थहस्तस्थ्यस्त्रखण्डस्य । खामी तु—इवद्वय्यं येन प्यते तत्र हत्वोऽयम्—इलाह । मुकुटस्तु-मिलनलादिदुष्टजीर्णवन्नखण्डस्य ॥

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

वेति ॥ वस्यतेऽनेन । 'वस आच्छादने' (अ॰ आ॰ से॰)। पृन् (उ॰ ४।१५९)॥ (१)॥३॥ आच्छावतेऽनेन ल्युट (३।३।११७) ॥ (२) ॥ शा वस्यतेऽनेन । 'वसेणित्' (उ॰ ४।११८) इसमुन् ॥ (३) ॥*॥ चिल्यतेऽनेन । 'चिल वसने' (तु॰ प॰ से॰) । घत्र् (३।३।९९) । गौरादिः (४। १।४१) ।-- 'कल्पचेलट्-' (६।३।४३) इति टित्त्वनिपात-नाह्या डीप्। 'चेलो नीचेऽधमे त्रिषु। नपुंसकं तु वसने'। इति मेदिनी ॥ (४) ॥ ॥ वस्यते इनेन । ल्युट (३।३।११७) **'वसनं** छादने बस्ने' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'अंद्राः सूत्रादिसुक्ष्मांशे किरणे चण्डदीघितेः' (इति हैमः)। अंश्नृ कायति । कः (३।२।३)। यदा अंशुभिः काशते । 'कागृ दीप्ती' (स्वा॰ आ॰ से॰)। अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। 'अंशुकं श्वहणवित्रे स्याद्वलमात्री-त्तरीययोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ 'पटोऽन्नी कर्पटः द्याटः सिचयप्रोतलक्तकाः' इति रभसः ॥*॥ षट 'वस्त्रस्य' ॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री

स्विति ॥ शोमनं चेलमेव । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) । खार्थिकाः प्रकृतिनो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि, (५।)॥ १)॥ १। पटति । 'पट गतौं' (म्वा॰ प० से०) । 'पट विस्तारे' (चु॰ उ॰ से॰) वा । अच् (३।१।१३४) । यद्वा पट्यतेऽनेन । 'पट भासने' (चु॰ उ॰ से॰) । 'खनो घ च' (३।३।१२१) इति घो चिला-दन्यस्मादपि । 'हल्थ्य' (३।३।१२१) इति घिल संज्ञापूर्व-कलाद्बृद्धभावः । 'कचिदपनाद्विषयेऽप्युत्सगोंऽभिनिविशते' () इति घञ्विषये 'पुंति–' (३।३।१५८) इति घो वा—'धञ्चे कः' (वा॰ ३।३।५८)—इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् । 'पटिश्वत्रपटे वक्रेडक्री, प्रियालहुमे

वुमान्' (इति मेदिनी) ।—'अस्त्री' इति चिन्त्यम् । द्वयोर-दर्शनात्—इति खाम्येव चिन्त्यः । उक्तरभसमेदिन्योः 'अस्त्री' इति दर्शनात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'द्योभनवस्त्रस्य'॥

ना वराशिः स्थूलशाटकः।

निचोलः प्रच्छद्पटः

नीति ॥ निचोल्यते । 'चुल समुच्छाये' चुरादिः । घन् (३।३।१९) । यद्वा चोज्यते । 'चुड कृतों' चुरादिः । घन् (३।३।१९) डलयोरेकलम् । 'निचोलं तु नपुंसकम्' इति रभसः ।—िक्षयां 'निचोली' इत्यपि—इति राजदेवः ॥॥॥ निचुलोऽपि । 'निचुल्लसु निचोले स्यादिजलाख्यमहीरुहें' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ प्रच्छदति । प्रच्छवते वा । 'छद् संवरणे' (चु॰ उ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। घः (३।१।११८) वा प्रच्छायतेऽनेन वा । चुरादिण्यन्तात् घः (३।३।१८) । 'छादेवें—' (६।४।९६) इति हस्तः । प्रच्छदथासौ पटश्च ॥ (२) ॥॥॥ हे 'डोळिकाद्यायरणपटस्य' ।—सीपिधानपटस्य 'चुरका' इति स्यातस्य—इसन्ये ॥—येन त्रस्त्राध्यादि प्रच्छायते तस्य—इति स्थानी ॥

समा रहाककम्बलो ॥ ११६ ॥

सेति ॥ रमते । किए । (३।२।१७८) । 'गमादीनां कों' (बा॰ ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) ॥ लानि । किए (३।२।१७८) । रत् चासौ लक्ष । खाथें कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति हस्यः । यहा रमणम् । संपदादिः (बा॰ ३।३।१०८) । रत् कीडा लक्ष्यतेऽनेन । 'लक आसादने' () घः (३।३।११८) । रतं लाति । कुन् (उ॰ २।३२) वा । 'रहुकः कम्बले स्मृतः । तथंव कम्बलम्गे' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ कम्बले, कम्ब्यते वा 'कम्ब गती' () । वृपादिलात् (उ॰ १।१०६) कलच् । संज्ञापूर्वकलाञ्चलेपो न । 'कम्बलः किमिसास्रयोः । नागप्रभेषे प्रावारे बैकक्ष्ये कम्बलं जले' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ हे 'कम्बलस्य' ॥

अन्तरीयोपसंच्यानपरिधानान्यधौंशुके।

अन्तेति ॥ अन्तरे भवम् । गहादिलात् (४।२।१३८) छः ॥ (१) ॥*॥ उपसंवीयतेऽनेन । 'ब्येष् संवरणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । त्युट् (३।३।१९७)॥ (२) ॥*॥ परिधीयते । 'डुधाष् धारणे' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'कृत्यत्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (३) ॥≄॥ अधोदेहभागस्यांग्रुकम् ॥ (४) ॥∗॥ चलारि **'परिधानवस्त्रस्य'** ॥

डो प्रावारोत्तरासङ्गो समौ वृहतिका तथा ॥११७॥ संव्यानमुत्तरीयं च

द्वाविति ॥ प्र वियतेऽनेन । 'वृष् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰) । 'वृणोतेराच्छादने' (३।३।५४) इति षश् । 'उपसर्गन्स्य प्रिल' (६।३।९२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥+॥ उत्तरे कर्ध्वमाणे आसज्यते । 'पन्न सते' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। पन् (३।३।९९)॥ (२) ॥+॥ 'बृहती वसनान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ वृहत्येव । 'बृहत्या आच्छादने' (५।४।६) इति कन् ॥ (३) ॥+॥ संवीयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।९९०)। 'संव्यानं छदनंऽशुके' इति विश्वमेदिन्याँ॥ (४)॥+॥ उत्तरिस्मन्देहभाणे भवम् । गहादिलात् (४।२।१३८) छः ॥ (५) ॥+॥ पद्य 'उपरिवस्त्रस्य'॥

चोलकुर्णसकौ स्त्रियाः।

चोलेति ॥ चोत्यतेऽनेन । 'चुल रामुच्छ्रये' (चु॰ प॰ से॰) अच् (३१३१५६) । घः (३१३१९८) वा । अल्पश्लोलः । गारादिः (४१९१४९) । चोली ॥ (१) ॥ ॥ 'कूर्परः स्यात्ककोणो च जानुन्यपि च पुंस्पयम्' (इति मे-दिनी) । कूर्परेऽन्यते कूपरोऽस्यतेऽत्र वा । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । कूर्परे आस्ते वा । 'आस उपवेदाने' (अ॰ आ॰ से॰) । घम् (३१३१९९) । अच् (३१९१३४) वा । पृषोदरादिः (६१३१९९) । सार्धे कन् (ज्ञापि॰ ५१४५) । 'कूर्पास्त्वर्धचोलकः' इति हारावली ॥ (१) ॥ ॥ — आ-प्रपदीनकज्ञुकस्य, 'श्लीणां कञ्जुलिकाख्यस्य' हे—इति स्वामी ॥

नीशारः स्यात्त्रावरणे हिमानिस्निवारणे ॥ ११८॥

नीति ॥ नितरां शीयंते हिमानिलावत्र । अनेन वा । 'शृ हिंसायाम्' (भया । प । से । 'शृ वायुवर्णनिवृतेषु' (वा । ३।३।२१) इति घत्र् । 'उपसर्गस्य र्घाल' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'मावरणस्य' ॥

अर्घोहकं वरस्त्रीणां स्याद्यण्डातकमंशुकम् ।

अर्थेति ॥ 'ऊरोरधंम्' । 'अर्थ नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः । अर्थोरं काशते । 'अन्येश्योऽपि-' (वा० २।२। १०१) इति डः ॥॥॥ चण्डां कोपनां वरिश्चयमतति । हुन् (उ० २।३२)। 'अर्थोहकं वरस्रीणां वासआण्डातकः स्मृतः' इति पुंस्काण्डे बोपालितात्पुंलिक्वोऽपि ॥ (१)॥॥ एकं 'ल-हंगा' इति ख्यातस्य ॥

१—'लियाः' इति विशेषेणोक्तम् । पुंभोऽप्येनाबुपमानादिति सुभूतिः । दे स्रीपुंसकंचुलिकायाः'—इति सुकुटः ॥

स्यात्रिष्वाप्रपदीनं तत्राप्तोत्याप्रपदं हि यत् ॥११९॥

स्यादिति ॥ भाष्यदं प्राप्नोति । 'भाष्यदं प्राप्नोति' (५।२।८) ॥ (१) ॥*॥ यदाप्रपदं प्राप्नोति तदाप्रपदीनम् ॥*॥ एकं 'पादाप्रपर्यन्तलम्बमानवस्त्रस्य' ॥

अस्त्री वितानमुहोचः

अस्तिति ॥ वितन्यते । धत्र (३।२।९९) । 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुंनपुंसकम् । क्रीबं वृत्तविशेषे स्यात्रि-लिलो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ कर्ष्वं लोचति । 'लोचु भासने' (चु॰ उ॰ से॰) । कर्ष्वं लोच्यते । 'लोचु द्यांने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) वा । अच् (३।१।१३४) । षष् (३।३।९९) वा ॥ कुत्वं तु 'निष्ठायामनिटः' (वा॰ ७। ३।५३) इति वचनादस्य तु तत्र सेट्खात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वं 'वितानस्य' 'चंदवा' इति ख्यातस्य ॥

दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि ।

हिति ॥ दृष्यते । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्य-नतात् 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'दोषो णां' (६।४।९०) इत्यू: । 'दृष्यं त्रिषु दृष्णीये क्षोबं वक्षे च तद्गृहे' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥॥॥ आदेन कुटरपटकुटीपटवासादिप्रहः । एकं 'वस्त्रनेहस्य'॥

प्रतिसीरा जवनिका स्थात्तिरस्करिणी च सा ॥१२०॥

मतीति ॥ प्रति सिनोति । प्रतिसीयते । वा । 'पिम् ब-म्भने' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'शुसिचिमीनां दीर्घथ' (उ० २। २६) इति रक् ॥ (१) ॥ ॥ जनत्यस्याम् । 'जुः' सांश्रो गतां चैगे च । ल्युट् (२१३१११७) । स्थार्थं कन् (ज्ञापि० ५१४। ५) ॥ ॥ 'यमनिका' इति वा पाठः । यमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । ल्युट (२१३११९७) । कन् (ज्ञापि० ५१४१५) ॥ (२) ॥ ॥ तिरस्करोति । प्रत्यादित्वात् (२१९१२४) णिनिः । निपातनादृष्ट्यभावः । संज्ञापूर्वकत्वाद्वा ॥ ॥ तिरस्क्रियतेऽनया । ल्युट् (२१९१९९७) । 'तिरस्क-रणी' ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'व्यवधानपट्याः' 'कनात' इति ख्यातायाः ॥

कचित् 'पर्यक्किका परिकरः पर्यक्कथावसिक्थका । अञ्चलं ध्वेशुकान्ते स्यान्नीवी सारसनश्च यः' ॥

परिकर्माङ्गसंस्कारः

स्यानमार्ष्टिमीजैना मृजा।

स्यादिति ॥ मार्जनम् । 'मृजू शांचालंकरणयोः' चुरादिः । भागादित्वात् (वा॰ ३।३।९४) क्तिन् । 'तिनुत्र-' (७।२।९)

इति नेट्। णिलोपः (६।४।५१)।—बाहुलकात्तिः—इत्यन्ये ॥
(१) ॥॥॥ 'ण्यासश्रन्थो युन्' (३।३।९००)। 'मार्जनो लोप्रशाखिनि। मार्जनं ग्रुद्धिकरणे मार्जना मुरजध्वनी' इति हैमः॥ (२) ॥॥॥ भिदाद्यङ् (३।३।९०४)॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'प्रोञ्छनादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य'॥

उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे

उद्वेति ॥ उद्दर्खतेऽनेन । 'वृतु वर्तने' (भ्ना॰आ॰से॰) । ष्यन्तः । ल्युट् (३।३।१९७) ॥ (१) ॥ ॥ उत्साद्यतेऽनेन । 'षद्स्तु विशरणादां' (तु॰ प॰ अ॰) । ष्यन्तः । ल्युट् (३।३। १९७) । 'उत्सादनं समुक्तेखोद्दर्तनोद्वाहनेषु च' इति हैममे-दिन्यां ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'उद्वर्तनद्वव्येणाङ्गनिर्मलीकर-णस्य' ॥

आष्ठाव आध्रवः ॥ १२१ ॥

स्नानम्

आह्रेति ॥ आह्रवनम् । 'हुद् गती' (स्वा॰ आ॰ से॰)। 'विभाषाडि रुष्ट्वोः' (३।३।५०) इति वा घत्र॥ (९)॥॥। पक्षे 'ऋदोरप्' (३।३।५७)॥ (२)॥॥। 'ण्णा शाचे' (अ० प० अ०)। भावे ल्युद् (३।३।९९५)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'स्नानस्य'॥

चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकः

चेति ॥ चर्चनम् । 'चर्च अध्ययने' (चु॰ उ॰ से॰)। 'चिन्तिपूजिकथि—' (३।३।१०५) इस्रद् । 'चर्चा स्याचर्ममुण्डायां चिन्तास्थासकयोरिप' (इति हैमः) ॥ (१) ॥ ॥ धात्वर्धनिर्देशे ण्युल्' (बा॰ ३।३।१०८)। 'चर्चिका'। ततः स्थार्थ प्यम् (बा॰ ५।१।१२४)॥ (२) ॥॥॥ तिष्ठति । 'ष्टा गतिनिवृत्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुरुकात्सः। स्थार्थं कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)। 'स्थासकः पुंसि चार्चित्रये जलादेरिप चुद्धदे' इति मेदिनी॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'चन्द्नादिना दे-हिक्टेपनस्य'॥

अथ प्रबोधनम्।

अनुवोधः

अथेति ॥ प्रबुद्धिः । 'बुध अनगमने' (दि० आ० अ०)। भावे ल्युट् (३।३।९९५) ॥ (९) ॥ ॥ अनुपूर्वाद्भावे घत्र् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'गतगन्धस्य प्रयत्नेनोह्नोधनस्य'। यथा कस्तूरिकादेमेद्यादिना ॥

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

पेति ॥ पत्राकारा लेखा । शाक्षपाधिवादिः (वा॰ २।१। ७८)॥ (१) ॥*॥ पत्रायोऽङ्गलिरङ्गलिव्यापारः॥ (२)॥*॥ समे श्चियाम् ॥*॥ हे 'स्तनकपोलादो केसरादिना रचितस्य तिलकविशेषस्य'॥

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्

तेति ॥ तमालपत्रमिव । तदाकृतिलात् । 'तमालपत्रं तापिच्छे तिलके पत्रके' इति विश्वः ॥*॥ 'तमालस्तिलके खक्के' इति विश्वः ॥*॥ 'तमालस्तिलके खक्के' इति विश्वात्तमालोऽपि ॥ (१) ॥*॥ तिलति । 'तिलक्षेद्रचे' (तु॰ प॰ से॰) । कुन् (७० २।३२) । 'तिलकोऽश्व-द्वमिन्दोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रुचके लोग्नि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रकियायाम्' (चु॰ उ॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३२) । चित्रं करोति वा । 'अन्येभ्योऽपि (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। 'चित्रकं तिलके ना तु व्याव्रभिचमुपाटियु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ विशिन्नष्टि । 'विद्यापकोऽली तिलके विशेषयितरि त्रियु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ दितीयं तिलकम्, तुरीयं विशेपकं, च स्त्रियं न भवतः । किं तु पुंनपुंसक्योः ॥*॥ चत्वारि 'लला-दक्तस्य तिलकस्य'॥

अध कुङ्कमम् ॥ १२३॥

काइमीरजन्माग्निशिखं वरं बाह्नीकपीतनम् । रक्तसंकोचपिशुनं धीरलोहितचन्दनम् ॥ १२४॥

अथेति ॥ 'कुङ्कम्' इति शब्दोऽस्ति बाचकत्वेनास्य । अर्शआद्य (५।२।१२७) । यद्वा कुक्यते । 'कुक आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । बाहुलकाटुमच् । 'आच्छी--' (७।१। ८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागातुम् ॥ (१) ॥०॥ क-शति, कर्यते वा 'करा शब्दे' ()। 'करोर्मुट च' (उ० ४।३२) इतीरन् ।-- 'गम्भीरादयश्च'-इति मुकुट एत-रसत्रादर्शनमूलकः । कर्मीरे जन्मास्य । 'कारमीरं कुद्रमेsपि स्याद्वद्भुष्करमूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अग्नि-रिव शिखा केसरोऽस्य । 'अधाग्निशिखमुहिष्टं कुसुम्मे कुद्भमे-ऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ वियते । 'यृज् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰)। 'प्रहृबृह-' (३।३।५८) इस्यप्। 'वरो वृत्तो । विटे जामातरि श्रेष्टे देवतादेरभीष्मिते । वरं तु घु-सुणे किचिदिष्टे' इति हैमः । 'काइमीरजं विह्निशिखं बा-ह्रीकं पीतनं वरम्' (इति वाचस्पतिः) ॥ (४) ॥ ।।। वल्हते । 'वल्ह प्राधान्ये' (स्वा० आ० से०) । बाहुलकादीकन् । बरुहीकदेशे भवम् 'कच्छादिभ्यश्च' (४।२।१३३) इत्यण् । 'वारुहीकं वारिहकं धीरहिङ्जनोर्नादमदेशयोः' (इति त्रिकाण्डरोषः) ॥ ॥ 'कारमीरं चार वाल्हीकं संकोचं पिशुनं वरम्' इति हलायुधाचार्विष ॥ (५) ॥ 🕬 पीतं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताल्लयुः (३।१। १३३)। यद्वा पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०)। बाहुलकात्तनन् , गुणाभावश्च । 'पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कमे हरिताले च पुमानाम्रातके मतः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥

रज्यते स्म । 'गलर्था-' (३१४७२) इति क्तः ॥ 'रक्तं नीत्यादिरञ्जिते । कुङ्कमेऽस्ज्यनुरक्ते प्राचीनामलकेऽहणे ॥' (इति हैमः) ॥ (७) ॥३॥ संकोचित, संकुच्यते, वा । यद्वा मंकोचयति, संकोच्यते, वा। 'कुच संपर्चनकाटिल्यप्रतिष्ट-म्भविलेखनेषु' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।९।९३४) । घञ् (३।३।१९) वा ।—संकुचित—इति मुकुटो न सम्यक् ॥ 'कुच संकोचने' इलस्य कुट।दित्वेनाजि गुणाभाषप्रसङ्गात् । 'संकोचो मीनभेदे च बन्धं क्लीबं तु कुद्दूमे' इति मेदिनी ॥ (८) ॥ ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु॰ प॰ से॰)। 'क्षुधि-पित्रिमिथिभ्यः कित' (उ० ३।५५) इत्युनन् । 'पिञ्चनं कुङ्क-मेऽपि च। कपिवके च काके नास्चककृत्योस्त्रिषु। पृक्षायां **पिश्नना** ली स्थात्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥३॥ दधाति । धीयत वा । 'डुधान धारणादै।' (जु० उ० से०) । 'मुसूधान-गृधिभ्यः कन्' (उ० २।२४) । 'घुमास्था-' (६।४।६६) इती-लम् । 'घीरो धैर्यान्विते सेरे बुधे क्रीबं तु कुङ्कमे ॥' (१०) ॥ अ। छोहितं च ॥ ॥ होहितमपि । 'होहितं रक्तगोशीं वं कुढ़ुमे रक्तचन्दने' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'कुङ्कमस्य' 'केसर' इति ख्यातस्य ॥

राक्षा लाक्षा जतु क्लीबे यावोऽलको हुमामयः।

रेति ॥ रक्ष्यते । अनया वा । 'रक्ष पालने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'गुरोध-' (३।३।१०३) इतः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । अजादित्यात् (४।९।४) टाप् । अत एव 'लाक्षायां रक्षणं रक्षा' इति रहः ॥ (१) ॥॥॥ लक्ष्यते । अनया वा । 'कक्ष दर्शने' (चु॰ प॰ से॰) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥॥॥ जायते । 'फलिपाटि-' (उ॰ १।१८) इत्युः तोऽन्तादेशः । यत्तु— बाहुलकात्तुगात्माभावध — इति मुकुटः स उक्तसृत्रास्मरणम् लकः ॥ (३) ॥ ॥ यंति । यूयने वा । अच् (३।१।१३४) । 'शह्दोरए' (३।३।५७) वा यव एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'यावोऽलके पाकभेदे' इति हैमः ॥ (४) ॥॥॥ न लज्जते सा । 'ओ लस्जी बीडै' (तु॰ आ॰ से॰) । बाहुलकात्तन् । यद्वा न लक्ष्यते स्म । अभक्ष्यत्वात् । कः (३।२।१०२) यद्वा न रक्तोऽस्मात् । 'कपिलकादित्वात्' (वा॰ ८।२।१८) लत्वम् ॥ (५) ॥॥॥ हमाणामामयः ॥ (६) ॥॥॥ वद 'लाक्षाः' 'महावर' इति ख्यातस्य ॥

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंश्रम्

लेति ॥ लुनाति, ल्यते, वा । 'तरत्यादिभ्यथ' (उ॰ १। १२०) इत्यह्म ॥ (१) ॥ ॥ देवानां कुमुमम् । कुमुमेषु देव इव । राजदन्तादिः (२।२।२१) । देवयोग्यं कुमुमं वा । शाकपार्थवादिः (वा॰ २।१७८) ॥ (२) ॥ ॥ धियः संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥ ॥ जीणि 'ल्यकस्य' ॥

अथ जायकम् ॥ १२५॥

कालीयकं च कालानुसार्यं च अधेति ॥ जयति गन्धान्तरम् । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प॰ से॰) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥२॥ कालस्य वर्णस्य-दम् । 'यृद्धाच्छः' (४।२।११४) । सार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४। ५) ॥२॥ कचित् 'कालेयकम्' इति पाठः । कलेरिदम् । 'सर्वत्रामिकलिभ्याम्' (वा॰ ४।२।) इति ढक् । 'कालीयकं च कालेयं वर्णकं कान्तिदायकम्' इति व्यादिः ॥ (२) ॥२॥ अनुस्रियते । 'सु गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। ण्यत् (३।९। १२४)। कालेन वस्तुनानुसार्यम् । 'कालानुसार्यं शेलेये कालीये शिशपाष्ट्रमे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३)॥२॥ त्रीणि 'सुगम्धद्रस्यमेदस्य'॥

अथ समार्थकम्।

वैशकागुरुराजाईलोइं कृमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥

अधेति ॥ वंश इव । 'इवे प्रति-' (५।३।८६) इति कन् l]*।] क्वित 'वंशिक' इति पाठः । वंशोऽस्त्वत्र । ठन् (५।२। ११५)। 'राजाई बंशिकं नतम्। वनद्रुमः परमशौ षंशकं लोहनामकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥::॥ न गुरु । यसाद्वा । 'कुन्तुम्बुरकथान्याकमगुरु वा पुंति लघुनाम च' इति बोपालितः । 'अगुरुस्त्वगरी लघी । शिशिपाथाम्' इति हैमः। ('अगुर्वेगेरु राजार्हम्' इति हैमः) ॥ (२) ॥ 🕬 राजानमहीत । 'अर्हः प्रशंसायाम्' (३।२।१३३) इल्पच्। 'राजाई जोत्रके हीवं राजयोग्येऽभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ अ॥ लुखते । 'लुह गाध्ये' () । घन् (४।३।१९) । रोहति । अन् (२।१।१३४) । रलयोरंक्यम् । वा ।—'लुञो हः'-इति मुकुटस्वपाणिनीयः । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं जो क्रके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ।। कृमि भिर्जन्यते । 'अन्येष्वपि' (३।२।१०१) इति डः ॥ (५) ॥ः॥ जुङ्गति । जुक्त्यते, वा 'जुगि वर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰) कृत् (उ० २। **३**२) । **प्रकोदरादिः** (६।३।९०९) । बाहुलकाङ्कणो वा ॥ (६) ॥*॥ ('अगुरु प्रवरं लोहं ऋिमिजग्धमनार्यजम्' इति शक्षतः ॥ ॥ पद् 'अगुरुणः' ॥

कालागुर्वगुरु

केति ॥ कालं च तदगुरु च ॥ (१) ॥*॥—'कालागुर्वेप्य-गुरूच्यते'—इति सुभूतिः । द्वे 'कालागुरुणः' ॥

स्यात्तनमङ्गल्या महिगन्धि यत्।

स्यादिति ॥ महिकापुष्पस्येव गन्धो यस्य । 'उपमानाच' (पारा१३७) इतीत् । यदगुरु महिगन्धि तत् मङ्गस्या स्यात् मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।३।९८) इति यत् । 'मङ्गस्यः स्यात्रायमाणाध्ययवित्वमस्यके । क्षियां शम्यामधःपुष्पीमिसिशुक्रवनागु च । रोचनायामधो दिग्न क्षीवं शिवकरे त्रिषु' इति
मेदिनी ॥ (१) ॥॥ एकम् 'माङ्गस्यायाः' ॥

यक्षघूषः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥ बहुरूपोऽपि

यक्षेति ॥ यक्षान् धूपायति । 'धूप संतापे' (भ्वा॰ प॰
से॰)। 'आयादय आर्धधानुके वा' (३१९१३१) 'कमैण्यण्'
(३१२११)॥ (१) ॥*॥ सर्जस्य सालस्य रसः॥ (२) ॥*॥
न राति दुःखम् । बाहुलकाहक् ॥*॥—रालः—इति खामी ।
'आरालः सर्जविक्रयोः' इति, 'रालः सर्वरसोऽरालो धूपको चिह्नवह्यभः' इति च रभसः॥ (३) ॥*॥ सर्वे रस्यते ।
'रस आसादने' (चु॰ उ॰ से॰) अदन्तः। ण्यन्तः। घन्न
(३१३१९९)। अच् (३१३१५६) वा। सर्वे रसा यस्मिन् वा।
नानाकृतिगन्धत्वात्॥ (४)॥»॥ बहूनि ह्पाण्यस्य। 'बहुरूपः स्मरे विष्णां सरटे धूपके शिवे' इति हैमः॥ (५)॥*॥
पश्च 'रालस्य'॥

अथ वृकधूपक्तिमधूपको ।

अथेति ॥ वृक इव धूपः । 'वृकधूपस्त सरलद्ववकृत्रिम-धूपयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ः॥ कृत्रिमक्षासी धृपश्च । खार्थे कन् (ज्ञापि० पाठाप) ॥ (२) ॥ः॥ द्वे 'नानासुग-

न्धिकृतस्य दशाङ्गादिधूपस्य' ॥ तुरुष्कः पिण्डकः सिस्हो यावनोऽपि

त्विति ॥ तुतीर्त । 'तुर लरण' (जु॰ प॰ से॰) । वाहुलकादुस , गुणाभावश्व । स्वार्थ कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ।
'तुरुष्कः मिल्हके म्लेन्छजाती देशान्तरेऽपि च' इति
विश्वमेदिन्याँ ॥ (१) ॥॥ पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा॰
आ॰ से॰) । अन् (३।१।१३४) । स्वार्थ कन् (ज्ञापि॰
५।४।५) ।—पिण्डति । 'पिडि गती'—इति मुकुटश्विन्त्यः ।
'पिडि गती' इत्यस्यात्मनेपिदेषु पाटात् । 'पिण्डो बोले बले
सान्द्रे देहागारकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलतिल्हकयोरपि । ओड्रपुष्पे च पुंति स्थात् क्षीवमाजीवनायसोः ।
पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलाबूखर्ज्रमेदयोः' (इति मेदिनी ॥ (२)
॥॥ क्षित्वर्ति 'क्षिह प्रीतो' (दि॰ प॰ से॰) । अन्तर्भावितण्यर्थः । वाहुलकाल्रक् । प्रपोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥॥॥
यवनदेशे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् । याव्यते वा ।
यातेण्यं-ताल्युद्व (३।३।११३)॥ (४) ॥॥॥ चस्वारि 'सिल्हास्यगन्धद्वव्यस्य' 'लोह्वात' इति स्थातस्य ॥

अथ पायसः ॥ १२८॥

श्रीवासो बुकधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्भवौ।

अथेति ॥ पय एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। पयसो विकारो वा । 'तस्य विकारः' (४।३।९३३) इस्यण् । 'सरल्द्रवः श्रीपिष्टो दिधिसीरघृताह्यः' इति रभसः। 'पायसस्तु क्लीबपुंसोः श्रीवासपरमाजयोः' (इति मेदिनी)। (१)॥॥ श्रियो वासः। 'श्रीवासो वृकधूपे स्पात् पक्कजे मधुसूद्ने' (इति मेदिनी) ॥॥। श्रीक्षासा वासक्ष, इति वा।

र-- मागरलितस्तिककः' इति दमयन्तीकेवः ॥

'श्रीवेंबरचनाशोभाभारतीसरलद्रवे' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥॥ 'वृकः स्पात् कृत्रिमेऽनेकधृपेऽपि सरलद्रवे' इति रभसः धृप्यतेऽनेन । 'धृप संतापे' (भ्वाट प० से०) । षत्र् (३१३। १८) । इकनामा धृपः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।११०८) ॥ (३) ॥॥॥ थियः सरलद्रवस्य पिष्टः । तत्र्णेन जनितलात्— इति मुङ्गटः ॥॥॥ अन्ये तु—श्रीसंज्ञकः श्रियो वा वेष्टो निर्मासः—इत्याद्वः ॥ (४) ॥॥॥ सरलस्य देवदारोईवः ॥ (५) ॥॥। पद्य 'सरलद्रवस्य'॥

मृगनाभिमृंगमदः कस्तूरी च

सृगेति ॥ सृगस्य नाभिः॥ (१)॥ ॥ सृगस्य मदः॥ (१)॥ ॥ स्वातं गन्धोऽस्याः। 'कस गतां' (भ्वा० प० से०)। खर्जादेखात् (उ० ४।९०) करः। पृयोदरादिः (६।३।९०९)॥ (१)॥ ॥ 'मृगनाभिर्मृगमदो सृगः करत्रिकापि च' इति माधवात् 'मृगः' अपि ॥ ॥ 'मदः' अपि । 'मदो रेतित करत्र्यम्' इति मेदिनी ॥ ॥ 'मुख्यराट्धत्रिये नाभिः पुंति, प्राण्यक्तके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्वियां करत्रिकामदे' इति रभसात् 'नाभिः' अपि ॥ ॥ त्रीणि 'करत्र्याः'॥

अथ कोलकम् ॥ १२९ ॥

ककोलकं कोशफलम्

अथिति ॥ कोलति । 'कुल संस्ताने' (भ्वा० प० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥॥॥ रलयोरेकलात् 'कोरकम्' अपि । 'कोरकोड्वी कुझले स्यात्ककोलकमृणालयोः' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥॥॥ ककन्तेऽत्र । 'कक लात्ये' (भ्वा० आ० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८) कोलति । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । कक्च तत् कोलं च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥। (२) ॥॥॥ कोशे फलमस्य ॥ (३)॥॥॥ श्रीणि 'फलकर्षूरस्य' 'गहुला' इति स्यातस्य ॥

अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । यनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताम्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥

अथेति ॥ करति । 'कृ विक्षेपे' (तु॰प॰से॰) । कृणाति । 'कृष् हिंसायाम्' (क्या॰ उ॰ से॰) वा । करोति । 'डुकृष् करणे' (त॰ उ॰ अ॰) वा । विच् (३।२।७) । पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि॰ आ॰ से॰) । 'द्रगुपथ-' (३।३।१३५) इति कः । कर् चासो पूरथ ।—कल्पते । 'कृप् रामध्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । खर्जादित्वात् (उ॰ ४।९०) छरः—इति स्वामिमुकुटी । तिबन्सम् । 'कृपो रो छः' (८।२।१८) इति लत्वस्य दुर्वारत्वात् । वाहुलकात्तदभावो वा बोध्यः ॥ (१) ॥॥॥ घनो दढः सारोऽस्य । 'धनः सान्द्रं दढे दास्थें' इति विश्वः । घनस्य सार इव वा । शीतत्वात् शिताभ्राकारत्वाच । 'घनस्य सर्त् कर्पूरे दक्षिणावर्तपार्दे' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥॥॥ सितं श्वेसं बन्धनं वा चन्द्रं वा अश्रति । 'अश्र गतां' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्'

(२।२।१) । सितं बाँक्रियमञ्जयति स्वसंबद्धम्, इति वा । शुक्रत्वात् सिताञ्जमिव वा ॥॥ 'सिताञ्चः' इति वा पाठः । सिता आभा यस्य ॥ (४) ॥॥ हिमा चासौ वालुका च ॥ (४) ॥॥॥ 'वेणुसारस्तु (रेणुकावर्ण) कर्प्रो चन्द्रभस्म हिमाह्मयम् । वेधकः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥॥॥ पश्च 'कपूरस्य'॥

गन्धसारो मलयजो भद्दश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ।

गन्धेति ॥ गन्धवान् सारः स्थिरभागोऽस्य । गन्ध एव सारोऽस्य वा ॥ (१) ॥ ॥ मन्ये जातः । सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ भद्रा श्रीरस्य । 'इस्तिजास्यन्तरे भद्रो वाच्यवच्छेष्ट्रसाधुनोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥ ॥ ॥ चन्द-थित । 'चिर आहादे' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ह्युट् (३।४।१९३) ॥ (४) ॥ ॥ "मारुयस्तु स्याच्छ्रोस्वण्डो राहिणश्च सः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ॥ चत्वारि 'चन्द-नस्य'॥

तैळपर्णिकगोशीपें हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

तेलेति ॥ तिलपणें गृक्षभेदे जाता । 'तत्र जातः' (४। ३१२५) इत्यण् । हीप (४१९१५) । खार्थं कन् (ज्ञादि ० ५। ४१५) । 'कंऽणः' (७४१९३) इति हत्यः । 'तेलपणीं मल-यजे श्रीवासे सिहकेऽिप य' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ ॥ गोः श्रीपंमिव ।—तेलपणंगोशीर्षं गिरी आकरावस्य—इति खामी ॥ (१) ॥ ॥ हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् । हरिः कपिलवर्णं चन्दनम् । 'हरिचन्दनम् । खात्रिद्शानां महीहहे । नपुंसकं नु गोशीर्षं ज्योत्क्षाकुकुमयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ ॥ चन्दनविशेषाणां' पृथक् पृथक् ॥

तिलपणीं तु पत्राङ्गं रजनं रक्तचन्दनम् । कुचन्दनं च

तिलेति ॥ तिलस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाककण-' (४१९१ ६४) इति छीष्। यद्वा तिलपर्णा नदी आकरोऽस्याः ॥ (१) ॥॥ पत्रमेवाजमस्य । पत्रेष्वज्ञति । 'अणि गतीं' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् (३१९१२४) । 'पत्राः व द्वयोर्भ्जं पद्यके रक्तवन्दने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ रज्ञयति । 'रज्ञरागे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) ण्यन्तः । युच् (उ॰ २१७८) ॥ ल्युट् (३१३१९३) वा । 'रज्ञनो रागजनने रञ्जनं रक्तवन्दनं' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ रक्तं च तद्यन्दनं च ॥ (४) ॥॥॥ निर्गन्धत्वात् कुर्तस्यतं चन्दनम् । को चन्दनम् । इत्र वा । कुर्त्सितान्यन्यवन्दनान्यस्याद्वा । 'कुत्वन्दनं च पत्राक्षे द्वमेदे रक्तवन्दने' इति विधमेदिन्यौ ॥ (५) ॥॥॥ पत्र 'रक्त-चन्दनस्य' ॥

अथ जातीकोराजातीफले समे ॥ १३२ ॥ अथेति ॥ जालाः कोशः ॥*॥ जातिरपि । 'जातिर्जातीः फलेडिप ब' इति रभसः ॥*॥ 'कोषोडिप्रकृते पेर्या पात्रे जातिकोषे' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ जात्याः फलम् ॥*॥ 'फलम्' अपि । 'फलं लामे जातिकोषे वाणांत्रे फलकेडिप च' इति रहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जातीफलस्य' 'जाईफल' इति रूयातस्य ॥

कर्पूरागरुकस्तूरीककोलेर्यक्षकर्दमः ।

केति ॥ कर्प्रादिभिः समभागैः । यक्षप्रियः कर्दमः ॥ (१) ॥ ॥ 'कप्रागुरुकस्तूरीककोलघुरुणानि च । एकीकृत-मिदं सर्वं यक्षकदंम इच्यते' इति व्याष्ठिः । 'कुद्भुमागरुकस्तूरी कर्प्रं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्द-मः' इति 'धन्वन्तरिः' ॥ ॥ एकम् 'लेपियरोषस्य' ॥

गात्रानुलेपनी वर्तिवेर्णकं स्याद्विलेपनम्॥ १३३॥

गेति ॥ गात्रमनुलिप्यते यया । 'करणा-' (३१३१९७) इति ल्युद ॥ (१) ॥ ॥ बत्यंते । 'खुतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। ज्यतः । 'अच इः' (उ॰ ४१९३९) 'चर्तिभंषजनिमाणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनी दीपदशादीपेषु योनिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ । वर्णे करोति । ज्युल् (३। १११३) ॥ (३) ॥ ॥ ॥ विलिप्यतेऽनेन । 'लिप वपदहे' (तु॰ उ॰ अ॰)। ल्युट् (३१३१९७) ॥ (४) ॥ ॥ चन्वारि 'गात्रानुलेपयोग्यस्य पिष्ट्यृष्टसुगन्धिद्वयस्य' । द्वी भिनार्थी—इत्येके । 'गात्रानुलेपनी वर्तिचिंगन्ध्यय विलेपनम् । वर्णेकं चाथ विचिद्धेत्तः स्त्रीकपायोऽङ्गरानक्ते' इति रभसात् । आद्यं द्वयमुक्तार्थमेव । वर्णकादिद्वयं पृष्टचन्दनादिलेपमात्रस्य ॥

चुर्णानि वासयोगाः स्युः

िच्यति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्णे प्रेरणे' (चु॰ प॰ से॰) । घन्न (३।३।१९) । 'चूर्णो धूर्ले क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिपु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ वासे सुगन्धिकरणे योगा उपा-याः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पटवासादिक्षोदस्य' ॥

भावितं वासितं त्रिषु।

मेति ॥ भाव्यते सम । 'भुवां उवकल्कने' (चु० ग० स्०) इति व्यन्तात् कः (३।२।१०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वास्यते सम । 'वस क्षेहनादां' (चु० उ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'वासितं भाविते कते' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ ॥ हे 'द्वव्यान्तरभावितस्य' ॥

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैयः स्यात्तद्धिवासनम् १३४

संस्केति ॥ माङ्गत्यधूपादिभिवैह्मादीनां ताम्बूलादीनां च यः संस्कारः तत् । अधिकं वास्यते । 'वास उपसे-वायाम्' चुरादिः । न्युट (३।३।१९३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गन्धपुष्पोपचारस्य'॥

माल्यं मालास्रजो मुर्धि

मेति ॥ मूर्णि जिरित । इदमतम्त्रम् । अन्यत्रापि माला भवत्येव । मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । प्यत् (३१५१९२४) । मालैव वा । चतुर्वणोदिध्यम् (वा० ५१९) १२४) । 'माल्यं कुसुमतत्स्रजोः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ ॥ घन् (३१३१९९) । मां लाति वा । कः (३१२१३) । 'माला तु पङ्गी पुष्पादिदामनि' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ स सज्यते । सजति सुखं वा । 'सुज विसर्गे' (तु० प० अ०) । 'ऋन्विग्—' (३१२१५९) इति किन् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'मृश्विधृतायाः कुसुमायलेः'॥

केशमध्ये तु गर्भकः।

केराति ॥ गर्भ इव । 'इवे-' (पा३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'केरामध्यगर्भस्य'॥

प्रभ्रष्टकं शिखालम्ब

प्रति ॥ शिखातो लम्बमानम् । प्रश्नंशितुं प्रश्तम् । 'श्रंशु अधःपतने' (दि० प० से०)। 'आदिकर्मणि कः वर्तिरे च' (३।४।৬९)। खार्चे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥ (१)॥॥। एकम् 'शिखायां लम्बमानपुष्पस्य'॥

पुरो न्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥

ियति ॥ तदेव मान्यं पुरोभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्तम् । ललाममिव । इवार्यं कन् (५।३।९६) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ललाटभूनपुरुपस्य'॥

प्रालम्बमुजुलम्बि स्यान्कण्ठात्

प्रेति ॥ माल्यमेव कण्डादूर्ध्व लम्बमानम् । प्रालम्बते । 'लबि अवसंसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अन् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥॥ ऋजु लम्बतुं श्रीलमस्य । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥॥॥ एकम् 'कण्ठे ऋजुलम्बमानपुष्पस्य'॥

वैकक्षकं तु तत्।

यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि

वैकेति ॥ विशिष्टः कक्षोऽस्माद्विकक्षमुरः । तत्र भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) ॥ (१) ॥ ॥ यद्वरित वपवीतवत्तिर्थक् क्षित्तम् । तत् ॥ ॥ एकम् 'यक्षोपवीतवत्तिर्थक्ष्ये ॥

शिखाखापीडशेखरो ॥ १३६॥

शीति ॥ शिखाक्षिप्तं माल्यम् । आपीडयति । 'पीड अवगाहने' (चु॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥॥ शिक्कृति । 'शिखि गतौ' (४वा॰ प॰ से॰) बाहुल-कादरः । आगमशास्त्रस्यानिस्यत्वात्र नुम् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'शिखास्थ्यमाल्यस्य'॥

१-विच्छिस्यावित्रीणि अङ्गरागस्य नामानि ॥

रचना स्यात्परिस्पन्दः

देति ॥ 'रच प्रतियक्षे' अदन्तश्चरादिः । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३१३११००) ॥ (१) ॥ ॥ । परिस्पन्दनम् । 'स्पदि किं-चिचलने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घन् (३१३११८) । अनिधकरणे (३१३१९९) च ॥ ॥ 'परिस्पन्दः' इति वा पाठः । 'स्पन्द् प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'ज्ञि-स्पादिरचनायाः' ॥

आभोगः परिपूर्णता ।

आभोग इति ॥ आभोजनम्। प्राग्वत् घत्र् (३।३।१८)। 'आभोगो वहणच्छत्रे पूर्णतायलयोरिप' इति विश्वमेदिन्या ॥ (१) ॥*॥ परितः पूर्यते स्म 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०)। 'गल्यर्थान' (३।४।७२) इति कः। 'रदाभ्याम्न' (८। २।४२) इति निष्ठानलम् । परिपूर्णस्य भावः । तल (५।१। १९९)॥ (२)॥ ॥ हे 'सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः'॥ उपधानं तूपवर्दः

उपेति ॥ उपधीयते शिरोऽत्र । 'हुधान्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'करणा–' (३।३।९९७) इति ल्युट् ॥ (९) ॥÷॥ उपवृक्षतेऽत्र । अनेन ना । 'वृह वृद्धों' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वृहू उद्यमने' (तु॰ प॰ से॰) वा । घल् (३।३।९९) ॥ (२) ॥∗॥ द्वे 'शिरोनिधानस्य' ॥

शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥

शयनम्

रोति ॥ शव्यतेऽत्र । 'शीड् खप्ते' (अ॰ आ॰ से॰) 'सं-श्वायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'अयष्ट् यि-' (७। ४।२२) इत्ययद् । 'राय्या स्याच्छयनीयेऽपि गुम्फनेऽपि च योपिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'कृत्यल्युटः-'(३।३। १९३) इत्यिकरणऽनीयर् ॥ (२) ॥॥॥ ल्युद् (३।३।११७) अपि । 'श्यमं सुरते निद्दाशप्ययोश्च नपुंसकम्' (इति मेदि-नी) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'त्लिकादेः'। मुक्टटल्लु—शव्या-मात्रस्य—इति व्याख्यत् ॥

मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः।

मेति ॥ मबते । 'मिष धारणोच्छ्रायपूजनेषु' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अन् (३।१।९२४)॥ (१)॥॥॥ परितोऽक्काते । 'अकि लक्षणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। धन् (३।२।९९)। 'परे-थ्य घाइयोः' (८।२।२२) इति वा लत्तम् । 'पल्यङ्को मबप-पंह्रवर्षीपर्यस्तिकासु च' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ (३)॥॥॥ सब्बादे निदास्तिः। 'खट काङ्कायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अश्पप्रिष-' (उ॰ १।१५१) इति कुन्॥ (४)॥॥॥ चलारि 'पर्यङ्कस्य'॥

गेन्युकः कन्युकः

गियिति ॥ गाते । 'गाङ् गतां' (अ॰ आ॰ अ॰) । विच् न केशम्' इति दमयन्तीक्षेषात् ॥ अमर॰ ३२

(३१२१७५) । मा मच्छितिन्दुरिव । 'इवे' (५१३१९६) इति कन् । मे गगने इन्दुरिव, इति वा ॥ (१) ॥ ॥ कन्चते । 'किंद आह्वाने रोदने च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादुः । कं सुखं ददाति, द्यते, खित, यच्छिति, वा । मितद्वादित्वाद् (बा॰ ३१२१९८०) हुः । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५१४१५) कं जिरो दुनोति, दवित, वा । 'दु दु उपतापे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'दु गता' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'दु गता' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'धीटा' इखिप भारते ॥ ॥ हे 'कन्दुकस्य' 'गेंद्' इति ख्यातस्य। — 'गालमसृरिया' इति ख्यातस्य। — 'गालमसृरिया' इति ख्यातस्य। — 'गालमसृरिया' इति ख्यातस्य । — 'गालमसृरिया' इति ख्यातस्य।

दीपः प्रदीपः

दीति ॥ बीप्यते । अनेन वा । दीपयति वा । 'दीपी दीप्ता' (दि॰ आ॰ से॰) । इगुपधत्वात् (३।१।१३४) कः घल् (३।३।१९) वा अन् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥॥॥ अन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः प्रः ॥ (२) ॥॥॥ 'दीपल्लु कोहाराः कज्जलध्वजः । दशेन्धनो गृहमणिदीपातिलक इत्य-पि । शिखातकर्दीपवृक्षो ज्योरकावृक्षोऽय लोचकः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥॥॥ दं 'दीपस्य'॥

पीठमासनम् ॥ १३८॥

पीति ॥ पठन्छत्र । 'पिठ हिंसासंक्षेत्रनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हलश्च' (२।३।१२१) इति षव् । बाहुरुकाद्दीर्घः । पीयतेऽत्र वा । 'पीइ पाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । बाहुरुका- हुरु । 'विष्टरः पीठमित्रयाम्' इति त्रिकाण्डरोषः ॥ (१) ॥॥ आस्पतेऽत्र । 'आम उपवेशने' (अ॰ आ॰ से॰) । 'करणा-' (३।३।१९७) इति ल्युद्र ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'आस- नस्य' ॥

समुद्रकः संपुरकः

सेति ॥ समुद् गच्छति । 'अन्येष्वपि' (वा॰ ३।२।४८) इति उः । स्रार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (१) ॥ ॥ संपु-व्यते । 'पुट संश्वेषणे' (तु॰ प॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।२२) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'संपुटस्य' ॥

प्रतिप्राहः पतद्रहः।

मिति ॥ प्रति गृह्णाति । 'विभाषा प्रहः' (३।१।१४३) इति णः ॥४॥ पद्गेऽच् (३।१।१३४)। 'प्रतिष्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पत्रद्वहे । थोग्येभ्यो विधिवदेये तहृहे च प्रहान्तरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ पत्ततो प्रहः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'पीकदानी' इति ख्यातायाः॥

प्रसाधनी कङ्कंतिका

प्रसिति ॥ प्रसाध्यतेऽनया । 'साध संसिद्धौ' (म्वा॰ पढ अ॰) । त्युद (३।३।१९७) । 'प्रसाधनी तु कद्मत्यां सिद्धौ,

१—कः जलस्येदं नाम ॥ २—अनिकारककारा 'कद्गतिकोपानी-न केशम्' इति दमयन्तीक्षेषात् ॥

वेशे प्रसाधनम्' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ः॥ कहते । 'किक गता' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। बाहुळकादतन् । गारादिः (४।१।४१)। खार्षे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। 'केऽणः' (७। ४।१३) इति हस्वः। यद्वा कस्य शिरसोऽङ्काः। शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४)। कहेल्वति । कुन् (उ॰ २।३२)।—क-इति । 'किक लौल्ये'—इति मुकुटः। तन्न । तस्यानिदि-रवाद् । 'कक्कृती नु प्रसाधनी' इति कीकाण्डेऽमरमाला । 'कक्कृते नु प्रसाधनम्' इति क्रीव-काण्डेऽमरमाला । 'कक्कृते नु प्रसाधनम्' इति क्रीव-काण्डेऽमरमाला । 'केक्कृते नु प्रसाधनम्' इति क्रीव-काण्डेऽमरमाला । 'केक्कृते नु प्रसाधनम्' इति क्रीव-काण्डेऽमरमाला । 'केक्कृते नु प्रसाधनम्' इति क्रीव-काण्डेऽमरमाला ।

पिष्टातः पटवासकः ॥ १३९ ॥

पीति ॥ पिष्टमति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ पटो वास्यतेऽनेन । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । घः (३।३। १९८) । सार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । पटं वासयति । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) वा । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिष्टातस्य' 'बुका' इति ख्यातस्य ॥ वर्षणे मकरावर्शी

देति ॥ दर्पयति । 'दप हर्षमोचनयोः' (दि॰ प० अ०) ण्यन्तः । नन्द्यादिः (३।१।१३४) । 'दप संवीपने' चुरा-दिर्वा । 'भादर्शो देर्पणः प्रोक्तः' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥॥॥ महते । 'मिक मण्डने' (४वा० आ० से०) 'मकुरदर्दुरी' (उ० १४०) इति साधुः ॥॥॥ मुद्यति ज्योतिः । 'मुन्त्ह मोन्चने' । अत्र पक्षे मुकुरो खुकारः । 'मकुरः स्थानमुकुरव-दर्पणे बकुलहमे । कुलालदण्डे' (इति मेदिनी) ॥॥॥—'मन्ह्रूरः'—इत्यन्ये ॥ (२) ॥॥॥ आह्वयते रूपमत्र । 'हिर्द्यू अक्षणे' (४वा० प० अ०) । 'हलध्य' (३।३।१२१) इति घत्र । 'आव्या दर्पणे टीकाप्रतिपुक्तकयोरिप' (इति मेदिनी) ॥॥॥ श्रीण 'दर्पणस्य'॥

व्यजनं तालवृन्तकम् ।

च्येति ॥ व्यजन्यनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वाव प० से०)। करणे ल्युट् (२१३१९९०)। 'वा यो' (२१४१५०) इति पक्षे वी न । 'बहुलं तिण' (वा० २१४१५४) इति वा वीभावो न ॥ (९) ॥*॥ तालस्येव वृन्तमस्य । ताले करतले घन्तमिव बन्धनमस्य । 'वृन्तं प्रसवबन्धे स्याद्धटधाराकुचाप्रयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यजनस्य' ॥

इति नृवर्गविवरणम् ॥

संततिगोंत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ । षंशोऽन्ववायः संतानः

समिति ॥ संतन्यते । 'तनु विस्तारे' (तु॰ उ॰ से॰)।

किन (३।३।९४) 'संततिः स्थात्पक्षे गोत्रं पारम्पर्ये च पुत्रपात्राणाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ श॥ गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ष्ट्रन् (उ॰ ४।१४५) । 'गोत्रा भुगव्ययोगींत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जन्यते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰)। 'जन जनने' वा (जु॰ प० से०)। ण्यन्तः । 'कर्मणि ल्युट्' (३।३।१९३)। 'जननं वंशजन्मनोः' (इति मेदिनीः) ॥ (३) ॥*॥ कूयते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा॰आ॰से॰)। बाहुलकाल्लक् । कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'इगुपध-' (३।१।९३५) इति को वा। कुं भूमिं हाति । कः (३।२।३) वा । को लीयते । 'लीड् श्डेषणे' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०९) इति डः। 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च। भवने च तनी क्रीवं कण्टकार्योषधी कुली' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥+॥ अभिजन्यते । कमेणि घन् (३।३।१९) । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'जनिवध्योश्व' (७।३।३५) इति निषेधाद्वा यः द्धिन । यहा अभितोऽभिमुखो वा जनो जनमात्र । 'भवेद-भिजनः स्यातौ जन्मभूम्यां कुल्ध्वजे । कुलेऽपि च पुमान् (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ अन्वीयते । 'इ गतौ' (भ्वा० प॰ अ॰)। 'इण् गती' (अ॰ प॰ अ॰) वा। 'एरच्' (३। ३।५६) ॥ (६) ॥ः॥ उदयते । 'वश कान्ती' (अ० प० से॰)। घत्र् (३।३।१९)। 'आच्छीनद्योः' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागात्रुम् । यदा वन्यते **। 'वन सं**भक्तां' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकाच्छः-वमित । 'भुवमिकुभ्यः' इति शक्—इति मुकुटः। तभा । उक्तसूत्रस्योज्जवलदत्तादि-ष्वद्शनात् । 'वंद्यो वेणां कुछे वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (७) ॥ ॥ अन्ववाय्यते । 'अय गतां' (भ्वा० आ० से०)। घन् (३।३।१९)॥ (८) ॥*॥ संत-न्यते । घन् (३।३।१९) । 'संतानः संतती गोत्रे स्यादपसे सुरदुमे' (इति मेदिनी) । कर्नृकरणाधिकरणेष्वपि विष्रहः संभ-वति । आदो 'तनोतः' (वा॰ ३।१।१४०) इति णः। अ-न्यत्र 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घन्।। (९) ॥*॥ नव 'वंशस्य' 🛚

वर्णाः स्युर्वाह्मणादयः ॥ १ ॥

विति ॥ वर्ण्यते । 'वर्ण प्रेरणे' (बु॰ प॰ से॰) घम् (३। ३।१९) । वर्ण्यति । अच् (३।१।१३४) वा । 'वर्णो द्विजा॰ दिशुक्कादियन्ने गुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां मेदरूपाक्ष-रिवलेपने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'ब्राह्मणादि-वर्णवनुष्टयवाचकस्य' वर्णो इत्येकम् ॥

विप्रसन्त्रियविद्शुद्राश्चातुर्षर्ण्यमिति स्मृतम्।

वीति ॥ विप्रश्न क्षत्रियश्च विट्च शृद्धः । चलार एव वर्णाः 'चतुर्वेणांदीनाम्' (वा॰ ५।९।९२४) इति खार्थे घ्यम् ॥

१-- 'कि तहर्पणमस्ति यत्र सक्तलम्' इति धर्मसेनः । अतः छीव-मपि-- इति मुकुटः ॥

राजवीजी राजवंदयः

रेति ॥ राज्ञो वीजयितुं शीलमस्य । 'वीज व्यजने' अद-न्तः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्वा राज्ञो वीजम् । राजवीजमस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५) ॥ (१) ॥*॥ वंशे भवः । दिगादियत् (४।३।५३) । राह्नो वंश्यः । राजवंशे साधः । 'तत्र साधः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (२) ॥४॥ द्वे

'राजवंशोत्पन्नस्य'॥

बीज्यस्तु कुलसंभवः॥२॥ बीति ॥ बीज्यते । 'अचो यत्' (३।१।९७) यद्वा वीज-मस्यास्ति। 'अन्यत्रापि दङ्यते' (वा० ५।२।१२०) इति यप् । 'वीजे भवः' । साधुः, वा ॥ (९) ॥≭॥ कुले संभवति । अष्ट् (३।१।१३४)। कुळे संभवोऽस्य वा। यद्दा संभवत्य-स्मात् । 'ऋदोरप' (३।३।५७) कुलस्य संभवः ॥ (३) ॥०॥ हे 'कुलमात्रोत्पन्नस्य'॥

महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः।

मेति ॥ महत्र तत् कुलं च । महाकुलस्यापत्यम् । 'महा-कुलादङखर्जा' (४।१।१४१) ॥ः॥ महत् कुलमस्य, इति वि-महे तु (महाकुलः) हस्र।दिर्षि ॥ (१) ॥*॥ कुलस्याप-लम् । 'कुलात्लाः' (४।१।७३९) ॥ ॥ 'अपूर्वपदादन्यतरस्यां यहुक्कों' (४१९१९४०) ॥ '**कोलेयकः** सारमेये कुलीने' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कुल्यं स्थान्कीकसेऽप्यष्टद्रोणीसूर्यामि-षेषु च । कुल्या पयःप्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकांपर्या । कुली-द्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्' (इति मेदिनां) ॥ (२) ॥ अर्थते । 'ऋ गतीं' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'ऋहलांण्यत्' (३।१।१२४)॥ (३) ॥ ॥ सभायां साधुः। 'सभाया यः' (४।४।१०५) ॥ (४) ॥*॥ संथासों जनथ । 'सज्जनं उ भवेरह्रीबमुपरक्षणघट्टभोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्थात् कल्प-नायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ साधोति ध-र्भम् । 'साध संसिद्धां' (स्वा॰ प॰ अ॰)। 'कृवापा-' (उ॰ १।१) इःग्रुण् । 'साधुर्वाधुंषिके चारो सजने चानिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥#॥ षट् 'कुलीनस्य' ॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो मिसुधनुष्टये ॥ ३॥ आश्रमोऽस्त्री

केति ॥ ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं वतमप्युपनाराद्वद्वा । ब्रह्म चरितुं शीलमस्य । 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३ २।७८) इति वा णिनिः । यद्दा ब्रह्म तपो ज्ञानं वा चरत्यर्जय-ल्यवर्यम् । 'आवर्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ गृहा दाराः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ वनमेव प्रस्थो, वनस्य वा प्रस्थः प्रदेशः। वनप्रस्थे भवः। 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् ॥ (१) ॥॥॥ भिक्षणश्रीलः । 'भिक्ष याच्जायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सनाशंसभिक्ष त्तः' (३।२।१६८) ॥ (१) ॥*॥ चलारोऽनयवा यस्य । 'सं-ख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) ॥ चतुरवयवसमुदाये

॥ ॥ आश्राम्यन्स्यत्र । अनेन वा । 'श्रमु तपत्ति' (दि॰ ५० से॰)। घन (३।३।९९)। 'नोदात्तीपदेशस-' (७।३।३४) इति वृद्धिर्न । यद्वा आसमन्ताच्छ्रमोऽत्र । स्वधर्मसाधनहे-वात् । 'आश्वमो बहाचर्यादा बानप्रस्थे वने मठे । अखियाम्' (इति नेदिनी)॥ (१) ॥ ॥ एकैकम् 'ब्रह्मचार्यादीनाम्'॥

द्विजात्ययज्ञन्मभृदेववाडवाः।

विप्रश्च ब्राह्मणः

द्वीति ॥ द्वे जाती जन्मनी यस्य । 'मातुरपेऽधि(नि)ज-ननं द्वितीयं भौज्ञिवन्धनात्' (मनुः २।१६९)। 'द्विजाति-विंत्राण्डजयोध पुंलिकः' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ ॥ अप आदी जन्मास्य । अप्रान्मुखाद्वा जन्मास्य । 'अप्रजन्मा द्विजश्रेष्ठे आतरि ब्रह्मणि स्मृतः' इति विश्वः॥(२)॥*॥ भवो भवि वा देव इव ॥ (३) ॥ ॥ 'बडवा कुम्भदासभा ह्यीविशेषो डिजन्मनाम्' इति रभसः ॥ '(वडवाऽश्वादुम्भ-दास्योः स्त्रीविशेषे द्विजिस्त्रयाम्' इति विश्वः) वडवायां जा-तः । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । वाडव इव वा । वाड-नम्। 'वाडु आहान्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) घष् (३।३। १८)। वालनम्। 'वल निह्मणे' वुरादिवा । घन् (३।३। १८) डलयोरेकलम् । वाडोऽस्यास्ति । 'अन्यत्रापि (न्येभ्यो-ऽपि) हर्यते' (वा॰ ५।२।१०९) इति वः । वाडं वाति । कः (३।२।३) वा। 'वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौषे नपुंसकम्। पाताले न श्चियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले' इति मेदिनी ॥ (४) ।।।।। विप्राति । 'प्रा पूर्ती' (अ० प० अ०)। 'आत-क्षोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । उप्यतेऽत्रवा। 'ऋजे-न्द्र-' (उ॰ २।१८) इति साधुः । विपाति । विपति । 'बिप क्षेपे' () वा ॥ (५) ॥ ॥ अद्याणोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इखण् 'अन्' (६।४।१६७) इति टिलोपो न। ह्रद्धार्थीते । 'तद्धीते तद्देद' (४।२।५९) इत्यण् वा । मह्म जानाति । 'रोषे' (४।२।९२) इखण्वा ॥ (६) ॥॥। 'वक्क-जस्त्वनमो वित्रो वर्णज्येष्ठः कचो(वे)द्विजः। मैत्रः पुनरुक्तजन्मा स्थात्' इति त्रिकाण्डशेषः । 'सूत्रकण्ठः पुमान् विप्रे खन्नरीटकपोतयोः' (इति मेदिनी)॥*॥ पद 'ब्राह्मणस्य' ॥

असौ षट्कर्मा यागादिमिर्युतः॥ ४॥ असाविति ॥ असा विप्रः । षट् कर्माण्यस्य । 'इज्याध्य-यनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिप्रदक्ष तैर्युक्तः पर्कर्मा) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'पटकर्मणो विष्र उच्यते' (विप्रस्य'॥

विद्वान्विपश्चिद्दोपशः सन्सुधीः कोविदो बुधः। भीरो मनीवी इः प्रश्नः संख्यावान्पण्डितः कविः ५ धीमान्स्रिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विवक्षणः। दूरदर्शी दीर्घदर्शी

बीति ॥ वेति । 'विद् ज्ञाने' (अ॰ प॰ से॰)। 'लटः

शतृ' (३।२।१२४) । 'बिदेः शतुर्वमुः' (७।१।३६) वा। 'विद्वाञ् इ।निनि धीरे च विद्वानध्यात्मवेदके' इति घरणिः। 'विद्वानात्मविदि प्राह्मे पण्डिते चामिधेयवत्' इति विश्वः ॥ (१) ॥ 🕬 प्रकृष्टं निधिनोति, चेतति, चिन्तयति, वा । प्रषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥२॥ दोषं जानाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।१) इति कः ॥ (३) ॥*॥ अस्ति । शता (३।२।९२४) । 'श्रसोरह्रोपः' (६।४।९९९) । 'सन्सार्था चीरगस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्व्युभयोः क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥<।। सु सुष्टु ध्यायति । 'ध्ये चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०)। 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा॰ ३।२।१८०) इति किप् संप्रसारणं च ॥ (५) ॥॥॥ कीति धर्मादि । 'कुशब्दे' (अ० प० से०)। कवते वा। 'कुছ शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)। विच् (३।२।७५)। गुणः (७।३।८४)। कोर्वेदस्य विदः। बेत्ति । 'इगुपध-' (३।१। १३५) इति कः । यद्वा किय वेदे विदा यस्य । 'चिदा ज्ञाने च निर्दिष्टा मनीषायां च योषिति' (इति मेदिनी)॥ (६) ॥ ॥ बुध्यते । 'बुध ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'बुधः साम्ये च पाण्डते' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥७॥ धियं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०)। 'भातोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । धियमीरयति । 'ईर गर्ना' (अ० आ० से०)। अण् (३।२।१) वा 'धीरो वर्यान्वतं र्स्वरे बुधे क्रीबंतु कुद्भमे । स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम्'॥ (८) ॥*॥ मनीषास्यास्ति । त्रीह्यादिखात् (५।२।११६) इनिः ॥ (९) ॥ जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'क्षो बह्मब्रुधविद्वत्सु' (इति मेदिनी)॥ (१०) ॥४॥ एवं प्रज्ञः । 'प्रज्ञस्तु पण्डिते वाध्यलिको बुर्द्धा तु योपिति' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'प्राज्ञः' इति पाठे तु प्रज्ञास्यास्ति । 'प्रज्ञा-ध्रद्धा-' (पारा९०९) इति णः ॥ (१९) ॥:॥ संख्या विचारणाह्त्यस्य । मतुष् (५।२।९४) ॥ (१२) ॥३॥ पण्ड्य-तेऽनया । 'पडि गर्तां' (भ्वा० आ० से०) 'गुरोध' (३।३। १०३) इसः। 'पण्डः पण्डे धियि स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) । पण्डा जातास्य । तारकादिलात् (५।२।३६) इतच्। यद्वा पण्डते स्म । 'गत्यर्था–' (२।४।७४) इति कः। इट् (७।२।३५) ॥ (१३) ॥ः॥ कवते, कोति, वा । 'कुङ् शब्दे' (ম্বা৹ আ০ अ০)। 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) वा। 'अच इः'(उ० ४।१३९)।—'कबृ वर्णे'—इति मुक्टश्विन्सः । तस्या-ष्ट्यान्तलात् । कविशब्दस्य दन्तोष्ट्यान्तेषु पाठात् । 'कविर्वा-ल्मीकिकाव्ययोः । सूरो काव्यकरे पुंसि स्यात्खर्लाने तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥ ॥ धीरस्यास्ति । मतुप् (५।२। ११५)। 'धीमान् पण्डिते च वृहस्पतां' (इति मेदिनी) ॥ (१५) ॥ । । सूते, स्यते, बा। 'पूङ् प्रसवे' (अ० ।।० से॰)। 'बूङ् प्राणिगर्भविमीचने' (दि० आ० से०)वा। 'सूड: कि:' (उ० ४।६४)। एतेन-- युवति-- इति विगृह्धन् ।

खागी प्रत्युक्तः । उक्तनिर्देशासंभवात् ।—सुनोति । 'सुनो दीर्घश्व' इति रिदीर्घो -- इति वदनमुकुटोऽपि । उज्ज्वलदत्ता-दिष्वस्यादर्शनात् ॥*॥ केचित्तु 'सूरोऽर्कहलयोः पुंसि'। सुरः सृर्थोऽस्त्युपास्यतयास्य । अत इनौ (**सूरी**) नान्तम्— इत्याहुः। 'दूरहक् कोविदः सूरी' इति रभसः॥ (१६) ॥ शा प्रशस्तं कृतं कर्मास्य । इनिः (५।२।११५) । कृतम-नेन । 'इष्टादिभ्यश्व' (५।२।८८) इतीनिर्वा । '**कृती स्या**त्प-ण्डिते योग्ये' इति हैमः ॥ (१७) ॥ ।। कर्षति । 'कृष चिलेखने' (भ्वा० प० अ०) । किच् (३।३।१७४) । बाहुलका-त्तिर्वा । संज्ञापूर्वकलाज गुणः । 'कृष्टिः स्यादाकषे स्त्री बुधे पुमान्' (इति मेदिनी) । रन्तिदेवोऽपि—'आकर्षणे स्त्रियां कृष्टिर्भवेत्रा तु विपश्चिति' इति ॥ (१८) ॥*॥ लब्धो वर्णः स्तुतिर्थेन ॥ (१९) ॥ 🛊 । विचष्टे । 'चिक्षिड् व्यक्तायां वाचि' (अ॰ आ॰ से॰)। 'अनुदात्तेतथ हलादेः' (३।२।१४९) इति युच्। 'असनयोः' (वा० २।४।५४) 'बहुलं तणि' (बा॰ २।४।५४) इति वा ख्याञ् न ॥ (२०) ॥*॥ द्रान् द्राद्वा पश्यति 'हितार् प्रेक्षणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। ब्रह्मादिणिनिः (३।१।१३४) । 'सुपि०' (३।२।७८) इति वा॥ (२१)॥ ॥ एवं वीर्घदर्शा॥ (२२)॥ ॥ द्वाविंशतिः 'पण्डितस्य' ॥

श्रोत्रियच्छान्दसी समी ॥ ६॥

श्रोत्रीति ॥ छन्दोऽऽधीते । 'श्रोत्रियंदछन्दोऽधीते' (५। २।८४) इति वा श्रोत्रियविषास्यते ॥ (१) ॥ ॥ पक्षे 'तद-धीते तद्वेद' (४।२।५९) इसण् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'संपूर्ण-शास्त्राध्यायिनः' ॥

उपाध्यायोऽध्यापकः

उपेति ॥ उपेत्याधीयतेऽस्मात् । 'इङश्व' (३।३।२१) इति घब् ॥ (१) ॥४॥ अध्यापयति । ण्युल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥४॥ 'एकदेशं तु वेदस्य वेदाक्षान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते' (मनुः २।१४१) ॥४॥ द्वं 'उपाध्यायस्य'॥

, अथ स निषेकादिकृहुरुः।

अधिति ॥ सोऽध्यापकः । निषेको गर्भाधानमादियंस्य सीमन्तोन्नयनादेस्तस्य कर्ता । गृणाति धर्मादे । गिरस्यज्ञानं वा । 'गृ शब्दे' (अया॰ प॰ से॰) । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰) वा । 'कृयोहच' (उ॰ ११२४) इत्युः । 'गुरुक्षि-लिक्ज्यां महति दुंजरालघुनोरिष । पुमात्रिषेकादिकरे पित्रादी सुरमित्र्वणि' (इति मेदिनी)। मनुश्च (२।१४२) 'निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयित चानेन स वित्रो गुरुहच्यते' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'संस्कारादि-कर्तुग्रेरोः'॥

१—मेदिन्या 'सीर' शब्दघटितत्वेनास्य प्रमादकृतत्वम् ॥ तसात् 'स्तश्चारभटे सूर्वे' इति विकस्योपन्यासः कर्त्र योग्यः ॥

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः

मेति ॥ मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यानं करोति किप् (३।२। ७६) तुक् । (६।९।७९) ॥ (१) ॥॥॥ आचर्यते । 'चर गतीं' (४ना० प० से०)। ण्यत् (३।९।९२४)। मनुः— 'उपनीय तु यः बिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः। साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' (२।९४०)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'मन्त्र-स्याख्याकर्तुः'॥

आदेषा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥

यष्टा च यजमानश्च

येति ॥ आदिशत्यृत्विजो यागे स्वेष्टसंपादनाय प्रेरयति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० प० अ०)। तृच् (३११११३३) । । । 'जादिष्टी' इति पाठे आदिष्टमनेन । 'इष्टादिभ्यश्व' (पारा८८) इतीनिः । 'क्तस्येन्वषयस्य कर्मणि' (वा० राश ३६) इति सप्तमी ॥॥॥ वतं भोजनादिनियमोऽस्यास्ति । 'अतः-' (पारा११५) इतीनिः । यद्वा वतयति । 'वता-द्वोजनतिश्वन्योः' () इति णिच् । 'वते' (३१२१८०) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥॥ यजते तृच् (३११। १३३) ॥ (२) ॥॥॥ 'पृद्यजोः शानन्' (३१२।१२८) । शानन् (३१२।१२४) वा ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'यजमानस्य'॥

स सोमवति दीक्षितः।

स इति ॥ स वर्ती सोमपानवित यागे आदेष्टा सन् ॥॥॥ दीक्षते स्म । 'दीक्ष मी॰क्केज्योपनयनादाँ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गलर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । यद्वा दीक्षा जातास्य । तारकादीतच् (५।२।३६) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'सोमयाजिनः'॥

इज्याशीलो यायजुकः

ईति ॥ इज्या शीलमस्य । इज्यां शीलति । 'शील स-माधी' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'शीलिकामि–' (वा॰ ३।२।१) इति णः ॥ (१) ॥∗॥ पुनः पुनः भृशं वा यजते । '–िकया-समिसहारे–' (३।१।२२) इति यङ् । 'यजजपदशां यढः' (३।२।१६६) इत्यूकः ॥ (२) ॥∗॥ द्वे 'यजनशीलस्य'॥

यज्वा तु विधिनेष्टवान्॥८॥

येति ॥ यजते स्म । 'सुयजोर्ट्वनिष्' (३।२।९०३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विधिवद्धोतुः' ॥

स गीर्पतीष्ट्या स्थपतिः

स इति ॥ स यज्वा वृहस्पतिसवनामकयागेनेष्टवान् सन् । स्थानम् स्थः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात् कः । घन्नर्थे (वा॰ ३।३।५८) वा । स्थः पतिः 'स्थपतिः कश्चिकन्यपि । जीविष्टियाजके विल्पिमेदे ना सत्तमे त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥४॥ एकम् 'कृहस्पति-यागकर्तुः' ॥

सोमपीती तु सोमपः।

सविति ॥ सोमस्य पीतम् । सोमपीतमस्यास्ति । इनिः (५१२११७५) ।—'इष्टादिध्यश्व' (५१२१८८) इतीनिः—इति मुकुटः ॥॥ स्वामी तु—पानं पीथम् । 'पाहृतुदिवचि—' (उ॰ २१७) इति थक् । 'ग्रुमास्था—' (११४१६६) इतीलम् । 'सोमपीयः'-इत्याह ॥ (१) ॥॥॥ सोमं पिवति । 'आतो॰ ऽनुप—' (३१२१३) इति कः ॥॥॥ ('सोमपाः' इति) दीर्घणाठे तु किप् (३१२१७६) ॥ (२) ॥॥॥ सर्वदायम् । दीक्षिन्तस्तु तत्कालम् ॥॥॥ दे 'सोमयाजिनः'॥

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः॥९॥

सेति ॥ सर्वस्वं दक्षिणा यत्र विश्वजिदादी स येनेष्टः कृतः । सर्व वेदयति । विद्रु लामे' (तु॰ उ॰ अ॰)। ण्यन्तः । सर्व विन्दति वा । असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥ (९) ॥*॥ एकम् 'विश्वजिद्ादियशस्य'॥

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती

अन्विति ॥ अन्ववोचत् । 'उपेयिवान्-' (३।२।१०९) इति साधुः । 'अनूचानो विनीते स्यास्ताङ्गवेदविचक्षणे' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥ शिक्षायङ्गपद्कोपेते । प्रोच्यते । ल्युट् (३।२।११३) । प्रवचनो वेदस्तत्र । अधीतमनेन । 'इष्टादिभ्यक्ष' (५।२।८८) इतीनिः । 'कस्येन्विषयस्य-' (वा॰ २।३।३६) इति सप्तमी ॥॥॥ एकम् 'साङ्गवेदाध्येतुः'॥ गुरोस्त् यः।

लब्धानुद्यः समावृत्तः

ग्विति ॥ गुरोः सकाशाहृहधा प्राप्तानुज्ञा आङ्गा येन । समावर्तते स्म । 'गत्यर्था–' (३।४।०४) इति काः ॥ (१) ॥∗॥ 'गुरुकुलुवासाश्चित्रस्य' एकम् ॥

सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥१०॥

स्विति ॥ सुतवान् 'षुन् अभिषवे'(स्ता॰ उ॰ अ॰)। 'सुयजोङ्ग्रेनिप' (३१२।९०३) । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥ ॥। अभिषवेऽवस्थकाने ॥ ॥। एकम् 'कातकस्य' ॥

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये

छेति ॥ गुरुदोषाच्छादनं छत्रम् । तच्छीलमस्य । 'छत्रा-दिस्यो णः' (४।४।६२) ॥ (१) ॥ ॥ भन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य । 'सुपि--' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवासवा-सि--' (६।३।१८) इत्यलुक् । 'अन्तेवासी भवेच्छिष्ये चण्डाले प्रान्तगेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ शिष्यते । 'शासु अनुशिष्टा' (अ० प० से०) । 'एतिस्तुशास्-' (३।१। १०९) इति क्यप । 'शास इदङ्हलोः' (६।४।३४) 'शासिब-सि-' (८।३।६०) इति षः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'शिष्यस्य'॥

शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।

शायिति ॥ शिक्षामधीयते । 'तदधीते-' (४।२।५९)

इत्यण् । शिक्षाया इमे । तत्र भवा वा । यद्वा शिक्षां ल-भनते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ प्रथम-कल्पः श्राद्यारम्भः प्रयोजनं येषां ते । 'प्रयोजनम्' (५।१। १०९) इति ठक् । यद्वा प्रथमकल्पमधीयते । 'विद्यालक्षण-कल्पान्ताच' (वा० ४।२।६०) इति ठक्। 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये' (इति मेदिनी) ॥ (२)॥*॥ हे 'प्रथमार-ध्यविद्यानाम्'॥

एकब्रह्मवताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः ॥ ११ ॥

एकेति ॥ ब्रह्म वेदस्तदथ्ययनवतमप्युपचाराहत्म । एक-स्मिन् ब्रह्मणि वताचरणं येषां ते । मिथः परस्परम् ॥॥॥ समानं ब्रह्म चरन्ति । 'ब्रते' (३।२।८०) इति णिनिः 'चरणे ब्रह्मचारिणि' (६।३।८६) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'समानशाखाध्येतृणाम्'॥

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवः

सेति ॥ समाने तीर्थे वसन्ति । 'समानतीर्थे वासी' (४।४।१००) इति यत् । 'तीर्थे ये' (६।३।८०) इति समानस्य सः॥ (१) ॥*॥ हे 'सहा-ध्यायिनाम्'॥

चितवानश्चिमश्चित्।

चीति ॥ अप्रिमचैषीत् । 'विञ् चयने' (खा॰ उ० अ॰) 'अमी चेः' (३।२।९१) इति किष् । तुक् (६।९। ७९)॥ (९)॥») एकम् 'अरुयुपासकस्य'॥

पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिहामितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

पेति ॥ परम्परया आगतः । 'तत आगतः' (४।२१७४) इसण् । चतुर्वणीदिलात् (५।१।१२४) ध्यस् । पारम्पर्यथासानुपदेशश्व । तस्मिन् ॥॥। 'अनन्तावसथेति ह–' (५।४।
२३) इति ज्यः ॥ (१) ॥॥॥ इत्येवं ह किल ॥ (५) ॥॥॥
यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'पूर्वं च पूर्वतराश्व' इति द्वन्द्वे 'परोवरपरम्परपुत्रपीत्रमनुभवति' (५।२।१०) इति निर्देशात् परम्परादेशे टापि परम्परा । तदुक्तम् 'विनापि प्रस्थं परम्पराश्वन्द्वे ह्यते' () तिबन्त्यम् । संनियोगशिष्टन्यान्यन्यस्य लब्युत्पन्नलात् । तदुक्तम्—'अस्ति हि परम्पराशद्वोऽन्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्' इति । यहा परं पिपर्ति । प्याधन् (३।१।१३४) । स्वपनाजारभरावत् । प्रवोदरादिः (६।३।
१०९) ॥॥॥ हे 'परंपरोपदेशस्य'॥

उपना ज्ञानमाधं स्थात्

उपेति ॥ उपज्ञानम् । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इसक् ॥ (१) ॥*॥ ययोपदेशं विना श्लोकनिर्माणे वाल्मी-केज्ञीनम् ॥*॥ एकम् 'आद्यक्षानस्य'॥

बाखारम्भ उपकमः।

क्रिति ॥ उप प्रथमं कमणम् । 'क्रमु पाद्विक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । भावे घम् (३।३।१८) । 'नोदालोपदेश-' (७३।३४) इति न वृद्धिः । 'उपक्रमस्तूपधायां ज्ञात्वारम्भे च विकमे । चिकित्सायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ यथा माने नन्दस्य प्रथमारम्भ उपक्रमः सः । एकं 'ज्ञात्वा प्रथमारम्भस्य'॥

यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः कतुः ॥ १३ ॥

येति ॥ इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । 'यज देवपू-पूजादा" (भ्वा० उ० अ०)। 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नइ । 'यद्भ: स्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ स्यते सोमोऽत्र । 'षुत्र अभिषवे' (स्त्रा० उ॰ अ॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यद्वा स्यतेऽत्र । अनेन वा । 'पू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰) । अप् (३।३।५७) । घः (३।३।१९८) वा । 'सचो यहे च संघाने' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ न ध्वरति । 'ध्यु कौटिल्ये' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। अच् (३।१।१३४) । अध्वानं राति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति को वा । 'अध्वरः सावधाने स्याद्वसुभेदे कता पुनान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ।।। इज्यते । अनेन वा। अत्र वा। यजेर्घन् (३।३।१९) ॥ (४) ॥ सप्तमि-इछन्दोभिरधिजिह्वाभिर्वा तन्यते । यद्वा तानि सप्त तन्यन्तेऽत्र 'सितनिगमि-' (उ॰ १।६९) इति तुन् ॥ (५) ॥*॥ मखन्ति देवा अत्र । अनेन वा । 'मख गतौ' (भ्वा॰ प॰ मे॰) 'हलध' (३।३।१२१) इति घत्र । संज्ञापूर्वकलान वृद्धिः । यद्वा 'कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते') इति घन्विषयेऽपि 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (६) ॥ ॥ करोति । क्रियते वा । 'क्रुजः कतुः')। 'ऋतुर्यहे मुना पुंसि (इति मेदिनी)॥ (७) ॥ शासप्त 'यज्ञस्य'॥

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः। एते पन्त महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः॥ १४॥

पेति ॥ पटनम् । पाठनम् वा । भावे घत्र् (३।३।१८) 'पाठत्र पटने ख्यातो विद्धपण्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ इननम् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) । 'अर्तिस्तुसुहुस्-' (उणा० १।१४०) इति मन् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ अतियीनामटष्टपूर्वाणां गृहमागतानाम् । सपर्यणम् । 'सपर् पूजायाम्' । 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' (३।१।२०)। 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०३) । सपर्या पूजा ॥ (१) ॥ श॥ तृष्यति । 'तृप् प्राणने' (दि० प० अ०)। भावे त्युट् (३।३।१९५)॥ (१)॥ ॥ वठनम् । 'वळ दाने' (संवरणं) (भ्वा० आ० से०)।

१-- 'तृप्यति' इति तु प्रमादलिखितम् ॥

इन् (उ॰ ४।१९८) । 'बलिर्दैलोपहार्योः । करे चामरदण्डे च गृहद्दाहरारांशयोः । त्वक्षंकीचे गन्धके च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ महान्तव्य ते यक्षाव्य । ब्रह्मयज्ञ आदिर्येषां तानि ब्रह्मयज्ञादीनि नामानि येषां ते ॥*॥ मनुः—'अध्यापनं ब्रह्मयक्षः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिमौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्' (३।७०) इति 'पाठादीनाम्' एकैकम् ॥

समज्या परिषद्रोष्टी सभासमितिसंसदः। आस्थानी क्वीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥१५॥

सेति ॥ समजन्त्यस्थाम् । 'अज गती' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'क्यपि च' (वा० २।४।५६) इति वीभावो न ॥ (१) ॥*॥ परितः सीदन्लस्याम् 'बहु विशरणादौ' (भ्वा॰, तु॰ प॰ अ॰) । संपदादि किप् (वा॰ ३।३।१०८)। 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति वलम् ॥ ॥ 'बाहुलकात्परेरन्त्यलोपे पर्णद' च ॥ (२) ॥ ॥ गावोऽनेका वाचस्तिष्टन्त्यस्याम् । घञथे कः (वा० ३।३।९०८) । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति वत्वम् । गौरा-दिबीष् (४।९।४९) । 'गोष्टी सभासंलापयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ।।। सह भान्यस्याम् । 'भा दीप्तां' (अ० प॰ अ॰)। भिदाद्यङ् (३।३।९०६)। 'समाना भान्त्यस्याम्' इति वा। 'समानस्य' (६।३।८४) इति योगविभागात् 'सभा'-(२।४।२३) इति निर्देशाद्वा समानस्य राः। 'सभा सामा-जिके गोष्ट्यां चूतमन्दिरयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ।।। समयन्त्रस्थाम् । 'इ गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । किन् (३।३।९४)। सह विद्यमाना मिलिर्तेर्वा मितिः प्रमाऽस्याम्, इति वा । 'समितिः संपराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ संसीदन्त्यस्याम् । किप् (वा • ३।३।९०८) ॥ (६) ॥*॥ आतिष्टन्त्रस्याम् । अधिकरणे ल्युट् (२।२।९९७) ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ सीदन्त्यस्याम् । असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥ (९) ॥*॥ नव 'सभायाः' ॥

प्राग्वंशः प्राग्हविर्गेहात्

मेति ॥ प्रावित । 'अबु गतिपूजनयोः' (म्बा॰ प॰ से॰)। 'ऋस्विग्-' (३।३।५९) इति किन्। प्राड् वंशो गोत्रं स्थूणा वात्र ॥ (१) ॥ ॥। हविःशालायाः पूर्वभागे यजमानादीनां स्थित्यर्थे गेहे प्राग्वंशशब्दो वर्तते ॥ ॥। एकम् 'प्राग्वं-शस्य'॥

सदस्या विधिदर्शिनः।

सेति ॥ सदिस साधवः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विधि द्रष्टुं शीलं येषां ते । 'सुपि-' (३।२। ७८) इति इशेणिनिः । न्यूनाधिकविचारका ऋत्विग्विशेषाः ॥*॥ एकम् 'सवस्यस्य' ॥

समासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते १६ सेति ॥ सभायां सीदन्ति । 'सत्सृद्विष-' (३।२।६१) इति किष् ॥ (१) ॥*॥ सभां स्तृणनित । 'स्तृष् आच्छादने' (श्या॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ स-भायां साधवः । 'सभाया यः' (४।४।९०५) ॥ (३) ॥*॥ समाजं समवयन्ति । 'समवायान्समवंति' (४।४।४३) इति ठक् । समाजं रक्षन्ति वा । 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्यथेष्' ॥

अध्वर्युद्रात्तहोतारो यजुःसामर्थिदः ऋमात्।

अध्वेति ॥ अध्वरमिच्छति । 'सुपः-' (३।९।८) इति क्यच । 'कव्यध्वरष्टतनस्य-' (०।४।३९) इति लोपः । 'क्याच्छन्दसि' (३।२।९७०) इत्युः । यद्वा न ध्वरति । 'स्तृ की॰ टिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।९८०) दुः ।—अप्रुष्टित्व्यं (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।९८०) दुः ।—अप्रुष्टित्व्यं । स्थाभावात् ॥ (१) ॥*॥ उद् गायति साम । 'गे बाब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'तृन्तृचौ बंसिक्ष्टादिभ्यः संक्षायां चानिटां' (उ० २।९४) ॥ (१) ॥*॥ जुहोति । 'चप्तेष्ट्यपृहोतृपोत्न' (उ० २।९४) इति साधुः ॥ (१) ॥॥ यज्ञश्व सामानि च ऋच्य । 'चार्ये द्वन्दः' (२।२। २९) । समासान्तविधेरनित्यतात् 'ऋक्प्र्-' (५।४।७४) इत्यकारो न । यजुः सामचों विदन्ति । 'सत्स्द्विष्-' (३।२। ६१) इति किप् । यजुर्विद्ध्वर्युः । सामविदुद्राता । ऋग्विद् होता । 'ऋत्विविद्राता्षाणां' कमादेककम् ॥

आय्रीधाद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥१७॥

आग्नीति ॥ अमीनन्धे । 'नि इन्धी वीतां' (६० आ॰ से॰) । किए (३।२।०६) । नलोपः (६।४।२४) । अमीह-त्वक् । अमीधः स्थानम् । 'अमीधः न्तरणे रण् मं च' (वा॰ ४।३।१२०) । आमीधं स्थानम् । 'तात्रस्थात्सोऽपि । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । नलोपः (६।४।२४) । अमीधः—इति मुकुटः । तक्ष । स्फाष्ट्यादिष्विन्धेरपाठात् । अस्मदुक्तप्रक्तियायाः सत्त्वाच । आमीध्र आयो येषां ब्रह्मोद्वानहोत्रस्वर्युन्नाह्मणाच्छंसिअच्छावाकनेष्ट्राचीनां षोडसानाम् ॥ (१) ॥॥॥ धनेहेतुभिः वरणं करेणवा नियन्ते । 'यह संभक्ता' (म्या॰ आ॰ से॰) । ण्यत् (३।९।१२४) । क्यप् (३।९।१०९) तु युष्ण एव ॥॥॥ कृतो यजति । 'ऋत्वग्-' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (२) ॥॥॥ यजन्ति । ण्युल (३।९।१३३) । 'या-जकस्तु गजे राह्मो याह्मिकेऽपि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि ।—'वृताः कुवैन्ति ये यज्ञमृत्वजो याजकाश्च ते' इति काखः—इति मते हे 'ऋत्वजाम्'॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः

वेदिरिति ॥ विद्यते शोधनेन ज्ञायते, विचायते, प्राप्यते, वा । 'तृ पिपिरुहिशते-' (उ॰ ४।१९९) इतीन् । यद्वा वेदः यति, वेद्यते वा । 'विद निवासादी' जुरादिः । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) । 'वेदिः स्थारपण्डते पुनान् । स्त्रियामङ्गलि- मदायां स्यात् परिष्कृतभूतले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ परितः कृता संस्कृता। 'संपरिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति सुर्। 'परिनिवि-' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ ॥ एकम् 'यभवेद्याः' ॥

समे स्थण्डिलचत्वरे ।

सेति ॥ स्थलन्यस्मिन् । 'एल स्थाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'मिथिलादयश्च' (उ॰ १।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥×॥ च-तन्त्यस्मिन् । 'चते याचने' (भ्वा ॰ उ॰ से ॰) 'कृबृशृवृश्चति-भ्यः खरच्' (उ॰ २।१२१) 'चत्यरं स्थण्डिलेऽङ्गणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यागार्थ संस्कृतभूमेः'॥—य-ज्ञार्थं परिष्कृताया अनिन्नोन्नताया यज्ञभूमेः—इति मुकुटः ॥ चषालो युपकटकः

चेति ॥ चषति । चष्यते वा । 'चष अक्षणे' (भ्या॰ ड॰ से॰)। 'सानसिवर्णसि–' (उ॰ ४।९०७) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ यूपस्यात्रे कृतः कटकाकारः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'यूपकट-कस्य'॥

कुम्बा सुगहना वृतिः॥ १८॥

किति ॥ कुम्ब्यते अनया, वा । 'कुबि आच्छादने' (भ्वा॰, चु॰ प॰ से॰)। 'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।१०७) इत्यङ्॥ (१)॥ ॥ सुगहना निविडा वृतिवेंष्टनम्। एकम् 'निबिडवेप्रनस्य'॥

यूपात्रं तर्म

विवति ॥ यूपसाप्रम् ॥ (१) ॥ ।। तरति, मनिन् (३। રાહ્ય) ॥ (૨) ॥∗॥ દ્વે **'यूपा**ग्रे' **॥**

निर्मन्ध्यदारुणि त्वरणिईयोः।

नीति ॥ निर्मध्यते । 'मन्थ विलोडने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्यत् (३।१।१२४) निर्मेन्थ्यं च तहारु च ॥ ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अर्तिसृध्धमि-' (उ॰ २१९०२) इलनिः । 'अर्णिवेहिमन्थे ना द्वयोर्निर्म-न्थ्यदारुणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अर्णेः' ॥

दक्षिणामिर्गार्हपत्याहवनीयी त्रयोऽग्नयः ॥ १९ ॥

देति ॥ दक्षिणोऽमिः । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (२।१।५०) इति समासः । मुकुटस्तु-दक्षिणाया दिशोऽग्निः । 'सर्वना-स्रो वृत्तिमात्रे पुंबद्भावः' (वा॰ ५।३।२८)। दक्षिणात्रिः--इलाइ । तन्न । संज्ञात्वेन 'दिक्संख्ये-' इलेतत्स्त्रोदाहरण-लात् । तत्र च 'समानाधिकरणेन' इत्यधिकारात् ॥ (१) ॥ ॥ गृहपतिना संयुक्तः । 'गृहपतिना संयुक्ते ज्यः' (४।४। ९०) ॥ (१) ॥*॥ आहूयते प्रणीयते प्रक्षिप्यते वा हविरत्र । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयर् । यद्वा आ-हवनमहेति । 'तदहेति' (५।१।६३) इति छः ॥ (१) ॥४॥ कचित्तु त्रयाणां द्वन्द्वः पम्यते ॥ एककं 'अग्निविदेशपस्य'॥

अग्रित्रत्रयमिदं त्रेता

अद्वीति ॥ त्राणम् । त्राः सदा संधुक्षणम् । तामिता । यद्वा त्रायन्ते त्रा आहृतयः । ताभिरिता । त्रिलमिता, इति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'त्रेता युगेऽभित्रये च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्नित्रयस्य' ॥

प्रणीतः संस्कृतोऽनलः।

मेति ॥ प्रकर्ष नीतः । 'प्रणीत उपसंपन्ने कृते क्षिप्ते प्रवेशिते । 'संस्कृतामां च' इति हेमचनदः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'संस्कृताग्रेः' ॥

समृद्यः परिचाय्योपचाय्यावद्गौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

सेति ॥ समुद्यते, समूखते, वा । 'वह प्रापणे' (भवा॰ उ॰ अ॰)। 'ऊह वितर्कें' (भ्या॰ **आ॰ से॰**) वा ॥ (९) ॥४॥ परिचीयते ॥ (२) ॥::॥ उपचीयते ॥ (३) ॥ 'अमा परि-चाय्योपचाय्यसमूह्याः' (३।१।१३१) इति साधवः ॥४॥ प्र-योगोऽस्ति येषां ते । अप्रैं। प्रयोक्तव्या अग्निनामानीत्यर्थः । 'त्रीण्यक्री प्रयोगिणाम्' ॥

यो गाईपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते । तस्मिन्नानाय्यः

य इति ॥ दक्षिणाग्नित्वेन संस्क्रियते ॥३॥ आनीयते 'आनाय्योऽनित्ये' (३।१।१२७) इति साधुः ॥ः॥ यस्तु श्रा-ष्ट्रवश्यकुलयोनिः स 'आनेयः' ॥०॥ एकम् 'दक्षिणाञ्चितः संस्कृताग्नेः'॥

अधाग्नायी खाहा च हुतभुवित्रया ॥२१॥

अथेति ॥ अमेः स्त्री । 'तृपाकप्यमिन' (४।१।३७) इसै-हीष च ॥ (१) ॥<।। सुष्ठ भाह्यन्ते देवा अनया। 'अन्ये• भ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। स्त्राहास्त्रस्या वा। अर्शआदाच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥ः॥ हुत्तमुजः प्रिया ॥ (३) ॥ श्रीण 'अग्नेः प्रयायाम्' ॥

ऋक्सामिधनी धाय्या च या स्यादक्षिसमिन्धने ।

ऋगिति ॥ समिधामाधानी । 'समिधामाधाने षेण्यण्' (बा॰ ४।३।१२०) । पित्त्वात् (४।१।४१) डीघ् । 'हैलः' (६।४।४९) इति यलोपः ॥ (१) ॥ श्रीयते पुष्यतेऽमिरन-या । 'पाप्यसांनाय्यनिकाध्यधाय्या-' (३।१।१२९) इति साधुः ॥ (२) ॥३॥ अग्नेः समिन्धने समुद्दीपने या ऋक् तत्र া 🕯 । दे 'समित्प्रक्षेपेण वहिप्रज्वलने या ऋद् प्रयुज्यते तस्याः' ॥

गायत्रीप्रमुखं छन्दः

गेति ॥ गायम्तं त्रायते । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति

१--सकलपुस्तकोपलब्धः 'यस्य इसः' (६१४१४९) इत्यस्योपन्यासः भामादिकः । तत्सूत्रस्यार्थ**धातुकाधिकारीयत्वात् । तसात् 'इलस्तद्धि**' तस्य' (६।४।१५०) इत्यस्योपन्यासो योग्यः ॥

कः । गौरादिः (४।९।४९) । यद्वा गानम् । गायः । षष् (३।३।९८) । युक् (७।३।३३) गायेन गानेन त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'सुपि' (३।२।४) इति योगवि-भागात् कः । मूलविभुजादिलकल्पनमपार्थकम् । तस्याना-कारान्तार्थलात् 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दोभित्खदिरेषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ षडक्षरपदा गायत्री । प्रमुखपदेन उध्गित्रानुष्टु॰बृहतीपक्षित्रिष्टुष्टु॰जगत्यतिजगतीशकरीत्यादि एका-क्षरवृद्ध्या बोध्यम् ॥॥॥ चन्दते । 'चदि आहादने दीप्तो च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'बन्देरादेश्व छः' (उ॰ ४।२।१९) इत्यसुन् ॥ (१) ॥॥॥ प्रथमप्रमुखे चोभे प्रधाने च प्रकीर्तिते' इत्य-जयः ॥॥॥ एकम् 'छन्दसाम्'॥

हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥

हेति ॥ पच्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । हब्यं च तत् पाकथ । यद्वा भावे घल (३।३।१८) । पचनं पाकः । हव्यस्य पाकः । 'अनवसावितान्तरूष्मपाक ओदनश्वरः' इति याज्ञिकाः ॥ श। चर्यते भक्ष्यते । 'चर गता भक्षणे च' (भ्वा० प० से॰)। 'सृमृशीतृचारे--' (उ० १।७) इत्युः । मीमांसकेरपि) अज्ञपरत्यं चहराष्ट्रस्यास्युपगतम् । त्रिवृचर्वधिकरणे ('जनवादिभ्यो यत्' (५।१।२) इति सूत्र केयटस्त्(टार्थस्त्) 'स्थालीवाची चहशब्दः तात्स्थ्यादोदने भाक्तः' इलाह । विश्व-प्रकारो तु 'चहर्भाण्डे च ह्यान्ने' इत्यनेकार्थतोक्ता । 'अथ चहः पुमान्हव्यात्रभाण्डयोः' इति मेदिनी च । खामी तु-पक्कं होतव्यं चरुः । चर्यते रध्यते इति । स्थास्यपि चरुः इष्यस्य पाकोऽत्र-—इस्याह । एतेन—केचित्तु 'पच्यतेऽत्रेति । 'हरुश्व' (३।३।१२१) इति चन् । 'पाकं न्यूत्पाद्य हन्यपाकस्था-ह्यादिरुच्यते । अन्यत्रीपचारिकः' इत्याहुः । तदसत् ।-इति मुकुष्टः प्रस्युक्तः । प्रयोगदर्शनमपि सूपपादमनेकार्धकता-याम् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'चरोः' ॥

आमिक्षा सा शृतोणो या क्षीरे स्याइधियोगतः।

भामीति ॥ भामिष्यते । 'मिषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ सै॰) बाहुलकात् सक् । यद्वा आ मक्षति । 'मक्ष रोपे संघाते च' (भ्वा॰ प॰ सै॰) । अच् (३।१।१३४) । पृषोद-रादिः ॥ (१) ॥॥॥ श्रते कथिते तमे च पयसि द्यो थोज-नात् या स्यात् । यत्तु—'आङ्पूर्वान्मिहेदीं धंध' इति स उपधा-षीर्घतं च इति रीर्घमध्यं मुकुट आचल्यौ तिचन्त्यम् । उज्ज्व-लदत्तादाबदर्शनात् । एकम् 'आसिक्षायाः'॥

भवित्रं यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥

भेति ॥ धूयतेऽनेन । 'धूल् कम्पने' (क्या॰ उ॰ से॰)। 'धू विधूनने' (तु॰ प॰ से॰) वा । 'अर्तिद्धधूसून' (३।२।

१—इव्याने सथा—'हेमपात्रे कृतं दोस्थामाददानः पयश्ररुम्'। भाग्डे यथा—'उत्परुकान्तिकचरः (छः काञ्चनचरः) स्वास्पनः पार्थदाइकः'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकोमुदी॥

अमर० ३३

१८४) इतीत्रः ॥*॥ षुवतेः कुटादित्वेन (१।२।१) विश्वाहुणाभावादुवि 'धुवित्रम्' इत्येके ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'अग्नेः संधुक्षणाय मृगत्वचा रिवतस्य व्यजनस्य'॥
पृषदाज्यं सद्भ्याज्ये

प्रिति ॥ पर्षति, पृष्यते वा । 'पृषु सेचने' (भवा॰ प॰ से॰) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ॰ २।८४) इति साधुः । पृषव तदाज्यं च । यद्वा पृषद्भिः सहितमाज्यम् ॥ (१) ॥॥॥ वृत्रां सहिते धृते । 'पृषातकं सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते'॥॥॥॥ एकं 'द्धिमिश्रितघृतस्य'॥

परमान्नं तु पायसम्।

पेति ॥ परमं च तदत्रं च। 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । यद्वा परमाणामुत्तमानामन्नम् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ पयसि-संस्कृतम् । 'संस्कृतं भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । पयसा इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'तत्रोज्नृतम्-' (४।२।१४) इत्यतः 'तत्र' इत्यनुष्टतेः । 'पायसः श्रीवासे च पायसं परमानके' इति हैमः । 'पायसम्तु क्षीवपुंसोः श्रीवासपरमान्त्रयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ हे 'क्षीरान्नस्य' ॥ हन्यकव्ये देवपेत्रे अन्ने

हिति ॥ हूयन्ते श्रीष्यन्ते देवा येन । ह्यते प्रक्षित्यते वा । 'हु दानादनयोः' (जु॰ प॰ अ॰) । 'अचो यत' (३। १।९७) ॥ (१) ॥*॥ क्यते पितृभ्यः । 'कु शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'अचो यत' (३।१।९७) ।—'कब्रु वर्णे (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पोरदुपधात' (३।१।९०) इति यत्—इति मुकुट्य प्रमादः । तस्य चित्रहूपपरस्य प्रकृतेऽन्वयासंभवात् । 'श्रिता वर्णे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'णील वर्णे' (भ्वा॰ प॰ से॰)' इत्यावाविव वर्णस्य ह्यार्थकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ देवानामिदम् । पितृणामिदम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'पित्र्ये' इति पाठे पितरो देवता यस्य । 'वाष्ट्रतु-' (४।२।३०) इति यत् । वेवालं ह्य्यम् । पित्रनं क्व्यम् । द्वे 'हृव्यक्वव्ययोः' ॥

पार्त्र सुवादिकम् ॥ २४ ॥

पेति ॥ पाति, पिबत्यनेन ना । ष्ट्रन् (उ॰ ४११५९)।'दादिभ्यः प्ट्रन्'—इति मुक्टिश्वन्त्यः । तादशस्त्रादर्शनात् ।
'पात्रं तु भाजने थोग्ये छुवादा राजमिश्वणि । तीरद्वयान्तरे
च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ सवति ष्टतादिकम् । 'सु स्रवणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'सुवः कः' (उ॰ २१६९)।— 'घवर्थे कः'—इति मुक्टिश्वन्त्यः । 'सुवः कः' इतिपदोक्तस्य सत्वात् । आदिना चमसोत्युबलमुसल्स्स्यादि ॥

२—'पात्रमात्रे त्रिपु क्षीनं सुवादी राजमधिणि । तीरदयान्तरे योग्ये' इति पाठः॥

ध्रैवोपभृज्जुहूर्ना तु स्रुवो मेदाः सुचः स्त्रियः।

भ्रवेति ॥ ध्रवति 'ध्रव स्थैयं' (तु० प० से०)। 'इगुप-ध-' (३।९।९३५) इति कः। यहा 'ब्रु स्थेयें' (तु० प० अ॰) । अच् (३।१।१३४) । कुटादित्वात् (१।२।१) ङित्वम् । उवङ् (६१४१७०१) । 'ध्रुवः शङ्कौ हरे विष्णौ वटे चोत्तानपा-दजे । वसुयोगभिदोः पुंसि क्लोबं निश्चिततर्कयोः । स्त्री मूर्वाट्यो-बालपर्णा गीतीसुम्मेदयोखिषु । संतते शाश्वते च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपविभतिं । 'डु भृत्र' (जु॰ उ॰ अ॰) किए (३।२।७६) ॥ (१) ॥∗॥ जुहोति । 'द्युतिगर्मि-जुहोतीनां दे च' 'जुहोतेदीर्घश्च' (बा॰ ३।२।१७८) इति किप् दीर्घश्व ॥ (१) ॥ ॥ अवति । 'स्रु स्रवणे' (स्वा० प० भ॰)। 'सुबः कः' (उ०२।६१)। 'सुबः पुमान् । स्नुबो द्वयोहींमपात्रे शलकीमूर्वयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ 'चिक् च' (उ० २।६२) इति स्रवते श्विक् प्रत्ययः। पुक् चान्ता ।। (१) ।।∗।। एते च सुचो विशेषाः स्त्रियः कोलिङ्गाः । स्वस्तु पुंलिङ्गः । मुकुटस्तु—'अन्येम्योऽपि दश्यते' (३।२।९७८) इति किप् । हित्राग्रहणाद्विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थ-त्वात् । धातोखुगागमः—इति व्याख्यत् । तज्ञ । 'चिक् च' (उ० २।६२) इति स्त्रस्य जागम्बत्नात् । क्रिबेविधानाच । यदपि—'सुचः' इति बहुवचननिर्देशाद्वहुत्वम्—इति । तदपि न भेदापेक्षया सुचः षष्ट्यन्तत्वात् । यदपि—ध्रुवासाहचर्या-इयोः स्नीत्वमेव — इति । तदिष न 'स्नियः' इति विशेषविधेः सलात्। यथा 'स्रुवः' इति रूपभेदात्पुंस्त्वे सिद्धे 'ना' इति पुंस्त्रविधिः । तथा 'स्त्रियः' इति स्त्रीत्वविधिर्वोध्यः । नच--सुचो विधानाभावे षष्ट्यानुवादः कथम् । 'चण्डांशोः पारिपा-र्श्वकाः', 'मुख्या तु बद्धया' इत्यादिवदुपपत्तेः । 'स्त्रियाः' इत्यस्य षष्ट्यन्तत्वकल्पनं व्यर्थम् ॥३॥ कचित् 'सुवः' इति ष्ठयन्तपाठः । स्रवति । 'क्रिब्वचिप्रच्छिश्रिसृदुपुज्वां दीर्घोऽ-संप्रसारणं च' (उ॰ ६।५७) इति किवृदीघी । (सृः) ॥<।। **'यज्ञपात्राणां'** पृथक् पृथक् ॥

उपारुतः पशुरसौ योऽभिमनय ऋतौ हतः ॥ २५॥ उपेति ॥ उपाक्तियते सा । 'कृष् हिंसायाम्' (खा॰ उ० अ०)। कः (३।२।९०२)। 'कृपारुतोऽध्यरहते पशौ नेपहते त्रिष्ठुं इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ अभितो मन्त्रयित्वा । 'मित्र गुप्तमाषणे' (खु० प० से०)। क्त्वा (३।४।२९) । स्यप (७।१३७)। हतो हन्तुमारब्बः ॥ ॥ एकं 'ऋतायभिमिन्नतपन्नोः' ॥

१—ध्रवा वटपत्राकृतिः। उपभृचकाकृतिः। जुहूरर्धचन्द्राकृतिः
—दित मुकुटः ॥ २—'किमधंसिदमुन्धते। न 'किपू च' (३।२)
७६) 'अन्यंभ्योऽपि दृदयते' इलेन सिद्धम्। 'किन्विधिरनुपपदार्थः।
अनुपपदार्थोऽपमारम्भः' इति आन्धत पत्र किन्विधानाङ्गीकारेण
अकिनिक्करमेतत्॥

परंपराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम्।

पेति ॥ अकनम् । आकः । परम्पराया आकम् । 'अक
कुटिलायां गतां' (भ्वा॰ प॰ से॰) । भावे घम् (३१३११८) ।
अखतेर्घम् वा । यदा 'परम्' अतिशयेऽन्ययम् । परं परः श्रेष्ठ
आकोऽस्य । अस्माद्वा ॥ (१) ॥ ॥ 'शमु उपशमे' दि॰ प॰
से॰) भावे ल्युट् (३१३१९९५) । 'शमनं शान्तिवधयोः शमनः श्राद्धदेवते' इति विश्वमेदिन्यो । 'शमनस्तु यमे प्रोक्तः ।
शमनं शान्तिहिंसयोः' इति हैमः ॥ ॥ 'शसनम्' इति
स्वामी । 'शमु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ल्युट् (३१३१९५५) ॥ ॥ "ससनम्' इत्यन्ये । 'पस स्वप्ने' (अ॰ प॰
से॰) ॥ (२) ॥ ॥ । प्रकृष्टमुक्षणम् । 'उक्ष सेचने' (भ्वा॰ प॰
से॰) । ल्युट् (३१३१९५५) । 'प्रोक्षणं सेकवधयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ । वयो हिंसाथांऽस्य ॥ ॥ त्रीणि 'यशार्थं पशुहननस्य'॥

वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥

वेति ॥ प्रमीयते स्म । 'मीइ' (दि॰ आ॰ अ॰) 'मीज' (क्या॰ उ॰ अ॰) वा हिंसायाम् । कः (३।२।९०२) । 'प्रमीतं वाच्यिलक्षं स्मारंगेक्षितेऽपि मृतेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतां' (दि॰ आ॰ अ॰) । कर्तिरे (३।४।७२) कर्मणि (३।२।९०२) वा कः । 'उपसंपन्न मुह्टिं निहने च सुसंस्कृते' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥ ॥ प्रोक्ष्यते स्म । 'उझ संचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कः (३।२।९०२) । 'प्रोक्षितं निहते सिक्ते' इति रमसः ॥ (३) ॥ ॥ श्रीणि 'यज्ञहतपद्रोः' ॥

सांनाय्यं हविः

सामिति ॥ संनीयते । 'णीज् प्रापणे' (भ्वा • उ • अ •) । 'पाय्यसांनाय्य-' (३।९।९२९) इति साधुः ॥ (९) ॥ ॥ ॥ हृयते । 'अर्थिश्च-' (उ • २।९०८) इतीसिः ॥ (२) ॥ ॥ । संनाय्यं हिर्विषः' ॥

अग्री तु हुतं त्रिषु वपट्रहतम्।

अग्नाचिति ॥ हुनं प्रक्षिप्तम् ॥ (१) ॥ ॥ 'वषट्' इति मखोपलक्षणम् । वषट्मखोण कृतं प्रक्षिप्तम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'हुतस्य' ॥

दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः

दीति ॥ अविश्रयतेऽनेन । 'डुमृज्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'भृज् मरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) वा । 'अवे मृजः' (उ॰ र। ३) इति कथन् ॥ (१) ॥ ॥ धीक्षाया अन्तः प्रधानकर्मसमाप्ती कियमाणो यो यहः इष्टिविशेषस्तस्य । एकम् 'अव-भृथक्कानस्य' ॥

तत्कर्माई तु यिष्वयम् ॥ २७ ॥

त्रिषु तदिति ॥ तस्य महस्य कियामहीते । 'अर्हः' (३।२।

१९) इखन् ॥ *॥ यद्ममहित । 'यह्मत्विंग्भ्याम्-' (५।१।७१) इखन्न 'तत्कर्माहेति' इत्युपसंख्यानाद् घः ॥ (१) ॥ *॥ एकं 'कतुक्तियासंपादनयोग्यद्विजद्वस्यादेः' 'त्रिषु' इति यहि-यान्वितम् ॥

अथ क्रतुकर्मेष्टम्

अथेति ॥ कतुश्र यहः, कर्म च दानादि तदिष्टशब्दवाध्यम् । यजनम् । 'नपुंसके भावे कः' (३।३।११४)।
'इष्टं यागे च दाने च वाञ्छितेऽपि प्रयुज्यते' इत्यजयः।
'एकामिकमें हवनं त्रेतायां यच हूयते । अन्तपंयां च
थहानिमष्टं तदिमधीयते' () इति मनुः । 'इष्टमाशंसितेऽपि स्यात्पृजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्ततन्तां पुमान्
ह्वीवे संस्कारे कनुकर्मणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'इष्टकर्मणः'॥

पूर्तं खातादिकमणि।

िवति ॥ खातं पुष्करिणीखननमादियेख देवालयारामा-दिनिर्माणस्य । खातादि च तत्कर्म च किया तिस्मन् । पूरण-म् । पूर्यन्ते स्म वा । 'पृ पालनप्रणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । मावे (२।२।९९४) कर्मणि (३।२।९०२) वा क्तः । 'न ध्या-ख्या-' (८।२।५७) इति निष्ठानत्वं न । 'पुष्करिण्यः सभावा-पीदेवतायतनानि च । आरामाध्य विशेषेण पूर्त कर्म विनिर्दि-शेत्' इति स्मृतिः । 'पूर्ते त्रिषु प्रिते स्यात्क्रीवं खातादिक-मीण' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'पूर्तकर्मणः'॥

अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८॥

अजिति ॥ अमृतमिव । अमृतसाधनलात् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सल्लि घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तिदेवयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ विज्ञिष्टरवते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०)। 'उपसर्गेऽदः' (३१३५९) इसप् । 'घयपोश्च' (२१४१३८) इति घस्त ॥ (१)॥ ॥॥ यहस्य शेषो होमावशिष्टाज्यपुरोडाशादिः । देवपित्रतिथिगुर्वादिभक्तस्य शेषः । तयोः । 'यञ्जियदोपस्य' कर्मणकैकम् ॥

त्यागो विहायितं दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥ प्रादेशनं निर्वेषणमपवर्जनमंहतिः ।

त्येति ॥ त्यजनम् । 'त्यज हानों' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । घव् (३१३१९८) । 'त्यागो दाने च वर्जने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विहायनम् । हाको (जु॰ प॰ अ॰) ष्यन्ताद्भावे कः (३१३१९४) ॥ (२) ॥*॥ दत्तम् । दावः (जु॰ प॰ अ॰) भावे ल्युट् (३१३१९५) ॥ 'दानं गजमदे त्यागे पाल-नच्छेदछुद्धिषु' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (३) ॥*॥ स्रजेः (तु॰ प॰ अ॰) च ल्युट् (३१३१९५) ॥ (४) ॥*॥ 'विसर्जनं परित्यागे दाने संप्रेषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥

विपूर्णत् 'श्रणु दाने' इति नुरादेश्व ॥ (६) ॥*॥ वितरतेश्व ॥
॥*॥ (७) ॥ 'स्पृश्च संस्पर्धे' (तु० प० अ०) । 'स्पर्शनो
मारुते पुंसि दाने स्पर्धे नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (८) ॥*॥
'पद गता' (दि० आ० अ०) । ण्यन्तः । 'प्रतिपादनं तु दाने
च प्रतिपत्तौ प्रबोधने' इति मेदिनी ॥ (९) ॥*॥ 'दिश अति-सर्जने (तु० उ० अ०) ॥ (१०) ॥*॥ 'तुवप्' (भ्वा० उ० अ०,) ॥ (१९) ॥*॥ 'पृजी वर्जने' (अ० आ०, २० प०, चु० उ० से०) ॥ (१२) ॥ ॥ हिन्त दुरितमनया । 'हन्ते-रंह च' (उ० ४।६२) इत्यतिः । 'अहितिस्त्यागरोगयोः' इति हैमः ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'दानस्य' ॥

मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३०॥

म्निति ॥ खतायेदम् । 'अर्थेन निखसमासः' (२।११६६) ।
तच तदहथ । 'तस्याहः' इति वा । 'राजाहः-' (५।४।९१)
इति टच् । तदहे प्रेतिदेने । देहादृष्ट्यम् । ऊर्ध्वदेहः । राजदन्तादिः (२।२।३१) ऊर्ध्वदेहे भवम् । अध्यास्मादिलात् (वा॰
४।३।६०) ठण् । अनुशतिकादिलात् (७।३।२०) उभयपदएदिः ॥॥ केचिदुत्तरपदृशुद्धं नेच्छन्ति ॥ (१) ॥॥॥ प्रेतमु६दय मरणदिनमारभ्य सपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रस्यदं दीयमानस्य जलपिण्डादेरेकम् । 'तदृहर्दानम्' इति पाठे तु समासानतविधेरनिस्तलान्न टच् । 'औष्वदेहिकदानस्य' एकम् ॥

पितृदानं निवापः स्यात्

पीति ॥ पितृभ्यो दानम् ॥ (१) ॥ ॥ न्युप्यते, निवपनं वा 'डुवप' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । कर्मणि (३।३।१९) भावे (३। ३।१८) वा घन् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'सपिण्डनादृर्ध्वं पित्रु-देशेन दानस्य' ॥

थाइं तत्कर्म शास्त्रतः।

श्रेति ॥ श्रद्धात्रास्ति । 'प्रज्ञाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ तेषां पितॄणां कर्म । शास्त्रविधानेन ॥*॥ एकम् 'श्राद्धकर्मणः' ॥

अन्वाहार्धं मासिकः

अन्वेति ॥ अनु आ हियते । 'हत्र् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'ऋहलोण्यंत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥ ॥। मासे भव-म् । 'कालाट्टन्' (४।३।११) ॥ (२) ॥ ॥। 'पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमानिकम्' (३।१२२) इति मनुः ॥ द्वे 'मासिकस्य' ॥

अंशोऽष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥

अंदा इति ॥ पश्चदशमुहतांत्मकस्य दिनस्वाष्टमो भागः । कृत्सितं तपति । 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'संज्ञाया-म्-' (३।२।४६) इति खच् 'अनव्ययस्य' (६।३।६६) इत्यनु-वृत्तेर्न मुम् (६।३।६७) । यद्वा कुं भुवं तपति भागमशास्त्र-स्यानिसलाज मुम् । 'दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भारकरः । स काटः कृतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम्' इति शातातपः । 'कुतपोऽजियां दौहित्रे वाथे छागजबम्बले । कुशे दिनस्याष्ट-माशे ना स्यें' 'कुतपी पुनः । विट्सारिकायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अह्नोऽएमभागस्य'॥ पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा ।

पेति ॥ 'इषेरनिच्छार्थस्य' (वा॰ ३।३।१०७) युच् 'परे-र्वा' (वा॰ ३।३।१०७)॥ (१)॥ ॥ महो क्तिन् (३।३।९४)। 'परीष्टिः परिचर्यायां प्राकाम्येऽन्वेषणे क्रियाम्' इति मेदिनी॥ (२)॥ ॥ (३)॥ ॥ 'गवेष मार्गणे'। चुरादिष्यन्तायुच् (३। ३।१०७)॥ (४)॥ ॥ ॥ चलारि 'धर्माद्यन्वेषणस्य'॥ सनिस्त्वध्येषणाः

सेति ॥ सननम् । 'षणु दाने' (तु० उ० से०) । इन् (उ॰ ४१९९८) ॥ (१) ॥ ॥ अध्येषणम् । इषेः प्राग्वद्युच् (वा॰ ३।३।९०७) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'गुर्वाद्याराधनस्य' ।— गुर्वादेः प्रार्थनया कथिदथं नियोजनस्य—इति खामी ॥

याच्याभिशस्तिर्याचनार्थना ॥ ३२ ॥

येति ॥ याचनम् । 'ढ याचृ याच्यायाम्' (भ्वा०उ०मे०)। 'यजयाच-' (३१३।९०) इति नद् ॥ (१) ॥ ॥ अभिशंसनम् । 'शंसु छुतो याचने च' (भ्वा० प० से०)। क्तिन् (३१३।९४)। 'अभिदास्तिः पुनर्लोकापवादे प्रार्थितेऽपि च' इति हैमः ॥ ॥ सामी दु—अभिषसनम् । 'षस खप्ने' (अ० प० से०)। क्तिन् (३१३।९४)। सुपामादित्वात् (८१३।९८) 'पूर्वपदात्' (८१३।९०६) इति वा पत्वम् । (अभिपस्तिः ।— इत्यवोचत् ॥ (२) ॥ ॥। याचेः चुरादि(स्वार्थिक)ण्यन्तात् 'ण्यास-' (३१३।९०७) इति युच् ॥ (३) ॥ ॥॥ एवम् 'अथं याच्यायाम्' (चु० उ० से०)। युव् (२१३।९०७)॥ (४)॥ ॥ नत्वारि 'याचनस्य'॥

षट् तु त्रिषु

षेति ॥ आगन्तुपर्यन्ताः षद ॥

अर्घमघाँथे पाद्यं पादाय वारिणि।

अर्घ्वेति ॥ अर्घायेदम् । 'पादार्घाभ्यां च' (५।३।२४) इति यत्। अर्घार्थे जले ॥ (१) ॥*॥ पादायेदम् ॥ (१) ॥*॥ एकेकम् 'अर्घ्यपाद्ययोः' ॥

कमादातिध्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥ ३३॥

केति ॥ अतिथय इदम् । 'अतिथेचर्यः' (५।५।२६) ॥ (१) ॥*॥ अतिथौ साधु । 'पष्यतिथि-' (४।४।१०४) इति ढम् ॥ (१) ॥ ॥ एकैकम् 'आतिथ्यस्य' ॥

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिनी गृहागते।

स्युरिति ॥ 'बेशो वेश्यागृहे गृहे' (इति मेदिनी) । अ-

वेशेऽग्रहे भवः । अध्यात्मादिलात् (वा॰ ४।३।६०) ठष्। 'नैकप्रामीणमतिर्थे वित्रं सांगतिकं तथा' (म॰ ३।९०३) ॥ (१) ॥*॥ आगच्छति । 'सितनिगमिन' (उ॰ १।६९) इति तुन् ॥ (२) ॥*॥ अतिति । 'ऋतन्यिक्तन' (उ॰ ४।२) इति द्यिन् । 'अविधिः वित्रेषे । 'अतिथिः कुशपुत्रे स्थात्पुमानागन्तुकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यो । 'प्राधु-णस्त्वतिथिर्द्वयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गृहागतस्य'॥

पूजा नमस्यापचितिः सपर्योचोईणाः समाः ॥३४॥

िवति ॥ पूजनम् । 'पूज पूजायाम्' (चु॰ प॰ से॰) 'चिन्तिपूजिन' (३।३।१०५) इत्यङ् ॥ (१) ॥ नमस्करणम् । 'नमोवरिवम्न' (३।१।१९) इति क्यच् । 'अ प्रत्यवात्' (३।३।१०२) इत्यकारः ॥ (२) ॥*॥ चायनम् 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'वायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः' () ॥ (३) ॥ ॥ कण्ड्वादो 'सपर पूजायाम्' इति पठ्यते । यक् (३।१।२७) । 'अ प्रत्यवात' (३।३।२०२) ॥ (४) ॥ ॥ "अई पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (५) ॥ ॥ 'अई पूजायाम्' चुरादिः । 'ण्यासश्चन्थन' (३।३।१०७) इति युच्॥ (६) ॥ ॥ ॥ पट्'पूजनस्य'॥

वरिवस्या तु शुश्रूपा परिचर्याप्युपासना ।

विति ॥ वरियसः करणम् । 'वरिवस्' शब्दः पूजार्थः । 'नमोवरिवस्-' (३।१।१९) इति क्यच् । 'अ प्रत्ययात्' (३।१।९०२) ॥ (१) ॥॥॥ शुश्रूपणम् । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । सन्नन्तः । 'अ प्रत्ययात्' (३)३।१०२) ॥(२) ॥॥॥ परिचरणम् । '-परिचर्यापरिसर्या-' (वा० ३।३।१००) इति परिचर्या निपात्यते । 'परिचर्या तु सपर्थेष्टः' इति भागुरिः ॥ (३) ॥॥॥ उपासनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥॥॥ 'उपासनम्' इति पाठे ल्युट् (३।३।१९५) । 'उपासनं शराभ्यासेऽप्युपास्तावासनेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'सेवायाः' ॥

वज्यादाट्या पर्यरनम्

मिति ॥ 'व्रज गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'व्रजयजी:-'
(३१३९८) इति भावे क्यप् ॥ (१) ॥*॥ अटनम् । '—परिचर्यापरिसर्यास्गयाटाव्यानामुपसंख्यानम्' (वा॰ ३१३१९०१)
इत्यटाव्या निपातिता ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३१३११९५) ॥
(३) 'अटा पर्यटनं समः' इति रत्नकोषादटापि ॥*॥
त्रीणि 'अटनस्य'॥

चर्या त्वीर्यापथस्थितिः ॥ ३५ ॥

चेति ॥ चरणम् । 'गदमदचरयमश्च-' (३।१।१००)

१—हैमविश्वसंवादप्राप्तप्रामाण्यमेदिनीपुस्तके 'कुणपी' इति पाठ-स्योपकम्मेन प्रकृतानुपयुक्तमेदम् ॥

इति यत्। यद्वा 'परिचर्या' इत्यत्र 'परि' इत्यस्याविवक्षणात् 'चर्या' इति साधुः ॥ (१) ईर्यते ज्ञायते । 'ईर गतौ' (भ भ भ के) । ज्यत् (३।१।१२४) ईर्यायाः पन्याः । 'ऋकपूर्-' (५।४।७४) इत्यः । 'ईर्यापये ध्यानाद्युपाये परिद्याजकादीनां स्थितेः' एकम् ॥

उपस्पर्शस्त्वाचमनम्

उपेति ॥ उपसर्शनम् । 'स्पृश संसर्शे (तु॰ प॰ अ॰) । धन् (३।३।१८) । यद्वा उपस्पृश्यन्ते वारीण्यत्र । 'हलध्य' (३।३।१८१) इति घन् । 'उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे स्नानाचमनयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'चमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) ल्युट् (३।३।१९५) । आचम्यतेऽम्भोत्र । अधिकरणे ल्युट् (३।३।१९७) वा ॥ (२) ॥॥॥ हे 'आचमनस्य'॥

अथ मौनमभाषणम्।

अथेति ॥ मुनेः वर्म, भावो वा । 'इगन्ताच-' (५।१। १३९) इस्यण् ॥ (९) ॥ ॥ न भाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । भावे ल्युट् (३।३।९९५) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'मोनस्य'॥

आजुपूर्वी स्त्रियां वातृत्परिपाटी अजुक्रमः ॥ ३६ ॥ पर्यायश्च

आन्विति ॥ पूर्वं पूर्वम् । पूर्वानुक्रमेण वा । वीष्यायां योग्यतायां वाव्ययीभावः (२१९१६) । अनुपूर्व भावः । वर्णह- हादिभ्यः' (५१९१२३) इति ष्यञ् । पिलात् (४१९१४९) हित यलेपः । 'क्षियां वा' इति पक्षे क्षीवता । (आनुपूर्व्यम्) ॥ (१) ॥ ॥ आवतिनम् । अत्र वा । 'यनु वर्तने (भ्वा॰ आ॰ से॰) । संपदादि किप् (वा॰ ३१३१९०८) ॥ (२) ॥ ॥॥ परिपाटनम् । 'पर गतां' (भ्वा॰ प॰ से॰) सार्थण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४। १३९) । द्विवचनलात्र यण् ॥ (३) ॥ ॥ ॥ जनुक्रमणम् । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घञ् (३१३१९८) । 'नोदात्तो-पदेशस्य-' (७१३१३४) इति न वृद्धः ॥ (४) ॥ ॥ । पर्ययणम् । 'इण् गतां' (अ॰ प॰ अ॰) । 'परावनुपात्यय इणः' (३१३। ३८) इति चञ् । 'पर्यायः प्रकारेऽवसरे कमे' इति विश्वमेदि॰ न्यौ ॥ (५) ॥ ॥ । पश्च 'कमस्य' ॥

अतिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः।

अतीति ॥ अतिक्रम्य पतनम् । 'पतृ गतौ (भ्वा॰ प॰ से॰) । घम् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ।। पर्ययणम् । 'इण् गतौ'

(अ॰ प॰ से॰)। 'एरच् (३।३।५६)॥ (२)॥*॥ जपगत-स्यातिकम्यायनम्। 'एरच्' (३।३।५६)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'कमोह्यक्वनस्य'॥

नियमो वतमस्त्री

नीति ॥ नियमनम् । 'यमः समुणनिषिषु च' (३।३।६३) इत्यम् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्वये वते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ व्रियते । 'यृष्' (खा॰ उ॰ से॰) 'यृद्' (खय॰ अ।॰ से॰) वा । 'यृषिरिजिन्यां कित्' (उ॰ ३।१९१) इत्यतच् बाहुलकादृष्ट्रस्यामि । कित्त्वात्र गुणः । यद्वा वजन्त्रस्यनेन स्वर्गम् । गोचरसंचर-' (३।३।१९) इति षः । यृषो- हरादिः (६।३।१९९) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'व्रतमात्रस्य' ॥

तञ्चोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥

तेति ॥ उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्वान्द्रायणप्राजापस्यनक्तमोजनादेः, तदुपवासादि वतम् । पुण्यमेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३१७५) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'उपवासादेविंहितव्र-तस्य' ॥

ओपचस्तं तूपवासः

अपिति ॥ उपवसनम् । 'वसु स्तम्मे' (दि॰ प॰ से॰) । भावे कः (३।३।९९४) । अनेकार्थस्नादभोजने वृक्तिः । प्रज्ञान् द्यणि (५।४।३८) 'ओपवस्तम्' ॥॥॥ कवित 'औपवस्त्रम्' इति पाठः । उपवसति । तृच् (३।९।९३३) उपवस्तुः रिदं कमं । 'तस्यदम्' (४।३।९२०) इत्यण् ॥ (१) ॥॥॥ उपवसनम् । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ०) । घण् (३।३।९८) ॥॥॥ भावे के (३।३।९९४) 'उपोषितम्' ॥॥॥ उपोपणं तु 'उप दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) इत्यस्य ॥ (२) ॥॥॥ दं 'भोजनविरहस्य'॥

विवेकः पृथगात्मता।

विति ॥ विवेचनम् । 'विचिद् पृथग्भावे' (६० ७० ४०)। पत्र (३।२।१८)। 'विवेकः स्याज्यत्रोण्यां पृथग्भावविचारयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ पृथगातमा यस्य सः। तस्य भावः। तल् (५।१।१९९)॥ (२)॥॥॥ द्वं 'प्रकृतिपु-रुषादिभेदश्चानस्य'॥

स्याद्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनद्धिः

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्यः । 'ब्रह्मह-स्तिभ्यां वर्चसः' (५।४।७८) इस्यच् ॥ (१) ॥॥॥ वृत्तं चा-चारः, अध्ययनं च गुहमुखाद्वेदाक्षरप्रहणम् । तयोर्क्कद्वः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'ब्रह्मवर्चसस्य' ॥

अथाञ्जलिः॥ ३८॥

पाठे ब्रह्माञ्जलिः

अथेति ॥ ब्रह्मणोऽजलिः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'बेदपाठ-काले कृतस्याजलेः' ॥

१—'वपस्पृद्यते खान्यत्र' इत्यपि पाटः ॥ २—'कृदिकारात्र' (गण० ४।१।४५) इति डीवि परिपाटी च । 'कृता लङ्काअर्तुर्वेदनपरि-पाटीषु घटना' इति पूर्वप्रयोगः—इति मुकुटः ॥

पाठे विप्रुषो ब्रह्मबिन्दवः।

पेति ॥ वेदपाठे मुखान्निर्गतविन्दवः । ब्रह्मणो विन्दवः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुखनिर्गतविन्दुनाम्' ॥

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनम्

ध्येति ॥ ध्यानं प्रत्ययेकतानता च, योगश्चित्तवृतिनिरोध्य, तयोरासनम् । यहा ध्यानस्य योग उपायः । ध्यानसेव योगो वा । तस्यासनं स्वस्तिकसिद्धपद्मादि । ब्रह्मणः संबन्धि आसनम् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'ब्रह्मासनस्य' ॥

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

केति ॥ कत्यते । अनेन वा। 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्रा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।९।९३३)। घञ् (३।३।९८) वा। 'कल्पः शास्त्रे विधी न्याये संवतें ब्रह्मणो दिने' (इति मेदिनी)॥ (९)॥॥ वेधनम्। 'विध विधाने' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपधारिकत्' (उ॰ ४।९२०) इतीन्। यद्वा विधानम्। अनेन वा। धाञः (जु॰ प॰ अ॰)। 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)। 'विधिनी नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ कमणम्। अनेन वा। घञ् (३।३।९८, ९९)। 'नोदात्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः। 'कमस्थातुकमे शक्तौ कल्पे चाकमणेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'विधानस्य'॥

मुख्यः स्यात्त्रधमः कल्पो

म्बिति ॥ मुखमिव । 'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३)। 'ब्रीहिभियंजेत' इति यथा॥ (१)॥॥॥ एकम् 'आद्य-विचेः'॥

अनुकल्पस्ततोऽधमः।

अन्धिति ॥ अनु हीनः कल्पः । प्रादिसमासः (वा॰ २। २।१८) ॥ (१) ॥ ॥ त्रीह्यभावे 'नीवारेः' इति यथा ॥ ॥ एकं 'गीणविधेः' ॥

संस्कारपूर्वे प्रदृणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥

समिति ॥ संस्कार उपनयनं पूर्वं यत्र तत्। श्रुतेषेद-णम् । उपाक्षियतेऽनेन । त्युट् ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'ब्रेट्पा-ठारम्भविधिविदोषस्य'॥

समे तु पावमहणमभिवादनमित्युमे।

सेति ॥ पादयोर्घहणं स्पर्धः ॥ (१) ॥*॥ अभिमुखीक-रणार्थं वादनम् । 'वद संदेशवचने' चुरादिः । ल्युट् (३।३। १९५) । आभिमुख्येन वायते आशीः कार्यतेऽनेन इति वा । ज्यन्ताहदेः करणे ल्युट् (३।३।९९७) ॥ (२) ॥*॥ हे 'नामो-बारणपूर्वकसंस्कृतप्रयोगेण नमस्कारस्य'॥

भिक्षः परिवाद् कर्मन्दी पारादार्यपि मस्करी ॥४१॥ भीति ॥ भिक्षणशीलः। 'भिक्ष यात्रायाम्' (भ्वा॰ शा॰ से॰)। 'सनाशंसभिक्ष उव्' (३।२।१६८)॥ (१)॥*॥ परि-त्यज्य सर्व वजित । 'वज गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'परी ब्रजे: वः पदान्ते' (उ० २।५९) इति क्षिय दीर्घश्व पदान्तवि-षये पत्वं च।--विण्---इति तु खामिनः प्रमादः। उणादौ विणोऽप्रकृत्वात् ॥ (२) ॥३॥ कर्मन्देन प्रोक्तं भिश्चसूत्रमधीते । 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः' (४।३।१११) ॥ (३) ॥*॥ पराशरस्य गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यम् (४।१।१०५) । पाराज्ञर्येण प्रोक्तं भिक्षसत्रमधीते । 'पाराशर्यशिलालिभ्याम्-' (४।३।११०) इति णिनिः ॥ (४) ॥ ॥ मस्कनम् । 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ॰ से॰)। बाहुलकादरः। मस्करो ज्ञानं गतिर्वास्यास्ति। 'मस्करमंस्करिणा' (६।१।१५४) इति इनिः। यद्दा मस्करो वेणुरस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५)। यद्वा मी कर्तुं कर्म निषेद्धं शीलमस्य । 'मस्करमस्करिणां-' (६।१।१५४) इति साधुः। यदा मुक्तर इव ग्रद्धमन्तः करणमस्यास्ति । प्राग्वित्रपातः । यदा मक्कते। 'मिक मण्डने' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकादरः। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्र नुम् । मकरो निधिमेदोऽस्यास्ति । प्राग्वत्रिपातः ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'संन्यासिनाम्' ॥

तपस्वी तापसः पारिकाङ्की

तेति ॥ तपोऽस्यास्त । 'तपःसहस्राभ्याम्-' (५।२।१०२) इति विनिः । 'तपस्वी तापसे चातुकम्प्ये त्रिष्वय योषिति । मासिकाकदुरोहिण्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'अण् च' (५।२।१०३) ॥ (२) ॥॥॥ परिकाक्षिद्धं शीलमस्य । 'काक्षि परिवर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । पृषोदरादिः । यद्वा पारमत्रास्ति इनिः (५।२।१९५) । पारि ब्रह्महानं काङ्कृति ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'तपस्विनः' ॥

वाचंयमो मुनिः।

वेति ॥ वात्रं यच्छति । 'यम उपरमे' (वा॰ प॰ अ॰)। 'वाचि यमो व्रते' (३।२।४०) इति खन्। 'वाचंयमपुरंदरी च' (६।३।६९)॥ (१)॥ ॥ मन्यते । 'मन हाने' (दि० आ॰ अ॰)। 'मनेहच' (उ० ४।१२३) इतीन्। 'मुनिः पुंसि वसिष्टादौ वङ्गसेनतरौ जिने' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'मोनवितनः'॥

तपःक्रेशसहो दान्तः

तेति ॥ तपसः क्रेशः । तं सहते । 'षष्ट मर्षणे' (ध्वा॰

१—वृदं तु 'मस्करिग्रहण शक्यमकर्तुम् । कथं 'मस्करी परिव्राजकः' वृति वृज्ञिनेतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्, मस्करोऽस्यास्तीति मस्करी । न वै मस्करो यस्यास्तीति मस्करी परिव्राजकः' वृति भाष्यविरोधादुपे-स्थम् ॥ २—वृद्यमेव 'किं तिथे । मा कृत कर्माणि शान्तिर्वः अयसी, वृत्याह । अतो मस्करी परिव्राजकः' वृति माष्यसंमतम् ॥ भा॰ भ॰) अच् (३।२।१३४)। तपःक्षेत्रस्य सहः॥ (१)॥॥॥ दाम्यति स्म । 'दमु उपरामे' (दि॰ प॰ भ॰)। 'गन्सर्था-' (३।४।७२) इति कः। 'यस्य विभाषा' (७।२।९५) इति नेद्। 'अनुनासिकस्य-' (६।४।९५) इति दीर्घः।—'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः इति खामिनः प्रमादः। तस्य णिजन्तातंकर्मकान्तविषयलात्। 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्षेत्रसहे त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥ दे 'तपःक्षेत्रसहस्य'॥

वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥

वेति ॥ वर्णः सुतिरस्यास्ति । 'वर्णाद्वस्यारिणि' (५।२। १३४) इतीनिः । 'वर्णा स्याहेसके चित्रकरेऽपि ब्रह्मचारिणि' इति निश्चमेदिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ ब्रह्म चेदाध्ययनवर्तं चरति । तच्छीलो वा 'बते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३।२।७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥ ॥ हि 'ब्रह्मचारिणः' ॥

ऋषेयः सत्यवचसः

ऋषेति ॥ ऋषित जानित । 'ऋषी गताँ' (तु० प० से०) । 'इगुपधात्कित' (त० ४।१२०) इतीन् । 'ऋषिवेंदे वसिष्ठादौ दीधितां च पुमानयम्' (इति मेदिनी) । क्रियां वा डीष् (ग० ४।१।४५)॥ (१)॥४॥ सत्यं वचो येपाम् ॥ (२)॥४॥ हे 'ऋषिसामान्यस्य'॥

स्नातकस्त्वाग्नववती।

केति ॥ आति सा 'णा होचे' (अ० प० अ०)। 'गल्यमं-' (३१४७२) इति कः । 'संज्ञायां कन्' (५१३। ७५)।-'आताहेदसमासा' (उ० ५१४१२९) इति कन्—इति सुकुटः । तत्र । उंक्तवचनादर्शनात् ॥ (१) ॥ ॥ आह्रवते । 'सुद् गतां' (४वा० आ० अ०)। पचाद्य (३१९१२४)। भाह्रवश्वासो वती च ॥ ॥। 'आहुतव्रती' इति पाटे 'गल्यमं- (३१४७२) इति कः । मुकुटस्तु-आह्रव आहुतं वा लानम्। तत्र वती निल्लायी इलाह ॥ (२)॥ ॥ हे 'समासवेदवतस्थाश्रमान्तरमगतस्य'॥

ये निर्जितेन्द्रियत्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥

ये इति ॥ इन्द्रियाणां प्राप्तः । निर्जित इन्द्रियप्राप्ती येस्ते ॥ (१) ॥ ॥ यमनम् । 'यम उपरमे' (स्वा० प० स०) । भावे कः (३।३।९१४) । मलोपः (६।४।३७) । यतसुपरमणमस्ति नित्यं वा येषाम् । 'अतः' (५।२।९९५) इतीनिः ॥ (२) ॥ ॥ यतन्ते । 'यती प्रयक्ते' (स्वा० आ०

६—रिपिब्यं अनादिश्च । 'निचानिदग्धमतयो रिषयः प्रवृद्धाः'
इति बालपण्डितजातकात् । ते च सप्तविधाः—'...महिंवेवविवक्तिषियरमर्थयः । काण्डिविश्च श्रुतिथिश्व.....कमानराः' इति
रसकोषः—इति मुकुटः॥ २—इदं तु यानादिगणे (५।४।२९)
अस्योपलम्मादिकं जिल्लारम्॥

से॰)। इन् (उ॰४।१०८)।—'यमेस्तिक्' इति खपाणिनी-यम्। 'यतिः श्रीपाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमीन्' (इति मेदिनी)। अत्र पक्षे यमः क्तिंच् (३।३। १७४) अपि सुवमः॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'निर्जितसर्वेन्द्रियस्य'॥

यः स्थण्डिले व्रतवद्यान्<mark>छेते स्थण्डिल</mark>द्याय्यसौ । स्थाण्डिलञ्च

य इति ॥ स्थण्डिले शेते । 'बते' (१।२।८०) इति इतिः ॥ (१) ॥३॥ 'स्थण्डिलाच्छियति वते' (४।२।९५) इल्पण् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अनास्तृतभूमिशयनविनः' ॥ अथ विरजस्तमसः स्यूर्वयातिगाः ॥ ४४ ॥

अथेति ॥ रजस्तमोभ्यां विगताः । 'निरादयः-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । विगते रजस्तमसी येभ्यः इति वा॥ (१) ॥॥॥ इयमतिगच्छन्ति । 'अन्येष्वपि-' (वा॰ ३।२।४८) इति ढः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'निष्ट्रसरजस्त-मोगुणानाम्'॥

पवित्रः प्रयतः पूतः

पेति ॥ पवते । 'पूङ् पवने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पुन्नाति । 'पूञ् पवने' (श्वा॰ उ० से॰) वा । 'भिश्चित्रादिभ्य इत्रोत्रों' (उ० ४।९७३) । 'पिवित्रं वर्षणं कुरो । तामे पय-सि च क्लोवं मेध्ये स्थादिभिधेयवत्' (इति गेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ प्रयच्छित स्म । यमेरकर्मकलात्कर्तरि कः (३।४।७२) । यद्दा प्रयतते । 'यती प्रयक्ते' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।९।९३४) ॥ (२) ॥ ॥ पवते स्म 'पूङ् पवने' (भ्वा॰ आ॰ से०) । 'गल्यर्थांंं (३।४।७२) इति कः । 'पूतं त्रिपु पवित्रं च शटिते बहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ त्रीणि 'पिवित्रस्य' ॥

पाषण्डाः सर्वेलिङ्गिनः।

पेति ॥ पापं सनोति । 'पणु दाने' (त० उ० से०)। सनित । 'षण संभक्ती' (भ्वा० प० से०) वा । 'अमन्ताइः' (उ० ११९१४) पृषोदरादिः (३१३१००९) । मूर्धन्यमध्यः ।।॥ कवर्गद्वितीयमध्यपाटे तु पाखण्डयति । 'खिंड मेदने' (चु० प० से०) । अच् (३१९१२४४)। पालनाक अयीध्यः पाशब्देन निगद्यते । तं खण्डयन्ति ते यसात् पाखण्डास्तेन हेतुना' ॥ (१) ॥॥ सर्वाण च तानि लिज्ञानि, सर्वेषां लिज्ञानि वा, सर्वेलिज्ञानि सन्ति येषाम् । 'अतः' (५१२। १९५) इतीनिः ॥ (२) ॥॥ ॥ हे 'दुःशास्त्रवर्तिषु' ॥

पालाशो दण्ड आपाढो वते

पेति ॥ आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य । 'विशाखाषाढा-दण् मन्यदण्डयोः' (५१९१९९०) इत्यण् । 'आषाढो मतिनां दण्डे मासे मळयपर्वते । स्री पूर्णिमामाम्' (इति मेदिनी) ॥

१-सियाम्॥ २-किन् (१।२।९४) इति पाठान्तरम्॥

(१) ॥*॥ तस्य विकारः । 'पलाशादिभ्यो वा' (४।३। १४१) इलाम् ॥*॥ वते ब्रह्मचर्ये ॥*॥ एकम् 'पालाश-दण्डस्य'॥

राम्भस्त वैणवः ॥ ४५ ॥

देति ॥ 'रम्भा कदस्यप्सरसोनी वेणौ वानरान्तरे' इति मेदिनी । रम्भस्य वेणोर्विकारः । प्राग्वदक् (४।३।१४९) ॥ (१) ॥*॥ व्रत इत्येव । अन्यत्र वेणव एव ॥*॥ एकम् 'वैणवदण्डस्य'॥

अस्री कमण्डलुः कुण्डी

अस्त्रीति ॥ कस्य प्रजापतेर्जनस्य वा मण्डः सारः । तं लाति लभते वा । मितद्वादिः (वा॰ ३१२१९८०) मण्डनम् । 'मिढ भूषायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) ॥ (१) ॥ ॥ घन् । कुणति । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु॰ प॰ से॰) । 'नमन्ताङ्कः' (उ॰ ११९४) । 'जानपद-' (४१९४२) इति लीप् । 'कुण्डम-श्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डीकमण्डलीं, जारात्पन्तिवश्रीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ श्रा सुतीयां तु जातिलक्षणो लीप् ॥ ॥ हे 'व्रतिनां जलपात्रस्य' ॥

वतिनामासनं वृपी।

बेति ॥ बुवन्तः सीदन्त्यस्याम् । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । ष्ट्रषोदरादिः (६।३।१०९) । वर्षति सुसं वा । 'शृषु सेचने' (भ्या० प० से०) । 'द्गुपध-' (२।१।१३५) इति दन्त्यान्ते कः । गौरादिः (४)१।४१) । मूर्षन्यान्तः ॥*॥ 'अतसी वृसी मांसी' इत्यन्ते चन्द्रगोमि-दर्शनाहृत्यान्तापि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ब्रह्मचर्योद्याः सनस्य'॥

अजिनं चर्म कृतिः स्त्री

अजीति ॥ अजित । अञ्चते, वा । 'अज गताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अजेरज च' (उ॰ २।४८) इतीनच् ॥ (१) ॥ ॥ चरति । चर्यते, वा । 'चर गताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। मिन् (उ॰ ४।१४)। 'चर्म कृषाँ च फलके' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ कृष्यते । 'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰)। किन् (३।३।९४)। 'कृतिश्चर्मलचोर्भुजं कृतिकायां द्वयं स्थियाम्' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ त्रीण 'मृगादे-श्वर्मणे'॥

भैक्षं भिक्षाकत्म्बकम्॥ ४६॥

भाषिति ॥ भिक्ष्यते । 'भिक्ष याच्यायाम्' (भ्वा • आ •

र—रदं च मागपि 'अमृते जारजः कुण्डः' रत्येतद्वयाख्या-पामभिहितम् ॥ २—'गण्डूषा मञ्जूषा वृषी' इति मूर्थन्वान्तेषु लिह्नकारिका—रति मुकुटः॥ से॰)। 'गुरोश्व' (३।३।९,०२) इत्यः । मिक्षाणां समृहः। 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८)॥ (१)॥ ॥ एकम् 'मिक्सा-द्रन्यस्य'॥

स्वाध्यायः स्याजीपः

स्वेति ॥ मु अतीव आवृत्या अध्ययनम् । '६८थ' (३। ३।२१) इति घन् । खार्यमध्ययनं वा ॥ (१) ॥*॥ जपनम् । 'जप मानसे च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'व्यधजपोः' (३।३।६१) इस्रप् ॥ (२) ॥*॥ हे 'वेदाध्ययनस्य' ॥

सुत्याभिषवः सवनं च सा।

स्विति ॥ सवनम् । 'पुत्र् अभिषवे' (सा० उ० से०) 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यम् ॥ (१) ॥॥॥ 'ऋदोरप' (३।३।४७) । 'उपसर्गात्-' (८।३।६५) इति षलम् । 'भवेदिभाषदाः स्नाने मद्यसंधानयज्ञयोः' (इति मे-दिनी) ॥ (२) ॥॥॥ 'ल्युट् च' (३।३।१९५) । 'सवनं लाच्यरे स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ शिषां 'सोमलताकण्डनस्य'॥

सर्वेनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्षणम् ॥ ४७ ॥

सेति ॥ सर्वाण एनांसि मानसादिपापानि अपध्वंसियेतुं शिलमस्य । 'सुपि-' (३१२१७८) इति णिनिः । जप्यते । 'जप मानसे च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'पोरदुपधात्' (३१९१८८) इति यत् ॥ ॥ अयं मर्षति । 'मृषु सहने' (भ्वा॰ प॰ से॰) सहनमभिभवः । यद्वा मृष्यति । ल्युट् (३१३१९२३) । स्नियां टिलात् (४१९१९५) क्षिप् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अधमर्ष-णस्य' ॥

दर्शश्च पोर्णमासश्च यागी पश्चान्तयोः पृथकु ।

देति ॥ दर्श अमावास्यायां कियमाणलादुपचाराइर्शशब्दैन याग उच्यते । 'पक्षान्तेष्टी दर्शने च दर्शः स्थेन्दुसंगमे' । ('दर्शस्तु स्यादमावास्या यागभेदावलोकने' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ पार्णमास्यां भवः । 'संधिवेलायृतु—' (४।३।१६) इत्यण् । 'पोर्णमास्यः पुमान्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णमातिष्टी' 'इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ पक्षान्तयोरमावास्यापोर्णमास्योः । पुन्थम् । मन्त्री । न तु पर्यायः 'दर्शपोर्णमासयोः' क्रमेणेकैनकम् ॥

रारीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ ४८ ॥ रोति ॥ यच्छति । अनेन वा । यमनं वा । पत्राद्यव् (३।

१—बाबुलकाद् षत्र् । 'जापः' इति रक्षितः ॥ तेन 'शृद्स्य मण्जापं प्रत्यनिषकाराव' () इत्यादिसिद्धिः— इति मुकुटः ॥ 'प्रजापो बाह्मण इव क्षत्रियोऽपि न लिप्यते पापैः' इति दमयन्तीश्वेषाञ्च ॥ तद्भयाख्यायां चण्डपालश्च 'जपर्व जापः' इत्यभिहितवान् ॥ 919३४) 'यमः समुपनिविषु स' (३।३।६३) इत्यप् वा ।
'यमोऽन्यिक्तिते समजे नाः काके शमने शनौ । शरीरसाधनापेक्षनित्यकर्मणि धंयमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शरीरमात्रेण साध्यं यावज्ञीव कार्यं सैत्यास्तेयाहिंसादि यत् तस्यैकम् 'नैत्यिककर्मणः' ॥

नियमस्तु स यस्कर्माऽनित्यमागन्तुसाधनम्।

नीति ॥ यत् कमे अनित्यं न तु यावज्ञीवं कर्तव्यम्, आगन्तुभिः कादाचित्कः कामनया समयविशेषादिभिः साध्येमुपवासैक्षानजपादि । तत् । नियमः । प्राग्वत् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' (इति मेदिनी) ॥१॥॥॥ एकम् 'नियमस्य'॥

उपवीतं यद्मसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥

उपेति ॥ प्रोड्वते बहिष्कृते सित वै।मस्कन्धार्पितम्। यहस्य सूत्रम्, यहार्थं धृतं सृत्रं वा । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २१११७८)॥ (२)॥ ॥ उपवीयते स्म। 'अज गति-क्षेपणयोः' (२१४१५६)। 'अजेर्व्यव्यपोः' (२१४१५६)। 'वी गत्यादिषु' (अ॰ प॰ अ॰) वा। क्तः (३१२१९०२)। यद्वा उपाजति स्म। उपवेति स्म वा। 'गत्यर्था-' (३१४। ७२) इति क्तः॥ (१)॥ ॥ ॥ हे 'यह्नोपवीतस्य'॥

प्राचीनाबीतमन्यस्मिन्

प्रेति ॥ प्राचीनं प्रदक्षिणम् आवीयते स्म । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ अन्यस्मिन् वैभिकरे प्रोद्धते सति ॥*॥ एकम् 'विपरीतभूतयक्कोपवीतस्य'॥

निवीतं कण्डलम्बितम्।

नीति ॥ नि वीयते स्म । प्राग्वत् । नि अधोआगे वीतं गमनमस्य वा । 'नि' इति प्रकृते 'राश्यधोभाविन्यासे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्ठाह्यम्बतम् ॥*॥ एकं 'कर-द्वये बहिष्कृते स्ति ऋजुभावेन स्थापितयक्षस्-ऋये ॥

अञ्चल्यमे तीर्थ वैवम्

अमर॰ ३४

अङ्ग्विति ॥ अङ्गुलीनामग्रे । देवानामिदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । देवो देवतास्य 'सास्य देवता' (४।१।२४) इत्यण् । 'देवाद्य (वस्यय) नन्नौ' (वा॰ ४।१।८५) इत्यन् वा ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'देवतीर्थस्य' ॥

१—तथा च पातजलस्वम् 'शहिसासत्यास्तेयम् सच्चपिरम् । यमाः' (२११०) इति ॥ २—तथा च पातजलस्वम् 'शौचसंतो- वतपःस्वाध्याये सरप्रणिधानानि नियमाः' (२११२) इति ॥ ३—तथा च गोमिलस्वम् 'दक्षिणं बाहुमुद्धत्व किरोऽनथाय सब्वेऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववलम् भवतीत्ये यशोपनीती मनति' (१११२) इति ॥ ५—तथा च गोमिलस्वम् 'सन्यं वाहुमुद्धत्व किरोवधाय दक्षिणेंऽसे प्रतिष्ठापयति सन्यं कक्षमन्ववलम् अवत्येवं प्राचीनावीती मनति' (११२११) इति ॥

सल्पाक्तस्योमृहे कायम् ॥ ५० ॥

स्वेति ॥ खल्पाकुल्योः कनिष्टिकयोरधोभागे । कः प्रजा-पतिर्देवतास्य । 'कस्येत' (४।२।२५) इत्यण् इदन्तादेशस्य ।-'तस्येदम्' (४।२।१२०) इत्यण्—इति मुकुटधिन्सः । 'कायः कदैवते मृतौं संघे लक्षसभाषयोः । मनुष्यतीर्थे कार्यं स्थात' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'कायतीर्थस्य' ॥

मध्ये ऽङ्गुष्ठाङ्गल्योः पित्र्यम्

मेति ॥ अङ्गछतर्जन्योः । पितरो देवतास्य । 'वाष्ट्रतुपित्रुषसो यत्' (४।२।३१) ।—पितृणामिदम् । पैत्रम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'पितृतीर्थस्य' ॥

मुले शङ्गाष्ट्रस्य प्राह्मम्।

म्बिति ॥ 'हिः' अवधारणे । 'ब्रह्मा देवतास्य' 'सास्य देवता' (४।२।२४) इत्यण् 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।७१) इति साधु ॥ (१) ॥∗॥ एकम् 'ब्राह्मतीर्थस्य' ॥

स्याइह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमिस्यपि ॥ ५१ ॥

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो भावः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) इति क्यण् ॥ (१) ॥ *॥ 'तस्य भावस्वतली' (५।१।१९९) ॥ (२) ॥ *॥ युनिक 'युजिर् योगे' (स० उ० अ०) । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । युजेन सह । 'तेन सह--' (२।२।२८) इति बहुबीहिः । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य सः । यद्वा योजनम् । युक् संपदादि किप् (वा०३।३।९०८) । सह युजा सयुज्यस्य सयुजो वा भावः । ब्राह्म-णादित्वात् (५।१।१२४) ष्यज् ब्रह्मणः सायुज्यम् ॥ (३)॥ *॥ श्रीण 'ब्रह्मभावस्य'॥

देवभूयादिकं तद्वत्

देवेति ॥ देवस्य भावः । देवभूयमादिर्यस्य । 'देवस्य-म्', 'देवसायुज्यम्' । तद्वत् ब्रह्मभूयादिवत् त्रिरूपी ॥

कुच्छूं सांतपनादिकम्।

किति ॥ कृन्ति । अनेन वा । 'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰)। 'कृतेरछः क्रू च' (त॰ २।२१) इति रक् छोऽन्तादेश-धा । 'कृतेरछः क्रू च' (त॰ २।२१) इति रक् छोऽन्तादेश-धा । 'कृत्रेरछः क्रू च' (त॰ २।२१) इति रक् छोऽन्तादेश-धा । 'कृत्रेरछः क्रू मास्यक्तपनमत्र । प्रहायण् (५।४।३८) । यद्वा संतपति । ल्युट् (३।३।११३) । तस्येदं कर्म । अण् (४।३।१२०)। 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दिव सिपंः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासध्य कृच्छं सांतपनं स्मृतम्' (मतुः १९।२१२) आदिना चान्द्रायणप्राजापत्यपराकादिमहः । एकम् 'प्राय-ध्यास्य'॥

संन्यासवस्यनशने पुमान् प्रायः

स्त्रमिति ॥ सम्यक् न्यासः आत्यन्तिकस्त्यागः । तथुकेन-शनेऽभोजने । प्रकृष्टमयनम् । 'इण् गती' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अब् गतौ' (भ्या॰ आ॰ से॰) । घल् (३।३।१८) । 'प्रायो सरणानशने मृत्यो बाहुस्यतुस्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रायोपवेदास्य' ॥ अध्य वीरहा ॥ ५२ ॥

नष्टाग्निः

अधिति ॥ वीरोऽमिः । तं इन्ति । 'किप् च' (३।२। ७६)॥ (१) ॥*॥ नष्टोऽमिर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रमा-दादिना यस्यामिहोत्रिणोऽमिर्नष्टस्तस्य'॥ कहना लोभान्मिस्येर्यापथकल्पना।

किति ॥ कुहनम् । 'कुह विस्मापने' चुराघदन्तः । 'ण्या-सक्षन्थो युव्' (३१३१९०७) । 'कुहना मामजालं स्यात' इति रक्षकोषः । 'कुहना दम्भचर्यायामीर्ध्याले। कुहनस्थिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मिध्यातत्त्वे ईर्यापयस्याचारमे-स्स्य कल्पना संपादना ॥*॥ एकं 'दम्मेन कृतध्यानमो-नावैः'। अर्थलिष्स्या मिध्याधमाश्रयणस्य वा ॥

वात्यः संस्कारहीनः स्यात्

ब्रेति ॥ शरीरायासजीवी व्याधादिकातः स इव । 'शाखा-दिभ्यो यः' (५१३।१०३) यद्वा वातमहिति । 'दण्डादिभ्यो यः' (५११६६) ॥ (१) ॥*॥ संस्कारंगंभाधानादिभिरुपनय-नादिभिन् हीनः ॥ (२) ॥*॥ हे 'संस्कारहीनस्य' ॥

अस्वाध्यायो निराकृतिः॥ ५३॥

अस्वेति ॥ न खाच्यायो वेदाध्ययनमस्य ॥ (१) ॥*॥ आकृतेरध्ययनवेद्याया निर्गतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेद्राध्यय-नरहितस्य'।—चलार्येकार्थानि—इत्येके ॥ धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः

घेति ॥ धर्मस्य ध्वजश्चिहम् । धर्मे ध्वज इव वा । धर्म-ध्वजोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ लिङ्गमा-श्रमादित्वह्वथारणं वृत्तिजीविकाहेतुर्यस्य ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'भिक्षाद्यर्थं जटादिधारिणः' ॥

अवकीणीं क्षतवतः।

अवेति ॥ अवकरणम् । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'कृष् हिंसायाम्' (क्या॰ उ॰ से॰) वा । भावे कः (३।३। १९४)। अवकीर्ण विक्षितं हिंसितं वा क्तमनेन । 'इष्टादि-भ्यक्ष' (५।२।८८) इतीनिः॥ (१)॥॥॥ सतं सण्डितं कत-मस्य॥ (२)॥॥॥ दे 'स्वण्डितं क्रसम्बर्धादेः'॥ सुसे यस्मिक्सतमेति सुसे यस्मिनुदेति च॥ ५४॥ अंशुमानमिनिर्मुकाभ्युदितौ च यथाक्रमम्।

स्विति ॥ अभि सर्वतः सायंतनेन कर्मणा निश्चयेन मुक्तः, अभि सर्व सायंतनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन वा ॥ (१) ॥ ॥ अभि सर्वत उद् अतिशयेन इतं गतं प्रातस्तनं कर्मो-स्मात् ॥ (१) ॥ ॥ एकैकम् 'अभिनिर्मुक्ताञ्चुदितयोः' ॥ परिवेत्तानुकोऽनुहे ज्येष्ठे दारपरिष्रदात् ॥ ५५ ॥

पेति ॥ परिविन्दति ज्येष्ठं परिलज्य भार्यो लभते।

'बिट्टू लामे' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'तृन्तृची शंक्षिक्षादिस्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ॰ २।९४)॥ (९)॥*॥ एकं 'उद्येष्ठे विधाहरहिते कृतदारपरिष्रहस्य कनिष्ठस्य'॥ परिवित्तिस्तृ तक्ष्यायाम्

पेति ॥ परि वर्जनं विन्दति लभते । फिन् (३।३। १०४) ॥ (१) ॥*॥ तस्य परिवेत्तुः । ज्यायान् ज्येष्टः ॥*॥ एकं 'परिवेत्तुरुर्येष्टभातुः' ॥

विवाहोपयमौ समौ। तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥ ५६ ॥

नीति ॥ विविधं वहनम् । घन् (३।३।९८) ॥ (१) ॥ ॥ । उपयमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् ॥ (२) ॥ ॥ वाद् घन् ॥ (३) ॥ ॥ परिणयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥ ॥ (उद्वाहस्तु निवाहनत्) ॥ (५) ॥ ॥ । पाणेः पीडनं महणम् । 'कृद्योगा च' (वा॰ २।२।८) इति समासः ॥ (६) ॥ ॥ वट् 'निवाहस्य' ॥

व्यवायो प्राम्यधर्मो मैथुन निधुवन रतम्।

च्येति ॥ व्यवायनम् । 'इण् गती' (अ॰ प॰ अ॰)। 'एरच्' (३।३।५६) 'अय गती' । घम् (३।३।९८) वा । (भ्वा॰ आ॰ से॰) वा ॥ (१) ॥ ॥ प्रामे भवः 'प्रामाध-खनो' (४।२।९४) । प्राम्याणां जनानां धर्मः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ मधुनस्य कर्म । 'प्राणभुज्ञाति-' (५।१।१२९) इत्यण् । युवादिलात् (५।१।१३०) वाण् ॥ (३) ॥ ॥ नितरां धुवनं हस्तपादादिचालनमत्र ॥ (४) ॥ ॥ । समणम् । 'नपुंसके भावे कः' (३।३।१९४)। 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इति मलोपः ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'मधुनस्य' ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैः

त्रीति ॥ त्रयाणां वर्गः समृहः ॥ (१) ॥*॥ धमेश्व का-मध अर्थक्ष तैः कृला ॥*॥ एकम् 'त्रिवर्गस्य'॥

चतुर्घगः समोक्षकैः ॥ ५७ ॥ चेति ॥ चतुर्णां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ मोक्षेण सहितैर्धमं-कामार्थेः कृता । उपरुक्षितो वा ॥*॥ एकम् 'चतुर्चगस्य' ॥ सबलैसीश्चतुर्भद्वम्

सेति ॥ बलेन सहितेर्धमीदिभिः । चलारि भद्राणि श्रेष्टान्यत्र वृन्दे । यद्वा चत्वारि भद्राणि । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (२।९।५०) इति समासः । 'भद्गो वाच्यवच्छ्रेष्टसाधुनोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चतुर्भद्रस्य' ॥

जन्याः क्रिग्धा वरस्य ये'।

जेति ॥ जनीं वधूं वहन्ति । 'संज्ञायां जन्या' (४।४। ८२) इति यदन्तो निपातितः ॥ (१) ॥*॥ वरस्य जामातुर्वे निग्धास्तत्यक्षा वयस्यादयः । 'जन्यो वरवधूज्ञातिप्रियम्वस्यितेषु च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'वरप्रसीयाणाम्' ॥ इति सञ्याख्यामरकोषे ब्रह्मवर्गः ॥

मूर्घामिषिको राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्।

स्विति ॥ मूर्धन्यभिषिकः । राज्यदानसमये मूर्धन्यभिष्विद्यते । तरप्रमवलात्सवींऽपि मूर्धाभिषिकः ॥ (१) ॥ *॥ राक्षोऽपल्लम् । 'राज्यद्युराद्यत' (४।१।१३७) । 'ये वामान्वकर्मणोः' (६।४।१६८) इति प्रकृत्या । यद्वा राजति । 'राज्यद्यामें (३०००) ॥ (२) ॥ *॥ बाहुभ्यां जातः । 'पष्टस्यामजाती' (३।२।९८) इति डः । बाह्योजीतो वा । 'सहस्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । 'बाहुजः क्षत्रिये कीरे खयंजाततिलेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यों ॥ (३) ॥ *॥ क्षदित । 'क्षद्र संवरणे' सौत्रः । ष्ट्रम् (उ० ४।१५९) । स्ताष्ट्रायते वा । पृषोदरादिः (६।३। १०९) । क्षत्रस्यापत्यम् । 'क्षत्राद्यः' (४।९।१३८) ॥ (४) ॥ *॥ विशेषेण राजति । 'सरसृद्धिष-' (३।२।६१) इति किष् ॥ (५) ॥ *॥ पश्च 'अञ्चयस्य' ॥

राक्ति राट्रपार्थिवस्माभृत्रुपभूपमहीक्षितः॥१॥

रेति ॥ राजति । 'कनिन् युक्षि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'राजा प्रभी च नृपती क्षत्रिये रजनीपती । यक्षे विक च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'सत्स्दि-ष-'(३।१।६१) इति किए॥ (२) (*) 'पृथिव्या ईश्वरः'। 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ' इत्यनुवर्तमाने 'तस्येश्वरः' (५। १।४२) इलन् । 'पार्थिको नृपतौ भूमिविकारे पार्भवोऽन्य-वत्' (इति विश्वः) । 'पर्थिवो तृपे । पार्थिवी स्थात्त सी-तायां प्रधिच्या विकृतौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ क्सां विभित्ते । किए (३।२।७६) । तुक् (६।१।७९) ॥*॥ 'ध्यासक' इति पाठे क्ष्मां भुनक्ति पालयति । क्रिप् (३।२। v६) ॥ (४) ॥∗॥ तृन्। पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ भुवं पाति ॥ (६) ॥*॥ महीं क्षियति । 'क्षि निवासगत्थोः' (तु० प॰ अ॰) मह्यां क्षियति वा। 'क्षि क्षयेश्वर्ययोः' (भ्वा॰ प॰ ष०)। क्रिप् (३।२।७६)। तुक् (६।१।७१)।। (७) ।।∻।। सप्त 'दाशः' ॥

राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः।

देति ॥ संज्ञाेऽन्त एकदेशोऽस्याः । 'प्रादिभ्यो धातु-जस्य-' (षा॰ २।२।२४) इति समासः । समन्तायाः खदे-शास्त्रवित्तभूमेरिमे राजानः । 'तस्येदम्' (४।२।१२०) इ-स्यण् । प्रणता अशेषाः सामन्ताः खदेशानन्तरराजा यस्य ॥*॥ अषिक ईश्वरः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सर्वसंनिहितनु-पश्चकारिणः' ॥

चकवर्ती सार्वभौमः

चेति ॥ चके भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तियुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३१२।७८) इति णिनिः । 'सक्तं गणे चकवाके' इति विश्वः । यहा चक्रं सैन्यं वर्तियतुं सर्वभूमी चालजितुं शीलमस्य । अवस्यं वा चकं वर्तयति । 'आवस्यका-' (३। ३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥ ॥ सर्वभूमेरीश्वरः । 'तस्ये-श्वरः' (५।१।४२) इत्यण् । अनुशतिकादिः (७।३।२०)। 'सार्वभौमस्तु दिङ्गागे सर्वपृथ्वीपतावपि' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ।१४॥ दे 'समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरस्य'॥

नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

निति ॥ मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वरः । 'स्यास्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च विम्बे च कदम्बके च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माण्डलिकस्य'॥

येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः। शास्ति यश्चावया राज्ञः स सम्राट्

येनेति ॥ सम्यग् राजति । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति किप् । 'मो राजि समः कौ' (८।३।२५) ॥ (१) ॥ ॥। एकं 'सार्वभौमविशेषस्य'॥ केचित्तु पृथक् त्रीणि नामान्याहुः । राजस्यकर्ता सन्नाद्द । द्वादशराजमण्डलस्येश्वरोऽपि सन्नाद्द । सर्वनृपतीनां शासकोऽपि सन्नाट् ॥

अथ राजकम्॥३॥ राजन्यकं च हुएतिश्चन्त्रियाणां गणे क्रमात्।

अथेति ॥ राह्मां समृदः । 'गोत्रोक्षोष्ट्रोरञ्ज-' (४।२।३९) इति बुज् ॥ (१) ॥*॥ राजन्यानां समृदः । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'राजसमृहस्य'॥

मन्त्री धीसचिवोऽमात्यः

मेति ॥ मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति । 'अतः-' (५।२१९५) इतीनिः । यद्वावदयं मन्त्रयते । 'मित्रि गुप्तभाषणे' (चु० आ० से०) । 'आवश्यक-' (३।३१९७०) इति णिनिः ॥ (९) ॥*॥ धिया धियां वा सन्विवः सहायः । धीप्रधानः सन्विवो वा ॥ (२) ॥*॥ अमा सह समीपे वा अवः । 'अव्ययास्यप्' (४।२१९०४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मन्त्रिणः' ॥

अन्ये कर्मसचिवास्ततः॥ ४॥

अन्य इति ॥ ततो धीसचिवादन्ये 'कर्मस्र सचिवाः सहायाः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'सहायकारिणाम्' ॥ महामात्राः प्रधानानि

मेति ॥ 'मात्रा कर्णविभूषायां विसे माने परिच्छदे । (अक्षरावयने खल्पे क्षीबं कार्ल्येऽनधारणे)' (इति मेदिनी) । महती मात्रा येषां ते । 'महामात्रः समृदे नामात्ये इस्ति-पकाधिपे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा प्रकर्षेण चीयन्ते । 'द्वाण चारणपोषणयोः' (ज्ञा प • अ •) । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति कर्मण ल्युट् । 'प्रधानं स्वान्महामात्रे प्रकृती परमात्मनि । प्रक्षायामपि च क्षीबमेकस्वे गूसमे सदा' (इति मेदिनी) इति क्षीबम्बस् । पुंकिक्षोऽपि । 'महामात्रः

प्रधानः स्यात्' इति प्रंस्काण्डे बोपालितात् ॥ (२) ॥ 🖈 ॥ द्वे 'प्रधानस्य'। त्रीणि कर्मसहायानाम-इत्येके ॥

पुरोधास्तु पुरोहितः।

प्यिति ॥ परोध्ये धीयते । 'पुरसि च' (उ० ४।२।३१) इति धामोऽसिः ॥ (१) ॥ 📲 पुरो धीयते स्म । कः (३।२। १०२)। 'दधातेहिं:' (जारावर) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धर्मा-ध्यक्षस्य'॥

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राद्विवाकाक्षदर्शको ॥ ५ ॥

द्रेति ॥ ऋणादानावीन्यष्टादश विवादस्थानानि व्यवहा-राः । तेषां द्रष्टरि निर्णेतरि । प्रच्छनम् । 'क्रिब्बचिप्र-च्छिश्री-' (उ० २।२७) इत्युणादिस्त्रेण किब्दीर्घी संप्रसार-णामावधा विवचनम् घम् (३।३।१८) । प्राट्च विवा-कथा । प्राद्धिवाकी प्रश्नविवेकावस्य स्तः । अर्शे आद्य (५।२। १२७) 'प्रश्नविचारयोः कुशल इत्यर्थः। 'विवादानुगतं पृष्टा पूर्ववाक्यं प्रयक्षतः । विचारयति येनासी प्राड्विताकस्ततः) ॥ (१) ॥*॥ **'अशः** कर्षे तुषे कके इाकटव्यवहारयोः' इति विश्वः । पद्यति । ण्वुल् (३।९। 9३३)। अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः ॥ (२) ॥३॥ हे 'व्यवहाराणां द्रष्टरि' ॥

प्रतीद्वारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ।

प्रेति ॥ प्रतिहरणम् । चन् (३।३।९८) । 'उपसर्गस्य घनि-' (६१२।१२२) इति वा दीर्घः । प्रतीहारो जनवारणमस्टास्य । **अर्शभाद्यन् (५।२।९२७) । मुकुटस्तु—प्रतिराभिमुख्ये । रा होऽभिमुखं जनान् प्रतिहरति ब**हिः प्रापयति । 'ज्वलितिकसन्ते-भ्यो णः' (३।९।९४०)—इति व्याख्यत् । तम्र । हुओ ज्व-**हादावपाठात् । ज्वलादेरा**कृतिगणत्वाभावाच । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां त योषिति' इति विश्वमेदिन्यी ॥ (१) ॥ ॥ द्वारं पालयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (२) ॥ । द्वारि तिष्टति । 'स्रपि-' (३।३।४) इति कः ॥ (३) ॥*॥ द्वारि तिष्ठति स्म । 'गत्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति कः। 'ह्वाःस्थितः, दर्शकः' इति व्यस्तं नाम। ('ह्वाः-स्थितो वेत्रधारकः' इति त्रिकाण्डशेषः) । 'स्याह-र्षाको दर्शियता अतीहारोऽपि दर्शकः' इति रुदः। (द्वाः-स्थितस्य दर्शकः इति) समस्तं नाम (इत्यन्ये) । 'द्वारपो **द्वाःस्थिताव्**र्जी' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पद्य 'द्वारपालस्य' ॥

रक्षियर्गस्त्यनीकस्थः

रेसि ॥ अवस्यं रक्षन्ति । 'रक्ष पालने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति जिनिः । रक्षिणां वर्गः ॥ (१) ॥ ॥ अनीकेन, अनीके वा तिष्ठति । 'सुपि-' (३। क्षणे। राजरक्षिणि चिह्ने च वीरमर्दनकेऽपि च ॥' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्षकगणस्य' ॥

अधाष्यक्षाधिकृती समी ॥ ६॥

अधेति ॥ अधिगतोऽक्षं व्यवहारम् । 'अखादयः-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । यद्वा अध्यक्षति । 'अक्ष व्याप्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अन्य (३।१।१३४)। 'अध्य-क्षोऽधिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षे त्वभिषेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अधिकमुपरि वा कियते स्म । क्तः (३।२। १०२) ॥ (२) ॥*॥ हे 'व्यापारितस्य' ॥

स्थयकोऽधिकृतो ब्रामे

स्थेति ॥ स्थातुं शीलमस्य । 'लषपदपदस्था-' (३।२। १५४) इत्युकञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकग्रामाधि-कृतस्य' ॥

गोपो प्रामेषु भूरिष्ठ ।

गविति ॥ गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । अच् (३।१। १३४)। 'गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । प्रामी-घाधिकृते पुंसि शारिवार्ख्याषधी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'बहुप्रामाधिकृतस्य' ॥

भौरिकः कनकाध्यक्षः

भाविति ॥ भूरिणि सुवर्णे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक्॥ (१) ॥४॥ कनकस्याध्यक्षः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णाधिकृतस्य' ॥

कप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः॥७॥

क्रप्येति ॥ 'क्रप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी)। रूपस्याध्यक्षः ॥ (१) ॥३॥ निष्के हेम्रि नियुक्तः प्राग्वत् । 'टक्कपतिर्नेष्किको रजताध्यक्षः' इति रमसः ॥ (२) ॥*॥ हे 'टक्कादि-शालायां नियुक्तस्य'॥

अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वशिको जनः।

अन्तेति ॥ अन्तर् अभ्यन्तरो वंशो गृहम् । अन्तर्वशे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । संज्ञा-पूर्वकत्वाषा वृद्धिः । यद्वा अन्तर्वशोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (पारावषप) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्तःपुराधिकृतस्य जनस्य'॥

सौविद्ह्याः कञ्चिकनः स्थापत्याः सौविद्याश्च ते ॥८॥

साविति ॥ युष्ट्र विदन्तं विद्वांसमपि लान्ति वशवर्तिनं कुर्वन्ति । सुविद्षाः स्त्रियः । तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इ.सण् ॥ (१) ॥*॥ 'कश्चकथोलकोऽस्त्येषाम्'। इनिः (५।२।१९५) । 'कञ्चकी जोज्ञकतरी महले पन्नगे वाप) इति कः । 'अनीकस्यो रणगते इतिविक्षानिय- विटे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तिव्रन्त्येषु पुरुषाः । 'घनपें कः' (वा॰ ३।३।५८) । स्थानां दाराणां पतयः पालकाः स्थपतय एव । चतुर्वणादिलात् (वा॰ ५।१।१२४) स्थायें ध्यम् । 'स्थपतिः कषुकिन्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ मुविद्दित्त । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । सुविदा एव । प्रक्षादिलात् (५।४।३८) स्थार्थेऽण् । यद्वा सुवेदनम् । संपदादि किप् (वा॰ ३।३।१०८) । सुविद् सुक्षानमस्त्येषाम् । क्योत्झादिलात् (वा॰ ५।२।१०३) अण् । यद्वा सुविज्ञाखतुराः स्थिस्तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (४) ॥ ॥ चत्थादि 'राम्नां क्यगारे बही रक्षाधिक्तस्य' ॥

शण्ढो वर्षवरस्तृत्यौ

दोति ॥ शाम्यति शिक्षाभावात । 'शमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰) । 'शमेर्डः' (उ॰ १।९९) । 'शण्ढः ह्रीबलु कबुकी' इति (तालव्यादों) रमसः । 'शण्ढः स्यासुंति गोपती । आङ्ग्डाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृताविष' (इति मेदिनी) । ('शण्ढषण्ढों तु सीविदों । वन्ध्यपुंसीद्वरे ह्रीबे' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृत्र् वरणे' (सा॰ उ॰ से॰) । वरति 'वर आवरणे' () वा । अन् (३।१।९३४) । वर्षस्य रेतःपातस्य वरः । 'ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः ह्रीबाध स्रीस्त्रभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्वृताः' ॥ (२) ॥*॥ दे 'अत्यन्तान्तर्महस्त्रकानाम्' ॥ सेवकार्थमुजीविनः ।

सेविति ॥ सेवते । 'सेह सेवने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। ण्वुल् (३।९।३३)। 'सेवकस्तु असेवे ना वाच्यलिकोऽनुजीवित' (इति मेदिनी)॥ (९)॥॥॥ अर्थोऽसंनिहितोऽस्यास्ति । 'अर्थाचासंनिहिते' (५।२।९३५) इतीनिः । 'अर्थी पुमान्याचके स्थात्सेवके च विवादिनि' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ अनुजीवितुं सीलः। 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'सेवकस्य'॥

विषयानन्तरो राजा शत्रुः

बीति ॥ शातयति 'शदु शातने' (२वा० प० ४०)। ण्यन्तः । 'श्शातिभ्यां कुन्' (उ० ४१९०४) । 'बहुलमन्य-भापि' (उ० १८०) इति णिळुक्।—शदेः 'जञ्बादयश्च' (उ० ४१९०२) इति ६ः हस्वश्च—इति मुकुटः । तन्न । उक्तिः रोता निर्वाहात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्ववेदारव्यषहितदेः सस्य राज्ञः' ॥

सित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

मीति ॥ मेशति । 'भिभिदा केहने' (दि॰ प॰ से॰) 'अमिषिमिदिशसिभ्यः कः' (उ॰ ४।१६४)।—हुन् (उ॰ ४। १५९)—इति मुकुटः । तम । गुणप्रसमात् । स्त्रस्य सस्वा-ष । 'मिन्नं मुहदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि किया गम्बद्वस्ये दैलान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ ॥ अतः हात्रोः ॥ ॥ एकम् 'मिन्नस्य'॥ उदासीनः परतरः

विति ॥ अतिशयितः परः परतरः । उदास्ते । 'आस उपवेशने' (अ॰ आ॰ से॰)। छटः शानव् (३।२।१२४)। 'ईदासः' (७।२।८३) इति ईत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शातु-मित्राभ्यां परस्य राजः'॥

पार्थिकाइस्त प्रष्ठतः।

पेति ॥ पार्णि पश्चात्पदं गृह्णाति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्ष्णः पश्चात्पद्जिगीषयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'जिगीषोः पृष्ठभागस्थितस्य राह्यः' ॥

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्द्धदः॥ १०॥ द्विश्विपक्षाहितासित्रदस्युद्यात्रवदात्रवः। अभिचातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्धिनः॥ ११॥

रीति ॥ रपति दोषम् । 'रप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से॰)। 'रपेरिकोपधायाः' (उ॰ १।२६) इति कुः॥ (१)॥॥॥ वीरस्य कर्म भावो वा। युवादित्वात् (५।१।१३०) '-वैरमैधुनि-कयोः' (४।३।१२५) इति निर्देशाद्वाऽण् । वैरमस्यास्ति । इनिः (५।२।९९५) ॥ (२) ॥*॥ सपत्नीव । 'व्यन् सपत्ने' (४।९। १४५) इति निर्देशादकारः ॥ (३) ॥ शा इयर्ति विरोधम् । 'ऋ गतीं' (जु॰ प॰ अ॰)। 'अच इः' (उ॰ ४।९१९) ।। (४) ॥*॥ द्वेष्टि 'द्विष अप्रीती' (अ॰ उ॰ अ॰) 'द्विषोडमिन्ने' (३।२।१३१) इति शतृ ॥ (५) ॥*॥ द्वेषशीलः । 'कुधमण्डा-र्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (६) ॥*॥ दुष्टं हृदय-मस्य । 'सुहृदुईदों मित्रामित्रयोः' (५।४।१५०) इति साधुः ॥ (७) ॥ 🛊 । द्वेष्टि । किप् (३।२।६१) ॥ (८) ॥ 🛊 ॥ विरुद्धः पक्षोऽस्य । 'पक्षो मासार्धके पार्खे बहे साध्यविरोधयोः' (इति विश्वमेदिन्यो)। विविधः पश्लोऽस्य वा ॥ (९) ॥ 🕬 न हित-मस्मात् ॥ (१०) ॥*॥ अमति गच्छति । 'अम गतौ' (भ्वा० प॰ से॰) 'भम रोगे' (चु॰ उ॰ से॰) 'भमेर्द्विषति चित्र' (उ॰ ४।१७४) । इतीत्रन् ॥ (११) ॥ ॥ वस्मति । 'दस्र उपक्षये'। (दि॰ प॰ से॰)। 'यजिमनिश्चनिधदसिजनिध्यौ युच्' (उ० ३।२०) बेह्नुस्रकादनादेशस्य (७।१।१) अभावः ॥ (१२) ॥*॥ शातयति । 'हशातिभ्यां कुन्' (उ० ४।१०४) ॥ (१३) ॥*॥ शत्रुरेव । प्रशासण् (५।४।३८) ॥ (१४) ॥#॥ मभिहन्तुं चीलः। 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥≠॥ 'द्वेप्योऽभियातिरमित्रः' इति रत्नकोशः । तत्रामियातेः क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा ॥ (१५) ॥*॥ पिपर्ति रोषम् । 'पु पालनपूरणयोः' (ज्ञु० प० से॰) । अप् (३।९। १३४) ॥ (१६) ॥ 🕬 न राति सुस्तम् । 'रा दाने' (४० प० बा॰)। फिन् (३।३।९७४) तिर्वा ॥ (१७) ॥*॥ प्रतिकू-क्षमर्थमितुं सीखः 'अर्थ याच्यायाम्' (चु॰ उ॰ से॰)। 'सुपि-' (३।२।७८) इति जिनिः ॥ (१८) ॥ ।।। परि वोषा-

१—'जनुवासिकपरत्वामाबादवादेशी व बति त प्राप्यसिद्धान्तः॥'

स्थाने पन्धमितुं शीलः। 'पश्चि गतां' चुरादिः। णिनिः (३। २।७८)। 'परि' शस्त्रस्य प्रकृते 'दोषाख्याने निरसने पूजा-व्यास्योख भूषणे' (इति मेदिनी)॥ (१९)॥*॥ कनविंशतिः 'शुन्नोः'॥

षयस्यः क्रिग्धः सवयाः

वेति ॥ वयसा तुल्यः । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ किह्मति 'क्षिट् प्रीतौ' (दि० प० से०) । 'मतिबुद्धिप्जार्थेभ्यश्व' (३।२।१८८) इति चाद्वर्तमाने कः ॥ (२) ॥*॥ समानं वयोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तुल्यवयसः' ॥

अथ भिन्नं सखा सुहृत्।

अधिति ॥ मेशति । 'जिसिदा केहने' (दि० प० अ०) 'अमिनिविद्यासिभ्यः कः' (उ० ४।१६४) ।— प्रून् (उ० ४।१५४) ।— प्रून् (उ० ४।१५४) – हित मुक्टिधिन्यः ॥ (१) ॥ ॥ समानः ख्यायते कोकैः । 'समाने ह्यः सः चोदात्तः' (उ० ४।१३७) इतीण् स च डित् । टिलोपः (६।४।१४३) । 'नौ व्यो यलोपः' इत्यतोऽनुवर्तनाश्लोपः समानस्य सभावः ॥ (२) ॥ ॥ शोभनं इत्यमस्य । 'सुहदुर्ह्दौ-' (५।४।१५०) इति साधः ॥ (३) ॥ ॥ शीणि 'मिञ्चस्य'॥

सर्वं साप्तपदीनं स्यात्

सेति ॥ सहयुर्भावः कमें वा । 'सहयुर्थः' (५।१।१२६) ॥ (१) ॥*॥ सप्तभः पदैरवाप्यते । 'साप्तपदीनं सहयम्' (५। २।२२) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ हे 'सहयुर्धर्मकर्मणोः' ॥ अनुरोघोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥

अन्विति ॥ अनुगम्य रोधनम् '६धिर् आवरणे' (६० ४० । ४०)। घम् (३।३।९८)॥ (१)॥ ॥ अनुगम्य वर्तनं चि-ताराधनम् ॥ (२)॥ ॥ ॥ द्वे 'आराध्यादेरिष्टसंपादनस्य'॥ यथादेवणेः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पराः । वारस्य गृहपुरुषक्ष

सेति ॥ अईति । 'अई पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। अच् (३१११३४) । यो योऽर्हः । यथाई वर्णे इपमस्य । 'वर्णः स्याद्भेदक्पयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥ ॥ प्रकर्षेण नि-धीयते हेयमत्र । 'उपसर्गे घोः किः' (३१३९२) 'प्रणिधियांचने चरे' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ अपसर्पति । 'सप्त्र गती' (भ्वा० प० से०) ॥ अच् (३१९१३४) ॥ (३) ॥ ॥ चरिति । 'चर गती' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१९१३४) ॥ (३) ॥ ॥ चरिति । 'चर गती' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१९१३४) । 'स्वरोऽक्षद्भतमेदे च भीसे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ प्रज्ञायणि (५१४१३८) 'चरः' अपि ॥ ॥ 'च्वारः पियालक्षे स्याद्भती बन्धापसर्पयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ स्यक्ति । 'स्यज्ञा स्वास्त्रेपराये च प्रणिधाविष गुंस्यय-

म्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ गृतकासौ पुरुष ख ॥ (७) ॥∗॥ सप्त 'सारपुरुषस्य'॥

आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु ॥ १३ ॥

आस इति ॥ आप्यते स्म । 'आप्छ व्याप्ती' (खा॰ प॰ अ॰) । क्तः (३१२१९०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्यये विश्वासः संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातम्-' (५१२१३६) इतीतच् । 'प्रत्ययः शपथे रन्धे विश्वासाचारहेतुषु' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ हे 'विश्वासाधारस्य'॥

सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकाविष । स्युमीहृतिंकमोहृतेक्षानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥

सांबेति ॥ संवरसरं वेति । 'तद्धीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ ज्योतिनंक्षत्रायिकृत्य कृतो प्रन्थः । 'अधिकृत्य कृते प्रन्थः । 'अधिकृत्य कृते प्रन्थः । (४) ॥३॥ वेतं प्राकृतं ग्रुभाग्नुमं कर्मं जानाति । 'अतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥॥॥ गणयति । 'गण संख्याने' (जु॰ उ॰ से॰)। ज्जुल् (३।९।९३३)॥ (४)॥॥॥ मुहूर्तम् (अधिकृत्य कृतं प्रन्यम्) अधीते । प्राग्वदण् ठका ॥ (५) ॥॥॥ ज्ञानमस्यास्ति । इनिः ॥ (६) ॥॥॥ ५१।११९५)॥ (५)॥॥॥ कृतान्तं वेति । उक्यादिठक् (४।२।६०)॥ (८)॥॥॥ अष्टी 'ज्योतिषकस्य'॥

तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः

तेति ॥ तश्चं सिद्धान्तमधीते वेद वा । प्राग्वहक् (४।१। ६०) ॥ (१) ॥*॥ ज्ञातः सिद्धान्तो येन ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तत्त्वार्थक्षातः' ॥

सञ्जी गृहपतिः समौ।

सेति ॥ सत्रमस्यास्ति । इतिः (५।२।१९५)। 'सन्नमा-च्छादने यहे सदादाने च कैतवे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ गृहस्य पतिः ॥ (२)॥*॥ दे 'सदाक्यादिवानकर्तुर्गृह-स्थस्य'॥

लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुअुध्य लेखके ॥ १५ ॥

लीति ॥ लिपिं करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति टः ॥ ॥ एवं 'लिबिकरः' अपि ॥ (१) ॥ ॥ अक्षरैर्वित्तः । 'तेन वित्तः-' (५।२।५६) इति चणप्॥ (२) ॥ ॥ एवम् 'अक्षरचुषुः' अपि ॥ (३) ॥ ॥ लिखति । 'लिख अक्षरविन्या-से' (तु० प० से०)। 'घिलिपनि खुन्' (३।१।१४५)। ण्युल् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥ ॥ । चलारि 'लेखकस्य' ॥

लिखिताशरविन्यासे लिपिलिंबियमे सियौ।

खिसीति ॥ ठिख्यते सा । कः (२।२।१०२) ॥*॥ अक्षराणां विन्यासः ॥*॥ ठिखितं चासरविन्यासय । अनयोः समाहारः । तस्मिन् । कमंघारयो वा ॥*॥ छिप्यते । 'छिप उपदेहे' (जु॰ उ॰ ध॰) । 'इक् कृष्यादिश्यः' (वा॰ ३।३। १०८) । 'इगुपधात् कित्' (उ॰ ४।१२०) इतीन् वा ॥ (१) ॥*॥ '-किंछिपिलिकि-' (३।२।२१) इति लिकात् पस्य वो वा ॥ (२) ॥*॥—'लिकिः' सौत्रो धातुः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ दे । बलायेंव नामानि—इति केचित् ।—'लिखिता-धरसंस्थाने' इत्येकमेकपदम्—इलम्ये । द्वे 'लेखनस्य' ॥ स्यात्संदेशहरो वृतः

स्यादिति ॥ संदेशं वाचिकं हरति । 'हरतेरनुषमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (९) ॥*॥ दवति । 'हु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हुतनिभ्यां दीर्घक्ष' (उ॰ ३।९०) इति कः । यद्वा द्यते सा । 'दूङ् परितापे' (दि॰ भा॰ से॰)। 'गल्यथी–' (३। ४।७२) इति कः ॥ (२) ॥*॥ दे 'संदेशहरस्य'॥

वृत्यं तञ्जावकर्मणी ॥ १६ ॥

द्विति ॥ दूतस्य भावः कर्म वा । 'दूत्विणग्भ्यां च' दिति यः ॥॥ ब्राह्मणदिलात् (५१९१९२४) ष्यञि 'दौत्यम्' अपि । केचित्तु—'दूत्यं तद्भागकर्मणी'—इति पाठं मन्यते । तत्र 'दूतस्य भागकर्मणी' (४१४१९२०) इति यत् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'दूतकर्मणः' ॥

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।

अध्वेति ॥ अध्वानमलं गच्छति 'अध्वनो यत्खाँ' (पा २११६) । 'आत्माध्वानो खे' (६१४११६९) ॥ (१) ॥*॥ 'ये वाभावकमंणोः' (६१४११६८) इति टिलोपो न ॥ (३) ॥*॥ अध्वानं गच्छति । 'अन्तात्यन्ताध्व-' (३१२१४८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ पन्थानं नित्यं गच्छति । 'पन्थो ण नित्यम्' (पा९।७६) स्त्रियां पान्था ॥ (४) ॥*॥ 'पथः ध्कन्' (पा९।७५) । पित्वात् डीष् (४१९१४९) पथिकी ॥ (५) ॥*॥ पक्ष 'पान्थस्य' ॥

स्ताम्यमास्यसुहत्कोषराष्ट्रदुर्गवलानि च ॥ १७ ॥ राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।

स्वेति ॥ खामी राजा ।—पुरोहितः—इति श्रीधरः । धमास्रो मन्त्री । युहृद् मिन्नम् । कोशो भण्डारः । राष्ट्रं देशः । पर्वतादि दुर्गाणि । बलं सैन्यम् ॥ ॥ राज्यस्य राजकर्मणोऽ-हानि ॥ (१) ॥ ॥ ॥ श्रकृष्टं कुर्वन्ति राज्यम् । किच् (३।३। १०४) ॥ (२) ॥ ॥। पौराणां नागराणाम् । श्रयन्ति, श्रीय-न्ते, वा । 'बहिक्षी-' (उ० ४।५१) इति निः । एके मुख्याः सजातीयसमृहाः ॥ ॥ कामन्दकीये—'खाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परस्परोपकारीदं सप्तान्नं राज्यमु- च्यते' । 'पौरश्रेणिमिः सहाष्टाहमपि राज्यम्' इति दर्शितम् । हे 'राज्याङ्गानाम्' ॥ संघिनी विग्रहो यासमासनं द्वेधमाश्रयः ॥ १८ ॥ षड गुणाः

समिति ॥ संधानम् । 'उपसर्गे घोः किः' (२।२।९२)॥
(१)॥ ॥ विरुद्धं विविधं वा प्रहणम् । 'प्रहृष्ट्र-' (२।२।९५)
५८) इत्यप् ॥ (१)॥ ॥ यात्यत्र । त्युट् (२।२।१९०)॥
(१)॥ ॥ आसनम् 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०)।
ल्युट् (२।२।१९५)॥ (१)॥ ॥ ॥ दिपकारम् । 'संख्याया विधार्ये धा' (५।२।४२)। 'द्वित्र्योक्ष धमुन्' (५।२।४५)॥
(१)॥ ॥ आश्रयणम् । 'शिन् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०)।
'एरन्' (२।३।५६)॥ (१)॥ ॥ एतानि वर् 'गुणद्माब्द्चाच्यानि'॥

 स्वर्णादिदानेन (पर)बन्धुभिः प्रीरयुत्पादना मित्रीकरणं संघिः । अयं च बहुविधो ग्रन्थविस्तरभिवा न लिखितः ॥#॥ **परम**ः ण्डले दाइलुण्ठनच्छेदादि विग्रहः ॥ तं च प्रकाशकृटतूर्णीमेदेन त्रिविधमाइ ॥ ॥ उपचितशक्तेः कृतमृहराष्ट्राक्षकस्य शत्रोरवस्कन्दः नाय यात्रा यानम् ॥ तच विगृद्ययानम्, संभाययानम्, संभ्ययाः नम्, प्रसङ्गयानम्, उपेक्षययानम्, च शति पश्चविधम् । पञ्चास्यायिनः रात्रोर्बरुद्रव्यजनपदवास।दिकं हत्वा पुरोवर्तिनि शत्रौ या यात्रा तिद्वगृह्ययानम् । शून्यराज्यग्रहणसमधेन शृषुणा संधि विश्वादीः संमुखगमनं संधाययानम् । बलवदरिणा संधाय संमीवय तैः सह कात-रेऽरौ यद्यानं तत् संभूययानम् । एकप्रकृतयानस्य।न्तरोपस्थितेऽनुद्देः इयेऽपि यद्यानं तत्प्रसङ्गयानम् । शत्रोर्चकाधानाय पथि प्राप्तेषु शबु-मित्रेषु भवरेषु वा बलिषु राजुमुपेक्ष यथानं तदुपेक्षयानम् ॥॥॥ 'नाइमिदानीं थोदं समर्थः' इति कालादिपतीक्षया विजिगीवोर्दुर्गादीन् वर्धयतः स्थितिहासनम् । तदपि विगृद्यासनम्, संवायासनमित्यादि पूर्ववत् पन्नविधम् । विग्रहेण शत्रोरवस्कन्देऽशक्तस्य तद्देशादिकं विनादय दुर्गे प्रविद्यावस्थानं विगृद्यासनम् । तुश्यवस्रत्यापुद्धे शीय-माणयोः संधि कृत्वावस्थानं संधायासनम् । बलिनः शत्रोजेयेऽक्षक्तस्य दुर्गाश्रयेणापि स्थातुमञ्जयस्याव्यक्तमा मिश्रेण शतुणा वा मिलित्यावः स्थानं संभूवासनम् । श्रधुयभिगच्छतो मिश्रागमनादेरुत्सवस्य च प्रसङ्गेनान्तरा स्थितिः प्रसङ्गासनम् । बलिनमपि शत्रुं दुर्नयादिना नित्यमपचीयमानमुपेक्ष्य तदपचयापेक्षया स्थितिरुपेक्ष्यासनम् ॥**॥**॥ बिलनोवैरिणोमीध्ये काकाक्षिवदलक्षितस्योभयत्र वाचा समर्पणम् (इत्येकम्) देशम् ॥ बलिना सइ संघिः अवलेन सइ विप्रदः इत्वपः रम् । शुत्रोवां मूळप्रकृतिभिः सह संभाय शतुणा सह विप्रहः इति तृतीयम्। शतुणैव वा संधिविधइसमुदायहेतोर्दुर्गाभयस्य ध्वापारः,इति चतुर्धम्—इति चतुर्विधं द्वैधम् ॥॥। बरुवतारिणोष्टिषमानस्य हीम-शक्तेर्यब्रह्मविजयिसमाश्रयणं तदाश्रयः ॥ तस्यैव वा विकाः शत्रीः सेवया कोपादिदानेन वाशयणमाभयः इति दिविष आश्रयः । उक्तं च- 'उञ्ज्ञिषमानो रिपुणा निरुपायप्रतिक्रियः। शक्तिहीनः संभवते बलिनं वार्मिकं नृपम्' इति । — इति मुकुटे विशेषः ॥

१—काशिकास्यमिदम् । माध्ये तु नास्त्येव—इति सिद्धान्तः कौमुदी ॥

शक्तयस्तिन्नः प्रभावोत्साहमञ्जाः।

दोति ॥ शक्यते जेतुमनया । 'स्त्रियां फिन्' (३।३। ९४) । शिकाब्दवाच्याः ॥*॥ भवत्यनेन । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति ध्या । प्रकृष्टो भावः । उक्तं हि—'कोशद्व्यं प्रभुशक्तः' इति ॥ (१) ॥*॥ उत्सहतेऽनेन 'बह् मर्षणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति ध्या । उक्तं हि 'विक्रमवलमुत्साहशक्तः' इति ॥*॥ संघ्यादीनां सामावीनां च यथावस्थापनम्, न तु ज्ञानवलं मन्त्रशक्तः ।—'पद्याक्रमन्त्रो मन्त्रशक्तः' इत्यन्ये ॥ 'तिसृणां शक्तीनाम्'॥

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्॥१९॥

देति ॥ क्षयनम् । 'एरच्' (२।२।५६) । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः ॥ (१) ॥*॥ उपचयो दृद्धः ॥ (१) ॥*॥ उपचयापचयाभावः स्थानम् ॥ (१) ॥*॥ 'कृषिर्वणिक्पथो तुर्गं सेतुः कुजरबन्धनम् । खन्याकरबलादानं झ्न्यानां च विवेचनम्' इत्यष्टवर्गः ॥*॥ त्रयाणां वर्गः ॥ (१) ॥*॥
इति 'नीतिवेदिनां त्रिचर्गः'॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशवण्डजम्।

स इति ॥ प्रतापयस्यनेन । 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)
ण्यन्तः । 'पुंसि-' (३।३।९१८) इति षः । प्रतपनं वा ।
भावे षम् (३।३।९८) ॥ (९) ॥ *॥ भवस्यनेन । 'थिणीभु-दः-' (३।३।२४) इति षम् । प्रकृष्टो भावः । प्रभवनं वा ।
भावे षम् (३।३।९८) ॥ (२) ॥ *॥ 'अधिक्षेपावमानादेः
भ्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणास्यये प्र(प्य)सहनं तत्तेजः समु-दाहृतम्' इति भरतः । कोशो धनम् । दण्डो दमः सैन्यं च ।
ताभ्यां जातम् । 'पष्टस्याम्-' (६।२।९८) इति डः ॥ *॥ द्वे
'कोश्वर्ण्डकतेजसः'॥

मेदो दण्डः साम दानसित्युपायचतुष्ट्यम् ॥ २०॥ भियति । मेदनम् । 'भिषद् विदारणे' (६० व० अ०) । षत्र् (३।३।२८) । शत्रोरमालाधीनामुपायेन परतो विश्वि-

१ — मेदिक्षिषिधः । तदुक्तम् — 'केषरागापनयनं सहवारेपदनं तथा । संतर्जनं च मेदिकेमेदस्तु त्रिविषः स्मृतः' विति । राष्ठो द्रोहाय शपकपूर्वकम् 'अमीवामेकमस्यं जातम्' वस्यसार्थस्य कपटः केखादीनां राजसदिस प्रसेपादाकोऽनुयायिषु केषस्य परिजनानां च प्रभी भक्तरपनयनमित्येकः । अनुयायिनामेव परस्पराभिभवसं- जननं सहवारेपादनम् — इति द्वितीयः ॥॥॥ दण्डोऽपि त्रिविषः । तदुक्तम् — 'वथोऽथैप्रहणं चैव परिक्रेशो च । इति दण्डविधानविरं ॥॥॥ भितिवानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमो चनम् । द्रव्यावानमपूर्वं च स्वयंप्राहमवर्षनम् । देवस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पश्चविशं स्मृतम्'- इति मुकुटे विश्वेषः ॥

ध्यात्मसात्करणं मेदः ॥ (१) ॥*॥ दमनम् । 'दम् उपशमे (दि॰ प॰ शे॰)। 'घमन्ताइ:' (उ० १।११४)। दण्डः शास्तिः ॥ (१) ॥ ॥ सामनम् । 'साम सान्सप्रयोगे' (चु । उ॰ से॰)। बाहुलकात्कनिन्। यहा स्यति रोषमनेन। 'धोऽ-न्तकर्मणि' (दि॰प॰ अ॰)। 'सातिभ्यां मनिन्मनिणे)' (उ॰ ४।१५३) इति मनिन् । मुकुटस्तु-'सामन्दामन्हेमन्' इला-दिना निपासते—इसाह । तत्र । उज्ज्वरुदत्तादिषु तारशस्-त्रादर्शनातः । प्रियवचनादिना कोधोपशमनं साम । 'परस्परोप-काराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । संबन्धस्य समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनम् । बाचां पेशलया साधु तबाहमिति चार्पणम् । इति सामविधानक्षैः साम पश्चविधं स्मृतम्' ॥ (१) ॥*॥ ख्यनस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानम् ॥ (१) ॥*॥ उपा-यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति षम् । '**उपाय**ः साममेदादी तथैबोपगती पुमान्' (इति मेदिनी) । उपायानां चतुष्टयम् । अन्यत्र सप्तोपाया उक्ताः । 'साम दानं च मेदश्व दण्डश्रेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेनद्रजालं च सप्तोपायाः प्रकी-र्तिताः' ॥ इति 'उपायचत्रष्ट्रयम्' ॥

साहसं तु दमो दण्डः

सेति ॥ सहित बले भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् । 'साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि । अविमृह्यकृतौ धाष्ट्रिं इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि०
प० से०) घत्र् (३।३।१८) । 'नौदात्तोपदेश-' (७।३।३४)
इति न दृद्धिः । 'दमः स्थास्कर्दमे दण्डे दमने दमथेऽपि च'
इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ ॥ 'त्रमन्ताद्वः' (उ० १।११४) ।
'दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहमहमेदेष्वश्वेऽधीनुचरे
मिथः। प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः' इति हैमः ॥
(३) ॥ ॥ शिण 'दण्डस्य'॥

साम सान्त्वम्

सामेति ॥ 'साम न्याख्यातम्'॥ (१) ॥*॥ सान्त्वनम्। 'सान्त्व सामप्रयोगे' (चु॰ प॰ से॰) अँदन्तः। 'एरच्' (३। ३।५६)। घन् (३।३।१८) वा॥ (२)॥*॥ द्वे 'साझः'॥ अधो समी।

मेदोपजापौ

अधिति ॥ 'मेदो हैंधे विशेषे स्यादुपजापे विदारणे' (इति विश्वमेदिन्यों) ॥ (१) ॥*॥ उपांशु जपनम् 'जप व्य-क्तायां वाचि' 'जप मानसे च' (भ्वा॰ प० से०) । घम् (३। ३।१८) ॥*॥ हे 'संहतयोर्हेंधीकरणस्य'॥

उपधा धर्माद्यैर्यत्वरीक्षणम् ॥ २१ ॥

उपेति ॥ उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । 'डुधान्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'भातक्षोपसर्गे' (३१३११०६) इत्यक् ॥ (१) ॥*॥ आयेन कामार्थमयप्रदः ॥*॥ एकं 'राक्षा धर्मार्थकामभ-येरमात्यादेः परीक्षणस्य'॥

१--अदन्तपतिशामध्येऽस्य पाठासानादिदमसंगतम् ॥

पञ्च त्रिषु

चेति ॥ निःशलाकान्ताः पद्य ॥

अषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः।

अषेति ॥ अविद्यमानानि षड् अक्षीण्यत्र । 'अषडक्षाशि-तंग्वरुंकर्मा-' (५।४।७) इति खः खार्थे ॥ (१) ॥४॥ एकं 'द्वाभ्यामेच कृतस्य मन्त्रस्य'॥

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥ रहश्चोपांग्र चालिङ्गे

बीति ॥ विविद्यन्ति जना अत्र । 'विचरु पृथाभावे' (६० उ० अ०) ध्रौव्यार्थत्वाद्गत्यर्थत्वाद्वा 'क्तोऽधिकरणे च-' (३।४। ७६) इति क्तः । 'विविक्तं त्रिष्वसंप्रक्ते रहःपूनविवेकिषु (बसुनन्दे ना)' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ विगतो जनोऽस्मात्॥ (२) ॥*॥ छद्यते स्म 'छद अपवारणे' (चु॰ उ॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)। भागमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नेट्। छिन्नं तु रहसि क्रीवं छादिते वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी)। मुकुटस्तु--'वा दान्तशान्त-' (७।२।२७) इति निपातनान्-इत्याह । तत्र । णिजन्तस्य निपातनात् ॥ (३) ॥३॥ 'शलाका शारिका मद-नशारिका' इति पर्यायः । 'शल्यं श्वाविच्छलाका स्याच्छवो मद-नशारिका' इति तालब्यादै। रभसः । निर्गता शलाकाप्यस्मात् । शलाकाया निर्गतो वा ॥ (४) ॥∗॥ 'तथा' शब्दः समुचये ॥ शा रहाते । 'रह त्यागे' (अवा० प० से०) । अमुन् (उ० ४।१८९) यद्वा रमन्तेऽत्र । 'देशे ह च' (उ॰ ४।२१५) इल्यमुन् । होऽन्तादेशश्च । 'रहस्तत्त्वे रते गुह्ये' (इति मेदि-नी)। रभसोडपि-'रहो निधुवनेडपि स्याद्वहो गुह्य नपुं-सकम्'इति ॥ (५) ॥*॥ (६) ॥ उपगता अंशवः किरणा अत्र। 'उपांज्यर्जपमेदे स्यादुपांज्य विजनेऽव्ययम्' (इति विश्वहै-ममेदिन्यः)॥ (७)॥ 📲 अलिङ्गे द्वे अव्यये ॥ 🕬 सप्त 'प-कान्तस्य'॥

रहस्यं तद्भवे त्रिपु।

रेति ॥ रहो भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । 'रहस्या स्त्री नदीमेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा एकम् 'रहस्यस्य' ॥

समी विस्नम्भविश्वासी

सेति ॥ विस्नम्भणम् 'सम्भु विश्वासे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) दन्त्यादिः । तालन्यादिश्व । घल् (३।३।१८) । 'विश्वम्भः केलिकल्हे विश्वासे प्रणयेऽपि च' (इति विश्वमेदिन्या)॥ (१)॥ ॥ विश्वसनम् । 'श्वस प्राणने' (भ॰ प॰ से॰) । घल् (३।३।१८)॥ (२)॥ ॥ दे 'विश्वसस्य'॥

भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् ॥२३॥

भियति ॥ यथोचिताद् यथाप्राप्तात् भ्रंशोऽधःपतनम् ।

१—'तालम्यादिस्तु प्रमादे गतः'—इति तु सिद्धान्तको मुदी ॥ समर० ३५ 'श्रेषृ चलने' (स्वा॰ उ॰ से॰)। श्रेषणम् । षञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'ग्रंशस्य'॥**

अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समजसम्।

अस इति ॥ श्रेषादन्यः ॥ (१) ॥*॥ नियमेन इयते । 'परिन्योन्नणोः-' (३।३।३७) इनि घल् ॥ (२) ॥*॥ कल्पनम् । 'कृप् सामण्यें' (स्वा॰ आ॰ से॰) । घल् (३।३।१८)। लत्वम् (८।३।१८)। 'कल्पः शाके विधा न्याये संवर्ते बहाणो दिने' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ दिश्यते । 'दिश भति-सर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰)। घल् (३।३।१९)। देशो ह्पमस्य । दिश्यमानस्योचितस्य हपम् । यहा देशनम् । घल् (३।३।१८)। प्रशस्तं देशनं वा। 'प्रशंसायां हपप्' (५।३।६६) ॥ (४) ॥*॥ सम्यगन्नोऽत्र 'अच् प्रत्यन्वम-' (५।४।७५) हत्यत्र 'अच् इति योगविभागादच् । यहा संमतमन्नसा तत्त्वमत्र 'हत्वो नपुंसके-' (१।२।४७) इति हस्यत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पन्न 'चित्तस्य'॥

युक्तमौपयिकं रूभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥ न्याय्यं च त्रिषु षट्

चितत ॥ युष्यते स्म । 'युजिर् योगे' (६० ड० अ०) । कः (३१२१०२) । 'युक्तो युक्ते पृथगमृते क्रीवं हस्तचतुष्ट्ये' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ उपयन्त्यनेन । 'एरच्' (३१३। ५६) । उपाय एव । 'उपायाष्ट्रस्वश्व' (ग० ५१४१३४) इति टक् हम्बश्च ॥ (२) ॥ ॥ लभ्यते 'पोरदुपधात्' (३१९१८) इति यत् । 'लभ्यं युक्ते च लब्धव्ये' (इति मेदिनी)॥(३)॥ ॥ भभनते फलमगुवधाति । 'भज सेवायाम्' (भवा० उ० अ०) । 'ताच्छील्य-'(३१२१९२९) इति चानव्। शानच् (३१२१९४४) वा ॥ (४) ॥ ॥ अभिनीयते स्म । 'णीज् प्रापणे' (भवा० उ० अ०) । कः (३१२१९०२) । अमिनीतेन तुल्यम् । 'असिनीतं संस्कृतं (ते) च न्याय्ये चामपंणे(विणि) त्रिष्ठ' इति छदः । 'अभिनीतं त्रिष्ठ न्याय्ये चंस्कृतामधिणोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ न्यायादनपेतम् । 'धमैपव्यर्थ-' (४।४। ९२) 'इति यत् ॥ (६) ॥ ॥ युक्तादयः षट् त्रिष्ठ । षट् 'न्यायागतस्य' ॥

संप्रधारणा तु समर्थनम्।

समिति ॥ संप्रधारणम् 'भृष् धारणे' (भ्या॰ उ॰ अ॰)
व्यन्तः । 'व्यास-' (३।३।९०७) इति युव् ॥ (९) ॥*॥
'अर्थ वपयाच्यायाम्' (वु॰ उ॰ से॰) संपूर्वः । त्युट् (३।३।
९९५) ॥ (२) ॥*॥ दे 'इत्मुचितमेव' इति निश्वयस्य ॥
अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं खसः ॥ २५॥
शिष्टिश्वाहा च

अविति ॥ 'अव अवलम्बने' । कार्यमवलम्ब्य वदनमत्र ।

१—विश्वहैमसंबादमाप्तप्रामाण्यवेदिनीपुक्तके 'युतः' इति पाठ-स्योपक्रमेन योग्यत्वेन चात्रास्वोपन्यासः प्रामादिकः ॥ बदनम् । घत्र् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ निर्देशः कार्यादेशः । घत्र् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ एवं निर्देशः । ('निर्देशः शासनोपान्तकथनेषु प्रयुज्यते' इति विश्वः)॥ (३) ॥*॥ शासस्त्रुंद् (३।३।११५) । ('शासनं राजदत्तोर्थां लेखाङ्गाशान्तपु' इति मेदिनी)॥ (४) ॥*॥ 'किमाबादिभ्यः' (३।३।९४) इति किन् ॥*॥ बाहुलकात्तिः । 'शास्तिः'॥ (५) ॥*॥ आज्ञापनम्। 'हा अवबोधने' (त्रया० प० से०)। 'आतक्षोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यक् ॥ (६) ॥*॥ घट् 'आतक्षापराः'॥

संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः।

सिति ॥ चेतिष्ठतेऽनया । सम्यगवस्थानं वा । प्रावद्ध् । ('संस्थक्षरेऽवस्थिते, ज्ञो स्थितौ सादश्यनाशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'मर्या इति चीमार्थेऽव्ययम्' तत्र चीयते । प्रायदङ् ॥ (२) ॥॥॥ धारयति धमम् । नन्धादि स्युः (२।१।१२४) । युच् (उ० २।७८) वा । "धारणाऽने च योगेऽस्य न पुंसि स्याद्धिधारणे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ विष्ठन्त्यत्र । बाहुलकादिधकरणे किन् । स्थानं वा । 'स्थानापा-' (२।३।९५) इति किन् ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'न्या-यपशस्थितेः' ॥

आगोऽपराधो मन्त्रश्च

आग इति ॥ एति । 'इण् गतो' (अ॰ प॰ अ॰)। 'इण-आगअपराधे च' (उ॰ ४।२१२) इत्यमुन् आगादेशथ-अग-ति । 'अग गतां' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'वस्यजिभ्यां णित्' इ-त्यमु—इति सुभूतिः। तक । उक्ष्यल्दत्तादिषूक्तस्त्रस्यादर्श-नात्। 'आगोऽपराधे पापे स्यात्' (इति मेदिनी)। सीन्तं हीव-म्।।(१)॥॥। अपराधनम्। 'राध संसिद्धी' (खा॰प॰अ॰)। घस् (३१३१२)॥(२)॥॥॥ मन्यते। 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'कमिमनिजनि-' (उ॰ १।७१) इति तुः। 'मन्तुः पुंस्प॰ राधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापती' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'अपराधस्य'॥

समे त्हानबन्धने ॥ २६ ॥

द्विपाचो द्विगुणो वण्डः

द्वीति ॥ द्वी पादी परिमाणमस्य । 'पणपाद-' (५।१। १४) इति यत् । 'पग्यस्यतदर्थे' (६।३।५३) इति (न) प-द्वावः । प्राण्यक्रस्थैव पादस्य तत्र महणात् ॥ (१) ॥*॥ पकम् 'अपराधे शास्त्रेण बोधितदण्डाद्विगुणद-ण्डस्य'॥

भागधेयः करो बलिः।

मेति ॥ भाग एव । 'नामहप-' (वा॰ ५१४।३५) इति धेयः ॥ (१) ॥ ॥ । । । । कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ छे॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'करो वर्षेपछे पाणी रक्षो प्रत्यच्छुण्डयोः' (इति मेदिनी) । प्रज्ञाचणि (५।४।३८) 'कारो वधे निश्चये च कली रक्षे यतावपि' (इति विश्व-मेदिन्यो) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ बस्यते । 'बल वधे, दाने' ()। इत् (उ॰ ४।१९८) । 'वलिर्देलाप्रमेदे च करवामरदण्डयोः । वपहारे पुमानली जरया रूथवर्मणि । गृहद्दाहप्रमेदे च जटरावयवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ ॥ ('अर्थागमो भवेद्यायो भागवेयो बलिः करः' इति हलायुषः) ॥ ॥ शीणि 'कर्षकादिभ्यो राजप्रास्थाभागस्य' ॥

घट्टादिवेयं शुल्कोऽस्त्री

येति ॥ घटादौ देयम् ॥ ॥ शुस्त्रयते । 'शुस्क श्राति-सर्जने' (चु॰ प॰ से॰) । घन् (३१३१९) । शुस्कं घटा-दिदेये स्याद्धरादर्वप्रहेऽक्षियाम्' (इति मेदिनी) । मुकुटसु— शलति प्रतिवन्धोऽनेन 'शुस्कवस्कोल्काः' इति निपातः— इत्याह । तन्न । उज्जवल्दसादिषु 'शुक्कवस्कोल्काः' (उ॰ ३। ४२) इति पाटस्य दर्शनात् । धातुपाठे 'शुस्क' धातोर्दर्शनाच ॥ (१) ॥ ॥ धादिना गुल्मप्रतोल्यादिप्रहः ॥ ॥ एकम् 'शुक्कस्य'॥

प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

मेति ॥ प्राञ्जियते स्म । भृत्र् भरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'डुस्त्र् भारणपोषणयोः' (जु॰ उ० अ॰) वा । कः (३।२। १०२)॥ (१)॥शा प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ० अ०)। 'कृलल्युटः–' (३।३।९१३) इति कर्मणि ल्युट्॥ (२)॥शा द्वे 'देवताभ्यो मित्रादिभ्यक्ष दीयमानस्य'॥

उपायनमुपष्राद्यमुपहारस्तथोपदा ।

उपेति ॥ उपेयते । 'इण् गती' (अ० प० अ०) । उपाप्यते । 'अय गती' (भ्वा० आ० से०) वा । कमिल ल्युट् (३१३१३३)॥ (१)॥ ॥ उपगृष्ठते । 'प्रह उपादाने' (म्रया० उ० से०)। ण्यत् (३१३१२४)॥ (२)॥ ॥ अप-हियते । घम् (३१३११९)॥ (३)॥ ॥ अपसीयते । 'हुदाम् दाने' (ज्ञ० उ० से०)। 'आतक्षोपसर्गे' (३१३११०६) इत्यङ्॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'उपहोकनस्य'!—पद्यु-पदोकनस्य-इत्यन्ये । 'उपायनसुपप्राष्ट्यं प्राप्ततं चोपदा क्रिया-म्' इत्यमरमाला ॥

यौतकादि तु यहेर्य सुदायो हरणं च तत्॥ २८॥

याचिति ॥ युतकं योनिसंबन्धः । तत्र भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् । युतयोर्वरवष्वोरिदम् । 'तस्रेवस्'

र--'सोढाहे शतमागांसि' शति माबात्-शति सुकुटः ॥

(४१३११२०) इसण् वा । 'युतकं युगके युक्त संशयेऽपि च' इति रमसः । 'युतकं संशये युगे । नारीवकाश्वले युक्ते चलनाप्रे च यौतकं' (इति मेदिनी) । 'यौतकं यौतुकं चतत्' इति वाचस्पतेरमध्यमपि । आदिना मतिभक्षादिपरिष्रद्यः ॥ ॥ सुरीयते । 'दुदान्' (जु॰ च॰ अ॰) । घम् (३१३। १९) । युगागमः (५१३३३) ॥ (१) ॥ ॥ हियते । कर्मणिल्युट् (३१३१९२३) । 'इरणं यौतकारीनां इन्ये युजे इता-विप' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ हे ('कन्यादानकाले मतिमक्षादी च दीयमानद्रन्यस्य') ॥ तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्

तेति ॥ स वासौ कालश्च ॥ (१) ॥*॥ 'तदा' इत्यस्य भागः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्तमानकालस्य'॥

उत्तरः काल आयतिः।

उत्तेति ॥ आयंस्यन्तेऽत्र । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । किन् (३।३।९४) । आयास्यति वा । यातेर्बाहुल-काइतिः । 'आयतिस्तु क्रियां दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्तरकालस्य'॥

सांदृष्टिकं फलं सद्यः

सामिति ॥ संदर्धे प्रत्यक्षे भवम् । अध्यात्मादिलात् (वा॰ ४।२।६०) ठन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'व्यापारानन्तरं जायमानस्य फलस्य'॥

उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

विति ॥ उद्वर्यते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०)। घम् (३।३।१९)। उद्दर्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा॰ प० से॰) वा । उद्दर्यते । 'ऋच् स्तुतौ' (दु० प० से०) वा । घम् (३।३।१९) । 'उद्दर्भ एष्यस्कालीनफले मदनकण्टके' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥॥ एकं 'भाविनः कर्मफलस्य'॥ अद्यं विवितोयादि

अद्भिति ॥ विश्वि तोयं चादिर्यस्य । भयहेतुत्वाद्भयम् । भादिना 'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरकस्तथा । अतिष्टि-रनाषृष्टिर्भूषिकाः शलभादयः' गृह्यन्ते । अदृष्टहेतुक्वादद-ष्टम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अदृयादिकृतस्य भयस्य'॥

हुष्टं खपरचक्रजम्।

द्रिति ॥ दश्यते स्म कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ स्वश्च परश्च स्वपरौ । तयोश्वके सैन्ये । ताभ्यां जातम् । 'पन्न-म्यामजातौ' (३।२।९८) इति दः ॥*॥ एकं 'स्वपरसै-न्यात् परराष्ट्रजास्नौराटविकावेः परचकाद्दादृषिछो-पादेर्भयस्य'॥

महीभुजामहिभयं स्वपक्षत्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

मेलि ॥ अहिरिव । गृहस्थलाम् , आश्ताकारलाच स्वस्य | पक्ष एवाहि: । अहेर्भयम् ॥ (१) ॥ ॥ 'निजोऽय मैत्रस

समाधितश्च संबन्धतः कार्यसमुद्भवश्च । श्रुत्या गृहीतो विवि-धोपचारैः पश्चं बुधाः सप्तविधं वदन्ति' । स्वपक्षात्प्रभवति । पचायच् (३।१।१३४) ॥ ॥ एकं 'स्वसहायाज्ञातभ-यस्य' । 'भयम्' इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्यात्

प्रेति ॥ प्रकर्षाय करणम् । 'कृषः श च' (३।३।१००) । तिङ् (७।४।२८) । 'प्रिक्तिया तूत्पादने स्याद्धिकारप्रकारयोः' इति हेमचन्दः ॥ (१) ॥*॥ अधि आधिक्यस्य करणम् । घम् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राक्षां छत्रधारणादिः च्यापारस्य' ॥

चामरं तु प्रकीर्णकम् ।

चेति ॥ चमति, चम्यते, वा । अनेन वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिकमिश्रमिचमि—' (उ० ३।१३२) इत्यमरः । 'चमरं चामरे बी तु मजरीमृगमेदयोः' (इति मेदिनी) । 'चमर्थामरे देत्ये चमरी तु मृगन्तरे' इति सेदिनी) । 'चमर्थामरे देत्ये चमरी तु मृगन्तरे' इति हैमः ॥ ॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । 'चामरा चामरं वालव्यजने रोमगुच्छकम्' इति रभतः । 'चामरं चामरापि च । दण्डे च बालव्यजने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ प्रकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)। कः (३।२।१०२)। 'संज्ञार्यां कन्' (५।३।०५)। 'मकीर्णकं चामरे स्माद्वित्तरे ना तुरंगमे' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ ॥ द्वे 'चामरस्य'॥

नृपासनं तु यद्भद्रासनम्

त्रिति ॥ तृपस्यासनम् ॥ (१) ॥*॥ भद्रं च तदासनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्यादिकृतराजासनस्य' ॥

सिंहासनं तु तत्॥ ३१॥

हैमम्

सिंहेति ॥ हेमविकारः । नृपासनम् ॥ ॥ सिंहाकारमा-सनम् । सिंह इव वासनम् ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'सुवर्णहः तराजासनस्य' ॥

छत्रं त्वातपत्रम्

छेति ॥ छादयति । अनेन वा । 'छद क्षपवारणे' (चु॰ उ॰ से॰) । ज्यन्तः । ष्ट्रन् (उ॰ ४१९५९) । 'इस्मन्त्रनिकषु च' (६१४९९०) इति इक्षः ॥ (१) ॥ ॥ आतपात्रायते । 'औतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'छत्रस्य'॥

राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत्।

रेति ॥ तत् छत्रम् । नृपस्य लक्ष्मः॥ (१) ॥ ॥ एकं 'नृपच्छत्रस्य' ॥

१—अनेन कर्मण्युपपद पद कप्रत्ययस्य सर्वेरक्रीकृतलाज्ञिन्यः मेतत्। तसात्—'सुषि' (शराध) इति सुकुटोक्तं सम्बक्॥

भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः

मेति ॥ भदस्य, भद्रो वा कुम्भः ॥ (१) ॥*॥ पूर्णः कुम्भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णघटस्य' ॥

भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

श्चिति ॥ विभिर्ति जलम् । 'डु मृष्' (जु॰ उ॰ अ॰) 'श्रद्वारमङ्कारो च' (उ॰ ३।१३६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ क्रिकस्याछः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णकृतजलपात्रस्य'॥

निवेशः शिबिरं षण्डे

नीति ॥ निविश्वन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० छे०)। 'इलक्ष' (३।३।१२१) इति घत्र् । 'निवेशः सैन्यविन्यासे न्यासे रङ्गविवाहयोः' इति हैमः॥ (१) ॥ ॥॥ शवन्त्यत्र । 'शव गतां' (भवा० प० से०)। बाहुलकात् किरच् अन इत्वं च॥ (२) ॥ ॥॥ (षण्डे) क्षीवे ॥ ॥। दे 'आगन्तुकसीन्य-चसतेः'॥

सज्जनं तृपरक्षणम्।

सेति ॥ सजन्ते (न्त्य) नेन । 'षस्ज गर्तां' (भ्वा॰ प॰ से॰)। त्युट् (३।३।९९७)। सत् शोभनं जन्यतेऽनेन दा । 'जनी प्राद्धभांवे' (दि॰ भा॰ से॰)। घन् (३।३।९९)। 'जनिक्ष्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (९) ॥४॥ उपर-स्यते भनेन । त्युट् (३।३।९९०)॥ (२)॥॥ हे 'सैन्य-रक्षणाय नियुक्तप्रहरिकादिन्यासस्य'॥

इस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याचतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

हेति ॥ पदातीनां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२। ३८)। हस्तिनश्च अश्वाश्च रथाश्च पादातं च । सेनाङ्गत्वादेक-बद्भावः (२।४।२) ॥*॥ सेनाया अङ्गम् ॥ (१) ॥*॥ चत्वा-रोऽवयवा यस्य । 'संख्याया अवयवे तथप्' (५।२।४२) ॥*॥—नाविकाटविकारीनां पदातावन्तर्भावः । नीकानां रथे-बन्तर्भावः । महिषादीनां गजाश्वेऽन्तर्भावः—इति मुकुटः ॥ एकम् 'सेनाङ्गस्य'॥

वन्ती वन्तावलो हस्ती हिरदोऽनेकपो द्विषः। मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३४ ॥ इसः स्तम्मेरमः पद्यी

वेति ॥ अतिशयितौ दन्तावस्य । इनिः (भार।१०५) ॥ (१) ॥∗॥ 'दन्तिशेखात् संज्ञायाम्' (भार।११३) इति वल-च्। 'वले' (६।३।११८) इति वीर्षः ॥ (२) ॥∗॥ हस्तः झुण्डास्यास्ति । 'हस्ताज्ञातौ' (भार।१३३) इतीनिः ॥ (३) ॥∗॥ ऐवम् 'करी' च॥ ()॥∗॥ हो रदावस्य ॥ (४) ॥∗॥ अनेकेन करेण मुखेन च पिवति । 'सुपि' (३।२।४)

१--योगरूडित्वात्तस्मैव तथोच्यते' नान्यः इति-- सुकुटः ॥

इति कः ॥ (५) ॥*॥ द्वाभ्यां पिवति । प्राग्वत्कः ॥ (६) ॥#॥ मतङ्गाहवेर्जातः । 'पश्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥ (७) ॥*॥ गजति । 'गज मदने' (भ्या० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (८) ॥ *॥ न अगः । नगे भवो वा। अण् (४।३।५३)। 'नागो मतङ्गजे सर्पे पुंनागे नागकेसरे। क्रराचारे नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च । देहानिलविशेषे च श्रेष्ठ स्यादुत्तरस्थितः । नागं रङ्गे सीसपत्रे श्रीवन्धे करणाः न्तरे' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ अतियिशतः कुछो हनुरस्य । 'खमुखकुकेभ्यो रः' (वा॰ ५।२।९०७) । 'कुञ्जरोऽनैकपे केशे कुञ्जरा धानकीद्वमे । पाटलायां च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥ ॥ वारयति शत्रुबलम् । ल्युः (३।१।१३४)। 'वा-रणं प्रतिषेधे स्याद्वारणस्य मतङ्गजे' इति विश्वः॥ (११) ॥*॥ करोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥*॥ एति इंयते वा। 'इणः कित्' (उ० ३।१५३) इति भः॥ (१३) ॥*॥ 'स्तम्बो गुल्मे तृणावीनामकाण्डद्वमगुच्छयोः' (इति विश्वः)। स्तम्बे रमते। 'स्तम्बकर्णयो रमिजपौः' (३।२।१३) इस्यच् 'हलदन्तात्–' (६।३।९) इस्यलुक् ॥ (१४) ॥*॥ पद्म बिन्दुजालमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१५) ॥३॥ पश्च-दश 'हस्तिनः'॥

यूथनाथस्तु यूथपः।

चिवति ॥ यूथस्य हस्तिग्टन्दस्य नाथः ॥ (१) ॥*॥ यूथं पाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूथमुख्यहस्तिनः'॥

मदोत्कटो मदकलः

मेति ॥ मदेन दानाम्बुनोत्कटो मत्तः ॥ (१) ॥ ॥ मदेन कलते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । मदे सति कलो ध्वनिर्यस्य, इति वा ॥ (२) ॥ ॥ ब्रे 'अन्तर्मवस्य द्वस्तिनः' ॥

कलभः करिशावकः ॥ ३५॥

केति ॥ कलयति । 'कल गतिसंख्यानयोः' (चु॰ उ॰ सं॰) कलते वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) कलं भावते वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२१९०२) इति डः ॥ (१) ॥॥॥ 'कैरभो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतत्स्रतः' (इति मेदिनी) ॥॥॥ करिणः शावकः ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'करि-पोतस्य'॥

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण भिश्वते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ गर्जयति । 'गर्ज शब्दे' (चु० प० से०) । अकमैकत्वात् (३।४।७२) कर्तरि कः । गर्जो जातोऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् । गर्जितं वारिवाहादिध्वनी ना मक्त-

र-जन करभशन्दस्यानुप्रकृतत्वादनुप्यसमेतत् ॥

'कुझरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ साद्यति । 'सवी ह्षें (दि॰ प॰ से॰) । प्राग्वत् कः (३।४।७२) । 'न थ्याख्यान्' (८।२।५७) इति निष्ठानलाभावः ॥ (३) ॥*॥ श्रीणि 'जा-तमद्स्य' ॥

समायुद्धान्तनिर्मदौ।

सेति ॥ उद्गतं वान्तं मदवमनमस्मात् । 'उद्घान्त उ-होणें निर्मदिदेपे' इति हैमः॥ (१) ॥*॥ मदानिर्गतः। नि-गंतो मदोऽस्माद्वा ॥ (१) ॥*॥ हे 'गतमदस्य'॥

हास्तिकं गजता वृन्दे

हेति ॥ हस्तिनां समृहः । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' (४।२। ४७) ॥ (१) ॥*॥ गजानां समृहः । 'गजसहायाभ्यां च' (त्रा॰ ४।२।४३) इति तल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिनां चृन्दे' ॥

करिणी धेनुका बद्या ॥ ३६ ॥

केति ॥ करोऽस्खस्याः । इतिः (५।२।११५) । 'ऋत्रेभ्यो छीप् (४।१।५) ॥ (१) ॥ अनुरिव । 'इते प्रति—' (५।३।९६) इति कन् । 'स्याद्धेनुका करिण्यां च घेनाविप पुंसि दानविशेषे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥। उद्यते । 'वद्याकानते' (अ० प० से०) । 'विश्वरण्योख' (वा० ३।३।५८) इत्यप् । विष्टि वा । अच् (३।१।१३४) 'वद्या नार्या बन्ध-गव्या हस्तिन्यां दुहितर्यपि' (इति हैमः) । तालव्याा । 'वद्या वन्ध्यासुतायोषाक्षीगवीकरिणीषु च' इति तालव्यानतेषु विश्वात् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'हस्तिन्याः' ॥

गण्डः कटः

गेति ॥ गण्डति । 'गांड वदनैकदेशे' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् (३१९१९३४) 'गण्डः स्यात्पुंसि खिंति । प्रह्योगः प्रभेदे च वीथ्यक्ते पिटकेऽपि च । चिंहवीरकपोलेषु हयभूष-णबुद्धदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कटति । 'कटे वपी-वरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३१९१९३४) । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिकेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पली तु कटी मता' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'गजगण्डयोः' ॥

मदो दानम्

मेति ॥ मायखनेन । 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰) । 'मदोऽनुपसर्गे' (३।३।६७) इस्यप् । मदयति वा । अच् (३।९।९३४) । 'मदो रेतास कस्तूर्यं गर्वे हर्षेभदानयोः' (इति मेदिनी) ॥ (९)॥॥ यस्यनेन । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ल्युट् (३।३।९९७)। 'दानं गजमदे स्यागे पालनच्छेदसुद्विषु' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मद्यतनस्य'॥

वमथुः करशीकरः।

वेति ॥ बम्यते । 'द्व वम उद्गिरणे' (भ्वा • प ॰ से •)

'द्वितोऽधुक्' (२।२।८९) 'वमधुर्वमने पासे मातप्तकरशीकरे' (इति हैमः)॥ (१)॥*॥ करस्य शीकरः॥ (२)॥*॥ द्वे 'ग्रुण्डान्निर्गतज्ञस्य'॥

कुम्भी तु पिण्डी शिरसः

किति ॥ कुं भुवमुम्मति 'तम्म पूरणे' (तु० प० से०)। 'कमण्यण्' (३१२१२) । शकन्त्रादिः (वा० ६१९१४) । 'कुम्मो राइयन्तरे हिस्तमृधीरो राक्षसान्तरे । कार्मुके बारनार्यो च घटे क्षीवं तु गुग्गुकी' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ भा पिण्डते । 'पिष्ड संघाते' (भ्वा० आ० से०)! अख् (३१९१२४) । 'पिण्डो बाले बळे सान्द्रे देहागारेकदेश्यायोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिल्हकयोरपि । ओड्रपुष्पे च पुंसि स्यात् क्षीबमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलावूर्बर्ज्रसेदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ एकम् 'गज-कम्मस्य'॥

तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥ ३७ ॥

तेति ॥ तयोः कुम्भयोः । वेति संज्ञामत्र घातेन । 'विर द ज्ञाने' (अ० प० से०) । बाहुलकात्कुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गजकुम्भमध्यभागस्य'॥

अवष्रहो ललाटं स्यात्

अवेति ॥ अवगृतातेऽङ्करोन । 'भ्रहहृह-' (३।२।५८) इत्यप् । 'अवग्रहो दृष्टिरोधे प्रतिबन्धे गजालिके' (इति मेदिनी) । स्द्रोऽपि—'गजालिके दृष्टिरोधे प्रतिबन्धेऽप्य-वप्रदृः' इति ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गजललाटस्य' ॥

इपीका त्वक्षिकृटकम्।

र्पीति ॥ ईष्यते । 'देष उच्छे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ईष गतिहिंसादानेषु' (भ्वा॰ आ॰ से॰) वा॰ । 'ईषेः किद्रस्थ्य' (उ॰ ४१२१) इतीकन् धातोईलस्थ । (हस्तोदिदीर्घमण्या) ॥॥॥ देषा लाझलकीलिका । सेव । 'दवे प्रति-' (५१३१९६) इति कनि (हस्तमध्या—ईषिका), दीर्घादिरिष ॥ (१) ॥॥॥ अ॰ क्षिक्टकं चक्षुगेलिकम् ॥॥॥ एकम् 'नेत्रगोलकस्य'॥

अपाङ्गदेशो निर्याणम्

अपेति ॥ अपाक्तस्य । अपाक्तो वा देशः ॥*॥ निर्याख-नेन । करणे ल्युट् (३१३१९०) । 'निर्याणं वारणापाक्तदेशे मोक्षेऽध्वनिर्गम' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गजाः-पाक्तदेशस्य' ॥

कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८ ॥

केति ॥ कर्णस्य मूलम् ॥ ॥ च्ल्यतेऽनया । 'चैलसमु-

१—'ऐपीकमस्त्रमधिकुला तदा तमक्ष्णा' वति मुरारिः । 'त-सित्रसदिगीकास्त्रम्'-१ति रक्कः—वति मुकुटः । २—चुरादौ तु ज्ञादिर्दृश्यते॥ च्छ्राये' ()। 'संझायाम्' (३।३।१०९) इति ण्बुल्। 'च्युलिका नाटकस्थाने कर्णम्ले च इस्तिनाम्' (इति मेदि-मी)॥ (१)॥+॥ एकम् 'गजकर्णमृलस्य'॥

अधः कुरमस्य वाहित्थम्

अध इति ॥ कुम्भोऽत्र बातकुम्मः । 'बाहित्यं बात-कुम्भाधः' इति भागुरिः । स व छलाटाधोभागः । (कुम्भयो-एन्तरं विद्धः । बातकुम्भस्तु तस्याधो बाहित्यं दु ततोऽ-ध्यधः' इति हैमनाममाला) ॥*॥ अवस्यं बहति । 'आवस्य-का-' (३।३।९७०) इति जिनिः । स तिष्ठत्यत्र । 'घञ्यं कः' (वा॰ ३।३।५८) । प्रभोदरादित्वात् सस्य तः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गाजकुम्माधोमागस्य'॥

प्रतिमानमधोऽस्य यत्।

मिति ॥ प्रतिमीयतेऽनेन 'मीम् हिंसायाम्' (क्या॰ उ॰ का॰)। 'मीनाति मिनोति-' (६१९१५०) इत्यात्वम् । 'कश्णा-' (३१३१९५०) इति ल्युट् । 'प्रतिमानं प्रतिच्छाया गजदन्ता- क्तालयोः' इति इदः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वाहित्थाधोभा- गद्य दक्तमध्यस्य'॥

आसनं स्कन्धवेशः स्यात्

आसेति ॥ आस्यतेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७)। 'आसनं दिरदस्कन्धे पीठे यात्रानिवर्तने' इति निश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ स्कन्ध एव देशः ॥ (२)॥*॥ हे 'गजस्कन्धवे-राख्य'॥

पद्मकं बिग्दुजालकम् ॥ ३९ ॥

पेति ॥ पद्ममिष । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति कत् । 'पद्मकं स्थात्पद्मकाष्ट्रमिन्दुजालकथोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वे 'गजमुखा-दिस्यविन्दुसमृहस्य'॥

षक्षभागः पार्श्वभागः

पशेति॥ पक्षयत्यनेन। 'पक्ष परिष्रहे' नुरादिः। 'पुंसि-'
(३१६१९१८) इति घः। पक्षत्य, पक्ष एव वा भागः॥ (१)
॥*॥ पार्श्वत्य पार्श्वमेव वा भागः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजपर्श्वत्य'॥

दन्तभागस्तु योऽप्रतः।

देति ॥ दन्तस्य भागः । दन्तसंबन्धी भागो वा । शाक-पार्थिवादिः (वा = २।९।७८) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अन्नमा-गस्य'॥

बी पूर्वपश्चाज्जङ्वादिवैशी गात्रावरे कमात्॥ ४०॥

द्वाविति ॥ पूर्वा च पश्चाच पूर्वपश्चाच ते जड्डे च । पूर्व-पश्चाचहे आरी यस सः । पूर्वपश्चादिश्चासी देशश्च । पूर्वज-ह्वाभावो नात्रम् । पश्चाचह्वाभागोऽवरम् ॥*॥ गातेऽनेन । 'गाङ्गती' (अ० आ० अ०) यद्वा एस्यनेन । 'इण् गती' (अ० प० अ०)। 'बहुलं तिष' (वा० २।४।५४) इति गादेशः। हुन् (उ० ४।९५९)। 'गामं गजाध्रजद्वादिमागेऽप्यके कत्रेवरे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ अव राति। 'रा
दाने' (अ० प० अ०)। 'आतक्षोपसर्गे' (३।१।९३६) इति
कः। यद्वान वृणोति, त्रियते, वा। 'वृष् वरणे' (खा० उ०
से०)। अच् (३।१।१३४)। 'यहत्रृष्ट-' (३।३।५८) इत्यव्
वा। 'अच्चरं गजान्त्यजद्वादिदेशे चरमे त्रिषु' इति मेदिनी)।
'गजान्त्यजद्वादिदेशेऽखरं स्थाचरमे त्रिषु' इति कहः॥ (१)
॥ भ॥ 'गात्राचरे प्वैपधारगदयोः परिभामिते' इति मागुरिः।
'दौ पूर्वपक्षाजद्वादिदेशी गात्राचरे न ना' इति रभसा। कखित्तु—अधीवद्वागाद्धीमवरम् । अधत्व गात्रम्—इत्याह
॥ अपरा पवर्गादिमध्या च। 'अपरं तूत्रराधे स्थात्यक्षाद्वागं च दन्तिनाम्' इति विश्वः॥ ॥ कमेणैकैकम् 'गजजकाप्यवीपरमागयोः'॥

तोत्रं वैणुकम्

तिविति ॥ तुचतेऽनेन । 'तुद व्यथने' (तु० उ० थ०) 'दाश्री-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'तीत्रं तु प्राजने वैणुकेऽ-पि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वेणुना निर्शृतम् । 'निर्शृ-लेऽक्षचूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति ठक् । 'इसुसुकान्तात्कः' (७।३।५१) ॥*॥ 'वेणुकम्' इति पाडान्तरम् । संज्ञापूर्वकः लाज वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ दे 'तोदनदण्डस्य' ॥

आलानं बन्धस्तस्मे

आलेति ॥ आठीयतेऽत्र । 'ठीइ श्लेषणे' (दि० आ० अ०)। अधिकरणे ल्युट् (३१३१९९०)। ('विभाषा टीयतेः' (६१९१५९) इत्यात्वम्)॥ (१)॥ ॥ बन्धस्य बन्धनस्य स्त-म्भः॥ (२)॥ ॥ हे 'बन्धनस्तम्भस्य'॥

अथ गृह्वला।

अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्

अथेति ॥ शृहं प्राधान्यं खठति । 'खल संचलने, संचयेच' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अन्तर्भोवितण्यर्थः। अच् (११११
१३४) । यद्वा श्रहात्प्राधान्यात् खळल्यनेन । 'पुंति' (११३।
१९८) इति घः । भिदावाङ् (११३१०४) वा । पृषोदरादिः
(६१३१९९) ('मृह्वला पुंस्कटीकाव्यां लोहरजी च बन्धने'
(इति हैमः) ('श्रृह्वला पुंस्कटीकाव्यां लोहरजी च बन्धने'
(इति हैमः) ('श्रृह्वला पुंस्कटीकाव्यां लोहरजी च बन्धने'
(इति हैमः) ('श्रृह्वला पुंस्कटीकाव्यां लोहरजी च बन्धने' (भ्वा॰
भोदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अन्वतंऽनेन । 'अदि बन्धने' (भ्वा॰
आ॰ से॰) । 'अन्दूर्म्भू-' (उ० ११९३) इति क्ः । सार्थे
कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । 'अन्दुः स्वियां स्थान्नियाडे प्रमेदे भूधणस्य च । (इति मेदिनी) । 'सार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि' (५) इति पुंस्लम् । यद्वा विनयादिलात्

१—तथा च सावकेषः—'वध्वापराणि परितो निगडान्यकाबीत्' इति—इति ब्रुकुटः॥

(पायारेष) ठक् । 'हसुसु-' (जारापन) इति कादेशः । 'केऽ-णः' (जायानेर) इति हस्तः ॥ (२) ॥*॥ निर्गतो गढः सेच-नमस्मात् । कठिनसात् । निगलति वा । 'गल अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अस् (२) ११९२४) । हलयोरेकसम् ॥ (२) ॥*॥ त्रीण 'श्वास्त्रस्य' 'बेसी' इति स्थातस्य ॥

अङ्कारिसी सृणिः सियाम् ॥ ४१ ॥
अङ्किति ॥ अङ्कयतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भा॰
आ॰ से॰) । 'सानसिवर्णस-' (उ॰ ४।९०७) इति साषुः ॥
(१) ॥ ॥ सरति अन्तर्गच्छति । अनया वा । 'छ गतौ'
(भ्षा॰ प॰ अ॰) । 'सृत्विभ्यां कित्' (उ॰ ४।४९) इति
निः ॥ ॥ ताल्व्योष्मादिरपि । म्हणाति । 'शृ हिंसायाम्'
(श्या॰ प॰ से॰) । 'मृणिपृष्णिपार्ष्णि-' (उ॰ ४।५२) इति
साषुः । 'मृणिरङ्कुशवाची च काद्माथ तृणवाचकः' इति
शमेदः ॥ (१) ॥ ॥ 'आरक्षमप्रमवसस्य सृणि शिताप्रम्' इति
तु माषस्य प्रमादः । स्लोः स्नीत्वात् ॥ ॥ हे 'अङ्करास्य' ॥
दच्या कक्ष्या वरत्रा च

ब्रिति ॥ दृष्यतेऽनया । 'दृष वैक्ष्त्ये' (दि० प० अ०) । ण्यन्तः । 'दोषो णो' (६।४।९०) इस्यूत 'अचो यत्' (३।९।९६) । 'दृष्यं त्रिषु दूषणीये क्षीषं वस्ने च तहृहे' (इति मेदिनी) ।—चृष्यते पीयते पृष्ठमासेनाहश्यतां नीयते । 'षृष् पाने' (भ्या० प० से०) । कर्मणि 'घअधें कः' (वा० ३।३।५८) । ('खूपा') इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ कक्षे भवा । 'शरीरावयवाच' (४।३।५५) इति यत् । 'कस्या वृद्दतिकायां स्यास्काद्यमं मध्येभवन्धने । इम्यांचीनां प्रकोष्ठे च' । (कौर्य हितौ प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वियतेऽनया । 'वृष्ठ् वरणे' (खा० उ० से०) । बादुककादशः । यद्वा वरं श्रायते । 'त्रैद् पालने' (भ्या० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२)३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गजमध्यवन्धनस्य'॥

कल्पना सजना समे।

केति ॥ कलनम् । 'कृप् सामध्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ण्यन्तः । 'ण्यासभ्यन्य' (३।३।१०७) इति युच् । 'अय क-द्यना । करिणः सज्जनायां श्री क्ष्रीनं कृती व कल्पने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एवं 'वस्त्र गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । प्यन्तायुच् (३।३।१०७) । 'सज्जनं तु भवेत्क्रीनमुपरक्षणघ-द्योः । वाच्यलिङं कुलीने स्यात्कल्पनायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'प्रस्याणाद्यारोपणेन सज्जीक-रणस्य'॥

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः॥ ४२ ॥

प्रेति ॥ प्रकर्षेण वीयतेऽस्याम् । 'बी गलादिषु' (अ॰ प॰ अ॰) 'वीज्यात्वरिभ्यो निः' (उ॰ ४।४८)। '**प्रवेणिः सी** कुथावेण्योः' (इति भेविनी) । 'कृदिकारात्' (ग॰ ४।१।४५) इति वा कीव । आस्तीर्यते अनेन वा । 'रतृम् आस्का-दने' (बया॰ उ॰ से॰)। कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३। ११७) वा ल्युद्र ॥ (२) ॥*॥ वियवेडनेन । 'वृष् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰)। 'कृषृषृष्टश्चिभ्यो नः' (उ॰ ३।१०) यदा बहवो वर्णाः सन्त्यस्य । अर्धआञ्च (५।२।१२७) । **'वर्णः** लर्णे वते स्तुतो । रूपे द्विजादी शुक्कादी कुथायामक्षरे गुणे । मेदे गीतकमे चित्रे यशस्तालविशेषयोः । अङ्गरागे च वर्णे तु कुङ्कमे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ परिस्तूयते । 'हुम् खुती' (अ॰ उ॰ अ॰)। 'अर्तिस्तुयु–' (उ॰ १।१४०) इति मन् । परिगतः स्तोमोऽत्र । वर्णस्तोमबस्वात् । यद्दा-परिगतः सोमोऽत्र । 'यत्क्रवायुक्ताः (तं प्रति)' (वा • १।४।५९) इति परेः स्तौति प्रसन्तुपसर्गत्वा**म वैः** (८।३।६५) ॥ (४) ॥#॥ कुथ्नाति । 'कुन्थ रीप्ती' (क्या॰ प॰ से॰)। अच् (३।१। १३४) । '~दहद्वा-' (३।१।२४) इति निर्देशीतक विद्क्ति-खपि नलोपः । यदा कुन्यत्यशोभाम् 'कृषि हिंसायाम्' (४वा० प० से०)। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच नुम्। 'इगु-पथ-' (२।१।१२५) इति कः । यहा कृथ्यति । 'कृष पूर्तीभावे' (दिव्य • से •)। 'इगुपध-' (३।१।३१५) इति कः । 'कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि वर्हिषि' (**इति** मेदिनी) । इतिबेडिप । 'इती प्रवेणी' । 'कुथं त्रिषु' इति बोपालितः ॥ (५) ॥ ।।। पत्र 'गजोपर्यास्तरणचित्रकः म्बलस्य'॥

वीतं त्वसारं हस्त्यभ्वम्

वीति ॥ वेति, स युद्धादिकमणः । 'वी गत्यादी' (अ॰ प॰ से॰)। अजित स्म वा। 'अज गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। 'वीतमसारगजे स्यादङ्कशकर्मण्यसारतुरगे व' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सारो बलमस्य। इस्ती चाश्ववा। सेनाङ्गत्वादेकस्वम् (२।४।२) ॥*॥ एकम् 'निर्वस्तहस्तिगजसमृहस्य'॥

वारी तु गजवन्धनी।

वेति ॥ वार्यतेऽनया । 'युन्' (स्वा॰ उ॰ से॰) व्यन्तः । 'वसिविषयजि-' (उ॰ ४।१२५) इतीम् । 'वासी

१ पृणिः किरणः—रति तु सिद्धान्तकौ पुरी ॥ २—'क्षियान्' इत्येकदेशेन क्षीपुंसशब्दसमुदायो कदयते । तेन सृणेः पुंस्त्वमिं इति सुभूत्यादयः । क्षियामिति प्रायिकत्वादुक्तम्, इति तु वयम्— इति सुकुटः ॥ ३—इदं च कार्यशब्दार्थनोषकत्वाद्यकृतानुपकुक्तम् ॥

१ सिद्धान्तकीमुकां तु 'इन् कृतिष्ठपन्मनिख्यिन्यो निद' इति याठो दृइयते ॥ २—मुकुरस्तु—कपसर्गमिकपक्रस्वास्परेने 'वप-सर्गाद' (८१३६५) इत्सादिना वत्वम्—इत्साद । युक्तं नैतत् । अन्यथा पूर्वकत्ये वर्त्वं दुवीरम् ॥ १—अस्यावेस्य भाष्यविरुद्धत्वाष्ट्र-तीयप्रकार एव साधुः ॥

स्यातूजबन्धन्यां कलश्यामपि योषिति । वारिर्धाग्गजबन्ध-न्योः स्त्री क्षीबेऽस्त्रुनि वालुके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ बध्यतेऽस्याम् । 'बन्ध बन्धने' (प्रया० प० अ०) । अधि-करणे स्युद्ध (३।३।१९७) । गजस्य बन्धनी ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वाजबन्धनदालायाः' ॥

घोटके पीतितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः ॥ ४३ ॥ वाजिवाहार्वगन्धर्यहयसैन्धवसप्तयः।

घोटेति ॥ घोटते । 'घुट परिवर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। खुल् (३।९।९३३)॥४॥ पचाद्यचि 'घोटः' अपि। 'ब्रोटर्सन्धवगन्धर्वा हयवाजितुरंगमाः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ पिबति । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। किन् (३।३। १७४) । 'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'पीतिनाश्चे क्रियां पाने' (इति मेदिनी) ॥ 'वीति' इति पाठे । वेति । 'बी गलादिषु' (अ॰ प॰ अ॰)। किच् (३।३।१७४)। 'बीतिरश्वेऽशने गती । प्रजने धावने बीमी' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तोरणम् । 'तुर खरणे' (जु॰ प॰ से॰)। 'धनचे कः' (बा० ३।३।५८) बाहरुकात् । घल् (३।३।५८) बा। संज्ञापूर्वकत्वान्त्र गुणः। तुरेण त्वर्या गच्छति । 'अन्ये-भ्योsपि-' (वा॰ ३।२।४८) इति डः । 'तुरगी चाश्वग-न्धायां त्रराधित्तवाजिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ »॥ अकृते। 'अञ्च व्याप्ती' (स्वा॰ आ॰ से॰)। 'अञ्चप्रवि-लटि-' (उ॰ ११९५१) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ तुरेण गच्छति। 'गमेक्ष' (३।२।४७) इति खन्। 'स्नच वाडित्' (बा॰ ३।२।३८) । 'अरुद्धिंप-' (६।३।६७) इति सुम् ॥ (४) ॥ 🛊। (६) ॥ 🕬 अवस्यं वजति । 'वज गते।' (४वा० प॰ से॰)। 'आवद्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः। यद्वा बाजाः पक्षा अभूवन् यस्य । इनिः (५।२।११५)। 'वाजी बाणाश्वपिस्य (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ 🕬 । उद्यते । अनेन वा। 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ० अ०)। कर्मणि करणे वा घल् (३।३।९९) । वाह्यतेवाण्यन्तः । अच् (३।३।५६) । वाह्रते । 'बाह्र प्रयत्ने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।३।१३४) । 'बाही भुजे पुमानमानमेदाश्रश्यवायुषु' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'क्षन्ये-भ्योऽपि-' (३।२।७५) इति वनिष् । मुकुटस्तु-'म्नामदिय-द्यतिंपुशकिभ्यो वनिप्' (उ० ४।११३)-इत्याह । तन । तेत्र कनिपो विधानाद्भणाभावप्रसङ्गात् । यहा अर्वति । 'अर्व गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकात् कनिन् । मुकुट-स्तु—बाहुरुकाद्वनिप् । 'राह्नोपः' (६।४।२१) । इति (सुभू-तिः)—इत्याह । तम । दनिष्दिधौ बाहुलकस्यानुपयोगात्। 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति वनिपः सर्वेभ्यः सिद्धत्वात् । उणादिषु वनियो दर्शनात् । की झलादी किति अनुनासिके न राश्विपस्य विहित्त्वेन विनिष् तदसंभवात् । छोपं विनाषि ह्यसिद्धेश्व । 'अर्वा तुरंगमे पुंसि कृत्सिते वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ गन्धमर्वति । 'अर्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।९) । शक्रम्ध्वादिः (वा॰ ६।९।९४) । 'गन्ध्येषु नभधरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगमेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च' (इति हैमः) ॥ (९०) ॥*॥ हयति । 'हय गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।९।९३४) । हिनोति वा। 'हि गतौ' (स्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।९।९३४) ॥ (९१) ॥*॥ सिन्धुषु भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सन्ध्वस्तु सिन्धुदेशो-द्वे हये । मणिमन्थेऽपि' इति हैमः ॥ (९२) ॥*॥ सपति सेनायां समवैति । 'षप समवाये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । किच् (३।३।९७४) । बाहुलकात्तिर्वा ॥ (९३) ॥*॥ त्रयो॰ दशं 'घोटकस्य' ॥

आजानेयाः कुलीनाः स्युः

आजेति ॥ अजनम् । 'अज गतिझेपणयोः' (भ्वा ० प० से०) । घम् (३।३।१८) । आजेन क्षेपेणानेयाः प्रापणीया आयत्ता वा । 'अश्वं कुलीनमाजानेयं, द्वावं किशोरं खुवते' इति नाममाला । 'शक्तिभिभिनहदयाः स्खलन्तथ पदे पदे । आजानन्ति यतः संक्षामाजानेयास्ततः स्मृताः' इत्यश्वशास्त्रम् ॥ (१) ॥॥॥ कुलस्यापत्यानि । 'कुलात् खः' (५।१।१३९)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'कुलीनाश्वानाम्'॥

विनीताः साधुवाहिनः॥ ४४॥

वीति ॥ विनीयन्ते सम । 'णीच् प्रापण' (भ्वा० उ० अ०)। कः (३१२१९०२) । सुविक्षिताः । 'विनीतः सुब-हाश्च स्याद्रणिज्यपि पुमास्त्रिषु । जितेन्त्रियेऽपनीते च निश्वते विनयान्वते' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ सास्रुवहनवीलाः । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। 'सुपि-' (३१२१७८) इति णिनः । सुकुटस्तु—'साधुकारिण च' (वा० ३१९१७८) इति णिनिः—इत्याह । तस्र । एवं सति णिनिना गता-धंतात् साधुश्वन्दस्य प्रयोगो न स्यात् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'सम्यग्गतिमतां वाजिनाम्'॥

वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाव्हिका हयाः ।

वेति ॥ वनायुषु देशेषु जाताः । 'सप्तम्यां जनेर्जः' (३।२।९७) । 'आजानेयः कुलजो, वनायुजः पारसीक उक्तः' इति रज्ञकोषः ॥॥॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा ॥ (१) ॥॥॥ पारसीके देशे भवाः । 'कोपधाष' (४।३।९३७) इस्यण् ॥ (१) ॥॥॥ कम्बोजेषु भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इस्यणं कच्छायण् (४।२।९३३) ॥ (१) ॥॥॥ बल्हि-कादेशे भवाः । 'कोपधाष' (४।३।९३७) इस्यण् । 'वार्वही-कं बाल्हिकं धीरहिहुनोर्नाश्वदेशयोः' इति त्रिकाण्डकोषतो

र-सिद्धान्तकोसुयामपि प्रकृतसङ्ग्रध्याख्याने 'अर्था तुरगगर्धयोः' 'पर्व प्रन्थिः प्रस्तावश्च' बत्युदावरणे गुणात्रीकारेण जिन्लमेतत् ॥

दीर्घमध्योऽपि ॥ (१) ॥ ॥ एते इयविशेषाः प्रत्येकं मिन्नाः ।
— 'वनायुजः पार्सीक उक्तः' इति रक्तकोषात्, 'श्वेताश्वं
कक्तीस्यं, वनायुजमपि पारसीकं तु' इति नाममालायाश्व
द्वयोः पर्शयता— इत्यपरे ॥ एकं 'भिन्नदेशीयाश्वानाम्' ॥
ययुरश्वोऽश्वभेशीयः

येति ॥ याति । 'या प्रापणे' (अ० प० ८४०) । 'यो हे च' (उ० १।२१) इति कः । 'ययुः पुमानश्वमेधतुरगे च तुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अश्वमेधाय हितः । 'अश्वमेधाच्छ च' ()॥ (२) ॥*॥ हे 'अश्वमेधीय-वाहस्य'॥

जवनस्तु जवाधिकः॥ ४५॥

जैति ॥ जवनशीलः । 'जु' इति 'सीत्रो धातुर्गती वेगे य' । 'जुचक्कम्य-' (३।२।९५०) इति युच् । 'जवनं तु स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ जवेन वेगेनाधिकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधिकवेगस्य'॥ पृष्ठयः स्थीरी

प्रिति ॥ प्रशस्तमितशयितं वा पृष्ठमस्य । 'अन्येभ्यो-ऽपि-' (वा॰ ५।२।१२०) इति यप् ॥ (१) ॥॥। स्थूलस्ये-दम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इल्लण् । रल्योरेकत्वम् । स्थौरं बल्मस्यास्ति । इतिः (५।२।१९५)। 'स्थौरी पृष्टः पृष्ठचहः' इति वोपालितः ॥ (१) ॥॥। द्वे 'भारवाहिनोऽश्वस्य'॥

सितः कर्कः

सीति ॥ करोति, कियते वा । 'कृदाधा-' (उ० ३।४०) इति कः । 'कर्कः कर्नेतने नहीं शुक्काश्व दर्पणे घटं' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'शुक्काश्वस्य'॥

रध्यो बोढा रथस्य यः।

रेति ॥ रथं वहति । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४। ४६) इति यत्। 'रध्या रथौघविज्ञिखान्नर्तनीषु च योषिति। रथवोद्यरि पुंलिङ्गः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ एकं 'रथ-षाहकाश्वस्य'॥

षालः किशोरः

दोति ॥ कशति । 'कश शब्दे' () । किंचिच्छवति वा । 'शु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'शव गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । 'किशोरादयः' (उ॰ १।६५) इति साधुः । ('अथ किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपण्यौषधौ च स्यात्तकणावस्थ-सूर्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अश्वबालस्य' ॥

वाम्यभ्वा घडवा

विति ॥ वामयति । 'द्व वम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) (वा' पदानुबस्या मिस्वस्यैव पश्चिकत्वम् ॥ २—इदं स्वार्यण्यन्तः । अच् (३।१।९३४) । 'सितां हुखः' (६।४।९२) | मिवनीनाम्' (वा॰ ७।१।३४) इत्यस्वास्मरणमूलकम् ॥ अमर॰ ३६

हत्यत्र 'वा' इत्यनुष्टेतर्न हत्वः । गौरादिः (४११४१) । यद्वा वं वहणममित । तेनाम्यते वा । 'अम गत्यादिष्ठ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३१३१९) घम् (३१३१९९) वा । मुक्ट-स्तु—वमत्युद्विरति गर्भम् । 'ज्वलिति—' (३१११९४०) इति णः—इत्याइ । तत्र । 'नोदात्तोपदेशस्य—' (६१३१३४) इति वृद्धिनिषेधात् । 'वामी 'रगालीवदवारासभीकरभीषु च' (इति मेदिनी)॥(१)॥ ॥ ॥ अश्वजातिः । अजादि (४१९१४) पाठा-द्वाप्॥(२)॥ ॥ ॥ वलं सामर्थ्यमतिशयितमस्याः । 'अन्ये॰ भ्योऽपि—' (वा॰ ५१९१९०९) इति वः । वलं वाति वा । 'अन्ये॰ भ्योऽपि—' (३१२१३) इति कः । वलेन वजति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३१२१०९) इति वः । डलयोरेकलम् । 'व्यव्या द्विजयोषिति । अश्वायां कुम्भदास्यां व नारीजाल-त्येऽपि च' (इति मेदिनी)॥(३)॥ ॥ श्वीणि 'वडवायाः' ॥ व्यव्यं गणे ॥ ४६॥

वेति ॥ वडवानां समूहः । 'खिण्डकादिभ्यख' । (४।२। ४५) इस्रम् । 'वाइवं करणे श्लीणां घोटिकोषे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ एकम् 'अश्वसमृहस्य' ॥

त्रिप्वाभ्वीनं यद्भ्वेन दिनेनैकेन गम्यते।

त्रीति ॥ अक्षेन एकाहेनातिकम्यते । 'अश्वस्यैकाहगमः' (५।२।२९) इति खन् ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'यकदिनगम्य-देशस्य'॥

कश्यं तु मध्यमश्वानाम्

केति ॥ अश्वादेस्ताडनी, ताडनं वा कशा। तामहेति । दण्डादिलात् (५।११६६) यः । 'कद्दयं त्रिषु कशाहें स्या-त्रुवि मद्याश्वमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अश्वमध्यस्य'॥

हेषा हेषा च निस्त्रनः॥ ४७॥

हे**बेति ॥** हेवणम् । हेवणम् । 'हेवृ हेवृ शब्दे' (भ्वा• आ॰ से॰)। 'गुरोश्च हकः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हे 'अश्वशब्दस्य'॥

निगालस्तु गलोदेशे

नीति ॥ निगलखनेन । 'गल अदने' (भ्वा॰ प॰ सै॰)। 'इलक्ष' (३।३।१२१) इति घत्र् । निगरखनेन ना । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰)। 'उच्योर्पः' (३।३।२९) इति

१ - विकल्पद्यमध्यस्य विधेनित्यलस्यैव सर्वेदक्रीकारात् वि-कल्पानुकृती मानाभावः । अत एवारुचेः सिद्धान्तकीमुद्यां 'कृत्तिकृत्' इत्युक्तम् । अत एव 'ज्वब्हल्हालनमामनुपमगोदा' इत्यन्तर्गणसूत्रे 'वा' पदसार्थक्यम् । तस्माद् 'ग्छाकावनुवर्मा च' इत्यन्न सर्वसंमतः 'वा' पदानुकृत्या मित्त्वस्यैव पाक्षिकत्वम् ॥ २—इदं च 'अनान्तमिकः मिवनीनाम्' (वा० ७।१।१४) इत्यस्मारमरणसूलकम् ॥ घषु। 'अचि विभाषा' (८।२।३१) इति वा लः ॥ (१) ॥*॥ गलस्योद्देशः समीपभागः ॥ (२) ॥*॥ 'घण्टाबन्ध-समीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः। तस्मित्रेव मणिर्नाम रोमजः शुभकृत्मतः' इत्यश्वशास्त्रम् ॥ ॥ हे 'श्रीवायाः स-मीपभागस्य'॥

वृन्दे त्वाश्वीयमाश्ववत्।

विति ॥ अश्वानां समृहः । 'केशाश्वाभ्यां यञ्छाचन्य-तरस्याम्' (४।२।४८) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'तस्य समृहः' (४।२।३७) इत्यण्। —'अनुदात्तादेरज्-'(४।२।४४)--इति मुकुटः । तस । कनन्तत्वेनाश्वराब्दस्याद्यदात्तत्वात् ॥ (१) ॥*॥ हे 'अध्ववृन्दस्य'॥

आस्कदिन्तं धोरितकं रेचितं विगतं सतम् ॥४८॥ गतयोऽमूः पञ्च धाराः

आस्केति ॥ आस्कन्दनम् । 'स्कन्दिरु गतिशोषणयोः' (भ्वा॰ प॰ अ०) स्वार्थण्यन्तः। भाने क्तः (३।३।१९४)। आस्कन्दः संजातोऽस्य वा, तारकादिलात् (५।२।३६) इतच् । एवमिण्नलोपाभावश्च नानुपपनः ('उत्तरितमुपकण्डमा-**स्कन्दितकमित्यपि । उत्प्रत्योत्प्रत्य गमनं** कोपादेवास्त्रिकः पदैः' इति हैममाला) ॥ (१) ॥३॥ धोरणम् । 'धोर्ऋ गति-बातुर्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । भावे क्तः (३।३।११४)। स्वःर्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)। 'अथ घौरितकं घौर्यं घा(घो) रणं धौरितं च तत्' इति बाचस्पतिः । वृद्धिमत्पाठे प्रज्ञाचण् (५।४।३८) बोध्यः । ('तत्र धीरितकं धीर्यं धीरणं भोरितं च तत् । बश्चकङ्कशिसिकोडगतिवत्' इति हैमना-ममाला) ॥ (१) ॥ ॥ रेचनम् । 'रिचिर् विरेचने' (६० उ० भः) प्यन्तः । कः (३।३।११४) ('उत्तेजितं रेचितं स्या-न्मध्यवेगेन या गतिः' इति हैमनाममाला) ॥ (१) ॥३॥ वस्गनम् । 'बस्ना गती' ()। क्तः (३।३।११४) । **('बर्ष्मितं पुनः । अप्र**कायसमुहासास्कृत्वितास्यं नतत्रिकम्' **इति नाममाला) ॥ (१) ॥**३॥ छवनम् । 'ब्रङ् गतौ' (स्वा० भा॰ भ॰)। कः (३।३।१३४) । ('स्तांतु लङ्घनं पक्षिमृ-गगस्यनुहारकम्' इति हेमः)। 'स्रुतमश्रस्य गतौ इतिस्रमा-त्रके' इति हमः ॥ (१) ॥ ॥ अमूरश्वानां पञ्च गतयः ॥ ॥ धार्यन्तेऽश्वा अत्र, अनया वा 'धृञ् धारणे' व्यन्तः । (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । भिदाचङ् (३।३।१०४) । ('धारा सैन्याप्रिमस्कन्धे तुरंगगतिपञ्चके' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ 🖽 'गतिविदेाषाणाम्' एकैककम् ॥

घोणा तु प्रोधमस्त्रियाम् ।

घविति ॥ घोणते । 'घुण अमणे' (भ्वा० आ० से०)। अन् (३।१।१३४)॥ (१) ॥∗॥ प्रोथति । 'प्रोथृ पर्याप्ती' हयघोणायां ना कट्यामध्यगे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अश्वभ्रमणस्य' ॥**

कविका तु खलीनोऽस्री

केति ॥ कवते 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)। 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) । खार्थे कन् (श्रापि०५।४। ५)। यद्दा 'कृनादिभ्यो चुन्-' (उ० ५।३५)। टाप् (४।९।४) इलम् (७।३।४४) ॥ (१) ॥*॥ खे मुखबिले लीनः ॥ (२) ॥ 🛊 'खलीनस्य' 'कहिआली' इति ख्यातायाः ॥

राफं क्रीवे खुरः पुमान्॥ ४९॥

दोति ॥ शंफणति । फण गतीं (भ्वा०प०से०)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।२।१०९) । 'शफं मूले तरूणां स्याद्रवादीनां खुरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ 🛪 । खुरति । 'खुर छेदने' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'खुर: कोलद-**ले शफे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥∗॥ द्वे 'पादस्य' ॥**

पुच्छोऽस्त्री त्रूमलाङ्गले

िवति ॥ पुच्छति । 'पुच्छं प्रमादे' () अच (३।१।१३४) । पृयोदरादिः (६।३।१०९)। 'पुच्छभाण्ड-' (३।९।२०) इति निपातनाद्वा ।—इगुपधलात्को वा—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अन्तरक्षत्वात्तुकि सतीगुपधलाभावात् । 'पुच्छः पथात्प्रदेशः स्याहाङ्ग्ले पुच्छमिष्यते' इति मेदि-नी ॥ (१) ॥३॥ छ्यते । बाहुलकान्मक् ॥ (२) ॥४॥ 'ਲੜति'। 'ਲगि गर्नो' (भ्वा० प० से०) । 'खार्जेपिझादिभ्य ऊरोलचैं।' (उ॰ ४।९०) प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'लाज्लं पुच्छशंकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ शा त्रीणि 'पुचछस्य'॥

बालद्दस्तश्च वालधिः।

चेति ॥ 'बालो ना कुन्तलेऽधस्य गजस्यापि च बालधी' (इति पवर्गायादी भेदिनी) बालो इस्त इत्र । दंशादिनिवार-कलात् । यालानां हस्तः समृहो वा ॥ (१) ॥*॥ बाला धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥ 🛊 'केशवहाङ्गलमात्रस्य' ॥

त्रिष्पावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

त्रीति ॥ उपावर्तते स्म । 'वृतु वर्तने' (भवा । सा से॰) अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कः ॥ (१) ॥४॥ छठति स्म । 'छठ प्रतिघाते' (तु० प० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'श्रमशान्त्यर्थ पुनःपुनर्भूमो लुठितस्या-श्वस्य'॥

याने चिकिणि युद्धार्थे दाताङ्गः स्वन्दनो रथः।

येति ॥ यान्सनेन । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰)। (भ्या॰ उ॰ से॰) । अन् (३।१।१३४)। 'प्रोथोऽजी 'करणा-' (३।३।१९७) इति ल्युट् । वक्रमस्यास्ति इतः (५।२।१९५) । युद्धायेदम् । तस्मिन् ॥*॥ शतमङ्गान्यवयवा यस्य ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दते 'स्यन्द् प्रश्लवणे' (४वा० सा० से०) । 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' (३।२।९४८)। 'स्यन्दनं तु स्तृतौ नीरे, तिनिशे ना रथेऽश्लियाम्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ रमन्तेऽत्र । अनेन वा । 'इनिकृषिनी-रिमकाशिभ्यः क्यन्' (उ० २।२)मलोपः (६।४।३७)। 'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'रथस्य'॥

असो पुष्यरथश्चकयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥

असाविति ॥ पुष्य इव रथः । पुष्ये यात्रोत्सवादौ रथो वा । अन्तस्थमध्या ॥ ॥ पकारमध्यपाठे तु सुकुमारलात् 'पुष्पमिव रथः' इति विषदः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'युद्धं विना यात्रोत्सवादौ सुखभ्रमणार्थस्य रथस्य'॥

कणीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम्।

केति ॥ कणंसाध्या श्रवणिकयोपचारात्कणः । कणं-ऽस्यास्ति । इतिः (५।२।१९५) । कणं चासा रथश्च शब्दमा-त्रेण रथः । नतु वस्तुतो रथः । यद्वा सामीप्यात्कणंशब्देन स्कन्धवाद्यः । स चासी रथश्च । 'अन्येपामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥॥ श्रोद्यते । अनेन वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । त्युट् (३।३।११३,९१७)॥ (२)॥॥॥ डीयतेऽनेन 'डीङ् विहायसा गती' (दि॰ आ॰ से॰) ल्युट् (३।३।१९७)॥॥॥ 'हयनम्' इति पाठे 'हय गता' (भ्वा॰ प॰ से॰)। त्युट् (३।३।१९७)॥ (३)॥॥॥ त्रीण 'पुरुष-स्कन्धवाद्यस्य यानविशेषस्य' 'डोला' इति ख्यातस्य ॥ इतियेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्

क्रीति ॥ अनिति चीत्करोति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अप्तन् (उ० ४।१८९) ।—करणेऽसुन्—इति सुकृटः । तम्न । करणेखासंभवात् । कर्तृंत्वौचित्याच ॥ (१) ॥ ॥ ॥ शक्कोति भारं वोद्धम् । जीवियतुं वा । तदुक्तम्—'शकटः शाकिनी गावो यानमास्कन्दनं स्वनम् । अनूपः पवैतो राजा दुर्मिक्षे नव वृक्तयः' इति । 'शक्कृ शक्को' (स्वा० प० अ०) । 'शकादिभयोऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'शक-टस्य' ॥

गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् ॥ ५२ ॥

गेति ॥ गम्यतेऽनया । ष्ट्रन् (उ०४।१४९) । षिरवान्हीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ कम्बठः साम्रास्यास्ति । इनिः (५। २।१९५) । कम्बिलिमेर्नृषैरुद्यते । ष्यत् (३।१।१२४) । सार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ हे 'राकटि-कायाः ॥'

शिविका याप्ययानं स्यात्

दिति ॥ शिवैव । 'संज्ञायां कम्' (५।३।७५) । यद्वा शिवं

करोति । 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् ण्वुल् ॥ (१) ॥*॥ याप्येरधमेर्वाशं यानम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'पास्की'** इति ख्यातायाः ॥

वोला प्रेह्मादिका स्थियाम् ।

दिविति ॥ दोलयति । दोल्यते वा । 'दुल ज्ञेषे' चुरादिः । अन् (३।१।१३४) घव् (३।३।१९) वा (१)॥*॥ प्रेक्क्यते । 'इखि गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घव् (३।३।१९)। 'दोला प्रेक्कः पुमान् प्रेक्का, निश्रणिरंघिरोहणी' इति रत्नकोषः ॥ (२)॥*॥ आदिना शयनखद्वावाद्यादिदोला ॥*॥ द्वे 'दोलायाः' 'हिंदोला' इति ख्याताया वा ॥

उसी तु द्वैपवैयाघी द्वीपिचर्मावृते रथे ॥ ५३॥

उभायिति ॥ दीपिनो व्यावस्य च विकारः । 'प्राणिरज-तादिभ्योऽष्ठ' (४।३।१५४) । द्वैपेन वयाव्रेण च चर्मणा परि-वृतो रथः । 'द्वैपवैयाव्रादब्' (४।२।१२) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'व्याव्यक्तविधितरथस्य' दे ॥

पाण्डकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डकम्बली।

पति ॥ 'स्यारपाण्डुकम्बलः श्वेतप्रावारप्रावमेदयोः' (इति मेदिनी)। पाण्डुकम्बलेन परित्रतो रथः। 'पाण्डुकम्बला-दिनिः' (४।२।११)॥ (१)॥ ॥ एकं 'शुक्ककम्बलवेष्टि-तरथस्य'॥

रधे काम्बलबस्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥

रेति ॥ कम्बलेन बस्नेण च प्रावृतो रथः । 'परिवृतो रथः' (४।२।१०) इत्यण् ॥ (१) ॥॥॥ आदिना चार्मक्षेमदोक्छा-दिप्रहः ॥॥॥ एकैकम् 'कम्बलाचावृतरथस्य'॥

त्रिपु द्वेपादयः

त्रीति ॥ (द्वैपादयो बाह्मान्ताः) ॥

रध्या रथकट्या रथवजे ।

रेति ॥ रथानां समृहः । 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति यत् । 'रथ्यो रथांशे रथवोदिर । रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्यां पिय चलरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'इनिज्ञकस्य-चक्ष' (४।२।५१) ॥ (२) ॥*॥ रथानां वजः ॥ (३) ॥*॥ जीणि 'रथसमृहस्य'॥

धुः स्त्री क्षीवे यानमुखं

िध्वति ॥ धूर्वति । 'धुर्वा हिंसायाप्' (भ्वा॰ प॰ से॰)
'भ्राजमास-' (३।२।१७७) इति किप्। 'राह्रोपः' (६।४।२१)।
'र्वोः-' (८।२।७६) इति दीर्घः । ('धूर्यानमुखभारयोः' इति
हैमः)॥ (१)॥ ॥॥ यानस्य मुखं पुरोभागः॥ (२)॥ ॥ द्रे
'वोद्ववन्धनस्थानस्य'॥

स्याद्र**धाङ्गमपस्करः**॥ ५५॥

स्येति ॥ रथस्याज्ञम् ॥ (१) ॥ ॥ अपकीर्यते सस्थाने

१—१दं च प्रकृतानुपयुक्तम् ॥

क्षिप्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) 'ऋदोरप्' (३।३।५७)।
'अपस्करो रपाक्रम्' (६।१।१४९) इति साधुः॥ (२)॥*॥
हे 'खकेभिनस्य रथारम्भकस्य'॥

वकं रथाकृम्

चेति ॥ कियते गतिरनेन। 'घवधं कः' (वा॰ ३।३।५८)। 'इसादीनां के' (वा॰ ६।१।१२) इति दिलम्। 'चकः कोके पुमान्, झीवं वजे सैन्यरथात्रयोः। राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणाद्ययोः। जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥। रयस्यात्रम्। 'रथाकं न द्वयोश्यके ना चकात्रविहंगमे' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ दे 'चक्रस्य'॥

तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान्।

तेति ॥ तस्य चकस्यान्तो भूसार्शिभागः ॥ ॥ नयति र्षम् । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'निमिर्ना तिनिशे कूप-त्रिकाचकान्तयोः श्वियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ प्रधी-यतेऽनेन । 'डु धाज्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'चकस्यान्तस्य' ॥

पिण्डिका नासिः

पीति ॥ पिण्ड्यतेऽरा यस्याम् । 'पिड संघाते' (भ्वा॰ क्षा॰ से॰)। 'हलक्ष' (३१३११२१) इति घम् । गौरादिः (४११४१) । स्वार्थं कन् (ज्ञापि॰ ५१४५) ॥ (१) ॥ ॥ । नत्यन्तेऽरा अत्र । 'णह बन्धने' (दि॰ उ॰ अ॰)। 'नहो भक्ष' (उ॰ ४११२६) इतीम् हस्य भः । यद्वा नभ्यतेऽक्षेण । 'णम हिंसायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इन्(ण)जादिभ्यः' (वा॰ ३१३११०८)। 'नामिर्मुख्यन्तेपे चकमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्थात् क्षियां कस्तृरिकागदे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'रथचक्रमध्ये मण्डला-कारायाः' ॥

अक्षाप्रकीलके तु इयोरणिः॥ ५६॥

अक्षेति ॥ अक्षस्य नाभिक्षेप्यसान्ते कीलके । अणति । 'भण हान्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । इन् (उ॰४१९१८) । 'अणि-राणिवदक्षाप्रकीले स्यादिश्वसीमयोः' इति विश्वः । 'भणिराणि-दक्षाप्रकीलिश्विसीमसु द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ द्वे 'अक्षाप्रकीलकस्य'॥

१—१६ं च 'रथारम्भकं चक्रादन्यत्' इति भट्टश्वीरस्वाभिय-न्धानुरोधेनोक्तम् । धुकुटस्तु—सामान्येन रथस्याक्रमक्षयुगचक्रादि-क्रमपस्तरः—इति, अग्रे—रथाक्रस्वेनेव गतार्थस्यापि 'चक्रम्' इति विश्वेषतो नामान्तरप्रतिपादनाय 'तस्यान्ते नेमिः' इत्युक्तये च रथाक्रस्यानुवादः—इति च प्रोक्तवान् ॥ २—'कृदिकारात्' इति ङीपि 'अणी' आणी च । 'समाधुर्या नाणीमनो इरति' इति दमयन्तीक्षेषात्॥

रधगुप्तिर्वरूथो ना

देति ॥ रथस्य गुप्तिरावरणम् ॥ (१) ॥*॥ वियते रथो-ऽनेन । 'जृबुम्भ्यामृथन्' (त॰ २।६)। ('वक्त्यो रथगुप्तो स्यात्) वस्यं चर्मवेदमनोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परप्रहाणाभिघातरक्षार्थं रथसंनाहबदाघरणस्य'॥

कूबरस्तु युगंधरः।

किति ॥ कूवते । 'कूट् शब्दे' (तु॰ आ॰ से॰) । बाहु-लकाद्वरच् । कुटादिः । 'कूवरिल खु चारौ ना कुब्जकेडली युगंधरे' (इति मेदिनी) ।—कूयते—इति खामी ॥ (१) ॥॥॥ युगं वोढ्बन्धनकाष्ठं धारयति । 'संज्ञायां स्तृकृति—' (३।२।४६) इति खच्। 'अरुद्धिंष—' (६।३।६७) इति सुम्॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'युगकाष्ठबन्धनस्थानस्य'॥

अनुकर्षो दार्वधःस्थम्

अन्विति ॥ अनुकृष्यते । 'कृष विलेखने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । घन् (३।३।१९) । 'अनुकर्षो रयाधःस्यदारुष्ययनुकर्पणे' (इति मेदिनी) ॥॥। नान्तोऽप्ययम् । 'अनुकर्षो नाक्ष-तलदार' इति बोपालितात् ॥ (१) ॥॥। एकं 'रथस्याधस्त-लभागदारुषः' ॥

प्रासङ्गो ना युगान्तरम् ॥ ५७ ॥

प्रेति ॥ प्रसञ्चते । 'पज सङ्गे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । घम् (३।३।९९) । 'उपसर्गस्य घनि-' (६।३।९२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ ॥ १थाधङ्गयुगादन्यद्युगं च्वभाणां दमनकाले यदासञ्चते तस्यक्तम् । सामी तु ('युगाद्युगः' इति पाठमान्त्रिस्य)—युगेनातति । युगाद्रधादिः । तस्य युगो ना-इस्याद्व । अन्येतु—युगान्तरं यद्वस्यते । तस्य—इत्याद्वः । 'युगं द्वितीयं प्राप्तकः' इति कासः । एकं 'अन्यद्वष्ययुग्मस्य' ॥

सर्वे स्याद्वाहनं यानं युग्यं पन्नं च घोरणम्।

सेति ॥ सर्वं हस्त्यश्वश्वादिदोलान्तम् । वाह्यति । वहः स्वार्थण्यन्तात्कर्तिरि ल्युट् (३।३।११३) । अन्ये तु—वह्त्यन्ते । 'करणा—' (३।३।१९७) इति ल्युट् । 'वाहनमाहितात' (८।४।८) इति निपातनाहीर्षः—इत्याहुः ॥ (१) ॥॥॥ यान्त्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।१९७) 'यानं स्याद्वाहने गतौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ युज्यते अनेन वा । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) । 'युग्यं च पत्रे' (३।१।१२९) इति क्यवन्तो निपातः ॥ (३) ॥॥॥ पतन्त्यनेन 'पतृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'दाम्री—' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपिक्षणोः' (हति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ घोरति । अनेन वा । घोरयति वा । 'घोर्कः गति-

१—हेमचन्द्रोऽिष स्वोपज्ञनाममालायां 'प्रासङ्गस्तु युगान्तरम्' इति पठित्वा—'द्वितीयं युगं युगान्तरम् । यत्काष्टं वत्सानां दमन-काले स्कन्ध सासन्यते । वन्मुनिः—'युगं द्वितीयं प्रासङ्गः'—इति क्यास्यातयान्॥

चातुर्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) ल्युः (३।१।१३४) । ल्युट् (३।३। ११३) वा ॥ (५) ॥∗॥ पत्र 'बाह्नमात्रस्य' ॥ परम्परावाहनं यत्तह्रैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

पेति ॥ विनीतकानामिदम् । यदा विनीयते स्म । कः (३१२११०२) । 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५) । प्रज्ञायण् (५१४) ३८) ॥ (१) ॥ ॥ परम्परया यद्वात्यं वहति । शकटं यथा-रूढम् । तस्यैकम् 'परम्पराचाहनस्य' ॥ आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निपादिनः ।

आधिति ॥ भाषोरयन्ति । स्युः (३।१।१३४)॥ (१)॥॥ हिस्तिनं पान्ति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आन्तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० पाषा प)॥ (२)॥॥। हिस्तिनमारोहयन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (३)॥॥॥ निषीदन्त्यवद्यम् । 'षद्तुः विशरणादिषु' (४वा० प० अ०) । आवद्यके णिनिः (३।३।९५०) । यद्वा निषा-द्यम्स्युपवेशयन्ति हिस्तिनम् । मह्यादिलात् (३।१।१३४) आवद्यके (३।३।९५०) वा णिनिः ॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'हस्तिपकेषु'॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारयिः ५९ सन्येष्ट्रक्षिणस्थो च संज्ञा रथकुटुम्बिनः।

नीति ॥ नियच्छति । अन्तर्भोवितण्यर्थो वा। 'यमु उ-पर्मे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। तृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ प्राजित । 'अज गत्यादी' (भ्वा॰ प॰ से॰) । तृचु अन्तर्भा-वितण्यर्थी वा । 'वळादावार्धधनुके वेष्यते' (भाष्य० २।४। ५६) इति वी न ।-- प्राजयति-- इति खामिमुकुटोक्तं चि-न्सम् । णिचि वीभावस्य निस्तवात् । 'प्राजयिता' इति रूप-प्रसङ्गाद्य । यदपि-वानुवृत्तेर्वाभावो नास्ति-इति स्वामिनो-क्तम् । तदपि चिन्लम् । बृत्यादी वानुवृत्तेरदर्शनात् ॥ (२) ॥ 🛊 । यच्छति । तृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥ 🛊 । सुनति गमयति स्माश्वान् । 'बू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰) । क्तः (३। २।१०२) । 'स्त्रस्तु सारधो तक्ष्ण क्षत्रियाद्वाह्मणीसुते । वन्दिपारदयोः (पुंसि, प्रस्ते प्रेरिते त्रिषु)' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (v) ॥ श भदति । 'क्षद संवरणे' सीत्रः । 'तृन्त्चौ शं-सिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटी' (उ॰ २।९४) । मुकुटस्तु 'नम्नेष्ट्रवष्ट्-' (उ० २।९५)। इति तृच्-इसाह । तन । नह्त्रादिषु क्षत्तुरप्रहणात् । यदपि—'क्षद स्थैयें हिंसायां च' इलतस्तृच् (३।१।१३३) तृन् (३।२।१३५) वा—इत्युक्तम् । तदपि न । उक्तपाठस्यादर्शनात् । 'खद स्थेरें' (भ्वा॰ प॰ से॰) इति पाठस्य दर्शनाच ॥ (५) ॥*॥ सरलश्वान् । 'सू गतौ' (स्वा॰ प॰ अ॰) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'सर्तेर्णिच'

(उ० ४।८९) इति घिष्यम्। सरयसापलसम्, वा ॥ (६) ॥॥॥ सन्ये वामे तिष्ठति । 'सन्ये स्थर्छन्दसि' (उ० २।९०९) इन्त्यृन् हिका । 'स्थास्थिन्यृणाम्' (८।२।९०) इति वक्तव्यात् पत्यम् । 'स्थास्थिन्यृणाम्' इति पाठे तु स्रवामादिलात् (८।२।९८) षलम् । 'इलदन्तात' (६।२।९) इस्ख्रक् ॥॥॥ 'सन्येष्ठः' इस्यदन्तोऽपि । 'प्राजिता दक्षिणस्यश्च सादी सार्येष्ठस्यते । स्तः क्षता नियन्ता च यन्ता सन्येष्ठ एव च' इस्यम्तमाला ॥ (७) ॥॥॥ दक्षिणे तिष्ठति । 'सुपि-' (२।२।४) इति कः॥ (८) ॥॥॥ रथं कुटुम्बयितं चीलमस्य । 'कुटुम्ब धारणे' (चु० सा० से०) । 'सुपि-' (२।२।७८) इति णिनिः। यद्वा स्थ एव कुटुम्बम्। स्थ कुटुम्बमस्यास्ति । इनिः (५।२।९५) तस्य अष्टो 'स्थकुटुम्बन्स्'॥

रथिनः स्यन्दनारोहाः

देति ॥ रथोऽस्यास्ति । इनिः । (पारा११५) ॥ (१) ॥ ॥ स्यन्दनमारोहन्ति । 'हह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । अपू (३।२।१) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'रथा- कढस्य योद्धः' ॥

अश्वारोहास्तु सादिनः॥ ६०॥

अश्वेति ॥ अथमारोहन्ति प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ सीद्-न्यवश्यम् । 'षद् विशरणादौ' (तु॰ प॰ अ॰) । 'आवश्य-का-' (३।३।१७०) इति णिनिः । 'सादी तुरंगमातारथा-रोहेषु दश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्ववारा-णां' 'असवार' इति ख्यातस्य ॥ भटा योधाश्च योद्धारः

मेति ॥ भटति । 'भट मृतौ, परिभाषणे वा' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३१११९३४) । 'भटः स्यात् पुंसि वीरे च विशेषे पामरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ युध्यते । 'युध संप्रहारे' (दि॰ आ॰ अ॰)। अच् (३१९१९३४) ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि 'योद्धः'॥ सेनारक्षास्त् सैनिकाः।

सेनेति ॥ सेनां रक्षन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ 'रक्षति' (४।४।३३) इति टक् । 'सेनिकः सैन्यरक्षे च स्यात्सेनासमवेतके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्र-हरिकादेः' ॥

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥६१ ॥ सेनेति ॥ सेनायां समवेति । 'सेनाया वा' (४।४।५५) इति व्यः । 'सैन्यं सैनिकसेनयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ पक्षे ठक् (४।४।१) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'सेनायां मिलितस्यैकदे-दीभृतस्य'॥

१—तुना—पकृतवार्तिकोदाहरणेषु साध्यकृता 'सम्बेष्ठा सारथिः' इत्युदाहरणदानेन कैथटेन 'स्युघान्द ऋपत्ययान्त' इत्येवमुक्तत्वेन चोकारान्तपाठोऽप्रामाणिकः—इत्यक्तिः स्विता ॥

१—'ब्रह्मस्ति । चक्षिङः ख्याञ् । वा लिटि । ततो वक्ष्यामि 'अजेर्नीमानो भवति वा । व्यवस्थितनिभाषा' इति' इति भाष्ये स्पष्टमेन विकल्पानुकृत्तेरपरूम्मादकिनिकरमेतत् ॥

बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः।

वेति ॥ सहस्रं बकानि सन्ति येवाम् । 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' (५१२।१०२)॥ (२)॥*॥ 'अण् च' (५।२।१०३) इत्यण्॥ (१)॥*॥ हे 'सहस्रसंख्याकेन गजादिना घळवतः'॥

परिधिस्थः परिचरः

पेति ॥ परिर्धा सेनान्ते तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ परितश्चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ दे 'सेनायां राह्नो दण्डकारिणः' । 'प्रयाणे सामन्तस्यापकर्षकस्य'—इत्यन्ये । रथगजादेश्वकपादादिरक्ष-कस्य—इति केचित् ॥

सेनानीर्वाहिनीपतिः॥ ६२॥

सेनेति ॥ सेनां नयति । 'णीज् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'सत्स्-' (३।२।६१) इति किए। 'सेनानीः स्यात् पुमान् कार्तिकेये सेनापतां पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥॥ वाहिन्याः पतिः॥ (२)॥॥॥ वे 'सेनापतेः'॥

कश्चको वारवाणोऽस्त्री

केति ॥ कथ्यते । 'किन दीप्तिवन्धनयोः' (म्वा॰ आ॰ से॰)। बाहुळकादुकः। 'कश्चको वारवाणे स्यानिमोंके कन्वेडिप न । वर्धापकग्रहीतान्नस्थितवस्त्रे च चोलके। कथुन्क्योवधिमेदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वाणं वारयति, हणोति वा । 'हुन् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰) । ण्यन्तो वा । 'क्रमंण्यण्' (३।२।१)। (मयूर्व्यंसकादित्वात् '२।१।७२')। राजदन्तादित्वात् (२।२।३१) वा परनिपातः। यद्वा वारमान्छादकं वानमस्य । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२)॥*॥ हे 'चोलकाकृतिसंनाहस्य'॥

यत्तु मध्ये सकञ्जकाः।

षञ्जन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गः

द्वेति ॥ सारं सनोति । 'बणु दाने' (तु॰ प॰ से॰) ।
कर्मणः शेवत्वविवक्षायामन् (२।१।१२४) । यद्वा सारं बलमस्यते दीप्यतेऽनेन । 'अस गतिदीत्यादानेषु' (भ्वा॰ उ॰
से॰)। 'करणा-' (२।३।११९७) इति स्युट्। शकन्थादिः
(वा॰ ६।१।९४)। 'सारसनमप्युरके तनुत्रिणां मेसलायां
च' (इति मेदिनी) । विश्वोऽपि—'सारसनं मेसलायामुरस्ने
च तनुत्रिणाम्' इति ॥ (१) ॥ ॥ अधिकमज्ञात् ॥ ॥ ॥ क्वित्तु 'सारसनाधिपाज्ञे' इति पाठः । यत्कात्यः—'अधिपाज्ञं
सारसनम्' इति ॥ ॥ दुर्गस्तु—'तस्य सारसनं क्रेयं धिपाङ्गं
च निवन्धनम्' इति ॥ (२) ॥ ॥ हे 'कञ्चकदाद्वर्यार्थं
मध्यकाये निवद्धस्य'॥

अथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

शीर्षण्यं च शिरस्त्रे

अथेति ॥ शीर्षस्य प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६)

इति कन् । तीर्षे कं सुखमस्माद्वा ॥ (१) ॥ ॥ विरसे हितम् । 'शरीराषयवायत्' (५।१।६) । 'ये च तद्विते' (६।१।६१) हित शिरःशब्दस्य शीर्षकावेद्यः । 'ये चामान्व—' (६।४।१६८) इति टिलोपो न । शीर्षणयं शीर्षरक्षणे । 'शीर्षणयो विशदे कचे' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ शिरक्षायते । 'त्रें इ्पालने' (भ्वा० आ० अ०)। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'शिरस्त्रस्य' 'टोप' इति ह्यातस्य ॥

अथ ततुत्रं वर्म दंशनम् । जरदञ्जदः कङ्काटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥६५॥

अथेति ॥ तनुं त्रायते । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ यृणोति दे-हम्। 'वृत्र् वरणे' (स्त्रा० उ० से०)। मनिन् (३।२।७५)॥ (२) ॥ ॥ दंश्यतेऽनेन । 'दशि दंशनस्पर्शनयोः' (चु॰ धा॰ से॰) । 'करणा–'(३।३।११७) इति ल्युट् । 'दंशनं वर्मदंशयोः' इति उ०से०)। 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः। 'छ।देर्घे–' (६।४ ९६) इति हस्यः ॥ (४) ॥*॥ सङ्कते । 'किक लील्ये' (भवा० आ॰ से॰) 'शकादिस्योऽटन्' (उ॰ ४१८१) खार्थे कन् (ज्ञापि० पाराप) यदा कं सुखं कटति । 'कटे वर्षादी' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा॰ ३।२।५) वा॥ (५) ॥*॥ जगता गृद्यते। 'प्राति-पदिकाद्धात्वर्थे-' (चु॰ ग॰ स्॰) इति णिच् (टिलोपश्च)। बाहुलकाद्रः । जागर्ति । अन् (३।३।१३४) । पृषोद्रादिः (६।३।१०९) वा । 'जगरः कड्कटो योगः संनाहः स्या-दुरद्छदः' इति बोपालितः ॥ (६) ॥ 🛊 । कं वातं वद्यति । 'वधु गर्ता' (भ्वा०प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थी वा । मूलविभुजादिकः । 'कवचो गर्दभाण्डे च संनाहे' पटहेऽपि च' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (७) ॥ *॥ सप्त 'संनाहस्य' ॥

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्वश्चापिनद्ववत् ।

आम्चिति ॥ भामुच्यते स्म । 'मुच्ल मोक्षणे' (तु॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ शा प्रतेरिष ॥ (२) ॥ शा अपि नहाते स्म । 'णह वन्धने' (दि॰ उ॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२) । 'वष्टि भागुरिः-' इसल्लोपः ॥ (३) ॥ शा चलारि 'परिहितकवचादेः'॥ (परिहितस्य वजादेः-इति मुकुटः)॥

संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यृढकङ्कटः ॥६५॥

सिनि ॥ संनह्मित, संनह्मित, स्म वा । अकर्मकला-त्कर्तिर (३१४१७२) कर्मिण (३१२१९०२) वा कः । 'संनद्धो वर्मिते व्यूटे'(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वर्म-णा नह्मिते स्म । 'सल्याप-' (३१९१२५) इति णिच् । 'णा-विष्ठवत्' (वा॰ ६१४११९५) इति टिलोपः । वर्म संजातमस्य वा । तारकादित्वात् (५१२१३६) इतच् ॥ (२) ॥*॥ सज्जति । 'षस्ज गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'अथ सज्जः स्पारतंनदे संभृते त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (३)॥*॥ दंशः संजातोऽस्य। इतच् (५।२।३६)। यदा-दंश्यते स्म । 'दिश दंशनादी' (चु॰ आ॰ से॰)। कः (३।२।१०२)॥ (४)॥*॥ ब्यूढो घृतः कहृटो येन॥ (५)॥*॥ पश्च 'धृत-संनाहस्य'॥

त्रिष्वामुक्ताव्यः

पद्मश्च पदिकश्च

त्रीति ॥ आमुक्तादयो व्यूडकइटान्ताः ॥ वर्मभूतां कावचिकं गणे ।

ष्टेति ॥ कविनां समूहः । 'ठम् कविनश्व' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'धृतसंनाहानां गणस्य' ॥ पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पेति ॥ पादाभ्यामतति । 'अत सातस्यगमने' (भ्वा -प॰ से॰) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ॰ ४।१३०) 'पादे च' (उ॰ ४।१३१) इतीण । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' (६। ३।५२) इति पदः ॥ (१) ॥ ।। एवं पदाजिः ॥ (५) ॥ ॥ मुक्तदस्तु---'इञजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीज्---इ-साह । तत्र । 'स्त्रियाम्' 'अकतीर च कारके' 'भावे' इस-धिकारे तस्य विहिनत्वेन 'अतृति' 'अजृति' इति विश्रहस्य विरुद्धत्वात् ॥ (१) ॥ ॥ पद्यते । 'पद गतौं' (दि० आ० अ०)। बाहुलकात्तिः। किच् (३।३।१७४) वा । 'पत्तिः सेनाभित्पद्रयोर्गतौ' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ पादाभ्यां ग-च्छति । 'अन्येष्वमि-' (वा० ३।२।४८) इति उः । 'पादस्य-' (६।३।५२) इति पदः ॥ (३) ॥ ॥ पदातिरेव । विनयादि-स्पात् (५।४।३४) टक् । पादाभ्यामतति । बाहुलकादिकौ वा ॥ *॥ 'पादाविकः' इति कचित्पाटः । पादाभ्यामवति । 'भव रक्षणादी' (भ्वा० प० से०) । बाहलकादिकः । यद्वा पादेनावो रक्षणम् । तत्र नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४। ६९) इति ठक् ॥ (४) ॥ शा पन्ना गच्छति । पादेन समा-नार्थः पच्छब्दोऽस्ति । डः (वा॰ ३।२।४८) ॥ (६) ॥ ।।।। पादाभ्यां चरति । 'पर्पादिभ्यः छन्' (४।४।१०) । 'इके च-रतीं' (वा॰ ६।३।५३) इति पद्भावः ॥ (७) ॥३॥ पादात-शब्दोऽप्यत्र । 'पदातिपत्तिपादातपादाविकपदाजयः' इ-समरमाला । यत्तु मुकुटेनोक्तम्-मूलविभुजादिके पादातः-इति । तम्र । 'पादाभ्यां अतित' इति विम्रहेण पचाद्यचा गतार्थलात् ॥*॥ सप्त 'पदातेः'॥

अथ पावातं पत्तिसंहतिः।

अधेति ॥ पदातीनां समूदः । 'भिक्षादिस्योऽण्' (४।२। ३८) ॥ (१) ॥ *॥ पत्तीनां संहतिः ॥ (२) ॥ *॥ हे 'पदा-तिसमृहस्य' ॥

रास्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुषीयायुधिकाः समाः ॥६७॥

दोति ॥ शक्रमाजीवति उपजीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कमें ज्यण्' (३।२।१)॥(१)॥*॥ काण्डानि शक्ताणि पृष्ठे यस्य ॥*॥ 'काण्डस्पृष्टः' इति मुकुटः। स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शक्तं येन । 'वाहितास्यादिषु' (२।२।३७) इति परनिपातः॥ (२)॥*॥ आयुषेन जीवति । 'आयुधाच्छ च' (४।४।१४)॥ ॥ (३)॥*॥ चात् ठन् ॥ (४)॥*॥ चलारि 'शस्त्रजीविनः'॥

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपृङ्खवत् ।

किति ॥ कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्य ॥ (१) ॥*॥ शोभनः प्रयोगोऽस्य । सुप्रयोगो विश्विकोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कृतोऽभ्यस्तः पुद्धः पुद्धयुक्तः शरो येन ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स-म्यकृतशरभ्यासस्य'॥

अवराद्धपृष्टकोऽसौ लक्ष्याचश्च्युतसायकः ॥६८॥

अपेति ॥ अपरादः पृष्को वाणोऽस्य ॥ (१) ॥ ह-क्ष्याद्वेष्यात् च्युतो श्रष्टः सायको यस्य ॥ ॥ एकं 'लक्ष्या-प्राप्तदारस्य'॥

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषद्गयस्थी धनुर्धरः।

धेति ॥ 'धन्वा तु महदेशे ना झीषं चापे स्थलेऽपि व' (इति मेदिनी)। धन्वास्यास्ति । बीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (१) ॥॥॥ धनुरस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । 'तसी मत्वर्थे' (१।४।९९) इति अत्वम् ॥ (२) ॥॥॥ धनुः प्रहरणमस्य । 'तेदस्य प्रहरणम्' (४।४।५०) इति ठक् । 'हमुमुक्तान्तात्कः' (७।३।५१)॥ (३) ॥॥॥ निषक्षोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५)॥ (५) ॥॥॥ चिश्वः । अस्वमस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५)॥ (५) ॥॥॥ धरति । 'धृष् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । अन् (३।१।१३४)। धनुषो धरः॥ (६) ॥॥॥ वद् 'धनुष्रेरस्य'॥

स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः

स्यादिति॥ 'काण्डः स्तम्बे तहस्कन्धे वाणेऽवसरनी-रयोः । कुत्सित वृक्षभित्राडीबन्धे रहसि न क्रियाम्' (इति मेदिनी)। काण्डो बाणोऽस्यास्ति । मनुष् (५१२१९५)॥ (१) ॥*॥ 'काण्डाण्डादीरनीरची' (५१२१९११)॥ (२)॥*॥ द्वे 'बाणधारकस्य'॥

शाक्तीकः शक्तिहेतिकः॥६९॥

देाति ॥ शक्तः प्रहरणमस्य । 'शक्तियध्योरीकक्' (४।४। ५९)॥ (१)॥ शा शक्तिर्हेतिर्यस्य ॥ (२)॥ शा हे 'शक्तयायुघधारिणः' ॥

१—'तदस्य इत्यंशस्तु पूर्वमूत्रादनुष्टतः सूत्रं त्यवशिष्टमेव ॥

याष्ट्रीकपारश्वधिको यष्ट्रिपर्श्वधहेतिको ।

येति ॥ यष्टिः प्रहरणमस्य (ईकन् '४।४।५९') ॥ (१) ॥ परश्वधः परश्चः प्रहरणमस्य । 'परश्वधाद्वध' (४।४।५८) ॥ (१) ॥ ॥ यष्टिश्व पर्श्वधश्च हेती ययोः ॥ ॥ एकैकम् 'यष्टि-परश्चश्चोः' ॥

नैस्त्रिशिकोऽसिहेतिः स्यात्

नायिति ॥ निश्चित्तः प्रहरणमस्य । 'प्रहरणम्' (४।४। ५०) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ असिहेंतिर्यस्य ॥ (२) ॥÷॥ द्वे 'खद्गायुधस्य'॥

समी प्रासिककोन्तिको ॥ ७० ॥

सेति ॥ प्रासः कुन्तश्च प्रहरणमस्य । प्राग्वत् (४।४। ५७) ॥ (१) ॥४॥ एकैकम् 'प्रासकुन्तायुधिनोः' ॥

वर्मी फलकपाणिः स्यात्

चेति ॥ चर्मास्यास्ति । बीह्यादित्वात् (५।२।३९६) इतिः ॥ (१) ॥ ॥ फलकं पाणावस्य ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'फल्ल-कथारकस्य' ॥

पताकी वैजयन्तिकः।

पेति ॥ पताकास्यास्ति । बीह्यादीनिः (५।२।१९५) ॥ (१) ॥*॥ वैजयम्बस्यास्ति । बीह्यादिलात् (५।२।१९६) इत् । यद्वा वैजयन्त्या चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ दे 'ध्वजधारकस्य' ॥

अनुप्रवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः ॥ ७१ ॥

अन्विति ॥ अनु पथात् हनते । 'हुङ् गतां' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। अन् (३।१।१३५)॥ (१)॥ ॥ सह अयते । 'अय गतां' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। एति वा। 'इण् गतां' (अ॰ प॰ आ॰)। अन् (३।१।१३४)॥ (२)॥ ॥ अनितः सरति । अन् (३।१।१३४)॥ (३)॥ ॥ अनितः सरति । अन् (३।१।१३४)॥ (४)॥ ॥ नतारि 'सहायस्य'॥

षुरोगावेसरप्रष्ठात्रतःसरपुरःसराः । पुरोगमः पुरोगामी

प्विति ॥ पुरो गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा॰ ३।२।४८) इति डः ॥ (१) ॥ ॥ अम्रे सरित । 'पुरोऽम्रतोऽमेषु-' (३। २।१८) इति टः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ प्रतिष्ठते गच्छति । 'आतश्चो-पसर्गे-' (३।१।१३६) इति कः । 'प्रष्ठोऽम्रगामिनि' (८।३। ९२) इति षः । 'म्रष्ठाक्षष्वम्रगे श्रेष्ठे पुंसि चाण्डाल्किषधी' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ अम्रतः सरित ॥ पुरः सरित । 'पुरोऽम्रतः-' (३।२।१८) इति टः ॥ (४) ॥ ॥ ॥ (५) ॥ ॥ ॥ पुरो गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् वा ॥ (६) ॥ ॥ 'सुप्यजाती-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥ ॥ स॥ सप्त 'अम्रेसराणाम्'॥

मन्दगामी तु मन्धरः ॥ ७२ ॥

मिति ॥ मन्दं गच्छति तच्छीलः । प्राग्वत् (३।२।७८) ॥
(१) ॥ ॥ मन्धति पादौ । 'मिथि हिंसासंक्ष्रेशनयोः' (भ्वा॰
। १० से॰) । बाहुलकादरत् । मन्धं राति । 'आतोऽनुप–'
(३।२।३) इति कः । 'मन्धरः कोशफलयोर्बाधमन्धानयोः
पुमान् । कुसुम्भ्यां न द्वयोर्भन्दे पृथौ वकेऽभिषेयवत्' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'दानैर्गमलदीलस्य' ॥

जङ्घालोऽतिजवस्तुल्या

जेति ॥ भतिशयिता जङ्गास्य । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लम् ॥ १ पच्छादिलात् (५।२।९००) इलचि जिङ्क्लेडिप । 'प्रज्ञालप्रज्ञिली तुल्यो जङ्गालजङ्गिलादयः' इति वाचस्यतिः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितो जनो नेगो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिवेगन्तः'॥

जङ्घाकरिकजाङ्किको ।

जेति ॥ जङ्घासाध्यत्वादुपचाराद्गतिर्जङ्घा । सैव करो राज-देयो भागः, आकरः श्रेष्ठो वा । जङ्घाकरोऽस्यास्ति । ठन् (५। २।११५) जङ्घेव करी हस्ती यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ जङ्घाभ्यां जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।१२) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ दे 'जङ्घाजीविनः' ॥

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः॥ ७३॥

तेति ॥ तरो वेगोऽस्यास्ति । 'अस्मायामेधा—' (५।२।१२१) इति विनः । 'तरस्वी ग्रूरवेगिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ १॥ त्वरते । 'नित्वरा संभ्रमे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'नीतः कः' (३।२।९९७) । त्वरा संजातास्य इति वा । इतच् (५। २।३६) । 'त्वरितं वेगतद्वतोः' (इति हेमः) ॥ (३) ॥ ॥ अतिशयितो वेगोऽस्य । इनिः (५।२।९९५) ॥ (३) ॥ ॥ ॥ प्रजवित 'जः' सौन्नो वेगे गतौ च । 'प्रजोरिनिः' (३।२।९५६) ॥ (४) ॥ ॥ "जुचङ्कम्य—' (३।२।९५०) इति युच् । 'जवनं तु स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ अच् (३।९।९३४) '(जवो वेगवित त्रिष्ठु) । पुंख्यास्तु भवेद्वेगे चौ॰इपुष्पे जवा मता' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ यह 'वेगवनमात्रस्य' ॥

जय्यो यः शक्यते जेतुम्

जेति ॥ जेतुं शक्यः । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'शकि लिड् च' (३।३।९७२) इति शक्ता 'अचो यत्' (३।३।९७)। 'क्षत्यजय्यौ शक्यार्थे' (६।९।८९)॥ (१)॥∗॥ एकम् 'जेतुं शक्यस्य'॥

जेयो जेतन्यमात्रके ।

जियति ॥ शक्यार्थादन्यत्र 'अर्हे कृत्यतृचश्व' (३।३। १६९) इति योग्यतायाम् 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥ १॥ एकं 'जेतुं योग्यस्य' ॥

जैत्रस्तु जेता

जायिति ॥ जयनशीलः । 'तृन्' (३।२।१३५) । प्रज्ञा-द्यण् (७।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हे 'जयवतः' ॥

यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७४ ॥ स्रोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ॥

य इति ॥ अमित्रस्याभिमुखम् । 'लक्षणेनाभिश्रती' (२। १।१४) इत्यव्ययीभावः । अभ्यमित्रमलंगामी । 'अभ्यमित्रान्छ व' (५।२।१५) चाद् यत्त्वौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रोणि 'सामर्थ्येन रात्रूणां संमुखं गच्छतः' ॥ ऊर्जस्वलः स्यादुर्जस्वी य ऊर्जातिरायान्वितः ॥७५॥

उर्जेति ॥ 'उर्ज सु कार्तिकोत्साहबस्धेषु प्राणनेऽपि च' (इति मेदिनी) । अतिशयित ऊर्जोऽस्यास्ति । 'ज्योत्कातमिन्द्रा—' (पारा१९४) इति वलिज्वनी । ऊर्जशब्दोऽदन्तः सान्तक्ष । आधे सगपि निपायः । मुकुटस्तु 'ऊर्जा' शब्दमाबन्तं पठित्वा 'हस्वत्वं च' इत्याह । तम्न । उक्तमेदिनीकोशिविरोधात् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उर्जस्यातिशयः । उर्जातिशयोगिन्तः ॥ (३) ॥*॥ 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (चु॰ प॰ से॰) । भावे चम् (३।३।१८) । 'गुरोधन' (३।३।१०२) । इत्यप्रस्ये टाप्यावन्तोऽपि संभवति । परं तु निपातने स न प्राह्यः । हस्वस्यापि निपातनीयत्वेन गौरवप्रसङ्गात् । वृत्तिकारस्त्रसुमन्तं मन्यते । तत्तु न सम्यक् । 'अस्माया—' (५।२। १२१) इति सिद्धत्वेन निपातनस्य वैयर्ध्यप्रसङ्गात् ॥*॥ त्रीणि 'बलातिशयवतः' ॥

स्यादुरस्वानुरसिलः

स्येति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा उरो यस्य । विशाललात् । मतुप् (पा२१४) । 'मादुप्धाया-' (८१२१९) इति वः ।— 'झयः' (८१२१९०) इति वत्वम्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । सस्य झयत्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ पिच्छादित्वात् (पा२। १००) इलच् ॥ (२) ॥*॥-उरसा बलं लक्ष्यते—इति स्वामी ॥*॥ द्वे 'विषुलोरसः' ॥

रियनो रिधको रधी।

देति ॥ रथोऽस्यास्ति । 'मेधारथाभ्यामिरन्निनचाँ'। सामी तु—'मेधारथाभ्यामिरन्निनचौँ' (वा॰ ५।२।९०९) इति पठित्वा 'रेथिरः' इति व्याख्याय-'रिथनः' इत्यपपाठः—इत्याह ।- रथस्येनः प्रमुः । शकन्वादिः (वा॰ ६।१।९४)—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ 'अत इनिठनौँ' (५।२।९९५)॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीण 'रथस्वासिनः'॥

कामंगाम्यनुकामीनः

केति ॥ कामं यथेच्छं गमनक्षीलः । 'कामम्' इत्यव्ययम् ।

१--स्वामिना तु भाष्याङ्गीङ्कतमेनोक्तम् । मुकुटोऽपि प्राथम्येन 'रिथरः' इत्येषोक्तवाम् । इनज्वटितवार्तिकं तु भाष्ये नोपकभ्यते ॥ अमर्॰ ३७ 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः॥ (१) ॥∗॥ कामस्य सद्दा-म् । यथार्थेऽव्ययीभावः (२।१।६)। अनुकामं गामी 'अवार-पार-' (५।२।११) इति स्तः॥ (२)॥∗॥ द्व 'यथेष्टं गम-नदील्रस्य'॥

हात्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७६ ॥

होति ॥ अन्तस्यालयः । अलयेऽव्ययीभावः (२।१।६) । अल्पन्तं गामी । 'अवार-' (५।२।११) इति खः ॥ (१) ॥»॥ 'मृशं गामी' इल्पन्यः ॥॥ एकम् 'अतिगमनशीलस्य'॥ इतो वीरश्च विकान्तः

श्विति ॥ ग्रूर्यति । 'ग्रूर्, वीर, विकानते' (चु॰ उ॰ से॰) अच् (११९१४) । 'श्रूरः स्यावादवे भटे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ वीरयति । 'वीरो रसविशेषे स्यादुत्तरे सुभटे त्रिषु । श्ली सुराक्षीरकाकोलीतामलक्येलवालुके । पति-पुत्रवतीरम्भाविदारीदुश्धिकासु च । मल्यूश्लीरविदायोः ह्रीबंश्यक्तां नतेऽपि च' इति (पवर्गतृतीयादां मेदिनी) ॥ (२)॥ ॥ विकामति स्म । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'गल्यर्था-' (३।४११२) । इति क्तः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'श्रूरस्य'॥

जेता जिष्णुश्च जित्वरः।

जियति ॥ जयनशीलः । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ 'ग्लाजिस्थ्य ग्रृनुं (३।२।१३९) । 'जिच्लुन् वास-वेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्रीण 'इल्निज्ञजि-' (३।२।१६३) इति करप् ॥ (३) ॥*॥ त्रीण 'जयशीलस्य'॥

सांयुगीनो रणे साधुः

सासिति ॥ संयुगे रणे साधुः । 'प्रतिजनादिभ्यः स्वन्' (४।४।९९) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ एकं 'युद्धकुरालस्य' ॥

शस्त्राजीवादयस्त्रिषु॥ ७७॥

दोति ॥ शस्त्राजीवादयः सांयुगीनान्ताः ॥

ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनानीकिनी चमूः। वर्राधनी वलं सैन्यं चकं चानीकमस्त्रियाम् ॥७८॥

ध्वेति ॥ ध्वजाः सन्त्यस्याम् । इतिः (४।२।११५)॥ (१)॥ ॥ ॥ सन्ति । 'पिष् बन्ध्यने' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'कृत्र्वृत्तिसद्वपन्यनिस्त्रपिभ्यो नित्' (उ॰ ३।१०) इति नः । सह इनेन ना॥ (३)॥ ॥ प्रियते । 'पृष् व्यायामे' (तु॰ आ॰ अ॰) । बाहुरुकात्तनत् । पृष्णमानस्य । 'पृतना तु लियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥ अनीकं रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेन यस्याः । इतिः (५।२।१९५) । 'अनीकिनी क्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः' (इति मेदिनी)॥ (५)॥ ॥ अमिति श्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः' (इति मेदिनी)॥ (५)॥ ॥ वमिति श्रियां । 'कृषिविसितनि-' (उ॰ १।८०) इत्यूः ।—'वसित-

मिषधिभ्य ऊः'-इति मुकुटः । तत्र । ताहशस्त्राभावात । 'च्यमुः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ वरुषाः सन्त्यस्याम् । इनिः (५।२।१९५) (७) ॥*॥ वरुषि । 'वरु प्राणने' (भ्वा० प० से०) । अच् (शा११४४) । यद्वा वरुते । 'वरु संवरणे, संचरुने च' (भ्वा० भा० से०) ॥ (८) ॥*॥ सेनेव । चतुर्वणीदित्वात् (बा० ५।९।९२४) ष्यम् ॥ (९) ॥*॥ क्रियतेऽनेन । 'घन्यं कः' (वा० ३।३५८) । 'के कृञादीनाम्' (वा० ६।९।२२) इति द्वित्वम् ॥ (९०) ॥*॥ अनित्यनेन । 'अन्त्राणने' (अ० प० से ।) । 'अनिद्विभ्यां किच' उ० ४।९७) इतीकन् । 'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये' (इति मेदिनी) ॥ (९९) ॥*॥ एकादश 'सेनायाः' ॥

व्यहस्तु बलविन्यासः

विरवति ॥ व्यू खते । 'ऊह वितर्के' (भ्वाण आण सेण) । घम् (३१३१९८) । 'व्यू हः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्द-तर्कयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वलस्य सेनाया विन्यासो विभज्य स्थापनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यू हस्य' ॥

भेदा दण्डादयो युधि।

भिषितः ॥ भेदा विशेषाः । यदाह कामन्दिकः-'तिर्य-गृहित्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वाृहित्तरेव च । मण्डलः सर्वतो-ृहितः पृथगृहित्तरसंहतः' इति ॥ दण्डवदवस्थानं दण्डः । अन्योन्यानुगताृहितिभीगः । सर्पशरीरवदवस्था मण्डलः । गजावीनां विजातीयरमिश्रितानां स्थानमसंहतः । शकट-म-कर-पताका-सर्वतोभद्ग-दुर्जयादयोऽपि ॥

प्रत्यासारो व्युहपार्ध्णः

प्रेति ॥ प्रतीपमास।रयति भमान् । 'सः गताँ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । ज्यन्तः । अच् ॥ (१) ॥॥। व्यृहस्य पार्णिः प्रादुन्मदिल्लयाम् । श्लियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादमन्थ्यधरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'स्यृहस्य पृष्ठभागस्य'॥

सैन्यप्रष्ठे प्रतिप्रहः॥ ७९॥

सैन्येति ॥ सैन्यस्य पृष्ठे धनुःशतद्वयान्तरे स्थितं सैन्यम् । प्रतिग्रहः स्थितं तैन्यम् । प्रतिग्रहः स्थितं सैन्यपृष्ठे पत्रहे । थोग्येभ्यो विधिवद्ये तहहे च प्रहान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'सैन्यस्य प-ध्याद्विससंघातस्यानीकस्य'॥

एकेमैकरथा ज्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।

पकेति॥ एक इमो यस्याम्। एको रथो यस्याम्। प्रवेत । 'पद् योऽधा यस्याम् । पद्य पदातयो यस्याम् । पद्यते । 'पद् गतां' (दि॰ आ॰ अ॰)। पत्यते दा । 'पतृ गतीं' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'खियां किन्' (३१३१९४)। किन् (३१३। १०४) वा। 'पित्तर्गा पदगे, स्त्रियाम् । गतानेकरथैकेभण्य-श्वपद्यपदातिके' (इति मेदिनी) । भरतः—'एको रथो गज-श्वेको नराः पद्य पदातयः । त्रयश्व तुरगास्तरज्ञैः पत्तिरिख-सिधीयते'॥ (१)॥॥॥ एकं 'सेनाविशेषस्य'॥ पत्त्यक्केस्त्रगुणैः सर्वैः कमादाख्या यथोत्तरम्॥८०॥ सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः। अनीकिनी

पेति ॥ तिस्नः पत्तयः सेनामुखम् । त्रिभिः सेनामुखैर्युत्मः । त्रयो गुन्मा गणः । त्रयो गणा वाहिनी । तिस्रो वाहिन्यः पृतना । तिस्नः पृतनाधमः । तिस्रथम्बोऽनीिकनी ॥॥॥
सेनाया मुखमुपक्रमः ॥ (१) ॥॥॥ गुडति, गुड्यते, वा ।
'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । बाहुलकान्मः । डलयोरेकत्वम् । 'गुह्मः सेनाघट्टिमेदोः सेनारक्षणकिभदोः । स्तम्बेऽश्चियामामलक्येलावली चस्चवेत्रमष्ठ' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥॥॥ गण्यते । गण्यति वा । 'गण संख्याने' (चु० ड०
से०) । घत्र् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । 'गणः
प्रथमसंख्याचे चल्डीसन्यप्रमेदयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥
एकंकं 'सेनाविशेषस्य'॥

दशानीकिन्योऽक्षौहिणी

देति ॥ दशानीकिन्योऽक्षोहिणी । ऊहः समूहोऽस्त्यस्थाः । इतिः (५।२।११५) । अक्षाणामूहिनी । 'पूर्वपदात्—' (८।४ ३) इति णत्वम् । 'अक्षाद्गृहिन्याम्' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धः । यत्तु—सर्वेषामक्षाणामिन्द्रियाणामूदः सविकल्पकं ज्ञानमक्षोहः । सोऽस्त्यस्याः इतिः । (५।२।१९५) 'अकृत-व्यूहाः—' इति परिभाषया गुणं बाधित्वा दृद्धिः (वा० ६।९। ८९)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । ऊहिनीशब्देन विम्रहे दृद्धे-श्वरितार्थत्वात् । 'अपवादोऽप्यन्यत्र वरितार्थश्वत्वाऽन्तरक्षे-ण बाध्यते'। तथा 'सर्व इहं इत्यत्रापवादोऽपि सवर्णवीचीं गुणेन बाध्यते । 'अक्षोहिण्यामित्यिषकः सप्तत्या स्रष्टभावतिः । एक्मेव रथानां तु संस्थानं कीर्तितं बुधैः । पश्चषष्टः सहस्राणि षट्

१—तत्तत्त्सेनाविशेषे गजादीनां निर्णयाय चक्रमिदम्॥

सेना	पत्तिः	सेना- मुखम्	गुल्मः	गण:	वाहिनी	पृतना	चमूः	बनीकि नी	अ क्षी हिणी
गजाः, रथाः	9 19 14	ह	९	२७	८१	२४३	७२९ [.]	२१८७	२१८७०
मश्राः		ब	२७	८ १	२४३	७२९	२१८७	६५६१	६५६१०
पदातयः		१ ५	४५	१ १५	४०५	१२२५	३६४५	१०९३५	१०९१५०

शतानि दशैन तु । संख्यातास्तुरगास्तज्क्षेविंना रथतुरंगमैः। नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवेव तु । शतानि त्रीणि चा-न्यानि पद्माशाच पदातयः' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अक्ष्ती-हिण्याः' ॥

अथ संपदि ॥ ८१ ॥

संपत्तिः श्रीश्च रुक्ष्मीश्च

अधिति ॥ संपदनम् अनया वा । 'पद गतों' (दि॰ आ॰ अ॰)। संपदादित्वात् (वा॰ ३।३।१०८) किप् ॥ (१) ॥ *।। 'स्त्रियां किन्' (३।३।९४) ।— 'संपत्तिसाकल्यान्तव-चनेषु' (२।१।६) इति निर्देशात् इयधिकारैऽपि 'वासरूप-' (३।१।९४) न्यायः कचित्प्रवर्तते ॥ (२) ॥*॥ श्रीयते सर्वैः । 'श्रिष् सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'किञ्बचि-' (उ० २-५७) इत्युणादिस्त्रेण कियु । श्रीवेंबरचना शोभा भारतीस-रलहुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्ती वेषोपकरणे मतीं (इति विश्व-मेदिन्यो)॥ (३)॥ ।। लक्ष्यते । 'लक्ष दर्शने' (चु॰ प॰ से॰)। 'लक्षेर्मुट् च' (उ॰ ३।१६०) इतीप्रत्ययः। 'लक्ष्मीः श्रीशोभासंपित्प्रयंगुषु भनोत्कर्षस्य इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ बलारि 'घनोत्कर्षस्य'॥

विपत्तौ विपदापदौ ।

वीति ॥ विपदनम् । अनया वाः संपदादि किप् (वा॰ ३।३।९०८) ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ एवमापत् । आपत्तिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आपदः' ॥ आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्

आर्थिति ॥ आयुष्यन्तेऽनेन । 'युध संप्रहारे' (दि० आ॰ अ॰) । 'घनर्थे कविधानम्, स्थान्नापाहनियुध्यर्थम्' (वा॰ ३।३।५८)॥ (१)॥ ॥ प्रहियतेऽनेन । 'करणा-' (३।३।९९७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'दाम्रीशस-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ (३) ॥ ॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से॰) असति वा । 'अस दीप्ती' (भ्वा॰ उ॰ से॰) ष्ट्रन् (३० ४।१४९) ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'प्रहरणमात्रस्य'॥

अधास्त्रियो ॥ ८२ ॥

धनुश्चापौ धन्वदारासनकोदण्डकार्मुकम् । **र**ष्वासोऽपि

अथेति ॥ धनति । 'धन शब्दे' (भ्वा ०) । 'अर्ति-पृत्रपि-'(उ० ४।१९७) इत्युस् । 'धनुः पियाले नान की राबिमेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु' (इति सान्तेषु मेदि-नी) ॥*॥ 'मृम्गी-' (उ० १।७) इत्युप्रस्यये उदन्तोऽपि । ('धुनुः पुमान् पियालदौ राशिमेदे शरासने' इति नान्तेषु मेदिनी) ॥*॥ ('कृषिचमितनिधनि–' (उ० १।८०) इत्यूप्र-व्ययान्तः) स्त्रियामपि । (स्थाचरं तु धनुर्गुणी)। 'शरा-

काण्डरोषात् ॥ (१) ॥*॥ चपस्य वंशमेदस्य विकारः । 'अव-यवे च प्राण्योषधि-' (४।३।१३५) इलाण् ॥ (२) ॥*॥ धन्वति । 'धवि गतौ' (भ्वा० प० से०) 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन्। 'धन्या तु मरुदेशे ना ही बं चापे स्थलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शरा अस्य-न्ते ऽनेन । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ अ॰) । 'करणा-' (३।३।१९७) ॥ (४) ॥*॥ कोटति । 'कुट अनृतभाषणे') । बाहुलकादण्डन् । पृषोदरादिः (६।३। १०९)। काति। विच् (३।२।७५) कार्दण्डो वंशोऽस्य वा। **'कोदण्डं** कार्मुके देशमेदभूनलयोरपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥ 🛊 ॥ कर्मणे प्रभवति । 'कर्मण उकत्र्' (५।१।९०३) । 'अथ कार्मुकः । वंशे कार्मुकमिष्वासे कर्मठे' इति हैमः॥ (६) ॥*॥ इषवो बाणा अस्यन्तेऽनेन । 'हलक्ष' (३।३।२२१) इति घत्र । 'इष्वासो धन्वधन्विनोः' इति हैमः ॥ (७) ॥∗॥ सप्त **'घनुषः' ॥**

अथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

अथेति ॥ कालो यम इव पृष्ठमस्य । कालवर्ण वा पृष्ठमस्य । '**कालपृष्ठं** कर्णचापे पुंसि कङ्कविहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ 🛊 । 'कालपृष्ठं तु कोदण्डमात्रके कर्णधन्वनि । कालपृष्ठो स्ममेदे कद्वे' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'कर्णधनुषः' ॥

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ ।

केति ॥ कपिईनुमान् ध्वजो ध्वजे वा यस्य ॥*॥ गाण्डिर्पः न्थिरस्यास्ति । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा डीष् । 'गाण्ड्यजगात्–' (५।२।११०) इति वः । अत्र संहितया इखदीर्घयोर्घहः । 'जिष्णोर्धनुषि कोदण्डे गाण्डीवं गा-ण्डिचं तथा' इति शाश्वतः । कोदण्डे धनुमात्रेऽपि ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ दे **'अर्जुनधनुषः' ॥**

कोटिरस्याटनी

कविति ॥ कोटयते । अनया वा । 'कुट प्रतापने' नुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कोटिः स्रीधनुषी-Sप्रेSश्रौ संख्यामेदप्रकर्पयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अटित गुणोऽत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-दनिः। वा डीप् (ग० ४।१।४५)॥ (२)॥ ॥ हे 'धन्-षोऽन्त्यस्य'॥

गोधे तले ज्याघातचारणे ॥ ८४ ॥

गविति ॥ गुध्येते बाहुभ्याम् । 'गुध परिवेष्टने' (दि॰ प॰ से॰)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घत्र्। 'गोधा तल-निहाकयोः' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ तछति । 'तल प्रतिष्टायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४)। 'तलक्षपेटे ताल्की तलं ज्याघातवारणे । त्सरी सभावा-षापो धनः जी स्मात् (तृणता त्रिणतापि च)' इति त्रि- । धरयोसात्रीघाते च सन्यतः । तलं सक्पेऽनूर्धेऽन्नी क्लीवं

ज्याघातवारणे' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ व्यक्तिद्वयाद्विः त्वम् ॥ द्वे 'ज्याया गुणस्याघातस्य वारणे' ॥ स्वक्तकस्तु धनुर्मेध्यम्

हेति ॥ लस्यते स्म । 'लस केषणकीडनयोः' (भ्वा० प० से०)। कर्मणि कः (३।२।९०२)। आगमशाह्रस्थानि-त्यताह्रेट् । सार्थं कन् (५।४।३८)॥ (१)॥१॥ धनुषो मध्यम् ॥ (१)॥४॥ द्वे 'धनुर्माध्यभागस्य'॥

मौर्वा ज्या शिक्षिनी गुणः।

माविति ॥ मूर्वाया विकारः । 'अवयवे च प्राण्योषिं –' (४१३११३५) इत्यण् ॥ (१) ॥ ॥ जिनाति । 'ज्या वयोहानों' (त्रया० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि –' (वा० ३१२१
९०१) इति डः ॥ (२) ॥ ॥ शिक्षः । 'शिजि अञ्यक्ते शब्दे' (अ० आ० से०) । आवश्यके णिनिः (३१३१९००) ॥ (३) ॥ ॥ गुण्यते । 'गुण् आमम्त्रणे' (चु० उ० से०) । घष् (३१३१९९)। अच्चा । (३१३१५६)। 'गुणो ज्यासूत्रत-तुषु । रजौ सत्वादौ संध्यादौ शौर्यादौ सीम इन्द्रिये । हपादावप्रधाने च दोषान्यस्मिन् विशेषणे' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ चतारि 'धनुगुणस्य'॥

सात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥८५॥

स्येति ॥ प्रसालेहनम् । 'लिह आसादने' (अ॰ उ॰ अ॰)। 'नपुंसके भावे कः' (३।३।११३)। 'प्रत्यालीढं तु चरणन्यासमेदेऽशिते त्रिष्ठु' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥। एवमालीढम् । 'आलीढं पादन्यासे शिते त्रिष्ठु' इति विश्वमेदिन्यो॥ (२)॥ ॥॥। तत्र 'कःष्वंस्थस्य वामपादप्रसारे दक्षिणपादसंकोचे आद्यम् । विपयंयेऽन्त्यम् ॥ ॥॥। आदिना समपद् (३) विशाख (४) मण्डल् (५) प्रहः । वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये विशाखः रभसस्त्वाह—'वै- ज्यां समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमथान्त्रीत।नि वङ् नृणाम्' इति ॥ ॥॥ पश्च 'धन्विनां स्थानान्येत।नि वङ् नृणाम्' इति ॥ ॥॥ पश्च 'धन्विनां स्थानान्येत।नि वङ् नृणाम्' इति ॥ ॥ पश्च 'धन्विनां स्थानमेदानाम्'॥

.लक्षं लक्ष्यं शर्व्यं च

लेति ॥ लक्ष्यते । 'त्रक्ष आलोचने' (चु॰ आ॰ से॰)। घम् (३१३१९)। 'त्रक्षं व्याजशरव्ययोः (संख्यायामपि)' (इति हैमः)॥ (९)॥ ॥। 'अचो यत्' (३१११९०)॥ (१)॥ ॥। शर्वे हिस्राय हितम्। 'उगवादिभ्यो यत्' (५१९१२) यद्वा शरान् व्ययति । 'व्येम् संवर्णे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) 'संप्रसारणभ्यो डः' (वा॰ ३१२१३)। — 'आतः—' (३१२१३) इति कः। संप्रसारणम् (६१९१९५)। यणि (६१४१८२) च—इति सुकुटः॥ (३)॥ ॥। श्रीणि 'वेधस्य' 'वेझा-(निसाणा)' इति ख्यातस्य॥

शराभ्यास उपासनम्।

शेति ॥ शरमोक्षस्याभ्यासः ॥ (१) ॥*॥ उपपूर्वः 'अमु क्षेपणे' (दि॰ प॰ सै॰) । 'आस उपवेशने' (अ॰ आ॰ से॰) वा । भावे ल्युट् (३।३।१९५) 'उपासनमासने । ग्रुश्रूषायां शराभ्यासेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ हे 'शरक्षेपाभ्यासस्य'॥

पृषत्कबाणविशिखा अजिह्यगखगाशुगाः॥ ८६॥ कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इष्ठर्वयोः।

ब्रिति ॥ पर्षति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) 'लटः शतृ' (३।२।१२४) संज्ञापूर्वकत्वा**ल गुणः । यद्वा 'वर्तमाने** पृषत्बृहन्महत्—'(उ० २।८४) इति साधुः । स्वार्थे कन् (ह्यापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ शा वणनम् । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। बाणः शब्दोऽस्यस्य । अर्श्वआद्यच् (५१२।१२७) । 'बाणः स्याद्गोस्तने दैत्यमेदे केवलकाण्डयोः । बाणा तु बाणमूले स्त्री नीलक्षिण्य्यां पुनर्द्द-योः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥∗॥ विशिष्टा शिखाप्रमस्य । 'विशिखा खनित्रिकायां रध्यायां विशिखः शरे' (इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ जिहासामावः । अजिह्ममृजु गच्छति । 'अन्येप्विप' (वा॰ ३।२।४८) इति डः ॥ (४) ॥*॥ खंगच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा॰ ३।२।४८) इति डः। 'खगोऽर्कप्रहपक्षिषु । शरे देवेऽपि' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ आञु गच्छति । 'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'आशुगोऽर्के शरे वायों' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥ कल्यते । 'कल क्षेपे' (चु० प०से०) । कृंकदिकलिकडि-भ्योऽम्बन्' (उ० ४।८२) । 'कलम्बी शाकमेंदेऽपि कदम्ब-शरयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ मार्गयति । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । त्युः (३।१।१३४) । मार्ग्यते वा । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट्। 'मार्गणं याचनेऽन्वेषे मार्गणस्त शरेऽधिंनि' इति हैमः ॥ (८) ॥ ॥ शूणाति । अनेन वा । 'शु हिंसायाम्' (क्या॰ प० से०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'शारस्तु तेजने बाणे दभ्यमे ना दारं जलें' इति विश्वमेदिन्यी ११४।। दन्खा-दिपाठे तु सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३। १।१३४) । '(बाणः स्याद्काकण्टकः । स्थूलक्षेत्रेडो विपाटथ) चित्रपुद्धः शरः सरः। (पत्रवाहो वि-कर्षः)' इति त्रिकाण्डरोषात् ॥ (९) ॥*॥ पत्राणि पक्षाः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।१९५)। 'पञ्जी काण्डे खगे हुमे ।

१—पृथम् अस्जा सिञ्चन् कथति हिनस्त । 'बन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०२) इति डः --इति मुकुटः ॥ २—सिद्धानतकौ मुद्यादिलिखितकल्यष्टितपाठे तु कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' रलयो रेकल्यम् ॥

१ - भरत इत्यपि पाठान्तरम्।

रथेडदी रथिके २थेने 'इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥*॥ रोप्यते अनेन वा । 'रुपु विसोहने' (दि० प० से०) ष्यन्तः । पम् (३।३।१९)। यद्वा रुप्यतेडनेन । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घम् । 'रोपो रोपणवाणयोः' इति विश्वः ॥ (१९) ॥*॥ ईष्यतेडनेन । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (२वा० आ० से०)। 'ईषेः किच' (उ० १।१३) इत्युः, आदेरिच ॥ (१२) ॥*॥ द्वादरा 'वाणस्य'॥

प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण ६वेदन्ते । 'जिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। ल्युः (३।९।९३४)। प्रघोदरादिः (६।३।९०९) ॥ (१) ॥*॥ नरानाचामन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (बा॰ ३।२।९०९) इति डः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। यहा नराणां समूहो नारम् । नारमाचामति । डः (वा॰ ३।२।९०९)॥ (२)॥*॥ द्वे 'सर्वेलोहमयस्य शरस्य'॥

पक्षो वाजः

पेति ॥ पक्षति । पक्षते ऽनेन वा । 'पक्ष परिष्रहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । घम् (३।३।९९) वा ॥ (१) ॥*॥ वजस्येन । 'वज गता' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हलक्ष' (३।३।९२९) । निष्ठायां सेट्लाच कुलम् । वाज्यति वा ज्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । न्यट्कादिलात् (७।३।५३) अकुलम् — इति मुक्टिथिन्सः । ('वाजो निसन्पक्षयोः । वेगे पुमानम् क्रीवे धृतयज्ञानवारिषु' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दे 'दारपक्षस्य' ॥

त्रिषूत्तरे ॥ ८७ ॥

त्रीति ॥ वस्यमाणा लिप्तकान्ताः ॥

निरस्तः प्रहिते वाणे

नीति ॥ निरस्यते स्म । 'भ्रम्ज क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'प्रक्षिप्तवाणस्य' ॥

विषाके दिग्धलिप्तका।

वीति ॥ दिश्चते स्म । 'दिह उपचये' (अ॰ उ॰ अ॰)। कः (३१२१९॰२)॥ (१)॥॥। लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहें' (तु॰ उ॰ अ॰)। कः (३१२१९०२)। खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५१४)॥ (२)॥॥॥ हे 'विषसंबद्धवाणस्य'॥ तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा द्युधिर्द्धयोः॥ ८८॥

तूणोपासङ्गत्णीरनिषङ्गा र्षुधिद्वयाः ॥ ८८ ॥ तूण्याम्

त्विति ॥ तूणयति । 'तूण संकोचे' (चु० आ० से०)।
पवाद्यच् (३।१।१३४)। तूण्यते शरैः। घश् (३।३।१९) वा
॥*॥ तूणा च। 'ख्रियां तूणोषुधी उपासकः' इति रत्नकोषः॥
(१)॥*॥ गौरादिलात् (४।१।४१) डीघपि। ('तूणी नील्यां
निषक्ते वा ना' (इति मेदिनी)। 'तूणी तु नील्यां तूणो
निषक्तके' इति विश्वः)॥ (६)॥*॥ एवं निषकः। 'उपसर्गा-

त-' (८।३।६५) इति षलम् ॥ (४) ॥*॥ उपासज्यन्तेऽत्र
शराः । 'षज सक्ते' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'हलक्ष्ये' (३।३।१२१)
इति घव् ॥ (२) ॥*॥ तूणीं तूणलमीतें । 'ईर गतों' (अ॰
आ॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्या तूणीं शरैः संकोचं
राति । 'रा दाने आदाने च' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप'(३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ इषवो धीयन्तेऽत्र । 'द्वधात्र्'
(जु॰ उ॰ अ॰) । कर्मण्यधिकरणे च (३।३।९३) इति किः ॥
(५) ॥*॥ षट् 'शराधारस्य'॥

खङ्गे तु निर्स्त्रिशचन्द्रहासासिरिष्टयः। कौक्षेयको मण्डलाग्रः करणलः कृपाणवत्॥ ८९॥

खोति ॥ खण्डति परम् । खण्ड्यतेऽनेन वा । 'खि मेदने' 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।२४) इति गन् । आगमदाह्म-स्यानित्यलान नुम्। 'खद्दो गण्डकराष्ट्रासिबुद्धभेदेषु गण्डके' (इति विश्वमेदिन्यों)॥ (१)॥ ।। निर्गतिह्वंशतोऽङ्गुलिभ्यः। 'निरादयः कान्ता-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । 'संख्या-यास्तरपुरुषस्य' (वा॰ ५।४।७३) इति डच् ।---'बहबीही संख्येये-' (५१४१७३) इति डच्-इति मुकुटश्चिन्तः । बहु-बीहेरभावात् । 'निस्तिदाो निष्ये खद्गे' इति हैमः॥ (२) ॥*॥ चन्द्र इव हासः प्रभास्य । चन्द्रं हसिति वा । द्युतिमत्त्वात् । 'हसे इसने' (भ्वा० प० से०) । 'चन्द्रहासोऽसिमात्रके । दशब्रीवकृपाणे च, कैनीयसि च गुग्गुलौ' (इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ अस्यते। 'अमु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। असति। 'अस दीप्ती' (भ्वा॰ उ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४। ११८)।--बाहुलकादिः-इति मुकुटश्विन्लः । 'असिः खन्ने नदीभिदि' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ रेषति । 'रिषु हिंसाय।म्' (भ्वा • प ॰ से ॰)। रिशति वा । 'रिश हिंसायाम्।' (तु॰ प॰ अ)। किच् (३।३।१७४)। 'रिष्टिः खने ना छुमे स्त्री (इति मेदिनी) ॥ ॥ अजादिरिति स्त्राम्यादिः । ऋषति । 'ऋषी गती' (तु प व ते व)। किच् (३।३।१७४)। 'करवा-लमण्डलाप्रकालेयकासिरिष्टयः । ऋष्टिः खन्नस्तरचारि-कैक्षियकी च नन्दकः' इति रभसः ॥ (५) ॥*॥ कुक्षी भनः 'कलकुक्षियीवाभ्यः-' (४।२।९६) इति **ढकम् ॥** (६) ॥*॥ मण्डलमञ्चमस्य ॥ (७) ॥ । करं पै। लयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ श। 'करवालः' इति पाठान्तरम् । करं वलति । 'वल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। करेण वलति वा ज्वलादिणः (३।१। १४०) । यद्वा वलनम् वालः । 'वल वेष्टने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घञ् (३।३।१८)। करे वालो यस्य । करेण बल्यते वा कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ (८) ॥ *॥ कृपां नुदति । 'नुद

१—इदं विश्वहैममेदिनीयु तु चन्द्रहासस्यैतदर्थकत्वं न स्रथ्यते. इति प्रमादजातम् ॥ २—'शिलाज्ञ्ल्षिमुद्ररम्' इति मट्टिश्च—इति मुकुटः। १—'करपाककः पाककः' इति यमकम्—इति मुकुटः॥ प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०९) इति डः। 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णस्त्रम् ॥ (९) ॥*॥ नव 'खद्गस्य' ॥

त्सदः खद्गादिमुष्टी स्वात्

त्सेति ॥ त्सरति । 'त्सर छद्मगताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰)
'भृमृशी-' (उ॰ १।७) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ आदिना कटितछच्छुरिकादिष्रहः ॥*॥ एकम् 'खद्गाद्यायुधमुष्टीनाम्' ॥
मेखला तन्निबन्धनम् ।

मियति ॥ मां लक्ष्मीमीखति । मा ईखति वा । माशब्दो निषेधे । 'ईख गतौ' (भवा० प० से०) । बाहुलकात्कलन् । यद्वा मां ई लक्ष्मीं खलति । 'खल संचलने संचये ष' (भवा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । भणि यृद्धः स्थात् ।— मिखेः 'कम्बलादयश्च' इति कलप्रत्ययो गुणश्च निपालयते — इति मुकुटश्चिन्तः । उज्ज्वलदत्तादिषूक्त-स्थादर्शनात् । 'मेखला खड़बन्धे स्थात्काश्ची शैलनितम्बयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'खड्ठादेश्चर्मोदिनिर्मितक-टिबन्धनस्य' । युद्धे हस्तात्पतनवारणाय मणिबन्धे प्रधिन्यमाणस्य चर्मोदेवी ॥

फलकोऽस्त्री फलं चर्म

फेति ॥ फलति । 'निफला विशरणे' 'फल निष्यत्ते' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कुन्नादिभ्यो चुन्-' (उ॰५१३५)॥ (९)॥॥ अन् (३१९१३४)। 'फलं हेतुकृते जातीफले फलक-सस्ययोः। त्रिफलायां च कक्कोले शक्षाप्रे व्युष्टिलाभयोः' (इति) (मेदिनी)॥ (२) ॥॥॥ चरति। चर्यते वा। अनेन वा। मनिन् (उ॰ ४१९४५)। 'चर्म कृत्तो च फलके' इति विश्वः (३)॥॥॥ त्रीण 'चर्मणः' 'फरि' इति ह्यातस्य ॥

संब्राहो मुधिरस्य यः॥ ९०॥

समिति ॥ संयुष्यते । 'मह उपादाने' (क्या॰ उ॰ से॰) । 'समि मुद्यी' (३१३१३६) इति कर्मणि घत्र् ॥ (१) ॥ ॥ अस्य फळस्य ॥ ॥ एकम् 'मुद्येः' ॥

द्रुघणे मुद्ररघनौ

द्विति ॥ द्विशे हन्यतेऽनेन । 'करणेऽयोनिहुलु' (३।३। ८२) इत्यप् , धनादेशक्ष । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णलम्। 'द्वघणो मुद्ररेऽपि स्याहुहिणे च परश्वधे' इति विश्वयेदिन्या ॥॥॥ केचित्तु—क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न (णत्वम्) 'द्वघन्यः'—ह्याहुः॥ (१)॥॥॥ गिरति । 'मृ निगरणे' (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४)। मुदो गरः॥ (२)॥॥॥ हन्यते-ऽनेन । 'मूर्ती घनः' (३।३।८१) इत्यव्धनादेशौ। 'धनः सान्द्र दे दार्व्ये विस्तारे मुद्ररेऽम्बुदे । संधे मुस्ते घनं मध्यन्त्रस्यायप्रकारयोः' इति हैमः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'मुद्ररस्य' मुर्जी' इति ह्यातस्य॥

स्पादीली करवालिका।

स्येति ॥ ईतें । ईर्यते वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०)। 'इगुपधात कित' (उ० ४।१२९) इति इन् । 'कृदिकारात' (उ० ४।९१४९) इति इन् । 'कृदिकारात' (उ० ४।९१४५) इति डीष् वा । किपिलकादिः (वा० ८।२।९८) ईड्यते वा । 'ईड सुतौ' (अ०आ०से०)। उलयोरेकत्वम् ।— 'इगुपधात्कः'-इति मुक्टस्त्वपाणिनीयः। 'इगुपधात् कित' इति सृत्रपाठात्। तत्रेनोऽनुवर्तनात् ॥॥। ('इलि' इति) इस्वादिपाठे तु 'इल गतौ क्षेपे व'। (तु० प० वु० से०) इति धातुर्बोच्यः॥ (१)॥॥॥ करं पालयति। 'पाल रक्षणे' (तु० प० से०)। अण् (३।२।१) डीप् (४।१।१५) कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥॥॥। 'कारचालिका' इति पाठे तु करं वलते 'वल हिंसादानयोः' (भ्वा० आ० से०)। अण् (३।२।१) करेण वाल्यते वा। णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९)। कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥ (२)॥॥॥। हे 'तरवार' इति ख्यातस्य ।—'गुप्ती' इति ख्यातस्य ——इसन्ये॥

भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ

भीति ॥ भिन्दति । 'भिदि अवयवे' (भ्वा॰ प॰ से॰) इन् (उ॰ ४।११८) । 'भिन्दिद्धीद्दातालं तु दशकुन्तोऽभिधीयते' इति भरतः । तदवच्छिनः कालोऽपि भिन्दिः। भिन्दि पालयति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ सरति । 'स्यान्याते' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। बाहुलकाद्गक् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अइमप्रक्षेपसाधनस्य' 'गोफण' इति ख्यातस्य ।—नालकाश्रस्य—इखन्ये ॥

परिघः परिघातनः ॥ ९१ ॥

पेति ॥ परितो हन्यतेऽनेन । 'परी घः' (३१३१४) इति साधुः । 'परिघोऽस्त्रे योगमेदे परिघातेऽर्गलेऽपि च' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ ॥ परितो घातयस्यनेन । ल्युट् (३१३११९७) ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'लोहबद्धस्य लगुडमेदस्य'॥ 'लोहा-द्वी' इति ख्यातस्य॥

द्वयोः कुटारः स्वधितिः परशुक्ष परश्वधः।

द्वेति ॥ कुठे गतिप्रतिचाते आरो गतिरस्य । जाति-त्वात् (४१११६३) डीष् । कुटं कृक्षमृच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) अण् (११२११) ॥ (१) ॥॥॥ स्वं धियति । 'धि धारणे' (तु॰ प॰ अ॰) । क्तिच् (३१३११७४) ॥ (२) ॥॥॥ परं श्यणाति । 'श्वृ हिंसायाम्' (क्रया॰ ष॰ से॰) । 'आङ्परयोः खनिश्वभ्यां डिच्च' (उ॰ ११३२) इति कुः॥ (३) ॥॥॥ परस्य श्वयनम् । 'द्व ओ श्वि गतिवृद्ध्योः' (भ्वा॰ प॰ से) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३१२११०२) इति डः। परश्वं धयति । 'अतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥॥॥ ('पश्वं धः') अपि । यदाह्-'यष्टिपश्वं धहेतिको' इति—इति सामी ॥॥॥ 'परस्वधः' इति पाठे तु परस्य स्वं दधाति । काष्टदण्डधारकत्वात् । कुठारः स्त्री च स्विधितः परशुक्ष परश्वधः । इटाटइः पर्शुः'। 'अैथ खुरिका कोशशा-यिका' इति रभसः॥ (४)॥*॥ चलारि 'कुटारस्य'॥ स्याच्छकी चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका९२

स्येति ॥ शस्यतेऽनया । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ छे॰)। 'दान्नाशस-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । डीष् (४।१। ४९)। 'दास्त्रमायुधे । लोहे दास्त्री स्तुरिकायाम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ असेः पुत्री ॥ (२) ॥*॥ सुरति । 'सुर छेदने' (तु॰ प॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३५)। 'इगुपध-' (३।२। १३५) इति के कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) वा ॥ (३) ॥*॥ असेर्धेनुरिव ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'सुरिकायाः'॥

वा पुंसि शस्यं शङ्कर्ना

चेति ॥ शलति । 'शल गती' (भ्वा० प० से०) । 'अम्यादित्वात् (उ० ४१९९२) यः । 'शस्यं तु न िक्षयां शक्कों ही वं देवेडेषु तोमरे । मदनद्वश्वाविधोनी' इति मेदिनी ॥ (९) ॥ ॥ शक्कतेऽस्मात् । 'शिक शक्कायम्' (भ्वा० आ० से०)। 'खरुष्वियुन' (उ० ९१३६) इति साधुः । 'शक्कुः पत्रिशराजाले संख्याकीलकशम्भुषु । यादोऽस्त्रमेदयोमंद्रे' इति हैमः । 'संख्याकीलकयोः शक्कुः शहरणान्तरे' इति शक्षितः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'वाणात्रस्य' 'वर्ची' इति ख्यातस्य ।— 'शेल' इति ख्यातस्य हत्यन्ये ॥

शर्वला तोमरोऽस्मियाम्।

शेति ॥ शर्वति । 'शर्व गतों' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ताल-व्यादिः (पवर्गायान्तः) वृषादिखात् (उ॰ ११९०६) कलच् । 'शार्ष्ट्लशर्वछाशालाटुः' इति शमेदः ॥ ॥ खामी तु—'धर्व छाति' इति विगृह्णन् (सर्वेद्धायाः) दन्त्यादितामभिन्नेति ॥ (१) ॥ ॥ तौति । 'तुः' सौत्रो गती । विच् (३१२१७५) । प्रियते । 'मृङ् प्राणखागे' (तु॰ आ॰ अ॰)। अन्तर्भावित्तष्यर्थः । अच् (३१९१२४) । तोश्वासौ मरश्च । तौर्गन्ता प्रियतेऽनेन वा । 'पुंसिन' (३१३१९४८) इति घः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ द्वे 'तोमरस्य' 'गँडासा' इति ख्यातस्य ।—'शाव्याद्धां इति ख्यातस्य ।—'शाव्याद्धां इति ख्यातस्य ।—'शाव्याद्धां इति ख्यातस्य ।—'शाव्याद्धां इति ख्यातासाः—इत्यन्ये ॥

प्रासस्तु कुन्तः

प्रेति ॥ प्रास्पते । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । कर्म-णि घम् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ कुं शरीरमुनत्ति । 'उन्दी क्षेद्रने' (६० प॰ से॰) । बाहुलकात्तः। शकन्वादिः (वा॰ ६।१।९४) । 'कुन्तः प्रासे चण्डमावे क्षुद्रजातौ गवेधुके । कुन्ती पाण्डुप्रियायां च शक्षक्यां गुग्गुलद्वमे' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रासस्य' 'भाला' इति ख्यातस्य ॥

कोणस्तु स्त्रियः पाष्यश्चिकोटयः ॥ ९३ ॥ कविति ॥ कुणस्त्रेन 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) 'इ-

लक्ष' (३।३।१२१) इति घष्। कर्तर्यच् (३।१।१३४) वा । 'कोणो वाद्यप्रमेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहा-बीनामश्री च लगुडेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ 🗚 पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰) । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) । मुकुटस्तु-पाति । 'ऋतन्यक्ति-' (उ० ४।२) इसादिनालिः—इसाह । तन्न । तत्र पातेः पाठाभावात् । 'पालिः कर्णलतामेऽश्री पङ्कावङ्कप्रमेदगोः। छात्रादिदेये स्नी पाली युकासःमश्रयोषितोः' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥ *॥ अश्राति । 'अश भोजने' (त्रया०प०से०)। अश्रते वा । 'अश्र न्यासौ' (स्वा॰ आ॰ से॰)। अङ्ग्या (बङ्क्या) दिः (उ॰ ४।६६)। मुकुटस्त्-आश्रीयते प्रहारार्थम्, इति । 'आष्टि श्रिहनिभ्यां हरूध' (उ॰ ४।१३७) इतीण् डिच । डिरवात् (६।४।१४३) टिलोपः । 'आहो हस्रथ'—इसाह । तन । उक्तस्त्रादर्शनात् । 'अश्रि कोणैकदेशयोः' इति धरणिः ॥*॥ 'अस्त्रः कोणे शिरसिजे' इति विश्वात् 'अस्नः' अपि ॥ (३) ॥*॥ कोटयति, कोट्यते, वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु०प०से०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । कुट्यते वा । 'इन(ग)जादिभ्यः' (बा॰ ३।३।१०८) इतीञ् (ण्)। 'कोटि: स्त्री धनुषोऽप्रे-Sश्रौ सङ्घ्याभेदप्रकर्पयोः'(इति मेदिनी)॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'कोणभागस्य' ॥

सर्वाभिसारः सर्वोद्यः सर्वसंनहनार्थकः।

सेति ॥ सर्वेणाभिसरणम् । 'स गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) ।
भावे घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ सर्वस्योघः । 'सर्वोषो
गुरुवेगे व सर्वसंनहने पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ सर्वेषां संनहनम् । सर्वसंनहनमर्थो यस्य ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'सर्वसैन्यसंनहनस्य' ॥

लोहाभिदारोऽस्मभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः॥९४॥

लोहेति॥ 'लोहोऽल्ली शलके लोहे' (इति मेदिनी)। लोहस्य शलस्याभितो हरणम्। 'हल् हरणे' (भ्वा०उ०अ०)। भावे घन् (३१३११८)। 'लोहामिहार इत्युक्तो विधिनाराजनोत्तरः' इत्यमरमाला।।*॥ 'लोहामिसार' इति पाठे दु 'स गती' (भ्वा० प० से०) धातुर्वोध्यः॥ (१)॥ ॥॥ निःशोषेण नितर्ता वा राजनम्। 'राज् दीसी' (भ्वा० उ० से०)। प्यन्तः। 'ण्यासश्रन्थ-' (३१३११०७) इति भावे युन्। तस्याः सैव वा विधिः। 'नीराजनो विधिः' हति पाठे दु 'निःशोषेण राजनमत्र' इति बहुनीहिर्वोध्यः॥ ॥॥ 'एकं महानवस्यां प्रस्थानात्त्राक् शत्रवाहनादिपूजनविधेः'॥ यत्सेनयाभिगमनमरौ तद्मिषेणनम्।

यदिति ॥ सेनयाभियानम् । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति सेनाशब्दाण्णिच् । स्युट् (३।३।१९५) । 'उपसर्गात् सुनोति-'

१—१६ं तु सिद्धान्तकौमुणामपि स्पष्टमुपलभ्यमानस्वादकिचिस्कः रम् ॥

(८१३१६५) इति पलम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शत्रो ससै-न्यगमनस्य'॥

यात्रा वज्याभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः॥ ९५॥

येति ॥ यानम् । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'हुया-माश्रमसिभ्यस्नन्' (उ॰ ४।१६८) । 'यात्रा तु यापनेऽपि स्याद्गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ व्रज-नम् । 'व्रज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'व्रजयजोः→' (३।३।९८) इति क्यप् ॥(२) ॥*॥ अभिनिर्या (३)॥*॥ प्रस्था (४) ॥*॥ गमि (५) ॥*॥ भ्यो ल्युट् (३।३।५१५) ॥*॥ गमेः 'प्रहवृद्ट-' (३।३।५८) इत्यप् । 'गमो नाक्षविवर्ते स्याद्पर्यालोचितेऽध्व-नि' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्रस्थानमात्रस्य'॥

स्यादासारः प्रसरणम्

स्येति ॥ आसरणम् । 'सः गतीं' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। घम् (३।३।१८)। 'आसारः स्थात्त्रसरणे वेगवृष्टां सुहृद्वुले' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥ प्रसरणे ल्युट् (३।३।१९५)॥॥॥ 'प्रसरणी' इति पाठे 'अचिस्पृ-' (उ॰ २।१०२) इत्यनिः । 'कृदिकारात्' (ग॰ ४।१।४५) इति डीप् ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'सर्वतोव्यापिसीन्यप्रसरणस्य'॥

प्रचकं चलितार्थकम् ।

भेति ॥ प्रस्थितं चकं सैन्यम् ॥ (१) ॥ ।। चिलितशब्द-त्य समानार्थकम् । 'प्रचकं चिलतं त्रिषु' इस्प्रमरमाला ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रस्थितसैन्यस्य'॥

अहितान्त्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः॥ ९६॥

अहीति ॥ अभिकमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेश—' (७। ३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'निर्भीकया-यिनः'॥

वैतालिका बोधकराः

चायिति ॥ विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक्। स प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१। १०९) इति ठक्, वा ॥ (१) ॥॥। बोधं करोति । 'कृषो हेन्रु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'प्रातर्जागर-णकारिणः'॥

चाकिका घाण्टिकार्थकाः।

चेति ॥ चकेण समृहेन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक्॥ (१)॥॥ घण्टया चरन्ति । ठक् (४।४।८)॥ (२)॥॥॥ बह्वो मिलिता थे राज्ञां स्तुत्यादि पठन्ति, तेषां हे । क्षित्तु 'चिकिका घटिकार्यंकाः' इति पाठः । तत्र चक्रमस्ति वाधावेन यस्य । ठन् (५।२।११५)॥ (१)॥॥॥ घटीं कायति । 'के शब्दे' (भ्या॰ प॰ अ॰) कः (३।२।३)। 'हयापोः–' (६।३।६३) इति हखः॥ (२)॥॥॥ हे 'बन्दि-

विशेषेषु'। 'घडियारी' इति ख्यातस्य घटिकावादकस्य ॥ स्युर्मागधास्तु मगधाः

स्युरिति ॥ मगध्यन्ति याचन्ते । 'मगध' इति याच्यो-धः कण्ड्वादियगन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'यस्य हलः' (६१४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा ॥ (१) ॥*॥ मुकुटस्तु 'मधु मधुरं कायन्ति' इति विग्रहन् 'मधुकाः' इति पाठं मन्यते ॥ (२) ॥*॥ ह्वे 'वंशपरम्प-राशसकानाम्'॥

वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९७ ॥

वेति ॥ वदन्ते । 'वदि अभिनादनस्तुलोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । प्रह्मादित्वात् (३।१।१३४), 'आवश्यकान्' (३।३।१००) इति वाणिनिः॥ (१)॥॥॥ स्तुतेः पाठकाः॥ (१)॥॥॥ 'वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदशोक्तयः'॥॥॥ द्वे 'रा-जादिस्तुतिपाठकेषु' 'भाट' इति स्यातस्य । ('वत्वार एकार्थाः' इत्येके—इति स्वामी)॥

संशामकास्तु समयात्संत्रामादनिवर्तिनः।

समिति ॥ संशपनम् । 'शप आकोशे' (भ्या ० उ० अ०) भावे कः (३।३।११४) संशप्तं शपयं कुर्वन्ति । 'तस्करोति' (वा० ३।१।१६) इति णिच् । ण्युल् (३।१।१३४) । हुन् (उ० २।३५) वा । सम्यक् शप्तं सत्यं येषां ते इति वा ॥ (१)॥॥॥ समयाच्छपथाद्वेतोराचाराद्वा ॥॥॥ एकम् 'शप-धवशात्संप्रामादपरावर्तिनः'॥

रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः ॥९८॥

रियति ॥ रिणाति । रीयते वा । 'री गतिश्वेषणयोः' (क्या॰ प॰ अ॰) । 'अजिवृरीभ्यो निक्क' (उ० ३।३८) इति णुः । 'रेणुः श्लीपुंसयोधूंली पुंलिकः पर्पटे पुनः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ धुवति । धूयते, वा । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । बाहुलकाहिः । धवनम् । 'धूब् कम्पने' (क्या॰ उ० से०) । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । धुवा लीयते । 'इक्ट्यादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८) ॥ (२) ॥ ॥ गंशति 'पिश नाशने' (चु० प० से०) । 'अर्जिदशिकम्यमि-' (उ० १।२७) इति साधुः ॥ ॥। 'तालव्या अपि दन्त्याव शंवशूकरपांशवः' इति शमेदात् (पांसुः) दन्त्यान्तश्च ॥ (३) ॥ ॥। रजति । 'रा पांते' (भ्वा॰ उ० भ०) । 'भूरिकभ्यां कित्' (उ० ४।२१७) इत्यसुन् ॥ (४) ॥ ॥। चत्वारि 'र-जस्यः' ॥

१—यन्त्रीभोजः—'कमधिनः कुषुभ्यन्तु कं मगध्यन्तु मा-गधाः । कमिषुध्यन्तु यज्यानो रामेऽरण्यं मु(तु)रण्यतिः इति-इति स्वामिमुकुटो ॥ २—'अपांसुवसनाः सागरा इव नागराः' इति दमयन्तीक्षेषात् ।

चूर्णे सोदः

िखति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्ण पेषणे' चुरादिः । 'एरच्' (३। १। ५६) 'चूर्णानि वासयोगाः स्युख्रां धूलिः सद्यकंरा' इति ग्राश्वतः ॥ (१) ॥ ॥ श्रुष्यते । 'श्रुदिर् संपेषणे' (६० उ० ४०) । धम् (३।३।१८) । 'क्षोदः पेषणचूर्णयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पिष्टस्य रजसः' ।—वदेव रजसः— स्योके ॥

समुत्पिञ्जपिञ्जलो भृशमाकुले।

सेति ॥ समुत्पिक (य)ति । 'पिजि हिंसायाम्' (चु॰ प॰ से॰) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ बाहुल-कादलच् । पिजं लाति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिसंकु-इस्य' ॥

पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमिखयाम् ॥९९॥

पेति ॥ पति पत्यतेऽनया वा । 'पतु गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'बलाकादयक्ष' (उ० ४।१४ इत्याकः)। यत्तु--'श-लिपदिपतिभ्यो नित्' (७० ४।१४) इत्याकः—इति मुकुटः । तन । अपाणिनीयत्वात् । 'पताका वजयन्त्यां स्यात्सौभा-ग्यनाटकाङ्गयोः' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥∗॥ विजयते । 'জি अभिभवे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'तृभूवहि–' (उ॰ ३। १२८) इति झच् । 'विजयन्तस्येयम्' 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इल्पण्। 'वैजयन्तो गुहे शकप्रासादध्वजयोः पुमा-न् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे श्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ श। केलाते ज्ञायते ८ नेन । 'कित संशयादीं' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'करणा-' (३।३।१९७) इति ल्युट्। 'केतनं त निमन्त्रणे । गृहे केती च कृत्ये च' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ ध्वजति 'ध्वज गती' (भ्वा० प० से०) । अन्त-भौनितण्यर्थो वा । पचाद्यच् (३।९।९३४) । 'ध्वजः पूर्व-दिशो गृहे । बिश्ने चिह्ने पताकायां खट्टाक्ने शौण्डिकेऽपि च' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'पताकायाः' ॥

सा बीराशंसनं युद्धभूमिर्यातिभयप्रदा।

सेति ॥ वीरा भाशंस्यन्तेऽत्र । 'आङः शित इच्छायाम्' (भ्वा॰ भा॰ से॰) । त्युट् (३।३।१९५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भयंकरयुद्धभूमेः' ॥

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम्॥ १००॥

अहमिति ॥ अहं पूर्वम् । 'क्षेष् सुपा' (२।९।४) ्ति समासः । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अहं पूर्वम्' ्त्यस्याम् । ठन् (५।२।९९५) वा ॥ (९) ॥*॥ एकं 'आहं पूर्वमहं पूर्वम्' इति योधानां धावनिकयायाः ॥

अमर० ३८

आहोपुरुषिका वर्षाचा स्यात्संभावनात्मनि ।

आहि बिति ॥ अहो अहं पुरुषः । 'धुप्युपा' (२।१।४) इति समासः । अहोपुरुषस्य भावः । मनोज्ञादिसात् (५।१। १३३) बुग् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'आत्मनि शस्याः विष्करणस्य'॥

अहमहमिका तुसा स्यात्परस्परं यो भवस्यहंकारः ॥ १०१॥

अहेति ॥ अहमहंशब्दोऽस्त्यत्र । वीप्सायां दिरवम् (८१९१२) । बीह्यादित्वात् (५१२१९९) ठन् । अनित्यत्वात् 'अव्ययानाम्–' (वा॰ ६१४१९४४) इति न टिलोपः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'परस्पराहंकारस्य'॥

द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुप्मं च ॥ शक्तिः पराक्रमशाणौ

द्वेति ॥ इवत्यनेन । 'हु गतौ' (भ्या॰ प॰ अ॰)। 'हुदक्षिभ्यामिनन्' (उ॰ २।५०) । 'द्रिविणं काश्वने धने । पराक्रमे बलेऽपि स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ तर-त्यनेन। 'तृ प्रवनादी' (भ्वा॰ प॰ से॰)। असुन् (ड॰ ४।१८९) 'तरो जने बले' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सह्यते-Sनेन। 'षह अभिभवे' (भ्वा० प० अ०)। असुन् (उ० ४।१८९) । 'सहो बले ज्योतिष च सहा हेमन्तमार्गयोः' इति सान्तेषु हैमः ॥ ॥ दण्डोत्पला मुदूपणी कुमारीनखमे-वजे । सहा क्रियां बले न स्त्री' इति रभसाददन्तमि ॥ (३) ॥ 🛊 । वलते(त्य)नेन । 'बल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । 'बलं गन्धरसे इपे स्थामनि स्थील्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैलप्रमेदे वाय-सेऽपि च । बल्युक्तेऽन्यलिक्षः स्याद्वाट्यालके तु योषिति' (इति मेदिनी)॥(४)॥३॥ श्रूरस्य भावः कर्मवा। ध्यञ् (५।९। १२४) । 'द्रौर्यमारभटीशक्तयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ तिष्ठत्यनेन । 'सर्वघातुभ्यो मनिन्' (उ० ४११४५) ।-'आतौ मनिन्-' (३।२।७५)-इति मुकुटस्तु चिन्तः । तस्य कर्तरि विधानात् ॥ (६) ॥*॥ शुष्यत्यनेनारिः । 'शुष शोषणे' (दि॰ प॰ अ॰) । 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित्' (उ॰ १। १४४) इति मन्। 'शुष्मं तेजसि, सूर्ये ना' (इति मेदिनी) ।। (७) ॥*॥ शक्यतेऽनया । 'शह्य शक्तो' (स्वा॰ प॰ अ०)। 'क्रियां किन्' (३।३।९४)। 'शक्तिरायुधमेदे स्या-दुत्साहादी बले स्नियाम्' इति हैमः ॥ (८) ॥ 🕬 पराकम्य-तेऽनेन । 'ऋमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति धम् । 'पराक्रमो विक्रमे स्थात्सामध्यीं-वोगयोरिप' इति विश्वः ॥ (९) ॥ ॥ प्राणिखनेन । 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घम्। 'प्राणो हन्सारते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुलिङ्गः पूरिते बाच्यलिकः, पुंभूमि चासुषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'सामध्यंस्य'॥

१—उत्पिजलक्ष । 'कुर्बाणमुद्धिजलजातपत्रैः' इति माषः — इति मुकुटः । केल्विचु पिश्रलमाकुरुमाहुः — इति बहामः ॥ २ — इदं च फलितसुत्रकथनम् ॥

विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥ १०२ ॥

वीति ॥ विक्रमणम् । घम् (३।३।१८) । 'विक्रमस्तु पुमान्कान्तिमात्रे स्याच्छक्तिसंपदि' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ ॥ विवायिता शक्तिर्थस्य । तस्य भावः । तल् (५।१। १९९)॥ (२)॥ ॥ हे 'अतिपराक्रमस्य'॥

षीरपाणं तु तत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे।

वीति ॥ वीराणां पानम् । 'वा भावकारणयोः' (८। ४।१०) इति णत्वम् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'युद्धारम्भेऽन्ते वा पानकर्मणः' ॥

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥
मृधमास्कन्वनं संख्यं समीकं संपरायकम् ।
अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविद्यहौ ॥ १०४ ॥
संप्रहारामिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ।
अभ्यामर्वसमाघातसंप्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥
समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ।

युद्धेति ॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) (क्तः ३।३।११४) भावे कल्युटौ (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ (९) ॥ 🛊 ॥ जननम् । 'जनेर्यक्' (उ० ४।१११) । जायते वा । **'भव्यगेय–' (३।४।६८) इति साधुः । 'जन्यं इ**हे परीवादे संप्रामे च नपुंसकम्। जन्या मातृवयस्यायां जन्यः स्याज-नके पुमान् । त्रिषूत्पाद्यजनित्रोध नवोढाज्ञातिमृत्ययोः । वर-किग्धे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (३) ॥*॥ प्रैधानम् । 'हु धार्न्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'कृपृवृजिमन्दिनिधाञः क्युः' (उ॰२।८१)। 'प्रधनं युधि दारणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ 'दृ विदारणे' (क्या॰ प॰से॰)। ण्यन्ताद्भावे ल्युट्। 'प्रविदारणमाख्यातं संपरायेऽवदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ मधंनम् । 'मृधु हिंसायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । बाहुलकाद्भावे घमधें वा कः ॥ (६) ॥ । 'स्कन्दिर्' गतिशोषणयोः' (भ्वा॰ प॰ अ•)। भावे ल्युट् (३।३।१९५) । 'आस्कन्दनं तिरस्कारे रणे संशोषणेऽपि च' इति विश्वः॥ (७) ॥ शा संख्यानम्। चिस्रिकः स्यातेर्वा भावे कः । 'संख्यमाहवे । संख्येकादी विचारे च' इति हैमः ॥ (८) ॥ ।। समनम्। 'षम वैक्कव्ये' (भ्वा॰ प॰से॰)। 'अलीकादयक्ष' (उ० ४।२५) इति कीकन्। सम्यगयनम्, वा। 'ई गत्यादी' (भ० प० अ०)। बाहुलकात् कः ॥ (९) ॥+॥ संपरायनम् । 'अय गतै।' (भ्या• शा॰ से॰)। 'इ गतौ' (भ्या॰ प॰ श्र॰) वा। घञ (३।३।१८) । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ विनया-दिलात् (५।४।३४) ठिक 'सांपरायिकः' अपि ॥ (१०)

११८) ॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । यत्तु--ऋच्छन्सत्र । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० ८४०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)— इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । ऋषन्तादपो विधानात् ॥ (११) ॥*॥ अननम् । 'अन गतौ' () 'प्राणने' (अ॰ प॰ से॰) वा। 'अनीकादकश्च' इति साधुः। न नयनम्। 'णीम् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। बाहुलकात्कन् । नञ्समासः (२।२।६) 'अनीकोऽस्री रणे सैन्ये' इति मेदिनी ॥ (१२) ॥*॥ रण-नम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से•)। 'विशारण्योश्व' (वा० ३।२।५८) इलाप् । 'रुणः कोणे कणे पुंति समरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१३)॥*॥ 'कळं तु मधुरध्वनौ' इति थरणिः । कलस्य इननम् । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२। १०१) इति डः ॥ (१४) ॥ ॥ विप्रहणम् । 'प्रहृष्ट्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विष्रहो युधि विस्तारे प्रविभागशरीर-योः' इति हैमः ॥ (१५) ॥*॥ संप्रहरणम् । 'हृत्र् हरणे' (भ्वा॰ उ[,] अ॰) । घत्र (३।३।१८) । **'संप्रहारो** गती रणे' इति हैमः ॥ (१६) ॥*॥ अभिसंपतनम् । 'पत्त्व गर्ता' (भ्बा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१७) ॥*॥ कलनम् । 'कल शब्दादौ' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) ।— 'कलेरिः'—इति मुकुटः । तज्ञ । तादृशसूत्राभावात् । 'क-लिबिंभीतके शूरे विवादेऽन्लयुगे युधि' इति हैमः ॥ (१८) ॥ श। संस्फोटनम् 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा • प० से •)। घञ् (३।३।१८)। 'संस्फेटः' इति तु स्वामी। तत्र 'स्पिट अ-नादरे' (चु॰ प॰ से॰) ॥ (१९) ॥*॥ संयोजनम् । 'युजिरु योगे' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। घञ् (३।३।१८) ।-—'रथयुग–' (४। ४।७६) इति निर्देशाद्भुणाभावः । प्रतिजनादिषु (४।४।९९ गणे) 'संयुग' शब्दपाठाद्वा ॥ (२०) ॥*॥ अभ्यामर्दनम् । 'मृद क्षोदे' (ब्रया॰ प॰ से॰) । घत्र् (३।३।१८) । '**अभि**ः मर्देस्तु पुंसि स्यादवमर्दे संपराये च' (इति मेदिनी) ॥ (२९) ॥ समाहननम् । घञ् (३।३।९९८) । 'समाघातो वधे युद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥*॥ संप्रामणम् । 'संप्राम युद्धे' (चु॰ उ॰ स॰) व्यन्तः। 'एरच्' (३१३।५६) ॥ (२३) ॥*॥ अभ्यागमनम् । 'प्रहबृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'अभ्यागमः समरेऽन्तिके । घाते रोधेऽभ्युपगमे' इति हैमः ॥ (२४) ॥*॥ आहानम् । 'ह्वेज् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०)। 'आहि युद्धे' (३।३।७२) इत्यप् संप्रसारणं च । '**आह्यः** संगरे यहे' इति हैमः॥ (२५)॥ ॥ समुदयनम् । 'अय गती' (भ्वा० आ० से०)। घम् (३।३।१८) ॥ (२६) ॥*॥ संय-तनम्। 'यती प्रयक्ते' (भ्वा॰ अ॰ से॰) संयमनम्। 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) वा संपदादिः (बा॰ ३।३।१०८)। 'गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।९।

॥*॥ समरणम् । 'ऋ गती' (ऋया प॰ से॰) यः (३।३।

१-स्वामिमुकुटाभ्यां तु प्रदम्धन्ति । धनिर्मारणार्थोऽत्र निवनवत् --बुत्युक्तम् ॥

१—सिद्धान्तकोमुबादौ तु 'बनीकादयस' इति सूत्रं नोपळस्यते किंतु 'बनिक्षपिभ्यां किस्त्र' (उ० ४।१७) इति सूत्रमुपळम्यते ॥

७१) ॥ (२७) ॥ ॥ समयमम् । 'इ गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। िकच् (३१३११७४)। 'सिसितिर्युधि संगमे। साम्ये समामाम्' इति हेमचन्द्रः॥ (२८)॥ ॥ अजनम्। 'अजगती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इणजादिभ्यः' (वा॰ ३१३१९०८)। इञ्(ण)विधानसामर्थ्यादर्जने वी। अन्यथा 'बार्विभ्यः' इत्येवावक्ष्यत्। 'बहुलं तिण' (वा॰ २१४१५४) इति वा। 'आजिः की समभूमी संप्रामे' इति मेदिनी॥ (२९)॥ ॥ सायमम्। 'इ गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। संपदादिः (वा॰ ३१३१९०८)। तुक् (६१९१७९)॥ (३०)॥ ॥॥ योधनम्। 'युध संप्रहारे' (दि॰ आ॰ अ॰)। संपदादिः (वा॰ ३१३१९०८)॥ (३९)॥ ॥ — एषु अनेकार्थत्वात् सर्वे धातवो युद्धार्थः। सर्वेत्राधिकरणे प्रत्ययः— इति मुकुटः॥ ॥ एकत्रिष्ठात् 'प्रहरणिक्रयायाः'॥

नियुद्धं बाहुयुद्धे स्यात्

नीति ॥ निग्रस नितरां वा युद्धम् ॥ (१) ॥ ॥ बाहु-र्युद्धम् ॥ (२) ॥ ॥ ब्रे **'बाहुयुद्धस्य**'॥

तुमुलं रणसंकुले ॥ १०६॥

त्विति ॥ तवनम् । तौति वा । 'तु' सीत्रः । बाहुलका-नमुलक् । ('तुमुलं रणसंकुले । तुमुलो विभीतकदौ' इति हैमः) । 'तुमुलं व्याकुले रणे' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ रणस्य 'संकुलम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रणव्या-कुलतायाः'॥

ध्वेडा तु सिंहनादः स्यात्

क्षेत्रे ति ॥ क्षेत्रम्। 'जिक्ष्यिदा क्षेत्रमोचनयोः' (अवाक्ष्या सेक) अव्यक्षे द्यादे वा घम् (३।३।१८)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। क्षमेदारक्षितम् । 'विशेषर्यश्ववाधितः' इति परिभाषणाम् पुस्त्यम्। 'क्ष्वेडो ध्वनो कणामये विषे । क्ष्वेडा वश्यकाकामये विषे । क्ष्वेडा वश्यकाकामये विषे । क्ष्वेडा वश्यकाकामये विषे । क्ष्वेडा वश्यकामये विषे । क्ष्वेडा वश्यकामये विषे । क्ष्वेडा वश्यक्षित्रा वश्यक्षे वाच्यक्षित्रः प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥ ॥ । विह्वषद्यम् । 'वद् अव्यक्षे हाद्दे' (अवाक्ष्यक्षे । वस्ष्यक्षे । वस्ति । वस्ष्यक्षे । वस्षक्षे । वस्ष्यक्षे । वस्षक्षे । वस्षक्षे । वस्ष्यक्षे । वस्षक्षे । वस्यक्षे । वस्यक्षे । वस्षक्षे । वस्यक्षे । वस्ष

करिणां घटना घटा।

केति ॥ घटनम्। 'घट संघाते' नुरादिः। 'व्यासश्रन्थः-' (३।३।१००) इति युन् ॥ (१) ॥*॥ 'घटादयः घितः' (४वा० ग० स्०) इति घित्त्वात् (३।३।१०३) अङ्। 'घटः समा-घिमेदेमघिरःकूटकुटेषु च। घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिसंघस्य'॥ कन्दनं योघसंरावः

केति ॥ 'कदि आहाने' (भ्या॰ प॰ से॰) । भावे ल्युर्

(३।३।९९५) । 'क्रन्दनं रोदनेऽपि स्यादाह्यनेऽपि' इति से-दिनी ॥ (१) ॥*॥ योधानां संवरणम् । '६ शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'उपसर्गे स्वः' (३।३।२२) इति घम् ॥ (२) ॥*॥ द्रे 'अन्योन्यस्पर्धया योधानामाह्यानस्य'॥

वृंहितं करिगार्जितम् ॥ १०७॥

बिति ॥ वृंहणम् । 'वृहि बृद्धी' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'न-पुंसके' (३१३१९९४) इति कः ॥ (९) ॥*॥ करिणां गर्जनम् । -'गर्ज शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पूर्ववत् कः (३१३१९९४) ॥ (२) ॥*॥ हे 'हस्तिगर्जनस्य' ॥

विस्फारो धनुषः खानः

वीति ॥ विस्फरणम् । 'स्फर स्फुरणे' (तु॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।१८) । विस्फुरणम् । 'स्फुर स्फुरणे' (तु॰ प॰ से॰) वा 'स्फुरतिस्फुललोर्घनि' (६।१।४७) इलात्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धनुषः दाब्दस्य'॥

पटहाडम्बरौ समी।

पेति ॥ पटं हन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (का० ३।२।१०१) इति डः । 'पटहो ना समारम्मे आनके पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ आडम्बयति । 'डिव झेपे' () बाहुलकादरन् । यद्वा डम्बनम् । भावे घष् (३।३।१४) । डम्बं राति । रायति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'आडम्बरः समारम्मे गजगर्जितत्यंयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'युद्धपटहस्य' 'द्मद्मा' इति ख्यातस्य ॥ प्रसमं तु बलाहकारो हठः

प्रेति ॥ प्रगता सभा विचारोऽस्मात् । सभायाः प्रगतो वा । 'हीबे तु प्रसमं हठः' इति बोपालितः ॥ (१) ॥ ॥ — 'बलात्' इति निपातो 'हठाधः'— इति स्वामी । बला-त्करणम् । भावे घर्ज् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥॥ हठनम् । 'हठ द्वतिशठलयोः' (भ्वा०प०से०) । 'पृंति-' (३।३।१९) इति 'खनो घ च' (३।३।२५) इति वा घः ॥ 'हठः स्यात्प्रसमे प्रक्ष्माम्' 'हे दे बाधामिहेठयोः' इति मेदिनी ॥ (३)॥ ॥ श्रीणि 'खलात्कारस्य'॥

अथ स्खलितं छलम् ॥ १०८ ॥

अथेति ॥ स्वलम् । 'स्वल संचलने' (भ्वा॰ प॰ सै॰)। कः (३।३।११४)। 'स्वलितं छलिते भेषे' (इति हैमः)॥ (१)॥*॥ छालम् । 'छो छेदने' (दि॰ प॰ अ॰)। इपादिन्तात् (इ॰ १।१०५) कलच् । 'आतो लोप-' (६।४।६४) इलाकारलोपः। ('छलं छदास्वलितयोः' इति हैमः)॥ (२)॥*॥ दे 'युद्धमर्यादायाध्यलनस्य'॥

अजन्यं ह्रीब उत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ।

अजिति ॥ न जने साघुः । 'तत्र सघुः' (४।४।९८) इति यत् । न जन्यते वा । 'जनेर्यक्' (उ० ४।१९)।

१—'संयत्' पुंच्यपि । 'रवेषि संयत्यतुकालगौरवे' शति दडी-इति सुकुटः ॥

१--हेठशच्याचेबोधकस्यापि प्रसङ्गादुक्तिः ॥

'तकिशसि' (बा॰ ३।९।९७) इति ॥ यद्वा ॥ (१) ॥*॥ उ-त्यतनम् । 'पत्नु यतौ' (भ्या॰ प॰ से॰) । घर्ज् (३।३।१८) । उत्पत्ति । ज्वलादिः (३।१।१४०) वा ॥ (२) ॥≠॥ उपस-र्जनम् । उपस्ज्यते वा घन् (३।३।१८, १९)। 'उपसर्गः पुमान् रोगमेदोपप्रवयोरपि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्रुमाग्रुमसूचकमहाभृतविकारस्य' ॥

मूर्च्छा तु कइमलं मोहोऽपि

स्विति ॥ मूर्च्छनम्। 'मूर्च्छा मोहादी' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गुरोख इलः' (३।३।१०२) इत्यः। 'उपधायां च' (८।२। ७८) इति दीर्घः ॥ (९) ॥×॥ कशनम् । 'कश गतौ' (अ० आ० से०)। 'कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्' (उ० १। ९०९) इति कलः । बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेश्यः ॥ (२) ॥ भो हनम् । 'मुद्द दैन्विस्ये' (दि० प० से०)। घल् (३। ३।१८)। 'अथ मोहो नृलिङ्गः स्याद्विद्यायां च मूर्च्छने' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मुच्छीयाः' ॥

अवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

अवेति ॥ अवमर्दनम् । 'मृद क्षोदे' (नया ॰ प ॰ से ॰) घम् (३।३।१८)॥ (१)॥*॥ 'पीड अवगाहने' (चु० प० षे॰) ल्युद् (३।३।९९५) ॥ (२) ॥∗॥ द्वे 'देशादेरुपट्ट-षदानस्य'॥

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनम्

अभ्येति ॥ 'स्कन्दिर्' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । त्युट् (३।३ ११५) ॥ (१) ॥*॥ 'षदू, विकारणादां' चुरादिः । त्युट् (३। ३।१९५) ॥ (२)॥*॥ हे 'प्रहारादिना निःशक्ती-करणस्य' ॥

विजयो जयः।

धीति ॥ विजयनम्। 'जि जये' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'एरच्' (३।३।५६)। 'विजयः स्याजये पार्थे क्रियां ति-ध्यन्तरे स्मृता । उमासस्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥∗॥ 'ज्ञया जयन्तीतिचिभित्यध्योमातत्स्रखीषु च । अपिमन्थे ना जबन्ते विजये च युधिष्ठिरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ *॥ दे 'लब्धस्योत्कर्षस्य' ॥

वैरञ्जिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

बायिति ॥ वैरस्य ग्रुद्धिः ॥ (१) ॥ ॥ प्रतिकरणम् । षम् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य-' (६।२।१२२) इति वीर्घः ॥ (२) ॥ शा वैरस्य निर्यातनम् । 'यत निराकारादी' नुरादिः । स्युद् (३।३।१९५) ॥ (३) ॥∗॥ त्रीणि 'वैरशोधनस्य' ॥ मद्राषोद्राषसंद्रावसंवाबा विव्रवी द्रवः।

अपक्रमोऽपयानं ख

मेति ॥ प्रद्रवणम् 'हु गती' (भ्या॰ प॰ अ॰)। 'प्रे इसुसुवा' (३।३।२७) इति घन्।। (१) ॥≠॥ उद्गवणम् । ।

'उदि श्रयति–' (३।३।४९) इस्रादिना धम् ॥ (२) ॥*॥ संद्रवणम् । संद्रवनम् । 'दु हु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'समि युद्वदुवः' (३।३।२३) इति घन् ॥ (३) ॥∗॥ (४) ॥*॥ विद्रवणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (५) ॥*॥ 'द्रवः प्रदावनर्मणोः । विद्रवे रसगत्योध' (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ अपक्रमणम् । घष् (३।३।१८)॥ (७)॥*॥ यातेर्ह्युट् (३।३।१९५)॥ (८) ॥*॥ अष्टी **'पलायनस्य'॥** रणे भक्तः पराजयः ॥१११॥

रेति॥ भन्ननम् 'भन्नो आमर्दने' (६० प० अ०)। घण् (३।३।१८) । 'भक्को जयविपर्यये । मेदरोगतरक्रेषु भक्का सस्यान्तरे स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पराजयम् । 'जि अभिभवे' (भ्या० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥***॥ द्वे 'पराजयस्य' ॥**

पराजितपराभृतौ

पेति ॥ पराजीयते स्म । परैराजीयते स्म वा । 'जि अभिभवे' (भ्वा०प०अ०)। कः (३।२।१०२)॥ (१) ॥*॥ पराभूयते स्म । क्तः (३।३।१०२) ॥(२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्ताभिभवस्य' ॥

त्रिषु नष्टतिरोहितौ।

त्रीति ॥ 'त्रिषु' इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते । नइयति स्म । 'णश अदर्शने' (दि० प० से०) । 'गलर्था-' (३।४। ७२) इति कर्तरि कः ॥ (१) ॥*॥ तिरो धीयते स्म । 'डु-धाञ्'हिनोति स्म वा। 'हि गतौ' वा । 'गत्यर्घा-' (३।४। ७२) इति कर्तरि कः। धाञस्तु कर्मणि कः (३।२।१०२)।। (२) ॥*॥ भावकान्तेभ्योऽर्शभाद्यच् (५१२।१२७) वा ॥*॥ द्वे 'निलीनस्य' ॥

प्रमापणं निवर्हणं निकारणं विद्यारणम् ॥ ११२ ॥ प्रवासनं परासनं निष्दुदनं निहिंसनम्। निर्वोसनं संज्ञपनं निर्प्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥ निस्तर्हणं निद्दननं क्षणनं परिवर्जनम्। निर्वापणं विदासनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥ उद्वासनप्रमथनऋथनोज्जासनानि च । आलम्भपिञ्जविदारघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

प्रेति ॥ 'मीव् हिंसायाम्' (त्रया॰ प॰ ८४०) स्वार्थण्य-न्तः ॥ (१) ॥*॥ 'वर्ष्ट हिंसायाम्' (चु० प० से०) ॥ (२) ॥*॥ 'कृष् हिंसायाम्' (क्या० उ० से०) ॥ (३) ॥*॥ 'शृ हिंसायाम्' (त्रया॰ प॰ से॰) ॥ (४) ॥*॥ खार्यण्यन्तौ । 'वस छेदे' (बुरादिः)। प्र (५) निर् (९) उत् (२१) पूर्वः। 'असुक्षेपणे' (दि० प० से०)॥ (६) ॥∗॥ (१२)॥∗॥ 'पृद करणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ॥ (७) ॥*॥ 'हिस्रि हिंसा-याम्' (६० प०से०) ॥ (८) ॥+॥ 'मारणतोषणनिवा-मनेषुज्ञा' (भ्वा०प० अ०)। 'झप मिच्च' (चु०प० से०)

इति वा ॥ (१०) ॥ *॥ 'प्रिचि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०)। 'निर्गन्धनम्' इसन्ये । तत्र 'गन्ध अर्दने' (चु॰ आ॰ से॰) अयं धातुः ॥ (११) ॥*॥ 'तृह हिंसायाम्' (६० प॰ से॰)। निर्पूर्वः। 'तृन्द्वु' (तु॰ प॰ से॰) वा॥ (१३) ॥*॥ 'हन हिंसायाम्' (अ॰ प॰ छा॰) ॥ (१४) ॥*॥ 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) ॥ (१५) ॥ । 'वृजी वर्तने' (६० प० से०) ॥ (१६) ॥ ।। 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा० उ० अ॰)। खार्थण्यन्तः 'ओ वै शोषणे' (४वा० प० अ०) वा ॥ (१७) ॥*॥ 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)॥ (१८) ॥ 🛊 । (१८) । (१८) । (१८) ॥*॥ 'हन हिंसायाम् ' (अ० प० अ०)॥ (२०)॥*॥ स्त्रार्थण्यन्तौ । 'मथे हिंसायाम्' (३वा० प० से०) ॥ (२२) ॥ श किय हिंसायाम् (भ्वा० प० से०)॥ (२३)॥ ॥ 'ज<u>स</u> हिंसायाम्' (दि० प० से०) खार्थण्यन्तः ॥ (२४) ॥*॥ एभ्यो भावे स्युट् (३।३।११५) ॥*॥ आलम्भनम् । 'हुलभष् प्राप्ती' (भ्वा० आ० अ०)। घन् (३।३।१८) 'लमेश्व' (७।१।६४) 'उपसर्गात्खल्घत्रोः' (७।१।६७) इति नुम् ॥ (२५) ॥∗॥ पिजनम् । 'पिजि हिंसायाम्' नुरादिः । अष् (३।३।५६) ॥ (२६) ॥*॥ विशरणम् । 'शु हिंसायाम्' (क्रया० प० से०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२७) ॥ 🕬 हननम्। 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०)। घत्र (३।३। १८) । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) 'हो हन्तेर्ज्ण-मेषु' (७१३।५४) ॥ (२८) ॥*॥ उन्मथनम् । 'मधे हिंसा-याम्' (भ्वा॰ प॰ सै॰) घल् (३।३।१८) ॥३॥—मन्थते-र्घञ्—इति मुकुटः । तन्मते 'उन्मन्थः' इति पाठः ॥ (२९) ॥ इननम् । 'हनो वध च' (३।३।७६) इत्यप् ॥ (२०) ॥*॥ त्रिंशत् 'मारणस्य' ॥

स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः। अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनो स्त्रियाम्॥११६॥

स्यादिति ॥ पद्यानां भावः । तल् (५।१।११९)॥
'पञ्चता पद्यभावे स्यान्मरणे च योषिति' (इति मेदिनी)॥
(१) ॥*॥ कालस्य धर्मः ॥ (२) ॥*॥ दिष्टस्य दैवस्यान्तः ॥
(३) प्रलयनम् 'लीङ् म्हेषणे' (दि० आ० अ०)। 'एरच्'
(३।३।५६)॥ (४)॥*॥ अत्ययनम् । 'इण् गती' (अ० प०
अ०)। 'इ गती' (भ्वा० प० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६)।
'अत्ययोऽतिकमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छ्रयोः' इति मेदिनी ॥
(५)॥*॥ अन्तनम् । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०)।
धन् (३।३।१८)। 'अन्तः सहपे निकटे प्रान्ते निव्ययनाधयोः । अवयवेऽपि' इति हैमः ॥ (६)॥ ॥ 'णश् अदर्शने'
(दि० प० से०)। धन् (३।३।१८)॥ 'नाशः पट्यने मृत्यौ
परिष्वत्तावदर्शने' इति हेमचन्द्रः ॥ (७)॥ ॥ मरणम् । 'मृङ्
प्राणस्यागे' (तु० आ० अ०)। 'भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकी' (उ०
३।२९) इति त्युक्। 'मृत्युर्गा मरणे यमे' इति मेदिनी॥ (८)

॥ श्री 'ल्युट् च' (३।३।११५) ॥ (९) ॥ श्री निषानम् व्यूपृष्ठजिमन्दिनिषात्रः क्युः (उ० २।८१)। 'निष्यमं स्थात् कुळे नाशे' (इति मेदिनी)॥ (१०)॥ श्री दश 'मरणस्य'॥ परासुप्राप्तपञ्चत्यपरेतप्रेतसंस्थिताः। मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते

पेति ॥ परागता असमेऽस्मात् ॥ (१) ॥ ॥ प्राप्तं प्रमत्तं येन ॥ (२) ॥ ॥ परं लोकमितः । परा दूरमितो वा । 'परेतो वाच्यलिङ्गः स्यान्मृते भूतान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ प्रकर्षण इतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंति मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ सितष्ठते स्म । 'गल्यर्था-' (३१४१७२) इति क्तः ॥ (५) ॥ ॥ ॥ म्नियते स्म । 'मृद् प्राणल्यागे' (तु० आ० अ०) । 'गल्यर्था-' (३१४१७२) । 'मृतं मृत्ये याचिते च' इति हैमः ॥ (६) ॥ ॥ ॥ प्रमीयते स्म । 'मीङ् हिंसायाम्' (क्या० आ० अ०) । 'गल्यर्था-' (३१४१७२) इति क्तः । 'प्रमीतं वाच्यलिङं स्यार्प्रोवितेऽपि मृतेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (७) ॥ ॥ त्रिषु पराखादयः ॥ ॥ सप्त 'मृतस्य' ॥

चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ॥ ११७ ॥

चीति ॥ नीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'चितं छने त्रिष्ठ चिता चिलायां संहतौ कियाम' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥। 'चिलाप्रिचित्ये च' (३।१।१३२) इति
क्यप्। 'चित्यं स्तकचैत्ये स्थाचित्या स्तचितौ कियाम'
(इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥। किन् (३।३।९४)। 'चिति बिलावन्दयोः की' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥। अधिकरणे वा
प्रस्ययः॥ ॥। त्रीणि 'चित्याः'॥

कबन्धोऽस्त्री कियायुक्तमपमूर्धकलेषरम्।

केति ॥ कं बध्यते छिद्यतेऽस्मात् । 'बन्ध बन्धने' (क्या॰ प॰ अ॰)। घष् (३।३।९९९)। केन वायुना बच्यते वा। 'कबन्धमुदके रुष्डे कबन्धो राहुरक्षसोः' इति हैमः॥ (९)॥*॥ एकम् 'छिन्नाहीरसो देहस्य'॥

इमशानं स्यात्पितृषनम्

इमेति ॥ शवाः शेरतेऽत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९) द्विताल्यम् ॥ (१) ॥*॥ पितृणां वनम् । पितृन् वनित वा । 'वन संभक्ती' (भवा० प० से०) । पवायम् (३।९।१३४) । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रेतभूमेः' ॥

. कुणपः रावम**क्रियाम् ॥ १**१८ ॥

किति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्या० प० से०)। 'कणः संप्रसारणं य' (उ० १।१४३) इति कपन् । '(कुणपी पुनः । विदसारिकायां) कुणपः पूतिगन्धे शबेऽपि य' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शबति । 'शव गतौ' (भ्या० से०) । अच् (१।११३४) । ('श्वादः स्थात्कुणपे

पुमान् । नपुंसकं तु पानीये' इति (मेदिनी) ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'सृतदारीरस्य' ॥ प्रमहोपम्रहौ सन्दां

प्रेति ॥ एकते । 'मह जपादाने' (त्रया॰ उ० से०) । 'गृहरूट-' (३।३।५८) इत्यप् । 'म्रम्बह्त्तु तुलास्त्रे बन्यां नियमने भुजे । ह्यादिरइमी रत्रमी च सुवर्णहरिपादपे' । (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'उपम्रहः पुमान् बन्यामुप-योगेऽनुकूलने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वन्यते, बन्दते वा । 'वदि अभिचादनस्तुत्योः' (भ्वा॰ अ० से०) । इत् (उ० ४।१९८) भीष् (ग० ४।९।४५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बन्दिसालायाः'॥

कारा स्याद्वन्धनालये।

केति ॥ कीर्यतेऽत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)। 'भिदादिपाठात' (३।३।१०४) अङ्बीचों । 'कारो वधे निश्चये च वली यक्ने यताविष । कारस्तुवारशंले च कारा दूवां प्रसेवके । बन्धने बन्धनागारे हेमकारिकयोरिप' इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ वन्धनस्यालयः ॥ (२) ॥*॥ वे 'बन्धनम्यालयः ॥

पुंति भूस्यसवः प्राणाश्चेवम्

पुसिति ॥ अस्यन्ते, अस्यन्ति, वा । 'असु क्षेपणे'
(दि॰ प॰ से॰)। अस्यत एभिः, इति वा। 'अस दीर्ते।'
(भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'बृस्पृक्षिहिं-' (उ॰ १।१०) इत्युः।
—वाहुरुकात्—इति सुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥ (१) ॥*॥ प्राणन्त्येभिः। 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰)। 'इलक्ष' (३।३।
१२१) इति घन्। 'प्राणो हन्माठते बोले काव्यजीवेऽनिले
बले। पुंलिकः पूरिते वाच्यलिकः पुंभूमि चायुपु' (इति मेदिनी)। एवं पुंसि भूमि च॥ (२)॥*॥ द्वे 'पञ्चवायूनाम्'॥
जीवोऽसुधारणम् ॥ १९९॥

जीति ॥ जीवनम् । 'जीव प्राणधारणे' (२वा० प० से०)। घम् (३।३।१८) । 'जीवः प्राणिन यृतौ च वृक्षमेदे षृहस्यतो । जीवा जीवन्तिकामौर्वीवचाशिक्षतभूमिषु । न की तु जीविते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ असूनां धारणम् ॥ (२) ॥ ॥ वे 'जीवनस्य'॥

आयुर्जीवितकाली ना

आयुरिति ॥ एति । 'इण् गती' (अ॰ प॰ अ॰)। 'एतेणिब' (उ॰ २।१९८) इत्युसिः ॥ (१) ॥*॥ जीवितस्य कालः ॥ (२) ॥*॥ हे 'जीवाविखनकालस्य' ॥

जीवातुर्जीवनौषघम्।

नेति ॥ जीवसनेन । 'जीव प्राणबारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'जीवरादुः' (उ॰ १।७८)। 'जीवातुरक्रियां भक्ते

जीविते जीवनौषधे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जीवनस्थौ-षधम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतसंजीवनौषधस्य' ॥ इति श्रुत्रियवर्गविवरणम् ॥

ऊरव्या ऊरुजा अर्था वैश्या भूमिस्पृशो विशः।

विति ॥ ब्रह्मण क्रवोंर्भवाः । 'शरीरावयवात्-' (४१३। ५५) इति यत् ॥ (१) ॥ ॥ क्ररोर्जाताः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰) । 'पश्चम्यामजातो' (३१२।९८) इति डः ॥ (२) ॥ ॥ अर्थते । 'ऋ गतौ' (स्वा॰ प॰ से॰) । 'अर्थः खामिवेश्ययोः' (३१९१९०३) ॥ (३) ॥ ॥ विश्वन्ति । 'विश्वा प्रवेशने' (तु॰ प॰ अ॰) । क्रिप् (३१२१९७८) ॥ (६) ॥ ॥ ॥ खार्थं ष्यम् (वा॰ ५१९१२४) ॥ (४) ॥ ॥ भूमि स्पृश्चन्ति । 'स्पृश्चा स्वर्भे ' (तु॰ प॰ अ॰) । 'स्पृश्चोऽनुदके किन्' (३। २१५८) । 'भूसिस्पृक् पुंसि मानववैश्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ षट् 'वैश्वयस्य' ॥

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १॥

आजीति ॥ आजीव्यतेऽनेन । 'हलक्ष' (३१३१९२९) इति घल् ॥ (१) ॥ ॥ जीव्यतेऽनया 'गुरोक्ष हलः' (३१३१९०३) इतः । 'संज्ञायां कत्' (५१३०५) । हुन् (उ०२१३२) वा । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरिप । कूर्चशी- वें च पुंसि स्मादाजीवे जीविका मता । त्रिष्ठ सेविनि वृद्धाशीर्जीविनोराहितुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ वृत्तिरस्त्यस्याम् 'वृत्तेश्व' (वा० ५१२१००१) इति णः । 'वार्ता तु वर्तने वातिज्ञणे कृष्याद्युद्दत्योः । निःसाररोग्ययोः कृष्वे (वृत्तिमक्षीरुजोक्षिष्ठ)' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ वर्तते-ऽनया । क्ति (३१३१९४) । '(वृत्तिर्विवरणाजीवकैशिक्यादि-प्रवर्तने' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ वर्तन्ते जीवन्त्यनेन । ल्युट् (३१३१९४) । 'वर्तनो वामने क्रीवं वृत्तो स्त्री पेषणा- ध्वनोः । न पुंसि पूरुनारायां तर्कुपिण्डे च जीवने । वर्तिष्णी त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ ॥ जीवत्यनेन । ल्युट् (३१३१९०) ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'जीवनोपायस्य' ॥

स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः।

स्त्रीति ॥ कर्षणम् । 'कृष विलेखने' (भ्या॰ प॰ अ॰) 'इकृष्यादिभ्यः' (या॰ ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ पश्चन् पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰) 'कर्मण्यण्' (३। २।१)। तस्य कर्म भावो वा । ष्यल् (५।१।१२४)॥ (१) ॥*॥ विणजां कर्म भावो वा । ष्यल् (५।१।१२४)॥ ॥ ॥ 'दैतविणम्भ्यां च' इति यप्रत्यये 'विणिज्या' व । (सत्यानृतं तु वाणिज्यं विणज्या') इति हैमनाममाला ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकं 'जीवानोपायस्यैकेकम्'॥

१—माच्ये तु 'दृतवणिग्स्यां च' इति नास्त्येव इति सिद्धाः न्तकोमुदी ॥

सेवा श्ववृत्तिः

सियति ॥ सेवनम् । 'षेष् सेवने' (भ्या॰ आ॰ तै॰)।
'गुरोक्ष हलः' (३।३।९०३) इत्यः ॥ (९) ॥*॥ गुनो वृत्ति-रिव, ग्रुन इव वृत्तिर्वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिचानुवर्ति-नस्य' ॥

अनृतं कृषिः

अम्रिति ॥ न ऋतम् । 'शुनो कृत्तिः स्मृता सेवा गहिंतं तिक्ष्णनमनाम् । हिंसादोषप्रधानलादनृतं कृषिरुच्यते' इति । 'अनृतं कृषावसत्ये च' इति रुद्धः ॥*॥—'प्रमृतम्' इति तु सभ्यः पाठः—इति खामी । 'प्रमृतं कृषणं स्मृतम्' (४। ५) इति मनुः ॥ (१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृषणस्य'॥

उञ्छिशिलं त्वृतम् ॥ २॥

बिति ॥ उञ्छनम् । 'उच्छ उञ्छे' (तु॰ प॰ से॰)। षम् (३१३१९) ॥ (१) ॥*॥ जिल्नम् । 'शिल उञ्छे' (तु॰ प॰ से॰)। कः (वा॰ ३१३१८) घम् (३१३११८) वा । संभापूर्वकरवाम् गुणः । 'उञ्च्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम् ' इति यादवः ॥ (२) ॥*॥ अर्थते । ऋच्छति वा । 'निष्ठा' (३१२१९२) इति 'गल्यर्था-' (३१४१७२) इति वा कः । 'ऋतमुञ्छ्यिलं स्मृतम्' (४१५) इति मनुः । 'पुमानुञ्छः चिलमृतम्' इति बोपालितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'खल्डादिप-तितथान्यसंग्रहस्य'॥

द्वे याचितायाचितयोर्यधासंख्यं मृतामृते ।

हे रित ॥ मृतं चामृतं च ॥ (१) ॥*॥ प्रार्थनाऽप्रार्थनिक्रिययोक्तत्कर्मणोनी एकेकम् 'याचितायाचितयोः' ॥ सस्यानृतं चणिग्भावः स्यात्

सेति ॥ सत्यसहितमन्तम् । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २। ११७८) ॥ (१) ॥ *॥ वणिजो भावः (२) ॥ *॥ हे 'वाणि- ज्यस्य' ॥

ऋणं पर्युदञ्जनम् ॥ ३॥

उद्धारः

ऋणमिति ॥ भर्यते स्म । 'ऋ गताँ।' (भ्वा० प० अ०)। कः (३।२।९०२) । 'ऋणमाधमण्यें' (८।२।६०) इति नलम् । 'ऋणं देये जले दुर्गे' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ परित उदस्यते । 'अम्रु गताँ।' (भ्वा० प० से०)। 'ऋलल्युटः-' (३।३।९९३) इति कर्मणि ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ उद्भियते । 'इज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'धृम् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । कर्मणि घम् (३।३।९९)। 'उद्भारश्रोदृतावृणे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋणस्य'॥

अर्थप्रयोगस्तु कुसीवं वृद्धिजीविका।

अर्थेति ॥ अर्थस्य प्रयोगः ॥ (१) ॥*॥ कुस्यते । कुस संश्लेषणे' (दि॰ प॰ से॰) । 'कुसेक्स्मो मेदेताः', (उ॰ ४।१०६) इतीदः । 'कुसीवं वृद्धिजीवने । वृद्धाः जीवे' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ वृद्धाजीविका ॥ (३) ॥ ४॥ त्रीणि 'ऋणसंबन्धिकालान्तरद्रव्येण लोके जीविका-याम्' ॥

याच्ययामं याचितकम्

येति ॥ याचितेन याच्यमा निर्शृतम् । 'अपिस्यया-चिताभ्यां कक्तौ' (४।४।२१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'याच्यया प्राप्तस्य'॥

निमयावापमित्यकम् ॥ ४॥

नीति ॥ अपमानम् । 'मेट् प्रणिदाने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) 'उदीवां माने व्यतीहारे' (३१४१९९) इति कला । 'कुगति—' (२१२१९८) इति समासः । 'समासेऽनन्' (७१९१३७) इति त्यवादेशः । 'मयतीरदृन्यतरस्याम्' (६१४१७०) इतित्वम् । तुक् (६१९१७९) । 'अपमिल्य-' आप्तम् । 'अपमिल्य-' अपतम् । 'वयमात्' इति 'विभावा गुणेऽस्त्रियाम्' (२१३१२५) इति पच्चमी ॥*॥ एकं 'परिवर्तनेनासस्य'॥

उत्तमणीघमणी द्वी प्रयोक्तप्राहको क्रमात्।

उत्तेति ॥ उत्तममृणमस्य ॥ (१) ॥ ॥ अधममृणमस्य ॥ (१) ॥ ॥ 'अणव्यवहारे धनस्वामिधनप्राहकयोः' कमेणैकैकम् ॥

कुसीदिको वार्धुपिको वृद्ध्याजीवश्च वोर्धुपिः॥५॥

किति ॥ कुसीदार्थ प्रयच्छित । 'कुसीददशैक-' (४।४। ३१) इति छन् ॥ (१) ॥*॥ वृद्धिं गर्ह्या प्रयच्छित । 'प्रय-च्छित गर्ह्यम्' (४।४।३०) इति ठक् । 'वृद्धेवृंधुविभावः' (बा० ४।४।३०) ॥ (२) ॥*॥ वृद्धिराजीवो जीविकास्य ॥ (३) ॥*॥ प्रविदरादित्वात् (६।३।९०९) कलोपे वार्धुषिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ऋणं वृत्वा तहृद्ध्या जीविवः' ॥

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः।

क्षेत्रोति ॥ क्षेत्रमाजीवोऽस्य ॥ (१) ॥ *॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । ण्युल् (३१११२३) ॥ (२) ॥ *॥ कर्षति । 'कृषेतृंद्धिश्रोवीचाम्' (३० २१३८) इति कृन् ॥ *॥ वृद्धिपक्षे 'कार्षकः' अपि ॥ (३) ॥ *॥ कर्षणम् । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा॰ ३।३।९०८) । कृषिरस्यास्ति । 'रजः कृषि—' (५।२।९९२) इति वलच् । 'वले' (६।३।९९८) इति वीर्षः ॥ (४) ॥ *॥ चत्वारि 'कृषीचलस्य' ॥

क्षेत्रं बैहेयशालेयं वीहिशाल्युद्भयोचितम् ॥ ६॥

क्षयिति ॥ ब्रीहीणाम् (१) शालीनाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'ब्रीहिशाल्योर्डक्' (५।२।२) ॥*॥ 'घान्यसामा-

१-- छह्यादिक्रन्तोऽपि । 'श्रोत्रियस्य कदर्यस्य बदान्यस्यापि वार्थुपो'-- इति स्वामी ॥

म्बस्य' 'कलमादेश्चोत्पत्तियोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥ यक्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि तत् ।

येति ॥ यवानाम् (१) यवकानाम् (१) षष्टिकानाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'यवयवकषष्टिकाद्यत' (५।२।३) ॥*॥ यवकः द्यक्तग्रन्यो यवः ॥*॥ एकैकम् 'यवादिभवनस्य'॥ तिस्यतैलीनवन्माचोमाणुभङ्गाद्विकपता ॥ ७ ॥

तीति ॥ तिलानाम् (१) माषाणाम् (१) उमानाम् (१) अण्नाम् (१) भन्नानाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'विभाषा तिल-' (५।२।४) इति यत्ख्यो (१) ॥ (२) ॥ ॥ माष्यम् ॥ (१) ॥ ॥ माषीणम् ॥ (२) ॥ ॥ उम्यम् ॥ (१) औमीनम् ॥ (२) ॥ ॥ अणव्यम् ॥ (१) ॥ ॥ अणव्यम् ॥ (१) ॥ भा अण्वनम् ॥ (१) ॥ भा

मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम्।

मौद्गीति ॥ मुद्रानाम् (१) कोद्रवाणाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'धान्यानां भवने' (५।२।१) इति घण् ॥*॥ आदि-ना गौधूमीनम् ॥ (१) ॥*॥ कालायीनम् ॥ (१) ॥*॥ कौलत्धीनम् ॥ (१) ॥*॥ मैयङ्गवीणम् ॥ (१) ॥*॥ वाणकीनम् ॥ (१) ॥*॥ इत्यादि होयम् 'धान्योद्भव-केत्रस्य'॥

बीजाकृतं तूप्तकृष्टम्

वीति ॥ वीजेन सहकृतं कृष्टम् । 'कृष्यो द्वितीयतृतीयश-म्बवीजात्कृषी' (५।४।५८) इति डान् ।—अवीजं सवीजं संपन्नम् । वीजाकृतम्—इति खामी । तन्न । 'अभृततद्भावे' इत्यस्याननुकृतेः ॥ (१) ॥*॥ (पूर्वम्) उसं च तत् (पश्चात्) कृष्टं च । 'पूर्वकाल-' (२।१।४९) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीजवापोत्तरं कृष्टस्य'॥

सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥

सीति ॥ सीतया संमितम् । 'नीवयोधर्म-' (४।४।९९)
इति यत् ॥ (९) ॥*॥ कृष्यते स्म । कः (३।२।९०२)॥ (२)
॥*॥ हलेन कृष्टम् । 'मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु' (४।४।
९७) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ इत्येन तुल्यम् । 'तेन तुल्यम्'
(५।९१९५) इति वतिः ॥*॥ त्रीणि 'कृष्टमात्रस्य' ॥

त्रिगुणाकृतं कृतीयाकृतं त्रिह्व्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन्

त्रीति ॥ त्रिगुणं कृतम् । 'संख्यायाश्च गुणान्तायाः' (५१४१५९) इति डाच् ॥ (१) ॥*॥ तृतीयं कृतम् । 'कृषो द्वितीय—' (५१४५८) इति डाच् ॥ (२) ॥*॥ त्रिवारं इलेन कृष्टम् । 'मतजन—' (४१४१९७) इति यत् । 'र्यसीताहले- भ्यो यद्विषो' (वा॰ ११९१८) इति तदन्तविषेः ॥ (३) ॥*॥ त्रिवारं सीतया संमितम् । यत् (४१४१९१) ॥ (४) ॥*॥ चलारं सीतया संमितम् । यत् (४१४१९१) ॥ (४) ॥*॥ चलारं सीत्या सम्

द्विगुणाकृते तु सर्वे पूर्वे राम्बाकृतमपीह ॥ ९ ॥

द्वीत ॥ द्वितीयाकृतम् ॥ (२) ॥*॥ द्विहल्यम् ॥*॥ (३) ॥*॥ द्वितीयाकृतम् ॥ (४) ॥*॥ शमस्यास्ति 'कंशंभ्यान् म्' (५।२।१३८) इति वा । शम्बशन्दो द्वितीयकर्षणे वर्तते । शम्बं कृतम् । 'कृत्रो द्वितीय—' (५।४।५८) इति डाच् ॥*॥ 'सिरित्सैरिभसम्बाकृतम्' इति दन्त्यादौ वर्णदेशना । तत्र 'वम्ब संबन्धे' (चु० प० से०) ष्यन्तः । सम्ब्यते । घन् (३।३।९९) । अच् (३।३।५६) बा ॥ (५) ॥॥ पश्च 'द्वि-वारकृष्टस्य'॥

द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढिककादयः।

द्रोणेति ॥ द्रोणस्य वापः । 'तस्य वापः' (५।१।४५) इति टन् ॥ (१) ॥*॥ आडकस्य वापः (५।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ आदिना—प्रस्थस्य वापः । प्रास्थिकः ॥ (१) ॥*॥ कुडनस्य वापः । कौडविकः ॥ (१) ॥ 'वापादौ' इत्यादिना पचाद्यर्थद्यदः । द्रोणम्, आढकं च पचति (इत्यादि) । 'संभव-त्यक्हरति पचति' (५।१।५२) इति टक् ॥*॥ 'द्रोणादिप-रिमितवीद्यादिवापयोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥

खारीवापस्तु खारीकः

खेति ॥ खार्या वापः । 'खार्या ईकन्' (५।१।३३) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'खारीवापस्य'॥

उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

उत्तेति ॥ (खारीकान्ता वाच्यलिहाः) ॥

पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रम्

पुमिति ॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वृधिविपभ्यां रन्' (उ० २।२७) 'वृप्रसाते पुमान्त्री रेणों क्षेत्रे चये तटे' इति विश्वः (मेदिनी) । 'वृप्तः प्राकाररोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणों' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ के जले विरित्त वा दारोऽस्य । 'हुल्दन्तात्—' (६।३।९) इत्यल्जक् । केन जलेन वीर्यत इति वा । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । कर्मणि घम् (३।३।९९) । 'केदारायख' (४।२।४०) इति निर्देशादेत्वम् । 'के'द्वारो ही घिने क्षेत्रे भूमिमेदाल्वालयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्षीयते धान्ये-रत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० थ०) । ष्ट्रन् (उ० ४।९५९) । 'क्षेत्रं भारतादी भगाज्ञयोः । केदारे सिद्धभूपत्रयोः' इति हैमः । 'क्षेत्रं वारीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षेत्रस्य' ॥

१—केदार पकारवान् 'नमिताः फक्रभारेण नमिताः शालिम-अरीः । केदारेषु च पदयन्तः के दारेषु विनिःस्पृदाः' इति दमय-न्तीयमकात् ॥

अस्य तु ।

कैदारकं स्यात्कैदार्य क्षेत्रं केदारिकं गणे ॥ ११ ॥

अस्पेति ॥ केदाराणां समृहः । 'केदारायध' (४।२।४०) ॥ (२) ॥ ॥ चात् (४।२।४०) सुम् ॥ (१) ॥ ॥ भ्रोत्राणां समृहः । 'भिक्षादिभ्यः-' (४।२।३८) इत्यण् ।—'तस्य समृहः' (४।२।३७) इत्यण्—इति मुकुटः । तम्र । 'अचित्त-' (४।२।४७) इति ठकस्तद्पवादःवात् ॥ (३) ॥ ॥ 'ठण् कवचिनश्व' (४।२।४१) चात् केदाराद्पि ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'क्षेत्रगणस्य' ॥

लोष्टानि लेष्टवः पुंसि

चिति ॥ लोष्टति । 'लोष्ट संघाते' (भ्वा॰ आ॰ से॰) पवाच् व् (३।९१२४) पुंलिकोऽप्ययम् । 'लेष्टः शण्डे(टे)ऽपि लोष्टः स्यात्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥४॥ लिइयले, लिशाति, वा । 'लिशा गतौ' (तु॰ प॰ से॰) । बाहुलकात्तुन् ।— 'कलादयथ'—इति मुकुटस्लपाणिनीयः ॥ (१) ॥४॥ द्वे 'मिकाखण्डस्य'॥

कोटिशो लोष्टमेदनः।

कविति ॥ कोटिना अवेण इयति 'शो तन्करणे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'छपि' (३।२।४) इति कः। कोटिरस्यास्तीति वा। लोमादित्वात् (५।२।१००) शः॥ (१)॥॥॥ लोधानां मेदनः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'लोष्टमेदनकाष्टस्य' 'हेगा' इति ख्यातस्य॥ प्राजनं तोदनं तोत्रम्

मित ॥ प्रवीयतेऽनेन 'अज गतिक्षेपणयोः' (स्वा॰ प॰ से॰) ल्युट् (३१३११५५)। 'वा यो' (२१४१५७) इति वी न ॥ (१) ॥*॥ तुदातेऽनेन 'तुद व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰) ल्युट् (३१३११५)।। (२) ॥*॥ 'दान्नी-' (३१२११८२) इति ष्ट्रन्। 'तोत्रं तु प्राजने वेणुकेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (४)॥*॥ त्रीणि 'वृषभादिप्रेरणदण्डस्य'॥

खनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥

खेति ॥ खन्यतेऽनदार्यतेऽनेन । 'खन खनने' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'अर्तिद्धभू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥॥॥ अवदार्यतेऽनेन । 'दृ विदारणे' (त्रया॰ प॰ से॰)। ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'कुद्दालादेः' ॥

दात्रं लवित्रम्

देति ॥ दाखनेन । 'दाप् लवने' (अ॰ प॰ ध॰)। 'दाम्री-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ (१) ॥*॥ द्धयतेऽनेन । 'द्धब्' (क्या॰ उ॰ से॰)। 'अर्ति-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (२)॥*॥ द्वे 'लिबित्रस्य'॥

आबन्धो योत्रं योक्त्रम्

आखेति ॥ आवण्यतेऽनेन । 'बन्ध बन्धने' (क्या॰ प॰ अ॰) । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घम् ॥ (१) ॥*॥ यूयते-अमर॰ ३९ ऽनेन । 'यु मिश्रणे' (अ॰ प॰ से॰)। 'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ (२) ॥*॥ युज्यतेऽनेन । 'युजिर् योगे' (६० उ॰ अ॰) ष्ट्रन् (३।२।१८२)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'खृषादेर्गळे युगबन्धनस्य'॥

अथो फलम् ।

निरीशं कुटकं फालः कृषिकः

अथविति ॥ फलति । 'विफला विशरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'फलं हेतुफले जातीफले फल-कसस्ययोः । त्रिफलायां च ककोले बाह्माप्रे ब्युष्टिलाभयोः । फली फलिन्याम्' इति हैमः । खामी तु 'हलम्' इति पठिला 'हलप्रकरणमारब्धम्' इति व्याख्यत् ॥ (१) ॥**श। ईशाया** निर्गतम् । 'निरादयः' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । खामी तु 'निष्कान्ता ईषास्मात्' इति विष्रत्य 'निरीषम' इति मूर्धन्यान्तं पपाठ ॥ (२) ॥*॥ कुटति । 'कुट कांटिल्ये' (तु० प॰ से॰)। कृन् (उ॰ २।३२) ॥ ॥ मुकुटस्तु-कृटयि छिनत्ति । 'कूट छेदने' (बु॰ उ॰ से॰) । इगुपधलात् (३।१। १३५) कः । कृटम् । ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)---इति वदन् (कूटकम्) दीघीदि मन्यते । अत्र पचायच् (३।१।१३४) उचितः । न तु कः । ण्यन्तस्येगुपधलाभावात् ॥ (३) ॥ ॥ फालयति । 'त्रिफला विशरणे' (स्त्रा॰ प॰ से॰) । ण्यन्तादच् (३।१।१३४)। 'फाल उत्प्रुतौ । क्रीवं सीरोपकरणे पुंसि शंकरसीरिणोः' ()॥ (४)॥ ।। कृषति । 'कृष विले-खने' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'कृषितृक्ष्योः किकन्' (उ॰ २।४०)। 'कृषिकाकृषिको फालकृपको' इति स्वात् ब्रियामपि ॥**४॥** कुनि (उ॰ २।३२) तु कृषकः । खामी तु—'शिल्पिन खुन्' (३।१।१४५)-इत्याह । तन्न । फैलस्य शिहिपस्वाभावात् । परि-गणनाच । 'कृपकः पुंसि फाले स्यात्कर्षके त्वभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ ।।। पश्चापि 'फालस्य'— इति कलिइ:-द्वयं यत्र काष्टे फालो निबध्यते तस्य। अन्सद्वयं त फालस्य-इति खामी ॥

लाङ्गलं इलम् ॥ १३॥

गोदारणं च सीरः

लेति ॥ लक्षति । 'लिंग गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुल-कात्कलम् । दीर्घथ ।—'कलम्बा (म्बला) दयश्च'-इति मुकुट-स्वपाणिनीयः । 'लाक्सली तोयपिप्पस्यां ह्रोबं तु कुसुमा-न्तरे । गोदारणे तृणराजगृहदाक्विशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ इलित । 'इल विकेखने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अब् (३।१।१३४) ॥*॥ 'ज्वलिति–' (३।१।१४०) इति णे 'हालः' अपि । 'हालः फाल्वहः सीता' इति विकमादिसः ॥ (२) ॥*॥ गां भूमिं दारयति । स्युट् (३।३।१९३) ।—गौर्मूमिर्दा-येतेऽनेन । करणे स्युट (३।३।१९०) । नन्दादि (३।१।

१--- ह्वामियन्थे तु 'कुन् शिल्पिसंश्योः'-(उ० २।३२)--- इत्येव पाठो दृदवते ॥ 9३३) त्युर्वा मुकुटः । तस । स्योः कर्तरि विधानात्करणेऽसंभ-वात् ॥ (३) ॥ ॥ सिनोत्ति, सीयते, वा । 'षिण् नन्धने' (सा॰ उ॰ अ॰)। 'सूसिमिनीनां वीर्घश्च' (उ॰ २।२५) इति कन् दीर्घत्वं च । 'हरुतिग्मकरी सीरी' इति दन्त्यादी रमसः । 'सीरः स्यादंशुमालिनि । लाक्नले' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'हरूस्य'॥

अथ शम्या स्त्री युगकीलकः।

अथेति ॥ शम्यतेऽनया । 'शम उपशमे' (दि॰ प॰ सै॰) अझ्यादिः (त॰ ४१११२) ॥ (१) ॥*॥ युगस्य कीलः सार्थे कन् (शापि॰ ५१४।५) ॥ (२) ॥*॥ हे 'युगस्य कीलके' ॥

ईशा लाङ्गलदण्डः स्यात्

ईशिति ॥ ईष्टे 'ईश ऐश्वर्यं' (अ॰ आ॰ से॰)। 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रभुशंकरयोरीशः स्त्रियां छाक्कलदण्डके' इति ताल्ब्यान्ते रुदरभसी । 'ईशः खामिनि रुदे च स्यादीशा हलदण्डके' इति शान्ते विश्वः ॥॥॥ ईषते । 'ईश गत्यादीं' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) उभयत्र करणे 'गुरोख' (३।३।१०३) इत्यो वा। 'ईषा पेटी मजूबा' इति मूर्धन्यान्ते चन्द्रगोमी ॥ (१) ॥॥॥ लाजलस्य दण्डः ॥ (२) ॥॥॥ हे 'हल्युगयोर्मध्यकाष्ठस्य'॥

सीता लाङ्गलपद्धतिः॥ १४॥

सीति ॥ सीयते । 'धित्र बन्धने' । (खा॰ उ॰ अ॰) कः (३।२।९०२) पृषोदरादिः (६।३।९०९) ।—स्यति भुव-म् । 'घोऽन्तकमंणि' (दि॰ प॰ अ॰) (बाहुलकात्) कः । 'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम्-इति मुकुटः । तत्र । 'घातस्यतिमास्था-' (७।४।४०) इति विशेषविहितेनेत्वेन बाधात् । 'सीता लाङ्गलरेखा स्याद्योमगङ्गा च जानकी' इति दन्त्यादौ रभसः । 'सीता जनकजागङ्गामेदयोईलप-इतौ' इति दन्त्यादौ हैमः ॥॥। शेते स्म । 'शीद् स्वप्ने' (अ॰ आ॰ से॰) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'शीता नभःसपिति लाङ्गलपद्धतौ च द्याता दशाननिपोः सहधर्मणी च । द्यातं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शाताऽल्ले च बहुवारतरी च इष्टः' इति ताल्यादौ धराणः ॥ (१) ॥॥। लाङ्गलस्य पद्धतिः ॥ (२) ॥॥॥ हे 'लाङ्गलस्यरिखायाः' ॥

पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने ।

ज्विति ॥ मेध्यन्ते पशवोऽत्र । 'मेध् संगमे' (भ्वा॰ उ॰ सं॰) इन् (उ॰ ४१९१८) । स्वामी तु—'मेथिः' इति पठति । तत्र 'मेषृ संगमे' इति धातुर्वोध्यः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आस्यकले पशुबन्धनस्तम्मस्य'॥

आशुर्वीहिः पाटलः स्यात्

आश्विति ॥ अश्वते । 'अंशू व्यासी' (खा॰ आ॰ से॰)। 'कृवापा—' (उ॰ १११) इत्युण्। 'आशुस्तु वीहिशीघयोः' इति हैं सचन्द्रः । 'तृणवीजं तु स्यामाको, वीहिराघु च पाटलः' इति (पर्याये) क्रीवमाग्रु । 'आशु त्याद्रोहिशीघयोः' इति रत्नमालायामपि क्रीवम् ॥ (१) ॥ ॥ वर्दत्युपचयं गच्छति । 'वह वृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपधात् कित्' (उ॰ ४६ १२०) इति इत् । पृषोदरादिः (६१३११०९) । वीयते । 'वीड् गल्याम्' (दि॰ आ॰ अ॰)। बाहुलकाद् हिक्, बा ॥ (२) ॥ ॥ गाटं लाति । कः (३१२१३)। पाटलो वर्णोऽस्या-ति, इति वा ॥ (३) ॥ ॥ पाटलः, वीहिः, आग्रु, च इति नामत्रयम् । आग्रुनामा वीहिः पाटल उच्यते इति नामद्रयम्—इति सुभूतिः। 'आग्रुवीहाँ पाटलो ना श्वेतरकेऽन्यलि-क्वान' इति हदः ॥ ॥ शीणि 'पिटकादैः' ॥

सितशुक्रयवी समी ॥ १५ ॥

सीति ॥ सितं श्रृकं यस्य, इति मध्यतालव्यः ॥*॥— (शितश्रुकः) द्वितालव्यः—इति खामी ॥ (१) ॥*॥ याति । यूयते वा । अच् (३।९।९३४) । अप् (३।३।५७) वा ० । 'यवो धान्येऽपृथकृतीं' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यवा-नाम्'॥

तोक्मस्तु तत्र हरिते

ति ॥ तकति । तक्यते वा 'तक सहने हासे च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकान्मः, ओल्लम्, च। ('तोकमं कर्णमले, पुंसि हरिते च हरिद्रवे' इति मेदिनी)॥ (१)॥ ।।। एकम् 'अपकथवस्य'॥

कलायस्तु सतीनकः।

हरेणुखण्डिको चास्मिन्

केति ॥ कलमयते 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) अण् (३१२११)।—कं वातं लाति । 'आतः-' (३१२१३) इति कः । 'आतः-' (७१३१३) इति कः । 'आतः-' (७१३१३) इति कः । 'आतः-' (७१३१३) इति खुक्—इति मुकुटः । तन्न । जिति णिति परे विहितस्य युकः के अप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ सति जीवे इनः प्रभुः । 'संज्ञायाम्' (२१९१४४) इति समासः । 'हलदन्तात्' (६१३१९) इत्यलुक् । सतीनं वायुं करोति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰ ३१२१९०९) इति डः ।—प्रज्ञायणि (५। ४१३८) 'सातीनकः' अपि—इति माधवी ॥ (२) ॥*॥ इरति । 'हल् हरणे' (भ्वा॰ उ० अ०) । 'कृहभ्यामेणुः' (उ॰ २१९)। 'हर्षेणुः श्री रेणुकायां स तु वृंति सतीनके' इति रमसात्युंति ॥ (३) ॥*॥ खण्डोऽस्यास्ति । 'अत इनि-ठनो' (५१२१९५) इति ठन् ॥ (४) ॥*॥ 'कलायक्षिकटः प्रोक्तः सतीनो वर्तुलो मतः । हरेणुरहृटो हेयः' इति व्यास्तिः ॥*॥ चत्वारि 'रेणुकस्य' ॥

कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥ १६॥

कोरेति ॥ कोरं कथिरं दूषयति । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०)। ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ । कीति । 'कु हाब्दे' (अ० प० अ०)। कवते । 'कु ह् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)। विच् (३।२।७२)। ह्वति । 'हु गतौ' (भ्वा० प० अ०)। अच् (३।१।१३४)। कीखासौ हवधा केन वायुना इवति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥ (२)॥ ॥ हे 'कोइवस्य'॥

मङ्गरयको मसुरः

मेति ॥ मक्तले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । खार्षे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ मस्यति, मस्यते वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'मसे- रुरन्' (उ० ५।३) इत्यूरिन दीर्घमध्यः ।—'खार्जिपिज्ञादिभ्य करोलची' (ऊ० ४।९०) इत्यूरः—इति मुकुटस्त्वेतत्स्त्रान्त्रानमूलकः 'मसेश्व' (उ० १।४३) इत्युरिन हस्वमध्यथ । 'वेश्यायां मीहिमेदे च मसूरा मसुरा श्वियाम् । मसूरमसुरौ पुंसि द्वावेताविष चैतयोः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मसूरस्य' ॥

अथ मकुष्टकमयुष्टको ।

वनमुद्रे

अधेति ॥ महति, मङ्गते वा। 'मिक मण्डने' (भ्वा॰ भा॰ से॰)। बाहुलकादुः, नुमभावश्व । तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तां' (भ्वा॰ प॰ भ॰)। कुन् (उ॰ २।३२)। मकुटः धासी स्थकश्व । 'पूर्वपदात्' (८।३।१०६) इति पलम् । सुकुटस्तु—आयवसुकारमाह् ॥ ॥ विश्वमेदिग्योस्तु 'मुकुष्ठोने मेहिमेदे स्यात् (मकुष्ठो मन्थरेऽन्यवतः) इति टवर्गदितीन्यान्तः ॥ (१) ॥ ॥ मिनोति । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (स्वा॰ उ॰ भ॰)। 'मुमुत्रीक्' (उ॰ १।७) इत्युः । मयश्वासी स्थकश्च । मुकुटस्तु—मयति । 'मय गती' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'पुंसि-' (३।३।१९८) इति घः । मयो गन्ता । तस्य स्तकः प्रतिवन्धकः । 'एक प्रतिघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायन् (३। ११२४)। मयस्य स्तको मयष्टकः । नैक्को वर्णविकारः— इत्याह् । तम्य कर्तर्यविधानात् ॥ (२) ॥ ॥ वनस्य मुद्गः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'वनमुद्गस्य' 'मोट' इति ख्यातस्य ॥

सर्वपे तु हो तन्तुभकदम्बकौ ॥ १७॥

सेति ॥ सरति श्रेहोऽस्मात्। 'स् गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'सर्तेरपः षुक्व' (उ॰ ३।१४१) इत्यपः षुगागमधा। 'सर्षपः स्मात् सरिषपः कुटकोह्श्य तन्तुभः' इति त्रिकाण्ड-शेषः॥ (१) ॥*॥ तन्तुना भाति। 'भा वीसौ' (अ० प० छ०)। 'सुपि–' (३।२।४) इति कः॥*॥ स्वामी तु—तुदति। तुन्तुभः—इत्याह्। बाहुलकादुभच्। पृषोदरादिः (६।३।

१०९) ॥ (२) ॥ ॥ मन्द्रित, कन्द्रयति, वा । 'कदि हिंसा-याम्' 'कदि आह्वाने रोदने न' (भ्वा० प० ४००) । 'कृक-दिक्षिकटिभ्योऽम्बन्' । (उ० ४।८२) । अनिस्यलाम नुम् । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'सर्थ-पस्य' ॥

सिद्धार्थस्त्वेष घवलः

सीति ॥ सिंद्रोऽयाँऽसात्। 'सरिषपः' सिते तस्मिन् 'र-सोघ्रो भूतनादानः' इति रमसः। 'सिद्धार्थस्तु पुमान् शाक्यसिंहे च सितसर्षपे' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥*॥ एकम् 'श्वेतसर्थपस्य'॥

गोधूमः सुमनः समौ।

गविति ॥ गुध्यति, गुध्यते, वा। 'गुध्य परिवेष्टने' (दि॰ प० से०)। 'गुधेकमः' (व॰ ५।२)। 'गोधूमो नागरक्रे स्यादोषधिवीहिमेदयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ मुष्ठु मन्यते। 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰)। अच् (३। १।९३४)। 'गोधूममुमनी समी' इति रभसः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'गोधूमस्य'॥

स्याद्यावकस्तु कुल्माषः

स्येति ॥ योति 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'कृजादिभयो जुन्' (उ० ५१३५) । ततः प्रज्ञादण् (५१४१३८) ॥ (१)
॥ ॥ कुलं मस्यति 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३१२११) पृषोदरादिः (६१३११०९) । दन्त्यान्तः इति
मुकुटः ॥ ॥ कुत्सितो माषः । 'कुत्स्माषो यावकः पुंसि'
इति मूर्थन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥ ॥ — कुल्माषोऽर्धिस्त्रो
यवादिः — इति सामी । — शुक्शत्यो यवादिः — इति रिद्यन्तितादयः ॥ ॥ हे 'अर्थस्विकस्य यवादेः' ॥

चणको हरिमन्धकः॥ १८॥

चेति ॥ चष्यते । 'चण दाने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (त० २१३२) ॥ (१) ॥ ॥ — हरीणां मन्यं जनयति । 'भ-न्येध्वपि—' (३१२१९०१) इति डः — इति सुकुटः । तत्र । 'हरिमन्थजः' इति पाठश्रसङ्गात् । हरिभिर्मध्यते । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घत्र् (३१३१९९) । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'ज्ञणकस्य' ॥

हो तिले तिलपेजश्च तिलपिअश्च निष्फले।

द्वाविति ॥ निष्पलस्तिलः । 'तिलाभिष्पलात्पिक्षपेजी' (वा॰ ४।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'जर्तिलः' अपि । 'जर्तिलः कथ्यते सद्भिररण्यप्रभवस्तिलः' ॥*॥ द्वे 'तैल्ही-नित्लस्य' ॥

भवः श्रुधाभिजननो राजिका क्रिक्किकासुरी ॥१९॥ भेति ॥ भौति । 'द्व श्रु शब्दे' (अ॰ प॰ से॰) । व्यर्थः । अन् (३।२।१३४) । ('स्रवः श्रुते राजिकायाम्' इति मेदि- नी) ॥ (१) ॥*॥ श्रुषामभिजनयति । नन्यादिः (३।१। १३३) ॥*॥—श्रुतमभिजनयति । 'श्रुताभिजननः'— इति खामी ॥ (२) ॥*॥ राजति, राजयति वा । कुन् (उ० २।३२) ॥ (३) ॥*॥ कृष्णैव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) (४) ॥*॥ असुरस्येयम् । अण् (४।३।१२१) । अस्यति वा । 'असेक्रन्' (उ० १।४२) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥ (५) ॥*॥ पत्र 'कृष्णसर्पपस्य' 'राई' इति स्यातस्य ॥

स्त्रिया कङ्गुप्रियङ्ग् द्वे

स्त्रीति ॥ कमक्रति । 'अगि गतैं।' (भ्वा० प० से०) । ज्यन्तो वा । मृगप्वादिलात् (उ० १।३७) कुः । शकन्प्वादिः (वा० ६।१।९४) । कं मुखं गच्छति । 'गम्छ गतौं।' (भ्वा० प० अ०) । मित्रब्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) द्धः ॥ (१) ॥*॥ एवं प्रियं गच्छति ॥ (१) ॥*॥ ह्वे 'प्रियङ्कोः' ॥

अतसी स्यादुमा क्षुमा।

अतेति ॥ अतित । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०)। 'अस्यिवचिम-' (उ० ३१९९०) । गाँरादिः (४१९१४९) ॥ (९) ॥*॥ उं विम्बं माति, मिमीते, वा । 'मा' (अ० प० अ०) 'माइ माने' (जु० आ० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । अवते, ऊरते, वा 'ऊङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)। 'विभाषा तिलमाधोमा-' (५१२१४) इति निपातनान्मक् इति वा । 'उमातसी हैमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्षीति, क्षूयते, वा । 'उ ह्य शब्दे' (अ० प० अ०)। बाहुलकान् मक् । 'अतिस्नुसुहु-स्-' (उ० ११९४०) इति मन् वा । संक्षापूर्वकत्वाच गुणः ।- क्षुवते— इति सुकुटस्य प्रमादः । क्षीतेरादादिकत्वात् । 'क्षु-मातसीनीलिकयोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अन्तस्याः' ॥

मातुलानी तु भङ्गायाम्

मेति ॥ मायासुला । मातुलामानयति । 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰) गती वा । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । डीप् (४१९१९४) । मातुलस्य धत्त्रस्य स्त्रीव वा । 'मातुलोपाध्यान्यगेडीषानुकी' (वा॰ ४१९१४९) ॥ (१) ॥॥॥ भज्यते । अनया वा । 'भन्नो आमर्दने' (६० प॰ से॰) । 'अकर्तिर च' (३१३१९९) इति वा धन् । 'तरक्रभेदयोभक्को भक्का हास्यशणाह्ये' इति हदः॥ (२)॥॥॥ हे राणास्यशस्य सेव्स्यं॥

वीहिमेद्स्त्वणुः पुमान् ॥ २०॥

वीति ॥ वीहिविशेषः । अगति । 'अग शब्दे' (स्वा॰ प॰ से॰)। 'अगश्च' । 'धान्ये नित्' (१।८।९) इत्युः । 'अणुर्वीक्षल्पयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सीना' इति ख्यातस्य ॥

किंशारुः शस्यशूकं स्यात्

किमिति ॥ किंचित् फुरिसतं वा श्वणाति । 'शृ हिंसा-याम्' (क्या॰ प॰ से॰)। 'किंजरयोः श्रिणः' (उ॰ १।४) इत्युण्। 'अथ किंदाारुधीन्यग्रुके शरेऽपि च' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ शस्यस्य श्रुकम्।—शस्यस्य श्रुकः-इति मुकुटः॥ (२)॥॥॥ हे 'यवाद्यप्रस्य'॥

कणिशं शस्यमञ्जरी।

केति ॥ कणयः कणाः सन्त्यस्य । लोमादित्वात् (५१२। १००) द्याः । कणिनं स्वावयवं दयति दा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽजुप-' (३१२१३) इति कः । 'कणिद्यो धान्यत्रीपंके' इति तालव्यान्ते रस्रकोषः ॥ (१) ॥*॥ द्यस्य मजरी ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'धान्यमञ्जर्याः' ॥

धान्यं ब्रीहिः स्तम्बकरिः

धेति ॥ धाने पोषणे साधुः। 'तत्र साधुः' (४।४।९०) इति यत्। 'धान्यं तु त्रीहां धान्याके' इति हैमः॥ (१) ॥३।। त्रीणाति। 'त्री वरणे' (त्रया॰ प॰ अ॰)। 'त्रीहिशाल्योर्डक्' (५।२।२) इति ज्ञापकाद् हिक्। 'त्रीहिः सामान्यधान्ये स्यादाश्रधान्ये च पुंस्यथम्' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥३॥ स्वम्बं करोति। 'स्वम्बशकृतोरिन्' (३।२।२४)। त्रीहिसाहचर्यात्पुंस्त्वम् ॥ (३)॥३॥ त्रीणि 'धान्यसामान्यस्य'॥

स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः॥ २१॥

स्तेति ॥ तिष्ठति । अत्र वा । 'ष्ठा गतिनिश्त्ती' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'स्यः स्तोऽम्बजबकी' (उ॰ ४।९६) ॥ (१) ॥*॥ गवनम् । 'गुर् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'संपदादिकिप्' (वा॰ ३।३।९०८) । तुक् (६।९।७१) । गुतं छपति । 'छो छेदने' (दि॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥ ॥। आदिना ब्रोहियवादिष्रदः ॥ ॥ हे 'यवादीनां मूलस्य'॥

नाडी नालं च काण्डोऽस्य

नेति ॥ नलत्यनेन । 'णल गन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इलश्व' (३।३।१२१) इति षष् । नालयति । अच् (३।१।१३४) वा । इलयोरेकत्वम् । गोरादिः (४।१।४१)। 'नाडी कुहन-चर्यायां घटिकागण्डदूर्वयोः । नाले गुणान्तरे स्नायौ' इति हैमः

१— धान्यपदेन सप्तदश धान्यान्युच्यन्ते । त्रीहि (१) यब (२)
मस् (३) गोधूम (४) मुद्र (५) माष (६) तिल (७) चणक (८)
अणु (९) प्रियंगु (१०) कोद्रव (११) मनुष्ठक (१२) कलाय (१२) कुकत्य (१४) शठ (१५) सर्षेप (१६) अतती (१७) इति
सप्तदश—इति सुकुटः ॥ महाभाष्ये (५।२।४) स्त्रे तु 'शणस्तदशानि धान्यानि' इत्युक्तम् । २—गुणान्तरं चर्मरज्जुविशेषः ।
तत्र यथा 'नाडीभिनैद्यते युगम्' —इत्यनेकार्भकैरवाकरकौमुदी ।
'त्रणान्तरे' इति पाठ आसीत्॥

॥ (१) ॥*॥ 'नालं काण्डे मृणाले न नाली शाककलम्बके' इति च (हैमः) ॥ (२) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वमन्ताइः' (उ॰ १।११४) । बाहुलकाद्दीर्धः । काण्यन्ते ना । 'काण्डो नालेऽधमे नगें द्रस्कन्धेऽनसरे शरे । सेह स्टाधाम्बुषु स्तम्बे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अस्य गुच्छस्य ॥*॥ त्रीणि 'तृणादिकाण्डस्य' ॥

पलालोऽस्थी स निष्फलः।

पेति॥ पलति, पल्यते, वा। 'पल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'तिमिविशिविष्ठमृणिकुलिकपिपलिपश्चिभ्यः कालन्' (उ॰ १। १९४)।—बाहुलकात्—इति मुकुटस्य प्रमादः। पलमलि वा 'भल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अण् (३।२।९)॥ (१)॥ सा काण्डः॥ सा एकम् 'धान्यरहितकाण्डस्य' कडकरो बसं क्रीबे

केति ॥ गृणाति 'गृ शब्दे' (क्या॰ प॰ से॰)। गिरति।
'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰) वा अच् (३।१।१३४)। कडस्य
गरः। 'कडंगर—' (५।१।६९) इति निर्देशान्मुक्। यद्वा कडति
'कड मदे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। किप् (३।२।१७८)। कड् च
तदक्षं च। कडक्षं राति। 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। कः
(३।२।३)॥ 'कडक्कर' इति हरदत्तपाठे कृष् धातुः॥
(१)॥॥॥ वुसति 'वुस उत्सर्गे'। (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध'
(३।१९।३५) इति कः (वुसं दन्त्यमिति धातुप्रदीपः)॥॥॥
'खुपनेषतुषारतोषाः' इति षमेदान्मूर्धन्यान्तमपि॥ (२)॥॥॥ दे पलालादिक्षोदस्य'॥

धान्यत्वचि पुमांस्तुषः ॥ २२ ॥

धेति ॥ धान्यस्य त्वक् ॥ (१) ॥ ॥ तुष्यति । 'तुष तुष्टो' (दि॰ प॰ अ॰) । 'इगुगध-' (३।१।१३६) इति कः । 'तुषसु धान्यस्यि विभीतके' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ ≭॥ दे 'तुषस्य' ॥

शुकोऽस्त्री ऋइणतीक्ष्णात्रे

श्विति ॥ इयति । 'शो तन्करणे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'उल्लादयश्व' इति साधुः। (उ॰ ४।४१)। 'द्राकोऽनुकोशशुक्रयोः' इति विश्वः॥ (१)॥॥॥ श्वर्षणं कृशं च तत्तीक्षं
च तदप्रं च॥ (२)॥॥॥ किंशारोरन्यः श्को निर्दिष्टः। श्रुकथान्यशमीधान्यवेदार्थं वा पुनक्कः॥॥॥ हे 'तीक्ष्णाग्रधान्यस्य'॥

शमी सिम्बा

दोति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०)। अन् (३।३।१३४)। गौरादिः (४।१।४१)। 'शमी सक्तुफ-लायां च शिम्बिकायां च वल्गुली' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥ ॥ समति 'धम नैक्कल्ये' (भ्वा० प० से०)। 'उल्बादयथ्य'

(उ॰ ४।९५) इति साधुः ॥*॥—िशनोति 'विष् निशाने' (सा॰ उ॰ अ॰)। ('शिम्बा'। 'शिमिः' 'शिम्बः' इस्रापि-)—इति स्वामी॥ (२)॥*॥ हे 'शिम्बाखाः' 'छिमि' इति स्थातायाः॥

त्रिषृत्तरे।

त्रीति ॥ उत्तरे बहुत्रीकृतान्ताः ॥ ऋदमावसितं धान्यम्

रिति ॥ ऋथते सा । 'ऋषु वृद्धी' (दि॰ प॰ से॰)। कः (३।२।९०२)। 'ऋदं संपन्नधान्ये च सुसमृद्धे तु वाच्य॰ वत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ शा 'रिदं' संसिद्धम्। राषेः (सा० प० उ०)—इति स्नामी। तत्र पृषोदरादिः (६।३।९०९)॥ (१)॥ शा आवसीयते सा। 'पोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प० अ०)। कः (३।२।९०२) अवसानं प्राप्तम्। संपन्नं वा। रेक्षार्थमाच्छादितं वा। तत्र आवस्यते सा। 'वस आच्छादने' (अ० आ० से॰) 'अवस्तितमृद्धे ज्ञातेऽपि (अवसानगते च वाच्यलिङ्गं स्यात्)' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥ शा हे 'मर्दनानन्तरमपनीततृणस्य बहुलीकरणयोग्यस्य धान्यराहोः'॥

पूर्त तु बहुलीकृतम् ॥ २३॥

िवति ॥ पूयते स्म । 'पून् पवने' (क्या ० उ० से०)। काः (३।२।९०२) । 'पूनं त्रिष्ठ पित्रेत्रे च दाठिते बहुली-कृते' इति विधः (मेदिनी)॥ (९)॥*॥ बहु मानं लाति । कः (३।२।३)। अबहुलं बहुलमकारि॥ (२)॥*॥ 'राद्गी-कृतस्य'। (हैमे तु 'धान्यमावसितं रिक्टं तस्पूनं निर्देशीकु-तम्' इत्युक्तम्)॥

मापादयः ज्ञामीधान्ये

मेति ॥ 'माथे मुद्रो राजमायः कुलस्थश्चणकस्तिलः । काकाण्डश्चीवर इति शगीधान्यगणः स्मृतः' इति रक्षकोषः ।। शः॥ शक्मम् भाषादिश-मीधान्यस्य'॥

शुक्तधान्ये यवादयः।

श्विति ॥ श्क्युक्तं धान्यम् ॥ (१) ॥∗॥ आदिना गो• धूमादिः । एकम् 'यचादिश्क्षधान्यस्य'॥

शालयः कलमाद्याश्च परिकाद्याश्च

शेति ॥ शास्त्रते । 'शाष्ट्र आहान्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। इलयोरैक्यम् । इन् (उ॰ ४।९१८)। शास्त्रते वा । 'शल चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ॰ ४।९३९)। 'शालिखु गन्धोली कलमादिषु' इति हैमः ॥ (९)॥॥॥ 'पष्टिकाः वष्टिरात्रेण पच्यन्ते' (५।९१९०)॥ एकम् 'शाल्यादीनाम्'॥

१—'राजार्थम्' गति पाठ आसीत्, परंतु स्वामीयन्थे हैम-ज्याख्यार्था च दृष्ट्वा अनुकूलस्वाच धृतः ॥

पुंस्यमी ॥ २४ ॥

े प्विति ॥ अमी माषाद्याः ॥ तृणधान्यानि नीवाराः

ति ॥ तृणानीव धान्यानि । अकृष्टोत्पक्रत्वात् ॥ (१) ॥ ॥ नि व्रियन्ते । 'वृष् वरणे' (सा॰ उ॰ से॰) 'नौ वृ धान्ये' (३।३।४८) इति षस् । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । 'स्याधीषारो दणिजके वास्तव्येऽपि च दृत्यते' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ बहुवचनेन इयामाकादिमहः ॥ ॥ ॥ ॥ दे 'तृणधान्यानाम्' ॥

स्त्री गवेधुर्गवेधुका।

कीति ॥ गवा जलेन तत्र वा एधते । 'एध वृद्धै' (भ्वा॰ का॰ से॰) । मृगव्वादिलात् (उ॰ ११३७) कुः ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५१४५५) ।—गवे गवार्थं दीयते रक्ष्यतेऽसौ । 'देइ रक्षणं' (भ्वा॰ का॰ अ॰) । मृगव्वादिलात् (उ॰ ११३७) कुः । नैहक्तो दकारस्य उः । 'त-एइ६षे कृति—' (६१३१९३) इस्यलक् । 'गवेडुः'-इस्याह मु-कुटः ॥*॥ द्वे 'मुन्यन्नयिशेषस्य' ॥

अयोब्रो मुसलोऽस्त्री स्यात्

अयिति ॥ अयोऽपेऽस्य ॥ (१) ॥ ॥ मुस्यति अनेन वा । 'मुस खण्डने' (दि॰ प॰ से॰) । 'वृवादिभ्यश्व' (उ॰ १।१०६) इति कलच् । 'मुसल्लं स्यादयोगे च पुंनपुं-सक्योः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपणीगृहगोधिकथोरिप' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥ ॥ ॥ हे 'मुसलस्य' ॥

उदूखलमुल्खलम् ॥ २५॥

डिंदित ॥ ऊर्थं च तत् खं च । ऊर्थं खं लाति । 'आ-तोऽतुप-' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'उद्खलं गुग्नुको स्मादुद्धखलेऽपि न द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दे 'उत्युखलस्य' ॥

प्रस्कोटनं शूर्पमस्त्री

मेति ॥ प्रस्फोट्यतेऽनेन । 'स्फुट विकसने' (स्त्रा॰ आ॰ से॰) । करणे ल्युट् (३।३।१९७) ॥ (१) ॥*॥ शूर्पयित, शूर्पयेतेऽनेन वा । 'शूर्प माने' (चु॰ प॰ से॰) । अच् (३।११३४) । 'पुंसि-' (३।३।९०८) इति घो वा । 'शुभशत-किंशाहरूर्पांशुकम्' इति शमेदात्ताल्व्यादिः ॥*॥ 'सूर्पे च' इति पाठाइन्त्यादिरपि ॥ (१) ॥*॥ दे 'शूर्पस्य' ॥

चालनी तितउः पुमान्।

चेति ॥ वाल्यते अनया वा। 'वल गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। प्यन्तः। त्युट् (३।३।११३, ११७)। 'क्षुद्विष्ठद्रशतोपेतं चालनं तितजः स्मृतः' इति काल्यः॥ (१)॥*॥ द्वे तनोति। तन्यते वा। अनेन वा। 'तनु विस्तारे' (त॰ ज॰ से॰)। 'तनोतेर्ड जः सन्वव' (उ॰ ५।५३)। 'वालनं सितज

प्रोक्तम्' इति क्षीयकाण्डे रक्षकोषः। 'न स्त्री तितव चालनी' इति त्रिकाण्डशेषः॥ (२)॥ ॥ हे 'खालन्याः॥

स्यृतप्रसेवौ

स्थिति ॥ सीव्यते स्म । 'षिषु तन्तुसंताने' (दि॰ प॰ से॰) । क्तः (३।३।९०२) । 'च्छ्वोः-' (६।४।९९) इत्यूट् ॥॥॥ 'स्योनप्रसेवो' इति मुकुटः । तत्रोणादिको नः । 'स्योनस्यूतप्रसेवकाः' इति रभसः ॥ (१) ॥॥॥ प्रसीव्यते 'अकर्तरि च' (३।३।९९) इति घन् । 'प्रसेवस्तु वीणानस्यूत्तयोर्दतौ' इति हैमनन्द्रः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वस्त्रराणादि-निर्मितस्य' 'थेळा' इति ख्यातस्य ॥

कण्डोलिपटौ

केति ॥ कण्छाते । 'क्ष्डि मेदने' (बु॰ प॰ से॰)। 'पैटिकडिकण्डिभ्य ओलच्' (उ॰ १।६६)॥ (१) ॥*॥ पिटित । 'पिट शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कर्मः कर्तिर 'इगुपय—' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ कुनि (उ॰ १।३२) 'पिटकः' अपि ॥*॥—'पिण्डः'—इति खामी। तत्र पिण्ड्यते । 'पिडि संघाते' (भ्वा॰ आ॰ से॰) कर्मणि घब् (३।३।१९)। 'पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैक-देशयोः। देहमात्रे निवापे च गोलसिह्कयोरपि। ओण्ड्र. पुष्पे च पुंसि स्याद्धीबमाजीवनायसोः। पिण्डी च पिण्डतगरेऽलावूखर्ज्रसेदयोः' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ हे 'वंशादिनिर्मित्साण्डस्य'॥

कटकिलिअको ॥ २६॥

के ति ॥ कटित । 'कटे वर्षादों' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।९।९३४) । 'कटः श्रोणों हयोः पुंसि किलिजेऽतिशये शवं । समये गजगण्डेऽपि पिप्पत्यां तु कटी मता' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ किल्यतेऽनेन । 'किल श्रेलकीडनयोः' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपधात् कित्' (उ॰ ४।९२०) इतीन् । वेत्रवीरणादिः । किलेजीतः । जनेः 'पद्यम्यामजती' (३।२।९८) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।९०९) ।—'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।९४) इति (द्वितीयायाः) अलुक्—इति मुक्टः । तत्र । कृद्योगे षष्ट्या विशेषविधानात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वंशादिविकारस्य'॥

समानौ

सेति ॥ 'समानी' इति पूर्वेषु त्रिष्वप्यन्वेति ॥

रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे।

रेति ॥ रसाः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९५) ॥ (९) ॥*॥ पाकस्य स्थानम् ॥ (२) ॥*॥ महच्च तदनश्च-(अन-सोपकरणं उक्ष्यते ।) 'अनोदमायः--' (५।४।९४) इत्यादिना

१—उज्ज्बलदत्तादिमन्ये तु 'कपिगण्डिकटिपटिभ्य ओकच्' इलानुपूर्वी दृदयते । तसाद्वाङ्गुककादोकच् ।

टच् । — महदनो ऽस्य — इति स्वामी । तम । 'भनोइमायः –' इति तत्पुरुषसमासान्तोपन्यासविरोधात् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'पाकस्थानस्य'॥

पौरोगचस्तद्भयक्षः

पाविति ॥ पुरः पूजिता गौर्भूमिः । पुरोगवी । 'गोरत-द्वित' (५।४।९२) इति टच् । तस्या क्षयम् 'तस्येदम्' (४। ३।१२१) इत्यण् । यद्वा पुरः प्रथमं याच्यवस्तुषु गौर्नेत्रमस्य । पुरोगुः । 'गोक्रियोः-' (१।२।४८) । ततः 'प्रज्ञाद्यण्' (५।४। ३८) ॥ (१) ॥*॥ तस्याध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महानसा-चिक्रतस्य'॥

सूपकारास्तु बहुवाः ॥ २७ ॥ आरास्टिका आन्धसिकाः सदा औदनिका गुणाः ।

स्विति ॥ शोभैना आपोऽस्मिन् । 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इत्यः । 'कुसुयभ्यश्च' इत्यपोऽत ऊत् । सवति रसान् । 'खु प्रसवादी' (स्वा॰ प॰ से॰)। 'सुराभ्यां मिच' (उ॰ ३।२६) इति पो दीर्घश्व ।—'युकुसूनां किच'-इत्यपाणिनीयम् । सूपं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ 🕬 नहनम् । 'वह संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'विह्निः' सीत्रो वा प्रीती। भावे घन् (३।३।१८) । वहोऽस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ५।२।१०९) इति वः । वहं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'बल्लवः सूपकारे स्याद्गीमसेने च गोदु-हि' इति विश्वः ॥ (२) ॥ 🛊 ॥ अरालं कुटिलं चरन्ति 'चरेति' (४।४।८) इति उक् ॥ (३) ॥*॥ अन्धो भक्तं शिल्पं येषाम् । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ स्दन्ति छागा-दीन् । 'पूद हिंसायाम्' (चु॰ उ॰ से॰)। अच् (३।९। १३४)। कः (३।१।१३५) वा। 'सूद्क्तु कथितः स्पकारे च व्यक्रनः न्तरे द्वति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥ ॥ औदनं चित्रं येषाम् । 'शित्पम्' (४।४।५५) इति उक् ॥ (६) ॥०॥ गुणयते । 'गुण निमन्त्रणे' (चु॰ उ॰ से॰) अदन्तः । अच् (३।१।१३४)। 'गुणो मौन्यामप्रधाने रूपादी सुद इन्द्रिये। लागे शौर्यादिसंध्यादिसन्वाद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्रादाविप बुख्यां च' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥∗॥ सप्त 'पाककर्तुः'।-शाशहयं व्यञ्जनकारस्य-इति स्वामी ॥

आपूपिकः कान्द्विको भक्षकारः

आप्विति ॥ अपूपाः पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४। ४।९९) इति ठक् ॥ (९) ॥*॥ कन्दौ संस्कृतम् । 'संकृतं

१—१दं च 'अत उत्' इत्यन्तमसंगतम् । 'न पूजनात्' (५। ४।६९) इत्यनेन समासान्तनिषेधस्य दुर्वारत्वात् । 'कुबुयुभ्यक्ष'। इति वार्तिकस्यापि माष्यादानभावात् 'निर्मृकत्वात् । अत पवैतब्बन-केनापि सिद्धान्तको मुद्यां इकन्तनपुंसकप्रकरणे 'स्वप्' शस्त्र उदा-इता ॥ २—'नर्ति' इत्यत्र 'तेन' इत्यनुवृत्तेः सर्वसंगतस्वेन निन्स्यमेतत्॥

भशाः' (४।२।१६) इत्यण्। कान्दवं पण्यमस्य । ठक् (४। ४।५१) ॥ (२) ॥*॥ भशं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सस्यकारस्य'॥

इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

इम इति ॥ इमे पौरोगवादयः ॥

अध्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ।

अइमेति ॥ अरमनोऽप्यन्तोऽत्र । शकन्ध्वादिः (बा० ६। १।९४) । 'अइमन्तमञ्जमे चुहयां मरणेऽनवधावपिः। क्षेत्रेऽ-पि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'अस्वन्तः' इति पाठे असू-नामन्तोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ वद् धीयतेऽत्र 'धानः' (जु॰ उ॰ अ०) ल्यट (३।३।१९७)। 'उद्धानमुद्रते वाच्यलितं नुस्यां नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ श। 'उव्ध्मानम्' इति पाठे तु—उद्ध्मायतेऽत्र । 'ध्मा शब्दादी' (भ्वा॰ प० अ०) । ल्युट (३।३।१९७) ॥ (२) ॥**∗॥ अघि**श्रीयते**ऽत्र 'श्रीज्** पाके' (क्रया० च० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।९१७) । डीप् (४।१।१५)॥ (३) ॥∗॥ चुह्र**यतेऽत्र । 'चुह्न भावक-**रणे' (स्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'बुद्यतेऽत्रा-मिरिति वा'। 'बुद प्रेरणे' (बु॰ प॰ से॰)। बाहुलकाहिक्। 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥ (४) ॥**॥**॥ अन्त्यतेऽत्र । 'अति बन्धने' (भ्वा० आ० से०)। प्वुल् (३।३।१०९)। 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिकं स्त्री शातलीपधी। चह्नयां ज्येष्टभगिन्यां च नाट्योक्ती कीर्त्यतेऽन्तिका' (इति मेदिनी)॥ (५)॥*॥ पद्य 'चुल्लवाः'॥

अङ्गारघानिकाङ्गारदाकट्यपि इसन्त्यपि ॥ २९ ॥ इसन्यपि

अकृति॥ अक्षारा धीयन्तेऽस्याम्। धात्रः (जु॰ उ॰ अ॰)
ल्युद (३।३।९१६) । 'टिल्डा-' (४।९।९५) इति छीप्।
कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)॥ (१)॥*॥ अक्षाराणां शकटी॥ (२)
॥*॥ इसति । 'इसे इसने' (२वा॰ प॰ से॰)। 'लटः शतू-'
(३।२।९२४)। 'श्चप्यनोः' (७।९।८९) इति तुम्। 'इस्वन्त्यक्षारधान्यां च मिल्रकाशाकिनीसिदोः' इति विश्वः॥ (३)
॥*॥ 'कृत्यल्युटः' (३।३।९९३) इति ल्युद् । 'टिल्डा-'
(४।९।९५) इति छीप्॥ (४)॥*॥ चलारि 'अक्षारशकट्याः' 'बोरसी' इति छ्यातायाः॥

अथ न स्त्री स्यावक्रारः

अधेति ॥ अङ्गति । 'अगि गतों' (भ्ना०प० से०) । 'अ-क्रिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।९३४) । अङ्गमियर्ति वा । 'ऋ गतों' (ज्ञ० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'अङ्गार-

१—स च साम्निनिरमिश्च । तत्र साम्नी यथा—'अङ्गारचुन्नितमिश् स्यथमानमास्ते' इति । निरमी यथा—'कल्क्स्तत्रत्यो मजति मलिना-कारतलनाम्' इत्यादित्रयोगः—इति मुकुटः । मुल्मुके न स्त्री पुंलिङ्गस्तु महीसुते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अङ्गारस्य'॥

अलातमुल्मुकम्।

अलेति ॥ लानम् । 'ला दाने' (अ० प० अ०)। कः (३।३।९९४)। न लातमस्य ॥ (१) ॥*॥ ओषति । 'उष षहे' (भ्वा० प० से०)। 'उल्सुकद्विं-' (उ० ३।८४) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अर्धद्रधकाष्टस्य' ।—नैयोऽपि पर्यायाः—इति मुकुटः ॥

क्रीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रः

क्रीति ॥ अम्ब्यतेऽत्र वा। 'अनि शब्दे' (भ्वा० आ० सै०)। 'अम्बरीयः' (उ० ४।२९) इति साधुः—'शिरीया-दयश'—इति लपाणिनीयम् । 'अम्बरीपं रणे आष्ट्रे इति इति वमेदानमूर्धन्यान्तोऽयम्। 'अम्बरीपं रणे आष्ट्रे इति दुंति नृपान्तरे। नरकस्य प्रमेदे च किशोरे भास्करेऽपि च। आम्रातकेऽनुतापे च' 'अनि सिपो मत्स्यदेवयोः' (इति मे-दिनी)॥ (१)॥॥ गुज्यतेऽत्र। 'अस्ज पाके' (तु० उ० अ०)। 'अस्जिगमिनमि~' (उ० ४।१६०) इति ष्ट्रनग्रदी॥ (२)॥॥ हे 'मर्जनपात्रस्य'॥

ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३०॥

नेति ॥ स्कन्दिति । 'स्कन्दिर् गतिक्षोपणयोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'स्कन्देः सलोपश्च' (उ॰ १।१४) इति कुः । 'वा' इत्यस्यात्राध्यन्वयः । पक्षे स्त्रीसाहचर्यात् ॥ (१) ॥*॥ खिद्यते-ऽस्मात् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।१९७) । —'वा स्त्रियाम्' इत्यस्वयात् 'स्वेदनः' अपि—इति मुकुटः ॥ (२) ॥÷॥ द्वे 'मद्यनिर्माणोपयोगिपात्रस्य' 'कराही' इति ख्यातस्य ॥ अलिजरः स्यान्मणिकः

अलीति ॥ अलनम् । 'अल भूषणादी' (भ्वा० प० से॰) । 'इक्ष्यादिभ्यः' (वा॰ ३।३।९०८) इन् (उ० ४। १९८) वा। अलिं सामध्ये जरयति, जृणाति, वा। 'जृष् वयोहानी' (भ्वा० प० से०)। 'जृ वयोहानी' (भ्वा० प० से०)। 'जृ वयोहानी' (भ्वा० प० से०)। 'सर्वधा-से॰) वा। अण् (३।२।९)। अच् (३।९।१३५) वा।। (१)॥॥। सणति। 'मण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'सर्वधा-उभ्यः-' (उ० ४।९१८) इतीन्। सार्थं कन् (ज्ञापि० पा४। प) 'संज्ञापां कन्' (पा३।७५) वा।। (२)॥॥। हे 'महा-क्रम्भस्य' 'माट' इति स्थातस्य॥

कर्कर्पालुगंलन्तिका ।

केति ॥ कर्कणम् । 'कर्क हासे' () । घन् (३।३। १८)। कर्क राति । 'रा दाने' (अ०प० अ०)। 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।६१) 'कार्करी भाण्डमेदे ना दर्पणे किटने त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ आ छनाति । 'छून् छेदने' (नया॰ उ॰ से॰) । किए (३।२।७६) ॥ ॥ हस्सपाठे आलाति 'ला दाने' (अ॰ प॰ से॰) । मितवादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः । 'आलु-गंलिनतकायां ली झींबं मूले च मेलके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ गलति । 'गल अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । शता (३।२।१२४) । 'उगितथ्य' इति होष् (४।१।६) । 'शप्-श्यनोः—' (७।१।८१) इति नुम् । सार्थे कन् । (ज्ञापि॰ ५।४। ५) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'गलन्तकायाः' 'करवती' इति स्थातायाः ।—कन्दोर्धतपक्षनिष्काशनसाधनस्य—इत्येके ॥

पिठरः स्थाल्युखा कुण्डम्

पीति ॥ पेठति । 'पिठ बन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । पिठं राति । 'रा दाने' (अ॰ प० अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः॥ (१)॥*॥ तिष्ठत्यत्रीदनादि । 'ष्टा गतिनिवृत्ती' (भ्वा ॰ प ॰ अ०)। 'स्थाचित-' (उ॰ १।११६) इत्यालच् । स्थलत्यत्र वा । 'छल स्थाने (भ्वा॰ प॰ से॰)। ज्वलादीण् (३।१।४०)। 'जातेः' (४१९१६३) इति छीप । स्थालं च । 'स्थालं भाजनमेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ओखति । 'उख गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१। १३५) इति कः ॥ शा ('उपा' इति) मूर्धन्यपाठे 'उप दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) ॥ (३) ॥ ॥ कुण्डयति । 'कुडि रक्षायाम्' (चु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। — कुणति। 'कुण शब्दोपतापयोः' (तु॰ प॰ से॰)। 'कुणादिभ्यः कित्' इति डः—इति मुकुटः।तन्न। उक्तसूत्राभावात्। 'कादेः कित्' (उ॰ १।११५) इति स्त्रस्य सत्त्वात् । 'कुण्डमस्यालये मानभेदे देवजलाशये। **कुण्डी** कमण्डली जारात्पतिवत्नीसुते पुमान् । पिटरे तु न ना' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ओदनादिपचनपात्रस्य'॥

कलसस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

घटः कुटनिपौ

केति ॥ केन जछेन लसति । 'लस श्लेषणकी डनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। प्रवायच् (३१९१२५) ॥ ॥ तालव्यान्तपाठे कलं शवति । 'ग्रु गतां' ()। 'अन्यभ्योदपि' (या॰ ३१२१९०९) इति डः। 'तालव्या अपि दन्त्याध्व शादक- ग्रुकरपांशवः। कल्ट्याः शम्बलं चैव जिह्नायां रशना तथा' इति शमेदः। क्रियां जातित्वान्त्रीष् (४१९१६३) ॥ (९) ॥ ॥ घटति । 'घट चेष्टायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३१९१२४)। क्रियां घटी। 'घटाः समाधिमेदे ना बिरः क्टकुटेषु च। घटा घटनगोष्टी मघटनासु च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२)॥ ॥ कुटति 'कुट कौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰)।

१—- ज्वितमिदम् । जक्तमेदिन्याङ्गारस्योश्मुकार्यकरोक्तेः । ९— 'अनिमिषशब्द।धंपरमिदं प्रसङ्गेनोक्तम् । न स्वस्यात्रोपयोगः ॥

'इगुपच-' (२।१।१२५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ नियतं पिब-त्यनेन । 'धनर्थे कः' (ना॰ ३।३।५८) ॥ (४) ॥*॥ कुटनि-पावप्यक्री (क्रियो) ॥*॥ चलारि 'घटस्य' ॥

अस्थी शरावो वर्धमानकः।

अस्ति ॥ शरणम् । 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) । 'ऋदोरप्' (३१३१५७) । श्र्णाति वा । अन् (३१९११३४) शर्र शराद्वावति अण् (३१२१९) । अन् (३१९११३४) वा ॥ ॥ — (सरायः) दन्त्यादिरपि — इति मुकुटः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ वर्धते । 'शृषु वृद्धां' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । शानच् (३१२१९२४) । शप् (३१९१८०) । मुक् (७१२८२) । 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'पात्रसेदस्य' ॥

ऋजीपं पिष्टपचनम्

ऋजीति ॥ अर्जति । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अर्जेदज व' (उ॰ ४।२८) इतीवन् ॥॥॥ 'ऋचीषम्' इति पाटः—इति कश्चित् । 'ऋच् शब्दे' (तु॰ प॰ से॰) बा-हुलकात्कीवन् ॥ (१) ॥॥॥ पच्यतेऽत्र । 'करणा—' (२।३। १९७) इति ल्युट् । पिष्टस्य पचनम् ॥ (२) ॥॥॥ हे 'पिष्ट-पाकोपयोगिनः पात्रस्य' 'तवा' इति ख्यातस्य ॥

कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२॥

किसिति ॥ कम्यते । 'कसु कान्तां' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'आयादयः-' (३।१।३१) इति णिड् न । वृतृवदिहनिकिमिक-षिभ्यः सः' (उ॰ ३।६२) । 'कंसोऽक्षी तंजसद्वव्ये कांस्ये मानेऽसुरे तु ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ पीयते, इति पानम् । ल्युट् (३।३।११३) । शीगदिपानस्य भाजनम् ॥ (२) ॥॥॥ हे 'पानपात्रस्य'॥

कुतुः कृतेः स्नेहपात्रम्

किति ॥ कुत्सितं तन्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । बाहुलकात् कूः, टिलोपथ । काति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् कूस्तुक्च वा । 'कुत्वा डुपच्' (५। ३।८९) इति निर्देशाद्वा ॥ (१) ॥*॥ कृत्तेश्वर्मणः ॥*॥ स्नेहस्य तैलघुतादेः पात्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तैलघुतादिपात्रस्य' ॥

सैवाल्पा कुतुपः पुमान्।

सैवेति ॥ 'सा' इति निर्देशात् कुत्ः श्रीलिङः ॥*॥ अल्पा कुतः । 'कुत्वा डु१च्' (५१३१८९) ॥ (१) ॥*॥ ए-कम् 'अस्पतैल्डघृतादिपात्रस्य'॥

सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

सेति ॥ भा उप्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । त्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ ॥ 'भदि कत्याणे सुखे च' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ ॥ भणति । 'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'भमन्ताइः' (उ० १।११४) । प्रह्लायण् (४।४।३८) ।

'माण्डं मूलविणिविते तुरंगाणां च मण्डने । नदीकूलदूयो-मंध्ये भूषणे भाजनेऽपि च' इति (हैमः)॥ (२)॥ ॥ ॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। पिबल्यनेन वा । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) ष्ट्रन् (उ॰ ४।१५९)॥ (३)॥ ॥ ॥ अमति 'अमगल्यादिषु' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'असिनक्षियजिवधिपति-भ्योऽत्रन्' (उ॰ ३।१०५)॥ (४)॥ ॥ भा माजयति । 'भाज पृथक्षमणि' (चु॰ उ॰ से॰)। स्युट् (३।१।९९३)॥ (५) ॥ ॥ स्यूतादि पिठरादि च सर्वमावपनादिशब्दवाच्यम् ॥ ॥ पष्ठ 'भाण्डस्य'॥

दार्वेः कम्बिः खजाका च

देति ॥ हणाति 'दृ विदारणे' (श्रया० प० से०)। 'ब्रह्म्यां विन्' (उ० ४।५३)॥ श्राः 'कृदिकारात्-' (ग० ४।९।४५) इति डीषि द्वीं च । ('द्वीं पणातदों:' इति हैमः)॥ (१)॥ श्राः कम्यते । 'कमु कान्ती' (भ्या० आ० से०)। बाहुलकाद्विन् ॥ (२)॥ श्राः खजति । 'खज मन्ये' (भ्या० प० से०)। 'खजेराकः' (उ० ३।१३)॥ (३)॥ श्राः एतत्साहचर्यात्पूर्वयोः क्षीत्वम् ॥ श्राः त्रीणि 'द्व-द्याः' 'कर्जुली' इति ख्यातायाः॥

स्यात्तर्दृर्दारहस्तकः।

स्यादिति ॥ तरति । 'तृ हवनतरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'त्रो दुट् च' (उ॰ ११८९) इत्यूः, दुडागमध । तर्दति । 'तर्द हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। तृणति वा 'उन्तदिर् हिंसानादरयोः' (६॰ उ॰ अ॰) इति वा । बाहुल-कादः ॥ (१) ॥*॥ हत्तप्रतिकृतिः । 'इने प्रतिकृती' (५।३। ९६) इति कन् । दारुणो हत्तकः ॥ (२) ॥*॥ एतत्साह॰ चर्यात्पूर्वः पुंसि ॥*॥ द्वे 'द्वींभेदस्य' (पद्यापि पर्यायाः । उक्तहैमानुरोधात्) ॥

अस्त्री शाकं हरितकं शिष्टुः

अस्ति ॥ दयति । धातुक्षयकारिलात् । 'शो तन्करणे' (दि० प० अ०) । बाहुलकारकन् । शकोत्यनेन भोक्तम् । शक्त शक्तां' (सा० प० अ०) । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन् । 'शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शक्तो द्वमविशेषे च पुमान् , हरितकेऽखियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ हरितो वणेंऽस्यास्ति । अर्शआधन् (५।२।१२७) स्वार्षे कन् (श्वापि० ५।४।५) । हरति, हियते वा । 'हन् हरणे' (भ्या० उ० अ०) । 'हर्याभ्यामितन्' (उ० ३।५३) । कन् (श्वा० ५।४।५) ॥ (२) ॥ ॥ शीक्यते शीकते । 'शीकृ सेचने' (भ्या० आ० से०) बाहुलकाद् इग्हस्ते गश्व । शिनोति । 'शिकृ निशाने' (स्वा० उ० अ०) 'जन्यादमध्य' (उ० ४।३०२) इति साधः, इति वा । 'शिकृनो शाकमाने च शोभाकनमहीहहे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'वास्तुकादेः शाकस्य' ॥

अस्य तु नालिका ॥ ३४ ॥

कडम्बंध कलम्बंध

अस्पेति ॥ कडति 'कड मदे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कृ-कदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ॰ ४।८२) ॥ (१) ॥*॥ डलयो-रैक्यम् । केन लम्बते हा । 'लबि अवसंसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । 'कलम्बा सामके स्थातकदम्बशरयोः पुमान्' (इति मेदिनी) । ('कलम्बः सामके नीपे नालीशाके कलम्बयपि' इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ व्रे 'शाकनालस्य' (—त्रीणि —इति मुकुटः) ॥

वेसवार उपस्करः।

वेसेति ॥ वेसनम् 'विस प्ररणे' (दिन प० से०) । घष् (३१३१०८)। वेसं प्ररणं वारयति वृणोति वा । 'यृष् वरणे' (सा० उ० से०) 'कर्मण्यण्' (३१२१९)॥ (९) ॥*॥ उपस्करोति व्यक्तनेन समवैति । कृष्यः (तु० उ० व०) । अच् (३१९१२४) 'तैमवाये च' (६१९११३८) इति सुट्)॥ (२)॥*॥ हे 'संस्कारार्थे दीयमानस्य हिक्ग्वादेः'।—हिक्जीरकहरिद्राधान्याकगुण्ठीसर्षपादेः—इति मुकुटः। 'चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचव्यनागरम् । धान्याकं रजनीश्वेतत-०डुलाक्ष समांशकाः। वेसवार इति ख्यातः शाकादिषु नियोज्यते' इत्यात्रेयसंहिता।—विश्वतिः पलानि हरिद्रायाः, दश् पलानि धान्याकस्य, पछ पलानि शुद्धजीरकस्य, पल्लार्धद्वयं मेथिकायः। एतचतुष्टयं भिजतमेव प्राश्वम् । त्रीणि पलानि मरीचस्य, अर्थपलं रामठस्य, । एतस्तवैमेकत्र संयोज्य संमर्दितं 'वेसवार' इत्युच्यते—इत्यन्ये॥

तिन्तिडीकं च चुकं च वृक्षाम्लम्

तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्यभावे' (दि॰ प॰ से॰)। 'अनी(ली)काद्यश्वं' (उ॰ ४१२५) इति साधु॥ (१)॥ ॥ ॥ चकति(ते) 'चक तृप्ते प्रतीघाते चं (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'चिकरम्योरचोरघोपाः' (उ॰ २१९०) इति रक्। 'चुकं युः क्षाम्ले चाह्रेयां ज्ञी पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे' इति विश्वः (गेदिनी)॥ (२)॥ ॥ शक्षस्याम्लम् ॥ (३)॥ ॥ शिण 'तिन्तिडी-कस्याम्लमेदस्य' 'चूका' इति ख्यातस्य ।—वहीविशेष-स्य—इसम्ये॥

अथ वेहाजम् ॥ ३५॥

मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम्।

अ**थेति ॥** वेह्ननम् । 'वेह्न चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घष् (३।३।९८)। वेह्नं जायते । 'जनी' (दि॰ आ॰ से॰)।

१—अत एव 'नाला न ना पद्मरण्डे नाली शाककडम्बके' इति मेदिन्यां नालीशब्दस्य कडम्बनाचकता दृश्यते॥ २—सिद्धा-नतकीमुखां तु पूर्वस्त्रे 'उप' ग्रहणसङ्ख्योत्तरस्त्रे 'चाटमायुक्तयो-रथयोः' इत्युक्तम् । तस्मात् 'उपात्-' (६।१।१३९) इति सुत्रेण समवायेऽपि सुद्धाः अन्तर्भावितण्यर्थः । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति हः (१) ॥*॥ म्रियते विषमनेन । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु॰ भा॰ अ॰)। बाहुलकादीचः ॥*॥ (मरिचम्) हस्तमध्यमपि॥ (२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कृञादिभ्यो बुन्' (उ॰ ५१३५) । ण्वुल् (ई।१।१३३ । वा॰) ॥ (३) ॥ া कर्षेति । 'कृष विलेखने' (भवा॰ प० से०) 'कृषेवेणें' (उ॰ ३।४) इति नक् । 'कुष्णः सत्यवतीपुत्रे वा-यसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्दीपदीनीलीकणादाक्षासु योषिः ति । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् क्रीबे मरिचलोहयोः' इति विधः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ जषति । 'ऊष दाहे' 'इजा-याम्' (भ्वा० प० से०) । त्युट् (३।१।११३) । 'ऋषणं मरिचे क्लीबं कणायामुखणा स्मृता' (इति मेदिनी) ॥*॥ (उपणम्) इति हस्तपाठे। 'उष दाहे' (भ्वा० प० छे०) संज्ञापूर्वकलाद्भणाभावः ॥ (५) ॥ ॥ धर्मपत्तने जातम् । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकलान वृद्धिः ॥ (६) ॥*॥ पद 'मरीचस्य'॥

जीरको जरणोऽजाजी कणा

जीति ॥ जवति । 'जुः' से।त्रः । 'जोरी च' (उ० २। २३) इति रक् । जिनाति वा । 'ज्या वयोहानां' (क्ष्या० प० अ०) 'ज्येश्व' इति रक् । 'संज्ञायाम्—' (५।३।७५) । इति कन् ॥ (१) ॥*॥ जरयति 'जूष् वयोहानों' (दि० प० से०) । नन्यादिल्युः (३।१।१३४) । 'जरणं हिंहुनि स्पृतम् । जन्रणो जीरकेऽपि स्थात्कृष्णे सं।वर्चलेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अजमजति । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) हीप् (४।१।१५) 'बहुलं तिण' (वा० २।४।५४) इति वी न ॥ (३) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिक।पिष्पलीषु च । कणोऽतिसृक्ष्मे धान्यांशे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जीरकस्य' ॥

कृष्णे तु जीरके ॥ ३६॥

सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका।

किति ॥ सुष्वणम् । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०)। 'ऋ-दोरप्' (३१३।५७) । 'उपसगीत्सुनोति-' (८१३१६५) इति पलम् । सोऽस्ल्स्साः । पिप्पल्यादिः (ग० ४१९।४९)॥ (१)॥ ॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० ४०)। 'आतोऽनुप-'। (३१२१३) इति कः । गौरादिः (४१९१४९)। यद्वा कारणम् । 'कृष् हिंसायाम्' (क्ष्या० उ० से०)। ष्यन्तः । संपदादि किप् (वा० ३१३१९०८)। कारमवति । 'अव रक्ष-णादी' (भ्वा० प० से०)। अण् (३१२१९) डीप् (४१९१९५) संज्ञापूर्वकत्वाच इद्धः । यत्तु-कारोरियम् — इति मुकुटः ।

१—नानयम् 'रिकि ज्यः संप्रसारणम्' इति (१।२।४ सूत्रस्य)-माण्यमूककम् ॥

तन । यदावान्छस्य (४।३।१९४) प्रसन्नात् । यदपि—कस्य वायोरारवोऽस्याम्—इति । तदपि न । व्यधिकरणबहुत्रीहिप्र-सन्नात् । 'कारवी मथुरावीप्यत्वक्पश्रीकृष्णजीरके' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ ॥ अधते । 'श्रय प्रस्याने' (चु॰ प॰ से॰)। 'श्रयप्रदिअस्जां संप्रसारणम्—' (उ॰ १।२८) इति छः । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति कीष् । 'पृथ्वी भूमो मह्तां च त्वक्पण्यां कृष्णजीरके' इति निश्वः ॥ (३)॥ ॥ ॥ "पृथ्वः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पण्यां कृष्णजीरेऽस्त्री प्रमानमो चपान्तरे' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥ ॥ कालो वर्णो-ऽस्त्रस्याः । अर्शक्षायच् (५।२।१२७)॥ (५)॥ ॥ ॥ उपकु-धित । 'कुछ काँटिल्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) से ण्वुल् (३।१।१३३)॥ (६)॥ ॥ ॥ एट् 'सुरुणवर्णो जीरके'॥

आईकं ग्रुङ्गवेरं स्यात्

आद्वेति ॥ आर्द्रायां जातम् । 'पूर्वाह्नापराह्नार्द्रा-' (४। ३।२८) इति बुन् । आर्द्रयति जिह्नाम् । कुन् (उ० २।३२) वा । आर्द्रसङ्गकं वा । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । अर्दति कफं वा । 'अर्द हिंसायाम्' (चु॰ उ० से०) 'अर्देदीं र्घश्च' (उ० २।१८) इति रक्॥ (१)॥॥ गृङ्गमिव वेरं शरीरमस्य ॥ (२)॥॥॥ हे 'आर्द्रकस्य'॥

अथ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥

कुस्तुम्बुरु च धान्यकम्

अधेति ॥ छत्रमस्यस्याः । अर्शशादन् (५।२।१२७) । टाप् (४।१।४) । 'छत्रं स्यादातपत्राणे छत्रा मधुरिकां-षधौ। धान्याके च बिलीन्धे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ विगतं तुत्रं दुःखमस्मात् । कप् (५।४।१५४)। यत्त-विदुद्ति मन्दाप्तिम्-इति खामी । तन । सकर्मकात् कर्तरि वर्तमाने क्रास्याभावात् । 'वितुद्यते भक्ष्यार्थम्' इति वा। तुदेः कर्मणि क्तः (३।२।९०२)। कन् (ज्ञापि०५। ४।५) । **'वितुन्नकं** तु धान्याके झाटामलमयूरके' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥ श। कृत्सितं तुम्बति। 'तुबि अ-र्दने' (भ्वा॰ प॰ से॰) बाहुलकात् 'कुस्तुम्बुरूणि जातिः' (६।१।१४३) इति निर्देशाद्वा उदः, सुट् ॥ (३) ॥*॥ धन्यते भध्यार्थिभिः। 'धन शब्दे' (जु॰ प॰ से॰)। 'पिनाकादयश्च' (ड॰ ४।१५) इति साधु । स्वामी तु-धान्यमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) अण् (३।२।१)--(इ-खाइ) ॥*॥ हस्वादिः इति मुकुटः । 'धन्याकं धान्यकं धाम्यं कुस्तुम्बुद धनीयकम्' इति रभसः ॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'धान्याकस्य'॥

अथ ग्रुण्ठी महौषधम् । स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

अथेति ॥ गुण्डति कफम्। 'ग्रुटि प्रतिवाते' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) गौरादिः (४।१।४१) ॥ ॥ हिन (उ० ८४।११८) तु हसान्तोऽपि । 'सधन्याशुण्ठिसेधवम्' इति वैश्वकम् । इत्यं च गौरावित्वं न कल्प्यम् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति सिद्धेः ॥ (१) ॥*॥ महस्य
तवैषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठ्यां स्यादिषायां लशुनेऽपि
च' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥*॥ विश्वति । 'विश्व प्रवेघाने' (तु० प० ४००) 'अशुपुषि-' (उ० १।१५१) इत्या॰
दिना कुन् । 'विश्वं कृत्ये च भुवने, विश्वे देवेषु, नागरे ।
विश्वाप्यतिविषायां स्यात्' इति विश्वः । '(विश्वा) खतिविष्यां स्योत, जगति स्यात्तपुंसकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रमेदे
खिखे त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (३)॥*॥ नगरे भवम् ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नागरं मुस्तके शुण्ठ्यां
विदग्धे नगरोद्भवे' (इति मेदिनी)॥ (४)॥*॥ विश्वस्य वोष्यस्य मेवजम् ॥ (५)॥*॥ पश्च 'शुण्ठ्याः'॥

आरनालकसौवीरकुस्माषाभिष्ठतानि च । अवन्तिसोमधान्याग्लकुक्षलानि च काञ्जिके ॥३९॥

आरेति ॥ आच्छंति 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अव (३।१।१३४) नलित । 'णल गन्धे' (४वा० प० से) 'ज्व-लिति-' (३।१।१४०) इति णः। आरो नालोऽस्य। 'शेषा-हिमाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (१) ॥ ॥ सुवीरेषु म-वम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सीवीरं काञ्जिके स्रो-तोझने च बदरीफ है। ना तु नी शृति' (इति मेदिनी)॥(२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०)। किप् (३। २।१७८) कुल् अर्धस्त्रिको माषोऽस्मिन् । कुल् बन्धुर्माषोऽस्य वा । 'कुल्मापं स्थातु काजिके । कुल्मापोऽर्धस्त्रिनः धान्ये+यैवके चणकेऽपि च।' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ अभिषूयते सा। 'पुन् अभिषवे' (सा॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'उपसर्गात्' (८।३१६५) इति पत्वम् ॥*॥ कुल्मावैर्यवादिभिरर्धस्वित्रैरभिष्यतेस । (कुल्मापा-भिषुतम्) इत्येकं नाम—इति खामी ॥ (४) ॥ ॥ सू-यते स्म, इति । 'पुत्र्' (स्वा॰ उ॰ अ॰) । मन् (उ॰ १।१४०) । अवन्तिषु अभिपुतं सोमम् । शाकपार्थि-वादिः (वा० २।१।७८)॥ (५)॥*॥ धान्याभिषुतमम्लम्। पूर्ववत् ॥ (६) ॥*॥ कुस्सितं जलम् । पृषोदरादिः (६।१। १०९)॥ (७)॥ ॥ 'अज्ञृ व्यक्तयादीं' (६० प० से०)। 'संज्ञायाम्'(३।३।१०९) इति भावे ण्युरु । 'घाखर्थनिर्देशे' (वा॰ ३।३।१०८) वा। के अजिकास्य ॥ *॥ 'काश्विके' इति पाठे कामयति । 'कचि काचि दीप्तिवन्धनयोः' (भ्वा० आ० से॰)। ण्यन्तः । इन् (उ॰ ४।११८)। 'संज्ञायां कन्' (५।३। ৬५) 'काञ्चिकं काष्ठिकं वीरं कुल्मापाभिष्ठतं तथा। **अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् ।** सौवीरं च सु-

१—व्यं तु हैमपुस्तके निश्वमेदिन्योख एसदर्धनिर्देशस्यानुपलम्मेन प्रमावलिखितम् ॥

बीराम्लं तथा छक्तं तुषोदकम्' इति धन्त्रन्तरिः ॥ (८) ॥∗॥ अष्टी 'काश्चिकस्य'॥

सहस्रवेधि जतुकं बाव्हीकं हिक्कु रामटम्।

सेति ॥ सहस्र वेधितं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु॰ प॰ से॰) । 'सुप्यजाती' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ जित्वन । 'इने प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कन् । 'जतु-काजिनपत्रायां जनुकं हिङ्गलाक्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ बल्हीकेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । हस्यम्यमि । '(अथ) बाल्हिकः । देशमेदेऽश्वमेदे च वाल्हिकं हिङ्गङ्कुमम् । (बाल्हीकवत्)' (इति हैमः)॥ (३) ॥ ॥ हिनोति । 'हि गती वृद्धां च' (स्वा० प० अ०)। हिमं गच्छति वा । मृगय्वादिः (उ० १।३७)॥ (४)॥ ॥ ॥ । । । । । । । । १ मृन्देशिकं व्याम्' (भवा॰ आ० अ०)। 'रमेवृद्धिथ्य' (उ० १।९०१) इत्यदः । प्रमृतेऽनेन वा । 'रमु शीडान्याम्' (भवा॰ आ० अ०)। 'रमेवृद्धिथ्य' (उ० १।९०१) इत्यदः । प्रमृत्विद्ध्य' इति सूत्रस्य सत्वात्॥ (५) ॥ ॥ । पष्च 'हिङ्गु-वृक्षस्य निर्यासे' ॥

तत्पन्नी कारवी पृथ्वी बाब्पिका कवरी पृथुः ॥ ४० ॥

तेति ॥ तस्य हिङ्कतरोः पत्री ॥ श। 'त्वकपत्री' इति च पाठः । 'तत्पत्री त्वचमाख्यातं त्वकपत्री कारवीति च' (इति इद्रः)। 'त्वक्पन्नं तु वराहके। त्वक्पन्नीति च का-रव्याम्' इति हैमः (विश्वः) ॥ (१) ॥ ।। कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। गौरादिः (४।९।४९)॥ (२)॥ ।। प्रथते। 'प्रथ प्रख्याने' (चु॰ उ॰ से॰) । 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणम्' (उ॰ १।२८) इति कुः । 'बोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति वा जीव्। 'प्रथ्वी भूमो महत्यां च त्वक्पत्रयां कृष्णजीरके' इति विश्वः (मेदिनी च)॥ (३)॥*॥ 'पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्प व्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमानमी नृपान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ *॥ बाध्यमिव । 'इवे प्रतिकृर्ता' (५।३।९६) इति कन् । टाप् (४१९१४) ॥४॥ 'बाष्पीका' इति पाठे प्र-षोदरादिः (६।३।९०९)॥ (४)॥*॥ 'जानपद-' (४।१। ४२) इति छीषि कबरी केशानां संनिवेशविशेषः । सेव ॥ *॥ 'कर्चरी' इति च पाठमेदः—इति खामी ॥ (५)॥*॥ पघ (षद्) 'हिङ्कतरोः पत्र्याम्'॥

निशाहा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी।

नीति ॥ निशा भाहा यस्याः । निशापदेन तत्पर्याया लक्ष्यन्ते ॥ (१) ॥ ॥ काखतेऽनया । 'काचि दीत्यादी' (भ्वा॰ भा॰ से॰)। '-करणा-' (३।३।१९७) इति ल्युट्। 'टिहा-' (४।१।९५) इति डीप्। 'काष्यनः काखनारे स्या-चम्पके नागकेसरे । उदुम्बरे च धत्ते हिर्द्रायां तु काआनी । हीवेऽज्जकेसरे हेन्नि' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)

॥*॥ पीयते स्म । 'पीक् पाने' (दि० आ० अ०)। 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०)। कर्मणि क्तः (३।२।१०२)। 'घु-मास्था-' (६।४।६६) इतीलम् । 'पीतो वर्णनिपीतयोः। पीता हरिदा' इति हैमः॥ (३)॥*॥ हरि वर्ण द्वाति। 'द्वा कुत्सायां गतो' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। हरिभिद्भ्यते वा। हरितं द्वति वा। 'द्व गतो' (भ्वा० प० अ०)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः॥ (४)॥*॥ वरश्वाती वर्णश्व। सोऽस्लस्याः। 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः॥ (५)॥*॥ पद्य 'हरि-द्वायाः'॥

सामुद्रं यच्च लवणमक्षीवं वसिरं च तत् ॥ ४१ ॥

सेति ॥ समुद्रे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । **'सामुद्रं** लवणान्तरे । लक्षणे च शरीरस्य' इति हैमः ॥**∗॥** लुनाति । 'त्रुञ् छेदने' (क्या॰ उ॰ से॰) । नन्दादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । 'लवणाहुक्' (४।४।२४) इति निपात-नाण्णलम् । 'लचणं सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिष्तः स्यान्नदी मेदद्विषोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ ॥ अक्ष्य ई । अक्षीं वाति, वायति, वा। 'वा गलादौ' (अ॰ प॰ अ॰)। 'ओ वै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'आ-तोऽनुप-'(३।२।३) इति कः। 'अक्षीवं विशरे, शिमी ना, मत्ते पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी च) ॥ (१) ॥ *॥ वसनम्। 'वसु स्तम्मे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४। ११८)। बसि राति 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतो-ऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥**∗॥ 'वश कान्तों' (अ० प०** से॰)। इन् (उ॰ ४।११८)। वर्शि राति । 'व**शिरः** पुमान् । किणिहीहस्तिपिप्पत्योः क्रीबेऽिधलवणे स्मृतः' (इति मेदिनी) ॥ (२)॥*॥ द्वे 'ऌवणस्य' ॥

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्धं च सिन्धुजे।

सैन्धिति ॥ सिन्धुषु भवः । 'कच्छादिभ्यश्व' (४।३ १३३) इत्यण्। 'सैन्ध्यवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे ह्ये । माणिमन्थेऽपि' इति हेमैवन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ शीतं च तच्छिवं च 'अथ शितशिवं हीवं शैलेयमणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफन्छावक्षे तथा मधुरिकीवधो' (इति मेदिनी) ॥ ॥ शितं श्च-अम् । सितं च तच्छिवं च । (सितशिवम्)—हति मुकुटः ॥ (२) ॥ ॥ मणिबन्धाख्यपर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४। ३।५३) इत्यण् ॥ ॥ ॥ मणिबन्धपर्वते भवम् । (माणिबन्धम्)—इति तु स्वामी ॥ (३) ॥ ॥ सिन्धुषु जातम् । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) ॥ (४) ॥ ॥ सा चलारि 'सिन्धुजे लवणे' ॥

१—हैमपुस्तके सटीकेऽपि 'सैन्धवः सिन्धुदेशजे । सिन्धृत्थे स्याद्' इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

रौमकं वसुकम्

रौमेति ॥ हमायां भवम् । अण् (४।३।५३) । 'सं-इायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥∗॥ वसु कायति । 'के बाब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । वस्तेव । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् वा । व-खस्यस्मिन् । त्रीह्यादित्कात् (५।२।११६) ठन् वा । 'इ-मुसु-' (७।३।५१) इति कः । 'वसुकं रौमके, पुंसि शिवम-ख्रवर्कपणेयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'वस्तकम्' इति पाठे वस्त इव । 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कन् । अ॰ जगन्धित्वात् । 'रौमके चस्तकं वसु' इति नाममाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शास्मरलवणस्य' 'सांभरी' इति ख्यातस्य ॥

पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

पेति ॥ पच्यते । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) 'चजोः-' (७।३।५२) इति कुल्बम् । पाके साधुः, इति वा । 'नत्र सा-धुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विडति । 'विड मेदने' (तु०प० से०)। 'इग्रुपध-' (३।१।१३५) इति कः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृतके लवणे' 'खारी' इति ख्यातस्य ॥ सौवर्चलेऽभरचके

साविति ॥ सुब्र वर्च्यते दीप्यते । 'वर्च दीसी' (भ्वा० आ॰ से॰)। वृषादित्वात् (उ॰ १।१०६) कलच् । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अक्षति । 'अक्षू व्याप्तां' (भ्वा० प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) 'अक्षो रथस्यावयवे न्यव-हारे विभीतके। पाशके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणी। अक्षं सौवर्चले तुत्थे हृषीके' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ 🛊 ॥ रोचते । 'रुच दीप्तां' (भ्वा॰ आ॰ से॰) हुन् (उ॰ २। ३२)। 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यह-क्येडिप कटकेडिप च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ *॥ त्रीणि 'मधुरलवणस्य' 'सोचर' इति ख्यातस्य ॥

तिलकं तत्र मेचके।

तीति ॥ तिलति । 'तिल सेहने' (तु॰ प॰ से॰) । तेल-ति । 'तिल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । कुन् (उ॰ २।३२) 'तिलको द्वमरोगाश्वमेदेषु तिलकालके। हीवं सीवर्चलहो-मोर्न कियां त विशेषके (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ *॥ एकं तस्मिन् '(सौवर्चले) कृष्णवर्णे' ॥

मत्स्यण्डी फणितं खण्डविकारे

मेति ॥ मदं मुदं वा स्यन्दते । 'स्यन्द् प्रश्लवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'टिह्ना-' (४।१।१५) इति कीप्। प्रवोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ फाण्यते (स्म)। 'फण गती' (भ्वा०प०से०) ण्यन्तः। कः (३।२। १०२) ॥ (२) ॥ 🕬 खण्डो निकारोऽस्य ॥ (३) ॥ 🕬 छीण

'फाणितस्य' 'राव' इति स्यातस्य ।—'ग्रुश्रखण्डगुटिका-याः कमेणैकैकम्' इति मुकदः ॥

शर्करा सिता॥ ४३॥

दोति ॥ श्रणाति पित्तम् । 'श्र हिंसायाम्' (क्या ० प० से॰)। 'श्रः करन्' (उ॰ ४।३) 'शकरा । खण्डविकृती कर्प-रांशे रुगन्तरे । उपलायां शर्करायुक्तदेशे शकलेऽपि व' इति हैमः ॥ (१)॥∗॥ सिनोति । 'विञ् बन्धने' (खा∙ ड० अ॰)। 'अजिपृत्तिस्यः कः' (उ॰ ३।८९) । शुक्रवर्णत्वाद्वा सिता । 'सितमवसिते च बदे धवले त्रिष् । शर्करायां स्री' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ हे 'शर्करायाः' 'मिश्री' इति ख्यातायाः ॥

कृर्चिका भीरविकृतिः स्यात्

किति ॥ कूर्चति । 'कूर्च विकारे' (भवादेराकृतिगणत्वा-द्वोध्यः । संज्ञायां ण्वुल् (३।३।१०९) । कृचीं मस्त्वादिरस्त्य-स्या वा। 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् । 'दभ्रा सह पयः पकं यत्तरस्याद्दिक् चिंका। तकेण पकं यत् क्षीरं सा भवेल-ककृचिंका'। 'कृचिंका स्चिकायां च त्लिकायां च कुछा है। कपाटाकुटिके (टोङ्केदने) क्षीरविकृताविप योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षीरस्य विकृतिः ॥ (२) ॥*॥ ('उमे क्षीरस्य विकृती किलाटी कृचिका तथा' इति हैमना-ममाला) ॥*॥ हे 'किलाटिकायाः' 'मावा' इति ख्या-तायाः ॥

रसाला तु मार्जिता।

रेति ॥ रसानाटाति । मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५) ॥ (१) ॥ ॥ मार्ज्यते स्म । 'मृजू शीचालंकारयोः' (चु॰ उ० से०) ा चुरादिः । क्तः (३।२।९०२) ।। (२) ॥ श। 'अर्घोढकः मुचिरपर्युषितस्य द्धः खण्डस्य षोडश पलानि शक्षिप्रभस्य । सर्थिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्ष शुष्ट्याः परार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम्। सुक्ष्मे पटे ललनया मृदुपारिषृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदर-कृता सरसा रसाला यास्तादिता भगवता मधुसूदनेन' इति सूदशास्त्रम् । ('रसालायां तु मार्जितः । दिखरिणी' इति हैमनाममाला) ॥*॥ द्वे 'दिधमधुरार्करामरीचार्द्रादि-भिः कृतस्य लेखस्य 'शिखरिण' इति ख्यातायाः ॥ स्यात्तेमनं तु निष्ठानम्

स्येति ॥ तिम्यतेऽनेन । 'तिम आद्याभावे' (दि० प० से •)। 'करणे ल्युट्' (३।३।११७)। 'तेमनं व्यजने क्रेदे तेमनी चुलिभिद्यपि' इति हेमचन्दः ॥ (१) ॥*॥ निष्ठीय-तेऽत्र। 'ष्टा गतिनिवृत्ती' (भ्वा० प० अ०)। ह्युट् (३।३। ११७) ॥ (२) ॥ ।। दे 'व्यञ्जनस्य'॥

त्रिलिङ्गा वासितावधेः॥ ४४ ॥

त्रीति ॥ वासितपर्यन्ताः ॥

शूलाकृतं भदित्रं च शूल्यम्

श्विति ॥ श्लेन कृतम् । 'श्लात्पाके' (५।४।६५) इति हाच् ॥ (१) ॥*॥ भटति । 'भट मृतां' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अशिब्रादिभ्य इत्रोत्री' (उ॰ ४।९७३) इतीत्रः ।—महादिः त्वादित्रच्—इति मुकुटलु चिन्त्यः । भट्यते स्म वा ॥ (२) ॥*॥ श्ले संस्कृतम् । 'श्लोखाद्यत' (४।२।३७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीण 'लोह्यालाक्या पक्रमांसस्य'॥

उख्यं तु पैठरम्।

डस्येति ॥ उखायां संस्कृतम् । यत् (४।२।१७) ॥ (१) ॥ ।॥ पिठरे संस्कृतं 'संस्कृतं भक्षाः' यत् (४।२।१६) ॥ इत्यण् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः'॥

व्रणीतमुपसंपन्नम्

प्रेति ॥ प्रणीयते स्म । क्रमेणि कः (३।२।९०२)। 'प्रणीतसुपसंपन्ने कृते क्षिप्ते प्रवेशिते । संस्कृतामी च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतीं' (दि॰ आ॰
भ॰) । 'गलर्षा-' (३।४।७२) इति कः । 'उपसंपन्नमुहिन्नं न सुसंस्कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)॥॥॥
हे 'पाकेन संस्कृतस्य व्यञ्जनादेः'॥

प्रयस्तं स्यारसुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥

त्रेति ॥ प्रयस्यते स्म । 'यसु प्रयत्ने' (दि० प० से०)। कः (३१२१९०२)॥ (१) ॥*॥ सुष्टु संस्क्रियते स्म । कः (३१२१९०२)। 'संपरिभ्याम्⊸' (६१९१९३७) इति सुट ॥ (२)॥*॥ द्वे 'द्रव्यान्तरसंस्कृतस्य पकस्य'॥

स्यारिपच्छिलं तु विजिलम्

स्येति ॥ पिच्छोऽस्यास्ति । पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् । 'पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे मण्डे चाश्वपदामये । (पक्षां प्राच्छटाकोशमोचानिजयुतेषु च । पिच्छः पुच्छे)' इति विश्वः॥ (१) ॥*॥ विजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु॰ भा॰ से॰) । 'इगुपधात् कित्' (उ॰ ४।१२०) इतीन् । विजि लाति । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥ (२) ॥*॥ हे 'मण्डयुक्तभक्तजल-युक्तव्यक्षनयोः'॥

संमृष्टं शोधितं समे।

सेति ॥ संग्रुज्यते स्म । 'मृज् ग्रुद्धी' (अ० प० से०)।
कर्मणि कः (३।५।१०२)॥ (१)॥ ॥ शोध्यते स्म । 'ग्रुष
ग्रुद्धी' (दि० प० अ०) । ण्यन्तात् कर्मणि कः (३।२।१०२)
॥ (२)॥ ॥ हे 'केशकीटायपनयेन शोधितस्याकार्यः'॥

चिक्रणं मसुणं स्निग्धम्

चीति ॥ चिक्कनम् । 'चिक्क गतौ' () । संपदादि-किप् (वा० ३।३।९०८) । चिक्कं कणति । 'कण शब्दे' (स्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । यदा चिक्क- नम्। घन् (२।३।१८)। चिकस्य अणम् 'अण शन्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अन् (३।१।१३४) शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।९९४)।—चित्यते। 'चिती संज्ञाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'चितः कणः कथ्य' (उ॰ ४।९७६) इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः॥ (१)॥*॥ मस्यति। 'मसी परिणामे' (दि॰ प॰ से॰)। बाहुलकादृणः। यद्वा समृणोति। 'ऋणु गतौ' (त॰ उ॰ से॰)। 'इगुपध—' (३।९१३५) इति कः। पृषोद्रादिः (६।३।९०९)। 'मस्यणोऽकर्कशे क्रिग्धे त्रिषु मायां तु योषिति' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥*॥ क्रिह्मति स्म । 'क्रिह्मति' (दि॰ प॰ से॰)। 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः। 'वा हुइ—' (८।२।३३) इति घः॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'क्रिन्यस्य'॥

तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥

त्विति ॥ भाव्यते स्म 'भुवोऽवकल्कने' इति चुरादिण्यन्तात् कः (३।२।१०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वास्यते स्म । 'वास उपसेवायाम्' (चु॰ उ० से०) । कः (३।२।१०२) । वासिता करिणी नार्योवासितं भाविते हते' (इति मेदिनी) ।
'अथ वासितम् । वस्नच्छन्ने ज्ञानमान्ने भावितेऽप्यथ 'वासिता । स्नीकरिण्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्राहितहिङ्ग्वादिगन्धस्य व्यञ्जनादेः' ॥

आपकं पाँिलरभ्यूपः

आपेति ॥ ईवत्पक्षम् । 'आडीवद्ये' (वा॰ २१२१९८) इति समासः ॥ (१) ॥ *॥ पोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ज्वलादित्वात् (३१९१४०) णः । भावे घल् (३१३१९८) वा । पोलेन निर्मृतः । सुतंगमादित्वात् (४१९१८०) इन् । अभ्यूषसाहचर्यात्पुंति ॥ (२) ॥ *॥ अभ्यूषति । अभ्यूषते वा । 'ऊष रुजायाम्-' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगु-पध-' (३१२१९४५) इति कः । घल् (३१३१९८) वा ॥ *॥ 'तोक्मं हरितो यवोऽभ्यूषः' इति बोपालितात् हस्वादिः (स्वमध्यः) अपि तत्र 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) इति धातुवोध्यः ॥ *॥ अस्मादेवाचि (३१९१९३४) 'अभ्योषः' अपि, इत्येके ॥ (३) ॥ *॥ त्रीणि 'हरितयचादेर्भर्जिनतस्य'॥

लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः।

लेति ॥ लज्यन्ते । 'लज भर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घत्र् (३।३।१९) पुंसि बहुत्वे । 'लाजः स्यादार्द्रतण्डुळे । नपुं-सक्तभुत्तीरेऽथ क्षियां पुंभृष्ति चाक्षते' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ क्षणनम् । 'क्षणु हिंसायाम्' (त॰ उ॰ से॰) । 'नपुं-

१—एदं तु सिद्धान्तकौ मुखामेतजनको नापि 'चितेः कणः कश्च' (उ० ४११७६) । बाहुककादगुणः । 'चिक्कणं मसूणं किण्यम्' इत्यस्थो-पन्यस्तत्त्रेन तवसरणमूककम् ॥

सके भावे कः' (३।३।११४)। न क्षतं येषां ते। चो भिभक्तमः। अक्षताथ पुंभूमि, इत्यर्थः। मुकुटलु—'अक्षतम्' इति पठिला 'क्षणु हिंसायाम्' (तु० उ० से०)। कमिण कः (३।२।१०२)। क्षतं खण्डितम्। न क्षतमक्षतम्। इति विग्रह्या। ते (लाजाः) नित्यपुंलिका नित्यबहुवचनान्ताथ — इति व्याचल्यो। 'अक्षतं न द्वयोः पण्डे लाजेषु, त्रिष्व-हिंसिते। यवेऽपि क्षचित्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ दे 'मृष्ट्रमिद्यादेः'॥ केचित्तु—अखण्डतण्डुला अक्षताः— इत्याहुः॥

पृथुकः स्याश्चिपिटकः

प्रिति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (चु॰ उ॰ से॰) ।
'पृथुकपाकाः-' (उ॰ ५१५३) इति साधुः । 'पृथुकिश्विपिटेऽभंके' इति हेमचन्दः ॥ (१) ॥३॥ नासिकाया नतम् ।
'इनचिपटिषकिच च' (५१२१३३) इति पिटच्, नेश्विगदेशः ।
चिपिटिमिव । 'संक्षायां कन्' (५१३१७५) । 'इवे-' (५१३१६६) इति वा कन् ॥ (२) ॥३॥ हे 'चिवडा' इति
ख्यातस्य ॥

धाना भृष्यवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥

धेति ॥ 'दधित । दुधात्र्' (जु॰ ठ॰ से॰) । 'धापॄवस्य-ज्यतिभ्यो नः' (ज॰ ३।६) । बहुवचननिर्देशाद्भृष्ति । 'धाना भृथ्यवेऽक्करे धान्याके चूर्णसक्तुषु' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भृष्टश्रासी यवश्र ॥ (२) ॥÷॥ द्वे 'भर्जितय-वानाम्'॥

पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्

चिति ॥ पवनम् । 'पूञ् पवने' (वया॰ उ॰ से॰) संपदादिक्कप् (वा॰ ३।३।९०८) पुवं पाति, पिवति, वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मुकुटस्तु—पुनाति । पूपः । 'नीपादयक्ष' इति पः कित्—इति । तत्र । तादशस्त्रस्यापाणिनीयत्वात् ॥ (९) ॥ ॥ न पूय्यते । 'पूर्यी विवारणे' (भ्वा॰ आ से॰) । बाहुलकात् पः । विल लोपः (६। १।६६) यहा अपुवं पाति पिवति वा ॥ (२) ॥ ॥ । पिष्टस्य विकारः । 'संज्ञायाम्' (४।३।१४७) इति कन् । 'पिष्टको पृत्तपादौ नेत्ररोगान्तरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'अपूषस्य' ॥

करम्भो दधिसक्तवः।

केति ॥ केन जलेन रम्यते मिश्रीकियते। केन वायुना वा नीयते। 'रिमः' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) अनेकार्थः। 'अक-तंरि च-' (३१३१९) इति घन्। 'रमेरशब्लिटोः' (७११ ६३) इति नुम्॥ । 'करम्बः' इति पाठे केन जलेन रम्यते। 'रिव शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३१९। १३४) यद्वा किरित, कीर्यते, वा। 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (तु॰ ४।८२)॥ (१)॥ ॥॥ सचते। 'बच समबाये' (भ्वा॰ उ॰ से॰) 'सितिनगिम-' (उ॰ ११६९) इलादिना तुन्॥ ॥॥ ('धानाचूर्ण तु सक्त-वः' इति नाममाला)। दध्युपसिकाः सक्तदः। 'अभेन व्यक्त-नम्' (२१९१३४) इति समासः। शाकपार्थनादिः (२१९१७८) ना ॥ (२)॥ ॥ हे 'दिधिसिश्रसकुनः'॥

भिस्सा स्वी भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्वी सदीदिविः

11 86 11

भीति ॥ वभिता । 'भस दीप्ती' (जु॰ प॰ से) । बाहु-लकात्सः । 'बहुलं छन्दसि' (७।४।७८) इतीत्वम् । 'ब्राह्मण-भिस्सा' इति (६।३।१ सूत्रे) भाष्यत्रयोगाह्नोकेऽपि । यद्वा मेदनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । भिदं स्यति । 'बो अन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९)। मुकुटह्य--भ्यस्यते भक्ष्यते । 'भ्यस अये' (भ्वा॰ प॰ से॰) भक्षणार्थः । 'भ्यसेः संप्रसारणं सश्च'-इलाह । तदपाणिनीयम् ॥ (१) ॥*॥ भज्यते स्म । 'भज सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) कर्मण क्तः । 'भक्तमन्ने तत्परे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ अवते । 'अद भक्षणे' (अ॰ प॰ से॰)। 'अदेर्नुम्धी च' (उ० ४। २०६) इससुन्। अन्धयति वा। 'अन्ध दृष्ट्यपघाते' (चु० उ० से०)। असुन् (उ० ४। १८९) ॥ (३) ॥∗॥ अयदे स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'अञ्चाण्णः' (४।४।८५) इति निपा-तनात् 'बहुलं तणि' (वा॰ २।४।५४) इति वा न जिथः। 'अर्झ भक्ते च भुक्ते स्थात्' इति (मेदिनी) ॥ (४)॥॥॥ उनित । 'उन्दी क्लेदने' (ह० प० से०) । 'उन्देर्नलोपक्ष' (उ॰ २।७६) इति युच्। ऊर्दतेऽनेन वा। 'ऊर्द कीडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। करणे त्युट् (३।३।११७)। पृषोदरा-दिः (६।२।१०९)। 'ओदनं न स्नियां भक्ते बलायामोदनी श्चियाम्' (इति मेदिनी) । दीदिविसहितोऽस्त्री, इत्यन्वयः ॥ (५) ॥*॥ दीव्यत्यनेन । 'दिवु कीडायाम्' (दि० प० से०) । 'दिवो द्वे दीर्घश्राभ्यासस्य' (उ० ४।५५) इति किन् ।—'ह व्यादयश्व' इति किन्-इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ।--'सः' इति विशेषणात्पुंसि-इति खामी । 'दीदिविधिपणे पुंसि स्यादने च तदिख्याम्' इति विश्वः॥ (६)॥ ॥ षद् 'सि-द्धानस्य'॥

भिस्सटा दग्धिका

भीति ॥ भिस्सां टीकते । 'टीकृ गतों' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'ङगपोः-' (६।३।६३) इति हसः ॥ (१) ॥*॥ दखते स्म । कः (३।२।१०२)। कृत्सिता दग्धा। 'कृत्सिते' (५।३।७४) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ 'वग्धोदनस्य'॥

सर्वरसाम्रे मण्डमस्त्रियाम्।

सेति ॥ रसश्चासानप्रश्च । सरस्वापः, इति वा । अग्री

रसः इति राजदन्तादिः (२।२।३१) वा । सर्वस्य रसाप्रः ॥ (१) ॥*॥ मण्डते, मण्ड्यते, वा । 'मिंड भूषायाम्' (भ्वा॰ सा॰ से॰) । अप् (३।१।१३४) । धम् (३।३।१८) वा । मन्यते वा । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'अमन्तापुः' (उ॰ १।११४) 'मण्डः पद्याज्ञुले शाकमेदे क्लीबं तु मस्तुनि । आमलक्यां क्लियां मण्डायाक्लियां सारपिच्छयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दे 'मण्डकस्य'॥

मासराचामनिस्नावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥

मेति ॥ मास्यते । 'मसी परिणामे' (दि॰ प॰ से॰)। ण्यन्तः बाहुलकादरन् । मा श्रीः सरस्यत्र, इति वा। 'स् गती' (भ्वा॰ प॰ स॰)। 'पुंसि—' (३१३१९८) इति घः॥ (१)॥॥ भावम्यते । 'वमु भदने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अकर्तरि च' (३१३१९९) इति घन् । वृद्धः (७१२१९९)॥ (२)॥॥। निम्नाव्यते । 'सु गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। ण्यन्तः। 'एरन्' (३१३१५६)। घन् (३१३१९९) वा ॥॥॥— 'विस्नावः' इति मुकुटः॥ (३)॥॥॥ भक्तास्समुद्भवति॥॥॥ त्रीणि 'मक्तोद्भवमण्डस्य'॥

थवागूरुष्णिका भ्राणा विलेपी तरला च सा।

येति ॥ यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'स्युविकभ्योऽःयूजागूजकुचः' (उ० ३।८१) इलागूच् ॥ (१) ॥ ॥। उष्णैव । 'ब्राह्मणकोष्टिके संज्ञायाम्' (५।२।७१) इति कत् ॥ (२) ॥ ॥। श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) । कर्मणि कः (३।२।१०२) । 'संयोगादेरातः' (८।२।४३) इति निष्ठानत्वम् ॥ (३) ॥ ॥। विलिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४९) ॥ (४) ॥ ॥। तरणम् । तरः । 'तृ श्वनादौ' (भवा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । तरं लाति । 'आतोऽ-उप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥ ॥॥ पस 'यवाग्वाः' 'ल्यासी' इति ख्यातायाः ॥

गव्यं त्रिषु गवां सर्वम्

नेति ॥ गोरिदम् । 'गोपयसोर्थत्' (४।२।१६०)। 'वान्तो यि प्रत्यये' (६।१।७९)। 'गाव्यं नपुंसकं ज्यायां रागद्रव्येऽप्यथ क्षियाम् । गोसमूहें त्रिलिकं तु गोदुग्धादी च गोहिते' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ सर्व भवविकारावय-वादि॥*॥ एकम् 'गोरसस्य'॥

गोविट् गोमयमस्त्रियाम्॥ ५०॥

गिषिति ॥ गोर्विट् ॥ (९) ॥∗॥ गोः पुरीषम् । 'गोश्र पुरीषे' (४।३।९४५) इति मयट्॥ (२) ॥∗॥ हे 'गोम-यस्य'॥

तत्तु ग्रुष्कं करीषोऽस्त्री

तेति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु • प • से •)। 'कृतृ-

भ्यामीषन्' (उ॰ ४।२६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कगोम-यस्य' ॥

दुग्धं क्षीरं पयः समम्।

द्विति ॥ दुखते स्म । कः (३।२।१०२) । 'दुग्धं क्षीरे पृतिते च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ क्षयणम् । 'क्षीष् हिंसायाम्' (ऋया॰ प० अ०) । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । क्षियमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । घस्यते वा । 'घस्त्र अदने' (भ्वा॰ प० अ०) । 'घसेः किच' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहनजन-' (६।४।९८) इत्युपधालोपः । 'खरि च' (८।४।५५, मा॰ ६१) इति चर्वम् । 'शासिवसि-' (८।३।६०) इति षत्वम् । 'क्षीरं पानीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा॰ आ० से०) असुन् (उ० ४।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दुग्धस्य' ॥

पयस्यमाज्यद्रध्यादि

पेति ॥ पयसो विकारः 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०) ॥ (१) ॥*॥ आज्यं च दिध चादिर्यस्य । आदिना तर्क नव-नीतं च ॥*॥ एकम् 'घृतद्ध्यादेः'॥

द्रप्सं द्धि घनेतरत्॥ ५१॥

द्रेति ॥ तृष्यन्खनेन । 'तृष प्रीणने' (दि० प० अ०) । 'अझ्यादयश्च' (उ० ४।११२) इति 'त्रष्यम्' इति नि-पातः-इति मुकुटः । 'दृष्सम्' इति खामी पठित । दृष्यन्खनेन । 'दृष हर्षाद्ये' (दि० प० अ०) 'अनुदासस्य च' (६। १।५९) इत्यम् । बाहुलकात् सः ।—द्रष्यं द्राक् प्सानीयम् इति सर्वानन्दः । 'दृष्यं दृष्यघनं तथा' इति नाममाला ॥ (१) ॥ ॥ घनात् कठिनादन्यत् ॥ ॥ एकं 'शिखिलद्भः' 'दृगडा' इति ह्यातस्य । केचित्तु 'दृष्य' स्थाने सर्' पठिनत । सरति । 'सृ गती' (भ्वा० प० अ०)। अच् (३।१।१३४)। 'वाणद्रप्सो सरौ' इति दुर्गात् ।—उपरि स्रवमानम्—इति व्यावक्षते ॥

घृतमाज्यं हविः सर्पिः

घिति ॥ घ्रियते । 'ष्ट् सेके' (भ्वा० प० अ०) । 'अजिपृक्षिभ्यः कः' (उ० ३।८९) । 'घृतमाज्याम्बुवीतेषु' इति
हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आज्यतेऽनेन । 'अज्ञू व्यत्तयादी'
(६० प० से०) 'अजेः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१०९) इति
क्यप् ॥ (२) ॥*॥ ह्यते 'हु दानादी' (जु० प० अ०) ।
'अर्विशुन्विहुस्रपिच्छादिच्छर्दिभ्य इतिः' (वा० २।१०८)
इतीसिः । 'हृदिः सर्पिषि होतन्थे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
सर्पित 'स्पूरु गतौ' (भ्वा० प० से०) इतिः (वा० २।१०८)
॥ (४) ॥*॥ बत्नारि 'घृतस्य'॥

नचमीतं नवोद्धतम्।

नेति ॥ नवं च तन्नीतं च । 'विशेषणम्-' (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ नवं च तदुद्धृतं च ॥*॥ एकम् 'अकृताग्निसंयोगस्य नवोबुतस्य'॥

तत्त्र हैयक्रवीनं यद् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥ ५२ ॥

तेति ॥ दुस्तते इति दोइः । कर्मणि धम् (३।३।१९) गर्बा दोहः । ह्यो गोदोहः । ह्योगोदोहादुद्भवति । अच् (३। १।१३४) तस्य 'हैयन्नवीनं संज्ञायाम्' (५।२।२३) इति नि-पातः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'एकरात्रपर्युषिताद्वध्न उत्प-न्नस्य चृतस्य'॥

दण्डादृतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः।

वे ति ॥ दण्डेन मथाहतं विलोडितम् । 'कर्तृकरणे-' (२। १।३२) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ कलद्यां मन्थपात्रे भवम् । 'दतिकुक्षि-' (४।३।५६) इति ढम् ॥ (२) ॥ ॥ अ-रिष्टमक्षेमं यस्मात् । 'अनेक-' (२।२।२४) इति समासः । 'अरिष्टमशुमे तके सुतिकागार आसवे। शुमे मरणचिहे च' इति विश्वः ॥ (३) ॥ शा गोरसस्य दुग्धस्य विकारलादुपचा-रात् ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'घोलस्य' ॥

तक्रं ह्यद्श्विन्मियतं पादाम्ब्यर्धाम्बु निर्जलम् ॥५३॥

तेति ॥ तश्चति । तस्यते वा। 'तश्च गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'स्फायितम्नि-' इति रक् (उ॰ २।१३)। न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ उदकेन श्वयति वर्धते । 'दु ओ थि गतिवृद्ध्योः' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।२।७६)। तुक् (६।१।७१) । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (६।३।५७)। 'उद्श्वित:-' (४।२।१९) इति निर्देशाद्संप्रसारणम् ॥ (१) ॥*॥ मध्यते स्म । 'मथे विलोडने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकैकं कमेण 'चतुर्थाशजल-घोलर्धिजलघोलनिर्जलघोलानाम्' ॥

मण्डं द्धिभवं मस्तु

मेति ॥ दध्नो भवति ॥*॥ मस्यते 'मसी परिणामे' (दि॰ प॰ से॰) 'सितनि-' (उ॰ १।६९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वस्त्रनिःसतदधिजलस्य'।-द्रश्च उपरिभा-गस्य-इत्यन्ये ॥

पीयूषोऽभिनवं पयः।

पीति ॥ पीयति । पीय्यते अनेन वा । 'पीयू प्रीतौ' (सौत्रः) । 'पीयेरूषन्' (उ० ४।७६) 'पीयूषं सप्तदिवसाव-धिक्षीरे तथामृते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ मुकुटखु-'पेयू-पम्' इति पठति । तत्र बाहुङकाद्भुगः । यत्तु-पीयते इदम्। 'पीङ् पाने' (दि० आ• अ०)। 'अन्येभ्योऽपि' (३। २।७५) इति विच्। पैः पानकर्ता । 'यूष हिंसायाम्' (भ्वा • आ॰ से॰) इत्यतः इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । यूवो रि४) ॥∗॥ नत्वारि 'पिपासायाः' ॥ अमर० ४१

नाशयिता । पेर्युषः-इति व्याख्यातम् । तज्ञ । 'इदम्' इति कमीनिर्देशात् । कर्तीः विची विधानात् । 'इदम्' इति कर्तृनि-देंशक्षेत् । तर्हि 'पानकर्तृनाशयितृ' इति नक्तुं युक्तम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नवप्रसताया गोः भीरस्य'॥

अशनाया बुभुक्षा भुत्

अशेति ॥ अजनस्येच्छा । 'सुपः-' (३।१।८) इति क्यच् । 'भशनाया-' (७।४।२४) इतीत्वाभावः । 'भप्र-त्यथात्' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ भोक्कमिन्छा 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० प० भ०) । 'धातोः कर्मणः' (३। १।७) इति सन् ॥ (२) ॥ ॥ क्षोधनम् । 'क्षुध बुभुक्षायाम्' (दि॰ प॰ अ॰)। किप् (३।२।१७८) ॥*॥ मागुरिमते टापि 'क्षुधा' च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षुधाः' ॥

ब्रासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥

त्रेति ॥ प्रस्यते । 'प्रसु अदने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अकर्तिर च' (३।३।१९) इति धम् ॥ (१) ॥*॥ केन वलते। 'वल तृप्ती' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ *॥ हे 'ग्रासस्य' ॥

सपीतिः स्त्री तुल्यपानम्

सेति ॥ पानम् । 'पा पाने' (भ्वा ॰ प ॰ अ ॰) 'ब्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'बुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । समाना पीति:। 'समानस्य छन्दत्त-' (६।३।८४) इति सभा-वः। सह पीतिर्वा। 'सहस्य सः संज्ञायाम्' (६।३।७८) ॥ (१) ॥ ॥ तुल्यं च यत्पानं च ॥ (२) ॥ *॥ हे 'बहुिभः संमीस्य पानस्य'॥

सन्धिः स्त्री सहभोजनम्।

सेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । किन् (३।३।९४) 'बहुलं छन्दसि' (२।४।३९) इति घस् । 'घति-भसोईलि व' (६।४।९००) इत्युपधालोपः । 'झलो झलि' (८।२।२६) इति सलोपः । 'झषस्तयोधोऽधः' (४।२।४०)। 'झलां जश् झिश' (८।४।५३, भा॰ ५९) इति चस्य गः। समाना विधः पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ सहभोजनम् । 'सुप् सुपा' (२।१।४) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ दे 'बहुमिः संमील्य भोजनस्य'॥

उदन्या तु पिपासा तृट् तर्षः

उदेति ॥ उदकस्येच्छा । अशानायावत् ॥ (१) ॥*॥ पातुमिच्छा । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'धातोः' (३। ११७) इति सन् । 'अ प्रत्ययात्' (२।३।१०३) ॥ (२) ॥*॥ तर्षणम् । 'मितृषा पिपासायाम्' (दि॰ प॰ से॰) संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । ('तृष्ट् तृष्णावसर्वनव भवेलिप्सापि-पासयोः' इति हैमः) ॥ (३) ॥ 🕬 घम् (३।३।९८) वा ॥*॥ 'तृषा लिप्सातृषोः श्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥

जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि।

जेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'अदो जिग्दः' (२।४।३६) ॥ (१) ॥*॥ भुजेः (ह० आ० अ०) स्युर् (३।३।९१५) ॥ (२) ॥*॥ 'जिम्र अदने' (भ्या० प० से०) । स्युर् (३।३।९९५) ॥ (३) ॥*॥ 'लिष्ट आस्वादने' (अ० उ० अ०) । घन् (३।३।९८) ॥*॥ 'लेपः' इति पाठे 'लिप उपदेहे' (तु० प० अ०) घन् (३।३।९८) । 'लेपस्तु छेपने । अशने च सुरायां च' इति हेमचन्दः ॥ (४) ॥*॥ आहरणम् । 'ह्लः' (भ्या० उ० अ०) घन् (३।३।९८) ॥ (५) ॥ *॥ नयदनम् । अदेः (अ० प० अ०) 'नी ण च' (३।३।६०) इस्यप्, णक्ष । 'घनपोक्ष' (२।४।३८) घस्लादेशः ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ सप्त 'भोजनस्य'॥

सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः

साविति ॥ बुहितस्य भावः । प्यञ् (५।१।१२४)॥ (१)॥ *॥ 'तृप प्रीणने' (दि॰ प॰ अ॰)। त्युट् (३।३। १९५)॥ (२)॥ ॥ किन् (वा॰ ३।३।९४)॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'तृतेः'॥

फेला भुक्तसमुज्झितम् ॥ ५६ ॥

कियति ॥ फेल्यते । 'फेल्ट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ग्ररोथ' (३।३।९०४) इसः ॥ (९) ॥*॥ पूर्वं भुक्तं पक्षा-रसमुज्ज्ञतम् । 'पूर्वंकालैक-' (२।९।४९) इति समासः॥(२) ॥*॥ द्वे 'भुक्तोरसृष्टस्य' ॥

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम्।

केति ॥ कमनम्। 'कमु कान्ती' (भ्वा० आ० से०)। घल् (३।३।१८)। 'विशेषैर्यश्वाधितः' इति क्षीवत्वम्। 'कामं वाढेऽनुमतिरेतसोः। कामः खरेच्छाकाम्येषु'। इति हैमः॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ (३)॥॥॥ 'आप्ल व्याहौ' (खा० प० अ०)। भावे कः (३।३।१९४)॥ (४)॥॥॥। एषणम्। 'इषु इच्छायाम्' (नु० प० से०)। कः (३।३।१९४)। 'इष्टमाशंसितेऽपि स्थात्पृजिते प्रेयसि त्रिषु। सत्तन्ती पुमान् क्षीवे संस्कारे कतुकर्मणि' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (५)॥॥॥ आमुमिष्टम्। 'आपू व्याहौ' (खा० प० अ०)। सन् (३।१।७)। कः (३।३।१९४)। 'आप्लप्युधामीन्' (७।४।५)। 'अव्ययं विमक्तिन' (२।१।६) इस्वव्ययीभावः॥ (६)॥॥॥ षट् 'इच्छानतिक्रमस्य'॥

गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबहुवाः ॥ ५७ ॥

गविति ॥ गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोपो गोपालके गोष्ठा-ध्यक्षे पृथ्वीपताविष । प्रामौषाधिकृते पुंसि सारिवारूयीवधी स्नियाम्' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ गां पाउत्यति । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'गो-पालो नृपगोपेशे+गोकिलो सुसळे हले +' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ *॥ गां संबष्टे। 'बिसिङ् व्यक्तायां वाचि' (अ॰ आ॰ से॰)। 'बिसिङः स्याव्' (२।४।५४) 'सिम स्यः' (३।२।५७) इति कः॥ (३)॥ *॥ गां दोग्पि। 'सत्सृद्धिष-' (३।२।६१) इति किष्॥ *॥ मूलविभुजादिस्वात् (वा॰ ३।२।५)। के 'गोदुहः' अपि। 'गोपगोदुहबक्षवाः' इति त्रिकाण्डशेषः॥ (४)॥ *॥ आ समन्ताद्भियं राति। 'आतः-' (३।२।३) इति कः। आ अभि ईरयित वा। 'ईर गलादी' (अ॰ आ॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४)॥ (५)॥ *॥ वलनम्। 'बल्ल संवरणे' (२वा॰ आ॰ से॰) घञ् (३।३।१ १८)। वल्लं वाति, वायित, वा। 'वा गलादी' (अ॰ प॰ अ॰)। 'ओ वै शोपणे' (२वा॰ प॰ अ॰) वा। 'आतः-' (३।२।३) इति कः॥ (६)॥ *॥ वट् 'गोपालानाम्'॥

गोमहिष्यादिकं पादबन्धनम्

गोमेति ॥ गौथ महिषी च, गोमहिष्यौ आदी यस्य । तत् ॥ ॥। पादे बन्धनमस्य ॥ ॥ । 'यादवं धनम्' इति पाठे तु गोमहिष्यादिकं धनम् । यद्नामिदम् । 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् । 'गवादि यादवं वित्तम्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥ ॥। आदिना खराजाविकादिग्रहः ॥ ॥। एकम् ॥

ह्यो गवीश्वरे।

गोमान् गोमी

द्वाविति ॥ गवामीश्वरः ॥ (१) ॥*॥ वहवो गावोऽस्य । भूत्रि मतुष् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ 'उयोत्झा-' (५।२। १९४) इति निमिश्व ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गवां स्वामिनः'॥ गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां वजे ॥ ५८॥

गविति ॥ गवां कुलम् ॥ (१) ॥*॥ गवां धनं समूहः । 'गोकुछ धनगोधने' इति व्याखिः ॥ (२) ॥*॥ हे 'गोसंघा-

त्रिष्वाशितंगवीनं तद्गावो यत्राशिताः पुरा।

श्रीति ॥ आविता भोजिता गाने यत्र । 'अषड-' (५। ४।७) इति खः । नुम् तु निपातितः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'पूर्वे गवां चरणस्थानस्य'॥

उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषमो वृषमो वृषः ॥ ५९ ॥ अनद्वान् सीरमेयो गौः

श्विति ॥ उक्षति । 'उक्ष सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'श्रृष्ठक्षत्न्-' (उ॰ १।१५९) इति किन । —बाहुलकात्किनन् — इति मुक्कटस्त्वेतत्स्त्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥*॥ भन्दति
(ते) । 'भिद कल्याणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'ऋज्रेन्द्र-'
(उ॰ २।२८) इति साधुः ।—'स्फाभितश्च-' (उ॰ ३।१३)

र-इदं तु न प्रकृतोपयोगि 'गोकिलश्रष्टार्थंबोयकत्वात्'॥

इति रक्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'भद्रः शिवे खन्नरीटे वृषमे तु कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्षीवं मङ्गलमुखयोः। काश्चने च स्त्रियां रास्ना कृष्णा व्योमनदीषु च । तिथिमेदे प्र-सारिण्यां कट्फळानन्तयोरिप । त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ।। वरणम् । 'वर इंप्सायाम्' (चु॰ उ॰ से॰)। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। ईश्व बरुच ईवरौ। तौ ददाति। कः (३।२।३)। अतिशयि-तं बलमस्य । 'अतः-' (५।२।१९५) इतीनिः। बली चासौ ईवर्दश्च ॥ (३) ॥ ॥ ऋषति 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ० ३।१२३) इत्यभच् ॥ (४) ॥ । वर्षति । 'बृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । अभच् (उ० ३।१२३) 'चुषभः श्रेष्ठदृषयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ 'इ-गुपभ-' (३।१।१३५) इति कः । 'क्रुपो धर्मे बलीवर्दे शक्यां पुराबिमेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासम्बक्शुकले । व्या मूषिकपर्ण्यां च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ अनः शकटं बहति । 'अनसि वहेः किवनसो डश्च' ((७) ॥*॥ सुरभ्या अपत्यम् । 'स्रोभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ।-'इतश्रानिञः' (४।१।१२२)—इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र 'द्यचः' इस्रनुवृत्तेः ॥ (८) ॥**४॥ गच्छति । 'गमेर्डोः'** (उ० २।६७) । 'गौ स्वर्गे च बलीवर्दे रहमी च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरमेयीदग्बाणदिग्वागभूष्वच्सु भूत्रि च' इति विश्वमेदि-न्यो ॥ (९) ॥ া नव 'वृषभस्य' ॥

उक्ष्णां संहतिरोक्षकम्।

विति ॥ उक्ष्णां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति बुग् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वृषसङ्ख्य' ॥

गव्या गोत्रा गवाम्

नेति ॥ गावां संहतिः । 'खठगोरथात्' (४।२।५०) इति यः ॥ (१) ॥*॥ 'इनित्रकव्यवश्च' (४।१।५१) इति त्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोसमूहस्य'॥

वत्सघेन्वोर्वात्सकधेनुके ॥६०॥

चेति ॥ वस्सानां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।४९) इति बुण् ॥ (१) ॥*॥ धेनूनां समृहः । 'अन्वित्तहस्ति-' (४। २।४७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ 'वत्सचेनुसमृहयोः' प्र-स्येकमेकैकम् ॥

उक्षा महान्महोक्षः स्यात्

विति ॥ महांक्षासाबुक्षां च । 'भचतुर-' (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'महोक्षस्य' ॥

वृद्धोक्षस्तु जरहवः।

विति ॥ रुद्धासानुक्षा च । पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ जरंधासौ गौध । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति समासः 'गो-रतिद्वतलुकि' (५।४।९२) इति टच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सृद्ध-नृष्यस्य'॥

उत्पन्न उक्षा जातोधः

विति ॥ जातथासाबुक्षा च । 'अवतुर-' (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'म्रष्टद्रम्यभावस्य' ॥

सद्यो जातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥

सेति ॥ तृणोति । 'तृणु भक्षणे' (त॰ उ॰ से॰) । खुल् (३१९१९३३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सद्योजातवत्सस्य' ॥ शक्तक्तिरस्तु वत्सः स्यात्

देशित ॥ शकृत् करोति । 'स्तम्बशकृतोरिन्' (३।२।२४) ॥
(९) ॥*॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (४वा० प० से०)
'वृत्वदिहनिकमिकविभ्यः सः' (उ० ३।६२) । 'वत्सः पु॰
त्रादिवर्षयोः । तणैके नोरसि क्षीबम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वत्सस्य' ॥

द्म्यवत्सतरी समी।

देति ॥ दमनाईः । 'दमु शमने' (दि॰ प॰ सै॰) । 'अर्दे कृत्यतृचश्च' (३।३।१०९) इत्यर्वे 'पोरदुपधात' (३।९।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ तनुर्वत्यः । 'वत्सोक्षाश्चन' (५।३।९१) इत्यादिना घरच्॥ (२)॥*॥ द्वे 'वत्सभाव- मतीत्य द्वितीयं वयः स्पृष्टस्य'॥

आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः

आर्षेति ॥ ऋषभस्य प्रकृतिः । 'ऋषभोपानहोऽर्यः' (५।१। १४) ॥ (१) ॥ ॥। षण्डताया योग्यः ॥ ॥। एकम् 'स्पष्टता-रुण्यस्य' ॥

पण्डो गोपतिरिद्धरः॥ ६२॥

षेति ॥ सनोति । सन्यते वा 'षणु दाने' (तु॰ व॰ से॰)। 'अमन्ताइः' (उ॰ १।११४) । बाहुलकान्न सलम् । 'घण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्थाद्गोपतौ पुमान्' इति मूर्धन्यादौ डान्ते (मेदिनी) ॥*॥ 'शण्डः' इति पाठे 'शमेर्डः' (उ॰ १।९९) 'शाण्डः स्थात्पुंसि गोपतौ । आ(अ)कृष्टाण्डे वर्षेवरे तृतीयप्रकृताविष' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गवां पितः ॥ (२) ॥*॥ एषणम् इद् । 'इषु इच्छाम्' (तु॰ प॰ से॰)। किप् (३।२।९०८)। इथा वरति । अन् (३।१।९३४) ॥*॥ केचित् 'इत्वरः' इति पठन्ति । एति तच्छीढः । 'इण्नश-जिन्' (३।२।९६२) इति करप्। तुक् (६।१।०९)॥ (३)॥*॥ त्रीण 'सांड' इति ख्यातस्य ॥

स्कन्धप्रदेशस्तु वहः
स्केति ॥ वहति युगमनेन । 'गोचरसंचर-' (३।३।१९९)
इति साधुः । 'बहः स्याहृषभस्कन्धे वाहे गन्धवहेऽपि च'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

सामा तु गलकम्बलः ।

सेति ॥ सस्ति । 'वस खप्ते' (अ॰ प॰ से॰) । 'राम्ना-

१-- 'स्कन्भदेशस्त्रस्य बहः' इति पाठान्तरम् ॥

साम्ना-' (उ॰ ३।१५) इति साधुः॥ (१) ॥*॥ गलस्य कम्बलः। 'कम्बलो नागराजे स्थात्साम्नात्रावारयोः कृमी। '(कम्बलभोत्तरासम्ने कम्बलं सलिके मतम्)' इति विश्वः॥ (२)॥*॥ हे 'गलकम्बलस्य'॥

स्यामस्तितस्तु नस्योतः

स्येति ॥ नसनम् । 'णस काँटिल्ये' (भ्ना॰ आ॰ से॰)। कः (३१३१९९४) नस्तं कृतमस्य । 'प्रातिपविकाद्धात्वर्थे-' (चु॰ अ॰ स्०) इति णिच् । ततः कर्मणि कः (३१२१९०२)॥ (१)॥ ॥ नासिकायां भवा । 'कारीरावयवाच' (४१३१५५) इति यत् । 'नम्रातिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु' (वा॰ ६१९१६३) इति नसादेकाः । नस्या नासारज्ज्वा उतः ॥ ॥ 'नस्तोतः' इति पाठः—इति कश्चित् । नस्यते । कर्मणि कः (३१२१९०२)। नस्तयोतः ॥ (१)॥ ॥ हे 'नासारक्ष्युक्तस्य'॥

प्रष्ठवाद् युगपार्श्वगः॥ ६३॥

प्रेति ॥ प्रष्ठमप्रगामिनं वहति । 'वहश्व' (३।२।६४) इति । । । । । । । सामी तु—पद्ममं षष्ठं वा वर्षं वहन्ति, इति विरुद्ध ('प्रष्ठवाट्' इति) रेफरहितं पठित । तत्र पृषोदरादित्वं (६।३।९०९) बोध्यम् ॥ (१) ॥॥॥ युगस्य स्कन्धकाष्टस्य पार्श्वं गच्छति । 'अन्येष्वपि—' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥॥॥ हे 'द्मनकाले कण्डारोपितकाष्ट्रवाहस्य'॥ युगादीनां तु बोढारो युग्यपासङ्ग्रदाकटाः ।

विविति ॥ युगम् (१) प्रासङ्गम् (१) शकटम् (१) वहित । 'तद्वहित रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति यत् ॥॥॥ 'शकटादण्' (४।४।८०) ॥॥ कमेणकैकम् 'रथादिवाद्या-श्वव्यभाणाम्'॥

बनित तेन तद्वोढास्पेदं हालिकसैरिको ॥ ६४ ॥

स्वेति ॥ हलेन (१) सीरेण (२) खनति । 'तेन यीव्यति खनति-' (४।४।२) इति ठक् ॥*॥ हलम् (१) सीरम् (२) महति । 'हलसीराहक्' (४।४।८१) ॥*॥ हलस्य (१) सीरस्य (२) इदम् । 'हलसीराहक्' (४।३।१२४) ॥*॥ हे 'उक्ता-र्षेषु नासी' ॥

धृषेष्टे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः।

िश्वति ॥ वहतीति वहः । अच् (२।१।१२४) । धुरो वहः ॥ (१) ॥*॥ 'धुरो यबुकौ' (४।४।७७) ॥ (२) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'खः सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति योगविमागात् खः ॥ (४) ॥*॥ धुरं धारयति । 'संज्ञायां भृतृष्टु जि—' (२। २।४६) इति खच् । 'खिष हुस्तः' (६।४।९४) 'वाचंयमपुरं-दरौ च' (६।३।६९) इति चकारस्यानुकससुचयीर्थलादक् । 'अर्ह्मव-' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (५) ॥*॥ पद्म 'धुरं-धरवृषमस्य'॥

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

विति ॥ एका चासौ धूश्व । 'ऋष्य्रध्यः-' (५।४।७४) इतः । एकधुरां वहति । 'एकधुराहुक् च' (४।४।७९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ (छक्पक्षे 'छक् तिस्त् छिक' (१।२।४९) इति टापो निवृत्तौ एकधुरः) ॥ (२) ॥*॥ एकधुराया वहः ॥ (३) ॥*॥ त्रीण 'धुरंधरस्य' ॥

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः।

स इति ॥ सर्वा चासी धृथ । सर्वधुरा वहति । 'खः सर्वेषुरात्' (४।४।७८) इति खः ॥ (१) ॥४॥ सर्वेषुराया वहः ॥ (२) ॥४॥ वे 'धुरीणश्रेष्टस्य' ॥

माहेयी सौरमेयी गौहस्रा माता च शृक्तिणी ॥६६॥ अर्जुन्यस्या रोहिणी स्यात्

मेति ॥ 'गौरुसा प्रिया इला मही' इति निरुक्तम् । मह्या अपत्यं स्त्री। 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)।--मह्यते। 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'पुंसि–' (३।३।९१८) इति घः। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । महाया अपत्यम्—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ सुरभ्या अपत्यम् ॥ (२) ॥*॥ गच्छति । 'गमेर्डोः' (उ०२।६७) ॥ (३) ॥*॥ वसति क्षीरमस्याम् । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'स्फायि–' (उ० २।१३) इति रक् । 'वचिस्वपि–' (६।१। १५) इति वस्य उः। 'न रपर-' (८।३।११०) इति षत्वा-भावः । 'उस्रो वृषे च किरणे ८प्युस्नार्जुन्युपचित्रयोः' (इति मेदिनी) । 'उस्नुखु वृषभे प्रोक्तः किरणे च तथा पुमान्' ॥ (४) ॥ ॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'नप्तृनेष्टृ-' (२०।२।९५) इति साधुः । '**मातरौ** गोजन-न्यो है' इति छा:। 'माता गौर्यादिजननी गो ब्रह्माण्यादिभू-मिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ श्वन्नमस्यस्याः । 'अतः' (पारा ११५) इतीनिः ॥ (६) ॥*॥ अर्जुनवर्णयो-गात्। 'अन्यतो डीष्' (४।९।४०) । 'अर्जुनः ककुमे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरैकसुतेऽपि, स्याद्धवले पुनर्न्यवत् । नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्थादर्जुनी गवि । उषायां बाहुदानद्यां कुहिन्यामपि च कचित्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (७) ॥ *॥ न हन्यते, हन्ति दातारम्, वा । 'अध्यादयश्व' (उ॰ ४। ११२) इति साधुः ॥ (८) ॥४॥ रोहितवर्णयोगात् । 'वर्णा-दनुदात्तात्-' (४।१।३९) इति कीस्री । 'रोहिणी सोमवल्के मे कष्ठरोगोमयोर्गवि । (होहिताकदुरोहिण्योः)' इति हेमच-न्द्रः ॥ (९) ॥*॥ नव 'गचि'॥

स्यावुत्तमा गोषु नैचिकी।

स्येति ॥ नीवैश्वरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् । 'अव्ययानाम्-' (६।४।१४४) इति टिलोपः । यद्वा 'निस्वि'

१—'वाचंयम—' इत्यन्न 'इच एकाचोऽस्' इत्यतः 'अस्' इत्यस्या-नुकृत्तेः 'अवापि अस्' एव विषेयः । तथा च मुसोऽत्रोपन्यासो व्यर्थः ॥ अकृतिधानकेसस्तु सिद्धान्तकोमुखा अध्यक्षानमृत्यकः ॥

'कर्णशिरोदेशे' इति रभसः । ततः खार्थे कन् (ज्ञान्पि॰ ५। ४।५) । प्रशस्तं निचिकमस्याः । 'ज्योत्ज्ञादिभ्यः' (वा॰ ५। २।९०३) इत्यण् । 'नैचिकी गौकत्तमा तु नीचिकी सा प्रकीर्तिता' इकि नाममाला ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'श्रेष्ठाया गोः' ॥

षर्णादि मेदात्संहाः स्यः शवलीधवलादयः ॥ ६७ ॥

बेति ॥ आदिना प्रमाणावयनादिप्रहः । श्वन्त्योगात् । 'अन्यतो कीष्' (४१९१४०) ॥ (१) ॥*॥ धवलयोगात् । अनुदात्तत्वामावाज कीष् । मुकुटस्तु—'धवली'—इसाह । तत्र गौरादिकीष् (४१९१४९)॥ (१)॥*॥ आदिना 'कृष्णा—किपिला—पाटला' इत्यादयः । प्रमाणमेदात् वीर्षो हस्या सर्वा वामनी, इत्यादयः । अङ्गभेदात् पिङ्गाशी लम्बकर्णा वक्त-श्रिकी, इत्यादयः 'धवलादिसंझानाम्'॥

द्विहायनी द्विवर्षा गौः

द्वीति ॥ द्वो द्वायनी यस्याः । 'दामहायना-' (४।१। २७) इति छीष्॥ (१) ॥*॥ द्वे वर्षे वयःप्रमाणमस्याः । आहाँ यष्टक् () तस्य 'अर्ध्यं -' (५।१।२८) इति छक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्विचर्षाया गोः' ॥

एकाव्दा त्वेकहायनी।

एकेति ॥ एकोऽन्दो यस्याः ॥ (१) ॥*॥ एको हायनो यस्याः । 'डीव्' (४।१।२७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'एकवर्णया गोः' ॥

चतुर•दा चतुर्हायणी

चेति ॥ चलारोऽच्या यस्याः ॥ (१) ॥*॥ चलारो हाय-ना यस्याः डीप् (४।१।२७) । 'त्रिचतुभ्यां हायनस्य' (वा॰ ८।४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चतुर्वर्धाया गोः' ॥

पवं ज्यब्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

प्विमिति ॥ त्रयोऽन्दा यस्याः ॥ (१) ॥*॥ त्रयो हा-यना यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'त्रिवर्षाया गोः' ॥

वशा बन्ध्या

बेति ॥ विष्टि । 'वश कान्ती' (अ० प० से०) । अब् (३।९।९३४) 'वशो जनस्पृहायसेष्वायझत्वप्रभुत्वयोः । वशा नार्था वन्ध्यगन्यां हस्तिन्यां दुहित्यंपि' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ बझाति । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । प्यस् (३।९।९२४) ।—अन्यादिः (उ० ४।९९२)—इति सुकुटः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ वे 'बन्ध्यायाः' ॥

अवतोका सवहभी

अमेति ॥ अवगिकतं तोकमपत्यं यस्याः ॥ (१) ॥*॥ स्वन् गर्भो यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अकस्यात् पतित-गर्भायाः' ॥

अथ संचिनी।

आऋान्ता वृषमेण

अयेति ॥ रंधानम् । 'द्वधान्' (जु॰ दं॰ श॰)।
'आतव-' (३।३।९०६) इत्यङ् । संधास्त्रस्याः । वीद्या॰
दिलात् (५।२।९९६) इतिः ॥ + अंबरयं संघते वा ।
'आवश्यका-' (३।३।९७०) इति णिनिः+। 'संधिनी दृषभाकान्ताकालदुरधोक्षयोः श्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९)
॥*॥ एकं 'कृतमेथुनायाः'॥

अथ वेहहभींपचातिनी॥६९॥

अथेति ॥ विद्दित गर्भम् । 'संधन्तृपद्वेहत्-' (उ॰ १। ८४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गर्भमुग्हिन्त । 'सुप्यजाती-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ हे 'वृषयोगेन गर्भ-पातिन्याः' ॥

काल्योपसर्या प्रजने

केति ॥ प्रजने गर्भप्रहणे प्राप्तकाला ॥*॥ उपित्रयते वृषेण । 'स गता' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'उपसर्या काल्या प्रजने' (३।१।९०४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'गर्भप्रह-णयोग्यायाः' ॥

प्रष्टोही बालगर्भिणी।

प्रेति ॥ प्रष्ठं वहति । 'वहश्च' (३।२।६४) इति णिवः । 'वहः' (४।१।७१) इति कीष् ॥३॥ 'पष्ठोद्दी' इति पाठे प्रवोदरादिलात् (६।३।१०९) रलोपः ॥ (१) ॥४॥ बाला चासौ गर्भिणी च ॥ (२)॥४॥ द्वे 'प्रथमं गर्भे धृतवस्याः'॥

स्यादचण्डी तु सुकरा

स्येति ॥ न वण्डी ॥ (१) ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ छ एलं करोति । अच् (३।१।१३४) छ कियते वा । 'ईषहुः छुषु-' (३।३।१२६) इति खल् ॥ (२) ॥ ॥ छे 'सुशीलायाः' ॥

बहुस्तिः परेष्ट्रका ॥ ७० ॥

बेति ॥ बढी स्तिर्थस्थाः ॥ (१) ॥ ॥ परमिच्छति । परैरिष्यते, वा । बाहुलकात्तुः । सार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ ॥ दे 'बहुप्रस्तायाः' ॥

चिरसता धक्वियणी

चीति ॥ चिरं स्ता । 'सुप्युपा' (२।१।४) इति समा-सः ॥ (१) ॥ ॥ वष्कते । 'वष्क गतो' (चु॰ उ॰ से॰) । बाहुळकाइयम् । वष्कयस्तरुणवत्सः । सोऽस्त्यस्याः 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । 'अट्कुप्याङ्-' (८।४।१) इति णत्व-म् ।-'पूर्वपदात्-' (८।४।३)—इति मुकुटस्य प्रमादः । स-मासाभावात् ॥ ॥ यद्वा 'सष्क्यस्त्वेकहायनो वत्सः' इति

१—रदमसंगतम् । णिनेः कित्वामाबाद आतो छोपाप्राप्तेः णित्वात 'बातो युक्' (७१२१३३) इति बुगापत्तेश्च । अत प्रवेत-जनकेन सिद्धान्तकीयुषां 'स्थायी' 'गोसंदायः' रूल्य युगेव ऋतः॥

शाकटायनः । तेन नीयते । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । 'सर्वतोऽक्तिष्ठर्थात्' (ग॰ ४।९।४५) इति कीष् । गौरादिलात् (४।९।४५) वा । 'पूर्वपदात्' (८।४।३) इति णत्वम् । अत्र पक्षे (चष्कयणी) इकाररहित उपान्सः ॥ (२)॥४॥ दे 'दीर्घकालेन प्रसृतायाः' ॥

धेनुः स्यान्नवसृतिका।

घिति ॥ धीयते । 'धेट् पाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'धेट इख' (उ॰ ३।३४) इति नुः ।-'धेन्वादयश्च-' इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः 'धेनुगोंमात्रके दोग्ध्याम्' इति हैमः॥ (१)
॥*॥ नवं स्तं प्रसवोऽस्याः। 'शेषात्-' (५।४।१५४) इति
कप्। 'प्रस्ययस्थात्-' (७।३।४४) इतीत्वम्॥ (२)॥*॥ हे
'नृतनप्रस्तायाः'॥

सुवता सुखसंदोद्या

स्विति ॥ शोभनं व्रतमस्याः ॥ (१) ॥*॥ छुखेन संदुद्ध-ते । प्यत् (३।१।१२४) ॥ (२) ॥*॥ हे 'सुरीलायाः' ॥

पीनोधी पीवरस्तनी ॥७१॥

पीति ॥ पीनमूधोऽस्याः । 'ऊधसोऽनङ्' (५।४।१३१)। 'बहुबीहेहधसो डीष्' (४।९।२५)॥ (१)॥४॥ पीवरः स्त-नोऽस्याः । 'स्थक्राचोपसर्जनात्' (४।९।५४) इति डीष् ॥ (२)॥॥ 'स्थुळस्तन्याः'॥

द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा

द्रविति ॥ दोणपरिमितं क्षीरमस्याः ॥ (१) ॥ ॥ दोणं दोग्धि । 'दुदः कप् घश्च' (३।२।७०) इति कप् घश्चान्तादेशः ॥ (२) ॥ ॥ दे 'द्रोणपरिमितदुग्धदात्र्याम्' ॥

धेनुष्या बन्धके स्थिता।

भिष्यिति ॥ 'संज्ञायां भेतुष्या' (४।४।८९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'बन्धनस्थिताया गोः' ॥

समांसमीना सा यैव प्रतिवर्ष प्रसुवते ॥ ७२ ॥

सेति ॥ समायां समायां विजायते । 'समां समां विजायते' (५।२।१२) इति खः, उत्तरद्षे टान्त्रिभक्तयोठींपः पूर्व-द्रे यठोप एव ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रतिचर्षं प्रसविज्या गोः' ॥

ऊधस्त क्लीबमापीनम्

विति ॥ वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । उनित 'उन्दी क्षेदने' (रु० प० से०) असुन् (उ० ४१९८९) । 'ऊषसोऽनङ्' । (५१४११३१) इलादिनिर्देशाद्-धादेशः ।—'श्वः संप्रसारणं च' (उ० ४१९९३) इलादुन्सी 'वहेषी वीर्षथ' इलासुन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥ ॥ आ प्यायते स्म । 'ओ प्यायी वृद्धी' (भ्वा०आ०से०) । 'गल्यर्था—' (३१४१७२) इति कः । 'प्यायः पी' (६१९१२८) निष्ठायाम् । 'आड्पूर्वसान्धूपसोः' (वा० ६१९१२८) इति वा,

पीमावः । 'ओदितश्व' (८।२।४५) इति निष्ठानलम् ॥ (२) ॥४॥ दे 'क्शीराशयस्य' ॥

समी शिवककीलकी।

सेति ॥ त्यति गात्रकण्डूम्, शेतेऽत्र वा। "'सर्वनिष्ट्ष-' (उ० १।१५३) इति साधुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ शा कील्यते (अत्र)। 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घत्र्। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ४।४। ५)॥ (२)॥ शा हे 'पशुबन्धनकाष्ठस्य'॥

न पुंसि दाम संदानम्

नेति ॥ द्यति । 'दो अवखण्डने' । दीयते वा, अनेन वा। 'देक् रक्षणे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । मनिन् (उ॰ ४। १४५) ॥ (१) ॥*॥ संदीयते । संपूर्वो दाण् बन्धने । ल्युट् (३।३।१३३) ॥ (२) ॥२॥ द्वे 'दोहनकाले पादबन्ध-नरक्जोः' ॥

पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥

पेति ॥ पशुबन्धनी रज्जुः । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २। १।७८) ॥ (१) ॥ । । दामैव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः । 'टिष्टुा-' (४।१।१५) इति कीष् वा ॥ । । 'नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः' (४।१।२९) इति कीष् वा ॥ । ॥ - 'बन्धनी'— इति पाटः— इति कश्चित् ॥ (२) ॥ । ॥ । द्वे 'पशुबन्धनरज्जोः' ॥

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थद्ण्डके ।

वायिति ॥ विशाखा प्रयोजनमस्य । 'विशाखापाढात्-' (पा११९०) । 'वैशाखो मासमेदेऽपि मन्धाने च प्रकीर्ति-तः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ मध्यतेऽनेन 'हलख' (३। ३१९९) इति चम् । 'मन्धो रचौ मथि । साक्तवे नेत्ररोगे च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मन्धति । बाहुलकादानच् । ताच्छील्ये चानश् (३१२१९२९) वा । मुकुटेन तु 'परमे कित्' इत्यनुवर्ता 'मन्तः' (उ० ४१९९) इत्यनेनानः—इत्युक्तम् । तब पि मन्धेः शानचि मन्धानः, इति खामी—इत्युक्तम् । तदपि न । मन्धेः परसीपदित्वात् । आत्मनेपदिभ्यः शानचो विधानात् । मुक्प्रसङ्गाचानशपि न । आगमशाख्रस्यानित्यः वा बोध्यम् ॥ (३) ॥*॥ मध्यतेऽनेन । 'मन्धः' (उ० ४। ९९) इतीनिः कित् । यत्तु—'पियमधिभ्यामिन'—इति मुकुटेनोक्तम् । तदपाणिनीयम् ॥ (४) ॥*॥ मन्थस्य दण्डः ॥ (२) ॥*॥ पष्व 'मन्थनव्ण्डस्य'॥

कुठरो दण्डविष्कम्मे

किति ॥ कुठति । 'कुठ गतिप्रतिघाते' ()। बा-हुलकात्करन् ।—'कुठश्व' इत्यरः—इति मुकुटस्लपाणिनीयः ॥*॥ 'कुटरः' इति पाठे तु 'कुट कोटिल्ये' (तु•प•से॰)। बाहुलकादरः ॥ (१) ॥*॥ दण्डं विष्कञ्जाति । 'स्कम्भु रोध-ने' सौत्रः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'वेः स्कञ्जातेर्नित्यम्' (८।३।७७) इति षत्मम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'मन्थवन्धनका-प्रस्य'। गर्गरीमुखस्य वा। 'मन्थदण्डधारककाष्टस्य' वा॥ मन्थनी नर्गरीसमे॥ ७४॥

मेति ॥ मध्यतेऽस्याम् । 'करणा-' (३।३।११७) इति ह्युट् ॥ (१) ॥*॥ 'गर्ग' इति शब्दं राति । 'आतः-' (३। १।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) गिरति वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०)। बाहुलकाद्गरट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मन्थनपात्रस्य'॥

उष्टे क्रमेलकमयमहाङ्गाः

विति ॥ ओषति । उच्यते वा । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) संज्ञांपूर्वकलाहुणाभावः ।— 'उ-िष्मूभूभ्यः कित्' इति ष्ट्रन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥॥ क्रामति 'क्रमु पादविश्लेषे' (भ्वा० प० से०) । प्लयति । 'इल गतीं' (चु० प० से०) । ण्लुल् (३।९।९३३) क्रम् चासावेलकश्च ॥ (२) ॥॥। मीनाति । 'मीञ् हिंसायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । मयते 'मय गतीं' (भ्वा० आ० से०) मे वा । अच् (३।९।९३४) । ('मयः शिल्पिने देलानां करमेऽ-ध्वतरेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ महान्त्यङ्गान्यस्य । 'अनेकम्—' (२।२।२४) इति बहुवीहिः ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'उष्टस्य' ॥

करभः विाद्युः।

केति ॥ किरति, कीर्यते वा। 'कृश्वालि(कलि)गर्दिभ्यो-ऽभच्' (उ० ४।१२२)। 'करमो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्र-तस्तुते' इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ एकम् 'उष्ट्रश्चिशोः'॥ करमाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पाद्बन्धनैः॥ ७५॥ केति ॥ 'शृङ्खलमस्य बन्धनं करमे' (५।२।७९) इति कन्॥ (१)॥ ॥ एकं 'दाक्षविकारशृङ्खलाप्रायबन्धन-युक्तस्य करमस्य'॥

अजा छागी

अजेति ॥ अजित । 'अज गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) पवायच् (३।९।९३४) । 'अजाविभ्याम्–' (५।९।८) इति निर्देशाल वी । 'अजावतष्टाप्ं' (४।९।४) । 'अजावलागे हरे विष्णो रघुजे वेधसि स्मरे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥। छयति, छायते, वा । 'छो छेदने' (दि॰ प॰ से॰) । 'छापूखिक्यः कित्' (उ॰ १।९२४) इति गन् । 'जातेः–' (४।९।६३) इति हीष् ॥ (२) ॥॥ हे 'अजायाः'॥

स्तमञ्छागवस्तञ्छगलका अजे।

स्तेति ॥ स्रोति । 'स्तम्भु रोधने' (सीत्रः) मूलविभुजा-दित्तात् (वा॰ ३।२।५) कः । प्नाचिन (३।१।१३४) तु नलोपो न स्थात् ॥*॥ तुभा इति पाटे, तोभते । 'तुक हिंसायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ॥*॥ 'झुभ्गे' इति पाटे 'गुभ हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (१)॥*॥ वस्तयति । 'वस्त अर्दने' (चु॰ आ॰ से॰) चुरादिः । अच् (३।१।१३४)॥ (३)॥*॥ छायते । 'छो छेदने' (दि॰ प॰ अ॰) 'छो गुक् हस्रक्ष' (उ॰ १। ११३) इस्रलच् । सार्षे कन् ॥ (४)॥*॥ पश्च 'अजस्य'॥

मेदोरभ्रोरणोर्णायुर्मेषवृष्णय पडके ॥ ७६॥

मियति ॥ मेहति । 'सिह सेचने' (भ्वा॰ प॰ वा॰) । षून् (उ॰ ४१९४९) ॥ (१) ॥ ॥ । उह अमित । 'अमु चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपिन्' (वा॰ ३१२११०९) इति टः। पृपोदरादिः (११३११०९) । यहा उना शंभुना रभ्यते । 'रम रामस्ये' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । बाहुउकाह्रक् ॥ (२) ॥ ॥ ऋच्छति, अर्थते, वा । 'ऋ गती' (भ्वा॰ प॰ अ) । 'अर्तः क्युक्च' (उ॰ ५११७) इति क्युन् ॥ (३) ॥ ॥॥ ऊर्णा शस्य । 'ऊर्णया युस्' (५१२११२३) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ मिपति । 'मिष सर्थायाम्' (तु॰ प॰ से॰)। अच् (३१९१३४) ॥ (५) ॥ ॥ ॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सवृत्तिभ्यां कित् (उ॰ ४४९) इति निः।—'धिणविणवृ्ष्णपार्ण्णवृ्णयः' इति निः—इति मुकृटस्वपाणिनीयः ॥ (६) ॥ ॥ ॥ इति । एलयति वा । 'इल गतिक्षेपणयोः' (तु॰ प॰ से॰)। खुल् (३१९१३३) । डलयोरेकत्वम् (७) ॥ ॥ सह 'मेषस्य' ॥

उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।

विति ॥ उष्ट्राणाम् (१), उरञ्जाणाम् (१), अजानाम् (१), समृहः । 'गोत्रोक्षो–' (४।२।३९) इति बुज् ॥॥ प्रत्ये-कमैकेकम् ॥

चक्रीवन्तस्तु वालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥७७॥

चेति ॥ चकवद्रमणं चकम् । तदस्यास्ति । मतुप् (५ २१९४) । 'आसन्दीवत्-' (८१२१२२) इति साधः ॥ (१) ॥ ॥ । वलय उपसंहाराय संहितः 'छिदिरुपि-' (५१९१२) इति ढन् । वलेरपल्यम् । 'इतथानिजः' (४१९१९२२) इति ढन् । वलेरपल्यम् । 'इतथानिजः' (४१९१९२२) इति ढन् वा । 'बालेयो गर्दमे पुंसि मृदौ वलिहिते त्रिपु' इति (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ । ससते । 'रास शब्दे' (४वा० आ० से०) । 'सिविलिभ्यां च' (उ० ३१९२५) इत्यमन् ॥ (३) ॥ ॥ । गर्दिते । 'गर्द शब्दे' (४वा० प० से०) । 'कृश्वालिकलिग्दिंस्योऽभन्' (उ० ३१९२२) । 'गर्दमं श्वेतकुमुदे गर्दमो गन्धिसायि । रासमे, गर्दमी क्षुद्रजन्तुरोगप्रमेदयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ सं मुखिललमतिशयित-

१—इदं च 'उपिखनिभ्यां कित्' (उ० ४।१६२) इति सूत्राः सरणमूटकम् ॥

मस्य । 'समुख' (बा॰ पारा१०७) इति रः । 'खरो रक्षो-न्तरे तीक्ष्ये दुःखरों रातमेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ।।≠॥ पच 'गर्बमस्य' ॥

वैदेहकः सार्थवाही नैगमो वाजिजो वजिक् । पण्याजीवो ह्यापजिकः ऋयविकयकश्च सः ॥ ७८ ॥

वाचिति ॥ विदेहेषु भवः धूमावित्वात् (४।२।१२७) बुम्। विदेशिध वा। 'दिइ उपचये' (अ॰ स॰ अ॰)। ण्वुल् (१।१।१३३)। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। वै निश्चितो देह उप-बयो यस्य' इति वा । 'विवेहको वाणिजके शहादैश्यासतेऽ व' इति विश्वः (मेदिनी)हेमचन्द्री ॥ (१) सार्यं वह-न्ति । 'कर्मक्यण्' (३।२।९) ॥ (२) ॥*॥ निगमे भवः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नेगमः स्यादुपनि-बहुणिजोः (नागरेऽपि च)' इति निश्वः (मेदिनी) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्वाच्यामावे 'निगमः' अपि । 'निगमो वाणिजे पुर्याम् (कटे वेदे बाणिक्पधे)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ पणते । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'पणतेरिज्यादेख बः' (उ० २।७०) प्रज्ञाराण् (५।४।३८) ॥ (v) ॥ *॥ 'विणिक स्त्रियाम् । विणिज्यायां, पुमान् वाणिजके च करणान्तरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ *॥ पण्यते । **'पण व्यवहारे' (** भ्वा॰ क्षा॰ से॰) । 'अवद्यपण्य-' (३।९। १०१) इति साधुः । पण्यमाजीवो यस्य ॥ (६) ॥*॥ भावणो स्थवहारोऽस्थास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (७) ।।*।) इयविक्याभ्यां जीवति । 'वस्नकयविकयाद्वन्' (४।४। १३) (८) ॥ ॥ अष्टी 'क्रियविकयाभ्यां वर्तमानस्य'॥ विकेता स्यादिकयिकः

चीति ॥ विकीणाति । 'डुकीम् इष्मविनिमये' (क्या॰ उ॰ अ॰) । तृच् (३।९।९३३) ॥ (९) ॥ ॥ विकयेण जीवति । 'बक्रकयविक्रयाहन्' (४।४।९३)॥ (२)॥ ॥ दे 'बस्त्रपात्रादि दत्या तन्मूच्यं गृह्वतः'॥

कायकः क्रयिकः समी।

केति ॥ कीणाति । ज्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ कवेण जीवति । उन् (४।४ू।१३) ॥ (२) ॥*॥ हे 'म्रूल्येन चकादि गृहतः' ॥

वाणिज्यं तु वणिज्या स्यात्

बेति ॥ वणिजां कर्म । ब्राह्मणादित्वात् (५।९।९२४) व्यम् ॥ (१) ॥*॥ 'द्तवणियन्यी ख' इति यः ॥ (१) ॥*॥ हे 'विणिक्कर्मणः' ॥

मृत्यं वक्तोऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥

म्बिति ॥ मूलेनानाम्यम् । 'नीवयो-' (४।४।९१) इति यत्॥ (१) ॥*॥ वसस्यत्र । 'बापूबस्यज्यतिभ्यो नः' (३० ३।६) 'बकां वको धने मूल्ये मृती' इति हेमचन्त्रः॥ (२) ॥*॥ अवकीयतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।९९८) इति घः— 'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटः। तक्ष । ल्युटा बाधात्॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'विकेयवस्तृनां मूल्यस्य'॥

नीवी परिपणो मूलधनम्

नीति ॥ नितरामिन्वति । 'इवि प्रीणने' (भ्वा॰प॰से॰) । 'अनित्यमागमशासनम्' इति न नुम् । 'इगुपधात्कत्' (उ॰ ४।१२०) इतीन् । 'कृदिकारात्—' (ग॰ ४।१।४५) इति छीष् ।-'निपूर्वाधेनो निरी च' इति छिः । 'कृदिकारात्' (ग॰ ४।१।४५) इति छीष् । 'अ्यो यलोपः' नेदीर्घः । नीवी— इत्याह मुकुटः । 'नीवी लीकटीवल्लबन्धने । मूलद्रव्ये परिष्णे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ परिपण्यते वृद्धार्थं प्रयुज्यते । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥॥॥ मूलं च तद्धनं च ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'क्रयनिक्रयादिच्यवहारे यनमूल-धनं तस्य'॥

लाभोऽधिकं फलम्।

लेति ॥ लभ्यते । 'बुलभष् प्राप्ती' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'अक्तंरि—' (३।३।९९) इति घन् ॥ (१) ॥*॥ अध्याहत्य । 'अधिकम्' (५।२।७३) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ फलति । 'फल निष्पत्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अन् (३।१।१३४)। 'फलं जतीफले सस्ये हेत्ये ब्युष्टिलाभयोः' । (त्रिफलायां च कक्तोले, प्रियक्तो तु फली स्मृता)' इति विश्वः (मेदिनी)। 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः। त्रिफलायां च कक्तोले शक्षात्रे ब्युष्टिलाभयोः। फली फलिन्याम्' इति हैमः॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'अधिकफलस्य'॥

परिवानं परीवर्तो नैमेयनिमयाविष ॥ ८०॥

पेति ॥ परिवृत्य दानम् ॥ ॥ कचित् 'प्रतिदानम्' इति पाटः ॥ (१) ॥ ॥ परिवर्तनम् । भावे घम् (३।३। १८) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥ ॥ निमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भ्वा० आ० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । आत्वम् (६।१।४५) 'ईषाति' (६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) च ॥ (३) ॥ ॥ निमीयते । 'मीङ् हिंसायाम्' दि०

१—इति काशिका ॥ माधवस्तु 'विशिवधादाब्दः स्वभावात्की-लिङ्गः । माव एव प्रत्ययः। न तु क्रमेणि' इत्याद्द ॥ भाष्ये तु 'दूतवणिग्म्यां च' इति नास्त्येव—इति वैयाकरणसिकान्तकोमुदी ॥ 'तसात् विशिव साधुः' 'तत्र साधुः' (४१४।९८) इति यत् इति बोध्यम् ॥

१—उञ्ज्बकदत्तादिषु तु 'नी ष्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः' (४।१३६) इति सूत्रं सम्यते ॥ २—पृरिषण आडम्बरः—इत्यने-कार्यकैरवाकरकोमुती ॥ — १ इतः प्रभृति परिष्रुत्सन्तः पाठः कश्मी-रपुत्तकस्यः अन्यत्र तु न ॥

गा॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३४५६) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'परिवर्तनस्य' 'अदलाबदला' इति स्यातस्य ॥ प्रमानुपनिधिन्योसः

िवति ॥ उपनिधीयते । 'हुधान्' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥∗॥ न्यस्यते । 'अ-सु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । कमणि घम् (३।३।९९) ॥ (२) ॥∗॥ द्वे 'निक्षेपस्य'॥

प्रतिदानं तद्र्पणम्।

ब्रेति ॥ प्रतीपं दानम् ॥ (१) ॥ ॥ तस्यार्पणम् ॥ (२) । । ॥ द्वे 'स्वामिने निक्षेपार्पणस्य' ॥

क्रये प्रसारितं ऋय्यम्

केति ॥ क्रीयते । 'अचो यत्' (३।१।९७) । गुणः (जा३। ८४) 'क्रप्यस्तद्थें' (६।२।८२) इति साधु ॥ (१) ॥॥॥ एकं '**प्राहका गृह्धीयुरिति बुद्ध्यापणे प्रसारितस्य'॥**

केयं केतव्यसात्रके ॥ ८१ ॥

क्रियति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'हट्टे प्रसारणयोग्यस्य'॥ विकेयं पणितव्यं च पण्यं

वीति ॥ विकीयते । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥ ॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'तव्यत्त-व्यानीयरः' (३।१।९६) ॥ (२) ॥ ॥ 'अवद्यपण्य-' (३।२। १०१) इति साधु ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'विक्रयिकया-कर्मणः' ॥

कय्यादयस्त्रिपु ।

केति ॥ (पण्यान्ताः) ॥

होबे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याहतिः स्त्रियाम् ॥८२॥

होति ॥ सलस्य करणम् । 'सलापपाश-' (२।१।२५)
्ति णिजापुको । भावे ह्युट् (२।२।११४) । 'सत्यापना
सत्याकृतिः' इति स्त्रीकाण्डे बोपालितात् 'ण्यासप्रन्थः-' (२।
२।१९७) इति युजपि ॥ (१) ॥*॥ धन् (२।२।१८) । 'का्रस्त्यागदस्य' (६।२।८७) इति मुम् ॥ (२) ॥*॥ किन्
्रे।२।९४) । 'सलादशपये' (५।४६६) इति डाच् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'साई' इति ख्यातायाः ॥

बेपणो विक्रयः

वीति ॥ विषणनम् । घन् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाज्ञ िदः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा ॥ (१) ॥*॥ विक्रयणम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विक्रयक्रियायाः' ॥

अमर० ४२

संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।

समिति ॥ दशन्ति, दशन्ते, वा । 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । बाहुलकात्कनिन् । दशशब्दमित्याप्य । 'आङ् मर्यादाभिविष्योः' (२।९।९३) 'नपुंसकात्-' (५।४।९०९) इति पक्षे टच् न । एकादिका नवदशपर्यन्ताः संख्याः संख

विशैत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥८३॥

वीति ॥ 'विंशतिः' इत्याद्या यासां ताः संख्याः संख्येय-संख्ययोर्वर्तन्ते । एकवचनान्ताश्च । यथा 'विंशतिर्गावः' 'गवां विंशतिः' इति ॥

संख्यार्थं द्विवहुत्वे स्तः

समिति ॥ विंशत्यादीनां यदा संख्यार्थः, तदा द्वियचन-यहुवचने अपि स्तः । यक्क द्वे विश्वती, तिक्षो विंशतमः' इति ॥

१—एकाद्या दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानाश्चिलिकाः । एका ज्ञाटी, एकः पटः, एकं कुण्डम् । दश क्रियः, दश पटाः, दश कुण्डानि । आदशेति । अष्टादशन्ताः - इति क्षीरस्वामी ॥ आदशेति । दशशब्दश्रतिपर्यन्तमष्टादशं यावतः संख्या एकाविकाः संख्येये द्रव्ये वर्तन्ते । हिरवधारणे । तेन सामानाधिकरण्येनेव ता-सां वृत्तिरित्यर्थः । यथा 'एको विषः' 'दश विष्यः' इति, न त वैयधिकरण्येन वृत्तिरिति, न तु 'यको विप्रस्य, दश विप्राणाम्' इत्यादिः ।—इति मुक्टः ॥ अत्र चैकावा अष्टादद्यान्ता संख्या संख्येये वर्तते । यदाइ वाचस्पतिः । 'अष्टादशभ्य एकाद्याः संख्याः संख्येयगोचराः' इति नाति स्तोपज्ञनाममालाव्याखां हेमाचाः र्थः ॥ इदं च प्रायिकम् । 'बहुप् बहुवचनम्' (१।४।२१) इति सू-त्रभाष्ये 'लिसंबन्ध्येकत्ये, किसंबन्धिद्दित्ये, किसंबन्धिबहुत्वे' इत्यर्थे 'कस्थैकस्मिन्, कथोद्योः, केषां बहुपु' इति प्रयोगेण संख्यापरत्व-स्यापि प्रतीतेः ॥ इदं त्वत्रावगन्तव्यम् । संख्यापरस्वेऽप्येषां स्वाश्र-यद्रव्यगतसंख्याविशिष्टधर्ममात्रप्रतिपादकता । अत प्रवोक्तमाध्यप्र-थोगे दिवचनादिः-इति ॥ २-विज्ञत्याद्याः सर्वा एव संख्याः संख्येये संख्यायां च नित्यमेकवचनान्ता एव वर्तन्ते ॥ यद्गाष्यम्-'आदशम्यः संख्या संख्येये वर्तते । ऊर्श्वा संख्याने संख्येये च' इति ॥ बिंशतिः पटाः । विश्वतिः पटानाम् । शतं गावः । शतं गवाम-इति क्षीरस्वामी ॥ विश्वत्याचास्त संख्याशब्दा एकत्वे वर्तमानाः संख्येये संख्याने च वर्तन्ते । यथा 'विश्वतिर्धटाः, विश्वतिः र्धदानाम् । शतं गावः, शतं गवाम्' शतं ॥ यदाह वाचस्पतिः-'कर्नावेशलादिकास्तु सर्वाः संख्येयसंख्ययोः' इति—इति हेमचन्द्रः॥ र--संख्यामात्राधें वर्तमानाया विश्वत्यादेः संख्याया दिवचनः बहुवचने अप स्त एकशेषेण । दे विशती, तिस्रो विशतयः । गर्वा विंशाती, गवां विंशातमः दित क्षीरस्वामी ॥ यदा तु मेदिविवक्षाः यां संख्यान्तरस्यार्थेऽभिधेये विश्वत्यादयो वर्तन्ते, तदा तस्सामानाः

तासु चानवतेः स्त्रियः।

तेति ॥ तासु विश्वासादिषु नवतिमभिन्याप्य स्रीलिङ्गाः । यथा 'विश्वासा पुरुषेः इतम् , विश्वतिः कुण्डानि' इति ॥ पङ्गेः शतसहस्रादि ऋमाद्दागुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

पेति ॥ दो पखती । 'पिक्किविशित-' (५१११५९) इति साधुः । 'पिक्किर्दशाक्षरच्छन्दोदशासंख्यावलीषु च' इति विश्वः ॥ ॥ पक्केर्दशगुणोत्तरं कमात् शतसहस्रादि होयम् । यथा 'दश पक्कयः शतम्, दश शतानि सहस्राण्ययुतम्' इत्यादि ॥ यौतयं द्रषयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

याधिति ॥ यौतेर्बाहुलकाद्भावे कर्तारे वा तुन् योतुः शोधनम्, शोधकः वा । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) ॥॥। 'द्रोविंकारः' । 'माने वयः' (४।३।१६२) ॥ (२) ॥॥। मी-यतेऽनेन । 'माट् माने' (दि० आ० अ०) । 'पाष्ट्रयसां-नाय्य-' (३।१।१२९) इति साधु ॥ (३) ॥॥। मानमर्थो यस्य ॥ (४) ॥॥। चरवारि 'मानार्थस्य'॥

मानं तुलाङ्गलिप्रस्थेः

मानमेदानाह—मानसिति ॥ तोल्यतेऽनया । 'तुरु उ-न्माने' (तु॰ प॰ से॰) । भिदाधड् (३।३।१०३) ।— 'अदुलोपमाभ्याम्—' (२।३।७२) इति निर्देशाद्वणामावः ॥

गुजाः पञ्चाद्यमापकः ॥८५॥

न्विति ॥ मध्यतेऽनेन । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा ॰ प ॰

पिकरण्याद्वपचारेण तेभ्यो दिवचनबहुवचने अपि स्तो भवतः। यथा के विश्वती, तिस्रो विश्वतयः शति ।। सामानाधिकरण्याभा-मेऽपि 'गर्वा विंदाती, गर्वा विंदातयः' इति मुकुटः ॥ द्वि-रनवहरवयोर्वतेमानास्त् विश्वत्याधाः **सं**ख्यायामेव वर्तम्ते—शति हेमचन्द्रः। 'पश्चिविज्ञाति-' (५।१।५९) इति सूत्रे भाष्यप्रदीपो. इयोते नागेशभट्टेन तु-विशत्यादयो बादयश्च धर्मशक्ता एव । **धर्मक मिणोर मेदा च व्यक्ती कार्याणि । तयोश्च मेदाभेदी । विश्वासा** दयः कदास्त्रिद्धेन संख्यां बदनित 'गवां विशतिः' इति । कदास्ति-दमेदेन 'बिश्वतिगाबः' इति ॥ यदाप्यमेदेन, तदापि धर्मगतसंख्या-वैशिष्टयेनैय ततो द्रव्यप्रतीतिः शब्दशक्तिस्वभावात्। यथा 'गावो यनम्' इत्यादौ श्रीतिहेतुत्वगुणगतसंख्यावैशिष्टयेनेव द्रव्यप्रतीर्तिर्धनः शब्दात् ॥ बयांस्त विश्लेषः । तत्र कदाचित्स्वगतसंख्यावैशिष्ट्येनापि प्रतीतिः ॥ अन्यगतसंख्यावैशिष्ट्यमन्यस्य कथम्, इति चेत् । आ रोपेण, इति ग्रहाण ।। इथादस्त स्वगतवाच्यसंख्याविशिष्टद्रव्यामे-देन तद्गतसंख्याविशिष्टमेव धर्म प्रतिपादयन्ति शब्दशक्तिस्वभावात्, **प**ति न कदानिदिप तत्रैकषचनम् ॥ नापि विश्वत्यादिभ्यो पहुवच-नम् ॥ विंशतिप्रचये तु बहुवचनमिष्टमेव ॥ 'द्वयेकयोः-' (१।४।२२) इत्यादी तु निशतिबदेव धर्मगतसंख्यामिशिष्टद्रस्यस्यैव प्रतीतिः, इति दिववनम् । एवं प्रतीतिरीदृशृष्टु त्तिविवयैव, इति नातिप्रसङ्गः वृति निष्मर्भ एकः ॥

से॰) 'हरुश्न' (२।२।१२१) इति घत्र्। '(मापो प्रीह्यन्तरे मूर्खे मानत्वग्दोषमेदयोः' इति मेदिनी) । कन् (ज्ञापि॰ ५। ४।५) । आद्यक्षासौ मापश्च । शास्त्रीयस्वात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मापकस्य' ॥

ते पोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री

ति ॥ अक्षति । 'अक्ष्र् ब्याप्ताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अस् (३।१।१३४) 'अक्षाे रथस्यावयवे व्यवहारे विमीतके । सायके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मिन रावणाे । अक्षं सीवर्चके तुत्थे ह्षांके स्थात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। अच् (३।१।१३४) । 'कर्षों ना कर्षणे मानप्रमेदे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हे 'कर्षस्य'॥

पलं कर्पचतुष्ट्यम्।

पेति ॥ पलति 'पल गतीं' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।९।९३४) । 'पल्लमुन्मानमांसयोः' इति हैमः ॥ (९) ॥ ॥ स कर्पाणां चतुष्टयम् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'पलस्य' ॥

सुवर्णविस्तौ हेम्रोऽक्ष

स्विति ॥ शोभनो वर्णः सुतिः, वा यस्य । रुद्रसु 'सुवर्णं खर्णविस्तयोः' इति क्रीवमाइ । 'सुवर्णां ना खर्णकर्षे सुवर्णा च मखान्तरे । स्नी कृष्णागुरुणि क्रीवे काझने हरि-चन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्यते स्म । 'विस उरसर्गे' (दि॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) । आग-मस्यानिस्यत्वांत्रद् ॥ (२)॥*॥ हे 'अक्षमानस्य'॥

कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६॥

किति ॥ कुरुषु विस्तः ॥ (१) ॥*॥ तस्य हेन्नः पठे ॥*॥ एकम् 'अक्षपळस्य'॥

तुला स्त्रियां पलशतम्

भारः स्याद्विशतिस्तुलाः।

मेति ॥ त्रियते । 'सुन् भरणे' (भ्ना॰ उ॰ अ॰) । 'अ-कर्तरि च' (३।३।९९) इति घन् । 'भारः सहस्रद्वितये पलानामिष वीवधे' इलाजयः । 'भारः स्यादीवधे विष्णौ पलानां द्विसहस्रके' (इति मेदिनी) ॥*॥ (क्यादेदीं र्घान्तात्) अपि (३।३।५०) मरः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भारस्य'॥

आचितो दश भाराः स्युः

आचीति ॥ आचीयते सा । 'चित्र् चयने' (खा॰ उ॰ अ॰) । फः (३।२।९०२) । 'भारदेशभिराचितिः' इति रत्नकोषः । 'आचितः शकटोन्मेये पलानामयुतद्वये' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आचितस्य'॥

शाकटो भार आचितः ॥८७॥

शेति ॥ शक्टेन उद्यते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥ऋ॥ एकम् 'आचितभारस्य' ॥

कार्षापणः कार्षिकः स्यात्

केति ॥ कर्षस्यायम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । आपणनम् । 'पण व्यवहारादौ' (४वा० आ० से०) । 'निस्यं पणः-' (३।३।६६) इत्यप् 'खनो च च' (३।३।१२५) इति घो वा । कार्षस्य कार्षेण वा आपणः । 'कार्पापणोऽस्रो कार्षिके पणषोडराकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ कर्षस्यायम् । अध्यातमादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठन् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'रजतक्ष्यस्य'॥

कार्पिके ताम्रिके पणः।

केति ॥ तामस्यायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३। ६०) टम् ॥ ॥ पण्यतेऽनेन । 'पण व्यवहारादां' (भ्वा० आ० से०) । 'निसं पणः-' (३।३।६६) इस्यप् । 'पुंसि-' (३।३।९२०) इति घो वा । 'हस्थ' (३।३।९२०) घम् वा । संज्ञापूर्वकत्वाहुष्यभावः । 'पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्पापण महे । क्ष्य्यशाकादिके द्यूते व्यवहारे भृता धने' (इति विश्वमेदिन्या) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'ताम्रकृतकार्पापणस्य' तुलामानमुक्तम् ॥

॥ अङ्घलिमानं च इस्तादि नृवगं उक्तम् ॥

प्रस्थमानं त्वाह-

अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्जकः ॥८८॥ कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

अस्त्रीति ॥ आडौकते । 'ढौक गतां' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ध्य (३।९।९३४) । पृषोदरादिः (६।३।९०९) । 'आढकी व तुवर्यों स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकं (सर्वतो दशाङ्गिलमानस्य) । इवति । 'द्व गतों' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कृवृन्सिद्धपत्यनिस्वपिभ्यो नित्' (उ॰ ३।९०) इति नः । 'दोणोऽस्वियामाढके स्वादाढकादिचतुष्ट्ये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाकेऽस्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां काष्टाम्यु-वाहिन्यां गवादिन्यामपीष्यते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ समाराति । मूर्लवमुजादिः (वा॰ ३।२।५) । गौरादिः (४।९।४९) ॥ (१) ॥ ॥ उद्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ स॰) 'हलक्ष' (३।३।९२९) इति षम् । 'वाहोऽक्षमान्त्रोः । कृषे, वाहा तु वाहो स्वात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१)

॥ शा निकुवति । 'कुष्ठ कौटित्ये' (भ्या॰ प० से॰) । अच् (३१९१३४) । खायें कन् (ज्ञापि॰ ५१४१५) ॥ (१) ॥ शा कुण्ड्यते, कुण्डते, वा । 'कुढि दाहे' (भ्या॰ आ॰ से॰) । बाहुठकात् कवन्प्रत्ययः । अनित्यत्वात्र तुम् ॥ शा 'कुटपः' इत्यपि पाठः—इति मुकुटः । तत्र 'कुट कौटित्ये' (तु॰ प॰ से॰) । कुटेः कपन् (उ॰ ३१९४२) ॥ (१) ॥ शा प्रस्थीयते-ऽनेन । 'घययें कः' (वा॰ ३१३१५८) । 'प्रस्थोऽक्रियां मानमेदे सानावत्युखवस्तुनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा आद्ययं मानीमविकाप्रवर्तिकादिमहः । 'बाहो विश्वतिकारिभिः भेविका स्यादनेन तु । प्रचर्तः पञ्चखारीभिः सस्यमाने प्रकीर्तितः' । 'पठं प्रकुवकं मुष्टिः कुडवस्तवतुष्टयम् । चरवारः कुडवाः प्रस्थखतुः अस्थमया कम् । अष्टाढको भवेद्रोणो दिः होणः सूर्प उच्यते । सार्थसूर्यो भवेत्वारी दिद्रोणा गोण्युदान्हता । तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम्' ॥ शा 'प॰ रिमाणानाम्' पृथगेकैकम् ॥

पादस्तुरीयो भागः स्यात्

पेति ॥ पवते । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'पद-हज-' (३।३।१६) इति घन् । '(पदं शब्दे न वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः) । पादति चिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्गवस्तुनोः । स्थोकपादेऽपि च क्लोबं पुंलिङ्गः किरणे पुनः । पादो सुप्रे तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयुखे च' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चतुर्थभागस्य'॥

अंशभागौ तु वण्टके ॥ ८९ ॥

अंशिति ॥ अंदयते 'अंश विभाजने' () अदन्तः। क्रमंणि घत्र् (३१३१९९)।—'अमेः शन्' इति लपाणिनीयः। 'अंद्राो विभाजने प्रोक्त एकदेशेऽपि वस्तुनः' इति हेमचन्द्रः॥ (१)॥॥॥ अत्यते। 'भज सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। क्रमंणि घत्र् (३१३१९९)। 'भागो ह्पार्धके भाग्यैकदेशयोः' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ वण्यते। 'वटि विभाजने' (जु॰ प॰ से॰) क्रमंणि घत्र् (३१३१९९)। स्वार्थे कन् (शापि॰ ५१४५)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'विभागस्य'॥

द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु । हिरण्यं द्विणं सुम्नमर्थरेविभवा अपि ॥ ९० ॥

द्रेति ॥ हृतिव । 'इच्यं च भन्ये' (पा३।१०४) हृति साधुः । 'द्रच्यं भन्ये धने क्ष्मादी जतुहुमविकारयोः । विनये मेवजे रीलाम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद्रु लाभे' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'वित्तो भोगप्रलययोः' (८।२।५८) इति साधः । 'वित्तं ह्रीवं धने वाच्यलिङ्गं ल्याते विचारिते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्वपतौ साधु । 'पथ्यतिथिन'

१—पुनिरत्यन्तस्यात्र ठेखोऽनुन्तितः । पदशस्यार्थबोषकस्य पदशस्द्रन्याख्यायां स्वयं लिखितस्यात्र पादशस्द्रन्याख्यायामप्रकुः तत्वात् ॥

(४।४।१०४) इति ढल्॥ (३) ॥३॥ रिच्यते । 'रिचिर् व-रैचने' (६० उ० ४०)। 'पातृतुदिवचिरिचि–' (उ० ३।७) इति थक् ।-- 'विमकाशि-' इत्यादिना थन्-इति मुकुटस्ल-पाणिनीयः ॥ (४) ॥४॥ ऋच्यते । 'ऋच् शब्दे' (तु० प० से॰)। बाहुलकात् क्थन् ॥ (५) ॥*॥ धनति । 'धन धान्ये' (जु॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'धमं तु गोधने विते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ वसति, इष्यते, वाऽस्मिन् गुणः । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ०)। 'गृस्कृष्ट्रिहि-' (उ० १।९०) इत्युः ।—'पद्यसिवर्स-' इत्या-दिना उ:--इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । बस्ते, वस्यते वा । 'बस आच्छादने' (अ॰ आ॰ से॰) उः । 'वसुमंयूखामिजनाधि-पेषु योके सुरे स्याद्वसु हाटके च**ा वृद्धौषधस्थानधनेषु र**हे वसु स्मृतं स्यान्मधुरेऽन्यवच' इति विश्वप्रकाशः ॥ (७) ॥*॥ हर्यति । 'हर्य गतिकान्त्योः' (भ्वा० प० से०) । 'हर्यतेः' 'कन्यन् हिरु च' (उ० ५।४४) ।—जिहीते भाग्यवन्तम् । 'ओहाङ् गतौ' (जु॰ आ॰ अ॰) । 'हो हिरु च' इस्रन्यप्रस्ययो हिरादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'हि-रण्यं चे(रे)तसि द्रव्ये शातकम्भवराटयोः । अक्षये मान-भेदे च स्याद्कुप्ये नपुंसकम्' (इति भेदिनी)॥ (८) ॥३॥ इवति, द्रूयते वा । 'हु गतां' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'हुदक्षि-भ्यामिनन्' (उ० २।५०) 'द्वितां न द्वयोर्वित्ते काश्चने च पर।कमें इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥ ॥ दिवं मनति । 'म्रा अभ्यासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'शुद्धं विते बलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्त्रायाम्' (चु० आ० से॰)। 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घत्र । ऋच्छति, अर्यते वा। 'ऋ गर्ता' (भ्वा० प० अ०)। 'उपिकृषिगार्तिभ्यस्थन्' (उ॰ २१४)। 'अर्थो विषयार्थनयोधनकारणवस्तुषु । अभि-धेये च शब्दानां निवृत्ती च प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥ *॥ राति चुखम्, रायते वा। 'रा भादाने' (भ॰ प॰ अ॰)। 'रातेडैं:' (उ॰ २।६६)। 'रा द्वयोर्विभवे स्वर्णे' इति हदः ॥ (१२) ॥ ॥ विभवति । अच् (३।१।१३४)। 'विभवो धननिर्वृत्योः' इति हैमः ॥ (१३) ॥ 'द्रव्यस्य'॥

स्यात्कोषश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते।

स्येति ॥ कुष्यते । 'कुष निष्कषें' (श्रया॰ प॰ से॰)। 'अकर्तेरि-' (३।३।१९) इति घल् ॥ श कुर्यते । 'कुश सं- क्षेषणे' () 'तालव्या मूर्धन्यार्थते' इत्यधिकारे 'को- राविदादो च' इति शमेदः॥ (१)॥ श॥ (२)॥ श॥ हेम च रूप्यं च । कृतं चाकृतं च । घटिताघटिते ॥ श॥ हे धिताघटितहे म रूप्ययोः'॥

ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्

तेति ॥ गुप्यते । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'राज-

सूय॰' (३।१।११४) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् (हेमरू-प्याभ्यामन्यस्य) 'ताम्रादेर्घातोः' ॥

रूप्यं तद्वयमाहतम् ॥ ९१॥

रूपमिति ॥ 'आहतं तु सृषीर्थके । गुणिते ताङिते चापि' इति हैमः । आहतं रूपमस्य । 'रूपादाइतप्रशंस- योर्थप्' (५१२।१२०)॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'आहतरूपस्य हेमरीप्यादेः'॥

गारुत्मतं मरकतमद्मगर्भो हरिन्मणिः।

गेति ॥ गहरमतो जातत्वात् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥ ॥ मरकं तरन्त्यनेन । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येथ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥ ॥ अइमनो गर्भः ॥ (३) ॥ ॥ हरिद्वर्णो मणिः । शाक-पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'गाह-त्मतस्य'॥

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः

द्योणेति ॥ शोणं च तद्रवं च ॥ (१) ॥*॥ लोहितमेव । 'लोहितान्मणां' (५।४।३०) इति कन् ॥ (२) ॥:॥ पद्मिमय रागोऽस्य । 'अनेकमन्य-' (२।२।२४) इति समासः ॥ (३) ॥:॥ त्रीणि 'पद्मरागस्य'॥

अथ मौक्तिकम्॥ ९२॥

मुक्ता

अथेति ॥ मुक्तेत्र । 'विनयादिभ्यष्टक्' (पाधा३४) ॥
(१) ॥ ॥ मुच्यते स्म । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० व० वा०) ।
कः (३।२।१०२) । 'मुक्ता मौक्तिकपुंथल्योः' इति हैमः ॥
(२) ॥ ॥ द्वे 'मोक्तिकस्य' ॥

अथ विद्रमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम्।

अथेति ॥ विशिष्टो हमः । यहा विशिष्टे हो भवः । 'यु-हुभ्यां मः' (५१२११०८) । ('विदुमो रलव्सेऽपि प्रवाले-ऽपि पुमानयम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ प्रवलति । 'वल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ज्वलिति-'(३१९१९४०) इति णः । 'प्रवालोऽस्री किसलये वीणादण्डे च विदुमे' इति विश्वः (गेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'प्रवालस्य'॥

रतं मणिईयोरइमजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥

रेति ॥ रमन्तेऽस्मिन् । 'रमु कीडायाम्' (भ्वा॰ क्षा॰ अ॰) । बाहुळकात् कप् । तुक् (६।३।१।७१) । 'रत्नं ख-जातिश्रेष्ठे स्थान्मणा' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ मण्यते 'मण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।११८) । 'मणिः

१—तद्दयं कुप्याकुप्यम्—इति क्षीरस्नामी ।—तयोर्हेमरूप्ययो-र्दयम्—इति मुकुटः॥

स्त्रीपुंसयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च)। (कण्ठदेशस्तनेऽजाया लिङ्गायेऽलिङारेऽपि च)' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥*॥ अश्मजातौ मरकतादौ॥*॥ द्वे 'रह्मस्य'॥

खणं सुवणं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम्। तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कवुरम्॥९४॥ चामीकरं जातकपं महारजतकाञ्चने। रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनद्मप्रापदोऽस्त्रियाम्॥९५॥

स्वेति ॥ सुष्ठ ऋणोति । 'ऋणु गतो' (त० उ० से०)। पचाद्यच् (३।२।१२४) यहा अर्णनम् । घष् (३।३।१८)। शोभनोऽणों गतिरनेन ॥ (१) ॥*॥ शोभनो वर्णाऽस्य । सुष्ठ वर्ण्यते वा। 'वर्ण वर्णने' (चु॰ प॰ से॰) ज्यन्तः । 'एरच' (३।३।५६) ॥ (२) ॥३॥ कनति । 'कर्ना दीमाँ' (भ्या० प॰ से॰)। 'कृषादिभ्यो वन्' (उ॰ ५१३५)। 'कनकं हेन्रि पुंसि स्यार्तिकञ्चके नागकेसरे । धत्तरे काधनारे च काजीये चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ हिनौति, हीयते वा। 'हि गत्यादी' (स्वा॰ प॰ अ॰)। मनिन् (उ०४। १४५) ॥ (५) ॥ ३॥ इटति । 'हट दीमाँ' (भ्वा० प० से०) । ण्युल् (३।१।१३३) । हाटयति वा। कुन् (उ०२।३२) ॥ (६) ॥ तप्यतेऽनेन । 'तप संतापे' (भ्याप पण अप) । 'कुलाल्युटः' (३।३।११३) इल्यनीयर् ॥ (७) ॥३॥ शतकुम्भे पर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥४॥ अनुरा-तिकादिः (७।३।२०) । ('शातकोम्भम्') इति तु खार्मा ॥ (८) ॥ ॥ गङ्गाया अपत्यम् । शुत्रादिलात् । (४।१।१२३) ढक्। 'यं गर्भ सुपुवे गक्का पायकादीमतेजसम् । तदुल्वं पर्व-ते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत' इति वायुपुराणम् । 'गाङ्केयः स्यात्प्रमान्भीष्मे क्षीवं स्वर्णकसेहणोः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ शा विभर्ति, भरति वा। मनिन् (उ० ४।१४५) ('भर्म स्यारकाञ्चने भृतौं दित मेदिनी) ॥ (१०) ॥ 🕬 वर्श्वयनेन । 'कर्व दर्पे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। मद्भरादिः (उ॰ १।४१)। 'कर्बुरं सलिले हेन्रि कर्बुरः पापरक्षसोः। कर्बुरा कृष्णवृ-न्तायां शबले पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (११) ॥ ॥ चमीकरे आकरे भवम् । 'तत्र भवः' (४। ३।५३) इलाण्। यद्वा चमनम्। 'चमु अदने' (भ्वा० प० से॰)। 'इजजादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०४)। 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति आङोऽविविक्षतलादृद्धिः । 'कृदिकारात्-' (ग॰ ४।९।४५) इति डीप्। चामीं करोति। 'कुओ हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (१२) ॥*॥ जातं रूपं यस्य । यद्वा प्रशस्तं जातम् । 'प्रसंसायां रूपप्' (५।३।६६) ॥ (१३)॥ ॥*॥ महच तद्रजतं च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । 'आन्मह्तः' (६।३।४६) इत्यात्वम् ॥ (१४) ॥*॥ काश्वति(ते)। 'काचि दीप्ती' (भ्वा आ० से०)। नन्दा-दिल्युः (३।१।१३४)—पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इति मुक- टस्तु चिन्त्यः । 'काचि' धातोरेन सक्त्वात् ॥ (१५) ॥॥॥
रोचते । 'हच दीप्तां' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'युजिहजितिजां
कुथ' (उ० १।१४६) इति सक् । 'रुषमं लोहे सुवणं च'
इति हेमचन्दः ॥ (१६) ॥॥॥ कृतस्वरे आकरविशेषे भवम् ।
अण् (४।३,५३) । कृताः पठिताः स्वरा येन । तस्मै देयम् ।
'शेषे' (४।२।९२) इस्रण् ॥ (१७) ॥॥॥ जम्बूरसस्य नद्यां
भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इस्रण् ॥ (१८) ॥॥॥ अष्टी
धातवः पदानि स्थानान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञायाम्-' (६।३।
१२५) इति दीर्घः । यद्वा अष्टानामपदम् ॥ (१९) ॥॥॥
एकोनविशतः 'सुवर्णस्य'॥

अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्कीकनकमित्यदः।

अलिमिति ॥ अलंकारसंबन्धि सुवर्णम् ॥॥॥ शृक्षिणामी ॥ १८ती । कनति । 'कनी दीप्तां' (भ्वा॰ प॰ से॰) कुन् (उ॰ २।३२) । 'श्टेंड्री' इति पृथम् नाम वा । 'ब्री श्टेंड्ड्री मण्ड-नसुवर्णम्' इति रक्षकोषः । 'भूषणं कनकं ग्रुड्डी' इति नाम-माला च । अल्पं ग्रुक्षं जाधान्यं वा यस्याः । गौरादिः (४। १।४१) । 'ब्री स्थात्काचिन्मृणात्यादि' इति चचनात्॥ (१) ॥॥ एकम् 'अलंकारस्वर्णस्य'॥

दुर्वर्ण रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६॥

द्विति ॥ मुवर्णापेक्षया दुष्टो वर्णोऽस्य, अनेन वा ।
'दुर्चर्णे त्रिष्वसद्वर्णे क्रीवमेलेयक्ष्ययोः' (इति मेदिनी)॥ (१)
॥॥। रजति, रज्यते वा । 'रज रागे' (भ्या० व० अ०)
'पृषिरिक्षभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच् । 'रजतं त्रिष्ठ
ग्रुके स्थात् क्रीवं हारे च दुर्वर्णे' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)
॥॥। 'हप क्पिक्रयायाम्' (चु० व० से०)। प्यन्तः।
'अचो यत्' (३।१९७)। 'क्ष्यः स्थात्मुन्दरे त्रिष्ठु। आहतखर्णरजते रजते च नपुंसकम्' इति विश्व(मेदिनी)हेमचन्द्री॥
(३)॥॥॥ खर्जति। 'खर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०)। खर्जपिजादिभ्य करोलचीं' (उ० ४।१४०) इत्यूरः। 'खर्जूरं
क्ष्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः' (इति हैमः)॥ (४)॥॥॥
श्वतने। 'श्वता वणें' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)।
'श्वतो द्वीपद्विमेदयोः। श्वता वराटिकाकाष्ठपटकाशक्विनीषु च। क्रीवं रूप्यस्यवच्छुके' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥
पश्च 'क्ष्यस्य'॥

रीतिः स्त्रियामारकृटो न स्त्रियाम्

रीति ॥ रीयते । 'रीङ्क्षरणे' (दि० आ० अ०)। रिणाति वा । 'री गतिरेषणयोः' (क्या॰ प० अ०)। 'क्षियां क्तिन्' (३।३।९४)। 'रीतिः स्त्रियां स्यन्दप्रचारयोः । पि-त्तिले लोहकिट्टेच' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ 'ऋ गतौ'

१—ऋद्गिष्ठंस्वान्ता च । तथा च बाणः—'वर्षपर्वतसमूद्दानेवाग्तः स्थितापरिमाणऋद्गिद्देमकूर्टराजकुरुम्' इति —मुकुटः ॥

(भ्वा॰ प॰ अ॰)। भावे घञ् (३।३।१८) आरं कूटयते ॥ 'कूट दाहे' (चु॰ उ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'आर-कूटोऽक्रियां द्रव्यं रीतिस्तु रीतिकोमलम्' इति रभसः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'पिसलस्य'॥

अथ ताम्रकम् । शुल्बं म्लेच्छमुखं द्यप्वरिष्ठोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥

अथेति ॥ ताम्यति, तम्यते, वा । 'तमु काङ्कायाम्' (दि॰ प॰ से॰)। 'अमितम्योदींर्घथ' (उ॰ २।१६) इति रक् । स्वार्थे कन् (हापि० ५।४।५) ।-'तम्यमिचमां दीर्घथ' इति रक्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥४॥ शलति । 'शल गती' (भ्या॰ प॰ से॰)। 'डल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति, साधु । यद्वा जुल्वयति, जुल्ब्यते, वा । 'जुल्व माने' (चु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।९३४) घम् (३।३।९९) (एर-च् (३।३।५६) वा । 'द्यास्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसं-निर्धा' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ म्लेच्छदेशे मुखमुल-त्तिरस्य । म्लेच्छस्य मुखमिव, इति वा ॥ (३) ॥*॥ द्वे हेम-रूप्ये अक्षते स्म । 'अञ्च व्याप्तां' (स्वा॰ आ॰ से॰)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (४) ॥*!। अतिशयेन बरम् , उरु, वा अतिशायने इप्रन् । (५।३।५५) । 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इत्युरोवेर् । 'बरिष्ठं ताम्रके क्रीयम्' इति टवर्ग-द्वितीयानते रदः । 'वरिष्ठं मरिचेऽपि च । तांत्र छीवं तित्तिस ना वरोहतमयोश्चिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥॥॥ उं शंभु वृणोति । 'बृञ् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰) । 'संज्ञायां **भृतुवृजि-' (३।२।४६) इति छन् । 'अहर्द्विगत्-' (६।३।६७)** इति मुम् । उत्कृष्टमुंबरम् । श्रादिसमासः (वा॰ २१२११८) । **'जुदुमबर**स्तु देहल्यां बृक्षमेदे च पण्डके । कुष्टमेदेऽपि च पुमास्ताम्रे तु स्यात्रपुंसकम्'(इति मेदिनी) ॥∗॥ त्रज्ञादाणि (५।४।३८) तु । 'औदुस्वरं भवेत्ताम्र फलादी यज्ञशाखिनः' इत्रजयः ॥ (६) ॥*॥ षद 'ताम्रस्य' ॥

लोहोऽस्त्री रास्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी । अदमसारः

लोह इति ॥ लोहति, लुद्यते, वा । 'लुह गार्ध्यं' () । अच् (२१११२४) । घम् (२१२१९९) वा । ल्यतंद्रनेन वा । 'लूग् छेदने' (प्रया॰ उ॰ से॰) । बाहुलकाद् हः । रुत्यते, रोहति वा 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । घम् (२। ११९९) । अच् (२।११२४) वा । कपिलिकादित्वात् (वा॰ ८।२१९८) लत्वम् । 'लोहोऽकी शक्षके लोहं जोक्षके सर्वतंत्रसे' (इति मेदिनी) ॥३॥ प्रज्ञाद्यणि 'लोहम्' ॥ (१) ॥३॥ शस्तेद्रनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'दाष्ट्रीशस्–' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । सार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (२) ॥॥॥ तेजयति, तेज्यते वा, अनेन वा । 'तिज निशाने' (चु॰ प॰ से॰) ।

इति कहाः । 'तीस्णं सामुद्रख्यणे विषलोहाजिमुष्कके । क्रीबं, यवाग्रके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोश्विष्ठ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ पिण्डते, पिण्ड्यते वा । 'पिडि संघाते' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३। २। १३४) । घन् (३। ३। १९) वा । 'पिण्डो बोले बले सान्द्रं देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोल्डात्म्हस्योरपि । ओण्ड्रपुष्पे च पुंसि स्यात् क्षीबमाजीवनायसोः । पिण्डो तु पिण्डतगरेऽलाबूसर्जूरमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ कालं च तदयथ । 'अनोरमायःसरसाम्-' (५। ४) १६ते टच् ॥ (५) ॥ ॥ एति, अयते वा । असुन् (उ॰ ४। १८९) ॥ (६) ॥ ॥ अरमनः सारः । 'अरमसारं च शक्षकम्' इत्यमरमाला ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'लोहस्य' ॥

अथ मण्ड्ररं शिङ्वाणमपि तनमले ॥ ९८ ॥

अशेति ॥ मण्डते(ति)। 'मिड भूषायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। खर्जादित्वात् (उ॰ ४।९०) ऊरच् ॥ (१) ॥॥॥ विद्याते । 'शिषि आद्याणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'आणको द्धपृत्विद्धिधान्ध्यः' (उ॰ ३।८३) । पृषोदरादिः (६।३। १०९)। सिंहमाणयति वा। कर्मण्यण् ('शिङ्वाणं काचपात्रे च लाहनासिकयोमेले' इति मेदिनी)॥॥॥ 'सिहानम्' इति पाठे गिंहवदनिति। 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। सिंहमानयति वा। 'कर्मण्यण्' (३।२।९)॥ (२)॥॥॥ तस्य लोहस्य मले ॥॥॥ द्वे 'लोहकिहस्य'॥

सर्व स्थानैजसं लोहम्

सेति ॥ तेजसो विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इखण् । यद्वा तेजोऽस्खस्य । ज्योत्स्राद्यण् (वा० ५।२।१०३) ॥॥ एकं 'सर्वेधात्नाम्' ॥

विकारस्त्वयसः कुशी।

वीति ॥ कुं भृमिं दयति । 'शो तन्करणे' (दि० प० अ०)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः। 'जानपद-' (४।१।४२) इति डीप्। 'कुद्गी फालेऽपि वल्यायां (कुद्गा, पापिष्टमत्तयोः । कुद्गी वाच्यवदाख्यातः)' इति विश्वः। 'कुद्गो रामसुते दर्भे पापिष्टे थोकमत्तयोः। कुद्गी लोहविकारे स्थात्कुद्गा वल्या कुद्गं जले' (इति हैमः)॥ (१)॥॥। एकम् 'अयोविकारस्य'॥

क्षारः काचः

श्रेति ॥ क्षरति । 'शर संचलने' (स्वा॰ प॰ से॰)। 'ज्वलिति-' (३१९१९४०) इति णः । 'क्षारः काचे रसे गुडे । मस्मनि धूर्ते लवणे' इति हेमचन्द्रः ॥ (९) ॥*॥ क-चते । 'कच बन्धने दीप्तो च' (स्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३। ११९३४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४१३८) काचयति वा । अच् (३। ११९३४) । 'काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हे 'काचस्य'॥

अथ चपलो रसः सृतश्च पारदे ॥ ९९ ॥

अथेति ॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से॰)। 'चुपेरचोपघायाः' (उ॰ १।१११) इति कलः । यद्वा चपनम्। 'चप शक्तौ' ()। प्यन्तः। 'एरच्' (३।३। ५६)। चपंलाति । 'ला आदाने' (अ०प० अ०) । कः (३।२।३)। 'चपलक्षोरके चले। क्षणिके चिकुरे बीघे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीने व चपला तु स्यात् पिपाल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्वल्यामपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ रस्यते । 'रस आखादने' चुराधदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । रसयति घातून् वा । अच् (३।१।१३४) । 'रसः सादे जले वीर्ये श्वज्ञारादी विषे दवे । बोले रागे गृहे धातौ तिकादी पारदे-Sप व । रसा तु रसनापाठासलकी क्षितिक हुपु (इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ शिवेन स्यते सम । 'बू प्रसंव' (दि॰ आ॰ से॰)। कः (३।२।१०२)। 'सृतस्तु सारयो तक्ष्ण सन्निः याद्वाह्मणीसुते । वन्दिपारदयोः पुंति प्रसुते प्रश्ति विष' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (३)॥*॥ पारं ददाति । 'द्वदात्र दाने' (ज॰ उ॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥०॥ 'पारत' इति पाठे पारं तनोति । 'तनु धिस्तारे' (त॰ उ॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। 'रसे-न्द्रः पारदः श्रोक्तः पारतोऽपि निगवते दित तारपालः । 'पारतस्तु मनाक्ष्पाण्डुः सूनम्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृताः' इति शब्दाणंवः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारे 'पारदस्य' ॥

गवेलं माहिपं शृङ्गम्

गेति ॥ अलति । 'अल भूपणादाँ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।९।९३४)। गवामलम् । यद्वा गवनम् । 'गुङ शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५०) गवं लाति । कः (३।२।३)॥ (९)॥॥ एकं 'महिपश्टकस्य'॥

अभ्रकं गिरिजामले।

अभ्रेति ॥ अभ्रति, अध्यते वा । 'अश्र गर्ता' (भ्या॰ प॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३२) । अभ्रस्य प्रतिकृतिवाँ । 'इवे प्रतिकृतों' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥॥॥ गिरी जातम् । 'जनी प्रादुशांवे' (दि॰ आ॰ से॰) । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३। २।९७) । ('गिरिजं लश्रकेऽपि स्याच्छिलाजुर्तान शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुलुङ्गयोथ योषिति' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ अमति । 'अम गर्ता' (भ्या॰ प॰ सं॰) । वृष्पदित्वात् (उ॰ १।१०६) कलच् । न मलमस्य, इति वा । ('अमल्ं त्युकं होवं लक्ष्म्यां स्त्री निमेलं त्रिषु' इति मेदि-

१—रसः प्रायेण महिषद्यक्षे स्थाप्यतेऽतो रसानन्तरमस्य कथनम्— वित मुकुटः ॥ २—'गिरिजामस्त्रम्—' वत्येकं नाम—वति स्वाममुकुटौ ॥ नी)। 'गिरिजं निरिजाधीजममलं गवलभ्वजम्' इति वाचसितः॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'अभ्रकस्य'॥

स्रोतोञ्जनं तु सौबीरं कापोताञ्जनयामुने ॥ १०० ॥

स्रविति ॥ अज्यते नयनमनेन । 'अज्ञू व्यक्सादी' (रु० प० से०) । करणे ल्युट् (३१३१९९०) । स्रोतोजमङ्गनम् । शाकपाधिवादिः (ता० २१९१७८) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ मुनीरे देशे भवम् । तत्र 'भवः' (४१३१५३) इत्यण् । 'सौवीरं काज्ञिके स्रोतोज्जने च बदरीफले । ना तु नीवृति' इति विश्वः (निदनी) ॥ (२) ॥ ॥ कपोतस्येदम् । कपोतवर्णस्तात् । 'तस्येदम्' (४१३१९२०) इत्यण् । कपोतं च तदज्जनं च ॥ (३) ॥ ॥ यमुनायां भवम् । अण् (४१३१५३) । यद्वा यमुनायां इदम् । तद्वच्छ्यामलात् ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'सौनवीराञ्जनस्य' 'सुमी' इति ख्यातस्य ॥

तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके।

त्विति ॥ नुत्थयति, नुत्थ्यते, वा । 'नुत्थ आकरणे' ()। पचाद्य (३१९१९३४) । 'गृरच्' (३१३१५६) वा । नुत्थं च तदक्षनं च ॥ (१) ॥ ॥ शिखनो प्रीवा । शिखपी-वास्यास्ति । अशीआद्यन् (५१२१९५०) तद्वद्वर्णलात् ॥ (१) ॥ ॥ विनुद्यते स्म । 'नुद व्यथने' (नु० उ० अ०) । कः (३। २१९०२) । सार्थं कन् (ज्ञापि० ५१४१५) ॥ (३) ॥ ॥ मन्यूरस्य प्रतिकृतिः । 'इवं प्रतिकृतो' (५१३१६) इति कन् । ममूर् कायति वा । सादस्यात् । 'के शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२१३) ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'नुत्थाञ्जनस्य', 'तू-तिया' इति ख्यातस्य ॥

कर्परी दार्विका काथोद्भवं तुःथम्

केति ॥ कश्पते । 'कृष् सामध्यें' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वाहुलकाद्दर व्रत्वभावध ॥ (१) ॥॥। दावीं दाव्हरिद्रा । तिह्वसरोऽपि दावीं अमेदोपचारात् । खार्थे कन् (हापि॰ ५। ४।५) ॥ (२) ॥॥॥ तत्तुत्थं काथोद्भवमावर्तितं सहुक्तपर्यान्यम् ॥॥॥ तुत्थं चाम्य नाम । 'तुत्थं स्यादमृतासङ्गं कर्परी तुन्नमिलपि' इति रभसः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'आवर्तन-निष्यक्रस्य रसाञ्जनभेदस्य'॥

रसाञ्जनम् ॥ १०१॥

रसगर्भ ताक्यंशैलम्

देति ॥ रसजमजनम् । शाकपाधिवादिः (वा॰ २१९। ७८) ॥ (२) ॥*॥ रसो गर्नेऽस्य ॥ (२) ॥*॥ ताहर्थ-शेले भवम् । अमेदोपचारात्, इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रसाञ्जनस्य'। स्त्रीमी तु—दुत्याजनादि पत्र पर्याया-तुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवादिपञ्चकं रसवतीपर्यायानाह ॥

१—स्वामी तु तुत्थाअनादिपचकं कर्धर्यन्तं तुत्थाअनपथायमुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवे तुत्थरसाधनादित्रवसाह—इति मुकुटः॥

गन्धाइमनि तु गन्धकः।

सौगन्धिकश्च

गेति ॥ गन्धयुक्तोऽहमा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१। ७८) ॥ (१) ॥*॥ गन्धोऽस्यास्ति । अर्शवाद्यच् (५।२। १२७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ 'गन्धिकः' इति पाठे 'अत इनिठनो' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धोऽस्य । विनयादिलात् (५।४।३४) खार्थे ठक् ॥*॥ 'आमोदलेशयोगैन्धः स सुगन्धः सुगन्धकः' इति रमसः ॥ (३) ॥*॥ शोणि 'रसाञ्जनस्य' ॥

चक्षुच्याकुलांच्यों तु कुलिश्यका ॥ १०२ ॥ चेति ॥ चक्षुवे हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (५१११६) । 'चक्षुच्यः केतके पुण्डरीकसंज्ञकपादपे । कुलिश्यकासुभगयोः खियामिक्षिहितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ कुलम्लित । 'अल भूषणादी' (भ्वा॰ प॰ से॰) ।—'कमेण्यण्' (३१२१९) । हीप् (४१९१९५) । 'चक्षुच्या कुम्भकारी च कुलाली च कुलिश्यका' इति रज्ञकोषः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ जुल्थम्प्रतिकृतिः । 'इने—' (५१३१९६) इति कन् । यद्वा कुले तिष्ठति । 'सुपि—' (३१२४) इति कः । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५१४५) प्रवोदरादिः (६१३१९०९)॥ (३) ॥ ॥ ज्ञीणि 'तु-स्थितेशस्य'॥

रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम्।

रीति ॥ रीतेः पित्तलस्य पुष्पमित्र । तम्मललात् ॥ (१) ॥ ॥ पुष्पस्य केतुरित्र । नाशकत्वात् । 'उदन्तनपुंसकेषु पुष्प-केतु कुमुमाजनम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥ ॥ । पुष्पस्य प्रतिकृतिः 'इने—' (५।३।९६) इति कन् । ततः स्वार्थेऽण् (५।४।३८) ॥ (३) ॥ ॥ कुमुममित्र, कुसुमनाशकं वा अजनम् ॥ (४) ॥ स॥ चलारि 'रीतिकायां ध्यायमानायां जातस्य मलस्य' ॥

पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३॥

पीति ॥ पिजनम् । 'पिज वर्णं' (अ० आ० से०)। घम् (३।३।१८)। 'निष्ठायामनिटः' (वा० ७।३।५३) इति वचनाज कुत्वम् । पिजं वर्णंविशेषं राति । कः (३।२।३)। 'पिजरोऽश्वान्तरे पीते हीं खंणं च पीतने'॥ (१)॥॥॥ पीतं वर्णं नयते। 'णय गतौ' (४ना० आ० से०)। 'णीज्' (भ्वा० उ० अ०) वा। 'अन्येभ्योऽपिन्' (वा० ३।२।१०९) इति डः। 'पीतनं पीतदा६णि। कुकुमे हरिताले च (पुमानामातके मतः)' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ तालमति, तस्यते वा। 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०)। ज्यन्तः। अच् (३।९।९३४, ३।३।५६)। 'तालः कालकियामाने हस्तमानहमेदयोः। करास्फोटे करतले हरिताले त्य-रावि' (इति हैमः)। 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च समिते। गीतकालकियामाने करस्काले हुमान्तरे। वाषा-

भाण्डे च कांख्यस्य तसरी ताली जटौषधी। क्षीबं तु हरिताले स्यात' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ ॥ आल्यति। 'अल् भूषणादां' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। आल्याति वा। 'ला आदाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३४) इति कः। 'आलं स्यादनल्पहरितालयोः' इति हेमचन्दः॥ (४)॥ ॥॥ हरितं वर्णमालाति। 'औतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। सार्थं कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)। 'हरिताल्लमलं तालवर्णकं नटभूषणम्' इति माधवः। 'हरिताले तु कर्वूरं गोदन्तो नटसंज्ञकः' इति त्रिकाण्डशेषः॥ (५)॥ ॥॥ पद्य 'हरितालस्य'॥

गैरेयमर्थ्यं गिरिजमदमंजं च शिलाजतु।

गैरियति ॥ गिरो भवम् । 'नद्यादिभ्यः' (४।२।९७) इति ढक् ॥ (१) ॥ ॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्यायाम्' (चु० आ० से०) ष्यन्तः । 'अयो यत्' (२।१९७) । अर्था-दनपेतम्, वा । 'धर्मपथ्य-' (४।४।९२) इति यत् । 'अर्थ्यो विपिश्चति न्याप्ये त्रिष्वर्थ्ये तु शिलाजतु' इति यान्ते स्दः ॥ (२) ॥ ॥ गिरेर्जातम् 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पद्यम्यामजातं।' (२।२।९८) इति उः । 'गिरिजं लभ्रकेऽपि स्याच्छिलाजतुन्नं शेल्वं । लोहेऽपि गिरिजा गारीमातुलु- क्रयोश्च योपिति' (इति मंदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ अश्मनो जान्तम् ॥ (४) ॥ ॥ शिलाया जित्वव । पष्टीतत्पुरुषः ॥ (५) ॥ ॥ ॥ पर्च 'शिलाजनुनः' ॥

बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ॥ १०४॥

बोलेति ॥ बोल्यति । 'बुल मजने' (बु॰ प॰ से॰) अच् (३१९११३४)। वाति, वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ॰ प॰ अ॰)। पिजादित्वात् (उ॰ ४९९०) ऊलच् ॥ (१) ॥॥॥ गन्धवान् रसोऽस्य ॥॥। राजदन्तादिलात् (२१२१३१) 'रसन्धन्धः' अपि—इति खामी ॥ (२) ॥॥॥ प्राणिति, अनेन वा । 'अन प्राण्ने' (अ॰ प॰ से॰)। अच् (३१९१३४)। 'हल्ध' (३१३१२२९) इति घण् वा । 'प्राणो हन्माहते बोले काव्यजीवंऽनिले बले । पुंलिङः पूरिते वाच्यलिङः पुंभूम्नि चान्धुपु' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ पिण्डते । 'पिड संघाते' (भवा॰ आ॰ से॰)। अच् (३१९१३४)। 'पिण्डो वृन्दे जपापुष्पे गोले बोलेऽजसिह्योः। कवले पिण्डं तु वेदमैकदेशे जीवनायसोः। बले सान्धे पिण्ड्यलाव्सर्ज्योस्तगरेऽपि च' इति हेमचन्दः॥ (४)॥॥ गां जलंस्यति । 'पोऽन्त-

१—अत्राङ् उपसर्गस्य सत्वेनानुपसर्गपदमध्तिस्त्रस्यात्रास्या तद्यन्यासो आन्तिम् छकः । अत एवेत्तजनकेनापि सिद्धान्तको मुद्यां 'अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः' इत्युक्तम् । तस्मार् 'मू छवि मुजादि-लात्कः' इति न्याख्येयम् । यदा इतिमळिति । 'कमैण्यण्' (१।२।१) इत्यण् इति नोध्यम् ॥

कर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। गोसः—इति मुकुटः ॥॥॥ 'गोपः' इति खामी। गो-जंकात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'मुपि' (३।२। ४) इति कः॥ (५)॥॥। रसयति, रस्यते, अनेन वा। 'रस आखादने' (चु॰ उ॰ से॰)। अच् (३।९।९३४)॥॥॥ गोपे उत्पत्तौ रसोऽस्य। 'गोपरसः' इति समस्तमपि—इति खामी॥ (६)॥॥॥ षट् 'गन्धरसस्य' 'चोर' इति ह्यान्तस्य॥

हिण्डीरोऽव्धिकफः फेनः

हीति ॥ 'हिण्डी' इति 'हिण्डी' इति वा शब्दभीरयति 'ईर गतौ कम्पने च' (अ॰ आ॰ से॰)। अच् (३१३१९३४)। अण् (३१२१९) वा । हादिः ॥*॥ (डिण्डीरः)। डादिवी पाठः॥ (१) ॥*॥ म्फायते। 'स्मायी बृद्धी' (स्वा॰ आ॰ से॰)। 'फेनमीनो' (उ॰ ३१३) इति साधुः॥ (३) ॥*॥ त्रीण 'समुद्रफेनस्य'॥

सिन्द्रं नागसंभवम्।

सीति ॥ सन्दते । 'सन्दू प्रस्तवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'सन्दे: संप्रसारणं व' (उ॰ ११६८) द्रस्यूरम् ।- 'खर्जादिला-दूरः' बाहुलकात्मंप्रसारणं च—इति सुकुटोऽपाणिनीयः । 'सिन्दूर्स्सरभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूणंक । सिन्दूरी रो-चनारकचेलिकाधातकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ वागं सीसं संभवः (उत्पक्तिस्थानम्) अस्य ॥ (२) ॥॥॥ वे 'सिन्दूरस्य'॥

नागसीसकयोगेष्टवप्राणि

नेति ॥ नगे भवः । 'तत्र शवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नागं नपुंसकं रक्षे सीराके करणान्तरे । नागः पत्रगमातक्ष कृत्राचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनाग (नागदन्तप्रभेदके । 'दे-हानिलप्रभेदे च श्रेष्ठ स्यादुत्तरस्थितः' इति गदिनी)॥ (१)॥॥ सिनोति । 'पित्र बन्धने' (स्वा० उ० अ०)। किए (३।२१९०८) । अनिस्यत्वात्र तुक् । ईस्यति । 'पोऽन्तदमीण' (दि० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२१३) इति कः । सिन्य तदीसं च । सार्थं कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥ (२)॥॥॥ योगे धातुसंबन्धे इष्टम् । 'सप्तर्मा-' (२।९१४०) इति समासः ॥ (३)॥॥॥ उप्यते । 'इत्रव् वीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'इधिविपभ्यां रन्' (८० २।२०)॥॥॥ 'वर्भ' इति सुकुटः । वर्धते । 'वृधु वर्धने' (भ्वा० आ० से०)। रन् (उ० २।२०) । ('वर्धः सीसवरत्रयोः' इति हैमः)॥ (४)॥॥॥ चलारि 'सीसस्य' 'सीसो' इति ह्यातस्य ॥

त्रपु पिचटम् ॥ १०५ ॥

रङ्गवङ्गे

त्रेति ॥ त्रपते । 'त्रपूष् रुजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'शृह्यस्त्रिहि-' (उ० १।९०) इत्युः । 'रङ्गसीसकयोस्त्रपुः' अमर० ४३

इति हदः ॥ (१) ॥॥ पिचयति, पिचते वा । 'पिच छदने' (भ्वा॰)। अच् (३।१।१३४) पिचं टौकते । 'टौकु गता' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपिन' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । पिचयति । 'राकादिभ्योऽपिन' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । पिचयति । 'राकादिभ्योऽप्टन्' (उ० ४-८१) वा : 'पिच्छटो नेत्ररोगे स्थात्कीयं सीसकरक्त्योः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥॥। रक्तति । 'रिग गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । ('रक्को ना रागे मृत्यरण-सितौ । अस्ती त्रपुणि' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ वक्तति । 'विग गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'चैक्कं सीसकरक्तयोः। वार्ताकेऽपि च कार्पासे पुंभूत्रि नीवृदन्तरे' इति सीसकरक्तयोः। वार्ताकेऽपि च कार्पासे पुंभूत्रि नीवृदन्तरे' इति गेदिनी)। 'चक्कः कार्पासे एन्ताके चक्का जनपदान्तरे । वक्कं त्रपुणि सीसे च' इति हैमः ॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'चक्कंस्य' 'राँग' इति ह्यातस्य ॥

अथ पिचुस्तृतः

अथिति ॥ पिचति । 'पिचु मदंने' () पचति वा । मृगव्यादिः (उ० १।३७) । 'पिचुर्ना कुष्टमेदे च कर्षे तृले-ऽमुगन्तरे' इति विश्वनेदिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ तृल्यति । तृल्यते, वा । 'तृल निष्कपें' (भ्या॰ प० से०) 'इगुपघ-' (३।१ १३५) इति कः । घन् (३।३९९) वा । 'तृलं स्पाद्रव्यदा-रुणि । आकाशेऽथ पिची न स्त्री' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ ॥ ॥ 'पिचुतृलः' दति रभसारसंघातोऽपि ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'का-पासस्य' 'रूई' इति ख्यातस्य ॥

अथ कमलोत्तरम् । स्यात्कुसुम्भं विद्विशिखं महारजनमित्यपि॥ १०६॥

अथेति ॥ कमलादुत्तरम् ॥ (१) ॥ ॥ कुस्यति । 'कुस संश्लेपणे' (दि॰ प॰ से) । 'कुसेहम्भोमदेताः' (उ॰ ४।१०६) इत्युम्मः । बाहुलकान्न गुणः । 'कुसुम्मं हेमिन महारजने ना कमण्डलें' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ बिह्नित् शिलास्य ॥ (३) ॥ ॥ रज्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । 'रजकरजनर-जःस्पसंख्यानम्' (वा॰ ६।४।२४) इति नलेपः । 'रजेः कुन्' (उ॰ २।०९) वा । महच तहजनं च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । 'महारजनमुह्ष्टं घातकुम्भकु-मुम्भयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'कुसुम्भ-स्य' 'कुसुम्भ' इति ख्यातस्य ॥

मेपकम्बल ऊर्णायुः

मेपेति ॥ मेवलोमकृतः कम्बलः । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २१११०८) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्णास्यास्ति । 'ऊर्णाया युस्' (५१२१२३) । 'ऊर्णायुर्ना क्षणाभक्ते मेपकम्बलमेषयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कम्बलस्य' ॥

१--अत्र 'रङ्कः' वति पाठः प्रामादिकः । रङ्गार्थकथने उद्देश्यताव-च्छेदकविषेययोर्देक्येन शान्दवीधाजनकत्वात् । वार्ताकादिवाचकत्वा-भावाश्च । मूळपुस्तके तथा पाठस्यानुपळन्माच ॥

राशोर्णे शशलोमनि ।

दोति ॥ शशस्य ऊर्ण । 'शशोर्ण कारणं करम्' इति च-न्द्रगोमिलिज्ञानुशासनात् क्लीवलम् ॥ (१) ॥*॥ शशस्य लोम ॥ (१) ॥*॥ दे 'शशास्त्रोद्धाः' ॥

मधु सौद्रं माक्षिकादि

मेति ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'फ-लिपाट-' (उ॰ १११८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षें हे मये ना तु मधुहमे । वसन्तदैत्यभिष्मेत्रे स्याजीवन्त्यां तु योषिति' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥*॥ धुद्राभिमंक्षिकाभिः कृतम् । 'धुद्राभ्रमर-' (४१३११९९) इत्यञ् । 'क्षोद्रं तु मधुनिरयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ मिक्षकाभिः कृतम् । 'संज्ञायाम्' (४१३११९७) इत्यण् ॥ (३) ॥*॥ आदिना स्वामर-वाटक-पोतिकादिष्रहः ॥*॥ त्रीणि 'मधुनः' ॥

मधूच्छिएं तु सिक्थकम्॥ १०७॥

मेति ॥ मधुन उच्छिष्टम् ॥ (१) ॥*॥ तिश्वति, तिच्यते, वा । 'विच क्षरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) 'पातृतुदिवचिरिचिसिचि-भ्यस्थक्' (उ॰ ।२।७) । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ प्रश्वाप) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मधूच्छिष्टस्य' 'मोम' इति ख्यातस्य ॥

मनःशिला मनोगुप्ता मानोह्वा नागजिहिका। नैपाली कुनटी गोला

मेति ॥ मनःशब्दवाच्या दिला । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २१११०८) ॥ (१) ॥*॥ मनसा गुप्ता । 'कर्लृकरणे' (२१९१३२) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ मनःशब्देन हुयते कथ्यते । हेब्र् (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'औतश्वोपसर्गे' (२१३१९६) इख्रह् ॥ (३) ॥*॥ नागानां जिह्नेव । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५१४१५) ॥ (४) ॥*॥ नेपाले भवा । 'तत्र भवः' (४१३१५३) इख्रण् । 'नेपाली नवमालीमनःशिलासुवहासु च' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ को नटति । 'नट अवस्यन्दने' (तु॰ प॰ से॰) । अच् (३१९१३४) । गौरादिः (४१९४९) । यद्वा इत्तिता नटीव ॥ (६) ॥*॥ गो दीप्ति लाति । कः (३१२१३) । गुड्यते वा । 'गुड वेष्टने' (तु॰ प॰ से॰) । घन् (३। १९९) । इल्योरेक्यम् । 'गोला गोदावरीसख्योः कुनटी-दुर्गयोः क्रियाम् । पाञ्चाङ्गने मण्डने चालिङ्गरे वालखेलने' +'चेला लक्ष्यां पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्-' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सम 'मनःशिलायाः'॥

यवक्षारो यवात्रजः ॥ १०८॥

पाक्यः

येति ॥ यवानां क्षारः ॥ (१) ॥*॥ यवामाज्ञायते स्म । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ पाके साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यवक्षारस्य' ॥

अथ सर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः । सौवर्चलं स्याहुचकम्

अथेति ॥ स्रिकंतारसजः क्षारः । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २१११७८)॥ (१)॥॥॥ कपोतवणोंऽस्यास्ति । ज्योरक्षा-दिस्वात् (वा॰ ५१२१००३) अण् ॥ (२)॥॥॥ सुखं वर्चय-ति । 'वर्च दीसी' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। हुन् (उ॰ २१३२)॥ (३)॥॥॥ सुवर्चलाया इदम् । 'तस्येदम्' (४१३१९२०) इस्यण् । 'अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे' (इति मे-दिनी)॥ (४)॥॥॥ रोचतेऽनेन । 'कच दीप्ताविभिन्नीतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। हुन् (उ॰ १२१३२)। 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यशामरणमास्ययोः । सौवर्चलेऽपि मजस्यद्वन्येऽपि कटकेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (५)॥॥॥ पव 'क्षारमेदस्य' 'साजी-क्सार' इति स्यातस्य॥

त्वकुक्षीरी वंशरोचना ॥१०९॥

त्वेति ॥ लगे वंशात् क्षीरमस्याः । गौरादिः (४।१। ४१) ॥ (१) ॥ ॥ शेचते । नन्यादिः (३।१।१३४) वंशस्य रोचना । 'स्यादंशरोचना वांशी तुकाक्षीरी तुकाशुभा) । त्वन्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी तु वैणवी' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'वेणुजन्यस्योपधिविशेषस्य' ॥ शियुजं श्वेतमरिचम्

शिक्षा शिक्षोर्जायते स्म । 'पश्चम्याम्' (३।३।९८) इति डः ॥ (१) ॥*॥ क्षेतं मरिचमिव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शो-भाञ्जनबीजस्य'॥

मोरटं मूलमैक्षवम्।

मोरेति ॥ मुरति । 'मुर वेष्टने' (तु॰ प॰ से॰) 'शका-दिभ्योऽटन्' (ते॰ ४।८१) ॥ (१) ॥*॥ इक्षोरिदम् ॥*॥ एकम् 'इक्षुविकारस्य' ॥

ग्रन्थिकं पिष्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११० **॥**

ग्रेति ॥ अन्येः प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'ग्रिन्थकं पिप्पलीमूले गुगगुलुप्रन्थिपण्योः । करीरे पुंसि देवल्ले सहदेवास्थपाण्डवे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिप्पल्या मूलम् ॥ (२) ॥*॥ चटकायाः शिर इव ॥*॥ 'शिरः' अपि । 'शिरो ना पिप्पलीमूले' इति रभसः । '(शिरो ना पिप्पलीमूले खाद्धमन्यां च योषिति' इति रान्ते मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पिप्पलीमूलस्य'॥

१—इदमसंगतम् । अत्रोपसर्गामावेनैतत्स्वाप्राप्तः । तसात् 'कृतो बहुकम्' (वा० इ।इ।११६) इति न्यासे 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागेन के प्राप्ते 'कृषियौ संप्रसारणिभ्यो तः' (वा० ३। १।३) इति दमत्ययो बोच्यः ॥ २—अत्र 'चलम्' इलस्य स्थाने 'ह्योः' इति पाठं कल्पयित्वा अत्र पाठः प्रामादिकः मूले हैमविश्व-बोक्ष स्कृष्मयादीनां गोलाश्वरार्थेऽनुपलम्भात् । किंतु मूकानुसारेण चलशब्दार्थेकथनम् ॥

गोलोमी भूतकेशो ना

गिविति ॥ गोलोम्नामियम् । अण् (४।३।१२०)। संज्ञा-पूर्वकलादुस्त्रमावोऽपि । 'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वनाभू-तकेशयोः' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥ ॥॥ भूतानां केश इष । भूतः केशोऽस्य वा ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'भूतकेशस्य'॥

पत्राङ्गं रक्तचन्द्रनम्।

पेति ॥ पत्राष्पक्षेऽस्य । 'पत्राक्षं न द्वयोर्भूजं पद्मके रक्त-चन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ रक्तं चन्दनिम-व । रक्तसारलात् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'रक्तसारद्रव्यस्य' 'पतक्ष' इति ख्यातस्य ॥

त्रिकटु ज्यूषणं व्योषम्

जीति ॥ त्रयांणां कहनां समाहारः ॥ (१) ॥ *॥ ऊषति । 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ल्युट (३।१।१३४) । त्रयाणां भूषणानां समाहारः । पात्रादिः (वा॰ २।४।३१) ॥ (२) ॥ *॥ विशेषेण ओषति । 'उष दाहे' । (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ *॥ त्रीणि 'गुण्ठीपिष्पली-मरीचानां समाहारस्य'॥

त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥११॥

त्रीति ॥ त्रयाणां फलानां समाहारः अजादिः (४।१।४) ॥*॥ तृफति । 'तृफ तृहाँ।' (तृ॰ प॰ से॰) ।-'तृफथ' (ड॰ १।१०४) इति कलः । 'त्रिफला तृफलापि च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ फलानां त्रिकम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हरीतक्यामळकविभीतकफलानां समाहारस्य'॥

॥ इति वैश्यवर्गविवरणम्॥

शृद्धावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः।

श्विति ॥ शोनति । 'शुच शोके' (स्वा॰ प॰ से॰) । 'शुचेर्दक्ष' (उ॰ २१९९) इति रक् दीर्घश्च ।—'शदे रक् चात ऊत्वं च'—इति सुभूतिरपाणिनीयः ॥ (१) ॥ ॥ अवरोऽधमो वाणेंऽस्य । अवरश्चासो वाणेश्च, इति वा ॥ (२) ॥ ॥ शृष्यते, वर्षति वा । 'शृषु सेचने' (स्वा॰ प॰ से॰) । 'शृषादिस्यक्ष' (उ॰ ११९०६) इति कलच् । गृषं धर्म छनाति वा 'लूब् छेदने' (श्वा॰ उ॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰ ३१२१९०) इति डः । गृषं लाति वा । कः (३१२१३) ॥ (३) ॥ ॥ जघन्यात् पादाजाताः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰) । 'पश्चम्याम्—' (३१२१९८) इति डः । 'जयन्यं मेहने क्रीबे चरमे गर्हितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'शृद्धस्य' ॥

आचाण्डालाचु संकीर्णा अम्बष्टकरणादयः ॥ १ ॥

आचेति ॥ संकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)।
कः (३।२।९०२)। 'ऋत इदातोः' (७।९।९००) 'रदाध्यास्-' (८।२।४२) इति नलम् ॥ (१)॥॥ अम्बष्टश्च इत्क्षदते, वा। 'क्षद संस्ती' (

णध । अम्बष्ठकरणाबाधी येषां ते । आदिना उमादिमहः ॥॥ एकम् 'संकराजाम्'॥

शुद्राविशोस्तु करणः

श्विति ॥ ग्रहा चं विट्च। तयोः सुतः ॥॥ किरति, कीर्यते, वा। 'कृ' (तु॰ प॰ से॰)। 'बहुलमन्यत्रापि' (त॰ २७८) इति सुन्। 'कृत्यल्युटः~' (३।३।११३) इति वा। 'करणं हेतुकर्मणोः। वालवादौ हसे लेपे तृत्यगीतप्रमेदयोः। कियामेदेन्द्रियक्षेत्रकायसंवेशनेषु च। कायस्थ साधने क्रीवं पुंसि ग्रहाविशोः सुते' इति विश्वः॥ (१)॥॥। एकं 'वैद्या-च्छुद्वायां जातस्य'॥

अम्बष्टो बैद्याद्विजन्मनोः।

अस्बेति ॥ वैश्या च हिजन्मा च । तयोः छतः ॥॥॥ अस्वे तिष्ठति । 'ष्ठा' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'छुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अस्वास्व-' (८।३।९७) इति वलम् । 'अस्वष्ठा देशमेदेऽपि विप्राहेश्यास्तेऽपि च । अस्वष्ठाप्यम्ललोणां स्यात्पाञ्जयूयिकयोरपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'वैद्याबाह्मणास्यामृत्पन्नस्य'॥

शुद्धाञ्जिययोरुग्रः

श्विति ॥ श्रद्धा च क्षत्रियश्व । तयोः सुतः ॥*॥ उच्यति । 'उच समवाये' (दि॰ प॰ से॰) । ऋजेन्द्र- (उ॰ २।२८) इति निपातनात्साधः । 'उद्यः श्रद्धास्ते क्षत्राद्धदे पुंसि त्रिष्- कटे । श्री वनाक्षतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शृद्धाक्षत्रियाभ्यामृत्यक्रस्य'॥

_ मागधः क्षत्रियाविद्योः॥ २॥

मेति ॥ क्षत्रिया च विट्च। तयोः सुतः ॥*॥ मगध्यति । 'मगध विष्टने' कण्ड्वादिः । अच् (३।९।९३४)।
'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रक्वाद्यण् (५।४।
३८)। 'मागधो मगधोद्भते शुक्र औरकवन्दिनोः । वैश्यतः क्षत्रियापुत्रे मागधी स्यात्तु पिष्पली । यूथी भाषाविशेषव्य'
इति हेमचन्दः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षत्रियाचैक्याभ्यामुत्पन्नस्य'॥

माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोः

मिति ॥ अर्था च क्षत्रियक्ष तयोः मृतः ॥ ॥ महिष्यां साधुः । 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत् । सार्षेऽण् (२।४।३८) । वहा महाते, महति वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) 'अविमह्योध्षिच्' (उ० १।४५) । चतुर्वर्णा-दिस्थात् (वा० ५।१।१२४) सार्थे ध्यत् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'वैद्याक्षात्रियाभ्यां जनितस्य'॥

क्षत्रार्याशुद्धयोः सुतः ।

क्षेति ॥ अर्था च शह्ख । तयोः चुतः ॥*॥ क्षदति, क्षयते, वा । 'क्षद चंग्रती' ()। '-श्रंतिक्षदादिभ्यः-' (व॰ २।९४) इति मृच्। 'क्षन्ता शद्भातक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथे । भुजिष्यातनयेऽपि स्याभियुक्तवेवसोः पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ अर्था खामिनी। सा च क्षत्रिया योग्यत्वात्। तेन 'क्षत्रियायां च शद्भजे' इखनेनाविरोधः॥ ॥ ॥ एकम् 'अर्थाशुद्धाभ्यामुत्यन्नस्य'॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः

ब्रेति ॥ स्यते स्म । 'पृङ् प्रसवे' (दि॰ आ॰ से॰) । क्तः (३।४।७२) । 'स्तृतः पारदसारथ्योः प्रस्तेरितबन्दिषु । ब्राह्मण्यां सिश्रयाज्ञाते तिक्ष्ण' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां सिश्रयाज्ञातस्य'॥

तस्यां वैदेहको विशः॥३॥

तिति ॥ विदेहेषु भवः । 'तत्र भवः' (४।२।५३) इत्यण् । विदेहस्यापत्यम् । 'जनपद-' (४।१।१६८) इत्यत् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'वेदेहको वाणिजके द्युदाँदैश्यासु-तेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्म-ण्यां वैष्टयाज्ञातस्य'॥

रथकारस्तु माहिष्याःकरण्यां यस्य संभवः।

देति ॥ माहिष्याद्वेश्याक्षत्रियसुतात् करण्यां शृद्धायां वैश्यादुत्पनायाम् ॥॥॥ रथं करोति । 'कृत्' (त० उ० अ०)। 'कर्मण्यण्' (२।२।१) । 'रथकारस्तु माहिष्यात् करणी च तक्षणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'करण्यां माहिष्यादुत्पन्नस्य'॥

स्याचण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृष्ठेन यः ॥ ४॥

स्येति ॥ चण्डति । 'चिंड कोपे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'पति-चण्डिभ्यामालभ्' (उ॰ ९।१९७) ॥ (१) ॥॥॥ प्रत्येकमे-कैकं '(संकरविदेखाणाम्)'॥

कारुः शिल्पी

केति ॥ करोति । 'कुनापा-' (उ॰ १११) इत्युण् । 'का-रुखु कारके शिल्पे विश्वकर्मणि शिल्पिने' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ शिल्पमस्यास्ति । 'अत-' (५।२११५) इतीनिः । 'शिल्पी तु बाच्यवत्कारी स्त्रियां कोलदलीपधी' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजक-स्त्रथा । पद्ममश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः' ॥*॥ दे 'चित्रकारादेः ॥

संहतेस्तेर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः।

समिति ॥ श्रयति, श्रीयते, वा 'श्रिम् सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'बहिशिशुयु-' (उ॰ ४।५१) इति निः। 'श्रेणिः स्रीपुंसयोः पद्गी समानशिल्पसंहतौ' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ एकं 'सजातीयशिल्पसंघस्य'॥

कुलकः स्यात्कुलथेष्ठी

किति ॥ कोवति 'कुल संस्ताने बन्धुषु व' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कुन् (उ॰ २।३२)। 'कुलकं तु पटोले स्यारसं- बद्धश्लेकसंहता । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुलश्लेष्ठषु कथ्यते (इति मेदिनी) ॥॥॥ 'कुलिकः' इति पाठे कुलमधीनत्वेनास्यास्ति । उन् (५।२।११५) । 'कुलिको नागमेदे स्याद्दुमेदे कुलसत्तमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ कुलश्लेष्ठत्वमस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५) ॥ (२) ॥॥॥ दे 'कारुसङ्घ मुख्यस्य'॥

मालाकारस्तु मालिकः॥५॥

मेति ॥ मालां करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ मालास्यास्ति । 'बीह्यादिभ्यक्ष' (५।२।११६) इति ठन् । यद्वा माला शिल्पमस्याः 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठन् । 'मा-लिका सप्तलापुत्री श्रीवालंकरणेऽपि च । पुष्पमाल्ये नदीभेदे पक्षिमेदे च मालिकः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मालाकारस्य' 'माली' इति ख्यातस्य ॥

कुम्भकारः कुळाळः स्यात्

किति ॥ कुम्मं करोति । अण् (३।२।१) । 'कुम्मकारी' कुल्स्यां च पुंसि स्याइटकारके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कुं मूर्मि लाल्यति । 'लड विलासे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अण् (३।२।१) । कुल्मलित वा । कल्पारेक्यम् । कुल्मालाति वा । कः (वा॰ ३।२।५) । कुल्मालाति वा । छः (वा॰ ३।२।१०१) । 'धूके कुल्लालः कुकुमे कुम्मकारेऽजनान्तरे' ॥ (२) ॥ ॥ हे 'कुलालस्य' ॥

पलगण्डस्त लेपकः।

पेति ॥ पलं मांसम् । तत्तुल्येन मृदादिना गण्डति वदन्नेकदेशि (भ्वा॰ प॰ से॰)। अन् (२।१।९३४) ॥ (१) ॥*॥ लिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० व० से॰)। ण्वुल् (२।१।९३३) ॥ (२) ॥*॥ दे 'मृहादो लेपकारस्य'॥

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्

तेति ॥ तन्त्न् वयति । 'वेश् तन्तुसंताने' (भ्वा॰ ड॰ अ॰) । 'ह्वामध्य' (३।२।२) इत्यण् ॥॥ 'तन्त्रचायः' इति पाठे तन्तवो वितन्यन्ते यस्मित्ततन्त्रम् । तद्वयति ॥॥॥ 'तन्त्रचापः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'डुवप्' (भ्वा॰ ड॰ अ॰) । अण् (३।२।९) ॥ (९) ॥॥॥ कुं भुवम्, कुत्सितं वा विन्दति । 'विदृ लामे' (तु॰ ड॰ अ॰) । 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा॰ ३।९।९३८) इति शः । कुप्यति । 'कुपकोधे' (दि॰ प॰ से॰) । 'कुपेर्वा बश्च' (उ॰ ४।८६) इति किन्दच्॥ (२) ॥॥॥ हे 'पटानां निर्मातरि'॥

तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥ ६॥

त्विति ॥ तुत्रं छित्रं वयति । 'वेत्र्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सूची विल्पमस्य । 'शिल्पम्'

१ 'वैदयान्मागभवेदेही राजविष्राङ्गनाष्ठ च' (१०।११) हात मनुवा-भयानुकूलमूक्षिरुद्धोऽनेकार्थकोषो नादरणीयः॥

(४।४।५५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ दे 'कञ्चक्यादेनिं-र्मातरि' ॥

रङ्गाजीवश्चित्रकारः

रेति ॥ रक्वणाजीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। रक्ष आजी-बोऽस्य, इति वा॥ (१)॥*॥ चित्रं करोति । 'दिवाविभानि-शा-' (३।२।२१) इति टः॥ (२)॥*॥ द्वे 'चित्रका-रस्य'॥

शस्त्रमाजोंऽसिधावकः ।

दोति ॥ शस्त्रं मार्ष्टि। 'सृज् शुद्धें' (अ० प० से०)। अण् (३।२।१)॥ (१)॥ आसं धावति। 'धावु गतिशु-छोः' (भ्वा० उ० से०)। अण् (३।२।१)। 'खार्थे कन्' (ज्ञापि० ५।४।५)। कुन् (उ० २।३२) वा॥ (२)॥ ॥ हे 'शस्त्रधर्षणोपजीविनः'॥

पादृकुचर्मकारः स्यात्

पेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गता' (दि० आ० अ०)। 'णित्किश्चिपद्यतें:' (उ० १।८५) इति कः । पाद्ं करोति । क्षिप् (३।२।०६)॥ (१)॥ ॥ चर्म करोति । अण् (३।२।१)॥ (२)॥ सा द्वे 'चर्मकारस्य'॥

व्योकारो छोहकारकः॥ ७॥

च्योकेति ॥ 'ड्यो' इलव्ययं लोहबीजवाची—इति श्री-भोजः । ज्यो करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ लोहं करोति । अण् (३।२।१) । सार्थं कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । 'ज्योकारोऽयस्करोऽयस्कारो लोहकारः स्यात्' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ हे 'लोहकारस्य'॥

नार्डिधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके।

नेति ॥ नाडीं वंशनळीं धमति । 'ध्मा शब्दाशिसंयो-गयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'नाडीमुख्योख' (३।२।३०) । इति खश्। 'खिल्यनव्ययस' (६।३।६६) इति हलः ॥ (१) ॥*॥ खर्ण करोति । अण् (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ कलामा-दले । 'द्वदाञ्' (जु॰ उ॰ अ॰) । मूलविभुजादिलात् (वा॰ ३।२।४) कः ॥ (३) ॥*॥ स्वमं करोति । अण् (३।२।१) । खार्थं कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्व-र्णकारस्य'॥

स्याच्छाङ्किकः काम्बविकः

स्येति ॥ दाङ्कः शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥३॥ कम्बुः शिल्पमस्य । ठक् (४।४।५५) । '—शाश्वतिकः' (२।४।९) इति निर्देशात्कादेशोऽनित्यः । कंम्बोर्विकारोऽस्यास्ति, इति वा । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥३॥ दे 'शङ्कवादकस्य' ॥

शौरिवकस्ताम्रकुट्टकः॥८॥

शाविति ॥ शुल्बषष्टनं शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४।४। ५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ ताम्रं कुट्यित । 'कुट छदने' (चु॰ प॰ से॰) । अण् (३।२।१) । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५। ४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ताम्रकारस्य' ॥

तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारध्य काष्ट्रतट् ।

तेति ॥ तक्ष्णोति 'तक्षू तनुकरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। '-युवृषि-' (उ॰ १।१५६) इत्यादिना कनिन् ॥ (१) ॥*॥ वर्षते । 'वर्ष छेदने' (चु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। वर्ष कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुल-काड्विः ॥ (२) ॥*॥ त्वक्षति । 'त्वक्षू तनुकरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। तृच् (३।१।१३३)। 'त्वष्णा पुमान्देविधिल्पतक्ष्णो-रादिल्पभिद्यपि' (इति मेदिनी)॥ (३)॥*॥ रथं करोति । अण् (३।२।१)॥ (४)॥*॥ काष्टं तक्षति । किष् (३।२।७६)॥ (५)॥*॥ पद्य 'सुनार इति ख्यातस्य'॥

त्रामाधीनो त्रामतक्षः

त्रेति ॥ त्रामेऽघि । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति समासः । 'भपडस्-' (५।४।७) इति खः ॥ (१) ॥ ॥ प्रामस्य तक्षा । 'ग्रामकोटास्यो च तक्ष्णः' (५।४।९५) इति टच् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'ग्रामत्वष्टः' ॥

कौटतक्षोऽनधीनकः॥९॥

काँटेति ॥ उट्यां भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इल-ण् । कोटक्षासी तक्षा च । टच् (५।४।९५) ॥ (१) ॥॥॥ नाधीनः । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥॥॥ एकम् 'काँट-त्वष्टः' ॥

श्चरिमुण्डिदयाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।

क्षियति ॥ श्वरोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११९५) इतीनिः ॥ (१) ॥ ॥ मुण्डं करोति 'मुण्डमिश्र-' (३।१।२१)
इति णिच् । श्रद्धादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः ॥ (२) ॥ ॥ ॥
दिवा कीर्तिरस्य । 'दिवाकीर्तिस्तु पुंसि स्यानापितान्तावसायेनोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ ॥ न पियति स्म । 'पि
गतौ' (तु॰ प॰ अ॰) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ।
न—अपितः । निषेधार्थकेन नशब्देन 'मुप्पुपा' (२।१।४)
इति समासः । यद्वा नापनम् । 'आपू व्याप्ता' (सा॰ प॰
अ॰) । घन् (३।३।१८) । नापो जातोऽस्य । 'तदस्य संजातम्' (५।२।३६) इतीतच् ॥ (४) ॥ ॥ नसानामन्तमन्तान्त्रम् (५।२।३६) इति णिनिः ।
'क्षातो युक्-' (७।३।३३) । ('अन्तावसायी श्वपचे मुनिमेदे च नापिते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पत्र 'नापितस्य' ॥

निर्णेजकः स्यादजकः

नीति ॥ निर्णेनेकि । 'णिजिर् ग्रुढ़ै।' (जु॰ उ॰ से॰) ण्युरु (३।१।१३३) । 'उपसर्गादसमासे-' (८।४।१४) इति णत्मम् ॥ (१) ॥*॥ रजति । 'रज्ञ रागे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । न् (उ॰ २।३२) ॥ (२) ॥*॥ हे 'रजकस्य' ॥

शौण्डिको मण्डहारकः॥ १०॥

शाबिति ॥ ('शुण्डा पानगृहे मता । अम्बुहिस्तिनीवे-श्याहिस्तिहस्तसुरासु च' इति मेदिनी) । शुण्डा सुरा पण्यम-स्य । 'तदस्य पण्यम्' (शशप् १) इति ठक् ॥ (१) ॥॥॥ मण्डं सुराप्ररसं हरति । 'कमेण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ पाशप्)॥ (२)॥॥ हे 'शोण्डिकस्य'॥

जावालः स्यावजाजीवः

जेति ॥ जवमलति, आलाति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अण् (३।२।१) । कः (वा॰ ३।२।५) वा । जवालोऽजः । तस्यायम् ॥ (१) ॥*॥ अजा आजीवो जीविकास्य ॥ (२) ॥*॥ हे 'अजाजीवनस्य' ॥

देवाजीवी तु देवलः।

देवेति ॥ देवैराजीवितुं शीलमस्य । 'गुप्यजातों-' (३। २१७८) इति णिनिः ॥*॥ (देवाजीवः, इति) अदन्तपाठे देव आजीवोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ देवान् जीविकार्थे लाति । कः (३।२।३)। देवं लक्षणया तस्यं लाति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देवपुजोपजीविनः' ॥

स्यानमाया शाम्बरी

स्पेति ॥ विश्वं माति यस्याम्, मिमीते, वा । 'मा माने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'माङ् माने' (जु॰ आ॰ अ॰) वा । 'माच्छासिक्ष्यो यः' (जु॰ ४१९०९) । मां याति वा । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । 'माया स्याच्छाम्बरी-बुड्योमीयः पीताम्बरेऽसुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ इम्बराह्यदैसस्येदम् । 'तस्येदम्' (४१३११२०) इसण् ॥ (२) ॥॥ हे 'इन्द्रजालादिमायायाः' ॥

मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥११॥

मेति ॥ मार्या करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिहरणम् । 'हम्'(४वा॰ उ॰ अ॰) भावे घम् (३।३।१८) । प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्य 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रजालिकस्य'॥ घलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः । भरता इत्यपि नटाः

शायिति ॥ बिलादिना प्रोक्तं नटसृत्रमधीयते । 'पारा-शर्यशिलालिभ्याम्-' (४१३१११) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ शिल्लपस्य ऋषेरपत्यम् । अण् (४१९१११४) । 'नटे विल्वे च

देश्युषः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥॥॥ जायया जीवन्ति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इग्रपघ—' (३।११३५) इति कः ॥ (३) ॥॥॥ कृशाक्षेन प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'कर्मन्दकृशाक्षादिनिः' (४।४।१९९)॥ (४)॥॥॥ भरतस्य मुनेः शिष्याः । अण् (४।३।९९०)॥ संज्ञापूर्वकत्वात्र वृद्धिः । यद्वा विभित्तं स्वाङ्गम् । 'डु मृश्र्' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'मृमृदशि—' (उ॰ ३।९९९) इस्तत्व् ।—विदायनो (४।९।९०४) वा । 'यननोश्च' (२।४।६४) इति स्वतः—इति मुकुटः । तन्न । अबहुवन्तने वृद्धिप्रसः ज्ञात् । पूर्वव्याख्याविरोधान्न ॥ (५) ॥॥॥ नटति । 'नट नृत्तां' (भवा॰ प॰ से॰)। अच् (३।९।९३४)॥ (६) ॥॥॥ 'रङ्गावतारी शैल्यो नटो भरतभारतो' इति वानस्पतिः ॥ ॥॥ पट 'नटानाम'॥

चारणास्तु कुशीलवाः॥ १२॥

चेति ॥ चारयन्ति कीर्तिम्। 'चर गर्तां' (भ्वा॰ प॰ से॰)। णिजन्तः । नन्दादिल्युः (३१९१९३४) (९) ॥*॥ कुत्सितं शीलमस्त्येषाम् । 'कुगति–' (२१२१९८) इति समासः । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा॰ ५१२१९०९) इति वा। कुश्चीलं वान्ति वा। 'वा गत्यादी' (अ॰ प॰ अ॰)। कः (३१२१३)॥ (२)॥ ॥ हे 'बन्दिविशेषस्य'॥

मार्दक्तिका मौरजिकाः

मेति ॥ मृदद्गो लक्षणया तद्वादनं शिल्पभेषाम् । 'शिल्प-म्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ मुरजः शिल्पमेषाम् । ठक् (४।४।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृद्क्षचादनशीलस्य'॥

पाणिवादास्तु पाणिघाः।

पेति ॥ पाणि वादयन्ति । 'वदेः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्यन्तादण् (३।२।१)॥ (१)॥*॥ पाणि प्रन्ति । 'पाणिघ-ताडचा शिल्पिन' (३।२।५५) इति साधुः ॥ (२)॥ ॥ हे 'करतालिकाचादनशीलस्य'॥

वेणुध्माः स्युर्वेणविकाः

विधिति ॥ वेणुं धमन्ति । 'ध्मा शब्दादी' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥॥॥ वे॰ गोविंकारः । 'ओरज्' (४।३।१३९) । वैणवं शिल्पसस्य । ठक् (४।४।५५) ॥ (२) ॥॥। हे 'वेणुवादनशीलस्य' ॥

वीणावादास्तु वैणिकाः ॥१३॥

वीति ॥ वीणां वादयन्ति ॥ (१) ॥*॥ वीणा शिल्पमे-षाम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणावादनशीलस्य' ॥ जीवान्तकः शाकुनिकः

जीति ॥ जीवानामन्तकः ॥ (१) ॥*॥ शकुनान् हन्ति । 'पक्षिमतस्य-' (४।४।३५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिश्व-ं णां हन्तिर' ॥

ह्रौ वागुरिकजालिकौ।

हाविति ॥ वागुरया (१) जालेन (२) च चरित । 'ध-रित' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जालेन मृगा-न्यभ्रतः' ॥

वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥

वायिति ॥ बीतंसेन मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायेन बरति ॥ (१) ॥*॥ कूटेन मृगादिबन्धनयन्त्रेण चरति ॥ (२) ॥*॥ मांसं पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति टक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मांसविकयजीविनः' ॥

भृतको भृतिभुक्रमंकरो बैतनिकोऽपि सः।

भिति ॥ श्रियते सम । 'ध्ल भरणे' (भ्ला० ७० अ०) । कः (३।२।९०२) । स्लार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा मृतिं करोति । 'तत्करोति~' (३।९।२६) इति णिजन्तास्कुन् (७० २।३२) ॥ (१) ॥ श्रा मृतिं वेतनं भुक्ले । किए (३।२।४६) ॥ (१) ॥ श्रा कर्म करोति । 'कमणि मृतां' (३।२।२२) इति टः ॥ (३) ॥ श्रा वेतनेन जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४। १२) इति टक् ॥ (४) ॥ श्रा वत्वारि 'वेतनोपजीविनः' ॥ वार्तावहो वेवधिकः

वेति ॥ वार्ताया वहः ॥ (१) ॥ ॥ विवधं वीवधं वा वहति । 'विभाषा विवधात' (वारू ४।४।१७) इति उत् । पक्षे उक् ॥ (२) ॥ ॥ वे 'वार्ताया वाहकस्य' 'कव-डिया' इति ख्यातस्य ॥

भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥

भेति ॥ भारं वहति । अन् (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ भारोऽस्ति वाद्यत्वेनास्य । 'अतः–' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'भारवाहकस्य' ॥

विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः । निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुत्रुकश्चतरश्च सः ॥ १६ ॥

वीति ॥ विगतो वर्णा यस्य यसाद्वा । 'वर्णो दिजादी गुह्रादी स्तुतौ रूपयशोऽक्षरे' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ पामानं राति । कः (३।२।३) । यद्वा पा धर्मः श्रियते येन । 'मृङ्' (तु॰ प॰ अ॰) । 'पुंसि –' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥ ॥ । निङ्ग्छामी छश्मी चिनोति । 'चिञ्' (स्वा॰ उ॰ अ॰) । 'अन्येभ्योऽपि दश्यते' (वा॰ ३।२।१०९) इति हः ॥ (३) ॥ ॥ ॥ प्रकृतौ भवः । अण् (४।३।५३) । यद्वा प्रकृष्टमकृत्तमकार्यमस्य ॥ (४) ॥ ॥ । सज्जनेभ्यः पृथ्यभूतो जनः । शाक्तपार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८) ॥ (५) ॥ ॥ । निश्चयेन हीनः । 'कुमति –' (२।२।९८) इति समासः ॥ (६) ॥ ॥ । अपकृष्टमपकृष्टे वा सीदाते । 'बहु विशरणादौं' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । अच् (३।९।१३४) ॥ (७) ॥ ॥ जालयति । 'जल आच्छादने' (हु॰ प॰ से॰) । जालं करोति । बाहुलकान्मः । 'नेड् विश्वकृति' (०।२।८) । 'जाल्मस्तु पामरे । असमीक्ष्यका-

रिणि च' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ क्षुधं हाति । कः (३।२।३) स्वार्थं कन् (उ० २।३२) वा। यद्वा क्षुणत्ति, क्षुचते वा 'क्षुद क्षोदे' (इ॰ उ॰ अ॰)। 'स्फायितिब-' (उ॰ २।१३) इति रकु । कपिलिकादिः (८।२।१८) । यदा क्षुदा तक्ष्यते ।)। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति चः 'ळक आखादने' (॥*॥ कवर्गद्वितीयादिरपि । 'खुल्लकलिषु नीचेऽल्पे' इति रमसात् । खदनम् । 'खद हिंसायाम्' (भ्वा० प॰ से०) । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। खुदं लाति । कुन् (उ० २।३२) ॥ (९) ॥∗॥ इना कामेन तीर्यते । 'नृ' (म्बा॰ प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। इतं गमनं करोति वा। 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति णिच्। यहा इतेन ज्ञानेन क्षीते । 'त्रातिपदिकादात्वचें' (चु॰ स्॰) इति णिच् । बाहुलकादरः । यहा '**इ' इत्यञ्यय-**मपक्षें। 'द्विवचन∽' (५।३।५७) इति तरप् । इव्यप्रकर्षे∙ त्वान्नामुः ॥ (१०) ॥*॥ दश **'नीचस्य'॥**

भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः। नियोज्यकिंकरप्रैष्यभूजिष्यपरिचारकाः॥ १७॥

भिति ॥ श्रियते । 'मृञ् भरणे' (भ्ता॰ उ॰ अ॰) । 'मृत्रोऽसंज्ञायाम्' (३।१।११२) इति क्यप् । 'भृत्यः दासे गृतौ भत्या' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ दास्या अपत्यम् । 'द्यचः' (४।१।१२१) इति ढक् ॥ (२) ॥ शा 'खुदाभ्यो' वा' (४।१।१३१) इति ढुक्च ॥ (३) ॥*॥ दंसयति दं-स्यते वा। 'दसि दीशों' (चु॰ प॰ से॰)। 'दंसेष्टरनौं न आ च' (उ॰ ५।१०) । यद्वा दास्यते । 'दास दाने' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । घल् (३।३।१८) ॥ (दादा, इति) तालन्यान्त-पक्षे 'दंशेथ' (उ॰ ५१११) ॥ (४) ॥*॥ गुप्यते । 'गुपू इक्षणे' (भ्या॰ प॰ से॰) । ज्यत् (३।१।१२४) । स्त्रार्थे कन् (ह्यापि ৽ ५।४।५) गोप्यं कायति वा । 'कं शब्दे' (भ्वा ॰ प ৽ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥∗॥ चे॰ ह्यतं । 'चिट परप्रेप्ये' (भ्वा० प० से०) । कृत्रादिभ्यो बुन् (उ॰ ५१३५) ॥ (६) ॥*॥ नियुज्यते । 'युजिर् योगे' (६० उ॰ अ॰)। व्यत् (३।१।१२४)। 'प्रयोज्यनियोज्याँ शक्याधें' (जा३।६८) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ 'किचित्' कुत्सितं वा करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इस्रत्र 'किंयसद्वहुषु' इति (वार्तिकेन) अच्॥ (८)॥ शा प्रेष्यते । 'इप गती' (दि॰ प॰ से॰) आमीक्ष्ये (त्रया॰ प॰ से॰) वा । प्यतः (३।१।१२४) । 'प्रादृहो-' (बा॰ ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (९) ॥*॥ भुद्गे स्वाम्युच्छिष्टम् । भुज्यते वा । 'रुचिभुजिभ्यां किष्यन्' (उ॰ ४।१७९) ॥ (१०) ॥*॥ परिचरति । 'चर गत्यादी' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ण्युल् (३।१।१३३) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'दासस्य'॥

पराचितपरिस्कन्द्परजातपरैिधताः । पेति ॥ परेणाचितः । 'चित्र् चयने' (खा॰ उ॰ अ॰) । कः (३।२।१०२)॥ (१)॥*॥ परिस्कन्द्ति। 'स्कन्द्र्गत्यादी' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'परेश्व'
(८।३।७४) इति वा पत्वम् ॥ (२)॥*॥ परस्माज्ञातः। परपोपित्वात् ॥*॥ 'पराजितः' इति पाठे परेराजीयते स्म । 'जि
अभिभवे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।१०२)। यद्वा
परेषामाजः क्षेपणं जातोऽस्य। तारकादिः (५।२।३६)॥
(३)॥*॥ परेरेधितः संवर्धितः॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'औदासीन्येन परपोषितस्य'॥

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः॥

मेति ॥ मन्दते स्विपित । 'मिद स्तुलादां' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।९१९३४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूखं च स्वंरे वाभाग्यरोगिणोः । अरुपे च त्रिष्ठ पुंसि स्याद्धस्तिजात्यन्तरे वानां' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ तुन्दमुदरं परि-माष्टि । 'मृजू ग्रुद्धां' (अ॰ प॰ से॰) । 'तुन्दशोकयोः-' (३१२।५) इति कः ॥ (२) ॥॥॥ न लसति । 'लस क्रेपणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।९१२३४) ॥ (५) ॥॥॥ स्वार्थे ध्यम् (वा॰ ५।९१९२४) ॥ (३) ॥॥॥ श्रीतं करोति । 'शीनतोष्णाभ्यां कारिणि' (५।२।७२) इति कन् ॥ (४) ॥॥॥ 'उष्णो व्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) । उष्णो दक्षः । उष्णादन्यः ॥ (६) ॥॥॥ पट् 'अलसस्य'॥

द्धे तु चतुरपेशलपटवः सृत्थान उप्णध्य।

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धो शीप्रार्थं च' (भ्वा॰ आ॰ सि॰) अच् (३१९१२४) । 'दक्षः प्रजापता हृद्वप्रभे कुन् टे पटा । हमे दक्षा तु मेदिन्याम्' इति निश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥ शा चति, चलते वा । 'चते याचने' (भ्वा॰ उ॰ से॰) 'मिन्दवाधिमिध्यतिचक्काट्किम्य उरच् ।' (उ॰ ९१३८) ॥ (२) ॥ शा पेशानम् । 'पिश समाधी' (तु॰ प॰ से॰) । घल् (३१३१८) । पेशं लाति । कः (३१२१३) । पेशोऽस्यास्ति । सिध्मादित्वाद् (५१२१९७) लज् वा ॥ (३) ॥ शा पाटयति । णिजन्तः । 'फल्पाटिन्' (उ॰ ९१९८) इति साधुः । 'पटु-देशे च नीरोगे चतुरेऽप्याभिधेयवत् । पटाले तु पुमान्क्षीचे छत्रालवणयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ शा सुप्त उरधानमुयोगोऽस्य ॥ (५) ॥ शा उष्णत्वं शीप्रकारित्वमस्यास्ति । अर्थकायन् (५१२१२०) । 'उष्णो भीष्मे पुमान्दक्षशीतयो-रन्यलिककः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ शा वर्षं दक्षस्य'॥

चण्डालप्रवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥ निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुकसाः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चिंड कोपे' (स्वा॰ आ॰ से॰)। 'पतिचण्डिस्यामालम्' (उ॰ १।११७)॥ (१)॥*॥ ह-सते । 'हुङ्गती' (स्वा॰ आ॰ स॰)। अच् (३।१ १३४) 'प्रसः हसे हती कपी । चान्दे कारण्डने स्लेच्छजाती

मेककमेलयोः । कमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जला-न्तरे भ्रुवं गन्धतृणे मुस्तकमियपि' इति हैमः । 'स्रवः स्या-त्यवने मेले मेकेऽवी श्वपचे कपी। जलकाके च कुलके प्रवणे पर्कटीद्वमे । कारण्डवाख्यविहगे शब्दे प्रतिगतौ पुमान्) । केवतीं मुक्तक गन्धतृणेऽपि स्यानपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥ ॥ मतङ्गस्यापत्यम् । ज्ञिवादिलात् (४।१।११३) अण् । मतङ्गस्यायम्, वा । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इस्यण् ॥ (३) ॥ ३॥ दिवा कीर्तिरस्य ।—दिवा अकीर्तिरस्य—इति मुकुटः ॥ (४) ॥३॥ अधार्मिकाज्ञनान् गच्छति, जनेभ्यो गच्छति, वा। 'गमथ' (३।२।४७) इति खच् ॥ (५) ॥ ॥ निषीदति पापमस्मिन् । 'षदू विशरणादै।' (भ्त्रा॰ प॰ से॰)। 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घन्। 'निवादः खरभेदेऽपि च-ण्डाले धीवरान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्वानं पचति । कृत्वे 'श्वपाकः' अपि ॥ (७) ॥≉॥ श्रामादेरन्ते वसति । 'मुप्यजातों-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवास-' (६।३। १८) इललुक् ॥ (८) ॥ ॥ सार्थे अन् (५।३।११७)। 'चा-ण्डालः' अपि ।—प्रज्ञाद्यणि चाण्डालः—इत्येके । तन्न । 'कुलालवहडकमोरनिपादचण्डालमित्रामित्रेभ्यइछन्दसि' (५। ४।३६ सूत्रे) इति वार्तिकेन छन्दस्यण्विधानाह्रोके तदभावात् ॥ (९) ॥ ॥ पुत् कुल्सितं पुण्यं वा (३।१।९३४)। मूलवि-भुजादिकः (वा॰ ३।२।५) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ 'पुष्कसी कालिकानीत्योः' 'पुष्कसः श्वपचेऽधमे' इति (बिश्व) दर्शनात्पुष्कसोऽपि ॥ ।। (हैमे तु 'वुक्कसी — वुक्क-स'-- शब्दाबुपलभ्येते) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चाण्डा-लस्य'∄

भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः॥ २०॥

भियति ॥ किरातादयस्रयो क्लेच्छजातयश्रण्डालमेदाः ।
यनु—क्लेच्छशन्दवाच्याः— इति मुकुटः । तन्न । जातिपदवयर्थप्रसङ्गात् । 'म्लेच्छाः' इत्येव वक्तुं युक्तत्वात् ॥॥॥
किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।९।
१३५) इति कः । अतिति । 'अत सातस्यगमने' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।९।१३४) । किरश्रासावदश्च । 'किरातो म्लेच्छमेदे स्याद्भिनिम्वेऽल्यतनाविष । स्त्रियां चामरवाहिन्यां

१—यद्यपि 'कर्सण्यण्' (२।२।१) सृत्रभाष्ये 'अनुपपदस्याव-कादाः । पचतीति यचः । कर्मोपपदस्यावकादाः । कुम्मकारः । इहोमयं प्राप्नोति । बोदनपाचः कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन' इत्युक्तम् । तथापि पचादिगणे 'धपच' इति प्रतिपदोक्तोपादानादणं वाधित्वाजेन भवति ॥ २—अस्य तु बहुत्वे 'चण्डाळाः' इत्येव रूपम् । 'चाण्डाळाः' इति रूपे तु 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्या-धण् बोध्यः । छान्दसा अपि कत्विहोके 'सग्धः' मत्यादय इव प्रयुक्त्यन्ते इति वा बोध्यम् ॥ कुहनीबुर्गमोरिप' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ शवति। 'शव गतौ' (भ्या० प० से०)। बाहुलकादरः । शवं राति वा। कः (३।२।३)। 'शवरो म्लेच्छमेदे च पानीये शंकरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ पोलति 'पुल महस्वे' (भ्या० प० से०)। 'कुणिपुलिभ्यां किन्दच्' (उ० ४।८५) इति सुकुटः। 'पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्देऽपि निगय-ते' इति तारपालः। 'पुलिन्दः पञ्चराचरः' इति रत्नकोषः॥ (१)॥ ॥ म्लेच्छति। 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' (भ्या० प० से०) अच् (३।१।१३४) म्लेच्छानां जातयोऽवान्तरमेदाः। 'गोमांसभक्षको यस्तु लोकबाह्यं च भाषते। सर्वाचारविही-नोऽसो म्लेच्छ इत्यभिधीयते'। सूतसंहितायामपि। 'ब्राह्म-ण्यां वैश्यतो जातः क्षत्ता भवति नामतः। अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्राह्मजायते॥' इति॥

व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः।

व्येति ॥ विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०)। 'इयाद्यधा-' (३।११४१) इति णः ॥ (१)॥ ॥ मृगवधेनाजीवति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२)॥ ॥ मृगान् वधार्थं याति । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०)। 'मृगव्वाद्यक्ष' (उ० १।३७) इति कुः । 'मृग्युः पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्टिनि' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ ॥ छभ्यते
स्म । 'छम गाध्यें' (दि० प० से०)। कः (३।२।९०२)।
सार्थं (ज्ञापि० ५।४।५)। संज्ञायाम् (५।३।७५) वा कन्
॥ (४)॥ ॥ चलारि 'व्याधस्य'॥

कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः॥ २१॥ शुनको भषकः श्वा स्यात्

काविति ॥ कुळे भवः । 'कुळकुक्षि-' (४।२।९६) इति हक्ष्म । 'कील्यकः सारमेये कुळीने' इति हैमः (मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ सरमाया अपल्यम् । 'क्षिभ्यो ढक्' (४।१।१२०)॥ (२)॥॥॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०)। किए (३।२।१७८)। कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०)। कः (३।१।१३५) । कुक् वासी कुरश्व । 'कुकुरः सारमेये ना प्रन्थिपणे नपुंसकम्' इति निश्वः (मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ मगान दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०)। अण् (३।११)। कन् (शापि० पाषाप)॥ (४)॥॥॥ श्वति । 'श्वन पतौ' (तु० प० से०) कुन् (व० २।३२)॥ (५)॥॥॥ मगति । 'भव पैशुन्ये' (भ्वा० प० से०) कुन् (व० २।३२)॥ (६)॥॥॥ स्वति । 'दु ओ श्व गतिवुद्योः' (भ्वा० प० से०)। 'श्वुक्षन्-' (उ० १५९) इति साषुः॥ (७)॥॥॥ 'कुकुरसु शुनि श्वानः किएलो मण्डलः शुनः' इति वाचसातिः॥॥॥ सर्स 'शुनकस्य'॥

अलर्कस्तु स योगितः।

अलेति ॥ अलम् अक्यंते । 'अर्के स्तवने' (चु॰ प॰ से॰)। अर्च्यते वा। 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अमर् ४४

षज् (२।३।१९)। शकन्व्वादिः (वा॰ ६।१।९४)। 'अस्ट-को धवलकें स्याधोगोन्मादितकुकुरे' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ योगो मत्ततोषायो जातोऽस्य । तारकादिलात् (५।२।३६) इतच्। यद्वा योग्यन्ते स्म। 'युगि वर्जने' (भ्वा॰ प॰ ते॰)। ण्यन्तः । क्षनिस्यत्वान्न नुम्। क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ एकं 'मत्तद्युनः' ॥

श्वा विश्वकहुर्मृगयाकुदालः

श्विति ॥ विश्वकं सर्व हवति । 'हु गतों' (भ्वा॰ प॰ भ॰)। मितद्वादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) हुः। यद्वा विश्वं कन्दति । 'कदि आहाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। जञ्जादिः (उ॰ ४।१०२)। 'विश्वक दुन्निषु खले ज्वानाखेट शुनोः पुनमान्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ मृगयायां कुशलः॥ ॥॥ एकम् 'मृगयाकु शलःशुनः'॥

सरमा शुनी ॥ २२ ॥

सेति ॥ सरति । 'स् गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । बाहुल-कादमः । ('सरमा कुक्रीदेवग्रन्थोः स्यादाक्षसीभिदि' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ श्चानी गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥ *॥ हे 'शुन्याः' ॥

विट्वरः सुकरो श्राम्यः

वीति ॥ विषं विष्ठां चरति । 'चर गलादौ' (भ्या० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा। विषथरो वा॥ (१)॥ ॥ एकम् 'म्रास्यसूकरस्य'॥ वर्करस्तरुणः पद्मः।

वेति ॥ वर्कते । 'वृक आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। बाहुलकादरन् । 'वर्करः परिहासे स्थाच्छागे युवपशावपि' इति विश्वः (मेदिनी)। 'वर्करो मेपशावकः' इति रिह्नतः॥ (१)॥॥ एकम् 'तरुणपशुमात्रस्य'॥

आच्छोदनं मृगव्यं स्यादासोटो मृगया सियाम् २३ आच्छविति ॥ आच्छियन्तेऽत्र । त्युट् (३१३११९७) । पृषोदरादिः (६१३१९९) ॥ (१) ॥ ॥ मृगा व्यप्यन्तेऽत्र । 'व्यय गतौ' (४वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपिन' (वा० ३१ २१९०१) इति उः ॥ (२) ॥ ॥ आखिव्यतेऽत्र । 'खिट त्रासे' (४वा० प० से०) । 'हलक्ष' (३१३११९१) इति धम् ॥ (३) ॥ ॥ मृग्यन्तेऽत्र 'मृग अन्वेषणे' (वु० आ० से०) । '-परिचर्यापरिसर्यामृगयान' (वा० ३१३११०१) इति साषुः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'शिकार' इति ख्यातस्य ॥

दक्षिणारुर्जुन्धयोगादक्षिणेमां कुरङ्गकः।

देति ॥ दक्षिणेऽहरस्य ॥*॥ दक्षिणे ईर्ममस्य । 'दक्षिणे-मां जुन्थयोगे' (२।५।१२६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दक्षिणवणस्य' ॥ चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥ २४॥

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाट**ब**रमलिस्कुचाः।

चाविति ॥ नोरमम् । 'चुर स्तेये' (चु॰ प॰ से॰)।

'क्ष प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । संज्ञापूर्वकलाम गुणः । चुरा शीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२) । 'चोरः पाटच-रेऽपि स्वाश्वीरपुष्पीषधावपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ पचावचि **'चौरः'** अपि ॥ (९) ॥∗॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य । 'ऐकागारिकट् चौरे' (५।१।११३) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ स्तेनयति । 'स्तेन चार्ये' (चु॰ उ॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१। १३४)॥ (३)॥ ॥ इस्यति । 'दसु उपक्षये' (दि॰ प॰ से॰)। '-जनिमनिदसिभ्यो युः' (उ॰ ३।२०)। 'अनुनासि-कयोः' इत्युक्तत्वाज्ञानः (७१९१) । 'दस्युश्रोरे रिपो पुंसि' इति हैमः (मेदिनी)॥ (४)॥शा तत् करोति 'कियसद्ध-हुषु' (बा॰ ३।२।२१) इस्रच् । 'तद्वहतोः करपत्योः' (ग० ६।१।१५७) इति सुर्तलोपी ॥ (५) ॥३॥ सुष्णाति । 'सुष हतेये' (क्या॰ प॰ से॰)। ण्वुल् (३।१।१३३)॥ (६)॥*॥ प्रतिरोद्धं शीलमस्य । 'रुधिर् आवरणे' (६० उ० अ०)। 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥*॥ परान् आ-**स्कन्तुं शीलमस्य । 'स्कन्दिर् गत्यादी' (भ्वा० प० अ०)।** 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥*॥ पाटयंश्वरति । अच् (३।१।१३४)। प्रवोदरादिः (६।३।१०९) ॥३॥ 'चार-जीर्णपटयोः पटचारः' इति नामानुशासनम् ॥ (९) ॥*॥ महयते । ('मल धारणे') भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४। ११८)। मिलं घृतं म्लोचित । 'म्लुच स्तेये' (भवा० प० से॰)। मूलविभुजादिकः (वा॰ ३।२।५) । 'मलिम्लुचो मांसमेदे चौरज्वलनयोः पुमान् इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१०)॥*॥ दश 'चोरस्य'॥

चौरिका स्तैन्यचीर्यं च स्तयम्
चाविति ॥ चौरस्य भावः कर्मं वा । मनोज्ञादित्वात्
(५।१।१३३) बुज् ॥ (१) ॥*॥ स्तैनस्य भावः कर्मं वा ।
'स्तेनायज्ञलोपख' (५।१।१२५) इत्यत्र 'स्तेनात्' इति योगविभागात् व्यम् ॥ (२) ॥*॥ (यज्ञलोपौ) ॥ (४) ॥*॥
बौरस्य कर्मं व्यम् (५।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ 'स्तेयं स्तैन्यं
च चौर्यं स्याचौरिकाचोरिके स्त्रियाम्' इति वाचस्पतिः ॥*॥
बरसारि 'चोरकर्मणः' ॥

लोप्त्रं तु तद्धनम् ॥ २५ ॥ लिबिति ॥ कुप्यते । 'लुपू छेदने' (तु॰ व॰ से॰)। ष्ट्रन् (व॰ ४।१।१५९) ॥*॥ ल्लाः ष्ट्रनि 'लोत्रम्' अपि । 'लोत्रमश्रुणि चोरिते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ तस्य चोरस्य धनम् ॥*॥ एकम् 'स्तेयद्वव्यस्य' ॥

वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम्। वीति ॥ वितंस्यते । 'तसि अलंकारे' (चु॰ प॰ से॰)। धन् (३।३।१९)। 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः। 'वीतंस्तो बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् । तेषामेव च विश्वसद्देतोः प्रावरणेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ एकं 'मृगादिबन्धनसाधनस्य'॥ उन्माथः कृटयन्त्रं स्यात्

विति ॥ उन्मध्यतेऽनेन । 'मथे विजोडने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हलक्ष' (३।३।९२९) इति घल् । 'उन्माधः कूट-यन्त्रे स्थान्मारणे घातके पुमान' (इति मेदिनी)॥ (९)॥॥॥ कूटसहपं यन्त्रम्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'मृगादिबन्धनयन्त्रस्य'॥ वागुरा मृगबन्धनी॥ २६॥

वेति ॥ अवा गुरते । 'गुरी हिंसायाम्' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।९।९३५) इति कः । 'वष्टि भागुरि-' इत्यकारलोपः ॥ (९) ॥॥॥ मृगो वध्यतेऽनया । 'बन्ध बन्धने' (क्या॰ प॰ अ॰)। 'करणा-' (३।३।९९७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥॥—वातेर्भद्रादित्वाद्रण् गुक् वागमः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥॥॥ द्वे 'जालविशेषस्य'॥ शुक्टं वराटकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिष् वटी गुणः।

श्चिति ॥ शुल्ब्यते, शुल्बयति वा । 'शुल्ब विसर्गे' (चु॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६)। अच् (३।९।९३४) वा 'रजुः शुल्वा वराटो ना' इति रत्नकोपात्स्र्यपि । 'शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधों दित विश्वः (मेदिनी)॥ 🛊 ॥ स्वामी तु—'सुम्यं वटाकरः'—इति पठति । सु पूजितं मीयते। 'मीङ्गलाम्'(दि० आ० अ०)। 'एरच्'(३।३।४६)। बाहुलकाद्यण् । सुमे पुष्पे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ वटं वेष्टनमाकरोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ सुज्यते । 'सृज विसर्गे' (तु० उ० अ०) । 'सजेरसुम् च' (उ० १।१५) चात्सलोगः ॥—सुजेः **कुर**सु-गागमश्र—इलादिमुकुटस्वपाणिनीयः । 'रज्जूवैंग्यां गुणे योषित्' इति विश्वमेदिन्या ॥ (३) ॥ *॥ वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१। ४१)। वट्यते वा। 'खनो घच' (३।३।१२५) इति घः। 'वटी त्रिषु गुणे पुंसि स्थाच्यत्रोधकपर्दयोः' (इति मेदिनी)।। (४) ॥ ॥ गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (चु॰ उ॰ से॰) अ-दन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्ञुषु । शुक्कादाविप वर्थ्यांच'(इति मेदिनी) ॥ (५)॥*॥ पद्य 'रज्जोः' ॥

उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्घाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥

उद्धेति ॥ उद्घाट्यते, अनेन वा । 'घट संघाते' (भ्वा० उ० से०) ष्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३,११७) ॥ (१) ॥*॥ घटीनां यन्त्रम् ॥ (२) ॥*॥ प्रहेः कृपात् । सल्लिमुद्वाद्यतेऽ-नेन ॥*॥ द्वे 'अरट' इति स्यातस्य ॥

पुंसि वेमा वापदण्डः

पुंसीति ॥ वयत्यनेन । 'वेष् तन्तुसंताने' (भ्वा॰ उ० अ॰) 'वेषः सर्वत्र' (उ० ४।१५०) इति मनिन् ॥ (१) ॥४॥ वपनम्। 'द्ववप्' (भ्वा॰उ०४०)। घष् (३।३।१८)। वापस दण्डः ॥४॥ 'बायदण्डः' इति कवित् पाठः । तत्र वेनो भावे घत्र । 'क्षातो युक्' (७१३३) । वायस्य दण्डः ॥ (२) ॥*॥ **द्वे 'वस्त्र**ञ्यूतिदण्डस्य' ॥

सूत्राणि नरि तन्तवः।

स्विति ॥ स्व्यते । 'स्त्र वेष्टने' (चु॰ उ० से॰) अ-दन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । सीव्यते, अनेव वा । 'षिबु तन्तुसंताने' । (दि॰ प॰ से॰) । 'सिविस्च्योष्टेह्र च' (उ॰ ४। १६३) चात् कित् ष्ट्रन् प्रत्ययः । 'स्त्रत्रं तु सूचनाकारिप्रन्थे तन्तुव्यवस्थयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ निर्र पुंसि ॥*॥ तन्यते । 'तचु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰) । 'सितनि-' (उ॰ १।६९) इति तुन् ॥*॥ 'स्त्रतन्तुः' इति हारावल्याः संह-तोऽपि ॥ (२)॥*॥ द्वे 'स्त्राणाम्' ॥

वाणिब्यूंतिः स्त्रियौ तुब्ये

वेति ॥ नाणनम् । 'नण शब्दे' चुरादिः । 'अय इः' (उ॰ ४।१३९) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ विश्विष्टा ऊतिः । वेञः 'ऊतियूति—' (३।३।९७) इत्यादिना क्तिनि निपातितः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'यसादिवानस्य' ॥

पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥

िवति ॥ पुस्त्यते । 'पुस्त आदरादी' (चु॰ प॰ से॰)
णिच्। 'एरच्' (३।३।५६)॥ (१)॥ ॥ 'मृदा वा दारुणा
वाथ वस्रेणाप्यथ चर्मणा। लोहरकैं: कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते'। लेप्यमादिर्यस्य । तच तत्कर्म च। आदिना काष्टपुत्तलिकादि ॥ ॥। एकम् 'वस्त्रादिलेप्यस्य'॥

पञ्चालिका पुत्रिका स्यादस्त्रदन्तादिभिः कृता ।

पेति ॥ पत्रभिवंणैरत्यते । 'अल भूपणादां' (भ्वा॰ प० से०) । घल (३।३।९९)। साथें कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। टाप् (४।९।४) । 'प्रत्ययस्थात्–' (७।३।४४) 'इतीत्वम्' । 'संज्ञायाम्' (३।३।९०९) इति खुल् वा ं। संज्ञापृवंकत्वाल वृद्धिः ॥॥॥ 'पाञ्चालिका' इति पाठे पवालदेशे भवा । 'जनपदतद्वध्योश्व' (४।२।९२४) इति खुल् । आदिवृद्धिः (७।२।९९७) । 'पाञ्चालिका क्रियां वस्नुपृत्रकागीतिमे दयोः' (इति मेदिनी)॥(१)॥॥॥ पुत्रीव । 'इवे–' (५।३।९५) इति कन् । यावादित्वात् (५।४।२९) वा । 'सात्पु-त्रिका पुत्तलिकादुहित्रोर्यावत्तिके । ना पुत्रे शरमे धूर्ते शैल-वृक्षप्रमेदयोः' इति विश्वमेदिन्यां॥ (२)॥॥॥ आदिना काष्ट-मृच्छिलादिकृता ॥॥॥ दे 'लेप्यादेः'॥

पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा

पीति ॥ पेटति । 'पिट संघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३२) । 'पिटकि ब्रिषु विस्कोटे मञ्जूषायां पुनः पुनान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खुट् (३।१।१३३) । 'पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके' इति विश्वः (मे-दिनी) ॥ (२) ॥*॥ अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'पेडा' इति

मुक्टः । तत्र पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अन् (२१९१९३४) । अनित्यत्वान्न नुम् ॥*॥ 'पीडा' इति स्वामी । तत्र पीडयति । 'पीड अवगाहने' (चु॰ प॰ से॰) । अन् (२१९१९३४) ॥ (३) ॥*॥ मज्जति, अत्र वा । 'द्व मस्जो शुद्धो' (तु॰ प॰ अ॰) । 'मस्जेनुंम् च' (उ॰ ४१७७) इत्यूषन् । यत्तु—द्विजकारः इति मुकुटः । तत्र । 'मस्जेरन्त्यान्त्यूष्वां वा नुम्' (१९१४७ स्त्रे) इति वार्तिकविरोधात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वस्त्रालङ्कारादिस्थापनमञ्जूषायाः' 'पेटी' इति स्थातायाः । मुकुटसु—आद्यद्यम् 'झायी' इति स्थातायाः । अन्त्यद्वयं 'मञ्जूषा' इति स्थातायाः—इत्याह ॥ अथ विहंगिका ॥ २९ ॥

भारयष्टिः

अथेति ॥ विहंगस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृती' (५।३। ९६) इति कन् । विहायसा गच्छति वा । 'गमक्ष' (३।२। ४७) इति खच् । 'विहायसो विह च' 'सब डिहाच्यः' (वा॰ ३।२।३८) । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥*॥ मुकुटस्तु—'विहंगमा'—इति पटति ॥ (१) ॥*॥ भारस्य यिष्टः ॥ (२) ॥*॥ हे 'शिक्याधारलगुडस्य'। 'का-चडि' इति ख्यातायाः ॥

तदालम्बि शिक्यं काचः

तेति ॥ तामालम्बतुं शीलमस्य । 'लबि अवसंसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥ संसतेऽस्मात् । 'संसु अधःपतने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'संसेः शिः कुट् किच' (उ॰ ५।१६) इति यत्, धातोः शिरादेशो यतः कुट् ।—शकोति वोद्वम् । अष्टयादिः (उ॰ ४।१९२) इति मुकुटस्त्वेतत्स्त्रादर्शनमूलकः । कच्यतेऽत्र । 'कच बन्धे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इलश्च' (३। ३।१२१) इति घन् । 'काचः शिक्ये मणां नेत्ररोगमेदे मृद्वन्तरे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥॥। द्वे 'शिक्यस्य' ॥

पादुरुपानत्स्त्री

अशेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
'णित्कश्चिपद्यतें:' (उ० ११८५) इत्यूः । स्वार्थे कन् (हापि०
५१४१५) वा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ पादं उपनह्यते, पाद॰
सुपनह्यति वा । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । संपदादि॰
त्वात् (वा० ३१३११०८) 'किप् च' (३१२१५६) इति वा
किप् । 'नहिन्नतिन्' (६१३१११६) इति वीर्घः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'पादत्राणस्य' ॥

सैवानुपदीना पदायता॥ ३०॥

अथ पाइका।

सैवेति ॥ पदस्यानु । 'यस्य चायामः' (२।१।१६) इस-व्ययीभावः । अनुपदं पादायामप्रमाणा बद्धा । 'अनुपद-

१-- ण्वुलि वृद्धावपि भात्वकारस्य सवर्णदीवेण क्षत्यभावादत्रास्य केलोपयोगो दुर्शानः।

१—आप्ये तु 'अन्त्यात्पूर्वो मस्जेभिन् इति पाटः । अयं तु सिद्धान्तकीमुदीस्यः॥

सर्वा−' (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥∗॥ एकम् <mark>'विस्तृत</mark>-<mark>पादत्राणस्य'</mark> ॥

नभी वधीं वरत्रा स्थात

नेति ॥ नहातेऽनया। 'णह बन्धने' (दि० उ० छ०)। 'दान्नी-' (३१२१९८२) इति छून् ॥ (१) ॥*॥ वर्धते। 'वृधु वर्धने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'वृधिविपभ्यां रन्' (उ० २१२७)। गौरादित्वात् (४१९१४१) डीष् ॥ (२) ॥*॥ वियते-ऽनया। 'बृज् वरणे' (खा॰ उ० से॰)। 'बृज्ञिश्चत्' (उ० ३१९००) इत्यत्रन् ॥ (३) ॥*॥ जीणि 'चर्ममयरज्ञोः'॥

अश्वादेस्ताडनी कशा।

अश्वेति ॥ ताड्यतेऽनया । 'तड भाषाते' (बु॰ प॰ से॰) ष्यन्तः । स्युट् (३।३।९९७) ॥*॥ कश्चति । 'कश्च शन्दे' ()। 'कश गतिशासनयोः' (अ॰ आ॰ से॰) बा। अनित्यो तुम् । अच् (३।९।९३४)॥ (९)॥*॥ आ॰ दिना उष्ट्रगर्दभचौरादिष्रहः ॥*॥ एकम् 'प्रतोदस्य' ॥

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ॥३१॥

चेति ॥ चण्डालस्ययम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'टिश्वा-' (४।१।१५) इति डीप् । खार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) चण्डालेन कृता वा । 'कुलालादिभ्यो चुन्' (४।३।
११८) 'चाण्डालिका किनरायामुमायामोपधीभिदि'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्डते । 'कडि मदे' (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकादोलच् ।—'कडिकपि-'—इति मुकुटस्वपाणिनीयः । कण्डोलस्य चण्डालस्य वीणा ॥*॥ 'कटोलवीणा' इति पाठे तु कटति । 'कटे वर्षादी' (भ्वा० प०
से०) । 'कपिगडि-' (उ० १।६६) इत्योलच् ॥ (२) ॥*॥
चण्डालस्य वहकी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चाण्डालिकायाः'
'किंगरि' इति ख्यातायाः ॥

नाराची स्यादेषणिका

नेति ॥ खल्पो नाराचो बाणमेदः । गौरादिः (४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥ इध्यतेऽनया 'इष गताँ' (दि॰ प॰ से॰) । ल्युट् (३।३।१९७) । कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णतुलायाः' ॥

शाणस्तु निकषः कषः।

शिति ॥ शण्यते । 'शण दाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अ-कर्तारे-' (३।३।९९) इति षञ् । स्यति वा । 'शो तन्करणे' (दि॰ प॰ अ॰) । बाहुलकाण्णः । 'पुंसिं स्यात्, शाणो मासचतुष्ट्ये । लोहादीनां च निकषे शाणी प्रावरणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ निकषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)।—निकष्यतेऽत्र। 'गोचर-' (३।३।११९) इत्यादिना घः—इति मुकुटश्चिन्त्यः। तत्र कषेरपाठात्। नेर्महणमुपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम्। 'निकषः शाणफलके (निकषा यातुमातिर)' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२)॥ ॥ ॥ शा त्रीणि 'सुवर्णपरीक्षणपाषाणस्य'। खद्वादितीक्णीकरणयन्त्रस्य इत्यन्ये॥

वृक्षनः पद्मपरशुः

विति ॥ वश्वयतेऽनेन । 'ओ वध् छेदने' (तु॰ प॰ से॰) 'करणाध-' (३।३।१९७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ पत्रमिव परशुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णादि च्छेद्दनद्वट्यस्य' ॥— लघुकरवतस्य—इस्रन्ये ॥

पिका तलिका समे॥ ३२॥

प्यीति ॥ इष्यते । 'इष गलादी' (दि॰ प॰ से॰) । 'कुलादिभ्यो चुन्' (उ॰ ५।३५) ॥३॥ 'ईषिका' इति पाठे इष्यते । इषिति वा । 'ईष उच्छे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३२) ॥ (१) ॥३॥ त्लति । 'त्ल निष्कवें' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३२)॥ (१) ॥३॥ द्वे 'वीरणादि-दालाकायाः' ॥

तेजसावर्तनी मुषा

तेजेति ॥ तेजसो विकारः सुवर्णादिरावत्यंतेऽस्याम् 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। ण्यन्तः । अधिकरणे ल्युद्द (३।३। १९७)॥ (१)॥॥॥ मूपति । 'मूष स्तेये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इग्रुपथ—' (३।१।१३५) इति कः ॥॥॥ 'मुष स्तेये' (क्या॰ प॰ से॰) इत्यस्मात भिदाद्यक्ति (३।३।९०४) हस्वादिरि हस्वा मूषा मूषी गारादिः (४।१।४९)। मूषा । 'मूषा त्वावर्तनी मूषी' इति शब्दार्णवः । यत्तु—'मुष स्तेये' (क्या॰ प॰ से॰) 'गुरोश्व हलः' (३।३।९०३) इत्यकारप्रत्ययः । टापि 'अन्येष्मामि—' (६।९।१३७) इति दीर्घरवे मूषा मुषा च-इति मुक्तः । तन्न । गुरुलाभावात् । दीर्घस्य धातोः सत्वेन 'अन्येषामिप—' इत्यस्यानुपयोगाच ॥ (२)॥॥॥ हे 'मूषायाः'॥ भस्या वर्मपसेविका।

भेति ॥ भस्यतेऽनया । 'भस दीप्तौ' (जु॰ प॰ से॰) 'हुयामाश्रुभसिभ्यश्चन्' (उ॰ ४।१६८) । 'तितुत्र-' (७१२।९) इति नेट् । अजादिः (४।९।४) ॥ (१) ॥ ॥ चर्मणा प्र-सीव्यते । 'षिन्नु तन्तुसंताने' (दि॰ प॰ से॰) । 'कृबादिभ्यो तुन्' (उ॰ ५।३५) । 'संज्ञायाम्' (३।२।९०९) इति ज्नुल् वा

॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अग्निज्वलनार्थस्य' ॥

आस्फोटनी वेघनिका

आस्फविति ॥ आस्फोट्यतेऽनया । 'स्फुट मेदने' चु-रादिः । करणे त्युट् (३।३।१९७) ॥*॥ ललनती स्फोटय-तीति 'लास्फोटनी' । पृषोदरादिः (६।३।९०९) इति मु-कुटः ॥ (१) ॥*॥ विध्यतेऽनया । 'विध विधाने' (तु० प० से०)। त्युद् (३।३।१९७) । खार्षे कन् (शापि० ५।४।५)

१—सिद्धान्तको मुचादिषु कशेरनिदित्ताक्षीकाराद्यधेमिदम् । २— 'पुंसि स्यात' इत्यस्य स्वयमणि बेणुशस्त्रत्यास्यायां तच्छेषत्वेनैव व्यास्यातत्वेनात्र लेखोऽजुन्तित इव भाति ॥

'वेधनी दु लास्कोटन्यां स्फोटनी वृषदंशिका' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुक्तादिवेधिन्याः' ॥

कृपाणी कर्तरी समे॥ ३३॥

किति ॥ कृपामणित । 'अण शब्दे' (स्वा॰ प॰ से॰) । अण् (३।२।१) । कीप् (४।१।९५) ॥ (१) ॥*॥ कृन्ति । 'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰) । बाहुरुकादरः । यद्वा कर्तनम् । घल् (३।३।९८) । कर्तं राति । 'रा दाने' (अ० प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४९) ॥ (२) ॥*॥ हे 'कर्तर्याः' ॥

वृक्षाव्नी वृक्षमेदी

विति ॥ दृक्षमत्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०)। 'कुल्पल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ दृक्षं मेत्तुं शीलमस्य । 'भिदिर् विदारणे' (६० उ० अ०) 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठतनूकरणस्याधनस्य'॥

टङ्कः पाषाणदारणः।

टेति ॥ टइयति । 'टकि बन्धने' चुरादिः । अच् (३।१। १३४) । 'टम्' इति शब्दं कायति वा । 'कं शब्दे' (भ्वाव प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'त् विदारणे' (क्या० प० से०) । ण्यन्तः ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पापाणदारणार्थस्य घनमेदस्य'॥

ककचोऽस्त्री करपत्रम्

केति ॥ 'क' इति कचित 'कच बाब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) अच् (३।१।१३४)। '(क्रकचः करपत्रेऽस्त्री प्रन्थिलाख्य-तरौ पुमान्' इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ करेण कराद्वा पतति । 'परल पतने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ष्ट्रन् (उ०४। १५९)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'काष्टादिविदारणार्थस्य शस्त्रस्य' 'करोत' इति ख्यातस्य॥

आरा चर्मप्रमेदिका ॥ ३४॥

आरेति ॥ आ इयतिं, ऋच्छति वा । 'ऋ गतौ' (जु॰, भ्वा॰ प॰ अ॰) । अच् (३।९।९३४) । आर्यते वा । भि-दादौ (३।३।९०४) 'आरा शक्याम' इति पाठात् साषुः । ('आरा चर्मप्रमेदिन्यां पुंसि भौमशनैश्वरे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वर्मणः प्रमेदिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चर्मखण्ड-

नार्थस्य शस्त्रमेदस्य'॥ सूर्मी स्थूणायःप्रतिमा

स्विति ॥ शोभना कार्मेः बहुवीहिर्ना । 'सर्वतोऽिकन्न-र्थात्-' (ग॰ ४।१।४५) इति गौरादित्वात् (४।१।४१) वा डीष् ।—'श्रीष्मजाल्मशूर्म-' इति मत्रस्यये शूरादेशे च— इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ।—'शूर्मी तालब्यादिः'—इस्यप्य-युक्तम् 'सूर्म्य शुषिरामिन' इति श्रुतिविरोघात् ॥ (१) ॥*॥

तिष्ठति । 'द्या गतिनिवृत्तों' (स्वा॰ प॰ अ॰) । 'राह्मासाझा-स्वूणा–' (उ॰ ३।१५) इति साधुः । 'स्थूणाः सूर्म्यां स्तम्मे रुगन्तरे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अयसः प्रतिमा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लोहप्रतिमायाः' ॥

शिल्पं कर्म कलादिकम्।

शाति ॥ त्रील्यते । 'त्रीठ समाधी' (भ्वा० प० से०) । शक्यते वा । 'शठ गती' (भ्वा० प० से०) । 'खष्पशिल्य-' (उ० ३१२८) इति साधः । 'शिल्पं सुवे क्रियादिके' इति विश्वः (हैमः) ॥ (१) ॥ ॥ कठा नृत्यगीतादिक्ष्पा चतुःषष्टि-मेद्मित्रा । आदिना सुवर्णकारादिकमंग्रहः ॥ ॥ एकम् 'क-लाकोशल्यादिकमंगः' ॥

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रति-च्छाया॥ ३५॥

प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिः

प्रति ॥ प्रतिकृत्य मीयतेऽनेन । 'माङ् माने' (अ॰ आ॰ अ॰) । ल्युट् (३।३।१९७) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकृतिबिम्बं यस्य । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिकृतिबिम्बं यस्य । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिमीयतेऽनया । 'आतथोपसर्गे' (३।३।१०६) । इत्यङ् । ('प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चानुकृताविप' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रतियात्यतेऽनया । 'यत निकारोपस्कारयोः' (चुरादिः) 'ण्यासश्रन्थः-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥*॥ प्रकृष्टा कृतिं। प्रतिनिधेः कृतिर्वा ॥ (५) ॥*॥ प्रकृष्टा कृतिं। । प्रतिनिधेः इत्यः ॥ (५) ॥*॥ प्रत्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गुरोध इतः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (७) ॥*॥ प्रतिनिधीयते सहशीकियते । 'द्वधाव्' (जु० उ० अ०)। 'उपसर्गे धोः किः' (३।३।९२) ॥ (८) ॥*॥ अष्टी 'प्रतिमायाः'॥

उपमोपमानं स्थात्।

उपेति ॥ उपमातेर्भावेऽड् (३।३।१०६)॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।१९५)। करणे (३।३।१९७) वा ॥ (२)॥*॥ द्वे करणे भावे च। येनोपमीयते, या चोपमितिः, तयोरेते नान्नी। केचित्तु—पूर्वान्विते—इत्याहुः॥

वाच्यितङ्गाः समस्तुल्यः सद्दशः सद्दशः सद्द्रः ३६ साधारणः समानश्च

वेति ॥ समित । 'सम वैक्कव्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् (३।९।९३४) ॥ (९) ॥*॥ तुल्या संमितः । 'नीवयो-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समान इव पश्यति । 'त्यदादिष्ठ-' (३।२।६०) इति कञ्किनी वैसन्न । 'दग्दश-वतुष्ठु' (६।३।८९) 'दक्षे च' (वा॰ ६।३।८९) इति सभावः

१—समानशन्दस्य लदादित्वाभावादत्रास्योपन्यासोऽसंगतः ।
तस्मात् 'समानान्ययोश्च' (वा० ३।२।६०) इत्यनेन बोध्यो ।
२—'दृग्दृश्चतृषु' (६।२।८९) इत्यत्र 'दृक्षे च' इति वार्तिकक् छादनुक्तोऽपि क्सः कल्यते—इति 'त्यदादिपु-' (३।२।६०) इत्यत्र आध्यप्रदीपोद्योतकृत्॥

॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सह आधारणेन वर्तते । 'बोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सभावः । साधायाः संसिद्धे रणो वाचक इव ॥ (६) ॥*॥ सह मानेन वर्तते । समानं मानमस्य, इति वा । 'समानस्य च्छन्दसि' (६।३।८४) इति सः ॥ (७) ॥*॥ सप्त वाच्यलिङ्गाः ॥ सप्त 'तृस्यस्य' ॥

स्युरुत्तरपदे त्वमी।

नभसंकारानीकाराप्रतीकाराोपमादयः॥ ३७॥

स्युरिति ॥ अमी निभादय उत्तरपदस्था एव सहशवनवा बाच्यिलङ्काः स्युः । यथा 'पितृनिभः पुत्रः' 'मातृनिभा कन्या' 'देवनिभमपत्यम्' इति । नियतं भाति । 'आतश्चीपसमें' (३।११३६) इति कः । 'निभस्तु कथितो व्याजे पुंलिङः सहशे त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संकाशते । 'काश्च दीप्तो' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।९३४) । 'संकादाः सहशेऽन्तिके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ नितरां काशते । 'इकः काशे' (६।३।१२३) इति दीर्घः । 'नीका-द्यो निश्चये तुल्ये' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रति काशते ॥ (४) ॥*॥ आदिना भूतरूपकल्पादयः यथा पितृभूतः, पितृकरः, पितृकल्पः, इति ॥

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् । भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण ¶त्यपि ॥ ३८ ॥

केति ॥ कर्मणा संपद्यते । 'कर्मवेषाद्यत्' (५।१।१००) । कर्मणि साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥ श। कर्माण विधीयन्तेऽनया। 'डुधात्र्' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ श्रियन्ते कर्मकरा अनया । 'सृय् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (३) ॥*॥ 'कर्मणि भृती' (३।२।२२) इति निर्देशात् क्तिजपि ॥ (४) ॥ ॥ अियते-Sनेन। 'हुभृम्' (जु॰ उ॰ अ॰) 'মূস্' (ম্বা॰ उ॰ अ॰) বা । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (५) ॥*॥ वीयतंऽनेन । 'वी ग-त्यादौ' (भ॰ प॰ अ॰) । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ॰ ३। १५०) ॥ (६) ॥*॥ भरणे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्।।(७) ॥∗॥ श्रियतेऽनेन । त्युट् (३।३।९९७)। '(भरणी घोषके ऋक्षे) भरणं वेतने मैतीं' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (८) ॥ ।। मूलेनानाम्यम् । 'नीवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् । 'मुल्यं स्याद्वेतने वक्षे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ निर्विश्यते अनेन वा। 'विश प्रवे-शने' (तु० प० से०)। 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति 'ह-रुध' (३।३।१२९) इति वा घन् । 'निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ पण्यते । 'नित्यं पणः परिमाणे' (३।३।६६) इत्यप् । 'पुंसि-' (३।३। ११८) इति घो वा । 'पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षापणे ग्छहे । कत्यशाकादिके चूतव्यवहारे भृतौ भने' (इति मेदि-नी) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'वितनस्य' ॥ सुरा हिलिप्रिया हाला परिस्नुहरुणात्मजा । गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बयैः परिस्नुता ॥ ३९ ॥ मदिरा कक्ष्यमधेऽपि

स्विति ॥ सुष्टु राति याम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । मु अतीव रायन्त्यनया वा । 'रै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इसङ् । 'सुरा चषकमद्ययोः' । पुंलिङ्गिब्रिदिवेशे स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हलिनो बलस्य प्रिया ॥ (२) ॥*॥ हलसङ्गम् । 'हल विलेखने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । ह-त्यतेऽनया वा । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन् । 'हालः सातवाहनपार्थिवे । हाला सुरायाम्' इति विश्वः (हैमः) ॥ (३) ॥*॥ परितः स्रवति । 'सु स्रवणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। किप् (३।३।७६) । तुक् (६।९।७९) ॥ (४) ॥ 🛊 । वहणाल-योऽपि वहणः । तस्यात्मजा ॥ (५) ॥*॥ गन्धेनोत्तमा । ग-न्धं उत्तमो यस्या वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (६) ॥*॥ प्रसीदति स्म । 'पद विशरणादो' (भ्वा० प० अ०)। 'गत्य-र्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति निष्टानलम् । 'प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्वादच्छसंतुष्टयो-क्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥**॥ इंकामं राति 'रा दाने'** (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥ (८) ॥*॥ कृत्सितमम्बरम् । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१) । कदम्बरं नीलाम्बरमस्यास्ति । अर्शभाद्यच् (५।२।१२७) । तस्ययम् । 'तस्यदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । कदम्बे जातो रसः । 'तत्र जातः' (४।३।५३) इत्यण् । कादम्बं राति वा । कः (३।२। ३)। 'गौरादिः' (४।१।४१)। 'कादम्बरस्तु दध्यप्रे मद्य-मेदे नपुंसकम् । स्त्री वारुणीपरभृताभारतीसारिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ *॥ भागुरिमते टापि 'परिस्ता'। यद्वा परितः सूयते स्म लोकैः । 'सृ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२)। 'परिस्नुता स्त्री वारुण्यां स्वन्ने स्यादिभि-घेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ ॥ माद्यव्यनया । 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰) । 'इषिमदिमुदि-' (उ॰ १।५१) इ-त्यादिना किरच् ॥ (११) ॥ ॥ कर्यते अनेन वा। 'कश) बाहुलकादः । 'मद्याश्वमध्ययोः कर्यम्' इति रन्तिदेवः । 'कद्याख्यपु कशार्हे स्यात्क्रीवं मद्याश्वमद्य-योः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१२) ॥ ॥ माद्यन्यनेन । 'गदमदचर-' (३।१।१००) इति यत् ॥ (१३) ॥*॥ त्रयो-दश 'मद्यसामान्यस्य' ॥

अवदंशस्तु भक्षणम् । अवेति ॥ अवदश्यते । 'दंश दशने' (भ्या० प० अ०) । कर्मणि घन् (३।३।९९) । भावे (३।३।९८) वा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पानरुचिजनकभक्षणस्य'॥

१—-भृतिरत्र पोषणमात्रम्—ात्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

शुण्डा पानं मदस्थानम्

श्विति ॥ ग्रुन्यते । 'ग्रुन गतौ' (तु॰ प॰ से॰) । 'अम-न्ताइः' (त॰ १।११२) । 'ग्रुण्डा पानगृहे मता । (अप्य-म्बुहिस्तिनी वेस्याहिस्तहस्तपुरासु च' इति मेदिनी) । 'ग्रु-ण्डापि जलहिस्तिन्यां मदिराकिरहस्तयोः । नालिन्यां वारयो-षायो ग्रुण्डस्तु मदिनिक्षरे)' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ पिब-न्त्यत्र । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अधिकरणे ल्युट्' (३।३।१९७) । 'पानं पीतिभाजनरक्षणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मदस्य स्थानम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मदागृहस्य'॥

मधुवारा मधुक्रमाः॥ ४०॥

मेति ॥ मधुनो वारः ॥ (१) ॥*॥ मधुनः कमः ॥ (२) ॥*॥ वे 'मधुपानावस्तरस्य' ॥

मध्वासवो माधवको मधु मार्हीकमद्वयोः।

मेति ॥ मधुकपुष्पं मधु । तस्यासवः ॥ (१) ॥ ॥ मधुना कृतः संधितः । 'कुलालादिभ्यो युन्' (४।३।११८) ॥
(२) ॥ ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० व्या० अ०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षोद्रे मये
ना तु मधुद्रमे । वसन्तदेखिमिन्नेत्रे स्याजीवन्त्यां तु योषिति'
इति विश्वमेदिन्यो ॥ (३) ॥ ॥ मृद्धीका द्राक्षा । तस्या विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इत्यण् 'अनुदात्तादेः'
(४।३।१४०) इत्यन् वा ॥ ॥ केचित्तु—'माध्वीकम्' इति
पठन्ति । तत्र पृषोदरादिलम् ॥ (४) ॥ ॥ अद्वयोः क्रीविमसर्थः ॥ ॥ चलारि 'मधुकपुष्परुतमद्यस्य' ॥ सामी
दु—हाँ हो पर्यायो—इत्याह ॥

मैरेयमासवः शीधुः

मायिति ॥ मिरायां देशविशेषे ओषधिविशेषे वा भवम् । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) ॥ (१) ॥*॥ आस्यते । 'षुत्र् अभिववे' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'ऋदोरप्' (२।२।५७) ॥ (२)॥*॥ शरतेऽनेव । 'शीडो धुक्–' (उ॰ १।३८) अर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'पुंनपुंसकयोद्दारुजीवातुस्थाणुशीधवः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ यद्यपि 'शीधिरिक्षरसैः पक्षरपक्षरासवो भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्बुसंहितम्' इति माधवः । तथापि मेदमनाहस्थोक्तम् ॥*॥ शीणि 'इक्षुशाकादिजन्यस्य मद्यस्य'॥

मेवको जगलः समा ॥ ४१ ॥

मेदेति ॥ मेशति । 'निमिदा स्नेहने' (दि॰ प॰ से॰)।
'बुन् कुनादिभ्यः–' (व॰ ५१३५)॥ (१)॥*॥ भृशं गलति, गैल्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) यब्खुगन्ताद्व् (३१९१३४) । संशापूर्वकत्वात् 'दीर्घोऽकितः' (७१४१८३) इति दीर्घो न । 'जगलो मदनहुमे । मेदके पिष्टमधे च' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ हे 'सुराकल्कस्य'॥ संघानं स्वावभिषवः

समिति ॥ संधीयते । 'हुधान्' (जु॰ उ॰ अ॰)। ल्युट् (३।३।१२३) । माने (३।३।१९५) ना । 'संधानं स्यादमिषने तथा संघटनेऽपि न' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अभिष्यते । 'षुन् अभिष्ने' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । माने ना । 'मनेद्रिभिषनः झाने मद्यसंधानयज्ञ्योः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आम्रादिसंधानस्य'॥

किण्वं पुंसि तु नग्नहः।

कीति ॥ कणनम् । 'कण' शब्दे (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'उल्वादयश्च' (उ॰ ४।९५) इति साधुः । कर्मणि वा । 'किण्वं पापे सुरावीजे' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥॥ ह्वानम्, हूयते वा । 'हेअ' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) संपदादि किप् (वा॰ ३।३।१०८)। नप्रस्य हुः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'नानाद्व्यस्त-सुरावीजस्य'॥ — मत्तनप्रकृताह्वानस्य— इत्यन्ये ॥ कारोत्तरः सुरामण्डः

केति ॥ कारेण कियया उत्तरः १-'कारोत्तमः-' इति खामी ॥ (१) ॥*॥ सुराया मण्डः ॥ (२) ॥*॥ ह्रे 'सुरा-मण्डस्य'॥

आपानं पानगोष्टिका ॥ ४२ ॥

आपेति ॥ आ संभूय पिबन्लत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ पानस्य गोष्ठी । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पानार्थायाः सभायाः' ॥

चषकोऽस्त्री पानपात्रम्

चेति ॥ चध्यतेऽनेन । 'चष भक्षणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३२) । 'चषकोऽली सुरापात्रे मद्यमद्यप्रमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पानस्य पात्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मद्यपात्रस्य' ॥

सरकोऽप्यनुतर्षणम् ।

सेति ॥ सियते 'स गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'सुन् क्वादिभ्यः' (उ॰ ५१३५)। 'सरकः शीधुपानेक्षुशीधुनो-र्मयभाजने' इत्यजयः। अपिशब्दात् सरकोऽप्यस्ती। 'सरकं वा नाजुतर्षो ना' इति रस्नकोषः॥ (१)॥॥॥ अनुतर्षणम्। अनेन वा। 'अतृषा पिपासायाम्' (दि॰ प॰ से॰)। मावे (३१३१९४) करणे (३१३१९५०) वा ल्युट्॥॥॥ घिव (३१३१९८) 'अनुतर्षः' अपि। 'चषकश्चानुत्रपंथ सरकथ्य इति भागुरिः॥ (१)॥॥॥ हे 'मद्यपानस्य'।—चलारि 'मद्य-पानपात्रस्य'—इति मुकुटः॥

धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो चूतकृत्समाः॥ ४३॥

िध्वति ॥ धूर्वति । 'धुर्वे हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हसिमृप्रिण्-' (उ॰ ३।८६) इति सन् । 'राल्लोपः' (६।४। २१) । 'धूर्ते तु खण्डलवणे धत्त्रे ना विटे त्रिषु' (इति मे-दिनी) । 'धार्तः' इति पाटे धाषनम् । 'बायु गती' (भ्वा॰

१ क्रमैण्यचोऽप्राप्त्या ज्ञिन्समिदम् ॥

उ॰ से॰)। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। बाहुङकाहुलोपः। धा धावनेनातिः धातिंरस्यास्ति । ज्योत्माद्यण् (वा॰ ५।२। १०३)। यद्वा धा धावनेनातिः ॥ (१) ॥॥। अक्षदींव्यति । 'धुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥॥। 'कि ज्ञाने' (जु॰ प॰ छ॰)। भावे कः (३।३।११४)। कितं वायति । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ छ॰) कितने वाति वा। 'वा गन्धने' (छ॰ प॰ छ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः 'कितवो धूर्तवन्मते वस्तके कनकाहुये' इति विश्वः॥ (३)॥॥॥ अक्षेषु धूर्तः। 'सप्तमी शोण्डैः' (२।१।४०) इति समासः ॥ (४)॥॥॥ चूर्त करोति । किप्। (३।२।७६)॥ (५)॥॥॥ पद्य 'द्युतकुतः'॥

स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः

स्युरिति ॥ लज्यते स्म । 'ओलस्जी ब्रीडे' (तु॰ आ॰ से॰) । 'गल्यर्था–' (३।४।७२) इति कः । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ पाठाप) ॥ (१) ॥३॥ ब्रित प्रतिनिधिभंवति । किप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'ऋणादौ प्रतिनिधि-सृतस्य' 'ज्ञासिन' इति ख्यातस्य ॥

सभिका यूतकारकाः।

सेति ॥ सभाधूतमाश्रयत्वेनास्याक्ति । बीद्यादिलात् (पारा १९६) टन् । 'सभाधूतं सभाग्रहम्' इति रुद्धः ॥ (१) ॥*॥ धूतं कारयन्ति । अण् (३।२।१) । खार्थे कन् । (ज्ञा॰ पाष्टाप्) । ण्वुलि (३।१।१३३) तु धूतस्य कारकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ये धूतं कारयन्ति तेषाम्' ॥ ध्यतोऽस्त्रियामभवती केतवं पण इत्यपि ॥ ४४ ॥

हाति ॥ देवनम् । 'दिवु कीडादौ' (दि० प० से०) । भावे कः (३।३।९९४) ॥ (९) ॥ ॥ अक्षाः पाशकाः सन्त्रस्थाम् । मतुप् (५।२।९४) । लोकात्स्रीलम् ॥ (२) ॥ ॥ कितवस्य कर्म । युवादिलात् (५।९।९२०) अण् । 'कैतवं तु छले घूवे केतवः कितवे रिपो' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ पणो ग्लहोऽस्त्यस्मिन् । अर्थ आद्यम् (५।२।९२०) ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'द्युतकीडनस्य'॥

पणोऽक्षेषु ग्लहः

पेति ॥ पण्यते उत्सन्यते । 'पण व्यवहारे' (स्वा॰ आ॰ से॰) । 'नित्यं पणः-' (३।३।६६) इति योगविभागादप्॥ (१)॥॥। ग्लहाते अनेन । 'ग्लहू आदाने' (स्वा॰ आ॰ से॰) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः 'हलख' (३।३।११८) इति घः 'हलख' (३।३।११८) इति घः मुले वा। 'असेषु ग्लहः' (३।३।७०) इति साधुः॥ (२)॥॥। हे 'यूते लाप्यमानस्य'॥

अक्षास्तु देवनाः पादाकाश्च ते ।

अक्षा इति ॥ अक्षति । 'अक्षु न्याप्ती' (भ्वा० प० पे॰) । अन् (३।९१९३४) । 'अक्षी ज्ञानात्मशकटव्यवहा- रेषु पाशके । कद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतराविष । चके कर्षे पुमान् झींचं तुत्ये सौवर्चलेन्द्रिये' (इति मेदिनी)। (१) ॥*॥ दीव्यन्ति येन । 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्याजिगीशक्रीडयोरिष । अक्षेषु देवनः श्रोक्तः' (इति विश्वः)॥ (२)॥*॥ पाशयति । 'पश बन्धे' चुरादिः । ज्युल् (३।१।१३३) । कुन् (उ॰ २।३२) वा॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'पराकस्य'॥ परिणायस्तु शारीणां समन्ताञ्चयनेऽस्त्रियाम् ॥४५॥

पेति ॥ परितो वामदक्षिणतो नयनम् । 'णीत्' (भ्वा ॰ उ ॰ अ ॰) 'परिन्योः-' (३।३।३७) इति चत्र्॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'द्यारीणां समन्ताश्वयनस्य'॥

अष्टापदं शारिफलम्

अप्रेति ॥ पक्षा पक्षा अही पदान्यस्य । 'अहनः संज्ञान्याम्' (६१३१९२५) इति दीर्घः । अष्टापदमित्रयाम् । 'अष्टापदी इत्रापदोऽस्री कनके शारीणां फलकेऽपि च । (अष्टापदी चन्द्रमल्लयां शरमे मर्कटे पुमान्)' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ शारीणां फलं पृष्टः । 'फलं हेतुसमुखे स्यात्फलके व्युष्टिलान्याः' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥॥ 'शारीणां खेलनाधार-पट्टस्य' हे ॥

प्राणिद्यतं समाह्यः।

प्रेति ॥ प्राणिभिः कृतं द्यूतम् ॥ (१) ॥॥ सम्यगाहूय-न्तेऽत्र । 'ह्रेब्' (भ्वा० उ०अ०) । 'पुंसि–' (३।३।१९८) इति घः । बाहुलाचात्वम् ॥ (२) ॥≭॥ द्वे 'द्यूतस्य' ॥

सर्वेलिज्ञासंग्रहादसंपूर्णेतां परिहरति—

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः ॥ ४६ ॥ ताद्धम्योदन्यतो वृत्तावृद्धा लिङ्गान्तरेऽपि ते ।

उक्ता इति ॥ अत्र वर्गे ये यौगिकाः शब्दा मालाकार— माईक्षिक-वेणविकादयः पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकिस्मिल्लिक्षे पुंसि ये यौगिका उक्ताः, ते ताद्धम्यांक्तयोगवशातेषामन्यतो-ऽन्यत्र जातो कृतो सत्यामन्यत्र क्लियां क्षीं चोहनीयाः । यथा 'मालाकारी स्त्री, मालाकारं कुलम्', इत्यादि । येऽप्य-यौगिकाः करण-मालिक-कुम्भकारादयः, ते जातिवचनत्वा-च्लूद्रादिवत् 'जातेः' (४।१।६३) इत्यादिना डीषि लिङ्गान्तरे स्त्रीलिक्षे क्रीनत्वेऽपि बोद्धन्याः ॥

॥ इति शुद्भवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामिलङ्कानुशासने । भूम्यादिकाण्डो द्वितीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥४७॥

इति श्रीवधेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीमहाराजकुमा-रश्रीकीर्तिसिंहात्रया श्रीमहोजिरीक्षितात्मजश्रीभानुजी-रीक्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्याष्ठधाख्यायां द्वितीयः काण्डः संपूर्णतामगात् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्मरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः।

तृतीयं काण्डम्।

विशेष्यनिष्ठेः संकीर्णेनीनार्थेरव्ययेरपि । लिङ्गादिसंग्रहेर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

विशेष्येति ॥ इह सामान्यकाण्डे एतः कृत्वोपलिक्षता वर्गा उच्यन्ते । कीहशास्त्रे वर्गाः । स्वर्गादयः संश्रय आश्रयो येषां ते । सुकृत्यादयो देवासुरमनुष्येष्वेव विशेषणत्वेन, कर्म-परायणादयो व्यापारतया, संबध्यन्ते लिङ्गान्यादा येषां तानि । तेषां संप्रहाः । आदिना नामानि लङ्गा-शेफालिका-इ-स्यादीनि ॥

अस्मिन्बर्गे लिङ्गज्ञानोपायमाह—

स्त्रीदाराधैर्यद्विशेष्यं यादशैः प्रस्तुतं पदैः। गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः॥२॥

स्त्रीति ॥ स्त्रीदारकलत्रादिभिः परैर्यिलिङ्गसंख्याविजिष्टेः स्त्रीदारकलत्रादिरूपं यद्विशेष्यं प्रकान्तम्, गुणादिशब्दास्तलिङ्ग-संख्याविशिष्टास्तस्य विशेषणानि स्यः । तथा हि 'सुकृतिनी स्त्री, सुकृतिनी दाराः, सुकृति कलत्रम्' । 'दण्डिनी स्त्री, द-ण्डिनो दाराः, दण्डं कलत्रम्' । 'पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम्' ॥

सुकृती पुण्यवान्धन्यः

स्यिति ॥ सुकृतमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ पुण्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ धनं छन्धा । 'धनगणं रुन्धा' (४।४।८४) इति यत् । 'धन्या धान्यामलक्योः स्याद्धस्यं पुण्यवति त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सभाग्यस्य'॥

महेच्छस्तु महाशयः।

मेति ॥ महतीच्छा यस्य ॥ (१) ॥*॥ 'आशयः स्याद-भिप्राये मानसाधारयोरिय' (इति मेदिनी) । महानाशयोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महासिलाषस्य' ॥ अमर• ४५

हृदयालुः सुहृदयः

हिति ॥ प्रशस्तं हृदयमस्य । 'हृदयाबालुरन्यतरस्याम्' (वा॰ ५।२।९२२)॥ (१)॥॥॥ शोभनं हृदयमस्य । मिन्न-त्वाविवक्षणान्न हृद्भावः॥॥॥ 'सहृत्यः' इति वा पाठः॥ सह हृदयेन । 'तेन सह—' (२।२।२८) इति वहुन्नीहिः॥ (२)॥॥॥ प्राणिमात्रस्य तथात्वादत्र प्रशस्तहृदयपरःत्वं हृदयश्वस्य ॥॥॥ द्वे 'शुद्धमनसः'॥

महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

मेति ॥ महानुत्साहोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ महानुवमोऽस्य ॥ (१) ॥ *॥ द्वे 'दुःसाध्यकृत्येऽपि साधनपरस्य'॥

प्रवीणे निपुणाभिञ्चविञ्चनिष्णातिहाक्षिताः। वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुञ्चल इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रेति ॥ प्रकृष्टा वीणास्य । यद्वा वीणया प्रगायति, प्रगीयते वा । 'सत्याप—' (३।११४५) इति णिजन्ताद् पचा- चच् (३।११९३३) । कमीण घञ् (३।३१९९) वा 'एरजण्ये-न्तानाम्' इति नाच् (३।३१५६) ॥ (१) ॥ ॥ निपुणति । 'पुण कमीण छुमे' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५५) इति कः ॥ (२) ॥ ॥ अभि जानाति । 'आत्रह्योपसनें' (३।११२६) इति कः ॥ (३) ॥ ॥ ॥ (४) ॥ ॥ ॥ व्यक्तायीत् । 'गत्यर्था—' (३।४१७२) इति कः । 'निनिधिन्याम्—' (८१३।८९) इति बत्वम् ॥ (५) ॥ ॥ । शिक्षा जातास्य । तारकादिः (५।२१६६) । यद्वा अविक्षिष्ट । 'शिक्ष वियोपादाने' (भ्वा॰ आ० से०) । अकर्मकत्वात्कर्तिर कः (३।४१७२) ॥ (६)॥ ॥ विज्ञानं बुद्धः । 'विज्ञानं यक्षं तनुते' इति अतः । विज्ञानं नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४१६९) इति ठक् । यद्वा विज्ञानं जयति । 'तेन दीव्यति—' (४।४१२) इति ठक् । यद्वा विज्ञानं जयति । 'तेन दीव्यति—' (४।४१२) इति ठक् । यद्वा

१—'एरजण्यन्तानाम्' इति तु वचनमनार्थम्—इति 'एरच्' (१।३।५६) सुत्रे कैयटः ॥

विज्ञानं नेपुण्यम् । तेन व्यवहरति । 'तेन रीव्यति-' (४।४।२) इत्यादिना ठक्—इत्यभाणि मुकुटेन । तत्र । उक्तस्त्रे 'व्यव-हरति' इत्यत्यानुपादानात् । 'कठिनान्त-' (४।४।७२) इति स्त्रेडथोंपादानेऽपि विज्ञानस्यानुपादानात् ॥॥॥ त्रीह्यादि (५।२।१९६) ठिन 'विज्ञानिकः' इत्यपि ॥ (७) ॥॥॥ कृतं मुखनस्य । सर्वस्य कृतमुखत्वादत्र कृतशब्दस्य संस्कृतपरत्वम् ॥ (८) ॥॥॥ कृतं कर्म प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।१९५) ॥ (९) ॥॥॥ कुशान् लाति । कः (३।२।३) । को पृथिव्यां शलति वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्य (२।१११४) । णिजथं लक्षणा वा । को शलति चालयति राजन्वार्योणि । यद्वा 'कुश्वालः शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च मुकते चापि पर्याप्तां च नपुंसकम्' इति विश्वमेदिन्या ॥ (१०) ॥॥॥ दश 'कश्वालस्य'॥

पुज्यः प्रतीक्ष्यः

िवति ॥ पूज्यते । 'पूज पूजायाम्' (चु॰ प॰ से॰) । 'अचो यत' (३।१।९७)। 'पूज्यः श्वञुरवन्चयोः' इति हैमः ॥ (१)॥॥॥ प्रतीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (म्बा॰ आ॰ से॰)। 'ऋहलोर्ण्यत' (३।१।१२४)। 'प्रतीक्ष्यः प्रतिपाल्ये स्यारपुज्ये च' (इति हैमः)॥ (२)॥॥॥ हे 'पूज्यस्य'॥

सांशयिकः संशयापन्नमानसः।

सांदोति ॥ संशयमापनः । 'संशयमापनः' (५।१।७३) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ संशयमापनं यस्य, यस्मिन् वा ॥ (२) ॥*॥ हे 'संदेहविषयस्य', 'संदेहाश्रयस्य' वा ॥ दक्षिणेयो दक्षिणाईस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

देति ॥ दक्षिणामहीति । 'कडंगरदक्षिणाच्छ च' (५।१। ६९) इति छयता ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ दक्षिणामहीति । 'भई पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'भईः' (३।२।१२) इत्यच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दक्षिणायोग्यस्य' ॥

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशोण्डा बहुप्रदे।

स्युरिति ॥ 'मां याचख' इति वदति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो दानशाँण्डे स्याबाहवादिनि वाच्य-वत' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ १थूठं कूटं ठक्ष्यमस्य । स्थूलंमहद्भिलंक्ष्यते वा । कर्मणि ण्यत् (३।२।१२४) ॥ ॥॥ ('स्थूललक्ष्य' इति) अयकारपाठे तु घन् (३।३।१९) ॥ (२) ॥ ॥॥ दाने शाँण्डः । 'सममी शाँण्डैः' (२।१।४१) इति समासः । 'शाँण्डो मसेऽपि विख्याते' इति विश्वः ॥ (३) ॥ ॥ बहु प्रददाति । 'प्रे दाक्षः' (३।२।६) इति कः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'अतिदातः' ॥

जैवातृकः स्यादायुष्मान्

जैवेति ॥ जीवति । जीवेः आतृकन् वृद्धिश्व (उ॰ १।

७९)। 'जैवातृकः पुमान्सोमे कृषकायुष्मतोश्रियु' इति विश्वमेदिन्यों ॥ (१) ॥ ॥ ॥ अतिशयितमायुरस्य । मतुप् (५। २।९४) 'तसौ मलर्थे' (१।४।१९) इति मत्वान्न रूवम् (८। २।६६)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'सायुषः'॥

अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित्॥६॥

अन्तेति ॥ अन्तर्वाष्यस्य । सैमासान्तविधेरनिस्यत्वान्न कष्। (५।४।९५३)। 'गोन्नियोः-' (१।२।४८) इति हस्तः। यद्वा अन्तर्वाणयति । 'वण शब्दे' (४वा० आ० से०)। स्वार्थे णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९)॥ (१)॥ ॥ शाकं वेत्ति । 'सत्स्-' (३।२।६१) इति किप्॥ (२)॥ ॥ द्वे 'शास्त्रविदः'॥

परीक्षकः कारणिकः

पेति ॥ परीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। ण्वुल् (३।१।१३३)॥ (१)॥ ॥ 'करणं हेतुकर्मणोः' (इति मेदिनी)। करणेश्वरति । 'वरति' (४।४।८) इति टक्॥ (२)॥ ॥ हे 'परीक्षाकारकस्य'॥

वरदस्तु समर्धकः।

वेति ॥ वरं ददाति । कः (३।२।३) । 'वरदः पुनः । प्रसन्ने शान्तिचित्ते च वरदा तु कुमारिका' इति हैमः ॥ (१) ॥ शा समृप्रोति । 'ऋषु वृद्धां' (खा॰ प॰ से॰) ण्वुल् (३। १।१३३) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वरदस्य' ॥

हर्पमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७॥

हेति ॥ हपंति । 'ह्यु अळीके' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ता-च्छीच्य-' (३।२।९२९) इति चानत् । यत्तु—ह्य्यति— इति विग्रहीतं मुकुटेन । तन्न । दैवादिकत्वाच्छ्यनि सति 'ह्य्यमाणः' इत्यापत्तः ॥ (१) ॥*॥ विक्वइते । चानत् (३।२।१२९)। शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टं मनो यस्य ॥ (३) ॥*॥ हष्टं मानसमस्य ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'हर्षितमनसः'॥

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात्

द्विति ॥ दुःस्थितं मनोऽस्य ॥ (१) ॥ *॥ विगतं विविधं वा मनोऽस्य ॥ (२) ॥ *॥ अन्तर्मनोऽस्य ॥ (३) ॥ *॥ त्रीणि 'दुःखितमनसः' ॥

उत्क उन्मनाः।

उत्क इति ॥ उद्गतं मनोऽस्य । 'उत्क उन्मनाः' (५।२। ८०) इत्युद्गतमनस्कर्त्तरुच्छन्दात्सार्थे कन् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्कण्डितमनसः' ॥

१—वाणिरम्तु । 'ब्यूतौ मूल्ये सरसत्याम्' इति हैमादिकोषेषु 'यदाणिसद्वाणिनी' इत्यादि महाकविप्रयोगेषु हस्वान्तस्यापि वाणि श्रन्दस्य दर्शनेन तेन समासे तु छेशोऽवं नाष्ट्रीकरणीयः॥

वक्षिणे सरलोवारी

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रायें च' (म्वा॰ आ॰ से॰) । 'इदिक्षम्यामिनन्' (उ॰ २।५०) । 'दक्षति' इति परस्मैपदप्रयोगस्तु मुकुटस्य चिन्त्यः । 'दक्षिणो दिक्षणो द्वा तसर्वच्छन्दवर्तिषु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि क्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ श॥ सरति । 'स्ट गतौ' (म्वा॰ प॰ अ०) अल् च् (उ॰ १।१०६) । 'स्वरल्ठः पूर्तिकाष्ठे नायोदारावक्षयोश्चिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ श॥ उ०ल्ङ्घ्यम समन्ताद् राति । 'आतथ-' (३।१।१३६) इति कः । उद्येते । 'ऋ गतिप्रापणयोः' (म्वा॰ आ॰ से॰) । कर्मण घञ् (३।३।१९) वा । 'उदारो दानुमहतोद्क्षिणेऽप्यिभिवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ श॥ त्रीणि 'ऋज्वा- ज्ञायस्य'॥

सुकलो दातृभोक्तरि॥८॥

स्त्रिति ॥ सुकल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'ईषहुः-'(३।३।१२६) इति खल् । शोभना कला यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दातृभोक्त्रोः'॥

तत्परे प्रसितासकी

तिति ॥ परमुक्तमं यस्य । तेन पूर्यते । 'पृ पाउनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) 'ऋदोरप्' (३१३।५७) वा ॥ (१) ॥ ॥ भासायि । 'धिल् वन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰) । कर्मणि चः (३१२१९०२) ॥ (२) ॥ ॥ असिज । 'पज सङ्गे' (३वा॰ प॰ अ॰) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'तात्पर्ययुक्तस्य' ॥

इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः।

इष्टेति ॥ इष्टश्वासावर्थश्व । तत्र उद्युक्तः ॥ (१) ॥॥॥ उद् उद्योगं, सबित । 'प्र प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰) सुनोति वा 'पुत्र् अभिषवे' (खा॰ उ॰ अ॰) । विचि (३।२। ७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्धणाभावः । किपि (३।२।७६) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावो वा । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३। ७५) । यद्वा वत्सुवति । 'बू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰)। सितद्वादित्वात् (बा॰ ३।२।९८०) द्धः । 'सत्स्—' (३।२।६१) इति किप् वा । किन (ज्ञापि॰ ५।४।५) 'केऽणः' (७।४।१३) इति हसः ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'इष्टार्थोद्यमवतः' ।—पञ्चापि तत्ररपर्यायाः इत्येके ॥

प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविक्षातविश्रुताः ॥ ९ ॥

प्रेति ॥ प्रत्येकमगात् । प्रतीयते सा, इति वा 'हण् गतौ' (अ० प० अ०) । गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२), कर्मणि (३।२।९०२) वा० कः॥ (१) ॥*॥ प्रथते सा । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० भा० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि (३। ४।७२) कः॥ (२) ॥*॥ अख्यायि । 'ख्यां प्रकथने' (अ०

१—अस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वादत्र लेखो निर्मूढः॥

प॰ अ॰)। 'चक्षिङः स्थाल्' (२।४।५४) वा । कः (३।२। १०२)॥ (३)॥ ॥ अवेदि। 'विद्वृ लामे' (तु॰ उ॰ अ॰)। कः (३।२।१०२)। 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' (८।२।५८) इति साधुः॥ (४)॥ ॥ ॥ यद्वायि। 'ता अवबोधने' (वया॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।१०२) यद्वा विजानाति। 'मतिबुद्धिन्' (३।२।१८८) इति कः॥ (५)॥ ॥ य्यथ्रावि। 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।१०२)॥ (६)॥ ॥ षट् 'प्रसिद्धस्य'॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ।

वित ॥ कृतमुशारितं रुक्षणं नामास्य । 'रुक्षणं नाम्नि चिह्ने च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'आहतं गुणितेऽपि स्यात्' इति विश्वः । आहतमभ्यस्तं रुक्षणं यस्य ॥ (२) ॥*॥ हे 'गुणैः प्रसिद्धस्य'॥

इभ्य आढ्यो धनी

इभ्य इति ॥ इभमहित । दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः। यद्वा एः कामाद् भ्यसते । 'भ्यस भये' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि–' वा॰ (३।२।१०१) इति उः । 'इभ्यो धन्वतीभ्यां तु वरेष्वां सक्षकीतरों' इति हेमचन्द्रः॥ (१)॥॥ आध्यायति । 'आतः–' (३।१।१३६) इति कः । पृष्वोदरादिः (६।३।१०९)॥ (२)॥॥॥ बहुधनस्य । इतिः (५।२।१५५)॥ (३)॥॥ त्रीणि 'बहुधनस्य'॥

स्वामी त्वीश्वरः पतिरीज्ञिता ॥ १० ॥ अधिभूर्तायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ।

स्वेति ॥ खमस्यास्ति । 'स्वामिन्नैश्वर्ये' (५।२।१२६) इति साधुः । 'स्वामी प्रभुविशाखयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ॰ आ॰ से॰)। 'स्थेश-' (३।२।१७५) इति वरच्। 'ईश्वरो मन्मये शंभी नाट्ये स्वा-मिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्' इति विश्वमेदि-न्यो ॥ (२) ॥*॥ पाति 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'पा-तेर्डतिः' (उ॰ ४।५७) । 'पतिर्धने ना त्रिष्नीशे' इति निश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ ईष्टे । 'तृन्' (३।२।१३५) । तृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ अधिभवति । 'भुवः संज्ञा-न्तरयोः' (३।२।९७९) इति किप् ॥ (५) ॥ ।। नयति । 'णीज् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। ण्वुल् (३।१।१३३)। 'ना-यको नेतरि श्रेष्ठे ह।रमध्यमणावपि' इति विश्वहेमचन्द्री॥ (६) ॥*॥ तृच् (३।९।१३३) ॥ (७) ॥*॥ प्रभवति । 'वि-प्रसंभ्य:-' (३।२।१८०) इति डुः ॥ (८) ॥*॥ परिवर्हति । परिवृंहति वा। 'बृह वृहि वृद्धौ' (भ्या॰ प॰ से॰) । 'प्रभौ परिवृदः' (७।२।१२१) इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ अधि पाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ।—मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५)—इति मुकुटोकिश्विन्त्या ॥ (१०) ॥*॥ दश 'अधिपतेः' 🏻

अधिकर्दिः समृदः स्यात्

अधीति ॥ अधिका ऋदिरस्य ।—'ऋषु वृषी' (खा॰ प॰ से॰) इति धात्पन्यासो मुकुटस्य व्यर्थः ॥ (१) ॥*॥ सम्प्रोति सा । 'ऋषु वृद्धी' (खा॰ प॰ से॰)। अकर्मकत्वात् कः (३।४।०२)॥ (२)॥*॥ द्वे 'अतिसंपक्षस्य'॥

कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्याद्भ्यागारिकस्तस्त्रिश्चपाधिश्च पुमानयम्।

किति ॥ कुटुम्बपोषणे संसक्तः । व्याप्रियते स्म । 'पृड् व्यायामे' (तु० क्षा॰ क्ष॰) । अकमेकत्वात् क्तः, (३।४। ७२) । 'क्यापृतत्त्वकणो युवा' इति बोपालितः ॥ (१) ॥॥॥ अभ्यागारे नियुक्तः । 'अगारान्ताहन्' (४।४।७०) । अमि अधिक आगारिको वा ॥ (२) ॥॥॥ आधानमाधिः । 'उप-सर्गे' (३।३।९२) इति किः । उपगत आधिम् । 'अल्यान्यः-' (वा॰ २।२।१९८) इति समासः । यत्तु—उपादधाति कुटुम्बम्—इति बिगृह्य—'उपसर्गे' (३।३।९२) इति किः—
इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तक्ष । कर्तरि किप्रत्ययास्मरणात् । 'उपाधिर्धर्मचिन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले' इति विश्वमेदिन्यां ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'कुटुम्बव्यापृते स्थं'॥

वराक्रकपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२॥

घरेति ॥ अज्ञानि च रूपं च, अज्ञरूपणि । वराणि च तान्यज्ञरूपाणि च । तैरुपेतः ॥*॥ सिंहं श्रेष्ठं संहननमस्य । संहनने सिंहः इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१)॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सौन्दर्योपेतस्य'॥

निर्वार्थः कार्यकर्ता यः संपतन् सत्त्वसंपदा।

नीति ॥ निश्वयेन त्रियते । 'वृत्य् वरणे' (खा॰ उ० से०)। 'ऋहलोण्येत' (३।१।१२४) ॥*॥ 'निर्धार्यः' इति पाठे 'धृष् धारणे' (भ्वा॰ उ० अ०) इति साधुः ॥ (१)॥*॥ 'व्यसनेऽभ्युदये वापि हाविकारं सदा मनः। तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तम्'। तत्संपदा संपतन् उद्यमं । कुवेन् 'संयुक्तः' इति वा पाठः ॥*॥ एकं 'निःदाङ्कार्यकर्तुः'॥

अषाचि मूकः

अवेति ॥ न वाग्यस्य ॥ (१) ॥ ॥ 'मृ' इति कायति । 'आतोऽतुप-' (३।२।३) इति कः । यत्तु—मूयते वध्यते वागस्य । 'मृद् बन्धने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । बाहुलकात् अवितमवित्भयाम् कक्—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । धातुप्रस्थानां कारकेषु विहितत्वास्यं विधानाभावात् । अवतेः प्रयोजनाभावात् । 'धातोः' इत्येकत्विवस्योनं धातुसमुदायात् प्रस्थयाभावाव । उक्तसूम्राभावाव । 'मृक्ते दैसावा-स्वीनेषु,' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ । हे 'मृकस्य'॥

अथिति ॥ जनति । 'जुः' सीत्रः । अन् (३।९१४) ।

मनो जनं नेगनदास्मिन् । यतु—मनो जनति प्रविश्वतीति । अच् (२१९१२४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तम् । उक्तविप्रहात्पिनृसंनिभस्यालाभात् । अधिकरणविनक्षायां लचोऽसंभनात् । अपः (२१२१५०) शौचित्यात् । 'मनोजनिपनुसधर्माणः' इति नाममाला ॥*॥ खामी तु—'मनोजन्यसः' चमसादिनत्—इत्याह ॥ (१) ॥*॥ पितेन सम्यन्निमाति ।
'भा दीसौ' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (२।९१९३६)
इति कः ॥ (२) ॥*॥ हे 'पिनृसमस्य'॥

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कुकुदः।

सेति ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इगुपध-'(३।११३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा कवनम् । कूः । 'कूङ् शब्दे' (तु॰ आ॰ से॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । कुवः शब्दस्य कुर्भूः कीर्ति-भूमिः' इति यावत् । कुकुं ददाति, कूका दायति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'सुपि-' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः ॥ (१) ॥*॥ ए॰ कम् 'सत्कारपूर्वं कन्यादातुः'॥

लक्ष्मीवांलक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्

केति ॥ रुक्ष्मीरस्यास्ति । मतुप्।(५।२।९४)॥ (१)॥॥॥ 'रुक्ष्म्या अ च' (ग०५।२।९००) इति 'पामादिलान्तः' अत्वंच। 'रुक्ष्मणा त्वोषधीमेदे सारस्यामपि योषिति । रामञ्चातिर पुंसि स्यात्सश्रीके चामिधेयवत्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ श्रीरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । श्रियं लाति वा ॥॥॥ कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वे 'श्रीस्तः' इत्यपि ॥ (३) ॥॥॥ मतुब् (५।२।९४) अपि ॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'श्रीमतः'॥

स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १५॥

स्नीति ॥ श्रिवाति स्म । 'श्लिह प्रीताँ' (दि॰ प॰ अ॰) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कः । 'वा द्वहन' (८।२।३३) इति वा घः ॥ (१) ॥*॥ 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः' (इति मेदिनी) । वत्से पुत्रादिश्लेद्दपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाम्याम्–' (५।२।९८) इति लच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वत्सलस्य'॥

स्याद्वयाद्धः कारुणिकः रूपाद्धः स्रतः समाः।

स्येति ॥ 'स्पृहिपृहि-' (३।२।१५८) इत्याख्रच् ॥ (१) ॥*॥ करुणा श्रीलमस्य । 'श्रीलम्' (४।४।६१) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ कृपां लाति । मितद्वादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) इः ॥ (३) ॥*॥ शोभन उः संभुः । सः । स्वि रतः, रतं वा यस्य । यद्वा धुरमते । 'सौ रमेः को दमेः पूर्वपदस्य च दीर्घः' (उ॰ ५।१४) । यत्तु—'तातपलितस्रताः' इति रमेः

^२—'म नोजचाः' सान्तोऽपि । 'मनोजनसा' इति पीयूपव्याल्या ॥

क्तः रीर्घश्च—इति षचनमुपन्यस्तं मुकुटेन । तत् पश्चपाद्या-दौ न लभ्यते ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'दयालोः' ॥

स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवप्रहः॥१५॥

स्वेति ॥ ख आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य ॥ (१) ॥ ॥ अ-पगतमावतमावरणमस्य । 'अपाचृतस्तु पिहिते स्वतन्त्रेऽपि च वाच्यवत्' (इति विश्वमेदिन्यों) ॥ (२) ॥ ॥ स्वेनेरितुं शीलमस्य । 'ईर गतौं' (अ० आ० से०) । 'सुप्यजातौं–' (३।२।०८) इति णिनिः । 'स्वादीरेरिणोः' (भ्वा० ६।९।८९) इति वृद्धिः ॥ (३) ॥ ॥ सः छन्दोऽभिलाषो यस्य ॥ (४) ॥ ॥ निष्कान्तोऽवप्रहान्नियमात् । 'निरादयः–' (वा० २। ३।१८) इति समासः ॥ (५) ॥ ॥ पद्य 'स्वतन्त्रस्य' ॥

परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि।

पेति ॥ परत्तस्त्रं प्रथानं यस्य ॥ (१) ॥ ॥ परित्मन्निष्ठ । 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१४०) इति समासः । 'अषडक्ष-' (५। ४।४।७) इति खः । यत्तु—परोऽच्युपर्यस्य— इति विगृहीत-म् । तन्न । शौण्डादिष्विधपाठवैयर्थ्यापातात् ॥ (२) ॥ ॥ ॥ परः स्वाम्यस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (३) ॥ ॥ नाथो-ऽस्यास्ति ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'परतन्त्रस्य' ॥

अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ १६

अधीति ॥ इनमधिगतः । 'अत्यादयः-' (वा॰ २।२। १८) इति समासः । अधि उपि, इनोऽस्य इति वा ॥ (१) ॥ ॥। निहन्यते निगृद्यते । हन्तेः 'घलर्थे कः' (वा॰ ३।३। ५८) ॥ (२) ॥ ॥। आवतते स्म । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अकर्मकलात् (३।४।७२) कः ॥ (३) ॥ ॥। न स्वः छन्दोऽस्य ॥ (४) ॥ ॥॥ गृद्यते । 'प्रह उपादाने' (क्या॰ उ० से॰) । 'पदास्तिर-' (३।१।११९) इति क्यप् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । 'गृद्यको निघके छेके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥ ॥। पन्न 'अधीनसामान्यस्य' ॥ एके तु नवसिः पर्यायमाहः ॥

खलपृः स्याद्वहुकरः

खेति ॥ 'खलं भूस्थानकल्केषु' इति विश्वः । खलं पुना-ति । 'पून् पवने' (क्या॰ उ॰ से॰) । किप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ बहु करोति, भुवं संमार्ष्टि । कियत्तद्वहुष्वजिधा-नम्' (वा॰ ३।२।२१) इत्यच् । स्त्रियां बहुकरा । यत्तु— ताच्छील्यविवक्षायां तु टः (३।२।२०) एव । स्त्रियां 'बहु-करी'—इत्युकं मुकुटेन । तत्र । टापवादत्वेनाज्विधानात् ॥ (२) ॥*॥ दे 'भूवं मार्जयतः' ॥

दीर्घसत्रक्षिरिकयः।

दीति ॥ 'सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः । वीर्ष सूत्रं व्यवस्था यस्य ॥ (१) ॥*॥ चिरा किया यस्य ॥ (१) ॥*॥ हे 'अतिबिलम्बेन कियासंपादकस्य'॥

जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्थात्

जेति ॥ जालयति, जाल्यते वा । 'जल अपवारणे' (जु॰ प॰ से॰) । बाहुरुकान्मः ।—भूमवन् मः—इति सु- कुटलु चिन्तः । 'इषियुधि–' (उ॰ १।४५) इति स्त्रे जले- रप्रहणात् । धूमेऽपि गुणप्रसङ्गात् 'मक्' इति वक्तुं युक्तला- व । 'जाल्यास्तु पामरे । असमीक्ष्यकारिण च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ असमीक्ष्याविचार्य कर्तुं चीलमस्य । 'युपि–' (३। २।०८) इति णिनः ॥ (२) ॥*॥ हे 'अविचारिणः' ॥

कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः ॥ १७॥

किति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिषाते आलस्ये व' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('कुण्ठोऽकर्मण्यम्-र्खयोः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मन्दिकयस्य' ॥

कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः

केति ॥ कमें सु क्षमः ॥ (१) ॥ *॥ 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात्समासः ॥ (१) ॥ *॥ कर्मणे क्रियाये अलं समर्थः । 'प्राप्तापत्रालंपूर्वे—' (वा॰ २।४।२६) इति परविक्ष-क्रिनिषेधात्समासः । 'पर्यादयः—' (वा॰ २।२।१८) इति वा । 'अघडक्ष—' (५।४।७) इति वः ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'क्रिया-करणे समर्थस्य'॥

क्रियावान् कर्मसूचतः।

क्रीति ॥ कियास्यास्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥∗॥ एकम् 'उद्योगोद्यतस्य' ॥

स कार्मः कर्मशीलो यः

स इति ॥ कर्म शीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२) वा । स्त्रियां कार्मा ॥ (१) ॥*॥ (२)॥*॥ द्वे 'कर्मसु फलमनपेक्ष्य प्रवृत्तस्य'॥

कर्मशूरस्तु कर्मडः ॥ १८ ॥

केति ॥ कर्मणि शूरः । सप्तमीसमासः (२।९।४०) ॥ (१) ॥*॥ 'कर्मणि घटोऽठच्' (५।२।३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रयक्तेन प्रारब्धकर्मपरिसमापकस्य'॥

भरण्यभुक्षर्मकरः

मेति ॥ भरण्यं वैतनं भुक्षे । किय् (३।२।७६) ॥*॥ क्र-चित् 'कर्मण्यभुक्' इति पाटः । तत्र कर्मणि साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । कर्मण्यं वेतनम् ॥ (१) ॥*॥ कर्म करोति । 'कर्मणि मृतो' (३।२।२२) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूल्येन कर्म कुर्वतः' अयं ग्रहवर्गे उक्तोऽपि 'सरण्यभुग्' इति पर्यायान्तरकथनार्थमनृदितः ॥

कर्मकारस्तु तत्कियः।

केति ॥ कर्म करोति । 'कर्मष्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ शा 'तित्कयः कर्मकारिकयः' 'अमृतिकयः' इत्यर्थः ॥ ॥ 'यो वेतनं विना कर्म करोति तस्य' एकप् ॥

अपस्नातो मृतस्नातः

अपेति ॥ अपकृष्टं स्नातः । 'प्रादयो गताद्यये' (वा॰ २। २।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ मृते स्नातः । सप्तमीस-मासः (२।९।४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतमुह्द्य सा-तस्य'॥

आमिषाशी तु शौष्कलः ॥ १९ ॥

असीति ॥ आमिषमशाति । 'अश मोजने' (त्रया॰ प॰ से॰)। 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः॥ (१)॥॥॥ 'शुष्कली शुष्कमांसेऽपि मांसपात्रेऽपि सा मता' । तामित । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । खामी तु 'शाष्कलः' इति पाठति । तत्र पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥॥॥ संज्ञापूर्वकला-हृष्ट्यमाबोऽपि । 'शुष्कलः शुष्कमांसस्य फणिके पिश्चिताशिने' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ हे 'मांसाशिनः'॥

बुभुक्षितः स्यात्श्वधितो जिघत्सुरशानायितः।

ब्बिति ॥ बुमुक्षा जातास्य । तारकादित्वात् (५।२। ३६) इतच् ॥ (१) ॥*॥ क्षुध्यति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कः । 'वसतिक्षुषोः-' (७।२।५२) इतीट् ॥ (२) ॥*॥ अनुमिच्छुः । अदेः सनि 'कुड्सनोर्घस्त्ट' (२।४। ३७)। 'सनाशंस-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (३) ॥*॥ अश-नस्येच्छा । 'अशनाया-' (७।४।३४) इति साधुः । अश-नाया जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (४) ॥*॥ च-त्वारि 'क्षुचितस्य'॥

परामः परपिण्डादः

पेति ॥ परस्यात्रम् । परात्रं नित्यमस्य । 'अर्शभादिभ्यो-ऽच्' (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ 'पिण्डमाजीवने' इति ध-रणिः । परस्य पिण्डम् । तदत्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ ॥*॥ हे 'पराञ्चजीवनस्य' ॥

भक्षको घसरोऽग्नरः॥ २०॥

मेति ॥ भक्षयति । 'भक्ष अदने' (चु॰ प॰ से॰)।
खुरु (३।९।९३३) ॥ (९) ॥*॥ घसति 'घस्तु अदने'
(भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'सृघस्यदः क्मरच्' (३।२।९६०)॥
(२)॥*॥ अत्ति ॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'भक्षणपरस्य'॥

आद्यनः स्यादौदरिको विजिगीपाविवर्जिते।

आहिति ॥ आदेवीत् । अकर्मकलात् कः (३।४। ७२)। 'दिवोऽविजिगीषायाम्' (८।२।४९) इति निष्ठानत्वम् । 'यस्य विभाषा' (७)२।९५) इति नेट्॥ (१) ॥*॥ उदरे प्रसितः । 'उदराष्ट्रगाद्यूने' (५।२।६७) इति ठक्॥ (२) ॥*॥ दे 'औदरिकस्य'॥

उभौ त्वात्मंभरिः कुक्षिंभरिः स्वोद्रपूरके ॥ २१ ॥ विति ॥ आत्मानं कुक्षिं च विभर्ति । 'फलेप्रहिरात्मंभ-रिश्व' (३।२।२६) इति साधुः ॥ (१) ॥∗॥ बात् ('धृत्रः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च' इति वार्तिकेन च) कुक्षिभिरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'स्वोद्रपूरकस्य'॥** सर्वा**कीनस्त सर्वा**श्वभोजी

सेति ॥ सर्वेषामन्नानि । सर्वान्नानि भक्षयति । 'अनुपद-सर्वान्न-' (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वान्नानि भोक्तं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वेचणीन्नभक्षकस्य' ॥

गृधुस्तु गर्धनः।

लुब्घोऽभिलाषुकस्तृष्णंक्

श्रिति ॥ गर्धनशीलः । 'गृषु अभिकाह्मयाम्' (दि० प० से०) । 'त्रसिगृधि-' (३।२।१४०) इति हुः ॥ (१) ॥॥॥ 'जुचक्रुम्य-' (३।२।१५०) इति युच् ॥ (२) ॥॥॥ लुभ्यति । 'लुभ गार्थे' (दि० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'लुब्ध आकाह्मिण व्याधे' इति हेमचन्दः ॥ (३) ॥॥॥ अभिलब्धति । 'लुब्ध कान्तो' (भ्ना० उ० से०) । 'लुवपत-पद-' (३।२।१५४) इत्युक्तव् ॥ (४) ॥॥॥ तृब्धति । 'लितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०) । 'खपितृषोनंजिङ्' (३।२।१७२) ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'लुब्धस्य'॥

समौ छोलुपलोलुमौ ॥ २२॥

सेति ॥ गर्हितं लुम्पति । 'लुपू छेदे' (तु॰ उ॰ अ॰) 'लुपसद-' (३।१।२४) इति यडन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ भृशं लुम्यति । 'लुम गार्ध्यं' (दि॰ प॰ से॰) । 'धातोरेकाचः' (३।१।२२) इति यडन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'अतिलुङ्धस्य' ॥

उन्मद्स्तूनमदिष्णुः स्यात्

उन्मेति ॥ उद्भतो मदो हर्षोऽस्य ॥ *॥ कवित् 'सो-नमादः' इति पाठः । तत्र सह उन्मादेन वर्तते । सोपसर्ग-त्वान्मनेर्घत्र ॥ *॥ सु अतिशयित उन्मादोऽस्य । 'स्न्मादः' इत्यपि ॥ (१) ॥ *॥ उन्मदनशीलः । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'अलंकुन्-' (१।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'उन्मादशीलस्य' ॥

अविनीतः समुद्धतः ।

अवीति ॥ न व्यनायि । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ भ॰)। कः (३।२।९०२)॥ (१)॥ ॥ समुद्धन्ति स्म । समुद्धन्यते स्म, इति वा । इन्तेर्गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा कः । 'समुद्धतं समुद्रीणेंऽप्यविनीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'उद्धतस्य'॥

१—तृष्णाशब्दात् 'तत्करोति-' (बा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्बुलि (३।१।१३३) **'तृष्णकः अद**न्तोऽपि' इति सर्वघरः—इति सुकुटः॥

मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः

मेति ॥ माद्यति । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति मदेः कः 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति न निष्ठानलम् ॥ (१) ॥॥॥ ग्रुण्डायां पानागारे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'शोण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पत्यां च भवेत हिन्याम्' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥॥॥ उद्भतः कट आवरणमावारको वास्य । यद्वा उद्भतमदृष्टते हच्छन्दात् स्वार्थे 'संत्रो-दश्व' (५।२।२९) इति कटच् । 'उत्कटस्तीव्रमत्योः' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ क्षावते स्म । 'क्षीवृ मदे' (भ्वा० आ० है०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि कः (३।४।७२) । 'अनुपसर्गात्-' (८।२।५५) इति साधुः । कः (३।९।९३५) वा ॥॥॥ बान्तोऽप्ययम् । 'क्षीवाणौ समयुष्यत' इति व्यासप्रयोगात् । तत्र बाहुलकात् कनिन् ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'उन्मसस्य'॥

कामुके कमितानुकः ॥ २३ ॥

कच्चः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः।

केति ॥ कामयते । 'कमु कान्तां' (भ्वा० आ० से॰)। 'छषपतपद-' (३।२।१५४) इत्युकत् । 'कामुकः कमनेऽशोकषपदपे चातिमुक्तके' इति (मेदिनी) ॥*॥ णिडचमावे च तृच् (३।१।१३३)॥ (५)॥*॥ (२)॥*॥ अनुकामयते । 'अनुकामिका-' (५।२।७४) इति साधुः॥ (३)॥*॥ 'तन्मिकम्प-' (३।२।१६७) इति रः॥ (४)॥*॥ अभि कामयते । 'अनुकामिका-' (५।२।७४) इति साधुः। 'अमि-कः कामुके कृरे निर्भये त्रिषु ना कवा' (इति मेदिनी)॥ (६)॥*॥ (९)॥*॥ 'अनुदात्ततथ्य-' (३।२।१४९) इति युच् । 'कमनः कामुके कामेऽभिक्षेप्रशोकपादपे' (इति मेदिनी)॥ (७)॥*॥ णिङन्ताद्युच् (उ० २।७८)॥ (८)॥*॥ नव 'कामुकस्य'॥

विधेयो विनयप्राही वचनेस्थित आश्रयः॥ २४॥

वीति ॥ विधातुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'ईद्यति' (६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ प्रवृ-तौ निवृत्तौ ना विनयं प्रहीतुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।२। ७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ वचने तिष्ठति स्म । 'गत्य-थां—' (३।४।७२) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।९) इत्यन्तकः ॥ (३) ॥*॥ आराणोति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) पचाराच् (३।१।१३४) । 'आश्रवो वचनस्थिते । प्रतिहायां च क्रेशे व' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'प्रवृ-त्तिनवृत्त्योविंधातुं शक्यस्य'॥

वइयः प्रणेयः

वेति ॥ वशमधीनत्वं गतः । 'वशं गतः' (४।४।८६) इति यत् । 'चशमायततायां स्यात्' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । 'भचो यत्' (३।१।९७)॥ (२)॥*॥ द्वे 'स्वाधीनस्य'॥

निभृतविनीतप्रश्चिताः समाः।

नीति ॥ नितरामभारि । 'मृत्र् भरणे' (भ्वा॰ ड॰ अ॰)। कः (३।२।९०२)॥ (९)॥ ॥। व्यनायि। 'मीव्' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। कः (३।२।९०२)। 'विनीतस्तु निमृत्ते निर्जितेन्द्रिये। वाणिजे साधुवाह्यसे विनयमाहिते हिते' इति हैमः॥ (२)॥ ॥ प्रथममभायि गुणैः। 'श्रिष् सेवा॰ याम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) कः (३।२।९०२)॥ (३)॥ ॥ श्रीणे 'विनययुक्तस्य'॥

धृष्टे धृष्णग्वियातश्च

भिति ॥ एष्णोति स्म । 'निष्ठ्षा प्रागल्भ्ये' (सा॰ प॰ से॰)। 'गस्तर्या-' (३।४।७२) इति क्तः । 'धृषिशसी-' (७।२।९९) 'इतीडभावः'॥ (१)॥*॥ 'धृषेषं' इति नजिङ् ॥*॥ 'धृष्णुः' इति पाठे 'त्रसिष्ट्यि-' (३।२।९४०) इति कः॥ (२)॥*॥ विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य। विरुद्धमयासीद्वा। 'गस्तर्था-' (३।४।७२) इति कः॥ (३)॥*॥ त्रीण 'निर्लक्षस्य'॥

व्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

प्रति ॥ प्रगत्मते । 'गत्म धार्छ्यं' (भ्वा॰ आ॰ सै॰)।
पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिभानम् । 'आतश्व-' (३।३।१०६) इत्यद् । 'प्रज्ञा नवनयोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता' इति रुद्धः । प्रतिभयान्वितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रत्युत्पन्नमतेः'॥

स्यादधृष्टे तु शालीनः

स्येति ॥ शालाप्रवेशमर्हति । 'शालीनकौपीने-' (पार। २०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सलज्जस्य' ॥

विलक्षो विस्मयान्विते।

वीति ॥ विशेषेण लक्षयति 'लक्ष आलोचने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (२।१।१२४)॥ (१)॥ ॥॥ विस्रयेनाश्वयेंणान्वितः ॥ (२)॥ ॥॥ द्वे 'परकीयधर्मशीलादौ
प्राप्ताश्चर्यस्य'॥

अधीरे कातरः

अधीति ॥ न धीरो धैर्य यस्य ॥ (१) ॥*॥ इषतरित । अच् (३।१।१३४) । 'ईषदर्ये' (६।३।१०५) इति को: कादेशः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगादिलक्षणेनाकुलमनसः'॥

त्रस्तो भीरुभीरुकभीलुकाः॥ २६॥

त्रेति ॥ त्रस्यति । 'त्रसी उद्देगे' (दि॰ प॰ से॰)। 'त्रसिग्रिच-' (३।२।१४०) इति कुः ॥ (१) ॥*॥ विमे-ति। 'जिमी भये' (जु॰ प॰ अ॰)। 'मियः कुक्कुकनी' (३।२।१७४)। 'मीक्रार्ते

१-- 'धृषेश्रेति वाच्यम्' इति काशिकादौ-इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

त्रिलिक्षः स्माद्वरयोषिति योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ चलारि 'भयदितस्य'॥ आदांस्ररादांसितरि

आहोति ॥ आशंसते । 'आङः शसि इच्छायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सनाशंसभिक्षः-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ दे 'इष्टार्थमा-सिच्छोः'॥

गृहयालुर्घ्रहीतरि ।

जिति ॥ गृहयति । 'गृह महणे' सुरादाबदन्तः 'स्पृहिग्र-हि—' (३।२।१५८) इत्यालुच् 'अयामन्ता—' (६।४।५५) इति णेरयादेशः ॥ (१) ॥*॥ (गृहाति) । 'म्रह उपादाने' (मया० ड• से०)। 'तृन्' (३।२।१३५) । 'म्रहोऽलिटि—' (७।२।३७) इतीटो दीर्घः॥ (२)॥*॥ हे 'म्रहणशीलस्य'॥

श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते

श्चेति ॥ श्रद्दधाति । 'स्पृहि-' (३।२।१५८) इत्याङ्ज् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्रद्धालोः' ॥

पतयालुश्च पातुके॥ २७॥

पेति ॥ पतयति । 'पत गतौ' (चु॰ उ० से॰) । 'आछ-च्' (३।२।१५८) ॥ (१) ॥*॥ (भौवादिकात्) 'लवपत-' (३।२।१५४) इत्युक्ष्य् ॥ (२) ॥*॥ हे 'पतनशीलस्य' ॥ रुजाशीलोऽपत्रपिष्णुः

लेति ॥ लजा शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ अपत्रपते । 'अ-ढंकृष्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लजा-शीलस्य'॥

वन्दारुरभिवादके।

वेति ॥ बन्दते । 'बदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा॰ आ॰ छे॰)। 'श्वन्द्योराहः' (३।२।१७३)॥ (१)॥*॥ अभिवा-दयति । खुल् (३।१।१३३)॥ (२)॥*॥ हे 'बन्दनशी-स्रस्य'॥

शरारुषांतुको हिसः

शिति ॥ श्रणाति । 'श्रृ हिंसायाम्' (श्रया॰ प॰ से॰)। श्राहः (३।२।१७३)॥ (१)॥ ॥। हन्ति । 'लवपत--' (३।२।१५४) इत्युक्तम्॥ (२)॥ ॥। हिनस्ति । 'हिस्ति हिंसाया-म्' (६० प॰ से॰)। 'निमकस्प-' (३।२।१६७) इति रः। 'हिंसा काकादनीमांस्योः क्रियां स्याद्धातुकेऽन्यवत्' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (३)॥ ॥॥ श्रीण 'हिंसाशीलस्य'॥

स्याद्वर्धिष्णुस्य वर्धनः॥ २८॥

स्पेति ॥ वर्षते । 'बृधु बृद्धी' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अ-लंकुज्' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदातेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'वर्धनं छेदने वृद्धां वर्धनी तु गलन्तिका' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ हे 'वर्धनदीलस्य'॥

उत्पतिष्णुस्तूत्पतिता

उत्पेति ॥ उत्पति । 'पत गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) इ-ष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ हे 'ऊर्थिपतनशीलस्य'॥

अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।

अलमिति ॥ अलंकरणशीलः । 'अलंकुन्-' (३।२। १३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ मण्डनशीलः । 'मिड भूषा-याम्' (भ्वा॰ प॰ सै॰)। 'कुधमण्डाधेंभ्यक्ष' (३।२।१५९)। इति युच् ॥ (२) ॥*॥ हे 'अलंकरणशीलस्य'॥

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता

भिवति ॥ भवनशीलः । 'ग्लाजिस्थक्ष ग्रहः' (३।२। १३९) चै। द्ववः ॥ (१) ॥ *॥ 'सुवक्ष' (३।२।१३८) इती-ज्यच् ॥ (२) ॥ *॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥ *॥ त्रीणि 'भवनशीलस्य' ॥

वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥

वेति ॥ वर्तनशीलः । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'अलंकुन्–'(३।२।१३६) इतीष्णुच ॥ (१) ॥॥॥ 'अनुदात्तेतश्व' (३।२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वर्तनशीलस्य'॥ निराकरिष्णुः क्षिम्नः स्थात्

नीति ॥ निराकरणशीलः । इंच्युच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ क्षेपणशीलः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'त्रसिगृधि–' (३।२।१४०) इति क्षुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निराकरणशीलस्य' ॥

सान्द्रक्षिग्धस्तु मेदुरः।

सेति ॥ सान्द्रो घनः क्षिप्यश्चिकणः ॥ (१) ॥ ॥ मेद-नग्नीलः । 'निमिदा क्षेद्रने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'भक्तभा-स-' (३।२।१६१) इति घुरच् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'निविड-क्षिण्यस्य'॥

ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः

क्काति ॥ जानाति 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ वेद-नशीलः । 'विदिभिदि–' (३।२।१६२) ॥*॥ इति कुरच् ॥ (२) ॥*॥ 'विन्दुरिच्छुः' (३।२।१६९) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्कानशीलस्य'॥

विकासी तु विकखरः ॥ ३०॥

चीति ॥ विकसति । 'कस गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'वी कषलस-' (३।२।१४३) इति चिनुण् । 'विकासः स्फुटने व्यक्ती' इति दन्त्यान्ते धरणिः। तस्सादिनिः (५।२। ११५) वा ॥ (१) ॥*॥ 'स्थेशभास-' (३।२।१०५) इति वरच् ॥ (२) ॥*॥ हे 'विकसनशीलस्य'॥

१-इदं च सिद्धान्तको मुचनुरोधेन । माध्ये तु 'मुब इट्प्रति-वेषस्य' इत्युपक्रम्यते ॥

विस्तवरो विस्मरः प्रसारी च विसारिणि।

वीति ॥ विसरणशीलः । 'स गतौं' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'इण्नग्जि-' (३।२।९६३) इति करप् 'इखस्य-' (६।९।७९) इति तुक् ॥ (१) ॥*॥ 'सघस्य-' (३।२।९६०) इति क्य-रच् ॥ (२) ॥*॥ प्रसरणशीलः । 'प्रे लप-' (३।२।९४६) इति चितुण् ॥ (३) ॥*॥ विसरणम् । घन् (३।३।९८) । विसारोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।९९५) ॥ (४) ॥≈॥ चलारि 'प्रसारिणः' ॥

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिश्चः क्षमिता क्षमी ३१

सेति ॥ सहनशीलः । 'पह मर्पणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अलंकुज्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच्॥ (१)॥ ॥ अनुवाल्तिश्व (३।२।१४९) इति युच्॥ (२)॥ ॥ श्वमणशीलः । 'स्वमू सहने' (दि॰ प॰ से॰)। 'तृन्' (३।२।१३५)॥ (३)॥ ॥ तिजेः समायाम्। 'गुप्तिन्किज्यः-' (३।२।५) इति सन्। तितिक्षणशीलः 'सनाशंस-' (३।२।१६८) इत्युः॥ (४)॥ ॥ तृनः 'स्वरति-' (७।२।४४) इति पक्षे इट्॥ (५)॥ ॥ शा 'शमिल्यष्टाभ्यो-' (३।२।१४१) इति घिनुण्॥ (६)॥ ॥ पट् 'सहनशीलस्य ॥

कोधनोऽमर्षणः कोपी

क्रियित ॥ कोधनशीलः 'क्रुध कोपे' (दि० प० अ०)। 'क्रुधमण्डा-' (३।२।१५१) इति युच्॥ (१) ॥*॥ न मर्षण-शीलः । युच् (३।२।१५१) ॥ (२) ॥*॥ अवस्यं कृष्यति । 'आवस्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (३) ॥ः॥ त्रीणि 'क्रोधनस्य'॥

चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चिड कोपे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पवाद्यच् (३।१।१३४) । 'चण्डलु यमदासेऽतिकोपने । तीवे दैखविशेषे च चण्डी तु शिवयोषिति । चण्डा धन-हरीशक्कपुष्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अल्पन्तं कु-प्यति । 'कुधमण्डार्थेभ्यथ' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ हे 'अतिक्रोधनस्य'॥

जागरूको जागरिता

जेति ॥ जागरणशीलः । 'जागृ निदाक्षये' (अ० प० से०)। 'जागरूकः' (३।२।१६५)॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३। २।१३५)॥ (२)॥*॥ हे 'जागरूकस्य'॥

घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

िव्यति ॥ घूर्णते स्म । 'घूर्ण श्रमणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । घूर्णा जातास्य, इति वा ।
तारकादिः (५।२।३६) ॥ (१) ॥ ॥ प्रचल इवाचरति ।
'कर्तुः क्यङ् सलोपख' (३।१।११) । प्रचलायते स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । प्रचलाया जातास्य, इति वा
॥ (२) ॥*॥ दे 'संजातघूर्णस्य'॥

अमर्॰ ४६

स्वप्तक् रायालुर्निद्रालुः

स्वेति ॥ सपमन्नीलः । 'भिष्वप् शये' (अ॰ प॰ अ॰) । 'खिपत्वोर्निजङ्' (३१२१९७२) ॥ (१) ॥*॥ शयनपीलः 'शीङ् खप्ने' (अ॰ आ॰ से॰) । 'शीङश्च' (वा॰ ३१२१९५८) इत्यालुन् । 'श्चारालुः स्यादजगरे निदाशीङे च कुकुरे' इति विश्वमेदिन्या ॥ (२) ॥*॥ निदाशीलः । 'द्वा कुत्त्सायां गती' (अ॰ प॰ अ॰) । 'स्पृहिपृहि-' (३१२१९५८) इत्यालुन् ॥ (३) ॥*॥ श्रीणि 'निद्वाशीलस्य' ॥

निद्राणशयितौ समौ।

नीति ॥ निदाति स्म । अकर्मकलात् (३।४।७२) क्तः 'संयोगादेः–' (८।२।४३) इति वः ॥ (१) ॥४॥ शेते स्म । 'शीङ्' (अ० आ० से०)। पूर्ववत् (३।४।७२) कः 'निष्ठ शीङ्–' (१।२।१९) इति न कित्त्वम् ॥ (२) ॥४॥ द्वे 'निद्रां प्राप्तस्य'॥

पराज्युखः पराचीनः

पेति ॥ पराश्वस्नतिभुखो भवति । 'अश्व गतिपूजनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति किन्। पराक् मुखमस्य ॥ (१) ॥ ॥ 'विभाषाद्यः-' (५।४।८) इति स्वार्थे कः ॥ (२) ॥ ॥ दे 'विमुखस्य' ॥

स्यादवाङप्यधोमुखः॥ ३३॥

स्येति ॥ अवाबस्यधोमुखो भवति । किन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥॥ अथो मुखं यस ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अधोमुखस्य'॥

देवानश्चित देवद्यङ्

द्यिति ॥ 'विष्वग्देवयोः-' (६१३।९२) इस्रदिः ॥ (१) ॥४॥ एकम् 'देवानुचर्तिनः' ॥

विष्वद्यङ् विष्वगञ्जति ।

वीति ॥ मूर्धन्यमध्यः ॥*॥ (विश्वद्यक्) तालव्यमध्यश्व ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सर्वतो गच्छतः' ॥

यः सहाञ्चति सध्यङ् सः

य इति ॥ सहस्य सिधः' (६।३।९५) । स्त्रियां सिधीची ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सहस्यरितस्य' ॥

स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥ ३४ ॥

स इति ॥ 'स्तिरसस्तिर्यलोपे'। (६१३।९४)॥(१) ॥*॥ एकं 'वकं गच्छतः'॥ वदो वदावदो वक्ता

वेति ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (स्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ 'चरिचलि--' (वा॰ ६। १।१२) इति दिलादि ॥ (२) ॥*॥ वक्ति । 'वच साषणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'तृन्' (३।२।१३५)। 'वक्ता तु पण्डि-तेऽपि स्याद्वाग्मिन्यप्यमिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'वक्कः'॥

वागीशो वाक्पतिः समौ।

बेति ॥ वाचामीशः ॥ (१) ॥*॥ वाचां पतिः ॥ "(२) ॥*॥ द्वे 'पटुवचनस्य'॥

वाचोयुक्तिपदुर्वाग्मी वावदकोऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥

बेति ॥ वाचो युक्तिः सयुक्तिकत्वम् । 'वाग्दिक्पदय-इयः-' (वा॰ ६१३।२१) इत्यक्षक् । तत्र पटुः ॥ (१) ॥*॥ प्रशस्ता वागस्य । 'वाचो गिमनिः' (५।२।९२४) । 'वागमी पटौ सुराचार्ये' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥*॥ कुर्वादिषु (ग॰ ४।१।१५१) 'वावद्क'शब्दपाठाद् 'वदेः' ऊकः ॥ (३) ॥*॥ अति वक्ति । साधुकारिणि 'तृन्' (३।२।१३५) । तृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वावद्ककस्य' ॥

स्याजल्पाकस्तु बाचालो वाचाटो बहुगर्हावाक् ।

स्येति ॥ जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'जल्पभिक्ष-' (३।२।१५५) इति षाकन् । पित्वात् क्वियां कीष्॥ (१) ॥*॥ वहुगर्षां वागस्य । 'आलजाटचें बहुभाषिणि' (५।२।१२५) । 'कुत्सायामिति वाच्यम्' (वा॰ ५।२।१२५)॥ (२) ॥*॥ (२) ॥*॥ (४) ॥॥ वत्वारि 'बहुगर्श्वभाषिणः'॥

दुर्मुखे मुखराबद्रमुखी

द्विति ॥ दुर्निन्दितं मुखमस्य । 'दुर्मुखः कपिभिन्नाग-भिदोनो मुखरे त्रिष्ठु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ निन्दितं मुखमस्य । 'खमुख-' (५।२।१०७) इति रः । मुख-शब्दो स्क्षणयात्र वचनपरः॥ (२) ॥॥॥ न बद्धं नियसि-तं मुखमस्य ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'अप्रियवादिनः'॥

शक्तः त्रियंवदे ॥ ३६ ॥

शेति ॥ शकोति । 'शक्टु शक्तौ' (सा॰ प॰ अ॰)। 'मूड्शक्यिबभ्यः क्षः' (उ॰ ४।९०८) ॥ (१) ॥ ॥ प्रियं वदति । 'प्रियवशे वदः खच्' (३।२।३८)॥ (२)॥ ॥ हे 'प्रियवादिनः'॥

लोहलः स्यावस्फुटवाग्

लिति ॥ लोहनम् । 'लुह गाध्यें' इति बोपदेवः । भावे घम् (३।३।१८) । लोहं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा रोहयतेर्वाहुलकादलन् । कपिलिकादित्वात् (गा॰ ८।२।१८) लत्वम् । 'लोहलः सङ्खलाधार्येऽव्यक्तवा-चिनि च त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रो ॥ (१) ॥*॥ न एफटा वागस्य ॥ (२) ॥*॥ दे 'अस्पष्टमाषितुः' ॥

गर्श्वादी तु कद्भदः।

शेति ॥ गर्सं वदति । 'सुप्यजाती' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वदति । 'रथवदयोख' (६।३। १०२) इति कोः कत् ॥ (२) ॥*॥ हे 'दुर्भोजिणः' ॥

समौ कुवादकुचरौ

सेति ॥ कृत्सितो बादोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कृत्सितं चर-ति । अन् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुकथनद्वी-लस्य' ॥

स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥३७॥

स्येति ॥ असौम्यो रूक्षः खरो यस ॥ (१) ॥*॥ अप्रश्यः खरो यस ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकादिवद्रक्षस्वरस्य'॥ रवणः शब्दनः

रेति ॥ रवणशीलः । 'रु शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'बल-नशब्दार्थात्-' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ शब्द-नशीलः । 'शब्द शब्दिशयाम्' (चु॰ उ॰ से॰) युच् (३। ३।१४८) ॥ (१) ॥*॥ हे 'शब्दकरणशीलस्य' ॥

नान्दीवादी नान्दीकरः समो।

नेति ॥ नान्दीवदनशीलः । 'सुषि–' (३।२।७८) इति वदेर्णिनः ॥ (१) ॥॥॥ नान्दीं करोति वदति 'दिवाविभा–' (३।२।२९) इति टः ॥ (२) ॥॥॥ 'आशीवैचनसंयुक्ता स्तुति-यम्मात्प्रवर्तते । देवद्विजनृपादीनां तस्मालान्दीति कीर्स्यते' इति भरतः॥॥॥ 'नाटकादो मङ्गलार्थं मेर्यादिचादकस्य' दे॥

जडो ऽन्ने

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पवा-धन् (३।१।१३४) । डलयोरमेदः । 'इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखं वा न वेत्ति यो मोहात् । परवशगः स भवेदिह नित्यं जडसं-त्रकः पुरुषः', 'जडा स्त्रियाम् । शक्तिक्रस्थां हिमप्रस्तमूका-प्रतेषु' इति विश्वमेदिन्यों ॥ (१) ॥*॥ न जानाति । 'इगुप-ध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ 'जडमतेः' ॥

पडमूकस्तु वकुं श्रोतुमशिक्षिते॥ ३८॥

एडेति ॥ एडो बधिरश्वासौ मूकश्च । ('एडमूकोऽन्य-लिङ्गः स्याच्छटे वाकश्रुतिवार्जिते' इति मेदिनी) ॥*॥ ('अने-डम्कः' इति पाठान्तरे 'नास्त्येडम्कोऽस्मात्' इत्यर्थः । 'त्रिलि-क्षोऽनेडमृकः स्याच्छटे वाकश्रुतिवार्जिते' इति रमसः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भाषणश्चवणयोरनर्हस्य'॥

तृष्णींशीलस्तु तूष्णीकः

त्विति ॥ तूर्थ्यां शीलमस्य ॥ (१) ॥∗॥ 'शीले को म-लोपश्च' (वा॰ ५।३।७१) । 'केडणः' (७।४।१३) इति नाणो हस्तः मलोपसामर्थ्यात् । अन्यथा ठमेव विदध्यात् ।—'शी-लम्' (४।४।६१) इति ठिक 'अव्ययानाम्-' (वा॰ ६।४। १४४) इति टिलोपेन सिद्धत्वात्—इति मुकुटः । तैम । क-

१—डीप्डीवोः फलामेदं वदता स्वरंकृतमेदस्यानक्रीकृतत्वेन पूर्वापरविरुद्धमेतत् । बहुत्र 'संकापूर्वकत्वेन कृष्यमावस्य स्वयमध्यक्षी-कृतत्वादकिञ्जित्करं च ॥ विधानस्य स्वरार्थत्वात् । ठिक उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्त-ताप्रसङ्गाच । वृद्धि(७।२।९९८)प्रसङ्गाच ॥ (२) ॥≠॥ द्वे 'मोनशीलस्य'॥

नम्रोऽवासा दिगम्बरः।

नेति ॥ नजते स्म । 'ओ नजी बीडे' (सु॰ आ॰ से॰)। सकर्मकत्वात् फः (३।४।७२) । 'ओदितश्व' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'नम्नो विन्दक्षपणयोः पुंसि त्रिषु विवाससि' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ न वासोऽस्य॥ (२)॥॥॥ दिगेवाम्बरं यस्य। 'दिगम्बरः स्यात्क्षपणेऽधने तमसि शंकरे' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ त्रोणि 'नम्सस्य'॥

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यात्

नीति ॥ निष्कास्यते स्म । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । क्तः (३।२।२०२) ॥ (९) ॥ ॥ अवकृष्यते स्म । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।९०२) ॥ (२) ॥ ॥ दे 'निष्कासितस्य' ॥

अपध्वस्तस्तु धिकृतः ॥ ३९ ॥

अपेति ॥ अपध्वस्यते स्म । 'ध्वंसु अधःसंसने, गताँ य' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कः (३।२।१०२)। 'अपध्वस्तः परि-त्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'धिक्' इति कृतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धिकृतस्य'॥

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आत्तेति ॥ आतो गर्वो यस्य ॥ ॥ 'आत्तगन्धः' इति पाठान्तरम् । 'गन्धो गन्धक आमोदे संबन्धे लेबागर्वयोः' इति विश्वः । 'गन्धो गर्वो लबोऽपि च' इति त्रिकाण्डरोवः ॥ (१) ॥ ॥ अभिभूयते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ हे 'गर्वोक्तद्वस्य' ॥—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

दापितः साधितः समी।

देति ॥ दाष्यते स्म । 'दाप' (जु॰ उ॰ अ॰) ष्यन्तः ॥॥॥ 'दायितः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'दय दाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) इति धातुः ॥ (१) ॥॥॥ साध्यते स्म । 'साथ संसिद्धी' (सा॰ प॰ अ॰) ॥ (२) ॥॥॥—हे 'धना-दिकं प्रदापितस्य'—इति मुकुटः । प्रदापितस्य धनादेवी ॥ प्रस्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः॥४०॥

प्रेति ॥ प्रसादिश्यते सम । 'दिश क्षतिसर्जने' (तु॰ उ॰ क्ष॰) । क्षः (वा॰ ३।२।९०२) ॥ (१) ॥*॥ निरस्यते सम । 'अष्ठ क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । क्षः (३।९।९०२) 'निरस्तः प्रेषितशरे संस्यके त्वरितोदिते । निक्ष्यते प्रतिहते च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रसाख्यायते सम । 'ख्या प्रकथने' (अ॰ प॰ अ॰) । चक्षिडादेशो वा क्षः (३।२।९०२) ॥ (३) ॥*॥ निरकारि । कुल् (त॰ ड॰ अ॰) । क्षः (३।२।९०२) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'प्रसाख्यातस्य'॥

निकृतः स्याद्विप्रकृतः

नीति ॥ न्यकारि । कः (३।२।१२) । 'निकृतं विश्व-उच्चे स्थाच्छठे विश्वकृते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१)॥॥॥ विश्वकारि ॥ (२)॥॥ हे 'तिरस्कृतस्य'॥

विप्रलब्धस्तु वश्चितः।

वीति ॥ विश्रलभ्यते स्म । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। कः (३।२।९०२)॥ (९)॥*॥ 'वस्तु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ष्यन्तः। बश्चयते स्म । कः (३।२।९०२)॥ (२)॥*॥ द्वे 'बश्चितस्य'॥

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१॥

मेति ॥ मनो इतं यस्य ॥ (१) ॥ *॥ प्रति इन्यते स्म । कः (३।२।१०२) । 'भवेत्प्रतिहृतं द्विष्टे प्रतिस्खलितरुद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ *॥ प्रतिबध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (भया० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ *॥ इन्यते स्म । कः ॥ (४) ॥ *॥ चत्वारि 'कृतमनोभद्गस्य' ॥ अधिक्षितः प्रतिक्षितः

अधीति ॥ अधिक्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।९०२)। 'अतिक्षित्तः प्रणिहिते कुरिसते मिर्सते त्रिषु' इति विश्वहेमचन्द्रौ (मेदिनी)॥ (१)॥*॥ प्रत्यक्षेऽपि । 'प्रतिक्षितं वारिते स्यात्प्रेषिते पर्षकं त्रिषु' (इति मेदिनी)। ('प्रतिक्षितं प्रतिहते प्रेषिते व निराकृते' इति विश्वः)॥ (२)॥*॥ द्वे 'कृताक्षेपस्य'॥

बद्धे कीलितसंयतौ।

बेति ॥ बद्धाते स्म । 'बन्ध बन्धने' (बया॰ प॰ अ॰) । कः (३१२१९०२) ॥ (१) ॥*॥ कीत्यते स्म । 'कील बन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कः (३१२१९०२) ॥ (२) ॥*॥ संय-म्यते स्म । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कः (३१२। १०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बद्धस्य' ॥

आपन्न आपत्राप्तः स्यात्

आपेति ॥ आपवाते स्म । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰)। कः (३।२।९॰२)। 'आपन्नः सनिपत्तै च प्राप्तेऽपि वाच्यलि-क्रकः' (इति निश्वमेदिन्यौ)॥ (१)॥*॥ आपदं प्राप्तः॥ (२)॥*॥ द्वे 'आपद्रस्तस्य'॥

कांदिशीको भयद्वतः ॥४२॥

केति॥ 'कां दिशं यामि' इत्याह । 'तदाहेति माशस्या-दिभ्यः' (वा॰ ४।४।९) इति ठक् । प्रषोदराषिः (६।३। १०९) । मुकुटस्तु—'कदि वैक्कव्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । भावधनन्तात् मत्वर्थं इनिः (५।२।९९५) । कन्वी । 'ज्ञीकृ

१—परिगत-प्रणिहित-प्रकृषित-प्रतिहत-प्रति क्षिप्तशान्यकपम्—इति भाति ॥

सेचने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। भावे घन् (३।३।१८)। श्रीकः सरणार्थत्वादश्रुपाते वर्तते । वेह्रव्ययुक्तोऽश्रुपातः । कान्दिशीकः। तद्योगाज् ज्योत्झायण् (५।२।१०३)—हत्याह ॥ (१)॥॥ अदुद्ववत्। 'हु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कर्तिर कः (३।४।०२)। भयाद्वतः। 'पश्चमी' (२।१।३०) इति योगविभागात् समासः॥ (२)॥॥॥ हे 'भयेन पलायिनस्य'॥

आक्षारितः क्षरितोऽभिशस्ते

आसेति॥ आक्षायंते स्म । 'क्षर संचळने' (भ्वा० प० से०)। ण्यन्तः। कः (३।२।९०२) आक्षारो मेथुनं प्रलाकोशो जातोऽस्य इति वा । इतच् (५।२।३६)॥ (१)॥॥॥ 'क्षारितः साविते कारे चाभिशस्तेऽपि च त्रिषु' (इति मेविनी)॥ (१)॥॥॥ अभिशस्ते स्म । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प०से०)। कः (३।२।९०२)। 'यस्य विभाषा' (७।२।९९५) इति वा ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'मेथुननिमित्तं मिथ्यादृषितस्य'॥

संकल्लकोऽस्थिरे।

समिति ॥ संकसति । 'कस गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सि कस उकन्' (उ॰ २।२९)।—'यूकादयः' इति कन्, उक् वागमः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१)॥॥॥ न स्थिरः॥ (१)॥॥॥ हे 'चलस्वभावस्य'॥

ध्यसनार्तीपरकौ हो

ह्येति ॥ व्यसनेनार्तः ॥ (१) ॥ ॥ उपरज्यते सम । 'रह रागे' (इषा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) 'उपरक्तो, व्यसनार्ते राहुप्रस्तेन्दुस्ययोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ । द्वे देवमानुषपीडायकस्य'॥

ु विष्टस्तब्याकुली समी ॥४३॥

वीति ॥ विक्षिप्तो हतोऽस्य । 'विहस्तस्तु विह्नले पण्ड-केऽकरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ व्याकोलति । 'कुल संस्त्या-ने बन्धुषु च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपम-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (१) ॥*॥ ब्रे 'शोकादिभिरितिकर्तब्यताशू-न्यस्य' ॥

विक्रमो विद्वलः

बीति ॥ बिह्नवते । 'हुङ् गती' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अन् (२।१।१२४)॥ (१)॥॥॥ विह्नजति । 'हुङ चलने' (भ्वा॰ प० से॰)। अन् (२।२।१३४)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'बाङ्गान्येव धारयितुमराकस्य'॥

स्यासु बिवशोऽरिष्ठदुष्टचीः।

स्यादिति ॥ विरुद्धं वष्टि । 'वश कान्ती' (अ०प०से०) । अच् (३।१।९३४) । 'विषद्माक्षिष्ववस्यात्मारिष्टदुष्ट्रियोरिप' (इति मेरिनी) ॥ (१) ॥*॥ अरिष्टेन दुष्टा । अरिष्टदुष्टा धी-

र्थस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आसन्नमरणलक्षणेन दूषित-मतेः'॥

कश्यः कशाहें

केति ॥ कशामहीत 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६)। 'कइयं कशार्हमधयोः । अश्वमध्येऽपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कशामहीत । 'अर्हः' (३।२।१२) इत्यन् ॥ (२) ॥*॥ हे 'ताडनाईस्य'॥

संनद्धे त्वाततायी वंधोद्यते ॥ ४४ ॥

समिति ॥ संनद्यति स्म । 'णह बन्धने' (दि॰उ॰अ॰) । अकर्मकत्वात् कर्तरि कः (३।४।७२) । भावकान्ताद्शं आ-यम् (५।२१९५७) वा ॥४॥ आततं यथा तथायितुं ज्ञीलम-स्य । 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥४॥ एकम् 'वधोद्यतस्य'॥

द्वेष्ये त्वक्षिगतः

द्वियति ॥ द्वेष्टमर्हः । 'द्विष अप्रीतौ' (अ॰ उ॰ अ॰) । ण्यत् (२।१।१२४) ॥ (१) ॥ ॥ अक्षिनिषयं गतः । शाक-पार्थिनादिः (ना॰ २।१।७८) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'द्वेषार्हस्य' ॥

वध्यः शीर्पच्छेच इमौ समो।

वेति ॥ वधमहीत स्म । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) । यदा हन्तुमर्हः । 'हनो वध च' (वा॰ ३।१।९७) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ शीपिस शिरसङ्खेदः । तमहीत । 'शिषेङ्खेदा-यच' (५।१।६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरङ्खेदाईस्य' ॥

विष्यो विषेण यो वध्यः

वीति ॥ विषेण वध्यः । 'नोवयोधर्म-' (४।४।९९) इति यत् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'विषेण वध्यस्य' ॥

मुसल्यो मुसलेन यः॥ ४५॥

भिवति ॥ मुसलेन वध्यः 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) (१) ॥*॥ एकम् 'मुसलेन वध्यस्य'॥

शिश्वदानोऽकृष्णकर्मा

द्गीति ॥ अकृष्णं ग्रुक्तं कर्मास्य ॥ (२) ॥*॥ शिक्षिन्दे । 'श्विदि श्वेत्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । लिटः कानच् (३।२। १०६) अनित्यत्वाक नुम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे अपापकर्मणः । 'कृष्णकर्मा' इति पाठान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ तत्र 'श्विता वर्णे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) धातुः । श्वेतिनुमिच्छति । 'श्वितदेश्व' (उ॰ २।९२) इत्यानच्, दलम्, सनो छक् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'पायकर्मणः' ॥

चपलिधकुरः समी।

खेति ॥ अपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पृ-

१—वध उपलक्षणम् । यत्समृतिः—'अग्निदो गरदश्चेन शस्त्रपाती धनापदः । क्षेत्रदारदृत्येव वडेते स्वाततायितः' इति क्षीरस्वामी ॥ षादित्वात् (उ॰ १।१०६) कलन्। 'सपल्यश्वोरणे चले। क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारवे प्रस्तरान्तरे । मीनेऽपि सपल्याः दु स्मात्पिप्पत्यां विद्युति श्रियाम्। पुंश्वत्याम्' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति। 'कुर शब्दे' (तु॰ प० से॰)। 'इगुपध—' (३।१।१३४) इति कः। 'चिकुरो-ऽहो गृहवश्री केशे चश्चलशेलयोः। पक्षितृश्वभिदोश्वापि' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ हे 'दोषमनिश्चित्य वधादिकमा-सर्तः'॥

दोवैकद्दक् पुरोभागी

दिविति ॥ दोषे एकस्मिन् दक् ज्ञानं यस्य ॥ (१) ॥*॥ पुरः पूर्वं भजते । 'भज सेवायाम्' । 'संष्ट्रचा-' (३।२।१४२) इति चितुष् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दोषैकग्राहकस्य' ॥

निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥ ४६ ॥

नीति ॥ निकृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० ते०) । 'इगुपथ-' (३१११३५) इति कः । 'निकृतं विप्रलब्धे स्थान्च्छठे विप्रकृते त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥शा ऋज्ञवि-रुद्धः । 'नव्यं' (२१२१६) इति तत्पुरुषः । 'नव्यंपो नवः' (६१३१५३) ॥ (१) ॥शा शठित 'शठ केतवे च' (भ्वा० प०से०)। पवाद्यव् (३१९११३४)। 'शठो मध्यस्थपुरुषे धूर्ते धत्तूरकेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥शा त्रीणि 'वक्रा-रायस्य'॥

कर्णेजपः सूचकः स्रात्

केति ॥ कणं जपति । 'जप व्यक्तायां वानि' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'स्तम्बकणयोः-' (३।२।१३) इत्यच् । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यख् । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यख् ॥ (१) ॥ ॥ स्चयति । 'स्च पैछन्ये' (चु॰) दन्त्यादिरदन्तः । ण्युल् (३।१।१३३) । 'सूचकः छुनि दुर्जने । कथके सीवनद्रव्ये मार्जारे वायसेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'कणेंजपस्य'॥

पिशुनो दुर्जनः खलः।

पीति ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०)। 'ध्रुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् ।—बा-हुळकादुनन्—इति मुकुटोक्तिस्वेतत्स्त्रास्मरणमूळिका । पि-शुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवके च काके ना स्चककृत्योकिषु । पृक्कायां पिशुना श्री स्थात' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥*॥ दुष्टो जनः । 'कुगति—' (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ खळति । 'खळ संचये' (भ्वा० प० से०)। अच् (३। १।१३४)। खं छिदं छाति ना । 'खळ: कल्के भुवि स्थानं कृते कर्णेजपेऽधमे' इति हैममेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'परस्परमेद्कस्य' ॥ खामी तु स्चकपर्योय एवेतानाह ॥ नृशंसो घातुकः कृरः पापः

त्रीति ॥ नृत् शंसित 'शंसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰

से॰)। 'कर्मष्यण्' (३।२।१)। - अजन्तः - इति मुकुटोक्तं न सम्यक्। अजपनादस्याणो जागरूकत्वात्॥ (१)॥ ॥॥ इननक्षीलः।
'ल्लपत-' (३।२।१५४) इत्युक्त्य् ॥ (२)॥ ॥॥ इनन्ति ।
'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰)। 'कृतेरुछः क्रू न' (उ॰ २।
२१) इति रक् प्रत्ययो धातोः क्रू आदेशः ॥ यत्तु मुकुटेन —
कृणाति — इति निगृत्य — कृतेः 'दूरादयश्च' इति रक् क्रू आदेशः
साथ, कुछो ना दूरादित्वादक् वीर्षः — इत्युक्तं तदुपयुक्तसूत्रासरणमूलकम् परस्परनिरुदं न । 'दूरादयश्च' इति स्त्रं न
नास्ति । 'कृरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिषेयनत्' इति
विश्वः (मेदिनी)॥ (३)॥ ॥॥ पापमस्यास्ति । अर्जाआधन्
(५।२।१२०)॥ (४)॥ ॥॥ नत्वारि 'परद्दोहकारिणः'॥

धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥

धिति ॥ 'धुर्वति । 'धुर्वा हिंसायाम्' (भवा॰ प॰ से॰)।
'हिंसमृत्रिण्-' (उ॰ ३।८६) इति तन्। राह्रोपः (६।४।२१)।
'धूर्ते तु खण्डलवणे धूर्तो धन्रमायिनोः' इति हेमचन्दः॥
(१)॥॥॥ वश्चयति । 'वश्च गतां' (भवा॰ प॰ से॰)।
ण्यन्तः। ण्वुल् (३।१।१३३)। 'वश्चकरतु खले धूर्ते गृह-वश्चौ च जम्बुके' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (१)॥॥। हे परः
प्रतारकस्यभावस्य'॥

अशे मृढयथाजातमूर्कवैधेयबालिशाः।

अक्स इति ॥ न जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'अक्सस्तु जडमूर्खयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ मुद्यति सम । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । गल्यथां-' (३।४। ७२) इति कः । 'मूहत्सिश्वतवालयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ जातं जन्मकालविशेषमनतिकम्य वर्तते । पदार्थानितिन्द्रतावन्ययीभावः (२।९।६) तदस्यास्ति । अर्शआग्रच् (५।२। १२७) ॥ (३) ॥*॥ मुद्यति । 'मुहेः खो मूर्च' (उ० ५। २२) ॥ (४) ॥*॥ विषयं विधानम् । तस्यायमधिकारी । अविद्यावद्विषयलाच्छाक्याणाम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (५) ॥*॥ बल्शिस्य मत्स्यवेधनस्यायम् । मूर्खलान्द्रपुज्यलात् । 'बाल्शिस्य' ॥

कर्वे कृपणश्चद्रिकिंपचानिसतंपचाः॥ ४८॥

केति ॥ कृत्सितोऽर्यः खामी । 'कुगति—' (२।२।१८) इति समासः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१) ॥ (१) ॥*॥ कृपां करोति । 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । कृप्यते 'कृत्यल्युटो—' (३।३।१९३) इति कर्मणि ल्युट् । अजादेशस्य स्थानिवत्त्वाच गुणः (७।३।८६)। यहा कृप्यते कृपाविषयीकियते । 'कृप् सामर्थ्ये' (स्वा० आ० से०)। बाहुरुकात्स्युन् । त्युटि (३।३।१९३) वा संज्ञापूर्वकत्वाहुणा-भावः । बाहुरुकाहत्वाभावः । यहा 'क्रप कृपायां गतौ व' (स्वा० आ० से०) इसस्य माहुरुकात्संप्रसारणम् । यहा (स्वा० आ० से०) इसस्य माहुरुकात्संप्रसारणम् । यहा

'कप' इत्यत्र भतान्तरे 'कृप' इति पाठः । अत एव 'कृपेः ष्यङ् कृपायाम् ' इति बोपदेवः । ततो बाहुलकात्वयुन् ॥ (२) ॥*॥ धुणति । 'धुदिर् संपेषणे' (६० उ० अ०) । 'स्फायि-तिश्च-' (उ॰ २।१२) इति रक्। 'क्षुद्वो दरिदे कृपणे निक्र ष्टेऽस्पृत्रांसयोः । क्षुद्भा व्याधीनटीव्यज्ञाबृहतीसरवासु च । च। क्रेरिकायां हिंस्नायां मिस्नकामात्रवेश्ययोः इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥ *॥ कि पचित । 'ताच्छीत्य-' (३।२।१२९) इति चानश् शानच् (३।२।१२४) वा । 'अनित्यमागमशासनम्' इति न नुम्। 'कि क्षेपे' (२।९।६४) इति समासः॥ (४) ॥ भा भितं पचति । 'मितनले च' (३।२।३४) इति खच् ॥ (५) ॥*॥ यद्वा 'किंपचः' 'अनिसतंपचः' इति छेदः। प-चाराच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥∗॥ न मितंपचोऽमितंपचः। तद्भिषोऽनमितंपचः ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'कृपणस्य'॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः।

नीति ॥ निर्गतं खमस्य । खानिष्कान्तो वा ॥ (१) ॥ ॥ दुःस्या विधा प्रकारः समृद्धिर्वास्य । 'द्वार्विधो वाच्यलिकः स्यार्नुगतेऽपि खलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दी-यते सा। 'दीङ्क्षये' (दि॰ आ० अ०) । 'गत्यर्था-' (३। ४।७२) इति कः । 'खादय ओदितः' (दि० ग० सृ०)। 'ओदितश्व' (८।२।४५) इति नत्वम् । ('दीना स्त्री मूर्षिक-क्तियाम् । वाध्यवदुर्गते भीते' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ शा दरिदाति । 'दरिद्रा दुर्गतौ' (अ॰ प॰ से॰) । पन्नाद्यन् (३। १।१३४) ॥ (४) ॥:॥ बुर्गच्छति स्म । 'गत्यर्था-' (३।४। ७२) इति क्तः ॥ (५) ॥*॥ पन्न 'निर्देश्यस्य'॥

वनीयको याचनको मार्गणो याचकाधिनौ ॥ ४९ ॥

विति ॥ वननम् 'वनु याचने' (त॰ आ॰ से॰)। 'सर्व-धातुभ्य इन्' (उ॰ ४।१९८) । वनिर्याच्या । वनिमिच्छति । 'सुप आत्मनः क्यच्' (३।९।८)। व्युल् (३।९।९३३) ॥ 🕬 **'वनीपकः' इति पा**ठे वनीं पाति । कः (३।२।३) ततः संज्ञायां कन् (५।३।७५) । 'कुन्' (उ० २।३२) वा । यन्तु सुकुटेन-'वनति-' इति विगृह्य-'वनिर्योच्या'-इत्युक्त-म्। तिश्वन्त्यम्। 'याचकः' इत्यापत्तः॥ (१)॥ ॥ याचति। 'ट् याचृ याच्यायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । ल्युः (३।१। १३४)। खार्चे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ मार्ग-ति । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु॰ उ॰ से॰)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ याचित । ण्वुल् (३। १।१२३) ॥ (४) ॥*॥ अर्थोऽस्यास्ति । 'अर्थाचासंनिहिते' (बा॰ ५।२।१३५) इतीनिः । अर्थयते । 'अर्थ याचने' (चु॰ आ ० से०) । गृह्यादिणिनिः (३।९३३) वा ॥ (५) ॥∗॥ पन्न 'याचकस्य'।

अहंकारवानहंयुः

॥*॥ अहमस्यास्ति । 'अहम् शुभम्' इति मान्तम् (विभक्ति-प्रतिरूपकम्) अध्ययम् । 'अहंशुभमोर्युस्' (५।२।१४०)॥ (२) ॥*॥ द्वे **'साहंकारस्य'॥**

शुभंयुस्तु शुभान्वितः ।

श्चिति ॥ ग्रुममस्ति । युस् (५।२।१४०) ॥ (१) ॥*॥ शुमेनान्वितः । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३१) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ हे 'शोभनयुक्तस्य'॥

दिव्योपपादुका देवाः

दीति ॥ दिवि भवाः । 'द्युप्रागपा-' (४।२।१०१) इति यत् । उपपद्यन्ते । 'पद् गतौ' (दि० आ० अ०) । 'लषपत-पद-' (३।२।१५५) इत्युकल् । ते च ते च ॥ (१) ॥ *॥ नारकव्यावृत्तये दिव्यपदम् । मातापित्रादिदष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जाता ये देवाः, ते दिन्योपपादुका उच्यन्ते ॥*॥ एकम् 'देवानाम्' ॥

नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

ब्रिति ॥ ना च गौथार्या येषाम् । आद्यशब्देन खराश्वा-दीनां प्रहणम् ॥ ॥ जरायोर्गभाशयाजाताः । 'पश्चम्याम्' (३।२।९८) इति जनेर्डः ॥ (१) ॥÷॥ एकम् 'न्रुगवादी· नाम्'॥

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः

स्वेदेति ॥ स्वेदजनकत्वाद्ष्मा स्वेदः । स्वेदाज्ञाताः । डः (३।२।९८)॥ (१)॥*॥ कृमिश्व दंशश्वाद्यौ येषाम् । आदा-शब्देन मशकमत्कुणादिप्रहणम् ॥३॥ एकम् 'कृमिदंशादी-नाम्'॥

पक्षिसपीदयोऽण्डजाः ।

पेति ॥ पक्षी च सर्पश्चारी येषाम् । आदिशब्देन न-क्रमत्स्यपिपीलिकादिब्रहः ॥*॥ अण्डे जाताः । 'सप्तम्यां जने:-'(३।२।९७) इति डः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पश्चिस-र्पादीनाम् ॥

॥ इति प्राणिवर्गः ॥

उद्भिदस्तरगुल्माद्याः

उद्भीति ॥ तस्य गुल्मश्रायी येषाम् । आद्यशब्देन तृ-णौषधिलतादिपदः ॥*॥ भुवमुद्भिन्दन्ति । 'भिदिर् विदारणे' (रु॰ उ॰ प॰)। 'सत्सू-' (३।१।६१) इति किप्। उद्भिदः ॥ (१) ॥ ॥ उच्यन्ते (इति शेषः) ॥ ॥ एकम् 'तस्गु-ल्मादीनाम्'॥

उद्भित्पर्यायानाह—

उद्भिदुद्भिजमुद्भिदम् ॥ ५१॥

उद्भीति ॥ उद्भिदुक्तः ॥ (१) ॥≉॥ उद्भेदनमुद्भित् । 'संपदादिभ्यः किप्' (वा॰ ३।३।१०८)। उद्भिदो जातम् । अहेति ॥ अदंकारोऽस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) ॥ (१) । 'पश्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ उद्गिनित्त । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥∗॥ त्रीणि 'उ-ऋदाम्' ॥

सुन्दरं वचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् । कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मंजु मंजुलम् ॥ ५२ ॥

स्विति ॥ सु दियते । 'दृङ् आदरे' (तु॰ आ॰ अ॰)। 'प्रहत्रृह-' (३।३।५८) इत्यप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा सु उनित्त चित्तं दवीकरोति । 'उन्दी क्रेदने' (रु० प० से॰) । बाहुलकादरः । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।९।९४)। क्रियां गौरादिलात् (४।१।४९) ङोष् ॥ (१) ॥**३॥ रोचते** । 'हच दीप्तावभित्रीतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इविमदि-मुदि–' (उ० १।५१) इति किरच् ॥ (२) ॥∗॥ चरति चित्ते । 'चर गतो' (भ्वा० प० से०) । 'दसनिजनि–' (उ० १।३) इति अण् । 'चार्र्स्ट्रइसतौ पुंसि शोभने त्वभिषेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ 🗷 ॥ सु शोभनं समं सर्वमस्य । 'सु-विनिर्दुर्भ्यः-' (८१३।८८) इति षत्वम् ॥ (४) ॥*॥ साध्रोत्य-र्थम् । 'साध संसिर्दा' (स्वा॰ प॰ अ०) । 'कृवापा–' (उ० १।१) इत्युण । 'साधुर्जैने मुनी वार्धुषिके सज्जनरम्ययोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ शोभते । 'शुभ दीप्ता' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अनुदात्ततक्ष-' (३।२।१४९) इति युच्। **'शोभनो** थोगभेदे ना सुन्दरे वाच्यळिङ्गकः' (इति मेदिनी) । ॥ (६) ॥ ॥ कम्पते स्म । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट्। 'अनुनासिकस्य–' (६।४।१५) इति दीर्घः । यद्वा कनति स्म । 'कनी दीह्यादी' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्धा–' (३।४।७२) इति क्तः। 'कान्ता नार्यो प्रियक्ता स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे। लोहे च चन्द्रस्यायःपर्यायात्तु बिलास च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥ 🕬 मनो रमयति । 'रमु कोडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से ०) व्यन्तः । 'कर्मव्यण्' (३।२।१।) ॥*॥ 'मनोहरम्' इति पाठे मनो हरति । 'हरतेरनुद्यमने-' (३।२।९) इत्यच् ॥ (८) ॥*॥ रोचते, हच्यते, वा। 'राजस्य-' (३।१।११४) इति साधः ॥ (९) ॥*॥ मनसा जानाति । 'इगुपध-' (३। १।१३५) इति कः । निश्वत्तप्रेषणोऽत्र जानातिः ।--मूलविभु-जादिलात् (वा॰ ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तम्र । तस्या-पि कतीरे विहितत्वेन 'ज्ञायते' इति विप्रहप्रदर्शनस्य विरुद्ध-लात् । यदपि—'सुप्सुपा–' (२।१।४) इति समासः— इति । तदपि न । 'कर्नकरणे-' (२।१।३२) इति तत्पुरुषवि-धायकस्य सत्त्वात्।। (१०) ॥ ।। मध्यते । 'मजि ध्वनौ' इति सौत्रो धातुः । बाहलकादुः ॥ (११) ॥≭॥ मञ्जु मंजुत्वं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मंजुरुं च चला-बले। रम्ये कुने मंजुलस्त दात्युहे' इति हैमः॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'मनोरमस्य'॥

तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्।

तेति ॥ न सिच्यते मनोऽत्र । 'विच क्षरणे' (तु॰ उ॰

अ०)। 'करणा-' (३।३।१९७) इति ल्युट्। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)॥*॥ ('आसेचनम्') इति वीर्षादिपाठे आङ् बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'यहर्रानानृप्तिनं भवति तस्य'॥

अभीष्टेऽभीष्सितं हृद्यं दियतं बह्नमं प्रियम् ॥ ५३ ॥ अभीति ॥ अभित इष्यते स्म । 'इषु इच्छायाम्' (तु॰ प॰ से॰)। कः (३।२।१०२)। 'अभीत्यंमृतकवने' 'अमि वीप्साभिमुख्ययोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ अभ्यामुमिष्य-ते स्म । 'आह व्याप्तां' (खा॰ प॰ अ॰) । सन् (३।९।७)। 'आब्ज्ञप्युधामीत्' (७।४।५५) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ हृदयस्य प्रियम् । 'हृदयस्य प्रियः' (४।४।९५) इति यत् । 'हृदयस्य हृहेख-' (६।३।५०) इति हृदा-देशः । 'हृद्यं धवलजीरे च हृत्प्रिये हृद्भवेऽपि च । वश-कृद्वेदमन्त्रे च हृद्या वृद्धाख्यमेषजे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ दय्यते स्म । 'दय दानादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) क्तः (३।२। १०२) ॥ (४) ॥ ॥ वत्रयते, बत्नते च। 'वह्न संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'रासिवह्निभ्यां च' (उ॰ ३।१२५) इ-त्यभव् । 'बल्लभो दयितेऽध्यक्षे सहक्षणतुरंगमे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ प्रीणाति । 'प्रीज् तर्पणे' (क्या॰ उ॰ अ॰)। 'इग्रुपध-' (३।९।९३५) इति कः। 'प्रियो बृखी-षघे हुये धवे' इति हैमः ॥ (६) ॥∗॥ **ष**ट् **'प्रियस्य'॥**

निक्रष्ट्रप्रतिकृष्टार्वरेकयाप्यावमाधमाः। कुपूयकुत्सितावद्यसेटगर्द्याणकाः समाः॥ ५४॥

नीति ॥ निकृष्यते स्म । 'कृष विलेखने' (भ्वा॰ प॰ अ॰. तृ∘ उ∘)।क्तः (३।२।९०२)॥(९)॥≭॥ प्रतिकृष्यते सम ॥ (२) ॥ ॥ ऋच्छति । 'ऋगतो' (भ्वा०प०से०)। 'अन्येभ्योऽपि–' (३।२।७५) इति वनिष्। यद्वा ऋच्छतेः 'अवद्यावमाधमावेरेफाः कृत्सिते' (उ॰ ५।५४) इति वन्नन्तो निपातः । 'अर्चा तुरंगमे पुंसि कृत्सिते वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ रिप्यते । 'रिफ कत्यनयुद्धनिन्दाहिं-सादानेषु' (तु० प० से०) । 'अकर्तरि च-' (३।३।१९) इति घन्। यद्वा रिफतेः 'अवद्यावमाधम-' (उ० ५।५४) इति अप्रत्ययान्तो निपातः । 'रेफो स्वर्णे पुंसि स्यात्कृत्सिते वा-च्यवत् पुनः' इति विश्वः ॥*॥ 'रेपै' इति पाठे 'री गतिरेष-णयोः' (त्रया० प० अ०) । बाहुलकात् पः । '**रेपः स्यात्रि**-न्दिते कूरे' इति विश्वः ॥ (४) ॥*॥ याप्यते । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰) ण्यन्तः । अचो यत्' (३।१।९७) । 'यादयं तु यापनीये स्याभिन्दितेऽप्यभिषेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ अवत्यस्मादारमानम् । 'अव रक्षणादी' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अवद्या-' (उ॰ ५।५४) इति सूत्रेणामप्रलया-

१—रेपाः सान्तोऽपि । 'प्रापे कपी पुरा रेपाः' इति माषस्य अक्षरयमकस्—इति मुकुटः ॥ न्तो निपातः ॥ (६) ॥*॥ तत्रैव वकारस्य पक्षे धकारः । 'अधमः स्याद्रखं ऊने' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ कुस्सितं प्यते । 'प्यी विधरणे' (भ्या॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (३।३।९०९) अत्वे 'कप्यः' इस्यपि ॥ (८) ॥*॥ कुत्सा धंजातास्य । तारकादिः (५।२।३६)॥ (९) ॥*॥ न उदाते । 'अवदावमा-' (उ॰ ५।५४) इति निपातः ॥ (१०) ॥*॥ खेटति । 'खिट त्रासे' (भ्या॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।९३४) । खिटः कफे प्राममेदे च-मंण्यस्थर्वति त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (९९) ॥*॥ गर्हते । 'गर्ह कुत्सायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'ऋह्लोर्ण्यत्' (३।९।९२४)॥ (१२) ॥*॥ अण्ति । 'अण इद्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰)॥ (१२) ॥*॥ त्रयोदश 'गर्ह्यस्यां कन् (५।३।७४)॥ (१३)॥*॥ त्रयोदश 'गर्ह्यस्य'॥

मलीमसं तु मलिनं कचरं मलदृषितम्।

मेति ॥ मलोऽस्यास्ति । 'ज्योरस्नातमिस्ना-' (५।२।११४) इति साधुः । 'मलीमसं तु मिलने पुष्पकासीसलोहयोः' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥*॥ ('मद्नः सिक्यके स्मरे) । राढे वसन्ते धत्त्र्रे मिलने कृष्णदोषयोः । मिलनी रजस्खलयाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कृत्सितं चरति । अच् (३।१।१३४) । 'रथवद्योक्ष' (६।३।१०२) इति चकारात् 'कोः कत्तरपुरुषे-' (६।३।१०१) इति योगविभागाद्वा कोः कत् ॥ (३) ॥*॥ मलेन दूषितम् । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२) इति समासः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मिलनस्य'॥

पूतं पवित्रं मेध्यं च

ियति ॥ पूयते स्म । 'पृङ् पवने' (÷वा० आ० से०) 'पृष् पवने' (क्ष्या० व० से०) वा । क्तः (३।२।१०२) । 'पृतं त्रिष्ठु पवित्रे च शिठते बहुळीकृते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुनाति । कर्तरि चिवंदेवतयोः' (३।२।१८६) इतीत्रः । 'पवित्रं तु मेध्ये ताम्ने कुरो जले । अर्घोपकरणे चापि पवित्रा तु नदीभिदि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मेधनाईम् । 'मेष्ट् संगमे च' (क्वा० उ० से०) । ष्यत् (३।९। १२४) ('मेध्यं त्रिष्ठु छुचौ रक्तवचारोचनयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'पवित्रः पृतः' इति, प्राणिविषय उक्तम् । इद त्वप्राणिनि ॥*॥ त्रीणि 'पवित्रस्य'॥

वीधं तु विमलात्मकम् ॥ ५५॥

वीति ॥ वीन्धे । 'श्रि इन्धी वीप्तों' (६० आ० से०) 'वाविन्धेः' (उ० २।३६) इति कन् ।—'इन्धे रक्'—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ विमल भात्मा स्त्रभावो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वभावनिर्मलस्य'॥

निर्णिकं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् । नीति ॥ निर्णिज्यते सा । 'णिजिरु शौनपोषणयोः'

१—इदं तु मदनशस्दार्थशोधकमिति न प्रकृतोपयोगि॥

(जु॰ उ॰ अ॰), कः (३।२।१॰२) ॥ (१) ॥*॥ शो॰ ध्यते स्म ॥ 'शुष्ठ शोचे' (दि॰ प॰ अ॰) ण्यन्तः । कः (३।२।१॰२) ॥ (२) ॥*॥ मृज्यते स्म । 'मृज् शुद्धैं' (अ॰ प॰ से॰) कः (३।२।१॰२) ॥ (३) ॥*॥ नि-ष्कान्तं शोध्यमस्मात् । शोध्यात्रिष्कान्तम् , इति वा ॥ (४) ॥*॥ नावस्करोऽत्र ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'अपनीतमलस्य'॥ असारं फल्ग

असेति ॥ न सारोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ फलति । 'शिफला विशरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) ॥ 'फलिपाटि-' (इ॰ १।१८) इति साधुः । 'फल्गुः काकोदुम्बरिके वृक्षे निरर्थंकेऽपि च' इति हैसः । 'फल्ग्वसारेऽभिषेयवत् । नदीमेदे मल्य्वां स्त्री' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निःसारस्य' ॥

शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥

श्चिति ॥ ग्रुने हितम् । 'ग्रुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः' (ग० ५।९।२) इति यत् । 'त्रून्यं विन्दो च निर्जने । द्रून्या तु निर्लका' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ उदयते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'सर्वधातुम्य इन्' (उ० ४।९१८) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥ ॥ तोदनम् । संपदादित्वात् (वा० ३।३।९०८) भावे किए । तुदा व्यथया छयति । 'छो छदने' (दि० प० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । तुदं छयति वा । 'आतोऽनुप-' (३!२।३) इति कः ॥ (३) ॥ ॥ रिच्यते सम । 'रिच वियोजनसंपर्चनयोः' (चु० उ० से०) कः (३।२।९०२) । सार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'तुव्छस्य ॥

क्कीबे प्रधानं प्रमुखं प्रवेकानुत्तमोत्तमाः। मुख्यवर्थवरेण्याश्च प्रवर्हानवरार्ध्यवत्॥ ५७॥ परार्ध्यात्रप्राव्रहरप्राव्याव्यात्रीयमित्रयम्।

क्रीति ॥ प्रदधाति । ल्युट् (३।३।११३) युच् (७० २। ७८) वा । 'प्रधानं स्थान्महामात्रे प्रकृतो परमात्मनि । प्रज्ञान्यामिप च क्रीवमेकत्वे तृत्तमे सदा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥। प्रकृष्टं मुखमस्य । 'प्रमुखं प्रथमे मुख्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥। प्रविच्यते । 'विचिर् पृथ्यभावे' (६० उ० अ०) । घन् (३।३।१९) ॥ (३) ॥ ॥। नोत्तमोऽस्मात् ॥ (४) ॥ ॥। भतित्रयेनोत्कृष्टः । उत्कृष्टार्थवृत्तेष्ठच्छ्यात्तमप् । द्रव्यप्रकर्षार्थंत्वान्नामुः । यद्वा । उत्ताम्यते । 'तमु काङ्कायाम्' (दि० प० से०) अच् (३।११३४) । उत्ताम्यते वा । घन् (३।३।१९) । 'नोदात्त—' (७।३१४) इति न वृद्धः ॥ (५) ॥ ॥॥ मुख्यमेव । मुखे मवो वा । शास्वादित्वात् (५।३।१०३) यः ॥ (६) ॥ ॥॥ वर्यते । 'वर ईप्सायाम्' चुरादावदन्तः । 'अवो यत' (३।११९०) ॥ (७) ॥ ॥ । वियते । 'वृत्र क्ष्यो' (सा० उ० से०) । 'वृत्र एष्यः' (उ० ३।९८) ॥ (८) ॥ ॥ प्रवृत्ति । 'वृत्र कृद्धौ' (भ्वा०प०से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥ ॥।

अवरसिमधें भवः । 'अर्थाद्यत्' (४।३।४) । 'परावराधमोतमपूर्वाव' (४।३।५) । न अवराष्यः । 'नम्' (२।२।६) इति
समासः ॥ (१०) ॥*॥ परिसम्भधें भवः । यत् (४।३।५) ॥
(११) ॥*॥ अगति । 'अग कुटिलायां गती' (भ्वा० प०
से०) । 'ऋजेन्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । 'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समृहे च प्रान्ते च
स्यान्तपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चामिधेयवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥*॥ प्रकृष्टमप्रम् । प्राप्ते हरति ।
'हरतेरनुव्यमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (१३) ॥*॥ प्राप्ते भवः
'अपाद्यत्' (४।४।११६) ॥ (१४) ॥*॥ (१५) ॥*॥ 'घच्छी
च' (४।४।११७) ॥ (१६) ॥*॥ (१०) ॥*॥ सप्तद्वा
'श्रेष्ठस्य' ॥

श्रेयाञ्श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमधातिशोभने ॥५८॥

श्रयति ॥ अतिरायने प्रशस्यः । 'अतिशायने तमनि-ष्ट्रनौ' (५।३।५५) । 'द्विबचनिभज्योपपदे तरबीयसुनौ' (५। ३।५७) । 'अजादी गुणवचनादेव' (५।३।५८)। 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) 'श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्य-वत् । श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि' इति विश्वमे-दिन्यो ॥ (१) ॥*॥ 'श्रेष्ठो वरे कुबेरे च' इति हैमः ॥ (२) ॥ भा पुष्यति । 'पुष पुष्टी' (दि॰ प॰ अ॰)। 'पुषः कित्' 'कलक्ष' (उ० ४।४।५) ।-'पुषः करन्' । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८)--- इति मुकुटः । तिचन्त्यम् । तादशपाठाभावात् । अस्मदुक्तसूत्रसत्त्वाच । 'पुष्कलहरु पूर्णे श्रेष्ठे' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ अतिशयेन सन्। तमप् (५।३।५५)। 'सत्तमः स्यात्पूज्यतमे साधीयस्युत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन शोभनः ॥ (५) ॥*॥ पत्र 'अतिशोभनस्य' ॥ 'वर्थे प्रधानं युक्तमनुत्तमं सत्तमं प्रवर्हणं च' इति नाममा-लायाम् (सत्तमस्य) । अप्रं प्राप्रहरं श्रेष्ठं मुख्यवर्यप्रवर्हणम् इति त्रिकाण्डशेषे च श्रेष्टस्य पाठादेकविंशतिरेव शोभनस्य-इत्यन्ये ॥

स्युक्तरपदे व्याव्रपुंगवर्षभकुञ्जराः। सिंहद्मार्दूळनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः॥ ५९॥

स्युरिति ॥ पुमांधासाँ गाँश्व 'गोरतद्धितलुकि' (५।४। ९२) इति टच्॥ (१)॥॥॥ श्रेष्ठस्यार्थः । श्रेष्ठार्थो गोचरो येषां ते । कचित् 'वाचकाः' इति पाठः ॥॥॥ एते 'श्रेष्ठवा-चकाः'॥

अप्राप्त्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

अप्रेति॥ प्राम्याद्भिषम् ॥ (१) ॥*॥ प्रधानादन्यत् ॥ (१) ॥*॥ उपस्रव्यते । 'सज विसर्गे' (तु॰ प॰ अ॰)। कर्मणि स्युद् (३।३।११३) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अप्रधानस्य'॥ अमर्॰ ४७

विराङ्करं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत्॥ ६०॥ बड़ोबविपुलम्

वीति ॥ विस्तार्थवृत्तेर्विशस्तात् 'वेः शालव्शष्ट्रदची' (५।२।२८) ॥ (१) ॥*॥ 'विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुख-बिन्यां च योषिति । तृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथ्ले लिमिधेयवत् इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्या॰ आ॰ से॰) 'प्रथिम्नदि~' (त॰ १।२८) इति कुः संप्रसारणं च । 'पृथुर्विशाले भूपाले बाध्यिकाकृष्णजीरयोः' इति हेम-चन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ वर्हति । 'बृह वृद्धी' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वर्तमाने प्रषद्धहन्महत्-' (उ० २।८४) इति निपातः ॥ (३) ॥*॥ पृथुलमस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लन् । पृथुत्वं लाति वा ॥ (५) ॥≉॥ महति । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) ॥ (६) ॥ *॥ वलते । 'बल संबरणे संबरणे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'बहुलमन्यत्रापि' () इति रक्।---'श्रुवादयः' इति रक्—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलद्तादाः वदर्शनात् । डलयोरेकत्वस्मरणम् ॥ (७) ॥४॥ ऊर्णोति । 'ऊर्णुश् आच्छादने' (अ॰ उ॰ से॰) 'महति हस्तश्च' (उ॰ १।३१) इति कुप्रत्ययः नुलोपः हस्तश्च ॥ (८) ॥ ॥ विपी-लति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३। १।१३५) इति कः । 'विपुलः पृथुलेऽगाथे मेहपिधमभूधरे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (९) ॥*॥ नव 'बिस्तीर्णस्य' ॥

पीनपीक्षी न स्थूलपीवरे।

पीति ॥ प्यायते स्म । 'ओप्यायी इद्धौ' (भ्या॰ आ॰ से॰) । 'गत्यर्था-' (३१४१०२) इति कः । 'ओदितश्व' (८१२१४५) इति नत्वम् । 'प्यायः पी' (६१९१२८) ॥ (१) ॥॥॥ प्यायते । 'प्येङ् इद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'ध्याप्योः संप्रसारणं व' (उ॰ ४१९९५) इति किनप् । क्रियां तु 'दनो र च' (४१९१७) इति वीत्रौ ॥ (२) ॥॥॥ स्थूलयति । 'स्थूल बृंहणे' (चु॰ आ॰ से॰) । अच् (३१९१९३४) । 'स्थूलः पीने जडे' इति हैमः॥ (३) ॥॥॥ प्यायते । 'छिलर-' (उ॰ ३१९) इति निपातः । 'पीवरः स्थूलत्व-मंथोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'स्थूलस्य' ॥ स्तोकाल्पसुल्लकाः स्प्रस्णं सुस्मं दुमं कृदां तन्नु ॥६१॥ स्तिथां मात्रा सुटी पुंसि लवलेदाकणाणवः।

स्तिबिति ॥ स्तुच्यते । 'डुच प्रसादे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
घल् (३।३।९९) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । स्तूयते । धाहुलकात् स्तुव्यः कः । 'स्तोकिकिव्वल्पे चातके पुमान्' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अत्यते वार्यते । 'अल भूषणादी'
(भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकात्पः ॥ (२) ॥*॥ कोदनम् ।
'क्षुदिर् संपेषणे' (६० उ० अ०)। संपदादिः (बा॰ ३।३।
१०८) क्षुदं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'तोर्लि'
(८।४।६०) (भ्वा॰ ५५) सार्षे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)। यद्वा

क्षुद्यते । 'स्फायितवि-' (उ० २।१३) इति रक्। रलगे।रेक-त्वसारणात् कपिलिकादित्वात् (वा॰ ८।२।१८) वा लखम्। 'क्षुह्नकालापु नीचेऽरुपे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ 'श्विष्यते, क्रिप्यति, वा। 'श्विष आलिक्रने' (दि॰ प० अ०) । श्विषे-रकोपधायाः' (उ० ३।९९) इति क्लाः ॥ (४) ॥*॥ सूच्यते । 'सूच पेशुन्ये' (चु० प० से०)। 'सूचेः स्मन्' (उ० ४।११७)। 'सूक्मं स्थास्कतकेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ दभ्यते । 'दम्भु दम्भने' (खा० प० से॰)। 'स्फायितश्च-' (उ॰ २।१३) इति रक्।। (६)।।*।। कृश्यते स्म । 'कृश तन्करणे' (दि० प० से०) । 'स्फुलक्षीब-' (८।२।५५) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ तन्यते । 'तनु विस्तारे' (त व व से)। '-तनिचरि-' (व ११७) इत्युः। 'तनुः काये त्विष की स्यात्रिष्वल्ये विरछे कृशे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥ श। मीयते । 'माङ् माने' (दि० आ० अ०) हून् (उ०४। १५९) । अनित्यः वितां बीव् । टाप् (४।१।४) । 'मात्रं त्ववधृतौ **खार्थे कात्स्न्यें मात्रा**परिच्छदे। अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे कणीभूषणे । काले वृत्ते च'इति हैमः ॥ (९) ॥ 🕬 त्रुट्यते । 'ब्रुड छेदने' (चु॰ आ० से०)। 'इगुपधारिकत्' (उ० ४। १२०) इतीन् ॥ (१०) ॥*॥ छ्यते । 'स्न् छेदने' (क्या० उ॰ से॰)। 'ऋदौरप्' (३।३।५७)। 'ल्रवः कालभिदि ष्ठिदि । बिहासे रामजे हेशे तथा किंजल्कपक्ष्मणोः । गोपु-**ष्ळलोमस्वपि च' इति हैमः ॥ (११) ॥≭॥ लिशति । 'लिश** गती' (तु० प० से०) । अन् (३।१।१३४) । लिदयते वा । भम् (३।३।९९) ॥ (१२) ॥***॥ कणति । 'कण निमी**लने' (बु॰ व॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'कणो भान्यांशले-शयोः । कणा जीरकपिप्पत्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१३) ॥*॥ अणिति, अध्यते, वा। 'अण शब्दे' (ফ্রা৹ प० से०)। 'अ-णभ' (उ॰ ११८) इत्युः । 'अगुर्जीह्मल्पयोः' इति हैमः ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्देश 'सूक्ष्मस्य'॥

अत्यन्पेऽल्पिष्टमन्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥६२॥

अस्येति ॥ भतिशयेनाल्पः ॥ (१) ॥*॥ 'अजाबी गुण-वचनादेव' (५।३।५८) इतीष्ठश्रीयसुनी ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'युवाल्पयोः कश्रन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इति कन् वा ॥ (४) ॥*॥ भतिशयेनाणुः । ईयसुन् (५।३।५५) ॥ (५) ॥*॥ चत्वारि (पश्च) 'अस्यल्पस्य' ॥

प्रभृतं प्रसुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु । पुरुद्दं पुरु भृषिष्ठं स्किरं भृषश्च भृरि च ॥ ६३ ॥

भेति ॥ प्रमनति स्म । 'गत्सर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'प्रभूतमुद्भते प्राज्ये' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रचोर-ति । 'चुर स्तेये' (चु॰ प॰ से॰) । चुरायीनां णिज्येकरिय-

कः । 'इग्रुपथ-' (३।९।९३५) इति कः । 'प्रगतं चुरायाः' इति वा।। (२) ।।∗॥ प्रवीयते । 'अज गतौ' (भ्वा॰ प॰ ते ॰) इति वी न । यद्वा प्रकर्षेणाज्यते काम्यते । 'अज् व्य-क्त्यादी' (६० प० से०) । आङ्पूर्वात् 'अक्षेः संज्ञायाम्' (बा॰ ३।१।१०९) इति क्यप् ॥ (३)॥*॥ दभ्रादण्यत् । नम्समासः (२।२।६) ॥ (४) ॥*॥ बहुन् लाति । 'आतो-ऽतुप−' (३।२।३) इति कः । **'बहुला** नीलिकायां स्पादेला-यां गवि योषिति । कृत्तिकासु क्रियां भूमि निहायसि नपुंस-कम् । पुंस्थमी कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' इति वि• श्वमेदिन्यो ॥ (५) ॥ ॥ बंहते 'बहि वृद्धौ' (भ्वा० आ० से॰) 'लङ्क्षिबंह्योर्नलोपश्च' (उ॰ १।२९) इत्युः । यत्तु—र्चृ-इते वर्धते बहु पूर्यते । मितद्यादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः — इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । टिलोपेनोक्तरूपासिद्धिप्रस-क्वात् । 'बहु स्थाभ्यादिसंख्यासु विपुलेऽप्यभिषेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ पुरून् इन्ति गच्छ्ति । 'अ-न्येभ्योऽपि–' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । यदा पुरून् जहाति जिहीते वा । 'अतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (७) ॥*॥ पिपर्ति, पूर्वते, वा । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰)। 'पृभिदि॰' (उ॰ १।२३) इति कः। यत्तु-- 'पृकृतृ-गृध्षिभ्यः कः' इति सूत्रं पिठतं सुकुटेन । तन 'कृमोरुब' इति पृषक्स्त्रात् । अन्यधोत्वाभावप्रसङ्गात् । 'पुरुः प्राज्ये-ऽभिधेयवत् । पुंसि स्याद्देवलोके च नृपमेदपरागयोः' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (८) ॥ । अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू च षहोः' (६।४।१५८) 'इष्टस्य यिट् च' (६।४।१५९)। सार्थे चेष्विष्ठादयः ॥ (९) ॥*॥ स्कायते । 'स्कायी वृद्धी' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अजिरशिशिर-' (उ॰ १।५३) इति साधुः ॥ *।। 'स्फारम्' इत्यपि पाठः । रक् (उ० २।१३) । '**स्फारस्तु** स्फरकादिनां बुहुदे विपुकेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥ 🛊 ॥ अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' (६।४।१५८) ॥ (११) ॥*॥ भवति । 'अदिशदिभुश्रुमिभ्यः किन्' (उ॰ ४।६५) 'भूरि स्यात्प्रचुरे खणें' इति हैंगः। ('भूरिना वासुदेवे च हरे च परमेष्टिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'बहुलस्य' ॥

परक्राताचास्ते येषां परा संख्या क्रातादिकात्।

पेति ॥ शतात्परे । 'पश्चमी' (२।१।३७) इति योगविभागात्समासः । राजदन्ताविः (२।२।३१) । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुद् ॥ (१) ॥*॥ आद्येन परस्सहस्नाः ॥*॥ एकं 'शतात्परस्य'॥

गणनीये तु गणेयम्

गेति ॥ भार्या छन्दः ॥*॥ यण्यते 'गण संख्याने' (चु॰ उ॰ से॰)। भनीयर् (३१९१९६) ॥ (१) ॥*॥ 'असो यत्'

१—इत्यादिपाठत्यु हैमानेकाधैकैरवाकरकी गुदीपुस्तके बाह्ति । मेदिन्यादिष्यपि कवश्चदलेतदर्थकता नोपलभ्यते ॥

(३१११९७) । संज्ञापूर्वकलाणिकोपाभावः । 'चिन्तिपूजि—' (३१३१९९) इत्यक्षिषानाङ्गुणाभावार्थाद्वा । अन्यया 'अन्त्रत्यात्' (३१३१९०२) इत्यनन्तरं पठित्वाकारमेव विक्ष्यान्त् । यत्तु—'अ प्रत्ययात्' (३१३१९०२) इत्यकारे प्राप्ते गुन्णाभावार्थादक्षिषानात्—इति मुकुटेनोक्तम् । तिष्वन्त्यम् । 'व्यासधन्यो युच्' (३१३१९०७) इति युचा प्रत्यस्य बाधनात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गणियितुं शक्यस्यः"॥

संख्यातं गणितम्

समिति ॥ पंख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ• प• अ•) । चक्षिटादेशो वा । कः (३१२१९०२) ॥ (१) ॥*॥ गण्यते स्म । कः (३१२१९०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संख्यातस्य'॥

अथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥ विश्वमदोषं कृत्कं समस्तनिक्षिष्ठाक्षिलानि निः-दोषम् । समग्रं सक्तलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥

अधेति ॥ समति । 'पम वैक्कव्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। सर्वार्थे सर्वनाम । 'समा संवत्सरे छि-याम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादमिषेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'सर्वनिष्टुष्य-' (उ॰ १।१५३) इति साधुः । -'सर्तेर्वः'-इति मुकुटस्खपाणिनीयः । यद्वा सर्वति । 'षर्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अन्य् (३।१।१३४)॥ (२)॥≭॥ विश्वति । 'विश्व प्र-वेशने' (तु॰ प॰ अ॰)। 'अश्रुप्रुषि-' (उ॰ १।१५२) इति हुन्। 'विश्वं कृत्ले च भुवने विश्वं देवेषु नागरे। विश्वाः प्यतिविषायां स्यात्' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥ 🛊 ॥ न शोषोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ कृत्यते । 'कृती वेष्टने' (ह॰ प॰ से॰) । 'कृः स्रक्र्यां क्सः' (ड॰ ३।१७) । 'कृत्स्तं सर्वाम्बुकुक्षिषु' (हित मेदिनी)।। (५)।।*।। समस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। कः (३।२।९०२) ॥ (६) ॥*॥ निवृत्तं खिलमस्य ॥ (७) ॥ 📲 । न खिलमस्य ॥ (८) ॥ 🕬 । निष्का-न्तं शेषात् । 'निरादय:-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (९) ॥ ॥ संगतमप्रमस्य । समं प्रसते वा । 'प्रसु अदने' (भ्वा॰ क्षा॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः ॥ (१०) ॥*॥ सह कलाभिः ॥ (११) ॥*॥ पूर्यते सा। 'पूरी आप्यायने' (दि॰ आ॰ से॰)। कर्तरि (३।३। १७४) कर्मणि (३।२।१०२) वाक्तः। 'पूर्णः सब्दे (शक्ते) समप्रे ना पूरिते त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'पूर्वम्' इति पाठः — इति खामी । पूर्वति । 'पूर्व पूरणे' (भ्वा॰ प॰ से०)।अञ् (३।९।९३४) ॥ (९२) ॥≉॥ न खण्ड्यते। 'खिंड मेदने' (चु० ५० से०) । घम् ॥ (१३) ॥ *॥ ऊन-यति । 'ऊन परिहाणे' (चु॰ त॰ से॰) । अन् (२।१।१२४) । ।

न ऊनम् । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१४) ॥+॥ च-तुर्दश 'समग्रस्य'॥

धनं निरन्तरं सान्द्रम्

घेति ॥ इन्यते 'इन हिंसागत्योः' (४० प० ४०) 'मूर्ती घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशस्य । 'झनः सान्द्रे दहे दाक्यें विस्तारे मुद्गरेऽम्युदे । संघे मुस्ते घनं मध्ये नृत्य-बाद्यप्रमेदयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ निर्गतमन्तरात् । निर्गतमन्तरमस्मिन् वा ॥ (२) ॥*॥ सह अन्द्यते । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (३) ॥*॥ श्रीणि 'निबिडस्य' ॥

पेलबं विरलं तनु ।

पेलेति ॥ पेलनम् । 'पिल मेदने' (तु॰ प॰ से॰) घम् (३।३।१८)। पेलोऽस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ५।२। १०९) इति वः॥ (१)॥*॥ वि राति । बाहुलकात्कस्त्रम् ॥ (२)॥*॥ तन्यते । 'मृम्-' (उ॰ १।७) इत्युः। 'तनुर्वे-पुस्त्वचोः। विरकेऽल्पे कृशे' इति हैमः॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'विरलस्य'॥

समीपे निकटासम्नसंनिक्षष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥ सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् । उपकण्डान्तिकाभ्यणाभ्यक्षा अप्यभितोव्ययम् ६७

सेति ॥ संगता आपो यस्मिन् । 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इत्यः । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६।३।९७) ॥ (१) ॥*॥ निबन्धम् 'संप्रोदश्व-' (५।२।२९) इति चापमे कटच् । निकः टित वा। 'कटे वर्षावरणयोः'। (भ्वा॰ प॰ से॰) । अब् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ आसीदति स्म । 'गत्मर्था-' (३। ४।७२) इति क्तः । आसयते स्म, इति वा। क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ श संनिष्टब्यते स्म । 'कव' (भ्या॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।९०२) ॥ (४) ॥*॥ समानं नीडं वासस्थानमस्य । सह नीडेन, इति ॥ (५) ॥*॥ समानो देशोऽस्य ॥ (६) ॥*॥ अभ्यद्यते । 'अञ्च व्याप्ती' (स्ता० आ० से०)। घम् (३। १९) ॥*॥ मुकुटस्तु—अभ्यासीदति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति दः ─इति दन्त्यसमाह । 'अभ्या-सो प्रभ्यसने प्रनितके 'इति दन्त्यान्तेषु (विश्वमेदिन्या) ॥ (७) ॥*॥ समाना विधास्य । यद्वा सह विधया ॥ (८) ॥*॥ समाना मर्यादास्य ॥ (९) ॥*॥ समानो वेशोऽस्य ॥ (१०) ॥*॥ उपगतः कष्ठम् । 'अत्यादयः-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य, इति वा ॥ (१९) ॥*॥ अन्तोऽस्यास्ति । ठन् (५।२।१९५) । **'अस्तिकं नि**-कटे वाच्यलिकं की शोभनीषधी। बुह्नशां ज्येष्ठभगिन्यां च नाव्योक्तयां कीर्खतेऽश्तिका' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१२) ॥*॥

१—'भ्यमाभिपतिता द्यामी'—इति कन्तित्वाठः—इति पीयूर-न्याख्या ॥ क्षभ्यशंते स्म । क्षभ्यदंति स्म, इति वा । 'अदं गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कर्मणि (३।२।१०२) कर्तरि (१।४।७२) वा कः । 'अमेश्वाविद्र्ये' । (७।२।२५) इतीबभावः ॥ (१३)॥॥॥ अमिमुखमप्रमस्य ॥ (१४)॥॥॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति तसिल् ।-तसिः-इति स्वामिमुकुटोकिस्तु स्वराना-दराभिप्रायेण॥ (१५)॥॥॥ पश्वदश 'समीपस्य'॥

संसके त्वव्यवहितमपटान्तरमित्यपि।

समिति ॥ संसज्यते स्म । 'षष्ठ सक्के' (भ्वा॰ प॰ भ॰)। फः (३।२।९०२)॥ (१)॥*॥ न व्यवधीयते स्म । फः (३।२।९०२)। 'दधातेहिंः' (७।४।४२)॥ (२)॥*॥ पटेनान्तरम् । न पटान्तरमत्र । मुकुटस्तु—'अपदान्तरम्'—इत्याह॥ (३)॥*॥ श्रीणि 'संलग्नस्य'॥

नेदिष्ठमन्तिकतमम्

नेदीति ॥ अतिशयेनान्तिकम् । इष्टन् । (५।३।५५) । 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधी' (५।३।६३) ॥ (१) ॥४॥ तमप् (५।३।५५) ॥ (२) ॥४॥ वे 'अतिनिकटस्य' ॥

स्याद्दं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८॥

स्यादिति ॥ दुःखेनेयते । 'दुरीणो स्रोपक्ष' (उ॰ २।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ वित्रकृष्यते स्म । कृषेः कः (३।२। १०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूरस्य'॥

द्वीयस द्विष्ठं च सुदूरे

देति ॥ अत्यन्तं दूरम् । ईयसुन् (५।३।५७) । स्थूल-दूरयुव-'(६।४।९५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ इष्टन् (५। २।५५) ॥ (२) ॥*॥ स अत्यन्तं दूरम् ॥ (१) ॥*॥ त्रीणि 'अत्यन्तदूरस्य' ॥

दीर्घमायतम्।

दीति ॥ दणाति । 'दृ विदारणे' (क्या॰ प॰ से॰)। बाहुळबाद्धक् ॥ (९) ॥*॥ भायम्यते स्म । कः (३।२।९०२)। आयतते बा। 'यती प्रयक्षे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३। ९।९३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विस्तृतस्य'॥

वर्तुलं निस्तलं वृत्तम्

बेति ॥ वर्तते । बाहुङकाषुङच् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतं तलमस्य । 'निस्तलं वर्तुङे चले' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ वर्तते स्म । 'गल्यधी-' (३।४।७२) इति कः । 'वृत्तं (१तो) दहे मृते । चित्रे वर्तुङे छन्दः स्वतीताधीतयोर्वृते'' इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि 'चर्तुङस्य'॥

बन्धुरं तूज्ञतानतम् ॥ ६९ ॥

सेति ॥ नम्नाति । 'बन्ध बन्धने' (क्या॰ प॰ अ॰)। 'महुरादयख' (उ॰ १।४१) इति साधुः । ('बन्धुरं मुक्टे पुंति की नक्षतेळकल्कयोः । बन्धुके विधिर हंसे त्रिषु स्वादम्यमद्वयोः । बन्धुरा पण्ययोषायां क्रियां भूकि व सक्तुषु इति मेदिनी) ॥*॥ ('बन्धूरबन्धुरा रम्ये नम्ने, हंसे तु बन्धुरः । बन्धुके च बिडक्षे च बन्धुरा पण्ययोषिति' इति विश्वाद्दीचाँपघोऽपि) ॥ (१) ॥*॥ उन्नतं च तदानतं च ॥ (२) ॥*॥ है 'उन्नतानतस्य'॥

उ**च**र्षांशुश्रतोद्रश्रोच्छितास्तुङ्गे

उश्चिति ॥ उश्चिनोति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२। १०९) इति डः । उच्चेस्त्वमस्त्यत्र वा । 'अर्श्वभादिभ्योऽच्' (५।२।१२७) । 'अत्ययानाम्-' (वा॰ ६।४।१४४) इति टिन्लोपः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टा अंशवोऽस्य ॥ (१) ॥ उन्नमति स्म । 'णम प्रकृत्वे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'गत्यर्था-' (३।४। ७२) इति कः ॥ (३) ॥*॥ उद्गतममस्य ॥ (४) ॥*॥ उच्छ्यति स्म । 'श्रिष्ण् सेवायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'उच्छ्यतं त्रिषु संजाते समुखद्(त)प्रशृद्धयोः' (इति नेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ तुष्ण्यते । 'तुष्णि हिंसायाम्' (भ्वा॰ प० से॰) । घल् (३।३।१९) । 'तुङ्गः पुनागनगयोर्वृषे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हिरायां वर्वरायामपीष्यते' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'उ-ध्वतस्य'॥

अथ वामने।

न्यप्रीयखर्षह्याः स्युः

अथेति ॥ वामयति मदम् । 'दुवम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प० से॰) नन्यादिल्युः (३।९।९३४)॥ (१)॥ ॥ न्यञ्चति । 'अञ्च गती' (भ्वा॰ प० से॰) । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९)। इति किन् ॥ (२)॥ ॥। नीवैस्त्वमस्यत्र । अर्धभाष्यि (५। २।९२७)। 'अव्ययानाम्-' (६।४।९४४) इति दिलोपः । 'निचः पामरखर्वयोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (३)॥ ॥ खर्वति । 'खर्व गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।९।९३४)। ('स्वर्षे संख्यान्तरे क्लीबं नीचे वामनके त्रिषु' इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥ ॥ इस्ति । 'इस शब्दे' (भ्वा॰ प० से॰) बाहुलकाद्वः । 'खर्षेहस्वो न्यग्वामनौ' इति हैममेदिन्यौ॥ (५)॥ ॥ ॥ पष्य 'हस्वस्य'॥

अवाग्रेऽचनतानते ॥ ७० ॥

अचेति ॥ अवनतमग्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अवनमित स्म । 'गत्यर्था–' (३१४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ आनमिति स्म ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अधोमुखमस्य' ॥

अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमन्कुञ्चितं नतम्। आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेञ्चितं बक्तसिस्यपि॥ ७१॥ अरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (२वा॰ प॰ ७०)।

[्]र—कृत्ती वर्षने यथा—'कतेन कृतं प्रवदन्ति मुख्यम्' इति ॥ र—कृते यथा—'कण्टकैर्विटयी कृतः' इति चानेकार्थकैर वाकरकीमुदी ॥

विच् (३।२।७५)। भरमालाति । मूलविभुजादिकः (वा॰ ३। १।५) अरा छाति वा । 'अराल: कुटिके सर्जरसे च समद-न्तिनि' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ मृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ॰ आ॰ से॰)। 'वृजेः कि व्य' (उ॰ २।४७) इतीनन्। 'ख्रुजिनं कल्मपे क्रीवं केशे ना कुटिले त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥≉॥ जहाति, हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु॰ प॰ अ॰)। 'जहातेः सन्बदालोपश्च' (उ॰ १।१४१) इति मन् । 'जिह्मस्तु कुटिले सन्दे जिह्म तगरपादपे' इति हैमः ॥ (३) ॥ शा 'क्रिमें: (ब्रीपुंसयोवीच्यां) प्रकाशे वेगभ-ज्ञयोः । बस्नसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि' मेदिनी) । ऊर्मिरस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । यवादिः (ग॰ ८।२।९) ॥ (४) ॥*॥ कुञ्चति स्म । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्या॰ प॰ से॰)। कः ३।४।७२) । बाह्र कात् संज्ञापूर्वक-त्वाद्वा नलोपाभावः ॥ (५) ॥*॥ नमति स्म । कः (३।४। ७९) । 'नतं तगरपाठ्यां स्यात् क्रीवं, कृटिलनम्रयोः । (त्रिषु)' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ आविष्यते सा। 'व्यघ ताडने' (दि॰ प॰ अ॰) क्तः (३।२।१०२)। 'प्रहिज्या-' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'आविद्धो वाच्यलिजः स्यात्कुटिले च पराहते' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥∗॥ कुटिं कौटिल्यं लाति । 'भातोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । कुटति वा । 'कुट काँटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰) 'मियि-लादयश्व' (उ॰ १।५७) इतीलच् । 'कुटिला लापगायां स्त्री भुमे तु वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ 🕬 भुजति सा 'भुजो कौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰) 'गलर्था-' (३।४।७२) इति कः। 'ओदितश्व' (८।२।४५) इति नलम् ॥ (९) ॥*॥ वेह्नति स्म । 'वेह्न चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'गत्मर्था–' (३।४।७२) इति कः। 'वेह्नितं गमने हीवं कुटिले विधुते त्रिष्ठ' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ वश्वति । 'वश्व गती' भ्वा॰ प॰ से॰) । 'स्फायितबिन' (उ॰ २।१३) इति रक् । 'वर्फ पुटमेदे वक्तः कुटिले कूरभौमयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ *॥ एकादश 'वकस्य' ॥

ऋजावजिह्यप्रगुणौ

अफ्रोति ॥ भर्जाति । 'भर्ज भर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'भर्जिहिका-' (उ॰ १।२७) इति साधुः । यत्तु—अपट्टादिला-कुः—इति मुकुटेनोक्तम् । तिष्वन्त्यम् । 'भपदुःसुषु स्थः'(उ॰ १।२५) इत्यस्य प्राप्त्यभावात् । गुणाभावाच ॥ (१) ॥*॥ मिन्नो जिद्यात् ॥ (१) ॥*॥ श्रकृष्टा गुणा यस्य ॥ (३) ॥*॥ श्रीण 'अवकस्य' ॥

व्यस्ते त्वप्रगुणाकुळौ ।

ब्यस्ते इति ॥ व्यस्ते सा। 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। कः (३।२।९॰२)। 'ब्यस्तं तु व्याकुले व्याप्ते' इति विश्वः॥ ३ (९)॥+॥ भिन्नः प्रगुणात्॥ (२)॥+॥ आकोलति । 'कुल संस्लाने' (स्वा• प॰ से॰)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः॥ (३) ॥∗॥ त्रीणि 'आकुलस्य' ॥

शाश्वतस्तु भ्रुषो नित्यसदातनसनातनाः॥ ७२॥

शेति ॥ शश्चद्रवः । 'तत्र मवः' (४१३१५३) इत्यण् । अनिखोऽन्ययानां टिलोपः, बहिषष्टिलोपवषनात् (वा॰ ४१३१८५) ज्ञापकात् ॥ ॥ अध्यारमादित्वात् (वा॰ ४१३१६०) ठ्यपि । 'शाश्वतिकः' (२१४१९) इति निर्देशाव कादेशः (७१३१५१) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ ध्रवति । 'ध्रव स्पैरें' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३१९१३५) इति कः । 'ध्रवो वटे । वसुयोगिमदोः शंभौ शङ्कासुत्तानपादने । स्थिरे (निखे) निश्चिते च (ध्रुवं केऽज्ञातकंयोः । भ्रवा मूर्यासालपर्व्योः झग्मेदे गीतिभयिष' इति हैमः॥ (२) ॥ ॥ ॥ नियतं भवः। 'खन् नेध्रुवे' (वा॰ ४१२१९०४) । 'निस्यं स्थात्वंततेऽिष च । शाश्वते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ सदा भवः। 'सायंचिरम्-' (४१३१२३) इति द्युद्युः लौ (व्युतुटी) ॥ (४) ॥ ॥ सना भवः। 'सनातनोऽच्युवे । पितृणामतियौ कदवेधसोः शाश्वते स्थिरे' इति हेमचन्द्रः॥ (५) ॥ ॥ ॥ मध्रा पत्रवं निस्यस्य'॥

स्थानः स्थिरतरः स्थेयान्

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'ग्लाजिस्थक्ष गृहः (३।२।१३९) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थिरः । तरप् (५।३।५०) ॥ (२) ॥*॥ ईयस्रनि (५।३।५०) 'त्रियस्थिर-' (६।४।१५०) १तिः साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतिस्थिरस्य' ॥

एकरूपतया तु यः।

कालव्यापी स कृटस्थः

पकेति ॥ कूटनत् तिष्ठति 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'कूटोऽली निश्चले राशौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कूटस्थस्य'॥

स्थावरो जङ्गमेतरः॥ ७३॥

स्थिति ॥ स्थानशीलः । 'स्थेशभास-' (१।२।१७५) इति वरच् ॥ (१) ॥*॥ जङ्गमादितरः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'अच-रस्य'॥

चरिष्णुजङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम्।

चेति ॥ वरणशीलम् । 'वर गती' (भ्या॰ प॰ से॰)। 'अलंक्ल्न्' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१)॥*॥ वकं ग-च्छति । गत्यर्थानाम् 'नित्यं कोटिल्ये-' (३।१।२३) इति यङ् । खाम्यादिस्तु सृज्ञार्थं एव यकमिच्छति । अन् (३।१।१३४) 'वरोऽक्ष-धृतमेदे च भौमे वारे त्रसे चले' (इति मेदिनी)॥ (३)॥*॥ त्रसति । 'दिति मेदिनी)॥ (३)॥*॥ त्रसति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि॰ प॰ से॰)। अन् (३।१।१३५)॥ (४)॥*॥ इत्रति । 'इनि गती' (भ्या॰ प॰ से॰)। अन्

(३।१।११४) 'इहः स्यादिक्षितेऽद्भृते । कानजन्नमयोबापि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ 'चरिचळि–' (वा॰ ६।१।१२) इति द्वित्वादि । 'चराच्चरं जन्नमे स्यादिन्नविष्टपयोरपि' (इति हेमः) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चरस्य'॥

चलनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥ चञ्चलं तरलं चैव पारिष्ठवपरिष्ठवे ।

चेति ॥ चलनशीलम् । 'चल गती' (भ्या॰ प॰ से॰)। 'बटनशब्दा-' (३।२।९४८) इति युच् । 'बालमं अपणे कम्पे कम्बे तु षाध्यतिङ्गकम् । चलनी वक्षघर्धर्यां वारीमेदेऽ-पि च कचित्)' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ कम्पनशी-छम्। 'कपि खलने' (भ्या० आ० से०)। 'करपनं न ह्योः कम्पे कम्प्रे स्याद्भिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ 'नमिकम्पि-' (३।२।९६७) इति रः ॥ (३) ॥**॥। च**लति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥∗॥ लोडति । 'तुड विलोडने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्रचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गप्रकृतेरच् (३। 919३४)। इलयोरेकत्थम् ॥ (५) ॥*॥ 'चरिचलि-' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि ॥ (६) ॥*॥ चन्नति । 'चन्नु गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकादल**ध् । 'चञ्चला** तु तडिह्न-क्ष्म्यो**द्यञ्जलक्ष**पले (कामुके)ऽनिले' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ श। तरति । आङच् (बाहुङकात्) । 'तरलं चश्रले पिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसुरयोः क्रियाम्' इति विश्वमेदिन्या ॥ (८) ॥ ॥ परिष्ठवते । 'छुट् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पारिन्नवश्वाकुले स्थाबञ्चले च' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ द्य 'चलस्य ॥

अतिरिक्तः समधिकः

अतीति ॥ अतिरिच्यते स्म । 'रिचिर् विरेचने' (६० उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।९०२)॥ (९)॥*॥ सम्यगिषकः॥ (२)॥*॥ द्वे 'अधिकभूतस्य'॥

दृढसंधिस्तु संहतः॥ ७५॥

विति ॥ दृष्ठः संधिः संधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ संहन्यते स्म किः (३।२।१०२) । 'संहतं संगते दृढे' इति हैमः ॥ (२) 'दृष्ठसंधानस्य'॥

कक्खटं कठिनं कूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् । जरठं मूर्तिमन्मूर्तम्

किति ॥ करखति । 'कख इसने' (म्बा॰ प॰ से॰)।
'वाकादिभ्योऽटन्' (उ॰ ४१९९२) ॥*॥ (सक्खटम् इति)
कवर्गद्वितीयादि:—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ कठति । 'कठ कृष्ण्यम्यापि' (उ॰ ११४९)
इतीनच् । 'कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्तन्धेऽपि त्रिषु नपुंसकं
स्थाल्याम् । कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडदार्करायां
च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती छे-

दने' (तु० प० से॰)। कृतेखः कृ च' (उ० २।२१) इति रक् ।—कृणाति—इति खामिमुकुटोकविप्रहस्तु चिन्सः। 'क्रुरा नृशंसघोरोष्णकठिनाः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'क-ठिचकिभ्यामोरन्' (उ॰ १।६४)। 'कठोरी पूर्णकठिनी' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ नितिष्ठति । मद्भरादिः (उ॰ १।४१) ॥ (५) ॥*॥ दहति, रहति, स्म वा । 'दह दहि वृद्धी' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हढः स्थूलबलयोः' (७।२।२०) इति साधुः । 'हर्ड स्थूळे नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि' (इति मेदिनी)॥ (६) ॥ *॥ जीर्यति । 'जृष् वयोहानो' (दि॰ प॰ से॰)। बा-हुलकादठच्। 'जरठः कर्कशे पाण्डौ कठिनेऽप्यभिषेयवत्' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (८) ॥*॥ मूर्च्छति स्म । 'मूर्च्छा मोहसमुच्छा-ययोः' (भ्या० प० से०)। अकर्मकत्यात् कः (३।४।७२)। ('भादितक्ष' (७।२।१६) इति नेट्) । 'न ध्याख्या–' (८। २।५७) इति नत्वं न । 'मूर्ते स्यात्रिषु मूर्छाले कठिने मूर्ति-मरापि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'कठि-नस्य' 🗎

प्रमुद्धं प्रौढमेघितम् ॥ ७६ ॥

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)। 'गल्पर्धा-' (३।४।७२) इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्रोह्मते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। कः (३।२।१०२)। 'प्रावृह्धो-' (बा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ एधते स्म । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)। 'गल्पर्था-' (३।४। ७२) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणे 'प्रवृद्धस्य'॥

पुराणे प्रतनप्रसपुरातनचिरंतनाः।

ियति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति 'ख्रुट्युले । 'पुराणप्रोक्तेषु-' (४।३।१०५) इति निर्देशानुष्न । 'श्रेषाधकान्यपि निपातनानि' इति पक्षे भवति । 'पुराणं प्रलशालयोः । पुराणः पोडशपणे' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ 'नद्य पुराणे प्रात्' (वा० ५।४।३०) इति ख्रैः ॥ (२) ॥*॥ कः (वा० ५।४१३०) च ॥ (३) ॥*॥ पुरा भवम् । ख्रुः (४।३।२३) ॥ (४) ॥*॥ चिरे भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति ख्रुः, निपातनान्मान्तत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पद्म 'पुरातनस्य' ॥

१—पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तोऽपि पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नेति बोध्यम् । 'बदाधकान्यपि निपातनानि'
इति तु माध्यविरुद्धम्—इति परिभाषेन्दुशेखरे नागेशः ।
२—'नश्च पुराणे प्रादक्तस्यः । अप्-तनप्-खाश्च प्रत्यया वः
कव्याः' इति आध्ये तनप्रत्ययस्यैव विधानेनात्र तदिरोषात् द्युविधानमसंगतम् । अत यव स्वामिश्चकुटास्यामपि तनप्रत्यय प्याक्षीकतः ॥

प्रस्तप्रोऽभिनवो नन्यो नवीनो नृतनो नवः॥ ७७॥ नृज्ञभ

प्रेति ॥ प्रतिनवमप्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अभिनवते । 'णु स्तुती' (अ० प० अ०) । 'ऋदोरप' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ नव एव । 'न-मस्य नूरादेशस्त्वप्तनप्खाश्च प्रत्ययाः' (वा० ५।४।३०) ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ नूयते । अप् (३।३।५७) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'नूतनस्य' ॥

सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु।

स्थिति ॥ धुष्ठु कुमार्थते । 'कुमार कीडायाम्' जुराध-दन्तः । 'पुंचि-' (३।३।११८) इति घः । 'एरच्' (३।३। ५६) वा । यद्वा सुकाम्यते । 'कमेः किदुक्षोपधायाः' (उ० ३।१३८) इत्यारन्, अत उत्लं च ॥ (१) ॥*॥ बाहुलैकाद-लच्, अत उत्लं च । 'कोमलं मृदुले जले' इति विश्वः (मे-दिनी) ॥ (२) ॥*॥ मृदुर्गुणोऽस्यास्ति । 'सिक्सादिम्यथ्' (५। २।९७) इति लच् ॥ (३) ॥*॥ मृद्यैते । 'मृद् क्षोदे' (क्या० प० से०) । 'प्रथिमृदिभ्रस्जाम्-' (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च । मृग्यवादिलात् (उ० १।३७) कुः—इति मुकुटो स्यर्थः । 'मृद्धतीक्णे च कोमले' इति हैमः॥ (४) ॥*॥ बलारि 'कोमलस्य'॥

अन्वगम्बक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबैमन्ययम्॥ ७८॥

अन्वेति ॥ अन्ववति । 'अबु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) ।

१-सिद्धान्तकौमुर्था तु-'कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुद्'। बाहुककादुणः कोमकम् — स्त्युक्तम् । / २ — ऋकारवतो धातोरुपादाने 'संप्रसारणं च' इत्युक्तिर्भवदीया व्यर्था । तस्मात् रेफततो भौवादिक-स्योपन्यासी युक्तः । अत एव भवज्जनकैनापि प्रकृतसूत्रव्याख्यायां, 'त्रयाणां कुः संप्रसारणम्' इत्येवोक्तम् । ३--पीयूषारुवव्यारुवाया-मपि अनुपदशब्दस्येवाव्ययीभावत्वमुक्तम् । स्वामिना तु—'बन्वक्-**मन्वक्ष−भनुपद्-' रत्येतश्रयमञ्ययं वर्तते ।** छीबस्वं तु (भन्वक्ष−अनुः पद=इति) इयोः—बत्युक्तम् । युज्यते चान्यक्शान्दस्यान्ययत्वम् । 'मन्वग्ययो मध्यमलोकपालः' इत्यत्र 'अन्वङ्' इति ह्रपापत्तेः । 'ताम्' इत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः-' (२।इ।६५) इति धष्ठयापत्तेश्च । अञ्ययत्वे तु 'न लोकाव्यय-'(२।३।६९) इति वहीनिवेधेन 'अव्ययातू-' (२।४।८२) इति द्वपो जुका कुप्तत्वेन न काप्यनुपपत्तिः । यामं यातीत्यादावानुमविकस्य याचात्वर्थन्यापारअन्यविकक्षणसंयोगाश्रयत्वस्य गब्यभावेन तामित्यस्य 'ययी' इत्येतत्कर्मत्वाभावादः । 'वयी' इत्येतत्कर्मं तु 'मिक्रयाय' इति भागुक्तमेव । नहि सधीचोरेकतरिक्रयाकमैत्वमेकतरस्य भवति । 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यर्थे 'पुत्रमागच्छति स पिता' इति प्रयोगामाबात् । गोराहोश्च 'छायेव ता भूपतिरन्वगच्छत्' इखनेन सभ्यनस्वप्रतिपाद-नात्। तत्र म 'तृतीयाथें' इत्यनेनानोः कर्मप्रवचनीयसंकेति विकृ।

किन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥+॥ अनुगतमक्षमिन्द्रियम् ॥ (२) ॥+॥ अनु गच्छति । 'गम्छ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अन्ये॰ भ्योपि-' (वा॰ ३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥+॥ पदस्य पश्चात् पश्चादचेंऽन्ययीभावः (२।१।६) ॥ (४) ॥+॥ क्लारि 'पश्चादित्यर्थे' ॥

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकम्

प्रेति ॥ अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् । 'अखादयः-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रियेणानुभूयते । कुलालदित्वात् (४।३।११८) तुष् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रियमानस्य' ॥

अश्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ।

अग्रेति ॥ भिन्नं प्रत्यक्षात् ॥॥॥ 'मनध्यक्षम्' इति पाठः—इत्यन्ये । अक्षेष्वधि । अध्यक्षम् । विभक्तयर्थेऽव्यगीः भावः (२।९।६) । अतिकान्तमध्यक्षम् ॥ (९) ॥॥॥ इन्दिः यमतिकान्तम् ॥ (२) ॥॥॥ हे 'इन्द्रियेणाक्कातस्य'॥

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनाविष ॥ ७९ ॥ अप्येकसर्ग एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि च।

पकेति ॥ एकं तानयति । 'ततु श्रद्धोपकरणयोः' (चु॰ उ॰ छे॰)। 'कमण्यण्' (३।२।१)। एकस्तानो बिस्तारोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ न अन्या वृत्तिरस्य ॥ (२) ॥*॥ एकम् एकस्मिन् वा अप्रमस्य ॥ (३) ॥*॥ एकमयनमस्य ॥ (४) ॥*॥ एक एकस्मिन् वा सर्गो निश्चयोऽस्य ॥ (५) ॥*॥ एकमम्यं ब्रेयमस्य ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'पेकाम्यः' इति ॥ (६) ॥*॥ एकं च तद्यनं च एकायनं गतः। एक-स्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्य, इति वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त प्रकामस्य'॥

पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः

पुसिति ॥ आ प्रथमं दीयते गृह्यते । 'उपसर्गे चोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ पूर्वति । 'पूर्व पूरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।९३४) । 'पूर्वे तु पूर्वजे । प्रागयं श्रुतमे-देषु' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ पुरो भवः । 'दक्षिणापश्चारपु-रसस्यक्' (उ॰ ४।२।९८) ॥ (३) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रस्याने' (भ्वा आ॰ से॰) । 'प्रथेरमच्' (उ॰ ५।६८) । 'प्रथेमस्तु भवेदादी प्रधानेऽपि च बाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ आदौ भवः । दिगादिलात् (४।३।५३) यत् ॥ (५) ॥*॥ पष 'आद्यस्य' ॥

१—प्रथमम् आदीयते गृष्ठते—इति मुक्कटपाठ एव साधी-यान् । अविधिखितपाठे 'आ' इत्यस्य 'प्रथमम्' इत्यर्थक्त्यसंभवेऽिष 'दीवते' इत्यस्य 'गृष्ठते' इत्यर्थकताया विना कक्षणं सर्वेष्ठवोच्य-त्वाभावाद ॥

अधास्त्रियाम् ॥ ८० ॥

अन्तो जबन्यं बरममन्त्यपाद्यात्यपश्चिमम्।

मिति ॥ मुखन्सिसन् । 'मुह वैनित्ये' (दि॰ प॰ ४०) । 'हल्ध' (३।३।१२१) इति घन् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ।—मुहेरिन हित मुकुटोक्तिश्चिन्ता । 'मोघो दिने निष्फले च मोघा स्थात्पटालातरां' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ निर्गतोऽयोंऽस्मात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निष्पयोजनस्य'॥

स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुख्यणम् ॥ ८१ ॥

स्पेति ॥ स्वस्यते स्म । 'स्मश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा॰ छ॰ छे॰) ष्यन्तः । कः (३।२।१०२) । 'बादान्त-' (७।२।२०) इति साधुः । मुकुटस्तु—स्वस्यते स्म—इति विग्रहीत-वान् । तत्रेट्मसन्नो दुर्वारः ॥ (१) ॥*॥ स्फुटति । 'स्फुट विक्सने' (तु॰ प॰ से॰) । 'ब्गुपध-' (३।१।१३५) इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रव्यन्यते स्म । 'अन्न व्यक्तयादैं' (६० प॰ से॰) । कः (३।२।१०२) । प्रव्यन्यते स्म, इति वा । 'अन्न विशेषणे' (चु॰ उ॰ से॰) । प्रव्यन्यते स्म, इति वा । 'अन्न विशेषणे' (चु॰ उ॰ से॰) कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ उद्वणित । 'वण हान्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अन् (३।९।१३४) । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्पष्टस्य' ॥

साधारणं तु सामान्यम्

सेति ॥ सह आधारणेन । 'आमीध्रसाधारणादल्-'

१—'कृतो बहुकम्' इति आध्यसंमतस्यासेऽधिकरणेऽय्यचः सिङ्क्ष्यं 'स्यक्कादीनां च' इत्यत्र धिक्व्यतोरनुकृत्यभावस्य 'स्यक्का-द्वित्यास्त्रस्यम् । मृगुः' इति वदतो मन्जनकास्यापि संगतस्येन कृत्य-स्यापि सिङ्कायेन च 'किन्स्या' क्युक्तिरेव चिन्सा । २—सितव्यासः योर्थया—'सुक्षंद्वरोबिःस्टुटकुट्टिमेषु'—इस्यनेकार्थकैरवाकरकौमुवी । (वा॰ पा४१३६) इति' खार्थेऽज् । स्नियां कीप् (४।११९५) ॥ (१) ॥*॥ सहः मानेन । समानस्य भावः । ष्यक् (५।९। १२४) । चातुर्वर्ण्यादित्वाद् (वा॰ ५।९।१२४) वा स्वार्थे ज्यक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनेकसंबन्धिन एकस्य' ॥

पकाकी त्वेक पैककः।

एकेति ॥ एक एव 'एकादाकिनिश्वासहाये' (५।३।५२) ॥ (१) ॥*॥ चकारात्कन्छकी च । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोश्रिष्ठ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'असजातीयासहायस्य'॥

मिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावृषि ॥ ८२ ॥

भीति ॥ भिन्नोऽयों येषां ते ॥ (१) ॥ ॥ अन्य एव ॥ 'अ-ल्पाच्तरम्' (२।२।३४) इतिवत् खायें तरप् । — द्वयोर्निर्धारणे डतरव् (५।३।९२) — इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ ॥ ॥ ॥ कचित् 'प्कतरः' इति पाठः । तत्र 'एकाच प्राचाम्' (५।३।९४) इति डतरच् ॥ (२) ॥ ॥ ॥ इति । 'इण्मी-' (उ० २।३३) इति कन् ॥ (३) ॥ ॥ ॥ तनोति । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३) चात् किप् — इत्येके । आगमानित्यत्वान्तुग् वैकल्पिकः । केचित्तु चिकमेवानुवर्तयन्ति । एवं मतमेदसिद्धी त्वत्त्वज्ञच्दी सर्वादिषु पठितौ ॥ (४) ॥ ॥ भिनति । 'अन प्रणने' (अ० प० से०) । अध्यादित्वात् (उ० ४।९२२) यः । 'अन्योऽसहशेतरयोः' इति हैमः ॥ (५) ॥ ॥ तरणम् । 'ऋदोरप् '(३।३।५०) नरः । एः कामस्य तरः । इना कामेन तरति इति वा । अच् (३।९१३४)। 'इतरः पामरेऽन्यस्मिन्' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥ ॥ षट 'मिकार्थकाः' ॥

उद्यावचं नैकभेद्म्

उचेति ॥ उदक् चानाक् च । 'मयूरव्यंसकाद्भक्ष' (२। ११७२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एको मेदोऽस्य । न एक-मेदम् । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । न एको मेदो-ऽत्र, इति वा । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वा-नमध्यमपदे नलोपाभावः ॥ (२) ॥*॥ हे 'अनेकप्र-कारस्य'॥

उद्यण्डमविलम्बितम्।

विति ॥ उचण्डनम् 'यह कोपे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घम् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विलम्बयते स्म । 'छिव अव-संसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कः (३।२।१०२)। न विल-म्बितम् ॥*॥ स्वामी—अवलम्बनम्—इति पठति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्तालस्य'॥

१—'एकछः' १८४४ पाठः—'शांमवी शक्तिरेकल'—१ति पीयुच्यास्या।

अरुंतुदं तु मर्मस्पृक्

अर्थिति ॥ अरूंषि तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०)। "विष्वरुपोस्तुदः" (३।२।३५) इति खच् । 'अरुद्धिं-षत्-' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (१) ॥॥ मर्म स्पृशति । 'स्पृश उपतापे' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुदके-' (३।२। ५८) इति किन् ॥ (२) ॥॥ हे 'मर्मपीडकस्य'॥

अबाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

अबेति ॥ न बाधास्य ॥ (१) ॥*॥ निष्कान्तमर्गेलायाः । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ दे 'अबाधितस्य'॥

प्रसन्यं प्रतिकृतं स्याद्पसन्यमपष्टु च।

प्रेति ॥ प्रगतं सव्यात् । 'प्रसच्यं वाच्यलिकं प्रतिकृ-लानुकृलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रतीपं कृलात् ॥ (२) ॥*॥ अपगतं सव्यात् । 'अपसच्यं त्रिलिक्तं तु दक्षिण-प्रतिकृलयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अपति-ष्ठति । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) इति कुः । सुषा-मादिः (८।३।९८) 'अपष्ठुः पुंसि काले च वामे स्यादन्यलि-इकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'विरुद्धार्थस्य' ॥

वामं शरीरं सब्यं स्यात्

चेति ॥ सूयते । 'बू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰) । 'अचो यत्' (३।९।९७) । 'स्वच्यं वामे च दक्षिणे' इल्पजयः । 'स्वच्यं तु दैक्षिणे । वामे च प्रतिकृढे च' इति विश्वः (हैमः) ॥ (१) ॥≭॥ एकम् 'सब्यश्ररीरस्य' ॥

अपसन्यं तु दक्षिणे ॥ ८४ ॥

अपेति ॥ अपकान्तं सन्यात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'दक्षि-**णद्यारीरभागस्य' ॥

संकटं ना तु संबाधः

समिति ॥ संकटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प॰ छे॰) । अस् (३।९।९३४) यहा संवाधार्थात् 'सम्' शब्दात् सार्थे 'संप्रोदश्व-' (५।२।९२) इति कटच्॥ (९) ॥*॥ सम्यग् वाधन्तेऽत्र । 'वाध छोडने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'इलक्ष' (३।३।९२९) इति धष्। 'संबाधः संकटे भैगे' इति विश्वः॥ (२)॥*॥ हे 'संकीणस्य'॥

कलिलं गद्दनं समे।

केति ॥ कलते, कल्यते, वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः'

१—दक्षिणे यथा-'वामो बाहुर्भृडान्याः करकलितरणत्कंकणाः तीकराको यसिन्सम्यो मुजगवक्यवान्' इत्यनेकार्यकेरवाकरकोशुदी। २—अगे योनी यथा--'करिष्दत्तेन संवाधे प्रविद्यान्तर्विकोशिते। उपसर्पन् ध्ववः पुंसः साथनाष्त्रविराजते' इत्यनेकार्यकेरवाकरकोशुदी। अमर्०४८ (भ्वा॰ भा॰ से॰) 'सलिकलि-' (उ॰ १।५४) इतीलव् ॥ (१) ॥*॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा॰ भा॰ से॰) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युव् । पृषोदरादित्वाद (६।३।१०९) इत्तः । गस्य गानस्य गतेर्वा इनम् । 'श्वाइनं वनदुःस्रयोः । गह्वरे कलिले नापि' इति विश्वहैसी ॥ (२) ॥*॥ हे 'दुष्प्रवेदास्य'॥

संकीर्ण संक्रलाकीर्णे

समिति ॥ संकीयंते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) कः (३।२।१०२) 'संकीणं निचितंऽपि स्यादगुद्धे समिषे-यवत्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥॥ संकोलति । 'कुल संस्याने' (भ्वा० प० से०) । 'इग्रुपध-' (३।१।१३५) इति कः। यत्तु-शिक्षधातो इलचि 'शङ्कलम्' तालव्यादि इति तु स्वामी—इति मुकुटेनोक्तम् । तिश्वन्यम् । 'संकोलिते' इति स्वामिना विगृहीतत्वात् ॥ (२)॥ ॥॥ आकीयंते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)। कः (३।२।१०२)॥ (३)॥ ॥॥ श्रीणि 'नानाजातीयसंमिलितस्य'। यथा संकीणंवर्गः। केवितु एतान्यूवेपैयीयानाहुः। 'संकीणंमृषियन्नीनाम्' इति प्रयोगात्॥

मुण्डितं परिवापितम्॥ ८५॥

म्बिति ॥ मुज्ब्यते स्म । 'मुडि खण्डने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । क्तः (३।२।१॰) ॥ (१) ॥*॥ परिवाप्यते स्म । मुण्डनार्थोऽत्र विषः । ष्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ द्वे 'कृतमृण्डनस्य'॥

ब्रैन्थिते संदितं रुधम्

श्रेति ॥ प्रध्यते स्म । 'प्रन्य संदर्भे' (श्र्या० प० से०)।
कः (३।२।१०२) ॥*॥ 'प्रन्थितम्' इति पाठान्तरम् ।
तत्र 'प्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) इति धातुः । 'प्रन्थितं
गुम्फिते कान्ते हिंसिते च त्रिलिङ्गकम्' (इति मेदिनी)॥ (१)
॥*॥ संध्यते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०)।
कः (३।२।१०२)। 'ग्रिस्पतिन्' (जा४।४०) इतीत्वम् ॥*॥
'गुम्फितम्' इति पाठे 'गुम्फ प्रन्थे' (तु० प० से०)।
पन्तः ॥ (२)॥*॥ इभ्यते स्म । 'इमी प्रन्थे' (तु० प० से०)।
कः (३।२।१०२)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'गुम्फितस्य'॥

विस्तं विस्तृतं ततम्।

वीति ॥ विसरति स्म । 'स् गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'गत्यर्थो–' (३।४।७२) इति कः ॥ (१) ॥७॥ विस्तीर्यते स्म । 'स्तृष् आच्छादने' (क्या॰ उ॰ से॰) । कः (३।२।

१—'सप्तेकार्थानि' बत्यके—इति पीवृपाल्यव्याख्या। २—'वृषिः प्रिकरणे दृष्टबळेदने चापि वर्तते । के शान्वपति' इति (इति (६।१।४५ सूत्रे) आध्यात । १—'गुन्थितम्' इति कत्वित्—इति पीयृष-व्याख्या ।—'मवितं मर्वितम्' इति बाठे 'श्वद होदे' (त्रवा०) —ऽनेकार्थश्वात् प्रन्यने इति स्वामी—इति मुकुटः ॥ १०२)॥ (२)॥ ॥ तन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० न० से०)। कः (३।२।१०२)। 'तसं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलि-प्रकम् । ह्यांचं वीणादिवाये स्थात्पुंलिङ्गसु सदागता' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ ॥ त्रीणि 'लडधप्रसरस्य'॥

अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्

अन्तेति ॥ अन्तर्गम्यते स्म, गच्छति स्म वा । 'गम्स्ट गती' (भ्वा॰ प॰ छ॰) । फः (३।२।९०२,४।७२) । 'अन्तर्गतं विस्मृते स्थान्मध्यप्राप्ते च वाच्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ विस्मर्यते स्म । 'स्मृ आध्याने' (भ्वा॰ प॰ छ०)। फः (३।२।९०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विस्मृतस्य'॥

प्राप्तंप्रणिहिते समे ॥ ८६॥

मिति ॥ प्राप्यते स्म । 'आहु व्याप्तौ' (स्वा० प० छ०) । कः (३।२।१०२) । 'प्राप्तं रुव्धे समझसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रणिधीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'दधाते हिं:' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ हे 'स्थापितस्य' ॥

वेह्नितप्रेह्मिताधृतचलिताकम्पिता धुते ।

बेह्नीति ॥ वेह्नयते स्म । 'बेह्न चलने' (भ्वा० प० से०)। कः (३।२।१०२) । 'बेह्नितं गमने हींबं कुटिले विधुते त्रिष्ठु' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ शा प्रक्वते स्म । 'इत्वि गतां' (भ्वा० प० से०)। कः (३।२।१०२)॥ (२)॥ शा आधू यते स्म । 'धू विधूनने' (तु० प० से०)। 'धू कम्पने' (श्या० प० से०) वा। कः (३।२।१०२)॥ (३)॥ शा चत्यते स्म । 'वल कम्पने' (भ्वा० प० से०)। कः (३।२।१०२)॥ (४)॥ शा आकम्प्यते स्म । 'कपि चलने' (भ्वा० धा० से०)। कः (३।२।१०२)॥ (५)॥ शा धूयते स्म । 'धू कम्पने' (स्वा० उ० अ०)। कः (३।२।१०२)। 'धूतम्। त्यके विधूते' इति हैमः (मेदिनी)॥ (६)॥ शा ध्रम् धृर्वे स्म । 'ईपत्कम्पतस्य'॥

नुसनुन्नास्तनिष्ठवृताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ ८७ ॥

न्विति ॥ नुवते स्म । 'णुद प्रेरणे' (तु० व० ४०)।
कः (३१२१९०२)। 'नुद्दिद-' (८१२१५५) इति वा नलम्
॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ अस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि०
प० से०)। कः (३१२१९०२)। 'अस्तः क्षिप्ते पश्चिमादी'
इति हैमः॥ (३) ॥*॥ निष्ठीन्यते स्म । 'छिन्नु निरसने'
(भ्वा० प० से०) कः (३१२१९०२)। 'यस्य-' (७१२१५)
इति नेट्। 'च्छ्वोः-' (६१४१९९) इत्यूट्॥ (४) ॥*॥ आविध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० ४०)। कः (३१२।
९०२)। 'आविद्धो वाच्यिलक्षः स्यात्कृटिले च पराहते'

१—वपैःक्तः । 'प्रोक्तम्' इत्यत्र पाठ इति तु गोवर्धनः— इति मुकुटः॥ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ *॥ क्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥ *॥ ईर्यते स्म । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । क्तः (३।२। १०२) ॥ (७) ॥ *॥ सस 'प्रेरितस्य' ॥

परिक्षितं तु निवृतम्

पेति ॥ परितः क्षिप्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ । निवयते स्म । 'दृष् वरणे' (श्या॰ द॰ से॰) किः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'परिखादिना वेष्टितस्य'॥

मूषितं मुषितार्थंकम्।

म्बिति ॥ मूब्यते स्म । 'मुष स्तेये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कः (३।२।९०२) ॥ (९) ॥*॥ मुष्यते स्म । 'मुष स्तेये' (त्रया॰ प॰ से॰)। कः (३।२।९३४) । 'मूषितं हृतस्व-ण्डिते' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥*॥ द्वे 'चोरितस्य'॥

प्रवृद्धप्रसृते

मेति ॥ प्रवर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गलर्थ-' (३।४।७२) इति कः॥ (१) ॥*॥ प्रसरति स्म । 'स्र गतौ' (स॰ प॰ अ॰)। कः (३।४।७२)॥ (२)॥*॥ दे 'मसृतस्य'॥

न्यस्तनिसृष्टे

न्येति ॥ न्यस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। कः (३।२।१०२)॥ (१)॥ *॥ निस्ज्यते स्म । 'सज विसगें' (दि॰ आ॰ अ॰)। कः (३।२।१०२)॥ (२)॥ *॥ द्वे
'त्यकस्य'॥

गुणिताहते ॥ ८८ ॥

चिति ॥ गुण्यते स्म। 'गुण आमन्त्रणे' (चु॰ च॰ से॰)। कः (३।२।९०२)॥ (१)॥ ॥ आहन्यते स्म। 'हन्' (अ॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।९०२)॥ (२)॥ ॥ हे 'गुणि-तस्य'॥

निदिग्धोपचिते

नीति ॥ निदिग्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ॰ उ॰ अ॰)। कः (३।२।९०२)॥ (१)॥ ॥ उपचीयते स्म । 'चिज् वयने' (खा॰ उ॰ अ॰)। कः (३।३।९०२)। 'भवे-दुपचितं दिग्धे समृद्धे वाच्यलिज्ञकम्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'पुष्टिं प्रापितस्य'॥

गूढगुप्ते

ग्विति ॥ गुद्धते स्म । 'गुहू संवरणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । कः (३।२।९०२) । 'गृढं रहिस गुग्ने च न द्वयोः संवृते त्रिष्ठ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥∗॥ गुप्यते स्म । 'गुप् गोप-

१—'गुणू रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) इति तूजितम् । अन्यथा त्रेटो दुर्वारत्वात् ॥

नादौं' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । कः (३।२।१०२)॥ 'गुप्तं गृहे त्राते' इति हैमः॥ (२)॥*॥ ब्रे 'कृतगोपनस्य'॥

गुण्डितरूषिते।

ग्विति ॥ गुण्क्यते स्म । 'गुष्ठि वेष्टने' (चु॰ प॰ से॰)। कः (३।२।१०२)॥*॥ 'गुण्ठितम्' इति पाठे 'गुठि वेष्टने' (चु॰ प॰ से॰)। कः (३।२।१०२)॥ (१)॥*॥ हृध्यते स्म । हृषिवेष्टनार्थोऽपठितोऽपि भ्वादौ प्रष्टव्यो भ्वादेरपृकृति स्वात् । कः (३।२।१०२)॥ (२)॥*॥ हे 'धूलिलिप्तस्य' गुण्डालित' इति ह्यातस्य॥

द्युताबदीणें

द्वतेति ॥ द्र्यते स्म । 'ह गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कः (३।२।१०२) । 'द्वतं शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ अवरीयेते स्म । 'दृ विदारणे' (श्र्या॰ प॰ से॰) । कः (२।२।१०२) ॥ (२) ॥॥ हे 'प्रापितद्रवीभावस्य' ॥

उद्गुणींचते

विति ॥ वद्गूर्यते स्म । 'गुरी उद्यमने' (दि॰ आ॰ से॰)। कः (३।२।९०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्यम्यते स्म । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कः (३।२।१०२)॥ (२)॥*॥ द्वे 'उत्तोलितस्य'॥

काचितशिक्यते॥ ८९॥

केति ॥ काचे धृतम् । 'प्रातिपदिकाद्धाल्थें' (चु॰ ग॰) इति णिच् । कः॥ (१) ॥*॥ एवं ज्ञिक्ये धृतम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिक्ये स्थापितस्य'॥

घाणघाते

ब्रेति ॥ घ्रायते स्म । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।९०२)। 'नुद्विद्-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् । 'ब्राणं तु घ्रातघोणयोः' इति हैमः ॥ (९) ॥॥॥। (२)॥॥ दे 'आद्यातस्य'॥

दिग्धलिप्ते

दीति ॥ दिहाते स्म । 'दिह उपचये'—(अ० उ० अ०)। कः (३।२।१०२) । 'दिग्धो विषाक्तवाणे स्थात्पुंति लिप्तेऽ-न्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०)। कः (३।२।१०२) । 'लिप्तं मु-क्तविलिप्तयोः । विषाक्ते' इति हैमः॥ (२) ॥*॥ दे 'लिप्तं' इति स्थातस्य ॥

समुद्कोद्धते

सेति ॥ समुदच्यते स्म 'अत्रु गतीं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कः (३।२।९०२) ॥ (९) ॥ ॥ उद्धियते स्म । 'हम् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'धृम् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ स॰) वा। कः (३।२।९०२) 'उद्धृतं स्यात्रिष्ट्रिक्षेते परिभुक्तोज्ञितेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'कूपावेनिष्कासितज-लावेः'॥

समे ।

सेति ॥ समे इति प्रशृद्धप्रस्ते इत्यादिषु अन्वेति ॥ वेष्टितं स्याद्वस्त्रयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥

वेष्टीति ॥ वेष्ट्यते स्म । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कः (२।२।१०२)। 'वेष्टितं रुद्धे लासके करणान्तरे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ वलयं जातमस्य। तारकादिः (५।२।३६)। यद्धा वलयवत्कृतम् । 'तत्करोति' (वा॰ ३।१।२६) इति णिच्। कः (३।२।१०२)॥ (२)॥*॥ संवीयते स्म। 'व्येव् संवरणे' (भ्वा॰ उ० अ०)। कः (३।२।१०२)॥ (३)॥*॥ रुध्यते स्म। 'रुधिर् आवरणे' (६० उ० अ०)। कः (३।२।१०२)॥ (४)॥*॥ आव्रियते स्म। 'वृज् आवरणे' (वया॰ उ० से॰)। कः (३।२।१०२)॥ (५)॥*॥ पष्ट 'नद्यादिवेष्टितस्य'॥

रुगं भुन्ने

विति ॥ इज्यते स्म । 'इजो अक्ते' (तु० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'ओदितक्ष' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (१) ॥ ॥ भुज्यते स्म । 'भुजो कौटित्ये' (तु० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'यक्तस्य'॥

अथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते।

अथेति ॥ निशायते स्म । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०)। क्तः (३।२।९०२) । 'शाच्छोः-' (७।४।४९) इति वेत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ १णूयते स्म । '१णु तेजने' (अ० प० अ०)। क्तः (३।२।९०२)॥ (३) ॥*॥ तेज्यते स्म । 'तिज निशाने' चुरादिः। क्तः (३।२।९०२)॥ (४)॥*॥ चत्वादि 'शाणादिना तीक्णीकृतस्य'॥

स्याद्विनाशोन्मुखं पक्कम्

स्यादिति ॥ विनशनं विनाशः । भावे घम् (३।३। १८) । उद्गतं मुखमारम्भोऽस्य विनाशे उन्मुखम् ॥ (१) ॥*॥ पच्यते स्म । 'डुपचष् पाके' (भ्वा॰ ड॰ अ॰)। कः (३।२।१०२)। 'पचो वः' (८।२।५२) 'पकं परिणते नाशा-भिमुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विनाशोनमुखस्य'॥

हीणहीतौ तु लज्जिते ॥ ९१ ॥

हीति ॥ अहैपीत्। 'ही रुजायाम्' (जु॰ प॰ भ॰)। कः (३।२।९०२)। 'नुद्विद-' (८।९।५५) इति वा नत्वम् ॥ (१)॥*॥ (२)॥*॥ रुजा जातास्य। तारकादिः (५।२।३६)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'संजातरुजस्य'॥

वृत्ते तु वृत्तवावृत्तौ

विति ॥ वियते सा । 'वृत्र् वरणे' (प्रया॰ उ॰ से॰) क्तः (३।२।९०२) ॥ (२) ॥*॥ वृत्यते सा । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । क्तः (३।२।९०२) । 'कृष्तं वृत्ती दढे खते । चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोष्टते' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥ *॥ केचित्तु 'बैब्बु वर्तने' (दि॰ आ॰ से॰) इति प-ठन्ति तन्मते वाद्ययते स्म । कः (६।२।१०१) ॥ (३) ॥ *॥ त्रीणि 'सर्यवरादौ स्वीकृतस्य वरादेः'॥

संयोजित उपाहितः।

समिति ॥ संगोज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (६० उ० ४०)। ष्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ उपाधीयते । कः (३।२।१०२) । 'उपाहितो-ऽनलोत्याते पुमानारोपिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ वे 'मेलितस्य' ॥

प्राप्यं गम्यं समासाद्यम

संगृदः स्यात्संकलितः

प्रेति ॥ प्राप्यते । 'भाष्ट् व्याप्तै' (झा॰ प॰ भ॰) । ध्यत् (३।९।९२४) ।। (१) ॥*॥ गम्यते । 'गम्छ गतै' (झा॰ प॰ भ॰) । 'पोरदुपधात्' (३।९।९८) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समासद्यते । 'बहु निशरणादौ' (दु॰ प॰ भ॰)। ध्यत् (३।९।९२४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आतुं दाक्यस्य' ॥ स्यशं रीणं स्रतं स्त्रते ॥ ९२॥

स्येति ॥ स्यद्येते स्म । 'स्वन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । कः (३।२।९०२) । 'रदाभ्यास्-' (८।२।४२) इति नत्वस् ॥ (१) ॥*॥ रीयते स्म । 'रीङ् प्रस्रवणे' (दि० आ॰ अ॰) । कः (३।२।९०२) । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग॰ स्०) इति नत्वस् (८।२।४५) ॥ (२) ॥*॥ सूयते स्म ॥ 'सु गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कः (३।२।९०२) ॥ (३) ॥*॥ स्वाते स्म । 'स्णु प्रस्रवणे' (अ॰ प॰ से॰) । कः (३।२।९०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रस्नुतस्य' ॥

समिति ॥ चंगुद्यते स्म । 'गुहू संवरणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। क्तः (३१२१९०२) ॥ (१) ॥*॥ संकल्यते स्म । 'कल संख्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३१२१९०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्कान्तरेणेकी कृतस्याङ्कादेः' ॥

अवगीतः ख्यातगर्हणः।

अमेति ॥ भवगीयते सा । 'गै शब्दे' (भवा० प० से॰)। कः (३।२।९०२) । 'घुमास्था–' (६।४।६६) इती-स्वम् । 'अवगीतं द्व निर्वादे दृष्टगहिंतयोरपि' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥*॥ ख्याता गईणा यस्य॥ (२)॥*॥ हे 'प्रसिद्धनिन्यस्य'॥

विविधः स्याद्वहुविधो नामारूगः पृथग्विधः ॥ ९३॥ वीति ॥ विविज्ञा विधा यस्य ॥ (१) ॥*॥ बहवो विधा यस्य ॥ (२) ॥*॥ नाना रूपमस्य ॥ (३) ॥*॥ पृथग् विघा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'नानारूपस्य' ॥

अवरीणो धिकृतस्थापि

अवेति ॥ अव रीयते स्म । 'रीक् स्ववणे' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।९०२) ॥ (१) ॥*॥ घिगकारि । कः (३।२।९०२) ॥ (२) ॥*॥ पर्यायान्तरं दर्शयितुमुक्त-स्यैव धिकृतस्यानुवादः । यद्वा निर्भत्सित उक्तः, अत्र तु नि-न्दितमात्रे ॥*॥ द्वे 'निन्दितमात्रस्य' ॥

अवध्वस्तोऽचचूर्णितः।

अमिति ॥ अवष्वस्यते सा । 'खंदु गतौ च' (भ्वा॰ शा॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'अवभ्वस्तं परिस्यके निन्दितेऽप्यवजूर्णिते' इति विश्वः ॥*॥—'अपभ्वस्तः' इस्यपि पाठः ॥ (१) ॥*॥ अवजूर्ण्यते सा । 'सस्याप—' (३।१।२५) इति ण्यन्तात् कः (३।२।१०२)। यद्वा 'जूर्णं पेषे' चुरादिः ॥ (२) ॥*॥ हे 'सिप्तसुधादिजूर्णस्य'॥

अनायासकृतं फाण्टम्

अनेति ॥ (१) ॥*॥ फव्यते सः । 'फण गतौ' (४श० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'शुब्धस्त्रान्त-' (७।२।१८) इति साषुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनायासेन कृतस्य काय-विशेषस्य' ॥

खनितं ध्वनितं समे ॥ ९४ ॥

स्वेति ॥ खन्यते स्म 'खन शब्दे' (भ्या० प० से०) कः (३।२।१०२)॥(१) ॥*॥ खन्यते स्म । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) कः (३।२।१०२)॥(२)॥*॥ द्वे 'कु-तशब्दस्य'॥

बद्धे संदानितं मूंतमुद्दितं संदितं सितम्।

वेति ॥ बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्या॰ प॰ से॰) ।
कः (३१२१९॰२) ॥ (१) ॥*॥ संदान्यते स्म 'दान खण्डने'
(भ्वा॰ उ॰ से॰) । कः (३१२१९०२) ॥ (२) ॥*॥ मूयते
स्म । 'मृद् बन्धने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । कः (३१२१९०२) ॥
॥ (३) ॥*॥ उँद्यते स्म । संग्रते स्म । 'दो अवखण्डने'
(दि॰ प॰ अ॰) । कः (३१२१९०२) । 'ग्रतिस्पतिन' (३१४।
४०) इतीत्वम् ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सीयते स्म । 'षिष्
बन्धने' (स्वा॰ उ॰ अ॰) । कः (३१२१९०२) ॥ (६) ॥*॥
षट् 'बग्रस्म' ॥

रै—'ततो वावृत्यमानासौ रामशालां न्यविक्षत' इति सट्टिः-इति स्वामिमुकुटौ ।-इत्यमदुद्धा 'वृत्तव्यावृत्ती' इति पेटुः--इति झीरस्वामी । रे—'वपाहितां वक्षसि पीवरस्तनी' इति आरविः--इति मुकुटः।

१—'मूर्णम्' इति पाठे 'मुर्ष बन्धने' (भ्वा० प० से०)। कः (शरार०२)। 'राह्रोपः' (६।४।२१) इति बल्लोपः। 'इलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः। निष्ठानत्वम् (८।२।४२)... इति मुकुटः। २—वदीइते। संदीयते इति युक्तम्।यकि परे 'ओतः वयनि' (७।३।७१) इति स्टोपस्याग्राप्तेः।

निष्पकं कथितम्

नीति ॥ निश्चयेन पक्तम् ॥ (१) ॥*॥ कष्यते स्म । 'क्रये निष्पाके' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ हे 'साकल्येन पकस्य'॥

पाके स्नीराज्यपयसां शृतम् ॥ ९५ ॥
पिति ॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ॰ प॰ अ॰)। कः
(३।२।९०२)। 'शृतं पाके' (६।१।२७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'स्नीरादिषु कृतपाकस्य' ॥

निर्वाणो मुनिषह्यादौ

नीति ॥ निर्वाति स्म । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० (अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'निर्वाणोऽवाते' (८।२।५०) इति साधुः । आदिना 'निर्वाणो इत्ती' । 'निम्नः' इत्यर्थः । 'निर्वाणमत्तंगमने निवृत्तौ गजमज्जने । संगमेऽप्यपन्तें च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'मुनियह्मपादौ प्रयुक्तस्य'॥

निर्वातस्तु गतानिले।

निर्वेति ॥ गतक्षासावनिलक्ष । तस्मिन् निवहने (१) । पृथक् पदं वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अनिले गते सति निर्वातस्य ॥

पकं परिणते

पेति ॥ परिणमति स्म । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) अकर्मकलात् । कः (३।२।९०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परि-णामं प्रातस्य'॥

गुनं हुन्ने

चिति ॥ गूयते स्म । 'ग्रु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०)। कः (३।२।९०२) । 'तुरवोर्दार्घश्व' (वा० ८।२।४४) इति बलम् ।–'ल्वादिस्यश्व' (८।२।४४)—इति मुकुटोक्तिश्विन्सा । तौदादिकत्वेनास्य त्वादिलाभावात् ॥ (९) ॥*॥ हचते स्म । 'इद पुरीषोत्सर्गे' (३वा० आ० अ०)। कः (३।२।९०२)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'गुद्विक्काद्यितपुरीषस्य'॥

मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६ ॥

मीति ॥ मिद्यते स्म । 'मिह सेचने' (भ्वा॰ प॰ ४०) । कः (३।२।९०२) ॥ (१) ॥*॥ मृत्यते स्म । 'मृत्र प्रस्नाने' (चु॰ उ॰ से॰) । कः (३।२।९०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उपस्थनिष्काशितमूत्रस्य'॥

पुषे तु पुषितम्

प्यिति ॥ पुष्यते स्म । 'पुष पुष्टै।' (दि॰ प॰ अ॰) कः । (१।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भौनादिकस्य त्विट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यस्य पोषणं कृतं तस्य' ॥

सोढे भान्तम्

सबिति ॥ सहाते स्म । 'षद्द मर्घणे' (भ्वा • आ • से •)।

कः (३।२।१०२) । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (६।३।११२) ॥ (१) ॥*॥ क्षम्यते स्म । 'क्षमूष् सहने' (दिवं प० से०)। कः (३।२।१०२) । 'अनुनासिकस्य–' (६।४।१५) इति वीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षमां प्रापितस्य'॥

उद्वान्तमुद्रते ।

उद्वेति ॥ उद्घम्यते स्म । 'द्ववम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कः (३।२।९०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्गम्यते स्म । 'ग्रमु गताँ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कः (३।२।९०२) ॥ (२) ॥*॥ हे 'विमित्वा त्यकस्यासादेः' ॥ दान्तस्त दमिते

देति ॥ दम्यते स्म । 'दमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰) णिजन्तः । कः (३।२।९०२) । 'वा दान्तशान्त-' (७।२। २७) इति साधुः । 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्षेत्रसहे त्रिषु' (इति मेदिनी) । यत्तु मुकुटेन-अणिजन्तस्य निपातन मुक्तम्-। तिबन्त्यम् । 'वा दान्त-' इत्यत्र 'णेः' इत्यतुवर्तनात् । अणिजन्तस्य 'यस्य विभावा' (७।२।९५) इति नित्य-निषेधात् निपातं विनापि सिद्धलात् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ दे 'इतं दमनं यस्य व्यभादेस्तस्य' ॥

शान्तः शमिते

रोति ॥ शम्यते स्म । 'शमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । कः (३।२।९०२) ।—शान्तो रोगः । विवृत्त इस्य-थः—इति यत् केवैलस्य निपातनं मुकुटेन स्वीकृतम् । तिबन्त्रस्य । 'वा दान्त-' इस्यत्र 'णेः' इस्यनुवर्तनात् । 'शान्तोऽ-तिमुक्तरसयोः पुंसि त्रिषु शमान्विते । अस्ययं धारणे शान्तम्' (इति भेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ हे 'शमनं प्रापितस्य' ॥

प्रार्थितेऽर्दितः॥ ९७॥

प्रेति ॥ प्रार्थ्यते स्म । 'अर्थ याच्यायाम्' (बु॰आ॰से॰)। कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अर्घते स्म । 'अर्द गतौ याचने न' (भ्या॰ प॰ से॰)। कः (३।२।१०२)। 'अर्दिनं याचितेऽपि स्याद्वातव्याधा च हिंसिते' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ द्वे 'याचितस्य'॥

श्रप्तस्तु श्रपिते

केति ॥ कप्यते स्म । मारणादी का मित् । ष्यन्तः । कः (३।२।९०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः ॥ (९) ॥ ॥ हे 'बोधं प्रापितस्य' ॥

छन्नइछादिते

केति ॥ छायते सा । 'छद अपवारणे' (बु॰ उ॰ से॰)।

१—'ओहाङः' के 'उद्धानस्' इति 'ओ वै शोषणे' इत्समात् के 'उद्घानस्' गति वा किन्दिराठः—इति मुकुटरह्रस्यस् । २—पूर्व-विण्यन् । पक्षे रहमावः णिलोपः—इति पाठस्य मुकुटपुस्तकेषु स्पष्ट-मुपलभ्यमानत्वेनेदं मुकुटखण्डनं प्रतारणापरमेव ॥ कः (३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः । 'छन्नं रहर्ग्छादितयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हे 'आच्छादितस्य'॥

पूजितेऽञ्चितः।

ियति ॥ पूज्यते स्म 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०)। क्तः (३।२।९०२)॥ (१)॥ ॥॥ अध्यते स्म । 'अधु पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) कः (३।२।९०२)। 'अश्वेः पूजायाम्' (७।२।५३) इतीट्। 'नाश्वेः पूजायाम्' (६।४।३०) इति नलोपाभवः ॥॥॥ 'आर्चितः' इति पाठे 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। कः (३।२।९०२)॥ (२)॥॥॥ हे 'पूजितस्य'॥

पूर्णस्तु पूरिते

िष्वति ॥ पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि॰आ॰से॰) । ण्यन्तः । कः (३।२।९०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधः । 'पूर्णः कृत्वे पूरिते च' इति हैमः॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णस्य' ॥

क्रिष्टः क्रिशिते

ह्रीति ॥ क्षिद्यते स्म । 'क्रिश विवाधने' (त्रया० प० से॰) । कः (२।२।१२२) । 'क्षिशः क्तवानिष्ठयोः' (७।२।५२) इति वेट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्तक्षेत्रास्य' ॥

अवसिते सितः ॥९८॥

अवेति ॥ अवस्यति स्म । अवसीयते स्म वा । 'घोऽन्त-कर्मणि' (दि॰ प॰ से॰)। कः (३।२।९२२)। 'द्यतिस्यति-' (ण४।४॰) इतीत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'सितस्वविसते बद्धे वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः॥ (२)॥*॥ द्वे 'समा-सस्य'॥

मुष्टव्लुप्रोबिता दग्धे

िस्ति ॥ पुष्यते स्म । ष्ठप्यते स्म । 'प्रुषु क्षु दाहे'
(भ्वा॰ प॰ से॰)। कः (३।२।९०२)। 'यस्य-' (७।२।९५)
इति नेट् ॥ (९) ॥*॥ (२) ॥*॥ उष्यते स्म । 'उष
दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कः (३।२।९०२) 'उषितं
न्युषिते ष्ठष्टे' इति हैमः॥ (३)॥*॥ दह्यते स्म । 'दह भ॰
स्मीकरणे' (भ्वा॰ प॰ स०)। कः (३।२।९०२)॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'दग्धस्य'॥

तष्टत्वष्टी तनुरुते।

तेति ॥ तक्ष्यते स्म । त्वक्ष्यते स्म । 'तक्षू त्वक्षू तनूक-रणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कः (३।२।९०२) ॥ (९) ॥*॥ (२) ॥*॥ अतनुस्तनुरकारि । 'कृष्' (त॰ उ॰ से॰) कः (३।२।९०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तनूकृतस्य' ॥

वेधितच्छिद्रितौ विद्धे

विधीति ॥ वेष्यते सा। 'विध विधाने' (तु॰ प॰ से॰)

ण्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ छिद्यते स्म । 'छित्र वेधे' (चु॰ उ॰ सै॰) । अदन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ विध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि॰ प॰ अ॰) ॥ कः (३।२।१०२) । 'विद्धं स्माद्धेधिते क्षिप्तं सददो बाधिते त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विद्धस्य'॥

विश्ववित्तौ विचारिते ॥ ९९ ॥

वीति ॥ विद्यते स्म । 'विद् विचारणे' (६० आ० अ०)। कः (३१२१९०२) । 'नुद्विद-' (८१२१५५) इति वा नत्वम् यक्तु—'विभाषा गमहन-' (७१२१६८) इतीडविकल्पात् 'यस्य विभाषा' (७१२१५) इतीडभावः—इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । अस्यानिट्त्वात् । 'विद्यं विचारिते रुव्धे' इति विश्वः (मेदिन्ती)॥ (१) ॥*॥ 'विद्यं हीवं धने, वाच्यतिक्रं ह्याते विचारिते' इति (मेदिनी॥ (२) ॥*॥ विचार्यते स्म । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ष्यन्तः । कः (३१२१९०२)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'प्रासविचारस्य'॥

निष्प्रमे विगतारोकौ

नीति ॥ निष्कान्ता प्रभास्मात् ॥ (१) ॥ ॥ विगच्छति स्म । 'गम्लू गती' (भवा ॰ प ॰ अ०) । 'गल्यर्थ-' (३।४।७२) इति कः । 'विगती वीतनिष्प्रभी' इति वदः ॥ (२) ॥ ॥ रोचनम् । रोकः 'इच दीप्तां' (भवा ॰ आ ॰ से०) घत्र् (३।३। १८) । न रोकोऽस्य ॥ (३) ॥ ॥ जीणि 'दीप्तिहीनस्य'॥

विलीने विद्वतद्वतौ।

वीति ॥ विलीयते स्म । 'लीइ क्षेप्रणे' (दि० आ०अ०) । 'गत्यर्थ-' (३।४।७२) इति कः । 'खादय ओदितः' (दि० ग० स्०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (१) ॥*॥ विद्रवति स्म । 'द्व गतौ (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ (२) ॥*॥ 'द्वुतं शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीण 'खतःप्राप्तद्ववीभावस्य' ॥

सिद्ध निर्वृत्तनिष्पन्नौ

सीति ॥ सिध्यति स्म । 'षिधु संराद्धौ' (दि॰ प॰ अ॰)। 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । 'सिद्धौ व्यासादिके देवयोनी निष्णअमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ निर्वर्तते स्म । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । कः (३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि सिद्धस्य'॥

दारिते भिन्नभेदितौ ॥ १०० ॥

देति ॥ दार्थते स्म । 'दृ विदारणे' (वया० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३१२१९०२) ॥ (१) ॥*॥ भिद्यते स्म । 'भि-दिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । क्तः (३१२१९०२) ॥ (२) ॥*॥ जुरादिण्यन्तः । क्तः (३१२१९०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मेवं प्रापितस्य'॥

ऊतं स्यृतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते ।

विती ॥ ऊप्यते स्म । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । कः (३।२।९०२) ॥ (१) ॥॥॥ सीन्यते स्म । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि॰ प॰ से॰) । कः (३।२।९०२) 'च्छ्वोः–' (६।४।९९) इति । यन्तु–'षिवु तन्तुसंताने' रीर्घादिः । 'च्छ्वोः–' इत्यूट् । बिल लोपः । स्यूतम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसं- बद्धम् । सीर्घादित्वस्य बाधात् । वस्योठि कृते वलिलोपासंमन्वास । 'स्यूतिः सीवनसंतत्योः स्त्रियां स्यूतः प्रसेवके । (ना त्रिष्ते)' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ ऊयते स्म । 'वेष् तन्तुसंताने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कः (३।२।९०२) ॥ (३) ॥॥॥ संतन्यते स्म । कः (३।२।९०२) ॥ तन्तुभिः संततम् 'कर्तृकरणे–' (२।९।३३) इति समासः ॥ (४) ॥॥॥ वत्वारि 'तन्तुसंततेः ॥

स्यावहिंते नमस्यित-

नमसितमपत्रायितार्चितापचितम् ॥ १०१ ॥

स्पेति ॥ अर्ह्यते स्म । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ नमः कृतम् । 'नमोवरिन' (३।१।९९) इति कयच्। क्तः (३।२।९०२)॥ (२)॥*॥ 'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) इति यलोपः ॥ (३)॥*॥ अपवायते स्म । 'वायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। क्तः (३।२।९०२)॥ (४)॥*॥ अर्च्यते स्म । 'अर्च पूजान्याम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।९०२)॥ (५)॥*॥ पंवायतेश्वः' इति चिभावः॥ (६) ॥*॥ पट् 'नम-स्कतस्य'॥

वरिवसिते वरिवस्थितमुपासितं चोपचरितं च।

वेति ॥ वरिवः कृते । 'नमोवरिवः-' (३।१।१९) इति क्यच् । कः । (३।२।१०२) । 'क्यस्य विभावा' (६।४।५०) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उपास्यते स्म । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ उपवर्यते स्म । चरेः कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ बत्वारि 'पू-जितस्य ॥

संतापितसंतसौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च॥ १०२॥

समिति ॥ संताप्यते स्म । 'तप दाहे' चुरादिः । कः (३१२१९०२) ॥ (१) ॥*॥ तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। कः (३१२१९०२)॥ (२)॥*॥ धूप्यते स्म । 'धूप संतापे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'आयादयः-' (३१९१३१) इति वा आयः। कः (३१२१९०२)॥ (३)॥*॥ (४)॥*॥ (४)॥॥ वूयसे स्म । 'दु दु उपतापे' (सा॰ प॰ अ॰)। कः (३१२१९०२)। 'दुग्वोदीं ध्वां (वा॰ ८।४१४४) इति नसम्

॥ (५) ॥*॥ एभ्योऽकर्मकेभ्यः कर्तरि क्तेऽप्येतान्येव रूपाणि ॥*॥ पद्य 'संतायितस्य'॥

हुए मत्तरहुमः प्रहुनः प्रमुदितः प्रीतः ।

हिति ॥ हषित सा। 'हृषु अलीके' (भ्वा॰ प॰ से॰)। हृष्यति वा। 'हृष तृष्टी' (दि॰ प॰ से॰)। कः (३१४१०२)। 'हृषेळींमसु' (७१२१९) इति निकल्पेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' (७१२१९) इति निट् । 'हृष्टो रोमाश्वितेऽपि च। जातहर्षे प्रैतिहते विस्मितेऽप्यभिषेयवत्' (इति मेदिनी) (१) ॥*॥ माद्यति स्म । 'मदी हुषें' (दि॰ प॰ से॰)। कः (३१४१०२)। 'न ध्याख्या–' (८१२१५०) इति नत्वं न ॥ (२)॥*॥ तृप्यति स्म । 'तृप प्रीणने' (दि॰ प॰ स॰)। कः (३१४१०२)॥ (३)॥*॥ प्रहादाते स्म । 'हादी सुखे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कः (३१४१०२) 'रदाभ्याम्–' (८१२४२) इति नत्वम् । 'हादो निष्ठायाम्' (६१४९५) इति हस्वः ॥ (४)॥*॥ प्रमोदते स्म । 'मुद् हपें' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कः (३१४१०२)॥ (५)॥*॥ प्रीयते स्म । 'प्रीट् प्रीणने' (दि० आ॰ अ०)। कः (३१४। ७२)॥ (६)॥*॥ वट् 'प्रमुदितस्य'॥

छित्रं छातं लूनं कत्तं दातं दितं छितं बृक्णम् १०३

छीति ॥ छिद्यते सा। 'छिद्दर् द्वैधीकरणे' (६० ड० अ०)। कः (३।२।१०२) । 'छिन्नं कृते त्रिलिङ्गं स्याद्वहृच्यामपि योषित' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ छायते सा। 'छो छे-दने' (दि० प० अ०)। कः (३।२।१०२)। 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (जाधाध१) इतीत्वं वा॥ (२) ॥ ॥॥ (७) ॥ ॥॥ लू-यते सा। 'छ्न् छेदने' (१या० उ० से०)। कः (३।२।१०२)। 'ल्वादिभ्यः' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥ (३) ॥ ॥॥ कृत्यते सा। 'कृती छेदने' (तु० प० से०)। कः (३।२।१०२)॥ (४)॥ ॥ दायते सा। 'दाप् लवने' (अ० प० अ०)। कः (३।२।१०२)॥ (५)॥ ॥ वीयते सा। 'दो अवल्डने' (दि० प० अ०)। कः (३।२।१०२)। 'द्यतिस्यते ते—' (जाधा४०) इतीत्वम् ॥ (६)॥ ॥ ॥ वृध्यते सा। 'ओ-वृध्यु छेदने' (तु० प० से०)। कः (३।२।१०२)॥ (८)॥ ॥ अधी 'खण्डतस्य'॥

स्रतं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम्।

स्नेति ॥ स्रस्यते स्म । ध्वस्यते स्म । अश्यते स्म । 'स्नंषु ध्वंषु अंशु अवस्नंसने' (भ्वा ॰ आ ॰ से ॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (२) ॥*॥ स्कयते स्म । 'स्कन्दिर् गत्यादी' (भ्वा ॰ प ॰ से ॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ पयते

१—इदं तुन वर्तिकम् । नापि सूत्रम् । किंतु 'अपवितश्च' (अ२।३०) इति निपातनकश्यमिदम् ॥

१—प्रतिहते यथा—'शीतहृष्टरदनैः सवेपथुः' इत्यनेकार्यकेर-वाकरकोमुदी ॥ २—हाचते हति विग्रहस्तु न कर्तरि भवति । भौवादिकत्वात् ॥ किंतु हादते हत्युन्तितम् ॥

स्म । 'पद गती' (दि॰ आ॰ अ॰)। कः (३।२।१०२)॥
(५)॥*॥ च्यूयते स्म । 'च्युड् गती' (४वा॰ आ॰ अ॰)। कः
(३।२।१०२)॥ (६)॥*॥ गस्यते स्म । 'गैल अदने' (बु॰
ड॰ से॰)। कः (३।२।१०२)॥ (७)॥*॥ एभ्यो 'गल-र्थाकमैक-' (३।४।७२) इति कर्तरि के एतान्येव रूपाणि ॥*॥ सप्त 'च्युतस्य'॥

लब्धं प्राप्तं विश्वं भावितमासादितं च भृतं च १०४

छेति ॥ अध्यते स्म । 'डुलभव् प्राप्तो' (ध्वा॰ आ॰ अ॰)। कः (३।२।९०२)॥ (९)॥ ॥ प्राप्यते स्म । 'आपू स्मात्ते' (स्वा॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।९०२)॥ (२)॥ ॥ ॥ विद्यते स्म । 'विद्रु लामे' (तु॰ उ॰ अ॰)। कः (३।२।९०२)॥ (३)॥ ॥ आत्यते स्म । 'भू प्राप्तों' (तु॰ आ॰ से॰)। 'आपूषाद्वा' (तु॰ ग॰ सू॰) इति णिजन्तः। कः (३।२।९०२)॥ (४)॥ ॥ ॥ (६)॥ ॥ आसाद्यते स्म । 'व-द्तु विद्यारणादौ' (तु॰ प॰ अ॰) ष्यन्तः। कः (३।२।९०२)॥ (५)॥ ॥ वट् 'प्राप्तस्य'॥

अन्वेपितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम्।

अन्वियिति ॥ अन्वेष्यते स्म । 'एषृ गर्ता' (भ्वा॰ आ॰ सै॰) । '६षिः' (दि॰ प॰ से॰) ण्यन्तो वा । क्तः (३।२। १०२) ॥ (१) ॥ ॥ गवेष्यते स्म । 'गवेष मार्गणे' (चु॰ ड॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ अन्विष्यते स्म । 'इषु इच्छायाम्' (तु॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ ॥ मार्ग्यते स्म । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु॰ उ॰ से॰) । क्तः (३।२।९०२) ॥ (४) ॥ ॥ मृग्यते स्म । 'मृग अन्वेषणे' (चु॰ आ॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'गवेषितस्य'॥

आईं साईं हिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च

11 804 11

आर्द्रिमिति ॥ अर्थते सा। 'अर्थ गती' (भ्वा॰ प० से॰)। 'अर्थेद्र्मिश्व' (उ० २।१८) इति रक्। 'आर्द्र्म नक्षत्रभेदे स्था॰ तिलयां क्षिणेऽभिषेयवत्' (इति सेदिनी)।—उपसर्गाद्रातेर्डः। पूर्वपदस्य नैक्को रेफः। आर्द्यूवादर्देः (आ अर्थते इति विश्वहे) 'स्मायितिश्व-' इति रिक वा आर्द्रम्—इति मुक्टरत्-क्त्मूत्रादर्शनमूलकः॥ (१)॥*॥ सहार्दत्वन ॥ (२)॥*॥ क्षियति स्म। 'क्षित्र आर्द्राभावे' (दि० प० से०)। अकर्मक-खात्कतीर कः (३।४।७२)॥ (३)॥*॥ तिस्यति स्म। सिम्यति स्म। 'तिम ष्टीम आर्द्राभावे' (दि० प० से०)। अकर्मक-क्षात्कतीर सा। 'तिम ष्टीम आर्द्राभावे' (दि० प० से०)। अकर्मक-क्षात्कतीर कः (३।४।७२)। 'स्तिमित्रस्तरहे क्षित्रे'

१—बस्यात्रोहेकोऽसंगतः । गत्यर्थेकलासंभवातः । तस्मातः 'गल सवर्णे' (चु॰ मा॰ से॰) इति लेखनीयम् ॥

इति छः॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ समुचलि स्म । 'उन्दी

क्रेदने' (६० प० से०) । अकमैकत्वात् क्तः (३।४।७२) । 'झदबिद–' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (६) ॥≉॥ (७) ॥≉॥ सप्त **'क्रिकस्य'॥**

त्राणं त्रातं रक्षितमधितं गोपायितं च गुप्तं च।

त्रेति ॥ त्रायते स्म । 'त्रैक् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। कः (३१२१९०२)। 'नुद्विद-' (८१२५५) इति का नत्वम् । 'त्राणं त्राते रक्षणे च त्रायमणोवधाविप' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ रक्षयते स्म । 'रक्ष पालने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कः (३१२१९०२)॥ (३)॥*॥ अन्यते स्म । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कः (३१२१९०२)॥ (४)॥*॥ गोपाय्यते स्म । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'आयादय आर्थधातुके वा' (३१९१३९)। कः (३१२१९०२) (५)॥*॥ गुप्यते स्म । कः (३१२१९०२)। 'गुत्तं गूढे त्राते' इति हैमः॥ (६)॥*॥ षट् 'रक्षितस्य'॥

अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानितं च परिभूते ॥ १०६॥

अविति ॥ अवगण्यते स्म । 'गण संस्थाने' (बु॰ उ॰ से॰) । कः (३१२१९०२) ॥ (१) ॥*॥ अवमन्यते स्म । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । कः (३१२१९०२) ॥ (२) ॥*॥ अवज्ञायते स्म । कः (३१२१९०२) ॥ (३) ॥*॥ अव-मान्यते स्म । 'मान पूजायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । कः (३१२१९०३) ॥ (४) ॥*॥ परिभूयते स्म । कः (३१२१९०२) ॥ (५) ॥*॥ पष्ट 'अवमानितस्य' ॥

त्यकं हीनं विधुतं समुज्यितं धूतमुत्सृष्टम्।

त्येति ॥ लज्यते स्म । 'त्यज हानी' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। कः (३१०१९०२)॥ (१)॥ ॥ हीयते स्म । 'ओहाक् स्मागे' (जु॰ प॰ अ॰)। कः (३१२१९०२)। 'धुमास्था-' (६१४१६६) हतीलम् ॥ (२)॥ ॥ ॥ विध्यते स्म । 'धूम् कम्पने' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। कः (३१२१९०२)॥ (२)॥ ॥ समुज्यते स्म । 'उज्ज्ञ उत्सगें' (तु॰ प॰ से॰)। कः (३१२१९०२)॥ (४)॥ ॥ धूयते स्म । 'धू विधूनने' (तु॰ प॰ से॰)। कः (३१२१०२)॥ (५)॥ ॥ धूयते स्म । 'धू विधूनने' (तु॰ प॰ से॰)। कः (३११९०२)। 'धूतो कम्पितभर्तिसतीं' इति हेमचन्द्रः॥ (५)॥ ॥ उत्स्रज्यते स्म । 'धज्ज विसर्गे' (तु॰ प॰ अ॰)। कः (३१२१९०२)॥ (६)॥ ॥ धर् 'उत्स्रष्टस्य'॥

उक्तं भाषितमुदितं जिल्पतमाख्यातमभिष्ठितं लिप-तम् ॥ १०७ ॥

उक्तमिति ॥ उच्यते स्म । 'बच परिभाषणे' (अ० ए० अ०)। ब्रूजो विचः, वा । कः (३।२।१०२)॥ (१) ॥*॥ भाष्यते स्म । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० छे०)। कः (३।२।१०२)॥ (२)॥*॥ उच्चते स्म । 'वद व्यक्तयां वाचि' (भ्वा० प० छे०)। कः (३।२।१०२)॥ (३) ॥*॥ जल्यते सा। 'जल्प स्वयक्तायां बार्षि' (श्वा॰ प॰ से॰) कः (३।२।९०२) ॥ (४) ॥०॥ ब्वास्थायते स्व । 'स्था प्रकथने' (अ॰ प॰ स॰) । निस्ति आदेशो वा। कः (३।२।९०२) ॥ (५) ॥०॥ असिधीयते स्व । कः (३।२।९०) । 'दधातेहिंः' (७।४।४२) ॥ (६) ॥०॥ उप्यते स्व, 'छप व्यक्तायां वाचि' (श्वा॰ प॰ से॰) कः (३।२।९०२) ॥ (७) ॥०॥ सप्त 'उक्तस्य'॥

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते। ब्बिति ॥ बुद्धते सा। 'बुध अवगमने' (दि॰ आ॰ अ॰)। कः (३।२।९०२)। 'बुद्धः पण्डिते बोधिते जिने' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भ्वादिः सेट्कः ॥ (२) ॥*॥ मन्यते स्में। 'मनु अवबोधने' (त॰ आ॰ से)। कः (३।२। १०२)। 'यस्य विभाषा' (७१२१५) इति निषेधस्यानित्य-लादिर्। तदनिखत्वे च 'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰) इती-दित्करणं लिक्सम् । अन्यथा 'सेऽसिचि-' (७।२।५७) इति वैद्कत्वारिसद्धे किं तेन । यद्वा 'मन च' इति भ्वादिः 'मनिन्' --बोपदेवः पठति । स सेट् ॥ (३) ॥∗॥ विद्यते स्म 'विद ज्ञाने' (अ॰ प॰ से॰)। कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*****॥ प्रतिपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२। १०२) ॥ (५) ॥*॥ अवसीयते स्म । 'घो अन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्यति-' (जापाप्र॰) इतीखम् ॥ (६) ॥*॥ अवगम्यते स्म । 'गम्लू गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।९०२) ॥ (७) ॥≉॥ सप्त 'अवगतस्य' 🛭

ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्चतं प्रतिक्षातम् ॥१०८॥ संगीर्णविदितसंश्चतसमाहितोपश्चतोपगतम् ।

विति ॥ जरी कियते स्म । कः (३१२११०२) ॥ (१) ॥ ॥ । अररी कियते स्म । कः (३१२११०२) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ अनुसमक्रमकारि । कः (३१२११०२) ॥ (३) ॥ ॥ । अश्रूयते स्म । 'श्रु थवणे' (म्वा० प० अ०) । कः (३१२११०२) ॥ (५) ॥ ॥ । अतिक्रायते स्म । कः (३१२११०२) ॥ (५) ॥ ॥ । संगियंते स्म । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) कः (३१२।१०२) ॥ (६) ॥ ॥ । विद्यते स्म । 'विद् ज्ञाने' (अ० प० से०) कः (३१२१९०२) । ('विदितं बुधिताश्रुतयोः' इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ ॥ ॥ संश्रूयते स्म । कः (३१२१९०२) ॥ (८) ॥ ॥ समाधीयते स्म । कः (३१२१९०२) ॥ (१०) ॥ ॥ उपम्र्यते स्म । (३१२१९०२) ॥ (१०) ॥ ॥ उपम्र्यते स्म । कः (३१२१०२) ॥ (१९) ॥ ॥ । एकाद्ध 'अङ्गीकृतस्य'॥

ई व्रितदास्तपणायितपमायितप्रणुतपणितपनितानि ॥ १०९ ॥

अपि गीर्षवर्णितामिष्टतेडितानि स्तुतार्यानि । ईस्रीति ॥ ईस्यते सः । 'ईड सुतौ' (४० आ० से०) । । अमर• ४६ ः

षः (३।२।१०२)। चक्रयोरैक्याद्वा छः ॥ (१) ॥+॥ (११) ॥*॥ शस्यते स्म 'शंसु स्तुतौ' (भ्वा • प ॰ से ॰)। जः (३।२।१०१) 'शास्तं क्षेमे प्रशस्त च' इति हैमः॥ (५) ॥*॥ पणाद्यते स्म । 'पण व्यवहारे स्तुतो च' (भ्वा॰ धाः॰ से॰)।क्षायो वा(२।१।३१)।क्तः(२।३।९०२)॥(३) ॥*॥ (६) ॥*॥ पनाय्यते स्म । 'पन च' (भ्वा • सा • से०) आयो वा (३।१।३१)। क्तः(३।२।१०२)॥ (४) ॥*॥ (७) ॥*॥ प्रण्यत स्म । 'जु स्तुतौ' (अ॰ प॰ सै॰)। क्तः (३।२।९०२) ॥ (५) ॥≉॥ गीर्यते सम । 'नृदाब्दे' (श्रया० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥४॥ वर्ष्यते स्म । 'वर्ण वर्णकिय।विस्तारगुणवचनेषु' (हु॰ ड॰ से॰) कः (३।२।१०२) ॥ (९) ॥*॥ अभिष्ट्यते स्प । 'हुन् स्तुती' (अ॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१०) ॥*॥ स्तुत-मर्थो येषां तानि ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'स्तुताधीनि ॥ भक्षितचर्षित लिप्तप्रत्यवसितगिलित सादितप्सा-तम् ॥११०॥

अभ्यवहृताम्नजग्धन्नस्तग्लस्ताशितं भुके ।

मेति ॥ भक्ष्यते स्म । 'भक्ष अदने' (चु॰ प॰ से॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ चर्घ्यते स्म । 'चर्व अदने' (भ्या० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥*॥ लिप्यते स्म। 'लिप उपदेहें' (तु॰ उ॰ से॰) कः (३।२।१०२) ॥*॥ कचित्तु 'लीढम्' इति पाठः । तत्र 'लिह् आखादने' (अ• उ॰ अ•) धातुः ॥ (३) ॥∗॥ प्रत्यवसीयते स्म । 'घो अन्त-कर्मणि' (दि० प० अ०)। कः (३।२।१०२)॥ (४)॥*॥ -- गीर्यते स्म । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰) क्तः (३।२। १०२)। 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लखम् — इति खामी । तन्न 'ध्युकः किति' (७।२।१**१) इ**तीष्नि**वेधप्रयङ्गात् ।** गरणम् । गिलिः । 'इकृष्यादिभ्यः' (बा॰ ३।३।१०८) । 'अचि-' (८।२।२१) इति वा रुखम्। गिलिजीतास्य। तार-कादिः (पारा३६) ॥ (प) ॥ ॥ खाद्यते सा । 'खाद अक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (६) ॥ ।। प्सायते स्म 'प्सा अक्षणे' (अ॰ प॰ छा॰) ॥ (७) ॥*॥ धाभ्य-वहियते सा । कः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ अवते सा। क्तः (३।२।१०२) 'अदोऽनमे' (३।२।६८) इति हापकाळा-ग्धिर्वा ॥ (९) ॥*॥ (१०) ॥*॥ प्रस्यते स्म । ग्लस्यते स्म । 'प्रसु ग्लसु अदने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। फः (३।२।१०२) ॥ (११) ॥*॥ (१२) ॥*॥ अइयते स्म । 'अश भोजने' (क्या॰ प॰ से॰)। कः (३।२।९०२)॥ (१३)॥*॥ भुज्यते स्म । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (द॰ प० स०) कः (३।२। १०२) ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश '**खादितस्य' ॥**

क्षेपिष्ठकोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्यविष्ठबंहिष्ठाः॥ १११॥ क्षिप्रक्षुद्रामीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः।

क्षेपीति ॥ अविश्वेन सिप्तः । इष्ठन् (५।३।५५) ।

'स्थूलहूर्—'(६१४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन धुदः । पूर्ववत (५।३।५५) (६।४।५६) ॥ (१) ॥*॥ अति-शयेन प्रियः । 'प्रियस्थिर—' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन उठः । पूर्ववत (६।४।५०) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थूलः । 'स्थूलहूर्—' (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन बहुलः । 'प्रियस्थिर—' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ 'पीवर' इति पाठस्त्वयुक्तः । छन्दो-भङ्गात् । 'पीव' इति पाठे नान्तो युक्तः ॥*॥ क्षेपिष्टावी-श्री सिप्रादिभिर्यथासंस्यं होयम् ॥*॥ एकैकम् 'श्रिप्रादी-नाम'॥

साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठहसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥११२॥ बाढ्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिराये ।

सेति ॥ अतिशयेन बाढः इष्टन् (५।२।५५) । 'अन्तिक-बाढयोर्नेदसाधौ' (५।२।६३) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन दीर्घः । 'प्रियस्थिर-' (६।४।५७) इति साष्टः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन येन स्थिरः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन युदः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन हस्यः । 'स्थूल-' (६।४।५७) इति साष्टः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन वृन्दारकः । 'प्रियस्थिर-' (६।४।५७) इति साष्टः ॥ (१) ॥*॥ साधिष्ठावीनां बाढादिभिय्यासंह्यं बोध्यम् ॥*॥ एकैं-कम् 'बाढादीनाम्'॥

॥ इति विशेष्यनिव्ववर्गविवरणम् ॥

प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थाद्यैः संकीर्णे लिङ्गमुष्रयेत्।

प्रेति ॥ संकीणांधैं: संकीणंलिक्वैधारध्यत्वासंकीणं वर्गे प्रकृत्यधीदिभिलिंक्वमूहेत । यथा 'अपरस्परः' । अयं हि लिक्विवासिभाविप्रस्परस्पाविधानात्प्रकृतिः । अस्य च 'परविक्वक्वस्मानिधानात्प्रकृतिः । अस्य च 'परविक्वक्वस्म्' (२१४१२६) इत्यतिदेशात्परशब्दस्य च सर्वनामत्वात्रिलिक्वत्वम् । न च 'द्वन्द्वे च' (१। ११३१) इति निषेधः । तस्य समुदायविषयत्वेनावयवविषयत्वाभाषात् । यत्तु—अयं हि विभक्तिप्रकृतित्वात्प्रकृतिः-इति मुकुटेनोक्तम् । तथा । एवं सति सर्वत्र प्रकृत्यर्थनेव लिक्वनिणेयाभिधानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रस्यार्थेन विक्वन्यार्थेन लिक्वनिणेयाभिधानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रस्यार्थेन यथा—शान्तिः । क्षियां क्तिनो विधानात् । विध्ननम् । नपुंसके स्युटो विहितत्वात् । आध्यशब्देन स्पमेदादिप्रहः । स्पमेदेन कर्मादेः । क्रीबत्वादि । साहचर्येण सिम्बादेः पुंस्त्वादि । यद्वा भिष्ठजातीयेन लिक्नेन संसर्गे सति अत्र वर्गे पर्गान्तरे च प्रकृत्यर्थायैलिक्वं हेयम् । लिक्कसंप्रहे वस्यमाणमि लिक्कमुष्ठेयत्वेनहोक्तम् ॥

कर्म किया

केति । कियते । कुलो भाने कर्मणि च मनिन् (उ॰ ४। १४५)। 'कुर्स व्याप्ये कियायां च पुंतपुंसकयोर्मतम्' इति ह्यः ॥ (१) ॥*॥ 'श च' (३।३।१००) । 'रिङ् शयग्लिङ्धु' (जारा२८) । 'क्षचि क्षु-' (६।४।७७) इतीयङ् ॥ (२) ॥*॥ हे 'क्रियायाः' ॥

तत्सातत्ये गम्ये स्यूरपरस्पराः ॥१॥

तेति ॥ तत्वातत्ये कियायाः कियावतां च नैरन्तर्ये ॥*॥
'अपरे च परे च' इति द्वन्दः । 'अपरस्पराः कियासातत्ये'
(६१९१९४) इति सुष्निपात्यते । कियासातत्ये 'अपरस्परं गच्छन्ति' । 'निर्दिष्टं कर्मसातत्ये सुधीभिरपरस्परम्' इति भागुरिः । कियावतां सातत्ये तु लिङ्गत्रयम् । 'अपरस्पराः सार्थाः स्नियश्वागच्छन्ति' । 'अपरस्पराणि कुलानि' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नैरन्तर्येण कियायाः कियावतश्च'॥

साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे।

सेति ॥ साकत्यं च आसङ्गश्च । तौ वक्तः वचेः कर्तरि ल्युट् (३।३।१९३) ॥*॥ पारस्य अयनम् । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ।— क्लीबैलिङ्गमेव— इत्येके ॥*॥ 'पर्रायणम्' इति वा पाठः । परमयनम् । 'आश्रये तत्परामीष्टे परायणपदं विदुः' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ तोतोतिं । 'तुर त्वरणे' (जु॰ प॰ से॰) । 'इगुपघ-' (३।९।१३५) इति कः । तुरस्यायनम् । यत्तु—त्वरणम् । तुरणं वा । तः तुरा आसमन्तादयनम्—इति स्वाभिमुकुटावाहतुः । तत्र । अन्तर्वितिविभक्तया पदान्तत्वेन 'वीक्षप्रधायाः-' (८।२।७६) इति वीर्षप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'साकल्यासङ्गवचन्याः'॥

यहच्छा स्विरिता

येति ॥ ऋच्छनम् । ऋच्छा । 'ऋच्छ गत्यादो' (तु० प० से०) । 'गुरोश्व हलः' (३।३।१०४) इत्यप्रत्ययः । या ऋच्छा । 'विशेषणम्–' (२।९।५७) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ स्वेने-रितुं श्रीलमस्य । 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः । स्वैरिणो आवः । 'तस्य आवः–' (५।१।११९) इति तल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वातन्यस्य'॥

हेतुरान्या त्वास्या विलक्षणम् ॥ २ ॥

हियति ॥ हेतुना कारणेन शून्या आस्था स्थितिः ॥*॥ विगतं छक्षणमालोचनं यत्र । 'विल्रह्मणं मतं स्थानं यद्भवे- विष्ययोजनम्' इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'हेतुशू-न्यास्थायाः'॥

१—'रक्षपारायणं नाम रुक्वेयं सम मैथिलि' इति अट्टि:-इति सुकुटः । १—यथाममं साकस्यवचनं पारायणम् । 'आसङ्गवचनं परायणम् । 'आसङ्गवचनं परायणम् । 'आसङ्गवचनं परायणम् । इति सुकुटप्रन्थतः 'तुरायण' शब्दस्य तत्रोछेखामावध्यनने न तत्रामछेखनसंगतमेष । अत एव प्रीयूष्य्याख्यायामि —कचि-त्परायणस्याने तुरायणम् इतिच्छन्ति । अत्र हिङ्गे । 'अध मोइपरायणस्याने तुरायणम् इतिच्छन्ति । अत्र हिङ्गे । 'अध मोइपरायणस्याने तुरायणम् इति किकियान्यस्य क्षा स्वी इति दर्शनाम् ॥

शमथस्तु शमः शान्तिः

शिति ॥ शमनम् । 'शमु उपशमे' (दि० प० से॰)। 'शेमादिभ्योऽयच्'॥ (१)॥*॥ 'भाने' (३।३।१८) इति घम्। 'नोदात्तोपदेश—' (७।४।३३) इति वृद्धभानः॥ (२)॥*॥ 'कियां किन्' (३।३।९४)। 'अनुनासिकस्य' (६।४। १९५) इति वीर्षः॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'कामकोधाद्यभा-वस्य'॥

दान्तिस्तु दमधो दमः।

देति ॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰) । (पूर्ववत्त्रिक्रयो) ॥ त्रीणि 'तपः क्रुशसहनस्य' ॥ 'भ्रमदानं कर्मवृत्तम्'

अवेति ॥ 'दैप् शोधने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । भावे ल्युट् (३।३।९९४) ॥ ॥। कचित् 'अपदानाम्' इति पाटः ॥ (९) ॥ ॥। वर्तनम् । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। भावे कः (३।३।९९४)। कर्मणः कर्मणि वा वृत्तम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रशस्तकर्मणः'॥

काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

केति ॥ कामोऽस्ति यत्र । 'अन्यत्रापि-' (वा॰ ५।२। १२०) इति यप् ।—हिमादित्वाद्यप्—इति मुकुटस्त्वपाणि-नीयः। यद्वा काम्यते। 'कमु कान्ती' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अवो यत्' (३।१।९७) काम्येनेच्छया, काम्यस्य वरस्रीहर्स्त्यश्वादेवी, दानम् ॥ (१) ॥*॥ प्रतियते । 'वृत्र् वरणे' चुरादिः। त्युट् (३।३।१९५)। 'प्रवारणं महादानम्' इति त्रिकाण्डशेषः। ('प्रवारणं निषेधे स्यात्काम्यदाने च न द्वयोः' इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ द्वे 'काम्यदानस्य'॥

वशिकया संवैननम्

वेति ॥ वशस्य करणम् । 'कृञः श च' (२।२।१००) ॥ (१) ॥*॥ संपूर्वः 'वनु याचने' (त० आ० से०) इति वशीकर-णार्थः त्युट् (३।२।९१५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वशीकरणस्य' ॥

मूलकर्म तु कार्मणम्।

मिवति ॥ ओषध्यादिमूलेन कर्म ॥ (१) ॥*॥ कर्मैंव । 'तद्युक्तात्कर्मणोऽण्' (५।४।३६) । ('कार्मणं मस्त्रतस्त्रादि-योजने कर्मेठेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ओष-घीनां मूलेकचाटनादिकर्मणः' 'कामेण' इति ख्यातस्य ॥

विधूननं विधुवनम्

वीति ॥ 'धूम् कम्पने' चुरादिः । 'धूम्प्रीजोः-' (वा॰ जा३१३७) इति तुक् । ल्युट् (३१३११५) ॥ (१) ॥*॥ 'धू विधूनने' (तु॰ प॰ से॰) । ल्युट् (३१३११५) । 'गाइकुटां-दिभ्यः-' (११२११) इति ङिस्वाद्धणाभावः ॥ (२) ॥*॥ दे 'कम्पनस्य' ॥

तर्पणं त्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

तेति ॥ 'तृप प्रोणने' (दि॰ प॰ अ॰) । ल्युट् (३।३। १९५) ॥ (१) ॥ ॥ 'प्रीम् तर्पणे' (ऋया॰ उ॰ अ॰) । खा-र्थण्यन्ताप्तुक् (वा॰ ७।३।३७) । ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (२) ॥ ॥ 'अव रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'प्रीणमस्य' ॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि ।

पेति ॥ पर्यापनं पर्याप्रोतिल्लाणार्थः । किन् (३।३। ९४) ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । त्युट् (३।३।९९५) ॥ (२) ॥*॥ इस्तेन इस्तस्य वा वारणम् ॥*॥ किन्त् ((इस्त) धारणम्' इति पाठः । प्रहारोद्यतस्य इस्तस्य धारणं रोधः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मारणोद्यतनिवारणस्य'॥ सेवनं सीवनं स्यूतिः

सियति ॥ 'षिबु तन्तुसंताने' (दि॰ प॰ से॰) । ह्युट् (३।३।१९५) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) वा वीर्षः ।-प्रिविसिच्योर्वा दीर्घः—इति खामी ।—'अन्येषाम-पि-' (६।३।१३७) इति वीर्षः—इति मुकुटः । तम । वच-वाभावात् । प्वेपदलाभावाच ॥ (२) ॥ ॥ किन् (३।३।९४) । 'च्छुोः-' इति पाठस्तु न्याय्यः ॥ ॥ त्रीणि 'स्वी-कियायाः' ॥

विदरः स्फुटनं भिदा॥५॥

विति ॥ बेदरणम् । 'दृ विदारणे' (झ्या॰ प॰ से॰)। 'ऋदोरए' (३।३।५०)। यन्तु—'प्रहरूह=' (३।३।५८) इत्य-प्-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'हृ विदारणे' इत्यस्य खयमुपन्यस्यः लात् ॥ (१) ॥*॥ 'स्फुट विकसने' (तु॰ प॰ से॰) कुटादिः । ल्युट् (३।३।१९५)॥ (२)॥*॥ 'मिदिर् विदारणे' (६० उ० व०) भिदायङ् (३।३।१०६)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'द्विधा-भावस्य'॥

आक्रोशनमभीषङ्गः

आक्रविति ॥ 'कुश आहाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। त्युट् (३।३।१९५)॥ (१)॥*॥ 'बज सक्ने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। घन् (३।३।१८) 'उपसर्गस्य घमि-' (६।३।१८२) इति रीर्घः॥ (२)॥*॥ दे 'शायस्य'॥

१—इदमसंगतम् । जी परे नुरिवधानेन ज्यन्तानुको विधानामानात्।

१—इदं तु सूत्रं नोपकम्यते । सिद्धान्तकौशुषामिषं 'शिक्शिष्ट' (त० ३।११३) इति सूत्रव्याख्यायाम्—बादुककाच्छमिदः मिम्याम्—इत्युक्तम् ॥ २—'प्रवारणम्' दन्तोष्ठपमध्यम् । 'प्रचारणम्' ववर्गाधमध्यं वा—इति पीयूषाख्यव्याख्या । ३—'संवननम्' तृतीयस्तवर्गपञ्चमः 'संवपनम्' पवर्गाधः, इत्येके । 'संवदनम्' तर्वर्गतृतीयः, इत्यपरे । 'जयश्रियः संवदनं यतस्तत्' इति मणी रघुवंशः—इति मुकुटपीयूषी।

संवेदो वेदना न ना।

समिति ॥ 'विद जाने' (४० प० से०)। यक् (३।३। १८) ॥ (१) ॥ ॥ 'विद चेतनास्याननिवासेषु' जुरादिः। 'ज्ञास-' (३।३।१०७) इति युन्। यद्वा 'विद ज्ञाने' (४० प० से०)। 'बहिबन्दिविदिभ्यध' (वा॰ ३।३।१०७) इति 'युन्'। 'त्युट् व' (३।३।१९५) इति त्युटि क्षीवत्वम्॥ (२)॥॥ द्वे 'अनुभवस्य'॥

संमुर्च्छनमभिन्याप्तिः

समिति ॥ 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्रयथोः' (भ्वा०प०से०)। स्युद् (३१३११९५) ॥ (१) ॥*॥ अभिव्यापनम् । 'आष्ट्रब्यासो' (सा० प० अ०)। 'क्तिभावादिभ्यः' (दा० ३१३। ९४) इति किन् ॥ (२)॥*॥ द्वे 'सर्वतोच्यासेः' ॥

याञ्चा भिश्नार्थनार्वना ॥६॥

येति ॥ यावनम् । 'दुयावृ याच्जायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'यज्ञयाच-' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ भिक्षणम् । 'भिक्ष याचने' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'गुरोख-' (३।३।९०३) इतः ॥ (२) ॥*॥ 'अर्थ याच्जायाम्' (चुरादिः से॰) 'ण्यास-' (३।३।९०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ 'अर्व गतौ याचने च' (भ्वा॰ प॰ से॰) खार्यण्यन्तः । युच् (३। ३।९०७)॥ (४) ॥*॥ चलारि 'याज्ञायाः' ॥

वर्धनं छेदने

विति ॥ 'वर्ष छेदनपूरणयोः' (चु॰ प॰ से॰) । ल्युट् (३।३।१९५) । 'वर्धनं छेदने वृद्धे' इति दन्तोष्ट्यादावजयः ॥ (१) ॥ ॥। 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (६० उ० अ०) ल्युट् (३। ३।१९५) ॥ (२) ॥ ॥। द्वे 'कर्तनस्य' ॥

अध हे आनन्दनसभाजने।

आप्रच्छन्नम्

अधेति ॥ 'द्वनिद समृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) ल्युट् (३। ३।१९५) ॥*॥ 'आमन्त्रणम्' इति कचित्पाटः । तत्र 'मित्र ग्रुप्तभाषणे' (बु॰ आ॰ से॰)॥ (१)॥*॥ 'सभाज प्रीतिदर्शनयोः' (बु॰ उ॰ से॰)। ल्युट् (३।३।१९५)॥ (१)॥*॥ 'प्रच्छ तीप्सायाम्' (तु॰ प॰ अ॰)। आङ्प्वीः प्र-च्छिरानन्दनार्थः। ल्युट् (३।३।१९५)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'आल्फिनकुदाल्प्रभादिनानन्दनस्य'॥

अधास्रायः संप्रदायः

अधेति ॥ आज्ञानम् । 'त्रा अभ्याते' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । षम् (३।३।९८) 'आतः-' (७।३।३३) इति युक् ॥ (९) ॥*॥ संप्रदानम् । 'दाम्' (जु॰ त॰ अ॰) । धम् (३।३।

'-- मुकुटेन तु '-प्रीतिसेवनयोः' इति पाठो धृतः। स्वामिना द्व--- 'प्रीतिदर्शक्रे' वर्षि पाठोऽनीकृतः॥ १८)। युक् (जारारर)॥ (१)॥*॥ द्वे **'गुरुपरम्पराग-**तसदुप**रेशस्य'॥**

क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

श्रेति ॥ श्रयणम् । 'क्षि सये' (भ्वा॰ प॰ स॰)। 'ए-रच्' (३।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ 'क्षीष् हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ स॰)। 'बिद्धिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपचयस्य'॥

प्रहे ब्राहः

भ्रति ॥ प्रहणम् । 'प्रह उपादाने' (क्या॰ उ॰ से॰)। 'प्रहश्रह-' (३१३१५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ खार्षज्यन्तादय् (३१३१५६)। घञ् (३१३११८) वा ॥ (१) ॥*॥ दे प्रहरणस्य'॥

वशः कान्तौ

बेति ॥ 'वश कान्तौ' (अ॰ प॰ से॰) 'वशिरण्योः-' (वा॰ ३।३।५८) इस्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'कमु कान्तौ' (४वा॰ आ॰ से॰)। 'आयादयः-' (३।१।३१) इति णिङभावे फिन् (३।३।९४)॥ (२)॥*॥ द्वे 'इच्छायाः' ॥

रक्ष्णस्त्राणे

देति ॥ 'रक्ष पालने' (भ्जा० प० से०)। 'यजयाच-' (३१३।९०) इति नक्॥ (९)॥*॥ 'त्रैक् पालने' (भ्जा० आ० अ०) ल्युट् (३१३।१९५)॥ (२)॥*॥ द्वे 'रक्ष-णस्य'॥

रणः क्रणे।

देति ॥ रणनम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'वशि-रण्योः' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ कणनम् । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कणो वीणायाम्' (३।३।६५) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ हे 'दाब्द्करणस्य' ॥

ब्यधो बेघे

च्येति ॥ व्यथनम् । 'व्यथ ताडने' (दि० प० अ०)। 'व्यथजपोः-' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ वेधनम् । 'विथ विधाने' (तु० प० से०)। षत्र् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ दे 'वेधनस्य'॥

पचा पाके

पेति ॥ पचनम् । 'डु पचष् पाके' (भ्वा० उ० ४०) । विस्वादङ् (३।३।९०४) ॥ (१) ॥ ४॥ घम् (३।३।९८) द्वे ॥ (२) ॥ ३॥ द्वे **'पचनस्य'** ॥

इवो इतौ

हेति ॥ हामम् । 'हेल् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा॰ उ॰ क॰) । 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३।३।७५) इस्यप्, संप्रसारणं च ॥ (१) ॥*॥ किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ हे 'आहा-नस्य'॥

वरो वृतौ॥८॥

वेति ॥ वरणम् । 'वृश् वरणे' (ला॰ उ॰ से॰) । 'प्रह-वृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः' ॥ (१) ॥*॥ फिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ दे 'वेष्टनसंभक्त्योः' ॥

ओवः द्वोषे

जोष इति ॥ ओषणम् 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) घम् (३।३।९८) ॥ (१) ॥*॥ छोषणम् । 'स्रष दाहे'। (भ्वा॰ प॰ से॰)। घम् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दाहस्य'॥

नयो नाये

नेति ॥ नयनम् । 'णय गतौ' (भ्या॰ प॰ से॰) । घष् (३१३१९८) । संक्षापूर्वकलाज वृद्धिः । यद्वा 'णील्' (भ्या॰ उ॰ अ॰) । 'एरच्' (३१३१५६) । 'क्रचिदपवादिवययेऽप्यु-स्सगेंऽभिनिविद्यते' ॥ (१) ॥ *॥ 'णील् प्रापणे' (भ्या॰ उ॰ अ॰) 'श्रिणीभुवो-' (३१३१२४) इति घल् ॥ (२) ॥ *॥ दे 'नीतेः' ॥

ज्यानिर्जीर्णी

ज्येति ॥ ज्यानम् । 'ज्या वयोहानी' (क्या॰ प॰ अ॰) ।
'वलाम्लाज्याहाभ्यो निः' (वा॰ ३।३।९५) ॥ (१) ॥*॥
जरणम् । 'जूष् वयोहानी' (दि॰ प॰ से॰) । क्तिन् (३।३।९४) । 'क्रल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः' (वा॰ ८।२।४४) ।
'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नलम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'जीर्णत्वस्य'॥

भ्रमो भ्रमौ।

भ्रेति ॥ भ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि॰ प॰ अ॰) । धम् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति च्रस्थमावः ।—मिरवाष्ट्रस्यः—इति मुकुटस्तु चिन्सः । णिन्यस्य प्रवृत्तेः ॥ (१) ॥*॥ 'इकृष्यादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ हे 'भ्रमणस्य' ॥

रफातिर्वृद्धौ

स्फेलि ॥ 'स्फायी वृद्धी' (प्रवा० आ० से०)। किन् (३।३।९४) 'स्फातिवृद्धिः प्रसारो ना' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ वर्षनम् । 'वृधु वृद्धौ' (प्रवा० आ० से०)। किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ दे 'वृद्धोः' ॥

प्रधा स्यातौ

प्रेति ॥ प्रयनम् । 'प्रथ प्रस्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । भिषाद्यक् (३।३।९०४) ॥ (९) ॥≉॥ स्थानम् । 'स्या प्रक- यने' (अ॰ प॰ अ॰)। बक्षिकादेशो दा। किन् (३।३।९४)।। (२)॥*॥ हे 'क्यातेः'॥

स्पृष्टिः पृकौ

स्पिति ॥ सर्शनम् । 'स्पृशं संस्पर्धे' (तु॰ प॰ अ॰)। किन् (३।३।९४) ॥ (९) ॥*॥ पर्चनम् । 'पृथी संपर्के' । (६॰ प॰ से॰)। किन् (३।३।९४)॥ (२)॥*॥ द्वे 'स्प-र्शनस्य'॥

स्रवः स्रवे ॥ ९ ॥

क्रोति ॥ झवनम् । 'ष्णु प्रस्नवणे' (अ० प० से०) । 'ऋ'-दोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ 'स्रु गताँ' (भ्या० प० अ०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रस्नवणस्य' ॥

विधा समृद्धौ

चियिति ॥ विधानम् । 'धाष्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'आ॰ तख-' (३।३।९०६) इत्यङ् । 'विधा गजाने ऋदौ च' (इति मेदिनी) ॥*॥ कचित् 'प्रधा' इति पाठः । 'एध इदौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गुरोख-' (३।३।९०३) इत्यः ॥ (९)॥*॥ समर्धनम् । 'ऋधु वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। किन् (३।३।९४)॥ (२)॥*॥ द्वे 'धनसंपत्तः'॥

स्फुरणे स्फुरणा

स्प्रिवति ॥ 'स्फुर स्फुरणे संचलने न' कुटादिः । स्युट् (३।३।११५) । (धातुपाठे) अदुपधपाठे 'स्पुर्रणम्' अपि ॥ (१) ॥*॥ खार्थण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) संज्ञापूर्वकत्वाज्ञ गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्पुर्रणस्य' ॥

प्रमितौ प्रमा।

प्रेति ॥ प्रमाणम् । 'डुमिव् प्रक्षेपणे' (सा॰ उ॰ अ॰) किन् (३।३।९४)॥ (१)॥ ॥ 'माङ् माने' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'आतथो-' (३।३।९०६) इस्पङ्॥ (२)॥ ॥ द्वे 'प्रमासानस्य'॥

प्रस्तिः प्रसवे

भेति ॥ प्रस्वनम् । 'बृङ् प्राणिप्रसवे' (दि॰ आ॰ से॰) ।
किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥
(२) ॥*॥ 'बृ प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰) वा ॥ (२) ॥*॥ हे
'प्रस्वसस्य प्ररणस्य वा' ॥

क्र्योते प्राघारः

स्यमिति ॥ स्योतनम् । 'स्युतिर् क्षरणे' (भ्या॰ प॰ से॰) । घम् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रघरणम् । 'ष्ट् क्षरणबीत्योः' (जु॰ प॰ अ॰) । घम् (३।२।१८) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति बीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सरणस्य' ॥

क्रमधः क्रमे॥ १०॥

क्रिति ॥ हमनम् । 'क्रमु स्लानी' (दि॰ प॰ से॰)।

१—इदमसंगतम् । भिदाविष्नेतत्पाठस्यामाबात् । 'बटाइयः पितः' (भ्वा॰ ग॰ सू॰) इति पिस्वादेव सिक्रे तत्पाठकश्वनस्याच्य-नुस्वितस्वात्॥

'शमादिभ्योऽषच्'॥ (१) ॥*॥ षि (३।३।१८) 'नोदालो-पदेश-' (७।३।३४) इति वृद्धिनं ।—मिरवाष्ट्रस्वसम्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । मितां जो हस्रविधानात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्लानेः'॥

उत्कर्षोऽतिराये

उत्कर्षणम् । 'कृष विलेखने' (भ्या० प० अ०) । घर् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयनम् श्रीडः 'एरच्' (३। ३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्कर्षस्य' ॥

संधिः श्रेषे

संधानम् । धानः 'उपसर्गे घोः कः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ श्वेषणम् । 'श्विष भातिक्षने' (दि॰ प॰ अ॰)। घष् (३।३।९८)॥ (२)॥*॥ द्वे 'संधानस्य'॥

विषय आशये।

विसयनम् । 'विम् बन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६) 'परिनिविभ्यः सेव-' (८।३।७०) इति षः । बत्तु—वध्यन्तेऽन्न, इति 'पुंसि-' (३।३।११८) इति षः । विसीयते विसिनोति वात्र—इति मुक्कटेनोक्तम् । तन्न । भाव-प्रत्यानामेव पूर्वापरयोर्दर्शनेनाधिकरणार्थस्यानौचित्यात् । लबुट्प्रसङ्गाम । वध्यन्तेऽत्र । 'पुंसि-' इति 'घः' इत्यस्यानुपयोगम् ॥ (१) ॥*॥ शीङः 'एरच्' (३।३।५६) ॥*॥ शिक्षां अग्रध्यः' इति पाठे 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ हे 'आश्रयस्य'॥

क्षिपायां क्षेपणम्

क्षेपणम् । 'क्षिंप प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰)। अदाबङ् (३। ३।१॰४)॥ (१)॥*॥ स्युट् (३।३।११५)॥ (२)॥*॥ द्वे 'प्रेरणस्य'॥

गीर्णिर्गिरौ

णिलनम् । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०)। किन् (३।३। ९४)। 'ऋत्वादिभ्यः किमिष्ठावत्' (वा० ८।२।४४)॥ (१)॥॥॥ 'इक्कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)।—साहचर्यात्वीः सम्—इति मुक्कटश्चिन्त्यः। 'क्रियाम्' इत्यधिकारात्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'गिळनस्य'॥

गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥

'गुरी उद्यमे' (तु॰ प॰ से॰) कुटादिः । त्युट् (३।३। १९५) ॥ (१) ॥*॥ उद्यमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ से॰) घम् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वादृष्यभावः ॥ (२) ॥*॥ हे 'भाराषुद्यमनस्य' ॥

उषाय उष्णये

उन्नयनम् । 'अवोदोर्नियः' (३।३।२६) इति 'षत्र् ॥ (१) ॥ शा 'कन्विदपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविद्यते' इत्यच् ॥ (२) ॥ दे 'उन्नयनस्य' ॥

श्रायः श्रयणे

श्रयणम् । 'श्रिन् सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'श्रिणी॰ भुवो−' (३।३।२४) इति घत्र् ॥ (१) ॥∗॥ त्युट् (३।३। १९५) ॥ (२) ॥∗॥ द्वे 'सेवायाः' ॥

जयने जयः।

'जि जये' (भ्वा० प० अ०)। त्युट् (३।३।९९५)॥ (१) ॥∗॥ 'एरच्' (३।३।५६)॥ (२) ॥∗॥ द्वे 'जयस्य'॥ निगादो निगदे

निगदनम् । 'गद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
'नी गद-' (३।३।६४) इत्यप् वा ॥ (१) ॥*॥ घम् (३।३।
१८) ॥ (२) ॥*॥ हे 'गदनस्य'॥

मादो मदे

मदनम्। 'मदी हथें' (दि॰ प॰ से॰)। 'मदोऽनुप-'
(३।३।६७) इत्यप्॥ (१) ॥*॥ 'सध मादस्थयोः-' (६।३।
९६) इति निर्देशात् 'क्रचिदपवादः-' इति न्यायाद्वा धन्
(३।३।९८) ॥*॥ (२) ॥*॥ दे 'हर्षस्य'॥

उद्वेग उद्धमे ॥ १२ ॥

उद्वेजनम् । 'ओविजी भयवलनयोः' (तु॰ आ॰ से॰)। घष् (३।३।१८)॥ (१)॥ *॥ उद्धमणम् । 'श्रमु अनवस्थाने' (दि॰ प॰ अ॰)। घष् (३।३।१८)। 'नोदात्तोप-' (७।३। ३४) इति न यृद्धिः॥ (२)॥ *॥ द्वे 'उद्वेजनस्य'॥

बिमर्वनं परिमले

'सृद क्षोदे' (क्या० प० से०) । त्युट (३।३।९९५) ॥ (१) ॥*॥ परिमलनम् । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । षञ् (३।३।९८) । संज्ञापूर्वकत्वात्र वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्कमादिमदैनस्य'॥

अभ्युपपत्तिरनुष्रहः ।

अभ्युपपदनम् । 'पद गती' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ अनुप्रहणम् । 'प्रह उपादाने' (भ्या० उ० से०) । 'प्रहश्रह-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ हे 'हितसंपादनाहितनियारणप्रवृत्तेः' ॥

निप्रहस्तु निरोधः स्यात्

निमहणम् । अप् (२।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ निरोधनम् । 'रुचिद् आवरणे' (६० त० अ०) । घम् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ हे **'निरोधस्य' ॥**

१ दैवादिकस्य दीर्घादि 'गृरी' बातोः 'गृरणम्' वति स्वामी-वृति सुकुटः ।—चुरादेः 'गोरणस्' अपि—वृति स्वामी । पीमृषम्याः स्यायामपि—गुरणं हस्यादि । गृरणं दीर्घादीलोके । गोरणमिलपरे— वि प्रकटितम् ॥

१--विग्रहस्तु विरोध:-' इति पाठ:--इति स्वामी।

अभियोगस्त्वसिष्रहः ॥१३॥

अभियोजनम् । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) । घष् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ अभिमहणम् । अप् (३।३।५८) 'अनुब्रहोऽभिष्रहणेऽप्यभियोगे च गौरवे' इति हदः ॥ (२) ॥*॥ दे 'कलहाहानस्य' ॥

मुधिबन्धस्तु संप्राहः

मुष्टेर्बन्धः ॥ (१) ॥*॥ संप्रहणम् । 'समि मुर्था' (३।३। ३६) इति प्रहेर्घम् ॥ (२) ॥*॥ हे 'मुष्टिबन्धनस्य'॥ डिम्बे डमरविष्ठवौ।

डिम्बनम् । 'डि विनोदे' () । घल (३।३।१८) । 'डीक् विहायसा गती' (दि॰ आ॰ अ॰) । डयनं विद्रवः डि-म्बम् । उणादिनिपातः-इति मुकुटस्तु निर्मृतः । 'भयध्वनौ पुष्कसेऽपि डिम्बः होइनि विष्ठवे इति रभसः ॥ (१) ॥ *॥ 'डम' इति शब्दस्य राणम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०)। बाहुलकाद्भवर्थे कः ॥ (२) ॥*॥ विष्ठवनम् 'बुङ् गती' (भ्वा॰ भा॰ अ॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'घाडकलुण्ठनादेः'। अशब्र**कलहस्य–इति खामी ॥

षन्धनं प्रसितिश्चारः

'बन्ध बन्धने'। (क्या॰ प॰ अ॰) त्युट् (३।३।१९५) ॥ (१) ॥*॥ प्रसयनम् । 'षित्र् बन्धने' (खा॰ उ० अ०)। 'क्तिन्' (३।३।९४) ॥ (२) ॥∗॥ चरणम्। 'चर गर्तां' (भ्वा० प० से०) अनेकार्थत्वाद्वन्धने । धन् (३।३।१८) । 'बन्धापसर्पयो**ञ्चारः'** इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'बन्ध**-**नस्य' ।** मुकुटस्तु---बन्धनसाधनरज्जुनिगडादेः-इत्याह । तत्र । भावप्रकरणात् । स्वामी तु 'चार' स्थाने 'स्वारम्' पठित्वा स्नारादीनां चतुर्णा पर्यायतामाह । स्नरति । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) प्र-ज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥

स्पर्शः स्प्रष्टोपतप्तरि ॥ १४ ॥

स्पृशाति । 'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः' (चु० आ० से०) । 'पद्दज-' (३।३।१६) इत्यत्र 'स्पृश उपतापे' (बार्ति॰) इति कर्तरि घञ् ॥*॥ ('स्पदा') इति रेफहीनपाठे तु 'स्पश-स्पर्श-बाधनयोः' (भ्वा॰ उ॰ से॰) इति घातोरच् (३।१।१३४)॥ (१) ॥*॥ स्पृश्ति । तृच् (३।३।१३३) । 'अनुदात्तस्य च-' (६।१।४९) इत्यमागमः ॥ (२) ॥*॥ उपतपति । 'तप सं-तापे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। तृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ यदा खरस्पर्शयोभीने घम् । स्प्रष्टीपतप्त्रोभीने 'कृत्यस्युटो बहुऊम्' (३।३।१९३) इति तृच् । भावप्रकरणानुरोधात् ॥*॥ त्रीणि 'संतप्तस्य' 'संतापस्य वा' ॥

निकारो विश्वकारः स्यात्

रिभवे धान्यस्थोत्क्षेपणेऽपि च' इति धरणि: ॥ (१)॥*॥ वि-प्रकरणम् । घष्(३।३।१८)॥(२)॥*॥ द्वे 'अपकारस्य'॥ आकारस्तिवङ्ग इङ्गितम्।

भाकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ इहनम् । 'इगि गतीं' (स्वा॰ प॰ से॰)। घम् (३।३।१८)॥ (२)॥*॥ स्तः (३।३।१९४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीण 'अभिप्रायानुरूपचे-ष्टायाः' 🛚

परिणामो विकारो द्वे समे विक्रतिविकिये ॥१५॥

परिणमनम् । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वाक प० अ०) । घर्युः (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विकरणम्। घन् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ विकरणम् । किन् (३।३।९४) ॥ (३) ॥*॥ 'कुनः श व' (३।३।१००) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रकृते-रन्यथाभावस्य'। द्वयोः साम्यं स्नीत्वात् ॥

अपहारस्त्वपचयः

अपहरणम् । 'हब् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३। ३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ अपचयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ 🛊 । हे 'अपहरणस्य' ॥

समाहारः समुख्यः।

समाहरणम् । घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ समुखय-नम् । 'चिन् चयने' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राशीकरणस्य' ॥

प्रत्याद्वार उपादानम्

प्रत्याहरणम् । घम् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपाद्दाओ ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (२) ॥*॥ हे 'स्त्रविषयेभ्य इन्द्रि-यपरावर्तनस्य'॥

विहारस्तु परिक्रमः॥ १६॥

विहरणम्। धम् (३।३।१८)॥ (१)॥*॥ परिक्रमणम् 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घम् । 'नोदात्तोपदेश-' (जारार्थ) इति वृद्धिनं ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रीडार्थसंच-रणस्य' 🏻

अभिहारोऽभिष्रहणम्

अभिहरणम्। घन् (३।३।१८)॥ (१)॥*॥ अभिप्रहेर्त्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ दे 'आभिमुख्येन प्रहणस्य'॥

निर्हारोऽभ्यवकर्षणम्।

निर्दरणम् । घम् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ अभ्यवकृषे-र्ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (२) ॥*॥ हे 'शस्त्रादेर्युसया निः-सारणस्य' 🛚

अनुहारोऽनुकारः स्यात्

अनुद्दरणम् । घम् (३।३।१८) · ॥ (१) ॥∗॥ · अनुद्धर-निकृष्टीकरणम् । कृष्मे वन् (२।२।१८)। 'निकार' स्वात्प- [।] णम् । घन् (२।२।१८) ॥ (२) ॥*॥ वे 'सरदाकरणस्य'॥

अर्षस्यापनमे व्ययः ॥ १७ ॥

स्ययनम् । 'स्ययं वित्तसमुत्सर्गे' (तु॰ त॰ से॰) अदम्तः । धम् (३।३४९८) । 'स्रम्' (३।३।५६) वा ॥ (९) ॥+॥ एकम् 'त्रस्यायगमस्य' ॥

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्

प्रवहणम् । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ ड॰ से॰)। घम् (३।३। १८) ॥ (१) ॥*॥ प्रवर्तनम् । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। किन् (३।३।९४) ॥ (२)॥*॥ द्वे 'अविच्छेदेन आलादिप्रसृत्तेः'॥

प्रवहो गमनं बहिः।

प्रकृष्टो बहः। 'गोवरसंचर-' (३।३।११९) इति साधुः। 'प्रबह्ख बहियात्रामातरिश्वप्रमेदयोः' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥*॥ एकम् 'बहियात्रायाः'॥

बियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ॥ १८॥

वियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यब् वा । वावनुपसर्गेऽत्यब् वा । पक्षे धन् । षद् संयमनस्य । स्वामी तु—दे विविधयमनस्य दे 'उपरितमात्रस्य' । दे संयमन-स्य—इत्याह ॥

हिंसाकर्माभिचारः स्यात्

हिंसाफलं कमें । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ अभिवरणम् । घम् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मारणादिक्रियायाः' ॥

जागर्यी जायरा द्वयोः।

जागरणम् । 'जागतेंरकारो वा' (वा० ३।३।१०१) । पक्षे (से) यक् (३।९।६६) । 'जामोऽबि-' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ भावे चलि पुंछि ॥*॥ दे 'जाग-रणस्य'॥

विद्योऽन्तरायः प्रत्युहः

विह्ननम् 'षल्यं कः' (वा॰ १।२।५८) ॥ (१) ॥॥॥ सन्तर्मध्ये, अन्तरस्य व्यवधानस्य वायनम् । 'अय गती' (भवा आ० से॰) । 'इण् गती' (अ० प० अ०) वा । घल् (३।२।१८) । अन् (३।२।५६) वा ॥ (२) ॥॥॥ प्रत्यूहनम् । घन् (३।२।९८) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'विद्यस्य'॥

स्यादुपञ्चोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

उपहन्यते । उपहननम् वा । 'उपम्न आश्रये' (३।३।८५) इति साधुः ॥ (१) ॥४॥ अन्तिके आश्रीयते, आश्रयणं वा । 'एरन्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥४॥ द्वे 'संनिहिताश्रयस्य' 'आश्रयनस्य वा' ॥

निर्वेश उपभोगः स्वात

निवंशनम् । विश्वविषय् (३।३।१८) ॥ (१) ॥±॥ उपमो-जनम् । 'श्रुज पारुनाभ्यवहारयोः' (६० प० छे०) । धम् (३।३।१८) ॥ (२) ॥±॥ ब्रे 'उपभोगस्य'॥

परिसर्पः परिक्रिया ।

समन्तारसर्पणम् । 'सुष्टु गती' (ज्वा॰ प॰ से॰)। घम् ॥ (१) ॥ ॥ परिकरणम् । 'कृष्यः श च' (१।३। १००) । 'रिङ् शयविङङ्क्षु' (अ४।२८) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'परिजनादिना वेष्टमस्य'॥

विधुरं तु प्रविश्लेषः

विगता भूः कार्यभारः । 'ऋ इपूर्-' (५।४।७४) इसः ॥
(१) ॥ ॥ प्रविश्वेषणम् । 'ल्लिष आलिक्रने' (दि० आ॰
अ॰) । यम् (३।३।१८) 'वैकल्येऽपि च विश्वेषे विश्वदं विकले त्रिषु' इति त्रिकाण्डरोवः ॥ (२) ॥ ॥ वे 'विश्वेषस्य'॥

अभिप्रायद्यन्द आदायः॥ २०॥

अभिप्रयणम् । 'प्रीन् तर्पणे' (क्या॰ उ॰ अ॰) । घष् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ छन्दनम् । 'छदि संवर्णे' (तु॰ प॰ से॰)। षम् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ ॥ आवायनम्। 'त्रीरू' (अ॰ आ॰ से॰)। 'एरच्' (३।३।५६)॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'अभिपायस्य'॥

संक्षेपणं समसनम्

संक्षिपेर्ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (१) ॥*॥ 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । स्युद्र (३।३।१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संक्षेपस्य'॥

पर्यवस्था विरोधनम्।

पर्यवस्थानम् । 'आतश्वो-' (३।३।१०६) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ 'इधिर् आवरणे' (६० उ० अ०) । त्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विरोधस्य'॥

परिसर्या परीसारः

परिसरणम् । 'स गती' (भ्वा॰ प० ४०) । 'परिचर्या-परिसर्या-'(बा॰ ३।३।१०१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ धम् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घनि-' (६।३।१२२) इति वीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वेतो गमनस्य' ॥

स्यादास्या त्वासना स्थितिः॥ २१॥ भासनम्। 'भास उपवेशने' (अ० आ० छे०)। व्यव् (३१९१९२)॥ (९) ॥*॥ 'व्यास-' (३१३१९०६) इति युव् ॥ (२) ॥*॥ स्थानम्। 'छा गतिनिष्टलौ' (भ्ना० प० अ०)। 'स्थागा-' (३१३९९) इति जिन् ॥ (३) ॥*॥ श्रीण 'आसनस्य'॥

विस्तारो विप्रहो ब्यासः

विसारणम् । 'स्तृष् आच्छात्वे' (पृष्टा॰ उ० से॰)।

२— शुणक्रपरत्याद्भिकादेशे 'आक्रिया' इति वातुवारादणम् ॥ व्हिनि (१।१९४) 'कारार्ति' अपीति सुबूतिः —वति मुकुदः ॥

'प्रथने वावशब्दे' (३।३।३३) इति षम् ॥ (१) ॥+॥ विद्य-हुणम् । 'म्रहृबृह--' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ व्यसनम् । 'म्रष्ठु क्षेपणे' (दि० प० से०)। षष् (३।३।१८)॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विस्तारस्य' ॥

स च शब्दस्य विस्तरः।

सः व्यासः । 'ऋदोरप्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्राब्दविस्तरस्य' ॥

स्यानमर्दनं संबहनम्

'मृद क्षोदे' (क्या॰ प॰ से॰)। त्युट् (३।३।११५)॥ (१)॥*॥ 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। स्त्रार्थण्यन्ता-इयुट् (३।३।१९५)।—'वाहनसाहितात' (८।४।८) इति निपा-तनीहीर्घः—इत्येके॥ (२)॥*॥ हे 'पादमर्दनादेः'॥

विनादाः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

विनशनम् । 'णश अदर्शने' (दि॰ प॰ से॰)। घम् (३। ३।१८)॥ (१)॥ ।। ।। दर्शनस्य भावः॥ (२)॥ ॥ हे 'ति-रोधानस्य'॥

संस्तवः स्यात्परिचयः

संस्तदनम् । 'हुम् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'ऋदोरए' (३१३१५७) ॥ (१) ॥*॥ सन्मताबयनम् । 'चिम् चयने' (स्वा० ड० अ०) । 'एरच्' (३१३१५६) ॥ (२) ॥*॥ हे 'परिचयस्य' ॥

व्रसरस्तु विसर्पणम्।

प्रसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुल्डादप् ॥ (१) ॥*॥ 'सृप्तः गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । त्युट् (३।३। १९५) ॥ (२) ॥*॥ हे 'वणादिविसरणस्य' ॥

नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्

निवचनम् । घष् (३।३।१८) 'उपसर्गस्य-' (६।२।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ प्रयमणम् । यमेर्घष् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ दे 'धान्यसंचयस्य, ऋयादरस्य वा' ॥

सैंनिधिः संनिकर्षणम् ॥ २३ ॥

्र संनिधानम् । धानः 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ कृषेर्ल्युट् (३।३।१९५)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संनि-धानस्य' ॥

खबोऽभिलाबो लबने

लवनम् । 'छ्रम् छेदने' (क्या॰ उ॰ से॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ 'निरभ्योः पूत्वोः' (३।३।५८)

१—'संबहनम्'-इत्यपपाठः । 'संभोगान्ते सममुपन्तितौ इस्तसंबाइ. नानाम्' इति मेधदूतः—इति मुकुटपीयूषी । २—संनिधं च 'संनिधं समीपमुषकण्ठम्' इति बोषालितः—इति मुकुटः ॥ समर् ० ५० इति घम्॥(२)॥*॥ ल्युट् (३।२।९९५)॥ (१) ॥*॥ त्रीणि **'केदनस्य'॥**

निष्पायः पथने पयः।

निष्यवनम् । षव् (३।३।२८) ॥ (१) ॥*॥ त्युद् (३।३। १९५) ॥ (२) ॥*॥ सप् (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ दीणि 'धान्यादीनां बहुलीकरणस्य' ॥

प्रस्तावः स्याववसरः

प्रस्तवनम् । 'ष्टुम् स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'प्रे हृद्युस्तृदः' (३।३।२७) इति घन् ॥ (१) ॥ ॥ अवसरणम् । 'स्र नती' (अवा० प० अ०) बाहुलकादप् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'प्रस्क-कृष्य' ॥

त्रसरः सूत्रवेष्ट्रम् ॥ २४ ॥

त्रसनम् । 'त्रसी उद्देगे' (दि० प० से०) । अरन् बाहुलः कादौणादिकः) । त्रसेर्भद्रादिलाररन्—इति मुकुटस्वपाणिः नीयः ॥*॥ 'तस्सरः' इति पाठे 'तन्यृषिभ्यां क्सरन्' (उ० ३।७५) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'सूत्रस्य वेष्टनिक्रयायाः' ॥

प्रजनः स्यादुपसरः

प्रजननम् । 'जनी' (दि॰ आ॰ से॰) । घम् (३।३।१८) 'जनिवध्योः-' (७।३।३५) इति न इद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उप-सरणम् । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'प्रजने सर्तेः' (३। ३।७१) इस्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमगर्भग्रहणस्य' ॥

प्रश्रयप्रणयी समी।

प्रश्नयणम् । 'श्रिन्' (भ्वा॰ उ० से०)। 'एरच्' (३।३। ५६)॥ *॥ 'प्रसर' इति पाठे सरतेर्गाहुलकादप् । 'प्रसर: प्रणये वेगे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ *॥ प्रणयनम् । 'णीम्' (भ्वा॰ उ० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६)॥ (२)॥ *॥ द्वे 'प्रीत्या प्रार्थनस्य'॥

धीशक्तिर्निष्कमः

धियः शिकः। साष्ट्रधा—'शुश्रूषा श्रवणं चैव प्रहणं धारः णं तथा। ऊहापोही च विज्ञानं तत्त्वहानं च धीगुणाः'॥ (१) ॥*॥ निष्कमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घञ् (३।३।१८)। 'नोदात्तोप-' (७।३।१४) इति १६ वर्ने। 'निष्कमो निर्णमे ख्यातो बुद्धिसंपदि निष्कमः' इति हहः॥ (२)॥*॥ हे 'बुद्धिसामध्यस्य'॥

अस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः॥ २५॥

संक्रमणम् । घम् (३।३।१८)। 'नोदात्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ संचरणम् । 'चर गती' (४वा० प० से०)। 'पुंसि-' (३।३।१९८) इति घः। दुर्गस्य संचरः ॥*॥ घलि तु 'संचारः'। 'संचारो निर्गमो अमाम्बुपबः' इति रक्तकोषः ॥ (२) ॥*॥ दे 'तुर्गमचेद्यानक्रियाया।'॥

मस्युत्कमः प्रयोगार्थः

प्रत्युत्कमणम् । घम् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ । प्रयोजनम् । 'बुजियोंगे' (६० उ० ४०) । घम् (३।३।१८) । प्रयोगोऽषां यस्य ॥ ॥ 'प्रयुद्धार्थः' इति पाठे प्रकृष्टं युद्धमर्थोऽस्य । 'प्रत्युत्कमः प्रयुद्धार्थः' इति भागुरिः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'क-र्मारम्मे प्रथमप्रयोगस्य' ॥

प्रक्रमः स्यादुपक्रमः।

स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः

प्रक्रमणम् । घष् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ उपक्रमणम् ॥ (१) ॥ ॥ । अभिमुख्येनादानम् ॥ (३) ॥ ॥ । उद्धननम् । 'दृन्' (अ॰ प॰ अ॰) घष् (३।३।१८) । 'दृनस्तोऽनिणण्कोः' (७।३।३२) ॥ (४) ॥ ॥ । आरम्भणम् । 'रम्न रामस्ये' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । घष् (३।३।१८) 'रैधिजमोरचि' (७। २।६१) इति नुम् ॥ (५) ॥ ॥ । पष 'आरम्भस्य' । (आ-धी प्रथमारम्भस्य । त्रीणि आरम्भमात्रस्य—इत्यन्ये) ॥

संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥

संभ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि॰ प॰ से॰)। घन् (३१३१९८)। 'नोदात्तोप-' (७१३१३४) इति न वृद्धिः॥ (१)॥ ॥ । त्वरणम्। 'भित्वरा संभ्रमे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'घ-दादयः पितः' (भ्वा॰ ग॰) इति मित्त्वातिदेशादङ् (३१३। १०४)। 'आवेगस्तु लरा त्वरिः' इति वाचस्यतिः॥ (२)॥ ॥ हे 'त्वरायाः'॥

प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः

प्रतिबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' (त्रया॰ प॰ अ॰) । घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्टम्भनम् । 'ष्टम्भु रोधे' (सीत्रः) । घन् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'बिष्कस्भः प्रति-बन्धो बियोगः' इति बोपालितः ॥*॥ हे 'रोधस्य' ॥

अवनायस्तु निपातनम् ।

श्वनयनम् । 'णीत् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'अवो-दोर्नियः' (३।३।२६) इति घत् ॥ (१) ॥*॥ पतेः खार्थष्य-न्ताह्नगृट् (३।३।९९५) ॥*॥ 'नियातनम्' इति पाठे 'यत निकारोपस्कारयोः' (चु॰ ड॰ से॰) धातुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधोनयनस्य'॥

उपलम्भस्त्वनुभवः

उपलम्भनम्। 'कुलभष् प्राप्ती' (भ्या॰ भा॰ भ॰)। घन् (२।२।९८) । 'उपसर्गात्खल्घमोः' (७।१।६७) इति नुम्॥ (१) ॥*॥ भनुभवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२)॥*॥ द्वे 'अनुभवस्य'॥

समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

समालम्भनम् । घम् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'लिप उप-देहे' (तु॰ उ॰ अ॰) । स्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुङ्कमादिनोपलेपस्य' ॥

विप्रसमो विप्रयोगः

विप्रकब्धिः । तमेर्घम् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विष्रयो-जनम् 'युजिर् योगे' (खा॰ उ॰ स॰) । घम् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रागिणोर्वियोजनस्य' ॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।

विल्रिष्टिः । लमेर्घम् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'सज विसर्गे' (दि॰ भा॰ अ॰) । त्युट् (३।३।११५)॥ (२)॥*॥ हे 'दानस्य'॥

विश्रावस्तु प्रविख्यातिः

विश्रवणम् । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'बौ क्षुभुवः' इति घम् ॥ (१) ॥*॥ प्रविख्यानम् । किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिप्रसिद्धेः' ॥

अवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८॥

अवेक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गुरोध हलः' (३।३।९०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिजागरणम् । 'जागृ' (अ० प० से०)। घल् (३।३।१८) । 'जागोऽवि-चिण्–'(७।३।८५) इति गुणः॥(२)॥*॥ द्वे 'अवेक्षणस्य'॥

निपाठनिपडौ पाठे

निपठनम् । 'पाठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'नी गदनद-' (३।३।६४) इत्यव् वा पक्षे घम् (३।३।९८)।। (१-३)॥ श्रीणि 'पठनस्य'॥

तेमस्तेमौ समुन्दने ।

तेमनम् । स्तेमनम् । 'तिम ष्टिम भार्बीभावे' (दि॰ प॰ से॰)। भावे षम् (३।३।१८)॥ (१)॥ ॥ (२)॥ ॥ ॥ (उन्ही क्रेदने' (६० प० से॰)। त्युट् (३।३।११५)॥ (३)॥ ॥ ॥ जीणि 'आर्द्वीभाषस्य'॥

आदीनवास्त्रवौ क्षेत्रो

आदानम् । 'दीक् क्षये' (दि० आ० अ०)। भावे कः (३।३।११४)। 'खादय ओदितः' (दि० ग०)। 'ओदितख' (८।२।४४) इति नत्वम् । आदीनस्य वानम् । 'घनर्षे कः' (वा० ३।३।५८) इति बाहुलकाद्वातेः कः ॥ (१) ॥॥॥ आक्ष-वणम् । 'सुगतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५०)॥ (२)॥॥॥ क्रेशनम् । 'क्रिग्न् विवाघने' (क्ष्या० प० से०)। घम् (३।३।१८)॥ (३)॥॥। जीणि 'क्रेग्नस्य'॥

मेलके सङ्गसंगमौ॥ २९॥

मेलनम्। 'मिल संश्वेषे' (तु० प० से०)। घम् (३।३।

१ व्यवसंगतम् । उक्तस्त्रे रमेरमङ्गात् ॥ असात् 'रमेरशन्किटोः' (७।१।६४) इसमेन नुम् वक्तम्यः ॥

१८) खार्षे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)॥ (१)॥*॥ सज्जनम्। 'यज सते' (भ्या॰ प॰ ८०)। घम् (३।३।५८)॥ (२)॥*॥ संगमनम्। 'प्रहृदृह-' (३।३।५८) इत्यप्। 'ना मेलः संगमो ना वा' इत्यमरमाला॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'संगमस्य'॥ संबीक्षेणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः।

सम्यक् विविधमीक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्या आ॰ से॰) । ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (१) ॥*॥ 'विस् चयने' (सा॰ द॰ अ॰) । ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (२) ॥*॥ 'मार्ग अन्वेषणे' (चु॰ द॰ से॰) ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (३) ॥*॥ 'मृग अन्वेषणे' (चु॰ अ।॰ से॰) अदन्तः । 'ण्यास-' (३।३।९०७) इति युच् ॥ (४) ॥*॥ धम् (३।३।१८) ॥ (५) ॥*॥ पम 'अन्वेषणस्य' ॥

परिरम्भः परिष्वकः संश्लेष उपगृहनम् ॥ ३० ॥

परिरम्भणम् । 'रभ राभस्ये' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । घष् (३१३१९)। 'रमेरशब्लिटोः' (७११६३) इति नुम् ॥ (१) ॥ ॥ परिष्वजनम् । 'ब्बज परिष्वक्रे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। घम् (२१३१९०)। 'परिनिविभ्यः-' (८१३१७०) इति चलम् ॥ (२) ॥ ॥ संश्वेषणम् । 'श्विष आलिक्रने' (दि॰ प॰ अ॰)। घम् (३१३१९०)॥ (३) ॥ ॥ 'गुहू संवरणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। त्युट् (३१३१९९५)॥ (४)॥ ॥ चलारि 'आलि-क्रनस्य'॥

निर्वर्णनं तु निभ्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्।

वर्णशब्दात् 'सस्याप-' (३।१।२५) इति णिच् । त्युद (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'ध्ये चिन्तायाम्' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। त्युद् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'दशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)॥ (३)॥*॥ 'त्रोकृ दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)॥ (४)॥*॥ 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)॥ (५)॥ ॥*॥ पष 'वीक्षणस्य'॥

प्रत्याक्यानं निरसनं प्रत्यावेद्यो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

'ख्या प्रकथने' (अ॰ प॰ अ॰) । चिक्षकिदेशो वा ॥ (१) ॥*॥ 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। त्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ प्रत्यावेशनम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ प॰ अ॰)। धम् (३।३।१८)॥ (३)॥ ॥॥ निराकरणम् । कृत्रः किन् (३।३।१४)॥ (४)॥ ॥॥ चलारि 'निराकरणस्य'॥ उपशायो विद्यायश्च पर्यायद्यमार्थकौ ।

उपशयनम् । विशयनम् । 'ब्युपयोः शेतेः पर्याये' (३। ३।३९) इति घन् ॥ (१) ॥∗॥ (२) ॥∗॥ पर्यायेण शयनम् । पर्यायज्ञयनमर्थो ययोस्ती ॥*॥ द्वे **'पर्यायेण प्रहरकाद्यः** खुपद्मायनस्य'॥

अर्तनं च ऋतीया च इणीया च घृणार्थके ॥ ३२ ॥

'ऋतिः' सौत्रः । ईयकः (३।९।३१) अभावे त्युट् (३। ३।९९५)॥ (९)॥*॥ ईयक्पक्षे 'अप्रत्ययात' (३।३।९०२) ॥ (२)॥*॥ 'हणीक्' कज्द्वादिः । यक् (३।९।२०)। 'अ प्रत्ययात' (३।३।९०२)॥ (३)॥*॥ 'मोहो बीज्या जु-गुप्ता च हणीया हणिया घृणा' इति वाचस्पतिः ॥*॥ चलारि 'जुगुप्सनस्य'॥

स्याद्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये।

व्यत्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) घम् (३१३। १८) ॥ (१) ॥ ॥ विपर्यसनम् । घम् (३१३।१८) ॥ (२) ॥ ॥ व्यत्यनम् । 'इण्' (अ॰ प॰ अ॰) । 'एरच्' (३१३। ५६) ॥ (३) ॥ ॥ विपर्यसनम् । 'इण्' (अ॰ प॰ अ॰) 'एरच्' (३१३।५६) ॥ (४) ॥ ॥ व्यत्यादि 'व्यतिक्रमस्य' ॥ पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिक्रतिपात उपात्ययः ॥ ३३॥

पर्ययणम् । 'इण्' । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रमणम् । घन् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ अतिपतनम् । 'पत् गता' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घन् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ उपाखयनम् । 'इण्'। 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'अतिक्रमस्य'॥

त्रेषणं यत्समाङ्कय तत्र स्यात्मतिशासनम्।

'शास अनुषिष्टी' (अ॰ प॰ से॰) । ल्युद (३।३।१९५) ॥ (९) ॥*॥ एकं 'भृत्यादिशेषणस्य' ॥

स संस्तावः कतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥३४॥ समेल स्तुवन्लत्र । 'द्वृत् स्तुतौ' (अ॰ उ॰ अ॰)। 'यहे समि स्तुवः' (३।३।३१) इति वन् ॥ (१)॥॥॥ एकं 'यहे स्तावकद्विजावस्थानभूमेः'॥

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ट्रे काष्ट्रं स उद्धनः।

कर्ष्यं इन्यतेऽस्मिन् । 'उद्घनोऽस्याधानम्' (३।३।८०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

स्तम्बद्भस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निह्न्यते ॥ ३५ ॥ सम्बो हन्यते येन । 'सम्बे क व' (३।३।८३) इति कापौ बनादेशश्च ॥*॥ (१) ॥*॥ (१) ॥*॥ दे 'तृणादि-गुच्छोन्मूळनसाधनस्य' ।—नीवारादिप्रहणार्थं कृतवंश-पात्रस्य—इसन्ये ॥

आविधो विध्यते येन

आविष्यते येन। 'व्यथ ताइने' (दि॰ प॰ अ॰)। 'ध-वर्षे कः' (वा॰ ३।३।१८)॥ (१)॥ ।। एकं 'स्रमरसू-च्यातेः' 'वर्मा' इति ख्यातस्य॥

१—'अन्वीक्षणम्' 'अन्वेषणम्' इत्येके पेटुः इति स्वामी ॥ २—'परिचर्यापरिसर्वामृगवा' (बा० १।३।१०१) इत्यादिना निपातनात् 'मृगमा' इति मुकुटः ॥

तत्र विष्वष्तमे निघः।

नियतं हन्यते । 'निघो निमितम्' (३।३।८७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'तुङ्यारोहपरिणाहबृक्षादेः' ॥

उत्कारस्य निकारस्य द्वी धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥

चरकरणम् । निकरणम् । 'क विक्षेपे' । (तु॰ प॰ से॰) 'कॄ धान्ये' (३।३।३०) इति धत्र्॥ (१) ॥∗॥ (२) ॥∗॥ दे 'धान्यानामृध्वेक्षेपणस्य'॥

निगारोद्वारविक्षाबोद्वाहा निगरणादिषु।

निगरणम्। 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'उन्योर्प्रः" (३। ३।२९) इति षम् ॥ (१) ॥*॥ उत्ररणम् । 'गृ शब्दे' (श्रया० प० से०)। 'उन्योः-' (३।३।२९) इति षम् ॥ (१) ॥*॥ विक्षवणम् । 'द्र क्षु शब्दे' (अ० प० से०)। 'वौ क्षुन्रः' (३।३।२५) इति षम् ॥ (१) ॥*॥ उद्वहणम्। 'प्रह सपादाने' (श्रया० उ० से०)। 'उदि प्रहः' (३।३।३५) इति षम् ॥ (१) ॥*॥ आदिना उद्वरणम्, विक्षवणम्, उद्वहणम् ॥*॥ कमणैकैकम् ॥

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

भार्मेयम् ॥ भारमणम् । 'रमु की हायाम्' (भ्वा॰ आ॰ सै॰) । किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ ॥ एवमविभ्याम् ॥ (२) ॥ ॥॥ (३) ॥ ॥॥ उपरमणम् । घन् (३।३।१८) ॥ (४) ॥ ॥॥ चत्वारि 'उपरमणस्य' ॥

अथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥ ३७ ॥ निष्ठपृतिनिष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ।

'छिबु निरसने' (दि॰ प॰ से॰) घल् (३।३।१८)।
यसु—'निष्ठीव्यति'-इति—विगृह्य-'पषायन्'—इत्युक्तं मुकुटेन। तषा। निष्ठपूट्यादिभिरेकत्वासंभवात् ॥ (१) ॥*॥
किन् (३।३।९४)॥ (२)॥*॥ त्युट् (३।३।१९५)। 'छिविविन्योर्ल्युटि रीघों वा' इति स्त्रामी। पृषोदरादित्वाद्वा रीघेः—
इति मुकुटः॥ (३)॥*॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'मुखेन स्टेइति मुकुटः॥ (३)॥*॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'मुखेन स्टे-

जवने जुतिः

'जुः' सीत्रो वेगे । ल्युट् (३।३।९९५) ॥ (९) ॥*॥ किन् (३।३।९४) । 'ऊतियृति–' (३।३।९७) इति साधुः । (२) ॥*॥ दे 'वेगस्य' ॥

सातिस्थवसाने स्रात्

'षोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ स॰) । किन् (३।३।९४) । 'कतियृति-' (३।३।९७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ल्युद्र (३। १।९९५) ॥ (२) ॥*॥ दे 'समापनस्य' ॥

अथ ज्यरे जूर्तिः॥ ३८॥

क्वरणम्। 'उवर रोगे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । चम् (३।३।

१८)। संज्ञापूर्वकत्वाद्वस्यमानः ॥ (१) ॥*॥ किन् (१।१। ९४)। 'ज्वरत्वर-' (६।४।११) इत्यूट्॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज्वरणस्य' ॥

उद्जस्तु पशुप्रेरणम्

उदजनम्। 'अञ्च गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'समुदोरजः पञ्चष्ठ' (३।३।६९) इत्यप्। 'अघमपोः' इति पर्श्वदासादी-भावो न॥ (१) ॥*॥ पश्चनां प्रेरणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पञ्चभरणस्य'॥

अकरणिरित्यादयः शापे।

भकरणम् । 'आकोशे नञ्यनिः' (१।२।१९२) ॥ (१) ॥*॥ आदिना आजननिः, अवघाहः, निम्नाहः। 'आको-शेऽवन्योर्भहः' (२।२।४५) इति षम् ॥*॥ एकम् 'आको-रानस्य'॥

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥ ३९ ॥

अपप्रत्ययान्तेभ्यः 'तस्य समृहः' (४।२।३७) इत्यर्थे 'गो-त्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति जुल् ॥ (१) ॥४॥ आदिना 'गा-र्गकम्' 'दाक्षकम्' ॥

आपूर्यिकं शाष्कुलिकमेवमाधमचेतसाम्।

अचेतसां वृन्दम् ॥*॥ अपूपानां समूहः । शब्कुलीनां समूदः । 'अचित्तहस्तिभेनोष्ठक्' (४।२।४७)। आदिना सा-कुकम् ॥

माणवानां तु माणव्यम्

माणवानां समूहः । 'ब्राह्मणमाणव-' (४।२।४२) इति यत् ॥

सहायानां सहायता ॥ ४० ॥

सहायानां समूहः । 'गजसहायाभ्याम्-' (वा॰ ४।२।४३) इति तल् ॥

हस्या हलानाम्

हलानो समूहः । 'पाशाविभ्यो यः' (४।२।४९) ॥

ब्राह्मण्यवाडच्ये तु द्विजनमनाम् ।

त्राह्मणानां वाडवानां समूहः । 'त्राह्मण-' (४।२।४२) इति यत् ॥

द्धे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्थ्यं पृष्ठपमिति कमात् ॥४१॥ पर्श्तनां समृहः । 'पर्श्वो णस्' (वा॰ ४१२१४३) । 'सिति न' (११४११६) इति पदलाक्रत्वामावः ॥ (१) ॥*॥ पृ-ष्ठानां समृहः । 'पृष्ठाचन्' (वा॰ ४१२१४२) । यज्ञविषय इदं सारन्ति ॥

खलानां खलिनी खल्यापि

सकामां समूहः । 'इमित्रकव्यवध' (४१२१५९) इ-

तीनिः ॥ (१) ॥*॥ 'सङगोरथात्' (४।२।५०) इति यः॥ (२) ॥*॥

अथ मानुष्यकं नृणाम्।

मनुष्याणां समृहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति बुग् । 'प्रकृत्याके राजन्य-' (वा॰ ६।४।१६२) इति य-स्रोपो न ॥

प्रामता जनता धूम्या पाइया गल्या पृथक्षृथक् ४२

प्रामाणां समूदः जनानां समूदः। 'प्रामजन-' (४।२।४२) इति तल्॥ (१) ॥*॥ (१) ॥*॥ धूमानां पाशानां गलानां व समूदः। 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥ गलो बृद्दस्काराः॥ (१) ॥*॥

अपिसाहस्रकारीषवार्मणाथर्वणादिकम्।

सहस्राणाम्, करीषाणाम्, चर्मणाम्, अथर्वणाम्, च समृदः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । आदिना 'वार्मणम्' 'आक्षारम्' ॥

इति संकीर्णार्थवर्गः॥

संकीणीर्थातं च घमादीनां कर्तृमिभे कारके भावे च विभान नात्, उणादीनां भावकारकेषु विधानात्, भावे प्रायेण विष्रहो दर्शितः, कारकेषु तु यथासंभवमृद्यः ॥

इति संकीर्णवर्गविधरणम्॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः। भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥१॥

अनेकार्थाः केचिदत्रैव वर्गे कान्ता आदयो येषां खान्त-गान्तादीनां तेषु वर्गेषु कथिताः । यथा 'क' शब्दः । ये कान्तादयो येषु पर्यायेषु प्रजुरप्रयोगाः, ते तेषु कथिताः । अपिशब्दादिहापि । यथा 'नाक'-शब्दः । अतः पुनक्किनीं-द्वाव्या, इति भावः ॥

आकारो त्रिविचे नाकः

न अकं दुःखमत्र ॥

लोकस्तु भुवने जने।

लोक्यते । 'लोक दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घन् (३।३।९८) ॥

पद्ये यशासि च स्होकः

श्वोक्यते । 'श्वोक्क संघाते' (भ्वा॰ आ॰ से॰) घल् (३।३।१८) ॥

दारे खद्गे च सायकः ॥ २॥

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । ज्युल् (३।१। १३३) । युक् (जा३।३३) ॥

जम्बुकौ कोष्टुवरुणौ

जमिति । 'जह अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'मितहादमध'

(वा॰ ३।२।१८०) इति साधुः । 'जञ्जुकः फेरवे नीचे पश्चिमाञ्चापतावपि' (इति मेदिनी) ॥

पृथुकौ चिपिटार्भकौ।

पृथुरेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । प्रवते । 'प्रव प्रख्याने' (२वा॰ आ॰ अ॰)। 'अर्भकपृशुकपाका वयसि' (५।५३ डणा॰) इति साधुर्वा । 'पृथुकः पुंसि चिपिटै विशो स्यादमिधेयनत्' (इति मेदिनी)॥

आलोकी दर्शनोद्योती

आलोकनम् । 'लोक् दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । **बम्** (३।३।९८) 'आलोकस्तु पुमान्द्योते दर्शने वन्दि भाषणे' (इति मेदिनी) ॥

मेरीपटहमानको ॥ ३॥

भनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ण्डुल् (३।१। १३३) । 'आगनकः पटहे मेर्या सृदने ध्वनद्रश्रुदे' (इति मेदिनी) ॥

उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः

अक्कातेऽनेन। 'अकि लक्षणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घत्र्। 'अक्को रूपकमेदागिक्षके देखाजिभू-षणे। रूपकाशान्तिकोत्सक्षंस्थानेऽकं पापदुःखयोः' (इति मेदिनी)॥

कलङ्कोऽङ्कापवादयोः ।

कलति । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । किए (३।२।१७८) । कल् चासावक्ष्य । 'कलक्कोऽकेऽपवादे च कालायसमळेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

तक्षको नागवर्धक्योः

तक्षति । 'तक्ष्म् तन्करणे' (भ्वा • प० से •) । ज्युह्र (३।१।१३३)॥

अर्कः स्फटिकसर्ययोः ॥ ४ ॥

अवर्थते । 'अर्क स्तवने' (खु॰ प॰ से॰) 'अर्च पूजा-याम्' (भ्या॰ प॰ से॰) वा । घञ् (३।३।१८) । 'अर्को-ऽर्कपण स्फटिके रवी ताम्रे दिवस्पती' (इति मेदिनी) ॥

मारुते वेधसि ब्रश्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः।

कायति । 'के शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। कचित (ते)। 'कच दीती (वन्धने)' (भ्वा० आ० से)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० २।२।१०१) इति ढः। 'को मझणि समीरास्मयमव् क्षेषु भास्करे । मयूरेऽमी च पुंसि स्थात् सुखशीर्षजरेषु कम्' (इति मेदिनी)॥

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि । 'अङ्क' शब्दावैकोधकत्वात् ॥ २—इदमसंगतम् । अक्यैते, इति विम्नविदोशात् । निष्ठायां सेट्त्वेन कुत्वामासेश्व ।

स्यात्युलाकस्तुच्छधान्ये सङ्क्षेपे अकसिन्धके ॥ ५ ॥

पोलनम् । 'पुल महरूवे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३।९०८) । पुलमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।९) पोलति वा । 'ब- लाकादयध' (उ॰ ४।९४) इति साधुः ॥

उलुके करिणः पुच्छमुलोपान्ते च पेचकः।

पचित । पच्यते वा दुःखेन । 'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ॰ ५।३७) इति बुन्॥

कमण्डली च करकः

करोति । 'कुचादिभ्यो बुज्' (उ० ५।३४) 'करकस्तु पुमान्यक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च। द्वयोर्मेघोपले न स्त्री करहे च कमण्डली' (इति मेदिनी)॥

सुगते च विनायकः ॥ ६॥

विनयति । 'णीज्' (भ्वा० उ० अ०) । ण्वुल् (३।९। ९३३) । 'विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्यें विष्ने जिने गुरौ' (इति मेदिनी) ॥

किन्दुईस्ते वितस्ती च

कायतेऽनेन । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'सृगय्वादिः' (उ॰ १।३७) । 'किष्कुर्दयोर्वितस्तो च सप्रकोष्ठकरैऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

शुककीटे च वृक्षिकः।

कृश्वति । 'ओव्रश्रू छेदने' (तु॰ प॰ से॰) 'व्रश्चिकृषोः कि-श्चन्' (त॰ २।४०)। 'वृश्चिकस्तु हुणो राशो श्र्ककीटोष-धीभिदोः' (इति मेदिनी)॥

प्रतिकृते प्रतीकिकाष्ट्रेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥

प्रतिगता ई लक्ष्मीयेंन यं वा । 'नयृतश्व' (५।४।१५३) इति कप् । 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति मेदिनी)॥

स्याद्भृतिकं तु भूनिम्बे कट्फले भूस्तृणेऽपि च ।

भवति । 'किच्की च संज्ञायाम्' (३।२।९०४) इति किच् । संज्ञायां कन् (५।३।०५) । 'स्याद्ग्रतिकं तु भूनिम्बे धीप्य भूरुगुणकनुणे' (इति मेदिनी) ॥

ज्योतिस्नकायां च घोषे च कोशातकी

कोशमतित । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰) कुन् (उ॰ २।३२)। गौरादिः (४।१।४१)। 'कोशातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)। 'ज्योतका चन्द्रमसी भासि स्फुरज्योतिनिंची स्मृता' इत्यजयः। ('ज्योतकी पटोलीज्योत्काविन्नोः' इति हैमः)। ज्यौतिस्त्रका पटोलिका, घोषो = ऽपामार्गः - इति स्थामी॥

अथ कट्फले ॥ ८॥

सिते च खिदरे सोमवल्कः स्यात्

सोम इव बल्को बलमस्य ॥

अथ सिहके।

तिलकस्के च पिण्याकः

पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'पिनाकाद-यक्ष' (उ॰ ४।१५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽकी तिल्कल्के हिञ्जबाह्रोकसिहके' (इति मेदिनी) ॥

बाह्रीकं रामठेऽपि च॥९॥

उद्यते । बहति वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'अलीकादयख' (उ॰ ४।२५) इति साधुः । 'वाह्नीकं बाह्रिकं घीरहिङ्कनोर्नाश्वदेशयोः' इति रभसः ॥

महेन्द्रगुग्गुलूलुकव्यालप्राहिषु कौशिकः।

कुश्चिकस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।१९१४) । 'कौशिको नकुळे व्यालमाहिगुग्गुलुशकयोः । विश्वामित्रे च कोशज्ञोत्दक-योरिप कौशिकः । कौशिकी चिष्डकायां च नदीमेदे च कौशिकी' (इति विश्वः) ॥

वक्तापशङ्कास्वातङ्कः

आतङ्कनम् । 'तिकि कृच्छ्जीवने' (भ्दा॰ प॰ से॰) । घम् (३।३।१८) 'हरूब'। (३।३।१८९) इति करणे वा । 'आ-तङ्को रोगसंतापशङ्कासु मुरजध्वनौ' (इति मेदिनी) ॥

स्वल्पेऽपि भ्रुह्नकस्त्रिषु ॥ १० ॥

क्षोदनम् । 'लिक्ष्विदा (क्षिदिर्) संचूर्णने' (६० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।९०८) । क्षदं क्षुषं वा लाति । कुन् (उ० २।३२) । 'श्चुलुक्कलिषु नीचंऽल्पे' (हति मेदिनी) ॥

जैवातृकः शशाङ्केऽपि

जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'आतृ-कन् वृद्धिश्व' (उ॰ १।७९)। 'जैवातृकः पुमान्सोमे दीर्घा-युकृशयोक्षिषु' (इति मेदिनी)॥

खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः।

वर्तते। 'बृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। ण्वुरु (३।१। १३३)। 'वर्तकस्तु खरेऽश्वस्य विहगे व्यर्तिका द्वयोः' इति मेदिनी)॥

व्याघेऽपि पुण्डरीको ना

पुण्डयति । 'पुडि भूषायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'फर्फ-रीकादयश्च' (उ॰ ४।२०) इति साधुः । 'पुण्डरीकः सिता-म्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रोऽभिदिद्वागे कोशका-रान्तरेऽपि च' (इति भेदिनी) ॥

यवान्यामपि दीपकः॥ ११॥ वीपयति । 'वीपी बीप्तौ' (दि॰ आ॰ से॰)। ष्यन्तः।

३९९

ज्युरु (२।२।१२२) 'दीएकं बाग्लंडारे बाच्यवहीतिकारके । डीपकवाजमोदायां यवानीवर्हिच्हयोः' (इति मेदिनी) ॥ शालाखुकाः कपिकोष्टश्वानः

शालां वृणोति । 'वृष् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰) 'सवृभूछु-षिमुषिभ्यः कक्' (उ॰ ३।४१)।—पृषोदरादिः—इति सुक्र-दक्षन्त्यः ॥

स्वर्णेऽपि गैरिकम्।

गिरो भवम् अध्यात्मादित्वाहक् (वा॰ ४।३।६०)।
'गैरिकं धातुरुक्मयोः' (इति मेदिनी)॥

पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात्

क्रलति । 'कल भूषणादौ' (ध्वा॰ प॰ से॰) । 'अलीका-दयश्व' (उ॰ ४।२५) इति साधुः । विगतमलीकम् । 'व्य-लीको नागरे स्मृतः । व्यलीकमिश्रयाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पी-दने' इति विश्वः ॥

अलीकं त्विप्रयेऽनृते ॥ १२ ॥

'अलीकमप्रियेऽपि स्याहिन्य (स्याद्रोध्य) सत्ये नपुंसकम्' (हति मेदिनी) ॥

शीलान्वयावनुके

अनुच्यन्ति । 'अच समवाये' (दि० प० से०)। 'इगुप-ध-'(३।१।१३५) इति कः। न्यङ्कादिः (७।३।५३) 'अ-नूकं तु कुले शीळे पुंसि स्याद्गतजन्मनि' (इति मेदिनी)। यद्वा अनु कायति। 'के शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। 'आत-खो-' (३।१।१३६) इति कः। 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः॥

द्वे शक्के शकलवल्कले।

शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'इण्मीका-' (उ० ३।४३) इति कन्॥

साष्ट्रे राते सुवर्णानां हेस्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥ दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री

निश्चयेन कायति । 'भातश्चोप-' (३।१।१३६) इति कः । 'इगुपध-' (८।३।४९) इति वः । यद्वा निवीदन्ति । 'बद' । 'नौ सदेर्डिच' (उ॰ ३।४५) इति कन् । 'सदिरप्रतेः' (८।३। ६६) । इति वः । 'निष्कमस्त्री साष्टहेमराते वीनारकर्षयोः । वक्षोर्लकरणे हेममान्ने हेमपदेऽपि च' (इति मेदिनी) । वीनारः सौव्यवहारिकं रूपकम् ॥

करकोऽस्त्री समलैनसोः।

दुम्येऽपि

कस्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'कृदाधारा-' (उ॰ ३।४०) इति कः । 'त्रिष्ठु पापाशये क-स्कोऽश्री विट्किडेमदन्तयोः' '(कस्कः पापाशये तापे सम्मे विट्किड्योरति)' इति विश्वः । 'कस्कोऽस्त्री पृततैका- दिज्ञेने दझ्मे विभीतके ।' ('विट्किष्टयोध पापे च त्रिषु पापा-शवे पुनः)' (इति मेदिनी) ॥

अथ पिनाको रस्त्री शुल्यांकरधन्यनोः ॥ १४ ॥ पनाय्यते । 'पन स्तुती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'पिनाकाद-यख' (उ॰ ४।९५) इति साधुः । 'पिनाकेडस्री रहवापे पौ-शुवर्षत्रिश्चलयोः' (इति मेदिनी) ॥

धेनुका तु करेण्यां च

धेनुरेव । स्रायें कन् (शापि॰ ५।४।५)। 'स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि ना तु दानविशिषे' (इति मेदिनी)।। मेघजाले च कालिका।

कालो वर्णोऽस्ट्यस्याः। ठन् (५।१।११५)। यहा काल्ये-व । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)। 'धूसरीयोगिनीमेदोमा-नवाब्देषु कालिका । कनदेयवस्तुमृत्ये काष्य्ये काष्ट्ये काष्ट्ये घनेषु च' इति रभसः । 'कालिका चण्डिकामेदे काष्ट्ये दक्षिकपत्रयोः । कमदेयवस्तुमृत्ये धूसरीनवसेषयोः । पटो-ठशाखारोमाठीमांसीकाकीशिवासु च । मेघावली च' (इति मेदिनी)॥

कारिका यातनाक्त्योः

करणम् 'धात्वर्थनिर्देशे ण्डुल्' (बा॰ ३।२।१०८)। 'का-रिका नटयोषिति । कृतौ विवरणकोके चिल्पयातनयोरिप । नपुंसकं तु कर्मादौ कारकं कर्तरि त्रिषु' (इति मेदिनी)। 'बृत्योः' इति पाठे विवरणकोके ॥

कर्णिका कर्णभूषणे॥ १५॥

करिहस्ताङ्गुली पद्मवीजकोह्याम्

कर्णस्यालंकारः 'कर्णललाटात्-' (४।३।६५) इति कन् । 'कार्णका करिहस्ताये करमध्याङ्गलावपि । कमुकादिच्छटां-शेब्जवराटे कर्णभूषणे । कैणिका कथ्यतेऽस्यन्तस्क्षमयस्य-प्रिमन्थयोः' (इति मेदिनी) ॥

त्रिवृत्तरे।

खान्तेभ्यः प्राक् ॥

वृन्दारकी किपमुख्यी

प्रशस्तं वृन्दमस्य । 'श्वतवृन्दाभ्यामारकन्' (वा॰ ५।२। १२२) । 'बृन्द्रिकः धुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोश्चिषु' (इति मेदिनी)॥

एके मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥

एति ॥ 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'उ० इण्मीका-' (३।४३) इति कन् । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतस्योकिषु' (इति मेदिनी)॥

स्यादाम्भिकः कोक्कुटिको यधादूरेरितेक्षणः।

कुकुटी पर्यति । 'संज्ञायां उलारकुकुव्यो परयति' (४।४। ४६) इति ठक् ॥

१-इति प्रारथ्य कणिकाश्चरदार्थंबोधकत्वाश्च प्रकृतोपयोगि ।

कालाटिकः प्रभोभीलदर्शी कार्याक्षमध्य यः॥१७॥

ललाटं पर्यति । 'लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शिन्या केषणान्तरे । कार्याक्षमे' (इति मेदिनी) । 'माददर्शी' इति वा पाठः । 'लालाटिकः सदालस्यप्रभुभावनिदर्शिन' इस्रजयः ॥

इति कान्तवर्गः॥

मयुखस्त्विट्करज्वालासु

मिमीते। 'माङ् माने' (जु॰ आ॰ अ॰)। 'माङ ऊखो मय च' (उ॰ ५।२५)। 'मयुख: किरणेऽपि च। ज्वाळा-यामपि शोभायाम्' (इति मेदिनी)॥

अलिबाणौ शिलीमुखौ।

शिली शत्यं मुखे यस्य ॥

शङ्को निधौ ललाटास्थ्रि कम्बौ न स्त्री

शास्यत्यनेन । 'शमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰)। 'शमेः खः' (उ॰ १।१०२)। 'शक्कः कम्मो न योविमा भालास्थिन निधिभम्नखे' (इति मेदिनी)॥

इन्द्रियेऽपि सम्॥१८॥

खनति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्यो-ऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । 'खिमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे ग्रून्ये बिन्दी विहायति । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

घृणिज्वाले अपि शिखे

शेते । 'शीडो हसश्व' (५।२४) । 'शिखा शासाब-हिं बूडालाक्गलिक्यप्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायो च क्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति खान्ताः॥

शैलवृक्षौ नगावगौ।

न गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अन्ये-ष्वपि-' (वा॰ ३।२।४८) इति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३। २।१०१) इति वा डः। 'नगोऽप्राणिष्व-' (६।३।७७) इति नम् वा प्रकृत्या । 'नगो मही दहे शेले भास्करे पवना शाने'। ('अगः स्याजगवत्तरी शेले सरीस्रपे भानी' इति हैमः) ॥ आशुगी वायुषिशिखी

भाशु गच्छति । पूर्ववत् (वा॰ ३।२।४८) ॥

रारार्कविह्गाः खगाः॥ १९॥

खे गच्छति । पूर्ववत् (वा॰ ३।२।४८) । 'ख्वगः सूर्ये प्रद्वे देने मार्गणे च विद्वंगमे' (इति मेदिनी) ॥

पतको पश्चिस्यौ च

पति । 'पतु गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पतेरक्रच् पक्षिणि' (उ॰ १।१९९)। 'पतक्कः शस्त्रमे शालिप्रमेवे पक्षि-सूर्ययोः। इत्रीवं सूते' (इति मेदिनी)॥

पूगः ऋमुकबृन्दयोः।

पुनाति । 'पूष् पवने' (क्या ॰ उ० से०) । 'छापूखिक्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् ॥

पशबोऽपि मृगाः

मृग्यते । 'मृग अन्वेषणे' (बु॰ आ॰ से॰) घम् (३।३। १९)। 'मृगः पक्षे कुरक्ते च करिनक्षत्रनेदयोः । अन्वेषणा-यां याच्यायां मृगी तु वनितान्तरे' (इति मेदिनी)॥

वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २०॥

चेजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु॰ आ॰ से॰)। घम् (३।३।९८) । ('वेगो स्यप्रवाहयोः । रेतःकिपाकयो-खापि' इति हैमः) ॥

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि।

परागच्छति । डः (वा॰ ३।२।४८) । 'परागः कौसुमे रेणौ भूलिज्ञानीययोरपि । गिरिप्रमेदे विख्याताबुपरागे च चन्दने' (इति मेदिनी) ॥

गजेऽपि नागमातङ्गी

न अगः। 'नागं नपुंसकं रहे सी सके करणान्तरे। नागः प्रममातक्रकूराचारिषु तोयदे। नागकेसरपुंनागनागदन्तकः मस्तके। देहानिलप्रमेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' (इति मे-दिनी)॥ (१)॥ ॥ मतकस्यायम्। 'तस्यदम्' (४।३।१२०) इत्यण्। ('मातकः श्वपचे गजे' इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ ॥

अपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१॥

अपगतोऽज्ञात् । 'निराह्यः-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । 'अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्याचित्रकप्रधानयोः' इ-त्यजयः । 'अपाङ्गस्त्वज्ञहीने स्याकेत्रान्ते तिलकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

सर्गः सभावनिर्भोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु।

स्ज्यते । 'स्ज विसर्गे' (दि॰ आ॰ अ॰) । धम् (३।३। १९) । 'सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु' (इति मेदिनी) । निर्मोक्षरत्यागः, मोक्षाभावो वा ॥

योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

योजनम् । 'युज समाधो' (दि० आ० अ०) । 'युजिद्द्र' योगे' (६० उ० अ०)। षञ् (३।३।१८)। 'योगोऽपूर्वार्ध-संप्राप्तो संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैपंप्रयोगे च विष्कम्भा-दिषु मेवजे । विश्रव्धघातके इच्योपायसंनहनेष्वपि । कार्म-णेऽपि च' (इति मेदिनी) । संनहनं कवचम् । उपायः सामादिः ॥

मोगः सुस्रे रूयादिभृताबहेश्च फणकाययोः।

मोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवद्वारयोः' (६० प० ४०) । 'भुजो कौटिल्ये' (तु॰ प० से०) षम् (३।२।१८)। 'भोगः

कुले वने पुंसि (बाहेः) शरीरफणयोर्मतः । पालनेऽभ्यवहारे च योषिदादिमतावपि' (हति मेदिनी) । मृतिभीकिः । आ-दिना हस्त्यश्वादिकर्मकाराणां च मृतिः । 'पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिताम्' इति विश्वः ॥

बातके हरिजे पुंसि सारङ्गः शवले त्रिषु ॥ २३ ॥

सारमन्नं यस्य । काकन्यवादिः (वा॰ ६।१।९४) । सारं गच्छित, इति वा । खच् (वा॰ ३।२।३८) । सहारङ्गेण, इति वा । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबके त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

कपी च प्रगवः

द्भवेन गच्छति । डः (बा॰ ३।२।४८) । 'द्भवगो वानरे मेके सार्यो नोष्णदीषितेः' (इति मेदिनी) ॥

शापे त्वभिषङ्गः पराभवे ।

अभिषजनम् । 'षज्ञ संगे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'दपस-गीत्-' (८।३।६५) इति षः। 'अभिषङ्गः पुंलिङ्गः पराभ-बाक्षोद्याययेषु' (इति मेदिनी)॥

यानाद्यक्ते युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥

योजनम् । युज्यते वा । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) । घम् (३।३।१८,१९) । संज्ञापूर्वकलाज गुणः । 'रथयुग-' (४।४।७६) इति निपातनाहा । 'युगो रथे हलावते न ह-योस्तु कृतादिषु । युग्मे इस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामोषधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

खर्गेषुपशुवाग्वज्ञदिग्नेत्रघृणिभूजले। लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः

गच्छति । गम्यते वा, अनेन वा । 'गमेडों:' (उ० २। ६०) । 'गोर्नादिस्ये बलीवरें किरणक्रतुमेदयोः । स्त्री तु स्थादिषि भारसां भूमौ च सुरभाविष । नृक्षियोः स्वर्गवक्राम्बुरिमहम्बाणलोमसु' इति केशवः । 'गौः स्वर्गे च बलीवरें रक्ष्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेगीहम्बाणदिम्बाम्भूष्वप्सु भूमि च' (इति मेदिनी) ॥

लिक्नं चित्रशेफसोः॥ २५॥

लिक्यतेऽनेन । 'लिग गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ह-स्थ' (३।३।१२१) इति घम्। 'लिक्कं चिह्नेऽनुमाने च सां-स्थोक्तप्रकृताविष । शिवमूर्तिविशेषे च मेहनेऽपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

ग्रङ्गं प्राधान्यसान्वोध

श्रणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'श्रणाते हं-स्रश्च' (उ० १।१२६) इति गन् नुट्च । 'श्रुकं प्रभुत्वे शिखरे चिक्के कोडाम्ब्रुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाय श्रुक्कः स्यात्कृचेशीषंके । की विषायां स्वर्णमीनमेदयोर्न्ड्यभीषधी' (इति मेदिनी) ॥

अमर्॰ ५१

धराक्तं मूर्धगुद्धयोः।

वरं च तदक्षं च । 'खराङ्गं योनिमातक्षमस्तकेषु गुड-त्वचि' (इति मेदिनी) ॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययतार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥

भज्यते । 'भज सेनायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) 'पुंसि-' (३।३।१९८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।९२५) इति घो ना । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छ।ज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्येश्वर्ययक्षेषु घर्मे मोक्षेऽघ ना रवी' (इति मेदिनी)॥

इति गान्ताः॥

परिघः परिघातेऽस्रोऽपि

परिहननम् । 'परिहन्यतेऽनेन वा' । 'हन हिंसागलो।' (अ० प० अ०) । 'परी घः' (३।३।८४) इलप् घारे-शख । 'परिघो योगमेदेऽल्लविशेषेऽर्गलघातयोः' (इति मेदिनी)॥

'परेश्व घाइयोः' (८।२।२२) इति ललमपि । ('प-लिघः काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे' इति हैमनेदिन्यों)॥

ओघो वृन्देऽस्थसां रये।

वहति 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । पचाचच् (३।९।९३४)। न्यड्कादित्वात् (७।३।५३) साधुः। 'ओघो वेगे जलस्य च। वृन्दे परम्परायां च हुतनृत्योपदेशयोः' (इति मेदिनी)॥

मृल्ये पूजाविधावर्घः

अर्द्धतेऽनेन । 'अर्ह पूजायाम्' (४वा० प० से०)। 'हरूब' (३।३।१२१) इति घष् । न्यक्कादिः (७।३।५३)। 'अर्धिर्धा-त्वन्तरं वा' ॥

अंहोदुःखव्यसनेष्वघम् ॥ २७ ॥

भष्यतेऽनेन । 'भिष गत्याक्षेपे' (भ्वा॰ भा॰ से॰)। षस् (२१२१९,१२९) 'भिनित्यमागमशासनम्' इति नुम्र ॥

त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः

लक्ष्यते। 'लिघ गती' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'लिक्क्ष्योर्नें लोपश्च' (उ॰ १२९) इत्युः। 'कृष्णागुक्षण शीघ्रे च लक्षु क्रीवेऽग्ररी त्रिषु। निःसारे च मनोक्के च एक्कायां च लष्टुः लियाम्' इति रभसः। 'लक्षुनि गुरी च मनोक्के निःसारे वाष्य-वत् क्रीवम्। शीघ्रे कृष्णागुक्षणं च एक्कानामीवधी तु शीं' (इति मेदिनी)॥

इति घान्ताः॥ काचाः शिक्यमृद्धेद्दशुजः।

कच्यते अनेन वा 'कच बन्धे' (भ्ला॰ आ॰ से॰)। प्रश् (३।३।९९,९२९) 'न कादेः' (७१३५९) इति कुखं न। णिजन्तात् पचाद्यन् (३।९।९३४) वा। 'काचः विकये मणी नेत्ररोगमैवे मृदन्तरे' (इति मेदिनी) ॥

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः

प्रपश्यते । 'पचि व्यक्तीकरणे' (श्वा॰ आ॰ से॰) । पचा-द्यच् (२।२।९३४) । 'प्रपञ्चः संचयेऽपि स्थाद्विस्तरे च प्रता-रणे' (इति मेदिनी) ॥

पावके शुचिः॥ २८॥

मास्यमात्ये चात्युपघे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ।

शोचत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा • प० से०)। 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'शुचिर्घाष्माविश्वमारेष्वाषाढे शुद्धमित्रणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु' (इति मेदिनी)। उपधामुत्कोचमतिकान्तेऽमात्ये ॥

अभिष्वक्ने स्पृहायां च गभस्तौ च वचिः स्त्रियाम् २९

रोवते । 'इच दीप्तावभित्रीतौ च' (भ्वा० था० से०)।
'इग्रुपधारिकत्' (उ० ४।१२०) इतीन्। 'इन्चिः स्त्री दीप्ति-शोभायामभिष्वक्रामिलावयोः' (इति मेदिनी)॥

इति चान्ताः॥

केकिताइयांबहिभुजी

आहं भुक्ते । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० उ० अ०)। किप् (३।२।७८)॥

दन्तविप्राण्डजा द्विजाः।

द्विजीयते । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'त्रिजाः स्याद्वाणक्षत्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना । द्विजाः भाग्यी हरेणी च' (इति मेदिनी) ॥

अजा विष्णुहरच्छागाः

न जायते। पूर्ववत् (३।२।९०२) डः । अजित वा । 'ब-हुलं तिष' (वा० २।४।५४) इति जी न । पचाद्यच् । (३।९। १३४) । 'अजो हरी हरे कामे विधी छागे रघोः सुते' इति विश्वः ॥

गोष्ठाध्वनिवहा बजाः ॥ ३०॥

मजिति । अस्मिन् वा । 'व्रज गती (भ्वा॰ प॰ से॰)। पवायव् । 'गोचरसंवर-' (३।३।११९) इति वा साधुः ॥ धर्मराजौ जिनयमी

भर्मेण राजित । अच् (३।९।९३४) । भर्मस्य राजा । भर्मेश्वासौ राजा च इति था। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४। ९९)। 'धर्मराजो यमे सुद्धे युश्विष्ठिरतृपे पुमान्' (इति मे-विनी)॥

कुओ दन्तेऽपि न स्त्रियाम्।

की जायते । 'ससम्यां जनेर्डः' (३।२।९७)। पृषोदरादिः (६।२।९०९)। यत्तु—कुजन्सत्र । 'कुजि अव्यक्ते बाब्दे'। 'हुछब' (३।२।९२९)। इति घम्—इत्याह । तन्न । 'कुजि' धातोरप्रसिद्धलात् । 'गुजि' धातोर्दर्शनात् । 'कुजोऽन्नियां निकुनेपि हनौ दन्तेऽपि दन्तिनाम्' (इति मेदिनी)॥ चळजे होत्रपूर्वारे बळजा बल्गुदर्शनाः ॥ ३१॥

बले जातम् । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । 'बल्डजं गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोरपि । बल्जा वरयोषायां यूष्याम्' (इति मेदिनी) ॥

समक्ष्मांशे रणेऽप्याजिः

अजन्त्यस्थाम् । 'अज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अञ्चन तिभ्यां च' (उ॰ ४।१३९) इतीण् । 'अथाजिः ली समभूमौ च सङ्कामे' (इति मेदिनी) ॥

प्रजा स्थात्संततौ जने।

प्रजायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति जर्नेर्डः ॥

अन्जौ राङ्कराशाङ्की च

अप्सु जायते । 'सप्तम्याम्-' (३।२।९७) इति दः । 'अब्जोऽश्ली शक्के, ना निचुले धन्वन्तरी च हिमकिरणे । क्लीचं पद्ये' (इति मेदिनी)॥

खके नित्ये निजं त्रिष्ठु ॥ ३२ ॥

नि जायते । 'उपसर्गे च-' (३।२।९९) इति उः ॥

इति जान्ताः।

पुंस्यातमनि प्रवीणे च क्षेत्रको वाच्यलिङ्गकः।

क्षेत्रं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (श्र्या० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥

संज्ञा स्याचेतना नामहस्ताचैश्चार्थसूचना ॥ ३३॥

संज्ञानम् । 'क्षातश्रोप-' (३।३।९०६) इत्यङ् । 'संज्ञा नामनि गायत्र्यां चेतनारिवयोषितोः । अर्थस्य सूचनायां च हस्ताधैरपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥

इति ञान्ताः॥

काकेभगण्डौ करटौ

'क' इति रटित । 'रट शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पवा-श्रच् (३।१।१३४) । 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्मे निन्ध-जीवने । एकादशाहादिश्रादे दुर्दुरूढेऽपि वायसे । करटो वाशमेदे' (इति मेदिनी) ॥

गजगण्डकटी कटौ।

कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३१९४९३४) । 'कटः श्रोणी कियाकारे कलिकेऽविशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिष्पल्यां च कटी मता' इति विश्वः । 'कटः श्रोणी द्वयोः पुंति कलिकेऽतिशये शवे' (इति मेदिनी)॥

शिपिषिष्टस्तु खलतौ दुधर्मणि महेश्वरे ॥ ३४॥

शिपिषु रिनम् पशुषु वा निष्टः । 'शिपिलिष्टः शिवः शौरिदुं वर्मा खलतिस्तमा'॥

देवशिविपन्यपि त्वष्टा

त्वसति । त्वश्यते च । 'त्वश्च तन्करणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'नमृनेष्ट्र-' (उ॰ २।९५) इति साधुः। 'त्वाष्ट्रा पु-मान्देवशिश्यतक्षोरादित्यभिष्यि' (इति मेदिनी)॥

दिष्टं दैवेऽपि न ह्योः।

दित्रयते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰) । कः (३।२।९०२) 'तिष्टं दैवे पुमान्काले' (इति मेदिनी) ॥

रसे कटुः कट्टकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥ ३५॥

कटित । 'कटे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। मृगय्वादित्वात् (उ॰ ११३५) उः। 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां छताराजिकयोरिप । नपुंसकमकार्ये स्थारपुंलिको रसमात्रके। त्रिषु तह्नत्सुगन्ध्योध मत्सरेऽपि खरेऽपि च' (इति मेदिनी)।।

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेषु

रेषणम्। रिध्यते स्म, ऋषति इति वा। 'रिष हिंसायाम्' (दि॰ प॰ से॰) । क्तः (३।३।९९४,३।२।९०२)। 'रिष्टं स्यादग्रुभैनसोः' इत्यजयः। 'रिष्टं क्षेमाग्रुभाभावे पुंसि खक्ने च फेनिले' (इति मेदिनी)॥

अरिष्टे तु शुभाशुमे ।

न रिष्टम् । 'अरिष्टो लग्नुने निम्बे फेनिले काककङ्क्योः । अरिष्टमग्रुमे तके सूतिकागार आसवे । ग्रुमे मरणचिक्के व' (इति मेदिनी) ॥

मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥ ३६ ॥ अयोघने शैलग्रुके सीराक्षे कृटमस्त्रियाम् ।

माया विपरीतदर्शनम् । यन्त्रं मृगवन्धनविशेषः । सी-राष्ट्रे फालाधारे । कृष्ट्यते । 'कृष्ट आप्रदाने' (चु॰ आ॰ से॰)। पचाराच् (३।११३४)॥

सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेल्पे संदायेपि सा

त्रुट्यते । अनेन वा । 'त्रुट छेदने' (तु॰ आ॰ से॰)। 'इगुपधात्-' (त॰ ४।१२०) इतीन् । 'त्रुटिः स्त्री संशये सल्पे स्क्षेलाकालमानयोः' (इति मेदिनी)॥

अर्त्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः

कोटयते । 'कूट प्रतापने' (चु॰ आ॰ से॰) । 'अच इ:' (च॰ ४।१३९) । 'कोटि: स्री धनुषोऽपेऽत्री संख्यामेदप्र-क्षयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूले लग्नकचे जटा।

जटित । 'जट संघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पवाद्यव् (३।९।९३४) । 'जटा लप्तकचे मूळे मांस्थां हुसे पुनर्जाटी' (इति मेदिनी)॥

ध्युष्टिः फले समृद्धौ च

म्युच्छनम् । न्युच्छमते वा । 'उच्छी विवासे' (भ्या• प०से०)। किन् (३।३।९४)॥

द्वष्टिर्जाने Sिक्य वर्शने ॥ ३८ ॥

दर्शनम् । 'इशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । क्तिन् (३।२।९४)। करणे वा॥

इष्टिर्यागेच्छयोः

एवणम् । 'इषु इच्छायाम्' (तु॰ प॰ से॰)। किन् (३।३। ९३) इज्यतेऽनया वा, इति वा । यजेः किन् (३।३।९३)॥ 'इष्टिर्मताभिलापेऽपि संप्रहस्कोकयागयोः' (इति मेदिनी)॥

सृष्टिनिधिते बंहुनि त्रिषु।

सर्जनम्। 'सज विसर्गे' (दि॰ आ॰ अ॰)। फिन् (१। १।९४)। 'अकारान्तपाठे भावे फः' (१।१।९४)। 'सुफ-निर्मितयोः प्राज्ये त्रिषु सृष्टंतु निश्चिते' इति स्दः॥

कप्टे तु रूच्छगहने

कध्यते स्म । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कः। (३।२।१०२)। 'कृच्छ्रगहनयोः कवः' (७।२।२२) इति नेट्

दक्षामन्दागदेषु तु ॥ ३९ ॥

पद्रः

पाटयति । 'पट गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । 'फलि-पाटि-' (उ॰ १११८) इत्युः पटादेशश्व । 'पदुक्तीश्णे स्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्दयेऽपि च' इति रहः । 'पदुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

हो वाच्यतिको च

इति टान्ताः ॥

नीलकण्डः शिवेऽपि च।

नीलः कण्ठो यस्य । 'कालकण्ठलु दात्यृहे कलविद्वे न खजने। सितापान्ने हरे पीतसारके नीलकण्ठनत्' इति विश्वः॥ पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुस्लोऽन्तर्गृहं तथा ॥ ४०॥

कृष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (श्रया॰ प॰ से॰) । 'उषिकृषि-' (उ॰ २।४) इति थन् । 'कोष्ठः कुस्ले चात्मीये मध्ये कृकोगृहस्य च' (इति मेदिनी) ॥

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः

निष्ठानम् । 'छा गतिनिक्ष्तो' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आत-खोपसर्गे' (३।३।९०६) इत्य**र् । 'निष्ठा** निष्पत्तिनाशान्तया-च्यानिर्वहणेषु च' (इति मेदिनी) ॥

१—बहुनि प्रजुरे—बति मुकुटः । २—ह्रौ कष्टपटू—इति स्वामिपीयुषो ॥

काष्ट्रोत्कर्षे स्थितौ दिशि।

काशते । 'काग्र चीसी' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'हनिकृषि-' (उ॰ २।२) इति क्यन् । 'काछा दाहहरिद्राया' कालमान-प्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्नी दाहणि स्थानपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि

क्षतिशयेन प्रशस्तः । 'क्षतिशायने तमिक्षनो' (५।३। ५५) । 'ज्य च्य' (५।३।६९) इति प्रशस्यस्य ज्यादेशः । 'ज्येष्ठः श्रेष्ठे च षृद्धे च त्रिषु, मासान्तरे पुमान् । ज्येष्ठा तु गृहगोधाह्यजन्तुनक्षत्रमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कनिष्ठोऽतियुवास्पयोः॥ ४१॥

अतिशयेन युवा, अल्पो वा । इष्टन् (५।३।५५)। 'युवा-हपयोः कन्नन्यतरस्याम्' (५।३।६४)। 'कनिष्ठोऽतियुवास्य-हपानुजे स्वी दुर्वेलाङ्गुलों' (इति मेदिनी)॥

इति ठान्ताः॥

दण्डोऽस्थी लगुडेऽपि स्थात्

दण्ड्यति । अनेन वा । 'दण्ड निपातने' (चु॰ उ॰ से॰) ।
पमाण्य (३१९१२४) 'पुंसि-' (३१४१९१८) इति घो वा ।
दमेः (दि॰ प॰ से॰) डः (उ॰ ११९४) वा । 'दण्डो यमे
मानमेदे लगुडे दमसैन्ययोः । व्यूहमेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणम-न्यानयोरपि । अभिमाने प्रहे दण्डश्वण्डांशोः पारिपार्श्विके'
इति विश्वः ॥

गुडो गोलेश्चपाकयोः।

गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु॰ व॰ से॰)। 'इग्रपथ-' (३। १।१३५) इति कः। 'गुडः स्थाद्रोलके हस्तिसेनाहेश्चविका-रयोः। गुडा ब्रुद्धां च कथिता गुडिकायां च योषिति' (इति मेदिनी)॥

सर्पमांसात्पशू ब्याडी

ब्याहति । 'अड उद्यमे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।९।९३५) । 'ब्याडो ब्याघ्रे खले सपें' इति रभसः ॥

गोभूवाचस्त्वडा रहा ॥ ४२ ॥

इलति । इल 'उत्पेक्षे' (तु॰ प॰ से॰) 'इगुपध-' (२।१। १२५) इति कः । ('इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां गवि वाचि व' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ डलयोरेकत्वस्परणा-दिता। 'इला दु बुधयोषिति । सौरमेय्यां च बचने वसुम-सामपि जियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

क्षेडा वंशशलाकापि

क्वेलति । 'क्वेल चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । प्रवायन् (३।१।१३५) । डलयोरेकत्वम् । 'क्वेडो व्वनी कर्णामये विषे । क्वेडा वंशरालाकायां सिंहनादे च योषिति । लेहि-तार्कपर्णकले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिके वाच्य-लिङ: प्रकीर्तितः' (इति मेदिनी) ॥

नाडी कालेऽपि पट्रक्षणे।

नालयति । 'णळ गन्धे' (भ्वा० प० से०) । पचाचन् (३। १।१३४) डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।१४१) । 'नाडी नाले वणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहृनस्य च । तथा षट्क्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

काण्डोस्नी दण्डबीणार्चवर्गावसरवारिषु ॥ ४३ ॥

कलि । 'कनी दीप्तां' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अमन्ताइः (उ॰ १।११४)। 'कादिभ्यः कित्' (उ॰ १।११५)। 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१९५) इति दीर्घः । 'काण्डं चावसरे बाणे नाळे स्कन्धे च शाखिनाम् । स्तम्बे रहिस वर्गे च' इति धरणिः । ('काण्डः स्तम्बे तहस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृक्षभिन्नाबीवृन्दे रहिस न क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्भाण्डमभ्वाभरणेऽमत्रे मृलवणिग्धने।

भण्यते । 'भण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पूर्ववत् पृष्टे दरादिः (६।३।१०९) । 'भाण्डं भूषणमात्रे स्यात्' इति धरणिः । 'भाण्डं पात्रे विषय्मूलधने भूषाश्वभूषयोः' (इति मेदिनी) ॥

इति डान्ताः ॥

भृराप्रतिश्वयोर्वादम्

उद्यते स्म । 'बह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'कः' (३। १।१०२) । 'ध्रुव्धस्नान्त-' (७।२।१८) इति साधुः ॥

प्रगाढं भृशकुच्छ्योः॥ ४४॥

प्रगाह्मते स्म । 'गाहृ विलोडने' (स्वा॰ आ॰ से॰) । कः (३१९१९०२) । 'यस्म विभाषा' (७१२१९५) इति नेट् । 'प्रगाढं स्याहृढे कृच्छे' इति घरणिः ॥

शकस्थूली त्रिषु हदौ

दईति, दंहति वा स्म । 'दह दहि वृद्धी' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गल्पर्यान' (३।४।७२) इति क्तः । 'दृढः स्थूलवलयोः' (७। २।२०) इति साधुः । 'दृढः स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बल-वलपि' (इति मेदिनी) ॥

व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ।

विशेषेणोह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। कः (३।२।१०२)। 'ट्यूटः संहतविन्यस्ते पृथुलेऽप्यभिषे-यवत्' (इति मेदिनी)॥

इति ढान्ताः॥

मुणोऽर्भके स्रोणगर्भे

भूव्यते । 'भ्रूण भाषायाम्' (बु॰ आ॰ से॰) । षम् (३।३।१८) । 'भ्रूणः स्त्रीगर्भिक्ष्मयोः' (इति मेदिनी)। स्त्रिया अयम् । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्–' (४१९।८७) इति नम् । स्त्रेणक्षासौ गर्भक्ष । शाल्यादिगर्भन्याकृत्यर्थे विशेषणम् ॥

१—अर्वा कुल्सितः — इति मुकुटः ॥

बाणो बलिसते शरे ॥ ४५ ॥

वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा । आ । से) खाण्य-नतः । अचायच् (३।१।१३४) 'बाणः स्याद्वोस्तने दैस-मेदे केवसकाण्डयोः । चाणा तु वाणमूळे भी नीलक्षिण्यां पुनर्द्दयोः' (इति मेदिनी) ॥

कणोऽतिसुक्ष्मे धान्यांशे

कणति । 'कण निमीलने' (भ्या॰ प॰ से॰) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्मीरमक्षिकापिप्पलीषु च । कणोऽतिस्क्ष्मे धान्यांशे' (इति मेदिनी) ॥

संघाते प्रमथे गणः।

गण्यते । 'गण संख्याने' (जु॰ उ॰ से॰)। घन (३। ३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । 'गणः स्यास्त्रमये सङ्घे संख्यासैन्यप्रमेदयोः' (इति मेदिनी)॥

पणो द्यादिष्टस्प्रेष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च॥ ४६॥

पणनम् । अनेन वा । 'निस्यं पणः परिमाणे' (३।३। ६६) इस्यप् । 'पणो माने वराटानां मृत्ये कार्यापणे धने । धूते विकय्यशाकादेवंद्वमुष्टी गलहे शृती' इति धरणिः ॥

मौव्या द्रव्याभिते सत्त्वशुक्रसंध्यादिके गुणः।

गुण्यते । 'गुण क्षामन्त्रणे' (चु॰ उ॰ से॰) । घञ् (३।३।१९) 'गुणो मोर्व्यामप्रधाने रूपदो सूद इन्द्रिये । त्यागशौर्यादिसत्त्वादिसंख्याद्यावृत्तिरज्ञुषु । शुक्रादाविप बुज्यां च' (इति मेदिनी) ॥

निर्व्यापारस्थितौ कालविद्योषोत्सवयोः क्षणः ॥५७॥

क्षणोति । 'क्षणु हिंसायाम्' (त॰ उ॰ से॰) । पचा-यच् (३।९।९३४) । 'क्षणो व्यापारश्ल्यलमुहूर्तोस्ववपर्व-सु' इति रुद्रः ॥

वर्णो द्विजादौ शुक्कादौ स्तुतौ वर्णे तु चाक्षरे।

वर्ण्यते । 'वर्ण प्रेरणे' (चु॰ ठ॰ से॰)। घम् (३।३। १८) । 'वर्णो द्विजादिशुक्कादियशोगुणकथासु च । खुतौ ना न स्त्रियां मेदरूपाक्षरिवेळेखने' (इति मेदिनी)॥

अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णसेदेऽपि च त्रिषु ॥४८॥

कृच्छति । 'ऋ गतीं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अतंब' (उ॰ ३।६०) इत्युनन् । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽकें संन्यारागेऽकंसारपो। निःशन्दे कपिछे कुष्ठमेदे ना गुणिनि त्रिषु । अरुणातिविषाश्यामामिक्षष्ठात्रिश्वतासु च' (इति मेदिनी) ॥ स्थाणः शर्वेऽपि च

तिष्ठति । 'स्थो णुः' (उ० ३।३७) । 'स्थाणुः कीळे हरे पुमान् । अक्षी धुवे' (इति मेदिनी) ॥

द्रोणः काकेऽपि च

द्रविति । 'हु गतौ' (भ्या० प० छा०) । 'कृहजृत्ति-'

(उ॰ ३।१०) इति नः । 'त्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यावाह-कादिचतुष्ट्ये । पुसान् कृपीयतौ कृष्णकाके स्त्री नीवदन्तरे । स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीव्यते' (इति मैन् दिनी) ॥

रवे रणः।

रणति । 'रण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । प्रवास्य (३।१।१३४) । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंतपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

प्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे प्रामाधिपे त्रिषु ॥ ४९ ॥

प्रामं नयति । 'णीव्' (भ्वा • उ • अ ०) । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति किय् । 'अप्रप्रामाभ्याम्-' इति णलम् । 'प्रामणी-माँगिके पत्या प्रधाने नापितेऽपि च । प्रामणी-माँलिकायां च प्रामयीपण्ययोषितोः' इति विश्वः । 'प्रा-मीणा नीलिकायां स्त्री प्रामोद्भतेऽभिधेयवत्' (इति मे-दिनी) ॥

ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा हुँवौ ।

जणीति । 'जणुंब् बाच्छादने' (अ० उ० से०)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आदिना बाबोष्ट्रम्यादिग्रहः ॥

इरिणी स्थान्मृगी हेमप्रतिमा इरिता च या ॥५०॥

हरिणस्य स्त्री । 'पुंयोगाद्-' (४।१।४८) इति कीष्। (हरितवर्णविश्विष्टा वा) । 'वर्णादनुदात्तात्-' (४।१।३९) इति कीश्रो । 'हरिणी दरितायां च नारीभिहृत्तमेदयोः। सुवर्णप्रतिमायां च' (हति मेदिनी)॥

त्रिषु पाण्डौ च हरिणः

हरिति । 'हृन्श्यास्या-' (उ॰ २।४६) इतीनच् । 'हृरिण: पुंखि सारक्ते पावले लिभधेयवत्' (इति मे-दिनी)॥

स्थूणा स्तम्मेऽपि वेदमनः।

तिष्ठति । 'राष्ट्रासामान' (उ॰ २।१५) इति साधुः । 'स्थूणा स्यात् सूर्म्यां स्तम्मेऽपि वेश्मनः' (इति मेदिनी) ॥

तृष्णे स्पृद्दायिपासे द्वे तर्षणम् । 'त्रितृष पिपासायाम्' (दि॰ प॰ से॰)।

'तृषिग्चिषिरसिभ्यः कित्' (उ० ३।१२) इति नः॥

ज्ञगुप्साकवणे घृणे॥ ५१॥

घर्णनम् । 'षृणु दीप्ती' (त॰ उ॰ से॰)। भिदाणक् (३।३।९०४)॥

र विश्वे मकारात्माक् रेकादशैनेन भामोऽस्त्यझाः स्त्यनेका-वैकैरनाकरकौ मुदीदर्शनेन 'मामिणी' वत्येव पाठोऽनुमीयते ॥ २—'भुनी' वत्यत्र 'अन्तरान्तरेण युक्ते' (२।१।४) वति द्वितीया वति स्नामी ॥

वणिक्पथे च विपणिः

े विपण्यते । क्षस्यां वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'सर्वधातुभ्य हन्' (उ॰ ४।११८) । 'आपणे पण्य-वीष्यां च पण्ये च विपणिः क्षियाम्' इति हदः ॥

सुरा प्रत्यक् च वारुणी।

वहणस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वा-हणी गण्डदूर्वायां प्रतीचीसुरयोः ख्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ करेणरिभ्यां स्त्री नेमे

करोति । 'कृष्ट्भ्यामेणुः' (उ॰ २।१) 'करेणुर्गजयो-बायां क्रियां पुंसि मतक्रजे' (इति मेदिनी)। के रेणुरस्येति वा । 'करेणुश्च गरेणुश्च करिणीकर्णिकारयोः' इति रन्तिदेवः ॥

द्रविणं तु बलं धनम् ॥ ५२ ॥

द्र्यते, द्रवति वा । 'द्र गतौ' (भ्वाण् प० अ०)। 'द्रविषां न द्वयोविंते काश्चने च पराक्रमे' (इति मेदिनी)॥

शरणं गृहरक्षित्रोः

शुणाति । 'श्वृ हिंसायाम्' (त्र्या॰ प॰ से॰) ल्युट् (३।३।९९३)। आवे (३।३।९९१) वा । 'शरणं गृहरक्षि-त्रोबंधरक्षणयोरपि' (इति मेदिनी)॥

भीपर्णं कमलेऽपि च।

श्रीः पर्णेऽस्य । 'श्रीपर्णी कुम्भीगम्भार्थोः हीवे पद्मा-प्रिमन्ययोः' इति रभसः ॥

विषाभिमरलोहेषु तीक्णं क्लीबे खरे त्रिषु ॥ ५३ ॥

तेजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा ॰ क्षा ॰ से ॰) । 'ति-जेर्दार्थक्ष' (ज ॰ ३।१८) इति क्षः । 'तीक्षणं सामुद्रल-क्षणे विवलोहाजिमुक्कके । क्षीवं य (ज) वाप्रजे पुंसि तिग्मा-रमसागिनोक्षित्र' (इति मेदिनी) । 'भवेदिमारो युद्धे बढे खबलसाध्वसे' (इति मेदिनी) ॥

प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयसाप्रमातृषु।

प्रमीयते । प्रमिमीतेऽनेन वा । करणे (३।३।११७) कर्तिर (३।३।१३३) भावे (३।३।११५) च ल्युट् । 'प्रमाणं निल्मर्थादाबाक्रिष्ठ सल्यवादिनि । इयत्तायां च हेती च क्रीबैकरने प्रमातरि' (इति भेदिनी) ॥

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥ ५४ ॥

'करणं कारणे काये साधनेन्दियकमं छ । कायस्थे वत-बन्धे च नाट्यगीतप्रमेदयोः । पुमाञ् श्रृहाविशोः पुत्रे वा-नरादी च कीर्त्यते' इत्याजयः । कर्तृकमंकरणभावेषु स्युद् (३।३।११३,१९५,१९७) ॥

प्राज्युत्पारे संसरणमसंबाधचम्गतौ। चण्टापथे

सम्यक्सरन्त्यनेन । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। करणे न्युट् (३।३।१९७) ॥

अथ वान्ताने समुद्धरणमुन्नये ॥ ५५ ॥

सम्यग् उद्भियते । उद्धरतेर्त्युट् (३।३।१९३) । भाने (३।३।१९५) ना । 'भुक्तोज्झितोन्मूलितयोः स्यादुद्धरणसुषये' इति रभसः ॥

अंतस्त्रिषु

भाणान्तम् ॥

विषाणं स्यात्पद्मश्चक्रभवन्तयोः।

व्यस्ति । 'अस भुवि' (अ॰ प॰ से॰) चानश् (३। २। १२९) । 'श्रसोरह्नोपः' (६। ४। १९९) । 'उपसर्गप्रा॰ दुर्-' (८। ३। ८७) इति षलम् । यत्तु-वेवेष्टि । विषाणम् । विषेः शानच्—इति सुकुटः । तजा । शपः श्लो सति 'श्लो' (६। १। ९०) इति प्रसङ्गात् । 'विषाणी शीरकाको ल्यामज-श्रक्लां च योषिति । कुष्ठनामीषधी इति त्रिषु राष्ट्रेभ सदन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रवणः क्रमनिस्रोर्व्या प्रह्ने ना तु चतुष्पथे ॥ ५६ ॥

प्रवन्ते डनेन । अत्र वा । 'पुङ्गती' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । ल्युट् (३।३।११७) । 'प्रवणः कमिन्ने व्यां प्रह्वे च स्याच- तुष्णये । आयत्ते च तथा क्षी(क्ष)णे प्रगुणे समुदाहृतः' इति धरणिः । 'प्रवणो ना चतुष्पये । कमिनिन्नमवीभागोदारप्रहेषु च त्रिषु (इति मेदिनी) ॥

संकीणीं निचिताशुद्धौ

संकीर्यते स्म । 'कृ विश्वेपे' (तु॰ प॰ से॰)। कः (३।२। १०२)। 'संकीर्ण संकटे व्याप्ते कुन्नचिद्वर्णसंकरे' इस्रजयः। 'संकीर्ण निचितेऽपि स्यादग्रुद्धे चामिषेयवत्' (इति मेदिनी)॥

ईरिणं शुन्यामुषरम्।

ऋच्छन्ति यस्मिन् । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अर्तैः किदीश्व' (उ॰ २।५१) इतीनन् । 'ईरिणं तूषरे झून्ये' (इति मेदिनी) ॥ शा इदादिरिष । 'ईरिणं निराश्रये भूभागे कथि-तमृषरे' इति हस्वादावजयः ॥

इति णान्ताः ॥

देवस्यौं विवस्तान्तौ

विवस्तेजोऽत्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । 'विवस्यांस्तु सुरे सुर्ये तन्नगर्या विवस्वती' (इति मेदिनी) ॥

१—स्वतो नतु वाच्यलिङ्गतया-इति स्वामिजन्यावलोकनेन 'स्वतः' इति पाठोऽनुमीयते । तवाच 'त्रिषु' इति विवाणशाब्दस्यैव विशेष-णम् । अत एव 'प्रवण' शब्दाब्याख्यायां-त्रिष्वित्येके संकीणं यावत्— इत्युक्तं स्वामिना संगच्छते ॥

सरस्वन्ती नदार्णवी ॥ ५७ ॥

सरो गमनमस्यास्ति । मृतुप्(५।२।९४)। 'सरस्यांस्तु नदे चान्धी ना, न्यवद्गसिके, क्रियाम् । वाणीक्रीरत्नवाग्देवी-गोनवीषु नदीभिदि' (इति भेदिनी)॥

पक्षिताश्यों गरुतमन्तौ

गक्तः सन्त्यस्य । मतुष् (५।२।९४) ॥

राकुन्तौ भासपक्षिणौ।

शकोति । 'शकेश्नोन्तोन्त्युनयः' (उ॰ ३।४९) इत्युन्तः । 'भासो भासि समाख्यानो गोष्ठकुकुटगृध्रयोः' इति विश्वः । अञ्चलता धूमकेत्

धूमः केतुश्चिहमस्य । 'धूमकेतुः स्वृतो वहाबुत्पातप्रहमे-दयोः' इति विश्वः ॥

जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥ ५८ ॥

जीवनं मुचति । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'जीमूतोऽद्रौ भृतिकरे देवताडे पयोधरे' (इति मेदिनी) ॥

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे

हसति । 'हसे हसने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हसिध्प्रिण्-' (उ॰ ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽ-पि च । ऋक्षे केशात्परो बाते' (इति मेदिनी)।।

महतौ पवनामरौ।

म्नियतेऽनेन । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु॰ आ॰ अ॰)। 'मृप्रो-इतिः' (तु॰ १।९४) । 'महदेवे समीरे ना प्रन्थिपर्णे नपुंस-कम्' इति (मेदिनी)॥

यन्ता हस्तिपके सूते

यच्छति । 'यमु उपरमे' (भ्वा॰ प॰ श्व॰) । तृच् (३।१। १३३) ॥

भर्ता धातरि पोष्टरि ॥ ५९ ॥

विभित्ते । 'हुम्ब् धारणपोषणयोः' (जु० ठ० अ०) । भर-ति । 'मृब् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । तृच् (३।१।१३३) 'भर्ता स्वामिनि पुंसि स्यात्रिषु धातरि पोष्टरि' (इति मेदिनी) ॥

यानपात्रे शिशौ पोतः

पुनाति । पूयते वा । 'पूष् पवने' (ऋया॰ उ॰ से॰) । 'इसिमृप्रिण्-' (उ॰ ३।८६) इनि तन् । 'पोतः विशो बहित्रे च गृहस्थाने च वाससि' इति मेदिनी) ॥

प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ।

प्रकर्षेणेतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

प्रहमेदे ध्वजे केतुः

च। व्यते । अनेन था । 'चायु पूजानिशामनयोः' (भ्वा॰

उ॰ से॰) 'चायः किः' (उ॰ १।७४) इति तः 'केतुर्ना हक्प-ताकारिप्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि' (इति मेदिनी) ॥

पार्थिवे तनये सुतः॥ ६०॥

स्यते स्म । 'बुन् अभिषवे' (वा० उ० अ०) । सौति स्म वा । 'बु प्रस्रवैश्वर्ययोः' (अ० प० से०) । कः (३।२।१०२, ४।७२) । 'सुतः स्यात्पार्थिवे पुत्रे रूपपत्ये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी) ॥

स्थपतिः कारुमेदेऽपि

तिष्ठन्त्यस्मिन् । 'घनर्ये कः' (वा ॰ ३।३।५८) स्थक्षासौ पतिश्व । 'स्थपितिः कद्युकिन्यपि । जीवेष्टियाजके बिल्पिमेदे ना सत्तमे त्रिष्ठु' (इति मेदिनी)॥

भूभृद्धिमधरे नृषे।

भुवं विमर्ति । 'दुमृष्' (जु॰ उ॰ अ॰) किए (३।२।७६) तुक् (६।२।७१) ॥

मूर्धाभिषिको भूपेऽपि

मूर्धनि अभिषिच्यते स्म । 'सिच क्षरणे' (तु॰ उ॰ अ॰)। कः (३।२।१०२) । 'मूर्धाभिषिक्तो भूपाले मित्रणि क्षत्रि-येऽपि च' (इति मेदिनी)॥

ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥ ६१ ॥

ऋच्छति । 'अर्तेश्व तुः'। (उ० १।७२) कि**च । 'ऋतुर्मा**-सि वसन्तादौ धीरे स्त्रिक्कसुमेऽपि च' इति धरणिः ॥

विष्णावप्यजिताव्यकौ

न जीयते सा। 'जि श्रमिभवे' (भ्वा॰ प॰ भ०)। कः (३१२१९०२)। 'अजितो ना हरौ त्रिष्ठ । अनिर्जिते च' इति विश्वः (मेदिनी)। न व्यज्यते सा। 'अष्ण् व्यक्त्यादौ' (६० प० से०)। कः (३१२१९०२)। 'अव्यक्तः शंकरे विष्णाव्यक्तं महदादिके। आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे लिभिषेयवत्' इति विश्वः॥

सृतस्त्वष्टरि सारथी।

सुनति स्म, स्थते स्मवा 'धू प्रेरणे' (दु॰ प॰ से॰)। कः (३।२।९०२)। 'स्नूतस्तु सारथी तक्ष्णि क्षत्रियाह्यकाणी-सुते। बन्दिपारदयोः पुंसि प्रस्ते प्रेरिते त्रिषु' (इति मे-दिनी)॥

•यक्तः प्राक्षेऽपि

व्यज्यते सा। 'अषु' (६० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'व्यक्तः स्फूटमनीविणोः' (इति मेविनी)॥

दृष्टान्ताबुमे शास्त्रनिद्शने ॥ ६२ ॥

दृष्टोऽन्तोऽत्र । 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाक्षे' इति विश्वः । 'दृष्ट्यान्त उदाहृतौ । शास्त्रे च मरणे' (इति मेदिनी) ॥ क्षत्रा स्थारसारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शृद्धजे ।

क्षदति । 'क्षद' सीत्रः । 'तृन्तुची शंसिक्षदाविभ्यः संज्ञायां

षानिटो' (उ॰ २।९४) । 'श्रष्ता श्रूदात्क्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारयो । भुजिष्यातनये क्षत्ता नियुक्ते च प्रजास्रजि' इति विश्वः॥

वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कार्त्स्यवार्तयोः ॥६३॥ वृत्तोऽन्तोऽस्य । वृत्तस्यान्तः, इति वा । 'वृत्तान्तोऽनसरे भावे कारक्यंवार्ताविशेषयोः । वृत्तान्तः प्रक्रियायां व' इति विश्वः ॥

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिदोषयोः।

आनृत्यन्त्यत्र । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि॰ प॰ से॰)। 'ह-हक्ष' (३।३।१२१) इति घस् । 'आनतों नृत्यशालायां जने जनपदान्तरे' इत्यजयः। 'आनतों देशमेदेऽपि नृत्यस्थाने जने रणे' (इति मेदिनी)॥

कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुरालकर्मसु ॥ ६४ ॥ कृतोऽन्तो येन, यस्य वा ॥

श्रेष्मादि रसरकादि महाभूतानि तहुणाः।

इन्द्रियाण्यइमिबक्रितिः राज्दयोनिश्च धातवः॥६५॥

भादिना पित्तादिमहः । रसः प्रथम भाहारस्य विकारः । भादिना वसामज्ञञ्जकादिमहः । तद्भुणा गन्धादयः । गैरिका-दिः । दधाति, रीयते वा 'धात्र्' (जु॰ उ॰ भ॰) । 'सित-निगमि-' (उ॰ १।६९) इति तुन् ॥

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे।

शुद्धोऽन्तोऽस्य । 'असर्व-' इति पूर्वविशेषणम् । 'शुद्धा-स्तोऽन्तःपुरे गुराकक्षामेदे च भूपतेः' इत्यजयः ॥

कासुसामर्थ्ययोः शक्तिः

शक्यतेऽनया। 'शह्नु शक्तौ' (खा॰ प॰ अ॰)। किन् (३।३।९४)। 'शक्तिरस्नान्तरे गौर्यामुत्साहादी बले लिया-म्' (इति मेदिनी)॥*॥ 'कास्त्रुर्विकलवाचि स्पात्कासूः श-क्त्यायुषेऽपि च' (इति विश्वः)॥

मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥ ६६ ॥ मूच्छ्येते । 'मूर्च्छ मोहादी' (भ्या॰ प॰ से॰) । किन्

विस्तारवास्योर्वतिः

(३।३।९४) ॥

क्रजन्सी तितरस्याः । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। श्रीभो-जस्तु 'व्रज' भातुं स्वीकृतवान् । ततो बाहुलकादतिः ॥

वसती रात्रिवेश्मनोः।

वसन्त्यस्थाम् । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'वहि-वसि-' (उ॰ ४।६०) इत्यतिः । 'खस्मतिः स्थात्स्त्रयां वासे यामिन्यां च निकेतने' (इति मेदिनी)॥

क्षयार्<u>च</u>योरपचितिः

भपचीयते । किन (३।३।९४)। अपचाव्यते सम मा।

'चायृ पूजादी' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'चायः चिः किनि' (वा॰ ७।२।३०) इति चिः। 'भवेवपचितिः पूजाव्ययनि-कृतिहानिषु' (इति मेदिनी)॥

सातिर्दानावसानयोः॥ ६७॥

सननम् । 'षणु दाने' (त० उ० से०)। सानं वा । 'बोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। किन् (३।३।९४)। 'कतियृतिज्ति-' (३।३।९७) इति साधुः । यत्तु-'सनः किचि' (६।४।४५) इति नलोपादनयोः सातिः सन्तिश्चइति मुकुटो व्याख्यत्। तत्र । किचः कर्तरि विधानाद्भावकर्मणोरसंभवात्॥

अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः

अर्दनम्। 'अर्द हिंसायाम्' (जु॰ उ॰ से॰) । 'किन्ना-बादिभ्यः' (बा॰ ३।३।९४) ॥*॥ आङ ऋच्छतेः किनि 'उपसर्गादति—' (६।१।९१) इति बृद्धौ 'आर्तिः' इति कश्चित्॥

जातिः सामान्यजनमनोः।

जननम् । अनया, इति वा । 'जनी' (दि॰ आ॰ से॰) ।
किन् (३।३।९४)। 'जनसन–' (६।४।४२) इत्यात्वम् ।
'जातिरछन्दिस सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः । जातिः
जीतीफके धान्यां चुलीकस्पिलयोरिप' इति विश्वः । 'जातिः
स्त्री गोत्रजन्मनोः । अश्मन्तिकामलक्योश्व सामान्यच्छन्दसोरिष । जातीफके च मालत्याम्' (इति मेदिनी) ॥

प्रचारस्यन्दयो रीतिः

रीयते । 'रीक् स्रवणे' (दि॰ आ॰ अ॰)। रिणाति । 'री गतिरेषणयोः' (क्या॰ प॰ से॰) । किच् (३।३। ९७४)। रयणम् । किन् (३।३।९४) वा । 'रीतिः प्रचारे स्यन्दे च छोहकिहारकूटयोः' इति विश्वः॥

ईतिर्डिम्बप्रवासयोः ॥ ६८॥

ईयतेऽनया । 'इंड् गती' (दि० आ० अ०) । किन् (१। २।९४) । डिम्बो विष्ठवः । 'ई तिर्विडेम्बे प्रवासेऽतिवैष्टमादिष-ट्सुच कियाम्' (इति मेदिनी) ॥

उद्येऽधिगमे प्राप्तिः

प्रापणम् । 'आपु व्यासौ' (खा॰ प॰ अ॰) । 'किझाबा-दिभ्यः' (वा॰ ३।३।९४) । 'प्राप्तिर्महोदये । लामेऽपि च क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

त्रेता स्वग्नित्रये युगे।

त्रीनमेदानिता । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥

१--अतिवृष्टिर्नावृष्टिर्मू विकाः श्रुकमाः श्रुकाः । अत्यासन्नाश्र राजानः वडेता ईतयः स्थुताः' इति स्वासिश्चकुटौ ॥

बीणामेदेऽपि महती

महाते। 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'वर्तमाने पृषत्-' (उ॰ २।८४) इति साधुः। 'महती वल्लकीमेदे रा-(प्रा)ज्ये तु स्यान्नपुंसकम्। तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे (शृद्धे) वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥

भूतिर्भसानि संपदि॥ ६९॥

भवति । अनया वा । भवनं वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'भृतिर्भसानि संपत्तिहस्तिश्टहारयोः श्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

नदीनगर्योर्नागानां भोगवती

भोगोऽस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) । 'अथ भोगवती न गपुरीनद्योरहा पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

अध संगरे।

सक्के सभायां समितिः

समयनम् । सगीयते वास्याम् । 'इण् गतौ' (अ० प० भ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

क्षयवासावपि क्षितिः॥ ७० ॥

क्षयणम् । क्षीयतेऽस्यां वा । 'क्षि क्षये' (स्वा॰ प॰ अ॰) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु॰ प॰ अ॰) । क्तिन् (३।३।९४) । 'क्षितिर्निवासे मेदिन्यां कालभेदे क्षये स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

रवेरिचेश्च शस्त्रं च विह्नज्वाला च हेतयः।

इन्ति हिनोति वा । हन्यतेऽनया वा । क्तिन् (३।३।९४)। 'कतियृति-' (३।३।९७) इति साधुः ॥

जगती जगति छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥ ७१ ॥

गच्छति । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ॰ २।८४) इति साधुः । यदा 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा॰ ३।२।३७८) इति किप्। 'गमः को' (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१। ७१) 'जगत्स्यादिष्टपे क्लीबं ना वायी जंगमे त्रिषु । जगती भुवने क्मायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' (इति मेदिनी)। द्वाद-बाक्षरपादे ॥

पंङ्किदछन्दोऽपि दशमम्

पश्चनम् । 'पिच व्यक्तीकरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । किन् (३।३।९४) । यद्वा पञ्चकद्वयम् 'पिक्कविंवति-' (४।१।५९) इति साधुः । (दशमं छन्दः) दशाक्षरपादम् । 'पिक्कविंशाक्ष-रच्छन्दोदशसंख्यादिषु स्त्रियाम्' इति (मेदिनी) ॥

स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः।

आयम्यतेऽनया । आयमनं वा । 'यमु उपरमे' (भ्वा॰

१—'उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या मुपूर्विका । गायञ्जु-िणगनुष्टुप् च बृहती पक्किरैव च' इत्यनुक्रमोक्तपु दशमं छन्दः पक्किः । 'पक्किदछन्दो दशापि स्यात्' इति कचित्पाठः— इति पीयृष्-व्याख्या ॥

अमर० ५२

प॰ अ॰) । क्तिन् (३।३।९४) । 'आयतिः संयमे देष्यं प्र-भावागामिकालयोः' (इति विश्वः) ॥

पत्तिर्गतौ च

पतिति । 'पत्ॡ गतौ' (भ्वा० प० से०) । किच् (७।३। ९७४) । 'पिर्त्तिर्गा पदगे स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभश्यश्वपः अपदातिके' (इति मेदिनी) ॥

मुले तु पक्षितिः पक्षभेदैयोः॥ ७२॥

पक्षस्य मृत्रम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) । प्रतिपदि, गर्तः नमुळे च ॥

प्रकृतियोंनिलिङ्गे च

प्रकुरुते । किन् (३।३।९७४) । किन् (३।३।९४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्त्रभावयोः । योनी लिङ्गे पौ-रवर्गे' (इति मेदिनी) ॥

कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः।

'भारती सालती चैव कैशिक्यारभटी तथा। चतन्नो यूक्त्यश्चेता यामु नाट्यं प्रतिष्ठितम्' इति भरतः। 'बृत्ति-विंवरणे जीव्ये कैशिक्यादिषु चेष्यते' इति विश्वः॥

सिकताः स्युर्वाछुकापि

सिच्यते । 'थिच क्षरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) । याहुलकादतः च्। पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिकता स्त्री सिकतिले बालुकायां तु भूमनि' (इति गेदिनी) ॥

वेदे श्रवसि च श्रुतिः॥ ७३॥

अ्यते । अनया वा । 'श्रु अवणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)।
किन् । 'श्रुतिः थोत्रे तथाम्राये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति
विश्वः ॥

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योपिति ।

वन्यते स्म । 'वनु याचने' (त॰ आ॰ से॰) कः (३।२। १०२)। 'यस्य विभाषा' (जरा१५) इत्यस्यानित्यत्थादेट् । 'वन संभक्तां' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा। 'चनिता जातराग-स्त्री स्त्रियोः स्त्री त्रिषु याचिते' (इति मेदिनी)॥

गुप्तिः क्षितिब्युदासेऽपि

गुप्यते । गोपनं वा । 'गुप् रक्षणं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। किन् (३।३।९४)। 'गुप्तिः कारा च रक्षा च दीर्ण च विवरं भुवः' इति बाश्वतः । 'गुप्तिकृष्यकरस्थाने कारागारे च र-क्षणे' (इति मेदिनी)॥

भृतिर्घारणधैर्ययोः ॥ ७४ ॥

धरणम् । 'धृत्र् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । किन् (३।३।९४) । 'धृतियोंगान्तरे धेर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः ॥

१—पक्षभेदी दी । एको मासार्थः । अपरः पद्यवयवः । तयोर्मृहे पक्षतिः इति पीयूषव्याख्या ॥

बृहती क्षुद्रवार्ताकीछन्दोमेदे महत्यपि।

वर्हते । 'बृह बृह्दी' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'बृह्दती श्रुद्रवार्ताक्यां कण्ट-कार्यां च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनमेद-योः' इति विश्वः ॥

वासिता स्त्रीकरिण्योध

षासयति । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) ण्यन्तः 'बास उपसेवायाम्' (चु॰ उ॰ से॰) वा । कः (३।३। ९०४)। 'वासिता करिणीनार्योद्योसितं सुरमीकृते। च्वान्मात्रे खगारावे वासितं वस्नविष्टिते' इति विश्वः ॥॥॥ सामी तु (बादिता इति) तालन्यमध्यपाठमाह । तत्र 'वाश्व शब्दे' (दि॰ आ॰ से॰)॥

वार्ता वृत्ती जनश्रुती ॥ ७५ ॥

वार्त फल्गुन्यरोगे च त्रिषु

बृतिरस्त्यस्याम् । 'बृत्तेश्व' (वा॰ ५।२।१०१) इति णः । 'वार्ता वातिक्रणे वृत्तां वार्ता कृष्याद्युदन्तयोः । (बृत्तिमन्नी-रजोर्वातां वार्तमारोग्यफल्गुनोः)' इति विश्वः । 'वार्ते फ-स्गुन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमस्यपि' इति धरणिः ॥

अप्रुच घृतामृते।

घ्रियते । जिघतिं वा । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु॰ प॰ अ०)।
'अजिष्ट्रिस्यः कः' (ज॰ ३।८९)। 'घृतमाज्ये जले क्रीवं प्रचीते लिभधेयवत्' (इति येदिनी)॥ न मृतं मरणमत्र । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सल्लिके घृते । अयाचितं च मोझे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' (इति येदिनी)॥

कलधौतं द्रप्यहेस्रोः

कलो मलो घोतोऽस्य । 'कलुधोतं सुवर्णे स्याद्रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः॥ ७६॥

निमेदाति । 'नि मिदा क्षेड्ने' (दि॰ प॰ से॰)। 'नीतः कः' (३।२।९९७) । संज्ञापूर्वकत्वात्र नत्वम् ।—'अनात्मनेप-इनिमित्ते' (७।२।३६) इति निर्देशाद्वा ॥

श्रुतं शास्त्रावधृतयोः

श्रूयते स्म । श्रवणं दा। 'श्रुश्रवणे' (भ्वा∙ प० अ०)। काः (३।२।९०२)॥

युगपर्याप्तयोः ऋतम् ।

अकारि । 'डुकुव्र' (त॰ उ॰ अ॰) । कः (३।२। ९॰२)। 'शको निवारणे तृप्तौ पर्याप्तं स्थाद्यथेप्सिते' इति इतः । 'कुतं युगेऽलमर्थे स्थाद्विहिते हिंसिते त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ अत्याहितं महामीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ७७ ॥

अतीवाधीयते सा मनसि । 'डुधान्' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'दधातेहिंः' (७।४।४२)॥

युक्ते श्मादावृते भृतं प्राण्यतीते समे त्रिषु।

'प्राण्यतीते' इति समाहारद्वन्द्वः । अभवत् । 'भू' । 'गल्ययां--' (३।४।७२) । 'भूतं क्ष्मादी पिशाचावी जन्ती क्लीं त्रिष्चिते । प्राप्ते इते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना । कुमारेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते इडनिस्तले ॥ ७८ ॥

वर्तते सा। वर्तनं वा। 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'वरणे' (दि॰ आ॰ से॰) वा। 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः। भावे (३।३।१९४) वा। 'वृत्तोऽधीतेप्यसीतेऽपि वर्तुलेऽपि मृते वृते। वृत्तेऽन्यलिकं वा क्रीबे छन्दबारित्रवृत्तिषु' (इति मेदिनी)॥

महद्राज्यं च

महाते। 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'वर्तमाने पृषत्-' (उ॰ २।८४) इति साधुः। 'महती बह्नकीमेदे राज्ये तु स्थानपुंसकम्। तत्त्वमेदे पुमाञ्जेष्ठे वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥

अवगीतं जन्ये स्याद्वाहिते त्रिषु ।

अवगीयते स्म । 'गैं शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।९०२) । 'अवगीतस्तु निर्वादे दु(इ)ष्टगर्हितयोरपि' (इति मेदिनी) । जन्ये जनापवादे ॥

श्वेतं रूप्येऽपि

श्रेतते । 'श्रिता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४)। 'श्रेवतो दीपादिमेदयोः। श्रेवता वराटिका-काष्ट्रपाटलाशक्किनीषु च। इतीचं रूप्येऽन्यवच्छुक्रे' (इति मेदिनी)॥

रजतं हेस्रि रूप्ये सिते त्रिषु॥ ७९॥

रजित । रज्यतेऽनेन वा । 'रज रागे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'पृथिरिजिभ्यां कित्' (उ॰ ३।१९१) इत्यतच् । 'रजतं रजने रूप्ये शोणिते हदहारयोः' इत्यजयः ॥

त्रिष्वितः

आतान्तम् ॥

जगदिने ऽपि

गच्छति । 'द्युतिमभिजुदोतीनां द्वे च' (वा॰ ३।२।१७८) इति किष् । 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) 'जगरस्यात्पिष्टपे क्रीवं वाया ना जंगमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

रक्तं नीस्यादि रागि च।

रजति । रज्यते वा । 'रज्ञ रागे' (भ्वा० प० अ०)।

'गत्यर्षा-' (३।४।७२) इति कः । कर्मणि (३।२।१०२) वा कः । 'रक्तोऽनुरके नील्यादिरक्षिते लोहिते त्रिषु । क्रीबं तु कुड्डुमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽसृजि' (इति मेदिनी) ॥

अवदातः सिते पीते शुद्धे

अवदायते स्म । 'दैप् शोधने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। कः (३।९।९०२)॥

बद्धार्जुनौ सितौ ॥ ८० ॥

सीयते स्म । 'षित्र् बन्धने' (स्ता ० उ० ४०) । कः (३।२।९०२) । 'सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिष्ठु शर्करायां स्त्री' (इति मेदिनी) ॥
युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतः

अभिनीयते स्म । 'णीज्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) कः (३।२। ९०२) । मर्षिणि क्षन्तरि ॥

अथ संस्कृतम्।

कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽपि

संस्कियते सा। 'संस्कृतः कृत्रिभे शस्ते भूषितेऽप्यन्य-लिङ्गकः । क्लीबं तु लक्षणोपेते' (इति मेदिनी) । लक्षणेन उ-पेते पाणिन्यादिसूत्रन्युत्पादिते ॥

अनन्तोऽनवधावपि ॥ ८१ ॥

न अन्तोऽस्य । 'अनन्तः केशवे शेषे पुमान्निरवर्धां त्रिषु । अनन्ता च विशस्यायां शारिवाद्वैयोरपि । कणादुरालभाप-ध्यापावित्यामलकीषु च । विश्वंभरागुह्रच्योः स्याद्नन्तं सुर-वर्त्मनि' (इति मेदिनी) ॥

ख्याते हुछे प्रतीतः

प्रतीयते स्म । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। कः (३। २।१०२) । 'प्रज्ञातज्ञातहृष्टेषु प्रतीतः सादरे त्रिषु' इति रभसः॥

अभिजातस्तु कुलजे बुधे।

भिजायते सम । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'अभिजातः छुलीने स्थान्याय्यपण्डितयोक्षिषु' इति मेदि-नी) । बुधे पण्डिते ॥

विविकौ पूतविजनौ

विविज्यते स्म । 'विजिद्ग पृथाभावे' (जु॰ उ॰ अ॰)। कः (३।२।१०२) 'विचिद्ग विरेचने (पृथाभावे') (६० उ० अ॰) वा । 'विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु' (इति मेदिनी) ॥

मूर्च्छितौ मृदसोच्छ्यौ ॥ ८२ ॥

मूर्च्छति सा 'मूर्च्छा मोहससुर्च्छाययोः' (भ्वा ॰ प ॰ से ॰)।

१—इदमसंगतम् । 'मादितश्च' (७।२।१६) इतीण्निषेषस्य दुर्वोरत्वात् । तसात्—मृच्छो संजातास्य । 'तदस्य संजातम्-' (५।२।३६) इतीतचू—इत्यनेकार्यकैरवाकरकौमुदीलिखितमेव सन् स्यकू॥ 'गल्यर्ग-'(३।४।७९) इति कः । 'मूर्ते स्यान्निषु मूर्च्छां के किंदेने मूर्तिमलपि' (इति मेदिनी)। ('मूर्विक्कतमपि सोच्छ्रये च मूढे च' (इति मेदिनी)॥

ह्रौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ

शुच्यते स्म । 'ईशुनिर् पूतीभावे' (दि॰ उ॰ से॰)। (कः) (३।२।१०२)। 'श्वीदितः--' (७।२।१४) (इतीण्निषे-धः)। 'शुक्तं पूताम्लनिष्ठुरे' (इति मेदिनी)। 'मृन्मयादि-शुनौ भाण्डे सगुडं क्षोब्रकाजिकम्। धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुकं तदुच्यते' इति वैद्यकम्॥

शिती धवलमेचकौ।

शीयते । शिनोति स्म वा । 'शिन् निशाने' (सा॰ उ॰ अ॰)। किन् (३।३।९४)। किन् (३।३।९४४) वा। 'विने शितेऽपि, शितिभूजें ना सितामितयोक्षिषु' (इति मेदिनी)॥ सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यहिते च सत् ८३

अस्ति । 'अस भुवि' (अ॰ प॰ से॰) । 'लटः शतृ-' (२।२।९२४) । 'श्रसीरह्रोपः' (६।४।९९९) । 'सन् साधौ धीरशस्त्रयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साच्चयुभयोः स्नि-याम्' (इति मेदिनी) ॥

पुरस्कृतः पुजितेऽरात्यभियुक्तेऽव्रतः कृते।

पुरोऽकारि । 'द्वकृष्' (त॰ उ॰ अ॰) । कः (३।२। १०२) । 'पुरोऽव्ययम्' (१।४।६७) इति गतिलम् । 'नमस्पु-रसोः–' (८।३।४०) इति सलम् । 'पुरस्कृतोऽभिशस्तारिध-स्ताष्रेकृतपृजिते' (इति मेदिनी) ॥

निवातावाभ्रयावातौ रास्त्रामेद्यं च वर्म यत्॥ ८४॥

निरुद्धो निश्तो वा वातोऽस्मात् । 'निवातो रहसंनाहे निवासे वातवर्जिते' इत्यजयः ॥

जातोन्नद्वपबृद्धाः स्युरुच्छिताः

उच्छ्रयति, उच्छ्रीयते स्म वा । 'श्रिष्ठ् सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३। २।१०२) वा । 'उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुष्ठद्वप्रशृद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥

उत्थितास्त्वमी।

वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्नाः

वित्तष्टति स्म । 'गलर्था-'(३।४।७२) इति कः। 'उत्थितं स्यात्रिष्ठ्रपत्रे श्रोद्यते दृद्धिमत्यपि' (इति मेदिनी) ॥

आहतौ सादरार्चितौ ॥ ८५॥

आदियते स्म । 'हङ् आदरे' (तु॰ आ॰ भ॰) । कः (३। २।९०२) ॥

इति तान्ताः ॥

१-अस्यात्रोहेखः प्रामादिकः । अत्र मूर्तश्रन्दोपादानाभावात् ॥ १-भिन्नितेऽपि' बस्युक्तिः श्रितश्रन्दार्थस्वासम्बन्धानुपयुक्ता ॥

अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु।

अर्थते । ऋच्छति ना । 'ऋ गतीं' (भ्ना॰ प॰ अ॰) 'उषिकुश्चिगार्तिभ्यस्थन्' (उ॰ २।४) । यद्वा अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्जायाम्' (चु॰ आ॰ से॰) । घन् (३।३।९९) ('अर्थो विषयार्थनयोधनकारणवस्तुषु । अभिषये च शब्दानां, निवृ-तो च प्रयोजने)' (इति मेदिनी) ॥

निपानागमयोस्तीर्थमृषिज्ञुएजले गुरौ ॥ ८६ ॥

तीर्यते । अनेन वा । 'तृ छुवनतरणयोः' (स्वा॰ प॰ से॰)। 'पातृतुदि-' (उ॰ २।७) इति थक्। 'तीर्थे शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतार्रावजुष्टास्वुपात्रोपाध्या-यमन्त्रिषु' (इति मेदिनी)। निपानं जलावतारः । निदानसु-पायः-इति सुकुटः ॥

समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्थे हितेऽपि च।

समर्थयते । समर्थ्यते वा । 'अर्थ उपयाच्यायाम्' (चु० आ०से०) । पचाद्यच् (३।९।९३४) । घञ् (३।३।९९) वा ॥

दशमीस्था श्लीणरागवृद्धी

दशस्यां तिष्ठति । 'मुपि स्थः' (३१२।४) इति कः । 'दशमीस्थो नष्टबीजे स्थविरेऽप्यन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी)॥ यीथी पदव्यपि ॥ ८७ ॥

विध्यतेऽनया। 'वियृ याचन' (भ्वा० आ० से०)। घन् (३।३।२९)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। गौरादिः (४।१। ४९)। 'विधि पद्गा पहाङे च हपकान्तरवत्मंनोः' (इति मेदिनी)॥

आस्थानीयत्नयोरास्था

आतिष्ठन्त्रस्याम् । आस्थानं वा । 'ष्ठा गतिनिवृत्ती' (भ्वा० प॰ अ॰) । 'आस्थाः त्वालम्बनास्थानयकापेक्षासु योषिति' (इति मेदिनी) ॥

प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः।

प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् । अनेन वा । 'घगर्थे कः' (वा॰ ३।३। ५८) । 'प्रस्थोऽब्रियां मानभेदे सानावुन्मितवस्तुनि' (इति मेदिनी) ॥

इति थान्ताः ॥

अभिप्रायवशी छन्दी

छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (चु॰ प॰ से॰)। घल् (३।३। ९९)॥

अब्दो जीमूतवत्सरौ ॥ ८८ ॥

अपो ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।३।३) इति कः । 'अडदः संवत्तरे गेषे गिरिमेदे च मुस्तके' इति विश्वः॥

अपवादौ तु निन्दाक्षे

अपोदाते । अपवदनं वा । 'बद् व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घम् (३।३।१९) । 'अपवात्स्तु निन्दायामाहा-

विश्रम्भयोरिप (इति मेदिनी) ॥*॥ मुकुटस्तु 'अववादः' इति पठिला 'अववादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरिप' इति विश्वमुदाजहार ॥

दायादौ सुतबान्धवौ।

दायमत्ति । 'अद भक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा आदत्ते । 'डुदाञ्'। 'आतश्चोप-' (३।१। १३६) इति कः । दायस्य-आदः । 'दायाद्स्तु भवेत्पुंसि सिपि॰डे तनयेऽपि च' (६ति मेदिनी)॥

पादा रक्म्यङ्कितुर्याशाः

पदाते । 'पद गताै' (दि० आ० अ०) । 'पद्रज-'(३। ३।१७) इति घञ् । 'पादो बुधे तुरीयांशे शैके प्रसन्तपर्वते । चरणे च मयुक्ते च'(इति मेदिनी)॥

चन्द्रास्यकास्तमोनुदः॥ ८९॥

तमो नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । किप् (वा० ३।३।७६) ॥

निर्वादो जनवादेऽपि

निर्वेदनम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घञ् (३।३।१८) 'निर्वादः स्याह्नोकवादपरिनिष्ठिनवादयोः' (इति गेदिनी)॥

शादो जम्बालशष्पयोः।

शयते । अनेन वा । 'शदू शातने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'हलध' (३।३।१२१) इति, भावे (३।३।१८) वा घन् । जम्बालः पह्नः शष्पं बालतृणमा ॥

सारावे रुदिते त्रातर्थाकन्दो दारुणे रणे ॥ ९०॥

आकन्दनम् । आकन्दति । आकन्यतेऽस्मिन् । आकन्दयति वा । 'कदि आह्वाने रोदनै च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'आङः कन्द शब्दसातत्ये' (चु॰ उ॰ से॰) । घम् (३।३।१८,१९) । पचायच् (३।१।१३४) वा । 'आकन्दः कन्दने ह्वाने मित्र-दारुण्युद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्त्रसादोऽनुरोधेऽपि

प्रसदनम् । अनेन वा । 'षदू विशरणादौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । घत् (३।३।३८,१९) । 'प्रसादो ऽनुप्रहे कान्यप्राण- खास्थ्यप्रसत्तिषु' (इति मेदिनी) ॥

सूदः स्याद्यञ्जने त्रिषु ।

सूदाते । सूदयति वा । 'पृद क्षरणे' (चु॰ उ॰ से॰)। 'एरच्' (३।३।५६)। पचाद्यच् । (३।९।९३४) वा । 'सूदस्तु सूपवत्सूपकारे च व्यक्षनेऽपि च' इति विश्वः॥

गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दः

गां विन्दति । 'बिद्धु लामे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु १—'सारावे' इति हदितविश्चेषणम् । त्रातरि पार्धिगश्राहाकान्तस्य विजिगीषो रक्षितरि—इति पीयूक्ष्यास्या ॥

बिन्देः संज्ञायाम्' (३।९।५३८) इति शः । 'गोबिन्दो नास-देवे स्याद्गवाध्यक्षे बृहस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥

हर्षेऽप्यामोदचन्मदः ॥९१॥

आमोदनम् । आमोदयित वा । 'मुद हर्षे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) स्वार्थण्यन्तः । घत्र् (३१३१९८) । पचाद्यम् (३१९१ १६४) वा । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' (इति मेदिनी) । मदनम् । अनेन वा । 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰) । 'मदोऽजुपसर्गे' (३।३।६७) इस्यप् । 'मदो रेतिस कस्तूर्श गर्वे हर्षेभ-दानयोः' (इति विश्वः) ॥

प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्।

कं सुखं कौति। 'कु शब्दे' (अ० प० अ०)। किए (३। २।७६)। तुक् (६।१।७१)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'क-कुद्धत् ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि' इति विश्वः। प्रा-धान्ये खार्थे ष्यस् (वा० ५।१।१२४)॥

की संविज्ञानसंभाषाकियाकाराजिनामसु ॥९२॥

संवेदनम् । संविद्यतेऽनया वा । 'विद् ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'विद चेतनादा च' (चु० आ० से०) । संपदादिकिष् (वा० ३।३।१०८) । 'संवित् खियां प्रतिज्ञायामाचारे ज्ञान-संगरे । संभाषणं क्रियाकारे संकेत नाम्नि तोषणे' (इति मेदि-नी) । क्रियायाः कारो नियमः पणवन्धो वा, आजिशुद्धम् ॥

धर्मे रहस्युपनिषत्

उपनिषद्नम् । उपनिषीदति श्रेयोऽस्यां वा । 'षट्टू विशर-णादौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । संपदादिः (वा॰ (३।३।९०८) । 'भवे**दुपनिप**द्धमें वेदान्ते विजने स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

स्यादतौ वत्सरे शरत्।

श्रणाति । 'शृहिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृद्भसो-ऽदिः' (उ० १११३०) 'शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतो' (इति मेदिनी) ॥

पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्किवस्तुषु ॥ ९३ ॥

पदित । पद स्थेंगें () । पद्यति वा । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰) । पद्याद्यन् (३।१।९३४) । भावक-मैं करणेषु वा घन् । संज्ञापूर्वकलाद्बुद्धभावः । 'पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतिचिह्नयोः स्थानत्राणयोर-इत्वसुनोः' इति विश्वः । 'स्रोकपादेऽपि च क्क्षीवं पुंलिङ्गः किरणे पुनः' (इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

गोष्पदं सेविते माने

गोः पदम् । 'गोष्पदं सेवितासेवित–' (६।१।१४५) इति साधुः । 'गोष्पदं गोपदे श्वन्ने गवां च गतिगोचरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ।

आपद्यतेऽस्मिन् । 'आस्पदं प्रतिष्ठःयाम्' (६।१।१४६) इति साधुः । 'आस्पदं पदकृत्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ त्रिषु

आदान्तात् ॥

इष्टमधुरौ खादू

खदते। 'ब्बद आखादने' (भ्वा ० आ ० से ०)। 'कृषा-पा-' (उ० १११) इत्युण्। 'स्वादु मिष्टमनोज्ञयोः' (इति मेदिनी)॥

मृद् चातीक्ष्णकोमलौ ॥ ९४ ॥

ब्रद्यते । 'म्रद मर्दने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'प्रथिम्नदि–' (उ॰ १।२८) इति कुः संप्रसारणं च ॥

मृढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः

मन्दते । 'मदि स्तुलादौ' (भ्वा॰ आ॰ सै॰)। पवायक् (३।१।१३४)। 'मन्दोऽतीक्षे च मूर्खे च खेरे चाभाग्यरो-गिणोः। अल्पे च त्रिषु पुंसि स्वाद्धस्तिजात्यन्तरे शनौ' (इति मेदिनी)॥

ड़ी तु शारदी ।

प्रत्यवापतिभौ

शरिद भवः । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इत्यण् । 'शार-दोऽब्दे स्त्रियां तोयपिष्पत्रीसप्तप्रणयोः । शस्ये क्लीवं शरजा-तन्तनाप्रतिभे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ ९५ ॥

विश्विष्टो विपरीतो वा शारदः । 'प्रादयो गता-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । 'विशारदः पण्डिते च भृष्टे' (इति मेदिनी) ॥

इति दान्ताः ॥

व्यामो वदश्च न्यप्रोधौ

न्यक् रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) 'कः मैण्यण्' (३।२।१)। 'न्यप्रोधो व्यामवटयोन्यं प्रोधिश्व शमी-तरों' (इति विश्वः)॥

उत्सेधः काय उन्नतिः।

उत्सेधनम् । अनेन वा । 'विधु गलाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। धन् (३।३।१८,१९)॥

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधो वीवधो च तो ॥ ९६ ॥

विविधो वधो हननं गमनं वा। अनेन वा। 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा॰ २।२।२४) इति समासोत्तरपदलोपा । 'अन्येपामपि-' (६।३।१३७) इति वा दीर्घः। 'विषयो वीवध्यक्षापि पर्याहारेऽध्वभारयोः' इति विश्वः। परित आहियतेऽनेन । पर्याहार उभयतोबद्धविक्यं स्कन्धवाद्यं काष्ठं 'कावडी' इति स्थातम् । यतु--'उपसर्गस्य-' (६।३।

१—'स्नी' इति संविदुपनिवच्छरिद्धः संबध्यते—इति मुकुटः ॥

१२२) इति वीर्घः—इति मुकुट आह्ा तम । वधशब्दस्या-बन्तत्वेनाधसन्तत्वात् ॥

परिधिर्यक्षियतरोः शाखायामुपसूर्यके।

परिधीयते । 'द्वधाञ्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥

बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः॥ ९७॥

आधानम् । अनेन, अस्मिन् वा । पूर्ववत् । 'आधिः पुर्माक्षित्तपीडाप्रस्याशाबन्धकेषु च । व्यसने चाप्यिष्ठाने' (इति मेदिनी) ॥

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः।

नीवाको वचनाभावः, मूलोरकपीर्यं धान्यादिसंब्रहो वा । समाधानम् अनेन वा पूर्ववत् । 'समाधिर्ध्याननीवाकनि-यमेषु समर्थने' इति विश्वः (रभसः) । 'समाधिर्ना समर्थने । ध्याने वैरस्य (ध्याननीवाक)नियमे काव्यस्य च गुणान्तरे'। (इति मेदिनी) ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ ९८ ॥ मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।

अनुबध्यते । 'बन्ध बन्धने' (अया ० प० अ०) । घल् (३१३१९९) । 'अनुबन्धस्तु बन्धे स्याद्दोषोत्पादे विनश्वरे । मुख्यानुयायिवाले च प्रकृतस्यानिवर्तने । अनुबन्धी तु हि-क्कायां तृष्णायामपि (इति मेदिनी) । मुख्यं पित्रादिकमनु-याति यः शिद्यः । प्रकृतस्य प्रारुध्यानुवर्तनेऽनिवर्तने ॥

विधुर्विष्णो चन्द्रमसि

विध्यति विरहिणम् । 'व्यय ताडने' (दि० प० अ०)। 'पृभिदि-' (उ० १।२३) इति कः। 'महिज्या-' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'विधुः शशाक कर्पूरे हृषीकेशे च राक्ष-से' इति विश्वः॥

परिच्छेदे विलेऽवधिः॥ ९९॥

अवधानम् । 'उपसर्गे-' (३।३।९२) इति किः । 'अव-धिस्त्ववधाने स्यारसीम्नि काले विके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ विधिर्विधाने देवेऽपि

विधानम् । अनेन वा पूर्ववत् किः (३।३।९२) । 'विधिन र्ना नियतौ काले विधाने परमष्टिनि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणिधिः प्रार्थने चरे।

प्रणिधानम् । प्रणिधीयते वा । किः (३।३।६२) 'प्रणि-धिर्याचने चरे' (इति हैं मः) । प्रणिधिरवधानेऽपि' ॥

बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि

बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'इगुपध-' (३।९।९३५) इति कः । 'बुधः कवाँ रोहिणेये' इति विश्वः॥ वर्धते सम । 'बुधु दुई।' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'गलार्था-' (३।४।७२) इति कः। 'मृद्धो जीणें प्रशृद्धे हे त्रिषु हीवं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥

स्कन्धः समुद्येऽपि च ॥ १००॥

कं बिरो दधाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। पारस्करादिलात् (६।१।१५७) सुद् । 'स्कन्धः स्यानृपता-वंसे संपरायसमूहयोः। काये तकप्रकाण्डे च भद्रादौ छन्दसो भिदि' (इति मेदिनी)॥

देशे नदविशेषेऽन्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्।

स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'स्यन्देः संप्रसारणं धश्व' (उ॰ १।११) इत्युः । 'सिन्धुः समुद्रे नयां च नदे देशेभदानयोः' इति विश्वः । 'सिन्धुवंमशुदेशाब्धिन् नदे ना सरिति स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

विधा विधौ प्रकारे च

विधानम् । 'डुधान्' (जु॰ त॰ अ॰)। 'आतस्रोप-' (३।२।९०६) इसङ्। 'विधा गजाने ऋदी च प्रकारे वेतने विधौ' इति विश्वः। विधौ विधाने॥

साधू रम्येऽपि च त्रिषु ॥ १०१॥

साधोति। 'साध संसिद्धां' (खा॰ प॰ से॰) 'कृनापा-' (उ॰ १।१) इत्युण्। 'साधुर्वार्धुमिके चारी सज्जने चाभिषेय- वत्' इति विश्वः॥

वधूर्जाया सुषा स्त्री च

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ० अ॰) । 'वहो धक्ष' (उ॰ १।८३) इत्यूः । 'वधूः क्रुषा नवोढा स्त्री भार्याप्रकाजः-नासुच । शब्यांच शारिवायांच' इति विश्वः ॥

सुधा लेपोऽमृतं सुद्दी।

सुष्ठ धीयते । 'डुधाम्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'घेट्' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतश्वोप-' (३।३।९०६) इत्यङ् । 'सुधा गन्नेष्टकाचूर्ण सुदी चामृतमूर्वेयोः' इत्यजयः ॥

संधा प्रतिशा मर्यादा

संधानम् । अत्र वा । 'डुषाञ्' (जु॰ उ० भ॰) । 'आ-तथोप--' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥

श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥१०२॥

श्रद्धानम् पूर्ववत् । 'श्रद्धादरे च काङ्कायाम्' (इति मे-दिनी) । संप्रत्यय आदरः ॥

मधु मद्ये पुष्परसे भौद्रेऽपि

मन्यते। 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'फलिपाटि-' (उ॰ १।१८) इत्युः, धश्च। 'मधु क्षोद्रे जले क्षीरे मधे पुःष्परसे मधुः। देरये चैत्रे नसन्ते च जीवकोशे मधुद्रमें' इति विश्वः॥

अन्धं तमस्यपि।

अन्धयति । 'अन्ध दक्ष्मुपमाते' (चु॰ उ० से॰) । पचा-द्यच् (३।९।९३४) । 'अन्ध्यं तु तिमिरे ह्लीवं चधुर्हीनेऽभि-षेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

अतस्त्रिषु

आधान्तात् ॥

समुखद्धौ पण्डितंमन्यगविंतौ ॥१०३॥

समुच्चाते स्म । 'णह बन्धने' (दि॰ उ॰ अ॰) । कः (३।२।९०२) । 'समुच्चः समुद्र्ते पण्डितंबन्यद्प्तयोः' इति विश्वः ॥

ब्रह्मबन्धुरिधक्षेपे निर्देशे

ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिः बन्धुरस्य । 'ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्दे-शे च द्विजन्मनाम्' इति विश्वः ॥

अथावलम्बितः।

अविद्रोऽप्यवष्टन्धः

भवलम्बत आश्रितः, वस्तादिरुद्धो वा । अवष्टभ्यते स्म । 'ष्टमि स्तम्मे' (भवा० आ० से०) । 'स्तम्मु रोधने' (सात्रः) वा । 'स्तम्मेः' (८१३१६७) 'अवाचा-' (८१३१६८) इति षः । 'अवष्टब्योऽविद्रे स्यादाकान्ते नावलम्बते' (इति मे-दिनी) ॥

प्रसिद्धौ स्वातभूषितौ ॥ १०४ ॥

प्रसिक्यति, प्रसिक्यते स्म वा । 'विधु संराद्धौ' (दि० प० से०) 'गल्याम्' (भ्वा० प० से०) । कर्तरि (३।४।७२) क-मीण (३।२।१०२) वाक्तः ॥

॥ इति धान्ताः ॥

सूर्यवही चित्रभान्

चित्रा भानवो रइमयोऽस्य ॥

भानु रिमदिवाकरी।

माति । 'भा गीप्ती' (अ० प० अ०) । 'दाभाभ्यां नुः' (इ० ३।३२) ॥

भूतात्मानी घातृदेही

भूतानामात्मा । भूतानि भात्मा खभानो यस्य, इति च ॥ भूर्खनीचा पृथग्जनो ॥ १०५ ॥

प्रथकार्यो जनः शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८) ॥

प्रावाणी रौलपाषाणी

भसते । 'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽ पि—' (वा० ३।२।९०९) इति डः । आवनति । 'वन संभक्ते' (भ्वा० प० से०) 'शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा । विच् (३। २।७६) । प्रश्रासावावा च ॥

पन्निणौ शरपक्षिणौ ।

पत्राणि सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।१९५) इतीनिः ॥ 'पत्री त्ये काण्डे सगहरिषकादिषु' इति विश्वः ॥

तक्दोंली शिखरिणी

शिखाः सन्त्यस्य । 'द्वन्द्वोपतापन' (५।२।१२८) इतीनिः ॥ त्रीद्यादिः (५।२।११६) वा । 'शिखी वही वलीवर्दे शरै केतुमहे हुमे । मयूरे कुकुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

प्रतियकावुभौ लिप्सोपप्रहौ

प्रतियतनम् । प्रतियत्यते ना । 'यती प्रयक्ने' (भ्वा॰ क्षा॰ से॰) । 'यत निकारादां' (चु॰ उ॰ से॰) ना । 'य- जयाच—' (३।३।९०) इति नङ् । 'प्रतियत्नश्च संस्कारं- लिप्सोपमहणेषु च' (इति मेदिनी) । उपप्रहो नन्धी- प्रहणादिः ॥

अध सादिनौ।

द्वौ सारचिह्यारोही

अवश्यं सीदित । सादयति वा । 'षदू विशरणादौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आवश्यका—' (३।३।१७०) इति णिनिः । प्रखादिः (३।१।१३४) वा । 'सादी सुरंगमातहर- थारोहेषु हश्यते' (इति मेदिनी) ॥

वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः॥ १०७॥

वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । 'अतः—' (५।२।९९५) इतीनिः॥

कुलेप्यभिजनो जनमभूम्यामपि

अभि जायंतेऽस्मिन्। 'जनी' (दि० आ० से०)। 'हलंश्व' (३।३।१२१) इति घत्र। 'जनिवध्येख' (७।३।३३) इति वृद्धिनं। 'अभिजनः कुले ख्याती जन्मभूम्यां कुलवजे' इति विश्वः॥

अथ हायनाः।

वर्षार्चित्रीहिमेदाश्च

जहाति, जिहीते, वा। 'ओहाक् खागे' (जु॰ प॰ अ॰)।
'ओहाङ् गतौ' (जु॰ आ॰ अ॰) वा। 'हश्व बीहिकालयोः'
(३।९।९४८) इति ण्युट्। 'हायनो न क्रिया वर्षे पुंस्यर्निर्झा-हिमेदयोः' (इति मेदिनी)। वर्षोऽच्दम्। अर्ची रिमः। 'बीहिमेदो नीवारादिः' इति मुकुटः। षधिकः, इति स्वामी॥

चन्द्राक्ष्यकी विरोचनाः॥ १०८॥

विरोचते । 'हच दीतीं' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अनुदात्ते-तत्र हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'विरोचनः प्रहादस्य तनयेकेंऽभिचन्द्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

केशेऽपि वृजिनः

वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ॰ आ॰ से॰) । 'वृजे: किन्न'

(उ॰ २।४७) इतीनन् । '**युजिनं** कल्मचे क्लीवं केशे ना कु-टिले त्रिषु' इति रभसः ॥

विश्वकर्मार्कसुरिहारिपनोः।

विश्वं कर्मास्मात्, अस्य, वा। 'विश्वकर्मा सहस्रांशौ मुनिभिद्देवशिल्पनोः' (इति मेदिनी) ॥

आतमायको धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च १०९

अति 'अत सातत्यगमने' (भ्रा॰ प॰ से॰) 'सातिभ्यां मिनन्मिनिणी' (उ॰ ४।१५३)। 'आत्मा कलेवरे यह्ने ख्रामावे परमात्मित । चित्ते धृतौ च बुद्धां च परव्यावर्तनेऽपि च' इति घरणिः॥

दाक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः।

हिन्त । 'हन हिंसागत्योः' (अ॰ प॰ अ॰) 'हन्तेर्घश्च' (वा॰ ६।१।१२) इति पचाद्यचि द्विलम्, आक् चास्थासस्य । 'अन्योन्यघटने चैव घातुके च घनाघनः' इति घरणिः ॥

अभिमानोऽर्थादिदपेंऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥ ११० ॥

अभिमननम् । 'मन झाने' (दि० आ० आ०) । घल् (३। ३।१८) । 'मीन् हिंसायाम्' (क्या० उ० आ०) । भावे ल्युट् (३।३।१९५) । 'मीनाति—' (६।९१५०) इत्यात्वम् । आदिना कुलवशुगुणादिश्रहः ॥

घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे।

हननम् । हन्यते वा । 'मूर्ती घनः' (३।३।७७) इत्यप् । 'घनं सान्द्रं घनं वायं घनो मुस्तो घनोऽम्बुदः । घनः काठिन्यसंघातो विस्तारो लोहमुद्गरा' इति धरणिः । मूर्तिगुणे काठिन्ये ॥

इनः सूर्ये प्रभौ

एति । ईयते वा । 'इण्सिजि-' (उ॰ ३।२) इति नक्।।

राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृषे॥ (११॥

राजिति । 'राजृ दीक्षां' (भ्वा॰ उ॰ से॰) 'किनिन् युक्र-षि-' (ड॰ १।१५६) इति किनिन् । 'राजा प्रभी च तृपती क्षित्रये रजनीपती । यक्षे कक्षे च पुंक्षि स्यात्' (इति मेदिनी)॥ धाणिन्यो नर्तकीदृस्यो

अवस्यं वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'आव-स्यका-' (३।३।२७०) इति, प्रह्मादित्वात् (३।१।१३४) वा णिनिः। वबयोरैक्यम् । 'बाणिनिर्नर्तकीमत्ताविद्यधव-नितासु च' (इति मेदिनी)॥

स्रवन्त्यामपि वाहिनी।

ः बहाति । प्रह्मादि (३।१।१३४) णिनिः । 'वाहिनी स्था-त्तरक्रिण्यां सेनारीन्यप्रभेदयोः' इति विश्वः ॥

१—ब।णिनीशब्दो मेदिन्यां पवर्णायादी पठितः । हैमे तु अन्तरमादी पठितः॥ पर्व बाहिनीशब्दोऽपि॥

हादिन्यो वज्रतडितौ

हादतेऽवर्यम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'आवर्यका-' (३।३।९७०) इति णिनिः ॥

वन्दायामपि कामिनी ॥ ११२॥

अवद्यं काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्या॰ आ॰ से॰)। पूर्ववत् (३।३।९७०) णिनिः । 'कामिनी मीहवन्दयोः । कामी तु कामुके चकवाके पारावतेऽपि च' (इति मेदिनी) वन्दा वृक्षे विजातीयप्ररोहः ॥

त्वग्देहयोरपि तनुः

तनोति, तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰)। 'भृमृती-' (उ॰ १।७) इत्युः । 'तनुः काये लचि स्त्री स्था-त्रिष्वल्पे विरस्ने कृते' (इति मेदिनी)॥

सुनाधोजिहिकापि च।

सवनम् । स्यते वा । 'पूर् प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०)। भावे (३।३।१९४) कमेणि (३।३।१०२। वा०) कः। 'स्वादय ओदितः' (दि० ग०) इति (ओदित्वात 'ओर्द्रितथ' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्)। 'स्नाख्या पुष्पिते पुष्पे जिह्वातले वधालये' इत्यज्ञयः। '(स्नं प्रमवपुष्पयोः)। स्ना पुत्र्यां वधस्थानगलश्चणिककयोरिप' (इति विश्वः)॥

कतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥ ११३ ॥ मन्दे

वितननम् । विनन्यते वा । घन् (३।३।१८,१९)। 'वि-तानो यज्ञविस्तारोहो चेषु कतुकर्मणि । वृत्तमेदावसरयोवितानं तुच्छमन्दयोः' इति विश्वः । 'वितानो यज्ञ उह्नोचे विस्तारे पुनपुनकम् । ह्रीबं वृत्तविशेषे स्मान्निलिङ्गो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) मन्दे मृहे ॥

अथ केतनं कृत्ये केता खुपनिमन्त्रणे।

'कित निवासादों' (भ्वा॰ प॰ से॰) । भावकर्मकरणाधि॰ करणेषु ल्युट्। 'केतनं तु ध्वजे कार्ये निमञ्जणनिवासयोः' इत्यजयः॥

वेदास्तस्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विष्रः प्रजापतिः ॥ ११४ ॥
१हति । 'वृहि वृद्धौ '(भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वृहेनोंऽब' (उ॰
४।१४६) इति मनिन् । 'ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि
वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोविषे (इति मेदिनी) ॥

उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम्।

'गन्ध मर्दने' (बु॰ आ॰ से॰) । भावादौ त्युट् । 'ग-न्धनं सूचनोत्साहिंसनेषु प्रकाशने' इति विश्वः ॥ आतञ्चनं प्रतीवापजवनाष्यायनाजकम् ॥ ११५ ॥

'तस्त्र गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। त्युट् (३।३।२१४)। प्रि तीवापो दुग्धादौ दध्यादिभावार्थे तकादिप्रक्षेपः, निक्षेपो वा। जवनं वेगः। आप्यायनं तर्पणम्॥

व्यञ्जनं लाम्छनदमश्चनिष्ठानावयवेष्यपि।

व्यज्यते । अनेन वा । ल्युट् (३।३।१९३,१९७) । 'ब्य-अनं तेमने चिह्ने इमश्रुण्यवयवेऽपि च' (इति मेदिनी) । नि-छानं तेमनम् ॥

स्यात्कोलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ११६ कुलीनस्य कर्म भावो वा । युवाद्यण् (५।११३०) । 'कौलीनं प्रश्नियुद्धे कुलीनत्वापवादयोः' इति धरणिः ॥

स्यादुद्यानं निःसरणे वनमेदे प्रयोजने ।

उद्याखनेन । अस्मिन् ना । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'करणा-' (३।३।१९७) इति त्युट्। 'उद्यानं वनमेदे स्याभिःसतौ च प्रयोजने' इति घरणिः॥

अवकाशे स्थितौ स्थानम्

स्थीयतेऽत्र । अधिकरणे (३।३।११७) भाने (३।३।११५) च ल्युट् । 'स्थानं साहत्येऽवकाशे स्थितौ वृद्धिक्षयेतरे' (इति मेदिनी) ॥

क्रीडादावपि देवनम् ॥ ११७॥

दीव्यतेऽनेन। 'दिवु कीडादों' (दि॰ प॰ से॰)। भावक-रणादों ल्युट्। 'देवन व्यवहारे स्याज्जिगीषाकीडयोरपि। अक्षेषु देवनः प्रोक्तः' इति विश्वः॥

उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोहमेऽपि च।

'उत्थानमुखते तस्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे ।' ('प्राक्षणो-दूमहर्षेषु मलवंगेऽपि न द्वयोः') (इति मेदिनी) । 'तन्त्रं कुटुम्बकुत्ये स्थात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाने च शास्त्रमेदे परिच्छदे । श्रुतिशास्त्रान्तरे हेतानुभयार्थप्रयोजके' (इति मेदिनी) ॥

ब्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥११८॥

निरुद्धमुत्थानम् । 'प्रादथो गता-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । 'खतन्त्रता च व्युत्थानम्' इति त्रिकाण्डरोषः ॥

मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने । निर्वर्तनोपकरणानुमज्यासु च साधनम् ॥ ११९ ॥

'बाध संसिद्धी' (स्वा॰ प॰ से॰)। भावकमंकरणादी ह्युट्। 'साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धीषधे गती। निर्यतनोपायमेढ्-दापनेऽनुगमे धने' (इति मेदिनी)। उपकरणं साधनसामधी॥ निर्यातनं वैरशुद्धी दाने न्यासार्पणेऽपि च।

'यत निकारादी' (चु॰ उ॰ से॰) स्वार्थण्यन्तः । भावादी स्युद् ॥

व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥ १२०॥

ेयस्तिः । 'अषु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । भावादी ल्युट् । 'व्यसनं लग्जुमे सक्ती पानस्त्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफळे पापे विपत्तौ निष्फलोशमें इति विश्वः (मेदिनी) । कामजे दोषे मृगयाक्षपानादौ । कोपजे वाक्पारुष्यएण्डपारुष्यार्थ-दूषणादौ ॥

पक्ष्माक्षिलोम्नि किंजन्के तन्त्वाद्यंदोऽप्यणीयसि ।

पक्ष्यते । अनेन वा । 'पक्ष परिप्रहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) कर्मकरणादौ मनिन् (उ॰ ४।१४५) । 'पक्ष्म स्त्राविस्क्रमोग्ने किंजल्के नेत्रलोमनि' इति विश्वः॥

तिथिभेदे क्षणे पर्व

पर्वति पर्व्यते वा। 'पर्व पूर्ण' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकात्किन्। 'पर्वे स्यादुत्सवे प्रन्यौ प्रस्तावे विषुवा-दियु। दर्शप्रतिपदोः संधौ स्यात्तिथेः पश्वकान्तरे' इति धर्णिः॥

भत्मी नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥ १२१ ॥

वर्तते । अनेन । अस्मिन् वा । 'वृतु वर्तने' (भ्दा॰ आ॰ से॰) । मनिन् (उ॰ ४।१४५) ॥

अकार्यगुद्ये कौपीनम्

कूपपतनमहिति । 'बालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' (५।२। २०) इति साधुः । 'कौ**पीनं** स्यादकार्येऽपि चीरगुद्यप्रदेशयोः' इति विश्वः ॥

मैधुनं संगतौ रते।

मिथुनमेव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । मिथुनस्थेदं वा । 'संबन्धे सुरते युग्मे राशौ मिथुनमिन्यते' इति व्याडिः ॥ प्रधानं परमात्मा धीः

प्रथते, धीयते Sनेन । अस्मिन् वा । 'डुधाम्' कर्नृकर-णादौ त्युट्' (३।३।९१३,९९७) । 'प्रधानं स्यान्महामारे. प्रकृतौ परमात्मिन । प्रज्ञायामिष च स्त्रीबमेकत्वे तूलमे सदा' (इति मेदिनी) ॥

प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः॥ १२२ 🗓

प्रज्ञायते । भनेन वादौ त्युद (३।३।११३,११५,११७) ॥ प्रसुनं पूष्पफलयोः

प्रस्यते । 'पुन् अभिषवे' (स्ता० **उ० अ०) । 'सुन्रे**. दीर्घश्च' (उ० ३।९३) इति नः॥

निधनं कुलानादायोः।

निधानम् । निधीयतेऽत्र वा । 'कृपृत्रजि-' (उ० २।८९) इति क्युः ॥

कन्दने रोदनाह्याने

'ऋदि आह्वाने रोदने च' (स्वा॰ प॰ से॰)। भावे (३। (३।११५) ल्युट्॥

वर्फा देहप्रमाणयोः ॥ १२३॥

वर्षति । वृष्यते वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। मनिन् (उ॰ ४।१४५)। 'वर्ष्म देहप्रमाणातिसुन्दराकृतिः स्मृतम्' (इति मेदिनी)॥

१-- भावविष्णहप्रदर्शनमेतत्॥ अमर्० ५३

गृहदेहित्यद्प्रभावा धामानि

दधाति । घीयते वा । 'डुघाञ्' (जु॰ उ॰ अ॰) । मनिन् (उ॰ ४।१४५) । 'धाम शक्तो प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मसु' इति विश्वः ॥

अथ चतुष्पथे ।

संनिवेशे च संस्थानम्

संस्थीयतेऽत्र । अनेन वा । संस्थितिर्वा । भावाधिकरणादीं ल्युद (३।३।१९५,१९७) । 'संस्थानमाकृती मृत्यी संनि-वेशे वतुष्पये' (इति मेदिनी) ॥

लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः॥ १२४॥

लक्ष्यते । अनेन वा । 'लक्ष दर्शने' (चु॰ आ॰ से॰) । मनिन् (उ॰ ४।१।४५) ॥

आच्छादनं संपिधानमपवारणमित्युमे।

भाच्छाद्यतेऽनेन। 'छद अपवारणे' चुरादिः। करणे (३। ३।१९७) भावे (३।३।९९५) वा ल्युद। 'आगच्छादनं संपि-धाने वक्रेऽपष्टतिमात्रके' इति धरणिः॥

आराधनं साधने स्याद्वासी तोपणेऽपि च ॥१२५॥ आराध्यतेऽनेन । 'राध संसिद्धी' (खा॰ प॰ अ॰) । भावादी त्युद्र (३।३।९९५,९९७)

अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि।

अधिष्ठीयते । अनेन वा । भावादौ ल्युट् (३।३।१९५ ९९७)। 'अधिष्ठानं रथस्याने प्रभावेऽध्यासने पुरे' इत्यजयः ॥

रकं स्वजातिश्रेष्टेऽपि

रमयति । 'रमु कीडायाम्' (४वा० आ० अ०) ण्यन्तः । अन्तर्भावितण्यथों वा, रमन्तेऽस्मिन् वा। 'रमेस्त च' (उ० २११४) इति नः । 'नेड् विद्य-' (७१२१८) इति नेद्र । 'णेर-निटि-' (६१४१५९) । 'रक्षं स्वजातिश्रेष्टेऽपि मणाविष नपुंस-कम्' (इति मेदिनी) ॥

वने सिळिलकानने ॥ १२६॥

बन्यते। 'वन संभक्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'वतु याचने' (त॰ द॰ से॰) वा। 'हैलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। संज्ञापूर्वकलाम मुद्धिः। कर्तरि पचायच् (३।१।१३४) वा। 'क्षीबं स्यात् कानने नीरे निवासे निलये वनम्' इति रमसः॥

तलिनं विरले स्तोके

तलति । तस्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'तेलिपुलिभ्यामिनन्' (उ॰ २।५३)। 'तलिनं विरले स्तोके सन्देष्टपि वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी)॥

वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे।

तथा तलिनवत् । उत्तरे आनानतात् ॥

समानाः सत्समैके स्युः

समित । 'धम वैक्कव्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ताच्छील्यवयो-वचनशक्तिषु चानश्' (३।२।१२९) । 'आगमशासनमिल्यम्' इति सुग् न । सह मानेन वर्तते, इति वा । 'समानं सत्समै-केषु त्रिषु, ना नाभिमाहते' (इति मेदिनी) ॥

पिशुनौ खलसूचकौ ॥ १२७ ॥

रिशति। 'पिश अवयवे' (तु॰ प॰ से॰)। 'धुधिपिशिमि॰ थिभ्यः कित्' (उ॰ ३।५५) इत्युनन्। 'पिशुनं कुक्कमेऽपि च। कपिवके च काके ना सूचकक्रूरशेक्षिषु। पृक्षायां पिशुना की स्यात्' (इति मेदिनी)॥

हीनन्युनावुनगर्ह्यो

जहाति । हीयते स्म वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु॰प॰भ॰)। 'आदिकर्मणि क्तः' (३।४।७१)। क्मणि (३।२।१०२) वा । 'ओदितश्व' (८।२।४५) इति नलम् । 'हीनं गद्योनयोश्विष्ठ' (इति गेदिनी)॥

न्यूनयति । न्यून्यते रेम वा । 'ऊन परिहाणे' (चु॰ उ० से॰) । पचायच् (३।१।१३४) । घच् (३।३।१९) वा । यत्तु-'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः-इति मुकुटेनोक्तम् । तका । चुरादिष्यन्तरवेन अदन्तरवेन चेगुपधलाभावात् । 'न्यूनं गर्ह्योनयोः' (इति मेदिनां) ॥

वेगिशूरो तरस्विनौ।

तरो बर्छ जवो बास्यास्ति । 'अस्माया-' (५।२।१२९) इति विनिः॥

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभित्रस्तव्यापद्गता अपि ॥१२८॥

अभिपद्यते स्म । 'गत्यर्था-' (३१४१७२) इति कः । कर्मणि (३१२१९०२) वा । 'अभिपन्नोऽपरादेऽभिद्वते प्रस्ते विपद्गते' इति विश्वः॥

इति नान्ताः ॥

कलापो भूपणे वहें तूणीरे संहतेऽपि च।

कलमाप्रोति । 'आपू न्याप्तो' (खा॰ प॰ अ॰) 'कर्मण्यण्' (३१२१९) कला आप्यतेऽनेन वा । 'इलक्ष' (३१३१९२९) इति धन् । 'कल्कापः संहतौ बहें काक्ष्यां भूषणतूणयोः' इत्यजयः । ('चन्द्रे विदग्धे न्याकरणभेदेऽपि कथ्यते बुधेः' इति मेदिन्यां विशेषः)॥

परिच्छदे परीचापः पर्युत्तो सल्लिलस्थितो ॥ १२९ ॥ परिवपनम् । अनेन । अत्र वा 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'भावे घन्' (३।३।१८) । 'हलश्व'

१— अस्य सम्भय 'करणाधिकरणयोः' इत्यधिकारस्यत्वेनात्रोपः न्यासो निष्पकः कर्मणि विगृहीतत्वात् ॥ तस्मात् 'अकर्तेरि—' (३।३। १९) इत्येव ग्याय्यम् ॥ २— आधुनिकपुस्तकेषु तु 'तस्त्रिपुलिभ्यां च' इत्येव पाठ उपकथ्यते ॥

१—अत्र 'स्म' इत्युपन्यासोऽसंगतः । घञो भूताधिकारे विधाः नामावात् ॥

(३।३।१२१) इति वा । 'उपसर्गस्य–' (६।३।१२२) इति दीर्घः । परिच्छदः परिवारः ॥

नोधुग् गोष्ठपतिगोंपौ

ग। पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोपो प्रामौषगोष्ठाधिकृतयोर्बह्रवे' इति विश्वः ॥

हरो विष्णुर्वषाकिः।

वृषं धर्म न कम्पयति । 'कपि किंचिचलने' (भ्या० आ० से •)। 'अंहिकम्प्योर्नलोपथ' (उ • ४।१४४) इतीः । वृपाद-र्मादाकम्पयति दुष्टान् इति वा । यद्वा वर्षति वामान् । 'वृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । आकम्पयति पापानि । पूर्ववदिः (उ० ४।१४४) । बृष-श्वासावाकपिश्व । यद्वा वृषा इन्द्रोऽनेन । कम्पत आकम्पने वा अस्मात्। यद्वा वृषो धर्मो वृषा इन्द्रो वा कपिरित्र वशे यस्य । यद्वा वृषरक्षकः कपिवेराहः । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २। १।७८)। 'भन्येषामपि-' (६।३।१३९) इति दीर्घः। यद्वा वृष्ण इन्द्रस्याकं वृषाकं पियति । 'पि गर्ता' (तु० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । इन्द्रदुःखं प्राप्नोति प्रापयति वा देखान् । रक्षकत्वात् । विचि (३।२।७५) मंज्ञापूर्वेकलाज गुणः । क्रिपि (३।२।७६) तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच तुक्। परशब्दस्येष्ट-वाचित्वादियङं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घः (६।१।१०२) पूर्वरूपे (६।९।९०७) स्तः । 'वृपाकपिः पुमान्कृष्णे शंकरे जातवे-दिसे' (इति मेदिनी)॥

बैष्पमूष्माश्र

वायति । 'ओवें शोषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाति । 'वा गत्यादां' (अ॰ प॰ अ॰) । 'खष्पशिल्पशष्प' (उ॰ ३।२८) इति साधुः ॥

कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥ १३० ॥

कशति दुःखम् । कश्यते वा । 'कश गतिशासनयोः' (अ॰ आ॰ वा॰) मृगम्वादिलात् (उ॰ १।३७) साधुः । 'एकोक्तया **कशिपु**र्भकाच्छादने च द्वयोः पृथक्' इति विश्वः ॥

तल्पं शय्याष्ट्रदारेषु

तत्यतेऽस्मिन् । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'स्रष्पज्ञिल्य---' (उ॰ ३।२८) इति साधुः। वक्ष्यमाणम्, 'अश्वियाम्' इति कशिपुतल्पाभ्यामपि संबध्यते । अही-ऽहालिका ॥

स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम्।

वेटित । विट्यते वा । 'विट श्राकोशे शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'विटपपिष्टपविशिपोलपाः' (उ॰ ३।१४५) । 'विटपः पहने पिक्ने विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः ॥

प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोक्षयोः ॥ १३१ ॥ मेद्यलिङ्गा अमी

प्राप्तो रूपम् । 'प्राप्तापन्ने च-' (२।२।४) इति समासः । प्राप्तं रूपं येन । 'प्राप्ताक्रपो इरम्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

खमेव ह्रपं यस्य ॥

अभिलक्ष्यं रूपमस्य । 'अभिरूपो बुधे रम्ये' (इति मेदिनी)॥

कुर्मी वीणामेतृश्च कच्छपी।

कच्छे कच्छं वा पिबति । कच्छेन पाति वा । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'गापोष्टक्' (३।२।८) तु न । 'पिबतेः सुरासीध्वोः' (वार्तिक) इति वचनात् । 'गतिकारकोपपदा-' इति सुबुत्पत्तः प्राक् समासः । 'जातेः-' (४।९।६३) इति ङीष् । 'कच्छपी वहाकी मेदे हुलौ क्षुद्रगदान्तरे' इति विश्वः॥

इति पान्ताः॥

रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः ॥१३२॥ 'रादिफः' (वा० ३।३।९०८) । रिफ्यते । रिफति वा । 'रिफ हिंसायाम्' (तु० प० से०) । घल् (३।३।९९) । पचा-बन् (३।९।९३४) वा ॥

इति फान्तः ॥

अन्तराभवसन्वेऽश्वे गन्धवी दिव्यगायने।

अन्तरा मरणजनमनोर्मध्ये भवं सत्त्वं यातनाशरिरम् । यदाहुः—'अन्तराभवदेहो हि नेष्यते विन्ध्यवासिनां'। तन्न । लक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धवाख्या भूताः । यद्यासः 'अस्माभिर्यदनुष्ट्रयं गन्धवेस्तदनुष्टितम्'— इति खामी । तिचन्त्यम् । 'गन्धवेः पशुमेदे स्मारपुंस्कोकिः लतुरंगयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' (मेदिनी) इत्यादां ह्रयोः पृथक् पाठात् । दृष्टान्तोऽपि विषमः । दिव्यगायनानां विश्वावस्त्रादीनामेव तत्र प्रहणात् । गन्धमवेति । 'अर्च गतौ' (भ्वा॰ प० से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शक-न्धादिः (वा॰ ६।१।९४) ॥

कम्बुर्ना वलये शङ्के

कम्बति । 'कम्ब गती' () मृगय्वादिः (उ० १।३७)
'कम्बुः शक्के क्रियां पुंसि शम्बूके वलये गजे' (इति मेदिनी) ॥
हिजिह्नौ सर्पसूचकौ ॥ १३३ ॥

द्वे जिह्ने यस्य ॥

१—माधुनिकपुस्तकेषु तु 'कुण्ठिकम्प्योः' इति पाठ उपल् भ्यते ॥ २—नाष्पं मेदिन्यामन्तस्थादौ पठ्यते । अत एव गोवर्ध-नाचार्थैरपि 'वाष्पाकुलम्' (५२८) इत्यार्याऽन्तस्थादित्रज्यायां लिखिता । हैमे तु स्पर्शादि पठ्यते ॥ १—इदं त्वसंगतम् 'किझपुर्भकाच्छादनयोरेकोक्तया पृथक्तयोः पुंसि' इति मेदिनीतः किहोपोः पुंस्त्वस्य, 'तल्पमट्टे कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः' इति मेदिनीतस्तल्यस्य क्षीयतायाः प्रतीतेः ॥

पूर्वो उन्यलिकः प्रागाह पुंबहुत्वे उपि पूर्वजान्।

पूर्वयति । 'पूर्व निकेतने' (चु॰ प॰ से॰) । पचायच् (३। १।१३४) । 'पूर्वे तु पूर्वजेषु स्युः पूर्वप्रागाययोक्षिषु' (इति मेरिनी) । 'प्राक् पूर्वमप्रतः' इति घरणिः ॥

इति बीन्ताः॥

कुम्भी घटेभमुर्घाशी

कुं भूमिं कुरिसतं वा उम्भति। 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। पवाद्य (३।१।१३४) वा। शकन्वादिः (वा० ६।१।९४)। 'कुम्मः स्यात्क्रम्भकर्णस्य युते वेदयापती घटे। राविमेदे द्विपान्ने च कुम्भं त्रिवृति गुग्गुले' इति विश्वः।

्डिम्भौ तु शिशुबालिशौ॥ १३४॥

डिम्भयति । 'डिभि संघाते' बुरादिः । पचायच् (३।१। १३४) ॥

स्तम्भी स्थूणाजडीमावी

स्त्रभाति । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) पवाद्यच् (३।१।१३४) । भावे घन् (३।३।९८) वा ॥

शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ ।

र्श भवति । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'शाप्तै' (चु॰क्षा॰ से॰) वा । अन्तर्भावितण्यर्थः । मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२।९७८) । इः । 'दांभुः पुंसि महादेवे परमेष्ठिनि चार्हति' (हित मेदिनी) विष्णी च ॥

कुक्षिसृणार्भका गर्भाः

गिरति । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰)। गृणाति । गीर्थते वा । 'गृ शब्दे' (क्या॰ प॰ से॰)। 'अतिगृभ्यां भन्' (उ॰ ३१९५२)। 'गर्भी श्रूणेऽर्भके कुक्षी संघी पनसकण्टके' (इति मेहिनी) ॥

विस्नम्भः प्रणयेऽपि च ॥ १३५॥

विसम्भणम् । विस्नभ्यतेऽनेन वा । 'सम्भु विश्वासे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घम् (३।३।१८)। 'विस्नम्भः केलिक्किहे विश्वासे प्रणये वधे' इति विश्वः । 'परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्तितः' इद्यमरमाञा ॥

स्याद्भेयां बुन्दुभिः पुंसि स्याद्क्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् ।

'दुन्द' इति शब्देन उभित । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०)। 'द्युपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४)। यद्वा 'दुन्द्' इति हलन्तस्यवानुकरणम्। 'दुन्दुभिः पुमान्।वहणे दैल्यमेयों श्र स्वयक्षे जिन्दुंशिकद्वये' (इति मेदिनी)॥ स्यान्महारजने क्षीबं कुसुम्भं करके पुमान् ॥१३६॥ कुषुम्भ्यति । अनेन । वा । 'कुषुम्भ क्षेपे' (कण्ड्वादिः) । पनायन् (३।३।९३४)। 'हलक्ष' (३।३।९२९) इति घम् वा । पृषोदरादिः (६।३।९०९)। 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डली' (इति मेदिनी)॥

क्षत्रियेऽपि च नाभिनी

नभ्यते । 'णम हिंसायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इस-जादिभ्यः' (वा॰ ३।३।९०८) । यद्वा नामयति । खार्थण्य-न्तात् 'अच इः' (उ॰ ४।९३९) । 'नामिर्मुख्यनृपे चक्रम-ध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्त्रियां कस्तूरि-कामहे' (इति मेदिनी) ॥

सुरभिगंबि च स्त्रियाम्।

सुष्ठु रभते, रभ्यते वा। 'रभ राभस्थे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८)। 'सुरिभः शहकीमातृभि-त्सुरगोषु योषिति । चम्पके च वसन्ते च तथा जातीफले पुमान्। खणें गन्धोत्पले क्लोबं सुगन्धिकान्तयोखिषु। (बिख्याते सचिवे धीरे चैंत्रेऽपि च पुमानयम्)' (इति मेदिनी)॥

सभा संसदि सभ्ये च

सह भान्ति ये। यसां वा । 'भा दीसौ' (अ॰ प॰ ध॰)। 'सुपि' (३।२।४) इति कः । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰ ३।२।९०२) इति डो वा। 'स्त्रियां सामाजिके गोष्ट्यां सूत्रमन्दिरयोः सभा' इति रभसः ॥

त्रिष्वध्यक्षेऽपि बह्नभः॥१३७॥

वल्लते । वश्यते वा । 'वल संवरणे संचरणे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'रासिवलिभ्यां च' (उ॰ ३।१२५) इत्यभच् । 'बाइभो दियतेऽध्यक्षे सलक्षणदुरंगमे' (इति मेदिनी)॥

इति भान्ताः॥

किरणप्रप्रहो रदसी

अश्रुते । अनेन वा । 'अध्य व्याप्ती' (स्वा॰ आ॰ से॰)। 'अश्रीते रश्च' (उ॰ ४।४।६) इति भिः। 'रहिमः पुमान् दीधितौ स्यात्पक्षमप्रमदयोरपि' (इति मेदिनी)॥

कपिभेकौ प्रवंगमौ।

हवेन हुला गच्छति । 'गमश्र' (३।२।४७) इति खच् ॥ इच्छामनोभवौ कामो

कमनम् । कम्यते वा । 'कमु कान्ती' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घञ् (३।३।९८,९९) 'कामः स्परेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥ १३८ ॥

पराक्रमणम् । अनेन वा । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प० से॰)। घञ् (३।३।९८,९२९)। 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३। ३४) इति न वृद्धिः। 'पराक्रमः स्यात्सामर्थे विक्रमोग्रमथो-रिप' (इति मेदिनी)॥

१—पूर्वगन्थर्वताव्दी विश्वमिदिन्योरिप स्पर्शान्तेष्वेवोपलम्येते । हैमे तु दन्तोष्ठयान्तेष्वेव ॥ २—छाझे बिन्दुत्रिकद्वये यथा 'दुन्दुम्या किछ तक्षतं पतितथा यद्रौपदी हारिता' इति स्वामिम्रुकुटानेकार्यकै-रवाकरकौम्रुषः ॥

धर्माः पुण्ययमन्यायस्यभावाचारसोमपाः।

धरति । भ्रियते वा । 'पृष् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ धा॰) 'अर्तिस्तुष्य-' (उ॰ १।१४०) इति मन् 'धर्मोऽजी पुष्य आवारे सामावोपमयोः कतौ । अर्हिसोपनिषक्याये ना धनु-र्यमसोमपे' (इति मेदिनी) ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥ १३९ ॥

उपधा उत्कोचः । उपक्रमणम् । अनेन वा । पूर्ववत् (३।३। १८,१२१,७।३।१३४) 'उपक्रमः स्यादुपधाचिकित्सारम्भ-विक्रमे' इति विश्वः ॥

वणिक्पथः पुरं वेदो निगमाः

निगम्यते । अनेन वा । 'गोचरसंचर-' (३।३।१९९) इति साधुः । 'निगमो वाणिजे पुर्यो कटे वेदे पणिक्पथे' इति विश्वः ॥

नागरो वणिकु।

नैगमौ द्वी

निगमे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नेगमः स्यादुपनिषद्वणिजोर्नागरेऽपि च' इति विश्वः ॥

बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु॥ १४०॥

रमते । अनेन वा । 'रमु कीडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) 'उनिलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घल् वा । 'रामः पशुविशेषे स्याजामदम्ये हलायुधे । राघने च सितश्वेतमनोहेषु च वाच्यवत' इति विश्वः॥

शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि प्रामः

प्रसते । प्रस्तते वा । 'प्रस्त अदने' (भ्वा॰ अ॰ से॰) 'प्रसेरा च' (उ॰ १।१४३) इति मः । 'प्रामः खरे संवसथे वृन्दे शब्दादिएर्वकः' इति विश्वः ॥

कान्ती च विक्रमः।

विक्रमणम् । अनेन वा । घत्र् (३।३।१८,१२१) । 'विक्र-मः शक्तिसंपत्तिः कान्तिमात्रं च विक्रमः' इति धरणिः ॥

स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे

स्तूयते। अनेन वा। 'हुम् स्तुतौ' (अ॰ उ॰ अ॰)। 'अर्तिस्तुसु-' (उ॰ ९।१४०) इति मन्॥

जिह्यस्त क्रुटिलेऽलसे ॥ १४१॥

जहाति । हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु॰ अ॰ अ॰) । 'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ॰ १।१४१) इति मन् ॥

गुल्मा रक्स्तम्बसेनास्य

गुस्यते । 'गुड वेष्टने' रक्षणे (तु॰ प॰ से॰) बाहुलका-

नमक् । डलयोरेकलम् । 'शुस्मः स्तम्बे होहि घश्सैन्ययोः सैन्यरक्षणे' इति विश्वः । रुग् उदररोगः । स्तम्बोऽप्रकाण्डः ॥ जामिः स्वस्कलस्त्रियोः ।

जायति । जायते वा । 'जै क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । बाहुलकान्मिः । यहा 'जमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकादिण् दीर्घक्ष । कर्मणि 'इमजादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८) इतील् वा—इति खामी । 'जिह्मसु क्रुटिले मन्दे जामिः खरुकुलक्षियोः' इति चवर्गादावजयः ॥

मुकुटस्तु—'प्रहरे समये यामो यासिः स्वयकुलिक्क्योः' इति रभसाद-तस्थादितामाह । 'यासिः कुलस्त्रीस्क्षोः की' (इति मेदिनी)। तत्र 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) धादु-बांध्यः॥

श्रितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षेमं शक्ते हिते त्रिषु १४२

क्षमणम्। 'क्षमूष् सहने' (भ्वा॰ आ॰ सै॰)। षिण्वाद् (३।३।१०४) अर्। क्षमते। क्षम्यते वा। पचायच् (३।९। १३४)। घम् (३।३।९९) वा। 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३। ३४) इति न चृद्धिः। 'क्षमा तितिक्षा पृथ्वी च योग्ये शक्ते हिते क्षमम्' इति धरणिः॥

त्रिषु इयामौ हरित्कृष्णौ इयामा स्याच्छारिवानिशा।

वयायते। 'र्येङ्गती' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'इषुयुषीन्ध-'
(उ॰ ११९४५) इति मक्। 'इयामो वटे प्रयागस्य वारिदे

वृद्धदारके। पिके च कृष्णहिते पुंति स्यासद्विति त्रिषु। मिरचे सिन्धुलवणे क्रीवं स्त्री शारिनौषधी। अप्रस्ताननायां च

प्रियज्ञाविष चोच्यते। यमुनायां त्रियामायां कृष्णित्रवृतिकीषधी।' नीलिकायाम्—'अय श्रामो मासे मण्डपकालयोः'
(इति मेदिनी)॥

ललामं पुरुखपुण्डाभ्यभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३॥

लडनम् । 'लड बाल्ये (विलासे)' (भ्या॰ प॰ से॰)। संपदादिकिप् (बा॰ ३।३।१०८)। डलयोरेकलाग् । ललम-मति । 'अमगलादी' (भ्या॰ प॰ से॰)। 'कमण्यण्' (३।२। १)॥॥ बाहुलकात्किनि नैग्नोऽपि । 'प्रधानध्वत्रग्रमेषु पुण्ड्रवालिधलक्ष्मस्र । भूषाधाजिप्रभावेषु ललामं स्याह्मलाम् च' इति हदः। पुण्ड्रमश्वादीनां ललाटिचित्रम् । अश्वो वाजी । भूषा सामीप्यादश्वस्यैव ॥

सुक्ष्ममध्यात्ममपि

सूच्यते । 'सूच पैश्नत्ये' (चु॰ व॰ से॰) । 'सूचेः स्मन्' (व॰ ४११७७) । 'सूक्मं स्मात्केतचेऽन्यास्मे पुंस्ममी त्रिषु

१—दाविति ब्राह्मणस्य नैगमस्त्रे निषेषः—इति स्वामी ॥—'द्रौ' इत्युक्तिक्पनिषद्राह्मणयोर्नायम्, इत्येके—इति पीयृषव्यास्या ॥

१—युक्ते मान्तमब्ययम् इत्येके शक्तित्योक्षिषु । क्षमः, क्षमः। इति वीय्वब्याख्या ॥ २—इत उत्तरं मामशब्दार्थकथनेन प्रकृतानु-पयुक्तम् ॥ ३—यथा 'कन्याल्काम कमनीयमभस्य लिप्तोः' इति रघु:—इति स्वामिमुकुशै ॥

चाल्पके' (इति मेदिनी) । यतु-सुत्रु उक्ष्यते इति खामी ॥ सुत्रु उष्मयते-इति सुकुटध व्याचष्टे । तदुक्तस्त्रादर्शनमूल-कम् ॥

आवौ प्रधाने प्रथमः

प्रथते । 'प्रथ विस्तारे' (भ्वा • क्षा • से •) । 'पथेरमच्' (उ • ५।६८) । 'प्रथमस्तु भवेदादी प्रधानेऽपि च वाच्य- नत्' (इति मेरिनी) ॥

त्रिषु ।

धामान्तम् ॥

धामौ बस्गुप्रतीपौ हो

वमित वम्यते वा । 'दुवम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ज्वलिति-' (३।९।९४०) इति णः । घष् (३।३।९९) वा । 'वामं सब्ये प्रतीपे च ह्विणे चातिमुन्दरे । पयोधरे हरे कामे विद्याद्वामामपि ल्लियाम् । वामी रागालीवडवारास-भीकरमीषु च' इति विश्वः ॥

अधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥

अमित । 'अब रक्षणादों' (भ्वा० प० से०) । 'अवद्यान् वमाधमा-' (उ० ५।५४) इति साधुः । यदा न धम्यते, धमिति वा । 'धम ध्वाने' सौत्रः । घम् (३।३।१८) पचा-द्यच् (३।१।१३४) वा ।—अधोभवः । 'अवोधसोः सलो-पक्ष' ()-इति खामी ॥

जीर्ण च परिभुक्तं च यातयामिमदं द्वयम्।

यातो गतो याम उपभोगकालो यस्य । 'यातयामोऽन्यव-जीर्णे परिभुक्तोज्झतेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति मान्ताः

तुरंगगवडी ताक्यी

तार्क्यस्य कर्यपस्यापत्यम् । 'ऋब्यन्धक-' (४।१।११४) इत्यण् । 'तास्योऽश्वसर्पयोः । गरुडाप्रजे सुपर्णे च पुंसि इति रसाइने' (इति मेदिनी) ॥

निलयापचयौ क्षयौ ॥ १४५ ॥

क्षयणम्, क्षीयतेऽत्र वा। 'क्षि क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'क्षि निवासगत्योः' (तु॰ प॰ अ॰)। 'एरच्' (३।३।५६)। 'पुंसि-' (३।३।९९८) इति घो वा। 'क्षयो रोगान्तरे वेदम-कृत्यान्तापचयेषु च' (इति मेदिनी)॥

श्वशुर्यी देवरद्याली

श्चरस्रापत्यम् । 'राजश्वसुरायत्' (४।१।१३७) ॥

म्रातृन्यौ म्रातृजद्विषौ ।

भादुरपत्मम् । 'त्रातुडर्यंच' (४।१।१४४) । 'न्यन्सपक्षे'(४। १।१४५) ॥

पर्जन्यी रसद्ब्देन्द्री

पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । पर्षति ।

'प्रृपु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पर्जन्यः' (उ० ३।१०३) इति साधुः । '**पर्जन्यो** मेघशब्देऽपि ध्वनदम्**बुदशक्त्योः**' इति विश्वः ॥

स्याद्र्यः स्वामिवैद्ययोः ॥ १४६ ॥

अर्थते 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अर्थः स्वामिवै-इययोः' (३।१।९०३) इति साधुः॥

तिष्यः पुष्ये कलियुगे

त्वेषति । 'तिषय दीप्तां' (भ्वा • उ • अ •) । अन्नयादिः (उ • ४।१९२) । 'तिष्यः कित्युगे ऋक्षे तिष्या भात्री च कीर्स्यते' इति धरणिः ॥

पर्यायोऽवसरे ऋमे।

पयंयणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावनुपा-त्यये—' (३।३।३८) इति घत्। 'पर्यायस्तु प्रकारे स्यानि-र्माणेऽत्रसरे कमे' इति विश्वः॥

प्रत्ययोऽघीनरापथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १५७ ॥ ् रन्ध्रे राव्दे

प्रत्ययनम् । प्रतीयतेऽनेन वा । प्रत्येति, इति वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि—'(३।३।९८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।९।९३४) वा । 'प्रत्ययः शपये रन्ध्रे विश्वासाचारहेनुषु । प्रियतत्वे च सजादावधीनज्ञानयोरिप' इति विश्वः ॥

अथानुशयो दीर्घद्वेपानुतापयोः।

अनुश्यनम् । अनेन वा । 'शीङ् खप्ने' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंलि—' (३।३।९९८) इति घो वा । 'भवेदनुरायो देषे पथात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः ॥

स्थूलोश्चयस्त्वसाकस्ये गजानां मध्यमे गते ॥१४८॥ उत्रयनम् । 'चिन् चयने' (सा॰ उ॰ भ॰)। 'एरच्' (३।३।५६)। स्थूलस्योश्चयः। ं स्थूलोश्चयस्त्वसाकस्ये गण्डो-पलकरण्डयोः' इति विश्वः॥

समयाः रापथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।

समयनम् । समीयतेऽत्र, अनेन वा । समेति वा 'इण् गतों' (अ०प० अ०) । 'इगतों' (भ्वा०प०से०) वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसिन' (३।३।९१८) इति घो वा । पचायच् (३।१।९३४) वा । 'समयः शपथाचारसिद्धान्तेषु तथा धिया । कियाकारे च निर्देशे संकेते काळभाषयोः' (इति मेदिनी) ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥ १४९ ॥

व्यसनं स्तीयूतपानादि । अग्रुभं दैवविशेषणम् । न नय-नम् । अनेन वा । अत्र वा । 'णीव् प्राप्णे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'एरच्' (३।३।५६)। विरोधे नव् । अयाच्छुभावह्वि-धेरन्यः । 'अनयस्तु विपद्दैवाग्रुभयोर्व्यसनेषु च' (इति मे-दिनी)॥

अत्ययोऽतिक्रमे सुच्छे दोषे दण्डेऽपि

अत्ययनम् । अनेन वा । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रेऽत्युत्पाते ना-शदण्डयोः' इति धरणिः ॥

अधापदि ।

युद्धायत्योः संपरायः

ं संपरायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । पूर्ववत् (३। ३।५६) । 'संपरायः समीके स्यादापदुत्तरकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥ १५० ॥

पूजियतुमईः । 'पूज पूजायाम्' (चु॰ प॰ से॰) । 'अहें कृत्यतृचक्ष' (३।३।१६९) इति यत् । 'पूज्यौ श्वजुरपूजाहौं' इति धरणिः ॥

पश्चादवस्थायिबलं समवायश्च संनयौ।

संनयनम् । संनीयते वा । संनयति वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६) पचाद्यच् (३।९। ९३४) वा ॥

संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः

संस्त्यानम् । 'ध्ये स्त्ये शब्दसंघातयोः' (भ्वा०प० अ०)। घन् (३।३।१८)। 'आतो युक्-' (७।३।३३)। 'संस्त्ययः संनिवेशे च संघाते विस्तृताविप' (इति मेदिनी)॥

प्रणयास्त्वमी ॥ १५१ ॥

विश्वम्भयाच्याप्रेमाणः

प्रणयनम् । 'णीव्न' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३। ५६) । 'प्रणयः प्रसरे प्रेम्ण (याच्याविश्रम्भयोर्षि । निर्वाणेऽपि' (इति मेदिनी) । 'विश्रम्भः स्यात्परिचये विश्वास-विप्रकम्भयोः' इत्यजयः ॥

विरोधेऽपि समुच्छयः।

सुबु ऊर्ध्व अयणम् । 'श्रित्र् सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'एरच्' (३१३।५६)। 'वैरोन्नलोः समुद्ध्यः' इति रमसः॥ विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र राष्ट्रादिकेष्वपि ॥१५२॥

विसयनम् । अत्र वा । विसिनोति वा । 'षित्र् बन्धने' (सा॰ उ॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६) 'पुंसि-' (३।३। १९८) इति घो वा । पचाद्यक् (३।११३४) वा । 'पिरिनिविभ्यः सेवसितसय-' (८।३।७०) इति षः । 'विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च । प्रबन्धाद्यस्य यो ज्ञातस्तत्र रूपादिके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री

निर्यासः काथः । कषित कण्डम् । 'कषि हिंसायाम्' (भ्या॰ प॰ से॰) । बाहुलकादयः । 'कषायो रसमेदे स्था-दङ्गरागे विलेपने । निर्यासे च कषायोऽथ सुरभौ लोहिते-ऽन्यवत्' इति विश्वः॥

सभायां च प्रतिश्रयः।

प्रतिश्रयणम् । अत्र वा । 'श्रिन्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) 'एर॰ च्' (३१३।५६)। षः (३१३।९९८) वा । 'प्रतिश्रयः समायां चाश्रयेऽभ्युपगमेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

प्रायो भूस्यन्तगमने

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घम् (१। ३।१८) । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ से॰) । 'एरन्' (३।३।५६) वा । 'प्रायक्षानशने मृत्यौ प्रायो बाहुल्यतुल्ययोः' इति विश्वः ॥

मन्युदैंन्ये कतौ क्रुधि ॥ १५३ ॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰)। मृगव्वादिः (उ॰ १।३७)। 'मन्युः पुमान् कुषि। दैन्ये शोके चयहै च' (इति मेदिनी)॥

रहस्रोपस्थयोर्गुह्यम्

गृहनम् । गुद्यते वा । 'गुहू संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'शंसिदुहि-' इति क्यप् । 'गुद्यं रहत्युपस्थे च गुद्यः कम॰ ठदम्भयोः' इति विश्वः ॥

सत्यं शपथतथ्ययोः।

सति साधुः। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'सन्त्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी)॥

वीर्य बले प्रभावे च

वीर्यतेऽनेन । 'वीर विकान्ती' (बु॰ उ॰ से॰)। 'अबो यत्' (३।१।९७) वीरे साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'वीर्यं प्रभावे शुक्ते च तेजःसामर्थ्यगेरिप' (इति मेदिनी)॥

द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥ १५४ ॥

दोरिदम् । 'इव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः । 'द्रव्यं स्याद्रविणे भव्ये पृथिव्यादी च पित्तले । भेपजे च विलेपे च जतुद्वमविशेषयोः' इति विश्वः ॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे मेऽग्री

धिष्यते । 'धिष शब्दे' (जु॰ प॰ से॰) धृष्णोति हा।
'नि धृषा प्रागत्भये' (स्ता॰ प॰ से॰) । 'सानसिवणीस-'
(उ॰ ४।९०७) इति साधुः। यत्तु-'संच्यादयश्व' इति यःइत्युक्तं मुकुटेन । तदेतत्स्त्रास्मरणमूलकम्, निर्मूलं च।
'धिष्णयं स्थानामिसदासु । शकादक्षेपि' (इति मेदिनी)॥

भाग्यं कर्म शुभाशुभम्।

भज्यतेऽनेन । 'भज सेवायाम्' (भवा॰ उ॰ अ॰)। 'ऋ-

१—'इंसिदुहिगुहिभ्यो ना' गति काशिका । तत्र 'प्रशस्यस्य अः' (५।३।६०) 'ईडवन्दवृशंसदुह्।' ण्यतः' (६।१।२१४) इति सुन्नद्रयवलाच्छसेः सिद्धम् । गतरयोस्तु मूलं सृत्यम्—गति कौसुदी ॥ तस्गण्यति संवापूर्वकत्वाद्धणाभावः ॥

हलोर्ण्यत्' (२।१।१२४)। 'चजोः-' (७।२।५३) इति कुत्व-म् । 'भाग्यं ग्रुभात्मकविधौ स्थाच्छुभाश्चभकर्मण' इति विश्वः॥

करोरुहेस्रोगीक्षेयम्

गङ्गाया अपत्यम् । 'शुभ्रादिभ्यश्व' (४।१।१२३) इति दक् । 'गाङ्गेदः स्यात्पुमान्सीच्मे हीवं स्वर्णकशेरणोः' (इति मेदिनी)॥

विश्वाच्या दन्तिकापि च ॥ १५५ ॥

विगता शस्यात् । विगतं शस्यं यस्या वा । 'विशस्या-भिषिखादन्तीगुड्चीत्रिपुटासु च' (इति मेदिनी) ॥ वृचाकपायी श्रीगौर्योः

दृषाकपेः स्त्री । 'दृषाकप्यिम-' (४।१।३७) इति डीष्, ऐ च । 'वृषाकपायी श्रीगौरीवरीजीवन्तिकासु च' (इति मेदिनी) ॥

अभिक्या नामशोभयोः।

अभिह्यानम् । 'हया प्रकथने' (अ० प० अ०)। चिक्ष-कादेशो वा । 'आतक्षोपसर्गे' (३।३।९०६) इस्त ह् । 'अभि-ख्या त्विभिधाने स्थाच्छोभायां च यशस्यपि' (इति मेदिनी)॥ आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् १५६ उपायः कर्मचेषा च चिकित्सा च नय क्रियाः।

निष्कृतिः प्रायिक्षत्तम् । संप्रधारणं विचारः । उपायः सामादिः । चेष्टा परिस्पन्दः करणम् । भावादौ 'कृञः दा च' (३।३।९००) । 'क्रिया कर्मण चेष्टायां करणे संप्रधारणे । (आरम्भोपायविक्षायंचिकित्सानिष्कृतिष्वपि)' इति विश्वः ॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥१५७॥

छ्पति । 'छो छेदने' (दि॰ प॰ अ॰) । 'दयाद्यधान' (३।१।१४१) इति णः । 'क्षातो युक्न' (७।३।३३) । यद्वा 'माछाशित्तक्ष्यो यः' (उ॰ ४।१०९) । 'छाया स्यादातपान्मावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥

कश्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभवन्धने ।

कले भवा । 'दारीरावयवात्-' (४।३।५५) इति यत् । 'कक्या बृहतिकायां स्यात् (काक्यां सध्येभवन्धने । हर्म्यां-रीनां प्रकोष्ठे च)' (इति यान्तेषु मेदिनी) ॥

क्तत्या कियादेवतयोस्त्रिषु मेद्ये धनादिभिः ॥१५८॥

करणम्। 'कृनः श च' (३।३।११०) इति चात् कथप्। कृत्यते । 'कृती छेदने' (६० प० से०) । 'ऋदुपधात्—' (३। १।११०) इति कथप् 'कृत्यो विदिषि कार्ये च कृत्या किया-दिवोकसोः' इति रमसः॥

जन्यः स्याज्जनवादेऽपि

जनानां वादः । 'मतजनह्लात्-' (४।४।५७) इति यत् ।

यद्वा जायते । जनयति वा । 'ऋहलोर्ण्यत्' (१।१।१२४)। 'जनिवध्योश्व' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'अचो यत्' (१।९।९७) वा । जनीं वहति । 'संज्ञायां जन्या' (४।४।८२) इति वा साधुः । 'ज्ञन्या मातृवयस्या स्याज्जन्या जनीवर-प्रिया। जननीजनियत्रोश्व ज्ञन्यं निर्वादयुद्धयोः' इति घरणिः॥

जधन्योऽन्तेऽधमेऽपि च।

जघने भवः । 'शरीरावयवात्-' (४।३।५५) इति यत् । यदा कुटिलं हन्यते । हन्तेर्यक्नतात् 'अचो यत्' (३।९। ९७) । 'अनिस्प्रमागमशासनम्' इति 'तुगतः-' (७।४।८५) इति न नुक् । 'ज्ञधन्यं चरमे शिश्रे जघन्यं गहिंतेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

गर्ह्याधीनी च वक्तव्यौ

वचनाई: । 'बच परिभाषणे' (अ॰ प॰ अ॰) । ब्रूज् आदेशो वा । तव्यः (३।९।९६) । 'बक्तव्यं कुत्सिते हीने बचनाईं च बाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

कच्यो सज्जनिरामयौ॥ १५९॥

कलासु साधुः। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। यहा कल्यते। 'कल गतौ संख्याने च' चुरादिरदन्तः। 'अचो यत्' (३।९।९७)। 'कल्यं प्रभाते क्षीनं स्थात्कल्यो वाक्श्रुतिव-जिते। सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च। उपायवचने-ऽपि स्थात् (त्रिषु, मथे तु योषिति)' (इति मेदिनी)॥ सज्जो बद्धसंनाहादिः॥

आत्मवाननपेतोऽर्थाद्थ्यौं

भारमवाम् ज्ञानी । अर्थे साधुः 'तत्र साधुः' । (४।४। ९८) इति यत् । आर्थादनपेतः । 'धर्मपष्य-' (४।४।९२) । इति यत् । 'अष्ट्यो विज्ञार्थशालिनोः' इत्यजयः । 'अर्थ्य शिलाजनुन्यर्थ्यो बुधे न्याय्ये च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

पुण्यं तु चार्वपि।

पुनाति । 'पूल् पवने' (श्या॰ उ॰ से॰) । 'पूलो यण्णुग् हस्रक्ष' (उ॰ ५१९५) । यद्वा पुणति । 'पुण कर्मणि द्युमे' (तु॰ प॰ से॰) । 'इग्रपथ-' (३१२११५५) इति कः । पुणे साधुः । 'तत्र साधुः' (४१४१९८) इति यत् । 'पुण्यक्षिषु मनोज्ञे स्यात्क्षीयं सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः ॥

रूप्यं प्रशस्ते रूपेऽपि

आहतं प्रशस्तं वा रूपमस्यास्ति । 'रूपादाहतप्रशंसयोः-' (५।२।९२०) इति यप् । 'रूप्यः स्यात्मुन्दरे त्रिषु । सायत- स्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥

१—कर्तरि ण्यवादयस्तु 'कुत्यस्युटो बहुकम्' (३।३।१९३) इत्युक्तेरक्षेत्राः ॥

षदान्यो बल्गुवागपि ॥ १६०॥

वदेति । 'वदेरान्यः' (उ॰ ३।१०४) । 'वदान्यो दातृ-वाग्मिनोः' इत्यजयः ॥

न्याच्येऽपि मध्यम्

मां ध्यायति । 'ध्ये चिन्तायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'आतोऽ-तुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा महाते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अध्यादिः (उ॰ ४।१९२) । 'न्याय्या-वस्त्रयोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिषु' इति रभसः ॥

सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते।

सोमो देवतास्य । 'सोमाट् व्यण्' (४।२।३०) । यहा सोम इव सोमः । ततश्चतुर्वणीदिलात् (वा० ५।१।१२४) च्यज् । यत्तु—शाखादिलात् (५।३।१०३) यः—इति मुङ्गटः । तज्ञ । वृज्यप्रसङ्गात् । 'सोम्यो वुधे मनोज्ञे स्यादनुमे सोम-देवते' '(इल्वलासु च सौम्याः स्युः-)' इति विश्वः ॥

इति यान्ताः ॥

निवहावसरी वारी

बारयति । वियते वा । 'षृष्ठ् वरणे' (खा० उ॰ से०)। पवाद्यच् (३।१।१३४) । घव् (३।३।१८) वा । 'वारः स्थीदिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः । कुन्जवृक्षे हरे द्वारे, वारं मद्यस्य भाजने' इति विश्वः ॥

संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥ १६१ ॥

संस्तीर्यते । 'स्तृष् आच्छादने' (त्रया० उ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । संस्तर-प्रस्तरावेतौ प्रस्तराध्वर-योरपि । मणिपाषाणयोक्षापि (यथाकममुदीरितौ)' इति विश्वः । प्रस्तरः शय्या ॥

गुरू गीर्पतिपित्राधौ

गृणाति । 'गृ शब्दे' (क्या॰ प॰ से॰) । 'कृशोरुच' (उ॰ ११२४) इत्युः । 'गुरुखिलिक्यां महति दुर्जरालघुनोरपि । पुमाभिषेकादिकरे पित्रादौ सुरमिष्टाणे' (इति मेदिनी) ॥

द्वापरी युगसंशयौ।

द्वाभ्यां परः । द्वौ पराषत्र वा । पृत्रोदरादिः (६।३।१०९) ॥ प्रकारौ मेदलाटइये

प्रकरणम् । कृषो घञ् (३।३।१८) 'प्रकारस्तुल्यमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

आकाराविक्रिताकृती ॥ १६२ ॥

भाकरणम् । घल् (३।३।१८) । इक्तितं चेष्टा । आकृतिर-वयवसंस्थानम् ॥

किंशाक धान्यश्केषु

किंचित् कुत्सितं वा श्रणाति । 'शू हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰)। 'किंजरयोः श्रिणः' (उ॰ १।४) इति शुण्। 'किंशा-दर्ना शस्यग्रुके विश्विके कहुपश्रिणि' (इति मेदिनी)॥

अमर- ५४

मरू धन्वधराधरी।

म्रियन्तेऽत्र जन्तवः । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु॰ आ॰ अ॰)। 'मृमृशी–' (उ॰ १।७) इत्युः । 'मर्क्ना गिरिधन्वनोः' (इति मेदिनी)॥

अद्रयो हुमशैलार्काः

अति । अदते वा । 'अद भक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'अदिशदि-' (उ॰ ४।६५) इति ऋन् ॥

स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥१६३॥

धरति । 'धृत्र् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । पचाग्रच् (३। १।१३४) । पयसो धरः । 'पयोधरः कोपकारे नारिकेले स्तेनेऽपि च । कशेक्मेषयोः पुंसि' (इति मेदिनी)॥

ध्वान्तारिदानवा वृत्राः

षृणोति । 'वृज् वरणे' (स्ता॰ उ॰ से॰) । बहुलकात् कः । 'जृत्रो रिपौ घने थ्वान्ते शैलमेदे च दानवे' (इति मेदिनी)॥

बलिहस्तांशवः कराः।

वली राजप्राह्मो भागः । अंद्युर्मयूकः कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । करोति वा अच् (३।१।९३४) । 'करो वर्षापले रक्षा पाणो प्रत्यायशु-ण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रदरा भङ्गनारीरुग्वाणाः

प्रदीयंते । प्रदरणम् । अनेन वा । 'दृ विदारणे' (क्या॰ प॰ से॰) । 'ऋदोरप' (३।३।५७) । 'प्रदरो रोगमेदे स्था-द्विकारे शरभज्ञयोः' (इति मेदिनी) ॥

अस्राः कचा अपि ॥ १६४॥

अस्यन्ते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहुलकात् रः । 'अस्तः कोणे कचे पुंसि हीबमश्रुणि बोणिते' (इति मेदिनी) ॥

अजातशृक्षो गौः कालेऽप्यदमश्रुर्ना च तुवरौ।

'काले' इत्युभाभ्यां संबध्यते । तौति । 'तु' सौत्रो गला-दौ । बाहुलकाद्वरः दीर्घश्व । यद्वा तनोति बाहुलकाट्वः तृश्वासौ वैरश्वाच्छादकः । 'तृ्वरोऽश्मश्रुपुरुषे शौढाशृक्वगवेऽपि च । पुरुषे व्यक्षनत्यक्ते स्यात्कषायरसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

खर्णेऽपि राः

राति सुखम् । रायते ना 'रातेर्डः' (उ॰ २।६६) । 'राः पुंसि खर्णवित्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥ १६५ ॥

परिकीर्यवे । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (१। ३।५७) । यद्वा परिकीयंतेऽनेन । 'पुंसि-' (१।३।१९८) इति

१—त्वरो दन्तोष्ठयमध्यो प्रन्यकृता पठितः । वस्तुतस्तु पवः र्गाधमध्यः । वेदे तथा दर्शनात् 'नश्वस्तूपरो गोधृगः' वति—पीयू-वव्यास्या । घः । 'भनेत्परिकरो बाते पर्यङ्कपरिनारयोः । प्रगाढगात्रिकान बन्धे निवेकारम्भयोरपि' इति निश्वः । 'यत्रारम्भौ परिकरौ' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुक्तागुद्धौ च तारः स्यात्

तारयति । अच्। यद्वा तार्यते । अनेन वा । घल् (३। ३।१९) । घः (३।३।१९८) वा । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौकिके । तारं च रजतेऽत्युचखरेऽप्यन्यवदीरि-तम् । ऋक्षाक्षिमध्ययोस्तारा सुप्रीवगुहयोषितोः । बुद्धदेव्यां मता तारा' इति विश्वः ॥

शारो वायौ स तु त्रिपु।

कर्बुरे

र्गणिति । 'शृ हिंसायाम्' (श्या० प० से०) । 'शृणातेर्वा युवर्णनिश्चलेषु' (वा० ३।३।२९) इति घन् । 'शारः स्याच्छ-बले याच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे' (इति तालव्यादी मेदिनी) ॥

अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः॥ १६६॥

संगरणम् । संगीर्यते वा । अनेन वा । 'गॄ शब्दे' (वया० प० से०)। 'ऋदोरप'। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'संगरो युधि चापदि । क्रियाकारे विषे चाज्ञीकारे क्रीबं शमीफ छे' (इति मेदिनी)॥

वेदमेदे गुद्यवादे मन्त्रः

मन्त्रयते । मन्त्रणं वा । 'मित्र गुप्तभाषणे' (चु०प०से०) । घन् (३।३।९९,९८) । 'मन्त्रो वेदविशेषे स्योद्दादीनां च साधने । गुरावादेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

मित्रो रवावपि।

मेद्यति । 'जिमिदा क्षेहने' (दि॰ प॰ से॰)। 'अमिचि-मिदिशसिभ्यः कः' (उ॰ ४।१६४)। 'मिक्नं सुहृदि न द्वयोः। (स्युं पुंसि)' (इति मेदिनी)॥

मखेषुयुपसण्डेऽपि स्वरः

इपुर्नोणः । खरति । खर्यते वा । 'स्रृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'शृस्त्रिक्षिहिं—' (उ॰ १।१०) इत्युः। 'स्वरुः पुमान्यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे' (इति मेदिनी)। यूपखण्डे यूपे तक्ष्यमाणे प्रथमपतिते शक्छे॥

गुह्येऽप्यवस्करः ॥ १६७ ॥

अबोडधः कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'कर्चकोडवस्करः' (६।९।४८) । 'वर्चस्केडवस्करः' (६।९।४८) इति वा साधुः । 'अवस्कारोडपि वर्चस्के गुह्ये' (इति मेदिनी) । गुह्य उपस्थे ॥

आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ।

शाडम्ब्यते । 'ढबि क्षेपे' चुरादिः । घत् (३।३।१९)।

भावे (३।३।१८) वा । आडम्बं राति । 'भातोनुप-' (३।१। ३) इति कः । आडम्बयति वा । 'बाहुलकादरन्' । 'आड-म्बरः समारम्मे गजगर्जिततूर्ययोः' इति विश्वः ॥

अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये संनहनेऽपि च ॥१६८॥

अभिहरणम् । घत् (३।३।१८) । अभिगम्याक्रमणम् भि-योगः संनहनं कवनादिधारणम् ॥

स्याज्ञंगमे परीवारः खन्नकोशे गरिच्छते।

जंगमे परिजने । परिवार्यतेऽनेन । 'परिवारणं वा' । घम् (३।३।१८,१९) । 'जपसर्गस्य-' (६।३।१२३) इति दीर्धः । 'परीवारः परिजने खन्नकोशे परिच्छदे' (इति मेदिनी) । परिच्छद उपकरणम् ॥

विष्रो विरपी दर्भमुष्टिः पीठाचमासनम् ॥ १६९ ॥

विस्तीर्यते । 'स्नृज् आच्छादने' (त्रया॰ उ॰ से॰) । 'त्रक्षा-सनयोविष्टरः' इति साधः ॥

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्येप्यनन्तरे ।

प्रतिहियतेऽनेन । अत्र । 'हन्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । बन् (३।३।१९) 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । गौरादिङोष (४।१।४१) । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थि-तायां तु योषिति' (इति मेदिनी) । अनन्तरे द्वाःस्थे ॥

विपुले नकुले विष्णी बम्रः स्यात्पिङ्गले त्रिषु ॥१७०॥

बिभिति । भरति वा । 'दुम्ज्' (जु० उ० अ०) । 'मृज्' (भ्वा॰ उ० अ०) वा । 'कुर्प्रथ' (उ० १।२२) इति कुद्धितं च । यत्तु—भृजः शङ्कादिलात् कुर्द्धिवंचनं च—इति मुक्टः । तदुक्तस्त्रादर्शनमूलकम् । निर्मू चं च । 'बभ्रुनां नकुळे विष्णों विपुले पिन्नले त्रिपु' इति बलशर्मा । 'बभ्रुविंशाले नकुळे कुशानावजे मुनां श्रुलिनि पिन्नले च' इति विश्वः ॥

सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिष्ठ ।

सरित । 'स स्थिरे' (३।३।१७) इति घत्र्। 'सारो बले स्थिरांशे च मिन्ज्ञ पुंसि जले धने । न्याय्ये झीबं त्रिषु वरे' (इति मेदिनी) ॥

दुरोदरो धूतकारे पणे धूते दुरोदरम् ॥ १७१ ॥

दुष्टमासमन्तादुदरमस्य । 'दुरोदरो द्यूतकारे द्यूताक्षपणः योदुमान् । पणो ग्लाइः ॥

महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुनपुंसकम्।

कान्ता अरा अस्य । यद्वा कान्तं मनोज्ञमृच्छति, इयतिं वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कान्तारो ऽस्री महारण्ये विले दुर्गमवरमीने । पुंसि स्यादिश्चमेदे' (इति मेदिनी) ॥

१—'आशिल दुर्ग गिरिकंदरोदरं कीडन्ल्यमुध्मिन् सततं दरो-दरम्' इति यमकान्निक्कारोऽपि, इति गोवर्धनः—इति मुकुटपीयूपे। २—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'दुरोददं वृतमेदे वृतकृष्पयोः पुमा-न्' इति पाठो क्रस्यते।

१—भाष्ये तु 'ऋ' इत्यविभक्तिक एव निर्देशः सिद्धान्तकीमुणामपि तथैव न्याख्यातम् ।

मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥ १७२ ॥

मायति परकृष्टेष्ठे । 'मदी हवें' (दि० प० से०) । 'कृभू-मदिभ्यः कित्' (उ० ३।०३) इति सरः । 'मत्सरा मिक्त-कायां स्थान्मात्सर्यकोधयोः पुमान् । असह्यपरसंपत्तो कृपणे चामिधेयवत्' (इति मेदिनी) । तद्वानन्यशुभद्वेषवान् ॥

देवाइते बरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्ष्प्रये।

वियते । वरणं वा । 'बृल् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰)। 'प्रहृबृह-' (३।३।५८) इत्यप् । यहा कृणोति, वरति वा । पचायच् (३।१।१३४)। 'बरो जामाति कृतौ देवतादेरमी-िसते । पिक्ने पुंसि त्रिषु श्रेष्टे कुकूमे तु नपुसकम् । वरी प्रोका शतावर्या बरा च स्थात्फलितिके । मनाणिष्टे वर्ष क्षीवं कि चिदाहस्तद्व्ययम्' (इति मेदिनी)॥

वंशाङ्करे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥ १७३॥

कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) किरति । किर्यते वा । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) वा । 'कृश्पृकटि–' (उ॰ ४१३०) इतीरन् । करिणमीरयति । 'ईर गतां' (अ॰ आ॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।९) । 'वंशाङ्करे करीरोऽस्त्री पृक्षभिद्धटयोः पुमान् । करीरा चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

ना चमुज्ञघने इस्तस्त्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्।

प्रतिसरति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्रतिश्चियते । अनेन वा । 'पुंति-' (३।३।११८) इति घः । 'भवेत्र्यत्तिसरो म-स्त्रमेदे माल्ये च कश्रणे । वणशुद्धी चमूष्ट्छे पुंसि न स्त्री तु मण्डले । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये लन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ १७४ ॥ शुकाहिकपिमेकेषु हरिनी कपिले त्रिषु ।

हरति । 'ह्रम्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'अच इः' (उ॰ ४। १३९) । 'ह्रिक्वांतार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु । सिंहाश्वक-पिमेकाहिग्रुकलोकान्तरेषु च । हरिवांच्यवदाख्यातो हरि-रकपिलवर्णयोः' इति विश्वः ॥

शर्करा कर्परांशेऽपि

राणाति । त्रीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (श्रया० प० से०)। 'श्रः करन्' (उ० ४।३) । 'शक्रा खण्डविकृताष्ट्रपलाकर्परांश्रयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि कम्मेदे शकलेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥ १७५ ॥

यानम् । अनेन वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'हुयामा-' (उ० ४।१६८) इति त्रन् । 'यात्रा तु यापनो-पाये गतौ देवार्चनोत्सवे' इति विश्वः ॥

ररा भूवाक्सुराप्सु स्यात्

एति । ईयते वा । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'ऋजे-न्द्राप्र-' (उ॰ २।१८) इति साधुः ॥

तन्द्रा निद्राप्रमीलयोः।

तत् राति । 'आतोऽनुप--' (३।२।३।) इति कः । स्त्रियां टाप् (४।१।४) । केचिद् गौरादिलात् (४।१।४१) डीषमाहुः तद् द्वाति वा । 'द्वा कुरसायां गती' (४० प० अ०)। '-निद्वातन्द्रा--' (३।२।१५८) इति तदो नान्तत्वं निपास्यते । प्रमीला अत्यन्तश्रमादिना मोहप्राया ॥

धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥१७६॥

धीयते । 'धेट् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'धः कर्मणि ष्ट्रन्' (३।२।१८१) । षित्त्वात् (४।१।४१) डीष् । 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' (इति मेदिनी) ॥

भुद्रा व्यक्का नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका। त्रिषु कूरेऽधनेऽस्पेऽपि भुद्रः

श्याति । क्षुयते वा । 'क्षुदिर् संचूर्णंने' (६० उ० अ०) । 'स्कायितिश्च —' (उ० २।१३) इति रक् । 'क्षुद्र: स्याद्धम-कूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत् । क्षुद्रा व्यक्तानटीकण्टकारिकासरघाषु व । चाक्रेरीवेदययोहिस्तामक्षिकामात्रयोरिप' इति विश्वः ॥ व्यक्ताक्रहीना । सरघा मधुमक्षिका ॥

मात्रा परिच्छदे ॥ १७७ ॥

अल्पे च परिमाणे स्यान्मात्रं कात्क्यंऽवधारणे।

मीयते । अनया वा । माति मिनीते वा । 'मा माने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'माङ् माने' (जु॰ आ॰ अ॰) वा । 'हुयामा-' (जु॰ ४।१६८) इति त्रन् । 'मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे खल्पे क्षीबं कारस्न्येऽवधारणे' (इति मेदिनी) ॥

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्

चिनोति । चीयते वा । 'अमिचि—' (उ० ४।१६४) इति कः । 'चित्राखपर्णागोडुम्बासुभद्दादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीमेदेषु च क्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्रीबं कर्वुः राद्वतयोरिष । तद्यक्तयोर्वाच्यलिक्षं चित्री सिन्नयां नपुंसकम् । गोस्तने वक्रमेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलत्रं थोणिभार्ययोः ॥ १७८॥

गडति । गड्यते वा । 'गड सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'गडेरादेश्व कः' (उ॰ ३।१०६) इत्यन्नन् । डलयोरेकत्वम् । कलं त्रायते वा । 'त्रेड् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । कः (३।२।१) । कडति कड्यते वा । 'कड शासने (मदं)' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकादत्रन् । 'दुर्गस्थाने नृपादीनो कल्जं श्रोणिभार्ययोः' इति रभसः ॥

योग्यभाजनयोः पात्रम्

पाति । पायते ना । पीयतेऽनेन ना 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा पाने' (भ्ना० प० अ०) ना । झून् (उ० ४। १५९) । 'पार्च तु भाजने योग्ये पार्च तीरद्वयान्तरे । पार्च सुनादी पर्णे च राजमित्रणि चेष्यते' इति विश्वः ॥

पत्रं वाहनपक्षयोः।

पतन्त्यनेन । 'दान्नी---' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'पर्ज तु बाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः॥

निवेशप्रन्थयोः शास्त्रम्

निदेश आज्ञा । शासनम् । निष्यते अनेन, इति वा । 'स-वंधातुभ्यः वृत्' (उ॰ ४।१५९) ॥

दास्त्रमायुधलोहयोः ॥१७९॥

शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'दाम्री-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'शस्त्रं लोहास्त्रयोः क्षीबं द्युरिकायां तु योवित' (इति मेदिनी) ॥

स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रम्

नयित नीयते । अनेन वा । 'णीश्र प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'दान्नी-' (३।२।१८९) इति प्रन् । 'नेन्नं (मिथगुणे विके तक्षमूळे विलोचने । नेन्नं रथे च नाड्यां च नेन्नो) नेतिर मेधवत्' इति विश्वः । 'नेन्नं मिथगुणे वस्नमेदे मूळे हमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां च नेन्नी नाड्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥

क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः।

क्षयति । क्षीयते । अनेन वा । 'क्षि क्षये' (स्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) वा । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

मुखात्रे कोडहलयोः पोत्रम्

पूराते डिनेन । 'पूल् पवने' (त्रया० उ० से०)। 'हलसूक-रयोः पुतः' (३।२।९८३) इति ष्ट्रन् । 'पौत्रं वस्रे मुखाप्रे च सुकरस्य हुनस्य च' इति विश्वः ॥

गोत्रं च नाम्नि च ॥ १८० ॥

गूयतेऽनेन । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । ष्ट्रन् (उ॰ ४।९५९)। गां त्रायते वा। 'त्रैड्' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः धैले गोत्रं कुलाख्ययोः। संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी)॥

सन्नमाच्छादने यन्ने सदादाने वनेऽपि च।

सीदन्लत्र । अनेन वा 'बहु विशारणादी' (भ्वा॰ प॰ भ॰) । ष्ट्रन् (उ० ४।९५९) । 'सङ्गं यहे सदादानच्छादना-रण्यकैतने' (इति मेदिनी) ॥

अजिरं विषये कायेऽपि

अजन्त्यत्र । अनेन वा । 'अज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अजिरिघोषार-' (उ॰ १।५३) इति साधुः । 'अजिर्र प्रा-क्रणे वाते विषये दुर्दुरे तनौ । (स्त्री चण्ड्याम्)' (इति मेदिनी)

अम्बरं व्योम्नि वाससि ॥ १८१ ॥

अम्बते । अम्ब्यते वा । 'अवि सब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। बाहुलकादरः । 'अम्बरं वाससि ध्योन्नि कार्पासे च सुगन्धके' इति विश्वः ॥

चकं राष्ट्रेऽपि

कीयतेऽनेन । 'घनर्थे कः' (वा॰ ३।३।५८) 'केक्रमादी-नाम्' (वा॰ ६।९।९२) इति द्वित्वम् । 'चक्रः कोके पुमान् इति व्रजे सैन्यरथाक्रयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकर-णास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

अक्षरं तु मोक्षेऽपि

न क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'पवाधान्' (३१९१९३४) । यद्वा अश्वते । 'अग्न ब्याप्ती' (खा॰ आ॰ से॰) । 'अशेः सरः' (उ॰ ३१७०) । 'मोक्षेऽपवर्गे ऑक्रझण्य-च्युतेऽक्षरम्' इल्पनेकार्थकोषः ॥

श्रीरमप्तु च।

घस्यते । 'घस्त् अदने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'घसे: किच' (उ॰ ४।३४) इतीरन् । 'गमहन-' (६।४।९८) इत्यक्षेपः । ('शासिवसि-)' (८।३।६०) इति (षत्वम्)। 'झीरं दुग्धे जले' (इति मेदिनी)॥

खर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ

भवति । भूयते वा । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) ।
'भू प्राप्ती' (चु॰ आ॰ से॰) । 'अदिश्वदि-' (ऊ॰ ४।६५)
इति किन् । 'भूरिनी वासुदेवे च हरे च परमेष्टिनि । नपुं-सर्क सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यालङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

चन्दति । 'चिद आहादने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'स्का-यितिश्व–' (उ॰ २।१३) इति रक्। 'चन्द्रः कर्पूरकास्पि-छम्रधाशुस्त्रणंचारुषु' (इति मेदिनी) ॥

द्वारमात्रे तु गोपुरम् ॥ १८२ ॥

पुरति । 'पुर अप्रगमने' (तु० प० से०)। 'इगुपभ-' (३।९।९३५) इति कः। गवां पुरस्। 'गोपुरं द्वारि पूर्दारि कैवर्तीमुस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

गुहादम्भी गहरे द्वे

गाह्यते । 'गाह्य विलोजने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'छिस्वर-च्छत्वर-' (उ॰ ३।९) इति साधुः । 'ग्रह्लरस्तु गुहादम्भनि-कुजगहनेम्बपि' इति विश्वः॥

रहोऽन्तिकमुपह्नरे।

वपहरन्त्वत्र । 'ह् कैटिस्ये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'पुंसि--'

(३।३।१९८) इति घः । यत्तु—गह्नरवदुपहरम्—इति मुक्-टेनाभाणि । तज । छिलरादावस्य पाठाभावात् । 'उपह्नरं समीपे सावेकान्ते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

पूरोऽधिकमुपर्यप्राणि

अग्यते अगिति वा। 'अग कृटिलायां गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ऋजेन्द्राप्र-' (उ॰ २।९८) इति साधुः। 'अग्रं पुर-स्तादुपरि परिमाणे पलस्य च। आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यामपुंसकम्। अभिके च प्रधाने च प्रधमे चाभिषेयवत्' (इति मेदिनी)॥

अगारे नगरे पुरम् ॥ १८३ ॥

मन्दिरं च

पिपतिं। 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०)। मूलवि-गुजादित्वात् (वा॰ ३।२।५) कः। यद्वा पुरति 'पुर अम-गमने' (तु० प० से०)। 'इगुपथ-' (३९।३५) इति कः। 'पुरं शरीरमित्याहुर्ग्रहोपरिष्टहे पुरम्। पुरो गुग्गुजुराख्यातो नगरेऽपि पुरं पुरी' इति धरणिः॥

मन्दतेऽत्र । 'मदि स्तुलादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इधि-मदिमुदि–' (उ॰ ९।५९) इति किरच् । 'मन्दिर् नगरेऽगारे ह्रीवं ना मकरालये' (इति मेदिनी) ॥

अथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे।

राजति । 'राज् दीसैं।' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । पून् (उ॰ ४।१५९) । 'दाष्ट्रं स्यादुपवर्तने । उपद्रवे ह्हीवपुंसोः' (इति मेदिनी) ॥

दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे

दरणम् । वीर्यते वा । 'दृभये' (भ्वा० प०से॰) 'दृ विदारणे' (भ्रया० प० से०) वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) 'द्रोऽस्री साध्वसे गर्ते कन्दरे तु द्री स्मृता । द्राव्ययं मनागर्षे' (इति मेदिनी) ॥

वज़ोऽस्त्री हीरके पवा ॥ १८४ ॥

वजित । 'वज गती' (भ्वा० प० से०) । 'ऋफ्रेन्द्र—' (व० १।१८) इति साधुः । 'वज्रं स्याद्वाधके धान्यां क्षीवं योगान्तरे पुमान् । वज्रा स्रुतां गुङ्च्यां च वज्री सुद्धान्तरे स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्मस्री वज्रं त्रपुवरत्रयोः' (इति दन्तोक्ष्यादौ मेदिनी) ॥

तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते स्त्रवाये परिच्छदे ।

तननम् । तन्यते । अनेन वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । यद्वा तन्त्रणम् । तन्त्रयते वा । 'तित्र धारणे' (चु० प० से०) । धम् (३।३।१८) । यत्तु— 'स्फायितिध-' (उ० २।१३) इति रक् इति मुक्ट आह । तम्म । उक्तधातोस्तत्र पाठाभावात् । तनोते रिक नलोपप्रसन्तात् । तन्त्रयतेर्घमाचा वा सिद्धत्वाच । 'तम्म कुटुम्नकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रमेदे

परिच्छदे । श्रुतिशास्त्रान्तरे हेताबुभयार्थंत्रयोजके । इतिकर्ते-व्यतायां च (तन्त्री वीणागुणे मता । अमृतादेहिक्तिरयोः)' (इति मेदिनी) ॥

और्शीरं चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शेयनासने ॥ १८५ ॥

चर्यते 'वश कान्तौ' (अ॰ प॰ से॰)। 'नशेः कित्' (ड॰ ४।३१) इतीरन् । प्रशाद्यण् (५।४।३८)। यद्वा उत्तीरः स्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'औद्यीरं चामरे दण्डे औद्यीरं खापपीठयोः' इत्यजयः ॥

पुष्करं करिहस्तामे वाद्यभाण्डमुखे जले। ब्योम्नि खङ्गफले पन्ने तीथौंवधिविशेषयोः ॥१८६॥

पुष्णाति पुष्यते । अनेन वा। 'पुष पुधै' (क्या॰ प॰ से॰)। 'पुषः कित्' (उ॰ ४।४) इति करन् । 'पुष्करं पङ्कले व्योक्ति प्यःकरिकराप्रयोः । औषधिद्वीपविद्वगतीर्थरा॰ गोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवके च काण्डे खक्रफळेऽपि च' (इति विश्वः) ॥

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिमेदतार्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनिच १८७

अन्तं राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

मुस्तेऽपि पिठरम्

पेठति । पिठ्यते वा । 'पीठ हिंसासंक्रेशनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) बाहुलकादरो गुणाभावश्च । 'पिठरः स्थाल्यां ना हीवं मुस्तामन्थानदण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

राजकदोरुण्यपि नागरम्।

नगरे भवम्। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इस्रण्। यद्वा न भगं राति । नकारेण 'सुप्सुपा' इनि समासः । 'नागरं मुक्तके ग्रुष्ट्यां विद्यभे नगरोद्भवे' (इति मेदिनी)। राजकदोदः कन्दविशेषः॥

दार्षिरं त्वन्धतमसे घातुके मेचलिङ्गकम् ॥ १८८ ॥ शर्वर्यां भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । कामी तु 'बातुकेमे नृलिङ्गकम्' इति पठित्वा 'घातुकश्वासाविभश्व । नृलिङ्गं पुंलिङ्गम्' इति व्याख्यत् ॥

गोरोऽरुणे सिते पीते

गौरति । 'गुरी उद्यमने' (तु॰ आ॰ से॰)। गवते वा मनोऽत्र । 'गुङ्गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) वा। 'ऋकेन्द्र-' (उ॰ २।१८) इति साधुः। यद्वा गुर्यतेऽनेन । 'गुरी' (तु॰ आ॰ से॰)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन्। गोर एव।

१—ज्ञथनासनयोः समुदितयोः संज्ञेयम्—इति स्वामी ॥—ज्ञथनं चासनं च ज्ञथनासनस् । तत्र ग्रुगपद्धतेते । तत्र यथा राजाभिषानाः अरमुद्धितं तदीज्ञीरमान्त्रोस्य न कस्य भीतिः—इत्यनेकार्यकैरवाकरः कीमुदी ।—स्वभूतिस्तु पृथ्येवाह्—इति म्रुकुटः ॥

प्रज्ञाग्यण् (५।४।३८)। 'गौरः पीतेऽ६णे श्वेते विशुद्धं चाभि-घेयवत् । ना श्वेतसर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे । (गौरी त्वसंजातरजःकन्याद्यांकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिक्राप्रियक्क-बसुधासु च । श्रापगाया विशेषे च यादसांपतियोषिति)' (६ति मेदिनी)॥

व्रणकार्यप्यरुष्करः।

शहः करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति टः । 'अ-रुष्करो वणकृति त्रिषु भक्षातके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ जठरः कठिनेऽपि स्यास्

जायते । अस्मिन् वा । 'जनी' (दि॰ आ॰ से॰) । 'जनीररष्ठ च' (उ॰ ५१३८) इत्यरः । 'जाउरी न स्त्रियां कुकी बद्धककक्खटयोक्तिष्ठ' (इति मेदिनी) ॥

अधस्तादपि चाधरः ॥ १८९ ॥

न धरति । 'धृत्र् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। पचायच् (३।९।९३४) । यद्वा धरादुचात्किटिनाद्वान्यः । 'अधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽन्थेंऽपि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

अनाकुलेऽपि चैकाग्रः

एकमेकत्र वाप्रमस्य । 'एकाश्चमन्यालिकं स्यादेकतानेऽप्य-नाकुरु' (इति मेदिनी) ॥

व्यत्रो व्यासक्त आकुले।

विविधं विविधे वाप्रमस्य । विरुद्धमगति वा । 'अग कुटि-कायां गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ऋजेन्द्र-' (उ॰ २।१८) इति साधुः ॥

उपर्युदीच्यभ्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यात्

उत्तरति । 'तृ हवनतरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पवा-द्यम् (३।१।१३४) । यद्वा अतिशयेनोद्गतः । तरप् (५।३। ५७)। द्रव्यप्रकरेखान्नामु (५।४।११) । 'उत्तरं प्रतिवाक्ये स्याद्भ्योदीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि चौत्तरा' इति विश्वः ॥

अनुत्तरः ॥ १९०॥

एषां विपर्यये श्रेष्ठे

उत्तरस्थाभावः । उत्तरस्य विरुद्धो वा । श्रेष्ठे न उत्तरो यसात् ॥

दूरानात्मोत्तमाः पराः।

पिपति । पूर्यते । अनेन वा । पचायम् (३।९।९३४) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'धंति-' (३।३।९९८) इति घो वा । 'परः धेष्ठारिद्रान्योत्तरे क्षीचं तु केवले' (इति मेदिनी) ॥ स्वादुप्रियो च मधुरौ

मधु माधुर्थ राति । अस्यत्र वा । 'क्षातोऽतुप-' (३।२। ३) इति कः । 'ऊषग्रुषि-' (५।२।१०७) इति रो वा । 'मधुरौ खाबुरोभनौ' इति व्याहिः । 'मधुरस्तु रसे विषे । मधुरं रसवरखादुप्रियेष्ठ मधुरोऽन्यवत्' इति जिश्वः ॥

कूरौ कठिनर्दयौ ॥ १९१ ॥

कृन्ति । 'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰) । 'कृतेश्रुः कू च' (२।२१) इति रक् । 'क्रूरस्तु किटने घोरे नृशंसेऽप्यिम-धेयवत्' इति विश्वः ॥

उदारो दातृमहतोः

उचैरासमन्तारच्छति । पचादाच् (३।१।१३४) । 'उदारो दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिषेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

इतरस्त्वन्यनीचयोः।

इना कामेन तरित । 'तृ' (भ्वा॰ प॰ से॰) पचाद्यच् (३।९।९३४) ॥

मन्द्रसच्छन्द्योः स्वैरः

स्वेन खातक्रयेण ईर्ते। ईरित वा। 'ईर गतौ कस्पने च' (अ० आ० से०)। 'ईर प्रेरणे' (खु० उ० से०) वा। पचायच् (३।१।१३४)। 'खादीरेरिणोः' (वा० ६।१।९९) इति बृद्धिः। यत्तु मुकुटः—स्वेन खयमेव न तत्संगत्मान्य इयर्ति। अच् (३।१।१३४)—इति व्याख्यत्। तन्न। अचि गुणे च 'खारः' इति प्रसङ्गात्॥

गुभ्रमुद्दीप्तशुक्कयोः ॥ १९२ ॥

शोभते । 'शुभ दीतों' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'स्कायित-श्व-' (उ॰ २।१३) इति रक्। 'शुभ्रं स्यादभ्रके क्रीवमुद्दीत-शुक्रयोख्नियु' (इति मेदिनी) ॥

इति रान्ताः ॥

चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः।

मूलस्याद्रे भवः । 'सुतंगमादित्वात्' (४।२।८०) इल् । यदा मूलस्यापत्यम् । 'अत इञ्' (४।१।९५) । 'किराटे मौलिरक्की चृडासंयतकेशयोः' इति रभसः । 'मौलिः किरीटे धम्मिले चृडायामनपुंसकम् । अशोकपादपे पुंसि' (इति मेदिनी) ॥

द्रुमप्रमेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९३ ॥

मातक्षो हस्ती । काण्डो बाणः । पीलति । 'पील प्रतिष्ट-म्मे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मृगय्वादित्वात् (उ॰ ११३७) उः । 'पीलुः पुमान् प्रस्ने स्यात्परमाणौ मतक्षजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपादपमेदयोः' (इति मेदिनी)॥

कृतान्तानेह्सोः कालः

कृतान्तो यमः । कालयति । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कल प्रेरणे' (चु॰ प॰ से॰) वा । ण्य-न्तः । पचाग्रच् (३।१।९३४) । यद्वा कल्यते संख्यायते । कर्मणि घव् (३।३।९९) । यत्तु—कलयति भूतान्यायुर्वा— इति खामी व्याख्यत् । तक्ष । अदन्तत्वेन मृद्धप्रसन्नात् । यद्वा

१ — आधुनिकमेदिनीपुत्तके तु 'नाऽशोकदी स्त्रियां भूमो' रित पाठ उपक्रम्यते ॥ कल्यते । 'कल उपदेशे' () । घञ् (३।३।१९) । 'कालो मृत्यौ महाकाळे समये यमकृष्णयोः' (इति मेदिनी) ॥

चतुर्थेऽपि युगे कलिः।

कलयति । कस्यते वा 'कल गतौ संख्याने च' (चु० उ० से॰) भदनतः । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) । 'कालिः स्री क-लिकायां ना शराजिकछहे युगे' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्कुरक्रेऽपि कमलः

कामयते । काम्यते वा । 'कमु कान्ती' (भ्या॰ आ॰ से॰)। णिडभावे वृषादित्वात् (उ॰ १।१०६) कलः। 'कमलं सलिके ताम्रे जलजे न्योम्नि मैपजे । मृगमेदे तु कमलः (इति मेदिनी)।।

प्रावारेऽपि च कम्बलः॥ १९४॥

काम्यते । 'कमेर्बुक्च' (उ० १।१०७) इति कलः । कं कुत्सितं शिरोऽम्बुवावलते वा। 'यल संवरणे संवरणे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'कम्बलो नागराजे स्यात्साम्नाप्रावारयो-रिप । कृमावप्युत्तरासङ्गे सिलले तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

करोपहारयोः पुंसि वैलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ।

करो राजबात्यः । उपहारः पूजासामग्री । प्राण्यङ्गजस्त्वकसं-कोचः । बलते । बल्यते वा । 'बल प्राणने' (भवा० प० से०)। 'वल संबरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८)। 'बलिर्देखप्रमेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमान् भी तु जर्या श्वथचर्मणि । गृहदाहप्रमेदे च जठराव-यवेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

स्थोल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः १९५

बलते। बलति। बल्यते चा। अनेन वा 'बल संचरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'बल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा। पचाद्यच् (३।१।१३४) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकत्वादृद्धभावः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । '**बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थोत्यसैन्यगोः। बलो इ**ला-युधे वैत्यमेदे बलिनि वायसे' इति विधः॥

वार्तुलः पुंसि बात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।

बातानां समूहः । दातं न सहते । 'वातात्समृहे च' (वा॰ ५।२।१२२) इत्यूलः । चात्तदसहने । 'वातूलो वात्रुलोऽपि स्यात्' इति द्विरूपकोषाद्रस्वमध्योऽपि । 'वात सुखसेवनयोः' (चु॰ ड॰ से॰) अदन्तः । बाहुलकादुलच् ॥

मेद्यलिङ्गः राठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥१९६॥ विरुद्धमा समन्तादलति । अङति वा । 'अल भूषणादी' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अड उद्यमे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। डल- योरेकत्वम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'डवालो दुष्टगजे सर्पे शठे श्वापदसिंहयोः' (इति हैमः) ॥

मलोऽस्त्री पापविटकिङ्गानि

मलयति । 'मल तत्कृतौ' अदन्तः । मलते वा । 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'म-लोऽली पापविट्किटे कृपणे त्वसिधेयवत्' (इति मेदिनी)। विट् विष्ठा । किंह तैलादाधोभागस्थं शिङ्घाणादि च । 'वसा शुक्रमस्ग् मजा मूत्रं विदक्षणविष्नखाः । केष्माश्र द्विका खेदो द्वादशैते मला नृणाम्' ॥

अस्त्री शुलं दगायुधम् ।

शलति । 'शूल हजायाम्' (भ्वा० प० से०) । **'हगु**गध–' (३।१।१३५) इति कः। 'शुलोऽस्त्री रोग आयुधे। मृत्युके-तनयोगेषु (शुला स्यात्पण्ययोषिति)' (इति मेदिनी) ॥

शङ्कावपि द्वयोः कीलः

कीलति । कील्यते । अत्र । अनेन वा । 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कर्मणि घल् (३।३।१९)। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा। 'कीलः कफीणिकाघाते स्थाणौ च उवलनाचिंषि' इति धरणिः । '**कीलो** लेशे द्वयोः स्तम्भज्वालाकफोणिश**ङ्क्य' इति** विश्वः (मेदिनी) । 'कीलोऽभितेजसि । कफोणिस्तम्भयोः शक्षों कीला रतहताविप' (इति हैमः) ॥

पालिः स्यस्यङ्कपङ्किषु ॥ १९७ ॥

पालयति । पाल्यते वा । अत्र । अनया वा । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) 'पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पक्किचिहयोः' इत्यजयः । 'सदमश्रुयुवती पालिः प्रस्थः (पङ्किः) कर्णलतापि य' इति त्रिकाण्डशेषः । 'पालिः कर्णलताप्रेऽस्रौ पह्नावङ्कप्रमेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासक्मश्रयोषितोः' (इति मेदिनी)॥

कला शिल्पे कालभेदेऽपि

कलयति । कल्यते वा 'कल शब्दसंख्यानयोः' (चु॰ आ॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा कं लाति । 'कला स्यानमूलरैवृद्धी शिल्पादावंशमात्रके । पोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः' (इति मेदिनी) । तालेषु च गुद्दः कला' ॥

आली सख्यावली अपि।

भा भलति । अल्यते वा । भनया वा 'अल **भूषणादी**' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८)। 'कृदिकारात्' (वा० ४।१।४५) इति वा कीष्। 'आलिविं-शदाशये । त्रिपु स्त्रियां वयस्यायां सेती पक्की च कीर्तित।' (इति मेदिनी)॥

अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्याद्योरपि ॥ १९८॥ वेलति । 'वेलः गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच (३।१

१—'भाष औष्ठयादिः, भन्त्यो दन्तोष्ठयादिः, इति विशेषो न गणितः'--शति क्षीरस्वामी ॥ २--बातळवातुळी च वृदयेते-इति क्षीरस्वामी ॥

१३४)। वेल्यते । अनया वा । 'वेल कालोपदेशे' (चु॰ उ॰ से॰)। 'गुरोध हलः' (३।३।१०४) इलाङ् । 'बेला काळे च शीमायामच्येः कुलविकारयोः । अक्तिष्टमरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजने' (इति मेदिनी) ॥

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ दाितौ त्रिषु ।

बहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ० अ०)। बाहुलकादु-लच् । बहु लाति वा । 'बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासु क्रियां भूमि विद्वायसि नपुंसकम् । पुंस्यभी कृष्णपक्षे च वाच्यवस्त्राज्यकृष्णयोः' (इति मेदिनी) शितौ कृष्णे ॥

लीला विलासिकययोः

केलायनम् । 'लेला दीप्तो' कण्डादिः । भिदाग्रङ् (३।३। १०४)। 'भ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यद्दा लयनम्। 'लीङ् ऋषणे' (दि० आ० भ॰)। बाहुलकाको गुणाभावश्व । 'लीकां विदुः केलिविला-सखेलाराबारभावप्रभविकयासु' इति विश्वः ॥

उपला शर्करापि च ॥ १९९ ॥

दप लाति । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आनश्रोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । उं शंभुं पलति । औं शंभी वा पलति । 'पल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।९३६) 'शर्क-राशकले द्वेया सितोपला रजःखपि' इत्यजयः । ('उपल: प्रस्तरे रक्ने शर्करायां तु योषिति') (इति मेदिनी) ॥

शोणितेऽस्मसि कीलालम्

की देन प्रतिबन्धेनाल्यते वार्यते । 'अल भूषणादी' (भ्वा॰ प॰ से॰) । धन् (३।३।९९)। कीलं प्रतिबन्धमलति वा। 'कर्मण्यण्' (३।२।२) ॥

मूलमाचे शिफाभयोः।

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'मूल रोहणे' (चु प॰ से॰) वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । आद्ये प्रथमे । द्यिका जटा । भं नक्षत्रम् । 'मूर्ल विफावयोः । मूलवित्तेऽन्तिके ना मे' (इति मेदिनी) ॥

जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावि ॥ २००॥

अलति । 'अल घातने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । उवलादिणः (३।९।९४०) । जालयति वा । 'जल संवरणे' चुरादिः। पचाराच् (३।१।१३४) । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके जम्भवृन्दयोः । जालो नीपहुमे' (इति मेदिनी) ॥

शीलं स्वभावे सहसे

शीलनम् । शील्यतेऽनेन वा । 'शील समाधी' (भ्वा॰ प॰ से•)। घष् (३।३।१८)। घो (३।३।११८) वा ॥

सस्ये हेतुङ्गते फलम् ।

(३।१।१३४)। 'फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टिलाभयोः। जाती फलेऽपि ककोले सस्यवाणाप्रयोरपि' इति विश्वः ॥

छदिर्नेत्रहजोः क्रीबं समृहे पटलं न ना ॥ २०१ ॥

पटं विस्तारं लाति । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'भा-तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अथ पटलं पिटके च परिच्छदे। छदिर्देघोगतिलके क्लीबं, बन्दे पुनर्न ना' (इति मे-दिनी) । स्त्रियां गौरादिः (४।१।४१) । छदिर्गृहाच्छादनम् । 'छानी' इति ख्यातम् ॥

अधःस्वरूपयोरस्री तलम्

तरुति । 'तरु प्रतिष्टायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तर्ल खहपेऽनू वेंडम्नी हीनं ज्याघातवारणे । कानने कार्यबीजे च पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च त्सरी तन्त्रीघाते सब्येन पाणिना' (इति मेदिनी) ॥

स्याचामिषे परुम् ।

पलित । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।९ १३४) । 'पलमुन्मानमांसयोः' इति *घ*दः ॥

और्वानलेऽपि पातालम्

पतित, अत्र वा। 'पत्लृ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'चडि पतिभ्यामालव्' (उ० १।१७) । पातमलति वा । पातमालाति वा । **'पातालं** नागलोके स्याद्विवरे बडवानले' (इति मेदिनी)॥

चेलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु ॥ २०२ ॥

चिलति । चिल्यते वा । 'चिल वसने' (तु॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । घम् (३।३।१९) वा चेलति, चेल्य-ते वा। 'चेलु गतौ' (भ्वा० प० से०)। पूर्ववत्। प्रज्ञाराण् (५।४।३८)। गौरादिकीष् (४।९।४९) वा ॥

कुकुलं दाङ्कभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुपानले ।

कोर्भूमेः कुलम् । कुत्सितं वा कुलम् ॥

निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्वयोः ॥२०३॥

केवते । 'केवृ सेचने' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ॰ १।१०६) कलः। के शिरसि वलयति वा। 'बल प्रा-णने' (भ्वा॰ प॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१३४) स्त्रियां टाप् । संज्ञाछन्दसोस्तु 'केवलमामक−' (४।९।३०) इति **डी**प् ॥

पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुदालं दिक्षिते त्रिषु ।

पर्याप्तिः सामर्थ्यम् । पुण्यं सुकृतम् । को भूमौ भारुति । 'शल चलने' (भ्या० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४)। यहा कुद्यति । 'कुन्न संश्वेषणे' ()। कलः (उ० १। १०६)। कुशांस्त्राति वा ॥

प्रवालमङ्करेऽप्यस्त्री

अक्करे किसलये । प्रवलित । 'बल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ फलनम् । 'फल निष्पत्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाग्रच् ो से॰)। 'क्वलिति—' (३।१।२४०) इति णः । यद्वा प्यन्ता- स्पचाद्यच् (३।९।९३४)। 'प्रवास्टोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्वमे' (इति मेदिनी)॥

त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ॥ २०४॥

स्थूलयति । 'स्थूल परिचृंहणे' चुरायदन्तः । पचायम् (३।९।९३४) । 'स्थूलं कूटे च निष्प्रक्ते पीवरेऽप्यन्यलिङ्ग- कम्' (इति मेदिनी) ॥

करालो दन्तुरे तुङ्गे

करेणालाति । 'आतश्रोपसर्गे' (३।१।१३६) इति 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः । यद्वा करमलति । 'अल भूगणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कमण्यण्' (३।२।१)। 'क-रालं दन्तुरे तुन्ने भीषणे चाभिधेयवत् । (स सर्जरसतैले ना क्षीतं कृष्णकृटेरके)' (इति मेदिनी) । 'द्रन्तुरस्त्लतरदे त-थोन्नतने त्रिष्ठु' (इति रान्तेषु मेदिनी) ॥

चारौ दक्षे च पेशलः।

'पिश अवयवे' (तु॰ प॰ से॰)। भावे घत्र् (३।३।९८) पेशं लाति । बाहुलकात् पिशेरलज्वा ॥

मुर्खेऽभेकेऽपि बालः स्यात्

बलति। 'बल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'जबलितें -' (३१९१४०) इति णः। यद्वा बाडते। 'वाङ् आहाव्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। प्रवाचन् (३१९१३४४)। यद्वा बत्यते। 'वल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कर्मणि घल् (३१३१९९)। 'बालः कचे शिशों मूर्खे हीवेरेऽभ्रेभपुच्छयोः' इति विश्वः। 'वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधों। वाच्यलिङ्गोऽभंके मूर्खे हीवेरे पुंनपुंसकम्। अलंकारान्तरे मेर्था चाली खाला खुटिलियोः' (इति मेदिनी)॥

लोलश्चलसतृष्णयोः ॥ २०५ ॥

लोडित । 'लोडु उन्मादे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (२।१।२२४)। 'लोलश्वले सतृष्णे च लोला तु रसना-श्रियोः' (इति हैमः)॥

इति लान्ताः ॥

दवदावौ बनारण्यवही

दुनोति, दवति वा। 'दुदु उपतापे' (खा॰ प॰ अ॰)। 'दुगतो' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'दुन्योरनुपसगें' (३।१।१४२) इति वाणः। पक्षे अच्। यत्तु—द्यन्तेऽनेनेति। 'दुन्यो विभाषा' इति घन्—इरयुक्तं खामिना। तन्न। उक्तवचना॰ भावात्॥

जन्महरी भवी।

भवति । पचयाच् (३।१।९३४) । अन्तर्भावितष्यर्थे वा । जन्मनि तु भावे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'भवः क्षेमेशसं-सारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥ अमर • ५५

मन्त्री सहायः सचिवै।

सह अयते, अयति वा। 'अय गताँ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
'ई गताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा। पचाद्यज् (३।१।१३४)।
सचनम्। 'पच समवाये' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्य
इन्' (उ॰ ४।११८)। सचिं वाति। 'वा गसादी' (अ॰
प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥

पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०६॥

धवति, धुवति, धूनोति, धुनाति वा । 'धून् कम्पने' (बु॰ उ॰ से॰, खा॰ उ॰ से॰, क्या॰ उ॰ से॰)। 'धू विधूनने' (तु॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।९३४)। यहा धूयते। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'धावः पुमान्नरे धूर्ते पत्थी वृक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी)।

अवयः दोलमेषार्काः

अवति, अव्यते वा। 'अव रक्षणादो' (भ्वा॰ प॰ से॰)। इन् (उ॰ ४।९९८)। 'अधिर्नाये रवी मेषे शेळे मूधिकक-म्वळे' (इति मेदिनी)। ('अधिर्मूपुष्पवत्योः स्त्री वायुप्राकार-भःमुना' (इति वैजयन्ती)॥

आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः।

'ह्वेज् स्पर्धायां शब्दे च' (स्वा॰ उ॰ अ॰) । 'मावेऽतुर• सर्गस्य' (२।२।७५) इति हः संप्रसारणमप् च । हृयतेऽ॰ त्रिति वा ॥

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०७ ॥

भावयति । पचाद्यच् (३।९।९३४) । भवनं वा । 'श्रिणी-भुवोऽनुपसर्गे' (३।३।२४) इति घत्र् । 'भावः सत्तास्त्रभावा-भित्रायचेष्टारमजन्मस्तु । कियाळीळापदार्थेषु विभूतिबन्धुज-न्तुषु । रत्यादौं च' (इति मेदिनी) ॥

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसचो गर्भमोचने ।

प्रसवनम्, प्रस्यते वा । 'बूड् प्राणिप्रसवे' (दि० आ॰ से॰)। 'ऋदोरए' (३१३१५७)। पचाद्यच् (३१९१२४) वा । 'प्रस्तवो गर्भमोचने'। उत्पादे स्मादपस्प्रेऽपि फलेऽपि कुतु-मेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृताविप निहवः ॥ २०८ ॥ निहवनम् । 'हुर् अपनयने' (अ॰ आ॰ अ॰) । 'ऋरदोप्' (३।३।५७)। 'निह्नवः पुंसि निकृताविध्यासाय-कापयोः' (इति मेदिनी)॥

उत्सेकामर्पयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः।

उत्सेक उद्देकः । इच्छायाः प्रसव उत्पत्तिः । मह उद्धवः । उत्सवनम् । 'खु प्रसवैश्वययोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'ऋदो-रप्' (३।३।५७) । 'उत्सचो मह उत्सेक इच्छाप्रसवकोपयोः' (इति येदिनी) ॥

१—'पुंसि' इति न प्रकृतोपयोगि । अमे 'पुमान्' इत्युक्तेः ॥

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०९ ॥

भवनम् । 'थिणीभुवो-' (३।३।२४) इति घष् । अनुगतो भावः । 'प्रादयो गतायथें-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । यद्वा अनुभावयति । पचायच् (३।१।१३४) । 'अनुभावः प्रभावे स्थानिश्वये भावसूचके' इति विश्वः ॥

स्याजनमहेतुः प्रभवः स्थानं चाचोपलब्धये।

जन्मनो हेतुः । प्रभवत्यस्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रभवो जलमूळे स्थाज्जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिम-स्थाने' (इति मेदिनी) । आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थम् ॥

शुद्धायां विप्रतनये शास्त्रे पारशवो मतः ॥ २१०॥

पराञ्ग्रणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया व प० से०) । 'आह्परयोः खिनश्च्यां डिब्ब' (उ० १।३३) इत्युः । परञ्जरेव ।
प्रज्ञायण् (५।४।३८) । परिस्त्रया अपत्यं वा । 'परिस्त्री परञ्जं च' (ग० ४।१।१०४) इत्यञ् । 'पुंसि पारदाचः पुमान् । परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूदासुतेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ध्रुवो भमेदे ह्याचे तु निश्चिते शाश्वते त्रिपु।

् ध्रुवति । 'ध्रुव गर्ता' (तु॰ प॰ से॰) । पचायच् (३।९। १३४) । 'ध्रुवः कीले शिवे शङ्की बसी योगे वटे मुना । ध्रुवा मूर्वाशालिपर्ण्या गीतिलुग्मेदयोरिप । ध्रुवं तु निश्चिते तकें निश्चले शाश्वतेऽन्यवत्' इति विश्वः । भमेदे नक्षत्रवि-शेषे ॥

स्तो ज्ञाताचात्मनि स्त्रं त्रिष्वात्मीये स्वोस्त्रियां धने ॥ २११ ॥

स्वनति । स्वन्यते वा । 'स्वन शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।९०९) इति ढः । 'स्वो ज्ञात्या-त्मनोः स्वं निजे धने' इति हेमचन्द्रः। 'स्वः स्यारपुंस्यात्मनि इति श्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' (इति मेदिनी)॥

स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च।

श्चियाः कट्यां बद्धस्य बन्धने । परिपणे राजपुत्रादेर्बन्धके ।—विणजां मूलधने—इति मुकुटः । तल । मे-दिन्यां (हैमे) तयोः पृथक्पाठात् । निव्ययति, निवीयते वा । 'ब्येब् संवरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'नौ न्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः' (उ॰ ४।१३६) इतीण् । 'कृदिकारात्—' (ग॰ ४। १।४५) इति बीप् । 'नीवी स्त्रीकटीवस्त्रबन्धने । मूलद्रब्ये परिपणे' (इति हैमः) ॥

शिवा गौरीफेरवयोः

विवमस्टास्याः । अर्शकायन् (५१२।१२७) । 'पुण्डरी-कहमे नापि द्विता झाटामलोषधी । अभयामलकीगौरीको-ष्ट्रीसैक्तुफलासु च' इति विश्वः ॥

द्वंद्वं कलह्युग्मयोः ॥२१२॥

द्वी द्वी । 'द्वंदं रहस्यमर्थादावचनव्युक्तमणयञ्चपात्रप्रयोगाः भिव्यक्तिषु' (८१९१९५) इति साधुः । 'चार्चे द्वन्दः' (२।२। २९) इति निर्देशात्पुंस्यपि । 'द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुन-युग्मयोः' (इति मेदिनी)॥

द्रवासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।

हव्यं वित्तम् । असुः प्राणः । व्यवसायो निश्वयः । सीद-न्त्यस्मिन् गुणाद्याः । 'षद्तु विशरणादी' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (उ॰ ४।१०५) इति लन् । 'सर्वं गुणे पिशाचादी बले द्रव्यस्थभावयोः । आत्मलब्यवसायासु-वित्तेष्वली तु जन्तुपु' (इति मेदिनी) ॥

क्रीबं नपुंसके पण्ढे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥ २१३ ॥

षण्डे तृतीयाप्रकृती । क्षीबते । 'क्षीबृ अधार्थ्ये' (भ्वा॰ भा॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'अस्त्री नपुंसके क्रीबं नाच्यलिक्षमिकमे' इति स्दः । अयमोष्ट्योऽत्र श्रीमात्पठितः । पूर्वगन्धवैजिह्नस्त्वोध्येषु ॥

इति वान्ताः ॥

है। विशो वैश्यमनुजी

विश्वाति । 'विश्व प्रवेशने' (तु॰ प॰ से॰) । किए (३।२। १७८) । 'विट् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः' इति विश्वः ॥

द्वौ चरामिमरौ स्पशौ।

अभिमरो युद्धम् । स्पश्चति । 'स्पश्च नाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा॰ उ॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१२४) । 'स्पश्चः स्यात्सं-पराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

हो राज्ञी पुज्जमेपाद्यी

रैश्यते, रशति वा । 'रश' इति सौत्रो धातुः खनार्थः । बाहुलकादिण् । णिजन्तात् । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) वा ॥ द्वो वंशो कुल्समस्करो ॥२१७॥

वमति, वम्यते वा । 'टुवम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'बृम्वमिभ्यः शकैं'। मस्करो वेणुः। 'वंदाो वेणी कुले वर्गे पृष्ठाराध्यवेऽपि च' (इति विश्वः)॥

रहःप्रकाशौ चीकाशौ

विकाशनम् । अस्मिन् वा । 'काश्व दीप्ता' (भ्वा० आ०

१—विश्वहैममेदिनीष्वणि यणन्तेष्वणि पठितः इति सर्वेष!
अमकरणनं तु न सम्यक् ॥ २—'रश' धातुः कस्मिन् 'अशे
रश' स्त्रे पठितोऽस्ति यतः सौत्रत्वं संभाज्यते । कि च 'अशिषणाय्यो रहायलुकी च' (उ० ४।१२२) इति 'स्त्रे रुद्धिधानम् च' (उ० २।७५) इति स्त्रे आदेशविधानं च व्यथेमेत स्यात् ॥ २—अस्य स्त्रस्यो-ज्ज्बल्ह्त्तादियम्थेऽनुपलम्मात् 'अनुनासिकस्य किञ्चलोः-' (६।४।१५) इति दीर्धापत्तेश्व चिन्त्वमेतत् । तस्मारपागुक्तमेव सम्यक् ॥

र—वदं दु पूर्वान्वयि 'पुण्डरीकद्वमे पुमान्' वति मेदिन्युक्तेः॥ ९—कोद्री खगाली । 'पुंभागोलेऽपि विवा' वति सुकुटः॥

से॰)। 'भावे' (३।३।९८) 'हलश्व' (३।३।९२०) इत्यधि-करणे वा घम्। 'इकः काशे' (६।३।९२३) इति दीर्घः। यद्वा विकशनम्। अत्र वा। 'कश शब्दे' (अ० आ० से०)। पूर्ववत्। 'वीकाशो विजने व्यक्ते' इति विश्वः। 'विकाशेः पुंसि विजने प्रकाशे सैंद्दर्शंसमे। उचिते च' (इति मेदिनी)॥

निर्वेशो भृतिभोगयोः।

निर्विद्यते । निर्वेदानं च धम् (३।३।१८,१९) । सृति-वेतनम् । 'निर्वेदास्तु पुमान्भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः श्चद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥२१५॥

'की' इत्यव्यं कुत्सायाम् । की कुत्सितं नाशयति । पचा-द्यम् (३।३।९३४) । यद्वा क्लिश्नाति । क्लिश्चतं ता । 'क्लिश्च विवाधने' (श्या० प० से०) । 'क्लिश बन्धे (उपतापे)' (दि० भा० से०) वा । 'क्लिशेरीचोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च' (उ० ५।५६) । 'क्लीनाशः कर्षकक्षदोपांशुघातिषु वाच्यवत् । (यमे ना)' (इति गेदिनी) ॥

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्थात्

अपदेशनम् । अपदिश्यते वा । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰) । घत् (३।३।९८,९९) । पदे स्थाने । 'अपदेशः पुमाँ स्रक्षेत्रे निमत्तन्याजयोरपि' इति विश्वः ॥

कुरामप्सु च।

को शेते तिष्ठति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। कुर्यति । 'कुश स्टेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः। कु पापं रयति । 'शो तन्करणे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'सुपि' (३।३।४) इति योगविभागाःकः। 'कुशो रामसुते दभें योके द्वीपे कुशं जले' इति विश्वः॥

दशावस्थानेकविधापि

दशति । 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । मूलविभुजा-दिकः (बा॰ ३।२।५) । यद्वा पचायच् (३।१।१३४) । 'जप-जभदहदश-' (७।४।८६) इति निर्देशादिक्रस्पपि नलोपः । यद्वा दश्यते । 'गुरोश्व-' (३।३।१०४) इस्तङ् । अनेकविधा बाल्यादिरूपा । 'दशावस्थावीपवसीविक्षान्ते भूम्नि योषिति' (इति मेदिनी) ॥

आशा तृष्णापि चायता ॥ २१६ ॥

भा समन्तादश्रुते । 'अग्र् व्यासौ' (खा॰ भा॰ से॰)।

१—'विकाशो रहसि व्यक्ते' इति हेममूलस्य 'विकाशते विकाशः । एकदेशस्याविकृतत्वादीकाशोऽपि । व्यक्ते बाच्यलिकृः द्वयोर्यथा—'उपविदयविकाशेषु रहस्यानि प्रकाशयेत्' हत्वनेकार्थकृर-वाकरकौमुदीव्यास्थायाश्च संवादाद्भरवेकारवान् ॥ २—इत्यादि मेदि-नीवाक्यं तु प्रकृतीपयोगि । अत्रोहेखस्तु 'सदृशागमे' इति काचि-रकलेखकप्रमादजपाठानुसारेण॥

पचावच् (३।९।३४) । 'आइत ककुभि तृष्णायाम्' (इति हैमः॥

वशा स्त्री करिणी च स्थात्

विष्टि । 'वश कान्तौ' (अ०प०से०) । पचायच् (३।१। १३४) । स्त्रीयोषिति । 'वशा वन्ध्यासुता योषास्त्रीगवीकरि-णीषु च' इति विश्वः ॥

हम् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु।

पत्यित । 'दिकार् प्रेक्षणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। किए (३। २।१७८)। यद्वा दर्शनम् । अनया वा। संपदादिः (वा॰ ३। ३।१०८)। 'दृक् क्षियां दर्शने नेत्रे बुद्धी च त्रिषु वीक्षके' (इति सेदिनी)॥

स्यात्कर्कदाः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥२१७॥

कृणाति । 'कृत्र् हिंसायाम्' (क्या॰ उ० से॰) । 'अन्ये-भ्योऽपि-' (२।२।७५) इति विच्। कश्यते । 'कश शब्दे' (अ० आ० से०) । पवाद्यच् (२।१।१२४) । कर् वासौ कशश्च । 'कर्कदाः परुषे कृरे कृपणे निर्दये हढे । इसी साह-सिके कासमर्दकाम्पिष्ठयोरपि' इति विश्वः । अमस्णो दुस्पर्शः ॥

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि

प्रकाशते । प्रकाशनं वा । 'काश्य वीप्ती' (भ्वा० आ० से०) । पवाश्यच् (३।९।९३४) । घल् (३।३।९८) वा । 'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्थारप्रहासातपयोः स्फुटे' इति विश्वः ।

शिशावन्ने च बालिशः।

वाडनम् । 'वाड्ड आफ्रान्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।११८) । वार्लि इयति । 'शो तन्करणे' (दि॰ प॰ अ॰) 'आतोऽनुपन' (३।२।३) इति कः ॥

इति शान्ताः॥

सुरमत्स्यावनिमिषौ

न निमिषिति । 'मिष श्लेषणे' (तु० प० से०) । 'श्रुपध-' (३।९।९३५) इति कः । नञ्समासः (२।२।६) ॥

पुरुषावात्ममानवौ ॥ २१८॥

पुरति । 'पुर अप्रगमने' (तु॰ प॰ से॰) । 'पुरः कुषन्' (उ॰ ४।७४) । 'पुरुषः पूरुषे सांख्यते च पुंनागपादपे' (इति मेदिनी) ॥

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्कौ

मत्स्यानत्ति । मत्स्याश्वासौ खगध । ध्वाह्वति । ध्वाक्षि घोरवाग्निते च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। चात्काह्वायाम् । पचाग्चच् (३।९।९३४) 'ध्वाङ्क्वौ मत्स्यात्खगे काके भिक्षुके तक्षकेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

कसौ तु तृणवीरुधी।

कषपि । कष्यते । वा । 'कष हिंसायाम्' (स्वा० प० से॰) । 'दृतृवदिहनिकविभ्यः सः' (उ० ३।६३) । 'कस्रः स्मृतो अजामूले कक्षोऽरण्ये च वीक्षि । कक्षः शुष्कतृणे प्रोक्तः कक्षः कच्छ उदाहृतः । कक्षा स्पर्धापदे काश्च्यां रथ-गेहप्रकोष्ट्रयोः । गजरज्ञो परीधानपञ्चादश्चलपञ्चने' इति धर-णिः । वीक्ष्वता ॥

अभीर्षुः प्रवहे रदमौ

ईषते । ईष्यते वा । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ० से०) । 'ईषेः किच' (उ० १।१३) इत्युः । आदेरिच । अभिगत इषुः । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः। प्रप्र-हेऽक्षादिरजी । रहमी किरणे ॥

प्रैषैः प्रेषणमर्दने ॥ २१९ ॥

प्रेषणम् । इषेभीवे घत्र् (३।३।१८) 'प्रादृहो---' (वा॰ ६।१।८९) इति वृद्धिः । 'प्रेषः प्रेषणपीडयोः' इत्यजयः । 'प्रेषः स्थात्मेषणे हेहो मर्दनोन्मादयोरपि' इति विश्वः ॥

पक्षः सहायेऽपि

पक्षति । पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिप्रहे' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । घण् । (३।३।१९) वा । 'पक्षो मासार्थके पार्श्वे प्रहे साच्याविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बळे सिखसहाययोः । चुह्नीरन्ध्रे पतत्रे च वाजिकु अरपार्श्वयोः' (इति मेदिनी) ।।

उच्जीवं शिरोवेष्टिकरीटयोः।

उष्णमीषते हिनस्ति । 'ईष गलादी' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इग्रपध-' (३।१।१३५) इति कः। शकन्धादिः (वा॰ ६।१। ९४) । 'उष्णीपं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे' इति विश्वः। शिरसो वेष्टने वस्त्रादिरूपे । किरीटे मुकुटे ॥

शुक्रले मृषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषमे वृषः ॥ २२० ॥

वर्षति । 'बृषु (श्रेष्ठे) सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगु-पध-' (३।१।१३४) इति कः। 'बृषो धर्मे बळीवदें शक्त्र्यां पुराश्चिमेदयोः। श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थथ वासमूषिकश्चकळे' (इति मेदिनी)। शुक्तळे बाहुवीर्यवति वृष्यप्रयोगे वा॥

कोषोऽस्त्री कुद्धाले खद्गपिधानेऽधींघदिव्ययोः।

कुष्यते । 'कृष निष्कर्ष' (ऋया ० प ० से ०)। घन् (३। ११९) । 'कोषोऽस्री कुष्पले पात्रे दिन्ये खन्नपिधानके । जातिको देऽर्थसंघाते पेक्यां शब्दादिसंप्रहे' (इति मेदिनी) । खिल्ये शपथे । शब्दादिसंप्रहेऽमरादो । तालव्यान्तोऽपि । 'बिश्वक्सेनोऽभ्रेषः कोषविषादौ च' इत्यूष्मविवेकात् । 'कोक्यो-ऽभ्री कुष्पले पात्रे दिन्ये खन्नपिधानके न' इति स्टोकस्य (मेदि-न्याम्) तालव्यादौ (न्ते) अपि पाठः ॥

धूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षः

असे पाशके । शारिफलकमक्षपीठिका । आकर्षणम् ।

आकृष्यते वा आकृषन्त्रस्मिन्वा । 'कृष विलेखने' (तु॰ उ॰ अ॰)। घन् (३।३।१८।१९)। 'नाकार्षो द्यूत इन्द्रिये। पाशके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणेऽपि पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी)॥

अधाक्षमिन्द्रिये॥ २२१॥ ना बुताक्के कर्षे चके व्यवहारे कलिद्रमे।

अक्ष्णोति, अक्ष्यते वा, अनेन, अत्र वा। 'अक्षू व्याप्तां' (क्ष्वा॰ प॰ से॰)। 'पचाद्यच्' (३।१।१३४)। घम् (३।३।१९०)। 'हरुव्ययोर्धम् । 'अक्षः कर्षे तुपे चके शकटण्यनहारयोः । आत्मक्षे पाशके चाक्षं तुत्थे सीवचेलेन्द्रिये' इति विश्वः । ज्यवहारे आयण्ययचिन्तायाम् । कर्षे मानमेदे । चके रथावयवे ॥

कर्पूर्वार्ता करीपाझिः कर्पूः कुल्याभिधायिनी ॥२२२॥ कर्षणम् । कृष्यते । कर्षति वा । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृषिचमितनि–' (उ० १।८०) इत्यूः । 'करी-पाझिः पुमान्कर्षूः कुल्यायामपि च क्रियाम्' इति रभसः । वार्ता जीविका ॥

पुंभावे तिकयायां च पौरुषम्

पुरुषस्य कर्म भावो वा । 'प्राणमृज्जाति-' (५।१।१२९) इत्यन् । 'पोरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्ववि-स्तृतदोःपाणिनृमाने लभिषेयवत्' इति विश्वः ॥

विषमध्सु च।

नेवेष्टि । 'विष्तु व्यासो' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'इगुपध-' (३।९।९३२) इति कः । 'विषं तु गरले तोये' इति विश्वः ॥ उपादानेऽप्यामिषं स्थात्

आमिष्यते भुज्यते । 'मिष श्लेषे' (तु॰ प॰ से॰) । घन् । (३।३।१९) संज्ञापूर्वकलाज गुणः ।—'घन्ये कः' (बा॰ ३। ३।५८)—इति तु परिगणनादयुक्तम् । 'आमिषं पुंनपुंस-कम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पङ्ळेऽपि च' (इति मेदिनी) । उपादानमुत्कोचः ॥

अपराधेऽपि किल्बिषम् ॥ २२३॥

केलनम् । किल्यते वा । 'किल क्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) 'किलेर्बुक्च' (उ॰ १।५०) इति टिषच् । 'किल्बिषं पापरो• गयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्यादृष्टी लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमिस्रयाम् ।

लोकधानुर्जम्बुद्वीपादिः । तदंशे भारतादौ । वर्षणम् । 'मृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अञ्बिधौ भयादीनामु-पसंख्यानम्' (३।३।५६) इत्यच् । वर्षयति । वर्षति वा पचा-

१—'अभीग्रुस्त(लब्यान्तोऽपि' इति मुकुटपीयूषे ॥ २—'प्रेष पः ङादिरपि' इति पीयूषव्याल्या ॥

९—कुल्या नदीमात्रं च । 'कुल्या धुनी द्वीपवती तटिनी हदिनी सरित् । रोभोवकापणा कर्षूः स्रवन्ती निम्नणा नदी' इति रज्ञकोषः ─दित सुकुटः॥

श्चच् (३।१।१३४) । **'घर्षोऽ**श्ची भारत।दौ च जम्बुद्वीपाब्द-वृष्टिषु । प्रावृट्काले स्त्रियां भूत्रि' (इति मेदिनी) ॥

प्रेक्षा मृत्येक्षणं प्रज्ञा

प्रेक्षणम् । अनया वा । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गुरोधन' (३।३।९०३) इत्यः । 'प्रेक्षा धीनृत्यदर्शयोः' इत्य-जयः । 'प्रेक्षा नृत्येक्षणे बुद्धौं' (इति मेदिनी) ॥

भिक्षासेवार्थना भृतिः॥ २२४॥

भिक्षणम् । भिक्ष्यते वा । 'भिक्ष याच्यादौ (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गुरोश्य-' (३१३।९०३) इत्यः । 'भिक्षा मृतौ च याच्यायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः' इति विश्वः । मृतिर्वेतनम् ॥ त्यिट शोभापि

त्वेषणम् । अनया वा । 'त्विष दीमां' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३।९०८) । 'कान्तां वान्वि ६ची त्विट् स्नी' इति रभसः ॥

त्रिषु परे

वक्षमाणः स्वयो वाच्यलिज्ञाः ॥

न्यक्षं कात्र्ह्यनिकृष्ट्योः।

नियतानि निकृतानि वा अक्षाणि यस्मिन् यस्य वा । 'न्यक्षः परग्रुरामे स्यान्यक्षः कारक्वयंनिकृष्टयोः' इति विश्वः ॥ प्रत्यक्षेऽिषक्ततेऽध्यक्षः

अधिगतोऽक्षम् । अधिगतोऽक्षेण वा अक्षेषु व्यवहारेषु अधिकृतः । अधिकृतान्यक्षाण्यस्य । अध्यक्ष्णोति वा । 'पचा-चच्' (३।१।१३४) ॥

रूक्षस्त्ववेमण्यचिक्रणे ॥ २२५ ॥

हक्षयति । 'हक्ष पारुष्ये' (चु॰ उ॰ से॰) । 'पचाद्यच्' (३।१।१३४) । अधेम्णि निःक्षेहे । अचिक्कणे मस्रणे ॥

इति षान्ताः ॥

रविश्वेतच्छदी हंसी

हिन गच्छति । 'हन हिंसागत्योः' (अ॰ प॰ अ॰) । पचायन् (३।९।९३४) । 'भवेद्वर्णागमाद्धंसः' इति सक् । यद्वा 'शृत्वदिवन्वियसिहनिकमिकिभ्यः' (उ॰ ३।६२) इति सप्रत्ययः । 'हंस्रो विहंगमेदे स्मादकें विष्णा ह्यान्तरे । योन्मिन्त्रादिमेदेषु परमात्मन्यमत्सरे । निर्लोभनृपतौ हंसः शारीरमञ्दन्तरे' इति विश्वः ॥

सूर्यवही विभावसु।

विभा प्रभा वसु धनमस्य । 'विभावसुः पुमानस्यें हार-मेदे च पावके' (हति मेदिनी) ॥

चत्सौ तर्णकवर्षी ह्यौ

वसति । अस्मिन्वा । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'दृत्वदि-' (उ॰ ३।६२) इति सः । 'वृत्तसः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि इहीबम्' (इति मेदिनी)। तर्णको गोः पुत्रः। वर्षो वत्सरः॥

सारकाश्च दिवोकसः॥ २२६॥

सारक्षमस्य । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६१९।९४) । सौरंगायति वा । 'गे शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'गापोष्टक्' (३।२।८) मृगचातकहरिणाः । द्यौरोको यस्य । 'दिवोकाश्व दिवौ॰ काश्व पुंसि देवे च चातके' (इति मेदिनी) ॥

श्रुङ्गारादौ विषे वीर्यं गुणे रागे द्रवे रसः।

रस्यते । 'रस आस्वादने' अदन्तः । घष् (३।३।९९)। 'रस्तो गन्धरसे स्वादे तिकार्वा विषरागयोः । श्वः हारादौ प्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे । रसा तु कालकीपाठाजिह्नाधरणि-कङ्गुष् दिति विश्वः ॥

पुंस्युत्तंसावतंसीद्वौ कर्णपूरे च दोखरे ॥ २२७ ॥

उत्तंस्यति । उत्तंस्यते । अनेन ना । तितः सौत्रो भूषार्थः । 'पचायच्' (३।१।१३४)। 'हलक्ष' (३।३।१२०) इति घटता । 'उत्तंसः कर्णपूरेऽपि शेखरे चायतंस्वत्' इति विश्वः । कर्णपूरः कर्णाभरणम् , शेखरः भूषणम् ॥

देवभेदेऽनले रदमौ वसू रत्ने धने वसु ।

वसित सर्वत्र । उष्यतेऽनेन वा । 'वस निवासे' (भ्वाक पक्षक) । 'श्वस्त्रक्षिहिं-' (उक्षा १११०) इत्युः । 'वसुर्ना देवमेदाधिमायोक्षवकराजसु । क्रीबं वृज्जीषधे स्थाले रे रलें मधुरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विश्णौ च वेधाः

विधित । 'विध विधाने' (तु॰ प॰ से॰)। असुन् (तु॰ ४।१८९) । विवधाति वा । 'विधाओ वेध च' (तु॰ ४। २२५)। इलसुन् । 'वेधाः पुंसि हृशीकेशे युधे च परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी)॥

स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः॥ २२८॥

आशास्ते । 'आङः शासु इच्छायाम्' (अ० आ० से०)। किप् (३।२।७६)। यदा आशासनम् । अनया वा । संपदादिः (वा० ३।३।९०८)। 'आशासः कौ-'(वा० ६।४।३४) इ-तीलम् । 'आशीस्ताछगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति'। हितस्याशंसा अहेर्दष्टा ॥

लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये

लालसनार् । 'लस बीतों' (भ्वा॰ प॰ से॰) यक्टन्तः । 'भ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । 'लालसोत्षुक्यनृष्णातिरेकया-च्वासु च द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

१—एवं 'सारगः' वित रूपापरया चिन्त्यमेतत् । तसात् 'सारं गच्छति' इति विग्रहे 'गमेः सुपि-' (वा० १।२।३८) इति 'खंच डिद्वा' (३।२।३८) इति वार्तिकाम्यां खन्ति विति लोध्यः॥

हिंसा चौर्यादिकर्म च।

हिंसनम्। 'हिसि हिंसायाम्' (६० प० से०)। 'गुरोश्च—' (३।३।९०३) इत्यः। 'हिंस्ताचौर्यादिघातयोः' (इति मेदिनी)। चोरस्य कर्म। ब्राह्मणादिलात्त्यञ् (५।९।९२४) आदिना बन्ध्यनत्रासनताबनादि। चाद्वधोऽपि॥

प्रसूरभ्वापि

प्रस्ते । 'षृङ् प्रसवे' (अ॰ आ॰ से॰) । 'सत्सू--'(३। १।६०) इति किए। 'प्रसूरक्षाजनन्योख कदलीवीरुघोरपि' इति विश्वः॥

भूदावौ रोदस्यो रोदसी च ते ॥ २२९ ॥

रोदिति सर्वमस्मिन् । 'रुदिर् क्षश्रुविमोचने' (अ० प० से०)। असुन् (उ० ४।१८९)। पक्षे गौरादिलात् (४।१।४१) हीष्। 'रोदसी' इल्रव्ययमप्यस्ति। 'दावाप्ट्यिच्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च'। विगृहीतयोरप्येते नामनी । 'रो-दश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक्। सहप्रयोगेऽप्य-नयो रोदः स्यादपि रोदसी' इति विश्वः॥

ज्वालाभासोर्नपुं**स्य**र्चिः

अर्च्यते । 'अर्थं पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अर्थं-ছুचि---' (उ॰ २।१०८) इतीसिः । 'अथार्चिमेयूखिताखयोर्न ना' (इति मेदिनी) ॥

ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।

द्योतते । द्योतनं वा । क्षनेन वा 'द्युत दीर्मा' (भ्वा० आ० से०) । 'द्युतेरिसिन्नादेश्व जः' (वा० २।११०) । 'उयोत्तिरमी दिवाकरे । दुमान्, नपुंसकं दृष्टी स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः' (इति मेदिनी) ॥

पापापराधयोरागः

एति । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'इण् आग् अपराधे च' (उ॰ ४।२१२) इत्ससुन् ।—आगच्छतीत्यागः—इति स्नाम्युक्तिस्तु चिन्त्या ॥

खगबाल्यादिनोर्वयः ॥ २३० ॥

ब्यते । 'वय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वेति । 'वी ग-स्यादौ' (अ॰ प॰ अ॰) । अजित वा । 'अज गलादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा अधुन् (च॰ ४।१८९) ॥—वाति— इति स्वामिमुकुरोक्तिस्तु चिन्ला । असुन्युक्तस्पासिद्धेः 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ यीवने च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

तेजःपुरीषयोर्षचैः

वर्षते । 'वर्च दीती' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९)। 'वर्ची नपुंसकं इत्ते विष्ठायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये' (इति मेदिनी) ॥

मंहस्तूत्सवतेज्ञसोः।

महनम् । महाते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। असुन् (उ॰ ४।१८९)॥

रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे

रजनम् । रज्यतेनेन वा । 'रज्ञ रागे' (भ्वा॰ प॰ भ॰)। असुन् (उ॰ ४।९८९)। 'असि अके-' (वा॰ ६।४।२४) इति नलोपः। 'रज्जः क्षीवं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणु-मात्रेऽपि दृश्यते' (इति मेदिनी)॥॥ अदन्तोऽपि। 'रज्जोऽयं रजसा सार्ध स्त्रीपुष्पगुणघूलिषु' इत्यजयः॥

राही ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३१ ॥

तम्यतेऽनेन । 'तमु ग्लानो' (दि॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुंतुदे' (इति मेदिनी) ॥

छन्दः पद्येऽभिलापे च

चन्दनम् । चन्चतेऽनेन वा । 'बिंद आहादने दीसौ व' (भ्वा० प० से०) । 'चन्देरादेश छः' (उ० ४।२९९) इखएन् ॥—छन्दति—इति खामिमुकुटोक्तो विष्रहिथन्छः । 'छन्दः पये च वेदे च खेराचाराभिलाक्योः' (इति मेदिनी) । पर्धेऽनुष्टुवादी ॥

तपैः कृच्छादिकर्म च।

तपनम् । तप्यते । अनेन वा । 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) । 'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादा घने च पुमाञ्चित्रिस्माघयोः' (इति मेदिनी) ॥

सहो बलं सहा मार्गः

सहते। सह्यते, अनेन, अत्र वा। 'षह मर्पणे' (भ्वा० आ० अ०)। असुन् (उ० ४।१८९)। 'सहो बळे ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः' (इति मेदिनी)। लिक्नैंभेदार्थो द्विः पाटः। एवममेऽपि॥

नभः खं श्रावणो नभाः॥ २३२॥

नभनम् । नभ्यते, अनेन, अत्र वा । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) । 'नमो ब्योप्ति नमा मेपे श्रावणं च पतबहें । घाणे मृणालस्त्रे च वर्षासु च नमाः स्मृतः' इति विश्वः ॥

१—'महः अदन्तोऽपि'— इति मुकुटः । 'मही नवन्तरे भूमी मह उत्सवतेजसोः' इति मेदिनी । २—इत्यं पाठस्तु जनकानुः रोधेन । आग्ये तु 'रजकरजनरजःसुन' इति पाठ उपज्ञस्यते । ३—अदन्तोऽपि भीष्मार्थः । यथा 'तपेन वर्षाः श्वरदा हिमाग-मः'-इति स्वामी । ४—पवं सति 'पयः श्वीरं पयोऽम्यु च' इत्यम्ने समानिलक्षस्य दिःपाठो व्यर्थ एव स्यात् । छन्दोऽनुरोषादेवान्य-कोशिवव बोध्यः।

ओकः सद्माश्रयश्चौकाः

उच्यति समवैत्यत्र । 'उच समवाये' (दि॰ प॰ से॰)। अमुन् (उ॰ ४।१८९) । न्यड्कादिः (७।३।५३) । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातनाददन्तोऽपि । 'ओका आश्रयमःत्रे च मन्दिरे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

पयः क्षीरं पयोऽम्ब च ।

पीयते । 'पीङ्पाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । पयते वा । 'पय गतौ' (स्वा॰ आ॰ से॰) । वा असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥ ओजो टीमो वले

उब्जति । अनेन वा । 'उब्ज आर्जने' (तृ० प० से०) । 'उद्योर्बले बलोपश्च' (उ० ४।१९२) इत्यसुन् । 'आंजोनोजः समः पादो–' 'ओजो दीमाबवष्टम्मे प्रकाशबलयोर्षि' (इति मेदिनी) । पृषोदरादिखं मुकुटोक्तं चिन्त्यम् ॥

स्रोत इन्द्रिये निस्नगारये ॥२३३॥

स्रवति । 'सु गतौ' (भ्वा ॰ प ॰ अ ॰) । 'स्रुग्नेभ्यां तुट् च' (उ ॰ ४।२०२) इत्यसुन् । 'स्नोतोऽम्युवेग इन्द्रिये' (इति मेदिनी) ॥

तेजः प्रभावे दीसौ च बले शुक्रेऽपि

तेजयति । तेज्यतेऽनेन वा । 'तिज निशाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अमुन् (उ॰ ४।१८९) । 'तेजो धान्नि पराक्रमे । ('प्रभावरेतसोक्ष') इति जिश्वः । 'तेजो दीमा प्रभावे च स्यायराक्रमरेतसोः' (इति मेदिनी) । चादसहने । 'अधिक्षे-पावमानादेः प्रत्युक्तस्य परेण यत्। प्राणास्ययेऽप्यसहनं तन्तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः ॥

अतिस्त्रपु ।

वक्ष्यमाणाः सान्तास्त्रिलिङ्गाः ॥

विद्वान विदंश्च

वेति । 'विद् ज्ञाने' (अ॰ प॰ से॰) । 'विदेः शतुर्वसुः' (७।९।३६) वा । 'विद्वानात्मविदि प्राह्ने पण्डिते चाभिधेय-वत्' इति विश्वः । विदन् पण्डितः ॥

बीभत्सो हिंस्रोऽपि

बीमत्सते । 'बीमत्स्यते', अनेन वा । 'बघ बन्धने' (भ्वा॰ भा॰ से॰) । 'मान्बध-' (३।१।६) इति सत्रभ्यासदीर्घथ । पचायच् (३।१।१३४) । घम् (३।३।९९) । घः (३।३।१९८) वा । 'बीमत्सो विकृते पार्ये कूरे पापघृणात्मनोः' इत्यजयः ॥

अतिराये त्वर्मा ॥ २३४ ॥

वक्ष्यमाणाश्वत्वारः ॥

वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायान्

अतिरायेण वृद्धः प्रशस्यो वा । 'द्विवचन-' (५।३।५७)

१—विषमसंख्यावाची त्वोजोऽदन्तोऽपि—इति स्वामीमुकुटपी-यूपेषु व्यक्तम् । तत्रोदाहरणमिदम् । इतीयसुनि 'ज्य च' (५।३।६१) इति 'बृद्धस्य च' (५।३।६२) इति बृद्धप्रशस्ययोज्योदेशः । 'ज्यादावीयसः' (६।४।१६०) इलात्त्वम् । 'ज्यायान्बृद्धे प्रशस्य च' (इति हैमः) ॥

कनीयांस्त युवाल्पयोः।

अतिशयितो युवाल्पो वा । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इतीययुनि कन्नादेशः । 'कनीयानतियूनि स्याद-स्वल्पानुजयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

वरीयांस्तृक्वरयोः

अतिशयिन ऊहर्वरो वा। 'द्विवचन-' (५।३।५७) इती-यसुनि 'प्रियस्थिर-' (६।४।९५७) इत्यूरोवेरावेशः 'वरीया-न् योगभिच्छेष्टवरिष्टेष्वतियूनि च' (इति मेदिनी)॥

साचीयान्साधुबाढयोः॥ २३५॥

अतिशयितः साधुर्वाढो वा । ईयसुनि 'भन्तिकवाढयोः-' इति बाढशब्दस्य साधादेशः ॥

इति सान्ताः ॥

दलेऽपि बईम्

दले पन्ने । वर्हति । 'बृह बुद्धां' (भ्वा॰ प॰ से॰) । प॰ चाद्यच् (३।१।१३४) । वर्छते वा । 'वर्ह हिंसायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घन् (३।३।१९) । 'बर्ह पिच्छं दलेऽस्नियाम्' (इति मेदिनी) ॥

निर्वन्धोपरागार्कादयो ब्रहाः।

श्रहणम् । गृह्णाति वा । 'श्रह उपादाने' (क्रया० प० से०)। 'श्रहतृत्र-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा श्रहः' (३।९।९४३) इति पक्षे अच् । 'श्रहोऽनुष्रहनिर्वन्धप्रहणेषु रणोद्यमे । सू-श्रीदौ पूननादौ च सेहिकेयोपरागयोः-' इति विश्वः ॥

द्वार्यापीडे काथरसे निर्यूहो नागदन्तके ॥ २३६ ॥

आपीडे शिरोभूषणे। काथरसे कथितद्रव्यरसे। नागद-न्तके भित्तिस्थकीलके। निर्यूद्रति 'यूहि' लाकिको साधुः। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। निरुद्धति वा। पृषोदरा-दिलात् (६।३।१०९) धातोर्यडागमः। 'निर्यूहः शेखरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके' इति विश्वः॥

तुलासुत्रेऽश्वादिरइमो प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च।

प्रशस्ति । 'प्रेवणिजाम्' (३।३।५२) 'रहमी व' (३।३। ५३) इति वा घव । ('प्रश्नाहः स्यात्तुलासूत्रे शृषायीनां च बन्धने' इति हैमः) । पक्षे 'म्रहबृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रश्नहत्तु तुलास्त्रे वन्यां नियमने भुजे । ह्यादिरइमी रहमां च सुवर्णहलिपादपे' इति विश्वः॥

पत्नीपरिजनादानमूलदाापाः परित्रहाः॥ २३७॥

परिगृह्यते । परिम्रहणम्, परिगृहाति वा । 'मह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा महः' (३।९।९४३) इत्यप्

बा। 'परिग्रहः कलत्रे च मूलखीकारयोरपि। शपथे परिवारे च राहुबकस्थभास्करे' इत्यजयः ॥ दारेषु च गृहाः

गृहाति धान्यादिकमिति । 'गेहे कः' (३।१।१४४)। यद्वा 'गृहू प्रहणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । गईते । 'इगुपध-' (३।१। १३५) इति कः । तात्रथ्याहारेषु । 'गृहं गृहाश्च पुंभूमि कलत्रेऽपि च सद्मनि' (इति मेदिनी) ॥

श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः।

आह्यते । आरोहणम् । आरोहति वा । 'हह प्रादुर्भावे' (भ्या॰ प॰ से॰ अ॰)। घल् (३।३।१९,१८) पचाराच् (३। 919३४)। 'आरोहस्तवरोहे च वरारोहकटावपि । आरो-हुणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्ये' (इति मेदिनी) ॥

ब्यूहो बृन्देऽपि

व्यूहते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । व्यूह्यते वा । घस् (३।३।१९)। 'व्युहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' इति विश्वः । यत्तु-निर्माणे कायव्यूहे-इति मुकुटेन व्याख्यातम् । तन्न । 'भकृतव्यूहाः' इत्यादावभावात् । 'रचनामात्र' इति प्रयुक्त-लात् ॥

अहिर्वत्रेत्रेऽपि

आइन्ति । 'इन हिंसागत्योः' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आङि श्रिहनिभ्यां हस्तश्च' (उ० ४।१३८) इतीण् डित आहो हस्तः। यतु 'अंहति' इति स्वामिना 'अन्यति' इति मुकुटेनोक्तम् । तंत्र । नलोपासंभवात् । 'अहिर्शृत्रासुरे सपें' इति विश्वः ॥

अग्नीन्द्रकोस्तमोपद्याः ॥ २३८ ॥

तमोऽपहन्ति । 'अपे क्रेशतमसोः' (३।२।५०) इति उः । **'तमोपहः** सहस्रांग्रुमृगाङ्कजिनवहिषु' इति विश्वः ॥ परिच्छदे नृपाईऽर्थे परिवर्हः

परिवर्हेते । परिवर्धाते वा । 'वर्ह प्राधान्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पचाद्य (३।९।९३४)। घञ् (३।३।९९) वा। 'परिचर्हरत् राजाईवस्तुन्यपि परिच्छदे' इति विश्वः ॥

इति हान्ताः ॥

अव्ययाः परे ।

इतः परेऽनेकार्था अन्यया उच्यन्ते ॥

आङीषदर्थेऽभिन्याप्तौ सीमार्थे घातुयोगले ॥२३९॥ भतति । बाहुलकाड् डाङ् प्रत्ययः । तेन सहेत्यभिविधिः ।

तेन विना सीमा=मर्यादा । धातुना योगे सति थोऽर्थो जा-यते तस्मिन्॥

आ प्रगृह्य स्मृती चाक्येऽपि

भाप्नोति । किए (३।२।१७८) । पृषोदरादिलात् (६।३। १०९) पलोपः । प्रगृह्यसंहकलात् । 'द्वतप्रगृह्या अचि' (६।] 'सकृत् सहैकवारयोः' इत्यजयः ॥

१।१२५) इति संधिं न याति । स्मरणे । वाक्यारम्मे च । 'आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुचये' (इति मे-दिनी)॥

आस्तु स्यात्कोपपीडयोः।

आस्ते । 'आस उपवेशने' (अ॰ आ॰ से॰) । किए (३।२।१७८) । आङ्पूर्वादसतेर्वा । 'आ: स्मरणेऽप्यकारणे कोपसंतापयोरिप' (इति भेदिनी) ॥

पापकृत्सेषदर्थं कु

कवते । कूयते वा । 'कूट् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। मितहादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) हुः । 'कु (पापे चेषदर्थे च) कुत्सायां च निवारणे' इति विश्वः ॥

धिक्रिर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २४० ॥

धक्क यति । 'धक नाशने' (चु० प० से०) । बाह्लका द्विक् प्रस्ययः । द्धातेवी । अपकारशब्दैर्भयोत्पाद्नं भत्सनम् । निन्दा दोषकीर्तनम् ॥

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुचये ।

चन्दति । 'चिद आहादे' (२वा० प० से०) । 'अन्ये-भ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'चः पादपूरणे पक्षान्तरे हेती विनिश्चये' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादी

खसित । ख़स्यति वा । 'अम दीर्मां' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'शम्रुक्षेपणे' (दि० प० से०) वा । क्तिच् (३।३।१७४)। बाहुळकात्तिर्वा । 'खस्ति मङ्गलाशीर्वादपापनिर्णेजनादिषु' इति भागुरिः ॥

प्रकर्षे लङ्कनेऽप्यति ॥ २४१ ॥

अति । इन् (उ॰ ४।११८) प्रत्ययः । 'अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्घनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

स्वित्प्रश्ने च वितर्के च

सुब्रु एति अयति वा । 'इण्गती' (अ०प०अ०)। 'इ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) वाकिप् (३।२।७६)। 'स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे' (इति मेदिनी) ॥

तु स्याद्धेदेऽचधारणे ।

तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० ४०) । मितहादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) दुः। 'तु पादपूरणे मेदे समुचयेऽवधा-र्णे। पक्षान्तरे वियोगे च प्रशंसायां विनिष्रहें (इति मे-दिनी)॥

सकृत् संहैकवारे चापि

एकवारम् । 'एकस्य सकृच' (५।४।१९) इति सुन्।

आराइरसमीपयोः ॥ २४२ ॥

भा राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । बाहुलकादाति-प्रत्ययः ॥

प्रतीच्यां चरमे पश्चात्

अवरस्मिन् । 'पश्चात्' (५।३।३२) इखनेनावरस्य सप्तमी-पश्चमीप्रथमान्तस्य निपातितः ॥

उताप्यर्थविकल्पयोः।

जयते स्म । 'उङ् हाब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । फः (३। ३।१७४) । अप्यर्थः समुचयः प्रश्नश्च । 'उतापी दौ च बाढ'यी' हत्यजयः ॥

पुनःसहार्थयोः शश्वत्

समाति । 'शश हतगती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलका-इत् । 'शश्वत् सहसहार्थयोः' इत्यजयः ॥

साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २५३ ॥

सहाक्षेण साक्षः । तमतिते । किप् (३।२।१७८) । 'साक्षात्त्रत्यसमक्षयोः' इत्यजयः ॥

खेदानुकम्पासंतोषविस्तयामन्त्रणे बत।

वयते स्म । 'वय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'गल्यर्थां-' (१।४।७२) इति कः । नेट् ()। वन्यते स्म 'वनु याचने' (त॰ उ॰ से॰)। कः (३।२।९०२)। 'खता खेदे-ऽनुकम्पायां हवें संबोधनेऽद्वते' इति दन्तोक्र्यादावजयः॥

इन्त इर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारमभविषाद्योः ॥२४४॥

हन्ति । बाहुलकात्तः । 'हन्त वाक्यारम्भखेदविषादहर्षसं-भ्रमे' (इति मेदिनी)॥

मति मतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः।

प्राति । 'प्रा पूर्ण' (अ॰ प॰ अ॰) । प्रथते वा । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा॰ अ॰ से॰) । बाहुलकाष्ट्रतिः । इत्यंभूता-ख्यानः मुख्यसद्दशः प्रतिनिधिः । व्यामुमिच्छा वीप्सा । आदिना इत्यंभूताख्यानभागप्रतिदानस्तोकेषु ॥

इति द्देतुप्रकरणप्रकादााविसमाप्तिषु ॥ २४५ ॥

एति । अयति वा । किन् (३।३।१७४) । 'इति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु । निदर्शने प्रकारे स्यादनुकर्षे च संमतम्' इति विश्वः॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽप्रत इत्यपि।

पूर्वस्थित् । '-सप्तमी-' (५।३।२०) इत्यस्तातिः । 'अस्ता-ति च' (५।३।४०) इति पुरावेषः । 'प्राच्यां पुरः पुरस्ता-दप्रप्रथमव्यतितेषु' इति बोपालितः । 'अभे' इति अप्रतः । आग्रादितसिः (बा॰ ५।४।४४) ॥

भगर० ५६

यावत्तावब साकल्येऽवधौ मानेऽवधारकि॥ स्टब्स् ॥

यत्, तत्, परिमाणमस्य । 'तैद्धिताः' (४।१।७६) इति चहु-वचनेनान्येऽनुका अपि तद्धिता द्वापिताः । तेन डावतुः । 'याचत् कात्कर्येऽवधारणे । प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-संभ्रमे । पक्षान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्र्येष्वयो अथ।

अर्थयते । 'अर्थ याच्यायाम्' (बु॰ आ॰ से॰) । बाहुलकात् डोः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।९०९) इति डः । पृषोदरा॰ दिलाद्रलोपः । 'अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्नकात्कर्यारम्भसमुखये' (इति मेदिनी) ॥

वृथा निरर्थकाविध्योः

कृणोति, कृणीते वा। 'कृष् वरणे' (खा॰ उ० से॰)। 'कृष् संभक्ती' (क्या॰ आ॰ से॰) वा बाहुलकात्थाक् । 'कृथा निष्कारणे वन्ध्ये कृथा स्माद्विधिवर्जिते' इति विश्वः॥

नानानेकोभयार्थयोः ॥ २५७ ॥

नेति नाना । 'विनञ्भ्यां नानामौ न सह' (५।१।२७) इति नभो नाम्। 'नाना्शब्दो विनार्थेऽपि तथानेकोमयार्थयोः' (इति मेदिनी) ॥

नु पृच्छायां विकल्पे च

नुदति । नौति वा । 'णुद प्ररणे' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'णु स्तुतौ' (अ॰ प॰ से॰) वा । मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२।१८०) इः । 'नुस्यात्प्रश्ले विकल्पार्थेऽप्यतीतानुनयार्थयोः' इति विश्वः ॥

पश्चात्साहृषययोरनु।

अनिति । 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰) । बाहुलकादुः । 'अनु हीने सहार्थे च पश्चात्साद्दययोरपि । आयामे ब समीपे च लक्षणादावनुकमे' इति विश्वः ॥

प्रश्नावधारणानुबानुनयामञ्जले नतु ॥ २४८ ॥

न नुद्ति । 'णुद् प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) द्वः (वा॰ ३।२। १८०) । 'ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे । भामक्रणे (चापि) ननु' इति विश्वः ॥

गर्हासमुख्यप्रश्नशङ्कासंभावनासपि ।

न पियति । 'पि गती' (तु॰ प॰ अ॰) । किए (३।२। १०८) । आगमशास्त्रस्मानिखलात्र तुक् । 'अपि संभावनाप्रश्न-शङ्कागर्हासमुचये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारिकमासु च' इति विश्वः ॥

१—व्यर्थोऽयं प्रयासोऽपाणिनीयः । तथा चोक्तं (५।२।१९) सूत्रे कैयटेन 'श्व तु बतुर्प (५।२।१९) विषाणं 'आ सर्वभाक्तः' (६।२।९१) इत्यालं विदितम् । पूर्वाचार्यस्तु 'बावतुं विदिष्टिं' इति । अव्ययत्वं तु विभक्तिप्रतिकृतकृत्वेनेवोअवजापि शुक्यम् ।

उपमायां विकश्पे वा

वाति 'वा गत्यादी' (अ॰ प॰ ध॰)। किप् (३।२।९७८)। 'वा स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्के पादपूरणे। समुचये च' (इति मेदिनी)। 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुचये' इति विश्वः।।

सामि त्वर्धे जुगुष्सिते ॥ २४९ ॥

् सामयति । 'बाम सान्लप्रयोगे' (चु॰ उ॰ से॰) । 'अच इः' (उ॰ ४।१३८) ॥

अमा सह समीपे च

न माति । 'मा माने' (अ०प० अ०) । किप् (३।२। ७६) सहार्थे॥

कं वारिणि च मुर्धनि।

कम्यते । 'कमु कान्ती' (भ्वा॰ आ० से०) । णिड्भावे विच् (३।३।७५) । 'कम् विरःसुखवारिषु' इति विश्वः । 'कम् पादपुरणे तोये-' (इति मेदिनी) ॥

इवेत्थमर्थयोरेवम्

'ए' एस्यं भवति । 'दुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०)। विच् (३।२।७५) । 'एवं प्रकारोपमयोरक्रीकारेऽवधारणे' इति धरणिः ॥

नूनं तर्केऽर्थनिश्चये ॥ २५० ॥

तुवा स्तुत्या नमति । विच् (३।२।७५) ॥

तून्णीमर्थे सुखे जोषम्

जुष्यते । 'जुष तृप्तौ' (चु॰ उ॰ से॰) । बाहुलकादम् । 'जोषं युखे प्रशंसायां तृष्णीलङ्कनयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

कि पृच्छायां जुगुप्सने।

कृयते कवनम्, वा। 'कु शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰)। बाहु-रुकाद्विम्। कायतेः (भ्वा॰ प॰ अ॰) खिसिः (उ॰ ४।१५८) वा। 'किस् कुत्सायां वितर्के च निषेधप्रश्रयोरिप' (इति मेदिनी)॥

ताम प्राकाइयसंभाव्यकोधोपगमकुत्सने ॥ २५१ ॥

नामयति । नाम्यते वा । 'णम् प्रहृत्वे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।९०९) इति डः। 'नाम कामे (कोपे)ऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । संभाव्यकृत्सा-प्राकार्यविकल्पेष्वपि दृरयते' (इति मेदिनी)। संभाव्यं संभाविता।

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्।

अरुति। 'भल भूषणादौ' (भ्ना॰ प॰ से॰)। बाहुलका-हम्। 'अर्छ भूषणपर्याप्तिनारणेषु निरथैके। अरुं शक्ती च निर्दिष्टम्' इति विश्वः॥

हं जितके परिप्रशे

हूयते । 'हु दानादी' (जु॰ प॰ अ॰) । 'बाहुलकान्मः' ॥

समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५२ ॥

समेति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'आः समिण्नि-कषिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ॥

पुनरप्रथमे मेदे

पनते । 'पन सुतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । बाहुलकादरः, अ(कार)स्योकारः । 'पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च मेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

निर्निश्चयनिषेधयोः ।

नृणाति 'नॄ नये' (श्र्या • प० से०) । किप् (३।२।१७८)। 'ऋत इत-' (७।३।५०)। 'निर्निश्चये कान्ताद्यर्थे निर्निःशेष-निषेधयोः' इति विश्वः॥

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥२५३॥

प्रबन्धे अविच्छेदने कियाकरणे। पुरति। 'पुर अम्मने' (तु॰ प॰ से॰)। बाहुलकात् का। 'पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविषु' (इति मेदिनी)॥

ऊर्र्युरी चोररी च विस्तारेऽक्वीकृतौ त्रयम्।

जयते । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। बाहु-लकाद्ररीक्; रीक् च। वयतेः (भ्वा॰ उ॰ अ॰) ररीक्। संप्रसारणम् (६।४।१५)। 'ऊररी चोरी चोरी विस्तारे-८क्षीकृते त्रयम्' इत्यजयः ॥

खर्गे परे च लोके स्वर्

'परे' इति लोकविशेषणम् । स्वरति । 'स्य शब्दोपतापयोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । विच् (३।२।७५)॥

वार्तासंभाष्ययोः किल ॥ २५४ ॥

किलति । 'कील श्वेत्ये' (तु॰ प॰ से॰) । 'इग्रुपध-' (३। २।९३५) इति कः । 'किल्डशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनया-र्थयोः' इति विश्वः । 'वार्तायामक्ष्यों किल्ड' इति त्रिकाण्डरोषः ॥

निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञासानुनये खलु।

खलति । 'खल संचये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकादुः । 'खल्जु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने । वीप्सामा-ननिषेधेषु पूरणे पादवाक्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

समीपोभयतःशीघसाकस्यामिमुखेऽभितः ॥२५५॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इत्यभिशस्यांत्रिल् ॥

नामप्राकाइययोः प्रातुः

प्रान्दति । 'अदि बन्धने' (भ्दा० प० से०) । बाहुलका-दुस् । भागमशास्त्रस्थानित्यसास नुम् प्रात्ति वा । 'अद अक्षणे' (अ० प० अ०) । नामशब्दार्थे ॥

१ अत्र हस्वादी पाठाव 'उदी हस्वादिरपि'—इति मुकुटपी-बूचन्यासमे ॥

मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि।

मेथति । 'मेथृ संगमे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) । प्रवोदरादिलात् (६।३।९०९) हस्वः । बाहुल-कादोः । तन्त्रेणोभयमिह निर्दिष्टम् । अन्योन्यार्थे ॥ निरोऽन्तर्धो तिर्यगर्थे

तरित । 'तृ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४। १८९) । 'कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति गुणविषये इर् ॥

हा विषादशुगर्तिषु ॥ २५६ ॥

जहाति । 'ओहाक् त्यामे' (जु॰ प॰ अ॰)। किप् (३। २।१७८)। 'हा विषादे च शोके च कुत्सादुः खार्ययोरिप' (इति मेदिनी)॥

अहहेलद्भते खेदे

अहं जहाति, जिहीते वा। 'हाक्' (जु॰ प॰ अ॰)। 'हाक्' (जु॰ प॰ अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰ ३।२। १०३) इति डः । पृषोदरादिलात् (६।४।१०९) मलोपः। '—अहहा दीर्घान्तमपि'—इति मुकुटः। तत्र किप् (३। २।७६) बोध्यः। 'अहहे सद्भुते खेदे परिक्रेशप्रहर्षयोः। संबोधनेऽपि' (इति मेदिनी)॥

हि हेताववधारणे ॥ २५७ ॥

हिनोति। 'हि गतों' (स्वा॰ प॰ अ॰)। विच् (३।२ ७५) संज्ञापूर्वकलाहुणाभावः । किपि (३।२।७८) तुगभावो वा। 'हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे। प्रश्ने हेलपदेशे च संश्रमासूययोरिप। ही दुःस्तहेतावाख्यातो विवादे विस-येऽपि च' (इति मेदिनी)। तत्र पृषोदरादिलात् (६।३।९०९) दीर्घः। एषु सर्वत्र भावे वा प्रत्यया बोध्याः।।

इत्यनेकार्थवर्गविवरणम्॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः।

चिरमयते। 'अय गती' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (१)॥ ॥ चिरा रात्रयः। 'अन्प्रसन्वन-' (५।४।७५) इस्त्र 'अन्' इति योगविभागादन्। चिररात्रान्यते। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (२)॥ ॥ चिरमस्यति। 'अष्ठ क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। ण्यत् (३।१।१२४)। संज्ञाप्वंकलाहुस्यभावः। शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४)॥ (३)॥ ॥ आयपदेन 'चिरम्' 'चिरेण' 'चिरात्' 'चिरे' इति गृह्यन्ते। चिरोऽयों येषाम् ॥ शा त्रीणि 'दीर्घका- स्रस्य'॥

मुद्दुः पुनःपुनः राश्वद्भीक्षणमसकृत्समाः ॥ १ ॥ मोहनम् । 'मुह नैचित्ये' (दि॰ प॰ ७०) । बाहुलका- दुस् ॥ (१) ॥*॥ 'निल्यवीप्सयोः' (८।१।४) इति पुनःश-ब्दस्य द्विलम् ॥ (२) ॥*॥ शशित । 'शश हतगतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) बाहुङकाद्विः ॥ (३) ॥*॥ अमि इणीति । 'श्यु तेजने' (अ॰ प॰ से॰)। बाहुङकार्रुमुः । 'अन्येषामपि-' (६। ३।१३७) इति दीर्षः ॥ (४) ॥*॥ न सकृत् ॥ (५) ॥*॥ समास्तुल्यार्थाः । अजयस्तु अमीक्ष्णशब्दमनव्ययमप्याह--'अमीक्ष्णं तु पौनःपुन्ये सर्वदार्थे च दृश्यते' इलनव्ययप्रक-रणे पाठात् । 'बारेवारं शश्वदर्थे चारंवारेण चेष्यते' इति त्रिकाण्डशेषः । पत्र 'पौनःपुन्यस्यार्थस्य' ॥

स्नाग्झटित्यञ्जसाह्नायदाङ्गमङ्भुसपदि हते।

''स्नै पाके' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३। १०८)। स्नामकति । 'अक कुटिलायां गती' (भ्वा॰ प० से॰) किप् (३।२।७५) ॥*॥ 'झट संघाते' (भ्वा॰ प॰ से०) । संपदादिः (वा० ३।३।९०८) झटमेति । 'इण्' (अ० प० अ०)। किच् (३।२।७५)॥ (२) ॥ ।। अजनम् 'अजु व्यक्तयादी (६० प० से०)। 'कृत्यस्युटी (कृती) बहुलक्रम्' (वा॰ ३।३।११३) इति पचाद्यच् (३।१।१३४) अजं स्पति, सायति वा। 'षो ८न्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। 'षे क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । किप् (३। २।७६) वा ॥ (३) ॥ ॥ इतनम् । द्वाङ् अपनयने (अ० आ॰ अ॰) । बाहुलकाद्भावे घञ् (३।३।१८) । 'पृषोदरादिला• द्वस्य' यः । ततो नञ्समासः । ॥ (४) ॥ 🕬 संपद्यते । 'पद् गतो' (दि॰ आ० अ०)। इन् (उ० ४।११८) पृषोदरादि-लात् (६।३।१०९) समोऽन्खलोपः ॥ (५) ॥*॥ द्राति । 'द्राकुत्सायां गती' ('अ०प०अ०) । 'बाहुलकात् कः' ॥ (६) ॥*॥ मजति । 'टु मस्जो शुद्धो' (तु० प० अ०)। बाहुलकात्सुः । 'मस्जिनशोः-' (७।१।६०) इति नुम्। 'स्कोः–' (८।२।२९) इति सलोपः ॥ (७) ॥∗॥ सप्त 'त∹ त्क्षणार्थस्य' ॥

बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ सुति-छति । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) इति कः ॥ (२) *॥ किं च तद् उत च॥ (३) ॥*॥ स्यते । 'पु गतो' '(प्रवन-धर्ययोः)' (भ्वा० प० अ०) । किपि (३।२।१७८) तुग-भावः । द्वः (वा० ३।२।१८०) वा॥ (४) ॥*॥ अति । इन् (उ० ४।१९८) ॥ (५) ॥*॥ अति च इव च॥ (६) ॥*॥ षद 'अतिशयस्य'॥

१—'श्रे पाके' इत्यस्य दन्त्यादेरमानात्तालन्यादिस्वापितिभिया चिन्त्यमेतत् । तसात् 'स्तु गतौ' इत्यसाद्वादुष्ठकाद्वाक् । यदाः 'संपदादिकिनन्तं स्नुतमा समन्तादकति' इति दाकन्ध्वादित्यमङ्गी॰ कार्यम् ॥

-पृथग्विमान्तरेणर्ते हिस्कृ माना च वर्जने ॥।

पर्धयति । 'पृथ प्रक्षेपे' (चु॰ प॰ से॰) । बाहुलैकात् कक् ॥ (१) ॥ *॥ 'विनञ्ज्यां नानामो न सह' (५।२।२७) इति निषेषार्थाद्विषाव्याचा ॥ (२) ॥ *॥ अन्तरेति । इणो णः ॥ (२) ॥ *॥ ऋतीयते । 'ऋतिः' सोत्रः । ततः केप्रज्ययः ॥ (४) ॥ *॥ हिनोति । 'हि गती' (खा॰ प॰ अ॰) । हकक् प्रज्ययः ॥ (५) ॥ *॥ नमो 'विनञ्ज्याम्' (५।२।२७) इति नाष् प्रख्ययः ॥ (६) ॥ *॥ षद 'वर्जने' ॥

यत्तचतस्तेतो हेतौ

यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्या॰ प॰ अ॰) । किए (३। १९८) । 'गमावीनां को' (वा॰ ६।४।४०) इत्यनुनासिक-ह्रोपः । तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥ ॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰) । क्रिप् (३।२।९७८) । अनुनासिकलोपः (वा॰ ६।४।४०) । तुक् (६।१।७५) ॥ (२) ॥ ॥ यस्मात् तस्मात् यक्त्रयाम् 'पद्मम्यास्तसिल्' (५।३।७) । त्यदायत्वम् (७।२। ९०२) ॥ (३) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'हेतो' ॥

असाकल्ये तु चिचन ॥ ३ ॥

चेति । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। किप् (३। १।९७८)॥ (९)॥ *॥ चनति 'चन बाब्दे' ()। पचायच् (३।९।९३४)॥ (२)॥ *॥ 'असकलार्थस्य'॥ कराचिज्ञातु

कदा च चित्र, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ जायति । 'जै क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । बाहुलकात्तुन् ॥ (२) ॥*॥ हे 'कस्मिश्चित्काले' ॥

सार्धे तु सार्कं सत्रा समं सह।

ऋध्यति । 'ऋषु वृद्धौ' (दि० प० से०) । बाहुलकार्त्कैम् । सद्ध्य सः (६।३।१८) इति सः ॥ (१) ॥*॥ सद्द अकनम् । अम् प्रत्ययः । 'सद्ध्य-' (६।३। ७८) इति सावेशः । 'आमीरूये णमुल्' (३।४।२२) वा ॥ (२) ॥*॥ सद्द त्रायते । किप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥*॥ समित 'वम वैद्वन्ये' (४वा० प० से०) अम् ॥ (४) ॥*॥ सहते । पवावव् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ 'सज्जुर्ष्ं' शब्दोऽप्यत्र ॥*॥ पत्र 'सहेत्यर्थे' ॥

१—इदं च 'प्रयेः किरसंप्रसारणं च' (उ० १।११७) इति स्वाकानमूककम् । तत्राप्ययं विशेषः 'उक्तस्त्रमते जान्तत्वम् । भवन्मते कान्तत्वम् इति ॥ २—'येनतेनादि च । यथा 'वितर गिरमुदारां येन मूकाः पिकाः स्युः'—इति' स्वामी ॥ १—कम्प्रत्यस्य कित्वेन 'ऋषम्' इति प्रयोगस्यैवापायमान-त्वेन 'सार्थम्' इति प्रयोगानिभ्यत्या जिन्त्यमेतत् । तसात् 'बाभी-स्प्षे णसुक्' इति वद्यमाणस्योभयशेवत्वमेव बोध्यम् ॥ ४—तवा च'सज्दः सहार्षे' इति निकाण्डक्षेषः ।

आनुकूल्यार्चकं प्राध्यम्

प्राध्वनति । 'ध्वन सन्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) डमप्रत्ययः । 'प्राध्यं तु प्रणते चातिबुरे वर्त्मनि बन्धने' ॥ (१) ॥*॥

व्यर्थके तु वृथा मुधा॥ ४॥

त्रियते । 'बृड्' (क्या॰ आ॰ से॰) । 'बृष्' (स्ता॰ ड॰ से॰) । थाक् 'बृधा बन्ध्ये निष्कारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुख़ित । का प्रत्ययः । 'पृषोदरादित्वात्' (६।३। १०९) हस्य घः ॥ (२) ॥*॥ हे 'ब्यर्थके' ॥

आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमृत च।

आहिन्त । डोप्रस्थयः॥ (१) ॥*॥ उत व आहो च, अनयोः समाहारः॥ (२) ॥*॥ किम् च उ तच, अनयोः समाहारः । ('किमुतातिशये प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते' इति विश्वः)॥ (३) ॥*॥ कानम् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। कायतेर्डिमः' (उ० ४।२५८)॥ (४) ॥*॥ किम् च उ च । 'किमु संभावनायां स्याद्विमर्शे चापि दृश्यते' (इति मेदिनी)॥ (५)॥*॥ ('उत्त प्रश्ने वितर्के च उता-प्यर्थविकल्पयोः' इति विश्वः)॥ (६) ॥*॥ षद् 'वितर्क-नस्य'॥

तु हि च सा ह वै पादपूरणे

तुदति । डुः (वा॰ ३।२।१८०) ॥ (१) ॥*॥ हिनोति । किपि तुगभावः ॥ (२) ॥*॥ चनति । चिनोति वा । 'अन्ये॰ भ्योऽपिन' (वा॰ ३।२।१०२) इति डः ॥ (३) ॥*॥ स्मयते । 'स्मिङ् ईषद्धसने' (भवा॰ आ॰ से॰)। डः (वा॰ ३।२।१०९) ॥ (४) ॥*॥ हन्ति । डः (वा॰ ३।२।१०९) । ('ह्र स्यारसंबोधने पादपूरणे च विनिष्ठहे । नियोगे च क्षिपायां स्यात्कुत्सायामपि दश्यते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ वाति । डैः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'ऋोकचरणपूर्णतायाम्' ॥

पूजने खती॥ ५॥

सबित । 'खु गतौ (प्रसवैश्वर्ययोः)' (भ्वा॰ प॰ ४०) । दुः (वा॰ ३।२।१८०) । ('सु पूजायां भृशार्थेऽनुमतिकृच्छू-समृद्धिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतिति । इन् (उ० ४।११८) ॥ (२) ॥*॥ हे 'यूजने' ॥

दिवाहीति

दीव्यन्त्यत्र । काप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ अहि विवसे । इति ना अधिकरणार्थप्रधानतां दर्शयति ॥

अथ दोषा च नक्तं चै रजनाविति । दुष्यन्त्यत्र । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० ४०) । आ प्रत्ययः ।

१—अहो हस्मादिरिष । 'विकरेष विस्मयेऽप्यहो' हति बद्दवचनात् —इति सुकुटः ॥ १—चकाराबुषापि—इति स्वामिस्रकृटी । 'वत्रा रात्री तदन्ते स्व' इति नेविनी ॥ (द्रोषा रात्रिमुले रात्रादत्रानव्ययमप्यसौ' इति विश्वः ॥) (१)॥*॥ नव्यति । 'क्षो मस्त्री बीडे' (तु० प० से०)। तमु प्रत्ययः॥ (१)॥*॥ रजनौ रात्री इत्यर्थे॥

तिर्यगर्थे सांचि तिरोऽपि

सचनम्। 'षच समवाये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इअजा-दिभ्यः' (बा॰ ३।३।९०८) ॥ (१) ॥*॥ तरणम्। 'तृ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९)। 'कचिवपबाद-विषयेऽपि-' इतीर् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तिर्यगर्थे' ॥

अथ संबोधनार्थकाः ॥ ६॥

स्युः पाट् प्याडङ्ग हे है भोः

पाटयति । 'पट गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) णिजन्तः । किप् (३।२।९७८) ॥ (१) ॥*॥ प्यायते । 'प्येङ् वृद्धी' (भ्वा॰ प॰ स॰)। ट्रास्ययः ॥ (२) ॥*॥ अक्वति । 'अगि गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (३)॥*॥ 'हि गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। विच् (३।३।७५)॥ (४)॥*॥ हिन्त । डै प्रस्ययः॥ (५)॥*॥ भाति । 'भा दीती' (अ॰ प॰ अ॰)। बाहुउकाद्वीस्॥ (६)॥*॥ षट् 'संबोधनार्थकाः'॥

समया निकषा हिरुक् ।

समयनम् । 'आ समिण् निकषिश्याम्' (उ० ४।१७५) । 'समयान्तिकमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निकष-णम् । पूर्ववत् । 'निकषान्तिकमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हिनोति । इकक् प्रत्ययः । 'हिरुक् मध्ये विनार्थे व' इति इदः । 'हिरुगुक्तं च सामीप्ये' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सामीप्ये' ॥

अतर्किते तु सहसा

सहते। 'सह मर्पणे' (भ्वा॰ भा॰ अ॰)। असा प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ अतर्कितेऽविचारिते॥

स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः॥ ७॥

पूर्वस्मिन् । 'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्वेषाम्' (५।३। ३९)॥ (१)॥ ॥ पुरति 'पुर अप्रगमने' (तु॰ प॰ से॰)। बाहुलकादतसुक्॥ (२)॥ ॥ ॥ अप्रे । आयादित्वात् (वा॰ ५।४४४) तसिः॥ (३)॥ ॥ त्रयः 'अप्रार्थाः'॥

स्वाहा देवहविर्वाने श्रीषड्डीषड्डवट् स्वधा।

स्वादतेऽनेन । 'स्वाद आस्वादने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । श्वा प्रस्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य दः । सुत्रु स्मा हृयतेऽनेन वा । हा प्रस्ययः ॥ (१) ॥*॥ श्रृ्यते । अ-

१—साचिः अञ्चिकापि प्रकृत्यन्तरमस्ति । 'भिन्तौ साची परिणतमुखी' इति सप्तकुमारिका॥ 'तियेक् साचिरपि सियाम्,' इति रक्कोपः—इति मुकुटः॥ नेन वा 'श्रु अवणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकाश्वोषट् ॥
(२) ॥*॥ उद्यातेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)।
बौषट् ॥ (३) ॥*॥ डषट् च ॥ (४) ॥*॥ खद्यतेऽनेन ।
'ध्वद आखादने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। आ प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य घः ॥ (५) ॥*॥ पद्य 'देवहविद्निन' ॥

किंचिदीषनमनागल्पे

किम् च चित् च अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥ ॥ १ १ एम् । 'ईष गत्यादौ' (४वा॰ प॰ से॰) । अत् प्रह्मयः ॥ (१) ॥ ४॥ मननम् । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । आक् प्रत्ययः ॥ (३) ॥ ४॥ जीणि 'आस्पे' ॥

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ८॥

प्रकर्षेण इत्वा । इण् (अ० प० अ०) । क्ता प्रस्ययः (३।४।२२) । 'समासे-' (७।१।३७) इति स्यबादेशः । तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥ ॥ अमुध्मिन् । अदसः 'समम्यास्रल्' (५।३।९०) ॥ (२) ॥ ॥ भवान्तरे जन्मान्तरे ॥

व वा यथा तेथैवैवं साम्ये

वाति । वानं वा । डः (वा॰ ३।२।१०९) । कन्ति (वतः दिति पाठः । स तु न युक्तः । वति (५।१।१९५) प्रत्ययेन गतार्थंत्वात् । न च वतिरेवात्र पठितः । साहद्वयपर्याये प्रत्यव्याठस्यायुक्तत्वात् । अपत्यसमूहादिपर्यायेष्वण् बुमादीनामः पाठात् । 'वं प्रचेतिस जानीयादिवार्थे तु तद्व्ययम्' इति मेदिन्यादिसंमतेश्व ॥ (१) ॥ ॥ ॥ किपि (३।२।९०८) तु वा ॥ (२) ॥ ॥ ॥ येन तेन प्रकारेण । 'प्रकारवचने याल्' (५।३।२३) विभक्तित्वात् (५।३।१) त्यदाद्यतम् (७।२।१०२) ॥ (३) ॥ ॥ ॥ (४) ॥ ॥ अयनम् । 'इण्वीभ्यां वन्' (उ० १।१५२) । ('प्रवीपम्ये परिभवे ईषद्येऽवधारणे' इति हैमः) ॥ (५) ॥ ॥ ॥ (इण्' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्वम् ॥ (६) ॥ ॥ ॥ वद् 'साम्ये'॥

अहो ही च विस्मये।

अहानम् । 'ओ हार् गती' (जु॰ आ॰ अ॰) ं। डो प्र-लयः ॥ (१) ॥*॥ हननम् । बाहुलकाश्ची ॥ (२) ॥*॥ अद्भुते । द्वे 'विस्सये'॥

मौने तु तूर्णी तुर्णीकाम्

तोषणम् । 'तुष तुष्टैं।' (दि० प० अ०) । बाहुळका**शीम् ।** उपघाया ऊत् ॥ (१) ॥*॥ 'अकच्प्रकरणे' 'तृष्णीमः **काम्** वक्तव्यः' (वा० ५।३।७१) । 'मिदचोऽन्सात्परः' (१।१।४६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**मोने'**॥

१—स्वामिमुकुटार्स्या तु इवशब्दो गृहीतः ॥ २—'हीः' शब्दो दीर्घान्तः । 'ही विवित्रो विपाकः' इति माषः—इति स्वा-मिमुकुटौ ॥

सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ ९ ॥

समाने उहिन । 'सबः पहत्-' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ संपद्यते उस्मिन् । इन् (उ० ४।११८) पृषोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥ (२) ॥*॥ स चासी क्षणश्च ॥ 'तत्काले' द्वे ॥

दिख्या समुपजोषं चेत्यानन्दे

देशनम् । संपदादिः (बा॰ ३।३।१०८)। दिशं स्त्यायति । 'स्त्ये शब्दादी' (भ्वा॰ प॰ अ॰) किए (३।२।१७८)। ष-त्वम् (८।२।३६)। ष्टुलम् (८।४।४९)। संज्ञापूर्वकलाजन्तवं न । यद्वा दिशति । अध्यादिः (उ॰ ४।११२)॥ (१)॥ ॥॥ समुप्रजोषणम् । 'जुणे प्रीतिसेवनयोः' (तु॰ आ॰ से॰)। अम्प्रत्ययः ॥॥॥ मुकुटस्तु—'शम्' 'उपजोषं' च— इति पठति । तत्र 'शम् उपशमे' (दि॰ प॰ अ॰) धातुर्णिजन्तः । विच् (३।२।७५)। कत्याणार्थे त्रीणि ॥

अधान्तरेऽन्तरा ।

अन्तरेण च मध्ये स्युः

अन्तरेति। 'इण्' (अ॰ प॰ अ॰)। विच् (३।२।७५)॥ (१)॥*॥ डाच्॥(२)॥*॥ णक्ष॥(३)॥*॥ त्रीणि 'मध्यस्य'॥

प्रसद्य तु हठार्थकम् ॥ ६०॥

प्रकर्षेण सोद्धाः 'षह मर्षणे' (४वा० आ० अ०) । क्ला-(३।४।२२) । त्यप् (७।१।३७) ॥ (१) ॥४॥ इठोऽयों यस्य ॥

युक्ते ब्रे सांप्रतं स्थाने

संप्रतगम्। 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰)। डम्। पृषो-दरादिलात् (६।३।१०९) समो दीर्घः॥ (१)॥ ॥ स्थानस्य करणम् । स्थानशब्दात् 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति णिजन्तादेप्रलयः॥ (२)॥ ॥ युक्तं उचितार्थे। 'स्थाने तु कारणार्थे स्याद्यक्तसाहत्रययोरिप' (इति मेदिनी) दे 'युक्ते'॥

अभीक्णं शम्बद्नारते।

अभिक्ष्णवनम् । 'क्णु तेजने' (अ० प० से०) डम् । पृ-षोदरादिलात् (६।३।१०९) अमेर्दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शश-नम् । 'शश हुतगतें।' (भ्या० प० से०) । वत् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनारते निरंतरे' ॥

अभावे नह्यनो नापि

नहाति । 'णह बन्धने' (दि० उ० ८४०) । इन् (उ०

४।११८) ॥ (१) ॥*॥ नैबोऽयमकारः ॥ (२) ॥*॥ नहाति । डो ॥ (३) ॥*॥ दश्य ॥ (४) ॥*॥ चत्यारि 'अभावे' ॥

मास मार्ल च वारणे ॥ ११॥

'मा च स्म च' अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ मानम् । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ') (भ्वा॰ प॰ से॰) । अम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वारणे' ॥

पक्षान्तरे चेद्यदि च

चेतित । 'चिती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। विच् (३।२।७५)॥ (१)॥ शा यतनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। इन् (उ॰ ४।१९८)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तस्य दः। यद्वा 'यद्' शब्दाण्णजन्तात् 'अच इः' (उ॰ ४।१३९)। 'प्रकृत्येकाच्' (६।४।१६३) इति टिलोपो न ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'पक्षान्तरे'॥

तस्वे त्वेदाञ्जसा द्वयम्।

'अत सातत्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। अतं सततगमनं धयति, दधाति वा। विच् (३।२।१५)॥ (१)॥ ॥ अजनम्। 'अज् व्यक्तादौ' (६० प॰ से॰)। 'कृत्यल्युटो वहुरुम्' (३।३।११३) इति सावे पचायच् (३।१।१३४) अजं स्यति, सायति वा। 'षोऽन्तक-मंणि' (दि॰ प॰ अ॰)। 'पे क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। पचा- यच् (३।१।१३४)। किप् (३।२।७६) वा॥ (२)॥ ॥ द्वे 'तत्त्वार्थे'॥

प्राकाइये प्रादुराविः स्यात्

प्रात्ति । 'अद भक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) । उस् ॥ (९) ॥*॥ अवते । 'उङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । इर् (इस्) । (२) ॥*॥ दे 'स्फुटार्थे' ॥

ओमेवं परमं मते ॥ १२॥

अवति । 'अव रक्षणादौं' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अवतेष्टि-

१—एवं सित स्थानिनैव सिद्धेऽस्योपादानं व्यथं स्थात् । तस्थादकार प्रवाभावनोधकः । एव अत अ स्वन्यार्थेऽप्यभानेऽपि स्वन्यार्थेऽप्यभानेऽपि श्रित हैमे अ राज्दः स्यादभावेऽपि स्वन्यार्थप्रतिवेधयोः। अनुकम्पायां च तथा वासुदेवे त्वनव्ययः' इति मेदिन्यां च प्रथापादानं संगच्छते । अत एव स्थामिनापि अ विम इव भाषसे इति बाक्यस्य 'विप्रवृत्त वृषे' इत्यर्थ उक्तः । मबन्मते तु समस्तस्य कियायामन्वयायोगात् । समासानुपपत्तेश्च ॥—'अवन्यविद्योऽपि निषिद्धे । अनोपमा ते बुद्धिः' इति मुकुटपीयूषव्यास्ये ॥ र—'रवावद्धाः' इति कप्पिणाम्युदये भाषासमावेद्यः । तत्र प्रकृतपद्धे (साः शब्दाः वद्धाः संयताः । 'वन्य बन्धवे' क्तः । संस्कृतपद्धे (वाः शब्दाः वद्धाः संयताः । 'वन्य बन्धवे' क्तः । संस्कृतपद्धे रवी सुर्वे अद्धा तत्वम्' इत्यर्थः—इति मुकुटः ॥

रे—कुत्वस्याप्युपलक्षणम् । पृषोदरादित्वात्सलोगः ॥ २—'उप-जोषम् चवर्गत्तीयनृतीयम्' । अन्तस्यायनृतीयम् इत्येके—इति पीयृषय्याख्या ॥

लोपश्व' (उ॰ १।१४२) इति मन् मन एव टिलोपः । 'ज्वर-लर-' (६।४।२०) इत्यूठो । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ इणो बाहुलकाद्वम् ॥ (२) ॥*॥ परं मिमीते, मिनोति, मीनाति वा । उम् । 'ओमेवं परमं भवेत्' इत्यव्ययकाण्डे व्याउिः ॥ (३) ॥ त्रीणि 'अनुमतौ' ॥

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।

समन्तात् । आयादिलात् (वा॰ ५।४।४४) तसिः ॥ (१) ॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति परिशब्दात्तसिल् ॥ (२) ॥*॥ सर्वस्मात् 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।८) ॥ (३) ॥*॥ विषु अवति । किन् (३।२।५९) ॥ (४) ॥*॥ 'अमिन्तः' 'विश्वतः' 'समन्तात्' इत्याद्यपि ॥*॥ चलारि 'स-षेत इत्यथे'॥

अकामानुमतौ कामम्

काम्यते । कमेणिंडन्तादम् । 'अकामानुमतौ काममस्-योपगमेऽपि च' इति रुद्रः । 'आकामानुमतौ कामम्' इति कचिरपाठः । तत्राङ् बोष्यः । 'निकामानुमतौ कामम्' इत्यर्थः । 'कामं कामाभ्यनुज्ञयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असुयोपगमेऽस्तु च ॥ १३ ॥

असति । अस्यति वा । तुन् । 'अस्तु स्यादभ्यनुज्ञानेऽप्य-स्यापीडयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चान्नास्यानः ब्देऽप्यत्र ॥*॥ एकम् ॥

ननु च स्याद्विरोधोक्तौ

'ननु' 'च' निपातद्वयस्य समाहारद्वंद्वः ॥

कच्चित्कामप्रवेदने।

'कत्' इति कुशब्दादेशः । 'कत्' 'चित्' अनयोरप्येवम् ॥ (१) ॥*॥ इष्टप्रश्ने एकम् ॥

निःषमं दुःषमं गर्ह्ये

निर्गतं सममत्र । 'तिष्ठद्वप्रस्तीनि च' (२।१।१७) इलव्य-यीभावलम् । 'सुविनिर्दुर्भ्यः-' (८।३।८८) इति पत्वम् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टं सममत्र ॥ (२) ॥*॥ हे 'निन्दितेऽथें' ॥

यथास्त्रं तु यथायथम् ॥ १४॥

'यथास्तम्' इति बीप्सायामव्ययीभावः (२।१।६)। यो य भात्मा, यश्चात्मीयम्, तद्यथास्तम् । तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वे क्षीबत्वं च निपास्तते 'यथास्त्रे यथायथम्' (८।१।१४) इति स्त्रेण ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'यथायोग्ये' ॥

मृषा मिथ्या च वितथे

मृष्यते । 'मृषु सहने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। का प्रख्याः।। (१)॥*॥ मणते । 'मये विलोडने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अध्यादित्वात् (उ॰ ४।१९२) साधुः॥ (२)॥*॥ विगतं तथा=स्र्यमस्मातत्र ॥*॥ दे 'अस्तस्ये'॥

यथार्थे त यथातथम्।

अर्थमनतिकम्य । पदार्थानतिशृताबब्ययीमावः (२।९।६) ॥*॥ (सत्यमनतिकम्य) । 'तथा' शब्दः 'तथ' शब्दो वा सत्यार्थः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्यो' ॥

स्युरेवं तु पुनर्वेवेस्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥

सुभूतिस्तु 'स्युरेवं तु पुनर्वा च' इति पठित । 'वान्वाचये समाहारे अन्योन्यार्थे समुचये । पक्षान्तरे तथा पादपूरणेऽप्य-वधारणे' इति हदः ॥ पद्य 'निश्चयार्थकाः' ॥

प्रागतीतार्थकं

प्राचि देशे । प्राची देशात् । प्राङ् देशो वा । '-सप्तमी-पद्यमी-' (पारार७) इत्यस्तातिः 'अक्षेत्र्कंक्' (पारार०) । एवं दिश्चिकाळे च ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

नुनमवर्यं निश्चये द्वयम्।

नु ऊनयति । 'ऊन परिहाणे' (नु॰ प॰ से॰) । अम् ॥ (१) ॥*॥ अव र्यायते । 'र्यैङ् गती' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) ॥ डम् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चिते' ॥

संवद्वर्षे

संवयते । 'वय गतौ' (भ्वा॰ क्षा॰ से॰) । क्रिप् (३।२। ७६) । यलोपः (६।१।६६) । तुक् (६।१।७५) । यद्वा संव-दति विच् (३।२।७५) ॥

अवरे त्वर्वाग्

अवरे अञ्चति । अस्तातिः (५।३।२७)। 'अञ्चर्छक्' (५। ३।३०) । प्रषोदरादिः (६।३।१०९) । अवरे पूर्वकालतः पश्चात् । अर्वन्तमञ्चति वा ॥

आमेवं

आमयति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । किप् (३।२।९७८) । 'आम् ज्ञानविनिधये' इति बोपालितः ॥ (९) ॥*॥ (२) ॥*॥ हे 'निश्चये' ॥

स्वयमात्मना ॥ १६ ॥

सुष्ठु अयते । 'अय गती' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अम् ॥ (९) ॥∗॥ 'आत्मना' इत्यत्रार्थे ॥

अल्पे नीचैः

नि[°] चीयते । 'चिञ्चयने' (स्वा॰ उ॰ अ॰) । 'नौ दीर्घक्ष' (उ॰ ५।१३) इति डैसिः ॥ (१) ॥≭॥

महत्युचैः

उचीयते । 'उदि चेडैंसिः' (उ॰ ५।१२) ॥ (१) ॥∗॥

१—कुत्रचित् 'उचीयते' इत्यादिकः पूर्वः पाठः ॥—२ त्रिकाण्ड-श्रेषपुस्तके तु 'शब्दौ' इति नास्ति, अत यन न छन्दोभङ्गः कदमीरिल-खितग्रुषापुस्तके केनचित् 'काल' इति न लिखितम् ॥

प्रायो भूम्नि

प्रायणम् । 'अय गती' (भ्वा॰ भा॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥ (१) ॥*॥

अद्भुते शनैः।

शणित । 'शण दाने' (भ्या॰ प॰ से॰)। शानयित वा।
'शान तेजने' (भ्या॰ उ॰ से॰)। ऐस् प्रत्ययः। प्रवोदरादि-स्वात् (६।३।१०९) णस्य नः, हस्यो वा॥ (१) ॥ ॥ अहु-सैऽशीप्रार्थे॥

सना नित्ये

सनति । 'षण संभक्तो' (४३१० प० से०) । आ प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ 'सनात्' 'सनत्' ॥

बहिर्बाह्य

वहति 'बह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। इस् । बनयो-रमेदः ॥

सातीते

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) डम् प्रत्ययः । 'स्मिको डः' (वा॰ ३।२।१०९) वा ॥ (१) ॥*॥

अस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

असनम् । 'अस क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) तम् प्रत्ययः ॥ (९) ॥ ॥।

अस्ति सत्त्वे

असनम् । 'अस दीसी' (भ्वा॰ प॰ से॰) । किच् (३। ३।१७४) । तिर्वा । 'अस्त्याह (शब्दी) कालसामान्ये तिङ-न्तप्रतिरूपकी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रुषोक्ताबु

हवाकोपेनोक्ती वचने ॥ ॥ अवनम् । 'उङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) किप् (३।२।१७८) । तुग् (६।१।७५) न । दुः (वा॰ ३।२।१८०) वा ॥

ऊं प्रक्षे

जय्यते । 'क्रयी तन्तुसंताने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । मुक्प्र-खयः ॥॥॥ ('उम्' इति) हस्वपाठे डुम् प्रत्ययः॥ (१) ॥॥॥ 'स्वा प्रश्ने' इति स्वामी॥

अनये त्वयि।

ईयते। अप्यते वा। इः (उ० ४।१३९)। इन् (उ० ४। १९८) वा॥ (१) ॥∗॥ अनुनये सान्त्वने॥

हुं तर्के स्यात्

हबनम् । 'हु दानादौ' (जु॰ प॰ क्ष॰) । डुम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥

उषा रात्रेरवसाने

भोषिति । 'उप दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । का प्रत्यसः ।

'उषा स्याद्रजनीशेषे 'उषः' इत्यपि दश्यते' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥

नमो नती ॥ १८ ॥

नमनम् । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥ (१) ॥*॥

पुनरर्थेऽङ्ग

अङ्गनम् । 'अगि गती' (भ्वा॰ प॰ सें॰) । घण् (३। ३।१८) ॥ (१) ॥∗॥
**

निन्दायां दुष्टु

दुःस्थानम् । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) । इति कुः । सुषामादित्वात् (८।३।९८) षः ॥ (१) ॥*॥

सुष्टु प्रशंसने।

सुस्थानम् । पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ सायं साये

सानम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । णम् । युगा-गमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥∗॥ साये दिनान्ते ॥

प्रगे प्रातः प्रभाते

प्रगीयते, अत्र वा । 'गै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। के प्रत्ययः ॥ (१) ॥ ॥ प्रातित । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अरन्प्रत्ययः (उ॰ ५।५९) ॥ (२) ॥ ॥ हे प्रभाते । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति सूत्रेऽनव्ययस्य प्रगः शब्दस्येत्वं निपास्यते । अन्ययेभ्यः प्रथक्करणात् ॥ हे 'प्रभाते' ॥

निकपान्तिके ॥ १९ ॥

(निकषणम्)। 'आसमिण्निकषिभ्याम्' (उ॰ ४।१७५)॥ (१)॥ ।।)

परुत्परार्थेषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।

पूर्वे वर्षे परुत् । 'सदाःपरुत्-' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ (एवं) पूर्वतरे वर्षे, यति गच्छति (वर्तमाने) वर्षे 'परारि' (१) 'ऐषमस्' (१) शब्दो (क्रमेण) ॥*॥

अद्यात्राहि

अत्रास्मिन् अहिन । 'सद्य:परुत्-' (५।३।२२) इति 'अद्य' 'अद्य' शब्दः साधुः ॥ (१) ॥∗॥

अथ पूर्वेऽद्वीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात्॥२०॥ तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेषुरादयः।

पूर्वोत्तरापरेभ्योऽधरान्यान्यतरेभ्यस 'पूर्वेऽहि' इत्यादावर्थे पूर्वेद्युरावयः शञ्चा भवन्तीत्यन्वयः । आदिना 'उत्तरेऽहि अपरेहि, अन्यत्यात्यात्मकहि, इतरात्मकहि । दितीयेनादिशञ्देन 'उत्तरेखुः' 'अपरेखुः' 'अभरेखुः' 'अन्यतरेखुः' 'अन्यतरेखुः' 'अन्यतरेखुः' 'अन्यतरेखुः' । 'सबःपद्य-' (५।१।

२२) इत्यादिना निपातितः । 'पूर्वेद्युरिष्यते प्रातः पूर्वेद्युः पूर्ववासरे' इति रदः । (कमेणैकैकम्)॥

उभयद्यक्षोभयेद्यः

उभयस्मिष्णहनि । 'शुक्षोभयाद्वक्तव्यः' (वा॰ ५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ('सद्यःपहत्-') (५।३।२२) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥

परे त्वह्नि परेद्यवि ॥ २१ ॥

परस्मित्रहिन । ('सद्यः पहत्-' (५।३।२२) इति साधुः) ॥ (१) ॥*॥

ह्योऽतीते

यातमहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'एषमो ह्यःश्व-सोऽन्यतरस्याम्' (४।२।१०५) इति निर्देशश्वात्रानुकूलः ॥ (१)॥॥॥

अनागतेऽहि श्वः

भागामि भहः । प्रवोदरादिः (६।३।९०९) ॥ (१) ॥*॥

परभ्बश्च परेऽहनि।

परंचतच् श्वश्व ॥ श्वः परं वा । राजदन्तादिः (२।२। ३९)॥ (९)॥ ॥ ॥

तदा तदानीम्

तस्मिन् काले । 'तदो दा च' (५।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ (चात्) दानीं च ॥ (२) ॥*॥ हे 'तस्मिन्काल इत्यर्थे' ॥

युगपदेकदा

युवन्त्यस्मिन्काले । 'यु मिश्रणादी' (अ० प० से०)। गैपतक् प्रत्ययः । युगं पयतेऽस्मिन् । 'पय गती' (भ्वा० अ० से०) । उत् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ एकस्मिन् काले। 'सर्वेकान्य-' (५।३।१५) इति दा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ॥

सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

सर्वस्मिन्काले । 'सर्वेका-' (५।३।१५) इति दा॥ (१)॥*॥ 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' (५।३।६)॥ (२)॥*॥ द्वे 'सर्वस्मिन्काले'॥

पतिई संपतीदानीमधुना सांप्रतं तथा।

अस्मिन्काले । 'इदमोहिंल्' (५।३।१६) । 'एतेतौ रथोः' (५।३।४) ॥ (१) ॥ ॥ 'सम्' 'श्रति' एतयोः समाहारद्वन्द्वः

१—'युस्' इति केवछमयन्ययम् । अत पव क्षीरलामिना
—'युदिनम्' इति श्रीभोजः यथा 'युश्चन्द्रो चोतते कथम्'—इति
लिखितम् ॥ अस्यान्ययत्वं च 'युरम्मो दिवसेऽपि स्यात्' इति विश्वाक्षक्तस्य युगणपुषिण्डादिशम्बेषु भास्कराङ्गीकृतस्य प्रथमान्तस्य प्रतिस्पक्दवेन ॥ २—इदं तु 'यौगपण्च-' (२११६) निर्देशे
दक्तरअवणानुपपस्या जिन्त्यम् । तसात् प्रत्यये तवर्गतृतीयोपान्त्यसमङ्गीकरणीयम् ।

भमर॰ ५७

॥ (२) ॥*॥ तसात् प्रज्ञायण् (५।४।३८)। गणे पाठान्माः न्तसम् ॥ (२) ॥*॥ अस्मिन्काले । 'दानीं च' (५।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'अधुना' (५।३।१७) इति निपातितः॥ (४) ॥*॥ प**स्व 'अस्मिन्काले'**॥

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः॥ २३॥

प्राच्यां दिशि, प्राच्या दिशः, प्राची दिग्, वा । प्राचि देशे काले च, प्राचो देशात् कालाव, प्राट् देशः कालो वा । '-सममीपद्यमाप्रयः-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः। 'श्रवेखंक्' (५।३।३०) एवम् अवाच्यां दिशि, अवाचो देशात्, अवाङ् देशः । अवाक् । यत्तु मुकुटः—'तस्यास्तातेः' '-लक्' (५।३।३०) इति लक् इत्याह । तत्र । उक्तस्त्रीदर्शनात् । 'अवेर्जक्' (५।३।३०) इति दर्शनाव् । 'पूर्वादौ' इत्यादियदेनोत्तरदक्षिणाधरादीनां प्रदः । 'प्रत्यादयः' इत्यादिशब्देन 'उत्तरात्' 'अधरात्' 'दक्षिणात्' (इत्यत्र) 'उत्तराधर-' (५।३।३४) इत्यातिः। 'उत्तरेण' 'अधरेण' 'दक्षिणान' (इत्यत्र) 'एनवन्यतरस्यां-' (५।३।३५) इत्येनप्, 'दक्षिणा' (इत्यत्र) 'दक्षिणादान्' (५।३।३६), 'दक्षिणातः' 'उत्तरतः' (इत्यत्र) 'वाहिच द्रे' (५।३।३७), 'दक्षिणतः' 'उत्तरतः' (इत्यत्र) 'विक्षणोत्तराभ्यामतसुन्' (५।३।२८), इत्यादयो बोध्याः ॥

॥ इत्यव्ययवर्गः ॥

सिलङ्गशास्त्रः सम्नादिकत्तवितसमासजैः। अनुकैः संप्रद्वे लिङ्गं संकीर्णवदिद्दोन्नयेत्॥१॥

लिङ्गविधानसहितानि यानि स्त्राणि (शास्त्राणि) 'सियां किन्' (३।३।९४) 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३।३।९१८) 'न- पुंसके भावे कः' (३।३।९१४) 'स नपुंसकम्' (२।४।९७) 'अद-न्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' (वा॰ २।४।३०) इत्यादीनि, समा- दियेषां क्यजादीनां ते सम्मादयश्च कृतश्च तद्धिताश्च समासाश्च जायन्ते येभ्यो यैर्वा, तानि शास्त्राणि तैरिहास्मिन्वगं 'संगूत्रम्ते लिङ्गान्यस्मिन् ।' बाहुलकात् 'महमृहस्यां-' (३।३।५८) इत्यधि- करणेऽप्। 'तस्मिन्' लिङ्गसंग्रहवर्गे संकीणंवर्ग इव लिङ्गमुम्रये- दूहेत् । कीहशैः शास्त्रः, प्रागनुकैः । किन्त् 'अनुकी' इति पाठः । तत्रेहानुक्तमणि सलिङ्गशास्त्रेल्यम् । यद्वा सलिङ्गशास्त्रेः समादिक्तद्वित्रसमासेभ्यो जातैः शब्देश्वेति प्रत्येकमृहे करणत्वं बोध्यम् । पक्षद्वये 'सन्नादि' इति चिन्त्यम् । कृदादिजभिन्न- सन्नादिजानामलाभात् । 'सन्नादिभ्यो विहितक्रकैः' इति व्या-

१—सूत्रैकदेशकेखनेऽपि सकलस्त्राकेखनेनैव यदि प्रत्यास्ये-यस्व ताई भवतोऽपि 'दिवशब्देश्यः सप्तभीपञ्चमीप्रथमाश्यो दिन्दे-शकाकेव्यस्तातिः' (५।३।२७) इति स्त्रस्याने केवलं 'सप्तमीपञ्चमी-प्रथमाश्यः' इत्येतावहाखेन प्रत्याख्येयस्वं कुतो न स्यात् । स्त्रप्रार-श्रीशस्त्रागोऽप्युभयोः समान पत्र ॥

ख्यानेऽपि व्यथं विशेषणत्वात् । संक्रीणंवर्गे यथा प्रकृतिप्रत्य-यार्थाये लिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्द विषयम्, तथात्रापि सलिङ्गशा-स्नादिभालिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्द विषयं बोध्यम्॥

लिङ्गरोषविधिर्व्यापी विशेषयीच्याधितः।

लिइस्य शेषोऽवशेषः । तस्य विधिः, व्याप्नोति पूर्वोक्तं काण्डश्रयस्य व्यापकः । उत्सगत्वात् । विशेषेरश्रोक्तः प्रागुक्तेश्व यदि न बाध्यते । 'अपवाद्विषयं विहाय सर्वत्र प्रवर्तते' इस्यर्थः ॥

स्त्रियामीदृद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥

'श्वियाम्' इत्यधिकारः । ईच ऊच तो विरामे विरामावन्ती वा यस तच तदेकाच । श्रीः, धीः, हीः, 'मृः' 'कृः', 'दूंः', 'जूः', जवनं छः, भवनं भूः, नयति नीः, । 'छनाति छः' इत्यादी तु परत्वात् 'कृतः वर्तारं' () इति त्रिलिक्तत्वार् । योनिर्भगम् तत्सिहितानां प्राणिनां नाम स्त्रियां स्थात् । माता, दुहिता, याता, स्त्री । 'दाराः पुंभृष्ति' इति विशेषः ॥

नाम विद्युन्निशावलीवीणादिग्भूनदीहियाम्।

विद्युदारीनामष्टानां श्रियाम् । विद्युत् । तिहत् । रातिः, रजिः । विद्यः, वीहत् । वीणा, विपश्ची' इत्याद्। 'च्यावृड-न्तम्' इति सिद्धे वीणाश्रहणं चिन्त्यम् । केचित्तु वीणास्थाने वाणीं पठन्ति । वाक्, गोः, गीः । दिक्, हरित् । भूः, भूमिः, कुः । सरित्, त्रिस्रोताः, विपाद् । हीश्रहणं चिन्त्यम् । 'ईद्-दिरामैकाच्' इति, त्रपादां 'ह्यावृडन्तम्' इति च, सिद्ध-त्वात् । केचित्तु 'धियाम्' इति पठन्ति । संवित्, चित्, प्रतिपत् ॥

अदस्तैर्द्धिगुरेकार्थः

भदन्तेनोत्तरपदेन सह यो द्विगुः स श्रियाम् । कीहशः सः । एकोऽधां यस्य सः । 'द्विगुरेकवचनम्' (२।४।१) इत्यनेन समाहारे एकत्वविधानात् । दशमूली, त्रिलोकी, पञ्चाक्षरी । भदन्तैः किम् । पश्चकुमारि, दशधेनु । एकार्थः किम् । पश्च-कपालः, पश्चकपालो, पश्चकपालाः ॥

न स पात्रयुगादिभिः॥३॥

पात्रयुगादिभिरदन्तेर्यो द्विगुः सिक्षयां न स्यात् । पश्च-पात्रम्, चतुर्युगम्, त्रिभुवनम्, त्रिपुरम् । भाष्ये (५।४।६८ स्त्रे) तु 'त्रिपुरि' इति दृश्यते ॥

तल्बृन्दे येनिकट्यत्रा वैरमैथुनिकादिवृत् । स्त्री भावादावनिकिण्ण्बुल्णच्ण्बुच्क्यब्युजिजङ्-निशाः॥ ४॥

उणादिषु निह्नरीश्च ङयाबुङन्तं चलं स्थिरम् ।

तलन्तं स्त्रियाम् । प्रामता, गोता, ब्राह्मणता । वृन्दे समृहे यथ इनिकट्यत्राध, तदन्तं श्वियाम् । पार्या, खलिनी, श।किनी, गोत्रा, रथकट्या । बृन्दे किम् । मुखे भवो 'मुख्यः', दण्डोऽस्यास्तीति 'दण्डी' 'द्वन्द्वादन्वरमेधनिकयोः' (४।३। १२५) अश्वमहिषिका, काकोल्हिकका, अत्रिभरद्वाजिका, कु-त्मक् शिकिका । आदिना 'पादशतस्य' (५१४।१) 'दण्डन्यव-सर्गयोश्व' (५।४।२) इति वुनो बहणम् । द्विपदिकां ददाति, ही हो दण्डितो द्विपदिकाम् । बैरेत्यादि किम् । 'वासुदेवार्जु-नाभ्यां बुन्' (४।३।९८) । वासुदेवं भक्तिरस्य वासुदेवकः । बुनो प्रहां बुणं उपलक्षणम् । कचित् 'बुः' इति पाठः । 'गोत्रचरणान्छाबात्याकारतद्वेतेषु' (५।१।१३४) बुझ् । गा-र्गिकया श्लाघते, काठिकया । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यक्ष' (५।९। १३३) बुल्। शैष्योपाध्यायिका । 'स्त्रियाम्' (३।३।९४) इ-त्यधिकारे भावे, आदिना अकर्तरि कारके च ये अन्यादयः प्रत्ययास्तदन्तं स्त्रियां स्थात् । 'भाकोशे नञ्यनिः' (३।३। ११२) । अकरणिः, अजनतिः । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । कृतिः, । भूतिः, । 'ण्वु' इति ण्वुल्ण्वुचोः सामान्यप्रहणम् । रोगास्यायां व्युन्बहुलम्' (३।३।२०८) । प्रच्छर्दिका, प्रवा-हिका । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल वक्तव्यः' (वा॰ ३।३।१०८)। आसिका, शायिका । 'पर्यायाईणोत्पत्तिषु प्वुच्' (३।३।१११) । भवतःशायिका, इक्षुभक्षिका । 'कर्मन्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' (३।३।४३) । 'णचः स्नियामन्' (५।४।१४) स्वार्थिकः। व्यावकोशी, व्यात्यक्षी । 'व्रजयजोभीवे क्यप्' (३।३।९८)। ब्रज्या, इज्या । 'समजनिषद्०' (३।३।९९) इति क्यप्। समज्या, निषद्या । स्त्रीभावादी किम् । 'वदः सुपि क्यप्च' (३।१।१०६)। मृषोबम् । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) ब्रह्म-भूयम् । 'ण्यासथ्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । कारणा, कामना । 'प्रेक्षाख्यानयोरिन' (३।३।११०) । कां त्वं कारिंगाण वा-कार्षाः । 'षिद्भिदादिभ्योऽड्' (३।३।१०४) । पचा, त्रपा, भिदा, छिदा, । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । चिकीर्षा, पुत्रीया । 'गुरोक्ष हलः' (३।३।१०३) । ईहा, ऊहा । 'ग्ला-म्लाज्याहाभ्यो निः' (वा० ३।३।९५) । ग्लानिः । 'क्रुञः श च' (३।३।१००) । किया । 'इच्छा' (३।३।१०१) । उणादी न्यन्तम् , ऊदन्तम् , ईदन्तं च । 'वीज्याज्वरिभ्यो निः' (उ० ४।४८) । 'सृबृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) । श्रेणिः, श्रोणिः, द्रोणिः । 'अनिः' इति पाठान्तरम् । 'अर्तिसृध्धम्यस्यवितृ-

१—' मृः स्तियां निर्झरे स्तृते' इति मेदिनी । स्तृते यज्ञपात्रम् ॥
२—'किंविचे-' (उ० २।५७) इत्यादिना किंग्दीधों । 'द्रूबिंरण्यरक्षसोर्दः कामचारः, ज्रूः पिशाची पिशाचाक्ष पुंसि' इतिरूपमञ्जरी—इति मुकुटः ॥ २—'ज्रूस्तरागमने घोक्ता सामा
न्यगमने स्तियाम् । ज्रूसकाशसरस्त्रत्या गिशाच्यां, जवने त्रिषु' इति
मेदिनी ॥

१—'निभाषास्यानपरिप्रश्नयोरिस' इत्यानुपूर्वोकस्य सत्रस्यानुपूर् बीन्यत्यासेन केसः प्रामासिकः'॥

भ्योऽनिः' (उ० २।१०२) धरणिः, धमनिः, सरणिः । कृषि-समितनिधनिसर्जिखर्जिभ्यकः—' (उ० ९।८०) । कर्षुः, चमूः । 'अवितृस्तृतिश्चभ्य ईः' (उ० ३।१५८) । अवीः, तरीः । डी च आए च ऊड् च अन्ते यस्य तत् । कदली, कन्दली, रमा, गन्ना, वामोरूः, करभोरूः, चल्लं जंगमम् । स्थिरं स्थावरम्— नाही, खट्टा, अलावूः । चरस्थिरप्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अन्यस्य व्यवच्छेद्यसाभावात् ॥

तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाह्यवाणदिक् ॥ ५ ॥

'तदस्यां प्रहरणमिति कीडायां णः' ()। मुष्टिः प्रहरणमस्याम्। 'पल्लवाः प्रहरणमस्याम्। णस्य दिगुदाहरणम्। न तु परिगणनम्। तेन 'मांसला, दाण्डा' इत्यादि बोध्यम्॥

घञो जः सा क्रियास्यां चेद्दाण्डपाना हि फाल्गुनी। इयैनंपाता च मृगया तैलंपाता खधेति दिक् ॥ ६ ॥

'घवः सास्यां कियेति वः' () । घयन्तात् कियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यथं वः स्यात्, तदन्तं ब्रि-याम् । दण्डपातोऽस्यां तिथो वर्तते । इयेनपानोऽस्याम् तिल्पातोऽस्याम् । 'इयेनतिलस्य पाते वं' (६।३।७१) इति मुम् । 'पितृदाने स्वधा मनम्' इत्यमरमाला । वरहचिना तु 'खधा किया प्रवेणी' इति स्त्रीलिङ्गोक्ता इति दिक् । उदाहरणम्, तेन मौसलपाता भूमिरिस्यादि क्षेयम् ॥

स्त्री स्यात्काचिन्मणाल्यादिविंवक्षापचये यदि ।

अरुपं मृणालम् । गौरादिलात् (४।१।४९) डीप । आदि-ना कुम्भी, प्रणाली, मुसली, छन्नी, पटी, तटी, मठी । काचि-दिति किम् । अरुपो युक्षो वृक्षकः ॥

लंड्डा रोफालिका टीका धातकी पश्चिकाढकी ॥७॥

'हयाबूइन्तम्' इति सिद्धे नामानुशासनाथीं लङ्कादीनां पाठः । भङ्गादीनामुभयानुशासनाथीः । शेफालिकादीनां तु व्यर्थः, स्वर्यायपठितलात् । लाक्यते सुखमस्याम् । 'लक्ष् भाखादने' नुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घन् (३।३।९९) वा । पृषोदरादिलात् (६।३।९०९) नुम् । नुम्यनुपधालान्न वृद्धिः । यद्वा रमन्तेऽस्याम् । बाहुलकात्कः, लत्वं च ॥ (१) ॥॥॥ शेफालिका पुष्पविशेषः । 'शेते' इति शे । शीडः (अ० प० अ०) विच् (३।२।७५) । शर्ण (३।२।१) । खार्थं कन् (५।४।५) । कुन् (उ० २।३२) वा ॥ (१) ॥॥॥ टीक्यते-ऽयों यया । 'टीकृ गती' (भ्वा० आ० से०) । 'ग्ररीश्र हलः' (३।३।९०३) इलः । विवेमपद्व्याख्या ॥ (१) ॥॥॥ धातकी 'धव' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः । धातुं करोति । 'तत्करोति–'

(वा॰ ३।३।२६) इति णिच्। टिलोपः (६।४।१५५) हुन् (उ॰ २।३२)। पिप्पल्यादित्वात् (४।१।४१) हीष् ॥ (१) ॥ ॥ पिक्रयतेऽघोंऽस्याम् । 'पिजि भाषार्थः' (चु॰ उ॰ से॰)। 'गुरोश्व' (३।३।१०३) इत्यः। पृषोदरादित्वादिकारस्याकारः। सार्थं कन् (५।४।५) पिक्रयति वा। हुन् (उ॰ २।३२)। सकल्पदच्याच्या॥ (१) ॥ ॥ आठकी तुवरिका। आ समन्ता हुँ।कते, दौक्यते, वा। 'ढीकृ गता' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। घन् (३।३।१९) वा, पृषोदरादिः (६।३।१९) गौरादिः (४।१।४१)॥ (१)॥ ॥॥

सिभ्रका सारिका हिका प्राचिकोल्का पिपीलिका। तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गास्चिमाढयः॥८॥

सेधति । सिध्यते वा । 'बिधु गत्याम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् । ततः स्वार्थे कन् (५**।४।५)** । क्षिपकादित्वात् (बा० ७।३।५०) इत्वाभावः । 'शुद्रादयः' इति रग् इति मुकुटश्चिन्यः । उज्ज्वलदत्तादिशृत्तिपूक्तस् त्रादर्शनात् । 'सीध' इति प्रसिद्धो बृक्षमेदः ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स् गर्तां' (भ्या॰ प॰ अ॰) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥ ('द्यारिका' इति) तालव्यादिपाठे 'वृ हिंसायाम्' (त्रया ० प० से०) धातुः शृणाति दुःखं विरहिणीनाम् । प-क्षिमेदः ॥ (१) ॥*॥ हिकनम्। 'हिक अन्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गुरोध हलः' (३।३।९०३) इत्यः । यहा हिक्यते। 'हिक हिंसायाम्' (च्० आ० से०) पचाधच् (३।१।१३४) । ऊध्वें वातप्रवृत्तीं शब्दविशेषः ॥ (१) ॥*॥ प्राचित । 'अचु गती' (भ्वा० उ० से०) ग्वुल् (३।१।१३३) । 'वनमक्षिका' इति मुक्टः । 'पिक्षभेदः' इति स्वामी ॥ (१) ॥ शा ऋच्छति । अर्थतं वा 'ऋ गर्ना' (४ शा० प० आ०)। 'ग्रुकवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति साधुः । तेजःपु**जः** I यत्तु — 'मृकादयः'—इति सृत्रमुपन्यस्तं मुक्कृटेन तिचन्त्यम् । उज्ज्ञलदत्तादिषु तस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥∗॥ अपि पीरुयते 'पील प्रतिष्टम्मे' (भ्वा० प० से०) । घन् (३।३।१९) । 'वष्टि भागुरिरह्नोपम्-' इत्यपेरह्नोपः । स्वार्थे कन् (५।४। ५)। 'शर्नर्थात पिपीलकः' इति पुंस्त्वमपि-इति खामी॥ (१) ॥*॥ तिम्यति । 'तिम आर्बोभावे' (दि॰ प॰ से॰)। बाहरुकादुकष् गुणाभावश्च ॥ (१) ॥३॥ कणति । 'कण गती' (भ्वा० प० से०) प ाद्यच् (३।९।९३४) । स्वार्थे

१—'लक्का रक्षःपुरीशाखाशाकिनीकुल्यासु च' इति मेदिनी ॥ २—हेमस्तु 'टीका निरन्तरन्याख्या' इति मूर्कं 'सुगमानां विषमाणां क निरन्तरं व्याख्या पस्यां सा' इत्येवंरीत्या व्याख्यातवान् ॥

१—हेमचन्द्रस्तु 'पिलका पदभिका' इति मूलं 'प्रध्यन्ते व्यक्तिक्रियन्ते पदार्था अनया 'पिलका'। प्रपोदरादिःवाज्जत्वे 'पिलका'॥ 'अधादिषमाण्येव पदानि भनक्ति पदभिका' इत्योऽपि क्रिका' चयास्यानवान् । प्रयुज्यते सा च 'पिलका' द्राव्दोऽपि क्रिकाक्तिपत्रे क्रिक्तां द्राव्दोऽपि क्रिक्तिक्तिक्ताव्यास्यायां वल्लपदेवेन 'विजका क्रियते लघुः' इति ॥ 'आयव्ययल्खनार्थां च' इति मुकुटः॥ २—इदं च 'स्पायि-' (उ ०२।१३) इति सुत्रस्थितिष्ठाद्यावान्यूलकमिति जिन्त्यम्॥

कन् (पाप्राप)। अतिसूक्ष्मम् ॥ (१) ॥ ॥ भक्षस्य करणम्। 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१३६) इति ष्यन्तात्। 'अच इः' (उ० ४।१३९) । विच्छित्तः, कीटिल्यमेदो वा 'व्याज-च्छलनिमे भक्तिवैदर्भातनमीलिका' इति रमसः॥ (१)॥***॥** सु बहु रज्यतेऽस्यां रजसा । 'रा रागे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'हलब' (३।३।१२०) इति घम् 'चजोः-' (७।३।५२) इति कुत्वम् । तिर्यग्रभूखातः ॥ (१) ॥ ॥ सृच्यतेऽनया । 'स्च पैशुन्ये' बुरादिः । अच इः (उ० ४।१३९) 'श्री सूचिर्तृत्य-मेदे च व्यधनीशिखयोरिप' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥ *॥ महनम् । अनया वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। किन् (३।३।९१)। उत्व (८।१।३१) धत्व (८।२।४०) ष्टुत (८।४।४२) ढलोप (८।३।१३) वीर्घाः (६।३।९९९)। 'माढिः पत्रशिरा' इति रक्षकोषः । 'माढिः स्त्री पत्रभक्षी च दैन्यस्यापि प्रकाशने' (इति मेदिनी) ॥

पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्चर्णिः द्याणी द्वणी दरत् । सातिः कन्था तथासन्दी नाभी राजसभापि च ॥९॥

पिच्छ यते । 'पिच्छ बाधे' (चु॰ प॰ से॰) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । शाल्मिलिनिर्यासः, भक्तादिमण्डक्ष ॥ (१) ॥*॥ वितण्ड्यते परपक्षोऽनया । 'तिड आघाते' (भ्वा० आ॰ से॰) 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इसः ॥ (१) ॥*॥ ककनम् 'कक लैं।त्ये-' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घर्च् (३।३। १९)। काकमणति । 'अण शब्दे' (भ्या० प० से०)। अण् (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पणगण्डकयो-स्तुर्य उदमानस्य **का किणी' इ**ति रहः ॥ *।। रमसस्तु नान्ते-इदप्याह्='पणोदमानगण्डानां तुर्योशेऽपि च काकिनी' इति । तत्र 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰) धातुर्वोध्यः । आडकस्य पद्मारात्तमो भाग उदमानः । उक्तं च गणितावल्याम्--'कुल्या स्यादष्टिमेद्रींणदींणपादेन चाढकः । अतोऽर्धकतिको भाग उदमानमुदाहतम्' इति ॥ (१) ॥*॥ 'चूर्णो धूली क्षारमेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु' (इति मेदिनी) । चूर्णस्य करणम् । 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति ण्यन्तात् 'अच इः' (उ॰ ४।१३९)। यद्वा चरणं चोरणं वा। घृणिपृश्चि-पार्बिन्नूर्धिभूर्णेयः' (उ॰ ४।५२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ शणस्य विकारः 'तस्य विकारः' (४।३।१२०) इत्यण्। 'टिब्राण-' (४।१।१५) इति खामी । 'शाणः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥ *॥ हुणति । 'दुण जैह्रये वधे गर्ता' (तु० प० से०) । 'इगु-पथ-' (३।३।१३५) इति कः। 'जातेः--' (४।१।६३) इति हीष् । 'द्वण्यम्बुदोणीकच्छप्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ इरणम्। शीर्यते वा 'दृ विदारणे' (वया ० प ० से ०) 'भये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वा 'शृदृभसोऽदिः' (उ॰ १।१३०)। 'द्रस्त् क्षियां प्रपातेऽपि भयपर्वतयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सननम् । सानं वा । 'षणु दाने' (त० उ० से०) । 'षोऽन्त-

१-- प्रायेण बहुब बनान्तः -- इखनेका वंकेरवाकरकी मुदी ॥

कर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) इति वा। 'क्रतियृति-' (३।३।९७) इति साधुः । 'सातिर्दानानसानयोः' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कम्यते । 'कमु कान्तो' (भ्वा॰ आ॰ से॰।) बाहुलकात्थन् । 'करथा मृन्मयभित्तो स्यात्तथा प्रावरणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आस्यतेऽस्याम् 'आस उपवेशने' (अ॰ प॰ से॰)। 'श(अ)ब्दादयश्व' (उ॰ ४।९८) इति साधुः। 'कुन्दादयश्व' इति मुकुटश्विन्तः एतत्पाठ।दर्शनात् । 'वे-त्रासनमासन्दी स्त्री वृषी च व्रतिकासनम्' ॥ (१) ॥ ।। न-भ्यतेऽनया । अस्यां वा । 'णम हिंसायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इञजादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८) । 'नामिर्मुख्य-नृपे चकमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्या-त्स्त्रयां कस्तूरिकामदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ।। राजः सभा ॥ (१) ॥*॥

झलुरी चर्चरी पारी होरा लट्टा च सिध्मला । लाक्षा लिक्षा च गण्डूचा गृधसी चमसी मसी ॥१०॥

मर्झते । 'झर्झ भरसींक्त्योः' (तु० प० से०)। बाहुल-कादरन् पृषोदरादिः (६।३।१०९) गीरादिः (४।१।४१)। 'झलुरी झिल्लरी च दे हुडुके वालचक्रके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ 🛊 ॥ चर्च्यते । 'बर्च उक्ती' (भ्वा॰ प॰ से०)। बाहुलकादरन् । गौरादिः (४।१।४१) । 'चर्चरी गीतमेदे च केशभित्करशब्दयोः' ॥ (१) ॥*॥ पारयति । पार्यते वा। 'पृ पूर्ती' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घन् (३।३।९९) वा । गौरादिः (४।९।४९) । 'कर्क(गर्ग)रीपूरयोः पारी पादरज्वां च हस्तिनः' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥ *॥ होलति । हुल्यते वा । 'हुल हिंसासंवरणयोः' (भ्वा०प०से०)। पचाद्यच् (३।९।९३४) घञ्**वा । र**लयोरेकत्वम् । **'होरा तु** लमे राज्यर्धे रेखाजालभिदोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ लटित । 'लट बाल्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अशू प्रुषिलटि-' (उ॰ १।१५१) इति कुन् । 'स्टट्टा करजमेदे फलेऽवर्षे खगान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ सिध्ममहत्यस्याः । 'तिध्मादिभ्यश्व' (५।२।९७) इति लच्। 'सिध्मला मत्स-विकृती वाच्यवत्तु किलासिनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लाष्यते । 'लष जिल्पयोगे' चुरादिः । बाहुलकात्सः । यद्वा लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (चु॰ उ॰ से॰) घम् (३।३।१९)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) 'लाक्षारोचना-' (४।२।२) इति निर्देशाद्वा दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (चु॰ उ॰ से॰) घष् (३।३।१९) पृषोदरादित्वात् (६।३। १०९) अस्य इः । यूकाण्डम् ॥ (१) ॥∗॥ गण्ड्यते । 'गिक्री वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)। 'गण्डेश्व' (उ० ४।७८) इत्यूषन् । पुंस्पपि । 'गण्डूषो मुखपूर्ताभपुष्करप्रस्ताजलिः' (इति करः)। 'उत्रतनाभिस्तु गण्डूषा नापि मुखपूर्तिः' इति बोपालितः ॥ (१) ॥+॥ ग्रधमपि स्यति । 'बोइन्तकर्मणि' (दिक प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। गौरादिः (४। १।४१) डीष्। ऊरुसंधो वातरोगः॥ (१)॥ ॥ चम्यते। 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) 'अत्यविचमितमि-' (उ० ३।१९७) इत्यस्य । गौरादिलात् (४।१।४१) डीष्। 'चमसो यज्ञपात्रस्य मेदेऽस्री पिष्टके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ मस्यति। 'मसी परिणामे' (दि० प० से०)। पैचायच् (३।१।१३४)। 'मेला मसीजलं पत्राञ्जनं च स्यौनमसिर्द्वयोः' इति त्रिकाण्डरोषः॥

इति स्वीलिङ्गशेषः ॥

षुंस्त्वे समेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः । स्वर्गयागाद्रिमेघान्धिद्वकालासिदारारयः ॥ ११ ॥

'पुंस्त्वे' इलिधिकारः । सह मेदैरनुचरेथ वर्तमानाः, सह पर्यायैर्वर्तमानाः, सुरासुराश्च देवदैत्याः । अमरा निर्जरा देवाः । सरमेदाः-तृषिताः, साध्याः, आभाखराः, इन्द्रः. शकः, सूर्य आदित्यः । देवानुचराः — हाहाः, हृहूः, तुम्बुहः, नारदः, मातलिः । असुरपर्यायाः देखाः, देतेयाः, दानवाः । दैसमेदाः—बलिः, नमुचिः, जम्भः। दैसानुचराः—कृष्मा-ण्डमुण्डकुम्भाण्डादयः । 'दैवतानि' देवताः इत्यादी बाधो-ऽस्य । खर्गादय एकोनविंशतिः समेदाः सपर्यायाश्च पुंति स्यः । स्वरी:, नाकः, त्रिदिवः। 'द्योदिवां द्वे क्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम्' इति । विशेषैंबीधितः । यज्ञः, मखः, कतुः । तद्भेदाः-उक्थातिरात्राप्तिष्टोमाश्वमेधाः । अद्रिः, गिरिः, पर्वतः । भेदाः– मेरः, हिमवान्, सद्यः । 'गन्थमादनम्' इति बाधः । मेघः, घनः, जलदः । मेदाः -- पुष्करावर्तकादयः । 'अश्रम्' इति तु बाधः । अव्धिः, समुदः सागरः । भेदाः—क्षीरोदः, लवणोदः । द्वः, वृक्षः, शाखी । भेदाः—प्रक्षः, बटः, आन्नः । पाटलाशिवापादेवीधः । कालः, दिष्टः, समयः, मेदाः--मासः । पक्षः, ऋतुः । दिनतिभ्यादौ बाधः । असिः, खङ्गः, मण्डलाप्रः । मेदाः--नन्दकः, चन्द्रहासः । 'कटित्रम्' इत्यादी वाधः । षारः, वाणः, विविद्धः । भेदाः—नाराचः, काण्डः, भहः । 'इषु-हेयोः' इति बाधः । अरिः, शत्रुः, अरातिः । मेदाः-आततायी ॥

करगण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठकेदानस्रस्तनाः । अहाहान्ताः क्ष्वेडमेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः १२

करो राजप्राह्यो भागः रहिमः, पाणिश्व । मरीच्यादीनां

१—पविमकारान्तत्वानुपपस्या चिन्त्यमेतत्। तसात् 'सर्व-धाषुभ्य दन्' (उ० ४।११८) इति बोध्यम् । ततः 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा डीष् । अत पव 'अध स्त्रीपुंसयोः के-स्त्रिमैणियोंनिमैसिर्मुनिः' इति जिकाण्डशेषः संगच्छते । २—मूर्ध-न्योषधोऽपि—। 'मस्त्रिनाम्बु मधीमसी' इति दैमात् । तत्र मपति दिनस्ति नोज्यस्यम् । 'मद्र विसायाम्' (स्वा० प० से०) इति बातुर्बोध्यः। तु बाधः । गण्डः, कपोलः । ओष्ठः, दन्तच्छदः, अधरः, । दोः, प्रवेष्टः । भुजादेः 'द्वयोः' इति बाधः । दन्तः, दन्तः, रदः, । मेदः—जम्मः । कण्ठः, गलः । 'समीपग्णलशब्देषु कण्ठं त्रिषु विदुर्बुधाः' इति बाधतः । केशः, कचः । नखः, पुनर्भवः । 'नखरोऽिक्षयाम्' इति बाधः । स्तः, कुचः, पयोधरः । अहस्य अहस्य अन्ते येषां ते पुंसि स्युः । परविष्टिङ्गापवादोऽयम् । अहः पूर्वम्—पूर्वाहः, अपराहः । द्वयोरहोः समाहारो चहः, त्र्यहः । अत्र 'स नपुंस्कम्' (रा४।१) इत्यस्यापवादः । क्ष्येषे विषम् । तद्भेदाः पुंसि स्युः । सौराष्ट्रिकः, शोक्षिकेयः, ब्रह्मपुत्रः । रात्रोऽन्तो येषां ते । प्राक् पूर्वपदं न संख्या येषां ते पुंसि स्युः । परविष्टिङ्गतापवादोऽयम् । परत्यासमाहारनपुंसकतामपि बाधते । तेन अहोरात्रः, । सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः । 'प्रागसंख्यकाः' इति किम । पश्चरात्रम् ॥

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अवाधिताः। करोरुजनुवस्तृनि हित्वा नुरुविरामकाः॥ १३॥

श्रीविष्ट आयो येषां ते निर्यासा दृक्षद्रवाः पुंसि स्युः । श्री-वेष्टः, सरलः, द्रवः । 'श्रीपिष्टः' इति कवित्यादः । आयेन श्रीवासः, वृक्षधूपः, गुगगुलुः, सिल्हकः इत्यादयः पुंसि बोध्याः । असन्ता अजन्ताध पुंसि स्युः । अन्निराः, वेधाः । चन्द्रमाः । कृष्णवर्दमां, प्रतिदिवा, मघवा, । अवाधिताः किम् । अप्स-रसः, जलाकसः, सुमनसः, लोम, साम, वर्म । तुथ दृथ तुह । तो विरामो विरामे वा येषां ते पुंसि स्युः ! कशेवादीनि वि-हाय । हेतुः, सेतुः, धातुः । कुदः, मेदः, त्सदः । 'कशेव्ष्य-तुवस्तूनि हिला' इति व्यर्थम् । 'अवाधिताः' इत्यस्यान्वयसं-भवात् । वस्तुतस्तु 'अवाधिताः' इत्यपि व्यर्थम् । 'विरो-षेर्यद्यवाधितः' इत्यनेन निर्वाहात् । अत एव दार्वश्वादिषु निर्वाहः ॥

कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अध । पथनयसदोपान्ता गोत्राख्याध्वरणाह्वयाः ॥ १४ ॥

ककारादिद्वादशवर्णापथा अदन्ताः पुंसि स्युः । अहः, लोकः, अर्कः । माषः, तुषः, रोषः । पाषाणः, गुणः, घुणः । दर्भसरभगर्दभाः । होमः, मामः, धूमः । झर्झरः, सीकरः, समीरः, यूपः, कूपः, सूपः । कलापः । सार्थः, नाथः, श्र-पथः । इनः, अपघमः, जनः । अपनयविनयप्रणयाः रसहा-सपनसाः पटस(र)ट-करटाः । मुकुटस्तु—पोपान्तादिषु 'अ-दन्ताः' इति न संबध्यते, अथादिलात्—इस्याह । गोमायु-पाट्वावीनुदाहरति च । गोतं वंशं आख्यायते व्यपदिस्यते यै-स्ते । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति छः । गोत्र-स्यादिपुरुषाः प्रवराश्च पुंसि स्युः । स्वामी तु 'अपस्यप्रस्ययान्तः' इति व्याख्यत् । तदसत् । 'अपस्यप्रस्ययान्तः' इस्यनेन पुनर-किप्रसङ्गात् । गौतमः, भरद्वाजः, वसिष्ठः । वरणानं वेदशा-स्वानासह्या नामानि । कढः, कक्षापः, बहुवः ॥

नास्यकर्तरि भावे च घत्रज्ञज्ञणघाथुवः। स्युः कर्तरीमनिज्भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः॥ १५।

घञादयः सप्त प्रत्ययाः संज्ञायां विषये, कर्तृमित्रे कारके, भावे च ये विहिताः तदन्ताः पुंसि स्यः। प्रसीदन्त्यस्मिन्म-नांसि प्रासादः । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घम्। प्रास्यते प्रासः विदम्खनेन वेदः, प्रपतन्त्यसाहप्रपातः । भावे पाकः, त्यागः, रोगः । चकारात् 'पदक्ज-' (३।३।१६) इति घन्, दायो धा-यः, इत्यादयोऽसंज्ञायां विहिता अपि गृह्यन्ते । चयः, जयः । 'एरच्' (३।३।५६)। करः, गरः, लवः, स्तवः 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'यजयाचयत--' (३।३।९०) इति नट्। य-ज्ञः, यक्तः । 'नङ्' इत्युपलक्षणम् । 'स्वपो नन्' (३।३।९९) अपि गृह्यते। 'स्वप्नः संवेश इत्यपि' इति वा पुंस्त्वसिद्धि-कोंध्या। न्यादनम् — न्यादः। 'नों ण च' (३।३।६०) इति णः। 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । उरदछदः, प्रच्छ-दः। 'ट्रितोऽधुप्' (३।३।८९)। श्वयथुः, वेपशुः। 'पंचिन-न्वि-' (३।९।९३४) इति नन्दादिभ्यो विहितो ल्युः पुंसि स्थान त् । नन्दनः, रमणः, मधुमृदनः । संज्ञायामिदम् । असंज्ञायां तु 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इति सिद्धम् । इमनिजन्ताः पुंसि । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (५।९।९२२)। प्रथिमा, महिमा । इह 'भावे' इति न संबध्यते । कर्मार्थस्यमनिचोऽमंग्रहापतेः । च-ण्डस्य कर्म भावो वा चण्डिमा, महतः कर्म भावो वा महि-मा । खामिमुकुटो तु 'वरिमा' 'तरिमा' इत्याद्यांणादिकेमनि-उवारणाय 'भावे' इति संबबन्धतुः । तन्न । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञा-याम्' इत्यनेन तत्र सिद्धलात्, प्रीधातोरीणादिकमनिनन्तः प्रेमशब्दः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति योगविभागाद्भावे कः, 'घन्नर्थेकः' (वा०३।३।५८) इति च। आव्यूत्यः, प्रस्थः। उपसर्गादन्यस्माच सुबन्तात् परो यो घुस्तस्मादिहितो यः किंप्र-त्ययस्तदन्तः पुंति स्यात् । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । **'कर्मण्यधिकरणे च'** (३।३।९४)। निधिः, आधिः, विधिः, बद्धिः, जलधिः। अत्र 'प्रादितोऽन्यतः' इति व्यर्थम्। 'घोः किः' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः ॥

हुन्हेऽश्ववडवावश्ववडवानसमाहृते । कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयः पूर्वकोऽपि च ॥१६ ॥

भश्रश्च घडना च। 'पूर्वनदश्वनडवें।' (२।४।२७) इति परविक्षक्रतापनादः । द्विलमनिविक्षितम् । तेन 'अश्वनडवान्' । भसमाहृते किम् । अश्वनडवम् । 'विभाषा गृक्षमृग--' (२।४।९९) इति चैकवद्भावः । सूर्येन्द्रनामपूर्वः कान्तराब्दः पुंति । सूर्येकान्तः । चन्द्रकान्तः । अयस्कान्तः ॥

वटकथानुवाकथ रह्नकथ कुडक्नकः। पुक्को न्युद्धः समुद्रथ विटपप्टधटाः खटः॥ १७॥

वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कुन् (उ॰ २। ३२)। माषपिष्टविकारः ॥ (१) ॥ ॥ अनु उच्यते । 'वच भाषणे' (अ०प०अ०)। घत्रु (३।३।१९)। 'चजो:-' (७।३।५३) इति कुलम् । ऋग्यजुःसमूहः ॥ (१) ॥*॥ ल्यते । 'लल ईप्सायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। संपदादिः (वा० ३।३।९०८) । रलयोरेकलम् । स्वयते । 'लक आस्वादने' () 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । रऌ चासौं लकथ । 'पक्ष्मकम्बलम्–' ॥ कुटति । 'कुट काटिल्ये' (तु० प० से०) । क्रिप् (३।२।१७८) । कुट् अङ्गमस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप्। कुड-क्रुको ना छदिः पिटम्' इति बोपालितः । 'बृक्षलतागृहम्' इति खामी । 'कुटङ्गकः' इति कचित् पाठः । तत्र कुटेः 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के शकन्ध्वादित्वं (वा॰ ६।९। ९४) बोध्यम् ॥ (९) ॥४॥ पुमांसं खनति । पुंमा खन्यते वा । 'सनु अवदारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (বা০ ३।२।१०१)। पुङ्घः काण्डमृतम् ॥ (१) ॥*॥ न्युङ्घः ते । 'उखि गर्तो' (भ्वा०प०से०) । 'पुंसि संज्ञायाम्-'(३। ३।११८) इति घः । 'न्युङ्कः सम्यङ्मनो हे च साम्नः षट्प्रण-वेषु च' (इति मेदिनी) ॥*॥ ('म्यूक्क्क् इति) दीर्घपाठे तु पृषी-दरादित्वात् (६।३।१०९) 'यज्ञकर्मण्यजपन्युङ्कसामसु' (१। २।३४) इति निर्देशाद्वा, दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ समुद्रम्यते । 'गम्लु गतौ' (भ्बा० प० अ०)। 'अन्येष्वपि–' (वा० ३। २।४८) इति डः । संपुटकः ॥ (१) ॥*॥ वेटति । 'विट आकोरो' (भ्वा० प० से०। 'इगुपध-' (३।३।१३५) इति कः । 'बिटोऽदी धवले पिक्षे मूर्यिक खदिरेऽपि च' (इति मे_र दिनी) ॥ (१) ॥*॥ पटति । पट्यते वा । 'पट गतौ' (भ्वा॰ प० से०) । बाहुलकात्तः । 'पट्टः पेवणगाषाणे त्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ ॥ तट्यते । 'तट उच्छाये' (भ्वा० प० से ०)। धन्यते वा। 'धन शब्दे' (भ्वा० प० से ०)। 'पुंसि-' (३।३।९९८) इति घः।तस्य धः। नस्य टो वा। परी-क्षार्थनुलायां च धटः स्रिभिरिष्यते' इति विश्वः । 'धटो दिव्यतुरायां स्याद् **धटी** चीरे च वाससः' (इति मेदिनी) ॥ (·)॥∗॥ खट्यते। 'खट काङ्कायाम्' (भ्वा॰प०से०)। 'पुंसि–' (३।२।११८) इति घः । 'खटोऽन्धकृपखपयोः प्रहा-रान्तरटङ्कयोः' (इति मेदिनी) ॥

कोट्टारघट्टहद्दाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् । गद्दः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

इस्पते । 'इस् छेदने' (चु॰ प॰ से॰) 'प्रतापने' (चु॰

१—'नन्दिप्रहिपनादिस्यः-' (शश्रहरू) इत्येवं सूत्रसस्वे-नोकोपम्पासो सनःकरिपत प्रवा।

आ॰ से॰) वा। 'बाहुलकादारन् गुणश्च।' 'को ट्टारो नागरे कृपे पुष्करिण्याक्ष पाटके इति रभसः ॥ (१) ॥ ।। घट्टयनेऽ-स्मिन् । 'घट्ट चलने' (भ्या० आ॰ से॰) । 'हलश्च' (३।३। १२१) इति 'घज्' । 'घाट' इति प्रसिद्धः ॥ (१) ॥*॥ के-चित्त 'कोट' 'अरघट्ट' इति छित्त्वा 'कोट्टो दुर्गपुरम् । अर-घटः कृपमेदः' इति व्याचस्युः । तत्र कुट्यातोर्घे बाहुलका-द्रणः । अरेश्वकावयवसद्दशः काष्ट्रविशेषैर्ष्ट्रयते (स्यते — अर-घटः कृपः जलनिः सारणार्थं घटीयस्त्रमिखन्ये ॥ (१) ॥*॥ हटन्त्यत्र । 'हट दीमाँ।' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकात्तः । हृद्द आपणः ॥ (१) ॥ 🛊 ॥ पिण्ड्यते, पिण्डते वा । 'पिडि संघाने' (भ्या॰ आ॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । धब् (३।३।१९) या । 'पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहानारूँ-कदेशयोः । देहमात्रं निवापे च गोलमिक्तकयोरिप । ओण्डपुष्पे च पुंसि स्याःक्षीवमाजीवनायसोः । पिण्डी त पिण्डतगरेऽलाबूलर्ज्मेदयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ गोरण्ड इव । 'गोण्डः पामरजाते। च वृद्धनाभी च तद्वति' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ अपि चण्डते, अनेन, अत्र वा। 'चडि के'पे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन्। 'विधि भागुरि–' इत्यपेरलोपः । 'शन्ते, **पिचण्ड** उदरे पशो-रवयवे पुमान' (इति मेदिनी) दैंग्से देहे ॥ (१) ॥ ।। '-पि-चण्डवत् कोद्वारादयः पुंति' इत्यन्वयः ॥॥। गडति । गड्यते वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'गुडुः पृष्टगुढे कुब्जं' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ कियते । 'दुकृत्र् (त॰ उ॰ अ॰) 'अण्डन् कृत्मुमृत्र्वः' (उ॰ १।१२९) 'कर्-णडो मधुकोषासिकारण्डवदलाढके' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ ।। लगति । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादुङन्। लगुडो यष्टिः ॥ (१) ॥*॥ वृणोति, वियते वा । 'वृञ् वरणे' (सा॰ उ॰ से॰)। अण्डन् (उ- १।१२९)। '**बरण्डो**ऽप्य-न्तरावेदौ समृह्मुखरोगयोः'(इति मेदिनी)॥(१)॥॥॥ कणित । 'कण गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। पृ॰ षोदरादिलात् (६।३।१०९) अत इः । किणो मांसप्रन्थिः वणजं चिह्नं च ॥ (१) ॥*॥ घोणते । 'घुण श्रमणे' । (भ्वा० भा॰ से॰)। 'इग्रपध-' (३।१।२।१३५) इति कः। 'धुणः स्पात्काष्ट्रवेधके' इति रव्नकोषः ॥

दृतिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीधबुद्धुदाः । कासमर्दोऽर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सपूपकौ ॥ १९ ॥

दियते । 'हञ् आदरे' (तु॰ आ॰ अ॰)। क्तिच् (३।३। १७४) 'हतिश्वर्मपुटे मत्स्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सीम्रोऽन्तः । राकम्बादिः (वा॰ ६।१।९४) केशविन्यासः ॥ (१) ॥ ।। हरति, हियते वा । 'हुज़ हरणे' (भ्वा॰ उ० अ॰) 'हस्कहिं-' (उ॰ १।९७) इतीतिः '**हरि**हिंबी क्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यानुणे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा रोमस्य मन्थो रोमन्थः । पृषोदरादिः । (६।३। १०९)। परानां चर्वितस्य चर्वेणम् ॥ (१) ॥ शा उद्गीयते । 'गे शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। 'गश्चोदि' (उ० २।१०) इति यक् । यत्तु, 'नयुदोः शीड्गाभ्याम्' इति सूत्रं मुकुटेनोपन्यस्तम् । तदुञ्चलदत्ताद्युणादिवृत्तिषु न पर्यामः । 'उद्गीथः प्रणवः सामवेदध्वनिः' इत्यरुणः ॥ (१) ॥४॥ 'बुद्' इत्यव्यक्तध्वनिं बुन्दति करोति 'उ बुन्दिर निशामने' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। मृलविभुजादिलात् (वा॰ ३।२।५) कः । बुद्धदो जलविकारः ॥ (१) ॥ ॥ कासं मृद्राति । 'मृद क्षोदे' (क्रया० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) वेसवारमेदः ॥ (१) ॥*॥ अ**रं बुन्द-**ति । 'उबुन्दिर्' (भ्वा० प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२। ५)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'अर्बुदो मैं।सकीलेऽली पुरुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'अर्दनिः' इति पठिला 'अग्निः' इति च्यास्यत् **मुकुटः ।** तत्र 'अर्द गतीं' (भ्वा० प० से०) । अनिप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ स्कुन्दन । 'स्कुदि आप्रवणे' (भ्वा० आ० से०)। पवाद्यच् (३।१।१३४) । पृवोदरादिः (६।३।१०५)। 🚮 न्दो माध्येऽस्त्री, मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ । । । स्फायते । 'स्फायी वृद्धां' (भ्वा० आ० से०)। 'फेनमीनी' (उ॰ ३।३) इति साधुः ॥ (१) ॥ शा स्तूयते । 'ष्टुञ् स्तुता' (अ० उ० अ०) । 'स्तुवो दीर्घश्च' (उ० ३।२५) इति पः। स्तूप्यते वा। 'ष्टुँप समुच्छाये' (चु॰ प॰ से॰)। घन् ॥- घृतादिकृतकृटः-इति मुकुटः ॥ (१)॥*॥ पु-नाति, पूयते वा । बाहुलकात्पक् ॥*॥ स्वामी तु 'यूप' शब्दं पठति । यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे च' (अ० पे० से॰) 'कुयुभ्यां च' (उ॰ ३।२७) इति दीर्घः किच । खार्थे कन् (ज्ञा० ५।४।५) ॥

आतपः क्षत्रिये नाभिः कणपश्चरकेदराः। पूरक्षुरप्रचुकाश्च गोलहिङ्गुलपुद्रलाः॥ २०॥

आतपति । 'तप संतापे' (झ्वा॰ प॰ अ॰) । पचाद्यव् (३।१।१३४)॥ (१)॥*॥ कणं पाति पिवति वा । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । (प्रासविशेषः)॥*॥ कचित्

१—'कोट्टः पुंडीबलिक्गः-' इत्यभिधानचिन्तामणी हैनः । १—'प्रकाण्डो विटपे शस्ते मृलस्कधान्तरे तरोः' 'विख-ण्डमुररे विद्यात्पशोरत्वयनेऽपि च' इति विश्वस्य, 'प्रकाण्डः स्तम्बशस्तयोः । स्कन्धमृलान्तरे तरोः' 'पिचण्डोऽकयने-पशोः। उदरे च' इति हैमस्य च संवादात् 'नानार्थः प्रथमान्तोऽत्र, सर्वत्रादौ प्रकीर्तितः' इति मेदिनीका प्रांतडाभक्षभयाच 'शस्ते' इत्यस्य प्रकाण्डशस्त्रांभैत्नेनात्र तस्य व्यास्यानमृह्णम् ॥

१—'अर्बुरी मांसपरुषि दशकोटियु न स्त्रियाम्'। इति नहुन पाठ जासीत् ॥ २—भादुपाठादियु तु हस्त्रोपश प्रनोपकस्यते ॥

'कुणपः' इति पाठः । 'कुणपः पृतिगन्धौ शनेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ।। धुरति । 'धुर विलेखने' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'क्षारः स्थाच्छे-दनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ के हणाति । 'दृ विदारणे' (वया ० ५० से ०) । पचाद्यच् (३।९।९३४)। यद्वा के दीर्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। केकरः । संव्यवहारपदार्थश्च । 'तहमेदः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ पूरयति । 'पूर पूरणे' (चु॰ उ॰ से॰) । पचाराच् (३।१। १३४) 'पूरी जलप्रवाहे स्याहणसंशुद्धिखाद्ययोः' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ *॥ क्षरं प्राति । क्षर इव प्राति वा। 'प्रा पूर्ती' (अ॰ प॰ अ॰) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः । मुकुटस्तु 'खुर्प्रः' इति कवर्गद्वितीयादि पैठति । बाणमेदः ॥ (१) ॥ ।। च-क्यतेऽनेन। 'चकतृप्ती प्रतिघातेच' (भ्या०प०से०)। 'चिकचम्योदचोपधायाः' (उ॰ २।१४) इति रक् । 'चुकं हुक्षाम्ले, चाङ्गर्यां स्त्री, पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ 📲 गुड्यते । 'गुड रक्षायाम्' (तु॰ प॰ से॰)। घत्र (३।३।१९)। रलयोरेकलम् । 'गोला गोदावरीसख्योः कुनटीटु-र्गयोः क्रियाम् । पत्राजने मण्डले चालिजरे बालखेलने । द्वयोर्ल-**क्ष्म्यां, पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी)।।** (१)॥∗॥ हिङ्ज लाति 'क्षातोऽनुप−'(३।२।३)इति कः । 'हिङ्कलो वर्णकद्रथ्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्काली' (इति मेदिनी) ॥३॥ (हिङ्कुलु इति) उदन्तपाठे तु मितद्वादिलात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'मुक्**टलु हिङ्कालु स्या**त्तु हिञ्चलम्' इति परैति ॥ (१) ॥ भा 'पुन्' इति कुत्सायामव्ययम् । पुद्धिलति गीर्यते वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ऋ-दोरप्' (३।३।५७) वा । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वालः । पुत् गलति वा । 'गल अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'स्नावे' (चु॰ आ॰ से॰) वा। अच् (३।१।१३४)। 'पुद्गतः सन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोः' (इति मेदिनी) ॥

१—यथा 'दशाननश्चिप्तखुरप्रखण्डतः कचिद्रताथों हिमदीकिर्तिर्थया' इति इरविकासः—इति च लिखति॥ २—'चलः
कम्पे चला श्रिथि' इति विश्वसंवादात, मेदिनीपुस्तकेऽपि
'चला लक्ष्म्यां पुनान् कम्पे' इति पाठस्यैनोपलभ्यमानत्वाच्च
हैमविश्वयोरपि गोलशभ्दस्य कम्पाधर्षकताया अनुपलभ्येनात्र 'द्वयोः'
इति पाठवल्यनं स्नोत्प्रेश्चितत्वेन हेयमेन । तस्मात् 'गोलः
स्यारसर्ववतुंले'—इति हैम यन प्रकृतोपयोगी॥ २—'वैदयवर्गे
क्वीविलक्षमुदन्तमदन्तं च पठ्यते' इत्यादिकम् । हेमचन्द्रोऽपि स्नोपक्षनाममाकाभ्याख्यायाम्—वाचस्पतिस्तु 'हिन्नुकस्वक्षियाम्' इति
क्वीवेऽप्याद्—इत्यमिहितवान्॥

वेतालमल्लभलाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः। कुल्माको रभसश्चेव सकटाहः पतद्रहः॥ २१॥

वो वायुरितो गतो यस्मात् स वेतः । वेतमलति । अल भूषणादाँ (स्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यद्वा वे वायौ तालः प्रतिष्ठा यस्य । भूताविष्टः शवः ॥ (१) ॥*॥ महरते । 'मह धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१। १३४)। मत्यते । घन् (३।३।१९) 'मह्नः । पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे बढीयसि' (इति भेदिनी)॥ (१) ॥ श। भहते, भत्यते, वा । 'भल परिभाषणहिंसादानेषु' (भ्वा॰ आ॰ से०) । पचाद्यच् (३।१।१३३) । घम् (३।३।१९) वा । 'भल्लः स्यात्पुंसि भलके शस्त्रमेदे पुनर्द्वयोः । भल्लातक्यां स्नियां भही' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुरः प्रथमं दाशन्त्येनम् । 'दारु दाने' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। कर्मणि घत्र (३।३।१९)। पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) । 'त्रीहेश्व पुरोडाञ्चे' (४।३। १४८) इति निर्देशाद्वा दस्य डः । 'पूरोडाशो हिनर्भेदे च॰ मस्यां पिष्टकस्य च। रसे सोमलतायाश्र हुतशेषे च कीर्तितः' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ 'पट्टीः स्नो पट्टमेदे स्याह्नलाटे कु-मिनवादुमें (इति मेदिनी) । पहिं इयति । 'शो तनूकरणे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ ।॥ ('पट्टिसः' इति) दैन्त्यसान्त इति मुकुटः । अत्र 'षोऽन्त-कर्मणि' (दि० प० अ०) धातुर्बोध्यः । शस्त्रमेदः ॥ (१) ॥ ॥ कोलनम् । 'कुल मंस्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०)। संपदादिकिए (वा० ३।३।१०८)। कुर्लमपति । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'कु-ल्मायो यावके प्रोक्तः कुल्माषं काञ्चिके अपि च' इति (मूर्ध-न्यान्ते) विश्वः । 'कुल्मापं काजिके यावके पुमान्' (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥—धातुपारायणे ('कुल्मासः' इति) दन्त्यान्तः । तत्र मसेः (दवादिकात्)े घन् (३।३।१९) । कुल्मासो माबादिमिश्रमधिखिन्नमोदनं 'खिचुडम्' इति ख्या-तम्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ *॥ रभणम् । रभते अनेन वा । 'रभ राभस्ये' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'अत्यविचमितमि-' (उ॰ ३।९१७) इत्यसच् । 'रभसो वेगहर्षयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥ *॥ कटेनातिशयेनाहन्ते गम्यते । 'हुन हिंसागत्योः' (अ०प०अ०) 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । **'कटाहो** घृततेलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । स्तूपे **कटाहः कूर्मपृष्ठे** च महिषीतिशौ' इति विश्वः । 'कटातुः कूर्मकर्परे । द्वीपस्य च प्रभेदे च**ंतथा स्यान्महिषोशिशो । तेलादिपाकपात्रे च**'॥ (१) ॥∗॥ गृह्वाति । 'प्रह उपादाने' (ऋया० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। पततस्ताम्बूलादेर्भहः । 'पीकवान' इति स्थातः ॥ (१) ॥*॥

इति पुंलिङ्गसंप्रहः॥

१—'असितोमरकुन्तमहापट्टिस-' इति अट्टिमापासमावेशाद-. इति च ॥

हिहीनेऽस्यस सारण्यपर्णश्वस्नहिमोदकम् । शीलोष्णमांसद्यिरमुखाक्षित्रविणं बलम् ॥ २२ ॥

द्वाभ्यां हीने क्वीबे । अधिकारोऽयम् । अन्यदविशिष्टम् । उक्तारसंप्रदाच्छेषः क्लीबे स्यात्, बाधकविषयादन्यः । तत्र कां श्विंदर्शयति -- समिति । खनति, सन्यते वा । 'सनु अव-दारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२। १०१) इति डः। 'खमिन्दिये पुरे क्षेत्रे ग्रून्ये विन्दौ विहा-यसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ 🖈 । अर्थते । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अर्तेर्निब' (उ॰ ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (१) ॥*॥ पर्णयति । 'पर्ण हरि-)। पवाद्यच् (३।१।१३४)। 'पर्ण पत्रे पलाद्ये ना'॥ (१)॥∗॥ श्रश्रयति । 'श्रश्र विरुपे गतो तक्के' (१) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥४॥ हन्ति । 'हन्तेर्हि च' (उ॰ १।१४७) इति मन् । 'हिमं तुषारमल-योद्भवयोः स्थानपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ 🛪 । उनित्त । 'उन्दी क़ेदने' (६० प० से०) । कुन् (उ॰ २।३२)। नलोपः (६।४।२४)॥ (१)॥*॥ इयायते स्म । 'इयेंड् गती' (भ्या॰ आ॰ अ॰) । 'गत्यर्था–' (३।४। ८७) । 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः इयः' (६।१।३३) इति संप्रसारणम् । 'शीतं हिमगुणे क्लीबं शीतलालसयोब्रिपु। वानीरे बहुवारे ना' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा॰ प० से०) । 'इण्सिञ् जिबीडुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३। २)। 'उच्जो ब्रीब्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ श। मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। 'मनेदॉर्घश्व' (तु॰ ३।६४) इति सः । 'मांसं स्यादामिषे क्लीबं ककोलीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ *॥ रणद्धि, रुध्यते वा । 'रुधिरु भावरणे' (ह॰ उ॰ अ॰) । 'इषिमदि-मुदि-' (उ० १।५१) इति किरच्। '**रुधिरो**ऽहारके पुंसि क्रीबंतु कुडूमास्जोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ खन्यते, बनित, वा । 'डित्बनेर्मुट् चोदात्तः' (उ॰ ५।२०) इलाजी। 'मुखं निःकरणे वक्ते प्रारम्भोषाययोरपि । संध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥∗॥ अश्रुते। 'अज्ञाङ् व्यामी, संघाते च' (स्वा॰ भा॰ से॰)। 'अशेर्नित्' (उ॰ ३।१५६) इति क्सिः ॥ (१) ॥*॥ 'हुदक्षिभ्यामिनन्' (उ॰ २।५०) 'द्विषां न दूर्यार्वृत्ते (वित्ते) काखने च पराकमे' इति (मेदिनी) ॥ (१) ॥ 🕬 वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पचाराच् (३।१।१३४) 'बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थीस्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे देखप्रमेदे वायसे-इपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाव्यालके तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

१—मुकुटस्तु पर्यायपरस्वेन व्याच्हे । हीरस्वान्यपि—स्वादिसपर्याः यक्तिहोषं तृतीये—स्त्येन व्याच्हे ॥ २—अस्वान्तस्वादिस्वात् 'वक प्राणने' ब्रुक्स्योपन्यासो योग्यः ॥ स्मर् ५८

फल्रहेमशुल्बलोहं सुखदुःखग्रुमाशुमम् । जल्पुष्पाणि ढवणं व्यक्षनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

फलति । 'फल निष्पत्ती' (भ्वा० प० सै०) । **प्रवादाय**ः (३।१।१३४)। 'फलं हेत्रकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च ककोले शक्षाप्रे ब्युष्टिलामयोः' (इति हैमः) ॥ া 🛚 कचित्त् 'हरुम्' इति पाठः । इलति । 'हक विलेखने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (१)॥ हिनोति । 'ही गताँ' (भ्वा० प० अ०)। 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४। १४५)॥ (१) ॥*॥ शलति, शस्यते वा। 'शल गती' (म्बा॰ प॰ से॰)। 'उल्वाद्यक्ष' (उ॰ ४।९५) इति साधुः। 'द्युरुवं ताम्रे यज्ञकर्मण्याधारे जलसंनिधौ' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ लोहयति, लुग्नते वा । 'लुह् गाध्यें' () पचाराच् (३।१।१३४)। घन् (३।३।१९) वा। 'लोहोऽस्त्री शक्तके लौंहे जो इके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ *॥ सुख-यति । दुःखयति 'सुखदुःखतिकयायाम्' (चु॰ उ॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (१)॥ शा शोभते। 'ग्रुम धीसी' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। '(गुपध-' (३।१।१३५) इति कः॥ (१) ॥ 📲 न शुभम् ॥ १ ॥ 📲 ।। जलभवानि पुष्पाणि कुमुद्-कमलकल्हारोत्पलानि ॥ (१) ॥*॥ छनाति । 'खून् छेदने' (क्या॰ प॰ से॰)। नन्दादिल्युः (३।१।१३४)। 'लक्णाह्नकु' (४।४।२४) इति निर्देशाण्यत्वम् । 'लखणं सैन्धवादी ना सिन्ध्रक्षोभिदो रसे। तद्युक्ते बाच्यलिष्ठः स्थानवीमेदद्विषोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ।। व्यज्यते ऽनेन 'अज् व्यक्तयादौ' (रु० प० से•)। 'करणाध-' (३।३।११७) इति ल्युद् । 'व्यञ्जनं तेमने चिह्ने रमश्रुण्यवयवेऽहनि' (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अनुलिप्यते अनेन वा । 'लिप उपदेहे' (तु॰ प॰ अ०) कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।११७) वा स्युद्ध ॥ (१) ॥*॥ (दुः)खादि सपर्यायं सिवशेषं च क्रीवे भवति, इति मुकुटः ॥

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तेत्। द्याच्क्रमसिसुसम्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥

कोटेभिंगा शतादिका संख्या होने। शतम्। सहस्रम्। अयुतम्। अर्थुदम्। लक्ष्यते। 'लक्ष दर्शने' (चु॰ आ॰ से॰)। 'गुरोधन' (३१३।१०३) इतः। 'लक्ष्या न पुंसि संख्यायां हीने व्याजशरव्ययोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ नियूयते स्म। कः (३१२।१०२)॥ (२)॥*॥ 'शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम्। जो कोटिर्चुद्मिति कमाइशगुणोन् सरम्' इति रक्षकोषः॥*॥ असन्तमिसन्तमुसन्तमभन्तं यन्व्यव्यं तत्कीने। यशः, पयः, तेजः। 'तमो भान्ते गुणे कोके हीनं वा ना विधुतुदे' (इति मेदिनी)। सर्वः, हनिः,

१---'तत् कक्षं नियुतश्च्यवाच्यमि' इति सुकुटः।

होचिः । वपुा, यजुः, धनुः । चर्म, वर्म । केर्तृवर्जितेऽर्थे यद-नान्तं नाम तत् क्रीवे स्थाह् । गमनम् , रमणं दानम् । अकर्त-रीति किम् । मन्दनः, रमणः ॥

त्रान्तं सलोपघं शिष्टं, रात्रं प्राक्संस्ययान्वितम् । पात्राचदन्तैरेकार्थो द्विगुर्लक्यानुसारतः ॥ २५ ॥

श्रवादान्तं सकारलकारोपधं च ही बं स्यात्। दात्रम्, पात्रम्, वस्तम्, वसम्, वसम्, अन्धतमसम्। कूलम्, मूलम्, ग्रूलम्, त्रूलम्, व्लम्, व्लम्यः, व्लम्, व्लम्यः, व्लम्, व्लम्, व्लम्, व्लम्, व्लम्, व्लम्, व्लम्, व्लम्, व्लम्न्यः, व्लम्, व्लम्यः, व्लम्, व्लम्यः, व

द्वन्द्वैकत्वाध्ययीभावी पथः संख्याच्ययात्परः । षष्ट्याच्छाया बहुनां चेद्विच्छायं संहती सभा ॥२६॥

एकत्वे द्वन्द्वो द्वन्द्वेकलम्। राजदन्तादिः (२।२।३१)। वहीतत्पुरुषे तु, एकलस्य प्राधान्यात्तस्यंव लिङ्गान्वयः स्यात्, न द्व द्वन्द्वस्य । एकार्थको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः, अव्ययीभावश्य हीवे स्यात् । पाणिपादम् । अधिदृरि ॥*॥ कृतसमासान्तः 'पिन्'शब्दः क्लीवे ॥ द्विपथम्, त्रिपथम्, विपथम्, विपथम्, कापथम् । संस्वाव्ययास्परः किम् । धर्मपथः कृतसमासान्तः किम् । धर्मपथः स्वाव्ययः । स्वीवेत्यः । स्वाव्यव्ययः । स्वाव्ययः । स्वाव्

शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थाद्राजकात्। दासीसमं नृपसमं रक्षःसमिमा विशः॥ २७॥

शाला गृहमर्थे यसाः सा सभा राजशब्दवर्जितराजपर्यान्यात्, अमनुष्यात्—रक्षःपिशाचादिनावकाच षष्ठयन्तात्परा तत्पुहषे द्वीवे स्यात् । अपिना संहत्यर्था सभा गृह्यते । इनसभम्,
प्रभुसभम्, पिशाचसभम् । इमा दिश उवाहरणानि । अराजकात् किम् । राजसभा । राजपर्यायमहणानेह । चन्द्रगुप्तसभा । राजविशेषोऽयं । षष्ठ्यन्तात् किम् । ईश्वरा सभा=ईश्वरसभा । न सभा-असभा । तत्पुरुषे, इति किम् । ईश्वरस्य समेव
सभा यस्य स ईश्वरसभा । 'सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपव'
(वा० २।२।२४) इति बहुन्नीहिः ॥

उपक्षोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने । कोपक्षकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८॥

उपज्ञा, उपक्रमश्चान्ते यस्य स तत्पुरुषः क्लीबे स्थात्, उपज्ञोपकमयोः प्रायम्ये द्योले । उपज्ञायते । 'भातकोपसाँ'
(३।३।९०६) इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते, इति । कर्मणि चन्
(३।३।९९) । कस्य प्रजापतेः, उपज्ञा, उपक्रमश्च । सृष्टिस्तेनादौ

ज्ञाता प्रकान्ता च ॥॥ षष्ट्यन्तात्परा या कन्या तदन्तस्तर्पुरुषः
क्लीबे स्यात्, उशीनरदेशस्थसंज्ञासु चेद्वतैते । सौज्ञामीनां कन्या
सौज्ञामिकन्यम्, बाह्किकनन्यम् । 'उशीनर-' इति किम् । दाक्षिकन्या । बाह्किष्वियं संज्ञा । नामसु किम् । बीरणकन्या ।
कुत्रापि नेयं संज्ञा ॥

भावे नणकचिद्भ्योऽन्ये समूहे भावकर्मणोः। अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः॥ २९॥

नध णथ कथ चितः (च इयेषां ते) च। एभ्योऽन्येऽदः न्तप्रत्ययाः कृतो ये भावे विद्विताः, तथा समृहेऽयें भावकर्मः णोविंहिता येऽकारान्तप्रस्ययास्तद्धिताः, तद्दन्तं नाम होने स्यात् । भूतम् , 'नपुंसके भावे काः' (३।३।११४) । भवित-व्यम्, भवनीयम्, (भव्यम्)। 'तयोरेव-' (३।४।७०) इति भावे तब्यादयः। 'भुवो भावे' (३।१।१०७) क्यप्, महा-भूयम्। 'भभिविधी भाव इतुण्' (३।३।४४)। 'भणितुणः' (५।४।१५)। सांराविणम्, सांकृटिनं वर्तते । नणकेति किम्। 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् । यहः, यहः, । 'स्नपो नन्' (३।३।९१)। स्वप्तः। 'नो ण स्व' (३।३।६०) म्यादः। 'सुपि' (३।२।४) इति 'घन्नर्थे-' (वा० ३।३।५८) इति व कः। आख्रयः, विज्ञः। चित् 'एरच्' (३।३।५६)। स्रयः जयः। 'ण्यासधन्यो युच्' (३।३।१०७)। कारणा। यन्तु —'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९)। श्वयथुः—इति मुकुट **उदाह**-रस्। तमः। अदन्तलामानात् ॥ 🕬 समृहे तद्दिताः। 'भि-क्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८)। शैक्षम्। 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।३। ३९) इति वुन् । औपगवकम् । 'तस्य समूहः' (४१९१३७) ।

१—'कृत्यस्युटो बहुस्म्य' (१।१।१११) इत्यनान्तानां त्रिलिक्तरं स्वरन्ति । राजभोजनी क्षेरेयी, राजभोजनः शालिः, राजभोजनं स्वस्त्वः, राजभोजनं स्वस्त्रः, राजभोजनं स्वस्त्रे प्रविक्तस्त्रः पृति-स्वस्त्रे काय-मानस्त्रं प्रयोगानुपपस्यमानस्य, कक्ष्मेषु 'स नपुंसक्त्यः' (२।४।१७) इति नपुंसक्त्यः सेवेहस्त्रेन कक्ष्यासिक्यंभावस्य च सरवेन को दोषः ॥
स—अत्र नपुंसक्त्रस्त्रकस्य स्वर्धिक्तस्य वक्तमञ्जवस्यः स्वस्त्रक्तिः स्वस्त्रेतस्य स्वस्त्रक्तिः विस्त्रमेतत् । तस्यादः 'अधिक्षिः' दलादिव्यपि 'योक्षियोः' (१।४।१४) इत्यनेन इस्तस्य सिक्षी 'अधिगोषम्' इत्यावेव पक्तं वक्तम्ययः ॥

काकम्। 'केदाराधम' (४।२।४०) । केदार्थम्, केदारकम् ॥ * भ भावे — गोलम् । 'इगन्ताम-' (५।१।१३१) । मौनम्, मार्दवम् । मनोज्ञादिष्ठुम् (५।१।१३३) । मानोज्ञकम् । 'हर्तेनाधमलोपस' (५।१।१२५) स्तेयम् । 'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति व्यम् । बौक्रयम् ॥ * ॥ कृतसमासान्तोऽहर्श-ब्दः क्लीबे स्यात् । पुण्यं च तद्हश्च । 'राजाहः सिक्षभ्यष्टच्' (५।४।९१) । सुदिनशच्दः प्रशस्तवाची । सुदिनं च तद्हश्च । पुण्याहम् , सुदिनाहम् । कृतसमासान्त इति किम् । पुण्यानि धहानि यस्मिन् स पुण्याहा मासः ॥

कियाव्ययानां मेदकान्येकत्वेऽप्युक्थतोटके । चोचं पिच्छं गृहस्थूलं तिरीटं मर्मयोजने ॥ ३०॥

अपिराब्दात् क्लीबे । सृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥ া 🛚 । उच्यते । 'बच भाषणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'पातृतुदि-' (उ० २।७) इति थक् ।-'वसिकाश्चि-' इत्यादिना थक्-इति मुकुटिधन्यः । तादृशसूत्राभावात् । उक्यं सामविशेषः ॥४॥ तुटति । 'तुट कलहकर्मणि' (तु॰ प॰ से॰) । ण्वुल् (३।९। १३३)। यत्तु 'कृषादिभ्यो बुन्' (उ० ५।३५) इति मुकुटे-नोक्तम् । तम । तुटः कुटादिःवेन 'गाङ्कुटादिभ्यः' (१।२। इति क्रित्वाद्वणाभावप्रसङ्खात् ॥*॥ चोप्यते 'चुप मन्दा-यां गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) ज्यन्तः । घम् (३।३।१९) यदा चन्नति, चन्न्यते था। 'चन्नु गती' (भ्वा० प० से०)। पचा-**ध**च् (३।१।९३४) । घम् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'फलावदिष्टं तालफलं च चोचं कदल्याः फलं भवेत्' इत्यार्षकोषः ॥*॥ पिच्छयते । 'पिच्छ खण्डने' (बु॰ प॰ से॰)। घम् (३।३।१९)। 'पिच्छा पूगच्छटा-कोषमोबाशास्मलिवेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्कावश्वपदा-मये। क्रियां, पुंसि तुलाङ्गलेन द्वयोर्वर्हच्डयोः' (इति मे-दिनी) ॥ *॥ 'मुक्तम्' इति पाठे 'मुच्छ मोक्षणे' (तु॰ उ॰ अ॰)। मुच्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ गृह-स्य स्यूणां ॥ (१) ॥ 📲। तरति, तीर्थते वा। 'कृतुकृषिभ्यः कीटन्' (उ॰ ४।१८५) । तिरीटं वेष्टनम् । 'शिरोभूषणम्' **इ**खन्ये ॥ (१) ॥∗॥ भ्रियतेऽनेन 'मृङ् प्राणलागे' (तु• भा० अ॰)। 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ॰ ४।१४५) 'अम-न्तलावेद सिद्धे पुनर्भमंत्रहणमन्तस्य क्रीवलानिखलज्ञापना-र्थम्' इति मुकुटः ॥ (९) ॥*॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (६० उ॰ अ॰)। कर्मणि 'कृत्यस्युटो-' (३।३।११३) इति स्युट्। **'योजनं** परमात्मनि । चतुष्कोइयां च योगे च' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ *॥

राजस्यं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः। माणिक्यमान्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥ ३१॥

राह्म सोतन्योऽभिषेकद्वारा निष्पावयितव्यः । यद्वा राजा कतात्मकः सोमः स्यवेऽत्र । 'तुम् अभिषवे' (सा॰ ड०)

भ•) 'राजस्यस्र्यं--' (३।१।११४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ वाजमणं पैष्टी सुरा । पेयमत्र ॥ *॥ एतावर्धर्यादी (% ४।३१) ॥ (१) ॥*॥ गर्यते । 'गद्द व्यक्तायां पाचिः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गदमद-' (३३११९००) इति साधु ॥ (१) ॥+॥ पादाः सन्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि-' (बा० ५।९। १२०) इति यप्। 'पहन्नो-' (६।१।६२) इति पद्। पदः सन्त्यस्येति वा । 'पद्यं श्लोके प्रमाञ्जादे पद्या क्रमंनि कीर्तिता' (इति मेदिनी)। कवेः कृती किम् । गद्या वार्ती। पर्यः पद्गः, पद्यं रजः ॥ (१) ॥*॥ मणिशब्देन कायति जनो यम्। 'के शब्दे' (भ्जा॰ प॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि'-(वा॰ ३।२।१०१) इति उः। 'मूलविभुजा-' (वा० ३।२।५) इति को वा। मणिके मणिपूराख्ये नगरे भवम्। 'वाण्डिका-दिभ्यो डयः' (४।३।९२) । चतुर्वर्णादिष्यम् (वा∙ ५।९। १२४) वा ॥ (१) ॥*॥ भाष्यते सूत्रार्थो येन । भाष व्य-कार्या बाचि' (भ्वा० आ० से०) 'क्रुत्यस्युटो–' (३।३। ११३) इति करणे ज्यत् । 'सूत्रार्थी वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सू-त्रानुकारिभिः। खपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो कि दुः'॥ (१)॥*॥ स्यन्दते । 'स्यन्द् प्रस्नवर्णे' (भ्वा॰ आः से॰)। 'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ॰ १।६८) (त्यूरन्। 'सिदुरलुहमेदे सात्सिन्द्रं रक्तवर्णके । सिन्द्री रोव-नीरक्तवेलिकाधातकीषु च'(इति मेदिनी)॥(१) ॥*॥ ची-यते । 'चित्र् चयने' (स्वा॰ उ॰ अ॰) 'श्रुसिविमीनां धी-र्घश्च'(उ०२।२५) इति रक्। 'चीरी क्रिक्षयां नपुंसकस्य। गोस्तने बस्नमेदे च रेखालिखनमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चीयते । 'छित्वरच्छत्वर-' (ड॰ ३।१) इति सा-धु । चीवरं मुनिवासः । 'शाक्यभिक्षुप्रावरणम्' इति सुभू-तिः॥ (१)॥ शा पिडयते। 'पिजि संपर्के' (अ० आ० से०) । बाहुलकादरः । प्रुषोदैरादिः (६।३।१०९) ॥४॥ **क**-चित्तु 'पिजरम्' इति पाठः । 'पिजरोऽधान्तरे इति स-णें, पीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी)। कायास्थिवृन्दं पक्ष्या-दिबन्धनगृहं च ॥ (१) ॥*॥

लोकायतं हरितालं विदलं स्थालबाह्यम्।

लोके आयतन्ते। 'यती प्रयमे' (भ्वा॰ भा॰ से॰)। पचायव् (३१९१९४)। चार्वाकाः। तेषामिदं शास्त्रम्। 'तस्येदम्' (४१३१९२०) इस्यण्। मंत्रापूर्वकलाम दृष्धिः शे (१)॥ ॥ हरितेनालति । 'अलं भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाय्यव् (३१९१९३४)। 'हरितालं बातुमेवे सी द्वीकाशरेखयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ भिद्दं वंदा-कृतपाप्रमेदः। विदलति 'दक विदारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाय्यव् (३१९१९३४)॥ (१)॥ ॥ भा स्थक्तस्त्र । 'प्रलं स्थिती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हल्ख' (३१३१९२०) इति च-

१ 'वावन्यस्वं बहुधापाझरज्ञायमञ्जूते' इति दमवन्ति केस्वक्रारमाम् ॥

म् । णिजन्तादम् (३।९।९३४) वा । 'स्थार्लं भाजनमेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बह्रदेशे मबम् । 'तत्र सवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

॥ इति क्षीवसंग्रहः॥

पुनपुंसकयोः रोषोऽर्धर्चपिण्याककण्टकाः॥ ३२॥

'पुंनपुंकसयोः' इलाधिकारः । शेष उक्तादन्यः, ऋचोऽर्धम् । 'अर्थे नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः । 'ऋकपूर्-' (५। ४।७४) इतः समासान्तः ॥ (१) ॥*॥ पण्यते । 'पण व्य-बहारें' (भ्वा० आ० से०) । 'पिनाकादयक्ष' (३० ४।९५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽक्षी तिलकल्के हिङ्गबाहीकसिह्नके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्टति । 'कटि गतां' (भ्वा० प० से०) । ज्वल् (३।९।१३२) । 'कण्टकः श्रुद्वसत्रो च कर्मस्थानकलोषयोः । रोमांचे च हमान्ने च कण्टको मस्क-रेऽपि च' इति विश्वः । 'कण्टको न क्षियां श्रुद्वशत्रो म-स्थादिकीकसे । नैयोगिकादिदोषोक्षी स्थादोमाञ्चद्रमान्नयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

मोदकस्तर्ण्डकष्टङ्कः शाटकः खर्षटोऽर्वुदः। पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः॥ ३३॥

मोदयते । 'मुद हवें' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ण्वुल् (३।१। 913)। 'मोदकः खाद्यमेदेऽकी हर्षके पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ तण्डते । 'तडि आघाते' (४३१० आ० से॰)। खुरु (३।१।१३३)। 'तषडकः लजने फेने समा-सप्रायवाचि च । गृहदादतहस्कन्धमायाबहुलकेष्वपि' (इति मेदिनी) ॥ *॥ '**दण्डकः**' इत्यपि । दण्ड एव । स्तार्थे कन् (पाषाप) ॥ (१) ॥ ॥ टड्डयति । 'टिकि बन्धे' चुरादिः । अच् (२।१।२४)। 'टङ्को नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्कने-Sिबयाम् । जङ्घायां क्वी पुमान् कोपे कोपासिप्रावदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ शटति 'शट गतीं' (भ्वा० प० से०)। ण्डुल् (२।१।१२२) ॥ (१) ॥*॥ खर्वति । 'खर्व दर्पे' (४वा० प॰ से॰)। 'शकादिभ्योऽटन्' (उ॰ ४।८१)। 'यत्रैकतो भवेद्रामो नगरं चैकतः स्मृतम् । मिश्रं तु खर्वटं नाम नदी-गिरिसमाश्रयम्'॥ (१) ॥*॥ अर्वति । 'अर्व हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकादुदच्। 'अर्बुदो मांसकी छे-Sस्मी परुषे दशकोटियु । महीघरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पातयति 'पत्लृ गत्ती' (भ्या॰ प॰ से॰) प्यन्तः। ण्कुल् (३।१।१३३)॥ (१)॥≠॥ वद्योजनम् 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०)। घम् (३।३।१९)॥ (१) ॥ । वरति । 'बर गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् । (उ० २।३२) । **बरकं** वैधकशास्त्रमेवः ॥ *॥ 'खरकम्' इति पाठे स्यूतवस्त्रम्॥ (१) ॥ 🛊 ॥ ताम्यति । 'तमु ग्ठानी' (दि० प० से०) । 'त-

१-- तकः वत्येके । तक्को अयम्-इति पीयूणव्यास्या ॥

मिनिशा-' (त॰ १।११८) इति कालन् । 'तमरल सिलके खके तापिच्छ वरण हुमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ आमल्लक्याः फलम् । 'नित्यं हृद्ध'- (४।३।१४४) इति मयट् । तस्य 'फले छुक्' (४।३।१६३) ॥ (१) ॥ ॥ नडति । 'नड अंशे' 'नुरादीनां वा णिच्' इति पक्षाश्रये पनाद्यम् (३।१।१३४) । नडोऽन्तरिनित्रं तृणमेदश्य ॥

कुष्ठं मुण्डं शीधु वुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् । संगमं शतमानामेशस्यलान्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥

कुष्णाति । 'कुष निस्कर्षे' (क्रया० प०से०) । 'हनिकुः' षि-' (उ॰ २।२) इति कथन् । 'कुछं रोगे पुष्करेऽली' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुख्यते 'मुडि खण्डने' (भ्वा॰ आ∘ से॰)। घञ् (३।३।१९)। मुण्डं शिरः॥ (१) ॥∗॥ बेतेऽनेन। 'शिङो धुग्लक्–' (४।३८) इति धुक् ॥ (৭) ॥ शा 'त्रुस उत्सर्गे' (दि॰ प॰ से॰)। बुस्यते स्म। क्तः (३।२।९०२)। बुँस्तं मांसशब्कुली, भृष्टमांसम् पनसादिक-लासारभागश्च ॥ *॥ कचित् 'पुस्तम्' इति पाठः ॥ *॥ क चित् 'चुस्तम्' इति पाठः ॥ (१) ॥ श्वाः स्वेडनम् । स्वेड्यः ते वा। 'जिक्ष्वेडा स्नेहनमोक्षणयोः' (दि॰ प॰ से॰)। 'जीतः क्तः'(३।२।९९७)॥ (९) ॥∗॥ क्षियति, क्षयति वा। 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०)। 'क्षि क्षये' (म्बा० प० अ॰)। 'अतिंस्तुसु—' (उ॰ ९।९४९) इति मन्। 'जा-नीयान्मज्ञलं क्षेमं क्षेमं लब्बार्थरक्षणम्' ॥ (१) ॥*॥ कुदृनम् । 'कुट्ट छेदने' (चु॰ प॰ से॰)। घम् (३।३।१८) कुट्टेन निर्वृत्तम् । 'भावप्रख्यान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०)। **'कुट्टिमो**ऽस्त्री निबद्धा भूः'॥ (१)॥∗॥ संगमनम् । 'ब्रह-वृह−' (३।३।५८) इलाएं ॥ (१) ॥∗॥ शतं मानमस्य । रूप्यपलम् ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (२वा० प० से॰)। 'भर्तिस्तुमु-' (उ० १।१४१) इति मन्। अर्ममक्षिः रोगः॥ (९) ॥∗॥ शम्बत्यनेन । 'शम्ब गर्ता' (चु० प० से॰) । बाहुलकाद**ळव् । शम्बलं पा**षेयम् ॥४॥ ('**सम्बल'** इति) दन्त्यादिपाठे 'बम्ब सर्पणे' (चु० प० से०)। इति बोध्यः ॥ (१) ॥ *॥ न ब्येति । 'इण् गती' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । 'अव्ययोऽली शब्दमेदे ना विष्णी निर्व्यये त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डुना प्रोक्तम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

१—दुर्गोकलिङ्गानुशासने त्रयं प्रक्रते—'पुस्तं दुस्तं बास्तु नुस्तं त्रतं रजतम्' वति—मुकुटः । पुस्तः पवर्गनृतीयादिः । 'कुस्तं दन्तो-ष्ठयादि' इत्येके । 'नुस्तं चवर्गादि' इत्यपरे 'पुत्तं पवर्गादि' इति केन्नि-ए—इति पीकृतव्यस्ति ॥

कवियं कन्द्रकर्पासं पारावारं युगंधरम् । यूपं प्रप्रीवपात्रीवे यूषं चमसचिक्कसौ ॥ ३५ ॥

कवते । 'कुङ् धार्व्ये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । बाहुलकादियः । 'नार्या कची खलीनं कवियं वा ना तुरंगमुखमाण्डम्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥ । । कन्दिति । 'कदि आह्वाने' (स्वा० प॰ से॰)। पचाराच् (३।१।१३४)। 'कन्दोऽस्त्री सूरणे सस्यमूळे जलधरे पुमान्' (इति मेदिनी)॥ *॥ कचित् 'कर्म' इति पाठः ॥ (१) ॥ ॥ करोति । कियते वा । 'कृञः पासः' (ड॰ ५।४५) ॥ (१) ॥*॥ पारवति । 'पार कर्मसमाप्तौ' (चु॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा पार्यते समाप्यते कर्मानेन । 'पुंसि-' (३।३।१९८) इति घः ॥ (१) ।।*।। न वारयति । वृञ् वरणे' (स्वा । उ॰ से ॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ युगं धारयति । 'धृत्र धारणे' चुरादिः । 'संज्ञायां मृतृ-' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि हस्तः' (६।४।९४) 'अहर्द्धिषत्-' (६।३।६७) इति मुम्। कूबरः ॥ (१) ॥ ॥ युवन्यस्मिन् । 'यु मिश्रणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'कुयुभ्यां च' (उ॰ ३।२७) इति पो दीर्घश्र ॥ (१) ॥ ॥ प्रगता प्रीवा यस्मिन् । वातायनम् , मुखशाला वा, हुमशीर्षं वा ॥ (१) ॥ । ॥ पात्रीं वाति । कः (३।२।३)। यहोपकरणपात्रमेदः ॥ (१) ॥ ॥ यूपति । 'यूष बन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'मुद्रामलकयूषस्तु प्राही पित्तकफे हितः' ॥ (१) ॥*॥ चस-न्यनेन। 'वमु अदने' (भ्वा० प० से०)। 'अत्यविचमि-' (उ॰ ३१९९७) इत्यसच । चमसं सोमपानपात्रम् । यस्त्र-'अतिचमिरभियुभ्योऽसः-' इति पाठो मुकुटोपन्यस्तः । स तूज्जवलदत्तादिश्वतिषु नास्ति ॥ (१) ॥*॥ चेतत्यनेन । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । चितेः कादेशो बाहुलः कात्कसप्रत्ययः । चिक्रनम् । चिक्रयति वा । 'चिक्र गती' (चुरादि अच्) (३।१।१३४)। चिक्कं स्यति । 'घोऽन्त-कर्मणि' (दि० प॰ अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति **फ: 11 (9) 11*11**

अर्घर्चारी घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् । सन्नोक्तमिह लोकेऽपि सश्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

अर्धर्चादाविति सुगमम् ॥

इति पुंनपुंसकसंग्रहः॥

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता, द्विचतुःषट्पदोरगाः।
जाति मेदाः, पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह महाकः॥३७॥
'स्रीपुंसयोः' इत्यधिकारः । अपत्यार्थे विहिता येऽणादयस्तदन्ताः सर्वे स्त्रीपुंसयोः स्युः । औपगवः, औपगवी ।
गार्ग्यः, गार्गा ॥*॥ द्विपदचतुष्यद्षद्पद्वाचिनः उरगशाचिनश्च जातिविशेषाः स्त्रीपुंसयोः । मानुषः, मानुषी ।

विशः, विशा। ग्रहः, ग्रहा। भैजादित्वाद्दाप् (४।१।४) १ वकः, वकी। हंसः, हंसी। सिंहः, सिंही। प्रमरः, भ्रमरी। उरगः, उरगी। 'जातेरस्त्रीविषयात्—' (४।१।६३) इति कीव्। श्रवाः चिता इत्येव । मिस्सिका, श्रिवा, छता ॥४॥ जातिवाचिनः स्त्रीपुंसयोः स्युः। हुणः, हुणी । मत्स्यः, मत्सी । केचितुः 'वट्पदादिभिरस्यकवाक्यतां वदन्ति ॥४॥ पुद्दवाह्याः स्त्रीयोगः सह वर्तमानाः स्त्रीपुंसयोः स्युः। ब्राह्मणः, ब्राह्मणी। श्रद्धी॥४॥ महते। 'मह्न धारणे' (४वा० आ० से०)। ज्युल् (३।१।१३३)। 'मह्निका तृणश्र्येऽपि मीनमृत्पात्रमेदयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥४॥

मुनिर्वेराटकः स्वातिर्वेर्णको झाटलिर्मनुः । मूषा सुपाटी कर्कन्ध्र्येष्टिः शाटि कटी कटी ॥ ३८॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'मनेरुब' (उ॰ ४।१२३) इतीन् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वन्नसेनतरौ जिने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वरमटति, 'अट गतौ' (भ्वा• प० से०)। कुन् (उ० २।३२)॥ (१)॥ ॥ शोभनमतति। 'अत सातत्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ॰ ४।१३१) इतीण्। नक्षत्रमेदः॥ (१)॥*॥ वर्णयति । 'वर्णवर्णिकयादौ' (चु० उ० से०) । 'विलेपने चन्दने च वर्णकं पुंनपुंसकम्' इति रभसः । 'वर्णकश्चारणेडली तु चन्दने च विलेपने । द्वयोनील्यादिषु स्नी स्यादुत्कर्षे काश्वनस्य च' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ शा झटनम् । 'झट संघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।१९) घन् (३।३।१८)। झाटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् 🕏 । वृक्षभेदः ॥ (१) ॥ ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'शुस्त्रक्षिहि—' (उ॰ १।१०) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ मूषति । 'मूष लुण्डने' (भ्वा० प० से०)। पचाग्रच् (३।९। १३४) खर्णादिविलेपनभाण्डम् ॥ (१) ॥*॥ सर्पति । 'सप्तः गतौ' (४वा० प० से०) । बाहुलकात् पाटः । परिमाणमेदः । जातिलात् (४।१।६३) गौरादिलात् (४।१।४१) वा डीष् ॥ (१)॥*॥ कर्के द्धाति । 'अन्दूहम्भू-' (उ॰ १।९३) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ यक्षते । 'यक्ष पूजायाम्' (चु॰ आ॰ से॰)। किच् (३।३।९७४)। 'स्कोः संयोगाद्योः' (८।२।२९) इति कलोपः । ष्ट्रत्वम् (८।४।४१)। यदा यजतेबोहुलकात्तिः । 'व्रथप्रस्ज-' (८।२।३६) इति षः॥ (१)॥ ॥ शाव्यते । 'शट फाषा-याम्' चुरादिः । घम् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षादी' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४)। जा॰ तिलक्षणो (४।१।६३) डीष् ॥*॥ यदा 'सर्वधातुभ्य:-' (उ॰ ४।१।१८) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (वा॰ ४।१।४५) डीष् ॥ (१) ॥*॥ कुटति 'कुट कौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰)। ह्न् (उ० ४।११८)। 'कृदिकारात्-'(ग० ४।१।४५) इति १—'शूत्रा चामहरपूर्वा जातिः' (बा॰ ४।१।४) इलजेन

टाव् बोध्यः ॥

शिष् ॥ ॥ यहा 'इग्रुपथ-' (३।१।१३५) इति कः । 'जातेः-' (४।१।६३) इति गौरावित्वात् (४।१।४१) वा शिष् ॥ (१) ॥ ॥।

रित स्त्रीपुंससंब्रहः ॥ स्त्रीनपुंसकयोभाविकययोः प्यञ्ज कविश्व बुञ् । भौचिसमौचिती मैन्नी मैत्र्यं बुञ् प्रागुदाहतः॥३९॥

'झीनपुंसक्योः' इस्रिकारः । 'गुणवचनझाहाणादिभ्यः कमीण च' (५।१।१९४) इति चकाराङ्गाने च विहितः व्यञ् झीनपुंसक्योः स्यात् । खुन् च । 'कचित्त' इति व्यञ्खुञ्भ्यां संवध्यते । उचितस्य कमं भानो, ना । 'विहौरा-' (४।९।४९) इति कीष् । 'इलस्तिह्तस्य-' (६।४।९५०) इति यन्छोपः ॥ (१) ॥॥॥ एवम्—सामम्यम्, सामग्री । आई-ल्सम्, आईन्ती । 'अईतो नुम् च' (ग०५।९१२४) इति द्वम् ॥॥॥ प्राग् द्वितीयकाण्डे । आहोपुरुषिका, रोब्योपाध्या-ियका, गार्गिका ॥॥॥ क्राच्च । मानोक्षकम्, रामणीयकम् । 'भाव-' इति किम् । चातुवैर्ण्यम् । स्वार्थे व्यञ् (वा० ५।९।११५) न ह्वी ॥

षष्ट्यात्रप्राक्यदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः। स्याद्वा मृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक्॥४०॥

षष्ठ्यन्तात्वराः सेनाद्यस्तःपुरुषे श्लीनपुंसकयोः स्युः । शृणां सेना=श्लेना । श्रुमां निशा=भ्लिशम् । गवां शाला=गिशालम् । शृक्षस्य छाया-शृक्षच्छाया । यवानां सुरा-यवस्य । पक्षे—'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्' (१४११५) इति श्लीवता । एवमितरेऽपि बोध्याः । दिक् उदाहरणमिदम् ॥

भावजन्तोत्तरपदो द्विगुक्षापुंसि नश्च लुप्। त्रिखद्वं च त्रिखद्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि॥ ४१॥

साद-तोत्तरपदोऽकन्तोत्तरपद स्व दिगुरपंति स्वीनपंतकयोः स्यात् । अनो नकारस्य च छप् लोपः । संपदादित्वात् (वा॰ ३।३।९०८) आवे किप् । यत्तु मुकुटः—'लुक्' इति छन्दो-सुरोधात् लोपस्यार्थेऽदर्शने वर्तते—इत्याह । तिबन्त्यम् 'लुप्' इति पाठात् । यदिप प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्संशाविधान्मात्—इति । तदिप न । अत्र योगिकस्य प्रयोगात्, संज्ञायां प्रहणे प्रमाणामावात् । 'लुग्' इति पाठऽपि नात्र संज्ञापहः णम् । 'लुक् अपनयने' (भ्वा॰ प॰ से॰) इत्यस्य संपदादि (वा॰ ३।३।९०८) किवन्तस्य प्रदेणात् । तिस्रणां खद्दानां समाहारः । 'गोकियोः' (२।२।४८) इति इत्ते कृते 'द्विगोः' (४।९।२९) इति कीप् ॥ (१) ॥*॥ त्रयाणां तक्षणां समाहारः । 'अनो नलोपस्व' (वा॰ २।४।३०) इति नलोपः ॥ (१) ॥*॥

इति स्नीनपुंसकसंप्रदः ॥

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाहिसी।

'त्रिषु' इत्यधिकारः । पाति । 'पा रक्षणे' (अ०प०:अ०)। ष्ट्रन् (उ॰ ४।१८९)। 'पाञ्यमत्रे त्रिषु क्षीनं स्वादी राज-मिश्रिणि । नीरद्वयान्तरे योग्ये' ॥ (१) ॥ ॥ पुटति । 'पुट संश्लेषणे' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥+॥ वाज्यते । 'बट वे-ष्टने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । कमीण (३।३।१९) घण । 'बाट: पथि वृतौ बाटं वरण्डेऽज्ञाममेदयोः । बाटी वासी यहोबानेत्कट्योः' इति हैमः । 'बाटो मार्गप्रतिस्थानेष्वत्क-टीवास्तुनोः क्रियाम्' (इति मेदिनी) ।। (१) ।। *।। पिठ्यते । 'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) । घम् (३।३।९९) जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा डीव । क्रीलिङ्गप्रदर्शनं तु ङ्यन्तत।सूचनार्थम् । वेन्नादिरचिता ॥ (१) ॥*॥ को वलति । 'बल विस्तृतो' ()। पंचायच् (३११११३४) । 'कुवलं चोत्पले मुक्ताफले2पि बदरीफले' (इति मेदिनी)। 'कुड्म ली मुक्के पुंसि न दूर्योर्नरकान्तरे' (इति मेदिनी) ।। (१) ।। ।। दलनम् । 'दल विदारणै' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घम् (३।३।१८) । दालेन निर्शृतः। 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा॰ ४।३।२०) । डलयोरेकत्वम् ॥ इति त्रिलिङ्गसंप्रहः ॥

परिकक्तं स्वप्रधाने द्वन्द्वे, तत्पुरुषेऽपि तत् ॥ ४२ ॥

स्वे समस्यमानाः पदार्थाः प्रधानं यत्र तस्मिन्नितरेत्त्यो-गद्गन्दे परपदस्य लिन्नम् । कुकुटमयूर्यो, मयूरीकुकुटौ ॥॥॥ तत् परलिक्नम् । कुलमाद्याणः, माद्यायकुलम् । अर्धपिष्पली । 'परविक्षक्तं द्वनद्वतत्पुरुषयोः' (२।४।२६)॥

अस्यापवादमाह—

अर्थान्ताः प्राचलंत्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः । तद्धितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३ ॥

अर्थोऽन्ते येषां ते । प्राद्यास प्रमानित प्रस्तार । वर्षा अर्थोऽन्ते येषां ते । प्राद्यास पूर्व येषां ते पर विशेष्य- मुपगच्छन्ति विशेष्यल्काः । द्विजार्था माला, द्विजार्थं सूपः । दिजार्थं पयः । 'अर्थेन निरुक्तमासः सर्विलक्कता च' (वा॰ २।१।३६) ॥ भा॥ भावार्यं प्रगतः=प्राचार्यः । 'अरुवादयः कान्तावर्ये द्वितीयया' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । खद्वामतिकान्ता । पूर्ववत् । यत्तु मुकुटेन 'प्रगत भावार्यो- ऽत्याः' इति विप्रहप्रदर्शनं कृतम् । यच 'अतिखद्वः' इत्यत्र 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपवलोपः' (वा॰ २।२।२४) इति वार्तिकमुण्चस्तम् । तिचन्तम्, जमगोरिष बहुन् मोहिविषयत्वात् । अत्र च तत्तुरुवत्वात् । चहुमीहो तु 'क्कु-मोहिविषयत्वात् । अत्र च तत्तुरुवत्वात् । मा एवम् प्राप्तजीविकः, आप्तानीविकः, आप्तावीविकः। अरुवं जीविकाये—अलंजीविकः, अस्ति-देव क्वापकारसमासः ॥ ।। तदितार्थे यो द्विगुः स वाच्यल्किः।

१—एवं च 'उतो बृद्धिलंकि-' (७।३।८७) इति सूत्रे सकार-जवणानुपपत्या निन्समेतद्य।

१—इदं च प्रसङ्घत उपार्त्त म तु प्रकृतीपयोगि ॥

पबसु कप्रावेषु संस्कृतः पश्चकपालः, पश्चकपाला । 'संस्था-पूर्वो द्विगुः' (२।१।५२) । 'संस्कृतं मक्षाः' (४।२।१६) इ-सण् । 'दिगोर्क्वगनपत्ये' (४।१।८८) इत्यणो छक् ॥॥॥ संस्था सर्वनामानि च संस्थासर्वनामान्ताथ शब्दा वाच्यलि-शाः । एकः, एका, एकम् । द्वौ, दे २। त्रयः, तिस्रः, शिणि । नत्यारः, चतसः, चलारि । बहवः, बहुषः, बहुनि । सर्वः, सर्वा, सर्वम् इत्यादि । ऊनत्रयः, ऊनतिस्नः, ऊनत्रीणि । पर-मसर्वः, परमसर्वा, परमसर्वम् ॥॥॥

बहुवीहिरदिक्रास्नामुन्नेयं तदुदाष्टतम् । गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः॥ ५५॥

बहुवीहिसमासो वाच्यलिकः स्यात् । बहुधनः, बहुधना, बहुधना, बहुधमन् । 'भिद्मान्नाम्' इति किम् । उत्तरपूर्वा । 'दिड्ना-साम्यन्तराखे' (२।२।२६) इति बहुवीहिः ॥४॥ गुणद्रव्यकि-याणां योग उपाधिनिमित्तं येषां ते । शुक्रा वाटी, ग्रुक्रः पटः, शुक्रं वक्षम् । दण्डी, दण्डिनी, दण्डिनी, दण्डिना, पाचकम् ॥

इतः कर्तर्यसंज्ञायां इत्याः कर्तरि कर्मणि। अणाचन्तास्तेन रक्ताचर्षे नानार्थमेवकाः॥ ४५॥

'कतंरि कृत्' (३१४१३७) इलादिना विहिताः । असंज्ञायां किम् । 'संज्ञायां छत्-' (३१२१४६) इति विहिता वाच्यिक्षा न । कर्ता, कर्जा, कर्त् । क्रम्भकारः, कुम्मकारी, कुम्भकारः सम् । संज्ञायां धनंजयः ॥॥॥ कृत्याः कर्तिरे भव्यः, भव्या, भव्यम् । 'भव्यगेय-' (३१४१६८) इति कर्तरि यत् । कर्मणि प्यत् । कार्यः, कार्या, कार्यम् । कर्तरीत्यादि किम् । भवित-व्यम् । असंज्ञायामित्येव । भिद्यो नदः, उध्यः ॥॥॥ 'तेन रक्तं रागात्' (४१२१२) इत्याद्यथें विहिता ये अणादयस्तदन्ताः घान्दा नानार्यानां मेदका विशेषणानि । नानार्या वा मेदका वा मेदक

षद्संहकास्त्रिषु समा युष्मदससिङ्क्ययम्। परं विरोधे, शेषं तु हेयं शिष्टप्रयोगतः॥ ४६॥

'ष्णान्ता बर्' (१।१।२४) 'इति च' (१।१।२५) इति स्त्राभ्यां कृतबट्संज्ञाः, युष्पदस्मयी, तिस्न्तम्, अव्ययानि च त्रिषु लिक्षेषु समा लिज्ञकृतविशेषाभावात् । 'त्रिषु' इत्यधि-कारे 'त्रिषु समाः' इति वचनं लिज्ञसंबन्धामावेन समानल-

प्रतिपादनार्थम् । पूर्वे हि लिल्लवस्यं प्रतिपादितम् । पश्च नराः. पञ्च नार्यः, पञ्च फलानि । षट् क्रियः, षट् नराः, षट् क्रुला-नि। कति घटाः, कति क्रियः, कति गृहाणि। त्वं क्री, त्वं पुरुषः, तंफलम्। एवम् अहं स्त्री, अहं पुरुषः, आहं फस्त-म् । पुरुषः यस्ति, स्त्री पस्ति, कुर्लं पस्ति । उसेः प्रासादः, उचैः शाला, उचैगृहम् । यत्तु सुकुटः-षटसंज्ञकस्यापि सं-ह्यान्तर्गतसादेव त्रिलिज्ञत्वे लब्धे 'संह्यासर्वनामतदन्तकाः' इलस्येवायं प्रपन्धः-इत्याह । तन । उत्यन्तानां संख्यान्तर्गः तत्वाभावात्। तेषां संख्याकार्यनिर्वाहाय पाणिनिना खवाको संख्यासंज्ञा विहिता, न तु सकलसाधारण्येन । कि च संख्या-सर्वनामां लिक्तत्रययोगः प्रतिपाद्यते, षट्संज्ञानां तु लिक्तत्रय-राहित्यमतः कथं तेनास्य गतार्थता । 'लिज्ञकृतविशेषरहिताः' इलार्थः - इति खयमेव न्याख्यातम् । नहीदं संख्यादिषु संभ-वति, इति कथं गतार्थता ॥४॥ लिक्कविधायकवचनविद्येथे सति परं वचनं प्राह्मम्। यद्वा 'क्रियामीदृद्दिरामैकाच्' इस्र-स्यावकाशः-धीः, भ्रः । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इत्यस्याव-काशः--कर्ता, पाचकः,। नीः, दः, इत्यादावुभयप्रसङ्गे पर-लात्रिलिन्नता भवति । मुक्टस्तु—'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य विषयः — नैर्ऋतः, राक्षसः । 'बाच्कमसिम्रुसन्नन्तं क्षीबे' इत्यस्य विषयः—ओजः, यशः। इहोभयं प्राप्नोति— रक्षः । परत्वात्तु क्रीबम् — इत्युदाजहार । तन्न । 'विद्योर्षेर्य-द्यबाधितः' इत्यनेन गतार्थस्वात् । 'अञ्चरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य 'यातुरक्षसी' इति निर्देशस्यैवापबादस्यात् । उत्सर्गा-पवादभिन्न विरोधप्रदर्शनस्योचित्यात् ॥ ॥ शेषमिहानुक्तं शिष्टानां प्रयोगाउज्ञातव्यम् यथा—'वालनी तितवः पुमान्' इत्युक्तम् । इह 'तितव परिपवनं भवति' इति (परपशा) भा-ष्यप्रयोगान्नपुंसकमपि बोध्यम्। तथा 'ताटइस्ते' इत्याचार्य-प्रयोगात्ताटक्कशब्दस्य पुंस्त्वम् । यथा वा 'कलिका कोरकः पुमान्' इतीहोक्तम् । 'कोरकाणि' इति माधप्रयोगानपुंसक-त्वमपि । यन्तु 'गोधापोटा' इत्युदाहृतवान्मुकुटः, तन । 'ङ्याब्रह्नतम्' इत्युक्तत्वेन शेषत्वाभावात् ॥

इति लिज्ञादिसंग्रहमर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने । सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः॥

इति श्रीषद्योत्स्वशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्तिसि-हवेवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीकितात्मजश्रीभानुजीदीकित-विरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां तृतीयः काण्डः समाप्तिमणात् ॥

* **13**

•

,

॥ श्रीः ॥ अमरमूलस्थशब्दानामकारादिकमेण शब्दानुक्रमणिका ।

a:::::::	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	१ ४म्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् '	छोकः
शब्दः			अक्षौहिणी	२९०	69	अग्रीय	३६८	40	अङ्गिपणिका	१६०	९ २
	अ.		असाह [ु] । अखण्ड	३७१	Ę'Ą	अप्रेदिधिपू	290		अचण्डी	३२५	90
झ	886	99	अखात	903	30	अग्रेसर	266	७२	अचल	923	9
अं श	353	68	अखिल	३७१	Ę W,	अद्रय	३६८	40	अचला	990	3
अंशु	४३	३३		800	93	अध्य	(49	33	अचिक्रण	४३७	२२५
अंशुक	२४३	394	अग अगद	२१८	Чо	अघ	809	30	अच्युत	,	98
अंशुमती	१६७	994	अगदंकार	279	40	अधमपंण	२६४	80		99	23
अंग्रुमत्फला	966	993	अगम	936	۱ ۲			Ęw	अच्युताग्रज	96	94
अंस	358	90	Ĭ	286	933	अझ्या	३२४	Į	अच्छभ त्र अच्छभ त्र	929	Α,
अंसल	२१६	AA	अगर अगस्त्य	30	30	अह	₹ 34	9 %	બચ્છનાલ	(३२७	৬६
अंहति	348	3 0		96	94		}३९७	A	अज	803	3 o
กรัสสา	∫ 49	२३			4	अहुर	१२८	Я	 nanthuri	१७५	१३९
अंह्रस्	{x03	30	1	990	-	अङ्करा	२७९	ጸዓ	अजगन्धिका		4
अंहि	२२६	٩٧		२४६	१२६	अङ्गोट	१३८	56	अजगर	20	
अकरणि	३९६	3 9			६२	अङ्ग्रय	∨३	ч	अजगव	94	34
अकूपार	83	9		२५६	₹ 9		[२२६	y o	अजडा	946	۷ ق
अकृष्णकर्म	न् ३६४	. A6		२२	५३ ५३	аж	1 884	v	अजन्य	२९९	908
	(989	4	अभिकण	ર ્ધ	93		886	98	अजमोदा	300	984
	39	8	अभिचित्		928	গ্রাক্তর	े २३९	900	अजध्यन्नी	363	9 9'8
अक्ष	4 33	٠ د			30	अङ्गद	920	_	अजस	२७	६६
	्र ४३।			३५६	રેલ	अह्न			अजा	३२७	ওৰ্
	(३५	ર ૪		90	-	अङ्गन।	\ 3 9		·	398	3,5
अक्षत	₹9			940	६६		{२०४		शजाजीव	३४२	99
अक्षदर्शक	3 8	6	५ अग्निमुखी		४२	अज्ञ विक्षेप	\م	9 9 6	अजित	8,0 m	
अस् देविन	८ ३५	9 8	३ । अग्निमिश	384		जा श व र का	ह २४१	४ १२९	। अजित अजिन	२ <i>६</i> ४	
अक्षधूर्त	3 4	9 8	३ । अग्निशिख	, ∫१६९		G(3 5 C	৬	ુ ૧ુ€	i 1		
शक्षर	83		•	(100		्राकार्ड	39	۹ ३۰	अजिनपत्र।		
अ क्षर नु षु	3,0		५ । अध्युत्पात	, ∫ ४६		278175	` a '		- सार्वायाए		_
अक्षरचण	२ ५	9	4 Magana	(-			निका ३१		_ ~ -	} १२० }४२८	
अक्षरविन	यास २५	90 5	15	93	-	•				•	
अ क्षवती	3 '	19 7	। अम	्री ३६८					211.21.34	३०३	
अ क्षाप्रकी	लिक २४	۲ ۲	18	(४२९		-1211			0110101	२९२	
ध क्षान्ति			र्४ अग्रज	3,96		' अज्ञारस	कटी ३१			u	
22.602	∫२ः	} 4	८३ । अध्रजन्म	_		्र अङ्गीकार	(4	, o	५ अज्ञरा	909	११२७
अक्षि	ع کا کا	10	२२ ∣अप्रतःसः	_		- अपनीकत	36	4 90	۵	∫३ ६३	२ ३८
अ क्षिकूट			अप्रतस्	{AA,		भ अङ्ग्रेतिय			८ अज्ञ	्रे३ <i>६</i> ।	4 86
झक्षि गत		•	A.A	JAA,			₹ 7		२ - अज्ञान	4	ى ن
अक्षीव	١٩		३१ अप्रमांस							36	२ ९८
अन्।प	{३		४१ अप्रिय	{₹9		`	140 V		२ अजन	į	9 3
क्षक्षोट		३७	२६ जानन	१३ ६	۷ ۲	८ । अङ्घ	**		4 1 =444 4	•	
	अमर	o 49									

शब्द:	षृष्टम्	श्लोकः	शब्दः पृष्	ष्ट्रम् श्टोकः	হা ब्द ः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोक:
अज्ञनकेशी	१७२	930	अतिमात्र	२७ ६६	अदार	३५८	२०	अध्वनीन	२७१	ه ۹
धजनाव ती	₹9	Ч	अतिमुक १ ^९	४५ ७२	अद्य	RAC	२०	अध्वन्	998	9 Ę
अञ्जलि	535	64	अतिमुक्तक १	३७ २६	अद्रि	∫१२३	9	अध्वन्य	२७१	90
अजसा	{886	93	अतिरिक्त ३	७४ ७५	1	{૪૨५	१६३	अध्वर	३५४	93
	(883	3	अतिवक्तृ ३	६२ ३५	अद्धयवादिन	[o	98	अध्वर्यु	२५५	90
धटनी	399	CA	अतिवाद	६८ १४	अधम	{४२२	JAA	अनक्षर	00	२१
अटहत	363	303	अतिविषा १	६२ ९९		∫३६७	AA	अनङ्ग	93	२५
अटवी 	450	٩	अतिवेल	२७ ६६	अधसर्ण	303	ч	अनच्छ	96	98
भरा	२६०	34	अतिशक्तिता २	९८ १०२	अघर	१२३३	90	अनडुह्	३२२	Ęo
भट	११२०	93	अतिशय {	२७ ६६	671777	(x30	969		२ ९	٩
भव्या	1836	9 5 9	(4)	९० ११	अधस् अधिकधि	۶۵ عاد د	9	अनन्त	1 00	8
अणक अणक	₹६०	₹ ५		08 80	1	३५६	99		(899	۷٩
अणव्य अणव्य	ई ६७ इं ६७	48		६९ ५८	अधिकाङ्ग	२८६	६३		990	ર ૬ ૨
भण भणि	२८४	٥	अतिसंस्कृत ४९	99 69	अधिकार	२७५	₹9	अनन्ता	4 9 8 8	999
अणिमन्	96	५६		९४ २८	अधिकृत	२६८	Ę		908	934
		₹ €		२१ ५९	अधिक्षिप्त	३६३	४२		१८२	946
अणीयस्	३७०	६२		३९ ३३	अधित्यका	१२७	ও	अनन्यज	97	3 \$
अणु	} ३०८ } ३६९	₹ o € ₹	अतीदग ४९	35 GA	अधिप	३५५	99	अनन्यकृति	३७५	६९
अ ण्ड	400	5/2 4/	(४८ १७	अधिभू	३५५	99	अनय	४२२	988
अण्डकोश	२२८	प ७६	अतीतनीक प	९८ १४	अधिरोहिण	१ १२३	96	अनर्धक	६९	२०
ज-० गास	59	9 હ	अतीन्द्रिय ३०	sy ug	अधिवासन	२४८	१३४	अनल	२२	48
अण्ड ज	36	33	अतीव ४१	४२ २	धाधिविन्ना	दवप	v	अनवधानता	८२	30
	३६६	49	अतिका ५	કદ્ ૧૫	अधिश्रयणी	३११	२९	अनवरत	२७	६६
धतट	934	8	अत्यन्तकोपन ३६	६१ ३२	अधिष्ठान	४१८	975	अनवस्कर	३६८	५६
अतर्कित	ARN	৬	अऌान्तीन २४	eg ७६	अधीन	३५७	9 ६	अनवरा र्ध्य	386	५७
अतल्सर्श	36	94	अत्यय (३	998	अधीर	300	२६	अनस्	२८३	42
अतसी	306	30	(8.	१३ १५०	अधीश्वर	२६७	٦	अनागतातीव	२०६	6
अति	\888	ч	अत्यर्थ ३	१७ ६६	अधुना	४ ४९	२३	अनातप	838	940
ગાલ	(ARO	389	अत्यल्प ३५	०० ६२	અ ધૃષ્ટ	348	२६	अनादर	७९	२२
अतिक्रम	३९५	३ ३	अल्याहित ४९	० ७७	अधौशुक	२४३	990	अनामय	२१८	40
	{४२३	940	এ রি ১	८० २७	अभोक्षज	9	२१	अनामिका	२३१	८२
अतिचरा	900	986	अथ ४४	११ २४७	अधोभुवन	۷٤	9	अनायासकृत	360	88
अतिच्छत्र	964	9 ६ ७	ગ થો ૪૧	•	अधोमुख	359	३३	अनारत	२७	44
अतिच्छत्रा	909	943	अदश्च ३५	-	अध्यक्ष	्रवहट २६८	६ २२५	अनार्थतिक्त	908	983
अतिज व	300	<i>∨</i> ₹	अदर्शन ३९		7.00 to 100 to 1	रिश्वय	1	अनाहत	२४१	993
ভারিখি	₹ € 0	₹४	अदितिनन्दन	4 6	अध्यवसाय	८ २	38	अनिमिष	४३५	२१८
अतिनि हीरि	-	9 0	अहश् २२		अध्यातम	४२१	JAA	अनिरुद्ध	93	२७
शतिनु	86	98	अदृष्ट २०		आध्यपक	२५१ ५८	ه	अनिल	∫ €	90
अतिपथिन्	994	9 €		६ ३७	अध्याहार	46	3		₹ २५	६२
अतिपात	{२६ १	32	अद्धा ४४		अध्यूढा अध्यूढा	२०५		अनिश	२७	Ęų
अतिप्र विद्	}३९५ ४३७	3 3	। अद्भत (sc १७	अध्येषणा	3 	33	अनीक	१८९	96
P.DIKDIIO	४३५	२१८		৩৬ ৭ %	अध्वग	२७१	90		रे २९८	Jox

शब्दानुक्रमणिका ।

शब्दः	9 छम्	श्लोकः	शब्दः	पृ ष्ण म्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्होकः	शब्दः	पृ ष्टम्	ध ोकः
अनीकस्थ	२६८	Ę	अन्क	३९९	93	अन्दुक	२७८	83	अपरक्त	३६४	83
	(268	42	अन्चान	२५३	90	अन्ध	∫२२२	६९	अपरस्पर	३८६	٩
अनीकिनी	{२९०	ر ۹	अन्नक	३७१	Ę٧		(४१५	903	अपराजिता	∮१६३	१०४
अनु	889	२४८	अनूप	993	90	अन्धकरिषु	٩ ٦	38		200	486
धनुक	349	23	अनूह	४२	३२	अन्धकार	60	3	अपराद्धपृषत	ह २८७	६८
अनुकम्पा	90	96	अनृजु	३६५	४६	अन्धतमस	60	4	अपराध	२४०	२६
अनुकर्ष	768	५७		600	२9	अ न्धस्	395	86	अपराह्न	४४	3
अनुकल्प	२६२	Хo	अनृत	(३०३	٦	अन्धु	१०३	3 8	अपर्णा	9 €	३७
अनुकामीन	265	७६	अनेकप	२७६	3.8	अन	398	28	अपलाप	६८	90
अनुकार	399	90	अनेहम्	४३	٩		(३८५	999	अपवर्ग	٧٠٠	٠
अनुक्रम	2 6 9	3,5	अनोकह	926	Ч	अन्य	३७६	८२	अपवर्जन	348	₹ •
अनुकोश अनुकोश	٧٧.	96		∫३०१	998	अन्यतर	३०६	८२	अपवाद	€ 6	१३ ८९
	३ <i>७</i> ५	96	अन्त	रे३७६	٥٩	अन्वक्ष	₹ 0 h	50		(४१२	98
अनुग			अन्तःपुर	१२०	49	अन्वक्	३७५	50	अपवारण	} ₹¥ }	924
अ नुप्रह	३९०	9 3	अन्तक	२४	५९	अन्वय	२५०	9	अपशब्द	६३	3
अनुचर	266	৬৭	भन्तर	४२९	960	अन्ववाय	२५०	٩	अपप्र	vv.	۷,
अ नुज	२१६	ЯĘ	अन्तरा	४४६	90	अन्वाहाय	३५९	३ 9	अपसद	3 ¥ 3	98
अनुजीविन्		8	अन्तराभव	सत्व ४१९	333	अन्विष्ट	₹8A	904	अपसर्प	२ ७०	93
अ नु तर्घण	३५१	४३	अन्तराय	३९२	99	अन्वेषणा	२६०	३२	अपसव्य	३७७	68
अनुताप	60	54	अन्तराल	३ 9	Ę	अन्वेपित	49.k	4 ه ط	अपस्कर	263	بربر
अनुत्तम	३६८	لإن	अन्तरिक्ष	२९	٩	अप् (आप)		ર	अपन्नात	346	98
धनुत्तर	४३०	980	अन्तरीप	९ ६	6	अपकारनी	Ę ۷	98	अपहार	389	9 4
अनुनय	886	96	अन्तरीय	२४३	990	धपकम	300	999	अपांपति	૧૧	ર
अनुपद्	304	७८	अन्तरे	४४६	90	अपघन	२२६	90		∫२३५	3.8
अनुपदीना	३४७	₹ 0		(88£	90	अपचय	३९१		अपाङ्ग	1800	२ १
अनुपमा	3,9	Я	अन्तरेण	(AAR	3	अपचायित		909	अपाची	ξo	9
अनु पप्रव	366	৬৭	अन्तर्गत	306	८६	अपचित	३८३	909	i	∫ २६	€ ₹
अनुबन्ध	898	90	अन्तर्धा	₹8	93	अपचिति	1250	३ <i>५</i> ६ <i>७</i>		ૄેર ર૭	७ ३
अनुबोध	388	933		३४	93	negree of T	208)		ाधामाग	१५८	66
अनुभव	३९४	२ ५	अन्तर्द्वार	929	98	अपटान्तर	: ३७२ २२१		। अपात्रत	३५७	94
	(હજ		अन्तर्मनस	र् ३५४	۷		299		े अपासन	₹००	9 9 3
अनु भाव	{४३४		- 2 - 2	२ १०	२२	अपल	90		आप	ጸጸዓ	२४९
भनुमति	86		८ अन्तर्वाणि	r ३५४	Ę	अपत्रपा अपत्रपिष्			. । आपधान	₹ ४	
अनुयोग	Ę	9 9	अन्तर्वशि	क २६८	6	अपयापण्	994		आपनद	२८६	
अनुरोध	२७०			ायिन्३४०	90	अपय अपयिन्	994		अपूर	₹ 9 9	
अनुलाप	Ę	9	९ अन्तिक	३७१	Ęu				अप्पात	7 4	
अ नुलेपन			_	ाम ३७२	६ ८	अपदिश	39		आप्पत्त	43	44
अनुवर्तन			_			जनावरा	100			930	
अ नुवाक			1			अपदेश	{83º			३७३	
अनुशय	४२		८ अन्तेवारि	सन् {२ ५३ ३४४	, बुब	1			अप्रत्यक्ष	३ ७१	
अनुष्ण	३४		८ अन्स	રે જ		अपश्रंश	Ę	}	र अप्रधान	3 4 9	
अनुहार			৬ প্ৰাস্থ	331		1	30	• ዓኅ	। अप्र इ त	997	१ ५
-13411	7 *										

श ब्द ः	प्ट ष्टम्	श्लोकः ।	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	प्ट ष्टम्	श्होकः
भप्राप्य	३६९	٩o	अभिनियांण	२९६	94	अभ्यन्तर	39	Ę	अमावस्या	¥Ę	. 6
21111111	§ §	99	अभिनीत	∫२७३	२४	अभ्यमित	२२१	40	भगवास्या	¥Ę	c
अप्सरम्	{ ૨૨	५२		(899	۷٩	अभ्यमित्रीण	२८९	৬५	अमित्र	२६९	99
अफल	938	v	अभिपन्न	896	926	भभ्यमित्रीय	268	40	अमुत्र	४४५	۷
अबद्ध	§ 9	२०	अभिप्राय	३९२	₹०	अभ्यमित्र्य	769	७५	अमृणाल	968	958
अबद्ध मुख	3 & 3	₹ €	अभिभूत	३६३	80	अभ्यर्ण	३७१	५७		39	8<
अबन्ध्य	956	Ę	अभिमर	AJA	२१४	अभ्यर्दित	899	८३		५७ ९३	ž.
अ वला	२०३	3	अभिमान	80 }	२२	अभ्यवकर्षण	389	90	अमृत	348	٠ ٦ <i>٤</i>
अबाध	३७७	63		(898	990	अभ्यवस्कन्द	न ३००	990		७०	33
धन्ज	₹ £ A	18	अभियोग	३९१	93	अभ्यवहृत	364	999		३०३	3
_	(४०३	३ २	अभि€प	४१९	939	अभ्याख्यान	Ęv	90		(800	७६
अब्जयोनि	6	90	अभिलाव	३९३	२४	अभ्यागम	396	904		980	40
	ا لاه	२०	अभिलाष	۷٩	२८	अभ्यागारिक		93	अमृता	7 986	५९
ध ब्द	1893	26	अभिलापुक	३५८	२२	अभ्यादान	388	२६		११५६	८२
	(833	.	अभिवादक	३६०	₹ ८	अभ्यान्त	229	46	अमृतान्धस्		٥
ঞ িখ	९२	٩٠٥	अभिवादन	२६२	89	अभ्यामदे	396	904	अमोघा	}9 8€	५४ १०६
	(888)	909	अभिव्याप्ति	306	Ę	अभ्याश	३७१	Ęv		1 39	154
अव्धिकप	ने दे के व	904	अभिशस्त	३६४	४३	अभ्यासादन		992	अम्बर	1869	969
अन्त्रमु	३ १	A	अभिशस्ति	२६०	३२	अभ्युदित	२६६	44	अम्बरीष	397	30
अब्रह्मण्य क्षेत्रस	90	98	अभिशाप	६७	99	अभ्युपगम	40	ч	अम्बप्ट	338	ેર
अभय	358	968	अभिपन्न	४०१	२४	अभ्युपपत्ति	३९०	93		943	७१
धभया	985	49		(२६४	80	भभ्यूष	396	80	अम्बग्ना	∤ १५७	८४
अभाषण ०	3 5 9	3 8	अभिषव	1349	४२		(39	9		[१७५	980
अभिक 	346	२४	अभिषेणन	294	٩٧	अभ्र	{ 32	Ę	अम्बा	७ ६	38
अभिकम	₹9, €	4 6	अभिष्टुत	324	990	अभ्रक	444	900	अस्विका	9 €	३७
अभि ख्या	858	346	अभिसंपात	356	904	भभ्रपुष्प	936	30	अम्बु	83	Я
अभिप्रह	3 4 8	9 3	अभिसर	366	৩ 1	अभ्रमातङ्ग	20	૪૬	अम्बुकण	३३	99
ध भिष्रह ण	389	90	 अभिसारिक	२ ०५	90	अध्रमु	39	8	अम्बुज अम्बस्य	१४९ ३२	६९
अभिषातिः		99		∫३ ९१	ورو	अभ्रमुवह्नम	30	४६	भम्बुभृत् भम्बुवेतस	936	
अभिवार	385	98	अभिहार	(४२६	946	अभ्रि	90	93	अम्बुसर्ण	80	३० ११
अभिजन	{२५०	٩	अभिहित	३८४	900	अभ्रिय	३२	۷	अम्बूकृत अम्बूकृत	ĘS	ર ૦
	(x34	900	अभीक	३५९	२४	अभ्रेष	२७३	48	अम्भस्	8.3	Α,
अभिजात	899	63	23.200	{xx3	٩	अमत्र	393	33	अम्भोद्दह	900	¥9
अभिज्ञ	\$45	A	अमीक्ष्णम्	JARE	99	अमर	4	v	अम्मय	98	ų
अभितस्	{३७१	Ęv	अभीष्सित	∫३६७	43	अमरावती	98	84	भम्बल	40	9
	(४४२	344	जना।-सत	रे३८५	992	अम र्य	ч	٤	अम्ललोणिव		980
अभिधान	ξĘ	۷	अभीरु	9	900	अमर्ष	60	२६	अम्लवेतस	308	989
अभिष्या	60	२४	अमीरपत्री	१६२	909	अमधेण	₹9	33	अम्लान	943	ξυ
अभिनय	90	٩ ۾	अभीपङ्ग	३८७	Ę	अमल	३३५	900	अम्ब्लिका	983	κį
अभिनव	३७५	ওও	अभीषु	४३६	२१९	अमा	४४२	२५०	अय	4 રૂ	२७
अभिनवो	4.	R	अमीए	३६७	νą	अम!स	₹9६	AA	244-	186	93
अभिनिर्मु र	क्त २६६	ЧЧ	अभ्यम	३७१	Ęv	अमात्य	२६७	¥	अयन	{994	94

হা ত ে:	ृष्टम्	श्होकः ∣	शब्दः	पृ ष्टम्	श्लोकः ∫	श्रदः !	पृष्ठम् [:]	स्रो कः ∤	হা ব্ :	पृष्ठम् '	डो डः
	338	96	अर्गल	922	90	<u> </u>	(३०२	9	अलु	393	19
अयस् दि गा	२२० ३४९	34	अर्घ	809	30	थ र्य	{४२२	986	भरुप	355	44
अयः प्रतिमा •• वि	44.7 886	92	अर्घ	२६०	44	अर्यमन्	A o	26	अल्पतनु	२१७	86
अयि	390	94		{२६०	38	ध र्या	२०८	98	अल्पमारिष	908	936
अ योप	४१० ४०३	30	ঞৰ্ঘা	1388	3 4	अर्याणी	२०८	98	अल्पसरस्	903	36
अयोघन	•	68	अर्चित	[36]	909	अर्था	२०८	94	अ ल्पिष्ठ	300	€ ₹
अर	२७		आचत	र्४११	دلع	अर्व	३६७	48	अल्पीयस्	३७०	६ २
अरघष्ट	ANA	96	~-	(२४	५७	अर्वन्	२८०	89	अवकर	973	96
अरणि	२५६	98	अर्चिस्	रिष३८	२३०	•	(94	6	अवकीर्णिन्	366	da
अर्ण्य	१२७	9	अ र्जक	946	60	अविक्	1880	95	अव कृष्ट	३६३	३९
	(8d0	9		(49	93	अर्शस	229	પવ	अवकेशिन्	928	•
अरण्यानी	१२७ २३२	٥٤	अर्जुन	188	४५	अर्शस् अर्शस्	३ २०	48	अवऋय	३२८	७९
अरित		90	9131	964	9 ૬ હ	अशोंघ	968	940	अवगणित	168	905
अर र	922	५७	अर्जुनी	328	६७	अशोरोग <u>य</u> ुत		પુર	अवगत	३८५	906
अर ऌ ि-=	980	38	সার্থন।	(99	9	अर्हणा अर्हणा	२६०	38	अवगीत	1360	९३
अर्बिन्द्	900	99	अर्णव	800	પ હ	अहिंत अहिंत	३८३	909	अवनात	{×90	ডৎ
अराति	२६९	'। ওপ	अर्णस्	3.3	8	Mig/i	(883	२५२	अवग्रह	्रि३३	99
अराल	३७२	90	अर्तन	ع و بر	33	अलम्	888	99		{२७७	36
अ रि	२६ ९		अतिं		٩c	अलक	ब ३६	9.5	अवग्राह	३ ३	99
अरित्र 	90	93	આ ત	90K	90	अलका	35	90	अवचूर्णित	360	38
अ रिमेद	384	Чо	अर्थ	{३३१ {४१२	25	अलक	284	924	अवज्ञा	90	4 \$
	११९ १३८	ے ۱۹		(3. (3.60	33	अलक्ष्मी	99	٦	अवज्ञात	₹८४	906
	988	٠ <i>६</i> ٦	अर्थना	1366	É	अलगर्द अलगर्द	66	ų	अवट	20	3
	900	_	अर्धप्रयोग	-	¥		(34	900	अवरीर	२१६	Ad
धरिष्ट	1988		वार्थ साह्य	Ęų	4	अलंकरिष्णु	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	3,9	अवटु	२३३	66
	४०३	₹ ₹			9	अ लंकर्तृ	२३८	900	अवतं स	830	२२७
	329		1 (54) (4) (7)	{२६९ }३६६	88	अलंकर्मीण		94	अवतमस	20	ş
~~~~~	~2 € A €		ì			अलंकार	२३८	909	अवतोका	384	45
अ रिष्टदु ष्ट			DT P.JT	{३३६ }४२४	9 o ¥ 9 6 9	अ लं कृत	२३८	900	अवदंश	340	A.
	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \		L .	366		अलं किया	२३८	909	अवदात	्र ५९	93
अह ण	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \		1 -, 3 -,	369		Of Colorest	(946	6		)89 9	٥٥
	1800		ા ભાવત	- { 3 4		अलके	(३४५		077777	३८७	4
अरुणा	9 6 3	१ ९९	, अर्ध	- { ā⋅		अलस	्रेप्रप्र		अवदाह	968	954
अर् तुद्	३ ७∨	3 د د	अर्धचन्द्रा	•		अलात	393		३ अवदारण	: ३०५	93
अ हच्कर्	∫ 38;	-	कार्धनात	84			960	94	६ अवदीर्ण	३७९	۷٩
	J.A.S.		5 222	80			(993	9	४ अवद्य	३६७	44
अ हस्	44		2-2.00	४६०		अ रि	1950		९ अवधारण	र ४२५	996
अरोक	\$4.		2	23 9			238	<u>s</u>	२ अवधि	¥9 1	55
अर्क	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \			्र : २ ४३			984		1	140	88
	्रे			341		. ~	393	. 3	१ अवन	3 61	9 Y
अर्कपर्ण	94			₹ 0			१ २ ०			§ 01	ء ن ہ
अर्कबन्ध्		c 9'		¥ ξ		١ .	389		२ अवनाट	399	4 84
अकीह	94	§ 6	• ଅ ୩	• 4	- 40	1 -1-1-1-	•		,		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	प्ट छम्	श्लोकः ∤	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः (	शब्द:	प्रेष्टम्	श्लोक:
र्भवं नाय	398	वंष	अवाक्पुष्पी	905	१५२	અશ્રિ	२९५	९३		1928	ર
अवनि	990	3	अवाघ	३७२	y o	अश्रु	२३५	4.5	अ स्त	(306	۷ ک
अव न्तिसोर	र ३१५	35	भवाच्य	V o	રવ	~~अ~~ श्वीत	ξS	99	अस्तम	886	90
अ वन्ध्य	979	Ę	भवार	94	6	अश्व	260	83	अस्ति	886	9 4
अवस्य	246	30	अवासस्	3 6 3	39	अश्वकर्णक	983	88	अस्तु	380	93
भवभ्रट् (ट)	) २१६	४५	अवि	∫२०९	₹0	अश्वत्थ	934	39	अस्र	२९१	८२
अवम	३६७	48	जाप	(४३३	२०७	अश्वयुज्	30	ર ૧	अस्थि	२२५	६८
अवमत	३८४	906	अविद्र	949	६७	अश्ववडव	४५४	9 Ę	अस्थिर	३६४	83
अवमर्द	\$00	905	भवित	४८६	906	अश्वा	२८१	४६	अस्फुटवाच्	363	રૂં હ
अवमानना	७९	23	अविद्या	40	v	अश्वा भर् ण	Rox	AR		[२२३	६४
अवमानित	३८४	908	अविनीत	३५८	२३	अश्वारोह	२८५	ξo	अस्र	{ २३५	९३
अवयव	२२६	Vo	अविरत	२७	६५	अश्विन्	२१	49		(४२५	9 68
अ वर	२७८	Ao	अविलम्बित	. { २७	६५	अश्विनी	36	२१	अस्रप	२५	५९
अवरज	२१६	ЯŚ		(104	63	अश्विनीसुत	२१	49	असु	२३५	९३
अवरति	३९६	३७	अविस्पष्ट	90	39	अश्वीय	२८२	Ac.	अखच्छन्द	३५७	9 ६
अवरवर्ण	338	9	अवीचि	९ 9	9	अषडक्षीण	२७३	२२	अखप्र	ч	۷
अव रीण	₹८•	88	अवीरा	२०७	99	अष्टापद	∫३३३	९५	अखर	३६२	३ ७
अवरोध	930	१२	अवेक्षा	368	٩८		(345	Я€	अस्वाध्याय	२६६	48
अवरोधन	9२०	99	अव्यक्त	800	६२	अष्टीवत्	२२७	७२	अहंयु	३६६	40
अवरोह	933	99	अव्यक्तराग	ξg	94	असंराव	90	3 3	अ हंकार	७९	२२
अवर्ण	Ęv	93	अ व्य ण्डा	946	८६	असकृत्	RRÍ	3	अहंकारवान	3 9 4	40
अ वलक्ष	ورع	93	अव्यथा	986	५९ १४६	असती	२०७	٩	अहन्	A.A.	2
अवलम	२३०	७९	27			अ सतीसुत	२११	२६	अह म हमिक	1 790	909
अबलम्बित	894	808	अन्यय अन्यवहित	3.43 8 6 0	३४	असन	385	ጸጸ	अहंपूर्विका	२९७	900
अव ल्गुज	969	९५	अन्यवाहत अज्ञनाया	३७३ ३२९	६८ ५४	अ समीक्ष्यक		90	अहंमति	५७	·
अववाद	२७३	२५	अशनायित	346	30	असार	386	46	धहर्पति	40	३०
अबर्यम्	880	9 6	अशनि	4 10 20	80	असि अस्त्र	२९३	68	अहर् <u>भ</u> ुख	88	3
अवर् याय	₹ €	96	अ शि त	३८५	999	असिक्री असित	२०९	96	अहस्कर	४०	₹6
अव ष्टब्ध	894	908	अशिश्री	२०७	99	असिधावक	3~0 6°	98	अहह	AA j	२५७
अवसर	३९३	₹४	अशुभ	४५७	23	असिधे <u>न</u> ुका	३४१ २९५	૧ ૧	अहार्य	973	٠,٠
अ वसान	384	3 6	अशेष	309	٤ų	असिपुत्री	294	83		1 68	§
	990	¥	भशोक	940	§ 8	असिहेति	966	90	अहि	AAO	२३८
अ वसित	ब्रिट्स	96	अशोकरोहि		64	भसु	३०२	998	अहित	२६९	99
	(364	906	अरमगर्भ	333	९२	असुधारण	३०२	998	भहितुण्डि ~~य~~		99
अवस्कर	{ २३५ {४२६	६७ १६७	अञ्चल	114	908	अ सुर	٠,٠	93	अहिभय	વ હષ	ર ફ ૦
	-		अर्मन्	928		असूर्भण	७९	44	अहिभुज्	४०२	३०
अवस्था अवस्था	9.9	२९ २ १	अर्मन्त	399	٠ ٦ ٩	अस्या	60	₹8	अहेर	9	909
अवहार सन्दर्भः	५४ १०१	₹1 ₹¥	अरमपुष्प	900	997	असुम्धरा	२२३	Ęą	अहो	४४५	١٠١
अवहि त्था अवहेलन	<i>ড</i> বু	٦°	अर्मरी	२२ ०	५६	असुज्	२२३	ÉR	अहोरात्र	४७	93
जबह्लग	∫३६१	7 7 7	अरमसार	338	96	असेचनक	३६७	43	अहाय	ARÍ	٠.
अवाक्	1346	93	1	7.0	44	असौम्यख			জা (সাঃ)	880	380
	,,.,	- \		,,	7 '	-1 414-1 (1)	, ,,,	7.5	()	3.03	,

शब्द:	पृष्ठम्	स्टोक:	शब्दः	पृष्ठम्	श्चोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	गब्दः	पृष्ठम्	श्लोक
आम्	880	9 ६	आचार्यानी	२०८	94	आत्मंभरि	३५८	39	भापतप्राप्त	363	४२
आकम्पित	306	८७	आचित	339	د ح	भात्रेयी	२०९	₹ 0	आपद्	399	. 43
आकर	१२६	v	भाच्छादन	∫३४	93	आथर्वण	३९७	ΥĄ	आपन्न	3 6 3	४२
आकर्ष	४३६	229		(२४२	994	आदर्श	२५०	Ao	भापन्नसत्वा	२१०	32
क्षाकल्प	२३७	99	आच्छुरितक		₹.8	आदि	३७५	60	आपमित्यक	३०३	¥
211217	∫३९१	94	आच्छोदन	184	२३	भादिकारण	чγ	20	आपान	३५१	४२
आका र -	J85A	9 6 5	आज क	३२७	७७	आदितेय	4	c	आपीड	286	938
आका र गुप्ति	6.8	₹8	भाजानेय	२८०	AA		14	۷	आपीन	336	υĘ
आकारणा	ęę	6	आजि	1386	906	आदित्य -	₹	90		∫ ₹99	36
गाकाश	२९	3		1805	३२		80	२८	आ पूपिक	{३९६	30
गाःकी र्ण	₹७७	८५	आजीव	३०२	9	आदीनव	388	२९	आस	२७०	18
आ हुल	३७३	७३	गाज्	49	¥	आहत	899	دلا	आप्य	98	ч,
अा कृति	854	365	आज्ञा	२७३	२६	अह्य	३७५	۵ و	आप्याय न	898	994
आकन्द	४१२	80	आज्य	३२०	५२	आद्यमाषक	३३०	८५			ירונ
ঞা কী ड	936	3	आटि	956	२५	भाद्यून	३५८	39	ভা সন্ত দ	३८८	998
आको श	ĘZ	94	आडम्बर	1299	906	आधार	Jok	२ १	आप्रपद	388 388	
आकोशन	१८७	Ę	आडि	{४२६ १९६	૧ ૬૮ ૨૫	आधि	1 69	२८	आप्रपदीन	२४३	998
आक्षा रणा	६८	94	आडक आडक	339		arua	20¢	90	भाष्ठव	२४४	939
आक्षारित	३६४	४३	आढक आढकिक		90	भाधूत भाधोरण	२८५	<i>د</i> ن اه	आहरवित्		Αş
आक्षेप	६७	93	आढका आढकी	900 g		ू भा षार्थ 		49	आश्रव	२४४	939
आखण्डल	90	AA		१०३	a ई o	भाष्यान	9	२९ ६	आबन्ध	३०५	93
आखु	989	93	आह्य	३५५	90		₹ 0₹	Ę	आ वुत्त	৬५	93
आखुभुज्	966	Ę	आणवीनम्	₹०४	۲	आनक	1390	વે	आभरण	२३८	909
भाखेट	३४५	3 3	भा तङ्क	३९८	90	आनकदुन्दु ।	•	44	भाभाषण	86	94
शाह्या	६६	6	भातश्वन	89E	994	भानत	३७२	90	आभा स्त्रर	Ę	90
आख्यात	368	900	आ ततायिन्	३६४	88	आनद	७२	¥	आभीर	३२२	40
आख्यायिका	६५	ч	आतप	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	રે ૪ ૨ ૦	आनन	411	68	भाभीरपही	923	२०
भाग न्तु	२६०	₹४	भातपत्र	२७५	३ २	आनन्द	43	34	आमीरी	२०८	93
ा ग	∫२७४	२६	आतर	90	99	आनन्दधु	42	44	धाभील	93	¥
आ गस्	/83c	२३०	आततायिन् आततायिन्		२ 9	आनन्दन	366	U	आभोग	२४९	930
शागार	990	ч	आतिथेय	२६०	33	आनर्त	806	Ę¥	आमगन्धिन्	49	92
भागू	40	ч	आतिथ्य	२६०	43	आनाय	96	9 4	आमनस्य	९२	3
आ मीध्र	300	90	आतुर	229	46	आनाप्य	२५६	39	आसय	396	49
आप्रहायणि	ሽ ¥ሪ	98	आतोद्य	ξυ	4		(२२०	44	आमयाविन्	229	40
आप्रहायणी	36	२३	आसगर्व आसगर्व	363	80	आनाह	{२४२	998	,		
भाङ	880	२३९	अात्मगुप्ता	946	د ۾	आनुपूर्वी	२६१	કૃ હ	आमलक	860	₹
भा द्गिक	vv	9 Ę	आत्मघोष	958	₹0	आन्धसिक	399	36	आमलकी	980	५७
आ क्रिर्स	₹ ९	२४	आत्मज	399	२ ७	आन्वीक्षिकी	44	ч	आसिक्षा	२५७	२ ३
भाचमन	२६१	₹ ६		5 48	33	आपक	३१८	ጸወ	आमिष	{२२३	६३
भाचाम	३२०	४९	आत्मन्	{89€	909	आपगा	308	ર્ •		(४३६	२२३
आचार्य	र५३	v	2112077	ا د	98	आपण	995	₹	आमिषाद्मिन्		98
भाचार्या	२०८	88	अात् मभू	र् १२	₹ €	आपणिक	₹ ₹6	46	आमु क	२८६	44

शब्द:	ष्टहम्	श्लोकः (	श न्दः	पृष्ठम्	म्होकः ∣	शब्द:	प्ट ष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
	4२	48	थार्यावर्त	993	4	आद्यिस्	४३७	२२८	आस्पद	¥93	٩v
भामोद	4 49	90	आर्षभ्य	323	62	आशीविष	65	v	आस्फोटनी	386	33
30	893	89	भार	३३६	903	DITE	∫२७	64	भास्कोटा	963	908
भामोदिन्	49	99	भालम्ब	३४७	३०	भाग्र	१३०६	94	आस्फो त	946	60
अ (म्राय	{ £8	ş	भारम	३००	994		२५	६२	भास्कोता	943	Vs o
0.55	1366	0	भारुय	990	ч	शाशुग	र २९२	25	भास्य	२३३	69
भाम्	ARA	9 €	भालवाल	308	२९		(800	95			
आम आम्रातक	934	33	भालस्य	₫AA.	96	आ शुशुक्षणि		44	आस्या	३९२	२ 9
आमेरित आ मेरित	9	२ <i>७</i> १२	भारतन	२७८	89	आश्चर्य	20	२९	आस व	3 68	₹ ९
भायत	३७३	49	भालाप	5 2 2 2	94	आश्रम	२५१	R	भाइत	३७६	२१ ८८
भायतन	998	9	_	839 888	98 986	आश्रय	{२७१	96	-110.1	1333	66
	(२७५	88	आलि	936	8	Danasa	(३९०	99	आहतलक्ष ण	-	90
आयति	1808	UR		२०७	93	आश्रया श	२२	48	आहव	796	904
भायत्त	३५७	9 6	आलिक्रय	७३	ц	भाश्रव	{ ५ ५९	۶ ४ م	आहवनीय	२५६	98
भायाम	285	998	भालीह	२९२	८५	भाश्रुत	१ ५५५	906	भाहर	922	५६
आयुध	399	८२	भालु	३१२	३१	আশ্ব আশ্ব	२८२	100	आहाव	903	4 ६
आयुधिक	२८७	६७	आलोक	१२४	3	भाश्वत् य	१३४	96	आहेय	80	٩
धा युधीय	२८७	§ 19	आलोकन	३९५	39	आश्वयुज	88	90	आहो	४४४	ч
भायुष्मत्	348	Ę	आ व पन	393	33	आश्विन	89	90	आहोपुरुषि -		909
भायु स्	३ ० २	930	आवर्त <del></del>	९५	Ę	आश्वि ने य	٠°،	49	आह्रय	मा ५३° ६६	
भायोधन	२९८	3 o ≦	आवलि ••••	976	8	आश्वीन	२८ १	71	आहु।	ĘĘ	6
भारकृट	333	90	आव सित आवाप	१०४ १०९	ર રૂ ર ૬	ગા વાગ	(88	96	आह्वान	ĘĘ	۷
आरग्वध	336	₹ ₹	आवापक आवापक	२३९	900	भाषाढ	{ २ ६३	Ard	इस्र	963	963
भारनालक	394	~~3~~ 9	आवाल	908	38	शासक्त	344	9	13	-	96
भारति	346	₹ °	\	३७ २	ر بر او ب	,,	{288	936		9 4 4	908
भारम	<i>\$6</i> 8	35	आ विद्व	(306	وی	आसन	{ २७१	96	इक्षगन्धा	3984	990
भारव भारा	9 Y Ş	₹ ३ ₹४	आविध	રે ૧૫	₹ €		२७८	३९		(923	9 ६ ३
आरा आरात्	४४२	4 °	आविल	96	98	भासना	3 93	89	इश्चर	963	908
आराधन	¥96	924	आविस्	AR É	92	आस न् री	४५२	9	इक्षाकु	9 < 0	944
आरा म	930	٠, ١	পাগ্র ক	uy	92	भासन्न ं	३७१	44	-	∫३७३	४४
धारालिक	299	20	आ शृत्	२६१	३६	आसव	349	89	ST.	{३९१	94
भाराव	V o	33	आवृत	३७९	90	आसादित	३८४	806	इङ्गित	₹ ९ १	94
धारे वत	934	38	भावेगी	908	930	आसार	्रीवव	99	इङ्गदी	322	४६
आरोग्य	396	40	आवेशन	999	y		१ २९६	9 6	इच्छा	69	१७
धारोह	ጸ ጸ o	२३८	आवेशिक	२६०	ξ¥	आसुरी	३०८	98	इच्छावती	२०६	9
आरोहण	१२२	96	भाशंसितृ	३६०	२७	आस्कन्दन		Jog	इज्याशील	२५३	6
आर्तगल	948	40	भारांसु	₹ € 0	२७	आस्कन्दित		86	इट्चर	३२३	६२
कार्तव	२१०	39	आशय	₹९0	२०	आस्तरण	२७९	85	इ डा	Rog	४२
आर्द	३८४	904	आशर	२५	44	आस्था	४१२	66		188	9 ६
आर्वक	394		1 001-011	्र ३०	٩	आस्थान	३५५	94	इतर	1308	د ۶
आर्य	{२५१	3		्रे४३५	२१६	आस्थानी	२५५	94	ا ا	[840	953
-11	} v4	3,8	आचितंगव	ान ३२८	45	) आसेचनक	२६७	41	इति	AAJ	384

श ाक	दुष्ठम्	स्टोकः ∣	स न्	१ छम्	म्होकः	शक्यः	प्र ष्टम्	खेक	स स् र	पृष्ठम्	खेक
इतिह	248	92	इप्बास	359	43	उदा वच	₹v €	43	उत्तानशया	२१५	¥9
इतिहास	ĘŊ	Я	£1707	∫३९५	39	उचै:श्रवस्	95	7874	उत्थान	¥90	996
इजरी	204	9.	है क्षण	(ેરરૂપ	53	उबैर्धु ष्ट	ξv	97	स्टियत	*99	८५
इदानीम्	444	44	ब्रेक्षणिका	२०९	₹•	उचै स्	AAA	90	उत्प तितृ	₹ € •	42
इच्म	932	93	इं डित	३८५	990	उच्छ्य	930	90	उ त्पत्ति	NA	Ĵа
इ न	¥94	111	ई ति	ROC	66	उच्छाय	930	90	उत्प तिष्णु	३६०	45
इन्बका	33	3.5	इंदिण	808	५७		(३७२	y o	उ त्पन्न	४११	64
इन्बीवर	906	v f	इंदित	100	< 9	उ च्छित	1899	ولع	ड त्पल	\$40€	10
स्द	18	9.4	ईमी	२२०	ષષ	उजासन	300	994		1909	935
इन्दीवरी	963	900	ईवीव	960	944	रंजन ल	99	90	<i>उत्</i> पलशास्त्रि		112
* * * * * * * * * * * * * * * * * * * *	و ۾	89	इच्या	60	48	उञ्ज	३•३	₹	ड ल्पात	१९९	905
इन्द्र	1 49	3	ईलित	३८५	905	उञ्छवित	३०३	3	उ त्फुल	१२९	•
इन्द्र हु	944	84	ईली	358	59	उटज	996	Ę	उरस	936	ч
इन्द्रयव	949	§ 0	बे श	∫ ३१	3	ब डु	३७	२१	उत्सर्जन	२५९	**
इन्द्रवारुणी		944	म्स	ी ३१	३०	उडुप	30	99	उत्स व	5 68	16
इन्द्रसुरस	949	50	ईशा	३०६	98	उड्डीन	२००	३७	300	{ 833	रं०९
इन्द्राणिका		Ęc	ईशान	93	३०	_	[३८३	909	उत्सादन	588	939
इन्द्राणी	35	y kg	ईिशतृ	३५५	90	उ त	889	२४३	उत्साह	5 62	44
इन्द्रायुध	33	90	ईश्वर	र् १३	3 0		(AAA	Ч	State	} २७२	45
इन्द्रारि	''	93		(344	9 0	उताहो	AAA	ч	उत्साहन	४१६	9 94
इन्द्रावरज	٩	70	ईश्वरी	9 6	₹ €	ड त्क	348	۷	उत्साहवर्धन	ত ৩৩	96
	1 40	6	ईषत्	884	6	7477	1908	434	उत्सुक	३५५	\$
इन्द्रिय	{ २२२	43	ईषत्पाण्डु	é o	3.5	उ रकट	ी ३०९	२३	उत्सृष्ट	३८४	900
इन्द्रियार्थ	40	6	ईहा	69	२७	उत्कण्ठा	69	२९	उरसेध	1930	₹ ●
रा-प्रयास इ न्धन	93 3 3	93	इहामृग	965	9	उत्कर	२०२	४३	3/44	[A45	5 €
₹ #	₹७६			ਤ.		ं उत्कर्ष	३९∙	99	उदक्	४४९	२३
इभ्य	344		ਤ	AAC	94	उत्कलिका	6 ع	44	-	∫ 5₹	ጸ
इरमद	11	-	্ৰন্ <u>ন</u>	368	900	उत्कार	३९६	₹₹	उदक	{\૪५७	२२
4/4/4	्र १३५०	₹ ९	उक्ति	`६३	9	' ~~বক~~ ৌহা	9 ९५	२३	उव्या	२०९	₹1
इरा	} ₹ ^५ °		उक्थ	849	30	उत्तंस	४३७	* ₹%	उदप्र	३७२	y o
€ला	808	_	I .	३२२	49	उत्त	३८४	304	,	३९६	₹ \$
एव	AAA			३ 9२	39	उत्तप्त	२२३	€ 3	उद्धि	९२	9
E Ø.	89			396	84	उत्तम	३६८	40	उदन्त	ĘĘ	y
इचीका	₹ <i>७</i> ७	_	1	(93	32	उत्तमणी	३०३	84	उदन्या	३२१	44
स्यु	353			1 66	₹•	उत्तमा	२०४	¥	' उदन्वत्	93	
इ षुधि	२ ९३			[३३९	ર	उत्तमात	२३६	44	उद्पान	903	₹.€
	(२५९		,	(9 63	9-3	उत्तर	} &v	9•		958	
इष्ट	2333		.240111254	{৭৬৬	984	3714	∫४३०	990	1 1	२२९	
इष्टकापथ	-		उच	३७२	9 •	उत्तरा	₹ •	3		२७५	
इप्रान्ध	49		1.	963	9.50	उत्तरास#	१४३	994	· -	994	
इ ष्टार्थो यु			1	३७६		उत्तरीय	२४३	994		344	
इस्टि इस्टि	.X•3		उदार	२ २५	ę.o	उत्तान	56	94	. ं उक् तत	ę u	1 1
4.0	अमर•										
	-										

शब्दः	पृष्टम्	श्चीकः	् शब्दः	पृष्ठम्	श्चीकः	l mer.	поп	<i>श</i> ीकः	i Riwi	o cièm	खोक:
•			1			श्चाह्यः	पृष्टम्		गर्यः	प्रष्टम्	
धदान	े २६ `}३५५	~~6~~ §	उंद्योग -	४६० " ०	1 3	उपजाप	ેરહર ંરેપ૪	` २१	उपैशाय	३९५	ું વ ર
बदार ्र	{830	1942	उड़्र उड़्र्तन	" 900 " 283	ें २० १२१	उप श उपतप्त	3 5 9	98 93	उपश्रुत	` ३ ८५	909
ड दासीन	756	90	08/11	(२७७	₹ 6	चर्पताप - चर्पताप	२१८	49	उपसंख्यान	े २४३ (२५८)	990
उ दाहार	44		उद्घान्त	1.369	30	उपताप उपत्यका	920	''	उपसंपन	1396	२ ६ ४५
उदित	* 368	900	उद्धासन	₹••.	994	अपदा	२७४	26	उपसर	3 4 3	ર પ
उधीची	\$ 0	2	उद्घाह	₹ € €	५६		∫२७२	२१	उपसर्ग	399	19.4
	1993	v		1968	968	उपधा	{४२१	१३९	उपसर्जन	`३६९	Ęo
उदी च्य	1900	922	उद्देग	{३९७	93	उपधान	-588	१३७	उपसर्या	324	40
	5934	44	उन्दुरु	989	93	उपिष	८२	₹ 0	_		•
ज् दुम् बर	- {- રે રે૪	90	उद्भत .	.३७२	90	उपनाह	৬४	4	उपसूर्यक	. ३a८	३ २
छदुम्बर् पण	ff9 ७६	388	उन्नतानत	३७२	६९	उपनिधि	- ३२ ९	۷9	उपस्कर	े ३१४ २२८	३५ ७५
इद्बल	₹90	54	उच्छ	Rdd	614	उपनि षद्	४१३	8.5	उपस्थ	•	
उद्ग त	३८१	90	उजय	३९०	92	उपनिष्कर उपन्यास	99Ę ĘĘ	9 c 8	उपस्पर्श	7 5 9	₹ €
उद्गमनीय	588	992	उन् ।य	₹ ९ ०	93	उपपति उपपति	798	३५	उपहार	१४३ १	२८ १९५
उद्गाह	२ ७	६६	उन्मल	1944	७७ ६०	उपप्रव	8.6	90	उ पहर	850	963
उद्गातृ	344	90	। उन्मद	346	23	उपबर्ह	२४९	१३७	उपहर उपांगु	२७३	7 ~~2~~
उद्गर	₹ 6 €	३७	उन्मद उन्मदिष्णु	३५८	२३	उपभृत्	346	२५	उपाकरण	262	89
उद्गीथ	RAN	99	उन्मनस्	348	```	उपभोग	397	२०	उ पाकृत	२५८	ર,
इदू र्ष	₹ ∿ &			(300	994		∫३४९	-36	24180	रि६ १	₹ '
ব রার্	₹ 4 €	₹ ⁄9	उन्माथ	विश्व	२६	उपमा	{३५०	ર્ે	उपात्यय	1384	33
बद	et 3	२७	उद्याह	5 60	२६	उ पमातृ	४२७	१७६	उपादान	359	9 €
उद्ध ब	364	<u> </u>	उन्माद	1345	२३	उपमान	388	3 9		5 69	36
उद्घाटन	3,8€	₹७	उ ग्मादवत्	२२२	٩o	उपयम	२६६	५६	उ पाधि	१३५६	93
ब द्धात	368	२६	उपकण्ठ	३७१	€ ∾	उ पयाम	२६६	44	उपाध्याय	-543	·
उ हान	२७४	7 €	उपकारिका	9 ₹ ≈	90	उपर्क	{ ४६	90	उपाध्याया	२०८	98
उद् ।ल	980	₹¥	उपकार्या	१२०-	90		[३६४	४३	उपाध्यायार्न	706	94
उद्दित	३८०	९५	उपकृष्टिका	1909	934	उपरक्षण	२७६	.३३	_	530€	98
उद्गाव	300	999	1	∫ ∮ 98	<i>3 \o</i>	उपराग	४६ ३९६	द ३७	उपाध्यायी	{२०८	94
बद्ध ष	6	3 <	उपकुल्य।	959	9,6	उपराम उपरि	414 83 9	१८३	उपानह्	- ३४७	Ĵа
उद्धव	३५ ३ १ १	کة ع د	उपक्रम	र्वद्धः इद्धः	१३ २६	उपल	928	104	उपाय (चतुः	ष्ट्र) २७२	२०
त्रद्धान जन्म	्रे ० ३	२९ ४		829	939	उपलब्धार्थ		ų	उपायन	२७४	२८
उद्घार उद् त	. २७५ ३७९	50	उपक्रोश	_ Ę \u0	93	उ पलिब्ध	44	9	उपालम्भ	§ 6	98
उद्भूत	48	ý.	उपगत	३८५	905	उपलम्भ	388	૨૭	उपारृत	२८२	40
उद्भिज	155	49	उपगृहन	३९५	ą •	उपला	४३२	999	उपासङ्ग	२९३	66
उद्भित्	3 6 6	49	उपप्रह	३०२	998	उपवन	920	٦,	उपासन	२९२	c 9
उक्किद	3 4 4	49	उपमाल "	२७४	.36	उपवर्तन	993	6	उपासना	२६०	₹ 4
उद्भग	350	93	उपन	३९२	98	उपवर्ह	388	१३७	उपासित	३८६	१०२
उद्यत	३७९	65	उपचरित	363	903	उपवास	२६१	3 6	्यादिन	} 84°	90
उद्यम	३९०	99	उपचांच्य	२५६	२०	उपविदा	१६२	15	उपाहि त्	{360	९२
ब द्यान	∫१२८	₹	उपचित	30C	65	उपवीत	रहप	`YS	उपेन्द्र	5	२०
A41.1	(490	990	उपित्रा 🖰	946	69	उपबास्य	933	40	वपोदका	969	340

शब्द:	पृष्ठम्	श्चोकः	शब्दः	ष्ट्रष्टम्	म्होकः	शब्द:	ष्ट्रहम्	श्लोकः	शब्दः	प्रम्	শুক্রি
उपोद्घात	. 66	4	उ षा	AAS	96	कप्पक	٧٥	96	एकधुरावह	३ २४	54
उसकृ ष्ट	₹ 0 ४	C	उषापति	93	२७	ऊष्मागम	40	95	एकधुरीण	३१४	44
उभगदुस्	YYS	39	उषित .	३८२	55	अ ह	ખ દ્	3	एकपदी	998	94
डभये गुस्	484	79	उष्ट्	३२७	৩৸		零	·	एक पिन	. 26	ES
9418V		₹ .	-	1 40	98	ऋक्य	339	90	एकयष्टिका	२३९	90€
उमा	₹ 9 € ₹ 0 €	२ ०	उष्ण ्	₹ 388	95		130	39	एकसर्ग	३७५	40'
	•			840	२२	ऋस्	1 980	40	एकहायनी	३२५	46
उमापति	93	\$8	उष्णरिम	8.	रेड		960	Y	एकाकिन्	३७६	63.
उरःसूत्रिका 	२३९	908	उध्णिका	३२०	ષ ૦	ऋक्षगन्धा	र्१९५	990	एकाम	ब्रिड	90
उरग	65	۷	उष्णीष	४३६	२२०	_	808)	१३७		(X) .	380
ड र्ण	३२७	७६	उष्णोपगम	५०	93	ऋच्	€ R	3	एकाम्य	३७५	60
उरणा स्य	900	980	ভন্ন	४२	33	ऋजीष	393	33	एक।न्त एकाब्दा	२७ ३२५	Ę U
उर्भ	३२७	৬६	ৰ হ্মা	३२४	६६	ऋजु	३७३	७२	एकायन	र ३७५	§ 6
उररी .	***	248	-	ऊ		表可	३०३	₹	एकायनग त	३७५ ३७५	े ७९ ८०
उररीकृत	364	906				ऋत	₹•₹	ર	एकावली	२३९	905
उर श्ख्द	२८६	¥¥	ऊत	३८३	909	ऋतीया	३९५	३२	एकाश्रील	948	٤٩
उरस्	775	७८	ऊधस्	३२६	७३	ऋतु	1 80	93	एकाष्ट्रीला	940	دام
उरसिल	268	७६	জ ন	¥92	936	कराजी	(800	ξ 9	एड .	२१७	86
	399	26	जम्	888	96	ऋतुमती ऋते	२०९	٦9	एडक :	३२७	· 198
उरस्य			ऊररी	४४२	२५४	1	AAA	3	एडगज	900	980
उरस्तत्	२८९	७६	ऊरव्य	३०२	9	ऋखिज्	344	90	एडम्क	३६२	3 6
उरबूक	984	49	ऊरी	४४२	748	স্কৃত্ব	२९८	808	एड्क	990	8
उर्वरा	999	R	करीकृत	३८५	906	ঙ্গান্ত ঙ্গান্তি	३ ° ९	२३	एव	990	90
उर्वशी	२ २	५२	ऊरु	२२७	७३		9 ६ ६ ५	११२	एत एतर्हि	६२ ४४९	9 ७ २ ३
उ र्वी	990	3	ऊहज ू	३०२	9	ऋभु ऋभुक्षिन्		. 48	एध	933	93
उलप	930	9	ऊह्पर्वन्	३२७	७३		90	90	एधस्	933	93
उॡक ़	964	94	ऊर्ज	88	96	ऋष्य	C 49	9	एधित	₹08	UĘ
उल्रुखल	₹9°	24	ऊर्ज़्सल	२८९	७५		1986	995	एनस्	` ૫૧	२५
दल्खलक	980	ξ¥	) ऊर्जस्विन्	२८९	હળ્	ऋषभ	1 3 3 3	५९	एरण्ड	984	49
उल्लूपिन्	99	96	ऊर्णनाभ	959	93		1368	49	एला	955	१२५
जल्का -	४५१	6	ऊर्णा .	Rod	40	ऋषि	२६३	83	एळापणी -	१७५	3 A ●
ब ल्मुक	₹93	30	ऊ र्णायु	{३२७	<i>∞</i> €	ऋध्यप्रोक्ता	5946	, SA	एकावालुक	955	939
			-	रे३३ ७	900	क्यमा पा	. ११६२	909		885	२५∙
रहा घ ज् ~~रो~~ न	२२१ २८३	970	ऊर्ध्वक	<i>o</i> ₹	ч		पर			884	९ १२
उ ह्णोच	२४३	930	कर्ध्वजानु	२१७	AA	एक	∫३७६	८३	एवम्	886	94
ਰਲ਼ੀਲ 	44	Ę	कर्धज्ञ	२१७	84		(358	9 6		880	98
उ ल्ब	₹9¥	3 6	किमिं	4.8	ч	एकक	३७६	८२	एचणिका	388	33
उल्बण	३०६	69	ऊर्मिका	२३९	900	एकगुरु	३५४	93	एविका	386	33
उंशनस्	३९	34	ऊर्मिमत्	३७२	90	एकतान	३७५	७९		à .	
उशीर	968	368	ऊष	999	R	एकताङ	३्७२	₹	ऐकागारिक	. 384	२४
उषणा	959	50	ऊष्ण	¥ 9 ¥	३६	एकदन्त	99	36	एक्द	.938	96
उषर्पुध	१२	44	अषर	111	4	एकदा	AAd	२३	ऐडविड	२८	- 55
उषस्	, yw	3	सम्बद	. jii	2 Aq.	्षक्षर ्	्रेर४	1 14	्षेष .	345	

सम्ब ं	श ष्ट्रम्	দ্রীকঃ	स्टर्।	र ष्टम्	क्ष्रेकः	शब्द:	पृष्ठम्	ন্ডাক:	श ब ः	ष्टलम्	कोकः
प्रेजेय	968	4	ओष्ट्रक	३२७	99	क राक्ष	२३५	38	कदर	984	Чо
ऐतिद्य	348	12	~	क		कटाह	४५६	29	कदर्य	३६५	YC
हेन्द्रियक	ই ৩५	७९	4	३९७	۱ بر	कटि	२२७	80	कदली	198€	138
ऐरावण	₹•	36	कंस	1 93	३२	कटिप्रोय	२२८	હ ષ્		११८९	4
	1 3•	86	कंसाराति	9	29	कटी	vęg	36	कदाचित्	RAA	¥
ऐत्तव त	₹ ₹9	3	ककुद	893	53		(40	•	कदुष्ण	ΑŚ	રૂપ
	6388	35	ककुदा ती	२२७	80	कटु '	940	64	कदु	٤9	9 €
छ्राव ती	33	5	क कुभ्	₹ •	9		₹ ४०३	34	कदूद	368	e ş
ऐकेय	954	359		\$ ⊌₹	'9	कटुतुम्बी	960	944	कनक	3 3 3	88
ऐश्वर्य	9 %	\$ 6	क्कुम	Jara	84	कटुरोहिणी	940	64	कनकाष्यक्ष	350	•
ऐषमस्	AAS	₹0	कक्कोलक	२४७	१३०	कट्फल	983	A.	कनकालुका	२७६	રે ર
	ओ		कक्खट	308	७६	कट्स≒	980	44	कनका हुय	944	99
औक्स्	४३९	3 \$ \$	कक्ष	{२२९	७९	कठिजर	944	48	कनिष्ठ	{२१६	8 §
-3-	1 08	9		रिष्ठेप	२१९	कठिन	₹ <i>0</i> ¥	৬६		(AoA	A 4
स्रोष	₹ २० १ ₹ ४० 9	बे ९ २७	कक्ष्या	१४ ९४ }४२४	४२	कठिलक	960	948	कनिष्ठा	२३१	८२
को ह्यार	64	Α ,,		993	ዓ ላሩ ዓፍ	कठोर	३७४	હ દ્	कनीनिका	२३५	९३
आजस् क्षोजस्	A j d 6 J		कह	131 76¶	E.A.	कडहर	३०९	२ २	कनीयस्	∫३७०	48
का जर् को डूपुच्य	948 642		क क्ट ण	२४० २४०	906	कडम्ब	₹98	34	,	(A\$6	₹ ₹4
जा <u>ष</u> ्ट्र-प	966		O	288	938	कडार	ξ 9	9 €	कन्था	४५२	8
आहुन भोदन	395			२२ ५	Ęg	कुण	- {३६९ - {४०५	६२	कन्द	1969 ₹ ₹9	१५७ ३५
जान् । जोम्	886			306	₹0	कणप	, अप्र (४०५	४६ २०	कन्दर	१०५ ।	£ .
जान जोष	369	•		२३६	94	do al d	* ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~	4,5		385	ΑŚ
ओव धी	924			३६८	44	क्षवर	(398	) q 3		•	-
आवधी। स्रोवधी।			' _	880			1940	ĘĘ	4.4.	93	२५
मो ष्ठ	. २३३			(99 2	90	कृणिका	849	6	कन्दली	969	3
-119	औ		42-58	์ {ๆ งๆ	926	कणिश	३०८	29	कन्दु	३१२	ą o
भोक्षक	127	.	कच्छप	9.00	39	कण्टक	४६०	३२	कन्दुक कंचरा	389	936
धौषिती			1	¥95	111	कण्टकारिक		44	कन्यकाजात कन्यकाजात	२ १३ १२११	८ <i>६</i> २४
भौविस			35 B 12	299	. ५३	कण्टिकप्रस		۹ 9	कन्या	। २।। २०५	30
भौतान	-		A-455	449		कुण्ड	२३२	66		\ 23	_
अीव नि			कच्छुरा	949		कच्छभूषा	२३८	908		94	-
औदरिव	F 24	6 8	१ कबुद्ध	- { ९•	_	FOR	395	44		93	13
औपगव	क ३९	६ ३९		1324		कण्ड्या	२ 9९	49	कपाढ	977	19
धौपचि	६ २७:	1 87	कचुकिन्	१६८	6	कण्ड्रा	946	6		4 74	46
औ पवस	1 36	1 34	:	रिश्य		कण्डोळ	3 90	₹ €		93	३ २
शीरञ्जन	5 13		₃ ेष्ट	3390	•	कण्डोलवी	मा ३४८	3,1		964	
औरस	49		c	(X.	_	কলূপ	968	956		946	-
ओ र्जा वे			॰ कटक	∮१२ ^५		कवा	ę u	, 6		934	
खेर्य	η.	y 4/	E	(२३९		कदध्यन्	994	96	1	Ę9	9 6
ओशीर	83.			900		कदम्ब	9.85			1 39	1
क्षीवध	110			744		क्ट्रम्बक	्र्र∙१			1988	64
AÑ 1 4	400	e 4	- विस्तारा	301	444	-6.44	रे३०४	71	1	1 362	34.

शब्द	पृष्ठम्	खोकः	शब्दः	पृष्ठम्	म्छोकः ∣	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्रीकः
कपिव ह्यी	969	50		1988	Yu	कर्करेट्ड	994	95	कर्षू	¥ § §	225
कपिश	ξ 9	95	करज	११७२	925	a	1900	986	কল	७२	E
	(930	२७	करलक	988	80	कर्कश	{ ૪૨ ૫	990	कलकल	9	44
क् षीतन ः	₹ 9¥₹	¥Ą		∫१९४	२०	कर्काच	960	944		§ 34.	7.00
	988	63	करट	(४०२	₹¥	कर्चूर	960	948	फल ङ्क	रे ३५७	R
कपोत	955	3.4	करण	∫३३ ९	٦	कर्चूरक	808	934	कलत्र	860	706
कपोतपाछि	का १२२	94	101.1	(A0 É	A.A.	कर्ण	534	4.8	कलघोत	Ago	७६
कपोताङ्कि	903	928	क्रवष्ट	R_{ρ}/R	96	कर्णजलीकर	न् १९१	93	कलम्ब	{२९२	24
कपोल	३३४	5.	करतोया	904	33	कर्णधार	90	92	,,,,	1348	44
कफ	२२३	६२	करपञ्च	388	38	कर्णवेष्टन	२ ३८	903	कलभ	२७६	34
कफिन्	222	ĘD	करपाल	२९३	८९	कर्णिका	{२३८	808	कलम	३०९	4.8
कफोणि	२३०	60	करपालिका	338	59		{399	94	कलम्बी	9<9	940
p 1111 1	(53	¥	करभ	₹₹ 9	८१ ७५	कर्णिकार	986	Ę o	कलरव	943	4A
क्रबन्ध	9.0	116		(३२७		कर्णारथ	२८३	43	कलल	4.48	36
कम्	483	२५०	करभूषण	३४०	906	कर्णेजप	३६५	80	कलविङ्क	983	96
कमठ	900	29	करमर्दक	949	६७	कर्तरी	३४९	३३	कलशि	9६०	43
कमठी	१०३	28	करम्भ	३१९	AC	कर्दम	9€	٩	कलस	३१२	¥ 9
कमण्डलु	२६४	४६	कररुह	239	۶۵	कर्पट	२४२	994	कलहंस	984	२३
कमन	345	28	करवालिका	388	59	कर्पर	२२५	६८	कलह	२९८	9.8
7/41-1	(53	4	करवीर करशाखा	१५४ २३१	७७ ८२	कर्पराल	१३७	२९		(34	94
कमळ	1 300	Αο	करशीकर करशीकर	₹ ७७	३७	कर्परी	३३५	909	कला	4 80	99
	1839	998		906	¥3	कर्पास	४६१	34		४३१	996
कमला	93	२७	करहाट	486	५३	कर्पूर	२४८	१३०	कडाद	3 88	6
कमलासन	6	90	करहाट क कराज	8 5 5	३०५		२५	60	कलानिधि	₹४	8.8
कमकोत्तर	३३७	906	करिगर्जित	244	900	कबुर	4 53	9 %	कलाप	४१८	128
कसितृ	३५९	23	करिणी	२७६	३ ६		(३३३	98 9	कलाय	106	16
कस्प	65	10	करिन्	२७ ६	38	कर्म	366		कलि	{२९८	904
कम्पन	₹ <i>७</i> ४	98	1		9,49	कर्मकर	{३४३ }३५७	9५ 9 \$		रिष्ट्र	988
कम्प्र	\$ us	98	करिशावक	૨ ૯૬	34	कर्मकार	३ <i>५७</i>	98	कलिका	9 4 3	14
41.74	(२४३	998	1	(948		कमेक्सम	बे <i>ल</i> ७	96	किल	₹949	60
कुम्बल	{ ¥ 3 9	998	1 40 41 4	ी ४२७	१७३	कमैठ	340	96	कलिब्रुम	११९३ • ४ १	१६ ५८
कम्ब लिवा	द्यक २८३	48	करीष	३२०	49	कर्मण्या	३५०	34	काल ग्रुन कलिमार् ड		76
क्विव	₹9₹	ξ¥	क दणा	} uu		कर्मन्दिन्		89			
# T-07	5909	₹ ₹		) 46		कमेव्स	320	3	कछिल	00 F	24
कम्ब	रिष्ठ	933		983		कमैश्रील	३५७	16	কন্তৰ	{ 49 8¢	. 38 . 38
कम्बुप्रीवा	* 333	66		Rod		कर्मश्रूर	340		कळेवर	२२६	40
क्स	346			२२६		कमसविव				155	38
	₹ ₹₹			360		कर्मार	943		406.40	- 43 - 49	33
कर	र १७४			900		कर्मे न्द्रिय	46	6		1 49	
	(४१५			(180	§ €	कर्ष	350	c &	क्₹प	1 263	80
	र्वि¥ वृद्ध•			{ 8 489		कर्षक	३०३	٩		1808	44
575	1350		वर्डच	393		क्षंफल	780	44	ब्रह्मंग	704	***

श ब्द ः	ष्ट्रधम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	वाब्दः	पृष्ठम्	खोकः	शुब्दं:	पृष्ठम्	श्वोकः
कल्पवृक्ष	্ ২৭	40	काकनासिका	9 ६ ९	996	कान्तार	∫ 994	90	कारा	३०२	995
कुरुपन्ति	ું ૫૧	२२	काकपक्ष	२३६	९ ६	भागतार	{ ¥3€	१७२	कारिका	३९९	94
कत्मव	49	23	काकपीलुक	989	39	कान्तारक	१८३	953	कारीष	३९७	४३
कल्माष	६२	90	काकमाची	905	949	कान्ति	₹ ६	90	कार्	₹80	4
	[AA	3	काकमुद्रा	१६७	993	कान्दविक	399	२८	कारुणिक	३५६	94
कल्य	4 229	40	কাৰুতী	७२	3	कान्दिशीक	३६३	४२	कारुण्य	96	96
	४२४	949	काकाज्ञी	9 ६ ९	996	कापथ	994	9 €	कारोत्तर	349	४२
कस्या	ĘŖ	96	काकिणी	४५२	9	कापोत	{२०२	४३	कार्तस्वर	333	54
कल्याण	45	34	काकु	६७	93		रिवेद	308	कार्तान्तिक	२७०	. 98
कह्येल	94	Ę	काकुद	२३४	59	कापोताञ्जन	३३५	900	कातिंक	85	90
कवज	₹४६	ER	काकेन्द्र	989	३९		्र इ	प्र २८	कार्तिकिक	¥٩	96
	904	938	काकोदुम्बरि	តា។មទ	٤9	फाम	3 3 3 3	40	कार्तिकेय	99	₹ %
क्वरी	र २३६	90	काकोदर	63	v		1850	936	कार्पास	२४१	999
	[३ १६	Ao		50	9 0	कामगामिन्	269	⊍ ફ	कार्पासी	१६८	998
क्वल	३२१	48	काकोछ	1988	٦9	कामन	३५९	₹8	कार्म	३५७	96
कृषि	} ₹९	34	काक्षी	907	939	कामपाछ	99	२३	कार्मण	३८७	Y
कविका	[२५०	' 4,		[३३४	99	कामम्	880	93	कार्मुक	२९१	63
कविय	२८२ ४६ १	. <i>४९</i>	काच -	३४७	₹ •	कामयित	३५९	78	कार्षापण	३३१	66
कावय क वोद्या	7 ₹ ₹ 7 ₹	1 d		(808	२८	_	(208	3	कार्षिक	३३१	66
कथ कथ	०५ २५७	47 48	काचस्थाली	98E	da	कामिनी	1898	992	कार्घ्य	485	AA
कशा	388	59	काचित	३७९	68	कामुक	३५९	२३		185	48
कशा र्ड	\$ & A	88	काश्चन	३३३	44	कामुका	२०६	9	काल	84	9
			काश्चनी	398	Ad	कामुकी	२०७	9		∫ ^{,84} °	ባሄ ባባሄ
कविपु करोठ	899	930	काश्ची	5.Ro	906	काम्पिल्य	900	986	कालक	396	४९
करा द करोदका	२ ५ हे - २ १	93	কা জিক	३१५	₹ ९,	काम्बल	363	48	कालकण्डक	958	39
करावका कहमल	२२५	६९	काण्ड	AoA	Αź	काम्बविक	३४१	۷	कालकूट	90	90
क्रार्थक	३०० (२८१	१०९ ४७	काण्डपृष्ठ	२८७	६७	काम्बोज	₹८0	¥٩	कालखण्ड	ं२२४	5 5
कर्य	340	Ao	काण्डवत्	२८७	६९	काम्बोजी	9 ৩५	936	कालधर्म	300	995
•	1358	¥¥	काण्डीर	२८७	६९	काम्यदान	320	3	कालपृष्ठ	२९ 9	4
喉咙	386	३२	काण्डेसु	963	308	काय	२२६	49	कालमे विका		90
कषाय	5 40	9	कातर	३५९	३६	काय (तीर्थ	) २६५	40	कालमेषिका		909
4.114	(833	343	कास्यायनी	198	3 4	कायस्था	986	45	कालमेषी	969	4.5
<u>ক্</u> ৰ	्र ९२	_ A		1209	90	कारण	NR	२८	कालशेय	329	43
	}४०३	3 9	कादम्ब	954	२३	कारणा	९२	ą	कालसूत्र	89	3
कस्तूरी	२४७			340	₹%	कारणिक	३५४	•		§9¥9	36
कंडार	905	₹ €		३ २	6	कारण्डव	988	ЯЯ	कालस्कन्ध	1949	Ęc
कहा स्टारेका	954		काह्रवेय	930	8	कारम्भा	980	4 6		{ १६०	42
काङ्गा	. 49		कानन	१२७ २००	_		6988	999	काला	र्व १६५	908
कास्यतार		A	कानीन	299	38	कारवी	905	१५२		1398	३७
काक	የየሃ ተ		कान्स	ब्र <u>े</u> ६७	42		1398	३७	कालागुर्	२४६	१२७
क्षाक्रिक			कान्तकक	909	126		366	A A o	कालाञ्चसार्य	{824 800	922
A DIG S	(5. 1 71	45	काम्ता	4-8	3	कारवेत	16.	148		6 424	979

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	स्त्रोकः	शब्दः	पृष्ठम्	स्टोक:	गब्द:	ं पृ ष्टम्	छोकः
कालायस	458	50	किया	YYY	96	कीश ी	960	. 3	कुंड हुक	* 848	- 94
कालिका	399	94	किणिही	946	49	कीशपर्णी	946	45	कुड्य	990	¥
कार्लिन्दी	904	३२	किण्य	३५१	४२	_	∫99 0	3	कुणप	309	114
कालिन्दी मे	दनं १११	२४		∫१५५	vv	2	(ARO	380		(909	126
काली	9 6	३ ६	कितव	{३५१	AA	कुकर	२१७	Y6	कुणि	(२१७	Yé
कालीयक	284	978	किनर	∫ Ę	99	कुकुन्दर	२२८	७५	कुण्ठ	340	9 9
कालेयक	953	909		१ २९	49	कुक्ल	४३२	२३०	कुण 🕏	∫२१४	16
कास्पक	908	934	किनरेश	36	६९	क हुर	953	90		{ ₹9₹	5.3
काल्या	३२५	90	किम्	{४४२	349	कुकुम	955	३५	कुण्डल	२३८	405
कावचिक	२८७	ęę		(ARA	Ч	कुकुर	{१७३ {३४५	937 79	कुण्डलिन्	۷٩	u
कावेरी	904	34	किमु	AAA	4	कुक्षि	779	vv	कुण्डी	२६४	AÉ
कात्र्य	38	२५	किमुत	{AR\$	3	कुक्षिमरि	३५८	39	कुतप	३५९	39
काश	963	9 4 2	)	(AAA	u ,	कु कु म	984	923	কু বু ক	८२	39
काइमरी	980	34	किपचान	३६५	AC	कुच	२२९	ve	~~কু~~ নুপ	३१३	4.4
काइमर्य	980	3 6	किंपुरुष	२९	٩٧	कुचन्दन	280	932	কুবু,	393	3.3
काइमीर	900	984	किंवदन्ती	ξĘ	v	कुचर	3 6 2	३७	कुत्रुल	८२	₹ 9
काइमीरजग		928	किर	960	3	कुचाप्र	775	60	कुत्सा	६७	9.5
काइयपि	83	₹ २	किरण	४२	३३	कु ज्	3,5	२५	कुरिसत	३६७	48
काइयपी	990	```	किरात	J RR	२०	कुखित	३७२	49	कुथ	1968	366
काष्ठ	939	93	किराततिक	१७६	325		∫१२७	۷		१२७९	ΥZ
काष्ट्रकुद्दाल	90	93	किरीट	२३८	902	ক্সজ	{४०२	₹9	कुर्वाल	१९३५ १९३५	22 65
काष्ट्रतक्ष	३४१	9	किर्मार	६२	90	कुजर	∫२७६	3,8	कुनटी	336	१२ १०८
	\ 	9	किल	883	348	grant.	(३६९	49	कुना शक	949	19-
ক ান্তা	{ ~	99	किल।स	२१९	43	कुलराशन	934	२०			
	808	89	किलासिन्	१२२	Ę 9	कुज ल	३१५	54	क न्त	२९५ - २३६	_
काष्ट्राम्बुवारि	हेनी ९७	99	किलिजक	३१०	२६	कुट	{1 ₹4	4	कु न्तल	२३६	94
काष्ट्रीला	9 6 6	993	A-A	(49	२२		१३१२	32		5942	७३ १२१
कास	295	५२	कि ल्बिप	{ ४३६	३ २३	कुटन कुटन	३०५ १५०	9 ~~3~~ 4 6	फुन्द	844	- 9%
कासमर्द	844	98	किशोर	२८१	ΑÉ	300	1980	40	कुन्दुरु	900	939
कासर	966	8	কি ড্কু	३९८	৩	कुटबर	1903	939	कुन्दुवकी	900	938
कासार	903	२८	किसलय	933	98	कुटिल	३७२	9	कुप्य	- 3 € 0	48
किशाद	1306	२१	कीकस	२२५	६८		1996	Ę	कुप्य	३३२	5%
	{ ४२५	963	कीचक	963	9 5 9	कुटी	रि४६१	14	_	(36	96
कि शुक	936	38	कीनाश	४३५	२१५	<u> जुटुम्ब</u> चापृ	त ३५६	99	कुबर	્રી ૨૧	₹,
किकी दिवि	943	9 €	कीर	984	ર ૧	कुटुम्बिनी	२०५	Ę.,	कुबेरक	909	984
किंकर	3 83	90	कीर्ति	६७	99	कुष्टनी	२०९	98	कुवेराक्षी	.985	, 44
किंकणी	२४१	990	A -	∫ 38	40	कुट्टिम	४६०	3,8	कुब्ज	230	Yć
किचित्	ARA	د	कील	[४३१	950	कुट्मरू	49.8	96	क्रमान -	ر ۹۷	Ya
किंचुलक	909	२२	कीलक	३२६	şυ	कुठर	३२६	98	कुमार	₹ ७५	98
किं जल्क	906	ЯÌ	कीलाक	₹	₹	कुठार	398	45	कुमारक	936	51
किटि	960	3		रिष्दर	२००	कु ठेर क	944	७९	इ मारी	१ ९५३	` <b>⊌</b> ₹⊍`
किष्ट	२२४	EA	, की छित	3 4 3	¥₹	कुरव	111	63	• "",	{ २०५	` &

											_
सस्दः	- पृष्ठम्	कोकः	शस्यः	पृष्टम्	श्रीकः	शब्दः	- पृष्ठम्	With:		्षृष्टम्	श्चेकः
क्रमुद	£ 39	•	कुलीर	900	₹9		98	9.0	कृ पीटयो नि	. 53	43
	906	10	कुल्माय	1300	96	कृपक	30	. 95	क्रमिकोशोत्थ	389	199
कुमुद्बान्धव		93		(846	२१		(२२८	હ્ય	कृभिन्न	968	306
कुमुदिका	982	Ao	कुल्माबारि	_	38	कृ बर	768	40	कुमिज	२४६	9 २६
कुमुदिनी	900	\$8	कुल्य	२२५	46	कूर्च ~~- ५०६~~	२३५	65	कुश	364	69
कुमुद्रत्	993	9	कुस्या	904	₹४	कूर्च शीर्ष	9 ७ ६	992	ऋषानु	33	48
कुमुद्वती	900	३८	कुवल	{989	₹ €	कूर्चिका	390	AA	कृशानुरेतस्	93	\$ \$
कुम्बा	३५६	96		{४६२	४३	कूर्दन	CR	4 8	कुशाश्विन्	₹85	93
	180	£A.	कुक्लय	905	₹ 4	कूर्पर	₹३०	60	কু দি	३०३	3
इ स्स	7 200	र १७	कुवाइ	३६२	રૂ હ	कूर्पासक	₹४३	996	কৃ षिक	∫३०३	•
	[850	358	कुविन्द	∮ ,R o	Ę	कूर्म	900	२ १		(३०५	45
कुम्भकार	3.0 3.80	30	कुवेणी	96	9 €	कूल	44	v	कृषीवल	403	Ę
~~कुर~~ भसंभव	३७	30	~~ক~~ ুহা	828	9 ६ ६	क्षमाण्डक	960	344	কুন্ <u>ত</u>	₫∘ĸ	۷
कुम्भिका ~~कार्~~	900	36		(834	२ १ ६	कुक्ण	968	99	কৃষ্টি	२५१	Ę
कुम्मी कुम्मीर	983	¥۵ ۲۹	कुशल	₹ 343	२६ ४	क्रकलास	989	93		80	9८ 9 ४
	909		25.44	(833	२०४	कुकवाकु	१९३	9 9	कृष्ण -	ξ 0	9.8
₹ ₹₹	9 < 9	2	कुशी	३३४	95	कुकाटिका	253	66		(398	3,9
इ सक	384	38	कुशीलव	३४२	97	~~কূ~~ হন্তু	5 93	Я	कृष्णपाक ्र स	949	६७
कु र ण्डक	348	uk	कुशेशय	900	A.	Sicon	{२६५	45	कृष्णफला	959	९ ६
कुरुवक	143	مام		(909	926	कृत	890	90	कुष्ण मेवी	940	٤ ۾
इ स्र	994	२३	কুছ	₹ २/२०	48	कृत ुङ्ग	२८७	5,8	कुष्णला	959	34
कुराण्टक	348	A		४६०	₹8	कृतमाञ	936	48	कुष्णलोहित	٤9	9 €
कुरवक	dAR	98	कुसीद्	३'०३	૪	कृतमु ख	३५३	A	कृष्णवत्मेन्	२२	48
कुरुविन्द	१८२	949	कुसीदिक	३०३	ч	कृतस्र	३५५	90	कुष्णवृन्ता	986	પ પ
कुर् विस्त	्रे हे o	۷ ۾	कुसुम	१३४	90	कृतसाप कि	क २०५	v	कृष्णसार	950	90
5 0	१२०१	77	कुसुमाजन	" ३३६	903	कृतह् स्त	२८७	8 6	बे टगी	999	₹ ξ
	(sho	9	कुसुमेषु	97	₹ ६	कृता न्त	र् २४	40	कृष्णिका	३०७	98
Fair	1989	बृ <i>ष</i> कृष्ष	कुसुम्भ	∫ृ३३७	908	-	1205	€R	केकर	२१८	88
~~3~~ কন	1380	1 00		(830	936	क्रुतासिषेक		Ч	केका	986	₹9
कुलटा	२०७	90	इस् वि	63	ą •	कृतिन्	∫२५० }ः७३	é	केकिन्	१९८	₹ •
कुरुत्थिका	111	907	इस्तुम्बुह	₹94	36	75 W	(३५३ ३ ८३	g o g	वेतकी	968	900
क्रुंस्रपालिक		v	कुह्ना	२६६	43	कृत कृति	२६ ४	12.4	केतन	२९७	99
कुरुवेष्टिन्	140	4	कुहर	८ €	9	कृत्तिवासस् कृतिवासस्		₹ 9		1886	998
कुलसंभव	249	4	35	Ad	9	कृत्या कृत्या	828	946	केतु	800	Ęo
कुलबी	२०५	u	क् कुद	३५६	9.8	कृत्रि मधूप व		926	केदर	४५५.	₹•
कुलाय	300	Įv		9२५	R	कृत्म इत्स्म			केदार केनिपातक	३०४	99
কুলান্ত	∮¥∘	,	कुउ	₹ ₹ 0 ₹	83	कुपण कुपण	३७१ ३६५	६५ भ	_	<i>و</i> و د	193) Barre
अ खाली	₹1,6		कृटयन्त्र	₹8€	३.७ २६	कृपा कृपा	१ .९ ७ ७८	3 c	केयूर केखि	२३९	900
क ुळिश	20	X/a	_		A:/0	कृपाण	7.53		नेत्वक नेत्वक	88	₹ ₹ .
कुली	9,50			३७३	υ₹	्र _{ह्मपाण} इपाणी	473 473	८९ ३३	केश	४३२ २३६	₹ ०३
इ लीन	449			9-3	34	कृपांछ	३५६			२ ३ ६	\$ '4
		•	K '	1-4	**	S. In S	4.74	13	केशाम्बुन।सन	7 100	955

शब्दैः	पृष्ठम्	क्षोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	<u> १</u> ष्ट	श्चोकः ∣	शब्दः	पृष्ठम्	स्टोक:
केशपाशी	236	90	कोदण्ड	२९१	د ۶	कौमोदकी	13	२८		(३६५	Y
	(	90	कोइव	€ ० ५	9 ६	कौलटिनेय	299	२७	कृर	₹ 308	υĘ
केशव	१े२१६	*4	कोप	60	२६	कौलटेय	∫२११	२६		(४३०	999
के शवेश	२३६	80	कोपना	२०४	¥		(રિ૧૧	२७	केतव्य	358	63
केशिक	396	૪५	कोपिन्	३६१	३२	कौलटेर	२ ११	२ ६	केय	३२९	6٩
केशिन्	२१६	УЧ	कोमल	३७५	96	कौलीन	४१७	998	कोड	960	3
केविनी	909	356	कोयष्टिक	955	34	कौलेयक	३४५	39	-A	{२२९	•
	100	Af	कोरक	933	9 ६	कौशिक	5980	३४	कोध	۷۰	₹ €
केंसर	1935	34	कोरक्री	909	924		(३९८	90	कोधन	३६१	३२
>-A-	(940	ξų	कोरदृषक	३०७	9 ६	कौशेय	२४१	999	कोशयुग	994	96
केसरिन् कैनार्टक्ट	965	9		(९७	99	कौस्तुभ	93	36	कोष्ट	966	4
कैटभजित् कैटर्भ		२२	कोल	1989	3 €	क्रकच	३४९	ЯŘ	को छुविना	9 6 0	4.5
कैटर्य	985	Αo		920	3	क्रकर	{१५४	vv	कोष्ट्री	१६५	990
केतव	∫ ८२	30	~~-)~~ -	∫२४७	928		(988	95	कंख	994	२ ३
*	(343	AA	कोलक	{३१४	३६	ऋतु	348	93	कोधदारण	90	A o
कैदारक	304	99	कोलदल	१७३	१३०	कतुध्वंसिन्	93	३४	第4	३८९	90
कैदारिक	३०५	99	कोलम्बक	VV	9	ऋतुभुज्	ч	5	ऋमथ	३८९	90
कैदार्य	304	99	कोलवली	959	90	कथन	३००	994	क्रिभ	३८४	904
कैरव	9 0 €	३७	कोला	9 ६ 9	90		(२ ९९	900	क्तित्राक्ष	239	Ę o
केलास	२९	90	कोलाहल	৬٩	२५	कन्द् न	{४१७	१२३	क्रिशित	३८२	96
कवर्त	96	94	कोली	980	₹ €	कन्दित	64	34	क्रिप्ट	€ € ₹	98
केवतीमुस्त	क १७३	933	कोविद	3,49	ч	再平	२६२	Ao	्रहीत क	}३८२ १६५	96
कैवल्य	40	Ę	कोविदार	934	२२		(१४२	४१	क्रातमा क्रीत किका	360	१०९ ९४
कैशिक	२३६	٩.६	कोशफल	२४७	930	क्रमुक	482	89	अहं। द्वा स्थानका नाम	194	₹ %
कैर्य	२३६	९ ६	कोशातकी	३९८	6		1964	9	क्रीव(ब)	{ A \$ A	۲۶ २ १३
कोक	1969	v		(२००	રૂ હ	कमेलक	३२७	৬५	हेश	348	38
ক।ক	[૧૬૫	33	कोष	4 3 3 3	9	कयविकयि		96	क्रोम	٠ ٦ <i>٩</i>	ξų
कोकनद	∫ ६१	93	ļ	(४३६	२२१	कयिक	376	20		(09	38
	1906	४२	कोछ	४०३	¥٥	क्रप्य	३२९	۷ ۹	किय	1366	2
कोकनदच्य		94	कोष्ण	КŚ	રૂપ	क्रय	२२३	43	क्रणन	ંહ૧	3.8
कोकिल	368	98	कौकुटिक	३९९	90	कचाद	૨ ५	49	कथित	₹ < 9	९५
कोकिलाक्ष		308	कोझेयक	२९३	٤٩	कव्याद्	२५	48	काण	ু ও ¶	२४
कोटर	१३२	93	काटतक्ष	३४१	٩	ऋ:यिक	326	७९		80	99
कोटवी	₹०८	9 9	कौटिक	3 83	98	किमि	959	93	क्षण	1 26	14
->A	२९१	82	कौणप	२५	48		∫ ६३	4		Rod	80
कोटि	२९५ ४०३	९३ ३८	कीतुक	८२	39	किया	(848	940	क्षणदा क्षणन	. 88	8
कोटिवर्षा	१७३	933	कीतृहरू	८२	3,9	कियावत्	રે પ્હ	96		300	198
कोटिश कोटिश	३० ५	144	कौद्रवीण	308	2		(CX	३२	क्षणप्रभा	33 33	%
कोद्दार	8 <i>4</i> 8. 402	96	कौन्तिक	266	७०	कीडा	108	33	क्षतज	२२३	₽¥.
कोठ	23°	48	कोन्ती	968	970	कुञ	994	२२	क्षतवत	755	48
	(७३	٩	कौपीन	890	923	कुध	60	२६	क्षमृ	{ २८५ { ३३९	49
कोण	{ २९५	43		34	9 4	क्रुष्ट	64	34	8 " 8	1400	44
क	मर• ६१	, ,	, 4.		• •	, ,		• •	1		* 1

হা ত্ত্ :	पृष्ठम्	श्लोकः [	शब्द:	प्ट ष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शबः	पृष्ठम्	শ্ভীক:
क्षत्रिय	२६७	9		∫३६५	¥€	e- ~~} a~~ r	∫२९९	900	खल	364	80
क्षत्रिया	306	98	सुद	रिषरेण	900	क् वेडा	(ROR	8.5	खलपू	340	90
क्षत्रियी	306	94	क्षुद्रघण्टिक	र २ ४१	990	क्षेत्रित	860	ŹЯ	खिनी	३९६	४२
क्षत्रियाणी	206	98	क्षद्रशङ्ख	909	23		ख		खलीन	२८२	89
क्षपा	44	¥		∫१६०	4.8	_	२९	9	खबु	***	२५५
क्षपाकर	३४	94	सुब्रा	820	900	ख	840	9८ २२	बल्या	३९६	४२
क्षम	829	983	क्षुद्राण्डम त	•		}	996	33	खात	903	२७
क्षमा	¥39	982	संघात		98	खग	1 487	ટેફ	खादित	₹6'4	990
क्षमितृ	369	33		900		ì	800	98	खारी	३३१	44
क्षमिन्	3 6 9	39	सम् सर्ग	३ २१	48	खगेश्वर	93	२९	खारीक	₹°¥	90
क्षन्तु	3,49	39	क्षुधाभिजन क्षुधित		98	खजाका	393	₹¥	खारीवाप	308	90
. •	c 49	33	_	३५८ ६३-	२०	खन्न	२१८	Y5	खिल	993	4
27.07	299	49	भ्रत	१३०	3	खजन	१९२	94		(१७२	930
क्षय	1366	v	क्षुमा	30E	₹•	खन्नरीट	985	94	खुर	{ २८२	४९
	(833	984	धुर	१९३ }४७५	२० १०४	खट	848	90	खुरणम्	290	४७
क्षव	रु१९	45	97785	983	80	खट्वा	586	१३८	खुरणस	२१७	80
	6500	98	धुरक धुरप्र	४५५	₹0	现家	946	A	खेट	३६७	48
क्षविषु	299	43	क्षुरिन्	₹88 200	90		(२९३	८९	खेय	908	२९
क्षान्त	369	90	SIL.I	(३४३	9 €	खिन्	966	X	खेला	68	33
क्षान्ति	60	48	भुहक	1 3 5 5	4 9	खण्ड	३५	9 €	खोड	२१८	88
क्षार	338	68	3	1386	90	खण्डपर्शु	93	39	स्यात	३८९	٩
क्षारक	933	9 €	2_	808	99	खण्डविकार खण्डिक	३१७ ३०६	४३ १६	ख्यात गर्हण	३८०	९३
क्षारमृत्तिव		¥	क्षेत्र	{४२८	960	खदिर	984	88	ख्याति	३८९	8
क्षारित	368	ЯŹ	क्षेत्रज्ञ	5 4x	₹ %	खदिरा	908	189		ग	
क्षि ति	990	٦		(ROC	₹ ३	खद्योत	990	36	गगन	38	٩
क्षिपणी	1808	00	क्षेत्राजीव	ई ० ई	Ę	खनि	976	v	गङ्गा	908	39
_	9.0	9.5	क्षेपण	३९०	99	ख़नित्र	३०५	97	गङ्गाधर	93	₹४
क्षिपा क्षिप्त	3100	99	क्षेपिष्ठ	\$ 54	999	खपुर	964	968	गज	२७६	ξ¥
	३७८		3-	(५२	₹ €	खर	र ४३	34	गजता	२७६	3 4
क्षिमु क्षिप्र	३ ६० २७	३० ६४	क्षेम	907	976		{३२७	७७	गजबन्धनी	२७९	٧٦
_		ų o ve	क्षेत्र	(880	રે ૪	खरणस्	२१७	RÉ	गजभक्ष्या	900	922
क्षिया	१८८ (९३	Y.	स्त्र क्षोणी	१ ०५	11	स्व रणस	290	Αέ	गजानन	1 5	₹6
क्षीर	{ ३ २०	49	क्षाना		ર	खरपुष्पा	904	938	गश्चा	999	6
	(४२८	943	काद	३९७ ३८५	9.9	खरमश्ररी	946	८९	गडक	99	90
क्षीरविकृति		RA	क्षोम	920	999 92	खरा	949	E S	गडु	४५४	96
क्षीरविदाः		990	क्षीद	334	900	खराश्वा	9 6 8	999	गडुल	२१७	86
क्षीरशुक्रा	954	990	क्षीम			खर्जू	२१९	৸ঀ		(२०१	
क्षीरावी	२६२	900		₹४१ ३.••	993	खर्जूरी	966	900	गण	\	४० ८१
क्षीरिका करो-	988	84	क्ष्युत	३ <i>७९</i>	6.9	बर्जुर	}96€	900	' '	Yo4	४६
क्षीरोद	2 to 4	2 3	क्ष्मा	१९० १९२	ર ૧	Ì	(391	5 §	गणक	२७०	98
क्षी व धुत्	३५९ ३२९	43 43	क्ष्मामृत्	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	9	खर्व	{२१७ {३७२	४६ ४६	गणदेवता	, §	90
<i>छ</i> ार धु त	295		क्षेण	90	\$	सर्वट	४६०	11	गणनीय	7 0 U Ş	éa.
A ,1	***	• • •		•	•	4.10	-1"	41		,	4.0

दाक्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	म्होकः	श ब्द ः	पृष्ठम्	क्षोकः	शब्दः	पृष्ठम्	न्होकः
गणरात्र	84	Ę	गन्धसार	280	939	गलकम्बल	३२३	६३	गिरिका	989	92
गण ६प	948	60	गन्धाइमन्	335	907	गलन्तिका	३१२	33	गिरिज	{ ३ ३ ५	900
गणहासक	१७२	926	गन्धिनी	900	923	गलित	३८३	Rol		रिवद	808
गणाधिप	9 6	३८	गन्धो त्त मा	३५०	३९	गलोद्देश	3<9	86	गिरिमश्चिका	940	84
	9 4२	vg	गन्धोली	990	70	गल्या	३९७	४२	गिरिश	93	₹ 9
गणिका	र २०९	98	गभस्ति	४२	33	गवय	980	99	गिरीश	93	39
गणिकारिका	•	६ ६	गभीर	36	94	गवल	३३५	900	गिलित	३८५	99•
गणित	३७९	ÉR	गम	२९६	९५	गवाक्ष	998	٩	गीत	٧٩	२ ६
गणेय	३्७०	ER	गमन	२९६	९५	गवाक्षी	969	949	गीर्	६२	9
	{२३४	50	गम्भारी	980	३५	गवीश्वर	३२२	40	गीर्ण	३८५	990
गण्ड	{२७७	३७	गम्भीर	٩٠٥	94	गवेधु	३९०	२५	गीर्णि	\$ 40	99
गण्डक	966	8	गम्य	३८०	९२	गवेधुका	३१०	२५	गीर्पति	38	२४
गण्डक≀री	906	989	गरल	50	8	गवेषणा	२६०	३२	गीर्वाण	۷,	3
गण्डशैल	936	Ę	गरिष्ठ	३८६	992	गवेषित	१८४	904	गुगगुल	980	ξ¥
गण्डाली	963	949	गरी	949	६९	गव्य	३२०	40	गुच्छ	३०८	39
गण्डीर	969	940	गहड	93	33	गव्या	323	६०	गुजा	959	96
गण्डूपद्	909	२२	गरुडध्वज	9	98	गब्यूति	994	96	गुड	808	83
गण्ड्यदी	907	38	गहडाप्रज	૪૨	३ २		∫१२७	Ę	गुडपुष्प	१३७	२७ २८
गण्डूषा	४५३	90	गहत्	२००	3,6	गहन	००६∫	64	गुडफल	१३७	9 o 4
गतनासिक	२९७	४६		193	२९	गहुर्	∮१२६	Ę	गुडा गुडूची	१६४ १५६	4 3
गद	396	49	गरुत्मत्	1982	ŹЯ	.47	(835	१८३	े उठिता	(48	2 5 5
गद्य	४५९	₹ 9		800	الإد	गाङ्गेय	{३३३	98		२९२	98
गन्त्री	R < 2	43	गर्गरी	३२७	46		(858	944	गुण	399	26
गन्ध	५७	7.2	-25-	∫ ३२	۷	गान्ने ६की	966	990		३४६	२७
गन्धक	115	903	गर्जित	{२७६	₹ €	गाढ	3 %	६ ८		(804	Ara
			गर्त	۷۵	3	गाणिक्य	₹ 9°	₹ ₹	गुणतृक्षक	90	93
गम्भकुटी	900	923	गर्दभ	३२७	৩৩	गाण्डिव गाण्डीव	२९०	88	गुणित	३७८	66
गन्धन	895	994	गर्दभाण्ड	3 R S	83	allogid	330	7.A	गुष्कित	३७९	68
गन्धनाकुली		998	गर्धन	३५८	२ २	गात्र	{२२६ }२७८	Ao Ao	गुत्स	२३९	904
गन्धकली	{980 940	<i>6</i>	गर्भ	∫२१४	३९	गात्रानुलेप		933	गुःसक्	455	9 4
सन्धमादन	928	₹.	1	(850	934	गान	ังๆ	24	गुत्सार्थ	२३९	904
गम्धम्ली	960	१ १५४	गर्भक	२४८	934	गान्धार	u 9	9	गुद	२२७	ુ ફ
गन्धरस	236	908	गर्भागार	998	6		∫ १४५	84	गुन्द	\$ \ ?	9 ६ २
. 174	( )	99	गर्भाशय	२१४	३८	गायत्री	{ २५६	२२	गुन्दा	{3४७ {9<3	५५ १ ६०
	3 3	42	गर्भिणी	290	२२	गाइत्मत	३३२	53		)₹ve	८९
गन्धर्व	990	4२ १ १	गर्भोपघाति		ĘS	गार्भिण	२१०	44	गुप्त	(368	906
गन्धर्व	२८०	RR	गर्भुत्	968	364	गाईपत्य	२५९	35	गुप्ति	805	80
	22 990 260 899	933	गर्व	७९	२ २	गालव	9 3 8	३ ३	गुरण	150	11
गम्धर्वहस्त	4 8AA	40	गर्हण	३८०	93	गिर्	३९०	3			₹.₩
ग≠धवह्	२५	६२	गर्ह्य	३६७	de	गिरि	{१२३	٩	ग्रह	{ ३९ २५२ ४२५	•
गन्धवहा	333	63	गर्धावादिन्	₹ ६ २	३७	i	{34°	99	07.5		965
गम्धवाह	२५	63	गल	२३२	66	गिरिकणी	9 6 3	Jok	गुर्विणी	२१०	२१

शब्द:	पृष्ठम्	श्चोकः∤	शब्दः	पृ ष्ठम्	स्टोकः	शब्दः	पृष्ठम्	क्षोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पुरुफ	230	७२		(३२२	Ęo	गोमत्	३२२	40		§ 89	२०
	(930	9	गो	{ ३२४	ĘĘ	गोमय	२२०	40	प्रस्त	रियटप	999
	238	ĘĘ	1	(808	34	गोमायु	966	ч		8 8	9
गुरुम	२९०	69	गोकण्टक	9	55	गोमिन्	३२२	40	म ह	326	۵
	(839	983	गोकर्ण	{१९०	90	गोरस	३२१	٤٤		(838	२३६
गुविमनी	930	5		(२३१	८३	गोर्द	228	Ęų	प्रहणी हज्	१२०	५५
गुवाक	964	988	गोकर्णा	300	CR	गोल	४२५	₹0	प्रहपति	Ao	₹ 0
गुह	90	38	गोकुल	३२२	40	गोलक	२१४	3 6	प्राम	∫१२३	98
कर	∫ १२६	Ę	गोक्षरक	959	99	गोला	336	906		{x < 1	989
गुहा	रे १६०	53	गोचर	40	c	गोलीह	१४२	39	प्रामणी	४०५	४९
<u> এ</u> অ	833	348	गोजिह्ना	१६९	998	(	9६२	903	प्रामतक्ष	388	9
गुह्यक	Ę	99	गोडुम्बा	969	946	गोलोमी	₹ 9८२	949	प्रामता	३९७	85
गुसकेश्वर	२८	Ęc	गोण्ड	४५४	96		[३३९	999	प्रामाधीन	389	9
गूढ	306	68		१ २३	9	गोवन्दनी	980	dd	प्रा मान्त	953	२०
गूढपाद्	68	v	गोत्र	4 340	9	गोविन्द	1 5	99	प्रामीणा	960	88
गृह ु ६ष	२७०	93	2-8-	(856	920	1	(४१२	59	प्राप्त्य	६९	9 ९
गृथ	२२५	६८	गोत्रमिद्	90	४२	गोविष्	३२०	Чо	प्राप्यधर्म	२६६	५७
गून	३८१	3 8	गोत्रा	{३ २३	3	गोशाल चो ~~श~~ ी	868	80		(१२३	9
गृजन	906	986	गोदारण	(२९२ ३०५	Ę o	गोशीर्ष	२४७	939	प्रावन्	1 928	A
হুদূ	346	44	गोदारण गोदुह्		98	गोष्ठ	998	93		(४१५	908
ত ্ম	994	39	गोधन	३२२	لم رن امر	गोष्टी	344	94	मास	३२९	48
गृधसी	४५२	90	गोधा	३२२ २९१	46	गोष्पद	४१३	88	भाह	∮१ ०१	२१
गृष्टि	906	949	गोधापदी	988	58	गोसंख्य	३२२	40	ĺ	(३८८	۷
	1990	¥	गोधि	43A 142	૧ ૧૬ ૬૨	गोस्तन	२ ३९	904	माहिन्	934	₹ 9
गृह	1990	٩	1			गोस्तनी	१६४	900	प्रीवा	433	66
गृहगोधिका	959	92	गोधिका	909	२२	गोस्थानक	938	93	प्री ध्म	40	96
गृहपति	300	94	गोधिकात्म		§	गौतम	۷	94	प्रवेयक	२३८	908
गृह्याञ्ज	3 € 0	30	गोधूम गोनर्द	2 o u	96	गीधार	968	Ę	गलस्त	३८५	999
गृहस्थूण	848	30	गानद गोनस	१७३	૧ ફેર	गोधेय	965	Ę	गलह	३५२	84
गृहा	880	२३८	गागस	(- 4	8	गांधेर	968	Ę	बलान	२२१	46
गृहाग म	२६०	३४	गोप	₹ २६८ ₹ ३२२	৬ ५७	गौर	} 49 €9	9 3 9 8	रला जु	२२१	46
गृहाराम	930	`9	1114	1898	950	1116	7848	969	ਾ ਲੀ	३४	98
गृहावमहुणी		93	गोपति	323	, 6 3		(98	3 9		घ	
यहिन्	249	3	गोपरस	३३ ६	908	गोरी	(२०६	6	-	∫३१२	३ २
ए हीतृ	3 € 0	२७	गोपानसी	939	94	गाँछीन	998	93.	घट	रिदेद	33
	(२०३	¥₹	गोपायित	458	906	प्रथित	३७७	د ۾	घटना	२९९	900
गृ त्यक	1340	9 ६	गोपाछ	322	40	प्रन्थि	963	9 6 3	घटा	२९९	900
रोन् दु क	288	936	गोपी	9 6 6	993	प्रनिथक	३३८	990	घटीयन्त्र	३४६	26
गेह	990	٧,	1	923	9 €	प्रन्थित	३७७	٥ ۾	घट्ट	848	96
	(930	ď	गोपुर	808	933	प्रन्थिपर्ण	Fue	933	घण्टापाटलि	983	35
गैरिक	399	93		826	963		(989	30	घण्टापथ	996	96
गैरेय	३ ३६		गोप्यक	दे४३	90	प्रन्थिल	1948		घण्टारवा	368	903

शब्दः	पृष्ठम्	-स्टोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्टम्	स्रोकः	शब्दः	पृष्ठम्	क्षोकः
	138	y	चकोरक	999	34	चतुरानन	۷	95	चराचर	\$ v \$	ሪ ያ
	υą	R		1994	२२	चतुर्भद	२६६	40	चरिष्णु	३०३	ar
घन	₹ २९ ४	. ૧ ૧	चक्र	1268	५६	चतुर्भुज	•	₹0	चरु	३५७	२२
	309	ÉÉ	1 440	२८९	96	चतुर्वर्ग	२६६	40	चर्चरि	४५२	9 •
	(896	999		(822	१८२	चतुष्पष	944	90	चर्चा	148	8
घनरस	93	4	चककारक	१७२	928	चतुर्हायणी	३२५	६८	चचा	{२४४	922
घनसार	२४७	939	चकपाणि	8	२०	चलर	∫१२०	93	वर्मकषा	906	985
घनाघ न	४१६	990	चक्रमर्दक	900	980	100	(२५६	96	वर्मकार	3 89	•
घर्म	83	33	चक्रयान	२८३	49	चन	AAA	ર્		1366	YĘ
घसार	३५८	30	चक्रला	१८२	960	चन्दर	२४७	939	चर्मन्	1358	90
घस्र	88	7	चकवर्तिन्	२६७	२	चन्द्र	र्वेश्व	986 93	चर्मप्रमेदिका	३४९	38
घाटा	२३३	66	चक्रवातंनी	908	943	4.4	836	923	चर्मप्रसेविका	386	₹ ₹
घाण्टिक	456	९७	चक्रवाक	984	२२	चन्द्रक	956	19		988	A.É
घ ।त	300	994		∫ ₹9	Ę	चन्द्रभागा	904	₹४	चर्मिन्	1200	ν 9
	(३६५	४७	चक्रवाल	1938	વે	चन्द्रमस्	₹8	93	चर्या	२६०	३५
घातुक	(340	20	ৰ কাল	१९६	4 3	चन्द्रवाला	900	934	चर्वित	364	990
घास	924	१६७	चकाजी	940	٠٦ د ټ	चन्द्रशेखर	93	₹0	वर्षणी	200	90
घुटिका	२२७	७२	चिकिन्	68	9	(चन्द्रसंज्ञ-		930	चल	३७४	YV
घुण	848	96	चक्रीवत्	३२७	৬৩	चन्द्रहास	253	۷۶	चलदल	934	₹0
घूर्णित	369	33		,		चन्द्रिका	રૂપ	99			
•	عا)	96	चक्षःश्र व स्	۷۶		1130	(२७	ĘŊ	चलन चलाचल	3 .r.c	ও ও
घृणा	4 394	३२	चक्षुष्	२३५	९३	चपल	434	९९	पलापल	१७४	
_	४०५	49	चक्षुष्या	336	305		३६४	٧Ę	चलित	{२९६ {३७८	९६ ८७
ष्ट्रणि	४२	३३	वश्वल	308	७६	चपला	₹३ २	9		-	
<u> घृत</u>	{३२१	43	चह्यला	३२	٩,		1989	९६	चविक	9 5 9	96
	J830	७६	অ স্থ্	₹984	49	चपेट	२३२	S.R.	चव्य	9 6 9	36
ভূ ছি	920	3		(300	3 4	चमर	950	90	चषक	349	41
घोटक ->	२८०	8.5	चटक	983	96	चमरिक	934	२ २	चषाल	२५६	96
घोणा ~~- २०~~	3 3 3	۷٩	चटका	194	96	चमस	४६१	३५	चाकिक	२९६	30
घोणिन्	960	٦ _	चटकाशिरस्	•	990	चमसी	Aris.	90	चाक्रेरी	904	980
घोण्टा	}989 }924	३७ १३०	चणक	न् ० ७	96	चमू	{२८९ {२९०	٥८ ٩	चाटकेर	१९३	96
भोर	(107	9 § ९ २०	चण्ड	३६१	३२	201	948	9	चाण्डाल	ÍAR	₹•
घोष	923	ર ૦	चण्डा	१७२	936	चमूरु चम्पक	988	£ 3	चाण्डालिका	346	39
घोषक	986	990	चण्डात	348	<i>७</i> ६	4-11	1990	₹ ₹ ₹	चातक	335	9 0
घोषणा	, ~~, , , ,~~	93	चण्डातक	२४३	999	चय	1209	80	चातुर्वर्ग्य	३५०	3
	∫द३३	65	चण्डाल	} \$ & o	¥		∫२७०	93	चाप	353	c }
घ्राण	(३७९	90		[3AA	95	चर	(३७३	VY	चामर	२७५	રેવ
घाणतर्पण	ં પુષ્	99	चण्डालवाहर		३ 9	चरक	४६०	33	चामीकर	३ ३३	94
प्रात	३७९	90	चण्डिका	9 Ę	३७	चरण	२२६	vg	चाम्पेय	5989	ξĘ
	- ਬ		चतुःशाल	996	Ę	चरणायुध	983	90	वान्यव	{ १५०	44
=	(AA o	२४१	च तुर्	źrr	98	चरम	३७६	د۹	313	∫२७०	93
য	JAAA	ч	चतुरङ्गल	936	२३	चरमध्माम्	त् १२४	٦	चार	{ ₹ 5.9	89

शब्दः	पृष्टम्	म्होकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	स्रोकः	शब्द:	पृष्ठम्	स्रोकः
चारटी	900	986	चिरिकय	રૂષ્હ	9,0	चैत्र	86	94	छिद्रित	३८२	49
चारण	३४२	93	चिरण्टी	२०६	9	चेत्ररथ	36	90	ভিন্ন	363	903
चारु	३६७	42	चिरंतन	३७४	99	चेत्रिक	86	94	छिन्नरहा	946	د ۲
चार्चिक्य	243	922	चिरप्रस्ता	३२५	৬৭		∫१७४	938	छुरिका	२९५	93
समिण	190	83	चिररात्राय	AAŚ	٩	चोच	{४५९	30	छेक	२०३	Κį
चालनी	390	२६	चिरस्य	AAŚ	9	चोरपुष्पी	909	925	छेदन	366	e
ভা ष	993	98	चिराय	883	9	चोल	3 83	996		ज	
चिकित्सक	२२१	40	चिरिविल्य	988	Y U	चौर	३४५	२४		∮११२	Ę
चिकित्सा	२१८	40	चिलिचिम	55	96	चारिका	३४६	38	जगत्	(Ado	60
चिकुर	∫२३६	94		§99¥	39	चार्य	386	२५	जगती	∫११२	Ę
	१३६४	RE	বিল	{ २ २ 9	Ęo	च्युत	३८३	908	311111	1808	७१
चिक्रण	₹9८	8 €	चिह	३५	90		छ		जगत्त्राण	34	ĘŖ
चिक्सस	४६१	30	चीन	968	5	छगलक	३२७	υĘ	जगर	२८६	68
चिखा	8.8.3	૪ રે	चीर	४५९	39	छगला न्त्री	308	930	जगल	3 4 9	89
चित्	£ 44	9	चीरी	990	26	छत्र	704	३२	ज्ञध्	३८५	999
	(RAR	3	चीरुका	990	26		(१६३	904	जिम्म	३२२	44
चिता	\$ 09	990	चीवर	४५९	₹9	छत्रा	964	१६७	जघन	२२८	४४
चिति	109	990		१७ ६	989		(३१५	३७	जघनेफला	988	€9
चित्त	44	३ 9	चुक	₹98°	३५	छत्राकी	9 8 0	994	जघन्य	∫३ ७६	۷9
चित्तविश्रम	۰۵	ર ૬	_	(844	२ ०	छद	्र9३२ -	98	-14-4	(858	945
चित्तसमुन्न(चित्ताभोग		વવ વ	चुक्तिका	9 64	980		(300	३६	जघन्यज	र्२१६	ΑŚ
विसा	५६	- 1	चुल	२२१	60	छदन	933	98		(३३९	9
(५९५)	309	990 90	चुही	₹99	२९	छदिस्	439	3.8	जङ्गम	३७३	৬४
	(§ ?	99	चूचुक	२२९	99	छन्नम्	८२	₹•	जङ्गमेत₹	३७३	υą
चित्र	946	واح	चूडा	898€	३ 9	छन्द	३९२	२०	जङ्घा	२२७	७२
	l ४२७	900		(२३६	9,0		(४१२	22	जङ्घाकरिक	२८८	७३
	984	49	चूडामणि	२३८	903	छन्दस्	१२५६ १४३८	२२ २३२	जङ्गाल	366	७३
चित्रक	444	60	<i>चृ</i> डाला	१८२	9 6 0		(०२८ ∫२३७	49		939	99
•	6 384	9 २ ३	चृत	938	3 3	গুন	{369	30	जदा	र् ३३७	90
चित्रकर	380	U	चृर्ण	{२४८ {२९७	9 3४ ९९	छल	299	906		(803	86
चित्रकृत्	१३७	२७	चूर्णकुन्तल	736	8 8		१३६	90	जटामांसी	908	938
चित्रतण्डुल		908	चूर्णि	४५२	9	छवि	ि ४३	38	जटिन् चरित्र	938	३ २
चित्रपर्णी	960	93	चूलिका	200	36	छ।ग	३२७	७६	जटिला	१७४	an dár
चি त्रभा नु	∫ १२	५६ ३०	चेट्क	३४३	90	छागी	३२७	હદ્	जठर	{२२९ ४३०	968
ાયત્રનાનુ	894	904	चेत्	488	93		∫२१६	AA		{ ° ₹ °	93
चित्रदीखाँ	•	24	चेतकी	986	49	छात	(३८३	903	जड	{353	રેટ
चित्र विख		₹ \9	चेतन	44	₹0	ন্তাস	२५३	99	जडा	946	૮૬
	(946	۷۵	चेतना	ષ્ષ	١	छादित	369	96	जडुल	२१८	88
चित्रा	1969	948	चेतस्	44	39	छान्दस	२५२	Ę	ज तु	२४५	924
चिन्ता	۲۰۱)	78	,	∫२४२	994	छाया	४२४	940	जतुक	395	Уœ
चि पिटक	३१९ -	80	चेल	(४३२	202	छित	363	903	जतुका	955	२६
चिबुक	9 38	90	चैत्य	198	v	ভিছ	٤٥	3	जतुकृत्	908	943
•						-	•				•

शब्दानुक्रमणिका ।

राष्ट् ः	पृ ष्ठम्	<i>फ</i> ोकः	शब्दः	पृष्ठम्	स्रोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्चोकः	হা ৰহ ঃ	पृष्टम्	श्रोदः
जत् का	908	943	जयन्ती	940	६ ५	जातरूप	333	54	जीर्णं	1369	5
জ ন্তু	२२ ९	96	जया	940	६५	जातवेदस्	२२	43		रे२१६	85
जन क	२१२	26	जय्य	२२८	98	जातापत्या	२०८	9 €	जीर्णव स्त्र	२४२	994
जनंगम	388	95	जरठ	१७४	હદ્	_	(44	₹9	जीव	₹ ₹ 9	२४
जनता	190	४२	जरण	३१४	3 6	जाति	र १५३	७२		{३०२	995
	148	30	जरत्	२१६	४२		(806	ĘC	जीवक	1983	A.A.
जनन	{२५०	9	जरद्भव	3 3 3	६१	जातीकोश	२४७	933	-04-0-	११७६	982
जननी	292	38	जरा	294	89	जातीफल	१४७	१३२	जीवंजीव	955	३५
जनपद	335	۷	जरायु	२१४	३८	जातु	ARA	8	जीवन	१९३ ३०२	₹ 9
जनयित्री	393	38	जरायुज	₹ €	40	जातो क्ष	३२३	٤9	जीवनी	906	१४२
जनश्रुति	₹ €	v	जल	33	Ę	जानु	२२७	७२	जीवनीया	9 9 5	१४२
जनार्द न	9	98	जलजन्तु	900	२०	जावाल	३४२	99	जीवनीषध	303	920
जनाश्रय	998	9	जलधर	33	•	जामातृ	२१३	३२	जानगाम्ब		ر دع
ज नि	da	₹ 0	जलनिधि	44	٦	जा मि	४२१	985	जीवन्तिका	∮१५६ }१५६	د ~~ک~~
जनी	∮१७ ९	345	जलनिर्गम	94	v	जाम्बन	338	93	जीवश्ती	१०१	989
91-(1	(२०६	9	जलनीली	900	36	जाम्बूनद	३३३	94	जीवा	9 4	985
जनुस्	da	3 0	जलप्राय	993	90	जायक	584	१२५	जीवातु.	307	920
जन्तु	مربع	30	जलमुच्	३ २	v	जाया	30 8	Ę	जीवान्तक	3.83	98
जन्तुफल	934	33	जलव्याल	66	ч	जायाजीव	38 3	93	जीविका	302	9
जन्मन्	48	30	जल ञ ्जि	१०२	4 3	जायापती	२१४	३८	जीवितकाल		१२०
जन्मिन्	पप	3 0	जलाधार	303	२५	जायु	२१८	Чо	जुगुप्ता	Ę 0	93
	२६६	40	ગળાવાર	(903	5 rd	जार	२ १ ४	34	<u>নুর</u>	9 48	१३७
जन्य	र् २९८	303	जलाशय	1968	968	जाल	8.6	9 9	जुहू	२५८	34
	(४२४	949	जलोच्छ्वास	, 3 g	90		(४३२	२००	जूति जूति	3 4 6	3 <
जन्यु	مردم	₹ 0	जलोकस् जलोकस्	9 - 9	33	जालक	933	9 ६	जूर्ति	३९६	3 6
ज प	२६४	9.8	जलांका	909	२ २	जालिक	३४३	98		64	રેપ
जम्पती	498	२८		३६२	₹ €	जाली	9 8 4	994	जुम्भ	د م د م	3 Y
जम्बाल	9 €	8	जल्पाक जल्पित	₹ ₹ ¥ ¥ ¥	900	जाल्म	{ 3 8 4	9 €	जुम्भण	१२८९	ረያ ረያ
जम्बीर	∮ 9३६	28	जाल्यत	(२६	ÉA	P	{३५७	9 0	जेनृ	126	હ
	<i>११५५</i>	৬९	जव	126	યું કે કું છ	जिघत्सु जिज्ञी	३५८	२ •	जेमन	३२२	46
जम्बु	938	98		(369	४५	जिहा जिल्हर	949	৭ o ওও	जेय	266	48
जम्बुक	१९८ ३९७	ب	जवन	226	५ इ	जिल र जिन	२८९		जैत्र	२८९	७४
जम्बू	938	98		३९६	३०	(জন	(0.0	93		{ {¥	98
जम्ब् जम्ब्द		99	जवनिका	२४४	920	जिध्य	{ १७ {२८९	४२ ७७	जैवातृक	र् ३५४	Ę
जम्भ	१३ <i>६</i> १३४	48	जवा	348	હિલ્		(३७२	49		[३९८	99
जम्ममेदिन जम्ममेदिन		8.5	जहुतनया	Jok	३ 9	जिझ	839	989	जोङ्गक	२४६	१२६
जम्भल	-	9 Y	जागरा	३९२	98	जिह्नाग	68	6	जोषम्	885	२५१
जम्मल जम्मीर	936	48	जागरितृ	३६१	३२	জি ह্ ।	२३४	59	গ	२५१	4
ण•शा (	936	र्ष ६६	जागरूक	३६१	३२	जीन	२ 9६	84	इपित	३८१	96
जय	{ 300	4 4 9 9 0	जागर्था	३९२	99		(३२	v	ज्ञस	३८१	9.6
-1.7	390	93	जाङ्गुलिक	90	99	जीमूत	4949	६९	ज्ञसि	44	9
जयन	₹९•	93	जाङ्किक	366	Şυ		(890	46	इ।तसिद्धान्त		94
जयन्त	98	¥Ę		44	₹9	जीरक	398	36	श्राति	२१३	\$8

शब्दः	पृष्ठम्	श्टोकः ∣	क् ट्यः	ष्ट्रहम्	श्लोकः ∣	शब्दः	पृष्ठम्	म्होकः ∤	शब्ः	पृष्ठम्	श्लोकः
হাানূ	34-	₹•		3	- 1	तनुत्र	२८६	EV.		8 0	ą o
इ।तेय	293	34	द मर	३९१	98	तन्	२ २६	9	तरणि 🕝	9.6	90
ज्ञान	40	q	हम र	४७	6	तनुकृत	३८२	99		(१५३	७३
ज्ञानिन्	300	98	ह यन	२८३	५२	तन्नपात्	२२	43	तरपण्य	90	. 39
	(990	2	ह हु	286	६०	-	∫२००	3 €	तरल	[२३८	905
क्या	1393	64	हिण्डिम	40	4	तन्रह	{२३७	39	ਕਾਕਾ	१२७४ १२०	uq
~~उ~~ या धातवा		68	डिम्ब	३९१	98	त न्तु	३४७	२८	तरला	्र २६	40
७ यानि	768	9	डिम्भ	{२००	३८	तन्तुभ	४०५	90	तरस्	र ९६	४ १ ०२
	∫ ₹9€			{४२०	338		(989	93	तरस	223	ંડરે
<u>ज्यायस्</u>	(888	४३ १३५	बिम्भा	394	89	तन्तुवाय	{}40	٤		1366	į ۋى
उवेद्य	808	89	डु ण् डुम	- 66	4	तन्तुसंतत	३८३	909	त रस्विन्	1896	926
ज्येष्ठ	89	96		ढ	_	तस्त्र	४२९	924	त रि	९ ६	90
ज्योति रिक्र	_	36	ढका	6 0	Ę	त न्त्रक	२४१	992	तर	926	4
ज्योतिष्म		940	 	त	1-2	तिश्रका	948	८२	तहण	₹9€	४२
ज्योतिस् ज्योतिस्	2 £ &	3 30	तक तक्षक	३२१ ३९७	५३ ४	तन्द्रा	870	908	तदणी	₹ 0 €	c
ज्योत् ना	34	96	तक्षन्	389	9	तन्द्री	ولام	३७	तर्क	48	ą
ज्योति वि व		98	तट	94	· ·	तप	40	99	तर्कविद्या	Ę٧	Ч
# 41101144	-	-	तटिनी	908	30	तपःक्रेशसह		४२	तर्का री तर्जनी	940	Ęų
उ यौत्मी	84	Կ ዓዓሪ	तडाग	903	વેટ		(Yo	39	तजन। तर्णक	239	69
1877 T	1986		तडित्	३ २	8	तपन	3 9	١,	तथक तर्दू	३२३ ३९३	६ ~~१~~ ३ ४
उद्द ्	२२० २२	५६	तडिस्वत्	44	હ	तपनीय	. ३३३	48	1.1.5	114	98
उव लन च्यान		५३ ५७	तण्डक	४६०	33		(YC	94	तर्पण	432	५६
ज् वाल	२४	79	तण्डुल	9 € ४	90 €	तपस्	1836	२३ २		200	8
	裹		तण्डुलीय	968	93 €	तपस्य	Y6	94	तर्मन्	२५६	98
सरामला	१७१	930		(७३	¥	तपिखन्	२६२	४२	तर्ष	5 69	₹ ८
स्रटिति	**.j	3	तत	(३७७	۷ ۾	तपस्त्रिनी	908	938	144	(३२१	44
सर्	१२६	4	ततस्	AAA	વે	तम	80	२६	तल	१२९ व	68
मर्शर	48	۵	तत्काल	२७५	२९		(48	39		(४३२	२०२
इसल्लरी	ANS	90	ं तस्व	ar	٩	तमस्	20	1	तलि न	896	930
झव	44	, ৭৩	तत्पर	३५५	S	,	1830	२३१	तल्प तल्ल ज	४१९ ५३	939 २७
श्लवा	960	990	तथा	{ 884	9	तमस्विनी	AR	¥	तष्ट	३८२	٩,٩
सारल	943	१९		(RNO		-m/2	∮9 49	Ęo	तस्कर	384	38
झारिल	863	३८		9	- \	तमाल	∫४६०	३३	ताण्ड व	5 64	90
सा बुक	943	\ \ \ \		90	२२	तमारुपत्र	384	933		(४६०	₹.8
सि॰टी	94	d 00€		AAA		तमिस्न	60	ą	तात	393	२८
क्सिलिका	95	७ ५	तदा	884		तमिस्रा	84	4	तान्त्रिक	२७०	9 4 8 3
	Z		तदात्व	300		तमी	AA	A	तापस तापसत्र	२ ६२ १४४	४६
	∫ ₹¥	s ą	तदानीम्			तमोनुद्	४१२	48		949	ĘC
₹	{ 8 €			२९ '		तमोपह	880	२२८		900	A o
टिहिभ	-		4	रिश		तरक्ष	9 < §	9		909	930
टीका	¥4		ु तनु	{ ~~``~~ `		तरङ्क	88	ч	1	84	4
दुण्दुक	94	u 43	4	Lxgi		तर्क्रिणी	908	₹•	ताम्बूलवर्श	1 965	१२०

शब्द:	ष्ट्रष्टम्	स्रोकः	शब्दा	पृष्ठम्	श्चोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्वोकः	शब्द:	ष्ट्रम्	श्वीकः
ताम्बूली	955	93-	तिसित	3<8	904	तुण्डिस	444	69	तुष्णीम्	¥¥4	\$
तामक	118	90	तिसिर्	८७	ą		59ۥ	94	तृण	964	960
ताम्रकर्ण	f 39	4	तिरस्	\A&\$	346	तुत्या	1909	924	तृणह्रम	965	900
নামকুছ		4		(ARA)	٩	तुत्याजन	334	909	तृणधान्य	390	34
ताम्रचूड		90	तिरस्करिणी	२४४	850	तुन्द	225	vv	तृणभ्वज	943	980
	(७२	3	तिरस्किया	७९	२२	तुन्दपरिमृज	188	96	तृणराज	964	196
तार	{४२६	988	तिरीट	र्वेड ११३९	33	तु-िद	२१६	AA	तृणश्र्न्य	943	55
तारकजि	•	¥.		(AAd	₹•	तुन्दिक	२१६	XX	तृण्या	964	986
तारका	υĘ	٦9	तिरोधान	\$8	93	तुन्दिल	395	AA	नृतीयाकृत	J.Y	٩
तारा	30	39	तिरोहित	300	993	तुन	101	930	तृतीया प्रकृति	394	35
ता रुण्य	294	80	तिर्यच्	३६१	3.8	तुभवाय	380	Ę	नृ प्त	363	903
	9 3	79		1983	A o	तुवरिका	903	939	नृप्ति	322	44
ताक्ष्ये	४२२	984	तिलक	394	88	तु मुल	399	9 - 6	7.50	5 69	२७
तार्ध्यकै		907	।(तळक	२२४ २४५	६५ १२३	तुम्बी	960	940	तृष्	र्वे३२१	44
414.4	. UY	9		1390	A Ś	तुरग	२८०	ХŽ	तृष्गक्	140	२२
	964	9६८	तिलकालक	396	٧٩	त्रज	260	٧₹	तृब्गा	804	५१
ताल	1 239	٤٤	तिलपर्णा	280	933	तुरङ्गम	२८•	¥₹	तेजन	963	9 9
	1336	903	तिलपिज	300	98	तुरक्रवदन	२९		तेजनक	963	942
तालपत्र	२३८	903	तिल पेज	300	98	तुरायण	166	3	तेजनी	940	٤ ک
तालपण	ণ ৭৩০	१२३	तिलिस् म	•	15 4	तुरासाह्	ે ૧ છ	AA	तेजस्	{ ₹₹₹	६२
तालमूरि	क्का १६९	999	तिस्य	3.34	_	नुरीय	२४५	933		1856	२३४
तालवृन्त		980	i _	\$ 0 A	2.2	तुरुष्क	२४६	926	तेजित	३७९	99
तालाङ्क	3 1	28	तिल्व	938	₹ ₹	<u>त</u> ुला	330	60	तेम	388	35
	(१७१	१२७	तिष्य	₹6 26	२२	तुलाकोटि	३४०	908	तेमन	३१७	98
तानी	{१८६	900	तिष्यफला	{¥33 9¥9	980	तुल्य	389	3,6	तैजस	338	99
ਗਫ਼	२३४	99	विष्यक्रला		<i>40</i>	तुल्यपान	ब् र१	44	तैजसा व र्तिनी	386	3.5
ताबत्	889	२४६	ती श्ण	{ ४३ {३३४	३५ ९८	तु वर	40	- 5	तैति र	२०२	ΑŚ
तिक	40	•	Chara	808	43		(980	40	तैलपाता	849	Ę
तिक्तक	960	944	तीक्षणगन्धव		19	तुप	{३•९	२२	तैलपणि क	380	१३१
तिकारा	क १३६	२५	तीर	94	``•	3673	∫३६	96	तैलपायिक	958	२६
तिरम	83	34	तीर्थ	¥93	۷ ۾	<u>त</u> ुषार	ी ३६	95	तैलीन	Yof	v v
तितंज	₹9•	२ ६	तीव	२७	4.0	तु षित	Ę	90	तैष	86	94
तितिक्षा	60	3.4	तीववेदना	93	ą	तुहिन	3 6	96	तोक	२११	₹८
तितिधु	3 6 9	39		(AA.	२४२	तूण	२९३	44	तोक्म	₹ • €	9 🧣
ति ति रि	988	3 4	ৱ	{ AAA .	4	तूणी	२९३	65	तोट क	844	₹•
तिथि	8. ∮	9		(880	14	तूणीर	२९३	66	तोत्र	5206	४१
ति नि श	१३७	२६	तुह	११३६	34	तूर्ण	२७	۴4	i _	{३०५	13
ति न्ति ई		8.5		(३७२	90	तूछ	983	¥₹	तोदन	१०५	93
तिन्ति र्ग	-		तु ऋी	904	938		{ 330	908	तोमर	२९५	9.8
।तान्तक तिन्दुक	४१ ६ . इ र्व १४१	34	तु=छ	3 € €	4 ६	तू लिका	386	३ २	तोय	٩. ٦	Υ
_	387 849	₹ 6	gas.	433	65	तूत्र र	४२५	964	तोयपिष्पत्नी तोरण	954	999
तिन्दु की तिमि	871	ح 99	तु विडकेरी	1996	996	त्व्णी श्रीङ नक्षीक	३६२	₹ ९ ₹९	तारण तीर्यत्रिक	१२२ ७५	9 €
ाताल तिमिति			तुं•हभ	904	933	त्र्ष्णीक तृष्णीकाम्	३६२ ४४५	45	तायात्रक ख रा	રેલ્પ્ર રેલ્પ્ર	90
BIP D	ल १००	40	The of	२२२	६९	Charles Inch		J 1	P. A. 1.	964	300

२६ अमरमूखस्यशब्दानामकाराविकमेण													
शब्द:	प्रधम्	क्षोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	वृद्धः	पृष्ठम्	স্কोক:	शब्दः	पूष्ठम्	स्रोकः		
स्राग	२५९	२९	त्रिसीत्य	₹•४	9	दक्षिणाई	348	4	दरत्	842	9		
त्रपा	4	23	त्रिस्रोतस्	808	३१	दक्षिणेय	348	4	दरिद	₹ € €	¥٩		
শ্ব দ্	110	904	त्रिहस्य	₹•४	•	दक्षिणेर्मन्	३४५	48	दरी	126	٩		
त्रयी	168	ą	ন্দি ৰাযণী	३२५	96	दक्षिण्य	३५४	4	दर्दुर	903	२४		
	(6 A	3		949	454	दरध	३८२	55	दर्शव	900	980		
त्रस	३०३	AR	त्रुटि -	र ३६९	६२	द्विधका	३१९	¥5	दर्हुण	२२१	49		
त्रसर	\$ 4 3	२४		(४०३ ∫२५६	३ <i>७</i> २०		\ Y9	39	दर्द्वरोगिन्	229	49		
সমূ	३५९	२६	त्रेता	1406	६ ९	् दण्ड ।	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	२१ ४२	दर्भक	93	२५		
त्राण	A S	90€	त्रोटि	200	₹ €	दण्डधर	् व विक्र	49	दर्पण	२५०	980		
त्रात	35A }<	ح ٩ • ६	त्रय म्ब क	93	33	दण्डनीति	Ęų	73	दर्भ	968	9 6 6		
नारा त्रायन्ती	906	94.	5यम्बक् सस्र	₹4	Ęć	दण्डविष्क्रम		AR.	दर्वि	393	ξY		
त्रायमाणा	906	940	न्यूषण	338	999	दण्डाहत	329	५३	दर्विका	955	995		
त्रास	49	3.9	त्वक्क्षीरी	३३८	905	द्धि	३२०	49	दर्वीकर	65	۷		
त्रिक	२२८	4	लक्पत्र	908	938	द्धित्य	934	२१	दर्भ	} 88	4		
সিককুব্	938	3	त्वक्सार	१८२	9 ६ ०	द्विफल	934	٦9		रे ६४	86		
সিক্ত্ৰ	339	119	्रव	३७६	८२	दधिसक्तु	३१९	84	दर्शक	₹६८	Ę		
সি কা	903	२७	त्वच्	{१११ {९२३	9 २ ६२	द्रुज	v	93	दर्शन	३९५	३ ९		
त्रिकूट	938	3	रवच	6224	454	दन्त	२३४	59	दल	933	98		
ঙ্গিৰত্ব	865	٧٩	त्वचिसार	963	950	दन्तभावन	984	88	दव	233	२०६		
त्रिखद्वी	*63	89	त्वरा	388	3 €	दन्तभाग	२७८	Яο	द्विष्ठ	३७२	६९		
त्रिगुणाकृत	308	5	ľ	(२७	Ę¥	दन्तशठ	११५	39	दवीयस्	३७२	६९		
त्रितक्ष	865	89	त्वरित	1266	७३		ी १३६	२४	दशन	२३४	9		
त्रितभी	865	89	बरितोदित	49	₹०	दन्तराठा	904	980	दशनवासस्	२३३	९०		
त्रिदश	ч	•	त्वष्ट	363	55	दश्तावल दन्तिका	२७६ १७६	988 §8	दशबल	v	98		
त्रिद्शालय	¥	٩	त्बष्टृ	₹४१	\$	दन्तिन्	२७६	₹A	दशमिन्	२१६	Aś		
त्रिदिव ~~शिक्तिके~~	Y.	٩	1,5	(Rof	३५	दन्दग्रक	68	۷,	दशमीस्थ	४१२	64		
त्रिदिवेश त्रिपथगा	8 • A	9 9	टिबष्	\\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\	३४ २२५	दभ्र	३६९	Ę٩	दशा	{२४२	998		
	}१६४ 	३१ १०८	खिषांपति	(040	₹•		(२७२	٦9		{×34	२१६		
त्रिपुटा	909	१२५	(सह	358	90	द्म	2360	ą	दस्यु	१२६९	99		
त्रिपुरान्तक	ે ૧રૂ	44		द्	-	दमथ	७ ऽ६	ą	_	1384	२४		
त्रिफला	339	399	दंश	990	₹ ७	दमित	३८१	90	दस	२ 9	49		
त्रिभण्डी	998	906	दंशन	२८६	ÉR	दमुनस्	२२	48	दहन	२ २	44		
त्रियामा	AA	¥	दंशित	२८६	£ od	दम्पती	२१४	३८	दाक्षायणी	3 £	२ १		
त्रिलोचन	93	३२	दंशी	990	२७	दम्भ	८२	ξo	दाक्षाय	994	39		
त्रिवर्ग	{२६४	46	दंष्ट्रिन्	920	3	दम्भोलि	२०	YU	दाडिम	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	ÉR		
	{२७२	98	दक्ष	₹88	99	दम्य	3 2 3	६२	कार्किस एक एक	(865	¥₹		
त्रिविकम ~~२~~	\$	२ ०	दक्षिण	३ ५५	6	दया	<i>ي</i> و 2 د د	96	दाडिमपुष्पव राष्ट्रमाता	_	8 4		
त्रिविष्टप -	Y.	§	दक्षिणस्थ	२८५ ३०	ۥ 9	दयाञ्च	₹ ५६	94	दाण्डपाता दात	¥49	<i>4 9</i>		
সিন্ <u>ত্র</u>	958	906	दक्षिणा दक्षिणामि	३ ० १५६	75	दयित	३६७ (५७	43	दात्युह	३८३ १९४	न २० १०३		
त्रिदता विश्वं ष्य	968	7.6	-		6A	दर	{ v q	२१ १ ८४		304	98		
।नसम्ब	• • •	•	ा चाका-ग व स्	4.7	7.	l.	6.11		41.4	4-1	45,		

शब्दैः	पृष्ठम्	স্ভীকঃ	शब्द:	पृष्ठम्	कोकः	शब्दः	पृष्ठम्	कोकः	पा ञ् ः	पृष्ठम्	स्रोकः
	१५९	3,9	दिन	XX	3	दुक्ल	289	993	दूष्या	२७९	48
दान	२७२	२०	दिनान्त	AA	3	दुग्ध	३२∙	49		ि २७	50
	(२०७	ર્ષ્	दिव्	\ X	Ę	दुविधका	१६२	900	62.	र् १७४	uę
दानव	v	93	विष्	ी २९	٩	बु ग्रम	906	986		[AOR	ΥĘ
दानवारि	ч	5	दिवस	AA	3		şυ }	Ę	दृ ढसंधि	\$ a A	vy
दानशोण्ड	3 48	Ę	दिवस्पति	9 0	*3	दुन्दुभि	{x40	135	ह ित	844	15
दान्त	∫२६२	४२	दिवा	AAA	Ę	दुरध्व	994	98	दब्ध	२७७	۷ ۾
	(३८१	90	दिवाकर	Υo	26	दुरालभा	948	53	दश	{ x 34	110
दान्ति	३८७	3	दिवाकीर्ति	\3×9	90	दुरित	93	२३	,	{२३५	5.5
दापित	₹ ₹	8.	विवाकात	(3AA	98	दुरोदर	४२६	909	टबद्	98A	Y
इःप	३२६	υą	दिविषद्	ч	c	दुर्ग	२७९	90	दृष्ट	204	ξo
इ।मिनि	३२६	ξe	दिवौकस्	∫४३७	२६६	दुर्गत	3 4 4	¥\$	दष्टरजस्	₹ • €	6
दामोदर	5	96	1431410	١ ٧	v	दुर्गति	39	9	द ष्टान्त	800	४३
दायाद	४१२	65	दिव्योपपादु	क ३६६	Ч •	दुर्गन्ध	49	93	दृष्टि	{२३५	53
दार	२०४	Ę	दिश	₹•	3	दुर्गम	994	90	-3-	{x • \$	36
दारद	90	99	दिशांपति	39	3	दुर्गसं चर	३९३	२५	द्धेन्दु	84	٩
दारित	३८२	900	दिश्य	39	3	दुर्गा	9 ६	३७	देव	} '4	
41100		•		(A\$	3	दुर्जन	३६५	Yu		108	9.5
दाह	{१३१ ११४६	4 £	दिष्ट	र ५३	26	दुर्दिन	ξ¥	93	देवकीनन्दन		₹ 9
	20	۶. ۲.	·	803	34	दुनीमक	२२०	48	देवकुसुम	२४५	924
दारुण दारुहरिदा	9 4 3		दिष्टान्त	३०१	998	दुर्नाम न्	१०२	२५	देवखातक	903	२७
		905	दिध्या	88 É	90	दुर्बल	२१६	AA	देवलातिक	924	•
दारुइस्तक	393	3.8	बीक्षित	5013	6	दुर्मनस्	३५४	۷	देवच्छन्द	२३९	904
दार्वाघाट	953	90	बीदिवि	395	Yc	दुर्मुख	३६२	₹ €	देवजग्धक	968	966
दाविंका	3 3 4	9 • 9	दी धिति	४२	33	दुर्वण	३३ ३	9.5	देवतरु	₹ ¶	Чо
दार्वी	9 ६ २	903	दीन	3 \$ \$	44	दुर्विध	366	٧٩	देवता	ч	8
द्वाव	A 3 3	₹•६	री प	288	936	दुहृद्	२६९	9.	देवताड	343	44
दाविक	905	₹	दी पक	336	99	बु लि	9 0 3	३२	वेबदार	१४६	48
दाश	٩.۷	94	दीप्ति			दुश्यवन	9 4	AA	देवद्यच्	349	£.
दाशपुर	१७३	939	रात दीप्य	ΥĄ	β¥	दुष्कृत	49	२३	देवन	{३५२	84
रा स	₹४३	90		9 4 4	999	33	AAC	99	देववक्षभ	1890	994
दासी	144	VY	बी र्थ	३७२	95	दुष्पत्र दुष्प्रधर्षणी	१७२ १६७	93<	_	936	१५
दासीसभ	846	30	दीर्घकोश्चिका		२५	दुःषम	AAA	98	देवभूय	२६५	42
दासेय	देश्र	94	दीर्घदशिन्	२५१	٩	<u>दुःचन</u> दुहितृ	339	36	देवमातृक देवयोनि	998	98
दासेर	₹४₹	90	षीर्घष्टछ	۷ ۹	۷	दुत दूत	५ १। २७¶	96	वेवर वेवर	ξ	99
दिगम्बर	3 5 3	38	दीर्घश्वन्त	140	40	दूती	205	90	ववर देवल	३४३ ३४२	३२
दिवगज	31	¥	री घेस्त्र	३५७	90	इ त्य	209	15	देवसभा	२ ९	11
	∫२९३	"	रीर्धिका	JOA	२८	दून	363	9-3	वनसमा देवाजीव		¥2
दिग्ध	्रि ५	90	दुःख	∫ ९२	3	दर	३७२	96	પ્ યાગાવ	₹ ४ २	99
दित	163	903	2.4	Jada	२३	बू रदार्शिन्	349	```	देवी -	940	93
दितिसुत	u	93	दु:षमम्	RAA	98	दुर्वा	923	942	٠, ١, ١, ١, ١, ١, ١, ١, ١, ١, ١, ١, ١, ١,	903	८३ १२३
दिघिषु	२१०	२३	दुःस्पर्श	945	59	दृषिका	224	Ęv	देश	293	39
विधिषू	२१०		बु ःस्पर्वा	960	58	बूच्य	288	12-	1	993	6
-										•	•

शब्	पृ ष्टम्	स्त्रोकः	शब्दः	पृष्ठम्	म्छोकः ∤	हाइद:	पृष्ठम्	শ্ভীক:	शब्दः	पृष्टम्	क्षोकः
देशक्प	२७३	98	颠嘎	YY 	•	द्विजा	955	930	धस्मिह	11 6	` 5 0
देह	२ २६	١٩٧	ब्राक्षा	954	9-0	द्विजाति	249	¥	धर	121	1
देहसी	120	13	दाचिष्ठ	709	998	द्विजिष्ठ	¥99	933	धरणि	319	٩
दैतेय	v	98	द्राविडक	948	934	द्वितीया	308	ч	घरा	990	4
देख	•	98	8	936	4	द्विप	२७६	٦٧	घरित्री	110	२
दे लगुह	75	34	हु कि छिम	946	43	द्विपाच	208	₹ ७		42	२४
दैस्या	940	993	हुचण	758	39	द्विरद	२७६	₹¥	धर्म 🚽	€8	1
दैत्यारि	5	99	प्रण	953	98	द्विरेफ	156	28	10	(४२१	434
दैर्घ	383	198	हुणी	४५२	5	द्विष	२६९	99	धर्म चिन्ता	۷٩	36
देव	4.3	36		८ २७	£8	द्विषत्	7 5 5	99	धर्मध्वजिन्	366	dA
देव(तीथै)	२६५	40	इत -	908	63	हिहायनी दिहायनी	3 7 Y	§ 6	धर्मपलन	११४	39
दैवक्	२७०	98		३८२	900	द्वीप	413	6	धर्मराज 🛪	٥	91
दैवद्या	२०९	₹0		(AA)	٦	द्धाप व ती	808	₹•	वनराज २	48	42 39
_	(4	•	हम	976	4	द्वीपिन्	968	9	धर्मसंहिता	44	Ę
देवत	1 49	39	हुमामय हुमोत्पळ	१ ४५	974	द्वेषण	268	90		∫२१३	934
दोला	599=	94			६ ० ८ ५	द्वेष्य	३६४	84	धव	1811	₹• ६
	रे२८३	13	ह वय हुहिण	ه کر کر م	90	देध	२ ५९	94	धवल	48	93
बोषा	AAA	` €		5139	66	हैप	२८३	43	धवला	३२५	40
दोषत	२५१	ч	द्रोण	804	88	हैमा <u>त</u> ुर	9 €	34	धवित्र	२५७	23
दोषैकदश्	364	Ad	द्रोणकाक	958	29	मद	338	90	धातकी	1900	938
€ोस्	330	60	ब्रोणक्षीरा	३२६	υZ		घ	•	-11/1491	{848	v
बोहद	< 1	₹ 🕠	होणदुग्धा	३२६	७२				धातु	{१२७	6
दोहदवती	२२०	39		1 30	99	धत्र	944	•••		1805	६५
द्युति	१३ ६	90	द्रोणी	1980	94	धन धनंजय	३ ३१ २२	90	धातुपु ब्पिका	900	१२४
	{ ×3	žΑ	द्रोहचिन्तन	49	¥	धनद	₹<	५३ ६८	भातृ	۷	9 9
द्युमणि ——	Ao	₹•	दौणिक	ξο¥	90	धनहरि	903	932	<u> খাসী</u>	830	905
चुन	\$ 3 9	90	बन्द	∫२०१	36	धनाधि प	२८	ξ 2	धाना	३१९	80
ब् त	342	AA	1	JASA	२१२	धनिन्	३५५	90	धानुष्क	२८७	55
यूतका रक	३५२ ३५१	A j A A	द्यातिग	२६३	X4	धनिष्ठा	34	२ २	धान्य	306	٦9
यूतकृत्	(Y	•	द्वादशा क् ल	239	42	धनुर्धर			धान्यक्षव्	३०९	२ २
द्यो	1 33	•	द्वादशात्मन्		36	धनुष्पट भनुष्पट	२८७ १४०	हु दु	धान्याक	३१५	16
चोत	ે ૪૨	ąγ	द्वापर	{ ५६	Ę ,	धनुष्मत्	२८७	वृष ६९	धान्याम्ल	३१५	35
द्रप्स	३ २०	49		•	9		259		धामन्	¥94	938
	5 68	३२	हार दार	9२२ 9२२	9 €	धन्य धन्य	3 4 3	< } }	धामार्गन	\ 946 \ 946	22 990
द्रव	्रे ३००	119	द्वारपाल	356	4	4-4	1998	4	धाया	246	22
प्रवन्ती	946	64				धन्वन्	1339	(۲	धारणा	308	3 €
	640	9-8	द्वाःस्थ शक्तित	₹ € ८	Ę	धन्वया स	945	39	धारा	२८२	88
द्र विण	1339	90	द्वास्थित द्विगुणाकृत	२६८ ३०४	9	धन्विन्	२८७	55	धाराधर	33	9
••	806	५३ ५३	-	196	ई. इ.र	धमन	943	963	षारासंपात	3.4	11
	∫३३१	5.	द्विज	{ A 0 5	j 0	धमनि	258	ĘŊ	भार्तराष्ट्र	996	38
ूहब्य	{v23		द्विजरात	, £A	94	भगनी	१७२		चा व नी	950	93

शब्दः	पृष्टम्	कोकः	शक्दः	पृष्ठम्	स्रोकः	शुस्त्:	पृष्टम्	श्चोकः	श्रदः	षृष्टम्	श्रोद्धः
विक्	AA o	480	वेनुष्या	126	७२	नटम	uy	9-	नर्तन	uk	9.
	∫३६३	35	वेनुक	३२३	q o	नटी	903	939	नर्मदा	9=4	15
धिकृत	(३८०	42	बेब त	৬٩	9	नड	5963	943	नर्मन्	24	18
धिषण	३ ९	5.8	घोरण	२८४	46	10	(860	11	नलक्षर	35	y o
भिषणा	مربو	٩	भौतकौशेय	२४१	993	नडप्राय	193	5	नलद	968	168
धिक्क्य	४३२	944	भौरितक	२८२	86	नडसंहति	964	986	नलमीन	55	96
घी	44	9	घौरेय	३२४	६ 4	नक्या	964	966	नलिन	904	15
षी	44	7	च्याम	368	9 4 4	नहवत्	993	5	निलिनी	900	75
भीन्द्रिय	46	۷		(30	२०	नद्दल	993	5	नली	902	125
भीमत्	5 A B	•	মূৰ	११२९	9	नत	३७२	90	नस्व	999	16
धीमती	306	93	3.	101	७२	नतनासिक	२१६	४५	नव	३७५	99
धीर	∫२४५	138		(ASA)	₹99	नदी	908	२९	नवदक	909	٧Ą
	(२५१	٩.	ঘ্ৰুৰা	}9€७	9 9 Y 7 Y	नरीमातृक	998	93	नवनीत	129	44
भीवर भीशक्ति	९८ ३९३	5 m		(२५८ ३९७	99	नदीसर्ज	988	84	नवमालिका	943	७३
थारा जा श्री सचि व	२६७	* Y	ष्वज ष्वजिनी	268	3) UC	नद्धी	386	٦9	नवस्तिका	326	وه
भासायय भुत	३७८	60	वन	\u00f3	२२	ननान्द	२१२	44	नवाम्बर	249	112
अः धुनी	908	30	ध्वनित	360	98	ननु	AAJ	386	नबीन	304	ww
3t	२८३	44	च्चानत च स्त	363	908	ननुच	880	14	नवोद्धत	129	48
धुरंधर	128	ξų		1998	₹ 0	नन्दक	93	२८	नव्य	304	VV
भु रीण	३ २४	64	ध्वाङ्क	1834	२ 9९	नन्दन	15	84	नष्ट	100	111
भु र्य	३ २४	44	च्वान	\ \v_0	23	नन्दिष्टक्ष	909	926	नष्टचेष्टता	, C.A.	11
धूर्वह	३२४	64	भ्वान्त	69	3	नन्चावर्त	१२०	9.	नष्टामि	256	48
धृत	1cv	900	}	न.		नपुंसक	२१५	35	नष्टेन्दुकला	YĘ	3
भूपायित	३८३	903	न	AAE	99	नप्त्री	292	34	नस्तित	128	44
धूपित	३८३	903	নকুক্তিছা	9 ६ ७	994		(33	1	नस्योत	328	- (3
भूमकेतु	Yov	46	नक्तक	२४२	994	नभस्	₹ ४९	9 ६	नहि	AAd	11
भू मयोनि	३२	v	नक्तम्	AAA	é		(A f c	२३२	116	(¥	Ę
भूमक	43	9 8	नक्तमाला	JAR	80	नभर्सगम	996	14	माक	1350	Š
भूम्या	३९७	A5	नक	909	२१	नभस्य	Ad	90	नाकु	998	14
धूम्याड	985	9 9	নধ্যস	₹ •	२ १	नभसत्	२५	43	नाइली	950	998
धूज	٤٩	9 %	नक्षत्रमाटा	२३९	9 = %	नमस्	AAC	96	4100	(60	¥.
धूर्जटि	9.5	3.3	नक्षत्रेश	A &	94	नमसित	३८३	909		२७६	1×
	944	90	नक	{9 0₹	930	नमस्कारी	906	181	बाग -	330	904
भूत	349	Ağ		{રરૂ૧	43	नमस्या	₹ 60	14		365	45
-	[३६५	¥0	नसर नग	४०० २३१	۷٦ ٩٩	नमस्यित	123	909		(800	39
भूकि	२५६	96	नगरी नगरी	111	9	नमुचिस्दन	90	¥₹	नागकेसर	940	44
भूसर ¶ति	€ •	93	नगौकस्	996		नय	368	•	नागजिहिका	116	9.4
	¥05	91.	नगाकस्	115	३३ ३९	नयन	२३५	5.3	नागबला	196	114
पृष्ठ भूगाज्	३५९ ३५९	१५ २५	नम नमहू	4 4 4 2 4 9	47	नर	२०३	9	2007	1194	14
क ंड्रिया कें ट्यायाँ	471	₹ 7		(ROC	96	मर क	59	1	नागर	[484]	164
ष्ट्राज्य षेतु	3 ? Ę	७१	नमिका	{ २०६	۱۹	नरवाहन	36	48	नागरङ्ग	989	₹€
_	∫२७७	14		(980	48	नर्तक	wk	99	मागलो क	4	1
धेनुका	1395	94	नट	(383	13	नर्तकी	VV	6	नागनही	55	11.
				-							

অ হ্	पृ ष्ठम्	ন্ডীক:	श् व्य ः	ष्ट्रहम्	क्रोकः	शब्दः	पृष्ठम्	क्षोकः ।	कदः	पृष्ठम्	स्डोक:
मागर्सभव	३३७	9.4	नाषा	३०१	998		1996	9	निभ	3 40	રે હ
नागान्तक	93	38	नासत्य	39	49	निगम	(४२१	980	निमृत	349	34
नाव्य	७५	90		(9 29	93	निगरण	३९६	३७	निमय	३२८	60
नाडिन्धम	389	6	नसा	{ २३३	63	निगाद	390	93	निमित्त	890	υĘ
	(२२४	EN	नासिका	२३३	63	निगार	३९६	३७	निमेष	YU	99
नाडी	300	44	नास्तिकता	५६	Я	निगाल	२८१	AC	निम्न	36	98
	808	ΥĘ	नि:शल।क	२७३	२२	निमह	३९०	93	निम्नगा	908	3 0
नाडीव्रण	220	48	नि:शेष	३७१	६५	निघ	₹9€	₹ €	निम्ब	988	£ 3
नाचवत्	३५७	9 6	निःशोध्य	375	ષદ	निघस	३२२	٧٤	निम्बतस्	930	₹ ﴿
नाद	y o	43	निश्रेणि	923	96	निघ	३५७	9 €	नियति	43	२८
	, 936	₹ 0	निःश्रेयस	५७	Ę	निचुल	188	६१	नियम्तृ	२८५	48
मादे यी	989	36	निःषमम्	880	98	निचोल	२४३	995	नियम	ا الم	910
गायमा	1840	84	निःसरण	923	98	निज	805	३२	।पथ्म	{ २६१ २६५	३७ ४९
	6969	996	निःख	3 4 4	४ ९	नितम्ब	२२८	४४	नियामक	4,0	93
नाना	{AAd	२४७	निकट	३७१	ęę	नितम्बि नी	२०४	3	नियुत	840	38
	(888	3	निकर	२०१	3.4	नितान्त	30	६७	नियुद्ध	२९९	906
नाना रूप	160	93	निकपैण	933	98	निख	१२७	६६	नियोज्य	3 A 3	9 0
नान्दीकर	३६२	3 4	निकष	386	३२	1114	(३७३	७२	निर्	४४२	२५३
नान्द्रीवादिन	-	3 6	निकषा	JARH	y	निदाघ	§ 40	99	निरन्तर	309	44
नापित	389	90		/ RAC	95		1 SA	44	निरय	59	9
→.	{२८४ ४२०	न हे क	निकषात्मज		٩.	निदान	48	26	निर्गल	३०७	٤٤
नाभि	1848	143	निकाम	333	40	निदिग्ध	३७८	۷٩	निर्धंक	308	69
etret	YYR	२५१	निकाय	303	४२	निदिग्धिका		43	निरवप्रह	३५७	94
नामध्य नामध्य	44	6	निकाय्य	990	٧	नि दे श	२७३	२५	निरसन	३९५	₹9
	44	e	निकार	₹ ₹9	94	निद्रा निद्राण	ک ^{ار} عدم	3 5		६९	₹ 0
नामन <u>्</u>		5	{ _	1346	₹ €	निद्वा <u>ञ</u>	३६१ ३६१	३३ ३३	निरस्त -	२९३ ३६३	66
नाय	३८९ ३ ५५	99	निकारण	₹••	992	LAIKIS			निराकरिष्णु	१५२ ३६०	₹° ७४
नायक इतक	, ९ ०	9	निकुचन	३३१	66	निधन	{३०१ {४१७	99६ 9२३	निराकृत	343	Y •
नारक			निकुज	१२७	ا ک	निधि	29	99		{२६६	५३
नारद	२० २९३	84	निकुम्भ	9 6	388	नि धुवन	२६६	40	निरा ~~कृ~~ ति	1384	39
नाराच माराची	\$4¢	३२	निकुरम्ब	209	Yo	निध्वन	394	39	निरामय	२२१	40
	۹,,,	96	निकृत	{ 3 € 3 { 3 € 4	૪૧ ૪૬	निनद	V 0	33	निरीश	304	9 \$
नारायण	962	909	निकृति	(447		निनाद	40	33	मिरोध	\$ 60	93
नारायणी नारी	14\ 20}	۱-۱	निकृष्ट	३६७	N.A.	निन्दा	60	93	निर्ऋति	59	97
भारी		૪૧	निकेतन	990	Α,	निप	३ १ २	ą ą	निर्गुण्डी	984	96
नारु	१०८ ३०८	* * * * * * * * * * * * * * * * * * *	निकोचक	936	25	निषठ	388	29	निर्धन्थक	्रे १५१ ३००	192
भारत	906	¥3	निकण	ν 9	28	निपाठ	338	33	निर्धोष	७०	। । ५ २३
ना लिका	198	ξ¥	· ·	৬٩	4.A.	निपातन	398	२७	निर्जर	4	7.4
गारू जा गालिके र	964			३७१	44	निपान	903	₹६	निर्जितेन्द्रिय निर्जितेन्द्रिय		•
नालकः नाविक	40 167			२७८	¥9	निपुण	३५३	8	श्रम	२६३	४३
	56	*	_	३९०	93	निबन्धन	٧٠,	v	निर्शर	938	Ý
नाम्य	34	,		,						•	•

शब्द:	ष्ट्रधम्	कोक:	शब्द:	पृष्ठम्	खोकः	शब्द:	पृष्ठम्	खोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्रोदः
निर्णय	4 ६	ą	निद्यात	३७९	59	निस्नाव	३२०	85		(YYR	840
निर्णिक	३६८	44	निशीय	84	Ę	निस्तन	40	२३	न्नम्	{***	15
निर्णेजक	३४२	9 0	निशी चिनी	84	У	निखान	V9 •	२३	न्पुर	२४०	1.5
निर्देश	२७३	24	निश्चय	५६	3	निहनन	₹ • •	998	नृ	२०३	3
निर्भर	२७	44	निश्रेणी	१२३	96	निहाका	909	२२	नृ त्य	७५	9•
निर्मद	२७७	3 5	निश्रेयस	५७	Ę	निहिंसन	300	993	नृप	२६७	٦
निर्मु ~~क~~	49	Ę	निष ङ्ग	२९३	66	निहीन	3.8.3	9 ६	नृपलक्ष्मन्	२७५	3 8
निर्मोक	90	5	निषक्तिन्	२८७	६ ९	निह्नव	} ६८	90	नृपसभ	४५८	₹ ७
निर्याण	२७७	36	निषद्या	995	3		र ४३३	305	नृपासन	२७५	3 9
निर्यातन	890	१२०	निषद्वर	९ ६	5	नीकाश	३५०	३७	नृशंस	३६५	80
निर्भूह	४३९	२३६	निषध	9 38	3	नीच	३४३	9 6	नृसे न	465	A.
निकैपन(ण	) २५९	₹ •	निषाद	80	٩ _	नीचैस्	444	90	नेतृ	३५५	11
निवेणैन	ે રૂડ્ય	39	निषादिन्	} \$88	₹o '- a	नीड	300	₹ ७	नेत्र	{२३५	3.8
निर्वहण	5 4	94	1	२८५	49	नीडोद्भव	156	¥Υ	1	{४२८	960
ાનવહુળ	{ 300	993	निष्दन	30.0	993	नीध्र	939	9.8	नेत्राम्बु	२३५	4.5
निर्वाण	} 40	Ę	निष्क निष्कला	३९९	98	नीप	383	४२	नेदिष्ठ	३७२	96
	1 369	9 €	।ग॰कला निष्कासित	390	२१	नीर	53	٧	नेपध्य	२३७	35
निर्वात	369	5 €	निष्कुट	३६३ १२७	₹ ९	नील	Ęo	98	नेमि	{9∘₹ {₹८४	२७ ५६
निर्वाद	ξ ξ υ	93	।गण्कुट निष्कुटि		१२५		1996	₹ 0	नेमी	930	₹
निर्वापण	1 833	50	l _	900	35	नीलकण्ड	{ Y 0 3	A o	नैक मेद	३७६	4
ानव।पण निर्वार्य	300	998	निष्कुह निष्क्रम	932	34 34	नील्हु	959	93	1.	(३२८	96
ानवाय निर्वासन	३५६	93	}	३९३	9 K	नीललोहित	π 9 ₹	₹ \$	नैगम	1429	980
ग्पदासन निर्दृ ~~त~~	300	993	निष्ठा	} ४०३	¥9	नीला	990	२ ६	नैचिकी	328	દ્વ
।पश्च	363	900	निष्ठान	390	AA	नीलाम्बर	99	२४	नैपाली	३३८	906
निर्वेश	{ ३५० ३९२	३ ८ २०	निष्ठीवन	396	36	नीलाम्बुज	त्मन् १०६	र ५	नैमेय	३२८	60
	1834	२१५		€ € 9	99	नीलिका	984	40	नैयप्रोध	9 \$ 8	96
निर्व्यथन	۷٤	3	निष्टुर	808	હિં	नीलिनी	9 6 0	94		(24	§•
निर्हार	३९९	9 0	निष्ठेव	३९६	३८	नीली	960	5 ¥	नैर्ऋत	{ ३9	ોષ
निर्हारिन्	49	99	निष्ठेवन	३९६	3 6	नीवाक	393	२३	नैष्किक	356	u
निर्हाद	V9 o	२३	निध्युत	३७८	20	नीवार	390	24	नैक्रिधिक	366	90
निलय	990	4	निड्यूति	३९६	36	नीवी	(३२८	60	नो	886	99
निवह	२०१	38	निष्णात	343	¥	નાવા	{a3a	२९२	नौ	9 6	90
निवात	899	CY	निष्पक	३८१	چ لام	नीयृत्	993	4	नीकादण्ड	90	93
निवाप	२५९	39	निष्पञ्च	३८२	900	नीशार	२४३	996	नौतार्य	55	90
	∫ २४२	993	निष्पाव	383	२४	नीहार	₹ %	96	न्यक्ष	8 g v	२२५
निवीत	{ २६५	40	निष्प्रभ	३८२	900	नु	888	388	न्यप्रोध	∫ १३९	३२
निवृत	३७८	4	निष्प्रवाणि	२४१	992	नुति	६७	99		{ x 2 5	९ ६
निवेश	२७६	33	निसर्ग	८६	₹ <	नुत्त	30€	20	न्यमोधी	946	60
निशा	AA	У	निसृष्ट	306	66	नुष	3€	60	न्यच्	३७२	90
निशान्त	990	4	निस्तल	३७२	Ę٩	नूतन	३ ७५	20	न्यकु	990	9•
निशाप ि	ЯR	98	निस्तर्हण	₹••	998	नृहम	३७५	96	न्यस्त	३७८	66
निशाहा	195	٧١	नि क्रिं श	२५३	۷۹	न्द	943	¥ħ	न्या द	३२१	es é

वाञ्दः	र ष्टम्	শ্চীক:	शबद:	प्र ष्टम्	श्चोकः	गुड्यः	पृ ष्ठम्	क्षोदः	श क्ः	ष्टहम्	श्लोकः
न्याय	२७३	28	पद्मास्य	145	٩		\ 3 88	935	पद्धति	998	94
=याच्य	२७३	24	पश्चर	849	33	पतद्वह	ૄે ૪५૬	₹ 9	1	∫ २९	vg
म्या स	325	69	पक्रिका	849	v	पतगालु	360	ર ૭	पद्म	रे१०७	39
म्यु ज	AAA	14	पट	272	995	पताका	२९७	55	पद्मह	२७८	15
न्युष्ज	२२२ -	69	पटचर	२४२	994	पताकिन्	२८८	49	पद्मनारिणी	900	988
न्यून	896	936	परक	§१२१	98	पति	{२१३	34	पद्मनाभ	5	२०
	प		}	∫ ४३२	२०१		(३५५	9.	पद्मपत्र	900	984
पद्मण	413	₹•	पटलप्रान्त	939	98	पतिंबरा	304	v	पद्मराग	१३२	53
पक	१३७९	59	पटवासक	१५०	938	पतिवनी	₹•७	93		13	३७
	्रे ३८ १	9.4	पटह	्र ७३	•	पतिवता	१ ०५	٩	पद्मा	7 949	८९
	80	93		(२९९	906	पत्तन	995	1		و ۱۹۷۷	986
पश्च	२०० २३७	3	1	\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \	944 9 5	पसि	र् १९०	44	पद्माकर	9 - 1	२८
. •	333	60	पटु	3 3 9 3	34	410	1 808	८० ७२	पद्माट	900	380
	838	250	1	(8.3	80	पश्चिसंहति	२८७	Ęv	पद्मालया	97	२७
पक्षक	. 939	98	पदुवर्णी	904	936	पक्री	२०४	``\	पश्चिन्	२७६	₹५
	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	9	पटोस्ड	960	944	,	/933	98	पद्मिनी	900	15
पक्षति	₹ २००	₹ €	पटोलिका	980	996		700	3 4	पश्च	४५९	3,1
	(Aod	७३	पष्ट	848	90	पत्र	1368	40	वद्या	998	94
पक्षद्वार	939	98	पडिका	385	89		1856	909	पनस	946	49
पक्षभाग	२७८	A o	पष्टिन्	385	89	पत्रपरशु	386	३२	पनायित	३८५	909
पक्षमूल	₹••	3 €	पष्टिश	846	२ १	पश्रपाद्या	२३८	१०३	पनित	१८५	904
पक्षान्त 	84	2.2		(३३१	66	पत्रस्य	996	3 3	पश	₹८₹	808
पक्षिन्	996	३२		३५०	36	पत्रहेखा	SAA	933	पद्मव	۷٩	6
पक्षिणी	84	٧	पण	345	४४ ४५	中海(東	{२४७	9 ३ २	पत्रगाशन	91	३९
पक्ष्मन्	Yqu	4 5 4 4 5 4	1	804	Ϋ́	1	(३३९	999	OT ET	९३ {३२०	ફે હ
48	\{\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\	3	पणव	7.	6	पत्राङ्गुलि	388	9 २ २	पयस्	J 838	५१ २३३
पश्चिक	993	9•	पण।यित	३८५	908		953	9 4 33	पयस्य	320	49
पद्रेह	3.0	Yo	पणित	364	9 - 5	पश्चिन्	333	20	पयोधर	¥₹Ŋ	948
	1986	Y	पणितब्य	325	63	ĺ	Lygy	908		1285	99
पक्कि	{x•s	७२	पण्ड	२१५	35	पत्रोणं	180	44	पर	र्४३०	195
पश्च	396	Y6	पण्डित	249	4	1	{२४१	335	परजात	181	96
पचंपचा	993	9-3	पुष्य	३२९	43	पथिक	२७१	90	परतन्त्र	340	9 6
पंचा	306	4	पण्यवीधिक	1 399	વ	पथिन्	998	94	परपिण्डाद	३५८	₹•
पश्चजन	२∙३	9	पण्या	906	940	पध्या	986	49	परमृत्	998	२०
पश्च ता	1.9	998	पण्याजीव	३२८	46	पद्	436	4	परभृत	958	98
पमदशी	Ad	v	पतग	956	33	पद	४१३	4 र	परमम्	888	93
पश्चम	৬ 1	9	पत्रज्ञ	∮१९७	36	पदग	२८७	44	परमा	\$ 14	9 0
प्रमुख्या	64	4		(800	₹ 0	पदवी	118	14	परमाज	340	२४
पमशर	18	54	पतक्रिका	350	२७	पदाजि	200	۴ę	परमेष्ठिन्	6	1 €
पश्चशा <i>स</i>	२३ १	69	पतत्	996	₹₹	पदाति	360	ĘĘ	परम्पराक	२५८	२६
पशा ह ल प्रशासिका	984	49	पतञ्	₹••	₹	पदिक	२८७	Ęv	परवत्	3 470	9 Ę
पमासिका	\$x0	34	पतित्रम्	116	**	पद्ग	२८७	40	पर्ध्य	448	48

शब्दः	ष्ट्रहम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	स्टोक:	शब्दः	पृष्ठम्	শ্ভীক :	হা উ ৱ:	पृष्ठम्	म्होकः
	398	58	परिदान	३२८	۷.	परीभाव	49	29	,	\\$ \$0	٤٤
परश्चम	AA2	44	परिदेवन	416	95	परीवर्त	३२८	60	परु	{ 833	२०१
परश्वस्			परिधन	4° 383	990	परीवाद	६७	93	वस्त्र गण्ड	380	•
पर्स्शत	३७०	ÉA		\ \ \ \ \ \ \	३२	परीवाप	896	925	पलंकवा	959	36
पराक्रम	१२९७ १२९०	१०२ १३८	परिधि	{x9x	9 u	परीवार	४२६	965	पसंत	२२३	63
	8938	90	परिधिस्थ	225	§ 3	परीवाह	5.5	9.	पराण्डु	946	980
पराग	} 800	33	परिपण	326	60	परीष्टि	२६०	39	पहाल	1-5	22
पराक्षुख	369	33	परिपन्थिन्	255	99	परीसार	३९२	39		1933	98
पराचित	383	96	परिपाटी	२६१	₹ €	परीहार	४२६	945	परु।श	1936	35
पराचीन	359	33	परिपूर्णता	289	930	परीहास	68	३२		180	348
प राजय	300	999	परिपेलव	903	131	परुत्	AAC	२०	पलाचिन्	186	ч
पराजित	300	992	परिष्ठव	308	હૃષ	परुष	६९	99	पलिक्री	२०७	92
पराधीन	३५७	98	परिवर् <u>द</u>	440	२३९	परुस्	963	9 ६ २	पलित	२१५	¥9
पराचान पराज	३५८	। ५ २०	परिभव	७९	44) 44	परेत	३०१	190	प ल्य ङ्क	२४९	130
			परिभाषण		98	परेतराज्	5.8	42	पह्नव	933	٩¥
पराभूत	300	993	परिभृत	३८४ ३८४	905	परेद्यवि	AAd	39	पल्बल	903	२८
परादि	AAC	30	पारमूत	149	90	परेष्ट्रका	३२५	90	। पब	3 43	3 8
परार्भ्य	३६८	46	परिमल	\$30°	93	परैधित परोध्णी	३४३	96	पवन	{ २५ {३९३	4 3 2 ¥
परासन	300	993	परिरम्भ	384	₹0	पर्वाच्या पर्वटी	956	3 9	पवनाशन	28	6
परासु	3.9	990	परिवर्जन	ý o o	998	पर्जनी	93९ 9६२	३ २ १०३	पवमान	24	63
परास्कन्दिन		२५	परिवादिनी	ं ७३	3	पर्जन्य	823	988	पृथि	30	44
परिकर	85 4	954	परिवापित	३७७	د <i>ب</i>	151.4	1933	98	114	(968	954
परिकर्मन्	२४४	953	परिवित्ति		_	पर्ण	1936	39	पवित्र	र २६३	84
परिक्रम	369	9 €	परिशृह	366	ሣ ፍ ዓ.ዓ	1	840	33		1366	પ પ્
परिक्रिया	345	₹ 0	परिवेत्त्	३५५ २६६	46	पर्णशाला	996	é	पवित्रक	96	9 6
परिक्षिस	३७८	66	परिवेष -	४५५	44	पर्णास	944	७९	पशुपति	93	Ŋ.
परिखा	908	२९		\93<	३० ३०	पर्यङ्क	388	934	पशुप्रेरण	3 ९ €	३९
परिप्रह	YES	२३७	परिव्याध	1486	ج- ق-	पर्यटन	२६●	<i>₹५</i>	पशुरज्जु	३२६	७३
परिघ	{२९४ ४०१	99	परिवाज्	२६३	¥9	पर्यन्तभू	338	18	पश्चात्	४४ ¶	२४३
परिधातित	388	२७ ९१	परिषद्	244	94	पर्यय	{२६ १	३७	पश्चात्ताप	60	34
परिचय परिचय	\$43	२ ३ ।	परिष्कार	२३८	909		(३९५	4 4	पश्चिम	३०६	43
परिचर	474 46	६ २	परिष्कृत	236	900	पर्यवस्था	३९२	₹ 9	पश्चिमा	₹ 0	٩
परिचर्या	24.	34	परिष्व 🖫	३९५	30	पर्याप्त	३२२	40	पश्चिमोत्तर	992	•
परिचाय्य	२५६	3 0	परिसर	998	98	पर्याप्ति	३८७	4	पांशु	२९६	96
परिचारक	144	9 0	परिसर्प	393	₹•	पर्याय	{ 3 € 9	३७	पाद्युला	२०७	11
परिणत	369	36	परिसर्या	357	39	2	[૪૨૨	980	पाक	∫ 300	ع ا
परिणय	२६६	46	परिस्कन्द	383	96	पर्युदश्चन	₹•₹	3		1300	4
परिणाम	349	94	परिस्तोम	२७९	४२	पर्येषणा पर्वेत	२६० १२३	₹ २	पाक्ष	909	१२६
परिणाय	३५३	84	परिस्पन्द	288	930	1	(963	9	पाकशासन पाकशासन	90	¥ ¶
परिणाह	3 83	998	परिस्नुत्	३५०	25	पर्वम्	896	929	पाकशासनि पाकस्थान	9९ ३१०	¥6
परितस्	480	93	परिस्नुता	٠. ٤५٥	33	पर्वसंघि	84		-146414	र १० ∫३१७	ર હ ૪૨
परितस् परित्रा ण	३८७	. 14	परी क्षक	348	ζ,	पश्चेका	२२६	99	पाक्य	1336	905
	्र १र० ६३	ור	* 11 do 20	7 10	- 1			* - (		(11-	• •

STATE:	मुख्य	শ্বীকঃ [	शब्दः	पृष्ठम्	महोकः ∤	शब्दः	पृष्ठम्	खोकः	शब्दः	पृष्ठम्	कोइः
पुग्ध जन्य	13	96	पादाहर	₹ ¥•	3-5	पारिप्रव	₹08	4	पिचिण्डिल	298	¥¥
पाइ	884	•	पादात	464	40	पारिभद्र	१३७	3.6	पिचु	३३७	908
बाटचर	184	२५	पावातिक	२८७	44	पारिभद्रक	986	44	पिचुमन्द	945	६ २
	§ §9	94	पाडुका	VV	Į٠	पारिभाव्य	909	926	पिचुल	983	Yo
पाटक	1306	94	वाबू	Į¥v	₹•	पारियात्रक	938	₹	पिषट	330	904
पाटका	944	५४	पाव्कृत्	183	٠,	प।रिषद	34	34	पिच्छ -	595€	₹ 9
पाटलि	STYR	34	पाद्य	२६०	33	पारिहार्य	१३९	900	14 - 69 -	{ ४५ ९	\$ o
1101/4	Jane	da	पान	३५१	¥•	पारी	४५२	9•	पि च्छा	{988	80
पाठ	348	18	पानगोष्ठिका	349	४२	पारुष्य	Ę۷	98		(843	5
	156A	38	पानपात्र	३५१	Αź	पार्थिव	२६७	9	पिच्छिल	396	86
पाठा	940	< 8	पानभाजन	393	३२	पार्वती	9 ६	२७	पिश्चिला	13AA	¥¢.
पाठिन्	946	60	पानीय	2.5	٧	पार्वतीनन्द		३९	- -	1988	६२
पाठीन	55	14	पानीयशालिः		•	पार्श्व	{२३०	45	पिज	₹ 0 0	994
पाणि	411	٤٩	पान्ध	409	10		(३९६	Ad	पिजर	३३६	9 o €
वाणि गृही ती	808	4	पाप	{ ५ 9	२३	पार्श्वभाग	305	Яο	पिजल	२९७	55
पाणिघ	123	35		(३६५	YU	पार्श्वास्थि	२२६	68	पिट	390	₹ €
पाणिपीवन	२६६	48	पापचेली	940	64	पार्किंग	१२७	७२	पिटक	२२०	५३
वाणिबाद	₹¥₹	3.5	पाप्सन् पासन्	५१ २१९	વર્ષ પર	पार्थिणप्राह	265	90		(380	२९
पाण्डर	49	93	पासन	449	46	पालच	964	१६७	पिटर	1393	३ १ १८८
पाण्ड	4.0	93	पामर	383	79	पाल ही	940	939		(\$\$X	34
पाण्डकम्बर्ग	लेन् २८३	NA	पामा	299	43	पा ठादा 	69	98	पिण्ड -	1 3 3 6	808
पाण्डुर	60	93	11411	(288	976	पाछि	{२९५ {४३१	९३ १९७		848	96
पातक	*40	4.4	पायम	1240	٩¥	पालिन्दी	964	906	पिण्डक	₹४६	936
पाताल	} < q	1	पायु	२२७	७३	पालबा	849	ч	पिण्डिका	368	44
	{*35	₹•₹	पाय्य	330	64	पावक	33	48	पिण्डीतक	984	48
पाञ्चक	₫ € ●	२७	पार	94	4	पाश	२३७	56		539c	\$
	1.35	6	पारव	334	55	पाशक	३५२	84	पिण्याक	{x40	11
पात्र	393	२४ ३ ३	पारम्पर्योवदे		93	पाबिन्	34	69	पिता मह	5 6	9 6
	1882	909	पारशब	AŽA	390	पाश्चपत	946	49	स्पतामध	(२१३	41
पात्री	445	*3	पारश्वधिक	366	90	पाञ्चपास्य	102	3	पितृ	∫२१२	36
पात्रीव	¥59	24	पारसीक	260	84	पाश्या	३९७	84		{39¥	10
पाणस्	53	٧	पारक्रीणेय	311	38	पाश्चात्य	304	69	पितृदान	२५९	41
	1936	v	पारायण	364	3	पाषण्ड	343	44	पितृपति	{ २४	46
पाद	1886	৬٩	पारावत	993	94	पावाण	938	A		} 39	વ
नाय	111		पारावताच्चि	196	940	पाषाणदारण		ξ¥	पितृपितृ	393	44
	·L was	49	पारावार	\$ 93	9	पिक	958	33	पितृप्रस्	AR	Ą
पादकटक	489	990		JAEB	14	पिश्च	59	9 €	पितृवन	309	116
पाव्यह् ण	२६२	٧٩	पाराशरिन्	263	Y	पिङ्गल	{ ¥9	3 9	पितृब्य	292	3.9
पाद्य	936	4	पारिकाहिन्		४२	i	ે દ્રવ	9 9	पितृसंनिभ	३५६	93
वादवन्धन		40	पारिजातक	{ २१ १३७	Чо	पिङ्ग ला	39	У	पित	२२२	43
पादस्कोड	299	43			9 €	विक्रपट	१२९	90	पिश्य(तीर्थ)		49
नावाम	216	48	पारितथ्या	२३८	9-3	J	JANA	14	पित्सव्	156	fΑ

হা ত :	पृष्ठम्	श्रोकः	ग क्ः	पृष्ठम्	खोकः	याच्यः	पृष्ठम्	শ্ৰীকঃ	शब्दा	१ इम्	क्षोक्रा
पिधान	٩٧	11	-D	.{१५७	88		§9¥0	38	पुष्कराह	154	43
पिनद	2 < 4	EH	पीछपर्णी	1964	935	पुर	{૪૧૬	968	पुष्करिणी	9-3	**
_	1 94	34	पीवन्	365	€9	पुर:सर	366	wą	पुरुक्तल	165	44
यिनाक	1855	94	पीवर	165	٤٩	पुरतस्	444	v	35	369	50
पिनाकिन्	13	39	पीवरस्तनी	३२६	v٩	पुरद्वार	933	99		1938	10
पिपासा	३२१	44	पुंबली	200	9-	पुरेदर	30	¥1	Aed.	{२१०	39
पिपीलिका	849	6	पुंस्	२०३	9	पुरंधी	₹•4	Ę	पुष्पक	38	40
पिप्पछ	934	20	,	\$ 88	₹ o	पुरस्	484	v	पुष्पकेतु	775	1-3
पिप्पली	159	80	पुक्स	-	90	पुरस्कृत	¥99	43	पुष्पदन्त	31	¥
पिप्पकीमूल	114	990	9.87	848		पुरस्तात्	888	346	पुष्पधन्यन्	98	3.6
पिष्ठ	296	45	पुत्रव	366	49	ļ	XXX	243	पुष्पफळ	924	49
पियास	980	34	युष्क	२८२	40	पुरा	5 64	7.74	पुष्परस	138	90
पिल	229	ξo	पुज	२०२	84	पुराण	{308	99	पुष्पलिह	996	38
पिशङ्ग	Ę9	99	पुटमेद	94	•	पुरातन	Ank	99	पुष्पवती	208	3.
पिशाच	Ę	99	पुटमेदन	995	1	पुराकृत	44	٧	पुष्पवत्	Yu	9.
पिषित	१२३	43	पुरी	883	४२	पुरी	996	9	पुष्पसमय	40	96
	(284	928		\ 39	3	पुरीतत्.	23Y	99	पुच्य	10	१व
पिश्चन	3 44	N/a	पुण्डरीक -	१९०८ ३९८	٧٩	पुरीष			पुष्यरथ	963	49
	896	920	resettance.	•	99	-	334	53	पुस्त	380	36
पिश्चना	१७३	933	पुण्डरीकाक्ष	\$ 0.00	95	पुरु	300	६३	q:	995	9
पिष्टक	₹95	86	पुण्डर्य	909	१२७		१३६	२९ २५	i	1964	958
पिष्टपचन	३९३	३२	ão≧	963	953	पुरुष	1 203	9	प्व	{x00	20
पिष्टात	340	935	तेक्डॅक	943	७२		४३५	396	पूजा	340	₹¥
पीठ	२४९	176	पुण्य	{ ५२	₹¥	पुरुष ~~ोत्त~~ म	` 's	39	पूजित	३८२	96
पीडन	300	9-8	_	(858	960	पुरुद्ध	0 v §	43	पूज्य	Jana	4
पीडा	99	ą	पुण्यक	२६१	३७	पुरु ह त	90	89	202	(४२३	940
पीत	Ę٩	94	पुण्यजन	२५	60	पुरोग	366	હર		144	84
पीतदाद	946	43	पुष्यजनेश्वर	36	44	पुरोगम	946	७२	पूत	1308	2.5
	1986	Ęo	पुण्यभूमि	993	۷	पुरोगासिन्	266	७२		1360	44
पीतह	रि१६२	909	पुज्यवत्	६५३	₹				पूतना	946	44
	930	२७	पुत्तिका	990	₹ 09	पुरोबाच	४५६	21	पूतिकरज	984	Yć
पीतन	र् २४५	938	पुत्र	299	२७	पुरोधस्	346	Ч	वृतिकाष्ट	{9×6	48
	(३३६	805	पुत्रिका	JYU	48	पुरोभागिन्	३६५	86		1146	4.
पीतसालक	125	AŚ	पुत्री	२ 9४	३७	पुरोहित	386	4	पूतिगन्धि	44	12
पीता	३१६	¥¶	पुद्रख	844	₹0	पुलाक	३९८	4	वृतिफली	9 4 9	55
पीति	₹6●	A.Ś	पुनःपुनर्	AAŚ	1	पुछिन	39	5	पूतीक	944	YE
पीताम्बर	5	95	21.214	(883	१५३	पुलिन्द	JAR	40	पूप	384	76
पीन	३६९	9	पुनर्	ARA	474	पुलोमजा	38	४५	पूर	844	₹ •
पीनस	२१5	49	पुनर्नवा	946	985	पुषित	161	50	पूरणी वरित	JAA	AÉ
पीनोझी	३२६	4					135	9	यूरित	१८२	36
षीयूष	{ २१	¥¢	पुनर्भव	239	63		53	A	पूरुष	२०३	9
412	[३२१	48	યુનર્મૂ	२१ ०	₹ ₹	पुष्कर	900	89	पूर्ण	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	64
पीळ	130	36	पुत्राय	125	64		PFK	984	of area	१३८२	36
	[vi-	953	। यर्	336	7	l	6.42	104	यून कुम्म	306	18

शब्द:	ष्ट ष्ठम्	श्चोकः ∣	शब्द:	पृष्टम्	⁄छोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
पूर्णिमा	8 €	u	<u>র</u> ম্ভ	२२९	७८	प्रकाम	३२२	५७	TTOT	5 44	٩
पूर्त	349	٦٤	पृष्ठवंशाधर	२२८	ષ્ફ	प्रकार	४२५	9 ६ २	प्रह्मा	{२०८	93
पूर्व	∫३७५	60	पृष्ठास्थि	२३५	६९	तकारा	} ¥₹	38	प्रज्ञान	890	933
પૂ્વ	{ 830	8 1 8	पृष्ट्य	∫२८९	ΑÉ	সকা ৰা	(४३५	२१८	সন্ত	२१७	Am
पूर्वज	296	¥З	204	[३९६	A d	प्रकीर्णक	२७५	39	प्रदीन	२००	ર્
पूर्वदेव	v	93	पेचक	१९९२	94	प्रकीर्य	984	86	प्रणय	र्३९३	२५
पूर्वपर्वत	928	२	_	(३९८	Ę		(YY	२९		(४२३	949
पूर्वा	₹ •	9	पेटक	380	30	प्रकृति	ا دلا	३७	प्रणव	ξų	8
पूर्वेद्युस्	AA.	39	पेटा पेटी	३४७	á o		709	96	प्रणाद	ξo	99
पूषन्	¥•	33		४६२	૪૨	प्रकोन्न	6808	७३	प्रणाली	908	३५
पृष्यू पृक्ति	368	8	पेलव	(3vv	६ ६ १ %	1	२३ २	20	प्रणिधि	} २७० }४ १ ४	१३ १००
ष्ट्र <u>च्</u> छा	452	ه ال	पेशल	{455 {588	40 M	प्रक्रम	३९४	२६	प्रणिहित	206	۷ ۾
5-01	(२८९	96	पेशी	700	₹ 0	प्रिक्तया	२७५	39		२५६	٦ ٩٥
पृतना	1380	۷9	पैठर	₹9८	४५	সক্ষণ	9	२५	प्रणीत	1396	४५
पृ थक्	888	3	पैतृष्वसे <i>य</i>	399	44	प्रकाण	وں	३५	সহ্যत	३८५	908
	960	९२	पेतृ च्चस्रो य	299	ર ષ	प्रक्षेडन	२९३	26	प्रणेय	રૂપલ	રપ
पृथक्पणी	(66	39	पेत्र(अहोरा		२ १	प्रगण्ड	₹३०	60	प्रतन	308	99
पृथगात्मत	1 { 5 6 9	34	पोगण्ड	17 २१७	κέ	प्रगतजानुक		४७		∫२३ २	83
	(३४३	95		(90 3	9६२	प्रगन्भ	348	२५	प्रतल	∮ ≥3 8	८५
ष्ट्रथरजन	1894	904	पोटगल	1967	963	प्रगाढ	Rog	AA	प्रतानिनी	930	9
पृथग्विध	३८०	53	पोटा	२०५	94	त्रगुण	३७३	७२	त्रताप	२७२	२०
पृथिवी	990	3	m)=	1200	3 <	प्रगे	AAS	98	प्रतापस	348	۷9
	(39¥	३७	पोत	(A00	ξo	प्रवह	{३०२	999	प्रति	አ ጸ ል	584
प्रथ	₹ ₹	80	पोतवणिज्	90	93		{x38	२३७	प्रतिकर्मन्	२३७	48
	[३६९	Ęo	पोतवाह	90	१२	प्रमा ह	Aje	२३७	प्रतिकृल	०० ह	58
	100	₹ €	<u> पोताधान</u>	900	98	प्रशीव	४६१	34	प्रतिकृति	388	₹ €
पृथुक	्र ३९९ ३९७	જ ક ફ	पोत्र	४२८	960	प्रधण	950	35	प्रतिकृष्ट	३६७	48
पृ धुरोमन्	66	90	पोत्रिन्	920	3	प्रवाण	920	93	प्रति क्षि प्त	₹ € ३	83
	३ ६९	٩.	पौत्री	398	२९	प्रवक	२९६	98	प्रतिप्रह	२९ •	90
पृथुल	190	3	पौर	358	9 4 4	प्रवलायित	3 6 9	३२	प्रतिप्राह	३ ४ ९	939
पृथ्वी	4 3 9 V	३७	पीरस्त्य	३७५	۷.	प्रबुर	३७०	€ ₹	प्रतिषा	٥٥	2 8
	294	¥ο	पौ रुष	{२३२ √३८	८७ २२३	प्रचेतस्	२५	€ 9	प्रतिघातन	300	998
पृथ्वीका	900	924	पौरोगव	्रे १९ १४३६	२२२ २७	प्रचोदनी	960	88	प्रतिच्छाया प्रतिजागर	३४ ९ ३९४	34
पृदाकु	68	Ę	पौर्णमास	368	86	प्रच्छद्रपट	૧૪૨	998	L .		36
দু শ্বি	२१७	AC	पौर्णमासी	79.	<i>y</i>	স=ত ল	929	98	प्रतिज्ञात प्रतिज्ञान	३८५ ५७	906
पृक्षिपणी	960	99	पौलस्य	२८	६९	प्रच्छर्दिका	२३०	44	प्रतिदान प्रतिदान	३२९	Կ ሪ ዓ
पृषत्	44	Ę	पौलि	३१८	ያው ያ	प्रजन	3 < 3	२५	प्रतिष्वान	49	٠, ٦५
	∫ ९५	Ę	पौष	86	94	प्रजविन्	366	७३	प्रतिनिधि	३४९	₹ €
पृष त	{१९०	9 0	पौब्पक	339	903	प्रजा	805	३२		\ Y₹	7
प्रवत्क	२९२	۷	प्याद	***	, 1 u	प्रजाता	२०८	9 6	प्रतिपत्	1 44	1
पृषदश्व	इ ५		সহাত্য	∫ 4₹	30	प्रजापति	۷	90	अ तिप न्न	३८५	900
प्रमदाज्य	१ ५७	7 ¥	7.515	रे१३-	30	प्रजानती	२१२	30	प्रतिपादन	१५९	35

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्चोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	श ब्द ः	ष्ट्रष्टम्	श्लोकः
प्रतिबद्ध	3 € 3	89	 प्रत्यक्श्रेण	\$ 940	66	प्र पितामह	२१३	33	प्रवण	80€	५६
प्रतिबन्ध	३९४	२७	त्रसम्बर	' ∤૧७६	ያጸጸ	স্থুন্নাভ	৭ ৬ ৩	980	प्रवयस्	295	84
प्रति विम्ब	३४९	३५	प्रत्यक्ष	₹ ৩৸	७९	प्रपौण्डरिक	909	930	प्रवर्ह	३६८	40
प्रतिभय	96	२०	प्रत्यप्र	३७५	७७	प्रफुल	925	9	प्रवह	३९२	96
प्रतिभान्वि	त ३५९	24	प्रत्यन्त	992	•	प्रबन्धकल्प		Ę	प्रवहण	263	५२
प्रतिभू	३५२	YY	प्रत्यन्तपर्व	त १२६	v	प्रबोधन	288	922	प्रवल्हिका	६५	Ę
प्रतिमा	३४९	34	प्रत्यय	४२३	980	प्रभन्नन	24	ĘĘ	प्रवारण	३८७	Į
	1200	35	प्रत्ययित	२७०	93	प्रभव	RÍA	290		₹v }	v
प्रतिमान	{३४९	34	प्रत्यर्थिन्	२६९	99	प्रभा	83	38	प्रवाल	₹३३२	4.5
प्रतिमुक्त	२८६	£4	प्रत्यवसित	३८५	990	प्रभाकर	¥°	36		(¥३२	508
प्रतिय ञ	894	900	प्रत्याख्यात	3 4 3	Αo	प्रभात	AA	3	प्रवाह	३९२	96
प्रतियातना	३४९	34	प्रत्याख्यान	३९५	39	प्रभाव	२७२	99	प्रवासन	३००	993
प्रतिरोधिन्	३४५	२५	प्रत्यादिष्ट	383	Ao	য়শিল	२७६	3 5	प्रवाहिका	₹₹•	44
प्रतिवाक्य	६७	9•	प्रत्यादेश	३९५	39	प्रभु	344	99	प्रविख्याति	३९४	२८
प्रतिविषा	9 ६ २	55	प्रत्यालीह	२९ ३	64	प्रभूत	३७०	६ ३	प्रविदारण	386	9 - \$
प्रतिशासन	354	38	प्रत्यासार	२९०	७९	प्रभ्रष्टक	386	934	प्रवि <i>ग्हे</i> ष	३९२	२ ०
प्रतिदयाय	298	49	प्रलाहार	३९१	9 Ę	प्रमध	94	34	प्रवीण	3 43	¥
प्रतिश्रय	४२३	943	प्रत्युत्कम	388	२ ६	प्रमथन	300	994	। प्रशृत्ति	5 99	v
प्रतिश्रव	40	4	प्रत्युषस्	AA	4	प्रमथाधिप	93	39	ASICI	रे३९२	96
प्रतिश्चत्	ও পু	२५	प्रत्यूष	AA	3	प्रमद	પર	38	সমূদ্র	{३७४	u Ç
प्रतिष्टम्भ	338	२७	प्रत्यूह	३९२	98	प्रमद्वन	926	3		₹ ३ ७८	66
प्रतिसर	830	908		(304	60	प्रमदा	२०४	į	प्रवेक	3 4 6	44
प्रति सी रा	388	970	प्रथम	(४२२	988	प्रमनस्	રૂ ૫૪	•	प्रवेणी	{२३७	36
प्रतिहत	3 6 3	¥9	प्रथा	३८ ९	٩.	प्रमा	368	90		(२७८	٧₹
त्रति हास ः	948	પ દ	प्रथित	3 44	9	प्रमाण	¥ • €	48	प्रवेष्ट	२३०	٥٠
	₹ ₹	90	प्रदर	४२५	968	प्रमाद	63	३०	प्रव्यक्त	३७३	د ۹
प्रतीक	1386	٠	प्रदीप	288	१३८	त्रमापण	300	992	স স্ত	६७	90
प्रतीकार	300	990	प्रदीपन	9,0	90	प्रमिति	369	90	प्रथ्रय	3 4 3	२५
प्रतीकाश	340	2 ज	प्रदेशन	२७४	२७		1246	₹६	प्रश्रित	३५९	२५
प्रतीक्ष्य	344	`u,	प्रदेशिनी	२३ 9	۷9	प्रमीत	(३०१	990	সন্ত	२८८	७३
प्रतीची	₹•	9	प्रदोष	84	Ę	प्रमीला	64	३७	प्रष्ठवाह	३२४	€ ₹
	(344	•	प्रद्युम्न	93	२५	प्रमुख	३६८	५७	प्रष्टीही	३२५	V 0
प्रतीत	1899	८२	प्रदाव	300	999	प्रमुदित	३८३	903	प्रसन	96	98
प्रतीपदार्शन	ी २०३	3	प्रधन	336	903	प्रमोद	બરૂ	२४	प्रसन्नता	३५	9 🖣
प्रतीर	94	ه		C 48	२९	प्रयत	२६३	Rp	त्रसन्ना	३५०	35
	(923	9 ६	प्रधान	२६७	ч,	प्रयस्त	३१८	४५	प्रसभ	२९९	906
प्रतीहार	{ १२३ २६८ ४२६	۹ ا	त्रपाण	बेह	40	प्रया म	383	२३	प्रसर	353	55
		900	_	1890	922	प्रयोगार्थ	३९४	२६	प्रसरण	२९६	5 €
प्रतीहारी	¥₹ ६	900	प्रधि	२८४	48	प्रलम्बद्म	99	२३	प्रसव	१८९	9 0
प्रतोली	990	₹	त्रपच	४०२	२८		\ 49	२२		(४३३	२०८
प्र म	३७४	७७	प्रयद्	२२६	49	प्रलय -	\	11	प्रसन्बन्धन	133	94
प्रत्यक्	AA&	२३	प्रपा	998	v		(309	990	प्रस व्य	३००	6.A
प्रसक्पणी	946	69 1	त्रपात	924	¥	त्रराप	94	94	त्रसद्य	AAÉ	1•

सब्दः	पृष्ठम्			पृ ष्ठम्	श्चोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्हो ब	ः ∫ शब्दः	पृ ष्ठम्	श्लोकः
असाद	्रवे <i>ष</i>			344	9 6	प्रार्थित	३८९	9.	• प्रोष्ठपदा	10	
प्रसाघन	{893	. 99	-1,-1,6	३६८	الإح	प्रालम्ब	382			39	
म्बाधनी प्रसा धनी	१३७		-11-4	३६८	40	प्रालम्बिक		•	46	88	• -
		111		३८९		प्रालेय	₹ €		1 -		• -
प्रसाधित 	236	9	া সাভা	(AAA	-	प्रावार	483		1	ξυ ξ	
त्रसारिणी		3015		(AAd	२३	प्रावृत	282	993	TOT	{१४३ }१४३	-
त्रसार असित	369	₹ 9		४५१	<	प्रावृष्	40	9 9		(90	•
प्रसिति	344			₹•	1	प्रावृषायणी	946	٤ ا		903	
असि द्	199	94	m=0	990	₹	प्रास	२९५	93	प्रव	1903	932
आवश्र	894	Joh		१५७	८५	प्रास#	२८४	५७	1	999	38
प्रसू	{	38	সাৰাণাৰা সা ~~হ্য~~		40	प्रासङ्गय	३२४	€A		[3 88	95
प्रस् ता	१०५८	२२९	प्राजन	997	•	प्रासाद	995	8	प्रवग	920	Ę
प्रसृति	368	99	সাজিনূ	३०५	92	प्रासिक	366	40	644	1809	48
प्रसृतिका	२८५ २०८	90	_	२८५	49	प्राह्म	AR	₹	छ वज्ञ	960	3
प्रस् तिज		9 6	সাল্প সাল্বা	349	Ч	प्रिय	{२१३	३५	प्रवङ्गम	४२०	936
असूतिक	\$ ₹	્ર	प्राज्ञी	306	93		{३६७	५३	प्रक्ष	१३४	96
असून	{900 { 89 0	ى و د د و	त्राज्य प्राज्य	२०८	93		188	४२	स्रीहन्	२२४	६ ६
प्रस्जन यि		355	1	300	६३	प्रियक	1983	AA	श्रीहशत्रु	984	88
अस्त	300	રે હ	प्राद्धिवाक	२६८	Ч	1	1980	ष६	ष्ठत	262	¥6
अस् ता	२२७	८८ ७२	1	1384	६३		1980	9	ब ष्ट	3 < 3	99
प्रस्ती	933	64	प्राण	२९७ ३०२	१०२ ११९	प्रिय ~~ङ्~~	306	५५ ३०	होष		
प्रसेव	390	38		1334	908	त्रियता	۷-۷	२७	्सात -	3 44	\$
प्रसेवक	પર	9	प्राणिद्युत	342	86	प्रियंवद	३६२	3 8	Sild	३८५	990
अस्तर	998	¥	प्राणिन्	યેષ	30	प्रीणन	३८७	4 9 V	फणा	फ	_
अस्तान	3 4 3	28	प्रातर्	886	9 %	त्रीत	₹८३	903	फणि ~~ज~~ क	ه اداه	8
	984	4	प्रातिहारिक	382	99	श्रीति	પર	38	फणिन्	944	63
त्रस्थ	429	69	प्राथमकल्पि		99	प्रुष्ट	3 < 3	33	सालम्	28	•
	(४१२	96	TITE TO	\xxx	२५६	प्रेक्षा	1 44	9		139K	90
त्रस्थपुष्प	344	७९	प्रादुस्	{886	93	त्रद्याः	\ 8₹0	238	फड़	३०५ ४३२	१३ २०१
अस्थान	३९६	94	प्रादेश	339	٤٤	प्रेह्मा	२८३	43		1840	` ₹₹
प्रस्फोटन	₹90	3 8	प्रादेशन	२५९	₹ 0	प्रे क्ति त	३७८	۷۵	फलक	298	90
प्रश्लवण	१२६	ч	प्राध्वम्	AAA	8	प्रेत	∫३०१	990	फलकपाणि	366	۷٩
प्रसाद	334	ξv	प्रान्तर	994	90		(800	Ę٥	फलत्रिक	339	111
प्रहर	٧Ŋ	٩	प्राप्त	530€	26	प्रेता रेज्य	59	٦	फलपाकान्त	928	•
अहरण	२९१	८२		{} \$<8	908	प्रेत्य	ARA	6	फलपूर	944	4
प्रहस्त स्टि	२३२	6.8	प्राप्तपञ्चत्व	३०१	999	प्रेम न्	{ < 0	२७	फलवत्	928	9
प्रहि	dog	२६	प्राप्तहर	४१९	939	प्रेष्ठ	(60	२७	फलाष्यक्ष		
प्रहेलिका	£14	٩	प्राप्ति	X.C	Ę٩	अष्ठ प्रेष	३८५ ४३६	999	फलिन्	988	84
प्रतह ्छ	३८३	8-5	त्राप्य	३८०	93	त्रेषण प्रेषण		398	फलिन फलिन	939	v
সাহ্য সংস্থা	३७२	90	त्रामृत	२७४	२७	त्रपण त्रैष्य	३८५ ३४३	३४ १७		928	v
प्रा कार	990	3	प्राय	∫२६५	५२	प्रोक्षण	२०२ २५८	2 €	फलिनी	980	44 035
সা চু র	\$x\$	96		{¥33	943	त्रोक्षित प्रोक्षित	२५८		फ ठी	180 180	9 8 6
प्राग्द क्षिण	998	١٠	श्रायस्	YYG	90	प्रोब	२८३		फकेमहि		44
							,- ,	-21	MANIE	138	4

शब्द:	र ष्ठम्	स्त्रोकः	शब्दः	पृष्ठम्	ম্ভীক:	शब्द:	पृष्ठम्	क्षोकः	शब्दः	ष्ट्रष्ट्रम्	स्होक:
फळेरहा	146	48	बभु	४२६	940	ब स्ति	२ २७	Fe	बास्य	294	Yo
फल्गु	११४९	٩ ٩	वर्षर	949	90	बहिद्वीर	923	3 6	बाब्य	¥9\$	91-
	(344	48	बर्ह	∮9 9€	₹9	बंहिष्ठ	३८५	999	बाष्पिका	396	¥•
काणित	३१७	A ≸		(¥₹%	२३६	ग हिस्	AAC	90	बाहु	₹ ₹ •	۷.
फाण्ट	३८०	4.8	बर्हिण	१९८	30	बहु	300	€ ₹	बाहुज	२६७	9
फाल	{२४१	199	बहिंन्	986	₹ 0	बहुकर	३५७	90	बाहुदा	904	3 5
	(304	93	बर्हिपुष्प	903	933	बहुगर्धवाच्	३६२	3 6	बाहुमूल	430	48
फाल्गुन 	AS	94	बहिंमुख	ч	8	बहुपाद्	935	३२	बाहुयुद्ध	344	906
फाल्गुनिक	46	94	बहिंस्	२ २	da	बहुप्रद	३५४	Ę	बाहुल	X3	96
फाल्गुनी	Ad	4	बर्हिष्ठ	900	922	बहुमूल्य	२४ १	993	बाहुलेय	90	Ao
कुल	१२९	C		99	38	बहुरूप	२४६	936	बाह्यिक	}3<0 }3<0	4 4
फैन	[३३७	904		765	७८ १०२		∫३७०	Ęą		(435	१२४
	1844	99	बल	२९७ ४३१	984	बहुल	{४३२	955	बाल्हीक	1 386	\$
फे निल	∫9₹ 6	₹ 9		840	44	बहुला	900	924	1	1398	A o
फेरव	926	३६ ५	बलदेव	99	२३		{ 833	955	बिन्दु	94	•
फेर केर	966	rd A	बलभद	99	43	बहुलीकृत	३०९	२३	बिन्दुजालक	ह ३७८	25
फेला फेला	323	46	बडभद्रिका	900	940	बहुवारक	980	₹¥	बिल	939	Ę
नाका		74	1	१२ १६	RR	बहुविध	₹ < 0	43	िमन	34	14
वक	ब १९५	ર ર	बलवत्	(885	3	बहुसुता	963	900	चि म्बिका	904	935
च यः बडवानल	3 8	46	बलविन्यास	२९०	৬९	बहुस्ति	३२५	90	बि ल्व	938	33
वत वत	889	74 744	बला	9 68	900	बाकुची	9 € 9	59	बि स्त	३३०	69
बद्द	989	३७	बलाका	956	२५	बाडव	२४	4 6	बीज	∫ 48	26
	\$9 86	998	बलाकार	399	906	बढि	{ २७	Ęu		(१२२	68
बदरा	1906	949	बलाराति	90	8.3		(AOA	AA	बीजकोश	9-5	Af
■दरी	980	₹ €	बलाहक	३२	Ģ	बाण	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	८६ ४५	बीजपूर	3 44	46
वन्दिन्	२९ ६	30		1948	98	बादर	(847 389	999	बीजाकृत	108	6
	{353	४२	बलि	र २७४	30	बाधा	९ २	٦.,	बीज्य	२५१	3
बद्ध	1360	54		[४३१	954	बान्धकिनेय	319	٠ ٦ ٩	बीभस्स	1 00	9 % 9 \$
षिर	290	¥۵	बिलिध्वंसिन्	. 5	₹9	बान्यसम्ब	393	. 3 . A.	नाग(ज	1889	१३४
बन्धकी	२०७	90	बलिन	२१६	84	बाईत	939	99	बुका	223	68
W-1-	(208	२६	बलिपुष्ट	9 \$ ሄ	₹ 0	416(1	900	13		§ 'v	13
बन्धन	{३९१	98	बलिभ	२१६	84	बाल	₹ २१५	83	बुद	रि३८५	906
बन्धन(लय	३०३	995	ब लिभुज्	988	२०		४३३	204	बुद्धि	بربر	•
बन्धस्तम्भ	२७८	89	बलिर	396	¥\$	बालगर्भिणी	324	90	बुद्ध्य	844	15
बन्धु	393	ξ¥	बलिश	99	9 6	बालतनय	984	88		80	₹ €
बन्धुजीवक	943	ψĘ	बलिसद्मन्	c 6	9	बालतृण	964	960	बुध	4 249	4
बम्धुता	२१३	34	बलीवर्द	३२२	45	बालमू विका	159	93	बुधित	468	900
बन्धुर	३७३	Ę٩		(399	२ <i>७</i>	पाला	હ ્	98		३८५	904
बन्धुल	399	7 6	बलव	{३२२	40	1	∫३६५	86	बुभुक्ता	939 339	५४ १४
बन्धूक	943	ξυ	बल्बज	9<3	963	बालिश	{ x ₹4	296	बुभुक्षित	346	₹•
बन्धूकपुष्प	983	88	बष्कथिणी	३२५	v 9	बाङेय	३२७	vv	बु स	308	24
बन्ध्य	938	v	बस्त	380	v Ę	बालेयशाक	948	50	बुस्त	460	\$A

शब्दः	पृष्ठम्	ঞ্চীক:	वाद्यः	पृष्ठम्	म्होकः	शब्दः	ट ष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृ ष्ठम्	म्होक:
	1980	93	अक्षित	३८५	990		{२१३	३६	भारद्वाजी	986	995
बृह्ती	(890	७५	मध्यकार	3,99	२८	भ र्नु	(800	49	भारयष्टि	380	₹ 0
बृंहित	399	900	2777	\809	२६	भर्तृदारक	৩५	93	भारवाह	źAź	94
मृह त्	३६९	ξo	भग	{२२८	v €	भर्तृदारका	υĘ	93	भारिक	383	94
बृ हतिका	२४३	990	भगन्दर	२२०	પ દ્	भर्त्सन	६९	98	भार्गव	39	२५
~~बृहत्कुक्षि~~	₹9€	RR	भगवत्	U	9.3	भर्मन्	∫३३३	88	भार्गवी	963	946
मृहक्रानु	२२	48	भगिनी	२ 9२	39	Alala	₹ <i>₹</i> %•	३८	भागी	949	۷
बृहस् पति	₹ ९	28	भक्त	98	ч	भक्र	920	३८	भार्या	२०४	É
बोधकर	९ ६	30	भज्ञा	306	₹0	_	(४५६	39	भार्यापति	२१४	63
बोधिद्यम	934	₹•	भक्ति	४५१	6	भक्षातकी	१४३ १८७	४२ ३	भाव्यक	960	¥
बोल	३३६	908	भजमान	303	વેશ	भहुक	§ 93 123			1 64	99
胃其	У•	२८	भट	२८५		भव	{ 833	३४ २०६	भाव	1 68	२१
व्यवारिन्	∫२५१	3	भटित्र	396	૬ ૧ ૪ષ	भवन	990	· 4		(४३३	२०७
MAHINGY	रे२६३	83	1		•	भवानी	9 6	ع ح	भावबोधक	20	29
महाण्य	825	89	भहारक	پ و	9.3	भविक	47	२६	भावित	₹४८	938
नहाल	364	45	भहिनी	νĘ	93	भवितृ	₹ € 0	39	नगवत	₹96	४६ १०४
नद्यद र्भी	900	984	भण्टाकी	9 ६ ७	998	भविष्णु	३६०	٦٩	भावुक	43	२६
महादा व	१४२	89	भण्डिल	988	€ ₹	भव्य	43	२६	भाषा	६ २	9
वदान्	} <	9 5	भण्डी	१५९	9	भषक	३४५	33	)	∫ €₹	9
	1868	998	भण्डीरी	949	39	ম ল্পা	३४९	33	म।षिक	1368	900
न्धपुत्र	\$0	90	भद	{ ५२	34	भस्मग ि ध		930	भाष्य	849	39
महाबन्धु	894	908		(३२२	48	भसगर्भा	965	6 3	भास	४३	₹¥
नदाभ्य	२६५	ખુવ	भद्रकुम्भ	२७६	३२	भा	84	48	भास्कर	Yo	36
महायज्ञ	348	98	भद्रदार	986	43	भाग	339	29	भाखत्	٧o	२९
ब्रह्मवर्चेस	२६ १	३ ८	भद्रपर्णी	ያጸወ	₹ €		1 43	२८	भाखर	Ę	90
महाबि न्दु	२६२	३९	भद्रबला	909	343	भागधेय	{२७४	२७	मिक्षा	1366	ş
ब्रह्मसायुज्य	२६५	49	भद्रमुखक	9 < 3	9 6 0	भागिनेय	२१३	३२	स्मिया	∫ ∀₹७	२२४
जहास <u>ू</u>	93	२७	भद्रयव	949	६७	भागीरथी	908	39	मिधु	{२५ 9	₹
नह्या ~~ज~~ लि	२६ १	₹ ९ ∪-	भद्रश्री	२४७	939	भाग्य	∮ ५३	२८		{२६ २	89
मद्यासन	२६२ (५१	४० २१	भदासन	२ ७५	२ १	(	[૪૨३	944	मित्त मित्ती	8 8	94
नाह्य	1264	49	भय	७९	२१	भाजन	393	33	भिदा	990	٧ لر
बाह्मण	249	Υ	भयंकर	96	२०	भाष्ट	{३१३ ४०४	वृद्	भिद् <u>य</u> भिदुर	३८७	-
ज्ञाञ्च णय ष्टि		68	भयद्वत	3 6 3	85	237#	88	90	भिन्दिपाल भिन्दिपाल	२० २०७	80
झाह्यणी	949	68	भयानक	} ७७	90	भाद्र भाद्रपद	88	9 0		१९४ ३७६	५१ ८२
माह्य ा	356	89	,	(00	२०	भाइपदा	3 <	44	मित्र	{368	900
21144-7	1 94	34	भर	₹ 🕓	€ €		(No	39	भिष्ण	229	40
भाइति	4 68	١,	भरण	३५०	36	भानु	1 88	33	भिस्सटा	188	45
•••	904	930	भर्ण्य	340	36		(894	304	भिस्सा	\$ ¥ \$	46
	भ		भरण्यभुज्	३५७	99	भामिनी	308	A	मी	U \$	3,9
भ	३७	२१	भरत	३४२	9 ₹	भार	३३०	60	भीति	45	29
भक्त	₹99	ጸረ	भरद्वाज	83	94	भारत	993	٩	मीम	∮ 93	₹¥
भक्षक	140	२०	भर्ग	9.5	43	भारती	43	۹ '	-4174	100	₹•

				1	त्वाद्या	म्मणिका ।					88
शब्दः	पृ ष्ठम्	श्रोकः	कृब्द:	पृष्ठम्	श्चोकः	शब्दः	ष्ट्रष्ठम्	क्षोकः	शब्द:	पृष्ठम्	ন্ডাদ্ধ:
मीरु	808	Ę	भूमिजम्बुक	9×9	36	भोस्	AAA	v	मह	AAŚ	۶
	(३५९	₹ 6		1986	996	भौम	३९	२५	महर्	५२	24
भीरुक	\$44	₹ €	भूमिस्पृश्	३०२	9	भौरिक	२६८	v	म ङ्गस्यक	¥ o ¥	90
मीलुक	१५९	₹ €	भूयस्	०० ह	€ ₹	भंश	२७३	₹ ₹	मङ्गल्या	346	920
सीषण	46	₹ 0	भूयिष्ठ	३७०	६३	भ्रकुंस	७५	99	मचर्चिका	५३	90
मीष्म	96	₹ 0	भूरि	{३००	63	अकुटि	۷ ۾	ąν	मञ्	939	93
सीष्मसू	908	₹9		(446	१८२		148	¥	मध	245	116
भुक	३८५	999	भूरिफेना	906	983	भ्रम	{	v	मझरि	933	13
भुक्तसमु ज्ञि	सत ३२२	46	भूरिमाय	966	4		ि३८ ९	- 5	मिजिष्ठा	949	50
	(३७२	v9	भूरुण्डी	943	ĘS	भ्रमर	996	34	मजीर	२४०	9=5
भुष	रिवण्ड	59	भूर्ज	JAR	84	भ्रमरक	२३ ६	ς ξ	मञ्ज	३६७	45
भुज	२३०	60	भूषा	२३८	909	भ्रम	३८९	٩	मञ्जल	३६७	48
भुजग	65	٩	भूषित	236	900	अष्ट	३८३	Jog	मञ्जूषा	§40	3.5
भुजङ्ग	68	9	भृष्णु	३६०	₹ \$	आजिष्णु	२३८	9 - 9	मठ	195	c
भुजङ्गभुज्	996	३०	भूस्तृण	964	9 8 0	भ्रातृ	२१४	₹ €	मङ् ह्व	४४	c
मुजङ्गम	68	Ę	मृगु	934	¥	भातृज	२१४	14	मणि	३३२	4.5
भुजनाक्षी	9 & 0	994	ਮੁ ਜ ਼	्र १७४ १९३	१३४ १६	ञ्रातृजाया	२१२	३ ०	सणिक	३१२	3 9
भुजिशास्	775	96	-24	986	25	भ्रातृभगिनी	२१४	₹ €	मणिबन्ध	534	69
भुजान्तर	228	৬৬	मृ हराज	909	949	भ्रातृत्य	855	186	मण्ड	१ १४५	49
भुजिष्य	₹४३	90	मृ ज्ञार	२७६	33	आत्रीय	२१४	3 4	, -	(३१९	Y5
3	(< §	9	भृज्ञारी	990	26	भ्रान्ति	५६	४	मण्डन	१२३८	909
भुवन	4 33	J	मृतक	1 ¥1	94	आष्ट्	३१२	३०	********	{३६०	39
•	993	Ę	मृति	३५०	36	भुकुंस	७५	99	भण्डप	998	\$
મ્	990	3	मृतिभुज्	383	94	भुकृटि	۷ ۾	३७	मण्डल	र्वि विभ	ڊ ع بر
_	۶)	99	भृत्य	३४३	90	সূ	રક્ષ	43	4 4	¥2	રૂં ર
भूत	4 368	908	मृत्या	३५०	36	भूकुंस	હ ષ્	11	मण्डलक	ॅ ३२०	48
_	(890	96	स् श	२७	६६	भूकृटि	€ €	રૂ હ	मण्डलाप्र	२९३	65
भूतकेश	३३९	999	मृष्ट्यव	३१९	80	भ्रृण	{२ १४	३९	मण्डलेश्वर	250	3
भूतवेशी	943	49	मेक	903	38	}	(AOR	84	मण्डहारक	३४२	90
भूतात्मन्	४१५	904	मेकी	305	5.8	ब्रे ष	२७३	23	मण्डित	२३८	900
भूताबास	986	46	मेद	२७३	२१		म		मण्डक	१०२	38
,-A	\$ 99	3 6	मेदित	143	900	मकर	900	२०	मण्ड्कपणे	980	44
भूति	{x = 9	45	भैरी	ξυ	Ę	मक्रस्वज	93	36	मण्ड्कपणी	945	53
भूतिक	३९८	6	मेषज	२०८	પ્ •	मकरन्द	358	90	मण्हर	3 ; 8	96
भूतेश	93	19	भैक्ष	२६४	₩.€	मकुट	२३८	903	मतङ्गज	२७६	ÌΥ
भूदार	969	8	भैरव	96	98	मकुर	२५०	JAO	मतक्षिका	41	२७
भूदेव	२५१	¥	मैषज्य	२१८	40	मकुष्टक	३०७	90	मति	44	ġ
भूनिम्ब	१७६	125	भोग	¥00	२३	मकूलक	905	JAR		1904	4 6
भूप	२६७	9	भोगवती	४०९	Wo	मक्षिका	950	२६	मत्त	1 349	વર્
भूपरी	943	vo	भोगिन्	65	٤	मस्	१५४	9.5	_	1963	305
भूमृत्	Kon	Ę٩	मोगिनी	408	4	सगभ	२९६	80	मक्तकाविनी		¥
भूमि	990	₹.	मोजन	133	44	मध्यत्	90	Rd	मस्सर	YQU	FUP
	अमर- ६	¥									

शब्द्":	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	क्षोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मस्य	55	90	मधुरिपु	9	२०	मित्रिन्	ं २६७	В	मं रुखत्	ំ ។ប	89
भत्स्यण्डी	३१७	83	मधुलिह्	996	२९	मन्ध	३२६	४७	महन्माला	१०१	933
मत्स्यपिता	940	25	मधुवार	349	A o	सन्धदण्डक	३ २६	yv	म्हबद्	598€	५३
मत्स्यवेधन	33	9 4	मधुवत	996	79	मन्धनी	३२७	४७		{ १५५	ue.
मत्स्याक्षी	904	930	मधुबियु	936	39	मन्थर	266	ডঽ	पर्कट	960	. \$
मत्स्याधानी	90	98	मधुश्रेणी	940	88	मन्थान	३२६	४७	मर्कटक	989	93
मचित	३२१	43	मधुष्टील	१३७	26	-	2 JAR	90	मर्कटी	984	86
मयिन्	.३२६	VV	मध्क	१३७	२७	मन्द	(૪૧૨	९५		1946	20
	(२७७	३७	मधूच्छिष्ट	३३८	900	मन्दगामिन	266	७२	मर्ख	२०३	9
सद् .	१९०	12	मधूलक	930	36	मन्दाकिनी	39	88	मर्दन	363	२२
	FPY)	99	मधूलिका	940	83	मन्दाक्ष	20	23	मर्दल	৬४	٤
म दक ल	२७६	14	7767	(२३०	७९		ि २१	40	मर्मन्	ANG	₹ □
	93	34	मध्य	[४२५	959	मन्दार	र्व विदेख	२६	मर्भर	90	53
मदन	486	43	मध्यदेश	992	ড		१ १५६	۷٩	मर्मस्पृश्	३७७	۶ ۶
	[944	42		(৬৭	9	मन्दिर	990	ч	मयोदा	२७४	२ ६
म द स्थान	348	Αo	मध्यम 🔩	993	v	मन्दुरा	995	U	मल	{२२४	६५
मदिरा	\$40	A.		(२३०	৬९	मदो ण	૪૩	३५	6_	(839	990
मदिराए इ	999	6	मध्यमा	रि०६	۷.	मन्द	७२	2	मलदूषित	3 \$ 6	५५
मदोःकट	२७६	34		(२३९	८२	मन्मथ	{ ^{१२}	२५	मलपू	9 ሄ९	६ १
सङ्ख	999	₹४	मध्याह	88	Ę		(१३५	२१	मलयज	२४७	939
महुर	900	98	मध्यासव	349	88	मन्या	२२४	ξų	मलिम	₹ € ८	مزبع
मच	3,40	Ro	मनःशिला	335	906	मन्यु	1 60	२५	मलिनी	२०९	30
	28	94	मनस्	44	₹9	_	(४२३	943	मलिम्लुच	३४५	२५
7717	908	983	मनसिज	93	२६	मन्बन्तर	49	53	मलीमस	3 \$ 6	цц
मधु	३५१	সূত্র পুত্ত	मनस्कार	५६	3	मय	३२७	હ્ય	मल	848	٦9
	898	903	मनाक्	AAd	۷	मयु	૨ ૬	७१	मह्रक	४६ १	३७
मधुक	984	909	मनित	३८५	906	मयुष्टक	३०७	90	मिलिका	१५२	६९
मधुकर	996	33	मनीषा	لإلإ	٩	मयूख	{\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	33	महिकास्य	१९६	38
मधुकम	3 49	80	मनीषिन्	449	ч	_	(Acc	٦٥	महिगन्धिन्		930
मधुदुम	३३७	₹७	मनु	869	3 6	मयूर	{9६६ }9९८	१११ ३०	मसी	845	90
मधुप	986	39	मनुज	ર ૦ ફૈ	٩		(946	66	मसूर	३०७	9 0
मधुपर्णिका	980	34	मनुष्य	२०३	٩	मयूरक	{३३५	909	मसूरविदला	१६५	909
म श्रुपाणका	} 9€0	88	मनुष्यधर्मन्	36	६८	मरकत	३ ३२	93	मस्ण	३१८	8 €
मधुपणी	946	८३	मनोगुप्ता	३३८	906	मरण	309	999	मस्कर	१८२	9 ६ 9
मधुमक्षिका	990	₹ \$	मनोजवस	३५६	9.5	मरीच	398	3 4	मस्करिन्	२६२	४१
मधुयष्टिका	364	909	मनो ज्ञ	३६७	43	1	(80	3.0	मस्तक	२३६	94
मधुर	§ 40	9	मनोरथ	29	<i>२७</i>	मरीचि	४२	3.4	मस्तिष्क	२२४	६५
	∫850	959	मनोरम	३६७	43	मरीचिका	ે ૪રૂ	34	मसु	३२१	dA
मधुरक	708	983	मनोहत	3 4 3	89		(११२	4	मह	2 E	35
मधुस्सा	940	٤٤	मनोह्या	३३८	906	मरु	{४२५	963	महत्	३६५	Éo
	£3 8.8	900	मन्तु	२७४	२६		२५	६ २	महती	808	ÉĠ
मधुरा	909	943	मच्च	४२६	960	मरु त्	₹ 9	3	महस्	ASC	२३१
मधुरिका	9 ६ ३	904	मन्त्रव्याख्या	<u>त्त्</u> द५३	v	ı	800	५९	महाकृत्य	300	386

Ę	ाट्	पृष्ठम्	श्चोकः	शब्दः	पृ ष्ठम्	स्टोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	वा व्यः	पृष्ठम्	श्चोकः
a	हाकुल	२५१	3	मांसल	२१६	AR	मान	§ 48	33	माल्यवत्	928	Ą
Ŧ	E W	३२७	७५	मांसिक	३४३	98	414	(३३०	८५	माषपर्णी	१७५	936
¥	ह्याजाली	360	990	माक्षिक	३३८	900	मानव	२०३	9	मास	४७	93
4	ब्रहादेव	93	३ २	मागध	∫२९६	९७	मानस्	44	39	मासर	३ २	88
a	हाधन	२४१	993	નાગવ	रिवद्य	3	मानसौकस्	988	२३	मासिक	२५८	19
स	हानस	390	२७	मागधी	∫१५२	৬ ঀ	मानिनी	२०४	3	मास्म	AAÉ	11
	हामात्र	२६७	ч	जानमा	(969	९ ६	्मानुष	२०३	9	माहिष्य	334	₹
	ग्हा यज्ञ	348	98	माघ	AC	94	मानुष्यक	३९७	४२	माहेयी मितंपच	३२४	
	हारजत	३३३	94	माध्य	१५३	७३	माया	३४२	99	स्तपच	३६५	86
	हारजन	३३७	908	माठर	8 ዓ	₹ 9	मायाकार	३४२	99	_	₹	₹ o g
	_{है।र} ण्य	920	9	माढि	849	6	मायादेवीसुत	īc	94	मित्र	{ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	93
	हाराजिक		90	माणवक	∮२१५	४२	मायु	२२ २	६२		1886	9 € 0
	हारीरव	89	9	41.440	{ ₹₹ \$	9 o É	मायूर	२०२	83	मिथस्	४४३	३५६
	हाशय	३५३	3	माणव्य	३९६	Ro	मार	9 २	34	मिथुन	209	36
	हाश्ह्री	₹06	93	गाणि ~~ष~~ य	४५९	₹ 9	मारजित्	v	93	मिध्या	880	94
	ाहाश्वेता	9 4 4	990	माणिमन्थ	₹ १ ५	४२	मारण	300	998	मिध्यादृष्टि	५६	Y
		(१५३	ં કે	मातङ्ग	800	98	मारिष	७६	98	मिथ्याभिय		90
H	हासहा	الم م الم	936		(x00	२१	माहत	२५	६२	मिध्यामिशं	सन ६७	90
¥	ाहासेन	9 0	38	मातरपितृ	२१४	₹ 🗷	मार्कव	१७९	949	मिध्यामति	ام ∉	Y
	हिका	3 €	96	मातरिश्वन्	२५	Ę9	मार्ग	(86	98	मिश्रेय	965	904
	हिला	२०३	3	मातलि	98	84	भाग	1998	14	मि सि	∮१६३	904
	ाह् लाह्नया	989	५५	. मातापितृ	२१४	३७		(२९२	20		११७९	943
	रहिष	966	8	मातामह्	२१३	₹ ₹	मार्गण	∤३६ ६	Rd	मिसी किल-र	908	358
	गहिषी	२०४	ч		(944	42	200	[३९५	३०	मिहिका	₹ €	9 6
	नही	990	₹	मानुङ	(२१२	₹9	मार्गशीर्ष	86	98	मिहिर भीढ	340	35
	रही क्षित्	२६७	9	मातुलपुत्रक	944	96	मार्गित	१८४	904	मीन मीन	३ ८९ ९९	९६ १७
	रहीध्र	933	9	1	(२१२	રૂં ૦	मार्जन	356	3 3	मीनकेतन	92	٦ ٠ ٦५
	ही हह	936	ų	मानुलानी	1306	30	मार्जना	388	139	मुकुट	२ ३ ८	905
	ाहीलता	909	39	मातुलाहि	68	Ę	मार्जार	966	É	मुकुन्द -	900	989
	हीसुत	39	34	मातुली	393	30	मार्जिता	३१७	RA	मुकुर	२५०	980
	हे ~~च्~~ छ	३५३	3	मातुलुङ्गक	944	96	मार्तण्ड	Ao	२९	<u>मुकुल</u>	358	9 €
	ब्हेरणा	900	938		194	34	मार्द् क्रिक	३४२	93	मुक्त क ञ्चक	68	
	हिश्वर	93	₹ 0	f	પ્રદ્	98	माद्वीक	३५ 9	89	मुक्ता	111	९३
	होक्ष	333	٩̈́٩	मातृ	1393	38	मार्ष्टि	3 88	939	मुक्तावली	२३९	904
	होत्पल	900	રે ૧		(३२४	६६	मालक	9४९ -	६२	मुक्तास्फोट	909	२३
	होत्साह	३५३		मात्र	830	900	मालती	१५३	७२	मुक्ति	40	Ę
	रहोद्यम	३५३	, a	THE !	∫३६९	६ २	माला	386	934	•	9 33	98
		1983	900	मात्रा	{ ¥₹७	900	मालाकार	₹A∘	ч	मुख	₹ ₹₹	68
Ħ	हौषभ	1946	986	माद	३९०	97	मालातृण क	१८५	950		(840	2.5
		३ १५	36	माध्य	·{ \$	96	मालिक	३४०	4	मुखर	३६२	₹ 6
म	IT	ጸ ጸ₡	99		) AC	96	मालुधान	۷٩	•	मुखवासन्	48	39
,	ास	∫२२३	६३	माधदक	149	89	माख्र	356	13	मुख्य	{३६२ {३६८	80
-	11.44	Jada	२२	माधवी	१५२	4	मास्य .	388	114,	3	(346	40

सुल प्रश्न १८० प्रश्न प्	शब्द्।	द्र विम	् खोक	ः शब्दः	पृष्ठम	(श्रोकः	गडदः	पृ ष्ठम्	-ভोক	ः , शब्दः	क्रा	कोक:
सुष्य रहे पर सुर्वित रहे पर सुर्वित रहे पर सुर्वित रहे पर सुर्वेत रहे पर सुर्वित रहे पर सुर्वेत रहे रहे सुर्वेत रहे पर सुर्वेत रहे रहे रहे सुर्वेत रहे रहे रहे सुर्वेत रहे रहे रहे सुर्वेत रहे	मुण्ड	•			∫२२६	, ৬৭	ग्रत	Ì				
सुष्यित है प्रश्न के सुष्या के प्रश्न के सुष्या के सुष्	•	,			{x = 6	६६				I _		-
सुनि र १४ १ १० १२ सुन १४ १० १२ सुन १४ १० १२ १२ १४ १० १२ १४ १० १२ १४ १० १४ १४ १४ १४ १४ १४ १४ १४ १४ १४ १४ १४ १४	मु ण्डित				३ ७४	. ७ ६	मृत	•				
सु पर १२ प्राचितिक १६० व सु सु १०० व सु १०० व सु सु १	म विक्=			A. 1	२३६	94	मृतकात	_				•
सुति । १२० १३३ मूर्ण १५० ८३ सुत्त । १५० ४३ १६५ सुत्त । १५० १३३ १६८ ४४ मूर्ण १८० ४४ १६८ मूर्ण १८० १८० मूर्ण १८० १८० १८० मूर्ण १८० १८० १८० १८० १८० १८० १८० १८० १८० १८०	•		-	मर्धाभिक्रि	क्त∫२६७	9	मृतालक			-14 Abed 6		
स्वापणी १६० १०३ । सूल १२१ १२१ १२१ १२१ १२१ १२१ १२१ १२१ १२१ १२			-		. (800	ξ 9	मृतिका			1 . 4		
स्तर १९४ १३ स्ता १९१ ४३ स्ता १९१ ४४ स्ता १९१ ४४। स्ता १९				1	_	•	1					
सुति । १४४ ४३ मुलक १८८ ४ सुता १९९ ४ पुता १९			•	1 20	•					1	•	
सुनि			_	7728	-					1 -		
स्ति १६२ ४६ मूल्य १६८ ८० सूल्य १६८ ८० सूल्य १६८ ८० मूल्य १६८ ८० मूल्य १६८ ८० मूल्य १६८ १६ मूल्य १६८ १६ १६ मूल्य १६८ १६ मूल	341						202554				_	
सुनी म	सनि		•				.S(A)			मेथुन	•	-
स्वति । १८० १८ । मूणा १४८ १३ । स्वति १८८ ८० मूणा १८८ १० म्यावंक ५०० २१ मोज १६८ ११० ११० मोज १८८ ५० मोज १८८ १८० मोण १८८ १८८ माण १८८ १८८ मोण १८८ १८८ मोण १८८ १८८ मोण १८८ १८८ मोण १८८ १८८ माण १८८ १८८ माण १८८ १८८ मोण १८८ १८८ माण १८८ १८८ मोण १८८ १८८ मोण १८८ १८८ मोण १८८ १८८ माण १८८ १८८ मोण १८८ १८८ माण १८८ १८८ १८८ माण १८८ १८	3						मृद ज्ञ	७३		मैरेय	•	
सुरा १०० १२३ है सह १२० १२० हिंदि १८० १८० हिंदि १८० हिंदि १८० १८० हि	सुनी <i>न</i> द			मूल्य			मुद	∫३७५	46			
सुषित ३०० १२३ सुषिक १९१ १८ सुषिक १९८ ८८ सुष्ठिक १९८ १८ सुष्ठिक १८८ सुष्ठिक	मुरज	(2)			- 2		1	(883	98	माझ		
प्रका १८८ ८८ सुषिक १९९ १२ सहीका १६४ १०० स्वीका १३८ ३१ सुष्किका १४८ ८८ सुषित ३७८ ८८ सुषित १९९ १०० सुष्किक ७०० २०० सुष्किक १९० १०० सुष्किक १९० १०० सुष्किक १९० १०० सुष्किक १८८ ५० सुष्किक १८८ १०० सुष्किक १८० १०० सुष्किक १८० सुष्किक				मूवा			1	JRA	86	मोघ	३७६	
सुष्क १२८ ७६ सुष्क १४२ १९ सुष्क १४२ १९ सुष्क १४२ १९ सुष्क १९० १५ सुष्क १९० १९ सुष्क १८८ ५ सुष्क १८८ ५ सुष्क १८८ ५ सुष्क १८८ १५ सुष्क १८० १८				मूचिक	•			३७५	७८	मोघा	988	
सुष्य १९० १४ १५ मृष्य १९० ८८ सुष्य ४९० १०० स्वार्थक १९० १०० सुष्य ४४० १५ सुष्य १६४ ४५ सुष्य १६४ ४५ सुष्य १६४ ४५ सुष्य १६४ १० सुष्य १८६ १ सुष्य १६४ १० सुष्य १६४ १० सुष्य १६४ १० सुष्य १६४ १० सुष्य १८६ १ सुष्य १६४ १० सुष्य १६४ १० सुष्य १६४ १० सुष्य १६४ १० सुष्य १८६ १ सु	मुष्क	976		मूषिकपणी	946		1		900	मोचक	936	
सुष्ठिक्य १९१ १४ मा १९८९ ८ १९५५ २० सुन्न १९९ १९९ १९९ १९० १९० १९९ १९९ १९९ १९९ १९९	मुष्कक		•	मूषित	₹७८	66	1 -		808	मोचा		
सुसल ११० २५ प्राणा ३९५ ३० प्राणा ३९५ ३५ प्राणा ३९५ ३० प्राण्या ४३ ३५ प्राण्या ४३ ४५ २१ प्राण्या ४३ ४५ २१ प्राण्या ४३ ४५ २१ प्राण्या ४४ ४० १२९ प्राण्या ४४ १४ १२० प्राण्या ४४ १४ १२० प्राण्या ४४ १४ १४ १४ १४ १४ १४ १४ १४ १४ १४	मुष्टिबन्ध	159		an .	5968	6	l .	AAA	94		रे १६६	
मुस्ति	मुख्ड			5.1	} ३९५	₹ ∘	1		२१			ą ą
मुस्ति १९९ १२ स्वाहिक ३४५ २१ सेखहा १४० १०८ सोह २०० १०९ स्वाहिक १८८ ५ मा स्वाहिक १८८ १ मा स्वाहिक १८८ १८८ १ मा स्वाहिक १८८ १ मा स्	मुसलिन्	99	२४	1	३९५	३०			- '			390
मुसल्य ३६४ ४५ मुस्तिक १८८ ५ मुस्तिक १८२ १५९ मुस्ति १८२ १५९ मुस्ति १८२ १५९ मुस्ति १८२ १९९ मुस्ति १८५ १९ मुस्ति १८५ १९ मूस्ति १८५ १९ मूस्ति १८५ १९ मूस्ति १८५ १९ मूस्ति १८० १५९ मूस्ति १८० १६९ मूस्ति १८० १८०	ससती	∫१६९	999		ЯŽ	34	भक् लकन्यव		- 1	_	940	٥ غ
सुल १८२ १५५ सुला १८२ १५५ सुला १८२ १५५ सुला १८२ १५५ सुला १८२ १५५ सुनामा ३४५ २१ सुनामा ३४५ २३ सुनामा ३४ १४		(१९१	98		384	٦9	मेखरू।	4	- 1			२४
मुला १८२ १५९ मृगवधाजीब ३४५ २१ मेघज्योतिस् ३३ १० मोही २०४ ८ मोत २६२ ३६ मोता २६२ १६ मोता २६२ ३६ मोता २६२ १६ मोता २६२ १६ मोता ३४५ २३ मघनामन् १८२ १५९ मोता ३४२ १३ मोता २६२ ८५ मोता ३४५ २३ मोता ३४५ २३ मोता ३६८ १५ मोता ३६८ ११ मोता ३८८ ११ मोता ३८४ १८ मोता ३८८ ११ मोता ३८४ १८६ १ मोता ३८४ १ मोता ३८४ १८६ १ मोता ३८४ १ मोता ३८		३६४	४५	मृगधूतेक	966	4	मेघ	•				१०९
सुहुत् ४४३ १ मृगविवाजाव ३४६ २६ मेघनादानुलासी १९८ ३० मोन २६९ ३६ मोन २६९ ३६ मोन २६९ ३६ मोन ३४६ १३ मृद्धां ६८ १६ मृगवा ३४५ २३ मेघनाया ३२ ८ मोल ४५० १९३ मोल ४५० १५ मोल ४६० १५ म्याच्य ३४५ २३ मेघनाया ३२ ८ मोहा ४५० १५ मोहा ४५० १४ मोहा ४५० १९ मोहा ४५० १४ मोहा ४५० १४ मोहा ४५० १९ म्याच्य ३४५ २३ मेचक १९० १९ मेक्स १८० १४ मोहा ४५० १४ मोहा ४५० १४ मोहा ४६० १० १४ मोहा ४६० १० मोहा ४५० १४ मोहा ४६० १० मोहा ४८० १		१८२	949	मृगन[भि	२४७	133						९२
मुह्ती ४७ ११ स्वास १४७ १२९ मेवनिवांष ३२ ८ मोवां २९२ ८५ मोवां १६८ १३ मोवां १६८ १४ मोवां १८८ १४ मोवां १६८ १४ मोवां १८८ १४ मेवां १८८ १४ म			949		३४५	२१	,		- 1			6
मुह्ति ४७ ११ ह्मया ३४५ २३ मेधनियाँच ३२ ८ मीवाँ २९२ ८५ मीवाँ १९६ ८५ मीवाँ १९२ ८५ मीवाँ १९६ ८५ मीवाँ १९६ ८५ मीवाँ १९६ ६६ मीवाँ १९६ १९ मीवाँ १९६ १९ मीवाँ १९६ १९ मीवाँ १९६ १९ मीवाँ १९८ १९ मीवाँ १९४ ८५ मीवाँ १९४ १९ मीवाँ १९४ १९४ मीवाँ १९४ मीवाँ १९४ १४४ मीवाँ १९४ १४४ मीवाँ १९४ १४४ मीवाँ १९४ १४४ मीवाँ १९४		8 8.≸	٩	मृगबनिधनी	३४६	२६			,			
मूक ३५६ १३ म्यायु ३४५ २१ मेघपाण ३२ ८ मोछा ४५० १९३ म्यायु ३४५ २१ मेघमाण ३२ ८ मोछा ४५० ५५ मोछा ४५० ५५ मोछा ४५० १५ मोछा ४५० १५ मोछा ४५० १४ मोछा ४२० १४ मोछा ४५० १४ मोछा ४५० १४ मोछा ४५० १४ मोछा ४०० १४ मोछा ४८० १४ मोछा ४४४ १२० मेदक ३५१ ४० मोछा ४२४ ६६ मुख्या १२४ १२० मेदक ३५१ ४० मोछा ४४४ ६६ मुख्या १२४ १२० मेदक ३५१ ४० मोछा ४४४ ६६ मुख्या १२४ १२० मेदक ३५० ३० मोछा ४४४ ६६ १९० १०० १४ मोछा ४४४ १२० मोछा ४४४ १२० मेछा ४४४ १४४ १२० मेछा ४४४ १४४ १४४ १४४ १४४ १४४ १४४ १४४ १४४ १४	_	ĘC	96	•	२४७	925						
मूत ३६५ ४८ मृगरोमज २४१ १९१ मेघनाहा ३२ ८ मौष्टा ४५१ ५ मृत्त ३८० ९५ मृगस्य ३४५ २३ मेचक ६० १४ मौष्ट्रति २५० १४ मौष्ट्रति १६८ १ मृत्यो १६० १० मौष्ट्रति १६८ १ मौष्ट्रति १८६ १ मौष्ट्रति १८८ १ मौष्ट्रति १८६ १ मौष्ट्रति १८८ १ मौष्ट्रति १ मौष्ट्रति १८८ १ मौष्ट्रति १८८ १ मौष्ट्र		४७	99			44			1			
मृत ३८० ९५ मृतव्य ३४५ २३ मेचक		३५६	93	-	₹¥4	39						
मूत्र २२५ ६७ स्माधित ३८ २३ मेचक कि १४ मोहूर्तिक २५० १४ मूत्रकृष्ट २६० ५६ स्माधि ३८ २३ मेक कि १९० १९ स्लिप्ट ५०० २९ स्माधित ३८९ ९६ स्माधि ३८ १३ मेक १९८ ५ स्लेक्डरेश १९२ ७ स्लेक्डरेश १९४ ६६ स्लेक्डरेश १९२ ६६ स्लेक्डरेश १९२ ६६ स्लेक्डरेश १९२ १९ स्लेक्डरेश १९२ ७ स्लेक्डरेश १९२ ७ स्लेक्डरेश १९२ १९ स्लेक्डरेश १९२ १९ स्लेक्डरेश १९४ ६६ स्लेक्डरेश १९२ १९ स्लेक्डरेश १९२ १९२ स्लेक्डरेश १९२ १९ स्लेक्डरेश १९२ १९ स्लेक्डरेश १९२ १९२ स्लेक्डरेश १९२ स्लेक्डरेश १९२ १९२ स्लेक्डरेश स्लेक्टरेश स्लेक्डरेश स्लेक्टरेश स्		३६५	86			999					_	-
मूत्रहच्छ १२० ५६ स्वाधीर्ष ३८ १३ में ह्र ११० ११ स्लिप्ट ७० २१ मूत्रित ३८९ ९६ स्वाधा ३४ १४ में ह्र ११८ ५६ स्लेच्छदेश १९२ ७ स्लेच्छदेश १९२ १९ स्लेच्छदेश १९२ स्लेच्छदेश स्लेच्छदेश १९२ स्लेच्छदेश १९२ स्लेच्छदेश १९२ स्लेच्छदेश १९२ स्लेच्छदेश स्लेच्छदेश १९२ स्लेच्छदेश स्लेच्छदेश स्लेच्य १९२ स्लेच्छदेश स्लेच्छदेश स्लेच्छदेश स्लेच्छदेश १९२ स्लेच्छदेश स्लेच्य स्लेच्छदेश स्लेच स्लेच्छदेश स्लेच स्लेच्छदेश स्लेच स्लेच स्लेच स्लेच स्लेच स्लेच स्ल		\$ < 0				- 1			8 8 8	गष्ट्रत ग्रीहर्मिक		
मूजित ३८९ ९६ स्थाइ ३४ ९४ में द्र १३८ ७६ स्लेक्डदेश १९२ ७ स्लेक्डदेश १९२ स्लेक्डदेश १९२ ७ स्लेक्डदेश १९२ १९ स्लेक्डदेश १९२ स्लेक्डदेश स्लेक्डदेश १९२ स्लेक्डदेश १९२ स्लेक्डदेश १९२ स्लेक्डदेश १९२ स्लेक्डदेश १९२ स्लेक्डदेश स्लेक्डदेश १९२ स्लेक्डदेश १९२ स्लेक्डदेश १९२ स्लेक्डदेश १९२ स्लेक्डदेश स्लेक्डदेश स्लेक्डदेश १९२ स्लेक्डदेश स्लेक्टदेश स्लेक्डदेश स्लेक्डदेश स्लेक्टदेश स्ले	•				•		मेच क		39 f	गष्ट्रातक रेलव		
मूर्ज ३६५ ४८ मृणाइ ३४ १४ मेदक ३५१ ४१ म्यादन १८६ १ मेदक ३५१ ४१ म्यादन १८६ १ मेदक ३५१ ४१ म्यादन १८६ १ मेदस २२४ ६४ म्यादन १८६ १ मेदस २२४ ६४ म्यादन १८६ १ मेदनी ११० ३ म्यादन १८६ १ मेदनी ११० ३ म्यादन १८६ १ मेदनी ११० ३ मेदन १२४ ६६ म्यादन १४१ १२१ मेदन १४१ १३१ मेदन १४१ १३३			., [			२३	~~}~~	-				
मूर्खे ३६५ ४८ मृगदन १८६ १ मेदक ३५१ ४१ म् स्मादन १८६ १ मेदस २२४ ६४ मुख्ये २२४ ६६ मृगम्ब १८६ १ मेदिनी १९० ३ मुद्धित १२२ ६९ मुद्धित १२२ ६९ मुद्धित १४९ ८२ मुद्धित १४९ ८२ मेखा ५६ २ स्थाप्त १८६ ६९ मेखा ५६ २ स्थाप्त १८८ ६९						9.8	শঙ্					
मृष्डित रिरेर ६१ मुनेन्द्र १८६ १ मेहिनी ११० ३ महिन् रेरे ६६ मुनेन्द्र १८६ १ मेहिनी ११० ३ महिन् रेरे ६६ १९ मेहिन १४१ ४३ मेहिन १८६ १ मेहिन १८६ १३३	मूखे		- 1.					३५१	- 1			10
मृच्छित रिरेर ६१ स्थान्स १८६ १ मेरिनी ११० ३ यक्ष १९९ म्या रे४४ १२९ मेर्बर ३६० ३० यक्ष १२८ ६९ मेथा ५६ २ यक्षकर्वम २४८ १३३							मेदस्	२२४	६४ य			
म् विकत रिर्म ४२ वर्ष १३ ३१ मेथा ५६ २ वर्षकर्दम २४८ १३३	मूच्छोल		١''			1		990	3			
(११) दर एक पर ११ ११ मधा ५६ २ यक्षकर्म २४८ १३३	मूर्चिछत		7.						३० व	च {		
		-							२ य	भक्र्यम	•	
मूर्व कियम १६ मामा वर्ष भाष रेवह १५ यक्षपूर २४६ १२७	मूर्व	{ ₹ ₹ ₹		मुडानी सम्बद्ध	9 4	10	मेधि	₹ 0 €	१५ य	स भूप		
(१०४ ७६ । संशास १०८ ४२ मेध्य ३६८ ५५ वसराज २८ ६८		47.4	-41'	8-11 4	106	¥4	मध्य	386			-	

शब्दः	पृष्ठम्	क्षोकः	शब्द:	पृष्ठम्	कोक:	शब्दः	पृष्ठम्	खोकः	सचः	पृष्ठम्	क्रोका
यक्मन्	२ १ ९	49	यशःपटह	ξυ	Ę	युक्तरसा	ঀড়৸	980	यौबत	२१०	98
यजमान	२५३	6	यशस्	Ęv	19	युग	∫२०१	36	यौबन	२१५	¥.
यजुस्	Ex	1	यष्टि	४६१	36	} _	{x•4	₹४		₹	
यह	२५४	9.4	यष्टीमधुक	१६५	909	युगकीलक	३०६	38	रहस्	२६	£R.
यशसूत्र	3 8 19	X3	यष्ट्	२५३	6	युगन्धर	१८४	40	1	∮ ६९	94
यज्ञाङ्ग	934	33	याग	२५४	93	-	(263	34	रक	रिवर	(A
यज्ञिय	२५८	२७	याचक	३६६	88	युगपव्	AAd	२ २		344	924
यज्यम्	348	۷	याचनक	३६६	89	युगपत्रक	934	43	1962	(890	69
यत्	AAA	3	याचना	₹६०	३२	युगपार्श्वग	\$ 58	६३	रक्तक	१५३ १२४७	4 to 9
यतस्	AAA	₹	याचित	३०३	₹	युगल	२०१	३८	रक्तचन्दन	1335	9
य ति	२६३	83	याचितक	३०३	A	युग्म	२०१	3 6	रक्तपा	9.9	२१
यतिन्	२६३	8.8	याज्ञा	∫२६८	३२	युग्य	{258	40	रक्तफला	9 10 4	935
यथा	884	8	બાબા	1366	Ę		(338	€.A.	रक्तसंध्यक	१०६	3.4
यथाजात	३६५	86	याजक	244	90	युद्ध	३९ ८	903	रकसरोदह	906	89
यथातथम्	४४७	94	यातना	83	3	युध्	२९८	१०६	रकात	900	988
यथायथम्	880	98	यातयाम	४२२	984	युवति	२०६	2	रकोत्पल	906	४१
यथार्थम्	የ ሄ७	94	यातु	34	Ęo	युवन्	२१६	83	रक्षःसभ	846	३७
यथाईवर्ण	₹७०	93	यातुधान	34	Ęo	युवराज	৬५	93	1	{ §	11
यथास्त्रम्	886	98	यातृ	२ 9२	30	यूथ	२०२	8.8	रक्षस्	{ 34	Ęo
यथेप्सित	३२२	40	गालग	∫२९६	94	यूथनाथ	२७६	३५	रक्षित	368	906
यदि	884	93	यात्रा	ૄે ૪૨૭	904	यूथप	२७६	34	रक्षिवर्ग	२६८	•
यहच्छा	३८६	٦	यादःपति	59	3	यूयिका	943	9	रक्ष	366	6
	(२८५	५९	यादस्	900	२०	यूप	1983	89	रङ्क	980	90
यन्तृ	800	પવ	यादसांपति	34	49	_	\\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\	३५	₹#	३३७	905
	ि २४	46	यान	∫२७१	96	यूपकट क	२५६ इ.स.	१८ १ ९	रङ्गाजीव	३४१	v
यम	4 3 4 8	86	414	{ २८३	40	यूपाम	२५६ ०८०		रचना	२४९	934
	३९२	96	यानमुख	२८३	44	यूष योक्त्र	8 6 9	₹ ५	रजक	३४२	90
यमराज्	२४	46	याप्य	३६७	48	यानत योग	३०५	93 33	75 a	∫ ३३३	56
यमुना	904	३२	याप्य मान	२८३	५३		Aco		रजत	{ 89∘	us
यसुनाश्रातृ	२४	40	TILE?	§ 84	Ę	योगेष्ट	३३७	904	रजनी	{ AA	¥
ययु	२८१	¥٤	याम	} २९२	96	योग्य	999	992		(१७९	943
यव	३०६	94	यामिनी	AA	R	योजन	846	} o	रजनीमुख	84	•
यबक्य	१०४	v	यामुन	३३५	900	योजनवली	949	39		(48	२९
यवक्षार	116	906	यायज्	२५३	٤	योत्र	३०५	9.5	रजस्	) २९०) २९६	99 96
यवफल	963	969	याव	284	934	योद्ध	२८५	६ 9		(85%	234
यवस	964	960	यावक	३०७	96	योध	२८५	69	रजस्त्रला	205	₹•
यवागू	₹२०	40	यायत्	३४१	346	योध संराद	२९९	900	रज्जु	₹¥ Ę	२७
यवाप्रज	३३८	900	यावन	₹४६	936	योनि	२२८	4	रजन	280	934
यवानिका	900	984	याष्ट्री क	266	90	योषा	२०३	3	रखनी	98•	44
यवास	945	59	यास	949	59	योषित् ं	२०३	2	1=4	(350	9-8
यबीयस	₹9.€	ХĴ	यासिता	954	990	यौतक	२७४	3,5	र्ण	166	6
यव्य	408		युक	२७३	98	योतव	३३ •	٤4		404	84

शब्दः	पृष्ठम्	खोकः	शब्द:	पृष्ठम्	स्टोकः	शब्द:	पृष्ठम्	स्टोकः	হাচ্ছ :	पृष्ठम्	श्लोक:	
CARL	946	66	रसगर्भ	३३५	902	रात्रि	४५	ų	हिचिर	_		
रत	₹ ६ ६	40	रसज्ञा	२ ३४	89	रात्रिचर	٦,	ۥ,	हच्य	३६७ २६७	45	
रतिपति	93	₹Ę	रसना	२३४	٩ ٩	रात्रिंचर	24				५२	
रत	∫३३२	53		900	933			Ęο	हज् हजा	२१८ २१८	49	
	(A25	935	रसा	₹990	વં	राद्धान्त	५६		र त		49	
रमसानु	२१	Y8		1940	88	राध	86	9 Ę	रुदित	७१ ८५	3 h	
रलाकर	97	3	रसाम	३१९	A&	राधा	36	ર ર	रुद	-	34	
रिक्र	२३२	6	रसाजन	३३५	909	7/19	∫ 99	23	4.94	३७९	90	
रय	59₹<	30	रसातल	45	9	राम	{ 99.0	99		∫ _ξ	90	
(4	रेश्टर	49	रसाल	1986	33	710x	_	983	ব্র	1 9 %	j A	
रचकट्या	२८३	44	(410	1963	963	रामठ	३१६	A.o.		f .,	4.0	
रथकार	∫३४१	9	रसित	33	RA	रामा	२०४	8	सदाणी	9 Ę	३७	
(441)	(३४०	A	रसोनक	900	986	राम्भ	₹ ६ ४	84	1	∫२२३	68	
रथगुप्ति	२८४	40		∫२७३	33	राल	₹8€	350	रुधिर	1840	22	
रथडु	ঀৄৢৢ৻৽	२६	रहस्	(२७३	3 3	राशि	र्२०२	85	হ হ	990	90	
71771	1263	44	रहस्य	२०३	73		(458	२१४	रुशती	६८	₹0	
रथान	(258	4 ६	राका	ΑÉ	6	राष्ट्र	85 %	958	हप्	60	₹ €	
रयाहाह्य	994	44	राक्षस	२५	48	राष्ट्रिका	960	28	रुहा	१८२	946	
रिधिक	२८९	υĘ	राक्षसी	१७२	926	राष्ट्रिय	७ ६	98	रूक्ष	830	२२५	
रचिन्	1264	Ęo	राक्षा	વે૪'∢	934	रासभ	३२७	90	रूप	५७	9	
रायम्	{२८९	७६	राङ्ख	589	999	रामा	१ ६७	998	ह्पाजीव	२०९	98	
रियन	268	υĘ	राज् राजक	₹ <i>६७</i>	9		(१७५	980		[३३२	59	
रध्य	969	४६		२६७ ∫४१६	३ १११	राहु	A.o	२६	हत्य	₹ ₹ ₹	9 4	
23.20	1990	3	राजन्	1350	۱۱۱	रिक्तक	३६८	٩٤		(४२४	9 6 0	
रध्या	{२८३	44	राजन्य	२६७	9	रिक्थ	३३१	50	रूपाध्यक्ष	२६८	G	
रद	33A	59	राजन्यक	₹ ६ ७	8	रिक्रण	64	3 6	रूषित	३७९	۷٩	
रदन	२३४	99	राजन्यत्	998	93	रिपु	₹ ६ ९	90	रेचित	२८२	86	
रदनच्छद	२३३	90	राजबला	१७९	343	रिष्ट	४०३	३६।	रेणु	२९६	96	
रन्ध्र	٤ ٤	3	राजबीजिन्	-	ર	रिष्टि	२९३	68	रेणुका	9 ६ ९	१२०	
रभस	846	39	राजराज	२८	६८	रीढा	৬९	3 3	रेतस्	२२२	६२	
रमणी	२०४	8	राजवंश्य	२५१	3	रीण	360	53	रेफ	∫३६७	48	
रम्भा	966	997	राजधत् राजग्रुक्ष	998 936	9.3	रीति	∫३३३	50	1_	(898	932	
रय	3,5	€.8	राजसदन	999	२३ १०		(A0C	Ę	रेवतीरमण	99	₹₹	
	१ ४३	998	राजसभा	845	9	रीतिपुष्प	३३६	9-3	रेवा	904	३२	
ইয়ক	{x4x	90	राजस्य	849	39	रुक्पतिकिय	ा २१८	40	रै	१३३१	90	
रव	, V=	33	राजहंस	999	38	रुक्म	333	લ્ ષ	_	(४३५	954	
र्वण	3 6 2	36	राजादन	§9¥0	રૂપ	रुक्मकारक	388	6	रोक	< 9	٦,	
रबि	¥α	39		(188	ሄ ዛ	र्धग्रा	३७९	99	रोग	२१८	49	
रशना	₹४•	906	राजाई	386	93६	हच्	૪રૂ	38	रोगहारिन्	२२१	40	
र्शिम	४२०	936	राजि राजिका	926	R		984	49	रोचन	388	80	
	٠ ١	13	राजिका राजिल	२०७	94	रुचक 🗸	944	96	रोचनी	{१६४	906	
	J 49	5		22 900	٧,	)	३३८ ३१७	909		1900	946	
रस	1114	55	राजीव	900	98	,		8.5	रोचिष्णु	२३८	909	
1	CASO	220	राज्याङ	२७१	96	ह चि	{¥•₹	3.8	रोचिस्	ЯĴ	₹8 .	
				, , ,	10 ,		(***	31	रोदन	२३५	54	

शब्दंग	ट ुष्ठम्	स्टोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	माब्दः	पृष्टम्	स्रोकः	् शब्द:	पृष्ठम्	खोकः
रोदनी	949	53	1	ि २७	ξ¥	। : रुस्तक	२९२	۷4	टेखक	300	94
रोदस्	258	२२९	रुषु	401	933	7:0-0	१ २४५	934	ळेख र्षम	9 0	*2
रोदसी	836	२२९		809	२८	राक्षा	{૪५૨	90	लेखा	929	¥
रोषस्	94	v	रुघुलय	948	984	लाक्षाप्रसाद	न १४२	89	ळेपक	380	Ę
रोप	292	60	टक्का	848	'	राङ्गल	३०५	93	लेश	365	63
रोमन्	२३७	99	ल क्कोपिका	१७३	933	ला जलदण्ड	३०६	18	ढेष्ट	३०५	98
रोमन्थ	४५५	95	लका	७९	२३	लाङ्गलपद्धति		98	लेह	३ २२	44
रोमहर्षण	64	3 4	लजाशील	₹ € ●	36	काङ्गलिकी	989	996		997	Ę
रोमाम	ck	34	लिजत	३७९	59	ला इली	ब्रिं ष	999	लोक -	३९७	3
रोष	60	₹ €	लङ्घा	४५२	90		1964	968	2-2-	(१२४	3
रोहिणी •ोहिणी	३२४	Ęv		130	5	ला जू ल	२८२	Чо	लोकजित् लोकायत	U	93
110	r 33	9.		989	9 9 44	ভাজ ভা ত ন্তন	३ १ ८ ३४	४७ १७		848	३२
20	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ 	94	लता	1942	05 17	लाभ	३२८	60	लोकालोक लोकेश	928	3
रोहित	900	95	}	903	933	लामजन	968	954	लाकश लोचन	2 2 14	9 €
	t q e o	90	1	906	940		(69	76		२३ ५	9.9
रोहितक	984	88	लतार्क	900	386	लालसा	्रिश्च	२२८	लोचमस्तक लोप्त्र	966	999
रोहिन्	984	ሄ९	लपन	२३१	۷٩	लाला	२२५	६७		386	<i>२५</i>
रोद	§ 00	90	लपित	{ ६३	٩	लालाटिक	800	90	लोध	939	£ £
₹13q	ی ا	२०		(३८४	300	लाव	955	३५	लोपा मुद्रा लोमन्	<i>و</i> و ج	ર ૦
रामक	३१७	४३	लब्ध	\$CA.	Jeg	लासिका	७४	6	लोमगा लोमगा	२३७ १७४	१३४ ९९
रीरव	59	٩	लब्धवर्ण	२५१	٩	रु।स्य	હધ્ય	90		{308	74.R
रोहिणेय	∫ 99	२४	लब्धानुज्ञ	343	90	लिकुच	286	Ęo	लोल	833	. २०५
राहणव	ه لا و	२६	लभ्य	२७३	२४	लिक्षा ~~वि~~ कास	843	90	लोछप	346	33
रोहिष	968	9 ६ ६	लम्बन	२३९	308	लिखित विक	२७०	9 ६ २५	लोलुभ	340	33
राह्य	{१९०	9 0	लम्बोदर	9 6	3 <	लिज लिज्जन्दृत्ति	४ ०१ २६६	48	लोष्ट	३०५	9₹
	ਲ.		लय	७५	- 5	लिप हिप	२५६ २७०	96	लोष्टमेदन	३०५	93
ल कुच	386	É o	ललना	308	3	लिपिकर हिंपिकर	300	94		, २४६	926
लक्ष	२९२	6	ललन्तिका	२३९	Jog		(305	50	लोह -	) ३३४	96
स्क्षण	₹&	90	नमार	२३४	9.3	लिप्त	1264	990		) ३३४	99
लक्ष्मण	३५६	98	ल्लाटिका	२३८	305	लिसक	3 4 3	66	->	(840	₹ ₹
लक्ष्मणा	95€	२५	रुलाम	४२१	885	लिप्सा	۷9	२७	लोहकार क	389	
हक् मन्	{ ३४	90	ललामक	२४८	434	िर्व	300	99	लोहपृष्ठ	997	9 €
- ( )	∫ 89<	3 58	रुलित	25	£9	ਚੀਰਾ	5 63	33	लोह्न लोहामिसार	३६२	₹ <i>७</i> ९ ४
	92	30	लब	{३६९ ३९३	६२ २४		[૪३૨	999	काहा। नतार		
छ क्ष्मी	1965	193	- Francis	-		छटित	२८२	40	लोहित	{ ६१ {२२ ३	94 6 8
EATHER.	-	4 ٦	लवङ्ग	२४५	124	हुड्य	346	22	लोहितक	338	44
स्भीवत्	३५६	98	स्रवण	१५८ (३१६	- ४ ९	छ न्धक	३४५	₹9	लोहित चन्द न		928
लक्ष्य	{ 293	₹₹ ८ ६				हुलाय	966	¥	लाह्याप्य लोहिताङ्ग	38	170
272			छवणोव	3.3	ج م	ख्ता सन	१९१ ३८३	9 o g	ला ह तास लोहितास	4 <i>7</i>	44
रुगुद सर	AJA	96	स्वन	353	48	ন্ত্ৰ	२८२ २८२	पुरु विक	ALIGAL OF	व. व.	17
लम सम्ब	31.3 80	₹ 0	स्वित्र	304	93	लूम के स	464	30	ą	વ. ૪૪५	5
€ मक	३५३	AA	ल्लुन	106	126		7	٠,	. 4	• • • •	,

पांच्यः	पृ ष्टम्	श्चोक:	वास्त्रः	ष्ट्रष्टम्	स्टोक:	शब्दः	ष्टलम्	क्षोकः	दास्दः	ष्ट्रष्टम्	खोकः
	१८२	950	वत्सर	1 80	9 ફ	वसि	२२०	44	वर्ग	२०२	¥9
र्वस	4 240	1		ૄે ૡ ૰	₹ 0	वयस्	2 } ¥ } C	२३०	वर्चस्	436	२३०
<u> </u>	(818	418	बरसङ	३५६	38	वयस्थ	२१६	४२	बर्चस्क	२१५	66
बं चाक	२४६	984	वत्सादनी	944	८२		१४७	40		र ५५०	•
वंशरीचना	३३८	904	वद	३६१	₹4	वयस्था	4904	१३७	वर्ण	र २७९	४३
ब कुल	340	€A.	वदन	२३३	८९		(१७६	188		[ROA	86
न कथ	RSA	948	बदान्य	१३५४	Ę	वयस्य	२७०	93	वर्णक	1286	455
न क्रू	\$ 6 3	34		(854	960	वयस्या	200	93	_0_	(869	36
446	२३३	८९	वदावद	ત્રે ૬ ૧	34	-	₹84	928	वर्णित	३८५	990
वक	३ ७२	49	वध	\$ 00	994	वर	४२७	२ इ० १	वर्णिन्	२६३	ΥĘ
वक्षस्	२२९	96		903	4 3 3		1988	34	वर्तक	{१९९ {३९८	३५ ११
वङ्गण	२२७	७३	वधू	₹ २०३	२ ९	बरटा	1990	30	_	(302	9
ब ह	२३७	905		(AlA	१०२		(990	3	वर्तन	{ 3 6 •	38
वंचन	ĘĘ	9	वध्य	३६४	84	वरण	{१३६	રપં	वर्तनी	998	94
वचनेस्थित	349	२४		53	3	बरण्ड	848	90	वर्ति	286	933
वच स्	ξĘ	9	वन	4930	ģ	वरत्रा	∫२७९	83	वर्तिक	988	84
वया	983	१०२		896	938	4(7)	रिश्व	₹9	वर्तिष्णु	3 6 0	39
वज्र	828	४७	वनति क्रका	२३२	64	बरद	\$48	ঙ	वर्तुल	३७२	ĘS
वञ्चन्न	968	904	वनत्रिय	998	95	वरवर्णिनी	{२०४	¥		1998	94
व ज्ञानिर्घोष	3 3	90	वनमक्षिका	990	२७	''''	(३१६	89	वरमेन्	890	939
वञ्रपुष्प	948	७६	वनमालिन्	. 5	٦9	वर।ज्ञ	A 0 d	₹ €	वर्धक	948	90
विक्रिन्	90	8 ম	वनमुद्ग	३०७	9 😘	वराज्ञक	908	938	वर्धक	389	٩
	∫३६५	80	बनश्क्षाट	9 4 9	99		909	४ ३	_2_	1340	26
वश्यक	1966	ч	वनसमृह	936	8	वराटक	र्वप्रह	30	वर्धन	1366	u
व चित	- ३६३	89	वनस्पति	925	Ģ	वरारोह	(849	३८	वर्धमान	984	49
	(930	२७	ब नायुज	२८०	84	वरा रा ह वरा द्या	₹ ० ४	S S S	वर्धमानक	393	३२
१ जु रु	1936	ξo	वनिता	∫२०३	ર		२४३	99६ २	वधिष्णु	३६०	२८
	940	ξ¥		(x = 8	VY	वराह वरिवसित	9	908	वर्घी	388	39
ब ह	938	३२	वनीयक	३६६	88	वरिवस्या	२ ६ ०	34	वर्मन्	२८६	68
घटक	848	90	वनीकस्	920	4	वरिवस्थित			वर्मित	२८६	64
षटी	३४६	२७	बन्दा	946	८२	वरिष्ट	३८३	902 3 0	वर्य	३६८	৸৩
वडवा	969	АÉ	बन्दारु	₹ € 0	२८	वरिष्ठ	३३४ ३८५	199	वर्या	904	u
बड्	3 4 5	49	वन्ध्य	979	•	वरी	953	900	बर्चणा	990	3.5
वणिज्	336	96	वन्धा	३ २५	44	वरीयस्	¥₹\$	२३५	वर्षर	948	50
वणिज्या	३२८	45	बन्या	939	R	1	1 34	Ę 9	वर्वरा	904	935
षण्टक	119	68	वपा	{ ∠ξ	9	वरुण	₹ ३१	ેવ	110	133	19
"	123	٧.	THE STEE	} २२४	€ 8		936	२५	वर्ष	1 993	1
बत्स	1 3 3 3	63	बयुस्	२२६ (११७	90	वरुणा त्म णा	ા ગુપ્તુ	35		\ ¥ ₹€	२२४
	(VEV	996	ষ্ম	110	4 9 9	वरूय	268	40	वर्षवर	259	•
वं त्स क	940	ĘĘ	'-	1 330	904	वरूचिनी	२८९	90	वर्षा	40	98
बत्सतर	३२३	६२		रि २०	પુષ્	वरेण्य	३६८	240	वर्षाभू	१०२	२४
बत्सनाभ	5.	99	वमधु	{२७७	80	वर्षार	१४५	43	वर्षीयस्	: २१६	¥3

হাতবাং	पृष्ठ म्	ন্ডাক:	शब्दः	पृष्ठम्	म्होकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्रोदः (	शब्दः [:]	प्रुष्टम्	श्लोकः
वर्षोप छ	₹¥	93	वसंघरा	990	₹	, T	्र २५ १	8	राज्य. बायसाराति	वश्य १९२	44 44
	(२२६	/J.	वसुमती	990	à	वाडव	{२८१	४६	वायसी .	909	949 ·
वर्षीन्	(490	923	वस्तु	४५३	93	बास्ड्य	386	89	वायसोठी	906	171 9 88
वस्र	49	93	वस्त्य	990	, r		§94¥	40	वायु	३५	69
वलज	803	३१	वस्र	282	9 9 K	वाणा	YOY	44	_	-	
वलजा	805	39	वस्त्रयोनि	289	990	वाणि	१४७	35	वायुसख वार	२२	44
बलमी	939	94	वस्रवेश्मन्	588	970	वाणिज	३२८	4:	414	५३ (२०१	1
बस्य	235	900	वझ	३२८	७९	। वाणिज्य	(३०२	3	नार	1854	३९ १६१
बलयित	305	80	व ज्ञ सा	4 10 2 2 8		वागिजय	{३२८	७९	वारण	२७६	₫¥.
वित्र वित्रक	२१८	85			ĘĘ	वाणिनी	¥9Ę	993	वारणबुसा	966	993
	939	9.8	वह	३२३ { २२	६३	वाणी	६३	9	वारबाण	268	6.5
वर्लः मुख	960	3	विश	{ 3 9	५३ २	बात	२५	§ 3	वारमुख्या	7 · •	- 95
वहक वल्कल	939 939	9 २ 9 २	वहिशिख	330	908	वातक	906	989	वारखी	8.9	99
वित्यत	141 727	¥6	वहिसंज्ञक	946	60	वातकिन्	229	49	वाराही		
वल्मीक	998	98	नाल्यनाच	[AAS	288	वातपोथ	93<	२९	वारि	906	949
वहःकी	७२	3	वा -	884	303	बातत्रमी	969	v	वारिद	4.5	3
וירשר	∫३६७	પ પુર	"	880	94	वातमृग	968	u	वारिपर्णी	३ २	•
वलभ	840	4 £ 0	वाकुची	959	₹ €	वातरोगिन्	२ २९	49		900	३८
वहरि	932	93	वाक्पति	362	34	वातायन	115	9	वारिप्रवाह	925	4
वल्ली	930	3	वाक्य	६ ३	ેર	बातायु	969	۵	वारिवा ह	३२	9
बह्यूर	२२३	ĘĘ	वागीश	३६२	34	वातल	४३१	998	वारी	२७९	ΑŚ
वश	366	6	वागुरा	3 X E	٦ · ٦ ६	वात्सक	३२३	Ęo	वादणी	¥•§	48
वशिकया	३८७	8	वागुरिक	383	98	वादित्र	υş	ч	वार्त	{२२१ }४१०	40'
	(२७७	३६	वाभिमन्	367	4 4	ৰাহ্য	υį	ч			u (
वशा	र् ३२५	49	वाखुख	44	ς,	वान	933	94	वार्ता	₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹	9
	(४३५	२१७	वाच	** {	9	वानप्रस्थ	\$93.0	२८	4100	1490	vy
ৰ হ্মিদ্ৰ	3 € €	A &	नाचंयम वाचंयम	262	४२		{२५ १	3	वार्ताकी	980	11Y
विशर	9 € 9	30	व(चक	46	٠,	वानर	920	3	वार्तावह	₹ ¥ ₹	94
पर्य	348	54	वाचस्पति	38	7.8	वानस्पत्य	935	٩	वार्थक	294	Α.
व षर्	284	3 10	वाचाट	३६२		वानीर	936	३०	वार्धुषि	303	ч
वषट्कृत वसति	२५८ ४०८	२७ ६७			३६ ३८	बानेय	903	111	वार्धुविक	3-3	ų
वसन	343	994	वाचाल वाचिक	३६२ ६८	३६ १७	वापदण्ड	३४६	36	बार्षिक	906	gyo.
वसन्त	4.	94				बापी	908	36	वास्त्र	456	94
वसा	228	E.R.	वाचोयुक्तिपर		३५	वाम	४२२	144	वालधि	222	4.
वसिर	5989	90	वाज वाजपेय	२९३	20	वामदेव	93	३२	वाखपार्या	२३८	9-3
4100	{३१६	*9	_	849	₹ 9		[39	Ę	वालहस्त	२८२	40
	(8	90	वाजिदन्तक		903	वामन	२१७ ३७२	¥ §	वालक	955	
वसु	946	۷٩	वाजिन् -	∫ 9 96 २८•	4.4 4.4		1356	993	वारक	288	929 999
	) \$ \$ 9 0	30	नारजन्	784	900	वामञ्जूर	998	18	वाक्यूक	. 168	
		२ १ ८ ८०	ৰাজিয়াতা	115	u	वामलोचना	30Y	₹	वाकृत	305	44
वसुक	{१५६ ३१७	¥3	वाञ्छा	. 69	२७	वामा	२०३	4	वाशिका	963	90Z.
वसुदेव	99	* \	वाटी	४६३	¥₹	वामी '	269	76	वासित	. 199 9	74.
बहुव्य बहुवा	. 11-	1	दाव्याकका	358	104	. वाक्स	188	9.	-वाय	316	
	शसर- ६५	-	. 11-11-2-21	- 1 4		- · - 11.1#		13	) - T(M)	*10	Ę

वास्त्र;	हुष्टम्	ন্ <u>ত্ৰী</u> দ্ধঃ	शब्द:	ष्ट्रहम्	खोकः	शब्दः	ष्ट्रम्	खोक:	शब्दः	पृष्ठम्	खोकः
बासक	367	9-1	विकृति	359	94	विद्यु	968	9 = 5		(३५०	₹ 6
वासगृह	995	4		1356	902	विद्योजस्	90	٧9	विधा	₹ ३८९	90
वासन्ती	949	७३	विक्रम	{४२१	989	विद्याल	966	Ę		(AAA	909
वासयोग	286	934	विक्रव	325	63	वितण्डा	४५२	9	विधातृ	6	90
वासर	YY	, 8	विक्रयिक	३२८	45	वितथ	y o	39	1	(6	10
बासव	90	88	विकान्त	365	vv	वितरण	२५९	25	विधि	र ५३	२८
वासस्	₹ ¥₹	994	विकिया	339	94	वितार्दि	933	96		1868	, y o
,	1286	938	विकेतृ	326	ug	वित रित	739	98	80-8-	[AAA	900
वासित	1396	44	विकेय	333	८३		\ 388	920	विधिदाशिन्	_	95
वासिता	¥9.	4	विक्रम	358	88	वितान	895	993	विधु	∫ ,¶	२२
बासुकि	66	Ų,	विक्षाव	399	30	वितुष	946	988	ાવલુ	46A 3A	98
वायुदेव	٩	₹ 0	विगत	363	900		1909	975	विधुत	¥2¥	900
वास्		98	विगतार्तवा	290	२ 9	वितुज्ञक	4 3 9 4	30	विधुंतुद	40	२६
वास्तु	921	95	विष	२१७	84		विवेष	909	विधुर	३९२	70
गस्तक वास्तक	969	946	,	(२२६	U o		(339	९०	विधुवन	३८७	Α,
बास्तोब्प ति	90	8.3		209	96	वित्त	344	30	विधूनन	३८७	Y
FIFF	२८३	чу	विष्रह	1396	Joy	'''	३८२	99	विधेय	३५९	? ¥
11 VI	(200	88		३९२	२२	विदर	७ऽ६	ц	_		
बाह्	(339	66	विघस	245	36	विदल	४५९	₹ ₹२	विनय मा हि		3 8
बाहद्विषत्	966	¥	विझ	388	98	विदारक	36	90	विना	444	3
वाह्य	368	46	विद्यराज	99	36	विदारी	984	990	विनायक	95	98 36
वाहस	66	4	विचक्षण	२५१	Ę	विदारिगन		994	(पर्यापमा	1386	Ę
नाहिस्य	२७८	35	विचयन	३९५	30	ide distant			विनाश	383	२ २
	(345	96	विचर्विका	398	43	विदित	{३८५ {३८५	906	विनाशोन्मु	•	59
वाहिनी	4 230	69	विचारणा	48	3		•	905	_	(260	44
	189E	992	विचारित	३८२	55	विदिश्	३ 9	4	विनीत	1249	34
बाहिनीपति	24	42	विचिकित्सा	48	4	विदु	२७७	३७	विन्दु	3 4 0	3 0
वि	196	33	विच्छन्दक	920	99	विदुर	{३६०	३ ०	विन्ध्य	938	3
विशति	325	63	विच्छाय	846	₹ €	ĺ	(१३८	₹ •		(363	55
विकद्भत	989	રેળ	विजन	२७३	٠ ٠ ٩ ٩	विदुछ	१३८	₹ •	विष	TREY	9.8
विक व	935	v	विजय	300	990	विद्	३८२	99	विपक्ष	२६९	99
विकर्तन	٧٠	23	विजिल	396	84	विद्धकर्णी	940	48	विपन्नी	७३	3
विकला ह	290	YG	विज्ञ	३५३	¥	विद्याधर	Ę	99	विपण	३२९	٤٤
विकसा	949	90	विशात	344	\$	विद्युत्	३२	5		1990	ર
विकसित	935	6	विद्यान	40	į	विद्र धि	240	46	विपणि	{x = £	42
विकलर	360	30	विट	¥Y¥	90	विद्वव	\$ 00	999	विपत्ति	259	८२
विकार	359	94	विटक्क	933	94	विद्वत	३८२	900	विषय	994	96
विकासिन्	39-	₹ -		∫1₹₹	17 1¥	विद्वम	३३२	53	विपद्	389	43
बिकर	996	33	बिटप	1895	139	विद्वमलता	903	175	विपर्यय	३९५	33
विक्रिरण	946	40	विटपिन्	936	- ``\	- Decare	∫२५७	4	विपर्यास	394	33
विकुर्वाण	348	v	विर्खदिर	984	40	विद्वस्	(x38	338	विपधित्	249	4
	100	95	विट्वर	144	23	विद्वेष	6.	34	विपाट	904	11
विकृत	रिवय		विक	११७	AS	विभवा	7-4		विपाविका	235	48

शब्दः	पृष्ठम्	<i>फ</i> ोकः	शकः	पृष्ठम्	म्होकः	शब्दः	पृष्ठम्	स्रोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्रीकं
विपाशा	904	33	विरल	३७१	ξĘ		949	4	विषाणी	955	195
विपिन	920	9	विराज्	२६७	٩	विशस्या -	908	936	विघुव	46	14
विपुल	३६९	59	विराव	''	43	_	(४२४	944	विषुवत्	¥¢	98
विप्र	१५ ०	3	विरिधि	c	90	विशसन	३००	998	विष्कमभ	933	90
KPI	{२५१	¥	विरूपाक्ष	93	३२	विशाख	90	Ro	विष्कि र	996	33
विप्रकार	359	94	विरोचन	§ 80	३०	विशाखा	36	२२	विष्टप	993	4
विप्रकृत	3 € 3	89	विराचन	रे४१५	906	विशाय	३९५	३ २	विष्टर	४२६	155
वित्रकृष्टक	३७२	80	विरोध	60	२५	विशारण	३००	992	विष्टर श्रद स्	5	96
वित्रतीसार	60	24	विरोधन	३९२	٦9	विशारद	४१२	94	विष्टि	59	ą
विप्रयोग	३९४	26	विरोधोक्ति	٩c	9 Ę	विशाल	३६९	6 0	विष्ठा	२१५	66
वित्रल ध्य	₹ ₹ ₹	*9	A -	िटइ	9	विशालता	२४२	198	विष्णु	- 5	96
वित्रलम्भ	5 64	₹ €	विल	19२६	Ę	विशास्त्रवच्	936	₹ ३	विध्णुक्तान्ता	965	108
	(368	२८	विलक्ष	३५९	₹ €	विशाला	969	948	विष्णुपद	२९	3
विप्रलाप	§ C	9 6	विलक्षण	३८६	3	विद्याख	२९२	८६	विष्णुप री	Joa	11
विप्रक्षिका	२०९	₹ 0	विलम्बित	४७	9	विशिसा	990	3	विष्णुर्ध	93	34
विप्रुष्	94	Ę	विलम् भ	३९४	36	विशेषक	२४५	933	विष्य	368	84
विस्रव	359	98	विलाप	६८	9 Ę	विश्राणन	२५९	२९	विष्वच्	880	93
विबन्ध	२२०	44	विठास	८२	39	विश्राव	€88	٦८	विष्वक्सेन	3	95
विबुध	ч	v	विलीन	३८२	900	विश्रुत	३५५	\$	विष्वक्सेनप्रिय	11906	949
विभव	339	90		1386	933	Por	S S	90	विष्वक्सेना	980	44
विभाकर	80	26	विछेपन	1398	7,0	विश्व -	३१५ ३७१	३८ ६५	विष्वद्यच्	3 4 9	¥¥.
विभावरी	RR	ጸ	विलेपी	३२०	цо	विश्वकह्र	484	२ २	विस	∮90 ⊌	¥
	२२	५६	विलेशय	68	۷	विश्वक र्मन्	899	905		1906	43
विभावसु 🕆	K.o.	ફે 0	विवध	893	56	विश्वकेतु	12		विसकण्डिका	9 • ६	२५
	४३७	३ २६	विवर	८६	9	विश्वमेषज	394	36	विसप्रस्न	906	81
विमीतक	980	46	विवर्ण	383	98	विश्वंभर	\$	77	विसर	२०१	18
षिभूति —	9 6	३ ६	विवश	३६४	RR	विश्वंभरा	990	3	विसर्जन	२५९	35
विभूषण	२३८	909	विकास	§ ¥0	२९	विश्वसृज्		90	विसर्पण	151	२३
विश्रम	८२	₹ 9	विवस्तत्	{x0€	40	विश्वस्ता	२०७	99	विसंवाद	24	3.6
विभ्राज्	२३८	9 - 9	विवाद	६६	\$	विश्वा	962	35	विसार	**	90
विमनस्	348	۷	विवाह	२६६	44	विश्वास	२७३	23	विसारिन् विसिनी	3 4 9	11
विमर्दन	३९●	9 3	विविक्त	{२७३	44	विष	२२५	46	विसृत	300	15
विमला	908	385		(233	८२	विष्	§ 50	\$	विसृत्व र	300	29
विमलात्मक	386	44	विविध	३८०	९३		{¥34	444	विसृतर	३६१ ३६१	11
विमातृज	२११	२५	विविष्कर	996	33	विवधर	65	y	विस्तर		11
विमान	40	Y6	विवेक	369	રેડ	विषम च्छव्	336	3 3		351	१ २
वियत्	33	3	विञ्चोक	८२	39	•	40	v	ACCION 1 S	{१३३ (३९२	१४ २५
वियद्ग ञ ा	39	Ad.		२५०	3	विषय -	993	21-2	चिस्तृत	100	
वियम	३९२	96	विश्	{ २३४ ।	9	A-A-	(४२३	943	विस्फार	395	1-6
वियात	349	94	विशङ्कट	(४३२	998	विषयिन्	46	2	विस्कोट	433	43
वियाम	३९२	96	विश इ ट विशव्	३६९	(-	विषवैद्य विदा	50 963	99 55	विसम	V6	98
विरजस्तमस् निरति	२६३	84		79	12	विद्याण -		1			
H (Id	356	\$ a	मिश र	} • •	114	ানবান	806	46	। नकाशान्त्रत	4 77	44

शब्द:	पृष्ठम्	ন্ডাক:	श ब्द ः	पृष्ठम्	न्होकः	शब्द:	. प्रश्नम्	स्रोकः	शब्द:	पृष्ठम्	स्टोक:
विस्मृत	₹७८	4	वीरुध्	. १३०	•	वृद्धिजीविका	₹•₹	¥	वेदि	२५५	96
विस	45	92		(63	35	बृद्धोक्ष	323	६१	वेदिका	122	95
विझम्भ	Squ3:	२३	वीर्य	{ २२२	६२	बुद्धाजीव	₹•₹	ч	वेध	366	c
14 क्षरन	{४२०	934		(४२१	948	बृन्त	933	94	वेधनिका	386	33
विस्नसा	294	¥٩	वीवध	865	9, 6	वृन्द	२०१	Ao	वेधमुख्यक	904	934
विह्रग	956	33	बुक	946	69	बृ न्दारक	{ 4	9	नेका	5 6	90
विहरू	956	33	वृक	165			(३९९	9 8	वेधस्	(४३७	२२८
बिहंगम	156	33	वृक् धूप	}२४६ }२४६	१२८ १२९	वृन्दिष्ठ	३८६	992	वेधित	३८२	35
विह्निका	380	33	बृक् ण	363	903	बृधन	186	३२	वेपधु	८६	36
विहसित	64	34	हरू इक्ष	926	4	-D	∫ १९२	98	वेमन्	३४६	36
विद्वस्त	368	Αŝ	दक्ष इक्षमेदिन्	\$84	₹¥	ब् धिक	1959 1386	98 v	वेला	४३१	986
	[RS	3	इक्ष ब्हा	944	۷٦		(43	28	वेल	368	906
विद्यस्	रे १९८	33	दृक्षवाटिका	520	٦,		9 4 3	903	वेह्नज	198	34
विद्यासित	२५९	28	बृक्षाद न	388	38	वृष	986	998	वेक्रित	{३७२ २०००	9
विद्वार	359	9 8	दृक्षाद नी	949	23		३२२	49	वेश	१२७८ ११६	20
विह्यल	368	XX	हशास्त	398	36		(४३६	२२०	वश वेशन्त	903 119	२ २८
वीकाश	AŽX	394		(49	73	वृष्ण	२२८	ષ્ટ્ર દ	वेशमन्	990	٧.
वीचि	58	4	वृजिन	{ ३७२	9	वृषदंशक	966	Ę	वेश्मभू	923	98
वीणा	७२	3		[894	908	युषध्य ज	93	ЯЯ	वेश्या	२०९	17 98
बीणादण्ड	७३	v	इ त	₹<%	6	वृषन्	ی و ک	४२	l _		
बीणाबाद	३ ४२	93	वृति	368	ć		1946	20	वेदयाजनस ् वेष		ર
वीत	205	¥į		३७ २	43	वृष्भ	322	49	वण वेष्टित	550	99
वीतंस	346	₹ €	क् त	१ ३७९	8.5	वृष् र	३३ ९	٩	वास्त वेसवार	३७९ ३१४	९० ३५
बीतिहोत्र	99	43	-	(890	30	वृषस्यन्ती वृषा	२०७ १५८	ع د ح	वेहत्	३२५	ξ 5
	1936	¥	वृत्तान्त	1805	٥ ٤ ٦	ट्या दृषाकपायी	838	948	}	\888	4
वीथी	र्४१२	CO		(303	9	वृषाक पि	899	930	वै	AAA	94
वीध	३६८	44	गृ त्ति	₹ ₹ ₹	÷	वृ षी	२६४	४६	वैकक्षक	रे४८	936
वीनाह	308	₹ ७		(Nod	Ęv	वृष्टि वृष्टि	33	19	वैकुण्ड	9	16
	(00	90	দুস	¥ ₹ 4	968	बृहिन	320	ve.	वैजनन	398	35
वीर	1 00	96	१त्रहन्	90	¥٩	वेग	Yee	₹•	वैजयन्त	15	84
-	1 369	964	वृथा	{AAd	380	वेगिन्	366	Ęv	वैजयन्तिक	366	98
वीरण	368	968		(ARA	Y	वेणि	२३७	36	वैजयन्तिका	940	64
वीरतर	128	964	1	295	9२२ ४ २	वेणी	949	45	वैजयन्ती	२९७	55
वीरतह	144	84	वृद	1365	3	वेणू	963	9 6 9	वैज्ञानिक	343	A
वीरप ली बीरपान	₹•८	9 6		6898	900	वेणुघ्म	३४२	93	वैणव	∫१३४	96
	२९८	903	बृद्धल	२१५	¥0	वेतन	३५०	36		{24x	¥٩
वीरभार्या	२०८	99	श्द्धदारक	የወያ	930	वेतस	136	35	वैणविक	३४२	9.3
बीरमातृ	906	9 9	बृद्धनासि	२२२	63	वेत खत्	993	5	वैणिक	१४२	9 ફ
वीरकृक	983	*4	इद्ध अवस्	94	43	वेताल	846	39	वैणुक	२७८	٧٩
वीरस्	२०८	99	रूद संघ	२१५	8.	वेत्रवती	904	18	वैतं सिक	383	48
वीरहत्	866	43	हता	₹•४	98	वेद	ER	ź	वैतनिक	\$ R \$	94
बीशशंबन	640	300	कृतिह	163	•	वेदना	144	•	बे तरणी	53	9

হা ত্র :	पृष्ठम्	स्टोक:	शब्दः	पृष्ठ म्	स्रोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	গহ:	पृष्टम्	श्लोकः
वैतालिक	२९६	90	व्यवाय	२६६	40	•्योमयान	२०	86	शकपुष्पी	968	. १३६
वैदेहक	\3×0	₹	व्यसन	४२७	920	व्योष	३३९	999	হায়ন	३६२	3 6
	{३ २८	46	व्यसनार्त	३६४	КŚ	व्रज	∫२०9	₹ %	शङ्कर	93	ે •
वैदेही	9 6 9	9 €	व्यस्त	३७३	७२	1 40	रे४०२	₹ 0		۹۵۰	२०
वैद्य	२२ 🤋	40	व्याकुल	३६४	83	व्रज्या	१२६०	₹	शङ्कुः -	१ १ २ ५	۷
वैद्यमातृ	9 € 3	803	व्याकोश	933	હ		(२९६	84		(२९५	९३
वैधात्र	٦9	49	व्याघ	∫१८६	٩	व्रण	२२०	dR	l	1 38	७१
वैधेय	3 6 4	86		(३६९	५९	वत	२६१	₹ ८	शक्ष	90 9 902	२३ १३०
वैतनेय	3 3	₹ %	व्या घनख	१७२	928	वति	1930	٩.		800	96
वैनीतक	A56	40	व्याघ्रपाद्	989	ब् <i>७</i>	ਕਰੇ~	(806	<i>₹ \</i> 0	शङ्खनक	709	23
वैभात्रेय	299	34	व्याघ्रपुच्छ	984	لاه	व्रतिन्	२५३	<i>'</i>	शङ्किनी	909	93 €
वैयाघ	२८३	43	ब्याघ्राट	99.3	94	व्रात	२०१	३ ९	श वी:	98	84
वैर	60	54	व्याघ्री	960	٧.٦	न्नात्य	२६६	५३	शचोपति	9 4	४३
वैरनिर्यातन	३००	990	व्याज	∫ ८२	30	बीडा	۶۷ (	२३	शटी	960	948
वैरर्ज़ाद्ध	300	990	l L	(CA	३३	बीहि	} ३०६ }	३ १	शङ	३६५	86
वरिन	२६९	90	•याड	ROR	४२	बीहिभेद	३०८	٦ - ٦ -	श ापपणी	900	988
वैवधिक	383	94	•या डायुध	902	१२९	नहेय नहेय	₹-5 ३ ०३	É	शणपुष्पिका	958	900
वै वस्वत	२४	49	व्या ध	.5AM	93	1	द्या.	٠,	शणसूत्र	96	9 6
वैशाख	\$ 8€	9 ६	न्याधि	{१७ १ {२१८	૧ ૨६ ५१	शकटे	२८३ २८३	५२	হাল্ভ	२६९	5
	{३२६	8D	ब्याधि घा त	935	न्य स्थ	राकल	३५	9 €	शत-ग्रेटि	२०	YU
वैश्य	305	9	व्यापित व्याधित	२२ <i>१</i>	46	शकित्	39	90	शतद्	904	3 3
वैश्रवण	76	ĘS	व्या न	२ ६	£ \$	श्चिन	986	३२	शतपत्र	300	Υo
वैश्वानर केन-केन	77	43	व्यापा द	46	77	श्कृति	986	32	शतपत्रक	983	9 6
वैसारिण कैन-	5 \$	90	ब्याप्य	9 4 9	936	į.	1996	32	शत पदी	999	93
वौषट्	RRA	6	व्या म	232	60	शकुन्त	800	40	शतपवे न्	363	9 ६ 9
ध्यक्त	800	६२		1 68	v	शकुन्ति	986	३२	शतपर्विका	{१६२	903
व्यक्ति •	44	₹9	ब्याल	(839	१९६	शकुल	900	98		(963	946
व्यप्र	A ∮ o	980	ब्याल प्राहिन	-	99	शकुलाक्षक	943	949	शतपुष्पा	963	945
व्यजन	340	320	ब्या स	३९२	२२	-	946	۷ ۾	शतप्रस	208	৬ হ্
व्यक्तक	00	9 €	ब्याहार	६३	9	शकुलादनी	{१६५	999	शतमन्यु	90	88
व्यज्ञन	1890	996	व्युत्थान	४१७	996	शकुलार्भक	55	9 ৩	शत मान 	860	ĴЯ
Seat-u2	{840	2 3	ब्युष्टि	803	३८	श∌त्	२२५	६७	शनमूली	9 ६ २	900
व्यदम्बक	984	49	ब्यू इ	808	84	शकुत्करि	व्रदे	६२	शतबीर्या	963	948
ख त्यय	३९५ २०७	33	ब्यू ढक इ ट	२८६	ĘŊ		(२७२	98	शनवैधिन्	908	989
व्ययास व्य या	३९५ ९२	३३	ब्य <u>ू</u> ति	१४७	२८	হাকি	र २९७	907	शतह दा	34	•
		- 1		२० १	३९		(805	६६	शताङ्ग स्टब्स्	२८२	49
व्यध	366	۷ -	व्यूह	२९०	७९	शक्तिधर	90	Ao	शतावरी	१६२ (२८=	309
व्य ष्व	994	96		[AA o	२३८	शक्तिहेतिक		44	शत्रु	{२६९३ {२६९	• ९
व्यय व्यक्तीक	३९२ ३००	90	व्यूहपार्डण इगोस्टर	३९०	৬ ব	श क्	{ १७ {१५०	४२ ६६	श नैश्वर	(44)	- 33 - 36
व्यलीक सारमा	३९९ ३४	9 7	व्योकार व्योम के श	a a á a d	3~	शक्रधनम	3 3	90	शनवर शनेस्	886	90
स्य वधा		34	_	9 ą 3 %	કે જ ૧	शक्रधनुस् शक्रपादप	વર ૧૪૬	43		44	. 5
व्यवद्वार	44	3 /	- শালগু	13	1	सामान्या	144	34	-14779	77	,

शब्द:	पृ ष्ठम्	্ৰুট <u>া</u> ক	ः । शब्दः	पृष्ठम्	स्टोकः	शब्दः	पृष्ठम्	স্ফৌৰ	ः ∣शब्दः	पृष्ठम्	स्टोक ः
शपन	Ę (	•	शर	596₹	198		[YY9	38	शाम्बरी	jA:	
शफ	२८३	l A.	7	रिर९२	60	शक्षत्	1 225 J		ी शार	826	
शकरी	59	94	: शरजन्मन्	્ ૧૫	38		(AAE	9		983	• • •
शवर	\$88	⊺ २०	. शरण	¥∘€	५३	शब्प	964	98.	2	}9₹€	•
शबरालय	923	२०		् ५०	15	शस्त	ं{ भर	₹ (	शारदा	(893	
धावल	६३	3 4	, शरद्	40	₹0	"	१३८५	909	शारवी	964	
वाबली	३२५	Ęu		(४१३	5.3	হান্ত	्रिद्रुष	63	शारिफल	342	ΥĘ
	40		गरभ	950	99	First	(836	909	शारिवा	9 4 4	192
शब्द	र्} ६३			१९ २	6	शस्त्रक	₹ ₹8	84	शाकर	993	99
	[00	33	ETT-Pe		८६	शसमार्ज	389		शार्जिन		15
शब्दमह	२ हे ५		-	955	२५	शकाजीव शस्त्री	२८७	Ęv	,	596€	9
शब्दन	₹ € ₹	-		३६०	२८	1	२९५	93		(ફિદ્દ લું	45
शम	३८७	₹	शराव	393	३२	शस्यमञ्जरी	•	39	सापर	४२९	966
शमथ	३८७	3	बारावती	904	₹ĸ	शस्यश्चक	306	39	41143	990	95
शसन	₹ ₹४	40	शरासन	449	८३	शाक	११७४ १३१३	115		599€	É
	}२५८	२६	शरीर	२२६	90	शाकट	(२/२ ३३१	बै ४		(११११	99
गमनसस्	904	३२	शरीरास्थि	२२५	Ę٩	शाकुनिक	ररा ३४२	६४ ०∨	शालाकृक	३९९	9 २
शमल शमित	3 3 4	Ę U	शरीरिन्	44	३०	शाक्तीक	२८७	8 e e	गालि	३०९	२¥
सामत	३८१ (२५८)	90	वार्करा	599₹	99			Ę٩	शालीन	144	२६
शमी	{३०९	५२ २३	याकरा	{ ३१७ ४२७	४३ १७५	शाक्यमुनि शाक्यासिंह	2	98	शास्त्रक	900	३८
शमीधान्य	३०९	7 Y	शर्करावत्	393	99		220	94	शाल्द्र	903	₹¥
शमीर			शर्करिल	993	99	शासा	939	19	शालेय	§१६३	904
	986	५२	शर्मन्	५२	२५	शाखानगर् शाखामृग	998	3	1	(303	Ę
शस्या शस्य	३ २	\$	शर्व			शाखिन्	966	₹	शाल्मलि	388	A.E
41 +4	٦٠	80	शवैरा	93	3 0	शास्त्रक	976	4	शाल्मली वेष्ट	JAA	80
बाम्बर	}	90	शर्वरी	394	९ ३		३४९	٥	ঘাৰক	२००	36
शस्त्ररी	946	60	शवरा शर्वाणी	AA	₹ .	शाटक शाटी	⊼¢o A€o	33	शासर	१३९	33
शस्त्र शस्त्र	¥€°	₹४		19	કે જ		४६१	३८	शाश्वत	३७३	७२
शम्बाकृत	₹ e ¥	40	शल शलभ	949	v	शाव्य	८२	₹ •	शाष्क्रिलिक	३९६	Ao
शम्बुक	903	२३	राजन शलल	990	36	शाण शाणी	∮&<	विव	शासन	२७३	34
शम्भली	205	99	राकल गलली	9८९		शाणा शाण्डिल्य	843	3	शास्तृ	v	98
41.444	193	30	शलाडु	१८९ १३३	9	साम्बद्ध	938	३२	থান্ত্ৰ	836	905
शम्भु	840	934	शहक	355	94	शात	{ ५२ {३७९	34	शास्त्रविद्	\$48	- 6
शस्या	रे॰६	9.4	414.0	948	9 ફ 4 ફ	शतकुम्भ	444	38	विक्य	\$A0	Į o
धय	239	69	शस्य -	968	74	शात्रव	265	99	विक्यित विक्षा	३७९	65
	1 64	3.6		२९५	4.5		∫ \$ξ	3	विक्षित	£8.	¥
शयन	{२४९	136	राष	३०१	190	शाद -	893	90	श्वाकत शिखण्ड	३५३	¥
शय नीय	388	930	बाह्य	980	99	शादहरित	993	90	वासण्डक विसम्बद्धक	956	३१
शया ञ्ज	169	33	शक्षधर	ąγ	94	बाह्रल	993	90		२३६ (२२५	11
शयित	111	44	शशलोमब्	136	900	शान्त	369	30	बिस्तर -	984 939	४ १२
शयु	"		राषा द्न	153	14	शान्ति	१८७	3		122	9
शब्दा	२४९	१३७ ।	सदीणं	३३८	ו שירן	शाबर	915	44	योखरिन् {		3-5

शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्चोकः	शब्दः	पृष्ठम्	स्रोकः	शब्दः	प्टछम्	श्लोकः
	(3¥	५७	बिल्पिशाला	999	v	ET ar-	∫१७३	933	गुष्मम्	२२	48
दीखा	1956	₹9	<u>_</u>	§ 9 ₹	30	যুদ্ধ	{१९५	२१	হাৰ	३०९	२३
141.411	] २३६	90	विव	{ પર	२५	शुकनास	780	40	ग् क्कीट	959	98
	A00	99	द्यावक	३२६	७३	<i>যুক</i>	899	૮ર	श्कधान्य	309	२४
चिसावत्	२२	44	विवमही	१५६	69	য়ুক্তি	\909	3.3	श्रकशिम्ब	946	69
विखाबल	986	₹ 0		199	३७	301 41	१९७२	850	গু ৰ	215	9
चिक्तिप्रीव	३ ३५	909		988	५२		(२२	५६	सूद्र।	2.6	93
श्चिम्	1996	30	शिवा	946	५९	शुक	138	२५	शूबी	२०८	9.8
	(884	908		90.9	१२७		78	96	श् रूय	366	44
विखिवाहन	90	Ao		४३४	પ ૨ ૧૨	शुक्रिष्य	[२२२	६२	ग्रर	269	99
विधु	1936	3 9		*	95	_	10.0	93	भूरण	969	940
	(393	₹¥.	शिद्यार	{ ३६ ५०	96	যুদ্ধ	49	93	ग्रर्प	390	₹.
बिमुज	116	990	विशु	२००	36	ग्रुच्	(22	२५	भूल	¥39	950
चिङ्काण रि क	३३४	\$6	विशुक -	< 9	96		१२ ४९	4 ६ 9 ६	ग् लाकृत	396	84
विक्रित	9	58	शिशुत्व	२१५	Ao	<u> </u>	١	93	श्लिन्	93	ą o
बिजिनी	२९२	CY	शिशुमार	900	₹•	3.	עע	90	ग्रस्य	३१८	४५
बिति	ጸያፃ	63	য়ি শ্ল	336	৬६		४०३	२६	शङ्कल	₹ ¥0	9•\$
शितिकण्ठ	3.5	३२	विश्विदान	368	४६	য়ুড্ঠা	३१४	36	• ध्या लक	320	હષ
बि तिसारक	323	36			-	হ্যুত্তা	349	Υo	শ্বা ন	306	¥9
शिपिविष्ट	803	\$ A	বিছি	२७३	२६	য়ুবুদ্ধি	904	33	व्या ज	(924	Ψ.
विफा	9 3 9	99	शिष्य	२५३	99		(१२०	97	地震	1906	983
विकाक <i>न्द्</i>	906	КŚ	शीकर	3 3	99	गुद्धान्त	1806	₹ €		809	₹ €
वि वि का	२८३	43	शीघ	२७	ÉR	ग्रुनक	३४५	२२	श्वनंद	₹ 98	ą w
बिबिर	२७६	3 3		३६	98	शुनी	384	२२	श्हाटक	994	9 🕶
विरस्	२३६	94	श्रीत	1 35	१९ ३०	3 ,4	∮ ५२	२५	श्रहार	vv	10
बिर् ख	२८६	ÉA	WILL.	980	ξ¥	ļ	(8,40	२३	श्रामाणी	₹ ₹¥	9.9
विरस्य	२३७	9,6	}	840	વેવ	शुभंयु	366	Чо		1903	24
बिरा	३ २४	£ M	वीतक	३४४	96	शुभान्वित	366	40	श्वनी	4965	900
चि रीष	988	६३	शीतभीरु	१५२	90	গ্ৰন্থ	{ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	9२ 9 ९ २		1966	996
बिशेष	939	13		१३६	99	STOREGIC .	ر، ره ۱۹	133	শ্ৰপ্নীকনক	111	5 6
बिरोधि	२३३	66	शीतल	{90c	988	गुभ्रदन्ती गुभ्रदन्ती		98	श् त	169	44
बिरोर ल	२३८	903		(963	904	गुश्रो <u>गु</u>	३४ २७४	२७	शेखर	388	356
चिरोठह	286	44	श्रीतविव	4900	922	शुल्क		90	शेफस्	२२८	હિ
चिरोस्थ नि	२२६	68		1338	84	गुस्ब	रिवेश विश्व	₹ ७	शेफालिका	१ ९५२	40
ब्रिल	३०३	9	शीधु	{३५१	¥٩	3917	840	44		Jand	•
बिला	∫१२१	93	_	∫R€0	ŹА	হু সূৰা	- २६०	24	शेमुषी	44	1
	(૧૧૪	A	चीर्ष	२३६	54	शुषि	۷ ۾	4	शेख	380	18
बि लाज ु	३३६	108	शिर्वक	२८६	€ ₹		् ७२	¥	शेवि	२९	4
बिडी	१०२	38	श्रीर्षच्छेय	\$ & A	¥4	ग्रुषिर	\$ 6	9	शेवाल	900	16
बि डीमु ख	Aoo	96	शिषेण्य	∫२३७	56		60	3	शेष	66	A
ब्रि डो च य	455	1	411.40-4	{२८६	4.8	ग्रुषिरा	903	935	रीक्ष	२५३	93
विह्य	188	34	श्रीङ	S 60	₹ €	शुष्कमांस	२ २३	63	ग्रेसरिक	146	66
बिश्पिन्	₫¥•	4	dia.	{४३२	₹•¶	्युक्य	350	903	ध र	111	1

शब्दः	प्टेडम्	श्लोकः	शब्दः	प्र ष्टम्	ऋोकः ं	शदः	पृष्ठम्	स्टोकः	श হ :	पृष्ठम्	स्टोक:
ग्रंगलिन्	383	92		(980	ષષ	श्रुत	890	vv	श्वाविष्	969	u
शैख्ष	939	३२	इयाम	१६५	906	,	६ ४	3	ধিস	२२०	५ ४
	{३४२	93	(40.4	955	992	श्रुति	₹३५	38	144	िंपड	93
शेलेय	900	923		(४२१	9 83		(808	45	श्वेत -	1 1 1	96
रोवल	900	36	दयामाक	358	9 64	श्रेणी	{१२८	¥		890	υŠ
शैवलिनी	908	30	इयाल	२१२	33		(380	Ч	श्वेतगहत्	998	23
হাঁহাৰ	294	80	इयाव	٤٩	٩ Ę	27777	148	२४	श्वतमरिच	३३८	990
हो क	60	२५	इयेत	49	92	श्रेयस्	ا ع ج ج].	६ ५८	श्वेतरक्त	99	94
<u>शोचिष्केश</u>	22	48	इयेन	१९२	94		(986	49	श्वतसुरसा	942	49
शोचिस्	83	38	र्थेनंपाता	849	Ę	ध्रेयसी	2940	< ¥		অ.	
,	(६ 9	94	श्रद्धा	888	907		(181	९७	षदकर्मन्	२५१	8
होण	904	३४	শ্বভা ন্ত	{२ १ ०	39	श्रेष्ठ	३६९	40	षदपद	986	२९
<u>शोणक</u>	980	40	]	(३६०	२७	श्रोण	396	SK	षडिमज्ञ	હ	٩४
<u>भोगरक</u>	333	९३	श्रयण	३९०	93	श्रोणि	२२७	७४	षडानन	90	३९
शोणित	423	६४	) श्र वण	२३५	38	श्रोणिफलक	२२७	७४	षङ्ग्रन्थ	984	86
द्योध	799	цs	धवस्	२३५	88	थोत्र	२३५	९४	षड्गन्था	9 ६ २	१०२
बोथझी	900	988	श्रविष्ठा	36	२२	धोत्रिय	२५२	Ę	षड्मस्थिका	960	948
शोधनी	933	96	श्राणा	३२०	Цо	श्रीषद	RR1	۷	षड्ज	40	9
	(396	४६	খাৱ	248	39	ऋक्ष	३६९	६ 9	় ঘণ্ডৱ	590€	४३
शोधित	386	५६	थाद्धदेव	२४	48	श्लेष	३९०	99		(444	६२
शोफ	299	५२	श्राय	३९०	93	ऋद्मण	२२२	ξo	षष्टिक्य	३०४	v
शोभन	३६७	५३	श्रावण	88	9 €	श्रेषान्	२२३	६२	बाण्मातुर	_ ৭ ৬	βo
शोभा	34	90	धावणिक	४९	98	श्लेष्मल	२२२	Ęo		स.	
शोभाजन	936	39	थी	्र° १२	२७	श्रेष्मातक	JAo	₹8	संयत्	३९८	908
शोष	299	49	et) = 0=	(859	८२	श्लोक	3 6 0	3	संयत	3 4 3	४३
र् गोक	२०२	₹\$	थीकण्ड धीघन	9 3	३२	श्वःश्रेयस	५२	२५	संयम	३९२	96
शौक्रिकेय	90	90	श्रीद श्रीद	2.4	98	श्वदंष्ट्रा	9 ६ 9	96	संयाम	३९२	96
ঘীত্ত	348	44	1	٦८	ĘŚ	धन्	384	27	संयुग	२९८	904
शीण्डिक	383	90	श्रीपति	(0):	२१	धनिश	२६२	80	संयोजित	३८०	43
হাঁতি	959	90	श्रीपर्ण	) 940	૬૬ ખુરૂ	श्वपच	र्वश्वय	२०	संराव	90	4 4
शीद्धोदनि	6	94	श्रीपर्णिका	987	80	শ্বস	}	30	संला प संन्यार	Ę6	9 €
शौरि	\$	29	श्रीपणी	980		NT.TTeT	{४५७ २१९	39	संबत्सर	4.	₹0
शौर्य	२९७	903	धीफल	938	३६ ३२	श्वयथु श्वयति	\$ 0 \$	प् _र	संवत्	884	96
शाल्बक	389	6	श्रीफली	360	•	वटारा			संवनन संवर्त	१८७	A
्र <u>ी</u> ष्कल	340	98	1		84	श्चर	{२१२ {२१४	٦ ٩ ع د	संवतिंका	49	२२
क्योत	768	90	श्रीमत्	{१४२ {३५६	ያል ጸቀ	শ্বহূর্য	¥33		संवस्थ संवस्थ	905	¥ξ
इमशान	309	996	श्रील	्र . र ३५६	98			986		973	98
रमश्रु	२३७	9.5	थीवत्स रा ठ		્ર વ્ર	শ্বসূ ম ল গ্ৰহন	२१२ २१ ४	39	संबह्न	३९३ - १५५	२२
	, ξ.,	98	श्रीवास	२४६	928	श्र श्रभग्रर श्रम्	434	30 27	संविद्	44	9
श्याम	1889		. थीसंब	२४५	924	44	_	- 1	211-18	863	۳ ९ २
च्याम ल	60		. श्रीहस्तिनी	943	65	श्वसन	{ २५	59	. (	, 4 1 K	
	,	• =	-11 0(1 101 -6)	173	4.9	•	(Jaé	43 /	संवीक्षण	३९५	₹•

शब्दानुऋमणिका ।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	प्रष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्चोकः
संवीत	३७९	90	सरिध	३२१	44	संजवन	996	Ę	सनत्कुमार	२१	49
संवेग	८४	₹४	संकट	३ ७ ७	64	संज्वर	२४	५७	सना	AAR	90
संवेद	३८८	Ę	संकर	923	96	संज्ञपन	३००	993	सनातन	३७३	७२
संवेश	64	₹ €	संकर्षण	99	38	संज्ञा	४०२	33	सनाभि	293	₹ €
संव्यान	२४३	996	संकलित	३८०	53	संज्ञ	२१७	V V	सनि	२६०	३२
संशमक	२९६	90	संकल्प	५६	२	सटा	२३७	९७	सनीड	₹ ७ ९	Ęv
संशय	ام ۾	ą	संकसुक	3 68	· 83	मं डीन	200	ર હ	संतत	२७	Ę٧
संशयापन	मानस३५४	ч	संकाश	३५०	و، چ		(२५१	`4	संतति	२५०	9
संश्रव	५७	4		३३ ९	9	सत्	1899	૮રૂ	संतप्त	३८३	903
संश्रुत	३८५	909	संकीर्ण	र ३७७	614	सनन	२७	Ęų	संतमस	60	A
सं ऋष	३९५	₹ •	-	(४०६	ر بی	सती	२०५	Ę	संतान	∫ २१	4.
संतक्त	३७२	६८	संकुल	{ _ Ę ~	95	सतीनक	३०६	9 ६	सतान	१२५०	1
संसद्	344	94		(३७७	८५	सनीर्थ	248	92	संताप	२४	40
रांसरण	∮१९६	96	ं संकोच 	5.8.4	958	सत्तम	३६९	196	संतापित	३८३	१०२
	80€	da	सं <i>यः</i> न्द् न	9 0	કે જે		(48	२ ९	संदान	३२६	Ęv
संसद्धि	۶ ک	३ ७	संक म	3 4 3	२५	स⊤व	४३४	393	संदानित	३८०	94
संस्कारहीन	₹ २६६	4 ₹	संक्षेपण	३९२	२ १	मत्पथ	994	६ ६	संदाव	300	999
संस्कृत	833	۷ ۹	संख्य	२९८	308	77	ه د ا	२२	संदित	∫३७७	€ €
संस्तर	854	9 5 9		rd &	२	संख	{ ४२३	948		रे३८०	54
संस्त व	३९३	₹३		३७१	€ &	सत्यंका र	३२९	८२		Ęc	90
संस्त⊹व	364	३४	_ृ गंख्यावत्	२५१	Ч	गत्यवचम	२६३	४३	संदेशहर	२७१	9 6
संस्याय	853	9,49	संख्येय	३२९	63	मत्याकृति	३२९	८२	संदेह	4 ६	₹
संस्था	<i>३७</i> ४	२ ६	सङ्ग	३९४	२९	सत्यानृत	३०३	3	संदोह	२०१	38
सस्था न	896	938	! सं गत	६९	96	सत्यापन	३२९	८२	संद्राव	300	999
संस्थित	309	330	; , संगम	∫३९४	38	सत्र	856	969	मंधा	898	१०२
संस्पर्शा	9 v g	308	1 .	(A É O	₹,೩	मत्रा	AAA	¥	संधा न	३५१	४३
रांस्फोट	२९८	904		83€	9 ६ ६	सित्रन्	२७०	94	मंधि	∫२७१	96
संहत	\$ 12.8	64	मंगीर्ण	३८५	908	सत्वर	२u	દુષ	i	रे ३९०	99
संहत जानु व	त २९७	४७	संगृह	३८०	९ ३	सदग	99.9	١	संधिनी	३२५	45
संहति	303	४०	संग्रह	ĘĘ	Ę	सदस्	२५५	9 Yq	संध्या	RR	3
संहनन	२२६	৬০	संत्राम	≥ 6 <	904	सदस्य	२५५	9 €	सम्नक्दु	380	34
संहार	59	ર	संघाह	{२९४	90	सदा	A A d	7 7	संनद	२८६	ĘŊ
संहृति	€ €	C	į Į	(३९१	98	सदागति	4 d	49	मंनय	४२३	949
सकल	३७१	Ęų	संघ	२ ०२	8 9	सदातन	३७३		मं(तेकपैण	३९३	२ इ
सकृत्	&A.e	२४२	संघात	२०१	₹ %	सदानीरा	२७२ १०५	७२	संनिकृष्ट	३७१	₹ ₹
सक्रप्रज	988	₹•	सचिव	833	२०६	i		3 3	संनिधि	३९३	33
सक्तुफला	988	५२	सजम्बाल	993	90	सहक्ष	388 388	3 4	संनिवेश	923	98
सक्थि	२२७	७३	सज	२८६	६५	सहश्	3.2.d.	₹ €	सपक्ष	२६९	90
सखि	२७०	૧૨	सजन	(२५१	3	सहश	3.4 <i>6</i>	3 €	संपदि	(RRS	Ę
सस्ती	२०७	93		∤२७६	३३	सदेश	३७१	- ६७	4114	JARE	5
सख्य	२७०	97	सजना	२७९	8.5	सद्मन्	990	8	सपर्यो	रिपष	98
सग∓र्य	२१३	₹४	संचय	२०१	३९	स द्यस्	886	\$		(१६०	₹ĸ
स्रगोत्र	₹9३		संचारिका	300	90	सध्यम्	३ ६९	₹४	सपिण्ड	393	₹ ₹
8	ामर० ६६										

अमरमूल्स्यक्षव्यानामकारादिकमेण

शस्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	হাত্ৰ:	पृष्ठम्	स्त्रोक:
सपीति	३२१	५५	समर्भक	३ ५४	ve		∫२०१	٧o	सरघा	990	₹ €
सप्तकी	₹४०	906	समर्याद	३७१	६७	समुदाय	{२९८	908	सरठ	989	93
य प्ततन्तु	348	93	समवर्तिन्	२४	46	समुद्र	४५४	ঀ७	सरणा	१७९	943
सप्तपणै	936	२३	समवाय	२०१	80	समुद्रक	२४९	935	सरणि	998	94
सप्ति	Y.	२७	समष्टिला	969	940	समुद्धत	346	२३	सरमा	384	33
	(943	७३	समसन	352	२ १	समुद्धरण	A∘€	44		1986	Ęo
सप्तला	1908	983	समस्त	३७१	ĘY	समुद	९२	٩	सरल	1344	`e
सप्ताचिंस्	२२	५६	समस्या	६ ६	و،		949	९२	सरलइव	२४६	925
सप्ताश्व	Ao	39	समा	40	२०	समुद्रान्त	1986	998	सरला	9 6 8	906
सप्ति	260	AA	समांसमीना	३२६	७२		[१७३	933	सरस्	903	२८
समहाचारित	१५४	99	समाकर्षिन्	५९	99	समुन्दन	368	२९	सरसी	903	32
समर्का	200	93	समाघात	२९८	904	समुन्	358	904	सरसीहह	900	४०
	1996	٤	समाज	२०२	४२	समुनद्ध	४१५	903		∫ ९२	9
सभा	र २५५	94	समाधि	{ 40	ч	समुपजोषम्		90	। सरस्वत्	€80B	५७
F10-75-700	{ ¥ ? o	930		JAJA	96	समूह	968	9	सरखती	६ २	٩
सभाजन	300	0.0	2013	र्इ ३८०	έź	समूह	२०१	३९		4004	ĴΑ
सभासद्	१ ५५	9 €	समान	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	३७ १२७	समृत्य	२५६	२०	सरित्	808	२९
सभास्तार	१५५	9 9	समानोदर्य	293	₹8	समृद्ध	३८९	99	सरित्पति	43	3
सभिक	342	88	समालम्भ	368		समृद्धि	३८९	90	सरीसृप	68	v
सभ्य	{२५१ {२५५	ર ૧૬	समावृत्त	343	90	संमृष्ट	३१८	ΧÉ	सर्ग	800	२२
	(\$88) (7))	3 6	समासाद्य	3 60	९ २	मंपत्ति	२ ९१	८२	सर्ज	185	AA
सम	1309	44	समासार्था	६६	٠	संपद्	२९१	٩٥	सर्जक	385	RR
सम्म	1 09	દ્દેપ	समाहार	3 3 3	9 Ę	संपराय	४२१	940	सर्जरस	२४६	920
	(949	90	समाहित	३८५	908	संपरायक	२९८	Jog	सर्प	68	Ę
समज्ञा	{१७६	989	समाइति	६६	Ę	संपाक	935	२ ३	सर्पराज	66	¥
समज	२०२	४२	समाह्य	342	8 €	संपुरक	२४९	939	सर्पिस्	330	45
सम्बा	E, U	99	समित्	२९८	908	संप्रति	888	२३	सर्व	३७१	ÉR
समज्या	३५५	94		(२५५	94	संप्रदाय	366	و.	सर्वसहा	990	Ę
समजस	२७३	२४	समिति	1395	908	संप्रधारणा	२७३	ર પ	सर्वेज्ञ	ه }	93
समधिक	ई ७४	७५	-8-	1800	50	संप्रहार	२९८	م ه لا		} 93	3 3
समंततस्	RAA	93	समिध्	9 3 3	93	संफुल	१२९	3.5	सर्वतस्	(07 -	93
समन्तदुरध	मा १६४		समीक समीप	२९८	908	संबरा रि संबाध	99	२६ ८५	सर्वतोभद्र	११२० ११४९	9 o § 7
समन्तभव		- •	समीर	ગુજ ુ	ĘĘ	संमेद	३७७ १०६	34	सर्वतोभद्रा	980	ą ч
समन्बितङ		1	1	રપ ∫ ૨પ	६ २ ६ २	1	(68	3 8	सर्वतोमुख	٩.	Α,
समम्	XXX	У	समीरण	1944		संत्रम	{३९४	2 €	सर्वदा	888	२२
समय	{ ४३ ४३३		l	189		संमद	43	38	सर्वधुरावह	३२४	ĘĘ
	(888)			४२३		संमार्जनी	934	9 <	सर्वधुरीण	३२४	ĘĘ
समया	(884			\$58		संमूच्छन	366	Ę	सर्वमङ्गला	9 6	3 00
समर	. २९८		समुस्पिज	२९७	99	सम्यच्	Vo	२२	सर्घरस	२४६	१२७
समर्थ	493		("'G' ' "	३७९	90	सम्राज्	२६७	3	सर्वेलि क्रिन्	253	84
समर्थन	803	į qu	। । समुद्रय	२०१	Αo	सरक	३५१		सर्ववेदस्	२५३	3

शब्दः	पृष्ठम्	श्चोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	खोकः
सर्वसंनहन	२९५	98	सहाय	२८८	৬٩	सामान्य	∫ ५५	३ १	सिंही	598€	903
सर्वानुभूति	958	906	सहायता	३९६	Яœ		(३७६	८२		(१६७	998
सर्वात्रभोजि	346	२२	सहिष्णु	३६१	३१	सामि	RRS	२४९	सिकता	Rod	υį
सर्वाभीन	346	२२	सांयात्रिक	9.0	93	सामिधेनी	२५६	२२	सिकतामय	4 6	5
सर्वाभिसार	२९५	38	सांयुगीन	२८९	৬৬	सामुद्	३१७	88	सिकतावत्	998	99
सर्वार्थसिद्ध	4	94	सांवत्सर	२७०	9.8	सांत्रतम्	{xxe	99	सिक्थक	३३८	900
सर्वोध	३९५	88	सांशयिक	348	4		(RRR	43	]	1300	9 ફ 4 4
सर्वप	८० ६	9 0	साकम्	ጻጻ४	ል	स्य	AR	3	सित	1 362	96
सलिल	९३	ą	साक्षान्	৪৪৪	२४३	सायक	३९७	₹		1899	4.
सहकी	900	928	सागर	53	٩	सायम्	AAC	98	सितच्छन्ना	908	942
सव	348	93	साचि	884	é	सार	{9 ₹9 {∀₹€	৭ ২ ৭৩৭	सितश्र्क	३०६	94
स्वन	२६४	80	सातला	9 ७ €	885	सारक्र	808	101 2 3	सिता	र्१९८२	946
सवयस्	२७०	93	साति	∫३९६	₹ 6	सारिथ	२८५	44		\ 3 9 0	85
सवितृ	४०	₹9		1800	६७	सारमेय			सिताभ्र सिताम्भोज	9 ° 6	930 8 9
सविध	३७१	६७	सातिसार	२२१	49	1	3×4	39	1_	{ }	11
सवेश	३७१	६७	सात्त्विक	৬৩	9 €	सारव	908	₹ €	सिद्ध	विटरे	900
सव्य	३७७	68	। सादि न्	{ ५८५	Ęo	सारस	9994	४० २ २	सिद्धान्त	ે પદ	R
सब्येष्ट्	२८५	Ęo		(884	900		(380	909	सिद्धार्थ	300	96
सस्य	933	94	साधन	४१७	998	' सारसन	१२८६	६३	सिद्धि	9 4 4	992
सस्यसंतर	983	88	साधारण	३४९	३ <i>७</i> ८२	सारिका	४५१	۷	सिध्म	२9%	43
सह	888	У	साधित	{३७६ ३६२	४०	सार्थ	२०२	89	सिध्मल	455	§ 9
सहकार	939	३३	साधिष्ट	२५२ ३८६	992	सार्थवाह	३२८	UZ	सिध्मला	४५२	90
सहचरी	948	৬५	साधीयस्	४२९	२३५	सार्धम्	AAA	8	सिध्य	₹ 6 ~ u •	25
सहज	२१३	३४	वानानए	(२५९	, , , ,	साई	368	904	सिधका मिनीवाली	*49 * \$	د ج
सह्धर्मिणी	२०४	Ч	साधु	र ३६७	५२	सार्वभौम	∫ ३9	У	सिन्दुक	949	۾ د
सहन	३६९	३ 9		898	909	तायमाम	} २६७	3	सिन्दुवार	949	£ 6
सहभोजन	३२१	44	साधुवाहिन्	२८०	A.A.		188	AA		{३३७	904
	AC.	98	साध्य	Ę	90	साल	1990	3	सिन्दूर	{ ૪५૬	19
सहस -	२९७	908	साध्वस	<i>ও</i> ९	२१		(१२८	4		∫ \$9	3
	(ARC	२ ३२	साध्वी	304	Ę	सालपर्णी	9 € 19	994	सिन्धु	1 93 June	9
सहसा	४ ४५	G	सानु	954	ч	साम्ना	३२३	43		\$90 390	१०१ ४१
स हस्य .	86	94	सांतपन	२६५	45	साहस	२७३	39	सिन्धुज सिम्बा	३०९ ३०९	3.8
सहस्रदंष्ट्	99	96	सान्त्व	{ €8	96	साहस्र	{ ₹८६	६२ ४३	सिरा	348	44
सहस्रपत्र सहस्रपत्र	900	No.		{२७२	२ १		}३९७ ∫१८६	9		1284	126
सहस्रवीर्या	963	946	सांदृष्टिक	२७५	35	सिंह	1368	49	सि ड	1396	\$
सहस्रवेधि सहस्रवेशिक	399	Ao	सान्द्र सान्द्रक्रिग्ध	३७९ ३६०	<i>4 6</i>	 सिंह्तळ	२३३	64	सीता	₹ • €	98
सहस्रवेधिन् ——:-		989			3 o	सिंहनाद	295	900	सीत्य	∮o⊀	6
सहस्रोध	8.	₹9	सान्नाच्य	२५८	२७	सिंहपुच्छी	943	33	सीमन् सीमन्त	१२३ ४५५	२ - १९
सहस्राक्ष	90	A.A.	साप्तनदीन	२७०	93	सिंह्सं ह नन	३५६	93	चामन्त चीमन्तिनी	*77 203	7 S
सहिंसन्	२८६ (२५२	62	सामन्	{ ६४ २७२	ર ૨ ૧	सिं हासन	. ३७५	39	सीमा	१२३ १२३	₹.
सहा	१५३ १६७	५३ ११३	सामाजिक	444	36	सिं दास्य	163	4.1	धीर	304	94
	£140	114	- अस्तराज्यक	111	**		-11	- \		, ,	

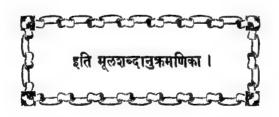
अगरमृ लख्यशब्दानामकारादिकमेण

शब्द:	रहम	(श्लोब	ः ∤ शब्दः	पृष्टम्	स्टो कः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोक	ः { शब्दः	पृष्ठम्	स्टोक:
सीरपाणि	. 9	1 3	४ सुवर्ण	93	. २९	सुवासिनी	ं २०६		८ हम	_	
सीवन	\$ 64	9 (	५ सुपर्वन्	·		1	' २२६ ३२६	vs (		२९ ४	89
सीसक	३३५	901	- 1	983	8.3		३६७	ц:		946	Ч
सीहुण्ड	968	90		₹ 9			३ ५	91		२७९	8 ዓ
सु	888€		२ सुप्रयोगि	वेशिख२८७	६८		960	940		२२५	Ęvs
	(ARR	· •	५ सुप्रलाप	६८		मुषवी	(398	3/		998	94
सुकन्दक	900	981		त २१७	२४	सुषीम	3 €	9 9	10 1100	४६१	₹ ८
सुकरा	३२५	10	ु सुभिक्षा सम्ब	900		सबेण	949	Ę	18.17	990	99
सुकल	३५५		्र मुम =	9 ३ ४		गुषेणिका	9	900	1816	803	३ ९
सुकुमार	३७५	৩৫	्र । सुमन	, ३०७	90	1	\88£	7		56	93
स्कृत	ષ્વ	₹`ĕ	अग अग	الم الم		सुपु	288	99		96	9 3
सुकृतिन्	343	3	सुमनस्	्री३४ १५३	9 ড ডেই	गुर्स स्कृ त	₹96	γų	1 37 =	998	98
सुख	∫ ५२	२ ५	. सुमनोरज		9 0	सहद	7:09	9 v	1	4936	34
	{840	२३	सुमेह	्र । २० २ १	४९	सहदय	३५३	· ą	सेनाङ्ग	२८९	U 6
युख वर्चक	३३८	909		٠. اب	y.	स्वर	920	, 2	Ziviiai	२७६	३ ३
सुखसंदो ह्या	१ ३२६	৬ প		૪૫૧	6		∫ ₹ \$ \$	٠ ٤ ٩	सेनानी	} १७ {२८६	३९
सुगत	৩	9 ₹	मुरज्येष्ठ	6	9 8	स्क्म	{x29	988	सेनामुख	29°	६२
सुगन्धा	१६७	998	मुरदी धिंका	। २१	४९	स्चक	३६५	४७	सेनारक्ष	२ ८५	<i>د</i> ۹
सुगरिध	J 49	99	सुरद्विष्	U	93	स्चि	४९१	6	सेवक	२ ६९	६३
	(१६९	939	सुरानिम्नगा	308	٦ ٩		£ 764	५९	सेवन	3<0	٩
सुचरित्रा	304	Ę	सुरपति	90	Υ ₹	सृत	) ३३५	99	सेवा	₹ ° ₹	4
सुचेलक	282	995	77767	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	96	,,,,	३ ४०	3	सेव्य	२०२ १८४	٦
सुत	∫२१९	२७	सुरभि	\\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\	99		800	६२	सहिकेय	30	9 € %
	(800	Ęo	सुरभी	9160	१३७ १२३	स्तिकागृह	995	۷	सकत	९ ६	२६
युतश्रेणी	946	66	सुर्वि	२०	86	स्तिमास	२१४	३९	गैतवाहिनी	den' Ja	3 3
स्रुतात् मजा	२९२	२९	सुरलोक	8	Ę	सत्थान	इक्ष	98	सनिक	२८ <i>५</i>	३३
सुत्रामन्	90	85	सुरवत्मंन्	२९	9	स्त्र	३४७	२८	8.	₹60 ₹60	६१
सुत्या	२६४	४७	सुरसा	960	998	सूत्रवेष्टन	३९३	2,8	सन्धव	1398	४४ ४२
सुखन्	३५३	90	सुरा	∫३५०	₹9	सृद	{३ 99	२८	<u> </u>	1264	Ę9
सुदर्शन	93	36		(80€	43	mar.	(893	6.9	संन्य	1269	v :
सुदाय	२७४	₹८	स्राचार्य	३९	5.8	स्ना	४१६	333	सरन्ध्री	२०९	96
सुदूर	३७२	६९	मुरामण्ड सरावस	३५१	४२	स्नु यनत	२११	२७	सैरिक	३२४	68
सुधर्मन्	29	86	सुराख्य	२१	88	स् नृत	Ę٩	98	सरिभ	966	¥
	§ ₹9	86	सुराष्ट्रज सुवचन	१७२	939	स्पकार	399	50	संरीयक	30,2	७५
सुधा	(898)	903		६८ ∫३३३	90	स्र	٧o	२८	सोढ	३८१	90
सुधांशु	३४	98	सुवर्ण	{ ~~3 3 0~~	38	स्रत स्री:	३५६		सोत्प्रास	هى	२ ९
ुगा छ सुधी	२५१	'4	सुवर्णक	935	28	सूरि सर्वो	२५१		सोदर्य	293	\$8
छप। सु नासीर	१ २१ १ ७	89	सुविधि	9 6 9	94	स्मी	386	,	सोपष्ठव	80	ه ۹
शुनि ष् ण्णक	900	988		(૧૫ેર	90	सूर्य	Ao		सोपान	922	96
कुरा य ण्या सुन्दर	360	42			994	स्यंतनया	904		सोम	३४	98
धन्दरी	२ <i>६७</i>	٦٢	मुवहा 🖁		998	स्यंष्ठत	४२		सोमप .	२५३	9
युप ्य न्	994	- 1			१२३	स्थेन्दुसंगम 	86		सोमपीथिन्	२५३	٩.
31171	1.1.)	9 8	'	(१७५	980	सक्	२३४	89	सोमराजी	999	84

शब्द:	पृष्ठम्	स्टोक:	शब्दः	पृष्ठम्	श् डोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
सोमवल्क	984	40		१३०	9	स्थायुक	२६८	v	स्प्रका	903	933
	(३९८	2 2 10	स्तम्ब	1 306	٦9	स्थाल	४५९	३ २	स्प्रज्ञी	960	۶.۶
सोमवहरी सोमवहिका	१७५	9३७		(३९५	₹	स्थाली	३१२	₹ 9	स् पृष्टि	368	- 5
सामवाह्नका सोमवङ्गी	9६9 9५६	९५ ८३	स्तम्बकरि	. ३०८	ર ૧	स्थावर	३७३	७३	~~स्~~ पृहा	۶ ۹	३ ७
सोमोद्भवा	904	32	स्तम्बधन	३९५	34	स्थाविर	२१५	Дo	स्प्र ष्टृ	3 5 9	42
सोह्नुष्ठन	70	39	स्तम्बन्न	३९५	₹8	स्थासक	3 88	933	स्फटा	50	\$
4183-04	9 ॰ ६	3 €	स्तम्बेरम	२७६	34	स्थान्न	३७३	50	स्फाति	368	•
सोगन्धिक	826	955	स्तम्भ	850	934	स्थिति	{२७४	₹६	स्किच्	२२८	७५
	335	903	स्तव	६७	99	_	१३९२	39	स्फिर	300	44
सोचिक	180	Ę	स्तिमित	३८४	904	स्थिरतर	३७३	10	₹फुट	∫१२९	U
सुदा म नी	32	9	स्तुत	३८५	990	स्थिरा	990	3	1310	{३७६	69
सौध	999	90	स्तुति	६७	97		(१६७	994	स्फुटन	\$ < 0	ч
साभागिनेय	२ 99	₹૪	स्तुतिपाठव		80	स्थिरायु	988	A.É	स्फुरण	३८९	90
सोम्य	5 80	3.5	स्तूप	844	98	स्थृणा	∫३४९	३५	स्फुरणा	365	90
	(834	9 ६ 9	∤∓∃न -	324	2.14		(204	49	~~र~~ फुलिङ्ग	२४	40
सारमेय	३२ २	Ęo	स्तेम	३९४	२९	₹थूल	{3 € 9	६१ २०४	स्फू र्जक	989	36
सीरभेयी	358	६६	स्तेय	3,8,6	२५	TOTAL SET	१ ०५२ ३५४		स्कृर्जथु	33	90
सौराष्ट्रिक	90	90	स्तन्य	३४६	२५	स्थृललक्ष्य		६ ११६	स्फेष्ठ	306	993
सौरि	Ao	₹ €	स्तोक	3 6 9	٤٩	स्थ् लशाट क			भार	\AAA	ч
सोवर्चल	∫३१७	83	रतोकक	983	90	स्थूलोचय	855	986	स्म	JAR6	90
	(३३८	908	स्तोत्र	<i>و</i> چ ۵ - ۵	99	स्थेयम्	३७३	७३	स्मर	93	२५
सीविद	२६८	۷	स्तोम	)२०१ ४२१	३९ १४१	स्थै।णेय	१७३	१३२	स्मरहर	93	₹ ₹
सौविदल्ल	२६८	6	₩it	२० ३	٠٠١ ۶	स्थीरिन्	२८१	ΑÉ	स्मित	64	38
सं।वीर -	विक्षत विक्षत	९३ ३७	स्रोधर्मिणी	208	₹•	स्रव	३८९	9		5 84	4
diale	334	900	स्त्रीपुंस	₹•9	36	स्नातक	२६३	АŚ	स्मृति	2 69	35
सीहित्य	323	ખુદ્	स्थिण्डल	રપદ	96	स्नान	२ ४४	9२२	स्यद	२ ६	€¥
स्क न्द	90	3,8	स्थण्डितश		88	स्नायु	२२४	६६		5170	3.6
•	6930	90	_	(२५३	8	C	300	93	स्यन्दन	रियद	49
स्कन्ध	989	36	स्थपति	800	§ 9	स्त्रिग्ध	316	86.	स्यन्दनारोह	२८५	60
र्यान्य	२२९	96	स्थल	ิ ๆๆๆ	4		[346	98	स्यन्दिनी	224	Ęu
	6868	305	स्थली	999	ч	स्रु	958	4	स्यन	340	93
स्क न्धशाखा	939	99	स्थविर	२१६	.85	∣ सृ त	3 < 0	९२		1310	٠. ٦٩
स्कन्न	३८३	908	स्थविष्ठ	३८५	999	सुषा	₹ 0 €	8	स्यूत	1262	909
स्खलन स्खलित	کلا	३ ६		∫ ૧રૂ	3,8	ज़ हि	368	904	स्यृति	160	ų
स्लालत स्तन	२९९ २२९	५० <i>६</i> ७७	स्थाणु	3804	88	ज ही	958	904	स्योनाक	980	40
रतन स्तनंधयी		89		[938	6	स्रेह	(.	२७	स्रंसिन्	930	36
	२ १५		स्थाण्डिल	२६३ ४ ९ ७	88	स्पर्श	{ ५७ {३९१	9	स ज्	588	१३५
स्तनपा स्वयमिक	२१५	89	स्थान स्थानीय	998	99७ 9			98	स्रव	₹९0	147
स्तन यित्र	3 2	Ę	स्थानाथ स्थाने	48£	9 9	स्पर्शन	{ २५ {२५ ९	६ १ २९	स्रवद्गर्भा		
स्तनित	३२	0.0	स्थापत्य	२६८	۷,		\ ₹ ७०	4.5	स्रवद्गती	३२५	48
स्तवक स्तब्धरोमन्	१३३ १८७	9 ६ २	स्थापनी	940	6.8	स्पश	{ A j A }	798	स्तरता	908	Q 0
	३२७	৩		790	903	स्पष्ट	३७६	۷,	स्रवा	{ 9 ७ ६ १ ५ ७	983
स्तभ	273		· Min'	,,,	1.7	, ,,,,	1-4	• 1	I	6174	٤٤

६च			•	प्रमरमूख	स्पशच्या	नामकारादिः	क्रमेण				
शब्दः	पृष्ठम्	শ্ভীকঃ	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	प्ट ष्टम्	4छोक:
स्रष्ट्र	6	90	खर्वैच	39	५ 9	इ न्त	ጸጸያ	388	ह लिप्रिय	983	४२
इस्त	३ ८३	908	[खस्	२१२	35	हन्न	३८१	34	हलिप्रिया	३५०	25
झाक्	883	3	खस्ति	AAo	२४१	ह्य	360	AA	हल्य	∮o⊀	6
बुत े	300	93	स्रहितक	920	9.	हयपुच्छी	१७५	136	हल्या	३९६	89
सुव	240	२५	स्रहीय	393	३२	इयमारक	948	υĘ	दलक	9 ∘ €	3 6
सुवादश	989	३७	खाति	869	36	हर	93	33	ह्य	5368	۷
_	5 50	99	स्वादु	४१३	88	हरण	२७४	36	24	र्भि३३	रे०७
स्रोतस्	1236	3 3 3	खादुकण्टक	848	३७	हरि	११८६	٩	हविस्	{२५८	२७
श्रोतखती	308	30	4134104	1969	96	4	(४२७	१७५	`	{३२ •	५२
झोतोजन	134	900	स्वादुरसा	906	188	हरिचन्दन	3777	40	ह्रव्य	२५७	२४
ख	893	ğΑ	स्वाद्धी	988	900		(२४७	939	हञ्यपाक	१५७	23
	JASA	299	स्वाध्याय	२६४	80	हरिण	∫ 969	93	हब्यवाहन	२२	44
स्रज्ङन्द	{३५७ { ३ ५७	१५ १६	खान	y o	२३		(804	40	हस 	30	96
खजन	293	3 8	स्वान्त	44	₹9	हरिणी	४०५	49	इसनी उस-जी	399	3 0
खतन् त्र	३५७	94	स्वाप	۷۷	3 4		(३०	9	इसन्ती -	399	२९
स्रधा	884	2	स्वापतेय	1 1 9	80	इरित्	₹ 9	98	हस्त	रि३२ { २३७	د ۾ 9 د
स्रिधिति	258	93	खामिन्	{२७१ {३५५	9 v 9 o		(844	95	2	100	49
खन	U D	२२	स्वाराज्	90	8.5	हरित	६ 9	98	हस्तवारण	रेट७	ч
स्रनित	160	98	`	(२५६	39	हरितक	३१३	₹४.	हस्तिन्	२७६	₹8
खप्र	24	3,5	खाहा	(ARA	6	इरिताल	849	३२	हस्तिनख	922	90
स्रप्रज्	3 6 9	33	स्थित्	ARO	282	इरिताल क	३३६	१०३	हस्तिपक	264	48
स्वभाव	6	3,6	स्रेद	CY	33	हरिदश्व हरिद्रा	¥• ₹9६	२ <i>९</i> ४१	हस्यारोइ	२८५	49
खभू	9	96	स्वेदज	३६६	49	हरिद्राभ	4 1 4 E 9	98	हा	४४३	२५६
खयंवरा	२० ५	u	स्वैर	४२८	983	हरिद् <u>र</u>	953	909	हाटक	333	98
खयम्	440	99	स्वेरिणी	२०७	99	इरिन्मणि	३३ २	93	हायन	§ 40	२०
खयंभू	c	9 €	खरिता	३८६	3	हारेश्रिया	982	34	_	(894	906
277	§ 8	É	खरिन्	340	94	हरिमन्थक	Jou	96	हार	२३ <i>९</i>	904
खर्	JARS	३५४	_	ह्-		हरिवाछक	9 8 8	939	हारीत	988	३४
खर	{ E4	Я	€	AAA	4	हरिहय	90	8.5	हार्द	60	3.0
,	وں ل	9	हंस -	999	રે ૧ ૨ રે	हरीतकी	986	49	हाला उपनि	340	३ ९
स्वर	१ २० १४२६	१६७ १६७		830	२२६		5988	9२0	हालिक इ.स	३२४	4 A
	£ 66	34	हं सक	289	990	हरेणु	1306	9 6	हाव हास	८२ ७८	३२ १९
खरूप	899	939	हिंजिका	949	68	हर्म्य	998	9	हारत हास्तिक	२७७	₹ €
खर्ग	. 8	Ę	हुओ	vv	94	इ र्यक्ष	966	9	QII WIT	(00	90
स्वजिंकाक्षार	114	905	हृ	848	90	हुर्ष	ષર	२४	हास्य	1 30	98
स्वर्ण	111	42	हृहविलासिनी	१७२	930	हर्षमाण	348	U	हाहा	े २२	49
स्वर्णकार	\$¥9	e	हठ	355	906	हरु	304	9.3	_	\885	२५७
खर्णक्षीरी	964	950	ह ण्डे	vv	94	हला	vv	94	हि	(AAA	4
खर्णदी	39	88	€त	343	ВJ	हलायुध	99	33	हिंसा	४३८	२२९
सर्भानु	Ao	વદ્	दड	∫१७२	930	हला ह ल	90	90	हिंसा कमेन्	383	ጓጓ
खर्वेश्या	११	५२ ।	4.0	{१२४	90	६लिन्	99	२४)	हिंस	\$ 60	२८

शब्द:	पृष्ठम्	क्षोक:	शब्दः	पृष्टम्	स्रोकः	शब्दः	पृष्ठम्	स्रोदः	शब्दः	प्रधम्	खोड:
हिका	849	6	हिरण्यरेतस्	२ २	ध्य	हुष्ट	३८३	903	हैयज्ञवीन	329	43
हिक्क	३१६	Хο	हिरुक्	\AAA	Ę	हप्रमानस	348	v	होतृ	244	90
हिङ्गिनिर्यास	486	६२		(૪૪५	•	हे	YYY	v	होम	248	98
हिङ्कल	844	२०	हिलमो चिका	969	940	हेति	∫ २४	40			-
हि ~~शु~~ ठी	9६७	998	ही	RAA	٩,	610	JAOd	હ	होरा	४५२	9 •
हिज्जरु	989	६१	हीन	१८४	900	हेमकूट	928	3	ह्यस्	AAd	55
हिण्हीर	र इंड	304		(816	976	हेतु	48	36	हद	90}	१५
हिन्ताल	9 < 6	9 ६ ९	हुतभुक्त्रिया		٦9	हेमदुग्धक	१३५	22	हदिनी	908	1.
	₹ }	16	हुतभुज्	२२	44	हेमन्	∫३३३	38	हसिष्ठ	366	335
हिम	} ३६	48	हुम्	{ RRS	३५३		{४५७	२३	हस्र	१२१७	44
	(840	₹ ₹		1885	96	हेमन्त	88	9 <		{३७२	40
हिमवत्	958	3	हृति	६६ २८८	٤	हेमपुष्पक	988	ξą	हस्त्रगवेधुक	986	994
हिमवालुका	२४७	3 ≤ 6	हत्	(२२	५२	हेमपुष्पिका	948	งใ	हसा र	906	983
हिमसंहति	₹ €	96	हणीया हणीया	384	32	हेमाद्रि	२ १	Ad	- 0-0	२०	80
हिमांशु	इंड	9.5	_	(44	39	हेरम्ब	9 ६	३८	हादिनी	४२ १४१६	٩
हिमानी	₹ ६	96	हद्	(२२३	६४	हेला	८२	३२	-3-		993
हिमावती	904	936	हृद्य	२२३	Ę¥	हेपा	२८१	४७	ही	७९	२३
	[३३२	39	हृद्यंगम	६९	96	है	884	ا و	हीय	३७९	59
हिर⁰य	∤३३३	88	ह्रयाल	३५३	₹]		∫ 9६	3 6	हीत	३७९	59
	(३३१	90	ह्य	३६७	५३	हैमवती	286	49	हीवेर	900	१२२
हिरण्यगर्भ	۷	9 ફ	ह्यीक	40	۷	८ णपता	983	१०३	हेवा	२८ १	8a
हिरण्यबाहु	904	र्डेड	ह्यीकेश	9	96		(१७५	936	ह्यादिनी	900	928

॥ श्रीः ॥ अथ टीकाटिप्पणीस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका ।

				-		2					
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्टोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अक्षीव	936	39	अतिरस	968	9 ६ ३	अपर	305	A.	~~ध~~ र्चि	33	40
अगइ	388	926	अतिहज	966	ч	अपरेद्युस्	886	२०	अर्चित	363	96
अगस्ति	30	२०	अधरात्	YYS	२३	अवांपति	२५	٤9	~~अर्ज~~ ुनी	964	956
अगुहाशिवापा	989	६२	अध रेण	४४९	२३	अपांपित्त	२३	५६	अर्त न	ওৎ	٦9
भ ग्निज्वा ला	9 6 8	996	अधरेद्युस्	ARC	२०	अपोगण्ड	२१७	४६	अर्थागम	२७४	२७
क्षत्रिम	296	ХÌ	अधस्	८६	٩	अपोदका	969	940	अर्द नि	४५५	99
भप्रीय	398	83	अधामार्गव	946	66	अपोदिका	963	946	अर्धचोलक	388	996
अप्रेदि विषू	२१०	₹ ₹	अधिपाङ्ग	२८६	ĘĘ	अभितस्	880	93	अर्बुद	४५७	28
सम्य	396	83	अधोलोक	٤ ۾	9	अभिपतित	३७१	६७	अल	३३६	903
भरक	960	Y	अध्यण्डा	940	८६	अभियाति	२६९	99	अलगर्घ	66	ч
धच्छ।	96	98	अन	ARÉ	99	अभिशस्ति	२६०	३२	अलवाल	908	२९
अज कव	٩५	34	अनघ	7	3	अमीक्ष्णम्	RRS	ĘĘ	अराम्बु	969	346
अजकाब	94	34	अनध्यक्ष	३७५	৬९	अभीषु	४३६	395	अलिन्	१९२	98
अजननि	₹९६	38	अनम	349	`6	अभ्यस्या	60	२४	अलिप्रिया	3 R É	da
अजझम्	३७	ĘĘ	अनमितंपच	-३६६	86	अभ्यास	१०६	Ęυ	अली क	२३४	९२
अजहा	946	८६	अन र्यज	२४६	१२६	अभ्यूष	396	४७	अवप्राह	३६६	३९
अजिता	903	939	अनिमिष	३१२	३०	अभ्योव	३१८	.8.0	अवटि	८७	3
अजी जक	94	34	अनिहद्धगृहिष	गी १२	२७	अमण्ड	988	49	अवदान	968	954
अङ्कर	976	¥	अनुकर्षन्	368	40	अमा	)		अवद ।हेष्ट	35.8	9 ६ ५
अङ्कोळ	936	२९	अनुतर्ष	349	КŚ	अमामसी			अवरोह	939	99
अङ्गण	920	93	अनुत्तर	و ره	99	अमामासी	8 £	۷	अववाद	{ ६७ {४१३	9 Y 6 S
अन्नदा	२३९	900	भनुदात्त	ξY	A	! अमावसी । अमावासी			अवलम्बन	रण द ३७६	८३
अङ्गरागक	386	333	अनुपम	३१८	¥	भमानस्य	र ९२	3	अवि	३७७	₹ 0
अज्ञहारि	vv	9 4	अनुबन्धी	898	9,6	अमृतासङ्	३३५	909	शविम	949	६७
अङ्गारिका	₹9	34	અ નુ ષ્ટુમ્	२५७	٦٦	अमोध	968	908	अव्यय	٠,,,	Ę
अक्रिरस	38	२४	अने हमू क	३६२	३८	अमोघा	9.4€	48	अशन	983	88
अ ~~ङ्~~ रिर	२३१	८ ३	अन्तरिक्ष	२९	9	अम्बक	94	33	भशनपणी	906	988
अङ्गुरीयक	२३९	900	भन्तिका	७६	94	अम्बुनामन्(		984	अशोक	940	64
भञ्जल	२३१	۷٦	भन्ध	894	A	अम्ब्लिका	983	8.3	अभ	२९५	९३
अङ्गस्	43	२ ३	अन्यत रेद्युस्	AAC	₹ •	अयस्कर	(	,	अश्रप	२५	५९
अक्टिब सिका		९२	अन्येधुस्	ARC	२०	अयस्कार	{380	v	धश्रुप्रलय	vv	9 Ę
धट <i>रूषक्</i>	963	9-3	अन्वीक्षण	३९५	₹०	धयुत	४५७	२४	अश्वत्थ	934	39
भरा	२६०	34	अन्वेषण	३९५	3 0	अरघट	RAR	96	भश्रत्था	334	39
अस्ह	986	Éo	अपगा	808	₹ •	अरम्	२७	6.8	अभयुज्	४९	90
अ ण न्य	≸०४	U	अपतिनी	₹•७	99	अररि	१२२	9 ७	अषाढक	86	7 5
भणी	२८४	५६	अपदान	३८७	₹	अरिष्टा	946	८५	भष्टवर्ग	२ ७ ३	98
अतिजगती	२५७	२२	अपध्यस्त	343	8A	अगर्ब ध	9 § €	33	अष्टापरी	३५२	૪ ૬

					_						• •
शब्द:	षृष्ठम्	श्लोकः	बा डदः	पृष्ठम्	স্ভাক:	शब्द:	पृष्ठम्	श्होकः	श्रदः	पृष्ठम्	ন্টাৰঃ
भसंहत	२९०	७९	आय	२७४	२७	उट	996	Ę	उ ६णह	२५७	45
असिकिका	२०९	96	आरम टी	809	ড র্	उत्तरातस्	YYS	23	कथ्वं कर्मन्	5	96
असुक्षण	७९	२३	थारोह	(२४२	998	उत्तरात् `	YYS.	43	क ध्वं जु	२१७	80
असुरा	y	9 २	जाराह्	/AR0	90	उत्तरेण	YYS	२३	क र्ष्वलोक	ч	Ę
अस् र्शण	45	२३	आर्ति	YOC	६८	उत्तरे द्युस्	AAC	₹•	ऊर्वरा	999	¥
असृग्धरा	२२३	६२	भादी	458	904	उत्ते जित े	२८२	86	Phal	969	50
अस्रकण्टक	२९२	60	आहि	953	98	उत्तेरित	२८२	Y6	ऊषा	93	२७
	(२२३	ξ¥	आलिन्द	930	93	उत्र(स	७९	٦9	ऊषापति	93	30
अस	{४२५	968	भालु	393	३१	उत्पल	900	38	ऊष्म	40	96
भस्रग	34	49	भावर्त नी	386	33	उत्परः उत्परः	909	926	ऊ ध्मन्	40	96
असन्त	399	२९	आवा(वा)धा	९ २	3	उत्पन्न उत्पित्रज्ञ	२९७	99	ऊ ष्मा	40	96
शहहा	AAŚ	340	आवेग	388	२६	उत् <i>र</i> ार्	43	Α,	ऋचीष	393	३२
अहितुण्डिक	90	99	आशयक्ष	33	48	-	-		ऋति	59	2
अहो	884	9	आशङ्का	७९	39	उदमान उद्याम	४५२ ६५	, Y	ऋतीया	७९	२ १
आक्रोश	80	94	आशिर	२५	५९	उदा ~~त~~ उदःग			ऋभुक्ष	93	YY
आक्षारण	٤٤	94	अ। शिस्	69	ঙ	उद्ध ्ण उद्ध्येण	Αοξ	44	ऋश्य	93	२७
आखुपर्णिका	946	66	आशी	68	\sigma		۷4	३५	ऋश्यकेतन	93	२७
भागार	996	ų	आश्रय	३९०	99	ব দ্ধান	३८१	90	ऋध्यकेतु	98	२७
आगुर <u>्</u>	ખુ	ų	आसन	305	४ ४	उद् ध्मा	३११	२९	ক্ষ ন্তি	२९३	49
भागिमा र त	30	٠ ٦ ٠	आसन्दिन्	99,9	97	उद्गान	3 < 9	30	ऋष्य	99.	90
आप्रहागण	86	98	आमुर	'9	93	उन्दुर	999	93	ऋष्यगन्धा	904	930
			आसेचनक	३६७	63	उन्मन्थ	३०१	994	एकतर	३०६	८२
आघाट	१२३	२०	आह	AAC	96	उन्मादन	97	34	एकपद	994	94
अ(जगव	94	<i>3</i> d	इक्षुरसोद	९३	ર	उपकण्ठ	∮१२३	२ ०	एकल	308	८ २
थाज <u>ूर</u>	89	₹	इजल	988	§ 9		{२८२	86	एडुक	990	¥
भाणवीन ~~कार~~ ि	₹ 0 Å	9	इतरेद्युस्	ARC	२१	उपकारी	930	90	एडो क	990	¥
अ।णि 	२८४	५६	इलर	३२३	६२	उपजोषम्	88€	90	एथा	365	9 0
भाणी	२८४	५६	इन्दीवार	908	३ ७	उपयोषम्	886	90	एर्वाद	960	944
आतङ्क	৬৭	39	इन्द्रगुप्त	968	9 64	उपासन	२६०	34	एलव।लुक	958	934
आतापिन्	868	२ 9	इन्द्रसरिस	949	٤ د	उपोषण	२६९	36	ऐकाम्य	304	٥.
आ तार	9.0	99	इभाक्य	940	Ę U,	उपोषित	२६१	3 ८	ऐन्द्री	9 €	14
भात्तगन्ध	३६३	80	इरिण	808	५७	उम्य	३०४	v	ऐलविख	36	65
अ ।त्रेय	२१०	२०	इर्वाह	960	944	उरणा क्ष	900	१४७	ओघ	२०१	3.5
भादण्ड	386	49	् ला	३२४	44	उररी	YY ?	२५४	ओदनपाकी	948	64
आनुपूर्व्य	२६९	₹ €	इलावृत	993	۾	उ६वूक	984	49	ओष[ध	925	Ę
आपसि	२९ १	८२	इली	398	50	उर्वा ६	960	944	औदु बर	338	30
भाषस्	83	4	इल्वल	३ ९	२३	उल्लंख	980	ЯR	औपवस्र	२६१	36
अ ।पीनस	२१९	49	इस्वला	19	4 3	उत्तरन	دلع	34	औमीन	308	
भाष्य	909	१२६	ईंबिता	95	3.5	उषण	₹9 ¥	3 €	और्वशेय	3 0	२०
भाष्ट्रतवतिन्	२६३	XE.	ईधरी	9 6	3 €	उषती	६८	96	4 5	53	¥
आमण्ड	386	49	ई षिका	5₹७७	36		93	२७	च्कु द्	¥93	58
आमञ्जू ण	३८८	10	ब्।पका	(3×c	३३	उषा	₹ ३१२	3,9	कहर	366	48
आमर्ष	60	२६	व	३७	२१		AAA	Ę	क्ट्र णी	१४१	110
क्ष	मर० ६५	•								•	

9	ष्टहम्	क्षोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	षृष्ठम्	স্ভীদ্বঃ	शब्ः	ष्टुष्टम्	श्लोकः
कड़ त	240	256	क्रम्ब	195	86	कामावशायिर	1 95	₹ €	कुब.नन	२ २९	99
क ह ती	२५०	935	करवालिका	35 ¥	89	काम्पिल	900	986	40	३९	44
	994	93	कराली	44	48	कायस्था	980	46	कुजरपिष्पक्ष	9 6 9	96
€ ₹(3)	149	¥	कर्कट	Αo	२७	कार	२७४	₹ ७	कुजरा	३०६	₹8
६ च्छप	35	29	कर्कटि	960	944	कारोत्तम	३५९	*3	कुटप	119	65
कच्छपी	¥95	29	कर्करादुक	998	98	कार्षक	३०२	ę	कुटर्	₹5€	WY
कच्छा	993	90	कर्कास्य	२८१	४५	कालकण्ठ	४०३	Ao,	कुट सह	३०७	90
क् ष्ट्रेलध्य ज	288	936	ब,र्ण	50	92	कारुकृत	89	33	कुटज्ञक	848	90
			कर्णज्ञेकस्	959	11	कालमेषी	949	90	कुट:टङ्क	३९५	44
इ ट(ण्ट)किनी		9 0 9	कर्मण्यभुज्	\$40	95	कालंजर	98	₹•	कुटिला कुटीर	१७३	933
एट प्र	933	98	कर्वर	34	60	कालंजरी	-		कृहिमित	588	बै दे ०
क टंगरा	940	64	कर्वरी 	396	¥0	कालगरा	15	3 €	कु ड्मल	८३ १३३	३२ १६
	१२८	98	कर्तुर कर्न्य	१८० २५	948	काला	} १६ १४६	३६ ५४	कु ड्यमतस्या	159	92
कडुलेह	१०७	90	क बुं स		6 o	कालायनी	308	٦,	कुणप	845	₹0
कटोलवीणा 	340	39	कबूं(कल	३३६ ३५	9 v 3	काली	95	3 8	कुणपी	3 6 0	19
कंटिस क	960	348		1962	946				कुण्डी	298	75
कर्वकर	309	44	कलम्बी	1398	34	कालीयक	9६२	909	কুৰ	990	8
क्षणिका	188	94	कलश	393	3 9	क ।लेय	१२४ {२४६	६६ १ २६	कुन्ती	३९५	٩ ڳ
秦 02 秦	860	34	कलशीसुत	er F	30		(\	9 र ६	कुन्द	38	৬৭
कण्ट किन्	984	ሃ \$	कलहनाशन	984	82	क।लेयक	233	29	कुन्दुरु	989	93
कण्डर।	946	८६	कलाकल	53	3	काल्य	AA	3	कुपथ	994	9 ६
फ़र् ल ———	166	993	कलिकारक	88,4	86	काल्यक	908	934	कुमुद्	908	30
कद् ला	966	993	क्ल्प	ξ ¥	¥	काव्या	38	34	कुमोदक	93	२८
कदम्बक	383	89	Also i	1548	99	काश	295	43	कुम्भ	A.	₹ <i>\</i> 9
कनीयस्	396	Ağ	कवाट	917	90	काशी	295	પ્ર		{ ४२०	₹¥
कृत्दराल	930	89	क वित्थ	934	93	काइमीर	284	938	कुम्भक।री	{३३६ १ ४०	१०२ ६
कन्दु	999	93	कविय कवी	AEJ	14	काश्यप	999	3 / 0	कुम्भयोनि	20	₹•
कंधर	2 1 2	26	कहमीरज 	४६१ २४५	३५ १२४	काष्ठ	YU	99	कुम्भीरक	909	39
क <i>न्यका</i> कपित्रिया	¥ o	२७	कर्गार्थ	(988	¥0	কান্তব্যক্ত	983	90	कुम्भोल	980	\$¥
कापात्रया कपिल	983	¥₹	कवाय	344	933	कासू	806	99	कुम्भोद्ध्यल	940	ąν
	184	4 9	काकलि	७२	٠, ۲	काहल	७३		कुरंगम	93	90
कपिक्षा कपिलिका	349	६३	काकिनी	४५२	3	किकि	953	95	3.6	992	٩.
कापालका क्क्निण	346	98	काक्ष	१३५	88	किसर	4	14	कुरण्टक	948	VV
कफाण कपिरथ	२१∙ ११ ५	۷° ۲۹	काक्षीर	936	3 9	किंपच	3 5 5	86	कुरण्टी	948	18
कापत्य	150	Y	कासिक	३१५	3,5	किंदुरुष	993	4 I	कुरुवक	948	48
			₩ (og	∫ 939	93	किरात	388	30	कुल कुलक	996 989	٧,
क्रम स्थ	23	¥		JARO	ч	किरि	960	3	कुरित कुरित	20 20	₹ ९ ₩
कम लिनी	900	199	श ब्द्धर्दिह	२८७	40	किलकिवित	٤٤	33	कुलिक	380	ų
सम्भारी सम्भ	140	<i>\$4</i>		२०९	16	किलाटी	390	AA.	कुल्माच	100	96
5(5	346	19	कारम्बर कारम्बर	₹4• 66	¥•	किलिकिचित	-	33	क ल्माषामिषु		35
बर ह	958	75	कादम्बरी कान्तिदायक	64 246		कीखा	3 8		कुल्यास	A É É	39
क्रंण्या	228	44			174			910	कुल्या	255	6 5
करका ल	343	64	द्वापथ	158	964	। ~~कुकु~~ टी	953	10	5 4	9 - 4	\$10

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोदः	शब्दः	ष्ट्रहम्	स्टोकः	शक्दः	पृष्ठम्	न्होकः	क्षां ।	-षृष्टम्	स्रोदः
कुवर	46	9	_	(२००	કે જ	स्रमी	995	9	नीःपति ः	3.4	54
कुबल	906	v Ş	कोश	{३३२ ∣	49	सरागरी	949	Ę٩	गी⊁पति	₹ ९	44
इवली	989	₹ €		[8 £ 8	२२१	स्वर्ष '	३७२	७१	गीथ	93	35
हवेर	909	130	कोशशायिक		59	खर्वाखु	999	92	गीर्वाण	Ę	4
ह श	98	W	कोशातक	३९८	c	खल	वृह्प	90		93 8	95
हशल	348	38	कोष	२४८	933	खलक	980	48	गुन्छ	(२३९	9=4
ह्य नाचि नी	986	998	कोश्व	90	Ao	खलाधारा	990	٦٤	गुच्छार्घ	235	4=4
कु ष्ठला	986	915	कोखदारण	30	80	स्रहीन	869	34	गुड	958	904
ृह	88	٩	कौटज	949	६ ६	खानि	936	,	गुणिन्	239	۵.
हुटक	३०५	93	कौडविक	४०६	90		४५३	٦0	गुण्डित	३७९	63
ृ णि	२१७	٧c	कीमारी	9 6	34	खुरप्र					
ृषिका	9 €	90	कांमुद	34	9 ६	खुल क	₹४₹	9 ६	गुरस	354	94
र् ~~पास~~	२४३	996	कोलस्थी न	₹0.A.	2	खोर	२१८	४९	गुन्धित	100	۷,
हर माथ	334	38	कालस्याम कावेर	909	9 २६	गजभक्षा	940	923	गुप्ता	946	6
,तसा पक्षका	२०५	v				गज	998	8	गुम्कित	३७७ ४२५	८६ २५
<u>ह</u> तसाप लि का	204	38	कंविरी	9 6	34	गर	55	90	गुरु		4
हुप	96	96	कीविकी	₹3 96	व् ९०	गडु	२१७	X5	गुहारूप	766	
त्रपी	96	96		•	₹ <i>७</i>	गण	ROA	976	गूरण	३९०	99
हवीड	₹ ₹	५३	कतु	A o		गण्डकी	908	३५	गूबाक	969	154
, मि	959	93	新 年	959	97	गद	93	२८	गृहगोधा	959	97
, ष क	३०५	93	किमिजग्ध	२४६	976	गदा	93	२८	गृहगोलिका	959	95
, षि का	३०५	93	कुश्व	984	33	गदाह्य	909	925	गृहमणि	३४९	114
, ज्यक्तमेन्	368	ΥĘ	~~কু~~ ধা	60	२६	गदित	६२	3	गृहालिका	373	93
कृष्ण मेदा	940	68	कोधमूर्चिछत		१२८	गन्ध	3 4 3	80	रहा	२०३	Αś
कृष्णसा₹	990	90	क्रोश	998	96	गन्धकान्त	908	30	गो	¥	5
ो तु	Хo	3.6	कोश	90	Ao	गन्धिक	335	907	गोकर्ण	65	À
केतुमा ल	993	Ę	काथ	388	80	गरागरी	949	ĘS	गोकिल	338	40
केली	68	३२	क्षरण	६८	94	गरेणु	¥o€	43	गोदन्त	775	903
हेशप र्णी	949	68	क्षितिक्षम	984	88	]	(908	30	गोदावरी	9 - 6	34
तेश र	909	8.8	क्षिपणु	२६	६३	गर्दभ	1983	81	गोदुह्	388	40
केशरिन्	968	9	श्चीर	836	935	गर्व	પદ્	94	गोधा	909	88
केशिन्	१७१	925	क्षीवन्	348	93	गर्हा	७९	39	गोनसिन्	66	ч
केसराम्ल	944	96	<u>भु</u> ताभि जन	न ३०८	95	गवलध्वज	444	900	गोनास	46	¥
केसरिन्	944	- 66	क्षेपण	30	93	गबाक्षी	998		गोप	930	908
है बिकी	980	्ष्र	क्षेपणि	9.0	11	गनारा गनेह	390	વૃષ	गोपघोण्टा	989	30
बेटि	K o ₫	3.2	क्षेपणी	90	93	_			गोपरस	130	9.4
<u> ब्रोटिन्</u>	949	66	क्षांम	930	93	गव्यूत	199	96	गोपवली	144	313
कोटीर	२३७	90				गातु .	२२	48	गोपा	956	-
कोटीवर्षा	903	933	इमायु ज्	२६७	٩	मान्धर्व े	२२	48	गोपा लिका		313
कोह	४५५	90	ख	R	٩	गायत्रिन्	ዓ ልፈ	44		75.5	113
होष्ट्वी	२०९	10	सम्बट	\$08	v.g	गिरा	६ २		गोमत्	996	96
डोरक	₹४७	999	खजद	396	X4	गिरिज	114	100	गोमुख	UY	6
म्बेला	969	30	सन्नायुष	9.5	₹# :	गिरिजापीय	114	300	मोरण	150	7,1
चे लि	949	\$4	साञ्डपई।	98	₹1 (	गिरिजामक	३३५	340	मोक्त 🕝	115	· 166

शब्द:	'पृष्ठम्	श्लीकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	षाब्दः	पृष्ठम्	खोकः	गन्दः	पृष्टम्	स्टोक:
गोष्टी	998	13	चमरी	१७५	39	चि ली चिम	99	90	जाति 🌝	¥06	933
गोस	3 3 0	908		१५७	२४	चित्रिका	943	946	जातुधान	२५	Ę o
गौधूमीन	¥of	c	वमस	रे४५२	9 =	चिवु	२३४	90	जानपद	993	۷
गौरा	98	3 4	चरण्टी	२०६	5	चिहुर	२३६	54	जारी	298	३५
प्रचित	२०७	68	चरिण्टी	२०६	5	चु स्त	860	38	जिह्म	839	988
प्रन्थित	२०७	65	चरित	60	२६	चूर्ण	४५२	9	जि द्य शस्य	984	89
न्नासिणी	808	88	चरित्र	60	२६	ज् षा	२७९	४२		5 33	
प्रामीणा	804	44	विका	} 9€	રૂપ	चोच	२२३	६२	जीवना	1908	982
মাছ	900	₹•	)	(२४४	922	चोदनी	944	93	जीवनी	53	3
प्रवेय	235	908	वर्षड	२३२	68	च्यवना	9 ६ 9	96	जीवनीय	58	4
चटिक	246	90	चर्मण्वती	908	34	छगला	908	१३७	जीविताह्रय	903	933
	§ 43	Y	चिका	9 ६ 9	9,0	छदन	₹8	93	जुगुप्सा	3 94	32
घण्टा	1983	39	चस्या	159	36	छन्दस्	६५	A	जू	840	3
_2_	5 00	98	বার	944	980	छेच	१९२	98	जोषा	२०३	2
चर्षर	(१९२	94	चाहेरी	१८२	946	जगत्	२६	६ २	ज्येष्ठ	808	94
बुस् ण	384	938	चाणकीन	\$08	c	जगती	Rod	२२		{ ×s	9 6
	1 88	ч	चान्द्रभागा	904	18	जगल	३५१	४१	ज्येष्ठा	(AOA	93
गृत	284	933	चान्द्रायण	२६५	45	जघन्य	३७६	٩	ज्योतिस्	• ६ ४	У
घृताची	• 43	५२	चावरा	२७५	₹9	जङ्घिल	366	७३	ज्योत्ह्या	३९८	<
षृतोद	53	3	चामुण्डा	9 ६	३५	जटा जटि	98	33	उयोत्ह्या ष्ट्रक्ष	488	936
षृष्टि	909	949	चारित्र	60	₹६	जाट जटुल	9¥ 396	₹ ₹	ज्योत्स्री	986	996
षोट	260	ΥĄ	चाह	३६७	958	जतुक	955	٠. ٦٤	उयौतस्त्री	196	٠. د
चक्र लक	989	35	चाहधारा	95	84	जतुका	905	943	झरा	936	4
चक	94	v	चाहलीचन	93	२७	जत्का	999	3 €	झरि	975	4
বদৰ্ভ	938	3	चार्वी	{३५	9 6	जनित्री	393	34	सरी	936	ч
चिक्का	२९६	90		{१७९	943	जपा	948	৬६	झर्झ(ल)री	७४	6
चम्	300	18	चाल	939	3.8	जम्	398	36	सहरी	UY	4
चण्ड रहा	940	6	चालन	३१०	₹ ६	जम्बु	938	95	मचा	99	90
चण्डा	3 6 9	\$ 5		993	9 6	जम्बूक	966	ં પ	झिलरी	४५३	9.
ৰ ণ্ডাগ্ৰ	¥٩	31	चित्रकृट	928	ą	जयन्ती	२०	४६	सिली	990	36
चण्डी	359	\$ 3		353	60	जयबादिनी	15	४५	झीहका	990	26
चन्द	₹¥	99	चित्ररथ चिन्तिया	२२ ८ १	५२ २९	जतिंल	२०७	15	टङ्कपति	२६८	y
चन्द्र न वीरि		999	B-4	906	45 188	जलजन्तुका	9-9	२२	टेर	296	88
चन्द्रकान्त	105	३७	0.00			जलद	३२	. •	डि ण्डीर	३३७	904
चन्द्रभस	380	4 5 •			ź	সন্ত্ৰা	909	33	तककार्चिका	390	AA
चन्द्रभागा	904	-		AAJ	3	जलोका	9 - 9	33	तकवासना	989	36
भन्द्रभागी	9 = 4	_	10.0	१५६ १७६	9 9∨2	जलोरगी जलौकस्	909	33	तङ्क	¥€°	23
चन्द्रविहंग		77	000	70 ६	9 K Ś	जलाकस् जल्पित	9•9 ६२	२ २	तटाक	9•3	46
बन्द्शाला		94	1000	344	80 2	जागति	398	15	तटाग	9-3	36
चन्द्रका चन्द्रिमन्	\$ 4 9 = 4		1	AAŚ	7	जा प्रिया	359	15	तमृतपाद्	44	41.8
नाण्य्रभग् नमर	4 7 7 94	19	विरेण	४४३	3	আন্নতিকা	946	.68	- 1	998	705
- • • •	•	•			•	1997 914		- •		- •	•

शब्द:	पृष्ठम्	स्टोकः [	शंखः	पृष्ठम्	<i>म</i> होकः	शब्द:	ष्ट्रेष्ट्रम्	कोडः	श्र व् :	पृष्ठम्	स्रोकः
तञ्ज	890	996	तिलक	983	¥٥	त्रिणता	259	63	दारुनिशा	983	909
तन्त्रवाप	३४०	Ę	तिलोत्तमा	२२	ષર	त्रिपुटी	964	906	दाहरलिभुज्	154	25
	(१९१	93	तु का	३३८	909	त्रिफल'	955	999	दाविंका	955	115
तश्चवाय	[३४०	Ę	तुकाशुभा	३३८	905	त्रिष्टुभ्	३५७	२ २	दार्वी	965	115
सन्द्रा	64	३ ७	तु काक्षीरी	३३८	908	त्वक्पत्री	३१६	80	दाश	3 83	7.0
तन्दि	८५	३७	तुङ्गी	XX	¥	त्वकपुष्प	299	. 43	दाशपूर	903	938
तन्द्री	४२७	908	तुणि	१७२	936	त्वकपुष्पी	295	43	दास	36	. 94
तपती	904	38	तुण्डकेरी	१७५	935	त्वच्	908	938	दिधिषु	२१०	२३
तम	48	२९	तु त्थ	३३५	909		(gur	938	दिव	ጸ	•
तमस	८७	Ę	तुत्थरसाजन	३३५	909	त्वच	₹ ₹₹	43	दिवान्ध	993	94
तगसा	69	Ę	तुन्दिभ	२ १६	AA		398	Υo	दिवाभीत	993	94
तमा	84	٧	तुन्दिल	२ २२	६१	त्वरि	358	२६	दिवि	999	94
तमाल	284	923	तुन	३३५	909	दक	48	ч	दिवोकस्	{ 4	9
तमि	88	8	तुभ	३२७	₹	दक्षिणतस्	PYY	3 3	`	{830	२२६
तर	२३८	902	्तुम्बक	969	ግ 'ላ६	दक्षिणा	888	२३	दिव्यगायन	२ २	48
तरणी	3.6	90	तुम्बा	969	944	दक्षिणात्	YY S	२३	दिशा	₹ •	1
तरवारी	२९३	68	तुम्ब	969	१५६	दक्षिणाहि	888	२३	दीपक	9 ६ ६	999
तरवारा तरी	38	90	तुम्बुरु	₹ ₹ ₹ ₹ ₹	४८ ५२	दक्षिणेन	YYS	२३	दीपश्क	२४९	114
((()	∫४३२	986		•	34	द्रभकाक	Rok	39	दीर्घकोषिका		१५
तल	{२३२	82	तुरज्ञमुखभा	Ao Lassa	₹ <i>3</i>	द्ण्ड	२९०	७९	वीर्धजङ्घ	984	44
तलमीन	9.9	96	्राला तुवरी	903	939	दण्डक	४६०	33	દુ ण્डुમ	22	4
तलित्	33	9	<u>तु</u> षोदक	396	35	दण्डधार	२५	49	दुर्जय	२९०	90
तछन	२०६	c	तूणा	393	66	दण्डुभ	66	ч	दुष्कुलीना	902	936
तल्जनी	₹0€	c		19€0	94	दघि	२४६	935	दुष्प्रधर्षिणी	960	114
तसर	3 4 3	२४	तूणी	रि९३	66	द्यिकृचिका	-	AA	दूरदर्शि न्	242	9
ताटक	२३८	903	तूद	१४२	¥٩	द्यमण्डोद	43	3	दूषी	३२५	§ u
	(¥9	રષ	तूपर	४२५	964	दन्तुर	¥₹₹	२०५	हष्टिकृत् केन्स्	909	920
तापन	{ ¥9	39	तूबर	146	3	दम्	२१४	36	देवकी	9.	33
तापी	904	ЯR		[४२५	964	दमूनस्	२३	५६	देवस्रात	175	,
तामर	900	Αo	तूबरी	903	939		(१२६	Ę	देवत्व	२६५	48
तामस	84	4	तृणता	२९१	د ٤	दरा	{x29	928	देवन्	293	36
तार	३७	39	तृणश्रस्य	943	६९	दरोदर	४२६	909	देवभूय	२६५	48
तारक	ą o	39	वृतीयप्रकृति 		३९	दर्दर	903	28	देवल	39	76
सारव	966	4	तृफला	448	111	दर्दुर	928	3	देववधू देवाजीव	ફ • ૧૪૧	
त्तालक	१७२	939	तृषा	{ 29 { 3 2 9	૨૭ ५५	दर्वी	393	źR	देवितृ	944	33
तालवर्णक	336	903	तृष्णक	346	93	दर्शक	२६८	Ę	दैवकी	90	9.0
तिककरो	हेण १५७	64	तृष्णा	329	44	दशपुर	१७३	150		5 84	२९ ६
तिसिर	155	34	तेन	AAA	3	दशपूर	१७३	333	दोवा	1484	₹•
तिन्ति बीक	1 983	ΑŚ	तैलाभ्यका	950	₹ \$	दशेन्धन	388	136	दोषातिलक	288	110
तिन्तिटा	983	83	तोयद	३२	v	दान्ती	३०	•	दौत्य	२७१	15
तिमिंगिल	गेल १००	₹•	तोयधर	₹ ₹	v	दागित	363	X٥	युवि	3 6	1,0
विरस्करण	रे २२४	940	त्रप्य	३२•	41	दारा	8.8	٩	युत्ति	5 6	90

शास्त्रः	. S. S.	म् ४	भेषः	शब्दा	28	म् ३	होक:	सम्ब	ch	म ्	डोक:	1		
्रमुख्ण		e	Ťù	भूपक	481	_	१२७	निक्या				राज्य:	<u>, 68</u> 1	•
बुधन	P (	ξ¥.	59	1 -		15	96			46	1 3	dogi	∫ '∀'	
ह चि	•	ļ u	99			19	96	निकाय	9 9		4		(34	
द्रणी		U	11	घूसरी		(0	93	निमाह	3.		43	पताका	35	
डत	10	: ₹	•	धुस्तूर	94		14	निचुल	3,8	-	195	पत्रवाह		l cu
东	84	l o	2	धृतराष्ट्र	15		38	नित्यम् निमेष		•	44	पञ्चशवः	(JAn	1 30
द्रोण	99	3	18	श्तराष्ट्री	19		38	1		•	99	प थ	994	94
दोण	5	v	99	र्वेट्या	₹ <i>\</i>	5	२५	नियातन			२७	पद	λś	13
ह्याःस्थित	. २६	c	Ę	धोरण	२८	ર	86	नियुत	४५		48	पद्मपाणि	አ ዓ	35
	वाशिक २६		Ę	घोरित	२८	3	٧ć	निरीष	₹ 01		, ,	पद्मदर्ण	900	984
4	विशंन् २ ६			धौरित	२८	₹ '	¥6	निहक्त	٤.	A	8	परमद	२४६	926
द्वारप	\$ \$ 4 4 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1		9	धौरितक	36	₹ '	Y 6	निर्गन्धन	₹ 0 '	۹ ۹	9 3	परस्वध	२९५	53
द्विज	A02		Ę	धौर्य	२८	۲ ٦	86	निर्धार्य	346	Ŧ		गराक	२६५	42
दितीया ~~ट~~			٧	घ्व नित	₹:		e	निर्यास	988	۲ ٦	10	रराजित	JAA	96
द्विसम्बा <u>ष</u>			3	न	₹ €		3	निर्यूष	344	1 3	10 0	राभव	७९	12
दिसी त्य	-		\$	नक्तचारिन	•		14	निर्वहण	ve			रायण	3 < 6	₹
	\$ 0.8		5	नख।शिन्	993	. 9	4	नि इस	२४२	99	3 9	रिदेवना	Ęc	9 €
द्वि ह स्य नेतर	₹ 0 ¥		- 1	नगैका	955	• 3	3	निश्	¥¥			रिभाषा	90	98
द्वेष्य	२६९		٩	नघट	₹ ₹	Ę	3	निशाव(च	)र्मन् ८७			रिवेश	83	३ २
षटी	AAA		- 1	नटभूषण	434	90	₹	निशंड(त)	954	3		रिस्यन्द	288	950
धनदावास		¥	- 1	नटसंज्ञक	₹₹	90	3	निषद्वरी	16		9 9		963	968
धनीयक	194	₹	-	नस	₹४६	93	Ę	निष्कुटी	909	93	ų q	र्रेत	 २१	45
धनु	₹ 98•	₹,	· I .	नमान्ह	595	3	١,	निष्टा	२०३	२		भैन्	૪૫	ט
-	(259	6		नन्द् 	२९३	۷	- 1	नी चिकी	324	Ę	_	-	∫२२६	v.
घनुस्	. 99€	9		निद्दिनी	२१२	3.	١.	नील	35	u '	1 43	ST.	रि९४	53
u 2	(980	₹'		नग्दी वर्त	900	₹•	- 1	नीलकण्ड	803	٦,	1 .	र्भ भ	रे९४	82
ध न् धन्	359	5	` <u>-</u>	नभ <i>स्</i> नभस	٧			नीलाङ्ग	159	9:		द	२५५	94
धन्याक धन्दिन्	394	30	- ا ٔ	ाराय ण	155	ξı	- 1	नृ त्त	७५	9 0	.	-	४३२	69
	¥°	31	٠ ۽	रतिक सर्वेक	8	96	- 1	नेत्रमल	224	Ęv	Ι.	कष	169	36
ध्रमन	. 903	J 5 =	۱	र्मद	904	३२	- 1 :	न्यू 🛊	848	9 4	- 1	शिन्	5	96
धरण	990	3	\ ব	ल	900	13	` I .	पक्षती	¥ą	9			809	२७ २७
षरा	990	9	1	विपत्रिका	905	8.5		पक्षस्	200	3 6	पहि		923	₹ 0
धर्षण 	२०७	99	ল	सा	4	۷,		पक्तिः	२५७	33	1		934	₹•
वर्षणी .	800	99		स्तोत	३२४	έş		ग्य मी	७२	9	पचि		3 0	9
षर्षिणी	२०७	99	J	स्या	433	63	9	ग्ट	939	98	पशु		98	₹•
शनाच्ण	395	86		ग दुगन्धा	960	114	q	ग्टकु टी	388	97.	1	र रीत की	130	२७ २७
गन्य ्	114	14		भि	¥2.	985		टबर	38E	१५	पष्टब			
षास्य क	114	16	ના		YYY	99		रवास	388	970	पष्टी		३२४ ३२७	{}
यर्त 	३५१	AŚ	ना		5.5	¥	1	टह	७२	. Y	पहत्य		१२५	90
धनाम ।	२८६	₹ ₹		रज्ञ	949	३८	1	हे न	99-6	9	पांसु		116	*
वित्र	340	4.4		रिकेल	964	140	प	हिस	४५६	39	पास		1	36
	944	VV	ना	_	141 -	46	1	गस	986	§ 9		खि का		V Q
	११८०	944	नार	<u>ক্</u>	706	¥₹	q	_	२५२	4	प्राटस		₹¥0	3.5

शब्द:	पृ ष्ठम्	श्रोदः	सम्ब	र ष्ठम्	स्रोदः	यु व्य ः	षृष्ठम्	खोडा	वान्।	पृ ष्टम्	खोकः
पाणिमूल	231	69	पुत्री	२११	२८	सा .	210	54	प्राचीनवर्हिस्	र १	48
पाइपा	926	ч	पुनर्जन्मन्	२५१	¥	সকৃষ ক	111	65	प्राचीर	990	Į
पादात	220	Ęv	पुनर्नव	२३१	63	प्रवारण	160		अ:ज ।पत्य	264	45
पावाविक	360	60	પુ નર્મૂ	₹9•	21	प्रचित	६५	¥	ग्राज्ञ	345	, %
पारत	334	95	पुनर्वसु	•	96	प्रजाहित	412	२७	प्र(ण	36	₹₹
पारापत	153	98	9 ₹	AA J	ц	সন্থ	290	Y VI	प्राप्त	15	34
वारापार	9,9	٩	पुरंधि	904	Ę	प्रणय	¥3.	134	प्रापृत्	{ ५•	15
प।रिषद्य	94	34	पुलक	64	34	प्रति	110	3	प्रास्थिक	११५८	25
पार्थ	988	84	पुलस्त्य -	80	य ा २ ७	प्रतिकर्मन्	SAA	939	आस्य क श्रिमा	\$3¥	9. 44
पार्वद	94	3 4	पुत्रह		Q 0	प्रतिमह	289	935	प्रियाल	44.	14
দ ংৰ্ঘ	94	34	वेल्स् स उल्ल	300 300		प्रति दान	१२८	40	সম্	435	315
पार्हिंग	{२६९	90	_	388	વ•	प्रतिमा प्रतिमा		ع الم	प्रेय इसीण	\$ • ¥	٤.
	(२९०	45	पुष्कसी	\$ 88	₹ 0	l .	\$84		प्रोत	282	9 44
पाशस्या	963	946	पुष्पदन्त	80	90	प्रतिमुख	७ ६	94	प्रोध	२२८	104
पि चिण्ड	866	90	पुष्पधनुस्	93	₹.	प्रतिस्या	२१९	49	त्रोप्त	306	65
<u>पिचु</u>	943	¥°	पुष्परथ	२८३	41	प्रतिसर	२४०	906	प्रवंगम	960	1
पिचृतूल	३३७	908	पुष्पवन्त	8 a	90	प्रत्यय	२७०	93	प्रवन	903	731
पिचुमन्द	988	६२	पुस्त	ΑÉο	₫A	प्रथम	રૂં હલ	77	श्रीहा	238	5.5
पिष्वोण्डक	२२५	Ęv	पूतिक	384	AS	प्रदिश	39	4	फिलिका	945	65
पिजर	848	39	पूतीकरज	984	86	प्रदेशिनी	२३१	69	फटा	50	- 5
पिर	¥44	90	पृहव	48	35	प्रभा	२९	ya	फणिभुवन	6	• •
पिटक	390	3 €	पूर्व	३७१	Ęų	प्रमदावन	136	ą	फ ~~ल~~	३४८	111
पिण्ड	{३९० {३५८	વ ૬ વ ૬	पूलक	२२८	৬५	प्रमाता मह	293	44	फलोदय	4	Ę
पिण्डफला	969	948	पूत	983	٧٩	प्रमुख	386	33	फल्गुन	¥¢	94
पिण्डीर	940	ÉA	Set.	903	933	प्रमृत	303	4	फल्गुनी	86	94
पितृसधर्मन		93	पृथज्	AAA	4	प्रयुत	840	48	फालवह फाल्गुनी	३०५ ४८	98
पिष्यल -	969	4	पृथवी	999	à	प्रयुद्धार्थ	358	9.5	काल्युना बडिश	33	94 95
पिप्पलिका	990	२ ६		(4		प्रवर	286	126	बन्ध	151	43
पियालक	980	34	पृक्षि	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	ક્ વે વે	प्रवर्त	111	65	बन्धनी	336	41
पिशिता	225	§ ₹				प्रवर्हण	368	46	बन्धूर	103	65
पिश्चना	364	80	पृषत्	{ ९५ }9 ९ ०	۹	प्रवल्ही	44	9	वर्ह	943	112
	( ) 4	Ę		•		प्रश्रद्ती	4 \ 64	Ę	बहि	41	44
पिष्टप	1992	Ę	पृषत	990	٩			98	बहिंदज	₹ ₹	48
पीडा	्रे४७	25	पृषन्ति	950	Ę	प्रसन्ना	340		वर्हि:शुष्मन्	21	44
पीतचन्दन	963	909	प्र षात क	340	41	त्रसर	₹5₹	१५	बलज	803	₹1′
पीतदाइ	9 6 3	903	पृत्ववह	२८१	Af	प्रसरक	980	३५	बहुकरी	923	16
पीयु	953	94	पेडा	र्१४७	38	प्रसरणी	२९६ ,		बाजपुत्री	93	90
पुज	203	89	गेजल	∫२१	¥¢	प्रसार	365	9	बाजाह्य	163	14.8
पुरकिनी	900	३९	पेयूष	रिवर	48	प्रस्त	३७८	24	बाद्ल	ξ¥	. 99
पुण्डरीकक	309	920	पेशीकोष(श	1) २००	30	प्रस् ता	३७८	64	बालपत्र	984	¥\$
पुण्ड रीश	944	vv	वीव्ह	968	144	प्रसेव	FU	. 👽	बालुका बाली	964 236	9 ~~2 9~~ 1854
तेब्द्रेक	944	163	पौण्ड्क	948	163	प्रखा	~ २५	363	198	936	3
तेक्ड्रेझे a	964	143	वैर्षमास	¥Ę	•	अकाम्य	3 €	3.5	बारिहक	394	¥.
पुत्रश्लेणी	946	66	पौळोमी	95	W	प्राधुव	360	¥¥.	~~पु~~ ष	448	44

হাভৱ:	देश म्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	बाह्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
	(२४३	990	मृत्या	343	90	मर्मरी	৩০	23	माख्य	280	939
बृहती	(x30	२२	मेरि	ξυ	Ę	मर्था	२७४	२६	माला	903	155
बृहतांपति	19	२४	भोग	290	90	मलय	928	ş	मालुधानी	68	•
बोधि	934	2.0	अम	२६०	રૂપ	मलयू	989	69	मावती	१७३	933
बह्याणी	९ १६	34	ञ्रातृ	293	ξ¥	मलिनाम्बु	४५३	90	माध्य	३०४	Ú
Médiali	रे ६२	9	म	43	२७	मवित	०० ६	64	माषीण	808	U
त्राद्याणी	903	335		(35	vg	मधी	४५३	90	मास्	ξ¥	93
माधी	19	34	मकर -	{ } .	२ ७	मसि	४५३	90	माहाराजिक	•	90
भगवत्	98	3 0		(२९०	৬९	मसी	४५३	90	माहेश्वरी	9 6	34
भक्रय	108	v	मकुष्ठ	ए ० ६	ঀৢ৽	मसीजल	841	90	मिथुन	890	રંહ
भण्डिर	988	€ \$	मक्रुर	340	980	मसुर	७०६	90	मिशि	963	904
भद	1963	360	मज्ञला	9 8	र ६	मसुरा	€ 0 €	90	मि शी	943	904
	रेव६६	46	मजा	353	93	मस्रा	थ ० ६	90	मिहिका	3 €	96
मदम हिका	943	60	मणि	२३१	د ٩	मइती	808	906	मीन	80	२७
<i>भद्रमू</i> षिक	999	93	मणिबन्ध	339	< 3	महाकुल	२५१	3	मुकुट	२३८	902
भद्राश्च	997	Ę		(२९०	७९	महाकुलक	989	३९	मुकुन्द	÷ 4	৬৭
भन्द	43	34	मण्डल	२९२	ck	महादान	७३६	3	मुकुर	240	980
भर	330	60	, n	1384	5,5	महापद्म	२९	७१	मुकुष्टक	२०७	90
भरत	39	86	मण्डलाहित	966	4	महावला	949	942	मुकूलक	900	988
भग्यं	94	4 4	मण्डलिन्	66	Ч	महारस	३१५	38	मुक्त	४५९	į o
भन्न	960	A	मण्ड्कपणी	949	946	महावीर्या	966	998	मुक्तक	989	3,9
अ ष्ट्रक	960	A	मत्तकासिनी		A	महाशक्क	२३५	53	मुख	७ ६	94
भविका	339	68	मद 	३६८	938	म हाश्च <u>द</u> ा	२०८	93	मुज	963	9 ६ २
भाग	ۇ ئم	२८	मदायन्ती	345	90	महास्रायु	२२५	ξ ξ	मुनि	४६१	933
भाइति	308		सद	७१	?	महिमन्	9 ६	₹Ę	मुशली	999	93
भाष्डीरी	949	59	मधु	898	9६३	महिर	ሄዓ	38	मुबलिन्	99	38
भानुकला	960	335	मधुक	२९६	80	महिला	१७३	933	मुषली	959	93
भाम	۷۰	3 6	मधुयष्टि	964	908	मही	AŚC	€ €	मुषा	386	33
भारत	३४३	97	मधुर	9 4 6	983	महेन्द्राणी	9 5	84	मधि	∫२३२	68
भारती	Y 0 \$	६०	मधुस्रवा	9 4 6	983	महेला	२०४	3	मुष्टि	{३३१	63
भार <u>त</u>	२३५	44	म ध्य मनोज	6 2 R	3:	माणिबन्ध	399	४२	मूत्रपुट	२२७	υą
भाष्ट्रक	960	3	}	93	२ ६	मातृष्वसेय	399	રૂપ	मूत्राशय	२२७	φį
শাদূক	960	\$	मनोजवस्	३५६	93	मातृष्वस्रीय	399	34	मूर्ण	३८१	94
भाखर	909	944	मनोजवस	346	93	मात्रा	₹ ७ ०	4	मूर्त	\$ U.S.	८३
भिदिर	8 a	3.0	मनोजवा	३५६	9 6	माध्वीक	३५१	8.3	मूर्धज	२३६	९५
भिया अञ्चलका	?v	₹9	मन्द	Ao	२६	मान	₹•¥	3	मूषक	999	93
भुजादय	30	Yu	मन्दर	Y	ξ - • • • • • • • • • • • • • • • • • • •	माय	३४२	11	मूषी	§959	93
भूतनावान		96	मय8%	₹•७ 3•×	90	मारिष	908	935	• "	1840	44
मृ क् टि	ر و دون	ţv	मरिच	\$9¥	३ ५	मारी मार्ताण्ड	93	34	मृग '	9.8	98
भृकुं स सन्दर्भ	. ५७५ . १७९		मस्त् मस्त	१७१ २५	9३२ ६ २	माताण्ड मार्ष	8.	२ ९	1	१४००	१२५ १०
मृङ्ग ्य भागमा	705		भवरा मर्दिस			मार्थक '	ଓଡ଼	98	मृगया	424	364
भृ ष्ठं राजस्	147	171	। जार्ज्य	रे ७७	68	ं वस्याच्या ं	uq	JA	मृणाल	100	4 d a

शब्दः	9 ष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्होकः	शदः	~~प~~ ृष्ठम्	श्चोकः	श ब्द ः	पृ ष्ठम्	%होकः ″
मृणालिनी	900	35	रहावतारिन्	३४२	93	रोहिष्	990	9 a	व ज्ञानिष्पेष	. 33	9.
मृत्तालक	१७३	939	रघु	२७	६४	रौद्री	46	२०		₹ ₽	ጸ ወ
मृद्	९ ७३	939	रज	SER	२९	लक्ष	383	994	व जा	(१६४	9 = 4
मेखलकन्य	का १०५	33	रजताध्यक्ष	२६८	اد	लक्ष	< A	३३	वजाशनि	२०	80
मेनका	२२	५२	रजनि	84	У	टक्ष ण	१९६	74	वज़ी	∫ २०	४७
मेल	३९५	38	रथ	93	38	रुक्षणा	१९६	२५		1968	904
	999	ع لع	रियर	२८९	ષ્ઠ ફ	लक्ष्मणा	3 5 6	90	वटाकर	386	२७
मेला	(843	90	रम्भा	२२	43	रुधिमन्	9 ६	3 8	वणिज्या	३०२	ર
मेषशावक	384	२३	रम्य	993	Ę	लघु	826	954	वनकर्पासिक	•	996
मैत्र	२५२	8	रशना	२३४	39	. "3	(Rod	१२६	वन हुम वनमालिनी	₹४६	१२६
मैत्रावहण	e/ §	₹0	रसगन्ध	३३६	806	लच्छन	३५	90	वनाश्रय	१९ १९४	२ 9
मन(क	१२४	3	रसना	२४०	906	ल य	158	954	वनी	970	ર ૧ ૧
	1988	906	रसेन्द्र	₹३%	38	ललामन्	४२१	325	वनीयक	1 3 E	ነ ሄፄ
मोघा	(३७६	48	राजन्	२८	ĘC	लव	{३६३	80		932	Υ.,
मोहायित	٧,٠	- 33	राजातन	780	- ~~- 4~~ 4		(300	६२	बन्य	विष्य	939
मोहतप्र मोहना	१७३	435	रामा	२०३	3	लवणोद्	43	२	वर	"१३९	3.8
नाहुना यमनिका	२४४ -	970	रात्री	88	8	लावुका	969	948	वरक	860	₹ ₹
यमल	209	₹८	राळ	२४६	970	लासक उपकोचनी	80	2.2	वरटी	ገጜ७	२७
यमानिका	9,00	984	रावणहस्त	७२	.9	लास्कोटनी चित्रोजन	386	33	वरण	२६	६१
यष्टी	م ۾ لام	908	रास	३२	6	, लिकोचक : लिबिंकर	936	२९	वरासि	२४३	995
या दः पति	રેપ	Ę 9	रिङ्कण	64	३६		300	94	वर्णक	४६१	१२६
यादव	323	46	रिद	३०९	२३	. लीड छुला य	३८५ १८८	999 8	वर्णज्येष्ठ	२५१	R
याम	829	982	रिइय	93	२७	छुतका	959	93	वर्तिका	३९८	99
यामल	209	36	रिषि	२६३	¥ξ	्राचा लोचक	288	२३८	वर्गनि	994	94
यामि	४२१	982	रिष्ट	939	₹9	लोचमर्कट	955	999	वर्धनी	१२३	96
युक्त	३६९	46	रिष्य	990	90	- होत्र	વેક€ે	२५	वर्धमान	१२०	99
युग	989	39	रुचक	920	99	लोहकार लोहकार	₹ 8 9	٠ ،	वर्ध	३३७	904
युत	२७३	28	रुषा	< 0	२६	जोहाभिसार - लोहाभिसार		98	वर्षण	3 3	99
युतक	२७५	30	ह्:cय	828	U	लोहित	284	938	वलिम विलि	939	94
युवती	२०६	6	रेखा	926	8	लीह	३३४	36		350	٩
यूध	२०२	89	रेचनी	5968	906	वंशक्षीरी	334	909	बहरा ब द्या ता	२२३ १६	₹ ₹
यूप	४५९	98	रचना	1940	986	वंशजा	३३८	908	1 _	1989	90
येन	888	ą	रेफ	३६७	48	वशिक	२४६	१२६	वशिर	[३१६	89
योग	२८६	६४	रोध	લુ ધ્યુ	v	वक	946	69	वस्कय	३२४	৬9
योषिता	२०३	ર	रोध	938	33	वकोट	9 % 4	२२	वस्कयणी	33.8	ত 9
योतुक	२७५	26	रोमगुच्छक	२७५	39	वक्रज	२५१	R	वसिष्ठ	3.0	२ ७
रक्तमाल	988	80	रोमविक्रया	64	३५	वक्रनासिक	953	94	वसु	४३७	83
रफलोचन	992	98	रोमहर्पण	24	३५	वच	१६२	905	वस्तक	३१७	४२
रक्तसार	984	88	रोमाश्च	۷,	३५	वचन	₹ ₹	٩	वह	₹६	€ રૂ
र क्ता	945	90	रोमोद्गम	64	34	वज्र	368	904	वहिवल्लभ	₹86	१२७
रक्षा	२४५	934	रोहिताश्व	२३	44	वज्रदशन	959	93	विश्विख	३४५	928
रक्षोघ	७० €	96	रोहिणी	9 ५ ७	64	वज्रहम	9 f A	904	वांशी	३३८	905
e	भगर० ६८	:		•			h.				

अमरटीकाटिप्पणीस्थइान्दानामकारादिक्रमेण

							101/11/4				
षा ब्द ः	प्र ष्ठम	्र भ्हो∙	कः शब्दः	पृ ष्ठम्	श्लोक	ः शब्दः	<u>र</u> े हे	१ श्लोब			- 2
वाक्पति	, Š	૧	४ विकर्ष	393	2			-		<u> र</u> ष्ट	(स्टोकः
वागुजी	9 € 9	9 6	१ विक्रषा	949				3	८ वेर	900	922
वाचा	63		१ विकाश			4.13	₹:	۶ 4	२ वेहि	930	
वाच्य	E 8		२ विकास	४३५		1	80	9	۲ عــ	1209	_
बाट	994		14 40 4	₹६०	30		₹93	۲ ۲ ر	, वेश	(२३७	
वाणि	43	_	. 1 20	२ १ ७	ΑÉ		K	r (	वेश्य	709	
वातकुरभ			ાવલુ	२१७	RÉ	विष्टर	789	936	वेष्टक	988	
वातल	४३१	•	।बस्य	२१७	ΑÉ	विस्फोटा	२२०		7	२०९	98
वाति	36		।वगान्ध	२४८	933		३२०	8.0	233	96	
वाति ज्ञण	950	•	ावशह	३९०	93		३४७		वंजयन्ती	99	
वातुल	839		10 = 27 2 3	१२०	99	-			वंणवी	336	908
वानायु	° २ ७ १८९			5 <₹	३ २	विहार	996	38	वैवर्ण्य	90	9 Ę
वापि	908			{2×c	933	वीजक	999	6	वैशेषिक	89	38
वाप्य		, -	विज्ञानिक	३५४	Α,	i	944	46	वैष्णवी		
नाम	909	9 2 £	विटिका	770	५३	वीजपूरक	<i>م بر</i> بر	46	वोड	9 ६ ८८	₹4 ¥
	9.8	\$ 5	विडोजस्	96		वीज्या	₹ ९ ६	33	व्यडम्बन		
वायदण्ड	₹४६	30		\ 44	89	वीति	२८०	8.5	व्याकरण	986	49
वायुसिव	2.3	५५	विदा	{ 348	9 ५	वीथि	976	8	व्याकोष	ÉA	R
व।रणवुषा	966	993	विन्ध्या	958	-	वीर	३१५	३९		9 २ ९	· ·
वारवारम्		9	विनसिक		₹	वीरा	ייי	99	व्याग्रद ल	984	49
वारंवारेण	885	9	A	२१७	ΑÉ	बुक्त	२२३		व्याड	68	v
वाराही	9 €	३५		२९२	60			ÉA	व्यापृत	₹4€	99
वारि	308	83	विपादिका	£ 14	Ę	चुकस सक्सी	₹४४	२०	व्यालप्राह	90	99
वाहणी	1 30	२०	विश्रतिसार	60	२५	बुद्धसी	3 88	₹•	वतती	930	9
	(Rot	43	विमर्श	७ €	94	बुष	३०९	२३	बीड	20	23
वार्ता	950	998	वियोग	当る見	२७	युक	२४७	925	शकट	290	ug
वार्ताक	9 60	<i>ል ል</i> ጹ	विरिच	c	90	वका	२२३	Ę¥	शकभवन	Y	•
वार्ताकु	950	998	विरोक	१७२	924	बु द्धकाक	988	२१	राकाङ्य	952	94
वार्ता न	950	998	विरोध	३९०	93	वृन्तकोश	949	६९	शङ्क	२५	49
षार्दल	₹8	93	विलम			वृधिक	¥ o	30	शक्तनक	909	23
वार्धक्य	394	٧o	विलेशय	२३०	७९	त्रृष	4		হাত	944	UU
वार्धुषिन्	303	4	विवस्त्रती	999	9 9	बृषणश्च	4 4	Ę	शण्ड	900	४२
वार्मण	386	83	विश् विश्	806	40			५२	शण्ड	३२३	
बालव्यञ्जन	२ ७५	ą٩	विश	२२५	60	वृषदंशिका व्यासी	३४९	3 3	शत	840	६२ २४
वाचिता	90	24		906	85	बृषमी	946	4	शतच्छद	993	90
वाष्पीका	395	Ao	विशस्त	२०७	99	बृषमेह	966	L	शतभी ह	942	
वासित	49	२५	विशास	२९२	د4	मृहिण	*4	33	शतावरी	99 .	Vo
वासिता	5 49	34	विशालाप्रा	386	48	वृ सी	5 E.R.	Ve	शनि		84
	1830	YE	विश्रम्भ	∫२७३	२३	वेणुक	२७८	Y9	शम्	Yo	35
वासु	\$	96		(A 5 5	943	वेत्रधारक	२६८		राम् शम	AAÉ	1.
बास्तुक	9 < 9	940	विश्वक्सेन	9 •	78	वेदना	43		शम शमि₹	२३१	69
बाह्	२३०	60	विश्वक्सेनात्म	9 2	२७	वेदाङ्ग	£4	- 1	गंपाक	94	44
	२४५		विश्वतस्	810		वेषक				115	२३
नाहिक	196	Y.	विश्ववासा	3.5	- 1	वेभनी	188		वरारि	92	36
	(396		विश्वद्यम्	159		वेप=	407		ाम्बा	३ २	4
			•		1	, ,	33	16 6	ा काणी .	99	¥4

शब्द:	ष्ट्रष्टम्	स्टोकः	शब्दः	पृष्टम्	स्रोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शम्बु	305	२३	बिरा	२२४	ĘŊ	इयामक	968	964	सधा	YY	3
शम्बूक	305	3	बिजी	939	93	इयामा	AA	, K	संघि	5 84	v
शस्याक	938	२३	बि ल्पिशाल	995	٠	इयोनाक	980	40		(२७१	96
हार णि	13,4	94	विवी	9 €	३७	প্র	AJR	٩	सप्तार्चि	3 3	46
शरदा	40	95	शीत	१३५	२०	श्राम	858	485	सभा	३५२	AA
न्नरारि	996	34	शीतलवातक	906	१४९	श्रीखण्ड	380	939	समज्या	60	99
शरालि	986	34	शुक्तवर्ह	१७३	9३२	धीपिष्ट	{२४६	929	समन्तात्	880	93
शरावाप	263	٤٥	शुकरहाम	940	ÉA		[२५३	93	समपह	२९२	64
शलकी	900	928	गुक्र	३१६	38	श्रीवत्म	99	२३	समाज्ञा	ξo	99
: 'शिन्	38	93	शुक्रवायस	984	२२	श् ~~वी~~ ल 	३५६	- A	समीरमृग	929	9.5
मश्चत्	२७	ĘĘ	হ্যুগ্ডি	3 64	३८	श्वपाक श्वमीह	388	₹0	समृहनी	923	96
शस्य	933	94	<i>3</i> 30€,	३५५	No		326	4	सम्ब	₹0	Yu
शाक्य	č	94	গু∘ৱা	383	90	श्वान श्वेतद्विप	384	२२	सम्बल	¥ € •	3.8
शांकरि	938	33	। সুব্ধ	₹4.₹	93	श्वताह्नप श्वीव सीव	33	۹.	संभली संमोहन	२०९ १२	9 9 24
इ .इट	383	994	शुन	384	२२	खानसाच षट्पदप्रिय	५२ १५०	۶ ५	यगावग	1963	964
इत णी	386	३२	ञुनाशीर	96	89	पद्गदान्य		Ę٧	सर	124	20
शात	२ 9६	8.R	ग्रु नासीर	96	89	षण्ड	∫२१५ {२६९	ે	1 4	330	49
शातकौम्भ	333	98	शुनि	384	२२	संसुर्भण	6 .43	२३		1930	\$
शारद	40	२०	ग्रुभ	३२७	७६	संस्थ	२७४	76	सरणा	1968	906
शारदा	904	38	शुभदन्ती	₹ 9	ч	संस्फोट	396	904	सरणी	909	943
शारदी	936	43	गुभा	३३८	908	संहतल	२३२	10 J	सरस्	93	3
शारिका	849	٠,٠	যুপ্তা	३३८	908	संहार मंहार	747	94	सरसीहह	900	¥•
शाल	396	3	शुम्भा	₹ €	90	सक्तु	399	86	सरखती	904	ξ¥
शालपणी	950	994	शुषिण	२६	६३	संकार संकार	923	96	सरा	968	906
शाश्वतिक	303	७२	शुष्कल	३५८	98	संकारी	923	96	सराव	393	३२
शाब्कल	346	99	शुष्कली	३५८	98	(	(59	, - q	सरल	344	6
शास्ति	308	२.६ २.६	शुब्म	२३	48	संघात	ودهوك	ર	सरिषप	vo §	90
विक्षा	88	8	ग्र् कविम्बा	946	60		२०१	¥ o	सर्पा€य	940	६ 4
चिखरिण <u>ी</u>	३१७	88	ग्रूर	Ao	36	सची	15	84	सर्व	98	1.
चिखण्डक	२३६	9.5	श्रुमीं	३४९	3 4	सजुष	XXX	¥	सर्वेसहा	111	3
विखातर	288	936	रृ∏क्र	333	9.6	संचार	3 4 3	२५	सर्वतोभद	359	49
	(२३	44	মূ পী	३३३	9.6	संज्ञ	२१७	YU	सर्वला	254	53
विखिन्	₹ %°	. ` २६	रा भारत	966	4	सततम्	२७	६६	सलिख	45	1
	1994	२ २	राणि	२७९	83	सत्यामृत	३०२	3	संवदन	100	¥
विष	6	90	शेपस्	२२८	७६	संखापना	३२९	63	संवपन	260	¥
विजा	49	28	दोक े	२२८	७६	सत्र	200	94	संवर	44	¥
बित	296	YY	शेफाली	943	9 0	सदा	२७	99	संवर्ति	905	¥₹
चि तश्रक	₹•€	94	शेवल	900	15	सहश	414	294	संवेदन	44	1
बिमि	309	23	शेष	२२८	હ દ્	सनत्	3.3	49	ससन	946	3.5
विस्वा	305	44	शेषा	66	¥	धनत्कुमार	29	49		1 86	14
ब्रिम्ब	709	२३	शोनक	940	40	सनिष्ठीव	44	₹•	सङ्	(350	1-1
बिर	1336	54	शोषण	13	२५	संनाह	264	47	सहचर	948	4
1414	रिश्ट	999	बोभाजन	114	₹9	संनिध	151	41	सहस	YYU	38
					, .		* * * * * * * * * * * * * * * * * * * *	*			

श टद :	<u>पृष्टुम</u> ्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्होकः ∣	शब्द:	पृष्टम्	′श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
	1290	909	सुदामन्	33	5	सोमन्	38	98	स्वेद	৬৬	9 ६
सइ	1986	998	सुधा	999	90	सोमपा	२५३	9	ह	90	36
सहचार	948	ردلع	मुधूम्रव र्णा	२३	48	सोभाजन	936	39	हस	२ २	५२
सहदय	343	3	सुनार	966	984	सीम्या	80	२ ६	हंसग	39	49
सहोदर	293	38	सुपर्ण(क)	3 £ 6	ર૪	सार	80	२ ६	हंमपदी	955	999
सहा	928	₹ °	सुप्ति	دلم	₹ €	सौरन्धी	७२	8	हंसिका	299	42
साचि	884	Ę	सुम	१३४	9 0	सारि	99	२ १	हञ्जी	949	28
साची	884	Ę	सुमनम्	943		स्तम्भ	৬৬	98	हनुष	24	ب ۾
सात	43	24	सुमना	984	86	स्तम्भन	97	२५	ह्य (	२८३	43
सातीनक	३०६	9 ६	मुम्य	₹8€	~~-~~ ۲ نه	सुत्या	903	539	हरिताल	३३६	903
सादन	996	Ý	सुरस	२२३	६४	स्थलपद्म	909	१२७	हरिवर्ष	992	Ę
सा रुपुष्प	969	920	सुरोद	6.3	ંર	स्थाल	३१२	₹9	हरिनेत्र	१९२	94
सांपरायिक	286	Jok	मुलोहिता	२३	५६	77.7 ~~1~~	∫ ३१२	₹ 9	हल	840	२३
सार	940	£8.	सुवास	368	984	स्थाली	198€	48	इमन्ती	399	२९
सारङ्ग	809	93	सुवीराम्ल	३१५	રૂં ર	स्थावर	ર ૧,૧	63	इस्तधारण	₹ ८'5	ч
सारणी	9 68	وبرع	सुशीम	3 =	98	स्थिर	٧,	96	हहा	२२	५३
सारवाही	969	94	1 5	وال	ঽ	स्थूलक्षेड	२९२	ى ك	हार	२३९	d o é
सारिका	७३	, é	सुषिर	७२	Ý	स्थृतलक्ष	30,8	Ę	हारा	२३९	904
सारोष्ट्रीक	9,0	90	स्त्रकण्ड	349	8	स्रुदा	958	904	हारि	988	38
साल	ه ه ۹	98	स्वतन्तु	३४७	36	महारा	286	१३८	हाल -	304	38
सासूर	903	38	स्त्रामन्	96	૪ર	स्पश	४३४	98	हालहरू	80	90
सावर	939	33	स्नाद	346	ર રે	स्करण	ą c 9,	90	हालाइल	60	90
सिंह	80	<i>3</i> / s	स्प	४१२	યું ૧	स्कार	३७०	् _य ३	इ।सिका	66	98
सिंहान	3- 3-8	46	सूरण	969	१५७	स्फुलिङ्गि नी	२४	14€	हाह्स्	२२	45
सिकता	X04	99	सृरिन्	२५२	Ę	स्कोटनी	₹8€	३३	हिहुलु	An'É	२०
सिकतील	808	99		1390	२ ६	स् प्	340	२४	हिमक	१७६	3.83
सिचय	3	994	सूर्प	(339	۷٩.	स्मरण	69	२ ९	ं हिमद्युति	३४	9 3
सितविव	395	7 Y Z	सक	738	8,9	स्याल	२९३	३२	हिरण्मय	992	٩
सिताभ	र ! र २४७	930	सक् गी	२३ ४	યું વ	स्यृति	३८३	909	हिरण्यवाह ' ~~रिक्सोक्ट~~	904	38
सिद्धार्थ		94	-	२३४	89	स्योन	1980	م ره	ंहिलमोचा - ही	४ ९ ३	१५८ २५७
सिध्मन्	२१९	43	स्कन्	२३४	49	लाग	(३१०	२ ६	्हा . ही र	9 1 ~~2~~	33
सिध्महा	४५२	Ę9		२२५	६७	स्रवा	940	63			
सिध्मली	398	પે ફ	सृष्ट	803	રૂં ૬	स्	840	२	हीरा	94	३ ३
सिरा	२२४	، بر د بر	1 -	320	પ્	स्रोतस्त्रिनी	908	₹ 0	हुड	(1:0	२ ६ ८
सिहुण्ड	958	م د لر	1 ~	928	958	खत्र	८७	ર	हुह हुह	२ २	५२
सिहकी	900	928	3,	998	99	खग्भङ्ग	ওও	9 8	हणिया हिणिया	394	३ २
सीकर	₹ ₹	99	संखा	904	38	खरित	EN	ď	हणीया	384	33
सीर	966			1 42	8	खहस्	२०	80	ं हेठ '	566	906
सुकु म ।रा	960		सारन्धा	1209	96	. स्वर्णाख्य	940	£ 4	¦हेमन्	88	96
सुखा	43	२५	सिरिभ	, A	Ę	स्ववासिनी	२०६	3	हेमपुष्प	940	ĘĘ
सुगन्ध	३३६		4. ~	948		खाद्द	83	7	हेमपुष्पी	949	9
सुगन्धक	₹ ₹ €		_	300	A.A.	खाद्रम्ल	30,0	ÉR	हाद	3 2	9
सु जागर	904			२१३	3.8	स्वार	989	98	हादा '	900	938
यु ता	800	२ ८	ः । सोन्माद	३५८	२३	ख।शा	368	906	हादिनी	808	\$ 0

इति टीकाटिप्पणीस्थशब्दानुऋमणिका ।